

लोकगीता

लोकमानसिंह काकी

लोकाव्ययिता

लोकमानसिंह कावर्गी

लोकगीता

(गीतादर्शनमा आधारित)

भूपालमानसिंह कार्की प्रज्ञा-परिषद्

ॐ
लोकगीता

लोकमानसिंह कार्की

सम्पादक: सुनितासिंह कार्की

सौजन्य: डा. आध्याश्री कार्की थपलिया

आकृति कार्की थापा

अभ्युदयमानसिंह कार्की

प्रकाशक: भूपालमानसिंह कार्की प्रज्ञा-परिषद्

Email : bhupalmansinghkarki@gmail.com

© सुरक्षित सुनितासिंह कार्की २०७८ साल (सन् २०२१)

प्रथम संस्करण: १००० प्रति, (२०७८)

मूल्य रु. २०००/-

ISBN : 978-9937-0-9047-6

LOKGEETA BY LOKMANSINGH KARKI

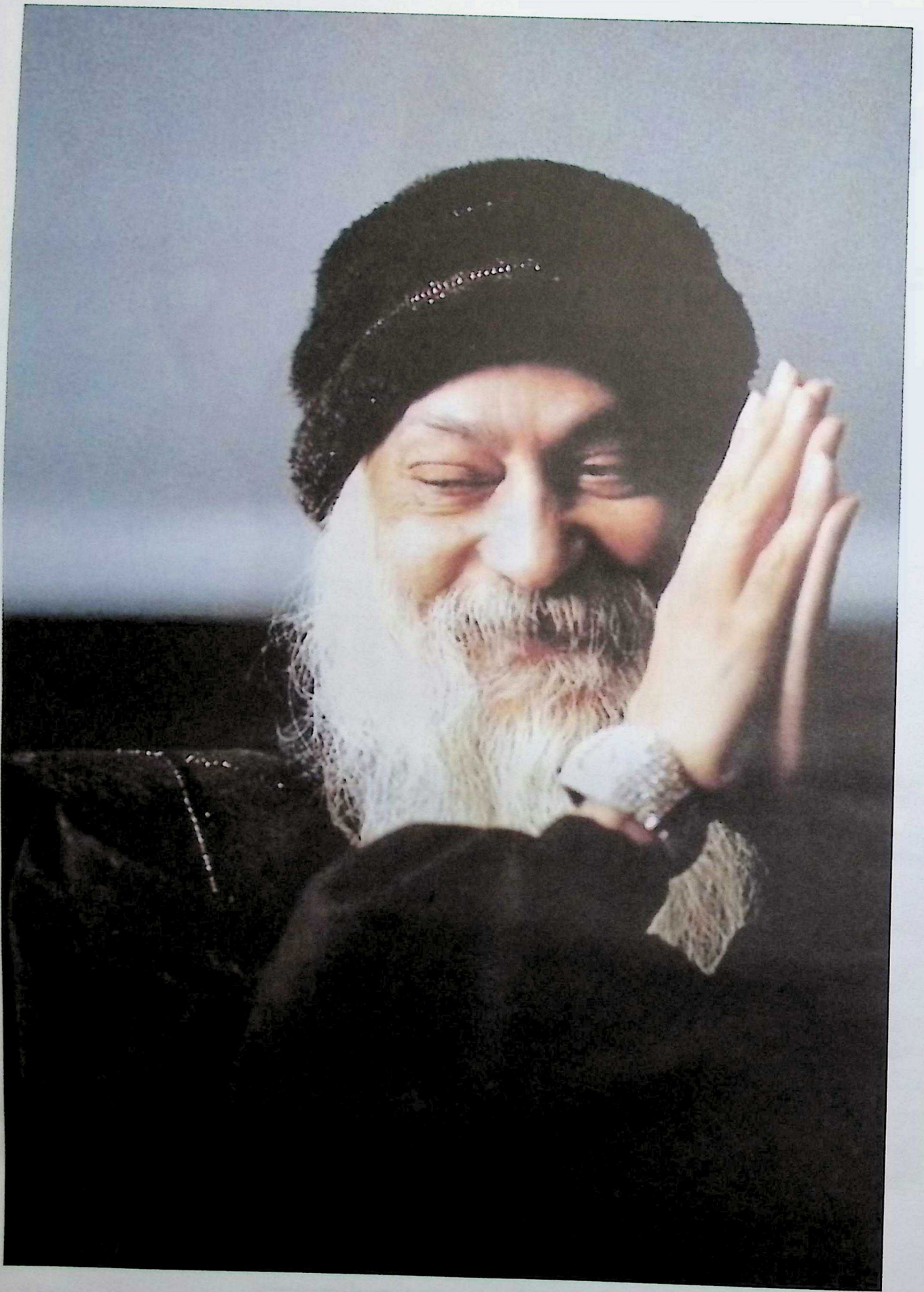
मुद्रण : सिग्मा जनरल अफसेट प्रेस

साँचल, सानेपा, ललितपुर

फोन: ५५५४०२९

वंशीविभूषित करान्नवनीरदाभात्
पीताम्बरादरुण विम्बफलाधरोष्ठात्
पूर्णन्दुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात्
कृष्णात्परं किमपि तत्त्वमहं नजाने ॥

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः ।

गुरुः साक्षात् परंब्रह्म तस्मै श्री गुरवे नमः ॥

समर्पण

मेरो शिर, आकाश, मार्गदर्शक, प्रेरणाको स्रोत तथा मेरो जैविक र स्थूल शरीरलाई भौतिक जगत्मा अवतरित गर्ने मेरा पूजनीय पिता राजसभा स्थायी समितिका सभापति सम्माननीय जनरल भूपालमानसिंह कार्की, मेरी जन्मदात्री माता दुर्गादेवी कार्की र कर्मदात्री माता भूमा कार्कीमा मेरो श्रद्धापूर्ण हार्दिक नमन अर्पण गर्न चाहन्छु । साथै मेरो पितृकुलतर्फका बडाजिजुबुबा बडाकप्तान हस्तवीरसिंह कार्की, जिजुबुबा कप्तान केशरसिंह कार्की र जिजुमुवा भक्तकुमारी कार्की तथा मातृकुलतर्फका जिजुबुबा लप्टन शेरबहादुर सिलवाल र जिजुमुवा धर्मकुमारी सिलवाललाई श्रद्धासुमन अर्पण गर्न चाहन्छु ।

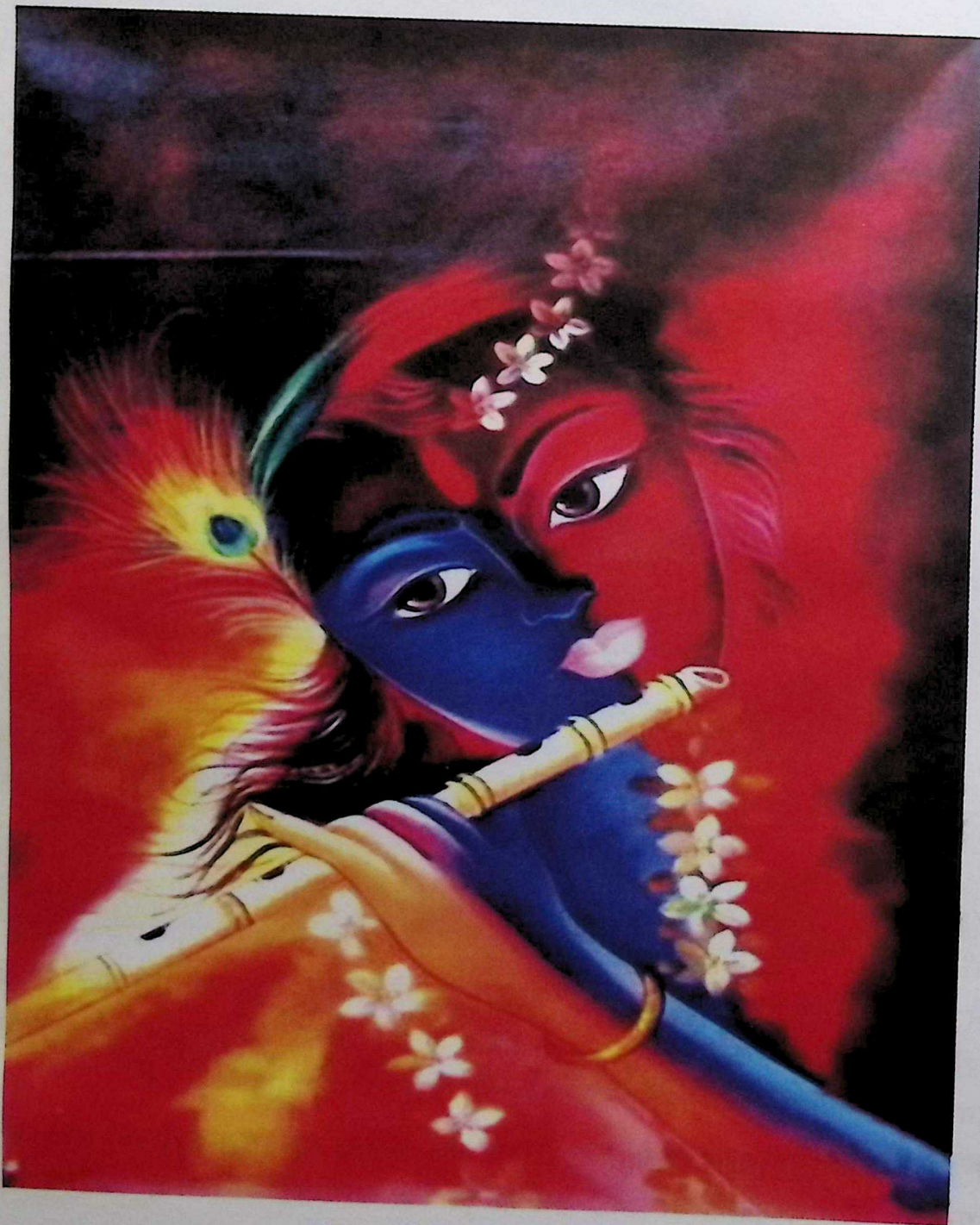
मेरा पिताको इमानदार, अनुशासित र सेवामुखी जीवनले मलाई उहाँको अनुयायी बन्न सदैव प्रोत्साहन गरिरहने छ । उहाँले आफ्नो जीवनको उत्तरार्धको करिब २० वर्ष पूर्ण कृष्णमय भएर व्यतीत गर्नुभयो । अत्यावश्यक कर्म गर्दा पनि मौखिक र शाब्दिक रूपले मात्र कृष्णको नाम उच्चारण गर्ने होइन, उहाँको शरीरका रौँ-रौँले पनि कृष्ण नै बोल्दथे । अन्तिम समयमा एक महिना अचेतन स्थितिमा जानुअघि सामुन्ने राखेको कृष्णको तस्बिरको दर्शन गरेर उहाँले नेत्र बन्द गर्नुभएको थियो । अचेतन अवस्थामा पनि त्यो कृष्णतत्त्व उहाँको अन्तश्चेतनाबाट ध्वनिको रूपमा श्वासप्रश्वासमार्फत गुन्जिरहेको थियो र उहाँ पूर्ण कृष्णमय नै हुनुभएको थियो । उहाँको यही श्रीकृष्णप्रतिको भक्ति र प्रेमको कारणले नै यो लोकगीता लेखाउन उनै परमात्माले मलाई हौसला र आशीर्वाद प्रदान गरेको हुनुपर्छ । तसर्थ कृष्णभक्तिमा डुबेर कृष्णमै लीन हुनुभएका मेरा पितालाई म यो लोकगीता समर्पण गर्न चाहन्छु ।

नौ महिना कोखमा राखेर ठुलो कष्ट सहन गरी मलाई यस संसारसँग परिचित गराउँदै धर्तीमा अवतरण गराउने मेरी जन्मदात्री म आठ वर्षको हुँदा यो धर्तीबाट शरीररूपी आवरण त्यागेर कहिल्यै

नफर्किने गरी बिदा हुनुभयो । अत्यन्तै छोटो जीवनकालमा पनि सबैलाई करुणा र प्रेम बर्साउँदै सबैमा समभाव राख्ने ममतामयी माता मेरी जननीले यो भौतिक चोला त्यागेर त्यो अमृततत्त्व प्राप्त गरेको हुनुपर्छ, किनभने पारिवारिक सदस्यहरूका साथै उहाँसँग एक पटक मात्र साक्षात्कार हुनेले पनि उहाँको देवीतुल्य व्यवहार, गुणको वर्णन र प्रशंसा गरेर थाक्दैनन् । यस्ती करुणामयी माताको स्मृति मेरो मानसपटलमा नहुनु र उहाँको सेवा गर्नबाट वञ्चित हुनु मेरो जीवनको सबैभन्दा ठुलो दुर्भाग्य भएको मैले महसुस गरेको छु । यो ग्लानिबोधले जीवनभर मलाई पीडाको अनुभव गराइरहेको छ । मलाई लाग्दछ, मलाई जन्म दिने प्रयोजनले नै उहाँले जन्म लिएको हुनुपर्छ । उहाँको सान्निध्य र न्यानो काखबाट वञ्चित मेरो वेदनायुक्त हृदयबाट यो लोकगीता उहाँलाई समर्पित गर्न चाहन्छु ।

मेरो जीवनक्रममा आएका आरोह तथा अवरोहहरूमा मलाई साथ दिएर मातृत्वले ओतप्रोत गर्ने मेरी ममतामयी कर्मदात्री मातालाई पनि म यो लोकगीता समर्पित गर्न चाहन्छु ।

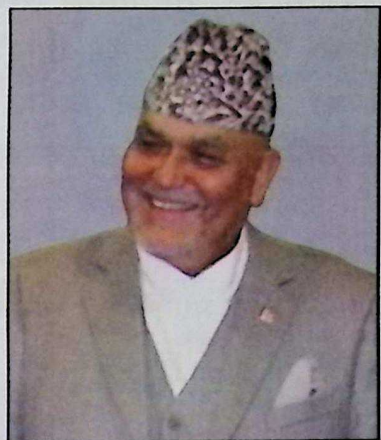
हामी चार छोराहरू भए पनि जीवनकालभरि र अन्तिम क्षणसम्म पनि मेरा पिता र कर्मदात्री माताको न्यानो सान्निध्यमा उहाँहरूको आशीर्वादरूपी साथ पाएकोमा म आफूभन्दा ठुलो सौभाग्यशाली अरु कोही हुनै नसक्ने मान्दछु ।

ॐ मेरो भन्नु

सर्वप्रथम म श्रीकृष्ण भगवान्को पावन चरणमा बारम्बार शिर भुकाएर भक्तिरूपी पुष्प अर्पित गर्दै आफ्नो अहङ्काररूपी कल्मष विसर्जित गर्न चाहन्छु । तत्पश्चात् भगवान् ओशोको वन्दना गर्दै समर्पण र कृतज्ञताको नैवेद्य अर्पण गर्न चाहन्छु ।

हामी सबैभित्र भगवान् छ र हामी भगवान्कै एक रूप हौं तर हामी अधिकांश समय निद्रा र बेहोसीमै हुन्छौं । यही मूर्च्छा अवस्थामै हामी खाने, हिँड्ने, बोल्ने जस्ता आवश्यक कृत्यहरू गरिरहेका हुन्छौं । जसले गर्दा आफ्नो भगवान् हुने सम्भावनाको बोध हामीमा हुँदैन । हामी भगवान् नै हौं र हाम्रो जन्म आफूभित्र रहेको परमात्मा-तत्त्व जान्नका लागि भएको हो भन्ने सत्यबाट हामी अनभिज्ञ छौं । जुन दिन हरेक कृत्य होसमा र जागरणमा भएर व्यक्तिले आफ्नो अस्तित्व बुझ्न पुग्छ, त्यही क्षण उसलाई आफू भगवान् भएको ज्ञात हुन्छ, अर्थात् उसमा नै भगवान् प्रकट हुन्छ । बुद्ध, महावीर, जिसस, ओशो यस्तै जागृत तत्त्वज्ञानी भएको हुँदा उहाँहरू भगवान् नै हुनुहुन्छ ।

मैले यो लोकगीतारूपी ग्रन्थ, यो अमूल्य रत्न कसरी लिपिबद्ध गरेर पुस्तकको रूपमा प्रकाशित गर्ने जमर्को गरेँ, त्यो म यहाँहरूसामु प्रकट गर्न चाहन्छु । सर्वप्रथम त म आफैं आश्चर्यचकित छु किनभने म जस्तो साहित्यको कखरा मात्र जान्ने र एकै ठाउँमा लामो अवधि बसेर लेख्ने धैर्य नभएको व्यक्तिले दिनको करिब १५ घण्टा प्रवचन श्रवण गर्दै श्रवणकै भरमा नदोहोर्न्याई करिब दुई वर्ष लगाएर एकाग्रताका साथ कसरी यत्रो अमूल्य निधि लिपिबद्ध गर्न समर्थ भएँ, यो आफैंमा रहस्यमय छ । मैले कलम चलाएँ भन्नु मेरो धृष्टता मात्र हो किनभने परम परमात्मा कृष्ण स्वयम् मेरो कलममा बसेर नलेखाएको भए यो लोकगीताको त कुरै नगरूँ दुई अक्षर लेख्न पनि समर्थ हुने थिइनँ । यत्रो कृपा गर्नुका पछाडि मानवीय बुद्धिले अगम्य उहाँकै इच्छा निहित हुनुपर्छ । जीवनमा असल-खराब जस्तो पनि घटना घटित हुन्छ, त्यो सबै परमकै करुणा र कृपामा निर्भर हुन्छ ।

विगत १५ वर्षदेखि म भगवान् ओशोका प्रवचनहरूको नियमित श्रोता हुँ । तर चार वर्षअघि जब मैले उहाँको गीता दर्शन सुनेँ, त्यसपछि अरू प्रवचन छोडेर केवल गीतादर्शन मात्र श्रवण गरिरहेको छु । गीतादर्शन सुन्नुअघि मैले गीताको कुनै अध्ययन गरेको थिइनँ । यसै क्रममा बोधिसत्त्व स्वामी आनन्द अरुणसँग मेरो भेटको संयोग जुन्यो र मैले उहाँबाट दीक्षा पनि लिएँ । तर पनि आजका दिनसम्म म ओशोको कुनै संघसंस्थामा आबद्ध छैनँ र उहाँसँग सम्बन्धित कुनै शिविर वा गतिविधिमा पनि मेरो कुनै संलग्नता तथा सहभागिता छैन । तर पनि म ओशोमै छु र मेरो नसा-नसामा उहाँ नै हुनुहुन्छ । यो चार वर्षको अवधिमा मैले धेरै पटक गीतादर्शन श्रवण गरेँ र हरेक पटक श्रवण गर्दा पहिलो पटक श्रवण गरे जस्तो अनुभव गर्नुका साथै यसमा नयाँ अर्थ पाएको छु ।

गीतालाई प्राणमा नै आत्मसात् गर्न म केही हदसम्म सफल भएको जस्तो लाग्छ । गीतालाई सही अर्थमा बुझेर आत्मसात् गर्न सकियो भने जीवनको परम लक्ष्य प्राप्त गर्न अन्य कुनै माध्यमको आवश्यकता नै छैन । कृष्णले दिनुभएको यो अमूल्य सूत्रलाई जीवनरूपी सत्य बनाउन सके अन्य कुनै ग्रन्थ, मार्ग र विधि अवलम्बन गर्नुपर्ने आवश्यकता छैन भन्ने महसुस गरेर म यसैमा डुब्दै गएँ र जति डुबें, उति भावनात्मक रूपमा ओशोको गीतादर्शनमा जोडिँदै गएँ । तर पुस्तकको रूपमा लोकगीताको जन्म हुन्छ भन्ने सोचेको पनि थिइनँ । जति म गीतादर्शनसँग जोडिँदै गएँ, उति ममा आनन्दको अनुभूति हुन सुरु भयो । मेरो स्वसोचाइको दुख-विषाद क्रमशः आनन्दमा रूपान्तरण हुँदै गयो र म यसैमा रमाउन थालें ।

हुन पनि ओशोले भगवान् श्रीकृष्णको मुखारविन्दबाट प्रस्फुरित वाणीको शब्दशब्दको व्याख्या मात्र होइन, यसको आत्मालाई नै निचोरेर प्रस्तुत गर्नुभएको छ । त्यसो त गीताका असङ्ख्य टीका र व्याख्या उपलब्ध छन्, तर यसको अन्य कुनैसँग तुलना नै छैन । कसैले केवल संस्कृतको नेपाली रूपान्तरण मात्र गरेका छन् भने कसैले धार्मिक दृष्टिकोणले मात्र मान्यता र अन्धविश्वासका आधारमा गीताको व्याख्या गरेका छन् । सही अर्थमा मानसिक, तार्किक, दार्शनिक, वैज्ञानिक, बुद्धिगत, धार्मिक र अन्ततः आध्यात्मिकतामा पुर्‍याउन सक्ने र आफ्नो स्वभावलाई चिनाउन सक्ने मार्ग मैले केवल यो ओशोको गीतादर्शनमा मात्र पाएँ । त्यसपछि मेरा लागि अन्य कुरा नगण्य हुन थाले । मेरो भाव आकलन गरेर हुनुपर्छ, मेरी अर्धाङ्गिनी सुनिता कार्की र छोरी डा. आध्याश्रीले जुन गीतादर्शन श्रवण गरेर म यति आत्मविभोर भएको छु, त्यसबाट उनीहरू र उनीहरूजस्ता अरूलाई पनि सुगम हुने र बुझ्न सक्ने गरी सरल भाषामा लिपिबद्ध गरी सबैलाई लाभान्वित गराउन गरेको अनुरोध नै मेरा लागि यो लेखनकार्यको पहिलो कारण हुन पुग्यो ।

ओशोले गीतादर्शनमा करिब दुई सय बीस शृङ्खलाको प्रवचन दिनुभएको छ र हरेक शृङ्खला डेढ देखि दुई घण्टाको छ, जसलाई सुन्न न्यूनतम पनि एक वर्ष लाग्न सक्छ । व्यस्त भौतिक जगत्मा सबैलाई यो सुन्न सम्भव नहुन पनि सक्छ । एकै पटकमा यस्तो महिमायुक्त प्रवचन सुनेर बुझ्न कठिन मात्र होइन, असम्भवप्रायः नै हुन्छ । यसलाई सरलीकरण गरेर सबैले बुझ्ने नेपाली भाषामा रूपान्तरण गरी प्रकाशित गरेमा सबै वर्ग लाभान्वित हुन सक्ने देखेँ, जुन यो पुस्तक लेख्ने अर्को कारण बन्न पुग्यो । आज फर्केर हेर्दा दिनको १५ घण्टा केवल सुनेको भरमा दुई वर्ष लगाएर जुन लोकगीताको जन्म भयो, त्यसको सारा श्रेय म भगवान् ओशोलाई दिन चाहन्छु । लोकगीता केवल उहाँकै गीतादर्शनमा आधारित छ । श्रवणको पनि ठुलो महिमा रहेछ, त्यसैले गीतामा पनि श्रीकृष्णले अर्जुनलाई जुन मनुष्यले श्रद्धायुक्त र दोषदृष्टिरहित भएर अहोभावपूर्वक सत्यको अभीप्साले गीताको श्रवण मात्र गर्ने छ, ऊ पनि पापबाट मुक्त भएर पुण्य कर्म गर्ने व्यक्तिहरूको श्रेष्ठ लोकलाई प्राप्त गर्ने छ भन्नुभएको छ । श्रवण गर्दा पनि श्रद्धायुक्त र दोषदृष्टिरहित हुनु अनिवार्य स्थिति हुन् ।

मभित्र धेरै अधिदेखि नै जीवनका बारेमा जान्ने एउटा उत्कण्ठा र जिज्ञासा थियो । सायद मभित्र रहेको खोजको अभीप्साले म साधुसन्तप्रति आकर्षित थिएँ । यसका लागि म निकै भट्किएँ । मेरो जिज्ञासाले मलाई परमहंस स्वामी योगानन्दको दिशामा अधि बढायो । त्यसबाट आन्तरिक शान्ति त पाएँ तर भित्रबाट सधैं केही अतृप्त नै महसुस गरिरहेँ । धेरै गुरुको खोजी गर्दागर्दै म श्याम चैतन्य बाबाप्रति आकर्षित भएँ । उहाँको दर्शन गर्न म दिनहुँ पुग्दथेँ । एक दिन पनि कुनै कारणवश उहाँका सामु उपस्थित हुन नसके तुरुन्तै उहाँले आफूकहाँ अध्ययनरत विद्यार्थीलाई बुझ्न पठाउनुहुन्थ्यो । एकपटक म सांसारिक दुखमा अल्झिएको थिएँ र उहाँको दर्शन गर्न जान सकिनेँ । उहाँले तीन दिन लगालग मलाई बोलाउन विद्यार्थी पठाउनुभयो । दुखमाथि हाबी हुन र सबै पीडा बिर्सनका लागि म मदिराको सहारा लिएको अवस्थामा थिएँ । उहाँलाई मदिरा आदि मादक पदार्थसँग घृणा थियो र यसको सेवन गरेको व्यक्तिलाई भित्र पस्न त के बाहिरै आए पनि गाली गरेर पठाउनुहुन्थ्यो । त्यसैले तीन दिनसम्म त म बोलाउँदा पनि गइनेँ तर चौथो दिन पनि विद्यार्थी बोलाउन आएपछि उहाँको दर्शन गर्न गएँ । उहाँ रिसाउनुहुन्छ भनेर म भित्र पसिनेँ तर उहाँले मलाई भित्र कोठामा बोलाएर आशीर्वादरूपी हात मेरो शिरमा राख्दै 'हाथी चले बजार कुत्ता भौंके हजार' भन्नुभयो । त्यो ऊर्जारूपी आशीर्वादले मलाई अझ बलियो भएर आफ्नो कर्म गर्ने प्रेरणा प्राप्त भयो । कसैको घरमा पनि नजाने उहाँजस्तो सन्न्यासी पनि हाम्रो घरमा आएर हामीलाई कृतार्थ गराउनुभएको थियो । उहाँ आफ्नो इच्छानुसार आफूले तोकेको समयमा प्राण त्याग्न सक्ने ब्रह्मज्ञानी हुनुहुन्थ्यो । उहाँ अन्तिम समयमा बनारसमा करिब दुई महिना बस्नुभएको थियो । मैले पनि केही समय बनारसमा उहाँको सान्निध्यमा बिताउन पाएको थिएँ तर अन्तिम अवस्थामा भने दर्शन गर्ने सौभाग्य पाइनेँ । त्यो समयमा उहाँले नै मलाई पशुपतिमा सिद्ध चुनचुन छ भन्नुभएको थियो । त्यसपछि

मैले चुनचुन बाबाको सान्निध्यमा पनि केही समय बिताउने सौभाग्य पाएँ । उहाँको वरिपरि भुस्याहा कुकुरहरू (जसलाई उहाँ भैरव भनेर सम्बोधन गर्नुहुन्थ्यो), साइला, मुसा, कीरा, साप, बिच्छी र फट्याङ्ग्राहरू घुमिरहन्थे । सबैलाई उहाँ केही न केही भोजन राखिदिनुहुन्थ्यो र ती सबैमा परमात्माको रूप देख्नुहुन्थ्यो । यस्तो सर्वत्र परमात्मा देख्ने पुरुष स्वयम् परमात्मा नै हुन्छ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । उहाँ वास्तवमा परमात्मा नै हुनुहुन्थ्यो । उहाँ पशुपक्षीलाई मात्र होइन, दिनहुँ आफैँले रोटी बनाएर मलाई पनि पठाउनु हुन्थ्यो । उहाँको मप्रति विशेष अनुग्रह थियो ।

एक दिन म नेपालबाहिर जाँदै छु भनेर उहाँलाई बिन्ती गरें । उहाँले मलाई नजान भन्नुभयो । मैले जानैपर्ने कारण बताएपछि उहाँले मलाई एउटा सानो सिन्का दिएर त्यो सट्टमालेर राखी फर्केपछि मलाई फिर्ता गर भन्नुभयो । बाटामा हामी चढेको हवाईजहाज बिग्रेर हामी गन्तव्यसम्म पुग्न सकेनौँ । जहाजले आकस्मिक अवतरण गर्नुपयो । पछि थाहा भयो जहाजका चारवटै इन्जिन बिग्रिएका रहेछन् र हामी बालबाल बच्यौँ । त्यस बेला मैले बल्ल उहाँले मेरो सुरक्षार्थ त्यो सिन्का दिनुभएको बुझें । उहाँ कहिल्यै कसैको घर जानु हुन्नथ्यो तर अचम्म उहाँ हामीकहाँ धेरै पटक आउनुभयो । अन्तिम पटक हामीकहाँ आउँदा तिमीलाई के चाहिन्छ माग भन्नुभयो । मैले केही भन्न सकिनँ । अर्को पटक पनि सोध्नुभयो तर मेरो मूर्खता मैले यस्तो अमूल्य मौका गुमाएँ । उहाँ अन्तिम समयमा क्यान्सर रोगबाट पीडित हुनुहुन्थ्यो र बोल्न सक्नु हुन्नथ्यो तर लेखेर I'm not sick my body is sick भन्नुहुन्थ्यो । त्यस्तो क्षर-अक्षरको पृथक्ता तत्त्वज्ञानीले मात्र जान्न सक्छ तर सांसारिक र भौतिक उपलब्धिको आकाङ्क्षाले गर्दा त्यस समय मैले उहाँहरूजस्तो ब्रह्मज्ञानीलाई चिन्न सकिनँ । सायद यही सांसारिक र भौतिक उपलब्धिको आकाङ्क्षा नै मार्गमा बाधक बनेर उभिएको थियो ।

आज आएर मलाई लाग्दछ, मैले उहाँहरूको यत्रो सान्निध्यलाई मुक्तिको उपलब्धि बनाउन सकिनँ तर सायद उहाँहरूको सान्निध्य र आशीर्वादको कारणले नै मलाई जस्तोसुकै परिस्थितिमा पनि अडिग भई कर्म गर्न तथा गीता लेख्ने प्रेरणा मिलेको हुनपर्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ जब कोही राम्रो कामका लागि उद्विग्न हुन्छ, तब वरिपरि राम्रा आत्माहरूले त्यस कार्यमा सहयोग पुऱ्याउँछन् । यसरी नै खप्तड बाबासँग पनि उहाँको प्रायः अन्तिम अवस्थाभन्दा अघि दुईपटक दर्शन गर्ने सौभाग्य पाएँ । उहाँले मसँग “म त जाँदै छु नि !” भन्ने वाक्य अन्तिम वार्तामा भन्नुभएको थियो । त्यसको केही दिनपछि रिडीमा उहाँले महापरिनिर्वाण प्राप्त गर्नुभएको कुरा श्याम चैतन्य बाबाले मलाई बताउनुभयो ।

यसरी नै म पाइलट बाबासँग पनि जोडिएँ । उहाँ पनि अलौकिक सन्त हुनुहुन्छ । उहाँबाट मैले पुत्रवत् माया र सहारा पाएँ तर पनि भित्र अधुरो नै महसुस गरें । त्यस्तै म स्वामी कमलनयनाचार्यसँग पनि जोडिएँ । म स्वामी आनन्द अरुणसँग पनि ओशोको कारणले नै जोडिएँ र उहाँको स्नेह र आशीर्वाद प्राप्त गरिहेको छु । तर जब ओशोको मधुर वाणीमा गीतादर्शन, अष्टावक्र महागीता, धम्मपद, शिवसूत्र, उपनिषद्लगायतका प्रवचनहरू सुन्न थालें अनि म रोकिएँ र लाग्यो यही मेरो गन्तव्य हो । ‘लोकगीता’ गीतादर्शन श्रवण गरेर श्रवणकै भरमा लिपिबद्ध गरी तयार पारिएको ग्रन्थ हो । मैले ओशोका प्रवचनहरू श्रवण गर्नेबाहेक उहाँको कुनै पुस्तक अध्ययन गरेको छैन । गीतादर्शनका सत्र भाग पुस्तक हिन्दीमा प्रकाशित भएका छन् भन्ने कुरा स्वामी आनन्द अरुणबाट हालै मात्र थाहा पाए अन्यथा मलाई यससम्बन्धी कुनै जानकारी थिएन ।

सनातन हिन्दू धर्मावलम्बीले गीतालाई ढोगेर पूजाघरमा राख्दछन् । यसलाई संस्कारबाट अभिप्रेरित भई ढोग्नु र पूजाघरमा राख्नुभन्दा यसमा श्रीकृष्णले दिनुभएको दिव्य उपदेशलाई अङ्गीकार गरी गीतामा नै प्रवेश गरेर आत्मसात् र अवलम्बन गर्न सकेमा गीताको उपयोगिता वास्तविक रूपमा प्राप्त गर्न सकेको ठहर्ने छ । श्रीकृष्णले हामीजस्ता सम्पूर्ण अर्जुनहरूको उद्धारका लागि मुक्तिका सबै मार्गहरू प्रशस्त गरिदिनुभएको छ । गीताभित्र प्रवेश गर्न सके श्रीकृष्णसँग साक्षात्कार हुने छ भने बाहिर रहे अर्जुनसँग मात्र मिलन हुने छ । तसर्थ म सबैलाई यसको सही उपयोग गर्न विनम्र अनुरोध गर्दछु ।

आफ्नो २४-२५ वर्षको सरकारी सेवामा तन, मन र वचनले दुखी, पीडित, निम्नस्तर र उत्पीडित वर्गको हितलाई ध्यानमा राखेर देशप्रति पूर्ण बफादार र समर्पित भई राष्ट्र र जनतालाई सधैं शिरमा राखेर कर्म गर्ने प्रयास गरें । मलाई के लाग्यो भने परमात्माले मलाई कर्म गर्ने जुन अवसर प्रदान गरेको छ, यो उसले म मार्फत दीनदुखीको भलाइ गराउनका लागि दिएको मौका हो । आफ्ना काम-कर्तव्यहरूलाई मैले कहिल्यै व्यापारीकरण र व्यवसायीकरण गर्ने प्रयास गरिनँ । सायद त्यसैले मैले गरेका कतिपय कार्यहरूको उपलब्धिको जस लिनेहरू पनि धेरै भए । यसै सिलसिलामा एउटा ठुलो वर्ग सदैव एकै ठाउँमा आबद्ध भएर मलाई बदनाम गर्न र विवादमा तान्न सक्रिय भइरह्यो । तर मैले आफ्नो कामबाहेक यसका बारेमा धेरै चिन्ता पनि गरिनँ ।

अख्तियारमा सबै राजनीतिक दलहरूको सर्वसम्मतिले नियुक्ति पाए पनि विरोधीहरूको सलबलाहटमा कमी आएन । मलाई अख्तियारबाट बहिर्गमन गराउनका लागि राजनैतिक नेतृत्वका केही उच्चतम व्यक्तित्वहरूले सुनिश्चित षड्यन्त्रान्तर्गत गलत र भ्रुटो अभियोग लगाई मध्यरातमा महाअभियोग प्रस्ताव दर्ता गरे । उक्त राजनैतिक व्यक्तिहरूसँग सहकार्य गर्दै तत्काल न्यायसेवामा आसीन उच्च व्यक्तित्वद्वारा मेरो फछ्छोट भइसकेको मुद्दालाई प्रचलित कानून र नजिरको अपव्याख्या गर्दै उल्टाउने कार्य भयो । त्यस्तै भ्रुटा र अनर्गल प्रचार गरेर मेरा विरुद्धमा पुस्तक लेखनसमेत षड्यन्त्रकारीहरूले छोडेनन् । त्यसपछि न्यायसेवाका अन्य केही महानुभावहरूले कानूनविपरीत अख्तियारको प्रमुख आयुक्त हुने योग्यता नभएको ठहर्‍याउँदै मलाई बहिर्गमन गराउने राजनैतिक सोच र चाहनालाई मूर्त रूप दिए ।

यसरी मलाई अख्तियारबाट बहिर्गमन गराउन भूमिका खेल्ने न्यायसेवामा पदासीन केही उच्चतम महानुभावहरू, आफ्नो द्वैत चरित्र लुकाउन महाअभियोग प्रस्ताव ल्याउने राजनीतिक नेतृत्व तथा तिनका अनुयायीहरू, पत्रपत्रिका सञ्चालन गर्ने उच्च घरानाका केही महानुभावहरू, स्वघोषित नागरिक अभियन्ताहरू, व्यापार व्यवसायलाई नैतिक-अनैतिक रूपमा आफ्नो खल्लीमा राख्ने निजी क्षेत्रका केही व्यक्तिहरू, कर्मचारीतन्त्रका केही पुर्जाहरू तथा यसमा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रूपमा संलग्न अन्य केही महानुभावहरूलाई म साधुवाद व्यक्त नगरिरहन सक्तिनँ । अरूका बारेमा चियोचर्चो गर्नुभन्दा आफ्नो अन्तर्यात्रामा प्रवेश गर्नु श्रेयस्कर हुन्छ भन्ने सुझाव म सबैलाई दिन चाहन्छु ।

परमात्माले कहिल्यै कसैको अहित गर्दैन किनभने ऊ नियन्ता हो । हामी जे रोप्छौं, त्यही पाउँछौं र यो एक जन्मको खेल पनि होइन । राम्रो अथवा नराम्रो दुवै कर्म परमात्माले हातमा छ । राम्रो हुँदा आफ्नो क्षमता र योग्यता अनि नराम्रो हुँदा परमात्मालाई दोषी ठहर्‍याउने हाम्रो छुद्र प्रवृत्ति हुन्छ तर राम्रो नराम्रो दुवै उनै परमात्माको कृपा हो । सायद म अख्तियारमा पूरा अवधि बसेको भए त्यही छुद्रताभित्रै रमेर बसेको हुने थिएँ । आज जान अन्जानमै उहाँहरूले ममाथि ठुलो कृपा गर्नुभएको छ किनभने मैले यो गीता लेख्ने अवसर उहाँहरूकै कारण प्राप्त गरेको हुँ । अर्जुनको जस्तै विषादको परिस्थितिबाटै मैले पनि गीतामा नै आफ्नो विषादको कारण खोज्न थालें । मैले गीताबाट के सिकें भने द्वन्द्वलाई शीघ्रताले हल गर्न खोज्नु पशुतातिर लाग्नु हो, द्वन्द्वसँग लड्दै गुञ्जिनु मूढता हो र धैर्यले यसलाई भेल्लु तपस्या हो । द्वन्द्वमा तटस्थ भएर यसलाई नियति मानेर बाँचेमा सबै कुरा परमात्माबाट भएको बोध भएर श्रद्धाको जन्म हुन्छ, जुन अमृत पाउने मार्गको एक आधार हो ।

गीता सारा मनुष्यको जिज्ञासा, खोज र उपलब्धिको सार सञ्चय हो । कृष्णको आत्मा भनेर जसरी ओशोले गीतादर्शनमा यसको वर्णन गर्नुभएको छ, त्यो श्रवण गर्दागर्दै कहिलेकाहीँ मलाई उहाँ स्वयम् कृष्ण बनेर म अर्जुनलाई मार्ग प्रदर्शन गर्दै हुनुहुन्छ जस्तो लाग्दछ । तिब्बतमा एक भनाइ छ, शिष्यले गुरु खोज्न सक्तैन, गुरुले नै शिष्यलाई खोज्दछ किनभने मेघ जब जलले भरिन्छ, तब ऊ वर्षिन खोज्छ । गुरु जलले भरिएको मेघ हो, जसले उत्तप्त हृदयको खोज गर्छ । शिष्यले गुरु खोज्ने सक्तैन । ऊसँग गुरु खोज्ने योग्यता र मापदण्ड नै हुँदैन । उसलाई यो अज्ञात मार्गको प्रतीति पनि हुँदैन । त्यसैले गुरुले नै शिष्य

खोज्दछ । यस अर्थमा यत्रो गीता ज्ञानरूपी गंगा प्रवाहित गर्न चुनिनु मेरो अहोभाग्य हो । यो नै लोकगीता यसरी लिपिबद्ध हुनु र प्रकाशनमा आउनुको सबैभन्दा प्रमुख र महत्त्वपूर्ण कारण हो ।

मैले भगवान् ओशोलाई श्रवण गरेपछि मेरो मन गुरु र अभिभावक पाएकोमा तृप्त भएको छ । मेरो यो अनुभूति सुनेर उहाँप्रति नकारात्मक भावना राख्नेहरूको मनको भाव आँखामा उत्रिएको पनि मैले देखेँ । उहाँलाई भित्री रूपमा नचिनी बाहिरी रूपमा उहाँको विरोध गर्ने धेरै व्यक्तिहरू छन् । ओशोको भित्री ब्रह्मतत्त्वको सानो झलक मात्र पाउन सकेमा उनीहरू आफ्नो मूर्खताप्रति आफैं पछुताउने छन् । जुन उचाइबाट उहाँले ब्रह्म, सत्य र परमात्माका बारेमा बताउनुभएको छ त्यसको एक घुङ्की रसास्वादन गर्न सके उहाँप्रतिको नकारात्मक भाव स्वतः तिरोहित हुने छ भन्ने मलाई लाग्दछ । जब व्यक्ति त्यो परम उचाइमा प्राप्त हुन्छ, तब शरीरको तलमा हुने सम्पूर्ण कुरा सामान्य र गौण मात्र हुन पुग्छ ।

श्री भगवद्गीता भगवान्को दिव्य गीत हो, जसलाई अर्जुनको बहानामा कृष्णले स्वर्गबाट पृथ्वीमा उतार्नुभएको छ र ओशोले हामीजस्ता केही नजान्ने तर जान्ने आकाङ्क्षा भएका प्यासीलाई निर्मल बनाएर पिलाउने प्रयास गर्नुभएको छ । कसरी पिउने वा नपिउने यो हाम्रो पात्रतामा निर्भर गर्छ । सनातन हिन्दू धर्म र हिन्दू ग्रन्थको महानताको बखानका साथै सटीक दलील दिएर यसलाई जीवन्त बनाउने प्रयास आदि शंकराचार्यपछि कसैले गरेको छ भने त्यो ओशोले नै गर्नुभएको छ ।

यो लेखन कार्यमा श्रद्धायुक्त भावका कलमले कहिले आह्लादित हृदय त कहिले भावको भक्कानोले ओतप्रोत हृदयसहित रगतरूपी मसीले यसलाई सजाउने प्रयास गरेको छ । यो मेरो यस्तो निधि हो, जसलाई मैले आफ्नो सक्रिय जीवनका करिब तीन दशकमा गरेका सम्पूर्ण कार्यहरूसँग तराजुमा राख्ने हो भने यसको गहनता र सार्थकताको कुनै तुलना नै हुन सक्तैन ।

अर्जुनले अज्ञानमा खर्चिएका विनम्र प्रश्नहरू र श्रीकृष्णले अर्जुनको आन्तरिक रूपान्तरण गर्न दिएको दिव्य उपदेशरूपी वचनले नै गीताको प्रादुर्भाव भएको हो । गीता मनोविज्ञान र मनस् शास्त्र हो, जसले अध्यात्मतर्फ इसारा गरेको छ । अध्यात्म हाम्रो स्वभाव र मौनता हो । आफ्नो स्वभावभन्दा विपरीत जानु हाम्रो कर्म हो । गीतामा मनबाट पार लगाउने साधन उपलब्ध भएको हुँदा यो परम शास्त्र हो । गीता यस्तो ग्रन्थ हो जसमा ज्ञान, विज्ञान, मनस्, दर्शन, धर्म र आध्यात्मिक सम्पूर्ण कुरा समाहित छन् ।

गीता मौनतामा घटेको अन्तरसंवाद हो । गीता त्यो बहुमूल्य रत्न हो, जसमा श्रीकृष्णले त्यो अमृत तत्त्व प्राप्त गर्ने अनेक मार्ग देखाउनुभएको छ, जुन अन्य कुनै शास्त्रबाट पाउन सकिन्न । गीतामा कृष्णले अर्जुनकै धरातलबाट उत्तर दिनुभएको छ । एक एक कदम जब अर्जुनका कदमसँगै माथि उठ्छन् अनि गीता पनि त्यसै गरी माथि उठ्छ । कृष्णले गीताको सुरुवात मनस्बाट गरेर आखिरी सूत्रलाई त्यहाँ छोड्नुभएको छ, जहाँबाट मनस् समाप्त भएर अध्यात्म सुरु हुन्छ । गीतामा संसारमा रहेका दुई निष्ठाहरू साङ्ख्य निष्ठा र योग निष्ठाका बारेमा विस्तृत रूपमा उल्लेख गरिएको छ । साङ्ख्यको निष्ठामा केही गर्नु जरुरी हुँदैन, यसमा जान्नु नै पर्याप्त हुन्छ । साङ्ख्यको मार्ग परम ज्ञानको मार्ग हुँदा अर्जुन तथा हामीजस्ताका लागि बुझ्न कठिन हुन्छ । तसर्थ गीतामा प्रेम र भक्तिको मार्ग तथा कर्मको मार्गको पनि विस्तृत रूपमा व्याख्या गरिएको छ । गीताको कुनै अध्याय अर्को अध्यायसँग वा एक निष्ठा अर्को निष्ठसँग तुलनीय छैन । व्यक्तिको स्वभावानुरूप जुन निष्ठाले चित्त सन्तुष्ट गर्छ, त्यो व्यक्तिका लागि त्यही मार्ग श्रेष्ठकर हुन्छ । अन्तर्मुखी व्यक्तिले शून्यमा अन्तिम रूप प्राप्त गर्छ भने बहिर्मुखी व्यक्तिले पूर्णतामा अन्तिम रूप प्राप्त गर्छ । अन्ततः पूर्ण र शून्य दुवैले एकै अर्थ राख्दछन् । गीता समस्त मार्गहरूको स्रोत हो ।

श्रीकृष्णले गीतामा संसारमा भएका सम्पूर्ण निष्ठालाई स्वीकार गरेर तिनको वर्णन गर्नुभएको छ; तसर्थ गीता सर्वस्वीकार्य भावको अद्भुत ग्रन्थ हो । यसमा उहाँले प्रत्येक अध्यायमा त्यो अमृत तत्त्व जो अजन्मा, अविनाशी, सनातन र शाश्वत छ त्यसलाई जान्ने र प्राप्त गर्ने मार्ग बताउनुभएको छ ।

गीताको पहिलो अध्यायमा युद्धको शङ्खनादपछि युद्धभूमिमा आफन्तलाई देखेर अर्जुनलाई ममत्वले पकड्यो । ममत्व पनि सूक्ष्म अहङ्कार नै हो । परमात्मा र हाम्रो मिलनको बिचमा अहङ्कार एक मात्र बाधा हो । यही ममत्वरूपी अहङ्कारले अर्जुन विषादमा प्राप्त भए । यही विषादबाट उठाएर परम प्रभु करुणामयी श्रीकृष्ण अर्जुनभित्रको त्यो शुद्ध चैतन्यको दर्शन गराउन चाहनुहुन्छ, जो सबै कुराबाट आकाशजस्तो छ । यस विषादबाट उठ्न श्रीकृष्णले दोस्रो अध्यायमा साङ्ख्यनिष्ठाको वर्णन गर्नुभएको छ, जहाँ सत्य केवल ज्ञानले मात्र जान्न सकिन्छ । यसका लागि कर्म तथा प्रयासको कुनै आवश्यकता नै छैन ।

श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ- आत्मा अव्यक्त, अचिन्त्य, अविकारी र अपरिवर्तनीय छ । जो न त मर्छ न मार्न सकिन्छ । युद्धमा जो मारिन्छ, त्यो त शरीर मात्र हो । मृत्युपछि पनि आत्माको अस्तित्व र अभिव्यक्ति दुवै हुन्छ । अर्जुनले साङ्ख्यको निष्ठा बुझ्न नसक्दा मात्र तेस्रो अध्याय बताउनुपरेको हो अन्यथा गीता दोस्रो अध्यायमै समाप्त हुने थियो ।

जो जान्न योग्य छ, त्यो जानिएकै छ र जीवन ज्ञानमै निर्भर छ भने मलाई यो भयङ्कर कर्ममा किन धकेल्दै हुनुहुन्छ भन्ने अर्जुनको जिज्ञासाबाट तेस्रो कर्मयोगको अध्यायको सुरुवात भएको हो । परम प्रभु श्रीकृष्णले यस अध्यायमा कर्मयोगद्वारा त्यो अमृत तत्त्व जान्ने मार्ग बताउनुभएको छ । यसमा क्षत्रियका लागि धर्मयुद्धभन्दा श्रेयस्कर र कल्याणकारी कर्तव्य अरू नहुने हुँदा स्वधर्मका बारेमा बताउनुभएको छ । जन्म हुँदा सबै शूद्र भएर जन्मिन्छन् र उनीहरूले आफ्नो स्वकर्म र स्वधर्मको चुनाव आफैँले गर्नुपर्छ । आफ्नो वर्णमा रही प्रत्येक वर्णका व्यक्तिले त्यो सत्य प्राप्त गर्न सक्छन् । त्यसैले श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ- परधर्ममा बाँच्नुभन्दा स्वधर्ममा मर्नु उत्तम हुन्छ । ज्ञान जब कर्म बन्छ तब सन्यास फलित हुन्छ । यही ज्ञान-कर्म-सन्यास योगका बारेमा बताउँदै चौथो अध्यायको सुरुवात भएको छ । समत्व बुद्धिका साथ सबै कर्म प्रभुमा समर्पण गर्नु नै कर्मसन्यास हो । कर्मको परित्यागभन्दा निष्काम कर्म श्रेष्ठ हुन्छ । कर्मप्रतिको होसपूर्ण जागरण नै कर्मसन्यास हो । यसअघि घर त्याग्ने, संसारबाट विमुख हुने, जीवनको निषेध गर्ने, कर्मत्याग गर्ने, निष्क्रिय र पलायन हुने व्यक्ति सन्यासी हो भन्ने धारणा थियो । तर भगवान् कृष्णले फलको आकाङ्क्षा त्यागेर कर्म गर्नु नै सन्यास हो, पलायन हुन जरुरी छैन भनी सन्यासको नयाँ धारणा दिनुभयो । नयाँ सन्यासको व्यवस्थाअनुसार कर्म गर्दागर्दै कर्मबाट, भोग गर्दागर्दै भोक्ताबाट मुक्त हुन सकिन्छ । संसार छोडेर भाग्ने विकल्पलाई नकार्दै संसारमा नै बसेर संसारलाई भोग गर्दै राजा जनकजस्तो संसारमा नै परमात्मा खोज्न सकिन्छ भन्ने नौलो र अनौठो सन्यासको व्यवस्था कृष्णले गीतामा दिनुभएको छ । गीता भाग्ने व्यक्तिहरूलाई जागरुक गराउने प्रयास हो ।

चौथो ज्ञान-कर्म-सन्यास योग र पाँचौँ कर्मसन्यास योगमा अर्जुनलाई कर्म गर्दै समस्त कर्मको जालमा डुबेर पनि मुक्त हुने बाटो बताउनुभएको छ । गीताका एक एक अध्याय आफैँमा पूर्ण छन् तर अर्जुनलाई पाँचौँ अध्यायले पनि काम गर्न सकेन । त्यसैले उनका लागि गीता चलि नै रहन्छ । छैटौँ अध्याय आत्मसंयम योग हो । यसमा श्रीकृष्णले अर्जुनलाई भोगी र त्यागी होइन, संकल्प, वासना र कर्मफलको त्याग गर्ने योगी बन्नका लागि भन्नुभएको छ, किनभने भोगी र त्यागीका हरेक कुरा शरीरको तलमा अहङ्कारसहित हुन्छ तर योगी भोजन गर्दा पनि भोजनको होइन, रसको त्याग गर्छ । त्यसैले योगीले सत्य प्राप्त गर्न सक्छ । यो छैटौँ अध्यायमा उहाँले योगीका लागि अत्यावश्यक सूत्र अभ्यास र वैराग्यका बारेमा भन्नुभएको छ । साथै यसमा हामीजस्तो मनुष्यका लागि आफ्नो अन्तस्करणमा प्रवेश गर्न केही विधिहरूको सङ्केत पनि गर्नुभएको छ ।

सातौँ अध्याय ज्ञान-विज्ञान योग हो । गीतामा ज्ञान मात्र होइन, विज्ञान पनि जोडिएको छ । गीता एउटा पुस्तक मात्र नभई अनेकौँ किताबहरूको सङ्ग्रह हो । यस अध्यायमा अष्टाङ्ग प्रकृति शरीर, पदार्थ, मन, विचार शक्ति, बुद्धि र अग्निको सूक्ष्मतम रूप र अहङ्कार स्वनिर्मित धारणा हुँदा यिनीहरू अपरा शक्ति हुन् र प्राणीहरूमा जीवरूपले रहने चेतन शक्ति परा हो भनेर कृष्णले भन्नुभएको छ । हामी प्राणी आठ अपरा (जड) तथा परा (चेतन) प्रकृतिद्वारा उत्पन्न भएका हौं र यो सारा जगत्को उत्पत्ति र प्रलयको

कारण उहाँ परमात्मा कृष्ण नै रहेको उल्लेख गर्नुभएको छ, जो आफैँमा अद्भुत र आश्चर्यजनक छ । अन्त्यमा अनुकूलमा होस् या प्रतिकूलमा सर्वत्र परमात्मालाई देखेर शरणमा जान सक्नु नै हाम्रो परीक्षा र चुनौती हो ।

अर्जुनका विरामरहित प्रश्नको शृङ्खलाका कारण गीता आठौँ अध्यायमा प्रवेश गरेको छ । यो अक्षरब्रह्म योग हो । यसमा अधिभूत, अधिदैव र अधियज्ञको वर्णन गरिएको छ । धूर्वारहित अखण्ड पूर्ण ज्योति नै अधियज्ञ, अक्षर, परमात्मा, सत्य र अमृत भएको बताइएको छ । यसमा ब्रह्म, अध्यात्म र कर्मका बारेमा पनि बताइएको छ । साथै ॐकाररूपी ब्रह्मको उच्चारण गर्दै परमात्माको चिन्तन गरेर उत्तरायणको मार्गबाट देह त्याग्ने व्यक्ति परमपदमा प्राप्त हुन्छ भनिएको छ । यसमा उत्तरायण तथा दक्षिणायन मार्गको अत्यन्तै वैज्ञानिक र यथार्थपरक व्याख्या गरिएको छ ।

परम आधारतिर चल्नु अति नैतिक हो । नीतिहरूबाट पार हुनु परम नीति र समस्त धर्मबाट उठ्नु परम धर्म हो । यी सबैलाई उल्लङ्घन गरेर जो त्यो सनातन पदमा उपलब्ध हुन्छ, ऊ ब्रह्म जस्तो हुन्छ तर यो बुझ्न अर्जुनलाई कठिन भइरहेको छ, यसमा उनको मन नै बाधक भएको छ । त्यसैले गीता अब नवौँ अध्याय राजविद्या-राजगुह्य योगमा प्रवेश गरेको छ । यो विज्ञानसहितको ज्ञान, विद्याहरूको राजा, परम गोपनीय उत्तम ज्ञान हो । यसमा श्रीकृष्णले वेद, ॐ, पितामह, मन्त्र, आहुति सबै उहाँ नै भएको बताउनुभएको छ । यस जगत्मा भएका सबै ध्वनि आहत नाद हुन् भने ॐकार मात्र अस्तित्वको ध्वनि अर्थात् अनाहत नाद हो । अर्जुनले अझै कृष्णको भनाइ बुझ्न नसक्दा गीता दशौँ अध्यायमा प्रवेश गरेको छ । यो विभूतियोग हो । यसमा श्रेष्ठतम र ऐश्वर्ययुक्त हरेक कुरामा परमात्मा भएको यथार्थ बताइएको छ तर पनि अर्जुनको जिज्ञासा शान्त हुन नसक्दा गीता एघारौँ अध्यायमा प्रवेश गर्छ ।

श्रीकृष्णको त्यो विराट् रूप दर्शनको आकाङ्क्षालाई परिपूर्ति गर्न र अर्जुनको संशय हटाउन एघारौँ अध्यायमा परमात्मा कृष्णले ज्ञान, ऐश्वर्य, शक्ति, बल, वीर्य, तेज र भयानक मृत्युको रूप पनि प्रत्यक्ष देखाउनुभयो । सनातन हिन्दू धर्ममा मात्र परमात्मालाई ईश्वर र दानव दुवै रूपमा स्वीकार गरिएको छ । त्यसैले राम र रावण दुवै रूपलाई परमात्माको नै रूप मानिएको छ । जन्म-मृत्यु कसैको वशमा छैन । मृत्यु केवल शरीरको हुन्छ, आत्मा त अजर-अमर हुन्छ । यही सत्य बुझाउन श्रीकृष्णले आफ्नो उही मनमोहक मुस्कानसहित अर्जुनलाई उनको समर्पणको कारणले विराट्को दर्शन गर्न सक्ने अवस्थासम्म पुऱ्याउनुभएको छ । त्रिलोकनाथ श्रीकृष्णले त्यत्रो विराट् रूपको प्रदर्शन गर्नुभयो तर पनि अर्जुनका उचित-अनुचित प्रश्नरूपी समग्र बाणहरू पूर्ण रूपमा छुटिसकेका छैनन् ।

गीताको बाह्रौँ अध्याय भक्तियोग हो । यसमा प्रेम र भक्तिद्वारा एक छलाडमा त्यो सत्यमा उपलब्ध हुने मार्ग बताउनुभएको छ । सत्यलाई बुढिले होइन, हृदयले पाउनु र श्रद्धापूर्ण समर्पण गर्नु नै भक्ति हो । जब प्रेमभाव गहिरो भएर त्यो प्रेमको धारा परमात्माकहाँ पुग्छ तब भक्ति फलित हुन्छ ।

तेह्रौँ अध्याय क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ-विभाग योग हो । एउटा आत्मा अर्थात् क्षेत्रज्ञले सम्पूर्ण क्षेत्रलाई प्रकाशवान् बनाउन सक्छ । क्षेत्र-क्षेत्रज्ञको अन्तर जान्ने व्यक्तिले जीवनको परम सूत्र अर्थात् अमृत तत्त्वलाई जान्दछ । यसमा श्रीकृष्णले धृति र वस्तुकेन्द्रित चेतना पनि क्षेत्र र शुद्ध चेतना मात्र क्षेत्रज्ञ हो भन्ने बडो अनौठो सूत्र भन्नुभएको छ । गीताको चौधौँ अध्याय गुणत्रय-विभाग योग हो । यसमा प्रकृतिका तीन गुण रज, तम र सत्त्वका बारेमा र यी तीन गुणबाट पनि पार भएर गुणातीत हुन सकिन्छ भन्ने वर्णन गरिएको छ । सम्पूर्ण गुण प्रकृतिबाट उत्पन्न भए पनि प्रकृति निष्पक्ष हुन्छ र सम्पूर्ण भोग पुरुषले गर्दछ । जब पुरुष प्रकृतिका गुणबाट अस्पर्शित रहन्छ तब त्यस्तो शुद्ध पुरुष गुणातीत हुन्छ ।

पन्ध्रौँ अध्याय पुरुषोत्तम योग हो । व्यक्तिको पहिलो पत्र परिधिबाट हटेपछि निष्पापताको धारा सुरु हुन्छ र तेस्रो पत्र पुरुषोत्तममा पुगेपछि सबै निष्पाप हुन्छ । पुरुषोत्तम पनि त्यही अमृत हो । सनातन मान्यतामा मूल उद्गमलाई श्रेष्ठ मानिन्छ, जो अत्यन्तै उचित कुरा हो । यसै सन्दर्भमा श्रीकृष्णले यसमा उल्टो वृक्षका बारेमा बताउनुभएको छ । सोह्रौँ अध्याय देवासुरसम्पद्-विभाग योग हो । यसमा श्रीकृष्णले

आसुरी सम्पदा र दैवी सम्पदाका व्यक्तिहरूमा हुने लक्षण र त्यसबाट कसरी पार भई त्यो अविनाशी तत्त्वलाई जान्न सकिन्छ, त्यसबारे विस्तृत रूपमा वर्णन गर्नुभएको छ ।

यसपछि गीताले सत्रौं अध्यायमा प्रवेश पाएको छ, जो श्रद्धात्रय-विभाग योग हो । अहङ्कारले गरिने कृत्य अधर्म र असत् हो । निरअहङ्कार भावले गरिने सबै कृत्य, जहाँ परमात्मा नै कर्ता हुन्छ, त्यो सत् हो । शास्त्रीय संस्कारबाट रहित, केवल स्व-भावबाट उत्पन्न भएको श्रद्धा राजसी, तामसी र सात्त्विकी तीनै प्रकारको हुन्छ । ध्यानस्थ, समाधिस्थ र ब्रह्मको दर्शन भइसकेको सद्गुरुमा श्रद्धाभाव राखेर उहाँलाई नमन गर्दै आफूभित्रको खोज सुरु गरेमा कुनै समय अनायास द्वार खुलेर त्यो दिव्य ज्योतिलाई जान्न सक्ने छौं अर्थात् आफैं कृष्ण भएको जान्ने छौं ।

सत्र अध्यायसम्म अर्जुनको जिज्ञासा परिपूर्ति हुन नसक्दा गीता अठारौं अध्याय मोक्ष-सन्न्यास योगमा प्रवेश गरेको छ । हिन्दू संस्कृति अर्थ, काम, धर्म र मोक्ष चार पुरुषार्थ स्वीकार्दछ र धर्मबाट पनि पार हुनुलाई मोक्ष मान्दछ । स्वतन्त्र र जाग्रत् चैतन्य जहाँ कण पनि शेष नरही सर्वत्र परमात्मा मात्र हुन्छ, यही मोक्षको दशा हो । मोक्ष नै हाम्रो परम लक्ष्य हो र सन्न्यास त्यो परम लक्ष्य पाउने मार्ग हो । अठारौं अध्याय यही मोक्ष-सन्न्यास योग हो ।

गीता अत्यन्तै अलौकिक ग्रन्थ छ, यसमा सत्को खोज गर्नुपर्छ र त्यही सत् अन्त्यहीन चैतन्यको नाम श्रीकृष्ण हो । गीताका हरेक अध्याय आफैंमा पूर्ण छन् । एक अध्यायको अध्ययन गरेपछि अर्को अध्यायको आवश्यकता नै छैन । तर अर्जुन जो हामी सबैका प्रतीक हुन्, उनको संशयग्रस्त चित्तले त्यो सत्य बुझ्न नसक्दा हामीले गीता जस्तो अनमोल ग्रन्थ प्राप्त गर्न सकेका हौं ।

अर्जुनको विषादबाट आरम्भ भएको गीता मोक्ष-सन्न्यास योगमा गएर अन्त्य भएको छ । हरेकको अन्तिम गन्तव्य मोक्ष नै हो । गीताका सबै अध्यायको व्याख्या त्यो आत्मतत्त्व जान्नलाई हो जो अजन्मा, अविनाशी, शाश्वत र अनादि छ । श्रीकृष्णले यसमा सकारात्मक तथा नकारात्मक दुवै पक्षलाई अङ्गीकार गर्नुभएको छ । दुई विपरीतहरू राम्रो-नराम्रो, सफलता-असफलता, दुख-सुख सबै जोडीमै साथ-साथै आउँछन् । एकको मात्र चुनाव गर्न खोज्नु मूर्खता हो । जब व्यक्ति यी दुई विपरीतका बिचमा रोकिन सक्छ, तब राग-विराग, सफलता-असफलता कसैले पनि उसलाई छुन सक्तैन र ऊ वीतरागी हुन्छ । सत्त्वगुण र रजोगुण र तमोगुणको सन्तुलन हो तर जब व्यक्ति यस सत्त्वगुणबाट पनि माथि उठेर पार हुन्छ, तब ऊ गुणातीत हुन्छ, तब उसले त्यो परम चैतन्य अमृत तत्त्व प्राप्त गर्न सक्छ । गीतामा पुरुषका बारेमा पनि भनिएको छ । पुर अर्थात् नगरको केन्द्रमा बस्ने नै पुरुष हो । जुन दिन नगरको गतिविधिसँग पुरुष तत्त्वलाई कुनै सरोकार हुँदैन, त्यसै समय ऊ शुद्ध पुरुष भएर अमृत तत्त्व प्राप्त गर्दछ । सत् असत्, व्यक्त-अव्यक्त, आकृति-अनाकृति, साकार-निराकारका बारेमा पनि गीतामा विस्तृत रूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

गीतामा ॐकारको वर्णन छ । संसारका सबै ध्वनि आहत नाद हुन् तर ॐकार अनाहत नाद हो र यो हाम्रो स्वभाव हो । यसको गुञ्जन अस्तित्वको ध्वनिको गुञ्जन हो । बाहिरको ध्वनिमा हामी अल्झिएको हुँदा यो स्वतःस्फूर्त रूपमा गुन्जिरहेको अस्तित्वको ध्वनि हामी सुन्न सक्तैनौं । जुन क्षण हामी यो बाहिरी ध्वनिबाट मुक्त हुन्छौं, त्यसै क्षण त्यो ॐकारको ध्वनि सुन्न सक्ने छौं ।

गीतामा धेरै पुनरुक्ति पनि छ । हरेक पटक नयाँ कुरा भन्दा केही न केही पुरानो कुरा पनि जोडिन्छ । अरू ग्रन्थले एक मात्र मार्ग बताउँछन् भने गीताले सम्पूर्ण मार्ग बताएको छ, चाहे त्यो बुद्धको शून्यता र निर्वाणको खोजको होस्, चाहे महावीरको अहिंसाको होस्, चाहे त्यो जिससको प्रेमको होस्, चाहे मोहम्मदको ज्ञानको खोज होस् । संसारमा हरेक व्यक्तिले खोजेका निष्ठाहरूको सम्बन्धमा श्रीकृष्णले पहिले नै गीतामा वर्णन गरिसक्नुभएको छ । कुनै पनि व्यक्तिले आफ्नो सम्भावनाको खोजी गरेर त्यसअनुरूपको कार्य गरेमा ऊ सत्यसम्म पुग्ने कुरामा दुई मत हुनै सक्दैन । गीताको सन्देश पनि यही हो ।

म श्रीकृष्णको पावन चरणमा आफ्नो शिर बारम्बार नुहाउन चाहन्छु । उहाँ अवर्णनीय हुनुहुन्छ । उहाँको कुनै सीमा छैन, उहाँ असीम हुनुहुन्छ । उहाँ पूर्ण अवतार पुरुष हुनुहुन्छ । परमात्माको योगमायाको

शक्तिले संसारबाट मुक्त हुने सम्पूर्ण मार्ग उपदेशको रूपमा हामी सबैलाई बताउन करुणाको कारणले पूर्ण जागरणमा उहाँले जन्म लिनुभएको हो । उहाँ कालातीत भएर पनि क्षणजीवी हुनुहुन्छ । जुन क्षण जहाँ हुनुहुन्छ, त्यसलाई पूर्ण रूपले जिउनुहुन्छ । त्यसैले जहाँ बाल्यावस्था गुजार्नुभयो, जहाँ गोपिनी र गोपालहरूसँग समय बिताउनुभयो, यशोदासँग बालक्रीडा गर्नुभयो र गोपिनीहरूसँग रासलीला रचनुभयो, त्यही वृन्दावन छोडेपछि फर्किएर पनि आउनुभएन । जसको रस भित्रैबाट हटेको छ, जसको राग निवृत्त भइसकेको छ, यस्तो कृष्णजस्तो परम पुरुषलाई मात्र यसो गर्न सम्भव हुन्छ ।

उहाँ जहाँ हुनुहुन्छ, त्यही क्षण पूर्ण रूपमा हुनुहुन्छ । उहाँ सर्वोच्च द्रष्टा, ज्ञाता, पूर्ण परीक्षित हुनुहुन्छ । उहाँका लागि सबै सत्य वर्तमान हो । भगवान्मा कुनै मर्यादा हुँदैन । मर्यादा त मनुष्यमा मात्र हुन्छ । तसर्थ उहाँ अमर्यादा अर्थात् मर्यादातीत हुनुहुन्छ । कृष्णको जीवन खेलजस्तो छ । कृष्णको जीवन लीलामय छ । उहाँ द्रौपदीलाई नग्नताबाट बचाउन पनि छोड्नुहुन्न र गोपिनीहरूसँग लीला गर्दै उनीहरूको वस्त्र लुकाउन पनि सक्नुहुन्छ । साङ्ख्यको कुरा गर्दा साङ्ख्यप्रति नै निष्ठावान् र कर्म र भक्तिको कुरा गर्दा कर्मयोगी र भक्त नै बन्न सक्नुहुन्छ । उहाँको व्यक्तित्व बहुआयामिक छ । फरक-फरक व्यक्तिले फरक-फरक कृष्ण देख्छन् । कृष्णको विषयमा कुनै एक धारणा बनाउनै सकिँदैन । उहाँको असीम विराट्ताको कारण सबै आफ्नो अनुकूल कृष्णको छनोट गरेर कृष्णलाई खण्डित गर्दछन् तर उहाँ त अखण्ड र पूर्ण हुनुहुन्छ ।

बाँसुरीको ध्वनिमार्फत सबैलाई मन्त्रमुग्ध पार्न सक्ने कृष्ण चक्र लिएर युद्ध मैदानमा देखिनुहुन्छ । बाँसुरी पकडिने र गोपिनीहरूको वस्त्र हरण गर्ने औँलामा हिंसाको कारक सुदर्शनचक्र हुनु सामान्य कुरा होइन । उहाँ त त्यो परम आनन्द, अमृत, परमब्रह्म, नित्य धर्म र सबैको आश्रय हुनुहुन्छ । कृष्णतत्त्व हामी सबैभित्र छ । सबै चेतनाहरूमा गहिरो आत्मभाव नै त्यो कृष्णतत्त्व, सच्चिदानन्द परम ब्रह्म हो । उहाँ सबै गुणहरूको पार गुणातीत हुनुहुन्छ । कृष्णभन्दा अधि र कृष्णभन्दा पछिको कुनै अवतार पूर्ण छैन, कृष्ण मात्र पूर्ण अवतार पुरुष हुनुहुन्छ ।

अर्जुन जो हामी सबैका प्रतीक हुन्, उनी जिज्ञासु छन् र उनको जिज्ञासा अज्ञानमा पनि विनम्र छ । कृष्णले आफ्नो तलबाट उनलाई मूर्ख, मूढ र अर्जुनकै तलबाट भारत, सखा निष्पाप भन्दा पनि उनी कुनै विरोध गर्दैनन् । उनको कृष्णप्रतिको आस्था, श्रद्धा र समर्पणमा कुनै कमी छैन तसर्थ प्रतिकार पनि गर्दैनन् । केवल उनको समस्या युद्धभूमिमा आफन्तलाई देख्दा ममत्वले पक्रिएको मात्र हो । यो संसारमा सम्पूर्ण कुरा परमात्माबाटै प्राप्त हुन्छ, केवल अहङ्कार मात्र मनुष्य स्वयम्ले निर्मित गर्छ । ममत्व पनि अहङ्कारकै एक रूप हो । तसर्थ कृष्ण अर्जुनलाई आन्तरिक रूपान्तरण गरेर सत्यसम्म पुर्‍याउन चाहनुहुन्छ ।

श्रीकृष्णले दिनुभएको गीताज्ञानको सार सञ्चय त्यो सत्यसम्म पुग्नु हो । त्यहाँ पुग्ने ज्ञान, भक्ति र कर्मका मार्ग हुन् । निराकार, निर्गुण र अरूपसम्म पुग्ने ज्ञानको मार्ग हो । प्रेम र श्रद्धाद्वारा साकार र सगुण प्राप्त गर्ने भक्तिको मार्ग हो । निष्काम कर्म र फलाकाङ्क्षारहित भई सम्पूर्ण कर्तापन परमात्मामा छोड्नु कर्मको मार्ग हो, जो हामीजस्ता अधिकांश मनुष्यहरूको मार्ग हुन सक्छ । यो ज्ञान, भक्ति र कर्मको मार्गमा पनि श्रद्धापूर्ण समर्पणसहित शरणागति भएमा मात्र त्यो कृष्णरूपी पुरुषोत्तम तत्त्वलाई प्राप्त गर्न सकिने छ । तसर्थ श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ-

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

तिमी सम्पूर्ण धर्म अर्थात् सर्वकर्मको आश्रयलाई ममा त्याग गरी केवल एक म सर्वशक्तिमान् वासुदेव परमात्माको अनन्य शरणमा आऊ । म तिमीलाई सम्पूर्ण पापहरूबाट मुक्त गरिदिनेछु । तिमी शोक नगर ॥

कृतज्ञता

सर्वप्रथम सबै मान्यजनहरूको प्रेमपूर्ण आशीर्वादका लागि म कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छु । मैले प्रस्तुत गीता लेखन कार्य गर्दा मेरो छायाँजस्तो भएर मलाई साथ र प्रेरणा दिने मेरी अर्धाङ्गिनी सुनितासिंह कार्कीलाई म प्रेमभाव व्यक्त गर्न चाहन्छु । उनको प्रेमपूर्ण सान्निध्यका कारणले मात्र यो लेखन र सम्पादन कार्य सफल हुन सकेको हो । मेरो जीवनका आरोह-अवरोहहरूमा अटल भएर साथ दिने मेरी अर्धाङ्गिनीलाई आभार प्रकट गर्ने मसँग कुनै शब्द छैन । त्यसैले म मौनतामा उनलाई आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु । मेरो हरेक दुख-सुखमा मेरो छहारी बनेर न्यानो मायाले मलाई साथ दिने मेरी प्रेरणाकी स्रोत छोरी डा. आध्याश्री कार्की थपलिया तथा मेरी नातिनी सर्वाणी श्री थपलियाप्रति म कृतकृत्य हुँदै प्रेम समर्पण गर्न चाहन्छु । यस्ता छोरी र नातिनी पाउनु मेरो पूर्वजन्मको तपस्याको फल हुनुपर्छ । त्यसरी नै मलाई प्रेरणा दिने छोरी आकृति कार्की थापा तथा छोरा अभ्युदयमानसिंह कार्कीप्रति पनि म आभार तथा प्रेम प्रकट गर्न चाहन्छु । साथै मेरा नातिहरू अधिराज थापा र साम्राज्य थापाप्रति पनि म सहृदय प्रेम प्रकट गर्न चाहन्छु । मेरा ससुरा तथा सासू रामेश्वरबहादुर सिंह र शशी सिंहले ऊर्जास्वरूप दिएको प्रेरणाका लागि उहाँहरूप्रति म कृतज्ञता व्यक्त गर्न चाहन्छु । त्यसै गरी जुवाइँहरू शुभाशिष थपलिया र प्रबल थापाप्रति पनि उहाँहरूले मप्रति देखाएको सद्भावका लागि आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

यस सन्दर्भमा म मेरा दिवङ्गत दाजुहरू जगत्बन्धु कार्की, लोकबन्धु कार्की तथा भिनाजुहरू योगेन्द्र बस्नेत, इन्द्रबहादुर कार्की, गणेशबहादुर ढुङ्गाना, मामा देवेन्द्र सिलवाललाई स्मरण गर्न चाहन्छु । मेरा चार दिदीहरू राजेश्वरी बस्नेत, शकुन्तला कार्की, ईश्वरी ढुङ्गाना र ममता थापा हुनुहुन्छ । मलाई बाल्यावस्थामा मातृवत् स्नेह र संरक्षण गर्ने मेरा दुई दिदीहरू शकुन्तला कार्की, ईश्वरी ढुङ्गाना तथा मेरी जेठी भाउजू अन्जु कार्कीप्रति म सदैव ऋणी छु । मेरो सुखमा मित्र र दुखमा अभिभावक मेरी हितैषी कान्छी दिदी ममता थापा, कान्छा भिनाजु विनोद थापाप्रति पनि कृतज्ञता व्यक्त गर्न चाहन्छु । त्यसैगरी माहिली भाउजु लाजु कार्की, भाइ डा. बालमानसिंह कार्की तथा बहारी सलिन्दा कार्कीबाट निरन्तर प्राप्त भएको साथ र सहयोगका लागि हार्दिक आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

मैले 'लोकगीता' लेख्न लागेको देखेर यसलाई पुस्तकका रूपमा प्रकाशन गर्नुपर्छ भनेर मलाई बारम्बार प्रोत्साहन दिने र सहयोग गर्ने भाइ नरेन्द्रराज प्रसाई र बहिनी इन्दिरा प्रसाईलाई पनि म विशेष धन्यवाद र आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु । यस ग्रन्थको भाषासम्पादनमा केशव सुवेदीज्यूबाट अविस्मरणीय सहयोग प्राप्त भएको छ । यसका निम्ति म उहाँलाई पनि सहृदय कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छु । उहाँको सहयोगबाट यस ग्रन्थ व्याकरणीय रूपमा शुद्ध भएको विश्वास लिएको छु ।

मैले तयार पारेको यस ग्रन्थको दश अध्यायसम्म व्याकरणीय शुद्धि गर्नुको साथै पहिलो पटक कम्प्युटर टाइप गर्ने मेरा हितैषी ठाकुरनाथ कुइँकेलप्रति आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु । यसै गरी एघार अध्यायदेखि टाइप गर्ने र हरेक पटक गरिएका काटछाँटलाई टाइप तथा सुधार गरेर मलाई ठुलो सहयोग गर्ने संजिव (सन्जु) चौधरीलाई म विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । साथै यस ग्रन्थको अन्तिम प्रुफ करेक्सन गर्ने तुलसी तामाङलाई पनि म हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्न चाहन्छु । यस पुस्तकलाई प्रकाशनसम्म पुऱ्याउन विभिन्न प्रकारका सहयोग गर्ने दानबहादुर थापा, रामशरण रेग्मी, भूमकलाल कार्की र राजेन्द्र चौधरीलाई पनि म धन्यवाद व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

अन्तमा म पुनः तत्त्वज्ञानी ओशोमा आफ्नो कृतज्ञता अर्पण गर्न चाहन्छु किनभने मैले लिपिबद्ध गरेको यो 'लोकगीता' संसारकै गहिरो प्यासिफिक महासागरभन्दा पनि गहिरो ओशोको गीतादर्शन श्रवण गर्दै त्यही श्रवणकै भरमा यसमा उत्रिएर केही बहुमूल्य र अनमोल मोतीहरू सङ्कलन गरी सबैसमक्ष माला बनाएर प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरेको छु ।

विषयसूची

● पूर्वसन्दर्भ :		१-२
पहिलो अध्याय :	विषादयोग:	३-२२
दोस्रो अध्याय :	साङ्ख्ययोग:	२३-७६
तेस्रो अध्याय :	कर्मयोग:	७७-१२०
चौथो अध्याय :	ज्ञानकर्मसन्न्यासयोग:	१२१-१८०
पाँचौं अध्याय :	कर्मसन्न्यासयोग:	१८१-२१०
छैटौं अध्याय :	आत्मसंयमयोग:	२११-२७८
सातौं अध्याय :	ज्ञानविज्ञानयोग:	२७९-३१६
आठौं अध्याय :	अक्षरब्रह्मयोग:	३१७-३५८
नवौं अध्याय :	राजविद्याराजगुह्ययोग:	३५९-४१०
दशौं अध्याय :	विभूतियोग:	४११-४७४
एघारौं अध्याय :	विश्वरूपदर्शनयोग:	४७५-५१०
बाह्रौं अध्याय :	भक्तियोग:	५११-५३४
तेह्रौं अध्याय :	क्षेत्र-क्षेत्रज्ञविभागयोग:	५३५-५६६
चौधौं अध्याय :	गुणत्रयविभागयोग:	५६७-५९०
पन्ध्रौं अध्याय :	पुरुषोत्तमयोग:	५९१-६१२
सोह्रौं अध्याय :	दैवासुरसम्पद्विभागयोग:	६१३-६३८
सत्रौं अध्याय :	श्रद्धात्रयविभागयोग:	६३९-६६४
अठारौं अध्याय :	मोक्षसन्न्यासयोग:	६६५-७०८

ॐ
श्री परमात्मने नमः
कृष्णम् वन्दे जगद्गुरुम् ।

● पूर्वसन्दर्भ

पूर्वीय वाङ्मयको अद्वितीय ग्रन्थ श्रीमद्भागवद्गीता मानव सभ्यता र मानव इतिहासकै सर्वोत्कृष्ट सिर्जना हो । यो ज्ञान, भक्ति र कर्मको त्रिवेणी पनि हो, जसमा वेद उपनिषद् लगायत सम्पूर्ण शास्त्रहरू समाहित छन् । भगवान् कृष्णले करिब पाँच हजार वर्षअघि महाभारतको युद्धभूमिमा अर्जुनलाई दिनुभएका उपदेशहरू यस ग्रन्थमा सङ्ग्रहित छन् ।

हस्तिनापुर राज्यका ज्येष्ठ सन्तति धृतराष्ट्र अन्धा भएकोले राजा हुन योग्य भएनन् र पाण्डु राजा भए । धृतराष्ट्रका दुर्योधन, दुःशासन, विकर्ण आदि सय भाइ छोराहरू जन्मिए । पाण्डुका युधिष्ठिर, भीम, अर्जुन, नकुल र सहदेव गरी पाँच छोराहरू भए । सामान्यतः पाण्डव र कौरव दुवै कुरुकुलका भए पनि कौरव भन्नाले दुर्योधन आदि धृतराष्ट्र पुत्रहरू र पाण्डव भन्नाले पाण्डुपुत्र युधिष्ठिर लगायत पाँच भाइ भन्ने बुझिन्छ ।

पाण्डवहरू बाल्यावस्थामा हुँदा नै पिता पाण्डुको निधन भएकाले उनीहरूको रेखदेखको जिम्मेवारी ज्येष्ठपिता धृतराष्ट्रका काँधमा आयो । पितामह भीष्मको संरक्षण र स्नेहमा पाण्डवहरू हुर्किए । बाल्यकालदेखि नै उनीहरू ज्यादै विनयशील, शिष्ट, कर्तव्यपरायण, सत्यवादी एवम् धार्मिक स्वभावका थिए भने धृतराष्ट्रका दुर्योधन लगायत छोराहरू उद्वण्ड, ईर्ष्यालु, प्रतिशोधपूर्ण एवम् उच्च महत्वाकाङ्क्षाले युक्त थिए । भीष्मपितामहको व्यवस्थापनमा द्रोणाचार्य र कृपाचार्यबाट कौरव र पाण्डवहरूले उचित राजनीतिक ज्ञान एवम् शास्त्रास्त्रसम्बन्धी विद्या हासिल गरे । यसै क्रममा अर्जुनले सर्वश्रेष्ठ धनुर्धारीको पहिचान बनाए ।

पाण्डवहरूले निरन्तर रूपमा ख्याति आर्जन गरेको दुर्योधनलाई पटकै मन परेको थिएन । धृतराष्ट्र पनि पुत्रमोहमा फसेका थिए । सामान्यतः राजामा हुनुपर्ने गुण विद्यमान भएकाले युधिष्ठिर स्वतः हस्तिनापुर राज्यका उत्तराधिकारी थिए तर दुर्योधन राज्यको उत्तराधिकारी आफू नै भएको ठान्थे । यसर्थ आफ्ना बाबुको मौन सम्मतिमा दुर्योधनले पाण्डवहरूलाई मार्ने षड्यन्त्रहरू गरे तर काका विदुर जो हस्तिनापुर राज्यका महामन्त्री थिए, उनी र कृष्णको सचेतना र स्नेहका कारण नै उनीहरू बाँच्न सफल भए । कृष्ण सच्चिदानन्दस्वरूप परब्रह्म परमात्मा हुनुहुन्छ । सत्यको संरक्षण र दुष्टको संहारका लागि उहाँ आफ्नो योगमायाको शक्तिबाट अवतरित हुनुभएको हो ।

दुर्योधनले युधिष्ठिरलाई जुवा खेल उक्साए र छलकपटपूर्ण निर्णायक खेलमा युधिष्ठिरले द्रौपदीसहित सर्वस्व हारे । कौरवसभामा पाण्डवपत्नी द्रौपदीको वस्त्रहरण गर्ने प्रयत्न भगवान् श्री कृष्णको दैवी हस्तक्षेपका कारण सफल हुन सकेन । जुवाको सर्तअनुसार राज्य त्यागेर पाण्डवहरू तेह्र वर्षसम्मका लागि वनवास गए ।

पराजित पक्षले बाह्र वर्षको वनवास र एक वर्षको गुप्तवासपछि पुनः आफ्नो राज्य प्राप्त गर्ने सर्त भएकाले वनवासपछि आफ्नो गुमेको राज्य पाण्डवहरूले फिर्ता मागे तर दुर्योधन पाण्डवहरूको राज्य इन्द्रप्रस्थ दिन तयार भएनन् । अन्तमा श्री कृष्णको शान्तिप्रस्ताव अनुसार पाँच भाइका लागि पाँचवटा गाउँ मात्र माग्दा पनि दुर्योधनले सियोको टुप्पो जति जमिन दिन पनि अस्वीकार गरेको हुनाले नै पाण्डवहरूले युद्धको सहारा लिन बाध्य हुनुपरेको हो ।

दुर्योधन र अर्जुन दुवै श्रीकृष्णसँग युद्धअघि सहयोग माग्न गए । दुर्योधनले श्री कृष्णसँग उहाँको नारायणी सेना माग गरे भने अर्जुनले स्वयम् भगवान् कृष्णलाई प्राप्त गरे । तसर्थ श्री कृष्ण युद्धमा धनुर्धारी अर्जुनका सारथी बन्नुभयो ।

पाण्डवतर्फको सैन्यव्यूह रचना गर्ने काम द्रोणाचार्य शिष्य द्रुपदपुत्र धृष्टद्युम्नले गरे भने कौरवतर्फको सैन्यव्यूह रचना स्वयम् गुरु द्रोणाचार्यले गरे । युद्धको तयारी पूरा भएपछि कुरुक्षेत्रमा दुवैतर्फका सैन्यशक्ति युद्धका लागि खडा भए । यसै समयमा युद्धभूमिमा सर्वश्रेष्ठ धनुर्धारी अर्जुनले आफ्ना सारथी भगवान् कृष्णका साथ “आफूले कस कससँग लड्नुपर्ने हो एकपटक अवलोकन गर्न चाहन्छु” भनी रथलाई दुवै सैन्यशक्तिका बिचमा लैजान आग्रह गरे । यसपछि नै भगवान् कृष्ण र अर्जुनका बिचको संवादका रूपमा श्रीमद्भगवद्गीताको अभ्युदय भएको हो ।

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

पहिलो अध्याय

विषादयोगः

धृतराष्ट्र उवाच

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥१॥

धृतराष्ट्रले सोधे- हे सञ्जय ! युद्ध गर्ने इच्छाले कुरुक्षेत्रको धार्मिक स्थलमा एकत्रित भएका मेरा तथा पाण्डुका छोराहरूले के गरिरहेका छन् ?

गीताको अद्भुत दर्शन एउटा दृष्टिविहीन व्यक्तिको जिज्ञासाबाट प्रारम्भ भएको छ । आँखा नहुँदा पनि कामना मनबाट हट्दैन बरु भन्नु प्रगाढ हुन्छ । दृष्टिविहीन पनि त्यो देख्न चाहन्छ जुन उसले प्रत्यक्ष देख्न सक्दैन । मनुष्यका बाह्य इन्द्रियले काम गर्न नसक्ने भए पनि भित्रका वृत्तिहरू अझ ससक्त हुन्छन् । धृतराष्ट्र दृष्टिविहीन भए तापनि हजारौं माइल टाढा भइरहेको युद्धका बारेमा जान्न उनी अत्यन्त उत्सुक छन् । धृतराष्ट्र कुरुक्षेत्रको युद्धमा आफ्ना र पाण्डवका पुत्रहरूले के के गर्दै छन् भनेर सञ्जयसँग सोच्छन् । धृतराष्ट्रका मनमा विजय सत्यको पो हुन्छ कि भन्ने भय छ । नेत्रविहीन धृतराष्ट्रको जिज्ञासाबाट नै यो युद्ध हुन थालेको छ । वस्तुतः अन्धा र विवेकहीन व्यक्ति नै सदैव युद्धका कारक हुन्छन् । धृतराष्ट्रका मनमा महाभारत युद्धमा आफ्ना पुत्रहरूको विजय हुन्छ भन्ने अर्धविश्वास पनि देखिन्छ । कौरवतर्फका अष्ट चिरञ्जीवीमध्येका दुई चिरञ्जीवी गुरु कृपाचार्य र अश्वत्थामा (द्रोणपुत्र) एवम् कवचसहित जन्मेका कर्ण, परशुराम शिष्य प्रतापी भीष्म, कौरव-पाण्डवका गुरु द्रोणाचार्य, स्वयम् धृतराष्ट्रका वीर पुत्रहरू रहेकाले युद्धमा आफ्ना पुत्रहरूको विजय हुने विश्वासका कारण उनी व्याससँग प्रत्यक्ष युद्ध हेर्न चाहना राख्छन् । तदनुसार व्यासले सञ्जयलाई दिव्यदृष्टि प्रदान गरेकाले उनी कैयौं माइल टाढाका दृश्यहरू पनि हेर्न सक्ने भएका छन् । त्यसैले सञ्जय युद्धका हरेक खबर धृतराष्ट्रलाई दिन्छन् ।

योगमा पारङ्गत व्यक्ति समय र क्षेत्रलाई नाघेर टाढा टाढा देख्न सक्दछन् । योगसिद्ध पुरुषमा तेस्रो आँखा (दिव्यदृष्टि) हुन्छ जसका माध्यमबाट उनीहरू टाढाका वस्तु देख्न र सुन्न सक्छन् । व्यासमा भएको यस प्रकारको शक्ति उनले धृतराष्ट्रको जिज्ञासा शान्त पार्न सञ्जयलाई प्रदान गरेका थिए । अमेरिकामा एक जना टेड सिरियो भन्ने व्यक्तिका आँखामा यस्तै विशिष्ट शक्ति थियो जसबाट उनी कोसौं टाढाका वस्तु देख्न र त्यसको चित्र समात्न सक्थे तर उनी आत्मज्ञानी थिएनन् । पर हेर्न सक्ने क्षमताले अध्यात्मसँग कुनै सम्बन्ध राख्दैन । सञ्जय आध्यात्मिक व्यक्ति होइनन् बरु उनी विशेष प्राविधिक व्यक्ति हुन् जो टाढा देख्न, सुन्न र टाढाका चित्र समात्न सक्छन् । योगद्वारा विभिन्न शक्तिहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ तर जो शक्तिको प्रदर्शन र चमत्कारमा लाग्छ त्यो व्यक्ति सत्यसम्म पुग्न नसकेर भड्किन्छ । मनुष्यको अनन्त शक्तिका बारेमा आज विज्ञानले पनि स्वीकार गर्न थालेको छ । भविष्यमा रुस र अमेरिका जस्ता शक्तिशाली मुलुकहरूसँग सञ्जयको जस्तो शक्ति हुन सक्छ अर्थात् विज्ञानको खोज र अनुसन्धानका कारण सञ्जय जस्तो शक्ति भएको व्यक्ति विकसित हुन सक्छ । यो योगका लागि सामान्य कुरा हो तर यसमा अझिनु अगाडिको बाटो बन्द हुनु हो ।

सञ्जय उवाच

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥२॥

सञ्जयले भने- हे राजन् ! पाण्डवहरूको सैन्यव्यवस्था वा सैन्य मोर्चा देखेर राजा दुर्योधन आफ्ना गुरु सेनापति द्रोणाचार्यकहाँ गए र यी वचन भने-

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥३॥

हे आचार्य ! हजुरका बुद्धिमान् शिष्य द्रुपदपुत्र धृष्टद्युम्नद्वारा रचित पाण्डवहरूको विशाल सैन्य शक्तिलाई नजर गर्नुहोस् ॥

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥४॥

पाण्डवसेनामा महेष्वासा, विराट् तथा द्रुपद लगायतका भीम र अर्जुनकै बराबरी सामर्थ्य भएका महारथी एवम् धनुर्धारी वीरहरू छन् ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥५॥

महान् शक्तिशाली वीरहरू धृष्टकेतु, चेकितान, काशिराज, पुरुजित्, कुन्तिभोज र शैब्यजस्ता मानवसमाजका शक्तिशाली योद्धाहरू पनि त्यहाँ छन् ॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥६॥

त्यहाँ अत्यन्त पराक्रमी युधामन्यु, अत्यन्त शक्तिशाली उत्तमौजा, सुभद्रा पुत्र अभिमन्यु र द्रौपदी पुत्रहरू पनि छन् जो सबै महारथीहरू हुन् ॥

धृतराष्ट्र जन्मले मात्र दृष्टिविहीन होइनन्, उनी आध्यात्मिक दृष्टिले पनि कमजोर थिए । उनी आफ्ना भाइका छोराहरू पाण्डवहरूसँग पुत्र दुर्योधनहरूले युद्धका बारेमा सम्झौता नगरून् भन्ने सोच्थे । आफ्ना पुत्रका पक्षमा शक्तिशाली योद्धाहरू रहेकाले विजय आफ्नै छोराहरूको हुने र राज्य पाण्डवलाई फिर्ता दिन नपर्ने भएकाले पनि उनी युद्ध होस् भन्ने चाहन्थे । युद्धभूमि धार्मिक स्थल भएकाले त्यसको प्रभाव आफ्ना पुत्रहरूमा परेर युद्ध रोकिन्छ कि भन्ने उनमा आशङ्का पनि थियो । सञ्जय धृतराष्ट्रलाई भन्छन्- महान् युद्धको तयारीका समय व्यवस्थित व्यूहाकार विशाल पाण्डव सेनालाई देखेर दुर्योधन आफू राजा भए पनि परिस्थितिको आकलन गरेर आफ्ना सेनापति आचार्य द्रोणका नजिक पुगेर भन्छन्- हे आचार्य ! हजुरका तीक्ष्ण बुद्धि भएका शिष्य द्रुपदपुत्र धृष्टद्युम्नद्वारा तयार पारिएको पाण्डवहरूको विशाल व्यूहाकार सैन्यशक्ति हेर्नुहोस् । पाण्डव सेनामा भीम र अर्जुनतुल्य योद्धाहरू सात्यकी, विराट् तथा महारथी द्रुपद, बलवान् धृष्टकेतु, चेकितान, काशिराज, नरश्रेष्ठ पुरुजित्, कुन्तिभोज, शैब्य तथा अन्य योद्धाहरू पनि छन् । पराक्रमी युधामन्यु, उत्तमौजा, सुभद्रापुत्र अभिमन्यु एवम् द्रौपदीका पाँच छोराहरू सबै महारथी हुन् । दशौं हजार सैन्यसँग एकलै भिड्न सक्ने ल्याकत भएका योद्धालाई महारथी भनिन्छ ।

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य सञ्ज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥७॥

हे ब्राह्मण श्रेष्ठ ! हाम्रा पक्षमा पनि जो विशिष्ट छन् तिनीहरूका बारेमा बुझ्नुहोस् । हजुरको जानकारीका लागि हाम्रा विशिष्ट सैन्य नायकहरूका बारेमा पनि म भन्छु ॥

मनुष्यको मन जब हीनताले ग्रस्त हुन्छ तब पहिले आफ्नो श्रेष्ठताबाट कुरा सुरु गर्छ तर हीनता नभएको व्यक्तिले अर्काको सम्मान एवम् श्रेष्ठताबाट कुरा सुरु गर्छ । दुर्योधन पाण्डव सेनामा को को महारथी छन्, त्यस बारेमा पहिले भन्छन् । भीम र अर्जुनको बल एवम् सामर्थ्यका बारेमा उनी जानकार छन् । त्यसैले त अन्य महारथीहरू पनि भीम र अर्जुनतुल्य पराक्रमी छन् भनेर शत्रुको पनि प्रशंसा गर्छन् । साधारणतया जसमा हीनताबोध हुन्छ उसले शत्रुको प्रशंसाबाट युद्धको बयान गर्दैन, निन्दाबाट सुरु गर्छ तर दुर्योधनमा कत्ति पनि हीनताबोध थिएन र उनी आफ्नो कदम र विजयप्रति आश्वस्त थिए । त्यसैले त उनी शत्रु-सैन्यको प्रशंसाबाट कुरा सुरु गर्छन् ।

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः ।

अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥८॥

हाम्रा सैन्यतर्फ सदैव युद्धमा विजय प्राप्त गर्ने हजुर स्वयम्, भीष्म पितामह, कर्ण, संग्राम विजयी कृपाचार्य, अश्वत्थामा, विकर्ण र सोमदत्तका पुत्र भूरिश्रवा आदि हुनुहुन्छ ॥

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥९॥

मेरा निम्ति आफ्नो प्राण त्याग्न तमतयार अन्य धेरै शूरवीरहरू पनि छन् जो अनेक प्रकारका हतियारद्वारा सुसज्जित छन् र युद्ध विद्यामा कुशल पनि छन् ॥

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।

पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥१०॥

हाम्रो सेना युद्धका लागि अपर्याप्त छ यद्यपि भीष्मद्वारा संरक्षित छ र पाण्डव सेना युद्धका लागि पर्याप्त छ तर भीमसेनद्वारा संरक्षित छ ॥

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥११॥

हजुरहरू सबै सैन्यव्यूहमा जो जो जहाँ जहाँ मोर्चा वा स्थानमा रहे पनि सबैतिरबाट भीष्म पितामहलाई नै रक्षा गर्नुपर्छ ॥

आफ्नो सैन्यतर्फका बारेमा दुर्योधन भन्छन्- युद्धमा सदैव विजय प्राप्त गर्ने हजुर स्वयम् भीष्म पितामह, कर्ण, अश्वत्थामा, विकर्ण (दुर्योधनका भाइ), सोमदत्तका पुत्र भूरिश्रवा आदि शूरवीर छन् जो आफ्नो प्राण त्यागेर भए पनि मेरो जीतलाई सुनिश्चित गराउन समर्पित छन् । यी सबै भाँती भाँतीका शस्त्रास्त्रका ज्ञाता र शस्त्रप्रहारमा कुशल छन् । यद्यपि हाम्रो सेना युद्धका लागि पर्याप्त छैन तर भीष्मद्वारा संरक्षित छ र त्यसैले विजयका लागि पर्याप्त छ । सामुन्नेमा रहेको पाण्डव सेना युद्धका लागि पर्याप्त भए पनि भीमसेनद्वारा संरक्षित रहेकाले अपर्याप्त छ । दुर्योधन, भीष्मको वीरताका सामु भीमसेन कमजोर भएकाले आफ्नो विजय सुनिश्चित ठान्दछन् । त्यसैले उनी कौरवको विजय भीष्ममा निर्भर छ भन्ने सोचले विश्वस्त छन् । भीमजस्तो शक्तिशाली तर कम बुद्धिको व्यक्ति केन्द्रमा रहे भने मात्र युद्ध सम्भव हुन्छ । तसर्थ दुर्योधन सबै मिलेर भीष्मपितामहको रक्षा गर्नुपर्ने सल्लाह दिन्छन् ।

दुर्योधनको विचारमा युद्धको हर सम्भावना भीमबाट नै सुरु हुन्छ किनभने अर्जुनजस्ता असल एवम् विवेकशील व्यक्तिमा दुर्योधन युद्धको कारण देख्दैनन् । उनी भीमको कारणले मात्र युद्ध हुनसक्छ भन्ने सोच्दछन् । युद्ध विवेकशील र बुद्धिमान् मानिसका कारणले हुँदैन भीमजस्तो बुद्धिको व्यक्तिका कारणले हुन

सकछ । अर्जुन बुद्धिमान् र विवेकशील भएकाले उनी संशय र आशङ्काले युक्त छन् । जहाँ संशय हुन्छ त्यहाँ द्वन्द्व अवश्य हुन्छ । भीम र दुर्योधन एकै प्रकृतिका व्यक्ति हुन् । दुर्योधनले भीमलाई प्रतिस्पर्धी देख्नु स्वाभाविक हो । उनका दृष्टिमा अर्जुन प्रतिस्पर्धी कहिल्यै पनि थिएनन् र उनले अज्ञात कृष्णका बारेमा सोचेका पनि थिएनन् । अदृश्य शक्ति बिचमा उत्रिएर आएपछि नै सारा कथा बदलियो; नहुनुपर्ने भयो र हुनुपर्ने भएन । अर्जुन तथाकथित नैतिक व्यक्तिहरूका नजरमा भाग्ने कुरा गरिरहेका थिए । ठिक त्यसैबेला उनलाई कृष्णले भाग्नबाट रोक्नुभयो । अज्ञातको इच्छा व्यक्तिले जान्न सक्दैन तर व्यक्तिले आफ्नो अहम्पनलाई त्यागेर अज्ञातमा समर्पित भयो भने मात्र उसको इच्छालाई जान्न सकछ । त्यस स्थितिमा व्यक्ति साधन मात्र भएर ब्रह्मको इच्छा नै उसको इच्छा हुन्छ ।

तस्य सञ्जनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।

सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥१२॥

कुरुवंशका अत्यन्त प्रतापी बयोवृद्ध भीष्म पितामहले दुर्योधनलाई आनन्दित तुल्याउन सिंह गर्जेजस्तै गरी अत्यन्त उच्च स्वरले आफ्नो शङ्ख बजाउनुभयो ॥

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।

सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥१३॥

त्यसपछि शङ्खहरू, ठुला ठुला ढोल, साना ढोलक, मृदङ्ग र नगरा, करताल (नरसिंह) सबै एकसाथ बजाइए । निश्चय नै त्यो आवाज वा संयुक्त स्वर भयङ्कर भयो ॥

पराक्रमशाली कुरयोद्धा भीष्म पितामहले दुर्योधनलाई प्रसन्न पार्न सिंहनाद गर्दै अत्यन्त उच्च स्वरले आफ्नो शङ्ख बजाउनुभयो । कौरव सेनापति भीष्मद्वारा शङ्खनाद गरिसकेपछि अन्ततः अन्य वीरहरूबाट पनि शङ्ख, ढोल, नगरा एवम् सिङ्ग लगायत भाँती भाँती वाद्य पनि एकसाथ बजाइए जसका कारण भयङ्कर ध्वनि सुनियो र आफ्नै पक्षका वीरहरूको हृदयमा पनि डर पैदा भयो ।

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।

माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥१४॥

त्यसपछि सेता घोडा नारिएको विशाल रथमा बसेका श्रीकृष्ण महाराज र अर्जुनले पनि आ-आफ्ना दिव्य शङ्ख फुक्नुभयो ॥

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।

पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥१५॥

भगवान् श्रीकृष्णले आफ्नो पाञ्चजन्य शङ्ख फुक्नुभयो । अर्जुनले देवदत्त र उग्रकर्म गर्ने भीमसेनले पौण्ड्र नामको शङ्ख बजाए ॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥१६॥

कुन्तीपुत्र राजा युधिष्ठिरले अनन्तविजय नामको शङ्ख एवम् नकुल र सहदेवले क्रमशः सुघोष र मणिपुष्पक नामका शङ्ख बजाए ॥

तदनन्तर सेता घोडा जोतिएको विशाल रथमा बसेर भगवान् श्रीकृष्ण एवम् पाण्डुपुत्र अर्जुनले आ-आफ्ना दिव्य शङ्ख बजाउनुभयो । कृष्णले पाञ्चजन्य र अर्जुनले देवदत्त नामक दिव्य (अलौकिक) शङ्ख बजाउनुभयो । भीमले पौण्ड्र नामक भीषण शङ्ख बजाए जसका कारण विपक्षी वीरहरूमा उक्त ध्वनिले भय पैदा गर्यो । कुन्तीपुत्र युधिष्ठिरले अनन्त विजय नामक शङ्ख, नकुल एवम् सहदेवले क्रमशः सुघोष र

मणिपुष्पक नामका शङ्ख बजाए । कृष्णले गर्नुभएको शङ्खनाद अरू योद्धाहरूले बजाएको शङ्खध्वनिको प्रतिक्रिया होइन । यो सर्वस्वीकार्य भावका साथ प्रत्युत्तर र चुनौतीको स्वीकृति हो । भीमले प्रारम्भमा नै बजाएको भए त्यो कौरवहरूको प्रतिक्रिया हुन्थ्यो । 'श्रीकृष्ण, अर्जुन र भीमले बजाएका शङ्खले आफ्ना पक्षका वीरहरू आह्लादित हुन पुगे । सर्वत्र प्रसन्नता फैलियो । यो परमको इच्छा र जीवनले युद्धमा लगेको स्वीकृति हो । पहिलो शङ्खनाद कौरवका तर्फबाट भयो । त्यसैले युद्धको प्रारम्भको दायित्व पनि कौरवको नै हो । युद्धको स्वीकृति र दायित्व कौरवको भएकाले पहिलो शङ्खनाद भीष्मबाट भएको हो । कृष्ण युद्ध गर्न आउनु भएको होइन । उहाँ सारथीको रूपमा युद्धमा सम्मिलित हुनु भएको हो । कृष्णको उपस्थितिमा पाण्डव यो युद्धलाई परमात्माले दिएको आदेशयुक्त जिम्मेवारी ठान्दछन् । उनीहरू कृष्णका साधन र सहयोगी भएर लड्न तयार भएका छन् ।

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।

धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥१७॥

महान् धनुर्धारी काशी नरेश, महान् योद्धा शिखण्डी, महारथी धृष्टद्युम्न, विराट्, अपराजेय सात्यकिले पनि शङ्ख बजाए ॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।

सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान्दध्मुः पृथक् पृथक् ॥१८॥

राजा द्रुपद, लामा लामा हात भएका सुभद्रापुत्र अभिमन्यु, द्रौपदीकापुत्रहरू (प्रतिविन्ध्य, सुतसोम, श्रुतकर्मा, शतानीक रश्रुतसेन) सबैले बेगला बेगलै शङ्खहरू बजाए ॥

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।

नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥१९॥

विभिन्न शङ्खध्वनिका कारण आकाश र धर्ती गुन्जियो र धृतराष्ट्रपुत्रहरूका साथै उनका पक्षका सबै सैन्यशक्तिको हृदय छियाछिया भयो ॥

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ।

प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥२०॥

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

हे राजन् ! यसपछि हनुमान्को चित्र अङ्कित रथमा चढी धनु उठाएर हान्न तमतयार भएका अर्जुनले व्यवस्थित ढङ्गले आफ्नो सैन्य मोर्चामा धृतराष्ट्रपुत्रहरूलाई उभिएको देखेर भगवान् कृष्णलाई यी कुराहरू भने ॥

अर्जुन उवाच

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥२१॥

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।

कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥२२॥

अर्जुनले भने- हे अच्युत ! दुवै सैन्य मोर्चाका बिचमा लगेर यो रथ अड्याउनुहोस् । त्यहाँ मैले कस-कससँग युद्ध गर्नुपर्छ, सङ्घर्ष मैदानमा भेला भएका युद्धाकाङ्क्षी यी विपक्षी योद्धाहरूलाई र त्यहाँ कसकससँग युद्ध गर्नयोग्य छ त्यो राम्ररी नहेरेसम्म रथलाई रोकिराख्नुहोस् ॥

हे राजन् ! हनुमान्को चित्र अङ्कित भन्डा भएको रथमा बसेर युद्धका लागि अर्जुनले आफ्नो बाण उठाएर छोड्न तयार भएको अवस्थामा सैनिक व्यूहका सामुन्ने एकत्रित भएका धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधन पक्षका

सैनिकहरूलाई देखेर भगवान् कृष्णसँग अर्जुनले बिन्ती गरे- हे अच्युत ! मेरो यो रथ दुवै सैन्यव्यूहका बिचमा लगेर अड्याउनुहोस् । म यो महान् युद्धमा कौरव पक्षका कससँग लड्नुपर्ने हो त्यो राम्ररी अवलोकन गर्न चाहन्छु । अर्जुन आफूले कससँग युद्ध गर्नुपर्ने हो त्यो हेर्न चाहन्छन् र रणभूमिमा आफूलाई खडा गरिदिन कृष्णसँग आग्रह गर्छन् । अर्जुनका लागि युद्ध अज्ञातबाट आइपरेको दायित्व हो । अर्जुनभित्रको पुकार भीम, दुर्योधनको जस्तो नभएर वास्तविक पुकार हो । शान्तिपूर्ण समझदारी नभएपछि र कृष्णको शान्ति प्रस्तावलाई दुर्योधनले लत्याएपछि नै युद्धको बाध्यता आइपरेको हो । सामान्यतः युद्ध आकाङ्क्षीहरू जोसुकै दुश्मन भए पनि विना हिचकिचाहट युद्धमा होमिन चाहन्छन् र शत्रुलाई समाप्त पार्न चाहन्छन् तर अर्जुन युद्धाकाङ्क्षी होइनन् । त्यसैले त उनी कससँग लड्नु पर्ने हो, त्यो हेर्न चाहन्छन् ।

जससँग लड्नुपर्ने हो त्यसलाई चिन्नु युद्धको पहिलो नियम हो । भित्र वा बाहिर जस्तोसुकै युद्ध वा शत्रु भए पनि त्यसको पहिचान गर्नु पहिलो कदम हो । युद्धमा शत्रुलाई राम्ररी चिन्न सक्ने व्यक्तिले नै युद्ध जित्न सक्छ । जसले शत्रुको पहिचान गर्न सक्दैन त्यस्ता युद्धपिपासुले युद्ध जित्न सक्दैनन् किनभने युद्ध आतुरताका कारण उसले शत्रुको पहिचान ठिकसँग गरेको हुँदैन । त्यसैले अन्ततः युद्धमा उसको हार हुन्छ । युद्धको सुरुमा शान्ति र साक्षीको भाव चाहिन्छ । अर्जुन साक्षी हुन चाहन्छन् । युद्ध जित्न निरीक्षण पहिलो आवश्यक कदम र सूत्र हो । हामीले पनि भित्रको काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मात्सर्य आदि षड्शत्रुसँग लड्नु छ साथै बाहिर पनि कससँग लड्नुपर्ने हो त्यो जान्न जरुरी हुन्छ ।

गीताको अभ्युदयका लागि रङ्गमञ्च तयार हुँदै छ किनभने अर्जुनले निरीक्षण गर्न लाग्नुको अर्थ लडाइँमा मुस्किल आउनु हो । निरीक्षणको सूत्र जान्ने व्यक्तिले मात्र बुझ्न सक्छ कि अर्जुन अब अन्योलमा छन् । निरीक्षण गरेपछि युद्ध कति बेकार र व्यर्थ छ भन्ने थाहा हुन्छ । त्यसैले भित्र पनि निरीक्षण गरियो भने काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मात्सर्य आदि छ शत्रुहरू नै बेकार लाग्छन् । आफ्नो चित्तलाई अर्जुन सफा पार्न खोज्दै छन् । तसर्थ अर्जुनलाई युद्धको आतुरता छैन । अर्जुन विचारशील व्यक्ति हुन् युद्धाकाङ्क्षी होइनन् । युद्ध त दुर्योधन, भीम आदि जस्ता विचारहीन व्यक्तिले वा कृष्ण जस्ता अलौकिक विचारशून्य पुरुषले मात्र गर्न सक्छन् । विचारवान् र संशयी व्यक्तिहरूले युद्ध गर्न सक्दैनन् ।

विचारहीन चित्तलाई युद्ध स्वाभाविक हुन्छ । विचार जहिले पनि द्वन्द्वमय हुन्छ । त्यसैले संसारमा विचार गरेर कोही युद्धमा उत्रिँदैनन् । विचार नै सबै कुराको व्यर्थता हो भनेर सोचेमा अन्ततः विचारको पनि व्यर्थता जानिन्छ र व्यक्ति विचारशून्य हुन सक्छ । अर्जुन जुन विचारको अवस्थामा छन् त्यहाँबाट युद्धमा जान सम्भव छैन । अर्जुनलाई युद्धमा उत्रिनका लागि विचारहीनताको अवस्था जहाँ दुर्योधन र भीमहरू छन् त्यहाँ पुग्नुपर्छ अनि युद्ध सम्भव हुन्छ या निर्विचारको अवस्था जहाँ कृष्ण हुनुहुन्छ त्यहाँ पुग्नुपर्छ अनि युद्ध एउटा खेल र परमात्माको इच्छानुसार गर्ने माध्यम मात्र हुन्छ ।

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।

धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥२३॥

अर्जुनले भने- दुर्बुद्धिले भरिएको दुर्योधनको कल्याणका लागि भनेर जो जो यहाँ हाम्रा विरुद्ध युद्ध गर्न आएका छन् तिनीहरूलाई म हेर्न चाहन्छु ॥

सञ्जय उवाच

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥२४॥

सञ्जयले महाराज धृतराष्ट्रसँग भने- हे भारत ! यसप्रकार अर्जुनको आग्रह अनुसार भगवान् कृष्णले दुवैथरी सेनाका बिचमा लगेर त्यो विशिष्ट रथ अड्याउनुभयो ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरुनिति ॥२५॥

भीष्म, द्रोण लगायत संसारभरिका युद्धका लागि एकत्रित कौरव सेनाका सामु रथ अड्याएर भगवान्ले भन्नुभयो- हे अर्जुन ! युद्धका निम्ति एकत्रित सैन्यशक्तिलाई हेर ॥

तत्रापश्यत्स्थितान् पार्थः पितृनथ पितामहान् ।

आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्यौत्रान्सखींस्तथा ॥२६॥

अर्जुनले त्यस युद्धमैदानमा आफ्ना बाबुहरू (बाबु पर्ने या बाबुका समकालीन भूरिश्रवा), बाजेहरू (भीष्म पितामह आदि), गुरुहरू (द्रोणाचार्य, कृपाचार्य आदि), मामाहरू (शल्य, शकुनि आदि), भाइहरू (सम्पूर्ण धृतराष्ट्रपुत्र लगायत), छोराहरू (दुर्योधनपुत्र लक्ष्मण आदि), नातिहरू, मित्रहरू (अश्वत्थामा लगायत) लाई देखे ॥

श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।

तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्विन्धूनवस्थितान् ॥२७॥

अर्जुनले त्यहाँ ससुराहरू, समयस्क आत्मीय शुभचिन्तकहरू समेत युद्धका निम्ति दुवै सैन्यव्यूहमा खडा भएका देखे ।

कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

ती सारा आफन्तलाई देख्दा दयाले आविर्भूत भएर चिन्ता गर्दै अर्जुनले भने ॥

अर्जुन उवाच

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥२८॥

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥२९॥

युद्धक्षेत्रमा यी सम्पूर्ण आफन्तहरूलाई देख्दा मेरो शरीरका अङ्गहरू गलेका छन्, मुख पनि सुकेको र शरीर कामिरहेको छ । त्यसैगरी शरीरमा रोमाञ्च भइरहेको छ ॥

युद्धका निम्ति तत्पर सम्पूर्ण बन्धुबान्धवलाई देख्दा अर्जुनका मनमा ती आफन्त जनप्रति दया जाग्यो । खिन्न भएर उनले भगवान् कृष्णसँग भने- हे कृष्ण ! युद्धको तीव्र इच्छाले अभिप्रेरित यी सम्पूर्ण आत्मीय सम्बन्धी जनहरूलाई देखेर मेरो शरीर शिथिल भइरहेको छ, शरीरका अङ्गहरू कामिरहेका छन् र मुख सुकिरहेको छ । भय एवम् दुखका कारण विह्वलता पैदा भइरहेको छ । अर्जुन युद्धबाट पीडित छैनन् र युद्धविरोधी पनि होइनन् । जीवनमा उनले प्राप्त गरेका शस्त्रास्त्रसम्बन्धी शिक्षा हिंसा र युद्धका लागि हुन् तर हिंस्रक व्यक्ति ममत्वले भरिएको हुन्छ । अहिंस्रक चित्त ममत्वभन्दा बाहिर हुन्छ । मेरो भाव नै हिंसा हो । मेरो भन्नेबित्तिकै त्यहाँ कोही अर्को पनि हुन्छ । मित्र भन्नेबित्तिकै शत्रु पनि उत्पन्न हुन्छ । आफन्तमा पराईको सीमा पनि खिँचिएको हुन्छ । समस्त हिंसा आफ्नो र पराईको बिचको रेखाबाट उत्पन्न हुन्छ । त्यसैले अर्जुनको गाथ शिथिल भयो । उनी यसरी शिथिल हुनु आफन्तसँगको युद्धका सम्भावनाका कारणले हो । उनी अहिंस्रक भएर वा उनमा कुनै वैचारिक ज्ञान वा रूपान्तरण भएर होइन । उनलाई हिंसाको नै दोस्रो कोण ममत्वले पत्र्यो किनभने ममत्व पनि हिंसाको अर्को रूप हो ।

गीता बुझ्नका लागि ममत्वका बारेमा जान्न अत्यन्त जरुरी हुन्छ, अन्यथा सबैलाई अर्जुन अहिंसातिर लाग्न खोज्दै छन् तर कृष्ण उनलाई हिंसामा उतार्न खोज्दै हुनुहुन्छ भन्ने लाग्न सक्छ । अहिंस्रकलाई हिंस्रक बनाउन कृष्ण चाहनुहुन्न र त्यो सम्भव पनि छैन । अर्जुन अहिंस्रक होइनन्, केवल

ममत्वतिर भुकेका मात्र हुन् । अर्जुनको ममत्व हिंसाको गहिरो आधार हो । आफन्त या सम्बन्धित जन युद्धका निम्ति खडा नभएका भए अर्जुन तिनीहरू सबैलाई भेंडाबाखा काटेभैं काट्ने थिए । उनको गाथ शिथिल हुनाको कारण आफन्तजन युद्धका निम्ति खडा भएकाले हो । अर्जुनको यो सङ्कटग्रस्त अवस्था उनमा अहिंसाको भाव विकसित भएर होइन यो हिंसाको मूल आधार ममत्वमा पुगेर नै भएको हो । आफन्तसँग युद्ध लड्नुपर्ने भएकाले उनी सङ्कटग्रस्त भएका हुन् । आत्मीय सम्बन्धी जन नभएका भए उनी हिंस्रक भएर शत्रुलाई गिड्गन हिचकिचाउँदैनथे । पराईका साथमा युद्ध गर्नुपरेको भए उनको गाथ शिथिल हुँदैनथ्यो र उनी भन् बलशाली र प्रफुल्लित भएर युद्ध गर्थे तर सङ्कटका क्षणमा उनमा ममत्व देखियो । सामान्य क्षणमा हाम्रो हृदयको अन्तस्तल देखिँदैन तर असाधारण या सङ्कटको क्षणमा मात्र यो चित्तवृत्तिबारे थाहा हुन्छ । अर्जुनलाई मेरो मान्छे भन्ने ममत्वले सतायो । अर्जुन संशयी भएकाले दुविधामा परे र उनमा अनेकौं प्रश्न जन्मिए । अर्जुनले युद्ध र हिंसा व्यर्थ हो भनेको भए गीताजस्तो महान् आध्यात्मिक दर्शन मानव हितका लागि प्राप्त हुने थिएन । युद्धमा होमिएपछि आफ्ना सम्बन्धी जनहरूलाई पनि काट्नुपर्ने विचारले नै उनको अङ्ग शिथिल भएको हो । त्यसैले हामीले गीता जस्तो अलौकिक ग्रन्थ पाउन सकेका हौं ।

अन्य व्यक्तिको मृत्यु भएमा शब्दले संवेदना दिए पुग्छ त्यसले भित्र छुँदैन तर घरमा कसैको मृत्यु भयो भने हृदयलाई छुन्छ र हामी पनि एक हिस्सा मछौं । पत्नीको मृत्यु भएमा पतिको पनि एक हिस्सा मर्छ अर्थात् पत्नी हुँदा मात्र पतिको अस्तित्व हुन्छ । सन्तान जन्मिँदा आमा पनि जन्मिन्छन् । त्यसैले छोरा वा छोरी मर्दा आमाको एक हिस्सा मर्दछ । अरूलाई मार्दा अर्जुनलाई यस्तो अनुभव कहिल्यै भएन तर अब आफन्तजन मर्ने कुराले उनलाई अत्यायो । सबै आफ्ना मरे भने आफू बाँचेर पनि के गर्ने भन्ने भाव उनमा प्रकट भयो । मेरो, हाम्रो आफन्तहरूको जोडको नाम हो । अर्जुनमा यो आफ्नो भन्ने भाव विकसित भएकाले उनलाई आत्मघात गरे जस्तो लाग्यो । आफन्त सबै मरेपछि आफू हुनु या बाँच्नुको कुनै अर्थ नरहने महसुस भयो । हामी पनि घर आफ्ना लागि कम र अरूका लागि ज्यादा बनाउँछौं । प्रशंसा र ईर्ष्या गर्ने व्यक्तिहरू नै रहेनन् भने त्यो महल जस्तो भवन पनि भुपडीजस्तै हुन्छ ।

अर्जुनलाई युद्धका क्षणमा दुवैतिर आफ्ना सम्बन्धी जन मात्र भएको अनुभूति भयो । तसर्थ जितमा उनलाई कुनै प्रयोजन लागेन र साम्राज्य पाउनुको पनि केही अर्थ लागेन । अर्जुनको मन ममत्वको विषादले घेरियो । यो विषाद हिंस्रक चित्तको भएकाले कृष्णले अर्जुनलाई ठुलो धक्का दिनुपर्थो । महावीरजस्ता व्यक्ति भएको भए कृष्णले केही पनि भन्नु हुन्थेन । गीता कृष्णले कम र अर्जुनले ज्यादा प्रश्नोत्तरमा समय खर्चिएको ग्रन्थ हो । गीता प्रादुर्भाव हुनुमा कृष्णको मात्र होइन अर्जुनको पनि उत्तिकै भूमिका छ । उनको हिंसाग्रस्त चित्तदशाका कारण उनी युद्धबाट भाग्न चाहन्छन् । अर्जुनको मनमा उत्पन्न दुविधा हिंसाग्रस्त मानिसको हिंसाबाट भाग्ने दुविधा हो । ममत्व गहिरो हिंसा हो । मेरो भन्ने बित्तिकै अहम्पन या ममत्व सुरु हुन्छ । जब हामी कुनै व्यक्तिको मालिक हुन्छौं, तब त्यस व्यक्तिको स्वतन्त्रता हनन गर्छौं । हामीले त्यस व्यक्तिसँग वस्तु जस्तै व्यवहार गर्छौं । यस्तो सम्बन्धमा प्रेम नभई हिंसा र ईर्ष्या फलित हुन्छ र यो नै मैत्रीको विनाश हुनुका साथै घृणा र हिंसाको भाव हो । अर्जुनमा उत्पन्न भएको भाव अहिंस्रक भइदिएको भए कृष्णले तत्काल उनलाई आशीर्वाद दिनुहुन्थ्यो तर कृष्णले अर्जुन हिंसाग्रस्त भएर ममत्वको कुरा गरेको देखिरहनु भएको छ । त्यसैले अर्जुनको अहिंसाको कुरा भुटो हो ।

अर्जुनलाई मात्र किन विषाद भयो अरू पनि हिंसा र ममत्वले भरिएका व्यक्तिलाई विषाद भएन । हिंसा र ममत्व दुवै अन्धा र विचारहीन हुन्छन् । अर्जुन विचारशील छन् त्यसैले उनलाई विचारले दुविधा दिँदै छ तर दुर्योधन विचारहीन र भित्री रूपमा अन्धा पनि छन् । उनी हिंसाग्रस्त भएकाले आफूद्वारा मारिनेहरू देखिरहेका छैनन् तर अर्जुन संशयी भएकाले उनी त्यस युद्धमा विशेष छन् । जीवनको तयारी त

अर्जुनको पनि दुर्योधनको जस्तै छ तर मनको तयारी भने दुर्योधनको भन्दा भिन्न छ । विचार सन्देहका कारण उनमा जिज्ञासा छ । यदि दुखद परिस्थितिमा व्यक्ति कष्टबाट पार भएमा परमात्मामा पुग्न सक्छ र यदि पार हुन नसके उसको व्यक्तित्व दुई हिस्सामा टुट्छ । अर्जुन ठिक यही अवस्थामा छन् । दुर्योधनका लागि युद्धमा रस छ । अर्जुन जुन स्थितिमा छन् त्यस स्थितिमा कि त उनी भाग्ने छन् या त बेमनले लडेर हार्ने छन् । अर्जुन कि त विचारहीन भएर दुर्योधनको धरातलमा पुगेर मार्नमा रस लिएर युद्धमा होमिने छन् या त निर्विचार भएर कृष्णको अवस्थामा पुगी सबै खेल हो भन्ने सोचेर पार हुन सक्ने छन् ।

यस युद्धमा युधिष्ठिर जस्तो व्यक्तिलाई पनि विषाद भएको छैन । असल मानिस नभएकाले दुर्योधनलाई विषाद नभएको मान्न सकिएला तर युधिष्ठिर जस्तो धार्मिक व्यक्तिलाई पनि विषाद भएको छैन । खराब व्यक्ति पनि रुढिवादी धार्मिक व्यक्तिभन्दा असल हुन सक्छन् । खराब व्यक्तिलाई आज नभए भोलि आफू खराब भएको महसुस हुन सक्छ तर यस्तो तथाकथित धार्मिक व्यक्ति जो आफू धार्मिक भएको मान्यता बोकेर हिँड्छ उसलाई विषाद हुन सक्दैन । युधिष्ठिर आफू धार्मिक भएकोमा आश्वस्त छन् । उनी रूढीवादी आस्तिक हुन् ।

एक प्रकारका उदार धार्मिक व्यक्ति हुन्छन् जसको धर्म अतीतको उधारोबाट आउँछ र अर्काथरी आन्तरिक क्रान्तिबाट धार्मिक हुन्छन् । अर्जुन आन्तरिक क्रान्तिको ढोकामा उभिएका धार्मिक व्यक्ति हुन् । युधिष्ठिर अतीतबाट धार्मिक व्यक्ति भएको हुँदा नीतिमा गर्न मिल्ने कुरा उनलाई सबै ठिक लाग्छ । त्यसैले युद्धमा पनि उनलाई पीडा हुँदैन । आत्मानुभूति विना दिनदिनै मन्दिरमा जाने, पाठ गर्ने तथाकथित धार्मिक व्यक्ति युधिष्ठिर जस्ता हुन्छन् । उनी अतीतबाट प्राप्त धर्मका धरोहर हुन् । यस्ता धार्मिक व्यक्ति धर्म र अधर्मका बिच तालमेल खोज्छन् । रुढिवादी धार्मिक व्यक्तिभन्दा नास्तिक व्यक्ति बेस हुन सक्छ किनभने नास्तिक व्यक्ति आस्तिकताको खोजमा त रहन्छ । अर्जुन एउटा प्रामाणिक व्यक्ति हुन् । उनको प्रामाणिकता उनीभित्रको चिन्ता हो । उनी जुन स्थितिमा छन् त्यससँग उनी राजी हुन सकेका छैनन्; त्यही उनको विषाद हो । विषादमा उपलब्ध भएका व्यक्ति धन्य छन् किनभने विषादमा भएका व्यक्तिले मार्ग खोज्नुपर्छ । विषाद नहुने व्यक्तिहरू अभागी हुन् । विषाद नभएका व्यक्तिले आनन्द प्राप्त गर्न सक्दैनन् । त्यसैले विषाद योग आनन्द जन्मिने प्रक्रिया हो ।

जर्मनका प्रसिद्ध विचारक फ्रेड्रिक नित्से (Friedrich Nietzsche) भन्छन्- मनुष्य दुई अलग अलग अवस्थाहरूलाई जोड्ने सेतु हो । मनुष्य एउटा बिसौनी हो या त ऊ पशु हुन सक्छ या त परमात्मा भएर आनन्द प्राप्त गर्न सक्छ । जबसम्म मनुष्य छ, तबसम्म सुख र आनन्द प्राप्त नगरी ऊ बिचमा मात्र हुन्छ । अर्जुन मनुष्यका प्रतीक भएकाले उनी बिचमा छन् । पशु कहिल्यै विकृष्ट, पागल वा अनिद्राको सिकार हुँदैन । मानिस तल झरेर पशुको सुख प्राप्त गर्न खोज्छ । त्यसैले मदिरा कामवासनामा क्षणिक सुख खोज्छ । दुर्योधन पशुका प्रतीक हुन् भने अर्जुन मानवका र कृष्ण परमात्माका प्रतीक हुनुहुन्छ । युद्धस्थलमा यी तीन प्रतीकहरू उपलब्ध छन् । अर्जुन दुर्योधन र कृष्णका बिचमा अन्योलको अवस्थामा छन् । अर्जुनको समस्या उनी दुर्योधन हुन सक्दैनन् र कृष्ण हुने प्रयास गरिरहेका छैनन् ।

अकबरले फतेपुरमा पुल बनाउँदा त्यहाँ एउटा वाक्य लेखेका छन्- “सेतु पार गर्नका लागि हो, निवासका लागि होइन ।” मनुष्य एउटा सेतु हो र उससँग पशु या परमात्मा हुने दुई विकल्पहरू छन् । मनुष्य विना उद्देश्य पेण्डुलम जस्तै यी दुई बिचमा हल्लिरहन्छ । क्रोधमा त्यही व्यक्ति पशुतुल्य र शान्तिमा परमात्माको नजिक हुन्छ । हामी दिनभरि कैयौँपटक नर्क र स्वर्गको यात्रा गर्छौं । पलपलमा नर्कमा पुगेर पछुताउँछौं र स्वर्गको चेष्टा सुरु गर्छौं । जब स्वर्ग पुग्छौं तब केही क्षणमा नै स्वर्ग छुट्न थाल्छ अनि पुनः तनाव उत्पन्न हुन्छ । तनावले सदा विपरीतमा आकर्षण पैदा गर्छ । अर्जुनको सङ्घर्ष पनि पशु र परमात्मा बिच रहनुमा छ । दुर्योधन निश्चिन्त छन् उनमा कुनै दुबिधा छैन । मनुष्यसँग मात्र परमात्मा हुने

सम्भावना छ । अर्जुन पशु हुन चाहँदैनन् र परमात्मा बन्ने बाटो उनलाई थाहा छैन तर भित्र परमात्मा हुने चाहनाले गर्दा उनी प्रश्नहरू उठाइरहेका छन् ।

अर्जुनमा बारम्बार द्वन्द्वको दशा आउनु मनुष्यका लागि स्वाभाविक घटना हो । द्वन्द्वलाई शीघ्रताले हल गर्न खोज्नु पशुतातिर लाग्नु हो । द्वन्द्वसँग लड्दै गुज्रिनु एवम् धैर्यले द्वन्द्वलाई भेल्लु नै तपस्या हो । द्वन्द्वलाई तपेर, भोगेर तथा नियति मानेर बाँचेमा श्रद्धा आउँछ । अर्जुन पनि यही द्वन्द्वको अवस्थामा छन् । अर्जुन द्वन्द्वबाट बच्ने कोसिस गरिरहेका छन् तर कृष्ण आश्वस्त नगरी उनलाई तड्पाउँदै हुनुहुन्छ । त्यसैले उनी बारम्बार एउटै प्रश्न सोधिरहेका छन् । अर्जुनको द्वन्द्वमय मानसिकतालाई कृष्ण विश्वास दिलाउन चाहनुहुन्न किनभने द्वन्द्व समाप्त नभईकन विश्वास दिलाउन पनि सकिन्न । कृष्ण अर्जुनलाई द्वन्द्वबाट गुजारेर श्रद्धा जगाउन खोज्दै हुनुहुन्छ । द्वन्द्वलाई जित्न सके तेस्रो शक्ति जन्मिन्छ, किनभने द्वन्द्वलाई जित्नु नै मनुष्यको परीक्षण हो । कृष्ण अर्जुनलाई यही तेस्रो शक्तिको खोजी गर्ने प्रयास गराउँदै हुनुहुन्छ किनभने अर्जुनको अज्ञान विनम्र छ । अर्जुन सन्देहमा भएकोले उनी कृष्णलाई प्रश्न सोध्नुका साथै उपयुक्त मार्गको खोजी पनि गरिरहेका छन् ।

गाण्डीवं स्वंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ।

न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥३०॥

मेरो हातबाट गाण्डीव खस्दै छ, शरीर भतभती पोलिरहेको छ; मेरो मन भ्रमित भैरहेको छ र म उभिन पनि समर्थ छैन ॥

अर्जुनको हातबाट गाण्डीव धनु खस्छ, उनको शरीर भतभती पोलिरहेको छ । मन भड्किएको छ र मन उनको वशमा छैन । यस्तो दीनहीन अवस्थामा पुगेका अर्जुन रथमा अड्न पनि असमर्थ भएको कुरा कृष्णलाई व्यक्त गर्दछन् । अर्जुनका अङ्ग शिथिल भएर उनको मनले पनि साथ छोडेको छ । उनी धनुष छुटेर यति कमजोर भएका छन् कि आफू रथमा बस्न पनि सकिदैन भन्दछन् । शरीर केवल हाम्रो चित्तको प्रतिफलन हो । भित्र मनमा जे फलित हुन्छ त्यो शरीरको रौं रौंमा फलित हुन्छ । अर्जुन जस्तो बलशाली व्यक्ति अचानक बलहीन भएर रथमा पनि बस्न नसके भए । उनको मन क्षीण र दुर्बल भएर खण्ड-खण्डमा विभाजित भयो । मन विभाजित हुने बित्तिकै शरीर रुग्ण हुन्छ र मन संयुक्त हुनेबित्तिकै शरीर पनि स्वस्थ हुन्छ । उनको धनुष छुट्नु, हातपाउ काँप्नु, रौं रौं खडा हुनु यी सबै उनको शरीरमा मनको छाया परेको सङ्केत हो ।

अर्जुनको मनमा आएको परिवर्तन र आन्तरिक दुबिधाका कारण बाहिर पनि उनमा परिवर्तन देखिएको छ । यस्तै अर्जुनको शरीरमा देखिएको परिवर्तन पनि उनको मनमा उब्जिएको दुबिधाको प्रभाव नै हो । हाम्रो जीवनमा मनबाट नै अधिकतम कम्पन शरीरसम्म पुग्छ । शरीरबाट त केही मात्र मनसम्म पुग्छ तर हामी मनको होइन शरीरको ज्यादा फिक्री गर्छौं । कृष्णले अर्जुनको शरीरको चिन्ता नगरी अर्जुनको मनलाई बदल्ने प्रयास गर्नुहुन्छ । जगत्मा कि त मनुष्यको शरीरलाई बदल्ने या चेतनालाई बदल्ने दुई प्रक्रियाहरू मात्र छन् । विज्ञानले मनुष्यको शरीरलाई बदल्ने प्रक्रियामा ध्यान दिन्छ भने धर्मले मनुष्यको चेतनालाई बदल्ने प्रक्रियामा ध्यान दिन्छ । धर्म र विज्ञानमा यही भेद हुन्छ । धर्म विज्ञानभन्दा महाविज्ञान अझ परमविज्ञान हो किनभने धर्मले केन्द्रबाट यात्रा सुरु गर्छ । एउटा वृक्षको पातमा भएको हानि वा दाग जरासम्म पुग्दैन तर जरामा भएको हानिले पातलाई अवश्य प्रभावित पार्छ ।

कृष्णले अर्जुनको अवस्था देखेर उनको शारीरिक उपचार गर्न खोज्नुभएको भए गीता दर्शन वा भौतिकशास्त्र हुन्थ्यो तर कृष्ण अर्जुनको समस्या मनबाट हल गर्ने प्रयास गर्नुहुन्छ । त्यसैले गीता मनस्शास्त्र बन्यो । कृष्ण यस अवस्थामा अर्जुनको शरीरलाई ध्यानै दिनुहुन्न । उहाँ अर्जुनको चेतनामा भएको अवस्थाको मात्र चिन्ता गर्नुहुन्छ । आजको अवस्था ठिक अर्जुनको अवस्था जस्तै छ । आज हामी

शरीरको उपचार गर्न खोज्छौं तर चेतनामा ध्यान दिंदैनौं । त्यसैले उपयुक्त उपचार हुनै सकेको छैन । अर्जुन भन्छन्- आफ्नै मनले साथ दिन छाडेकाले म बिलकुल निरीह भएको छु । बल दुई प्रकारको हुन्छ- एउटा शरीरको मांसपेशीमा हुने बल र अर्को सङ्कल्प शक्तिले प्राप्त हुने बल । अर्जुनको मांसपेशीबाट प्राप्त बल त युद्धका बेला कुनै कामको नभएर निर्बल भयो । तसर्थ सङ्कल्पबाट प्राप्त हुने बल नै सही बल हो । अर्जुनको सङ्कल्पबाट प्राप्त हुने बल पूरै समाप्त भएको छ । सङ्कल्प मनबाट प्राप्त हुन्छ र मन दुबिधामा हुँदा सङ्कल्प खण्डित हुन्छ । मन एकाग्र हुँदा सङ्कल्प संयुक्त हुन्छ र मन दुबिधामा भए सङ्कल्प क्षीण हुन्छ । हामीहरूको अवस्था पनि अर्जुनको जस्तै छ । हाम्रो सङ्कल्प खण्डित छ । त्यसैले के गरौं, के नगरौं भन्ने दुबिधामा हामी सदैव हुन्छौं । अर्जुनको अवस्था प्रत्येक मनुष्यको अवस्था हो ।

गीता अद्भुत र विशिष्ट ग्रन्थ हो किनभने गीता धर्मशास्त्रका साथै मनस्शास्त्र पनि हो । यसमा दार्शनिक तर्क र ईश्वरसम्बन्धी भनाइ मात्र नभई यहाँ मनको पनि विश्लेषण गरिएको छ । गीता मनुष्य जातिको पहिलो मनोविज्ञान हो त्यसैले गीता अमूल्य छ । ओशोका अनुसार कृष्ण संसारकै प्रथम मनोवैज्ञानिक तथा मनोविज्ञानका पिता हुनुहुन्छ । उहाँले दुबिधाग्रस्त चित्त, सन्तापग्रस्त मन, खण्ड-खण्डमा टुटेको सङ्कल्पलाई अखण्ड वा एकीकृत गर्ने कार्य गर्नुभएको छ । मनोविश्लेषणको उपयोग गर्ने उहाँ नै प्रथम पुरुष हुनुहुन्छ । कृष्ण फ्रायड जस्तो मनोविश्लेषक मात्र होइन उहाँ त मनोसंश्लेषक पनि हुनुहुन्छ । उहाँ मनका कति खण्ड छन् भन्ने खोज मात्र नगरी मनलाई कसरी अखण्ड बनाउने भन्ने विधि पनि बताउनुहुन्छ । अर्जुनको मनको दशा प्रत्येक मनुष्यको मनको दशा हो ।

अर्जुनलाई सङ्कटको घडीमा मनसँग तालमेल गर्न पनि कठिन हुने बित्तिकै उनले आफ्नो धनुषबाण छोडिदिए र बलहीन भए । हाम्रो जीवनमा यसप्रकारको सङ्कटको घटना नआएकाले हामी तालमेल गरी काममा संलग्न भइरहन्छौं र मृत्यु कहिले आउँछ थाहा पनि पाउँदैनौं । तसर्थ अन्तिम घडीमा पश्चात्ताप गर्नुसिवाय हामी अरू केही जान्दैनौं । अर्जुनको जीवनमा पनि यस्तै दुबिधाको अवस्था विद्यमान छ । उनी यस्तो अवस्थामा छन् जहाँ उनले केही न केही गर्नुपर्ने हुन्छ । उनले कि त युद्ध गर्नुपर्ने हुन्छ या त भागेर जानुपर्ने हुन्छ जस्तो कि अधिकतर व्यक्तिहरू सङ्कटको चुनौती स्वीकार नगरी भाग्छन् । यहाँ कृष्णले अर्जुनलाई त्यो भाग्ने बाटो दिनुभएन किनभने भगौडाले कहिल्यै परमात्मा पाउन सक्दैन । यो जीवनको सत्यसँग जो भाग्छन् उनीहरू कहिल्यै परमात्मासमक्ष पुग्न सक्दैनन् । जीवनका चुनौतीहरूसँग जो साक्षात्कार गर्न सक्दैनन् उनीहरू परमात्माको साक्षात्कार पनि गर्न सक्दैनन् । जीवनका चुनौती देखेर धनुषबाण छोड्ने, निर्बल हुने एवम् सम्पूर्ण गाथ शिथिल हुने व्यक्ति परमात्मासमक्ष खडा हुन पनि सक्दैन ।

जीवन त्यो विराट् सत्यको साक्षात्कार गर्ने तयारी हो । अर्जुन त जीवनको एउटा तथ्यबाट नै भाग्न खोज्दै छन् । उनीसँग रथमा चढ्ने शक्ति पनि छैन । उनी निर्वीर्य भएका छन्; कृष्णले उनलाई जङ्गलतिर भाग भन्नुभएको भए उनी तत्काल दौडिएर भाग्न सक्थे । जो व्यक्ति जीवनसँग लड्ने शक्ति राख्दैन उसले भाग्ने तयारी नै गर्छ । अर्जुनमा सामर्थ्यको कमी पनि देखिँदैन, उनी जङ्गल गए भने पनि केही बेरमा नै निराश हुन्छन् किनभने उनको स्वभाव भाग्ने खालको छैन । मनुष्य सबैबाट भाग्न सक्छ तर आफूसँग कहिल्यै भाग्न सक्दैन । अर्जुन त जङ्गलमा पनि पशुपन्छीको शिकार गर्न थाल्छन् किनभने ती पशुपन्छी उनका आफन्त होइनन् । तिनीहरू उनका सम्बन्धीजन नभएकाले तिनीहरूलाई मार्न अर्जुनलाई कुनै कठिनाई हुने छैन । जो संसारी हुने हिम्मत राख्दैन ऊ सन्न्यासी हुन सक्दैन । त्यसैले अर्जुनलाई सन्न्यासी हुन पनि कठिन छ । सन्न्यास संसारबाट भाग्ने नभई संसारबाट पार पाउने कला हो साथै यो संसारको जलनको अतिक्रमण पनि हो । सन्न्यास संसारका सबै सङ्घर्ष र ज्ञान एवम् जानकारीको फल हो । सम्पूर्ण गीता अर्जुनको गाथको शिथिलता हटाएर उनलाई पुनः सङ्कल्पवान् र विशिष्ट ज्ञानसहित दृढ आत्मविश्वासी बनाउने चेष्टा हो ।

**निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥३१॥**

हे केशव ! म विपरीत लक्षणहरू मात्र देखिरहेको छु । मेरा आफन्त जनहरूलाई युद्धमा मारेर म आफ्नो कल्याण देखिन्नँ ॥

**न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥३२॥**

हे कृष्ण ! ममा विजयको आकाङ्क्षा छैन न त विजयपश्चात् प्राप्त हुने राज्य र सुखको नै लालसा छ । हे गोविन्द ! आफन्तलाई मारेर प्राप्त हुने राज्य एवम् त्यसको भोग र त्यसरी जीवित रहनुबाट हामीलाई के लाभ हुन्छ र !

हे केशव ! म त केवल अमङ्गलसूचक विपरीत देखिरहेको छु । युद्धमा सम्बन्धित जनहरूलाई मारेर कुनै कल्याण देखिन्नँ । म विजय एवम् राज्य अथवा विशेष सुख चाहन्नँ । आफन्त जनलाई मारेर प्राप्त हुने राज्य, राज्यमूलक भोग तथा जीवनको कुनै प्रयोजन छैन । अर्जुन ससर्त कुरा गर्दै छन् । उनी सुखको भ्रमबाट मुक्त भएका छैनन् । त्यसैले त उनी भन्दै छन्- आफन्त जनलाई मारेर जो सुख प्राप्त हुन्छ यस्तो सुखको कुनै प्रयोजन छैन र म त्यो चाहन्नँ । तर यदि आफन्तजन बाहेक अन्य शत्रुहरूलाई समाप्त पारेर प्राप्त हुने राज्य वा सुख भने उनी स्वीकार गर्न तयार छन् । केवल आफ्ना मानिसलाई मार्न मात्र उनलाई आपत्ति छ । अर्जुनको सर्त पूरा भए उनी दुवै कुराका लागि तयार छन् तर ससर्त सुख कहिल्यै पनि प्राप्त हुँदैन किनभने सुख त यो संसारमा सम्भव नै छैन । ससर्त सुख खोज्नुको अर्थ नयाँ नयाँ दुख खोज्नु हो ।

अर्जुनले संसारमा सुख र कल्याण कहाँ सम्भव छ र राज्यको के प्रयोजन छ भनेका भए उनको प्रश्न विनासर्तको हुने थियो र कृष्णको उत्तर भिन्नै हुन्थ्यो । अर्जुन सुख त चाहन्छन् तर आफन्तलाई नमारीकन सुख चाहन्छन् । जसरी बुद्ध, महावीरलाई सुख एवम् राज्य व्यर्थ हो भन्ने विचार आएको थियो त्यसरी नै अर्जुनलाई त्यस्तो भएको होइन । अर्जुनलाई त केवल आफन्तलाई कसरी मारूँ भन्ने विचार मात्र आएको हो । अर्जुनको भनाइ विपरीत मनोदशाको परिणाम हो । उनी जे कुरालाई बेकार भनिरहेका छन् त्यस कुरालाई बेकार जानिरहेका छैनन् । उनी युद्धको प्रयोजन र फाइदा मात्र खोजिरहेका छन्, तर भेट्टाएका छैनन् । आफन्तलाई नमारेर सुख, राज्य प्राप्त हुन्छ भने अर्जुनलाई कुनै समस्या छैन । उनी पूर्णतया उलझनमा छन् । अर्जुनको चित्तदशा स्वविरुद्धको फैलाव हो ।

अर्जुनको विषाद यदि विषादमा नै अन्त भयो भने त्यो अधार्मिक हुन्छ र यदि विषाद आनन्दमा परिवर्तन हुन सक्त्यो भने त्यो धार्मिक हुन्छ तर उनको विषाद धार्मिक छ । उनले चाहेका भए कृष्णजस्ता अलौकिक पुरुषसँग सहमति जनाएर लड्न सक्त्ये तर उनी त्यसो गर्दैनन् र कृष्णसमक्ष प्रश्नको वर्षा गर्छन् । उनले कृष्णका कुरा मानेका भए त्यस्तो आस्तिकता उधारो हुन्थ्यो तर उनी प्रामाणिक आस्तिकताको खोज गरिरहेका छन् । त्यसैले त गीता यति महान् ग्रन्थ भयो । कृष्ण पनि अद्भुत हुनुहुन्छ । उहाँले आफ्नो महिमा या गरिमा दर्शाएर तत्काल अर्जुनलाई परिवर्तन गराउन सक्नुहुन्थ्यो तर परमात्मा गुरु बनेर आफ्नो कुरा थोपर्न चाहनुहुन्न । कृष्ण दिव्यपुरुष परमात्मा भएकाले अर्जुनको परमात्माप्रतिको खोज कुनै न कुनै समयमा पूरा हुने छ भन्ने आशाले प्रत्येक प्रश्नको उत्तर दिँदै जानुहुन्छ ।

**येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥३३॥**

जसका लागि हामीलाई राज्य, सुख र भौतिक भोगहरू चाहिएको हो तिनीहरू नै आफ्नो प्राण र धन त्यागेर युद्धका निम्ति यहाँ उभिएका छन् ॥

जुन पिता-पुत्र आदिका लागि हामी राज्य, भोग, सुख चाहन्छौं तिनीहरू नै सम्पूर्ण धन, प्राण त्यागेर युद्धका निम्ति खडा भएका छन् । अर्जुनको भ्रान्ति प्रत्येक पाइलामा जोडिएको छ । अर्जुन भनिरहेका छन्- हामी पिता, पुत्र आदिका लागि राज्य, भोग र सुख चाहन्छौं । तर उनका यी सबै कुरा भुटा हुन् किनभने कुनै पनि मानिस अर्काका लागि होइन, आफ्नै लागि सुख चाहन्छन् । यदि पिता-माता पुत्रका लागि सुख चाहन्छन् भने त्यो ममत्वको कारणले मात्र हो । के कुरा सत्य हो भने पुत्रविना बाबुआमाको सुख निरस हुन्छ । हरेक व्यक्तिमा सुख आफ्ना लागि भन्दा पनि अरूले त्यो सुख देख्न सकून् भन्ने चाहना हुन्छ । ठुला राज्य पाउँदा पनि त्यति सुख पाउँदैन जति सुख आफूले राज्य पाएको कुरा अरूहरूले थाहा पाएपछि हुन्छ । भन् आफ्नो मानिसभित्र त ईर्ष्या, महत्वाकाङ्क्षा र क्लेश पनि हुन्छ । आफ्ना मानिसलाई प्रतिष्ठा देखाउन पाउँदा जति सुखद अनुभूति हुन्छ त्यति अपरिचितसँग हुँदैन किनभने अपरिचितसँग अहङ्कारको तुष्टि हुँदैन । आफन्तलाई आफ्ना धन-दौलत या राज्य सुख देखाएर तिमी हुन सकेनौ तर म भएँ भनेर देखाउन पाउँदा अहङ्कारलाई तुष्टि मिल्छ ।

जसरी पतिले आफ्नी पत्नीलाई सबै तिम्रै लागि गरिरहेको छु भनेर भुट बोल्छन् त्यसरी नै अर्जुन पनि भुट बोलिरहेका छन् । हामी सबै अहङ्कार केन्द्रित भएर बाँच्छौं; कसैले कसैलाई केही गर्दैनन् । मेरो भावका लागि हामी सबै गच्छौं । अर्जुनलाई युद्ध जितेर जसलाई देखाउन मज्जा आउँथ्यो, तिनीहरू नै रहेनन् भने कुनै मज्जा नै नहुने भयो । त्यसैले त उनी भुटो बोलिरहेका छन् । अर्जुन अज्ञानका कारण सही सत्य कुरा भन्दैनन् । यदि राज्य पाएर अरू आफन्तजनलाई देखाउन पाइएन भने के गर्नु भनेको भए कृष्ण सायद चुप लाग्नुहुन्थ्यो होला ! अर्जुन पूरा समय दोहोरो कुरा बोल्दै छन् । एउटा कुरा चाहन्छन् तर अर्कै कुरा बोल्दै छन् किनभने उनी दुविधा र उल्झनमा छन् ।

अर्जुन जहाँ छन् त्यहाँ भौतिक सुखको मात्र कुरा गरिरहेछन् । आस्तिक व्यक्तिले जति भौतिक सुख खोज्छ उसले उत्तिकै भौतिक सुख पाउन असम्भव भएको ठान्दछ । भौतिक सुखको खोज समाप्त भएपछि मात्र आध्यात्मिक सुखको खोज सुरु हुन्छ । भौतिक सुखले अनिवार्य रूपमा विचारमा लैजान्छ । जबसम्म नर्कको यात्रा पूरा हुँदैन तबसम्म स्वर्गको कुनै यात्रा हुन सक्दैन । अर्जुन अहिले राज्य पाएर के हुन्छ भन्ने भौतिक सुखको नै कुरा गरिरहेका छन् तर यो उनको आध्यात्मिक खोजतर्फको यात्राको प्रारम्भ हो । त्यसैले अर्जुन धर्मको रसास्वादन गर्न आतुर धार्मिक व्यक्ति हुन् ।

गीता मनोविज्ञान र मनस्शास्त्र हो जसले आध्यात्मतिर इसारा गरेको छ । आध्यात्मको कुनै शास्त्र हुँदैन किनभने आध्यात्म हाम्रो स्वभाव हो । मनस्शास्त्रले आध्यात्मको खोज सुरु हुने अवस्थामा पुऱ्याउँछ । सबै शास्त्रहरू आध्यात्मतिरका इसारा हुन् । अध्यात्म निर्विचारको अनुभव हो । अध्यात्मको अनुभव अनिर्वचनीय, अवर्णनीय एवम् शब्दको अतीत हुन्छ । सबै शास्त्रहरूले मनबाट होइन मनको पार भएमा मात्र सत्य पाइन्छ भन्छन् । त्यसैले मनको पार पुऱ्याउने शास्त्र परमशास्त्र हो । गीता परमशास्त्र हो किनभने गीतामा मनबाट पार लगाउने साधन उपलब्ध छन् । तसर्थ गीता मनुष्यका लागि बहुमूल्य छ । उपनिषद् आध्यात्मिक वक्तव्यको सङ्ग्रह हो जसमा कुनै विज्ञान छैन । त्यसैले उपनिषद्हरू मनुष्यका लागि धेरै उपयोगी हुन सकेनन् । उपनिषद्हरूले ब्रह्म छ भन्छन् तर हामीलाई थाहा छैन । त्यसैले हामी छ होला भन्छौं । जान्ने मानिस भन्छन् जब अध्यात्मको अनुभव हुन्छ, तब उपनिषद् उपयोगी मात्र होइन होला भन्छौं । त्यो बेला आफ्नो अनुभवलाई उपनिषद्मा पढेर ठिक हो भन्न सकिन्छ । उपनिषद् साक्षी पनि हुन्छ । त्यो बेला आफ्नो अनुभवलाई उपनिषद्मा पढेर ठिक हो भन्न सकिन्छ । उपनिषद् सिद्धलाई उपयोगी हुन्छ तर गीता साधकका लागि उपयोगी हुन्छ । अर्जुन सिद्ध होइनन् साधक हुन् र

उनको जिज्ञासा आध्यात्मिक होइन मानसिक हो । अर्जुनको समस्या नै मानसिक हो । त्यसैले गीता अति विशिष्ट छ किनभने गीतामा मनबाट पार हुने समाधान छ र यसले अध्यात्मतर्फ इसारा गरेको छ ।

कृष्णले गीतामा आफ्नो धरातलबाट होइन अर्जुनको धरातलबाट कुरा गर्नुभएको छ । कृष्णले आफ्नो धरातलबाट अर्जुनलाई भन्नुभएको भए गीता आध्यात्मिक वचनहरूको सङ्ग्रह हुन्थ्यो । तर गीता मनस्को एउटा गतिमान् व्यवस्था हो । एक एक कदम जब अर्जुन माथि उठ्छन् अनि गीता पनि त्यसैगरी माथि उठ्छ । अर्जुन तल भर्दा गीता पनि तलबाट नै सुरु हुन्छ । गीतामा पूरा समय अर्जुन केन्द्रमा छन् । कृष्ण ब्रह्मज्ञानीजस्तो भएर बोलेका भए अर्जुनसँग कुनै सम्बन्ध हुने थिएन । अर्जुनसँग साथ भएर कृष्ण बोल्नुभएको छ र गीताको आखिरी सूत्रलाई त्यहाँ छोड्नुभएको छ, जहाँबाट मनस् समाप्त भएर अध्यात्म सुरु हुन्छ । अब भविष्य भौतिक शास्त्रको नभई मनोविज्ञानको छ । आजका मानिसहरू आफ्नो समस्याको हल चाहन्छन् । त्यसैले अब हल गर्ने शास्त्रको मात्र मान्यता हुन्छ । कृष्ण कुशल गुरु भएकाले उहाँले अर्जुनलाई तल्लो तहबाट उच्चतम तहसम्मको लामो र सूक्ष्म यात्रा सम्पन्न गर्ने सम्बन्धमा बोध गराउँदै हुनुहुन्छ ।

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।

मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ॥३४॥

युद्धमा संलग्नहरूमध्ये कोही गुरुहरू, पिता एवम् पितामह, छोराहरू, हजुरबुबाहरू, मामाहरू, ससुराहरू, नातिहरू, साला-जेठानहरू, एवम् कोही सम्बन्धी जनहरू पनि हुनुहुन्छ ॥

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥३५॥

हे मधुसूदन ! उहाँहरूले मलाई नै किन नमार्नुहोस् तर तीनै लोकको राज्य मिल्छ भने पनि म चाहिँ उहाँहरूलाई मार्न चाहन्नँ भने भूराज्यको त के कुरा भयो र !

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।

पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥३६॥

हे जनार्दन ! धृतराष्ट्रका छोराहरू लगायतका बन्धुबान्धवहरूलाई मारेर के आनन्द होला र ! बरु यी आततायीहरूलाई मार्नाले आफूलाई पाप मात्र लाग्ने छ ॥

अर्जुनले आफ्ना स्वजनहरूलाई मारेर तीनै लोकको राज्य पाइन्छ भने पनि लिन तयार छैनन् भने यो पृथ्वीलोकको त के अर्थ भनी बारम्बार दोहोर्याउँदै छन् । अर्जुनको कुरा यसो हेर्दा त बडो त्यागी जस्तो लाग्छ तर त्यस्तो होइन । अर्जुन आफूलाई सम्झाइरहेका छन् र उनको भित्री चाहना पनि व्यक्त गरिरहेका छन् । यदि तीनै लोकको राज्य पाइयो भने पनि आफन्तहरूलाई मार्नु उचित छैन । यो उनले आफ्नो भित्री चाहनालाई सान्त्वना दिइरहेका छन् किनभने उनलाई कसैले पनि पृथ्वीलोक र तीनैलोक पनि दिनेवाला छैन । यो त छिमेकीको ठुलो घर देखेर ठुलो घरको के अर्थ भनेजस्तै कुरा हो । अर्जुन केवल आफ्नो मनलाई सान्त्वना दिइरहेका छन् ।

अर्जुनका निम्ति आफ्ना स्वजनहरूलाई मार्नु बडो कष्टप्रद छ । यो युद्धमा एउटै परिवारका सदस्यहरू संलग्न छन् । यहाँ गुरु द्रोण छन् जसले अर्जुनलाई अति माया गर्थे जसले अर्जुन अजेय हुन् भनेर एकलव्यको औंला समेत काटेर ल्याइदिए । यहाँ विपक्षमा पितामह भीष्म छन् जससँग बाल्यकाल प्रेममा बितेको छ । यहाँ ससुरा छन्, भाइहरू सङ्गीसम्बन्धी, मित्र, आफन्त नै आफन्त छन् र पराईहरू कुनै छैनन् । त्यसैले युद्धमा हरहालतमा आफन्त नै मर्ने छन् भन्ने बुझेर अर्जुन आत्तिएका हुन् । त्यसो त जिन्दगीलाई गहिराइमा हेर्नो भने पृथ्वीमा भएका सबै व्यक्ति आफ्नै हुन् । सारा पृथ्वी एउटा ठुलो परिवार

हो र सारा युद्ध पारिवारिक युद्ध हो । अर्जुनसँग दुई विकल्प छन् कि त युद्ध गर्ने या त भाग्ने तर कृष्णको तेस्रो उपाय महत्त्वपूर्ण छ ।

अर्जुनको विचारको मन्थनले गीता उपलब्ध हुन सक्यो । महाभारतको युद्ध भएर पनि सकिएको हजारौं वर्ष बितिसकेको छ । यस धर्तीमा तीन हजार वर्षमा चौध हजार युद्ध भएका छन् । गीताको महत्त्वका कारण महाभारत युद्धको सम्झना सदैव ताजा रहिरहने छ । जगत्मा विचार, दर्शन वा चिन्तनको मूल्य हुन्छ तर घटनाको कुनै मूल्य हुँदैन ।

**तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्स्वबान्धवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥३७॥**

तसर्थ हे माधव ! धृतराष्ट्रका छोराहरू र बन्धुबान्धवहरूलाई मार्नु हाम्रा लागि योग्य छैन किनभने आफन्त जनहरूलाई मारेर हामी कसरी सुखी हौंला र !

**यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥३८॥**

लोभका कारण बुद्धिभ्रष्ट भएका कुरुबन्धुहरू कुलनष्ट गरेको दोष एवम् मित्रहरूसँग झगडा गर्ने कुरामा पनि पाप देख्न सक्दैनन् ॥

**कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्विर्जनार्दन ॥३९॥**

हे जनार्दन ! वंशनाश गर्दा लाग्ने पाप वा दोषलाई ठिकसँग जान्ने हामीहरू यस प्रकारका पापकर्मबाट किन पछि नहट्ने ?

**कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
धर्मो नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥४०॥**

कुलको नाश भएपछि सनातनदेखि चलिआएका कुलधर्म पनि नष्ट हुन्छन् र धर्म पनि नष्ट हुन्छ । कुलधर्म नष्ट भएपछि सम्पूर्ण कुलमा पाप फैलिएर व्याप्त हुन्छ ॥

अर्जुन भन्दछन्- यी आततायीहरूलाई मार्नाले पनि पापको भागिदार नै हुनुपर्छ । यसर्थ यी दुर्योधन लगायतका सम्बन्धी जनहरूलाई मार्न चाहन्नँ । यिनीहरूलाई मारेर सुख पाउँदैन यद्यपि यिनीहरूको बुद्धि लोभका कारण भ्रष्ट भएको छ । यिनीहरू परिवारलाई मार्ने र आत्मीय जनसँग झगडा गर्ने जस्ता विश्वासघातजन्य कुरामा पनि दोष देख्दैनन् । तर कुलको विनाशमा अपराध देख्ने हामीहरूजस्ता व्यक्ति कसरी मारकाटको पक्षमा लाग्नु उपयुक्त हुन्छ ? परन्तु हे जनार्दन ! कुलको नाश हुने यस मार्गबाट पछि हट्नु नै उपयुक्त हुन्छ किनभने कुलको विनाश भएमा सनातन कुलधर्म नै नष्ट हुन्छ । कुलको धर्म नष्ट भएमा सम्पूर्ण कुलको परम्परा नष्ट हुनुका साथै अधर्मले वास गर्छ ।

अर्जुन अबै आफ्ना तर्कहरू अगि सार्छन्- दुर्योधनहरू त विचारहीन छन्; हामी पनि विचारहीन भयौं भने कसरी त्यो मार्ग सही हुन्छ । उनीहरू त गलत बाटामा छन्, हामी पनि गलत बाटामा लाग्नु ठिक होइन । गलत कार्यको भर्त्सना गलत बाटामा लागेर हुन सक्दैन । उनीहरूको बुद्धि भ्रमित र नष्ट भयो भन्दैमा हामी पनि त्यस्तै हुनु किमार्थ राम्रो होइन । अर्जुन आफूलाई तयार गर्नका लागि बुद्धिगत कारणहरू खोज्दै छन् । उनी युद्धमा होमिनुका कारण स्पष्ट पार्न कृष्णसँग अनुरोध गर्दछन् साथै उनी युद्धबाट भाग्न पनि चाहन्छन् । उनी आफ्नो मनबाट युद्धमा उत्रिनुका स्पष्ट आधार र तर्कहरू खोज्छन् । मनुष्य आफूलाई विचारशील, बुद्धिमान् र औचित्यपूर्ण ठान्दछ । अरस्तुले त मानिसलाई बुद्धिमान् प्राणी नै भनेका छन् तर मनुष्यको बुद्धिमानी आफ्नो अज्ञानीपनलाई बुद्धिमान् प्रमाणित गर्न खोज्ने मात्र हो ।

अर्जुन युद्धबाट अमङ्गल र अकल्याण हुन्छ एवम् यो युद्ध ठिक होइन भन्ने कुराको पुष्ट्याइँ खोज्दै छन् । उनमा पनि युद्धको आग्रह छ, तर भीम र दुर्योधनको जस्तो उनको पूरा तयारी छैन । उनको मन बाँडिएको हुँदा दुबिधाले ग्रस्त छ । विचारशील व्यक्ति प्रायः दोहोरो मनमा हुनु स्वाभाविक नै हो । अर्जुनका मनमा अनेकौँ कारणहरू नाचिरहेका छन् । युद्धको परिणामका बारेमा कल्पना गरेर उनी आत्तिएका छन् । त्यसैले उनी दुबिधामा भएर युद्धको औचित्य खोजिरहेका छन् । उनको मन लड्न पनि र भाग्न पनि चाहन्छ; त्यसैले त कृष्णसँग प्रश्न गर्दै छन् । उनको मन अन्योल र दुबिधामा भएकोले उनको निर्णयात्मक क्षमता कमजोर भएको छ । आफैँमा पूर्ण विश्वास नभएकाले उनी कृष्णसँग सल्लाह मागिरहेका छन् ।

युद्धका बिच यति लामो अठार अध्याय गीता कसरी भन्न सम्भव भयो भन्ने जिज्ञासा पनि कतिपय व्यक्तिहरूमा हुन सक्छ । केही व्यक्तिहरू त गीता महाभारतमा पछिमात्र प्रक्षेपण गरियो भन्छन् । कतिपयको भनाइअनुसार युद्धकालको संक्षिप्त वार्तालापलाई पछि बिस्तार गरिएको हो भन्ने छ । तर यी सबै केवल अनुमान र तर्क मात्र हुन् । गीता मौनतामा घटेको अन्तरसंवाद हुनुपर्छ । मौन संवादको समय मापन अलग हुन्छ । कहिलेकाहीँ हामीलाई ध्यानमा बस्दा वा झुप्की लाग्दा एक छिनमा पूर्ण जीवनका घटनाहरू चित्रित हुन्छन् । कहिलेकाहीँ आफ्नै विवाह भएदेखि सन्तानको पनि विवाह गर्न लागेका सबै घटनाहरू समयमापनको हिसाबले एक मिनेट भन्दा कम समयमा चित्रित भएको सम्झँदा आश्चर्य लाग्छ । त्यति धेरै घटना एक मिनेटमा कसरी सम्भव हुन्छन् तर सपना मापनको समय भने अलग हुन्छ । सुखमा समय छोटो हुन्छ तर दुखमा समय लामो हुन्छ । आनन्दको अनुभव भएमा समय नै हुँदैन । ब्रह्मको अनुभव त झन् समयातीत हुन्छ ।

नारदको जीवनको एउटा कथा छ- एकपटक जगत् कसरी माया हो भनेर नारदले विष्णु भगवान्सँग सोध्नुभयो । भगवान्ले आफूलाई प्यास लागेकाले पानी माग्नुभयो । नारद पानी लिन गाउँमा पस्नुभयो जहाँ अचानक एउटी सुन्दरी देखा परिन् । नारदले भगवान्लाई भुलेर युवतीसँग विवाहको प्रस्ताव गर्नुभयो । उनीहरूको विवाह भयो र छोराछोरी पनि भए । नारद बुढो भए । गाउँमा बाढी आयो र गाउँ डुब्यो । नारद हडबढाउँदै पत्नी र बच्चा लिएर नदी पार गर्न खोजिरहेका छन् तर बचाउन सक्दैनन् र अन्ततः एक किनारामा बसेर दुखी हुन्छन् । त्यसैबेला एकासि नारदको आँखा खुल्छ र भगवान् विष्णुले पानी खै भनेर नारदलाई भन्नुहुन्छ । यति लामो घटना जसरी एक क्षणमा घट्यो त्यस्तै कृष्ण र अर्जुनको संवाद पनि समयभन्दा बाहिर घटेको घटना हुन सक्छ ।

**अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वाष्ण्येय जायते वर्णसङ्करः ॥४१॥**

हे कृष्ण ! कुलमा पाप व्याप्त भएपछि कुलका स्त्रीहरू पनि दूषित हुन्छन् र हे वाष्ण्येय ! कुलका नारीहरू दूषित भएमा वर्णसङ्कर (ठिमाहा) सन्तान जन्मन्छन् ॥

**सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥४२॥**

वंशपरम्परा नाश हुनाले वर्णसङ्कर सन्तानहरू कुलनाशक एवम् कुललाई नर्कतर्फ लैजान उद्यत हुन्छन् । यी कुलघातीहरूका पितृहरू पनि तर्पण-पिण्ड (श्राद्ध) आदि क्रियाको लोपका कारण अधोगति प्राप्त गर्छन् ॥

**दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥४३॥**

वर्णशङ्कर सन्तानका दोषहरूबाट तिनका जातीय धर्म र सनातनदेखि चलिआएका कुलधर्म पनि नाश हुन्छन् ॥

**उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरकेऽनियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥४४॥**

हे जनार्दन ! कुलधर्म नष्ट भएका मानिसहरूको चिरकालपर्यन्त नर्कमा वास हुन्छ भन्ने हामीले पहिल्यैदेखि सुन्दै आइरहेका छौं ॥

**अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥४५॥**

अहो ! कस्तो खेदजनक कुरा ! हामीहरू बुद्धिमान् भएर पनि पापकर्म गर्न तयार भएका छौं । राज्यसुखका लोभले आफन्त जनहरूलाई मार्न पनि उद्यत छौं ॥

हे कृष्ण ! अधर्मको अभिवृद्धि भयो भने कुलाङ्गना दूषित हुन्छन् र उनीहरू सतीत्वबाट पतित हुँदा ठिमाहा जाति वर्णशङ्कर जन्मिन्छन् । अझ भनूँ कुलाङ्गना दूषित हुँदा ब्राह्मण आदि वर्णहरूमा सङ्कीर्णता आउँछ र वर्ण छ्यासमिस हुन्छ । वर्णशङ्कर अवाञ्छित सन्तान कुलनाशक हुन्छन् र कुल एवम् पितृलाई नर्क पुऱ्याउँछन् । स्वर्गस्थित पितृहरू पनि पिण्ड-तर्पणको अभावमा नर्कमा गिर्छन् । वर्णशङ्कर कुलका संहारक भएकाले सनातन जाति एवम् कुलधर्म दुवै नष्ट हुन्छन् । जसको कुलधर्म नष्ट हुन्छ त्यस्ता प्राणी नर्कमा अनन्त कालसम्म रहनुपर्छ ।

वर्णाश्रम व्यवस्थाका नियमहरू विशेष गरी समाजमा असल सन्तान उत्पन्न गर्ने उद्देश्यले बनाइएको हो । अर्जुन युद्धबाट के के गलत र खराब हुन्छ त्यसको खोज गर्दै छन् । उनका मनमा धेरै नराम्रा कुराहरू सलबलाइरहेका छन् । अहिले मात्र होइन भविष्यमा पनि सन्तति कस्ता हुन्छन् र के खराबी हुन्छ त्यो उनी चिन्तन गरिरहेका छन् । त्यसैले उनी वर्ण कसरी विकृत हुन्छ, कसरी वर्णशङ्कर उत्पन्न हुन्छ भन्ने कुरा अनावश्यक रूपमा चर्चा गरिरहेका छन् । त्यो बेला वर्णशङ्करलाई खराब मानिन्थ्यो । अर्जुन सनातन धर्म कसरी नष्ट हुन्छ, यी सबै खोजिरहेका छन् । अर्जुनलाई नराम्रा कुराहरूको सम्बन्धमा तर्क जुटाउन एक्कासि यस्तो चिन्ता भइरहेको छ ।

द्वितीय विश्वयुद्धमा हिरोसिमाको घटनापछि शान्तिवादी व्यक्तिहरूलाई पनि अर्जुनलाई जस्तै सामाजिक व्यवस्था, सभ्यता आदि नष्ट हुन्छ कि भन्ने चिन्ताले सताएको थियो । शान्तिवादीहरू युद्धबाट के के खराब हुन्छ, त्यसको लेखाजोखा हमेसा गर्छन् । हामी जे गर्न चाहन्छौं, त्यसका लागि तर्कहरू खोज्छौं । मानिसको चित्त जे चाहन्छ, त्यसको पुष्टि हुने आधार खोज्छ । अर्जुनलाई पलायनले पकडेकाले अनेकौं तर्कहरू खोजिरहेका छन् । उनी ममत्वले ग्रस्त भएकाले त्यसका आवरणमा अनेकौं तर्क र बहानाहरू खोजिरहेका छन् । यी सबै तर्कहरू केवल चालबाजी मात्र हुन् । अर्जुनले अरूलाई मार्दा कहिल्यै नसोचेका उपाय र आधारहरू अचानक आज पलायन हुनका लागि कृष्णलाई नै उपदेश दिएजस्तो सम्भाइरहेका छन् । अर्जुनको यो आफ्नो दृष्टिकोण होइन । उनी योद्धा हुन् र मार्नु नै उनको विद्यालयीय शिक्षा हो ।

उनका कुरा सुनेर कृष्ण मुस्कुराइरहनु भएको छ । अर्जुनलाई यसभन्दा पहिले धर्मको कहिले चिन्ता थिएन । ब्राह्मण बिग्रिन्छन्, स्त्रीहरू पथभ्रष्ट हुन्छन् आदि कारण देखाएर भोलि उनलाई अकारण भागेको होइन भन्ने आधार बनाउन खोज्दै छन् । उनको भनाइ ठिक भएको भए कृष्णले यो सबै ज्ञान गराउनु हुन्नथ्यो । यो अर्जुनको बुद्धिको चालबाजी हो । अर्जुन आफ्ना मानिसलाई मार्न विभिन्न कारण देखाएर आफूलाई न्यायिक बनाउन खोज्दै छन् ।

कुनै पितृगण पिण्डदानमा आधारित हुँदैनन् । पिण्डदानले पितृहरूलाई मुक्त गराउनु भन्दा पनि यो मनोवैज्ञानिक कारणले गरिन्छ । पिण्डदानबाट स्वर्ग या अन्तरिक्षको यात्रामा असर पर्ने हो भने त हामीले तलबाट उनीहरूलाई मृत्युपछि पनि नियन्त्रण गर्न सक्छौं । यो पुरोहित र शास्त्रका भयदायक कुरा सुनेर अर्जुन भगवान्का सामु तिनै कुरा भन्दै छन् । वर्णशङ्करले कुनै विकृति आउँदैन । वर्णशङ्कर उत्कृष्ट वर्ण हो, वनस्पति र जनावरमा यो सफल पाइएको छ मानिसमा पनि अति प्रतिभाशाली र योग्य व्यक्ति वर्णशङ्करबाट जन्मिन्छ । जीवनका दुई धार मिलेर उत्कृष्ट वर्ण जन्मिन्छन् तर अर्जुन त केवल सुनेका कुरा भन्नका लागि भनिरहेका छन् ।

नर्क र स्वर्ग भौगोलिक स्थान होइनन्, ती मानसिक दशा हुन् । मनुष्य चित्रको आधारमा सोच्दछ र रूपान्तरण गर्छ । बच्चाका लागि चित्रको भाषा नै प्रयोग गरिन्छ । चित्रमा स्वर्गलाई सुखपूर्ण अवस्थामा रहेको देखाउने र नर्कलाई दुख एवम् जलनले भरिएको देखाउने चलन रहेको छ । यसलाई नै पिण्डतहरूले सोही चित्रका आधारमा सुख र दुख भनी वर्णन गरेका हुन् । सुखमा व्यक्ति हल्का भएर आलोकले भरिन्छ र फूल खिलेको अनुभूति हुन्छ भने दुखमा अन्धकारमय प्रतीत हुन्छ । स्वर्ग र नर्क यहीँ छन्, त्यसैले हामी चौबिस घण्टामा कतिपटक स्वर्ग र नर्कमा घुमिरहेका हुन्छौं । क्रोधमा नर्कमा हुन्छौं र शान्ति र प्रसन्नतामा स्वर्गमा हुन्छौं । यति धेरै उदाहरण दिएर अर्जुन कृष्णसँग युद्धबाट भाग्ने अनुमति मागिरहेका छन् । कृष्णले ठिक भन्नुभयो भने अर्जुनलाई समाजले भगौडा भन्ने छैनन् भनेर उनी उपर्युक्त विभिन्न तर्कहरू दिइरहेका छन् ।

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।

धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥४६॥

अर्जुन भन्छन्- हातमा हतियार लिएका धृतराष्ट्रका पुत्रहरूले कुनै प्रतिकार नगर्ने हतियारविहीन मलाई मार्छन् भने पनि त्यो मेरा लागि श्रेयस्कर नै हुने छ ॥

सञ्जय उवाच

एवमुक्त्वार्जुनः सङ्ख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।

विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥४७॥

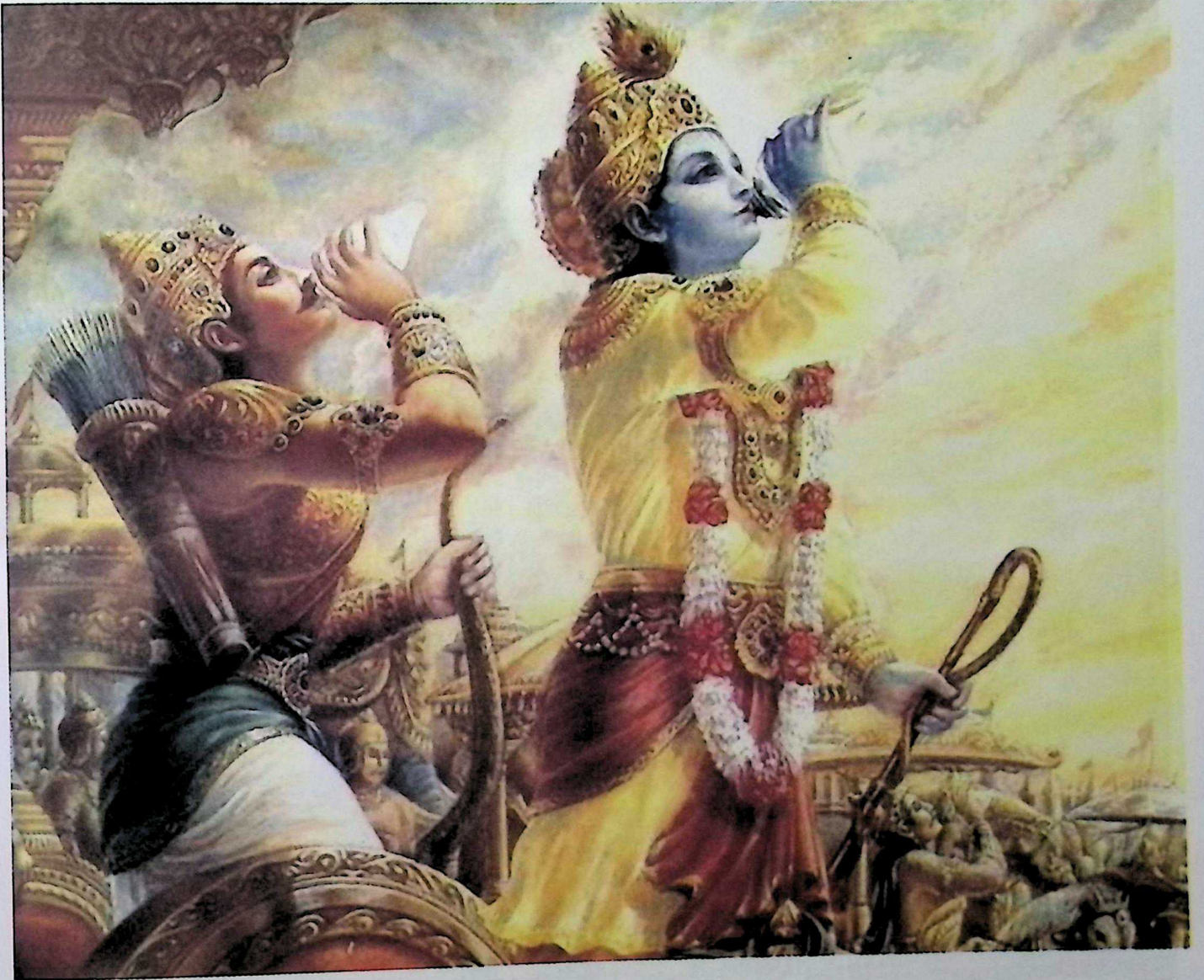
सञ्जयले भने- यसप्रकार रणभूमिमा उपस्थित शोकसन्तप्त अर्जुन यस्तो भनेर गाण्डीवसहितका शस्त्रास्त्र त्यागेर चुपचाप रथका पछाडिको भागमा गएर बसे ॥

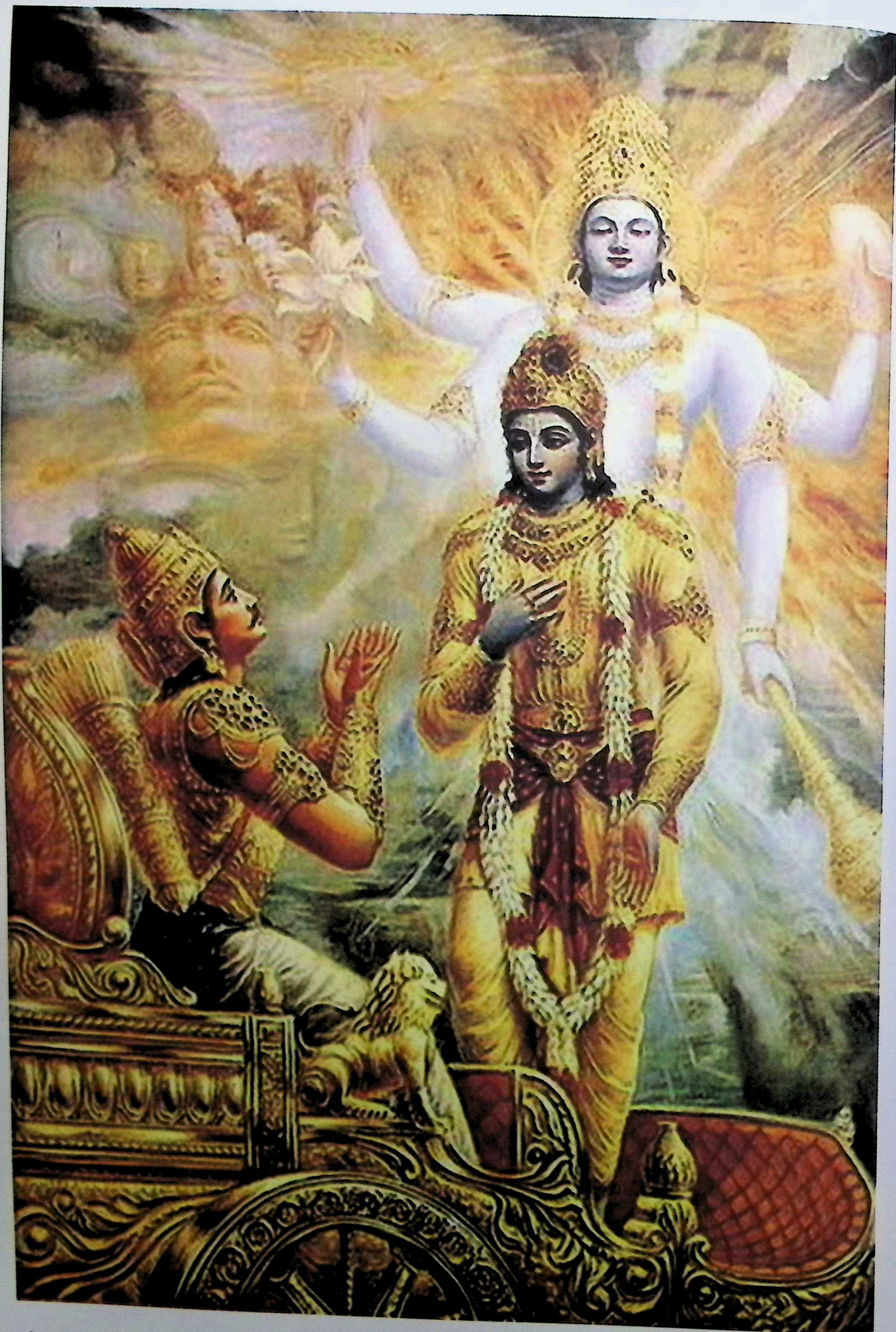
ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादेऽर्जुनविषादयोगो नाम

प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

दोस्रो अध्याय

साङ्ख्ययोगः

सञ्जय उवाच

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णकुलेक्षणम् ।

विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥१॥

सञ्जयले भने- यसप्रकार दया आदि गुणले युक्त जसका आँखा आँसुले भरिएका छन् एवम् विषादयुक्त छन्, ती शोकयुक्त अर्जुनलाई देखेर भगवान्‌ले निम्न वचन बोल्नुभयो ॥

श्रीभगवानुवाच

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥२॥

हे अर्जुन ! यस विषम परिस्थितिमा तिमीमा यस्तो खिन्नता कसरी पैदा भयो ? तिमीमा पैदा भएको चिन्ताले यस लोकमा अपयश र परलोकमा दुर्गति मात्र हुन्छ । त्यसैले यस्ता अनार्य कुरा गर्नु ठिक होइन ॥

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।

क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ॥३॥

हे शत्रुनाशक अर्जुन ! तिमीमा पैदा भएको नामर्दपनलाई त्याग; तिमीजस्ता वीरलाई यस्तो सुहाउँदैन । हे परन्तप ! हृदयको तुच्छ दुर्बलतालाई परित्याग गरेर युद्धका निम्ति उठ ॥

अर्जुन बारम्बार युद्धबाट बच्ने प्रयास गर्दै छन् र कृष्णबाट त्यसको औचित्य पुष्टि गराउन पनि खोज्दै छन् । आफन्तहरूलाई मार्नुभन्दा त धृतराष्ट्रका पुत्रहरूले आफूलाई मारेमा अधिक हितकर हुने छ भन्दै अर्जुन गाण्डीव छोडेर युद्धमैदानमा चुपचाप खडा भए । अर्जुन आँखाभरि आँसु पारी दयाले भरिएर विषाद गर्दै छन् । सञ्जयले अर्जुन करुणाले होइन दयाले भरिएको भनेका छन् । शब्दकोशमा दया र करुणाको एउटै अर्थ छ, तर वास्तविक रूपमा यी दुईमा भिन्नता छ ।

दया परिस्थितिजन्य हुन्छ भने करुणा मनस्थितिजन्य हुन्छ । जसका हृदयमा करुणा छ त्यसलाई बाहिरको कुनै पनि परिस्थितिले फरक पाउँदैन । करुणावान् व्यक्तिबाट हरबखत करुणा प्रवाहित भइरहन्छ । जस्तो फूलको सुगन्धले बाटामा हिँड्ने कोही छ कि छैन भनेर सोच्दैन, सुगन्ध हावामा मिसिएर बगि नै रहन्छ, त्यस्तै करुणावान् व्यक्तिको करुणा पनि अहर्निश रूपमा बगि नै रहन्छ । करुणा व्यक्तिको अन्तश्चेतनाको स्रोत हो । त्यसैले बुद्ध र महावीरजस्ता व्यक्तिहरू दयावान् होइन करुणावान् हुन् । दया त्यहाँ जन्मिन्छ, जहाँ करुणा हुँदैन । अर्जुनलाई सञ्जय दयावान् भन्छन् । एउटा गरिब व्यक्ति वा भिखारीलाई देखेर उत्पन्न हुने भाव दया हो । दयाले अहङ्कारलाई पुष्टि गर्छ र करुणाले अहङ्कारलाई समाप्त पार्छ । कसैलाई दान दिँदा वा मदत गर्दा मनभित्र जुन मैले गरें भन्ने अहङ्कारको भाव पैदा हुन्छ त्यो दया हो । करुणावान् संसारमा कोही भिखारी नहोऊन् भन्ने चाहन्छ भने दयावान् भिखारीहरू होऊन् भन्ने चाहन्छ । दयावान् तिनलाई मदत गरेर आफ्नो अहङ्कारको पुष्टि गर्न चाहन्छ ।

अर्जुनका मनमा करुणाको भाव आएको भए उनी अर्कै धरातलमा पुग्थे तर उनको हृदयमा दया मात्र जाग्यो जो अहङ्कारले युक्त छ । अर्जुन दयाभाव राखेर धृतराष्ट्रका पुत्रहरूलाई मार्नुभन्दा उनीहरूले नै मलाई मारेमा उचित हुन्छ भनेर आफ्नो अहङ्कारको भाव प्रदर्शित गर्दछन् । अहङ्कारका कारण समयानुसार मनुष्य विपरीत गएर आफ्नो बली चढाउन पनि तयार हुन्छ । उनी यस्तो कुकृत्य मबाट कसरी हुन सक्छ भनेर दया व्यक्त गर्दै छन् । अर्जुनको दयाभावको लक्षण बुभी कृष्ण मनोचिकित्सकको रूपमा तिमी आर्य हौ तसर्थ यस्तो अनार्य जस्तो कुरा नगर भन्नुहुन्छ । आर्य भनेको श्रेष्ठजन र अनार्य भनेको अश्रेष्ठजन हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ तिमीलाई अश्रेष्ठ, निकृष्ट र दीनहीन जस्तो कुरा गर्न सुहाउँदैन । दया पनि अहङ्कारको भूषण भएकोले तिमीलाई यस लोकमा यस्तो दयाभाव वा अहङ्कारले अपयश दिने छ र परलोकमा पनि दुर्गति नै प्राप्त हुने छ । अहङ्कारयुक्त दयाभावले व्यक्ति दुर्जन भएमा अत्यन्त क्रूर बनाउँछ भने सज्जन भएमा आफैलाई कष्ट दिने बनाउँछ ।

अर्जुनको भनाइमा अहङ्कारको तीर यताउता मात्र भएको छ । मुख्य विषय मार्ने र मर्ने कुराकै दायराभित्र छ । अहङ्कारको तुष्टि अरूलाई दुख दिनुमा भन्दा आफूलाई दुख दिनुमा बढी हुन्छ । अर्जुन दयाको रूपमा अहङ्कारको तीर आफूतिर मात्र फर्काउन खोज्दै छन् । त्यसैले अहङ्कारलाई बल पुग्ने भाषा प्रयोग गर्दै कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी आर्य, सुसंस्कृत, कुलीन भएर पनि काँतरपन देखाइरहेका छौ । तिमीजस्ता बहादुर व्यक्तिले युद्धबाट भाग्न सुहाउँदैन । कृष्ण अर्जुनको मानसिक अवस्थामाथि विचार गर्दै उनको अहङ्कारमाथि पहिलो प्रहार गर्नुहुन्छ ।

अर्जुन उवाच

कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।

इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥४॥

अर्जुन भन्छन्- हे मधुसूदन ! मैले कसरी रणभूमिमा पितामह भीष्म र गुरु द्रोणाचार्यलाई बाणले प्रतिप्रहार गरूँ किनभने हे अरिसूदन ! उहाँहरू दुवै मेरा पूज्य हुनुहुन्छ ॥

कृष्णको भनाइको आशयलाई अर्जुनले बुझ्न नसकी पुनः अर्को पाटोबाट त्यही कुरा दोहोर्याउँछन् । उनी फेरि पनि विनम्रतापूर्वक मर्यादाकै कुरा गर्दछन् तर उनमा अझै अहङ्कार विद्यमान छ त्यसैले म कसरी युद्ध गरूँ भन्दछन् । उनको म भावले रूप बदलेर विनम्रताको रूप लिएको छ जो रक्षात्मक अहम्पन हो । आक्रामक अहङ्कारभन्दा विनम्र अहङ्कार रक्षात्मक हुन्छ । कुनै व्यक्ति विनम्रताको आडमा जब कसैलाई म त के हुँ र हजुरको चरणको धुलो मात्र हुँ भन्छ तब उसका आँखाको भाव हेर्नलायक हुन्छ । यस्तो अवस्थामा उसका आँखा र शरीर भिन्न कुरा गरिरहेका हुन्छन् ।

अर्जुनको निरन्तर असङ्गतिपूर्ण प्रश्न र भनाइ सुन्दा उनले कृष्णका कुराको तात्पर्य बुझ्नै सकेका छैनन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ । अतः बारम्बार विभिन्न रूपमा उही कुरा दोहोर्याउँछन् । अर्जुन पितामह भीष्म र गुरु द्रोण जस्ता पूज्य व्यक्तिहरूलाई कसरी बाण हान्नु भन्दछन् र भट्ट हेर्दा त आदर प्रकट गरेजस्तो गर्छन् तर राज्यसुखको लोभमा पूजनीय व्यक्तिहरू र बन्धुबान्धवमाथि आक्रमण गरेर अर्जुनले हिंसाको बाटो रोजे भन्ने लोकनिन्दाबाट बच्न चाहन्छन् । उनी गम्भीर हुँदै आफ्ना सम्बन्धी जनहरूलाई आक्रमण गर्नु भन्दा त बरु म मर्न तयार छु भन्दछन् । उनीभित्रको अहङ्कार अर्को चरमपनबाट विनम्रतापूर्वक त्यागको भाषामा बोल्दै छ । अर्जुनको 'म' उनको नियन्त्रणमा छैन, कृष्णले त्यसैलाई पक्रन खोज्नुभएको थियो तर अर्जुनले त्यसलाई बुझ्न र सुन्न सकेनन् । अर्जुनको उत्तर गेस्टाल्ट मनोविज्ञान जस्तै छ । आकाशमा लागेको बादलका विभिन्न रूपलाई व्यक्तिहरूले भिन्नभिन्न रूपमा देख्ने प्रक्रिया नै गेस्टाल्ट मनोविज्ञान हो । बादलको आकारलाई कसैले भगवान्, कसैले भूतप्रेत वा कसैले आफ्नो आस्था बमोजिम

देख्दछ । यसै गरी अर्जुनले पनि युद्धलाई आफ्नै किसिमले हेरेका छन् । अर्जुन कृष्णको भनाइबारे पटकै मनन नगरी पुनः असान्दर्भिक कुरा भनिरहेका छन् :

गुरुनहत्वा हि महानुभावान्
श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।
हत्वार्थकामास्तु गुरुनिहैव
भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥५॥

गुरुजनजस्ता महानुभावहरूलाई मार्नुभन्दा त लोकमा भिक्षा मागेर जिउनु उपयुक्त हुन्छ । सांसारिक लाभको चाहना राख्ने भए पनि आखिर उहाँहरू मेरा वन्दनीय गुरुहरू हुनुहुन्छ । उहाँहरूलाई मारेर प्राप्त वस्तु उपभोग गर्नु भनेको मेरा निम्ति रगत मुछिएको वस्तु उपभोग गर्नुसरह नै हो ॥

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो-
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥६॥

हामी के पनि जान्दैनौं भने हामीले उनीहरूसँग युद्ध गर्नु र नगर्नु यी दुईमा कुन श्रेष्ठ हो ? अथवा हामी उनीहरूलाई जित्छौं वा उनीहरू हामीलाई जित्छन् यो पनि हामी जान्दैनौं । जसलाई मारेर हामी बाँच्न चाहँदैनौं ती धृतराष्ट्रका छोराहरू नै हाम्रा अगाडि युद्धभूमिमा अवस्थित छन् ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
पृच्छामि त्वां धर्मसम्मूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥७॥

हे मधुसूदन ! अविद्यारूपी दोष वा विवेकको दुर्बलताका कारण म पीडित छु र धर्मका बारेमा मेरो हृदय मोहग्रस्त छ । त्यसैले के गर्नाले हाम्रो कल्याण हुन्छ त्यो निश्चित गरेर मलाई भन्नुहोस् । म हजुरको शिष्य, हजुरको शरणमा आएको छु मलाई उपदेश दिनुहोस् ॥

अर्जुन गुरुहरूलाई मारेर अपयश भोग्दै लोकमा ऋद्धि र सिद्धिको उपभोग गर्नु राम्रो होइन भन्दछन् । भिक्षा माग्नु र युद्ध गर्नु यी दुईमध्ये हामी धर्मपरायणहरूका लागि कुनचाहिँ राम्रो हो, यो पनि हामी जान्दैनौं । अर्जुन आफ्ना गुरुजनहरूलाई मारेर प्राप्त भएको वस्तु उपभोग गर्नु भनेको आफ्ना निमित्त रगत मुछिएको वस्तु उपयोग गर्नुसरह हो भन्दछन् । जय र पराजयको विषयमा संशय छोडी स्वधर्म सम्भरेर युद्ध गरेमा पनि ठिक हुँदैन किनभने युद्धमा आफ्ना प्रियजनहरूलाई मार्दा हामी पनि जीवित रहन सक्दैनौं तर खेदको कुरा ! धृतराष्ट्रका पुत्रहरू मर्ने निश्चय गरेर सङ्ग्राममा अगाडि खडा छन् । अर्जुन आफ्नै कुरा मात्र गरिरहेका छन् । यसो हेर्दा त उनी कृष्णलाई सोधेजस्तो गर्छन् तर आफ्ना सबै कुरा बताउँदै छन् । अर्जुन भन्छन्- हे भगवन् ! अविद्याले मेरो मन छोपिएको हुँदा मबाट उचित-अनुचितको बोध नै हराएको छ । अर्जुनका अनेकौं धाराप्रवाह एवम् तर्क वितर्कपूर्ण जिज्ञासाका कारण नै मानवसमाजले दिव्यपुरुष कृष्णबाट अलौकिक गीता ज्ञान प्राप्त गर्न सफल भएको छ । अर्जुनजस्ता शिष्य र कृष्णजस्ता गुरु भएमा मानवसमाजमा अनेकौं ज्ञानधारा प्रवाहित भइरहने छन् ।

अर्जुन पुनः उपदेश दिए जस्तो गर्दै भन्छन्- आफन्तलाई मारेर रक्तले भरिएको अन्न खानु पनि विष खाए बराबर हो । उनी त्यसरी सम्राट् हुनुभन्दा त बरु भिखारी हुनु राम्रो हो भन्दछन् । अर्जुन एकातिर निर्णय नै सुनाउँदै छन् र अर्कातिर प्रश्न पनि सोध्दै छन् । एकातिर अविद्याले आफ्नो मन ढाकिएकाले उपाय बताउन अनुरोध गर्छन् अनि अर्कातिर आफ्नो ज्ञानको निर्णय पनि सुनाउँदै छन् । साथै मलाई मार्गदर्शन गर्नुहोस् मधुसूदन ! भन्न पनि छोड्दैनन् । वस्तुतः यी दुवै कुरा असङ्गत छन् । अविद्याले मन भरिएको व्यक्तिसँग कसरी यस्तो मिथ्याज्ञान हुन सक्छ । त्यहाँ त केही पनि नहुनुपर्ने हो तर अर्जुन यो ठिक र यो बेठिक हो भन्न छोड्दैनन् । अर्जुनको दयारूपी अहङ्कारले आफ्ना मान्यजन र सम्बन्धीहरूलाई मारेर सम्राट् बन्नुभन्दा त भिखारी हुनु राम्रो ठान्दछ । अहङ्कारमा व्यक्ति मध्यमा नरहेर दुई विपरीत ध्रुवमा रहन्छ । उनी बिचको कुरा नगरेर सम्राट् या भिखारी बन्ने कुरा गर्छन् जसबाट उनको भित्री भावदशा प्रकट हुन्छ ।

अर्जुन सम्राट् या भिखारी दुई अतिका कुरा गर्छन् । युद्ध गरेर विजय प्राप्त गरेमा सम्राट् र पलायन भएमा भिखारी हुने छन् किनभने दुर्योधनले सियो जत्ति जमिन पनि दिन्न भनेकाले पलायनबाट प्राप्त हुने अवस्था त भिखारी अवस्था नै हो । दुई अतिहरूका बिचमा अड्न सक्ने व्यक्ति नै अहङ्कारबाट मुक्त हुन्छ भनेर बुद्ध भन्नुहुन्छ । अर्जुनले दुई अति बिचका कुरा गरेका भए सायद कृष्णले अर्कै ढङ्गले उत्तर दिनुहुन्थ्यो । अर्जुनका यी दुवै अतिमा अहङ्कार मौजुद छ ।

**न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्
यच्छोकमुच्छ्रोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं-
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥८॥**

हे मधुसूदन ! मेरा इन्द्रियहरूलाई वश गर्ने या मनको शोक हटाउने कुनै उपाय म देखिदैन । स्वर्गको आधिपत्य वा भूमिको निष्कण्टक र धनधान्य सम्पन्न राज्य पाएर पनि म आफूमा निहित शोकलाई हटाउने उपाय देखिदैन ॥

**सञ्जय उवाच
एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तप ।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥९॥**

सञ्जयले भने- हे राजन ! शत्रुमर्दन अर्जुनले उक्त वचन श्री कृष्ण महाराजलाई भन्दै “हे गोविन्द ! म युद्ध गर्दिनँ” भनेर चुप लागे ॥

**तमुवाच त्वीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥१०॥**

दुवै सैन्यव्यूहका बिचमा चिन्ताग्रस्त भई उभिएका अर्जुनलाई इन्द्रियहरूका स्वामी कृष्णले हाँस्दै आफ्ना वचनहरूमार्फत दिशानिर्देश गर्न थाल्नुभयो ॥

अर्जुन अनिश्चयका स्थितिमा छन् । सञ्जय भन्छन्, म युद्ध गर्दिनँ भन्दै अर्जुन रथमा बस्छन् । युद्धको अनिश्चयको स्थितिमा यस्तो निश्चयपूर्ण भाव उनमा पैदा हुनु विचारणीय कुरो हो । यस्तो अनिश्चित अवस्थामा पनि अर्जुन निश्चित भएर आफ्नो निर्णायक भनाइ व्यक्त गर्दछन् । अर्जुनको मन अविद्याले भरिएको छ र उनी कृष्णसँग सहयोगको अपेक्षा पनि गरिरहेका छन् । उनी अभै पनि आफ्नै

निर्णयमा अडिग छन् । जुन व्यक्ति जोड दिएर म यस्तो वा उस्तो हुँ भनी वक्तव्य दिन्छ, यथार्थमा ऊ त्यसको ठिक विपरीत हुन्छ । आफू सदैव सत्य बोल्छु भन्ने व्यक्ति अन्तस्करणदेखि असत्यको पक्षपोषण गर्छ अन्यथा त्यसरी जोड दिएर बोल्नै पर्दैन । अर्जुन एकातिर आफूले स्वर्गको आधिपत्य वा भूमिको निष्कण्टक र धनधान्य सम्पन्न राज्य पाएर पनि आफूमा निहित शोक हटाउन नसक्ने जस्तो निष्कर्ष सहित युद्ध नगर्ने उद्घोष गर्छन् भने अर्कोतर्फ भगवान् श्रीकृष्णसँग सल्लाह पनि माग्दछन् । वास्तवमा युद्ध नगर्ने निश्चयभिन्न पनि अर्जुनको युद्ध गर्ने मनसाय लुकेको छ तर अपयशको भारी कृष्णले नै बोक्नु भन्ने उनको चाहना छ । यदि उनी साँच्चिकै युद्ध नगर्ने पक्षमा हुन् भने कृष्णसँग के विषयमा सल्लाह मागिरहेका छन् भन्ने कुरा विचारणीय छ । अर्जुनको मन दुबिधाग्रस्त छ र उनी दोहोरो चित्तमा छन् । अर्जुनको आन्तरिक रूपमा अनिश्चित तर बाह्य रूपमा निश्चयात्मक निर्णय सुनेर एवम् उनको मनोविज्ञान बुझेर भगवान् कृष्ण हाँस्दै निर्दिष्ट वचन बोल्नुहुन्छ ।

श्रीभगवानुवाच

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासूश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥११॥

हे अर्जुन ! जसका लागि शोक गर्नु व्यर्थ छ, त्यसका लागि तिमी शोक गरिरहेका छौ र तिमी विद्वान्हरूका जस्ता शास्त्रमा प्रतिपादित कुराहरू पनि गर्दै छौ । यसरी परस्पर विरोधी मार्गको अवलम्बन गर्न चाहने तिमी पण्डित होइनौ, मूर्ख हो । ज्ञानी जसले आत्मा र शरीर के हो भन्ने कुरा जानेको हुन्छ उसले जीवित वा मृतकहरूका बारेमा कहिल्यै चिन्ता गर्दैन ॥

कृष्णले हाँस्दै अर्जुनलाई भनेको कुरा भन्नु कठोर छ । उहाँ अर्जुनलाई तिमी शास्त्रको भाषा बोल्दै छौ तर तिमी पण्डित होइनौ मूर्ख हो भन्नुहुन्छ किनभने अर्जुन शास्त्रको भाषा बोल्दा पनि आफ्नै निर्णय लिँदै छन् । उनी शास्त्रीय मर्यादाअनुसार यो राम्रो यो नराम्रो भनी दुबिधायुक्त कुरा गर्दै छन् र शास्त्रबाट उनी केवल साक्षी खोज्दै छन् । निर्णय त अर्जुनले लिइसकेका छन् । मूर्ख पनि शास्त्रकै भाषा बोल्न सक्छ र शास्त्रबाट आफूले खोजेको निष्कर्ष निकाल्छ । ऊ शास्त्रलाई केवल साक्षीपनका रूपमा प्रयोग गर्न चाहन्छ ।

यसैगरी अर्जुन पण्डित जस्तै भाषा पनि बोल्दै छन् तर उनलाई प्रज्ञा वा ज्ञानसँग कुनै प्रयोजन छैन । उनी सबै शास्त्रहरूलाई आफ्ना पक्षमा खडा गर्न चाहन्छन् र आफूलाई बुझ्कड ठानेर नै आफ्ना तर्कहरू निरन्तर प्रस्तुत गरिरहेका छन् । अर्जुनका अगाडि स्वयम् शास्त्रज्ञ भगवान् कृष्ण आफैँ उपस्थित हुनुहुन्छ तथापि उनी शास्त्रज्ञ कृष्णलाई नै शास्त्रका बारेमा बताउँदै छन् । आफ्नै अगाडि स्वयम् पूर्णज्ञान खडा हुनुहुन्छ तर त्यसको पहिचान गर्न नसकेर अर्जुन ज्ञान सिकाउँदै छन् । कृष्ण सिधा र स्पष्ट कुरा भन्दै हुनुहुन्छ तर अर्जुन भने धेरै समयसम्म अन्धो र बहिरो जस्तो व्यवहार गरिरहेका छन् । उनी एकातिर कृष्णलाई भगवान् भनी सम्बोधन गर्दछन् अर्कातिर कृष्णलाई राम्ररी हेर्दा पनि हेर्दैनन् । अर्जुनले एकपटक कृष्णका आँखामा राम्ररी हेरेका भए सत्य त उहिल्यै प्रकट भइसक्यो । भगवान् कृष्णले स्वयम् अर्जुनका सारथी भएर रथको लगाम लिनुभएको छ । उहाँलाई नै सर्वस्व समर्पण गर्दा अर्जुन समस्याविहीन हुने थिए । उनी कृष्णलाई भगवान् त भन्छन् तर दुबिधाग्रस्त मनका कारण भगवान्को शक्तिलाई पहिचान गर्न असमर्थ देखिन्छन् ।

जिससको भौतिक शरीरलाई नष्ट गर्ने क्रममा अन्तिम समयमा जब उनका हातमा किला ठोकियो, तब उनका मुखबाट एक वाक्य निस्कियो “हे भगवन् ! यो के देखाइरहेका छौ,” यसको अर्थ जिसस भगवान्को निर्णयको प्रतिकूल अरू नै कुरा हेर्न चाहन्थे तर तत्काल उनको मुखबाट दोस्रो वाक्य पनि निस्कियो “हे देव ! मलाई क्षमा गर, जस्तो तिम्रो मर्जी ।” पहिलो वचन बोल्दा उनी मरियमका छोरा

जिसस थिए र अर्को वचनमा क्रान्ति घटित भएर उनी क्राइस्ट भए । अर्जुनलाई कृष्णप्रति विश्वास भएको भए सम्बोधनमा मात्र होइन व्यवहारमा नै भगवान्का रूपमा लिनथे र आदेश पालन पनि गर्थे । उनलाई भगवान्को अभै अनुभूति भएको छैन त्यसैले उनी म युद्ध गर्दिनँ भनिरहेका छन् ।

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥१२॥

भगवान् भन्नुहुन्छ- म, तिमी र यी राजाहरू हिजो नभएका होइनौं र भविष्यमा पनि हामी नरहने होइनौं । अर्थात् हिजो पनि म, तिमी र यी राजाहरूको स्वतन्त्र अस्तित्व थियो र भोलि पनि हामी सबैको स्वतन्त्र अस्तित्व रहने छ ॥

अर्जुन युद्धमा संलग्न व्यक्तिहरू अहिले मात्र छन् र मृत्युपछि स्वतः तिनीहरू समाप्त हुन्छन् भन्ने सोच्दछन् तर कृष्ण भन्नुहुन्छ- अहिले जो व्यक्ति छन्, ती हिजो पनि थिए र भोलि पनि रहने छन् तिनीहरूको भौतिक शरीर मात्र नष्ट हुने हो । विज्ञानले पनि वस्तुलाई नष्ट गर्न सकिन्न र त्यसलाई सिर्जना पनि गर्न सकिँदैन भनेर पुष्टि गरेको छ । अणुतुल्य वस्तुलाई पनि नष्ट गर्न सकिँदैन केवल वस्तुलाई रूपान्तरित गरेर नयाँ रूप मात्र दिन सकिन्छ । जसलाई सृजन भनिन्छ त्यो पनि 'नयाँ रूप' को सृजना मात्र हो नयाँ अस्तित्व होइन र जसलाई विनाश भनिन्छ त्यो पनि अस्तित्वको विनाश होइन केवल रूपको मात्र विनाश हो ।

आकृतिहरू परिवर्तित हुन्छन् तर जे आकृतिभित्र लुकेको छ त्यसलाई बदल्न सकिँदैन । यो त गाडीको किला र पाङ्गा जस्तो छ । किला केन्द्रमा छ, जो घुम्दै, त्यसमा अड्याएको चक्का वा पाङ्गा मात्र घुम्दछ । यदि चक्कालाई किलाबाट अलग गर्नु भन्ने चक्का घुम्न सक्दैन । चक्काको प्रकृति घुम्ने भए पनि किलामा नजोड्दासम्म त्यो घुम्दैन । आफ्ना अगाडि उभिएका सबै जना युद्धमा मारिने छन् भन्ने सोचले अर्जुन चिन्तित छन् तर कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसलाई तिमी आज देखिरहेका छौं उनीहरू पहिले पनि थिए, आज पनि छन् र भोलि पनि अस्तित्वमा रहने छन् । म, तिमी र यहाँ भएका सबै अनादिदेखि अनन्त कालसम्म अस्तित्ववान् छौं । यहाँ अर्जुन र कृष्ण दुई अलग कुरा गर्दै हुनुहुन्छ- अर्जुन रूपको, भौतिक जगत्को कुरा गर्दछन् भने कृष्ण अरूपको, अभौतिक अर्थात् अदृश्य जगत्को कुरा गर्दै हुनुहुन्छ ।

वस्तुको आकार वा स्वरूप परिवर्तनशील छ । अहिले जुन रूपमा वस्तु देखिन्छन् त्यो क्षणभर पहिले थिएन । एकछिन अघिको आकार वा स्वरूप एकछिनपछि स्वतः बदलिन्छ; उही रूपमा हुँदैन तर अरूप कहिले बदलिँदैन । बुद्ध आफूलाई भेट्न आउनेलाई भन्नुहुन्थ्यो- एकछिन अघि तिमी भेट्न आउँदा जे थियो, एकछिनपछि तिमी त्यही रूपमा हुँदैनौ । हरेक सात वर्षमा मानिसको शरीरका सबै अणुहरू परिवर्तित हुन्छन् । नयाँ अणु जन्मिन्छन् र मृत अणु शरीरबाट बाहिर निस्कन्छन् । भोजनबाट हामी नयाँ वस्तु भित्र पठाउँछौं र विकार विविध द्वारबाट बाहिर निस्कन्छ । एउटा व्यक्तिको जीवनको क्रियालाई हेर्ने हो भने उसमा अनेकौं परिवर्तन भई नै रहेका हुन्छन् । अस्तित्व नै परिवर्तनशील छ । यहाँ सूर्य, चन्द्र, ताराहरू सबै हरपल परिवर्तन भइरहेका छन् ।

हामीसँग निकटम ताराको प्रकाश धर्तीसम्म आइपुग्न चार वर्ष लाग्छ । प्रकाशको किरण एक सेकेन्डमा १,८६,००० माइलको रफ्तारमा चल्छ । अझ परका ताराहरू पनि छन् जसलाई प्रकाश पुर्‍याउन सयौं वर्ष पनि लाग्न सक्छ । यस्ता पनि तारा छन् जो चार अर्ब वर्षअघि बनेको पृथ्वीमा अझसम्म प्रकाश पुर्‍याउन सकेका छैनन् । जे हामी अहिले देखिरहेका छौं त्यो त्यही आकृतिमा हुँदैन; पलपल परिवर्तन भइरहेको हुन्छ । आकृतिका बारेमा सधैंको त कुरा नगरौं क्षणभरमा पनि वस्तु त्यही रूपमा रहँदैन । ग्रीक दर्शनशास्त्री हेराक्लिटस (Heraclitus) ले भनेका छन्- तिमी एउटै नदी पार गर्दा उही स्थानमा दुई पटक पाइला राख्न सक्दैनौ । दुईपटक होइन एक पल पनि त्यही नदीमा पाइला राख्न सकिन्न । पाइला

राख्दाराख्दै नदीको त्यो रूप परिवर्तन भइसकेको हुन्छ किनभने नदी दौडिरहेको छ । आकृति नदी जस्तै बगिरहेको छ र प्रतिपल परिवर्तन भइरहेको छ । अर्जुन यो रूपको जगत्प्रति चिन्तित भएर प्रतिक्षण मरिरहेका व्यक्तिहरू मरे भने के हुन्छ भनेर सोध्दछन् । उनी असम्भवका लागि चिन्तित छन् । आकृतिलाई क्षणभर त बचाउन सकिन्न भने सदैव बचाउने त प्रश्न नै आउँदैन ।

आकृति, रूप, तरङ्ग, ध्वनिको जगत् पूरा समय कम्पित छ । हामी सबै कम्पित एवम् तरङ्गित छौं । हरक्षण बदलिरहने जगत् या वस्तुलाई बदल्ने प्रयास नै विक्षिप्तता हो । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- तिमी यी सबै जना मर्छन् भन्ने ठान्दछौ तर यिनीहरू पहिले पनि थिए र पछि पनि हुने छन् । तसर्थ तिमी यिनीहरूको मर्ने चिन्ता नगर । न यिनीहरू मर्छन् न त तिमीले मार्न नै सक्छौ । जो मर्नेवाला छ उसलाई चाहेर पनि बचाउन सकिन्न र जो नमर्ने वाला छ उसलाई चाहेर पनि मार्न सकिन्न; तसर्थ चिन्ता गर्नु व्यर्थ छ । ग्रीक दार्शनिक सुकरात (Socrates) आफूलाई फाँसी दिन लागेका बेलामा पनि प्रसन्न थिए । यस्तो दृश्य देखेर उनका शिष्य प्लेटो (Plato) ले तपाईं चिन्तित देखिनुहुन्न, तपाईंलाई मृत्युको भय छैन भनेर सोधे । सुकरातले भन्नुभयो- म यसकारण चिन्तित छैन कि यदि मर्ने नै हो भने किन चिन्ता गर्नु, यदि म बाँच्दै बाँच्दिनँ भने चिन्ता कसले गर्ने र को दुःखी हुन्छ । साथै म मरे भनेर जान्ने पनि कोही हुँदैन । यदि मरेर पनि मृत्यु हुँदैन भने चिन्ता गर्नुको कुनै औचित्य छैन ।

यस जगत्मा रूपका बारेमा चिन्ता लिनु बेकार छ किनभने त्यो नाशिने हो र त्यो अवश्यै नाशिन्छ । त्यसैगरी अरूपका सम्बन्धमा पनि चिन्ता गर्नु व्यर्थ छ किनभने त्यो कहिल्यै नाश हुँदैन र त्यसलाई कसैले पनि नाश गर्न सक्दैन । अर्जुनलाई अरूपका बारेमा कुनै जानकारी नै छैन । कृष्णलाई अर्जुनभित्रको तत्त्व कहिले पनि मर्दैन भनेर राम्रोसँग थाहा छ, तर अर्जुनलाई यस कुराको कुनै ज्ञान छैन । त्यसैले आत्मज्ञान मात्र ज्ञान हो र बाँकी सबै ज्ञान अज्ञान मात्र हुन् । अर्जुनको ज्ञान पनि अज्ञानमा आधारित छ । अर्जुन बडो धर्मको कुरा गर्छन् तर उनलाई रूपभन्दा भिन्न अरूप तत्त्व पनि हुन्छ भन्ने ज्ञान नै छैन । यसरी अमृतको जानकारी नभएको व्यक्ति अज्ञानमा हुन्छ । तरङ्ग सागरमा उर्लन्छ तर सागर स्वयम् तरङ्ग होइन । सागर तरङ्गविना पनि हुन सक्छ । तरङ्गलाई एकक्षण मात्र हेर्न सकिन्छ किनभने त्यो तत्काल परिवर्तन भइहाल्छ । तरङ्गको तात्पर्य जसमा हुनु र नहुनु एकसाथ भइरहन्छ । जो सागरलाई जान्दछ ऊ शरीरको जन्म र मृत्युका बारेमा चिन्तित हुँदैन । भगवान् कृष्ण सागरको कुरा गर्दै हुनुहुन्छ भने अर्जुन तरङ्गको कुरा गर्दै छन् । गीतामा लामो संवाद हुनाको कारण पनि पूर्व र पश्चिमजस्तो विपरीतता भएर हो । अर्जुन बारम्बार तरङ्गको कुरा गर्छन् र कृष्ण सागरको कुरा गर्नुहुन्छ । त्यसैले मिलन विन्दु पहिल्याउन कृष्णले निकै कसरत गर्नु परेको हो । अर्जुनको सारा पीडाको मूल कारण नै आत्म-अज्ञान हो ।

कृष्ण सर्वोच्च द्रष्टा, ज्ञाता र पूर्ण परीक्षित हुनुहुन्छ । त्यसैले त उहाँ भूत, भविष्य र वर्तमानका द्रष्टा अर्थात् त्रिकालदर्शी हुनुहुन्छ तर अर्जुन वर्तमान मात्र देख्छन् । उनी भूत र भविष्यका बारेमा अनभिज्ञ छन् । कृष्णको चेतनाको तह सदावहार वा शाश्वत छ र कृष्णका लागि सबै शाश्वत वर्तमान हो । अर्जुन नामको व्यक्ति हिजो पनि थियो भन्ने भूल अर्जुनलाई हुन सक्छ । अर्जुन नामको व्यक्ति त केवल एक वस्त्र हो, जो मृत्युपछि फेरिएर त्यही वस्त्र रहँदैन तर जुन कुरामा त्यो वस्त्र टाँगिन्छ त्यो खुट्टी हिजो पनि थियो, आज पनि छ र भोलि पनि रहने छ । आकृति प्रकट अभिव्यक्ति हो भने अनाकृति अस्तित्व हो । अस्तित्व त्यति नै प्रकट हुन्छ जति हामीसँग इन्द्रिय छ । विभिन्न तरङ्गहरू प्रसारित भइरहेका हुन्छन् तर रेडियोमा हामीले सुन्न चाहेको तरङ्ग मात्र सुन्न सक्छौं । वैज्ञानिकहरूले पचास हजार ग्रहमा जीवन छ भन्ने सम्भावना दर्शाएका छन्, जुन हामी जान्दैनौं र त्यो हाम्रो क्षमताभन्दा बाहिरको कुरा हो । अस्तित्व भित्री घटना हो जो प्रकट भएमा अभिव्यक्त जगत् र जीवन हुन्छ भने अप्रकट भएमा अव्यक्त अस्तित्व हुन्छ ।

कृष्ण अर्जुनलाई सम्झाउँदै भन्नुहुन्छ, जे प्रकट भयो त्यो मात्र तिमी होइनौ, जे प्रकट भएको छैन त्यो पनि तिमी हो । त्यो अप्रकट अनादि हुनाले सारा अभिव्यक्तिपछि पनि त्यो शेष रहन्छ ।

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥१३॥

जसरी यो शरीरस्थ आत्मा बाल्यावस्थाबाट यौवनावस्थामा र यौवनावस्थाबाट वृद्धावस्थातिर निरन्तर परिवर्तन भइरहन्छ, त्यसरी नै यो आत्माले निश्चय नै एउटा शरीरबाट निस्केर अर्को भौतिक या आध्यात्मिक शरीर प्राप्त गर्ने भएकाले धीर पुरुष यो परिवर्तनलाई देखेर शरीरको अवसानमा मोहित हुँदैनन् ॥

शरीरमा बालक, युवा र वृद्धावस्था लगायतका परिवर्तनहरू देखिन्छन् तर त्यसभित्र रहेको आत्मा परिवर्तन नभएर एउटै हुन्छ । त्यसैगरी शरीरको मृत्युपछि आत्माले नयाँ शरीर प्राप्त गर्छ तर आत्मा कहिल्यै पनि मर्दैन । भगवान् कृष्ण भन्नुहुन्छ- यहाँ कोही पनि स्थिर छैन । तिमी जुन आकृतिलाई नियालिरहेछौ, त्यो आकृति पनि क्रमशः बालक, युवा हुँदै बुढो भइरहेको छ । आमाको कोखमा भएको पिण्ड मानवाकृतिको रूपमा बदलिएर अहिलेको आकृतिमा प्राप्त हुन्छ र लगातार फेरबदल भइरहन्छ । जुन आकृतिलाई देखेर तिमी यो मेटिन्छ भनी चिन्ता गर्छौ त्यो आकृति त प्रतिक्षण हराई नै रहेको छ । मनुष्यको सारा जीवन मृत्युतिर नै बढिरहेको छ । जन्मदेखि अन्तिम यात्रासम्म हामी प्रतिक्षण परिवर्तित भइरहेका छौं तथापि हामीलाई आफू उही नै छौं जस्तो लाग्छ । हामीभित्र रहेको त्यो नबदलिने तत्त्वको अनुभव भएमा मात्र “म त उही हुँ” भन्न सक्छौं । हामी बालक, युवा र बुढो भए पनि भित्रको आत्मतत्त्व कहिल्यै परिवर्तन हुँदैन । जन्म-मृत्यु स्थिति मात्र हो जुन आउँछ, घट्छ र जान्छ तर भित्रको अमृत तत्त्व सधैं स्थिर, अपरिवर्तनशील र शाश्वत रहन्छ र धीर पुरुष यो परिवर्तनलाई देखेर शरीरको अवसानमा मोहित हुँदैनन् । भगवान् कृष्ण त्यसैको कुरा गर्दै हुनुहुन्छ ।

मृत्युपछि पनि आत्माको अस्तित्व र अभिव्यक्ति दुवै हुन्छ । अर्को शरीर धारण गर्ने सिलसिलामा सूक्ष्म शरीरको अभिव्यक्तिको माध्यम मात्र बदलिन्छ । साधारण भौतिक शरीर जलेर नष्ट भए पनि हामीभित्र सूक्ष्म शरीर पनि हुन्छ । साधारण मृत्युमा हाम्रो स्थूल शरीर जलेर नष्ट हुन्छ र आत्मा सम्पूर्ण स्मृतिका साथ सूक्ष्म शरीर लिएर यात्रा गर्छ । त्यही सूक्ष्म शरीरमा हाम्रा सारा स्मृति, वासना, कामना, अनुभव र सारा कर्महरू सङ्ग्रहित हुन्छन् र सँगै यात्रा गर्छन् । सूक्ष्म शरीर नयाँ शरीरको आधार हो । हामीले गरेका कर्म एवम् पाप, पुण्य, विचार, ज्ञान, अहङ्कार आदि सारा कुराले सूक्ष्म शरीर युक्त हुन्छ एवम् यी सबै सङ्ग्रहित कुराहरूका साथ सूक्ष्म शरीरले नयाँ शरीर ग्रहण गर्छ । सूक्ष्म शरीर नभई नयाँ शरीर ग्रहण हुन सक्दैन ।

जीवनभरिका हाम्रा कामना, इच्छा, चाहनाहरू सूक्ष्म शरीरमा लुकेर प्रतीक्षा गर्छन् र नयाँ शरीर ग्रहण गर्दा पुनः ती सबै सँगसँगै लिएर यात्रा प्रारम्भ हुन्छ । व्यक्ति जब वासनाशून्य हुन्छ तब सूक्ष्म शरीर टुटेर समाप्त हुन्छ र जन्म-मृत्युको यात्रा समाप्त भएर केवल अस्तित्व मात्र बाँकी रहन्छ । संसारमा आउने जाने प्रक्रियाबाट मुक्त हुनु अभिव्यक्तिबाट मुक्त हुनु हो । त्यो शुद्ध अस्तित्वको खोज हो जहाँ हुनु (Just being) मात्र रहन्छ । जुन समयमा हामी वासना, चाहना छोडेर मर्छौं तब सूक्ष्म शरीर त्यहीँ समाप्त हुन्छ ।

मात्रात्पशास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥१४॥

हे अर्जुन ! दुख र सुख त जाडो र गर्मी जस्तै समयक्रममा आउने जाने अस्थायी वा अनित्य विषय हुन् जुन इन्द्रिय र विषयका सम्बन्धबाट उत्पन्न हुन्छन् । तसर्थ यस्ता अनित्य कुरालाई विचलित नभईकन सहन गर ॥

जो जन्मन्छ, ऊ मर्दछ । जो उत्पन्न हुन्छ, ऊ नष्ट हुन्छ । जे सिर्जना हुन्छ त्यो अवश्य विनाश हुन्छ । यस प्रकारको जागरण आयो भने कसैको जन्म या मृत्युमा दुखको अनुभूति हुँदैन । साथै जो समाप्त हुँदा दुख हुँदैन, ऊ हुँदा पनि सुखी हुने कुनै कारण नै हुँदैन । हाम्रो सुख-दुखको कारण हाम्रो भ्रान्ति हो र हामीलाई जे छ त्यो सदाका लागि रहन्छ भन्ने लाग्छ । जसले जन्मँदै मृत्यु देख्न सक्छ, उसलाई जन्मँदा कुनै खुसीको अनुभूति हुँदैन र मृत्युमा दुख पनि हुँदैन । जब सुख र दुख हट्छ, तब आनन्द मात्र रहन्छ । सुख र दुख एउटै सिक्काका दुई पाटा हुन् । जसले मिलनमा विरह देख्दैन, त्यसले मिलनको क्षणिक सुख मात्र पाउँछ । मिलन र बिछोड एकै प्रक्रियाका दुई हिस्सा हुन् । त्यसैले जो सुखी छ, त्यो दुखतर्फ अग्रसर भइरहेको छ । जो बन्छ त्यो विनाश हुन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- आफ्नो कर्तव्य निर्वाह गर्ने क्रममा आउने जाने सुखदुख त जाडो-गर्मीजस्तै अस्थायी रूपमा आउने विषय हुनाले यस्ता अनित्य कुरालाई विचलित नभई सहन गर । तर हामी आधा सत्य मात्र देख्छौं र दुखी हुन्छौं । जुन व्यक्तिले पूर्ण सत्य देख्न सक्छ त्यसलाई आनन्द प्राप्त हुन्छ । असत्य पनि सत्यको आधारमा मात्र हुन्छ अन्यथा असत्य हुँदै हुँदैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे पार्थ, तिमी आधा सत्यलाई देखेर विचलित भइरहेका छौ त्यसैले तिमी पूरा सत्यलाई हेर । जीवन एक छेउबाट अर्को छेउसम्मको यात्रा हो । सुखबाट दुख र दुखबाट सुखसम्मको यात्रा हो । त्यसैले हे भारत ! पूरा सत्यलाई हेर र यसो गर्नु भने तिमी उद्विग्न हुने छैनौ ।

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥१५॥

हे पुरुषश्रेष्ठ ! सुख र दुखबाट विचलित नहुने र जाडो तथा गर्मीमा समान अवस्थामा रहने धीर पुरुषहरू नै मुक्ति प्राप्त गर्न सक्षम हुन्छन् ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो व्यक्ति सुख र दुख दुवैलाई समान ठान्छ त्यो नै ज्ञानी हो । जसले जन्मको समयमा नै मृत्यु देख्छ, सुखमा पनि दुखको छाया देख्छ, मिलनमा विरहलाई देख्छ र जो विपरीत प्रतिफललाई देख्न सक्छ त्यो नै ज्ञानी हो । हाम्रो अनुभवमा यस्तो कुनै सफलता छैन जो असफलता नभएको होस् । लाउत्सु (LaoTzu) भन्छन्, मलाई कसैले हराउन सक्दैन किनभने मैले कहिल्यै जित्ने प्रयास नै गरिनँ । जो सुख चाहन्छ, त्यही दुखमा परिणत हुन्छ । ज्ञानी व्यक्तिमा सुख र दुखको चयन हुँदैन । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी पूरा हेर, ज्ञानी बन, हरेक विपरीततामा सम बन र ब्रह्मभाव प्राप्त गर ।

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१६॥

असत् वस्तु अर्थात् भौतिक जगत् र शरीरको अस्तित्व हुँदैन वा त्यो चिरस्थायी हुँदैन भने सत् वस्तु आत्माको परिवर्तन वा नाश हुँदैन । तत्त्वदर्शीहरूले यी दुवैको रहस्य बुझेका र अनुभव गरेका छन् ॥

सत् र असत्को भेदलाई चिन्नु नै ज्ञान र प्रज्ञा हो । सपना र यथार्थको अन्तरलाई जान्नु नै मुक्तिको मार्ग हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो छ, सदा छ र सदा हुन्छ त्यो सत् हो र जो कहिल्यै थिएन र भविष्यमा पनि हुने छैन त्यो असत् हो । साधारणतया हामी “छैन” भन्ने क्रियापदको प्रयोग गर्छौं र यस्तो पदको प्रयोग गर्नु पनि आवश्यक छैन किनभने जे छैन, त्यो छैन । त्यसैले असत्को अर्थ छैन भन्ने मात्र होइन । असत्को अर्थ जो छैन तर पनि छ जस्तो भ्रम दिने मात्र हुन्छ ।

असत् सत्य जस्तो लाग्छ तर यो सपना मात्र हो । सपना देखुन्जेल त्यो सत्य जस्तो लाग्छ तर बिउँझिने बित्तिकै सबै सपना असत्य साबित हुन्छ । यो सत्य प्रतीत हुने परिवर्तित जगत् वास्तवमा असत् हो । संसारलाई असत् भन्नुको अर्थ जो जागृत् भएर देख्छ त्यसलाई संसार पनि सपना जस्तै लाग्ने छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो हिजो थिएन र भोलि पनि हुँदैन, केवल आज मात्र छ त्यो असत् हो । असत् भूत र भविष्यमा हुँदैन केवल वर्तमान अर्थात् बिचको अवधिमा मात्र हुन्छ । तर जो हिजो पनि थियो, आज छ र भोलि पनि हुने छ अर्थात् भूत, भविष्य र वर्तमानमा सदैव रहने शाश्वत वस्तु नै सत् हो । जो सपना र जागरण दुवै अवस्थामा छ त्यो सत् हो । सत् चेतनाको हर अवस्थामा हुने हुँदा यो सदा, अनादि, सनातन र अनन्त छ । सत्को बोध भएपछि कुनै व्यक्ति दुखी र विचलित हुँदैन किनभने उसलाई जुन शरीर एक क्षणअघि थिएन, अहिले छ र एक क्षणपछि हुने छैन भन्ने थाहा हुन्छ । दुवै किनार अर्थात् भूत र भविष्यमा पनि हुने अनन्त विस्तार जो बिचमा पनि छ त्यो सत् हो भने दुवै किनारमा नहुने बिचमा मात्र हुने असत् हो । सुख जो क्षणभर पहिले थिएन, अहिले क्षणभरका लागि छ र क्षणभरपछि हुँदैन त्यो असत् हो । दुख स्थायी छैन केवल क्षणिक समयका लागि मात्र छ । शरीर जो अहिले छ, क्षणभर पहिले थिएन र क्षणभरपछि फेरि हुँदैन त्यो असत् र क्षणिक हो । अधिपछि नहुने र बिचमा मात्र हुने त धोका र भ्रम मात्र हो ।

त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो अतीतमा थिएनन् र भविष्यमा पनि हुने छैनन्, केवल बिचमा देखा परेका व्यक्ति वा सम्बन्धी जनहरूका लागि दुखी हुनु र मोहमा पर्नु उचित होइन किनभने उनीहरू वस्तुतः अहिले पनि छैनन् केवल भएको जस्तो देखिने सपना र भ्रम मात्र हुन् । जसको अन्त्यको आशङ्काले भयभीत भएर चिन्ता गर्दै छौं उनीहरू केही क्षणपछि हुँदैनन् । सपनाबाट बिउँझँदा सपना असत्य प्रतीत भए जस्तै ज्ञान प्राप्त भएपछि बाहिरी आँखाले देखेका सबै भौतिक वस्तु वा शरीर असत् हुन् भन्ने बोध हुन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! असत्मा होइन, सत्मा ध्यान देऊ र सत् तिमीलाई आभास भएको छैन भने पनि त्यसलाई खोज । जीवनमा सत्को खोज असत्बाट सुरु हुन्छ । असत्लाई असत् भनेर चिन्न सत्को धरातलमा उभिएर खोज्नुपर्छ । जबसम्म सत्लाई चिन्न सकिन्न, तबसम्म असत् भनेर थाहा पाउन सकिन्न ।

हामी जसलाई असत् भन्छौं त्यसको आधार पनि सत् नै हो; यो अँध्यारोमा एउटा डोरी देख्दा त्यसलाई सर्प भनी ठान्नुजस्तै हो । त्यस्तै सत्का आधारमा असत्लाई चिन्न सकिन्छ । पदार्थको पछाडि पनि परमात्मा छ । तरङ्ग वा छालका पछाडि सागर छ । हामी भएको कारणले नदीमा हाम्रो प्रतिविम्ब देखिन्छ र हामी नभएमा प्रतिविम्ब देखिँदैन । त्यो प्रतिविम्ब सत् होइन केवल आकृति मात्र हो तर त्यो प्रतिविम्ब जहाँबाट उत्पन्न हुन्छ त्यो सत् हो । असत् सत्को क्षणभरको झलक मात्र हो र त्यही झलकबाट त्यो निराकारलाई चिन्न सक्नु नै सत्लाई चिन्नु हो । यो संसार प्रतिविम्ब एवम् आकृतिहरूको जगत् हो । त्यसैले असत्बाट सुरु गरेर सत्लाई खोज्नुपर्छ । सपनालाई सपनाको रूपमा बुझ्न सकियो भने असत् हराउने छ । असत्लाई सपनाको रूपमा हेर्ने प्रयास गरेमा निरन्तरको अभ्यासबाट सत्मा पुग्न सकिन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसले सत् र असत्को भेदलाई जान्दछ त्यसले ज्ञान प्राप्त गर्दछ । जुन कुरा हामी प्रयास गरेर पनि हटाउन सक्दैनौं, जो सदा रहिरहन्छ त्यो सत्, शाश्वत र अनन्त हो । असत् सधैं समयभित्र हुन्छ । असत्मा समयको त्रिकालिक विभाजन हिजो, आज र भोलि हुन्छ तर सत्मा समय विभाजित हुँदैन । असत् क्षणिक हुन्छ र सत् सदैव क्षणको पार हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यसको भेदलाई जान्ने व्यक्ति नै ज्ञानी हो ।

**अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥१७॥**

जो यो विश्व ब्रह्माण्डमा व्याप्त छ, अर्थात् सम्पूर्ण शरीरहरूमा व्याप्त छ, त्यो सूक्ष्म वस्तु अविनाशी छ । त्यो ईश्वरीय अंश आत्मा अविनाशी भएकाले कसैले यसको विनाश गर्न सक्दैन । जसमा यो सारा ब्रह्माण्ड व्याप्त छ त्यो स्थूल वस्तु वा ब्रह्माण्ड भने नाशवान् छ ॥

एउटा कोठामा भएको खालीपनले कोठालाई पूर्ण रूपले व्याप्त गरेको छ । यो खालीपन कोठा बन्नु अघि पनि थियो, भोलि कोठा नभएमा पनि रहन्छ र आज कोठा हुँदा पनि मौजुद छ । खालीपन सदा रहन्छ । रुख, मानिस आदि छन् भन्न मिल्छ तर खालीपन वा परमात्मा छ भन्नु पुनरुक्ति हो । त्यसैले बुद्धले कहिल्यै परमात्मा छ भन्नु भएन तर नबुझ्ने मानिसहरूलाई बुद्ध नास्तिक हुनुहुन्छ भन्ने लाग्यो । छ त त्यसैलाई भनिन्छ, जो नहुन पनि सक्छ । परमात्मा शाश्वत, अनादि र सनातन छ; त्यसैले उसलाई छ भनिरहनु आवश्यक छैन । त्यस्तै खालीपन पनि सदादेखि छ तसर्थ खालीपन छ भनिरहनु आवश्यक छैन । गारो लगाएर बनाइएको कोठा पनि खालीपन होइन ।

यो विराट् आकाश अनन्तसम्म फैलिएको छ जसको आदि र अन्त्य छैन । आकाशको अर्थ नै असीमित हुनु हो । यो अनन्त खालीपन नै सत् हो र यो अनन्त खालीपनमा धेरै कुरा बन्छन् र नष्ट हुन्छन् किनभने ती सबै असत् हुन् । एउटा वृक्ष खालीपनमा पालुवा हाल्छ, फूल फुल्छ, फल लाग्छ, पाक्छ र नष्ट हुन्छ । त्यो खालीपन रुख उम्रिनु अघि, रुख बन्ने प्रक्रियामा, रुख बनेपछि पनि र नष्ट हुँदा पनि रहने छ । खालीपनमा चिज बन्छ र नष्ट हुन्छ । त्यो बाह्य दृष्टिले गोचर हुने कुरा स्थूल हो तर त्यो खालीपन जो गोचर छैन त्यो कहिल्यै पनि बन्दैन र नष्ट पनि हुँदैन । त्यो सूक्ष्म र अदृश्य छ । स्थूलको सानो भन्दा सानो हिस्सा पनि सूक्ष्म होइन । कुनै पनि उपकरणबाट देखिने चिज सानो भन्दा सानो विद्युत्को कणलाई पनि सूक्ष्म भनिँदैन । सूक्ष्म त कहिल्यै देखिँदैन र देख्न पनि सकिँदैन । कृष्ण त्यही सूक्ष्मको कुरा गर्दै हुनुहुन्छ जो अविनाशी छ जसका लागि शब्द छैन तर जसमा यो सारा ब्रह्माण्ड व्याप्त छ त्यो स्थूल वस्तु वा ब्रह्माण्ड नाशवान् छ । यदि असीमित भन्नु परे पनि सीमाबाट नै भन्नुपर्छ । मनुष्यका अभिव्यक्तिका शब्दहरू सबै जोडीमा (Pairs) छन् । इन्द्रियको नियन्त्रणमा आउने कुरा स्थूल भएकोले परमाणु पनि स्थूल हो । सूक्ष्म कुरा मनुष्यका इन्द्रियहरूको सीमामा आउँदैन । विचारले जसलाई समात्न सकिँदैन, त्यो सूक्ष्म हो । तसर्थ अज्ञान सूक्ष्म होइन, अज्ञेय सूक्ष्म हो । परमात्मा जो सूक्ष्म हुन्छ, त्यो कसैको नियन्त्रणमा आउनै सक्दैन । त्यस्तै खालीपन पनि सूक्ष्म एवम् सत्य हो ।

एक जना ताओ (Tao) गुरुले आफ्ना शिष्यहरूलाई गाई र घाँसको चित्र बनाएर ल्याउन भने । सबैले चित्र बनाएर ल्याए । एकजनाले खाली कागज मात्र बुझाए । त्यो देखेर गुरुले सोधे- “के तिमीले चित्र बनाउन सकेनौ ?” शिष्यले जवाफ दिए- “बनाएको छु, हेर्नुहोस् न !” गुरुले फेरि सोधे- “घाँस खोई त” शिष्यको जवाफ थियो, घाँस त गाईले खाइसक्यो ! अनि “गाई खोई त” गुरुले प्रश्न गरे । शिष्यको जवाफ थियो, “गाई त घाँस चरेर गइसक्यो ।” अन्त्यमा गुरुले सोधे- “के बच्यो त अब ?” शिष्यले भने- “जो गाई र घाँसभन्दा पहिले पनि थियो र गाई र घाँसपछि पनि जसको अस्तित्व रहन्छ, त्यही खालीपन बनाएर ल्याएको छु गुरुदेव !” यही खालीपनलाई नै भगवान् कृष्ण सूक्ष्म भन्नुहुन्छ अर्थात् जो सदा रहन्छ त्यो नै सत् हो । शून्य र पूर्ण एउटै वस्तुका दुई छेउ हुन् । शून्य नकारात्मक दृष्टि हो भने पूर्ण सकारात्मक दृष्टि हो । केवल शून्य मात्र पूर्ण हुन्छ र पूर्ण अपूर्ण हुनै सक्दैन । जोड घटाउले शून्यलाई फरक पाउँदैन । पूर्णमा केही जोड्न र निकाल्न सकिन्न । यी दुवैमा जे जोडे पनि र जति नै घटाए पनि उत्ति नै शून्य र उति नै पूर्ण रहन्छ । बुद्ध र शङ्कराचार्यलाई हेर्दा यिनमा विरोध देखिए पनि वास्तवमा

विरोध छैन केवल शून्य र पूर्णको अभिव्यक्ति मात्र भिन्न छ । उहाँहरूको भनाइ अलग भए पनि कुरा एउटै हो । एउटाको अनुभव भएमा दुवैको ज्ञान हुन्छ ।

भाग्नको अर्थ समष्टिको इच्छामा आफ्नो आपत्ति हो । हामी जहाँ छौं त्यहाँ केवल जाग्न पूर्णता हो । आधा हृदयबाट बाँच्ने व्यक्ति त्याग्ने र भाग्ने कुरा गर्छन् । तर पूर्णताका साथ बाँच्ने व्यक्ति केवल जाग्ने मात्र कुरा गर्छन् । जागृत भएर हेरे मात्र जान्न सकिन्छ भाग्ने कुनै आवश्यकता हुँदैन । पदार्थबाट भाग्यो भने केही पाइन्न, जहाँ गए पनि त्यही पदार्थ मात्र पाइन्छ तर जागेमा पदार्थमा परमात्मा पाउन सकिन्छ । एउटा आकृतिबाट भागेर व्यक्ति अर्को आकृतिमा, एक स्थानबाट भागेर अर्को स्थान, एक मानिसबाट भागेर अर्को मानिसमा पुग्छ । जहाँसम्म र जता भागे पनि संसारमा नै पुगिन्छ । जागेर मात्र परमात्मामा पुग्न सकिन्छ । अज्ञानी कहिले धन, स्त्री र कामवासनातिर भाग्छ भने कहिले पदार्थहरूबाट भाग्छ । केही पाउन नसकिने र छोड्न नसकिने संसार हो । असत् पनि त्यही हो, न पाउन सकिन्छ न छोड्न सकिन्छ केवल असत्प्रति जाग्न मात्र सकिन्छ । कृष्ण अर्जुनलाई भाग्नबाट बचाउन खोज्दै हुनुहुन्छ । यो सम्पूर्ण गीता भाग्ने व्यक्तिहरूलाई जागृत गराउनका लागि हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- संसारी र सन्यासी अलग होइनन् । संसारबाट भागेर कोही सन्यासी हुँदैनन् । संसारबाट जाग्न सक्थे भने मात्र सन्यासी हुन सकिन्छ । सपनालाई सपना मान्नु नै सपनाबाट जाग्न हो । त्यसैले हे अर्जुन ! जाग ! तिमी जागेर सत् र असत् के हो हेर, यदि तिमी जाग्यौ भने त्यो जागरणमा तिमी ईश्वर बन्न सक्ने छौ ।

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्बुध्यस्व भारत ॥१८॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे भारत ! अविनाशी, अपरिमेय (मापन गर्न नसकिने), एवम् शाश्वत जीवात्माको शरीरलाई नाशवान् भनिएको छ; त्यसैले हे भरतवंशी युद्ध गर ॥

अर्जुन पनि हामी जस्तै शरीर र युद्धलाई सत् ठान्दछन् साथै उनी मृत्युलाई पनि सत्य ठानिरहेका छन् । तसर्थ अर्जुनलाई सम्झाउँदै कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो शरीर र देखिने सबै मानिसहरू स्वप्न जस्तै हुन् । तिमीले मारेर मर्ने या कहिल्यै नमर्ने पनि होइनन् । यो अविनाशी, अपरिमेय एवम् शाश्वत जीवात्माको शरीर नाशवान् छ; त्यसैले चिन्ता नलिई युद्ध गर । कृष्णको “युद्ध गर” भन्ने वचन आस्तिक व्यक्तिहरूलाई अचम्म र कष्टपूर्ण लाग्न सक्छ; तर उनीहरू कृष्णलाई बुझ्न सक्दैनन् । एकातिर पानी छानेर खाऊ, अनि अर्कातिर हिंसा हुन्छ भनी खुट्टा भुइँमा राख्दा विचार गरेर राख भन्ने व्यक्ति पनि छन् । त्यसैले यो अज्ञानरूपी सपना जो असत् हो, त्यसलाई वास्ता र फिक्री नगरी तिमी युद्ध गर भन्ने कृष्णको वचन उनीहरूलाई बुझ्न गाह्रो भएको छ । अहिंसावादीहरू अर्जुनको भनाइमा सहमत हुन सक्छन् तर कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो सपना अर्थात् असत् हो जुन क्षणभरका लागि देखिन्छ, त्यसका लागि तिमी चिन्तित हुनु व्यर्थ छ । कृष्णको यो भनाइ साधारण नीतिभन्दा धेरै माथिको कुरा हो ।

भगवद्गीता पहिलो पटक अनुवाद भएर पाश्चात्य संसारमा पुगेपछि शरीर असत् हो; त्यसैले तिमी युद्ध गर भन्ने वचन पढ्दा त्यहाँका नीतिज्ञहरूलाई यो विचार अनैतिक लाग्यो । सामाजिक व्यवस्थालाई चलाउन र त्यसलाई मर्यादित बनाउनका लागि नीति बनाइन्छ तर नीति धर्म होइन । नीति समयानुकूल परिवर्तनशील हुन्छ । नीति-कुनीति दुवै असत्का हिस्सा हुन् र सत्ले यी सबैलाई पार गर्छ । धर्म त नीति भन्दा धेरै माथि छ । कृष्णका विचारमा हिंसा-अहिंसा र शुभ-अशुभ पनि एउटै कुराका हिस्साहरू हुन् । हिंसा-अहिंसा दुवै सपना हुन् र पूरा सपनालाई जो सपनाको रूपमा जान्दछ, त्यसले नै सत्लाई प्राप्त गर्छ । यस्तो कुराले नीतिमाथि अतिक्रमण गर्छ । उहाँको भनाइ अनुसार राम्रा-नराम्रा कुरा दुवै स्वप्न र असत् हुन् । कृष्ण न हिंस्रक न अहिंस्रक हुनुहुन्छ किनभने हिंस्रक म अरूलाई मार्दछु भन्ने सोच्छ भने अहिंस्रक म अरूलाई बचाउँछु भन्ने सोच्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो मारिँदैन, त्यसलाई बचाउन पनि सकिँदैन । कसैलाई कसैले न त मार्न सक्छ न त बचाउन नै सक्छ । यी दुवै एक-अर्काका विपरीत सपना हुन् । जो सत् हो त्यो सदैव छ; त्यो नष्ट हुनै सक्दैन । जो असत् छ, त्यसलाई नष्ट गर्ने पर्दैन किनभने त्यो क्षणिक छ । त्यसैले यी दुवै सपना हुन् । यदि सपनालाई सपना असत् या भ्रम हो भनी जान्यो भने व्यक्ति जागृत हुन्छ । यो जागरणको प्रक्रियाबारे नीतिवादीहरू र अर्जुनलाई बुझ्न कठिन भइरहेको छ ।

**य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥१९॥**

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसले यो जीवात्मा मारिन्छ भन्ने ठान्दछ या जसले यसलाई मरेको मान्दछ, ती दुवै जीवात्माका बारेमा जान्दैनन् किनभने आत्मा न कहिल्यै मर्छ, न त मारिन्छ नै ॥

जुन सत् हामी भित्र छ, त्यो आत्मा हो; जुन सत् सर्वत्र छ, त्यो अस्तित्व परमात्मा हो । जो नाशवान् छ, त्यो शरीर हो त्यस्तै बाहिरको नाशवान् दृश्य भौतिक वस्तु जगत् हो । चेतना अमृत हो र नाशवान् वस्तु जड हो । नदीको छाल जस्तो तरङ्ग जुन नाशवान् छ, त्यो असत् हो भने सागर जो अमृततुल्य छ, त्यो सत् हो ।

अर्जुन दुबिधाग्रस्त र चिन्तित हुँदै भन्छन्- म कसरी मारूँ यसभन्दा त बरु म आफैं मरे बेस हुन्छ । अर्जुन मृत्युलाई मात्र सत्य ठान्छन्, तर कृष्ण भन्नुहुन्छ- शरीर मर्दैमा आत्मा मर्दैन । त्यसैले मृत्यु असम्भव हुन्छ । जसले यसलाई मरेको मान्दछन् उनीहरू जीवात्माका बारेमा जान्दैनन् । शरीर नाशवान् वस्तु भएकोले नष्ट हुनैपर्छ तर आत्मा अमृत भएकोले यसको कहिले मृत्यु नै हुँदैन । तर हामी मृत्युलाई निश्चित ठान्छौं । सम्राट् होस् या सामान्य मानिस, गरिब-धनी, दुखी-सुखी, सफल-असफल सबैले मर्नु नै पर्छ भन्ने सत्य हामी जान्दछौं तर कृष्ण यसको ठिक उल्टो कुरा गर्नुहुन्छ । न कोही मर्छ, न कोही मर्छ किनभने मृत्यु त हुँदै हुँदैन, मृत्यु त केवल भ्रम मात्र हो । मृत्युलाई सत्य ठान्नेहरू शरीरभन्दा अरू केही जान्दैनन् । त्यसैले मृत्यु त अरूलाई देखेर गरिने अनुमान मात्र हो । शरीरबाट आत्मा हट्नु मृत्यु हो । दियोको किरण आफैंमा पुनः फिर्ता भए जस्तै जीवनको यात्रा पनि यसरी नै फिर्ता भएर नयाँ यात्रा सुरु हुन्छ । शरीरबाट आत्मा फिर्ता हुनुलाई हामी मृत्यु ठान्छौं । बिजुलीको स्विच बन्द गर्दा बल्बको प्रकाश मात्र फिर्ता हुन्छ तर बल्बभित्रको प्रकाश हराएको हुँदैन, केवल अभिव्यक्ति मात्र बन्द भएको हुन्छ । स्विच खोलेमा प्रकाश पुनः अभिव्यक्त हुन्छ किनभने प्रकाश त पूरा समय त्यही मौजुद रहन्छ । त्यसैले स्विच खोल्दा र बन्द गर्दा प्रकाश जीवित या मृत हुँदैन, त्यस्तै मृत्यु पनि प्रकटको पुनः अप्रकटीकरण हो भने जन्म अप्रकटको पुनः प्रकटीकरण हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- शरीर मरेमा वा रहेमा दुवै अवस्थामा आत्मा मर्दैन । जो जीवन र मृत्युभन्दा माथि छ, त्यही आत्मा र अस्तित्व हो । आत्मा न मर्दछ न मारिन्छ । यसको विनाशको कुनै सम्भावना छैन । हिंसा त हुँदैन तर हिंसा गर्ने आकाङ्क्षा भने हुन सक्छ जुन अत्यन्त खराब हो । व्यक्तिलाई म मार्न सक्छु भन्ने भावना हुनु गलत हो र पाप पनि त्यही भावनाको हुन्छ । हिंसाको अभिप्राय हुन्छ तर हिंसा भने हुन सक्दैन । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- हिंसा त असम्भव छ, तर हिंसाको मनोभावना भने सम्भव छ । महावीर आफू हिँड्दा एउटा कमिला पनि नमरोस् भन्ने अहिंसाको मनोभाव राख्नुहुन्छ तर उहाँको प्रयासले मात्र केही हुँदैन । त्यो कमिला बच्नु छ भने बच्छ र मर्नु छ भने मर्छ तर उहाँको हिंसा नहोस् भन्ने भावना भने महत्त्वपूर्ण छ । गहिरिएर विचार गर्दा हिंसा भावको मात्र हुन्छ ।

अस्तित्वको जगत्मा सबै कुरा परमात्माको इच्छाले हुने हुँदा त्यहाँ चोरी र हिंसा हुन सक्दैन । तर मनोभावको जगत्मा म र अर्कोको बिचमा विभेद हुन्छ । त्यसैले त्यहाँ चोरी र हिंसा दुवै पाप हुन्छ किनभने भावबाट चोरी र हिंसा दुवै हुन सक्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ कोही मर्दैनन् र कसैलाई मार्न पनि

सकिँदैन् । तिमीलाई नै कसैले मारे भने पनि तिमी मर्दैनौ । कृष्णले अर्जुनलाई यिनीहरू कोही मर्नेवाला छैनन् तिमी मार तर आफूलाई बचाऊ भन्नुभएको भए त्यो भनाइ बेइमानीपूर्ण हुन्थ्यो । तर कृष्ण भन्नुहुन्छ- कोही मर्दैनन्, कोही मारिँदैन् । जबसम्म कोही आफूलाई बचाउन र अरूलाई मार्न खोज्छ भने त्यो भाव अपराध र पाप हो । यदि यो कुरा बुझ्यौ भने युद्धका स्थितिमा जे हुन्छ त्यो हुन देऊ । यो दोहोरो बाण प्रहारको अवस्थामा कसैले मारेर कोही मर्दैन र कसैलाई बचाउन खोज्दा पनि कोही बच्दैन । कृष्णको भनाइमा चेतनाको एउटा यस्तो लहर छ जहाँ प्रकाश नै प्रकाश छ, त्यहाँ अन्धकार हुनै सक्दैन । त्यो शिखरसम्म पुग्न सके त्यहाँ आत्मा भेटिन्छ, जहाँ हिंसा र अहिंसा हुँदै हुँदैन् ।

**न जायते म्रियते वा कदाचि-
न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो-
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥२०॥**

यो आत्मा न कहिल्यै उत्पत्ति न कहिल्यै विनाश हुन्छ । अर्थात् यो आत्मा कहिल्यै जन्मिएन, जन्मिँदैन् र जन्मिनेवाला पनि छैन । यो त अजन्मा, नित्य, शाश्वत र सनातन छ । शरीरलाई टुक्रा टुक्रा पादा पनि यो आत्मा कहिल्यै मर्दैन ॥

हामी जहाँ छौं त्यहाँ सबै जन्मिन्छौं र अजन्मा कोही पनि छैनौं तर जन्मका लागि अजन्मा कुनै चिज चाहिन्छ जसको जगमा जन्म हुन्छ । जस्तो फूलका थुँगाहरूलाई एकत्रित पारी मालाको स्वरूप दिन धागो चाहिन्छ, तर फूलले ढाकिँदा धागो देखिँदैन् । त्यस्तै जन्म र मरणरूपी लामो श्रृङ्खलाका लागि पनि त्यस्तो अदृश्य धागो चाहिन्छ अन्यथा धागोविना फूलको थुँगा मात्रले मालाको स्वरूप ग्रहण गर्न सक्दैन । जन्म-मृत्यु लगायतका परिवर्तनका निमित्त कहिल्यै नजन्मिने, नमर्ने, नित्य, शाश्वत र सनातनरूपी अज्ञात सूत्र चाहिन्छ । त्यही सूक्ष्म आत्मरूपी सूत्रले यो सबैलाई जोडेर राख्दछ । यही अज्ञात तत्त्वको नाम आत्मा र परमात्मा हो । सारा रूपहरूका पछाडि अरूप पनि चाहिन्छ । अरूप नभए रूप टिक्न सक्दैन । यो रूपाकृतिको परिवर्तन पछाडि एउटा स्थिर अरूप चाहिन्छ । रूप आउँछ र जान्छ तर अरूपरूपी तत्त्व स्थिर रहन्छ । जन्म-मृत्यु, सफलता-असफलता, सुख-दुख, जवानी-बुढेसकाल लगायतका परिवर्तनहरू त्यही अज्ञात र अजन्मा तत्त्वमा हुन्छन् जो सदैव अस्तित्व रूप भएर टिकिरहन्छ । जो जन्मिन्छ, त्यो मर्छ त्यसैले जो मर्दैन त्यसलाई खोज्नुपर्छ अनि मात्र त्यो अजन्मा तत्त्वलाई जान्न सकिन्छ । त्यो अजन्मालाई शस्त्रले काट्न सकिँदैन् तर भ्रमका कारण हामी त शस्त्रले काट्छ भन्ने सोच्छौं । जसलाई काट्न वा मार्न असम्भव छ त्यो आत्मा अजन्मा हो । त्यही आत्मरूपी तत्त्व जो नष्ट हुँदैन् र अजन्मा, नित्य, शाश्वत र सनातन छ कृष्ण त्यसकै कुरा गर्दै हुनुहुन्छ ।

सिकन्दरले भारतबाट एउटा सन्यासीलाई युनान जानका लागि आदेश दिए, तर सन्यासीले ठाडै अस्वीकार गरे । त्यो देखेर सिकन्दरले सन्यासीलाई नगएमा तरवारले काटिदिने चेतावनी दिए । सन्यासीले भने- तिमी मलाई मार्न सक्छौ, तर तिमी जसलाई मार्ने छौ त्यो म होइन; मेरो शरीर वा टाउको मात्र हो । मैले त धेरै पहिले नै शरीर र म अलग भएको अनुभव गरिसकेको छु । तिमी मलाई मार, म पनि शरीरबाट अलग भएको कुरा हेर्न चाहन्छु । यी सन्यासीले सिकन्दरसँग त्यही भनिरहेका छन् जो कृष्णले अर्जुनलाई भनिरहनुभएको छ । शस्त्रले काट्दा शरीर त काटिन्छ, तर भित्र केही अकाट्य अस्तित्व रहन्छ । विरामी हुँदा शरीर विरामी भए पनि भित्र कोही स्वस्थ रहन्छ । दुख आइपर्दा शरीरले त दुख पाउँछ, तर भित्र दुखलाई टाढा बसी नियाल्ने तत्त्व पनि छ । यही तत्त्व अजन्मा र अकाट्य छ । अर्जुन सिकन्दरका भैं कुरा गर्दै छन् । केवल बाह्य दृश्य शरीरको कुरा अर्जुन भन्दै छन् । शरीरका तहमा

प्रतिक्षण दुख-सुख जस्ता घटना घटिरहन्छन् तर भित्र कोही छ, जो सुख-दुख वा जुनसुकै घटनामा पनि निश्चल रहन्छ । कृष्ण त्यही निश्चलको कुरा भन्दै हुनुहुन्छ ।

**वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥२१॥**

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे पार्थ ! जुन पुरुष यो आत्मालाई अजन्मा, अव्यय (विकृत नहुने), नित्य, अविनाशी छ भन्ने जान्दछ त्यसले कसरी कसैलाई मार्न लगाउला वा मार्न सक्ला ?

आत्मा जन्मिँदैन यसले भौतिक शरीर ग्रहण मात्र गर्दछ । शरीर जन्मिन्छ र मर्दछ तर आत्मा अजन्मा छ । तसर्थ कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! जुन पुरुष यो आत्मालाई अजन्मा, अविनाशी, अव्यय र नित्य छ भन्ने जान्दछ उसले कसैलाई मार्न लगाउन या मार्न सक्दैन । हे पार्थ ! मान्नुभन्दा जान्नु कठिन हुन्छ तर अस्तित्वमा रहेका धर्म प्रायः जान्नु-बुझ्नुभन्दा मान्नुमा जोड दिन्छन् । शास्त्र पढेर र अनुभवबाट पनि जान्न सकिन्छ । शास्त्र पढेर जान्नु भनेको एक प्रकारको जानकारी प्राप्त गर्नु मात्र हो । यो त किताब पढेर पौडी खेल जान्नु जस्तै हो । बाहिरबाट जसरी सत्यलाई जान्न सकिन्छ त्यसरी नै शास्त्र पढ्दा आत्मतत्त्व बुझ्न सकिन्छ । जानेर जे उपलब्ध हुन्छ, त्यो श्रद्धा हो । धर्म या शास्त्र मानेर जो जान्दछ त्यो विश्वास मात्र हो । धर्म मान्ने विश्वासी सबै धार्मिक हुँदैनन् । शास्त्रबाट जानकारी प्राप्त हुन्छ तर ज्ञान प्राप्त हुँदैन । ज्ञान त जीवनको अनुभवबाट मात्र प्राप्त हुन्छ ।

**वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥२२॥**

कृष्ण भन्नुहुन्छ- पुरुषले जसरी पुराना र फाटेका वस्त्र त्यागेर नवीन वस्त्र ग्रहण गर्छ या पहिर्निन्छ, त्यसै गरी शरीरधारी आत्माले पनि बुढो र काम नलाग्ने शरीरलाई त्यागेर अर्को नयाँ भौतिक शरीर स्वीकार गर्दछ ॥

हामीले त शरीरलाई नै आफू ठानेका छौं । भोक लाग्दा हामी शरीरलाई होइन आफूलाई भोक लागेको ठान्छौं । टाउको दुख्दा टाउको दुखेको मलाई थाहा भयो भन्दैनौं, मेरो टाउको दुखेको छ भन्छौं । हाम्रो शरीरसँग तादात्म्य गहिरो छ । म र शरीर अलग छौं भन्ने होइन कि शरीर नै म हुँ जस्तो लाग्छ । टाउको दुख्दा हामीले कहिले के यो दुखाइ मलाई भइरहेको छ कि मभन्दा पर कहीं भइरहेको छ भनेर खोजबिन पनि गरेका छैनौं किनभने हाम्रो शरीरसँग गहिरो तादात्म्य छ ।

जबसम्म शरीर र 'म' बिचको फरक अनुभव हुँदैन, तबसम्म यो जीर्ण वस्त्रको भाँती आत्माले पुरानो शरीर छोडेर नयाँ शरीर ग्रहण गर्छ भन्ने कुरा बुझ्न गाह्रो हुन्छ । हाम्रो मान्यता निकै गहिरो छ, त्यसैले यो स्मृति पनि सघन भएको छ । हामी आफूलाई नै शरीर मानिरहेका छौं तर आँखा चिम्लेर भित्र हेरिरहने हो भने हामी शरीरभन्दा कति अलग छौं भन्ने थाहा हुन सक्छ । शरीर भित्रबाट जागेमा यसलाई देख्न र अनुभव गर्न पनि सकिन्छ । हामी शरीरलाई बाहिरबाट मात्र जान्ने गर्छौं । भित्रबाट हेर्न जानेमा भित्र नै ज्योति छ, शरीर त बाहिर छ भन्ने थाहा हुन्छ अनि मात्र जीर्ण वस्त्रको कुरा बुझ्न सकिन्छ । त्यसपछि बल्ल आत्मा र शरीर अलग अलग भएको थाहा हुन्छ । त्यस्तै आत्माले अनन्त यात्रा गर्न सक्छ र शरीर जीर्ण वस्त्र जस्तै बदलिएर नयाँ वस्त्र धारण गरिरहन्छ भन्ने जान्न सकिन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसरी पुरुषले पुरानो वस्त्र त्यागेर नयाँ वस्त्र ग्रहण गर्छ त्यसरी नै शरीरधारी आत्माले बुढो शरीरलाई त्यागेर नयाँ भौतिक शरीर स्वीकार गर्दछ ।

जन्म र मृत्यु त केवल वस्त्रको परिवर्तन हो; यस्तो जानेमा सुख र दुख नै हुँदैन । धर्मका लागि प्रत्येक व्यक्ति आफैँ प्रयोगशाला बन्नुपर्छ । हामी हिँड्दा हिँड्दै पनि यदि गहिरिएर हेर्नौं भने हामीभित्रको त्यो ज्योतिको पनि दर्शन हुन सक्छ । यो श्वास जो चलिरहेको छ, के म त्यही हुँ वा मभित्र जो श्वास चलेको हेरिरहेको छ, त्यो म हुँ भन्ने खोजेमा यी दुवै अलग हुन् भन्ने जान्न सकिन्छ । जब विचार मस्तिष्कमा चल्छ तब त्यो विचार गर्ने के म हुँ भनेर गहिरो खोज गरियो भने जसलाई विचार चलेको थाहा हुन्छ, त्यो कसरी विचार हुन सक्छ भनेर जानिने छ । साक्षी अलग भएकाले जब साक्षीलाई जानिन्छ, अनि वल्ल कृष्णको भनाइ बुझिन्छ । यो थाहा पाएपछि दुख-सुख, जन्म-मृत्यु त केवल शरीरको वस्त्र परिवर्तन जस्तो मात्र हो भन्ने बुझिन्छ ।

आत्मा न आउँछ, न जान्छ । आउने जाने त केवल शरीर हो । हाम्रो शरीर पनि दुईवटा छन्- एउटा स्थूल शरीर जो माता-पिताबाट जन्मिने क्रममा प्राप्त हुन्छ । स्थूल शरीर यत्र जस्तै केही समयसम्म चल्छ अनि नष्ट हुन्छ । यो बाहिरी शरीर आउँछ-जान्छ । एउटा अर्को भित्री शरीर छ, जो अघिल्लो जन्मदेखि हामीसँग आउँछ, त्यो सूक्ष्म शरीर हो । सूक्ष्म शरीर विद्युत्कणबाट निर्मित शरीर हो । मृत्युपछि यो सूक्ष्म शरीर अर्को नयाँ स्थूल शरीरमा प्रवेश गर्छ । सूक्ष्म शरीर प्राकृतिक रूपमा स्वतः अर्को आफू अनुकूल स्थूल शरीरमा प्रवेश गर्छ । त्यसैले साधारण व्यक्ति मृत्युपछि तत्काल जन्म लिन्छ, किनभने पृथ्वीमा धेरै गर्भ उपलब्ध छन् तर असाधारण व्यक्ति मरेपछि उसले अर्को शरीर पाउन हाम्रो समयानुसार सयकडौँ वर्ष पनि लाग्न सक्छ । पृथ्वीनारायण शाह, महेन्द्रवीरविक्रम शाह, भूपालमानसिंह कार्की, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला जस्ता व्यक्तिलाई अर्को जन्म लिन निकै प्रतीक्षा गर्नुपर्छ ।

सारा यात्रा यो शरीरको यात्रा हो, आत्मा त यात्रा नै गर्दैन । हाम्रो सूक्ष्म शरीर अनुरूप हामी परमात्माबाट शक्ति र जीवन लिइरहेका हुन्छौँ । आत्मा अचल भएर रहन्छ र सूक्ष्म शरीरले मात्र यात्रा गर्छ । आत्मारूपी विद्युत्बाट सूक्ष्म शरीरले चेतना प्राप्त गर्छ । जब सूक्ष्म शरीर टुट्छ, तब सूक्ष्म शरीरको यात्रा समाप्त भई आवतजावतको प्रक्रिया बन्द हुन्छ । सूक्ष्म शरीर जसले हामीलाई शरीर र परमात्माका बिच सेतु भएर जोडिरहेको थियो, त्यो टुटेपछि हाम्रो स्थूल शरीर र सूक्ष्म शरीरको यात्रा समाप्त हुन्छ । आवतजावत सकिन्छ र परमात्मासँगको पर्खाल जो हाम्रो क्षमता अनुसार निर्मित थियो, त्यो अनुपात समाप्त भएर हामी परमात्मामा एक हुन्छौँ- थोपा सागरमा मिसिई एक भएर बिलीन भए जस्तै हामी पनि परमात्मामा बिलीन हुन्छौँ ।

आत्माले यात्रा गर्दैन तर स्थूल शरीर र सूक्ष्म शरीरको आवत-जावतको प्रक्रिया परमात्मामा नमिलुन्जेल चलिरहन्छ । सूक्ष्म शरीरलाई समाप्त पार्नु नै साधना हो । सूक्ष्म शरीर हाम्रा इच्छा, कामना-वासना, आकाङ्क्षा-अपेक्षा अनुसार हाम्रो विचारले चाहेको कर्मले निर्माण हुन्छ । हामीले सोचेका र चाहेका अनुरूप नै ती सबैको जोडले सूक्ष्म शरीरको निर्माण हुन्छ । सूक्ष्म शरीरको विसर्जन नै परमात्मासँगको पुनर्मिलन हो । बुद्धलाई मृत्युपछि तपाईँ कहाँ हुनुहुन्छ भनेर कसैले सोधे । बुद्धले भन्नुभयो- अब म सबैतिर हुने छु । बुद्धलाई सागरमा मिसिएपछि व्यक्तिहरू सोच्छन्, तिमी कहाँ हुन्छौ सागर भइसकेपछि बुद्ध सबैतिर मौजुद हुनुहुन्छ । माता पिताबाट थोपाको आकारमा स्थूल शरीर पाइन्छ र आफ्नो चाहना एवं अघिल्लो कर्मबाट सूक्ष्म शरीर पाइन्छ । परमात्माबाट भने जीवनऊर्जारूपी आत्मा पाइन्छ ।

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥२३॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो आत्मालाई न शस्त्रास्त्रले काट्न सक्छ, न त अग्निले नै जलाउन सक्छ । यसलाई न पानीले गलाउन सक्छ, न त हावाले नै सुकाउन सक्छ ॥

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥२४॥

यो आत्मा निश्चय नै काट् न नसकिने, उढाउन नसकिने, नभिज्ने वा नपगिलने र नसुक्ने किसिमको छ । यो त नित्य, सर्वव्यापी, अपरिवर्तनशील, अचल, स्थिर एवम् सदैव एकैनासको छ ॥

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥२५॥

यो आत्मा अव्यक्त, अचिन्त्य, अविकारी एवम् अपरिवर्तनीय छ । त्यसैले हे अर्जुन ! यो कुरा बुझेर तिमीले शोक गर्नु योग्य हुँदैन ॥

आत्माको न प्रारम्भ छ, न अन्त्य नै छ अर्थात् जसको जन्म हुँदैन, त्यसको मृत्यु पनि हुँदैन । जसको कुनै प्रारम्भ एवम् अन्त छैन, यही अविनाशी तत्त्व नै आत्मा हो । आत्माको अर्थ म होइन, 'म' जसमा जन्मन्छ र अन्त हुन्छ त्यही अस्तित्व आत्मा हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- आत्मालाई आगोले जलाउन सक्दैन, पानीले गलाउन वा डुबाउन सक्दैन र यो नष्ट पनि हुन सक्दैन किनभने आत्मा कुनै वस्तु होइन, यो त केवल अस्तित्व हो । वस्तुहरूमा अस्तित्व हुन्छ, तर आत्मा स्वयम् अस्तित्व हो । त्यसैले त आत्मालाई आगोले जलाउन सक्दैन किनभने आगो पनि अस्तित्व हो । यसलाई पानीले गलाउन सक्दैन किनभने पानी पनि अस्तित्व हो । आगो, पानी र वायु पनि आत्माका एक एक अंश हुन् । आत्मा अस्तित्वसँग अभिन्न छ । त्यसैले अस्तित्वले अस्तित्वलाई नष्ट गर्न सक्दैन । आत्मा अस्तित्व हो र त्यो अस्तित्वमा उठेको एक लहर 'म' हो । शरीररूपी 'म' लाई छोडेर हामीभित्र जे बाँकी रहन्छ त्यो आत्मा हो । त्यो शरीररूपी 'म' नाशवान् छ, जसलाई जलाउन र डुबाउन सकिन्छ तर अस्तित्वलाई नष्ट गर्न सकिन्न । हामी तथाकथित आस्तिक भएकाले तत्त्वलाई नबुझेर धारणा मात्र राख्नु गलत हुन्छ । मृत्यु हुने बेलामा कृष्णका वचन सुनेर आत्मा अमर छ भनी निश्चिन्त हुन खोज्नु आत्मालाई जानेर नभई मानेर आश्वस्त हुन खोजेको हो । त्यो नष्ट नहुने अमृत तत्त्वलाई जो जान्दछ, त्यो व्यक्ति मुक्त हुन्छ । त्यो अमृत तत्त्वलाई आगो, पानी, हावा वा कुनै शस्त्रले पनि नष्ट गर्न सक्दैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- आत्मा नित्य, सर्वव्यापी, अपरिवर्तनशील, अचल, स्थिर एवम् सदैव एकनासको छ, त्यसैले हे अर्जुन ! यो बुझेर शोक गर्नु उचित छैन ।

शरीरमा प्रवेश गर्न आत्माको सहभागिता न्यून सूक्ष्मकर्ता (CateleticAgent) को रूपमा मात्र हुन्छ । जस्तै सूर्यको किरण फूल फुलाउन भनेर उदाएको होइन तर फूल फुल्न-फुलाउनका लागि सूर्यको उपस्थिति नै पर्याप्त हुन्छ । सूर्यका किरणले फूलका कलिरूलाई खोल्दछन् । हुन त सूर्यको किरणको तौल एक वर्गमिलमा करिब एक छटाक मात्र हुन्छ तथापि सूर्यको सूक्ष्म किरणको चोट फूलमा पर्छ । यस प्रक्रियामा सूर्यको किरणको सहभागिता सूक्ष्मकर्ताको रूपमा मात्र हुन्छ । त्यस्तै आत्मा निष्क्रिय छ । जीर्ण वस्त्रको त्याग आदि प्रक्रियामा आत्माले सक्रिय तत्त्वको रूपमा होइन, निष्क्रिय तत्त्वको रूपमा काम गर्दछ । कक्षामा शिक्षक आउनासाथ विद्यार्थीको होहल्ला रोकिएर वातावरण शान्तिमा परिणत हुन्छ । यद्यपि शिक्षकले यसका लागि आवश्यक कदम उठाएको पनि हुँदैन तर शिक्षक आउनासाथ वातावरण शान्त हुन्छ र सबै चुप लाग्छन् । शिक्षकको उपस्थितिले नै सूक्ष्मकर्ताको काम गर्छ । त्यसरी नै आत्माको विद्यमानता नै काफी हुन्छ र उसले कुनै पनि कुरामा सक्रिय सहभागी हुनु आवश्यक हुँदैन तर आत्मा सहयोगी नभए पनि उसको कामना भने हुन सक्छ । आत्माको तहमा कामना गर्नु नै निष्क्रिय कार्य हो । निष्क्रिय कृत्यको कामना सङ्कल्पबाट पूरा हुन्छ । त्यसैले त ईश्वरले सङ्कल्प गर्ने बित्तिकै जगत् सिर्जिन्छ ।

आत्मा ले जीवनको प्रारम्भका लागि निर्णय लिएको हुनाले जीवनको प्रारम्भ हुन सकेको हो र जीवनमा उपस्थिति हुने निर्णय पनि आत्मकै हो । आत्माको अस्तित्व स्वतन्त्र छ, उसलाई कसैले पराधीन गर्न सक्दैन । आत्मा पनि स्वनिर्णयबाट अनुभवका लागि कामना गरेर यात्रामा निस्कन्छ । आत्मा मुक्तिको अनुभवका लागि संसारको यात्रामा निस्कन्छ । हुन त आत्मा संसारको यात्रामा निस्कनुअघि पनि मुक्त छ, तर त्यो मुक्तिको उसलाई कुनै प्रतीति छैन । संसारको अनुभवविना मुक्तिको बोध हुन सक्दैन । यो संसारको अनुभव गर्नका लागि गरिने यात्रा आत्माको आफ्नै चुनाव हो । परमात्मा पनि त यो संसारमा लीला गर्दै छ । संसारमा आफूलाई लुकाएर खोज्न लगाउँदै छ । त्यस्तै आत्मा पनि निष्क्रिय भएर सहभागी मात्र हुन्छ र उसले केही गर्नुपर्दैन, केवल उसको कामना नै पर्याप्त हुन्छ ।

मृत्युपश्चात् शरीरको प्रतीक्षामा रहेको सूक्ष्म शरीरले जीवित व्यक्तिको शरीरमा प्रवेश गर्न सक्छ । असल र खराब मिश्रित गुणयुक्त साधारण व्यक्तिहरू मृत्युपछि तत्काल गर्भ पाउँछन् किनभने पृथ्वीमा करोडौं गर्भहरू उपलब्ध छन् । यिनीहरूको माग साधारण भएकोले यस्ता व्यक्ति अर्को जन्मको यात्रामा तत्काल निस्कन्छन् । तर धेरै असल र धेरै खराब असाधारण व्यक्तिका लागि तत्काल गर्भ उपलब्ध हुँदैन र शरीर प्राप्त गर्न धेरै समय प्रतीक्षा गर्नुपर्छ । खराब आत्मा भूतप्रेत हुन्छन् भने असल आत्मा देवता हुन्छन् । व्यक्ति यदि सङ्कल्पवान् छ भने उसभित्र रिक्त स्थान हुँदैन । तसर्थ त्यहाँ कुनै प्रेतात्मा प्रवेश गर्न पाउँदैन । हीनभावना, भय, अपवित्रता, आत्मग्लानि र निराशाका अवस्थामा सूक्ष्म शरीर सिकुडिन्छ र भित्र खाली ठाउँ हुन्छ, जहाँ प्रेतात्माहरू प्रवेश गर्न सक्छन् । यथार्थतः असल आत्माहरू अर्काको शरीरमा प्रवेश गर्दैनन् किनभने उनीहरू इन्द्रिय सुख र शरीरको सुखबाट मुक्त हुन चाहन्छन् तर खराब आत्माका लागि जीवनका सबै सुख शरीरमा सीमित हुन्छन् । त्यसैले उनीहरूलाई अर्को शरीर तत्काल उपलब्ध नहुने हुँदा अर्काको शरीरमा प्रवेश गरेर इन्द्रियहरूको सुख भोग्ने लालसा हुन्छ । कमजोर सङ्कल्प भएको व्यक्ति विशेष गरेर स्त्रीहरूमा यस्तो खराब आत्मा तत्काल प्रवेश गर्छ र आफ्नो इन्द्रिय सुखलाई अर्को शरीरबाट भोग्दछ किनभने यस्ता प्रेतात्माहरूको शरीर हुँदैन । शुभ आत्माहरू आमन्त्रण गरेको अवस्थामा मात्र प्रवेश गर्दछन् तर आज सङ्कल्पको शक्ति क्षीण भएको छ र आमन्त्रणको विधि प्रायः लोप भएको छ । वैदिक वाङ्मयमा देवताहरूलाई आमन्त्रण गर्ने विधि र सम्बन्ध स्थापना गर्ने प्रक्रिया उपलब्ध छ ।

संसारमा धेरै कुराहरू शुभ आत्माहरूको सहयोगबाट भएको अनुमान गरिएको छ । लेबनानको राजधानी बेरुत (Beirut) मा आठ सय वर्षअघिको पृथ्वीको नक्सा पाइयो । सबै जाँचबुझबाट त्यो आठ सय वर्ष पुरानो भएको पुष्टि भयो । यो नक्सा हवाई जहाजको सहयोगविना बनाउनै सकिन्न । तर त्यस समयमा हवाईजहाज थिएन । तसर्थ यो नक्सा देवताको सहयोगमा उनीहरूलाई आमन्त्रण गरेर तयार पारिएको हुन सक्छ । पृथ्वी गोल छ भन्ने कुरा ३०० वर्षअघि मात्र थाहा भएको हो तर भूगोलको ज्ञान प्राचीन छ । मनुष्यको ज्ञानका धेरै कुराहरू शुद्ध आत्माहरूको सहयोगबाट प्राप्त भएका हुन सक्छन् । हकिम लुकमानसँग कुनै प्रयोगशाला थिएन तर उनलाई लाखौं रुख-बोट-औषधि-बिरुवाहरूका बारेमा जानकारी थियो । यो पनि शुद्ध आत्माको सहयोगबाट लुकमानलाई प्राप्त भएको हुन सक्छ । आयुर्वेदको खोज प्रयोगशालामा भएको होइन तथापि यो प्रभावकारी छ । यो पनि देवताहरूबाट दिइएको सूचनाका आधारमा बताइएको हुन सक्छ । वेदमा देवताहरूलाई आमन्त्रण गर्ने विधिद्वारा उनीहरूलाई बोलाइन्थ्यो । सबै हवन र यज्ञ निमन्त्रणाको विधि हो । सूक्ष्म शरीर नै अर्को शरीर ग्रहण गर्नुअघि देवता या प्रेतका रूपमा हुन्छन् ।

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥२६॥

भगवान् कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे महाबाहु ! यदि तिमिले आत्मालाई नित्य जन्मिने र मर्ने ठान्छौ भने पनि तिमि यसप्रकार शोक गर्न योग्य छैनौ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यदि आत्मा अमर छैन र मरणधर्मा नै हो भन्ने तिमिलाई लाग्छ भने पनि नाश हुने कुराका लागि शोक गर्नु उचित हुँदैन । जो नष्ट नै हुन्छ त्यसमा तिमि चिन्तित हुनु व्यर्थ छ कारण जो नष्ट हुन्छ त्यहाँ हिंसा हुन सक्दैन । जुन वस्तुमा अजर-अमर कुनै तत्त्व नै छैन भने त्यस्तो वस्तुलाई नष्ट गर्न चिन्ता नगर भोलि अरूजस्तै तिमि पनि नष्ट हुन्छौ; त्यसैले तिमिलाई त्यसमा पाप लाग्ने छैन । माटोमा माटो मिसिएर सबै नष्ट हुन्छ भने पाप र पुण्यको हिसाबकिताब कसले र कहाँ गर्न सक्छ । कृष्णले आत्मा अमर भएको कुरा सम्झाउँदा पनि अर्जुनको मस्तिष्कमा कुनै फरक नपरेपछि यो कुरा विवशतावश अर्जुनको तहमा आएर कृष्ण बोल्दै हुनुहुन्छ । यदि आत्मा मर्छ भन्ने तिमिलाई लाग्छ भने पञ्चतत्त्व (पानी, आकाश, वायु, अग्नि र पृथ्वी) ले बनेको शरीर पञ्चतत्त्वमा विलीन भएर समाप्त हुन्छ । यो समाप्त हुने कुराको लागि तिमि चिन्तित हुन व्यर्थ छ । भगवान् कृष्णलाई कस्तो विवशतामा यसप्रकारको वक्तव्य दिनुपथ्यो होला ! जिसस भन्नुहुन्छ तिमिसँग कान छ तर तिमि कहाँ सुन्छौ र तिमिसँग आँखा छ तर तिमि कहाँ हेर्छौ । कृष्णलाई पनि अर्जुनको अवस्थामा यस्तै लाग्यो होला ।

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस मान्यतानुसार जो जन्मिएको छ त्यसको अवश्य मृत्यु हुन्छ र जो मरेको छ उसको अवश्य जन्म हुन्छ । अतः यस प्रकारको टारेर टार्न नसकिने उपायविनाको विषयमा तिमिले शोक गर्नु योग्य छैन ॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥२८॥

हे भारत ! सबै प्राणीहरू प्रारम्भमा अव्यक्त थिए, बिचमा व्यक्त छन् र मृत्युपश्चात् अप्रकट नै हुन्छन् । अतः यस्तो कुरामा केको शोक गर्नु ॥

मायाबाट नै शरीरको उत्पत्ति हुन्छ, बिचमा स्वरूप प्रतीत हुन्छ र अन्त्यमा मायामा नै यस शरीरको लय हुन्छ । अतः धीर मानिसले शोक गर्नु नै आवश्यक छैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो अव्यक्त आश्चर्यजनक छ । प्रारम्भमा अप्रकट र अदृश्य छ, मध्यमा प्रकट र दृश्य छ एवम् अन्त्यमा अप्रकट र अदृश्य छ; यही यथार्थ हो । अतः हे अर्जुन ! यस्तो कुरामा शोक गर्नु व्यर्थ छ ।

अव्यक्त प्रारम्भ र अन्तमा हुन्छ र व्यक्त मध्यमा दृश्य हुन्छ । अव्यक्तलाई जान्नका लागि व्यक्तभित्र प्रवेश गर्नुपर्छ । व्यक्तको सीमा हुन्छ, अव्यक्तको कुनै सीमा हुँदैन । अव्यक्त अनन्त र सागर जस्तै हुन्छ । हामी स्वयम्भित्र उत्रियौं भने मात्र त्यसलाई जान्न सक्छौं । हाम्रो श्वास र रगतलाई हरपल चलाउने, खाएको खाना पचाउने र ठोस खाना तरलमा परिणत गर्ने कार्य कुनै अव्यक्त शक्तिद्वारा सञ्चालित भइरहेको छ । हामीलाई निद्रा पनि अव्यक्तबाट नै आउँछ । शरीरमा चोट लाग्दा भित्रबाट तत्काल घाउ निको पार्न श्वेत रक्ततत्त्व (WBC) चोट लागेको स्थानमा आइपुग्छ । बिरामी हुँदा सही उपचार शक्ति (Healing Force) भित्रबाट आउँछ । सबै व्यक्त घटनाका पछाडि अव्यक्त मौजुद हुन्छ । प्रत्येक रूपभित्र अरूप मौजुद हुन्छ । साक्षी भएर भित्र हेर्दै जाँदा बिस्तारै मनभित्रका विचारहरू बिदा हुन्छन् र त्यो अरूप देखिन थाल्छ । जब भित्रको भिड बाहिरिन्छ, तब स्वयम्को बोध सुरु हुन्छ अनि आफ्नो परिचय प्राप्त भएर अव्यक्तको यात्रा सुरु हुन्छ । जुन दिन आफूभित्रको अव्यक्तलाई देखिन्छ, त्यसै क्षणदेखि सबैतिर त्यही अव्यक्त देखिन्छ । अरूप्रतिको विचारलाई साक्षी भावले केही नगरी हेरिरहेमा त्यहाँ अरूप्रतिको विचार तिरोहित भएर आफूभित्रको त्यो अरूप र अव्यक्तको साक्षात्कार हुन्छ । कृष्ण त्यही अव्यक्त कुरा गर्नुहुन्छ, जो पहिले पनि थियो, अहिले छ र सदा रहन्छ । अहिले व्यक्तबाट छोपिएको हुनाले

हामी त्यसलाई देख्न सक्दैनौं । जीवनको इच्छा नराखेपछि अव्यक्त खुम्चिन थाल्छ र चाहना एवम् इच्छा समाप्त हुन्छ ।

अव्यक्त खुम्चिनु र जीवनको इच्छा छुट्नु युगपथ घटना हो । अव्यक्तबाट हामी अलग छैनौं र हुने सक्दैनौं । अस्तित्वमा दुवै एक हुन्छ, केवल यसलाई जान्ने व्यक्ति मात्र यसबाट अलग हुन सक्छ । अहङ्कार र निरहङ्कार भावमा हामीलाई प्रतीति अलग हुन सक्छ तर हामी अव्यक्तका नै हिस्सा हौं । हामी जे गरिरहेका छौं, जो सोचिरहेका छौं त्यो अव्यक्तले गरिरहेको छ भन्ने जुन दिन लाग्छ, त्यसै दिन त्यो परमको अनुभव हुन्छ । कृष्ण अर्जुनको धरातलबाट बोल्दा उनलाई प्रतिष्ठा दिँदै “हे महाबाहु, हे भारत” भन्नुहुन्छ । तर उहाँले आफ्नो तहबाट बोल्दा अर्जुनलाई मूर्ख, नपुंसक, काँतर आदि पनि भन्नुभयो । शिखरबाट गरेको कुरा अर्जुनले बुझ्दा पनि बुझेनन् भन्ने कृष्णलाई लागेको हुनुपर्छ । त्यसैले उहाँ अब अर्जुनको तहमा ओर्लिएर बोल्दै हुनुहुन्छ ।

मोहम्मदले “म यस्तो इनार हुँ, यदि तिमी मकहाँ पानी पिउन आएनौ भने पनि म तिमीकहाँ नै आउने छु” भनेजस्तै कृष्ण करुणापूर्वक अर्जुनसमक्ष आउनुभयो । अब कृष्ण अर्जुनले बुझ्न नसक्ने कुरा गर्नुहुन्छ, अब उहाँ तर्क-वितर्कका साथ आफ्ना कुरा भन्नुहुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! तिम्रो कुरा नै ठिक हो भने पनि यो शरीर जुन भौतिक पदार्थ एवम् मायाले बनेको छ, त्यो यसैमा हराउँछ र यो बन्ने र मिट्ने शरीरका लागि विद्वान् पुरुषले चिन्ता गर्दैनन् । कृष्ण पहिले यस्तो जान्ने व्यक्ति ज्ञानका लागि उपलब्ध हुन्छ भन्नुहुन्थ्यो, अब विद्वान् पुरुष चिन्ता गर्दैनन् भन्नुहुन्छ । विद्वान् तर्कका धरातलमा बाँच्छ र ज्ञानी अनुभूतिको तलमा बाँच्छ । ज्ञानी जान्दछ र विद्वान् सोच्दछ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यदि तिमी ज्ञानी हुन सक्दैनौ भने विद्वान् त होऊ । हे अर्जुन ! यदि सबै कुरा विनाश हुन्छ भने तिमी कसरी त्यसलाई बचाउँन सक्छौ । जुन कुरा निश्चित रूपमा नष्ट हुन्छ भने तिमी सोचेर विद्वान् पुरुषजस्तो होऊ । कृष्ण अर्जुनलाई त्यो अमृतत्वको स्मरण गराउन चेतनाका विभिन्न सोपानबाट कुरा गर्नुहुन्छ । अर्जुनले तर्कबाट होइन अनुभवबाट त्यो अमृत तत्त्वसँग साक्षात्कार गर्न सकून् भन्ने कृष्णको चेष्टा रहेको छ ।

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-

माश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति

श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥२९॥

यो आत्मालाई कसैले आश्चर्य मानेर हेर्छ, कसैले आश्चर्यका साथ व्याख्या गर्दछ, कसैले आश्चर्य मानेर यसका बारेमा सुन्दछ तर कोही भने आत्माका बारेमा सुनेर पनि जान्दैन ॥

आत्माको दिशामा कुनै पनि मार्गबाट यात्रा गर्नु आश्चर्य र चमत्कार हो । करोडौंमा कुनै एकले त्यस उचाइतिर आँखा उठाउँछ अन्यथा हाम्रो आँखाले त जमिन नै नियालिरहेको हुन्छ । यस संसारमा विरलै व्यक्ति आफूलाई जान्न उत्सुक हुन्छ । “म को हुँ” भन्ने प्रमुख जिज्ञासा कसैले राख्दैन । आज आफूलाई नजान्ने व्यक्तिहरू नै बाहिरी खोजमा निस्किरहेका छन् । कहिले करोडौंमा एक जना व्यक्ति आत्माको खोज गर्न निस्कन्छ तर त्यो आत्माको खोजको विचार चिन्तन-श्रवण-मनन गरेर मात्र पनि उपलब्ध हुन सक्दैन । आत्मालाई त्यही व्यक्तिले चिन्दछ जसले विचारलाई पनि अतिक्रमण गर्छ । एक त करोडौंमा एकले आत्माका बारेमा कुनै विचार गर्छ र त्यसमा पनि अत्यन्त अल्पव्यक्तिले अब विचारबाट यो पाउन सकिँदैन भनेर विचारलाई अतिक्रमण गरी अधि बढ्छ । विचारको सीमाभन्दा अधि मात्र त्यसको अनुभव हुन सक्छ किनभने आत्मा विचारभन्दा अगाडि छ । विचार आत्मामा उठेको लहर या तरङ्ग मात्र हो ।

गहिरो निद्रामा हुँदा विचार त हुँदैन तर हामी हुन्छौं । बिहान उठेर राम्रो निद्रा लाग्यो भन्छौं, किनभने हामी विचार होइनौं । आत्माको बारेमा हामी विचार नै गर्दैनौं केवल वस्तुहरूको मात्र विचार गर्छौं । वस्तुहरूपछि विचारको जगत्मा हुन्छौं र त्यहाँबाट पनि आत्मालाई जान्न सम्भव छैन । विचारको जगत्बाट स्वयम्को जगत्मा प्रवेश गरेमा मात्र त्यसलाई जान्न सकिन्छ । चिन्तन, मनन र स्व-अध्ययनबाट त्यसलाई जान्न सकिन्छ । कसैले आत्माका सम्बन्धमा केही बताउन खोजेमा आश्चर्य मान्नुपर्छ कारण आत्माका सम्बन्धमा सुन्ने जिज्ञासा र इच्छा कसैलाई पनि छैन । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- कसैले आत्मालाई आश्चर्य मानेर हेर्दछ, कसैले आश्चर्यका साथ व्याख्या गर्दछ र कसैले आश्चर्य मानेर यसका बारेमा सुन्दछ तर कोही आत्माका बारेमा सुनेर पनि जान्दैन । त्यसैले आत्माका सम्बन्धमा प्रवचन दिन खोज्नु आश्चर्य हो किनभने त्यसलाई जान्न कोही उत्सुक नै छैनन् । कृष्ण स्वयम् पनि अर्जुनको माग नभएको कुरा सम्झाइरहनुभएको छ । अर्जुन त पलायन हुन खोजिरहेका छन् र सान्त्वना मागेर भाग्न चाहन्छन् । आत्माका बारेमा उपदेश दिन खोज्नु अप्रासङ्गिक कुरा हो । यसका बारेमा सम्झाउन, बुझाउन पनि कठिन छ किनभने जान्ने उत्सुकता नहुन्जेलसम्म सम्झाएर पनि कुनै अर्थ हुँदैन ।

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥३०॥

हे भारत ! देहको नाश भए पनि देहको स्वामी आत्मा शाश्वत छ, अर्थात् आत्मालाई कहिल्यै मार्न सकिन्छ । अतः यी सम्पूर्ण शरीरधारीहरूका निम्ति तिमी शोक गर्न योग्य छैनौ ।

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥

हे अर्जुन ! आफ्नो परम्परागत क्षत्रिय धर्मलाई विचार गरेर सङ्कोच नमानी युद्धका निम्ति तयार होऊ किनभने क्षत्रियका लागि धर्मयुक्त युद्धभन्दा श्रेयस्कर र कल्याणकारी कर्तव्य अरु कुनै हुने छैन ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे पार्थ अरु कुरा छोड ! तिमी त क्षत्रिय हो । त्यसैले युद्ध छोडेर जानु कदापि श्रेयस्कर हुँदैन । उहाँ भन्नुहुन्छ- शरीर नाश भए पनि आत्मा नाश हुँदैन किनभने आत्मा अजर, अमर छ । यो नाश हुँदैन र यसलाई नष्ट गर्न पनि सकिँदैन । तर शरीर त नाशवान् छ र यो नाश हुने वस्तुका लागि शोक गर्नु निरर्थक छ । यस सत्यलाई बुझेर तिमी चिन्ता नगर । क्षत्रिय धर्म भनेको युद्धमा पिठ फर्काउने धर्म होइन, युद्धको सामना गर्ने हो । त्यसैले तिमी आफ्नो धर्म अनुकूल आचरण गर । यदि तिमीले क्षत्रिय धर्मअनुसार युद्ध गरेनौ भने त्यो कल्याणकारक हुँदैन ।

विगत हजारौं वर्षदेखि वर्णविभाजनप्रति समाज र मानिसहरूका विरोधाभासपूर्ण तर्कहरू आइरहेका छन् । सबै व्यक्तिहरू समान हुन्छन् भन्ने सम्बन्धमा प्राय सबै मानिसको सहमति छ । व्यक्तिको स्वरूप वा प्रकारमा फरक भएको कुरालाई पनि स्वीकार गर्न छोडिएको छ । सनातन वर्णव्यवस्थानुसार मानिसलाई चार भागमा विभाजन गरिएको थियो तर त्यसलाई नमानेर मानिस सबै समान हुन् भन्ने धारणाले समाजमा अन्योल पैदा भएको छ किनभने प्रत्येक व्यक्ति एकै प्रकारका हुनै सक्दैनन् । वर्णव्यवस्थाको धारणालाई कुण्ठित गर्नु अत्यन्त अप्राकृतिक र अबुझपन हो ।

स्विस मनोचिकित्सक कार्ल गुस्ताफ जुङ्ग (Carl Gustav Jung) ले पनि मानिसलाई चार भागमा विभाजन गरेका छन् । उनको खोज एवम् अनुसन्धानको परिणाम अनुसार मानिस सबै एकै प्रकारका हुनै सक्दैनन् । पश्चिमका प्रख्यात मनोवैज्ञानिक फ्रायड (Sigmund Freud) ले पनि मानिस सबै समान हुन सक्दैनन् भन्दै समाजवादलाई नै चुनौती दिएका छन् । उनका अनुसार मानिस सबै समान हुन् भन्नु झुट हो । सनातन हिन्दू धर्मले यही असमानतालाई ध्यानमा राखी प्राचीन समयदेखि मानिसलाई ब्राह्मण, क्षत्री,

वैश्य र शूद्र चार वर्णमा विभाजन गरेको थियो । जसको प्राणको सम्पूर्ण समर्पण बौद्धिक भएर ऊर्जा बुद्धिमा रूपान्तरित हुन्छ; त्यो ब्राह्मण हो । अल्बर्ट आइन्स्टाइन (Albert Einstein) जस्ता व्यक्ति ब्राह्मणको कोटीमा पर्छन् ।

ज्ञानभन्दा आकाङ्क्षालाई सर्वस्व ठान्ने व्यक्ति क्षत्रिय हो । उसको आकाङ्क्षाको स्रोत नै शक्ति हो । जो व्यक्ति शक्तिको उपासक भएर सम्पूर्ण ऊर्जा शक्तिका लागि खर्चन्छ र शक्तिका लागि जे पनि गर्न तत्पर हुन्छ; ती क्षत्रिय हुन् । अर्जुनको व्यक्तित्व योद्धाको छ; त्यसैले उनी क्षत्रिय हुन् । अर्जुन सही रूपमा क्षत्रिय हुन् तर युद्धमैदानमा उनी ब्राह्मणको जस्तो कुरा गर्दै छन् । अर्जुनको मनको ढाँचा, शारीरिक बनावट, प्रशिक्षण सबै क्षत्रियको हो । शस्त्रास्त्र नै उनको आत्मा हो । उनी तरवारको धारमा परमात्माको झलक देख्छन् । त्यसैले त कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! तिमी युद्धबाहेक सबै कुरा छोड ! क्षत्रिय धर्म निर्वाहका लागि नै तिमी आएका हो । यदि क्षत्रियबाट अन्य ब्राह्मण, वैश्य या शूद्र हुन चाह्यौ भने तिमी दीन-हीन हुने छौ । तिमीले क्षत्रियबाहेक अन्य बन्ने प्रयत्न गर्नु भन्ने त्यो आफूमाथिको ठूलो अपराध हुने छ साथै तिमी आफ्नो उद्देश्यबाट च्युत हुने छौ । अतः क्षत्रियभन्दा भिन्न हुने अपराध नगर ।”

वर्णको व्यवस्था तुलनात्मक होइन, यो समतलीय (Horizontal) व्यवस्था हो । प्रत्येक वर्ण आफैमा सर्वश्रेष्ठ छन्, तिनको एक अर्कासँग तुलना गर्न मिल्दैन । आफ्नो स्वधर्म र पेसाअनुरूप तिनीहरू आफ्ना वर्णमा श्रेष्ठ हुन्छन् । जुन दिन वर्णको व्यवस्थालाई एक अर्कासँग तुलना गर्न थालियो, त्यही दिनदेखि वर्णको वैज्ञानिकता, मौलिकता र मर्म च्युत हुँदै जान थाल्यो र वर्ण एउटा कृत्रिम अनाचार बन्न पुग्यो । यी चार वर्णमा न कुनै साना न त कोही ठुला छन् कृष्णका अनुसार प्रत्येक व्यक्ति आफ्नो वर्णबाट परमात्मालाई प्राप्त गर्न सक्छन् । आफ्नो स्वधर्म र स्वकर्म अनुसार तिनीहरू आफ्ना वर्णमा श्रेष्ठ हुन्छन् । प्रत्येक व्यक्ति आफ्नै वर्णबाट सत्यसम्म पुग्न सक्छ तर वर्णको जन्मसँग कुनै सम्बन्ध छैन ।

कृष्ण अर्जुनलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा तिमी क्षत्रियबाहेक अरू कोही हुन सक्दैनौ भन्नुहुन्छ । मनोवैज्ञानिकहरू भन्छन् प्रत्येक मानिसको आधा बुद्धि तीन वर्षभित्र नै निर्माण हुन्छ, अनि बाँकी आधा बुद्धि जीवनभरि निर्माण हुन्छ । साथै तीन वर्षभित्र निर्माण भएको बुद्धि अपरिवर्तनशील हुन्छ । महावीर र बुद्ध क्षत्रिय कुलमा जन्मिएर शुद्ध ब्राह्मण भए तर अर्जुन उहाँहरू जस्तो ब्राह्मण हुन सक्दैनन् किनभने उनको प्रशिक्षण योद्धाको रूपमा भएको छ । बुद्धलाई सानो उमेरमा हरिण र चराचुरुङ्गीमाथि निशाना लगाउन र हत्या गर्न सिकाउन खोज्दा उनले त्यसलाई अस्वीकार गरेकाले त्यसको सट्टा पुतलाहरू स्थापित गरी अभ्यास र प्रशिक्षण दिइयो तर अर्जुनको शिक्षा नै शस्त्रास्त्र विद्या भएकोले हिंसाप्रेरित शिक्षा लिएर उनी योद्धा बनेका हुन् । बाल्यावस्थामा निर्मित बुद्धि एवम् क्षत्रिय वर्ण अनुकूलको शक्तिप्रतिको उनको आकाङ्क्षा अब परिवर्तन हुनै सक्दैन । त्यसैले अर्जुनको स्वभावका बारेमा जानकार कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिम्रो स्वभाव विपरीतको कार्य तिमीबाट हुनै सक्दैन अतः युद्धबाट नभाग । यदि तिमी युद्धबाट भाग्यौ भने अपयश मात्र पाउने छौ ।

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥३२॥

हे पार्थ ! आफै प्राप्त भएको, स्वर्गको खुलेको ढोका जस्तो यस प्रकारको युद्धको अवसर भाग्यवान् क्षत्रियहरूले मात्र पाउँछन् ॥

कृष्ण पुनः क्षत्रिय जातिको महानता र प्रतिष्ठाबारे बताउँदै भन्नुहुन्छ- क्षत्रियको प्रतिष्ठा र अवसर दुवै युद्ध हो । युद्ध नै प्रतिष्ठा प्राप्त हुने माध्यम र अग्निपरीक्षा हो । युद्धको चुनौती स्वीकार्न सक्ने व्यक्तिले मात्र स्वर्गको यश र कीर्ति प्राप्त गर्छ र युद्धबाट भाग्नेले नर्क र अपयश मात्र प्राप्त गर्छ । कृष्णले स्वर्ग र

नर्कको भौगोलिक अवस्थाका बारेमा भन्नुभएको होइन, युद्धको कसौटी नै क्षत्रियहरूको स्वर्ग भएको कुरा मात्र भन्न खोज्नुभएको हो ।

अकबरले आफ्नो आत्मकथामा लेखेका छन्- दुई जना क्षत्रिय युवाहरू आफ्नो पुरुषार्थ प्रदर्शन गर्नका लागि एक दिन काम खोज्दै अकबरकहाँ आए । उनले ती युवकहरूसँग “तिमीहरूसँग बहादुरीको के प्रमाण छ” भन्दै जवाफ मागे । यत्तिकैमा ती युवकहरूले झटपट आ-आफ्ना तरवार निकालेर एक अर्काको छातीमा रोपे । त्यो देखेर अकबर आत्तिए र उनले हतपत्त सेनापति मानसिंहलाई बोलाएर पुरुषत्वको प्रमाण माग्दा किन यसप्रकारको घटना घटेको हो भन्ने कारण जान्न चाहे । मानसिंहले क्षत्रियहरूलाई उनीहरूको वीरताका बारेमा कुनै प्रश्न गर्नुहुँदैन किनभने उनीहरू आफ्नो प्राण सदैव हत्केलामा राखेर हिँड्छन् भन्ने जवाफ दिए । यही नै क्षत्रिय जातिको परिचय हो । परस्परमा भिडेर मर्न लाग्दा पनि उनीहरू प्रसन्न देखिन्थे ।

अर्जुनका लागि स्वर्गको द्वार उनले युद्धमा गर्ने व्यवहारमा निर्भर हुन्छ । युद्ध उनका लागि परीक्षा र चुनौती दुवै हो । बाल्यावस्थादेखि नै उनको ध्यान शस्त्रविद्यामा नै केन्द्रित थियो । स्वर्गका राजा इन्द्रबाट दिव्यास्त्र, भगवान् शिवबाट पाशुपतास्त्र लगायतका दिव्यास्त्र प्राप्त गरेर उनले शस्त्रविद्यामा श्रेष्ठता हासिल गरेका थिए । कृष्ण भन्नुहुन्छ- युद्धका लागि नै तिमीले त्यति ठुलो उपलब्धि हासिल गरेका छौ । जुन कुराको लागि तिमी प्रतीक्षारत थियौ, त्यसको सामना नगरी पलायनतिर उन्मुख हुनु किमार्थ उचित हुँदैन । तिम्रा निम्ति पलायन हुनु भनेको नर्कको कुरा हो । क्षत्रियका लागि युद्ध अवसर र चुनौती दुवै हो । जीवन दाउमा लगाएर भए पनि युद्ध गर । हे अर्जुन ! अन्यथा तिमी पश्चात्तापको भुमरीमा पर्ने छौ । स्वर्ग र नर्क तिम्रै अगाडि छन् । धर्मयुद्ध लड्यौ भने स्वर्ग र युद्धबाट भाग्यौ भने नर्क पुग्ने छौ ।

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं सङ्ग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥३३॥

हे अर्जुन ! यदि तिमीले यो धर्मयुद्ध गरेनौ भने वा तिमीबाट क्षत्रिय कर्तव्य पालना भएन भने निश्चय नै तिमीले स्वधर्म र कीर्ति गुमाउने छौ र तिमी पापका भागिदार बन्ने छौ ॥

अकीर्तिं चापि भूतानि

कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

सम्भावितस्य चाकीर्ति-

र्मरणादतिरिच्यते ॥३४॥

यदि युद्धबाट भाग्यौ भने हे अर्जुन ! सारा मानिसहरूले धेरै कालसम्म तिम्रो अपयश गाउने छन् । एउटा सम्मानित व्यक्तिका लागि अपयश मृत्युभन्दा पनि बढ्ता कष्टकर हुने छ ॥

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥३५॥

यस युद्धमा जुन-जुन महारथीहरूले तिमीलाई अत्यन्त सम्मान गरेका छन् तिनीहरूले नै तिमीलाई युद्धबाट डराएर विमुख हुन खोजेको अर्थात् भागेको भनेर तुच्छ ठान्ने छन् ॥

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥३६॥

हे अर्जुन ! युद्धबाट भाग्यौ भने तिम्रा शत्रुहरूले तिम्रो सामर्थ्यको उपहास गर्दै अनेकौं नराम्रा वचनहरू प्रयोग गर्दै तिम्रो निन्दा गर्ने छन् । त्यसभन्दा दुखदायी कुरा तिम्रा लागि अरु के होला ?

अभय वा निडरता क्षत्रियको आत्मा हो । जुनसुकै अवस्थामा पनि चाहे त्यो मृत्युवरणकै अवस्था भए पनि ऊ हलचल हुँदैन । धर्मशास्त्रानुसार पनि युद्धबाट भागेमा अर्जुनले अपकीर्ति र पापको भागिदार बन्नुपर्ने कुराप्रति कृष्ण सचेत गराउनुहुन्छ । जहाँ भय हुन्छ, त्यहाँ क्षत्रिय हुँदैन । मनमा डर पैदा हुँदा भित्र हृदयमा कम्पन हुन्छ । अर्जुनले युद्धपूर्व सर्वश्रेष्ठ धनुर्धारीको परिचय बनाएका छन् । यदि युद्धबाट भागे भने उनीप्रति अरूले गरेको भरोसा र आदर चकनाचुर हुने छ । उनलाई इतिहासमा कायर व्यक्ति भनेर चित्रण गरिने छ । क्षत्रिय मर्न सक्छ तर पलायन भएर बाँच्न सक्दैन । तसर्थ आफ्नो स्वभावको विपरीत गएर अर्जुनले पश्चात्ताप मात्र गर्ने छन् । कृष्ण अर्जुनलाई यही कुरा सम्झाउँदै भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! तिमीले यो धर्मयुद्ध गरेनौ र युद्धबाट भाग्यौ भने तिमीले स्वधर्म र कीर्ति गुमाएर पापको भागिदार बन्ने छौ र सारा मनुष्यले तिम्रो अपयश गाउने छन्, जुन मृत्युभन्दा कष्टकर हुनेछ ।

कृष्ण युद्धप्रेमी होइन, उहाँ मनस्शास्त्री भएकोले अर्जुनको मनका बारेमा जान्नुहुन्छ । अर्जुन कसरी गौरवबोध गर्न सक्छन् या के गर्दा उनमा हीनताबोध हुन सक्छ भन्ने कुरा कृष्ण राम्रोसँग जान्नुहुन्छ । आज पनि प्रत्येक व्यक्तिले आफूमा अन्तर्निहित प्रतिभा अनुसार पढाइको विषय छनोट गर्ने वा आफ्नो इच्छाअनुरूपको क्षेत्रमा जाने निर्णय गर्न पाउँदैनन् । बाबु-आमाको चाहनाअनुसारको विषय छनोट गरी उनीहरूको इच्छाबमोजिमको क्षेत्रमा जानुपर्ने बाध्यता हुन सक्छ । प्रख्यात भारतीय कवि मैथिलीशरण गुप्त एक दिन कवि सूर्यकान्त त्रिपाठी 'निराला' कहाँ भोजनका लागि जानुभएको थियो । उहाँले निरालाको भान्सेको हालखबर सोध्नुभयो । निरालाका भान्सेले भने- अरू सबै त राम्रै छ तर छोरो नालायक भयो । कस्तो नालायक भनी प्रश्न गर्दा उनले छोरो कवि भएको जवाफ दिए । निरालाको अवस्था कस्तो भयो होला सोच्न सकिन्छ । यो बाबुको इच्छाविपरीत भयो भन्ने आशय पनि थियो ।

रवीन्द्रनाथ टैगोरको परिवारका अधिकांश सदस्यहरू चिकित्सक वा इन्जिनियर भएकाले टैगोरका बुबा उनलाई कवि होइन, त्यस्तै चिकित्सक वा इन्जिनियर नै बनाउन चाहनुहुन्थ्यो । उनको परिवार ठुलो थियो । प्रत्येक परिवारको जन्मदिनमा केही टिप्पणी लेख्ने प्रचलन थियो । आफ्नो चाहनाअनुसारको क्षेत्रमा नलागेर साहित्यिक क्षेत्रमा लागेकाले रवीन्द्रनाथलाई उनकी आमाले यो छोराबाट आफूलाई कुनै आशा नभएको टिप्पणी लेख्नुभएको थियो । आज रवीन्द्रनाथका परिवारको इतिहासमा कसैको उल्लेख पाइँदैन तर उनी विश्व साहित्यमा अजर-अमर छन् ।

आज संसारमा भएका अस्तव्यस्तता र असन्तुष्टिलाई देखेर मनोवैज्ञानिकहरू त्यसको प्रमुख कारण स्थानच्युति (Displacement) वा स्थानान्तरणलाई मान्दछन् । प्रत्येक व्यक्तिमा निहित प्रतिभा प्रदीप्त बन्न पाएको छैन, बरु ओइलाउन थालेको छ । व्यक्ति जे हुन लायक छ, त्यो हुन सकेको छैन किनभने उसलाई आफ्नो क्षमतानुसार होइन कि बलपूर्वक अन्यत्र कहीं लगाइएको हुन्छ जसले गर्दा सबै अस्तव्यस्त छ । सबैलाई धक्का दिएर आफ्नो स्वभाव विपरीतको कर्ममा लगाइएको छ । त्यसैले त आज प्रत्येक व्यक्तिमा अन्तर्निहित प्रतिभालाई ख्याल गरेर क्षमता र प्रतिभा एवम् बालबालिकाका चाहना अनुसारका रोजाइका क्षेत्रमा नै लगाउन मनोवैज्ञानिकहरू सुझाव दिन्छन् । अर्जुनमा निहित प्रतिभाको पहिचान गरेर युद्धमा अघि बढ्न कृष्ण सुझाउँदै भन्नुहुन्छ- युद्धमा जुन जुन महारथीहरूले तिमीलाई अत्यन्तै सम्मान गरेका छन् उनीहरूले युद्धबाट विमुख हुन खोजेकोमा तुच्छ ठानेर तिम्रो सामर्थ्यको उपहास गर्दै निन्दा गर्ने छन् । यसभन्दा दुखदायी कुरा अरू केही हुन सक्दैन । युद्धमा अघि बढ्ने उत्प्रेरणा सबैका लागि भनिएको होइन । कृष्णको यस भनाइलाई सधैंका लागि सामान्यीकरण गर्न सकिन्न ।

अर्जुन एउटा सम्भाव्य क्षत्रिय हुन्, जो आफ्नो स्वभाव एवम् प्रतिभाविपरीत भाग्न चाहन्छन् । त्यसैले कृष्ण उनलाई स्वधर्म अनुकूलको कर्म गर्न प्रेरणा दिनुहुन्छ । कृष्णका भनाइबाट हामी प्रत्येकले बुझ्नुपर्छ । हरेक व्यक्तिको स्वधर्म उसको सत्य प्राप्त गर्ने मार्गको कोसेढुङ्गा हुन सक्छ; त्यही नै उसको सत्य पनि हो । त्यसैले कृष्ण अर्जुनको स्वकर्मअनुसार युद्धबाट नभाग्न र युद्ध गर्न प्रेरित गर्दै हुनुहुन्छ । गीतामा महावीर या बुद्ध भएको भए पनि उहाँहरूले आफ्नो सम्भावना अनुरूप नै आचरण गर्नुहुन्थ्यो । गीताको सन्देश प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो सम्भावनाको खोजी गरी त्यस अनुरूपको कार्य गर्नुपर्छ भन्ने हो । जसबाट व्यक्तिलाई सत्यसम्म पुग्न र सत्यलाई प्राप्त गर्न सहज हुन्छ ।

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥३७॥

हे कुन्तीपुत्र ! यदि तिमी युद्धमा मारियौ भने स्वर्गलोक पाउने छौ र युद्धमा विजय हासिल गर्‍यो भने तिमीले पृथ्वीको राज्य भोग्ने छौ । अतः दृढ निश्चयका साथ उठ र युद्ध गर ॥

युनानी विद्वान् प्लेटोलाई एकपटक कसैले स्वर्ग एवम् सुख के हो भनेर सोधे उनले प्रत्युत्तर दिँदै भने- व्यक्तिको अन्तस्करणको भावसँग जब बाहिरको आचरणको सङ्गीतपूर्ण तालमेल हुन्छ या व्यक्तिभित्र लुकेको भाव जब साकार हुन्छ, तब मानिसले सुखको अनुभूति गर्छ । व्यक्तिको हृदयमा लुकेको बीज जब प्रकट हुन्छ वा आफ्नो कामना पूरा भएको स्थिति हुन्छ, त्यसलाई नै स्वर्ग भनिन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- प्रत्येक मानिसको गुणधर्म र अन्तस्करणमा स्थित बीज साकार भएमा वा आकाङ्क्षा पूरा भएमा त्यही नै सुख र स्वर्ग हो । जुन स्वभाव, गुणधर्म वा सम्भावना बोकेर व्यक्ति जन्मेको हुन्छ त्यो स्वभाव, आकाङ्क्षा पूरा हुन सकेन भने दुख प्राप्त हुन्छ अर्थात् जे हुनका लागि जन्मेको हो त्यो पूरा हुन नसक्नु नै दुख हो । स्वधर्मबाट भड्किनु वा च्युत हुनु नै ठुलो नर्क हो र स्वधर्म प्राप्त गर्नु नै महान् स्वर्ग हो । अर्जुन यस्तै बिच भागमा उभिएका छन् । उनीभित्र जुन गुणधर्म छ त्यो उनी हुन चाहँदैनन् र जे छैन त्यो हुन चाहन्छन् । उनी असम्भव तनावमा उभिएका छन् ।

स्वधर्मका विपरीत जानु अधोगतितिर उन्मुख हुनु हो भने स्वधर्मलाई आत्मसात् गर्नु प्रगतिको सिँढी चढ्नु हो । पश्चिमका विचारक इब्राह्म मेसलोका अनुसार व्यक्तिले जब भित्री सम्भावनाको उचाइलाई छुन्छ, तब ऊ समाधिको अवस्थामा पुग्छ । अर्जुन युद्धको अवस्थामा आफ्नो निर्णयको सुनिश्चितताको उच्चतम स्थितिमा जब पुग्ने छन् तब उनका सामु विजय या मृत्युको स्थिति आउने छ । त्यसैले त कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! तिमीलाई एउटा उचाइ छुने सर्वोच्च अवसर प्राप्त भएको छ, जुन बारम्बार प्राप्त हुँदैन । यस्तो अवसरका लागि मानिसले अनेक जन्महरूको प्रतीक्षा गर्नुपर्छ । अर्जुनरूपी फूल फर्कने र फुल्ने महाभारतरूपी युद्धमा मात्र हो, अन्यथा फुल्न सक्दैन । जुन युद्ध आफैँमा चुनौतीको पहाड हो, जहाँ अर्जुनको जित वा हार निश्चित छैन, यस्तो अवस्थामा मात्र उनको क्षमताको फूल फर्कन सक्छ र शिखर चुम्न सक्छ । त्यसैले त कृष्ण अर्जुनलाई युद्धका निमित्त यति धैरै जोड गरिरहनुभएको छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! तिमी आफ्नो सम्भावना अनुरूप यदि युद्धबाट विमुख भयौ भने तिम्रो सामर्थ्यको निन्दा वा आलोचना गर्दै तिम्रा शत्रुहरूले नाना प्रकारका छुद्र वचन बोल्ने छन् । यदि युद्धमा लड्यौ भने आफ्नो अन्तस्करणको उचाइमा पुगेर मृत्यु भोग्नुपरे पनि तिमीले स्वर्गको उचाइ पाउने छौ, जसका लागि जीवनभर प्रतीक्षारत थियौ । यदि विजयी भयौ भने त तिमीले साम्राज्य चुम्ने छौ जसका लागि क्षत्रियको ठुलो आकाङ्क्षा रहेको हुन्छ । यदि हाँच्यौ भने पनि क्षत्रिय धर्म निर्वाह गर्दै वीरगति प्राप्त गर्ने छौ र स्वर्गको बास हुने छ ।

**सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥३८॥**

हे अर्जुन ! सुख-दुख, लाभ-हानि, जय-पराजय आदिलाई समान ठानेर युद्धका लागि युद्ध गर । यस्तो प्रकारले युद्ध गर्नु भने तिमीलाई कुनै पाप लाग्ने छैन ॥

साधारणतया हामी पाप र पुण्य र राम्रो या नराम्रो कामलाई पनि कृत्य ठान्छौं तर पाप-पुण्य कृत्य नभएर कर्ताभाव हो । मनुष्यले गर्ने सारा कृत्य नीतिमा आधारित हुन्छ र नीतिमा समाज आबद्ध हुन्छ । नीतिले गर्न हुने र गर्न नहुने कामका सम्बन्धमा स्पष्ट निर्देशन दिएको हुन्छ । कृत्य अनन्तसम्म चलिरहने प्रक्रिया हो जो व्यक्ति समाप्त भएपछि पनि समाप्त हुँदैन । यो ठुलो श्रृङ्खलाको एउटा कडी हो र यो श्रृङ्खला अन्तहीन हुन्छ । एउटा सानो कृत्यबाट पनि त्यसको तरङ्ग रहरिहन्छ, जस्तो कि एउटा ढुङ्गा पोखरीमा फ्याँक्दा त्यो पानीमा डुबे पनि पानीमा आएको तरङ्ग चलिरहन्छ । त्यसैले कुन कृत्य ठिक हो र कुन बेठिक हो भन्न गाह्रो छ । कुनै पनि कृत्यको परिणाम के हुन्छ भन्ने कुरा अनेकौं सम्भावनाहरूले निर्धारण गर्छन् । द्वितीय विश्वयुद्ध अगाडि हिटलरलाई कसैले गोली हानेर मारिदिएको भए यो कृत्य शुभ या अशुभ के हुन्थ्यो विचारणीय छ । सबै नीतिवादीहरू कृत्यबाट नै सोच्दछन् ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! तिमी जे गर्छौं त्यो ठिक हो या बेठिक भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण होइन, महत्त्वपूर्ण कुरा त तिमी के हौ र तिम्रो मनोदशा कस्तो छ, त्यसमा निर्भर हुन्छ । व्यक्तिको भावदशा महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यदि व्यक्तिले सुख-दुख, लाभ-हानि र जय-पराजयलाई समान ठान्छ भने त्यस्तो अवस्थामा उसले गरेका कार्यमा पाप लाग्दैन । अरूलाई चोट पुऱ्याउने कृत्य तब हुन्छ जब त्यो कृत्यबाट आफूलाई लाभ वा हानि हुन्छ । जसमा सुख-दुख, लाभ-हानि र जय-पराजयको भाव हुँदैन उसले अर्कालाई चोट पुऱ्याउने गल्ती नै गर्दैन । कृष्णको जोड कृत्यमा होइन व्यक्तिको छ र व्यक्तिले जुन सर्तहरूको अधीनमा रही कृत्य गर्नुपर्छ त्यो महत्त्वपूर्ण हुन्छ । कृष्ण अर्जुनलाई समाधिको जस्तो समभावको स्थितिमा पुऱ्याउन चाहनुहुन्छ । सामान्य रूपमा हेर्दा कृष्णले अर्जुनलाई स्वच्छन्द हुन प्रेरित गरेको जस्तो देखिए पनि खासमा उहाँ अर्जुनलाई गहिरो रूपान्तरणमा लैजाने प्रयास गर्दै हुनुहुन्छ । समभावमा रहने व्यक्ति स्वच्छन्द हुनै सक्दैन । मनुष्य लाभ प्राप्त गर्नका लागि र हानिबाट बच्नका लागि नै पापकर्ममा लाग्दछ । प्रत्येक कृत्य चोरी, व्यभिचार, बेइमानी आदि लाभ, सुख र विजयका लागि नै गरिन्छ । यसरी नै पुण्य पनि हानि, दुख, पराजय, असफलता आदिबाट बच्नका लागि नै गरिन्छ ।

यस जगत्मा नैतिक र अनैतिक व्यक्तिहरू लाभ र हानिको आधारमा बनेका छन् । कृष्ण नीतिलाई नयाँ उचाइमा लैजान चाहनुहुन्छ । जबसम्म तिमी लाभ र हानिमा भेद देख्छौ तबसम्म तिमीले जे गरे पनि त्यो पाप हुन्छ र जुन दिन यो भेद मेटिन्छ तब तिमीले जे गरे पनि तिमी पापबाट मुक्त हुन्छौ । के गर्ने या के नगर्ने भन्ने विषय प्रमुख होइन, आफ्नो चित्तमा कुनै प्रभाव पर्छ कि पर्दैन त्यो मुख्य कुरा हो । यदि लाभ र हानिको प्रभाव पर्छ भने जतिसुकै ठुलो पुण्य गरे पनि त्यो पाप हुन्छ किनभने सबै पुण्य पापका आधारमा निर्माण हुन्छन् । मन्दिर, धर्मशाला जे बनाए पनि लाभका आधारमा गरेको कार्य पाप नै ठहरिन्छ । सबै पुण्य पापकै धरातलमा उभिएको हुन सक्छन् । पुण्य गर्ने धन पनि चोरी र पापबाट नै जम्मा भएको हुन सक्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- पाप र पुण्य कृत्यबाट होइन व्यक्तिको अन्तस्करणबाट उठ्ने मनोभावसँग सम्बन्धित हुन्छन् । तसर्थ हे अर्जुन ! सुख-दुख, लाभ-हानि, जय-पराजय आदिलाई समान ठानेर युद्ध गर । यसो गर्नु भने तिमीलाई कुनै पाप लाग्ने छैन ।

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये
बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ
कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥३९॥

हे पार्थ ! यहाँसम्म साङ्ख्ययोगको वर्णन गरियो । अब म निष्काम कर्मयोगको व्याख्या गर्छु; त्यो तिमी सुन । यसपछि समबुद्धिले युक्त भएका तिमी कर्मको बन्धनबाट मुक्त हुने छौ ॥

सत्य प्राप्त गर्ने बाटाहरू अनन्त छन् । ईश्वरको मन्दिरका ढोका अनन्त छन् किनभने अनन्तलाई प्राप्त गर्ने ढोका अनन्त नै हुनुपर्छ । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- मैले तिमीलाई प्रारम्भमा साङ्ख्यका बारेमा बताएँ । साङ्ख्य अत्यन्त गहन ज्ञानदृष्टि हो । साङ्ख्यदृष्टिका बारेमा बुझ्न सक्तियो भने अरू मार्गहरूको आवश्यकता नै पर्दैन । साङ्ख्यदृष्टि बुझ्न नसक्दा मात्र अरू दृष्टिको आवश्यकता पर्दछ । जापानको बुद्धधर्मको एक शाखा जैन (Jainism) जो पश्चिममा अत्यधिक प्रख्यात छ, त्यो दर्शन पनि साङ्ख्यबाट नै आएको हो ।

साङ्ख्यका दृष्टिमा जान्नु नै पर्याप्त छ, केही गर्नु आवश्यक छैन । नजान्नुका कारणले नै पीडा सिर्जिन्छ र अज्ञान नै वास्तविक बन्धन हो । कृष्णमूर्तिको सारा विचार साङ्ख्यसँग सम्बन्धित छ । दार्शनिक सुकरातले ज्ञानलाई नै सत्त्वगुण मानेका छन् । व्यक्तिले काम, क्रोध, लोभ, मोह, वासना, चाहना आदि खराब हुन् भन्न सक्छ । यदि खराब हुन् भन्ने जानेको भए ऊ त्यसबाट अलग हुन सक्नुपर्ने हो । यी खराब हुन् भन्ने सुनेको भरमा तिनबाट अलग हुन सकिन्न । जान्नु अरूबाट उधारो हुँदैन, यो त स्वयम्बाट अनुभूत गरिएको हुनुपर्छ । उदाहरणका लागि यदि कुनै व्यक्तिले आगोमा हात हाल्दा पोल्छ भन्ने सुनेको छ र अर्को व्यक्तिले आगोमा हात हाल्दा पोल्छ भन्ने जानेको छ भने यी दुवै स्थितिमा ठुलो भेद हुन्छ । सुनेको व्यक्तिले आगोमा हात हाल्न सक्छ तर पोल्छ भन्ने जानेको व्यक्तिले कहिल्यै आगोमा हात हाल्दैन । अर्काबाट सुनेको भरमा जान्नु जान्नु हुन सक्दैन । जान्नु त स्वयम्लाई अनुभूत हुनु हो ।

द्वितीय विश्वयुद्धमा एक सिपाहीले आफ्नो नाम, ठेगाना, नम्बर आदिको स्मृति गुमाए । अनि उनलाई इङ्गल्यान्डका गाउँमा घुमाएर उनको स्मृति फर्काउने चेष्टा गरियो । रेलको यात्राका क्रममा उनलाई विभिन्न स्टेसनमा घुमाइयो तर एक स्टेसनमा उनी आफै ओर्लिए र उनको स्मृति फर्कियो । त्यसपछि उनी आफ्नो घरमा गएर आफ्नो गाउँ, घर, आमा भन्दै दौडिए । साङ्ख्यका अनुसार आत्मज्ञान केवल स्मरण हुनु हो । केवल स्मृति हराएकोमा स्मृति फिर्ता हुनु साङ्ख्य ज्ञान हो । हामीले जान्ने कुरा नयाँ होइन, यो त केवल जानेको कुरा बिसिँएकोमा स्मरण फिर्ता हुनु मात्र हो । विस्मृति पुनः स्मरण हुने बित्तिकै केही गरिरहनुपर्दैन, जान्ने कुरा तत्काल जानिन्छ ।

भगवान् कृष्णले प्रारम्भमा साङ्ख्ययोगको चर्चा गरेर अर्जुनको स्मरण फिर्ता ल्याउने प्रयास गर्नुभयो । उहाँले अर्जुनलाई आत्मा अजर, अमर भएकोले यसको जन्म र मृत्यु कहिल्यै नहुने अविनाशी तत्त्व भएको जानकारी गराउनुभयो । आत्माको जन्म र मृत्यु हुँदैन, यो त अव्यक्त हुन्छ र अव्यक्तलाई बिचमा व्यक्त गरिएको मात्र हो । अर्जुन बन्धुबान्धव मारिने डरले भयभीत देखिन्छन् तर कृष्ण भन्नुहुन्छ, उनीहरूलाई मार्न सम्भव नै छैन किनभने मृत्यु त केवल शरीरको हुन्छ, आत्मा कहिल्यै मर्दैन ।

आफ्नो स्मृति हराएको सिपाहीलाई इङ्गल्यान्डमा गाउँ-गाउँमा घुमाए जस्तै भगवान् कृष्ण अर्जुनको स्मरण फिर्ता गराउन प्रयासरत रहनुभयो । स्मृति फिर्ता भएर अज्ञानबाट मुक्त भएको जानकारी अर्जुनबाट आउने कृष्णको आशा सफल भएन । यसका विपरीत अर्जुन शिथिल भएर गाण्डीव राख्दै हताश मनस्थितिका साथ बलहीन भएर रथमा चुपचाप बसे । कृष्णले अर्जुनलाई साङ्ख्यको मार्गबाट बुझाउन नसकेपछि योगका बारेमा बताउन लाग्नुभयो । साङ्ख्ययोग श्रेष्ठ मार्ग हो । साङ्ख्ययोगको कुरा उनले

नबुभेपछि कृष्ण जस्ता गुरु हुनाले आफ्ना शिष्यलाई ज्ञानयुक्त गराउन कर्मयोगका बारेमा बताउन लाग्नुभएको हो । तसर्थ कृष्ण भन्नुहुन्छ- “हे पार्थ तिम्रा लागि अब म निष्काम कर्मयोगको व्याख्या गर्छु त्यो तिम्री सुन, जुन सम्बुद्धिले युक्त भएका तिम्री कर्मका बन्धनबाट मुक्त हुने छौ ।”

जापानी जैन विचार पनि साङ्ख्य जस्तै छ, त्यसमा पनि केही गर्नु आवश्यक छैन । जसले केही गर्छ त्यो भट्किन्छ; त्यसैले उनीहरू नखोज, बरु जान भन्दछन् । जो पाउनु छ त्यो प्रयासले पाउन सकिन्छ, बरु प्रयास नगरेमा पाइन्छ । साङ्ख्य कर्मलाई व्यर्थ मान्दछ । आत्मा भित्र छ त्यसलाई बाहिर खोजेर पाइन्छ । त्यसलाई अकर्ममा उत्रिएर मात्र पाउन सकिन्छ । सारा कर्महरू जसबाट हुन्छन् तर पनि ऊ सबै कर्मबाट बाहिर छ, त्यसलाई जान्नु नै ज्ञान हो भनेर साङ्ख्य भन्दछ । ज्ञानका सन्दर्भमा जैन र साङ्ख्यमा सामीप्य छ । जैन दर्शनले ईश्वरको कुरा गर्दैन । उसले भन्छ- जबसम्म ध्यान ज्ञान हुँदैन तबसम्म ब्रह्मको कुरा गर्नु व्यर्थ छ र जब ध्यान ज्ञान हुन्छ तब त ब्रह्मको कुरा गर्नु भनै व्यर्थ हुन्छ ।

सम्पूर्ण जान्ने व्यक्तिहरूमा साङ्ख्यको ज्ञान हुन्छ । बुद्धको चिन्तन शुद्ध साङ्ख्य हो; त्यसैले त बौद्धधर्म भारतखण्डबाट विसर्जित भयो । बौद्धदर्शनमा पनि केवल जान्नु मात्र काफी छ, गर्नु केही पर्दैन । जगत्मा केही व्यक्तिहरू केही नगरिरहन सक्दैनन्; उनीहरूका लागि बौद्धधर्म सार्थक हुन सकेन । न केही गर्नु न केही पाउनु केवल जान्नु नै बौद्ध दर्शन हो र जापानी जैन बौद्धधर्मको एक शाखा हो । भारतखण्डभन्दा बाहिर चीन, बर्मा, थाइल्यान्ड, जापान, कोरिया र तिब्बतमा बौद्धधर्म स्थापित हुनसक्यो । जुन अशुद्धि गर्न यहाँ बौद्धधर्म राजी भएन, तिनै कुराहरूमा त्यहाँ उनीहरूले सम्भौता गर्नुपर्छ । त्यसैले यो धर्म अन्यत्र कर्मकाण्ड बन्यो । जबसम्म साङ्ख्य मात्र थियो तबसम्म यो प्रख्यात हुन सकेन किनभने शुद्ध साङ्ख्य धेरै कम व्यक्तिहरूले मात्र बुझ्दछन् । जब यस धर्ममा सम्भौता भयो तब यो धर्म त्यहाँ स्थापित हुनसक्यो । साङ्ख्यको शुद्ध विचारधारालाई अनुसरण गर्नेहरू अल्पसङ्ख्यामा मात्र रहेको हुनाले उनीहरू प्रायः लोप नै भए ।

ब्रह्मवादीहरू ईश्वरवादी नहुन पनि सक्छन् । उनीहरू अव्यक्त नै पर्याप्त भएको ठान्दछन् । ईश्वरको अर्थ सृष्टिकर्ता र ब्रह्मको अर्थ शुद्ध जीवनको ऊर्जा हो । ईश्वर हाम्रो धारणाका साथै ब्रह्मलाई परबाट देखिने दृष्टिकोण पनि हो । निराकारलाई हामी सोच्न सक्दैनौं तर आकार दिएर सगुणलाई हामी सोच्न सक्छौं । ब्रह्म जब मनुष्यको मनबाट हेरिन्छ तब ईश्वर बन्दछ । यो ईश्वर मनुष्यको निर्माण हो । व्यक्ति जति विचारलाई छाडेर निर्विचारमा जान्छ त्यति नै ईश्वर पनि हराउँछ अनि निराकार र निर्गुण मात्र शेष रहन्छ, त्यही ब्रह्म हो । कृष्णले पहिले शुद्ध साङ्ख्यको कुरा गर्नुभयो तर अर्जुनलाई त्यसको कुनै प्रभाव नपरेपछि कर्मयोगका बारेमा बताउन तत्पर हुनुभयो । साङ्ख्य मनुष्यको उच्चतम बुद्धिबाट चल्छ तर योग सामान्य बुद्धिबाट पनि चल्न सक्छ । साङ्ख्य शुद्ध ज्ञान हो र योग शुद्ध क्रिया हो । सारा संसारको चिन्तनलाई यी दुई हिस्सामा बाँड्न सकिन्छ । कर्मप्रति आस्थावान्हरूलाई योग र केही नगर्ने ज्ञानप्रति आस्थावान्हरूलाई साङ्ख्यको कोटिमा राख्न सकिन्छ ।

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥४०॥

निष्काम कर्मयोगमा समबुद्धिरूप धर्मको आरम्भ र बीजको नाश हुँदैन, यसमा उल्टो (पाप) फल पनि हुँदैन । यस मार्गमा गरिएको धर्मको सानो प्रयास (अनुष्ठान) ले पनि भयानक डरबाट उद्धार गर्छ वा मुक्त गराइदिन्छ ॥

निष्काम कर्मको कुनै पनि कदम व्यर्थ हुँदैन अर्थात् सानो प्रयास पनि खेर जाँदैन र सकाम कर्मको ठुलोभन्दा ठुलो कदम पनि व्यर्थ नै जान्छ । सकाम बुद्धि सदा असफल हुन्छ । जति फल आए पनि सकाम कर्ममा व्यक्ति सन्तुष्ट हुँदैन बरु भन् बढी अपेक्षा गर्दछ । अपेक्षाको कुनै सीमा वा अन्त नभएकाले हरेक

सफलतालाई पनि उसले असफलता ठान्दछ किनभने त्यहाँ अपेक्षा जति भए पनि नपुग्ने हुन्छ । जेसुकै पाए पनि मन तृप्त हुँदैन, सन्तोषको अनुभूति हुँदैन । त्यसैले सकाम कर्म असफल हुन बाध्य छ तर निष्काम कर्मको सानोभन्दा सानो अंश पनि निष्फल नभएर सफल नै हुन्छ । निष्काम भएपछि अपेक्षारहित हुने भएकाले जे पाए पनि ठुलो नै हुन्छ र सन्तोष प्राप्त हुन्छ । अपेक्षा अन्तहीन र अनन्त छ । कृष्ण अझ जोड दिँदै भन्नुहुन्छ- निष्काम कर्मयोगमा समबुद्धिरूप धर्मको आरम्भ र बीजको नाश हुँदैन र उल्टो फल पनि हुँदैन । यस मार्गमा गरिएको धर्मको सानो प्रयासले पनि भयानक डरबाट उद्धार वा मुक्त गर्दछ । हे अर्जुन ! अपेक्षारूपी असम्भव पूर्ति हुने विषयलाई हटाई, चाहना एवम् वासनारहित हुन सके सानो कर्मले पनि तृप्ति दिन्छ । निष्कामकर्मीलाई कहिल्यै पनि विषाद प्राप्त हुँदैन । धनी व्यक्तिका अपेक्षा धेरै हुनाले ऊ विषादलाई प्राप्त हुन्छ र गरिबका अपेक्षा साना वा थोरै हुने हुँदा ऊ विषादमा कम प्राप्त हुन्छ । गरिब अनन्त अपेक्षा गर्दै तर धनीलाई जति भए पनि पुग्दैन ।

अमेरिकन लेखक पावल गुडमैन (Pawl Goodman) ले अमेरिकाका सम्बन्धमा लेखेका छन्- मनुष्य जातिले जे जे अपेक्षा गरेका थिए ती सबै अमेरिकामा पूरा भइसके तर पनि अमेरिकामा जति दुख, तनाव या त्रास छ त्यति दुख, तनाव र त्रास विकासशून्य आदिवासीहरूमा पनि छैन । आज पश्चिममा सारा सपना पूरा भए पनि अपेक्षा अनन्त भएकाले तनाव घट्नेभन्दा अझ बढेको बढ्यै छ । दुनियाँमा शिक्षित वर्गका व्यक्तिहरू गरिब एवम् अशिक्षित वर्गभन्दा ज्यादा अपेक्षा राख्दछन् । उनीहरूलाई शान्ति एवम् सन्तोषको अनुभूति हुन गाह्रो छ । धनी-गरिब, शिक्षित-अशिक्षित भन्दा पनि अपेक्षाका कारण मानवले सन्तोषको अनुभूति गर्न सकेको छैन ।

कृष्ण कहिल्यै पनि असफलता नल्याउने निष्काम कर्ममा जोड दिनुहुन्छ । अपेक्षा नभएपछि बाधा आउने प्रश्न नै हुँदैन । गङ्गा समुद्रतिर प्रवाहित हुने क्रममा नक्सा कोरेर बग्न खोजे अनेकौं बाधा-अड्चनहरू तेर्सिन्छन् तर निष्काम भावले बग्दा समुद्रसम्म निर्बाध ढङ्गले पुगिन्छन् । गङ्गाका लागि जुन मार्ग आफैँ बन्छ त्यो नै उनको बाटो हो । मनुष्यले कर्म गर्दा तत्काल फलको आशा नराखी अधि बढ्यो भने उसको जीवनमा बाधा आउँदैन । जे प्राप्त हुन्छ त्यसमा सन्तोष मानेर परमात्मालाई धन्यवाद दिन्छ । निष्कामकर्मीहरू अपेक्षारहित हुने भएकाले उनीहरूलाई सदैव परिस्थिति अनुकूल नै हुन्छ, विविध त्रास, विषाद, असफलता एवम् तनावको डर हुँदैन । निष्कामकर्मीलाई पहाडजस्तो विशाल भयले पनि छुदैन । सानो कामनाले पनि पहाड जत्रो भय र विषाद ल्याउने हुँदा जीवन अस्तव्यस्त बनाइदिन्छ । सामान्य चाहनाले पनि दुख निम्त्याउँछ । बाटामा हिँड्दा परिचितहरूले नमस्कार नगर्दा पनि हामी दुखी हुन्छौं । सकाम कर्ममा सानो अपेक्षाले पनि ठुलो दुख प्राप्त हुन्छ ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥४१॥

हे कुरुनन्दन ! समबुद्धिप्राप्तिका विषयमा दृढ निश्चय, दृढ प्रतिज्ञा भएकाको बुद्धि एउटै हुन्छ र दृढ निश्चय नभएका मनुष्यहरूको बुद्धि अनेक शाखाहरूमा विभाजित हुन्छ ॥

मनुष्यको मन वा चित्त अखण्ड वा खण्ड-खण्ड हुन सक्छ । त्यस्तै उसको बुद्धि पनि खण्ड-खण्डमा विभाजित, स्वविरोधी वा अविभाजित पनि हुन सक्छ । साधारणतया विषयले भरिएको मनको अवस्था बहु चित्तवान् हुन्छ । बहुचित्त मात्र होइन, एक चित्तका विपरीत अर्को चित्त पनि हुन सक्छ । हाम्रो चित्त आफ्ना लागि एउटा र अर्काका लागि अर्कै हुन्छ । अधिकांश समय हामी दुई मनका हुन्छौं । बाहिरी दुनियाँलाई देखाउन इमानदारी प्रदर्शन गर्छौं तर भित्र हामी बेइमान हुन्छौं । चित्त हाम्रो अनेकौं खण्डमा विभाजित हुनाले विपरीत आकाङ्क्षाले हाम्रो मनलाई समात्छ । मनुष्यलाई शान्तिका साथै धन र प्रतिष्ठा पनि चाहिन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- विषयमा आसक्त चित्त एकैपटक धेरै विषयहरूको अपेक्षा गर्छ र खण्ड-खण्डमा टुट्छ तर कल्याणमार्गमा दृढ निश्चय र दृढ प्रतिज्ञा भएका निष्कामकर्मीको बुद्धि एउटै हुन्छ । जो व्यक्ति अपेक्षारहित भएर निष्काम कर्म गर्दछ उसको चित्त विभाजित हुँदैन । जहाँ मन खण्डित हुँदैन त्यहाँ सुख, शान्ति, आनन्द, सङ्गीत, सौन्दर्य र शक्ति पनि प्राप्त हुन्छ । मन खण्डित भएमा शान्तिको अनुभूति गर्न सकिन्न । मनले शान्तिको अनुभूति गर्न सकेमा सबै कुरा पाउन सकिन्छ । विषयको दौडले अशान्ति र नदौडिने अखण्डित मनले शान्ति ल्याउँछ । निष्काम कर्मको भावदशाले एक मन अर्थात् अखण्डित मनको विकास गर्दछ र जहाँ मन एक हुन्छ त्यहाँ निश्चयात्मक बुद्धि हुन्छ । अनिश्चयका लागि कमसेकम दुई मन चाहिन्छ । सकाम कर्मले आफ्नै मनका विरुद्ध निश्चय गर्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो निष्काम कर्मको यात्रामा निस्कन्छ उसको बुद्धि निश्चयात्मक हुन्छ किनभने उसको मन विषयहरूमा लाग्दैन । उसले कामनाको व्यर्थतालाई बुझ्दछ । यसरी कर्मफलको आशा नगर्ने व्यक्ति क्षणजीवी भएर कर्म गर्छ र ऊ स्वतः एक मनको हुन्छ ।

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥४२॥

हे पार्थ ! वेदमा उल्लेख आलङ्कारिक वचनहरूप्रति आसक्त भएका अल्पज्ञानी मानिसहरू भोग वा कर्मकाण्डबाहेक अरु केही छैन भनी देखावटी वचन मात्र भन्दछन् ॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥४३॥

अव्यवसायी मानिसहरू जो इन्द्रियतृप्ति वा स्वर्गप्राप्तिका निम्ति इच्छुक छन् तिनीहरू जन्म, मृत्यु एवम् भोग, ऐश्वर्य प्राप्ति गराउने धेरै सकाम कर्महरूको वर्णन र त्यस्तै कर्म गर्ने गर्दछन् ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥४४॥

कर्मकाण्डका पुष्पित वचनका कारणले भोग र ऐश्वर्यमा आसक्त भएका मनुष्यहरू जसको अन्तस्करण भोगतर्फ खिचिएको छ, त्यस्ता मनुष्यहरूको अन्तस्करणमा स्थिर बुद्धि रहन सक्दैन ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे पार्थ ! वेदमा उल्लिखित आलङ्कारिक वचनहरूप्रति आसक्त भएका अल्पज्ञानी कर्मकाण्डबाहेक अरु केही छैन भनी देखावटी वचन मात्र भन्दछन् । जो मनुष्य सुख, कामना, विषय-वासनाबाट उत्प्रेरित भएर जगत्मा सबै कुरा स्वर्ग मात्र देख्छन्, र यस संसारमा मात्र होइन परलोकमा पनि सुखको नै मार्ग गर्दछन्, त्यस्ता व्यक्ति निष्कामकर्मी हुन सक्दैनन् । जो व्यक्ति केही पाउने आकाङ्क्षा राखेर कर्म गर्दछ, उसले कर्मयोगलाई प्राप्त गर्न सक्दैन । कर्मयोगको मौलिक आधार फलको आशारहित कामना हो । कृष्ण कर्म वासनारहित एवम् कामनारहित हुनुपर्छ भन्नुहुन्छ । यसरी वासना र कामनारहित कर्म गर्दा कर्मको उत्प्रेरणा कसरी प्राप्त हुन्छ भन्ने सोच हुन सक्छ । त्यसैले प्रश्नमाका सन्तोत्रैज्ञानिक विना कामनाको कर्म हुन सक्दैन भन्छन् ।

कृष्ण ठिक विपरीत कुरा गर्नुहुन्छ । उहाँ भन्नुहुन्छ- इन्द्रिय तृप्तिका इच्छुक जन्म-मृत्यु एवम् भोग-ऐश्वर्य प्राप्त गराउने सकाम कर्महरू गर्दछन् । उहाँको भनाइ अनुसार कर्म जबसम्म सकाम हुन्छ तबसम्म त्यस्तो कर्मले दुख र विषाद मात्र दिन्छ । स्वर्ग, सुख आदिको चाहना तष्ट भएपछि मात्र कर्म शुद्ध हुन्छ । शुद्धकर्मलाई नै निष्काम कर्म वा कर्मयोग भनिन्छ । निष्काम कर्म वा कर्मयोग स्वयम्को मुक्ति हो । निष्काम कर्मयोगीलाई अन्य कुनै मोक्षको जरुरत पर्दैन । कुनै पनि दृश्य वा अदृश्य कर्म जहाँ प्रेरणा,

चाहना लुकेको हुन्छ त्यो निष्काम कर्म हुन सक्दैन । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! कर्मकाण्डका पुष्पित वचनका कारणले भोग र ऐश्वर्यमा आसक्त भएका तथा अन्तस्करण भोगतर्फ खिचिएका मनुष्यहरूको अन्तस्करणमा स्थिर बुद्धि रहन सक्दैन । तसर्थ उनीहरू सकाम कर्म गर्दछन् ।

अकबरले एक दिन तानसेनलाई उनको सङ्गीत-कलाको प्रशंसा गर्दा तानसेनले आफ्ना गुरुको तुलनामा आफू सामान्य रहेको बताए । तानसेनले गुरुलाई भेट्न उहाँ जानुपर्ने बताएपछि दुवैजना यमुनाको किनारमा पुगे । गुरु हरिदासको सङ्गीतले अकबरलाई मन्त्रमुग्ध बनायो र आनन्दले विभोर भएर त्यस सङ्गीतको धारमा पगिएर बग्न थाले । यसअघि उनले यस्तो सङ्गीत कहिल्यै सुनेका थिएनन् । गुरुको जस्तो कला तानसेनमा किन नभएको भनी उनलाई सोध्दा उनले आफू केही पाउने अभिलाषाले बजाउने र गुरुले पूर्ण निष्काम भएर बजाउने हुँदा आफ्नो कला साधन मात्र भएको र साध्य नभएको जवाफ दिए । तानसेनले गुरुले निष्काम भावले बजाउने हुँदा र परमात्मा उहाँको प्राणमा भरिएकोले त्यही कला गुरुबाट धारा प्रवाह रूपमा प्रवाहित भएको बताए । यो अस्तित्वमा सबै कार्य निस्वार्थ भावले भइरहेको छ । जस्तो नदी निस्वार्थ भावले अविरल बगिरहेको छ, फूल समयमा फुलिरहेको छ, हावा निरन्तर प्रवाहित भइरहेको छ र सूर्यले निरन्तर प्रकाश एवम् ताप दिइरहेको छ । मनुष्यलाई छोडेर सारा जगत्को ऊर्जा अकारण आनन्दले भरिएर निष्काम प्रवाहित भइरहेको छ ।

जुन दिन आकाङ्क्षा र चाहनारहित हुँदै कृत्य भरिएर बग्न थाल्छ, त्यसै दिन निष्काम कर्म फलित हुन्छ । आकाङ्क्षायुक्त काम सकाम हुन्छ र जब स्वतःस्फूर्त रूपमा भरिएको ऊर्जा बग्न थाल्छ तब त्यो कृत्य निष्काम हुन्छ । कर्मयोग सकाम हुँदैन, निष्काम कर्म मात्र कर्मयोग हुन्छ । ईश्वर पाउने अभिलाषाले भजन गरियो भने त्यो कृत्य सकाम हुन्छ । कामनाले ईश्वर प्राप्त गर्न सकिन्न । कुनै पनि प्रार्थना वा भजन स्वतःस्फूर्त रूपमा गाइयो भने त्यो निष्काम हो । केही पाउने इच्छाले गरिएको कृत्य पापपूर्ण हुन्छ । कामनारहित शुद्ध कृत्य मात्र निष्काम हुन्छ । जर्मन विचारक इमान्युल कान्ट (Immanuel Kant) का अनुसार आकाङ्क्षारहित कर्तव्य शुद्ध एवम् निष्काम हो भने आकाङ्क्षायुक्त कर्तव्य सकाम एवम् पाप हो । बाटामा हिँड्दा कुनै बटुवाको छाता खस्दा उठाएर दिएपछि धन्यवाद आओस् भन्ने चाहना राखियो भने त्यो सकाम कर्म हुन्छ र अपेक्षा राखिएन भने निष्काम कर्म हुन्छ । प्रेरणारहित कृत्यबाट निष्काम कर्म फलित हुन्छ । निष्काम कर्ममा चाहनारहित भएर कर्म गर्नु नै पर्याप्त हुन्छ । कर्मबाट कामना हट्नु कर्मयोग हो । यस्तो कर्म साधारण कर्म नरहेर योग बन्छ । कर्म जब योग बन्छ तब पाप-पुण्य र बन्धन-मुक्तिबाट व्यक्ति पार हुन्छ ।

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥४५॥

हे अर्जुन ! वैदिक साहित्यमा भौतिक प्रकृतिका तीन गुणका सम्बन्धमा वर्णन गरिएको छ । यसर्थ तिमी यी त्रिगुणबाट रहित, योगक्षेम-लाभ र सुरक्षाका चिन्ताबाट मुक्त र नित्य सत्त्वमा रहेर आत्मामा स्थित होऊ ॥

कृष्ण अर्जुनलाई राग र द्वेषबाट मुक्त भई शून्य बन्न भन्नुहुन्छ । राग र द्वेषमध्ये एकमा हुन सजिलो छ । धनसङ्ग्रह गर्नु राग र त्याग्न विराग हो । यी दुईमा चुनाव गर्न सजिलो हुन्छ तर यसबाट मुक्त हुन गाह्रो छ । मनलाई राग-विरागको चुनाव गर्न सजिलो छ । राग नभए विराग र विराग नभए राग चुन्न सकिन्छ । जब मनले कुनै चुनाव गर्दैन तब मन समाप्त हुन्छ । चुनाव गर्नु नै मनको आधार हो र चुनाव नगर्नु नै मन विनाको अवस्था हो । छनोट नै द्वन्द्व हो; त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- चुनाव गर्दा छनोट नगरिएको वस्तु दबिएर भित्र बस्छ र एक समयमा भरिएर विस्फोट हुन्छ त्यसैले चुनावबाट द्वन्द्व सिर्जिन्छ । चेतन र अचेतन बिचको द्वन्द्वमा पनि ठिक यस्तै हुन्छ । क्रोध नगर्ने प्रतिज्ञा चेतन मनले गर्छ र क्रोध

अचेतन मनमा जम्मा भएर दबेर बस्छ । भित्र लडाइँ हुँदा अचेतन मनले र बाहिर द्वन्द्व हुँदा चेतन मनले जित्छ । मनोवैज्ञानिकहरूका अनुसार यदि मनलाई दश हिस्सामा बाँड्यौं भने नौ हिस्सा अचेतन मन र एक हिस्सा चेतन मन हुन्छ । चेतनको भन्दा नौ गुणा बढी तागत अचेतनसँग हुन्छ । त्यसैले व्यक्तिले नचाहँदा नचाहँदै रोक्न नसकेर क्रोध गर्छ । हाम्रो अचेतन मनको हिस्सा चेतन मनभन्दा बलियो हुन्छ । त्यसैले हामीले चाहेको भन्दा नचाहेको काम मनले गराउँछ । यही द्वन्द्व मनुष्यको नर्क हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! प्रकृतिका तीन गुणका साथै राग-द्वेष, योगक्षेम र नित्य सत्त्व रहेर आत्मामा स्थित होऊ । कृष्णका विचारमा राग र द्वेष बिचको द्वन्द्वबाट जो मुक्त हुन्छ, उसैले जीवनको परम सत्यलाई जान्दछ । जो द्वन्द्वको घेरामा रहिरहन्छ, ऊ जीवनको नर्कमा बाँच्छ । यस्तो द्वन्द्वरहित निर्द्वन्द्वतामा निष्काम कर्म फलित हुन्छ । राग-द्वेष भएको अवस्थामा चेतना शुद्ध हुँदैन तर चेतना जब शून्य हुन्छ तब मात्र शुद्ध हुन्छ । चेतना दर्पण भएकाले राग र विरागको चित्त यसमा फलित भइरहन्छ । चेतना शुद्ध भएपछि मात्र दर्पण शुद्ध हुन्छ । चेतना शून्य हुँदा चैतन्य मात्र बाँकी रहन्छ जुन ब्रह्म र मुक्तिको अनुभव हो । शुद्ध र ब्रह्म एउटै अनुभवका दुई किनारा हुन् । ब्रह्मको ऐनामा रहेका तस्बिरहरूको सङ्ग्रह नै संसार हो । हाम्रो चित्तमा अनन्त तस्बिरहरू छन् । तसर्थ कृष्ण भन्नुहुन्छ- चुनाव नगरी निर्द्वन्द्व चित्त भई, शून्य बन र त्यो क्षणमा जे जानिन्छ त्यही जीवनको परम सत्य एवम् परम ज्ञान हो ।

योगक्षेम आत्मवान् व्यक्तिसँग जोडिएको हुन्छ । हामी कहिल्यै प्रकाश देख्दैनौं मात्र प्रकाशित वस्तु देख्छौं । प्रकाश त हाम्रो अनुमान मात्र हो । जब कुनै व्यक्ति शून्य अवस्थामा पुग्छ, तब योगक्षेम प्रकट हुन्छ । शून्य अवस्थामा पुगेको व्यक्तिको आत्मस्थिति अरूले देख्दैनन् । जब कुनै व्यक्ति आनन्दित हुन्छ, तब अरूले उसभित्रको आनन्द देख्दैनन्, आनन्दले भरिपूर्ण अवस्था मात्र देखिन्छ । ज्ञानीजनको भित्रको ज्ञानको अवस्था देखिँदैन तर ज्ञानका प्रकट रूप भने देखिन्छन् । भित्र त आत्माको शुद्ध अवस्था नै रहन्छ र योगक्षेम शुद्धताको रूपमा प्रकट हुन्छ । कोही आत्मवान् हुनु भित्री घटना हो भने योगक्षेम बाहिरी घटना हो; त्यसैले यो कुनै न कुनै रूपमा प्रकट हुन्छ ।

विना चुनाव द्वन्द्वबाट मुक्त भएमा व्यक्ति शक्तिसम्पन्न हुन्छ । अहङ्कारले शक्तिसम्पन्न हुनु भनेको दीनहीन हुनु हो । जुन दिन व्यक्ति आफ्नो सबै अहङ्कार छोडेर परमात्मामा समर्पित हुन्छ, तब परमात्माको सम्पूर्ण शक्तिबाट ऊ परिपूर्ण भएर शक्तिसम्पन्न हुन्छ । अहङ्कारबाट मुक्त व्यक्तिको शक्ति परमात्माको शक्तिमा समाहित हुन्छ एवम् उसका सबै कर्म परमात्माका कर्म बन्छन् । पद-प्रतिष्ठाको शक्ति कुर्सीमा बसुन्जेलसम्म हुन्छ । कुर्सीबाट हट्ने बित्तिकै शक्ति अन्त हुन्छ । कृष्णले भन्नुभएको शक्ति यस्तो ऊर्जा हो जो पदसँग नभई परमात्माको शक्तिसँग जोडिनसँग सम्बन्धित छ । जब व्यक्ति शून्य हुन्छ, तब ऊ सर्वको ऊर्जाका लागि ठाउँ खाली गर्छ र त्यहाँ सर्वको शक्ति प्रवेश हुन्छ, अनि ऊ सर्वोच्च शक्तिशाली बन्छ । यस्तो शक्तिबाट फिर्ता हुनुपर्दैन, यो चिरस्थायी हुन्छ । यस्तो शक्तिशाली व्यक्ति परमात्माको शक्तिसँग जोडिँदा त्यहाँ योगक्षेम फलित हुन्छ ।

यावानर्थ उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके ।

तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥४६॥

जसरी सर्वत्र ठूलो जलाशय भेटिएपछि मनुष्यलाई स-साना कुवाको जति प्रयोजन रहन्छ त्यति नै ब्रह्मलाई तत्त्वले बुझ्ने ब्रह्मज्ञानीलाई वेदको प्रयोजन रहन्छ ॥

स-साना नदी, पोखरी, झरना, इनार आदिमा नुहाउँदा जुन आनन्द वा पवित्रता प्राप्त हुन्छ त्यो भन्दा अनेकौं गुणा बढी पवित्रता, पुण्य वा आनन्द सागरमा डुबुल्की मार्दा प्राप्त हुन्छ । त्यस्तै शब्दहरू पनि शास्त्र वा वाङ्मयमा जति पाइन्छन् त्यसभन्दा अनेकौं गुणा बढी ज्ञानको सागरमा पाइन्छन् । वेद

लगायत शास्त्रमा जति शब्द वा ज्ञान भेटिन्छ त्यसभन्दा अनन्त गुणा बढी ज्ञान ब्रह्मज्ञानीमा भेटिन्छ । त्यसैले असीमिततामा पुगेपछि सीमामा आश्रित हुनु आवश्यक छैन । त्यस्तै परब्रह्मलाई जानेपछि वेदलाई छोड्नुपरे पनि चिन्ता लिनुपर्दैन; निश्चिन्त भएर छाड्दा हुन्छ किनभने वेदको उद्देश्य नै ज्ञान प्राप्त गर्नु हो वा परब्रह्मलाई जान्नु हो । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! जसरी सर्वत्र ठुलो जलाशय भेटिएपछि मनुष्यलाई स-साना कुवाँको जति प्रयोजन रहन्छ त्यति नै ब्रह्मलाई तत्त्वले बुझ्ने ब्रह्मज्ञानीलाई वेदको रहन्छ । सत्यका लागि शब्द छोड्नु अनुचित होइन । अनुभवका लागि शास्त्र छोड्नु सर्वथा उचित हुन्छ । जे यहाँ पाइन्छ त्यसभन्दा अनन्त गुणा बढी ज्ञान र अनुभव ब्रह्मज्ञानीमा पाइन्छ ।

अर्को कुरा- ज्ञानमा, सागरमा र असीममा पाइने चिज सीमितका लागि छोड्नु उपयुक्त हुँदैन । घरको धारामा सागरलाई कैद गर्नु मूर्खता हो । सागरलाई इनारमा र ज्ञानलाई शास्त्रमा कैद गर्नुहुँदैन, यो भयावह हुन्छ । शास्त्रज्ञान सीमामा बाँधिएको हुन्छ । शास्त्र अरूको ज्ञान हो तर स्व-आर्जित ज्ञान वा अनुभूति भने आफ्नै ज्ञान हो । हामीसँग आ-आफ्ना धर्म, सम्प्रदाय अनुसारका शास्त्रहरू छन् र तिनलाई अवलम्बन गर्दै त्यो असीम एवम् अथाह ज्ञान सागरलाई त्याग्दा भने ठुलो भूल हुन्छ । त्यसैले आ-आफ्ना धर्म, शास्त्र, आस्थाका लागि ज्ञान छोड्नु भनेको भूल हो र यस्तो व्यक्ति अभागी हो । जुन चिज शास्त्र, धर्म, सम्प्रदाय वा आस्थामा पाइन्छ त्यसभन्दा अनेकौँ गुणा आत्मज्ञानमा पाइन्छ । हामी दुई शास्त्र वा दुई ज्ञाने व्यक्तिहरूका बिचमा तुलना गर्छौं । हामी ज्ञान र शास्त्रका बिचमा तुलना गर्दैनौं बरु शास्त्रशास्त्र बिच तुलना गर्छौं । अनुभवविना ज्ञान हुँदैन, अनुभव त सदैव स्वयम्को निजी हुन्छ । अरूबाट सुनेर बुझ्नु शास्त्र ज्ञान हो तर आफ्नै स्व-आर्जित अनुभव ज्ञान हो ।

शास्त्रको पुरातन नाम श्रुति (सुनेको), स्मृति (स्मरण गरेको) हो, आफैँले जानेको होइन । सबै शास्त्र श्रुति-स्मृति हुन्, दर्शन होइनन् तर 'सत्य' दर्शन हो । शास्त्र उपयोगी हुनसक्छ तर त्यसमा अन्ध श्रद्धा गर्नु राम्रो होइन । शास्त्रबाट अरूले जानेको कुरा म पनि जान्न सक्छु भन्ने प्रेरणा प्राप्त हुन्छ तर जान्नु त आफैँले पर्छ । घरको धारा वा इनार आफैँले बनाएको हुन्छ तर सागर स्वनिर्मित हो र सागरसम्म आफैँ पुग्नपर्छ । शास्त्र इनार वा धारा हो जसमा सागरको झलक मात्र हुन्छ तर 'ज्ञान' सीमारहित मुक्त सागर हो ।

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥४७॥

हे अर्जुन ! तिमीलाई कर्तव्य कर्म गर्ने मात्र अधिकार छ । कर्मको फल पाउने, नपाउने कुरा तिम्रो अधीनमा छैन । तिमी आफूलाई कर्मको फलको कारण पनि नमान र कहिल्यै कर्तव्यबाट विमुख पनि नबन ॥

कर्मयोगको आधार भनेको नै कर्मफलमा नभई कर्ममा मात्र हाम्रो अधिकार छ भन्ने हो । हामीलाई कर्म गर्ने स्वतन्त्रता छ, तर कर्मफलमा हाम्रो स्वतन्त्रता छैन किनभने कर्म व्यक्तिबाट हुन्छ र फल समष्टिबाट मात्र प्राप्त हुन्छ । हामीलाई कर्म गर्ने अधिकार छ किनभने त्यो हाम्रो हातमा भएकाले सम्पन्न गर्न सक्छौं । फलको अधिकार समष्टिको हातमा छ, हामीसँग छैन तर हामी फलको आशा राखेर मात्र कर्म गर्छौं । तसर्थ कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन तिमीलाई कर्तव्य कर्म गर्ने मात्र अधिकार छ । कर्मको फल तिम्रो अधीनमा छैन । तिमी आफूलाई कर्मको फलको कारण नमान र कर्तव्यकर्मबाट विमुख पनि नबन । हामी कर्म त आज गर्छौं तर भोलि पनि हामी यहीं रहने छौं भन्ने कुनै निश्चितता छैन । एकक्षण पनि हामी हुन्छौं भन्ने पक्का छैन । फल तत्काल प्राप्त हुँदैन र फलका लागि भविष्यमा प्रतीक्षा गर्नुपर्छ । हामीलाई भोलि बिहान सूर्य उदाउँछ नै भन्ने पनि पक्का छैन । एक दिन त हामीले सूर्यास्तलाई अन्तिम

मान्नुपर्ने दिन पनि आउन सक्छ । वैज्ञानिकहरूले पनि यो सूर्य अब चार हजार वर्षमा अस्त हुन्छ भन्ने भविष्यवाणी गरेका छन् । त्यसैले हाम्रो जीवनको कुनै भरोसा छैन जुन कुनै पनि क्षण अस्त हुन सक्छ ।

कर्म सदैव अहिले र यहाँ वर्तमानमा छ तर फल सदा भोलि या भविष्यमा छ । भविष्यका लागि आशा राख्नु भनेको निराशा मात्र पाउनु हो । त्यसैले जुन हाम्रो वशमा छ, हामी त्यही गरौं । कर्मफल प्रभुको हातमा छोडिदिनु नै बुद्धिमानी हुन्छ । फलको आकाङ्क्षामा हाम्रो मन यति संलग्न हुन्छ कि हाम्रो सम्पूर्ण चेतना र ऊर्जा फलको प्राप्तिमा नै जान्छ, जसका कारण हामी कर्म पनि राम्ररी गर्न सक्दैनौं । जसले जति फलको आकाङ्क्षा राख्यो, त्यति नै फल प्राप्त हुँदैन । जति फलको आकाङ्क्षा नराखी कर्म गर्‍यो त्यति नै फल प्राप्त हुन्छ । जिसस भन्नुहुन्छ- जसले जोगाउँछ त्यससँग खोसिने छ र जसले बाँड्छ, त्यसलाई नै सबै कुरा दिइने छ । जसले आफूलाई परमात्मामा समर्पित गर्छ त्यसले नै सबै कुरा पाउँछ र जसले आफूमा नै पाउने इच्छा राख्छ त्यसले केही पनि पाउँदैन । त्यसैले कर्मद्वारा नै फल पाउने अधिकतम सम्भावना छ । फलातुर हुनु भनेको फल प्राप्त नहुने सम्भावना हो । फलको आसक्ति छोड्ने व्यक्तिका बारेमा परमात्माले चिन्ता गर्छ । यदि श्रद्धायुक्त चित्तले फल पाउँदैन भने परमात्मा नै छैन भनेर माने हुन्छ । फलको आशा राख्नु भनेको अशुद्धि र नास्तिकता हो । फलातुर चित्त अशुद्धिले भरिएको हुन्छ । श्रद्धायुक्त व्यक्तिको कर्म पूर्ण हुन्छ । जब कर्म पूर्ण हुन्छ, तब फल पाउने कुरामा निश्चितता हुन्छ ।

दुर्योधनले द्रौपदीलाई नङ्ग्याउन हरसम्भव प्रयास गरे पनि द्रौपदी नग्न भइन् किनभने कुनै पनि स्त्री स्वयम्ले नचाहेसम्म नग्न हुने सम्भावना हुँदैन । दुर्योधनले द्रौपदीलाई नग्न बनाउन खोजे, त्यो उनको ऐच्छिक कर्म थियो र उनलाई नग्न बनाउन खोज्ने इच्छाको फल भने दुर्योधनको हातमा नभएर परमात्माको हातमा थियो । त्यसैले दुर्योधनले द्रौपदीलाई नग्न बनाउन सकेनन् । कर्म दुर्योधनको हातमा भए पनि फल ईश्वरको हातमा थियो । मनुष्य त फलको अति-आशाले कर्म गर्छ तर यो आशाले निराशा मात्र जन्माउँछ । कर्म हाम्रो हातमा भएकाले कर्म गरेर फलको आशा त्याग्नुपर्छ । फलको आशा छोड्ने व्यक्तिको आशा पूरा गर्न जगत्को सारा ऊर्जा एक हुन्छ । माग गर्नु जगत्को ऊर्जा विपरीत हुनु हो । त्यसैले कर्मयोगीले कर्म गर्नु उसको अधिकार हो, फल पाउनु परमात्माको प्रसाद हो ।

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।

सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥४८॥

हे धनञ्जय ! तिमी आसक्तिलाई त्यागेर र सिद्धि र असिद्धिमा समान बुद्धिवाला भएर योगमा स्थित भएको कर्तव्य कर्म गर, समत्वलाई नै योग भनिन्छ ॥

समता नै योग हो र सन्तुलन दुई बिचको समभाव हो । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- हे धनञ्जय ! आसक्तिलाई त्यागेर सिद्धि र असिद्धिमा छनोट नगरी समान बुद्धिवाला भएर योगमा स्थित भएको कर्तव्य कर्म गर, समत्वलाई नै योग भनिन्छ । मनले सदैव राम्रो र असल छनोट गर्छ जुन मन पर्दैन त्यसलाई त्याग गर्छ । तर कृष्ण छनोट नै नगर्नु भन्नुहुन्छ । दुवै वस्तुका विशेषता समान छन् भनेर जानेपछि चुनाव नै हुन सक्दैन । समता उसलाई प्राप्त हुन्छ जो बिचमा रहन्छ । होसमा चुनाव नगरी समभावमा उपलब्ध हुनु नै योग र ध्यान हो । कृष्ण जुन समताको कुरा गर्दै हुनुहुन्छ त्यो सचेतना समताको हो । होसपूर्ण अवस्थामा सम हुनु भनेको नै समता हो । दुई द्वन्द्वबाट निर्द्वन्द्व हुने चुनाव पनि समता होइन । यो पनि चुनाव हो र यस स्थितिमा पुनः द्वन्द्व हुन्छ । निर्द्वन्द्वता चुनावरहित समयमा मात्र घटित हुन्छ । द्वन्द्वप्रति जागृ नै समतामा पुग्ने अवस्था हो । सफलता-विफलता घट्छन् र हराउँछन् तर यी दुवै म होइन भनेर जान्नुपर्छ । त्यस्तै दिन-रात आउँछ र जान्छ तर म यी दुवैभन्दा पृथक् छु भन्ने बोधले द्वन्द्वको अवस्थाबाट निर्द्वन्द्वमा पुर्‍याउँछ र यस अवस्थामा समता उपलब्ध हुन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी सिद्धि-असिद्धिहरूलाई छोड र समतामा उपलब्ध होऊ । तिमी धर्म-अधर्म, सफलता-असफलता, राम्रो-नराम्रोको

छनोट नगर । के हुन्छ के हुन्न, ती सबै छोड । तिमी आफूमा स्थित होऊ, जाग र समतामा प्रवेश गर किनभने समता नै योग हो ।

**दूरेण त्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥४९॥**

हे धनञ्जय ! समतारूप बुद्धियोगभन्दा सकाम कर्म निकृष्ट हुन्छ । अतः तिमी समबुद्धिमा नै रक्षाको उपाय खोज अर्थात् समभावमा रहेर बुद्धियोगको शरणमा जाऊ किनभने कर्मफलको इच्छा वा कामना राख्ने व्यक्ति कृपण र दीन हुन् ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे धनञ्जय ! समतारूप बुद्धियोगभन्दा सकाम कर्म निकृष्ट हुन्छ । अतः द्वन्द्व छोडेर स्वयम् र बुद्धियोगलाई खोज । व्यक्तिको पहिलो परिचय बुद्धि नै हो । स्वयम्को द्वार बुद्धि हो र यस द्वारमा प्रवेश नगरीकन कोही पनि आत्मवान् र ज्ञानवान् हुन सक्दैन । हामी बुद्धिले कर्मको चुनाव गर्छ भनी ठान्छौं । बुद्धिको द्वारबाट हामी बाहिर जान मात्र उपयोग गर्छौं तर भित्र जान बुद्धिको उपयोग गर्दैनौं । अर्जुन पनि बुद्धिको उपयोग बाहिरका लागि गर्दै छन् र के गरेमा ठिक र के गरेमा बेठिक हुन्छ भनेर सोध्दै छन् । तसर्थ कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी बुद्धियोगको शरणमा जाऊ किनभने कर्मफलको इच्छा वा कामना राख्ने व्यक्ति कृपण र दीनहीन हुन् । तुच्छ बुद्धि भएका कृपण व्यक्तिहरू आफ्नो कर्मको फल भोग्न चाहन्छन् र यस बन्धनमा अझ बढी फस्दछन् । तर अर्जुन बहिर्जगत् र फलका लागि बुद्धिको उपयोग गर्दछन् तर उनीभित्र प्रवेश गर्न भने बुद्धिको प्रयोग गरिरहेका छैनन् ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- कर्मको सम्बन्धमा मात्र बुद्धिको उपयोग गर्नु निकृष्टता हो, व्यवहारका लागि मात्र बुद्धिको उपयोग गर्नु बुद्धिको न्यूनतम उपयोग हो । मनोवैज्ञानिकहरू भन्छन्- श्रेष्ठ मनुष्यहरू पनि आफ्नो बुद्धिको पन्ध्र प्रतिशत भन्दा बढी उपयोग गर्दैनन् । साधारणजन दुई प्रतिशत जति मात्र बुद्धिको उपयोग गर्छन् । मनुष्यको अठार वर्षपछि बुद्धिको विकास हुँदैन; त्यसपछि जीवन चलाउने अनुभव मात्र रहन्छ । द्वितीय विश्वयुद्धमा अमेरिकाले सैनिकहरूको बुद्धि परीक्षण गर्‍यो । औसत बुद्धि तेह्र वर्षभन्दा बढी कसैको पनि पाइएन । त्यसैले कर्मका लागि बुद्धिको उपयोग निकृष्टतम उपयोग हो । कृष्णको बुद्धियोगको तात्पर्य जुन दिन हामी हाम्रो बुद्धिको प्रयोग आफूलाई जान्नका लागि र स्वयम्को परिचयका लागि गर्छौं त्यो बुद्धिको अधिकतम उपयोग हो र यो बुद्धियोग हो । भित्र बुद्धिको प्रयोग गर्नु सही अर्थमा यसको उपयोग गर्नु हो । त्यसैले त उहाँ भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! तिमी बुद्धियोगका लागि उपलब्ध होऊ, स्वयम् जान्नका लागि बुद्धि उपयोग गर र त्यसलाई जान जो सबै जान्नेवालालाई पनि जान्दछ । सबै देख्नेवाला द्रष्टालाई जान, सबै घटित घटनाहरूलाई चुनाव नगरी साक्षीलाई जान तिमी समतामा उपलब्ध भएपछि तिमी निश्चिन्त हुनेछौ ।

**बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥५०॥**

साङ्ख्यबुद्धियुक्त व्यक्तिले नै पाप-पुण्य, राम्रा-नराम्रा दुवै फललाई जीवित अवस्थामा नै त्याग्दछ अर्थात् त्यसबाट मुक्त हुन्छ । तसर्थ कर्मबन्धनबाट छुट्न समबुद्धिका लागि तल्लीन होऊ । यो बुद्धिरूप योग नै कर्मको कुशलता हो ॥

साङ्ख्ययोग बुझेको व्यक्ति पाप-पुण्यबाट मुक्त हुन्छ र कर्मको कुशलता प्राप्त गर्छ जसलाई योग भनिन्छ । जुन दिन व्यक्ति आफ्नो बुद्धिको उपयोग अन्तरयात्राका लागि गर्छ, त्यही समय ऊ साङ्ख्यलाई प्राप्त गर्छ । स्वयम्मा स्थित हुने बुद्धिलाई कृष्ण साङ्ख्यबुद्धि भन्नुहुन्छ । उहाँ भन्नुहुन्छ- साङ्ख्य बुद्धियुक्त व्यक्तिले नै पाप-पुण्य, राम्रा-नराम्रा दुवै फललाई त्याग्न सक्छ । तसर्थ कर्म बन्धनबाट छुट्न समबुद्धिका

तल्लीन होऊ । साङ्ख्य सर्वोत्कृष्ट निष्ठा हो । ज्ञानमा सर्वोत्कृष्ट निष्ठा नै साङ्ख्य हो । एउटा ज्ञान जसबाट हामी ज्ञेय (वस्तु) लाई जान्दछौं र अर्को ज्ञान जसबाट हामी ज्ञातालाई जान्दछौं । एउटा ज्ञानबाट हामी वस्तुका बारेमा जानकारी हासिल गर्छौं र अर्को ज्ञानबाट हामी नियन्त्रक वा कर्ता (जान्नेवाला) लाई जान्दछौं । एउटा ज्ञान विज्ञान बनेर वस्तुका बारेमा जान्दछ र अर्को ज्ञान साङ्ख्य महाविज्ञान वा परम चैतन्य शक्तिका बारेमा जान्दछ । बर्टोन रसेल (Bertrand Russel) ले ज्ञानलाई दुई भागमा बाँडेका छन्- एउटा Knowledge र अर्को Acquaintance । यीमध्ये एउटा परिचय र अर्को ज्ञान हो । बाहिरबाट सामान्य रूपमा जान्नु परिचय हो, परिचय केवल धारणा हो, ज्ञान होइन ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- अरूलाई होइन, स्वयमूलाई जान्ने ज्ञान साङ्ख्यज्ञान हो । साङ्ख्य ज्ञानले भित्रबाट हामी जे छौं र हाम्रो स्वभाव जस्तो छ त्यसलाई जान्न सक्छौं । त्यसैले ज्ञानको अर्थ आत्मज्ञान हो । विज्ञान ज्ञान होइन यो त वस्तुको जानकारी मात्र हो । विज्ञान विशिष्ट ज्ञान हो भने आत्मज्ञान मात्र केवल ज्ञान हो । साङ्ख्यको अर्थ त्यो ज्ञान हो जसले सबैलाई जान्दछ । आत्मज्ञान नभएसम्म अरूलाई जान्न सकिन्न । कृष्ण भन्नुहुन्छ- आत्मालाई जान्नेबित्तिकै सबै जान्दछौं । जब आफूलाई जान्दछौं, तब योगकर्मको कुशलता बन्छ र सबै बन्धनबाट छुटकारा पाइन्छ । बुद्धिरूप योग नै कर्मको कुशलता हो किनभने व्यक्तिले साङ्ख्य जानेपछि भित्र शान्त हुन्छ, उसभित्र कुनै असन्तुलन र मृत्युसमेत नरहेर ऊ समतामा उपलब्ध हुन्छ । त्यस्तो व्यक्तिको कार्यमा कुशलता स्वतः हुन्छ । भित्र यदि साङ्ख्यबुद्धि छ भने जे गरे पनि राम्रो र सफल भएर अमृत बर्सिन्छ । भित्रको शान्ति नै बाहिरको कुशलता हो ।

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥५१॥

बुद्धियोगयुक्त ज्ञानीजन जो सांसारिक कर्मका प्रतिफलबाट मुक्त हुन्छन् र यसरी तिनीहरू जन्म-मृत्युको बन्धनबाट मुक्त भएर अमृतमय परम पद प्राप्त गर्छन् ॥

ज्ञानयोग निष्ठामा प्राप्त हुने व्यक्ति द्वन्द्वरहित हुन्छ । मान-अपमान, जय-पराजय, सुख-दुख जस्ता द्वन्द्वमा नभुली समत्व भावमा रह्यो भने जन्म र मृत्युबाट मुक्त भएर परमपदमा पुगिन्छ । आत्माको जन्म-मृत्यु हुँदैन, तर पनि अज्ञानताका कारणले व्यक्ति के सोच्छ भने जन्म र मृत्युको चक्रबाट पार हुनु छ । जन्म-मृत्युमा नबाँधिँएको भए पनि अज्ञानताका कारण ऊ आफूलाई बाँधिँएको ठान्छ । तर साङ्ख्यले भन्छ- अस्तित्वमा कहीं पनि त्रुटि छैन, त्रुटि त केवल हाम्रो बुद्धिमा छ । हामीलाई जन्म-मृत्यु हुन्छ भन्ने लाग्छ तर यो असत्य हो । हामीले जान्ने सन्दर्भमा विविध भुल गर्न सक्छौं, बुझाइमा कमजोरी हुनसक्छ तर अस्तित्वगत भुल भएको भए जानेर बुझेर हटाउन सकिँदैन । जन्म र मृत्यु आत्माको हुँदैन, केवल हामी भ्रमवश यसलाई सत्य ठानिरहेछौं । हामी कसैले पनि आफू मरेको अनुभव गरेका छैनौं, केवल अरू मरेको देखेर अनुमान मात्र गरिरहेका छौं । हामीलाई आफ्नो जन्मका बारेमा पनि थाहा छैन । हामीलाई जीवनका कुनै पनि घटनाको जानकारी छैन, केवल अर्काले सिकाएको वा शास्त्र घोकेको आधारमा मात्र बुझेका छौं, अनुभव गरेर जानेका छैनौं ।

जन्मबाट गुज्रिएर जब हामी यसका बारेमा थाहा पाउन सक्दैनौं भने मृत्युका बारेमा थाहा पाउन सक्ने त अवस्था नै हुँदैन । पहिलो घटना अरू कसैले बताएको आधारमा जानेका छौं भने पछिल्लो घटना अर्थात् मृत्युको पनि अनुमान मात्र गर्न सक्छौं । साङ्ख्यले भन्छ, एकपटक जन्मका बारेमा राम्ररी ज्ञान हासिल गर्‍यौं वा जन्म-मृत्यु बारेको यथार्थ ज्ञान थाहा पायौं भने हामीभित्र मौलाएको द्वन्द्व वा जन्म-मृत्युको भ्रम तत्काल हट्छ । यस प्रकारको भ्रान्ति बुद्धियोगबाट मात्र हट्न सक्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसले साङ्ख्ययोग बुझ्दछ त्यसले जन्म-मृत्युरूपी चक्र वा भ्रान्तिबाट छुटकारा पाउँछ र परमपदमा पुग्दछ । त्यो परमपद बाहिर होइन भित्र छ । यो आन्तरिकताको अन्त्य र चेतनाको अन्तिम सत्य हो ।

**यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥**

हे अर्जुन ! जब तिमि मोहरूपी घना जङ्गललाई पार गर्छौं, तब पहिल्यै सुनिसकिएका र सुन्नुपर्ने यो लोक र परलोक अर्थात् सम्पूर्ण सांसारिक भोगबाट वैराग्यमा प्राप्त हुनेछौ ॥

मोहरूपी जङ्गलबाट जब बुद्धि जाग्दछ, तब वैराग्य प्राप्त हुन्छ । मानिसभिन्न रहेको अन्धकार प्रकाश पाएपछि हट्छ तर त्यो अँध्यारोसँग धर्मको कुनै सम्बन्ध हुँदैन । धर्मका माध्यमबाट अन्धकार हटाउनु त मनुष्यको चेतनामा छाएको वा ढाकिएको अन्धकाररूपी अज्ञान हटाउनु भनिएको हो । एउटा अर्को अन्धकार छ जसले आत्मालाई चारैतिरबाट घेरेको छ र यो घेराइ वा पर्दालाई नै कृष्ण मोहरूपी कालिमा (घना जङ्गल) भन्नुहुन्छ । अन्धकारको लक्षण जहाँ केही पनि देखिँदैन र नदेखिएको हुँदा मार्ग पनि थाहा हुँदैन । जब अन्धकारमा केही पनि देखिँदैन, तब अन्य वस्तुसँग हामी ठोकिन पुग्छौं । अन्धकार भनेको हाम्रो दृष्टि वा चेतना हराउनु हो । मोहमा पनि यस्तै हुन्छ, यस्तो मोहलाई अन्धकार भनिन्छ । मोहमा पनि अन्धकारमा बाटो या गन्तव्य थाहा नपाए भैं हुन्छ । मोहको अन्धोपन आध्यात्मिक अन्धोपन या अज्ञानता हो ।

कुनै एक व्यक्तिको घरमा आगो लाग्दा ऊ आफ्नो सारा सम्पत्ति जल्न लाग्यो भनेर छाती पिटेर दुखी हुँदै चिच्याउँछ । आगो दन्किरहेको छ र निभाउन सकिरहेको छैन । त्यसै क्षणमा कुनै व्यक्ति आएर तिम्रो छोराले यो घर बेचिसकेको छ भनेर खबर गर्नेबित्तिकै घर जलिरहे पनि ऊ चिच्याउन र चिन्ता गर्न छाड्छ तर घर भने अहिले पनि जलि नै रहेको छ । अब मनको अवस्था फेरिएर आँसु बग्न छोड्छ । आँसु मेरो भन्ने भावका कारण बगेको थियो जल्लुको कारणले होइन । केही क्षणपछि उसको छोरो आएर घर बेच्ने कुरा भए पनि पेस्की नलिएकाले अब बिक्री हुने कुरै आउँदैन भनेपछि ऊ पुनः रुन कराउन थाल्छ । मोह अर्थात् मेरो घर भन्ने भाव पुनः जाग्छ । यस जगत्मा मोहले नै सन्ताप दिएर भड्काउँछ, गिराउँछ र सुखी वा दुखी बनाउँछ । जीवनको दुख नै मोह हो । बुद्धले यसलाई तृष्णा भन्नुभएको छ ।

मोहमा सबै कुरा विपरीत हुन थाल्छ । मेरी पत्नी, मेरा पति, हाम्रा छोराछोरी, बाबुआमा, धर्म, ग्रन्थ, मन्दिर, मस्जिद, चर्च यी सबै मेरोको जालो चारैतिर फैलिन्छ । यो जो मेरोको विस्तार हो, त्यही मोहको जालो वा अन्धकार हो । मोहमा बाँच्ने व्यक्ति अन्धकारमा बाँच्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो मोहको नशाबाट मुक्त हुन्छ त्यो वैराग्यमा प्राप्त हुन्छ अर्थात् आसक्तिरहित हुन्छ ।

हाम्रो वैराग्यको मान्यता रागको विपरीत हो तर कृष्ण यसलाई वैराग्य मान्नुहुन्न । हाम्रो बुद्धिमा मेरो घर भन्ने भाव राग हो र मेरो घर होइन भनी जान्नु वैराग्य हो तर मेरो हो वा होइन भन्ने कुरा त एउटै कुराका दुई किनारा मात्र हुन् । वैराग्यको अर्थ न राग न त विराग नै हो । राग तथा विराग अथवा मेरो हो वा होइन भन्ने दुवै भाव नभएको अवस्था वैराग्य हो । मोहको अन्धकार नभएको अवस्था वैराग्य हो । यसमा आकर्षण र विकर्षण दुवै हुँदैन साथै पक्ष र विपक्ष पनि हुँदैन केवल समभाव रहन्छ । यस्तो अवस्थामा स्थिर हुन सके वैराग्य प्राप्त हुन्छ । हाम्रो मन नै द्वन्द्व हो । हामीले बनाएको भाषा द्वन्द्वात्मक छ र विपरीतका आधारमा शब्द बन्छ र त्यसको परिभाषा हुन्छ । उदाहरणका लागि कसैले अँध्यारो के हो भनेर सोध्यो भने प्रकाशको अभाव भन्ने जवाफ आउँछ । ठिक उल्टो प्रकाशको परिभाषा अँध्यारोको अभाव हो । हामीलाई प्रकाश र अन्धकारका बारेमा थाहा छैन, त्यसैले व्यक्तिको परिभाषा भ्रमात्मक र अपूर्ण छ ।

रागको उल्टो विराग हो तर तेस्रो अवस्था रागबाट पार हुनु वीतराग हो । हामीले बनाएको शब्द केवल उल्टो मात्र बन्छ । तेस्रो अवस्था सत्य हो जो शब्दमा व्यक्त गर्न सकिन्न । त्यस्तै वैराग्यको अर्थ राग र विरागको द्वन्द्वबाट पार भएको अवस्था हो । जहाँ न कुनै आकर्षण हुन्छ न विकर्षण नै हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- मोहको निशा छुटेपछि मात्र वैराग्य फलित हुन्छ । अमोह मोहको निशाबाट छुट्नु होइन । मोह

मनमा छ, अमोह जगाएर वा भागेर जानु मोहको निशा छुट्नु होइन । अमोह त मोहको अन्धकार भित्रबाट हट्नु हो । मेरो भन्ने भाव नै मोहको निशा हो । जुनसुकै कुरा पनि मेरो भन्ने बित्तिकै हामी मोहमा नै हुन्छौं । मेरो धर्म, मेरा भगवान् पनि मोह नै हो । भगवान् मेरोपन छोडेर पाइन्छ तर हामी भगवान्लाई पनि मेरो अन्धकारमा राख्छौं । यो मोहबाट भाग्नु होइन, जाग्नु हो । सन्न्यासी त्यो होइन जो घर छोडेर भाग्छ, सन्न्यासी त त्यो हो जसको अन्तस्करणमा घर बनाउने तत्त्व समाप्त हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- मोहको निशा समाप्त भएर जसको बुद्धिले वैराग्य प्राप्त गर्छ त्यसैले नै मोक्ष प्राप्त गर्छ ।

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५३॥

अर्जुनलाई सम्झाउँदै कृष्ण भन्नुहुन्छ- जब तिम्रो मन वेदका आलङ्कारिक शब्दबाट विचलित नभई आत्म-साक्षात्कारमा एकाग्र भएर अचल र स्थिर रहने छ, तब तिम्रीले दिव्य चेतना अर्थात् योगलाई प्राप्त गर्ने छौ र परमात्मासँग नित्य संयोग हुने छ ॥

बुद्धि निश्चल र धैर्यवान् हुँदा, छाल हल्लिएको जस्तो कम्पनयुक्त हुन्छ । दियोको बत्ती हावाले हल्लिएको जस्तो बुद्धि अस्थिर हुन्छ । आफूलाई बहादुर सम्झने व्यक्ति पनि अस्थिर बुद्धिले गर्दा भयभीत हुन्छन् । खुस्चेभ (N. Khrushchev) ले आफ्नो संस्मरणमा लेखेका छन्- स्टालिन (Joseph Stalin) जसलाई फलामले बनेको भनेर उपमा दिइएको छ, उनी पनि डरपोक व्यक्ति थिए । उनी खाना खान पनि अरूले चाखेर दिएपछि मात्र खान्थे । हिटलर र स्टालिन दुवैले आफ्नो अनुहारसँग मिल्ने अर्को व्यक्ति प्रतिरूप (Duplicate) राखेका थिए । तिनै डुप्लिकेट बाहिरी सभा समारोहमा भाग लिन्थे र सम्मान ग्रहण गर्थे । यस धर्तीमा स्टालिन र हिटलरसँग जस्तो शक्तिशाली सुरक्षा व्यवस्था कसैसँग पनि थिएन होला तर पनि उनीहरू सदैव भयभीत रहन्थे ।

अस्ट्रियाका मनोचिकित्सक अल्फ्रेड एडलर (Alfred Adler) ले मानिसको मनको खोज निकै गरेका छन् । व्यक्ति जो बाहिर जस्तो देखिन्छ वा देखाउँछ, अन्तर्यमा ऊ ठिक विपरीत स्वभावको हुन्छ । प्रायः सबै राजनीतिज्ञहरू अन्तर्यमा हीनताको भावबाट ग्रस्त हुन्छन् तर पनि शक्तिको आडमा म केही हुँ भनेर सिद्ध गर्न खोज्छन् । एडलरले नै भनेका छन्- महान् सङ्गीतकारहरू कान कम सुन्छन् र राम्रा चित्रकारहरूको आँखा कमजोर हुन्छ । कुर्सीमा बस्दा लेनिनको खुट्टाले भुईँ छुँदैनथे किनभने उनका खुट्टा शरीरका तुलनामा छोटो थिए । त्यही हीनताका कारण उनी संसारकै सबभन्दा ठुलो र भव्य कुर्सीमा बस्न सफल भए । एडलर भन्छन्- लेनिनको खुट्टा सानो भएको हीनताभावका कारण उनी महत्वाकाङ्क्षी बनेका हुन् । क्षतिपूर्तिस्वरूप केही बनेर देखाउनका लागि आफूभित्र कमजोर भएकाले नै उनले बाहिरबाट दृढता देखाएका हुन् ।

कृष्णले भन्नु भएको दृढता भित्रको चित्तलाई दबाएर होइन, भित्रको कम्पन वा भयलाई हटाएर प्राप्त हुने दृढता हो । त्यसैले कृष्ण अर्जुनलाई सम्झाउँदै भन्नुहुन्छ- जब तिम्रो मन वेदका आलङ्कारिक शब्दबाट विचलित नभई आत्म-साक्षात्कारमा एकाग्र भएर अचल र दृढ रहने छ, तब तिम्री दिव्य चेतना अर्थात् योगलाई प्राप्त गर्ने छौ । कृष्णले भनेको दृढता रोगलाई दबाएर आउने जस्तो दृढता होइन, बरु रोगको अभावमा आउने दृढता हो । जहाँ हीनतालाई हटाएर वा दबाएर श्रेष्ठता प्रदर्शित हुन्छ, त्यहाँ भित्र सदा कम्पन रहन्छ र सदैव आफूलाई सिद्ध गर्ने प्रयास हुन्छ । यस्ता मानिस सन्देहले भरिएका हुन्छन् । अर्काथरी मानिसहरू जो असन्दिग्ध छन् उनीहरू आफूलाई प्रमाणित गर्ने प्रयासमा हुँदैनन् । उनीहरूको दृढता स्वतः प्रमाणित हुन्छ । देखाउनै पर्दैन । त्यसैले उपनिषद्मा भनिएको छ- जो आफूलाई ज्ञानी ठान्छन् वास्तवमा तिनीहरूलाई ज्ञानको कुनै जानकारी नै छैन । अज्ञानी जगत्मा भड्किन्छ तर ज्ञानी भने महाअन्धकारमा भड्किन्छ । कृष्णको दृढता विपरीतमा उभिएको दृढता होइन कम्पनरहित, स्थिर चित्तले युक्त दृढता हो ।

जब चित्त राग र विरागसँग, बुद्धि चुनावसँग र मन विषयहरू बिच कम्पन हुन छोडे अकम्प हुन्छ तब दृढता उपलब्ध हुन्छ । जब मन इच्छालाई छोडे इच्छाको अभावमा प्राप्त हुन्छ, तब दृढता उपलब्ध हुन्छ । यस्तो स्थितिमा जीवनमा उपलब्धि प्राप्त हुन्छ र चित्त दृढ हुन्छ ।

अर्जुन उवाच

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥५४॥

अर्जुनले सोधे- हे केशव ! समाधिमा स्थित परमात्मालाई प्राप्त गरेको स्थिर बुद्धिको पुरुषको लक्षण के हो ? ती स्थितप्रज्ञ पुरुष कसरी र के बोल्छन् ? कसरी बस्दछन् र कहाँ जान्छन् या कसरी हिँड्छन् ?

अर्जुन कृष्णको निकटमा रहेर पहिलोपटक आफ्नो पुरानो रूपको प्रश्नभन्दा भिन्न प्रश्न सोध्दै छन् । अर्जुनको प्रश्नले उनी कृष्णमा पहिलोपटक प्रविष्ट भएजस्तो लाग्छ । उनी सोध्दछन्- स्थितप्रज्ञ कसलाई भनिन्छ, त्यो को हो जसको ज्ञानज्योति र प्रज्ञा स्थिर भएको छ । त्यो को हो जसको चेतनाको दियो कम्पनरहित भएको छ, उसको भाषा कस्तो हुन्छ, ऊ कसरी बोल्छ, कहाँ जान्छ र कसरी बस्छ, उसको व्यवहार कस्तो हुन्छ । चेतना स्थिर हुनु भनेको के हो भन्ने उनको प्रश्न छ । यो त आन्तरिक एवम् निजी अनुभव हो जुन आफैँमाथि घटित भएपछि मात्र थाहा हुन्छ । यस अधिसम्म अर्जुनका प्रश्नहरू रोगग्रस्त चित्तका प्रश्न थिए । पहिलोपटक उनले गुह्य प्रश्न सोधिरहेका छन् । त्यसैले त कृष्ण अर्जुनको प्रश्न सुनेर पुलकित हुनुभयो । यस अधिका प्रश्नहरूका माध्यमबाट अर्जुन कृष्णको मोह र सान्त्वना चाहन्थे तर अब भने अर्जुनको वास्तविक जिज्ञासा प्रारम्भ भएको छ । सबै धर्म, नीति, गर्नयोग्य कर्म र गर्न अयोग्य कर्म सबै उनलाई थाहा छ भन्ने भ्रम थियो । उनी केवल कृष्णलाई साक्षी राख्न मात्र चाहन्थे । उनको चित्तमा कम्पन थियो तर अहङ्कारले गर्दा आफू जान्दिनँ पनि भन्न सकिरहेका थिएनन् ।

पहिलोपटक अर्जुन विनीत भएका छन् । जहाँ विनम्रता हुन्छ त्यहाँ जिज्ञासा र ज्ञानको द्वार खुल्ने सम्भावना पनि हुन्छ । अरबीमा एउटा भनाइ छ- परमात्माले मानिस जन्म लिनु ठिक अघि व्यक्तिलाई धक्का दिँदै भन्छन्- तिमीभन्दा राम्रो व्यक्ति अहिलेसम्म मैले सिर्जेको छैन । यो भनाइ परमात्माले गर्भमा आउने जति सबैका कानमा भन्छन् । अर्जुनलाई पनि म ज्ञानी एवम् जान्ने छु भन्ने भ्रम थियो । त्यसैले त यसअधिका उनका प्रश्नहरू सतही खालका थिए । तर अब उनी विनम्रतापूर्वक उच्च प्रश्न सोध्दै छन् । प्रज्ञा स्थिर भएको व्यक्ति कस्तो हुन्छ भन्ने उनको जिज्ञासा विनम्रताले भरिएको छ । स्थितप्रज्ञको जीवन सहज एवम् स्वतःस्फूर्त हुन्छ र जीवनमा कुनै कुनै धारणा बाँधिएको हुँदैन । उसको जीवन गङ्गाजस्तो दौडिएको स्वतन्त्र हुन्छ । उसको बाहिरी ढाँचा स्वतन्त्र भए पनि भित्र गहिरो अनुशासन र जीवन्त धारा हुन्छ । दुई स्थितप्रज्ञको बाहिरी ढाँचा अलग भए पनि भित्रको धारा एउटै, सहज, स्वतःस्फूर्त र जीवन्त हुन्छ । एकपटक महावीर र बुद्ध दुई स्थितप्रज्ञ एउटै धर्मशालामा बस्नुभयो । यद्यपि उहाँहरूले एक अर्कालाई भेट्नुभएन किनभने उहाँहरूभित्र कसले कसलाई भेट्ने भन्ने कुनै अहङ्कार नै शेष थिएन र कुनै दाबी पनि थिएन । भेट्नुलाई पनि अहङ्कार चाहिन्छ तर जहाँ अहङ्कार र चाहना नै शेष हुँदैन, त्यहाँ भेट्नुको कुनै प्रयोजन पनि हुँदैन ।

कृष्णको ढाँचा जीवन्त छ र यो प्रतिपल बदलिँरहेको छ । उहाँ एकै कुरामा रोकिनुहुन्न र प्रतिपल जीवन्त हुनुहुन्छ । त्यसैले उहाँ पलपल कैयौँ अलग-अलग भूमिका निर्वाह गर्न सक्नुहुन्छ । स्थितप्रज्ञको जीवन संवेदनशीलताले बाह्य रूपमा प्रतिपल परिवर्तन भइरहेको हुन्छ तर भित्र भने एउटा गहन अनुशासन हुन्छ ।

श्रीभगवानुवाच

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥५५॥

भगवान् भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! जब मानिसले मानसिक चिन्तनबाट इन्द्रियतुष्टिका लागि उठ्ने सबै किसिमका आकाङ्क्षालाई पूर्ण रूपमा त्यागदछ, तब उसको मनले आफ्नै आत्मामा परम सन्तुष्टि भेट्न थाल्दछ अनि मात्र त्यस्तो व्यक्तिलाई पावन तथा दिव्य चेतनामा अवस्थित (स्थितप्रज्ञ) भनिन्छ ॥

हरेक स्वरूपबाट सन्तुष्ट हुनु स्थितप्रज्ञको पहिलो परिचय हो । हामी प्रायः जीवनसँग भित्री या बाहिरी रूपले असन्तुष्ट रहन्छौं र एकलोपनले हामीलाई पिरोलिरहन्छ । तसर्थ हामी केही न केही उपकरण (किताब, टेलिभिजन, फोन) को साथ चाहन्छौं । हामी असन्तुष्ट हुन्छौं तर सन्तुष्टिको भ्रममा रहन्छौं । हामी सन्तुष्ट रहन विषयवस्तु परिवर्तन गरिरहन्छौं तर पनि सन्तुष्ट हुन सक्दैनौं ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे भारत ! जब व्यक्तिले इन्द्रियतुष्टिका लागि उत्पन्न हुने सबै आकाङ्क्षाहरूलाई पूर्ण रूपमा त्यागदछ तब उसको मनले आफ्नो आत्मामा परम सन्तुष्टि पाउन थाल्दछ, यस्तो व्यक्तिलाई पावन तथा दिव्य चेतनामा अवस्थित अर्थात् स्थितप्रज्ञ भनिन्छ । अर्कामा सुख खोज्नु नै प्रज्ञाको अस्थिरता हो । स्वयम्मा सुख खोज्नु वा सन्तोष हुनु प्रज्ञाको स्थिरता हो । स्वयम्मा सन्तुष्टि त्यसले पाउँछ, जसलाई अरूबाट वा अरूमा सन्तोष पाउँदैन भन्ने थाहा छ । जबसम्म यसबाट सुख पाइएन, अर्कोबाट पाइन्छ कि भन्ने भ्रम हुन्छ, तबसम्म प्रज्ञा अस्थिर या भयभीत हुन्छ । तर व्यक्ति आफूलाई धोका दिन सिपालु भएकाले जति धोका पाए पनि ऊ नयाँ कुराको खोजीमा लागिरहन्छ । जबसम्म चित्तले अन्यत्र सुख पाइन्छ भन्ने सोच्छ, तबसम्म ऊ आफूसँग असन्तुष्ट रहन्छ र उसको चित्त पनि स्थिर हुँदैन । जब मनले सुख अन्यत्र पाउँदैन भनेर जान्दछ र आश्वस्त हुन्छ, तब चेतना पनि स्थिर हुन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- जब आफूभित्र नै सुख छ भनेर जान्दछौ, तब प्रज्ञाको स्थिरता प्राप्त हुन्छ ।

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥५६॥

तीन प्रकारका दुखहरू-आध्यात्मिक, आधिभौतिक र आधिदैविक तापहरूले सताउँदा पनि जसको मन विचलित हुँदैन, भौतिक सुखमा हुँदा जसको मन पुलकित हुँदैन र जो भय-क्रोध र आसक्तिबाट मुक्त छ त्यसैलाई स्थितप्रज्ञ सन्त भनिन्छ ॥

चञ्चल मनबाट पार भई प्रज्ञा स्थिर भएको व्यक्तिको लक्षण कस्तो हुन्छ भनेर अर्जुन जान्न चाहन्छन् । उनको जिज्ञासालाई सम्बोधन गर्दै कृष्ण भन्नुहुन्छ- दुखमा जो व्यक्ति विचलित हुँदैन र सुखमा आसक्त हुँदैन एवम्-सुखको आकाङ्क्षा राख्दैन त्यस्तो मानिसको बुद्धि स्थित भएको मानिन्छ । सुख र दुख त एक सिक्काका दुई पाटाजस्तै हुन् । दुखको चाहना कसैमा हुँदैन, सबै सुखको कल्पनामा रमाउन चाहन्छन् । दुखसुखको आडमा आउँछ । दुख सुखको नै छाया हो र अझ गहिरिएर हेर्ने हो भने जसले सुखी भएको देखाउँछ, ऊ भित्र भने दुखी नै हुन्छ । सुख देखावटी हो भने दुख वास्तविक हो । यो माछा मार्नका लागि उसलाई लोभ्याउन बल्लीमा मासु राखे जस्तै हो । जब माछा मासुको गन्धमा लोभिएर बल्ली नजिक आउँछ, तब ऊ बल्लीमा परेर मारिन्छ । त्यस्तै बाहिरबाट सुख देखिए पनि वास्तवमा दुख नै आइलाग्छ ।

वास्तवमा सुख माग्नु पनि उद्विग्न बन्नु हो । सुख पनि प्रीतिकर उत्तेजना हो । सुखमा पनि मन स्थिर रहँदैन । अनायास ठुलो सुख प्राप्त भयो भने मानिस त्यो सुख सहन गर्न सक्दैन । दुख सहन गर्न सहज छ तर अतिशय सुख सहन गर्न अति कठिन हुन्छ । दुख सहन गर्दा सुखको आशा हुन्छ तर सुखमा

त्यस्तो कुनै आशा हुँदैन । सुखको आघात गहिरो र तीव्र भयो भने सहन गर्न कठिन हुन्छ । यी दुवै एक अर्कामा बदलिन सक्छन् । त्यसैले त गहिरो गरी विचार गर्दा सुख-दुख दुवै एकै हुन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- दुखमा जो विचलित हुँदैन र सुखको चाहना राख्दैन, जसमा क्रोध र भय हुँदैन त्यो व्यक्ति स्थितप्रज्ञ हो । क्रोध र भयलाई दबाएको व्यक्ति होइन बरु क्रोध र भय नभएको व्यक्ति समाधिस्थ हो । यसलाई दबाउने प्रयास गरियो भने भन्नु त्यो व्यक्ति क्रोधी र भयग्रस्त हुन्छ ।

एक जना क्रोधी व्यक्ति साधु भएर क्रोध एवम् भयमाथि विजय प्राप्त गरेको भन्ने ठुलो चर्चा चल्यो । उनका मित्रले साधुको परीक्षण गर्न चाहे । एक दिन बिहानै उनी साधुको घरमा भेट्न गए । साधु आगो तापिरहेका थिए । त्यहाँ ज्वाला नभएर खरानी मात्र बाँकी भए जस्तो देखिन्थ्यो । उनले साधुलाई सोधे- “बाबाजी ! आगो बाँकी छ कि खरानी मात्र ।” साधुले रिसाएर “आगो देख्दैनौ भनेर जवाफ दिए ।” मित्रले पुनः यहाँ त केवल खरानी मात्र पो देखिन्छ भन्ने बित्तिकै साधु असाध्यै रिसाएर आगो देख्दैनौ भनी चिम्टाले हिकारुन खोजे । साधुको क्रोधित अवस्था देखेर मित्रले आगाको त मुस्लो पो रहेछ भने । आगोको अर्थ क्रोध हो र खरानी माथिबाट गरिएको दमन हो । क्रोधलाई दबाएर दब्दै बरु साधुको क्रोध जस्तो सूक्ष्म तलबाट मुस्लो भएर निस्कन्छ । क्रोधसँग लड्ने व्यक्ति क्रोधलाई भित्र दबाउन सक्छ, भयसँग लड्ने व्यक्ति निर्भय हुन सक्छ तर अभय हुन सक्दैन । अभयको अर्थ भयको अभाव हो ।

भित्री प्रतिस्पर्धाको लक्षण क्रोध र भय हो । क्रोध र भयले व्यक्ति भित्र स्वस्थ छैन भन्ने थाहा पाइन्छ । क्रोध नहुँदा भित्रको चित्त स्वस्थ हुन्छ । त्यसैले क्रोध र भयसँग लड्ने होइन, यिनलाई द्रष्टाभावले हेरेर चित्तलाई क्रोध र भयबाट मुक्त बनाउनुपर्ने हुन्छ । दबाउँदा भित्रको लक्षण थाहा हुँदैन बरु नयाँ द्वार खोज्दै अझ शक्तिशाली भएर निस्कन्छ । यसलाई दबाएर समाधिस्थ हुन सकिन्न । क्रोधलाई जानेर यसबाट मुक्त हुनुपर्छ । त्यसैले त कृष्ण भन्नुहुन्छ- उद्विग्न नभई सुखको प्रतिस्पर्धाबाट टाढा रहेर आकाङ्क्षारहित हुँदै क्रोधलाई शान्त गरेर भयबाट नकाँप्ने व्यक्ति नै समाधिस्थ हुन्छ । प्रज्ञा स्थिर भएको व्यक्तिलाई पनि कष्टको जानकारी हुन्छ । कष्ट तथ्य हो र दुख अनुमान हो । स्थितप्रज्ञलाई अरूको भन्दा जानकारी बढी नै हुन्छ किनभने उसको संवेदना भन्नु शुद्ध हुन्छ । यस्ता मानिस पूरा समय अभ्यस्त हुन्छन् । त्यसैले त कष्ट भयो भने अरूलाई भन्दा बढी हुन्छ । तर खुट्टामा वा शरीरको कुनै भागमा भएको कष्ट मलाई भएको होइन, शरीरलाई भएको हो भन्ने भाव उसमा हुन्छ । कष्टमा म संलग्न भएपछि दुखको अनुभव हुन्छ ।

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५७॥

यस भौतिक जगत्मा जसले शुभ या अशुभ कुरा प्राप्त गर्दा त्यसको प्रशंसा या घृणा गर्दैन त्यस्तो व्यक्तिलाई नै पूर्ण ज्ञानमा अवस्थित मानिन्छ र यस्तो चेतनाले मानिसलाई दिव्यताको स्थितिमा पुर्‍याउँछ ॥

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५८॥

जसरी कछुवाले आफ्ना अङ्गहरूलाई खुम्च्याएर आफैँभित्र समेट्छ त्यसरी नै जसले आफ्ना इन्द्रियहरूलाई राग, द्वेष, वासना आदि तिनका विषयहरूबाट खिँच्दछ, त्यही व्यक्ति नै पूर्ण चेतनामा अचल मानिन्छ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- अनुकूलता-प्रतिकूलता, हर्ष-विषाद, सफलता-असफलतामा जसले विभेद गर्दैन र एकसमान रहन्छ त्यस्तो व्यक्तिको प्रज्ञा स्थित हुन्छ । कछुवाले जसरी आफ्नो अङ्गलाई समयमा समेट्न सक्छ वा जान्दछ त्यसरी नै ज्ञानी पुरुषहरू आफ्नो इन्द्रियलाई समेट्न जान्दछन् । एउटा बाह्य इन्द्रिय जो

शरीरमा सीमित छ, अर्को भित्री इन्द्रिय जो इन्द्रियकै आत्मा हो । आँखाले कुनै चिज देख्दछ भने बाह्य रूपमा मात्र देख्दछ । आँखाभित्रको इन्द्रियको वासनारूप जो भित्र हुन्छ, उसको रस इच्छाको परिणामस्वरूप आँखाले बाह्य वस्तुलाई देख्दछ । बाहिर रस लिने वासनायुक्त इन्द्रियभन्दा भित्रको इन्द्रियको प्राण नै वास्तवमा इन्द्रिय हो । इन्द्रियलाई आफैँमा समाहित गर्नु वा समेट्नुको अर्थ आँखा, हात, गोडा, जननेन्द्रिय आदिमा क्षति पुऱ्याउनु भन्ने होइन । अधिकांश साधुहरूले यस सूत्रको गलत व्याख्या गरेर आँखा फोड्ने, हात, गोडा काट्ने जस्ता काम गरे । मध्ययुगीन युरोपमा त कतिपयले जननेन्द्रिय नै काटे । स्त्रीहरूको स्तन समेत काटेर इन्द्रियलाई वशमा ल्याउने दुष्प्रयास गरे तर इन्द्रिय नियन्त्रित भएन । जबसम्म भित्री रस बाँकी रहन्छ, तबसम्म बाह्य उपकरणलाई चोट पुऱ्याउँदैमा केही हुँदैन । जननेन्द्रियरूपी उपकरण काट्दा वा आँखा फोड्दैमा वासना जाँदैन, केवल इन्द्रियको अभिव्यक्तिको माध्यम मात्र काटिन्छ, वासना त भन् तीव्र हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसरी कछुवाले आफ्ना अङ्गहरूलाई खुम्च्याएर आफैँभित्र समेट्दछ त्यसरी नै स्थितप्रज्ञ व्यक्तिले वासनारूपी जो भित्री इन्द्रियको रस छ त्यसलाई समेट्दछ । भित्रको रस नै नरहेपछि बाह्य इन्द्रिय उपकरण निर्वासनायुक्त व्यवहारका लागि मात्र रहन्छन् । त्यसबेला आँखाले जे अगाडि आउँछ त्यसलाई हेर्छ मात्र आफूले केही हेर्ने इच्छा गर्दैन । इन्द्रिय व्यवहारको माध्यम मात्र हुन्छ । आँखारूपी वासनाले भरिएको अवस्थामा माइत गएको आफ्नी पत्नीलाई भेट्न तुलसीदास ससुराली जानुभयो । राती जाने क्रममा बाटामा नदी तर्न खोज्दा बग्दै आएको लासलाई काठको मुढो ठानी त्यसैमा चढेर तर्नुभयो । पत्नीको कोठामा चढ्ने क्रममा पत्नीले आफ्नो मनसायलाई बुझेर डोरी खसालेकी होलिन् भन्ने सोचेर भुन्डिरहेको सर्पलाई समातेर पत्नीको कोठामा प्रवेश गर्नुभयो । यो अवस्था आँखा वासनाले ग्रस्त भएको अवस्था हो जहाँ आँखाले देख्ने कामभन्दा भित्रको वासनालाई पूरा गर्न सहयोग मात्र गर्छ । वासनाग्रस्त आँखा अन्धो हुन्छ, जे हेर्न चाहन्छ त्यही मात्र देख्छ ।

स्थितप्रज्ञले विषयहरूमा वासनालाई आरोपित गर्दैन केवल रसविहीन आँखाले हेर्ने काम मात्र गर्दछ । कृष्णको भनाइ अनुसार यो अन्तस् इन्द्रियलाई समेट्नु हो । बाह्य इन्द्रियलाई त मानिसले समेट्नु नै पर्दैन, त्यो त परमात्माको वरदान हो । भित्री इन्द्रिय समेटिएपछि बाह्य त स्वतः नियन्त्रित हुन्छ । जसरी कछुवाले बाह्य इन्द्रिय आफूमा नै समाहित गर्छ वा समेट्छ, त्यसैगरी मानिसले भित्री इन्द्रियलाई समेट्ने कुरा कृष्णले गर्नुभएको हो । राती आँखा बन्द भए पनि सपना देखिन्छ । आँखा फोडे पनि भित्रको रस कहिल्यै पनि मेटिँदैन । हाम्रो भित्री इन्द्रियका कारण बाह्य इन्द्रिय पनि प्रभावित हुन्छ । कामवासनाको सपना देख्नेबित्तिकै जननेन्द्रिय प्रभावित हुन्छ ।

बुद्ध एक दिन प्रवचन दिँदै हुनुहुन्थ्यो । अनायास एक जनालाई हेर्दै उहाँले तिमीले खुट्टा किन हल्लाएको भनी सोध्नुभयो । उसको खुट्टा अचानक बन्द भयो र उसले आफूलाई कुनै थाहा नभएको जवाफ फर्कायो तर बुद्धले भन्नुभयो- तिमीलाई थाहा हुने बित्तिकै यो हल्लिन बन्द हुन्छ । त्यसैले होसपूर्ण बन । भित्री इन्द्रियको अन्तरकम्पन बोध हुने बित्तिकै शान्त हुन्छ । भित्र कामवासना जागेर त्यो कामकेन्द्रमा गएर प्रभावित हुँदा केवल त्यसलाई बोधपूर्वक हेरिरह्यो भने त्यो तिरोहित वा शान्त हुन्छ, केही गर्ने पर्दैन । त्यस्तै क्रोध सुरु हुँदा पनि बाह्य इन्द्रियमा पुग्ने बेलामा त्यसलाई हेरी मात्र रह्यो केही गरेन भने त्यो आफैँ समेटिन्छ । भित्रका इन्द्रियहरू यति सडकुचनशील र संवेदनशील छन् कि तिनीहरूप्रति बोधपूर्वक होस् राख्ने बित्तिकै ती खुम्चिन र नियन्त्रित हुन थाल्छन् । यस्तो स्थितिलाई समाधिस्थ अवस्था भनिन्छ ।

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥५९॥

देहधारी जीवहरू इन्द्रियभोगबाट मुक्त भए पनि उनीहरूमा विषयप्रतिको वासना भने रहिरहन्छ, तर त्यसभन्दा उत्कृष्ट रस चाख्न पाए भने उनीहरूको विषयभोगप्रतिको अभिरुचि स्वतः समाप्त हुन्छ र उनीहरू दिव्य चेतनामा स्थिर रहन्छन् ॥

देहाभिमानी तपस्वी र देहाभिमानी भोगी दुवैको केन्द्र शरीर नै हो । यिनीहरू दुवै शरीरबाट सुख प्राप्त गर्न सकिन्छ, भन्ने ठान्दछन् । भोगी शरीरबाट विषयहरूसँग पुग्ने प्रयास गर्दछ भने त्यागी शरीरबाट विषयहरूसँग छुट्ने प्रयास गर्दछ । यी दुवैको आधार शरीर नै हो । देहाभिमानी भोगी जब स्वर्गको भोगबाट पनि अघाउँछ, तब शरीरलाई सताएर त्याग गर्छ अर्थात् ऊ शरीररूपी इन्द्रियहरूलाई मार्दछ । यस्तो व्यक्तिले विषयहरूलाई छोड्न सक्छ, तर रसबाट मुक्त हुँदैन । आँखा फोड्दा देखिने विषय त सकिन्छ, तर रस सकिँदैन । रस र विषयका बिचको पुल इन्द्रिय हो । त्यसैले त कृष्ण भन्नुहुन्छ- देहाभिमानी त्यागीको विषय त छुट्छ, तर रस सकिँदैन । त्यसभन्दा उत्कृष्ट रस चाख्न पाए विषयभोग प्रतिको अभिरुचि स्वतः समाप्त भएर उनीहरू दिव्य चेतनामा स्थिर हुन्छन् । वास्तविक रूपमा रस नै महत्त्वपूर्ण हो । ठुलो घरको अर्थभन्दा ठुलो घर बनाउने भित्री चाहनाको अर्थ हुन्छ । त्यसैले कृष्ण मनोवैज्ञानिक रूपमा देहाभिमानी तपस्वी केवल विषयबाट मात्र निवृत्त हुन्छ, ऊ रस-रागबाट निवृत्त हुँदैन भन्नुहुन्छ । देहाभिमानी व्यक्तिको चेष्टामा कमी हुँदैन केवल दिशामा मात्र गल्ती हुन्छ । सारा विषय बाहिरबाट छुट्छ, तर सारा रस भित्र बाँकी रहन्छ । यसबाट त विक्षिप्तता मात्र प्राप्त हुन्छ । समाधिस्थ व्यक्तिको भने विषय होइन रस नै छुट्छ । रसले विषय निर्माण गर्ने हुँदा जुन दिन रस छुट्छ, विषय केवल वस्तु मात्र रहन्छ । समाधिस्थ व्यक्ति रसलाई नै छोड्दछ र त्यसलाई छोड्दा विषयको त्याग स्वतः हुन्छ ।

कृष्णले नृत्य गर्दा, बाँसुरी बजाउँदा वा गोपिनीहरूसँग नृत्य गर्दा व्यक्तिहरूलाई उहाँ पनि हामी जस्तै हो कि भन्ने लाग्न सक्छ । तर जसको रस भित्रबाट नै हटेको छ, जसमा राग पनि निवृत्त भइसकेको छ उसलाई न केही त्याग्नु छ, न पक्रनु छ, न विषयहरूबाट निवृत्त हुनु नै छ । कृष्ण जसले वृन्दावनमा बाल्यावस्था गुजार्नुभयो, जहाँ गोपाल र गोपिनीहरूसँग समय बिताउनुभयो, लीला गर्नुभयो, त्यो वृन्दावनलाई छोडेपछि त्यहाँ फर्केर पनि आउनुभएन । वासनाग्रस्त चित्त भएको भए छोड्न सम्भव हुने थिएन । रसभित्र नभएको कृष्ण जस्तो व्यक्तिलाई मात्र यो लीला गर्न सम्भव छ । कृष्ण ठिक उल्टो हुनुहुन्छ, जो टाढा छ त्यसलाई होइन र जो नजिक छ त्यसलाई याद गर्नुहुन्छ । उहाँ जहाँ हुनुहुन्छ, पूर्ण रूपले हुनुहुन्छ । उहाँ रसरोग मुक्त हुनुहुन्छ । यस तथ्यलाई नबुझ्दा कृष्णका बारेमा अनेकन अड्कलबाजी र भ्रमहरू भएका छन् । कृष्णमा रागमुक्त चेतना पूर्ण रूपमा फलित छ ।

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥६०॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे कौन्तेय ! आसक्तिको नाश नभएको हुनाले इन्द्रियलाई नियन्त्रण गर्न प्रयत्नशील विवेकी पुरुषहरूको मनलाई पनि उत्तेजित इन्द्रियहरूले बलपूर्वक हरण गरिदिन्छन् ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६१॥

त्यसैले साधकले ती सबै इन्द्रियहरूलाई वशमा राखी समाहित चित्तवृत्तिका साथ मेरो परायण भएर ध्यानमा बस्नुपर्छ किनभने जुन पुरुषको इन्द्रिय वशमा हुन्छ उसैको बुद्धि स्थिर हुन्छ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- इन्द्रियहरूले मनुष्यलाई विषयहरूतिर खिच्छन् र साधकलाई पनि तल भारिदिन्छन् । इन्द्रियहरू स्वतन्त्र र शक्तिशाली छैनन् तर पनि मानिसहरूलाई तल भार्न सक्छन् । यी

इन्द्रियहरू यान्त्रिक प्रक्रियाका रूपमा काम गर्दछन् । हामीले जन्मेदेखि इन्द्रियहरूसँग बनाएको तादात्म्यका कारण हामी बदलिँदा पनि इन्द्रिय अनभिज्ञ नै रहने हुँदा पुरानै बानीअनुरूप चलि नै रहन्छन् । इन्द्रिय यन्त्र हो तर हामी आफू नै हौं भन्ने ठान्छौं । चुरोटको लत लागेको व्यक्तिले चुरोट नपिउने प्रतिज्ञा गर्छ तर इन्द्रियहरूलाई उसको प्रतिज्ञाको कुनै जानकारी हुँदैन । त्यसैले इन्द्रिय र पूरा शरीरले प्रत्येक आधा घण्टामा चुरोट माग्छ, लामो समयसम्मको बानी अचेतन मनमा पुगी भण्डारण भएको हुन्छ । चुरोट पिउँदैन भन्ने प्रतिज्ञा चेतन मनले लिए पनि अचेतन मनले पुरानो बानीलाई छोड्ने स्वीकृति दिँदैन । मन स्थिर नहुनाले चेतन र अचेतन मनको बिचमा डोलिरहन्छ । सङ्कल्पवान् हुन खोज्छ तर पुरानो लत छुटाउन कुनै सहयोग गर्दैन । यसै बिच हातले स्वतः बट्टाबाट चुरोट निकालिसक्छ र ओठमा राखेर सलाई कोर्दै मुखले चुरोट तान्न थाल्छ ।

यो इन्द्रियले नभई व्यक्तिले नै इन्द्रियहरूलाई दिएको बल, अभ्यास, संस्कार एवम् बानी र सर्त (Conditioning) हरूले उसलाई गिराउँछन् । मनुष्यको इन्द्रिय उसको संस्कार हो र निर्णय गर्दा हामीले इन्द्रियको बललाई विचार नै गर्दैनौं र पराजयको सामना गर्छौं किनभने संस्कारले हामीलाई विवश गराउँछ । इन्द्रियलाई जुन संस्कार वा आदत हामीले दिएका छौं, त्यसलाई असंस्कार गर्नुपर्छ र असंस्कारित इन्द्रिय मात्र सहयोगी हुन्छ । ज्ञानी पुरुष हस्तक्षेप नगरी स्वभाव र पुराना कुराहरूलाई साक्षीभावमा हेरिरहन्छ । बुद्धलाई एक व्यक्तिले गाली गर्‍यो, तर उहाँ केही नबोली चुपचाप हिँडिरहनुभयो । उहाँलाई किन केही नबोली हिँड्नुहुन्छ भनी सोध्दा उहाँले कुनै जन्ममा आफूले गरेको गालीको उत्तर अहिले उसले दिएकोले हिसाब बराबर भयो भनेर जवाफ दिनुभयो । अकारण कुनै घटना नघट्ने हुनाले ज्ञानी पुरुष इन्द्रियको यो हमलालाई अतीतको हमला ठानेर शान्त भावले भैल्छन् र परमात्मामा आफ्नो बोझ छोड्दछ । इन्द्रियसँग एकलै लड्नुभन्दा परमात्मामा आफ्नो बानी विसर्जन गरेर ज्ञानी पुरुष उसैको सहायता खोज्दछ । खराब लतलाई छुटाउन आफ्नो एकलो प्रयासबाट केही हुन सक्दैन, परमात्मा तिम्रो सट्टामा भनी प्रार्थना गर्दा उसको ऊर्जा यति विशाल हुन्छ कि हजारौं जन्मको बानी, संस्कार र अहङ्कार पनि समाप्त हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- संयमको त्यो यात्रामा निस्केको व्यक्तिले सम्पूर्ण कुरा समर्पण गरेर प्रभुमाथि नै छोडिदिन्छ । यस्तो असहाय अवस्थामा परमात्मा उसको सहारा बन्छ । अहङ्कारीलाई इन्द्रियले तल भाँछ तर विनम्र र परमात्मामा समर्पित व्यक्तिलाई इन्द्रियले गिराउन सक्दैन । यस्तो संयमी व्यक्ति रस, इन्द्रियको दबाव, अतीतको संस्कारको प्रभाव, बानीहरू र यान्त्रिकताबाट समेत मुक्त हुन्छ र स्थितप्रज्ञ हुने अवस्थालाई प्राप्त गर्छ ।

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥६२॥

इन्द्रियका विषयहरूको चिन्तन गर्दागर्दै त्यसप्रति आसक्ति बढ्छ, त्यो आसक्तिबाट काम उत्पन्न हुन्छ र कामबाट क्रोध उत्पन्न हुन्छ ॥

क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥६३॥

क्रोधबाट पूर्ण मोह उत्पन्न हुन्छ, पूर्ण मोहबाट स्मरण शक्ति भ्रमित हुन्छ, स्मरण शक्ति भ्रमित भएपछि बुद्धिको नाश र बुद्धिभ्रष्ट भएपछि अधःपतन हुन्छ ॥

मनुष्यको मन उर्ध्वगमन एवम् अधोगमनतिर पनि जान सक्छ । कृष्ण मनुष्यको मनको कसरी अधोगमन हुन्छ र कसरी ऊ एक-एक कदम चालेर पतनतिर जान्छ भन्ने विज्ञानका बारेमा बताउँदै

हुनुहुन्छ । प्रारब्ध सूक्ष्म हुन्छ र अन्त्य स्थूल हुन्छ । मनमा उठेका लहरहरूले उसको पूरा व्यक्तित्वलाई प्रभावित गर्छन् एवम् यसलाई जान्ने व्यक्ति मात्र यसबाट पार पनि हुन सक्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- विषयको चिन्तनबाट त्यसप्रति आसक्ति बढ्छ, यो आसक्तिबाट काम उत्पन्न हुन्छ र कामबाट क्रोध उत्पन्न हुन्छ । मनले पतनतर्फको यात्रा सुरु गर्छ । वासनाको विचार, भोगको कामना मनको पहिलो लहर हो । कामको विचारबाट स्त्रीसँगको भोगको कामना उत्पन्न हुन्छ । एउटी सुन्दरीलाई पुरुषले हेर्‍यो भने मात्र पनि उसभित्र चाहना वा वासनाको सृजना हुन्छ । हेर्ने बित्तिकै उसलाई पाउने चाहना पनि उठ्छ, हेर्नमा केवल बाह्य इन्द्रियहरूले मात्र भाग लिन्छन् तर यदि चाहना भयो भने मनको चक्र सुरु हुन्छ । मनले सुन्दर छ भनेर मात्र भन्यो भने पनि भित्रबाट चाहना सुरु हुन्छ । वस्तु आफैँमा सुन्दर या विरूप हुँदैन, सुन्दर भन्ने बित्तिकै व्यक्तिको चुनाव र व्याख्या सुरु हुन्छ र ऊ सुन्दरतामा सम्मिलित हुन्छ । कुनै एक पूर्णिमाको रात्रिमा बुद्ध वृक्षको तल बसिरहनुभएको थियो । गाउँका केही युवकहरूले एउटी वेश्यालाई ल्याएर उसलाई नग्न बनाए । युवकहरूको नशाको बेहोसीको अवस्थामा ती युवती भागिन् । युवतीलाई खोज्दै जब ती युवकहरू बुद्ध समीप आएर तपाईंले एउटी नग्न स्त्री यताबाट गएको देख्नुभयो भनेर सोधे तब बुद्धले जवाफ दिनुभयो- कोही यहाँबाट पक्कै गएको छ तर त्यो स्त्री वा पुरुष भन्न सकिदैन किनभने मेरो छनोट अब शेष छैन ।

जब मनले विषयमा आफ्नो यात्रा सुरु गर्छ, तब सूक्ष्म रूपमा सुन्दर-विरूप भनेर चुनाव गर्छ । त्यस अवस्थामा केवल बिउको रूपमा चाहनाले भित्र आफ्नो स्थान बनाउँछ । यही बीज बढेर वासनाको प्रगाढ रूप लियो भने वासनाबाट छुट्न गाह्रो हुन्छ । यो बीजरूपी वासना जड भई फैलिएर यसले अचेतन मनमा पनि जग हाल्दछ, त्यहीँबाट तथ्यमा प्रवेश गर्ने यात्रा सुरु हुन्छ । बुद्धले युवकलाई भन्नुभयो- स्त्री वा पुरुष के थियो थाहा भएन किनभने मेरो चुनाव र व्याख्या गर्ने भित्रको तत्त्व नै समाप्त भइसक्यो । व्याख्या गर्दा आफ्नातर्फबाट केही जोड्न जहाँ सुरु हुन्छ, त्यहीँबाट चिन्तनको सुरुवात हुन्छ । यदि स्त्री सुन्दरी छिन् भने भित्रबाट चाहना प्रारम्भ हुन्छ र चाहना पलाउने बित्तिकै भोगको आकाङ्क्षा त्यही चाहनाबाट नै सुरु हुन्छ । जगत्मा तथ्य छ, त्यहाँ कल्पना र व्याख्या छैन । कल्पना र व्याख्या मनुष्यले बनाउँछन् । चाहनाबाट भोगको कामना उत्पन्न हुन्छ अनि वासना चिन्तन बन्छ र व्यक्ति त्यसमा आसक्त हुन्छ । त्यो आसक्तिबाट काम जन्मिन्छ, कामबाट क्रोधको उत्पत्ति हुन्छ । जो कामी हुँदैन त्यो क्रोधी पनि हुँदैन । क्रोध कामकै एक चरण हो । काममा बाधा पुग्यो भने क्रोध उत्पन्न हुन्छ ।

कृष्णले स्थितप्रज्ञलाई क्रोध हुँदैन भन्नुभएको छ किनभने स्थितप्रज्ञ निष्काम कर्म गर्दछ; त्यसैले ऊ कामी हुँदैन । कामसँग क्रोध स्वतः छायाजस्तै भएर भित्र आउँछ । चित्तमा क्रोध छ भने भित्र खोज्दा काम पनि छ भन्ने थाहा हुन्छ । बाधित काम नै क्रोध हो । यो विशाल जगत्का अरबौं व्यक्तिहरूको कामना एकअर्कासँग जुभ्दछ । म जे चाहन्छु, सात अर्ब मानिसहरू पनि त्यही चाहन्छन् र फेरि अदृश्य परमात्मा, जीवजन्तु, देवी-देवताहरू, वृक्षहरू तथा आकाश एवम् अनन्तमा अनेकौं चिजहरूका चाहना जुधेका हुन्छन् । अनन्त चाहनाहरूले एक-अर्कालाई काटिरहेका छन् । यस्तो व्यवहारले अन्ततः क्रोध उत्पन्न गर्छ । ऊर्जा शक्तिको बहिर्गमनका लागि कामको द्वारमा अवरोध पैदा हुँदा उद्विग्न हुनु क्रोध हो । त्यो ऊर्जाले कामको मार्ग नपाउँदा विक्षिप्त भएर क्रोध उत्पन्न हुन्छ । जब क्रोध बढ्छ तब त्यसरी नै मोह पनि बढ्छ । हामीले चाहेको कुरा पाउन सकेनौं भने त्यसप्रति हाम्रो मोह अझ प्रगाढ हुन्छ । जे प्राप्त हुन्छ त्यसप्रति मोह हुँदैन र जे पाइँदैन त्यसप्रति मोह हुन्छ । क्रोधले मोहलाई जन्माउँछ ।

इरानी शासक नादिर साह (Nadar Shah) एउटी स्त्री प्रति लोलुप थिए तर ती स्त्री नादिर साहका एक सेवकसँग प्रेम गर्थिन् । यो कुरा थाहा पाएपछि नादिर साह दुवै जनालाई नयाँ प्रकारको सजाय दिन चाहन्थे जसका लागि उनले आफ्ना मन्त्रीहरूसँग सुझाव मागे । एक जना अनुभवी मन्त्रीले दुवैलाई नग्न

बनाई एक-अर्कासँग जोडेर जन्जीरले बाँधिदिए । दुवै प्रेमीहरू यसरी १५ दिनसम्म बाँधि एकै अवस्थामा रहे । शरीरबाट निस्केको मलमूत्र एवम् दुर्गन्धले छटपटाहट पैदा भयो । ती करिब करिब पागल जस्तै भए । जेलमुक्त भएपछि एक-अर्कासँग कहिल्यै सम्बन्ध नगाँस्ने प्रतिज्ञा गरी उनीहरू भागे । उनीहरूमा मोह नै पैदा हुन सकेन । मोह जे पाइँदैन त्यसमा जन्मिन्छ, जो सजिलैसँग पाइन्छ त्यसमा मोह हुँदैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- क्रोधबाट मोह पैदा हुन्छ किनभने जे नपाइने हुन्छ त्यसलाई भन् पाउने आकाङ्क्षा तीव्र हुन्छ र पाउने पागलपन जाग्रह । नपाउने भएपछि मन अझ पाउनका लागि विक्षिप्त हुन्छ र यदि पाइहाल्यो भने मोह नष्ट हुन्छ । नपाउँदा मात्र मोह पैदा हुन्छ ।

पहिले संयुक्त परिवारमा स्त्रीसँगको आकर्षण गहिरो थियो र मोह जीवनभर चल्दथ्यो किनभने श्रीमतीसँग भेट हुन पनि गाह्रो थियो । पत्नी घुम्टीमा हुन्थिन् र संयुक्त परिवारका कारण उनीहरूको मुस्किलले मात्र भेट हुन्थ्यो । बिस्तारै स्त्रीहरू घुम्टीबाट बाहिर आए, उनीहरूका लागि स्वतन्त्रता प्राप्त भएको राम्रो भयो तर स्त्रीप्रतिको मोह क्षीण हुँदै गयो । स्त्रीहरू आज अनाकर्षक भएका छन् । युरोप, अमेरिकातिर स्त्री प्रायः नग्न हुँदा उनीहरू अनाकर्षक भएका हुन् । त्यसैले त पुरुष पनि वास्ता गर्दैनन् तर पुरुषहरू बुर्कामा छोपिएका स्त्रीहरू भेटिए भने उत्सुकतापूर्वक हेर्छन् । घुम्टीले ढाकिनुमा बाधा छ, जहाँ बाधा हुन्छ त्यहाँ मोह हुन्छ । स्त्री-पुरुषको सम्बन्ध काम-वासनाको भन्दा सामाजिक, सांस्कृतिक महत्त्वले भरिपूर्ण हुन्छ । आजका स्त्री र पुरुषको सम्बन्ध आकर्षक बनाउन नग्नताबाट शरीर ढाक्ने वस्त्रमा स्त्रीहरू आउनुपर्ने हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- क्रोधले मोह पैदा गर्छ किनभने जहाँ बाधा छ त्यहाँ आकर्षण उत्पन्न हुन्छ र जहाँ बाधा हुँदैन त्यहाँ अनाकर्षण पैदा हुन्छ । यो त अहिलेका मनोवैज्ञानिकहरूको भनाइको ठिक विपरीत छ । पहिले स्त्री-पुरुषको एक-अर्काप्रति आकर्षण यति धेरै थियो कि सात जन्मसम्म पनि उही पति-पत्नीको कामना गरिन्थ्यो । सम्बन्धविच्छेद त असम्भव नै थियो किनभने त्यहाँ बाधा पनि धेरै हुन्थ्यो ।

काममा बाधा भएमा क्रोध पैदा हुन्छ र क्रोध बढेमा मोह पैदा हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जहाँ मोह पैदा हुन्छ, त्यहाँ स्मृति भ्रष्ट हुन्छ । स्मृति काम र क्रोधले भ्रष्ट हुँदैन किनभने क्रोध त बाधा हट्यो भने हराउँछ । मोह त क्रोधभन्दा पनि सबल हुन्छ । क्रोधले पागल गराउँछ भने मोहले त अन्धो गराउँछ । मोह पाउने कुराका पछाडि पागल भएर दौडिन्छ । जब मोहले अन्धो बनाउँछ, तब स्मृति नष्ट हुन्छ । मोह चित्तको त्यो अवस्था हो जहाँबाट त्यो पानी तताउँदा बाफ बने जस्तै बन्न थाल्छ । क्रोधको तहसम्म पानी तातो भएजस्तो हुन्छ, जसलाई चिसो पनि बनाउन सकिन्छ तर मोहमा भएपछि पानी बाफ भएर उड्न थाल्छ र मनको नयाँ अवस्था प्रारम्भ हुन्छ । क्रोधबाट फिर्ता हुन सकिन्छ तर मोहबाट फिर्ता हुन सकिन्न । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- मोहले स्मृतिभ्रष्ट हुन्छ किनभने चित्त बाफ भइसकेपछि फिर्ता हुन गाह्रो हुन्छ ।

हाम्रो मनमा मोहको जे काम हो, त्यो स्मृतिको ठिक विपरीत काम हुन्छ । स्मृति तथ्यगत हुन्छ । स्मृतिको अर्थ जे जान्यो त्यसलाई सम्झनामा राख्नु हो । स्मृतिमा हाम्रो केही जोड हुँदैन तर मोहले तथ्यमा होइन जे चाहन्छ त्यो पनि थपेर योजना गर्छ । मोह स्वप्ननिर्माता हो । त्यसैले मोह भएकोलाई तथ्यभन्दा कल्पनाको संसारमा तैरिन आनन्द आउँछ र ऊ स्वाभाविक निद्रामा हिँडे जस्तो हुन्छ । प्रेम त्यहाँ हुन्छ, जहाँ मोह हुँदैन किनभने मोहले माग गर्छ र प्रेमले दिन्छ । प्रेम त्यही चित्तमा उपलब्ध हुन्छ जहाँ कुनै कामना एवम् वासना हुँदैन । प्रेमले स्मृतिलाई पुष्ट गर्छ, भने मोहले स्मृतिलाई भ्रष्ट गर्छ । मोहले स्मृतिलाई नष्ट गर्छ किनभने स्मृति अब तथ्यलाई त्यही रूपमा प्रस्तुत गर्न सक्दैन । मोहले तथ्यमा धेरै काल्पनिक कुरालाई प्रक्षेपण गर्छ । धनका सम्बन्धमा धनपिपासुले जे देख्छ त्यो धनमा हुँदैन, त्यो त मोहले थप परियोजना बनाएको मात्र हो । साथै मोहले आफ्नो तरिकाले धनका बारेमा थप धारणाहरू प्रक्षेपण

गरेको हुन्छ । धनलाई मोह भएका व्यक्तिले त्यसमा आत्मा नै भएको जस्तो गरेर समात्छन् । उसले धनभन्दा सर्वश्रेष्ठ र प्रिय वस्तु नै देख्दैन ।

एक जना धनाढ्यका गाउँमा अनिकाल पन्यो र गाउँलेहरू उससँग सहयोगको रूपमा धन माग्न गए । धन दिँदा त आफ्नो प्राण नै नरहने हुँदा धनाढ्यले धन नमाग्न आग्रह गर्‍यो । केही समयपछि उसकी पत्नी बिरामी परिन् । उसले पत्नीको औषधोपचारमा कुनै खर्च गरेन किनभने पत्नी त अर्को पाउन सकिन्छ तर धन कसरी पाइन्छ भन्ने सोच्यो । उपचार नगरेकाले पत्नीको मृत्यु भयो । केही समयपछि ऊ आफै पनि बिरामी भयो, गाउँलेहरूले उसलाई आफ्नो उपचार गर्न आग्रह गरे तर उसले धन खर्च गरेर बाँच्नुभन्दा त मर्नु नै बेस भन्यो । मृत्यु सन्निकट आएपछि उसले आफ्ना सबै मूल्यवान् सम्पत्ति सुन, चाँदी, हीरा, मोती आदि एउटा बोरामा राखी नदीमा गयो र सबैभन्दा कम मूल्यमा तारिदिने माभीको खोजी गर्न थाल्यो । मोलमोलाइ गर्ने क्रममा एक सिक्कामा नदी तारिदिन एक माभी तयार भए । नदीको बिचमा पुगेपछि उसले माभीलाई मर्न लागेको मानिसको अन्तिम इच्छा पूरा गरिदिन आग्रह गर्‍यो । यदि माभीले एक सिक्का नलिईकन नदी तारिदिएमा आफूले आरामसँग प्राण त्याग्ने बतायो । गरिब माभीले उसको अन्तिम इच्छा पूरा गरिदियो ।

मोहग्रस्त व्यक्तिको अवस्था ठिक यस्तै हुन्छ । उसको सहज विवेक हराएर ऊ विक्षिप्त हुन्छ । मानिस धन, पद, वासनाको मोहमा यति विक्षिप्त हुन्छ कि उसको विवेक नै समाप्त हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जहाँ स्मृति नष्ट हुन्छ त्यहाँ बुद्धि पनि नष्ट हुन्छ । स्मृति बुद्धिको केवल सङ्ग्रहालय हो । बुद्धिले जानेका कुराहरू स्मृतिमा जम्मा हुन्छन् । स्मृतिको अर्थ अतीत हो र पहिले अतीतरूपी स्मृति नष्ट हुन्छ अनि भविष्य पनि नष्ट हुन्छ । बुद्धिको अर्थ Intelligence हो Intellect होइन । भाषाकोशमा दुवैको अर्थ एउटै छ । वास्तविक बनिसकेको बुद्धि Intellect हो भने नबनिसकेको शुद्ध बुद्धि Intelligence हो । बुद्धिमानी त स्मृतिसँगै विकृत भइसक्छ । जानिसकिएको कुरा बुद्धि हो जो स्मृतिसँग नै विकृत भइसकेको हुन्छ तर जे जान्ने शक्ति छ त्यो बुद्धि (Intelligence) हो । स्मृति विकृत भएपछि अव्यक्तमा रहेको बुद्धि पनि भ्रष्ट हुन थाल्छ र भित्र लुकेको प्रज्ञा पनि डामाडोल हुन थाल्छ । यो अन्तिम पतन हो । बुद्धि जसमा अनन्त सम्भावनामा लुकेको छ त्यो पनि नाश भएपछि सबै कुरा समाप्त हुन्छ अनि व्यक्ति पूर्ण रूपमा आफूलाई समाप्त पार्ने गरी दीनतामा पुगेर दरिद्रता प्राप्त गर्दछ ।

**रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥६४॥**

राग र द्वेषबाट मुक्त भएको र आफ्ना इन्द्रियहरूलाई विषयहरूबाट नियन्त्रण गर्न सक्ने क्षमता भएको अन्तस्करण इन्द्रियद्वारा विषयमा विचरण गर्दै अन्तस्करणको प्रसन्नता प्राप्त गर्छ ॥

साधारणतया हामी सोच्दछौं, चित्तमा विक्षेप र विह्वलता नभएपछि अन्तस्करण शुद्ध हुन्छ तर कृष्ण भन्नुहुन्छ- अन्तस्करण शुद्ध भएमा चित्तको सबै विक्षेप समाप्त हुन्छ । जो व्यक्ति अशान्त छ, त्यसले शान्ति प्राप्त गर्ने प्रयास गरेमा अशान्ति भन् बढेर जान्छ । शान्त हुन नसकेको स्थितिले पीडा दिन्छ । यस सन्दर्भमा साङ्ख्यले अन्तस्करण सदैव शुद्ध हुन्छ, त्यसलाई शुद्ध गर्नेपदैन भनेको छ । जसलाई अन्तस्करणका बारेमा थाहा छैन त्यसले मात्र अन्तस्करण शुद्ध गर्ने प्रयत्न गर्छ । जो शुद्ध नै छ त्यसलाई थप शुद्ध गर्न सकिन्न । अन्तस्करणलाई शुद्ध नमान्ने व्यक्ति जसले यसलाई जानेकै छैन उसको शुद्ध गर्ने प्रयास असफल मात्र हुन्छ । अन्तस्करणलाई शुद्ध गर्ने प्रयास अँध्यारो कोठामा तरवार लिएर अन्धकारलाई काटेर हटाउन खोज्नु जस्तै हो । जसले शुद्ध गर्नुपर्ने हो त्यही नै अशुद्ध छ भने शुद्ध हुन सक्दैन । अन्तस्करण सदैव शुद्ध हुन्छ, यही सत्य हो । अन्तस्करणको अर्थ अन्तश्चेतन होइन । गीताका बारेमा

टिप्पणी गर्नेहरूले र शब्दकोशमा समेत अन्तस्करणको अर्थ अन्तश्चेतन (Conscience) गरेका छन् जो भ्रान्ति हो ।

चोरी गर्न खोज्दा भित्रबाट चोरी गर्नु गलत एवम् पाप हो भन्ने भाव आयो भने यो अन्तस्करणको आवाज होइन, यो त समाजले बनाएको धारणा मात्र हो । यदि चोरहरूको समाज भएमा भित्र मनबाट चोरी नराम्रो हो भन्ने भाव आउँदैन । भारतमा जाटहरूको समाजमा जबसम्म युवाले दुई चारवटा चोरी गर्दैन, तबसम्म ऊ विवाहका लागि योग्य नै हुँदैन । अन्तस्करण त उनीहरूसँग पनि हुन्छ, तर त्यहाँ समाजले चोरी गलत हो भन्ने धारणा राखेको हुँदैन । त्यसैले उनीहरूलाई चोरी गलत हो भन्ने लाग्दैन । उनीहरूलाई चोरी गलतकार्य वा खराब हो भन्ने धारणा केटाकेटी बेलादेखि नै हाल्ने प्रयास नगरिएका कारण उनीहरूका लागि चोरी, डकैती, गलत कार्य होइनन् । हिन्दूले आफ्नै काकाकी छोरीसँग वैवाहिक सम्बन्ध कायम राख्न मिल्दैन तर मुसलमानले काका-मामाका छोराछोरीसँग विवाह गर्छन् । यो अन्तस्करणको भेद नभई सामाजिक मान्यता र रीतिस्थितिको भेद मात्र हो । समाजले एउटा मान्यता बनाएको छ र सोही अनुसार भित्र पनि त्यस्तै मान्यताको एउटा अदालत जस्तै व्यवस्थापन छ । यो अन्तश्चेतन हो । अन्तस्करणको अर्थ अन्तरतम उपकरण अर्थात् भित्रको यात्रामा जान सकिने अन्तिम अवस्था नै अन्तस्करण हो तर यो आत्मा होइन । अन्तस्करण आत्माको निकटतम उपकरण हो जसका माध्यमले हामी बाहिरबाट जोडिन्छौं । यसको ऐनामा आत्मा प्रतिफलित हुन्छ । अन्तस्करणपछि भित्र आत्मा र परमात्मा मात्र बाँकी रहन्छ । आत्माको यति निकटतम रहेको कुरा अशुद्ध हुनै सक्दैन । अन्तश्चेतना सामाजिक व्यवस्था हो, यो अन्तस्करण होइन । धर्म, संस्कृति र समाज भिन्न भिन्न हुन सक्छन् तर अन्तस्करण एउटै हुन्छ । यो बाहिरी जगत्सँग भित्र जोड्ने माध्यम हो । त्यसैले हामी जसलाई अन्तस्करण मानिरहेका छौं त्यो अन्तश्चेतना हो ।

आत्मा शरीरमा पुग्दा पुग्दै अशुद्ध हुन सक्छ किनभने यो निकै पर छ । आत्माबाट अन्तस्करण सबैभन्दा निकट छ जो अशुद्ध हुनै सक्दैन, अतः यो शुद्ध छ । शरीरका निकट इन्द्रियहरू छन् । त्यसपछि क्रमशः अन्तस् इन्द्रिय, स्मृति, प्रयोगित बुद्धि, अप्रयोगित बुद्धि, अन्तस्करण, आत्मा अनि परमात्मा हुन्छ । यसरी हामीले बुझ्यौं भने पनि साङ्ख्यमा भनिए जस्तै अन्तस्करण शुद्ध छ भन्ने बुझ्न सकिन्छ । साङ्ख्यले भन्छ- दृश्य र द्रष्टा दुई चिज हुन् । जे देखिन्छ त्यो हामीभन्दा भिन्न हो किनभने हामी हेर्नेवाला द्रष्टा हौं । जसरी एउटा व्यक्तिले बगैँचा नदेखिँदा पनि हावाको झड्कामा सुगन्धको अनुभव गर्छ र जब ऊ बगैँचा नजिक पुग्छ तब हरियाली, फूल, सुगन्धका साथै अन्त्यमा शान्तिको अनुभव गर्छ । यस्तै प्रकारले भित्रको अन्तरयात्रा गरेमा अन्तस्करणको पनि अनुभव गर्न सकिन्छ ।

हामीभित्रको यात्रा गर्दा अन्तस् इन्द्रिय अनि विचारहरूको जालो, प्रयोगित बुद्धि, अप्रयोगित बुद्धिको प्रकाश आदिलाई क्रमशः हेर्दा हेर्दा यो त दृश्य हो र जुन कुरा म देखिरहेको छु त्यो म कसरी हुन सक्छु भनेर छोड्दै यात्रा गरिरह्यौं भने प्रकाशित चिजको निकटतामा एउटा अलौकिक शुद्धि आत्माको ठिक निकट अन्तस्करणलाई अनुभव गर्न सकिन्छ । त्यसलाई पनि शुद्धतम मात्र मानेर छोडेमा प्रकाशरूपी आत्माको दर्शन पाइन्छ, जो द्रष्टा हो । यो आत्माको दर्शनमा अनन्त प्रकाश मात्र शेष रहन्छ । यसरी अन्तस्करणको अनुभवका लागि अन्तरयात्रा गरेमा अन्तस्करण शुद्ध रहेको अनुभूति गर्न सकिन्छ । हामीलाई बाहिर शरीररूपी फोहरको मात्र जानकारी हुँदा शुद्धिलाई बुझ्न सकेका छैनौं । त्यसैले साङ्ख्य भन्छ- भित्रको यात्रा गरेपछि अन्तस्करण शुद्ध छ भन्ने थाहा हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जब अन्तस्करणको शुद्धिलाई जानिन्छ, त्यसै समय चित्तका सम्पूर्ण विक्षेप तत्काल समाप्त हुन्छन् । एउटा व्यक्तिले गहिरो खाडलबाट आकाशतिर हेरेमा आकाशका बादल र अन्धकारलाई मात्र देख्छ, आकाश देख्न सक्दैन तर एउटा पहाडको टुप्पामा रहेको व्यक्तिले आकाश हेर्दा बादल तल

रहेको र आकाश स्वच्छ रहेको देख्दछ । हवाई जहाजबाट यात्रा गर्दा बादल, कुहिरो, हुस्सु तल र हामी माथि हुन्छौं । मनका विक्षेप, विकारहरू त्यही बादलको आवरण वा कुहिरो वा हुस्सु जस्तै हुन् । यी बादलहरूले हाम्रो चित्तमा विक्षेप पैदा गर्छन् किनभने हामी तल खाडलमा बाँचिरहेका छौं । कृष्ण अन्तस्करणको खोजमा हिँड्न भन्नुहुन्छ जहाँ चित्त बादलभन्दा माथि हुन्छ र अन्तस्करण शुद्ध भएको हुनाले सबै कुराहरू स्वच्छ र विकाररहित हुन्छ । अन्तस्करणसम्म पुग्ने व्यक्तिले शिखरको यात्रा गर्दछ जहाँ सूर्यबाट प्रसारित प्रकाशसँग साक्षात्कार गर्न सक्छ । यो केवल यात्रा हो र शुद्धि प्राप्त गर्नु फल हो ।

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥६५॥

ईश्वरको कृपा प्राप्त गरी त्यसैमा सन्तुष्ट रहने र अन्तस्करण प्रसन्न भएका व्यक्तिका सबै प्रकारका दुख-कष्ट नाश हुन्छन् र त्यस्ता प्रसन्न चित्त भएका व्यक्तिको बुद्धि शीघ्र स्थिर हुन्छ ॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥६६॥

ईश्वरमा एकाग्रता नभएका अर्थात् इन्द्रिय र मनलाई जित्न नसकेका व्यक्तिहरूको बुद्धि न दिव्य र न निश्चयात्मक हुन सक्छ न त मन नै स्थिर हुन्छ । यस्तो अयुक्त मनुष्यको अन्तस्करणमा भावना नै हुँदैन । यस्तो भावना नभएका र अस्थिर मन भएका व्यक्तिहरूले शान्ति प्राप्त गर्दैनन् र शान्तिविना सुख असम्भव छ ॥

ईश्वरको कृपा प्राप्त गरी त्यसैमा सन्तुष्ट रहने व्यक्तिका लागि संसारका सबै प्रकारका दुख-कष्ट नाश हुन्छन् । यस प्रकारको तृप्त चेतनामा रहने व्यक्तिको बुद्धि शीघ्र स्थिर हुन्छ । जो व्यक्ति कृष्ण भावनामा रहेर भगवान्सँग जोडिएको हुँदैन र जसको ईश्वरमा एकाग्रता हुँदैन त्यो व्यक्तिको न बुद्धि नै दिव्य हुन सक्छ न मन नै स्थिर हुन सक्छ । अस्थिर मन भएका व्यक्तिले शान्ति प्राप्त गर्न सम्भव छैन र शान्तिविना सुख असम्भव छ । तसर्थ कृष्ण भन्नुहुन्छ- युक्त पुरुषलाई शान्ति प्राप्त हुन्छ र अयुक्त पुरुषलाई शान्ति प्राप्त हुँदैन । अयुक्त पुरुषको अन्तस्करणमा भावना र शान्ति हुँदैन । शान्तिविना सुख प्राप्त हुन सक्तैन । अयुक्त भन्नाले आफूबाट अलग, आफ्नो हुनबाट टाढा एवम् जो आफूसँग टुटेको छ भन्ने बुझिन्छ । आफूसँग व्यक्ति टुट्न सक्दैन किनभने आफूसँग टुटेर व्यक्ति दुईमा बाँडिन्छ र आफूसँग जोडिन पनि सकिन्न किनभने आफूसँग कसरी जोडिने जो टुटेकै छैन । म आफैंबाट टुटें, अलग भएँ भन्नु केवल एउटा भ्रमपूर्ण विचार मात्र हो । व्यक्तिले केवल यस्तो सोच्न मात्र सक्छ र व्यक्ति युक्त र अयुक्त हुन सक्दैन, केवल यो एउटा विचार मात्र हो । यो त केवल सपनामा एउटै व्यक्ति दुई ठाउँमा पुगे जस्तो हो जो उठेपछि केवल भ्रान्ति मात्र लाग्छ । यो युक्त र अयुक्त सपनाको भाव मात्र हो । युक्त पुरुष त्यो हो जो भ्रान्ति र सपनामा नभई जागिसकेको अवस्थामा अर्थात् जागरणमा हुन्छ साथै उसलाई आफूबाट कहिल्यै अलग नभएको बोध पनि हुन्छ । अयुक्त पुरुषमा भावना हुँदैन; त्यसैले हामीमा भएको भावना कृष्ण भावना होइन । पति-पत्नी, छोरा-छोरी वा बाबु-आमा मर्दा हुने चिच्याहट वा रुवाई भावना होइन त्यो त संवेदना मात्र हो । यी सबै आफ्ना होइनन् र पराईका छोराछोरी हुन् भन्ने थाहा हुने बित्तिकै रुवाई बन्द हुन्छ किनभने यो व्यर्थ भावना हो ।

लियो टाल्स्टायले (Leo-Tolstoy) एउटा कथा लेखेका छन्- एकजना जमिनदारका छोरा र बाबुका बिचको सम्बन्ध बिग्रिएपछि छोरोले घर छोड्यो । बाबु वृद्ध हुँदै गएकाले छोरोलाई फर्किएर आउन भन्यो । छोरोले अमुक मितिमा रेलबाट घर आउने सन्देश पठायो । पठाएको समयभन्दा दुई घण्टा अघि नै छोरो आइसकेको थियो । त्यहाँ बस्नका लागि एउटा मात्र धर्मशाला थियो र धर्मशालामा कुनै कोठा खाली

थिएन । धर्मशालाका व्यवस्थापकले एक जना गरिब केटो केही क्षण अघि आएर कोठाभित्र बसेको बेहोरा जमिनदारलाई बताए । जमिनदारले उसलाई कोठाबाट निकाल्न र आफूलाई त्यहाँ बस्ने व्यवस्था मिलाइदिन आदेश दिए । व्यवस्थापकले आदेश शिरोपर गरे । रातभरि हिउँ पयो र कपडाको अभावमा लुगलुग काम्दै केटाले भित्र अलिकति छेउमा बस्न दिन याचना गर्‍यो । तर जमिनदारले आफ्नो निद्रा भङ्ग गरिदिने केटालाई सडकमा फ्याँक्न लगाए । कठ्याङ्ग्रिएर केटाको मृत्यु भयो । उसको खल्लीबाट कागज निकालेर हेर्दा त्यो युवक अरू कोही नभएर जमिनदारकै छोरो भएको प्रमाणित भयो । त्यसपछि जमिनदारले रुँदै छोराको लासलाई लुगा फेराएर कोठामा ल्याए । जीवित व्यक्तिको याचनालाई लत्याउँदै सडकमा फ्याँक्न लगाउने र आफ्नो छोरा भन्ने बित्तिकै कोठामा ल्याउने काम भयो । हाम्रो भावना पनि ठिक यस्तै हुन्छ ।

लियो टाल्स्टायले यो कथा मेरो आत्मकथा पनि हो भनेका छन् । उनले आफ्नी आमालाई निकै भावनाशील महिला ठान्दथे किनभने उनी रङ्गमञ्चमा नाटक हेर्दा रोएर चार पाँचवटा रुमाल भिजाउँथिन् । उनी राजपरिवारकी सदस्य भएकाले उनलाई छवटा घोडाको बग्गी रङ्गमञ्चका अगाडि तयारी अवस्थामा उभिनुपर्थ्यो । त्यहाँ असाध्य हिउँ पर्ने हुनाले एक दुई जना सवारी चलाउने व्यक्तिको बाहिर हिउँमा कुर्दाकुर्दै मृत्यु हुन्थ्यो र उनीहरूलाई फ्याँकेर अर्को चालकको तयारी गरी बग्गी चलाइन्थ्यो । उनी रङ्गमञ्चमा आउने पात्रहरूको अभिनय सम्भरेर रोइरहन्थिन् । यो भावना नभई भावनाको धोका हो । भावना त भित्रको सहज भाव हो । एउटा गरिबलाई कोठाबाट निष्काशन गरी सडकमा फ्याल्नु र सवारी चालकलाई मृत सम्झी फ्याँकेर रङ्गमञ्चको स्मरणमा रुनु भावना नभई द्वैत चरित्र हो ।

कृष्णको भनाइमा भावना त्यो व्यक्तिमा उठ्छ जो आफूसँग संयुक्त हुन्छ । अयुक्तहरू अरूसँग जोडिन्छन् र युक्त सबै आफूसँग जोडिएको हुन्छ । वियुक्त कसैका पति-पत्नी, छोराछोरी, मित्र आदि हुन्छन् तर उसलाई आफू को हो थाहा हुँदैन । अरूको सम्बन्धमा ऊ जोडिएको हुन्छ तर आफूलाई उसले चिन्दैन । भावनाको स्फुरण त आफूसँग जोडिएमा मात्र हुन्छ । अरूसँग जोडिएको व्यक्ति सदा अशान्त हुन्छ र आफूसँग जोडिएको व्यक्ति मात्र शान्त हुन्छ । शान्ति भनेको भित्रको संयुक्तता एवम् आफूसँग सन्तुष्ट हुनु हो । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- ज्ञानी युक्त भएर शान्ति प्राप्त गर्दछ ।

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नाविमिवाम्भसि ॥६७॥

जसरी पानीमा हिँड्ने डुंगालाई वायुले हुत्याइदिन्छ, त्यसरी नै विषयहरूमा दौडिने इन्द्रियहरूमध्ये मन जुन इन्द्रियसँगै रहन्छ, त्यो एक इन्द्रियले यो अयुक्त पुरुषको बुद्धिहरण गरिदिन्छ ॥

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६८॥

हे महाबाहु ! जसका इन्द्रियहरू आफ्ना विषय-वासनाबाट पूर्णतः नियन्त्रित छन् त्यस्ताको बुद्धिलाई स्थिर बुद्धि मान्नुपर्दछ ॥

जसरी हावाको झड्काले डुंगालाई डामाडोल बनाइदिन्छ र आँधी-बेहरीको रूप लिएमा डुंगा डुब्न पनि सक्छ, यसैगरी जसको चित्तको शक्ति विषयहरूतिर विक्षिप्त भएर दौडिन्छ, उसको मन आँधी तुफान बन्छ र यस्तो आँधीका कारण स्वयम्को डुंगा डुब्दछ । हे अर्जुन ! जसरी पानीमा हिँड्ने डुंगालाई वायुले हुत्याइदिन्छ, त्यसरी नै विषयहरूमा दौडिने मनरूप इन्द्रियले त्यो अयुक्त पुरुषको बुद्धिहरण गरिदिन्छ । आँधी तुफान आएन भने डुंगा आरामसँग नहल्लीकन तैरिन्छ । यस्तै मनुष्यको मन वासनाको तुफानमा जति दौडिन्छ, त्यति नै उसको विनाश हुने र डुंगा डुब्ने सम्भावना हुन्छ । यो सत्यलाई जानेर जसले विषयहरूतर्फ चित्त दौडाउँदैन, ऊ वासनारहित भएर स्वयम्मा प्रतिष्ठित हुन्छ । यस्ताको बुद्धिलाई

स्थिरबुद्धि मान्नुपछि भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । ज्ञानी पुरुषमा वासनाको आँधी नै उठ्दैन; त्यसैले उसले वासनालाई रोक्नु नै पर्दैन किनभने वासनाको आँधी हाम्रो सहयोगबाट मात्र उत्पन्न हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो यो वासनारूपी आँधीलाई चलाउँदैन त्यो व्यक्ति वासनारहित हुन्छ र यो आँधीलाई सामना नै नगरी स्वयम्मा प्रतिष्ठित हुन्छ । यसरी जो स्वयम्मा प्रतिष्ठित हुन्छ उसले सबै कुरा प्राप्त गर्दछ ।

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥६९॥

जुन समय सम्पूर्ण प्राणीहरूका लागि रात्रिसमान हुन्छ त्यस्तो समयमा स्थितिप्रज्ञ अर्थात् आत्मसंयमी पुरुष जागृत हुन्छन् र सबै जीवहरू जाग्ने समय त्रिकालदर्शी अर्थात् परमात्माको तत्त्वलाई जान्ने मुनिको लागि रात्रि हुन्छ ॥

जो सबैका लागि अन्धकाररूपी रात्रि हो त्यो पनि ज्ञानी संयमीका लागि जागरण हो । निद्रा साधारण व्यक्तिका लागि मात्र हो, ज्ञानीका लागि त निद्रा जागरण हो । यस महावाक्यको बहुआयामिक अर्थ छ । यसको शाब्दिक अर्थ जब हामी रातमा सुत्छौं, तब पनि ज्ञानी सुत्दैनन्, ज्ञानी त हामीले विश्राम गरे जस्तै रातमा सुतेर पनि निद्राको वशमा हुँदैनन् । ज्ञानीभित्रको चेतना कहिले सुतेको हुँदैन भन्ने हो ।

बुद्धसँगै सुत्दा कैयौं दिन उहाँ हलचल नगरीकन सुतेको देख्दा आश्चर्य लागेर आनन्दले बुद्धसँग सोधे-हजुर रातमा पनि सुत्नुहुन्न । बुद्धले जवाफ दिनुभयो- जब मैले ज्ञान प्राप्त गरें र मेरो अज्ञान हट्यो, तबदेखि मेरो शरीर मात्र सुत्छ तर म सुत्दिनँ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो सबैका लागि अँध्यारो निद्रा हो त्यो पनि ज्ञानीका लागि जागरण हो । हामी पनि सुत्दा पूरा सुत्दैनौं ज्ञानको एउटा भाग त नसुतीकन जागरणमा बसेको हुन्छ । राती दश-बिस जना सुतिरहेको बेलामा कसैले राम भनेर बोलायो भने सबैले सुने पनि राम भन्ने व्यक्ति मात्र बोल्छ र बोलाउनुको कारण सोध्छ किनभने उसको चेतनाको एक भाग ऊ सुत्दा पनि जागिरहेको हुन्छ । त्यसैले उसले राम भन्ने नामलाई चिन्दछ । आमा बच्चासँग सुतिरहेकी हुन्छिन् । आँधीबेहेरी र बिजुली चम्के पनि आमा उठिदैनन् तर बच्चा अलिकति हलचल गर्‍यो भने उनी तत्काल उठ्छिन् । आमाको चेतनाको एक हिस्सा उठिरहेको र बच्चाको विषयमा ध्यान केन्द्रित गरिरहेको हुन्छ । यो चेतनाको एक हिस्सा जागरण हुने हाम्रो आकस्मिक घटनाका लागि हो र साधारणतया हाम्रो सारा चेतना अन्धकारपूर्ण निद्रामा डुबिरहेको हुन्छ । कृष्णको पहिलो आयामको अर्थ ज्ञानी वास्तविक निद्रामा पनि जागरणमा हुन्छ भन्ने हो ।

हामी खाँदा, बस्दा, हिँड्दा, बोल्दा होसमा होइन बेहोसीमै हुन्छौं । हामी एउटा काम गर्दा हजारौं विचारहरूसँगै लिएर बाँच्छौं । महावीरले आफ्ना शिष्यहरूलाई भन्नुभएको छ हिँड्नुलाई गर्दा, उठ्दा, बस्दा, सुत्दा सधैं जागेर नै गर्नु । जो व्यक्ति जागेर सुत्न सक्छ, त्यस्तो व्यक्तिले आफ्नो मृत्युलाई पनि जागेर देख्न सक्छ । जहाँ कामी व्यक्ति कामवासनामा, मोहको निद्रामा, विषयहरूको निद्रामा र अन्धकारमा डुबिरहेको हुन्छ त्यहाँ ज्ञानी पुरुष जागिरहेको हुन्छ । यो कृष्णले पहिले पनि चर्चा गरिसकेको विषय हो । जागृत व्यक्तिको शिर पछाडि प्रकाशको घेरा (Aura) सधैं हुन्छ । त्यस्तै भगवान् र सिद्ध व्यक्तिको तस्वीरमा शिरको पछाडि एउटा प्रकाशको घेरा (Aura) सधैं देखिन्छ । जो ज्ञानी आफ्नो प्रकाशका बारेमा जान्दछन्, उनीहरू प्रकाशको अवस्था पनि जान्न सक्छन् । त्यस्तै हामी जस्ता निद्रामा रहने व्यक्तिसँग पनि एउटा अन्धकारको घेरा सधैं सँगै चल्छ । हाम्रो प्रत्येक कृत्य निद्रामा नै हुन्छ । कृष्णको भनाइको दोस्रो अर्थ- जागृत पुरुषले जे गर्छ त्यो निद्रामा भएको व्यक्ति जस्तै उही कुराको पुनरावृत्ति गर्ने खालको हुँदैन भन्ने हो ।

तेस्रो आयाम निद्रामा हामी जे गर्छौं र जे हुन्छौं, त्यसका बारेमा हामी अनभिज्ञ हुन्छौं । काम गर्दा यसको विचार हुँदैन; काम भएपछि मात्र यो कसरी मबाट भयो भनेर पश्चात्ताप गर्छौं । एउटी स्त्री

बेहोसीमै सिंगारपटार गरेर बेढङ्गको कपडा, अनावश्यक आवरणमा सजिएर सडकमा निस्कन्छन् । उनलाई यसको परिणाम के हुन्छ भन्ने थाहा नै हुँदैन । सडकमा उनलाई धक्का लाग्न सक्छ, मानिसहरूले घुरेर हेर्न सक्छन् भन्ने उनलाई थाहा हुँदैन किनभने उनी निद्रामा तयार भएकी थिइन्, अन्यथा उनलाई धक्का लागेमा त्यो मेरो कारणले हो भन्ने अनुभव हुन सक्थ्यो तर निद्राको कारण उनलाई थाहा नै हुँदैन । संयमी ज्ञानी पुरुष सदा जागृत हुन्छ । जागृत अवस्थामा रहने भएकाले ऊ निद्रामा रहेको व्यक्तिको जस्तो आचरण गर्दैन । उसमा अहङ्कार पनि हुँदैन । निरहङ्कार व्यक्ति सदैव जागरणमा हुन्छ ।

**आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं-
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥७०॥**

नित्य परिपूर्ण र अचल रहेको समुद्रमा उसलाई विचलित नगरी जसरी नदीहरू प्रवेश गर्छन् र विलय हुन्छन्, त्यसैगरी दृढ चित्त भएका व्यक्तिका हृदयमा पनि इच्छाहरू नित्य उब्जन्छन् र बिलाउँछन् । स्थिर चित्त भएका व्यक्तिले शान्ति पाउँछन् तर विषयमा लिप्त मानिसले शान्ति पाउँदैनन् ॥

**विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥७१॥**

जसले भौतिक कामनाहरूलाई त्यागिदिन्छ, जो इच्छाहरूबाट मुक्त छ, जसले ममतालाई त्यागेको छ, जो अहङ्कारशून्य छ र जो स्पृहारहित भएर हिँड्छ त्यसले मात्र वास्तविक शान्ति प्राप्त गर्नसक्छ ॥

**एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥७२॥**

भौतिक चाहनाबाट मुक्त जीवन नै आध्यात्मिक तथा ईश्वरीय जीवनको मार्ग हो जसलाई प्राप्त गरेपछि मानिस मोहित हुँदैनन् ॥

हे अर्जुन ! यस्ता मानिस जीवनको अन्त्यमा पनि ब्राह्मी स्थितिमा स्थित भएर ब्रह्मानन्दलाई प्राप्त गर्छन् । जसरी महासागर अनन्त नदीहरूलाई आफूमा समाहित गरी अलिकति पनि मर्यादा बिर्सिँदैन, परिवर्तित हुँदैन, पहिले जस्तो थियो उस्तै रहन्छ त्यसैगरी ब्राह्मी स्थितिमा भएको व्यक्ति जीवनको सम्पूर्ण भोग अपरिवर्तित रूपले भोग्नुअघि जस्तो थियो भोगपछि पनि उस्तै हुन्छ । जो भोगेर पनि भोक्ता हुँदैन यस्तो व्यक्ति मुक्ति अर्थात् ब्राह्मी अवस्थामा प्राप्त हुन्छ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ ।

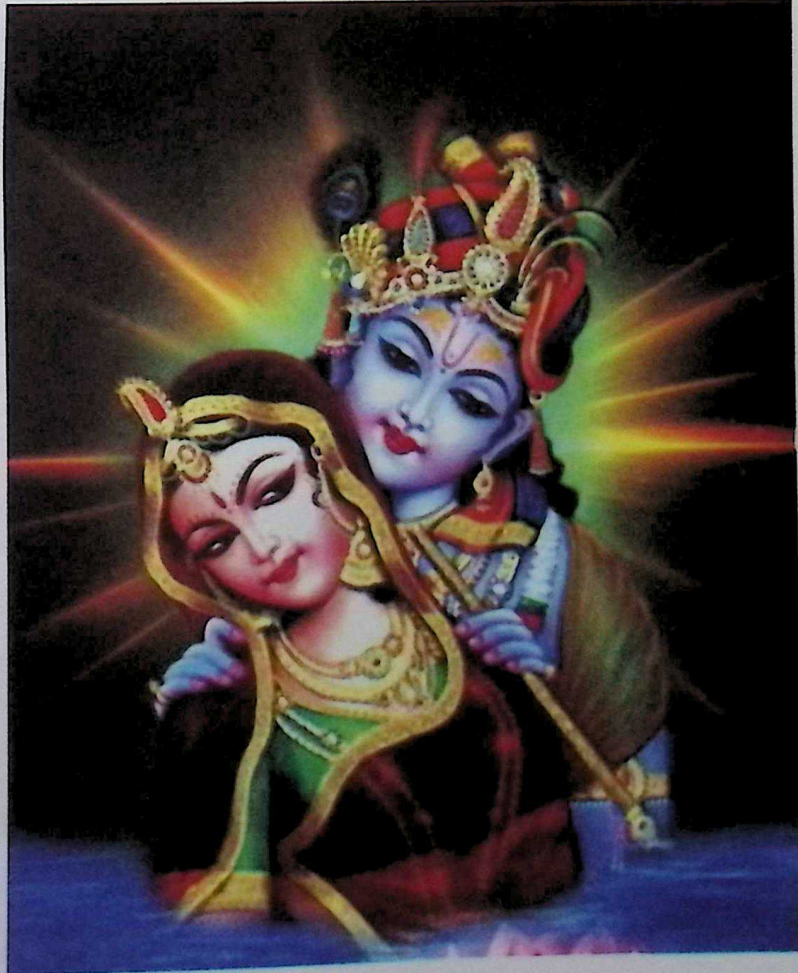
अर्जुनको जिज्ञासा मुक्तिको नभएर केवल युद्धबाट बच्ने मात्र थियो । अर्जुनले नसोधे पनि कृष्ण अर्जुनको जिज्ञासालाई मुक्ति अर्थात् मोक्षको जिज्ञासामा रूपान्तरित गरिदिनुहुन्छ । साधारणतया मनुष्य मोक्षको होइन संशयको नै जिज्ञासा प्रकट गर्छ तर उसको संशयको जिज्ञासाभित्र मोक्षको जिज्ञासा पनि लुकेको हुन्छ, जो व्यक्तिलाई थाहा नै हुँदैन । कुनै व्यक्तिले धन खोज्दा पनि गहिराइमा आन्तरिक दरिद्रतासमेत हटाउन खोजेको हुन्छ । चेष्टा उसको दरिद्र नरहूँ भन्ने हुन्छ । पदलोलुप पनि भित्र आत्महीनता नहोस् भनेर पद खोजिरहेको हुन्छ । खोज्न चाहिँ गलत ठाउँमा खोजिरहेको हुन्छ तर आत्महीनताबाट मुक्ति नै खोजिरहेको हुन्छ । अर्जुनजस्तो व्यक्ति युद्धबाट भाग्न चाहन्छन् जो गहिराइमा चिन्ता, पीडाबाट भाग्न खोजिरहेका छन् ।

कृष्णले तिम्रो मुक्तिको जिज्ञासा भनेर अर्जुनलाई गलत दिशामा होइन, सही दिशामा मुक्तिको खोज गर्न सुझाव दिनुहुन्छ । उहाँ भन्नुहुन्छ- महासागर जहाँ अनन्त नदीहरू आउँछन् र जान्छन् तर त्यसले

महासागरलाई कुनै स्पर्श गर्दैन, त्यस्तै भयौ भने तिमी ब्राह्मी स्थितिमा प्राप्त हुने छौ । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- तिमी महासागर जस्तै बन जहाँ जति नदीका जल थपिँदा र नथपिँदा पनि समुद्रको जल वा गहिराइमा कुनै फरक पर्दैन । ऊ निश्चल रूपमा आफ्नो स्थितिमा रहन्छ । तिमी पनि तिम्रो जुन खोज एवम् ध्येय छ, त्यसलाई सही दिशामा खोज । यसो गर्दा तिम्रो अवस्था ब्राह्मी वा ब्रह्म जस्तैहुने छ । जहाँ 'म' समाप्त भएर ब्रह्म मात्र रहन्छ त्यहाँ कुनै चिन्ता र पीडा रहँदैन किनभने सम्पूर्ण चिन्ता, पीडा 'म' सँग मात्र हुन्छ । सारा दुख 'म' को सृजना हो । अहङ्कारको विर्सजन भएमा त्यहाँ दुख पनि रहँदैन साथै त्यहाँ मृत्यु पनि हुन्न किनभने मृत्यु त केवल 'मेरो' मात्र हुन्छ । 'म' मात्र जन्मन्छ, ब्रह्मको जन्म र मृत्यु हुँदैन केवल ब्रह्म मात्र हुन्छ ।

अर्जुनको विषादले भरिएको चित्तबाट सुरु भएको गीताको दोस्रो अध्यायमा भगवान् कृष्णले साङ्ख्ययोगको चर्चाका साथै ब्राह्मी स्थिति जहाँ आनन्द मात्र छ, त्यसको चर्चा गर्नुभएको छ । अर्जुन जस्तो व्यक्ति विषादमा उपलब्ध हुनु संसारका लागि अहोभाग्य हो किनभने यस्तो सत्पात्रमा भएको विषादको अवस्थाबाट नै ज्ञान सिकेर हरेक मानिस शिखरमा पुग्न सक्छ । अर्जुन आफूमा उत्पन्न विषादको औषधि खोज्न यदि मनोवैज्ञानिककहाँ पुगेका भए उनलाई मनोवैज्ञानिकले समायोजन गराउँथे र भन्थे- युद्धमा सामान्यतः हरेकलाई यस्तै विषादको अनुभूति हुन्छ तर कृष्ण जो महान् मनोचिकित्सक हुनुहुन्छ, उहाँले अर्जुनलाई समायोजन होइन, उनको विषादलाई सिर्जनात्मक उपयोग गर्नुभयो र उनलाई माथि शिखरमा लैजाने प्रयास गर्नुभयो । ज्ञानले सदैव अभिशापलाई वरदान तुल्याउँछ । अर्जुनभित्र विकसित जो अभिशाप थियो कृष्णले त्यसलाई वरदान बनाउने चेष्टा गर्नुभयो । उनको दुखको पनि सिर्जनात्मक उपयोग गर्नुभयो । त्यसैले कृष्णको मनोविज्ञान सिर्जनात्मक मनोविज्ञान हो ।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे साङ्ख्ययोगो नाम
द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

तेस्रो अध्याय

कर्मयोगः

अर्जुन उवाच

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥१॥

अर्जुनले भने- हे जनार्दन ! हजुरका विचारमा यदि सकाम कर्मभन्दा बुद्धियोग नै उत्तम हो भने मलाई यो घोर अन्धकार (युद्ध) मा अर्थात् सकाम कर्मतिर लगाउन किन चाहनुहुन्छ ?

कृष्णले अर्जुनलाई यसभन्दा पहिले साङ्ख्ययोगका बारेमा बताउनुभएको थियो । साङ्ख्यका अनुसार जे पाउनुपर्ने छ त्यो पाइएकै छ, जे जान्नुपर्ने छ त्यो पनि जानिएकै छ र चैतन्यलाई हामीले कहिल्यै हराएका छैनौं किनभने त्यही नै हाम्रो स्वरूप हो । जीवनको सत्य कर्मले पाइन्छ भने त्यो हामीलाई आज प्राप्त हुँदैन, कर्म गरेपछि मात्र प्राप्त हुन्छ । कर्मले सत्य प्राप्त हुने हो भने त्यो हाम्रो स्वभाव हुँदैन । सत्य कर्म गरेर प्राप्त हुने वस्तु होइन । जीवनको सत्य सदैव उपलब्ध छ र हामीले चाहेर पनि त्यसलाई हटाउन सक्दैनौं किनभने त्यो हाम्रो प्राण हो । हामीलाई सत्यको विस्मृति मात्र भएको छ । त्यो हामीसँग सदा विद्यमान भए पनि त्यसलाई अनुभव गर्न सकिरहेका छैनौं । हामीले ढोका बन्द गरेका कारण सूर्यको प्रकाशभित्र छिर्न नसकेको हो । त्यो प्रकाश पाउन हामीले केवल ढोका खोले मात्र पुग्छ । अर्जुन सोध्दै छन्- यदि जे ज्ञानयोग्य छ, त्यो जानिएकै छ र जीवनको मुक्ति यदि ज्ञानमा नै निर्भर छ भने हजुर मलाई किन भयङ्कर कर्ममा धकेल्दै हुनुहुन्छ ।

कृष्णले अर्जुनलाई साङ्ख्यको दृष्टि सम्झाउँदा पनि अर्जुनले त्यसलाई बुझ्न नसकेर नयाँ प्रश्नहरू सोध्दै छन् । संसारमा मनुष्य जातिले जानेका निष्ठाहरूलाई साङ्ख्य र योग दुई भागमा विभक्त गर्न सकिन्छ । साङ्ख्यको निष्ठामा सत्य केवल ज्ञानले मात्र जान्न सकिन्छ । त्यसका लागि कुनै कृत्य, कर्म तथा प्रयास वा साधनाको आवश्यकता छैन । हामीले केही हराएका छैनौं, केवल स्मृति मात्र गुमाएका छौं; त्यसैले पुनः सम्झनु नै पर्याप्त हुन्छ । योगको मान्यतामा केही कृत्य वा साधना नगरी सत्य प्राप्त हुँदैन त्यसैले कुनै न कुनै कर्मको आवश्यकता हुन्छ । तसर्थ अज्ञानता हटाउन पनि कुनै कर्म गर्नु नै पर्छ । योगका अनुसार हामी अन्धकारका साथै सिक्रीले पनि बाँधिएका छौं र त्यो सिक्री नकाटेसम्म स्वतन्त्रता प्राप्त हुन सक्दैन । साङ्ख्यले अज्ञान अँध्यारो जस्तो छ जो बत्ती बालेपछि तत्काल प्रकाशमय हुन्छ भन्दछ तर योगले अज्ञानको पनि अस्तित्व छ जसलाई काट्नुपर्छ, दियो बालेर मात्र हटाउन सकिन्न भन्दछ । कृष्णले अर्जुनलाई दोस्रो अध्यायमा साङ्ख्यनिष्ठाका बारेमा बताउँदै ज्ञान नै पर्याप्त छ एवम् ज्ञान परम र अन्तिम सत्य हो भन्नुभएको छ । सोक्रेटिजले पनि ज्ञान नै चरित्र हो, जान्नु नै पर्याप्त हुन्छ, केही गरिरहनु आवश्यक छैन र जानेपछि हामी मुक्त हुन्छौं भनेका छन् । गलतलाई गलत जान्दाबित्तिकै त्यो तत्काल समाप्त हुन्छ । ज्ञान आफूमा पूर्ण छ र कुनै कर्मको आवश्यकता छैन भन्ने साङ्ख्यको धारणा रहेको छ ।

अर्जुन सोधिरहेका छन्- हे भगवन् ! यदि ज्ञान पर्याप्त छ वा जान्नु नै पर्याप्त छ भने मलाई यो भयङ्कर कर्ममा किन उत्रिन बाध्य पाउँ हुनुहुन्छ । अर्जुनले साङ्ख्यका प्रस्थापनाहरूलाई बुझेर ज्ञानको पर्याप्तताका बारेमा भनेका होइनन् बरु उनी युद्धबाट भाग्न चाहन्छन् । त्यसैले उनले कृष्णको भनाइका आडमा भाग्ने तर्क पाएका छन् । हामीहरू आफूले गर्ने प्रत्येक काममा त्यसको आधार प्रमाणित गरेर

तर्कबाट पुष्टि गर्न खोज्छौं । अर्जुनलाई ज्ञानका सम्बन्धमा कुनै आकर्षण भएको छैन । उनी त केवल युद्धबाट भयभीत भएर त्यसबाट भाग्ने बाटो खोज्दै छन् तर डरका कारण भाग्न खोजेको कुरा मान्न तयार छैनन् । तसर्थ त्यसमाथि तर्क गर्न खोज्दै छन् । ज्ञानप्राप्तिका लागि अर्जुनले यो भनेका भए कृष्ण तत्काल उनीसँग सहमत हुनुहुन्थ्यो तर कृष्णले बुझ्नुभएको छ- अर्जुनको जोड ज्ञान पाउनमा होइन, युद्धबाट भाग्नमा छ । अर्जुनको भनाइले हामीहरू सबैको प्रतिनिधित्व गरेको छ किनभने हामीहरू सबै आफ्नो भनाइलाई कुनै न कुनै तर्कले पुष्टि गर्न खोज्छौं ।

फ्रायडले यस सम्बन्धमा आफ्नो खोजमा भनेका छन्- मनुष्यमा इच्छा पहिले अनि तर्क सदैव पछि अर्थात् वासना पहिले र दर्शन पछि आउँछ । त्यसैले त मानिस जे गर्न चाहन्छ त्यसका लागि तर्कको खोजी गर्छ । उसलाई शोषण, चोरी, हत्या, व्यभिचार जे गर्नुपरे पनि त्यसका लागि तर्कको आधार खोज्छ । त्यसैले फ्रायडका विचारमा मानिस तार्किक र बुद्धिमान् छैन केवल बुद्धिजीवी जस्तो मात्र देखिन्छ । साङ्ख्यको दृष्टि अर्जुनलाई ठिक लागेको भए ज्ञान नै पर्याप्त छ भनेर उनी प्रश्न नसोधी कृष्णलाई वन्दना गरेर युद्ध त्याग्न सत्यको खोजमा निस्कन्थे । उनले बुझेर यो भनेका भए कृष्णले उनलाई रोक्नुहुने थिएन तर अर्जुनलाई साङ्ख्यको ज्ञान नै पर्याप्त हो भन्ने सूत्र पलायनका लागि माध्यम बनेको छ । यथार्थमा उनलाई ज्ञानसँग केही लिनु दिनु छैन । साङ्ख्यको निष्ठा परम निष्ठा हो किनभने यदि ज्ञान प्राप्त भयो भने जीवनमा अरू केही गर्न बाँकी रहँदैन ।

अर्जुनलाई यदि ज्ञान प्राप्त भएको भए अब युद्ध भयङ्कर भन्फट नलागेर खेलजस्तै लाग्ने थियो । युद्ध गर्नु परमात्माले उनलाई दिएको जिम्मेवारीपूर्ण नियति हुने थियो । अर्जुनलाई ज्ञान भएको भए उनले गरेका कर्म लीला हुने थिए र उनी एउटा अभिनेता मात्र हुने थिए । तर उनलाई ज्ञान भएको छैन । त्यसैले कृष्णले ज्ञानोपदेशलाई अझै निरन्तरता दिनुपर्ने भएको छ । अर्जुन सत्पात्र भइदिएका भए कृष्णको ज्ञानोपदेश गीताको दोस्रो अध्यायमा नै समाप्त हुन्थ्यो तर अर्जुनको पात्रता सिद्ध भएन । अब कृष्णले श्रेष्ठभन्दा तल ओर्लिएर उपदेश गर्नुपर्ने हुन्छ किनभने अर्जुन जहाँ थिए, पुनः त्यही फिर्ता भए । ज्ञानमा कुनै प्रश्न नै उठ्दैन किनभने ज्ञान प्रश्नरहित मौन तथा शून्य हुन्छ । साङ्ख्यले कर्म स्वप्नभन्दा बढ्ता होइन भन्दछ तर त्यसले अर्जुनमा स्मृति पैदा गर्न सकेन । तसर्थ उनी अझै प्रश्न गरिरहेका छन् । यस जगत्मा व्यक्ति एकथरी साङ्ख्यमा र अर्कोथरी निष्काम कर्मयोगमा निष्ठारत छन् र दुवै निष्ठामा रहेका व्यक्तिहरू आ-आफ्ना मार्गबाट मुक्त हुन सक्छन् । कार्ल गुस्ताफ जुङ्गले पनि मानिसलाई अन्तर्मुखी र बहिर्मुखी गरी दुई वर्गमा विभाजित गरेका छन् । अन्तर्मुखी व्यक्तिका लागि साङ्ख्य उपयुक्त हुन्छ भने बहिर्मुखी व्यक्तिका लागि निष्काम कर्मयोग उपयुक्त हुन्छ । यो मनुष्यका दुई वर्गको आम भेद हो तर कुनै पनि व्यक्ति पूर्ण अन्तर्मुखी वा पूर्ण बहिर्मुखी हुन सक्दैनन् ।

अर्जुन बहिर्मुखी व्यक्ति हुन् । त्यसैले उनलाई साङ्ख्यको निष्ठाले प्रभावित तुल्याउन सकेन । उनी विशुद्ध क्षत्रिय हुन् तर प्रश्न ब्राह्मणको जस्तो गर्दै छन् । युद्धको मैदानमा पनि गुरुकुलमा जस्तै प्रश्न सोध्दै छन् । त्यसैले कृष्णले बडो अन्तर्दृष्टिका कुरा अर्जुनलाई भन्नुभयो- यदि तिमीलाई साँच्चै नै ब्राह्मणको जस्तो ज्ञान पैदा भइसकेको भए साङ्ख्यको दृष्टि तिम्रा लागि पर्याप्त छ र पलायन हुन चाहने यस्तो दृष्टिकोण तिमीलाई सुहाउँदैन । साङ्ख्यको धारणा अर्जुनले नबुझेका कारणले दोस्रो अध्यायमा कृष्णले भनेका कुरा सबै व्यर्थ भए । अर्जुनलाई बुझाउन सकिएला भनेर कृष्ण अब एक-एक सिँढी तल ओर्लिएर कुरा गर्नुहुन्छ । यस अगिका साङ्ख्यका कुरा अर्जुनका लागि व्यर्थ भए । गीता एउटा अद्भुत ग्रन्थ हो जो अरू ग्रन्थभन्दा भिन्न र विशिष्ट छ किनभने गीतामा कृष्णले मनुष्य जातिलाई मुक्ति प्राप्त गर्न सक्ने सम्पूर्ण मार्गहरूको निर्देश गर्नुभएको छ । कृष्णले प्रत्येक मार्गलाई पूर्णतामा आत्मसात् गरेर त्यसलाई

समग्रतामा बताउनुभएको छ । अर्जुनलाई माध्यम बनाएर कृष्णले प्रत्येक मनुष्यका निम्ति मुक्तिको द्वार खोलिदिनुभएको छ ।

गीतालाई विभिन्न व्यक्तिहरूले आ-आफ्ना ढङ्गबाट चित्रण गर्ने प्रयत्न गरेका छन् र आफ्नो मार्ग श्रेष्ठ हो भनी स्थापित पनि गरेका छन् । भक्तिमार्गका व्यक्तिले पूरा गीतालाई भक्तिले भरिदिएका छन् । विशेष गरी रामानुज, वल्लभ, निम्बार्क आदिका गीताका भाष्य र टीकाहरूमा भक्तिको प्रधानता उल्लेख गरिएको छ । उता आदिशङ्कराचार्यजस्ता ज्ञानीहरूले ज्ञान निकालेर पूरा गीतामा ज्ञानको प्रधानताको चर्चा गरेका छन् । त्यस्तै लोकमान्य तिलकजस्ता कर्मवादीहरूले कर्मलाई निकालेर पूरा गीतालाई कर्ममय बनाउने प्रयास गरेका छन् । तर कसैले पनि गीता समस्त मार्गहरूको स्रोत हो भन्ने कुरा बुझ्न सकेका छैनन् । कृष्ण जुन मार्गको वर्णन गर्नुहुन्छ त्यही मार्ग परम हो भन्नुहुन्छ । साङ्ख्य अर्जुनका निम्ति व्यर्थ सिद्ध भयो । उहाँ अब अर्को मार्गको कुरा गर्नुहुन्छ र पुनः त्यस मार्गलाई परम उत्कृष्ट भन्नुहुन्छ । कृष्ण कसैका लागि यो ठिक कसैका लागि अर्को ठिक भन्नुहुन्छ किनभने अर्जुन पूरा अनिश्चयको मानसिकतामा छन् । उनलाई दुवै ठिक भनियो भने उनको अनिश्चितता भन् प्रगाढ हुने छ । त्यसैले प्रत्येक निष्ठा पूर्ण रूपमा अर्जुनको बुद्धिमा उत्रिन सकोस् भनेर कृष्णले विभिन्न मार्गहरूका बारेमा निश्चयपूर्वक भन्नुभएको हो ।

सत्यसम्म पुग्न सक्ने सबै मार्गहरूका बारेमा कृष्णले अर्जुनलाई बताउनुभएको छ । उहाँ भन्नुहुन्छ- जुन व्यक्तिलाई जे ठिक हो त्यो त्यस व्यक्तिका लागि परम रूपमा ठिक हो, बाँकी उसका लागि गलत हो । यो कुनै मार्गको अर्को मार्गसँग तुलना होइन । जुन मार्ग जसलाई उपयुक्त हुन्छ उसका लागि त्यही मार्ग श्रेष्ठ हुन्छ । आफ्नो स्वभाव अनुसारको मार्ग नै उपयुक्त हुन्छ । गीता भगवान्को वचन गीतगोविन्द यसकारण हुनसक्यो कि प्रतिपल कृष्णले जे भन्नुभयो त्यससँग कृष्ण पूर्ण रूपले एकात्म हुनुभयो । साङ्ख्यको कुरा गर्दा उहाँ साङ्ख्यप्रति नै निष्ठावान् हुनुभयो । अब कर्मको कुरा गर्दा उहाँ कर्मयोगी हुनुहुने छ, भक्तिको कुरामा उहाँ महान् भक्त हुनुहुने छ । गीताको कुनै पनि अध्याय अर्को अध्यायसँग र कुनै पनि निष्ठा अर्को निष्ठसँग तुलनीय होइन । यो त व्यक्तिका प्रकार वा स्वभाव बमोजिम जुन निष्ठाले चित्त सन्तुष्ट गराउँछ त्यो व्यक्तिका लागि त्यही मार्ग श्रेष्ठकर हुन्छ । अन्तर्मुखी व्यक्तिले शून्यमा अन्तिम रूप प्राप्त गर्दछ भने बहिर्मुखी व्यक्तिले पूर्णतामा अन्तिम रूप प्राप्त गर्दछ । अन्ततः शून्य र पुण्य दुवै एकै अर्थ राख्छन् ।

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥२॥

“युद्ध गर । कर्म गर्नमा मात्र तिम्रो अधिकार छ सकाम कर्मभन्दा बुद्धियोग श्रेष्ठ छ” भन्ने जस्ता हजुरका अनेकौँ अर्थ लाग्ने वाक्य वा दुबिधायुक्त भनाइले मेरो बुद्धि अलमलियो; अब भनूँ म भ्रममा परें । यसर्थ जुन कुराले मेरो वास्तविक कल्याण हुन्छ त्यही कुरा निश्चय गरेर मलाई भन्नुहोस् ॥

अर्जुन एउटा कल्याणकारी मार्ग निश्चित गरेर मलाई बताउनुहोस् ताकि सबै बन्धनबाट मुक्त हुन सकूँ भनी कृष्णसँग अनुरोध गर्दै छन् । कृष्णले पूर्ण निश्चयका साथ साङ्ख्यनिष्ठाका बारेमा बताउनु भए पनि अर्जुनको अनिश्चय मेटिन सकेन । अर्जुनको व्यक्तित्वसँग साङ्ख्यको तालमेल हुन सकेन । भित्र बन्धनमा रहेको वा विचलित चित्तले निश्चयभन्दा पनि अनिश्चयको खोजी गर्छ । जबसम्म चित्त स्थिर हुँदैन तबसम्म निश्चय प्राप्त हुन सक्दैन । कृष्णको निश्चित वचनमा पनि अर्जुन अब्ब निश्चित मार्ग खोज्दै छन् । चित्त निश्चित हुन सक्दैन भन्ने कुराको भान उनलाई हुन सकेको छैन । चित्त वा सिद्धान्त होइन चेतना निश्चित हुन्छ भन्ने कुरा उनले बुझेका छैनन् । अर्जुन हामी सबैको मनका प्रतीक हुन् । अनिश्चित मनबाट निश्चय पाउनै सकिँदैन । कृष्णजस्ता निश्चित विचार प्रकट गर्ने व्यक्ति अर्जुनले पाउन

सकदैनन् । तर पनि उनी युद्ध गर कर्म गर्नमा मात्र तिम्रो अधिकार छ सकाम कर्मभन्दा बुद्धियोग श्रेष्ठ छ भन्ने जस्ता अनेकौं अर्थ लाग्ने दुबिधायुक्त भनाइले मेरो बुद्धि अलमलियो । तसर्थ मेरो कल्याणका लागि कुन मार्ग श्रेष्ठ छ, निश्चयपूर्वक बताउनुहोस् भनी सोध्छन् । अर्जुनले हामी सबैलाई कृपा गरेका छन् किनभने उनले हाम्रा प्रश्नहरू उठाएका छन् र कृष्णले ती प्रश्नलाई सम्बोधन गर्दै जानुभएको छ । विभिन्न स्वधर्ममा निष्ठावान् व्यक्तिहरूको कल्याणका लागि पनि कृष्णका वचनहरू सार्थक हुने छन् । कृष्णलाई कसैले हृदयदेखि नै पुकारेमा उहाँ सबैको उद्धारका लागि कृपापूर्वक वचन प्रदान गर्नु हुने छ ।

श्रीभगवानुवाच

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।

ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानं कर्मयोगेन योगिनाम् ॥३॥

भगवान्ले भन्नुभयो हे निष्ठाप ! यस लोकमा दुई प्रकारको निष्ठा मैले पहिले भनेको छु । तीमध्ये साङ्ख्य योगीहरूको निष्ठाले ज्ञानयोग र कर्मयोगीहरूको निष्ठाले कर्मयोग हुन्छ ॥

कृष्ण अर्जुनलाई निष्ठाप भनी सम्बोधन गर्नुहुन्छ । यो मनोवैज्ञानिक सम्बोधन हो । मनोविज्ञानका अनुसार चित्तमा जति पाप, अपराध, हीनता हुन्छ त्यति नै अनिर्णय पैदा हुन्छ । पापीको चित्त अनिर्णयले भरिएको हुन्छ । कृष्ण अर्जुनलाई आश्वस्त तुल्याउन चाहनुहुन्छ । त्यसैले निष्ठाप भनी सम्बोधन गर्नुहुन्छ । मनुष्यलाई पापले कम सताउँछ, बरु मैले पाप गरें भन्ने भावले बढी सताउँछ । तसर्थ कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे निष्ठाप अर्जुन ! यस लोकमा दुई प्रकारका निष्ठाहरू हुन्छन् । साङ्ख्य योगीहरूको निष्ठाले ज्ञानयोग र कर्मयोगीहरूको निष्ठाले कर्मयोग हुन्छ ।

जिसस भन्नुहुन्छ- जसले आफ्नो पाप स्वीकार गर्छ त्यो व्यक्ति पापबाट मुक्त हुन्छ । हामी पाप लुकाउन चाहन्छौं तर जसले प्रकट गर्‍यो त्यो पाप मुक्त हुन्छ । उहाँले पापलाई स्वीकार गर्ने बित्तिकै पापबाट मुक्त हुने मनोवैज्ञानिक प्रक्रिया दिनुभयो । पाप व्यक्त गर्दा मुक्त भइन्छ भन्ने विश्वास व्यक्तिमा जगाउन सकियो भने भविष्यमा पाप गर्ने सम्भावना क्षीण हुन्छ । यदि चोरलाई पनि चारैतिरबाट वास्तवमा तिमी चोर होइनौ भन्ने भावना प्रदान गर्न सकियो भने उसको चोर हुने सम्भावना हट्छ । हामी हिन्दूहरू गङ्गामा नुहाएपछि सबै पापबाट मुक्त होइन्छ भन्ने विश्वास गर्छौं । गङ्गाको पानीले पाप पखालिने होइन बरु यसमा एउटा मनोवैज्ञानिक सत्य छ । कुनै मानिसले पाप पखाल्न गङ्गामा श्रद्धापूर्वक स्नान गर्‍यो भने उसलाई पुनः पाप गर्न गाह्रो हुन्छ । गङ्गाले त केही गर्ने होइन, तर निष्ठापूर्वक निष्ठाप हुन्छु भनेर नुहाएमा उसको मनस्थिति परिवर्तन हुन सक्छ । निष्ठाप हुने भावले निश्चिततामा पुर्‍याउँछ । कृष्णजस्तो व्यक्तिबाट जब निष्ठाप भनेर अर्जुनलाई सम्बोधन गरियो, त्यतिखेर सायद अर्जुनलाई गङ्गामा स्नान गरेको अनुभूति भयो होला । कृष्णजस्तो व्यक्तिले शब्दमा होइन, पूर्णतामा सम्बोधन गर्नुहुन्छ । यो सुनेर अर्जुन निश्चित भएको हुनुपर्छ । कृष्ण फेरि अर्जुनलाई पहिले भैं साङ्ख्ययोग (ज्ञानयोग) र निष्काम कर्मयोग दुई प्रकारका निष्ठा भएको बताउनुहुन्छ ।

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।

न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥४॥

मानिसले निर्दिष्ट कर्म सम्पादन नगर्नाले न कर्मफलबाट मुक्ति पाउँछ, न त कर्म र सन्न्यास त्यागद्वारा पूर्ण सिद्धि प्राप्त गर्न सक्छ ॥

कर्म नगर्नाले मानिस निष्काम कर्मयोगी हुन सकदैन एवम् कर्मलाई त्याग गर्नाले भगवत् साक्षात्कार गर्न सकिन्न । कृष्ण बडो अद्भुत कुरा भन्नुहुन्छ- कर्मलाई छाडेर भागनाले कोही निष्कर्मतामा उपलब्ध हुन सकदैन किनभने निष्काम कर्मयोग भनेको कर्मको अभाव होइन । मनुष्यले निर्दिष्ट कर्म

सम्पादन नगर्नाले न कर्म फलबाट मुक्ति पाउँछ, न त कर्म सन्यास त्यागद्वारा पूर्ण सिद्धि प्राप्त गर्न सक्छ । हाम्रा सन्यासीहरू जो घर छोडेर वा कर्म नगरी बस्ने प्रवृत्तिका छन् तिनीहरूलाई यस वचनबाट ठुलो आघात पुग्न सक्छ । कर्मलाई छोडेर भागनाले निष्काम कर्म फलित हुन सक्दैन । कर्म नगर्नुलाई नै हामी निष्कर्म भन्छौं अर्थात् हामीले निष्क्रियतालाई निष्कर्म मानिरहेका छौं । यदि निष्क्रियता नै निष्काम कर्म हो भने ज्यादै अल्छी पनि निष्काम कर्मयोगमा उपलब्ध हुन सक्थे । मुर्दाहरू पनि निष्काम कर्ममा उपलब्ध हुन्थे र दुःखाहरू त भन्नु परमात्माको साक्षात्कारमा नै हुन्थे होला ।

कर्तारहित कर्म निष्काम कर्म हो । कर्म जसभित्र गर्नेवाला विद्यमान छैन, त्यो कर्म निष्काम कर्म हो । निष्काम कर्म कर्मको अभाव होइन, कर्तापनको अभाव हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! यदि तिमीले कर्ताको भाव कर्मबाट छोड्छौ भने तिम्रा कुनै पनि कर्म कर्म रहँदैनन् । यदि तिमी “म कर्ता हुँ” भनेर मान्छौ र युद्धबाट भागेर गयौ भने पनि तिम्रो कर्म निष्काम कर्म हुँदैन । त्यसैले कर्तापन विद्यमान छ भने भागनु, त्यागनु दुवै कर्म हुन् । कर्तापन छैन भने जुनसुकै कर्म पनि निष्काम कर्म बन्छन् । कर्तापन नरहने बित्तिकै कर्ता परमात्मा हुन्छ । कर्तातत्त्व नहुने बित्तिकै कर्म त हुन्छ तर फलाकाङ्क्षाको विक्षिप्तता हुँदैन र सफलता- असफलताको चिन्ता पनि रहँदैन । यस्तो कर्म फूलजस्तो आनन्ददायी भएर निर्भर हुन्छ । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- तिमी कर्म छोडेर भाग्न खोजिरहेका छौ, यदि भागेर गयौ भने पनि तिमीलाई निष्काम कर्म फलित हुन सक्दैन । निर्दिष्ट कर्मलाई त्यागेर वा संसारलाई त्यागेर परमात्माको साक्षात्कार हुन्छ भन्ने सोच गलत हो । मैले यो त्यागें भन्नुको अर्थ यसमा मेरो अधिकार थियो भन्ने हो । यति छुद्र कुराको त्यागबाट परमात्मा साक्षात्कार गर्न खोज्नु मूर्खता हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- कर्म वा संसारको त्यागले परमात्मा प्राप्त हुँदैन बरु परमात्माको साक्षात्कार भयो भने त्याग फलित हुन्छ । विराट्लाई जानेपछि छुद्र कसले समात्न खोज्छ र ! कृष्ण निश्चयात्मक रूपमा भन्नुहुन्छ- कर्मबाट भाग्न वा छुट्न सकिँदैन किनभने सन्यासीले पनि त कर्म गर्नुपर्छ, घर छोडेर आश्रम बनाउनु पर्छ । कर्मबाट भाग्न निश्चित रूपमा सम्भव छैन र असम्भव चाहनाले पाखण्डी मात्र बनाउँछ ।

तसर्थ कृष्ण भन्नुहुन्छ- कर्म जारी राख र कर्तापन छोड । तिमी जसलाई म मार्छु भनेर ठानिरहेका छौ, तिनीहरू त पहिले नै मारिइसकेका छन् । तिमी जसलाई “म मार्छु वा मार्दिनँ” भन्छौ उनीहरू सबै तिमीले नमारे पनि अवश्य मर्ने छन् । त्यसैले तिमी म मार्नेवाला वा गर्नेवाला हुँ भन्ने सोच छोड । अर्जुनभित्र म मार्नेवाला हुँ भन्ने सोच छ । म सहभागी भइँन भने युद्ध रोकिन्छ भन्ने अर्जुनको सोच छ तर त्यो सत्य होइन किनभने युद्ध अनन्त कारणमा निर्भर हुन्छ । भाग्न खोज्नु अर्जुनको मूर्खता हो । तिम्रा कारणले यो सबै भइरहेको छ भन्ने सोच त्याग किनभने जगत्मा त्यही हुन्छ जे समष्टिले चाहन्छ । यो सबै विराट्को इच्छाले मात्र हुन्छ । तिमी त केवल माध्यम वा निमित्त मात्र हो । हामी अनन्तको विशाल धारामा केवल सानो तृण हौ । तिमी कर्ता होइनौ; यो जानेर कर्म गर । परमात्मामा समर्पित भएर कर्म गर्नु भने तिमीलाई पापले छुने छैन, तिमी अकर्ता हुने छौ र तिमीमा कुनै प्रकारको बोझ हुने छैन । आध्यात्मिक अर्थमा कर्ताको विचार एक मात्र पाप हो किनभने कर्ता एउटा मात्र छ, त्यो परमात्मा हो । कर्मले चिन्ता ल्याउँदैन, कर्तापनले मात्र चिन्ता ल्याउँछ । अर्जुन आफूलाई निर्णायक मान्दै छन् तर निर्णायक त समष्टि मात्र हुन्छ । परमात्मालाई त्यागबाट होइन समर्पणबाट मात्र पाउन सकिन्छ ।

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥५॥

कुनै पनि मानिस कुनै पनि कालमा एक क्षण पनि कुनै न कुनै कर्म नगरिरहन सक्दैन किनभने सारा मनुष्य समुदाय प्रकृतिका अवस्थाबाट उत्पन्न गुणहरूको अधीनमा रही उसले विवश भएर कर्म गर्ने पर्दछ ॥

जीवन कर्म हो र मृत्यु कर्मको अभाव हो । जन्म कर्मको प्रारम्भ हो र मृत्यु कर्मको अन्त्य हो । जीवन र कर्म पर्यायवाची हुन् र जीवनभर कर्मबाट बच्ने कुनै उपाय छैन । बाँच्नका लागि गरिने प्रत्येक क्रिया कर्म हो । श्वासप्रश्वास लिनु, उठ्नु, बस्नु सबै क्रिया हुन् । घरबाट भागेर जाँदैमा कुनै व्यक्ति कर्मबाट पलायन हुन सक्दैन । गृहस्थहरू एक प्रकारका कर्म गर्छन्, भने सन्यासीहरू अर्को प्रकारको कर्म गर्छन् । कर्म छोड्ने प्रयास गर्नु पाखण्ड हो । त्यसर्थ कृष्ण भन्नुहुन्छ- कुनै पनि मनुष्य एकक्षण पनि कुनै न कुनै कर्म नगरिरहन सक्तैन, उसले प्रकृतिका अवस्थाबाट उत्पन्न गुणहरूको अधीनमा रही कर्म गर्नेपर्छ ।

गीता कण्ठस्थ गर्ने व्यक्तिहरूले पनि यसको गूढ रहस्य वा भाव राम्ररी बुझेका छैनन् । वास्तवमा कर्म छोड्न सकिँदैन तथापि सन्यासीहरू कर्म छोड्ने प्रयास गर्दछन् जसबाट उनीहरूमा पाखण्डता र निष्क्रियता देखिन्छ । कर्म छोडेर भाग्ने व्यक्तिहरूको कर्मको ऊर्जा अन्यत्र जान थाल्छ । त्यसैले कर्मलाई छोड्ने र भाग्ने प्रयास नगरी कर्तापनलाई छोड्ने कार्य गर्नुपर्छ । हामी 'म' का कारण आफूलाई कर्ता भएको सम्झिन्छौं । अर्जुनमा रहेको 'म' भावका कारण उनी पीडित भएका हुन् । उनी युद्धमा हिंसा हुन्छ, लाखौं योद्धाहरूले प्राण गुमाउँछन् भनेर दुखी वा पीडित भएका होइनन् । बरु उनी त मेरा प्रियजन युद्धमा दुवैतर्फ लड्न आतुर छन् र आफन्त वा मित्रहरूलाई म कसरी मारूँ भन्ने चिन्ताले ग्रस्त भएका हुन् । अरूको मृत्युले पीडा हुँदैन, 'मेरा' को मृत्युमा पीडा हुने हो किनभने 'मेरा' को मृत्युमा व्यक्तिको 'मेरो' को एक भाग पनि मर्छ । जति 'मेरो' को विस्तार हुन्छ, त्यति नै 'म' भाव सघन हुन्छ । यदि 'म' भाव समाप्त भयो भने 'मेरो' भाव पनि समाप्त हुन्छ । अर्जुनको पीडा 'म' र 'मेरा' हुन् । उनी भन्छन्- मेरा आफन्त, मित्र, नातेदारहरूको मृत्यु भयो भने मैले राज्य वैभव प्राप्त गरेर पनि के गर्नु !

उपनिषद्ले भन्छ- कोही पनि कसैका लागि दुखी हुँदैनन्, सबै आफ्ना लागि नै दुखी भएका हुन् । जुन जुन व्यक्तिहरूबाट 'म' लाई सहारा प्राप्त हुन्छ ती ती व्यक्ति आफन्त लाग्छ । जो मेरो 'म' लाई आश्रय दिन्छन् तिनीहरू मित्र र जो त्यसलाई खण्डित गर्न खोज्छन् तिनीहरू शत्रु जस्ता लाग्दछन् । त्यसैले जसको म समाप्त हुन्छ, त्यसका शत्रु र मित्र दुवै समाप्त हुन्छन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- कर्मबाट उन्मुक्त हुन सम्भव छैन, त्यसैले कर्मबाट नभाग । कर्ताको भाव समाप्त हुने बित्तिकै कर्म परमात्माको इच्छाअनुसार चल्छ । व्यक्तिको कुनै दायित्व नरहेपछि ऊ निर्विकार भएर निर्भार हुन्छ । परमात्मामा कर्तापन अर्पण गर्‍यो भने राम्रो-नराम्रो दुवैको दायित्व परमात्माको नै हुन्छ । परमात्मामा कर्तृत्व छोड्ने बित्तिकै सबै अहङ्कार पनि छुट्छ र नराम्रो प्रवृत्ति पनि हट्छ । कर्तापन रहेसम्म कसैले पुण्य गर्न सक्दैन । कर्तापन छुट्ने बित्तिकै पाप पनि हुन सक्दैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- नीतिबाट मात्र नसोच । नीति त अहङ्कारबाट नै सञ्चालन हुन्छ । तिमी त निमित्त मात्र हो त्यसैले सबै मलाई छोड । यदि तिमीले कर्तापन परमात्मामा अर्पण गर्‍यो भने तिम्रा सारा योजना, कामना, वासना, भविष्य पनि छुट्छन् र आफू पनि रहँदैनौ । स्वयम्लाई परमात्मामा छोड्ने बित्तिकै केही गर्न बाँकी रहँदैन । कृष्णको सन्देश नैतिक नभएर धार्मिक हो । नैतिक सन्देश त कामचलाउ मात्र हुन्छ । धर्मको सन्देश जीवनको मूल क्रान्ति प्राप्त गर्नसक्ने सन्देश हो । स्वयम्लाई परमात्मामा छोड्ने बित्तिकै राम्रो र नराम्रो दुवै भाव छुट्छ र परमात्मा मात्र शेष रहन्छ ।

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥६॥

जो मूढ बुद्धि मनुष्य समस्त कर्मेन्द्रियहरूलाई हठपूर्वक अधीनमा राखेर मनले इन्द्रियका विषयहरूको स्मरण गरिरहन्छ भने त्यस्ता मूर्खलाई मिथ्याचारी वा दम्भी भनिन्छ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो मूढ व्यक्ति इन्द्रियलाई हठपूर्वक रोकेर मनमा कामको चिन्तन चलाइरहन्छ, त्यो दम्भी, अहङ्कार र पाखण्डमा रहेर पतित हुन्छ । इन्द्रिय दमन गर्ने व्यक्ति मूढ हो । फ्रायडले यो

वचन सुनेका भए उनको धर्मप्रतिको अनास्था वा वितृष्णा हराएर जान्थ्यो होला ! उनीभन्दा पाँच हजार वर्ष अघि कृष्णले इन्द्रियलाई दमन गर्ने व्यक्ति पाखण्डी हो भन्नुभएको थियो । फ्रायडले इसाई दमनवादी सन्तहरूका वचन मात्र पढ्न पाए । यस्ता कठोर धार्मिक चिन्तकहरूका आधारमा फ्रायडले धर्मका विरुद्धमा आफ्नो धारणा बनाएर धर्मलाई मानिसको पतनको कारण माने । यदि फ्रायडले कृष्णको वचन सुन्न पाएका भए उनको धर्मप्रतिको धारणा र कामवासनाप्रतिको खोजमा क्रान्तिकारी परिवर्तन आउँथ्यो होला !

कृष्ण भन्नुहुन्छ- इन्द्रियको दमनले मन दबैँन, बरु भन् प्रबल हुन्छ । इन्द्रियहरूको त कुनै होस नै छैन वास्तविक कुरा त भित्र लुकेको मनको हो । मनको मागअनुसार इन्द्रियहरू पछिपछि लाग्छन् । मनले जे भन्दछ, इन्द्रिय त्यही गर्छन् । मनले सौन्दर्य हेर भन्यो भने आँखाले त्यही हेर्छ । आँखाको त आफ्नो कुनै इच्छा हुँदैन, यद्यपि इन्द्रियलाई हामी दोष दिन्छौं । जसले इन्द्रियलाई दबाउँछ, त्यसले मनभित्र आफूले चाहेको कुरा विक्षिप्त भएर गर्न थाल्छ । दिनभर जुन कुरा रोकिन्छ, राती त्यसैलाई मनले कैयौं गुणा अधिक रूपमा सपना देख्न थाल्छ । मर्नेबेलासम्म मनले तानाबाना बुन्न छोड्दैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- इन्द्रिय दमन गरेर मनको दमन गर्न सकिँदैन । इन्द्रियलाई जे कार्य गर्नबाट रोकिन्छ, त्यही कृत्य उसले दिनभर गरिरहन्छ ।

मनलाई रूपान्तरण नगरी जो व्यक्ति इन्द्रियलाई मात्र दमन गर्छ त्यो दम्भी हुन्छ । बाहिर मैले इन्द्रिय रोकेँ, म त तपमा उपलब्ध भएँ भन्ने देखाउँछ तर भित्र भने विपरीत चाल चल्छ । तथाकथित साधुमा ठिक विपरीत अवस्था बाहिर हठपूर्वक इन्द्रियको दमन र भित्र व्यभिचारको पराकाष्ठा पाइन्छ । यो मूढता हो, किनभने जो भित्र चल्छ त्यो मूल्यवान् हो, बाहिरको कुनै महत्त्व छैन । देखावटीपनसँग धर्मको कुनै सम्बन्ध हुँदैन । आध्यात्मको सम्बन्ध त हुनुसँग हुन्छ । बाहिर भोजन खाए पनि केही फरक पर्दैन बरु भित्रबाट उपवासी हुनुपर्छ । जिन्दगी बाहिरबाट बदल्न सकिन्न, भित्रबाट बदल्नुपर्छ । शरीरलाई जति कष्ट दिएर मारे पनि त्यो वासना वा कामना पुनः सूक्ष्म शरीरबाट अनन्तसम्म अर्को शरीरका माध्यमबाट चलि नै रहन्छ । त्यसैले कृष्ण इन्द्रिय र शरीरलाई दमन गर्ने व्यक्ति पाखण्डी हो भन्नुहुन्छ । यस्ता व्यक्ति दम्भी हुन् । अज्ञानभन्दा पनि पाखण्ड निम्नस्तरको हो । यस्ता व्यक्ति मिथ्या आचरणमा गिर्दछन् । मिथ्याको अर्थ असत्य तर सत्य जस्तो लाग्नु हो । यो मिथ्याभिमानी व्यक्ति अज्ञानीभन्दा तल्लो अवस्थामा हुन्छ । अज्ञानीले त आफूलाई बदल्न सक्छ तर मिथ्याचारीले त्यो पनि गर्न सक्दैन । यस्ता व्यक्ति अस्तव्यस्त भएर आफूभित्र दुई हिस्सामा विभक्त हुन्छन्; मनोविज्ञानका भाषामा यी बहुचित्तवान् (Schizophrenic) मानिन्छन् । यिनीहरू दुई हिस्सामा जीवन बाँच्छन् । खण्ड-खण्ड स्वविरोधमा बाँच्नु रोगी भएर बाँच्नु हो ।

कर्म र क्रिया गहिराइमा एउटै हो तर बाहिरबाट हेर्दा अलग जस्तो लाग्दछ । व्यक्ति सुतेर निदाए पनि श्वास चलि नै रहन्छ । रगत बनाउने काम जारी रहन्छ । हामीले खाएका कुरालाई तरल बनाउने, पचाउने र बाहिर निकाल्ने काम भई नै रहन्छ । हड्डीहरू निर्मित भई नै रहन्छन् । नयाँ कोषको निर्माण र मृत कोषलाई बाहिर निकाल्ने कार्य भई नै रहन्छ । राती व्यक्ति सुते पनि क्रिया जारी नै रहन्छ । यसो हेर्दा क्रियालाई कर्म कसरी भन्ने जस्तो लाग्छ किनभने त्यहाँ अहङ्कार संलग्न हुँदैन । जुन क्रियामा अहङ्कार संलग्न हुन्छ त्यसलाई कर्म भनिन्छ र जुन क्रियामा अहङ्कार संयुक्त हुँदैन त्यसलाई क्रिया भनिन्छ । गहिराइमा प्रत्येक क्रिया क्रिया मात्र होइन कर्म नै हो । हाम्रो जिजीविषाका कारणले प्रत्येक क्रिया कर्म नै हुन्छ । हाम्रो गहिरोभन्दा गहिरो बेहोसी र निद्रामा पनि जिजीविषा उपस्थित हुन्छ र यसैका कारण सबै क्रियाहरू सञ्चालित हुन्छन् । जिजीविषा समाप्त भएमा क्रियाहरू तत्काल बन्द हुन्छन् । गहिराइमा हाम्रो अचेतनले क्रियाहरूलाई चलाइरहेको हुन्छ तर अचेतनमा अहङ्कार संलग्न नहुँदा यो कर्म नभएर क्रिया भएको हो । त्यसैले क्रिया र कर्ममा भिन्नता बाह्य मात्र हो यथार्थमा क्रिया र कर्म एकै हुन् ।

कोमामा रहेका सिकिस्त बिरामीहरूमा पनि अचेतनमा जिजीविषाले प्राण चलाइरहेको हुन्छ । जिजीविषा परमात्माबाट प्राप्त हुन्छ र सञ्चालन हुन्छ । श्वास लिने क्रियालाई हाम्रो जिम्मामा छोडेको भए हामी दिनमा कैयौँपटक मृत्युवरण गरिसकेका हुन्थौं । त्यसैले जीवनका संवेदनशील हिस्साहरू परमात्माले आफैँसँग राखेका छन् । जिजीविषा हाम्रो अचेतन मनमा रहन्छ र हाम्रो अचेतन मन एकातिर हामीसँग र अर्कातिर परमात्मासँग जोडिएको हुन्छ । परमात्मा स्रष्टा हो त्यसैले हाम्रो जीवनको प्रत्येक क्षण उनैबाट सञ्चालित छ । हामीसँगै ऊ प्रतिपल छ । हाम्रो जीवनको प्रत्येक प्रक्रिया उसकै प्रक्रिया हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! तिमी गरिरहेका छौ भन्ने भ्रमलाई छोड किनभने कर्म त हुँदै गर्छ र क्रिया चलि नै रहन्छ । तिमी आफू गरिरहेको छु भन्ने भ्रमबाट मुक्त होऊ । त्यसपछि तिमीलाई प्रत्येक क्रिया र कर्ममा परमात्मा स्थित भएको आभास हुने छ । प्रत्येक व्यक्तिका रौं रौंमा उही परमात्मा स्थित छ । मनुष्यको अहङ्कारको भ्रम हट्ने बित्तिकै उसलाई आफू र आफ्नो अस्तित्व हुँदै नभएको र जे छ उही भएको स्पष्ट हुन्छ ।

**यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥७॥**

जसले मनद्वारा कर्मेन्द्रियहरूलाई नियन्त्रणमा राखी आसक्तिरहित भएर समस्त इन्द्रियबाट कर्मयोगको आचरण गर्न थाल्छ त्यो व्यक्ति अति विशिष्ट मानिन्छ ॥

मनुष्यको मनमा वासना र कामना छउन्जेल त्यसले दुख मात्र दिन्छ । कामना र वासनाले विषाद मात्र प्रदान गर्छ । कामनाबाट सुख प्राप्त होला जस्तो लाग्छ, तर दुख नै प्राप्त हुन्छ, शान्ति प्राप्त होला जस्तो लाग्छ तर सदा अशान्ति नै प्राप्त हुन्छ । कामना मनुष्यको दुख हो र तृष्णा पीडा हो । वासनाबाट मुक्त नभईकन आनन्द प्राप्त हुँदैन । कृष्ण इन्द्रियलाई दमन गर्ने व्यक्ति मूढ हो भन्नुहुन्छ । उहाँको भनाइ अनुसार त्यो व्यक्ति श्रेष्ठ हो जो इन्द्रियलाई दबाउने होइन बरु वासनाको मूल स्रोत मनलाई नै रूपान्तरण गर्छ । श्रेष्ठ पुरुष इन्द्रियहरूसँग लड्दैन किनभने इन्द्रियहरूसँग लडाइँ गरेर जित्न सकिन्न । ऊ त मनलाई नै रूपान्तरण गरेर इन्द्रियलाई वशमा राख्दछ ।

साधारणतः हामी इन्द्रियहरूका दास भएजस्तो लाग्छ । वासनाहरू चित्तमा उठे पनि जबसम्म इन्द्रियहरूमा हाबी हुँदैन तबसम्म हामीलाई वासनाका बारेमा जानकारी नै हुँदैन । त्यसैले हामीलाई इन्द्रियहरू नै वासनाका कारण जस्तो लाग्छ । वासनाको सूक्ष्मतम रूप अतीन्द्रिय हो जो हामीले देख्दैनौं । जबसम्म वासना इन्द्रियहरूमा गति लिएर आकार बन्दैन, तबसम्म हामीलाई थाहा नै हुँदैन । त्यसैले क्रोध गरिसकेपछि मात्र हामीलाई थाहा हुन्छ । कामवासना पनि हामीमाथि आविष्ट भइसकेपछि मात्र थाहा हुन्छ र थाहा पाइसकेपछि त्यसलाई सच्याउन असम्भव हुन्छ । वासनामा नै चुर्लुम्म डुब्नु वासनाको दास बन्नु हो र यस्तालाई कृष्ण निकृष्ट व्यक्ति भन्नुहुन्छ ।

भौतिकवादीहरूले सुरुदेखि नै भन्दै आएका छन्- शरीरभन्दा ठुलो जीवनमा केही छैन र शरीरको मागको पूर्ति गर्नु हाम्रो गन्तव्य हो । यी कुरालाई स्वीकार गर्ने व्यक्ति आफ्नो आत्मालाई नै बिर्सिन्छ । आत्माको जन्म नै स्वयम् हुनुमा हुन्छ । आत्माको जन्म नै वासना छाया बनेपछि मात्र हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- श्रेष्ठ मनुष्य आफ्नो मनलाई नै वशमा गर्छ । इन्द्रियलाई दमन गर्दा व्यक्ति विक्षिप्त हुन्छ । मनुष्यको वासना सङ्कल्प नहुन्जेल रहिरहन्छ । सङ्कल्पको अर्थ इन्द्रियको दमन होइन स्वयम्को हुने अनुभव हो । शरीरले भोक लाग्यो भनेर माग गर्दा सङ्कल्प स्वयम्ले म भोजन गर्न तयार छैन भनेको खण्डमा शरीरले भोजनको माग तत्काल छोड्दछ । सङ्कल्पबाट शरीरको मागलाई बन्द गराउन सकिन्छ । उपवास मनुष्यको सङ्कल्पलाई जगाउने एउटा प्रयास हो । शरीरलाई आफूभन्दा अलग पनि कुनै शक्ति छ भन्ने थाहा हुने बित्तिकै एउटा नयाँ ऊर्जा उत्पन्न हुन्छ र शरीरले आफ्नो माग छोड्दछ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- त्यो व्यक्ति श्रेष्ठ हो जसले इन्द्रियलाई वशमा गर्छ, शरीरलाई आदेश दिन सक्छ र जो शरीरको दास होइन मालिक बन्दछ । आत्मानुभव सङ्कल्पबाट प्रारम्भ हुन्छ र मनुष्यको श्रेष्ठता सङ्कल्पको माध्यमसँगै नयाँ यात्राको थालनीबाट स्थापित हुन्छ । पहिलो चरणमा मनलाई वशमा राख्नुपर्छ, दोस्रो चरणमा सङ्कल्प निर्माण गर्नुपर्छ र तेस्रो चरणमा सङ्कल्पलाई पनि प्रभुमा समर्पण गर्नुपर्छ । हामीसँग मनका नाममा वासनाहरूको सङ्ग्रह छ । संयुक्त सङ्कल्प छ भने मनलाई समर्पित गर्न सकिन्छ । आत्मा त सङ्कल्पको द्वारबाट प्रवेश गरेपछि मात्र पाउन सकिन्छ । त्यसैले धर्मको पहिलो चरण सङ्कल्प निर्मित गर्नु र दोस्रो चरण निर्मित सङ्कल्पलाई समर्पित गर्नु हो । पहिलो चरण आत्मवान् बन्नु र दोस्रो चरण आत्मालाई फूल चढाएभैं परमात्माको चरणमा चढाउनु हो । आत्मालाई पाउन वासनाभन्दा माथि उठ्नुपर्छ र परमात्मालाई पाउन आत्माभन्दा पनि माथि उठ्नुपर्छ । तसर्थ कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- पहिले तिमी श्रेष्ठ बन, सङ्कल्प गरेर आत्मवान् बन र सङ्कल्पबाट आत्मवान् बनेपछि समर्पण गर । कमजोर व्यक्तिले समर्पण गर्न सक्दैन किनभने बाह्य रूपमा शिरलाई चरणमा राख्नु सामान्य कुरा हो, त्यो समर्पण होइन । आफूलाई पूर्ण रूपमा समाप्त गरी परमात्मामा चढाउनु नै समर्पण हो ।

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्धचेदकर्मणः ॥८॥

तिमी निर्धारित शास्त्रविहित कर्तव्य कर्म गर । कर्म नगर्नुभन्दा कर्म गर्नु ज्यादै श्रेष्ठ छ, कर्म गर्न छाडियो भने शरीरको पालन पोषण गर्न या शरीर सञ्चालन गर्न सकिँदैन ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- कर्म नगर्नुभन्दा कर्म गर्नु श्रेष्ठ हो । कर्म त गर्नुपर्छ र जो गर्नु नै पर्छ भने त्यसलाई होसपूर्वक गर्नु श्रेष्ठ हो । कर्मलाई जानेर गर्नु उचित हो । त्यसैले जे गर्नु पर्छ त्यसलाई परिपूर्ण रूप जानेर स्वधर्मानुरूप गर्नुपर्छ । तसर्थ तिमी शास्त्रसम्मत स्वधर्मरूपी कर्म गर । शास्त्रको अर्थ किताब होइन; यसको अर्थ आजसम्म जुन जुन व्यक्तिहरूले स्व-अनुभवबाट जाने त्यसबाट प्राप्त सम्मत विचार शास्त्र हो । मनुष्यको चेतनाको लामो यात्रा छ । हामी यस जीवनमा ७०, ८० या ९० वर्षका लागि आउँछौं र बिदा हुन्छौं । व्यक्ति आउँछ र जान्छ तर मनुष्यता निरन्तर चलिरहन्छ । मनुष्यको अनुभव करोडौं वर्षको छ र त्यसको सार पनि छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- अनादिबाट जान्ने व्यक्तिहरूले जुन कुरा भनेका छन् सो सम्मत स्वधर्मानुसार कर्म गर्नु उचित हुन्छ ।

सनातन धर्मावलम्बीहरूले प्राचीन समयदेखि नै चार वर्णको वैज्ञानिक व्यवस्था गरेर चार जातलाई तल माथि (Vertical) नभई समतलीय (Horizontal) रूपमा विभाजन गरेका थिए । जन्मदेखि चार वर्णमा विभाजन गर्दा कुनै उचनीच नगरी केवल गुणानुसार मात्र विभाजन गरिएको थियो । कालान्तरमा वर्णको व्यवस्थालाई केही व्यक्तिका स्वार्थका कारण भद्दा बनाइयो । ब्राह्मणलाई श्रेष्ठ अनि शूद्रलाई सबभन्दा तल्लो जात भनियो । गुणानुसारको वर्णव्यवस्थालाई कृत्रिम अनि निरर्थक बनाइयो । अर्जुनको स्वधर्म क्षत्रिय धर्म हो । कृष्ण उनलाई भन्नुहुन्छ- जे तिम्रो स्वधर्म छ, जुन वर्णमा तिम्रो जन्म भयो, जुन धर्मबमोजिम तिम्रो प्रशिक्षण भयो, सोही वर्णको आचरणमा रही कर्म गर्नु श्रेयस्कर हुन्छ । व्यक्ति जन्मिदा अनन्त सम्भावना लिएर जन्मेको हुन्छ, तर पछि एउटा निश्चित गन्तव्य रोजेर अघि बढ्नुपर्छ । अनन्त बाटाहरू रोजेर हिँड्न सम्भव हुँदैन । आज विज्ञानले पनि त्यही कुरा भन्छ- बच्चा अनन्त सम्भावनायुक्त गुणहरूसहित जन्मिन्छ, तर उसले जीवनमा एउटा गुणको या विशिष्ट क्षेत्रको पहिचान गरेर अघि बढ्नुपर्छ ।

आजको विज्ञानको विशेषज्ञता जस्तै प्राचीन समयमा वर्णको व्यवस्था निर्माण गरिएको थियो । कुनै व्यक्ति क्षत्रिय हुन चाहन्छ भने उसलाई केटाकेटीदेखि नै सोही अनुरूप प्रशिक्षित गराउने व्यवस्था बनाइएको थियो । अपवादमा बाहेक व्यक्तिहरू आफ्नो वर्णानुसारको यात्रा गर्दथे । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे

अर्जुन ! तिम्रो अनन्त जन्मको यात्राबाट पनि तिम्री क्षत्रिय हौ । त्यसैले आज तिम्री आफ्नो धर्मबाट भाग्न खोज्यौ भने त्यो तिम्रो असफलता बन्ने छ र तिम्रो जीवन विषादपूर्ण हुने छ । त्यसैले अर्जुन तिम्री शास्त्रसम्मत स्वधर्म अनुसारको कार्य गर, त्यही नै श्रेयस्कर छ । केही नगर्नुभन्दा केही गर्नु नै श्रेयस्कर छ किनभने कर्मबाट कोही पनि बच्न सक्दैन ।

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥९॥

बन्धनको भयबाट कर्मको त्याग गर्नु योग्य छैन किनभने यज्ञका निमित्त गर्ने कर्मका अतिरिक्त अरू कर्ममा लागेको यो मनुष्य समुदाय कर्मले बाँधिन्छ । त्यसैले हे अर्जुन ! आसक्तिरहित भएर त्यो यज्ञका निमित्त भलिभाँती कर्तव्य गर ॥

कृष्ण अद्भुत वचन भन्नुहुन्छ- कर्मको बन्धनबाट बच्नका निमित्त जो व्यक्ति कर्मबाट भाग्छ उसले उल्टो परिणाम प्राप्त गर्छ । कर्मको बन्धनबाट भाग्नु भनेको स्वयंको स्वतन्त्रता नभई परतन्त्रता हो । भागेर जहाँ गए पनि कर्मबाट बच्न सकिँदैन; कर्म त गर्नु नै पर्छ । त्यसैले हे अर्जुन ! आसक्तिरहित भएर त्यो यज्ञका लागि कर्तव्य कर्म गर । हामीले परमात्माका लागि यज्ञरूपी कर्म गर्नुपर्छ । परमात्माले जीवन दिनुभएको छ; त्यसैले कर्म पनि परमात्माका लागि नै गर्नुपर्छ । यही यज्ञरूपी कर्मले कहिल्यै बन्धनमा पार्दैन । एउटा गृहस्थी व्यक्तिलाई घरले मलाई बाँधिरहेको छ भन्ने लाग्छ । घरले त कहिल्यै पनि बन्धनमा पार्दैन किनभने घर जड भएकाले त्यसले बाँध्न सक्दैन । वास्तवमा घरलाई आफ्नो या मेरो घर सम्झिएको हुनाले घरले बाँध्छ । 'मेरो' नै बन्धन हो र व्यक्ति घर छोडेर गए पनि 'मेरो' त उसैसँग रहन्छ, तब 'मेरो' आश्रमले बाँध्छ । पत्नीलाई छोडेर भाग्ने व्यक्तिको कामवासना पत्नीलाई छोड्दा कदाचित् समाप्त हुन सक्दैन । त्यो कामवासना जहाँ गए पनि उससँग नै रहन्छ ।

भाग्ने व्यक्तिले जसले उसलाई बाँध्दछ भनी ठान्दछ, त्यसले बाँध्ने होइन भन्ने बिर्सिन्छ । जो भागिरहेको छ बाँध्नेवाला उही हो । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- भाग्नु व्यर्थ हो । यस पृथ्वीमा भाग्ने व्यक्तिका विरुद्धमा कृष्णले भन्दा ठुलो उपदेश कसैले पनि दिएका छैनन् । कर्ममा कुनै बन्धन छैन । कर्म मेरो हो भन्नु नै बन्धन हो । त्यसैले जसले कर्म परमात्माको भनेर जान्दछ त्यही यज्ञरूपी कर्म हुन्छ र व्यक्ति बन्धन मुक्त हुन्छ किनभने त्यो ईश्वरको कर्म हुन्छ । ईश्वरको नाममा गर्ने कर्म नै यज्ञ हो । जहाँ व्यक्ति कर्ता नभई निमित्त मात्र हुन्छ त्यहाँ कर्ता परमात्मा हुन्छ भन्ने कर्मको नयाँ अवधारणा कृष्णले दिनुभएको छ । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- तिम्री कर्मबाट नभाग र कर्मलाई यज्ञ बनाऊ अर्थात् आफूलाई परमात्मामा समर्पित गरिदेऊ ।

गुरुनानकको जीवनमा एउटा घटना घट्यो, जसबाट उहाँ ज्ञानी सन्त बन्नुभयो । नानक सैनिकहरूलाई रासन वितरण गर्ने सानो जागिरमा हुनुहुन्थ्यो जहाँ उहाँले सैनिकहरूलाई रासन नापेर दिनुहुन्थ्यो । एकदिन नानकले सौभाग्यवश गन्ती बिर्सनुभयो । तेह्रको गन्तीमा उहाँ रोकिनुभयो । उहाँले सबै 'तेरा' अर्थात् सबै तिम्रो भनेपछि फेरि चौध उहाँको मुखबाट निस्किएन । नानकको नोकरी सकियो तर उहाँलाई परम नोकरी प्राप्त भयो । नानक भन्नुहुन्थ्यो- जब यो सबै तिम्रो हो भन्ने स्मरण भयो त्यसपछि त कुनै कुराहरू पनि 'तिम्रो' (तेरा) बाहेक केही लागेन । कृष्ण अर्जुनलाई यही भन्नुहुन्छ- जुन दिन यो कार्य 'मेरो' होइन 'तिम्रो' भन्ने भावना जागृत हुन्छ त्यसपछि त बन्धन नै हुँदैन । म र 'मेरो' भन्नु वा त्यसमा आसक्त रहनु नै बन्धन हो । जब जागरण हुन्छ, तब सबै कर्म यज्ञरूपी कर्म हुन्छ । वस्तुतः यज्ञरूपी कर्म नै मुक्ति हो ।

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥१०॥

प्रजापति ब्रह्माजीले सृष्टिको प्रारम्भमा यज्ञका साथै मानिसहरूको सृष्टि गर्नुभयो र भन्नुभयो- यज्ञहरूबाट तिमीहरूलाई बुद्धि प्राप्त होओस् र यज्ञले तिमीहरूलाई इच्छित भोग प्रदान गरौस् ॥

सृष्टिको प्रारम्भमा स्रष्टाले पनि सृष्टिरूपी कर्म गर्नुभयो । हामी परमात्मालाई स्रष्टा भन्दछौं । स्रष्टाले पनि 'म' भावबाट सिर्जना गरेमा त्यो कर्म यज्ञरूपी हुँदैन । तर परमात्मा सर्जक हो र परमात्माको सृजन 'म' रहित शून्य भावले गरिने कृत्य हो । परमात्मामा 'म' भाव नै हुँदैन किनभने उसमा 'तिमी' भन्ने भाव हुँदैन । 'म' भाव हुनका लागि 'तिमी' पनि हुनुपर्छ अन्यथा 'म' हुन सक्दैन । परमात्माको सृजनामा वासना, कामना र फलको कुनै आशा र भाव हुँदैन । यो सारा सृष्टि परमात्माको स्वभाव हो । परमात्मा स्रष्टा मात्र होइन किनभने यदि परमात्मा स्रष्टा मात्र हो भने स्रष्टा र सृष्टि अलग हुन्छ । परमात्मा त सृजनाको प्रक्रिया हो । त्यसैले परमात्मालाई स्रष्टा नभनेर सृजनात्मक (Creativity) भन्नु उपयुक्त हुन्छ ।

सृष्टिका लागि कुनै प्रथम र अन्तिम दिन हुँदैन । जगत्को स्रष्टाले प्रथम दिन जब जगत्लाई गति दिन्छन् त्यो यज्ञ हो र जुन दिन जो कसैले त्यही यज्ञरूपी कर्म गर्छ ऊ पनि स्रष्टाको अङ्ग बन्छ । मीरालाई कसैले "तिमी नाचेकी हो ?" भनेर सोध्यो भने उनी जवाफमा उसैले नचाउँछ र उही नाच्छ भन्छन् । कसैले कविरलाई तिमी कपडा कसका लागि बुन्छौ भनेर सोध्यो भने उनी भन्छन्- "उही बुन्छ र उसैका लागि बुन्छ ।" कविर कपडा बनाएर बेच्न जाँदा ग्राहकलाई भन्नुहुन्थ्यो "राम ! तिम्रा लागि उसले यो कस्तो राम्रो बुनेको छ ।" कविरकहाँ हजारौं भक्त आउन थाले र कविरलाई तपाईं अब किन कपडा बुन्नुहुन्छ भनेर कुनै भक्तले सोध्दा कविरले भन्नुहुन्थ्यो- परमात्मालाई अझ जगत् र जीवनलाई बुन्ने जरुरत छ भने म किन कपडा नबुनूँ । मैले उनकै हातमा आफूलाई छोडिदिएको छु । मेरो आँलामा उनै आएर कपडा बुन्छन् । त्यसैले म कपडा बुनूँ या बन्द गरूँ त्यो परमात्माको चाहनामा निर्भर हुन्छ, अब उनको मर्जीअनुसार मात्र हुन्छ । कविरले गरेको कर्म नै यज्ञरूपी कर्म हो ।

परमात्मा यो विशाल सृजनलाई फैलाएर पनि यज्ञरूपी कर्म मात्र गरिरहेको छ र मुक्त छ । सृष्टि त देखिन्छ तर स्रष्टा देखिँदैन । वास्तवमा जसको 'म' नै छैन त्यो कर्म यज्ञरूपी हुन्छ । कर्म दृश्य र कर्ता अदृश्य छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी यस्तो कर्ममा जुट जहाँ कर्म होस् तर कर्ता बिलकुल नरहोस् । उसको अनुपस्थिति या अदृश्यपन नै उसको अस्तित्व हो । कहिलेकाहीँ उसको छाया देखिन्छ किनभने यो सारा जगत् उसको छायाँले मात्र चल्छ । कृष्ण अर्जुनलाई यही भन्नुहुन्छ- तिमी छायाजस्तो बनेर कर्म गर र नभाग किनभने भाग्दा पनि तिम्रो अहङ्कार तिमीसँगै जान्छ । जसरी परमात्मा यज्ञरूपी कर्ममा संलग्न छन् त्यसरी नै तिमी पनि त्यस्तै यज्ञरूपी कर्म गर । त्यसो गरेमा तिमी परमात्माको एक हिस्सा हुने छौ ।

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥११॥

आफ्नो यज्ञ तथा कर्तव्य कर्मद्वारा देवताहरूलाई प्रसन्न पार, अनि खुसी भएका देवताहरूले तिमीहरूलाई पनि सन्तुष्ट राख्ने छन् । यसरी मानिस र देवताहरूको पारस्परिक निस्वार्थ सम्बन्धबाट एक अर्कालाई प्रसन्न गर्दै परम कल्याण प्राप्त हुने छ ॥

यज्ञरूपी कार्य गर्दै तिमी देवताहरूको सहयोगी बन्न सक्छौ भने ती देवताहरू पनि तिम्रा सहयोगी बन्न सक्छन् । यसप्रकार तिमी कर्तव्यप्रति उत्तरदायी हुन सक्छौ । यस जगत्मा साधारण जनलाई मृत्युपश्चात् तत्काल गर्भ उपलब्ध हुन्छ तर असाधारण व्यक्तिहरूले जन्मका लागि लामो प्रतीक्षा गर्नुपर्छ । त्यस्तै श्रेष्ठ धेरै पापी जीवात्माका लागि तत्काल गर्भ उपलब्ध नहुने भएकाले प्रतीक्षा गर्नुपर्छ । त्यस्तै श्रेष्ठ

आत्माहरूले पनि नयाँ जन्मका लागि लामो प्रतीक्षा गर्नुपर्दछ । यस्तो श्रेष्ठ शुद्ध आत्माको नाम 'देवता' हो र पापी आत्माहरूको नाम 'प्रेतात्मा' हो । पापी आत्मा जसले अनेकौँ कुकृत्य गरेको छ, उसका लागि कोही आमाबाबु गर्भ दिन तयार हुँदैनन् र लामो समय उनीहरूले पनि प्रतीक्षा गर्नुपर्छ । श्रेष्ठ आत्मालाई पनि आफू अनुकूल गर्भ खोज्न र पाउन निकै कठिन हुन्छ किनभने त्यस्तो आत्मालाई गर्भमा धारण गर्न योग्य र पवित्र कोख चाहिन्छ ।

यस्ता असाधारण आत्माहरू गर्भ प्राप्त नहुन्जेलसम्म चुप लागेर बस्दैनन् । प्रायः खराब, पापी आत्माहरू केही न केही गर्न चाहन्छन् । प्रेतात्माहरू नबोलाईकन पनि अरूलाई दुख दिन र आफ्नो इन्द्रिय सुख पाउन अरूमा प्रवेश गर्न सक्छन् तर शुद्ध, श्रेष्ठ आत्माहरू नबोलाईकन हतपत्त आउँदैनन् । कसैले केही नराम्रो काम गर्दा ती प्रेतात्माहरूबाट सहयोग प्राप्त हुन्छ र ती नराम्रो काम गर्ने साधन बन्छन् । उदाहरणका लागि क्रोधको अवस्थामा यति शक्ति बढ्छ कि व्यक्ति आफैं चकित पर्छ । यो त्यही पापी आत्माको सहयोग भएर नै यस्तो भएको हो । यसका ठिक विपरीत कृष्ण भन्नुहुन्छ- अर्जुन ! यदि तिमी कुनै शुभकार्यमा कर्ताभावलाई छोडेर यज्ञरूपी कार्य गर्न तत्पर हुन्छौ भने तत्काल तिमीलाई अनेक देवताहरूको सहारा प्राप्त हुने छ र यसरी मनुष्य र देवताको पारस्परिक निस्वार्थ सम्बन्धबाट एकअर्कालाई प्रसन्न गर्दै परम कल्याण प्राप्त हुने छ । व्यक्तिले कुनै पनि असल कार्य गर्दा ऊ एकलै हुँदैन, त्यस बेलामा पनि अनेकौँ श्रेष्ठ र शुद्ध आत्मा जो असल कार्य गर्न आतुर हुन्छन्, तिनीहरू संलग्न भएर पूरा सहयोग गर्दछन् र अनन्त मार्गबाट शुभ सहयोगहरू उपलब्ध हुन थाल्छन् ।

यस जगत्मा असल र खराब व्यक्ति एक्ला हुँदैनन् । केवल साधारण व्यक्ति मात्र एक्ला हुन्छन् । बुद्ध र महावीर जस्ता व्यक्ति जब पृथ्वीमा हुन्छन् तब चारैतिरबाट असल आत्माहरू एकत्रित भएर सहयोग गर्न आतुर हुन्छन् । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- यदि परमात्माको कार्यमा संलग्न भयौ भने तिमीलाई देवताहरूको साथ र सहयोग रहने छ । यसो गरेमा तिमी मात्र आफ्नो कर्तव्य निर्वाह गर्न सफल हुँदैनौ, अनेक देवताहरू पनि जो असल कृत्य गर्न चाहन्छन् उनीहरू पनि आफ्नो कर्तव्य निर्वाह गर्न सफल हुने छन् ।

इष्टान्भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

तैर्दत्तान्प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥१२॥

मानवले गरेका यज्ञ वा कर्मद्वारा सन्तुष्ट भएका देवताहरूले मानवका सम्पूर्ण इच्छित भोग वा आवश्यकताहरू पूर्ति गरिदिन्छन् । यसरी प्राप्त भएका भोग वा वस्तुहरू जसबाट आफूलाई प्राप्त भएका हुन् त्यही ईश्वरलाई समर्पण नगरी जसले उपभोग गर्छ वा खान्छ त्यो चोर हो ॥

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।

भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥१३॥

यज्ञ वा कर्म गरेर बाँकी रहेको अन्नको उपभोगले श्रेष्ठ पुरुष सबै प्रकारका पापहरूबाट मुक्त हुन्छन् र जुन पापीहरू आफ्नो शरीरको पोषणका लागि अन्न पकाउँछन् तिनीहरू पाप मात्र भोग्छन् ॥

यज्ञरूपी कार्यबाट दिव्यशक्तिहरू प्रसन्न भएर नमागे पनि सबै कुराहरू दिन्छन् । जीवनका रहस्यपूर्ण निर्णयहरू के छन् भने जे मागिन्छ त्यो पाइँदैन र जे मागिँदैन त्यही मात्र पाइन्छ । जसका पछाडि केही पाउने दौड रहँदैन त्यही व्यक्तिलाई सबै कुरा प्राप्त हुन्छ । यस नियमलाई नबुझेको हुनाले जीवनमा भ्रम र दुखहरू छन् । दिव्य शक्तिहरूबाट मागेर कहिल्यै पनि केही प्राप्त हुँदैन बरु उनीहरूलाई नमागीकन हृदयको द्वार खोल्नुपर्छ । हृदयको द्वार खुल्ला हुने बित्तिकै उनीहरूले नमागीकन नै पर्याप्त

दिन्छन् । जिससको एउटा वचन छ- प्रभुको राज्यलाई पहिले खोज, बाँकी सबै त्यसै प्राप्त हुने छ (Seek first the kingdom of God and all else will be added on to you) ।

कृष्णको दिव्यशक्ति र जिससको प्रभुको राज्यको भाव एउटै हो । हामीले केही माग्दा, इच्छा गर्दा वा कामना राख्दाबित्तिकै हाम्रो हृदय खुम्चिन्छ र चेतनाको द्वार तत्काल बन्द हुन्छ । जब हामी केही दिन्छौं, तब हाम्रो मन खुल्छ । परमात्मा एवं दिव्य शक्तिहरूसँग पनि माग्ने बित्तिकै हाम्रो हृदयको द्वार बन्द हुन्छ र केही पाउन सकिँदैन । यस श्लोकको अर्थ जसले बाँड्छ त्यसले भन् बढी पाउँछ र जो जम्मा मात्र गर्छ, त्यो भिखारी जस्तै मात्र हुन्छ भन्ने हो । यस्तो जम्मा गर्ने व्यक्तिले धनको उपयोग गर्दैन र अरूलाई उपयोग गर्न पनि दिँदैन केवल जम्मा मात्र गर्छ । हामी पनि अधिकांश भिखारी नै छौं । भयभीत व्यक्ति परमात्मासँग जोडिन पनि सक्दैन, परमात्मासँग त निर्भय व्यक्तिले मात्र सम्बन्ध राख्न सक्छ । हामी कहिल्यै पनि सही कुरा माग गर्दैनौं किनभने हामीलाई सहीका बारेमा केही थाहा छैन र हामी त्यसैले सदा गलत नै माग्दछौं । सही व्यक्तिले माग्नु नै पर्दैन, उसलाई जीवनमा सबै सम्पदा आफै बर्सिन थाल्छ । गलत व्यक्तिले सदा गलत नै माग्छ, जो प्राप्त पनि हुँदैन ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो व्यक्ति आफ्नो जीवन यज्ञरूपी कार्यमा लगाएर बाँच्दछ, उसले नमागीकन नै दिव्यशक्तिहरूले सबै कुरा दिन्छन् । हाम्रो मागका कारण दिव्यशक्तिहरूसँग सम्बन्ध स्थापित हुन सक्दैन किनभने जुन प्रार्थना मागसँग जोडिएको हुन्छ, त्यो प्रार्थना नै हुँदैन । मागरहित प्रार्थना जसमा धन्यवाद वा आफूलाई जे प्राप्त भएको छ त्यसका लागि कृतज्ञता ज्ञापन मात्र भएमा त्यो वास्तवमा प्रार्थना हुन्छ । यस्तो प्रार्थना गर्ने व्यक्तिसँग दिव्यशक्तिहरू विना कारण प्रसन्न हुन्छन् र नचाहेका कुराहरू प्रदान गर्छन् । यज्ञरूपी कार्य भन्नुको अर्थ हामीलाई परमात्माले जे दिनुभएको छ त्यसको परम स्वीकारको भाव हो र त्यसका लागि पूर्ण स्वीकारसहित कृतज्ञता अर्पण गर्नु हो । यस्तो व्यक्तिले आफ्ना लागि केही माग्ने पर्दैन ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यसरी यज्ञरूपी कर्मद्वारा प्राप्त भएका कुराहरूलाई आफ्ना लागि मात्र उपयोग नगरी अरूका लागि पनि बाँड । जीवनको एक अर्को रहस्य पनि छ- हामी जीवनमा जति बाँड्छौं, त्यति नै पाउँछौं । आनन्दलाई जति बाँड्न सक्थ्यो त्यति नै आनन्द प्राप्त हुन्छ र जति नबाँडीकन राख्यो त्यति नै सडेर जान्छ । जति बाँड्यो त्यति नै आनन्दको विस्तार हुँदै जान्छ । व्यक्ति जति दुखी हुन्छ, त्यति नै खुम्चिएर एकलै हुन्छ । आनन्द जति अरूसँग बाँडिन्छ उति नै फैलिन्छ । बुद्ध, महावीरले दुखी हुँदा जङ्गल या पहाडमा एकान्तमा समय बिताउनुभयो । आनन्दित हुनुहुँदा त्यो आनन्दको अनुभव सबैसँग बाँड्नका लागि एकान्तवासबाट फर्किनुभयो । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- यज्ञरूपी कार्यबाट जब दिव्य शक्तिहरूले नमागीकन दिन थाल्छन् जसको प्राप्तिका बारेमा कसैले कल्पनासमेत गरेको हुँदैन, त्यो प्राप्त भएपछि कति पनि कन्जुसी नगरी एकलै उपभोग नगरेर त्यसलाई यथाशक्य वितरण गर किनभने तिमीले जति बाँड्ने छौ त्यो त्यति नै बढ्ने छ । कोठामा स्वच्छ हावा छिरोस् भन्नका लागि दुईवटा भ्याल खोले जस्तै जति पायो त्यति नै बाँड्यो भने निरन्तर हावा जस्तै दिव्यशक्तिहरू आई नै रहन्छन् । आनन्द पनि हावा जस्तै हो, जति आयो त्यति नै भ्याल खोलेर बग्न दियो भने निरन्तर पाई नै रहिन्छ ।

हामी सबै केवल लिन चाहन्छौं दिन जान्दैनौं । जो केवल पाउन मात्र चाहन्छ दिन वा बाँड्न जान्दैन त्यस्तालाई कृष्ण चोर भन्नुहुन्छ । परमात्मा एवं जगत्बाट जीवनमा जे जति प्राप्त भइरहेको छ त्यसलाई आफ्ना लागि मात्र जसले प्रयोग गर्छ वा जम्मा गर्छ त्यस्तो व्यक्ति चोर हुन्छ । यस्ता व्यक्तिहरूलाई प्लेटो (Plato), एन्जल्स (Friedrich Engles), प्राउधो (P.J. Proudhon) र मार्क्स (Karl Marx) हरूले नबुझेर धेरैपछि मात्र चोर हुनु भने तर कृष्णले त धेरै पहिले नै भन्नुभयो- यस्तो व्यक्ति जो जम्मा मात्र गर्दछ र बाँड्न जान्दैन, त्यो व्यक्ति चोर हो । प्लेटो, एन्जल्स, प्राउधो, मार्क्स र कृष्णको भनाइमा ठुलो भिन्नता छ । उनीहरूले यस्ता व्यक्ति जो पुँजीपति हुन्; अकुत सम्पत्ति भएर पनि बाँड्दैनन्

तिनीहरूसँग खोसेर लिनुपर्छ भन्छन् । कृष्णको भनाइमा यस्ता व्यक्ति जो सङ्ग्रह मात्र गर्छन् यिनीहरू आफ्नै दुस्मन हुन् किनभने यिनीहरूले नबाँडेर जम्मा गर्नाले अझ दिव्य शक्तिबाट प्राप्त गर्ने अनन्त गुणा फलहरूको द्वार आफैँ सदाका लागि बन्द गर्दछन् । त्यसैले व्यक्तिले जति बाँड्छ, त्यति नै अझ बढी प्राप्त गर्दछ । त्यस्तो व्यक्ति जो जम्मा मात्र गरेर बाँड्दैन त्यो आत्मघाती हुन्छ । जुन बेला व्यक्ति निरन्तर बग्ने नदी बन्न सक्छ, त्यसबेला उसको जीवनमा आनन्दको नित्य निरन्तर वर्षा हुन थाल्छ । नदीको पानीको एउटा वृत्त छ, पानी जहाँबाट आउँछ त्यहीँ फिर्ता हुन्छ । नदी सागरमा मिल्नलाई दौडिरहेकी छिन्, सागरमा मिसिन्छिन् अनि सूर्यका किरणमा चढ्छिन् र बादलमा उड्छिन् अनि हिमालयमा बर्सिन्छिन् । त्यसपछि फेरि नदीमा आउँछिन् अनि फेरि त्यही यात्रा चक्राकार रूपमा चलिरहन्छ । जीवनका सबै गति चक्राकार हुन्छन् । त्यस्तै आनन्दको गति पनि चक्राकार रूपमा परमात्माबाट आएर परमात्मामा नै जान्छ । व्यक्तिमा आउने बित्तिकै वरिपरि परमात्माको रूपमा सबैलाई बाँड्नु नै परमात्मामा पुग्नु हो । जसले नदीको प्रवाहमा नबगी बिचमा अवरोध खडा गर्न खोज्छ त्यस्तो व्यक्ति चोर हुन्छ ।

यज्ञबाट बचेको वस्तु वा चिजलाई ग्रहण गर्नुको अर्थ हो जसले सबैलाई बाँडेर मात्र बचेको ग्रहण गर्छ त्यो श्रेष्ठ पुरुष हो । जो पहिले आफू खान्छ र बँचेको मात्र बाँड्छ त्यो निकृष्ट पुरुष हो । यसको सही व्याख्या मोहम्मदले गर्नुभएको छ । उहाँले खानाको सुगन्ध जहाँसम्म पुग्छ, त्यहाँसम्म खानाको निमन्त्रणा हुन्छ र तिनीहरूलाई खुवाएर बचेको मात्र खानुपर्छ भन्नुभएको छ । त्यसैले जीवनमा प्राप्त हुने ज्ञान, धन, अन्न, शक्ति आदिलाई पहिले बाँडेर शेष भएपछि मात्र आफूले उपयोग गर्नुपर्छ । बाँडेर खानुमा जे आनन्द छ, त्यो कुनै अन्य कुरामा छैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो बाँडेर बाँकी रहेको मात्र ग्रहण गर्छ त्यो व्यक्तिसँग जीवनमा पर्याप्त शेष रहन्छ र यस्तो व्यक्ति श्रेष्ठ हुन्छ । दुखलाई बाँड्न पनि सकिँदैन किनभने कोही पनि दुख लिन नै चाहँदैन तर आनन्द जो पनि ग्रहण गर्न तयार हुन्छ । हामी बाँड्न नसक्ने कुरा बाँड्न चाहन्छौँ र बाँड्नुपर्ने कुरा जम्मा गर्न चाहन्छौँ । एकजना कविले लेखेका छन्- जब तिमी हाँस्छौ, तब सङ्गो धर्ती तिमीसँग हाँस्छ । जब तिमी रुन्छौ तब तिमी एकलै हुन्छौ (When you will laugh the whole world with laugh with you and When you will weep you will weep alone) ।

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥१४॥

अन्नको पुष्टि वा रसबाट निसृत रज र वीर्यको सम्मिश्रणबाट प्राणीको उत्पत्ति हुन्छ । अन्नको उत्पत्ति वृष्टिबाट हुन्छ, वृष्टि यज्ञबाट उत्पन्न हुन्छ र यज्ञको उत्पत्ति निर्धारित कर्मबाट हुन्छ ॥

पूर्वीय दृष्टिमा सदैव प्रकृति र मनुष्यबिच मैत्री सम्बन्ध रहेको छ र पश्चिममा जस्तो शत्रुता भाव छैन । त्यसैले हामीले प्रकृतिलाई आमा भनेर सम्बोधन गर्छौँ र त्यही रूपमा आत्मसात् गर्छौँ । पृथ्वीलाई माता र आकाशलाई पिताको रूपमा हामीले आदर गर्छौँ । यो समग्र जगत्प्रतिको दृष्टिकोण हो । तसर्थ हामी सारा जगत्लाई एकै परिवार मान्दछौँ र प्रकृतिलाई आमा भन्दछौँ । हामीले पश्चिमको जस्तो प्रकृतिलाई जित्ने कुरा कहिल्यै सोचेनौँ किनभने आमालाई कसले र कसरी जित्न सक्छ र ! पश्चिममा मनुष्य र प्रकृतिका बिच शत्रुताको दृष्टि भएकाले प्रकृतिलाई जित्ने होड छ तर पूर्वमा प्रकृतिलाई हराउने र यसमाथि विजय प्राप्त गर्ने कुरा सोच्न पनि सकिँदैन ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- अन्नबाट प्राणी बन्दछन् किनभने अन्न पनि पदार्थ होइन ब्रह्म हो । अन्न पनि जीवन्त हुनाले अन्नबाट मनुष्यको निर्माण हुन्छ । अन्न वर्षाबाट बन्छ, वर्षा नभएमा अन्न निर्मित हुँदैन । यी भनाइबाट कृष्ण जीवन र प्रकृतिलाई जोडिरहनुभएको छ । यो कसरी संयुक्त छ भन्ने स्पष्ट पाउँदै कृष्ण भन्नुहुन्छ- वर्षा यज्ञबाट आउँछ । तर प्रश्न गर्दा वर्षा बादलबाट, बादल समुद्रबाट र समुद्र नदीबाट बन्छ भन्ने उत्तर साधारणतया जो कसैले पनि दिन सक्छ । कृष्ण मनुष्य तथा वर्षा, बादल, समुद्र र नदीका

बिचमा भएको अन्तरङ्ग सम्बन्ध जोड्न चाहनुहुन्छ । यदि वर्षा यज्ञबाट आउँछ भने वर्षा र मनुष्यका बिचमा पनि गहिरो सम्बन्ध रहेको बुझ्न सकिन्छ, किनभने वर्षा हाम्रो जीवनको अस्तित्व राख्नका लागि आउँछ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यज्ञमार्फत हाम्रो प्रार्थना सुनेर त्यसलाई पूरा गर्नका लागि वर्षा हुन्छ ।

मनुष्य र प्रकृतिका बिच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध र संवाद छ । त्यही संवाद एवं यज्ञरूपी कर्मको फलस्वरूप अन्न उत्पादनको लक्ष्यपूर्ति गर्न र मनुष्यको चाहना पूरा गर्न वृष्टि हुन्छ । कृष्ण मनुष्य र जीवन, प्रकृति एवं जगत्सँग अभिन्न अन्तरसम्बन्ध र संवाद रहेको कुरा बताउनुहुन्छ । प्रकृति र मनुष्य-जीवनबिच अटुट सम्बन्ध छ । पश्चिममा यो सद्भाव कायम हुन नसकेकाले अहिले प्रकृति अस्तव्यस्त बनेको छ र कुनै प्रकारको सद्भाव कायम हुन सकेको छैन । अहिले वल्ल परिस्थिति विज्ञान (Ecology) को अवधारणा विकास भएको छ । एकपटक तिब्बतमा मलेरिया रोगको मच्छरलाई नाश गर्न औषधी (DDT) छरियो । त्यहाँका लामाहरूले मच्छर र हामी त सदियौँदेखि सँगसँगै र एकअर्कासँग परिचित एवं सम्बन्धित छौँ भने । उनीहरूले यसलाई पाउडर छरेर कहीं केही असर पर्ने पो हो कि भन्ने आशङ्का व्यक्त गरे तर औषधी छरियो र मच्छर सखाप भए । मच्छरका साथै त्यसको असरले बिरालाहरू मरे र मुसाहरूको बिगबिगी भयो । जसको असर र प्रकोपबाट गाउँभरी प्लेग फैलियो । प्लेगले सारा गाउँहरू नै तहसनहस पार्‍यो । अनि लामाहरूले नयाँ औषधीको प्रयोग गर्न नदिएर पुरानै व्यवस्था अनुसार अरू गाउँहरूबाट बिरालाहरू ल्याएर छोडे पछि बिरालाले मूसा मार्न थाले र मच्छर फेरि फिर्ता भए अनि पूर्वव्यवस्था अनुरूप नै रोगहरू माथि नियन्त्रण गरियो ।

परिस्थिति विज्ञान (Ecology) को अर्थ जीवन एक परिवार हो भन्ने हो । त्यसमा सबै कुरा संयुक्त परिवारमा जस्तै हुन्छ । प्रत्येक चिज वा वस्तु जस्तै एउटा सानो ढुङ्गा पनि परिवारको हिस्सा हो । रुख काटेको परिणाम आज हामी भोगिरहेका छौँ जसका कारण बादल र वर्षा नभएर थप पीडा बढेको छ । रुखहरू बादललाई निमन्त्रणा गर्दथे तर अब रुख नभएको हुँदा बादललाई कसैले निमन्त्रणा गर्दैनन् । पृथ्वीको दुईसय माइलमा जहाँ हावा समाप्त हुन्छ, त्यहाँ रहेको एउटा ठुलो पत्रीय भाग जो अनेकौँ ग्याँसहरूबाट निर्मित भएको छ त्यसले पृथ्वीलाई पर्खाल भैं घेरेको छ । त्यही पत्रीय भाग वा पर्खालका कारण सूर्यको हितकर किरण मात्र पृथ्वीमा आउन सक्छ, जो पृथ्वीलाई हितकर हुँदैन त्यो पर्खालभन्दा बाहिर रहन्छ र पृथ्वीमा आउन पाउँदैन । आज जति अन्तरिक्ष यानहरू अन्तरिक्षतर्फ पठाइएको छ तिनले त्यो पत्रको पर्खाललाई तोडेर भ्यालहरू निर्माण गरेका छन् । अब तिनै भ्यालबाट सूर्यका हानिकारक किरण पनि पृथ्वीमा आउन थालेका छन् जो जीवनका लागि अत्यन्त खतरनाक छन् । कृष्ण विश्व ब्रह्माण्डका बारे भन्नुहुन्छ- जीवन एउटा संयुक्त घटना हो । जहाँ आकाशको बादल पनि हाम्रो जीवनसँग जोडिएको हुन्छ । सूर्य एवम् चन्द्रमा पनि हामीसँग संयुक्त रूपमा जोडिएका छन् । सूर्य हामीबाट १० करोड माइल पर छ र सूर्य चिसो हुने बित्तिकै हामी पनि सबै समाप्त हुन्छौँ ।

कृष्णको अन्नबाट मनुष्य बन्छ भन्ने कुरामा पदार्थ र चेतनामा कुनै भिन्नता छैन र पदार्थबाट नै आत्मा बन्छ भन्ने हो किनभने पदार्थ पदार्थ होइन, त्यो पनि गुप्त रूपमा रहेको चेतन आत्मा नै हो । त्यसैले अन्नबाट रगत र हड्डीहरूको निर्माण हुन्छ अनि चेतना, होस र बुद्धि बन्छ जसबाट यो सबै बन्छ त्यो महाजीवन अन्त्यमा लुकेको हुन्छ । अन्न वर्षाबाट आउँछ र वर्षा यज्ञबाट आउँछ । यज्ञबाट भन्नाले त्यो महाजीवन अन्त्यमा लुकेको हुन्छ । अन्न वर्षाबाट आउँछ र वर्षा यज्ञबाट आउँछ । यज्ञबाट भन्नाले जब मनुष्य राम्रो काम गर्दछ र मनुष्य जब परमात्मामा समर्पित भएर बाँच्दछ तब परमात्मा पनि मनुष्यको फिक्री गर्दछ । सबैतिरबाट सारा प्रकृतिले चिन्ता गर्दछ । बादलले वर्षा गराउँछ र वृक्षहरू फलबाट भरिन्छन्, अन्न निर्मित हुन्छ, नदीहरू बग्दछन्, सूर्य चम्किन्छ र जीवनमा एउटा उत्साह, खुसी र सुगन्ध पाइन्छ । जब व्यक्ति अहङ्कारले भरिन्छ तब मैले सबै गरें भन्दै म भाव राख्दछ तब जीवन सबैतिरबाट विकृत हुन थाल्छ ।

यज्ञको अर्थ परमात्मामा समर्पण हो । परमात्माले जीवनलाई यस्तो सद्भाव प्रदान गर्छन् कि सारा प्रकृति आफूलाई चारैतिरबाट लुटाउन तयार हुन्छन् । कृष्णले यज्ञबाट वर्षा हुन्छ भन्नुभएको छ, त्यसको अर्थ हो जब व्यक्तिहरू पृथ्वीमा निरहङ्कारी भएर बाँच्दछन् तब जगत्मा सम्पूर्ण कुराहरू संयुक्त भएर उनीहरूलाई सहयोग गर्न सदैव तयार हुन्छन् । बादलले पनि वर्षा गर्छन्, बोट बिरुवाहरू पनि अन्न वा फलले भरिन्छन् र अन्न पनि प्राणलाई लिएर आउँछ । आजको अवस्थाको जिम्मेवार हामी स्वयम् छौं । मनुष्यबाट हिजो जुन तरङ्ग निस्कन्थ्यो त्यो निस्कन बन्द भएको छ । आज हामी नदी, बादलसँग संयुक्त हुन बिसिसकेका छौं । पहिले हाम्रो सांस्कृतिक परम्परा अनुसार हामी नदी, आकाशको बादल लगायत प्रकृतिका विविध रूपलाई नमस्कार गरेर सकारात्मक भाव व्यक्त गर्दथ्यौं, जो आज समाप्त नै भएको छ । यसको परिणाम हाम्रो सामु छर्लङ्ग छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जहाँ मनुष्य र प्रकृति अभिन्न मित्रको रूपमा संयुक्त हुन्छन् र एकाकार भएर बाँच्दछन् त्यहाँ हाम्रो सम्पूर्ण जीवन यज्ञमय हुन्छ । यस जगत्मा सम्पूर्ण कुरा संयुक्त छ अर्थात् अलग छैन । परभन्दा परको तारा पनि हामीसँग जोडिएको छ । हाम्रो शब्दको ध्वनिबाट अनन्त दूरीको आकाशका कुराहरू पनि प्रतिध्वनित हुन्छन् र हाम्रो हृदय र उनीहरूको हृदय भङ्कृत हुन्छ । जीवन एउटा संयुक्त व्यवस्था अर्थात् परिस्थिति विज्ञान हो ।

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥१५॥

कर्म समुदायलाई तिमी वेदबाट उत्पन्न र वेदलाई अविनाशी परमात्माबाट उत्पन्न भएको जान । यसबाट सर्वव्यापी परम अक्षर परमात्मा सधैं यज्ञमा प्रतिष्ठित छ भन्ने सिद्ध हुन्छ ॥

कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- निष्काम कर्मलाई तिमी वेदबाट उत्पन्न भएको र वेदलाई अविनाशी परमात्माबाट उत्पन्न भएको भनेर जान । वेद शब्दको अर्थ ज्ञान हो जो केवल संहितामा मात्र निर्भर छैन । ज्ञान गतिशील हुन्छ, अवरुद्ध हुँदैन । ज्ञान करोडौं संहिताहरूमा उल्लेख गरेर पनि पूरा हुन सक्दैन किनभने ज्ञान अनन्त छ । हाम्रो कर्म दुई प्रकारबाट उत्पन्न हुन्छ । एउटा कर्म अज्ञानबाट उत्पन्न हुन्छ जो हामी सदैव गर्छौं, जहाँ कर्ता र अहङ्कार उपस्थित हुन्छ । जुन कुरा परमात्माले गर्छन् भन्ने भाव उत्पन्न हुन्छ, त्यो ज्ञानबाट उत्पन्न कर्म हो जहाँ अहङ्कार हुँदैन । अहङ्कार र अज्ञान संयुक्त घटना हो भने ज्ञान र निरहङ्कार पनि संयुक्त घटना हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यज्ञरूपी कर्म ज्ञानबाट उत्पन्न कर्म हो जो परमात्माबाट उत्पन्न भएको छ । हामी वेद परमात्माले रचेको हो वा परमात्माको मुखको वाणी हो भन्छौं । यो प्रतीकात्मक कथन हो । चेतना जब निरहङ्कार हुन्छ, तब परमात्मा त्यहाँ उत्रिएर आफैं प्रवेश गर्छ । यथार्थमा त्यही निरहङ्कारी शुद्ध चेतनाले वेद लेखेको हो र यसलाई परमात्माले लेखेको भन्नु एक प्रकारले ठिकै पनि हो किनभने त्यहाँ व्यक्ति आफू नभई परमात्मा नै भइसकेको हुन्छ । उनीहरूले त्यही लेखे जो परमात्माले उनीहरूभित्र रहेर लेखाए । त्यसैले यो लेख्ने व्यक्तिहरूले हामी त केवल माध्यम हौं वास्तवमा लेख्न त परमात्माले नै लगाएको हो भनेका छन् । जब कुनै व्यक्तिमा ज्ञान प्राप्त हुन्छ, त्यो परमात्माबाट मात्र प्राप्त हुन्छ । ज्ञान परमात्माको स्वभाव हो, जो प्रकाश जस्तो छ । जुन कर्मबाट दुख, बन्धन, सन्ताप-पीडा प्राप्त हुन्छ त्यो अज्ञानबाट उत्पन्न भएको कर्म हो । जुन कर्मबाट बन्धन पैदा हुँदैन, आनन्द एवम् निश्चिन्तता र मुक्ति फलित हुन्छ त्यो ज्ञानबाट प्राप्त कर्म हो भन्ने जान्नुपर्छ । अहङ्कारको अनुपस्थिति भएमा परमात्माको उपस्थिति बन्छ । त्यसर्थ कृष्ण भन्नुहुन्छ- सर्वव्यापी परम अक्षर परमात्मा सधैं यज्ञमा प्रतिष्ठित छ । हामीमा कर्ताभावको अभिमान हटेमा परमात्मा तत्काल हामीमा प्रवेश गर्नुहुने छ ।

एकपटक टोकियो विश्वविद्यालयका दर्शनशास्त्रका प्राध्यापक जैन फकिर बाकेइसँग भेट्न गए । सत्य जानिसकेका व्यक्तिबाट यथार्थ पत्ता लगाउन उनी ठुलो कष्टसाथ उकालो चढेर पुगेको हुँदा थकित

थिए । उनले बाकेइलाई भेटनासाथ सत्य के हो, परमात्मा के हो र धर्म के हो, भनी प्रश्न गरे । बाकेइले एकछिन बिश्राम गर्न आग्रह गर्दै भने म चिया लिएर आउँछु हुन सकछ चिया पिउँदा पिउँदै तपाईंले आफ्नो प्रश्नको उत्तर पाउनुहुने छ । प्राध्यापकले उनलाई पागल सम्झिए । चिया र प्रश्नबिच कुनै तालमेल कसरी हुन सकछ भन्ने उनलाई लाग्यो । चिया पिउनुबाहेक विकल्प पनि थिएन । बाकेइले चिया कपमा खन्याउन थाले । कप भरिएर पोखिन थालेपछि पनि उनी रोकिएनन् । त्यो दृश्य देखेर प्राध्यापकले चिया पोखिन थालेको तपाईंले देख्नुभएन भनेर बाकेइलाई भने । बाकेइले तपाईं सत्य, धर्म र परमात्मालाई जान्न आउनु भएको छ; तर के तपाईंभित्र यो जान्नका लागि अलिकति पनि ठाउँ बाँकी छ भनेर सोधे । यो सुनी प्राध्यापक हडबडाउँदै चिया पनि नपिएर फर्किन लागे । उनले फर्किँदा बाकेइलाई भित्र ठाउँ खाली बनाएर पुनः आउछु भने । तब बाकेइले हाँस्दै प्राध्यापकलाई जवाफ दिए- तपाईंले भित्र ठाउँ खाली गरेपछि यहाँ आउनु नै पर्दैन, परमात्मा आफैं तपाईंभित्र प्रवेश गर्ने छन् । जहाँ निरहङ्कारिता घट्छ त्यहाँ भित्र खालीपन हुन्छ र परमात्मा त्यहाँ स्वयम् प्रवेश गर्दछन् । यज्ञरूपी कर्म गर्ने व्यक्तिमा ज्ञानपूर्ण कर्म प्राप्त हुन्छ जो ज्ञान मुक्तिदायी हुन्छ ।

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥१६॥

हे पार्थ ! जुन पुरुषले लोकमा वेदहरूद्वारा स्थापित यो सृष्टिचक्रलाई ग्रहण गर्दैन वा निर्देशित कर्म गर्दैन त्यस्तो इन्द्रियजन्य विषयमा आसक्त पुरुष पापपूर्ण जीवनतिर लागी व्यर्थमा नै बाँच्छ ।

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥१७॥

जो आफैंमा आनन्दित छ, जो स्वयं प्रकाशित वा आत्मसाक्षात्कारबाट पूर्ण छ र जो भित्री हृदयदेखि नै आफैंमा पूर्ण सन्तुष्ट छ भने त्यस्तो व्यक्तिका लागि कुनै कर्तव्यकर्म बाँकी रहन्न ।

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥१८॥

त्यो सिद्ध महापुरुषलाई यस विश्वमा न कुनै निर्धारित कर्तव्य गर्नुपर्ने बाध्यता हुन्छ, न कर्म गर्ने कुनै प्रयोजन हुन्छ, न त कर्तव्य सम्पन्न नगर्नुका पछाडि कुनै कारण नै हुन्छ । सम्पूर्ण प्राणीहरूमा उनीहरूको किञ्चित्मात्र पनि स्वार्थको सम्बन्ध हुँदैन, बरु यिनीहरू लोककल्याणदायी कर्ममा लाग्छन् ।

माथिका श्लोकमा कृष्णले सृष्टिको क्रमअनुसार जीवन कसरी निर्वाह गर्ने सम्बन्धमा बताउनु भएको छ । उहाँका अनुसार जीवसृष्टिको क्रमअनुसार र सृष्टिको क्रमको प्रतिकूल पनि बाँच्न सकिन्छ । मनुष्यहरू पनि जीवनको धारासँग बग्ने वा जीवनको क्रममा संघर्ष गरेर बाँच्ने हुन्छन् । जो व्यक्ति सृष्टिको क्रमअनुसार जीवनको धारामा बग्दछन् तिनीहरू परमात्मालाई स्वीकार गरेर धार्मिकतापूर्वक जीवननिर्वाह गर्दछन् । यो धार्मिक व्यक्तिहरूको लक्षण हो । परमात्मालाई नमान्ने व्यक्तिहरू विपरीत धारामा बग्दछन् र जीवनलाई पापपूर्ण बनाएर व्यर्थ नै बाँच्छन् । तसर्थ कृष्ण भन्नुहुन्छ हे पार्थ ! जुन मनुष्यलोकमा वेदहरूद्वारा स्थापित यो सृष्टिचक्रलाई ग्रहण गर्दैन वा निर्दिष्ट कर्म गर्दैन यस्तो मनुष्य पापपूर्ण जीवनमा लागेर व्यर्थ बाँच्छ भने जो आफैंमा आनन्दित, स्वप्रकाशित र पूर्ण सन्तुष्ट छ यस्तो व्यक्तिका लागि कुनै कर्तव्य शेष रहँदैन । यो सारा जगत्सँग हामी संयुक्त छौं र यो सारा जगत् हामीबाट भिन्न छैन किनभने हामी यसैमा जन्मिन्छौं र यसैमा लीन हुन्छौं । त्यसैले जो व्यक्ति जीवनको धारासँग लड्न खोज्छ, त्यो रुग्ण र विक्षिप्त हुन्छ । जीवनको क्रममा बग्ने व्यक्ति मात्र परिपूर्ण र स्वस्थ हुन्छ । यो जीवनको धाराबमोजिम कर्म गर्न सनातन धर्मले जीवनको परिचालनको सूत्र बताएको थियो । प्रथमतः

वर्णको आ-आफ्नो स्वधर्मअनुसारको कर्म गर्ने व्यवस्था सनातन धर्मले निर्माण गरेको थियो । दोस्रो सृष्टिको क्रमअनुसारका व्यक्तिहरूले उक्त समयसम्म जानेको व्यवस्थाअनुसार शास्त्रसम्मत कर्म गर्ने व्यवस्था निर्माण गरेका थिए । कृष्ण पदार्थ र चेतनालाई खण्डमा बाँड्ने वा विभाजित गर्ने होइन, अखण्ड बनाएर बाँच्ने व्यवस्थाका बारेमा बताउनुहुन्छ ।

पहिले शास्त्रले जीवनलाई चार हिस्सामा विभाजित गर्दै व्यक्तिहरूलाई पनि चार वर्णमा विभाजित गरेको थियो । यो जीवनको धारासँग सम्बन्धित थियो । पहिलो हिस्सा जो पच्चिस वर्षसम्मको थियो, जसलाई ब्रह्मचर्याश्रम भनियो । दोस्रो पचास वर्षसम्मको अवधिलाई गृहस्थाश्रम, तेस्रो पचहत्तर वर्षसम्मको अवधिलाई वानप्रस्थाश्रम र चौथो सय वर्षसम्मको काललाई संन्यासाश्रम भनियो । पहिलो पच्चिस वर्ष जीवनको प्रभातकाल हो जहाँ जीवनको ऊर्जा विकसित हुन्छ । शरीर ससक्त हुन्छ, इन्द्रियहरू बलशाली हुन्छन् । बुद्धि तेजस्वी हुन्छ र यो जीवनको उज्यालो प्रारम्भ हुने बेला हो । यो प्रभातको बेलालाई ब्रह्मचर्याश्रम भनिन्छ । ब्रह्मचर्याश्रम संयमको समय हो । जससँग शक्ति सञ्चय हुन्छ उसैले मात्र भोग गर्न सक्छ र असक्त व्यक्तिले जीवनको भोगबाट वञ्चित हुनुपर्छ । त्यसैले पहिलो चरण जीवनको तयारीको बेला हो । जो व्यक्ति पूर्ण रूपमा भोग्न सक्छ त्यही व्यक्तिले पूर्ण त्याग पनि गर्न सक्छ । जसलाई जान्न सकिन्छ त्यसैबाट मुक्त पनि हुन सकिन्छ, यही जीवनको अनिवार्य नियम हो । पहिलो चरणको ब्रह्मचर्यपछि दोस्रो पच्चिस वर्ष अर्थात् पचास वर्षको अवधिसम्म कामवासनाको भोगमा उतार्ने बेला हो । मानिस गृहस्थाश्रमका बेला कामवासनाको गहिरो अनुभवबाट गुज्रिन्छन् । कामवासनाको गहिरो अनुभवबाट नै व्यक्ति त्यसबाट बाहिर निस्कन सक्छ । जसले यसलाई गहिरो रूपमा भोग गर्न सकेको छैन त्यो व्यक्ति यसबाट निस्कन पनि सक्दैन । आज बुढो व्यक्ति पनि कामवासनाको गहिरो भोग पूर्ण शक्तिले नगरेका कारण यसबाट निस्कन र मुक्त हुन सकेको छैन । दोस्रो चरणमा व्यक्तिहरूको शक्तिक्षय गर्ने र इन्द्रियको सुखलाई भोग्ने समय हो र यस चरणमा पनि जीवनको क्रमअनुसार चलनुपर्दछ ।

यो दोस्रो चरणमा शक्तिसम्पन्न व्यक्ति मात्र कामवासनाबाट मुक्त हुन सक्छन् तर कमजोर व्यक्ति सदैव यसमा ग्रस्त भएर रहन्छ । त्यसैले विगतमा जति शक्तिसम्पन्न युग थियो, त्यो कामवासनाबाट मुक्त थियो । कामवासनाबाट रुग्ण भएको युग कमजोर युग हो । कमजोर व्यक्ति वासनामा जान पनि सक्दैन, केवल वासनाको चिन्तन मात्र गर्छ । यस्तो व्यक्तिको मस्तिष्क काम केन्द्रबाट हटेर गतिमान् हुन्छ । त्यसैले पहिलो पच्चिस वर्ष शक्तिसञ्चयको रूपमा व्यवस्था गरिएको हो । जति शक्तिसञ्चय भयो, व्यक्ति त्यति नै इन्द्रियहरूको अनुभवमा गहिरो जान सक्थ्यो । व्यक्ति जति गहिरो रूपमा इन्द्रियहरूको सुखमा जान्छ त्यति नै इन्द्रियहरूबाट मुक्त पनि हुन सक्छ । इन्द्रियहरूको अनुभवबाट गुज्रिएर व्यक्तिले के जान्न सक्छ भने इन्द्रियहरूबाट पाउनयोग्य केही पनि छैन । तर इन्द्रियबाट मुक्त हुनका लागि इन्द्रियहरूको अनुभव सुनेर होइन अनुभव गरेर मात्र सम्भव हुन्छ । जीवनको पहिलो क्रम शक्तिसञ्चय हो र पहिलो चरणको ब्रह्मचर्य आश्रममा जीवनको मनोवैज्ञानिक क्षण पनि जोडिएको हुन्छ । त्यो क्षण कठोर श्रमको चरण हो । जुन व्यक्तिको बाल्यावस्था जति श्रमपूर्ण हुन्छ, उसको पछिल्लो जीवन त्यति नै सुखपूर्ण हुन्छ । बाल्यावस्थामा सुखपूर्ण जीवन जिउने व्यक्तिको अगाडिको जीवन त्यति नै विषादमय र दुखपूर्ण हुन्छ । सुख सदा सापेक्षतामा हुन्छ । पहिलो चरणको आश्रम श्रम र साधनाको थियो । त्यसैले सो अवधिको जीवनमा रुखासुखा रोट्टी आदि परिश्रमको जे कमाइ पाइन्छ, त्यो सुखपूर्ण हुन्थ्यो । आज ठिक उल्टो व्यवस्था गर्न खोजिएको छ त्यसैले त्यसको दुष्परिणाम भविष्यमा भोग्नुपर्ने हुन्छ ।

पहिलो अधिक श्रमशक्ति भएको ब्रह्मचर्याश्रमको श्रमपूर्ण जीवन पछि गएर कम श्रमपूर्ण हुन्छ, जो जीवनको सही क्रममा थियो किनभने अधिक श्रमशक्ति भएको अवस्थामा नै अधिक श्रम गर्नु उपयुक्त हुन्छ । आज बच्चा कम श्रम गर्छन् र बुढा व्यक्तिहरू अधिक श्रम गर्छन् । त्यसैको परिणाम आज शक्ति

भएका व्यक्तिहरू उपद्रवी भएका छन् । आजका ब्रह्मचर्यमा रहने अवस्थाका युवाहरू शक्तिको सही उपयोग गर्न नपाएर विश्वविद्यालयमा तोडफोड, आगजनी लगायतका काम गर्न उद्विग्न भएका छन् । बेकाम भएका कारण यिनीहरूको शक्ति गलत दिशामा प्रवाहित भएको छ । हिजो यस्तै शक्ति भएका व्यक्तिहरू गुरुकुलमा दाउरा काट्थे, जहाँ उनको शक्ति उपयोग हुन्थ्यो र गुरुकुलमा ब्रह्मचर्यको अवस्थामा क्षमताको विकासमा उनीहरू संलग्न हुन्थे । यथार्थमा उनीहरूको समयमा विश्राम थिएन । पहिलो चरणमा पूर्ण श्रमको व्यवस्था थियो र अन्तिम चरणमा पूर्ण विश्रामको व्यवस्था थियो । बिचमा दुई सिँढीहरू थिए । पहिलो चरणमा व्यक्तिको विकास पूरा हुन्थ्यो । उक्त अवधिमा व्यक्तिमा अन्तर्निहित सम्भावनाहरूलाई सञ्चय गर्ने व्यवस्था गरिएको थियो, जहाँ कुनै विश्रामको क्षण हुँदैनथ्यो । यही कठोर एवम् अथक श्रमका कारण आफ्नो शक्तिलाई आफ्नो सम्भावनाको मार्गमा लैजाने व्यवस्था थियो । जीवनयात्रामा अगाडि जे जस्ता उपलब्धि प्राप्त हुन्थे तिनले उनीहरूलाई सन्तोष दिन्थे । हिजो सन्तोषको व्यवस्था जीवनको क्रमसँग जोडिएको थियो, जो आज अस्तव्यस्त भएको छ । त्यसैले त आज सन्तोष कुनै पनि कुराबाट प्राप्त हुँदैन ।

यो ब्रह्मचर्यको अवस्थामा अर्को पनि व्यवस्था जीवनको हिस्साको रूपमा थियो । जीवन साम्यवादी थियो । समानता र सामूहिकता (Commune) को व्यवस्था थियो । राजा, धनी, गरिब सबैलाई एकै किसिमको व्यवस्था थियो । राजाको छोराले पनि जङ्गलबाट दाउरा काटेर ल्याउनुपर्थ्यो, गुरुको सेवा गर्नु पर्थ्यो र समानतामा आधारित जीवनव्यवस्था बिताउनुपर्दथ्यो । त्यो समानताको अवधि भएकाले समाजमा असमानताका बाबजुद व्यक्तिका हृदयमा कुनै असमानता थिएन । यो समाजको प्राथमिक आधारशिला स्थापना गर्ने काल थियो ।

दोस्रो आश्रम गृहस्थाश्रम थियो । पन्चिस वर्षको ब्रह्मचर्यको शिक्षापछि अब उसलाई दोस्रो चरणमा वैवाहिक जीवनको थालनीसँगै इन्द्रिय सुखमा प्रवेश गर्ने मौका प्राप्त हुन्थ्यो । उसलाई ब्रह्मचर्यको उद्देश्य र मर्मबारे पहिलो चरणमा सिकाइएका कारण व्यक्तिले अब ब्रह्मचर्य र गृहस्थी जीवनलाई तुलना गर्न सक्थ्यो । अबको वासनाको भोगबाट उसले पहिलो चरणको ब्रह्मचर्यलाई तुलना गर्न सक्थ्यो र जब ब्रह्मचर्यलाई वासनासँग तुलना नै गर्न नसकिने पाउँथ्यो, तब वासना उसका लागि केवल कर्तव्य मात्र रहन जान्थ्यो । उसको मनोभाव यस आशाले कि म कसरी ब्रह्मचर्यलाई उपलब्ध हुन सकूँ भनेर अर्को चरणका लागि प्रतीक्षा गरिरहन्थ्यो । ब्रह्मचर्य र वासनाको तुलना गर्न गाह्रो हुन्छ । यो त त्यस व्यक्तिले मात्र जान्दछ, जो व्यक्ति ब्रह्मचर्यबाट गुञ्जिसकेको हुन्छ अन्यथा हामीहरूले तुलना गर्दा त एक स्त्री वा पुरुषबाट सुख नपाए अर्कोबाट पाउन सकिन्छ कि भनेर मात्र तुलना गर्दछौँ । हामी व्यक्ति बदलेर सुख खोज्छौँ तर अवस्था बदलेर सुख खोज्दैनौँ किनभने हामीलाई अन्य अवस्थाको कुनै जानकारी नै छैन । त्यसैले वासनाको जगत्मा प्रवेश गर्नुअघि ब्रह्मचर्यको अवस्थाबाट गुञ्जिनु अनिवार्य हुन्छ अन्यथा वासनाले हामीलाई मृत्युवरण नगरुन्जेलसम्म पनि छोड्दैन ।

ब्रह्मचर्य अवस्था भन्दा त्यसपछिको गृहस्थाश्रमको अवस्था अत्यन्त निरस हुन्छ र तुलनायोग्य नै हुँदैन । दोस्रो चरणको अवस्थामा यदि तुलनात्मक अध्ययन गरिए वासना केवल कर्तव्यकर्म मात्र हुन्छ । त्यसैले जो व्यक्ति सन्तानप्राप्तिका लागि कामवासनामा उत्रिन्छ त्यो व्यक्ति ब्रह्मचारी जस्तै हुन्छ । पचास वर्षको उमेरमा उसका सन्तानहरू आश्रमबाट फर्किने समय हुन्छ । त्यो उमेर उसको सम्भोगको उमेर नभई अब कामवासनाबाट मुक्त हुने अवस्था हो । जुन दिन छोरा विवाहित हुन्छ, त्यही दिन बाबु-आमा अब जङ्गल जाने समय आयो भन्ने प्रस्ट हुन्छ । उसको गृहस्थाश्रमका अनुभवहरू सन्तानले पनि जान्न जरुरी हुन्छ । त्यसैले यदि ऊ जङ्गल गयो भने उसको अनुभवबाट उसका सन्तानहरू विमुख हुने छन् । घर एवम् अन्य अनुभवहरू प्राप्त गर्न जो सन्तानहरू वञ्चित छन्,

उनीहरूलाई ती कुरा हस्तान्तरण नगरी ऊ जङ्गल जानु उपयुक्त हुँदैन । त्यसैले ऊ वानप्रस्थी भएर त्यो अनुभव आफ्ना सन्तानलाई सिकाउँछ । उसका नातिहरू गुरुकुलबाट ऊ पचहत्तर वर्ष हुँदा घर आउने र गृहस्थाश्रममा प्रवेश गर्ने समय हुन्छ र उसका छोरा आफ्ना छोरालाई आफ्नो अनुभव सिकाउन सक्ने अवस्थामा हुन्छन् । त्यसैले पचहत्तर वर्षमा व्यक्ति सबैसँग बिदाबारी भएर जङ्गल प्रस्थान गर्ने अत्यन्त वैज्ञानिक व्यवस्था जीवनको क्रममा थियो ।

अब संसारलाई हेर्ने कुराबाट निस्किएर आफ्नो जीवनलाई धन्य बनाउने समय त्यो व्यक्तिलाई प्राप्त हुन्छ । त्यसैले अबको पच्चिस वर्षको जीवन प्रभुस्मरणको जीवन हुने छ र यसरी जङ्गलमा गएको र प्रभुस्मरण र चिन्तनमा लागेको व्यक्तिले नै पहिलो चरणका व्यक्तिहरूलाई गुरुको कर्म गरेर शिक्षा प्रदान गर्ने व्यवस्था थियो । जुन समाजमा बुढा र अनुभवी व्यक्ति गुरु हुँदैनन् त्यो समाजमा सही अर्थमा गुरु नै हुँदैनन् र यस्तो वासनाशून्य व्यक्ति नै पूजनीय गुरु हुन सक्छ । त्यसैले यस्तो निर्वासनायुक्त वृद्ध गुरुलाई गुरु वा भगवान् भनिएको हो । आजका गुरुसँग केवल सूचना छ, तर जीवनको मूल्य र गहन ज्ञान भने छैन । यस्तो जीवनको क्रमिक व्यवस्थाअनुसार शास्त्रसम्मत चौथो आश्रम संन्यासाश्रम हो । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- जो यसप्रकारको शास्त्रसम्मत आश्रम व्यवस्थामा प्रवेश गर्छ, उसले अनुकूल जीवन बाँच्छ । उसलाई इन्द्रियको सुख त प्राप्त हुन्छ नै, अन्ततः आत्माको आनन्द पनि उपलब्ध हुन्छ । जीवनको क्रममा अन्ततः यस्तो अवस्थामा पुग्छ, जहाँ गर्नु र नगर्नुमा कुनै भेद रहँदैन ।

अर्जुनलाई कृष्ण यस जीवन-क्रमका बारेमा बताउनुहुन्छ- अहिले तिमी त्यो अवस्था र स्थितिमा छैनौ जहाँबाट तिमी सन्यासमा जान सक्छौ । तिमी जीवनको क्रमअनुसार सन्यासी भएर मुक्त हुने स्थितिमा पुगेका छैनौ । अहिले तिमीले छनोट गर्नु भन्ने त्यो तिम्रो गलत छनोट हुन सक्छ । तर जीवनमा एउटा यस्तो क्षण आउँछ जहाँ आफ्नो छनोटविना नै व्यक्ति गर्नु र नगर्नु बराबरको स्थितिमा पुगेर उसमा सन्यास फलित हुन्छ । कृष्णले अर्जुनलाई प्रथमतः जोड दिँदै उनको स्वधर्म क्षत्रिय धर्म हो भनेर बताउनुभयो, जो सनातन रूपमा खोजिएको वैज्ञानिक वर्णव्यवस्थाको जानकारी थियो । वर्णाश्रम मनुष्य जातिका लागि गरिएको महान् व्यवस्था थियो । त्यही शास्त्रसम्मत व्यवस्था बमोजिम तिमी कर्म गर । तिमीले शास्त्रहरूले बताएअनुसार आचरण गर्नु भन्ने एकदिन निश्चित रूपमा त्यहाँ पुग्ने छौ, जहाँ तिमी अहिले पुग्न खोजिरहेका छौ अर्थात् सन्यासी हुने छौ र तिमी मुक्त पनि हुने छौ । तिमी त्यसलाई स्वभावतः आउन देऊ आफ्नातर्फबाट अनावश्यक भागदौड नगर । जीवनको छालसँग लड्यौ भन्ने हामी उल्टिन्छौ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- जीवनको क्रममा सृष्टिको जे क्रम छ त्यसैसँग हतार नगरेर धैर्य राखेर बग । यसरी बगेर जो आफैँमा आनन्दित र सन्तुष्ट हुन्छ त्यस्तो व्यक्तिका लागि कुनै कर्तव्य बाँकी हुँदैन, न कर्म गर्ने कुनै प्रयोजन हुन्छ, न त कर्तव्यकर्म सम्पन्न नगर्नुका पछाडि कुनै कारण हुन्छ । उसलाई त कुनै अरू जीवात्मामाथि निर्भर रहने आवश्यकता पनि रहँदैन बरु उनै लोककल्याणकारी कर्ममा लाग्दछ । जीवनका सबै कर्म गर्दागर्दै पनि कर्ताभाव हट्नेबित्तिकै, सुख-दुख, हार-जित बराबर हुने अवस्था आफैँ आउँछ ।

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥१९॥

तसर्थ इन्द्रियजन्य भोगप्रति आसक्ति नराखी निरन्तर आसक्तिरहित भएर कर्म गर । आसक्तिरहित कर्मद्वारा मानिसले परमपुरुषलाई प्राप्त गर्दछ ॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

लोकसङ्ग्रहमेवापि सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि ॥२०॥

निष्काम कर्मद्वारा नै जनक आदि राजाहरू पनि आसक्तिरहित कर्मद्वारा परमसिद्धिमा प्राप्त भए । त्यसैले लोकसङ्ग्रहलाई हेरेर शिक्षा दिने उद्देश्यले पनि तिमी निष्काम कर्म गर्न योग्य छौ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी यसप्रकार भाग्न नखोज र भाग्ने कुरा पनि नसोच किनभने भाग्न सम्भव नै छैन । जे सम्भव छ, तिमी त्यही गर । हे अर्जुन ! तिमी अनासक्त कर्मका निम्ति उपलब्ध होऊ । अनासक्त हुनु आसक्त र विरक्त हुनु होइन । हामी कुनै चिजप्रति कि त आकर्षित या त विकर्षित हुन्छौं । कुनै सुन्दर वस्तु देख्दा त्यसलाई पाउने अभिलाषाका कारण मनमा आसक्ति बढ्छ र यदि वस्तु सुन्दर नभए मनमा विरक्ति छाउँछ । यो हाम्रो दुई प्रकारको अनुभव हो । अनासक्ति आसक्ति र विरक्तिको मध्यविन्दु हो, जहाँ न आकर्षणले, न विकर्षणले नै काम गर्दछ । जहाँ कुनै पनि चिजप्रति दृष्टिकोण नै रहँदैन, हामी केवल साक्षी मात्र हुन्छौं । आसक्ति र विरक्ति एउटै सिक्काका दुई पाटा हुन् । हामी जुन कुरामा आकर्षित हुन्छौं त्यही कुरामा भोलि विकर्षित पनि हुन सक्छौं । एउटाप्रतिको आसक्ति पूरा हुने बित्तिकै त्यसप्रति आकर्षण समाप्त भएर अर्को नयाँप्रतिको आसक्ति सुरु हुन्छ ।

अनासक्तको अर्थ हामीलाई कुनै पनि चिजले न आकर्षित गर्दछ, न त विकर्षित नै गर्दछ, केवल साक्षी मात्र बन्दछ भन्ने हो । बुद्धले अनासक्तिलाई आसक्ति र विरक्ति दुवैतिरबाट उपेक्षा भन्नुभएको छ । महावीरले यसलाई वीतराग भन्नुभएको छ । जहाँ राग र विराग दुवै हुँदैन त्यो नै वीतराग हो । आसक्त र विरक्त दुवै कर्म गर्छन् र दुवैको कर्म गर्ने ढङ्गमात्र विपरीत हुन्छ तर यिनीहरूको चित्तमा कुनै फरक हुँदैन र गुण धर्ममा पनि कुनै परिवर्तन हुँदैन । अनासक्त व्यक्ति साक्षी एवम् प्रतिक्रियाविहीन अवस्थामा हुन्छ । अनासक्त व्यक्ति जे छ त्यही हुन्छ त्यसमा उसका तर्फबाट कुनै संलग्नता वा प्रतिक्रिया हुँदैन । अनासक्त पुरुष परमात्माले जीवनमा जे जस्तो ल्याउँछन् त्यसलाई साक्षी भावले केवल चुनावरहित भएर हेर्दछ । कृष्णले जनकको उदाहरण दिँदै भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! तिमी त वैराग्यको कुरा गर्ने जनक जस्तो ज्ञानी पनि छैनौ । जनकजस्ता ज्ञानीले पनि छोडेर भागेनन् । उनले परमात्मालाई धन्यवाद प्रदान गरेर अनासक्त भई चुपचाप स्वीकार भावले जीवनयापन गरे ।

जहाँ हामी दुई शक्ति देख्छौं, त्यहाँ तेस्रो शक्ति पनि हुन्छ । दुई त हामीले सदा देख्छौं तर तेस्रो शक्ति सामान्यतः देखिन्न । आसक्त र विरक्त दुवैलाई देख्न सकिन्छ । अनासक्तले जो आकर्षित वा विकर्षित भइरहेको छ त्यसलाई पनि र जो दुवै देखिरहेको छ त्यसलाई पनि देख्दछ । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- तिमी यसैमा प्रतिष्ठित होऊ । यसो गर्नाले वा यसैमा प्रतिष्ठित हुनाले तिमीलाई मङ्गल एवम् हितकारी हुन्छ । यसमा लोकमङ्गल पनि छ । आसक्त र विरक्त दुवै आनन्दमा जान सक्दैनन्, किनभने जो स्वयम् आनन्दमा छैनन् उनीहरूले अरूलाई पनि आनन्द प्रदान गर्न सक्ने प्रश्न नै उठ्दैन । यिनीहरू आसक्ति र विरक्तिका कारणले गर्दा तनावले भरिएका हुन्छन् । एउटा पोखरीमा ढुङ्गा फ्याँक्दा त्यो पानी भित्र डुब्छ तर त्यसको तरङ्ग भने परसम्म पानीमा फैलन्छ । हामी तनावमा हुँदा पनि हाम्रो तरङ्ग यसै प्रकारले कैयन् व्यक्तिहरूलाई स्पर्श गरेर कैयन् व्यक्तिहरूको जीवनमा अमङ्गल पैदा गर्छ ।

केवल अनासक्त व्यक्तिको चित्तमा दुःख, चिन्ता, तनाव र पीडाका विकृत तरङ्गहरू पैदा हुँदैनन् । यिनीहरूबाट उठ्ने सबै प्रकारका तरङ्ग मङ्गलकारी हुन्छन् । त्यसैले अनासक्त व्यक्तिको कर्मलोक मङ्गल अर्थात् कल्याणकारी हुन्छ । हामी चौबिसै घण्टा हामीले भोगेका घटनाहरू विकेन्द्रित गर्छौं, प्रत्येक व्यक्ति हरपल पोखरीमा पत्थर फ्याँकेजस्तै तरङ्ग उठाइरहन्छ र त्यसलाई फ्याँकिरहन्छ । हामीहरूले उठाएको तरङ्ग हामीभन्दा अनन्त पर रहेका ताराहरूसम्म पनि पुग्दछ । वैज्ञानिकहरू भन्छन् ५० हजार ग्रहहरूमा जीवन छ र उनीहरूले चार अर्ब ताराहरूका बारेमा पत्ता लगाएका छन् । प्रत्येक व्यक्तिबाट उठेको तरङ्ग व्यक्ति

समाप्त भए पनि ब्रह्माण्डमा अनन्त रूपमा चलि नै रहन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- अनासक्त व्यक्तिभित्र जुन गुण विकसित हुन्छ, त्यसबाट अज्ञानमा उसबाट उठेको तरङ्गले मनुष्यहरूको लोककल्याण गर्दछ । त्यसैले हे अर्जुन ! तिमी लोकमङ्गलका लागि पनि अनासक्त होऊ । आफ्ना लागि त यो आनन्ददायी छँदै छ, अरूका लागि पनि आनन्ददायी हुन्छ ।

जनक आदि महान् पुरुषहरूले सबै जानेर पनि जीवनबाट भाग्ने कुनै चेष्टा गरेनन् । तिमी पनि नभाग । भागेर कहिले पनि कोही कहीं कतै पुग्न सक्दैन । भाग्नाले कहिले पनि कोही रूपान्तरित पनि हुँदैन । जान्ने व्यक्तिहरू भाग्दैनन् केवल रूपान्तरित हुन्छन् । विरक्ति आसक्तिबाट भाग्नु हो र जो व्यक्ति आसक्तिमा बाँच्छ उसको मनमा सदा विरक्तिको भाव आई नै रहन्छ किनभने जीवन ध्रुवीय (Polar) छ । यहाँ प्रत्येक चिजको दोस्रो ध्रुव छ । बिजुलीको Negative-Positive Pole जस्तै अँध्यारो-उज्यालो, जन्म-मृत्यु, सुख-दुख जीवनका दुई ध्रुव छन् । जो व्यक्ति आसक्तिमा बाँच्छ उसलाई सयकडौं पटक विरक्तिको भाव आइरहन्छ । कहिलेकाहीँ कुनै क्षणमा सबै बेकार छ; तसर्थ यी सबैलाई छोडिदिन्छु जस्तो लाग्छ तर केही क्षणमा त्यो भाव समाप्त भएर पुनः सबै सार्थक लाग्न थाल्छ । अनासक्त व्यक्तिको जीवनमा मात्र यस्तो भाव उत्पन्न हुँदैन । ऊ स्थिर हुन्छ किनभने उसमा विरक्ति र आसक्ति दुवै हुँदैन एवम् उसमा कुनै विपरीतता नै हुँदैन । त्यसैले अनासक्त व्यक्ति देवत्वमा अर्थात् ब्रह्ममा प्रवेश गर्छ । अनासक्त भाव कर्ममा साक्षी बन्नु हो ।

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥२१॥

श्रेष्ठ पुरुषहरूले जस्तो जस्तो व्यावहारिक आचरण गर्दछन् अन्य सामान्य मानिसहरूले त्यसको अनुसरण गर्दछन् । महापुरुषहरूले उदाहरणीय कार्य गरेर जस्तो आदर्श स्थापित गर्दछन्, अन्यले त्यसको अनुसरण गर्दछन् ॥

मनुष्यको चित्तको एउटा लक्षण नक्कल गर्नु हो । ९९ प्रतिशत व्यक्तिहरू प्रामाणिक वा आधिकारिक हुँदैनन् । उनीहरू केवल नक्कल मात्र गर्छन् । सानो बालकले सबै कुराहरू नक्कल गरेर सिकेजस्तै अधिक व्यक्तिहरू बाल्यावस्थादेखि नै नक्कल गर्न थाल्छन् । उनीहरू उमेर भएर पनि नक्कल गरेर नै बाँच्छन् । कृष्ण अर्जुनलाई भन्दै हुनुहुन्छ- तिमी ती पुरुषहरूमध्ये छौ, जसमा अनेकौं व्यक्तिहरू तिमीलाई हेरेर जीवन बाँच्न चाहन्छन् । तिमीले जे गर्ने छौ, उनीहरू पनि त्यही गर्ने छन् र यदि तिमी जीवनबाट भाग्यौ भने उनीहरू पनि तिमी जस्तै भाग्ने छन् । बुद्धले जब सन्न्यास लिनुभयो, तब हजारौं व्यक्तिहरू पनि सन्न्यासी बने तर उहाँको सन्न्यास त प्रामाणिक थियो तर उहाँको नक्कल गर्ने व्यक्तिहरू बुद्धको हैसियतका थिएनन् । महावीरका लागि सन्न्यास नियति थियो, तर उहाँका अनुयायीहरूको त्यो हैसियत थिएन ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- ती हजारौं व्यक्तिहरू तिमीलाई हेरेर बाँच्छन् । हे अर्जुन ! तिमी यस समयमा लाखौं व्यक्तिहरूका आदर्श पुरुष हौ । तिमीलाई पछ्याउने व्यक्तिहरू अत्यधिक छन्; त्यसैले यदि तिमी जीवनबाट भाग्यौ भने ती लाखौं व्यक्तिहरू पनि तिमीलाई पछ्याउँदै भाग्ने छन् । तिमी विरक्त भएर पलायन भयौ भने उनीहरू पनि पलायन हुने छन् । त्यसैले तिमी अनासक्त होऊ ताकि तिम्रा अनुयायीहरूका हृदयमा पनि फूल फुल्न सकोस् । तिमीलाई हेरेर कतिपय व्यक्तिहरूले आफ्नो गन्तव्य बनाउँछन् । तिमी अनासक्त भयौ भने उनीहरूको जीवन पनि मङ्गलमय हुने छ ।

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥२२॥

हे अर्जुन ! मेरा लागि तीनै लोकमा गर्नेपने कुनै कर्तव्य छैन । मेरा लागि न कुनै प्राप्त गर्न योग्य वस्तु छन्, न त इच्छा गरेर नपाइएका कुराहरू छन् तर पनि म निरन्तर कर्ममा नै लागि रहन्छु ॥

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥२३॥

हे पार्थ ! यदि मैले निर्धारित कर्म सावधानीपूर्वक सम्पन्न गरिने भने ठुलो हानि हुने छ किनभने सम्पूर्ण मानिसहरू मेरो मार्गको अनुसरण गर्दछन् ॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ।

सङ्गरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥२४॥

यदि मैले निर्धारित आफ्ना कर्तव्यकर्म गरिने भने सारा मानिसहरू नष्टभ्रष्ट हुने छन् । यस स्थितिमा म अवाञ्छित सन्तान (वर्णशङ्कर) को स्रष्टा बन्ने छु अनि यी सबै प्राणीको विनाशको कारण बन्ने छु ॥

कृष्ण यहाँ परमात्माको रूपमा यी कुरा भन्दै हुनुहुन्छ- मलाई अब केही पनि पाउनु छैन किनभने मैले सबै पाइसकेको छु र अब कुनै पनि कर्म मेरा लागि बाँकी छैन किनभने मैले सबै कर्म गरिसकेको छु र जो पाउनु थियो त्यो पाइसकेको छु र जे गर्नु थियो त्यो पनि गरिसकेको छु । त्यसैले अब मेरा लागि कर्तव्य कर्म छैन । परमात्माले मात्र यस्तो भन्न सक्छन् । राम यसरी साहसपूर्वक भन्नुहुन्छ, त्यसैले हिन्दुहरूले रामलाई पूर्ण अवतार मानेका छैनन् । कृष्ण जस्तो निरहङ्कारीलाई मात्र यत्रो साहस उपलब्ध छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- मलाई कर्म गर्नु कुनै आवश्यकता छैन तथापि 'म' कर्म गरिरहेको छु । म सबै कर्म छोड्न पनि सक्छु तर मैले यसो गर्ने भने लाखौं व्यक्तिहरू जसलाई अझ धेरै पाउन बाँकी छ उनीहरू पनि कर्म गर्न छोडिदिन्छन् । परमात्माको साक्षात्कार गर्न नपाएका व्यक्तिहरूले गर्नुपर्ने धेरै कुराहरू बाँकी छन् किनभने उनीहरूले कुनै मूल्यवान् वस्तु पाएकै छैनन् । त्यसैले कृष्ण जस्तो पूर्ण व्यक्तिले कर्म गर्न छोड्ने हो भने हामी जस्तो व्यक्ति न घरको न घाटको हुन्छौं । हामीले पाउनयोग्य पाएका छैनौं र जान्न योग्य पनि जानेका छैनौं । त्यही जान्न र पाउनयोग्य छ, जो पाएपछि वा जानेपछि केही पाउन र जान्न शेष रहँदैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- न मेरो कुनै भविष्य छ न त आकाङ्क्षा नै छ तथापि म कर्म गर्दै छु । व्यक्तिहरू जो अकारण रोकिएका छन् तिनीहरूलाई केही पाउने र जान्ने दिशामा अगाडि बढाउन कृष्ण जस्तो व्यक्तिले करुणापूर्वक चलनुपरिरहेको छ ।

कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- यदि तिमी रोकियौ भने तिम्रा लागि पनि हितकर हुने छैन किनभने तिमिले पनि त्यो ज्योतिर्धाम प्राप्त गरेका छैनौ । त्यसैले तिमिले अहिले श्रम र साधना गर्नुपर्ने छ । यदि रोकियौ भने तिम्रीलाई आफ्नो आर्दश मानेर हिँड्ने लाखौं व्यक्तिहरू पनि रोकिन्छन्, जो उनीहरूका लागि पनि खतरनाक हुन्छ । कृष्णको सारा सक्रियता र करुणा ज्योतिर्धाम पुग्न बाँकी व्यक्तिहरूप्रति हो । कृष्णको यो प्रयास हामी सबैमा गति आओस् भन्ने उद्देश्यले हो । कृष्ण पूर्णावतार हुनुहुन्छ । अवतार पुरुष हामी त्यो व्यक्तिलाई भन्छौं जसलाई पाउनु केही पनि छैन, तथापि पाउने व्यक्तिहरूको बिचमा उपस्थित छ । अवतार हामी त्यस व्यक्तिलाई भन्छौं जसलाई जान्नु केही शेष छैन, तथापि जान्ने व्यक्तिहरूको पाठशालामा सँगै रहन्छ । अवतार हामी जिन्दगीको घनापनमा उभिएको त्यो व्यक्तिलाई भन्छौं, जसलाई अब लिनु केही पनि छैन । अवतारको अर्थ त्यो व्यक्ति जसले प्राप्त गर्ने केही कुरा शेष छैन तर पनि बाटामा प्रतीक्षारत छ भन्ने हो ।

बुद्धको जीवनका बारेमा एउटा भनाइ छ; बुद्धको महापरिनिर्वाण भएपछि उहाँ मोक्षको द्वारमा उभिनु भएको छ र द्वारपालले उहाँलाई भावपूर्वक स्वागत गरेर भित्र प्रवेश गर्न बिन्ती गर्छ। तर बुद्ध भित्र प्रवेश गर्नुहुन्न। द्वारपाल सविनय अनुरोध गर्दै भन्छ- लामो समयदेखि हामी हजुरको प्रतीक्षामा छौं। चालिस वर्ष अघि नै बुद्धको मोक्षको यात्रा समाप्त भइसकेको थियो र जे पाउनुपर्ने हो त्यो उहाँले पाइसक्नुभएको थियो। मोक्षको द्वार चालिस वर्षदेखि नै बुद्धका लागि खुल्ला थियो तर अहिले पनि प्रवेश नगरी उहाँ द्वारमा उभिनु भएको छ। उहाँ भन्नुहुन्छ- जबसम्म एक जना व्यक्ति मात्र पनि मेरा पछि हुने छन्, तिनले मोक्ष प्राप्त नगरीकन म भित्र प्रवेश गर्दिनँ र म अन्तिम व्यक्ति हुन चाहन्छु। भिक्षु महापात्र भन्नुहुन्छ- बुद्ध अहिले पनि मोक्षको द्वारमा उभिएर प्रतीक्षा गरिरहनुभएको छ। यस कथाको अभिप्राय गहिरो र सत्य छ।

कृष्ण अर्जुनलाई सम्झाउँदै भन्नुहुन्छ- आफ्ना लागि मात्र कर्म गर्नु पर्याप्त हुँदैन र यथार्थमा कर्म त सुरु नै तब हुन्छ, जब यो अर्काका लागि हुन्छ। आफ्ना लागि बाँच्ने व्यक्ति बोझपूर्वक बाँच्छ। जब व्यक्ति अरूका लागि पनि बाँच्छ, तब उसमा प्रभुको प्रसादको वर्षा हुन थाल्छ। जीवनमा अरूका लागि बाँच्दा आनन्द प्राप्त हुन्छ। आमा जब सन्तानका लागि बाँच्छिन् तब उनी आनन्दले भरिन्छिन्। क्षणभरका लागि पनि अरूका लागि बाँच्दा जीवन आनन्दले भरिन्छ। जसले सबै पाइसक्यो ऊ अरूका लागि नै बाँच्छ, किनभने आफ्ना लागि बाँच्ने त कुनै कारण नै शेष रहँदैन। त्यसैले कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- तिमी आफ्ना लागि विचार गर किनभने तिम्रो यात्रा बाँकी छ र जो तिमीलाई पछ्याइरहेका छन् उनीहरूको बारेमा विचार गर किनभने उनीहरूको त लामो यात्रा नै बाँकी छ। कृष्ण पुनः भन्नुहुन्छ- मैले पनि निर्दिष्ट कर्म गरिनँ भने मनुष्यहरू नष्ट भ्रष्ट हुने छन्। यस स्थितिमा म अवाञ्छित सन्तानको स्रष्टा बन्ने छु र सबै प्राणीको विनाशको कारण बन्ने छु।

**सत्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथासत्तश्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम् ॥२५॥**

हे भारत ! कर्मको फलमा आसक्त भएका अज्ञानी जनहरू जसरी कर्म गर्दछन्, त्यसरी नै अनासक्त रहेर विद्वान्जनले लोकसङ्ग्रह गर्ने उद्देश्यले कर्म गर्नुपर्छ ॥

कर्ममा आसक्त, अज्ञानी जनले आसक्तिका कारण कर्म गर्दछन्। उनीहरूलाई धन, पद, प्रतिष्ठाको आसक्तिले नै कर्म गराउँछ तर अनासक्त व्यक्तिको कुनै यस्तो उत्प्रेरणा (Motivation) हुँदैन। त्यसैले उसको कर्म आसक्त व्यक्ति जस्तो हुँदैन। कृष्ण भन्नुहुन्छ- कर्ममा आसक्त व्यक्ति जसरी कर्म गर्दछन् त्यसरी नै अनासक्त व्यक्ति पनि आसक्तिरहित भएर कर्म गरुन्। त्यसो गर्नाले कर्म एउटा अभिनय मात्र हुन्छ। एउटा अभिनेता एवं अभिनेत्रीले जसरी आफ्नो नाटकको पाठ पूर्णतया नै गर्छन्, त्यस्तै अनासक्त व्यक्तिले पनि कर्म गर्नुपर्छ तर यो अभिनय मात्र हो भनेर जान्नुपर्छ र यसो गर्नाले उसको पूर्णताले गरिएको अभिनय आसक्तिरहित हुन्छ। कृष्णलाई हामी लीलाधारी भन्छौं। उनको सम्पूर्ण जीवन लीलाहरूले भरिएको छ। उनलाई हामी पूर्ण अवतार मान्दछौं तर रामको जीवनलाई हामी लीलामय मान्दैनौं। रामको जिन्दगीमा खेल हुँदैन, त्यहाँ गाम्भीर्य एवं कर्तव्यले भरिएको जीवन छ। तर कृष्णको जीवन एउटा खेलमय छ तथापि उहाँ पूर्णताले सबै कुरा गरिरहनुभएको छ। उहाँको भित्र पवित्रताले भरिएको एकान्तपन छ। त्यसैले रामको जीवन चरित्रमय भएको छ र कृष्णको जीवनमा लीला मात्र छ। चरित्रमा जीवन संयुक्त र लीलामा जीवन वियुक्त हुन्छ। कृत्यमा कृष्ण कर्मभन्दा बाहिर हुनुहुन्छ। कृष्णका लागि सम्पूर्ण पृथ्वी नै नाटकको मञ्चसिवाय केही पनि होइन।

कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- तिमी कर्म त अज्ञानीहरूले आसक्तिपूर्वक गरेजस्तै गर तर वास्तवमा तिमी अनासक्त होऊ, अर्थात् अभिनय गर। तिमी युद्ध गरिरहेका छौ भन्ने नसोच। तिमी अभिनय

गरिरहेका छौ भन्ने सोच । रङ्गमञ्चमा तिमी युद्धमा विभिन्न व्यक्तिलाई मार्छु भनेर नसोच, यो अभिनयमा गरिने हत्या मात्र हो भन्ने सोच । अज्ञानीजन जो आफूलाई कर्ता ठान्छन् उनीहरू आसक्तिमय कर्म गर्छन् । तिमीले कर्म अज्ञानी जस्तै गरे पनि हुन्छ तर कर्तापन मात्र त्याग । तिमी बाहिरबाट होइन, भित्रैबाट यो भाव जगाऊ ।” कृष्णको सारा जोड भित्रको भावलाई रूपान्तरण गर्नु भन्ने हो । भित्रबाट कर्तापन बदलिने बित्तिकै व्यक्ति अभिनेता मात्र रहन्छ । कर्म आसक्त व्यक्ति जस्तो तर चित्त अनासक्त व्यक्ति जस्तो गर । यसले तिम्रो र लोकको पनि कल्याण हुन्छ । अनासक्त व्यक्तिको जीवन र कर्म कुनै सर्तमा बाँधिँदैन । त्यो निसर्त हुन्छ र उसका लागि सारा जगत् नै लीला हुन्छ साथै त्यो लोककल्याणका लागि पनि हुन्छ । अर्जुन त अहिले आसक्त नै छन्, अनासक्त भइसकेका छैनन् । त्यसैले अर्जुनलाई ध्यानमा राखेर कृष्णले अरूको हितका लागि तिमी अनासक्त भएर कर्म गर भन्नुभएको हो । क्षत्रियको मनमा लोकमङ्गलको भावना हुन्छ ।

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥२६॥

ज्ञानी पुरुषले सकाम कर्ममा आसक्त भएका अज्ञानीहरूको बुद्धिलाई भ्रमित वा विचलित नगराओस्; परमात्मास्वरूप ज्ञानी पुरुषले शास्त्रविहित कर्ममा आसक्ति राख्ने मनुष्यहरूलाई निर्दिष्ट सबै कर्म राम्ररी गर्न र उनीहरूलाई पनि आफ्नै बाटोमा हिँड्न प्रेरित गरोस् ॥

यो महत्त्वपूर्ण सूत्रमा कृष्ण भन्नुहुन्छ- ज्ञानी जनहरूले अज्ञानी जनहरूलाई कर्मप्रति अश्रद्धा उत्पन्न गराउनु हुँदैन । अज्ञानीहरूको जीवनमा कुनै उत्पात वा भ्रम नहोस् भनेर ज्ञानीहरूले विचार गर्नुपर्छ । ज्ञानीहरूको जीवन अत्यन्त कोमल एवं नाजुक हुन्छ । ज्ञानीको अवस्था पागलखानामा रहेको त्यो व्यक्ति जस्तै हुन्छ, जो पागल छैन तर पागलहरूका बिच रहनुपरेको छ । ज्ञानीले यदि आफ्नो आचरण आफूले जानेको ज्ञानको आधारमा गऱ्यो भने त्यो कैयन् अज्ञानीहरूलाई भड्काउने कारण बन्न सक्छ । ज्ञानीले आफ्नो स्तरबाट जानेको कुरा अज्ञानीलाई भन्यो भने अज्ञानीका लागि त्यो खतरनाक साबित हुन सक्छ । कृष्ण सत्यलाई उद्धाटित गर्दा सत्य सोभै भन्नुहुन्छ, हाम्रो अवस्था र स्तरलाई पनि विचार गरेर मात्र भन्नुहुन्छ ।

त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- अनासक्त व्यक्तिले अज्ञानीलाई ध्यानमा राखेर कर्म गर्नुपर्छ । उसको कर्मलाई नै नबुझे व्यक्तिले उसलाई अनुसरण गर्दा हानि मात्र प्राप्त गर्छ । तिमी अनासक्त भएर युद्धबाट भाग्यौ भने तिमीलाई अनुसरण गर्ने व्यक्तिले पनि तिमी जस्तै गर्ने छन् । अज्ञानी व्यक्तिले हरेक कर्ममा सत्यको दुरुपयोग र असत्यको उपयोग गर्छ । ज्ञानीले यसकारण छोड्छ कि उसका लागि अब पक्रनु र नपक्रनु बराबर भइसकेको हुन्छ । पाकेको फल वृक्षबाट झरेजस्तै उसबाट कर्म स्वतः छुट्छ तर काँचो फलले पनि पाकेको फलको अनुसरण गर्दै झर्न खोज्यो भने त्यो फल बेकार हुन्छ । त्यसैले पहुँलिएको पत्ता वृक्षबाट झर्नो भने त्यो कुहिँदैन तर काँचो पात झर्नो भने त्यो सड्छ । अज्ञानी व्यक्तिको अवस्था काँचो काठलाई जलाउँदाको स्थितिको हुन्छ, धुँवा मात्र बढी निस्कन्छ । जो व्यक्ति जीवनबाट जानेर छुट्छ त्यो व्यक्ति सुकेको दाउरा जस्तो हुन्छ र इन्धन बन्छ तर जो व्यक्ति नजानेर छुट्न खोज्छ, त्यो काँचो दाउरा जस्तो हुन्छ । ज्ञानीको जीवन तरवारको धारमा हिँडेजस्तो हुन्छ । उसले आफ्नो ज्ञानको पनि ख्याल राख्नुपर्छ र चारैतिर भएका अज्ञानीहरूको पनि ख्याल राख्नुपर्छ । उसले यस्तो कर्म गर्नुपर्छ जहाँ उसका कृत्यले कुनै अज्ञानीको श्रद्धालाई चोट नपुऱ्याओस् र जीवनलाई अभिशाप नबनाओस् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी यसरी बस कि तिम्रा कारण कुनै अज्ञानी जनको श्रद्धालाई आघात नपुगोस् र यस्तो प्रयास गर कि तिम्रो अनासक्तिको सुभाषले उनीहरूको जीवन पनि सुभाषित हुन सकोस् । उनीहरू पनि जीवनमा रहँदा रहँदै अनासक्त हुन सकून् । यसो गऱ्यो भने शुभमङ्गल हुने छ, अन्यथा अमङ्गल मात्र प्राप्त हुने छ ।

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥२७॥

अहङ्कारले मोहित भएको जीवात्माले प्रकृतिका गुणहरूबाट भएका वा गरिएका सम्पूर्ण कर्ममा पनि म नै 'कर्ता हुँ' भन्ने ठान्दछ ॥

समस्त कर्म प्रकृतिबाट उत्पन्न भएको गुणका आधारमा हुन्छ, तर अहङ्कारले वा अज्ञानले भरिएको पुरुष 'म कर्ता हुँ' भनेर मान्दछ । सम्पूर्ण कर्म प्रकृतिबाट गरिएको हुन्छ तर जसलाई म गर्दछु भन्ने लाग्दछ त्यो उसको भ्रम मात्र हो त्यो कर्म पनि प्रकृतिबाट नै गरिएको हुन्छ । हामीलाई कुनै अनुहार प्रीतिकर लाग्छ भने त्यो लाग्नुमा हाम्रो छनोट हुन्छ तर त्यो अनुहार राम्रो लाग्नुमा यो मेरो आँखा र प्रकृतिको आँखामा तालमेल भएर राम्रो लागेको हो, कुनै भोजन मिठो लाग्नुमा प्रकृतिको रस र भोजनको रसमा तालमेल हुनाले स्वादिष्ट लागेको हो र त्यसमा म कहाँ छु भनेर जान्नुपर्छ । यदि हामीले कर्म र अहङ्कारमा गम्भिर रूपमा डुबेर हेर्छौं भने अहङ्कार एउटा भ्रान्ति मात्र हो । वास्तवमा सबै कुरा जीवनले गरिरहेको छ । जे हामीलाई सुखद लाग्छ त्यो पनि प्रकृतिको एउटा गुणधर्म हो र दुख लाग्नु पनि त्यस्तै हो । सुख र दुख एउटा तालमेल हो तर म सुखी या दुखी हुन्छु भनेर सोच्नु एउटा भ्रान्ति मात्र हो । जन्म-मृत्यु, जवानी-बुढ्यौली एवम् हार-जित पनि मभित्रको प्रकृति र बाहिरको प्रकृति बिचको सम्बन्ध हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- ज्ञानी पुरुष म कर्ता हुँ भन्ने अज्ञान, अहङ्कार र भ्रममा पर्दैन । उसले यो सबै प्रकृतिले गरिरहेको छ भन्ने जान्दछ । यो सबै प्रकृतिले गरिरहेको छ भन्ने जान्दासाथ सबै सुख-दुख समाप्त हुन्छन् । यो सबै प्रकृतिको गुणधर्मको विस्तार हो र हामी यसमा उठेको एक लहर वा अंश मात्र हौं भन्ने उसलाई थाहा हुन्छ । यो बुझ्ने बित्तिकै जीवनमा आसक्ति-विरक्ति समाप्त हुन्छ र मनुष्यलाई ज्ञान प्राप्त हुन्छ । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- तिमी आफू लडिरहेको छु भन्ने नसोच । यो त प्रकृति लडिरहेको छ । कौरवहरूको आफ्नो प्रकृति र गुणधर्म छ भने पाण्डवहरूको आफ्नो प्रकृति र गुणधर्म छ । यी दुवैका बिच तालमेल छैन, त्यसैले सङ्घर्ष भइरहेको छ । कृष्णको हिसाबले त यो धर्म र अधर्मको लडाइँ हो र प्रकृतिका दुई अलग धारहरू बिचको सङ्घर्ष हो । यसमा अर्जुनको कुनै पनि भूमिका छैन, केवल भ्रान्ति मात्र छ । अर्जुन म जित्छु, म हार्छु, म मार्छु भन्ने भ्रममा छन् । यो सबै त समुद्रको लहरमा देखिने फिँज जस्तो मात्र हो । फिँजलाई लाग्न सक्छ म त लहर र समुद्रमाथि छु तर समुद्रको लहरको सङ्घर्षबाट उत्पन्न भएको फिँज अर्को लहरबाट हटेर जान्छ । अर्जुन र दुर्योधन दुवै त्यही फिँजजस्तै लहर हुन् । सबै कुरा प्रकृतिले निर्धारण गर्छिन् । जब कुनै व्यक्ति अहङ्कारबाट मुक्त हुन्छ, तब उसका निम्ति सुख-दुखको कुनै अर्थ पनि शेष रहँदैन ।

ज्ञानी कर्म गरेर पनि कर्ता बन्दैन । ज्ञानी बाहिरबाट हेर्दा सबै कुरा गरे जस्तो हुन्छ तर भित्रबाट शून्य हुन्छ । ज्ञानीमा प्रकृतिको गुणधर्म बाहिर मात्र हुन्छ भित्र त पहिलो जन्ममा जस्तो थियो त्यस्तै रहन्छ । जवान बुढो हुन्छ, तर भित्र ऊ त्यही रहन्छ । ज्ञानी भित्र अस्पर्शित रहन्छ तर हामी अहङ्कारको कारणले स्पर्शित हुन्छौं । कृष्ण यति मात्र भन्नुहुन्छ- ज्ञानी कर्म गरेर पनि कर्ता बन्दैन र जो कर्ता बन्दैन, उसले जीवनको परम सत्यलाई जान्दछ ।

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।

गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥२८॥

हे महाबाहु ! गुण विभाग र कर्म विभागलाई जान्नेवाला ज्ञानयोगीहरूले सम्पूर्ण गुण गुणमा नै क्रियाशील छन् भन्ने सम्झन्छन् र उनीहरूमा आसक्ति हुँदैन ॥

जीवनलाई दुई प्रकारले हेर्न सकिन्छ । एउटा दृष्टिकोण जीवनलाई म केन्द्र हुँ भनेर मान्नु र दोस्रो सारा जीवन परिधि हो भनेर ठान्नु हो । पहिलो दृष्टिकोण आफूलाई जीवनरूपी घुम्ने चक्रको केन्द्र मान्नु हो जुन अज्ञानरूपी मनोदशा हो । अज्ञानी आफूलाई केन्द्र मानेर सबै कुरा आफूबाट नै भएको ठान्दछ । न ऊ प्रकृतिको गुणका बारेमा र न परमात्माको समग्रताका बारेमा केही जान्दछ । न मात्र ठान्दछ । तसर्थ कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे महाबाहु ! गुण विभाग र कर्म विभागलाई जान्नेवाला ज्ञानयोगी सम्पूर्ण गुण गुणमा नै क्रियाशील छन् भन्ने सम्भरेर उनीहरूमा आसक्ति हुँदैन । आजभन्दा ३०० वर्ष अघिको समयसम्म मानिसहरू पृथ्वी नै केन्द्र हो र सारा सूर्य, चन्द्रमा लगायतका ग्रह पृथ्वीलाई परिक्रमा गर्छन् भनी सोच्दथे । पोल्यान्डका निकोलस कोपर्निकस (Nicolaus Copernicus) ले पृथ्वीले नै सूर्यको परिक्रमा गर्छ, सूर्यले पृथ्वीको होइन भन्ने रहस्य पहिलो पटक उद्घाटित गरे । यो जानकारीले मनुष्यको अहङ्कारमा चोट पुग्यो । अज्ञानीले जगत्को केन्द्र आफूलाई ठान्दछ र उसले सारा जगत् उसैको परिधिमा घुम्दछ भन्ने सोच्दछ ।

केन्द्र जहाँ भए पनि आफू परिधिमा हुन पाउनु पनि परमात्माको कृपाले सम्भव भएको हो भन्ने ज्ञानी ठान्दछ । ज्ञानी भन्दछ- केन्द्र म होइन, केन्द्र त केवल परमात्मा मात्र हुनुहुन्छ । म त परिधिमा उठेको एउटा लहर मात्र हुँ । जब कसैले उठाउँछ, तब उठ्छु र जब कसैले गिराउँछ तब गिर्छु । जब कसैले गराउँछ वा रोक्छ तब ज्ञानी त्यसै अनुसार नै गर्छ । हामीलाई जन्म र मृत्युको पनि ज्ञान छैन । हामीलाई श्वास किन भित्र जान्छ, त्यो पनि थाहा छैन । वास्तवमा हामी जगत्मा किन छौं भन्ने पनि थाहा छैन । त्यसैले ज्ञानी भन्छ- यो त विराट्को कर्म हो र आफू त्यसको लहरको एउटा छेउभन्दा बढी होइन । कर्म परमात्माको हो र हार-जित, सुख-दुख आदि जे पनि फलित हुन्छन् यी सबै प्रकृतिका गुण-दोषका परिणाम हुन् । यस्तो जान्ने व्यक्तिको जीवनमा अनासक्ति उत्पन्न हुन्छ र उसले जीवनमा घट्ने सम्पूर्ण घटनाहरू क्रोध, घृणा, प्रेम आदि प्रकृतिको गुणदोषबाट उत्पन्न हुन्छन् भनेर जान्दछ ।

बुद्धको मृत्यु हुने दिन उहाँलाई एउटा अत्यन्त गरिब व्यक्तिले भोजनका लागि बोलाए । उनले काठमा उम्रिएको जङ्गली च्याउको तरकारी र भात बुद्धलाई पस्किए । त्यो च्याउ विषालु थियो र बुद्धले खानेबित्तिकै थाहा पाउनुभयो तर ती गरिब व्यक्ति बडो प्रेमले बुद्धलाई पड्खा हम्किरहेका थिए । बुद्धको शरीरमा विष फैलिएर उहाँलाई बेहोस बनायो । त्यो गरिब व्यक्तिले त्यो च्याउ विषालु भएको थाहा पाएपछि बुद्धलाई हात जोडेर तपाईंले किन यस्तो विषालु च्याउ खानुभएको भनी सोधे । प्रत्युत्तरमा बुद्धले भन्नुभयो मैले त्यो च्याउको विषालुपन जानें, शरीरमा विष फैलिरहेको पनि देखें, साथै मेरो मृत्युलाई पनि सन्निकट आइरहेको देखें तर मैले तिम्रो आँखामा त्यो पवित्र श्रद्धा र आनन्दपन पनि देखें । तिम्रो खुसी र आनन्द जो मैले देखें त्यसका अगाडि निश्चित रूपमा आउने मृत्युका लागि बाधक बन्न मैले उपयुक्त ठानिनँ । विषले र शरीरले आफ्नो गुणधर्म बमोजिम काम गरे पनि त्यसले मलाई मार्न सक्दैन किनभने म त केवल हेर्नेवाला साक्षी मात्र हुँ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो व्यक्ति आफ्नो गुणधर्म र प्रकृतिको गुणधर्म जान्दछ उसलाई दुखले दुखी बनाउँदैन सुखले सुखी पनि बनाउँदैन । यस्तो व्यक्तिका लागि सफलता-असफलता, यश-अपयश बराबर हुन्छन् । जीवन र मृत्युमा पनि यस्तो व्यक्तिलाई भिन्नताको अनुभूति हुँदैन । यस्तो चित्तदशामा नै परमात्माको अवतरण हुन्छ र व्यक्ति मुक्त हुन्छ, अर्थात् अनासक्त हुन्छ । त्यसैले कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- तिमी नभाग । परमात्मालाई भरोसा गर र जे भइरहेको छ त्यो हुन देऊ । तिमी बिचमा आउन नखोज र भइरहेको घटनालाई अनासक्त भएर हेर । यदि तिमी अनासक्त हुन सक्थौ भने युद्ध पनि शान्ति हुने छ र यदि तिमी अनासक्त हुन सकेनौ भने शान्ति पनि युद्ध हुनेछ ।

**प्रकृतेर्गुणसम्मूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥२९॥**

प्रकृतिका गुणहरूबाट मोहित भएका पुरुषहरू भौतिक क्रियाकलापमा वा देह र इन्द्रियले गर्ने कर्ममा नै आसक्त हुन्छन् । ती अल्पज्ञानी आत्मसाक्षात्कारको कुरा नबुझ्ने अज्ञानीलाई पूर्णतया जान्ने ज्ञानी पुरुषहरूले विचलित नगराऊन् ॥

यसको अर्थ भौतिकतामा रमेकाहरूलाई आध्यात्मिकतामा लागेका व्यक्तिले उत्तेजित वा दिग्भ्रमित तुल्याउनुहुन्छ । कृष्ण उपर्युक्त श्लोकमा भन्नुहुन्छ- प्रकृतिको गुणबाट मोहित भएका पुरुष सम्मोहित हुन्छन् । जसरी सिंहका अगाडि कुनै सिकार उपस्थित भयो भने त्यो भाग्न सक्दैन, सम्मोहित हुन्छ । आकाशमा उडिरहेको पक्षी अजिङ्गरको मुखमा आफैँ खिचिएर आउँछ । जसरी पासोमा परेको पशु बन्धनमा बस्न बाध्य हुन्छ, त्यसरी नै प्रत्येक मनुष्य प्रकृतिको गुणअनुसार मोहित भएर कर्म गर्न बाध्य हुन्छ । स्त्री र पुरुष एकअर्काको सुन्दर लाग्नु पनि प्रकृतिको मोह हो र यो हाम्रो अचेतनमा जन्मेदेखि पलाएको वासनाको बिउ हो । बच्चाको सबैभन्दा पहिलो परिचय आमाको स्तनसँग हुन्छ । प्रकृतिको गुणमा मोहित हुनु सबैभन्दा ठुलो दुखको कारण हो । मनुष्य वस्तुहरूको आकर्षणप्रति विक्षिप्त हुन्छ । प्रकृतिको गुणलाई नबुझ्नाले र प्रकृतिसँग सम्मोहन हुनाले मनुष्य अज्ञान, मोह, आसक्ति र दुख आदिमा पर्दछ । जगत् यस्तै व्यक्तिहरूले भरिएको छ । मनुष्य वस्तुहरूसँग पनि मोहित भएर बाँच्छ । चित्तको स्थितिबाट जो जागृदैन उसले कहिल्यै पनि धर्मको सत्यलाई जान्न सक्दैन र प्रकृतिको गुणमा मात्र भड्किरहन्छ ।

युद्धभूमिमा अर्जुनको सुभबुभ हरायो र गाण्डीव हातबाट भ्रम्यो किनभने उनमा यी मेरा प्रियजन, आफन्त भन्ने सोच आयो । यो पनि पागलपन र सम्मोहन हो । अर्जुन जस्ता बहादुर व्यक्ति युद्धको मैदानमा शक्तिहीन भए । बाल्यावस्थाबाट नै जसलाई आफ्ना ठाने, आज उनीहरूसँगै युद्ध गर्नुपर्ने अवस्था आएको कारणले उनको गाथ शिथिल भएर शक्तिहीन भएको हो । अर्जुनलाई आफन्तका विरुद्ध हात उठाउने हिम्मत जुटाउन गाह्रो भएको छ । अर्जुन रूपान्तरित भएर अहिंसक पनि भएका छैनन् । यदि युद्धमा यी आफन्तहरू नभएका भए यिनीहरूलाई उनी समूल नष्ट गर्न सक्थे । कृष्ण भन्नुहुन्छ- प्रकृतिमा गुणहरू छन् । अर्जुन र मनुष्यहरू गुणमा मोहित भएर बाँच्छन् र त्यही मोहले उनीहरूलाई अन्धकारमा धकेलिरहन्छ । ज्ञानी पुरुषहरू यो सम्मोहनबाट मुक्त हुन्छन् । ज्ञानी पुरुषको अर्थ सम्मोहनमुक्त व्यक्ति हो । सम्मोहित व्यक्ति सपना, आकाङ्क्षा या चाहनाको संसारमा भट्किन्छ । ज्ञानी पुरुष सम्मोहनबाट जागृदछ । त्यसैले उसको जीवन अज्ञानी जस्तो सम्मोहित भएर अस्तव्यस्त हुनबाट जोगिन्छ ।

कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- युद्धमा भएका लाखौँ व्यक्तिहरू कसैलाई पनि युद्ध व्यर्थ छ भन्ने जानकारी छैन । त्यसैले यदि तिमी यहाँबाट भाग्यौ भने डरपोकको रूपमा दरिने छौ । तिमीलाई युद्ध व्यर्थ छ भन्ने लागेमा पनि युद्ध रोकिदैन । जुन धर्म र सत्यका लागि तिमी लडिरहेका थियौ, त्यसको पराजय भने अवश्य हुन सक्छ । यो चारैतिर भएका लाखौँ व्यक्तिहरू युद्धसँग सम्मोहित भएर युद्ध गर्न तत्पर छन् र यिनीहरूलाई केही पनि थाहा छैन । यी प्रकृतिबाट सम्मोहित अज्ञानीहरूका बिच तिमी यस्तो व्यवहार नगर जसबाट यिनीहरूको जीवन अस्तव्यस्त बनोस् । तिमी एकलै भागेर पनि युद्धलाई रोक्न सक्दैनौ । यदि तिमीलाई होस आएको छ भने तिमी यति मात्र जान कि जिन्दगीमा सुख-दुख, जित-हार सबै समान छन् र ती परमात्माको हातमा छन् । परमात्मा मात्र कर्ता हो तिमी कर्ता होइनौ । त्यसैले तिमी विना कर्ता भएर युद्धमा उत्र ।

**मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥३०॥**

आत्मज्ञानले युक्त भएको चेतनाले सम्पूर्ण कर्तव्य कर्म म कृष्णमा अर्पण गरेर आशारहित, ममतारहित र मेरो भन्ने भावनारहित एवम् सम्पूर्ण सन्तापरहित भएर युद्ध गर ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी आशा र ममतारहित भएर सन्ताप नगरी ममा समर्पण गरेर कर्म गर । कृष्णले यहाँ “ममा समर्पण गर” भन्नुको अर्थ समष्टि परमात्मामा समर्पण गर भन्नुभएको हो । कृष्ण व्यक्ति होइन, जो व्यक्ति अहङ्कारशून्य हुन्छ, त्यो नै परमात्मा हो । त्यसैले कृष्ण सबै ‘म’ कृष्णमा समर्पण गर भन्नुहुन्छ, तब कर्मको फल, परिणाम सबै समर्पित गरेर तिमी युद्धमा उत्र भन्नुभएको हो । समर्पण जस्तो कठिन कुरा अरू केही पनि हुँदैन । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- सन्तापरहित भएर समर्पित होऊ । ज्वरग्रस्त चित्तले समर्पण गर्न सक्दैन; तसर्थ ज्वरविहीन भएर तिमी समर्पित होऊ । जीवनमा ज्वर, उत्पात भएन भने मात्र समर्पण हुन सक्छ । ज्वरग्रस्त चित्त अहङ्कारको भोजन हो र जति जीवनमा क्रोध, लोभ र काम हुन्छ, त्यति नै व्यक्तिमा अहङ्कार हुन्छ र अहङ्कारले समर्पण गर्न दिँदैन । समर्पण हामीले गर्न सक्दैनौं र हामीले गरेको समर्पण समर्पण नै होइन, किनभने गर्नेवाला उपस्थित हुन्छ र त्यही गर्नेवाला नै समर्पणका लागि बाधा हो । समर्पण आफैं हुन्छ केवल हामी ज्वरग्रस्त अवस्थाबाट मुक्त हुन जान्नुपर्छ । जबसम्म ‘म’ भाव छ, तबसम्म समर्पण हुन सक्दैन र जब ‘म’ भाव रहँदैन, तब मात्र समर्पण हुन्छ । ज्वरहरूको जोड नै अहङ्कार भएकाले यसको विसर्जन नभईकन अहङ्कार समाप्त हुँदैन ।

आनन्द नदीमा उच्च बहावको बाढी आएजस्तो अवस्था हो । कुनै रुखमा आवश्यकताभन्दा बढी शक्ति नभई फूल फुल्न सक्दैन । जब त्यहाँ उच्च बहाव हुन्छ अनि फूल फुल्छ । कुनै चराले तबसम्म कुनै गीत गाउँदैन, जबसम्म उसमा आवश्यकताभन्दा बढी शक्ति हुँदैन र शक्ति उच्चतर भएका स्थितिमा पक्षी गीत गाउन थाल्छ, मयूर नाच्न थाल्दछ । यो सबै आनन्द प्राप्त गरी आनन्द बगिरहेको अवस्था हो । यो सबै अवस्था हामी ज्वरग्रस्त भएकाले थाहा नै पाउँदैनौं । यो सबै अवस्थामा हाम्रो अधिक शक्ति व्यय हुन्छ जसले गर्दा आनन्द प्राप्त गर्नका लागि हामीमा शक्ति शेष रहँदैन । त्यसैले हाम्रो जीवन उदासीन भएको छ । हाम्रो बाल्यावस्थादेखि बुढेसकालसम्म अनावश्यक हल्ला मात्र छ र अन्त्यमा उपलब्धि शून्य हुन्छ । यसको मूल कारण हाम्रो जीवनऊर्जा ज्वरबाट बगिरहेको छ । त्यसैले जीवनको सङ्गीत र फूल फुल्नका लागि ऊर्जा प्राप्त नै हुँदैन र उनीहरू यसबाट वञ्चित नै रहन्छन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- ज्वररहित भएर अर्जुन ! तिमी ममा समर्पित होऊ । समर्पित केवल शक्तिशाली व्यक्ति मात्र हुन सक्छ, कमजोर व्यक्ति समर्पित हुन सक्दैन ।

अस्ट्रियाका मनोचिकित्सक अल्फ्रेड एडलर (Alfred Adler) ले यस शताब्दीमा बडो मनोवैज्ञानिक शोध गरेका छन् र त्यसको निष्कर्ष के रहेको छ भने व्यक्ति जति हीनतामा हुन्छ, त्यति नै अहङ्कारी हुन्छ किनभने शक्तिशाली व्यक्तिले अहङ्कार गर्नु आवश्यक हुँदैन । सूर्यले उदाउन कुनै खबर गर्नुपर्दैन । फूल फल्छ, पक्षी गीत गाउँछ, सागरमा लहर चल्छ, हावा वहन्छ, त्यहाँ कुनै अहङ्कार हुँदैन । हाम्रो अहङ्कारले हामीभित्रको कमजोरीलाई लुकाउँछ । धन, पद र प्रतिष्ठाबाट अहङ्कार जनाउन खोज्छ । हामी आफू केही हुँदाको त कुरा छोडौं केही नहुँदा पनि आफू केही हौं भन्ने मिथ्या अहङ्कार प्रदर्शन गर्न खोज्छौं । महावीर नाङ्गो हिँड्दा र बुद्ध भिक्षाको पात्र लिएर हिँड्दा पनि उहाँहरूका बारेमा केही बताउन आवश्यक पर्दैन, स्वतः उहाँहरूको अस्तित्वको बोध हुन्छ ।

कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- तिमी ज्वरविहीन भएर पूर्ण रूपमा ‘म’मा समर्पित होऊ र तिम्रा आकाङ्क्षा, ममता, आशा र अपेक्षाहरू सबै मलाई छोडेर हल्का होऊ । कृष्ण पूर्ण सहजतासाथ भन्नुहुन्छ- सब मलाई छोड । अरूको भार लिनलाई व्यक्ति पूर्णतया सक्षम हुनुपर्छ । अरूको रोग लिनका लागि

रोगमुक्त हुनुपर्छ । कुनै पनि प्रकारको सहारा आवश्यक नभएको हुनुपर्छ । सबै मलाई छोड भनेर त परमात्मा कृष्णले मात्र भन्न सक्नुहुन्छ । गीता अर्जुनभित्रका एक एक रोगको उत्तर हो । अनेक मार्गबाट अर्जुन कृष्णलाई त्यही कुरा सोच्छन् । उनी कृष्णबाट उत्तर वा मार्ग खोजिरहेका छैनन् अन्यथा यसभन्दा उपयुक्त मार्ग के हुन सक्छ । जहाँ कृष्ण भन्नुहुन्छ- परमात्माको रूपमा सबै कुरा छोड, युद्धको जित-हार र परिणाम आदि सबै म हेर्ने छु । तिमी केवल कर्ताभाव मात्र छोडेर युद्धमा उत्र, तर अर्जुन छाड्ने हिम्मत जुटाउन सकिरहेका छैनन् ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी सारा आकाङ्क्षा र ममता मलाई छोडिदेऊ । म तिम्रो बोझ लिन तयार छु । म सबै गर्ने छु, तिमी केवल बहाना मात्र बन । अर्जुन केवल आफ्ना व्यक्तिहरूसँग लड्न नचाहेर भाग्नका लागि सबै तर्क जुटाउन खोज्छन् । अर्जुनमा 'म' र 'मेरो' भन्ने भाव हटेको छैन । 'तेरो' वा 'पराई' सँग भएको भए उनलाई लड्न कुनै समस्या हुने थिएन । धर्मको भनाइ हामी माध्यम भएर परमात्मालाई गर्न दिऔं र आफू कर्ता नभएर परमात्माको यन्त्र मात्र बनौं भन्ने हो । कबिरले भन्नुभएको छ- गीत त परमात्माको हो मेरो होइन; म त केवल बाँसुरी अर्थात् बाँसको 'पौंग्री' मात्र हुँ; यही नै जान्ने व्यक्तिको लक्षण हो । गीता पढ्ने भक्तलाई गीताको वचन भगवान्को वाणी नै लाग्छ । तर कतिपय विचारकहरूलाई कृष्ण एकातिर अर्जुनलाई अहङ्कार छोड भन्नुहुन्छ, अर्कातिर 'म' मा समर्पण गर भन्नुहुन्छ भन्ने लाग्न सक्छ । कृष्णको यति सरलतायुक्त भनाइमा अहङ्कार हुनै सक्दैन । अहङ्कारले यति सहज र सिधा भन्दैन र यो सदा छलकपटमा बाँच्छ । अहङ्कार चातुर्यबाट आफ्नो तृप्ति खोज्छ । अहङ्कारले जे व्यक्त गर्न खोज्छ, त्यो अर्काबाट व्यक्त गराउन चाहन्छ ।

कृष्ण अद्भुत निरहङ्कारी व्यक्ति हुनुहुन्छ, उहाँ सरल भावले भन्नुहुन्छ- सबै मलाई छोड; यसमा कुनै अहङ्कारको भाव छैन । त्यसैले कुनै कारण नै नदिई 'म' माथि सबै छोड भन्नुहुन्छ । यो सिधापन नै उहाँको निरहङ्कार भएको लक्षण हो । जब कृष्णले अर्जुनलाई भन्नुभयो- सब मलाई छोड, ममा समर्पण गर, त्यस बेला कृष्णका आँखा, हात, मुहार र सारा शरीरबाट कृष्णको उपस्थितिको सुगन्धले अर्जुनलाई चारैतिरबाट घेरेको हुनुपर्छ । कृष्णको उपस्थिति, उहाँको प्रकाश, प्रेम र आनन्दले अर्जुनलाई सबैतिर भरेको हुनुपर्छ अन्यथा अर्जुनले पनि के सोच्थे भने तपाईं मेरा मित्र, सारथी भएर मलाई समर्पित हुन भन्नुहुन्छ । तर कृष्णको महान् उपस्थिति र उपदेशले अर्जुनलाई त्यो सोच्ने अवसर नै दिएन । त्यस समयमा कृष्णको आभाले सबै घेरिएको हुँदा त्यहाँ कुनै अहङ्कारको रेखा पनि थिएन । कृष्ण अर्जुनलाई यो उपदेश दिँदा एउटा द्वार बन्दुभएको छ । त्यतिखेर अर्जुनलाई निश्चय नै के लाग्यो होला भने यो भन्नेवाला अरू कोही नभएर स्वयम् परमात्मा हुनुहुन्छ ।

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥३१॥

जुन कुनै मनुष्य दोषदृष्टिले रहित अनि श्रद्धाले युक्त भएर मेरा यी उपदेशहरू नित्य कर्तव्य कर्मका रूपमा पालना गर्दै ईर्ष्यारहित भएर श्रद्धापूर्वक अनुसरण गर्दछन् ती सबै मानिस सकाम कर्मका बन्धनबाट समेत मुक्त हुन्छन् ॥

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥३२॥

जुन मनुष्य मलाई दोषारोपण गर्दै मेरो मत वा उपदेशलाई ईर्ष्याविश उपेक्षा गर्दछन् र पालना गर्दैनन् ती मूर्खहरू, ती विपरीत बुद्धि भएका अविवेकीहरूलाई तिमी नष्ट भएको जान । यथार्थमा तिनीहरूको पतन निश्चित छ ॥

**सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥३३॥**

सम्पूर्ण प्राणीहरू प्रकृतिका गुण या आ-आफ्ना स्वभाव अनुसार कर्म गर्छन् । स्वयम् ज्ञानीजनहरू पनि आफ्नै प्रकृतिअनुसार नै कर्म गर्दछन् । आफ्ना निर्धारित कर्तव्यलाई कसैले पनि परित्याग गर्नुहुँदैन । यसमा कसैको हठले केही गर्न सक्दैन ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जे मैले भनेको छु, त्यसलाई श्रद्धापूर्वक हृदयले अङ्गीकार गरेर जो बाँच्छ र कर्म गर्दछ, ऊ सम्पूर्ण कर्म एवं कर्मबन्धनबाट मुक्त हुन्छ । कैयन् व्यक्तिले श्रद्धाको अर्थ विश्वास हो भन्ने ठानेका छन् तर त्यो गलत हो । श्रद्धाको अर्थ सत्य र विश्वास यी दुवै होइनन् । विश्वास गर्ने व्यक्तिको भित्र अविश्वास सदा उपस्थित रहन्छ । अविश्वासी चित्तलाई विश्वासको जरुरत पर्दछ । भित्र अविश्वासको सन्देह छ भने त्यसलाई दबाउन विश्वास चाहिन्छ । भित्र अविश्वासशून्य भएको अवस्थामा मात्र श्रद्धा फलित हुन्छ । श्रद्धाको अर्थ अविश्वास नष्ट हुनु हो अर्थात् श्रद्धा अविश्वासको अभाव हो । एकजना व्यक्ति आत्मा अमर छ भन्दछ, तर मर्न डराउँछ भने त्यसका पछाडि अविश्वास रहेको हुन्छ । वास्तवमा भित्र मर्ने डर भएकाले बाहिर मनलाई हामी आत्मा अमर छ भनेर सम्झाउँछौं । हाम्रो सबै विश्वास यस्तै प्रकारको छ । श्रद्धाको अर्थ त्यस्तो हृदय जहाँ विरोधमा कुनै स्वर शेष छैन र जसका विपरीत कोही छैन । श्रद्धाको अर्थ हृदयको समग्रता हो । अविश्वासी त बरु कुनै बेला श्रद्धामा पुग्न सक्छ, विश्वासी कहिल्यै पनि श्रद्धामा पुग्न सक्दैन । विश्वास सदा अरूबाट पाइन्छ र श्रद्धा स्वयम्बाट आउँछ । श्रद्धा जहिले पनि जीवन्त हुन्छ र विश्वासको सदा मृत्यु हुन्छ ।

विश्वासी र अविश्वासी दुवै तर्कबाट बाँच्छन् । आस्तिकको तर्क ईश्वर छ भन्ने हुन्छ र नास्तिकको तर्क ईश्वर छैन भन्ने हुन्छ, तर दुवैको भरोसा तर्कमा हुन्छ । वस्तुतः श्रद्धामा तर्क पर्याप्त हुँदैन किनभने तर्कको पनि सीमा छ र जीवन तर्कको सीमाभन्दा धेरै अगाडि उपस्थित छ । जीवन तर्करहित हुन्छ र प्रेम अनि प्रार्थना पनि तर्करहित हुन्छ । जीवनको गहिरो रहस्य जहिले पनि अतर्क्य नै हुन्छ । जीवन जहिले पनि तर्कभन्दा बाहिर भएको अनुभव कसैमा भयो भने श्रद्धातर्फ कदम बढ्दछ । जीवनमा जति जाने पनि अन्तमा केही अज्ञानता शेष रहन्छ । जे हामी जान्दछौं त्यो अत्यन्त छुद्र हुन्छ र जो शेष हुन्छ त्यो विशाल र रहस्यपूर्ण हुन्छ ।

१८ औं शताब्दीका वैज्ञानिकमा दुनियाँमा सबै कुरा जान्न सकिन्छ भन्ने सोच थियो । १०० वर्ष अघि पनि वैज्ञानिकलाई थाहा पाउन नसकिने कुरा केही छैन भन्ने भ्रम थियो तर आज वैज्ञानिकहरू भन्छन्- हामीले जे जानेका छौं त्यो त केही पनि होइन । जति हामीले जान्ने कोसिस गर्छौं, त्यसबाट हजारौं गुणा रहस्यमय र जान्न नसकिने चिज प्रकट भएकाले अब वैज्ञानिकहरू हामी सबै जान्ने छौं भनी हिम्मतपूर्वक भन्न सक्दैनन् । विज्ञानले विगत सय वर्षमा हार खानुपरेको छ । दार्शनिकहरू पनि हजारौं वर्षदेखिको प्रयासबाट कोही त छ जो विचारभन्दा बाहिर रहन्छ भन्न थालेका छन् । जसलाई जीवन एक रहस्यले भरिएको अनुभव हुन्छ, त्यहाँ श्रद्धा प्रकट हुन्छ । रहस्य श्रद्धाको द्वार हो भने तर्क, प्रमाण, गणित विश्वासका द्वार हुन् । जब व्यक्तिलाई हामी त केही पनि जान्दैनौं भन्ने लाग्छ, तब मात्र श्रद्धा जन्मिन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो श्रद्धापूर्वक जीवनका तथ्य, रहस्यलाई अङ्गीकार गर्दछ, उसमा कुनै सन्देह रहँदैन । रहस्यको भूमिमा श्रद्धाको बिउ अङ्कुरित हुन्छ र श्रद्धावान् व्यक्तिले परमात्माद्वारा भनिएको मार्गलाई अबलम्बन गर्छो भने ऊ कर्मबन्धनबाट मुक्त हुन्छ र जो मनुष्य ईर्ष्यावश मेरो उपदेशको उपेक्षा गर्दछन् ती विपरीत बुद्धि मनुष्यलाई तिमी नष्ट भएको जान । यथार्थमा तिनीहरूको पतन निश्चित छ ।

रहस्य समग्र हुन्छ भने विश्वास खण्ड-खण्डमा विभाजित हुन्छ । रहस्यको अनुभव भएमा पूरा अनुभव हुन सक्छ । साना बच्चाहरू जीवनका प्रत्येक रहस्यमा आनन्दित हुने भएकाले उनीहरूलाई

परमात्माको अंश भनिएको हो । पुतली उडिरहेको छ भने बालक आनन्दित हुन्छन् । उनीहरू असीम आनन्दमा उडिरहेको अनुभव गर्छन् । पत्थरका टुक्राहरू हीरा, जवाहरात भएको आनन्द प्राप्त गर्छन् । नदी बगिरहेको छ, त्यहाँ उनीहरू कुबेरको खजानाबाट रत्नहरू बगिरहेको महसुस गर्छन् । जीवन जो एउटा रहस्य हो; त्यसमा बच्चाहरू एक एक अंशबाट आनन्द प्राप्त गर्दै चकित हुन्छन् । जिससलाई कसैले सोध्यो, तिम्रा प्रभुको राज्य कसले प्राप्त गर्न सक्छ ? तब उहाँले भन्नुभयो- जो पुनः बच्चा जस्तो हुन सक्छ, त्यसले नै प्रभुको राज्य प्राप्त गर्न सक्छ । बालबालिकाहरू श्रद्धालु हुन्छन् । बच्चा जब बाबुको हात समातेर हिँड्छन्, त्यस बेला उनीहरूलाई आफ्ना बाबुप्रति ठुलो भरोसा हुन्छ । आमाको काखमा सुत्दा उनीहरूले आफूहरू संसारका सारा दुखबाट मुक्त भएको धारणा राख्छन्, भरोसामा निश्चिन्तता हुन्छ । आमाको काख र बाबुको हात बच्चाको निश्चिन्ततामा भगवान् जस्तै हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो यस्तै श्रद्धापूर्वक मेरो भनाइ मानेर चल्दछ ऊ सबै कर्मबाट मुक्त हुने छ । कृष्णले मेरो कथन भन्नुको अर्थ परमात्माको कथन भन्नुभएको हो । जिससले पनि भन्नुभएको छ- म मार्ग हुँ, म सत्य हुँ (I am the way, I am the truth) यसको अर्थ पनि यही हो ।”

कृष्ण अर्जुनलाई समर्पित हुनका लागि सम्झाउँदै हुनुहुन्छ- जब व्यक्तिले आफूलाई छोडेर परमात्मा प्राप्त गर्दछ तब ऊ प्रकृतिको गुणमा प्रवेश भएर काम गर्दछ । ज्ञानी पनि त्यस्तै गरी कर्म गर्दछ । अज्ञानी र ज्ञानी दुवै मृत्युलाई प्राप्त गर्छन्; यो शरीरको गुणधर्म हो । जन्म र मृत्यु जीवनका दुइटो किनारा हुन् । अज्ञानी हठपूर्वक प्रकृतिको गुणसँग लडेर हार्दछ तर पनि लडिरहन्छ । ज्ञानी यो प्रकृतिको गुणधर्म हो भन्ने जानेर साक्षी भावले बाँच्दछ । अज्ञानी नमर्ने प्रयास गर्दछ र ज्ञानी मृत्यु स्वाभाविक हो भन्ने जानेर मृत्युलाई आलिङ्गन गर्छ । त्यसैले अज्ञानी मर्ने पीडा भोग्छ तर ज्ञानी कुनै पीडा नभई मर्दछ । प्रकृतिको गुणदोष ज्ञानी तथा अज्ञानी दुवैको जीवनमा समान रूपमा घट्दछ । अज्ञानीलाई लाग्दछ म जवान हुँ तर ज्ञानीले जान्दछ यो यात्राको एउटा विश्राम मात्र हो । अज्ञानी जवानी छुटेपछि दुखी हुन्छ तर ज्ञानीका लागि सूर्य र चन्द्रमा जस्तै अनुभूति हुन्छ । अज्ञानी अवश्यम्भावी घट्ने घटनाका लागि पनि लडेर चिन्तित हुन्छ र ज्ञानी त्यसलाई सहज स्वीकार गर्दछ । प्रकृतिको गुण दुवैमा एकै प्रकारले काम गर्दछ । त्यसैले कृष्ण अर्जुनलाई हठ गर्नु व्यर्थ छ भनी सम्झाउनुहुन्छ ।

अर्जुन हठधर्मी अवस्थामा आफ्नो स्वभावका विपरीत प्रयास गर्दै आफन्तलाई नमार्ने हठ गर्दै छन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जिसलाई मर्नु छ, त्यो निश्चित मर्ने छ । तिमी व्यर्थमा हठी भएर किन म मार्दिनँ भन्छौ । जो मर्छ त्यो कसैले रोकेर बाँच्दैन र कसैले चाहेर पनि मर्दैन । तिमी व्यर्थमा हठ नगर । तिमी केवल एउटा पात्र मात्र बन र जो परमात्माले गर्न चाहन्छ, त्यसलाई हुन देऊ । प्रकृतिले जे गर्दै छ त्यसलाई पनि हुन देऊ, तिमी बिचमा नआऊ । ज्ञानी र अज्ञानीका बिच समान घटनामा पनि दृष्टि भिन्न हुन्छ । रोग लाग्दा अज्ञानी छाती पिटेर रुन्छ तर ज्ञानीले यसलाई शरीरको गुणधर्म स्वीकार गरेर बाँच्दछ । हठीपन एउटा समस्या हो जो अन्ततः सन्तापमा बदलिन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो हठीपनमा कुनै सार छैन । हे अर्जुन ! जे हुन्छ त्यो भएरै छोड्छ भन्ने कुरा जान । जिससलाई जुन रात पक्राउ गरिँदै थियो त्यो बेला कसैले उहाँलाई तपाईं पक्राउ पर्दै हुनुहुन्छ, तपाईं यहाँबाट भाग्नहोस् भने । जिससले भन्नुभयो- जे हुनेवाला छ, त्यो भईकन छोड्छ । उहाँ नभागी त्यही Gatesman को बगैँचामा बस्नुभयो । यो ज्ञानीको लक्षण हो ।

सोक्रेटिजलाई अदालतले विष दिन उर्दी जारी गर्दै भन्यो- तिमी एथेन्स छोडेर जाऊ, तिमीलाई सजाय हुँदैन र माफी पाउने छौ । यदि एथेन्समा रहेर सत्य बोल्न छोड्यौ भने पनि तिमीलाई मुक्त गरिदिने छौ । सोक्रेटिजले भने- सत्य बोल्नुपर्ने छ भने बोलिन्छ र सत्य नबोल्नुपर्ने छ भने बोलिँदैन तर यसबेला म केही भन्न सकिदैन । म भोलिका लागि कसरी अहिले भन्न सक्छु किनभने भोलि त हुन्छ कि

हुँदैन मलाई थाहा छैन । भोलि जे हुन्छ त्यसका बारेमा म कसरी आज भन्न सक्छु । उहाँका मित्रहरूले जेलका व्यक्तिहरूलाई घुस खुवाएर तपाईंलाई निकालेर लैजाँन्छौ भने तर सोक्रेटिजले भने- मेरो मृत्यु भोलि हुन्छ भने तिमी मलाई मृत्युबाट कसरी निकाल्न सक्छौ, त्यसैले तिमीहरू हठ नगर । मृत्यु आउने छ भने भागेर कोही कहीं जान सक्दैन । यो गैर हठधर्मको व्यवहार नै ज्ञानको व्यवहार हो । कृष्ण अर्जुनलाई भनिरहनुभएको छ- तिमी हठ नगर । यदि हठ गर्छौ भने समर्पण गर्न सक्ने छैनौ । समर्पण त्यसले मात्र गर्न सक्छ, जसले हठ गर्दैन ।

**इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ त्वस्य परिपन्थिनौ ॥३४॥**

इन्द्रिय र इन्द्रियका विषयभोगमा राग र द्वेष स्थित छन् । यी राग र द्वेषलाई व्यवस्थित गराउने केही शास्त्रीय नियमहरू छन् । यी राग र द्वेषका वशमा मानिस हुनुहुँदैन किनभने यी दुवै आत्मसाक्षात्कारका मार्गमा अवरोधक हुन्छन् अर्थात् यी कल्याणको मार्गका महान् शत्रु हुन् ॥

जीवनको सारा अनुभव द्वन्द्वको अनुभव हो र यसको सारा बिस्तार नै द्वन्द्व र द्वैतको बिस्तार हो । यहाँ हरेक कुराको विपरीत छ किनभने सारा जगत्को अस्तित्व ध्रुवीय छ । जीवनको सारा भवन उल्टो इँटाबाट टिकेको छ । यहाँ सुख-दुख, राग-वैराग र प्रेम-घृणाको पनि उल्टो इँटा छ । जगत्मा प्रेमको इँटाबाट मात्र भवन निर्माण हुन सक्दैन, यहाँ घृणाको इँटा पनि त्यति नै जरुरी हुन्छ । यहाँ मित्र-शत्रु पनि त्यति नै जरुरी हुन्छ । यहाँ प्रत्येक उल्टो कुरा जरुरी छ किनभने प्रत्येक उल्टोको आधारमा जीवन उभिएको हुन्छ । सारा जगत् विपरीत अर्थात् द्वैतमा निर्भर छ । कृष्ण अर्जुनलाई सम्झाउँदै भन्नुहुन्छ- इन्द्रियका सबै अनुभव दुविधाग्रस्त छन् । यसको विषयभोगमा राग र द्वेष स्थित छन् । यसलाई व्यवस्थित गराउने केही शास्त्रीय नियमहरू छन् । यहाँ सुख आउने बित्तिकै दुख पनि द्वारमा आउँछ । दुख आउँदा सुख पनि प्रतीक्षारत रहन्छ । जसरी पहाडको पछाडि समतल हुन्छ, त्यस्तै प्रत्येक कुराका पछाडि विपरीत हुन्छ । वृक्षका जरा जमिनमुनि हुन्छन् र जरा तल गए भने मात्र वृक्ष माथि अग्लिन्छ ।

मनोवैज्ञानिकहरू भन्छन्- घृणा गर्न नसक्ने व्यक्तिले प्रेम गर्न सक्दैन तर तथाकथित धार्मिक व्यक्तिहरू प्रेम गर, घृणा नगर, सबैलाई मित्र मान, शत्रु नमान भनी सम्झाउँछन् । शत्रु नबनाउने व्यक्तिले मित्र पनि बनाउन सक्दैन । यो जीवनको कठोर सत्य हो । क्रोध गर्न नसक्ने व्यक्तिले क्षमा गर्न पनि सक्दैन । जीवन विपरीततामा निर्भर हुन्छ । ज्ञानीले दुवैलाई स्वीकार गर्छ भने अज्ञानी एउटालाई मात्र बचाउन खोज्छ । कृष्ण अर्जुनलाई तिमी जन्म-मृत्यु, सुख-दुख, सफलता-असफलता दुवैलाई एकसाथ स्वीकार गर भन्नुहुन्छ । इन्द्रियहरूले राम्रो-नराम्रो, प्रीतिकर-अप्रीतिकर एवम् सुख-दुख जन्माउँछन् । ज्ञानी दुवै द्वन्द्वबाट बाहिर भएर साक्षी हुन्छ । ज्ञानीका लागि सुख-दुख दुवै उस्तै हुन्छन् किनभने उसलाई यी दुवै जीवनमा आउने र जाने छन् भन्ने थाहा हुन्छ । त्यसैले उसले एउटालाई छोड्ने र अर्कोलाई बचाउने गल्ती गर्दैन । अज्ञानीले यही तथ्यलाई नजान्नाले बेचैन हुन्छ । ज्ञानीलाई पनि सुख-दुख त आउँछ तर ऊ सुखी या दुखी हुँदैन । ज्ञानी म यो सबैभन्दा अलग छु भनेर जान्दछ । ममा सुख-दुख आयो तर मलाई दुख वा सुख भएको छैन, किनभने म दुवैभन्दा अलग र हेर्नेवाला साक्षी हुँ भनेर जान्दछ । सागरमा लहरहरू उठ्छन् तर सागर लहर हुँदैन । त्यस्तै व्यक्तिको जीवनमा पनि घटनाहरू घट्छन् तर व्यक्ति त्यो घटना हुँदैन । ज्ञानी जीवनमा आउने घटनाहरूसँग तादात्म्य स्थापित गर्दैन किनभने ऊ आफूलाई साक्षी भएको जान्दछ । यस्तो अनासक्त व्यक्ति राग-द्वेषको वशमा हुँदैन र सारा बन्धनबाट मुक्त हुन्छ ।

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥३५॥

राम्रो तरिकाले आचरण गरी ल्याइएको अरूका लागि तोकिएको परधर्म भन्दा गुणरहित भए पनि आफ्ना लागि निर्धारित स्वधर्म वा कर्मश्रेष्ठ हुन्छ । परधर्ममा लाग्नुभन्दा आफ्नै धर्ममा रहेर मर्नु बरु कल्याणकारी हुन्छ किनभने परधर्मले डर वा त्रास दिन्छ ॥

प्रत्येक व्यक्तिको आफ्नो निजत्व हुन्छ, जो उसको आत्मा हो र त्यही निजत्वमा बाँच्नु आनन्द हो । त्यो निजत्वबाट भट्किनु दुख हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- स्वधर्ममा मर्नु र भुलचुकले भड्किनु पनि श्रेयस्कर हुन्छ । त्यस्तै परधर्ममा सफल हुनुभन्दा स्वधर्ममा असफल हुनु श्रेयस्कर हुन्छ । प्रत्येक व्यक्तिको आफ्नो स्वधर्म हुन्छ । बाबु या गुरुको धर्म पनि स्वधर्म होइन । धर्मको अर्थ स्वभाव हो । प्रत्येक व्यक्तिको आफ्नो अन्तस्थ प्रकृति अविकसित एवम् गोप्य अवस्थामा रहन्छ र जबसम्म बिउ पूर्ण रूपमा फुट्दैन, तबसम्म व्यक्ति बेचैन हुन्छ । जसरी फूल फुलेपछि बिउले आनन्दको अनुभव गर्छ त्यस्तै स्वयम्को निजत्व स्वधर्ममा हुनु त्यो फूल फुलेजस्तै अवस्था हो । परमात्माको चरणमा स्वयम्को निजत्वको फूल मात्र चढाउन सकिन्छ । यसबाहेक हामीसँग परमात्मामा चढाउन लायक अरू केही पनि छैन । जबसम्म हामीभित्रको फूल फुट्दैन, तबसम्म हामी सन्ताप, दुख, बेचैनी एवम् तनावमा बाँच्दछौं । त्यसैले जो व्यक्ति परधर्मलाई अङ्गीकार गर्न खोज्छ, त्यो व्यक्ति आफ्नो स्वभावभन्दा भिन्न प्रकृतिको कार्य गर्ने दुष्प्रयास गरेर असम्भव दुख-कष्टमा मात्र पर्दछ । गुलाफको फूल कमलको फूल हुन खोजेजस्तै बेचैनी र विफलता परधर्मलाई पछ्याउन खोज्ने व्यक्तिमा हुन्छ, त्यसैले ऊ असफलतामा पर्दछ ।

कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- स्वधर्ममा जे तिम्रो स्वभाव हो त्यसको खोजी गर । अनि त्यही स्वधर्म बमोजिम हुन प्रयत्नरत होऊ, तब मात्र तिम्रो सन्तुष्टिको सागरमा पुग्न सक्ने छौं । जबसम्म स्वधर्मरूपी फूल पूर्णरूपमा फुट्दैन, तबसम्म हामी परधर्म अङ्गीकार गर्छौं, किनभने स्वधर्मबारे हामीलाई थाहा पनि हुँदैन । परधर्मको प्रलोभन चारैतिर भएका कारणले पनि हामीलाई स्वधर्मका बारेमा थाहा हुँदैन । बुद्ध, महावीरको नजिकबाट हामी गुज्रियौं भने हामी पनि त्यही हुन चाहन्छौं । क्राइस्टलाई देख्यौं भने म कसरी क्राइस्ट हुन सक्छु भन्ने प्रलोभन पैदा हुन्छ । कृष्णलाई देख्यौं भने त हाम्रो प्राण नै नाच्न थाल्छ र कसरी कृष्ण बनूँ भन्ने लाग्न थाल्छ । हामीलाई त म को हुन सक्छु भन्ने स्वयम्का बारेमा कुनै जानकारी छैन तर आसपासमा उदीयमान व्यक्तित्वहरू देखा मनमा भट्काउ हुन्छ । यस पृथ्वीमा एक कृष्णको सिवाय अर्को कृष्ण हुनै सक्दैन । लाखौं व्यक्तिहरूले बुद्ध, क्राइस्ट हुने कोसिस गरे तर कोही पनि बुद्ध, क्राइस्ट हुन सकेनन् । परमात्मामा सृजनाको शक्ति असीम भएकाले यहाँ कुनै पुनरुक्ति हुँदैन । परमात्मासँग असङ्ख्य सृजनशक्ति भएको हुनाले उहाँ एक पटक बनाएको कुरा दोस्रो पटक बनाउनुहुन्न । तर हाम्रो मन अरूजस्तै बन्न चाहन्छ । परधर्मले लोभ देखाउँछ र अर्काको धर्म जहिले पनि राम्रो जस्तो लाग्छ । स्वधर्मका बारेमा कुनै पनि जानकारी नै हुँदैन किनभने त्यो भविष्यमा हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- परधर्म जतिसुकै बाहिरबाट राम्रो वा आकर्षक देखिए पनि त्यो अङ्गीकार गर्नु हुँदैन । स्वधर्म जतिसुकै सामान्य भए पनि परधर्मभन्दा धेरै राम्रो हुन्छ । यथार्थमा परधर्म भयावह हुन्छ । अरूजस्तो हुन खोज्नु गलत हो, तर हामी त अरूलाई आदर्श मानेर उनीजस्तै बन्न खोज्छौं । परधर्म त मृत्युभन्दा पनि भयावह र खतरनाक छ । यसले त आफ्नो मौलिकता नै समाप्त पार्छ । अर्को व्यक्तिको नक्कल गरेर उस्तै हुन चाहेमा पनि बाहिरी आवरण मात्र बदलिन सक्छ तर भित्रको आत्मा त आफ्नो मौलिक र पृथक् नै रहन्छ । त्यसैले परधर्ममा जान खोज्नु आत्मदाह गरेजस्तै हुन्छ । अर्काको धर्मसँग सावधान भएर आफ्नो धर्मको मार्गमा चलनुपर्छ । स्वधर्मको यात्रा सबैभन्दा ठूलो दुस्साहस हो किनभने यो यात्रा पहिलो पटक स्वयम्ले गर्नुपर्छ तर परधर्मको यात्रा अरूहरूले गरिसकेको हुनाले त्यो आकर्षक र

सुरक्षित जस्तो लाग्छ । आफ्नो खोजमा भट्किनु, गिर्नु अनि उठ्नु पनि उचित हुन्छ तर अरूको धर्ममा जतिसुकै आकर्षण देखिए पनि त्यसको अनुसरण गर्नु गलत हुन्छ । परधर्मले स्वयम्लाई गन्तव्यसम्म पनि पुऱ्याउँदैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- स्वधर्ममा व्यक्ति भट्किन सक्छ तर परधर्ममा त ऊ गन्तव्यमा पुग्ने सक्दैन । हरेक व्यक्ति आफ्नो मौलिक स्वभाव लिएर आएको हुन्छ, जसको आफ्नै स्वर एवम् बाँच्ने ढङ्ग हुन्छ । कृष्ण अर्जुनलाई जोड दिँदै भन्नुहुन्छ- तिमी राम्रोसँग स्वधर्मलाई जान । अर्जुनले आँखा चिम्लिएर चिन्तन गरे भने स्वधर्मका बारेमा जान्न सक्ने छन् ।

जगत्मा दुई ढुङ्गा त एकै आकार र एकै किसिमका हुँदैनन् भने दुई व्यक्ति एक जस्तो हुन सक्ने प्रश्न नै उठ्दैन । तिमी आफूलाई के हुन सक्छौ भनेर खोज र तिमी के हुन चाहिरहेका छौ भनेर पनि विचार गर । नदीहरू कैयन् छन्, भरनाहरू थुप्रै छन् तर समुद्र एउटै हुन्छ । त्यस्तै फूलहरू अनेकौं हुन्छन् तर सुगन्ध एउटै हुन्छ । त्यसैले स्वधर्मरूपी स्वकर्म अलग-अलग हुन्छ तर धर्म एउटै हुन्छ । हामी सबैको बाटो अलग अलग छ तर धाम या मन्दिर एउटै छ । एउटा कवि आफ्नो गीत गाएर त्यति नै आनन्दित हुन्छ, जति एउटा गणितज्ञ आफ्नो प्रश्न हल गर्न सक्षम भएको अवस्थामा हुन्छ । चित्रकार, नर्तकी, गायक, कवि, गणितज्ञ सबैको बाटो अलग छ, तर प्राप्त हुने आनन्द एउटै हुन्छ । स्वधर्म अलग अलग हुन्छन् तर महाधर्म एउटै हुन्छ । कृष्ण महाधर्मको कुरा अन्तमा गर्नुहुन्छ । अहिले त स्वधर्मका बारेमा नै अर्जुनलाई भन्दै हुनुहुन्छ । जबसम्म परमात्मरूपी महाधर्म प्राप्त हुँदैन तबसम्म स्वधर्मरूपी आत्माको नै खोज गर्नुपर्छ । जब परमात्मा प्राप्त हुन्छ तब महासागरमा लीन हुनुपर्दछ ।

परधर्म, स्वधर्म र धर्म यी धर्मका तीन प्रकार हुन् । हामी परधर्ममा बाँच्दछौं, अर्जुन परधर्मका लागि लालायित हुँदै छन् । उनको स्वधर्म क्षत्रिय हो तर उनी ब्राह्मण हुन खोज्दै छन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- परधर्मको मार्गबाट तिमी कहिल्यै पनि आफ्नो दिव्यज्योति वा धाम पाउन सक्दैनौ । त्यसैले स्वधर्मलाई जान । पहिले परलाई छोड, अनि समय आएपछि स्वलाई छोड्नु र त्यसो गर्नु भने तिमीलाई धर्म प्राप्त हुनेछ । स्वधर्म परधर्मको विपरीत हुन्छ र धर्म अधर्मको विपरीत हुन्छ । परधर्मबाट यात्रा स्वधर्मसम्म र अधर्मबाट यात्रा धर्मसम्म गर्नुपर्छ । जो व्यक्ति परधर्मको मार्गबाट हिँड्छ, त्यो अधर्ममा पुग्छ र जो स्वधर्मको बाटोमा चल्छ त्यो धर्ममा पुग्ने छ ।

अर्जुन उवाच

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥३६॥

अर्जुनले भने- हे श्रीकृष्ण ! मानिसले नचाहँदा नचाहँदै पनि बलपूर्वक कसबाट नियोजित भएर किन पाप कर्म गर्छ ?

श्रीभगवानुवाच

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥३७॥

भगवान्ले भन्नुभयो- रजोगुणबाट उत्पन्न हुने काम नै क्रोध हो । यो विषय वासना वा काम, क्रोध कहिल्यै नअघाउने ठुलो पापी भएकाले यसलाई परम शत्रु जान ॥

अर्जुनले एउटा गहिरो प्रश्न भगवान्सँग सोधे- यदि सबै कुरा परमात्माले गरिरहेका छन्, सबै कुरा प्रकृतिको गुणधर्मले नै भइरहेको छ र व्यक्ति जिम्मेवार छैन भने मनुष्यले नचाहेर पनि पापकर्म बलात् कसरी गर्दछ र कसले गराउँछ । यदि परमात्माले नै सबै कुरा चलाइरहेको छ भने मलाई हठात् नराम्रो कर्ममा कसले धकेलिदिन्छ । अर्जुनले एउटा महत्त्वपूर्ण प्रश्न उठाएका छन्, जुन समग्र मनुष्य जातिकै प्रश्न

हो । सबै धर्मको गहिरो प्रश्न पनि यही हो । परमात्माले नै सबै कुरा सञ्चालन गर्दछन् भने नचाहँदा नचाहँदै पनि यो नराम्रो कर्म कहाँबाट आउँछ र कसबाट सञ्चालित हुन्छ ?

यस सम्बन्धमा अलग-अलग चिन्तकहरूले अलग-अलग उत्तर खोजेका छन् । जो धेरै गहिराइमा जान र बुझ्न सकेका छैनन् उनीहरूले राक्षस, दुष्ट वा खराब आत्माले नै नराम्रो कर्म गराउँछ अर्थात् पापात्माले नै सबै गराउँछ भनेका छन् । तर यो गहिरो उत्तर होइन किनभने यसो भन्दा परमात्माले त्यो पापात्मालाई किन केही गर्दैन ? के पापात्मा परमात्माभन्दा शक्तिशाली छ ? यदि पापात्मा परमात्माभन्दा शक्तिशाली छ भने परमात्मालाई किन पूजा गर्नु ? यसो भए परमात्माको सट्टा पापात्मालाई नै प्रार्थना गरे भइहाल्छ भन्ने जस्ता थप प्रश्नहरू उठ्न सक्छन् । चिन्तकहरूले अर्को प्रकारको उत्तर खोज्ने प्रयास पनि गरेका छन् । उनीहरूका विचारमा परमात्माबाहेक अर्को कुनै अस्तित्व पनि छ जसले पापकर्ममा प्रवृत्त गराउन खोज्छ । तर यो उत्तर मनोवैज्ञानिक र धार्मिक दृष्टिकोणको पनि छैन । यस सम्बन्धमा भगवान् कृष्णको उत्तर मनोवैज्ञानिक, धार्मिक र वास्तविक छ । उहाँका अनुसार प्रकृतिका तीन गुण सत्त्व, रज र तम छन् । कृष्णले यसो भन्दाभन्दै पनि आधुनिक चिन्तकहरूले प्रारम्भमा प्रकृति त्रिगुणात्मक छ भन्ने कुरालाई स्वीकारेनन् । अहिले बल्ल विज्ञानले प्रकृति त्रिगुणात्मक छ भन्न थालेको छ । जब परमाणु तीन हिस्सामा टुट्छो तब विज्ञानले पनि प्रकृति त्रिगुणात्मक छ भन्ने स्वीकार गर्‍यो ।

तमोगुण अवरोधको र स्थिरताको तत्त्व हो । यदि तमोगुण नभए जगत्मा कुनै पनि चिज स्थिर रहन सक्दैन । एउटा ढुङ्गालाई माथितिर फ्याँक्दा यदि तमोगुण भएन भने त्यो कहिले पनि तल झर्दैन । पृथ्वीले गुरुत्त्वको भार तमोगुणको रूपमा तानिरहेको छ । पृथ्वीको २०० मिटर पार जहाँ गुरुत्वाकर्षण समाप्त हुन्छ त्यहाँ तमोगुण आकर्षित हुँदैन । अवरोधक शक्ति नभए गति पनि सम्भव हुँदैन, कारमा ब्रेक भएन भने गति पनि सम्भव हुँदैन । कारको एक्सिलेटर (Accelerator) गति हो र ब्रेक अवरोधक हो । जीवनमा रोक्ने गति भएन भने विध्वंस हुन सक्छ । तेज गति सञ्चालनको शक्ति हो र सत्त्व त्रिभुज (Triangle) को तेस्रो कोण हो । सत्त्व सन्तुलन हो । गति पनि छ, रोक्नेवाला पनि छ तर सन्तुलन छैन भने त्यहाँ दुर्घटना पनि हुन सक्छ । गाडीको ड्राइभर सत्त्व हो जो आवश्यकताअनुसार गति पनि दिन्छ र ब्रेक लगाएर गतिलाई नियन्त्रण अर्थात् रोक्ने काम पनि गर्दछ ।

यी तीन गुणलाई विज्ञानले इलेक्ट्रोन, न्युट्रोन र प्रोटोन नाम दिएको छ । जीवनको अन्तिम विश्लेषण तीन शब्दमा टुट्दछ, यसलाई प्रतीकात्मक रूपमा ब्रह्मा, विष्णु र महेशको नाम पनि दिइएको छ जसको काम पनि सत्त्व, रज र तम जस्तै नै छ । यसमा इलेक्ट्रोन नेगेटिभ तत्त्व तम हो जसले ठिक शिव जस्तै नष्ट गर्ने, तोड्ने काम गर्दछ । प्रोटोन ब्रह्मा जस्तै पोजेटिभ रज हो । त्यो बिधायक शक्ति हो जो निर्माण गर्छ र न्युट्रोन न नेगेटिभ न पोजेटिभ छ । त्यो बिचमा सन्तुलित भएर सट्टामाल्ने अर्थात् संरक्षण गर्ने कार्य गर्छ । मनुष्य भित्र र बाहिर जे जस्ता घटना घट्छन् ती सबै माथिका तीन गुणका शक्तिको खेलको कारणले नै घटेका हुन् । व्यक्ति जन्मनु, हुर्कनु या बाँच्नु र मर्नु यी सबै तीन शक्तिका खेल हुन् । परमात्माका तीन रूप सत्त्व, रज र तम एवम् विज्ञानका तीन शक्ति इलेक्ट्रोन, प्रोटोन र न्युट्रोनका कारणले जीवनको सृजना र सञ्चालन हुन्छ ।

अर्जुनको जिज्ञासा छ- हामीले नचाहेर पनि बलपूर्वक हामीलाई कुकर्मतिर धकेल्ने काम कसले गर्दछ । हामी कहिल्यै पनि अधोगति उन्मुख हुन चाहँदैनौ तर अलिकति ध्यान नपुग्ने बित्तिकै जमिनमा पछारिन्छौ । यो हामीलाई कुनै राक्षसी तत्त्वले लडाएको होइन । यो पृथ्वीको गुरुत्वाकर्षण हो जसले हामीलाई जमिनतिर तानिरहेको हुन्छ । खुट्टा चिप्लनेबित्तिकै लडिन्छ । लड्ने चाहना नभए पनि यदि ठिकसँग पाइला चालेनौ भने पक्कै लड्ने छौ । कृष्ण ठिक यही भन्नुहुन्छ- प्रकृतिका गुण सत्त्व, रज र तम अनुरूप हामी चलेनौ भने त्यसको परिणाम हामीले भोग्नुपर्ने हुन्छ । प्रत्येक शक्तिको उपयोग अनुकूल र

प्रतिकूल हुन सक्छ । जीवनका शक्तिहरूले आफ्नो काम गरिरहेका छन् । मानिस भित्र क्रोध छ, त्यो पनि अनिवार्य तत्त्व हो । क्रोध हामी भित्रको नकारात्मक शक्ति शिव या इलेक्ट्रोन हो । यथार्थमा भन्ने हो भने हामीभित्र नै विनाशक शक्ति शिव, तम या इलेक्ट्रोन रहेको छ । प्रेम, दया, करुणा आदि पनि हामी भित्रै छन्, जो निर्माणको शक्ति ब्रह्मा, रज या प्रोटोन हुन् र विवेक विष्णु, सत्त्व या न्युट्रोन पनि हामी भित्रै छ जसले सन्तुलनको काम गर्छ ।

हाम्रो जीवनको अन्तिम परिणतिका तीन अवस्थाहरू स्वर्ग, नर्क र मोक्ष हुन् । आफू भित्रको शक्तिलाई निर्दिष्ट दिशामा लिएर जाने या जीवनमा सकारात्मक धारणा राख्दै सारा शक्ति प्रेम, दया र करुणारूपी सेवामा लगाउँदै अघि बढ्ने व्यक्ति स्वर्गमा अर्थात् अत्यधिक सुखमा जान्छ । आफूभित्र विनाशक शक्ति क्रोध, हिंसा लिएर हिँड्ने व्यक्ति नर्कमा अर्थात् दुखमा जान्छ र दुवै शक्ति प्रेम र क्रोधबाट पार भएर या त्यसलाई सन्तुलनमा राखेर विवेकपूर्ण ढङ्गले अघि बढ्ने व्यक्ति मोक्षमा जान्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यी तीन शक्तिविना जीवन हुनै सक्दैन । त्यसैले राम्रो र नराम्रो कर्म वा कृत्य गर्नका लागि कसैले धक्का दिने होइन, भित्र तिमीमा कुन शक्तिले काम गरिरहेको छ, त्यसैले तिम्रो कृत्य वा कर्म निर्धारित हुन्छ ।

क्रोध र काम अहङ्कारप्रति तिमी अधिक रूपमा संलग्न भयौ भने तिमी जे चाहँदैनौ त्यो पनि तिमीले गर्नु नै पर्छ । जस्तो कि शब्द मुखबाट निस्किएपछि त्यसलाई रोक्न सकिन्न । एउटा सीमा नाघिसकेपछि त्यो फिर्ता हुन सक्दैन । त्यस्तै कामवासनालाई मनले चाहेको अवस्थामा रोक्न सकिन्छ । त्यस्तै क्रोध पनि एउटा तहसम्मबाट फिर्ता गर्न सकिन्छ तर सीमा नाघेपछि फिर्ता हुन सम्भव हुँदैन । जबसम्म काम, क्रोध फर्काउन सकिने अवस्था थियो त्यो तहसम्म हामी यिनीहरूलाई सहयोग गर्छौं र जब सीमाबाहिर हुन्छ र फर्किन असम्भव हुन्छ अनि हामी यस्तो कृत्य आफूलाई कसले गरायो भन्छौं । हरेक वृत्ति एउटा सीमासम्म हाम्रो हातमा हुन्छ तर जब हाम्रो सहयोगबाट त्यसले आफ्नो आधिपत्य जमाउँछ त्यसबेला हाम्रो बुद्धि बाहिर हुन्छ । अनि हामीले नचाहेर पनि यो स्वतः घटित हुन्छ, अनि दोष हामी अरूलाई थोपर्न खोज्छौं ।

वास्तवमा जीवनमा सबै कुराहरू शक्तिले गर्दछन् तर भित्र गहिराइमा यिनीहरूले गर्ने कृत्य हाम्रो सहयोगबाट मात्रै हुन्छ । कुनै व्यक्ति वा शक्तिले हामीलाई काम, क्रोध, लोभको वृत्तिमा लिएर जाने होइन, हाम्रो भित्री सहयोगबाटै यो सम्भव हुन्छ । कृष्ण अर्जुनसँग भन्नुहुन्छ- प्रकृतिको आफ्नै नियम छ, त्यसलाई बुझेर समता वा सन्तुलनमा रही विवेक र श्रद्धा राखी साक्षी भावमा उपलब्ध हुन सकेमा चिन्ताको विषय नै हुँदैन । यस्तो अवस्थामा जे हुन्छ त्यो सबै परमात्माले गरेको ठाने हुन्छ तर जबसम्म तिमी समता र विवेकमा उपलब्ध हुँदैनौ र भित्र आसक्तिलाई पोषण दिएर त्यसलाई जन्माइराख्छौ भने त्यसको जिम्मेवारी तिम्रो आफ्नै हुन्छ ।

रसियन लेखक फ्योदार दोस्तोवस्की (Fyodar Dostoevsky) को उपन्यास Crime and Punishment मा रोस्कूलिन नामको एउटा पात्र छ, जसले हरेक दिन आफ्नो घर अगाडिकी एउटी बुढीलाई देख्थ्यो । ती महिला आफ्ना गाउँठाउँका मानिसहरूलाई सामान बन्धकी राखेर ब्याजमा पैसा दिन्थिन् । उनका कोही पनि आफन्त थिएनन् । उनी दुष्ट प्रवृत्तिकी थिइन् र आफूले दिएको पैसाको ब्याज चुसेर लिन्थिन् । रोस्कूलिन जो एउटा विद्यार्थी हो ऊ आफ्नो भ्यालबाट ती महिलाले गरेको व्यवहार हेरिरहन्थ्यो । गरिब रुन्थे, चिच्याउँथे, अनुरोध गर्थे तर ती महिलामा कुनै दया भाव जागदैनथ्यो । ती सबै घटनाहरूलाई लामो समयदेखि देख्दै आएको रोस्कूलिनलाई यो बुढीलाई किन कसैले मादैन भन्ने लाग्थ्यो । यो मरी भने सयकडौं व्यक्ति जसले यिनीसँग पैसा लिएका छन्, उनीहरूलाई राहत वा मुक्ति त हुन्थ्यो । यो रोस्कूलिनलाई कतिपय अवस्थामा आफैँ गएर बुढीको गर्धन निमोठिदिऊँ कि जस्तो पनि लाग्दथ्यो । तर

फेरि ऊ सोच्छ्यो- मलाई के मतलब उसले मेरो के बिगारेकी छ र ! यो दृश्य वर्षौंसम्म चलिरह्यो । एकदिन रोस्कुलिनलाई पनि परीक्षाका लागि कलेजमा पैसा जम्मा गर्नुपर्ने समय आयो तर उससँग पैसा थिएन । त्यसैले ऊ पनि ती महिलासँग ब्याजमा पैसा लिन गयो । उसले जमानतमा आफ्नो घडी ती बुढीलाई दियो । बुढीका आँखा कमजोर थिए । त्यसैले घाममा गएर त्यो घडी हेर्दै थिइन्, अचानक रोस्कुलिनको मनमा क्रोध उठ्यो र उसले ती बुढीको घाँटी निमोठेर हत्या गर्‍यो । उसलाई यो घटना कसरी घट्यो थाहा पनि भएन । हत्या गरिसकेपछि उसलाई आफूले नगर्नुपर्ने काम गरेको महसुस भयो । त्यसपछि ऊ त्यहाँबाट भागेर गयो अनि रातभरि मैले उनको हत्या कसरी गर्ने भन्दै सोच्न थाल्यो ।

यस्तै अर्जुन कृष्णलाई सोधिरहेका छन्- नचाहँदा नचाहँदै बलात् कसैले नराम्रो कर्ममा कसरी धक्का दिन्छ । रोस्कुलिनले गरेको यो हत्या कसैले गराएको होइन, यो त विगत दुई वर्षदेखि उसले आफ्नो क्रोध, हिंसारूपी शक्तिलाई रस प्रदान गर्‍यो, क्रोधको विष फैलायो र हत्याको तयारी बिउको रूपमा आफूभित्र तयार गर्‍यो; यो त्यसैको परिणाम हो । बिउ छर्दाखेरि यति ठुलो वृक्ष बन्छ भनेर कसैलाई पनि थाहा हुँदैन । मनमा क्रोध, कामवासना हामी आफैँ रोप्छौँ, शक्तिहरू तिनलाई पक्रिन्छन् अनि तीन शक्तिहरू सत्त्व, रज र तमले आ-आफ्ना कार्य सुरु गर्दछन् । हामीले यहाँ क्रोधको बिउ रोप्यौँ भने सारा जगत्बाट क्रोधलाई साथ दिने तमोगुणका शक्तिहरू हामीतिर बग्न थाल्छन् । हामीले प्रेम रोप्यौँ भने सारा जगत्बाट शुभ शक्तिहरू हामीतिर बग्न थाल्छन् । हामीले साक्षीभाव राख्नेबित्तिकै सारा जगत्का शक्तिहरू सन्तुलनमा हुन्छन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस जीवनमा त केवल तीन शक्तिहरू छन् । हे अर्जुन ! तिमी आफूभित्र जसको बिउ रोप्छौ, त्यही शक्ति सक्रिय भएर काम गर्न थाल्छ । रजोगुणबाट उत्पन्न काम नै क्रोध हो । यसलाई तिमी परम शत्रु जान ।

परमात्माले आफ्नो आनन्दका लागि जगत् बनाउँछन् र त्यसमा निरुद्देश्य भावबाट सारा कुराहरू निर्धारण भएर सञ्चालित हुन्छन् । आनन्द सदा उद्देश्यविहीन हुन्छ । परमात्माको सृष्टि आनन्दका लागि हुन्छ । प्रत्येक गुणको आफ्नो विशेषता हुन्छ । अमृत पनि मात्राभन्दा बढी खाए मृत्यु हुन सक्छ । जीवनको नियममा तमस् अवरोधक शक्ति नभए केही पनि रोकिँदैन । तर कुनै व्यक्ति अवरोधक शक्तिमा मात्र निर्भर भएमा खतरा हुन्छ किनभने अरू दुई शक्तिहरू पनि त्यति नै आवश्यक हुन्छन् । जहाँ तीनवटा शक्ति सन्तुलनमा हुन्छन्, त्यसै क्षणमा व्यक्ति गुणबाट बाहिरिन्छ र परमात्माको अनुभूति गर्दछ । कृष्णको पूरा योग समता योग हो किनभने जीवन एउटा गहिरो सन्तुलन हो र यसमा तलमाथि हुँदा त्यसको सन्तुलन बिग्रिन्छ । प्रकृतिले आफ्नो हिसाबले काम गरि नै रहन्छ । यी तीन गुणविना सृष्टि रहँदैन । हामी भित्रका तम र रजो गुणलाई बराबर रूपमा राख्ने प्रयास गर्नुपर्छ । जब दुवै गुणमा सन्तुलन हुन्छ अनि सत्त्वतर्फ हाम्रो यात्रा सुरु हुन्छ । दुईको बिचको साधनाले व्यक्ति सत्त्वमा पुग्दछ । साधुले दुई गुणलाई जितेर सत्त्वमा पुग्दछ । जसले रजोगुण र सत्त्वका बिचको सन्तुलन कायम गर्न सक्छ त्यो सन्त हुन्छ र अन्त्यमा जो प्रकृतिका यी तीनै गुणको सन्तुलन गरेर यिनबाट पार हुन्छ तब ऊ गुणातीत हुन्छ र परमात्मामा प्रवेश गर्दछ । त्यसैले प्रकृति त्रिगुणात्मक छ र परमात्मा गुणातीत छ ।

**धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥३८॥**

जसरी धुवाँले आगो, मल या धुलोले ऐना, गर्भाशय या सालनालले भ्रूण ढाकिएको हुन्छ, त्यसरी नै यो जीवात्माको ज्ञान पनि विषय-वासनारूपी कामले ढाकिएको हुन्छ ॥

**आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥३९॥**

हे कौन्तेय ! ज्ञानीजनहरूको विवेक एवम् शुद्ध चेतनालाई पनि कहिल्यै तृप्त नहुने आगो जस्तै इन्द्रियजन्य कामवासनारूपी शत्रुले नित्य ढाकेको हुन्छ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसरी धुवाँले अग्नि ढाकिएको हुन्छ, धुलोले ऐना ढाकिएको हुन्छ, बिउ आफ्नो खोलले छोपिएको हुन्छ, यस्तै मनुष्यको चेतना उसको वासनाले ढाकिएको हुन्छ । जसरी गर्भ भिल्लीले ढाकिएको हुन्छ त्यसै गरी मनुष्यको आत्मा उसको कामनाले ढाकिएको हुन्छ । ज्ञान मनुष्यको स्वभाव हो जो यहीँ र अहिले विद्यमान छ । ज्ञान कुनै उपलब्धि होइन र हामीसँग नभएर भोलि पाइने पनि होइन । हामीसँग जे छैन, त्यो हामीले कहिल्यै पनि पाउन सक्दैनौँ । हामीसँग भएको कुरा मात्र हामीले पाउन सक्छौँ । जसरी धुवाँमा आगो लुकेको छ, धुवाँ हट्ने बित्तिकै आगो प्रकट हुन्छ । सूर्यलाई बादलले ढाके पनि बादल हट्ने बित्तिकै सूर्य प्रकट हुन्छ र सूर्यलाई पाउनुपर्दैन केवल बादल हट्नु मात्र पर्छ, सूर्य त प्रकट नै छ । जस्तो बिउ खोलले ढाकिएको हुन्छ तर त्यसको अन्तर्यमा वृक्ष त्यहाँ लुकेको हुन्छ, जो अप्रकट छ र भोलि त्यो प्रकट हुन्छ । त्यस्तै ज्ञान केवल अप्रकट छ, जो भोलि प्रकट हुन्छ ।

यसको अर्थ अज्ञानी व्यक्ति पनि त्यति नै ज्ञानले भरिएको हुन्छ जति परम ज्ञानी हुन्छ । अज्ञानीसँग ज्ञानीको भन्दा बढी ज्ञान हुन्छ । आगो त जति ज्ञानीसँग छ, त्यति नै अज्ञानीसँग पनि हुन्छ तर उसँग धुवाँ पनि हुन्छ । जुन दिन अज्ञानीलाई ज्ञान उपलब्ध हुन्छ त्यही दिन यही आगोलाई ढाक्ने धुवाँ वा सूर्यलाई ढाक्ने बादल हटे जस्तो ज्ञान मात्र बाँकी हुन्छ र अज्ञान हट्छ । बाहिरी आवरण जब हट्छ, तब भित्रको ज्योति प्रकट हुन्छ । अज्ञानी व्यक्तिमा पनि ज्ञानको अस्तित्व छ, त्यस्तै हामीमा अहङ्कार हुँदा पनि परमात्मा हामी भित्र स्थित हुन्छ । व्यक्ति जति नै भड्किए पनि ज्ञान जो उसको भित्र छ त्यसबाट भड्किन सक्दैन । जतिसुकै पापी व्यक्ति भए पनि उसभित्र रहेको परमात्मा कहिल्यै पनि हट्दैन । ईश्वर यस्तो तत्त्वको नाम हो जसलाई हामीले हटाउन चाह्यौँ भने पनि हटाउन सक्दैनौँ । आगोले ताप हटाउन सक्दैन त्यो उसको स्वभाव हो । त्यसैले मनुष्य ज्ञानलाई हटाउन सक्दैन किनभने त्यो मनुष्यको स्वभाव हो ।

ज्ञानको अभाव अज्ञान होइन । अज्ञानरूपी बादलले ज्ञान ढाकिनु अज्ञान हो । अज्ञान ज्ञानको अप्रकट अवस्था हो । कृष्णको भनाइमा अज्ञान ज्ञानको अभाव होइन, अज्ञान ज्ञान ढाकिएको अवस्था हो । धुवाँ त विना आगोको पनि हुन सक्छ तर आगो विना धुवाँ हुन सक्दैन । त्यसैले ज्ञानीलाई अहङ्कारी हुन जरुरी छैन र अज्ञानीलाई पनि हतास हुन आवश्यक छैन । जो ज्ञानीमा प्रकट छ, त्यो अज्ञानीमा अप्रकट हुन्छ । अज्ञानमा यो अप्रकट छ, जसरी धुवाँले आगोलाई घेर्छ र छेक्छ त्यसरी नै जीवात्मालाई वासनाले घेर्छ । वासना नै ज्ञानमा बाधक हुन्छ जसले प्रकट हुन दिँदैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- वासना नै भिजेको दाउरा हो जसबाट धुवाँ उठ्छ ।

वासनामुक्त व्यक्ति सुख्खा दाउरो हो । सुफी फकिर फरिदसँग एकजनाले सोधे- मन्सुरको हात खुट्टा काटिँदा पनि उनलाई किन दुख भएन, जिससलाई शूली चढाइँदा उहाँलाई कसरी कष्ट भएन, फरिदले एउटा नरिवल दिएर यसलाई गुदी बचाएर ठिकसँग फोडेर ल्याऊ भन्नुभयो । उसले भन्यो- यो त सम्भव छैन किनभने नरिवल काँचो भएको र खबटासँग जोडिएको हुँदा यसलाई सग्लो रूपमा अलग गर्न सकिँदैन । अनि फरिदले उसलाई अर्को नरिवल दिँदै अलग अलग गरेर फोडेर ल्याऊ भन्नुभयो । त्यो व्यक्तिले यो सुख्खा नरिवल चाहिँ सजिलैसँग अलग-अलग गरेर ल्याउन सक्छु भन्यो । फरिदले सोध्नुभयो- तिमी सुख्खा नरिवल कसरी अलग-अलग फोडेर ल्याउँछौ ? सुख्खा नरिवल सुकेर गुदी र खोल अलग भइसक्ने हुनाले अलग गर्न सकिन्छ तर काँचो नरिवलको गुदी र खोल जोडिएकाले सग्लै छुट्ट्याउन गाह्रो हुन्छ, त्यो व्यक्तिले भन्यो । फरिदले भन्नुभयो- तिम्रो प्रश्नको उत्तर मैले दिएँ । मन्सुर र जिसस सुख्खा नरिवल हुन् ।

उनीहरूको शरीरलाई कसैले चोट पुऱ्यायो भने त्यो चोट शरीरसम्म मात्र पुग्छ, आत्मासम्म चोट पुग्दैन तर हामीहरू सबै काँचो नरिवल हौं, शरीरमा चोट लाग्नेबित्तिकै हामीलाई पनि चोट लागिहाल्छ ।

वासनाको मान्यता जे मलाई चाहिएको छ, त्यो पाइयोस् भन्ने हुन्छ र भोलि त्यो चिज पाइयो भने वासनाले अरू नै चिजको खोजी गर्छ । दश लाखको वासना भएमा दश लाख प्राप्त गरेपछि एक करोडको वासना बन्छ । एक करोड पनि प्राप्त भयो भने दस करोडको वासना हुन्छ । त्यो पनि प्राप्त भयो भने वासना अनन्त हुन्छ । वासनामा जे छैन त्यसको माग हुन्छ र वासना सदा रिक्त हुन्छ जो कहिल्यै पनि भरिँदैन । वासना कहिल्यै पनि नभरिने हुनाले हाम्रो आत्मा जो अप्रकट छ, त्यो कहिल्यै प्रकट नै हुन पाउँदैन । वासना सदा भविष्यमा छ र आत्मा यहीँ र अहिले वर्तमानमा नै छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो व्यक्तिको चित्त वासनामा अड्किरहन्छ, त्यसको आत्मा कहिल्यै प्रकट हुन पाउँदैन । वासना क्षितिज जस्तै हुन्छ, जो पर जमिनसँग जोडिएको जस्तो देखिन्छ र नजिकबाट हेर्दा फेरि अझ पर जस्तो लाग्छ । जति पर गए पनि छुन सकिन्न । वासनाले जहिले पनि दौडाउँछ र अब त पूरा हुन्छ भन्ने जस्तो लाग्छ तर कहिल्यै पनि पूरा हुँदैन । त्यसैले प्राप्त नहुने वासनाको पछिपछि व्यक्ति दौडिरहन्छ जसले गर्दा परमात्माको दिएको अमूल्य कुरा जो उससँग छ त्यसलाई जान्नबाट ऊ वञ्चित हुन्छ ।

यही वासनाको दौडमा ज्ञान हराउँछ । यो दौडमा सदा आफूसँग भएको कुरा बिर्सिन्छ । वासना नै अज्ञान हो । आत्माको स्मरण गर्ने हो भने वासनाको विस्मरण हुनैपर्छ । इच्छाप्रति ध्यान जानु स्वयम्प्रति ध्यानबाट चुक्नु हो । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- ज्ञान कसैको पनि हराउँदैन, केवल ज्ञान विस्मरण मात्र हुन्छ । परमात्मा हाम्रो पुनः स्मरण हो, परमात्मा हामीभित्र सदैव हुनुहुन्छ । परमात्मा भन्दा नजिक हाम्रो कोही पनि छैन । श्वास जो बन्द भयो भने प्राण निस्कन्छ त्यसभन्दा पनि नजिक परमात्मा हुनुहुन्छ । हाम्रो सारा पीडा, दुख गहिराइमा एउटै छ किनभने हामीले हाम्रो केन्द्रमा रहेको परमात्मालाई बिर्सिएका छौं । धुवाँले आगोलाई छोपेको छ, उसको कुनै अस्तित्व नै छैन जो बिलकुल नभएको जस्तो छ । त्यसलाई न त काट्न सकिन्छ न बाहिर ठेलेर निकाल्न सकिन्छ । तत्त्वविनाको धुवाँले आगो जस्तो तत्त्वलाई पनि लुकाउन सक्छ । आगाले सबै कुरा खरानी बनाउन सक्छ तर धुवाँलाई जलाउन सक्दैन किनभने धुवाँ केही पनि होइन । त्यस्तै मनुष्यभित्रको ज्ञानलाई उसको वासनाले घेर्दछ । वासना यदि केही भएको भए ज्ञानले त्यसलाई काटिदिन्यो तर यो पनि धुवाँ जस्तै हो । वासना हामीमा पैदा भएपछि त्यसले हामीलाई पूरा घेर्दछ ।

कृष्णले एउटा अर्को प्रतीक पनि प्रस्तुत गर्नुभएको छ । जस्तै- ऐनामा मल जम्दछ तर धुलो, मल जमेर ऐनालाई पटककै फरक पार्दैन । धुलाको थुप्रो नै ऐनामा जमे पनि ऐनाको अस्तित्व समाप्त हुँदैन, ऊ ऐना नै रहन्छ । धुलाले ऐनालाई ढाकेजस्तै वासनाले चेतनालाई ढाकेको छ । कृष्णले मल शब्दको प्रयोग गर्नुभएको छ, मलको अर्थ फोहर वा धुलो हो । वासना मल वा फोहर जस्तो दुर्गन्धित हुनाका कारण वासना कहिले पनि नयाँ वस्तु प्राप्त नगरीकन पूरा हुँदैन । जीवनका सारा दुर्गन्ध परतन्त्रताबाट आउँछ । जीवनको सारा सुगन्ध स्वतन्त्रताबाट प्राप्त हुन्छ । वासनाले परतन्त्र बनाउँछ । यदि कुनै पुरुष स्त्रीमा मोहित भयो भने ऊ स्त्रीको दास हुन्छ । यदि धनप्रति मोहित भए वासना धनको दास भएर आउँछ । पदप्रति मोहित भए पदको दास भएर आउँछ । वासनाले भरिएको व्यक्ति कहिल्यै पनि सुगन्धित हुँदैन । वासना पूरा भएपछि पनि चित्त दुखी हुन्छ र सन्तुष्ट हुँदैन । यस्तो अवस्थामा चेतना दुर्गन्धले भरिएको मलबाट ढाकिन्छ र हामीलाई फोहरको पत्रका बारेमा थाहा हुँदैन किनभने हामी त्यो दुर्गन्धको पहिरो हुन्छौं । यदि वासना सुगन्ध हो भने त्यसबाट दुख प्राप्त नहुनुपर्ने हो तर वासनाबाट दुख नै दुख पाइन्छ । त्यसैले यो सुगन्ध होइन, दुर्गन्ध हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- दुर्गन्धयुक्त मलले ऐना ढाकेजस्तै वासनाले चेतनालाई ढाकेको हुन्छ । ऐनाको उदाहरण दिनुको कारण ऐनाको अघि जो आउँछ त्यहाँ चित्र निर्माण हुन्छ, त्यहाँ कोही नभएमा कुनै तस्बिर बन्दैन र क्यामेरामा जस्तो चित्र भण्डारण पनि हुँदैन । जो व्यक्ति वासनाबाट मुक्त हुन सक्छ उसको चित्र ऐनाजस्तै हुन्छ । कोही अगाडि आए तस्बिर देखिन्छ, नआएमा खाली देखिन्छ । कसैलाई अगाडि आउन पनि भन्दैन र कसैको चित्रलाई जम्मा गरेर पनि राख्दैन । यस्तो अवस्थामा पुगेको व्यक्तिलाई कुनै पनि कुराले पक्रिँदैन वा छुँदैन । चित्रहरू आउँछन् र जान्छन् । ऐना आफ्नो शुद्धतामा भए जस्तै व्यक्ति पनि त्यस्तै शुद्धतामा हुन्छ । हाम्रो चित्त क्यामेरामा चित्र लिएजस्तै अवस्थामा हरदम रहन्छ । कसैले महिनादिन अघि गाली गरेर बिसिए पनि चित्तमा त्यो गाली भण्डारण भएर रहेको हुन्छ र गुन्जिरहन्छ । ऐनाजस्तो अवस्थामा पुगेको व्यक्ति नै अनासक्त हुन सक्छ र त्यसबेला चित्रहरू आउँछन्, जान्छन् । कृष्ण अर्जुनलाई त्यही भन्दै हुनुहुन्छ- तिमी ऐनाजस्तै ज्ञानका निम्ति उपलब्ध होऊ, धुलोलाई हटाऊ, धुवाँलाई हटाएर ज्ञानको ज्योतिको दर्शन गर । आफ्नो चित्तलाई ऐना जस्तै बनाऊ, जहाँ चित्रहरू आऊन् र जाऊन् । तिम्रो चित्तमा बासनाले कुनै प्रमाण नबनाओस्, तिमी खाली होऊ ।

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥४०॥

इन्द्रियहरू, मन र बुद्धि नै काम, वासना, इच्छा आदिका आश्रयस्थल हुन् । त्यसैले जीवात्माको ज्ञानलाई नै यिनीहरूले आच्छादित गरेर मोहित गराउँछन् ॥

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहि त्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥४१॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! पहिले तिमी इन्द्रियहरूलाई वशमा राखेर ज्ञान र विज्ञान (आत्मज्ञान) लाई नाश गर्नेवाला महान् पापी यो कामलाई बलपूर्वक मार ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! इन्द्रियहरू मन, कामना र वासनाका मूलस्रोत हुन् । यिनैका कारण वासनाको सम्मोहन उठ्छ र जीवात्मालाई घेर्दछ । यही विषाक्त भरना फुट्ने स्रोत हो र यिनैले जीवात्मालाई भड्काउँछ । तिमी पहिले यसलाई वश गर । तिमी यसलाई मार या यसलाई समाप्त गरिदेऊ । यो मार वा समाप्त गरिदेऊ भन्ने शब्दका कारण भ्रान्ति उत्पन्न भएको छ । इन्द्रिय र मनलाई मार भन्ने भनाइबाट कतिपय व्यक्तिहरूलाई के लाग्यो भने इन्द्रियलाई काट अर्थात् आँखा फोड, खुट्टा काटिदेऊ, जसका कारण वासनाको पछाडि दौडिनु नपरोस् तर इन्द्रियहरूलाई वासनाका लागि खुट्टा, आँखा र अन्य इन्द्रियहरूको कुनै जरुरत हुँदैन भन्ने थाहै छैन । लँगडा र अन्धा व्यक्ति पनि वासनामा त्यति नै जोडले पछि लाग्छन् जस्तो कि सबलाइंग व्यक्ति दौडिएर भाग्न सक्छन्, आँखाले देख्न नसकेको सुन्दरता भित्री आँखा वा कल्पनाबाट देख्न सक्छन् । खुल्ला आँखाले हेर्ने व्यक्ति बरु वासनाबाट उठ्न सक्छ तर आँखा विनाको व्यक्ति कहिल्यै पनि वासनामुक्त हुँदैन ।

प्रकृतिलाई कुल्चियो भने विकृति पैदा हुन्छ र प्रकृतिलाई रूपान्तरण गर्‍यो भने त्यसबाट जे जन्मिन्छ त्यो संस्कृति बन्छ । इन्द्रियको विरोधी कृष्णभन्दा कम व्यक्ति खोज्न सकिन्न । कृष्ण उदास र रुन्चे व्यक्ति हुनुहुन्छ । कृष्ण जस्तो हँसमुख र नाच्ने व्यक्तित्व पृथ्वीमा खोज्न कठिन छ । त्यसैले कृष्ण इन्द्रियलाई कुल्चिने कुरा भन्न सक्नुहुन्छ । यो कृष्णको व्यक्तित्वको ठिक विपरीत हुन्छ । जो व्यक्ति बाँसुरी बजाउँदै नाच्दछ र नचाउँछ, जो जुनेली रातमा नाच्दै छ यस्तो व्यक्तिको मुखबाट इन्द्रियलाई कुल्चिने कुरा आउन असम्भव छ । यो मयूरमुकुटमा सुसज्जित प्रेमबाट भरिपूर्ण व्यक्तित्व जसले जीवनलाई सर्वाङ्गतामा स्वीकार गर्दछ यस्तो चित्तवाला व्यक्तिले मार्नु भनेको कुल्चिएर मार्नु अवश्य भनेको होइन ।

इन्द्रियहरूले दुखमा लिएर जान्छन् त्यो साँचो हो र यो दुखमा अहङ्कार लुकेको हुन्छ । यो थाहा नपाउने तथाकथित व्यक्तिहरूले आफूलाई नै यो सुनेर हिंसा गरिरहेका छन् । यो त रूपान्तरण होइन, शुद्ध हिंसा हो । कृष्णको भनाइ इन्द्रियको रूपान्तरण हो, हिंसा गर्नु होइन । कुनै पनि इन्द्रिय मारेर मर्देन केवल रूपान्तरणबाट मात्र मर्छ । इन्द्रियलाई मार्न खोज्यो भने त्यसले कैयन् गुणा विकृति र विक्षिप्तता जन्माउँछ । इन्द्रिय मारेर कहिल्यै पनि मर्देन, जुन इन्द्रियलाई मार्न खोजेको हो त्यो इन्द्रिय कैयन् गुणा शक्तिशाली भएर अभि प्रबलतापूर्वक हामीलाई चलाउँछ । इन्द्रिय स्वयम् सबल भएर मालिक नबनी छाया जस्तो भएर आज्ञाले चल्नुपर्छ । साक्षी व्यक्तिका इन्द्रियहरू छाया भएर आदेशमा चल्छन् । जो आफूलाई कर्ता सम्झिन्छ, ऊ नै इन्द्रियहरूको वशमा हुन्छ । जो आफूलाई इन्द्रियको मालिक सम्झिन्छ, ऊ इन्द्रियहरूको वशभन्दा बाहिर हुन्छ अनि सारा इन्द्रियहरूले स्वतः समर्पण गर्दछन् ।

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥४२॥

इन्द्रियहरूलाई स्थूल शरीरभन्दा श्रेष्ठ, बलवान् र सूक्ष्म मानिएको छ । ती इन्द्रियहरूभन्दा श्रेष्ठ मन, मनभन्दा श्रेष्ठ बुद्धि र बुद्धिभन्दा अत्यन्त श्रेष्ठ आत्मा छ ॥

कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- यदि तिमी इन्द्रियहरूलाई वशमा राख्नु तिम्रो शक्तिभन्दा बाहिरको कुरा हो भन्ने सोच्छौ भने त्यो गलत हुने छ र महान् भुल पनि हुने छ । हामी पनि इन्द्रियहरूलाई वशमा गर्नु कठिन छ भनेर सोच्दछौ । हामी पूर्ण हौ र हाम्रो इन्द्रिय हाम्रो एउटा हिस्सा मात्र हो । आँखा विना हामी हुन सक्छौ तर हामीविना आँखा हुन सक्दैन । यदि तिमी इन्द्रियलाई वश गर्न सकिदैन भनेर सोच्छौ भने तिम्रो सोच गलत हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- इन्द्रियहरूमा तिम्रो वश त छ तर तिमिले कहिल्यै त्यसलाई स्मरण गरेका छैनौ । तिमी इन्द्रियका मालिक हौ तर तिमी आफैँ उसको दास बनेका छौ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- इन्द्रियभन्दा टाढा र सबल एवम् श्रेष्ठ मन छ, मनभन्दा पर सबल एवम् श्रेष्ठ बुद्धि छ, बुद्धिभन्दा पर सबल एवम् श्रेष्ठ आत्मा छ । जो जति पर या टाढा छ, त्यो त्यति नै शक्तिशाली हुन्छ । शक्तिशाली जहिले पनि अन्त्यमा हुन्छ, किनभने उसले सबै कुरालाई सट्ट्याल्छ जस्तो कि वृक्षको तलको जराले सारा वृक्षलाई सट्ट्यालेको हुन्छ ।

हे अर्जुन ! मन इन्द्रियभन्दा शक्तिशाली छ र मनले चाह्यो भने कुनै पनि इन्द्रियलाई तत्काल रोक्न सक्छ । मन सक्रिय भयो भने इन्द्रिय तत्काल रोकिन्छ; जहाँ मन हुन्छ त्यहाँ इन्द्रिय जान्छ । इन्द्रियको शक्ति मनबाट आउँछ । मनभन्दा पछि बुद्धि छ, बुद्धि जहाँ छ त्यहाँ मन जानुपर्छ । हामी बुद्धिलाई मनको समर्थनमा प्रयोग गर्छौ । बुद्धि मनभन्दा पर र माथि छ । राती प्रगाढ निद्रामा जहाँ मन रहँदैन त्यहाँ पनि बुद्धि स्थित हुन्छ । मन त विचारहरूको जोड हो । बिहान उठेर हामी भन्छौ- राती राम्रो निद्रा आयो । यो मिठो र आनन्ददायक निद्रा पत्थो भनेर बुद्धिले जान्दछ । समर्थ व्यक्तिको बुद्धिले मनलाई चलाउँछ । बुद्धिभन्दा पर आत्मा छ । बुद्धिले आत्माको कुरा मानेमा व्यक्ति पार हुन सक्छ ।

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥४३॥

हे महाबाहु ! बुद्धिभन्दा श्रेष्ठ अर्थात् सूक्ष्म, बलवान् र अत्यन्त श्रेष्ठ आत्मालाई जानेर र बुद्धिद्वारा मनलाई वशमा राखी तिमी यो कामरूप दुर्जेय शत्रुलाई मार ॥

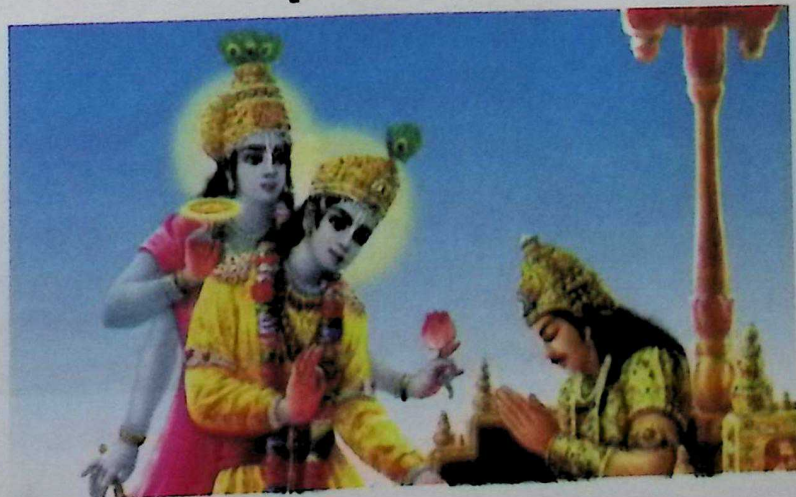
कृष्ण भन्नुहुन्छ- आफ्नो परम ऊर्जा शक्तिलाई चिनेर अर्थात् आफ्नो परम ऊर्जा शक्ति परमात्माको नै शक्ति हो भन्ने जानेर इन्द्रियलाई वशमा राख । मनलाई बुद्धिले वशमा राख, बुद्धिको बागडोर परमात्माको हातमा देऊ । यसो गर्नु भनेर तिमी यो दुर्जेय वासनाबाट बाहिर हुने छौ । जो जति

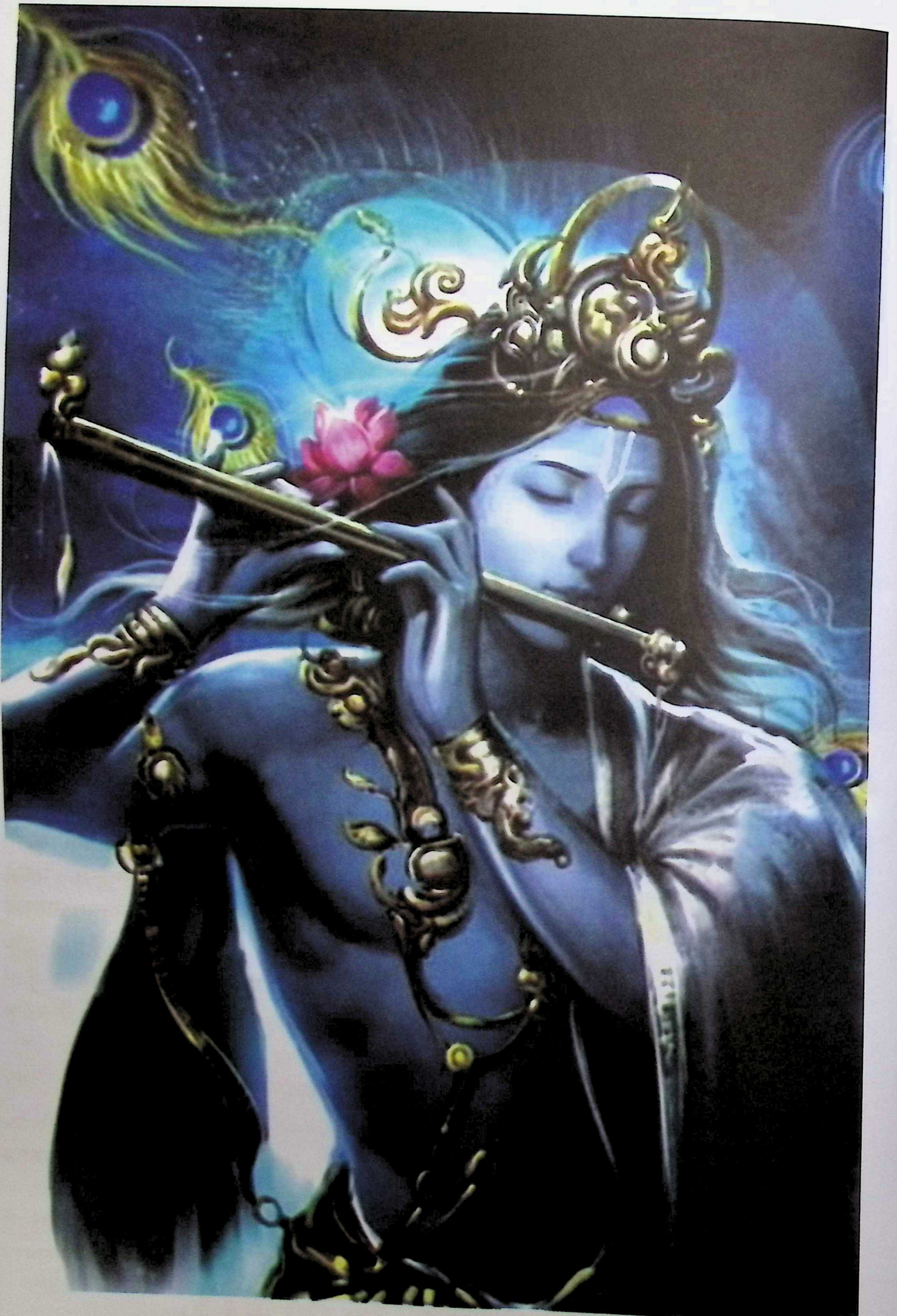
गहिराइमा छ त्यो त्यत्ति नै शक्तिशाली हुन्छ । गहिराइमा भएको आत्मा सबैभन्दा शक्तिशाली हुन्छ । त्यसैले हे अर्जुन ! तिमी गहिराइमा भएकालाई नै सञ्चालन गर्न देऊ, माथिको आवरणलाई सञ्चालक नबनाऊ । इन्द्रिय साधारणतया यान्त्रिक रूपमा आदतअनुसार चल्दछन् किनभने हामीले मनद्वारा तिनलाई सञ्चालन गरेका हुँदैनौं । हामीले इन्द्रियलाई आफ्नो सत्ता हस्तान्तरण गरेका छौं । यस स्थितिमा हामीले मनलाई बिचमा ल्याउनुपर्ने हुन्छ । सचेतनापूर्वक, होसियार भएर कार्य गर्नु भन्ने इन्द्रियको शक्ति मनमा कमजोर हुन्छ र मनको शक्ति इन्द्रियमा बढ्न थाल्छ ।

फेरि बुद्धिले मनलाई सञ्चालित गरौं । हामी त बुद्धिको प्रयोग मनले कुनै चिजलाई समाधान गर्न नसक्दा मात्र गर्छौं । गाडी चलाउँदा मन आफ्नो यात्रा गरिरहेको हुन्छ तर इमरजेन्सीमा ब्रेक लगाउनु परेमा भने मन तत्काल बन्द हुन्छ र बुद्धिको काम सुरु हुन्छ । हामी बुद्धिलाई जब उसको सेवाको जरुरत हुन्छ, तब मात्र बोलाउँछौं अन्यथा मनले आफ्नो काम गरिरहेको हुन्छ । बुद्धिले मनलाई सञ्चालन गर्नुपर्छ । जब मनले सपनाको महल बनाउन थाल्छ, तब बुद्धिलाई बिचमा ल्याएर मन के सोचिरहेको छ भनेर देखाउनुपर्छ । यस्तो अवस्थामा मनका जालोहरू टुट्छन् । बुद्धि बिचमा आउँदा मनको अवस्था शिक्षक कक्षामा आउँदा विद्यार्थीहरूको भए जस्तै हुन्छ र मन डराउन थाल्छ । मन केवल सपना देख्न सक्छ, उससँग कुनै विवेक र विचारको शक्ति हुँदैन । विचारको शक्ति बुद्धिसँग हुन्छ । त्यसैले बुद्धिलाई बिचमा ल्याउन आवश्यक हुन्छ र मनका कामहरूलाई बुद्धिले जागरुक भएर गर्न लगाउनुपर्छ । यसो गर्नेबित्तिकै मन दीन हुन्छ ।

बुद्धि पनि परम होइन । त्यसैले यसलाई पनि सबै कुराहरू सुम्पिन हुँदैन । बुद्धिको वशमा व्यक्ति भयो भने अहङ्कारी हुन्छ । बुद्धिमा ठूलो अहङ्कार आउँछ । बुद्धि सोच्न विचार गर्न सक्छ तर जीवनको सत्य अगम्य र बुद्धिको नियन्त्रणभन्दा बाहिर छ । जीवन यस्तो रहस्यपूर्ण छ, जसलाई बुद्धिले मात्र खोल्न सकिँदैन । बुद्धि पनि जब समस्यामा पर्छ, तब मात्र परमात्मालाई याद गर्छ । जबसम्म बुद्धि दुखमा पर्दैन, तबसम्म परमात्मालाई याद गर्दैन । एउटा व्यक्तिको उपचार गर्दा गर्दै जब उसको स्वास्थ्य अवस्थाबारे डाक्टरले जवाफ दिन्छ, तब मात्र उसलाई भगवान्को याद आउँछ । त्यसैले हे भगवन् ! मलाई बाटो देखाऊ भन्न थाल्छ । बुद्धि जब हार्दछ, तब समर्पण गर्नुको कुनै अर्थ हुँदैन । जब सफलता र सुखले साथ दिइरहेको हुन्छ त्यस बेलामा नै कुनै व्यक्तिले परमात्माको स्मरण गर्दै बुद्धिलाई समर्पण गर्नु भन्ने त्यो बेला बुद्धिको सही समर्पण हुन्छ र बुद्धि परमात्माको हातमा हुन्छ । इन्द्रियलाई मनको हातमा सुम्पौं, मनलाई बुद्धिमा र बुद्धिलाई परमात्माको चरणमा समर्पण गरौं । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- जसले आफूलाई समर्पित गर्दछ त्यो व्यक्ति दुर्जेय कामनाबाट पार हुन्छ, अर्थात् उसलाई परमात्मा उपलब्ध हुन्छ ।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

चौथो अध्याय

ज्ञानकर्मसन्न्यासयोगः

श्री भगवानुवाच ।

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥१॥

भगवान्ले भन्नुभयो- यो अविनाशी एवम् जीवात्मा र परमात्माबिचको सम्बन्ध बुझाउने विशिष्ट ज्ञान मैले सर्वप्रथम सूर्यलाई दिएको थिएँ, सूर्यले वैवस्वत मनुलाई र वैवस्वत मनुले आफ्ना प्रिय पुत्र राजा इक्ष्वाकुलाई दिए ॥

सत्य समयभन्दा सनातन छ । सत्यको जन्म र मृत्यु हुँदैन त्यसैले सत्य नयाँ वा पुरानो हुँदैन । समयका सीमाभित्र हुने सबै परिवर्तनीय हुन्छ भने समयका सीमाबाहिर हुने मात्र अपरिवर्तनीय हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! मैले तिमीलाई जे भन्दै छु त्यही कुरा मैले सूर्यलाई पनि सृष्टिको प्रारम्भमा भनेको थिएँ । सबै प्रारम्भ समयभित्रै हुन्छ र समयबाहिर कुनै प्रारम्भ हुन सक्दैन । त्यस्तै सबै अन्त पनि समयभित्र नै हुन्छ । कृष्णको भनाइको तात्पर्य सत्य समयभन्दा बाहिर छ र त्यही सत्य सूर्यलाई पनि उहाँले भन्नुभएको थियो ।

ध्यानको गहिराइमा व्यक्तिहरूले सर्वप्रथम प्रकाशको अनुभव गर्दछन् । व्यक्तिको अहङ्कार जब विलीन भएर शून्य हुन्छ, तब प्रकाश मात्र शेष रहन्छ र व्यक्ति समयभन्दा पहिलेको अवस्थामा पुग्छ । कृष्णको अर्थ यही सत्य मैले प्रकाश अर्थात् सूर्यलाई पहिले भनेको थिएँ भन्ने हो । यस जगत्को प्रारम्भको पहिलो घटना र अन्तिम घटना पनि प्रकाश नै हो । कृष्ण यहाँ प्रकाशलाई सूर्य भन्नुहुन्छ । उहाँ भन्नु हुन्छ- मैले सूर्यलाई पहिले भनेको थिएँ किनभने सबैभन्दा पहिले प्रकाश हुन्छ । सूर्यपछि प्रकाशका पुत्र वैवस्वत मनुलाई सूर्यले भनेका थिए अनि उनका पुत्र राजा इक्ष्वाकुलाई मनुले भनेका थिए । कृष्ण मैले भनेको थिएँ भन्नुहुन्छ । कृष्णको शरीर जो अर्जुनको अगाडि छ त्यो शरीर त अहिलेको उपदेशभन्दा केही वर्षअगाडि मात्र जन्मिएको हो र केही वर्षपछि बिदा हुने छ । कृष्णको भनाइको अर्थ अरू नै 'म' हो । जिससलाई एकजनाले प्रश्न गरे- अब्राहमका सम्बन्धमा तपाईंको के विचार छ, अब्राहम जिससभन्दा धेरै अधिका यहूदीहरूको पैगम्बर हुनुहुन्छ । जिसस भन्नुहुन्छ- अब्राहमभन्दा पनि अधि म थिएँ । यो मरियमका छोरा जिससको बारेमा भनिएको होइन, अब्राहम त जिससभन्दा हजारौँ वर्ष अधि हुनुहुन्थ्यो । जिससले शरीरको होइन, परमात्मतत्त्वको कुरा गर्नुभएको हो ।

कृष्ण सौर्य जगत्को त्यही पहिलो घटना भन्ने क्रममा मनु एवम् इक्ष्वाकुका बारेमा पनि भन्नुहुन्छ, जो हजारौँ वर्षअधि हुनुहुन्थ्यो । कृष्णले मैले सूर्यलाई भनेको थिएँ भन्नुको अर्थ यहाँ कृष्ण व्यक्तिको रूपमा होइन समष्टिको रूपमा बोल्दै हुनुहुन्छ । कृष्ण अर्जुनलाई समयको बाहिर घटेको घटनाका बारेमा परमात्माको रूपमा भन्दै हुनुहुन्छ । कृष्ण पूरा समय दुई धरातलमा उभिएर कुरा गर्नुहुन्छ । जो वक्तव्य समयभन्दा बाहिर छ, त्यहाँ कृष्ण परमात्मा जस्तै भएर बोल्नुहुन्छ र जो वक्तव्य समयका सीमाभित्र छ त्यहाँ कृष्ण अर्जुनको मित्रका रूपमा बोल्नुहुन्छ । उपर्युक्त श्लोकमा कृष्णले सूर्यलाई भनेको भन्ने भनाइ जीवनको परम सत्य, परम ऊर्जाद्वारा भनिएको हो र यही सत्य सूर्यले मनुलाई, मनुले आफ्ना पुत्रलाई भन्नुको तात्पर्य समय अलग अलग हुँदैन भन्ने हो । यहाँ भन्ने व्यक्ति र सुन्ने व्यक्ति अलग हुन सक्छन्

तर सत्य त्यही हुन्छ । सत्यका सम्बन्धमा अनेक जान्ने व्यक्तिहरूले आ-आफ्नो शैलीमा आ-आफ्नो तरिकाबाट अनेक प्रकारले एउटै कुरा भनेका छन् ।

उपनिषद्ले जे भन्छ, बुद्ध त्यही कुरा भन्नुहुन्छ तर भिन्न कुरा भनिएको जस्तो लाग्छ । यहाँ बोल्ने व्यक्ति र सुन्ने व्यक्तिहरू बदलिएर युगसँगै भाषा पनि बदलियो । महावीरले जे भन्नुहुन्छ, त्यो वेदमा भनिएको कुरा नै भन्नुहुन्छ तर भाषा बदलियो । बोल्ने व्यक्ति र सुन्ने व्यक्तिहरू बदलिएर कहिलेकाहीँ भाषाको परिवर्तनले दुई व्यक्तिहरूले भनेको भनाइ विपरीत जस्तो पनि लाग्दछ । मनुष्य जातिको जीवनमा यसबाट ठुलो दुर्घटना घटित भएको छ । हिन्दू, इस्लाम, इसाई, बौद्ध, जैन, सिख आदि धर्म एक अर्काका विरोधी र शत्रु हुन् जस्तो लाग्दछ । यी अलग-अलग धर्महरूका सत्य पनि अलग-अलग छन् जस्तो प्रतीत हुन्छ तर सत्य एउटै छ; यसमा कुनै भिन्नता छैन । अलग-अलग युगमा अलग-अलग व्यक्तिलाई भनिएको हुँदा भिन्नजस्तो भान मात्र भएको हो । धार्मिक व्यक्ति त्यही हुन्छ जसले यी सबै विरोधहरूमा पनि सत्यलाई जान्दछ, अन्यथा परस्परमा विरोधी सत्य देख्ने व्यक्ति धार्मिक हुन सक्दैन ।

कृष्ण यहाँ ठिक यही सत्य पहिले पनि भनिएको थियो भन्नुहुन्छ । उहाँ मौलिक हुने दावा पनि गर्नुहुन्न र मैले नै पहिलोपटक भनेको थिएँ पनि भन्नुहुन्न र अर्जुनलाई पनि सत्य पहिलो पटक सुनिरहेका छौँ पनि भन्नुहुन्न । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो कुरा नयाँ होइन तर मौलिक हो, जुन मूलसँग सम्बन्धित छ । यो कुरा जहाँबाट सबै जन्मिएका छन्, त्यहीँसँग सम्बन्धित छ । सत्यको अनुभव हुने व्यक्तिलाई सत्य पहिले कसैले जानेको छैन र मैले मात्र जानेको छु भन्ने प्रतीति हुन सक्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यही कुरा हजारौँ पटक अनन्त व्यक्तिहरूले भनेका छन् । सत्यका सम्बन्धमा कृष्ण पूर्वाग्रह रहित हुनुहुन्छ । कृष्णको जोड सत्यमा छ; त्यसैले उहाँ भन्नुहुन्छ- जो सत्य हो त्यही म तिमीलाई भन्छु । महावीर पनि भन्नुहुन्छ- मभन्दा पहिले पारसनाथ, ऋषभनाथले र नैमिनाथले पनि यही भनेका थिए । बुद्ध भन्नुहुन्छ- मभन्दा पहिले जो बुद्ध भए, जसले जाने र देखे, उनीहरूले पनि यही भने । यी सबै व्यक्तिहरू नयाँ तथा पुरानो भनेर दावा गरिरहनुभएको छैन केवल सत्य, सत्य नै हुन्छ भनिरहनुभएको छ । सूर्य हामी नहुँदा पनि थियो, हामी समाप्त भएपछि पनि हुन्छ । त्यसैले यो सूर्य नयाँ र पुरानो होइन । हामी नयाँ र पुराना हुन्छौँ, आउँछौँ र जान्छौँ तर सत्य आफ्नो ठाउँमा अटल हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- सूर्यलाई भन्दा पनि सत्य त्यही थियो र जुन दिन सूर्यले आफ्ना छोरा मनुलाई भने त्यस बेलामा पनि सत्य त्यही थियो र मनुले आफ्ना छोरा इक्ष्वाकुलाई भन्दा पनि सत्य त्यही थियो । कृष्णले अर्जुनलाई भन्दा पनि सत्य त्यही छ । हिजो सत्य जहाँ थियो, आज पनि त्यहीँ छ र भोलि हामी कोही नहुँदा पनि सत्य त्यही अटल रूपमा रहन्छ ।

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥२॥

हे परन्तप ! संसारमा यो परमविज्ञान गुरु-शिष्य परम्पराका माध्यमबाट राजर्षिहरूले जाने । लामो समयको अन्तरालमा यो योग नष्ट होइन लुप्तप्रायः भयो ॥

यो परमविज्ञान गुरु-शिष्य परम्पराबाट राजर्षिहरूले जाने जुन पृथ्वीबाट लामो समयको अन्तरालमा लुप्त प्रायः भयो । परम्पराको अर्थ ट्रेडिसन (Tradition) होइन । ट्रेडिसनको अर्थ रीत एवम् प्रचलित व्यवस्था हो तर परम्पराको अर्थ फरक छ । परम्पराको अर्थ अंग्रेजीमा Continuum हुन सक्छ । सन्तति प्रवाह अर्थात् सिलसिला नै परम्पराको अर्थ हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- परम्परा अन्तर्गत नै ऋषिहरूले यो सत्यलाई एक अर्काका माध्यमबाट जाने । कृष्ण जुन परम्पराको कुरा गर्दै हुनुहुन्छ त्यो शास्त्रको नभएर जान्ने व्यक्तिहरूको परम्परा हो । कृष्णले सूर्यलाई शास्त्रका माध्यमबाट होइन सिधै भन्नुभएको हो । सत्य सदैव परमात्माबाट व्यक्तिसँगको सिधा संवाद हो । हामीले परम्पराका बारेमा बुझ्ने गरेको अर्थ गलत हो । परम्पराको अर्थ सत्य हस्तान्तरण र आफ्नो जानकारी अरूलाई दिएर जानकार बनाउनु पनि होइन ।

परम्पराको अर्थ जान्ने व्यक्तिहरूको बिचमा एउटा कडी हुनु हो, जसलाई अघि पनि धेरैले जानिसकेका छन् र पछि पनि अरूहरूले जान्न सक्ने छन् । सत्य सूर्यजस्तो सदा चम्किरहेको हुन्छ जसले आँखा खोलेर हेर्नो त्यसले सत्यलाई जान्न सक्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- त्यो सत्यको परम्परा लुप्तप्रायः भयो । सत्य लुप्त या नष्ट हुन सक्दैन त्यसैले कृष्ण लुप्त भयो भन्नुहुन्न केवल लुप्तप्रायः भयो भन्नुहुन्छ । सत्य यदि लुप्त नै भयो भने त्यसको पुनः आविष्कार सम्भव हुँदैन र त्यसलाई खोज्न पनि सकिँदैन । सत्य सदैव लुप्तप्रायः हुन्छ तर यो लुप्त नै भने हुँदैन । एउटा किरण मात्र भए पनि अन्धकारले भरिएको हाम्रो मनमा यो स्थित रहन्छ । जस्तो कि घरका भ्याल ढोका बन्द गरे पनि एउटा सानो प्वालबाट सूर्यको किरण आएजस्तो सत्यसँग हाम्रो सम्बन्ध बनि नै रहन्छ र त्यसै किरणको प्रकाशबाट हामी सूर्यलाई पुनः खोज्न सक्छौं । हरेक कालखण्डमा सत्यको एउटा किरण मौजुद नै रहन्छ जसबाट हामी लुप्तप्रायः सत्यलाई खोज्न सक्छौं तर यदि यो किरण पनि विलीन भयो भने यसलाई खोज्ने कुनै उपाय नै रहँदैन । ठिक यसैगरी जानेको सत्यको परम्पराले सुनेको सत्यको परम्परालाई हराउँछ । द्रष्टाको परम्परा स्रष्टाको परम्परामा हराउँछ । बिस्तारै शास्त्रको समूह जम्मा हुन्छ र ज्ञानको किरण यसमा डुबेर हराउँछ । हामी शास्त्रलाई नै कण्ठस्थ गर्न थाल्छौं अनि शास्त्रबाट नै हामीलाई ज्ञान प्राप्त हुने छ भन्ने लाग्न थाल्छ । यस स्थितिमा सत्यको सिधा खोज बन्द हुन्छ र हामी उधारो सत्यमा बाँच्न थाल्छौं ।

शास्त्रहरूको सामूहिक मरुभूमिमा पनि सत्य लुप्त हुन सक्दैन केवल लुप्तप्रायः मात्र हुन्छ । यदि कसैले शास्त्रको थुप्रोमा पनि सत्य खोजेर पाउन सक्थे भने त्यहाँ पनि सत्य उपलब्ध हुन सक्छ । तर त्यसलाई चिन्न कठिन छ किनभने हामी सत्यसँग परिचित नै छैनौं । त्यसैले त्यो शास्त्रहरूको थुप्रोलाई खनेर निकाल्ने कार्य कठिन हुन्छ र हामी सत्य नपाएर भड्किन पनि सक्छौं । आज यस्तै अवस्था विद्यमान छ, हिन्दू हिन्दूको शास्त्रमा हराएको छ, मुसलमान, इसाई उनीहरूकै शास्त्रमा हराएका छन् । जब मोहम्मद, जिसस, महावीर, बुद्धलाई ज्ञान भयो, तब उहाँहरूसँग कुनै शास्त्र नै थिएन । जान्ने प्रक्रिया सदा अँध्यारो, मौन अनि शान्तिमा उपलब्ध हुन्छ । हामीहरू जान्नका लागि शब्दको मार्गबाट यात्रा गर्छौं । व्यक्तिले शास्त्रबाट खोज्दाखोज्दै थकित भएर यसलाई बन्द गरेर सिधा सत्यको मार्गबाट निकलिएमा सत्य प्राप्त हुन सक्छ । व्यक्तिले जब शब्दलाई मौनमा रूपान्तरण गर्छ तब मात्र सत्यको सिधा खोज प्रारम्भ हुने छ ।

सत्य लुप्त हुने अर्को कारण एउटा सत्य जान्ने व्यक्तिले अर्को सत्य जान्ने व्यक्तिलाई भन्दैनन् किनभने त्यसको कुनै प्रयोजन नै हुँदैन । उदाहरणका लागि महावीरले जानेको सत्य नजानेको व्यक्तिलाई भन्नुपर्ने हुन्छ र त्यहाँबाट समस्या उब्जिन्छ । नजान्ने व्यक्तिले जान्ने व्यक्तिबाट भनिएको कुरा उसले बुझ्दैन र आफूले अर्थ लगाएको कुरा सुनेर बुझ्छ । हामी त्यही सुन्न सक्छौं, जो हामी जान्दछौं र भित्रको मनले सत्यको कुरा सुनेर पनि बुझ्दैन । कृष्णले भनेको कुरा अर्जुनले सुनेर बुझेका भए कृष्णलाई अब बोल्न केही बाँकी नै रहने थिएन । जान्ने व्यक्तिहरूले नजान्ने व्यक्तिहरूसँग बोल्नुपर्ने हुन्छ र उनीहरूले सुनेर आफ्नो अर्थ निकाल्छन् जो उनीहरूको आफ्नो अर्थ हुन्छ यही स्वाभाविक कठिनाइका कारण सत्य लुप्तप्रायः हुन्छ ।

एडमन्ड बर्क (Edmund Burke) विश्वको सामाजिक एवम् राजनैतिक इतिहास लेख्दै थिए । इतिहास लेख्ने क्रममा उनको पन्ध्र वर्ष बितिसकेको थियो जसअन्तर्गत करिब इतिहास लेख्ने आधा काम सम्पन्न भइसकेको थियो । अहोरात्र पढ्ने र लेख्ने काम मात्र उनी गर्दथे । एकदिन उनको घरको छेउमा हल्लाखल्ला सुरु भयो । पहिले त बर्कले ध्यान दिएनन् तर हल्ला बढेपछि उनी बाहिर के भएको हो भनेर बुझ्न निस्के । नजिकै एक व्यक्तिको हत्या भएको थियो । त्यो हत्याका सम्बन्धमा साक्षीहरू विभिन्न कुरा

गदैं थिए । कोही भन्दै थिए हत्या गर्नेले ठिक गयो- यो त गलत व्यक्ति थियो । कोही भन्दै थिए हत्यारा गलत थियो- यो व्यक्ति त राम्रै थियो । हत्याको विवरणमा पनि व्यक्तिहरूको अलग-अलग विचार वा बयान थियो । कोही भन्दै थिए हत्यारा जिम्मेवार छ र कोही भन्दै थिए हत्याराले बाध्य भएर हत्या गरेको हो । एडमन्ड वर्कले पन्ध्र वर्ष काम गरेको किताबमा आगो लगाए र लेखे- मेरो घरको पछाडि कसैको हत्या हुँदा आँखाले देख्ने घटनाका प्रत्यक्षदर्शीहरूको भनाइ त यति फरक छ भने पाँच हजार वर्षअघि के भएको थियो भन्ने कुरा पाँच हजार वर्षपछि सत्य लेख्न सकिँदैन; तसर्थ यो व्यर्थको काम हो । वर्कले लेखेका छन् इतिहास सरासर झुटो कथा हो र सत्य इतिहास लेख्न नै सकिँदैन ।

कृष्णले बोल्ने बित्तिकै सत्य बदलिन लाग्यो र अर्को व्यक्ति कहाँ पुग्ने बित्तिकै यसको रूप बदलिएर लुप्त हुन सुरु भयो । सत्य बोल्ने बित्तिकै सुन्ने व्यक्तिको क्षमताको अभावको कारण लुप्त हुन थाल्दछ साथै बोल्ने प्रक्रियामा पनि सत्य लुप्त हुन्छ । सत्य अति विराट् छ र शब्द सङ्कीर्ण छ । सत्यलाई जब शब्दमा राख्ने चेष्टा हुन्छ, त्यहाँबाट कठिनाइ सुरु हुन्छ । त्यसैले हरेक जान्नेवालाहरू भन्छन्- सत्य सबै भन्न सकिँदैन । जो भन्न चाहेको हो त्यो भन्दाभन्दै छुट्दछ । बिहान सूर्य उदाएको सुन्दरताको अवस्था, चराचुरुङ्गीहरूले गीत गाएको, वृक्षहरूमा फूल फुल्दै गरेको र प्रसन्न देखिएको कुरा शब्दमा कसैलाई वर्णन गर्नुपर्‍यो भने आफूले अनुभव गरेको धमिलो तस्बिर पनि भन्न सकिँदैन किनभने हामी जे भन्छौं, त्यहाँ सूर्यको किरण र ताप हुने छैन । त्यहाँ पक्षीहरूको गीतको सङ्गीत हुने छैन, त्यहाँ वृक्षको हरियाली पनि हुने छैन र त्यहाँ बिहानको हावाको स्वच्छपन हुने छैन । त्यसमा फूलहरू फुल्ने भावहरू पनि हुँदैन । बिहानको ध्यानमग्न समाधिस्थ रूपको वर्णन शब्दमा गर्ने सकिँदैन । अनि यो वर्णन सुन्ने व्यक्तिले जब अरूलाई त्यसका बारेमा बताउन थाल्छन् त्यसबेला सत्य लुप्त हुन सुरु हुन्छ । केही त भन्ने प्रक्रियामा नै लुप्त हुन्छ । अनि त्यो सुन्ने व्यक्तिले सुनेको भरमा अरूलाई सुनाउँछ अनि सत्य लुप्त हुन थाल्छ ।

त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- सत्य लुप्तप्रायः छ तर सत्य यति त निश्चित रूपमा बाँच्छ कि त्यसको प्रत्यभिज्ञा गर्न सकियोस् । सत्य सदा लुप्तप्रायः हुन्छ तर लुप्तप्रायः भएर पनि सत्य विद्यमान हुन्छ । साथै सत्य जतिसुकै लुप्तप्रायः भए पनि असत्य हुँदैन । सदा सत्यको धमिलो प्रतिध्वनि शेष नै रहन्छ । जान्ने व्यक्तिले त्यो प्रतिध्वनिलाई चिन्न सक्छन् र त्यो प्रतिध्वनिको प्रत्यभिज्ञा गर्न सक्छन् । सत्य दर्शन हो र योग त्यसको द्वार हो । सत्य जान्न सकिन्छ र जसबाट सत्यलाई जान्न सकिन्छ त्यो मार्ग योग हो ।

राजर्षिको अर्थ ऋषितुल्य राजा भन्ने हो । ऋषि त्यागको प्रतीक हो र राजा त्यागी भए राजर्षि कहलाउँछ । ऋषि नभईकन त राजा राजर्षि हुन सक्दैन । राजामा त्यागको शक्ति हुनैपर्छ । स्वामी रामले अमेरिकाका तत्कालीन राष्ट्रपति जो उहाँलाई भेट्न आएका थिए, उनलाई आफू बादशाह भएको बताउनु भयो र भन्नुभयो म बादशाह हुँ किनभने ममा कुनै चाहना र माग अब बाँकी छैन । मलाई अब कुनै कुराले पनि लोभ उत्पन्न हुँदैन । यसकारण पनि बादशाह जस्तो लाग्छ कि जबदेखि आफ्ना विचारहरू छोडें, त्यसपछि सबै आफ्नो मात्र लाग्छ र सारा दुनियाँ र ब्रह्माण्ड मेरो हो भन्ने लाग्छ । जब आफूभित्र हेर्छु अनि अनन्त सम्पत्ति वा कोष र साम्राज्य पाउँछु । यस्तो प्रवृत्ति भएको व्यक्ति राजर्षि हुन्छ । राजर्षि केही नगरी सबै कुरा प्राप्त गर्दछन् र पाउनका लागि केही गर्दैनन् । केही नगर्नु भन्दा कठिन कार्य कुनै पनि छैन । राजर्षि वर्तमानमा पूर्ण विश्राम र समर्पण भावले बाँच्छ ।

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥३॥

भगवान् कृष्ण भन्नुहुन्छ- त्यही पुरातन योग एवम् विशिष्ट ज्ञान जो आदिकालमा मैले नै बताएको थिएँ । समयको लामो अन्तरालमा छिन्नभिन्न भएको वा अदृश्य भएको त्यही रहस्यमय र उत्तम ज्ञान आज मैले तिमीलाई भनें किनभने तिमी मेरा प्रिय भक्त एवम् मित्र पनि हो ॥

जीवन ऋतुहरू जस्तै परिवर्तन भइरहन्छ । गाडीको पाङ्ग्रा जस्तै एउटा स्थिर नघुम्ने किलामा अडेर चक्का घुमिरहन्छ । अर्थात् सारा परिवर्तन कुनै अपरिवर्तनमा आधारित हुन्छ । दृश्य अदृश्यमा, मृत्यु अमृतमा, पदार्थ परमात्मामा एवम् घुम्नेवाला संसार नघुम्ने अपरिवर्तनशील संसारमा निर्भर हुन्छ । सारा कुरा विपरीतमा निर्भर हुन्छ । त्यसैले जो देखिन्छ, त्यसमा मात्र कोही रोकियो भने ऊ रहस्यबाट वञ्चित हुन्छ । दृश्यमा जो अदृश्यलाई खोज्न सक्छ ऊ रहस्यसँग परिचित हुन्छ । त्यही योग सत्य पुरातन हो जो सदाबाट रोकिएको छ । यो त्यही सत्य हो जो ऋषिहरूले पहिले भनेका थिए, जो तिमीलाई म पुनः भन्छु । म तिमीलाई त्यही भन्छु जो सदादेखि छ । सत्यमा आफ्नातर्फबाट केही जोड्न पनि सकिँदैन र नयाँ पनि बनाउन सकिँदैन । सत्यलाई कि त हामी जान्न सक्छौं या त नजान्ने जिद्दी गरेर अज्ञानतामा रहन्छौं । हामीले जाने वा नजाने पनि सत्य बदलिँदैन । हामी भने अवश्य बदलिन्छौं । असत्य हाम्रो आविष्कार हो तर सत्य अटल छ जो कहिले पनि बदलिँदैन । कृष्ण हुँदा पनि सत्य थियो र कृष्ण नहुँदा पनि सत्य रहन्छ ।

सत्य नित्य छ र यही नित्य सत्यबारे कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- म पुनः तिमीलाई भन्छु किनभने तिमी मेरा प्रिय सखा र भक्त हो । कृष्ण सत्य पनि मित्र, भक्त र सखालाई मात्र बताउनुहुन्छ, अन्यथा केही बताउनुहुन्न जस्तो लाग्छ र बाहिरबाट भट्ट हेर्दा कृष्ण पनि पक्षपाती देखिनुहुन्छ । वास्तवमा कृष्णले यसो भन्नु पछाडिको कारण यदि सत्य मित्र, सखा वा भक्त भनेर बताइएन भने उसले सत्यलाई बुझ्ने चेष्टा नै गर्दैन । यसको तात्पर्य कृष्णले भनेका कुरालाई ध्यान देओस् भनेर कृष्णले यो विश्लेषण जोड्नुभएको हो । सत्यलाई जान्ने र बुझ्ने तयारी मैत्री भावमा सम्भव हुन्छ । कृष्णले त शत्रुलाई पनि बताउनुहुन्छ तर उसले यसलाई ध्यान नदिन पनि सक्छ । सूर्यलाई हेर्न आँखा त खोल्नुपर्छ । सत्य जान्नका लागि ग्रहणशीलताको भाव आवश्यक हुन्छ किनभने सत्य अनन्त एवम् सूक्ष्म छ । सत्य जान्नका लागि व्यक्तिका सबै द्वार खुल्ला हुनुपर्छ र एउटा भरोसा र श्रद्धा आवश्यक हुन्छ । यो नभए सत्यलाई बुझ्न सकिँदैन । सत्य सदा नित्य, चिरस्थायी र सनातन छ । त्यसैले अर्जुनले कृष्णको कुरा खुल्ला रूपमा श्रद्धापूर्वक सुनून् भनेर नै कृष्णले “तिमी मेरा प्रिय सखा हो, त्यसैले म तिमीलाई फेरि सत्य कुरा भन्छु” भन्नुभएको हो ।

हामीलाई निरन्तर याद दिलाइएन भने हामी कतिपय कुराहरूको यादसम्म गर्दैनौं किनभने हामी गहिरो विस्मरणको अवस्थामा रहेका छौं । हाम्रो स्मृति अति दीन छ र हाम्रो विवेक अत्यन्त रुग्ण छ । हामी मित्र, प्रिय, आफन्त सबैलाई भुल्छौं, अरूलाई भुल्न त कठिन छैन तर हामी त आफूलाई पनि भुल्छौं र करिब करिब बेहोसीको अवस्थामा हरपल रहन्छौं । एकप्रकारले हामी सदैव निद्रामा रहन्छौं । क्रोध गरिसकेपछि हामीलाई बल्ल थाहा हुन्छ, तबसम्म ढिला भइसकेको हुन्छ कारण क्रोध फर्काउन वा शान्त गर्न पनि सकिँदैन । कृष्ण अर्जुन सत्यलाई निकटबाट हृदय खोलेर सुनून् र बुझून् भनेर प्रयास गर्नुहुन्छ । यदि आत्मीय भाव हामीमा सृजना भयो भने हाम्रो चेतनाको तल नै बदलिन्छ । सत्यको दर्शन त चेतनाको शिखरबाट मात्र हुन सक्छ । कृष्णका कुरा अर्जुनले आफ्नो स्तरबाट त बुझ्न सक्दैनन् । यसका लागि कृष्णको प्रयास उनलाई चेतनाको माथिल्लो स्तरमा पुऱ्याउनु नै हो । कृष्णले मित्रको सम्बोधन गर्नु अर्जुन कृष्णको स्तरमा आएर सत्यलाई जान्न सक्नु भनेर हो ।

यो चर्चा शिखर र खाडलका बिच भइरहेको छ र यथार्थमा अर्जुन नडराऊन् भनेर कृष्ण सबै प्रकारका भरोसा दिलाउने प्रयास गर्नुहुन्छ । कृष्ण अर्जुनको द्वार खुलाउन हरप्रयास गर्नुहुन्छ र अर्जुनलाई आफ्नो चेतनासँग तादात्म्य गराउने प्रयास गर्नुहुन्छ । जब अर्जुन कृष्णको तल वा नजिक पुग्छन्, तब महावाक्य बोल्नुहुन्छ । त्यसभन्दा अघि विभिन्न तरिकाबाट उनलाई तयार पार्ने प्रयास गर्दै हुनुहुन्छ । कृष्णलाई जस्तो सत्य सिकाउनुपर्ने चुनौती अरू महापुरुषहरूलाई कहिल्यै आएन किनभने युद्धको मैदानमा जहाँ सङ्कटको क्षण छ, त्यहाँ सिकाउनु चुनौतीपूर्ण र सर्वाधिक कठिन कार्य हो । त्यसैले कृष्ण धेरैपटक

अर्जुनलाई आफ्नो निकट ल्याउने चेष्टा गर्नुहुन्छ ताकि उनलाई आश्वस्त पार्न सकियोस् । गीतामा धेरै कम महावाक्य छन्, बाँकी सबै तिनैका विस्तार मात्र हुन् ।

अर्जुन उवाच

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥४॥

अर्जुनले भने- हे भगवन् ! हजुरको जन्म अहिले भएको छ र सूर्यदेवको जन्म पहिल्यै भएको थियो । यसर्थ हजुरले नै सूर्यदेवलाई यो विज्ञान पहिले नै बताउनु भएको थियो भन्ने कुरालाई म कसरी बुझ्छु ॥

कृष्णले सृष्टिको पूर्वसन्ध्यामा मैले सूर्यलाई यही कुरा भनेको थिएँ भन्नुभएको थियो । त्यसैले अर्जुनको मनमा प्रश्न उठ्नु ठिकै हो । कृष्ण त भर्खरै जन्मनुभएको हो र कसरी उहाँले सूर्यलाई भन्नुभयो होला भनेर अर्जुनले कृष्णसँग यस्तो जिज्ञासा राख्नु पनि स्वाभाविक हो । कृष्ण चाहनुहुन्छ- अर्जुन छलाड मादैँ शिखरमा पुगून् तर अर्जुन पुनः आफ्नै तल्मा आएर नै प्रश्न गर्छन् । अर्जुन अझ सन्दिग्ध हुँदै प्रश्न गर्छन् । अर्जुन कृष्णसँग हजुरले सूर्यलाई कुन सत्य भन्नुभएको थियो भन्ने प्रश्न उठाउँदैन् । उनी लाखौँ करोडौँ वर्ष पुराना सूर्यलाई हजुर जो भर्खरै जन्मनुभएको छ त्यस्तो व्यक्तिले कसरी भन्नुभयो भनेर सोध्दछन् । अर्जुनको प्रश्न प्रेमपूर्ण छैन किनभने प्रेममा प्रश्नरहित भरोसा हुन्छ ।

कृष्णलाई पनि थाहा छ- उनको त्यो शरीर त भर्खरै जन्मिएको हो । अर्जुनले सोधेपछि मात्र थाहा भएको होइन तर अर्जुनले कृष्णको भित्री तत्त्वलाई जान्ने कुनै प्रयास गरेको पाइँदैन । कृष्ण जुन शरीरको कुरा गर्दै हुनुहुन्छ त्यो अर्जुनका अगाडि उपस्थित भएर बोलेको शरीर होइन । यो त त्यो आत्माका बारेमा भन्नुभएको हो जसले वस्त्रको भाँती कैयौँ शरीर धारण गरिसकेको र छोडिसकेको छ । कृष्ण त्यस आत्माको कुरा गर्दै हुनुहुन्छ जो परमात्मासँग मूलतः एकाकार छ र त्यो आत्मा सूर्यभन्दा पहिले पनि थियो र सूर्य समाप्त भएपछि पनि रहने छ । जहाँसम्म शरीरको प्रश्न छ त्यो सूर्यले हामी जस्ता लाखौँ शरीरलाई अस्त गराएर पनि प्रकाशित गरिरहन्छ तर जहाँ आत्माको प्रश्न छ आत्माले यस्ता लाखौँ सूर्यलाई समाप्त पारेर पनि रहिरहन्छ र त्यो तत्त्व कहिले पनि निभ्दैन । तर त्यसबारे अर्जुनलाई कुनै बोध नै छैन । त्यसैले उनी शरीरको तहको नै प्रश्न उठाउँछन् । उनको प्रश्न कृष्णको तहबाट हेर्दा मूर्खतापूर्ण लाग्छ ।

श्री भगवानुवाच

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥५॥

भगवान् भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! मेरा र तिम्रा धेरै धेरै जन्महरू भइसकेका छन् । ती सबै जन्मका बारे म राम्ररी जान्दछु तर तिमी जान्दैनौ ॥

हे परन्तप ! तिम्रो र मेरो अनेक जन्म भइसकेको छ, तिमी त्यसलाई जान्दैनौ तर म जान्दछु । अर्जुनलाई थाहा नभएको धेरै कुरा हुन सक्छ तर व्यक्तिहरूलाई भने जुन हामी आफू जान्दैनौ, त्यो हुँदैन भन्ने लाग्छ । कृष्ण बडो सरलतापूर्वक भन्नुहुन्छ- जे तिम्रीलाई थाहा छैन त्यो मलाई थाहा छ । उहाँ यति प्रामाणिकताका साथ भन्नुहुन्छ; उहाँको वचन पूरा सत्य प्रतीत हुन्छ । कृष्णजस्ता व्यक्तिको वचन दार्शनिकको जस्तो वचन होइन जो यदि यस्तो भए वा यदि उस्तो भए भनेर जोडेर भन्न सकिन्छ । कृष्णको वचन विवरणात्मक वा व्याख्यात्मक हुन्छ ।

हाम्रा प्राचीन उपनिषद्हरूको जब अनुवाद भयो तब पश्चिमका व्यक्तिहरू बडो समस्यामा परे । उपनिषद्मा ऋषिहरूको 'ब्रह्म छ' भन्ने सरल वक्तव्य छ । पश्चिमका दार्शनिकहरूलाई यदि यस्तो भएमा वा उस्तो भएमा परमात्मा हुन्छ भन्ने सुन्ने गरेकाले उनीहरूलाई उपनिषद्को वक्तव्य अचम्मको लाग्यो

कृष्ण कुनै प्रमाण दिनुहुन्न र सहज रूपमा भन्नुहुन्छ- अर्जुन तिमीलाई थाहा छैन तर मलाई थाहा छ । अर्जुन प्रमाण मागिरहेका छन् र कृष्ण कुनै प्रमाण दिनुहुन्न । अर्जुनको सारा दृष्टिकोण शरीरकेन्द्रित छ । उनी भन्छन्- यी मेरा प्रियजन मर्ने छन् तर कृष्ण भन्नुहुन्छ यिनीहरू कोही पनि मर्दैनन् । यिनीहरू पहिले पनि थिए र भोलि पनि हुने छन् । अर्जुनको प्रश्न शरीरसँग सम्बन्धित छ, जो बारम्बार अनेक रूपमा आउँछ । कृष्णले मृत्युको सम्बन्धमा यति गुह्य कुरा बताइसक्नु भएपछि अर्जुन फेरि त्यस्तै शरीरसँग सम्बन्धित प्रश्न सोध्छन् । हजुरको जन्म त भर्खर भएको हो; सूर्य त अनादि कालदेखि हुनुहुन्छ । यसर्थ हजुरले पहिले सूर्यलाई कसरी भन्नुभयो । कृष्ण प्रमाण दिन त सक्नुहुन्थ्यो तर सिधा उत्तर दिनुहुन्छ- हाम्रा अनेक अनेक जन्मका बारेमा 'म' राम्रोसँग जान्दछु तर तिमी जान्दैनौ, अनुभव भएको व्यक्तिले वक्तव्य पहिले दिएर प्रमाण पछि मात्र दिन्छ तर अनुभव नभएको व्यक्तिले भने प्रमाण पहिले दिएर आफू जान्दछु जस्तो देखाउन खोज्छ । कृष्णको भनाइ अनुसार एउटा अन्धालाई आँखा भएको व्यक्तिले सूर्यका सम्बन्धमा तिमीलाई थाहा छैन, तर म सूर्यलाई देख्छु र मलाई थाहा छ भने जस्तै हो ।

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥६॥

म अजन्मा, अविनाशी हूँ र सम्पूर्ण ब्रह्माण्डमा स्थित प्राणीहरूको ईश्वर पनि हूँ तर पनि प्रकृतिलाई अधीनमा राखेर आफ्नै योगमायाका माध्यमबाट दिव्य रूपमा अवतरित हुन्छु ॥

[illegible]

कुनै सम्बन्ध नै जोडिँदैन किनभने भित्रको तत्त्व मरणधर्मा होइन अजन्मा हो । असलमा जो जन्मन्छ, त्यही मर्दछ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- म अजन्मा र अज्ञात हुँ, त्यसैले अमरणशील पनि हुँ । अरू त जन्मन्छु र मृत्युमा प्राप्त हुन्छु भनेर मान्दछन् तर म अरूजस्तो होइन किनभने 'म' के जान्दछु भने म अजन्मा हुँ र अरूले पनि जुन दिन हामी अजन्मा हौं भनी जान्ने छन् त्यस दिन उनीहरू पनि म जस्तै हुने छन् । कृष्ण जुन अजन्मा 'म' का बारेमा भन्दै हुनुहुन्छ त्यो 'म' परम परमात्माको हो । आत्माको कुनै जन्म छैन तर पनि शरीरमा उत्रिनु भनेको योगमायाद्वारा प्रकट हुनु हो । योगमायाको अर्थ यदि आत्माले चाहेमा वा आकाङ्क्षा गरेमा कुनै पनि शरीरमा प्रवेश गर्न सक्छ भन्ने हो । आत्माले आकाङ्क्षा गरेमा कुनै पनि शरीरसँग संयुक्त हुन सक्छ । यो सङ्कल्पबाट नै हुन्छ । परमात्मा स्वयम् आफूलाई सम्मोहन गरेर मात्र जमिनमा उत्रिन सक्छ । सम्मोहनमा भित्र हाम्रो चेतनाले जे माग्यो त्यही घटित हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' परमात्मा आफ्नो योगमायाले शरीरमा उत्रिन्छु । यो त सदा सम्मोहनबाट नै हुन्छ तर यदि कोही जानेर सचेत शरीरमा उत्रियो भने त्यो व्यक्ति अवतार पुरुषको रूपमा चिनिन्छ । यदि नजानेर शरीरमा कोही उत्रियो भने त्यो साधारण व्यक्ति हुन्छ । सम्मोहनले दुवैमा काम गर्छ र एउटा स्थितिमा व्यक्ति प्रकृतिसँग सम्मोहित हुन्छ र अर्को स्थिति जो अवतार पुरुषको हुन्छ ऊ स्वयम् सम्मोहन भएर शरीरमा उत्रिन्छ । त्यहाँ प्रकृतिले कुनै सम्मोहन गर्न सक्दैन । साधारणतया हाम्रो जन्म इच्छाहरूको सम्मोहनमा हुन्छ । हामी मर्दा हजारौं इच्छाले हामीलाई पक्रेको हुन्छ जुन पूरा हुन पाउँदैनन् । तिनै कामनाले हाम्रो मन प्राणमा आफ्नो घर बनाएर बसेको हुन्छ र मनले प्राणलाई अरू शरीर माग्न भन्छ । शीघ्र शरीर लेऊ किनभने हामी अतृप्त छौं, हामीलाई तृप्ति चाहियो भनेर माग गर्छ । मर्ने बेलाको अन्तिम विचार जन्मको पहिलो विचार हुन्छ, बिचमा निद्राको केही क्षण हुन्छ र त्यो इच्छाले हामीलाई सम्मोहित गरेर अर्को जन्म गराउँछ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- म अरूजस्तो होइन । यसको अर्थ अरूहरू सबै इच्छा, वासनामा सम्मोहित भएर शरीरमा प्रवेश गरेका हुन्, उनीहरूलाई केही पनि थाहा छैन । उनीहरू जनावरको घाँटीमा बाँधिएको सिक्रीजस्तै इच्छाबाट बाँधिएका छन् । उनीहरू इच्छाको पासोमा बाँधिएका पशुका भाँती छन् । बेहोस, मूर्छित अवस्थामा नै नयाँ जन्ममा प्रवेश गरेका छन् । उनीहरूलाई न मरणको न त नयाँ जन्मको नै कुनै सम्झना छ । उनीहरूलाई केवल अन्धो इच्छाको मात्र सम्झना छ र उनीहरू शरीर प्राप्त गर्नेबित्तिकै तिनै इच्छाहरूलाई पूरा गर्नमा लाग्छन् । जन्म-जन्मान्तरको इच्छा जो पूरा हुन सकेको थिएन त्यसैलाई उनीहरू पूरा गर्न लाग्छन् । कृष्ण जानेर नै जन्मिनु भएको हो, कुनै इच्छाका कारण जन्मिनुभएको होइन । कृष्ण जस्ता व्यक्ति जसमा इच्छा अन्त भइसकेको छ, त्यस्ता व्यक्तिमा करुणाको जन्म हुन्छ । कृष्ण जस्ता व्यक्ति करुणाको कारण जे उहाँसँग छ त्यसलाई बाँड्नका लागि जन्म लिन्छन् । त्यसैले उहाँको होसपूर्ण र चेतन जन्म हुन्छ र उहाँको मृत्यु पनि होसमा जानेर हुन्छ । जो व्यक्तिलाई आफ्नो जन्म र मृत्युको जानकारी हुन्छ उसले आफ्नो समस्त जन्मका बारेमा पनि जान्दछ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमिलाई अधिल्लो जन्मका बारेमा थाहा छैन तर मलाई थाहा छ र म अरूहरू जस्तै मूर्छित रूपमा होइन, सचेष्ट रूपमा आफ्नै योगमायाले आफूलाई नै जन्माउने शक्तिको प्रयोग गरेर शरीरमा उपस्थित भएको छु । कृष्ण एउटा गुह्य विज्ञानका बारेमा बताउँदै हुनुहुन्छ ।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥७॥

हे भारत ! जब जब धर्म एवम् सामाजिक कर्म-कर्तव्यको हानि र अधर्म एवम् असामाजिक क्रियाकलापको वृद्धि हुन्छ, तब तब म आफूलाई साकार रूपमा मनुष्यसामु प्रकट गर्छु ॥

**परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥८॥**

साधु सन्त महापुरुषहरूको रक्षा र दुष्ट एवम् असामाजिक तत्त्वहरूको विनाशका लागि र धर्म तथा सामाजिक मर्यादाको पुनः स्थापन गर्नका लागि म हरेक युगमा प्रकट हुन्छु ॥

कृष्ण जस्तो व्यक्ति वासनाले होइन करुणाले जन्मिनु हुन्छ । वासना आफ्ना लागि हुन्छ भने करुणा अरूका लागि हुन्छ । वासना अहङ्कारकेन्द्रित हुन्छ तर करुणा अहङ्कार विकेन्द्रित हुन्छ । फूलले आफ्नो वासना चारैतर्फ फैलाएजस्तै करुणा पनि एउटा फैलावट हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जब जब धर्म नष्ट हुन्छ, तब धर्मको संस्थापनाका लागि म युगयुगमा प्रकट हुन्छु । जब अधर्मको प्रभाव बढ्छ, तब अधर्मलाई हटाउनका लागि म प्रकट हुन्छु । कृष्णको 'म'मा विभिन्न अवतारहरू बुद्ध, महावीर, जिसस, मोहम्मद आदि सबै समाविष्ट छन् । यो 'म' व्यक्तिवादी होइन, उहाँ भन्नुहुन्छ- धर्मको स्थापनाका लागि र अधर्मको नाश गर्नका लागि जो कोही आए पनि 'म' नै आउँछु । यदि अन्धकारबाट प्रकाशको अनुभूति गराउन कोही आउँछ भने त्यो 'म' नै आएको हुन्छ । यो 'म' परम चेतनासँग सम्बन्धित छ । जब कृष्ण जस्तो व्यक्ति वासनाशून्य हुन्छ तब ऊ करुणाका कारण फेरि आउन सक्छ । युगयुगमा जब कुनै करुणाको जरुरत हुन्छ, परमात्माको रूपको कुनै व्यक्ति फर्किएर आउँछ तर त्यस व्यक्तिको कुनै नाम हुँदैन किनभने जबसम्म वासना हुन्छ, तबसम्म मात्र नाम हुन्छ ।

मोहम्मदले भनेका छन्- मभन्दा अगाडि पनि परमात्माले पठाएका व्यक्तिहरू आएका छन् र म पनि त्यही अधुरो कर्म गर्न आएको छु । जब जिससको जन्म भयो, तब सारा दुनियाँबाट बुद्धिमान् व्यक्तिहरू पृथ्वीमा करुणाले एक अर्को व्यक्तिको जन्म भएको थाहा पाएर जिससको गाउँमा हजारौं माइलको यात्रा गरेर पुगे । जब बुद्धको जन्म भयो, त्यसबेला हिमालयबाट एक जना महायोगी असितमुनि बुद्धको दर्शन गर्न आउनुभयो । बुद्धका पिताले असितमुनिका चरणमा बुद्धलाई राखेर आशीर्वाद माग्नुभयो तर असितमुनि रुन थाल्नुभयो र भन्नुभयो- मेरो रुने कारण अर्कै छ । यस्तो व्यक्तिको पुनर्जन्म भएको छ जसमा कुनै वासना छैन । जो करुणाले आएको छ उसको चरणमा बस्नबाट म वञ्चित हुने छु किनभने मेरो त जाने बेला भइसक्यो । म त आफ्नै दुर्भाग्यका लागि रोइरहेको छु । त्यसैले अहिले नै दण्डवत् गर्छु । जब अधर्म बढ्छ, धर्मको नाश हुन थाल्छ, त्यसको रक्षाका लागि जो जन्मे पनि त्यो कृष्ण नै हुन्छ । कृष्ण कुनै व्यक्ति होइन त्यो करुणाबाट आएको प्रकाश एवम् परमात्मास्वरूप हो ।

पृथ्वीमा यस्तो करुणाको आवश्यकता सदा छ किनभने पृथ्वी अन्धकार र अधर्मले भरिएको छ । तसर्थ यहाँ पवित्र आत्मा करुणाले फर्किनु नै पर्छ । कृष्ण असाधु र दुष्टको विनाशका लागि र साधुको उद्धारका लागि मैले जन्म लिएको भन्नुहुन्छ । दुष्टको विनाशका लागि अर्थ दुष्टलाई हत्या गर्नका लागि होइन; दुष्टलाई दुष्टताबाट मुक्ति प्रदान गरी दुष्टताको नाश गर्नका लागि हो । दुष्टभाव हटेमा दुष्टताको विनाश हुन्छ । साधुको उद्धारका लागि अर्थ जुन युगमा दुष्ट हुन्छन्, त्यहाँ साधु पनि साधु हुँदैनन् । साधुले आफ्नो रक्षा पनि गर्न सकेन भने त्यो साधुको कुनै अर्थ हुँदैन । दुष्टताले भरिएको युगमा साधुहरू पाखण्डी हुन्छन् । साधुको उद्धारको अर्थ पाखण्डबाट उद्धार गर्नु हो । दुष्टताको विनाश हुन सक्छ तर पाखण्ड जो केवल ढोंग हो त्यसबाट उद्धार मात्र गर्न सकिन्छ । साधु यदि साँच्चै साधु भएमा उसले दुष्टतालाई स्वतः नष्ट गर्छ । धर्मको विनाश भएको ठाउँमा साधु हुन सक्दैन । धर्मको विनाश साधु नभएपछि मात्र हुन्छ र जब धर्मको विनाश हुन्छ तब अधर्मको प्रभाव बढ्छ । यस्तो अवस्थामा कृष्णजस्तो चेतना साधुको उद्धार र दुष्टको विनाशका लागि करुणाले प्रकट हुन्छन् ।

**जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुनः ॥९॥**

हे अर्जुन ! जसले मेरा अलौकिक जन्म र कर्मका बारेमा राम्ररी जान्दछ, त्यसले यो शरीर त्याग गरेपछि पुनः यस संसारमा भौतिक देह प्राप्त गर्दैन, बरु मेरै दिव्यधाम प्राप्त गर्छन् । यथार्थमा त्यस्ता जीवहरू मेरै स्वरूपमा प्राप्त हुन्छन् ॥

जीवनमा प्रत्येक चिज आफ्नो विपरीतसँग जोडिएको हुन्छ । अँध्यारोसँग प्रकाश र जन्मसँग मृत्यु जोडिएको छ र जे हाम्रा इन्द्रियहरूले देख्न सक्छन् ती लौकिक मात्र छन् । हाम्रा इन्द्रियहरूको जगत्को नाम लोक हो तर इन्द्रियले देख्न सक्ने भन्दा बाहिरको जगत्को नाम अलौकिक हो । इन्द्रियले पक्रन सक्ने भन्दा बाहिर पनि केही सदा अस्तित्ववान् हुन्छ र त्यो अलौकिक सदा लोकका साथ जोडिएको हुन्छ । जो व्यक्ति इन्द्रियको तहमा मात्र बाँच्दछ त्यस व्यक्तिलाई अलौकिकका बारेमा केही ज्ञान हुँदैन । इन्द्रियहरूलाई नै सबै हो भन्ने व्यक्ति अलौकिक शक्तिको बुझाइबाट वञ्चित हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- मेरो यो जीवन अलौकिक छ । जीवन त सबैको अलौकिक हुन्छ । कृष्ण त्यो भित्रको तत्त्व जो अलौकिक र सूक्ष्म छ त्यसलाई जान्नुहुन्छ तर हामी त्यो अलौकिक तत्त्वलाई जान्दैनौं । जन्म र मृत्यु दुवै लौकिक हुन्छन् तर त्यसभित्रको जीवनधारा अलौकिक हुन्छ । फूलमा सौन्दर्य, दियोमा ज्योति एवम् शरीरमा जीवन भएजस्तो हुन्छ । शरीरमा जीवन छ तर शरीर जीवन होइन । फूलमा सौन्दर्य हुन्छ तर सौन्दर्य फूल होइन । दियोमा ज्योति छ तर ज्योति दियो होइन । कृष्ण जुन दिन कुनै व्यक्तिले आफूभित्रको अलौकिक जीवनलाई जान्ने छ तब त्यो व्यक्ति 'मजस्तै' हुने छ र 'मसँग' एकाकार नै हुने छ भन्नुहुन्छ । यो जान्ने व्यक्तिको जीवन उसको होइन परमात्माको नै हुन्छ ।

जब पानीको थोपाले सागरसँग मिसिएर सागर भएको जान्दछ, तब थोपा थोपा रहँदैन सागर नै हुन्छ । त्यस्तै जब व्यक्तिले आफूभित्रको असीमलाई जान्दछ त्यसै पल ऊ व्यक्ति रहँदैन, असीम हुन्छ । त्यसैले कृष्णले जानेर नै आफूभित्र असीम भएकाले आफ्नो जीवन अलौकिक भएको भन्नुभएको हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसले त्यो अलौकिकको दर्शन गर्ने छ त्यो व्यक्तिले मलाई नै पाउने छ अर्थात् 'म' नै हुने छ र मरेर पनि त्यो व्यक्तिले नयाँ जन्म पाउने छैन बरु 'म' मा नै उपलब्ध हुने छ । हामीले अहिलेसम्म विद्युत् देखेका छैनौं, विद्युत्को परिणाम मात्र देखेका छौं । हामी जसबाट उपकरणहरू चलाउँछौं त्यो विद्युत् होइन विद्युत्को परिणाम हो । यदि हामीले बल्ब फोड्यौं भने विद्युत् फुट्दैन विद्युत् प्रकट गर्ने उपकरण बल्ब मात्र फुट्छ, विद्युत् त अदृश्य छ । त्यस्तै बिजुलीबाट झड्का लागेको अनुभव पनि विद्युत्को परिणाम हो विद्युत् होइन । यस्तै हामीले जीवनलाई खोज्यौं भने हामी परिणामसँग मात्र परिचित हुन्छौं । मूल कारण भित्र छ जोसँग हामी अनभिज्ञ छौं । वृक्ष जो देखिन्छ त्यो लौकिक र त्यसको जरा जो जमिनमुनि रहन्छ र देखिँदैन त्यो नदेखिने तत्त्वको नाम अलौकिक हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो अलौकिकलाई जसले जान्दछ त्यो फेरि शरीरमा फिर्ता हुँदैन किनभने ऊ विराट् शरीरसँग एकाकार हुन्छ । फेरि उसलाई ससाना शरीरमा जन्म लिने आवश्यकता हुँदैन । त्यसैले यस्तो व्यक्ति 'म'मा नै समाहित भएर एक हुन्छ । अलौकिकलाई चिन्ने व्यक्तिको सारा अस्तित्व नै आफ्नो घर हुन्छ अनि उसलाई साना घर बनाइरहन आवश्यक पर्दैन । त्यसैले यो सत्यलाई जान्ने व्यक्तिको जीवन मेरै जस्तो दिव्य र अलौकिक हुन्छ ।

जिसस पनि कृष्ण जस्तै भन्नुहुन्छ तर नबुझे व्यक्तिले उहाँलाई शूलीमा चढाए । त्यसबेला उहाँले भन्नुभयो- म र आकाशमा बस्ने परमात्मा दुवै एकै हौं तर नबुझेहरूले उहाँले आफूलाई ईश्वर ठानेको आरोप लगाए । उनीहरूले जिससलाई चिन्न सकेनन् । उहाँले भनिरहनुभएको थियो- अब त 'म' कहाँ बाँकी छ, परमात्मा नै 'म'मा प्रवेश गरिसकेको छ । यहूदी जगत्मा जिसस पहिलो व्यक्ति हुनुहुन्थ्यो जसले घोषणा गर्नुभयो 'म' र 'परमात्मा' एकै हौं । त्यसैले उनीहरूले यसलाई अतिरूप मानेर उहाँलाई शूलीमा

चढाए । मन्सुरलाई पनि मुसलमानहरूले कुरै नबुझी काटेर मारे । उहाँले अनल हक 'म' नै परमात्मा हुँ भन्नुभयो र मुसलमानहरूले यो त ज्यादाती भयो भन्ने ठानेर उहाँलाई मृत्युदण्ड दिए । कृष्णको वचनलाई जानेर होइन परिपालना गरेर हामीले उहाँलाई भगवान्को रूप ठानेर पूजा गर्थौं । जिससको वचन पनि यही थियो तर त्यसको आशय नबुझेर उहाँलाई फाँसीमा चढाइयो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' तिम्रो भविष्य हुँ र तिम्रो भोलि जे हुन सक्छौ त्यो 'म' आज भइसकेको छु । तर हामीले यो कुरा बुझ्न सकेनौं । हामीलाई लाग्यो कृष्ण आफूलाई नै भगवान् भन्दै हुनुहुन्छ । त्यसैले नबुझे पनि हामी उहाँको पूजा गर्छौं । 'म' बीजबाट प्रकट भएर वृक्ष भइसकेको छु, जुन बीज तिम्रो पनि छ र यदि तिम्रो त्यो बीजका बारेमा जान्छौ भने तिम्रो पनि 'म' जस्तै वृक्ष हुन सक्छौ र सत्यलाई जान्ने व्यक्तिको जीवन मेरैजस्तो दिव्य र अलौकिक हुन्छ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ ।

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥१०॥

आसक्ति, भय र क्रोधबाट मुक्त भएका, 'म'मा नै तल्लीन भएका, ज्ञान र तपस्याबाट पवित्र भएका वीतरागी मेरै स्वरूपमा प्राप्त भएका छन् । यथार्थतः मेरा भक्तिमा तल्लीन तिनीहरू मेरै दिव्यधाममा आएका छन् ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- पहिले पनि रागभन्दा माथि उठेका, क्रोधबाट मुक्त भएका, मोहपाशबाट बाहिरिएका, तपस्याबाट पवित्र भएका एवम् वीतराग भएर 'म'मा स्थित हुने पुरुष मेरो शरीरमा उपलब्ध भइसकेका छन् । 'वीतराग' को अर्थ वैराग्य होइन । वैराग्यको अर्थ रागको विपरीत भएको व्यक्ति र वीतरागको अर्थ रागबाट पार वा मुक्त भएको व्यक्ति भन्ने हो । रागको अर्थ चाहना हो, विरागको अर्थ वस्तुप्रतिको उपेक्षा हो । वीतराग न राग न विरागको तेस्रो अवस्था हो । यी दुवैबाट पार भएको व्यक्ति वीतरागी हुन्छ । धनमा आसक्त र धनको त्याग गर्ने दुवैको केन्द्र धनप्रतिको पकड नै हुन्छ । वीतराग त्यो अवस्था हो जसले न त धन समात्न खोज्छ न त छोड्न नै खोज्छ अर्थात् जसका लागि धनको कुनै अर्थ नै रहँदैन ।

घर छोडेर जानलाग्नु भएका समयमा याज्ञवल्क्यले आफ्ना दुवै पत्नीहरू गार्गी र मैत्रेयीलाई बोलाएर आफ्ना धन-सम्पदा आधा आधा बाँडिदिने वचन दिनुभयो । म अब सबै त्याग गरेर प्रभुको खोजमा जाँदै छु; त्यसैले यो धन आधाआधा बाँडेर लिन भन्नुभयो । मैत्रेयी राजी हुनुभयो तर गार्गीले एउटा प्रश्न सोध्नुभयो । जुन धन तपाईंका लागि व्यर्थ भयो त्यो धनको बोझ मलाई किन बोकाउनुहुन्छ । यदि धन व्यर्थ छ भने यो मलाई दिएर किन गौरवान्वित हुनुहुन्छ र यदि धन सार्थक छ भने छोडेर कहाँ जानुहुन्छ । मलाई पनि त्यो धनका बारेमा बताउनुहोस् जसको खोजमा तपाईं जाँदै हुनुहुन्छ । याज्ञवल्क्य अहिले केवल विरागमा जाँदै हुनुहुन्थ्यो तर गार्गीले उहाँलाई वीतरागका आयामतिर उन्मुख गरिदिनुभयो । याज्ञवल्क्यको मन मस्तिष्कले धनलाई सार्थक ठानेका कारणले नै उहाँ बाँड्न उत्सुक हुनुहुन्थ्यो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो रागबाट पार हुन्छ त्यो वीतरागको अवस्थामा पुग्छ । आसक्तिको अतिक्रमण वा यसबाट भन्नुहुन्छ- जो रागबाट पार हुन्छ त्यो वीतरागको अवस्थामा पुग्छ । जो वीतराग, वीतमय र पार हुनु विरक्त हुनु होइन । वीतरागी पुरुष हरदम एक रसमा उपलब्ध हुन्छ । जो वीतराग, वीतमय र वीतक्रोधमा उपलब्ध हुन्छ, ऊ 'म'मा उपलब्ध हुन्छ र मेरो स्वरूपलाई प्राप्त गर्दछ । वीतरागी पुरुष आफूमा पनि आश्वस्त हुन्छ, उसमा कुनै भय र लोभ शेष रहँदैन ।

बुद्धका एकजना भिक्षुलाई वर्षाकालमा एक वेश्याले आफूसँग चार महिना बस्ने आमन्त्रण दिइन् । उनी अत्यन्तै सुन्दरी र प्रतिभाशाली थिइन् । भिक्षुले बुद्धसँग आज्ञा लिने बताए । अन्य भिक्षुहरूले विरोध गरे पनि उनीमाथि भएको पूर्ण विश्वासले बुद्धले आज्ञा दिनुभयो । चार महिना उनले वेश्यासँग समय व्यतीत गरे । वेश्याले भोजन दिए खाँचे, नृत्य गरे हेर्ने, गाउँदा सुन्थे । भिक्षुको कुनै प्रश्न, प्रशंसा,

विरोध, रस, विरस, पक्ष, विपक्ष र कुनै माग नै थिएन केवल तटस्थ, कम्पनरहित, अविचलित रूपमा भिक्षु रहे । बाहिरी कुनै तत्त्वले उनलाई फरक पारेकै थिएन । उनले आश्रममा भै वेश्यागृहमा यो चार महिना व्यतीत गरे । वेश्याले भिक्षुलाई तपाईंको कुनै प्रश्न पनि छैन र पक्ष वा विपक्षमा पनि बोल्नुहुन्न भनेर अन्तमा थाकेर सोधिन् । भिक्षुले म “पक्षमा पनि छैन, विपक्षमा पनि छैन म त निष्पक्ष छु, तिमी आफ्नो काम गर म आफ्नो गर्छु” भनेर उत्तर दिए । भिक्षुको शान्त, अकम्प र आनन्दको अवस्था देखेर भिक्षु आश्रम फर्किदा उनी पनि त्यही खोज्न सँगै फर्किइन् । त्यसपछि बुद्धले अन्य भिक्षुहरूलाई ती भिक्षु वीतरागी भएका कारण जितेर आए तर तिमीहरू भएको भए आउने थिएनौ किनभने तिमीहरू विरागी हो भन्नुभयो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- वीतरागी नै मेरो शरीरमा उपलब्ध हुने छ । यो ब्रह्माण्ड परमात्माको शरीर हो र यो सारा दृश्य नक्षत्र, जून, तारा, सूर्य र सम्पूर्ण सृष्टिको विस्तार नै परमात्माको स्वरूप हो । ब्रह्मको अर्थ अनन्त छ जसको विस्तारको कुनै अन्त नै छैन । वीतरागी परमात्माको शरीरमा स्थित हुने छ किनभने व्यक्ति आत्मामा त उपलब्ध नै छ । आत्मामा त व्यक्ति अहिले पनि उपलब्ध छ तर ऊ आफ्नो शरीरमा आफूलाई बन्द मानिरहेको छ, जो उसको भूल हो । त्यसैले कृष्ण आत्माको कुरा नै गर्नुहुन्न, केवल हामीलाई हाम्रो शरीर हो भन्ने विश्वास हटाउन खोज्दै हुनुहुन्छ । आत्मा त हाम्रो अज्ञानको क्षणमा पनि हाम्रो हिस्सा नै छ तर हाम्रो भ्रान्ति शारीरिक सीमामा छ र यो भ्रान्ति टुटेमा हामी कृष्णको शरीर अर्थात् ब्रह्माण्डको हिस्सा हुने छौं । यसैलाई कृष्णले मेरो शरीरमा उपलब्ध हुने छन् भन्नुभएको हो ।

शरीर आत्माको आवरण हो । हामीलाई मेरो शरीर भन्ने लाग्नाको कारण राग र विराग हो । राग र विराग दुवै छुटेमा मेरो शरीर भन्ने लाग्दैन, तब सबैको शरीर मेरो हुन्छ । चन्द्रमा र ताराहरू सबै मेरो शरीरभित्र हुन्छन् । राग र विरागबाट मुक्त हुनेबित्तिकै व्यक्ति ब्रह्मको शरीरलाई उपलब्ध हुन्छ । मेरो भन्ने भाव नै शरीर हो । हामी शरीरलाई हड्डी, मासु र छालाको सीमाभित्र मान्दछौं । हावाविना हाम्रो शरीर एकछिन पनि चल्न सक्दैन । त्यसैले एक अर्थमा हावा पनि हाम्रो शरीरको पत्र हो । हाम्रो नाक मात्र श्वास लिइरहेको छैन शरीरका लाखौं रौं पनि श्वास लिइरहेका छन् । यदि हाम्रो शरीरलाई प्लास्टिकले बेरेर हावा छिर्न नदिई बन्द गरियो भने जतिसुकै नाकबाट श्वास लिएर पनि हामी १० मिनेट भन्दा बढी बाँच्न सक्दैनौं किनभने पूरा शरीरले नै श्वास लिइरहेको हुन्छ । चारैतिर भएको हावाको पत्र पनि हाम्रो शरीरको हिस्सा हो । २०० माइलसम्म पृथ्वीमा हावाको पत्र वा झिल्ली हुन्छ र त्यो हावाको पत्र पनि सूर्यको किरण विना बाँच्न सक्दैन । अनि १० करोड माइलसम्म सूर्यको किरणको जाल छ त्यो पनि हाम्रो शरीरको हिस्सा हो जुनविना हामी बाँच्न सक्दैनौं । सूर्य जो १० करोड माइल पर छ त्यसको गर्मी पनि हाम्रो शरीरको पत्र हुन्छ । हामी सूर्यको गर्मीभित्र समेटिएका छौं र सूर्य पनि यदि महासूर्यबाट दिनरात शक्ति नपाउने हो भने बाँच्न सक्दैन । हामीले देख्ने सूर्य एकदम सानो छ । हुन त पृथ्वीभन्दा ६० हजार गुणा ठुलो छ तर अरू सूर्यहरूको तुलनामा सानो छ । राती देखिने ताराहरू महासूर्य हुन् र हाम्रो सूर्य ४ अरब महासूर्यहरूको विचमा एउटा सानो सूर्य मात्र हो । सूर्यमा दिनरात ऊर्जा प्रदान गर्ने ताराहरू पनि हाम्रा शरीर हुन् । हाम्रो शरीर जहाँ ब्रह्माण्ड समाप्त हुन्छ त्यहाँ मात्र समाप्त हुन्छ । एउटा सानो भन्दा सानो फूल फुल्न पनि सारा ब्रह्माण्ड सहयोगी हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो वीतरागी हुन्छ ऊ ‘मेरो र तेरो’ भावबाट मुक्त हुन्छ । आकर्षण र विकर्षणबाट जो पार हुन्छ त्यो ‘म’मा उपलब्ध हुन्छ । जब शरीर ब्रह्माण्ड बन्छ तब मात्र हामीलाई ब्रह्मका बारेमा जानकारी हुन्छ । जो व्यक्तिलाई आफ्नो शरीरको पनि जानकारी छैन उसलाई आत्माको जानकारी हुन सक्दैन । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- अर्जुन ! तिमीभन्दा पहिले पनि जसले यो सत्य तथ्य जान्न सके उनीहरू मेरो शरीरमा एक भएका छन् । अनन्यको अर्थ जो आफूलाई ‘म’ भन्दा अलग मान्दैन र ‘म’ सँग एक

भएको छ भन्ने हो । जुन दिन 'म' भन्दा पृथक् नैठानेर मेरो शरणमा आउने छौं त्यही दिन शरणागति फलित हुने छ । शरणको अर्थ समर्पण हो र जबसम्म 'म' बाँच्छ, तबसम्म समर्पण हुँदैन । अनन्य भाव वीतरागको अवस्थामा फलित हुन्छ अनि शरणागति हुन्छ । जुन दिन व्यक्ति वीतरागी हुन्छ त्यो दिन मेरो शरीरमा उपलब्ध हुन्छ । अर्को कुरा ज्ञानरूपी तपस्याले पवित्र भएको व्यक्ति मेरो स्वरूपमा नै प्राप्त हुन्छ । अज्ञानी र अहङ्कारीको तपस्या हठपूर्वक हुन सक्छ । अहङ्कारी व्यक्ति पनि सजिलैसँग तपस्वी हुन सक्छ । तर जुन तप अहङ्कारको आधारमा हुन्छ त्यसबाट आत्मा पवित्र हुन सक्दैन र अपवित्र नै रहन्छ । त्यसैले कृष्णले ज्ञानरूपी तपस्याको कुरा गर्नुभएको हो । तप मात्र पर्याप्त छैन त्यो ज्ञानरूपी तपस्या अर्थात् अहङ्कारविनाको हुनुपर्छ । अज्ञानरूपी तप अहङ्कारमा निर्भर हुन्छ र ज्ञानरूपी तप समर्पणमा निर्भर हुन्छ । कृष्णले प्रथमतः अनन्य रूपले मेरो शरणमा आऊ त्यसपछि ज्ञानरूपी तपबाट शुद्ध भएका ज्ञानीहरूको तप समर्पित हुन्छ भन्नुभयो । यसो गर्नाले म तप गर्दै छु भन्ने भाव रहँदैन, बरु परमात्माले जे गराउँदै छ म त्यो गर्दै छु भन्ने हुन्छ । परमात्माले दुख या सुख दियो भने पनि स्वीकार गर्नु र परमात्माको हातमा रहेर बाँच्नु ज्ञानरूपी तप हो । सबभन्दा ठुलो अशुद्धि अहङ्कार हो र बाँकी सबै त्यसकै सह उत्पादन हुन् । अहङ्कार मूल रोग हो काम, क्रोध, लोभ सबै अहङ्कारका पत्ताहरू हुन् । समर्पण मुक्तिको मूल स्रोत हो । जहाँ कर्ता परमात्मा भएर व्यक्ति माध्यम मात्र हुन्छ त्यहाँ मुक्ति फलित हुन्छ ।

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥११॥

हे अर्जुन ! जो जसरी, जुन भावले मेरो उपासना गर्दछन् वा शरण पर्दछन्, तिनीहरूलाई म त्यही अनुरूपको फल दिन्छु वा भज्दछु किनभने सबै मानिस मेरो मार्गकै अनुसरण गर्दछन् ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो मलाई जुन भाँतीले भज्दछन् म पनि उनीहरूलाई त्यसै भाँतीले भज्दछु र बुद्धिमान् पुरुष यसलाई जानेर राम्रोसँग आत्मसात् गर्दछन् । परमात्मा पनि प्रतिध्वनि दिन्छ । हामीले परमात्मालाई गरेबमोजिम परमात्मा पनि हामीलाई प्रतिध्वनि वा प्रतिफल दिन्छ । हाम्रा चारैतिर उही विद्यमान छ र हामी भित्र जे फलित हुन्छ परमात्मा उसमा तत्काल प्रवेश गरेर ऐना जस्तै हामीलाई प्रतिविम्ब फिर्ता गर्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो जसरी जुन भाँतीले मेरो ऐनाको अगाडि आउँछ त्यसै भाँती उसको प्रतिविम्ब उसलाई नै तत्काल म फर्काउँछु । परमात्मा जीवन्त सत्य हो । ऊ हृदयपूर्ण र प्राणको स्पन्दनले भरिएको अस्तित्व हो । जब हाम्रो प्राणमा कुनै प्रार्थना आएर हामी परमात्मातर्फ बग्न थाल्छौं, तब यात्रा एकतर्फी मात्र नभएर दोहोरो हुन्छ । जब हामी एक कदम उठाउँछौं, तब परमात्मा पनि हामीतिर कदम उठाउँछ । हामी जीवनको छुट्टामा यति व्यस्त छौं कि हामी परमात्माको गहिरो प्रतिध्वनिलाई चिन्न सक्दैनौं । हामी आफ्नो कोठामा बसेर विचारमा यति व्यस्त हुन्छौं कि बाहिरी पक्षको आवाज हामी सुन्न सक्दैनौं तर ध्यान दिएर सुन्यौं भने सुन्न सक्ने छौं । हामी विराट्को सन्नाटाको ध्वनिलाई पनि सुन्न सक्दैनौं, त्यस्तै परमात्मा प्रतिपल हामीलाई प्रतिध्वनित गर्छ तर उसको आवाज सूक्ष्म हुन्छ जो हाम्रो नियन्त्रणभन्दा बाहिर हुन्छ त्यसैले हामी उसलाई सुन्न सक्दैनौं । एकान्त, मौनता वा एकाग्रतामा मात्र उसको ध्वनि सुन्न सकिन्छ ।

गहिरो मौनमा कृष्णले भनेका कुरा बुझ्न सकिन्छ । परमात्माले पनि हाम्रो प्रार्थनाको प्रतिध्वनि सूक्ष्म रूपमा फर्काउँछ । जुन किसिमले हामी हाम्रो अस्तित्वलाई पुकार गर्छौं त्यही नै हामीलाई अनन्त गुना भएर फिर्ता हुन्छ । परमात्माले हामीलाई त्यही प्रतिफल दिन्छ जो हामी उसलाई चढाउँछौं । हामीले फूल चढाए फूल, दुङ्गा फ्याँके दुङ्गा नै फिर्ता हुन्छ । हामीले भजनको ध्वनि चढाए त्यही फिर्ता हुन्छ । क्रोध, गाली, घृणा फ्याँके त्यही फिर्ता हुन्छ । यदि जीवनमा दुख छ भने हामी नै जिम्मेवार छौं । हामीले नै

चारैतिर चढाएको दुखको फल फिर्ता पाएको हो । यदि जीवनमा प्रेम पाइँदैन भने हामीले कहिल्यै पनि प्रेमको आवाज नै चढाएका छैनौं भन्ने बुझ्नुपर्छ । जीवनको महानियम नै के हो भने हामीले जे दिन्छौं त्यही फिर्ता हुन्छ । कृष्ण त्यही कुरा प्रस्तुत श्लोकमा भन्नुहुन्छ । जो मलाई जुन रूपमा भन्छन् म पनि उसलाई उसै रूपमा भन्छु अर्थात् म उसलाई त्यही फिर्ता गरिदिन्छु । हामीलाई दिँदा हामीले के दियौं भन्ने थाहा हुँदैन तर जब फिर्ता हुन्छ तब मात्र हामीले के दिएका रहेछौं भनेर थाहा हुन्छ । जस्तो बीज रोप्दा थाहा हुँदैन तर फल प्राप्त भएपछि थाहा हुन्छ । हामीले जे पनि पाउँछौं, त्यो हाम्रो कर्मको फल हो अर्थात् हामीले जे गर्छौं त्यसैको परिणाम हो । कहिलेकाहीँ प्रतिध्वनित हुन समय मात्र लाग्छ, त्यसैले हामीलाई अनुभव नहुने मात्र हो ।

यस जगत्मा कुनै पनि व्यक्तिलाई कहिले पनि अन्याय हुँदैन । यदि कुनै व्यक्तिले जगत्लाई पदार्थ मान्यो भने परमात्मा त्यसै रूपमा फर्काइदिन्छ र यदि कसैले परमात्मा मान्यो भने सारा जगत् नै परमात्मामय हुन्छ । कुनै व्यक्ति जीवनसँग कुनै संवाद नै गर्दैन भने जीवन पनि उसप्रति मौन एवम् जड दुङ्गाजस्तो हुन्छ । जुन रूपमा हामी अस्तित्वसँग व्यवहार गर्छौं, त्यही व्यवहार हामीलाई फिर्ता हुन्छ । परमात्मा प्रतिपल प्रतिसंवादित हुन्छ किनभने ऊ जवाफदेहीबोधले ओतप्रोत छ । अन्ततः हामी जे छौं त्यही हाम्रो जिन्दगीमा हामीलाई उपलब्ध हुन्छ । ईश्वर छैन भन्ने व्यक्तिको आँखा दुङ्गाको छ र दुङ्गाको आँखाबाट ईश्वरलाई पाउन सकिन्न । उसलाई हेर्न चेतन वा सजीव आँखा चाहिन्छ । प्रार्थना, अर्चना हाम्रो तर्फबाट परमात्मालाई पुकार हो र जब व्यक्ति हृदयपूर्वक प्रार्थनाले भरिन्छ तब त्यो प्रार्थना निश्चय नै फिर्ता हुन्छ । कहिले पनि कुनै पुकार खाली जाँदैन तर पुकार हृदयपूर्वक गरिएको भए मात्र सुनिन्छ । शब्दले दोहोर्याउने भिखारीको जस्तो माग प्रार्थना होइन । प्रार्थनाको फल धन मात्र हो भन्ने सोच राख्ने व्यक्तिभन्दा ठुलो भिखारी कोही पनि हुँदैन । परमात्मालाई भक्तिपूर्वक हृदयको गीत, नाच सुनाएर बाँकी उसलाई नै छोडिदिनुपर्छ । यदि व्यक्ति परमात्मासामु उल्लासपूर्वक नाच्छ र गाउँछ भने परमात्मा पनि त्यही रूपमा नै आउने छ । कृष्ण यही आश्वासन अर्जुनलाई दिनुहुन्छ ।

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥१२॥

यस संसारमा कर्मको फल वा सिद्धि प्राप्त गर्न चाहने मानिसहरू देवताको पूजा गर्दछन् किनभने मानिसहरूलाई सकाम कर्मबाट उत्पन्न हुने सिद्धि तत्काल प्राप्त हुन्छ ॥

जीवनको परम शक्तिको पहिचान गर्न नसक्ने व्यक्तिहरू पनि शुभ शक्तिहरूबाट लाभान्वित हुन सक्छन् । परमात्मा परम शक्ति हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो मेरो स्वरूपमा उपलब्ध हुन्छन्, उनीहरू जन्म-मरणबाट मुक्त हुन्छन् । तर जो मलाई वा परमस्रोत ऊर्जासँग सिधा उपलब्ध हुँदैनन्, उनीहरू पनि दैवीशक्तिको पूजा गरेर उनीहरूको सान्निध्यमा आई शुभमा उपलब्ध हुन्छन् । साधारणतया परमशक्ति पाउनलाई अति कठिन हुन्छ । परमशक्तिलाई प्राप्त गर्न ठुलो फड्को मार्नुका साथै साहसको पनि आवश्यकता पर्छ । परमशक्तिसम्मुख पुग्नका लागि आफूलाई पूर्ण रूपमा समाप्त गर्ने साहस चाहिन्छ र जो आफ्नो अहङ्कारलाई बचाउन चाहन्छ उसले परमशक्तिलाई कदापि पाउन सक्दैन । परमशक्तिलाई पाउनका लागि आफूलाई पूर्णरूपमा हटाउन सक्नुपर्छ अनि मात्र पाउन सकिन्छ । त्यसैले यो परम साहसको कार्य हो । धार्मिक व्यक्ति परम साहसी हुन्छ ।

अहङ्कारी व्यक्ति पूर्ण साहसी हुँदैन तर सूर्यका अगाडि जाने शक्ति नभए पनि अन्धकारमा बस्न त कोही पनि चाहँदैनन् । सानो दियोले पनि अन्धकारलाई मेटाउन सक्छ । देवताहरू पनि परमशक्तिको अगाडि दियोको बत्ती जस्ता हुन्छन् । देवता शुद्ध आत्माको नाम हो । असल कार्य गर्ने आत्माहरू पनि धेरै असल हुन्छन् । उनीहरूले पनि उपयुक्त गर्भको प्रतीक्षा गर्नुपर्छ । यस्तो असल, शुभ र शुद्ध आत्माको नाम

देवता हो । जो सिधै परमात्मासँग सम्बन्धित हुन सक्दैनन् उनीहरूले चाहेमा देवतासँग सम्पर्क हुन सक्छ । नराम्रा आत्माहरू नराम्रो गर्न आतुर हुन्छन् । शरीर नभए पनि राम्रा शुभ आत्माहरू शुभकर्म गर्न आतुर हुन्छन् । शरीरविना पनि शुभ आत्माहरूको साथ प्राप्त हुन सक्छ । यस्ता आत्माहरूसँग आह्वान (Invocation) बाट सम्बन्ध स्थापित गर्न सकिन्छ । सम्पूर्ण यज्ञादि कर्म शुभ आत्माहरूसँग सम्पर्क गर्ने मनोवैज्ञानिक सूत्र हुन् भने खराब एवम् चमत्कारपूर्ण कुकर्म नराम्रा आत्माहरूसँग सम्पर्क गर्ने सूत्र हुन् ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो सिधै मेरो स्वरूपमा प्राप्त हुन सक्दैन, ऊ पनि देवताहरूको पूजा, अर्चनाले शुभकर्म गर्दै शुभलाई उपलब्ध हुन सक्छ । जो परमशक्तिमा उपलब्ध हुन सक्दैन, ऊ शुभ शक्तिमा उपलब्ध हुन सक्छ । शुभकर्म गर्ने व्यक्तिहरूले यस्तो शुभ आत्मालाई प्राप्त गरेर दैवी शक्ति वा सहयोग प्राप्त गर्न सक्छन् । शुभकर्म पनि व्यक्ति एकलैले गर्न कठिन हुन्छ र चारैतिर जो शुभ आत्माहरू छन् उनीहरूको सहयोग लिएर शुभकर्म गर्न सकिन्छ । कुनै राम्रो काम गर्दा यस्ता शुभ शक्तिहरूले सहयोग गरेको कुरा परिणामबाट अनुभव गर्न सकिन्छ । यस्तै अशुभ कर्म गर्ने चाहना हुँदा पनि अचानक नराम्रो कर्म घटित भएको महशुस गर्न पनि सकिन्छ । यस्ता स्थानहरू पनि छन् जहाँ मनुष्यको हृदयमा शुभ फलित हुन्छ । हामी जसलाई तीर्थ भन्छौं, ती तीर्थहरू शुभ अनुभव गराउने थला हुन् र जहाँ शुभ आत्माका समूह हुन्छन् त्यहाँ व्यक्तिले नसोचेको शुभ कर्म गर्न पनि सफल हुन्छ । हामी एकलै छैनौं, हाम्रा चारैतिर धेरै शक्तिहरू काम गरिरहेका छन् । जब हामी नराम्रो हुन चाहन्छौं, हामीसँग नराम्रा शक्तिहरूको साथ प्राप्त हुन्छ र हाम्रो शक्ति बढ्छ । जब राम्रो गर्न चाहन्छौं, तब पनि राम्राहरूको साथ प्राप्त हुन्छ र तिनले हामीलाई बल प्रदान गर्छन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- राम्रो कर्म अर्चना, प्रार्थना, पूजाले जो व्यक्ति सिधा 'म' समक्ष पुग्न सक्दैन ऊ पनि दैवी शक्तिहरूको आराधना गरेर शुभमा उपलब्ध हुन्छ ।

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्वद्यकर्तारमव्ययम् ॥१३॥

प्रकृतिका तीन गुण र त्यसका गुणसँग सम्बन्धित कर्मको विभाजन अनुसार मैले चार वर्णहरूको सृष्टि गरें । यो सृष्टि रचनादि सबैको कर्ता भए पनि मलाई अकर्ता र अविनाशी नै ठान ॥

वर्णको व्यवस्था अत्यन्त वैज्ञानिक र मनुष्य जातिको गुण र कर्मको आधारमा निर्माण भएको हो तापनि पछिल्ला कालखण्डमा यसको उपयोग गलत ढङ्गले गरिएको र वर्णलाई उच्च र नीचको आधार बनाइएका कारण यसमा विकृति सिर्जना भएको हो । वर्णव्यवस्थाको उपयोग गर्ने समाज र आफूलाई माथि र अरूलाई तल राख्न खोज्ने प्रवृत्ति भएका व्यक्तिहरूका कारण यो मनोवैज्ञानिक, सामाजिक र मनुष्यको आफ्नै स्वधर्मसँग जोडिएको वर्णव्यवस्थालाई हाल दूषित बनाइएको भए तापनि यसको जिम्मेवारी वर्णव्यवस्थाको चिन्तनमा नभई दुरुपयोग गर्ने व्यक्तिहरूमा हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- गुण र कर्म अनुसार मैले चार वर्ण रचेको हुँ । प्रत्येक व्यक्तिमा गुण र कर्मको भेद हुन्छ, समानताको कुनै उपाय हुँदैन । जतिसुकै साम्यवादी व्यवस्था लागू गरे पनि गुण, भेदलाई हटाउन असम्भव हुन्छ । धनलाई बराबर बाँडिदिए पनि, लुगा एउटै लगाए पनि, घर एकै प्रकारको बनाए पनि व्यक्तिको गुण भिन्न नै हुन्छ । गुणको अन्तर कदापि हटाउन सकिन्न ।

गुण व्यक्तिको आत्माको हिस्सा हो, बाह्य समाजको हिस्सा होइन । कृष्ण व्यक्तिको आन्तरिक गुणधर्मको चर्चा गर्दै हुनुहुन्छ । प्रत्येक व्यक्तिमा गुण र कर्मको भेद हुन्छ । गुण निर्मित हुँदैन यो जन्मजात नै हुन्छ । जन्मनका लागि माता-पिताबाट प्राप्त रजोवीर्यरूपी कणमा नै सबै गुण लुकेको हुन्छ । पहिलो अणुमा नै जीवनको सबै अवस्था र व्यवस्था लुकेको हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- मैले त्यही गुणलाई चार वर्णमा विभाजित गरें । जगत्मा जहाँ, जसले मनुष्यलाई विभाजन गर्न खोजेका छन् तिनले चार

प्रकारमा नै गरेका छन् । कार्ल गुस्ताफ जुंगले पनि मनुष्यको गुणलाई चार भागमा विभाजन गरेका छन् । मनुष्यमा अन्तर्निहित गुणका प्रकार मुख्यतः चारवटै रहेका छन् ।

जसको ज्ञानको ऊर्जा सदैव माथितिर बग्दछ, जो जान्नलाई आतुर छन्, ती ब्राह्मण हुन् । एउटा वैज्ञानिक विषको परीक्षण गर्ने क्रममा विषले जीवन समाप्त हुन्छ भन्ने थाहा हुँदाहुँदै पनि जान्नका लागि विषलाई जिब्रामा राखेर परीक्षण गर्दछ । यस्तो प्रकारको जान्ने जिज्ञासु ब्राह्मण हो । वैज्ञानिकहरू जो रातदिन जान्न बुझ्न लागेका छन् उनीहरूको व्यक्तिगत कुनै स्वार्थ छैन केवल जान्नु एकमात्र आकाङ्क्षा छ, तिनीहरू सबै ब्राह्मण हुन् । सन्तहरू जो जङ्गलमा रहेर जीवनको रहस्यको खोज गरिरहेका थिए र आज पनि जो सन्तहरू ज्ञानको खोजको मार्गमा छन् उनीहरूलाई धन, शक्ति आदिको कुनै अर्थ हुँदैन । उनीहरू निर्धनतामा पनि आफ्नो खोजमा आनन्दित छन् ।

ऋषि कणादका सम्बन्धमा एउटा कथा छ- कणाद ब्राह्मण वर्गका व्यक्ति हुन् । जीवनमा सधैं कण कण खोजेर खाने भएकाले उस्तको नाम कणाद रहेको थियो । उनका घरमा सधैं कण कण बटुलेर खाने भएकाले त्यहाँ कुनै सङ्ग्रह हुने कुरै थिएन । उनी प्रत्येक दिन खेतमा कण कण बटुलेर आफ्नो पेट भर्ने गर्दथे । सम्राट्लाई कणादका बारेमा थाहा भयो र उनी रथमा धन, हीरा, जवाहरात लिएर कणादसमक्ष गए र धनधान्य ग्रहण गर्न आग्रह गर्दै भने- मेरो राज्यमा तपाईंजस्तो महर्षिले कण खोजेर खानुपर्ने कुरा सुन्दा मलाई अत्यन्त दुख लाग्यो, त्यसैले यो सम्पत्ति ग्रहण गर्नुहोस् । कणातले जवाफ दिँदै भने- म आफ्नो सत्यको खोजमा यति व्यस्त र आनन्दित छु कि म यो सम्पत्ति लिएर के गरूँ, यसको रक्षा गर्नका लागि म को व्यक्ति खोजूँ, तपाईं यदि मेरा कारणले दुखी हुनुहुन्छ भने म यो राज्य छोडेर जान्छु । जो व्यक्ति आफ्नो खोजका क्रममा कण खोजेर खान तयार छ, उसलाई अरू धन-सम्पदाको आवश्यकता नै पर्दैन केवल खोज अनुसन्धान र ज्ञानको चिन्तन नै उसको अमूल्य सम्पदा बन्दछ । यो ब्राह्मणको गुण हो, जसका लागि धन, शक्ति सबै व्यर्थ छ उसका लागि केवल ज्ञानको खोज नै सबै कुरा हुन्छ ।

दोस्रो गुणका व्यक्तिहरू शक्तिकेन्द्रित वा शक्तिउन्मुख हुन्छन् । यिनीहरू शक्ति पाउनका लागि आतुर हुन्छन् । शक्तिपूजक व्यक्तिहरू नै क्षत्रिय गुणका व्यक्ति हुन् । अर्जुन यसै गुणका प्रतिनिधि पात्र हुन् । कृष्णले यसै सिलसिलामा गुण र कर्मको विभाजनका बारेमा अर्जुनलाई बुझाउन खोज्नुभएको हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! तिमी आफ्नो गुणलाई चिन । तिमी आफ्नो निजत्वलाई पहिचान गर र सोहीअनुसार आचरण गर अन्यथा तिमी मुस्किलमा पर्ने छौ । जब कुनै व्यक्ति आफ्नो गुणलाई छोडेर अरूको गुण अनुसार व्यवहार गर्न खोज्छ तब ऊ ठुलो अड्चनमा पर्छ किनभने ऊ त्यो काम गर्न खोज्छ, जो ऊ गर्न सक्दैन र त्यो कामलाई छोडिरहेको छ जो कर्म उसले सहजताका साथ गर्न सक्थ्यो । जीवनका समस्त आनन्द आफ्नो नियतिले निर्धारण गरेको कर्मबमोजिमको आचरण गर्नुमा हुन्छ । परमात्माले जे गर्नका लागि निर्माण गरेको छ तदनुसार गर्नुपर्छ अन्यथा जीवन अशान्त बन्छ । अर्जुन क्षत्रिय भएर ब्राह्मणजस्ता कुरा गर्दै छन् र ब्राह्मण बन्न खोज्दै छन् जो उनका लागि सम्भव नै छैन ।

जो व्यक्ति धनको सङ्ग्रहमा नै आफ्नो सम्पूर्ण ऊर्जा लगाउँछ त्यो वैश्य वर्गको व्यक्ति हो । यस वर्गलाई ज्ञान र शक्तिको कुनै आवश्यकता हुँदैन, केवल धनको सङ्ग्रह नै उसको जीवनको एक मात्र ध्येय हुन्छ । यस प्रकारका व्यक्तिले ज्ञान र शक्ति धनबाट नै प्राप्त गर्न खोज्छन् । जो व्यक्तिको आकाङ्क्षा श्रम हुन्छ त्यो शूद्रको वर्गमा पर्दछ । यस वर्गका व्यक्तिले केही काम गर्न पाएनन् भने यिनीहरूको जीवन महादुखदायी हुन्छ । जसलाई केही न केही गरिरहनुपर्छ, जो काम नगरी खाली रहन सक्दैनन् ती शूद्रवर्गमा पर्दछन् ।

संसारमा मानिसहरू यी चार गुणमा विभाजित हुन्छन् । जगत्लाई यी चारै प्रकारका व्यक्तिको आवश्यकता हुन्छ । यदि सबै व्यक्तिले ज्ञानको खोजी गर्ने हो भने जगत्को अस्तित्व नै समाप्त हुन्छ र

सबै व्यक्तिहरूले शक्ति खोजे भने युद्धसिवाय अरू केही पनि हुँदैन । सबै व्यक्तिले धन मात्र खोजे भने व्यक्ति मरेपछि पनि धनको सङ्ग्रह मात्र शेष रहने छ । सबै व्यक्तिहरूले श्रम मात्र गर्ने हो भने कुनै संस्कृति, सभ्यता, कला, विज्ञान, दर्शन, धर्म केही पनि बाँकी रहने छैन । यी चारै वर्ण एक अर्काका पूरक हुन् र यी आवश्यक पनि छन् । यी चार वर्णविना जगत् हुन पनि सक्दैन । त्यसैले कृष्णले भन्नुभयो- यी चार वर्ण, गुण र कर्मका आधारमा निर्माण गरिएको हो । भित्र गुण छ, त्यो गुणसँग जोडिएको संयुक्त कर्म छ र त्यही गुण नै बाहिर प्रकट भएर कर्म बन्छ । भित्र जसको नाम गुण हो त्यही बाहिर कर्म बन्छ । बिउमा रहँदा गुण भएर रहन्छ र शरीर प्राप्त गरेपछि गुण कर्ममा रूपान्तरित हुन्छ । यी चार वर्ण एवम् गुणको विभाजन कृष्णका दृष्टिमा माथि र तलको विभाजन होइन अर्थात् उच्च र नीचको दृष्टिले यसमा कुनै भेदभाव गरिएको छैन । यी चार वर्ण शरीरका चार अङ्ग हुन् । समान मूल्यका भएकाले यिनीहरू एक-अर्काका परिपूरक छन् । एकको विना तीनवटाकै अस्तित्व हुन सक्दैन ।

वर्णव्यवस्थामा जब हामीले तल माथिको दृष्टिकोण बनायौं तब विकृति सुरु भयो । श्रम पनि त्यति नै उच्च हुन्छ जति ज्ञान उच्च हुन्छ । यो त आ-आफ्ना क्षेत्रमा संलग्न भएर खोज गर्ने र कर्म गर्ने मात्र हो । ज्ञान र श्रम दुवै हामीलाई विराट्बाट प्राप्त भएको गुण हो । त्यसमा तलमाथि भन्ने त प्रश्न नै आउँदैन । ज्ञानको खोज गर्ने कर्म अर्को कर्मभन्दा गौरव बोध गर्नुपर्ने विशिष्टता भएको कर्म होइन । त्यसैले कोही पनि तलमाथि हुँदैन, यो त जन्मजात परमात्माबाट प्राप्त वरदान हो । एउटा वर्णमा हुनु व्यक्तिको नियति (Destiny) हो । परमात्माको कृपा र दृष्टि सबैमा बराबर हुन्छ । उनले सूर्य, चन्द्रमा, हावा, ब्रह्माण्ड र प्रकृति सबैमा बराबर दृष्टि प्रदान गर्छन्; त्यहाँ कुनै भेदभाव छैन । जगत्को अस्तित्वमा कुनै पक्षपात छैन । गुणमा भेद छ तर भेदभाव छैन, विभाजन छ तर शत्रुता र सङ्घर्ष छैन । कृष्णले बनाएको वर्णव्यवस्थामा एउटा शरीर सम्बन्ध (Organic unity) छ । त्यसैले कृष्णले चार वर्णको शरीरसँग तुलना पनि गर्नुभएको छ । कोही टाउको, कोही खुट्टा, कोही पेट र कोही छाती छ । यी त अङ्गका भाँती सारा वर्णहरू छन् । कोही तल माथि छैन अर्थात् मर्यादाक्रम छैन । यो अङ्गको तल माथिको अवस्था शारीरिक मात्र हो, यो नै मूल्याङ्कन होइन । सबैको आ-आफ्नो उपयोगिता छ र एक विना अर्को हुनै सक्दैनन् । गुण भित्री क्षमता र कर्म बाहिरी अभिव्यक्ति मात्र हो साथै गुण कर्म बनेपछि मात्र अरूलाई जानकारी हुन्छ र गुण गुण नै रह्यो भने अरूलाई मात्र होइन स्वयम् आफूलाई पनि थाहा हुँदैन । जब व्यक्ति कर्ममा प्रकट हुन्छ अनि मात्र उसलाई पनि आफ्नो वर्णका बारेमा थाहा हुन्छ ।

गुण र वर्गको भेद स्वभावगत नियति बमोजिम हुन्छ । यो स्वभावगत भेदलाई कृष्णले निर्माण गरेको कुरा उहाँ बताउनुहुन्छ । यो परमात्माबाट जन्मजात प्राप्त विभाजन हो । कृष्ण अर्जुनको गुण कर्म के हो भनेर बताउँदै हुनुहुन्छ । अर्जुन आफ्ना गुण, कर्मलाई स्मरण गर्दै आफ्नो कर्ममा सक्रिय हुन सक्नु भन्ने आशाले गुण र कर्मका बारेमा भन्दै हुनुहुन्छ । गुण र कर्मको मिलन भयो भने जीवनमा एउटा सुखद समन्वय (Harmony) मा आधारित अन्तर्सम्बन्ध कायम हुन्छ र गुण एवम् कर्मका बिचको भेद टुट्यो भने व्यक्तिका जीवनमा असङ्गति पैदा हुन्छ ।

ब्राह्मणको चेतना शूद्रको चेतनाभन्दा माथि हुँदैन । दुवैको चेतनामा कुनै फरक हुँदैन । चेतना कसैको पनि श्रेष्ठ हुँदैन । चेतनाले आफ्नो गुण पूरा गर्‍यो भने मात्र श्रेष्ठ हुन्छ र कुनै पनि गुणको व्यक्तिको चेतना आफ्नो गुणलाई पूरा गरेमा मात्र श्रेष्ठ हुन्छ । यदि ब्राह्मण ज्ञानमा आत्मसात् हुन सक्‍यो भने उसको चेतना श्रेष्ठ हुन्छ । त्यसैगरी क्षत्रिय शक्तिसँग आत्मसात् हुन सक्‍यो भने क्षत्रियको चेतना श्रेष्ठ हुन्छ । अर्जुनले बाण चलाउँदा बाण र अर्जुन अलग अलग नरहन् । अर्जुनले तरवार लिँदा हात र तरवारको अन्तर रहेन वा ती एकाकार भए भने ब्राह्मण ध्यानमा लीन भएर ब्रह्मसँग एकाकार भएभैं त्यही अनुभवलाई अर्जुनको चेतनाले पनि अनुभव गर्न सक्छ । जब अर्जुन तरवार र आफूबिचको अन्तर मेटाएर

एक हुन सकछन्, अर्जुनका लागि त्यही उनको ध्यान बन्छ । जापानमा क्षत्रियहरूको एक समूह सामुराई छ । मन्दिरमा यिनीहरूको तरवार भुन्डिएको हुन्छ र मन्दिरभित्र तरवारयुद्ध सिकाउने विद्यालय पनि हुन्छ । सामुराई भन्छन् हामी क्षत्रिय हौं र हामी तरवारको चमकमा एक हुन्छौं । जब तरवार र हामी बिच कुनै फरक हुने छैन र तरवारको नृत्य नै हाम्रो प्राणको नृत्य हुने छ, त्यही हाम्रो ध्यान र समाधि हो ।

श्रमका लागि आतुर व्यक्ति आफ्नो श्रममा यति डुबोस् कि पछाडि कोही पनि नबचोस् । कोदालाले जमिन खन्दा उठ्ने र गिर्ने क्रममा उसमा र कोदालोमा यति तादात्म्य होस् कि ऊ पनि सँगसँगै उठोस् र गिरोस् । यस्तो तल्लीनता होस् कि कर्ता भित्रबाटै हटोस् । कोदालो र उसका बिच कुनै अन्तर नरहोस् । तब ऊ त्यही ध्यानलाई उपलब्ध हुन्छ, जो ब्राहमण आफ्नो ध्यानबाट उपलब्ध हुन्छ । ध्यानबाट चारै वर्णका व्यक्तिहरू आ-आफ्ना तवरबाट उपलब्ध हुन सकछन् र जुन पनि चेतना ध्यानमा उपलब्ध हुन्छ त्यही चेतना श्रेष्ठ हुन्छ । श्रेष्ठताको सम्बन्ध वर्णसँग होइन, ध्यानसँग हुन्छ । जो चेतना ध्यानमा उपलब्ध हुन्छ त्यो चेतना कुनै पनि मार्गबाट श्रेष्ठतामा पुग्छ । यस्तो तल्लीनता होस् कि भित्रबाट कर्ता नै हटोस् र कर्मसँग एक हुन सकोस् । वैज्ञानिक प्रयोगशालामा, नर्तक नाच्दा नाच्दै नृत्यमा, वाद्यवादक वाद्यवादनमा, शिक्षक पढाउँदा पढाउँदै पढाइमा, दुङ्गा फोड्ने दुङ्गा फोड्ने काममा जब ध्यानको तल्लीनतामा प्राप्त हुन्छन्, त्यहीँ चेतनाको श्रेष्ठता फलित हुन्छ ।

चेतनाको श्रेष्ठता वर्णमा होइन कर्मको तल्लीनतामा वा ध्यानमा निर्भर हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- ती कर्ताको बिचमा तिमी मलाई अकर्ता नै जान । पहिलो कुरा त कर्ममा कर्तापन हुँदैन । कर्ता भित्र उपस्थित भए मात्र कर्ताभाव कर्ममा सवार हुन्छ । कर्ममा आफैँ कर्ताभाव हुँदैन । हामी पनि कर्म गर्दा गर्दै अकर्ता हुन सक्छौं । कर्ताको निर्माता अहङ्कारको भाव हो । बाटामा हिँड्दा हामीले ध्यान दिएर हेर्यौं भने भित्र अचल नै हुन्छ र चले क्रिया बाहिर मात्र हुन्छ । अहङ्कारको भाव जब चल्लुमा सवार हुन्छ, तब उसले म हिँड्दै छु भन्छ । हरेक क्रियाका भित्र खोज्यौं भने हामीले कर्तालाई कहीं पनि पाउँदैनौं केवल क्रिया मात्र पाउँछौं । भित्रको तत्त्व त कर्ता होइन द्रष्टा, साक्षी हो जसले केवल देख्दछ । चेतनाको तहमा कुनै पनि पीडा हुँदैन । केवल चेतनालाई थाहा मात्र हुन्छ । चेतना केवल ज्ञाता, साक्षी मात्र हो । त्यसैले हामी पनि क्रियाको भित्र कर्ता होइनौं । कर्ता हाम्रो भ्रम मात्र हो । परमात्मालाई हामी जस्तो भ्रम हुन सक्दैन । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो सबै गर्दा गर्दै पनि 'म' अकर्ता हुँ ।

अर्को अर्थमा पनि कृष्णको भनाइलाई बुझ्न सकिन्छ । परमात्मामा कुनै अहङ्कार हुँदैन किनभने जगत्मा परमात्मा एउटै मात्र छ । अहङ्कारको भाव जहिले पनि तिमीमा निर्भर हुन्छ र यदि 'तिमी' रहेन भने 'म' पनि रहँदैन । भिडमा व्यक्ति अहङ्कारी हुन्छ र एकान्तमा अहङ्कार तिरोहित हुन्छ । परमात्माका लागि कुनै 'तिमी' छैन त्यसैले 'म' बन्ने प्रश्न नै उठ्दैन । यसैकारण कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' सबै गर्दागर्दै पनि अकर्ता हुँ र 'म' हुँदाहुँदै पनि नभए जस्तो छु, अर्को अर्थमा पनि यसलाई जान्न सकिन्छ कि अस्तित्व परमात्माको विस्तार हो । म आफ्नो हातलाई तिमी भन्दैनँ म नै भन्छु । मेरो शरीरमा हात, खुट्टा, टाउको आदि सबै शरीरका विस्तार हुन् । त्यस्तै परमात्माका लागि समस्त अस्तित्व उसकै विस्तार हो । त्यसैले परमात्माले कुनै नयाँ सृजना पनि गर्‍यो भने त्यो परमात्माको नै सृजना हो कुनै अर्को व्यक्तिको होइन । कुनै पनि नृत्य नर्तक विना हुनै सक्दैन । परमात्मालाई हामीले नटराज भनेका छौं किनभने नृत्य र नर्तक एकै हुन्छ । यदि नर्तक भएन भने नृत्य हुन सक्दैन र नृत्य रोकियो भने नर्तक हुनै सक्दैन । नर्तक र नृत्य एकै भएजस्तो परमात्मा र सृष्टिको पनि सम्बन्ध त्यस्तै छ । परमात्मा सृष्टिलाई बन्द गरेर स्रष्टा बन्न सक्दैन र सृष्टि बन्द नै हुँदैन । परमात्मा र सृष्टि एक हुन् जस्तै नर्तक र नृत्य एक हुन् । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- सबै गर्दागर्दै पनि 'म' अकर्ता हुँ र कर्ताले मलाई पक्रिन सक्दैन । चारैतिर परमात्माको निमित्त अस्तित्व मात्र छ जहाँ परमात्मा लीला गरिरहन्छ । लीला खेल हो र खेलमा अहङ्कार हुँदैन । खेल तबसम्म

खेल रहन्छ जबसम्म त्यहाँ म रहँदैन । परमात्माका लागि जगत् एउटा खेल हो । यस्तो निरहङ्कार वचनको घोषणा कृष्णले यस श्लोकमा गर्नुभएको हो ।

**न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥१४॥**

मलाई कुनै कर्मको फलप्रति कत्ति पनि अभिलाषा छैन, त्यसैले कर्महरूले पनि मलाई लिप्त गर्दैनन् । यसप्रकार जसले मलाई तत्त्वपूर्वक बुझ्दछ, त्यो सकाम कर्ममा बाँधिदैन वा फस्दैन ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- कर्मको फलमा मेरो प्रतिस्पर्धा नै छैन, त्यसैले कर्मले मलाई लिप्त गर्दैन । जो मलाई यस रूपमा जान्दछ ऊ पनि कर्ममा लिप्त हुँदैन र उसमा कर्मको फलको आकाङ्क्षा पनि हुँदैन । खेल र कर्ममा यही फरक हुन्छ । फलको आकाङ्क्षा भएमा खेल पनि कर्म बन्छ र फलको आकाङ्क्षा नभएमा कर्म पनि खेल बन्छ । परमात्मा निरुद्देश्य छ, उसको कहीं पुग्ने लक्ष्य एवम् उद्देश्य पनि छैन । चराहरू गीत गाउँछन्, जून ताराहरू चल्छन्, फूलहरू फुल्छन्, हावा बग्छ, जीवन पैदा हुन्छ र विलीन हुन्छ । यिनीहरू सबै निरुद्देश्य नै कृत्य गर्दै छन् तर मनुष्यको मन उद्देश्यविना केही पनि बुझ्न सक्दैन ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- म जे गर्छु आनन्दपूर्वक गर्छु । मेरा लागि कुनै उद्देश्य छैन केवल आनन्द छ । सारा अस्तित्व आनन्दमग्न छ । यसै कारणले कृष्णको जीवनलाई लीला भनिएको हो । कृष्णको जीवन निरुद्देश्य छ । कृष्णलाई हामी पूर्ण अवतार मान्दछौं किनभने परमात्मा जसरी निरुद्देश्य छ कृष्ण पनि त्यस्तै हुनुहुन्छ । कृष्णका एक एक कृत्य लीला जस्तै छन्, काम जस्तो होइन । त्यस्तै कृष्णलाई फलप्राप्तिको प्रतिस्पर्धा छैन । हाम्रो जीवन सदा भविष्यमा आधारित र फलको आशामा हुन्छ । हामी सदा भोलिको आशामा बाँच्छौं । आज त केवल कर्म मात्र हुन्छ फल त सदा भोलि प्राप्त हुन्छ । अस्तित्व त केवल कर्मको हुन्छ फलको कुनै अस्तित्व नै छैन । परमात्मा कल्पना र भविष्यमा बाँच्दैन । परमात्मा प्रतिपल आनन्दमग्न छ । जुन दिन व्यक्तिले सबै कुरा एवम् आनन्द यहीँ वर्तमानमा छ र भविष्यमा केही छैन भनेर बुझ्छ त्यही समय ऊ फलातुर भएर भविष्यमा बाँच्न छोड्छ । दुखी व्यक्ति फलातुर हुन्छ र फलातुर व्यक्ति पनि दुखी हुन्छ । यी दुवै कुरा जोडिएका छन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- म आज र यहीँ बाँच्छु । त्यसैले मलाई फलको प्रतिस्पर्धा छैन । भोलिको आकाङ्क्षा छैन, आज नै पर्याप्त छ । आनन्दमग्न चित्त आज, यहीँ हुन्छ र यसरी बाँच्दा अनन्त आनन्द प्राप्त हुन्छ ।

परमात्मा क्षणजीवी हुन्छ तर उसको क्षण अनन्त हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो मेरो यो स्वरूपलाई जान्दछ ऊ पनि म जस्तै हुने छ । सत्य र आनन्दको खोज गर्ने व्यक्तिले भविष्यलाई बिदा गरिदिनुपर्छ । जसलाई दुख प्रीतिकर लाग्छ उसले भविष्यलाई खोजे हुन्छ । भविष्य खोज्ने व्यक्तिलाई नर्कको द्वार प्राप्त हुन्छ र वर्तमानमा बाँच्ने व्यक्तिलाई स्वर्गको द्वार प्राप्त हुन्छ, जहाँ फलको प्रतिस्पर्धा हुँदैन । कर्म मात्र गर्नु पर्याप्त हुन्छ तर कर्म जब खेल र लीला बन्छ तब कृष्ण भन्नुहुन्छ- ऊ म जस्तै हुने छ । जीवन नाटक बनेमा कर्म खेल हुन्छ । कृष्णका भनाइमा यो पूरा जीवन नै नाटक हो ।

कृष्ण एउटा कुशल अभिनेता हुनुहुन्छ । उहाँ बाँसुरी पनि बजाउनुहुन्छ, सुदर्शन चक्र पनि चलाउनु हुन्छ । परम ज्ञानको कुरा पनि गर्नुहुन्छ । जनसाधारण ग्वालाहरूसँग नाचगान पनि गर्न सक्नुहुन्छ, गीताको उपदेश पनि दिन सक्नुहुन्छ, गोपिनीहरूको वस्त्र लुकाएर वृक्षमा पनि बस्न सक्नुहुन्छ । द्रौपदीको चीरहरण हुँदा उनको लज्जा बचाउन उनको शरीरमा अदृश्य रूपमा वस्त्र पनि उपलब्ध गराउनुहुन्छ । यस्तो असङ्गत व्यक्ति पृथ्वीमा कोही पनि छैन तर यो असङ्गतिमा एउटा रहस्य छ- यस्तो असङ्गत त्यही व्यक्ति हुन सक्छ जो व्यक्ति गम्भीर हुँदैन । जीवनलाई खेल मानेर लीला गर्ने कृष्णको फलमा कुनै प्रतिस्पर्धा छैन । कृष्ण जो परम अस्तित्व हुनुहुन्छ उहाँका लागि त सम्पूर्ण कुरा खेल मात्र हो ।

मनुष्यको मनले समयलाई भूत, भविष्य र वर्तमानमा बाँड्छ । तर परमात्माका लागि समय केवल वर्तमान हुन्छ । हामीलाई केवल भूत र भविष्यको मात्र जानकारी हुन्छ । वर्तमानका बारेमा हामीलाई केही जानकारी नै छैन । परमात्माका लागि कार्य र कारण हुँदैन, हाम्रा लागि मात्र हुन्छ; अस्तित्वमा केवल वर्तमान मात्र छ अतीत र भविष्य छैन । परमात्माका लागि भविष्य नै नभए पछि फलको प्रतिस्पर्धा हुने सवालै भएन । यो जान्ने व्यक्ति पनि उही अवस्थामा पुग्दछ । परमात्मालाई पाउनका लागि फल वा आकाङ्क्षाको त्याग नै प्रमुख सर्त हो । यदि हाम्रो माग उपस्थित हुन्छ भने हामीलाई परमात्माको होइन, उनका सेवाहरूको आवश्यकता हुन्छ ।

**एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥१५॥**

मुक्तिको कामना गर्ने पूर्ववर्तीहरूले मेरो दिव्य प्रकृतिलाई जानेर नै कर्तव्य कर्म गरेका थिए । त्यसैले प्राचीन पुर्खाहरूले जुन कर्म गरे, त्यसैको अनुसरण गर्दै तिमी कर्तव्य कर्म गर ॥

कर्मको फलाकाङ्क्षा परमात्मामा समर्पित गरी कर्तापन र अहङ्कारबाट मुक्त भएर पहिले पनि पूर्व पुरुषहरूले यस्तो कर्म गरेका छन् । यस्तै तिमी पनि पूर्वपुरुषहरू जस्तै कर्म गर । राजा जनकले पनि कर्म गर्न छोडेनन् बरु कर्तापनबाट मुक्त भए । हामी फलको प्रतिस्पर्धाका कारण कर्म गछौं र जब फलको प्रतिस्पर्धा हुँदैन, तब हामी कर्म नगरी अकर्म गछौं । यस्तो कर्म गर्दा फलको आकाङ्क्षा राख्ने वा फलको आकाङ्क्षा नराखी कर्म नै नगरी अकर्म गर्ने दुई प्रकारका नासमझ व्यक्तिहरू पृथ्वीमा रहेका छन् । फलको आशा राखेर कर्म गर्ने गृहस्थ र फलको आशा छोडिदिने सन्न्यासी यी एकै चिजका दुई पाटा हुन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- अर्जुन ! तिमी कर्म नगरिरहनै सक्दैनौ । त्यसैले कर्मबाट नभाग र कर्म गर, केवल फलको आकाङ्क्षा छोडिदेऊ । कर्म तिमी गर, केवल कर्ता मात्र नबन । गृहस्थमा रहेर तिमी सन्न्यासी बन जो पहिले पनि पूर्वपुरुषहरूले गरेका छन् । कृष्ण अर्जुनलाई पहिले पनि यस्तो गरिएको छ भनेर आश्वासन र भरोसा दिनुहुन्छ । अहङ्कारमुक्त र कर्ताहीन कर्म गर्दै सबै कर्तापन परमात्मामा छोड्नु ठिक सन्न्यास हो । कृष्ण यस श्लोकमा अर्जुनलाई सम्यक् सन्न्यासका बारेमा बताउनुहुन्छ ।

**किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१६॥**

कर्म के हो र अकर्म के हो भन्ने विषयमा बुद्धिमान् व्यक्तिहरू पनि अल्मलिन्छन् वा मोहित हुन्छन् । यसर्थ कुन कर्म हो र कुन अकर्म हो भन्ने कुरा म तिमीलाई भन्दछु । यी कुराहरू जानेर नै तिमी जन्म-मृत्युरूपी बन्धनबाट मुक्त हुने छौ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- कर्म के हो अकर्म के हो भन्ने कुरा बुद्धिमान् व्यक्तिले पनि जान्न सक्दैनन् । त्यो गुणतत्त्व म तिमीलाई भन्दछु जसलाई जानेर व्यक्ति मुक्त हुन्छ । यसो भइ हेर्दा यो कुरा असङ्गत लाग्दछ किनभने हाम्रो मनमा कर्म र अकर्म के हो त्यो त मूर्खले पनि जान्दछ भन्ने लाग्छ । तर यो कुरा बुद्धिमान् व्यक्तिले पनि जान्दैन । यो त अत्यन्त गूढ तत्त्व हो ।

हामी प्रतिकर्मलाई कर्म ठान्दछौं । हामीलाई कसैले गाली गरेमा उत्तरमा हामीले पनि गाली गर्छौं भने त्यो प्रतिकर्म (Reaction) हुन्छ । कसैले प्रशंसा गर्दा आनन्दित भयौं भने त्यो आनन्दित हुनु पनि कर्म नभएर प्रतिकर्म नै हो । जन्मदेखि मृत्युपर्यन्त प्रतिपल हामी कर्म होइन प्रतिकर्म नै गर्दछौं । हामी प्रतिकर्म मात्र गछौं किनभने हाम्रो प्रत्येक कर्म बाहिरबाट उत्पादित हुन्छ, भित्रैबाट स्वस्फूर्त रूपमा आएको हुँदैन । कसैले धक्का दिँदा क्रोध उत्पन्न हुन्छ र कसैले फूलमाला लगाइदियो भने अहङ्कार उत्पन्न हुन्छ । कसैले गाली गर्दा प्रतिउत्तरमा गाली नै निस्कन्छ र कसैले प्रेमपूर्वक कुनै शब्द भन्यो भने त्यस्तै प्रेमपूर्ण भाव

उत्पन्न हुन्छ । वस्तुतः यी सबै कर्म होइन प्रतिकर्म हुन् । यो प्रतिकर्म स्वच दबाएर बत्ती बाल्ने र स्वच दबाएर बत्ती निम्ने जस्तो हुन्छ । कसैले गाली गर्दा तत्काल स्वच थिचेजस्तो गाली उठेन भने हामी भन्न सक्छौं मैले गाली नगर्ने कर्म गरें । कर्मको अर्थ सहजतापूर्वक हुने कुरा हो भने प्रतिकर्मको अर्थ प्रेरित भएर गर्ने व्यवहार हो । कर्म भित्रबाट आउँदा बाहिर कुनै पनि कारण छ भने त्यो कर्म होइन, प्रतिकर्म हो । बुद्ध, महावीर, क्राइस्ट जस्ता व्यक्ति प्रतिकर्ममा होइन, कर्ममा बाँच्छन् ।

बुद्धलाई एकदिन एक व्यक्तिले मुखमा थुकिदिए तर बुद्धले रुमालले मुख पुछ्नुभयो र सोध्नुभयो- अरू केही भन्नु छ ? बुद्धले यदि कुनै प्रतिकर्म गर्नुभएको भए त्यो व्यक्ति उत्तर लिएर आएको थियो । बुद्धले यदि किन थुकेको मात्र सोध्नुभएको भए उससँग पूर्वतयार उत्तर थियो । बुद्ध जस्तो कर्म त सयकडौं वर्षपछि कुनै ज्ञानी व्यक्तिले गर्छ, अन्यथा सबैले त प्रतिकर्म नै गर्छन् । ऊ बुद्धसँग प्रतिकर्मको तयारीमा आएको थियो तर उल्टै उहाँले “अरू केही भन्नु छ कि !” भन्ने प्रश्न गर्नुभयो जो त्यस व्यक्तिका लागि अप्रत्याशित थियो । त्यो थुक्ने व्यक्ति छक्क पयो र भन्यो- तपाईं पनि के सोध्नुहुन्छ, मैले त तपाईंको मुखमा थुकेको छु । उहाँले जवाफ दिनुभयो- तिमीले थुकाइका माध्यमबाट तिम्रो मनमा दबेका भयानक क्रोध जुन तिमी शब्दले व्यक्त गर्न सक्दैनौ त्यसैलाई सायद थुकेर व्यक्त गर्छौ ।

बुद्धले भन्नुभयो- व्यक्ति कैयौं पटक शब्दबाट भाव व्यक्त गर्न असमर्थ हुन्छ । म पनि कैयौं पटक कतिपय कुराहरू भन्न चाहन्छु, जब भन्न असमर्थ हुन्छु, तब इसाराबाट भन्छु । तिमीले पनि इसारामा केही भन्यौ, मैले बुझें । ती व्यक्तिले बुद्धसँग भने- तपाईं पनि ममाथि किन क्रोध गर्नुहुन्छ, बुद्धले भन्नुभयो- तिमीले क्रोध गर्दैमा मैले पनि क्रोध गर्नु जरुरी छैन । उक्त व्यक्ति अर्को दिन बुद्धसँग क्षमा माग्न आयो र बुद्धको चरणमा ढोगेर रुँदै क्षमा माग्न थाल्यो । बुद्धले फेरि सोध्नुभयो- केही भन्नु छ, मैले बुझें तिम्रो मनमा कुनै गहिरो भाव छ जो तिमी शब्दमा भन्न असमर्थ छौ । ती भावलाई तिमी शिरलाई खुट्टामा राखेर आँसुले भन्दै छौ एवम् भाव मुद्राहरूबाट व्यक्त गर्दै छौ । हिजो पनि केही भन्न चाहन्थ्यौ भन्न सकेनौ, आज पनि केही भन्न खोजिरहेका छौ तर भन्न सकिरहेका छैनौ । बुद्धको वचन सुनेको त्यस व्यक्तिले भन्यो- म तपाईंसँग क्षमा माग्न आएको छु, मलाई क्षमा गरिदिनुहोस् । बुद्धले भन्नुभयो- मैले तिमीसँग क्रोध नै गरेको छैन, त्यसैले क्षमा गर्ने त कुनै प्रश्न नै उठ्दैन ।

प्रतिकर्म दास हो जो अरूले हामीबाट गराउँछ । बुद्धिमान्ले पनि कर्म र प्रतिकर्मलाई छुट्ट्याउन सक्दैनन् । कर्म नै बुझ्न कठिन छ भने अकर्मलाई जान्न त झन् कठिन हुन्छ । प्रतिकर्मलाई हामी कर्म ठान्दछौं र अकर्मण्यतालाई हामी अकर्म ठान्दछौं । अल्छीपनले बसेर केही नगर्नुलाई हामी अकर्म सम्झ्छौं । कृष्ण भन्नुहुन्छ- अकर्मको दशा त जब भित्र गहिराइमा कर्मको कुनै वासना रहँदैन, तब मात्र फलित हुन्छ । जब भित्र मन शून्य अवस्था भएर भित्र गहिरोमा मनले कर्मका सूक्ष्म तरङ्गहरू उठाउँदैन, तब मात्र अकर्म फलित हुन्छ । जसको भित्र अकर्म हुन्छ उसको बाहिर कहिल्यै पनि प्रतिकर्म हुँदैन । जसको भित्र अकर्म फलित हुन्छ उसको बाहिर कर्म फलित हुन्छ । अरूको प्रतिक्रियामा नभई कर्म जुन आफै भित्रबाट जन्मिएको हुन्छ त्यो सहज रूपमा फलित हुन्छ ।

यो कुरा गूढ, गहन र रहस्यपूर्ण छ । त्यसैले बुद्धिमान् व्यक्तिहरूले पनि कर्म र अकर्म के हो तय गर्न सक्दैनन् । हे अर्जुन ! तिमीलाई त्यो गूढ रहस्य म भन्छु किनभने जसले त्यो रहस्यलाई जान्दछ ऊ मुक्त हुने छ । जुन व्यक्तिले कर्म र अकर्मका बिचको सूक्ष्मतम अवस्थालाई जान्दछ त्यो व्यक्तिले मुक्तिमार्गको यात्रा गर्ने छ । त्यस्तो व्यक्तिलाई जगत्मा अरू कुनै सूक्ष्म गुह्य कुरा जान्न शेष हुँदैन । त्यसैले हामी जसलाई कर्म ठान्छौं त्यो प्रतिकर्म हो कर्म होइन । हामी जसलाई अकर्म ठान्छौं त्यो अकर्मण्यता हो । कृष्ण जसलाई अकर्म भन्नुहुन्छ त्यो आन्तरिक मौनता र भित्र कर्मको तरङ्गको अभाव हो । जब अन्तरमा कर्मको तरङ्ग हराउँछ, तब कर्ता पनि रहँदैन किनभने कर्ताको निर्माण भित्रको कर्मको

तरङ्गबाट उत्पादन हुने जोड हो । भित्रको कर्मको वासना नै संयुक्त भएर कर्ता बन्छ । यदि भित्र कुनै कर्ताको तरङ्ग छैन भने बाहिर पनि कर्तापन बाँकी रहँदैन । जो यसको मध्यरेखालाई जान्दछ त्यो व्यक्ति मुक्त हुन्छ । त्यसैले हे अर्जुन ! म तिमीलाई कर्म र अकर्मको विभाजन रेखाका बारेमा बताउँछु ।

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥१७॥

कर्म के हो ? विकर्म वा वर्जित कर्म के हो ? अकर्म वा यसको स्वरूप के हो ? यी सबै कुरा बुझ्नुपर्दछ किनभने कर्मको बाटो वा गति गहन छ अर्थात् बुझ्न अत्यन्त कठिन छ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- कर्म, अकर्म र निषिद्ध कर्मको स्वरूप जान्नुपर्छ किनभने कर्मको गति गहन, सूक्ष्म र रहस्यपूर्ण छ । निषिद्ध कर्म त्यो कर्म हो जो गर्नयोग्य छैन; त्यसैले त्यसको स्वरूप पनि जान्नुपर्छ । कर्म कहिले कर्म हुन्छ, कहिले अकर्म हुन्छ यो जान्न कठिन छ । कर्म कहिलेकाहीँ निषिद्ध पनि हुन्छ, तब त जान्न भन्नु गाह्रो हुन्छ । निषिद्ध कर्मलाई दुई प्रकारले विचार गर्न सकिन्छ । जस्तै- कुनै कर्म जो गर्नयोग्य छैन त्यसलाई निषिद्धकर्मको कोटिमा राख्न सकिन्छ । जस्तो कानुनी फैसला अदालतले गर्छ । चोरी, हत्या, आत्महत्या गर्न निषिद्ध हुन्छ । केही कर्म कानुनले तय गरेको छ जो गर्न पाइँदैन तर कानुन धेरै सूक्ष्म हुन सक्दैन । धर्मले धेरै सूक्ष्मतम खोज गर्छ । धर्ममा कुनै कर्म कुनै परिस्थितिमा निषिद्ध भए पनि अर्को परिस्थितिमा निषिद्ध नहुन पनि सक्छ । हत्या साधारणतया निषिद्ध छ तर युद्धमा यो निषिद्ध हुँदैन । निषिद्ध कुनै वर्णित कुरा होइन । यो परिस्थितिका आधारमा परिवर्तन हुन सक्छ र कहिलेकाहीँ त दुई निषिद्धकार्यको बिचमा सङ्कट पनि पैदा हुन्छ । एकलाई बचाउने कि अर्कोलाई बचाउने अर्थात् हिंसा बचाउन साँचो बोल्ने कि झुठो बोल्ने । कहिलेकाहीँ दुई निषिद्ध कर्म उल्टो पनि हुन सक्छ ।

एउटा सिधासादा ब्राह्मण सडकमा हिँडिरहेको हुन्छ । त्यहाँ एउटा कसाई हातमा खुकुरी लिएर दौडिएर आउँछ । ऊ आफ्नो गाई जो उसबाट छुटेर भागेको छ, त्यसलाई खोज्दै आएको छ । त्यो कसाई हातमा धारिलो खुकुरी लिएर ब्राह्मणलाई सोध्छ- तिमीले यहाँबाट एउटा गाई गएको देख्यौ ? ब्राह्मण कसाईको प्रयोजन र उद्देश्य के हो भनेर हेर्दछ । झुठो बोल्नु निषिद्ध कार्य हो भनेर शास्त्रमा पढेको छ त्यसैले ऊ धर्मसङ्कटमा पर्छ । झुठो बोल्नु शास्त्रसम्मत छैन र सत्य बोलियो भने कसाईले गाईको निश्चित हत्या गर्नेवाला छ, जुन हिन्दू धर्म विपरीत छ जसको भागिदार म पनि हुने छु । हत्यामा भागिदार हुनु पनि निषिद्ध कार्य हो । यहाँ सत्य र झुठ जे बोले पनि त्यो निषिद्ध कार्य हुन्छ ।

जिन्दगी जटिल हुन्छ, यो शास्त्रमा लेखेजस्तो हुँदैन । शास्त्र सरल हुन्छ । शास्त्रका सबै प्रश्न निर्णित हुन्छन् तर जीवनका सबै प्रश्न अनिर्णित हुन्छन् । जीवनमा प्रतिपल के गर्ने भनेर तय गर्नुपर्छ । यस्तो क्षण प्रतिदिन आउँछ, जब शास्त्रले कुनै काम गर्दैन त्यहाँ स्वयम् नै निर्णय गर्नुपर्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- कर्मको गति गहन र जटिल छ । यो कर्मको गतिलाई जान्नका लागि कर्म, अकर्म र निषिद्ध कर्मलाई पनि जान्नुपर्छ । निषिद्ध कर्म दैनिक रूपमा गर्नुपर्ने हुँदा यो प्रश्न आउने बित्तिकै के गर्ने भनेर तय गर्नुपर्छ । महावीरको कथनअनुसार रातमा कोल्टे फेर्नु निषिद्ध छ । त्यसैले महावीर राती सुत्दा कोल्टो परेर सुत्नुहुन्थ्यो ताकि कमभन्दा कम हिंसा होस् । महावीर जमिनमा खुट्टा पनि विचार गरेर मात्र राख्नुहुन्थ्यो । सुक्खा जमिनमा मात्र हिँड्नुहुन्थ्यो, वर्षामा उहाँ हिँड्नुहुन्थ्यो किनभने हिलो जमिनमा कीटाणुहरू मर्न सक्छन् । पानी परेको जमिनमा वर्षामा हिँड्नु निषिद्ध कार्य हो ।

निषिद्ध कर्मबारे विभिन्न व्यक्तिहरूका कुरा सुन्ने हो भने व्यक्ति हल्लिन पनि पाउँदैन र श्वास पनि लिन पाउँदैन । जीवन नै जटिल र अनिश्चित छ । त्यहाँ प्रतिपल सबै बदलिन्छ । महावीरले भन्नुभयो- खेती नगर्नु किनभने खेतीमा हिंसा हुन्छ । उनीहरूले खेती गर्न बन्द गरे तर खेती नगरी हुन सक्ने हिंसाको सट्टामा व्यापारी वैश्य भएर उनीहरूले यति धेरै हिंसा गरे जो उनीहरू किसान भएको भए कहिल्यै पनि

गर्देनथे । पैसामा जति हिंसा या रगतको छाप हुन्छ त्यो अरू कुनै पनि कुरामा हुँदैन तर त्यो बाहिरबाट सफा देखिन्छ । धन कमाउनु स्वच्छ हिंसा हो । कतिको प्राण लिएर, कतिको जमिन बिकाइ घरबार उठाएर, कतिलाई मृत्युको मुखमा पुऱ्याएर हिंसा गरिएको हुन्छ, त्यो थाहा हुँदैन । सबै प्रकारका रगत र अपराधबाट गुज्रिएर मात्र धन कमाउन सकिन्छ, तर त्यो सदैव ताजा देखिन्छ । हाम्रो हातमा आउँदा धनको कुनै इतिहास बच्दैन र हात सफा देखिन्छ । महावीरलाई तथा उहाँलाई मान्ने व्यक्तिहरूले कहिल्यै सोचेका थिएनन् होला कि सबैभन्दा धेरै धन उनैका जैनीहरूसँग सङ्कलित हुने छ । महावीर जो स्वयम् सारा धनत्याग गरेर नग्न हुनुभयो तर उहाँका अनुयायीहरू धनको दास बने; यो सबै निषिद्ध कर्मद्वारा फलित भयो । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- कर्मको गति गहन छ । यहाँबाट छोड्यो उताबाट पक्रिन्छ, उताबाट छोड्यो यताबाट पक्रिन्छ । त्यसैले निषिद्ध कर्मबारे नजान्ने व्यक्तिहरू यसैमा जीवनलाई गुमाउँछन् । जीवनको बाटो इनार र खाडल जस्तो छ र बिचमा हिँड्नु तरवारको धारमा हिँड्नु जस्तै कठिन हुन्छ ।

**कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥**

जसले कर्ममा अकर्म र अकर्ममा कर्म देख्दछ वा कर्म गरेर पनि फलको आशा राख्दैन त्यो व्यक्ति मानिसहरूमा बुद्धिमान् हो । यस्तो व्यक्ति शास्त्रविहित कर्म गरेर दिव्य स्थितिमा पुगेको मानिन्छ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसले कर्ममा अकर्म देख्छ र अकर्ममा कर्मलाई देख्छ त्यो व्यक्ति ज्ञानवान् हो । कर्ममा अकर्मलाई देख्नुको अर्थ व्यक्ति कर्म गर्दागर्दै पनि जानोस् कि म कर्ता होइन । कर्म गर्दा पनि म कर्ता होइन भन्ने जान्नका लागि साक्षीभाव हुनुपर्दछ । साक्षीभाव भएमा भोजन गर्दा पनि जान्न सकिन्छ कि म भोजन गरिरहेको छैन, त्यहाँ म केवल भोक लागेको जानि मात्र रहेको छु । भोक त शरीरलाई लाग्छ र शरीर नै भोजन गरिरहेको हुन्छ । भोक लाग्दा र क्रोध आउँदा पछाडि फर्केर हेर्ने कलाले नै कर्मलाई अकर्म बनाउँछ । त्यसबेला व्यक्ति कर्म गर्दा पनि नगरे जस्तो अकर्ता हुन्छ । साक्षी भाव भएमा व्यक्ति कर्ता हुँदा पनि अकर्ता हुन सक्छ । जो व्यक्ति भित्रबाट म कर्ता होइन म केवल साक्षी हुँ भन्ने जान्दछ तत्काल ऊ परमात्मासँग एक हुन्छ । अनि अस्तित्वमा घट्ने प्रत्येक घटनामा ऊ संलग्न हुन्छ र परमात्माका प्रत्येक कृत्यमा उसको सहभागिता हुन्छ । जगत्मा जे पनि भइरहेको छ, त्यो उसैले गरिरहेको हुन्छ ।

प्रथमतः कर्ममा अकर्मको अनुभव भएपछि अकर्ममा कर्मको अनुभव स्वतः हुन्छ र जसलाई यो गहन प्रतीति उपलब्ध हुन्छ उसलाई ज्ञान र सत्यको अनुभव उपलब्ध हुन्छ । साक्षी हुने व्यक्तिलाई निषिद्ध कर्म के हो भनेर पहिलेबाट तय गर्नुपर्दैन । ऊ साक्षी भएपछि उसलाई निषिद्ध र आवश्यक कर्म के हो भन्ने अनुभव हुन्छ र त्यसका बारेमा पहिलेदेखि उसले सोच्नुपर्दैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्तो व्यक्ति शास्त्रविहित कर्म गरेर दिव्य स्थितिमा पुगेको मानिन्छ । उसलाई के गलत, के ठिक, के गर्नु हुन्छ र के गर्नु हुँदैन भनेर स्पष्ट बोध हुन्छ र उसले कसैलाई सोध्नुपर्दैन । निषिद्ध कर्म उसबाट हुँदैन किनभने निषिद्ध कर्म के हो भन्ने उसलाई आफै बोध हुन्छ र जे निषिद्ध छैन त्यो नै उसले गर्दछ । तसर्थ साक्षी भाव भित्रको दृष्टि बन्छ ।

**यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥१९॥**

जसका सम्पूर्ण शास्त्रसम्मत कर्महरू कामनारहित र सङ्कल्परहित हुन्छन्, त्यस्ता ज्ञानरूपी अग्निदेले कर्मफल भस्म भएका महापुरुषहरूलाई ज्ञानीहरू पण्डित भन्दछन् ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- कामना र सङ्कल्पबाट क्षीण भएको चेतनाको दशामा जो ज्ञान उपलब्ध हुन्छ त्यस्तो व्यक्तिलाई ज्ञानीजन पण्डित भन्दछन् । अज्ञानीहरू त बढीभन्दा बढी सूचनाको सङ्ग्रह गर्ने व्यक्तिलाई पण्डित भन्दछन्, जो तर्कयुक्त विचार गर्नमा कुशल हुन्छन् । तर ज्ञानीजन सङ्कल्प र कामनालाई छोडेर चेतनाको त्यो शुद्ध अवस्थामा उपलब्ध हुने व्यक्तिलाई पण्डित भन्छन्, जहाँ ज्ञानको साक्षात्कार हुन्छ । ज्ञानी त्यसलाई पण्डित भन्छन् जसको सत्यसँग सिधा सम्पर्क छ । यस्तो सम्पर्क परमात्मसँग त्यसको मात्र हुन्छ, जसको चेतनामा कामना र सङ्कल्प बाँकी रहँदैन । कुनै इच्छा नरहेको अवस्था नै कामना र वासना क्षीण भएको अवस्था हो । कामना मनको दौड हो । आफू भएको ठाउँमा आनन्द छैन र अरू भएको ठाउँमा आनन्द होला भनेर सोच्नुले नै कामनाको जन्म हुन्छ । आनन्द कामनाबाट मुक्तिको अवस्था हो । जे हुँदा र जहाँ जुन अवस्थामा हुँदा पनि म पूर्ण छु भन्ने सन्तुष्टिको पराकाष्ठा कामनाबाट मुक्ति हो ।

प्रत्येक व्यक्ति दिग्दार छ । धनको यात्रामा र पदको यात्रामा गृहस्थी पनि कहीं पुग्न चाहन्छ । सन्यासी पनि दिक्क छन्, उनीहरू सन्यास र मोक्षको यात्रामा कहीं अन्यत्र पुग्न चाहन्छन् । जो कहीं पुग्न चाहन्छन् उनीहरू तनाव र अशान्तिमा हुन्छन् । वासना र कामना रहुन्जेल मोक्ष पाउन असम्भव छ । परमात्मा त कामना अन्त भएको व्यक्तिलाई मात्र प्राप्त हुन्छ । जबसम्म व्यक्ति उद्देश्य र लक्ष्य लिएर कही पुग्न चाहन्छ तबसम्म ऊ कामनाको बाहिर हुँदैन । सबै व्यक्तिलाई आफूभन्दा दुखी अरू कोही पनि छैन भन्ने लाग्छ किनभने हामी आफू भित्रको दुखको काँडा देख्छौं तर अरूको हृदयको काँडा देख्दैनौं । हामी अरूको अनुहार मात्र देख्छौं हृदयसम्म पुग्न नै सक्दैनौं । अनुहारभन्दा धोखा दिने अरू कुनै कुरा नै हुँदैन र मौलिक अनुहार अत्यन्त कम व्यक्तिहरूसँग हुन्छ । कृष्ण, बुद्ध, क्राइस्टहरू जस्ता व्यक्तिहरूसँग मात्र आफ्नो मौलिक अनुहार हुन्छ । कामनाको बिउ नै अरूजस्तो हुन खोज्नु हो किनभने अरू सुखी छन् र हामी दुखी छौं जस्तो लाग्छ । जो व्यक्ति आत्मालाई जान्न समर्थ हुन्छ, उही कामनाबाट मुक्त हुन्छ अन्यथा मुक्त हुन सक्दैन ।

कृष्ण अर्जुनलाई “अब सङ्कल्प पनि त्याग” भन्नुहुन्छ । सङ्कल्पको उपयोग पनि कामना होइन्जेलसम्म हो र जब कामना शेष रहँदैन तब सङ्कल्पको कुनै उपयोग हुँदैन । जबसम्म इच्छा पूरा गर्नु छ, तबसम्म इच्छाशक्तिको आवश्यकता हुन्छ । जब इच्छा नै बाँकी रहँदैन, तब इच्छाशक्तिको कुनै काम नै रहँदैन, त्यो बोझ हुन्छ । हामीलाई सङ्कल्प आवश्यक छ किनभने हामीलाई इच्छा पूरा गर्नु छ तर इच्छा नै बाँकी नरहेको व्यक्तिलाई इच्छाशक्तिको कुनै उपयोगिता नै रहँदैन । शक्ति यदि प्रयोग भएन भने त्यसले स्वयम्कै विनाश गर्छ । त्यसैले कृष्ण क्रमअनुसार भन्नुहुन्छ- पहिले कामनाबाट अनि वासनाबाट मुक्त होऊ । कामना र वासनाको अन्त्य भएपछि सङ्कल्पलाई क्षीण गर किनभने त्यहाँ सङ्कल्पको जरुरत नै पर्दैन । शक्ति यदि क्षीण भई अनुपयोगी भए त्यसले विनाश गर्दैन अन्यथा त्यसले स्वयम्लाई विनाश गर्छ । यदि कुनै व्यक्तिले वासना त्याग नगरी सङ्कल्प मात्र छोड्यो भने उसलाई ठुलो कठिनाई पर्न सक्छ । त्यसबेला ऊ बडो दीनहीन हुने छ र वासनालाई त्याग गरिसकेपछि सङ्कल्प जीवित रहनु खतरनाक हुन्छ किनभने वासना नै नरहेपछि शक्तिको उपयोगिता नै हुँदैन । यदि शक्ति बाहिर त्यागेन भने त्यसले भित्र आफ्नो सक्रियता बढाएर भित्र नै दौडिन थाल्छ । शक्ति भित्र दौडिएपछि व्यक्ति विक्षिप्त हुन्छ । शक्तिका दुई रूपहरू छन्, वासनातिर दौडियो भने प्राणी भएर सृजना गर्छ । कामना, सपनातिर दौडियो भने त्यसले स्वयम्को विनाश गर्छ ।

त्यसैले जो व्यक्ति वासनाबाट मुक्त हुन्छ उसले कामना पनि छोड्छ, मन्दिर पनि छोड्छ र यात्री हुँ भन्ने भाव पनि छोड्छ । यस्तो कामनाशून्य र सङ्कल्पबाट रिक्त भएको व्यक्ति ज्ञानमा उपलब्ध हुन्छ । यस्तो व्यक्ति दर्पणजस्तो निर्मल भएर स्थित हुन्छ । जस्तो शान्त अवस्थाको जलाशयमा सूर्य, चन्द्रमा

प्रतिविम्बित हुन्छन् त्यसरी नै चित्तको कामवासना शान्त भएपछि चित्त पनि जलाशयको जस्तै मौन दर्पणको अवस्थामा हुन्छ । त्यो दर्पणमा व्यक्तिको सानो हृदयमा विराट् परमात्मा प्रतिफलित हुन्छ । विराट् त अनन्त र असीम छ तर भक्तको सानो हृदय पनि कामनारहित हुने बित्तिकै ऊ त्यहाँ तत्काल प्रतिफलित हुन्छ । यस्तो कामना र वासनारहित हृदय भएको भक्त जसले अनुभवबाट जानेको छ, त्यस्तो व्यक्तिलाई पण्डित भनिन्छ तर केही नजान्नेहरू आफूभन्दा बढी सूचना सङ्ग्रह गर्ने व्यक्तिलाई पण्डित ठान्दछन् । कृष्णको यस भनाइले पण्डितलाई दुई तहमा विभाजन गरेको छ । एउटा सूचना सङ्कलन गरेर ज्ञानी भएको मिथ्या पण्डित जससँग बाँधिएको उत्तर मात्र छ । यस्तो पण्डितसँग आफ्नो अनुभवको उत्तर नभएर केवल वेद, उपनिषद्, कृष्ण, बुद्धका वचनलाई दोहोर्‍याउने काम मात्र गर्दछन् । दोस्रो प्रकारका पण्डित आफ्नो अनुभवबाट परमात्मालाई जानेर उसको संस्पर्श गर्दै कृष्ण र सत्यलाई जान्दछन् । त्यस्ता व्यक्तिलाई ज्ञानीजन पण्डित भन्दछन् ।

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥२०॥

जुन पुरुष समस्त कर्ममा र त्यसको फलमा आसक्तिलाई सदैव त्याग गरेर संसारको आश्रयरहित भएको छ र परमात्मा नित्य चित्त छ, ऊ कर्ममा लागेर पनि कर्म गरिरहेको हुँदैन ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्तो चेतना प्राप्त पुरुष संसारको आश्रयमा आनन्दित हुँदैन र यस्तो व्यक्तिको आनन्दको स्रोत परमात्मा मात्र हुन्छ । यस्तो व्यक्ति संसारका कारण सुखी नभएर अकारण नै सुखी हुन्छ । हाम्रो मस्ती सधैं कारणसहित आउँछ । हाम्रो सुख बाहिरबाट आउने हुँदा केही क्षण पनि नटिकेर यो दुख बन्दछ । संसारमा आश्रित सुख क्षणभर भन्दा बढी हुँदैन किनभने संसार नै क्षणभरभन्दा ज्यादा हुँदैन । संसारमा सुख आएको हुँदैन, बिदा भइहाल्छ । एकजना कविले आफ्ना कविताका दुई पक्तिमा यसको वर्णन गरेका छन् जहाँ अलिकति शब्द अलग गर्ने वा छुट्ट्याउने बित्तिकै पङ्क्तिको अर्थ बदलिएको छ । पहिलो पङ्क्ति 'वसन्त आगया' र दोस्रो पङ्क्ति छ 'वसन्त आ गया ।' संसारको क्षण भङ्गुरता यस्तै हुन्छ, सुख पनि यस्तै हुन्छ । 'सुख आगया अर्थात् तत्काल 'सुख आ गया हुन्छ ।' हामीलाई महसुस पनि नभईकन दोस्रो पङ्क्ति आइसक्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्तो व्यक्तिको सुख संसारमा आश्रित नभएर अनाश्रित, अकारण र निःसर्त हुन्छ । यस्तो व्यक्तिको आनन्द कहींबाट आउँदैन । त्यो आनन्द आफैंबाट आउँछ र सदाका लागि रहन्छ । आफैंबाट आउनुको अर्थ ब्रह्मबाट आउनु हो जो शाश्वत हुन्छ संसार जस्तो क्षणभङ्गुर हुँदैन । यस्तो व्यक्तिको आनन्द ब्रह्मबाट अकारण नै बर्सिन्छ । यस्तो व्यक्ति कति बेला हाँस्न एवम् नाच्न थाल्छ केही थाहा हुँदैन । ऊ भित्र आनन्दको स्रोत हुन्छ जो अकारण नै फुट्दछ । अस्तित्वमा दुई प्रकारको आश्रय हुन्छ- एउटा पराश्रय र अर्को स्व-आश्रय हुन्छ । पराश्रयबाट प्राप्त सुख कुनै पनि क्षण दुख बन्न सक्छ । स्व-आश्रयबाट प्राप्त सुख ब्रह्मबाट प्राप्त हुने हुँदा शाश्वत हुन्छ; त्यसका बारेमा कृष्णले यस श्लोकमा सङ्केत गर्नुभएको छ ।

कर्मको अभिमान सुख पाउँदा प्राप्त हुन्छ किनभने कर्मको अभिमान सफलताको अभिमान हो । अरूबाट सुख प्राप्त गर्नु सफलता हो र सफल हुने बित्तिकै व्यक्ति अभिमानले भरिन्छ । यसरी चाँडै नै भरिएको अभिमान फुट्दछ र सफलता अन्ततः विफलताको द्वार बन्न पुग्छ । जो व्यक्ति अभिमानले भरिन्छ, त्यो एकदिन नराम्रोसँग फुट्छ । तर जो स्वयम्सँग वा ब्रह्मसँग जोडिन्छ त्यो परसँग असम्बन्धित हुन्छ र अभिमानरहित हुन्छ । अभिमानलाई हामी स्वसँग सम्बन्धित ठान्दछौं तर अभिमान सदा परसँग सम्बन्धित हुन्छ । एकलोमा अभिमान हुन सक्दैन । यसका लागि अर्को व्यक्ति चाहिन्छ । अभिमान पराश्रित भाव हो । जो व्यक्ति स्वयम्को मूल स्रोतसँग सम्बन्धित हुन्छ त्यस्तो व्यक्तिमा कुनै अभिमान हुँदैन ।

अहङ्कार र अभिमानले युक्त सुख क्षणिक र रुग्ण सुख हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- स्वयम्सँग सम्बन्धित व्यक्ति कर्मको अभिमानले भरिंदैन र यस्तो पुरुष कर्म गर्दा पनि अकर्ता एवम् सबै कर्मको बाहिर हुन्छ । उसलाई कर्मको जगत् अभिनयको जगत् हुन्छ । यो कर्मका बिच अकर्म र होस एवम् साक्षी भावको अवस्था हो ।

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥२१॥

जसले अन्तस्करण र इन्द्रियसहित शरीरलाई जितेको छ र जसले भौतिक वस्तुप्रतिको स्वामित्वको भावलाई पनि परित्याग गरेको छ, त्यस्तो आशारहित व्यक्तिले केवल जीवन निर्वाहका लागि मात्र कर्म गर्दछ भने उसले कुनै प्रकारका पापपूर्ण फल पाउँदैन ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसले आशा, आकाङ्क्षा एवम् भविष्यको फलको स्पर्श छोड्दछ र अभिमानको त्याग गरेर आवश्यक कर्म अर्थात् शरीरको आवश्यकता अनुसारको कर्म गर्दछ भने उसले कुनै पापपूर्ण फल पाउँदैन । जस्तो कि भोक लाग्दा खाना खाने, निद्रा लाग्दा सुत्ने आदि कार्य गरिरहन्छ । यस्तो व्यक्तिले शरीरलाई आवश्यक हुने कर्म मात्र गर्दछ; त्यसैले ऊ कर्मबन्धनमा पर्दैन । कृष्ण, बुद्ध, महावीर पनि अरू जस्तै भोजन गर्नुहुन्छ, हिँड्नुहुन्छ, सुत्नुहुन्छ र वस्त्र लगाउनुहुन्छ अर्थात् जो आवश्यक कर्म हो त्यो गर्नुहुन्छ । हामीले भोजन गर्दा भोजन मात्र गर्दैनौं हजारौं कामना, सपनाको महल हाम्रो मनले बनाइरहन्छ तर कृष्ण जस्तो व्यक्तिले भोजन गर्दा केवल भोजन मात्र गर्नुहुन्छ । कृष्ण जस्तो व्यक्ति जे गर्नुहुन्छ त्यो पूरा गर्नुहुन्छ । त्यहाँ उहाँको पूर्ण उपस्थिति रहन्छ । जो व्यक्ति होसपूर्वक भोजन गर्दछ, उसको भोजन सम्यक् भोजन हुन्छ । बेहोसीमा गरिएको भोजन ज्यादै धेरै वा ज्यादै कम गरिन्छ जो सम्यक् भोजन हुँदैन । शरीर अन्धो भएकाले उसलाई भोजनको कुनै अन्दाज नै हुँदैन । असम्यक्ले बाँध्दछ र सम्यक्ले कहिल्यै पनि बन्धनको काम गर्दैन ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्तो होसमा जागेको पुरुष शरीरको आवश्यकतालाई जानेर होसपूर्वक कर्म गर्दछ र बाँधिदैन । शरीरका आवश्यक कर्मलाई होसपूर्वक सम्यक् रूपले जसले गर्दछ त्यस्तो व्यक्ति कर्मको बन्धनमा पर्दैन र ऊ कर्म गर्दागर्दै पनि मुक्त हुन्छ । यस्तो व्यक्तिलाई केही कुराले पनि बाँध्न सक्दैन । जो व्यक्ति होसमा अर्थात् साक्षी भावमा हुन्छ त्यो व्यक्ति माध्यम मात्र हुन्छ । यस्तो व्यक्तिले शरीरका लागि आवश्यक कर्म मात्र गर्दछ । होसमा बाँच्ने व्यक्तिहरूका लागि अनावश्यक वस्तुहरू स्वतः हट्न थाल्छन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- आवश्यक कर्म जो व्यक्तिले गर्दछ उसका अनावश्यक कर्म र वस्तुहरू स्वतः हट्दछन् र यस्तो कर्मबाट व्यक्ति कुनै पनि बन्धनमा नपरी मुक्त हुन्छ ।

शरीरको प्रज्ञा यान्त्रिक हुन्छ । एउटा व्यक्तिको शरीरमा चलिरहेको कामको हिसाबले कारखाना बनाउनु परेमा दश वर्गमिलको क्षेत्रफलको आवश्यकता हुन्छ भनेर शरीरशास्त्रीहरू भन्दछन् । शरीरको बुद्धिमत्ता आफ्नै प्रकारको हुन्छ । यदि शरीरको आवश्यकतालाई व्यक्तिले होसपूर्ण रूपमा गरेन भने शरीर आफ्नो आदतबाट यन्त्रवत् सञ्चालित हुन्छ । मनुष्य बेहोसीमा नै बाँच्ने हुनाले शरीरले यान्त्रिक व्यवस्थालाई अवलम्बन गर्छ जुन बन्धनको कारण हो । होसपूर्ण व्यक्तिले प्रत्येक कृत्य गर्दा थाहा पाएर मात्र गर्दछ; तसर्थ उसलाई कुनै आदतले पक्रिंदैन । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- स्वयम्लाई जितेर सुख सुविधालाई जसले छोड्दछ त्यो व्यक्तिलाई कुनै बन्धन हुँदैन । वस्तुहरूलाई जित्ने प्रवृत्तिको व्यक्तिले आखिरमा आफूलाई नै हराउँछ । बुद्धिमान् व्यक्तिले वस्तुलाई होइन स्वयम्लाई जित्न खोज्दछ । आत्मविजयभन्दा ठुलो कुनै विजय छैन । यस्तो व्यक्ति स्वयम्लाई जितेर जीवनमा अनावश्यक वस्तुहरूबाट मुक्त भएर अभिमानरहित हुन्छ र कर्म गर्दागर्दै पनि अकर्ममा बाँध्दछ । सबै जरुरी कर्म गर्दागर्दै पनि उसलाई कुनै कर्मको रेखाले छुँदैन ।

यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥२२॥

स्वतः प्राप्त भएका वस्तुहरूबाट सन्तुष्ट रहने, तेरो मेरो जस्ता द्वैत भावबाट मुक्त, ईर्ष्यारहित, हर्ष-शोकबाट अतीत भएको यस्तो सिद्धि र असिद्धिमा पनि समभाव राख्न सक्ने कर्मयोगी कर्म गरेर पनि कर्मफल वा बन्धनबाट बाँध्दैन ॥

जे प्राप्त छ त्यसमा सन्तुष्ट हुने र द्वन्द्वबाट पार भएको व्यक्ति कर्म गर्दा गर्दै पनि कर्मबाट बाँध्दैन । चित्त त प्राप्त वस्तुमा असन्तुष्ट हुन्छ र अप्राप्त वस्तुको चाहना गर्छ र त्यो प्राप्त भएमा अझ बढीको कामना गर्छ । चित्त र असन्तोष एकै कुराका दुई नाम हुन् । सन्तोष हुने बित्तिकै चित्त र मन दुवै बिदा हुन्छन् । मन सदा नपाएको कुराको कामनामा बाँच्छ र जे पाएको छैन त्यसमा सन्तोष खोज्दछ भने जे पाएको छ त्यसमा असन्तोष रहन्छ । असन्तोष सदा क्षितिजजस्तो हुन्छ । परबाट हेर्दा एउटै जोडिए जस्तो हुन्छ र नजिकबाट हेर्दा भन् पर हुन्छ । चित्त सदा भविष्यमा प्राप्त हुने सन्तोषको भ्रममा बाँच्छ ।

कृष्ण चित्तको दशाको ठिक उल्टो कुरा भन्नुहुन्छ- जो पुरुष जे प्राप्त भएको छ त्यसमा सन्तुष्ट भएमा कर्मबन्धनले बाँध्दैन । जति ठुलो अपेक्षा हुन्छ उति नै धेरै असन्तोष पाउँछ । अपेक्षा नभएको व्यक्ति जे प्राप्त हुन्छ त्यसका लागि परमात्माप्रति कृतज्ञ हुन्छ । अपेक्षाशून्य भएमा असन्तोष पूर्णरूपमा मेटिन्छ । अपेक्षारहित पुरुष जे प्राप्त हुन्छ त्यसमा नै सन्तुष्ट हुन्छ । यस्तो व्यक्ति जे प्राप्त हुन्छ त्यसलाई धन्य एवम् अहोभाग्य ठान्दछ । धन्यवादको भाव त्यस व्यक्तिमा हुन सक्छ जसको अपेक्षाशून्य हुन्छ । यो रहस्य थाहा हुने व्यक्तिलाई प्राप्त सन्तोषको कुनै सीमा हुँदैन ।

एकजना बादशाहको एउटा जोगी फकिरसँग यस्तो प्रेम थियो कि बादशाह ती जोगीलाई सँगै सुताउँथे । आफूलाई खाना जे प्राप्त भए पनि पहिले त्यो जोगीलाई दिएर मात्र आफू खान्थे । एकदिन दुवैजना सिकार खेलन गए र जङ्गलमा बाटो हराएकाले दिनभरिको भोक-प्यासमा थिए । खानका निम्ति जङ्गलमा केही पनि उपलब्ध थिएन । बल्लतल्ल साँभपख एउटा रुखमा एउटा फल भेटियो । बादशाहले त्यो फल तोडेर चार टुक्रा गरे र पहिलो टुक्रा जोगीलाई दिए । जोगीले अर्को टुक्रा पनि मागे र बादशाहले दोस्रो टुक्रा पनि दिए । जोगीले आहा कस्तो मिठो रहेछ भनी तेस्रो टुक्रा मागे र बादशाहले तेस्रो टुक्रा पनि दिए । जोगीले चौथो टुक्रा पनि खोसेर खान खोजे । त्यसबेला बादशाहले भने यो त अति भयो म पनि त भोकै छु । सम्राट्ले त्यो फल खोसेर मुखमा राखे तर त्यो फल तितो विषसमान थियो । सम्राट्ले त्यो फल थुक्दै, तिमी पागल त छैनौं किन यसरी फल मिठो छ भनेर खाएको भनेर सोधे । जोगीले भने- जुन हातबाट सधैं मिठो फल खान पाएको छु, त्यसको हातबाट एक टुक्रा तितो फलको गुनासो गरें भने यसभन्दा कृतघ्नता केही हुन सक्दैन ।

यस्तो व्यक्ति सन्तुष्ट हुन सक्छ । हामीसँग जे छ त्यसलाई गम्भीर भएर हेर्ने हो भने त्यो परमात्माले चाहिने भन्दा धेरै बढी दिएको छ । जे छैन त्यसको पछि मात्र दृष्टि दौडाउने हो भने जे पाएको छ त्यो कहिले पनि देखिँदैन । जे छैन त्यसलाई मनले चाहना गर्छ जसबाट असन्तोष पैदा हुन्छ । सपना असन्तोषको बिउ हो र व्यक्तिहरू कल्पनाको कारण असन्तुष्ट छन् । जे प्राप्त छ त्यसमा जो व्यक्ति सन्तुष्ट हुन्छ त्यस्तो व्यक्ति परमात्माप्रति अनुग्रहित भएर द्वन्द्वबाट पार हुन्छ । हाम्रो सारा जीवन नै द्वन्द्वले भरिएको छ । हामी दुईमा नै बाँच्छौं । जससँग प्रेम गर्छौं त्यससँग घृणा पनि गर्छौं । मनोवैज्ञानिकहरूले पनि यस तथ्यलाई स्वीकार गरिसके कि हामी जसलाई प्रेम गर्छौं त्यसलाई घृणा पनि गर्छौं । हाम्रो मन द्वन्द्वमा छ, त्यसैले हामी जसलाई मन पराउँछौं त्यसलाई मन पराउँदैनौं । जससँग हामी आकर्षित हुन्छौं त्यससँग विकर्षित पनि हुन्छौं । जससँग हामी मित्रता बढाउँछौं, त्यससँग हामी शत्रुता पनि पाल्छौं । यी दुवै हामी एकैसाथ गर्छौं ।

कुनै पनि व्यक्तिले चौबिसै घण्टा प्रेम गर्न सक्दैन । एक क्षण प्रेम गर्छ अर्को क्षण घृणा गर्छ । पूरा दिन प्रेम र घृणाको खेल चल्छ । जोप्रति आदर हुन्छ उसैप्रति अनादर पनि हामी पाल्छौं । जसलाई फूलमाला लगाउँछौं उसैलाई कुनै दिन ढुङ्गा पनि फ्याँक्छौं । एउटा नकारात्मक इच्छा दबेर प्रतीक्षा गरिरहेको हुन्छ र कुनै दिन बहाना खोजेर त्यो इच्छा बाहिरिन्छ । हाम्रो मन प्रतिपल दोहोरो छ । मन सदा द्वन्द्व र विकल्पमा बाँच्छ । जे हामी गर्छौं त्यसका विरुद्धमा मन पूरा समय केही न केही भनिरहेको हुन्छ । मन कहिले पनि शत प्रतिशत हुँदैन । एक हिस्सा सदा विरोधमा हुन्छ । यस्तो अवस्था रहने भएकाले व्यक्ति सदा द्वन्द्वमा हुन्छ । मनोवैज्ञानिकहरू यस्तो मनलाई सिजोफ्रेनिया भन्छन् । कुनै व्यक्तिले प्रशंसा गयो भने जबसम्म त्यो व्यक्तिले निन्दा गर्दैन तबसम्म सन्तुलन कायम हुन सक्दैन । फ्रायडले भनेका छन्, प्रगाढ मित्रता भएका व्यक्तिहरूले पनि एक अर्काको विरोधमा दिएका प्रतिक्रिया सुनेमा यस जगत्मा कुनै पनि मित्रता टिक्न सक्दैन । यसको कारण मन सदा नै परिपूर्ति खोज्छ । उसको अर्को हिस्सा आफ्नो माग पूरा गर भनेर माग गर्दछ । यो द्वन्द्वको अवस्था सतहमा पनि हुन्छ र गहिराइमा पनि हुन्छ । भित्र गहिराइमा पनि सदा द्वैत चलिरहन्छ । दिनभरि इमानदारीमा रहने व्यक्तिले सपनामा चोरी गरेको देख्छ । दिनभरि गर्न नपाएको कुरा रात्रीमा परिपूरक भएर पूरा गर्छ । हाम्रो चित्त अनिवार्य रूपमा द्वन्द्वातीत, (Dialectical) छ । जो व्यक्ति जीवनभर नास्तिक हुन्छ त्यो मर्नुअघि आस्तिक हुन्छ किनभने जीवनभर सुषुप्त रहेको एक हिस्सा प्रकट हुन चाहन्छ । त्यसैले विश्वासी व्यक्ति अविश्वासी हुन्छ ।

यस जगत्मा सारा चिज द्वन्द्वातीत र ध्रुवीय छ, मन पनि ठिक यस्तै हुन्छ । यदि जगत्मा प्रकाश हरायो भने अँध्यारो बिलकुल रहने छैन । यदि जन्म समाप्त भयो भने मृत्यु समाप्त हुने छ किनभने जन्म नै भएन भने कसको मृत्यु हुने । यस्तै यदि मृत्यु रोकियो भने जन्म पनि रोक्नुपर्छ । चिकित्साविज्ञानको उन्नतिले संसारबाट मृत्युको दरलाई नियन्त्रण गरेको हुनाले हामी जन्ममा नियन्त्रण गर्नुपर्ने अवस्थामा छौं । जिन्दगी विरोधहरूका बिचको सन्तुलन हो र जीवन विरोधबाट चल्दछ । सारा जीवन द्वन्द्व हो र यसको आधार मन हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो व्यक्ति दुईको पार अर्थात् द्वन्द्वातीत हुन्छ त्यही व्यक्ति कर्मको बन्धनबाट मुक्त हुन्छ । त्यसैले जसले दुईको पार मनलाई जान्दछ त्यही व्यक्ति पार हुन सक्छ । जो व्यक्ति प्रेम र घृणाको ज्ञाता छ त्यही व्यक्ति यसबाट पार हुन सक्छ । साक्षीका बारेमा जानकारी भयो भने दुईबाट पार हुन सकिन्छ । मनको द्वन्द्वको बाहिर त्यही व्यक्ति हुन सक्छ जसलाई साक्षीको स्मरण हुन्छ ।

सुख या दुख आउँदा म त्यो सुख वा दुख होइन भन्ने जान्न जरुरी छ । सुख-दुख, प्रेम-घृणा, मित्रता-शत्रुता, हार-जित, सम्मान-अपमान आउँछ अनि जान्छ, यी सबै द्वन्द्व हुन् । यो सबै द्वन्द्वभन्दा अलग जसले साक्षी हुँ भन्ने जान्दछ ऊ द्वन्द्वको पार भएर द्वन्द्वातीत हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो द्वन्द्वको पार हुन्छ ऊ सम्पूर्ण कर्मको बन्धनबाट पार हुन्छ । वास्तवमा बन्धन द्वन्द्वको मात्र हुन्छ र निर्द्वन्द्व स्वतन्त्र हुन्छ । पृथक्ताको बोध र साक्षीको भावले द्वन्द्वबाट पार गराउँछ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! जो व्यक्ति जे प्राप्त छ त्यसमा तृप्त एवम् द्वन्द्वको पार छ भने ऊ कर्म गर्दागर्दै पनि कर्मको बन्धनमा बाँधिँदैन ।

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥२३॥

जसको सबै प्रकारका आसक्ति नष्ट भएको छ, जो देहाभिमान र ममताबाट रहित छ, जसको चित्त निरन्तर परमात्माको ज्ञानमा स्थित हुन्छ यस्तो केवल यज्ञसम्पादनका लागि कर्म गर्ने व्यक्तिको सम्पूर्ण कर्म निश्चय विलीन हुन्छ ॥

आसक्तिरहित ज्ञानपूर्वक कर्म गर्ने पुरुषका समस्त कर्मबन्धन क्षीण हुन्छन् र परतन्त्रता समाप्त भएर आसक्तिको तादात्म्यबाट मुक्त हुन्छ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । आसक्तिरहितको अर्थ हो यस जगत्मा मेरो कोही पनि छैन । मेरो ममत्वको भाव नै मेरो आसक्ति हो । मेरो घर, मेरो परिवार, मेरो शास्त्र, मेरो

धर्म यो सबै आसक्ति हो । मेरो परमात्मा पनि आसक्ति हो । जहाँ जहाँ मेरो जोडिन्छ त्यहाँ त्यहाँ आसक्ति जोडिन्छ र जहाँ मेरो समाप्त हुन्छ त्यहीँ आसक्ति बिदा हुन्छ । ममत्व हट्ने बित्तिकै व्यक्ति आसक्तिरहित भएर ब्रह्ममा प्रवेश गर्छ । जगत्मा मेरो भाव यतिसम्म हुन्छ कि मेरो शास्त्र, धर्म, मन्दिरका कारण दुई मेरोमा भिडन्त हुन्छ र लडाइँ सुरु हुन्छ । यो मेरो भन्ने भाव तबसम्म मेटिँदैन जबसम्म 'म' भन्ने भाव भित्र केन्द्रमा हुन्छ । मेरो भन्ने भाव भागेर जहाँ गए पनि आफूसँग नै रहन्छ । त्यो मेरो घरबाट मेरो मन्दिर, आश्रम आदिमा रूपान्तरण मात्र हुन्छ । यो आसक्ति अहङ्कारको विकेन्द्रीकरण हो । जुन मेरो भावसँग व्यक्ति आसक्त हुन्छ त्यससँग उसको तादात्म्य जोडिन्छ । जब मेरो भन्ने भाव हट्छ तब उसले आफूलाई अधुरो महसुस गर्छ; त्यसैले व्यक्ति 'म' लाई विस्तार गरिरहन्छ ।

कृष्णको भनाइ अनुसार आसक्तिरहित कर्म गर्नुको अर्थ यस्तो कर्म हो जसले 'मेरो' निर्माण गर्दैन । उसको जीवन कसैसँग पनि तादात्म्य स्थापना गर्दैन । उसमा कहीं पनि गहिराइमा मेरो भन्ने भाव हुँदैन र 'मेरो' रहित भएर बाँच्छ । यस्तो मेरो रहित अर्थात् आसक्ति रहित जीवन यज्ञ बन्दछ र पूरा जीवन एउटा पवित्र हवन हुन्छ । हे अर्जुन ! यस्ता पुरुषको सारा बन्धन क्षीण हुन्छ किनभने बन्धनको जन्मदाता नै 'मेरो' भाव हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जब कुनै व्यक्ति आसक्तिरहित भएर 'मेरो' भावबाट छुट्दछ तब उसको जीवन यज्ञ भएर पवित्र हुन्छ । आसक्तिको जाल टुट्नेबित्तिकै मेरो भाव र तादात्म्यको भाव समाप्त हुन्छ अनि यस्तो व्यक्तिले जसरी कर्म गरे पनि, जे गरे पनि र जसरी बाँचे पनि कुनै बन्धन निर्माण हुँदैन । शून्य जस्तो गरेर यस्तो व्यक्ति बाँच्छ ।

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥२४॥

यज्ञ आदिमा अर्पण गरिएका हात, सुरो, योग्यद्रव्य आदि पदार्थ, अग्निमा अर्पण गरिएका घिउ, चरु आदि वस्तु ब्रह्म हुन् । कर्ताद्वारा ब्रह्मरूप अग्निमा आहुति दिने रूप क्रिया पनि ब्रह्म हो र त्यस ब्रह्मकर्ममा स्थित रहने योगीद्वारा प्राप्त हुने योग्य फल पनि ब्रह्म हो ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस जगत्को सम्पूर्ण अस्तित्वमा जे छ, त्यो सबै ब्रह्म हो । तर यो अवस्था म भावको विसर्जनपछि मात्र देखिन्छ । म बिदा हुने बित्तिकै अस्तित्व नै ब्रह्म हुन्छ । यस जगत्मा ब्रह्म सिवाय अरु केही पनि छैन । जब म पनि ब्रह्ममा समाहित हुन्छु अनि कृष्णको यो भनाइ बुझ्न सकिन्छ । जगत्मा दुई प्रकारका अनुभव हुन्छन् । एउटा 'म' को अनुभव जसका लागि यो वचन सरासर गलत लाग्ने छ किनभने 'म' भावको व्यक्तिले कहीं कुनै ब्रह्म देख्दैन । अहङ्कारले यस्तो व्यक्तिलाई अन्धो बनाउँछ र उसले ब्रह्मलाई अनुभव गर्न सक्दैन । अर्को कृष्णले भन्नुभएजस्तो यज्ञ हवनको विधि, बल्ने अग्नि, चढाएको आहुति, चढाइने वस्तु र हवनमा उद्धोष गर्ने व्यक्ति पनि ब्रह्म हुन् । यो सबै ब्रह्मको अनुभव अहङ्कारको अन्धोपन टुटेपछि मात्र हुन्छ । त्यसभन्दा अघि त "म नै हुँ र बाँकी सबै मेरा साधन हुन्" भन्ने लाग्दछ । सबै कुरा 'म' भावको केन्द्रमा घुमेको हुन्छ । आसक्तिरहित व्यक्तिलाई सारा अस्तित्वमा जे छ त्यो सबैमा ब्रह्मको अनुभव हुन थाल्छ ।

अहङ्कार र ब्रह्म दुवै एकसाथ हुन सक्दैनन् । ब्रह्मको अनुभव अभ्यास अथवा प्रयासबाट हुँदैन यो अनुभव त अहङ्कारको विसर्जनबाट मात्र सम्भव हुन्छ । अहङ्कारको विसर्जन हुने बित्तिकै यस्तो व्यक्तिलाई सबै कुरामा ब्रह्मको अनुभव हुन थाल्छ । 'म' समाप्त हुने बित्तिकै 'म' पनि ब्रह्ममा नै विलीन हुन्छ र ब्रह्म नै कण कण हो भन्ने अनुभव हुन्छ । यस अवस्थामा ईश्वर र ब्रह्म दुवै एकै हुन्छ र कुनै पनि दूरी रहँदैन । जुन क्षण ब्रह्मको मात्र अनुभव हुन्छ त्यसैक्षण सबै बन्धनहरू स्वतः समाप्त हुन्छन् । त्यस क्षण मित्र, शत्रु, दुख, रोग सबै परमात्मा हुन्छन् ।

एक जना सुफी फकिरको छातीमा घाउ भयो र घाउ यति गहिरो भयो कि त्यसमा कीरा नै परे । जिन्दगीभर उनी नमाज पढ्न मस्जिदमा जान्थे र जब घाउमा कीरा परे तबबाट उनले मस्जिद जान छोडिदिए । छिमेकीहरूले भने- के काफिर हुन लाग्यौ, के अन्तिम समयमा आफ्नो जिन्दगी बिगार्न चाहन्छौ, नमाज मस्जिदमा गई नपढेर के दोजकमा अर्थात् नर्कमा पर्नु छ । ती सुफी फकिरले भने- नमाज त म अहिले पनि पढ्छु तर मस्जिद जान सकिदैन किनभने नमाजमा भुक्नुपर्छ र भुक्दाखेरि मेरो घाउमा भएका किराहरू तल भर्दछन् अनि यिनीहरूलाई फेरि उठाएर घाउमा राख्नुपर्छ । कहिलेकाहीँ यिनीहरूलाई चोट लाग्दछ र कति त यस्तो गर्दा मर्दछन् । अनि छिमेकीले भने किराका लागि किन यति दुखी भएको तिमी ? फकिरले भने- किराको लागि होइन मेरा लागि नै म चिन्तित भएको छु किनभने किरा पनि म नै हुँ । जसको नमाज पढिरहेको छु, किरा र म अलग होइन एकै हौं भन्ने प्रकृति भएको व्यक्तिले कृष्णको यो सूत्रलाई जान्ने छन् । यो ब्रह्मको भाव हुनका लागि यस्तै प्रकृति हुनुपर्छ । यस श्लोकको अर्थ सम्पूर्ण कुरा एउटाको नै विस्तार हो, दुईको त भ्रान्ति मात्र हो ।

कृष्णले यस सन्दर्भमा द्वन्द्वातीत, द्वन्द्वको पार हुने अवस्थाबारे भन्नुभएको छ किनभने जबसम्म भित्रको द्वन्द्व हट्दैन, तबसम्म बाहिरको द्वन्द्व पनि हट्दैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो पुरुष द्वन्द्वातीत हुन्छ उसका लागि सबै ब्रह्म हुन्छ । भित्रको खण्ड समाप्त भएर एक भएपछि बाहिर पनि एक हुन थाल्छ । हामी बाहिर त्यही देख्छौं जो हामी भित्र छ । त्यस्तै हामी त्यही खोज्छौं जे हामी भित्रबाट छौं । चोरले चोरलाई खोज्छ, साधुले साधुलाई खोज्छ । भित्र यदि द्वन्द्व छ भने बाहिर पनि त्यही देखापर्छ । भित्र जे हुन्छ बाहिर त्यही प्रतिफलित भएर प्रकट हुन्छ । संसार हाम्रै विस्तार हो । जबसम्म भित्र द्वन्द्व रहन्छ तबसम्म संसारमा पनि द्वन्द्व नै देखिन्छ । पदार्थ, आत्मा सबै अलग-अलग देखिन्छन् र सबैमा द्वन्द्व नै देखिन्छ ।

त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो पुरुष द्वन्द्वातीत हुन्छ त्यस्तो पुरुषलाई सबैमा ब्रह्मको अनुभव हुन्छ अनि जीवनको परम निधि उपलब्ध हुन्छ । सबैतिर ब्रह्म नै अनुभव भएपछि कर्ता पनि ब्रह्म नै हुन्छ, कर्म पनि ब्रह्म नै हुन्छ, अनि श्वासभित्र जाँदा पनि ब्रह्म नै भित्र जान्छ, बाहिर आउँदा पनि ब्रह्म नै बाहिर आउँछ । जन्ममा पनि ब्रह्म नै जन्मिन्छ र मृत्युमा पनि ब्रह्म नै बिदा हुन्छ । उठ्दा पनि ब्रह्म उठ्छ, सुत्दा पनि ब्रह्म नै विश्राम गर्छ । सबै कर्ममा ब्रह्मको नै तरङ्ग हुन्छ । यस्तो व्यक्तिको कर्म ब्रह्मरूपी हुन्छ र समाधिलाई उपलब्ध हुन्छ । चिन्ता, भय, असुरक्षा, तनाव सबै समाप्त भएर सबै कर्म सहज हुन्छ । यस्ता साधकको जीवनमा समाधि उपलब्ध हुन्छ अर्थात् समाधान प्राप्त हुन्छ अनि उसको जीवनमा पाउन, खोज्न योग्य केही पनि बाँकी रहँदैन र निष्प्रश्न हुन्छ ।

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥२५॥

कतिपय योगीहरू यज्ञद्वारा देवताहरूको पूजारूप यज्ञको अनुष्ठान गर्दछन् भने कतिपय योगीहरू परब्रह्म परमात्मासँग अग्निमा अभेद दर्शनरूप यज्ञद्वारा नै आत्मरूप यज्ञको हवन गर्दछन् ॥

धर्म अदृश्य र आत्यन्तिकतासँग सम्बन्धित हुन्छ । जीवनको शिखरको अनुभवसँग धर्म सम्बन्धित हुन्छ । गहन अनुभव शब्दबाट व्यक्त गर्न गाह्रो हुन्छ । त्यसैले धर्म प्रतीकात्मक वा सङ्केतात्मक हुन्छ । आत्यन्तिक अनुभवलाई बुझ्ने भाषामा व्यक्त गर्नका लागि कुनै प्रतीकको चुनाव गर्नुपर्छ जुन सङ्केत अभिव्यक्ति बन्दछ । जो यो प्रतीक वा सङ्केतमा नरोकिएर यसबाट पार हुन्छन् तिनीहरू मुक्त हुन्छन् र जो यो प्रतीकमा नै रोकिन्छन् उनीहरूका लागि यो सङ्केत अवरोधक बन्न सक्छ । प्रतीकलाई जसले बुझ्छन् उनीहरू यसलाई माध्यम बनाएर यसबाट पार हुन्छन् र नबुझ्ने व्यक्ति यसमा नै अल्झिएर रोकिन्छन् । धर्मका कैयौं पारलौकिक अनुभवलाई बताउनका लागि कतिपय प्रतीकहरू खोज्नुपरेको छ ।

मनुष्यको अनुभवमा अग्नि गहिरो प्रतीक बन्न सक्छ । अग्निमा कैयन् विशेषताहरू छन् पहिलो विशेषता- अग्निको लप्का सदा माथितिर बहन्छ । अग्नि सदा उर्ध्वगामी हुन्छ । मनुष्यको चेतना जब धार्मिक हुन थाल्छ, तब चेतना पनि उर्ध्वगामी हुन थाल्छ । त्यसैले मनुष्य भित्रको चेतनाको उद्गमको प्रतीक अग्नि बन्न सक्छ । अर्को अग्निको विशेषता अग्निमा कुनै पनि अशुद्ध चिज जलेर नष्ट हुन्छ । सुनलाई अग्निमा हाल्यो भने अशुद्ध चिजहरू जलेर नष्ट हुन्छन् र शुद्ध सुन निखारिएर बाहिर आउँछ । त्यस्तै जसले धर्मको चेतनाको ज्योतिको अनुभव गरेका छन् उनीहरूको अनुभवमा पनि सबै अशुद्धि त्यो ज्योतिमा जलेर नष्ट हुन्छन् र शुद्ध निखारिएको चेतना मात्र बाँकी रहन्छ भन्ने छ । यसबाट पनि अग्नि धर्मको अरू गहिरो प्रतीक बन्न सक्छ । तेस्रो अग्निको विशेषता लप्का वा ज्वाला केही परसम्म मात्र देखिन्छ र अग्निको ज्वाला अदृश्यमा हराउँछ । जसलाई चेतनाको उर्ध्वगमनको अनुभव भएको छ, उनीहरूलाई केही क्षणसम्म म पनि छु भनेर थाहा हुन्छ । केही क्षणपछि म ब्रह्ममा लीन हुन्छ । अग्निको ज्वाला आकाशमा विलीन भएपछि खोज्ने कुरा सोच्न पनि सकिँदैन । त्यस्तै जो ब्रह्ममा विलीन हुन्छ त्यो कहिल्यै पनि फिर्ता हुन सक्दैन । त्यसैले अग्नि गहिरो प्रतीक बनेको हो ।

जब पहिलो पटक अग्नि यज्ञ बन्थो तब अग्नि एउटा सूचक थियो । अग्निको ज्योति सदा आकाशतिर प्रवाहित भइरहन्छ । आश्रमका शिष्यहरू यो प्रतीकलाई यसै गरी आफूभित्रको चेतनाको ज्योतिलाई पनि उठाउने स्मरण गरिरहन्थे । यो अग्निमा हाल्ने सामग्रीहरू पनि प्रतीकात्मक थिए । आफूलाई यसै गरी समर्पण गर्ने, हवनको वेदीमा चढाउने सम्झना थियो । यो प्रतीकलाई निरन्तर उपस्थित गराउनु पनि स्मरण एवम् स्मृतिका लागि गरिन्थ्यो । जसलाई त्यो प्रतीकको स्मरण हुन्थ्यो उसका लागि त्यो अग्नि र हवन विधि अग्नि मात्र होइन चेतनाको ज्योतिको बोध हुन्थ्यो । कृष्ण जुन अग्निका बारेमा भन्दै हुनुहुन्छ, त्यो प्रतीकात्मक हो र यो प्रतीकलाई बुझ्न सक्छो भने पूरा जीवन नै यज्ञ हुने छ । जसको स्मरणबाट समस्त कर्म यज्ञ बन्छ तब उसको सम्पूर्ण जीवन आहुति बन्ने छ । आफू स्वयम्लाई हवनको कुण्ड ठानेर सबै कुरा त्यस कुण्डमा समर्पित गर्नुपर्ने हुन्छ । आफूलाई कुण्डमा हालेर पूर्णरूपमा अहङ्कारलाई जलाउनुपर्छ ।

हवनमा जौ वा धान पनि हालिएको हुन्छ, जुन अर्को प्रतीक हो । जौ, धान बिउ हुन् जसमा अहिले सबै कुरा लुकेको छ, जो प्रकट भएको छैन । बिउ जमिनमा रोप्ने बित्तिकै प्रकट हुन्छ अङ्कुराउँछ र एउटा बिउ करोडौं बिउ बन्दछ । जौ वा धान अग्निमा आहुति दिने प्रतीक हाम्रो अहङ्कारसँग सान्दर्भिक छ जुन हामी भित्र बिउको रूपमा विद्यमान छ । त्यो करोडौं बिउ बन्नु भन्दा अघि नै त्यसलाई कुण्डमा हालेर जलाइदिएमा त्यो अभ्र प्रगाढ भएर फैलिने छैन । अहङ्कार विराट् वृक्ष जस्तो हुन्छ जो फैली नै रहन्छ । त्यसैले यसले वृक्षको रूप लिनुअघि जौ वा धानको आहुति अग्निमा हाले जस्तो यसलाई चेतनाको ज्योतिरूपी अग्निमा जलाएर भस्म पारेन भने यो प्रगाढताले फैलिन्छ । त्यसैले अहङ्कारलाई पनि बिउ भएकै अवस्थामा जलाएर भस्म पार्नु उपयुक्त हुन्छ । बिउको प्रतीक रूप जौ, धान नै निकटतम प्रतीक हुन् ।

यज्ञरूपी अग्निमा घिउ पनि हालिन्छ । घिउलाई अग्निमा हाल्ने बित्तिकै अग्निको लप्का बढेर तीव्र, प्रखर र प्रज्वलित हुन्छ र त्यसले अग्निमा त्वरा ल्याउँछ । अन्न हाल्ने बित्तिकै अग्निको त्वरा कम हुन्छ र अग्निको गति क्षीण हुन्छ किनभने अग्निको शक्ति अन्नलाई गलाउनमा खर्च हुन्छ र घिउ हाल्नेबित्तिकै अग्निको शक्ति बढ्दछ । यस्तै जीवनको ज्योतिमा नराम्रा कुराहरूलाई हालेर समाप्त गर्नका लागि घिउ हालेर त्यो ज्योति बढाउनुपर्ने हुन्छ । घिउ शुभको निकटतम प्रतीक हो । घिउ स्निग्ध छ त्यसैले घिउको एउटा नाम स्नेह र अर्को नाम प्रेम पनि हो साथै घिउ प्रकृतिबाट सिधा पैदा हुँदैन । अन्न प्रकृतिमा सिधा

पैदा हुन्छ, त्यसैले अहङ्कार लगायतका नराम्रा कुरा सिधा पैदा हुन्छन् । घिउ बन्नका लागि दुधको छाल वा तर जन्माउन ठुलो परिश्रम गर्नुपर्छ जो सिधा जन्मदैन ।

धेरै दुधबाट थोरै दही बन्छ र त्यो दहीलाई मथेर थोरै मात्र घिउ निस्कन्छ । ठुलो श्रमबाट थोरै घिउ पैदा हुन्छ । मनुष्यको चेतनाले घिउलाई जन्म दियो, त्यो घिउ शुभको निकटतम प्रतीक हो । अशुभलाई जीवनको चेतनाको ज्योतिमा हाल्दा अशुभ त जलेर जान्छ तर यसले जीवनको चेतनालाई क्षीण गर्छ । जलेर पनि अशुभले चेतनालाई क्षीण गर्छ । शुभलाई जीवनको चेतनामा हाल्यौं भने यसले जीवनको चेतनालाई बढाउँछ । अन्ततः शुभलाई पनि जलाउनुपर्ने हुन्छ र शुभ जति जल्छ, ज्योति त्यति नै बढ्छ । शुभलाई अन्त्यमा नजलाएमा यो बन्धन बन्न सक्छ । घिउ जति जल्दछ त्यति नै अग्निको लप्कालाई शक्ति प्रदान गरेर आकाशतिर दौडाउँछ र अन्तमा आफू जलेर समाप्त हुन्छ । यज्ञमा हालेको घिउले वरिपरि एक प्रकारको सुवास छोड्दछ त्यसैले शुभ जब जल्दछ, त्यसले पनि सुगन्ध छोड्दछ । साधुसँग शुभ हुन्छ र सन्तसँग शुभको सुगन्ध मात्र हुन्छ । साधु अग्निमा हालिएको घिउ हो र सन्त जलिसकेको घिउ हो । त्यसैले साधुलाई चिन्न सजिलो हुन्छ, सन्तलाई चिन्नलाई त्यो नासापुट चाहिन्छ ।

यी प्रतीकहरूलाई यज्ञमा हाल्ने व्यक्तिलाई नै जीवनको चरम अनुभव हुन्छ । यस्तो चेतनाले नै परात्पर ब्रह्मलाई जान्न सक्छ । यो यज्ञको प्रतीकलाई जीवनको अनुभवमा रूपान्तरण नगर्ने व्यक्तिहरूले प्रतीकको अर्थ नै नबुझी यसमा नै अल्झिरहने छन् । प्रतीक सदा पार हुनका लागि हुन्छ, जब प्रतीकबाट कोही व्यक्ति पार हुँदैन अनि सम्प्रदाय निर्माण हुन्छ । जगत्मा साङ्ख्य र योग दुई प्रकारका निष्ठाहरू छन् । त्यसैले यी निष्ठाहरूका कारण धर्मका दुई रूप हुन्छन् । साङ्ख्यको निष्ठामा ज्ञान नै पर्याप्त छ, कर्मको कुनै आवश्यकता छैन । योगको निष्ठामा कर्म, साधना र अभ्यासबाट मात्र ज्ञान फलित हुन्छ । ९९ प्रतिशत व्यक्ति योगलाई नै बुझ्न सक्छन् । मनुष्य पनि दुई प्रकारका हुन्छन्- पहिलो कर्माभिमुख र दोस्रो ज्ञानाभिमुख । कृष्ण दुवै निष्ठाहरूलाई स्वीकार गर्नुहुन्छ । यी दुवै निष्ठाहरू सही छन् किनभने मनुष्य पनि दुई प्रकारका हुन्छन् । त्यसैले कृष्ण यज्ञका सन्दर्भमा पनि दुई प्रकारका निष्ठाहरूको कुरा गर्नुहुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- योगीजन पूजनबाट र ज्ञानीजन ज्ञानबाट नै कर्म गर्छन् । ज्ञानीहरूका लागि ज्ञान नै यज्ञ हो । योगीहरूका लागि गर्नु नै जान्नु हो र ज्ञानीका लागि जान्नु नै गर्नु हो । यी दुवै एउटै सिक्काका दुई पाटा हुन् । कृष्ण ज्ञानी र योगी दुवैलाई जान्नुहुन्छ र दुवै मार्गका बारेमा विज्ञ हुनुहुन्छ । उहाँका लागि कुनै भेद छैन ।

रामकृष्ण परमहंसले कैयौं शताब्दीपछि अनौठो प्रयोग गर्नुभयो । उहाँलाई जब ज्ञानको अनुभव भयो, तब रामकृष्णलाई एउटा मार्गबाट दिव्यज्योतिमा पुगेपछि पनि अरू मार्गबाट धाममा पुग्ने विचार आयो । उहाँले इस्लाम, इसाई, साङ्ख्य, योग र भक्तिमार्गको पनि साधना गर्नुभयो । सबै प्रयोग गरेर अन्तमा सबै मार्गको दिव्य धाम एउटै रहेछ भन्ने पाउनुभयो । रामकृष्णले भन्नुभयो- पहाडमा चढ्ने धेरै बाटाहरूले अन्ततः शिखरमा पुग्छन् भन्ने धर्मको साधनाका विभिन्न मार्गले पनि अन्तमा एउटै धाममा पुग्छन् रहेछ । जब उहाँ इस्लामको सुफी साधना गर्दै हुनुहुन्थ्यो, उहाँले मन्दिर जान छोडिदिनुभयो । एउटा लुङ्गी लगाएर छ महिना मस्जिदमा नै बस्न थाल्नुभयो । एक दिन दक्षिणेश्वर मन्दिरमा आएर काली माताको मूर्तिलाई भन्नुभयो त्यही पुगे जहाँ यो मन्दिरले पुर्‍यायो । जब उहाँ राधासम्प्रदायको साधना गर्नुहुन्थ्यो, जहाँ कृष्ण मात्र केवल पुरुष अरू सबै स्त्री हुन्छन्, त्यहाँ सबैले आफूलाई राधा मान्दछन् । रामकृष्ण जब आफूलाई राधा मानेर साधना गर्नुहुन्थ्यो, तब रामकृष्णको चाल स्त्री जस्तो हुन थाल्यो । उहाँका स्तन बढेर स्त्रीका जस्तै ठुला भएर आवाज पनि मधुर भयो । अझ आश्चर्यको कुरा त उहाँलाई मासिक धर्म पनि हुन थाल्यो । रामकृष्ण यस्तो भावले भरिनुभयो कि उहाँ राधा नै हुनुभयो । उहाँले यस्तो आत्मसात् गर्नुभयो कि मनले पुरुष हुँ भन्ने भुलेर शरीरलाई पछि लगाउनुभयो । शरीर सदा अनुगामी

हुन्छ । शरीरमा जे पनि प्रकट हुन्छ त्यो भित्र पहिले बिउ रूपमा मनमा प्रकट हुन्छ । स्त्री र पुरुष हुनु पनि उसको पहिलो कुनै जन्मको बिउरूपी अङ्कुरको नै परिणाम हो ।

गीता कैयौं अर्थमा असाधारण छ, कृष्णले कैयौं मार्गको चर्चा गीतामा गर्नुभएको छ । कुरान, बाइबल, धम्मपद, महावीर वाणी सबै एक निष्ठाका मात्र शास्त्र हुन् । तर गीता अद्भुत छ, मनुष्यको जीवनमा जति पनि निष्ठाहरू छन् ती सारा निष्ठाहरूको निचोड गीतामा छ । त्यसैले यदि मुसलमानले कुरान हाम्रो हो भनेर दाबा गरे भने एक अर्थमा सही हुन्छ तर गीता एक आस्थाको र एक धर्मको मात्र होइन सबैको उपयोगिताको शास्त्र हो । मनुष्य जातिमा प्रकट भएको हरेक निष्ठाको बीजरूप गीतामा उपलब्ध छ । गीतामा सबै मार्ग र द्वारको वर्णन पाइन्छ । यो अर्जुनको कारणले सम्भव हुनसक्यो । कृष्णले जब साङ्ख्य निष्ठाका बारेमा अर्जुनलाई बताउनुभयो तब अर्जुनले साङ्ख्यनिष्ठाका बारेमा बुझ्न नै सकेनन् । त्यसैले कृष्णले अर्को निष्ठाको कुरा गर्नुभयो । कृष्णले सबै प्रकारको निष्ठाको बारेमा गीतामा बताउनुभएको छ ।

कृष्णले मूलरूपमा दुई प्रकारको निष्ठाका बारेमा गीतामा बताउनुभएको छ । योगीजन कर्म, क्रिया, अभ्यासबाट ज्ञान प्राप्त गर्दछन् र ज्ञानीजन अ-अभ्यास, अ-कर्म र अ-क्रियाबाट ज्ञान प्राप्त गर्दछन् । योगी विना क्रियाको कर्म हुन सक्दैन भन्दछन् । ज्ञानीहरू कर्म गर्ने त प्रश्नै आउँदैन किनभने कर्म गरेर कहिल्यै पनि पुगिँदैन; तसर्थ जान्नु मात्र पर्याप्त छ भन्दछन् । साङ्ख्य परम्पराले केही पनि हुँदैन भन्दछ । योग परम्परा नभईकन केही पनि हुँदैन भन्दछ । मार्गहरू अनेक छन् तर गन्तव्य एउटै मात्र छ । हरेक मार्गबाट शिखरमा नै पुगिन्छ । कृष्ण यज्ञका प्रतीक मार्फत चेतनाको उर्ध्वगमनको दिशामा जाने मार्ग बताउँदै हुनुहुन्छ । योगीजन भजन, पूजन, आसन, प्राणायाम आदि मार्गबाट पुग्न सक्छन् भने ज्ञानीजन ध्यान, निदिध्यासन, समाधि, अकर्म र अक्रियाको मार्गबाट त्यहीँ पुग्दछन् । त्यसैले कृष्णले यी दुवै मार्गको अलग अलग उल्लेख गर्नुभएको हो ।

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।

शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥२६॥

कतिपय योगीजनहरू श्रोत्र आदि आफ्ना समस्त इन्द्रियहरूलाई नियन्त्रणरूपी अग्निमा हवन दिन्छन् र कतिपय योगीहरू शब्दादि समस्त विषय (शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध आदि) हरूलाई इन्द्रियरूपी अग्निमा नै आहुति दिन्छन् ॥

कृष्ण पुनः दुई निष्ठाहरूका बारेमा बताउँदै भन्नुहुन्छ । एउटा मार्गमा व्यक्ति इन्द्रियलाई संयमित गराउँछन्, इन्द्रियहरूको विषयतर्फको यात्रालाई समाप्त गर्छन् एवम् इन्द्रिय र विषयबिचको सेतुलाई नै तोडिदिन्छन् । अर्को मार्गमा व्यक्ति इन्द्रियलाई विषयमा जान दिन्छन् तर इन्द्रिय र विषयप्रति लिप्त हुने सेतुलाई मात्र तोड्छन् । दुवै अवस्थाबाट एउटै स्थिति उपलब्ध हुन्छ । तसर्थ कृष्ण भन्नुहुन्छ- कतिपय योगीजन आफ्ना समस्त इन्द्रियहरूलाई नियन्त्रणरूपी अग्निमा हवन दिन्छन् र कतिपय योगीजन शब्दादि विषयहरूलाई इन्द्रियरूपी अग्निमा नै आहुति दिन्छन् ।

इन्द्रिय विषयतिर दौडि नै रहन्छ, हिँड्दाखेरि एउटा सुन्दर भवन, सुन्दर अनुहार, सुन्दर कार देखियो भने हामीलाई थाहा नै नभई मनले सुन्दर भन्नेबित्तिकै इन्द्रियहरू त्यसतर्फ दौडिसकेका हुन्छन् । आकर्षणको घटना सूक्ष्म हुन्छ, जो अदृश्यमा घट्न सक्छ । त्यसैले सुन्दर कुरा मन पर्छ किनभने आकर्षण भइसकेको हुन्छ । आकर्षित भएपछि सुन्दरताको निष्पत्ति (Realization) हुन्छ । इन्द्रियले आकर्षणको निर्णय गरेपछि सुन्दरताको निर्णय बुढिले लिन्छ । इन्द्रियहरूले स्पर्श अलग-अलग मार्गबाट गर्दछन् । शरीर र हातले नै स्पर्श गर्नुपर्दैन; आँखाले देख्दछ र छुन्छ, हेर्नु आँखाको ढङ्ग हो, सुन्नु कानको ढङ्ग हो । स्पर्श हातको छुने ढङ्ग हो र यी सबै इन्द्रियहरूका अलग-अलग छुने ढङ्ग हुन् । इन्द्रियको अर्थ स्पर्शको उपकरण

हो । सूक्ष्म स्पर्श टाढैबाट नै हुन्छ भने स्थूल स्पर्श नजिकैबाट हुन्छ । त्यसैले हाम्रा इन्द्रियहरू जसलाई छुन चाहन्छन्, त्यसलाई पहिले आँखाले छुन्छ र हातले अन्तमा मात्र छुन पाउँछ । गन्धबाट पनि सजिलै इन्द्रियले छुन सक्छ । रूप, रस, गन्ध शब्दले सदैव छुने काम गरिरहेका हुन्छन् ।

इन्द्रियलाई विषयभोगतिर जानबाट रोक्नु छ भने उसले इन्द्रियको यो सूक्ष्म व्यवस्थाप्रति जागरुक हुनुपर्दछ । रसियन दार्शनिक तथा आध्यात्मिक गुरु गुर्जियफ (George I Gurdjieff) ले भनेका छन्- प्रतिपल तिम्रा आँखाले हेर्ने काम मात्र गरिरहेको छ कि स्पर्श गरिरहेको छ भन्ने स्मरण गर । एउटी सामान्य स्त्री आउँदा आँखाले हेर्छ मात्र, स्पर्श गर्दैन तर एउटी सुन्दरी आउँदा आँखाले हेर्ने मात्र होइन, स्पर्श पनि गर्दछ । यदि हेरेको मात्र छ भने स्मृति बन्दैन तर स्पर्श पनि गरेको छ भने स्मृति पनि बन्दछ । यदि हेरेको मात्र छ भने फेरि हेर्छ भन्ने आकाङ्क्षा जाग्दैन र यदि स्पर्श गरेको छ भने फेरि फेरि हेर्छ भन्ने आकाङ्क्षा जाग्दछ । आँखाबाट स्पर्श नगरी हेर्ने कार्य मात्र गरे कृष्णले भनेको पहिलो घटना घट्न सक्छ । यस्तै सबै इन्द्रियबाट स्पर्शको काम नगरेमा इन्द्रियलाई विषयतिर जानबाट रोक्न सकिन्छ । इन्द्रियले रस लिन थाल्यो भने यो उपकरण नभएर मालिक बन्दछ ।

जो योगी इन्द्रियलाई विषयबाट तोड्दछ, त्यो योगीले इन्द्रिय र विषयबिचको संस्पर्शलाई तोड्दछ । आँखा फोड्दैमा वासना टुट्दैन त्यो वासना कानमा रूपान्तरित हुन्छ । त्यसैले दृष्टिविहीनको कान बलियो हुन्छ । दृष्टिविहीनले कानले सुन्ने र स्पर्श गर्ने दुवै काम लिन्छ । त्यसैले दृष्टिविहीनले व्यक्तिको चालबाट उसलाई चिन्दछ । आँखा फोड्ने होइन आँखाबाट स्पर्श गर्ने प्रक्रिया बिदा हुनुपर्छ । यो जागरणमा मात्र सम्भव छ । आँखाले हेर्ने मात्र काम गर्दै छ कि स्पर्श पनि गर्दै छ भन्ने चिन्तन निरन्तर रूपमा गर्नुपर्छ । जब होस जाग्छ, त्यतिबेला थाहा हुन्छ कि इन्द्रियले जहाँ स्पर्श गर्छ त्यहीँ नै बन्धन निर्माण हुन्छ । त्यसैले जब कसैलाई हेरिन्छ, तब होसपूर्वक हेर्नुपर्छ । संयमीले इन्द्रियलाई भोगको नभई उपकरणको रूपमा मात्र प्रयोग गर्दछ । असंयमीले इन्द्रियबाट भोग धेरै गर्छ तर उपयोग गर्दैन । आँखाले देख्नु उपयोग हो र स्पर्श गर्नु भोग्नु हो । जबर्जस्ती इन्द्रियको दमन संयम होइन । साधारण असंयमी व्यक्ति धेरै हानिकारक हुँदैन तर दम्भित असंयमी व्यक्ति धेरै खतरनाक हुन्छन् किनभने तिनीहरूभित्र धेरै विष भरिएको हुन्छ । जागरण, होस र स्मरण नै संयम हो जसबाट इन्द्रियको विषयप्रतिको रस तिरोहित हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्तो संयमी व्यक्ति मुक्त हुन्छ ।

अर्को प्रकारका व्यक्ति अर्थात् ज्ञानीजन भोग गरेर पनि इन्द्रियलाई विषयसँग नतोडीकन स्पर्श गर्दा गर्दै पनि इन्द्रियबाट बाहिर हुन्छन् । यस्ता व्यक्ति भोगका क्षणमा जागृत हुन सक्छन् । भोजन गर्दा भोजनको रसमा जागृत हुन्छन् । यस्ता व्यक्तिले भोग र भोजनलाई म भोक्ता होइन म त साक्षी मात्र हुँ भनेर होसपूर्वक जान्दछन् । यस्तो अवस्थामा व्यक्तिको चेतना साक्षी हुन्छ र भोग एवम् स्पर्श गर्दा गर्दै पनि व्यक्तिले यो शरीरको तलमा मात्र भइरहेको छ र मलाई त कुनै पनि स्पर्शले भोक्ता बनाउन सक्दैन भन्ने जान्दछ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- ज्ञानीजन यस मार्गबाट इन्द्रियहरूको भोग गर्दा गर्दै भोक्ता नभई मुक्त हुन्छन् ।

तन्त्रले यो परीक्षणको विधि खोजेको छ । एउटा व्यक्ति भोग गर्दा गर्दै पनि म भोक्ता होइन भन्दछ भने त्यस्तो व्यक्तिलाई खुबसँग रक्सी खुवाएर होसमा रहन्छ कि रहँदैन भन्ने परीक्षण गर्नुपर्दछ । यदि साक्षीको भाव जागृत भइसकेको छ भने रक्सी पिउँदा पनि त्यो होस कायमै रहन्छ किनभने नसा इन्द्रियले गर्दछ तर चेतना त जागृत नै हुन्छ । तन्त्रले गाँजा, भाड र धतुरो आदिको प्रयोग होसलाई जान्नका लागि गरेको थियो र यो पिउँदा पनि होस कायम रह्यो भने जिब्रामा सर्पले टोकाएर होसको सम्बन्ध जान्नका लागि पनि प्रयोग गर्दथ्यो । साधु सन्यासीले खाने गाँजा-भाड जस्ता कुरा कुनै बेलामा परीक्षणको लागि

थियो भने त्यो अहिले नित्य कर्म बनेको छ । शरीरमा जति बेहोसीको रस प्रवेश गरे पनि चेतनाको जागरणमा कस्तो प्रभाव हुन्छ भनेर तन्त्रले यस्तो प्रयोगको मार्ग बताएको हो ।

महावीर, बुद्ध पहिलो साधना संयमको कोटिमा पर्नुहुन्छ भने कृष्ण आफैँ दोस्रो साधना कोटिका व्यक्ति हुनुहुन्छ । कृष्णलाई जैनीहरूले नर्कमा हालेका छन् । जैन साधकले स्त्रीसँग नाच्ने व्यक्तिको कल्पना पनि गर्न सक्दैन । करोडौँ स्त्रीको प्रेममा मग्न युद्धमा उभिएको र हिंसा गर्न अर्जुनलाई प्रेरणा दिने व्यक्ति कसरी मुक्त हुन सक्छ । यो पहिलो निष्ठाको सोचन पनि सक्दैन । त्यसैले उनीहरूले कृष्णलाई तर्कको कसौटीबाट नर्कमा हाले तर स्त्रीसँग जति नाच्ने पनि कृष्णको आँखामा कुनै वासना र नृत्य छैन । युद्धमा उभिएको व्यक्तिमा कुनै क्रोध नै छैन । त्यसैले जैनीहरूको तर्कले भन्यो हाम्रो निष्ठाको प्रतिकूल कृष्णको आचरण छ तर हृदयले तर्कलाई स्वीकार गरेन । त्यसैले जैनीहरूले आउँदो कल्पमा कृष्णलाई पहिलो तीर्थङ्कर पनि बनाएका छन् । स्त्रीका बिच रहेर पनि कृष्णमा कुनै स्त्रीको गन्ध छैन । नाच्दा पनि बुद्ध महावीरहरू सिंहासनमा स्थिर भएजस्तो छ । युद्धमा उभिएर पनि हिंसाले मनलाई स्पर्श गरेको छैन र आँखामा कुनै क्रोध पनि छैन । मयूर मुकुट बाँधेर बस्दा पनि कृष्णमा महावीरको नग्नता, दिगम्बरता देखिन्छ । कृष्ण दोस्रो निष्ठाको व्यक्ति हुनुहुन्छ र पहिलो निष्ठाको व्यक्तिलाई दोस्रो निष्ठा बिलकुल विपरीत जस्तो लाग्छ । दोस्रोलाई पहिलो निष्ठा विपरीत जस्तो लाग्न सक्छ । तर कृष्ण दुवै निष्ठालाई समान रूपमा गीतामा वर्णन गर्नुहुन्छ । दुवै निष्ठाको अनुभव र दुवै निष्ठाले एकै ठाउँमा पुर्‍याउने दृष्टिकोण र यसको प्रतीति कृष्णमा प्रगाढ रूपमा छ ।

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥२७॥

आत्मसाक्षात्कार गर्ने जिज्ञासा भएका व्यक्तिहरूले सम्पूर्ण इन्द्रिय र प्राणका समस्त क्रियाहरूलाई तथा मन र इन्द्रियलाई वशमा राखेर ज्ञानबाट प्रकाशित आत्मसंयम योगरूप अग्निमा आहुति दिन्छन् । सच्चिदानन्दधन परमात्मा बाहेक अन्य कसैको चिन्तन नगर्नु नै त्यो सबैको हवन गर्नु हो ॥

अज्ञानीले परमात्मालाई केही भेट चढाउन सक्दैन, अज्ञानी न त स्वयम्लाई जान्दछ न परमात्मालाई नै जान्दछ । अज्ञानी जुन वस्तुमा आसक्त हुन्छ, त्यही वस्तु परमात्मामा भेट गर्न खोज्छ । जे उसलाई प्रीतिकर लाग्छ त्यही चढाउँछ । अज्ञानमा जे प्रीतिकर हुन्छ, त्यो ज्ञानमा प्रीतिकर हुँदैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- ज्ञानीजन एवम् योगीजन इन्द्रियलाई नै परमात्मामा अर्पण गर्दछन् । हामी इन्द्रियको चाहनालाई परमात्मामा भेट चढाउँछौँ तर ज्ञानीजन इन्द्रियलाई नै उसको अग्निमा आहुति दिन्छन् । अज्ञानीलाई फूल सुगन्धित र सुन्दर लाग्छ । त्यसैले फूललाई परमात्मामा चढाउँछन् तर ज्ञानीजन फूललाई होइन सुगन्धको इन्द्रियलाई नै परमात्मामा चढाउँछन् । हामीलाई जे स्वादिष्ट परिकार मिठो लाग्छ त्यही परमात्मालाई चढाउँछौँ तर योगीजन श्वासलाई नै प्रभुमा समर्पण गर्छन् । जे प्रीतिकर लाग्छ त्यो होइन कि जसलाई प्रीतिकर लाग्छ त्यही नै अर्पण गर्छन् । यो समर्पण प्राण र आफ्नो समर्पण हो । हामीले जे प्रीतिकर मान्छौँ त्यो हाम्रो इन्द्रियको जोडका अतिरिक्त केही पनि होइन । जब कुनै व्यक्ति इन्द्रियको जोडलाई चढाउँछ तब चढाउने व्यक्ति र परमात्मा एउटै हुन्छ । यदि हामीले सारा इन्द्रिय परमात्मामा चढायौँ भने हामीसित परमात्मासिवाय बाँकी केही पनि बच्दैन ।

हामी इन्द्रियद्वारा संसारसँग जोडिन्छौँ । आँखाबाट हामी रूपसँग र प्रकाशसँग जोडिन्छौँ । कानबाट हामी स्वर, ध्वनिसँग जोडिन्छौँ । यसरी हामी पाँच इन्द्रियका द्वारबाट संसारसँग जोडिन्छौँ । इन्द्रियसँग जोडिँदा संसारमा पुगिन्छ र इन्द्रियलाई छोड्दा परमात्मामा पुगिन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- ज्ञानीजन परमात्माको योगाग्निमा इन्द्रियलाई नै हवन गर्दछन् । इन्द्रियबाट छुट्ने बित्तिकै व्यक्ति र समष्टिमा कुनै भेद रहँदैन । इन्द्रियसँग छुट्ने बित्तिकै दृश्य बिदा हुन्छ र अदृश्यसँग मिलन हुन्छ । रूप बिदा हुन्छ अनि

अरूपसंग मिलन हुन्छ । आकार छुट्छ र निराकारमा विलीन हुन्छ । इन्द्रिय नै हाम्रो आकारको जन्मदात्री, रूपको निर्माता र संसारको व्यवस्थापक हो । इन्द्रियबाट मुक्ति हुने बित्तिकै व्यक्ति विराट्मा विलीन हुन्छ । त्यसैले ज्ञानीजन इन्द्रियको उपभोगलाई होइन इन्द्रियलाई नै भोग चढाउँछन् । यही नै साँचो त्याग र समर्पण हो भने बाँकी सबै भ्रान्ति हो ।

फूल त परमात्मामा चढेकै हुन्छ । हामी फूललाई तोडेर फूलको हत्या गर्छौं । परमात्माका अगाडि मिष्ठान्न राख्नुको कुनै अर्थ रहँदैन । सबै कुरा उसका अगाडि समर्पित रूपमा चढेकै छ । सारा विश्व नै उसको चरणमा अर्पित छ । परमात्मालाई यदि केही चढाउनु छ भने स्वयम्का अतिरिक्त केही पनि चढाउन योग्य छैन । हामीसँग आफू अतिरिक्त केही छैन । मृत्युले हामीसँग जे खोस्न सक्छ त्यही चढाए मात्र यज्ञ पूरा हुन्छ । यस्तो व्यक्तिसँग केही खोस्न सकिँदैन किनभने त्यो त परमात्मामा अर्पण भइसकेको छ । शरीर इन्द्रियको जोड हो र अहङ्कार सारा इन्द्रियहरूको सङ्गठन हो । त्यसैले इन्द्रियलाई अर्पण गर्ने बित्तिकै सबै कुरा अर्पण हुन्छ । जो साधारण व्यक्तिसँग मृत्युले खोस्छ त्यही योगीजन परमात्माको चरणमा समर्पित गर्दछन् । यही हवन, होम र यज्ञ हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसले यस्तो यज्ञ, हवन गर्न सक्छ त्यही व्यक्ति परम सत्य एवम् परम आशिषमा उपलब्ध हुन्छ ।

जसरी इन्द्रियको इच्छाबमोजिमको भोग चढाउनुको केही अर्थ हुँदैन त्यस्तै बाह्य अग्निमा पनि केही चढाएर कुनै उपलब्धि हुँदैन । बाहिरको अग्निमा त इन्द्रियलाई चढाउन पनि सकिँदैन । त्यसमा त इन्द्रियको विषय मात्र चढाउन सकिन्छ । त्यसैले इन्द्रियलाई चढाउनु छ भने बाह्य अग्निमा होइन योगाग्निमा मात्र चढाउन सकिन्छ । अग्नि दुई वस्तुहरूको बिचमा लुकेको विद्युत्को सङ्घर्षण हो । प्रत्येक वस्तु विद्युत् कणको जोडको नाम हो र प्रत्येक वस्तुमा विद्युत् लुकेको हुन्छ । वैज्ञानिकहरू भन्छन्- प्रत्येक वस्तु इलेक्ट्रोनको अर्थात् विद्युत्कणको जोड हो । हामीले चारैतिर देखेका वस्तुहरू पनि वस्तु मात्र नभई विद्युत् ऊर्जा नै हुन् । प्रत्येक वस्तुहरूलाई हामीले जोडेर हेर्ने हो भने आखिरी परमाणुसम्म जोड्न सकिन्छ यस स्थितिमा पदार्थहरू हराउँछन् ।

सूक्ष्मभन्दा पनि सूक्ष्म विद्युत्कणले सारा जगत् बनेको छ । यदि यसको घर्षण गरियो भने त्यसबाट अग्नि उत्पन्न हुन्छ । अग्नि विद्युत्को बिच भएको घर्षणको परिणाम हो । हामीले आफ्ना दुई हातलाई मात्र घर्षण गर्यौं भने दुवै हात ताता हुन्छन् र अग्नि पैदा हुन सुरु हुन्छ । हामी जोडसँग दौडिँदा पसिना आउँछ किनभने हावा र हामीबिच घर्षण हुन थाल्छ र घर्षणबाट गर्मी उत्पत्ति हुन थाल्छ । जब हामीलाई ज्वरो आउँछ, तब पनि हाम्रो शरीरमा अग्नि उत्पत्ति हुन्छ किनभने शरीरको भित्र या बाहिरबाट रोगका कीटाणु र हाम्रो शरीरभित्रका रक्षक कीटाणुहरू बिच घर्षण सुरु हुन्छ र त्यसको परिणामबाट ज्वरो आउँछ । ज्वरो आउनु विरामी हुनु होइन, केवल शरीरभित्र गहिरो घर्षणको सूचना मात्र हो ।

शरीर एउटा विशेष तापमा रहँदा मात्र हामी जीवित हुन सक्छौं । ९८ डिग्री भन्दा २-४ डिग्री तल शरीरको तापक्रम रह्यो भने प्राण सङ्कटमा पर्दछ । त्यस्तै ११० डिग्रीभन्दा माथि तापक्रम पुग्यो भने पनि प्राण तिरोहित हुन्छ । हाम्रो जीवन यही १० डिग्रीभित्र सीमित छ । यही १० डिग्रीको उतापबिच हाम्रो जीवन चल्छ । ९८ डिग्रीभन्दा धेरै तल भयो भने पनि सबै ठन्डा हुन्छ र धेरै माथि गयो भने पनि यति गर्मी हुन्छ कि जीवन नै बच्न सक्दैन । पूरा समय शरीर थर्मोस्टेटको अर्थात् शरीरको तापक्रम समान राख्ने प्रयास गर्दछ । यो योगाग्निले बाहिरको शरीरलाई पनि जलाउन सक्छ ।

केही समयअघि भारतको उत्तरप्रदेशका एक जना शिख सन्तले आफूलाई योगाग्निको अग्निमा जलाउनुभयो । उहाँले आँखा बन्द गरेर योगमा बसेर भित्रको अग्नि प्रज्वलित गराउनुभयो र आगाको लप्काले पहिले भित्र अनि बाहिर जलायो । उहाँले आफूलाई भित्रको अग्निमा जलाउँदा कुनै पनि प्रकारको अन्य पदार्थ प्रयोग नगरी योगको शक्तिबाट अग्नि उत्पन्न गरेर जलाउनुभएको थियो । उहाँ भित्रबाट

खरानी हुनुभएको थियो । योगाग्निको अर्थ शरीरको भित्रबाट नै अग्निलाई उत्पन्न गर्न सक्ने क्षमता हो । शरीरभित्र नै घर्षण गर्ने यो भिन्न प्रक्रिया हुन्छ र यस प्रक्रियाले घर्षणबाट उत्पन्न अग्निको प्रयोग गरी आफूलाई भित्रबाट जलाउँछन् जस्तो कि भारतीय शिख सन्तले आफूलाई जलाउनुभयो । यो मृत्युका लागि गरिने प्रयोग हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- योगीजन योगाग्निमा आफ्ना इन्द्रियलाई समर्पित गर्दछन् । यो जीवनको क्रममा नै गर्न सकिन्छ । कृष्णले भन्नुभएको योगाग्निमा अझ सूक्ष्म अग्नि उत्पन्न गर्न सकिन्छ जसबाट इन्द्रियको रस र आकाङ्क्षा जल्दछ तर शरीर जल्दैन साथै यसबाट शरीर होइन इन्द्रियका सूक्ष्म तन्तुहरू जल्दछन् । इन्द्रियबाट सूक्ष्म तन्तु अलग गरियो भने इन्द्रिय बेकार हुन्छ । यस कुरासँग वैज्ञानिकहरू पनि सहमत छन् । हामीले कुनै कुराको सुगन्ध लिँदा हाम्रो नाकको नासापुटमा सुगन्ध समात्ने साना साना कणहरू हुन्छन् । रुघा-खोकी लागेको बेलामा सुगन्ध आउँदैन किनभने त्यस बेलामा नाकका सबै रेसा सुन्निएका हुन्छन् र ती साना साना परमाणु जसले गन्धलाई समात्छन् ती सुन्निएको हुनाले त्यसमा दब्दछन् र गन्ध समात्न असमर्थ हुन्छन् । सिँगानको मुनि यो परमाणु दबेर सुगन्ध पक्रन सक्दैन । यो गन्ध समात्ने परमाणु काटियो भने गन्ध हराउँछ । यदि यो परमाणु एकै कुरामा राखिरह्यो भने अलि अलि गरेर यो प्रतिरक्षात्मक (Immune) हुन्छ र गन्ध समात्न सक्दैन । त्यसैले सधैं शौचालयको काम गर्नेहरूलाई शौचको गन्ध आउन छोड्दछ किनभने उसको नासापुटको अणु जसले गन्धलाई समात्छ त्यो बारम्बार एउटै आघातले मरिसकेको हुन्छ । नयाँ साबुनमा पहिलो दिन गन्ध आउँछ अनि क्रमशः गन्ध कम हुन्छ र अन्ततः गन्ध बिदा हुन्छ । गन्ध साबुनमा होइन, हाम्रो नाकका अणुहरूमा हुन्छ ।

यो सूक्ष्म परमाणुलाई योगाग्निले जलाउन सकिन्छ । यो भित्र नै जलेर खरानी हुन्छ । अनि तिनका बारेमा थाहा पनि हुँदैन । यो अति सूक्ष्म हुन्छ र यसका लागि अत्यन्त सूक्ष्म घर्षणको जरुरत हुन्छ । यसको यौगिक प्रक्रिया र विधि हुन्छ जसबाट यसलाई जलाएर खरानी बनाउन सकिन्छ तर यसका लागि केही अनिवार्य सर्तहरू छन् जसलाई पूरा गरेपछि मात्र यो योगाग्नि उत्पन्न हुन सक्छ अन्यथा योगाग्नि पैदा नै हुँदैन । पहिले नै कृष्णले भनिसक्नुभएको छ- आसक्तिरहित इन्द्रियहरूको रसबाट मुक्त, संयमी, इन्द्रिय र वस्तुका बिचको सेतुलाई तोडेको व्यक्तिले मात्र योगाग्निबाट सूक्ष्म अग्नि उत्पन्न गर्न सक्छ ।

वैज्ञानिक खोजबाट पनि रासायनिक तत्त्वहरूका बारेमा जानकारी प्राप्त भएको छ । एडिनल तत्त्व शरीरमा नभए व्यक्ति क्रोध नै गर्न सक्दैन । एडिनल जो शरीरमा कुनै कुनै ग्रन्थिभित्र थोरै मात्र लुकेको हुन्छ । यदि यसलाई अलग गरियो भने व्यक्ति क्रोध नै गर्न सक्दैन । रसियन वैज्ञानिक प्याभलोभ (Ivan Petrovich Pavlov) ले धेरै जङ्गली डरलाग्दा कुकुरहरूको एडिनल ग्ल्यान्ड काटेर प्रयोग गरे । ती कुकुरहरूको एडिनल तत्त्व अलग गरिएपछि उनीहरू पूर्णरूपमा भुक्न छोडे र उनीहरू पूर्ण स्वस्थ रहे । १०-२० थोपाको यो रस निकालेपछि ती जङ्गली कुकुरहरूलाई जति सताएर दुख दिए पनि उनीहरूको क्रोध पूरा शान्त भयो । यी कुकुरहरूको क्रोध सबै यो १०-२० थोपामा थियो, जुन निकाले बित्तिकै उनीहरू शान्त भए । यी रसायन तत्त्वहरूको दुरुपयोग हुने सम्भावना पनि छ, जो खतरनाक छ । बायोकेमेस्ट्रीले खोजबाट जे पत्ता लगायो, त्यो कुरा योगलाई धेरै पहिलेदेखि नै जानकारी छ । योगबाट कहिले पनि खतरा भएन र हुन पनि सक्दैन किनभने यो प्रयोग अरूले होइन आफूले आफैँमा गर्ने विधि र प्रक्रिया हो ।

बायोकेमेस्ट्रीले हर्मोन पत्ता लगाएको छ र यदि एउटा वृद्ध व्यक्तिलाई पनि यौन हर्मोनको इन्जेक्सन दियो भने ऊ जवान जस्तै प्रबल (Potent) हुन्छ । ऊ जवान व्यक्ति जस्तो कामोत्तेजक शक्तिले भरिन्छ र जवान व्यक्तिको पनि यौन हर्मोन निकालियो भने ऊ बुढो जस्तो शिथिल र कामशक्तिहीन हुन्छ । साँढे र गोरुमा फरक थोरै हर्मोनको मात्र हो । गोरुको हर्मोन निकालिदिएको हुन्छ र साँढेको यौन हर्मोन स्थित

हुन्छ । त्यसैले दशवटा गोरु एउटा साँढेका तुलनामा पनि कमजोर नै हुन्छन् । योगाग्नि त्यो प्रक्रियाको नाम हो जसद्वारा भित्रको यो रासायनिक व्यवस्थामा अन्तर पैदा गर्न सकिन्छ । यो योगाग्नि उत्पन्न गर्ने विधिहरू धेरै छन् । त्यसैले कृष्णले योगाग्निका बारेमा भन्नुभएको हो । योगाग्निमा जो आफ्नो इन्द्रियलाई समर्पित गर्दछ ऊ समस्त बन्धनबाट बाहिर भएर मुक्त हुन्छ ।

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥२८॥

कैयौँ योगीहरू लोकको सेवा वा परोपकारका निम्ति द्रव्ययज्ञ गर्दछन् । त्यस्तै कतिपय पुरुषहरू तपस्यायज्ञ र कतिपय योगीहरू योगरूपी यज्ञ एवम् अन्य कतिपय अहिंसादि तीक्ष्ण व्रतद्वारा युक्त यत्नशील पुरुषहरू स्वाध्यायरूप ज्ञानयज्ञ गर्दछन् ॥

कृष्ण अरू धेरै मार्गबाट विभिन्न व्यक्तिहरूले धर्मयज्ञ गर्ने कुरा बताउनुहुन्छ । पहिलो मार्ग ईश्वरार्पित भावले सेवालाई धर्म बनाउने व्यक्तिहरू त्यहीँ पुग्छन् । यो सेवा ईश्वरार्पित भावले गरिएको हुनुपर्दछ किनभने सेवा अहङ्कार अर्पित भावनाबाट पनि हुन सक्छ । कुनै सेवामा आफूप्रति अनुग्रहित होस् भन्ने चाहना राख्नु अहङ्कार अर्पित भाव हो । सेवा आफूले गरे पनि परमात्माको अनुग्रहबाट मात्र सेवा गर्न पाएको भाव हुनु जरुरी हुन्छ । सेवा गर्दा आफूलाई नै थाहा नहोस् केवल परमात्माको उपकरण भएको मात्र बोध होस् । यस्तो ईश्वरार्पित भावले जो व्यक्ति सेवा गर्दछ उसका लागि सेवा साधना, उपासना अनि प्रार्थना बन्दछ । ईश्वरार्पित भावमा मात्र प्रार्थना हुन्छ । अहङ्कारको सानो भन्दा सानो अंश पनि भित्र छ भने ईश्वरार्पित भाव हुन सक्दैन ।

जुन दिन व्यक्तिले चारैतिर ईश्वर मात्रको अनुभूति गर्छ, त्यो दिन उसको सेवा परमात्माको सेवा हुन्छ अनि ऊ धन्यवाद मार्गदैन, धन्यवाद दिन्छ । सेवा गर्ने अवसर प्राप्त भएकोमा अनुग्रहित हुन्छ र हरेक अवस्थामा परमात्मा नै देखिएपछि त्यस्तो सेवा ईश्वर अर्पित सेवा बन्छ । भित्र अहङ्कार लेस मात्र पनि नरहे नै यस्तो सेवा प्रभु अर्पित हुन्छ । प्रभु-अर्पणको अवस्था योगाग्निको प्रक्रियाभन्दा पनि कठिन छ । योगाग्नि त एउटा विधिबाट उत्पन्न हुन्छ तर प्रभु-अर्पण कुनै विधि होइन यो त बडो ठुलो भावको उद्भावना हो । भाव समाधि र ईश्वर अर्पण बडो समझदारीको कुरा हो जुन बुद्धिबाट होइन हृदयको स्पन्दनबाट मात्र हुन सक्छ । ईश्वरार्पण बुद्धिबाट नभई भावबाट गरिनुपर्छ किनभने बुद्धि कहिल्यै पनि अहङ्कारको पार जाँदैन । त्यसैले ईश्वरार्पण लागि बुद्धिलाई छोडेर हृदयको प्रयोग गर्नुपर्छ ।

हृदयको बुझाइको अर्थ मेरो श्वास, प्राण, जन्म र बाँच्ने क्षण मलाई परमात्माबाट प्राप्त भएको हो साथै मलाई त अस्तित्वमा किन छु भन्ने पनि थाहा छैन भन्ने हो । यस्तो अज्ञात विषय तर्कबाट जान्न सकिँदैन । यसका लागि हृदय नै चाहिन्छ । हामीलाई कहाँबाट आउँछौँ र कहाँ जान्छौँ भन्ने नै थाहा छैन । अर्को श्वास आउँछ कि आउँदैन त्यो पनि थाहा छैन । जहाँ यति सबै अज्ञात छन्, त्यहाँ हाम्रो हुनु पनि अज्ञात शक्तिमा निर्भर छ, त्यसैले त्यहाँ हाम्रो कर्म कसरी हुन सक्छ ! जब हाम्रो हुनु नै अज्ञात शक्तिबाट भएको छ भने हाम्रो कर्म पनि अज्ञात शक्तिको कर्म हो र हामी त बिचका माध्यम मात्र हौँ । तर्क र बुद्धिले किन भनेर खोज्छ र जब यसको जवाफ पाउँदैन तब ऊ आफ्नो क्षेत्र नभएको ठान्दछ तर हृदयले किन भन्ने कुरा खोज्दैन । जीवनका सबै गहिरा प्रश्न र रहस्यहरूलाई बुद्धिले खोज्न सक्दैन र बुद्धिले अझ समस्या पैदा गर्न सक्छ । हामी अज्ञातबाट आउँछौँ र अज्ञातमा नै जाने छौँ । त्यसैले हाम्रो हातबाट जे कर्म हुन्छ त्यो पनि अज्ञातले नै गराउँछ । यस्तो हृदयको बुझाइ गहिरो भयो भने मात्र व्यक्ति ईश्वरार्पण गर्न सक्छ ।

कृष्ण अरू पनि मार्गका बारेमा भन्नुहुन्छ- अहिंसाको मार्गबाट जो चल्दछ त्यो पनि त्यहीँ पुग्ने छ । यो बडो विरोधाभासपूर्ण लाग्दछ । एकातिर कृष्ण भन्नुहुन्छ- कोही मर्दैनन् तिमी बेफिक्रीका साथ युद्ध गर ।

अर्कातिर अहिंसाको मार्गका बारेमा पनि बताउनुहुन्छ । एकातिर कृष्ण भन्नुहुन्छ- कोही मर्देनन् त्यसैले तिमी हिंसाको कुरै नगर, युद्धमा उत्र । अर्कातिर उपर्युक्त श्लोकमा भन्नुहुन्छ कि अहिंसाको मार्गबाट हिँड्नेहरू पनि त्यहीँ पुग्ने हुन् । अहिंसाको मार्गको अर्थ तिमी कसैलाई नमार भन्ने होइन । यदि अहिंसाको अर्थ यस्तो भएमा त आत्मा मर्न सक्ने हुन्छ । यदि आत्मा अमर छ भने कसरी कसैलाई मार्न सकिन्छ । हामीले गर्नसक्ने कुरा आत्मा र शरीरलाई अलग मात्र गर्न सक्छौँ तर शरीर त सदैव मरेकै छ र आत्मा कहिल्यै मर्दैन । यस अवस्थामा शरीर जो नाशवान् छ त्यसलाई आत्मा जो मर्दैन त्यससँग अलग गरियो भने हिंसा कसरी हुन्छ । अहिंसाको अर्थ मार्ने इच्छा नगर्नु हो । मर्न त कहिल्यै पनि कोही मर्दैन तर मार्ने इच्छा गर्न सकिन्छ । पाप मार्नेलाई लाग्दैन, मार्ने इच्छालाई लाग्छ । व्यक्तिलाई मार्ने इच्छा र वासना उत्पन्न हुने बित्तिकै हिंसा पूर्ण हुन्छ । हिंसाको सम्बन्ध मार्नमा होइन कि मार्ने वासनासँग हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो मार्ने वासनाबाट मुक्त हुन्छन्, उनीहरू अहिंसाको मार्गबाट त्यहीँ पुग्छन् । कोही साङ्ख्ययोगबाट त कोही प्रभुमा अर्पित सेवाबाट पुग्छन् । सबै भिन्न भिन्न मार्ग गहिराइमा एउटै मूलसँग जोडिएका हुन्छन् । जबसम्म मनुष्यको मनमा इन्द्रियको लोभ रहन्छ तबसम्म हिंसाबाट मुक्ति असम्भव हुन्छ । इन्द्रिय पूरा समय हिंसा गरिरहेका छन् । जब आँखा कसैको शरीरमा वासना बन्छ तब हिंसा स्वतः हुन्छ र व्यक्ति बलात्कारमा संलग्न हुन्छ । जब आँखा शरीरमा परेर माग कामवासना बन्यो र आँखाले एक क्षणका लागि चाहना बनायो, त्यो शरीरलाई भोग्ने धुवाँ चारैतिर फैलियो, त्यही क्षण बलात्कारको घटना घट्यो । यो आँखाले गन्यो, आँखाको पछाडि व्यक्ति रह्यो र हिंसा भयो । हिंसा छुरा प्रहारबाट मात्र हुँदैन । इन्द्रियहरू जबसम्म भोग गर्न आतुर हुन्छन् तबसम्म हिंसा रोकिदैन । यो सूक्ष्म हिंसा हो । स्थूल हिंसा तब उत्पन्न हुन्छ, जब हाम्रो कामनामा कुनै अवरोध हुन्छ । कुनै व्यक्ति कसैको शरीरलाई भोग्न चाहन्छ तर भोगका लागि अर्को व्यक्ति तयार छैन भने हिंसा जन्मिन्छ । पहिले हिंसाको सूक्ष्म भाव उत्पन्न हुन्छ अनि त्यो पूरा गर्न नपाएपछि हिंसा स्थूल बन्छ ।

जसले अब इन्द्रियहरूसँग माग्न छोड्यो र जसको इन्द्रिय आक्रामक रहेन, त्यो व्यक्ति कृष्णको अहिंसाको मार्गमा प्रवृत्त हुन्छ । महावीरले ध्यान, जप गर्नुअघि प्रत्याक्रमण गर्न सुझाव दिनुभएको छ । प्रत्याक्रमणको अर्थ आक्रमणको विपरीत अवस्था हो । आक्रमणको शक्तिलाई फिर्ता गर्नु प्रत्याक्रमण हो । उहाँ भन्नुहुन्छ- प्रत्याक्रमण भएपछि मात्र ध्यान हुन सक्छ । कृष्णको अहिंसाको मार्गमा जो आक्रमणको कामना गर्दैन त्यो हिंसारहित हो । सूक्ष्मभन्दा सूक्ष्म तलमा पनि आक्रमणको चाहना हिंसा हो । प्रत्याक्रमण अहिंसा हो । यो अहिंसाको क्षणमा त्यही हुन्छ जुन योगारिमा जलेर घटित हुन्छ । कृष्ण अन्य मार्ग पनि बताउनुहुन्छ । यस श्लोकमा उहाँले दुई-तीनवटा मार्गका बारेमा उल्लेख गर्नुभएको छ । वास्तवमा ११२ वटा मार्गहरू छन्, जसका माध्यमबाट परमात्मासम्म पुग्न सकिन्छ ।

स्वाध्यायको यज्ञ गहन रूपान्तरणको एउटा प्रक्रिया हो । आज धर्तीमा आत्म रूपान्तरणको प्रचलित प्रक्रिया स्वाध्याय यज्ञ भएको छ । फ्रायड, एडलर, जुंग, सलिवान, फोमहरू जस्ता मनोवैज्ञानिकहरूले स्वाध्याय यज्ञलाई ठुलो महत्त्व दिएका छन् । स्वाध्यायको अर्थ स्वअध्ययन अर्थात् आफैँले गरिने पढाइ एवम् जानकारी हो अर्थात् स्वयम्को अध्ययन हो । सारा मनोविश्लेषणको मनोभूमि नै स्वयम्को अध्ययन हो । आफैँ स्वयम्को अतल गहिराइमा पुगेर यसको गुण, परिचयका बारेमा गरिने अध्ययन स्वाध्याय हो । यसमा अरू प्रवेश नै गर्न सक्दैनन् । हामी अरू व्यक्तिहरूको परिधि बाहिरी रूपबाट मात्र जान्दछौँ, उसको अन्तःस्तलमा प्रवेश नै गर्न सकिँदैन । स्वाध्यायको अर्थ आफ्नो अन्तःचेतनालाई स्वयम् नै जान्ने र यससँग परिचित हुने व्यवस्था हो । अरूले आचरणबाट जानेको कुरा अनुमान मात्र हुन सक्छ; वास्तवमा यसको ज्ञान त स्वयम्बाट नै हुन सक्छ । हामी स्वाध्यायमा हुँदैनौँ किनभने हामी पनि बाहिरबाट मात्र बाँच्छौँ । हामी आत्मासँग परिचित हुँदैनौँ, आचरणसँग मात्र परिचित

हुन्छौं । हामी स्वयम्लाई पनि अर्काको दृष्टिले जान्दछौं । अरूले हामीलाई राम्रो भनिदिँदा खुसी लाग्छ र नराम्रो भनिदिँदा पीडा पुग्छ । हाम्रो स्वयम्को प्रत्यक्ष अनुभव छैन अन्यथा अर्काको भनाइको कुनै असर नै नहुनुपर्ने हो ।

स्वाध्यायको अर्थ स्वयम्को साक्षात्कार हो । स्वाध्यायरूपी यज्ञमा उत्रिनका लागि अरूको विचारलाई त्यागनुपर्छ र हामीले आफैभित्र भयले दबाएको भित्री हिंसालाई त्यागनुपर्छ । जो व्यक्तिले भित्र क्रोध दबाएको हुन्छ ऊ स्वयम्ले त्यो क्रोध जान्न सक्दैन । स्वाध्यायका लागि जे जे दबाएको छ त्यसलाई उधारेर बाहिर फ्याँक्नुपर्छ, अन्यथा स्वयम्को अध्ययन हुन सक्दैन । हामी एकलै रहँदा सदैव भयभीत हुन्छौं किनभने एकान्तमा भित्र दबेका कुराको अध्ययन हुन सक्छ । त्यसैले त हामी सदा अरूको साथ खोज्छौं । पृथ्वी एउटा पागल ग्रह हो जहाँ हल्लाखल्ला मात्र छ; यसको २०० मिटर पर केवल शून्य र सन्नाटा मात्र छ । स्वाध्यायमा त एकान्तको आवश्यकता हुन्छ । फ्रायड र जुंगले जुन मनोविश्लेषण गरे त्यो यही दबेको हिस्सालाई बाहिर ल्याउने विश्लेषण हो । योगका लागि स्वाध्याय नितान्त एकान्तको प्रयोग हो, जहाँ स्वयम्बाहेक कोही हुँदैनन् । आफ्नो भित्रबाट आफूलाई पूरा नगन बनाई आफूलाई हुबहु जान्ने र हेर्ने विधि स्वाध्याय हो ।

स्वाध्यायको पहिलोचरण अरूका भनाइको बेवास्ता गर्ने, दोस्रोचरण दबाएको हिस्सालाई उधारेर बाहिर फ्याँक्ने र आफूमा जे छ त्यसलाई साक्षात्कार गर्ने हो । तेस्रो चरण आफूले बनाएको मोहको प्रतिमालाई त्याग्न हो । आफूले बनाएको सुन्दर प्रतिमालाई तोड्न नसक्ने व्यक्ति स्वाध्यायमा उत्रिन सक्दैनन् । त्यसैले कृष्णले स्वाध्यायलाई पनि यज्ञ भन्नुभएको हो । त्यो पनि एउटा आगो हो जसमा जल्नुपर्छ र आफ्नो निर्मित प्रतिमालाई जलाएर ध्वस्त पार्नुपर्छ । मनोवैज्ञानिकहरू भन्छन्- मनुष्यको मनमा पृथ्वीमा हुन सक्ने सबै निकृष्ट किसिमका अपराधका भावहरू विद्यमान हुन्छन् । हामीभित्रको प्रतिमा डरलाग्दो छ, जसलाई हामी हेर्न चाहदैनौं त्यसलाई यज्ञरूपी अग्निमा जलाएर ध्वस्त पारेमा मात्र स्वाध्याय पूरा हुन्छ । स्वाध्यायको अर्थ जे हामीभित्र देख्न सक्दैनौं वा हेर्न चाहदैनौं त्यो परमात्माको नजरबाट सबै देखिएको छ, जो लुक्न सक्दैन भन्ने हो । परमसत्तासँग हामी आफूलाई लुकाउन सक्दैनौं । हामी प्रभुसमक्ष पुग्दा यो बनावटी प्रतिमालाई साथ लिएर पुग्न सक्दैनौं; त्यसैले स्वाध्यायभन्दा अगाडि यिनीहरूलाई जानेर तोड्नुपर्छ । जो व्यक्ति आफ्नो समस्त कुरूपतालाई जान्न समर्थ हुन्छ, ऊ त्यसबाट मुक्त पनि हुन सक्छ ।

स्वाध्यायको यज्ञमा जान्नु नै मुक्ति हो; यसमा अरू केही गर्ने पर्दैन । रोगको पहिचान हुनेबित्तिकै रोगबाट बाहिर भइन्छ । यो प्रक्रिया स्वयम्को साक्षात्कारबाट गरिने रूपान्तरणको प्रक्रिया हो; आत्म साक्षात्कारबाट आत्मक्रान्ति हुन सक्छ । स्वाध्यायको प्रक्रियामा लागेको व्यक्तिले तप, ध्यान वा अन्य विधिको कुनै आवश्यकता नभएको बताउँछन् । स्वाध्यायको सूत्रले भन्छ- आफैं स्वयम्को घाउलाई निको पार्नुपर्छ । अरूले भित्रको घाउका बारेमा थाहा पाउन सक्दैन, बाहिरको घाउका बारेमा मात्र थाहा हुन सक्छ । भित्र कैयौं जन्मदेखिको बिरामीपन छ, जो गहिरो रूपमा लुकेर बसेको छ । त्यसैले यसलाई जान र यसबाट मुक्त होऊ । यदि कुनै व्यक्तिले म भुटो बोल्ने व्यक्ति हुँ भन्ने जान्यो भने तब भुटो बोल्न नै बन्द हुन्छ । यो एउटा सत्यको अनुभव हो । चोरले सोच्छ- म चोर बन्नुमा धेरै कारणहरू छन्, बाध्यताले गर्दा मात्र चोर भएँ, अन्यथा म चोर होइनँ । क्रोधीले पनि भन्छ तिमीले मलाई क्रोध गर्न लगायो, नत्र म क्रोधी व्यक्ति होइनँ । यसरी हामी आफूलाई भित्र गहिराइमा आफू जे छौं त्यो लुकाएर आफूलाई बाहिर असल रूपमा प्रस्तुत गर्छौं । तर क्रोधीले क्रोधी हुँ भन्ने स्वीकार गर्‍यो भने क्रोध गर्न सक्दैन । स्वाध्यायले भन्छ- जसले जुन तथ्यलाई जान्यो ऊ त्यसभन्दा बाहिर हुन्छ तर हामी तथ्यलाई जान्दैनौं बरु लुकाउँछौं । हामी हाम्रो घृणा, ईर्ष्यालाई अरू नै केही भन्छौं । हामी आफूलाई धोका दिन कुशल छौं, भित्र केही हुन्छौं तर

बाहिर हामी अरू नै कुरा देखाउँछौं । जो व्यक्ति आफ्नो भित्रको रोगलाई जस्तो छ, त्यस्तै देख्न सक्छ, ऊ त्यहीँ रहन सक्दैन । उसमा रूपान्तरण सुरु हुन्छ र त्यो रूपान्तरण नै स्वाध्यायको परिणाम हो ।

त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- स्वाध्यायरूपी यज्ञका साथै शास्त्रको अध्ययन यसका लागि सहयोगी हुन सक्छ । स्वाध्यायका लागि सबै शास्त्र सहारा बन्दैन, मात्र आत्मवञ्चनारूपी शास्त्र भने सहारा बन्छ । जस्तो कि सेन्ट अगोस्टिनको किताब द कन्फेसन (The Confessions) या लियो टाल्स्टायको जीवनकथा, रुसोको जीवनकथा, महात्मा गान्धीका आत्मकथाहरू भने स्वाध्यायका लागि सहयोगी बन्न सक्छन् तर व्यक्तिहरू यिनको स्वाध्याय गर्दैनन् । गीता स्वाध्यायका लागि त्यति उपयोगी नहुन सक्छ किनभने गीता आत्मकथा होइन, सत्यको वक्तव्य हो । गान्धीको आत्मकथामा भित्रका रोगहरूका कथा धेरै छन्, त्यसैले आत्मकथा उपयोगी हुन सक्छ । स्वाध्यायमा उपनिषद् पनि त्यति सहयोगी हुन सक्दैन किनभने उपनिषद् सत्यको उद्घोषण हो, जहाँ ऋषिहरू भन्छन्- ब्रह्म छ; अहम् ब्रह्मास्मि अर्थात् म ब्रह्म हुँ । यो सत्यलाई प्राप्त गर्ने व्यक्तिहरूको अनुभूतिको वक्तव्य हो । स्वाध्यायमा सत्य नजानेका तर असत्यको पीडाबाट गुञ्जिएका र त्यसलाई उद्धाटित गर्ने साहस देखाएका व्यक्तिहरूको भनाइबाट सहयोग पुग्न सक्छ । लियो टाल्स्टायलाई सत्यको कुनै जानकारी छैन त्यस्तै गान्धीलाई पनि सत्यको जानकारी छैन । त्यसैले गान्धी जीवनभर सत्यको खोजमा रहे र आत्मकथाको नाम Experimenting the truth राखे । यो एउटा इमानदार प्रयास हो ।

कृष्णले ईश्वरजपको बारेमा पनि बताउनु भएको छ; स्वाध्यायको सन्दर्भमा ईश्वरजपको गहन अर्थ छ । व्यक्तिले जब आफूभित्रको नर्कको स्वाध्याय गर्दछ, त्यो देखेर व्यक्ति आत्मनिन्दामा पर्न सक्छ वा यत्रो नर्क देखेर जीवन व्यर्थ छ भन्ने लाग्न सक्छ । त्यसैले स्वाध्यायमा खतरा पनि रहन्छ । पश्चिममा समस्या विकराल भयो र मनोविश्लेषकहरूले स्वाध्यायको प्रक्रिया त बताए तर ईश्वरजपको कुनै व्यवस्था दिएनन् । त्यसैले पश्चिममा जीवन अर्थहीन बनेको छ । पाप, घृणा, हिंसा, ईर्ष्या नै जीवनमा उपस्थित छ भने बाँच्नुको के अर्थ भयो भन्ने भावना बढेको छ, जसले जीवन निराशाजनक बनेको छ । त्यहाँ व्यक्तिहरूलाई प्रेमको बदलामा कलह देखाइएको छ । पश्चिममा आत्मविश्लेषणको परिणाम प्रेम होइन केवल कामवासना हो भन्ने निष्कर्ष निकल्यो । यसबाट रूपान्तरण नभई व्यक्तिको पतन भयो । त्यसैले कृष्ण तत्काल स्वाध्यायपछि ईश्वरजपलाई पनि स्मरण गर्नुपर्छ भन्नुहुन्छ ।

प्रेम पछाडि कामवासना छ, यो हाम्रो तथ्य हो तर वासनामा पनि प्रेम हुनसक्छ त्यो हाम्रो सम्भावना हो । ईश्वरजपको अर्थ व्यक्तिभित्र ईश्वरको सम्भावना पनि छ भन्ने हाम्रो सम्भावनालाई याद राख्नु हो । त्यसैले तथ्यलाई सबै कुरा नठानी सम्भावनालाई पनि स्मरण गर्नुपर्छ । तथ्यभित्र लुकेको विराट् सम्भावना पनि उपस्थित छ । ईश्वरजपको अर्थ जति गहिरो पाप भित्र भए पनि पुण्यको अभाव छैन भन्ने हो । जति गहिरो अपराध भए पनि क्षमाको अभाव छैन र जतिसुकै अन्धकार भएर प्रकाश नदेखिए पनि प्रकाशको अस्तित्व छ भन्ने हो । ईश्वरजपको अर्थ अन्धकारको गहिरो भड्काउमा पनि प्रकाशको स्मरण, पापको मध्यमा पनि परमात्माको स्मृति, अपराधको मध्यमा पनि मुक्त हुने सम्भावना पनि छ भन्ने हो । ईश्वरजप नभए स्वाध्याय खतरनाक पनि हुन सक्छ । ईश्वरजप आशा हो । मनुष्य त राक्षस, दानव जस्तो छ तर ऊ ईश्वर पनि हुन सक्छ । त्यसैले जो छ, त्यही मात्र देखिएको छ र हुनसक्ने सम्भावनाको बोध नभए मनुष्यमा विकृति, विसङ्गतिहरू बढेर पराकाष्ठामा पुग्न पनि सक्छ । जो हुन सक्छ त्यसको स्मृति पनि अन्धकारमा उत्रिंदै रह्यो भने आशा बाँधिन्छ ।

जपको अर्थ स्मरण हो । एउटै शब्दलाई बारम्बार दोहोर्याउनु जप हो । अन्धकारमा प्रकाशको सम्बन्ध नभुलौं भनेर प्रकाशको बारम्बार स्मरण नगरेमा अन्धकारमा डुब्न सक्ने खतरा रहन्छ । प्राचीन समयमा ईश्वरजप भन्नु पर्याप्त थियो । बिहान उठ्ने बित्तिकै पहिलो शब्द राम हुन्थ्यो । यसको अर्थ हो

कतिपय नराम्रा काम भए पनि शुभबाट नै म सुरुवात गर्छु भनेर दिनमा जोसुकैलाई भेट्दा राम-राम भनेर नमस्कारको सट्टामा ईश्वर जपको विधि प्रयोग गरिन्थ्यो । जस्तो व्यक्तिलाई भेटे पनि स्मरण रामको गरिन्थ्यो, सम्भावना राम्रो नै प्रकट हुन्थ्यो । त्यो रामको उच्चारण बाहिरी व्यक्तिलाई अभिवादन होइन, भित्र लुकेको व्यक्ति रामकै स्मरण हुन्थ्यो । अपरिचित व्यक्तिलाई पनि राम-रामको अभिवादन गरिन्थ्यो । अहिले पनि ग्रामीण समुदायमा अभिवादनको माध्यम यही छ । एउटा चेतना नजिक आयो र त्यससँग साक्षात्कार भयो भने त्यसको सम्भावनाको स्मरण किन नगर्ने, राती सुत्नेबेलामा राम-राम भनेर पनि दिनभर जे जस्तो कार्य गरे पनि सुत्नेबेला शुभ सम्भावनाको स्मरण हुन्थ्यो । सुत्ने बेलामा रामको उच्चारण भित्रको चेतनासँग जोड्ने प्रयोग हो ।

ईश्वरजप यान्त्रिक रूपमा जसले गर्दछ त्यसले लाभभन्दा हानि प्राप्त गर्दछ । यस्तो गर्दा काम सिध्याउनु जस्तै हुन्छ । रामस्मरण काम होइन, जीवनको प्राणको गहिराइमा प्रेमभाव बसाउने मानसिकता हो । यो प्राणको गहिराइमा सुदृढ रहन सक्थ्यो भने मात्र उपयोगी हुन्छ । स्वाध्याय र ईश्वरजप स्वयम्को शुभलाई स्मरण गर्नु हो । यी दुवैको तालमेलबाट जो यज्ञ फलित हुन्छ त्यसको नाम स्वाध्याय यज्ञ हो, यसबाट व्यक्ति पार हुन्छ र परमात्मामा प्राप्त हुन्छ ।

कृष्णले अर्को मार्ग स्वधर्मरूपी यज्ञका बारेमा पनि बताउनुभएको छ । व्यक्ति यदि आफ्नो निजत्वलाई जो उसभित्र बिउको रूपमा लुकेको छ, त्यसलाई फूलको रूपमा फुलाउन फक्राउन सकेमा त्यो मार्गबाट पनि अन्य मार्गलाई अवलम्बन गरेर पुग्न सकेका व्यक्तिहरू जस्तै परमात्माकहाँ पुग्न सक्छ । व्यक्ति आफ्नो निजधर्म, स्वधर्ममा परमात्माको आशीर्वाद, आनन्द प्राप्त गर्दछ । जब स्वधर्मबाट परधर्म अनुरूप हुन चाहन्छ, तलतिर गुरुत्वाकर्षणले ताने भैं ऊ विषादमा पुग्दछ । यो गुलाबको फूलले कमलको फूल हुन खोजे जस्तै हुन्छ जो हुनै सक्दैन र विषाद, दुख, पीडामा पर्दछ । हामी सबै जन्मदेखि नै निर्माणको योजना लिएर आएका हुन्छौं र हामी के हुन सक्छौं भन्ने मार्गचित्र हाम्रो प्रत्येक कोष्ठमा लुकेको हुन्छ । हामी स्वधर्मभन्दा अर्को धर्ममा लाग्न चाहेमा निराशा, पीडा मात्र प्राप्त हुन्छ र यस अवस्थामा व्यक्ति निरीह हुन्छ । त्यहाँ उसलाई केही पनि राम्रो लाग्दैन, सबै व्यर्थ लाग्छ । साथै व्यक्ति परधर्मअनुरूप हुन चाहेमा आफ्नो ऊर्जाशक्ति त्यसमा नै खर्चिन्छ तर ऊ स्वधर्मअनुरूप हुनसक्दैन किनभने ऊ जे हुन सक्छ त्यसभन्दा विपरीत हुन सक्ने कुनै सम्भावना नै हुँदैन साथै परधर्ममा सीमित ऊर्जा व्यर्थमा व्यय गर्नु पनि निरर्थक हुन्छ ।

त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- स्वधर्मरूपी यज्ञमा आनन्द प्राप्त हुन सक्छ र त्यसमा नै आफ्नो पूर्णता प्राप्त हुन सक्छ । हे अर्जुन ! परधर्मको विचार नगरी तिम्रो स्वधर्म अनुसारको कर्म गर्छौं भने तिम्रो आफ्नो पूर्णता प्राप्त गर्ने छौ र परमात्मामा प्राप्त हुने छौ । यदि व्यक्ति जीवनमा दुखी छ भने पक्का जान्नुपर्छ कि ऊ स्वधर्मबाट च्युत भएको छ किनभने स्वधर्मको यात्रामा आनन्द फलित हुन्छ । यदि अशान्ति छ भने बुझ्नुपर्छ कि परधर्मको पछ्याडि चलिरहेको छ । स्वधर्मलाई पनि अँध्यारोमा कसैले फूलको बगैँचालाई सुगन्धको भर खोजे जस्तै खोज्नुपर्छ । शान्ति स्वधर्मको मापदण्ड हो र शान्ति बढ्दै गएमा सुवास जस्तो आनन्द पनि प्राप्त हुन थाल्छ ।

यदि स्वधर्मअनुरूप कर्म गर्दै छ भने उसको जीवनमा स्वीकारको भाव बढ्छ र अस्वीकारको भाव कम हुन्छ । यथार्थमा व्यक्ति सन्तुष्ट हुन थाल्छ र स्वधर्म अनुरूप नचले असन्तुष्ट हुन थाल्छ । हरेक चिज प्रति नकारात्मक भाव जाग्दछ । समस्त अस्तित्वप्रति निषेधको भाव बढ्छ । अस्तिकताको अर्थ समस्तप्रति स्वीकार हो । दैनन्दिन कामबाट स्वधर्मका बारेमा थाहा हुँदैन । त्यसैले स्वधर्मको खोज गर्न भित्रको संसारमा प्रवेश गर्नुपर्छ । सबै इन्द्रियका द्वारलाई बन्द गरेर भित्रको यात्रा सुरु गर्नुपर्छ र जति भित्रको यात्रा

गन्यो, त्यहीँबाट ध्वनि सुनिन्छ, इसारा प्राप्त हुन्छ र जति भित्र ध्यान दियो, त्यति नै ध्वनि र इसारा स्पष्ट हुन थाल्छ । सुरुमा ध्वनि ज्यादै मलिन हुन्छ र बिस्तारै स्पष्ट हुन थाल्छ ।

स्वधर्मको जानकारी अन्तरवाणीबाट मात्र थाहा हुन सक्छ । यो अन्तरवाणीको यात्राबाट स्वधर्मको इसारा प्राप्त हुन्छ । जति भित्र डुबुल्की लगायो त्यति नै भित्रको अन्तरवाणी सुनिन थाल्छ । सबैको भित्र ऊ लुकेको भए पनि त्यो आवाज सुन्नका लागि आफूलाई तयार र प्रशिक्षित गर्नुपर्छ । चेतनालाई एकाग्र बनाएर सुन्ने निरन्तर प्रयासबाट मात्र त्यो सुन्न सकिन्छ । हाम्रो अन्तर आत्मालाई स्वधर्म के हो भनेर थाहा छ । त्यसैले मौन रहेर भित्र ध्यान केन्द्रित गरेर सुन्ने कोसिस गरिरह्यो भने भित्रको आवाज सुनिन्छ । एकपटक भित्रको स्वर सुन्न थालियो भने जीवनमा कसैको सल्लाहको आवश्यकता पर्दैन । भित्रबाट केवल स्वधर्मको मात्र आवाज आउँछ, परधर्मको आवाज सदा बाहिरबाट आउँछ । स्वधर्मरूपी तप, यज्ञको कुरा जो कृष्णले भन्नुभएको छ त्यो त्यही व्यक्तिले पूरा गर्न सक्छ जो आफूभित्रको अन्तरवाणी सुन्न सक्षम हुन्छ । सबैसँग त्यो अन्तरवाणीको स्रोत हुन्छ; केवल हामीलाई त्यसको स्मरण मात्र नभएको हो । जुन दिन भित्रको आवाज सुनिन थाल्छ त्यही दिन व्यक्तिलाई गुरु प्राप्त हुन्छ, जुन गुरु भित्र विद्यमान छन् । परमात्माले प्रत्येकलाई त्यो विवेक, अन्तस्करण र अन्तरवाणी दिएका छन् जससँग हामीले सोध्न सुरु गर्नु भएमा उत्तर प्राप्त हुन थाल्छ र त्यो उत्तर कहिल्यै गलत हुँदैन । अन्तरवाणी सुन्नसक्ने स्थिति नै स्वधर्मरूपी यज्ञको मूल आधार हो । कृष्णले पहिले दुई यज्ञको चर्चा गरिसकेपछि यो तेस्रो यज्ञको चर्चा गर्दै भन्नुहुन्छ- स्वधर्मरूपी यज्ञलाई पनि यदि कसैले पूरा गर्नु भने परमात्माको मन्दिरमा उसको प्रवेश हुन्छ । स्वधर्मको गहिरो तत्त्व त भित्रको आवाज सुन्नसक्ने व्यक्तिले मात्र पूरा गर्छ ।

मेहरबाबा जसले आफ्नो अन्तर-आवाज सुन्नका लागि जीवनको तिस वर्ष बाहिरका सबै आवाजहरू बन्द गरेर मौन हुनुभयो । उहाँ बाहिरबाट सबै बन्द गरेर मौन रहनुभयो र निष्पटु भित्रको आवाजमा बाँच्नुभयो । हैदरावाद नजिकै उहाँले ठुलो प्रयत्न गरेर एउटा आश्रम बनाउनुभयो । बडो प्रतीक्षाका साथ उहाँ त्यस आश्रमको द्वारसम्म पुग्नुभयो तर भित्र प्रवेश नै नगरी ढोकाबाट नै उहाँ फर्किनुभयो । उहाँले इसाराबाट नै आफू त्यस भवनमा प्रवेश नगर्ने बताउनुभयो । राति त्यो भवन पूरै भत्कियो । भारतबाट उहाँ युरोपतिर जाँदै हुनुहुन्थ्यो । जहाज तेल भर्नका लागि कहीं एयरपोर्टमा उत्रियो र पुनः उड्न तयार भयो । यात्रीहरू धमाधम जहाजमा चढे तर बाबाले नचढ्ने इसारा गर्नुभयो । त्यो जहाज उडेको १५ मिनेटमा नै दुर्घटनाग्रस्त भयो । सबै यात्री समाप्त भए । यस्ता घटना धेरैपटक घटे । बाबा कहिले र कुन काममा रोकिनुहुन्छ कसैले भन्न सक्दैनथे । स्वयम् उहाँलाई पनि थाहा हुँदैनथ्यो । अन्तर-आवाजले जे भन्थ्यो उहाँ त्यही गर्नुहुन्थ्यो । बाबाको जीवन स्वधर्मको खोजको जीवन हो भित्रको स्वरको खोजको जीवन हो । भित्रको स्वरमा जीवन चलुको अर्थ जीवन परमात्माबाट चल्नु हो, स्वयम्बाट होइन । जुन दिन भित्रको वाणीबाट चलेको स्वधर्ममा आधारित जीवन चल्छ त्यसै दिन स्वधर्मरूपी यज्ञ पूरा हुन्छ ।

अर्को यज्ञ योगयज्ञ हो । योगको आफ्नो साधना प्रक्रिया हुन्छ । अष्टाङ्गयोग योगको आठ अङ्ग हो । पतञ्जलिले योगका आठ अङ्ग बताएका छन् । तिनै आठ चरण, आठ हिस्सा मिलेर योग बन्दछ र पूरा हुन्छ । योग शरीर हो त्यसका आठ अङ्ग छन् । मनुष्यका इन्द्रिय वृत्तिहरू नै मालिक हुन्छन् र जुन इन्द्रिय अगाडि हुन्छन् तिनैले आफ्नो हालीमुहाली चलाउँछन् । जब लोभ हाबी हुन्छ तब लोभ नै मालिक हुन्छ । जब क्रोध हावी हुन्छ तब क्रोध नै मालिक हुन्छ । जब प्रेम सवार हुन्छ तब प्रेम नै मालिक हुन्छ । यथार्थ प्रेम नै सबै कुरा हो । जुन वृत्तिले हामीलाई समात्छ, हामी उसको हातको खेलौना बन्छौं । यथार्थ मालिकका बारेमा थाहा नै हुँदैन किनभने मालिक चिरनिद्रामा सुतिरहेको हुन्छ ।

वास्तविक मालिकलाई जगाउनु योगको अर्थ हो । योगको अर्थ एकीकृत गर्नु हो । व्यक्ति खण्ड-खण्डमा टुटेको होइन, अखण्ड होस् । जब व्यक्ति एक हुन्छ, तब सबै इन्द्रिय, वृत्तिहरू मालिकको अधीनमा

हुन्छन् । योगस्थ चेतना समस्त इन्द्रियको मालिक हुन्छ अनि इन्द्रिय छाया जस्तो पछि पछि हिँड्छन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! योग यज्ञ पनि हो । यो चेतना कसरी जगाउने, सुतेको मालिकलाई कसरी बिउँभाउने, व्यक्तिहरूलाई कसरी स्थिर बनाउने र एकीकृत कसरी गराउने भन्ने सम्बन्धमा उपयोगी हुन्छ । योगका कैयौँ प्रक्रियाहरू छन् जसबाट सुतेको मालिकलाई उठाइन्छ । योग भित्र सुतेर बसेकोलाई बिउँभाउने र उसलाई उठाउने प्रयास गर्नु हो ।

योगका धेरै बाटाहरू छन् । हठयोग, राजयोग, मन्त्रयोग, तन्त्रयोग आदि सबैका अलग-अलग मार्गहरू छन् । योगका कैयौँ विधिहरू छन् र यसबाट जो भित्र प्रसुप्त छ, त्यसलाई जगाउने चेष्टा गरिन्छ । ॐ (अ-उ-म् =ओम्) यो मन्त्र योगबाट भित्र बसेको चैतन्यलाई जगाउने विधि हो । यदि कुनै व्यक्ति जोडले ॐ को भित्र नाद गन्यो भने उसको नाभिको नजिक चोट लाग्न थाल्छ । नाभि जीवन ऊर्जाको केन्द्र हो । नाभिबाट नै बच्चा आमासँग जोडिएको हुन्छ र त्यहीँबाट जीवन पाउँछ । अनायास दुर्घटना हुँदा सबैभन्दा पहिलो चोट नाइटोमा नै पर्छ । ॐ यस्तो ध्वनि हो जसका माध्यमबाट भित्र धक्का वा चोट पुग्छ । ॐकारले नाइटोमा मज्जाले धक्का पुग्छ र सुतेको चेतनालाई जगाउँछ । ॐ मा अ ऊ म हुन्छ र जोडले यसको उच्चारण गन्यो भने नाइटोमा कम्पन हुन्छ । इस्लाममा अल्लाह हुँ शब्द छ जुन मुसलमानहरू ॐ जस्तै प्रयोग गर्छन् । अल्लाह हुँ मा हुँ को चोट नाइटोमा पर्दछ । ॐ र अल्लाह हुँ अलग अलग शब्द भए पनि प्रयोजन र परिणाम एउटै हुन्छ ।

योगका धेरै विधिबाट सुषुप्त चैतन्यलाई जगाउने प्रयास गरिन्छ र मालिक उठेपछि एकीकरण हुन थाल्छ । योगस्थ व्यक्ति अन्तर-अनुशासनले भरिन्छ । भित्रको व्यक्ति जाग्ने बित्तिकै अन्य मार्गबाट जे परिणाम हुन्छ, यस मार्गबाट पनि त्यही परिणाम आउँछ । स्वाध्याय, स्वधर्म, अन्तरवाणी, अहिंसा आदिको प्रयोगबाट जे हुन्छ वा जुन चेतना जाग्छ, योगका विधिहरूबाट पनि त्यही परिणाम प्राप्त हुन्छ । योगका धेरै विधिहरू छन् । व्यक्तिको अवस्था हेरेर विधिको निर्णय गरिन्छ । जो व्यक्तिको नाद तीव्र बलियो छ, त्यसलाई मन्त्रयोगको विधिबाट जगाउने प्रयास गरिन्छ । जसको दृष्टिबोध तीव्र छ, उसलाई एकाग्रताको प्रयोग त्राटक विधिबाट जगाउने प्रयास गरिन्छ । जसको रङ्गबोध तीव्र छ, उसलाई रङ्गका माध्यमद्वारा पनि मार्ग मिल्न सक्छ तर यो व्यक्तिमा निर्भर गर्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- योगयज्ञद्वारा पनि पुरुष परमसत्तामा पुग्न सक्छ ।

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे ।

प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥२९॥

कुनै प्राणायाममा तल्लीन एवम् दक्ष योगीहरू प्राणवायुलाई अपानवायुमा, अपानवायुलाई प्राणवायुमा रोक्ने अभ्यास गर्दछन् र प्राण र अपान दुवै वायुलाई रोकेर समाधिमा प्रवेश गर्दछन् ॥

कृष्णले यस श्लोकमा योगको एउटा अर्को आयामका बारेमा भन्नुभएको छ । उहाँ भन्नुहुन्छ- कुनै प्राणायाममा दक्ष योगीहरू प्राणवायुलाई अपानवायुमा र अपानवायुलाई प्राणवायुमा रोक्ने अभ्यास गर्दछन् र प्राण र अपान वायुलाई रोकेर समाधिमा प्रवेश गर्दछन् । मानिसका साथमा अस्तित्वसँग जोडिने धेरै द्वारहरू छन् । हामी परमात्मासँग धेरै भाँतीबाट जोडिएका छौँ । जसरी एउटा वृक्ष एउटा मात्र होइन कि अनेकौँ जरासँग जोडिएको हुन्छ त्यसैगरी हामी पनि धेरै अस्तित्वरूपी जरासँग जोडिएका हुन्छौँ । हामी परमात्मासम्म पुग्न अनेकौँमध्ये कुनै एक अस्तित्वरूपी जरा वा माध्यमबाट प्रवेश गर्न सक्छौँ । जीवन ऊर्जा जुन नाइटोमा रहेको छ त्यो परमात्मामा पुग्ने एउटा द्वार हो । त्यस्तै जीवन ऊर्जा प्राणमा र श्वासमा पनि सञ्चालित छ । श्वास चल्दा व्यक्ति जीवित भएको र श्वास रोकिएमा ऊ समाप्त भएको थाहा हुन्छ । तसर्थ श्वासमा नै सबै जीवन निर्भर हुन्छ । श्वासका माध्यमबाट नै शरीर र आत्माको

संयोजन हुन्छ । यसर्थ श्वास पुल भएकाले योगीजन श्वासका माध्यमबाट परम अनुभूतिमा प्राप्त हुन्छन् । श्वासको आफ्नो प्राणयोग हुन्छ र यसका धेरै रूपहरू छन् ।

श्वासको गति मनोदशासँग जोडिएको हुन्छ । मन जस्तो हुन्छ श्वासको गति उस्तै बन्छ । ३०० वर्ष पहिले रगत शरीरमा चल्छ भनेर कसैलाई थाहा थिएन । यस्तो लाग्थ्यो कि रगत भरिएको मात्र छ । जब रक्तचापका बारेमा जानकारी भयो, तब रक्तको दबाव व्यक्तिका धेरै अङ्गहरूसँग जोडिएको छ भन्ने थाहा भयो । रक्तचाप भएजस्तै मुटुको चाप वा वायुचाप पनि हुन्छ । वायुको उच्च र न्यून चाप, वायुका तरङ्गहरूको भेदले व्यक्तिको अन्तर मनोदशालाई परिवर्तन गर्दछ जो उसको जीवन ऊर्जासँग सम्बन्धित छ । जब हामी क्रोधमा हुन्छौं हाम्रो श्वासको गति साधारण नभई परिवर्तन हुन्छ । यसको अर्थ यदि श्वासको गतिमा नियन्त्रण गर्न सकियो भने क्रोध नियन्त्रण गर्न सकिन्छ । जापानमा बाल्यावस्थादेखि नै योग सिकाइन्छ, जो प्राणयोगको एउटा सूत्र हो । उनीहरू बालबालिकाहरूलाई हाम्रो जस्तो क्रोध नगर भन्दैनन् बरु परम्परादेखि नै सिकेको विधि रिस उठ्ने बित्तिकै श्वास गहिरो अनि बिस्तारै बिस्तारै लिने वा फेर्ने गर्दछन् । जापानमा योगको प्राचीन सूत्र बुद्धमार्फत् पुग्यो जो अत्यन्त वैज्ञानिक र प्रभावकारी छ ।

बुद्धले श्वासमाथि निकै जोड दिनुभएको छ । उहाँको सारा योग कृष्णले भनेभैं प्राणयोग हो । आनापान सतियोग आउने र जाने श्वासलाई हेर्नु नै बुद्धले योग भन्नुभएको छ । यदि कसैले यस रहस्यलाई जान्यो भने उसलाई अरू केही गर्नु आवश्यक छैन । त्यसैले बुद्ध भन्नुहुन्छ- आनापान सतियोग सिद्ध भयो भने सबै सिद्ध भयो । योगको यस शान्त अवस्थामा श्वास चलेको पनि थाहा हुँदैन । अत्यन्त हल्का वा चलेकै छैन जस्तो लाग्छ । जब कामवासना मनमा उठ्छ तब श्वास अस्तव्यस्त हुन्छ, रक्तचाप बढ्छ र शरीरले पसिना छोड्न थाल्छ अनि श्वास तेज हुन्छ । प्रत्येक समय भित्रको स्थितिसँग श्वास जोडिएको हुन्छ । प्राणयोगको अर्थ हाम्रो श्वास धेरै गहिरोसम्म प्रवेश गर्दा त्यसले हाम्रो आत्मालाई पनि स्पर्श गर्छ भन्ने हो । सुत्दा, उठ्दा पूरा समय श्वास आदानप्रदान हुन्छ । श्वास आदानप्रदान हुनु नै श्वासको रूपान्तरण र प्राणयोग हो । यो रूपान्तरणबाट व्यक्ति परमसत्तामा पुग्छ । ध्यानको गहिरो अनुभवमा श्वास बन्द जस्तै हुन्छ । जब श्वास भित्रको भित्र र बाहिरको बाहिर नै रहेर एक क्षणका लागि रोकिन्छ त्यस क्षणमा परम अनुभवको किरण उत्पन्न हुन्छ । श्वासको यो रोकावटमा अस्तित्व पूरा सन्तुलित भई संयम उत्पन्न हुन्छ । त्यस क्षणमा व्यक्ति परम गतिमा उत्रिएर शाश्वतमा डुब्दछ र सनातनसँग सम्पर्क जोड्दछ ।

श्वासको आन्दोलन हाम्रो परिवर्तनशील जगत्सँग सम्बन्धित छ भने श्वास आन्दोलनरहित हुनु हाम्रो अपरिवर्तनशील नित्य जगत्सँग सम्बन्धित हुनु हो । त्यसैले श्वास नियन्त्रण वा रोक्ने काम अद्भुत अनुभव हो । प्राणायामका साथ गहिरोसँग ध्यानमा उत्रिने व्यक्तिले के अनुभव गर्छ भने प्रशिक्षित श्वास र ध्यानका बिच तालमेल हुँदा श्वास रोकिन्छ । श्वास रोकिने बित्तिकै तत्काल विचार रोकिन्छ र चेतना कालातीत हुन्छ । विचारभन्दा बाहिर वा निर्विचार हुने बित्तिकै ब्रह्मको द्वारमा पुगिन्छ र विचारमा फिर्ता हुने बित्तिकै संसारको बिचमा उपस्थित भइन्छ । पदार्थ र परमात्माका बिच पातलो विचारको पत्रबाहेक अरू केही हुँदैन । विचारको पर्दा हटाउनका लागि साक्षीभाव वा ध्यानको प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । जुन दिन विचार रहँदैन, त्यसै समय श्वास पनि शान्त रहन्छ र त्यसै क्षणमा परमसत्तामा पुगिन्छ ।

जे हाम्रो भित्र छ त्यो पनि बाहिरको हिस्सा हो । अहिले मभित्रको श्वास एक क्षण अघि अरू कसैको श्वास थियो, अझ अघि कहीं अन्यत्र नै थियो । अहिले जे मेरो भित्र छ, त्यो मैले मेरो भन्नै नपाई बाहिर गइसक्यो । जे हाम्रो भित्र छ त्यसलाई बाहिरको प्राण जगत्मा समर्पित गर्ने हो भने भित्र केही पनि बाँकी रहँदैन, सबै शून्य हुन्छ । एउटा भित्रको प्राणलाई बाहिरको विराट्को जगत् वायुमण्डलमा समर्पित बाँकी रहँदैन, सबै शून्य हुन्छ । एउटा भित्रको प्राणलाई बाहिर प्राणमा समर्पण गरौं वा हामी गन्यौं भने पनि एउटै घटना घट्छ । या त हामी भित्रको प्राणलाई बाहिर प्राणमा समर्पण गरौं वा हामी

बाहिरको प्राणलाई भित्रको प्राणमा सम्मिलित गरौं- यी दुवै प्रक्रियाबाट हवन पूरा हुन्छ । जे गरे पनि दुवैतिरबाट यज्ञ पूर्ण हुन्छ ।

**अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥३०॥**

कतिपय योगीहरू अपान वायुमा प्राणवायुलाई हवन गर्छन्, त्यस्तै कतिपय योगीजन प्राणवायुमा अपानवायुको हवन गर्छन् तथा अन्य कतिपय नियमित आहार गर्ने प्राणायाम परायण पुरुष प्राण र अपानको गतिलाई रोकेर प्राणलाई प्राणमा नै हवन गर्दछन् । यसप्रकारका यज्ञ गरेर पाप नाश गरेका व्यक्तिहरू यज्ञ गर्नुको उद्देश्यसँग परिचित हुन्छन् ॥

कृष्ण योगका अन्य प्रक्रियाका बारेमा पनि बताउनुहुन्छ । उहाँ भन्नुहुन्छ- कतिपय योगीहरू अपान वायुमा प्राणवायुलाई हवन गर्दछन्, त्यस्तै अन्य योगीजनहरू प्राणवायुमा अपान वायुको हवन गर्दछन् र अन्य कतिपय नियमित संयमित आहार गर्ने पुरुष प्राणलाई प्राणमा नै होम गर्दछन् । नियमित संयमित आहारको अर्थ हरेक चिज भोजनलगायत बाहिरबाट भित्र संयमित भएर लिइयोस् भन्ने हो । हामी आँखाबाट पनि आहार गर्छौं, कान, स्पर्श आदिबाट पनि हामी आहार गर्छौं । बाहिरबाट शरीरमा हामी जे जे लिन्छौं त्यो सबै आहार हो । संयमित, नियमित आहारको अर्थ त्यो व्यक्ति जो आफ्नो इन्द्रियको द्वारबाट त्यही आहार लिन्छ जो प्राणलाई प्राणमा समर्पित हुन सहयोगी हुन्छ । हामी इन्द्रियद्वारा प्राणलाई उत्तेजित गर्ने आहार लिन्छौं जसले प्राणलाई उत्तेजित तथा विक्षिप्त गराउँछ । यस्तो आहारले प्राणलाई विषयतिर दौडाउँछ र जब संयमित र नियमित आहार लिन्छौं तब प्राणले प्राणलाई नै प्रज्वलित गर्छ । जब हामी उत्तेजक आहार लिन्छौं त्यसले चित्तलाई दौडाउँछ । यदि आँखाले कुनै उत्तेजक आहार लियो भने त्यसले चित्तलाई दौडाउँछ र रातमा सुत्न पनि दिदैन । चित्त त्यही उत्तेजनामा अल्झिरहन्छ, त्यसले बेचैनी मात्र ल्याउँछ । यो सारा बेचैनी गलत आहारको परिणाम हो । हामीले बेवास्ता गरेको कामबाट आँखा, कान, नाक, छाला, जिब्रोले सूक्ष्म रूपले आहार लिइरहेका हुन्छन् । त्यसले दिमागमा विकृति ल्याउँछ, जसको कुनै औषधि नै छैन ।

संयमित वा नियमित आहारवाला व्यक्ति त्यो हो जसले आफूभित्र प्रत्येक चिजको परीक्षण गरेर मात्र आहार ग्रहण गर्छ । उसले आफ्ना प्रत्येक इन्द्रियको द्वारमा द्वारपालरूपी विवेक राखेको हुन्छ र त्यसैलाई भित्र लान्छ जो उत्तेजक हुँदैन । संयमित व्यक्तिले ज्ञानेन्द्रियका माध्यमबाट ती सबैलाई भित्र लैजान्छ, जो आत्माका लागि शान्तिको मार्ग हुन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- यसप्रकार यज्ञ गरेर पापनाश गरेका व्यक्तिहरू यज्ञ गर्नुको उद्देश्यसँग जानकार हुन्छन् । यस्तो व्यक्ति परमसत्यमा प्राप्त हुन्छ । तसर्थ हे अर्जुन ! यो योगबाट पनि त्यही पुग्न सकिन्छ जहाँ अन्य मार्गबाट पुगिन्छ ।

**यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥३१॥**

हे कुरुश्रेष्ठ अर्जुन ! यसप्रकारका यज्ञ गरेर पापनाश गरेका र यज्ञ गर्नुको उद्देश्यसँग परिचित व्यक्तिहरू पापकर्मबाट मुक्त हुन्छन् र यज्ञको फलरूपी अमृत पान गरेर परब्रह्म परमात्मामा लीन हुन्छन् । यज्ञ नगर्ने मानिसहरूका लागि यस लोकमा त सुख छैन भने परलोकमा कसरी सुख होला र !”

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसको जीवन यज्ञरूप, वासनारहित एवम् अहङ्कारशून्य छ, त्यस्तो पुरुषहरू पापकर्मबाट मुक्त हुन्छन् साथै उनीहरू अमृतपान गर्दै आनन्दमा स्थित भएर ब्रह्ममा प्राप्त हुन्छन् । तर यज्ञरूपी जीवन नहुने पुरुषहरूलाई यस लोक र परलोक दुवैमा आनन्द प्राप्त हुँदैन । जबसम्म जीवन वासना र अहङ्कारको वरिपरि घुमिरहन्छ तबसम्म यज्ञ हुँदैन । व्यक्तिको वासना क्षीण हुने बित्तिकै उसले

परमात्माको परिभ्रमण गरेर आफ्नो जीवनलाई यज्ञरूप बनाउँछ । यस्तो व्यक्तिको आफ्नो कुनै केन्द्र हुँदैन र ऊ परमात्माको उपग्रह बन्छ । यथार्थमा वासना र अहङ्कारशून्य पुरुषको जीवन यज्ञरूप हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्ता पुरुष ज्ञानरूपी अमृत पान गरेर परब्रह्म परमात्मामा लीन हुन्छन् । मृत्यु असम्भव घटना हो जुन हुनै सक्दैन । हामीलाई दिनानुदिन हुने सामान्य मृत्यु नै मृत्यु लाग्छ किनभने हामी अन्धकार र अज्ञानमा छौं । मृत्यु अज्ञानमा घटित हुने घटना हो । जुन दिन हामी ज्ञानवान् हुने छौं, त्यो दिन अमृतमात्र शेष रहने छ र अमरता प्राप्त हुने छ ।

आजसम्म हामीले कोही मरेका देखेका छैनौं । हामीले देखेको त शरीरको बिदा हुने प्रक्रिया मात्र हो । जीवन समाप्त हुँदैन, शरीरमात्र बिदा हुन्छ । त्यो शरीरको बिदाइलाई हामी मृत्यु ठान्छौं किनभने हामीले शरीरभन्दा भिन्न अस्तित्वको ज्ञान हासिल गरेका छैनौं । हाम्रो अनुभव शरीर नै म हुँ भन्ने छ । त्यसैले शरीर समाप्त भएपछि हामीलाई मृत भयौं भन्ने लाग्छ । शरीरभित्रको तत्त्वलाई नजान्ने व्यक्ति अज्ञानी हो । स्वयम्लाई जान्ने ज्ञान मात्र ज्ञान हो । जब हामी एउटा व्यक्तिलाई निभेको देख्छौं तब ऊ मरेको ठान्छौं । शरीरको मृत्यु दियो निभ्नुजस्तै, देख्ने दृष्टिबाट विलीन भएर अदृश्यमा लीन हुनु हो । यो प्रकट-अप्रकटको क्रम व्यक्ति मुक्त नभएसम्म अनवरत चलिरहन्छ । हामी सबैको भित्र पनि आत्माको खुम्चिने स्थान हुन्छ जसलाई यन्त्रहरूले पक्रन सक्दैनन् । दूर्बिन आँखाको विस्तार हो, टेलिफोन कानको विस्तार हो, सारा यन्त्र इन्द्रियका विस्तार हुन् । तर अतीन्द्रियलाई यन्त्रले समात्न सक्दैन । जीवन ऊर्जा अतीन्द्रिय हो जसलाई इन्द्रियबाट भित्र गएर मात्र जान्न सकिन्छ । ज्ञानी इन्द्रियको मार्ग छोडेर स्वयम्लाई जान्दछ । यदि एक क्षण पनि स्वयम्को झलक मिल्न भने त्यो अमृत उपलब्ध हुन्छ जसको कुनै मृत्यु, कुनै प्रारम्भ र अन्त हुँदैन । त्यसैले त कृष्ण ज्ञानरूपी अमृत र अज्ञानरूपी मृत्यु भन्नुहुन्छ । आत्मा जीवित छ किनभने आत्माको मृत्यु हुँदैन । पदार्थको अस्तित्व मात्र छ भने आत्माको जीवन र अस्तित्व दुवै छ ।

हामीलाई अज्ञानका कारण आफू के हुँ भन्ने जानकारी छैन । अज्ञानी आफूप्रति बेहोस हुन्छ र ज्ञानी आफूप्रति होसले भरिएको हुन्छ । यस्ता व्यक्ति नै ज्ञान, आनन्दमा पुगेर परलोक र परात्पर ब्रह्म प्राप्त गर्दछन् । परलोक यहीं साथमा छ तर हामीलाई यसको जानकारी छैन । जसलाई आफ्ना बारेमा नै जानकारी छैन भने उसलाई परलोकको कसरी जानकारी हुन सक्ला ! परलोकमा जाने द्वार नै स्वयम्को अस्तित्व हो । जसलाई स्वयम्को जानकारी हुन्छ उसलाई लोक र परलोक दुवैको जानकारी हुन्छ । हाम्रो बाहिर लोक र भित्र परलोक हुन्छ । मृत्युपछि परलोक प्राप्त हुने होइन, परलोक त यहीं नै छ । जब हामी बाहिरतिर ध्यान दिन्छौं तब परलोक हराउँछ र जब परलोकतिर ध्यान केन्द्रित गर्छौं तब लोक हराउँछ । निद्रा लोक र परलोकको बिचमा छ । निद्रा मूर्च्छा हो जहाँ लोक र परलोक दुवै हराउँछन् । त्यस्तै ध्यान पनि लोक र परलोकको बिचमा छ । ध्यानमा लोक हराउँछ र परलोक सुरु हुन्छ । जब चेतना बाहिरतिर जान्छ, तब लोक देखिन्छ जब चेतना भित्रतिर मोडिन्छ तब परलोक देखिन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- ज्ञानी पुरुष परलोकमा आनन्दित हुन्छन् । जुन व्यक्तिले ब्रह्मलाई जान्दछ, उसले आत्माको अमरतालाई जान्दछ र उसले परलोकलाई यहीं भएको पनि जान्दछ । जसले अमृतलाई जान्दैन त्यसले आनन्द प्राप्त गर्न सक्दैन किनभने बाहिरको लोकमा आनन्द पाउन सकिँदैन । यस्ता व्यक्तिले नै संसारमा दुख मात्र पाउँछन् ।

मृत्यु हुन्छ भन्ने सोच भएका मानिसले कहिल्यै सुख पाउँदैनन् । मृत्युको विचारले बाहिरका सबै सुखलाई विषाक्त पारिदिन्छ । यदि बाहिर अलिकति सुख लिनु छ भने मृत्युलाई पूर्ण रूपले भुल्नुपर्छ । त्यसैले हामी मृत्यु भुल्ने प्रयास गर्छौं तर जसलाई हामी भुल्न चाहन्छौं, त्यसको झन् बढी याद आउँछ; यो स्मृतिको नियम हो । जो व्यक्ति मृत्यु भुल्न सक्छ त्यसलाई संसारमा केही क्षण सुख प्रतीत हुन्छ । तर जसलाई मृत्युको जिज्ञासा सुरु हुन्छ, उसको त्यही क्षण सन्न्यास सुरु हुन्छ । जन्मपछि शरीरको बिदाइ हुने

कुरा मात्र निश्चित छ । तर त्यो अवस्था स्मरण नहोस् भनेर हामी श्वास बन्द भएपछि हतार हतार घाटमा पुर्‍याउँछौं । हामी मृत्यु भुल्न खोज्छौं तर हामी जे भुल्न खोज्छौं त्यो भुल्न कठिन हुन्छ ।

जसलाई भित्रको अमृतको जानकारी छैन उसले परलोकमा आनन्द पाउनै सक्दैन साथै यस लोकमा पनि दुख मात्र पाउँछ । जसलाई भित्र आनन्द मिलेको छ, उसलाई बाहिर पनि आनन्द नै प्राप्त हुन्छ । अज्ञानमा सबै सुखदुख हुन्छ भने ज्ञानमा दुख पनि सुख हुन्छ । ज्ञानीले वृक्षको सुकेको पातमा पनि नयाँ कोमल हरित पत्रको उदय हुन लागेको र मृत्युको द्वार पनि जन्मको द्वार भएको देख्छ । यसैकारण कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- ज्ञानरूपी अमृतलाई प्राप्त गर्ने व्यक्तिहरू पापबाट हुन्छन् र उनीहरूमा आनन्दको वर्षा हुन्छ र अज्ञानरूपी विषमा बाँच्ने व्यक्तिलाई दुखको अतल सागर मात्र प्राप्त हुन्छ । जो ज्ञानमा प्राप्त हुन्छन् तिनीहरू यस लोकमा र परलोकमा पनि आनन्दले भरिन्छन् ।

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥३२॥

यसप्रकार विविध यज्ञहरू वेदवाणीमा अर्थात् ब्रह्मवाणीमा वर्णन गरिएका छन् । यी सबै यज्ञहरू शरीर, मन र इन्द्रियका क्रियाबाट उत्पन्न हुन्छन् भन्ने जान । यसप्रकार तत्त्वबोध गरेर त्यसको अनुष्ठानद्वारा तिमी कर्मबन्धनबाट सर्वदा मुक्त हुने छौ ॥

विविध अनुष्ठानहरूद्वारा यज्ञसम्पन्न गर्दै निष्काम कर्मको भावले द्रष्टारूप भएको व्यक्ति मुक्त हुन्छ । यस श्लोकमा कृष्ण पहिले भनिएकै कुराहरूको निष्पत्ति बताउँदै भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! जीवनका समस्त कर्मलाई कामनाको रूपमा होइन निष्कामनाका रूपमा गरेमा संसार बन्धनबाट मुक्त हुनेछौ । हामीलाई कामना विना कुनै कर्मको जानकारी नै छैन किनभने हाम्रा सबै कर्महरू सकाम छन् । त्यसैले त हामी दुख मात्र पाउँछौं र आनन्द कहिल्यै पाउँदैनौं । सकाम कर्ममा जबसम्म कर्म बाँकी रहन्छ तबसम्म सुख पाउने आशा रहन्छ तर जब कर्म पूरा हुन्छ, तब दुख मात्र आइलाग्छ । निष्काम कर्म गर्दा कामनाबाट शून्य हुनुपर्दछ र जब कर्म पूरा हुन्छ, तब व्यक्ति आनन्दले परिपूर्ण हुन्छ । हामी सकाम कर्मलाई जान्दछौं किनभने हामी सकाम कर्म नै गर्छौं । हामी प्रार्थना, भजन, पूजा पनि सकाम नै गर्छौं र त्यो सकाम कामना नै हाम्रो दुखको मूल हो ।

राम आफ्नो कुटीमा हुनुहुन्थ्यो । त्यहाँ अचानक स्वर्णमृग देखियो । सीताका मनमा कामना दौडियो र स्वर्णमृग छोपेर आफ्ना लागि ल्याइदिन रामलाई अनुरोध गर्नुभयो । स्वर्णमृग समात्न राम पछि-पछि दौडिनुभयो । हामी सबै पनि त्यही स्वर्णमृगरूपी संसारमा सीतारूपी कामनाको आदेश पालना गर्न रामरूपी शक्तिलाई त्यो असम्भव स्वर्णमृगरूपी वासना पाउन दौडिइरहन्छौं । कामनाको फूल आकाशको फूल जस्तो हुन्छ । पृथ्वीमा तारा हुँदैनन् त्यस्तै आकाशमा फूल हुँदैनन् । सकाम कामना हाम्रो दौड हो, जो बारम्बार दुख प्राप्त हुँदा पनि वा काँढामा अल्झिएर रगताम्य भए पनि त्यो आकाङ्क्षा मेटिँदैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- निष्काम भावले गरिएका प्रत्येक कर्मले सुख मात्र ल्याउँछन् । यी सबै कर्महरू गर्दै जुन व्यक्ति निष्काम भावमा बाँच्छ, त्यसले आनन्दानुभूति गर्दछ । निष्काम भावमा जीवन नै यज्ञ बन्दछ र ऊ कुनै बन्धनमा बाधिँदैन । सबै चिन्ता दुख आदिबाट मुक्त हुन्छ र परमानन्दमा प्राप्त हुन्छ ।

जो व्यक्ति आफू पूर्णतया ब्रह्ममा समर्पित भई आफू ब्रह्मको उपकरण बन्दछ, त्यस्तो व्यक्ति ब्रह्मको मुख बन्दछ । पूर्णतया ब्रह्ममा समर्पित व्यक्ति नै ब्रह्मको मुख हो । बुद्ध, महावीर, जिसस, मोहम्मद, लाओत्सु, जरथुस्ट, मोसेस जस्ता पुरुषहरू ब्रह्मका मुख हुन् । सारा पृथ्वीमा विभिन्न मार्गबाट विभिन्न व्यक्तिहरूले ब्रह्मको मुख भएर बोलेका छन् । वेदमा भनिएका वाक्यहरू ब्रह्मका मुखबाट निस्किएका हुन् तर वेदका अर्थ चार संहिता मात्र होइनन्, यसो गरियो भने हामी ब्रह्मलाई सीमित गर्ने छौं । वेदको अर्थ ज्ञान हो र वेद विद्वान्हरूको परमात्मातुल्य वाणी हो । बाइबल, कुरान र पृथ्वीमा जहाँ

जहाँ ज्ञान उद्धोषित भएको छ ती सबै ब्रह्मले कसैलाई माध्यम बनाएर भनिएका हुन् । वेदका अनन्त संहिताहरू हुन सक्छन् । जब व्यक्ति आफू बोल्न बन्द गर्छ, तब परमात्मा उसबाट बोल्न सुरु गर्छन् । वेदलाई हामी अपौरुषेय अर्थात् परमात्माद्वारा नै रचित ग्रन्थ हो भन्दछौं । अहङ्कारशून्य भएर परमात्मामा पूर्णरूपमा समर्पित भई केवल एउटा माध्यम मात्र भएका परमात्मातुल्य व्यक्तिहरू नै अपौरुषेय व्यक्ति हुन् । अहङ्कारशून्य हुने बित्तिकै परमात्माको वाणी प्रत्येकबाट फुट्न सक्छ । जहाँ ज्ञान छ, त्यहीँ ब्रह्म बोल्छ र जहाँ ब्रह्म बोल्छ त्यहीँ ज्ञान हुन्छ ।

**श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञानयज्ञः परन्तप ।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥३३॥**

हे परन्तप अर्जुन ! द्रव्ययज्ञ भन्दा ज्ञानयज्ञ उत्तम हो । तथा यावन मात्र सम्पूर्ण कर्म र पदार्थ ज्ञानमा नै लीन हुन्छन् । दिव्य ज्ञान नै यज्ञको अन्तिम गन्तव्य हो ॥

चित्तमा संसार र वासना भएको व्यक्तिको प्रार्थनामा पनि संसार र वासना नै हुन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- द्रव्ययज्ञभन्दा ज्ञानयज्ञ नै श्रेष्ठयज्ञ हो । ज्ञानयज्ञको अर्थ जसमा कुनै सांसारिक माग एवम् आकाङ्क्षा पनि हुँदैन । माग र वासना सांसारिक हुन्छ किनभने शान्तिको कुनै माग हुँदैन । शान्तिको मागबाट अर्को अशान्ति हुन्छ । शान्तिको चेष्टा गर्नाले भन् अशान्ति ल्याउँछ किनभने शान्तिको माग पनि वासना वा इच्छा नै हो । मोक्ष माग्न सकिँदैन किनभने जबसम्म माग हुन्छ तबसम्म बन्धन हुन्छ । मोक्ष र बन्धनको मिलन हुन सक्दैन जब बन्धन रहँदैन तब मोक्ष प्राप्त हुन्छ । हामी परमात्मालाई चाहन सक्दैनौं किनभने चाहना नै परमात्मा र हाम्राबिच बाधा हुन्छ । चाहना र वासनाको नाम संसार हो । ज्ञान मौन हुन्छ मुखर हुँदैन । ज्ञानमा शब्दसमेत हुँदैन, यो त शून्य हुन्छ । त्यसैले मनलाई शान्त गर भन्नु पनि भाषागत त्रुटि हो किनभने मन शान्त हुँदैन र अशान्तिको नाम नै मन हो । जहाँ चाहना हुँदैन त्यहाँ परमात्मा हुन्छ र जहाँ चाहना छ त्यहाँ संसार छ । त्यसैले परमात्माको चाहना हुनै सक्दैन ।

यो पूरा जीवन अज्ञानको यज्ञ हो जो चलिरहेको छ । हामी परमात्माको प्रार्थना पनि केही पाउनका लागि वासनापूर्वक गर्दछौं । माग र प्रार्थनाको कुनै मेल हुँदैन । प्रार्थना धन्यवाद हो, माग होइन । जे प्राप्त भएको छ त्यसका लागि परमात्माप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्नु प्रार्थना हो । कृष्ण द्रव्ययज्ञ भन्दा ज्ञानयज्ञ उत्तम हो भन्नुहुन्छ । ज्ञानयज्ञको अर्थ वासनाको धुवाँबाट मुक्त हुनु हो, जहाँ वासना धुवाँरहित भएर जल्दछ, त्यहाँ चेतनाको ज्योति मात्र हुन्छ । यस्तो ज्ञानको ज्योति जब व्यक्तिमा बल्दछ तब वासनाको धुवाँ कहीं कतै हुँदैन । त्यहाँ कुनै माग हुँदैन, परम तृप्ति हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! भविष्यका बारेमा नसोचेर वासना एवम् सपना पनि छोडेर अन्ततः आफूलाई पनि छोड । यसरी बाँच कि परमात्मा नै तिमी भित्र बाँचिरहेका छ; यस्तो जान कि परमात्मा चारैतिर उपस्थित छ र ऊ नै सबै गरिरहेको छ । तसर्थ त्यही गर जसरी परमात्माले तिमीबाट गराउँछ । यसरी कर्म गर कि परमात्माको हात नै चारैतिर फैलिरहेको छ । यस्तो अवस्थामा ज्ञानयज्ञ घटित हुन्छ, यो दिव्यज्ञान नै यज्ञको अन्तिम गन्तव्य र परममुक्ति हो । अज्ञान बन्धन हो र ज्ञान मुक्ति हो । अज्ञान रुग्णता हो र ज्ञान स्वस्थता हो ।

**तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥३४॥**

गुरुका सन्निकट रहेर विनम्रतापूर्वक निष्कपट भावले गुरुको सेवा गर्दै आफ्ना जिज्ञासा राख । गुरुलाई राम्ररी दण्डवत् प्रणाम गरेमा, उनको सेवा गरेमा र कपट छोडेर श्रद्धापूर्वक प्रश्न गरेमा गुरुले परमात्मातत्त्वलाई राम्ररी जान्नेवाला ज्ञानी महात्मा, तिमीलाई यथार्थ ज्ञानको उपदेश गर्ने छन् ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- दण्डवत् गरेर विनम्रतापूर्वक प्रश्न सोधियो भने ज्ञानीजनले यथार्थ ज्ञान प्रकट गरिदिने छन् । प्रश्न सोध्ने तरिका विविध हुन सक्छन् । तीमध्ये सविनय प्रणाम गर्दै प्रश्न सोध्ने व्यक्ति आज बिरलै पाइन्छन् । अधिकांश प्रश्न कुतूहलतापूर्वक सोधिन्छ । कुतूहलतापूर्वक सोधिएका प्रश्न सोध्नका लागि मात्र सोधिन्छन् र त्यस्ता प्रश्नमा उत्तरको खासै उत्सुकता हुँदैन । त्यसैले कुतूहलले भरिएका प्रश्न नसोधेर दण्डवत् प्रणाम गरेर प्रश्न सोध्नुपर्छ । कुतूहलतापूर्वक सोधिएका प्रश्नको जवाफ जान्ने व्यक्तिहरूले त्यसै अनुसार दिन्छन् । आदर तथा श्रद्धाभाव प्रकट नगरीकन जिज्ञासा राख्नु सार्थक जिज्ञासा होइन । तिर्खाएको व्यक्ति नदीमा नभुकी पानी पिउन चाहन्छ भने नदीले पानी पियाउन सक्दैन । तिर्खा मेटाउने हो भने व्यक्तिले भुकेर अञ्जुलीमा पानी उठाएर पिउनुपर्छ ।

त्यसैले ज्ञानको धारालाई दण्डवत् गरेर भुकेर प्राप्त गर्नुपर्छ । अहङ्कारमा रहेर ज्ञान प्राप्त गर्न सम्भव हुँदैन किनभने जो भुक्न जान्दैन, त्यसमा ज्ञानका लागि स्थान पनि हुँदैन । नदीमा नभुकी पानी पिउन नसके जस्तै अहङ्कारी व्यक्तिले ज्ञान प्राप्त गर्न सक्दैन । दण्डवत् गर्नु प्रतीकात्मक हो । विनम्र भावले अहङ्कार शून्य भएमा मात्र हृदयको द्वार खुल्दछ र त्यही खुल्लापनमा ज्ञान परस्पर आदानप्रदान हुन सक्छ । त्यसैले अहङ्कारले युक्त मानिसले सोधेका प्रश्नको उत्तर ज्ञानीजन दिँदैनन् । शिष्यको अर्थ खुल्ला रूपमा सिक्न तयार हुने व्यक्ति हो । शिष्यको अर्थ शिक्षार्थी हो, शिक्षार्थी हुनका लागि उसले भुक्न तयार हुनुपर्छ किनभने विनम्रताबाट नै द्वार खुल्दछ ।

दण्डवत् प्रणाम गरेर विनम्रतापूर्वक प्रश्न सोध्ने व्यक्तिले म अज्ञानी हुँ भनी स्वीकार गर्दछ । उसलाई आफ्नो अज्ञानताको बोध हुन्छ । तर अहङ्कारमा ज्ञानको बोध हुँदैन । भुक्नका लागि ठुलो सामर्थ्य चाहिन्छ । विनम्रतापूर्वक भुक्ने व्यक्ति रिक्त हुन्छ र त्यही रिक्ततामा परमात्मा प्रवेश गर्छ । बुद्ध भन्नुहुन्छ- कतिपय पानीका भाँडाहरू वर्षामा पनि रिक्त हुन्छन् किनभने ती भाँडा उल्टो घोप्ट्याएर राखिएका हुन्छन् । पानी भरिनका लागि भाँडालाई सुल्टो राख्नुपर्छ । त्यस्तै शिष्यहरूले पनि अहङ्कारमुक्त भएर सिक्न खोजे मात्र सिक्न सक्छ । 'दण्डवत्' गर्नुको अर्थ आफ्नो तर्फबाट सबै आकाङ्क्षा, अहङ्कार, वासना छोडी खाली भएर सिक्न तयार हुनु हो । यस्तो क्षणमा प्रश्न मुक्तिको प्यास बन्छ र यो रूपान्तरित हुनका लागि सोधिएको हुन्छ । दण्डवत् गर्दा ज्ञानी गुरुको चरणस्पर्श गर्नुपर्छ । यसरी दण्डवत् गर्दा प्रार्थना घटित हुन्छ । दण्डवत् प्रणाम वैज्ञानिक दृष्टिबाट चलेको परम्परा थियो । प्रत्येक व्यक्तिको शरीर विद्युत् ऊर्जाले भरिएको हुन्छ र यो विद्युत् ऊर्जा कोनिकल रूपले हात र गोडाका औंलाहरूबाट बहन्छ । जब कुनै ज्ञानी परमस्थितिमा पुग्दछ, तब उसको ऊर्जा परमात्माको नै ऊर्जा हुन्छ । त्यस्ता ज्ञानीका चरणमा शिर राख्दा ज्ञानीमा रहेको विद्युत् ऊर्जा प्रवाह भएर विनीत शिष्यको शिरबाट शरीरमा प्रवेश गर्छ । साथै ज्ञानीका हातबाट बग्ने ऊर्जा आशीर्वादको रूपमा चरणस्पर्श गर्ने व्यक्तिको शिरमा प्रवाहित हुन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! तिमीले पनि दण्डवत् प्रणामको यथार्थ बुझेर आफ्नो प्रश्न राख्यौ भने ज्ञानको धारा तिमीतिर प्रवाहित हुने छ ।

प्रश्न गर्नु भनेको केही पाउने चाहना हो र यदि केही नदिई प्रश्न गरियो भने ऊ उत्तर पाउने अधिकारी पनि हुँदैन । माग्ने हक त्यसलाई प्राप्त हुन्छ जसले उदारतापूर्वक केही दिन सक्छ । प्राचीन धारणानुसार सिधै प्रश्न सोध्न सकिँदैनथ्यो किनभने विराट्को प्रश्न सिधै सोधेर उत्तर पाउन सकिँदैन । त्यसैले यस्तो प्रश्न सेवा र निष्कपट भावबाट मात्र सोधिनुपर्छ । प्राचीन समयमा शिष्यले पहिले त वर्षौंसम्म गुरुको सेवा गर्नुपर्थ्यो । गुरुका लागि आवश्यक फल, फूल, समिधा, कुश आदि जङ्गलबाट ल्याउनुपर्थ्यो र चरणको सेवा गर्नुपर्थ्यो । गुरुले प्रसन्न भएर सोध्ने अवसर प्रदान गरेपछि मात्र प्रश्न सोधिन्थ्यो । यसका लागि धैर्यको आवश्यकता पर्थ्यो । गुरुले सोध भनेर आदेश दिएपछि बल्ल गुरु केही

दिनका लागि तयार हुन्थे । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! सेवापूर्वक निष्कपट भावले प्रश्न सोध अर्जुन ! सेवामा पनि कपट भाव र लेनदेन हुने भएकाले निष्कपट भएर प्रश्न सोध्न अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ ।

**यज्ज्ञात्वा नपुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥३५॥**

यस प्रकारको दिव्यज्ञान प्राप्त गरिसकेपछि तिम्री पुनः मोहमा पर्ने छैनौं किनभने यो ज्ञानबाट तिमिले सम्पूर्ण प्राणीहरू निःशेष भावले पहिले आफूमा अनि पछि म सच्चिदानन्दधन परमात्मामा देख्ने छौं ॥

ज्ञानको पहिलो आघात मोहमा र पहिलो चोट ममत्वमा हुन्छ । मोह र ममत्व बिदा हुने बित्तिकै अन्धकार विलीन भएर ज्ञानको पहिलो किरण फुटेर सूर्योदय हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! सम्यक् प्रकारले विनम्रतापूर्वक सोधिएको प्रश्नको उत्तरमा ज्ञानीजनबाट जुन कुरा प्राप्त हुन्छ त्यसबाट मोहको नाश हुन्छ । मोहको अर्थ म बाँचिरहूँ र समाप्त नहूँ भन्ने हो । प्रमुख मोह जिजीविषा हो, अन्य सबै मोह यसकै आसपास हुन्छन् । धनको मोहको जड आफूलाई बचाएर राख्नका लागि हुन्छ । धन नभए कसरी बाँच्ने भन्ने भाव र धनबाट बाँच्ने चेष्टा मोहका कारणले हुन्छ । अझ गहिराइमा हेर्ने हो भने मोह मृत्युको विरुद्धमा गरिने सङ्घर्ष हो । पति-पत्नी बिचको मोह लगायत सबै मोह सुरक्षाका उपाय हुन् । मोहको गहिराइमा बाँच्ने उपायको खोजी हो र बाँकी सबै आकाङ्क्षाहरू यसै आकाङ्क्षाबाट पैदा हुन्छन् ।

बाटामा हातगोडा सबै गलिसकेका गरिब पनि बाँचिरहेका हुन्छन् । त्यसबेला मनमा प्रश्न उठ्छ- यस्तो अवस्थामा पनि यी किन बाँचेका होलान्, उनीहरू पनि त्यही मोहमा छन् जुन मोहमा हामी छौं । अङ्गहीन होस् वा अङ्ग गलित होस् बाँच्ने इच्छा मर्दैन र सदैव रहन्छ । कोही पनि बाँच्ने मोहबाट मुक्त छैनन्, वृद्धहरू समेत यस मोहबाट अलगिन सक्दैनन् । एउटा अरेबियन कथा छ- एक जना गरिब दाउरे जङ्गलबाट दाउरा काटेर त्यो भारी नगरतर्फ लगेर बेच्थ्यो । एक दिन त्यो दाउराको भारी बोक्न कठिन भयो र दिक्क मानेर परमात्मालाई सम्बोधन गर्दै कष्टपूर्वक यसरी बाँच्नुभन्दा त मृत्यु नै आए हुन्थ्यो भन्थो । मृत्यु त्यही बाटो ओहोरदोहोर गर्दै थियो । दाउरेको दुख देखेर मृत्युको मनमा दया जाग्यो र उसले दाउरेलाई भन्थो- तिमिले याद गरेकाले म आइपुगें, तिम्रा लागि म के गर्न सक्छु । दाउरेले भन्थो- अरू केही चाहिँदैन, टाउकाको भारी तल बिसाउन मद्दत गरिदिँदा पुग्छ ।

परमात्माले हाम्रो प्रार्थना सुने भने हामी प्रार्थना गर्ने छोड्छौं । जबसम्म सुन्दैनन् तबसम्म प्रार्थना गरिरहन्छौं । पूरा गरिदिए भने पनि हाम्रो गुनासो वा माग नयाँ हुन्छ । कुनै व्यक्ति भन्छन्- हे प्रभु ! अब त उठाऊ । यसको मतलब साँच्चै नै उठाउने नभई तड्पाउने ढङ्गले नराख भन्ने हो । कोही पनि अकालमा मर्न चाहँदैनन् । जीवनमा गहन दुख हुने व्यक्तिहरू आत्महत्या गर्न पनि सक्छन् । यो परमात्मा प्रतिको गहिरो गुनासो र राम्रो जीवनको खोज हो । जीवनको मोह जस्तै धनमा पनि मोह हुन्छ किनभने धनविना बाँच्न कठिन हुन्छ । धनमा मोह हुने व्यक्तिको परमात्मामा मोह हुँदैन परमात्मामा मोह हुने व्यक्तिलाई धनको मोह हुँदैन ।

मोहम्मद दिनभर जम्मा भएको पैसा राती सबै बाँड्नुहुन्थ्यो र भोलिका बारेमा के गर्नुपर्छ भनेर उसलाई नै थाहा छ भन्नुहुन्थ्यो । मोहम्मदभन्दा अपरिग्रही व्यक्ति संसारमा अरू कोही भएनन् । दैनिक बिहानदेखि साँझसम्म परिग्रही र रातमा अपरिग्रही बन्नु असामान्य कुरा हो । बुद्ध र महावीरले त एकपटक छाड्नुभयो तर मोहम्मदले सङ्ग्रहित धन दैनिक बाँड्नुभयो । उहाँ मर्ने रातमा पत्नीले औषधिका लागि ५ दिनार लुकाएर राख्नुभएको थियो । राति १२ बजे मोहम्मद छटपटाएर बेचैन हुनुभयो र पत्नीलाई भन्नुभयो- आज घरमा पैसा छ त्यसैले म अपरिग्रही हुन सकेको छैन । परमात्माले मलाई मर्ने बेलामा भन्नुभयो- आज घरमा पैसा छ त्यसैले म अपरिग्रही हुन सकेको छैन । उहाँले पत्नीलाई भन्नुभयो- आज तिम्रीमा मोह पैदा भएको छ किन नास्तिक भयो भनेर सोध्ने छन् । उहाँले पत्नीलाई भन्नुभयो- आज तिम्रीमा मोह पैदा भएको छ त्यसैको कारणले भयभीत छ्यौ । तिम्रीसँग भएको पैसा बाँडेर आऊ । यति राती पैसा म कसलाई बाँड्

भनेर पत्नीले सोधिन् । मोहम्मदले भन्नुभयो- जसले बाँड भनेर मलाई आदेश दिएका छन् उनले नै कसैलाई लिन पनि पठाउने छन् । पत्नी बाहिर गइन् त्यहाँ एकजना माग्ने द्वारमा खडा थिए । बाँडेर जब पत्नी भित्र आइन् त्यतिखेर नै मोहम्मदले प्राण त्याग्नुभयो । जान्ने व्यक्तिहरू भन्छन्- मोहम्मद त्यतिन्जेलसम्म त्यही पाँच दिनार बाँड्नका लागि बाँच्नुभएको थियो । पत्नीले पनि पाँच दिनार बचाएको मोहका कारणले हो । हामी सबै पनि जीवनको मोहका कारण भयभीत छौं र बचाउने प्रयास गरिरहन्छौं । कृष्ण भन्नुहुन्छ- ज्ञानको धारा जब बग्छ त्यसले सबैभन्दा पहिले मोहलाई नष्ट गर्छ । ज्ञानले मोह नष्ट गर्छ किनभने मोह अज्ञान हो । व्यक्त मोह अज्ञान हो र मोहको विस्तार अनन्त छ । मोह जति फैलिन्छ उति नै दुख ल्याउँछ ।

ज्ञानको पहिलो धाराले हिउँ बनेर जमेको मोह पगाल्न थाल्छ । जब मोह समाप्त हुन्छ, तब व्यक्तिले जान्दछ कि म जसलाई बचाइरहेको थिएँ त्यो त बचाउनयोग्य नै थिएन । अहङ्कारले मोह पैदा हुने भएकोले जबसम्म अहङ्कार पगिलदैन तबसम्म मोह नष्ट हुँदैन । अहङ्कारमा प्रेम उत्पन्न हुन सक्दैन । मोह र प्रेम विपरीत कुरा हुन् । जब मोह समाप्त हुन्छ, तब प्रेम सिर्जिन्छ । हामी मोहलाई प्रेम भनेर आफैलाई धोका दिन खोज्छौं तर प्रेम त मोहभन्दा विपरीत हो । प्रेम परमात्माको अनुभव भएपछि मात्र हुन्छ, आफू होइन्जेल मोह हुन्छ र आफू मिटेपछि प्रेम घटित हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! जब मोह नष्ट हुन्छ तब व्यक्ति सच्चिदानन्दघनमा एकाकार हुन्छ । परमात्मा र व्यक्तिबिचको भेद नै मोह हो । मोह समाप्त हुनासाथ व्यक्ति परमात्मा नै हुन्छ । अभेदको स्थिति व्यक्तिको प्राण र हृदयबाट उठ्नुपर्छ । ज्ञानको धारामा मोह टुट्छ र व्यक्ति परममा समाहित हुन्छ । त्यही जीवनको परम ध्येय र अन्तिम सत्यप्राप्तिको अवस्था हो । त्यसैले त कृष्ण भन्नुहुन्छ- ज्ञान भएको ठाउँमा दण्डवत् प्रणाम गरेर विनम्र भावले जान्न खोज्नुपर्छ किनभने मोहको निशालाई ज्ञानधाराले मात्र समाप्त गर्छ र व्यक्ति परममा स्थित हुन्छ । ज्ञानमा डुबेको व्यक्तिले सबै प्राणीहरूमा सच्चिदानन्द परमात्मा देख्न सक्छ । यस्तो अवस्थामा दुःखा, पृथ्वी, आकाश सबैतिर जे देखिन्छन् ती सबै परमात्माका रूप लाग्ने छन् ।

हामी वरिपरि जे देख्दछौं त्यो पदार्थ हो भन्ने मान्दछौं । पदार्थको अर्थ जसमा आकार छ निराकार छैन; वस्तु छ, आत्मा छैन; अस्तित्व छ व्यक्तित्व छैन र अस्तित्ववान् छ तर जीवन छैन भन्ने हो । हामी जस्ता छौं त्यस्तै देख्छौं । हामीलाई भित्र परमात्मा छ भनेर थाहा छैन त्यो पनि हाम्रो मान्यता मात्र हो, गहिराइमा हामी आफूलाई शरीर ठान्छौं । हामी आफ्ना बारेमा जति जान्दछौं, त्यसभन्दा बढी अरूका बारेमा जान्न सक्दैनौं । जगत् हाम्रा लागि दर्पण हो र हामी आफ्नो अनुहार त्यसमा देख्छौं । यदि दुःखमा दुःख मात्र देखिन्छ भने शरीरभन्दा बढी हामीलाई केही पनि थाहा छैन । जुन दिन ज्ञानको प्रकाश जागदछ त्यही दिन भ्रम टुटेर मोह समाप्त हुन्छ र स्वयम्को चेतनाको बोध हुन्छ तब सारा जगत् चैतन्यमय देखिन्छ । भित्र म चेतना हुँ भनेर जान्ने बित्तिकै युगपथ सारा जगत् चेतनामय देखिन्छ । फेरि सबै प्राणीहरूमा सच्चिदानन्दको दर्शन हुन्छ । यस्तो अवस्थामा कहीं कतै दुख बाँकी रहँदैन र सबै प्रिय लाग्न थाल्छ । यस अवस्थामा पुन भित्रबाट मोह समाप्त हुनैपर्छ किनभने मोहको सम्मोहनले हामीलाई शरीर र जगत्लाई पदार्थ बनाएको छ । सम्मोहन टुटेपछि आफूभित्रको आत्माको दर्शन हुन्छ र सबैमा रहेको आत्मारूपी परमात्मा पनि देखिन्छ ।

ज्ञानको अनुभवलाई सच्चिदानन्दको अनुभव भनिन्छ । ज्ञानको प्रकाशमा तीन प्रतीतिहरू हुन्छन्- सत् चित् र आनन्द । जब सत् र चित्को अनुभव हुन्छ तब तेस्रो आनन्द तत्काल फलित हुन्छ । अहङ्कार हटेर भित्र र बाहिरको चैतन्य जागृत हुने बित्तिकै आनन्द फलित हुन्छ । आनन्दको विपरीत कुनै शब्द नै छैन । आनन्द अद्वैतवाची छ । जहाँ सुख र दुखको अनुभूति हुँदैन त्यहाँ आनन्द मात्र प्राप्त हुन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- ज्ञानको प्राप्ति हुने बित्तिकै सत्, चित् र आनन्द रूपमा व्यक्ति लीन हुन्छ । परमात्माका

लागि सच्चिदानन्द कमभन्दा कम त्रुटिपूर्ण सम्बोधनको भाषा हो । सच्चिदानन्दको अनुभूति भएका व्यक्ति परमात्मामा प्राप्त हुन्छन् ।

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥३६॥

यदि तिमी सबै पापीहरूभन्दा पनि महापापी छौ भने पनि दिव्य ज्ञानरूपी डुंगाद्वारा तिमी निःसन्देह दुखको सागरलाई सजिलै पार गर्न सक्छौ ॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुनः ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥३७॥

किनभने हे अर्जुन ! जसरी जलिरहेको आगोले सुकेको दाउरालाई खरानी बनाउँछ, त्यसैगरी सम्पूर्ण भौतिक कर्मका फलहरूलाई ज्ञानरूपी अग्निले सजिलै डढाउँछ ॥

यो प्रश्न सनातनदेखि सदैव सोधिएको छ । मनुष्यमा अनन्त जन्मको पापको श्रृङ्खला छ । यस्तो विराट् र लामो पापको श्रृङ्खलालाई ज्ञानको एउटा किरणले कसरी समाप्त गर्न सक्छ ? नीतिज्ञलाई यो प्रश्न सोध्यो भने उनीहरूले व्यक्तिले जति पाप गरेका छन् त्यति नै पुण्य गर्नुपर्छ भनेर सुझाव दिन्छन् । उनीहरू एक एक पापलाई एक एक पुण्यले काट्नुपर्छ भन्दछन् । यसो गर्दा मुक्ति असम्भव हुन्छ किनभने अनन्त श्रृङ्खलामा गरिएको पापलाई काट्न पनि अनन्त पुण्य गर्नुपर्छ र अर्को पुण्य गर्नका लागि पुनः पाप गर्नुपर्छ । एउटा व्यक्तिले अस्पताल बनाउनका लागि खर्च गर्ने धन उसले गलत बाटोबाट कमाएर मात्र खर्च गर्न सक्छ । मन्दिर बनाउन अरूलाई चुसेर धन कमाएपछि मात्र बनाउन सम्भव हुन्छ । एउटा व्यक्तिले बाँच्ने क्रममा पुण्य गर्नका लागि हजारौं पाप गर्नुपर्छ । हिँड्दा, बस्दा, बोल्दा, श्वास लिँदा पनि हिंसा भएर पाप हुन्छ । वैज्ञानिकहरू भन्छन्- एकपटक श्वास लिँदा एक लाख जीवाणु नष्ट हुन्छन् । एकपटक ओठ ओठमा मिलाउँदा एक लाख सूक्ष्म जीवाणु नष्ट हुन्छन् । कसैसँग चुम्बन लिँदा लाखौं जीवाणु नष्ट हुन्छन् । त्यसैले बाँच्ने क्रममा नै पाप उत्पन्न हुन्छ र पुण्य गर्नका लागि पाप नगरी सम्भव हुँदैन । तसर्थ पुण्यबाट मात्र पाप कट्न सक्दैन ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी महापापी छौ भने पनि ज्ञानको एउटा धाराले तिम्रा सबै पाप नष्ट गर्ने छ । यसको अर्थ पापको कुनै सघनता हुँदैन, पाप अँध्यारो जस्तो हो र प्रकाश जलाउने बित्तिकै अँध्यारो विलीन हुन्छ । अनन्त अन्धकारले अनन्त प्रकाश बालेपछि मात्र म हट्ने छु भन्दैन । एउटा दीप प्रज्वलित गर्ने बित्तिकै हजारौं वर्षदेखिको अन्धकार एक पलमा विलीन हुन्छ । पापलाई पुण्यबाट काट्न सकिँदैन किनभने पुण्य पनि सूक्ष्म पाप विना हुन सक्दैन । पापलाई त केवल ज्ञानले मात्र समाप्त पार्न सकिन्छ किनभने ज्ञानको अवस्थामा पाप घट्न सक्दैन । ज्ञान कुनै कृत्य होइन, यो अनुभव हो । ज्ञानको ज्योतिले अहङ्कारलाई जलाउँछ । जब म नै बाँकी रहँदैन तब मैले गरेको पाप पनि बाँकी रहँदैन । पाप सपना जस्तो हो जो उठ्ने बित्तिकै विलीन हुन्छ । त्यस्तै पुण्य पनि सपना जस्तो हो, त्यसैले सपनाबाट सपना काट्न सकिँदैन । तसर्थ कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- तिमी जतिसुकै ठुलो पापी भए पनि ज्ञानको एक किरणले तिम्रो पापलाई सपनाजस्तो बगाएर लैजान्छ र प्रकाशरूपी ज्योतिले तिम्रो अन्धकाररूपी सबै पापलाई नष्ट गर्ने छ ।

हिन्दू ग्रन्थहरू जब पश्चिममा अनुवादित भएर पुगे तब जर्मनका विचारक सोपेनहावर (Arthur Schopenhauer) जस्ता व्यक्तिलाई पनि बुझ्न गाह्रो भयो । नैतिकवादीले तिनलाई अनैतिक ग्रन्थसम्म भने । क्रिश्चियन धर्मबाट हिन्दू ग्रन्थलाई बुझ्न सकिन्न । उनीहरूले एक क्षणमा पाप समाप्त हुन्छ भनेर विश्वास गर्न सक्दैनन् किनभने क्रिश्चियन धर्मले पापलाई ठुलो मूल्य दिएको छ । कृष्ण पहिले प्रकाशको

खोजी गर, अनि जे पाउन खोजेका हौ त्यो पाउने छौ र जे छोड्न चाहन्छौ त्यो छुट्ने छ भन्नुहुन्छ । हिन्दू चिन्तन अनैतिक होइन अति नैतिक छ । यो कृष्णको वक्तव्य नीति-अनीति भन्दा पार छ ।

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्त्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥३८॥

यस संसारमा निःसन्देह ज्ञानसमान पवित्र गर्ने अरु केही छैन । कति कालपछि कर्म योगद्वारा अन्तस्करण शुद्ध भएको व्यक्तिले समयक्रममा आफूभित्र नै त्यो ज्ञानको अनुभव गर्छ र रसास्वादन गर्दछ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- ज्ञानभन्दा श्रेष्ठ र पवित्र स्रोत अरु कुनै छैन । ज्ञान अमृत र मुक्ति हो । ज्ञान प्राप्त भएको व्यक्ति आत्मामा प्रवेश गर्छ । मनुष्य वासनाको कारण अपवित्र छ किनभने कामना उठ्ने बित्तिकै मन अपवित्र हुन्छ । मनमा इच्छा जाग्ने बित्तिकै ज्वर आएर चित्त कम्पनशील भई व्यक्ति अस्वस्थ हुन्छ । कामना नै अस्वस्थता र अपवित्रता हो । मनमा चाहना उठ्ने बित्तिकै शान्ति हराउँछ र अशान्ति प्रारम्भ हुन्छ । चाहनाले दीनता उत्पन्न गराउँदा चित्तमा ईर्ष्या उत्पन्न हुन्छ । वासना उठ्ने बित्तिकै हिंसाको भाव जाग्दछ अनि अन्धोपन आउँछ र त्यो वासना पूरा गर्न अस्वस्थ दौड सुरु हुन्छ । वासना पूरा भए पनि दुख आउँछ र पूरा नभए त भन् असन्तुष्टि मात्र आउँछ ।

एक जना मनोवैज्ञानिक पागलहरूको अध्ययनका क्रममा पागलखानामा गए । त्यहाँ उनले यस्तो दृश्य देखे जहाँ एउटा व्यक्ति तस्वीर हातमा लिएर रोइरहेको थियो । उसको पागलपनको कारण चिकित्सकसँग उनले सोध्दा चिकित्सकले तस्वीरमा भएकी स्त्रीसँग उसको प्रेम भएको र उनीसँग विवाह गर्न नपाएपछि ऊ पागल भएको बताए । मनोवैज्ञानिक पुनः अर्को कोठामा गए । त्यहाँ एउटा पागल आफ्नै कपाल तानेर आफूलाई नै पिट्दै थियो । उसको पागलपनको कारण पनि मनोवैज्ञानिकले चिकित्सकसँग सोधे । उनले भने- यस मानिसलाई त्यही स्त्री प्राप्त भई जो पहिलो व्यक्तिले पाउन सकेन र त्यही स्त्रीका कारणले नै यो व्यक्ति पागल भएको हो । एउटा व्यक्ति जसलाई उसले चाह्यो त्यसलाई नपाएर पागल भयो र अर्को व्यक्ति जसलाई उसले पत्नीको रूपमा पायो त्यसैका कारणले पागल भयो । चाहना ठिक यस्तै हुन्छ । वासना, चाहना, इच्छा यस्तो किरा हो जसले भित्र फोहर मात्र जम्मा गर्छ ।

ज्ञान उत्रिने बित्तिकै इच्छा, वासना, चाहना सबै नष्ट हुन्छ । ज्ञानीको माग नै समाप्त भएकोले जे प्राप्त छ त्यसैमा परमात्मालाई धन्यवाद दिएर सन्तुष्ट हुन्छ । ज्ञानीका लागि वर्तमान नै पर्याप्त छ, ऊ भविष्यका लागि दौडिँदैन । हामीलाई परमात्माले जे दिएको छ त्यसको कुनै मूल्य नै थाहा छैन । हामीलाई हात, गोडा, आँखा, कान आदि पूर्ण अङ्ग परमात्माले दिएको छ जसका लागि परमात्माप्रति अनुग्रहको भाव पनि दर्साउँदैनौं किनभने वासनाले हामीलाई त्यो हेर्न नै दिँदैन । वासनालाई जे छ त्यसमा रस हुँदैन र जे छैन त्यसमा मात्र प्रयोजन हुन्छ । हामी सदैव आफूसँग रहेको अमूल्य निधिलाई सम्झिँदैनौं र छुद्रका पछाडि दौडिरहन्छौं ।

ज्ञानले वासनाबाट मुक्त गराउँछ । जो प्रतिक्षण बाँच्दछ उसमा शुद्धता एवम् स्वच्छता भरिएको हुन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- ज्ञान जस्तो पवित्र तत्त्व कुनै छैन । त्यो ज्ञान कति कालपछि कर्मयोगद्वारा अन्तस्करण शुद्ध भएको व्यक्तिले समयक्रममा आफूभित्र नै त्यसको अनुभव गर्दछ र रसास्वादन गर्दछ । एक मात्र पवित्र तत्त्व ज्ञान हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- ज्ञानभन्दा माथि केही छैन । सोक्रेटिजले पनि भनेका छन्- ज्ञान मात्र एउटा सद्गुण हो । आत्मिक अज्ञान गहिरो नर्क हो । आत्मज्ञान श्रेष्ठतम स्वर्ग हो । स्वयम्को ज्ञानभन्दा ठुलो ज्ञान केही पनि छैन । घरमा गाडेको धनका बारेमा आफूलाई थाहा छैन भने त्यसको कुनै मूल्य नभए जस्तै जसले आत्मालाई जान्न सक्दैन त्यसका लागि जीवनको कुनै मूल्य हुँदैन । जवसम्म अज्ञान छ तबसम्म आत्माको अनुभव हुँदैन र ज्ञान भएपछि मात्र आत्माको अनुभव हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो स्वयम्लाई जान्दछ उसैले आत्मा चिन्दछ । धर्म विज्ञान, साहित्य, भाषा केही पनि होइन,

धर्म त आफ्नो निजी अनुभव हो । यो प्रेम जस्तो हुन्छ, जसले गर्छ उसैलाई मात्र थाहा हुन्छ । आफ्नो जीवन तत्त्वलाई जान्नु ज्ञान हो र ज्ञानपछि जे प्राप्त हुन्छ त्यो परमात्मा हो ।

**श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥३९॥**

आफ्ना इन्द्रियहरूलाई वशमा राखेर दिव्यज्ञान प्राप्त गर्न समर्पित श्रद्धालु साधनपरायण व्यक्तिले नै ज्ञान प्राप्त गर्छ र त्यो ज्ञान प्राप्त गरिसकेपछि शीघ्र भगवत् प्राप्ति स्वरूप आध्यात्मिक शान्ति प्राप्त गर्दछ ॥

जितेन्द्रिय पुरुष श्रद्धावान् चित्तयुक्त भएर ज्ञान प्राप्त गर्दछ र ज्ञानको माध्यमबाट परम शान्ति प्राप्त गर्दछ । इन्द्रियहरूलाई जसले जित्यो यस्तो पुरुष श्रद्धावान् हुन्छ । इन्द्रियलाई लडेर हराउन सकिन्न । इन्द्रियसँग लड्ने व्यक्ति जितेन्द्रिय हुन सक्दैन । इन्द्रियलाई जित्ने सूत्र भनेको लड्ने वा दबाउने होइन बरु इन्द्रियका बारेमा जान्नु हो । जसले इन्द्रियलाई जान्दछ उसले जित हासिल गर्छ र जसले इन्द्रियसँग लड्छ त्यसको हार निश्चित छ । इन्द्रियलाई दमन गर्दा इन्द्रिय भन् प्रबल हुन्छ । क्रोध दबाउँदा अझ गहिरो हिंसाको रूप लिएर क्रोध प्रकट हुन्छ । वासनालाई दबाउन खोज्दा अझ विकृत भएर प्रकट हुन्छ । अहङ्कार दबाउन खोजियो भने अझ भाङ्गिएर प्रकट हुन्छ । जसले दबाउन खोज्छ, उसले यसलाई जान्न सक्दैन । इन्द्रियका ज्ञाताले मात्र यसलाई वशमा राख्न सक्छन् । कृष्णले आफ्ना इन्द्रियहरूलाई जान्ने व्यक्ति नै जितेन्द्रिय पुरुष हो भन्नुभएको छ । ज्ञानमा इन्द्रिय दुर्बल हुन्छ र अज्ञानमा प्रबल हुन्छ । इन्द्रियलाई जान्ने व्यक्ति यसको मालिक बन्न सक्छ । फलस्वरूप क्रोध क्षमा बन्न सक्छ, काम ब्रह्मचर्य बन्न सक्छ, लोभ दान बन्न सक्छ र घृणा प्रेममा रूपान्तरित हुन सक्छ । जितेन्द्रियको अर्थ इन्द्रियलाई जान्नु र यसको मालिक बन्नु हो ।

यस जगत्मा ज्ञान ध्यानबाट उपलब्ध हुन्छ । ध्यानको अर्थ खोजेको वस्तुलाई पर बसेर साक्षी भावले हेर्नु र त्यसमा सम्मिलित नहुनु हो । जुन इन्द्रियसँग हाम्रो एकात्मकता हुन्छ त्यसलाई हामी जान्न सक्दैनौं । जान्नका लागि साक्षीभावले हेर्नुपर्छ । इन्द्रियको रसमा संलग्न भएमा इन्द्रियका बारेमा जान्न सकिँदैन । रिस उठ्दा टाढा बसेर त्यसलाई हेर्न सकियो भने मात्र क्रोधको रसका बारेमा जान्न सकिन्छ । जुन इन्द्रियप्रति जति ध्यान गर्‍यो त्यति नै हाम्रा इन्द्रिय आफ्ना वशमा हुन्छन् । जहाँ ज्ञानको प्रकाश पर्छ, त्यहाँ इन्द्रियले आफ्नो स्वामीपन छोड्न थाल्छ । कामवासनालाई जसले जान्छो त्यो व्यक्ति कामातुर हुन सक्दैन । लोभलाई बुझ्ने व्यक्ति पनि लोभी हुन सक्दैन । इन्द्रियबारे ध्यान दिनेबित्तिकै यिनीहरूका प्रभावबाट मुक्त भइन्छ । हामी जन्म जन्मान्तरदेखि इन्द्रियको प्रभावका कारण भोगमा संलग्न छौं । त्यसैले हामी अज्ञानी भएर भड्किरहेका छौं । हामीमा साक्षी भाव जागृत हुनेबित्तिकै हाम्रो त्यो स्वभाव वा क्रोधको ऊर्जा क्षमामा बदलिन्छ । कामवासनाको ऊर्जा ब्रह्मचर्यमा र ध्यानमा रूपान्तरित हुन्छ र ध्यानबाट ज्ञान प्राप्त हुन्छ । जसले आफ्ना इन्द्रियका कार्यहरूलाई साक्षीभावले हेरेको छ त्यही व्यक्ति कृष्णले भन्नुभएको जितेन्द्रिय पुरुष हो । यस्ता जितेन्द्रिय पुरुष नै श्रद्धावान् पुरुष हुन् जो शान्तिमा प्राप्त हुन्छन् ।

श्रद्धा त्यो व्यक्तिमा हुन्छ जसभित्र अविश्वास हुँदैन । श्रद्धा गहिराइको नाम हो भने विश्वास सतही नाम हो । जगत् विश्वासले चल्छ, तर परमात्मा श्रद्धाले मात्र चल्दछ, किनभने विश्वास भित्र अविश्वास पनि हुन्छ । श्रद्धावान् व्यक्ति संशयहीन हुन्छ । संशय यदि जिज्ञासा बन्यो भने त्यो श्रद्धा बन्न सक्छ । जिज्ञासा भएको व्यक्ति श्रद्धावान् हुन्छ । श्रद्धाको अर्थ विश्वास र अविश्वास दुवै होइन । यसको अर्थ मुक्त मन-मस्तिष्क हो । श्रद्धावान् व्यक्ति खुल्ला हुन्छ र परमात्मा समक्ष खुल्ला मनले श्रद्धाले उपस्थित हुन्छ । श्रद्धावान्सँग कुनै सिद्धान्त, विश्वास र शास्त्र हुँदैन । उसले अस्तित्वलाई जस्ताको त्यस्तै स्वीकार गर्दछ । अज्ञानीको रूपमा उभिएर उसले प्रभुले जहाँ लैजान्छन् त्यहीँ गन्तव्य र जहाँ नाउ डुब्छ त्यहीँ किनारा हो भन्छ । यस्तो चित्तदशा भएको व्यक्ति श्रद्धावान् हो । सानो बच्चाले आफ्ना आमाबुबाको हात समाती दुक्क

भएर हिँडे जस्तो श्रद्धावान्लाई आफ्नो लक्ष्य, गन्तव्य केही थाहा हुँदैन र प्रभुले जहाँ लैजान्छन् ऊ त्यहीँ जान्छ । श्रद्धावान् व्यक्तिमा ज्ञानको दम्भ हुँदैन । तथाकथित पण्डितहरू कहिल्यै श्रद्धावान् हुँदैनन् किनभने उनीहरूले अश्रद्धाका कारणले नै पाण्डित्यको जाल फिजाएका हुन्छन् । असंशयी, विनम्र, निरहङ्कारी र आग्रहशून्य व्यक्ति मात्र श्रद्धावान् हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जितेन्द्रिय पुरुष श्रद्धावान् भएन भने अहङ्कारी हुन सक्छ । बाह्य प्रकृतिलाई जितेर म नै सर्वोच्च शक्ति भएँ भनेर विज्ञानले ठाने जस्तै इन्द्रियलाई जितेर व्यक्ति श्रद्धावान् हुन सकेन भने त्यस्तै भ्रममा पर्छ । श्रद्धा भएन भने अन्ततः प्रकृतिमाथि विजय हासिल गरेँ भन्ने अहङ्कार पलाउन सक्छ । त्यसैले त कृष्ण जितेन्द्रिय पुरुष भनेपछि श्रद्धावान् पनि जोड्नुहुन्छ । यस्ता पुरुष नै आत्मामा उपलब्ध हुन्छन् र परमशान्ति पाउँछन् । शान्त चित्तमा कुनै कम्पन, उत्तेजना र संघर्ष हुँदैन र मौन हुन्छ । शान्त व्यक्ति सुख र दुखबाट पार हुन्छ । सुख र दुख परिवर्तनशील हुन्छन् तर परम शान्तिमा कुनै उत्तेजना हुँदैन र यो अपरिवर्तनीय हुन्छ । त्यसैले यस्तो अवस्थामा चित्त परम शान्त भएर आनन्द फलित हुन्छ र व्यक्ति परम सत्तामा प्रवेश गर्दछ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जितेन्द्रिय श्रद्धावान् पुरुष शान्त मनका साथ परम सत्तामा प्रवेश गर्छ ।

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥४०॥

विवेकहीन, अज्ञानी, श्रद्धा नभएको र शङ्कालु व्यक्ति नाश हुन्छ । यस्तो संशयी मनुष्यका लागि न यो लोक छ, न परलोक छ, न त सुख नै छ ॥

संशयग्रस्त मानिस विनाशमा पुग्छन् । भगवत् प्रेमबाट रहित एवम् संशयीहरू यस लोक र परलोक दुवैमा कष्ट भोग्छन् । विनाश नै उसको नियति हो । भगवत् प्रेमले रहित एवम् संशयले भरिएका व्यक्ति एकै हुन् । संशयले भरिएको व्यक्तिमा भगवत् प्रेम हुँदैन र भगवत् प्रेम भएको व्यक्तिमा संशय हुँदैन तर यी दुवैका आधार अलग-अलग भएकाले कृष्णले यसलाई अलग-अलग भन्नुभएको हो । संशयको आधार मन हो र भगवत् प्रेमको आधार आत्मा हो । मनबाट संशय हटेन भने भगवत् प्रेमको अङ्कुर आत्मामा पलाउँदैन । गहिराइमा दुवैले एकै अर्थ राख्छन् तर दुवैको अभिव्यक्तिको आधार भिन्न-भिन्न हुन्छ । आत्मामा त संशय हुँदैन तर जसको मनमा संशय हुन्छ उसलाई मन नै आत्मा जस्तो लाग्छ । यस्तो मनलाई आत्मा ठान्ने व्यक्ति विनाशतिर उन्मुख हुन्छ ।

संशयको अर्थ अनिश्चय, सङ्कल्परहित र अनिर्णय हो । संशय चित्तको त्यो दशा हो जहाँ मन यो वा त्योमा घुमिरहन्छ । जब चित्त यस्तै अवस्थामा गहिरो रूपमा भरिन्छ, तब व्यक्ति विनाश उन्मुख हुन्छ किनभने यस्तो व्यक्तिले कहिल्यै केही गर्न सक्दैन । प्रगति वा सिर्जनाका लागि निर्णय चाहिन्छ । यस संसारमा केही निर्माण र सिर्जना गर्न पूरा समाहित भएर सङ्कल्प नगरी हुनै सक्दैन । विनाश हुन वा पतनतिर झर्न त संशय भरिएको चित्त मात्र भए पुग्छ, केही गर्ने पर्दैन; आफैं विनाश हुन्छ । हामी पदार्थको जुन संसारमा छौं त्यो संशयपूर्ण चित्तको अवस्था हो । संशयपूर्ण चित्तले समयको महत्त्वबोध गर्दैन । प्रायः सबैका सामु एउटा महत्त्वपूर्ण समय आउँछ, त्यसको बोध हुन सकेन भने अन्ततः ऊ मौका गुमाउँछ र मृत्युमा पुग्छ । कृष्ण परम अवसरको कुरा गर्दै संशयले आत्मा विनाशतिर भासिन्छ भन्नुहुन्छ । जीवन एउटा परम अवसर हो जुन व्यक्तिले चाह्यो भने त्यो अवसरको सदुपयोग गर्न सक्छ । त्यो अवसर आनन्द वा हर्षोन्मादको अवसर हो । संशयका कारण हामी त्यो परम अवसर प्राप्त गर्न चुकिरहेका हुन्छौं । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- संशय, अनिर्णय र अनिश्चयले विनाश मात्र निम्त्याउँछ । अर्जुन ज्यादै संशयले भरिएका छन् । उनले के गर्ने, के नगर्ने भनी ठम्याउनै सकेका छैनन् र उनको चित्त डामाडोल छ ।

आन्तरिक आत्मीयता जान्नु नै प्रेम हो । जब अस्तित्वलाई प्रेम गरिन्छ, तब परमात्मालाई जान्न सकिन्छ । भगवत् प्रेमको अर्थ नै जे छ त्यो सबै परमात्मा हो भनेर जान्नु हो । वस्तुहरूको प्रेमबाट उक्लेर अस्तित्वको प्रेममा आएपछि परमात्मालाई प्राप्त गर्न सकिन्छ । वस्तुहरूप्रतिको प्रेम, व्यक्तिहरूप्रतिको प्रेम र भगवत् प्रेम क्रमशः अधम, मध्यम र उत्कृष्ट हुन् । व्यक्तिसँगको प्रेम बिचमा हुन्छ, ऊ तल ओर्लियो भने वस्तुको प्रेममा पुग्छ र सारा जगत्लाई केवल वस्तु देख्दछ । माथि उक्लियो भने अस्तित्वको प्रेममा पुग्छ र परमात्माको लोक देख्न सक्छ । जब ऊ माथि उक्लिन तयार हुन्छ तब बल्ल भगवत् प्रेमलाई जान्न सक्छ । व्यक्तिको प्रेम पनि भगवत् प्रेमको सुरुवात वा आधार हो । व्यक्ति एउटा द्वार बन्छ जसबाट परमात्मा देखिन्छ । जसले व्यक्तिलाई प्रेम गर्न सक्दैन त्यसलाई भगवत् प्रेम प्राप्त गर्न कठिन हुन्छ ।

भगवत् प्रेमको अर्थ सारा जगत् एउटा व्यक्ति हो, संसार नै भगवान् हो र अस्तित्व पनि भगवान् हो भनेर जान्नु हो । सारा अस्तित्वलाई हामी भगवान् मानेर व्यक्तित्व प्रदान गरिरहेका छौं । भक्त त्यो हो जसले सारा अस्तित्वलाई एउटै मानेर प्रेम गर्छ । भक्तले सूर्य, नदी, पिपल वृक्ष लगायत सारा अस्तित्वलाई परमात्माको हिस्सा मानेर भुकेर नमस्कार गर्छ । हरेक स्थानमा, रूपमा र आकारमा उही परमात्मा नै जानेर प्रेम गर्दछ । भगवत् प्रेममा व्यक्ति र परमव्यक्तिका बिच चर्चा एवम् संवाद आदानप्रदान हुन सक्छ । यस्तो प्रेममा प्रार्थना घटित हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- संशयमुक्त भगवत् प्रेमले भरिएको व्यक्ति यस लोकमा आनन्दमा डुब्छन् र परलोकमा पनि आनन्दमा उपलब्ध हुन्छन् । संशयी पुरुष यस लोकमा र परलोकमा पनि दुख पाउँछ । दुख हाम्रो आर्जन हो तर दुख पाउनु हाम्रो नियति होइन । आनन्दित हुनका लागि व्यक्ति संशयमुक्त भएर प्रभुको प्रसादबाट भरिनुपर्छ । वर्षामा खाल्डामा पानी भरिन्छ तर पहाडमा भरिँदैन किनभने खाल्डो खाली छ तर पहाड भरिएको छ, रिक्त छैन । संशयले भरिएको व्यक्ति सँग संशयको पहाड हुन्छ । श्रद्धा एकलै आउँछ र संशय भिडमा आउँछ । संशयको पहाडमा पानी भर्न पाइँदैन र संशयरहित खाल्डामा पानी भरिन्छ । प्रभुको प्रसाद ग्रहण गर्न रिक्त र शून्य हुनुपर्छ । प्रभुको प्रसाद समान रूपमा सबैमा बर्सिरहेको हुन्छ । जो विनम्र भएर ग्रहण गर्छ त्यसले प्रभुको प्रसाद प्राप्त गर्दछ, जो अहङ्कारले युक्त र संशययुक्त हुन्छ त्यो खाली हुन्छ ।

योगसन्न्यस्तकर्माणं ज्ञानसञ्चिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥४१॥

हे धनञ्जय ! जसले आफ्ना कर्मयोगको विधिले समस्त कर्मलाई परमात्मामा अर्पण गरेको छ र जसको विवेकद्वारा समस्त संशयहरू नाश भएका छन् त्यस्ता आत्मज्ञानी मानिसहरू कर्मफलका बन्धनले बाँधिँदैनन् ॥

जो संशयरहित भएर आफ्नो कर्म भगवद् सेवामा अर्पण गर्दछ वा प्रभुलाई समर्पण गर्छ त्यो व्यक्ति कर्ममा बाँधिँदैन भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । पूर्णतामा जो शून्य भएर विनम्र भावका साथ भगवत् प्रेममा भरिन्छ यस्तालाई कर्मले बाँध्दैन । जसले सबै कर्म परमात्मालाई समर्पण गर्छ उसलाई कर्मको बन्धन हुनै सक्दैन । त्यस्तो अवस्थामा व्यक्ति प्रभुमा निर्भर हुन्छ, सबै जिम्मेवारी प्रभुको नै हुन्छ । समर्पण नगर्नुमा सबैभन्दा ठुलो बाधा अहङ्कार हो । अहङ्कारमा प्रेमको द्वार कहिल्यै खुल्दैन । समर्पण अहङ्कारको पूर्ण विसर्जन हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो आफ्ना सारा कर्म प्रभुमा विनम्रताका साथ समर्पण गर्दछ त्यस्तो प्रभुपरायण व्यक्तिमा कर्मबन्धन शेष रहँदैन । कर्मबन्धनबाट मुक्त भएर व्यक्ति स्वतन्त्र हुने अवस्था पनि समर्पण भाव नै हो । संशयरहित भएर भगवत् प्रेमका साथ समर्पित हुने व्यक्तिलाई नै पूर्ण स्वतन्त्रता प्राप्त हुन्छ । यस्ता व्यक्ति नै प्रभुमा लीन हुन्छन् ।

**तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्त्वेन संशयं योगमातिष्ठोतिष्ठ भारत ॥४२॥**

हे भारत ! तिम्रो हृदयमा अज्ञानका कारणबाट उत्पन्न जुन संशय छ, त्यसलाई ज्ञानरूपी तरवारले काट र समतारूपी बुद्धियोगमा स्थित रहेर युद्धका निम्ति उठ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! तिमी समता बुद्धि प्राप्त गरेर संशयलाई ज्ञानरूपी तरवारले काट र समता बुद्धियोगमा स्थित रहेर युद्धका निम्ति उठ । समताको अर्थ निष्पक्षता, तटस्थता र द्वैतभन्दा पार हुनु हो । हाम्रो बुद्धि सदा असम्यक् हुन्छ । यथार्थमा हामी कहिले एकातिर त कहिले अर्कातिर ढल्किन्छौं । कहिले धर्म-अधर्मतर्फ, कहिले हिंसा-अहिंसातर्फ, कहिले पदार्थतिर त कहिले परमात्मातिर ढल्किरहन्छौं र समताभावमा कहिल्यै रहँदैनौं । बुद्धि जब ज्योति जस्तै कम्पनरहित भएर स्थित हुन्छ त्यस्तो स्थिति समत्व बुद्धिको अवस्था हो । यस्तो समत्व बुद्धिले मात्र व्यक्ति समर्पण गर्न समर्थ हुन्छ । संशय हट्नलाई त मन समताभावमा र सन्तुलनमा हुनुपर्छ । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- समतामा रहेर ज्ञानको तरवारले संशयलाई काट ।

ज्ञान सूक्ष्म तरवार हो । संशयलाई सूक्ष्म ज्ञानविना कुनै पनि शक्तिशाली हतियारले काट्न सक्दैन । संशयलाई केवल ज्ञानले काट्न सक्छ । ज्ञान समस्त बुद्धिरूपी योग हो । यथार्थमा जब बुद्धि समतामा प्राप्त हुन्छ, तब ज्ञानको उदय हुन्छ । जति असन्तुलित बुद्धि हुन्छ, त्यति नै बाक्लो अज्ञान पैदा हुन्छ र जति सन्तुलित बुद्धि हुन्छ त्यति नै गहिरो ज्ञान पैदा हुन्छ । अर्जुनमा रहेको संशयले ज्ञानरूपी तरवारलाई काट्न दिइरहेको छैन । जसले संशयलाई ज्ञानरूपी तरवारले काट्न सक्छ, त्यसको आखिरी बाधा पनि अन्त हुन्छ र परमात्माको द्वार खुल्दछ, जहाँ आनन्द, मुक्ति, शान्ति र निर्वाण प्राप्त हुन्छ ।

एकातिर ज्ञान र अर्कातिर सन्यास, बिचमा कर्म छ । ज्ञान प्राप्त गरेर कर्म गर्दै सन्यास प्राप्त हुन्छ । ज्ञानले कर्म फलित भयो भने सन्यास पनि फलित हुन्छ । ज्ञानपूर्ण कर्म गरियो भने पनि त्यो अकर्म बन्दछ । ज्ञानपूर्ण भोग भएर नै त्याग बन्दछ । ज्ञानपूर्ण अन्धकार पनि प्रभात हो । ज्ञान, कर्मयोग र सन्यास यी तीन शब्द सूचक हुन् । यसको तात्पर्य प्रारम्भ ज्ञानबाट गर्दै कर्ममा संलग्न भई सन्यास भएर परमात्मा पुग्ने अवस्था हो । यस्तो भएमा एक चक्र पूरा हुन्छ । ज्ञान जब कर्म बन्न सक्छ तब मात्र सन्यास फलित हुन्छ । समत्व बुद्धिका साथ प्रभुमा समर्पण गर्दै गरेका प्रत्येक कर्म सन्यासमा पर्दछन् । कृष्णको मूल सन्देश भाग्ने होइन, आफूलाई रूपान्तरण गरि भन्ने हो ।

**ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानकर्मसन्यासयोगो नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥**

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

पाँचौ अध्याय

कर्मसन्न्यासयोगः

अर्जुन उवाच

सन्न्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।

यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥१॥

अर्जुनले भने- हे कृष्ण ! हजुर कर्महरूको सन्न्यास र निष्काम कर्मयोगको प्रशंसा गर्नुहुन्छ । अतः यी दुई कर्मसन्न्यास र निष्काम कर्मयोगमध्ये कुन बढी कल्याणदायी छ, त्यो निश्चय गरेर मलाई बताउनुहोस् ॥

मनुष्यका मनमा सदा अरूले नै निर्णय गरिदिए हुन्थ्यो भन्ने चाहना हुन्छ । आफूले निर्णय गर्दा विवादमा तानिने सम्भावना भएका कारण ऊ आफैँ निर्णय गर्न चाहँदैन, सत्य पनि स्वतः प्राप्त होस् भन्ने चाहन्छ । अर्जुन कृष्णसँग सोध्छन्- हजुरले कर्म सन्न्यासको र निष्काम कर्मयोगका बारेमा पनि बताउनु भयो । त्यसैले यी दुई मार्गमध्ये मेरा लागि कुन मार्ग कल्याणदायी छ, त्यो निश्चय गरेर मलाई बताइदिनुहोस् । कृष्णले अर्जुनलाई अहिलेसम्म भन्नुभएका वचनहरू सल्लाहका रूपमा उनका समस्याको समाधानका लागि बताउनुभएको हो । सारा मार्गहरूका बारेमा प्रकाश पारिदिएर उहाँले अन्तिम निर्णय अर्जुनमा नै छोडिदिनुभएको छ । कृष्ण चाहनुहुन्छ- अर्जुन आफैँ सङ्कल्पवान् बनेर निर्णय गर्न सकून् तर अर्जुन संशयमा रहेकाले अनिर्णयको बन्दी बनेका छन् । उनी आफैँ निर्णय नगरेर कृष्णलाई भन्छन्- मेरो कल्याणका लागि कुन मार्ग ठिक हो, सुनिश्चित गरेर बताइदिनुहोस् । उनको आशय कृष्णबाट नै उपयुक्त मार्गको छनोट होस् भन्ने छ । अर्जुन अनिश्चितताको भुँवरीमा परेको हुनाले आफूले निर्णय गर्नुभन्दा कृष्णले नै उनका लागि उचित मार्ग निश्चित गरेर बताइदिनुहुन्थ्यो भन्ने चाहन्छन् ।

दुबिधाग्रस्त अवस्थामा रहेका अर्जुनले कृष्णको उपदेशलाई ग्रहण पनि गर्न सक्नुपर्थो । अर्जुनको दुबिधा समाप्त भएपछि मात्र कृष्णको उपयुक्त सुझाव अर्जुनले बुझ्न सक्ने छन् । अर्जुन शान्त चित्त भएर कृष्णका कुरा सुन्न तयार भएमा मात्र उहाँले निश्चयपूर्वक अर्जुनलाई उपायहरू भन्नुहुने छ । अर्जुनले प्रारम्भमा कृष्णसँग म युद्ध गर्दिनँ भनेका थिए । त्यो बेला यस्तो लाग्दथ्यो कि अर्जुन जे भन्दै छन् जानेर नै भनिरहेका छन् । अर्जुन धर्मशास्त्र, नीति र परम्पराका बारेमा आफूलाई सबै ज्ञान भए जस्तो गरेर भन्दै थिए । अज्ञानीको भाषामा पनि यस्तै दृढता हुन्छ । अर्जुनलाई आफूले उठाएका प्रश्नहरूको उत्तर पहिलेदेखि नै थाहा भएजस्तो लाग्दथ्यो । उनी कृष्णलाई आफ्ना भनाइको साक्षी बनाउन र उनको मुखबाट नै यो युद्ध व्यर्थ हो भन्ने कुरा भनाउन चाहन्थे ।

तर कृष्णले अर्जुनको भनाइमा समर्थन गर्नुभएन । अर्जुन दुबिधामा फसेका छन् र यो नै अर्जुनको ज्ञानमार्गको पहिलो कदम हो । ज्ञानको मार्गमा अज्ञानको दृढता परिलनु महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हो । अर्जुन अब निश्चयपूर्ण भनाइबाट आफूलाई उपयुक्त हुने कल्याणदायी मार्ग बताइदिनुहोस् भन्ने स्थितिसम्म पुगेका छन् । त्यसैले अर्जुन कृष्णलाई भन्दछन्- हजुर कर्मसन्न्यास र निष्काम कर्मयोगको प्रशंसा गर्नुहुन्छ अतः यी दुई मार्गमध्ये कुन बढी कल्याणदायी छ त्यो निश्चय गरेर मलाई भनिदिनुहोस् तर कृष्ण यस्ता मनोविश्लेषक गुरु हुनुहुन्छ जो सत्यलाई बुझ्ने अवस्थामा नपुगी निश्चयपूर्वक भन्नुहुन्छ । अर्जुनमा क्षमताको विकास नहोउन्जेल कृष्ण उनलाई समाधान दिन तयार हुनुहुन्छ । अर्जुनमा बुझ्ने क्षमताको

विकास भयो भने कृष्ण उनलाई ज्ञान दिन तयार हुनुहुन्छ । सत्य जान्नका लागि अर्जुनको पूर्वतयारी आवश्यक छ ।

श्रीभगवानुवाच

सन्न्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥२॥

भगवान्ले भन्नुभयो- कर्मसन्न्यास र निष्काम कर्मयोग यी दुवै परम कल्याणकार भएकाले निश्चय नै श्रेष्ठ छन् तर तीमध्ये कर्मको परित्यागभन्दा त निष्काम कर्मयोग नै विशिष्ट छ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- कर्मसन्न्यास र निष्काम कर्मयोग दुवै परम कल्याण गराउने मार्ग हुन् । तर पनि निष्काम कर्मयोग सुगम हुनाले साधकका लागि ज्यादै कल्याणकारी हुन्छ । कर्मसन्न्यासको अर्थ पानीमा खिचिएको रेखाजस्तो कर्म हो जुन खिचन पाएको छैन तत्काल मेटिन्छ । तसर्थ मेटिने र नटिक्ने रेखालाई खिच्नु निरर्थक प्रयास हो । हामीलाई कुनै कर्मको स्मरण छैन र सबै गरेका कर्महरू भुलिसकेका छौ । हाम्रो नयाँ जन्मसँगै फेरि नयाँ सपना र नयाँ कर्म सुरु हुन्छ । हाम्रो मनले पुराना कुराबाट केही सिकेको छैन । हाम्रो हरेक जन्ममा गरेका कर्महरू यसरी नै विस्मरण भएका छन् । हामीले जन्मलाई नै त बिसरियो भने आजसम्म गरेका कर्मका उपलब्धिलाई सम्झने कुरै भएन । यो जानेर पनि कर्मको रेखा खिचन हिजो पनि छोडेनौ र आज पनि खिचि नै रहेका छौ । मर्ने बेलामा मात्र यो सबै बेकार हो भनेर थाहा हुन्छ तर त्यो बेला ढिलो भइसकेको हुन्छ । फलस्वरूप पुनः नयाँ जन्म र मृत्युको पुनरावृत्ति भइरहन्छ ।

कर्मप्रतिको होस र कर्मबाट केही फलित हुँदैन भन्ने बोधको नाम कर्मसन्न्यास हो । कर्मलाई एउटा खेल ठान्ने व्यक्ति कर्मबाट बाहिर हुन्छ । कर्मसन्न्यास कर्मको त्याग होइन । यो कर्मप्रति होसपूर्ण जागरणको स्थिति हो जहाँ कर्मबाट केही पनि प्राप्त हुँदैन भन्ने अनुभव हुन्छ । यो जागरण भएमा कर्म छुट्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो मार्ग कठिन तर मङ्गलदायी छ र यस मार्गबाट परम अनुभूतिसम्म पुग्न सकिन्छ । निष्काम कर्मयोगको मार्ग सरल छ । यसमा कर्मप्रति होइन, फलाकाङ्क्षा राख्नु व्यर्थ हो भन्ने जान्नुपर्दछ भने कर्मसन्न्यासमा कर्म नै व्यर्थ हो भन्ने जान्नुपर्दछ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- निष्काम कर्मयोगमा कर्म जारी राख्दै फलाकाङ्क्षा मात्र त्याग गरे पुग्छ । फलाकाङ्क्षाले अन्ततः दुख निम्त्याउँछ भन्ने जान्नु भन्ने निष्काम कर्मबारे जान्न सकिन्छ ।

सबै कर्म सपनाजस्तै हुन् भन्ने सोचियो भने कर्मसन्न्यास फलित हुन्छ । त्यस्तै फलाकाङ्क्षा दुख हो भन्ने ठानियो भने निष्काम कर्म फलित हुन्छ । फलाकाङ्क्षाले दुख मात्र दिन्छ किनभने हामी जे चाहन्छौ त्यो कहिल्यै पूरा हुँदैन । हामीलाई वर्तमानमा सदा दुख र भविष्यमा सदा सुखको प्रतीति हुन्छ । जबसम्म यो अवस्था रहन्छ, तबसम्म निष्काम कर्म फलित हुन सक्दैन । वर्तमान सुख बनेमा भविष्यको आशा समाप्त हुन्छ । हामी त वर्तमानमा कहिल्यै बाँच्दैनौ, केवल भविष्यको आशामा मात्र बाँच्छौ ।

निष्काम कर्मको निष्पत्ति नै भविष्यको कल्पनामा नबाँच भन्ने हो । भोलि पाउने आशामा राखिएको फल दुख मात्र हो, जुन कहिल्यै आउँदैन । भोलि कहिल्यै आउँदैन, जे छ आज नै छ, वर्तमानमा बाच्ने व्यक्ति फलाकाङ्क्षी हुँदैन । हामी सबै फललाई अमृत ठान्छौ तर हातमा त विष मात्र प्राप्त हुन्छ । हामीले अतीतमा फलाकाङ्क्षा राखेर गरेका कर्मको स्मरण एवम् विश्लेषण गर्ने हो भने हातमा शून्य मात्र भेटिन्छ । फलाकाङ्क्षा भ्रान्त सपना हो जो कहिल्यै भरिँदैन, खाली मात्र हुन्छ । फलाकाङ्क्षाको व्यर्थतालाई जान्ने व्यक्तिलाई निष्काम कर्म फलित हुन्छ । यस्तो प्रतीति हुने व्यक्ति कर्मबाट भाग्दैन, ऊ कर्म गरि नै रहन्छ तर कर्म उसका लागि अभिनयभन्दा ज्यादा हुँदैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! दोस्रो मार्ग अर्थात् निष्काम कर्मयोगको मार्ग सुगम छ । सबै कर्म छोडेर निर्जरालाई उपलब्ध हुने महावीरको मार्ग र निष्काम

कर्म गर्ने जनक जस्ता व्यक्तिको मार्ग दुवै कल्याणकारी, हितकारी एवम् उत्कृष्ट छन्, तर यी दुईमा निष्काम कर्मयोगको मार्ग सरल छ ।

**ज्ञेयः स नित्यसन्न्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्वन्धो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥३॥**

हे महाबाहु अर्जुन ! कहिल्यै कर्मफलको आकाङ्क्षा पनि नगर्ने र कर्मफलप्रति द्वेष पनि नगर्ने निष्काम कर्मयोगी नित्य सन्न्यासी हो । सन्न्यासी समस्त द्वैत भावबाट रहित भएर सुखपूर्वक भवबन्धनबाट पनि मुक्त हुन्छ ॥

हामी कसैसँग या त आकर्षित वा विकर्षित हुन्छौं । हामी कि त आकाङ्क्षाले वा विपरीत आकाङ्क्षाले भरिएका हुन्छौं । हामीलाई आकर्षण र विकर्षणको बिचमा रहने कुनै अनुभव छैन । आकर्षण र विकर्षणमा कुनै पनि व्यक्ति आनन्दित हुँदैन । यी दुवैका बिचमा जो व्यक्ति रहन्छ त्यसैले आनन्द प्राप्त गर्दछ । राग र द्वेष विपरीत जस्तो लाग्दछ तर यी दुवैको शक्ति एउटै हो । सबै आकर्षण विकर्षण बन्न सक्छ र विकर्षण आकर्षण बन्न सक्छ । त्यसैले राग र द्वेष दुई शक्ति होइनन् एउटै शक्तिका दुई रूप हुन् । त्यस्तै घृणा-प्रेम र मित्रता-शत्रुता दुई शक्ति होइनन्, एउटै शक्तिका दुई रूप हुन् । हाम्रो मन कि प्रेममा कि घृणामा हुन्छ । प्रेमले सुखको आश्वासन दिन्छ र घृणाले दुखको फल ल्याउँछ । रागले सुखको भरोसा दिन्छ र द्वेष दुखको परिणति बन्छ । राग आकाङ्क्षा हो र द्वेष परिणाम हो ।

कृष्ण निष्काम कर्मलाई परिभाषित गर्दै भन्नुहुन्छ- जो व्यक्ति राग र द्वेषको अतीत हुन्छ त्यो निष्काम कर्ममा प्राप्त हुन्छ । रागी र विरागी दुवै बन्धन हुन्छन् । रागी धनमा बाँधिएको हुन्छ र विरागी धन छोड्ने क्रममा धनसँगै नै बाँधिएको हुन्छ । विकर्षण पनि आकर्षणको नै विपरीत रूप हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जुन दिन जो राग र द्वेषबाट पार भएर द्वन्द्वातीत हुन्छ, त्यही दिन निष्काम कर्मयोग फलित हुन्छ । हामी त कर्म केही पाउनका लागि गछौं अर्थात् कुनै चिजमा आकर्षण र विकर्षण भयो भने मात्र गछौं । हाम्रो कर्मको उत्प्रेरणा यी दुईबाट मात्र आउँछ । पश्चिमका मनोवैज्ञानिकहरू विना उत्प्रेरणाको कर्म हुन सक्छ भनेर मान्न तयार छैनन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- कर्ममा आकर्षण वा विकर्षणको भाव भयो भने त्यो बन्धन हुन्छ तर यदि कुनै कारण भएन भने त्यो निष्काम कर्म हुन्छ । यस्तो निष्काम कर्म गर्ने व्यक्ति कर्म गर्दा गर्दै पनि कर्मको बन्धनबाट मुक्त हुन्छ । तर मनोवैज्ञानिकहरू यस्तो कर्म हुनै सक्दैन भन्छन्, उनीहरूका अनुसार कुनै प्रेरक कारण नभई कर्म हुनै सक्दैन तर कृष्ण भन्नुहुन्छ- विना कारण कर्म हुन सक्छ एवम् राग र द्वेषविनाको कर्म सम्भव छ ।

फ्रायडदेखि फोमसम्मका सबै पश्चिमा मनोवैज्ञानिकहरूको अध्ययन बिरामी मानिसको मानसिकतालाई आधार मानेर गरिएका परिणाम हुन् । उनीहरूले रुग्ण, विक्षिप्त, पागल व्यक्तिहरूको अध्ययन गरेर आफ्नो निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका हुन् । उनीहरूको अध्ययन साइकोसिस, न्युरोसिस आदि मानसिक रोगहरूमा आधारित छन् । यसरी बिरामी व्यक्तिहरूको अध्ययनको आधारमा निकालिएका निष्कर्ष सामान्य व्यक्तिहरूका बारेमा प्रस्तुत गर्नु गलत हुन्छ । दोस्रो कुरा- सामान्य व्यक्ति पनि पूर्ण व्यक्ति होइन त्यसैले साधारण व्यक्तिका आधारमा गरिएको अध्ययन पूर्ण नहुन पनि सक्छ ।

कृष्णको मनोविज्ञान पूर्ण व्यक्तिलाई अध्ययन गरेर प्रस्तुत गरिएको नतिजा हो । मनुष्य जे हुन सक्छ, त्यसका उच्चतम आधारमा हाम्रो मानसशास्त्र निर्धारित हुन्छ । पश्चिमको मानसशास्त्र मानिस जति तल गिर्न सक्छ त्यसका आधारमा तय गरिएको हो । त्यसैले पश्चिमको मनोविज्ञान हाम्रो मनोविज्ञानसँग तालमेल हुन सक्दैन । हामीले श्रेष्ठतामा ध्यान राख्यौं भने उनीहरूले निकृष्टतामा ध्यान राखे । मनुष्यमा उच्चता र निकृष्टताका दुवै अवस्था हुन्छन् । पश्चिमको मनोविज्ञानका आधारमा यदि मनुष्य आनन्दमा

उपलब्ध हुनै सक्दैन भनेर निष्कर्ष निकालियो भने मानिस आफ्नो दुखमा नै रोकिन्छ । निकृष्टतालाई आधार बनाउने हो भने मनुष्य दैनिक तल झर्ने छ ।

विमुक्त पुरुष राग र द्वेषबाट मुक्त हुन्छ किनभने जब कुनै व्यक्तिले राग र द्वेषलाई चिन्दछ, तब उसको राग र द्वेषमा खर्च हुने ऊर्जा बन्दछ र त्यो ऊर्जा निष्काम कर्ममा खर्च हुन थाल्छ । ऊर्जा शान्त भएर खर्च नभइरहन सक्दैन । त्यो ऊर्जा अकारण उत्प्रेरणारहित कर्ममा बहन्छ र त्यस्तो अकारण बग्ने ऊर्जामा आनन्द हुन्छ । राग- द्वेषबाट पार भएको व्यक्तिको भित्री शक्ति जुन अभिव्यक्त हुन चाहन्छ त्यो हावा र नदी अकारण प्रवाहित भए जस्तै गरी बहन्छ । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- यदि तिमी राग र द्वेषबाट मुक्त भएर कर्ममा संलग्न भयौ भने सुखद् मार्ग हुँदै सारा बन्धनहरूबाट मुक्त हुने छौ ।

कर्म राग र द्वेषबाट होइन भित्रको ऊर्जाबाट पैदा हुन्छ । चन्द्र, तारा पनि राग द्वेषविना निरन्तर आफ्नो कर्तव्यमा तल्लीन छन् । कण कणमा भएका ऊर्जा पनि अकारण नृत्य गरिरहेका छन्, फूल फक्रिरहेका छन्, चरा-चुरुङ्गी उडिरहेका छन्, झरनाहरू नदीमा मिसिएर सागरतर्फ बगिरहेका छन्, सागर बाफ बनेर आकाशतर्फ विना राग र द्वेषका साथ उडिरहेको छ । प्रकृतिमा भएका सबै आफ्नो कर्तव्यबाट च्युत छैनन् तर मानिस मात्र च्युत छ किनभने उसमा राग र द्वेष छ । जीवन ऊर्जा जो कर्म बन्छ त्यसलाई हामी जहाँ चाह्यौ त्यहीँ खर्च गर्न सक्छौ । एउटा सूक्ष्म कणमा त विद्युत्शक्ति छ भने मनुष्यसँग त अनन्त ऊर्जा स्रोत छ जो हामीले चाहेमा राग वा द्वेषमा खर्च गर्न सक्छौ वा खर्च नगर्न पनि सक्छौ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- निष्कामकर्मीले आफ्नो ऊर्जा राग द्वेषमा खर्च गर्दैन । यसरी खर्च नभएको ऊर्जा निष्क्रिय पनि हुन सक्दैन किनभने शक्ति सक्रिय छ । निष्कामकर्मीले त्यस्तो ऊर्जा परमात्मामा समर्पण गर्छ । निष्कामकर्मीको फल परमात्माको हातमा हुन्छ । जुन क्षण राग र द्वेष रहँदैन, त्यही क्षण व्यक्तिको जीवन परमात्माको चरणमा लीन हुन्छ । यो परमात्मामा समर्पित जीवन नै निष्काम कर्मयोग हो । यस्तो व्यक्ति बडो सुखका साथ बन्धनबाट मुक्त हुन्छ । यो पाकेको फल वृक्षबाट झरे जस्तो हुन्छ, जहाँ वृक्ष, फल, पातमा कुनै चोट हुँदैन र फल सुस्वादु हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे महाबाहु ! तिमी राग र द्वेषरहित भएर कर्म गर । त्यसो गरेमा एक दिन तिमी सुखद रूपमा सुकेको पात या परिपक्व फल रुखबाट छुटेभैं बन्धनबाट मुक्त हुने छौ । राग र द्वेष दुवै दुख हो भनेर जान्यो भने मात्र व्यक्ति त्यसबाट सुखद रूपमा बाहिर आउन सक्छ । निष्काम कर्मयोगी भागेर कहिले जानु पर्दैन । जुन कारणले भाग्न चाहेको हो त्यसको राग र द्वेष छोडे मात्र पुग्छ । धनमा राग वा द्वेष नभए धन छोडेर भाग्न नै पर्दैन । निष्काम कर्मयोगी अत्यन्त शान्तिपूर्वक, चुपचाप सुखद अवस्थामा बन्धनबाट मुक्त हुन्छ । राग र द्वेषबाट मुक्त हुने बित्तिकै जीवन ऊर्जा अकारण सक्रिय हुन्छ र यस्तो ऊर्जा अधर्मका लागि सक्रिय हुन सक्दैन । त्यो ऊर्जा अनिवार्य रूपले धर्म, मङ्गल र श्रेयका लागि हुने छ । यस्तो व्यक्तिको जीवन धार्मिक कृत्य बन्छ किनभने त्यो ऊर्जा परमात्मामा समर्पित हुन्छ ।

साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।

एकमप्यास्थितः सम्यग्भयोर्विन्दते फलम् ॥४॥

उपर्युक्त सन्यास र कर्मयोगलाई मूर्खहरू पृथक्-पृथक् फल दिनेवाला भन्दछन् तर ज्ञानीहरू यिनमा भिन्न देख्दैनन् किनभने यी दुईमध्ये एउटा मार्गमा मात्र सम्यक् प्रकारले स्थित पुरुष दुवै मार्गबाट परमात्मा प्राप्त हुन्छन् ॥

यस जगत्को सारा भिन्नता वा फरकपन मूर्खहरूको सोच मात्र हो । कर्मसन्यास वा निष्काम कर्म दुवैबाट एउटै धाम प्राप्त हुन्छ । ज्ञानीजन यी दुवैको गन्तव्य एउटै हो भनेर जान्दछन् । मार्ग अनेक छन् तर दिव्यधाम वा परमसत्ता एउटै मात्र छ । जुनसुकै मार्गबाट प्रस्थान गरे पनि सत्यको खोजको आकाङ्क्षा

छ भने र आनन्द प्राप्त गर्ने उद्देश्य छ भने जहाँबाट हिँडे पनि त्यहीँ पुगिन्छ जहाँ सत्य र आनन्द स्थित छन्।

कृष्णले दुईवटा मार्ग बताउनु भएको छ तीमध्ये पहिलो मार्ग कर्मको त्याग हो र अर्को मार्ग फलाकाङ्क्षाको त्याग हो। यी दुवै मार्ग कल्याणकारी छन् तर यीमध्ये दोस्रो मार्ग सरल र सुगम छ। राग र द्वेषबाट मुक्त व्यक्ति दोस्रो मार्गबाट सजिलै पार हुन्छ। त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- मूर्खहरूले मात्र यी दुवै मार्गलाई विपरीत ठान्छन्। तर ज्ञानीहरू भने यी दुवै मार्गमा भिन्नता देख्दैनन्, अर्थात् दुवै मार्ग श्रेष्ठ ठान्दछन्। ज्ञानीहरू दुवै मार्गलाई एउटै मान्दछन्। अर्जुनलाई कर्मसन्न्यास त बेकार रहेछ; त्यसैले निष्काम कर्मतर्फबाट नै पार हुन सकिन्छ भन्ने लाग्न सक्छ। हुन त अर्जुन अभैँ दुक्क मनस्थितिमा छैनन् तैपनि अर्जुनलाई कहीं एउटा मात्र बाटो ठिक रहेछ भन्ने नलागोस् भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ- मूर्खहरू नै यी दुई मार्गलाई अलग अलग मान्छन् जब कि ज्ञानीहरू त दुवै मार्गलाई एउटै मान्दछन्। यी दुवैमध्ये एउटा मार्गमा मात्र सम्यक् प्रकारले स्थित पुरुष परमात्मामा प्राप्त हुन्छ।

यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥५॥

साङ्ख्ययोगीहरूले जुन दिव्यस्थान प्राप्त गर्दछन्, त्यही स्थान निष्काम कर्मयोगीले पनि प्राप्त गर्न सक्छन्। यी दुवै योगहरूलाई जसले एउटै देख्दछ त्यो नै वास्तविक द्रष्टा हो ॥

देख्न त हामी सबैले देख्छौं तर धेरै कम व्यक्तिले मात्र यथार्थ देख्न सक्छन्। जे हामी देख्छौं त्यो त्यही हुँदैन बरु हामी त्यही देख्छौं जुन हामी हेर्न चाहन्छौं। हाम्रो दृष्टिले दर्शनलाई विकृत गर्छ। हाम्रा आँखाले दृश्य हेर्ने मात्र होइन त्यसलाई निर्मित पनि गर्छन्। जीवनमा हामी चारैतिर विना व्याख्याको केही अनुभव गर्न सक्दैनौं र व्याख्या गरिएको अनुभव विकृत अनुभव हुन्छ। हामी जे हेर्छौं त्यसमा हामी पनि सम्मिलित हुन्छौं र विकृति सिर्जिन्छ। कृष्ण वस्तु जे जस्तो छ, त्यही रूपमा जस्ताको त्यस्तै विना व्याख्या देख्न सक्ने व्यक्तिलाई ज्ञानी भन्नुहुन्छ। निष्काम कर्म या कर्मसन्न्यासले एउटै परमस्थिति प्राप्त हुन्छ। जसको दृष्टि दर्शनमा बाधा बन्दैन, जसको विचार यथार्थमा आरोपित हुँदैन र जो आफूलाई शून्य भएर हेर्दछन् त्यो निर्विचारको स्थिति हो। यी दुवै मार्ग विपरीत होइनन् तर यिनलाई अज्ञानीले मात्र विपरीत देख्छ। संसारमा जे विपरीत देखिन्छ त्यो अज्ञानका कारणले भएको हो। त्यसर्थ कृष्ण भन्नुहुन्छ- साङ्ख्ययोगी तथा निष्काम कर्मयोगी दुवैले त्यो दिव्य स्थान प्राप्त गर्दछन्।

अँध्यारो-प्रकाश, जन्म-मृत्युमा विरोध छैन किनभने जन्म पनि त्यही हो जो मृत्यु हो र अँध्यारो पनि त्यही हो जो प्रकाश हो तर अहङ्कार नभएको व्यक्तिले मात्र यस्तो देख्न सक्छ। हामीभित्र विचारको द्वैत विसर्जित भएपछि मात्र यति गहिराइमा देख्न सकिन्छ। हामी त केवल विचारको आधारमा मात्र हेर्दछौं। फुलको फूल देख्ने बित्तिकै हामी फूल मात्र होइन त्यसको सुन्दरता पनि देख्दछौं। फूल सुन्दर लाग्नु विचार हो। दर्शन त तब हुन्छ जब फूलको सामुन्ने उभिएर व्यक्ति निर्विचार हुन्छ अनि मात्र फूललाई जान्न सक्छ। नत्र त फूलका बारेमा जानेको कुरा सुनेको आधारमा दोहोर्याउनु मात्र हुन्छ।

जीवनमा निर्विचार हुन सक्नेलाई विरोधी मार्ग पनि एउटै लाग्न थाल्छ। यी मार्ग परस्परमा विरोधी लागे पनि यी दुवै मार्ग विपरीत र विरोधी होइनन्। जसले आकाङ्क्षालाई छोड्छ उसका लागि कर्म अभिनय र खेलभन्दा ज्यादा हुँदैन किनभने हामी कर्मबाट पीडित हुँदैनौं फलाकाङ्क्षाबाट मात्र पीडित हुन्छौं। अपेक्षारहित कर्मले आनन्दको द्वार खोल्दछ। अपेक्षारहित कर्म गर्दा त्यहीँ अन्तिम फल पाइन्छ जुन कर्म छोड्ने व्यक्तिले प्राप्त गर्दछ अनि अशान्तिको कारण बाँकी नै रहँदैन। मिथ्याज्ञान अज्ञानभन्दा खतरनाक हुन्छ। अज्ञानीले म जान्दिनँ भनेर अनुभव गर्‍यो भने जान्ने सम्भावना रहन्छ तर मिथ्याज्ञानी म जान्दछु भन्ने भ्रममा हुन्छ। जबसम्म मिथ्याज्ञान समाप्त हुँदैन तबसम्म सम्यक् ज्ञान प्राप्त हुँदैन। कृष्ण

भन्नुहुन्छ- परस्पर विरोधी दुई तत्त्वमा जसले समानता वा एकत्व देख्दछ त्यसले ठिक देख्दछ । यी दुई विरोधका बिच एकत्व देख्न सक्नु गहिरो सूक्ष्मदृष्टि हो ।

यथार्थमा आकाश-पृथ्वी, जन्म-मृत्यु पनि दुई होइनन् । आकाशले पृथ्वीलाई चारैतिरबाट घेरेको छ । वैज्ञानिक भन्छन्- पृथ्वीले पनि श्वास लिन्छ, त्यस्तै चन्द्र-तारा पनि दैनिक जन्मन्छन् र मर्छन् । हामीले खाएको अन्नको रसबाट चेतना बन्छ । माटो र चेतना पनि अलग होइनन् किनभने माटो पनि हामीभित्र गएर चैतन्य हुन्छ । हाम्रो शरीर पनि माटोभन्दा बढी छैन; त्यसैले मृत्युपछि माटो माटैमा विलीन हुन्छ । पदार्थ र चेतना पनि अलग होइनन् । अज्ञानी सबै कुरालाई द्वैत र ज्ञानी अद्वैत देख्दछन् । ज्ञानी दुईमा एक देख्छन् र अज्ञानी एकमा पनि फरक देख्दछन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसले यी दुईलाई एक देख्दछन् उनैले कर्म सन्यास र निष्काम कर्मयोग दुवैलाई एउटै जान्दछन् ।

सन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥६॥

हे महाबाहु ! निष्काम कर्मयोग नगरी केवल मन, इन्द्रिय र शरीरद्वारा हुने कर्महरूको मात्र परित्याग गरेर कोही पनि सुखी हुँदैन । निष्काम कर्मयोगविना सन्यास अर्थात् मन, इन्द्रिय र शरीरद्वारा हुने सबै कर्महरूमा कर्तापन त्याग्न कठिन हुन्छ र भगवत्स्वरूपको मनन गर्नेवाला कर्मयोगी परब्रह्म परमात्माको शीघ्र प्राप्त गर्दछ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यी दुवै मार्ग कर्मत्याग (सन्यास) र निष्काम कर्मयोगबाट साधकहरू एकै स्थानमा पुग्दछन् । अर्जुनका मनमा लाग्न सक्छ कि त्यसो भए निष्काम कर्म त्यागेर सन्यास नै लिनु उपयुक्त होला ! अर्जुन कर्म छोडेर भाग्न चाहन्छन् । त्यसैले त गीताको संवाद सम्भव भयो । अर्जुनको मनमा पयो होला कि कृष्ण पनि मेरो चाहनाअनुरूप नै कुरा गर्दै हुनुहुन्छ । यदि कर्मलाई त्यागेर पनि त्यहीँ पुगिन्छ भने व्यर्थमा युद्धको झन्झट किन लिनु भन्ने उनलाई लागेको हुनुपर्छ । उनलाई कृष्णको भनाइमा आफूले चाहे बमोजिमको सुभाव प्राप्त भएको प्रतीत भएको हुनुपर्छ तर कृष्ण भन्नुहुन्छ- जबसम्म आकाङ्क्षा छुट्दैन र कर्ममा निष्काम भाव प्राप्त हुँदैन, तबसम्म कर्मसन्यास वा निष्काम कर्मयोगको केही अर्थ हुँदैन । उहाँले अर्जुनमा पुनः दुविधा खडा गरिदिनुभयो । आकाङ्क्षा छोडेर कर्मको अभ्यास नगरुन्जेल कर्म पनि छुट्न सक्दैन । जसले आकाङ्क्षा छोड्न सक्दैन त्यसले कर्म पनि छोड्न सक्दैन । आकाङ्क्षा नछोडी कर्म छोडेर भाग्यो भने कर्म त छुट्छ तर आकाङ्क्षा छुट्दैन ।

एउटा चोरलाई अपराध कर्म गरेबापत समातेर जेलमा हालियो भने उसको चोरी गर्ने कर्म त छुट्छ, पुनः चोरी गर्न सक्दैन तर उसको चोर हुने आकाङ्क्षा छुट्दैन । जबसम्म आकाङ्क्षा छुट्दैन तबसम्म चोरी छुट्न सक्दैन । त्यस्तै कर्मसन्यासी कर्म त छोड्छ तर जबसम्म उसभित्रको लोभ, वासना, कामना छुट्दैन तबसम्म उसको कर्मसन्यास फलित नै हुन सक्दैन । यसप्रकारका सन्यासीको परिस्थिति बदलिए पनि मनस्थिति बदलिँदैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसले जस्तो परिस्थितिमा पनि मनस्थिति बदल्न सक्छ त्यसले युद्धबाट भागेर जानुपर्ने आवश्यकता नै रहँदैन । मूल कुरा त मनस्थिति बदल्नु हो । व्यक्ति यदि वासना, आकाङ्क्षा लिएर हिमालयमा गए पनि केही फरक पर्दैन, स्थान मात्र परिवर्तन हुन्छ तर मनस्थिति बदलिँदैन र व्यक्ति उही रहन्छ । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- कर्म छोडेर भाग्न त सजिलो छ तर आकाङ्क्षा तिरोहित भएको छैन भने कर्म छोडेर पनि केही उपलब्धि हुँदैन । त्यस्तै निष्काम कर्मको अभ्यास सफल भएको छैन भने पनि कर्म छोड्नुको केही अर्थ छैन । पहिला तिमी निष्काम कर्मको अभ्यास गर, यसमा सफल भयो भने भागेर केही जानुपर्दैन । यदि निष्काम कर्मको साधना सफल भयो भने बहिर्मुखी व्यक्ति कर्म गरिरहन्छ र कर्मबाट भाग्दैन, केवल फल परमात्मामा समर्पित गर्छ ।

कृष्ण पूरा समय अर्जुनको मनोविज्ञानको अध्ययन गर्दै हुनुहुन्छ; यो गुरुको परम कृपा हो । वास्तवमा अर्जुन कृष्णबाट केवल भाग्न चाहेको कुरालाई साक्षी मात्र बनाउन चाहन्छन् । अर्जुन कायरताका कारण युद्धबाट पलायन भएका होइनन् बरु परिस्थिति अनुसार शास्त्रसम्मत नीतिको अनुसरण गर्दै हिंसा वा युद्धबाट भागेका हुन् भन्ने भनाइ उनी कृष्णको मुखबाट सुन्न चाहन्छन् । अर्जुनको युद्धबाट पलायन हुने तर्कलाई कृष्णले उपयुक्त निर्णय हो भनिदिनुहोस् भन्ने उनको चाहना छ । अर्जुन मैले त कर्मत्याग गरिदिँ; कुनै अपराध गरेको छैन । यदि कुनै गल्ती छ भने कृष्णलाई सोध भन्ने देखाउन चाहन्छन् तर अर्जुनले जसलाई साक्षी राख्न चाहन्छन् त्यस्ता परमपुरुषको छनक भने उनले पाउन सकेका छैनन् । युद्धबाट पलायन हुन खोज्ने अर्जुनको साक्षी कृष्ण हुन सम्भव छैन ।

कृष्ण अर्जुनलाई पलायन हुन नदिई उनको विचारमा रूपान्तरण गरेर नयाँ व्यक्तित्व त दिन सक्नुहुन्छ तर अर्जुनका कमजोरीहरूको आड बन्न सक्नुहुन्न । कृष्ण जब जब कर्मसन्न्यासका कुरा गर्नुहुन्छ तब अर्जुन प्रफुल्लित हुन्छन् । कृष्ण अर्जुनको पलायन र गलत भनाइमा सहारा बन्नुहुन्न । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जबसम्म तिमी निष्कामकर्मि बन्दैनौ तबसम्म भागेर दुखी मात्र हुने छौ । निष्काम कर्म अत्यन्त सरल छ तर त्यो अर्जुनलाई कठिन लागिरहेको छ । अर्जुनलाई सरल लागेको कर्मत्याग वा कर्म सन्न्यासलाई कृष्णले कठिन भन्नुहुन्छ । यदि आफन्तबाहेक अरू कोही युद्धमा संलग्न भएका भए सरलतापूर्वक उनी युद्ध गर्न र शत्रुलाई गिँड्न पनि तयार हुन्थे । उनको मनमा हिंसाप्रति कुनै अड्चन थिएन । उनी त केवल आफन्तहरू नै युद्धमा सामेल भएकाले मात्र चिन्तित भएका हुन् । त्यसैले कृष्णले अर्जुनको मनका कुरा बुझेर भन्नुभयो- निष्काम कर्मको अभ्यास, साधना नगरी सन्न्यास हुन सक्दैन । त्यसैले तिमी फलको आकाङ्क्षा नराखी निर्विकल्प भएर युद्ध गर ।

कर्मसन्न्यासको बाहिरी अर्थ त कर्मको त्याग नै हो तर भित्री अर्थ कर्तापनको त्याग हो । कर्म छुट्नेबित्तिकै कर्ता स्वतः छुट्छ । व्यक्तिले आफूलाई शून्य पाउनेबित्तिकै कर्ता छुट्छ । वास्तवमा हामी भित्रको अज्ञात शक्तिले नै सबै चलाएको हुन्छ । नियतिलाई मान्ने हो भने पनि हामी कर्ता हुँदैनौं किनभने हाम्रो सम्पूर्ण बागडोर नै परमात्माको हातमा हुन्छ । हामी जति भित्र गएर आत्मामा स्थित हुन्छौं, त्यहाँ सबै कुरा परमात्माको हातबाट सञ्चालन भएको पाउँछौं । निष्काम कर्ममा कर्म पनि छोड्नुपर्दैन, कर्ता पनि छोड्नुपर्दैन केवल कर्मफलको आकाङ्क्षामात्र छोड्नुपर्छ । कर्मको फल छोड्ने बित्तिकै कर्ता बच्दैन र कर्म खेल बन्न पुग्छ ।

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥७॥

जसको मन आफ्नो वशमा छ, जो जितेन्द्रिय एवम् विशुद्ध अन्तस्करणवाला छ एवम् सम्पूर्ण प्राणीहरूको आत्मारूप परमात्मा नै जसको आत्मा छ, यस्तो कर्मयोगी सबै कर्म गरेर पनि कर्ममा लिप्त हुँदैन ॥

सामान्यतया हामीलाई शरीर नै आफू हुँ भन्ने लाग्छ, शरीरबाट आफू भिन्न भएको थाहा हुँदैन । त्यसैले हामी शरीरको वशमा हुन्छौं किनभने हामी त आफूलाई शरीर मानेर नै बाँच्छौं । हाम्रो शरीरभन्दा अरू पनि केही हामीभित्र छ भन्ने खोज नै गर्दैनौं । हाम्रो बाह्य जगत् त शरीरलाई आफू मानेर पनि काम चल्न सक्छ तर यथार्थमा परमात्माको खोज शरीरबाट सम्भव छैन । शरीरबाट आत्मारूपी अमृत खोज गरेर त्यो प्रभुको मन्दिरमा पुग्न सकिँदैन । जसलाई म शरीरभन्दा भिन्न हुँ भन्ने जानकारी हुन्छ, उसले शरीरलाई वशमा गरिरहनुपर्दैन, शरीर आफैँ वशमा हुन्छ । म शरीरभन्दा भिन्न र शरीरलाई अतिक्रमण गर्नेवाला हुँ भन्ने बोध हुनु आफूलाई जान्नु हो अर्थात् शरीरको स्वामी हुने खबर हो । स्वयम्लाई म शरीरभन्दा भिन्न हुँ भन्ने बोध हुने बित्तिकै शरीर अनुशासनमा रहन थाल्छ ।

जसलाई आफू शरीरभन्दा भिन्न हुँ भन्ने अनुभव हुन्छ, उसको शरीर वशमा हुन्छ । कुनै पनि चिजलाई वशमा राख्नका लागि त्यसको ज्ञान हुनुपर्दछ । ज्ञानले मात्र शरीर वा मन नियन्त्रित हुन्छ । हामीले शरीरभन्दा अत्युत्तम वस्तु आफूभित्र खोज्न सक्यौं भने मात्र शरीर वशमा आउन सक्छ किनभने अत्युत्तम वस्तुसमक्ष निकृष्ट वस्तु आफैं नै भुक्दछ, भुकाउनै पर्दैन । जसलाई जबरजस्ती भुकाइएको छ त्यसले एक न एक दिन बदला लिएरै छाड्छ । शरीरलाई दमनले, तुच्छ साधनाले वा सताएर दुख दिनाले आफ्नो नियन्त्रणमा ल्याउन सकिँदैन किनभने शरीरलाई दुख दिने वा सताउने कार्य पनि शरीरद्वारा नै हुन्छ । यसबाट शरीर कमजोर हुन सक्छ तर नियन्त्रणमा भने आउँदैन । कहिलेकाहीँ निर्बलता वा कमजोरीका कारण शरीर वशमा भएको धोका हुन सक्छ । शरीरलाई सताएर वा भोजन नदिएर वशमा आउँछ भन्नु भ्रान्ति मात्र हो । यस्तो गर्नाले शरीर कमजोर हुन्छ तर नियन्त्रणमा आउँदैन । शरीर वशमा हुनका लागि आत्मा सबल हुनुपर्छ । आत्मा सबल हुनेबित्तिकै शरीर स्वतः वशमा हुन्छ ।

दुष्ट जन जसको मनका गहिराइमा हिंसा लुकेको हुन्छ, उनीहरू अरूको हिंसा गर्न शारीरिक रूपमा असमर्थ छन् भने तिनीहरू अन्ततः आफूमाथि नै हिंसा सुरु गर्छन् । आत्महिंसालाई हामी तपस्या ठान्छौं जुन गलत हो । आत्महिंसा तपस्या होइन; आत्म-हिंसा त विक्षिप्तताको परिणाम हो । आफूलाई हिंसा गर्ने व्यक्ति अरूप्रति कहिल्यै अहिंसक बन्नै सक्दैनन् । जीवनको सारा यात्रा स्वयम्बाट सुरु हुन्छ । कृष्णको शरीर वशमा गर्नुको आशय दुखी बन्नु वा आत्महिंसक बन्नु भन्ने कदापि होइन । कृष्ण त शरीरलाई ज्यादै प्रेम गर्ने व्यक्तिमध्ये एक हुनुहुन्छ । शरीरसँग भयभीत त्यही व्यक्ति हुन सक्छ जसको आत्मा कमजोर छ । जसको अन्तस्करण सबल छ उसको आत्मा पनि सबल हुन्छ । अन्तस्करण जति अशुद्ध हुँदै जान्छ त्यति नै आत्मा निर्बल हुन्छ । अशुद्धिले आत्मालाई निर्बल बनाउँछ । चेतनाको पवित्रताले आत्मा शुद्ध हुन्छ । हामी जब कुनै अपवित्र एवम् अनैतिक काम गर्छौं त्यतिखेर आत्मा निर्बल हुन्छ । चोरीको विचार गर्दा भित्रको शक्ति निर्बल हुन्छ र सेवा वा दान गर्ने कुरा सोच्नेबित्तिकै भित्रको शक्ति बलियो हुन्छ । मागनाले शक्ति कमजोर हुन्छ र दिनाले शक्ति सबल हुन्छ । सबल र निर्बल हुनमा शुद्धि र अशुद्धि नै मापदण्ड हुन्छ । मन निर्बल हुन थाल्यो भने जान्नुपर्छ कि कहीं कतै अशुद्धि भइरहेको छ । जब भित्र प्राण सबल हुन्छ तब भित्र कुनै शुद्धिकार्य शुभारम्भ भएको छ भन्ने जान्नुपर्छ ।

त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- अन्तस्करण अशुद्ध भएका व्यक्तिहरू सुखका लागि अर्को व्यक्तिमा निर्भर हुन्छन् । अरूमा निर्भरता पाप र अशुद्धि हो । आफ्नो सुखका लागि अरूमा निर्भर रहनु चाहे ती पतिपत्नी नै किन नहोऊन् पाप र अशुद्धि हो । भिक्षा पात्र लिएर अरूका घरमा उभिएमा आत्मा अशुद्ध हुन्छ । अभिचारम्बार त्यो कृत्य दोहोर्‍याइयो भने त अन्तस्करणको आवाज नै बन्द हुन्छ । चोरले पनि पहिलो पटक चोरी गर्नुअघि अन्तस्करणको आवाज सुन्छ । बारम्बार त्यही कृत्य दोहोर्‍याउँदा भने आवाज सुनिन छाड्छ । हामी सबैले जब जीवनमा नयाँ कार्यको शुभारम्भ गर्न थाल्छौं त्यसबेला आत्माको आवाज स्पष्ट सुनिन्छ तर बारम्बार त्यही कृत्य भइरह्यो भने आवाज सुनिन छोड्छ अनि अशुद्धि पनि शुद्ध लाग्न थाल्छ ।

कर्मको शुभारम्भ गर्नुअघि हाम्रो मन सबल भयो भने त्यो आत्माको पक्षमा गरेको कार्य हुन्छ तर कर्म गर्दा हामी भित्र निर्बलता उब्ज्यो भने त्यो कार्य आत्माको विपक्षमा छ भन्ने बुझ्नुपर्छ । अरूमा भएको अत्यन्त सूक्ष्म निर्भरता वा सुख पनि पाप हो र त्यसले आफूमा निर्बलता उत्पन्न गर्छ । सुखका लागि परनिर्भर नहुने व्यक्तिको मात्र अन्तस्करण शुद्ध हुन्छ । अशुद्धि पैदा हुने द्वार कामना, वासना, आकाङ्क्षा आदि हुन् । वासनाग्रस्त इच्छाले भरिएको मन कमजोर, अशुद्ध र दुखी भएर अन्धकारमा डुब्छ । इच्छा पूरा भएमा सुख मिल्दैन र पूरा नभएमा पनि दुख नै प्राप्त हुन्छ । दुख अन्धकाररूपी धुवाँ हो । जहाँ दुख हुँदैन, त्यहाँ प्राणको ज्योति धुवाँबाट मुक्त भई उज्ज्वल भएर जल्दछ । वासनाको द्वारबाट खोज गर्ने व्यक्तिको अन्तस्करण शुद्ध हुँदैन ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- शरीर आफ्नो वशमा हुने, अन्तस्करण शुद्ध हुने, आत्मा पवित्र हुने व्यक्ति जसलाई प्रभुसँग आफ्नो अन्योन्याश्रित सम्बन्धको जानकारी हुन्छ उसको विराट्सँग तत्क्षण एकात्मकता स्थापित हुन्छ । पवित्रतामा सबै बाधाहरू हट्छन् र खुल्ला आकाशसँग मिलन हुन्छ । अपवित्रताको पर्खालले हामी सबैलाई परमात्मासँग अलग गरेको छ । हाम्रो वासनाको पर्खालले हामीलाई नै अपवित्र रूपमा भित्र बन्द गरेको छ । जब त्यो अपवित्र वासनारूपी पर्खाल भत्किन्छ तत्काल प्रभु र व्यक्तिबिच एकाकार हुन्छ ।

शरीर र म अलग हौं भनेर जान्ने व्यक्तिले मात्र परमात्मा र म एकै हौं भनेर जान्दछ । त्यसैले परमात्मासँग एकात्मताका लागि शरीरभन्दा पार उठ्नु अनिवार्य हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसको शरीर आफ्नो वशमा छ, जसको अन्तस्करण शुद्ध छ, एवम् आत्मा पवित्र छ त्यस्तो व्यक्ति कर्मले लिप्त हुँदैन साथै यसप्रकारका व्यक्तिले जे गरे पनि कर्म उससँग टाँसिदैन । यस भनाइबाट धेरैलाई जे पनि गर्न अर्थात् चोरी, बेइमानी र हत्या गर्न पनि छुट भएको गलत धारणा पैदा भएको छ तर यस्ता कुकृत्य गर्ने व्यक्ति यहाँसम्म पुग्नै सक्दैनन् र जो यहाँसम्म पुगेको छ त्यसबाट यसप्रकारका कुकृत्य हुनै सक्दैनन् । यस्ता व्यक्तिमा कुनै नैतिक बन्धन हुँदैन किनभने नैतिक बन्धनमा बाँधिएको व्यक्तिमा अनैतिक बन्धन पनि रहन्छ । नीतिमा पोख्त व्यक्तिको भित्र अनीति वा कुनीति एवम् फोहोर पनि हुन्छ । त्यस्ता व्यक्तिको अन्तस्करण शुद्ध हुने प्रश्न नै उठ्दैन ।

जे गरे पनि कर्मबन्धन हुँदैन भन्नुअघि शरीरमाथि विजय पाउनुपर्ने पहिलो सर्त हो । अन्तस्करण शुद्ध हुनुपर्ने दोस्रो सर्त हो र परमात्मासँग आफ्नो अन्योन्याश्रित वा अभेद्य सम्बन्ध हुनुपर्ने तेस्रो सर्त हो । यी तीन सर्त पूरा गर्ने व्यक्तिले विनासर्त जे गरे पनि त्यस्तो व्यक्तिमा कर्मको लेप शेष रहँदैन । यस्ता व्यक्तिले त जे गर्छन् ती सबै परमात्माका कृत्य हुन्छन् । परमात्माको कृत्यमा कुनै नीति, धर्मको बन्धन नै हुँदैन । जसको अस्मिता नै शेष छैन उसबाट कुनै गल्ती हुनै सक्दैन । यस्तो व्यक्तिले जे गर्छ, त्यो सही र परम हुन्छ । जिसस र मोहम्मदले कृष्णको जस्तो वक्तव्य दिन सक्नुभएन । गीता पढ्ने व्यक्तिलाई कुरान र बाइबल फिक्का लाग्न सक्छ । बाइबलको टेन कमान्डमेन्ट्स धर्मको नैतिक आधार हो जो गीताको अगाडि फिक्का छ । कृष्णले संवाद गर्नुभएको व्यक्तिको तुलनामा जिसस र मोहम्मद असभ्य र असंस्कृत समाज र व्यक्तिहरूसँग बोल्दै हुनुहुन्थ्यो । कृष्ण एउटा सम्भाव्य चेतन व्यक्तिसँग संवाद गर्दै हुनुहुन्छ जो सुसंस्कृत र सभ्य समाजका विशिष्ट प्रतिभा सम्पन्न व्यक्ति हुन् ।

कृष्णको जस्तो वक्तव्य त रामले पनि दिने हिम्मत गर्नुभएन । राम पनि जिसस र मोहम्मदको भाषामा बोल्नुहुन्छ । मर्यादा पुरुषोत्तम भएकाले मर्यादाको कुरा गर्नुहुन्छ । राम पनि कृष्णको भनाइबाट आश्चर्यचकित हुनुहुन्थ्यो होला । राम नैतिक चिन्तनका पराकाष्ठा हुनुहुन्छ तर धर्म त्यहीँबाट सुरु हुन्छ जहाँ नीति समाप्त हुन्छ । धर्म अगाडिको यात्रा हो, जहाँ सारा नियमहरू समाप्त हुन्छन् । नीति, नियम सुन्दर हुन सक्छन् तर नियम नियम नै हो । मर्यादा सुन्दर हुन सक्छ तर मर्यादा मर्यादा मात्र हो । यी सबै सुनका पर्खाल हुन्, जो सुन्दर हुन्छन् । तर पर्खाल भने पर्खाल नै हो । कृष्ण त पर्खाल र बन्धनबाट मुक्त, परममुक्तिको कुरा गर्दै हुनुहुन्छ । कृष्ण भन्दै हुनुहुन्छ- तिमी यी सर्त पूरा गर तब मात्र तिमी जे गरे पनि मुक्त हुने छौ । यस वक्तव्यका माध्यमबाट कृष्णले संसारलाई नै सर्वोच्च मार्गदर्शन गराउनु भएको छ । पृथ्वीमा कसैले पनि यस प्रकारको सर्वोच्च मार्ग देखाएका छैनन् ।

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यञ्शृण्वन्स्पृशज्जिघ्रन्शननाच्छत्स्वपञ्चवसन् ॥८॥

दिव्य चेतनाले युक्त मानिसले हेर्दा, सुन्दा, छुँदा, सुँघ्दा, खाँदा, हिँड्दा, सुत्दा र सास फेर्दा पनि यी सबै काम मैले गरिरहेको छैन भन्ने विचार गरिरहेको हुन्छ ॥

**प्रलपन्विसृजन्मृत्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥९॥**

यसरी नै ज्ञानीजन कुराकानी गर्दा, मलमूत्र त्याग गर्दा, वस्तु ग्रहण गर्दा, आँखा उघार्दा र चिस्लँदा पनि भौतिक इन्द्रियहरू भोग वा विषय तृप्तिमा लागि रहे पनि यी सबै काम मैले गरिरहेको छैन; म सबैबाट अलग छु भन्ने धारणा राख्छु ॥

तत्त्ववेत्ता पुरुष कर्म गर्दा गर्दै पनि आफू त्यसबाट अलग भएको ठान्दछ । इन्द्रियहरू आफ्नो स्वभावका कारण बदलिन्छन् । उनीहरू इन्द्रियको परिवर्तन वा बदलिने प्रक्रियालाई आफ्नो कर्म मान्दैनन् । उनीहरू आफू कर्ता हुँदैनन् बरु इन्द्रियहरूको कर्मलाई जान्नेवाला साक्षी हुन्छन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- तत्त्ववेत्ता जीवनको प्राणको गहिराइमा लुकेको अस्तित्व एउटै छ भन्ने मान्दछन् । हामी साधारणतया पञ्चतत्त्वको कुरा गर्छौं- पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु र आकाश । विज्ञानले १०८ तत्त्वको कुरा गर्छ तर अहिले विज्ञानलाई पनि १०८ तत्त्व होइनन्, बरु यी सबै तत्त्व एउटै तत्त्वका विविध रूप हुन् भन्ने लाग्न थालेको छ । त्यो एक तत्त्वलाई विज्ञान विद्युत् भन्दछ । कृष्ण त्यसलाई विद्युत् होइन चेतना भन्नुहुन्छ । सायद विज्ञानले पनि चाँडै त्यो तत्त्व चेतना नै हो भनेर स्वीकार गर्ने छ । बाहिरबाट हेर्दा अनन्त तत्त्व देखा पर्दछन् तर जब तत्त्वमा विज्ञान प्रवेश गर्छ तब सबै तत्त्व एउटै तत्त्वका रूप हुन् भन्ने निक्क्यो लमा पुग्छ । जस्तो कि सुनका गहनाहरू अलग-अलग भए पनि सारमा सबै सुन मात्र हो । त्यस्तै अहिले विज्ञान के स्वीकार गर्छ भने त्यो तत्त्व विद्युत् ऊर्जा हो । पानी, ढुङ्गा र कोइलामा पनि उही ऊर्जा छ । हीरा पनि कोइलाकै विकसित रूप हो । लाखौं वर्ष जमिनमुनि गर्मीमा दबिएर नै कोइला हीरामा रूपान्तरित भएको हो ।

नचाहँदा नचाहँदै पनि सारा तत्त्व एक हुन् भन्ने धर्मका घोषणासँग विज्ञान बिस्तारै सहमत हुन थालेको छ । विज्ञानले यो तत्त्वलाई अचेतन मान्दछ भने धर्मले यसलाई चेतन मान्दछ । धर्मको विचारमा निकृष्टबाट श्रेष्ठ जन्मिन सक्छ । बिउबाट वृक्ष जन्मिन्छ, किनभने त्यस बिजमा वृक्ष हुने सम्भावना उपस्थित छ, अन्यथा त्यहाँ वृक्ष उम्रिन सक्दैन । यदि चेतना संसारमा कहीं जन्मिरहेको छ भने त्यो पदार्थमा नै कहीं लुकेको हुनुपर्दछ । यसको उपस्थितिलाई अस्वीकार गर्नु अवैज्ञानिक हुन्छ, किनभने जे प्रकट हुन सक्छ त्यो अव्यक्त र अप्रकटमा लुकेको हुनैपर्छ ।

विज्ञानले जगत्मा एउटा मात्र तत्त्व छ र त्यो तत्त्व विद्युत् ऊर्जा हो भन्छ । धर्मले पनि जगत्मा एउटै तत्त्व छ जुन चेतन तत्त्व हो भन्छ । चेतना विद्युत् ऊर्जामा अप्रकट हुन सक्छ र मनुष्यमा विकसित भएर प्रकट हुन्छ । एउटा बच्चा भोलि जवान हुन्छ, पर्सि बुढो हुन्छ । आज विज्ञान पनि जवान र बुढो हुने कार्य उसको आनुवंशिक कोषमा मौजुद छ भन्दछ । त्यो आमाबाबुबाट पाएको पहिलो अणुमा उसको पूरा जिन्दगीको नक्सा उपस्थित हुन्छ, अन्यथा त्यो हुन सक्दैन । एउटा बीजबाट करोडौं वृक्षहरू उस्तै प्रकृतिका पैदा हुन्छन् । आज वैज्ञानिकहरू भन्छन्- बीजमा वृक्ष लुकेको हुन्छ खालि प्रकट हुन मात्र बाँकी छ । प्रकट हुनलाई समय लाग्छ तर जे प्रकट हुन्छ त्यो हिजो अप्रकट थियो । यो पनि बीजमा लुकेको चेतन शक्तिका कारणले भएको हो । विज्ञानले जसलाई विद्युत् भन्छ, धर्मले त्यसलाई चेतना भन्छ । धर्मको पुरानै निश्चय छ जो प्रकट हुन्छ त्यो कहीं न कहीं वस्तुमा लुकेको हुन्छ, अन्यथा प्रकट नै हुन सक्दैन ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- अज्ञानी धेरै कुरा जान्दछ तर ज्ञानी एक तत्त्व मात्र जान्दछ । अज्ञानी एकलाई छोडेर सबै जान्दछ र ज्ञानी सबै छोडेर एकलाई मात्र जान्दछ । त्यो एकलाई जानेर ज्ञानी सबै कुरा जान्दछ । यस्तो व्यक्तिलाई इन्द्रियको कर्म आफ्नो होइन, इन्द्रियको नै हो भन्ने लाग्दछ । इन्द्रियहरूले आफ्ना काम गरिरहेका छन् तर हामी भ्रान्तिले गर्दा इन्द्रियको कर्मलाई आफ्नो कर्म ठान्छौं । हामीलाई भोक लाग्दा आफैँलाई भोक लाग्यो भन्ने ठान्दछौं तर विचार गर्ने हो भने भोक मलाई होइन पेटलाई

लाग्दछ तर मलाई थाहा हुन्छ । भोक लाग्नु र थाहा पाउनु अलग कुरा हुन् । हामी प्रत्येक इन्द्रियसँग आफूलाई जोड्छौं । सारा इन्द्रिय उपकरण हुन् तर हामी इन्द्रियसँग आफूलाई जोडेर हेर्दछौं ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसले त्यो एक तत्त्वलाई जान्दछ उसले इन्द्रियहरू आ-आफ्ना काम गरिरहेका छन् र म कर्ता होइनँ भन्ने जान्दछ । हामीलाई आफू इन्द्रियका जोड हौं भन्ने लाग्दछ जसलाई तोड्नुपर्छ । त्यसलाई तोड्नका लागि जे भइरहेको छ त्यो इन्द्रियलाई मात्र भइरहेको हो मलाई होइन भन्ने विचार गर्नुपर्छ । जुन जुन क्रियाहरूलाई म को प्रयोग गरिन्छ त्यो क्रिया इन्द्रियको हो मेरो होइन भन्ने स्मरण अटुट रूपमा गर्नुपर्ने हुन्छ । यस प्रकारका अटुट स्मरणले चित्तमा यसको प्रभाव पर्छ । म बिलकुल अरू नै हुँ भनी इन्द्रियबाट टाढा रहेर हेर्ने चेष्टा गरे इन्द्रियहरू आफ्नो काम गर्दछन् र म कर्ता होइनँ भन्ने स्पष्ट देखिन्छ । भोक लाग्ने, निद्रा लाग्ने म होइनँ, म त जान्नेवाला हुँ भन्ने व्यक्ति इन्द्रियको कामलाई उसकै काम हो भनेर जान्दछ । म पृथक् हुँ भन्ने ज्ञान जति बढ्छ, उति नै इन्द्रिय मालिक रहँदैनन्, दास हुन्छन् ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- तत्त्ववेत्ताहरू इन्द्रियहरूले आ-आफ्नो काम गरिरहेका छन् भन्ने जान्दछन् र उनीहरू इन्द्रियबाट टाढा उभिन्छन् । म इन्द्रियभन्दा पृथक् हुँ भनेर जान्ने व्यक्ति नै निष्काम कर्ममा प्राप्त हुन्छ । यस्ता व्यक्तिलाई आनन्दको कुनै सीमा हुँदैन । जबसम्म निष्काम कर्मको स्थिति प्राप्त हुँदैन, तबसम्म हामी जीवन गुमाइरहेका हुन्छौं । इन्द्रियका समस्त कर्म प्रकृतिबाट भइरहेका छन्, जहाँ हाम्रो कुनै जरुरत छैन । खाना त हामी मुखले खान्छौं तर पचाउने काम अरू कसैले गरिरहेको छ । हामीले खाएको ठोस कुरालाई कसैले रगत बनाउँदै छ । त्यसैले त भनिन्छ प्रकृति रहस्यपूर्ण छ । यो वैज्ञानिकहरूका बुद्धिले पनि गर्न नसक्ने कार्य अज्ञातले रहस्यपूर्ण ढङ्गबाट गरिरहेको छ । शरीरशास्त्रीहरू भन्छन्- एउटा व्यक्तिको पेटभित्र इन्द्रियहरूले गर्ने कामका लागि एक वर्गमिलको क्षेत्रफलको कारखाना चाहिन्छ । हामी राति निदाउँछौं तर पनि शरीरका काम सञ्चालन भइरहेका हुन्छन् । कोही व्यक्ति बेहोस भएर लडेको भए पनि उसको शरीरभित्रको कार्य चलिहन्छ । शरीरले पचाउने, रगत बनाउने यी सबै काम प्राकृतिक रूपमा सम्पन्न गरिरहेको हुन्छ । इन्द्रियहरू प्रकृतिका हात हुन् । इन्द्रियसँग आफूलाई जोड्ने व्यक्ति अज्ञानी हो र जसले आफूलाई इन्द्रियहरूबाट अलग जान्दछ, त्यो ज्ञानी हो ।

कृष्णमा बहुआयामिक व्यक्तित्व छ । कृष्ण अवतार पुरुष हुनु भएकोले उहाँ अत्यन्त विशिष्ट हुनुहुन्छ । उहाँको एउटा मात्र साधना पद्धति छैन । त्यसैले उहाँ समस्त साधना पद्धतिको कुरा गर्नुहुन्छ । उहाँलाई जसले जुन भावले हेर्नो त्यस्तै देखिनुहुन्छ । भागवतका फरक फरक भाष्यकारहरूले फरक फरक कृष्ण देख्छन् । केशवदास अरू नै कृष्ण देख्छन्, सुरदास र मीराले अर्कै कृष्ण देख्छन् । गीताका कृष्ण अरू नै लाग्नुहुन्छ । कृष्णबाट हजारौं प्रकारका कुराहरू झल्किन्छन् । कृष्णमा कुनै मर्यादा छैन, उहाँ सीमाविहीन भएको हुँदा हामीसँग सिधै सम्बन्धित हुनुहुन्छ । त्यसैले कृष्णसिवाय अरू कोही पूर्णावतार पुरुष हुनुभएन । उहाँ पूर्ण प्रकट हुनुभएको छ । रामको व्यक्तित्व स्पष्ट भएकोले उहाँका बारेमा पहिले नै धारणा बनाउन सकिन्छ तर कृष्णका विषयमा केही पनि तय गर्न सकिँदैन । उहाँले के गर्नुहुन्छ भनेर कसैले पनि उहाँका बारेमा भन्न सक्दैनन् अर्थात् कुनै भविष्यवाणी गर्न सक्दैनन् । पूर्ण व्यक्तिलाई बुझ्न पनि कठिन हुन्छ । त्यसैले उहाँलाई प्रेम गर्ने र सम्मान गर्ने व्यक्तिहरू धेरै छन् तर उहाँलाई समग्र रूपमा मान्न पनि कठिन छ । कोही बालकृष्णलाई मान्दछन् तर युवा कृष्णको कुरै गर्दैनन् । उनीहरूलाई त बालकृष्ण नै प्रिय छन् । सुरदास जस्ता व्यक्तिले जवान कृष्ण मान्न सक्दैनन् । केशवदासलाई बालकृष्णको त्यति महत्त्व छैन । उनी त युवा कृष्णका पक्षमा छन् ।

कृष्ण यति विराट् हुनुहुन्छ कि उहाँलाई पूरा पचाउने हिम्मत कसैसँग पनि छैन । उनीहरू आफ्नो अनुकूलको कृष्णको रूपलाई छनोट गर्छन् । कृष्णलाई छनोट गर्नु भनेको उहाँलाई अखण्डबाट खण्ड गरिदिनु हो । खण्डित कृष्णको खास अर्थ हुँदैन । उहाँ त अखण्ड, पूर्ण हुनुहुन्छ । जसले पूर्णावतार कृष्णलाई

अखण्डित रूपमा जान्न सक्छ त्यसले मात्र उहाँलाई अङ्गीकार गर्न सक्छ । उहाँको खास व्यक्तित्व छैन तर सबै व्यक्तित्व उहाँमा छ । त्यसैले कृष्णका विभिन्न व्यक्तित्व अनुसार उहाँका कैयौं नाम रहेका छन् । बाँसुरीको ध्वनिमार्फत सबैलाई मन्त्रमुग्ध पार्न सक्ने कृष्ण चक्र लिएर युद्ध मैदानमा देखिनुहुन्छ । जुन औलाहरूको सहारा लिएर बाँसुरी बजाउनुभयो, तिनै औलाहरूमा हिंसाको कारक चक्र हुनु सामान्य कुरा होइन । उहाँ पूर्णावतार हुनुहुन्छ किनभने उहाँको कुनै धारणा छैन । त्यसैले कृष्णरूपी परमात्मा जुन रूपमा प्रकट हुन चाहन्छन्, प्रकट हुन सक्छन् । कृष्णसँग परमात्मा जे चाहन्छ कृष्ण त्यही बन्नुहुन्छ ।

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥१०॥

जसरी कमलको पातलाई पानीले भिजाउन सक्दैन त्यसरी नै जसले आसक्तिलाई त्यागेर कर्महरू परमात्मामा समर्पित गर्दछ, ऊ सबै प्रकारका पापबाट छुट्छ वा पापले उसलाई छुँदैन र ऊ पापले लिप्त हुँदैन ॥

परमात्मालाई समर्पण गरेर जो पुरुष बाँच्छ त्यो कमलको पातजस्तै जलमा रहेर पनि भिज्दैन । हामी कहिलेकाहीँ परमात्मालाई असफलताहरू समर्पित गर्छौं तर सफलता समर्पित गर्दैनौं । पराजयलाई ईश्वरमा समर्पित गर्छौं तर विजय भएमा समर्पण गर्दैनौं । सुखमा ईश्वर सम्भ्रदैनीं तर दुखमा परमात्मा पुकार्छौं । कसैले हाँच्यो, दुख पायो वा असफलता भोग्नुपर्थ्यो भने भाग्यका कारण दुख पाइयो भन्छौं तर जित हासिल गर्नु, सर्वत्र सफलता चुम्ने अवसर मिल्यो भने अहङ्कारले भरिँदै समय र आफ्नै मिहिनेतका कारण सफल भएको कुरा हामी गर्दछौं । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो व्यक्ति कुनै पनि कार्यका परिणामहरू हार या जितमा पनि सबै कर्म परमात्मामा समर्पित गर्छ, आफ्नो सर्वस्व परमात्मालाई नै ठान्छ, सफलता या असफलता सबै ईश्वरको नै हो भन्ने सोच्छ त्यो कर्मको बन्धनमा पर्दैन । समर्पणभन्दा ठुलो अन्य सामर्थ्य र सङ्कल्प केही हुँदैन । जब सबै कर्म आफ्नो नभई परमात्माको नै हो भन्ने धारणा हुन्छ त्यही क्षण ऊ कर्मबाहिर हुन्छ र भ्रन्फटबाट मुक्त हुन्छ । कर्म नै हुँदैन भने पाप-पुण्य पनि हुन सक्दैन । यस्तो व्यक्ति कमलको फूल जस्तै जीवनबाट अस्पर्शित रहन्छ । जब कुनै व्यक्ति यसरी नै सबै कर्म परमात्मामा समर्पित गर्छ, तब ऊ पनि अस्पर्शित जीवनमा यात्रा गर्दछ । यस्तो व्यक्तिलाई पाप-पुण्यले छुँदैन, ऊ त सदैव कुमारित्वमा नै रहन्छ ।

इसाईहरू जिसस कुमारी आमाबाट जन्मिनुभयो भनेर मान्दछन् तर तार्किक ढङ्गले यसलाई सम्झाउन उनीहरू असमर्थ छन् । कमलको पातमा रहेको पानीले त्यसलाई स्पर्श गर्न नसके जस्तै कर्म गरेर पनि कर्मभन्दा बाहिर रहन सकिन्छ भन्ने कुरा इसाईहरूलाई थाहा छैन । कर्म गर्दा गर्दै पनि यसबाहिर रहन सकिन्छ भने वासनारहित सम्भोगको क्षणमा पनि तत्त्ववेत्ताहरू सम्भोगबाट बाहिर रहन सक्छन् अर्थात् यस्तो अवस्थामा त्यो व्यक्तिको सम्भोग बाहिर घट्ने घटना हुन्छ र भित्र सबै परमात्मामा समर्पित हुन्छ । यसरी जन्मिएका छोराछोरी कुमारी (पवित्र) आमाबाट नै जन्मिएका हुन्छन् । जिसस, बुद्ध, महावीर, मोहम्मद आदि महापुरुषहरू सबै कुमारी आमाबाट नै जन्मिनुभएको हो किनभने यस्ता पवित्र सन्तान जन्माउनका लागि आमामा कुमारित्व भएन भने त्यो सम्भव हुँदैन । यो कुमारित्वको गहन अर्थ अस्पर्शित कर्म एवम् परमात्मामा समर्पित हुनु हो । यस श्लोकमार्फत कृष्ण भन्नुहुन्छ- जुन मार्ग सन्यास ज्ञानमार्ग वा निष्काम कर्मयोगमा काम गरेर पनि सारा कर्म परमात्मामा समर्पण गर्ने व्यक्ति धार्मिक हुन्छ जसका लागि परमात्मा नै सबै हर्ताकर्ता हुन्छ । गर्ने वा हर्ताकर्ता म आफैं हुँ भन्ने व्यक्ति नास्तिक र पापी हो ।

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥११॥

निष्काम कर्मयोगीहरू आसक्तिलाई त्यागदै मन, वचन, शरीर, बुद्धि तथा इन्द्रियहरूद्वारा अन्तस्करण शुद्धिका लागि कर्म गर्दछन् ॥

निष्काम कर्मयोगी ममत्व बुद्धिलाई त्यागेर मन, शरीर र इन्द्रियले अन्तस्करण शुद्धिका लागि कर्म गर्दछन् । मनुष्यले अनन्त जीवनमा गरेका कर्मको जाल छ, त्यसैले हाम्रो जीवन अधोगतितिर उन्मुख छ । हामी निरन्तर ओरालो भर्दै छौं । बालबालिका श्रद्धाले भरिएका हुन्छन् त्यसैले सरल हुन्छन् र उर्ध्वगतिको यात्रा गर्छन् । वृद्धवृद्धा बढी चलाक भएकाले जटिल हुन्छन् जसले गर्दा जीवनभरको अनुभवले उनीहरूलाई अधोगतिको यात्रा गराउँछ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- निष्काम कर्ममा बाँच्ने मानिसहरू आफ्नो आसक्तिलाई त्यागदै अगिल्लो जन्मको कर्मको गतिलाई काट्नका निम्ति कर्ममा रत हुन्छन् अर्थात् अगिल्लो जन्ममा गरेका कृत्यहरूलाई समाप्त पार्न कर्म गर्दछन् । अघिल्लो जन्ममा क्रोध गरेको भए उनीहरूका कर्म क्षमाशील हुन्छन् । कठोरतापूर्ण क्रियाकलापमा संलग्न भएका भए यस जन्ममा उनीहरू करुणा र प्रेमले भरिएका हुन्छन् । यदि कामना र वासनामा अगिल्लो जीवन बिताएको भए अब उनीहरू सेवामा तल्लीन रहन्छन् । उनीहरूले जन्मजन्मान्तरमा गरेका कर्मको ठिक विपरीत ओरालो लाग्ने कर्म नभएर उकालो चढ्ने कर्म गर्दछन् । यस्तो कर्म गर्दा ममत्व छोडेर मात्र उकालोको यात्रा गर्न सकिन्छ । ममत्व अधोगतिको यात्रामा सहयोगी हुन्छ । यदि कर्म काट्नु छ भने ममत्वको त्याग गर्नुपर्ने हुन्छ ।

ममत्वको अर्थ म र मेरो छाया हो । 'म' अहङ्कार हो र ममत्व अहङ्कारको छाया हो । 'म' सदा आफ्नोपनको जाल चारैतिर फैलाउँछ । उसलाई मेरो विना एकलै उभिन गाह्रो हुन्छ, त्यसैले मेरो छाया जति ठुलो हुन्छ 'म' लाई पनि ठुलो भएभैं लाग्दछ । मेरा धन, पत्नी, पति, छोरा, छोरी, मित्र, घर, पद-प्रतिष्ठा आदिको आधारमा हामी बाँच्दछौं र आफूलाई ठुलो मान्दछौं । जिन्दगीको प्रारम्भमा ठुलो छायालाई आफू मानेर हरेक व्यक्ति आफूलाई निकै महत्त्वपूर्ण ठान्दछ र जब जीवन अन्ततिर आइपुग्छ तब छायाँ खुम्चिएर सानो हुन्छ । त्यस बेला म त अब केही पनि रहिनँ भन्ने लाग्छ । हामी सदैव छायालाई ठुलो पार्न खोज्छौं । 'म' रूपी अहङ्कार नै भुटो छ र भुटोको आडमा हामी छायाहरू निर्मित गर्छौं । यो एउटा भुटोलाई बचाउन कैयौं भुटो बोल्नुपरेको अवस्था जस्तै हो । भुटो कहिल्यै एकलै उभिन सक्दैन । मानिसको सबैभन्दा ठुलो भुटो अहङ्कार हो ।

'म' भन्ने अधिकार केवल परमात्मामा मात्र छ तर परमात्माले कहिल्यै "म छु" भन्दैनन् । मानिसलाई 'म' भन्ने कुनै अधिकार छैन, तथापि 'म' को रट लगाउन भुटो माथि भुटोको खेती गरिरहन्छ । सत्य एकलै उभिन सक्छ उसलाई कसैको बैसाखी चाहिँदैन । यो अहङ्काररूपी भुटोलाई प्रमाणित गर्न मेरोको जाल खडा गर्नुपर्छ, जसलाई कृष्ण ममत्व भन्नुहुन्छ । 'म' एकलै उभिन सक्दैन । हामी मेरोलाई बढाएर 'म' को धोकामा बाँच्छौं । जसले मेरो ममत्वलाई छोड्छ उसले 'म' लाई पनि पाउँदैन । जबसम्म अहङ्कार समाप्त हुँदैन, तबसम्म कर्मको धारा अन्त हुँदैन र उर्ध्वयात्रा पनि प्रारम्भ हुँदैन । त्यसैले 'म' को धोका तोड्नुपर्छ र ममत्वलाई छाडेर हेर्नुपर्छ । हाम्रो अहङ्कारले हामीलाई डुबाएर तल झारिरहेको छ । अहङ्कारभन्दा ठुलो अरु कुनै पाप छैन । अहङ्कार मूल हो अनि यसका सन्तति लोभ, क्रोध, वासना, कामना आदि हुन् । हामी जब बिदा हुन्छौं या सांसारिक जीवनबाट हामी मृत्युवरण गर्छौं, त्यतिखेर हाम्रो हात रिक्तो हुन्छ । आफूसँग भएका कुनै पनि चिज सँगै लैजान पाउँदैनौं भने त्यो वस्तु मेरो हुन सक्दैन । हामी जमिन हाम्रो भन्छौं तर त्यो जमिनले हाम्रो भन्ने धेरैलाई देखिसकेको छ । यो संसारमा नयाँ भुल गर्ने व्यक्ति पाउन कठिन छ किनभने सबै जना पुरानै भुल दोहोर्‍याइरहेका छन् ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- ममत्व छुटेर कर्म जारी रह्यो भने उर्ध्वयात्रा सुरु हुन्छ, अतीतका कर्म कट्छन् र व्यक्तिको अधोगतिको यात्रा रोकिएर उर्ध्वयात्रा सुरु हुन्छ । धन, पद, परिवारको ममत्व त छँदै छ ज्ञान र त्यागको पनि ममत्व हुन्छ । व्यक्तिले आफू यति जान्दछु भनेर जुन दाबी गर्दछ, त्यो अज्ञान सिर्जित ममत्व हो अर्थात् ज्ञानको ममत्व हो । त्यसैले उपनिषद् भन्छ- अज्ञानी त भट्टिक्छन् नै, ज्ञानी पनि कहिलेकाहीँ महाअन्धकारमा भट्टिक्छन् । व्यक्ति त्यागलाई मेरो भन्दछन् । कसैले मेरो धन भन्छ तर त्यागीले मैले धन त्यागें भन्छ । त्यागमा पनि उसको मेरोको दाबा हुन्छ, त्यागी भन् ममत्वमा नै चल्छ । अहङ्कारले कतै न कतै बाटो खोज्दछ । जसले आफूलाई अज्ञानी हुँ भनेर जान्दछ, त्यसले ज्ञानतर्फ पहिलो कदम उठाउँछ तर कतिपय व्यक्तिहरू आफूलाई अज्ञानी हुँ भनेर मान्न तयार हुँदैनन् । बिरामी भएको स्वीकार गर्‍यो भने त्यसको उपचार हुन सक्छ तर बिरामी भएकै छैन भन्यो भने त्यसको कुनै उपचार नै हुँदैन । ममत्व छोडेर कर्ममा संलग्न हुने व्यक्ति जसले इन्द्रिय र शरीरको कर्तव्यलाई पालना गर्दै आफ्नो अतीतको कर्मलाई कट्टा गर्ने गरी कर्म गर्छ त्यस्तो व्यक्ति निष्कामकर्मी हुन्छ ।

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥१२॥

निष्ठावान् निष्काम कर्मयोगीले आफ्ना सबै कर्मफल परमात्मामा समर्पण गरेर वा त्यागेर पूर्ण शान्ति प्राप्त गर्दछन् भने सकाम व्यक्ति कर्मफलमा आसक्त रहनाले कामनाले बाँधिन्छन् । त्यसैले निष्काम कर्मयोग उत्तम छ ॥

मानिसहरू सकामकर्मी वा निष्कामकर्मी हुन्छन् । भविष्यको आकाङ्क्षाले कर्म गर्ने व्यक्ति पाशमा बाँधिएको पशुजस्तै हुन्छ । यस्तो व्यक्तिले दुख मात्र प्राप्त गर्दछ । अर्काथरी व्यक्ति अतीत र भविष्यको फल दुवैलाई नचाहेर वर्तमानको कर्ममा बाँच्दछन् तर यस्तो कर्म तब मात्र सम्भव हुन्छ, जसले आफ्नो अतीत र भविष्य दुवै परमात्मामा समर्पित गरेका हुन्छन्; अन्यथा अतीतले धक्का दिइरहन्छ र भविष्यले पनि तानिरहन्छ । मनुष्यको शक्ति सीमित र कमजोर हुन्छ तर परमात्मामा आफूलाई समर्पण गर्‍यो भने उसको सामर्थ्य बढ्छ र आनन्द प्राप्त हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- फलको आकाङ्क्षालाई त्यागी निष्काम भएर जसले सम्पूर्ण कर्म प्रभुलाई समर्पित गर्छ त्यसको सारा जीवन आनन्दमय हुन्छ । सकामीजन कहिल्यै आनन्दित हुँदैनन् र दुखको धुवाँरूपी फल नै प्राप्त गर्दछन् । परमात्माले हामीलाई जे दिएको छ त्यसका लागि प्रार्थना, कीर्तन एकप्रकारको धन्यवाद भाव हो । सकाम भएर बाँच्ने व्यक्तिले फलको रूपमा दुख मात्र प्राप्त गर्छ र जो निष्काम भएर बाँच्दछ त्यसको जीवनमा प्रतिक्षण फलको वर्षा हुन्छ । जो माग्दछ त्यो भिखारी तुल्य उभिरहन्छ र जो माग्दैन उसलाई अस्तित्वले सम्राट् जस्तो फल दिन्छ । हामी सबै सञ्चय गरिरहेका छौं र आखिरमा हातमा शून्य मात्र बाँकी रहन्छ । जो सबै दिन्छ वा बाँड्छ त्यो व्यक्तिले यति पाउँछ कि जससँग केही खोस्न सम्भव नै हुँदैन ।

कामनामा बाँच्ने सकामी व्यक्ति जो फलको चाहना विना कुनै कर्म गर्दैनन् तर यिनीहरूलाई फल कहिल्यै पनि प्राप्त हुँदैन । यिनीहरू दुश्चक्रमा दौडिनै रहन्छन् तर केही पाउँदैनन् । फलको आशा गर्ने व्यक्ति यही संसाररूपी चक्रमा चक्कर लगाइरहन्छ तर फल भने प्राप्त हुँदैन । निष्कामकर्मी कहीं पुग्न चाहँदैनन्, उनीहरू जहाँ उभिन्छन् त्यहीँ धाम बन्छ । फलको कामना नराख्नाले निष्काम कर्मीलाई परमात्माले चाहेभन्दा बढी फल दिन्छ । यस्तो व्यक्ति पूरा कर्म गर्छ र बाँकी परमात्मामा छोडिदिन्छ । यस्तो व्यक्ति कहिल्यै निष्फल हुँदैन अन्यथा यस जगत्मा धर्मको कुनै मूल्य नै हुँदैनथ्यो तर यस्तो कहिल्यै हुँदैन । परमात्माको नियम शाश्वत र निष्पक्ष छ । जसले नमागे पनि प्राप्त हुन्छ र माग गरेमा सबै निष्फल हुन्छ भन्ने रहस्य जान्दछ त्यही व्यक्ति धार्मिक हुन्छ । यस श्लोकमा कृष्णले धर्मको गोप्य रहस्यका बारेमा बताउनु भएको छ ।

सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥१३॥

जानीजन जसको अन्तस्करण वशमा छ, मनले सम्पूर्ण कर्महरू त्यागी आफूले कर्म नगरेर एवम् कर्म नगराई नौ ढोका भएको भौतिक शरीररूपी घरमा सबै कर्मलाई मनबाट सुखपूर्वक त्यागेर आनन्दपूर्वक सच्चिदानन्दघन परमात्माको स्वरूपमा स्थित रहन्छ ॥

जसको अन्तस्करण वशमा हुन्छ यस्तो पुरुष कर्म नगरेर वा नगराई सच्चिदानन्द परमात्मामा स्थित रहन्छ । यस्तो ज्ञानप्राप्त व्यक्ति इन्द्रियभन्दा आफूलाई भिन्न ठान्दछ र उसको वासनाले अन्तस्करणलाई दूषित, कुरूप र दुर्गन्धित गर्दैन । कर्म गर्दागर्दै “म गर्छु वा गर्दिनँ” भन्ने कर्ताभाव त्यागेर सबै परमात्माबाट नै भएको हो भन्ने मान्दछ । त्यस प्रकारको व्यक्ति हरक्षण सुत्दा, बस्दा, उठ्दा सच्चिदानन्द परमात्मामा नै स्थित रहन्छ । हामीसँग जो सदा रहन्छ त्यसको महत्त्व हामीलाई थाहा हुँदैन । माछालाई पानीबाट निकालेपछि मात्र उसलाई पानीको महत्त्वबारे जानकारी हुन्छ । माछाले पानीको महत्त्व नबुझेजस्तै हामी पनि परमात्माको महत्त्व बुझ्दैनौ । परमात्मा हरेक ठाउँमा छ । हामी अरू चिजलाई औंला देखाएर बताउँछौं तर परमात्मालाई औंला देखाएर बताउन सक्दैनौं किनभने परमात्मा एक स्थानमा मात्र होइन सर्वत्र छ । त्यसैले त उसलाई देखाउन वा बताउन औंलाले इङ्गित गरेर होइन, मुट्टी कसेर बताउनुपर्छ किनभने औंलाले इसारा गरेको ठाउँबाहेक पनि परमात्मा भित्र-बाहिर सर्वत्र छ । परमात्माको अर्थ अस्तित्व हो । हामी पनि त्यसैमा बाँच्छौं तर हामीलाई थाहा छैन । अन्तस्करण शुद्ध हुनेलाई यो स्वतः विदित हुन्छ । जसरी ऐनामा रहेको धुलोका कारण अनुहार स्पष्ट देखिँदैन तर धुलो पुछ्नेबित्तिकै अनुहार स्पष्ट देखिन्छ । त्यसरी नै वासनारहित चित्त भएमा अन्तस्करण धुलोरहित ऐनाजस्तै शुद्ध हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसको अन्तस्करण शुद्ध छ, फलाकाङ्क्षा र कर्ताको बोझरहित छ एवम् जसले कर्म परमात्मामा छोडिदिएको छ, ऊ सच्चिदानन्द परमात्मामा स्थित हुन्छ । शुद्ध अन्तस्करणवालाले आफू परमात्मामा स्थित छु भन्ने जान्दछ र नौ ढोका भएको भौतिक शरीररूपी घरमा सुखपूर्वक निवास गर्दछ । सच्चिदानन्दमा सत्, चित् र आनन्द तीन शब्द छन् । ‘सत्’ को अर्थ अस्तित्व, ‘चित्’ को अर्थ चेतना र ‘आनन्द’ को अर्थ जो सदैव आनन्द या सन्तुष्टिमा मग्न रहन्छ भन्ने हो । यी तीन शब्द हाम्रो सनातन अध्यात्म चिन्तनका निष्पत्ति हुन् । ‘सत्’ अर्थात् अस्तित्व जो सदा, नित्य, सत्य र अपरिवर्तनीय छ । यस संसारमा छ भन्नु भन्दा पनि भइरहेको छ भन्नु उचित हुन्छ । एउटा वृक्ष छ भन्ने बित्तिकै वृक्ष परिवर्तन भइसकछ । मनुष्य हरक्षण परिवर्तनशील छ । संसार परिवर्तनीय छ, तर परमात्मा जो अस्तित्व हो ऊ अपरिवर्तनीय छ । सत्को अर्थ म सदैव अर्थात् हिजो, आज र भोलि पनि रहने छु भन्ने हो । आत्मा परिवर्तित हुँदैन केवल शरीर मात्र जन्मिन्छ र समाप्त हुन्छ ।

अर्को शब्द ‘चित्’ जसको अर्थ चैतन्य हो । व्यक्तिले शुद्ध भएर भित्र हेर्‍यो भने चेतना देख्दछ, त्यहाँ मूर्च्छा नभई पूर्ण जागरण हुन्छ । यस्तो व्यक्तिको भित्र मात्र होइन बाहिर पनि चैतन्य नै हुन्छ । हामी भित्र जे छौं, बाहिर त्यही देख्छौं । इमानदारले सबैलाई इमानदार नै देख्दछ । भित्र चेतनाको अनुभव गर्ने व्यक्तिको अन्तस्करण शुद्ध हुन्छ र बाहिर पनि उसलाई चेतनाको अनुभव हुन थाल्छ । यस स्थितिमा दुःखा, माटो आदि सबै चैतन्य हुन्छ । यस्तो व्यक्ति सदा चेतनामा स्थिर हुन्छ । तेस्रो शब्द आनन्द हो । जसले अस्तित्वका बारेमा जानकारी पायो उसको दुख सबै मेटिन्छ । जहाँ परिवर्तन हुन्छ त्यहाँ दुख हुन्छ । जहाँ परिवर्तन हुँदैन त्यहाँ आनन्द मात्र हुन्छ । जब व्यक्ति परिवर्तनभन्दा बाहिर हुन्छ, तब उसको जीवनबाट दुख बिदा हुन्छ । मूर्च्छामा दुख हुन्छ र जहाँ दुख हुन्छ त्यहाँ बेहोसी हुन्छ । जति व्यक्ति होसले भरिन्छ त्यति नै ऊ दुखबाट बाहिर हुन्छ ।

नित्यको जानकारी एवम् चैतन्यको अनुभव भयो भने त्यहाँ आनन्दको घटना घटित हुन्छ । यो आनन्द अरूबाट होइन भित्रबाट आउँछ । जसबाट हामीलाई सुख प्राप्त हुन्छ, उसैबाट दुख पनि पाइन्छ । हाम्रा सबै भाषाहरूमा विपरीत भाषा वा शब्द हुन्छन् तर आनन्दका विपरीत कुनै शब्द नै छैन । सुखका विपरीत दुख, प्रेमका विपरीत घृणा र सफलताका विपरीत असफलता छन् तर आनन्द स्वनिर्भर र द्वन्द्वातीत छ । यी तीन शब्द सनातन हिन्दू चिन्तनका निष्पत्ति हुन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसको अन्तस्करण शुद्ध हुन्छ ऊ सच्चिदानन्द परमात्मामा स्थित हुन्छ ।

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥१४॥

परमेश्वरले मनुष्यको न त कर्मको, न त कर्तापनको, न त कर्मफलको संयोगको रचना नै गर्दछ । यी शरीरका सबै काम त विशिष्ट प्राकृतिक गुणद्वारा स्वतः सम्पन्न हुन्छन् ॥

परमात्मा स्रष्टा हो तर कर्ता होइन । परमात्मालाई 'म' छु' भन्ने स्मरण नै छैन । 'म' को विचार 'तिमी' को विरोधमा पैदा हुन्छ । परमात्माका लागि अस्तित्वमा तिमी नै छैन । जहाँ तिमी नै कोही छैन भने त्यहाँ 'म' हुने विचार पनि परमात्मामा हुँदैन । परमात्मामा अहङ्कार हुनुपर्ने कुनै कारण छैन । त्यसैले कर्ताको विचार परमात्मामा हुनै सक्दैन । परमात्मा सर्जक भएकाले जीवनका सबै धारा उनैबाट बगेर आउँछ । उनैबाट जन्मिन्छ र उनैमा जीवन लीन हुन्छ । एउटा मूर्तिकारले मूर्ति निर्माण गर्छ । जब मूर्ति निर्मित हुन्छ, तब मूर्ति र मूर्तिकार अलग अलग हुन्छन् । मूर्तिकारको मृत्युपछि पनि मूर्ति मर्दैन । तर मूर्तिकारले गरेको सृष्टि आफूभन्दा पृथक् छ । एउटा नर्तक वा एउटी नर्तकी जब नाच्छन् तब नृत्य सिर्जिन्छ । नृत्य नर्तकभन्दा अलग हुँदैन । नर्तक र नर्तकी नहुने बित्तिकै नृत्य पनि हुँदैन ।

परमात्माको जगत्सँगको सम्बन्ध नर्तक जस्तो छ । त्यसैले हाम्रा परस्परित हिन्दू धारणामा परमात्मालाई नटराजको रूपमा लिएको छ जो निकै अर्थपूर्ण एवम् मूल्यवान् पनि छ । परमात्मा जगत्लाई नर्तकले नृत्य बनाएजस्तो गरेर बनाउँछन् । पूरा समय नर्तक नृत्यमा डुब्छ तैपनि नर्तकले नृत्यलाई छोडेर अलग खडा भए ऊविना नृत्य हुनै सक्दैन किनभने नृत्य नर्तकमा निर्भर हुन्छ । परमात्मा र प्रकृतिबिच यही नर्तक र नृत्यजस्तो सम्बन्ध छ । प्रकृति परमात्मामा निर्भर हुन्छ तर परमात्मा प्रकृतिमा निर्भर छैन । परमात्माविना प्रकृतिशून्य र अस्तित्वविहीन हुन्छ तर परमात्मा प्रकृतिविना पनि हुन्छन् । विज्ञानमा क्याटलेटिक एजेन्टको ज्यादै ठुलो महत्त्व छ । क्याटलेटिक एजेन्ट स्वयम् कुनै क्रियामा भाग लिँदैन तर त्यहाँ उपस्थित रहन्छ । यसको उपस्थितिबिना क्रिया हुन पनि सक्दैन । हाइड्रोजन र अक्सिजन मिलाएमा पानी बन्दैन तर त्यहाँ बिजुली उपस्थित हुने बित्तिकै पानी बन्छ । बिजुलीले केही गर्दैन तर मात्र त्यहाँ उपस्थित हुन्छ । कृत्यमा बिजुली प्रवेश नै गर्दैन । बिजुली पानी बन्ने प्रक्रियामा क्याटलेटिक एजेन्ट मात्र हुन्छ ।

कृष्ण परमात्मालाई पनि क्याटलेटिक एजेन्ट जस्तै भन्नुहुन्छ । उहाँ भन्नुहुन्छ- परमात्मा मनुष्यको न त कर्मको, न त कर्तापनको, न त कर्मफलको संयोगको नै रचना गर्दछ यो त प्रकृतिको गुणद्वारा नै सम्पन्न हुन्छ । सारा प्रकृति परिवर्तित हुन्छ यद्यपि परमात्माको उपस्थितिबिना प्रकृति परिवर्तन हुन सक्दैन । परमात्माको उपस्थितिमा प्रकृति नै परिवर्तित हुन्छ तर परमात्मा परिवर्तन हुँदैन । जस्तो कि भोक लाग्दा हाम्रो उपस्थितिमा पेटलाई भोकको अनुभव हुन्छ तर भोक हामीलाई लाग्दैन । त्यस्तै सारा प्रकृति आफ्नो गुण धर्मले परमात्माको उपस्थितिमा परिवर्तन हुन्छ । परमात्मा केवल छ, ऊ केही गर्दैन, परिवर्तन प्रकृतिले गर्छ । त्यसैले प्रकृतिको परिवर्तनको कुनै पनि कृत्यले परमात्मालाई कर्ता बनाउँदैन । तर परमात्माविना सृष्टि चल्दैन । प्रकृतिले आफ्नो गुण धर्म बमोजिम काम गर्छ । सारा संसारमा आ-आफ्नो

कृत्य चलिरहन्छ । त्यो कृत्य सबै प्रकृतिको गुण धर्मबमोजिम हुन्छ, परमात्माले केही गर्दैन । तर परमात्मा उपस्थित नभईकन केही हुन सक्दैन । परमात्मा परमशक्ति हो, त्यसैले ऊ उपस्थित मात्र हुन्छ ।

जसले यो मौलिक सूत्रलाई जान्दछ ऊ “म कर्ता हुँ” भन्ने भावबाट मुक्त हुन्छ । उसलाई लाग्छ यत्रो विराट् अस्तित्व कर्ताविना नै चलिरहेको छ भने मेरो सानो गृहस्थी पनि त्यसरी नै चल्ने छ । सूर्य, चन्द्र र ताराहरू आदि कर्ताविनाको यात्रा गरिरहेका छन् । हरेक बिहान सूर्य उदाउँछ । हरेक वर्ष वसन्त आफैँ आउँछ र जान्छ । अनन्त समयदेखि पृथ्वी निर्मित र नष्ट हुन्छ । विना कुनै कर्ता अनन्त जाल चलिरहेको छ । यत्रो विराट् अस्तित्व विना कर्ता चलिरहेको छ भन्ने मूल आधारलाई जान्ने व्यक्तिलाई आफ्नो छुट्टा काममा अनाहक कर्तालाई समातेर बस्ने आवश्यकता हुँदैन । यस प्रकारको स्मरण हुनेबित्तिकै ऊ सन्न्यासी हुन्छ । यस्तो पुरुषले कर्ममा बाधा गर्नु पनि कर्तापन हुने हुँदा केवल द्रष्टा भई प्रकृतिको कृत्यमा हस्तक्षेप गर्दैन । कृष्ण यस्तै निष्काम कर्मयोगीका बारेमा अर्जुनलाई बताउँदै हुनुहुन्छ । जगत्मा सारा कृत्य प्रकृतिको हो र यसैमा कोही रोकियो भने परमात्माका बारेमा कहिल्यै पनि जान्न सक्दैन । यदि परमात्माको भलक हेर्न चाहन्छौँ भने प्रकृतिको काम प्रकृतिलाई नै गर्न दिनुपर्छ । हामी बिचमा नपरी, कर्ता नबनी केवल साक्षी बनेर दर्शकको भाँती हेर्ने काम मात्र गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥१५॥

सर्वव्यापी परमात्मा न कसैको पाप न त पुण्य नै स्वीकार गर्नुहुन्छ तर मनुष्य ज्ञान-अज्ञान (माया) ले ढाकिएका हुन्छन्; त्यसैले ती सबै अज्ञानी मनुष्य मोहित हुन्छन् ॥

परम शक्तिलाई शुभ-अशुभको कुनै प्रभाव नै नहुने हुँदा त्यो परम शक्ति कसैको पाप-पुण्य र शुभ-अशुभ कर्म ग्रहण गर्दैन । सर्वव्यापी परमात्मा कसैको पाप र पुण्य स्वीकार गर्नुहुन्छ तर हामी सपनामा हराएका छौँ, अज्ञानमा दबेका छौँ । हामी सपना, माया र अज्ञानमा डुबेर पाप र पुण्यको जालमा घुमिरहन्छौँ । पाप-पुण्य केवल उसैको जीवनको धारणा हो जसले “म कर्ता हुँ” भनी सोच्दछ । जसले आफूलाई कर्ता मान्दछ उसले राम्रो या नराम्रो कर्मको नैतिकताबाट बच्न मिल्दैन र शुभ-अशुभ सबै कर्मको जिम्मेवारी उसको आफ्नो हुन्छ । परमात्मामा कर्ताको धारणा नभएकाले त्यहाँ राम्रो र नराम्रोको प्रभाव हुँदैन । कर्ताको खाल्डोभित्र भएमा मात्र त्यहाँ कर्ताको पानी भरिन्छ, नत्र भरिँदैन । परमात्मामा कुनै कर्म भरिने खाल्डो भित्र छैन, त्यसैले त्यहाँ कर्ता पनि हुँदैन । परमात्माको त कुरै छोडौँ; यदि हामी पनि कर्ताभावबाट मुक्त भएमा हामीलाई पनि नराम्रो या खराबको केही प्रभाव हुँदैन । जहाँ कर्ता हुन्छ, त्यहाँ शुभ-अशुभ पैदा हुन्छ । जहाँ कर्ता हुँदैन त्यहाँ शुभ-अशुभ केही हुँदैन । परमात्माकहाँ हाम्रो शुभ-अशुभ केही पनि पुग्दैन, हामी नै आफ्नो मायाका कारण चिन्तित र दुखी हुन्छौँ ।

संस्कृत शब्द मायाको अर्थ सम्मोहन हो । सम्मोहित हुँदा व्यक्ति बेहोस हुन्छ र अचेतन मन मात्र बाँकी रहन्छ । चेतन र अचेतन गरी मनका दुई हिस्सा हुन्छन् । चेतन मन सानो हुन्छ अर्थात् दश भागको एक भाग र अचेतन मन ठुलो अर्थात् दश भागको नौ भाग हुन्छ । नौ हिस्सा अचेतन मन अँध्यारो र एक हिस्सा चेतन मन मात्र ज्योतिर्मय हुन्छ । सम्मोहनको क्षणमा त्यो एक हिस्सा चेतन पनि बेहोस हुन्छ । अचेतन मनले तर्क गर्दैन । अचेतन मन हामी जे हुन चाहन्छौँ त्यही हुन सक्छ ।

हामी त अनन्त जन्मको मायालाई साथमा लिएर आएका छौँ । त्यसको गहिरो सम्मोहन हाम्रो अचेतनमा दबिएर रहेको हुन्छ । अनन्त जन्ममा जुन संस्कार हामी जम्मा गर्दै जान्छौँ, त्यो हाम्रो अचेतन मनमा जम्मा हुन्छ र त्यो अचेतन मनमा जम्मा भएको संस्कार नै भित्रबाट हामीलाई विविध काम गर्न दबाब दिइरहन्छ । हामी क्रोध नगर्ने प्रतिज्ञा गरे पनि क्रोध गरिरहन्छौँ । हाम्रो प्रतिज्ञा निरन्तर भङ्ग हुन्छ । यसको अर्थ हाम्रो क्रोध अचेतनबाट आउँछ र निर्णय हाम्रो चेतनमा हुन्छ । चेतनको प्रतिज्ञाले काम गर्ने

पाउँदैँन किनभने भित्र क्रोध भरिएको हुन्छ । जब क्रोध भित्रबाट फुट्छ तब चेतन मनको निर्णय लाचार र कमजोर भएर केही गर्ने सक्दैन । यो सम्मोहित क्रोध नै माया हो । यस्तै कैयौं पटक मानिस ब्रह्मचर्यको प्रतिज्ञा गर्छ तर अचेतन मनले हुन दिँदैन किनभने त्यहाँ त जन्म जन्मान्तरको यात्राका क्रममा सम्मोहक रूपमा कामवासना बसेको हुन्छ । हामी अनन्त जन्मको इच्छा, कामना र वासनाबाट सम्मोहित छौं र यो सबै प्रकृतिको नै सम्मोहन हो । यसलाई परम्परित भाषामा माया भनिन्छ । हामीहरू सबै आ-आफ्नो मायामा हराएका छौं । कृष्ण भन्नुहुन्छ- ज्ञान अज्ञान अर्थात् मायाले ढाकिएको हुन्छ; त्यसैले अज्ञानी मोहित हुन्छन् ।

कतिपय त्यागी पनि धनका सामुन्ने सम्मोहित हुन्छन् । धनका पिपासु र शरीरसँग रमाउने एवम् शरीरलाई उपेक्षा गर्ने व्यक्ति पनि सम्मोहनको प्रभावमा हुन्छन् । यो सबै माया प्रकृतिका कारणले भएको हो भनेर जान्ने व्यक्तिहरू यसमा लीन हुनु भनेको मूर्खता हो भन्ने बुझ्छन् । उनीहरू हरेक कुरालाई साक्षी भावले मात्र हेर्छन् । यसो गर्नाले उनीहरूको सम्मोहन पनि टुट्छ र प्रकृतिको कार्यमा मोहित नभई अलग हुन्छन् । प्रकृतिको मायामा डुबेको व्यक्ति आफ्नो राम्रो-नराम्रो सोच विचारमा भट्किरहन्छ । राम्रो-नराम्रो सपनाभन्दा बाहिर हुने व्यक्ति सन्त हुन्छ । जब व्यक्ति मायारूपी सम्मोहनबाट जागृदछ, तब मात्र जीवनमा त्यो परम घटना घट्छ जसको इसारा कृष्ण गर्दै हुनुहुन्छ ।

**ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥१६॥**

जब कुनै व्यक्तिको अन्तस्करणको अज्ञान परमात्माको तत्त्वद्वारा नाश हुन्छ, तब त्यो ज्ञानले सूर्यसदृश त्यस सच्चिदानन्दधन परमात्मालाई तुरुन्त प्रकाशित गर्दछ ॥

जगत् एक रहस्य हो । यहाँ जीवन छ, मृत्यु छैन, प्रकाश छ, अन्धकार छैन तथापि अन्धकारले प्रकाशलाई ढाकेको जस्तो प्रतीत हुन्छ । प्रकाशलाई हामी बाल्न र निभाउन सक्छौं तर अँध्यारोलाई निभाउन सक्दैनौं । राती कोठामा अँध्यारो होस् भनेर चाहँदा पनि अँध्यारोलाई बोलाउने होइन कि हामी प्रकाशलाई निभाउँछौं । अँध्यारो केवल प्रकाशको अनुपस्थिति हो । अँध्यारोको आफ्नो छुट्टै अस्तित्व छैन । अँध्यारो प्रकाशको अभाव हो । ठिक यस्तै आत्म-अज्ञानको पनि कुनै अस्तित्व छैन तर हामी आत्म-अज्ञानले भरिएका छौं । त्यसैले पीडित एवम् दुखी छौं र नर्कतुल्य कष्टको जीवन भोगिरहेका छौं ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- संसार मायाले, आत्मा आत्म-अज्ञानले र ज्ञान अविद्याले ढाकिएको छ । आत्मा ज्ञान त हो तर ज्ञानले चाहेमा सुत्न वा जाग्न पनि सक्छ । सुतेको वा निदाएको ज्ञान पनि ज्ञान हो र जागृत ज्ञान पनि ज्ञान हो तर निदाएको ज्ञानको चारैतिर अज्ञान जम्मा हुन्छ । निदाएको अर्थ प्रज्वलित हुन तयार तर प्रज्वलित नभएको, जस्तो कि नकोरिएको सलाईको बट्टाको जस्तो अवस्था हो । सलाई त साथमा नै छ तर कोरिएको छैन, त्यसैले चारैतिर अँध्यारो छ । सलाईबाट बत्ती बाल्न सकिन्छ तर बालिएको छैन; जब बालिन्छ तब अँध्यारो रहँदैन । आत्म-अज्ञान निदाएको अवस्था र आत्मज्ञान जागेको अवस्था हो । जागेको अवस्थाको व्यक्ति भएकाले हामी सिद्धार्थ गौतमलाई बुद्ध भन्छौं । जागनु एवम् जान्नु जित्नु हो र निदाउनु हार्नु हो । ठुलो भन्दा ठुलो शक्ति पनि निदाएको छ भने त्यो साधारण शक्ति नभएको व्यक्तिसँग पनि पराजित हुन सक्छ ।

आत्मा ज्यादै ठुलो प्रज्वलित अग्निरूपी शक्ति हो तर निदाएको अवस्थामा क्रोध, कामवासना जस्तो सामान्य वस्तुसँग पनि पराजित हुन सक्छ । अँध्यारो जस्तै क्रोध र कामको शक्तिले आत्माको ज्ञानशक्तिलाई चारैतिरबाट घेर्दछ । हाम्रो हार निद्रा र बेहोसी हो र आत्म-अज्ञान तन्द्रा हो । हामी निद्रामा हिँड्ने व्यक्तिजस्ता छौं । यसैकारण आत्मा पनि अज्ञानले ढाकिएको हुन्छ । दीप निभेको छ; तेल, बत्ती, सलाई सबै छ तर नबालेका कारण अन्धकारमय छ । परमात्मा सबै व्यक्तिहरूलाई पूर्ण नै पठाउँछन् तर

पनि हामी सबै अपूर्ण बाँच्छौं र अपूर्ण नै मछौं । बालक जुन सम्पदा लिएर जन्मिन्छ, बुढो भएपछि त्यही सम्पदा गुमाएर बिदा हुन्छ किनभने हाम्रो निद्रा अझ प्रगाढ हुन्छ । बाल्यावस्थामा हामी जति होसमा हुन्छौं जवानीमा त्यति होसमा हुँदैनौं । कामवासनाको तन्द्राले हाम्रो जवानीलाई भन्ने बेहोस बनाउँछ । बुढेसकालमा कामवासना त बिदा हुन्छ तर जिजीविषाका कारण भन्ने तन्द्रा पैदा गर्छ । जवान व्यक्ति कामवासनाका लागि लालायित हुन्छ भने बुढो व्यक्ति आफू बाँच्न लालायित हुन्छ । जवानीको बिरामी काम हुन्छ भने बुढेसकालको बिरामी लोभ हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जागेका व्यक्तिमा आत्माको ज्ञान अभिव्यक्त हुन्छ र आत्म-अज्ञान हट्छ । उसले परमात्मालाई अस्तित्वमा देख्दछ, यस्तो व्यक्तिलाई मात्र परमात्माको अनुभव हुन्छ । निदाएको व्यक्तिलाई आफ्नो त अनुभव हुँदैन भने परमात्माको अनुभव भनै हुँदैन । आत्मज्ञान परमात्माको ज्ञानको द्वार हो । आत्मबोध हुने व्यक्ति परमात्माको नजिक हुन्छ । परमात्मा त सर्वत्र मौजुद छ तर उसलाई देख्न हृदयको दर्पण सफा हुनुपर्छ । अन्तस्करण सफा र शुद्ध हुने व्यक्तिले परमात्माको झलक देख्न थाल्छ अनि परमात्मालाई खोज्न कुनै तीर्थ जानुपर्दैन, आफू जहाँ हुन्छ त्यहीँ परमात्मा देखिन्छ । परमात्मालाई आँखा बन्द गरे भित्र र खोले बाहिर देखिन्छ, हामी त जागृत अवस्थामा पनि निदाएको जस्तो छौं तर आत्मज्ञानी निद्रामा पनि जागृत हुन्छ । आत्म-अज्ञानको तन्द्रा हट्ने बित्तिकै परमात्मा त्यहीँ उपलब्ध हुन्छ । आत्म-अज्ञान प्रकाश बाल्ने बित्तिकै तत्क्षण हट्छ । आत्म-अज्ञान हटाउन अँध्यारोको चिन्ता नगरी आत्मज्ञानलाई जगाइयो भने अज्ञान रहँदैन । आत्मज्ञान जगाउन सङ्कल्प र साहस चाहिन्छ । साहसको अर्थ अज्ञातमा फड्को मार्नु हो । त्यसमा एकलोपन र संयमको पनि आवश्यकता हुन्छ । आत्मज्ञानका लागि सङ्कल्प, साहस र संयम चाहिन्छ । हाम्रो शक्ति जो व्यर्थमा गुमाइरहेका छौं त्यही शक्ति हामीले भित्र लगायौं भने हामी सही मार्गमा हिँड्ने छौं र परमात्मालाई जान्न सक्नेछौं ।

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥१७॥

जसको बुद्धि, मन एवम् निष्ठा सबै कुरा परमात्मामा स्थिर हुन्छ, तब पूर्ण ज्ञानका कारण ऊ समस्त पापबाट शुद्ध हुन्छन् र त्यसप्रकारका मानिसहरू जन्ममरणको चक्रबाट मुक्त भई परमगतिलाई प्राप्त हुन्छन् ॥

चेतना र वृत्ति परमात्मासँग एकाकार भएको पुरुषको पुनर्जन्म हुँदैन वा उसको पुनरागमन हुँदैन । उनीहरू यस्तो सर्वोच्च स्थानमा पुग्छन् जहाँबाट तल झर्नुपर्दैन । उनीहरू परमगति प्राप्त गर्छन् जसले गर्दा अज्ञान र अन्धकारमा पुनः डुब्नुपर्दैन । हामी जस्तो व्यक्तिलाई परमात्माको झलक त बारम्बार प्राप्त हुन्छ तर परमात्मासँगको एकात्मकता प्राप्त हुँदैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो परमात्मासँग एकाकार हुन्छ, उसले परमात्मालाई जान्ने होइन परमात्मा नै हुन्छ । यस स्थितिमा पुनरागमन हुँदैन । झलकमा व्यक्तिलाई परमात्माको दर्शन हुन्छ तर तद्रूपतामा व्यक्ति पूरा मिट्दछ र उसलाई परमात्माको मात्र अनुभव हुन्छ । तद्रूपतामा व्यक्ति रहँदैन परमात्मा मात्र रहन्छ । झलक कहिलेकाहीँ अचानक पनि हुन सक्छ । पछिल्लो जन्मको कर्मका आधारमा नै यस्तो ज्योतिको दर्शन हुन सक्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो परमात्मासँग तद्रूप हुन्छ त्यो व्यक्ति फिर्ता हुँदैन वा उसको पुनर्जन्म हुँदैन । जबसम्म 'म' हुन्छ परमात्मासँग तद्रूप हुन असम्भव छ । कबिरले भन्नुभएको छ- जबसम्म 'म' थिएँ, तबसम्म खोज्दा खोज्दै पनि उसलाई पाउन सकिइन र जब 'म' शेष रहिनँ, तब परमात्मा नै खोज्दै आएको पत्तै भएन । यो परमात्मासँगको तद्रूपतालाई कृष्ण परममुक्ति भन्नुहुन्छ । परममुक्तिमा 'म' हुँदैन, परमात्मा मात्र हुन्छ । जसरी सुकेको काठ आगोमा जलेर अग्निसँग तद्रूप वा एकाकार हुन्छ त्यस्तै कुनै व्यक्ति आफ्नो क्रोध, अहङ्कारलाई अग्निमा जलाएर परमात्माको चरणमा समर्पित भएमा त्यही

आनन्दमग्नतारूपी तद्रूपता हुन्छ । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- जसको अन्तस्करण शुद्ध छ, आत्माले जागृत भएर ज्ञान पाएको छ र परमात्मासँग तद्रूप भएर परमप्रकाशमा समर्पित भएको छ भने त्यस्तो पुरुष पुनरागमनबाट मुक्त हुन्छ वा उसको पुनर्जन्म हुँदैन ।

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥१८॥

विद्या र विनयशीलताले सम्पन्न ज्ञानी पुरुष आफूमा विकसित ज्ञानका प्रभावले विद्वान् ब्राह्मण, गाई, हात्ती, कुरुर तथा चाण्डालहरूलाई पनि समान दृष्टिले हेर्छन् र समान नै देख्छन् ॥

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥१९॥

आफ्नो मनलाई जसले समताभाव र एकत्वमा स्थापित गरेका छन्, तिनीहरूले जन्म र मृत्युको चक्रलाई जितेका छन् । जसरी ब्रह्म निर्दोष र सम छन् त्यस्तै ती ज्ञानीजन पनि ब्रह्ममा स्थित छन् ॥

प्रभुलाई पाउन लालायित हुनेले प्रभु जस्तै हुनुपर्छ । यो नियम शाश्वत छ र जीवनका सबै तहमा लागू हुन्छ । यदि कुनै व्यक्ति धनका लागि लालायित छ भने त्यो व्यक्ति पनि केही दिनमा धातुको सिक्का जस्तै बन्छ । यदि कुनै व्यक्तिमा पदमोह छ भने ऊ र उसको कुर्सीको जडतामा केही फरक हुँदैन । जानेर वा अनजानमा हामीलाई जे पाउनु छ, त्यही बन्नुपर्छ । परमात्मालाई जसले पाउन चाहन्छ उसले परमात्मा जस्तै बन्नैपर्छ । परमात्माको लक्षण सम हो विषम होइन । बिलकुल तराजुका दुवै भाग एकै स्थानमा भएजस्तै, एकदम सम, कम्पनविहीन यस्तो समता परमात्माको स्वरूप हो । जसले परमात्मा प्राप्त गर्ने आकाङ्क्षा राखेको छ त्यसले समतातर्फ अधि बढ्नुपर्छ । काम, क्रोध, लोभ र घृणाले मनलाई विषमतातर्फ धकेल्ने, उत्तेजित बनाउने, आन्दोलित गर्ने तर समताभावमा नलैजाने हुँदा ऊ परमात्मातिर बढ्न सक्दैन । प्रेम, करुणा, क्षमा, दान, दया विकसित हुन थालेपछि मनुष्य बिस्तारै परमात्मातिर बढ्दछ किनभने दान, दया, क्षमा, करुणा, प्रेम आदिले भित्र समताभाव जन्माउँछ । जुन चिजले भित्र विषमता पैदा गर्छ त्यो अधर्म हो ।

जीवनको मूल स्वभाव समता हो, जहाँ सबै कुरा समान हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो समत्वमा प्राप्त हुन्छ त्यो परमात्मासँग एकाकार भएर तद्रूप हुन्छ । जब कोही परमात्मासँग तद्रूप हुन्छ, तब हात्ती, घोडा, गाई आदि सबैमा परमात्मा नै देखिन्छ । साधारतः सामाजिक दृष्टिले ब्राह्मण तथा चाण्डाल भिन्न जातका र कुरुर, गाई र हात्ती पनि योनिअनुसार भिन्न हुन सक्छन् तर ज्ञानीका लागि शरीरगत भेद अर्थहीन हुन्छ । हामी बाहिर त्यही देख्छौं जो हामी भित्र गहिराइमा हुन्छौं । जो परमात्मासँग तद्रूप हुन्छ ऊ आफ्ना चारैतिर परमात्मालाई मात्र देख्दछ ।

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धिरसम्भूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः ॥२०॥

जो प्रिय वस्तु प्राप्त गरेर पनि हर्षित हुँदैन र अप्रिय वस्तु वा कुरा आइलाग्दा विचलित हुँदैन, त्यस्तो स्थिर बुद्धि भएको, मोहरहित, परमात्मा सम्बन्धी ज्ञान प्राप्त गरेको व्यक्ति ब्रह्ममा स्थित हुन्छ ॥

प्रिय वस्तुप्रति आकर्षित र अप्रिय वस्तुप्रति अनाकर्षित नहुने, वस्तुप्रति मोहित नहुने र विराग नभएको स्थित बुद्धिलाई सच्चिदानन्द परमात्माको धाम सदैव प्राप्त हुन्छ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । त्यस्तो व्यक्ति परमात्मामा नै स्थित हुन्छ । जुन कुराले इन्द्रियलाई तृप्ति दिन्छ, त्यसप्रति प्रीति जाग्छ र जसले इन्द्रियलाई तृप्ति दिँदैन त्यस वस्तुप्रति निषेधको भाव जाग्छ । प्रीतिकर वस्तुप्रति आकर्षण र अप्रीतिकर वस्तुप्रति अनाकर्षण सुरु हुन्छ । जबसम्म चाहेको कुरा मिल्दैन त्यसले आकर्षित गरिरहन्छ र पाउने बित्तिकै

विकर्षित गर्न सुरु हुन्छ । सपना देखुन्जेल प्रीतिकर हुन्छ, पूरा हुने बित्तिकै अप्रीतिकर हुन्छ र आँखाले नयाँ कुरा खोज्न थाल्छ र भड्किन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो भित्र आन्दोलित हुन्छ त्यसले प्रभुको सतत आनन्द पाउन सक्दैन । चेतनालाई बाहिरी कुराले असर पार्दैन । घाँटीमा माला वा काँडा जे लगाए पनि चेतनालाई फरक पर्दैन । जबसम्म बाहिरी तत्त्वले प्रभावित पारिरहन्छ तबसम्म भित्रको चेतना अन्तरङ्ग मनमा उपलब्ध हुन सक्दैन । बाहिर सम्मान या अपमान जे प्राप्त भए पनि चेतनालाई साक्षी राखेर जसले हेर्न सक्छ यस्तो व्यक्ति भित्री समतामा प्राप्त हुन थाल्छ । मूलतः बाहिर घटित घटनाले भित्रको चेतनालाई चलायमान गरिरहेको छ कि छैन त्यो हेर्न जरुरी छ । यस्तो प्रत्येक अवसरलाई साक्षीको क्षण बनाउने व्यक्ति अन्तरसमतामा प्राप्त हुन थाल्छ । कसैले गाली गन्यो भने गाली गर्नेलाई होइन, जसलाई गाली गरिएको छ त्यसमा ध्यान लगायौं भने गाली गर्ने व्यक्ति बाहिर रहन्छ र भित्रको चेतना अलग हुन्छ । यो अवस्था भित्रको अचल अवस्था हो, बाहिरबाट कसैले उसलाई अब बिचलित गराउन सक्दैन । कृष्ण जसका बारेमा भन्दै हुनुहुन्छ उसको चेतनाको ज्योति थामिएको हुन्छ र ऊ दुईका बिचमा तटस्थ बन्दछ । जुन दिन चेतनालाई न त रुचिले आफूतर्फ तान्दछ न त अरुचिले ठेल्दछ र बाहिरको कुनै पनि आन्दोलनले प्रभावित गर्दैन त्यही समतामा उपलब्ध चेतनामा नै व्यक्ति सच्चिदानन्द परब्रह्ममा स्थिर हुन्छ ।

परमात्मा त सदा स्थिर छ; त्यसैले व्यक्तिको चेतना स्थिर भयो भने परमात्मासँग तत्काल मेल हुन्छ । हामी स्थिर भयौं भने त्यो मिलनमा नै सच्चिदानन्दको अनुभव प्राप्त हुन्छ र यो मिलनपछि कुनै विरह वा वियोग हुँदैन । सुख मिल्छ र छुट्छ तर आनन्द प्राप्त भएपछि त्यो कहिल्यै छुट्दैन । मनुष्यको सारा जीवन आनन्दकै खोज हो । रुचिकर र अरुचिकर बिचको भड्काउले गर्दा हामी त्यो आनन्द प्राप्त गर्न असफल भएका छौं । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- जाग र प्रीति एवम् अप्रीतिकरका बिचमा स्थित होऊ । बुद्ध र महावीरको मूर्तिमा जो स्थिर चेतना देखाइएको छ त्यो स्थिर व्यक्तिको प्रतिविम्ब हो । उहाँहरूको चेतना स्थिर भएजस्तै त्यसको प्रतिविम्बका रूपमा दुङ्गाको मूर्ति बनाइएको हो किनभने दुङ्गा आफैं सदा स्थिर हुन्छ ।

कृष्णले संशयरहित भन्नुभएको छ किनभने संशयले पनि चेतनालाई कम्पन गराउँछ । चेतना विचार र भावले प्रभावित हुन्छ । कृष्णले प्रीतिकर र अप्रीतिकर बिचको स्थिरताको चर्चा गर्दै भावको अर्थात् भावनाबाट कोही नकाँपून् भन्नुभएको छ, साथै उहाँले संशयरहित बुद्धिको कुरा पनि भन्नु भएको छ । संशयबाट कम्पित हुने व्यक्ति ठिक या गलत भन्ने विचारबाट पनि कम्पित हुन्छ । यस्तो व्यक्ति बुद्धिको द्वारमा पनि कम्पित हुन्छ । धार्मिक व्यक्तिले परमात्मा छ भन्दैन किनभने यो छैनको विपरीत भन्नु हो । निस्कम्प व्यक्ति धार्मिक हुन्छ जो आस्तिक र नास्तिकभन्दा पार हुन्छ । विश्वास र अविश्वासमा पनि जो निस्कम्प रहन सक्छ त्यसलाई कृष्ण संशयरहित भन्नुहुन्छ ।

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥२१॥

बाह्य इन्द्रियसुखबाट विरक्त भएको पुरुष जो आफैंभित्र अन्तस्करणमा आनन्दको अनुभव गर्दछ त्यो ब्रह्ममा स्थिर हुने भएका कारण उसले कहिल्यै नाश नहुने आनन्दको भोग गर्दछ ॥

बाह्य विषयमा अनासक्त भएको पुरुष पनि सच्चिदानन्द ब्रह्ममा पुग्छ । कृष्ण धेरै मार्गका माध्यमबाट सम्झाउँदै हुनुहुन्छ किनभने कुनै न कुनै मार्ग अर्जुनलाई प्रीतिकर या घत लाग्न सक्छ । हृदयको द्वारबाट खुल्न नसकेका कुरा बुद्धिको द्वारबाट र बुद्धिको द्वारबाट पनि बुझ्न नसके वस्तुहरूको मार्गको कुराबाट सम्झन सक्नु भन्ने चाहना कृष्णमा छ । दुई वस्तुहरूबिच जो अनासक्त भएर बाँच्दछ त्यो पनि सच्चिदानन्द ब्रह्ममा नै पुग्छ । जब मन आसक्त हुन्छ र वस्तु सुन्दर छ भन्ने भाव उठ्छ तब

सूक्ष्म रूपमा घटना घट्छ र आसक्तिको यात्रा सुरु हुन्छ । जब मनले सुन्दर ठान्दछ त्यही बेला त्यसलाई पाउने अभिलाषा वा धुवाँ उठ्न थाल्छ । पहिले मनले र त्यसपछि बुद्धिले सुन्दर भन्छ । मन बिचमा उभिएको छ, बाहिर शरीर र भित्र आत्मा छ, शरीरले वस्तु वा विषयका बारेमा खबर दिन्छ । आत्माभित्रबाट वासना वा चाहनाको खबर आउँछ । यी दुवैको मिलन मनमा हुन्छ र आसक्ति निर्मित हुन्छ । बाहिरबाट आँखा, कान, नाक आदिले देख्दा, सुन्दा, सुँघ्दा पनि भित्रबाट मनमा कुनै वासना उठ्दैन भने त्यो अनासक्ति हो । अनासक्तिमा बाहिरबाट खबर आउँदा भित्र सुनिन्छ, बुझिन्छ तर त्यसमा भित्र कुनै प्रतिक्रिया आउँदैन । त्यसैले बाहिरको खबर बेकार हुन्छ । बाहिरबाट खबर आउँदा भित्रको तत्त्व जागेर आसक्ति पलाउँदैन र वासना जाग्दैन भने त्यो इन्द्रियहरूको खबर एकछिनमा समाप्त हुन्छ । भित्रको वासना अँध्यारोमा वा बेहोसीमा उठ्छ त्यस क्षणमा होस राख्नसाथ वासना उठ्ने पाउँदैन । बुद्धले भन्नुभएको छ- जुन घरको द्वारमा द्वारपाल हुँदैन त्यहाँ चोर पस्छ, जहाँ ध्यान हुँदैन त्यहाँ वासना, वृत्तिहरू स्वतः निर्मित हुन्छन्; तसर्थ ध्यान द्वारपाल हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- वासना र वृत्तिप्रति जागरुक हुने व्यक्ति अनासक्त हुन्छ । वृत्ति र इन्द्रियको मिलनबाट आसक्ति निर्माण हुन्छ, यसको मिलन भएन वा सेतु बन्न पाएन भने अनासक्ति निर्माण हुन्छ । हजारौं वस्तुहरूबिच जो होसपूर्ण छ, त्यो अनासक्त हुन्छ । आसक्तिलाई जति पूरा गरे पनि नयाँ आसक्ति निर्मित हुन्छ र हजारौंतिरबाट वासना जगाउने प्रयत्न हरक्षण हुन्छ । सारा जीवन यही अलमलमा परेर अल्झिरहन्छ । त्यसैले आनन्दको यात्रा गर्नु छ भने चेतनालाई होसले भर्नु र वस्तुहरूमा आकर्षित नहुनु जरुरी हुन्छ । मनको जगत्मा बनिसकेको कुरालाई हटाउन कठिन हुन्छ तर बन्नै नदिन भने सकिन्छ । क्रोध उठ्दा त्यसको पहिलो झलक भित्र देखिने बित्तिकै त्यसलाई नियन्त्रण गर्न सकिन्छ तर जब रगतमा एडिनल तत्त्व छुट्छ, तब क्रोधको विष रगतमा पस्छ । रगतमा नै क्रोध प्रवेश गरेको यो बेला क्रोध नियन्त्रण गर्न कठिनाई हुन्छ । क्रोध उठ्ने बित्तिकै केही क्षण त्यसले प्रवेश गर्नुअघि प्रतीक्षा गर्दछ । यस पछिको स्थिति नियन्त्रणभन्दा बाहिर हुन्छ । अनासक्त हुनका लागि नियन्त्रणको सीमा अगाडि नै जाग्न जरुरी हुन्छ, अन्यथा प्रायश्चित्त मात्र हुन्छ ।

कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- तिम्रो वस्तुहरूप्रति अनासक्त रहन सक्यौ भने त्यहीँ पुग्छौ र कहिल्यै नाश नहुने आनन्दको भोग गर्नेछौ । यस धर्तीमा एउटा अद्भुत ग्रन्थ विज्ञान भैरवतन्त्र छ । यो सानो पुस्तकमा ११२ वटा सूत्रहरू छन् । हरेक सूत्रमा एउटै कुरा छ, पहिलो सूत्रमा बताइएको कुरालाई नै ११२ पटक दोहोर्याइएको छ । हरेक सूत्रमा एउटा विधि पूरा हुन्छ । पार्वती शिवसँग सोध्नुहुन्छ- कसरी शान्त बनेर आनन्द प्राप्त गर्ने र अमृत कसरी पाइन्छ । शिवले दुई दुई पङ्क्तिमा उत्तर दिनुहुन्छ- श्वास भित्र र बाहिर जाँदा बिचमा अडिएर रहन सकियो भने अमृत प्राप्त हुन्छ । एक सूत्र पूरा भयो तर पार्वतीले बुझ्न सक्नु भएन र फेरि सोध्नुभयो । शिव दुई-दुई पङ्क्ति भन्दै जानुहुन्छ र हरेक पङ्क्तिको अर्थ दुईका बिचमा अडिनुपर्छ भन्ने हो । शिव भन्नुहुन्छ- जन्म र मृत्युको बिचमा अडिएर रहन सक्यो भने अमृत प्राप्त हुन्छ । शिवले ११२ पटक एउटै कुरा दुई विरोधहरू बिच रोकिएर हेर्न सकेमा अमृत पाइन्छ भन्नुभएको छ । प्रीति-अप्रीति, पक्ष-विपक्ष, आसक्ति-विरक्तिको बिचमा अडिएर रहन सक्ने पुरुषलाई अमृत प्राप्त हुन्छ । बिचमा कृष्णको यो सूत्रबाट पनि दुख-सुख, मित्र-शत्रु, सम्मान-अपमान दुई विपरीतहरूबाट तटस्थ भई अडिएमा अमृत प्राप्त हुने निश्चित छ । द्वैतमा तटस्थ रहन सक्नेले अद्वैतमा गति लिन सक्छ ।

**ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥२२॥**

हे कौन्तेय ! भौतिक इन्द्रिय र विषयका संस्पर्शबाट उत्पन्न हुने दुखको स्रोतमा ज्ञानीजन रमाउँदैनन् । यस्ता भोगहरू अनित्य, क्षणिक र दुखको कारण हुने भएकाले विद्वत् जनहरू यस्ता विषयमा रुचि राख्दैनन् ॥

इन्द्रिय र वासनाको मेलबाट प्रतीत हुने सुख अन्ततः दुख नै हो । यो शाश्वत, सनातन र नित्य होइन क्षणिक हो भनेर जान्ने पुरुष यससँग मुक्त हुन थाल्छ । तसर्थ कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्ता भोगहरू अनित्य, क्षणिक र दुखका कारण हुने हुँदा विद्वत्जन यस्ता विषयमा रुचि राख्दैनन् । जे हामीलाई सुख जस्तो लाग्छ त्यो सुख होइन सुख जस्तो लागेको मात्र हो । अँध्यारोमा डोरीलाई देखेर सर्प ठाने पनि नजिक गएपछि सर्प नभएर डोरी देखिन्छ । त्यस्तै जबसम्म सुख पाइँदैन, तबसम्म सुख प्रतीत हुन्छ तर हातमा आउने बित्तिकै सुख हराउँछ । हामीले पाएका कुनै पनि सुखले चिरस्थायी सुख दिएका छैनन् । एउटा सुख भोग्ने बित्तिकै अर्को सुखको खोजी हुन्छ । जे पाइन्छ त्यसमा सुख हुँदैन तर पनि भविष्यमा पाइन्छ होला भन्ने लाग्छ अनि भोलिको आशामा फेरि सुखको खोज सुरु हुन्छ । सुख जबसम्म टाढा हुन्छ, तब सुखजस्तो लाग्छ तर पाउनेबित्तिकै त्यो सुख नै रहँदैन । सुख इन्द्रधनुष जस्तो टाढाबाट हेर्दा रङ्गीन देखिन्छ, नजिकबाट हेर्दा बादलका बिचमा सूर्यको किरण गुज्रिएको बाहेक केही हुँदैन । कुनै रूप, रङ्ग र आकार हुँदैन, जहाँ जहाँ सुखको इन्द्रधनुष देखिन्छ त्यहाँ ठिक यस्तै हुन्छ । त्यसैले सुख प्रतीत हुन्छ तर वास्तवमा सुख हुँदैन भन्ने ज्ञान जसले जान्दछ उसको वासना आसक्ति बन्न बन्द हुन्छ ।

मन जहाँ अभाव छ त्यहीँ दौडिन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- अज्ञानी सुख छैन भनेर पत्याउँदैन तर सुख सुरु हुनेबित्तिकै समाप्त हुन्छ र परिणाममा दुखसिवाय केही आउँदैन । यो सत्य बुझेपछि ऊ विषय र वृत्तिहरूको तालमेल निर्मित हुन दिँदैन र अनासक्त तथा वीतरागी भएर स्वयम्मा स्थित हुन्छ । चेतना स्थिर भएपछि परमसत्तामा प्रवेश हुन्छ ।

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।

कामक्रोधोद्वेगं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥२३॥

जसले आफ्नो शरीर छुट्नुअघि यथार्थमा यौवनावस्थामा नै काम, क्रोध जस्ता इन्द्रियका वेगलाई सहन गर्न सक्षम हुन्छ, त्यो मानिस नै योगी हो र त्यो नै सुखी पनि हो ॥

जीवनमा काम र क्रोधको वेगलाई जसले जित्न सक्छ त्यो योगी हो । यस्तो व्यक्ति यस लोकमा मात्र नभई परलोकमा पनि मुक्त भएर आनन्दमा स्थित हुन्छ । कामको अर्थ अर्काबाट सुख लिने आकाङ्क्षा हो । काम विराट् घटना हो र कामवासना यो विराट् घटनाको एक भाग हो । अर्काबाट सुख पाउने इच्छामा कोही बाधक बनेमा क्रोध उत्पन्न हुन्छ । त्यसैले कृष्ण काम र क्रोधलाई एकसाथ सूत्रमा भन्नुहुन्छ- यो संयुक्त वेग हो । कामनामा कसैले बाधा उत्पन्न गरेमा क्रोध जन्मिन्छ । कामको वेगलाई कहींबाट बाधा नपुगेर काम पूरा भयो भने यसबाट विषाद उत्पन्न हुन्छ । क्रोध कामको अवरुद्ध रूप हो । मनोवैज्ञानिकहरू मनुष्य कामका लागि नै बाँच्दछ भन्छन् । फ्रायड काम नै मनुष्यको आत्मा र जीवनको आधार हो भन्छन् । हामी धन, पद सबै काम पूरा गर्नका लागि जम्मा गर्छौं । कामबाहेक हामी केही सोच्दैनौं । यो कामले भरिएको चित्त चौबिसै घण्टा क्रोधले भरिएको हुनु आश्चर्य होइन किनभने कामले चौबिसै घण्टा आफ्नो लक्ष्य पूरा हुने क्रममा अवरोध वा बाधाहरू पाउँछ । त्यसबाट भित्र पीडा उत्पन्न हुन्छ र त्यो ऊर्जा क्रोधमा रूपान्तरिता हुन्छ ।

आज पश्चिमका कतिपय मुलुकमा धन पर्याप्त छ, समाजको भय पनि छैन । त्यसैले त यौनका सम्बन्धमा सारा नियम व्यवस्थाहरू समाप्त भएका छन् । जति दुनियाँ समृद्ध हुँदै जान्छ त्यति नै यौनका सम्बन्धमा बाधा वा पर्खालहरू भत्किन्छन् । यसबाट कामवासनाको व्यवधान त हट्छ तर विफलता र विषाद त्यत्तिकै घना भएर त्यही अनुपातमा आत्महत्या बढेर जान्छ । समाजले कामवासनाको पूर्तिका लागि

खुल्ला छुट दिएमा व्यक्ति विषादले भरिएर पागल हुन सक्छ किनभने यो कामको रस र मूल्य पनि समाप्त भएको स्थिति हो । त्यसैको परिणामस्वरूप आज पश्चिम र अन्य मुलुकहरूमा पनि कामको विकृत रूप अर्थात् समलिङ्गीहरू बढिरहेका छन् । विकसित समाजमा कामको बन्देज अन्त भएको छ । समाजमा कामलाई खुल्ला छोडे विकृति जन्मिन्छ र यौनलाई दबाएमा बलजप्ती दमन त हुन्छ तर जति दमन भयो त्यति नै क्रोध पैदा हुन्छ र क्रोध हिंसा बन्छ अनि यसले जीवनलाई चारैतिरबाट तोड्दछ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- न त कामलाई छुट दिनु समस्याको समाधान हो न त काम दबाएर वा रोकेर राख्नु नै समस्याको समाधान हो । काम र क्रोध दुवैबाट माथि उठ्नसक्ने या दुवै वेगहरूका बिच अलिप्त भएर दुवैसँग अनासक्त हुने व्यक्तिले मात्र यस लोकमा र परलोकमा पनि सुख प्राप्त गर्छ । यस संसारमा हामी दुखै दुखका अतिरिक्त केही पनि पाउँदैनौं । फ्रायडलाई मर्ने बेलामा कसैले तपाईंले आजीवन मनोचिकित्साको माध्यमबाट धेरै मानिसहरूको सेवा गर्नुभयो; के तपाईं मनुष्यलाई मनोचिकित्साद्वारा सुखसयलमा पुऱ्याउन सकिन्छ भन्ने सोच्नुहुन्छ भनेर सोध्दा फ्रायडले मानिसलाई कहिल्यै सुखसयलबाट पूर्ण बनाउन सकिन्न, केवल सामान्य दुखको स्थितिसम्म पुऱ्याउन सकिन्छ भन्ने जवाफ दिए । पश्चिममा मनोचिकित्सकहरू भन्छन्- कामबाट कोही पनि मुक्त हुनै सक्दैन । त्यसो भए दुखबाट पनि मुक्त हुन सक्दैन, केवल सामान्य दुखसम्म मात्र पुग्न सक्छ ।

कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- काम र क्रोधबाट मुक्त हुन सकिन्छ । जबसम्म हामीलाई भित्रको आनन्दका बारेमा जानकारी हुँदैन, तबसम्म हामी अरूबाट सुख पाउने कोसिस गरिरहन्छौं । कामबाट त्यही व्यक्ति मुक्त हुन्छ जसलाई आफ्नो अन्तरस्रोतको जानकारी छ, अन्यथा मुक्त हुन सक्दैन । काम एउटा ठूलो शक्ति हो जसलाई प्रकृति सृजन गराउने कार्यमा प्रयोग गर्छिन् । काम-ऊर्जा भित्र कहाँबाट उठिरहेको छ भनेर ध्यान गर्‍यो भने कामको वासना तत्काल तिरोहित हुन्छ र त्यो वासनाको ऊर्जा भित्र जान थाल्छ । त्यो शक्तिको भित्र बग्ने नाम कुण्डलिनी हो । यौनकेन्द्रबाट सर्पले फणा उठाएर माथि गए भैं शक्ति उठ्छ र रिडको मार्गबाट माथि जान थाल्छ । यौनकेन्द्रमा शक्तिको सङ्ग्रह छ । यो शक्ति भित्र या बाहिर जान सक्छ । कामकेन्द्र द्वार हो यदि बाहिर गयो भने त्यो विषाद या क्रोध बन्छ र भित्रको यात्रा गरी सहस्राधार पुगेमा आनन्द फलित हुन्छ । पहिले बालबालिकाहरूलाई सिकाइने ज्ञान ब्रह्मचर्य थियो किनभने त्यसले जीवनको ऊर्जालाई कामबाट राममा पुऱ्याउँथ्यो । काम अरूमा निर्भरता हो भने राम स्वयम्मा निर्भर हुनु हो । काम बहिर्गमन र राम अन्तर्गमन हो । हाम्रो जीवनको सारा सक्रियता काम र रामको बिचमा छ । जब शरीरले ऊर्जा बाहिर फ्याँक्छ, तब दुर्गन्ध छोड्छ र जब ऊर्जा भित्र जान्छ तब सुगन्ध छोड्छ । बाहिर दुख र भित्र सुख छ । जसले काम र क्रोधबाट मुक्ति पाउँछ त्यस योगीले यस लोकमा आनन्द पाउँछ र परलोकमा पनि त्यसले मुक्ति प्राप्त गर्छ ।

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।

स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥२४॥

जसले अन्तस्करणमा सुखको अनुभव गर्दछ, भित्रैदेखि जो अन्तरात्मामा नै रमाउँछ, जो आत्मामा नै ज्ञानले भरिएको छ, जसको स्वभाव पनि अन्तर्मुखी छ, त्यो यथार्थमा निश्चल ब्रह्मस्वरूप साङ्ख्ययोगी हो र त्यसले शान्त ब्रह्मलाई नै प्राप्त गर्दछ ॥

जो आत्मामा नै विश्राम गरेर आनन्द र ज्ञानको अनुभव गर्छ र जसको जीवनको सबै कुरा उसको आत्मा नै हुन्छ यस्तो भाव भएको योगी शान्त ब्रह्ममा प्राप्त हुन्छ । हामीलाई ज्ञान, सुख र शान्ति अरूबाट प्राप्त हुन्छ जस्तो लाग्छ । हामी भित्रबाट खाली छौं, वास्तवमा हामी जोबाट ज्ञान पाउँछौं, त्यो पनि हामी जस्तै भित्रबाट खाली छ । अरूबाट सुख र ज्ञान प्राप्त हुँदैन केवल सुख र ज्ञानको आभास मात्र प्राप्त हुन्छ, जो अन्ततः दुख नै बन्दछ । अरूबाट सूचना प्राप्त गर्न सकिन्छ तर अन्ततः त्यो अज्ञान नै

हुन्छ । कुनै पनि विश्वविद्यालयहरूले ज्ञान दिन सक्दैनन्, केवल सूचना मात्र दिन सक्छन् । ज्ञान त आन्तरिक घटना हो जो भित्रबाट आउँछ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसले आत्मामा विश्राम, आत्मामै सुख र आनन्द अनुभूत गर्न जान्यो त्यस्तो पुरुष ब्रह्मस्वरूप योगी हो । भित्र सुख र ज्ञान छ भनेर जान्ने पुरुष नै साङ्ख्ययोगी अर्थात् ज्ञानयोगी हो । सुखका आकाङ्क्षीहरू सांसारिक हुन्छन् । विचारक, कलाकार, वैज्ञानिक, दार्शनिक, चिन्तक यी सबै ज्ञानका आकाङ्क्षीहरू हुन् । जसलाई हामी साधु, सन्त भन्छौं, तिनीहरू विश्रामको खोजी गर्दछन् । यस जगत्मा बाहिरी खोजले केही पाइँदैन तर भित्र खोजे सुख, ज्ञान र विश्राम पाउन सकिन्छ । बाहिरको खोज भ्रान्ति मात्र हो र यसलाई खोज्दा भङ्खालामा परिन्छ तर गन्तव्यसम्म कहिल्यै पुगिन्न । धर्मले मनुष्यको गरिमाको घोषणा गर्दै तिमी जे चाहन्छौ तिमी भित्र छ, तिमीभित्र नभएको भए तिमी चाहन पनि सक्दैनथ्यौ भन्दछ । यदि मनुष्यभित्र विश्रामको क्षमता नभएको भए मनुष्य विश्रामको माग पनि गर्न सक्दैनथ्यो । हामी त्यही माग्छौं जे हाम्रो भित्र बीजको रूपमा लुकेको छ । हाम्रा सबै मागहरू सम्भावना र बीजका माग हुन् जो वृक्ष हुन सक्छन् । प्रत्येक व्यक्ति भित्रको ज्ञान, शान्ति, विश्राम र स्वतन्त्रता पाउन चाहन्छ ।

सुख बाहिर खोजियो भने पाउन सकिन्न किनभने सुख भित्र लुकेको छ तर बाहिर खोज्यो भने सूचना सङ्कलन भएर तथाकथित पण्डित हुन सकिन्छ । सूचना सङ्कलकहरूलाई सबै कुरा जान्ने जस्तो लाग्छ तर ती केही जान्दैनन् । बाहिर विश्राम खोजियो भने त्यहाँ त धन, महल बनाउने तनावले भरिन्छ र विश्राम पाइँदैन । जससँग खाना छैन त्यससँग पेट र खाना पचाउने शक्ति हुन्छ । जससँग खाना छ उससँग पचाउने पेट हुँदैन । जससँग गहिरो निद्रा छ उससँग तकिया हुँदैन र जससँग महँगो र आरामदायी बिछ्यौना छ, उससँग निद्रा हुँदैन । हाम्रो खोज्ने दिशा गलत भएकाले यस्तो भएको हो । यो गलत माध्यमबाट खोजेको परिणाम हो । यति कमाएर विश्राम गर्छु भन्ने व्यक्तिले कहिल्यै विश्राम गर्ने पाउँदैन, विश्राम गर्नु अधि नै समाप्त हुन्छ । धन कमाएपछि ऐस, आराम गर्छु भन्छ तर धन कमाउँदा ऐस, आरामलाई विराम लगाउनुपर्छ अन्यथा धन कमाउनै सकिन्न ।

कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- तिमी भित्रको आनन्द खोज । दुख बाहिरबाट आउँछ तर शान्ति भित्रबाट आउँछ । अशान्तिका बारेमा हामी कारण बताउन सक्छौं तर शान्ति कहाँबाट आउँछ भनेर बताउन सक्दैनौं । यो भित्रबाट आउँछ र फैलिन्छ । भित्रको खोजमा परम विश्राम छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी युद्धमा उत्रियौ भने योगी हुने छौ; योगको अर्थ तिमी आफूसँग जोडिने छौ र परलोकमा पनि मुक्त हुने छौ । यो लक्षण साङ्ख्ययोगीको हो । साङ्ख्य नै ज्ञानको परम कुञ्जी हो । साङ्ख्य शब्दको अर्थ ज्ञान हुन्छ । साङ्ख्यले भन्छ- गर्नु र गर्नयोग्य केही छैन । गर्नाले जे पाइन्छ त्यो बाहिर पाइन्छ, नगर्नाले जे पाइन्छ त्यो भित्र पाइन्छ । भित्र यदि केही पाउनु छ भने नगरेर बस्नुपर्छ । यो ठिक उल्टो यात्रा छ । साङ्ख्य भन्छ, गरेर केही पाइँदैन । जो पाउनु छ, त्यो हामी भित्र सदा मौजुद छ केवल हामीलाई विस्मृति मात्र भएको हो । हामीले बिर्सिएको कुरा भित्र गए स्मरण हुन्छ । साङ्ख्यका अनुसार ज्ञान हाम्रो स्वभाव हो त्यसलाई आर्जन गर्नुपर्दैन; केवल जागेर जान्नुपर्छ र ज्ञानका लागि भित्रको यात्रा गर्नुपर्छ ।

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥२५॥

जसका शरीर, मन, बुद्धि र इन्द्रियहरू वशमा छन्, जो संशयरहित, पापकर्मरहित एवम् सम्पूर्ण प्राणीहरूको कल्याणमा तल्लीन छन् जसको मन निश्चल भावले परमात्मामा स्थित छ, यस्तो ब्रह्मवेत्ता पुरुष शान्त ब्रह्ममा प्राप्त हुन्छन् ॥

पापबाट मुक्त भएका, मन, बुद्धि र इन्द्रियहरू वशमा भएका र संशयरहित एकाग्र चित्त भएका पुरुषले परम ब्रह्म प्राप्त गर्दछन् भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । अर्जुन त केवल पलायन हुन चाहन्थे । कृष्णले

अर्जुनलाई अन्तरक्रान्तिबाट गुजार्नुहुन्छ भन्ने उनले सोचेका पनि थिएनन् । उनले कृष्णसँग जिज्ञासा राख्न सुरु गर्दा कसरी युद्धबाट बचेर भागूँ भन्ने भाव मात्र थियो । तर उनी कृष्णजस्तो परमपुरुष एवम् मनोवैज्ञानिकसँग जिज्ञासा राख्न पुगे जसले उनलाई कर्मको नयाँ आयाम बताउनुभयो । कृष्णले अर्जुनलाई बताउनुभएको कुरा अर्जुनले सोधेको, सोचेको, चाहेको विषय नै थिएन । त्यसैले त कृष्णका कुरा बुझ्न उनलाई गाह्रो भइरहेको छ । अर्जुन अवकाश लिन चाहन्छन् तर कृष्ण उनलाई रूपान्तरण गर्न चाहनुहुन्छ । उहाँ अर्जुनलाई नयाँ दिशा दिन चाहनुहुन्छ । हामीले अशान्तिको जाल निर्माण गरेमा तल झर्ने छौं । हाम्रो जीवनमा फलित हुने सबै घटनाहरू हामीले रोपेका बीजका परिणाम हुन् जसलाई प्रकट रूप लिन समय लाग्न सक्छ । हाम्रो अशान्ति पनि हाम्रो बीजको परिणाम हो र जति जति अशान्ति बढ्छ उति उति नै हामी ब्रह्मसँग टाढा हुन थाल्छौं । ब्रह्मसँगको मिलन शान्तिमा मात्र प्राप्त हुन्छ । शान्त चित्त ब्रह्मसँग र अशान्त चित्त संसारसँग सम्बन्धित हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- कसैलाई विचारमा वा कृत्यबाट दुख पुर्‍याउनु पाप हो र कृत्यका आधारमा दुख पुर्‍याउन नचाहनु नै पुण्य हो । जसको बुद्धि आशङ्कारहित भएर सम हुन्छ त्यस्तो समता आफू र अर्को व्यक्तिका बिच कायम गर्नुपर्ने हुन्छ । आशङ्कारहित व्यक्ति तब हुन्छ, जब आफूप्रति पनि तटस्थ हुन्छ । जो आफूप्रति पनि तटस्थ र साक्षी हुन्छ, ऊ आफूलाई पनि अन्यको भाँती हेर्न थाल्छ । त्यही व्यक्ति तटस्थ हुन्छ जो द्वन्द्वातीत भएर शान्त हुन्छ । यी दुई द्वन्द्वका बिच छनोट गर्ने व्यक्ति अशान्त हुन्छ । चुनावरहित र विकल्परहित चेतनामा प्राप्त हुने व्यक्ति शान्त हुनाले उसको ब्रह्मसँग मिलन हुन्छ ।

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥२६॥

जो समस्त भौतिक इच्छा तथा काम र क्रोधबाट मुक्त भएका छन्, मनलाई जितेका छन् र परमात्मासाक्षात्कार गरेका छन् त्यस्ता आत्मज्ञानी सिद्ध पुरुषका लागि सबैतिरबाट शान्त परब्रह्म परमात्मा नै परिपूर्ण छ ॥

काम र क्रोधबाट मुक्त पुरुष परमात्मामा प्राप्त हुन्छ । हामी कहिलेकाहीँ मात्र क्रोध गर्छौं, हरक्षण क्रोध गर्दैनौं र क्रोध नगरेका बेलामा शान्त हुन्छौं जस्तो लाग्छ । त्यस्तै काम पनि कहिलेकाहीँ मात्र आउँछ भन्ने लाग्छ तर यी सबै भ्रान्ति मात्र हुन् किनभने हामी भित्र क्रोधको अन्तरधारा नभए हामी क्रोध गर्न नै सक्दैनौं । क्रोध हामीसँग भरिएको छ, त्यसैले कुनै व्यक्तिले गाली गर्नेबित्तिकै हामी क्रोध प्रकट गर्छौं । जसरी सुक्खा इनारमा बाल्टी हाल्दा पानी आउँदैन, त्यस्तै भित्रको काम र क्रोधबाट मुक्त भए त्यहाँ जे हाले पनि वासना र क्रोध निक्ल्दैन । हामी काम र क्रोधबाट मुक्त छैनौं, बरु यो हामी भित्र भरिएको छ । हामी क्रोध गर्न कारण खोज्छौं । क्रोध र काम हाम्रो स्थिति हो घटना होइन जुन चौबिसै घण्टा हाम्रो साथमा हुन्छ । यो कुरा जसले स्वीकार गर्छ उसको जीवनमा परिवर्तन आउँछ । कहिलेकाहीँ मात्र म कामी वा क्रोधी छु भन्नु आफैँलाई धोका दिनु हो । परमात्मामा त्यही व्यक्ति पुग्न सक्छ जसले आफ्नो वास्तविक स्थिति बुझेर स्वीकार गर्छ । काम र क्रोधको अन्तरधारा हामीभित्र चौबिसै घण्टा बगिरहेको छ र त्यो कहिलेकाहीँ मात्र प्रकट हुन्छ । त्यसैले काम र क्रोधलाई जानेर पार हुने व्यक्ति मात्र परम ब्रह्ममा उपलब्ध हुन्छ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ ।

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।

प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥२७॥

बाहिरका विषयभोगलाई पन्छाएर दृष्टिलाई आँखीभौँको बिचमा केन्द्रित गरेर प्राण र अपान वायुलाई नाकका अभ्यन्तरमा रोकी काम-क्रोधमुक्त हुन सकिन्छ ॥

**यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥२८॥**

जसले मन, इन्द्रिय तथा बुद्धिलाई नियन्त्रणमा राखेर मोक्षलाई जीवनको लक्ष्य बनाउँदै सारा इच्छा, भय र क्रोधलाई त्याग्न समर्थ हुन्छ त्यो जीवनमुक्त हुन्छ ॥

यस श्लोकमा कृष्णले विधिका बारेमा बताउनुभएको छ । काम र क्रोधबाट जो मुक्त छ उसले मात्र ब्रह्मलाई प्राप्त गर्दछ । त्यो स्थिति प्राप्त गर्ने वैज्ञानिक विधि यहाँ उल्लेख गर्न खोजिएको छ । आँखीभौँको मध्य भृकुटीका बिच ध्यान एकाग्र गरेर नासिकाबाट आउने जाने श्वासलाई सममा राख्नुपर्छ । यस अवस्थामा दुवैको जहाँ मिलन हुन्छ त्यो ध्यान हो । आँखीभौँका बिचमा श्वास जब सम हुन्छ त्यसक्षण व्यक्ति काम र क्रोधको अन्तरधाराबाट मुक्त हुन्छ ।

हाम्रा इन्द्रियले बाहिरको जगत्सँग सम्बन्ध बनाउँछन् र इन्द्रिय भएनन् भने सम्बन्ध छुट्छ । आँखा नभए प्रकाशित संसारसँग सम्बन्ध टुट्छ । कान नभए ध्वनिको लोक तिरोहित हुन्छ । नाक नभए गन्धको जगत् रहँदैन । इन्द्रियले हामीलाई बाहिरी जगत्सँग जोड्छ । हाम्रा सात इन्द्रिय छन् । साधारणतया हामी पाँच इन्द्रियको मात्र कुरा गर्छौं र हामीलाई त्यही मात्र थाहा छ । अहिले विज्ञानले पनि सात इन्द्रियको कुरा स्वीकार गरेको छ । केही व्यक्तिहरूले छवटा इन्द्रियको कुरा गरेका छन् । पछिल्लो सत्तरी वर्षमा विज्ञानले नयाँ इन्द्रियको खोजी गरेर सातवटाको जानकारी दिएको छ । हाम्रा कानसँग सम्बन्धित दुई इन्द्रिय छन् । कानले सुन्छ र शरीरलाई सन्तुलित गर्ने हिस्सा पनि कानमा नै हुन्छ जो गुप्त इन्द्रियको रूपमा कानमा लुकेको छ । कसैले हामीलाई कानमा जोडले थप्पड हान्यो भने हामी रिंगटा लागेर ढल्छौं किनभने शरीरलाई समात्ने इन्द्रिय लडखडाउँछ । तसर्थ कानमा दुई इन्द्रियको निवास छ । छैटौँ इन्द्रिय हाम्रो अन्तस्करण हृदयमा स्थित छ । त्यसैले प्रेमको कुरा गर्दा व्यक्ति हृदयमा नै हात राख्दछ किनभने हृदयमा भावको संवेदना छ । हाम्रा जम्मा सात इन्द्रिय छन् जसले हामीलाई बाह्य जगत्सँग जोड्छन् र कुनै पनि इन्द्रिय बन्द वा समाप्त भए भने हाम्रो त्यो हिस्सा पनि सम्पर्कबाट टुट्छ ।

जसरी हाम्रा बाह्य सात इन्द्रियहरू छन् त्यसरी नै हामीसँग सात अन्तरकेन्द्रहरू छन् । यसलाई योगले चक्र भनेको छ । यी सात चक्र अन्तर इन्द्रियका द्वार हुन् । कृष्णले अर्जुनका लागि उपयुक्त र सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण इन्द्रियका बारेमा बताउनुभएको छ । उहाँ भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन दुई आँखाका बिच भृकुटीमा आफ्नो ध्यान केन्द्रित गर । योगका दृष्टिमा यस चक्रको नाम आज्ञाचक्र हो र यो सङ्कल्पको केन्द्र हो । यस केन्द्रमा व्यक्तिले ध्यान गर्‍यो भने सङ्कल्पको गति सुरु हुन्छ । क्षत्रियका लागि यस केन्द्रमा ध्यान गर्नु उपयुक्त हुन्छ किनभने यो सङ्कल्पको चक्र हो । शरीरका इन्द्रियहरू पनि ध्यान दिएपछि मात्र सक्रिय हुन्छन् । आँखाले तब देख्दछ, जब ध्यान आँखासँग जोडिन्छ । कानले तब सुन्छ, जब ध्यान कानसँग जोडिन्छ । त्यस्तै भित्रका सात चक्रहरू पनि तब मात्र सक्रिय हुन्छन् जब ध्यान उनीहरूसँग जोडिन्छ । सङ्कल्पको चक्र आज्ञाचक्र भएकाले कृष्ण अर्जुनलाई त्यहीँ ध्यान गर भन्नुहुन्छ । ध्यान तब घटित हुन्छ जब भित्र जाने श्वास र बाहिर जाने श्वास एकक्षण समस्थितिमा हुन्छ । आ-आफ्नो स्थान वा श्वास भित्रको भित्रै र बाहिरको बाहिरै हुन्छ । त्यस अवस्थामा चेतना रोकिन्छ र त्यसै अन्तरालमा ध्यान ठिकसँग आज्ञाचक्रमा गयो भने आज्ञाचक्र सक्रिय हुन थाल्छ । जुन चक्रमा ध्यान हुँदैन त्यो चक्र ओइलाएर निष्क्रिय रहेको हुन्छ । जब ध्यान चक्रमा पर्छ, सूर्यका किरणले पुष्पपत्रलाई खुलाएर माथि उठाए जस्तै हुन्छ । एकपटक माथि चक्र उठेपछि जीवनमा चक्र सक्रिय हुन थाल्छ र भित्रको जगत्सँग सम्बन्धको सुरुवात हुन्छ । अलग-अलग प्रकृतिका व्यक्तिलाई अलग-अलग मार्गबाट भित्र जान सजिलो हुन्छ ।

कोमल हृदयका भावुक स्त्रीहरूले आज्ञाचक्रमा होइन, नाभिचक्र वा हृदयचक्रको ध्यान गर्नु उपयुक्त हुन्छ किनभने उनीहरूको व्यक्तित्व ग्राह्य हुन्छ । जसको व्यक्तित्व आक्रामक छ उसका लागि

आज्ञाचक्रमा ध्यान गर्नु उपयुक्त हुन्छ । हाम्रो व्यक्तित्वको निर्माण हाम्रो चक्रसँग सम्बन्धित हुन्छ । त्यसैले त अलग-अलग व्यक्तिका लागि अलग-अलग चक्रमा ध्यान गर्नुपर्ने हुन्छ । श्वास सम अवस्थामा रहेका बेला ध्यान गन्यो भने चक्र सक्रिय हुन्छ र यस अवस्थामा व्यक्ति पुनर्जन्मको अवस्थामा हुन्छ र तब उसको भित्रको यात्रा सुरु हुन्छ । समस्थिति जन्म, मृत्यु र समाधिको अवस्थामा हुन्छ । जतिपटक समाधि प्राप्त हुन्छ त्यति नै पटक समस्थिति आउँछ । जब श्वास भित्र बाहिर हुँदैन, त्यो समय जगत्सँग सबै सम्बन्ध टुटेर व्यक्ति रूपान्तरित हुन सक्छ । भित्र जाने श्वास जीवनको श्वास हो र बाहिर निस्कने श्वास मृत्युको श्वास हो । यस्तो अवस्थामा अस्तित्व मात्र शेष भएर रूपान्तरण हुन्छ । त्यसैले कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- श्वास सम होस्, ध्यान तिम्रो भ्रूमध्यमा अर्थात् आज्ञा चक्रमा होस् तब त्यही स्थितिमा तिम्रो चक्र खुल्ने छ । यसपछि त्यो सारा शक्ति जो पहिले काम, क्रोध बन्थ्यो त्यो आज्ञाचक्रले पिएर सङ्कल्प बन्ने छ ।

यदि अर्जुन बाह्य जगत्मा महाक्षत्रियबाट रूपान्तरित हुन सके भने भित्री जगत्मा उनी महावीर हुन सक्छन् । त्यति नै ऊर्जा जो काम, क्रोधलाई मिल्छ यदि त्यो सङ्कल्पलाई प्राप्त भयो भने त्यो सङ्कल्प महान् हुने छ । व्यक्तिको ध्यान आज्ञाचक्रमा स्थिर रह्यो भने उसका सारा इन्द्रियहरू आज्ञा मान्न थाल्छन् अन्यथा इन्द्रियले आज्ञा दिन्छ जो हामीले मानिरहेका छौं ।

भोक्तां यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

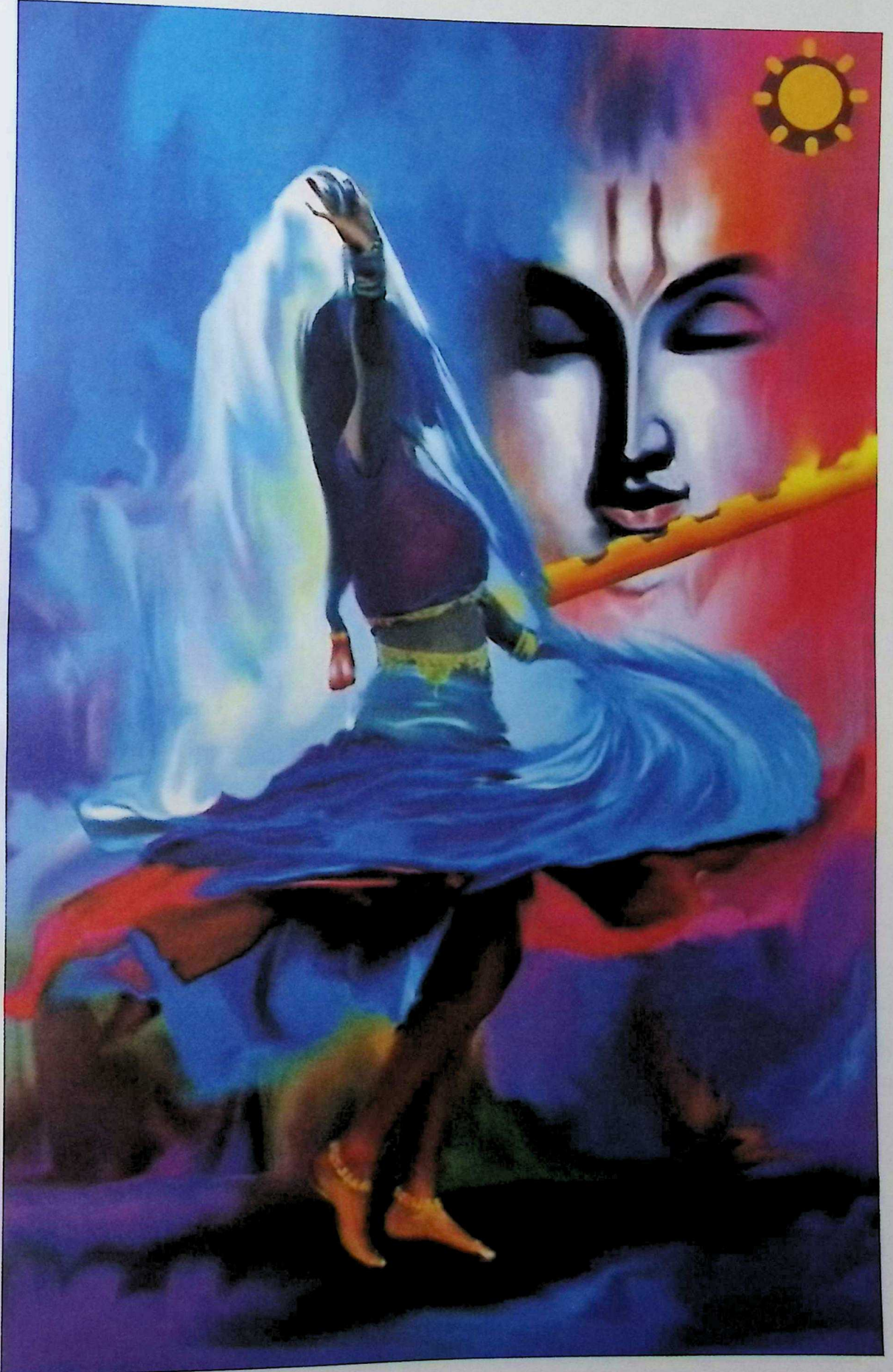
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥२९॥

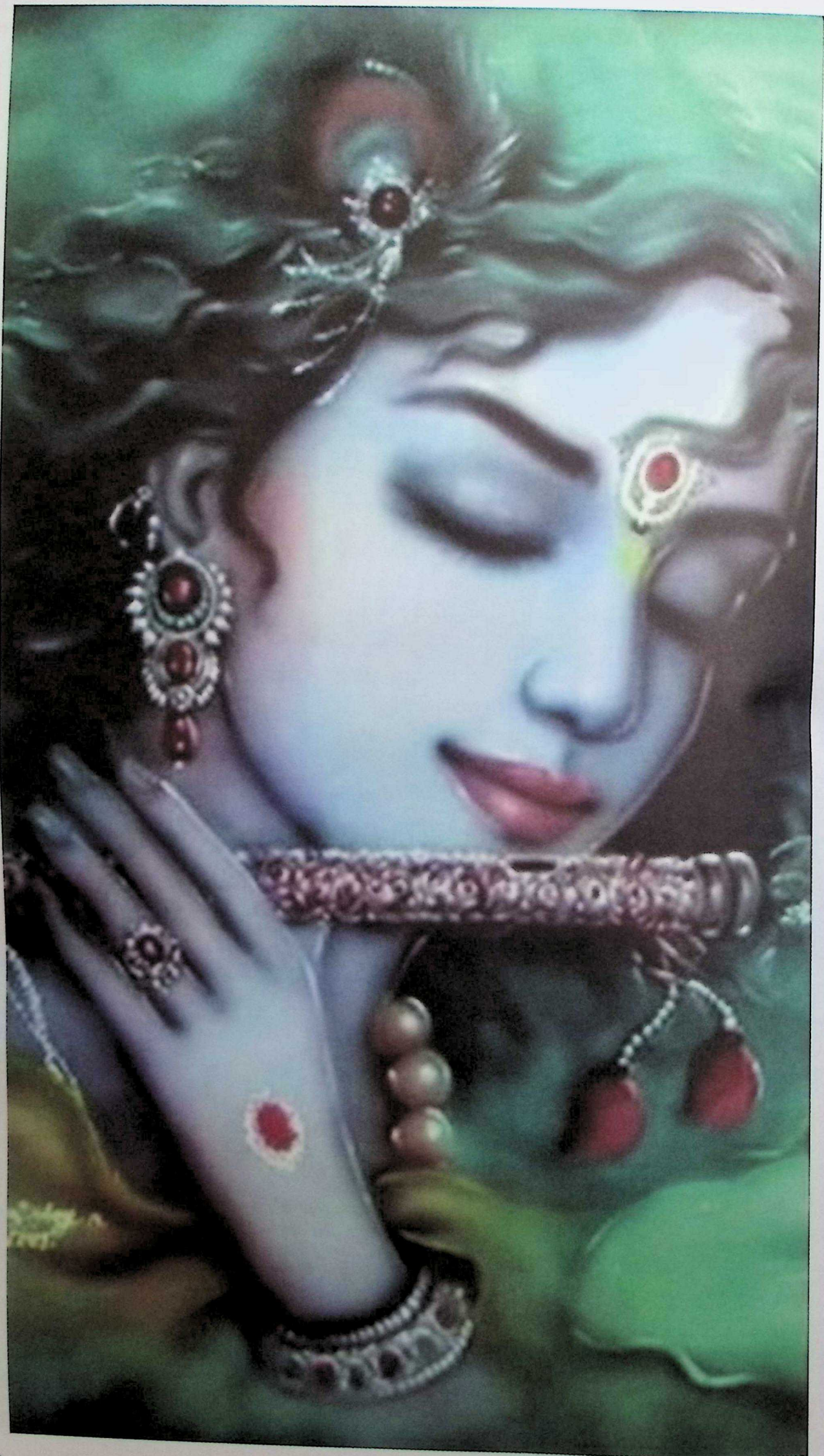
जसले मलाई नै सबै यज्ञ-तपस्याको भोक्ता, सम्पूर्ण लोक तथा देवताहरूको स्वामी अर्थात् परमात्माको परमात्मा, सम्पूर्ण प्राणीहरूका हितैषी जान्दछ त्यसले परमशान्ति प्राप्त गर्दछ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- सर्वलोकको परमात्माको भाँती सबै लोकहरूका परमात्माका पनि परमात्मा मानेर जो मलाई प्रेम गर्छन् उनीहरू मुक्तिमा प्राप्त हुन्छन् । हाम्रो 'म' सदैव 'तिमी' को विपरीत छ तर कृष्णको 'म'मा सबै 'तिमी' अर्थात् हामीहरू पनि समाविष्ट छौं । जिसस पनि ठिक यस्तै भाषामा बोल्नुहुन्छ- जसलाई प्रभुमा पुग्नु छ, आऊ मकहाँ र मद्वारा प्रभुकहाँ पुग । कृष्ण सहजतापूर्वक निरहङ्कार भावमा भन्नुहुन्छ- आफूलाई ममा छोड र मलाई नै परमात्माको पनि परमात्मा ठानेर प्रेम गर । अर्जुनलाई कृष्णप्रति अविश्वास छैन । त्यसैले त उनी हजुर कस्तो अहङ्कारी कुरा गर्नुहुन्छ भनेर प्रश्न पनि उठाउँदैनन् । कृष्ण अहङ्कारशून्य अर्थात् निरहङ्कारी हुनुहुन्छ । अर्जुन कृष्णलाई राम्ररी चिन्दछन् र पूरा विश्वास पनि गर्छन् । कृष्ण जस्तो व्यक्तिले 'म' भनेर उद्घोषण गर्दा हाम्रो अहङ्कारलाई समर्पण गराउनका लागि गरेको घोषणा हो भनी बुझ्न सकिन्छ । यस्तो समर्पण सङ्कल्प भएको व्यक्तिले मात्र गर्न सक्छ ।

पञ्चम अध्याय पूर्ण भयो । यस अध्यायमा कृष्णले अर्जुनलाई पूरा कर्म गर्दै समस्त कर्मको जालमा डुबेर पनि मुक्त हुने बाटो बताउनुभयो । गीताका एक एक अध्याय आफैँमा पूर्ण छन् । गीता एउटा पुस्तक होइन अनेकौँ किताबहरूको संग्रह हो । गीताको एक अध्याय बुझेमा अर्को अध्याय जान्ने जरुरत पर्दैन । पाँचौ अध्याय नबुझेमा मात्र छैटौँ अध्याय सुरु गर्नुपर्छ । अर्जुनलाई पाँचौँ अध्यायले पनि काम गर्न सकेन त्यसैले उनका लागि गीता चलिरहन्छ । गीता जस्तो पुस्तक बौद्धिक रूपमा जान्ने कुरा होइन । बुद्धिले अस्तित्वको जगत्मा केही खोज्न निस्कियो भने केही पाइँदैन । यसलाई हृदयमा उतारेर प्राणमा डुबाउन सकियो भने मात्र अस्तित्वको बोध हुन सक्छ ।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मसन्न्यासयोगो नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

छैटौं अध्याय

आत्मसंयमयोगः

श्रीभगवानुवाच

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स सन्न्यासी च योगी च न निरग्निरन चाक्रियः ॥१॥

भगवान् कृष्ण भन्नुहुन्छ- कर्मफलप्रति अनासक्त रहेर जसले कर्तव्य कर्मको पालना गर्दछ, त्यो नै सन्न्यासी र योगी हो । कर्तव्य कर्म नगर्ने र केवल अग्निहोत्र त्याग्ने व्यक्ति सन्न्यासी वा योगी हुन सक्दैन । त्यस्तै केवल क्रियाहरूलाई मात्र त्याग्ने सन्न्यासी पनि योगी हुन सक्दैन ॥

कृष्णले संसारलाई सन्न्यासको नवीन धारणा दिनुभएको छ । यसअघि घर-परिवार त्याग्ने, संसारबाट विमुख हुने, जीवनको निषेध, संसारको विरोध, कर्मत्याग, निष्क्रिय र पलायन हुने व्यक्तिहरू मात्र सन्न्यासी हुन् भन्ने धारणा थियो । कृष्णले सन्न्यासलाई नयाँ आयाम दिनुभयो । अर्जुनको मनमा पनि सन्न्यासको परम्परागत धारणा थियो । त्यसैले त उनी सबै त्यागेर सन्न्यासी हुन चाहन्थे । कृष्ण भन्नुहुन्छ- फलको आकाङ्क्षा त्यागेर जसले कर्म गर्छ त्यो सन्न्यासी हो । कर्म त्याग्ने व्यक्ति सन्न्यासी होइन किनभने कर्म त्यागे पनि फलको आकाङ्क्षा शेष नै रहन्छ । बाह्य रूपमा कर्म, परिवार त्यागेर पनि अन्तस्करणमा कुनै परिवर्तन आउँदैन भने त्यो सन्न्यासी होइन । परम्परित सन्न्यास सन्न्यासको बाह्य रूप मात्र हो । कृष्णको सन्न्यास बाह्य रूपको सन्न्यास होइन, यो भित्री रूपान्तरणको सन्न्यास हो । कर्म त्याग्नु कठिन कार्य होइन, अल्छी व्यक्ति पनि कर्मत्याग गर्न सक्छन् । त्यसैले आलस्यमा डुब्ने व्यक्तिहरूलाई परम्परित सन्न्यासले आकर्षण गरेको थियो । कतिपय सन्न्यासीको समाज आलस्यले भरिएको छ । यदि विना कार्य जे हामी चाहन्छौं, त्यो प्राप्त हुन सक्ने भए हामी सबै कर्म छोडेर सन्न्यासी हुन्थौं । हामी चाहना वा वासनापूर्तिका लागि मात्र कर्म गर्छौं ।

कृष्ण ठिक उल्टो कुरा भन्नुहुन्छ- कर्म गर तर फलको आकाङ्क्षा त्याग । उहाँ भन्नुहुन्छ- कर्मफलप्रति अनासक्त रहेर जसले कर्तव्य कर्मको पालना गर्दछ त्यो नै सन्न्यासी र योगी हो । कर्तव्य कर्म नगर्ने र अग्निहोत्र त्याग्ने व्यक्ति सन्न्यासी हुन सक्दैन तथा क्रियाहरू त्याग्ने सन्न्यासी पनि योगी हुन सक्दैन । कृष्णका अनुसार फलको आशा त्यागेमा मात्र सन्न्यास फलित हुन्छ । उहाँ भन्नुहुन्छ- आकाङ्क्षा राख्दैमा कुनै पनि आकाङ्क्षा पूरा हुँदैन । जसले भोलिको आशा त्यागेर आज कर्म गर्छ त्यस्तो व्यक्तिको कर्म नै सन्न्यास बन्दछ । सन्न्यास जीवनको त्याग होइन, जीवनको परमभोग र परम रहस्य हो । हामी जे चाहना राख्छौं त्यो पाउँदैनौं र अन्त्यमा विषाद मात्र प्राप्त हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- बाँच्नु आफैँमा आनन्द हो र बाँच्नका लागि भोलिको इच्छामा बाँधिनु मूर्खता हो । जीवन हरक्षण आनन्दले भरिपूर्ण छ; त्यसैले कर्म पनि आनन्द भावले गर । पहिलेको सन्न्यास व्यवस्थामा सर्वत्र पीडा मात्र थियो । वासना र भविष्यको आशाबाट भागेर पीडाको अन्त्य हुन सक्दैन । पीडाको अन्त्य परिस्थिति परिवर्तनले नभई मनस्थिति परिवर्तनले मात्र हुन्छ । यदि तिमी वासना र भविष्यको चाहनालाई नत्यागी युद्ध छोडेर पलायन भयौ भने पनि तिम्रो पीडा अन्त हुने छैन किनभने त्यो वासना त तिमिसँग नै जाने छ । दुखको कारण तिम्रै वासना र इच्छा हो । वासनाले तिम्रीलाई छायाजस्तै पछ्याएर पीडा दिन्छ । घर त्यागेर हिँड्ने व्यक्ति नयाँ वासनामा दौडिन्छ र त्यो वासना परमात्मा वा मोक्षको चाहना पनि हुन सक्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- एउटा इच्छा त्यागेर त्यसको सट्टा अर्को इच्छा समात्नु सन्यास होइन । आफ्ना समग्र वासना, इच्छा त्याग्नु नै सन्यास हो । विना इच्छाको कर्म जीवनको स्वभाव हो तर हामी इच्छा र वासनाका कारणले मात्र कर्म गर्छौं । कृष्ण इच्छा त्यागेर कर्म गर्ने व्यक्ति सन्यासी हो भन्नुहुन्छ । जहाँ इच्छा रहँदैन, त्यहाँ मन पनि रहँदैन किनभने मन समस्त कामना र तृष्णाको जोड हो । जससँग मन रहँदैन त्यो सन्यासी हो । कामना वासना मात्र बाधा भएकोले वासना त्याग्ने बित्तिकै व्यक्तिको शुभ प्रकट हुन्छ । मनुष्य दर्पण जस्तै शुद्ध छ तर इच्छाले धुलो जम्मा गरेर दर्पण अशुद्ध भएको हो । धूलोरूपी इच्छा त्याग्ने बित्तिकै व्यक्ति पुनः शुद्ध र पवित्र हुन्छ । बाह्य इच्छाका कारणले निर्दोष चेतनामा फोहर जम्मा भएजस्तो भान हुन्छ तर त्यो फोहर भित्र प्रवेश गर्न पाउँदैन । इच्छा त्याग्ने बित्तिकै सारा दुष्कर्म समाप्त हुन्छन् र नराम्रो काममा खर्च हुने शक्ति सञ्चित भएर शुभकर्ममा खर्च हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! यदि तिमी इच्छा, वासना छोडेर युद्धमा गयौ भने त्यो युद्ध पनि सन्यास हो । जो इच्छा वासना बोकेर, अन्य सबै छोडेर भागेर जङ्गलमा जान्छ त्यो सन्यास होइन । कृष्णले भन्नुभएको सन्यास मात्र भविष्यमा बाँकी रहन सक्छ, अन्य कुनै सन्यास बच्दैन किनभने सन्यास जस्तो अमृततुल्य अनुभव यदि जीवित रहेन भने मनुष्य ठुलो अनुभवबाट वञ्चित हुने छ । त्यसैले त गीता भविष्यमा अझ सार्थक बन्ने छ । ओशो भन्नुहुन्छ- गीताको दृष्टि भविष्यका लागि अझ अनुकूल हुने छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! तिमी भागेर कहीं जानुपर्दैन किनभने तिमी जहाँ छौ, त्यहीँबाट सन्यासी हुन सक्ने छौं केवल फलाकाङ्क्षी मात्र बन्नुहुँदैन । फलको आशा त्याग गर्न सकियो भने घरबार छाडेर कहीं जानुपर्दैन, घरमा रहेर नै सन्यासी बन्न सकिन्छ । जुन परमात्माले तिमीलाई जन्म दियो, उसले नै तिमीबाट कर्म गराउँछ । तिमी आफ्नो शिरमा व्यर्थको बोझ नराख; सबै उसैमा छोडिदेऊ । भोलि के हुन्छ भन्ने पनि चिन्ता नगर, आज जे भइरहेको छ त्यसैमा सन्तुष्ट होऊ र आफ्नो कर्तव्य कर्म गर । वास्तविक सन्यासी त्यो हो जसले कर्तव्य कर्म त गर्छ तर फल प्रभुको हातमा छोड्छ । यस्तो सन्यासीले आफ्नो सम्पूर्ण जीवन र ऊर्जा परमात्मामै समर्पित गर्दछ । आफ्नो अहङ्कारको बोझ जसले पन्छाउँछ र जो परमात्मामा समर्पित हुन्छ त्यही सन्यासी हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसले तिमीलाई जीवन दियो ऊ तिमीभन्दा ज्यादा जान्ने, बुझ्ने र समझदार छ । त्यसैले तिमी आफ्नातर्फबाट केवल कर्तव्य कर्म गर र बाँकी सबै उसैमा छोड । जसले सबै उसमा छोड्छ उसले सर्वस्व पाउँछ तर जसले प्रभुमा समर्पण नगरी फलको आशा गर्छ उसको हातमा केही आउँदैन । फलको आकाङ्क्षा नराख्ने व्यक्ति दुष्कर्म गर्ने सक्दैन र यस्तो व्यक्ति प्रभुको हात बन्दछ । यस प्रकारका फलकाङ्क्षारहित व्यक्तिलाई कृष्ण सन्यासी भन्नुहुन्छ ।

यं सन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।

न त्यसन्न्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥२॥

जसलाई सन्यासी भनिन्छ योगी पनि तिनीहरू नै हुन् भन्ने जान । सङ्कल्प अर्थात् वासना, कर्मफल नत्यागेसम्म त्यसलाई योगी भनिँदैन ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- सङ्कल्प नत्याग्ने पुरुष योगी हुन सक्दैन र सङ्कल्प जसले त्याग्छ उही सन्यासी हो । इच्छाबाट नै सङ्कल्प पैदा हुन्छ । केही पाउनका लागि पाउने शक्ति आर्जित गर्नुपर्छ । वासना पूरा गर्ने तीव्रता नै सङ्कल्प हो । सङ्कल्प आफूलाई दाउमा लगाउने चेष्टा हो । हामी पनि सबै केही पाउनका लागि नै सङ्कल्प गर्छौं । सङ्कल्प तब छुट्छ जब केही पाउने चाहना नै रहँदैन । सङ्कल्पवान्को इच्छा अझ खतरनाक हुन्छ किनभने त्यो इच्छामा अहङ्कार पनि जोडिन्छ । साधारणतया हामी सङ्कल्पवान् बन्न सुभाव दिन्छौं तर कृष्ण भन्नुहुन्छ- सङ्कल्प नछोडी सन्यासी वा योगी बन्न सकिँदैन । परमात्मामा समर्पित व्यक्तिमा सङ्कल्प रहँदैन । सन्यास भनेको भित्रको सबै राग-द्वेष र वासनाबाट मुक्त हुनु हो ।

साधारण मृत्यु नयाँ जीवनको प्रारम्भ हो तर सन्यास आफूलाई मिटाउने मृत्यु हो किनभने यसमा व्यक्तिको कुनै फलाकाङ्क्षा र सङ्कल्प पनि हुँदैन । ऊ भन्दछ अब म छैनँ, तिमी मात्र छौ त्यही क्षण महामृत्यु घटित हुन्छ र त्यो महामृत्युबाट महाजीवनको सुरुवात हुन्छ ।

हामी अहङ्कारका बीज हौं, त्यो बीज जब फुट्छ तब नवजीवनको प्रारम्भ हुन्छ र विराट् आकाशतिर उडान सुरु हुन्छ । जीवनको खोजमा जति चाँडो हामी आफ्नो स्वभावलाई प्राप्त गर्छौं त्यति नै चाँडो हामी अहङ्कारको बीजबाट मुक्त हुन सक्छौं । कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमीले ममत्वलाई नछोडेसम्म परमात्मालाई पाउन सक्दैनौ किनभने तिमी नै आफ्नो बाधा हो । त्यसैले यो ममत्व र वासनाको आवरणलाई तोड, जसलाई तिमीले अनेकौं जन्मदेखि साथमा लिएर हिँडिरहेका छौ । यो आवरण नत्यागेका कारण भित्रको कोमल जीवनरूपी आत्मालाई नै तिमीले बिसिसक्यौ र शरीररूपी खोललाई नै 'म' सम्झेका छौ । तिमीले चेतनालाई बिसिसक्यौ र मनको वासनालाई आफू ठानेका छौ । तसर्थ हे अर्जुन ! अब यो शरीररूपी आवरणलाई तोड । कृष्ण भन्नुहुन्छ- सङ्कल्पका कारण यो आवरणलाई तोड्न सकिएन भने अनन्त यात्रा गर्नुपर्छ । सन्यास असुरक्षामा उत्रिनु हो अर्थात् मर्ने तयारी हो किनभने बचाउने चेष्टाले कसैले पनि आफूलाई बचाउन सकेको छैन तर सङ्कल्प म को बचाउ हो । पानीको थोपाले सागर पाउनु छ भने आफू मेटिनुपर्छ । त्यस्तै मनुष्यले पनि आफूलाई त्याग्न तयार भए मात्र परमात्मा पाउन सक्छ । सबैभन्दा ठुलो बाधा अहङ्कार हो । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- तिमी जब सङ्कल्प र कामनाशून्य हुन्छौ तब मात्र तिमी युद्धमा संलग्न हुन सक्छौ । तिमी निष्कामकर्मी नबनी अर्थात् फल परमात्मामा समर्पित नगरी युद्धमा जानयोग्य हुँदैनौ ।

कृष्ण सङ्कल्प र इच्छा नभए मात्र सन्यास फलित हुन्छ भन्नुहुन्छ । सन्यास समर्पण हो; त्यसैले जब मन रहँदैन, तब समर्पण हुन्छ । सङ्कल्प नरहनु भनेको भित्रको अहङ्कार हट्नु हो । यो वासना, अहङ्कार, सङ्कल्पको अन्तरधारालाई विसर्जन गरेमा मात्र सन्यास फलित हुन्छ । फलको आकाङ्क्षा, सङ्कल्प र अहङ्कारको सिद्धि हाम्रो गृहस्थ जीवनको रूप हो । जो यसरी बाँच्छ, त्यो गृहस्थ हो र जो यसका विपरीत बाँच्छ त्यो सन्यासी हो । कृष्णको सन्यास दुखी व्यक्तिको सन्यास होइन । त्यो सुखी, आनन्दित, सङ्गीतमय, जीवन्त र नृत्यले भरिपूर्ण व्यक्तिको सन्यास हो । आनन्दित नहुने व्यक्ति सन्यासी नै होइन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- कर्म पूरा गर तर फलाकाङ्क्षा छोड । समष्टिमा फलको आशा छाडेर कर्म गर, तब तिमीभित्र नवीन आनन्द फकिन थाल्ने छ । फलाकाङ्क्षा, सङ्कल्पको प्रक्रिया, अहङ्कारको सघनतालाई छोडेर यी तीनबाट जो बाहिर रहन्छ त्यही सन्यासी हो ।

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥३॥

हे अर्जुन ! योगमा आरूढ हुन चाहने मननशील व्यक्तिका लागि निष्काम कर्म नै योगप्राप्तिको साधन हो भने योगसिद्ध वा योगारूढ पुरुषका लागि सम्पूर्ण भौतिक कर्मको त्याग नै साधन कहिन्छ ॥

योग आफूलाई परमात्मासँग संयुक्त गराउने विधि हो । त्यस्तै योगको सार समबुद्धि हो । साधारणतया हाम्रो मन दुई अतिहरू प्रेम-घृणा, धन-त्याग आदिमा घुमिरहन्छ; हामी बिचमा रहँदैनौं । मित्र वा शत्रु हुन सजिलो छ तर मित्र वा शत्रु दुवैबाट तटस्थ हुनु कठिन छ । जो दुई अतिहरूको बिचमा रोकिन्छ त्यो समत्व बुद्धिमा प्राप्त हुन्छ । जीवनका सबै रूप द्वन्द्वकै रूप हुन् । यहाँ एकातिर खाल्डो र अर्कातिर इनार छ । यी दुईका बिचमा पातलो धारमा अडिन वा रोकिन सक्ने मानिस योगमा प्राप्त हुन्छ । समत्व बुद्धिको अर्थ सन्तुलन अर्थात् तराजुको काँटा सम भएजस्तै द्वन्द्वका बिच सम हुनु हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- समताभाव बुद्धियोगको सार हो । कुनै एक धारको पक्षमा रहने व्यक्ति योगी हुन सक्दैन । त्यागी योगी होइन, ऊ त भोगीको विपरीत मात्र हो । योगी भोग र त्याग दुवैबाट पार भएर

निर्द्वन्द्व र चुनावरहित हुन्छ । चुनाव वा छनोटरहित व्यक्ति मात्र सङ्कल्परहित हुन्छ । मनले चुनाव गर्छ तर जसले मनलाई क्षीण गर्न सक्छ त्यस्तो व्यक्ति मात्र समतामा उपलब्ध हुन्छ । पशुपन्छी कुनै पनि छनोट गर्दैनन् । उनीहरू प्रकृतिबाट जो प्राप्त भएको छ त्यसैलाई मात्र ग्रहण गर्दछन् । मनुष्य मात्र यस्तो प्राणी हो जो हरक्षण हरेक कुरामा छनोट गरिरहन्छ । मनुष्यबाहेक सारा प्रकृति मनरहित छन् । मनुष्य शब्दको अर्थ पनि मनवाला हो । मनको कारण मनुष्य पशुभन्दा माथि उठ्छ तर मनका कारणले नै परमात्मा हुन सक्दैन । मनलाई छोड्न सके मनुष्य परमात्मा हुन सक्छ । मन एक अतिमा धेरै समय रोकिन सक्दैन । त्यसैले जसलाई प्रेम गर्छ उसलाई नै घृणा गर्छ । जसलाई आज मित्र मान्दछ, भोलि त्यही शत्रु हुन्छ । यी दुई अतिमा झुलिरहने मन सङ्कल्पले भरिएको हुन्छ जसले गर्दा चित्तमा तनाव पैदा हुन्छ । अतिले भरिएको मनमा स्मृति हुँदैन । त्यसैले त एक अतिबाट विरक्त भएको मन त्यही अतिमा पुनः फर्कन सक्छ । मन रहेन भने मात्र द्वन्द्व समाप्त हुन्छ । समाजमा देखिएको द्वन्द्व व्यक्तिहरूकै मनको विस्तार हो । जबसम्म मन छ, तबसम्म द्वन्द्वरहित समाज निर्माण हुनै सक्दैन । केवल द्वन्द्व बदलिन सक्दछ तर द्वन्द्व समाप्त हुँदैन । जहाँ मन हुन्छ, त्यहाँ सङ्घर्ष, कलह, तनाव र द्वेष उत्पन्न हुन्छ । पीडा एवम् सन्ताप बढ्छ र जीवन नर्क बन्छ ।

मनको अध्ययनमा आफ्नो सिङ्गो जीवन समर्पित गर्ने फ्रायडले भनेका छन्- हामी सबै अन्धकारमा निर्णय गर्छौं । हाम्रो बुद्धिमत्ता सबै झुटो र बेइमान हुन्छ । कुनै पनि व्यक्ति आफूले सोचविचार गरेर निर्णय गर्दैन । पहिला निर्णय गर्छ अनि सोचविचार गर्न थाल्छ, पहिले निर्णय गर्छ अनि बुद्धिले त्यसलाई सहयोग गर्छ । द्वन्द्वका सबै निर्णय असमझदारीका निर्णय हुन् । जो मनको बाहिर हुन्छ उसको उत्तेजना बाँकी रहँदैन र शान्तिमा उपलब्ध हुन्छ । जो व्यक्ति आफूभित्र गहिराइसम्म हेर्न सक्छ त्यस्तो व्यक्ति योगारूढ हुन्छ । योगारूढको अर्थ सिद्धपुरुष अर्थात् जो आफूमा स्थित हुन सक्छ भन्ने हो । दुई अतिहरूको बिचमा रोकिन सक्ने व्यक्तिलाई कृष्ण योगारूढ भन्नुहुन्छ । यहाँबाट परमात्मामा उडान गर्न सकिन्छ र यस्तो व्यक्तिको सङ्कल्प पनि क्षीण हुन्छ । योगको प्रारम्भिक अवस्थालाई योगारूढ र सर्वोच्च अवस्थालाई योगारूढ भनिन्छ । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! तिमी समबुद्धिमा स्थित होऊ, तब तिमी सङ्कल्पबाट क्षीण हुने छौ, तिम्रा चित्तका सारा चिन्ताहरू समाप्त हुने छन् र तिमी निश्चिन्त र योगारूढ हुने छौ ।

**यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।
सर्वसङ्कल्पसन्न्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥४॥**

इन्द्रियहरू विषय, कर्म र भोगमा आसक्त नभएको, सर्वसङ्कल्पको त्यागी, सकाम कर्ममा नफसेको पुरुषलाई योगारूढ भनिन्छ ॥

इन्द्रिय एवम् कर्ममा अनासक्त व्यक्ति नै योगारूढ हुन्छ । इन्द्रियमा आसक्ति भएपछि कर्ममा पनि आसक्ति हुन्छ किनभने कर्ममा भएका सारा आसक्ति इन्द्रियका आसक्तिको विस्तार हो । यदि हामी धन कमाउन आसक्त छौं भने त्यो धनको आसक्ति हो । यदि भविष्यमा धनले केही किन्न नसक्ने भएमा धनप्रतिको आसक्ति क्षीण हुन्छ । धन कमाउन या जोड्न खोज्नु इन्द्रियको तृप्ति हो । धनले पद, प्रतिष्ठा, कामवासना, सुबिधा किन्न सक्छ भन्ने भरोसा नै धनको मूल्य हो । सुखबाहेक धनले सबै किन्न सक्छ । धनले दुख मात्र दिन्छ तर आश्वासन भने सुखको दिन्छ । कर्मको आसक्ति इन्द्रियहरूको मागकै दौड हो । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- इन्द्रियमा जसको आसक्ति रहँदैन, सकाम कर्ममा जो फँसेको हुँदैन र जो सर्वसङ्कल्पको त्यागी हुन्छ त्यसलाई योगारूढ भनिन्छ । इन्द्रियको आसक्तिबाट मुक्त हुनका लागि म इन्द्रियभन्दा भिन्न छु भन्ने बोध हुनुपर्दछ ।

चेतनाले चाट्यो भने पदार्थसँग बाँधिन सक्छ र आफूलाई एक मान्न सक्छ । चेतनालाई कहिल्यै भोक लाग्दैन, भोक त सदैव शरीरलाई नै लाग्छ । चेतनामार्फत शरीरलाई भोक लागेको थाहा हुन्छ तर हामी शरीरलाई आफू मान्दछौं जो भ्रान्ति हो । हामी बालकबाट जवान र जवानबाट बुढो हुन्छौं । यस क्रममा हाम्रो शरीर बुढो हुन्छ र बदलिन्छ तर चेतना कहिल्यै परिवर्तन हुँदैन । जन्मदाको अवस्थामा हामीसँग भएको चेतना अपरिवर्तनीय, स्वस्थ, स्वच्छ र शुद्ध हुन्छ । शरीरमा परिवर्तन हुन्छ तर चेतनामा परिवर्तन हुँदैन । अज्ञानमा हामी शरीरसँग एक हुन्छौं र ज्ञानमा शरीरभन्दा भिन्न हुन्छौं । शरीरबाट आफू भिन्न भएको जान्न सक्ने र आत्माको बोध भएको व्यक्ति नै आसक्तिबाट मुक्त हुन्छ । हामी शरीरसँग मान्यताका कारण सम्मोहित छौं र जुन दिन शरीरभन्दा भिन्न भएको प्रतीति हुन्छ त्यही समयबाट इन्द्रियको आसक्ति बिदा हुन्छ । इन्द्रियको आसक्ति हट्ने बित्तिकै कर्ममा पनि आसक्ति रहँदैन ।

इन्द्रियको मागले शरीर विकृत गराउँछ । जसले इन्द्रियभन्दा माथि इन्द्रियातीत छु भन्ने जान्दछ तब ऊ प्रकृतिभन्दा भिन्न हुन्छ । यसप्रकारका व्यक्तिहरूका अनावश्यक चाहनाहरू अन्त हुन्छन् र आवश्यक एवम् नगरी नहुने कर्म मात्र बाँकी रहन्छ । यस्ता व्यक्तिको काम शुद्ध भएर रामतिर अग्रसर हुन थाल्छ । जब इन्द्रियहरू सहज हुन्छन्, तब व्यक्तिका आवश्यकताहरू पनि सरल हुन्छन् अनि व्यक्तिको आवश्यकता नै हुँदैन । यस्ता व्यक्तिको कर्मप्रतिको आसक्ति समाप्त हुन्छ तर कर्म भने जारी रहन्छ । उनीहरूको दुष्कर्म सकिन्छ र आवश्यक कर्म अझ प्रगाढ ऊर्जाले भरिएको हुन्छ । अशुभ कर्म समाप्त भएर शुभकर्मको उदय हुन्छ ।

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥५॥

प्रत्येक मानिसले आफ्नो मनको सहयोग लिएर आफूलाई नै यस समुद्ररूपी संसारबाट उद्धार गरोस्, मन विषयमा आसक्त भएर जीवलाई पतन हुन नदेओस् किनभने मनुष्य आफै आफ्नै मित्र र आफ्नै शत्रु पनि हो ॥

योगका माध्यमबाट जीवनको सत्य र आनन्द प्राप्त हुने भएकाले योग परम मङ्गलदायी हुन्छ । योगको दिशातिर अग्रसर हुने व्यक्ति आफ्नो मित्र हुन्छ र योगको विपरीत दिशातिर अग्रसर हुने व्यक्ति आफ्नो शत्रु हुन्छ । कृष्ण अर्जुनलाई अधोगतितिर होइन, उर्ध्वगमनको दिशामा उन्मुख गराउन चाहनु हुन्छ । व्यक्तिले चाहेमा उर्ध्वगमनको यात्रा गर्न सक्छ र बुद्धि-विवेक गुमेमा अधोगति उन्मुख हुन पनि सक्छ । मनुष्यको आत्मा स्वतन्त्र छ, उसले चाहेमा नर्कको यात्रा र चाहेमा मोक्षको अन्तिम सोपान पनि चढ्न सक्छ । यी दुवै मार्ग उसका लागि खुल्ला छन् । त्यसैले ऊ आफ्नो शत्रु वा मित्र दुवै हुन सक्छ । हामी अधिकतर मानिसहरू आफ्ना शत्रु आफै हुन्छौं किनभने हामी आफूलाई घात हुने कार्य गर्दछौं । हामीले गरेका कामबाट दुख मात्र आइलाग्ने हुँदा हामी आफ्नो मित्र हुन सक्दैनौं । हामी आफ्ना लागि दुखका बीज रोप्छौं । यस संसारमा हामी जे रोप्छौं, त्यही प्राप्त गर्छौं । तसर्थ कृष्ण भन्नुहुन्छ- मनुष्य आफ्नो मनको सहयोगले आफ्नै उद्धार गरोस्, आफूलाई तल गिर्न नदेओस् किनभने मनुष्य आफै आफ्नो मित्र र शत्रु पनि हो ।

जीवनमा हामी सबै सुख, शान्ति र आनन्द चाहन्छौं तर यसको अनुभूति गर्न कहिल्यै पाउँदैनौं । हाम्रो चाहनाले फलप्राप्ति हुँदैन । हामीले जस्तो कर्म गरेका छौं र जस्तो बीज रोपेका छौं त्यसैका आधारमा फलप्राप्ति हुन्छ । हामी एक चिज चाहन्छौं तर अर्कै बीज रोप्छौं । विष रोप्छौं तर अमृतको चाहना गर्छौं । विष रोपेपछि दुख, पीडा आउँछ र नर्क प्राप्त हुन्छ । जस्तो करनी उस्तै भरनी भनेजस्तै चाहना गर्छौं । विष रोपेपछि दुख, पीडा आउँछ र नर्क प्राप्त हुन्छ । जस्तो करनी उस्तै भरनी भनेजस्तै हाम्रो अवस्थाको जिम्मेवार हामी स्वयम् हौं र कर्मानुसारको फल प्राप्त गर्छौं । कतिपय व्यक्ति क्रोधको बीज रोप्छन् र शान्तिको कामना गर्छन्, घृणा रोपेर प्रेमको फूल फुलाउन चाहन्छन् र चारैतिर शत्रुता

फिँजाएर सबै जना आफ्ना मित्र होऊन् भन्ने चाहन्छन् । मानिसहरू यस्तै असम्भव चाहना राख्छन् । यस प्रकारका असम्भव कामनाहरू हाम्रा मनमा चलिरहन्छन् । जे हामी रोप्छौं त्यही नै हामीलाई फिर्ता हुन्छ । जीवनको सूत्र छ- जे हामी फ्याँक्छौं त्यही नै हामीले फिर्ता पाउँछौं । चारैतिरबाट हामीले फ्याँकेका प्रतिध्वनि नै फिर्ता हुन्छन् । लामो समयको अन्तरालपछि फिर्ता पाउने हुनाले त्यसबेला हामीलाई आफूले गरेका कृत्यको सम्झना पनि हुँदैन ।

हामीले गरेको गाली, घृणा, तिरस्कार, अपमान आदि सबै व्याजसहित एक न एक दिन हामीलाई नै फिर्ता हुन्छन् । हामी कमजोर व्यक्ति देख्ने बित्तिकै उसलाई अपमान गर्न खोज्छौं, उसले तत्काल जवाफ दियो भने हिसाब किताब बराबर हुन्छ अन्यथा त्यो कुनै न कुनै दिन कुनै न कुनै रूपमा फिर्ता हुन्छ । यहाँ बेहिसाब केही पनि छैन । हामी आफ्नो शत्रु आफैं हुन्छौं भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । आफ्नो शत्रु आफैं हुने व्यक्ति नास्तिक हो । आफ्नो मित्र बन्न नसक्ने व्यक्ति अरूको पनि मित्र बन्न सक्दैन । जो आफ्नो दुखको आधार आफैं बन्छ, ऊ अरूका दुखको पनि आधार बन्छ । शत्रुताको सूक्ष्म तरङ्गहरू हामी आफैंले पैदा गर्छौं र त्यो नै फैलन्छ । त्यो फैलिएको सूक्ष्म तरङ्गका अनुसार नै हामीले फल भोग्नुपर्छ । हामीले बोलेका खराब शब्दले कति दुष्प्रभाव पार्छ त्यो कल्पना पनि गर्न सकिन्न ।

बुद्ध आफ्ना भिक्षुहरूलाई हरक्षण बाटामा भेटिएका व्यक्ति वा वस्तुहरूप्रति मङ्गलभाव राख्न सुभाउनु हुन्थ्यो । बुद्धले वृक्ष, पहाड, परिचित-अपरिचित व्यक्ति जो र जे भेटिए पनि उनीहरूको मङ्गलको कामना गर्न भन्नुहुन्थ्यो । भिक्षुले यसबाट के फाइदा हुन सक्छ भनेर सोधेको जवाफमा बुद्ध भन्नुहुन्छ- पहिलो त तिमीलाई अरू कसैले गाली गर्ने अवसर प्राप्त हुँदैन । अर्को अमङ्गल कुरा सोच्ने फुर्सद मिल्दैन र तिम्रो समस्त शक्ति मङ्गलको दिशामा नियोजित हुन्छ । दोस्रो जब तिमी कसैका प्रति मङ्गलको कामना गर्छौं तब उसभित्र पनि मङ्गलभाव जागृत हुन्छ र त्यो मङ्गलको प्रतिध्वनि तिमीपट्टि फर्किन्छ । सम्बोधन वा अभिवादन गर्दा राम राम भन्ने प्रक्रिया पनि रामको स्मरण हो । बाटामा भेटिने व्यक्ति अपरिचित भए पनि राम भनी सम्बोधन गर्दा व्यक्तिले उसमा रामको प्रतिमा देख्न सक्छ । यस अवस्थामा शुभकामना प्रकट गर्नुका साथै रामको पनि स्मरण हुन्थ्यो । यसप्रकारको मङ्गलको कामनाले हामीभित्रका साथै अरूभित्रको श्रेष्ठतालाई पनि माथि उठाउँछ । भुक्नुभन्दा यो संसारमा श्रेष्ठ कुरा अरू हुन सक्दैन किनभने भुकेको शिरले नराम्रो सोच्नै सक्दैन ।

जीवन एउटा सम्बन्ध हो र हामी त्यो सम्बन्धमा नै बाँच्छौं । जसले हामीतिर मङ्गलभाव विस्तार गर्छ त्यो नै हाम्रो मित्र हो । आफूप्रति मङ्गलको भावले भरिएको व्यक्तिले सबैको कल्याणको कामना गर्छ । अरूको सुखको कामना गर्ने व्यक्ति आफ्ना लागि पनि सुखको कामनाले नै भरिन्छ र आफ्नो मित्र हुन्छ । आफ्नो मित्र हुनु धार्मिक हुनु हो । ऊ स्वयंलाई दुख दिने काम गर्न सक्दैन । दुष्कर्मका कारणले हामीले जीवनमा बारम्बार दुख पाएका छौं । हामी यन्त्रवत् भूल गरिरहने हुँदा दुष्कर्मको पुनरावृत्ति गरिरहन्छौं । आफ्नो शत्रुताप्रति सजग भएमा मित्रताको आधार बन्न थाल्छ ।

जिसस एउटा गाउँमा पुग्नुभएको थियो । त्यहाँका स्थानीय पादरी, विसपहरू जो जिसससँग ईर्ष्याले जल्दथे; उनीहरूले जिससलाई अपमान गर्ने तानाबाना बुन्न थाल्थे । पादरी र विसपहरू किताब पढेर जान्दछन् । उनीहरूले एउटी व्यभिचारिणी स्त्रीलाई समातेर ल्याई जिससका सामु उपस्थित गराए । यहूदी धर्मग्रन्थमा व्यभिचारी व्यक्तिलाई ढुङ्गाले हानेर मार्नुपर्छ भनी लेखिएको छ । उनीहरूले जिससलाई अपठ्यारो पार्नका लागि धर्मग्रन्थको पुस्तक र स्त्रीलाई उनीसामु ल्याएर यस्तो अवस्थामा तपाईं के भन्नुहुन्छ भनी प्रश्न गरे । जिससको वचन छ- कसैले तिमीलाई एउटा गालामा थप्पड हान्यो भने अर्को गाला पनि थाप र कोट खोस्न आए भने उसलाई कमिजहरू पनि देऊ, आफ्ना शत्रुहरूलाई पनि प्रेम गर । जिससले

महिलालाई माफ गरिदिँदा धर्मशास्त्रको निन्दा वा अपमान हुने र त्यसबाट उहाँ अराजक वा नास्तिक कहलिने पक्का थियो भने सजाय दिँदा उहाँको स्वभाव विपरीत हुने अवस्था थियो ।

जिससले धर्मशास्त्रको संरक्षण गर्दै भन्नुभयो- त्यहाँ उल्लेख भएअनुसार व्यभिचारीलाई दुङ्गाले हानेर मार्ने वचन ठिक हो तर दुङ्गा त्यही व्यक्तिले मात्र हान्न सक्छ जसले कहिल्यै व्यभिचार कर्म गरेको छैन वा व्यभिचारका बारेमा कहिल्यै सोचेको पनि छैन । उहाँको यो निर्णय सुनेपछि सबै पादरी र विसपहरू बिस्तारै त्यहाँबाट गायब भए । ती महिलाले जिससलाई भनिन्- म व्यभिचारिणी हुँ तसर्थ मलाई हजुरले नै सजाय दिनुहोस् । जिससले म कसैको निर्णायक बन्न सक्दिनँ र कसैलाई आफ्नो निर्णायक बनाउन पनि चाहन्नँ भन्नुभयो । जिससको वचन छ- तिमी कसैको निर्णायक नबन र तिम्रो निर्णायक पनि कोही नबनून् । तिमी स्वयम्ले आफूलाई व्यभिचारिणी स्वीकार गरिसकेपछि तिमी स्वतः पापबाट मुक्त भयौ ।

स्वीकृति मुक्ति हो र अस्वीकृतिमा पाप लुकेको हुन्छ । हामी जुन व्यवहार अरूबाट नहोओस् भन्ने चाहन्छौं, त्यही व्यवहार अरूलाई गर्ने हक पनि हामीसँग हुँदैन । जिससको नयाँ बाइबलको सार एउटै छ त्यो हो जुन व्यवहार अरूले तिमीलाई नगरून् भन्ने चाहन्छौं त्यो व्यवहार अरूसँग पनि नगर । यो वाक्य बुझ्न सक्थौं भने कृष्णको सूत्र राम्ररी बुझ्न सक्छौं । यो एउटा सुखद संयोग हो कि कृष्णका कतिपय वाक्यका व्याख्या बाइबलमा पाइन्छन् र बाइबलमा भनिएका कतिपय वाक्यको व्याख्या गीतामा पाइन्छ । कुरानका कतिपय वाक्यको व्याख्या वेदमा र वेदका मन्त्रको व्याख्या मोहम्मदबाट भएको छ । बुद्धका वचनको पालना र व्याख्या चीनमा भएको छ भने चीनका लाउत्सुको वचनको व्याख्या कबिरले गरेका छन् । धार्मिक सम्प्रदायले पर्खाल खडा गरिदिए पनि यिनीहरूका बिच आन्तरिक सूत्रको सम्बन्ध रहेको छ । जसको स्मरण हामीमा छैन र कतिपय अवस्थामा यसको अपव्याख्या पनि गरिएको छ, अन्यथा मन्दिर र मस्जिदका भनाइमा कुनै भेद छैन । जसले जाने पनि सत्य, सत्य नै हो । उनीहरूले अलग-अलग ठाउँमा अलग-अलग भाषामा आ-आफ्ना ढङ्गले अभिव्यक्त गरेका मात्र हुन् ।

आफू नै आफ्नो मित्र र शत्रु पनि हो । तसर्थ कृष्ण भन्नुहुन्छ- प्रत्येक मनुष्यले आफ्नो मनको सहयोग लिएर आफूलाई यस संसारबाट उद्धार गरोस्, मन विषयमा आसक्त भएर जीवलाई पतन हुन नदेओस् किनभने मनुष्य आफू नै आफ्नो मित्र र शत्रु पनि हो । शत्रु हुन सदा सजिलो छ तर मित्र बन्न सिङ्गो जीवन पनि पर्याप्त छैन । मित्रता ठुलो साधना हो, त्यसमा पनि आफूसँगको मित्रता भन्नु कठिन हुन्छ । जो आफूलाई प्रेम गर्छ उसको जीवनमा नराम्रा कुराहरू टिक्न सक्दैनन् । क्रोध त आफूलाई आफैँले आगो लगाउनु हो । अरूसँग मित्रता कायम राख्न सजिलो छ किनभने त्यो दृश्य भएकाले तत्काल देखिन्छ । आफूसँगको मित्रता त अदृश्यमा गर्नुपर्छ । हामी आफूलाई प्रेम गर्दैनौं । यदि आफूलाई प्रेम गरेको भए यति धेरै मानसिक समस्या वा आत्महत्याका घटना हुने नै थिएनन् । चिकित्सकहरूका अनुसार संसारमा सत्तरी प्रतिशत मानसिक रोगी छन् । हामी सबै आफूलाई नै दुख, पीडा दिइरहेका छौं र आफैँलाई घृणा गर्छौं ।

एकक्षण पनि हामी नराम्रो कार्य गर्नबाट रोकियौं भने दुष्कर्म हुनै सक्दैन । आफ्नो मित्र त्यही हो जसले अशुभलाई स्थगित गरेर शुभकार्यको आरम्भ गर्छ । आफ्नो शत्रु त्यही हो जसले शुभकृत्य स्थगित गरेर अशुभकर्म सुरुवात गर्छ । जो आफ्नो मित्र बन्छ ऊ ऊर्ध्वयात्रामा निस्कन्छ । उसको यात्रा दियोको प्रकाश जस्तै आकाशतिर हुन्छ । यो माथि उठ्ने चेतनारूपी आफ्नो मित्र हुनु नै योग हो । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- योग मङ्गल हो र यसबाट सर्वत्र शुभ प्राप्त हुन्छ । आत्मा स्वतन्त्र छ, उसले आफ्नो हित र अहित दुवै गर्न सक्छ । अहित गर्न सजिलो छ तर हित गर्न ज्यादै कठिन छ । जो आफ्नो मित्र हुन्छ ऊ आफैँ जीवनमा मुक्तिको अनुभव गर्न सक्छ । जो आफ्नो शत्रु हुन्छ, ऊ जीवनमा बन्धनमा पर्छ । यो जीवनमा व्यक्तिगत रूपमा अनुभव गर्नुपर्ने सूत्र हो । कृष्णका प्रत्येक शब्द एवम् वाक्य प्रयोगात्मक छन् ।

एक सूत्र मात्र प्रयोग गन्यो भने पनि आफ्नो जीवनको अमृत तत्त्वको बोध हुन्छ । आफूभित्रका शत्रुका कारण जीवन नै बर्बाद हुन्छ र यही नै आफ्नो दुखको कारण बन्छ जसलाई हामी मेरो भाग्य, मेरो नियति भन्छौं । नियति पनि हामी आफैले निर्माण गर्ने हो । हामी यति स्वतन्त्र छौं कि स्वर्ग वा नर्क दुवैतर्फ जान सक्छौं ।

बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥६॥

जसले मन, शरीर र इन्द्रियमाथि विजय पाएको छ वा मनलाई आफ्नो नियन्त्रणमा राखेको छ भने त्यो नियन्त्रित मन नै जीवात्माको मित्र हो र जसको देह एवम् इन्द्रियलाई वशमा राखिएको छैन त्यस्तो अनियन्त्रित मन नै जीवात्माको शत्रु हो ॥

जसले इन्द्रिय र शरीरलाई नियन्त्रणमा राखेको छ त्यो आफ्नो मित्र हो र इन्द्रिय र शरीरमाथि जसको कुनै नियन्त्रण छैन त्यो आफ्नो शत्रु हो । मित्रता र शत्रुताको दोस्रो आयाम कृष्ण बताउनुहुन्छ । शरीर र इन्द्रिय जसको नियन्त्रणमा छैन, जसको स्वयम्को कुनै आवाज छैन, जो कहिले शरीरको, कहिले इन्द्रियको र कहिले मनको कुरा मान्दछ तर आफ्नो स्वतन्त्र आवाज छैन भने त्यो आफ्नो शत्रु हो । जस्तै- रथ गुडिरहेको छ, रथको लगाम टुटेको छ, सारथी सुतिरहेको छ र सबै घोडा आ-आफ्नै दिशामा दौडिरहेका छन् । यस्तो स्थितिमा रथ र रथारोहीको जुन बेहाल हुन्छ त्यस्तै स्थिति हाम्रो हुन्छ । हाम्रा इन्द्रियहरू पनि एक अर्काका विपरीत काम गर्छन् । हामी दुवैका कुरा मान्छौं । हाम्रा शरीर र मन विपरीत माग गर्छन् । शरीरले भन्छ अब अपाच्य हुन्छ, भोजन पुग्यो तर मन भन्छ मिठो छ अझ अरू खाऊँ; हामी दुवैको कुरा मान्छौं । एक कदम अघि, एक कदम पछि, एक कदम दायाँ एक कदम बायाँ चल्छौं । विपरीत इन्द्रियका विपरीत कुराहरू हामी मानिरहेका छौं । एक जनालाई हात जोडेर अभिवादन गर्छौं र त्यही व्यक्तिलाई भित्रबाट गाली पनि गर्छौं । मन खण्डित छ र खण्डित इन्द्रिय खण्डित मनलाई समातेर बसेको छ । भित्र कोही मालिक नभएकोले हाम्रो आत्मा सुतिरहन्छ । हामी इन्द्रियका आवाज मात्र सुन्छौं, आत्माको आवाज हामीले कहिल्यै सुनेका छैनौं ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्तो दशा शत्रुताको दशा हो । खण्ड-खण्डमा बाँडिएको मन र इन्द्रियको आवाजमा हामी पूरा दबिएका छौं । जनावरलाई दाम्लाले बाँधे जस्तै इन्द्रियले हामीलाई तान्दछ । जो आफ्नो इन्द्रियको र शरीरको मालिक बन्न सक्छ त्यो आफ्नो मित्र हो । जो इन्द्रिय र शरीरको वशमा हुन्छ त्यो आफ्नो शत्रु हो । हामीले कहिल्यै आफूलाई इन्द्रियमाथिको मालिक वा स्वामीको घोषणा गरेका छैनौं । हामीलाई पतनको बाटोमा लैजाने जननेन्द्रियहरू हुन् किनभने यिनीहरू शक्तिशाली हुन्छन् । जसले आफ्नो कामेन्द्रियलाई नियन्त्रण वा वशमा राख्न सक्छ उसलाई कामशक्तिले नै स्वर्गको द्वारसम्म पुऱ्याउँछ । जब हामी कामेन्द्रियको दास बन्छौं तब उसले हामीलाई खाल्डोमा जाकिदिन्छ । जब कामेन्द्रिय हाम्रो वशमा हुन्छ तब त्यो ब्रह्मचर्यको मार्गबाट ब्रह्ममा पुग्न सकिन्छ ।

इन्द्रियमाथि नियन्त्रण गर्न सक्ने मन मित्र हुन्छ अन्यथा शत्रु हुन्छ । सबल अवस्थामा नै इन्द्रियलाई जित्नुपर्छ अन्यथा बृद्धावस्थामा कामेन्द्रियमाथि विजय पाएँ भन्नु हास्यास्पद हुन्छ । जो आफूलाई इन्द्रियभन्दा भिन्न जान्दछ, ऊ मात्र इन्द्रियको मालिक हुन सक्छ । आँखाले देख्ने भन्नुको अर्थ चेतनाले देख्नु हो, आँखाले होइन । चेतना जुन इन्द्रियमा केन्द्रित हुन्छ त्यही कुरा इन्द्रियले गर्न सक्छ । ध्यान मालिक हो, इन्द्रिय त उपकरण मात्र हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो इन्द्रिय र शरीरको मालिक हुन्छ, ऊ आफ्नो मित्र हो । त्यस अवस्थामा उसको इन्द्रियले त्यही गर्छ जो उसको हितमा हुन्छ । इन्द्रियहरूसँग आफ्नै हार्मोनको सङ्ग्रह हुन्छ । प्रत्येक इन्द्रियले हामीलाई काम गराइरहन्छन् । हामी उसको धक्का अनुसार काम गर्छौं । जब हाम्रो कामेन्द्रियमा वीर्य जम्मा हुन्छ, तब हामीलाई कामातुर हुनका लागि दबाव वा धक्का

प्राप्त हुन्छ । गल्यान्डले धक्का दिन लाग्यो भने यो सक्रिय भयो भन्ने बुझ्नुपर्छ । इन्द्रियको संरचनाले यी काम गरिरहेको छ भन्ने बोध भएमा र म यसबाट पृथक् छु भन्ने ज्ञान भयो भने हामी इन्द्रियका मालिक हुने छौं । हामी मालिक हुँदा इन्द्रिय हाम्रा मित्र हुन्छन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हामी मालिक हुन सके इन्द्रिय स्वतः मित्र बन्छन् अन्यथा ती शत्रु हुन्छन् ।

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥७॥

जसले आफ्नो मनलाई जितेको छ; गर्मी-जाडो, सुख-दुख तथा मान-अपमानमा जसको मन अर्थात् अन्तस्करण शुद्ध र शान्त भएको छ त्यस्तो स्वाधीन आत्मावाला पुरुषको ज्ञानमा सच्चिदानन्दधन परमात्मा सम्यक् प्रकारले स्थित हुन्छ अर्थात् उसको ज्ञानमा परमात्मासिवाय अरु केही हुँदैन ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- सुख-दुख, रुचि-अरुचि, मान-अपमान, सफलता-असफलता र जीवनका समस्त द्वन्द्वहरूमा जसको अन्तस्करण शुद्ध छ, आन्तरिक स्थिति डामाडोल छैन, जसको अन्तश्चेतनाको ज्योति जतिसुकै हावा हुन्दरीमा पनि कम्पित हुँदैन, जो निर्विकार भावले अनुद्विग्न, अनुचेष्टित भएर भित्र शान्त बनिरहन्छ, यस्तो चेतनाको मन्दिरमा परमसत्ता विराजमान हुन्छ । विपरीत अवस्था सफलता-असफलता, मान-अपमान आदिमा पनि यस्तो व्यक्तिभित्र केही अन्तर हुँदैन । यस्तो व्यक्तिमा घटना सबै बाहिर घट्छ र भित्रबाट ऊ अस्पर्शित हुन्छ । हामी दुख एवम् सुखमा पनि उद्विग्न हुन्छौं र हामी भित्रको चेतनाको ज्योति कम्पित हुन्छ । सुखमा व्यक्ति उत्तेजित हुन्छ र दुखमा उद्विग्न हुन्छ । वास्तवमा व्यक्ति सुखमा संलग्न भएका कारणले उत्तेजित हुन्छ । त्यस्तै दुखमा आफूलाई संलग्न गर्नाको कारणले दुखी हुन्छ । दुख र सुखमा हामी यसबाट अलग रहन सक्दैनौं र यिनीहरूसँग हाम्रो तादात्म्य हुन्छ ।

सुख र दुख दिन र रात जस्तै निरन्तर आउँछन् र जान्छन् तर भित्रको चेतनालाई कसैले पनि छुन सक्दैन । यी सबै बाहिर घट्ने घटना मात्र हुन् । भित्र त अकम्पनीय, अटल एवम् अपरिवर्तनीय चेतना छ जो न दुखले दुखी हुन्छ न त सुखमा उत्तेजित हुन्छ । भित्रको चेतना अविचलित रहन्छ । यो अलग जान्ने चेतनाको अवस्था नै योग हो । यस्तो अकम्पनीय एवम् अस्पर्शित चेतनामा नै परमसत्ता विराजमान हुनुहुन्छ । चेतनाको यदि पदार्थसँग तादात्म्य भएमा संसारका बारेमा जानकारी हुन्छ र पृथक् भएर रहेमा परमात्माको जगत्का बारेमा जानकारी हुन्छ । हामी बिचमा उभिएका छौं । यता संसार र उता परमात्मा छ । जबसम्म हाम्रो दृष्टि संसारसँग आसक्त हुन्छ, तबसम्म परमात्माको संसार देखिँदैन । जब संसारबाट पृथक्ताको बोध हुन्छ, अनायास नै परमात्माको द्वार खुल्छ । पदार्थतिरको तादात्म्यको दृष्टि परिवर्तन हुनेबित्तिकै परमात्मातिर दृष्टि फेरिन्छ । त्यो परमात्मा सदा हामीभित्र अवस्थित छ तर हाम्रो दृष्टि मात्र उसतिर छैन । हामी बिचमा उभिएको हुँदा भ्रान्त छौं र यो भ्रान्ति अचेतन मनबाट पैदा भइरहेको छ । भ्रान्ति हामीलाई दुखबाट होइन कि सुखबाट पैदा हुन्छ किनभने सुख म होइन भनेर मान्न हामी तयार छैनौं । सुखबाट यो भ्रान्ति तोडेपछि मात्र पृथक्ताको अनुभव हुन सक्छ ।

सुखबाट छुटाउने विधि धर्म हो । जो सुखबाट छुट्छ ऊ दुखबाट पनि छुट्छ । जो सुखबाट नभई दुखबाट मात्र छुट्न खोज्छ, ऊ दुखबाट कहिल्यै छुट्न सक्दैन । सुख दुखकै नै रूप हो । हरेक सुखमा दुख लुकेको हुन्छ । त्यसैले सुखमा होसपूर्ण नभईकन व्यक्ति सुख-दुखबाट मुक्त हुन सक्दैन किनभने सुख प्रारम्भ र दुख अन्त्य हो । यदि व्यक्ति सुखमा सजग रह्यो भने दुखमा पनि सहजतापूर्वक पार हुन सक्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- सुख र दुखमा अविचलित रहने व्यक्ति स्वाधीन हुन्छ । यसमा समताभाव राख्न सक्ने व्यक्तिलाई दुनियाँका कुनै तागतले पनि पराधीन बनाउन सक्दैनन् । सुख-दुखमा कम्पित हुने व्यक्ति जहिल्यै पनि दास हुन्छ । सुख-दुखमा उत्तेजित र हतोत्साही हुनेले परमात्मा प्राप्त गर्न सक्दैन । सुखलाई अनुभवबाट जान्न सकिन्छ ।

**ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥८॥**

जो ज्ञान र विज्ञानद्वारा पूर्ण रूपले सन्तुष्ट छ, जसले भौतिक इन्द्रियमाथि विजय हासिल गरेको छ, जो विकाररहित छ, जसले माटो-ढुङ्गा र सुनलाई समान ठान्छ वा वस्तुप्रतिको आसक्तिलाई त्यागेको हुन्छ त्यस्तो आत्मसाक्षात्कार गरेको योगीलाई युक्त अर्थात् भगवत्प्राप्त भएको मानिन्छ ॥

यस श्लोकमा ज्ञान-विज्ञानबाट जो तृप्त छ भनिएको छ । स्वयम्लाई जान्नु ज्ञान र परलाई जान्नु विज्ञान हो । विज्ञानको अर्थ अरूलाई जान्ने व्यवस्था र ज्ञानको अर्थ स्वयम्लाई जान्ने अवस्था हो । यस श्लोकको आशय ज्ञानी व्यक्ति ज्ञानमा उपलब्ध भएर समस्त विज्ञानलाई जान्दछ भन्ने नभएर यसको अर्थ आत्मा समस्त ज्ञान-विज्ञानबाट तृप्त भएको छ भन्ने हो । जीवनबाट कुतूहलता समाप्त भएको अवस्था नै विज्ञानबाट तृप्त हुने अवस्था हो । सानो उमेरमा कुतूहलता वा जिज्ञासा धेरै उठ्छन् । के, कसरी र किन भन्ने प्रश्न सानो उमेरमा नै जन्मिन्छ । समाजमा हुने कुतूहलताको कारणले विज्ञानको जन्म हुन्छ । पश्चिममा धेरै जिज्ञासा हुने हुँदा त्यहाँ जिज्ञासाको कारणले विज्ञानको जन्म भएको छ । सबै कुरा जानेपछि मात्र कुतूहलता मेटिन्छ भन्ने लाग्नु गलत हो किनभने आत्मसाक्षात्कार नभई कुतूहलता मेटिँदैन । ज्ञान विज्ञानले तृप्त भन्नुको अर्थ जसको कुतूहलता वा जिज्ञासा समाप्त भएको छ भन्ने हो ।

बालबालिकाहरू अनेकन प्रकारका कुतूहलता व्यक्त गर्दछन्, जस्तो कि पात किन हरियो छ, सूर्य किन उदाउँछ, आकाशमा ताराहरू किन छन् आदि । प्रौढ व्यक्ति भन्छन्- हरियोको सट्टा पहेँलो पात भएको भए पनि उनीहरू किन भन्ने प्रश्न सोध्छे । प्रौढहरूमा यो कुतूहलता हुँदैन । त्यसैले त प्रौढ समाजले विज्ञानलाई जन्म नदिएर धर्मलाई जन्मायो । परमात्माको असीमिततालाई हाम्रो सीमित ज्ञानले जान्न असम्भव हुन्छ । सबै उत्तर प्रयोगात्मक हुन् । त्यसैले वैज्ञानिकका सबै उत्तरहरू समयक्रममा फरक फरक आउँछन् । प्रौढ जान्दछन् कि सबै उत्तर मनुष्यद्वारा निर्मित हुन् किनभने अस्तित्व निरुत्तरित छ । त्यसैले त अस्तित्व रहस्यात्मक छ । हरेक उत्तरले नयाँ कुतूहलता पैदा गर्छ । जसले अस्तित्वको रहस्यलाई जानेर प्रश्न गर्न छोड्छ यस्तो प्रश्नरहित अवस्थामा व्यक्ति ज्ञान विज्ञानबाट तृप्त हुन्छ जुन प्रौढ व्यक्तिको अवस्था हो । प्रश्न नै बाँकी नरहेपछि चित्त मौन र शान्त हुन्छ । यस्तो अवस्थामा चित्त जीवनको रहस्यको मार्गतिर लाग्दछ र नवजीवन प्राप्त हुन्छ । विज्ञानको ढङ्ग सोधेर जान्ने हो भने ज्ञान र धर्मको ढङ्ग नसोधेर जान्ने हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- ज्ञान विज्ञानबाट जो तृप्त हुन्छ ऊ प्रौढ मानिन्छ र उसमा कुनै कुतूहलता बाँकी रहँदैन । प्रौढता प्राप्त भएपछि कुनै प्रश्न र उत्तर हुँदैन, केवल मौनता र शान्ति मात्र हुन्छ । दर्शनशास्त्र र धर्ममा यही अन्तर छ । दार्शनिक प्रश्नको वर्षा गराउँछन्, त्यसैले यस अर्थमा उनीहरू बृद्ध बालक हुन् । प्रश्न र उत्तरमा जगत्को वास्तविकता छर्लङ्गिँदैन । दार्शनिकहरू कुतूहलताले भरिएका व्यक्ति हुन् । प्रौढ व्यक्तिहरू चाहिँ वस्तुको स्वभाव नै यस्तो हुन्छ भन्ने मान्दछन् । आगो तातो हुन्छ र पानी चिसो हुन्छ । तातो र चिसो वस्तुको गुण र स्वभाव हो । हरेक वस्तुको स्वभाव हुन्छ । ज्ञानी स्वभावका बारेमा जान्नु नै पर्याप्त छ भन्दछन् । महावीरले भन्नुभएको छ- वस्तुको स्वभाव जान्नु नै धर्म हो । यस्तो तब सम्भव हुन्छ जब ज्ञान-विज्ञानका बारेमा जान्ने जिज्ञासा क्षीण हुन्छ । जसले अस्तित्वलाई स्वीकार गरेर त्यसबारे सोच्न छोड्छ, उसले म विराट् सागरको एउटा लहर हुँ भन्ने जान्दछ । त्यसैले मौन रही गहिराइमा डुबेर अस्तित्वका बारेमा आफैँ जान्नु अनुभवबाट जान्नु हो । जान्ने व्यक्तिहरू के भन्छन् भने अनुभवको फलित परिणाममा व्यक्ति परमात्मातुल्य हुन्छ ।

कृष्णको मैले नै यस्तो भनिरहेको छु भन्ने कुनै दाबी छैन । जसले पनि जानेका छन् उनीहरूले पनि यस्तै भनिरहेका छन्, यस्तो मैले नै भनिरहेको छु भनी उहाँ भन्नुहुन्छ । उहाँ त ज्ञान यस्तो भन्छ

भन्नुहुन्छ । ज्ञानमा व्यक्ति रहँदैन तसर्थ कृष्णको भनाइ ज्ञानको कथन हो । समस्त द्वन्द्व र जिज्ञासाबाट मुक्त र कुतूहलताविहीन व्यक्ति परमात्मामा प्राप्त हुन्छ । यस्तै प्रौढ, निर्द्वन्द्व एवम् समबुद्धि चित्तवाला अकम्पित, अटल व्यक्ति नै परमात्मामा प्राप्त हुन्छ ।

**सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥९॥**

निस्वार्थ भई परोपकार गर्ने व्यक्ति; मित्र, शत्रु, तटस्थ वा मध्यस्थकर्ता व्यक्ति एवम् ईर्ष्यालु बन्धुबान्धव, साधुहरू र पापीजनहरूप्रति पनि समभाव राख्न सक्ने व्यक्ति सर्वश्रेष्ठ मानिन्छ ॥

समबुद्धि सम्पूर्ण योगको सार हो । अधिल्लो श्लोकमा कृष्णले अलग-अलग बाटोबाट समता बुद्धिरूपी मन्दिरमा प्रवेश गर्ने मार्ग बताउनुभएको थियो । यस श्लोकमा समता बुद्धिका बारेमा अर्को दिशाबाट बताउँदै हुनुहुन्छ । भिन्न भिन्न प्रवृत्तिका मानिसहरूका रुचि र अवस्थाका कारण समताबुद्धिका बारेमा पनि उहाँले फरक फरक मार्ग उल्लेख गर्नुभएको हो । कसैलाई समबुद्धि साध्न सुख र दुखको बिचमा रहेर अधि बढ्न सहज हुन सक्छ भने अर्का प्रवृत्तिका मानिसहरूलाई यो मार्गभन्दा फरक धार उपयुक्त लाग्न सक्छ किनभने मानिसहरूका संवेदनशीलता फरक फरक हुन्छन् । कसैका लागि सुख र दुख भन्दा यश र अपयश महत्त्वपूर्ण हुन सक्छ । एउटा व्यक्ति यश कमाउन र अपयशबाट बच्न सबै प्रकारका दुख भोग्न तयार हुन सक्छ । तसर्थ द्वन्द्व र रुचि अनुसारको मार्ग छनोट गरी समबुद्धिमा स्थिर रहनुपर्छ । कुनै मानिसलाई यश एवम् अपयशभन्दा पनि मित्रता र शत्रुताको मूल्य भारी हुन सक्छ । त्यसैले उनीहरूलाई मित्रता र शत्रुताका बिचमा समबुद्धिलाई साध्नुपर्ने हुन्छ । जुन द्वन्द्व अर्थात् मार्ग आफूलाई उपयुक्त लाग्छ त्यसको छनोट गर्नुपर्छ ।

प्रत्येक व्यक्तिले सुख-दुख, मान-अपमान, प्रेम-घृणा, सम्पन्नता-निर्धनता, ज्ञान-अज्ञान, शान्ति-अशान्ति, मित्र-शत्रु, यश-अपयश आदिमध्ये एकको पहिचान गर्नुपर्छ । आफ्नो द्वन्द्व के हो त्यसको पहिचान गरेर बिचमा रहनु नै समता बुद्धिमा प्राप्त हुने मार्ग हो । अर्काको द्वन्द्वमा समभाव राख्न सजिलो हुन्छ तर आफ्नो द्वन्द्वमा सम हुन सक्नु बुद्धिमानी हो । यस प्रसङ्गमा कृष्ण मित्र र शत्रुमा समभाव कायम राख्नुभन्दा धन र निर्धनमा समबुद्धि कायम राख्न सजिलो हुने कुरा बताउनुहुन्छ किनभने धन निर्जीव वस्तु हो । यश र अपयशमा पनि समता उपलब्ध गर्न कठिन हुँदैन किनभने यी पनि आफ्ना निजी कुरा हुन् तर मित्र र शत्रुका बिचमा समता भाव राख्नु चुनौती नै हुन्छ किनभने यसमा अर्को व्यक्ति पनि सम्मिलित हुन्छ । यो निजी विषय मात्र होइन । शत्रु र मित्र दुवै जड नभएर चेतन र आफूजस्तै धरातलमा उभिएका व्यक्ति हुन् । त्यसैले यसमा समभाव राख्न कठिन हुन्छ । कृष्ण जसले मित्र र शत्रुमा समभाव कायम राख्न सक्छ त्यसलाई योगी भन्नुहुन्छ ।

आफ्नो स्वार्थ परिपूर्ति गर्न कसैको पनि शोषण नगर्ने व्यक्ति मित्र र यसका लागि जुनसुकै स्तरको गलत काम गर्ने व्यक्ति शत्रु हो । यस्तो शोषण नगर्ने व्यक्तिले नै शत्रु र मित्रमा समभाव राख्न सक्छ । आफ्ना लागि अनुकूल व्यक्ति मित्र हो भने प्रतिकूल कित्तामा उभिने र आफ्नो काममा बाधा उत्पन्न गर्ने व्यक्ति शत्रु हो । त्यसैले आजको शत्रु भोलि मित्र बन्न सक्छ र आजको मित्र भोलि शत्रु पनि हुन सक्छ । यदि हाम्रो स्वार्थ छ भने हामी समभाव राख्न सक्दैनौं र स्वार्थ छैन भने मात्र मित्र र शत्रुका बिच समभाव राख्न सक्छौं । जसले जिन्दगीलाई काम होइन नाटक वा सपना ठान्दछ त्यस्ता व्यक्तिले मात्र मित्र र शत्रुका बिचमा समभाव राख्न सक्छन् । यसको अर्थ निष्क्रिय रहनु भन्ने होइन, बरु कर्म गरेर त्यस कर्मप्रतिको अहङ्कार र आसक्ति त्याग्न भन्नेको हो । यस्तो अवस्थामा काममा सहायता दिने व्यक्तिलाई धन्यवाद दिइन्छ र काममा बाधा दिने व्यक्तिलाई पनि धन्यवाद नै दिइन्छ । परमात्मा जे काम म बाट लिन चाहन्छ त्यही काम गर्नका लागि म बाँचेको छु र उसकै इच्छा बमोजिमको कर्म गर्दछु । यस्तो इच्छा

राख्ने व्यक्तिको कुनै कर्मप्रति आग्रह नै रहँदैन र मित्र तथा शत्रुका बिचमा पनि कुनै भेदभाव रहँदैन । कामप्रति मोह राख्ने र संसारमा केही गरेर मात्र जान चाहने मनुष्यले नै शत्रु र मित्रको निर्माण गर्छन् । यस्ता व्यक्तिले समभाव कायम राख्न सक्दैनन् । अरूबाट प्रेमको चाहना नराख्ने व्यक्तिले मात्र समभाव कायम गर्न सक्छ । प्रायः हामी सबैमा मृत्युपर्यन्त प्रेम पाउने इच्छा कायम नै रहन्छ । स-साना बाल-बालिकाहरूदेखि वृद्ध-वृद्धासम्म सबैमा प्रेमको आकाङ्क्षा हुन्छ । प्रेम चित्तको भोजन हो जसको अभाव मानिसले कल्पना पनि गर्न सक्दैन । जबसम्म प्रेमको जरुरत पर्छ, तबसम्म मित्र र शत्रुमा समता कायम हुन सक्दैन ।

हामी कसैलाई प्रेम गर्छौं र त्यसको सट्टा उसबाट पनि प्रेम चाहन्छौं भने त्यो प्रेम होइन, लगानी हो । जबसम्म प्रेम पाउने आकाङ्क्षा रहन्छ, तबसम्म व्यक्ति प्रौढ हुँदैन, त्यो बालक नै हुन्छ । विना प्रेम बाँच्न सक्ने व्यक्ति मात्र प्रौढ हुन्छ । प्रेमको अपेक्षा नराख्ने व्यक्तिले मात्र अरूलाई प्रेम दिन सक्छ । हामी सबै प्रेमको सट्टामा प्रेम चाहन्छौं । पतिपत्नी, बाबुआमा, सन्तान सबैका बिचको प्रेमको आधार यही रहेको छ । जहाँ र जुन समाजमा प्रेम फिर्ता पाइँदैन त्यहाँ कुरुर वा जनावर पाल्ने प्रवृत्ति बढी हुन्छ । त्यो प्रेम फिर्ता पाउने एउटा बाटो मनुष्यले खोजेको हो । प्रेम माग्ने व्यक्ति शत्रु र मित्रको बिचमा समबुद्धि कायम राख्न सक्दैन । प्रेमको माग गर्ने अवस्था पार गरिसकेको व्यक्ति समबुद्धिमा प्राप्त हुन्छ । ऊ प्रेम माग्दैन तर प्रेम दिन समर्थ हुन्छ । उसले मित्र र शत्रु दुवैलाई प्रेम दिन सक्छ । जब व्यक्ति प्रेमले भरिन्छ, तब ऊ मालिक हुन्छ । उसमा लिने इच्छा रहँदैन केवल दिने इच्छा मात्र शेष रहन्छ । यस्तो व्यक्ति मित्र र शत्रुको बिचमा भेद नगरी समभावमा प्राप्त हुन्छ, सबैलाई प्रेम गर्छ तर प्रेम फिर्ता माग गर्दैन । प्रेम जति बाँडे पनि घट्दैन । मनले जसबाट प्रेम फिर्ता पाइँदैन, त्यसलाई शत्रु र जसबाट प्रेम फिर्ता पाइन्छ त्यसलाई मित्र मान्दछ । मित्र र शत्रुमा समता भाव राख्न सकेमा त्यस्तो व्यक्ति योगमा प्रतिष्ठित हुन्छ ।

कृष्ण अर्जुनलाई शत्रु र मित्रको बिचमा समभाव जगाएर योगमा प्रतिष्ठित हुन सुझाउनु हुन्छ । अर्जुनका लागि यो सूत्र उपयोगी हुन सक्छ । अर्जुनलाई आफन्तजन, मित्रलाई मारेर पाउने राज्य-वैभव व्यर्थ लाग्यो । क्षत्रियका लागि मित्र र प्रियजनको मूल्य धेरै हुन्छ र अर्जुन त्यही भन्दै छन् । अर्जुन चिन्ता र सन्तापमा उभिएका छन् । कृष्णको यो भनाइ अर्जुनका मित्र र शत्रुबिचको समभावका लागि विशेष महत्त्वको छ । यसको तात्पर्य युद्धमा को मित्र र को शत्रु हो फिक्री नगरी तटस्थ भएर युद्ध गर्नुपर्छ भन्ने हो । उहाँ अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- यी दुवैका बिचमा तटस्थ भएर को मित्र र शत्रु, भन्ने चिन्ता नगरी युद्ध गर । अर्जुन युद्धबाट भाग्न चाहन्छन् । उनका सबै जिज्ञासा नकारात्मक छन् तर कृष्णको सारा शिक्षा सकारात्मक छ । अर्जुन त केवल सन्तापबाट बच्ने उपाय मात्र चाहन्थे तर कृष्ण अर्जुनको चिन्ताको फिक्री नगरी उनलाई निश्चिन्त गराई योगारूढ बनाउन चाहनुहुन्छ । यदि अर्जुन योगी भएर युद्धमा उत्रिए भने मात्र त्यो युद्ध धर्मयुद्ध बन्न सक्छ ।

युद्ध सदैव धर्म र अधर्मका बिचमा नै हुन्छ । कृष्ण अनौठो प्रयोग गर्दै यस महाभारत युद्धलाई धर्म युद्ध बनाउने प्रयासमा हुनुहुन्छ । त्यसका लागि उहाँ अर्जुनलाई युद्धमा प्रवेश हुनुअघि नै समताबुद्धिमा स्थिर हुँदै योगी भएर युद्ध गर्न शिक्षा प्रदान गर्दै हुनुहुन्छ । उहाँ भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! तिमी समबुद्धिमा रहेर, आफन्त-पराईका बिचको भेदलाई त्यागेर शत्रु-मित्रको बिचमा तटस्थ रहेर युद्ध गर । के फल वा परिणाम निस्कन्छ त्यसको चिन्ता नगर । को मर्लान् र को बाँच्लान् तिमी त्यसको फिक्री नगर । जो मरे वा बाँचे पनि जन्म-मृत्युको बिचमा भेद नगरी युद्ध गर । तिमी समतामा उपलब्ध भएर चित्त नडगमगाई कम्पित नभई, अविचलित र अटल बनेर युद्ध गर । सफलता-असफलता, विजय-पराजय जे भए पनि यसलाई समभावले हेर ।

अध्याय-६

युद्धका समयमा योगी बनाउने प्रयास सामान्य नभएर कठिन विषय हो । अर्जुन योगी भएर युद्धमा उत्रियून् भन्ने प्रयास नै कृष्णको अनौठो र सकारात्मक प्रयास रहेको छ । उहाँ असम्भव प्रयासलाई सम्भव बनाउनुहुन्छ । उहाँ अर्जुनलाई न त भोगी बनाएर युद्धमा उतार्न चाहनुहुन्छ, न त योगी बनाएर जङ्गल नै पठाउन चाहनुहुन्छ । उहाँ त अर्जुनलाई योगी बनाएर युद्धमा संलग्न गराउन चाहनुहुन्छ । बुद्ध जस्तो भएर बोधी वृक्षमा बस्न कठिन छैन तर बुद्ध जस्तो ध्यानस्थ भएर युद्धमा होमिनु भने असम्भव प्रयास हो । त्यसैले कृष्ण सबै द्वार उघारेर अर्जुनलाई प्रकाश देखाउन चाहनुहुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- मित्र-शत्रुको बिचमा समबुद्धि कायम गर्नु भन्ने तिम्रो योगमा प्राप्त हुने छौ ।

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥१०॥

योगीले नित्य एकान्तमा एकलै बसेर आफ्नो मन, इन्द्रिय र शरीरलाई वशमा राखी बाहिरी भोग र भित्री भोग एवम् आसक्तिलाई त्याग गरेर आत्मालाई परमात्मामा लगाउनुपर्दछ ॥

वासनारहित, सङ्ग्रहमुक्त र समभावमा प्राप्त गरेको योगी एकान्तमा परमात्माको स्मरण गर्दै परमसत्ताको दिशामा उन्मुख हुन्छ । एकान्तमा परमात्माको ध्यान गर्दछ भन्ने यस सूत्रको गलत व्याख्या भएको छ । त्यसैले त अर्जुन पनि मलाई युद्धबाट विमुख हुन दिनुहोस् र म पनि एकान्तमा रहेर प्रभुको स्मरण वा ध्यान गर्न चाहन्छु भन्छन् । कृष्णले बाहिरको एकान्तस्थान भन्नुभएको होइन अन्यथा अर्जुनलाई पलायन हुनबाट रोकी समभावमा रहेर युद्ध गर भन्नु हुन्थ्यो ।

कृष्णको एकान्तको अर्थ एकान्तवास अर्थात् एक्लोपन होइन एकान्तको अर्थ स्वयम्मा स्थित भएर परनिर्भर नहुनु हो । एकान्तको अर्थ दोस्रोको अनुपस्थिति होइन, एकान्तको अर्थ दोस्रो व्यक्तिको उपस्थितिको जरुरत नै छैन भन्ने हो । जङ्गलमा कोही सँगै नभएर एकान्तमा हुँदा पनि व्यक्ति एकान्तमा हुँदैन र मनभित्रको ठुलो भिडसँगै हुन्छ । जसलाई छोडेर जङ्गल आएको छ त्यो भिड मनभित्र मौजुद हुन्छ । त्यसैले जङ्गलमा मानिस एकलै भए पनि एकान्तमा हुन सक्दैन । कृष्णको एकान्तको अर्थ भित्र एउटै चित्त होस् भन्ने हो । जसले एकान्तको जानकारी प्राप्त गर्छ ऊ भिडमा रहेर पनि भित्रबाट एकान्तमा हुन सक्छ किनभने भिड सदैव बाहिर छ र भिडले भित्र कुनै बाधा गर्न सक्दैन । भित्र स्वयम्को एकै स्वर एउटै सङ्गीत भएको आन्तरिक एकान्तको कुरा कृष्णले भन्नुभएको हो । भिडबाट भागेर जानु सामान्य कुरा हो तर भित्रको भिडलाई निकालेर एकान्तमा रहनु ठुलो कुरा हो । भित्रको रसको कारणले नै भिड जम्मा हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- समभावमा प्राप्त भएको व्यक्ति स्थिर एवम् शान्त हुन्छ र एकान्तमा प्रभुको ध्यान गर्छ । हृदयको अन्तर गुफा जहाँ भित्र शून्यको स्थान छ, त्यहाँ बाह्य आकाशभन्दा पनि विराट् आकाश मौजुद हुन्छ । यस्तो व्यक्ति हृदयको अन्तर गुफामा रहेर एकान्तमा स्थित हुँदै प्रभुको ध्यान गर्दछ । प्रभुको ध्यान त्यही अन्तरगुफामा मात्र गर्न सकिन्छ । हामी सबैभित्र एउटा अन्तर आकाश हुन्छ । छान्दोग्योपनिषद्मा हृदयको अन्तरगुफाका बारेमा बताइएको छ जहाँ व्यक्ति वास्तवमा शून्य र एकान्तमा हुन्छ । जुन समय व्यक्ति अन्तरगुफामा प्रवेश गर्छ त्यसै बेलादेखि व्यक्ति हट्न थाल्छ र खाली शून्य र एकान्त मात्र शेष रहन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- व्यक्तिमा आफू वा कर्तापन बाँचिरह्यो भने एकान्त हुँदैन । जब एकक्षण कर्तापन वा व्यक्ति स्वयम् हराउँछ, त्यसबेला चैतन्य मात्र बाँकी रहन्छ । जहाँ व्यक्ति आफू रहेको थाहा पनि हुँदैन, त्यहाँ केवल हुनु मात्र शेष रहन्छ । त्यो शुद्ध हुनुमा एकान्त हुन्छ र त्यो एकान्तमा प्रभुको ध्यान हुन्छ अनि प्रभुलाई जानिन्छ र प्रभुसँग मिलन हुन्छ । प्रभुलाई जान्न सकिएन भने ध्यान हुँदैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- समभावमा प्राप्त व्यक्ति स्थिर एवम् कम्पनरहित हुन्छ र स्थिर चित्तमा रहेर उसले एकान्तमा अन्तरगुफामा प्रभुको ध्यान गर्दछ । यस्तो व्यक्तिले सर्वत्र प्रभु देख्दछ र उसका रौं रौंमा प्रभुको स्मृति गुञ्जन थाल्छ एवम्

सर्वत्र प्रभुको ध्वनि बज्ज थाल्छ । जससँग हामी आत्मसात् भएर एक हुन्छौं त्यो ध्यान हो । ध्यान गर्दा आफू रह्यो वा कर्तापनको भाव आयो भने प्रभुको ध्यान हुँदैन । ध्यानको अर्थ एकाकार हुनु हो । ध्यानको घटना एकान्तमा मात्र घट्छ । त्यसभित्रको एकान्त गुफा जहाँ सारा संसार हराउँछ, बाह्य कुरा समाप्त हुन्छ र अन्तमा आफू पनि विलीन भएर समाप्त हुन्छ, त्यस शून्यवत् एकाकार अवस्थामा मात्र प्रभुको ध्यान हुन्छ । जङ्गलमा भागेर जाने ठाउँ एकान्त होइन, यो त स्वयम्भित्र प्रवेश गर्ने एकान्त हो । कृष्णको यो भनाइ योगको परम उपलब्धि हो ।

समस्त योग मनुष्यभित्रको अन्तरगुफामा प्रवेश गर्ने विधि हो । यस अन्तरगुफामा प्रवेश गरेपछि प्रभुको ध्यान, अनुभव र साक्षात्कार गर्न सकिन्छ । हामी सबैभित्र त्यो गुफा मौजुद छ तर हामी सबै आफ्नो गुफाको बाहिर घुमिरहन्छौं र भित्र पस्ने चेष्टा पनि गर्दैनौं । हामी एकलोपनलाई एकान्त ठान्छौं र यही एकान्तपनलाई भने चेष्टा गर्छौं । एकलोपनले सदैव उदासीनता ल्याउँछ तर प्रभुसँग मिलन हुने भएकाले एकान्तले सदा आनन्द ल्याउँछ । प्रत्येक व्यक्तिको ध्येय भगवान् हुनु हो जो एकान्तमा प्राप्त हुन्छ । कृष्ण अर्जुनलाई त्यो परम आनन्द प्राप्त गर्ने दिशातिर इसारा गर्दै हुनुहुन्छ ।

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥११॥

आफ्ना लागि अत्यन्त पवित्र स्थानमा न अति अग्लो न अति होचो ठिक्कको ठाउँमा नरम वस्त्र, मृगचर्म या कुशको दृढ आसन योगका लागि स्थापित गरौस् ॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥१२॥

त्यसै आसनमा बसी मन, इन्द्रिय तथा कर्महरूलाई वशमा राखेर मनलाई एकाग्र गरी चित्तशुद्धिका लागि योगको अभ्यास गरौस् ॥

हृदयको अन्तरगुफामा या अन्तस्करणमा प्रवेश गर्नका लागि कृष्ण केही विधिहरूको सङ्केत गर्नुहुन्छ । योगका समस्त विधिहरू बाहिरबाट प्रवेश गरेर भित्र समाप्त हुन्छन् । यो स्वाभाविक प्रक्रिया हो किनभने मानिस जहाँ छ त्यहीँबाट प्रारम्भ गर्नुपर्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- व्यक्तिको अवस्थाको आधारमा विधि फरक हुन सक्छ । यहाँ आसनका बारेमा उल्लेख गरिएको छ । आसन जो धेरै अग्लो वा होचो नहोस् बरु ठिक्कको होस् । भित्र आफ्नो अन्तस्करणमा पुगिसकेका व्यक्तिहरूका लागि आसनका कुरा भनिएको होइन किनभने जो भित्र अन्तस्करणको रसास्वादनमा डुबेका छन्, उनीहरूका लागि होचो वा अग्लो आसनको कुनै अर्थ रहँदैन । कृष्णले अर्जुनलाई आसनको कुरा भन्नुमा करुणाको भाव छ । उहाँ भन्नुहुन्छ- न होचो, न अग्लो बरु समस्थानमा मृगचर्ममा बसेर चित्त एकाग्र पाउँ इन्द्रियको मालिक हुन सकेमा योगमा प्रवेश हुन सक्छ । उहाँ अर्जुनको अवस्था विचार गर्दै आसनको कुरा गर्नुहुन्छ किनभने अर्जुन चित्त एकाग्र गर्नुपर्ने अवस्थामा छन् । उनको चित्त एकाग्र गर्नका लागि कुन स्थानमा बसेर कसरी ध्यान गर्ने भन्ने कुराले फरक पार्ने भएकाले कृष्णले यो विधि र आसनका बारेमा भन्नुभएको हो ।

कृष्णको यो वक्तव्य भट्ट हेर्दा ज्यादै साधारण लाग्न सक्छ तर त्यसो होइन । यदि आसन समतल र शरीरको पूरै हिस्सा समान स्थितिमा छ भने त्यसका धेरै वैज्ञानिक कारणहरू हुन्छन् । जमिन सदैव आफ्नो गुरुत्वाकर्षणले हाम्रो शरीरलाई प्रभावित गर्दछ । जब हामी समतलमा हुन्छौं, तब जमिनको गुरुत्वाकर्षण न्यून हुन्छ र हामी अलिकति पनि ढल्कियौं भने गुरुत्वाकर्षण बढ्दछ किनभने हाम्रो शरीरको र गुरुत्वाकर्षणको सम्बन्ध बढ्दछ । सिधा आसनमा बस्दा गुरुत्वाकर्षणले सिधा रेखामा केवल रिडलाई मात्र प्रभावित गर्दछ । अलिकति मात्र झुक्दा पनि पृथ्वीको गुरुत्वाकर्षणले शरीरलाई बढी प्रभाव पार्दछ ।

एक शब्द बोल्दा पनि शब्दलाई गति दिन विद्युत्को एक मात्रा नष्ट हुन्छ । हामी जति पनि क्रियाकलाप गर्छौं तिनमा विद्युत्को मात्रा उपयोगमा आइरहेको हुन्छ ।

ध्यानमा हिँड्ने, बोल्ने आदि सबै क्रियाहरू बन्द हुन्छन् । विचारशून्य, चित्त मौन र इन्द्रियहरू शिथिल भएर निष्क्रिय हुन्छन् । त्यसैले बाहिर निरन्तर फ्याँकिने विद्युत् ऊर्जा सबै एकत्रित र संरक्षित हुन्छन् । गलत स्थानमा बसेर ध्यान गरियो भने विद्युत्को धक्का अनुभव हुन्छ । काठको खराउ लगाएर तारलाई छोयो भने विद्युत्को झड्काले छुँदैन किनभने झड्का बिजुलीको कारणले होइन, झड्का त बिजुलीको तारबाट हामीभित्र जुन बिजुली आउँछ त्यसलाई जमिनले झड्काका साथ तान्दछ त्यसको कारणले लाग्छ । यदि खराउ लगाएको छ भने बिजुलीको तार छुँदा पनि झड्का लाग्दैन किनभने खराउले बिजुलीको प्रवाहलाई फिर्ता गरिदिन्छ । बिजुलीले एउटा चक्र बनाएमा झड्का लाग्दैन । मृगचर्म, सिंहचर्म, खराउ आदि विद्युत् प्रवाहरहित साधन हुन् र यी सामग्रीले बिजुलीलाई फिर्ता गरिदिन्छन् । ध्यान गर्ने व्यक्तिका लागि काठका फल्याकहरू, मृगचर्म, सिंहचर्म आदि उपयोगी हुन्छन् । व्यक्तिको ध्यानको स्तर माथिल्लो तहमा पुग्नु अघि यी वस्तुहरूको प्रयोग गर्नु उपयुक्त हुन्छ । ध्यानबाट शरीरको अन्तरचक्र निर्माण हुन्छ र विद्युत् अन्तरचक्र बनाउन सफल हुन्छ । यस्तो अवस्थामा जमिनमा बस्दा पनि झड्काको अनुभव हुँदैन । तर त्यो घटना ध्यानको माथिल्लो तहमा अन्तरचक्र निर्माण भएपछि मात्र सम्भव हुन्छ; प्रारम्भिक साधकहरूमा यो निर्माण भएको हुँदैन । त्यसैले माथिका वस्तुहरूको प्रयोग उपयोगी हुन सक्छ । जब अन्तरविद्युत्को चक्र निर्मित हुँदैन, तबसम्म हामी बाह्य चक्रमा निर्भर रहनुपर्छ र यसबाट पार हुने उपाय र प्रयास गर्नुपर्छ ।

त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- आसन र जमिन उपयुक्त हुनुपर्छ । इन्द्रियहरूलाई वशमा राख्न यस्तो स्थितिमा सजिलो हुन्छ । योगले यस्ता व्यवस्थाहरूको खोज गरेको छ जो बाह्य व्यवस्थालाई तानेर अन्तरव्यवस्थामा पुर्‍याउन सार्थक हुन्छन् । यस्तो मुद्रा खोजेको छ जो इन्द्रियलाई अन्तरमुखी बनाउन सहायक हुन्छन् । यस्ता स्थानहरू खोजेको छ जहाँबाट हाम्रो शरीरका विशेष केन्द्रहरूमा दबाव दिएमा त्यसको परिणामस्वरूप हाम्रा इन्द्रिय शिथिल हुन्छन् । अमेरिकी वैज्ञानिक थियोडर रेकले गरेको खोजमा उनी भन्छन्- मनुष्यका शरीरमा भएका विभिन्न विन्दुहरूलाई दबाएमा शरीरमा फरक परिणाम देखापर्दछन् । उनी योगी होइनन् फ्रायडका शिष्यहरूमध्ये एक सामान्य शिष्य मात्र हुन् । उनलाई पूर्वमा खोजिएको योगासनका बारेमा कुनै जानकारी थिएन, अन्यथा उनको खोज अझ प्रगाढ हुनसक्थ्यो । उनले शरीरका केही स्थानहरूको खोजी गरे जसलाई दबाउनाले शरीरमा विविध परिणाम निस्कन्छन् । दाँतको नजिक बङ्गारामा यस्ता स्थानहरूको खोजी गरे जसमा व्यक्तिको हिंसा सङ्ग्रहित हुन्छ । उनी भन्थे- हिंसाको मूलस्रोतको केन्द्र दाँत हो । समस्त जनावर एवम् मनुष्यमा पनि हिंसाको स्रोत दाँत नै हो । हिंस्रक जनावरमा नङ र दाँतबाट हिंसा हुन्छ । जब व्यक्ति हिंस्राले भरिन्छ, तब उसको दाँतमा कम्पन सुरु हुन्छ । मनुष्यको शरीरमा नब्बे प्रतिशत समस्या दाँतमा जम्मा भएको हिंसाको केन्द्रका कारणले हुन्छ । हाम्रो औँलाको आसपास पनि हिंसाका केन्द्र मौजुद छन् । हातका औँलाको मोडलाई हेरेर व्यक्ति कति हिंस्रक छ भनेर बताउन सकिन्छ । शरीरभरि यस्ता अनेक केन्द्रहरू मौजुद छन् ।

योगले यस्तो खोज गरेको छ कि जसबाट माथि उल्लिखित अवस्थाहरूबाट मुक्त हुन सकिन्छ । बुद्ध र महावीरको आसन हेर्ने हो भने उहाँहरूको पूरा शरीर एउटा विद्युत्को चक्रजस्तो छ । दुवै गोडा घुँडासम्म जोडिएका छन् । विद्युत्को आभास तिखो विन्दुबाट हुन्छ, गोलो कुराबाट विद्युत् बाहिर जाँदैन । जननेन्द्रियबाट सर्वाधिक विद्युत् बाहिर निस्कन्छ । त्यसैले सम्भोगपछि बेचैनी र उद्विग्नता तथा थकान हुन्छ किनभने त्यसवेला हाम्रो शरीरले धेरै विद्युत् खर्च गरेको हुन्छ । रक्तचाप, हृदयको धड्कन र नाडीको गति पनि अत्यधिक बढेको हुन्छ र थकानको अनुभव हुन्छ । यस क्षणमा केवल वीर्यस्खलन मात्र होइन,

वीर्यको स्थलनसँगै जननेन्द्रियले ठुलो मात्रामा विद्युत् पनि बाहिर फ्याँकछ । त्यो विद्युत्का पनि निश्चित केन्द्रहरू छन् । त्यसैले सिद्धासन वा पद्मासनमा बस्ने क्रममा कुर्कुच्चाले त्यो विन्दुलाई दबाउँछ जहाँबाट जननेन्द्रियसम्म विद्युत् पुग्छ ।

पद्मासनमा दुवै खुट्टा शरीरसँग जोडिन्छन् र दुवै खुट्टाबाट निस्कने विद्युत् शरीरले लिन्छ अनि पुनः आफूभित्र फिर्ता लैजान्छ । यसै गरी दुवै हात जोडिएका हुन्छन्; त्यसैले हातबाट विद्युत् बाहिर जान पाउँदैन, एक हातबाट अर्को हातमा यात्रा गर्छ र पूरा शरीर एउटा चक्रमा रूपान्तरित हुन्छ । बुद्ध र महावीरका मूर्तिको आसन नियाले हो भने पूरा शरीर विद्युत् चक्रका रूपमा देखिन्छ । यस्तो अवस्थामा इन्द्रियलाई भित्र तान्नु अत्यन्त सजिलो हुन्छ । यो विद्युत्को चक्र निर्माणका कारण हामी र हाम्रो इन्द्रियका बिचमा एउटा पर्खाल बन्छ जसको फलस्वरूप हामी र इन्द्रिय अलग हुन्छौं । विद्युत्को स्रोत हामीभित्र छ र इन्द्रियले केवल विद्युत्को उपयोग मात्र गर्छन् । यदि बिचमा चक्र बन्यो भने इन्द्रियहरू बाहिर रहन्छन् र हामी भित्र रहन्छौं । हामी र हाम्रो इन्द्रियका बिचमा विद्युत्को पर्खाल बन्छ जसलाई पार गर्न सकिँदैन । यस क्षणमा अन्तर-आकाशको यात्रा सजिलो हुन्छ । यो एउटा वैज्ञानिक प्रक्रिया हो ।

कतिपय योगारूढ साधकले अनेकौं जन्मको यात्राका क्रममा ९९ डिग्रीको यात्रा गरिसकेर पनि पार हुन नसकेर पुनः जन्म प्राप्त गरेका छन् । यस जन्ममा सानो घटनाले पनि उनीहरूको यात्रा पूरा हुन्छ अर्थात् १०० डिग्री पार गर्न कुनै ठुलो काम गर्नुपर्दैन तर यस्तो घटना अत्यन्त बिरलै हुन्छ । लाउत्सु नामका एक अद्भुत सन्यासी एक रुखमुनि सुतिरहेका हुन्छन् । त्यसै क्षण माथिबाट एउटा सुकेको पात भर्छ । उनी खुसीले नाच्छन् र भन्छन्- यदि कसैलाई ज्ञानको आवश्यकता छ भने पात भर्ने बेलामा रुखमुनि आएर हेरे पुग्छ, अर्थात् ज्ञान प्राप्त हुन्छ । यस घटनाबाट लाउत्सुले ज्ञान प्राप्त गरे । उनको यात्रा पूर्वजन्मबाट करिब करिब पूरा भइसकेको थियो । अन्ततः एउटा पात भर्नाले उनको यात्रा पूरा भयो । यस घटनाका आधारमा अन्य धेरै साधकहरूले यसको प्रयोग गरे तर उनीहरूलाई सफलता मिलेन । व्यक्तिहरू सबै आ-आफ्नो यात्राका जिम्मेवार स्वयम् हुन्छन् ।

कृष्णले अर्जुनको अवस्थालाई ध्यानमा राखेर उनका लागि उपयोगी आसन, स्थान, समय आदिको उल्लेख गर्नुभएको हो । दिउँसो ध्यान गर्दा ध्यान लाग्न कठिन हुन्छ किनभने सूर्य प्रदीप्त हुन्छ र शिर माथि हुन्छ । यस बेला टाउकालाई शान्त पार्न गाह्रो हुन्छ । प्रातःकालीन सूर्यमा बाल्यपन हुन्छ अर्थात् ताप कम हुन्छ । त्यसैले सूर्यको किरण हामीमा सिधा पनि पर्दैन र शिरमा त्यसको असर हुँदैन । तसर्थ त्यो समय ध्यानका लागि उपयुक्त हुन्छ । दिनमा सूर्यको किरण सहस्राधार चक्रबाट प्रवेश गरेर कामकेन्द्रमा चोट पुऱ्याउँछन्, तब सूर्यको धारा शिरबाट कामकेन्द्रसम्म निरन्तर पुगिरहन्छ । ध्यानको यात्रा ठिक उल्टो छ । कामकेन्द्रबाट सहस्राधार चक्रसम्मको यात्रा ध्यानमा गर्नुपर्ने हुन्छ । दिनको ध्यान उल्टो नदी बगेको जस्तो हुन्छ तर प्रातः एवम् सन्ध्याकालीन ध्यानमा सूर्यको किरण शिरबाट कामकेन्द्रमा चोट पुऱ्याउने ढङ्गको हुँदैन । त्यसैले ध्यानका लागि यो समय अनुकूल हुन्छ । प्रार्थनाका नाममा नै सन्ध्याको प्रादुर्भाव भएको हो । सन्ध्याको क्षणमा सूर्यको ताप न्यूनतम हुन्छ । बिहान वा साँझको सूर्यले व्यक्तिमाथि सिधा असर गर्दैन । साथै राती १२ बजे ध्यान गर्ने व्यक्तिलाई पनि लाभ हुन्छ । त्यसैले योगीहरूले त्यस समयको सदुपयोग गरेका छन् । मध्यरातमा ध्यान गर्दा सूर्य जब व्यक्तिको ठिक तल पुग्छ, तब ध्यानका लागि सूर्य कामकेन्द्रबाट सहस्राधार चक्रतिर जान सहयोगी बन्न सक्छ । सूर्यको किरण हाम्रो जीवनको आधार हो किनभने सूर्य हाम्रो जीवन हो । त्यसैले प्रातःकालीन त्राटक गर्ने विधि प्रारम्भ भएको हो । सूर्यसँग लड्न यदि कसैले त्राटकको सही अभ्यास गरेको छ भने ऊ दिउँसो पनि ध्यान गर्न सक्छ । सूर्यका किरणहरूसँग तालमेल गर्ने व्यवस्था जानेर मात्र लड्न सकिन्छ अन्यथा सम्भव छैन ।

ध्यानको परम अवस्था समयभन्दा बाहिर अर्थात् समयातीत छ तर ध्यानको व्यवस्था भने समय भित्र छ । समयको व्यवस्थालाई ठिकसँग नजान्नेले ध्यानमा व्यर्थको कष्ट पाउँछन् । ध्यानका पनि स्थितिहरू हुन्छन् । जब हावा, गुरुत्वाकर्षण, तरङ्ग र सबै स्थितिहरू अनुकूल हुन्छन्, तब ध्यानको यात्रा धेरै कम श्रममा गर्न सकिन्छ । सबै कुरा प्रतिकूल हुँदा ध्यान गर्न धेरै प्रयत्न गर्नुपर्ने हुन्छ ।

अर्जुनले धेरै कठिन प्रयास गर्नु नपरोस् र उनको यात्रा सहज होस् भनेर कृष्णले प्राथमिक कुराहरू बताइरहनु भएको छ । कुशले पनि ध्यानमा मद्दत पुग्छ । हामी कुशल त्यो व्यक्तिलाई मान्छौं जसले ध्यानमा सहयोगी हुने कुशको खोजी गरे । कुशले विशेष शुद्धता र स्वच्छता ल्याउँछ । कुशको उपस्थिति एउटा उत्प्रेरक मध्यस्थकर्ताको रूपमा हो जसले शुद्धताको काम गर्दछ । कुश एउटा विशेषप्रकारको घाँस हो । यसको खोजी ध्यानको माध्यमबाट भएको थियो । त्यसैले यो ध्यानमा सहयोगी हुन्छ । सबै वस्त्र ध्यानका लागि उपयुक्त हुँदैनन् । भोजन गर्दा प्रयोग गरिएको वस्त्रमा ध्यान गर्न कठिन हुन्छ । अभ्र सम्भोग गर्दा प्रयोग भएको वस्त्रमा ध्यान गर्न त असाध्य कठिन नै हुन्छ । जुन बिछ्यौनामा बसेर कामवासनाको ध्यान गरेको छ, त्यही आसनमा वा वस्त्रमा परमात्माको ध्यान गर्न सम्भव हुँदैन । सुती कपडाभन्दा रेसमी वस्त्र ध्यानका लागि उपयुक्त हुन्छ । ध्यान गर्ने वातावरण पनि स्वच्छ हुनु जरुरी छ । आफ्नो घरमा एउटा स्वच्छ स्थान निर्माण गर्न सक्थे भने त्यो मन्दिर हुन्छ । त्यसैले कृष्ण शुद्ध स्थान भन्नुहुन्छ, जुन स्थानमा बसेर दुष्कर्म गरेको छैन र कुविचार राखेको छैन त्यो स्थान ध्यानका लागि शुद्ध र उपयुक्त हुन्छ । जुन स्थानमा बसेर परमात्माको सतत स्मरण भइरहेको छ त्यस स्थानमा प्रवेश गर्नुपूर्व आफ्ना सारा छुद्रतालाई बाहिर छाडेको हुनुपर्छ ।

लाखौं करोडौं मानिसहरूले ध्यान गरेको स्थान ऊर्जाले घनीभूत हुन्छ जहाँ प्रवेश गर्नेबित्तिकै पवित्रताको अनुभव हुन थाल्छ । आफ्नो अन्तरयात्राको लागि सहायता प्राप्त हुने व्यक्तिको सान्निध्यलाई सत्सङ्ग भनिन्छ । त्यसैले सनातन धर्म र चिन्तनमा दर्शनको ज्यादै ठुलो महत्त्व रहेको छ । कुनै पवित्र व्यक्तिका अघि दुई क्षण उभिएर शिर झुकाउन सके गहिरो परिणाम आउँछ । यस्ता पवित्र व्यक्तिसमक्ष शिर झुकाएमा उसको पवित्र ऊर्जा शिरमा प्रवाहित हुन थाल्छ र व्यक्ति ग्रहणशील हुन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- ध्यानका लागि पवित्र स्थान, शुद्ध स्नान एवम् ध्यानमा सहयोगी वस्तु सन्निकट भएमा ध्यानमा यात्रा गर्न सजिलो हुन्छ । यो बाह्य परिस्थितिलाई निर्माण गरी अन्तर मनस्थिति निर्माण गर्ने व्यवस्था हो ।

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।

सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥१३॥

योगाभ्यासीले शरीर, शिर, घाँटीलाई सोभो र स्थिर राखी अन्य कुनै दिशामा दृष्टि नदिई नाकको अग्रभागमा एक टकले हेरिरहोस् ॥

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥१४॥

मनलाई संयमित र अविचलित राखेर निडर हुँदै ब्रह्मचर्य व्रतमा रही मलाई नै परम लक्ष्य मानेर मनमा मेरै चिन्तन गरोस् ॥

कृष्ण यस श्लोकमा विधिका बारेमा बताउनुहुन्छ । उहाँ भन्नुहुन्छ- योगाभ्यासीले शरीर, शिर, घाँटीलाई सोभो र स्थिर राखी नाकको अग्रभागमा एक टक हेरिरहोस् । शरीरलाई एकदम ९० डिग्रीको कोणको रूपमा सिधा राख्नुपर्छ । हाम्रो मेरुदण्ड जमिनबाट ९० डिग्री कोणमा राख्दा शिर सिधा हुन्छ । यस्तो स्थितिमा व्यक्ति करिब करिब पृथ्वीको गुरुत्वाकर्षणबाट बाहिर हुन्छ र पृथ्वीको गुरुत्वाकर्षण बाहिर हुनु ऊर्ध्वगमनको मार्ग बन्छ । दृष्टि नाकको अग्रभागमा राख्दा आँखाका परेलाहरू पनि झुकेको अवस्थामा

हुन्छन् । नाकको अग्रभाग हेर्नका लागि पूरा आँखा खुल्ला राख्नुपर्दैन । आँखा भुकेका हुन्छन् र त्यस्ता आँखाले मुस्किलले २ फिट टाढा मात्र देख्न सक्छ । दृश्य स्पष्ट नभई धमिलो हुन्छ साथै पूरा समय नाकको टुप्पामा दृष्टि दिइयो भने संसार वास्तविक कम र स्वप्नको रूपमा ज्यादा देखिन्छ । यदि अर्ध-खुल्ला आँखा नासाग्र भागमा राख्यौं भने सारा जगत् सर्वत्र स्वप्नतुल्य लाग्दछ । हाम्रो दृष्टिको कारणले हामी यस जगत्लाई ठोस देख्छौं । नासाग्र दृष्टिमा बाहिरका सबै कुरा धमिलो लाग्न थाल्छन् र सारा कुरा सपनातुल्य लाग्छन् । जब संसार अनित्य र सपना प्रतीत हुन्छ, तब परमात्मा सत्य लाग्न थाल्छ । जबसम्म संसार सत्य लाग्छ, तबसम्म ईश्वर सत्य लाग्दैन । यो संसारमा दुई सत्य हुन सक्दैन । यहाँ एक सत्य टुटेपछि मात्र अर्को सत्यको बोध हुन्छ ।

यहाँ ध्यानका क्रममा आँखा अर्धखुल्ला राख्न भनिएको छ । पूरा आँखा बन्द गर्न भनिएको छैन किनभने आँखा बन्द गरेमा संसार सपनातुल्य लाग्दैन । आँखा बन्द गरेमा सपना देख्न थालिन्छ, जो भित्र सत्य लाग्न सक्छ । आँखा न बन्द न खुल्ला राख्नु पनि दुई द्वन्द्वका बिचमा समता कायम गर्नुजस्तै हो । यो अर्ध खुल्ला आँखाको ठुलो रहस्य छ । आधा खुलेको आँखाले भित्र न त सपना उत्पन्न गर्छ न त बाहिरको दुनियाँलाई यथार्थ मान्न सक्छ । जब दृष्टि नासाग्रमा हुन्छ, तब आज्ञाचक्रमा अर्थात् दुवै आँखाको मध्यमा जोड परेको एक अनौठो अनुभव हुन थाल्छ । दृष्टि त नाकको अग्रभागमा हुन्छ तर नाकको भित्री भागमा जोड पर्न सुरु हुन्छ । यही विन्दु द्वार हो जो खुलेबित्तिकै ऊर्ध्वगमनको यात्रा सुरु हुन्छ ।

आज्ञाचक्रको तल संसार र माथि परमात्मा छ । तल्लो भाग संसारसँग र माथिल्लो मस्तिष्कको भाग परमात्मसँग जोडिएको हुन्छ । यसमा जोड पर्नु भनेको बन्द ढोकालाई खोल्ने प्रयास गर्नु हो । यो गोप्य कुञ्जी अर्थात् आज्ञाचक्रलाई खोल्ने कुञ्जी हो । जुन विद्युत् हाम्रो आँखाबाट बाहिर जान्छ, त्यही विद्युत्लाई आज्ञाचक्रमा रोक्दा केन्द्रमा जोड परेर त्यो कुञ्जीले ढोका खोल्ने काम गर्दछ । ढोका खुलेबित्तिकै अघिल्लो जगत्सँगको सम्बन्ध बन्द भएर अर्को दुनियाँमा छलाड मार्न सकिन्छ । कृष्णले ब्रह्मचर्य व्रतका बारेमा पनि उल्लेख गर्नुभएको छ । ध्यानको यस भागमा जब आधा आँखा खुल्ला हुन्छ, नासाग्रमा दृष्टि पुग्छ र आज्ञाचक्रमा जोड पर्छ, तब चित्तमा अलिकति पनि कामवासनाको विचार आयो भने जुन द्वार खोल्ने प्रयास भइरहेको थियो त्यो तत्काल समाप्त हुन्छ । अनि समस्त ऊर्जा तलतिर बग्न थाल्छ किनभने जीवन ऊर्जा उत्तैतिर बग्छ जसको स्मरण आउँछ । जब कामना, वासनाको विचार मनमा उठ्छ, तब कामवासना तत्काल सक्रिय हुन्छ । विचार मस्तिष्कमा चल्छ तर कामकेन्द्र सक्रिय हुन्छ ।

यदि कामवासनाको विचार चल्थो भने जीवन ऊर्जा कामवासनातिर प्रवाहित हुन्छ । ध्यानका क्षणमा यदि कामवासनाको विचार चल्थो भने व्यक्ति एकदम तलको यात्रा गर्न थाल्छ । सामान्यतया कामवासनामा पनि यति तल गईदैन; त्यसैले कृष्णले सचेत गराउनु भएको हो । अर्धआँखा खुलेको र नासाग्रमा दृष्टि रहेको अवस्थामा कामवासनाको विचार चल्थो भने तीव्रतापूर्वक कामवासनामा भरिन्छ, जसको कुनै हिसाब गर्न सकिँदैन । त्यसैले कतिपय व्यक्तिलाई ध्यानको अनुभव बढ्दा कामवासनाको अनुभव हुन्छ । ध्यानका क्षणमा कामवासनाले पक्रियो भने कामवासनालाई ध्यानको जुन ऊर्जा पैदा भइरहेको छ त्यो पनि प्राप्त हुन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- कामवासना त्यागेर ब्रह्मचर्यमा स्थिर हुनुपर्छ । चेतन रूपमा कामको चिन्तन एकक्षण पनि गर्न सकिँदैन । काम चिन्तन सदैव अचेतनमा चल्छ । अर्जुन ब्रह्मचारी होइनन्, त्यसैले कृष्णले ब्रह्मचर्यका बारेमा कुरा गर्नुभएको हो ।

जैन धर्ममा महावीरभन्दा अघि तेइस तीर्थङ्करहरूले ब्रह्मचर्यको कुरा उठाउनुभएको थिएन । उहाँहरूले चार धर्मका कुरा उठाउनुभयो; ती चार धर्म हुन्- सत्य, अहिंसा, अपरिग्रह र अस्तेय (चोरी नगर्नु) । त्यसैले पारसनाथसम्मको धर्मको नाम चतुरयाम थियो । महावीरले ब्रह्मचर्य जोडेर पञ्चमहाव्रत बनाउनु भयो । महावीरभन्दा अघि तेइस तीर्थङ्कर जससँग कुरा गरिरहनुभएको थियो उहाँहरू निष्णात

ब्रह्मचारी हुनुहुन्थ्यो । त्यसबेला जुन उपदेश दिइएको थियो त्यसले पनि ब्रह्मचर्य सहज बन्यो र लोकचर्चा भएन । महावीरले तीर्थङ्करहरूको गुप्त सन्देश जो साधकलाई मात्र दिइन्थ्यो, आम व्यक्तिहरूलाई पनि बताउनुभयो । त्यसपछि तेइस तीर्थङ्करहरू ओभेलमा पर्नुभयो । महावीर जैन धर्मका संस्थापक मानिनुभयो किनभने उहाँले नै पहिलोपटक जनमानसमा ती कुरा प्रदान गर्नुभयो जुन केही साधकलाई मात्र दिइन्थ्यो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- ब्रह्मचर्य वृत्तिमा भएको व्यक्ति वा ध्यानमा रहेको व्यक्ति ध्यानको समयमा यदि केही क्षणका लागि मात्र रोकियो भने पनि अब्रह्मचर्यमा जान मुस्किल हुन्छ किनभने एकपटक ऊर्जा माथि चढ्यो भने त्यसले यति धेरै आनन्द ल्याउँछ कि त्यो आनन्दको तल कामवासनामा गएको ऊर्जा र प्राप्त आनन्दसँग तुलना हुनै सक्दैन । त्यसैले एकपटक यो अनुभव भएपछि ऊर्जा तलको यात्रा गर्न बन्द गर्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- मेरुदण्डलाई सिधा राखी, स्थिर समतल आसनमा अर्ध खुल्ला आँखा, नासाग्रमा दृष्टिका साथ आज्ञाचक्रमा जोड पर्ने गरी ब्रह्मचर्यमा रहेर ध्यानमग्न हुने व्यक्ति 'म'मा उपलब्ध भएर 'म'मा नै प्रवेश गरेर 'म'सँग एक हुन्छ । यथार्थमा ऊ परमात्मामा प्राप्त हुन्छ । कृष्ण यस तथ्यको उद्घोष गर्दै भन्नुहुन्छ- परमात्मालाई जान्ने व्यक्ति परमात्मा नै हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- भयरहित, शुद्ध चित्तवाला व्यक्ति परमात्मामा प्रवेश गर्छ । भयको मूल आधार मृत्यु हो । गरिबी, अस्वस्थता, प्रतिष्ठामा आँच पुग्ने आदि हजारौं प्रकारका भय हुन्छन् तर गहिरो भय मृत्यु नै हो । बिरामी पर्दा व्यक्ति भयभीत हुन्छ किनभने यसमा मृत्युको अंश हुन्छ । गरिबीमा मृत्युको आंशिक दर्शन हुन्छ । प्रतिष्ठामा आँच पुग्दा मृत्युको अंश देखिन्छ अर्थात् जहाँ जहाँ भय हुन्छ त्यहाँ त्यहाँ मृत्युको अंश देखिन्छ । प्रत्यक्ष नदेखिए पनि अप्रत्यक्ष रूपमा कहीं न कहीं भित्र केही मर्छ, त्यसैले भयभीत हुन्छ । धनको सुरक्षा पनि मृत्युको भयबाट बच्ने उपाय हो । मृत्यु नै मूल भय हो र अरू भय यसका शाखाहरू हुन् । अभयमा प्राप्त हुने व्यक्ति नै ध्यानमा गति पाउन सक्छ । ध्यानमा गति पाउनका लागि भयरहित हुनुपर्छ किनभने ध्यान महामृत्युको अनुभव हो । साधारण मृत्युमा शरीर मात्र नष्ट हुन्छ भित्री तत्त्व नष्ट हुँदैन; केवल वस्त्र मात्र परिवर्तन हुन्छ । ध्यानमा महामृत्यु घटित हुन्छ जहाँ ममत्व, कर्तापन, अहङ्कार र मन पनि मर्छ । शरीरको मृत्युमा त यति धेरै भय हुन्छ भने मनसमेतको मृत्युमा कति ठुलो तयारी आवश्यक हुन्छ भन्ने कुरा स्वतः स्पष्ट छ । त्यसैले त अभय नबनी ध्यानमा प्रवेश गर्न सकिँदैन । जसरी कृष्णले भयरहित भन्नुभएको छ, त्यसरी नै महावीरले पनि अभयलाई पहिलो सूत्र मान्नुभएको छ ।

अभय नभई कोही ध्यानमा जान सक्दैन । ध्यानको अनुभवमा मृत्युको अनुभव अनिवार्य रूपमा हुन्छ । ध्यानका माध्यमबाट कैयौं व्यक्ति मृत्युको भित्री भयबाट फिर्ता हुन्छन् । यदि त्यही क्षणमा निर्भय भएर पार हुनसक्यो भने व्यक्ति समाधिमा पुग्न सक्छ । फर्केर आएमा जहाँबाट सुरु गरेको थियो, त्यहीँ फिर्ता भइन्छ र फेरि ध्यानमा जाने हिम्मत पनि समाप्त हुन्छ किनभने उसमा मृत्युको डर प्रगाढ र गहिरो हुन्छ । ध्यानमा व्यक्ति अमृतको द्वारमा पुग्छ र त्यहाँ प्रवेश गर्न सक्यो भने अमृतमा प्रवेश हुन्छ । त्यसपछि ऊ निर्भय भएर सर्वत्र अमृत प्राप्त गर्दछ तर यस्तो अवस्थाबारे आफूलाई हटाएर मात्र जान्न सकिन्छ । स्वयम्लाई समर्पण गरे मात्र सबै जान्न सकिन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- भयरहित चित्तले मात्र प्रवेश सम्भव छ । शान्ति गलत रूपको पनि हुन सक्छ । त्यसैले ठिक रूपले शान्त भएको मन ध्यानमा आवश्यक हुन्छ । सम्मोहनको माध्यमबाट प्राप्त हुने शान्ति ठिक रूपको होइन । शान्तिको अभ्यासले मानिसमा अर्धशान्ति कायम हुन्छ अर्थात् स्वसम्मोहन हुन्छ तर अशान्ति भने रहन्छ र त्यो थाहा हुँदैन । यसप्रकारको शान्ति प्राप्त गर्ने माध्यम धोका हो, यो वास्तविक शान्ति होइन । मनले आफूलाई धोका दिन सक्छ किनभने मन आफूलाई सुभाष दिन सक्षम छ ।

कृष्ण ससर्त शान्तिको कुरा गर्नुहुन्छ । ठिकसँग पाएको शान्तिले मन शान्त हुन्छ । ठिक रूपमा त्यो व्यक्ति मात्र शान्त हुन्छ जो शान्तिको चेष्टा गर्दै न बरु अशान्तिको कारण खोज्छ । अशान्तिको कारण नै नखोजी भुटो शान्तिको खोजी गर्ने व्यक्तिमा भित्र अशान्तिकै सागर हुन्छ । यस्तो व्यक्ति ध्यानको मार्गमा यात्रा गर्न सक्दैन । भित्र शान्तिको कारण जानेर त्यसको निराकरण गर्नाले मात्र शान्ति आउन सक्छ । हामी किन अशान्त छौं भन्ने कारण खोज गर्छौं भने अशान्तिको कारण देखापर्छ अनि त्यसको निराकरण गर्न कठिनाई हुँदैन । हाम्रो अशान्तिको कारण यति छुट्ट हुन्छ कि अशान्तिलाई होसपूर्वक जान्ने बित्तिकै त्यो तत्काल बिदा हुन सक्छ । आफ्नो अहङ्कारलाई ठुलो मान्ने र आफू सबैभन्दा अगाडि हुन चाहने चाहना नै अशान्तिको जड हो । हामी अशान्तिको बगैँचालाई पल्लवित गराएर शान्त हुन चाहन्छौं, यस्तो अवस्थामा भुटो शान्ति मात्र प्राप्त हुन सक्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- अशान्त हुनाको कारण छोड्नाले नै मन तत्काल शान्त हुन्छ । मन स्वस्थानमा पुग्नु नै शान्ति हो अन्यथा शान्ति भुटो मात्र हुन्छ । अन्तरगुफाको द्वार ठिक रूपले शान्त भएको चित्तवालालाई मात्र खुल्छ ।

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।

शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥१५॥

यसप्रकार आफ्नो आत्मालाई निरन्तर परमात्मामा लगाउँदै संयमित र स्वाधीन मन भएको योगीले 'म'मा रहेको स्थिर रूप परमानन्द परमात्मामा शान्ति प्राप्त गर्दछ ॥

निरन्तर परमात्मामा चेतना जगाउने योगीले शान्ति प्राप्त गर्दछ । निरन्तरको अर्थ एकक्षण पनि व्यवधान नभई जागृति वा निद्रावस्थामा पनि प्रभुको विस्मरण नभई अहर्निश रूपमा भित्र प्रभुस्मरणको धारा बनिरहोस् भन्ने हो । यस्तो अवस्थामा मात्र निरन्तर विना व्यवधान प्रभुको ध्यान हुन सक्छ । काममा, विश्राममा, सम्भ्रनामा, जागरणमा र निद्रामा पनि जसरी सास चल्छ त्यसरी नै प्रभुको स्मरण, तृष्णा र लगनशीलता चलिरहनु नै निरन्तरता हो । हामीलाई एकक्षण पनि प्रभुस्मरणका लागि समय पाउन कठिन हुन्छ भने निरन्तर त असम्भव नै हुन्छ । हामीले स्मरण गर्दा केवल सतही रूपमा मात्र पुकार गर्छौं त्यसैले प्राणको अन्तर र गहिराइसम्म हाम्रो पुकार पुग्दैन ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्तो निरन्तर प्रभुतिर बग्ने व्यक्ति मात्र ममा प्राप्त हुन्छ । जो व्यक्ति एक क्षण पनि प्रभुलाई अन्तर्हृदयबाट स्मरण गर्छ त्यसबाट निरन्तर प्रभुलाई स्मरण गर्ने व्यवस्था कायम हुन्छ किनभने हामीसँग केवल एक क्षण मात्र हुन्छ दुई क्षण कहिल्यै हुँदैन । एक क्षण रिक्त भएपछि मात्र अर्को क्षण हातमा आउँछ । त्यसैले एक क्षण पनि यदि प्रभुस्मरण भयो भने निरन्तर प्रभुस्मरण हुनुमा कुनै पनि बाधा हुँदैन । एक क्षणमा प्राणबाट प्रभुस्मरण गर्न जान्ने व्यक्तिले निरन्तर स्मरण गर्ने पात्रता प्राप्त गर्दछ । हामी एक क्षण पनि उसलाई स्मरण गर्दैनौं । सामान्यतया हामी ईश्वरलाई उधारो नै पुकार्छौं । हामीले शब्दहरू कसैबाट सुनेर जानेका हुन्छौं, परमात्माको रूप, लक्षण पनि हामीले कसैबाट जानेर सिकेका हुन्छौं । यो हाम्रो प्राणको प्रामाणिक आधार हुँदैन । त्यसैले कृष्णले पहिलो श्लोकमा भन्नुभएको थियो- अन्तर गुफामा प्रवेश गरेको, अपरिग्रही चित्त र एकान्तमा प्राप्त भएको व्यक्ति नै परमात्मामा प्राप्त हुन्छ । एकान्तको अर्थ जसभित्र कुनै भिड र अरूको प्रतिबिम्ब नहोस् र अपरिग्रही चित्तको होस् भन्ने हो ।

अपरिग्रही चित्तवाला भन्नाले वस्तुहरूको सङ्ग्रह नगर्ने वा दान नलिने भन्ने हो । तर कृष्णको आशय यो होइन किनभने कृष्ण कुनै पनि मानिस संसार छोडेर जाओस् भन्ने चाहनुहुन्न । यदि वस्तुलाई छोड्यो भने संसार र जीवन पनि छुट्छ । उहाँ कर्म छोडाउन पनि चाहनुहुन्न किनभने वस्तु छोड्दा कर्म स्वतः छुट्छ । कृष्णका अनुसार अपरिग्रही चित्तको व्यक्तिले वस्तुको उपयोग त गर्छ तर वस्तुको मालिक स्वतः छुट्छ । कृष्णका अनुसार अपरिग्रही चित्तको व्यक्तिले वस्तुको उपयोग गरे पनि त्यसप्रतिको आसक्ति र रागको सम्बन्ध स्थापित गर्दैन भन्ने हो, आफू बन्दैन अर्थात् वस्तु उपयोग गरे पनि त्यसप्रतिको आसक्ति र रागको सम्बन्ध स्थापित गर्दैन भन्ने हो, जस्तो कि घरको सहयोगीले त्यस घरको वस्तुको रेखदेख, प्रयोग गर्छ तर त्यस वस्तुप्रति उसको आसक्ति

वा राग गाँसिएको हुन्छ । त्यसैले त बहुमूल्य वस्तु हरायो भने पनि त्यो सहयोगीलाई कुनै पीडा बोध हुँदैन । ऊ केवल साक्षी मात्र हुन्छ । त्यस्तै हामी केवल साक्षी मात्र हौं कर्ता होइनौं भन्ने बोध हुनुपर्छ । जीवन समग्रतामा बाँच्दै वस्तु र व्यक्तिहरूको बिचबाट अस्पर्शित गुज्रिनुपर्छ । त्यसैले अरू अपरिग्रहको व्याख्या साधारण छ तर कृष्णको अपरिग्रहको व्याख्या कठिन छ । जुन वस्तुप्रति मोह कायम भएको छ त्यो वस्तु नासियो वा टाढियो भने मनले त्यसलाई केही समयमा भुल्छ र पुरानो राग विस्मृत भएर नयाँ राग निर्मित गर्छ । धेरै मायालु व्यक्तिको मृत्युमा पनि केही समयपछि स्मरण पातलिएर भुल्न थाल्छ अनि नयाँ सम्बन्ध वा राग सुरु हुन्छ । यसरी भुल्नु वा विस्मरण हुनु मुक्त हुनु होइन ।

कृष्णको अपरिग्रहको गहिरो अर्थ छ । वस्तुहरू जहाँ छन्, त्यहीं रहून् र तिमी पनि जहाँ छौ त्यहीं रहू; केवल तिमी र वस्तुबिच सेतु मात्र निर्मित नगर । तिमी वस्तुका होइनौ र वस्तुहरू पनि तिम्रा होइनन् भन्ने जान्नु नै अपरिग्रह हो । कृष्ण पहिले एकान्तको कुरा गर्नुहुन्छ; जहाँ व्यक्ति र वस्तुको भिडको सम्बन्धको सेतु टुट्नुपर्छ, त्यसपछि अपरिग्रहको कुरा गर्नुहुन्छ । व्यक्ति व्यक्ति बिचको सेतु टुट्न त्यति कठिन हुँदैन किनभने यहाँ दुई जीवित चेतनाहरू बिचको सम्बन्ध हुन्छ तर व्यक्ति र वस्तु बिचको सम्बन्ध टुटाउन अलि गाह्रो हुन्छ किनभने यहाँ निर्जीव वस्तुसँगको सम्बन्ध वा राग स्थापित भएको हुन्छ । व्यक्तिसँग जटिलता बढ्दै जान्छ तर वस्तुसँग कुनै जटिलता हुँदैन । अपरिग्रहीको अर्थ वस्तुको उपयोग गर्नु तर त्यसको रस वा मोहमा नपर्नु वा आसक्त नहुनु भन्ने हो । वस्तुहरूमा जति बढी रस हुन्छ त्यति नै उपयोग गर्न सकिन्छ । अपरिग्रही चित्त मात्र प्रभुको सतत स्मरणमा उत्रिन सक्छ र एक क्षण पनि सतत स्मरणमा उत्रिएमा पूर्ण स्मरण स्वतः बन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- प्रतिक्षण 'मेरो' स्मरण गर्ने व्यक्ति 'म'मा प्राप्त हुन्छ र 'म'मा प्रतिष्ठित हुन्छ ।

परमात्माको सतत स्मरण र स्वयम् भित्र उसको खोजी भयो भने त्यहाँ परमात्मा विराजमान भएको पाउन सकिन्छ । भित्रबाहेक अन्यत्र कहीं पनि परमात्मासँग मिलन हुन सक्दैन । आफूभित्र प्रवेश गर्नका लागि जे जे बाहिर छ त्यसलाई समाप्त नगरी प्रवेश हुन सक्दैन । बाहिरको एक एक चिजलाई अस्वीकार गरेर भित्र मौनमा प्रतिष्ठित हुनुपर्छ जहाँ ऊ विराजमान छ । शरीरबाट सुरु गरौं र के कुरा जानौं भने म शरीर होइन, अलि भित्र सास भेटिन्छ अझ भित्र जाँदा विचार भेटिन्छ, अझ भित्र जाँदा त्यहाँ वृत्तिहरू भेटिन्छन् त्यो पनि म होइन भनेर निरन्तर भित्र जाँदा भाव भेटिइसकेपछि त्यो भन्दा पनि पर यस्तो क्षण आउँछ जहाँ इन्कार गर्ने कोही बच्दैनन् । जहाँ सन्नाटा र शून्य मात्र शेष रहन्छ र त्यहीं अन्तर गुफाको दर्शन हुन्छ । प्रभुको अनुभव हुनेबित्तिकै त्यो निरन्तर सासमा, रौं-रौंमा, उठ्दा, बस्दा, सुत्दा र जागदा त्यो गुञ्जन थाल्छ अनि स्वतः निरन्तर स्मरण हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्तो निरन्तर स्मरणमा प्राप्त हुने व्यक्ति 'म'मा नै प्रतिष्ठित हुन्छ वा यस्तो निराकार शून्य सतत स्मरणले भरिएको व्यक्तिमा प्रभु प्रतिष्ठित हुनुहुन्छ ।

**नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।
न चाति स्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥१६॥**

हे अर्जुन ! धेरै खाने वा खाँदै नखाने, धेरै सुत्ने वा रातभरि जाग्राम बस्नेलाई बिलकुल यो योग सिद्ध हुन सक्दैन ॥

**युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७॥**

उपयुक्त आहार-विहार, संयमित निद्रा एवम् समस्त कर्महरू प्रामाणिक ढङ्गले निश्चित समय मात्र गर्ने मानिसलाई योगाभ्यासद्वारा दुख नाश गर्ने योग सिद्ध हुन्छ ॥

कृष्ण समता योगको अर्को दिशाको विवेचना गर्दै हुनुहुन्छ । अति निद्रा, भोजन, जागरण आदिमा समता ल्याउन बाधा हुन्छ । कुनै पनि कुरा वा अवस्थाको अतिले व्यक्तित्वलाई असन्तुलित गर्छ । प्रत्येक वस्तुको एक अनुपात हुन्छ र त्यो अनुपातभन्दा ज्यादा वा कम भयो भने त्यसले व्यक्तित्वलाई नोक्सान पुऱ्याउँछ । व्यक्ति एउटा जटिल व्यवस्था हो । यो विश्व ब्रह्माण्ड जति जटिल छ त्यति नै एउटा सानो व्यक्ति पनि जटिल हुन्छ । व्यक्तिको विस्तार भने कम हुन्छ तर जटिलता भने ब्रह्माण्ड जस्तो विशाल हुन्छ । एउटा साधारण शरीरमा ७ करोड जीवाणुहरू हुन्छन् । यस अर्थमा व्यक्ति एउटा ठुलो बस्ती नै हो । त्यसैले साङ्ख्ययोगले व्यक्तिलाई पुरुष भनेको हो । पुरुषको अर्थ एउटा ठुलो पुरको बिच बस्ने व्यक्ति हो । हामी स्वयम् एक प्रकारले विशाल नगर हौं । एउटा ठुलो पुरमा रहने व्यक्ति नै पुरुष हो ।

एउटा सानो मस्तिष्कमा तीन अर्ब स्नायु तन्तुहरू हुन्छन् । एउटा सानो जीवकोष्ठ पनि आफैमा एउटा जटिल घटना हो । यस शरीरमा भएका सात करोड जीवकोष्ठमध्ये एक जीवकोष्ठ पनि अति जटिल हुन्छ । एक जीवकोष्ठ जो सात करोड सम्बन्धीहरूले भरिएको छ त्यसको रासायनिक प्रक्रियाका बारेमा अब बल्ल थाहा भएको छ । यो सारा व्यवस्थाको जाल जो हामीमा छ, त्यस व्यवस्थामा एकप्रकारको सङ्गीतमय लयबद्धता भएन भने सञ्चालन गर्न कठिनाई हुन्छ । यो पूरा नगर (पुर) जो हामीमा छ यदि यो अव्यवस्थित, अराजक वा विक्षिप्त भयो भने भित्र प्रवेश गर्न असम्भव हुन्छ । यो पूरा नगर सङ्गीतबद्ध, लयबद्ध, शान्त, मौन, प्रफुल्लित र आनन्दित भएमा मात्र हामी सजिलोसँग भित्र प्रवेश गर्न सक्छौं । अन्यथा एउटा सामान्य कुराले पनि बाहिर अड्काइदिन्छ किनभने चेतनाको स्वभावले हाम्रो शरीरमा कहीं कतै दुर्घटना भएको खबर दिइरहन्छ । यदि शरीरमा दुर्घटना भयो भने चेतना दुर्घटनामा अल्झिरहन्छ । एउटा सानो काँडा बिभयो भने सारा चेतना काँडातिर दौडिन थाल्छ । यसको पीडाले हाम्रो धेरै जीवकोष्ठलाई पीडामा डुबाउँछ र चेतना त्यतातिर दौडिन थाल्छ । शरीरको कुनै पनि हिस्सा यदि अलिकति पनि रुग्ण छ भने चेतनाको अन्तर्गमन कठिन हुन्छ र चेतना त्यो रुग्ण हिस्सामा नै अडिक्छ ।

हाम्रो चेतनालाई कहीं पनि अडिक्नु नपर्ने अवस्था नै स्वास्थ्य हो । हामीलाई शिरको तब मात्र जानकारी हुन्छ, जब शिरमा पीडाबोध हुन्छ अन्यथा थाहा पनि हुँदैन । वास्तवमा टाउको दुखाइ नै शिर हो त्यसैले शरीरको जुन भागमा पीडा हुन्छ त्यसका बारेमा मात्र जानकारी हुन्छ । यदि हाम्रो शरीर पूर्ण स्वस्थ छ भने हाम्रो शरीरका बारेमा पनि जानकारी हुँदैन । शरीरका सम्बन्धमा हेर्दा मनुष्यले जति धेरै आहारा लियो त्यति धेरै चेतना पेटतिर दौडिन थाल्छ । भोजनपछि निद्रा लाग्छ अनि मस्तिष्क चेतनाबाट खाली हुन थाल्छ । मस्तिष्क धमिलो र तन्द्राले भरिन्छ । ज्यादा भोजन लिएमा ज्यादा निद्रा लाग्ने भएकाले पेटलाई धेरै चेतनाको जरुरत पर्छ । त्यसबेला मस्तिष्कले काम गर्न सक्दैन । त्यसैले त भोजनपछि मस्तिष्कको काम गर्न कठिन हुन्छ । जबरजस्ती काम गराउन खोजे पेटले पचाउन सक्दैन किनभने चेतनाले पेटलाई चाहिने चेतना प्रदान गर्न सक्दैन । त्यस्तै कम भोजन गरेमा पनि चेतना पेटतिर लाग्छ किनभने पेटले भोकका कारण अरू भोजनको आवश्यकताका सम्बन्धमा खबर दिइरहन्छ । पेट पीडाको स्थल बनेमा चेतना पेटमा अडिक्छ र गहिरो अन्तरयात्रा गर्न असमर्थ हुन्छ ।

त्यसैले भोजनमा सन्तुलन हुनुपर्छ । सन्तुलित भोजनले चेतना पेटतिर जाँदैन जसका कारण चेतना अन्तरयात्रा गर्न सक्छ । निद्रा कम लाग्दा शरीरका अणु अणु एवम् रौं रौंले विश्राम पुगेन भनेर पुकार गर्छन् र थकान महसुस हुन्छ । चेतना हाम्रो शरीरको विश्रामका लागि आतुर हुन्छ । ज्यादा सुत्ने आदत बनायौं भने वा आवश्यकताभन्दा बढी सुतियो भने शरीर सुस्त हुन्छ, आलस्य र प्रमादले भरिन्छ । चेतना पूरा समय उसको प्रभावले पीडित हुन्छ । निद्राको पनि अनुपात हुन्छ, निद्रा पनि सन्तुलित हुनुपर्छ ज्यादा

पनि होइन र कम पनि होइन । व्यक्तित्व अनुपातहीन नभएर समानुपातिक हुनुपर्छ । अनुपातहीन व्यक्तित्व अराजक हुन्छ र यसमा भित्रको लयबद्धता टुट्ने हुनाले ध्यानमा बाधा पुग्छ, जसले गर्दा भित्रको यात्रा हुन सक्दैन । अनुपात प्रत्येक व्यक्तिका लागि भिन्न हुन्छ । बृद्धबृद्धालाई निद्रा कम पर्छ जब कि किशोर एवम् युवालाई ज्यादा निद्रा लाग्छ । आमाको पेटमा बच्चा २४ घण्टा सुत्छ किनभने त्यसबेला शरीर निर्मित भइरहेको हुन्छ । बच्चा जन्मिएपछि २३ घण्टा, २२ घण्टा, २० घण्टा १८ घण्टा सुत्न थाल्छ । जति जति उमेर बढ्दै जान्छ त्यति त्यति निद्रा कम हुँदै जान्छ । अनुपात बमोजिम निद्रा नपरे प्रकृतिको व्यवस्था अस्तव्यस्त हुन्छ । मृत्यु सन्निकट उमेरका वृद्धवृद्धालाई ३-४ घण्टा मात्र सुते पुग्छ किनभने शरीरमा अब कुनै निर्माण हुँदैन । शरीर अब विसर्जित हुने तयारी गर्दै छ । निद्रा निर्माणकारी तत्त्व भएकाले शरीरमा नवीन निर्माण कार्यका लागि यसको जरुरत पर्छ ।

बाल्यावस्थाबाट नै कति भोजन चाहिन्छ भन्ने कुराको निर्योत प्रकृतिले होइन यो आमाले तय गर्छिन् । बच्चा जब खाना खान अस्वीकार गर्छ, तब आमा मोहवश ज्यादा खुवाउने चेष्टा गर्छिन् । एकपटक प्रकृतिले सन्तुलन गुमायो भने विपरीत अतिमा जान सक्छ । तर त्यस्तो अवस्थामा पुनः सन्तुलनमा फिर्ता हुन मुस्किल हुन्छ । हामी बच्चाको निद्रा, भोजन आदि स्वभाव नष्ट गर्छौं र जीवनभर दिक्क बन्छौं । बालबालिकाको अधिकतर रोग बाबुआमाको भोजन गराउने बानीको कारणले हुन्छ । मनुष्यमा मात्र भोजनसम्बन्धी विकृति छ । पशुलाई मानिसले बाध्य पार्थ्यो भने मात्र गलत आहारा लिन्छ । यदि जनावर बिरामी पर्थ्यो भने आहारा लिन बन्द गर्छ र पेटमा भएको खानालाई पनि बाहिर उग्राएर वा वमन गरेर फ्याँकिदिन्छ । कुरुरालाई पेटमा तकलिफ भयो वा पचाउन गाह्रो भयो भने घाँस चपाएर उल्टी गर्छ । भोजन बाहिर फ्याँक्छ र पेट खाली गर्छ । पेट सुव्यवस्थित नहुन्जेलसम्म आहारा लिँदैन । केवल मनुष्य मात्र यस्तो प्राणी हो जो प्रकृतिको कुरा सुन्दैन । हामी केटाकेटी उमेरदेखि नै भोजनका सम्बन्धमा बानी बिगाछौं । जब बालकलाई भोक हुँदैन, तब जबर्जस्ती रूपमा दुधलगायतका वस्तु खुवाइन्छ तर भोक लागेको बेलामा खुवाईँदैन । यसबाट हाम्रो भोजन, निद्रा, जागरण र जीवनका सारा चर्याहरू अतिमा डोलिरहन्छन् र समन्वय समाप्त हुन्छ ।

सारा कठिनाइहरू वा दुखद समय पैतिस वर्षपछि प्रारम्भ हुन्छ किनभने त्यही बानीलाई पैतिस वर्षपछि पनि हामी जारी राख्छौं । हामी त्यति नै खान्छौं जति पैतिस वर्षअघि खान्थ्यौं तर अहिले त्यति भोजनको जरुरत नै पर्दैन । त्यति नै समय सुत्ने प्रयत्न गर्छौं जति पैतिस वर्षअघि सुत्थ्यौं । निद्रा नलाग्दा दिक्क हुन्छौं तर के कुरा बुझ्दैनौं भने अब त्यति नै समय सुत्न आवश्यक छैन । त्यसैले सजग भएर व्यक्तिले दैनिक निद्रावधि तय गर्नुपर्छ । ठिक समयमा आफ्नो जरुरत अनुसार भोजन, निद्रा, स्नान र सम्यक् चर्याले एउटा आन्तरिक सुख-शान्तिको भावदशा बन्दछ र यस्तो शान्तिको अवस्थामा व्यक्ति सरलताले ध्यानमा प्रवेश गर्न सक्छ । हामीले केवल एउटै कुरामा विचार गर्नुपर्छ कि यदि हामी ठिकसँग बाँचिरहेका छौं भने हाम्रो शरीरले सुखको सन्देश दिइरहेको हुन्छ । त्यस्तै शरीरले दुखको सन्देश दिँदै छ भने हामी गलत ढङ्गले बाँचेका हुन्छौं । यो नै सुख र दुखको मापदण्ड हो ।

अति श्रम पनि नोक्सान हुन्छ र श्रम नगरे पनि नोक्सान नै हुन्छ । उमेरसँगै श्रम गर्ने आवश्यकता पनि बदलिन्छ । बालबालिकालाई जति श्रमको जरुरी हुन्छ त्यति बुढालाई आवश्यक हुँदैन । बुद्धिले काम गर्ने व्यक्ति र शरीरले काम गर्ने व्यक्तिका आवश्यकता भिन्न भिन्न हुन्छन् । बुद्धिले काम गर्ने व्यक्ति कम भोजन गर्छ तर शारीरिक श्रम गर्ने व्यक्तिलाई अधिक भोजनको आवश्यकता पर्छ । शारीरिक श्रम गर्ने व्यक्तिलाई थप श्रम वा व्यायामको जरुरत पर्दैन तर बुद्धिले काम गर्ने व्यक्तिलाई व्यायामको आवश्यकता हुन्छ । प्रकृतिले सन्तुलन माग्छ । जसले प्राकृतिक सन्तुलन पूरा गर्दैन त्यसले जीवनमा दुखसिवाय केही पाउँदैन । ध्यान र योगमा प्रवेशका लागि एउटा सन्तुलित शरीर चाहिन्छ । त्यसैले कृष्ण सिधा सुभाव

प्रदान नगरेर नियम बताउँदै हुनुहुन्छ । न त अति भोजन, न त अल्प भोजन, न अति निद्रा, न अति जागरण, न अति श्रम न अति विश्राम, यति भनेर उहाँ परिमाण भन्नुहुन्छ । यो हामीलाई र अर्जुनलाई छोडिदिनुहुन्छ । के ठिक हो भनेर हाम्रो आवश्यकताबारे बुद्धिले खोज गर्नुपर्छ । प्रत्येक व्यक्ति आफ्नो जीवनको नियन्त्रा आफैँ बन्नुपर्छ ।

निद्रासम्बन्धी अनुसन्धान अनुसार प्रत्येक व्यक्तिको तापमान राति २ घण्टा घट्छ । बिहान जुन हामी चिसो अनुभव गर्छौं त्यो बाहिरको चिसोले नभई हाम्रो शरीरको तापमान २ डिग्री तल झर्नाले भएको हो । वैज्ञानिकहरूका अनुसार त्यही बिहानपख गहिरो निद्राको घण्टा हो र त्यो २ घण्टा कुनै व्यक्ति ठिकसँग सुत्न पायो भने दिनभर ऊ स्वच्छ हुन्छ । तर त्यो तापमान घट्ने समयको २ घण्टा राम्ररी सुत्न पाएन भने ८ घण्टा सुते पनि ऊ फुर्तिलो हुन सक्दैन र उसलाई निद्रा पुग्दैन । त्यो तापमान घट्ने २ घण्टाको समय व्यक्तिअनुसार भिन्न-भिन्न हुन सक्छ । कुनै मानिसको बिहान २ बजेदेखि ४ बजेसम्म तापमान झर्छ भने कसैको बिहान ५ बजेदेखि ७ बजेसम्म तापमान झर्छ । पुरुष र स्त्रीका बिच अनेक प्रयोगपछि त्यो २ घण्टाको अवधि पत्ता लागेको हो । अधिक पुरुष ५ बजे उठ्न सक्छन् तर स्त्री उठ्न सक्दैनन् । यो शरीरको अन्तरले भएको हो । शरीरको आफ्नो नियम छ जुन ब्रह्माण्डसँग जोडिएको छ । स्त्रीको मासिक-धर्म (रजस्वला) चन्द्रसँग सम्बन्धित हुन्छ । त्यसैले २८ दिनको अवधिपछि रजस्वला हुन्छ जुन चन्द्रमाको चार सप्ताहसँग सम्बन्धित हुन्छ । जसरी चन्द्रमाको प्रभाव समुद्रमा पर्छ त्यसै गरी स्त्रीको शरीरमा पनि यसको असर हुन्छ तर अहिले स्त्रीको मासिक-धर्ममा पनि परिवर्तन हुन थालेको छ किनभने सभ्यता सँगसँगै विकृतिहरू पनि जन्मिएका छन् । पहिले विराट्सँग जुन तालमेल स्थापित थियो त्यो अस्तव्यस्त हुन थालेको छ जसले गर्दा पृथ्वीमा पचास प्रतिशत स्त्रीहरू मासिक-धर्मका कारण दुखमा छन् । स्त्रीको व्यक्तित्वमा जुन प्रकृतिको अनुकूलता हुनुपर्ने हो त्यो सन्तुलन समाप्त हुन थालेकाले यस्तो असर परेको हो । हामी आफ्नै ढङ्गबाट बाँच्न थाल्यौं र आफू विराट् प्रकृतिकै हिस्सा भएको पनि बिर्सियो । व्यक्तिमा असमझदारी ज्यादा भएकोले भित्रबाट सन्तुलन पनि तोडिँदै गएको छ ।

जबसम्म बिजुली बत्तीको व्यवस्था थिएन, तबसम्म पृथ्वीमा निद्राको समस्या नै थिएन । अहिले पनि आदिवासीहरूमा निद्राको समस्या छैन । केही आदिवासीहरू त रात्रिमा सपना पनि देख्दैनन् । कहिलेकाहीँ मात्र सपना देख्ने मानिसको सपना महत्त्वपूर्ण सूचक हुन सक्छ । अनुसन्धानका माध्यमबाट वैज्ञानिकहरू के भन्छन् भने सुशिक्षित व्यक्ति राती निद्रामा १० मिनेट मात्र सपनाभन्दा बाहिर हुन्छन् अन्यथा समग्र रात सपनामा नै बितिरहेको हुन्छ । जसको जीवन सन्तुलित छ उसलाई मात्र गाढा निद्रा लाग्छ र स्वस्थ हुनका लागि गाढा निद्रा आवश्यक हुन्छ । जसको भोक र भोजन एवम् वाणी र मन सन्तुलित छ उसलाई मात्र गाढा निद्रा लाग्छ । निद्रा नलाग्ने व्यक्ति ध्यानमा एकाग्र हुन सक्दैन । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- आफ्नो आवश्यकतानुसार आहार, विहार एवम् व्यवहार सन्तुलित गर्नुपर्छ । हाम्रा सारा चेष्टा असम्यक् हुन्छन् । हामी आवश्यकभन्दा कम चेष्टा वा अधिक चेष्टा गर्छौं । कुन कर्मका लागि कति श्रम गर्ने र कति शक्ति लगाउने भन्नेबारे ध्यान दिनु जरुरी छ ।

योगीले सदैव कर्ममा सम्यक् चेष्टा गर्ने कुरामा ध्यान दिनुपर्दछ । बुद्धले सम्यक् चेष्टाका लागि ठुलो व्यवस्था गर्नुभएको छ । बुद्ध जसलाई अष्टाङ्गिक मार्ग भन्नुहुन्छ त्यो सबै सम्यक्मा आधारित छ । सम्यक् व्यायाम, सम्यक् श्रम, सम्यक् स्मृति, सम्यक् दर्शन, सम्यक् ज्ञान, सम्यक् आहार आदि सबै कुरा सम्यक् होऊन्, कुनै पनि असम्यक् नहोओस् भन्ने हो । त्यसैले त कृष्ण सम्यक्तिर इसारा गर्दै भन्नुहुन्छ- कर्म न अधिक न कम त्यो सम्यक् हुनुपर्छ । यस प्रकारको सम्यक् कर्मले बाँध्दैन र जसले सम्यक् चेष्टा गर्छ ऊ कर्मभन्दा बाहिर हुन्छ । जो आवश्यकताभन्दा ज्यादा कर्म गर्छ ऊ कम फलप्राप्ति हुँदा पछुताउँछ र चिन्तित बन्छ । सम्यक् कर्म गर्ने मानिस कर्मानुसारको फलप्राप्ति हुँदा सन्तुष्ट हुन्छ । हाम्रा असम्यक्

कर्मका कारण हाम्रो पुनर्जन्म हुन्छ । हाम्रा पुराना जन्मका असम्यक् कर्म र यस जन्मका असम्यक् कर्मको भार थपिएर जोडिन्छ र त्यो बढ्दै जान्छ अनि जन्म जन्मान्तरसम्म भड्कनुपर्छ । सम्यक् कर्म गर्नेको पुनर्जन्म हुँदैन, उनीहरू मोक्ष प्राप्त गर्छन् ।

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।

निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥१८॥

संयमित आहार विहार एवम् जागरणले युक्त चित्त जब परमात्मास्थित रहन्छ तब पुरुष सबै भौतिक इच्छा-आकाङ्क्षाबाट मुक्त हुन्छ र त्यही मुक्त पुरुष नै योगमा स्थापित पुरुष कहिन्छ ॥

योगको अभ्यासले मात्र चित्त शुद्ध र शान्त हुन्छ तर हाम्रो अशुद्ध हुने अभ्यास गहन छ । हाम्रो जटिल हुने कुशलता पनि अद्भुत छ र स्वयम्लाई समस्यामा जान्न पनि हामी कुशल छौं । हामीले जिन्दगीमा यस्तो बन्दोबस्त गरेका छौं, जहाँ आनन्दको आगमन हुन नसकोस् । चौतर्फी रूपमा हामीले आफूलाई नर्कातिर उन्मुख गराइरहेका छौं । यसका विपरीत दिशामा जाने प्रयासको नाम नै योगाभ्यास हो । हामी त सदैव अशान्तिका लागि नै अभ्यास गरिरहन्छौं । योगाभ्यासले हाम्रो नकारात्मक भावलाई सकारात्मक कारण खोज्नमा लगाउँछ । जिन्दगीमा नकारात्मक र सकारात्मक दुवै पक्ष मौजुद छन् । नकारात्मक भावले हाम्रो कुरामा पनि नकारात्मक पक्षलाई खोज्छ र हाम्रो कुरालाई बिर्सिन्छ । सकारात्मक सोचवाला व्यक्तिले नराम्रो कुरामा पनि राम्रो पक्षलाई पहिले खोज्छ । अशान्तिको अभ्यासमा तल्लीन हुनेहरू भने हरेक व्यक्तिमा नराम्रो कुराको खोजी गर्छन् । यो अस्तित्वमा पूरा राम्रा र नराम्रा कोही पनि हुँदैनन् अर्थात् असल व्यक्तिमा पनि केही अवगुण हुन्छ र खराब व्यक्तिमा पनि केही असल गुण पक्कै हुन्छ ।

हामी के चयन गर्छौं भन्ने कुरा हाम्रो छनोटमा र हाम्रो अभ्यासमा भर पर्छ यदि हामी खराब कुराको छनोट गर्ने कुरामा अभ्यस्त छौं भने हामीलाई नराम्रो कुरा नै राम्रो लाग्छ । जिन्दगीमा प्रशस्त नराम्रा कुराहरू मौजुद छन् । हामी जे खोज्छौं त्यही पाउँछौं । नराम्रो खोज्छौं भने नराम्रो, दुख खोजे दुख, अँध्यारो खोजे अन्धकार र पीडा खोजे पीडा नै पाउँछौं । परमात्माको खोजी गर्नु भने परमात्मा पनि यहीँ मौजुद छन् । जो व्यक्ति काँडाहरूको बिचमा प्रभुको लीला, चमत्कार भनेर फूलको सुन्दरता खोज्न सक्छ उसले केही समयमा काँडाको अस्तित्व पनि बिर्सिन्छ र उसले ती काँडाहरू फूलको सुरक्षार्थ रहेका हुन् भन्ने सोच्दछ । अन्ततः उसले पनि काँडाविना फूल सिर्जिन सक्दैन र काँडालाई पनि फूल र फूलको विस्तारको रूपमा सोच्दछ । हाम्रो दृष्टि अलिअलि गर्दै फैलिएर निरपेक्ष हुन्छ । अस्तित्व द्वन्द्व हो जहाँ दुवै पक्ष मौजुद हुन्छन् ।

जीवनमा शान्ति, आनन्द, सौन्दर्य, नृत्य र उत्सवको मार्ग खोज्ने व्यक्ति नै योगाभ्यासी हो । योगाभ्यासको अर्थ जीवनलाई विधायक दृष्टिले हेर्ने ढङ्ग हो । पुरानो अभ्यासलाई योगका माध्यमले काट्नुपर्ने हुन्छ । हामीले नकारात्मक घर बनाएका छौं भने त्यसलाई नै सकारात्मक दृष्टिले तोडेर नयाँ घर बनाउनुपर्छ । हाम्रा गलत अभ्यास एवम् दुष्प्रवृत्तिलाई काट्ने माध्यम योगाभ्यास हो । हामीले नराम्रोमा राम्रो, शत्रुमा मित्र र विषमा अमृत खोज्नुपर्छ । हामी जे पाउन चाहन्छौं आफूले पनि त्यही गर्नुपर्छ । आफूभित्र शुभ खोज्नुपर्छ अनि मात्र शुभ प्राप्त हुन सक्छ । कामवासनामा स्वर्गको बाटो खोज्यौं भने त्यो कामवासना ऊर्ध्वगामी हुन थाल्छ । क्रोधमा क्षमा खोजेमा क्रोधको शक्ति नै क्षमा बन्दछ, कामको शक्ति नै ब्रह्मचर्यको शक्ति बन्दछ, लोभको शक्ति दान बन्छ । अहिलेसम्म जीवनलाई देख्ने ढङ्गलाई विपरीत दिशाबाट हेर्नुपर्छ । गलत अभ्यासलाई काट्ने अभ्यास गरेमा दुष्कर्म हटेर शुभ मात्र शेष रहन्छ । शुभ हाम्रो स्वभाव हो र शुभ प्राप्त गर्न कुनै अभ्यास गर्नुपर्दैन तर अशुभलाई काटेर शुभ ल्याउन भने अभ्यास गर्नुपर्ने हुन्छ र यही अभ्यास नै योगाभ्यास हो ।

आत्मज्ञानीहरूका अनुसार मनुष्यको स्वभाव नै परमात्मा हुनु हो । मानिस परमात्माको खोजी गर्छ तर जो खोज्न निस्केको छ ऊ स्वयम् परमात्मा भएपछि बाहिर खोजेर परमात्मा पाउँदैन । जो परमात्मा खोज्न निस्केको छ उसको खोज स्वयम्को नै खोज हो । यद्यपि हामी खोजकार्य जारी राख्छौं किनभने यो खोजीको कारण हाम्रो विस्मरण हो । स्वभाव हराउन सकिँदैन तर यसलाई बिसर्ग गर्न सकिन्छ । परमात्मा केवल विस्मृत छ र योगले त्यो विस्मरणलाई तोडेर पुनः स्मरण गराउन मद्दत गर्छ । योगको प्रयोग कुनै चिज पाउनका लागि होइन, कुनै अड्किएका कुरालाई तोड्नका लागि हो, योगबाट हामीसँग भएका चिजहरूको पुनः स्मरण मात्र हुने हो । योग विस्मरणलाई काट्ने विधि हो । हामीभित्रको परमात्माको जानकारी पनि एकपटक विस्मरण नभई थाहा हुँदैन । बिरामी नभई स्वास्थ्यका बारेमा थाहा हुँदैन । त्यसैले विस्मरण स्मरणको प्रक्रियाको अनिवार्य अङ्ग हो । ईश्वरसँग टाढिनु ईश्वरको नजिक आउने प्राथमिक कदम हो । जो परमात्मासँग पर भएका छन् तिनीले मात्र परमात्मालाई जान्न सक्छन् । चेतनाले पनि आत्माबाट विस्मरण भएपछि मात्र आत्माको स्मरण गर्न सक्छ ।

विस्मृतिका विपरीत यात्रा योग हो जुन पुनः घर फिर्ता हुने प्रक्रिया हो । योग शुद्ध विज्ञान हो । सनातन धर्मबाट तीनवटा धर्महरू बौद्ध, जैन र शिख उत्पत्ति भएका छन् । यिनीहरूमा जतिसुकै सैद्धान्तिक विवाद भए पनि योगका सम्बन्धमा कुनै विवाद छैन । योग कुनै सिद्धान्त होइन, अध्यात्म पनि होइन । योग एउटा प्रक्रिया र प्रयोग हो यसलाई जसले गरे पनि अनुभव फलित हुन्छ । त्यसैले योग एक अर्थमा समस्त धर्मको सार हो । इस्लाम, यहूदी, क्रिस्चियन, पारसी धर्मको पनि योगप्रति कुनै विरोध छैन । योगले परमात्मा के हो भन्दैन बरु परमात्मालाई कसरी जान्न सकिन्छ त्यसका बारेमा भन्छ । योग भन्छ- तिमी स्वयम् आँखा खोल र जान म त केवल आँखा खोल्ने ढङ्ग मात्र बताउन सक्छु । विज्ञान पदार्थगत हुन्छ भने योग विषयगत वा आत्मगत हुन्छ । विज्ञानले पदार्थको र योगले परमात्माको खोजी गर्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- योगको सतत अभ्यासले व्यक्तिलाई परमात्मामा प्रतिष्ठित गराउँछ ।

मनुष्यको शरीरमा जति शक्तिको उपयोग गरिन्छ त्यसभन्दा अनन्त गुणा बढी शक्ति पैदा गर्ने व्यवस्था र सुबिधा हुन्छ । साधारण व्यक्तिको छातीबाट कार चलाउन सकिँदैन तर भारतका राममूर्तिको छातीबाट कार चलाउन सकिन्छ । हुन त उनको र हाम्रो छातीबिच कुनै अन्तर या भेद छैन । हामी जुन शक्तिको कहिल्यै उपयोग गर्दैनौं त्यो शक्ति राममूर्तिले उपयोग गर्छन् । हामी छातीबाट श्वास खिच्ने र फ्याँक्ने काम मात्र गर्छौं तर उनी त्यही छातीबाट कार ओहोरदोहोर गराउँछन् । उनीसँग यस रहस्यबारे सोध्दा उनी भन्छन्- रहस्य टायर र ट्युब जस्तै हो । साधारण रबरको ट्युबमा हावा भरेपछि गह्रौं भारी बोक्ने सामर्थ्य राख्छ । त्यस्तै म आफ्नो फोक्सोबाट त्यही काम लिन्छु, जुन गाडीको टायरले ट्युबसँग लिन्छ । हावालाई विशेष अनुपातमा रोक्छु त्यसैले मेरो छातीबाट हाती या गाडी निस्कँदा पनि त्यसको कुनै बोझ ममाथि पर्दैन । त्यो बोझ हावा माथि पर्छ तर यस प्रक्रियाका लागि एउटा अभ्यासको आवश्यकता हुन्छ । हाम्रो शरीर अथाह क्षमताले युक्त छ, जसको हामीलाई कुनै जानकारी छैन । ती सारा क्षमता अनुपयोगी रूपमा व्यर्थ खेर गइरहेका छन् किनभने जीवनमा त्यसको कुनै आवश्यकता नै पर्दैन । वैज्ञानिक भन्छन्- हाम्रो शरीरमा भएका दश प्रतिशतभन्दा बढी क्षमता हामी उपयोग गर्दैनौं र नब्बे प्रतिशत शरीरका शक्ति निष्क्रिय वा प्रयोगविहीन छन् ।

योगको पहिलो काम शरीरभित्र सुतेर रहेका नब्बे प्रतिशत प्रयोगविहीन शक्तिलाई जगाउनु हो जसका माध्यमबाट अन्तरयात्रा हुनसक्छ किनभने विना ऊर्जा या शक्ति कुनै यात्रा हुन सक्दैन । परमात्मासम्मको यात्रा गहन यात्रा हो र यसका लागि हामीसँग ऊर्जा हुनु जरुरी छ । जुन शक्तिको हामी प्रयोग गर्छौं त्यो शक्ति हाम्रो दैनिक कार्यमा समाप्त हुन्छ र केही बच्दैन । भित्र लुकेको शक्तिलाई जगाउन सकिँदैन । योगले भित्र लुकेको शक्ति जगाउने काम गर्दछ । योगले त्यो शक्ति कसरी जगाउन सकिन्छ

भनेर खोज गरेको छ । यसका लागि प्राणायामको विधि छ जसले हाम्रो सुतेको या निष्क्रिय भएको शक्तिलाई प्रहार गर्ने र थपथपाउने कार्य गर्दछ । योगले आसनका खोजी गर्छ र आसनले हाम्रो शरीरमा लुकेको ऊर्जाको स्रोतको विन्दुलाई दबाव दिने काम गर्दछ ताकि त्यो लुकेको शक्ति सक्रिय हुन सकोस् । हाम्रो शरीरमा भएका शक्तिलाई दबाएमा त्यहाँ रहेका निष्क्रिय ऊर्जा सक्रिय हुन्छन् । जहाँ शक्ति लुकेको छ यो शक्तिको विन्दुलाई योगचक्र भन्दछन् । प्रत्येक चक्रमा लुकेका शक्तिहरू छन् । प्राणायामका विधिबाट प्रत्येक चक्रका शक्तिहरूलाई सक्रिय बनाउने आसनहरू पनि छन् ।

राति सुत्दा तक्रियाको प्रयोग गरिएन भने शरीरको रगत शिरतिर प्रवाहित हुन्छ । शिरका तन्तुहरू रगतको गतिले सजग बन्ने भएकाले निद्रा लाग्दैन । त्यसैले रगत शिरतिर प्रवाहित नहोओस् भनेर तक्रियाको प्रयोग गरिन्छ । शीर्षासनका माध्यमबाट योगीहरू सारा शरीरको रगत शिरतिर बगाउँछन् । वैज्ञानिकहरूका अनुसार हाम्रो मस्तिष्क अहिले जति काम गर्ने क्षमता राख्छ त्यो केवल एक चौथाइ मात्र हो । बाँकी तीन चौथाइ मस्तिष्क बन्द रहेकाले कहिल्यै कुनै काम गर्दैन । त्यो निष्क्रिय मस्तिष्कलाई शीर्षासनका माध्यमबाट रगतको तीव्र चोट या दबाव दिएर सक्रिय गराउन सकिन्छ किनभने यो प्रयोगविहीन थन्किएर रहेको मस्तिष्कको हिस्सालाई रगतको चाप या दबावले नै सक्रिय बनाउँछ । मस्तिष्कको त्यो हिस्सा जो बन्द छ, त्यसले काम गर्न थाल्यो भने व्यक्तिको स्मरण वा जानकारीमा गुणात्मक परिवर्तन भई आमूल अन्तर देखापर्छ । व्यक्ति नवीन ढङ्गले देख्ने र सोच्ने हुन्छ र एउटा नवीन दृष्टि निर्माण हुन्छ ।

यसरी शरीरको चक्रमा लुकेका विशेष ऊर्जाहरू योगको माध्यमद्वारा उपयोग गर्न सकिन्छ । योगासन यी सबै चक्रहरूको ऊर्जालाई जागृत गराउने प्रयोग हो । योगद्वारा शरीर एउटा जीवन्त ऊर्जाको साकार रूप बन्छ । यी शक्तिरूपी यानमा चढेर अन्तरयात्रा हुनसक्छ अन्यथा अन्तरयात्रा अत्यन्त कठिन हुन्छ । प्रभुको स्मरण योगशक्तिहरूको प्रयोगबाट हुन सक्छ । योगले शक्तिका सुषुप्त स्रोतलाई सजीव, जागृत र पुनर्जीवित गराउँछ । शरीरमा कैयौं ऊर्जास्रोतहरू छन् । योगले ती सबै शक्तिहरूलाई सक्रिय तुल्याउने विधि खोजेको छ, त्यसको निरन्तरको अभ्यासले व्यक्तिलाई परमात्मामा प्रतिष्ठित गराउन सक्छ ।

अहिले हामीसँग भएको मन लिएर हामी परमात्मामा पुग्न सक्दैनौं । यही मनका कारण हामी पदार्थतिर आकर्षित भएका छौं । यो मनले हामीलाई पदार्थसँग जोड्दछ । परमात्मासँग तोड्ने यो मनलाई योगका माध्यमबाट क्रियाशील गराई नवीन मन पैदा गर्नुपर्छ । जसरी शरीरको शक्ति जगाउन आसन, प्राणायाम र मुद्राहरूको व्यवस्था गरिएको छ त्यसरी नै योगबाट नयाँ मन सिर्जिनुपर्छ । हठयोगले यस सम्बन्धमा अपूर्व चेष्टा गरेको छ । यस्ता धेरै रहस्यहरू खोजेको छ जसबाट विज्ञान पनि अपरिचित छ । हठयोगका अनुसार रगतको गति स्वेच्छाले चलन र बन्द हुन सक्छ । शरीरको उमेर पनि विशेष प्रक्रियाबाट लामो र कम गर्न सकिन्छ ।

सन् १८८० मा इजिप्टमा एक जना योगी ४० वर्षपछि आफ्नो चिहान खनेर कफिन निकाल्न आग्रह गर्दै आफू त्यतिन्जेलसम्म जीवित नै रहने घोषणा गरेर जीवित अवस्थामा नै समाधिस्थ भए । सन् १९२० मा अर्थात् समाधिस्थ भएको ४० वर्षपछि उनको चिहान खनेर कफिन निकाल्नुपर्ने थियो । उनका समकालीन र अन्य त्यस बेलाका युवायुवतीहरू पनि मरिसकेका थिए । केही बालबालिकाहरू मात्र बाँचेका थिए । सन् १९२० सम्म करिब उनको घोषणा सबैले भुलिसकेका थिए । अकस्मात् त्यो घोषणाको कागज हात पन्यो र खनेर निकाल्दा उनी जीवित अवस्थामा नै फेला परे । यसरी उनी जीवित होलान् भन्ने कुरामा कसैलाई भरोसा थिएन । ४० वर्षको अन्तरालमा पनि उनको उमेरमा कुनै परिवर्तन देखापरेन । उनका फाइलमा भएका ४० वर्ष अघिका चित्र र अहिलेका चित्रमा कुनै भिन्नता थिएन, हुबहु उस्तै थियो । सन् १९२० मा चिहानबाट जीवित भएर बाहिर आएका उनी अरू नौ महिना थप बाँचे । यो नौ महिनामा

यति अन्तर आयो कि त्यति उनको शरीरमा ४० वर्षमा पनि आएको थिएन । उनलाई यसको रहस्य सोध्दा प्राणायामको साधारण प्रयोगद्वारा आफू ४० वर्ष जीवित रहन सकेको कुरा बताए । उनले सासलाई नियन्त्रणमा राख्ने प्रयोग म जान्दछु र यो त्यसैको परिणाम हो भने ।

ऊर्जाको एउटा हिस्सा शरीर र अर्को मन हो । योगले नवीन मन र स्वच्छ शरीर कायम राख्ने विधि या सूत्र खोजेको छ । योगको अर्को खोज शब्द र मन्त्रको प्रयोग अर्थात् ध्वनि हो । यसका लागि मन्त्रयोगको पूरा व्यवस्था छ । हाम्रो चित्त ध्वनिहरूले चल्छ जुन हामीलाई थाहा छैन । भारतीय प्रख्यात सङ्गीतज्ञ ओमकारनाथ ठाकुर एकपटक इटलीका शासक मुसोलिनीका अतिथि बन्नुभयो । भोजनका समयमा ख्यालठट्टामा नै मुसोलिनीले सोधे- कृष्णले बाँसुरी बजाउँदा जनावरहरू पनि आउँथे, गाई, मयूरहरू नाच्थे भनिन्छ तर के यो सम्भव छ ? सङ्गीतज्ञ ओमकारनाथ ठाकुरले भन्नुभयो- कृष्णको जस्तो मेरो सामर्थ्य छैन साथै उहाँको जस्तो स्मरण या ज्ञान अन्य कुनै व्यक्तिसँग छैन र हुन पनि सक्दैन । म त सङ्गीतको कखरा मात्र जान्दछु तैपनि यहाँको अनुमति पाए त्यो सामान्य सङ्गीत बजाएर देखाउँछु । मुसोलिनीको अनुमति पाएर ओमकारनाथले आफूसँग वाद्यवादनका सामग्री नभए पनि खाना खाने चम्चा हातमा लिएर चियाको कप एवम् भाँडाकुँडाहरूमा बजाउन थाल्नुभयो । पाँच-सात मिनेटमा नै मुसोलिनीका आँखा नशाले लट्ट भए र उनी बेहोसीको अवस्थामा पुगे । सङ्गीतको तालले उनको टाउको टेबलमा आफैं ठोक्किन थाल्यो । जति जोड र तालमा सङ्गीत बज्यो त्यति नै जोडका साथ उनी टेबलमा टाउको ठोक्न थाले । बिचमा जोडले कराएर मुसोलिनीले सङ्गीतज्ञलाई आफूले टाउको रोकनै नसकेकाले सङ्गीत रोकन अनुरोध गरे । ओमकारनाथले सङ्गीत रोके उता मुसोलिनीको टाउको रगताम्य भइसकेको थियो । पछि मुसोलिनीले आफ्नो आत्मकथामा लेखेका छन् कि मैले कृष्णका बारेमा जे भनेको थिएँ त्यसका लागि क्षमा चाहन्छु । उनी थप्छन्- कृष्णको बाँसुरीको स्वरको आकर्षणले खिचिएर पक्कै जङ्गली जनावरहरू आउँथे होलान् ।

ध्वनि चित्तको सूक्ष्म तरङ्ग हो जसमा हामी बाँच्छौं । पश्चिमा ध्वनिशास्त्रीहरू भन्छन्- त्यहाँ यति धेरै विक्षिप्तता बढ्नुको कारण सवारीका साधनहरू र हवाईजहाज आदिको ध्वनि हो । त्यहाँ सवारीसाधनका ध्वनिलाई मनले सहन नसकेर विक्षिप्त भएको छ । जसरी अन्य कुनै ध्वनि सुनेर मानिस पागल भएका छन् त्यसरी नै कुनै ध्वनि सुनेर मानिस शान्त एवम् समाधिस्थ पनि हुन सक्छ । मन्त्रयोग यसको चेष्टा हो । यसप्रकारको ध्वनि मन्त्रयोगले खोजेको छ । ध्वनिको आन्तरिक उच्चार, हृदयगत उच्चार एवम् प्राणगत उच्चारले मनलाई नवीन रूप दिन थाल्छ । प्रत्येक ध्वनिको आफ्नो नमुना छ । पृथ्वीमा सबैभन्दा संवेदनशील वस्तु नै हाम्रो चित्त हो । हामी बस्दा, उठ्दा, हिँड्दा जुन ध्वनि, तरङ्ग सुन्छौं, त्यसले एकप्रकारको मनको निर्माण गर्छ । योग भन्छ- यदि परमात्मामा जानु छ भने नयाँ मन चाहिन्छ । त्यसैले त्यो ध्वनि प्रयोग गर जुन ध्वनिले परमात्मातिर जानका लागि लयबद्ध मन निर्माण गर्न सक्छ । यसैले गर्दा निरन्तर शब्द दोहोर्‍याउने प्रक्रिया थालनी भएको हो । चित्तको रूपान्तरणको अद्भुत कुञ्जी नै ध्वनिशास्त्र हो । योगको प्रथम तत्त्व ऊर्जा, दोस्रो तत्त्व ध्वनि र तेस्रो तत्त्व ध्यान हो । चेतना त्यसै दिशामा बग्छ जसतर्फ हामी चेतनालाई उन्मुख गर्छौं ।

परमात्माको कुनै दिशा नै नभएकाले चेतना परमात्मातिर बग्ने कुरै भएन । परमात्मा त सबै दिशामा व्याप्त छ र दिशाहीन र दिशातीत छ । यस जगत्मा परमात्माबाहेक सबै कुराको दिशा छ । त्यसैले योगले यस्तो ध्वनि खोज्यो जो दिशाहीन छ । ॐ त्यो दिशाहीन ध्वनि हो । ॐ को पाठ गोलाकार छ र ॐ को प्रतीक पनि गोलाकार नै छ । मन्दिरको गुम्बजको निर्माण पनि ॐ सँग जोडेर गरिएको हो । शिरदेखि शरीरका सबै भागमा वर्तुलाकार दिशाहीन ध्वनि प्रवाहित हुन्छ । ॐ को ध्वनि सबैतिरबाट आउने र सबैतिर जाने जस्तो छ । यो एउटा अद्भुत ध्वनि हो जो योगले खोजेको छ र यस ध्वनिको तुलनामा

जगत्मा दोस्रो ध्वनि खोज्न सकिएको छैन र सकिँदैन । त्यसैले यसलाई मूलध्वनि वा बीजध्वनि भनिन्छ । यो वर्तुलाकार ध्वनिको अवस्थामा मात्र हामी परमात्मातिर उन्मुख हुन्छौं अन्यथा उन्मुख हुन सकिँदैनौं । दिशामुक्त भएपछि मात्र भित्रको यात्रा सुरु हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- योगको निरन्तर अभ्यासबाट परमात्मामा पुग्न सकिन्छ ।

**यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युज्जतो योगमात्मनः ॥१९॥**

जसरी हावा नभएको ठाउँमा दीपज्योति हल्लिँदैन वा स्थिर रहन्छ, त्यसैगरी मनलाई नियन्त्रणमा राखेका योगीहरू, योग वा ध्यानमा तल्लीन परमात्मामा ध्यान लगाएका मानिसहरूको मन त्यस्तै स्थिर हुन्छ, विचलित हुँदैन ॥

जसरी वायुरहित स्थानमा दीपज्योति स्थिर एवम् कम्पनरहित हुन्छ त्यस्तै योगीको चित्तमा चेतना स्थिर हुन्छ । यो उपमा योगीको चित्तका लागि भनिएको हो । जबसम्म चेतना छरिन्छ वा कुनै दिशामा, जान्छ तबसम्म त्यो चेतनाको ज्योति अस्थिर हुन्छ । बाटामा एउटा हर्न बज्यो पनि भने चेतना कम्पित हुन्छ, सबै ध्वनिहरूले चेतनालाई कम्पित गराउँछन् । योगको अभ्यासद्वारा चित्त स्थिर गराउन सकिन्छ । जसले यस दिशामा अभ्यास गर्छ उसको चित्त कम्पनरहित हुन सक्छ । बुद्धले यसलाई मण्डला भन्नु भएको छ चेतना बाहिर नजाने र बाहिरबाट कुनै ध्वनितरङ्ग भित्र नआउने यस मण्डलामा रोकिएको चेतना वायुरहित स्थानमा दियोको बत्ती जस्तै हुन्छ । यस्तो कम्पनरहित चेतना मात्र प्रभुमा प्रतिष्ठित हुन्छ किनभने कम्पनरहित हुनु नै प्रभुमा पुग्न हो । संसार अनन्त कम्पनको समूह हो । वासना, विचार, वृत्ति आदिमा चित्त कम्पित भएर डोलिरहन्छ ।

योगका अनुसार पात नभई जरा काट्नुपर्छ । जरा काटियो भने मात्रै पूरा रुख ढल्छ । भित्रको काम बाँकी रहुन्जेल क्रोध त्याग्न सकिँदैन । त्यस्तै लोभ बाँकी रहुन्जेल काम सकिँदैन । जबसम्म काम रहन्छ, तबसम्म अहङ्कार पनि सँगै रहन्छ । यी चार काम, क्रोध, लोभ, अहङ्कारमध्ये कुनै एक मात्र बाँकी भए पनि चारै मौजुद हुन्छन् । केवल एकको मात्रा कम र अर्कोको मात्रा बढी हुन सक्छ । सबै व्यक्तिमा यी चारको मात्रा हुन्छ तर कुनै व्यक्तिमा क्रोध ज्यादा र लोभ अलि कम हुन सक्छ । योग भन्दछ- एक एक हाँगालाई होइन जरालाई नै काट्नुपर्छ । जरा काम, क्रोध, लोभ, अहङ्कार नभई मनको व्यवस्था एवम् स्वभाव हो । त्यसैले योग यो मनलाई नै बदलिएर नयाँ मनलाई स्थापित गर्नुपर्छ भन्दछ । मनलाई बदलेर नयाँ मन बनाउने दिशामा योग सहयोगी हुन्छ । योगले तीन प्रकारका व्यक्तिहरूका लागि तीन प्रकारको व्यवस्था गरेको छ । ती तीन प्रकारका व्यक्तिहरू हुन्- पहिलो विचारप्रधान, दोस्रो भावप्रधान र तेस्रो कर्मप्रधान । यी तीनै प्रकारका व्यक्तिहरूका लागि योगले अलग अलग व्यवस्था गरेको छ ।

योगका तीन शाखाहरू कर्म, भक्ति र ज्ञान हुन् । विचारप्रधान मानिसका लागि भजन, प्रार्थना उपयुक्त हुँदैन । विचारमा प्रश्न उठ्छ तर भावमा प्रश्न उठ्दैन किनभने भाव प्रश्नरहित हुन्छ । भाव स्वीकार हो र विचार सङ्घर्ष हो । भाव भएको व्यक्ति भावनाले बाँच्ने हुँदा उसलाई नाच भन्यो भने आनन्दमग्न भएर नाच्न लाग्छ र उसले नाच्नाले के हुन्छ भनेर सोच्दैन । नाच्ने क्रममा त्यो क्षण आउँछ जब नाच्ने नर्तक वा नृत्याङ्गना र नाच्ने विचार पनि हराउँछ र मात्र नृत्य बाँकी रहन्छ । मीराले गाउँदै नृत्य गर्दा उनी हराउँछिन् र कृष्ण पनि हराउनुहुन्छ मात्र गीत बाँकी रहन्छ । जब मीरा गाउँछिन्, “मेरे तो गिरिधर गोपाल !” तब न त गोपाल रहन्छ, न मेरा कोही रहन्छन्, केवल गीत मात्र बाँकी रहन्छ । जहाँ गीत मात्र बाँकी रहन्छ त्यहाँ त्यही घटना घट्छ जो ज्ञानयोगमा ज्ञान बाँकी रहँदा घटित हुन्छ । ज्ञान योगमा ज्ञेय र ज्ञाता नरही ज्ञान मात्र बाँकी रहन्छ । जसलाई जान्नु छ र जो जान्नेवाला छ त्यसलाई छोडेर जान्ने क्षमतामा अडिग रहनुपर्छ । महावीरका लागि नृत्य वा गीत होइन, ज्ञान शेष रहन्छ, त्यो

महावीरको स्वभाव हो । मीराका लागि ज्ञानको केही काम छैन, केवल गीत बाँकी रहन्छ, यो उनको स्वभाव हो ।

अर्को वर्ग पनि छ जसलाई ज्ञान र भावको केही अर्थ छैन । उसको जीवनको अभिप्राय त कर्मबाट मात्र खुल्छ । कर्मठ व्यक्तिलाई पनि ज्ञान र भक्तिको त्यो उपलब्धि प्राप्त हुन सक्छ तर उसलाई कर्मबाट मात्र प्राप्त हुन्छ । अर्जुन जस्ता व्यक्तिलाई पनि जब तरवार चम्किन्छ तब अर्जुन रहँदैनन्, शत्रु पनि रहँदैन केवल कर्म मात्र शेष रहन्छ । तरवार चलाउँदै छु भन्ने भाव रहँदैन केवल तरवार चल्नु मात्र शेष रहन्छ अनि यस्तो अवस्थामा अर्जुनलाई त्यही प्राप्त हुन्छ जुन ज्ञान र भावबाट प्राप्त हुन्छ । यी तीन खास प्रकारका विधिको प्रयोग गरी चेतनालाई स्थिर अवस्थामा ल्याउन सकिन्छ । ज्ञान, भाव र कर्ममध्ये आफ्नो स्वभावानुरूप मार्ग चयन गरेमा वायुरहित स्थानमा दियोको ज्योति स्थिर भए जस्तै व्यक्तिको चेतना स्थिर हुन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- योगी पनि वायुरहित स्थानको दीपज्योति ठहरिए जस्तै स्थिर र कम्पनरहित रूपमा ठहरिन्छ ।

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।

यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥२०॥

योगाभ्यासद्वारा मन जब भौतिक, मानसिक क्रियाकलापबाट पूर्ण रोकिन्छ वा चित्त निश्चल रहन्छ, तब परमात्माको ध्यानबाट शुद्ध भएको सूक्ष्म बुद्धिद्वारा सच्चिदानन्दस्वरूप परमात्माको हृदयमा देखेर सन्तुष्ट हुन्छ ॥

यस श्लोकमा कसरी योगाभ्यासद्वारा ब्रह्मको चिन्तन गरेर दिव्यसुख वा निश्चलता प्राप्त हुन्छ र प्रभुमा कसरी रमाइन्छ वा प्रतिष्ठित हुन सकिन्छ भन्ने बारेमा कृष्णले बताउनु भएको छ । जबसम्म विषयहरूमा दौडिनु सुखद छ भन्ने भ्रान्ति चित्तमा रहिरहन्छ, तबसम्म चित्त विश्रान्तिमा पुग्नैन । चित्तको नियम दौडिने हुन्छ । जहाँसम्म सुख प्राप्ति हुन्छ भन्ने ठान्दछ, त्यहाँसम्म चित्त दौडिरहन्छ र जहाँ दुख पाइन्छ भन्ने सोच्छ त्यहाँ चित्त दौडिँदैन । पानी भिरालो वा खाल्डोतिर दौडिए जस्तै चित्त पनि सुखको प्रतीति हुने बित्तिकै त्यसतर्फ दौडिन्छ । जबसम्म दौडन्छ तबसम्म चित्त विश्राममा हुँदैन र श्रममा नै लागि रहन्छ । एउटा सुखको भ्रान्ति सकिने बित्तिकै अर्को सुखतिर चित्त दौडिहाल्छ । चेतनाको दौडिने नाम लागिरहन्छ । एउटा सुखको भ्रान्ति सकिने बित्तिकै अर्को सुखतिर चित्त दौडिहाल्छ । चेतनाको दौडिने नाम नै मन हो र चेतनाको निश्चल दिव्यसुखको नाम आत्मा हो । एकक्षण पनि सुख छैन भन्ने लाग्यो भने चित्त विश्रामतिर लाग्छ । त्यसैले बुद्धले चित्तको विश्राम र निश्चल दिव्य सुखद अवस्थाका लागि चार आर्य सत्यको स्थापना गर्नुभएको छ । यो योगसाधनामा सहयोगी हुन्छ ।

बुद्धले जीवन दुख हो भन्नुभएको छ, यसको प्रतीति पहिलो आर्य सत्य हो । जे हामी चाहन्छौं र जसलाई सुख ठान्छौं, त्यसको नजिक पुग्नेबित्तिकै दुख प्राप्त हुन्छ । परबाट हेर्दा प्रत्येक खोज असल र प्रीतिकर लाग्छन् तर जब नजिक गइन्छ तब ती कुरा र अरुचिकर हुन्छन् । जीवन दुख हो भन्ने साक्षात्कार भएन भने चित्त निश्चल हुन सक्दैन । यस्तो साक्षात्कार हुनेबित्तिकै चित्तले गति पाउँदैन र रोकिन्छ । हाम्रो सहयोगविना चित्त चलै सक्दैन । हाम्रो सहयोग टुट्ने बित्तिकै चित्तको गति पनि टुट्छ । जीवन दुखमय छ भन्ने प्रतीति प्रतिक्षण हामीलाई भइरहेको छ तर त्यो प्रतीतिले हामी कहिल्यै कुनै निर्णय लिँदैनौं । पूरा जीवन दुखपूर्ण छ तर हामी यसको निष्कर्ष लिँदैनौं । एउटा सुख दुखमा रूपान्तरण भए पनि हामी अर्को सुख त दुखद हुँदैन होला भन्ने ठान्दछौं र अनन्तसम्म यही प्रक्रिया चलि रहन्छ र यो मोह कायम नै रहन्छ । हजारपटक अनुभूत भए पनि हामी त्यसको निष्पत्ति लिँदैनौं । हरेक जन्ममा त्यही अनुभव भइरहन्छ । अधिल्लो जन्म छोड्यौं भने पनि एउटै जन्ममा लाखौं पटक त्यही अनुभव भइरहन्छ र यस्तो लाग्दछ कि मनुष्य कहिल्यै पनि अधिल्लो भूलबाट सिकन नै चाहँदैन । त्यसैले निरन्तर त्यही भूल

गरिरहन्छ जुन उसले हिजो गरेको थियो । भुलबाट मानिस भन्नु कुशलतापूर्वक अन्य भुल गर्न सिक्दछ । हामी हाम्रो मनबाट गलत अभ्यास सिक्छौं र कुशलतापूर्वक त्यही कुरालाई दोहोर्छौं ।

जीवन दुख हो भन्ने जानेपछि योगद्वारा त्यसबाट मुक्त हुने चेष्टा गरेमा चित्त निश्चल हुन सक्छ । जीवन दुख हो भनेर जान्नेबित्तिकै व्यक्ति त्यसको अतिक्रमण गर्ने चेष्टा गर्न थाल्छ । दुखका बिच कोही पनि विश्राम गर्न चाहँदैन र व्यक्ति जीवनबाट फड्को मार्ने चेष्टा गर्छ किनभने दुखसँग रहिरहनु असम्भव हुन्छ । हामी सुखसँग भ्रान्ति नै भए पनि रोकिन सक्छौं तर दुखसँग बाँच्नु असम्भव हुन्छ । त्यसैले बुद्ध पहिलो आर्यसत्य “जीवन दुख हो” भन्नुहुन्छ । दुखबाट मुक्त हुने उपाय छ भन्ने बुद्धको दोस्रो आर्य सत्य हो । जब दुखको प्रतीति हुन्छ, तब तत्काल त्यसबाट बच्ने उपायको खोज हुन्छ । सुखको खोज संसार हो र दुखबाट मुक्तिको खोज योग हो । योगको खोज नकारात्मक कुराको हुन्छ । योग भन्छ- दुखबाट मुक्ति खोज्न सकिन्छ । जब दुखबाट मुक्त भइन्छ, तब जे शेष रहन्छ त्यही आनन्द हो किनभने आनन्द हाम्रो स्वभाव हो । व्यर्थलाई हटाउने बित्तिकै जे हाम्रो स्वभाव छ त्यो प्रकट हुन्छ । दुख मुक्तिको उपाय, विधि र साधन योग हो । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- योगबाट निश्चल भएको चित्त दुखबाट मुक्त हुन सक्छ । दुखको बोध भएपछि योगद्वारा दुख मुक्तिको उपाय हुन सक्छ ।

बुद्ध तेस्रो आर्यसत्य दुखबाट मुक्त हुन सकिन्छ भन्नुहुन्छ । आफ्नै अनुभवबाट उहाँ भन्नुहुन्छ- दुखमुक्तिको अवस्थामा पुगेको ज्वलन्त प्रमाण र दुखबाट निश्चल भएर दिव्य सुखानुभूति गरेको चित्त भएको व्यक्ति म नै हुँ । जिसससँग कसैले मुक्तिको मार्गका बारेमा सोध्दा उहाँ भन्नुहुन्छ- “म नै मार्ग हुँ” I am the way । मतिर हेर, मेरा आँखामा प्रवेश गर । चित्त यदि अशान्त हुन्छ भने शान्त हुन सक्ने सम्भावना पनि हुन्छ । जब कोही दुखी हुन सक्छ भने दुखबाट मुक्त हुनसक्ने सम्भावना पनि हुन्छ । यदि हामीभित्र आनन्द नभएको भए हामीलाई दुखको कहिल्यै पनि जानकारी नै हुँदैनथ्यो । दुख जान्नका लागि उसलाई दुखको चोट हुनै पर्छ । बुद्ध चौथो आर्य सत्य भन्नुहुन्छ- “यो मलाई मात्र घटेको घटना होइन र म कुनै अपवाद पनि होइन । यो सबैलाई घट्न सक्छ किनभने प्रत्येक व्यक्ति गहिराइमा त्यही हो । हाम्रो सबै भेद बाह्य मात्र हो । भित्र अर्थात् अन्तस्करणमा कुनै भेद छैन । भित्र एक त्यही छ तर त्यसलाई भित्र नगई बुझ्न सकिन्न । अष्टाङ्गिक योग यसको मार्ग हो ।

योगबाट उपराम (विश्राम) मा पुगेर यसलाई जान्न सकिन्छ । मनले कुनै कुरामा सुख छ भन्यो भने मनसँग सुख साँच्चिकै छ कि छैन भनेर सोध्नुपर्छ । जब मनले यसमा सुख छ भन्छ, तत्काल सुख कहाँ छ भनेर सोधिहाल्नुपर्छ । एकक्षण पनि रोकिएर हेर्न भन्ने थाहा हुन्छ कि सुख कदापि छैन र तत्काल दुखको दर्शन हुन्छ तर मनले भ्रान्ति दिन खोज्छ । जब मनमा गति सुरु हुन्छ, तब एकक्षण अडिएर सोच्यौं भने जीवन दुखमय भएको प्रतीति भन्नु गहिरो हुन्छ । जब यो प्रतीति गहिरो हुन्छ, तब उपरामको अवस्था आउँछ । हरेक दुख प्रारम्भमा सुखजस्तै लाग्छ र अन्ततः ती सबै सुख दुखमा रूपान्तरित हुन्छन् । जब दुखको अनुभव हुन्छ, त्यो अनुभवलाई कहिल्यै नबिसौं किनभने कैयौं पटकको अनुभवपछि पनि हुँदै नभएको सुख खोज्न हामी छोड्दैनौं । एकपटक फर्केर खोज्यौं भने जीवन दुख हो सुख होइन भनेर थाहा हुन्छ । जब कुनै क्षणमा चेतना जागदछ र यी सबै दुख हुन् भन्ने जानिन्छ त्यसपछि एउटा नयाँ अनुभव प्रारम्भ भएर साक्षीसँग नयाँ सम्बन्ध हुन्छ जो सबैको पछाडि उभिएको हुन्छ । जब भित्रको त्यो तत्त्वसँग परिचय हुन्छ, तब तत्काल चित्त उपराममा प्राप्त हुन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- योगसाधनाबाट शान्त भएको चित्तको माध्यमबाट प्रभु वा परम सत्यलाई प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

पञ्जलिले चित्त-वृत्ति-निरोध भनेका छन् । वृत्तिको साक्षात्कारले व्यक्तिलाई निरोधमा लिएर जान्छ किनभने शुद्ध वृत्तिको साक्षात्कार नै नर्कको साक्षात्कार हो । त्यसलाई जान्ने बित्तिकै व्यक्ति त्यसबाट बाहिर हुन्छ । हाम्रो सारा व्यवस्था वृत्तिलाई अस्वीकार गर्ने व्यवस्था हो । निरोधको अर्थ चित्तको दमन होइन ।

क्रोधको अन्तरधारा हामीमा बगेको हुन्छ र कसैले अलिकति चोट पुऱ्याउने बित्तिकै प्रकट हुन्छ । क्रोधको साक्षात्कार गर्नेबित्तिकै त्यसबाट व्यक्ति बाहिर निस्कन सक्छ । त्यसैले वृत्तिका बारेमा जान्नु नै त्यसबाट निरोध गर्ने उपाय बन्छ । चित्तको दमनले कहिल्यै पनि वृत्तिबाट बाहिर हुन सकिँदैन । वृत्ति निरोधको अर्थ वृत्तिको गहिरो जानकारी हुनु हो र त्यो जानिसकेपछि वृत्तिमा रहिरहन सम्भव हुँदैन । ज्ञानका अतिरिक्त कुनै मुक्ति एवम् निरोध छैन । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- उपराम, निश्चल एवम् शान्त भएको चित्त अर्थात् चित्तवृत्तिबाट निरोध भएको चित्त त्यो निरोधको क्षणमा प्रभुलाई जान्दछ ।

**सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥२१॥**

शुद्ध भएको सूक्ष्म बुद्धिद्वारा जब जो आत्यन्तिक सुखबारे जानिन्छ त्यस स्थितिमा मानिस सचेत र आनन्दित हुन्छ त्यस्तो अनुभूतिप्राप्त मानिस परमात्माको स्वरूपबाट कहिल्यै विचलित हुँदैन ॥

जो भगवत् स्वरूपबाट चलायमान हुँदैन त्यस्तो चित्त भएको योगी आफू इन्द्रियको पार हुँ भनेर जान्दछ । भगवत् स्वरूपबाट हामी चलायमान हुन्छौं किनभने हामी आफू इन्द्रिय हौं भनेर मान्दछौं । जब इन्द्रिय हुँ भन्ने लाग्दछ तब स्वयम्बाट पर जान थालिन्छ र इन्द्रियले अझ पर लान्छ किनभने प्रत्येक इन्द्रियले आफ्नो विषयको माग गर्दछ र प्रत्येक विषयको भोगपछि यसबाट तृप्ति हुँदैन भन्ने अनुभव हुन्छ अनि अर्को विषयको खोज सुरु हुन्छ र जीवन एक यात्रा बन्दछ । यदि संसारमा जानु छ भने इन्द्रियसँग तादात्म्य बनाउनुपर्छ । चेतना जुन चिजको नजिक जान्छ त्यसकै प्रतिबिम्ब पक्रिन्छ किनभने चेतना निर्मल र शुद्ध हुन्छ । जस्तो कि नीलमणिलाई कुनै जल भएको भाँडामा राखियो भने पूरा जल निलो हुन्छ । नीलमणिको आभाले पूरा जललाई घेर्छ तर नीलमणिलाई त्यो थाहा पनि हुँदैन किनभने पूरा जल निलो भइसकेको हुन्छ । आत्माले पूरा शरीरलाई आवृत्त गरेको हुन्छ । आत्माको आभा अनन्त भएकाले यो जहाँ पनि पर्छ र जुन सीमालाई घेर्छ त्यो एक हुन्छ । त्यसैले आत्माको इन्द्रियहरूसँग तादात्म्य हुन्छ । कामेन्द्रियहरूले काम विषय खोज भनेपछि काम विषयको खोजमा जानुपर्छ । यसरी हामी आफूभन्दा बाहिर गएर चलायमान र गतिमान हुन्छौं र हाम्रो भित्र जो सदा अचलायमान छ ऊ पनि चलायमान भएको भ्रान्तिमा पर्छ र खोजमा निस्कन्छ । जति खोजे पनि केही नपाएपछि अरू पर जान्छ र यसरी नै जन्मको लामो यात्रा हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसले आफूलाई इन्द्रियको पार हुँ भन्ने जान्दछ, त्यस्तो योगी भगवत् स्वरूपबाट चलायमान हुँदैन र ऊ भगवान्मा एक भएर भगवान् नै हुन्छ तर आफू इन्द्रियको पार हुँ भन्ने जान्नु जरूरी हुन्छ । एक एक इन्द्रियप्रति जागेर यो आफू नभएको भन्ने जानुपर्छ । यदि यो उत्तर भित्रबाट आयो भने व्यक्तिको जीवन नै बदलिन्छ र भित्र त्यो तत्त्वसँग साक्षात्कार हुन्छ अनि चित्त उपराममा प्राप्त हुन्छ । जुन क्षण यो शरीर र आफू अलग भएको अनुभव हुन्छ त्यस क्षणमा चेतना चलायमान हुन रोकिएर प्रभुमा रमन थाल्छ र एक हुन्छ । शरीर जति चले पनि भित्र आत्माले आफू अचल हुँ भन्ने जान्दछ । अनि शरीर समाप्त हुँदा पनि आफू अमर भएको र शरीर काटिँदा पनि आफू नकाटिने भन्ने जानिन्छ । यस्तो स्थिरतामा प्रभुमा एकता हुन्छ र प्रभुमा स्थित हुनु नै आनन्द हो ।

**यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥२२॥**

मानिसले परमात्माको स्वरूपको चिन्तनबाट जुन आनन्दको अनुभूति गर्दछ, त्यो पाएपछि उसलाई अन्य कुनै बढ्ता लाभको प्रयोजन रहँदैन । यस्तो स्थितिमा आइपर्ने ठुला कठिनाई वा दुखहरूबाट पनि ऊ विचलित हुँदैन ॥

परमात्माप्राप्तिको कामना पूर्ण भएपछि अन्य कुनै कामना शेष रहँदैन अर्थात् प्रभुको प्राप्तिपछि अन्य कुराको प्रयोजन नै रहँदैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसले प्रभुप्राप्तिको लाभ कमायो उसले परम लाभ प्राप्त गर्‍यो । यस्तो परम लाभ प्राप्त व्यक्ति महान् दुखमा समेत अविचलित हुन्छ । हामी सामान्य दुखमा पनि विचलित हुन्छौं किनभने हामीलाई आनन्दको कुनै अनुभव नै छैन । यदि आनन्दको अनुभव भयो भने दुखबाट हामी विचलित नै हुँदैनौं । साधारण दुखमा हामी अभ्यस्त भइसकेकाले त्यसलाई झेल्न सक्छौं तर असाधारण दुख आइपर्ने बित्तिकै हामी विचलित हुन्छौं । सामान्यतः हामी साधारण दुखमा नै जन्मिन्छौं, हुर्किन्छौं र बाँच्छौं । यसमा अभ्यस्त भएकाले नै यसको सामना गर्न सक्ने हैसियत राख्छौं तर जब ठुलो आपत् आइलाग्छ तब चित्त कम्पित हुन्छ र हामी विचलित हुन्छौं ।

विज्ञान पूर्ण रूपमा सफल भयो भने पनि हामीलाई दुखबाट पूर्ण रूपले छुटकारा दिलाउन सक्दैन । कुन प्रयास गरियो भने दुख आउँदैन वा दुख सामान्य मात्र हुन्छ भनेर विज्ञानले केही प्रयास मात्र गर्न सक्छ । सामान्य दुख बिस्तारै हाम्रो बानी बन्छ । त्यसैले त त्यसबाट हामीलाई ज्यादा पीडा हुँदैन । विशेष दुख आइपर्दा मात्र हामी पीडित भएर छटपटिन्छौं । हामीमा विशेष आनन्दको जानकारी नभएकाले हामीलाई विशेष दुखले चिन्तित पार्छ तर यो दुख दैनिक आउन थाल्यो भने त्यसमा अभ्यस्त हुने भएकाले त्यसले पनि हामीलाई पीडित बनाउन छोड्छ । दुखप्रतिको हाम्रो संवेदनशीलता दुख आएपछि मन्द हुन्छ । युद्धमा जाने सैनिक जबसम्म युद्धस्थलमा पुग्दैन तबसम्म पीडित र बेचैन हुन्छ तर युद्धस्थलमा पुगेपछि उसको छटपटी स्वतः बिदा हुन्छ । जब युद्धको विकराल दृश्य एवम् स्थिति देख्छ र भोग्छ, तब उसको संवेदनशीलता पनि क्षीण हुन्छ । यसरी हामी कतिपय वास्तविक स्थितिमा दुखमा अभ्यस्त बन्छौं ।

यदि भित्र आनन्दको वर्षा हमेसा भइरहेको छ भने बाहिर जतिसुकै दुख आइपरे पनि त्यसले कुनै फरक पार्दैन र त्यो दुख भित्र प्रवेश गर्न पनि सक्दैन । भित्र दुख मौजुद भए मात्र बाहिरको दुख भित्र पस्न सक्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- परमात्मा प्राप्त गरिसकेपछि ठुलोभन्दा ठुलो दुखले पनि विचलित गराउन सक्दैन । जससँग अनन्त खजाना हुन्छ उसले केही रकम गुमायो वा हरायो भने पनि उसलाई केही चिन्ता र पीडा हुँदैन किनभने अनन्तमा केही कमी हुँदैन । जसले आफूभित्रको तत्त्व कहिल्यै मर्दैन भनेर जान्दछ, त्यो सानोतिनो विरामीको त के कुरा मृत्युसँग पनि विचलित हुँदैन । हामी मृत्युसँग विचलित हुन्छौं किनभने हामी अवश्य मर्छौं भन्ने सोच्दछौं । अमृतको अनुभव नभएकाले हामी मृत्युबाट हुने पीडाबाट विचलित र भयभीत हुन्छौं । यदि हामीलाई बारम्बार दुखले दिक्क बनाउँछ भने हामीभित्र दुखको खात छ भन्ने बुझ्नुपर्छ । उदास व्यक्तिले चौतर्फी उदासीनता नै देख्दछ र उसभित्र उदासी नै प्रवेश गर्छ । यदि कोही आनन्दित छ भने उसले चौतर्फी रूपमा आनन्दको धारा बगेको मात्र देख्छ र उसभित्र पनि आनन्द नै प्रवेश गर्छ । हामीभित्र जे बसेको छ बाहिरबाट त्यही नै प्रवेश गर्छ ।

दुख त अनेकौं हुन्छन् । प्रियतम वा प्रियतमासँगको बिछोडले पनि दुख हुन्छ । जसले परमात्मा प्राप्त गर्‍यो उसले संसारकै उत्कृष्ट प्रियतम वा प्रियतमा पायो भन्ने बुझ्नुपर्छ । जब सामान्य प्रियतम वा प्रियतमासँगको बिछोडले कुनै दुख वा कष्टको अनुभूति हुँदैन, तब शाश्वतसँग मिलन हुन्छ । जसको झलक हामीले प्रियजनमा देखेका थियौं त्यो नै पाएपछि दुख समाप्त हुन्छ । कसैलाई प्रेम गर्नु भनेको गहिरोमा परमात्माको नै खोज हो । जब कोही कसैको प्रेममा पर्छ, तब ऊ दिव्यताको खोज गरिरहेको हुन्छ । दिव्यता प्राप्त नभएमा ऊ विषादले घेरिन्छ । जसले प्रभुलाई प्राप्त गर्न सकेको छ उसलाई अब अन्य कुनै मिलनको आवश्यकता रहँदैन किनभने उसले परम मिलनको दिव्य सुखको क्षण प्राप्त गरिसकेको हुन्छ र सबैको मिलनमा परमात्मा नै सर्वत्र देख्दछ । परम मिलनपछि बिछोडको सम्भावना रहँदैन र प्रभुको सम्मानपछि कुनै अपमान पनि शेष रहँदैन किनभने उसले सबैभन्दा ठुलो सम्मान पाइसकेको हुन्छ ।

मन्सुरलाई शूली दिएपछि उनी आकाशतिर हेरेर हाँस्न लागे । उनलाई काट्न लागेको बेलामा एक लाख व्यक्तिहरूको भिड थियो । कसैले उनको हात, कसैले खुट्टा काट्न लागे भने कोही दुङ्गा बर्साउन थाले तर उनी भने हाँसिरहेका थिए । भिडमा उनलाई कसैले सोध्यो कि मृत्यु सामुन्ने हुँदा पनि तिमी कसरी हाँस्न सकिरहेका छौ । उनले जवाफ दिए- तिमीहरू जसलाई मृत्यु देखिरहेका छौ म परमात्मासँग हुन लागेको महामिलन देखिरहेको छु । आकाशबाट परमात्माले हात फैलाएर मलाई बोलाइरहनु भएको देखिरहेको छु । तिमीहरू मलाई छिट्टै बिदा गर ताकि परमात्माले मेरा निम्ति लामो प्रतीक्षा गर्नु नपरोस् । मन्सुरजस्ता व्यक्तिलाई हामी काटेर दुख दिन सक्दैनौं किनभने उनलाई हामी काट्नै सक्दैनौं । जहाँ उनी बाँचिरहेका छन्, त्यहाँ कुनै शस्त्रअस्त्रले काम गर्दैन । त्यस्तै जिससलाई शूलीमा झुन्ड्याएर कुनै दुख दिन सकिन्न ।

जसले प्रभुको भलक प्राप्त गर्छ उसलाई कुनै कारणले विचलित गराउन सक्दैन तर प्रभुको भलक नपाउने व्यक्ति भने स-साना कुरामा पनि बारम्बार विचलित हुन्छ । वास्तवमा हामी विचलित र दुखी छौं त्यसैले जीवनको स्वरूपमा दुख आउनु स्वाभाविक हो । जबसम्म हामीलाई आनन्द प्राप्त हुँदैन, तबसम्म दुखले हामी कम्पित भइरहन्छौं । जब ठुलोभन्दा ठुलो दुखले पनि कम्पन वा विचलन ल्याउँदैन, तब प्रभुसँग मिलन भएको छ भनेर जान्नुपर्छ । जसले प्रभुको परम लाभ प्राप्त गरेको छ उसलाई जतिसुकै ठुलो दुखले पनि विचलित गराउन सक्दैन ।

**तं विद्याददुःखसंयोगवियोगं योगसञ्ज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥२३॥**

त्रिविध ताप र इन्द्रियजन्य विषयले दिने संयोग र वियोगलाई जान्नु नै योग हो । दृढ सङ्कल्प, धैर्य र उत्साहयुक्त चित्त लिएर विचलित नभइकन योगपद्धतिको अभ्यास निश्चयपूर्वक गर्नु व्यक्तिको कर्तव्य हो ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- इन्द्रियजन्य विषयले दिने संसारका संयोग र वियोगलाई जान्ने, दुख र अज्ञानलाई हटाउन सक्ने सामर्थ्य योगमा हुन्छ । यस्तो योगको अथक साधना गर्नु मानिसको कर्तव्य हो । मन दिक्क हुनु नै मानिसको लक्षण हो । पशुहरूमा कुनै हतास या दिक्क हुने लक्षण हुँदैन । मानिस सुख नै सुख, महल, सुन्दरी स्त्री, सुन्दर पति, धन, यश, कीर्ति आदि प्राप्त गरे पनि दिक्क हुन्छ । जबसम्म ती प्रिय वस्तु प्राप्त गर्दैन, तबसम्म ती वस्तुप्रति आकर्षित हुन्छ तर पाएपछि दिक्कदारी सुरु हुन्छ । परमात्मातर्फको यात्रामा ठिक विपरीत नियम लागू हुन्छ । संसारतर्फ यात्रा गर्ने क्रममा मानिस कहिल्यै हरेस खाँदैन र प्रयत्न गरि नै रहन्छ तर त्यसको परिणाम प्राप्त भएपछि दिक्क हुन्छ । संसारमा गतिशील हुने नियम परमात्मामा ठिक उल्टो हुन्छ । संसारमा प्रयत्न गर्दा हामी दिक्क हुँदैनौं प्राप्तिपछि मात्र दिक्क हुन्छौं । त्यस्तै परमात्मालाई पाउन प्रयत्न गर्दा दिक्क होइन्छ तर परमात्मा पाए आनन्द मात्र प्राप्त हुन्छ । संसारको साम्राज्य पाए पनि व्यक्ति दिक्क हुन्छ तर परमात्माको प्राप्तिपछि भने कुनै दिक्कदारी आउँदैन । परमात्मा प्रीतिप्रप्तको यात्रा भने कठिन हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- परमात्मालाई पाउन दिक्क नभईकन परिश्रम गर्नुपर्छ र त्यस्तो परिश्रम गर्नु योग्य पनि छ ।

कृष्णले भनेको कुरा अर्जुनले मान्नका लागि श्रद्धाको आवश्यकता हुन्छ । श्रद्धाको अर्थ पूर्ण भरोसा हो । अर्जुन कृष्णलाई राम्ररी जान्दछन् । उनले कृष्णलाई कहिल्यै विचलित भएको पाएका छैनन् । न त कृष्ण कहिल्यै दिक्क देखिनु हुन्छ न त उहाँको बाँसुरीबाट कहिल्यै दुख वा विरहका स्वर, ताल सुनिन्छ । उहाँ त सदा फुर्तिलो र प्रसन्न मुद्रामा हुनुहुन्छ । कृष्ण, बुद्ध, महावीर जस्ता व्यक्तिहरूको तस्बिर सदैव स्वच्छ र फुर्तिलो छ अर्थात् बुद्ध्यौलीको कुनै आभास छैन किनभने हिन्दू चिन्तक शरीरको तस्बिर होइन, मनोभावको तस्बिर कोर्छन् । त्यसैले त कृष्ण कहिल्यै बुढो हुनुहुन्न । उहाँ मलिन, निराश, उदासीन पनि देखिनुहुन्न बरु सदा स्वच्छ, फुर्तिलो र प्रसन्न मुद्रामा देखिनुहुन्छ । शरीर आफ्नो नियमले चल्ने हुँदा बुढो

हुन्छ तर कृष्णको चेतना अविचलित भावले आनन्दमग्न भएर एवम् युवा बनेर सदा नाचिरहन्छ । कृष्णले एक खुट्टामा उभिएर बाँसुरी बजाएको तस्बिर उहाँको आन्तरिक विम्ब र भित्री भावको तस्बिर हो । यसले भित्र एउटा प्रफुल्लित चेतना भएको बताउँछ । भित्र एउटा गीत गाउँदै गरेको मन छ जसको बाँसुरीमा स्वर भरिएको छ । बाँसुरी प्रतीकात्मक हो जसले भित्र गाउँदै गरेको मनको खबर दिन्छ ।

त्यस्तै गोपिनीहरू नाच्दै गरेको पनि चित्रमा देखाइन्छ । यो पनि एक आन्तरिक प्रतीक हो । हिन्दूहरूका पुराण प्रतीकात्मक छन् । यो प्रतीकले सुन्दर नारीहरू नाचिरहेको र पुरुष प्रफुल्लित भएको जस्तो देखाउँछ र कृष्ण ठिक यस्तै हुनुहुन्छ । चित्रमा प्रतीकको रूपमा गोपिनीहरू नाचिरहेका र कृष्ण बाँसुरीलाई ओठमा लगाइरहनुभएको देखिन्छ । यो कृष्णको नित्य स्वभाव हो । चारैतिर शरद् ऋतुको सुगन्धमय सौन्दर्य प्रस्फुटित भई सङ्गीतमय वातावरणमा घुँगुरा छमछम बजेर प्रेम बर्सिरहेको जस्तो स्थितिमा कृष्ण चौबिसै घण्टा रहनुहुन्छ । बाहिर चारैतिर जस्तो वातावरण देखिरहेको छ भित्री रूपमा कृष्ण त्यस्तै हुनुहुन्छ । कृष्णलाई उदासीले कहिल्यै आफ्नो बनाउन सकेन । अर्जुन उहाँलाई राम्ररी चिन्दछन् । कृष्णको आँखामा कहिल्यै निराशा देखिँदैन र त्यहाँ कहिल्यै दुख पनि देखिँदैन ।

अर्जुन आफ्नो यात्रा गन्तव्यमा पुर्‍याउन कृष्णप्रति ठुलो भरोसा राख्छन् । कृष्ण अर्जुनलाई गर्न योग्य कर्तव्य गरेपछि मात्र जान्ने छौ, गरेनौ भने जान्न सक्ने छैनौ भन्नुहुन्छ । कर्तव्यकर्म गरेपछि मात्र जानिन्छ । यो गर्नुमा सबैभन्दा बाधक तत्त्व निराशा हो । अथक श्रम अर्थात् अनन्त प्रतीक्षाको शक्ति आवश्यक हुन्छ किनभने कहिले घटना घट्छ वा प्रभु मिलन हुन्छ भन्न सकिन्न । क्षणमा नै घटना घटेर प्रभु मिलन हुनसक्छ र यसका लागि अनन्त जन्म पनि प्रतीक्षा गर्नुपर्ने हुन सक्छ । हामी मात्र प्रतीक्षा र प्रयत्न गर्न सक्छौं त्यसैले दिक्क भएमा हामी केही प्राप्त गर्न सक्दैनौं । दिक्क हुनु स्वाभाविक घटना हो । त्यसैले धार्मिक स्थलमा जति दिक्क भएका व्यक्तिहरू हुन्छन् त्यति कतै पनि हुँदैनन् ।

त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो दिक्कारीबाट बच्न योगको आश्रय लिनुपर्छ र अथक श्रम गर्नुपर्छ । ईश्वरप्राप्तिमा जीवनको सारा खोज पूरा हुन्छ र कहिल्यै दिक्कारी हुँदैन तर यो श्रम नगरी आफूले नजानीकन प्राप्त पनि हुँदैन । श्रमको एक कदम पनि हजारौं विचारको कदमभन्दा उपलब्धिपूर्ण हुन्छ र एक कदमले पनि लामो दूरीको यात्रा पूर्णतातिर लम्काउँछ । निराशामा शक्ति खर्च हुन्छ त्यसैले त्यो शक्ति पनि श्रममा नै लगाउनु श्रेयस्कर हुन्छ । जब दिक्कारी आउँछ तब जोडले शक्तिलाई श्रममा लगाउनुपर्छ । बुद्ध भिक्षुहरूलाई दुई प्रकारका ध्यान गराउनुहुन्थ्यो । पहिलो बसेर ध्यान गराउनुहुन्थ्यो र जब दिक्क लाग्न थाल्छ, तब हिँडेर ध्यान गर भन्नुहुन्थ्यो । दिक्क भएमा बौद्ध भिक्षुहरू तत्काल उठेर ध्यान गर्न थाल्छन् र दिक्क हुँदैनन् ।

सङ्कल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥२४॥

सङ्कल्पबाट उत्पन्न हुने सबै प्रकारका कामनाहरूलाई जरैदेखि उखेलेर मनले इन्द्रियका समूहलाई पनि सबैतिरबाट वशमा राखोस् ॥

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥२५॥

बिस्तारै बिस्तारै धैर्यपूर्वक अभ्यास गर्दै बुद्धिको सहायताले मनलाई परमात्मामा स्थिर गराएर इन्द्रियका वृत्तिहरूबाट निवृत्त होओस् र परमात्माबाहेक अन्य कुनै कुराको पनि चिन्तन नगरोस् ॥

यी श्लोकका सार नै परमात्मा सिवाय अरूको चिन्तन नगर्नु भन्ने हो । कृष्ण पुनः दोहोर्‍याउँदै भन्नुहुन्छ- कामलाई वशमा राखेर, मनलाई नियन्त्रित गरी इन्द्रियातीत हुँदै सङ्कल्प विकल्परहित भएर

परमात्माको चिन्तनमा लीन होऊ । संसारमा जति पनि महत्त्वपूर्ण वाङ्मय छन् ती सबै बोलिएका वा भनिएका हुन्, लेखिएका होइनन् । चाहे कुरान होस् या बाइबल, गीता होस् या धम्मपद यी सबै कसैलाई लक्षित गरेर बोलिएका हुन् । गीतामा अर्जुनको आँखामा हेरेर कृष्ण बोलिरहनुभएको छ । बारम्बार उहाँ एउटै कुरालाई जोड दिंदै दोहोर्‍याइरहनुभएको छ । उहाँ करुणाले भरिएको हुनाले बारम्बार नयाँ कोणबाट त्यही कुरा दोहोर्‍याउनुहुन्छ । कृष्ण कुनै क्षण अर्जुनको चेतनाले भनिएका कुरा बुझेर उनका लागि यो मननयोग्य बनोस् भन्ने आशाले बोल्दै हुनुहुन्छ साथै कृष्ण दोहोर्‍याउँदा पनि हरेक पटक नयाँ सत्य जोडेर भन्नुहुन्छ । उपर्युक्त श्लोकमा कृष्ण प्रभुको सतत चिन्तन भनेर नयाँ सत्य जोड्नुहुन्छ ।

प्रभु जसलाई हामी जान्दैनौं, त्यसको हामी कसरी चिन्तन गर्न सक्छौं । चिन्तनको अर्थ विचार होइन किनभने चिन्तन केवल ज्ञानको मात्र हुन सक्छ, अज्ञानको हुन सक्दैन । हामीलाई तिर्खा लागेको बेला जुनसुकै काममा लागेको भए पनि तिर्खाको चिन्तन भित्र लागि नै रहन्छ । विचार त हामी अरू नै गरिरहेका हुन्छौं तर भित्र अनुचिन्तन तिर्खाको नै चलिरहन्छ । भित्रबाट बारम्बार कसैले तिर्खा लागेको अनुभव व्यक्त गरिरहन्छ भने त्यो चिन्तन हो । प्रभुको तिर्खा हामी सबै भित्र छ । प्रभुतृष्णा विना कसैको जन्म नै हुन सक्दैन । पद, धन, यशको सारा यात्रा प्रभु चिन्तनकै यात्रा भए पनि यो गलत यात्रा हो केवल प्रभु प्राप्तिको यात्रा मात्र सही यात्रा हो । यो गलत व्याख्यालाई तोड्न सकेमा हामीभित्र सही चिन्तन सुरु हुन्छ । सतत रूपमा जे गरे पनि भित्र प्रभुको तृष्णा जारी रह्यो भने त्यो भित्रको तृष्णारूपी सिंढीको नाम नै चिन्तन हो । त्यो द्वारमा पुग्न प्रभुको शरण नपरीकन कुनै उपाय नै छैन । जब भित्र यस्तो तिर्सना चल्यो, तब प्रभुको सतत चिन्तन हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्तो सतत चिन्तनमा पुग्ने भाग्यमानी व्यक्ति वा योगी समस्त वासना त्यागेर इन्द्रियबाट पार हुँदै दुर्लभ सत्य प्राप्त गर्दछ जुन पाउन योग्य छ ।

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥२६॥

जुन जुन शब्दादि विषयका लागि संसारमा दौडिने, स्थिर नरहने चञ्चल मन छ, त्यसलाई त्यस विषयबाट नियन्त्रित गरेर बारम्बार परमात्मामा स्थिर हुने गरी वशमा ल्याओस् ॥

मन चञ्चल हुनुको उपयोगिता र व्यर्थता दुवै हुन्छ । मनको प्रयोजन नै चञ्चल हुनु हो । मनुष्यको व्यक्तित्वमा चारैतिर जे अन्तर भइरहेको छ त्यसलाई खबर दिने यन्त्र मन हो; त्यसैले यो चञ्चल हुन्छ । गर्मीबाट जाडो भएको मनले यदि खबर दिएन भने जीवन असम्भव हुन्छ । मित्र-शत्रु भएको, कुनै अङ्गमा चोट लागेको र जीवनमा हुने परिवर्तनको खबर मनले दिएन भने जीवन चलन असम्भव हुन्छ । प्रतिक्षण हजारौं प्रकारका खबर मनले दिइरहन्छ । ती हजारौं खबर तबसम्म दिन सक्छ, जब सानो घटनाबाट पनि मन विचलित र चञ्चल हुन्छ । हाम्रो जीवनलाई अस्तित्वमा राख्ने यन्त्र नै मन हो । अस्तित्व प्रतिपल परिवर्तन भइरहन्छ । एकक्षण अधि भएको अस्तित्व त्यही रूपमा एकक्षण पछि नरहन सक्छ । हरक्षण चारैतिर परिवर्तनको प्रवाह भइरहेको छ । त्यसैले यो परिवर्तनको खबर गर्ने मन हावामा पड्छा घुमेभै हावासँगै परिवर्तित हुन तयार हुनुपर्छ । हरपल परिवर्तनको सूचना हामीलाई दिनु नै मनको उपादेयता हो र मन यसै प्रयोजनका लागि हुन्छ ।

संसार प्रतिक्षण परिवर्तन हुन्छ तर परमात्मा शाश्वत र सनातन हुनाले कहिल्यै परिवर्तन हुँदैन । परमात्मा सदैव त्यही रूपमा हुन्छ तर संसार क्षणभर पनि उही रूपमा रहँदैन । संसार त बगिरहेको नदी जस्तो हो जुन एकक्षण पनि रोकिँदैन अर्थात् संसार परिवर्तनशील छ । मन संसारलाई जान्न वा बुझ्न सक्षम र सहयोगी भए पनि परमात्मालाई जान्न वा बुझ्न बिलकुल व्यर्थ र असहयोगी हुन्छ । मनको प्रयोजन नै चञ्चल छ र चञ्चलपन हुनु नै यसको स्वभाव हो । त्यसैले नित्य र शाश्वतलाई जान्नु मनको प्रयोजन होइन; शाश्वत र नित्यतिर मनको उपयोग गर्नु भूल हो र व्यर्थ पनि हो । जो नित्य वा

शाश्वततिर गति लिन चाहन्छ उसले मनको चञ्चलतालाई रोकेर वा शान्त गराएर मात्र यात्रा गर्नुपर्छ । मनलाई प्रयोग गर्ने विधि र मालिक हुन जान्नुपर्छ । मनलाई वशमा गर्ने व्यक्तिले आवश्यकतानुसार मनको उपयोग गर्न सक्छ । अस्तित्व दोहोरो छ, बाहिरतिर संसार र भित्रतिर परमात्मा छ । सम्यक् व्यक्तित्व त्यो हो जो मनको मालिक बन्न सक्छ । मनलाई मार्ने होइन यसलाई स्वेच्छाले गतिमान् या गतिहीन गर्न सकिन्छ ।

हामीले खुट्टालाई चलाउन नचाहँदा नचले जस्तै मनलाई पनि चाहे अनुसार चलाउन मिल्ने गरी एउटा उपकरणको रूपमा प्रयोग गर्न जान्नुपर्छ । मन त पटकै नसुनी चलि नै रहन्छ तर यसमा मनको कुनै दोष हुँदैन । जसले मनलाई गाली गर्छन् ती बिलकुल अबुझ हुन् किनभने हामीले नै मनको यस्तो व्यवस्था गरेका छौं । जीवनभर हामीले मनलाई यस्तै शिक्षा दिएका छौं । हामीले मनको मालिक आफू भएको कहिल्यै घोषणा गरेका छैनौं । यसलाई नियन्त्रण गर्ने उपाय पनि हामीले गरेका छैनौं र विनाकारण मनलाई चलाइरहेका छौं । यसरी मनको मार्ग निर्माण भएको छ । जन्म-जन्मान्तरदेखि मन चलिरहेको छ । त्यसलाई रोक्ने वा बन्द गर्ने अभ्यास हामीसँग छैन । जब यसलाई अड भन्छौं, तब यो अडिदैन । यसमा मनको दोष नभई हामीले नै यसलाई अभ्यस्त बनाएका कारण यो रोकिन जान्दैन । वास्तवमा आत्तिएर जब हामी यसलाई रोकियोस् भन्छौं त्यो पनि मनको नै गति हो । मन नियन्त्रण गर्ने कला जान्नुपर्छ । कार चलाउँदा ब्रेक लगाउन आएन भने रोक भन्दैमा त्यो रोकिदैन । कार रोकन चाहन्छौं तर हामीले कहिल्यै ब्रेक नलगाएका कारण ब्रेक जाम भइसकेको छ । मनको स्थिति पनि ठिक त्यस्तै छ, मनलाई रोक्ने अभ्यास नगरेकाले हामी यसलाई रोकन सक्दैनौं ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- मन चञ्चल हुनु यसको स्वभाव हो तर मनको यन्त्रमा यसलाई रोक्ने व्यवस्था पनि छ । त्यो रोक्ने व्यवस्था राम्ररी जान्नुपर्छ । पहिलो कुरा मन रोकन खोज्दा मनरूपी एक्सिलेटर जसले गति प्रदान गर्छ त्यसमा खुट्टा राख्नुहुन्न । गाडीमा हामी एउटै खुट्टाले एक्सिलेटर र ब्रेक थिच्छौं । त्यस्तै मनलाई रोकनका लागि अलिकति स्थान परिवर्तन गर्नुपर्छ । मनलाई दौडाउनका लागि मनसँग तादात्म्य कायम गर्नुपर्छ र यही तादात्म्य नै एक्सिलेटर हो । मनलाई ब्रेक लगाउने स्थिति ठिक विपरीत हुन्छ । यसका लागि मनको तादात्म्य तोड्नुपर्छ । जति मन वृत्तिबाट अलग हुनसक्यो र म भिन्न छु भन्ने अनुभव गर्नसक्यो त्यति नै ब्रेक लाग्छ । यदि तादात्म्यलाई दबायो भने वा एक भयो भने मनले गति पक्रिन्छ र मन अझ चञ्चल हुन्छ । यदि तादात्म्यलाई अलग गर्‍यो भने मन अचल भएर पर हट्छ । हाम्रो सहयोग विना मन न त चञ्चल हुनसक्छ न हाम्रो असहयोगविना स्थिर हुन सक्छ । सहयोगले गति प्रदान गर्छ र असहयोगले गति तोड्छ । कुनै पनि वृत्तिको रागमा पर्यौं भने रङ्ग पूरै फैलिन्छ र मनको गति तीव्र हुन्छ । यदि वृत्तिसँग पूरा रमियो भने घटना घट्छ तर स्मृति बन्दैन । मनमा विचार चल्दा रोक्ने होइन हेर्ने अभ्यास गर्नुपर्छ । विचार चल्दा परबाट साक्षीको रूपमा हेरिरहेको छु भन्ने भाव गर्ने बित्तिकै मनको शक्ति र गति कम हुन थाल्छ । साक्षीभाव जाग्ने बित्तिकै मन तत्काल विसर्जन हुन्छ । मनसँग कसैले लड्न सक्दैन, मनप्रति केवल जाग्न सकिन्छ र जागृतिमा निरोध फलित हुन्छ । जबसम्म मनको निरोध हुँदैन, तबसम्म परमात्मातर्फको यात्रा हुन सक्दैन किनभने मन संसारको लागि साधन र परमात्माका लागि बाधक हो ।

मनको मालिक हुने व्यक्तिले संसारलाई पनि परमात्माको रूप ठान्दछ र उसका लागि दुवैतिरको यात्रा सुगम हुन्छ । हाम्रो चेतना एक दिशातर्फ मात्र बग्ने हुँदा यो हामीलाई कठिन लाग्दछ । हामी एकातिर मात्र देख्न सक्छौं; यसमा मनको कुनै गल्ती नभई यो हाम्रो गल्ती हो । धार्मिक व्यक्तिहरू मनलाई चञ्चल भनेर दोष दिन्छन् । दोष दिने पनि मन नै हो । जो मनरहित हुन्छ त्यो स्थिर, अचल र मौन हुन्छ र त्यहाँ निशब्दको निवास हुन्छ । मनको खुबी ऊ आफ्नो विपरीत वक्तव्य दिन सक्छ । मन अशान्त हुन्छ

र मनले नै शान्ति चाहियो पनि भन्छ । एक मनको हिस्साले शान्ति र अर्को हिस्साले अशान्ति खोज्छ । त्यसैले प्रेम गर्न जाँदा घृणा प्राप्त हुन्छ र मित्रता कायम गर्न खोज्दा शत्रुता प्राप्त हुन्छ । कसैलाई सुख दिन खोज्यो भने दुखसिवाय केही दिन सकिँदैन । हामी सबै विक्षिप्त जस्तै दौडिरहेका छौं र हरेक कुरा समस्यामा जेलिएको छ । यो मनको विक्षिप्त अवस्थालाई जबसम्म संयममा ल्याएर निरोधमा उपलब्ध हुँदैन तबसम्म प्रभुको यात्रा हुन सक्दैन । निरोध प्राप्त हुने विधि साक्षीभाव हो । मनसँगको तादात्म्य तोड्नु नै योग हो । योगको अर्थ जोड्नु हो जसबाट संसारसँग तोडिने र प्रभुसँग जोडिने हुन्छ । जसले प्रभुसँग जोडिने कला जान्दछ त्यो व्यक्ति संसारसँग पनि एक हुन्छ । परमज्ञानी योगमा उपलब्ध भएर परमात्मासँग एकाकार हुन्छन् । जीवनको कला मनको मालिक हुनु हो । जब चाह्यो जुट्न सक्छ र चाहेमा टुट्न पनि सक्छ । यस्तो मालिकपन होस् कि इसारा गर्नेवित्तिकै हावाको रुख नै बदलियोस् र चेतना उतैतिर बग्न थालोस् । यस्तो स्वतन्त्र चेतना भएको व्यक्ति नै प्रभुमा उपलब्ध हुन्छ ।

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥२७॥

जब मन परमात्मामा स्थित भएर शान्त हुन्छ, जो पाप रहित छ, जो रजोगुणबाट माथि उठेको छ र सच्चिदानन्दघन ब्रह्मका साथ एक भएको छ, यस्तो योगीले उत्तम आनन्द प्राप्त गर्दछ ॥

प्रस्तुत श्लोकमार्फत पापरहित र रजोगुण शान्त भएको व्यक्ति पापबाट मुक्त हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ । मानिस पापबाट कसरी मुक्त हुन्छन्, के चोरी गर्नु, हिंसा गर्नु र असत्य बोल्नु पाप हो ? वस्तुतः यी पापका रूप मात्र हुन् । सुनको चुरा, कर्णफूल, हार आदि आभूषण सुनका स्वरूप हुन् । यदि हामीले सुनलाई जान्यौ भने सुनका सबै स्वरूपबारे जान्न सक्छौं तर यदि रूपलाई मात्र जानेर सुनका बारेमा जानेनौं भने हामी धोकामा पर्छौं । त्यसैले स्वर्णबाट ज्ञान हासिल गर्नुपर्छ, आभूषणबाट होइन । ठिक त्यस्तै पाप एउटै हुन्छ तर यसका स्वरूप अनेक हुन्छन् । मूलस्रोत जान्न सक्थौं भने पाप के हो भनेर जान्न सकिन्छ । अलग-अलग समाज अलग-अलग कुरालाई पाप ठान्दछन् । जुन कुरा एउटा समाजमा पाप ठानिन्छ त्यही कुरा अर्को समाजमा पुण्य हुन सक्छ । एक स्थानमा पुण्य मानिएको कुरा अर्को स्थानमा पाप कहलिन सक्छ । एउटा युगमा पाप मानिएको कुरा अर्को युगमा पुण्य हुन सक्छ । त्यसैले पापका बारेमा विभ्रम पैदा भएको छ । आकारलाई दृष्टिगत गर्ने हो भने विभ्रम पैदा हुन्छ किनभने आकार परिवर्तन हुन सक्छ ।

पापको मूललाई जान्न सकियो भने हामी पापबाट बच्न सक्छौं अन्यथा बच्न सक्दैनौं । कृष्ण पापबाट मुक्त र रजोगुणबाट बाहिर जो छ त्यसका बारेमा भन्नुहुन्छ । रजोगुण पापको आधार हो । यदि रजोगुण भित्र छ भने उसले नयाँ पापको ढङ्ग खोज्छ तर भित्र रजोगुण छैन भने पाप खोज्ने उपाय पनि रहँदैन । हामी भित्र पाप उत्पन्न गर्ने ऊर्जा रजोगुण हो । यसको क्षमता वा स्वभाव नै पाप हो । सनातन मानसशास्त्र विशेष गरी साङ्ख्यले तीन गुणको खोज गरेका छन् । यी तीनै गुण गहन छन् । प्रकृतिका त्रिगुण साङ्ख्यका खोज हुन् । साङ्ख्यले प्रतिपादन गरेका सत्व, रज र तम यी तीन गुणबाट प्रकृतिले काम गर्दछ ।

तम स्थिर शक्ति वा वस्तुमा अवरोध उत्पन्न गर्ने शक्ति हो । हामीभित्र स्थिर शक्ति वा अवरोधक भएन भने हामी रोकिन सक्दैनौं । तमोगुण नभएमा हामी परमात्मामा पनि रोकिन सक्दैनौं । हामी माथि तिर ढुङ्गा फ्याँक्छौं तर त्यो एकक्षण पछि झर्छ र रोकिन्छ । स्थिर शक्ति तमोगुण नभएमा त्यो नरोकिई अनन्त कालसम्म चलेको चल्दै हुन्थ्यो । संसारमा कुनै कुराबाट रोकिनु छ भने स्त्रीको सहारा लिनुपर्छ । पुरुष सबै कुरा चलाउनेवाला हो र स्त्री त्यसका अवरोधक हुन् । त्यसैले पुरुष रज र स्त्री तमो गुणका प्रतीक हुन् । संसारमा रहेका सबै धर्मका प्रतिपादक पुरुष हुन् र स्त्री तिनीहरूका संरक्षिका हुन् । स्त्रीका

कारणले सबै धर्मको अस्तित्व जोगिएको छ । हिन्दू, जैन, बौद्ध, शिख, इस्लाम, इसाई आदि सबै धर्म पुरुषबाट सिर्जिएका हुन् तर सबैको सुरक्षा स्त्रीले गरेका छन् । त्यसैले हरेक मन्दिर एवम् चर्चहरूमा पुरुष कम र महिला बढी भेटिन्छन् । पुरुष एउटा गति दिएर अर्को गति दिने कुरामा दौडिन्छ तर त्यसलाई रोक्ने, शान्ति दिने र स्थिरतामा ल्याउने काम स्त्रीले गर्छन् ।

मनसँग पनि रोक्ने र दौडाउने दुवै शक्ति हुन्छ । तमस् अवरोधक वा स्थिर शक्ति हो र रज गति वा चञ्चल शक्ति हो । व्यक्तिमा रजोगुण अधिक भएमा मनको गति रोक्न सकिन्न र चलायमान भइरहन्छ । रज चलाउने गति र ऊर्जा हो भने तम स्थिर र विश्राम हो । दुवै शक्ति व्यक्तिलाई गतिशील एवम् विश्राम गराउने शक्ति हुन् । सत्त्व गति अवरोधक नभई स्वभाव हो । रज बढी भएमा सत्त्वमा रोकिँदैन र रज शून्य भएमा सत्त्वमा रोकिन्छ तर बेहोस भइन्छ । सबै पाप रजको अधिकताले हुन्छ । रजको अधिकताले कहिलेकाहीँ अकारण पनि पाप गराउँछ । पाप गरिसकेपछि हामी कारण खोज्छौं । हामी भित्रको रजले केही गर्न चाहेर धक्का दिन्छ जसले गर्दा पाप घटित हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- रजोगुणबाट पार अर्थात् माथि उठ्नुपर्छ । यसको अर्थ रजोगुण र तमोगुण सन्तुलनमा आएर शून्य हुन सकियोस् भन्ने हो । रजोगुणलाई काट्ने काम पनि रजोगुणले नै गर्छ किनभने सबै साधनाहरू रजोगुणबाट नै हुन्छ । त्यसैले रजोगुण काट्ने दिशामा जानु व्यर्थ हुनाले दुई गुणको सन्तुलनका बारेमा मात्र विचार गर्नुपर्छ । रजोगुण र तमोगुण बराबर अनुपातमा आएमा सत्त्वमा प्रतिष्ठित हुन सकिन्छ । यस्तो सत्त्वमा उपलब्ध भएको व्यक्तिले अति उच्च र श्रेष्ठ आनन्दका साथै अति प्रसन्नता प्राप्त गर्दछ । यी तीन गुणबाट जीवनका शक्तिहरूको त्रिभुज बन्छ । दुई भुजाहरू तल कोण बनाउँछन् । तलका दुई कोण रज र तम हुन् । यदि यिनीहरू बिलकुल ६०-६० डिग्रीको भएमा सत्त्वको सन्तुलित कोणमाथि उपलब्ध हुन्छ । यो तेस्रो कोण नै सन्तुलित सत्त्वको कोण हो । यो सत्त्वको स्थिति अतिश्रेष्ठता हासिल गर्नु र आनन्दको शिखर छुनु हो । यो शिखर छुनका लागि गति र स्थिरतालाई सन्तुलनमा ल्याउनुपर्छ । जब मनलाई जतिखेर चाट्यो स्थिर राख्न वा गतिमान बनाउन सकिन्छ, तब चल्ने र रोकिने काम सन्तुलित हुन्छ किनभने त्यो हाम्रो हातमा हुन्छ । मन वशमा नहुँदा हामी असन्तुलित भएर एक चिजमा रोकिन्छौं । यसरी असन्तुलित भएका कारण जीवनका सारा जटिलताहरू पैदा भएका छन् । सारा जटिलता र पाप असन्तुलनको फल हो ।

रज र तम दुई गुणबाट पाप उत्पन्न हुन्छ । रजोगुणबाट उत्पन्न हुने पाप बिधायक र तमोगुणबाट उत्पन्न हुने पाप मूक दर्शक (Silent spectator) हुन्छ । कसैले छुरा प्रहार गर्दा पनि चुपचाप बसिरहनु, मूकदर्शक भएर केही नगरी मौन रहेर विरोध नगर्नु मूकदर्शक पाप हो । यस्तो अवस्थामा हामी तमोगुणका कारण पापमा सहभागी भइरहेका हुन्छौं । छुरा प्रहार गर्नु रजोगुणप्रधान पाप हो र चुपचाप हेरेर बस्नु तमोगुण प्रधान पाप हो । तमोगुणी व्यक्ति चुपचाप उभिएर सहभागी हुन्छ र यो घटना हाम्रो नकारात्मक सहयोगबाट फलित हुन्छ । समाजमा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष दुई प्रकारका पापी हुन्छन् । बिधायक पाप त्यो हो जो प्रत्यक्ष पाप गर्छन् र मूक दर्शक पाप त्यो हो जो चुपचाप उभिएर वा दर्शक भएर हेर्छन् ।

नेपालमा माओवादी द्वन्द्वकालमा पाँच हजार जनता बसोबास गर्ने गाउँमा पाँच जना आतङ्कारीहरूले दैनिक आतङ्क मच्चाई हत्यासमेत गरिरहँदा पनि पाँच हजार व्यक्ति सधैं मौन रहेर उनीहरूलाई नकारात्मक सहयोग गरिरहे । पचास जना सवार गाडीमा दुई जना आएर आगो लगाए वा बम पड्काए । पचास जना चुपचाप दर्शक बने । यसलाई तमस्को प्रभावबाट हुने नकारात्मक पाप भनिन्छ । हामी प्रत्यक्ष पापीलाई पक्रन्छौं, जेलमा हाल्छौं तर अप्रत्यक्ष पापीलाई केही गर्दैनौं । अप्रत्यक्ष पापी पनि सानो पापी हुँदैन । त्यसैले पापको आभूषणलाई होइन पापको जडलाई पहिचान गर्ने प्रयत्न

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥२८॥

पापरहित, निरन्तर आत्मालाई परमात्मामा लगाइरहने आत्मसंयमी योगी समस्त भौतिक कल्मषबाट मुक्त भई सुखले परमात्मा प्राप्तिरूप आनन्दलाई अनुभव गर्दछ ॥

पापरहित व्यक्ति आत्मालाई परमात्मामा लगाउँदै परम आनन्दमा उपलब्ध हुन्छ । पापरहित पुरुषले नै आत्मालाई परमात्मातिर अटुट रूपमा लगाउन सक्छ । जो व्यक्ति पापबाट रहित छैन उसले आत्मालाई सतत रूपमा पदार्थमा लगाइरहन्छ । आत्मालाई पदार्थमा लगाउनु पाप हो र परमात्मामा लगाउनु पुण्य हो । पापको फल दुख हो र पुण्यको फल आनन्द हो । पदार्थको उपयोग गर्नु राम्रो कुरा हो तर पदार्थमा आत्मालाई लगाउनु गलत कुरा हो । आत्मालाई पदार्थमा नलगाई त्यसको उपयोग गर्नु नै योगको कला हो र त्यही कुशलताको नाम योग हो । उपयोग त शरीरबाट गर्नुपर्ने हुन्छ; जस्तो कि भोजन शरीरबाट गरिन्छ । भोजनको जरुरत शरीरका निम्ति हो तर भोजन नगरे पनि आत्मालाई भोजनमा लगाइराख्न सकिन्छ । आत्मा पदार्थसँग होइन विचारसँग बाँधिन्छ । यदि विचार छोडेमा आत्मा मुक्त हुन सक्छ । आत्मामाथि पदार्थको कुनै बन्धन हुँदैन केवल रसको बन्धन हुन्छ । हामी पदार्थबाट रस लिन्छौं । जहाँ हामी रस लिन्छौं त्यहीँ ध्यान प्रवाहित हुन थाल्छ ।

हामी रस लिन्छौं त्यही ध्यान प्रवाहित हुने थाल्छौं ।
पदार्थमा सिधा रस नलिएर उपयोग गरेमा धेरै रस लिन सकिन्छ । पदार्थमा रस लिने व्यक्ति उपयोग पनि गर्न सक्दैन र धेरै दुख, पीडा प्राप्त गर्छ । जो व्यक्ति भोजनमा रस लिन खोज्छ उसलाई भोजनबाट रस प्राप्त नभई नोक्सान मात्र हुन्छ । भोजनमा रस नलिई उपभोग गर्ने व्यक्तिले नै सुख प्राप्त गर्दछ । रसको फिक्री नगरी ठिकसँग भोजन गर्ने व्यक्ति चपाएर बिस्तारै खान्छ तर स्वादले खाने व्यक्ति चपाएर खाँदैन । जीवनमा सम्यक् उपयोगबाट मात्र रसपूर्ण कुरा प्राप्त हुन्छ । सम्यक् उपयोग तब प्राप्त हुन्छ, जब हाम्रो आत्माको पदार्थसँग कुनै लगाव हुँदैन । पदार्थबाट धेरै सुख पाइन्छ भन्ने लाग्नु आसक्ति हो । जति हामी वस्तुको संग्रह गर्छौं त्यति नै चिन्तित हुन्छौं । हरेक वस्तुको रक्षाका लागि हामीलाई अन्य वस्तुको आवश्यकता पर्दछ र अन्तमा व्यक्ति हराएर वस्तुहरूको संग्रह मात्र बाँकी रहन्छ । कृष्ण पापरहित वस्तुको आवश्यकता पर्दछ र अन्तमा व्यक्ति हराएर वस्तुहरूको संग्रह मात्र बाँकी रहन्छ । कृष्ण पापरहित पुरुषको कुरा गर्नुहुन्छ । पापको अर्थ वस्तुमा लागेको रस हो । वस्तुहरूको संग्रहको दौडमा पाप र पुण्यको जानकारी पनि हुँदैन । वस्तुतः वस्तुले सबै पाप गराउँछ । धन हातमा भयो भने सारा वस्तु किन्न सकिन्छ भन्ने भ्रममा भइन्छ तर जति वस्तु किने पनि वस्तुभन्दा आफू अलग भएको जानकारी नभएमा जीवन पाप र अन्धकारमय हुन्छ । पदार्थतिर दौडिने, पापले भरिएको चित्तबाट मुक्त नहुने हो भने हाम्रो सारा जीवन पापमा नै समाप्त हुन्छ । पदार्थतिर दौडिने चित्त परमात्मातिर दौडिन सक्दैन ।
पदार्थ जड र परमात्मा चेतन हो । पदार्थ बाहिर र

पापमा नै समाप्त हुन्छ । पदार्थतिर दौडिने चित्त परमात्मातिर दौडिने सम्पन्न ।
पदार्थ साकार र परमात्मा निराकार छ । पदार्थ जड र परमात्मा चेतन हो । पदार्थ बाहिर र
परमात्मा भित्र छ । पदार्थ तल र परमात्मा माथि छ । पदार्थले मृत्युमा र परमात्माले अमृततिर लैजान्छ ।
परमात्मातिर यात्रा गर्ने चित्त बिल्कुल विपरीत छ । त्यसैले त पदार्थतिर जाने चित्त परमात्मातिर जानै

सकदैन । पदार्थतर्फ अधि बढ्दा परमात्मासम्म पुगिँदैन । त्यसैले परमात्मा प्राप्त गर्नका लागि यात्राको दिशा फिर्ता गर्नुपर्छ । जबसम्म प्रभु पाउन सकिन्न, तबसम्म शान्ति पनि प्राप्त हुँदैन । पदार्थबाट फिर्ता भएर विपरीत यात्रा गरेमा परमात्मा अत्यन्त निकट हुन्छ । केवल पदार्थतिर दौडिने पापबाट पूरै फिर्ता हुनुपर्छ । पदार्थ उन्मुख हुनु पाप हो भने पदार्थमा ढाड फर्काउनु पुण्य हो । हामी अबुझ भएकाले नै पदार्थसँग जोडिएका छौं । हाम्रो धन एवम् वस्तुमा भएको आसक्ति छुटाउनुपर्छ अनि मात्र वस्तुको उपयोग हुन सक्छ । प्रभुलाई पाउनका लागि पदार्थमा भएको हाम्रो आसक्तिलाई छोड्नुपर्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो पापबाट मुक्त हुन्छ ऊ प्रभुतिर उन्मुख हुन्छ । पदार्थबाट मुक्त मन प्रभुतिर तत्काल गतिमान् हुन्छ । पदार्थमा भएको आसक्ति छोड्ने बित्तिकै परमात्मालाई पाइन्छ । प्रभुसँगको मिलनमा आनन्द नै आनन्द भएकाले एकपटक सम्बन्ध स्थापित भएपछि उसलाई भुल्न नै सकिन्न र जे गर्दा पनि उसको सतत स्मरण भइरहन्छ ।

चित्त पापबाट मुक्त भएपछि मात्र प्रभुस्मरण सतत रूपमा सम्भव हुन्छ । जब सबै काम गर्दागर्दै पनि सतत रूपमा प्रभुस्मरणमा चित्त लागिरहन्छ, तब योग पूरा हुन्छ । यस्तो अवस्थामा भएको व्यक्तिलाई कुनै कामले पनि प्रभुस्मरणबाट छुटाउन सकदैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- एकपटक चित्तबाट पाप हट्यो भने परम आनन्द प्राप्त हुन्छ । हामीले अलिकति सुख र धेरै दुख जानेका छौं । सुखको कामना गरे पनि अन्त्यमा हामीलाई दुख प्राप्त भएको छ । हामीले सुख र दुख मात्र जानेका छौं र परमानन्दका बारेमा हामीलाई केही जानकारी छैन । हामीलाई आनन्द सुखकै ठुलो रूप हो भन्ने लाग्छ तर आनन्द शब्दकोशमा लेखिएको जस्तो ठुलो सुख होइन । सुख र दुखसँग आनन्दको कुनै सम्बन्ध छैन । सुख र दुख दुवै शेष रहेन भने मात्र आनन्द फलित हुन्छ ।

सुख र दुख दुवै पदार्थसँग जोडिएका हुन्छन् र यी दुवै पाप हुन् । पदार्थसँग नजोडिएका सुख-दुख नै हुँदैनन् । यी दुवैसँग नजोडिएको आनन्द हो जससँग हामी परिचित नै छैनौं । हामीलाई धन प्राप्त हुँदा सुखको र धन हरायो भने दुखको अनुभव हुन्छ । आफन्तसँग मिलन हुँदा सुखको र बिछोड हुँदा दुखको अनुभव हुन्छ । सबै अनुभव पदार्थसँग मात्र हुन्छ । आनन्दको अनुभवबाट मात्र परमात्मालाई जानिन्छ र आनन्द परमात्माको सतत स्मरणबाट मात्र पाउन सकिन्छ । साक्षीभावको दशामा हामी परमात्माको नजिक पुग्न सक्छौं । हरेक घटनामा आफू अलग भएर पर उभिएर हेर्ने कला साक्षीभाव हो ।

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥२९॥

वास्तविक योगीले समस्त जीवहरूमा मलाई देख्दछ र ममा नै समस्त जीवहरूलाई देख्दछ । स्वरूप सिद्ध व्यक्तिले निःसन्देह मलाई नै समस्त ब्रह्माण्ड, सम्पूर्ण प्राणी र सर्वत्र विद्यमान परमात्माको रूपमा देख्दछ ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥३०॥

जसले सर्वत्र सम्पूर्ण प्राणीहरूमा 'म' वासुदेवलाई देख्दछ र 'म'मा सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई देख्दछ त्यसका लागि 'म' कहिल्यै अदृश्य हुन्न र मेरा लागि पनि ऊ कहिल्यै अदृश्य हुँदैन ॥

हामी परमात्मा अदृश्य छ भन्ने मान्यता राख्छौं तर हाम्रो मान्यता त्रुटिपूर्ण छ किनभने परमात्मा अदृश्य छैन । हामी नै अन्धा छौं । हामी आफ्नो अन्धोपनलाई स्वीकार गर्दैनौं बरु परमात्मालाई नै अदृश्य ठान्दछौं किनभने आफूलाई अन्धो मान्दा हाम्रो अहङ्कारलाई चोट लाग्छ । हामी जे देख्छौं, त्यो सबै परमात्मा नै भएकोले ऊ त दृश्य नै छ केवल हाम्रो आँखा मात्र खुल्ला हुनुपर्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसले

समस्त प्राणीमा एक र एकमा समस्त प्राणीको अनुभव गर्न सक्छ, त्यसका लागि न त 'म' अदृश्य छु र न ऊ मेरा लागि अदृश्य हुन्छ । हामी आफ्नो अन्धोपन र अज्ञानताका कारण परमात्मा अदृश्य भएको ठान्दछौं तर परमात्माका लागि हामी अदृश्य छैनौं अन्यथा यो जीवन सञ्चालन नै हुन सक्दैन ।

प्रत्येक वस्तुको आकार, गुण र स्वभाव पनि अलग-अलग हुन्छ तर वस्तुको भिन्नताभित्र जसले अभिन्नता देख्न सक्छ, उसले सबैलाई देख्न सक्छ । जब हामी रूप हेर्छौं, तब अरूप देखिन्छ । हामी साकार एवम् रूपवान् मात्र देख्छौं तर निराकार देख्दैनौं । सर्वत्र निराकार मौजुद छ तर हामी साकार मात्र देख्दछौं । सर्वत्र निर्गुण मौजुद छ तर हामी सगुण मात्र जान्दछौं । हरेक स्थानमा असीम मौजुद छ तर हामी सीमासँग मात्र परिचित छौं । जब हामी निराकारलाई जान्ने छौं, तब परमात्मालाई सर्वत्र र अनेकमा एक देख्न सक्ने छौं । भ्यालबाट आकाश हेर्दा आकाश सीमित देखिन्छ तर आकाश असीमित र निराकार छ । इन्द्रियको सीमाका कारणले हामी निराकार देख्न सक्दैनौं केवल साकार मात्र देख्छौं । सबै इन्द्रियहरूले निराकारलाई आकार दिन्छन् । कृष्णले यसभन्दा अधिसम्म इन्द्रियबाट पार हुने व्यक्तिले मात्र मलाई जान्न सक्छ भन्नुभएको थियो । अहिले उहाँ जसले मलाई सबै प्राणीहरूमा देख्दछ र 'म'मा सबै प्राणीहरू देख्छ अर्थात् एकमा सबै र सबैमा एक देख्छ त्यो 'म'मा नै स्थित हुन्छ भन्नुहुन्छ । यी दुवै घटना सबैमा एक देख्ने र एकमा सबै देख्ने एउटै घटनाका दुई किनारा हुन् ।

स्त्रीचित्त सजिलैसँग एकमा सबैलाई देख्न सक्छ र एकबाट नै तृप्त पनि हुन्छ । स्त्रीचित्त एकमा रोकिएको हुनाले स्त्री जति प्रगाढ प्रेम गर्न सक्छन् त्यो पुरुषले गर्न सक्दैनन् । पुरुषको प्रेम बाँडिन्छ । पुरुष र स्त्री चित्त यति भिन्न छ कि यी दुवैका बिचमा एकरूपता हुन सक्दैन । पुरुषको चित्त परिवर्तन भइरहने हुँदा आध्यात्मिक दिशामा पनि उसलाई अनेकमा एकको खोजबाट यात्रा गर्न सजिलो हुन्छ । हाम्रो साकार रूपसँग इन्द्रियको सीमित क्षमताले गर्दा गहिरो तादात्म्य हुन्छ । यो तादात्म्यलाई तोड्नुपर्छ र तोड्नका लागि आफू द्रष्टा भएको जान्नुपर्छ । कृष्णको सारा साधना पद्धति द्रष्टाको हो । म द्रष्टा हुँ भनेर जान्नेबित्तिकै विचारहरू र 'म' भिन्न हुन्छ । यो पृथकता जानेपछि त्यो विराट् अन्तरआकाशको यात्रा सुरु हुन्छ । जुन दिन त्यो विराट्लाई जानिन्छ त्यसै दिन एकमा अनेक र अनेकमा एक देखिन्छ ।

जसलाई अनेकमा एक देख्नु छ उसका लागि भक्ति सुगम मार्ग हुन्छ । भक्तिमार्ग मूलतः स्त्री-चित्तको प्रतीक हो । मीराको जस्तो स्त्री-चित्त भक्तिमार्गको प्रतीक हो । मीरा वृन्दावनको मन्दिरमा दर्शनार्थ गइन् तर पूजारीले स्त्रीलाई मन्दिर प्रवेशको अनुमति नदिने बताए । तब मीराले भनिन्- म त कृष्णबाहेक कोही पुरुष छैनन् भन्ने सोच्यें तपाईं पनि पुरुष हुनुहुन्छ भन्ने मलाई थाहा थिएन । यसर्थ म तपाईंको दर्शन गर्न चाहन्छु । यो एकमा अनेक खोज्नेवाला चित्त हो जसमा एक मात्र पुरुष कृष्ण हुनुहुन्छ, बाँकी सबै स्त्रीहरू हुन् । पूजारी मीराको कुरा सुनेर आत्तिए र माफी माग्दै भित्र आउन अनुरोध गरे । कृष्णको मन्दिरमा अर्को पुरुष भएको दाबी गर्नु गलत भएको उनले स्विकारे । भक्ति समर्पणको मार्ग या स्त्रीचित्तको मार्ग हो । कसैको चरणमा सबै राखिदिनु अर्थात् एउटा चरणमा सारा जगत्को शिर झुकाउनु भक्ति हो ।

महावीर शुद्ध पुरुष चित्त हुनुहुन्छ । आत्मा नै परमात्मा हो भन्नु शुद्ध पुरुषको घोषणा हो । पुरुष कुनै परमात्मा मान्न सक्दैन किनभने परमात्मा मानेमा समर्पण गर्नुपर्ने हुन्छ । पुरुष सङ्कल्प र साधना गर्न सक्छ । महावीर भन्नुहुन्छ- स्वयम्लाई जान्नु नै परमात्मा हुनु हो अरू केही जान्नु जरुरी छैन । पुरुष स्वयम्मा बाँच्छ र स्त्री सदैव अरूमा बाँच्छन् । यदि समर्पण गर्ने चित्त भएमा एकमा अनेक सहजै देखिन्छ । त्यसैले स्त्री पुरुषमा परमेश्वर देख्न सक्छन् । बुद्धपथ पुरुष पथ हो; त्यसैले यसमा स्त्री ल्याइयो भने पथ नै बदलिन्छ भनेर उहाँले स्त्रीलाई दीक्षा दिन धेरै समयसम्म अस्वीकार गर्नुभयो । एउटा तार्किक घटनाका कारण बुद्धले स्त्रीलाई दीक्षा दिनुपर्ने अवस्था आयो । त्यही समय बुद्धले घोषणा गर्नुभयो कि मेरो धर्म जो पाँच हजार वर्षसम्म चल्ने थियो त्यो अब पाँच सय वर्षसम्म पनि चल्न सक्ने छैन किनभने

स्त्रीहरूले मेरो पद्धतिलाई परिवर्तन गरिदिने छन् । स्त्री-चित्तले उहाँको घोषणा जस्तै बौद्ध धर्मलाई परिवर्तन गरिदिए । पुरुष र स्त्री दुवै प्रकारको चित्त इन्द्रियभन्दा माथि उठ्नुपर्छ । स्त्रीचित्त समर्पणले माथि उठ्छ भने पुरुष चित्त सङ्कल्पले पार हुन्छ । स्त्रीमार्ग समर्पणको मार्ग भएकाले एक फड्कोमा पार हुन सक्छ तर पुरुष मार्ग सङ्कल्पको मार्ग भएकाले लामो हुन्छ; तसर्थ एक-एक गरी माथि उठ्नुपर्ने हुन्छ । यी दुवै मार्गबाट त्यहीँ पुगिन्छ अर्थात् परमात्मा प्राप्त हुन्छ ।

इन्द्रियातीत हुने व्यक्तिका लागि परमात्मा दृश्य हुन्छ र निराकार समग्रतामा प्रकट हुन्छ । अहङ्कारले आकार प्रदान गर्छ; तसर्थ निराकार देख्न अहङ्कार शून्य हुनैपर्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- अहङ्कारविहीन अवस्थामा भएको व्यक्तिका लागि 'म' निराकार हुँदा हुँदै पनि साकार जस्तो दृश्य हुन्छ र यस्तो व्यक्ति मलाई दृश्य हुन्छ । हामी जे छौँ त्यही देख्छौँ र परमात्मा पनि ऊ जे छ, त्यहीँ देख्न सक्छ । त्यसैले जबसम्म हामी परमात्मा जस्तो हुन सक्दैनौँ तबसम्म उसले हामीलाई देख्न सक्दैन । हामीलाई उसले देख्न सक्दैन किनभने ऊ यति शुद्ध छ र हामी यति अशुद्ध छौँ कि त्यो शुद्धिमा हाम्रो अशुद्धिको कुनै प्रतिफलन हुन सक्दैन । त्यसैले जबसम्म हाम्रो अशुद्धि हट्दैन हामी उसको शुद्धिमा प्रतिफलित हुन सक्दैनौँ । परमात्मा नदेखिनुमा उसको होइन हाम्रो अशुद्धि बाधक हुन्छ । ऊ यति निराकार, विराट्, असीम छ कि त्यो निराकारको आँखामा हाम्रो आकार ग्रहणयोग्य नै हुँदैन । जसरी आकारको आँखामा निराकार देखिँदैन त्यसरी नै निराकारको आँखामा आकार आउँदैन किनभने आकार यति छुद्र घटना हो जो त्यो विराट् निराकारको नियन्त्रणमा आउन सक्दैन । वास्तवमा निराकार र आकारको बिचमा कुनै सम्बन्ध बन्न सक्दैन । निराकार आकारसँग मिल्न सके त्यो पनि आकारवाला हुन्छ । सबै सीमाहरू अरूसँग बन्छन् तर असीमको लागि कुनै अर्को नै हुँदैन । जब हामी सीमामा नभएर असीम हुन्छौँ, तब असीमको असीमसँग मिलन हुन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- जबसम्म हामी परमात्मा जस्तै हुँदैनौँ, तबसम्म हामी उहाँलाई देख्न र प्राप्त गर्न सक्दैनौँ ।

जब हामी सबैमा एक र एकमा सबै देख्न थाल्छौँ, त्यस क्षण नै हामीलाई परमात्माको साक्षात्कार हुन्छ । साक्षात्कार मात्र होइन हामी परमात्मामा एकाकार हुन्छौँ । त्यसक्षण हामी पनि निराकार परमात्मा हुने छौँ । परमात्मा मात्र परमात्मासँग मिल्न सक्छ । मिलन सदा समानमा हुन्छ । असमानका बिच मिलन हुँदैन । जसलाई आफ्नो निराकारको बोध हुन्छ उही आफ्नो आकारबाट पार भएर परमात्मासँग मिल्न सक्छ । निराकारको बोध हुनासाथ यो शरीर एउटा वस्त्रभन्दा बढी हुँदैन । इन्द्रियहरू उपयोग गर्ने यन्त्रसिवाय केही हुँदैनन् । हामी परमात्मासँग तब दृश्य हुन्छौँ, जब परमात्मा हाम्रा लागि दृश्य हुन्छ । जबसम्म परमात्मा हाम्रा लागि अदृश्य हुन्छ, तबसम्म हामी पनि उसका लागि अदृश्य नै हुन्छौँ । हामी परमात्मामा नै बाँच्छौँ, बस्छौँ, खान्छौँ, उठ्छौँ, जन्मिन्छौँ र उसमा नै मर्ने छौँ तर पनि उसले हामीलाई देख्न पाउँदैन किनभने हाम्रो पात्रता नै उसले देख्न सक्ने गरी निर्माण भएको छैन । हाम्रो पात्रताको घोषणा त्यही क्षण हुन्छ जब हामी उसका निमित्त योग्य हुन्छौँ ।

कृष्ण ज्यादै करुणावान् हुनुहुन्छ । उहाँका एक एक शब्द गहन महत्त्वका छन्; त्यसैले गीता महान् संवाद हो । यो अर्जुनको स्थितिलाई दृष्टिगत गरी कृष्णले भन्नुभएको हो । जब अर्जुन कृष्णका कुरा बुझ्दैनन्, तब कृष्ण अझ तल झरेर अर्जुनलाई सम्झाउनुहुन्छ । अर्जुनको बुझाइले उचाइ टेक्ने बित्तिकै कृष्ण माथि गएर बोल्नुहुन्छ । त्यसैले गीतामा धेरै उतार-चढाव छन्, यो समतलमा छैन । अर्जुन हामी सबैका लागि निमित्त भएकाले यो गीतारूपी अमृतको पान गर्ने सौभाग्य हामीले पनि पाएका छौँ ।

**सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥३१॥**

जुन योगी एकै भावमा स्थित भएर सम्पूर्ण प्राणीहरूमा आत्मरूपले बसेको परमात्मास्वरूप म सच्चिदानन्दधन बासुदेवलाई भज्दछु त्यो सदैव 'म'मा नै विराजमान हुन्छ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- सबै प्राणीहरूमा परमात्मालाई भज्ने व्यक्ति 'म'मा प्राप्त हुन्छ । एकान्तमा प्रभुमा समर्पित गीत गाउनु, प्रभुको स्मरण गर्नु वा मन्दिरमा मूर्तिसमक्ष भावपूर्ण निवेदन गर्नु नै भजन हो । उहाँ अर्को गम्भीर र व्यापक आयामका बारेमा पनि भन्नुहुन्छ । समस्त प्राणीमा 'म' सच्चिदानन्द परमात्मालाई भज्ने र जति वस्तुहरू छन् ती सबैमा परमात्माको रूपको स्मरण गर्ने व्यक्ति 'म'मा नै विराजमान हुन्छ । बाटामा रहेको ढुङ्गा होस् वा आकाशका बादल र सूर्य नै किन नहोऊन्, बच्चाको कोमल रूप या मित्र वा शत्रु नै किन नहोऊन्; भेटिएका जति सबै प्राणी र पदार्थमा प्रभुको रूप देख्ने र स्मरण गर्ने व्यक्तिहरू सच्चिदानन्द परमात्माको रूपलाई भज्दछन् र 'म'मा प्राप्त हुन्छन् । बाटामा भेटिने वृक्ष, जनावर, नदी वा जे प्रकट रूप देखिन्छ त्यसमा त्यो निराकारको स्मरण गर्नु नै भजन हो । कसैलाई देख्दा त्यो व्यक्तिमा परमात्मा नै देख्नु एवम् समस्त प्राणीमा पनि प्रभुको रूप देख्नु र भज्नु परमात्माको स्मरण गर्नु हो ।

एकान्तमा भजन सजिलो हुन्छ किनभने त्यहाँ हामी एकलै हुन्छौं । मूर्तिका अगाडि पनि भजन सजिलो हुन्छ । प्रायः त्यहाँ पनि गहिराइमा हामी एकलै हुन्छौं तर जीवनको अटुट प्रवाहमा जहाँ कैयौं व्यक्तिहरूसँग भेटघाट हुन्छ त्यहाँ शत्रुलाई पनि परमात्माको रूपमा देख्नु भनेको प्रभु भजन गर्नु हो । जीवनमा जहाँ सङ्घर्ष, तनाव, अशान्ति र शत्रुता हुन्छ त्यहाँ पहिलो स्मरण प्रभुको गर्न सक्नु प्रभु भजन हो । पहिले अरूपको पहिचान गरी पछि रूपलाई चिन्न सक्नु एवम् यस्तो अरूपलाई प्रतिफल देख्ने साधना नै प्रभु भज्नु हो । जीवन्त साधना घर वा मन्दिरभित्र होइन मुक्त अन्तर-आकाश भित्र हुन्छ ।

एउटा महानास्तिक जो परमात्मा छैन भन्थ्यो ऊ एक दिन भारत महाराष्ट्रको सन्त एकनाथकहाँ पुग्यो । एकनाथ शङ्करको पिँडीमा खुट्टा राखेर सुतिरहनु भएको थियो । उहाँलाई उठाउने प्रयास नगरी त्यस नास्तिकले सन्त उठ्ने प्रतीक्षा गरेर कुरिरह्यो । एकनाथ बिहान १० बजे उठ्नुभयो । अनि नास्तिकले भन्यो- साधुसन्त त ब्राह्ममुहूर्तमा उठ्छन् तर तपाईं कस्तो साधु हो जो १० बजे उठ्नुहुन्छ ? एकनाथले जवाफ दिँदै भन्नुभयो- जब साधुसन्त उठ्छन्, तब ब्राह्ममुहूर्त हुन्छ । त्यसैले यो ब्राह्ममुहूर्त नै हो । म आफ्नो तर्फबाट सुत्दिनँ, जब ऊ सुत्छ तब यो शरीर सुत्छ, जब ऊ उठ्छ तब शरीर उठ्छ । मैले त यही जानेको छु कि जब ब्रह्मको निद्रा खुल्छ तब ब्राह्ममुहूर्त हुन्छ । म आफ्नो तर्फबाट सुत्दा पनि सुत्दिनँ, उठ्दा पनि उठ्दिनँ, ऊ नै सुत्छ र ऊ नै उठ्छ । यही हो ब्राह्ममुहूर्त किनभने ब्रह्म उठिरहेको छ । त्यस नास्तिकले भन्यो- म त ब्रह्म छु कि छैन भनेर सोध्न आएको थिएँ तर तपाईं त आफैँलाई ब्रह्म भन्दै हुनुहुन्छ । एकनाथले भन्नुभयो- म मात्र होइन तिमी पनि ब्रह्म हो । तिमी र ममा यति अन्तर छ कि तिमीलाई आफू ब्रह्म भएको थाहा छैन तर मलाई थाहा छ ।

नास्तिकले एकनाथलाई शङ्करको पिँडीमा खुट्टा पसारेर सुत्नुको कारण सोध्दा उहाँले जवाफ दिनुभयो- मैले सबैतिर खुट्टा राखेर हेरेँ, सबैतिर शङ्कर रहनु भएको थाहा पाएँ । सर्वत्र शङ्कर रहनुभएकाले कुनै न कुनै दिशामा त खुट्टा पसार्ने पर्छ । त्यसो भएकाले मैले सोच्नै छोडेँ । उहाँले भन्नुभयो- तिमी टाढाबाट आएका छौ । त्यसैले म भोजन बनाउँछु, खाएर मात्र जाऊ । उहाँले गाउँमा गएर गहुँको पिठो ल्याएर रोटी बनाउनुभयो । जब रोटी बनाएर राख्नुभयो, तब कुरुरले एउटा रोटी लिएर भाग्यो । एकनाथ पनि घिउको भाँडो लिएर कुरुरको पछि दौडनुभयो । त्यो दृश्य देखेर त्यस नास्तिकलाई के लाग्यो भने यी दुष्ट साधु कुरुरले लगेको रोटी खोस्न दगुर्दै छन् । ऊ पनि साधुको पछि पछि दौडियो । उता साधुले एक माइल दौडिएपछि कुरुरलाई समाते र रोटी खोसेर घिउ दल्न थाले । घिउ नदली रामलाई रोटी खान मन लाग्दैन । तिमी पनि आइन्दा घिउ नदली रोटी लिएर नभाग अन्यथा म राम्रो मान्ने छैन भन्नुभयो र कुरुरलाई पुनः घिउ दलेको रोटी खुवाउनुभयो । यही नै प्रभुलाई निरन्तर भज्नु हो । सबैमा प्रभु देख्ने

उनमा यही भजन चलिरहेको छ । यदि सबैतिर प्रभु छ भने शङ्करको पिँडीमा मात्र होइन सबैतिर प्रभु नै हुन्छ । यदि सबैमा प्रभु छ भने कुरुरमा पनि उही छ; त्यसैले घिउविना रोटि कसरी खान दिने । यी दुवै प्रभुभजनमा लीन भएका चित्तका रूप हुन् । हामी जे देख्छौं, त्यसमा प्रभुको होइन संसारको स्मरण गर्छौं । संसारमा जे जति छुद्र, अशुभ र निम्नस्तरका कुराहरू छन् तिनको नै हामी सतत स्मरण गरिरहन्छौं ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- प्रभुको भजन कठिन तपस्या हो । जहाँ जे वस्तु देखिन्छ, ती सबैमा प्रभु प्रकट भएको ठान्नु र प्रभुका अतिरिक्त अरू कोही पनि छैनन् भन्ने स्मरणभाव विकसित गर्नु नै प्रभुभजन हो । बाहिरी दृश्यमा जबसम्म अर्को व्यक्ति वा वस्तु देखिन्छ, तबसम्म उसमा परमात्मा खोज्ने प्रयास जारी राख्नुपर्छ । हरेक व्यक्ति र वस्तुमा निरन्तर प्रभुको रूप खोजिरहेमा एकक्षण यस्तो आउने छ जब कोही पनि देखिने छैनन्, परमात्मा मात्र देखिनेछन् । यस्तो अवस्थामा अब भजनको कुनै जरुरत पर्दैन त्यो प्रभुको अटुट भजन हुन्छ । मनुष्यमा सोचका अनेकौं खात हुन्छन् प्याज वा बन्दाको जस्तै एउटा पत्र निकालेपछि पुनः अर्को पत्र देखिन्छ । हाम्रा विचार वा दृष्टिकोणका पनि अनेकौं खात छन् जसलाई एक एक गरेर अनेकौं पत्र उधाउँ जानुपर्छ । एक एक गरेर पत्र उधाउँ जाँदा जब भित्र शून्य अवस्था मात्र बाँकी रहन्छ, तब भगवत् चैतन्य वा भगवान्को अनुभव हुन्छ । हामीले रूपमा अरूपलाई खोज्नुपर्छ । हामीलाई दुख कष्ट दिने, गाली गर्ने व्यक्तिमा पनि परमात्मा मौजुद छ । हामीलाई प्रेम गर्नेलाई परमात्मा देखेजस्तै सर्वत्र परमात्मा मौजुद छ भन्ने ठान्नुपर्छ ।

परमात्मा यथार्थमा अस्तित्व हो जो सदा मौजुद छ । ऊ सर्वत्र भएकाले जहाँ खोजे पनि पाइन्छ । तर हामीले खोजेनौं भने कहाँ पाइँदैन । परमात्मा हामीबाट धेरै सम्भावना प्रकट भएको हेर्न चाहन्छ । त्यसैले ऊ तत्काल प्रकट हुँदैन । परमात्मा पाउनु तपस्या हो जसको मूल्य चुकाउन तयार रहनुपर्छ । हामीप्रति उसको आस्था हामीभन्दा धेरै छ । त्यसैले त हामीले हजारौं भूल गरे पनि उसले माफ गर्छ । हजारौं जन्म लिएर व्यर्थ गुमाउँछौं तैपनि जन्म दिन्छ । प्रभु नखोजीकन पाइन्न । खोज गर्दा सुरुमा खोजेको कुराको उल्टो कुरा पाइन्छ । पहिले शरीर अनि मन पाइन्छ । यदि यसलाई पार गर्ने सामर्थ्य छैन भने बाहिरबाट नै फर्किनुपर्छ र अन्तरकक्षमा विराजमान प्रभुसँगको मिलनबाट वञ्चित हुनुपर्छ । खोज गर्ने साहस र धैर्य छ भने मनलाई पार गरेर उसलाई जान्न सकिन्छ र प्रभुसँग मिलन हुन सक्छ ।

प्रभुलाई समस्त प्राणीमा भज्नुको अर्थ जतिसुकै प्रतिकूल र विपरीत अवस्था भए पनि र आफ्ना अगाडि राक्षस नै उभिएको भए पनि त्यहाँ प्रभु मौजुद छ भनेर स्मरण गर्नु हो । यस अर्थमा जसले प्रभुको भजन गर्दछ उसलाई अरू कुनै भजनको आवश्यकता नै पर्दैन । यसप्रकार ईश्वर चिन्तन गर्ने मानिसले कुनै मन्दिरमा गएर प्रभु खोज्न आवश्यक छैन । यस्तो व्यक्तिका लागि पूरा पृथ्वी नै मन्दिर हुन्छ । उसका लागि सबै रूप प्रतिमा हुन्छ र सबै आकारमा निराकारको निवास हुन्छ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । जो सबै प्राणीहरूमा 'म' वासुदेवलाई देख्दछ र भज्दछ त्यस योगीले परमसिद्धि प्राप्त गर्दछ ।

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥३२॥

हे अर्जुन ! जो आफ्नो आत्मासँग तुलना गरेर ब्रह्माण्डका समस्त प्राणीहरू एवम् तिनीहरूका सुख-दुखमा सादृश्य अर्थात् समानता देख्दछ त्यो नै महान् योगी हो ॥

सुख-दुख, अनुकूल-प्रतिकूल सबै स्थिति-परिस्थितिमा जो सम बनिरहन्छ, त्यो समताको बोध नै श्रेष्ठयोग हो र त्यही नै महान् योगी हो । आफ्नो सादृश्य सबैमा सम देख्नु अत्यन्त कठिन कुरा हो । आफूजस्तै अरूका बारेमा सोच्नु वा गर्नु सादृश्यता हो । अरूका बारेमा कुनै निर्णय गर्दा सादृश्य भावका साथ गर्दा राम्रो हुन्छ तर हामी ठिक उल्टो गर्छौं । अरूले नराम्रो काम गरेमा हामी उसलाई नराम्रो व्यक्ति भन्छौं तर आफूले नराम्रो काम गर्दा भने त्यसलाई बाध्यता भन्छौं र सादृश्यता (बराबरी) को भावना

त्यागछौं । अर्काले चोरी गर्दा त्यो चोर हो भन्छौं तर हामी आफूले चोरी गर्दा त्यो आपद्धर्म हो भन्छौं । हामी कहिल्यै सादृश्यता सोच्दैनौं । हामीले क्रोध गर्दा त्यो अरूको सुधारका लागि र अरूले क्रोध गरेमा उसलाई हिंस्रक भन्छौं । अरूका बारेमा हामी स्वयम्लाई सोचेजस्तो कहिल्यै सोच्दैनौं । स्वयम्मा जे श्रेष्ठ छ त्यसलाई हामी आफ्नो स्वभाव मान्छौं तर अरूमा जे निकृष्ट छ त्यो उसको स्वभाव ठान्छौं । अरूको नराम्रो वा कुभलो सोच्नु भन्दा पहिले आफ्नो कुभलो वा नराम्रोका बारेमा सोच्नु सादृश्यता हो ।

यसो गर्न सकेमा मभन्दा नराम्रो ऊ कसरी हुन सक्छ भन्ने भाव विकसित हुन्छ । जब आफ्नो श्रेष्ठताका बारेमा सोच्छौं, तब अरूको श्रेष्ठताका बारेमा पनि सोचौं । अनि मात्र थाहा हुन्छ कि मेरो श्रेष्ठता त उसको श्रेष्ठताका तुलनामा केही पनि होइन तर हामी अरूको निकृष्टता र आफ्नो श्रेष्ठताको बारेमा मात्र सोच्छौं । तसर्थ हामीबाट समता नभएर निरन्तर अन्याय हुन्छ । कृष्णको समता गहन छ जो स्वयम्को सादृश्यताको समता हो । आफूलाई अरू समान सम्झनु नै सादृश्यता हो तर यो ज्यादै जटिल कुरा हो । यसमा अहङ्कारले ज्यादै बाधा गर्छ । समाजवादी नेताहरू सबैलाई समान गर्न चाहन्छन् तर अन्त्यमा अरू सबै त समान हुन्छन्, उनीहरू आफू सबैभन्दा माथि हुन्छ । त्यस्तै तथाकथित साधुहरू आफूलाई उच्च, महान् र अरूलाई निम्नस्तरको ठान्दछन् । यस्ता व्यक्तिहरू कोही पनि अरू आफू समान भएको देख्न चाहँदैनन् ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जब अरूका बारेमा सोच्छौं, तब स्वयम्को सादृश्यले सोच । जब व्यक्ति स्वयम्को सादृश्यले सोच्न थाल्छ, तब ऊ अरूको निर्णय लिन छोड्छ किनभने उसले 'म' निर्णय गर्ने को हुँ भन्ने सोच्न थाल्छ । म पनि त्यही उभिएको छु जहाँ अरू उभिएका छन् । हाम्रा तथाकथित साधु, सन्त र नेताहरू जो आफूलाई भगवान् र अरूलाई नारकीय रूपमा देख्छन् उनीहरूलाई कृष्णको यो श्लोकबाट व्यक्त हुने विचारबारे जानकारी छैन । ठिक सन्त त त्यो हो जो सबै सम छन् भन्ने जान्दछ किनभने जो भित्र छ त्यो अलिकति पनि तल-माथि हुँदैन । सबैभित्र बसेको एउटै छ, त्यसैले ऊ असमानताको विषय हुन सक्दैन । बुद्धले आफ्नो पूर्वजन्मको कथा सुनाउन भन्नुभएको छ । अधिल्लो जन्ममा जब बुद्धले ज्ञान प्राप्त गर्नुभएको थिएन त्यस समयमा उहाँ एक बुद्धपुरुष (ज्ञानी) को आश्रममा दर्शन गर्न जानुभयो । उहाँले भुकेर बुद्धपुरुषको चरणमा ढोग्नुभयो । अनपेक्षित रूपमा बुद्ध पुरुषले पनि बुद्धको चरण छुनुभयो । बुद्धले ज्ञानीलाई हडबडाउँदै उठाउनुभयो र भन्नुभयो- तपाईंले यो के गर्नुभएको हो, मलाई पाप लाने छ । तब ज्ञानी पुरुषले हाँस्दै भन्नुभयो- जे तिमी भित्र बसेको छ त्यसलाई म राम्ररी जान्दछु किनभने त्यही मभित्र पनि विराजमान छ । तिमीलाई थाहा छैन । यो कुरा पछि कुनै जन्ममा थाहा पाउने छौ । त्यतिखेर तिमीले मैले तिम्रो चरण स्पर्श गरेको रहस्य जान्ने छौ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- सादृश्यता सर्वश्रेष्ठ योगको स्थिति हो । यो समता (सादृश्यता) 'तिमी' र म बिचको हो । मलाई तिमीसँग समान रूपमा ल्याउनु महान् योग हो किनभने 'म' को सारा चेष्टा नै तिमीलाई कसरी तल गरूँ भन्ने हुन्छ । त्यसैले हामी निन्दामा ज्यादै रस लिन्छौं । हामी जहिले पनि अर्काका बारेमा नकारात्मक कुरा सोच्छौं । अरूको राम्रो कुरा सुनेर हामीलाई बेचैनी मात्र हुन्छ र अर्कालाई नराम्रो देख्न हामी अनेकौं तर्क दिन्छौं । कसैले हामीलाई अर्काका बारेमा नराम्रो कुरा सुनाएमा हामी तत्काल मलाई त पहिलेदेखि नै थाहा थियो भन्छौं । अरूको निन्दा गर्दा हामी प्रमाण माग्दैनौं र जब कसैले प्रशंसा गर्छ, तब प्रमाण माग्छौं । निन्दा गर्दा मन खुसी हुन्छ किनभने आफू माथि होइन्छ । प्रशंसा गर्नमा ज्यादै पीडा हुन्छ किनभने आफू तल होइन्छ । सबैसँग सादृश्य वा समान सम्झनु महायोग हो । नराम्रो-राम्रो, पाप-पुण्य एवम् अर्को र 'म'मा कुनै अन्तर नदेख्नु नै सादृश्यता हो । यस्तो प्रतीति भएमा हामीभित्र क्रान्ति घट्ने छ ।

अर्काका बारेमा सोच्नुअघि त्यही कुरा आफ्ना बारेमा सोच्नुपर्छ र आफ्नो मनको धोकामा नपरी सही आत्म-आलोचना गर्नुपर्छ । यस सूत्रलाई महावीरले अहिंसा भन्नुभएको छ । यो स्वयम्को सादृश्य सबैले मान्नुलाई उहाँले अहिंसा भन्नुभएको हो । उहाँ भन्नुहुन्छ- जस्तो हामीलाई लाग्छ त्यस्तै सबैलाई लाग्छ । त्यसैले तिमी जस्तो व्यवहार आफूसँग गर्छौं त्यस्तै व्यवहार अरूसँग गर । जिससका सारा भनाइहरूका सार निकालियो भने एउटै परम वाक्य छ । तिमी अरूसँग त्यो नगर जो तिमी आफ्नासाथ नहोस् भनी ठान्छौं । यो महावाक्य हो । बुद्ध भन्नुहुन्थ्यो- जसलाई सादृश्य योगको साधना गर्नु छ, उसले पहिले तीन महिना स्मसानघाटमा गएर वास बस्नुपर्छ । जब कुनै मुर्दा ल्याइन्छ, तब एक दिन म पनि यही ल्याइने छु भन्ने सोच्नुपर्छ । जब लास जलाइन्छ, तब मलाई पनि यसरी नै जलाउने छन् भन्ने ठम्याउनुपर्छ । उहाँ भन्नुहुन्छ- मृत्युबाट सादृश्य सुरु गर; बाँकी जिन्दगीमा यो सहयोगी हुन्छ । मृत्यु वास्तवमा सही कम्युनिस्ट व्यवस्था हो जसले सबैलाई समान गरिदिएर केवल खरानी मात्र बाँकी राख्छ । यो सादृश्यले योगको उच्चतम स्थितिमा पुऱ्याउँछ ।

बाटामा शवयात्रा देखियो भने जान्नु कि आफू नै मरें, तब सही सादृश्य फलित हुन्छ । सादृश्यको बोध हुँदासाथ करुणा पैदा हुन्छ । वासनायुक्त तथा करुणावान् गरी दुई प्रकारका व्यक्तिहरू हुन्छन् । वासनाले आवेग र करुणाले संवेदना पैदा गर्छ । जबसम्म कुनै व्यक्ति आफूलाई अरुभन्दा भिन्न ठान्दछ तबसम्म वासनामा बाँच्छ र जब आफू पनि अरु समान हुँ भनेर जान्दछ, तब करुणामा प्रवेश गर्छ । अहङ्कारलाई केन्द्र बनाउने व्यक्ति वासनामा र सादृश्यलाई केन्द्र बनाउने व्यक्ति करुणामा बाँच्छ । सादृश्यले अरु जति नै कमजोर आफू पनि छु भन्ने भावको पुष्टि गर्छ । सादृश्य नै अहङ्कारको मृत्यु र करुणाको जन्म हो ।

अर्जुन उवाच

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥३३॥

अर्जुनले भने- हे मधुसूदन ! हजुरले वर्णन गर्नुभएको समभावको योग-विधि मेरो चञ्चल एवम् अस्थिर मन भएका कारण यसको स्थिरता वा स्थिति 'म' देखिन्न ॥

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥३४॥

हे कृष्ण ! यो मन अत्यन्त चञ्चल, उच्छृङ्खल, बलवान्, दुराग्रही (हठी) छ । यसलाई नियन्त्रणमा राख्नु वायुलाई वशमा राख्नुभन्दा पनि अत्यन्त कठिन छ ॥

योगका आधारशिलाहरूका सम्बन्धमा कृष्णले बताउनु भएपछि अर्जुनले त्यही सोधे जुन हामी सबै सोध्न चाहन्छौं । अर्जुन कृष्णलाई बिन्ती गर्दछन्- हजुरको कुरा ठिक नै होला । परमानन्द पनि प्राप्त हुन्छ होला । त्यो आयाममा यात्रा गरूँ जस्तो पनि लाग्छ तर मन ज्यादै चञ्चल छ । मन स्थिर राख्ने कुरा बुझ्न कठिन भइरहेको छ । यसको चञ्चलपन देखेर क्षणभर पनि मन स्थिर हुन सक्छ भन्ने भरोसा पनि हुँदैन । यो मन चञ्चल मात्र होइन ज्यादै शक्तिशाली, हठी स्वभावको छ । हे मधुसूदन ! वायुलाई वशमा राख्न कठिन भएजस्तै मन स्थिर वा वशमा राख्न कठिन छ । वायु र मन एकक्षण स्थिर हुँदैन । वायु अदृश्य भएकोले केवल यसको कम्पनको अनुभव मात्र हुन्छ । वायु यदि स्थिर हुने हो भने यसको कुनै अनुभव हुँदैन । वायु दौडेर स्पर्श गर्दा मात्र यसको स्पर्शको अनुभव हुन्छ । मनको अनुभव हुँदैन तर यसको परिवर्तनको मात्र अनुभव हुन्छ । मनको चञ्चलता मात्र प्रतीतिमा आउँछ । जस्तो वायुको प्रतीति स्पर्शको अनुभवमा आउँछ त्यस्तै मनको प्रतीतिमा चञ्चलता आउँछ । यस्तो अदृश्य जो वशभन्दा बाहिर र सदा

सकछ । पदार्थलाई कहिल्यै तोड्न सकिन्न । एउटा ढुङ्गालाई सय टुक्रा गर्दा पनि पदार्थ तोडिँदैन, मात्र ढुङ्गा तोडिन्छ । ढुङ्गा फोडेर शून्यमा विलीन गर्न सकिन्न तर सम्बन्ध नष्ट गर्न सकिन्छ ।

वायु पदार्थ हो र मन सम्बन्ध हो । मन शरीर र आत्माबिचको सेतु हो । आत्माले शरीरसँग सम्बन्ध स्थापित गर्न मनको सृजना गर्छ । यदि म मेरो कारलाई प्रेम गर्छु भने पनि कारले मलाई प्रेम गर्न सक्दैन । त्यसैले सम्बन्ध शरीरबाट आत्मातिर हुन सक्दैन । यो सम्बन्ध चेतनाको तर्फबाटको सम्बन्ध हो र यो एकतर्फी सम्बन्ध हो जुन एकतर्फबाट टुट्न पनि सकछ । सम्बन्ध राख्ने वा नराख्ने यो चेतनाको निर्णय हो र चेतनाले चाहेमा यो सम्बन्ध तोड्न पनि सकछ । अर्जुन जब मनलाई वायुसँग तुलना गर्छन्, तब केही भूल हुन्छ । उपमा दिँदा प्रायः भुल नै हुन्छ किनभने विज्ञान मनलाई मान्न राजी छैन । वैज्ञानिक प्रयोगशालामा मनलाई समातेर राख्न सकिन्न । शरीर काट्दा मासु, हड्डी, बोसो, पानी, फलाम, तामा आदि तत्त्व सबै पाइन्छ तर मन पाइँदैन । वैज्ञानिकहरूले खोज गरेर पाएको शरीर मात्र हो । उनीहरूले मनलाई भेटाएका छैनन् र उनीहरूका खोजमा प्रेम पनि छैन । तर विज्ञानले नभेटेको प्रेम हाम्रो अनुभवमा छ । हामी सबैको अनुभवमा प्रेम छ तर त्यो विज्ञानको प्रयोगशालाले सिद्ध गर्न सक्दैन । सम्बन्ध वस्तु नभएकोले यो बन्न पनि सकछ र विनाश पनि हुन सकछ । सम्बन्ध शून्यबाट सिर्जिन्छ र शून्यमा नै विलीन हुन्छ । वस्तुको सिर्जना र विनाश हुँदैन, रूपान्तरण मात्र हुन्छ । जो अहिले शरीर छ त्यो भोलि खरानी बन्न सकछ र जो आज खरानी छ त्यो शरीर बन्छ । यी सबै रूपान्तरण हुन सकछन् तर मूल पदार्थ कहिल्यै विनाश हुँदैन । पदार्थ जति छ त्यति नै रहन्छ तर सम्बन्ध दैनिक नयाँ बन्न र घट्न पनि सकछ । त्यसैले मनको तुलना वायुसँग गर्नु युक्तिसङ्गत हुँदैन ।

मनलाई स्थिर गर्न सकिन्न भन्ने अर्जुनको भनाइमा पनि सत्यता छैन । जुन वस्तु चञ्चल हुन्छ त्यो स्थिर पनि हुन्छ । यो गहन विषय हो । जुन चिज स्थिर छैनन् ती चञ्चल पनि हुँदैनन् । दौडिने व्यक्ति उभिन सकछ तर जो उभिन सक्दैन त्यो दौडिन पनि सक्दैन । हामी जन्म जन्मान्तरदेखि मनलाई चञ्चल बनाइरहेका छौं । त्यसैले यसलाई स्थिर बनाउन कठिन छ । साथै मनले नै स्थिर गर्न कठिन हुने कुरा भनिरहेको छ । अर्जुन जुन प्रश्न सोधिरहेका छन् त्यो उनको मनले सोधिरहेको प्रश्न हो । उनको मनले के भनिरहेको छ भने मन स्थिर गर्न कठिन र असम्भव छ । मन भन्दै छ म सदा चञ्चल छु र दौडिरहेको छु किनभने चञ्चलता मेरो स्वभाव हो । त्यसैले म स्थिर र शान्त हुन सकिदैन । यस संसारमा प्रत्येक शक्ति आफ्नो विपरीत शक्तिसँग जोडिएको हुन्छ । जो जन्मिन्छ त्यो मर्छ । बाँच्नुसँग मर्नु पनि जोडिएको हुन्छ । अस्तित्व ध्रुवीय हुनाले जोडिएको छ । संसारबाट प्रकाश समाप्त भएमा अन्धकार पनि तत्काल समाप्त हुन्छ । प्रकाश र अन्धकार संयुक्त अस्तित्व हुन् । संसारबाट गर्मी समाप्त भएमा जाडो पनि समाप्त हुन्छ । चिसो गर्मीको नै एक रूप हो, जो गर्मीसँग नै समाप्त हुन्छ । सबै पुरुष समाप्त भए भने नारीहरू पनि स्वतः समाप्त हुन्छन् किनभने पुरुष र स्त्री संयुक्त अस्तित्व हुन् जो एकसाथ हुन सकछन् । संसारबाट शत्रुता समाप्त भएमा मित्रता पनि तत्काल समाप्त हुन्छ । यो अस्तित्वको नियम हो । यदि युद्ध समाप्त भएमा शान्ति पनि समाप्त हुन्छ । अस्तित्व विपरीतसँग बाँधिएको हुन्छ र यो ध्रुवीय छ ।

त्यसैले मन चञ्चल छ र यो स्थिर हुन सक्दैन भन्ने अर्जुनको भनाइ गलत छ । मन चञ्चल छ त्यसैले यो स्थिर हुन सकछ । यदि अर्जुनलाई मनको स्वभाव चञ्चल छ तर अभ्यास गरियो भने यो रोकिन पनि सकछ भन्ने बोध भइदिएको भए उनको भनाइ ठिक हुन्थ्यो । अर्जुनले यस्तो प्रश्न गरेका भए हामीलाई मनका बारेमा बुझ्न कठिन हुन्थ्यो । अर्जुनमा पनि हामी जस्तै बोध छैन र जुन तर्क वा विधिबाट हामी चल्छौं त्यही विधिबाट उनी पनि चलिरहेका छन् । कुनै व्यक्तिसँग प्रेम हुनु भगडाको नाता स्थापित गर्नु हो तर हाम्रो तर्कले यो मान्दैन । प्रकृतिको नियमानुसार जससँग जति प्रेम छ त्यससँग त्यति नै कलहको सम्भावना हुन्छ । कलहबाट बच्नु छ भने प्रेमबाट बच्नुपर्छ । शत्रुताबाट बच्न चाहनेले मित्रताबाट पनि

बचनुपर्छ । जो जति आफ्नो हुन्छ उसबाट त्यति नै पराईपन प्राप्त हुन्छ । यो जीवनको गहन नियम हो जो साधारणतया हामीलाई जानकारी हुँदैन; त्यसैले हामी जिन्दगीभर गल्ती गरिरहन्छौं । हामी जति जीवनका भित्री तहमा जान्छौं त्यति नै विरोधी तत्त्व पाउँछौं । राग-विराग र आकर्षण-विकर्षण एकसाथ हुन्छन् । कृष्ण सैद्धान्तिक होइन सत्य बोल्दै हुनुहुन्छ भन्ने कुरा अर्जुनले बुझ्न सकेका छैनन् । यदि कृष्णले सिद्धान्तको कुरा गर्नु भएको भए अर्जुनले तर्कका कुरा गरेर कृष्णलाई नै हराउने थिए किनभने सबै सिद्धान्त मनका सन्तति हुन् । मनले नै सिद्धान्त जन्माउँछ र चलाउँछ । कृष्णले सत्यको कुरा गर्नुभएको हो । अर्जुनले उठाएका विषयहरू मानिसका मनका कठिनाइहरू हुन् र कृष्णलाई सिद्धान्तको कुनै चासो छैन ।

गीतामा कृष्णले सिद्धान्तका बारेमा धेरै उल्लेख गर्नुभएको छ । संसारमा जति सिद्धान्त छन् करिब करिब सबैका बारेमा गीतामा कृष्णले सङ्केत गर्नुभएको छ । त्यसैले त सबै सिद्धान्तवादी पण्डितहरूलाई गीता ज्यादै उपयोगी भएको छ किनभने सबैले आ-आफ्नो सिद्धान्तका कुरा गीताबाट निकाल्न सक्छन् । यसै कारणले होला ! गीतामा यति धेरै टीकाहरू लेखिएका छन् जुन एक अर्काका विरोधी छन् । अधिकांश टीकाहरूमा केवल आफ्नो भाषामा संस्कृतको अनुवाद मात्र गरिएको छ र ती टीकाहरूमा कृष्णलाई बुझ्ने सामर्थ्य अत्यन्त अल्प छ । केही टीकाकारहरूले आफ्नो सिद्धान्तलाई गीतामा थोपर्ने प्रयास पनि गरेका छन् । कृष्णको गीता सिद्धान्त होइन सत्यको उद्घोषण हो तर उहाँ त्यो सत्यसम्म पुग्नका लागि कुनै पनि सिद्धान्त अवलम्बन भने गर्न सक्नुहुन्छ । त्यसैले त उहाँ भक्ति, ज्ञान, ध्यान, कर्म आदिको सारा कुरा गर्नुहुन्छ । यी सबै सिद्धान्त, सिद्धान्त जस्तै विरोधी छन् र सत्य जस्तै अविरोधी छन् । सत्यमा कुनै विरोध हुन सक्दैन । त्यसैले गीतामा भएको अनाचार पृथ्वीमा अन्य कुनै पुस्तकसँग भएको छैन किनभने एक सिद्धान्तलाई मान्नेवाला जब आफ्नो सिद्धान्तको व्याख्या गर्छ, तब ऊ सबै सिद्धान्तको गर्दन छिनालेर गीतामा थोपरिदिन्छ र आफ्नो सिद्धान्तलाई मात्र बचाउँछ ।

गीता सिद्धान्तवादी शास्त्र होइन, गीता सत्यको उद्घोषणा हो । यो जीवनको शास्त्र हो । जीवन जति विरोधी छ गीता पनि त्यस्तै छ । जति नियम धुवीय छ त्यति नै गीताका वचन पनि स्वविरोधी छन् । अर्जुन प्रश्न गरेर आफ्नो अवस्था बताइरहेका छन् र यस प्रश्नले उनको स्थितिलाई स्पष्ट पारेको छ । अर्जुनलाई मनभन्दा माथि कुनै पनि कुराको अनुभव छैन । तर्क र बुद्धि उनीसँग गहन छ । भावको संसारमा उनको कुनै प्रवेश छैन । उनी नियमको कुरा त गर्छन् तर अकाट्य वा ध्रुवसत्य नियमबारे उनलाई कुनै बोध छैन ।

श्रीभगवानुवाच

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥३५॥

भगवान्ले भन्नुभयो- हे महाबाहु ! यो मन अत्यन्त चञ्चल छ र यसलाई वशमा राख्न वा दमन गर्न निःसन्देह कठिन छ । तर पनि हे कौन्तेय ! यसलाई अभ्यास र वैराग्यद्वारा वशमा ल्याउन सकिन्छ ॥
कृष्णले अर्जुनको मनोदशालाई बुझेर भन्नुभयो- मन ज्यादै मुस्किलले वशमा हुन्छ । उहाँले यो मानिसको मनलाई दृष्टिगत गरेर भन्नुभएको हो । हामी जस्ता छौं, त्यसलाई दृष्टिगत गर्ने हो भने त मन वशमा हुन पनि सक्दैन होला ! तर कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! अभ्यास र वैराग्यले मन वशमा हुन्छ । जहाँ जस्तो अवस्थामा मानिस छ, त्यसलाई त्यस्तै रहन दियो भने मन वशमा हुन सक्दैन । हामी त मन नै हौं त्यसैले हामीलाई मनको पार केही पनि छैन जस्तो लाग्छ र मनको पार भएको हाम्रो कुनै अनुभव पनि छैन । मनलाई वशमा गर्ने कुनै उपाय पनि हाम्रो हातमा छैन तर अभ्यास र वैराग्यबाट मन वशमा हुन्छ । अभ्यास र वैराग्य गीताका प्राण हुन् । अभ्यास र वैराग्यबाट मानिस जस्तो छ त्योभन्दा भिन्न हुन सक्छ । एउटा बच्चाालाई जन्मिने बित्तिकै जङ्गलमा छाडिदिने हो भने उसले मानव भाषा बोल्दैन । मनुष्य

त्यही हुन्छ जुन आयाममा उसलाई अभ्यास गराइन्छ । जङ्गलमा रह्यो भने ऊ जङ्गली हुन्छ । जुन परिस्थितिमा बाँच्छ तदनुसार नै हुन्छ । मनुष्य अनन्त सम्भावनाको भण्डार हो । त्यसैले हामी जे भयौं त्यो केवल हाम्रो एक सम्भावना मात्र हो । संसारमा आदिवासीहरूको यस्तो कविला छ जहाँ व्यक्तिहरू क्रोध गर्न जान्दैनन् किनभने क्रोध पनि अभ्यासले मात्र आउँछ । घरमा आमाबाबु सबै क्रोध गरिरहेका छन् भने बच्चाहरू त्यही सिक्छ ।

अभ्यासको मूल अर्थ हामी जस्ता छौं, त्योभन्दा अन्य हुन सक्छौं भन्ने हो । अभ्यासको अर्थ यस्तो विधि हो जसले अन्यथा गर्न मद्दत गर्छ । अर्जुन भन्छन् मन ज्यादै चञ्चल छ र कृष्ण भन्नुहुन्छ अभ्यासले नै मन चञ्चल हुनबाट रोक्न सकिन्छ । सबै बाह्य र आन्तरिक स्थितिमा परिवर्तन आउनु र हामीभित्र जमेर बसेको संस्कारलाई तोडेर नयाँ दिशा दिनु अभ्यास हो । अभ्यासको अर्थ जस्तो छ त्योभन्दा अन्यथा गर्ने विधि हो । हामी जस्ता छौं, त्यो पनि कुनै विधिका कारणले छौं, आफ्ना कारणले होइन । नेपाली भाषाको अभ्यास गराएकाले हामी नेपाली बोल्छौं । हामी जे छौं, त्यो अभ्यासको फल हो । अहिले जे छौं त्यो समाजले गराएको अभ्यासको कारणले भएको हो । समाज बिरामीहरूको समूह हो र भिड मानिसको न्यूनतम अवस्था हो । अभ्यासको अर्थ त्यो दिशामा व्यक्तिगत चेष्टा हो जहाँ हामी नयाँ र भिन्न हुन सक्छौं । यो मनको धारा चञ्चल छ किनभने सारा व्यवस्थाले यसलाई चञ्चल गराइरहेको छ । हामी पनि केटाकेटीदेखि सबै मिलेर मनलाई दौडाइरहेका छौं । बाबुले प्रथम होऊ भनेर दौडाउँछ, आमा छिमेकीको बच्चासँग तुलना गरेर दौडाउँछिन् । पत्नीले धनसम्पत्ति र समृद्धिका लागि दौडाउँछिन् । सन्तानको अपेक्षाका लागि अर्को दौड सुरु हुन्छ । त्यसैले धेरै दौडेर सङ्घर्षमा मनले रोकिने स्थान नै पाउँदैन र दौडि नै रहन्छ । अर्जुनले उठाएको प्रश्न हामी सबैको मनको अवस्था हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो मनको ढङ्ग केवल एउटा संस्कारित व्यवस्था हो । अभ्यासले यसलाई तोडेर नयाँ व्यवस्था दिन सकिन्छ । वैराग्य भएन भने मानिसहरू यसका विधिहरूको उपयोग नै गर्दैनन् । त्यसैले कृष्णले वैराग्य भन्नुभएको हो किनभने राग दौडाउने व्यवस्था हो र रागका कारणले नै व्यक्ति दौडिन्छ । राग केही पाउने विचार र कुनै लक्ष्यको अपेक्षा हो । त्यसैले राग चञ्चल हुने आधार हो र वैराग्य विश्रामको आधार हो । हाम्रो पूरा समाज रागले भरिएको छ । चञ्चलता सिक्ने कलाको आधार राग हो त्यस्तै स्थिरता सिक्ने कलाको आधार वैराग्य हो । वैराग्य नभएसम्म कोही कहीं रोकिन सक्दैन । जबसम्म कहीं पुग्ने राग हुन्छ, तबसम्म मन स्थिर हुन सक्दैन । यसमा मनको कुनै दोष छैन । मन त केवल आज्ञापालन मात्र गर्दछ । कृष्ण अभ्यासपछि वैराग्य भन्नुहुन्छ । वैराग्यको भावना भएमा यस्ता विधिहरू छन्, जसबाट व्यक्ति मनलाई विश्राममा पुऱ्याउन सक्छ । राग संसार यात्राको मार्ग हो भने वैराग्य संसारतिर ढाड फर्काउँदै स्वयम्को घर फिर्तीको मार्ग हो । जसलाई वैराग्य फलित भएको छैन, ऊ अभ्यासमा जाँदैन । वैराग्यको बोध भएपछि हामी मार्ग, पद्धतिको खोज गर्छौं ताकि हामी स्वयम्का घर फर्किएर त्यो आनन्दलाई जान्न सकौं ।

संसारप्रतिको वितृष्णा नै वैराग्य हो । जहाँ-जहाँ आकर्षण हुन्छ त्यहाँ-त्यहाँ विकर्षण पनि हुन्छ । हामी सबैलाई विकर्षण हुन्छ र प्रत्येक दिन हामी वैराग्य प्राप्त गर्छौं तर वैराग्यको बोध भएपछि हामी अभ्यासतिर जाँदैनौं । त्यसबेला पुरानो राग त समाप्त हुन्छ तर हामी नयाँ रागको खोजीमा निस्कन्छौं । प्रत्येक रागको पछाडि पश्चात्ताप गहन रूपमा उत्पन्न हुन्छ तर हामी विरागतिर नगएर नयाँ रागको खोजमा यात्रा सुरु गर्छौं । एउटा सुखको खोजी व्यर्थ हुन्छ किनभने तत्काल मनले नयाँ सुखको खोज गरेर निरन्तरको यात्रा जारी राख्छ । यो सुख त व्यर्थ भयो तर सबै सुख व्यर्थ हुन्छ भन्ने जरुरी छैन भनी मनले आश्वासन दिन्छ । अनन्त कालसम्म पनि यस्तै हुन्छ, सुख पाइँदैन तर सुखको खोज भने जारी रहन्छ । यस्तो भएमा वैराग्य कहिल्यै पनि जन्मिँदैन । एउटा रागको अन्त्यपछि पुनः अर्को रागको कामना गर्ने हो

भने रागको धारा जारी रहन्छ । एउटा टुट्छ र अर्को निर्मित हुन्छ । दोस्रो टुट्छ र तेस्रो निर्मित हुन्छ । यस्तो अनन्तसम्म चल सक्छ । जो एउटा रागबाट छुटेपछि समस्त रागहरूको व्यर्थता जान्दछ, एउटा सुख छुट्दा समस्त सुख छुटेको देख्न समर्थ हुन्छ र जसले सुखलाई पनि विषाद भनेर जान्दछ उसलाई वैराग्य प्राप्त हुन्छ । जसले मनको रहस्य सुखको धोखा हो भन्ने जान्दछ उसले जसलाई सुख मानेको थियो त्यो त दुख रहेछ भन्ने पनि जान्दछ । यो गहिरो सत्य जान्न सक्ने व्यक्ति रागबाट मुक्त भएर वैराग्यको यात्रामा अधि बढ्छ ।

वैराग्यको अर्थ कुनै कुराले पनि आकर्षित नगर्नु हो । चाहेको कुरा नपाउँदा पनि जीवन व्यर्थ छ भन्ने सोच नहुनु वैराग्य हो । वैराग्यको अर्थ वस्तुहरूसँगको मुक्ति र स्वयम्को तर्फको यात्रा हो । चित्तले कि त आफूबाट पदार्थतिर या पदार्थबाट आफूतिर यात्रा गर्न सक्छ । आफूबाट पदार्थतिर जाने धाराको नाम राग हो र पदार्थबाट आफूतिर फर्किने धाराको नाम वैराग्य हो । वैराग्यका ससाना अनुभवहरू हामी सबैलाई आउँछन् तर ती स्थिर हुन पाउँदैनन् । वैराग्यको कुनै अभ्यास नभएकाले ती स्थिर हुँदैनन् । त्यसैले कृष्ण वैराग्य र अभ्यासको कुरा गर्नुहुन्छ । यस जगत्मा बाहिर कहीं पनि सुख र शान्ति छैन, यसको अपेक्षा गर्नु व्यर्थ हो भन्ने प्रतीति हुनसक्छो भने वैराग्य प्राप्त हुन्छ । जीवनले हामीलाई राग र विराग दुवै दिन्छ तर हामीलाई रागको अभ्यास भएकाले राग दिगो हुन्छ, वैराग्यको अभ्यास नभएकाले यो दिगो हुँदैन ।

कृष्णले अभ्यासपछि वैराग्य भन्नुभएको छ किनभने वैराग्य त प्रत्येक दिन आउँछ तर अभ्यास नभएका कारण टिक्दैन । जसरी हामी कामवासनाको चिन्तन गर्छौं त्यसरी नै निष्कामको पनि चिन्तन गर्नुपर्ने हुन्छ । जुन कुरामा रस लिएका थियौं त्यही कुरामा विरस पैदा गर्नुपर्छ । जुन कुरामा रस लिइएको छ त्यसको यथार्थतालाई खोज्यौं भने विरसता पैदा हुन्छ । वैराग्यको क्षणलाई स्थिर गर्नका लागि यो क्षणको उपयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । जिन्दगीमा जति क्षण रागको हुन्छ त्यति नै क्षण वैराग्यको पनि हुन्छ अर्थात् यसको अनुपात बराबर हुन्छ । जसरी हामीले रागको क्षणको उपयोग गरेका थियौं त्यसरी नै वैराग्यको क्षणको पनि उपयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । हामी विरक्तिको क्षणलाई छिट्टै पन्छाउने वा त्यसबाट यथाशक्य छिटो उम्कने प्रयास गर्छौं तर रागको क्षणमा आरामसँग रहिरहन चाहन्छौं । यदि अतीतको स्मरण दुखद रह्यो भने भविष्यको सपना क्षीण हुन्छ किनभने भविष्य अतीतको योजना हो । भविष्यको योजना नै अतीतको असफलतालाई फेरि सट्टामा ल्याउने प्रयास हो । वैराग्यको क्षणलाई टिकाइराख्न जसरी सुखको खोजमा लाग्दा दुख आइपरेको छ त्यसको मात्र निरन्तर अभ्यास गर्नुपर्ने हुन्छ । कामवासनाको अभ्यास चलिरहँदा विगतको अनुभवबाट घटेको पश्चात्तापको स्मरण स्थिर भयो भने कामवासनाबाट वैराग्य प्राप्त गर्न सकिन्छ तर यसका लागि त्यो पश्चात्तापको अभ्यास भने चाहिन्छ ।

जागरुकताको अभ्यास गर्ने पर्छ किनभने जागरुकताको अभ्यास व्यर्थ हुन सक्दैन । यदि कसैलाई जाग भनिन्छ भने त्यसको अर्थ केही गर भन्नु हो । अभ्यासको तात्पर्य व्यक्ति जस्तो छ त्यसै रूपमा परमात्मामा प्रवेश गर्न सक्दैन भन्ने हो । त्यसैले आफूलाई परिवर्तन गरी योग्य बनाउनका लागि पनि अभ्यास आवश्यक हुन्छ । अभ्यासबाट रूपान्तरित भएर परमात्मामा प्रवेश पाउन योग्य हुनुपर्छ । रूपान्तरणका हजारौं विधिहरू हुन सक्छन् । संसारका सबै धर्मले रूपान्तरणका अलग-अलग विधिहरू बताएका छन् । यी अलग-अलग विधिहरूका कारण वैमनस्य पैदा भएको छ किनभने प्रत्येक विधिका आफ्नै सर्त छन् जसलाई उसै गरी पूर्ण रूपमा मान्नुपर्ने हुन्छ । यति धेरै बाटाहरू छन् भन्ने हामीलाई लाग्यो भने एउटै बाटामा नहिँडेर दुई कदम एउटा बाटो र दुई कदम अर्को बाटामा हामी हिँड्ने छौं र जीवनभर बाटो परिवर्तन गरिरहने छौं । फलस्वरूप हामी कहिल्यै दिव्यधाममा पुग्न सक्दैनौं ।

त्यसैले प्रत्येक धर्मले आफ्नो बाटो मात्र सही हो भन्छ किनभने यदि सबै बाटो ठिक हो भनियो भने दोधारमा परी व्यक्तिहरू भन् भड्कन्छन् । त्यसैले प्रत्येक धर्मले आग्रहपूर्वक आफ्नो विधि मात्र ठिक हो भन्छ र यो आग्रह हामीमाथि करुणाका कारण गरिएको हो । जो यो विधिको उपयोग गरेर दिव्यधाममा पुग्छ उसले अरू विधिको उपयोगबाट पनि त्यहीँ पुगिन्छ भन्ने जान्दछ । विधिको उपयोग अनिवार्य छ किनभने हामीले अहिलेसम्म जे गरेका छौं त्यसलाई काट्न जरुरी छ । जो हामी निर्मित गर्छौं त्यसलाई हटाउन पनि जरुरी छ । हामीले रागका प्रतिमाहरू निर्माण गरेका छौं, तिनलाई काट्न हामीले वैराग्यको तरवार उठाउनै पर्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- रागलाई अभ्यासले तोड्नुपर्छ ।

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥३६॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसको मन उच्छृङ्खल छ उसका लागि आत्मसाक्षात्कार अर्थात् योग प्राप्त गर्न अत्यन्त कठिन छ तर नियन्त्रित मन र अटुट प्रयत्न गर्नेले सफलता प्राप्त गर्न सक्छ भन्ने मेरो मत हो ॥

मन आफ्नो वशमा नगर्ने पुरुष योगमा उपलब्ध हुन कठिन हुन्छ तर असम्भव भने हुँदैन । मन वशमा गर्नेहरूका लागि भने योगको उपलब्धि सरल र सहज हुन्छ । कृष्ण यही सत्य हो नभनेर यस्तो मेरो मत छ भन्नुहुन्छ । मनलाई वशमा नगर्ने व्यक्तिका लागि योगको उपलब्धि असम्भव हुन्छ भनेर कृष्णले नभनी अति कठिन छ मात्र भन्नुभएको छ । यसको अर्थ कुनै स्थितिमा मन वशमा नगरीकन पनि कुनै व्यक्तिलाई योगको उपलब्धि सम्भव हुन सक्छ । यस्ता व्यक्ति अत्यन्त अल्पसङ्ख्यामा हुन्छन् अर्थात् करोडौँमा कुनै व्यक्ति मनलाई वशमा नराखीकन पनि योगमा प्राप्त हुन्छन् । कृष्ण पनि यस्तै अत्यन्त दुर्लभमध्ये एक हुनुहुन्छ । कृष्णले यस्तो नभन्नु भएको भए अर्जुन जसले उहाँलाई कहिल्यै आसन विधिको प्रयोग गरेको, प्रभुस्मरण, योगसाधना र तपस्या गरेको देखेका छैनन्, केवल मधुर बाँसुरीवादक, गोपिनीहरूसँग नृत्य गर्ने र रासलीला रच्ने रचयिताका रूपमा मात्र चिनेका छन् उनका मनमा प्रश्न उठ्न सक्थ्यो । तर कृष्णले असम्भवको ठाउँ कठिन शब्दको प्रयोगद्वारा अर्जुनको मनमा यो प्रश्न उठ्ने मौका नै दिनुभएन । त्यस्तै तन्त्रसाधना एउटा यस्तो विधि हो, जसमा मनलाई वशमा राख्न पर्दैन । तन्त्रको प्रयोग जब अत्यन्त थोरै व्यक्तिहरू गर्दथे, त्यसबखत यो अत्यन्त प्रभावकारी थियो । यो जो असम्भव छैन भनेर कृष्णले अलिकति खाली ठाउँ छाड्नुभएको छ, यो तन्त्रका लागि हो ।

तन्त्रको कुरा उहाँले बताउनु भएन किनभने तन्त्रका बारेमा बताउनु खतरनाक सिद्ध हुन सक्छ । हामी सबै आफूलाई अपवाद मान्दछौं र मनलाई वशमा नगरी योग फलित हुने मार्गमा जान सक्छौं भन्ने ठान्दछौं । त्यसैले तन्त्रको व्यापक फैलावटसँगै कठिनाई पनि उत्पन्न भयो । तन्त्रको पञ्चमकार प्रसिद्ध छ जसले यी पाँच 'म'को प्रयोग गर्छ उही योगमा प्राप्त हुन्छ । तन्त्रमा मदिराको त्याग होइन सेवन गर्नुपर्छ । मैथुनको त्याग गर्नुपर्दैन र मासुको भोजन गर्नुपर्छ । जो यसलाई भोग्न सक्छ उही योगमा उपलब्ध हुन्छ । यो मार्ग अत्यन्त अल्पवर्गका लागि उपयुक्त छ । यो अल्पवर्ग अत्यन्त कठिन मार्गबाट गुज्रिन्छ । हेर्दा सामान्य लाग्छ रक्सी पिउन पाइने, मासु-मैथुनमा कुनै प्रतिबन्ध नभएको तर तन्त्रको साधना अत्यन्त कठिन छ । तन्त्रले भन्छ रक्सी पिउनु तर बेहोस नहुनु, यही साधना हो । बेहोस भएमा साधना असफल हुन्छ । रक्सी पिएर होस कायम राख्नु अति कठिन साधना हो किनभने हामी त रक्सी नपिएर पनि होस कायम राख्दैनौं । तन्त्रको आफ्नो विधि छ जसमा वर्षौँको साधनापछि मात्र होस कायम हुन्छ । तन्त्र साधनाको प्रयोगका क्रममा यदि रक्सीले काम गरेन भने सर्पबाट आफ्नो जिब्रोमा टोकाउनुपर्थ्यो । साधनाको अन्तिम प्रयासमा सर्पको टोकाइबाट भए पनि होस कायम हुनुपर्थ्यो । तन्त्र ज्यादै साहसीको मार्ग हो जो अत्यन्त कठिन छ । उनीहरू भन्छन्- यदि हिलोमा कमल फुल्न सक्छ भने हामी रक्सीमा पनि होस कायम गर्न सक्छौं ।

तन्त्रले भन्छ- हामी ब्रह्मचर्यको साधना गर्दैनौं । हामी मैथुन (सहवास) को प्रयोग गर्छौं र यसमा प्रवेश गरेर वीर्य स्वलित हुन दिंदैनौं । यो अत्यन्त कठिन मार्गलाई तन्त्रले प्रयोग गरेको छ । तर यो मार्ग गुप्त थियो जो समूहमा गरिंदैनथ्यो । जब रक्सी पिएर नालीमा लड्ने व्यक्तिहरूले तन्त्रको प्रयोग सरल ठानेर गर्न थाले, तब उनीहरूको भन् पतन भयो । मैथुनमा नै परमात्माको उपलब्धि हुन्छ भनेर सरल र सहज मार्ग ठान्दै जब कामुकहरू यस मार्गमा लागे, तब उनीहरू भन् निम्नस्थितिमा भासिए । यो तन्त्र साधनाको जुन वर्ग छ, त्यो अत्यन्त कठिन व्यक्तिहरूको वर्ग हो जहाँ मैथुन भएर स्वलन हुनु हुँदैन । वास्तवमा मैथुनमा अघि बढ्ने नै स्वलनका लागि हो । तन्त्र यसलाई अतिक्रमण गर्छ किनभने कुनै व्यक्ति कामक्रीडाका क्रममा स्वलनरहित अवस्थामा उपलब्ध हुन सके त्यो भन्दा ठुलो ब्रह्मचर्य केही हुन सक्दैन । यो अत्यन्त दुरुह र कठिन मार्गबारे कृष्णले केवल सङ्केत गरेर छोडिदिनुभयो । तन्त्र भन्छ मनरूपी रथमा लगाम नकसी यसलाई जहाँ दौडिन्छ त्यहीँ दौडिन देऊ । खाल्डाखुल्डी भएको खराब बाटाबाट समेत रथ गुज्रिँदा पनि कम्पनरहित रथमा बस्न सकेमा असली मालिकपन त्यही हो । यस्तो मालिकपन कायम गर्नसक्ने अत्यन्त अल्पसङ्ख्यक व्यक्तिहरू मात्र हुन्छन् । तन्त्रको बाटोमा मनलाई वशमा नगरीकन योगमा उपलब्ध हुन सम्भव छ ।

त्यसैले कृष्णले यसलाई असम्भव भन्नुभएन केवल कठिन मात्र भन्नुभयो किनभने यस्ता व्यक्ति अपवादका रूपमा मात्र हुन्छन् । कृष्ण अर्जुनलाई जुन नियमको कुरा बताउँदै हुनुहुन्छ त्यसलाई हृदयङ्गम गर्दा अर्जुनको अवस्था र स्थिति त्यस्तो मार्गमा जान सक्ने देखिँदैन । त्यसैले कृष्ण यो मार्ग दुष्प्राप्य र कठिन छ भन्नुहुन्छ । मनलाई वशमा गर्न सक्ने व्यक्तिका लागि यो मार्ग सरल पनि हुन सक्छ । दोस्रो कुरा कृष्णले जसले मनलाई वशमा राख्न सक्छ त्यसका लागि यो मार्ग सरल छ भन्नुभएको छ । मनलाई काबुमा राख्न सक्ने व्यक्ति सहजताका साथ योगमा उपलब्ध हुन सक्छन् ।

बुद्ध जङ्गलको बाटो हुँदै एउटा गाउँमा जान लाग्नुभएको थियो । अङ्गुलीमाल नामको कुख्यात डाँकू जसले ९९९ जनाको हत्या गरी उनीहरूका हातका औंला काटेर त्यसको माला लगाएको थियो र ऊ त्यो सङ्ख्या एक हजार पुऱ्याउने दाउमा थियो । ऊ त्यही जङ्गलमा रहेको हुँदा त्यो बाटो नजान गाउँका मानिसहरूले उहाँलाई आग्रह गरे । यस्तो चर्चा सुनेपछि बुद्धले त्यही बाटो नै जाने निधो गर्नुभयो । उहाँलाई देखेपछि अङ्गुलीमाल हतियारमा साँध लगाउन थाल्यो तर बुद्धको शान्त र निश्चल स्वभाव देखेर दया लागेकाले आफ्नो परिचय दिँदै उसले बुद्धलाई टाढैबाट भाग्न आग्रह गर्‍यो । तर बुद्ध भन् अघि बढ्नुभयो । उसले पुनः बुद्धलाई रोकिनका लागि आदेश दियो तर बुद्धले त आफू जागृत भएदेखि नै रोकिएको र केवल आफ्नो शरीर मात्र चल्ने बताउँदै उनलाई नै रोकिन भन्नुभयो । अङ्गुलीमालले म रोकिएकोलाई अड भन्ने तर आफू हिँडिरहदा पनि चलेको छैन भन्ने यस्तो मानिस पक्का पागल हुनसक्छ भनी ठान्यो । बुद्धले म त रोकिएको छु तर तिम्रो मन चञ्चल हुनाले तिम्री दोधारमा छौ त्यसैले तिम्री शान्त भएर अड भन्नुभयो । अङ्गुलीमाल हतियार लिएर उहाँलाई मार्न तमिस्यो । त्यसैबेला बुद्धले एउटा माग पूरा गरेर मात्र आफूलाई मार्न आग्रह गर्नुभयो । बुद्धले उसलाई रुखको २-४ वटा पात टिपेर दिन भन्नुभयो । उसले हतियारको प्रयोग गरी हाँगा नै काटेर दियो ।

बुद्धले आधा माग पूरा गरिदिएकोमा धन्यवाद दिँदै अब यस पातलाई पहिलाकै रुखमा जस्ताको त्यस्तै जोड भन्नुभयो । अङ्गुलीमालले बुद्धलाई भन्यो- तिम्री पक्कै पागल रहेछौ अन्यथा भरेको या टिपेको पात पनि पुनः कसरी जोड्न सकिन्छ । बुद्धले तोड्न त सामान्य बालकले पनि सक्छ तर ठुलो मान्छे त्यही हो जसले उक्त पातलाई पुरानोमा जोड्न पनि सक्छ । यति गर्नसक्यौ भने तिम्री केही हो भनेर बुझुला, अन्यथा तिम्री केही होइनौ । हजार घाँटी छिनाल्लु सामान्य कुरा हो तर जसले ती छिनालेका टाउका जोड्न सक्छ त्यही महान् हो । यति गर्न सक्यौ भने भने तिम्रीलाई मान्ने छु अन्यथा तिम्री केही पनि

होइनौ भन्नुभयो । बुद्धका वाणी सुनेर अङ्गुलीमालले तत्काल हतियार छोडेर उहाँको चरणमा शिर राख्यो । उहाँले अङ्गुलीमाललाई तिमी आजबाट सन्यासी भयौ भन्नुभयो । उहाँका अन्य भिक्षुहरू ईर्ष्याले भरिए र हजुरले यस्तो हत्यारालाई पनि सन्यासी बन्न सफल भयौ भनेर कसरी भन्नुभयो भनि प्रश्न गरे । बुद्धले भन्नुभयो- यो अङ्गुलीमाल एकदम थोरै व्यक्तिहरूमध्ये एक हो जसले फड्को मार्न सक्यो त्यसैले ऊ हत्या गर्दा गर्दै पनि मुक्त भयो । उसका लागि मनलाई वश गर्ने कुनै विधिको आवश्यकता छैन । विधि विना नै ऊ योगमा प्राप्त भयो । अङ्गुलीमाल जस्तै केही अल्प व्यक्तिहरू सोभै फड्को मार्ने सामर्थ्य राख्छन् ।

कृष्णले यस्तै अत्यन्त अल्प व्यक्तिहरूका लागि दुष्प्राप्य भन्नुभएको हो । उहाँ भन्नुहुन्छ- मनलाई वश गर्न दुष्प्राप्य अर्थात् कठिन छ तर क्रमिक अभ्यासद्वारा यसलाई वश गर्न सकिन्छ । यदि मनका हजार घोडाहरू छन् भने एक एक घोडालाई लगाम लगाएर वशमा राख्न सकिन्छ र एक दिन समतामा प्राप्त हुन सकिन्छ । विपरीतका बिचमा समतामा पुग्न कठिन हुन्छ भने अनुकूलका बिच समता प्राप्त गर्न सजिलो हुन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- मनलाई अनुकूल बनाएर समतामा पुग्न सरल छ र प्रतिकूल परिस्थितिमा समतामा पुग्न कठिन छ तर असम्भव भने छैन । कृष्ण नै असम्भव परिस्थितिमा उपलब्ध हुनुभएको उदाहरण हुनुहुन्छ नत्र उहाँ युद्धमा सहभागी हुनुहुन्थ्यो । युद्धमा सहभागी हुन तयार हुनुहुन्छ किनभने उहाँको चित्त त्यहाँ पनि उस्तै हुने छ ।

त्यसैले त कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- युद्धमा निष्फिक्री भएर लड र शत्रुलाई बेफिक्री भएर काट केवल काट्नेवाला हुँ भन्ने भाव मात्र त्याग किनभने कोही कसैलाई काट्न सक्दैन । यो त केवल भ्रान्ति मात्र हो । सबै आफ्नै कारणले मर्छन्, तिमी निमित्त भन्दा बढ्ता होइनौ । त्यसैले त मार्ने काट्ने चिन्ता छोड, यहाँ कोही मर्दैन शरीर मात्र मर्छ । भित्रको आत्मतत्त्व अजर-अमर छ यसलाई शास्त्रास्त्रले काट्न सकिन्न, आगोले जलाउन र पानीले डुबाउन पनि सक्दैन । यस्तो जानेको हुनाले कृष्ण यसरी भन्न सक्नुहुन्छ- जानेर करोडौं करोडमा एक व्यक्ति मात्र युद्धमा उभिन सक्छ अन्यथा तथाकथित अहिंसावादीहरू भएको भए त युद्धमा उत्रिन नै सक्ने थिएनन् । कृष्ण सरल विधिबाट जान्न उपयुक्त हुने बताउनुहुन्छ किनभने यो विधिबाट अधिकांश व्यक्तिहरूलाई पार पाउन अनुकूल र सहज हुन्छ । यस सन्दर्भमा कृष्ण यो 'मेरो अभिमत' हो भन्नुहुन्छ । उहाँले यो सत्य हो नभनेर यो मेरो अभिमत हो भन्नुभएको छ ।

सत्य कसैले जाने वा नजानेमा, कसैले माने वा नमानेमा र भने वा नभनेमा पनि सत्य त्यही हुन्छ । मतको अर्थ सत्यको सम्बन्धमा आफ्नो विचार हो । विचारमा अभिव्यक्तिको दोष पनि हुन सक्छ र तल माथि पनि हुन सक्छ । शब्द भन्नेबित्तिकै अर्काको हातमा जान्छ र त्यसको व्याख्या सुन्ने व्यक्तिले मात्र गर्छ । त्यसैले कृष्ण यो मेरो अभिमत हो भन्नुहुन्छ । सत्यलाई शब्द दियो भने त्यो मत हुन्छ सत्य रहँदैन । सत्य त जब निःशब्द हुन्छ, तब मात्र सत्य रहन्छ । सत्य प्रकट गरेमा त्यो मत हुन्छ, त्यसैले सबै शास्त्र मत हुन् । कुनै पनि शास्त्र सत्यको शास्त्र हुन सक्दैन । सत्यका सम्बन्धमा हजार मत हुन सक्छन् । प्रत्येक शास्त्रले सत्यको दाबी गर्छ तर दुई सत्य मान्दा कलह उत्पन्न हुन्छ । अर्जुनलाई कृष्णले भन्नुभएको यो मत हो । कृष्ण जस्ता व्यक्तिले यो मेरो मत हो भन्नु अद्भुत कुरा हो । उहाँजस्ता व्यक्तिले मात्र सहजै यो सत्य हो भन्न सक्छन् किनभने उहाँ नै सत्य हो । मत हो भन्नुको तात्पर्य सत्य अर्जुन स्वयमूले खोजून् भनेर यसो भनिएको हो । कृष्ण यी भनाइमार्फत अर्जुनलाई सत्य पाउनु छ भने तिमीले नै अभ्यास, चेष्टा र साधना गरेर त्यसलाई प्राप्त गर्न सक्ने छौ भन्ने सूचना दिइरहनु भएको छ ।

अर्जुन उवाच

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥३७॥

अर्जुनले भने- हे कृष्ण ! श्रद्धापूर्वक आत्मसाक्षात्कारको विधिमा लागेको व्यक्ति जब विचलित मनका कारण योगसिद्धि गर्नबाट वञ्चित हुन्छ त्यस्ता असफल व्यक्तिहरूलाई कस्तो गति प्राप्त हुन्छ ?

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥३८॥

हे कृष्ण ! कतै ब्रह्मप्राप्तिको बाटोबाट च्युत भएको साधक सांसारिक भौतिक सम्पदाका मार्गबाट समेत च्युत हुन पुग्यो भने छिन्नभिन्न भएको बादलजस्तै दुवै सफलताबाट नाश हुने त होइन ?

एतन्मे संशयं कृष्ण छेतुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥३९॥

हे कृष्ण ! मेरा यी आशङ्काहरू छन् । यसलाई जरैदेखि काट्न वा नाश गर्न हजुरबाहेक अरू कोही समर्थ छैन । तसर्थ मेरा यी सन्देहहरू हटाइदिनुहोस् किनभने हजुर यी संशय हटाउन योग्य हुनुहुन्छ ॥

कृष्णको कुरा सुनेर जुन संशय उठ्नुपर्ने थियो अर्जुनमा त्यही उठेको छ । अर्जुन अधिबाट नै बताउन सकिने स्वभावका व्यक्ति छन् । उनको मनमा कस्तो प्रश्न उठ्दै छ भन्ने कुरा भविष्यवाणी गर्न सकिन्छ । हामी सबैको मनमा जस्तो कुरा उठ्छ त्यही उनको मनमा पनि उठिरहेको छ । अर्जुनको मनमा संशय उठेको छ । जसको चित्त योगबाट चलायमान भएको छ, जसमा प्रभु पाउने चाहना र प्रयासको कुनै कमी छैन तर पनि उसको मन स्थिर छैन भने यस्ता मानिसको गति के हुन्छ भन्ने उनी जान्न चाहन्छन् ।

यस प्रकारको डर स्वाभाविक नै हो । त्यसैले त अर्जुन जान्न चाहन्छन्- मन स्थिर नहुँदा कतै यहाँ संसार पनि छुट्ने र उता परमात्मालाई नपाइने स्थिति भयो भने के हुन्छ । कहीं राम र काम दुवै छुट्ने पो हो कि भनेर उनी चिन्तित छन् । उनमा यस्तो प्रश्न उठ्नु स्वाभाविक नै हो । सांसारिक भोग पनि छुट्ने र परमात्मा पनि प्राप्त गर्न नसकिने भयो भने म यताको न उताको हुने त होइन भनी उनी आशङ्का व्यक्त गर्दछन् । अहिले संसारमा नै भए पनि मसँग पत्नी, पुत्र, परिवार, साम्राज्य छ भोलीले के हुने हो निश्चित छैन । तसर्थ हे महाबाहु ! यहाँ संसार पनि छुट्ने र परमात्मा पनि नपाइने भएमा घरको न घाटको हुने स्थिति आउने त होइन भनी अर्जुन चिन्तित छन् । हे कृष्ण ! हजुरको कुरा सुनेर त्यो ब्रह्म र आनन्द प्राप्त गर्ने इच्छा त जागेको छ तर संसार छुटेर ब्रह्म पनि प्राप्त भएन भने के गर्ने भनेर उनी जान्न चाहन्छन् । धार्मिक यात्रामा निस्कने यात्रीमा यो प्रश्न उठ्नु स्वाभाविक हो । त्यसैले अर्जुन कृष्णलाई भन्दछन्- मेरो संशय पूर्ण रूपमा निवारण गरिदिनुहोस् । मलाई निश्चिन्त गराई मेरो आशङ्का हटाइदिनुहोस् । के मैले यो संसाररूपी किनारा छोडे पनि अर्को किनारा पाउँछु, हजुरबाहेक मेरो आशङ्का हटाइदिने अरू कोही छैन । आशङ्कारहित व्यक्तिले मात्र आशङ्का पूर्ण रूपमा हटाउन सक्छ । आफूभित्र पूर्ण भरोसा भएको र सन्देह नभएको व्यक्ति कृष्णबाहेक अर्को कुनै हुनै सक्दैन । हजारौं वर्षमा कृष्णजस्ता व्यक्ति पाइन्छन् । कृष्णजस्तो सन्देहरहित र प्रश्नविहीन व्यक्तिले नै यस्ता आशङ्काको समाधान गर्न सक्छन् ।

सांसारिक मन कुनै चिज पाउने भरोसा भए मात्र अन्य चिज छोड्न सक्छ । सहज रूपमा नभएर त्यसको बदलामा कुनै कुरा पाउने आश्वासन भएमा मात्र त्यो कुरा छोड्न सक्छ । व्यक्ति त्यागको रूपमा लगानी गर्न तयार हुन्छ । त्यसैले सांसारिक मनले त्याग गर्न होइन मोलमोलाइ मात्र गर्न जान्दछ । यस्तो मनले पाउने निश्चित भएपछि मात्र छोड्छ । यथार्थमा पाउनका लागि नै छोड्ने हो भने त्यो छोड्नु नै

होइन । जसले केही पाउने आशा नराखी छोड्छ त्यसले धेरै पाउँछ र जो पाउने आशा राखेर त्याग गर्छ त्यो त्याग नै हुँदैन र त्यसले केही पनि पाउँदैन । जसलाई पाउनु छ उसले पाउने कुरा नै छोड्नुपर्छ । अर्जुन कृष्णसँग भरोसा माग्छन् । कृष्णले भरोसा दिनुभयो भने पनि उनको मनले सन्देह गर्न छोड्दैन । मानिस एउटा सन्देहको समाधान पाएपछि अर्को सन्देह उठाउँछ ।

कृष्ण अर्जुनको आशङ्कालाई निःसर्त गर्न खोज्दै हुनुहुन्छ । एक एक गरेर उहाँ अर्जुनको संशय मेटाउन चाहनुहुन्छ । सन्देहको कुनै अन्त्य हुँदैन भन्ने कुरा अर्जुनले बुझे भने आशङ्का हट्न सक्छ अन्यथा एउटा सन्देह समाप्त हुनासाथ पुनः अर्को सन्देह उब्जने छ । सन्देह वा आश्वासनको खोज व्यर्थ हो भन्ने ज्ञान भए मात्र सन्देहले सताउँदैन । अर्जुनको तृष्णा मानवीय छ । सपना देख्ने व्यक्तिले अझ राम्रो सपना देखेपछि मात्र म सपना त्याग्छु भनेर सोचे जस्तो अर्जुन पनि त्यसलाई पाउने निश्चिन्तता भएमा मात्र यसलाई त्याग गर्न चाहन्छन् ।

श्रीभगवानुवाच

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥४०॥

भगवान्ले भन्नुभयो- हे पार्थ ! कल्याणकारी कर्ममा लागेका साधकको न यस लोकमा न परलोकमा नै नाश हुन्छ । भगवत् चिन्तनमा लागेका वा आत्मोद्धारका लागि कर्म गर्ने मानिस दुर्गतिमा प्राप्त हुँदैन ॥

अर्जुन आफ्नो चिन्ता प्रकट गर्छन्- हे कृष्ण ! हजुरले इसारा गर्नु भएतर्फ संयम साध्न नसकेर, मन अस्थिर भएमा एकातिर संसार पनि छुट्ने छ र अर्कोतर्फ परमात्मा पनि प्राप्त भएन भने म दुवै किनाराबाट वञ्चित हुने त होइन ? कृष्ण अर्जुनको प्रश्नको उत्तरमा भन्नुहुन्छ- शुभ कर्म गर्ने व्यक्ति कहिल्यै पनि दुर्गतिमा पर्दैन । प्रभुतर्फ उन्मुख भएको चैतन्य यसलोक र परलोक दुवैमा नाश हुँदैन किनभने चैतन्य तत्त्व कहिल्यै नष्ट हुँदैन केवल संयोगको मात्र नाश हुन्छ । जुन चिज कुनै कुराको जोडबाट निर्मित हुन्छ, त्यसको विनाश हुन्छ तर विना जोडको चिज नष्ट हुँदैन । हामी जोड बनाउन र तोड्न सक्छौं । तत्त्वको निर्माण हुँदैन केवल संयोगको मात्र निर्माण हुन्छ । जो बन्छ, त्यो नष्ट हुन्छ र जसको प्रारम्भ छ त्यसको अन्त्य पनि हुन्छ । तत्त्वलाई हामी बनाउन सक्दैनौं । त्यसैले हिन्दूहरूले तत्त्वको परिभाषा नष्ट गर्न र सिर्जना गर्न सकिँदैन भन्ने मानेका छन् ।

जगत्मा दुई तत्त्व जड र चैतन्य छन् । सर्वत्र फैलिएको पदार्थ जड र जसले यस जड पदार्थलाई अनुभववाट जान्दछ त्यो तत्त्व चैतन्य हो । यी दुवै तत्त्वको न विनाश हुन्छ न निर्माण नै हुन्छ । शरीर चेतना र पदार्थबाट उत्पन्न हुने हुँदा यो एक दिन जन्मिन्छ र विसर्जित हुन्छ । शरीर पदार्थको रूपमा र आत्मा चैतन्यको रूपमा मौजुद हुन्छ; मृत्युमा केवल यी दुईको बिचको सम्बन्ध मात्र समाप्त हुन्छ । त्यो सम्बन्ध नै नाम र रूप हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- चेतनाको विनाश हुँदैन किनभने चेतना अविनाशी हुन्छ । कुनै व्यक्ति बेहोस हुँदा उसको चेतना विनाश हुँदैन शरीरसँग मात्र होस हुँदैन तर आत्मा पूर्ण चेतनायुक्त हुन्छ । मानिस बेहोस हुँदा चेतना र शरीरको सम्बन्ध शिथिल भएर चेतनाको प्रवाह मात्र बन्द हुन्छ । भित्रको ऊर्जा शरीरसम्म आउने बाटो मन हो र व्यक्ति बेहोस हुँदा विद्युत्को स्विच बन्द भएजस्तै मन बन्द हुन्छ । बिचको सेतु टुट्छ तर भित्रको चेतना जस्ताको त्यस्तै रहन्छ । शरीर जड भएकोले यो त्यति नै अचेतन हुन्छ जस्तो थियो । आत्माबाट यो चेतना शरीरसम्म जुन प्रतिबिम्बित हुन्थ्यो, त्यो मात्र हुँदैन । पापीले जति धेरै पापकर्म वा नराम्रो कर्म गरे वा संसारसँग अझ ससक्त सम्बन्ध बनाए पनि चेतना विनाश हुँदैन । चेतना केवल दुखद सन्तापले घेरिन्छ र नर्कमा कष्ट र पीडाका साथ बाँच्छ तर पनि चेतना नष्ट हुँदैन ।

हामी वालुवाको सानो कण पनि नष्ट गर्न सक्दैनौं । वैज्ञानिकहरूले परमाणु ऊर्जाको खोज गरी चन्द्र धरातलमा पाइला टेकिसकेका छन् । पाँच माइल गहिरो प्रशान्त महासागरमा डुबुल्की लिन सक्ने भएका छन् र अन्य धेरै आश्चर्यजनक काम विज्ञानवाट भएका छन् तर वालुवाको सानो कण पनि विज्ञानले बनाउन सक्दैन किनभने पदार्थ न त नष्ट हुन्छ, न त सिर्जना नै हुन्छ । अणुलाई फुटाएर परमाणु बनाए जस्तै मानिसको जीवकोषलाई पनि तोडेर मनुष्यलाई प्रयोगशालामा जन्म दिन सक्ने प्रयोग गर्न पनि वैज्ञानिकहरू सफल भएका छन् । टेस्टट्युब बेबी अर्थात् बच्चालाई परस्व नलीमा जन्माउने व्यवस्था पनि गरिसकेका छन् तर आत्मा पैदा गर्न असम्भव छ । वैज्ञानिकहरूले प्रयोगशालामा निर्माण गरेको बच्चामा पनि आमाको गर्भमा प्रवेश गरेजस्तै त्यसमा पनि आत्मा प्रवेश गर्छ । आत्मा अप्रकट चेतना भएकोले प्रकट हुने माध्यम पाउने बित्तिकै ऊ प्रकट हुन्छ ।

कृष्णले “नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः” अर्थात् आत्मालाई हात-हतियारले काट्न र अग्निले जलाउन पनि सकिन्न भन्नुभएको छ । शरीर निर्माण भएपछि आत्मा त्यसमा प्रवेश गर्छ र त्यो आत्मा अजन्मा, अमृतरूपी र अविनाशी हुन्छ । कृष्ण अर्को कुरा भन्नुहुन्छ- जसले शुभकर्म गरेको छ, त्यो शुभकर्म गर्नु नै पर्याप्त छ । यस्तो शुभकर्म गर्ने व्यक्तिको कहिल्यै दुर्गति हुँदैन । शुभकर्म सफल भयो भने त कुरै नगरौं, असफल भयो भने पनि उसको कहिल्यै दुर्गति हुने छैन । अशुभ कर्म गर्ने क्रममा सफल हुन सकेन अथवा अशुभ विचार मात्र उठ्यो भने पनि ऊ दुर्गतिमा पर्ने निश्चित छ । कसैको हत्या गर्न चाह्यो तर सकेन भने पनि ऊ पापको भागिदार बन्छ किनभने अन्ततः हाम्रो विचार नै जीवनको फल बन्छ । तसर्थ दुर्गतिबाट बच्न सही विचार नै पर्याप्त हुन्छ । बुद्धले धम्मपदमा भन्नुभएको छ- तिम्रो जे छौ, त्यो तिम्रो विचारको फल हो । यदि दुखी छौ भने आफ्नो विचारलाई खोज र त्यो बीज (मूलस्रोत) पाउने छौ जसका कारण दुख भएको छ । हामी आफ्नो नर्कको निर्माण ज्यादै मिहिनेत साथ गर्छौं ।

बुद्धसँग एउटा दुष्प्रवृत्तिमा लागेका राजकुमारले दीक्षा लिए जसको ज्यादै चर्चा भयो- यस्तो खराब व्यक्तिले कत्रो सौभाग्य प्राप्त गर्‍यो भनेर भिक्षुहरू छक्क परे । बुद्ध र महावीरले पूर्वजन्मका सबै कुरा जान्न सक्ने विज्ञानको विकास गर्नुभएको थियो । उहाँले त्यस राजकुमारको पूर्वजन्मको वृत्तान्त सुनाउनुभयो । पूर्वजन्ममा घटेको एक घटनाले उसको सन्न्यासको वातावरण निर्माण भएको हो । अघिल्लो जन्ममा सो व्यक्ति जङ्गलमा हात्तीहरूको राजा थियो । उक्त जङ्गलमा आगलागी भयो । सबै पशुपन्छी त्रसित भएर आगलागीबाट बच्नका लागि भागे । एउटा विशाल रुखको छायाँमा त्यो हात्ती केही क्षण विश्राम गरी हिँड्न लागेका बेला आफ्नो खुट्टामुनि एउटा खरायो बसेको पायो । हिँड्दा खरायो कच्याककुचुक् हुने भएकाले हात्तीमा करुणा जाग्यो र कतै नचलीकन त्यहीँ बस्यो र अन्ततः आगोमा जलेर मर्‍यो । त्यस जीवनमा उसले त्यही एउटा पुण्य गरेको थियो । त्यसैको फल आज यो राजकुमारको रूपमा जन्मेर सन्न्यासको दीक्षासमेतको सौभाग्य प्राप्त गर्‍यो । पूर्वजन्मको शुभकर्मको फलले नै आज ऊ सन्न्यासी हुन सक्‍यो । शुभकर्मको विचार मात्र पर्याप्त हुन्छ सफल भयो भने त भन्नै परेन, असफल भए पनि दुर्गतिबाट बच्न सफल हुन्छ । तसर्थ कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे पार्थ ! कल्याणकारी कर्ममा लागेका साधकको न यस लोकमा न परलोकमा नै नाश हुन्छ । आत्मोद्धारका लागि कर्म गर्ने व्यक्ति दुर्गतिमा प्राप्त हुँदैन ।

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥४१॥

आत्मसाक्षात्कारको बाटोमा लागेर सिद्धि प्राप्त गर्न नसकेकाहरू स्वर्गादि लोकमा धेरै वर्षसम्म पुण्यकर्मको आनन्द भोगेर उत्तम आचरणयुक्त परिवारमा वा सम्पन्न कुलमा जन्म लिन्छ ॥

**अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥४२॥**

आत्मसाक्षात्कारको मार्गमा लाग्दा लाग्दै असफल भएको वैराग्यवान् पुरुष स्वर्गादि लोकको भोग र सदाचारी कुल वा परिवारमा नजन्मेर सिधै बुद्धिमान् योगीको कुलमा जन्म लिन्छ र ऊ परम बुद्धिमान् हुन्छ । निश्चय नै यसप्रकारको जन्म अत्यन्त दुर्लभ छ ॥

योगभ्रष्ट व्यक्तिहरूका बारेमा अर्जुन प्रश्न सोध्दै छन्- म सांसारिक भोग छाडिदिन्छु तर योगमा पनि सफल हुन सकिन्न भने कतै म यी दुवै बाटाबाट पतन हुने त होइन भनेर उनी जान्न चाहन्छन् । योगभ्रष्ट व्यक्तिका बारेमा कृष्ण भन्नुहुन्छ- चैतन्य प्राप्तिको मार्गमा गएर योगसिद्ध गर्न सकेन र योगभ्रष्ट भएर बिचमा नै अड्कियो भने पनि अपरिमित सुख पाउँछ र बिचमा नअड्कई योगमा पूर्णता प्राप्त गर्‍यो भने त मुक्त भइहाल्छ । अपरिमित सुखको जगत्को नाम स्वर्ग हो । योगभ्रष्ट व्यक्तिले पनि अत्यधिक सुख प्राप्त गर्ने छ तर जतिसुकै सुख प्राप्त गरे पनि त्यो सुख एकदिन सकिन्छ अर्थात् जतिसुकै ठुलो र लामो सुख पनि क्षणमा नै समाप्त भएको भान हुन्छ । यस्तो चेतनाले धेरै सुख भोग्छ र सुख सिद्धिएपछि पुनः फिर्ता भएर पहिलाको स्थितिमा आउँछ । अर्को सम्भावना- योगभ्रष्ट पुरुषको चेतनाले त्यस्तो घरमा जन्म लिन्छ जहाँ ज्ञान तथा योगको वातावरण छ । जहाँ उर्ध्वगमनको यात्राका लागि सचेत व्यक्तिहरू छन् त्यस्तो कुल एवम् परिवारमा उसले जन्म लिन सक्छ । अघिल्लो जन्ममा जहाँबाट योग छुटेको छ त्यहीँबाट पछिल्लो जन्ममा त्यसको पुल (सेतु) जोडिन्छ ।

कृष्णले योगभ्रष्ट व्यक्तिका दुई विकल्पका बारेमा बताउनु भएको छ । एउटा सुखै सुखले युक्त स्थान स्वर्गमा जन्मिन सक्छ जहाँ कुनै दुख हुँदैन । शुभ गर्न चाहेको थियो तर गर्न सफल भएन भने पनि स्वर्ग त उसका लागि निश्चित छ । तर सुखको भोग गरिसकेपछि त्यही अवस्थामा फेरि संसारमा फर्कनुपर्छ । संसारबाट जबसम्म मोक्षको यात्रा पूरा हुँदैन, तबसम्म संसारमा फिर्ता भइरहनुपर्छ । अर्को विकल्प उनीहरूको जन्म यस्तो परिवारमा हुन्छ जहाँ उनीहरू योगको यात्रा सुरु गर्न सकून् । त्यसैले कृष्ण अर्जुनलाई आश्वासन र भरोसा दिनुहुन्छ- तिमी विचलित र भयभीत नहोऊ । यदि मोक्ष पाउन सकेनौ भने पनि स्वर्ग त अवश्य प्राप्त हुन्छ वा त्यस कुलमा जन्म हुनेछ जहाँ तिमिले अघिल्लो जन्ममा छोडेको यात्रा पुनः सुरु गर्न सक्नेछौ । कृष्ण जस्ता मार्गदर्शक भेटाउनु अर्जुनको अहोभाग्य हो । उहाँ अर्जुनको अवस्थालाई दृष्टिगत गरी उनलाई सहायता प्रदान गर्नुहुन्छ । कृष्ण अर्जुनलाई एक-एक कदम पछ्याउँदै हुनुहुन्छ । अर्जुनका निमित्त फकाउँदै अघि बढाउने जति प्रयास उहाँले गर्नुभएको छ त्यति कसैले गरेका छैनन् र गर्न पनि सक्दैनन् । कृष्ण अर्जुनका कतिपय अनावश्यक तर्क र कुरालाई पनि ध्यानपूर्वक सुनेर प्रेमले फकाउनुहुन्छ र एक एक इन्च माथि ल्याउनुहुन्छ । प्रभु त प्रत्येकलाई मोक्षमा पुर्‍याउन चाहन्छन् तर हामी किनारालाई यति जोडले समात्छौ कि हामी नै यात्रामा अगि बढ्न चाहँदैनौ ।

**तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥४३॥**

हे कुरुनन्दन ! यस्तो जन्म पाएपछि पूर्वजन्मको बुद्धिसंयोग अर्थात् समबुद्धि योगको संस्कार र चेतना पुनः अनायास नै प्राप्त हुन्छ । त्यसको प्रभावले आत्मसाक्षात्कारको पूर्णता वा सिद्धिका लागि यस जन्ममा पहिलाभन्दा पनि अझ अघि बढेर प्रयत्न गर्दछ ॥

जीवनमा कसैले पनि केही गुमाउँदैन । जीवन हामीले गरेका समताको जोड हो । हामीबाट गरिएका कर्म, विचार हाम्रो प्राणको हिस्सा बन्दछ । हामी जब केही सोच्छौ वा गच्छौ, तब नै हामी रूपान्तरित हुन्छौ । त्यो रूपान्तरण हामीसँगै हिँड्छ । हामी आज जे छौ त्यो हाम्रो अतीतको विचार र कर्मको श्रृङ्खला हो । हामीसँग अनन्त जन्ममा गरेका कुराहरू सङ्ग्रहित छन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस जन्ममा लोकगीता-२७०

यदि कसैले योगसाधना गरिरहँदा सिद्धि प्राप्त नभएको अवस्था छ भने पछिल्लो जन्ममा अनायास नै पूर्व जन्मदेखिको साधनाको बल र शक्ति अप्रत्याशित ढङ्गले उसमा देखापर्दछ । कुनै व्यक्ति अघिल्लो जन्ममा सिद्धि प्राप्त गर्दा उनान्सय डिग्री सफलता हासिल गर्दा गर्दै मृत्यु भएको छ भने यस जन्ममा पूर्वजन्मको बाँकी सामान्य एक डिग्री काम वा सफलता प्राप्त गर्ने बित्तिकै उसलाई सिद्धि प्राप्त हुन्छ । यस जन्ममा सानो घटना वा प्रयास गर्नासाथ तिनीहरूलाई अप्रत्याशित रूपले परमज्ञान प्राप्त हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- अघिल्लो जन्मको यात्रा अलिकति अधुरो छ भने त्यो अधुरो समयका लागि जति समयसम्म प्रतीक्षा गर्नुपर्ने थियो त्यति मात्र समयमा यस जन्ममा कुनै पनि दिन अप्रत्याशित रूपमा बीज फुटेर द्वार खुल्ने छ । कैयौं जन्ममा हामी इन्च भरले मात्र चुक्छौं र त्यसको भरपाई गर्न अर्को जन्मको यात्रा गर्नुपर्ने हुन्छ ।

अमेरिकाको कोलोराडोमा पहिलोपटक सुनको खानी भेटियो । आज पनि सबैभन्दा बढी सुनको खानी कोलोराडोमा नै छ । त्यतिखेर खेतमा खन्दा खन्दै किसानहरूले सुन प्राप्त गर्न थाले । पहाडमा व्यक्ति चढ्थे र सुन पाउँथे । त्यहाँ जमिन किनेर मानिसहरू अरबपति भए । एक व्यक्तिले त्यहाँ खर्बपति बन्ने आशामा एउटा पूरै पहाड किने तर आश्चर्य के भयो भने ठुला ठुला यान्त्रिक उपकरणको प्रयोग गरे पनि उनले सुन पाएनन् । उनले तीन करोड डलर उक्त पहाड किन्न र खन्नमा खर्च गरेका थिए । उनी टाट पल्टिए तर सुन भेटिएन । उनीसँग पहाडबाट मेसिन तल झार्न पनि पैसा भएन । उनले पूरै पहाड र यान्त्रिक उपकरणहरू बिक्रीका लागि विज्ञापन गरे । एक जना व्यक्ति त्यो पहाड र उपकरण तीन करोडमा किन्न तयार भए । उनका परिवार र अन्य हितैषीहरूले उनलाई तिमीले किन्यौ भने पहिलाको मानिस जस्तै हरिकङ्काल हुने छौ भने । उनले पहिलेको व्यक्तिले खनेको भन्दा तल सुन हुन सक्छ भन्ने सोचेर उक्त पहाड किन्ने अठोट गरे । आश्चर्य ! उनले किनिसकेपछि एक फिट गहिरो खन्दा नै त्यो पहाडमा सुन भेटियो । अहिले पनि त्यो पहाड कोलोराडोको सबैभन्दा ठुलो सुनखानीको रूपमा परिचित छ ।

कहिलेकाहीँ एक वा आधा इन्चले पनि व्यक्ति चुक्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- अर्जुन ! तिमी जतिसुकै चुक्यौ भने पनि भय नमान किनभने शुभकर्म निष्फल हुँदैन । अघिल्लो जन्ममा तिमीले जति गरेका छौ त्यसभन्दा अधिक नै तिमीले पाउने छौ । केवल समयको व्यवधान मात्र हुने छ र अप्रत्याशित रूपमा घटना घट्ने छ । तर तिमीले गरेको कर्मको फल निष्फल जाने छैन । योगको दिशामा गरिएका कुनै पनि प्रयत्न कहिल्यै चुक्दैनन् । प्रभुको दिशामा उठाइएको कुनै पनि कर्म निष्फल हुँदैन । यस दिशामा उठाइएका विचार पनि व्यर्थ जाँदैनन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी भयभीत नभई कर्म गर । यस जन्ममा सफलता मिलेन भने पनि अर्को जन्ममा तिमीलाई अप्रत्याशित रूपमा सफलता मिल्ने छ । कृष्णले अर्जुनमा पहिलोपटक उत्सुकता पाउनुभएको छ किनभने अर्जुन सोध्दै छन्- कहीं म न यताको न उताको हुने त होइन ? कहीं म न सांसारिक भोगको र न परमात्मा प्राप्तिको अवस्थामा पुग्ने त होइन ? यस प्रश्नको अर्थ अर्जुनको मनमा अर्कोतर्फ जाने भित्री पुकारको पदार्पण भएको छ तर उनमा केवल भय मात्र छ । अर्जुन चिन्तित हुनु शुभ लक्षण हो र कृष्णले जब उनको द्वार खुलेको पाउनुभयो तब आश्वासन दिनुभयो- तिम्रो यात्रा यदि पूरा भएन भने पनि तिमीले गरेका शुभकर्मको शुभफल अर्को जन्ममा अप्रत्याशित रूपमा प्राप्त हुने छ; तसर्थ भयभीत नहोऊ ।

तिब्बतमा एउटा पुरानो भनाइ छ- तिमी गुरुलाई नखोज, शिष्य तयार भएपछि गुरु आफैं उपस्थित हुन्छन् (Do not seek master, when disciple is ready master appears) । छ हजार वर्ष पुरानो पुस्तकमा यो कुरा उल्लेख भएको छ । हाम्रो योग्यताको आधार हेरेर सदा परमात्माले साधन जुटाइदिन्छन् । सबै सम्पत्ति यसै जन्ममा छुट्छ तर गहिराइमा गरेको शुभ या अशुभ कर्मसम्पत्ति अर्को जन्ममा पनि आफूसँगै यात्रा गर्छ ।

**पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥४४॥**

पूर्वजन्मको अभ्यास, दैवी संस्कार एवम् दैवी चेतनाले युक्त त्यो साधक नचाहेर पनि स्वतः समता वा बुद्धियोगतर्फ आकर्षित हुन्छ । ऊ वेदमा वर्णित सकाम कर्म एवम् अनुष्ठानलाई अतिक्रमण गर्छ ॥

कृष्ण अन्य दुई कुराहरू भन्नुहुन्छ- अघिल्लो जन्ममा कसैले अलिकति प्रभुको दिशातर्फ यात्रा गरेको छ र अलिकति पनि योगको सञ्चय गरेको छ भने त्यो उसको सम्पदा बन्छ र अर्को जन्ममा विषय र वासनामा लिप्त भएमा पनि प्रभु कृपाको पात्र हुन्छ जसबाट उसको रूपान्तरणको सम्भावना सदा बनी नै रहन्छ । प्रभु कृपा अनेकन रूपमा उसमाथि बर्सिरहन्छ । कृष्ण अर्को कुरा पनि भन्नुहुन्छ- योगको सिद्ध, साधक वा मुमुक्षु होइन केवल जिज्ञासु मात्र भए पुग्छ । ऊ पनि वेदमा बताएको सकाम कर्मको उल्लङ्घन गर्दै पार हुन्छ; अर्थात् त्यसभन्दा राम्रो फल प्राप्त गर्छ । वेदमा यज्ञ गर्दा यो यो फल प्राप्त हुन्छ भनी उल्लेख गरिएको छ । अमुक चिज दान गर्दा स्वर्ग प्राप्त हुन्छ । त्यसैले अमुक देवताको यसरी पूजा गरेमा नैवेद्य चढाएमा अमुक फल प्राप्ति हुन्छ भनिएको छ । वेदले धेरै विधिका बारेमा बताएको छ जसले मनुष्यलाई सुखको दिशामा लैजान्छ । वेद अर्जुन जस्तो स्पष्ट जिज्ञासुलाई दिएको वचन मात्र होइन, वेद विश्वकोष (Encyclopidea) हो । पृथ्वीमा भएका सम्पूर्ण मानिसका लागि आवश्यक सूत्र वेदमा उपलब्ध छन् । गीता एउटा विशिष्ट व्यक्तिद्वारा विशेष पात्रलाई दिइएको विशेष शिक्षा हो तर वेद अनेकौं व्यक्तिहरूद्वारा अनेकौं व्यक्तिहरूका लागि दिइएको शिक्षा हो । वेदमा छुद्रदेखि महान् व्यक्तिका लागि वचनहरू छन् । वेदमा छुद्र व्यक्तिले “हे इन्द्र ! मेरा छिमेकी शत्रुका गाईको दुध सुकाइदेऊ” भनेर प्रार्थना गर्ने विधिसम्म पनि छ । संसारका कुनै पनि धर्मग्रन्थले यस्ता कुरालाई संलग्न गर्ने हिम्मत गर्दैनन् तर वेदमा सबै सम्मिलित (Inclusive) छ किनभने परमात्मामा पनि सम्पूर्ण कुरा सम्मिलित छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- वेदमा कुनै सकाम कामनासहित गरिएको पूजा, पाठ, हवन विधि, कर्मकाण्ड गरेर पनि व्यक्ति जहाँ पुग्छ, निष्काम भावले योगको जिज्ञासा मात्र गर्ने व्यक्ति अगाडि नै त्यसको पार निस्कन्छ । निष्काम भाव यति शक्तिशाली हुन्छ भन्ने कुरा बताउनका लागि कृष्णले वेदको उदाहरण दिनुभएको हो । कृष्णले निष्काम कर्मको तुलना वेदको सकाम कर्मसँग गर्नुभएको छ । वेदसँग बुद्ध र महावीर सहमत हुनुहुन्न । वास्तवमा वेदका कारणले गर्दा बौद्ध र जैन धर्म उत्पत्ति भएका हुन् । जैनका तीर्थङ्करहरू भन्छन्- वेदमा अनेक अनर्थका कुराहरू छन् । महावीर भन्नुहुन्छ- अरूका लागि पनि त्यही सोच जे आफ्ना लागि सोच्छौ । वेदले दुष्मनलाई नष्ट गरिदेऊ भन्ने प्रार्थनालाई पनि स्थान दिन्छ । बुद्ध भन्नुहुन्छ- तिम्रा हत्यारामाथि पनि करुणा गर तर वेदमा छिमेकीको जीवन नष्ट गर्ने प्रार्थना पनि मौजुद छ । वेद विश्वकोष हो यसमा धर्मको दिशामा जे सम्भव हुन्छ त्यो सबै सङ्ग्रहित छ । सबै किसिमका प्रार्थना र तथ्यहरू वेदमा सङ्ग्रहित छन् ।

संसारका सबै किताबहरूमा राम्रा कुरा छनोट गरिएका हुन्छन् । केही छोडिएका र केही नराम्रा हटाएर राम्रा मात्र राखिएको हुन्छ । धर्मग्रन्थमा पनि राम्रो राखेर नराम्रो हटाइएको हुन्छ तर वेद धर्मग्रन्थ मात्र होइन, यो त समस्त मनुष्यहरूको क्षमताको सङ्ग्रह हो । वेद सम्पूर्ण राम्रा-नराम्रा कुराहरू सम्मिलित ग्रन्थ हो । त्यसैले वेदमा छुद्र व्यक्तिका छुद्र प्रार्थनादेखि श्रेष्ठ व्यक्ति जो परमात्मासमक्ष कुनै फलका लागि प्रार्थना गर्दैन, उसको प्रार्थना पनि समावेश भएको छ । वेदमा त्यो व्यक्तिका लागि विधि छ जो परमात्मातिर जाने अनेकौं प्रयोग गरेर पनि परमात्मा पाउन सक्दैन । त्यो व्यक्तिका लागि पनि स्थान छ जो परमात्मातिर जाने कुनै प्रयास नै गर्दैन बरु परमात्मा स्वयम् यस्तो व्यक्तिलाई खोज्दछ । त्यसैले वेदमा निन्दा गर्ने व्यक्ति र प्रशंसा गर्ने व्यक्तिका लागि पनि अवसरहरू छन् । वेद सबै वर्गलाई प्रतिनिधित्व गर्ने

पुस्तक हो र यस्तो पुस्तक संसारमा अरू कुनै पनि छैन । वेदलाई मनुष्यको प्रतिनिधि भनियो भने अभ उपयुक्त हुन्छ । वेदको अर्थ ज्ञान हो । तसर्थ मनुष्यको सबै ज्ञान यसमा सङ्ग्रहित छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- सकामकर्मीहरूका लागि वेद पनि ठिकै छ तर निष्कामकर्मीहरू वेदभन्दा पार जान्छन् । बुद्ध र महावीरले वेदलाई पूरै अस्वीकार गर्नुभएकाले बौद्ध र जैन अवैदिक धर्मका रूपमा स्थापना भए तर वेद जो सर्वसंयुक्त र सम्मिलित छ त्यसलाई ठिकसँग जान्न र बुझ्न सकिएन किनभने विपरीत स्वभावका कुराहरू पनि त्यसमा मौजुद छन् । मनुष्य एकै प्रकृतिका हुँदैनन् । बुद्ध र महावीरलाई वेदसँग समस्या यसकारण हुन सक्छ कि वेदमा उहाँहरूका स्वभावभन्दा भिन्न कुराहरू पनि छन् । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- वेदको समस्त साधना तिमीले गर्छौ भने पनि योगको जिज्ञासुले त्यसभन्दा बढी पाउने छ । कसैले योगसाधना गर्छ भने त प्रभुकृपा उसले सिधै प्राप्त गर्ने छ ।

**प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥४५॥**

जसले प्रयत्नपूर्वक योगाभ्यास गरेको छ र सबै प्रकारका पापबाट शुद्ध भएको छ, जसले अनेकौँ जन्मदेखि अन्तस्करण शुद्ध भएर सिद्धि प्राप्त गरेको छ त्यसले नै तत्काल परमगति अर्थात् परमात्मालाई प्राप्त गर्दछ ॥

यस श्लोकमा कृष्ण दुई कुरा भन्नुहुन्छ- अर्जुन जति जति कुरा बुझ्दै अधि बढ्ने क्षमता राख्छन् त्यति त्यति नै कृष्ण उनलाई थप कुरा बताउनुहुन्छ । जसको चित्त अनन्त जन्ममा शुद्ध भएको छ, ऊ साधनद्वारा विधिको सहायताले परमगतिमा प्राप्त हुन्छ । साधारणतया हामीलाई शुद्ध भइसकेपछि साधनको कुनै आवश्यकता छैन र परमात्मा त उसलाई विना साधन नै प्राप्त हुनुपर्ने हो भन्ने लाग्न सक्छ । चित्त शुद्ध भएको व्यक्तिले साधनको उपयोग नगर्दा शुद्ध एवम् पवित्र अहङ्कार भित्र निर्मित हुन्छ । कसैलाई हत्या गर्छु भनेर घोषणा गर्ने असात्त्विक अहङ्कारको घोषणा हो । तर सात्त्विक अहङ्कार म त केही होइन, हजुरको चरणको धुलो हुँ भन्ने जस्तो सूक्ष्म हुन्छ । यो पनि अहङ्कारको सूक्ष्म सात्त्विक रूप हो । अहङ्कार अत्यन्त चलाक हुन्छ र हरेक कुरासँग आफूलाई जोड्न सक्छ । बाहिरी अहङ्कार त सबैमा देखिन्छ तर त्यागवाला सूक्ष्म अहङ्कार देखिँदैन ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन सबै प्रकारले शुद्ध भएको व्यक्ति पनि साधनको सहायताले प्रभुमा प्राप्त हुन्छ । सात्त्विक व्यक्ति जतिसुकै शुद्ध भए पनि उसको भित्र 'म' बाँचिरहन्छ जसलाई साधनविना काट्न सकिँदैन । योगका परम विधिहरूबाट यो 'म'लाई काट्न सकिन्छ । योगमा अलग-अलग व्यक्तिहरूका लागि अलग-अलग मार्ग र विधिहरू छन् । सात्त्विक अहङ्कार जो बिचमा रहन्छ साधनद्वारा त्यसलाई पनि काट्नुपर्छ र त्यो काट्ने विधि योग हो । यदि कोही शुद्ध नैतिक हुने प्रयास गर्छ भने शुद्ध अहङ्कार काट्नका लागि उसलाई साधनको आवश्यकता पर्छ ।

**तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥४६॥**

हे अर्जुन ! मेरा मतमा तपस्वी र ज्ञानीभन्दा पनि योगी श्रेष्ठ मानिएको छ । योगी सकामकर्मीभन्दा पनि श्रेष्ठ हुन्छ । त्यसैले हे अर्जुन तिमी पनि योगी होऊ ॥

तपस्वीभन्दा योगी श्रेष्ठ हुन्छ । सकाम कर्म गर्नेवालाभन्दा योगी उत्तम हुन्छ । ज्ञानीभन्दा पनि योगी नै श्रेष्ठ हुन्छ । त्यसैले त अर्जुन पनि त्यही सर्वश्रेष्ठ योगी बनून् भन्ने कृष्णको चाहना छ । कृष्ण योगीलाई तपस्वीभन्दा महान् भन्नुहुन्छ । साधारणतया यो भनाइ स्वीकार गर्न कठिन लाग्छ किनभने तपस्वी नै श्रेष्ठ जस्ता देखिन्छन् । तपश्चर्या प्रकट र योग अप्रकट कुरा हो । योग अन्तर्साधना र तपस्या

बहिसाधना हो । सबैले देख्ने गरी नै तपस्वी कडा घाम वा चिसोमा उभिएर शरीरलाई सताउने र गलाउने गरी साधनारत रहन्छन् । मूलतः तपस्वी भोगीजस्तै शरीरसँग बाँधिएको हुन्छ । तपस्वी शरीरलाई कष्ट दिने गर्छन् । भोगी मानिस र तपस्वी दुवैको केन्द्र शरीर नै हो । एउटाले शरीरलाई प्रेमपूर्वक सजाउँछ र अर्काले शरीरलाई कष्ट दिन्छ ।

हामी सबै शरीरवादी भएकाले योगीको वास्तविक स्वरूप पहिचान गर्न सक्दैनौं । योगीको यात्रा अन्तस्करणबाट सुरु हुन्छ । उसको यात्रा शरीरबाट प्रारम्भ नभई भित्री हुन्छ । योगीको यात्रा वैज्ञानिक हुन्छ । वैज्ञानिक यस अर्थमा कि योगी साधनको उपयोग गरेर अन्तस्करण शुद्ध गर्छ । त्यागी शरीरसँग शत्रुको भाँती लड्छ भने तपस्वीले शरीरको दमन गर्दछ । ऊ शरीरसँग लड्छ किनभने ऊ वासना शरीरमा छ भन्ने सोच्छ । वासना आँखामा छ भन्ने सोचले गर्दा स्त्रीप्रति आसक्ति बढ्यो भने ऊ आँखाको कारणले मोहित भएको भन्ने ठानेर आँखा नै फुटाउने कुरा सोच्छ तर आँखा फुटे पनि वासना कहिल्यै फुट्दैन । दृष्टिविहीनको पनि कामवासना त्यति नै हुन्छ जति सबल दृष्टिवालाको हुन्छ । तर योगी आँखा फुटाउँदैनन्, बरु आँखाभित्र ध्यान दिने जुन शक्ति हो जसले कामवासना जगाएको छ त्यसलाई नै आँखाबाट पर हटाउँछन् । आँखामा भएको ध्यान हटाएपछि वासना पनि बाँकी रहँदैन । योग रूपान्तरणको माध्यम हो ।

भोगीले आफ्नो क्षमताभन्दा बढी खान्छन् र त्यागीले भोजन पूरै त्याग गरिदिन्छ । योगी न भोगी जस्तो अत्यधिक भोजन गर्छ न त्यागी जस्तो त्याग नै गर्छ । योगी भोजनको होइन रसको त्याग गर्छ । स्वादको त्याग गर्छ र शरीरलाई जति भोजनको जरुरत पर्छ त्यति मात्र भोजन गर्छ । ऊ स्वादको विक्षिप्ततालाई छोडिदिन्छ । योगीले के गरेको छ भन्ने कुरा अन्यले देख्दैनन् तर तपस्वीले जे गर्छन् त्यो सबैले देख्छन् । योगीका सबै साधना अन्तर्साधना हुन् । त्यसैले त कृष्ण भन्नुहुन्छ- योगी तपस्वीभन्दा महान् हो । हेर्दा तपस्वी महान् देखिन्छ । काँडामा सुत्नु त्यति महान् कुरा होइन किनभने यो त केही दिनको अभ्यासबाट पनि गर्न सकिन्छ । मानव शरीरमा केही यस्ता विन्दुहरू हुन्छन् जसलाई घोच्दा पीडा हुँदैन । प्रत्येक व्यक्तिको ढाडमा २५-३० वटा अन्धा स्थान (Blind spots) हुन्छन् जहाँ काँडाले घोच्दा पनि कुनै दुखाइ हुँदैन । त्यही नदुख्ने अभ्यास गरेमा तपस्वीले काँडाले घोचेजस्तो गर्न सकिन्छ तर काँडामा सुतेका व्यक्तिलाई देख्नेहरू भने आश्चर्यचकित हुन्छन् । उनीहरूलाई यो नै चमत्कार हुन्छ ।

ध्यानमा एकाग्र हुनु काँडामा सुत्नुभन्दा धेरै कठिन कार्य हो । ध्यान एकै स्थानमा रोक्नु कठिन कार्य हो जो योगले मात्र गर्न सक्छ । योगमा उपलब्ध व्यक्तिको जीवनमा तपस्या पनि हुन्छ तर तपस्या गरिरहेको व्यक्तिको जीवनमा योग फलित हुनु धेरै कठिन कार्य हो । योगमा उपलब्ध व्यक्ति सहजतापूर्वक दुख भेल्ल सक्छ र ऊ सुखको माग पनि गर्दैन । त्यसैले उसलाई जीवनमा दुख आइपर्थ्यो भने पनि सन्तोषपूर्वक ग्रहण गर्छ । योगी सुख र दुखमा सम हुन्छ तर तपस्वी दुखको वास्ता नगरी आफैले दुखको व्यवस्था गर्ने हुँदा हठधर्मी हुन्छ । भोक लाग्दा भोजन भए पनि हठपूर्वक भोजन नगरी बस्छ । यो उसको आयोजित दुख हो । योगी प्रभुको प्रसाद ठानेर समभावले भोजन ग्रहण गर्छ; भने तपस्वी दुखको आयोजन गरेर सुख लिन खोज्छ ।

संसारमा प्रायः सबै जना अरूलाई सताएर मजा लिन्छन् तर केही व्यक्ति आफूलाई सताएर पनि मजा लिन्छन् । मनोवैज्ञानिकहरू भन्छन्- यस्ता व्यक्तिहरू थुप्रै छन् जो आफूलाई दुख दिन तत्पर रहन्छन् । यस्ता व्यक्ति आफूलाई सताउने मौका खोज्छन् । छायाँमा बस्न सक्ने व्यक्ति घाममा, खाना पाउने ठाउँमा भोकै रही, सुत्न सक्ने स्थानमा जागेर तथा सजिलो बाटो नहिँडेर खाल्डाखुल्डी अप्ठ्यारो बाटो हिँड्छन् किनभने आफूलाई दुख दिँदा पनि अहङ्कारको तृप्ति हुन्छ । यो आफूलाई दुख दिने वृत्ति अरूलाई दुख दिने प्रवृत्तिको उल्टो रूप हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- योगी तपस्वीभन्दा धेरै माथि हुन्छ । तपस्वी आफूलाई दुख

दिनमा हमेसा संलग्न हुन्छन् । मनोवैज्ञानिकहरूका भाषामा यस्तो व्यक्ति मेसोचिस्ट हो । मेसोज नाम गरेका एक व्यक्ति जो लेखक थिए, उनलाई आफैँलाई कोराले नहिकाई सुत्न सक्दैनथे । ओछ्यानमा काँडा नबिच्छ्याई उनलाई निद्रा लाग्दैनथ्यो । खानामा पनि अत्यधिक परो चाहिन्थ्यो । पूर्वमा मेसोज जन्मिएका भए उनी ठुला महात्मा हुन्थे ।

महात्मा गान्धी पनि निमको अचारसँग खाना खानुहुन्थ्यो । जान्ने बुझ्ने मानिस उहाँलाई कस्तो त्यागी भन्थे । एक दिन लुइ फिसर गान्धीलाई भेट्न आए । उनलाई भोजनको समयमा गान्धीजीले निमको अचारको ठुलो डल्लो नै खानामा राखिदिनुभयो । उहाँ आफूकहाँ आउने हरेक अतिथिलाई निमको अचार खुवाउनुहुन्थ्यो । जसले आफूलाई दुख दिन जान्दछ त्यो अरूलाई पनि दुख दिएर सुखी हुन खोज्छ । लुइ फिसरले देखे- गान्धीजी ज्यादै मिठो मानेर निमको अचार खाँदै हुनुहुन्छ । उनले चाख्ने बित्तिकै पूरा मुख तितो भयो । गान्धीजीले के भन्नुहोला भनेर लुइले पूरै डल्लो एकैपटकमा पानीसँग निले । उता गान्धीजीले लुइलाई अचार मिठो लागेको छ उहाँलाई अरू थप्नुहोस् भने । लुइको हालत के भयो होला हामी कल्पना मात्र गर्न सक्छौं । गान्धीजीको आश्रममा एक जना सज्जन प्राध्यापक भन्साली हुनुहुन्थ्यो । गान्धीजीलाई मान्नेहरूले भन्सालीलाई पनि महान् सन्त भनेर मान्छन् । उहाँ पक्का तपस्वी हुनुहुन्थ्यो । उहाँ छ महिनासम्म गाईको गोबर मात्र खाएर बस्नुहुन्थ्यो । उहाँ तपस्वीका साथै मेसोचिस्ट पनि हुनुहुन्थ्यो ।

आज बल्ल मनोविज्ञानले आफूलाई सताउने वृत्ति बिरामी वृत्ति वा रुग्ण अवस्था हो भनेर जानेको छ । यो कुरा कृष्णले हजारौं वर्षअघि जानेर यसका बारेमा बताउनु भएको हो । उहाँ अर्जुनलाई जो आजको मनोविज्ञानले भन्छ त्यही कुरा भनिरहनु भएको छ- तपस्वीभन्दा योगी महान् हुन्छ । हामी पनि प्रायः दुखी छौं किनभने हामी कोही अरू व्यक्तिलाई सताउन पाउँदा र विपद्मा परेकालाई देख्दा आनन्द लिन्छौं । मनोवैज्ञानिकहरू यस प्रवृत्तिलाई अरूलाई पीडा दिने (Saddist) प्रवृत्ति भन्छन् । हामीमा पनि दुष्प्रवृत्ति हाबी भएकाले यसमा रस लिइरहेका छौं । अहङ्कारलाई तब भन् बल मिल्छ, जब यस्तो देख्दा पनि मानिसहरू कत्रो तपस्वी भनेर आदर गर्छन् । यो सुनेर र देखेर तपस्वी भन् आफूलाई दुख दिन थाल्छन् ।

कृष्ण अर्को कुरा भन्नुहुन्छ- जो शास्त्रज्ञ अर्थात् शास्त्र जान्नेहरू छन्, तिनीहरूभन्दा पनि योगी महान् हुन्छ किनभने शास्त्रज्ञले शब्दका अतिरिक्त केही जानेको हुँदैन । शास्त्र पढेर सत्य त कहिल्यै जानिँदैन केवल शब्द र सिद्धान्त मात्र पाउन सकिन्छ । सारा सिद्धान्त जानेर पनि कुनै कुराको अनुभूति हुँदैन । हजारौं शास्त्र पिएर पनि त्यसबाट रतीभर अनुभव प्राप्त हुँदैन । शास्त्र पटकै नजान्ने योगी पनि शास्त्र जान्ने व्यक्तिभन्दा श्रेष्ठ हुन सक्छ । कबिर पटकै शास्त्र जान्नुहुन्न । कसैले शास्त्रका बारेमा सोधे शास्त्र जान्ने व्यक्तिभन्दा श्रेष्ठ हुन सक्छ । कबिर पटकै शास्त्र जान्नुहुन्न । कसैले शास्त्रका बारेमा सोधे भने उहाँ भन्नुहुन्छ- कागजमा के लेखिएको छ त्यो मलाई थाहा छैन । म त त्यही जान्दछु जो आँखाले देखिन्छ “मै तो कहता आँखन देखी, तू कहता है कागज लेखी ।” शास्त्र जान्ने व्यक्ति र योगीमा यही अन्तर हुन्छ । शास्त्र जान्नेलाई जान्ने भ्रम पैदा हुन्छ तर ज्ञान पैदा हुँदैन । ज्ञान त स्वयम्को दर्शनबाट मात्र पैदा हुन्छ । जुन दिन कसैले स्वयम्लाई जान्ने छ, त्यस दिन गीताले जे भनेको छ त्यो उसले बुझ्ने छ । जे हामी जान्दैनौं त्यो गीतामा पढ्न पनि सक्दैनौं । हामी त्यही पढ्न सक्छौं, जे हामी जान्दछौं । त्यसैले गीता पढ्ने व्यक्तिहरू गीतामा अलग-अलग अर्थ वा धारणा निकाल्छन् किनभने प्रत्येक व्यक्ति त्यही पढ्न र जान्न सक्छ जुन उसको क्षमता हुन्छ ।

एउटै शब्दको हजार अर्थ निकाल्न र व्याख्या गर्न सकिन्छ । शास्त्रज्ञान दोस्रो कोटिको ज्ञान हो । पहिलो कोटिको ज्ञान त स्वयम्को अनुभव हो । पहिलो कोटिको ज्ञान प्राप्त गर्ने मानिसलाई शास्त्र आफ्नो अनुभवसँग दाँज्नु उपयोगी हुन्छ तर शास्त्र मात्रको ज्ञान कुनै मूल्यको हुँदैन । गीता योगीले पढ्यो भने यसमा उसले अमृतको सागर पाउँछ र गीतालाई अरूले पढे भने शब्दका अतिरिक्त केही पाउँदैनन् ।

त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- योगशास्त्र ज्ञानभन्दा पनि श्रेष्ठ हुन्छ । कृष्ण अर्को कुरा पनि भन्नुहुन्छ- सकाम कर्मभन्दा योगी महान् हुन्छ किनभने कुनै पनि आशा राखेर गरिने पूजा, अनुष्ठान, यज्ञभन्दा योगी श्रेष्ठ हुन्छ । योगको निष्ठाको पहिलो सर्त नै निष्काम हुनु हो । योगले भन्छ- आशा, आकाङ्क्षा र फलको अपेक्षा त्याग अनि मात्र योगमा प्रवेश हुन्छ । सकाम कर्म साधारण कुरा हो जो प्रायः सबैले गरेका हुन्छन् । वासना र कामनाबाट हुने कुनै पनि आयोजन भन्दा योग धेरै श्रेष्ठ छ किनभने त्यहाँ फलको कुनै आशा नै हुँदैन । त्यसैले कृष्ण अर्जुन सकामकर्मी, शास्त्रज्ञाता र तपस्वी नबनी योगी बनून् भन्ने अभिप्रायले भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! तिम्रो मन युद्ध जितौं, राज्य प्राप्त होस् भन्ने चाहन्छ; भने पनि तिम्रा लागि सकाम पथको यात्रा उचित होइन । तिम्रा लागि निष्काम कर्मयोग नै उपयुक्त हो । शास्त्र पढेर पनि न केही जानिन्छ न त केही पाइन्छ । तिम्रो स्वयम्को अनुभवभन्दा ठुलो ज्ञान कुनै छैन । त्यसैले तिमी योगी बन ।

अर्जुन भनिरहेका छन्- आफन्तलाई मारेर प्राप्त हुने राज्यसुखभन्दा त म आफैले दुख पाएर जङ्गल पस्नु राम्रो हुने छ । अर्जुन यस्तो विषादका अवस्थामा छन् । क्षत्रिय अरूलाई सताउने वृत्तिमा निष्णात हुनुपर्छ अन्यथा क्षत्रिय हुन सक्दैन । क्षत्रियहरू अरूलाई सताउन पाएनन् भने आफैलाई सताउन थाल्छन् । त्यसैले क्षत्रियहरूले ब्राह्मण या अरूभन्दा पनि धेरै तपस्वीहरू जन्माएका छन् । अर्जुनलाई पनि तपस्या सजिलो हुन्थ्यो र उनी योगीभन्दा तपस्वी बन्न सक्थे । त्यसैले कृष्णले अर्जुनलाई तीन कुरा बताउनु भयो- तिमी सकाम कर्मी, शास्त्रज्ञाता या स्वयम्लाई सताउनेवाला तपस्वी पनि बन्न सक्छौ तर यी तीन कुराभन्दा पनि योग महान् छ । त्यसैले तिमी योगी बन ।

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥४७॥

सम्पूर्ण योगीहरूमा पनि जो अन्तस्करणमा मेरै चिन्तन गर्दछ, जो मेरै दिव्य भक्तिमा संलग्न छ, जो श्रद्धावान् छ र ममा नै समर्पित छ त्यो नै मेरो मतमा श्रेष्ठ योगी हो ॥

छैटौँ अध्यायको अन्तिम श्लोक श्रद्धामा पूरा भएको छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- श्रद्धाका साथ 'म'मा समर्पित योगी परम अवस्थामा उपलब्ध हुन्छन् । जीवनको पीडाबाट पार पाउन मानिस योगको चेष्टा गर्न सक्छ । तर यो त दुखबाट पार पाउनका लागि योगको सहारा लिएको ठहर्छ । जसमा बिधायक श्रद्धा हुँदैन र जो जीवनको दुखबाट पार पाउनका लागि मात्र योगको सहारा लिन्छ ऊ परमात्माप्रतिको श्रद्धाविना पनि यस मार्गमा लाग्न सक्छ । यस्तो व्यक्तिले परमात्माप्राप्तिका लागि लामो यात्रा गर्नुपर्ने हुन्छ किनभने परमात्माले जुन सहायता दिन सक्छ त्यो उसलाई प्राप्त हुँदैन ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो मप्रति श्रद्धायुक्त भएर ममा नै लीन हुन्छ त्यसलाई म परम श्रेष्ठ मान्दछु । जो अन्तर आत्मादेखि नै निरन्तर मलाई भज्दछ त्यो योगी श्रेष्ठ हो । जो 'म'मा श्रद्धापूर्वक लाग्दछ र पूरा परिश्रम गरे पनि यदि परमात्माको कृपा भएन भने म पार हुन सकिदैन भन्ने जान्दछ, त्यो नै प्रभुमा उपलब्ध हुन्छ । यस्तो श्रद्धायुक्त योगीमा अहङ्कार निर्मित हुन पाउँदैन । ऊ मेरो एकलो मेहनतले केही हुन सक्दैन भन्ने जान्दछ । परमात्माको सहाराविना केही हुन सक्दैन । यस्तो चित्तको द्वार सदैव परम शक्ति प्राप्त गर्न खुल्ला हुन्छ । जो श्रद्धावान् हुँदैन उसका लागि द्वार बन्द हुन्छ । ऊ म नै पर्याप्त छु भन्ने ठान्दछ । श्रद्धावान् व्यक्तिका सबै द्वार खुल्ला हुन्छन् र त्यहाँ परमात्मालाई भित्र प्रवेश गर्ने सुबिधा हुन्छ ।

श्रद्धाको अर्थ मभन्दा धेरै विराट् शक्ति सर्वत्र मौजुद छ र उसको सहारा र सहायताका लागि निरन्तर निवेदन गरिरहन्छु, म एकलै केही गर्न पनि समर्थ छैन भन्ने हो । त्यो विराट् शक्ति म जन्मिनुअघि पनि अस्तित्वमा थियो र आज पनि अस्तित्ववान् छ । मेरो हृदयको धड्कन उसैद्वारा चल्छ । मेरो रगतको सञ्चालन उसैले गर्छ । मेरो श्वास उसैले लिन्छ र दिन्छ । मेरो मृत्युपछि मलाई उसैले आफूमा फिर्ता

बोलाएर समाहित गर्छ । उसले मलाई जन्म र जीवन दिन्छ । सारा खेल उसैले खेल्छ र खेलाउँछ भने म कसरी यत्रो भवसागर एकलै पार गर्न सक्छु ।

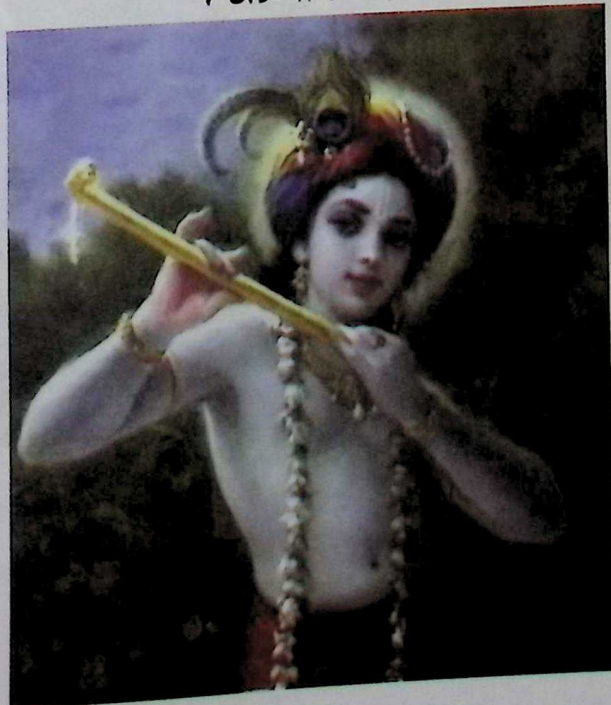
कृष्ण योगको लामो चर्चापछि श्रद्धाको कुरा बताउनुहुन्छ । योगको अर्थ म गर्ने छु र श्रद्धाको अर्थ 'म'बाट एकलै सम्भव छैन भन्ने हो । तसर्थ त्यो विराट् शक्तिको सहयोग विना पार पाउन सकिन्न । भट्ट हेर्दा योग र श्रद्धा विपरीत जस्तो लाग्छ । योगसाधन विधि व्यक्तिले गर्ने हो तर श्रद्धा परमात्माविना सम्भव छैन । यो अलग होइन किनभने साधनविधि जे गर्दा पनि श्रद्धापूर्वक गरेको खण्डमा उसको सहयोग प्राप्त हुन्छ । इसाराहरू प्राप्त हुन थाल्छन् र बल एवम् शक्ति पनि मिल्दछ । श्रद्धापूर्वक चलन नसक्नेलाई पनि परमात्माको इसारा त मिल्छ तर उसको द्वार बन्द भएका कारण उसले सुन्न सक्दैन । शक्ति प्राप्त त हुन्छ तर ढोका बन्द भएकाले शक्ति ढोकाबाट नै फर्किन्छ । परमात्मा सहायता त सबैलाई दिन्छन् तर श्रद्धावान्ले मात्र त्यो सहायता लिन सक्छ । जो श्रद्धा गर्दैनन् तिनीहरूले त्यो सहायता लिन पाउँदैनन् । श्रद्धाको अर्थ पूर्ण समर्पण हो । म विशाल सागरमा एक थोपा जल वा अस्तित्व स्वरूप सानोभन्दा सानो कण हुँ । योग साधनविधि गर्दा पनि तिमीले सहायता दिएकाले यो जान्न सकेको छु । यसप्रकारको श्रद्धा भएमा सानो दियो पनि सूर्यको बराबर शक्तिवान् हुने छ । यस्तो भएमा सानो अणु पनि परम शक्तिको अङ्ग बन्छ । हामी एकलै हुँदैनौं परमात्मा सदैव साथमा हुन्छ ।

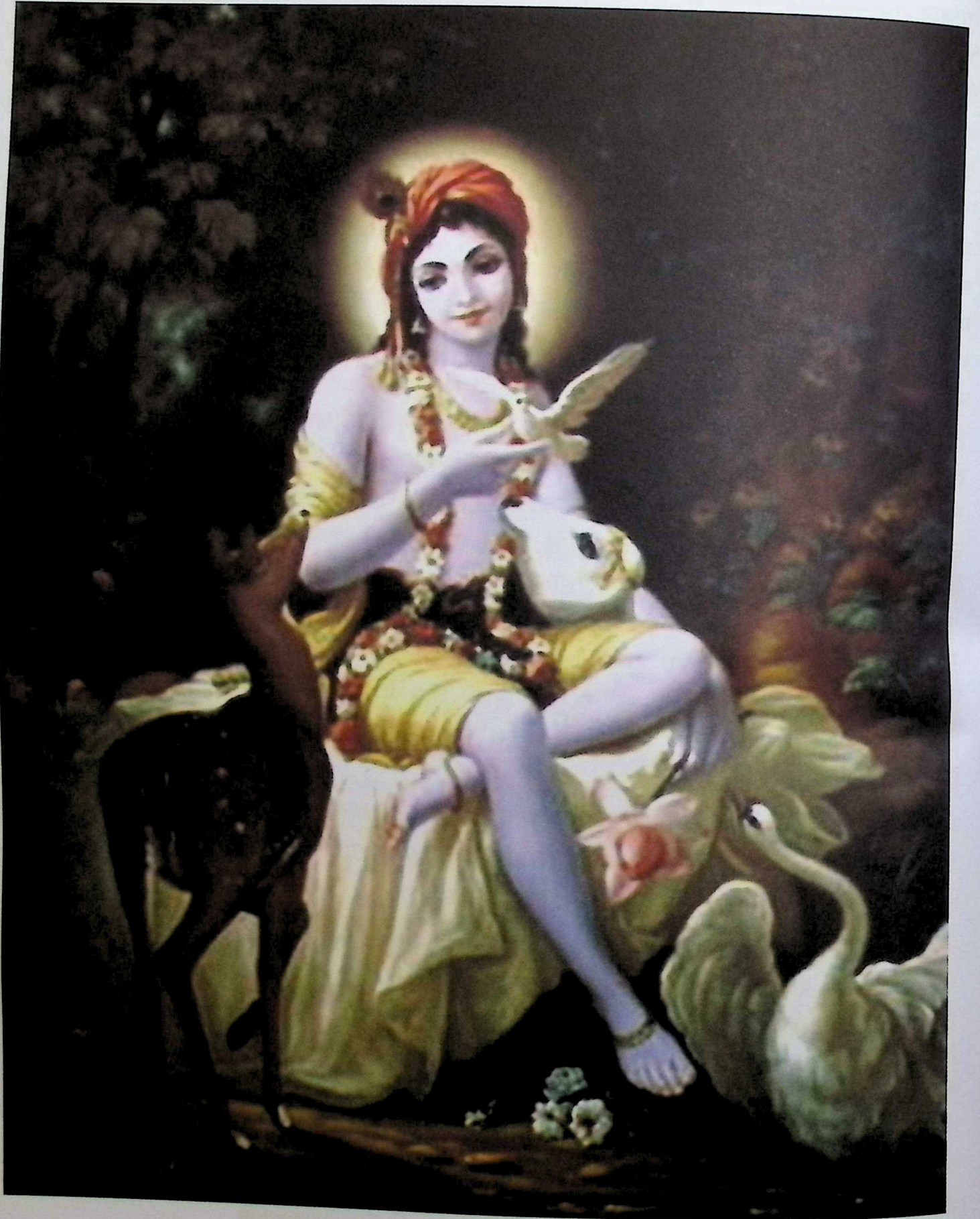
सेन्ट टेरेसा एक इसाई सन्यासी हुन् । उनी संसारकै सबैभन्दा ठुलो चर्च बनाउन चाहन्थिन् । त्यसैले उनी गाउँमा गएर चर्च बनाउनका लागि दान माग्न थालिन् । तीन पैसा दान पाएपछि चर्च बन्ने भयो भन्दै उनी नाच्न लागिन् । गाउँलेले तीन पैसाले कसरी चर्च बन्छ, कतै तिमी पागल त भइनौ भने । उनले आफ्नो तर्फबाट तीन पैसा जुटाएपछि बाँकी परमात्माको काम हो भनिन् । हामीबाट जे सम्भव थियो त्यो भयो । अब बाँकी काम त परमात्माले गर्छ । जुन ठाउँमा सेन्ट टेरेसाले भनेकी थिइन्, त्यहाँ पृथ्वीमा श्रेष्ठ चर्चहरूमध्ये एक क्याथेड्रल बनेको छ । त्यो चर्चको शिलामा लेखिएको छ- हामी गाउँका मानिसहरू ती गरिब महिलासँग हाथ्यौं जसले तीन पैसा, 'म' र परमात्मा मिलेर चर्च बन्ने छ भनेकी थिइन् । श्रद्धाको यही अर्थ हो । श्रम र शक्ति हाम्रो तीन पैसाभन्दा बढी हुँदैन । योग हाम्रो जो तीन पैसाभन्दा बढी छैन । त्यसैले कृष्णले योगको कुरा गरिसकेपछि अन्तमा भन्नुभएको छ- जो श्रद्धावान् छ त्यसलाई म परम श्रेष्ठ भन्दछु ।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे आत्मसंयमयोगो नाम

षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

सातौ अध्याय

ज्ञानविज्ञानयोगः

श्रीभगवानुवाच

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।

असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥१॥

भगवान्ले भन्नुभयो- हे पार्थ ! मनलाई 'म'मा प्रेमले आसक्त गराएर, मेरै शरण परेर कर्मयोगमा लागेका तिम्री जुन प्रकारले सम्पूर्ण विभूति, बल, ऐश्वर्यादि गुणहरूले युक्त सबैको आत्मरूप मलाई संशयरहित जान्न सक्छौ, त्यो सुन ॥

जीवनप्रति प्रीतिकर निष्ठाको नाम धर्म हो । जीवनप्रति स्वीकार र अस्वीकारका दुई दृष्टिकोण हुन्छन् । अहङ्कार हुने व्यक्तिको अस्वीकारको र विनम्र हुने व्यक्तिको स्वीकारको दृष्टि हुन्छ । स्वीकारको दृष्टि हुने व्यक्ति जीवनले जता डोर्छाउँछ उतै डोरिन्छ । प्रेम पनि दुई प्रकारको हुन्छः एउटा प्रेममा अन्यको भाव हुन्छ त्यसैले त्यहाँ फरकपन रहन्छ र दोस्रो प्रेममा अनन्यको भाव हुन्छ जहाँ दुई विलिन भएर एक मात्र बन्छ । प्रेममा दुई नबची एकमात्र बचेमा यही अनन्य भावको प्रेम हो । दुई कायम भएमा प्रेम र दुई विलीन भएमा प्रार्थना हुन्छ, प्रार्थना र प्रेममा यही फरक हुन्छ, यो प्रार्थनाको सूत्र हो । अनन्य भावको प्रेम परमात्माप्रति मात्र हुन सक्छ, कुनै व्यक्तिप्रति हुन सक्दैन किनभने परमात्मासँगको प्रेम असीम हुन्छ । अनन्य प्रेममा प्रेयसी र प्रेमी दुवै बच्दैन केवल प्रेम मात्र बन्छ । यस्तो अनन्य भावले युक्त भएको व्यक्ति नै भक्त हो ।

जीवनमा कलह वा अन्तरविरोध नभएको प्रेम खोज्न गाह्रो छ । दुई व्यक्ति प्रेममा पर्नेबित्तिकै कलहको तयारी सुरु हुन्छ किनभने जहाँ म र अर्को व्यक्ति हुन्छ, त्यहाँ मालिकपन र हिंसाको कोसिस सुरु हुन्छ । अनन्य भावमा कुनै मालिकपन एवम् कोही तलमाथि हुँदैन । अनन्य भावमा न भक्त न भगवान् केवल भक्ति मात्र रहन्छ । जुन दिन यस्तो घटना घट्छ, तब हरेक ठाउँ, हरेक दिशा, हरेक अनुहारमा भगवान्को अनुहार मात्र देखिन्छ । कुनै ढुङ्गा हुँदैन जसमा भगवान्को मूर्तिको स्वरूप नहोस्, यस्तो कुनै फल हुँदैन जुन नैवेद्य नबनोस् । सबै कुरा उसकै हुन्छ र उबाहेक अर्को कोही रहँदैन । कृष्ण अनन्य भावले जो मलाई प्रेम गर्छ ऊ 'म'मा नै एकाकार हुन्छ भन्नुहुन्छ । कृष्णसँग कुनै अहङ्कार छैन, उहाँको 'म' असीम छ जसमा सारा ब्रह्माण्ड समाहित छ । यथार्थमा यो 'म' विराट् छ र पूरा गीता यही 'म' सँग सम्बन्धित छ; त्यसैले यो 'म' जानेपछि गीतालाई जान्न सकिन्छ । कृष्णले परमात्माको रूपमा गीताको ज्ञान प्रदान गर्नुभएको हो । कृष्ण भगवान्को रूपमा अर्जुनलाई जो अनन्य भावले मेरो शरणमा आउँछ, उही योगमा उपलब्ध हुन्छ र जसको निष्ठा सन्देहरहित भएर 'म'मा पुग्दछ, ऊ असन्दिग्ध ज्ञानमा प्राप्त हुन्छ भन्नुहुन्छ । उहाँले मेरो शरणमा आऊ भन्नुको तात्पर्य भगवान्को शरणमा आऊ भन्नुभएको हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे पार्थ ! मनलाई 'म'मा प्रेमले आसक्त गराएर मेरै शरण परेमा सम्पूर्ण विभूति, बल, ऐश्वर्यादि गुणहरूले युक्त सबैको आत्मरूप मलाई संशयरहित जान्न सक्ने छौ ।

निष्ठा पनि संशयात्मक र असंशयात्मक गरी दुई प्रकारको हुन्छ । विज्ञानको निष्ठा संशयात्मक निष्ठा हो; त्यसैले विज्ञानको खोजका लागि संशयात्मक निष्ठा चाहिन्छ । धर्ममा प्रवेश गर्नु छ भने असंशयात्मक निष्ठा चाहिन्छ । सन्देहरहित निष्ठा असंशयात्मक निष्ठा हो । सूर्य नउदाए पनि असंशयात्मक

निष्ठा भएको व्यक्तिले सूर्य त पक्कै उदाएको छ, आफ्नो आँखाको कुनै समस्याले नदेखिएको होला भन्ने ठान्दछ । संशयवान् व्यक्ति सदा भुल अरूमा खोज्दछ तर सन्देहरहित व्यक्ति भुल सदा आफूमा खोज्दछ । जीवनमा सुख-दुख जे घटे पनि संशयरहित व्यक्तिको निष्ठामा कुनै अन्तर पर्दैन । दुख आइपर्दा संशयवान् व्यक्ति परमात्माको कृपाको कमीले दुख घटेको ठान्दछ तर संशयरहित व्यक्ति आफ्नै भुलको कारण दुख घटेको, परमात्माको कृपामा कुनै कमी छैन भन्ने अनुभूति गर्दछ ।

कृष्ण जो निसंशय भएर 'म'मा निष्ठा राख्दछ, उसको भित्रको द्वार खुल्दछ भन्नुहुन्छ । आज निसंशय निष्ठाको कुरा प्रायः असम्भव जस्तो लाग्दछ । कृष्णको वचनमा अर्जुनले कुनै प्रश्न उठाएनन् । अर्जुन त्यो समयका सर्वश्रेष्ठ कुलीन, सुशिक्षित, सभ्य व्यक्तिहरूमध्ये एक थिए । कृष्णले धेरैपटक सबै छोडेर 'म'मा निष्ठा राख्न भन्नु भएको छ । अर्जुनको मन चञ्चल भए पनि उनले कसरी हजुरमाथि निष्ठा राख्नु भनेर कहिल्यै प्रश्न उठाएनन् । अर्जुनमा आशङ्का नउठ्नु र हामीमा उठ्नु निष्ठाको कारणले नै हो । हामीलाई यसो गरेमा त हामी मिट्नेछौं जस्तो लाग्छ तर कृष्णको शिक्षा नै हामीलाई मिटाउने शिक्षा हो । यदि धर्मको जगत्मा प्रवेश गर्नु छ भने स्वयम्लाई मेटाउने सामर्थ्य चाहिन्छ । यदि हामी आफूलाई बचाउन चाहन्छौं भने भित्र प्रवेश गर्न सक्दैनौं । शङ्काबाट पाइने वस्तुहरूमा मन आनन्दित हुँदैन । जुन दिन आशङ्काले केही पाइँदैन भन्ने लाग्छ त्यस दिन मात्र भित्रको मन्दिरमा प्रवेश हुन्छ । हाम्रो आजको युग विज्ञानको युग हो; त्यसैले शिक्षाका कारण हामी प्रश्न उठाउँछौं र आशङ्का गर्छौं । यो शिक्षा विज्ञानका लागि जरुरी छ अन्यथा विज्ञान खडा पनि हुन सक्दैन । त्यसैले पूर्वमा विज्ञान उभिन सकेन किनभने जुन देशमा गीतामाथि भरोसा गरिन्छ, त्यो देश विज्ञानमा पछाडि पर्ने निश्चित छ तर पश्चिममा विज्ञानको विकास त भयो तर आशङ्काका कारणले धर्म विलीन हुँदै गयो ।

पश्चिमले सन्देह गरेर बाहिरका धेरै कुराहरू त पायो तर भित्र जाने द्वार बन्द गयो । सन्देह नगर्नाले हामीले बाहिरका धेरै कुराहरू गुमाए पनि श्रद्धा गरेर भित्रको द्वार खुल्ला राख्न समर्थ भएका छौं । ज्ञानी व्यक्तिहरू भन्दछन्- भित्र पुगेपछि परम आनन्द प्राप्त हुन्छ, जहाँ डुबेर कोही बाहिर आउन चाहँदैन । उमर खैयाम जो एक सुफी फकिर हुन् उनले त्यही नशा, रक्सी र बेहोसीको गीत गाएका हुन् । व्यक्तिहरूले उनी रक्सी पिउने स्थानको कुरा गर्दै छन् भन्ने सम्झे तर उनी भित्री मधुशाला अर्थात् परमात्माको नशाको कुरा गर्दै छन् । भित्रको द्वार श्रद्धाले मात्र खुल्दछ जुन असंशयात्मक निष्ठा हो तर हाम्रो शिक्षण विज्ञानको भएकाले हाम्रो मन सधैं सन्देह गरेर प्रश्न उठाउँछ । अर्जुनको समयमा विज्ञानको नभई धर्मको शिक्षण थियो । त्यसैले अर्जुनले कुनै सन्देहको प्रश्न उठाएनन् । गीताको भवसागरमा प्रवेश गर्नका लागि यस्तै असंशयात्मक मन चाहिन्छ । यो संशयले भरिएको चित्तलाई असंशयको अवस्थामा पुर्‍याउनका लागि सङ्कल्प गरेर थाक्न जरुरी हुन्छ । संशय गरेर पनि केही पाइँदैन भन्ने अनुभव भएपछि मात्र असंशयको अवस्थामा पुग्न सकिन्छ जुन भित्रको मन्दिरमा प्रवेश गर्ने पहिलो सर्त हो । कृष्ण पूरा निसंशयी भएर मेरा कुरा सुन अनि मात्र तिमीलाई त्यो रहस्य खोल्छु जो बुद्धिको लागि होइन केवल हृदयको समक्ष मात्र खोल्न सकिन्छ भन्नुहुन्छ । यो आन्तरिक सत्य अनन्य भावको प्रेमको दशामा मात्र भन्न सकिन्छ । अनन्य प्रेममा जस्तोसुकै घात पनि स्वीकार्य हुन्छ ।

परमात्माप्रतिको आसक्ति नै पूर्ण आसक्ति हो । आसक्ति अलिकति पनि अन्यत्र रह्यो भने त्यो परमात्माप्रति प्रेम र भक्ति हुन सक्दैन । परमात्मा सर्वस्व अस्तित्व हो जसले सबैलाई घेरेर, सबैको भित्र लुकेर बसेको छ । त्यो निराकार र अरूप्रति आकर्षित हुने व्यक्ति नै भित्रको अव्यक्तिप्रति आकर्षित हुन्छ । परमात्माप्रतिको आसक्तिपूर्ण प्रेम नै भक्ति हो । कृष्ण परमात्मातिर उन्मुख हुन सक्छौं भने तिमी मेरो कुरा सुन भन्नुहुन्छ किनभने उहाँ जे भन्न गइरहनु भएको छ त्यो परमात्मातिर विमुख हुने व्यक्तिले सुन्न सक्दैन । अर्जुन परमात्मातिर उन्मुख होऊन् भन्ने कृष्ण चाहनुहुन्छ । तर अर्जुनको उन्मुखता युद्धबाट

कसरी बच्ने भन्ने छ । उनी हिंसा रोक्न एवम् कुनै ब्रह्मज्ञानका लागि कृष्णकहाँ गएका पनि होइनन् । अर्जुनको इच्छाले नभई कृष्ण आफै उनलाई ब्रह्मज्ञान दिंदै हुनुहुन्छ किनभने कृष्णसँग जे छ उहाँ त्यही दिन सक्नुहुन्छ । यदि कोही अमृतको सागरसमक्ष विष लिन गयो भने पनि अमृत नै पाउँछ । अर्जुनले त कृष्णसमक्ष एउटा सानो प्रश्न मात्र राखेका थिए त्यसबाट यत्रो महान् अमृतरूपी गीता उपलब्ध हुन्छ र कृष्ण यत्रो ज्ञानको गहिराइमा उनलाई लिएर जानुहुने छ भनेर उनले सोचेका पनि थिएनन् । कृष्णले भन्नु भएका गहन कुरा अर्जुन कृष्णतर्फ उन्मुख भए मात्र बुझ्न सक्ने छन् । त्यसैले त उहाँ अनन्य प्रेमभावले 'म' प्रति परायण भएर सुन भन्नुहुन्छ ।

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।

यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥२॥

'म' तिमीलाई रहस्यमय विज्ञानसहित तत्त्वज्ञान पूर्ण रूपले बताउँछु जुन जानेपछि तिमीले जान्नुपर्ने कुनै कुरा शेष रहँदैन ॥

धेरै कुरा जाने पनि अझ जान्नुपर्ने कुरा शेष रहन्छ तर स्वयम्लाई तत्त्वपूर्वक जानेमा अरू जान्नुपर्ने केही शेष रहँदैन । उपनिषद्मा एउटा प्रसिद्ध कथा छ- श्वेतकेतु गुरुकुलबाट घर फर्किए । त्यसबेला उनी प्रचलित १८ शास्त्रका सम्पूर्ण ज्ञान लिएर आएका थिए । पिता पनि मेरा अगाडि केही जान्नुहुन्न भन्ने उनमा अहङ्कार थियो । पिता उद्दालकले अहङ्कारले भरिएको छोरालाई के तिमीले सबै जानेर आयौ भनेर प्रश्न गर्नुभयो । श्वेतकेतुले भने- म निश्चित रूपमा सबै शास्त्रमा अब्बल दर्जामा उत्तीर्ण भएर आएको छु । पिताले पुनः के तिमीले त्यो पनि जान्यौ जुन एक जानेपछि सबै जानिन्छ भनेर सोधे । श्वेतकेतु असमञ्जसमा परे र भने सम्पूर्ण शास्त्रमा त्यस्तो कुनै विषय छैन जो जानेपछि सबै जानिन्छ । म त त्यही कुरा जानेर आएको छु जो जानेपछि उसैलाई जानिन्छ । उद्दालकले भने- तिमी ज्ञानी भएर फर्किएका छौ, तिमीले शास्त्र त बुझ्यौ तर ज्ञानको किरण अहिले तिम्रो जीवनमा फुटेको छैन । त्यसैले जाऊ र त्यो जानेर आऊ, जुन एक जानेपछि जान्नलाई केही पनि शेष रहँदैन । श्वेतकेतु फर्किएर गए र उनले गुरुसँग पिताले भनेको कुरा सोधे । उनका गुरुरे भने त्यो त तिमी स्वयम् हो र तिमीले आफूलाई जान्नु नै त्यो एकलाई जान्नु हो । तिमीले कहिल्यै पनि म को हुँ भनेर सोधेनौ, जबसम्म तिमी स्वयम्लाई जान्दैनौ, तबसम्म आत्मज्ञान पाउँदैनौ । स्वयम्लाई जानेपछि सबै जानिन्छ र त्यसपछि ज्ञानका लागि केही शेष रहँदैन ।

कृष्णले सत्यको ठाउँमा स्वयम्को रहस्यका बारेमा बताउँछु भन्नुभयो किनभने यसलाई उजागर गर्न सत्य शब्द सानो हुन्छ । सत्य जतिसुकै भने पनि जानेको दाबी गर्न सकिन्न । रहस्यको अर्थ स्वयम्लाई जानेपछि आफू विलीन भएर सत्य मात्र बाँकी रहने छ भन्ने हो । त्यो रहस्यमा जति भित्र प्रवेश गर्छो उति नै असीमितता बोकेको नयाँ रहस्य पाइन्छ । त्यसैले कृष्णले रहस्य शब्द प्रयोग गर्नुभएको हो । सन्तहरूले सधैं सत्यको दाबा होइन रहस्यको घोषणा गरेका छन् तर दार्शनिकहरूले सत्यको दाबा गरेर सत्यको हत्या गरेका छन् । त्यसैले धर्म र दर्शनमा फरक भनेको धर्म रहस्यको र दर्शनशास्त्र सत्यको खोज हो । दर्शनशास्त्र तर्क, निष्कर्ष र निष्पत्ति निकाल्नमा संलग्न हुन्छ भने सन्त सबै निष्पत्तिलाई तोडेर त्यो अनन्त अज्ञातमा डुबुल्की लगाउन संलग्न हुन्छन् । रहस्यवादीहरू भन्दछन्- ज्ञानको घोषणा तिम्रो अज्ञानको प्रमाण हो । यदि तिमीले वास्तवमा नै जान्यौ भने तिमी जान्ने दाबा नै गर्ने छैनौ । सत्य यति विशाल छ कि तिमी कहाँ छौ भनेर थाहा पाउन पनि सकिन्न । जति हामीले जाने पनि त्यो अज्ञात नै रहन्छ । त्यो अज्ञात जो शेष रहन्छ, त्यही रहस्य हो ।

कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- 'म' सबै तिमीलाई भन्छु, जे भन्न सकिन्छ त्यो पनि र जे भन्न सकिन्न त्यो पनि भन्छु तर कस्तो अभागी छ हाम्रो मन ! कृष्ण जब शब्दमा भन्नुहुन्छ, तब अर्जुनले बुझ्दैनन् ।

जब पूरा प्रकट गर्नुहुन्छ, तब अर्जुन भन्दछन् बन्द गर्नुहोस्, यो रूपलाई रोक्नुहोस् किनभने मेरो मन तर्सिन्छ र प्राण काँप्न थाल्दछ । त्यसैले यो विराट् रूप नै फिर्ता लिनुहोस् । हामी सुनेर वा देखेर बुझ्दैनौं । कृष्णको करुणा अपरिमित र असीमित छ किनभने उहाँ हाम्रो अवस्थालाई जानेर पनि असम्भव प्रयास गरिरहनु हुन्छ । कृष्ण त्यो कुरा बताउन चाहनुहुन्छ जुन कुरा जानेपछि सबै जानिन्छ, त्यो अनिर्वर्चनीय परम आखिरी सत्य जुन जानेपछि अरू जान्न बुझ्न केही शेष रहँदैन । उहाँ सबै ताल्चा खुल्ने रहस्यमयी साँचो प्रदान गर्न चाहनुहुन्छ ।

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिच्चतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥३॥

हजारौं मानिसहरूमध्ये कुनै एक जनाले योगसिद्धिका लागि अर्थात् मेरो प्राप्तिका लागि प्रयत्न गर्दछ । त्यस्तै ती सिद्धिका लागि प्रयत्न गर्नेहरूमध्ये पनि कुनै एकले मात्र मेरो परायण भएर तत्त्वपूर्वक मलाई जान्दछ ॥

प्रभुको यात्रा सरल र सर्वाधिक कठिन पनि छ । यसकारण सरल छ कि जसलाई पाउनु छ उसलाई हामीले सदा पाइरहेका नै छौं र जसलाई खोज्नु छ वस्तुतः त्यसलाई हामीले कहिल्यै पनि हराएका छैनौं । निरन्तर हामीमा, हाम्रो श्वासमा र हाम्रो हृदयको प्रत्येक धड्कनमा उही रहेको छ । प्रभुको तर्फबाट कुनै पनि बाधा नहुनाले उहाँलाई पाउन सरल छ । साथै प्रभुलाई पाउन कठिन पनि छ । मनुष्यका तर्फबाट धेरै कठिनाई छन् तर प्रभुका तर्फबाट भने कुनै पनि कठिनाई छैन । उसको मन्दिरको द्वार सदा खुल्ला छ तर हामी त्यस मन्दिरको विपरीत दिशामा बसेका छौं र विपरीत दिशातर्फ नै दौडिरहेका छौं । हजारौं जन्म दौडेर पनि हामी त्यो मन्दिरमा प्रवेश गर्न सक्ने छैनौं तर जुन दिन हामी पूरा फर्केर हेर्ने छौं तब त्यो मन्दिर त्यहीँ भएको पाउने छौं जहाँबाट हामीले दौडन सुरु गरेका थियौं ।

मनुष्यका तर्फबाट प्रभुको यात्रा कठिन छ । त्यसैले कृष्ण करोडौंमा कोही एक त्यसतर्फ यात्रा गर्छ र त्यो प्रयास गर्ने करोडौंमा पनि कोही एक मात्र 'म'मा उपलब्ध हुन्छ, त्यही एक मप्रति परायण भई समर्पित भएको व्यक्ति 'म'मा उपलब्ध हुन्छ भन्नुहुन्छ । परमात्मा जीवन, अमृत र आनन्द हो । तथापि करोडौंमा कुनै एक व्यक्तिले मात्र प्रयास गर्नुको पहिलो कारण त जो हामीलाई सदा उपलब्ध छ यसका लागि किन प्रयास गर्नु भन्ने भावनाले गर्दा नै हो । सागरको माछाले सबै कुरा खोजे पनि सागरलाई खोज्दैन । त्यसैमा जन्मन्छ, बाँच्छ र समाप्त हुन्छ तर उसलाई सागर छ भन्ने अनुभूति पनि हुँदैन । मनुष्य परमात्माभन्दा कहिल्यै पनि अलग हुँदैन । मनुष्य जहाँ गए पनि सर्वत्र परमात्माको उपस्थिति हुन्छ । त्यसैले मनुष्यले परमात्माको विषयमा सोच्न छाडिदिन्छ । हाम्रो एउटा दाँत भाँचिदा अनायास जिब्रो त्यतैतिर जान्छ । मनको गहिरो नियमानुसार जो हामीलाई उपलब्ध हुन्छ, त्यसको खोजी हामी छोडिदिन्छौं र जो उपलब्ध छैन त्यसको हामी खोज गर्दछौं । त्यसैले परमात्मालाई खोज्नुपर्छ भन्ने वास्तविकतासँग पनि हामी अनभिज्ञ हुन्छौं किनभने उहाँ त यत्रतत्र सर्वत्र मौजुद हुनुहुन्छ । त्यसैले करोडौंमा एक व्यक्ति परमात्माको खोजमा निस्कन्छ । यदि परमात्मालाई पाउनु छ भने जे हामीसँग छ त्यसको विचार गरी हामीसँग नभएको खोज बन्द गर्नुपर्दछ, तब हामी पनि त्यो करोडमा एक बन्न थाल्ने छौं । जब आफूसँग जे छैन, त्यसको चिन्ता छाडी जे छ त्यससँग पूरा आनन्दले बाँच्न सिक्छौं, तब हामी परमात्माको खोजको सही दिशामा निक्किएको ठहर्ने छ ।

परमात्माको यात्राका लागि हाम्रो मनको ढङ्ग परिवर्तन गर्नुपर्छ । एउटा घर बनाउनुअघि मन अनेकौं कल्पना सजाउँछ तर जब घर बन्छ र त्यहाँ बस्न थालिन्छ, तब घरलाई मनले पूरै भुल्छ । मन परेको कुरा प्राप्त भएपछि त्यसलाई मनले भुल्दछ किनभने यो मनको नियम हो । परमात्मा त पाइएकै छ, त्यसैले यसलाई भुल्नु मनको नियमभित्र नै पर्छ । मनको नियम परिवर्तन गरी खाल्डोतिर नभई पहाडतिर

दौडाउन सुरु गर्नुपर्दछ । जे पाइएको छ त्यसमा प्रसन्न र सन्तुष्ट हुनुका साथै प्रभुलाई धन्यवाद दिनुपर्दछ । जे छैन त्यसको खोजी रोकेमा चाँडै नै परमात्माको खोज सुरु हुन्छ । त्यसैले जसले परमात्माको खोजमा सन्तोषलाई अनिवार्य बनाएका छन् त्यसको कारण पनि यस सूत्रमा रहेको छ । सन्तोष आफैँमा कुनै मूल्यको हुँदैन किनभने कमजोर, कायर र भयभीत व्यक्ति जो चुनौती लिनबाट डराउँछ त्यस्तो व्यक्ति पनि सन्तुष्ट देखिन सक्छ । तर वास्तविक सन्तोषीको जीवनमा प्राप्त हुने दुख नै परमात्माको यात्रामा जान सहयोगी हुन्छ । यस्तो सन्तोषी जीवनमा जे उपलब्ध छ, त्यसमा सन्तुष्ट हुनुका साथै परमात्माप्रति अनुग्रहित पनि हुन्छन् । यस्तो सन्तोषीमा परमात्मालाई पाउन एउटा नयाँ प्रसव पीडा सुरु हुन्छ । त्यसैले सन्तहरूले परमात्मालाई पाउने एउटा सूत्रको रूपमा सन्तोषलाई लिएका छन् । बाहिरको वस्तुमा सन्तुष्ट हुने व्यक्ति आफूभित्र गहिराइमा रहेको महारसको खोज सुरु गर्छ । त्यसैले करोडमा एक व्यक्ति जससँग सकारात्मक सोच छ, ऊ त्यसको खोजमा निस्कन्छ ।

हामीहरू त सबै नकारात्मक सोचका व्यक्ति हौं । हामीलाई सुखको पनि जानकारी तब हुन्छ जब दुखको प्रवेश र सुख तिरोहित हुने अवस्था हुन्छ । प्रेमका बारेमा पनि प्रेमको दियो निभ्न लागेपछि मात्र ज्ञात हुन्छ । जब कोही मर्छ, तब मात्र ऊ पनि थियो भन्ने आभास हुन्छ । पिता जीवित हुँदा छोरोलाई यादै हुँदैन र जुन दिन मृत्यु हुन्छ, त्यसै दिन पिताको कमीको आभास हुन्छ । जो छैन त्यो हाम्रा लागि महत्त्वपूर्ण हुन्छ र जे छ त्यो गैरमहत्त्वपूर्ण हुन्छ । त्यसैले जे छ त्यो हामीलाई स्मृति नहुँदा परमात्मा हामीसँग अति निकट भएर पनि विस्मरण भएको छ । त्यसैले करोडमा कोही एक उसको खोजमा निस्कन्छ । विधायक सोचको व्यक्ति उसको खोजमा निस्कन सक्छ । त्यसैले जे छ त्यसलाई हेर्न र जे छैन, त्यसलाई भुल्न सुरु गर्नुपर्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- करोडौँमा कोही एक व्यक्ति प्रभुको खोजमा निस्कन्छन् किनभने करोडौँमा कुनै एकको मात्र विधायक चित्त हुन्छ । सन्देहले भरिएको चित्त नकारात्मक हुन्छ र श्रद्धाले भरिएको चित्त विधायक हुन्छ । विधायक चित्त भएको व्यक्ति प्रभुको खोजीमा निस्कन्छ ।

करोडौँमा एक व्यक्ति प्रयास गरेपछि परमात्मामा उपलब्ध हुन्छ । त्यही एक व्यक्तिले मात्र समर्पण गर्दछ र बाँकी व्यक्तिहरू सङ्कल्प गर्दछन् तर समर्पण गर्दैनन् । करोडौँमा कुनै एक व्यक्तिले भन्दछ- प्रभु ! तिमीलाई खोज्ने मेरो कुनै सामर्थ्य र शक्ति पनि छैन । तिमीले नै यदि मलाई खोज्यौ भने मात्र मिलन हुन सक्छ अन्यथा म तिमीलाई खोज्न असमर्थ छु । अरू करोडौँ व्यक्तिहरू प्रभु खोजमा पनि अस्मिता, अहङ्कारसँगै लिएर निस्कन्छन् र प्रभुलाई पाएरै छोड्छौं भन्ने सङ्कल्प गर्दछन् । त्यसका निम्ति साधना, योग र ध्यान गर्छन् तर अहङ्कार भने साथमा नै रहन्छ । यस्तो अवस्थामा हामी परमात्मालाई प्रार्थना होइन परमात्मासँग संघर्ष गरिरहेका हुन्छौं । अहङ्कारलाई छोडेर प्रयास गर्ने त्यही करोडमा एक व्यक्ति मात्र लक्ष्यमा पुग्दछ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो मेरो चरणमा शरणागत हुन्छ त्यस्तो व्यक्तिको शिर मेरातर्फ समर्पित भएर झुकेको हुन्छ । कृष्णका चरणमा शरणागति गर्नु भनेको अहङ्कारलाई विसर्जन गरेर झुक्न सिकनु हो । विधायक र समर्पित मन नै त्यहाँ पुग्ने सर्त हो । परमात्माको तर्फबाट कुनै बाधा छैन तर मनुष्यका तर्फबाट बाधा भनेको नकारात्मक मन र अहङ्कारले भरिएको भाव हो । यी दुईलाई छैन तर मनुष्यका तर्फबाट बाधा भनेको नकारात्मक मन र अहङ्कारले भरिएको भाव हो । यी दुईलाई पार गर्न जरुरी छ । तसर्थ कृष्ण करोडौँमा एक व्यक्ति प्रयासपश्चात् 'म'मा उपलब्ध हुन्छ भन्नुहुन्छ ।

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥४॥

हे अर्जुन ! पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु, आकाश, मन, बुद्धि र अहङ्कार यी आठ मेरा भिन्न-भिन्न भौतिक शक्तिहरू प्रकृति हुन् ॥

पञ्चमहाभूतले जगत् बनेको सर्वव्यापी मान्यता छ र कृष्ण पनि पञ्चतत्त्वको नै कुरा गर्नुहुन्छ । कृष्ण प्रकृतिलाई आठ हिस्सामा विभाजन गर्नुहुन्छ । पृथ्वी, जल, वायु, अग्नि, आकाश पञ्चमहाभूत हुन् ।

वैज्ञानिकहरू १०८ तत्त्वहरू छन् भन्दछन् । यदि गहिरिएर हेर्ने हो भने एक तत्त्व मात्र हुन्छ, १०८ तत्त्व त त्यसका प्रकार हुन् । त्यो एक तत्त्व विद्युत् हो भन्ने उनीहरूको भनाइ छ । जुन व्यक्तिहरू अन्तस् अनुभूतिको गहिराइमा उत्रिन्छन् उनीहरूलाई अग्नितत्त्वको साक्षात्कार हुन्छ । जति भित्र गहिरोमा व्यक्ति प्रवेश गर्छ उति नै हजारौं सूर्य उत्रिए जस्तो प्रकाश देखिन थाल्दछ । ध्यानमा प्रकाशको अनुभव अन्तर्गमनको सूचना हो । यो विराट् अग्निको अनुभव अन्तस्को अनुभव हो । जीवनको समस्त रूप अग्निको नै रूप हो । अब त वैज्ञानिकहरू के पनि मान्दछन् भने भित्र चलेको अक्सिडाइजेसन नै अग्नि हो जो पूरा समय सासबाट अक्सिजन भित्र गएर जीवनज्योति जलाइरहेको हुन्छ । एउटा दियोको बत्ती ढाकिदिने हो भने केही समयमा अक्सिजन सकिएर बत्ती निभ्दछ । दियोले जस्तै मनुष्य पनि बरु आँधी भेल्ल सक्छ तर अक्सिजनको कमीलाई भेल्ल सक्दैन । यदि हाम्रो सम्पूर्ण शरीरलाई प्लास्टिकले छोपिदिने हो भने नाक बन्द नगरे पनि हामी १०-१५ मिनेट भन्दा बढी बाँच्न सक्दैनौं किनभने हाम्रो प्रत्येक रौंले श्वास लिइरहेको हुन्छ जसले भित्र हाम्रो प्राण अग्नि जलाउँछ । अग्निको जल्ने प्रक्रिया जस्तै हाम्रो जीवन चल्ने प्रक्रिया पनि त्यस्तै हुन्छ । अग्नि जीवनको समस्त तत्त्वमा हुन्छ, किनभने अग्नि जीवनको आधारभूत तत्त्व हो । आज विज्ञानको खोजले जसलाई विद्युत् भनेको छ सनातन महर्षिले त्यसलाई अग्नि मानेका थिए । विद्युत् पनि अग्निकै रूप हो ।

अग्नि मूल तत्त्व हो र पृथ्वी अग्निको एक रूप हो । अग्निको पहिलो रूप ठोस, दोस्रो रूप जल र तेस्रो रूप वायु हो । विज्ञानले ठोस, तरल र ग्याँस (वायु) पदार्थका तीन स्थितिहरू हुन्छन् भनेको छ । प्रत्येक अस्तित्ववान् चिजहरू तीन रूपमा प्रकट हुन्छन् । पृथ्वीलाई आज विज्ञानले ठोस (Solid) भन्दछ । आजको समयमा पृथ्वीभन्दा ठोस अन्य कुरा छैन त्यसैले यो प्रतीकात्मक शब्द हो । त्यस्तै जलजस्तो प्रवाहमान अन्य कुनै कुरा हुँदैन । त्यसैले जलभन्दा उपयुक्त प्रतीक कुनै कुरा हुन सक्दैन । त्यस्तै वायुभन्दा ज्यादा आकाशीय तत्त्व अरू कुनै हुन सक्दैन । अग्नि मूल तत्त्व हो । अग्नि जब प्रकट हुन्छ तब ठोस, जलीय र ग्यासका रूपमा प्रकट हुन्छ । अग्निलाई प्रकट हुन जुन स्थान चाहिन्छ त्यो आकाश हो । आकाशको अर्थ स्पेस (Space) हो जसमा अवकाश मिल्छ । कुनै पनि वस्तु हुनलाई दुई आयाम समय र स्थान चाहिन्छ । आइन्स्टाइनभन्दा अघि समय र स्थानलाई दुई मानिन्थ्यो । उनले समय र स्थान दुई होइनन् एकै कुराका दुई पक्ष हुन् भनेर प्रमाणित गरे । कृष्णले हजारौं वर्षअघि समयलाई स्थानको एक हिस्सा मानेर त्यसलाई अलग रूपमा भन्नुभएन । पञ्चमहाभूतको धारणानुसार खालीपनका लागि आकाश, अस्तित्वका लागि आधारभूत अग्नि र प्रकट अस्तित्वका लागि तीन रूप पृथ्वी, जल र वायु हुन् । कृष्णले बताउनु भएका पञ्चमहाभूतमा वैज्ञानिक दृष्टिकोण पनि छ ।

अग्नि जीवनको आधारभूत तत्त्व हुनाले देवता मानेर यस संसारमा अग्निको पूजा गर्न थालिएको हो । संसारका प्रायः सबै धर्महरू अग्निलाई पूजा गर्दछन् । पारसीहरू आफ्नो मन्दिरमा चौबिसै घण्टा अग्नि प्रज्वलित गर्छन् । अग्निबाट जीवनको सबै रूप विकसित हुन्छ । अग्निका तीन प्रकट रूप छन्- ठोस, जलीय र ग्यासीय । स्थान र समय जहाँ मिलेको छ त्यो आकाश हो । पञ्चमहाभूतबाट प्रकृति बनेको छ, कृष्णले अन्य तीन अन्तर् रूपको कुरा गरेर यसलाई आठ बताउनुभएको हो । ती तीन मन, बुद्धि र अहङ्कार हुन् । यी आठमा पहिलो पृथ्वी र अन्तिम अहङ्कार हो । पृथ्वी सबैभन्दा स्थूल र अहङ्कार सबैभन्दा सूक्ष्म चिज हो । भित्रको यात्रामा रहने मन हो, मनको अर्थ सचेतना र हामीभित्रको मनन शक्ति हो । बुद्धि मनको विशेष रूप हो, केवल मनन मात्र होइन तर्कयुक्त चिन्तनको नाम पनि बुद्धि हो । जब कुनै पुरुष धेरै बुद्धिको उपयोग गर्छ, तब भित्र धेरै सूक्ष्मतम चिजको जन्म हुन्छ र त्यही अहङ्कार हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो आठ तत्त्वबाट मैले सारा प्रकृति रचेको हुँ । यी आठ तत्त्व प्रकृतिलाई जानेर यिनबाट पार हुने मनुष्यले मात्र मलाई जान्न सक्ने छन् । यी आठका साथ जबसम्म कोही हुन्छ, तबसम्म

जीवभृतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥५॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यी अष्टाङ्ग प्रकृतिलाई 'अपरा' भनिन्छ । अपरा भन्नाले जड र निम्न भन्ने बुझिन्छ । यसभन्दा माथि 'मेरो' त्यो प्रकृति छ जसलाई 'परा' भनिन्छ । एउटै किनारामा एकापट्टि यी आठ प्रकृति छन् र अर्को किनारामा म छु । आठ प्रकृतिभन्दा मेरो पराशक्ति माथि छ किनभने म यिनीहरूलाई पार गर्दछु । यी आठ प्रकृतिभन्दा माथि त्यो चैतन्य छ, हे अर्जुन ! सबैलाई धारण गर्नेवाला सर्वोच्च शक्ति नै 'परा' हो । जुन चेतनयुक्त छ त्यही धर्म हो; यसले नै सबैलाई संरक्षण गरेको छ । यो विशाल ब्रह्माण्ड पराशक्तिकै विस्तार हो । समस्त योगको सार नै त्यो परालाई चिन्ने प्रक्रिया हो । शरीर पदार्थ, मन विचारहरूको जोड, बुद्धि अग्निको सूक्ष्मतम रूप र अहङ्कार स्वनिर्मित धारणा भएकाले यिनीहरू सबै अपरा शक्ति हुन् । यथार्थमा पराशक्ति यसभन्दा माथि र अलग सबैको साक्षी भावमा हुन्छ । हामी आफ्नो शरीरको साक्षी हुन सक्छौं । हाम्रो शरीरको कुनै एक अङ्ग वा सबै भाग काटिए पनि 'हामी' उत्तिकै रहन्छौं । केवल शरीरमा कमी हुन्छ तर हाम्रो अस्तित्वमा कुनै अन्तर हुँदैन । बाहिरको एक द्वार टुक्रिन सक्छ तर भित्रको पूर्णतामा कुनै अन्तर हुँदैन किनभने भित्र कुनै चिज काटेर काटिँदैन । हामी विचारहरूको पनि साक्षी हुन सक्छौं; भित्र काम, क्रोध र लोभ चलिरहेको देख्न सक्छौं । विचारको साक्षी भएपछि मात्र हामी आफू अलग भएको बुझ्न सक्छौं ।

आफू अलग भएको बुझ्न सक्छौं ।
अहङ्कार देख्न कठिन हुन्छ किनभने हामी 'म'सँग बाँधिएका छौं तर साक्षी भावले 'म'लाई पनि देख्न सकिन्छ । सडकमा हिँड्दा कुनै व्यक्ति देख्ने बित्तिकै भित्र केही परिवर्तन हुन्छ । हामी एकलै हुँदा अरू नै हुन्छौं र व्यक्ति देख्ने बित्तिकै परिवर्तित भएर म को भाव सृजित हुन्छ । यो अहङ्कार होसपूर्वक कहाँ र कहिले हाबी हुन्छ भनेर हेर्ने हो भने हामी र हाम्रो अहङ्कार बिचको फरकपना जान्न सकिन्छ । जुन दिन हामी अहङ्कारलाई पनि साक्षी भएर देख्न सक्छौं, त्यही समय हामी यी आठ प्रकृतिभन्दा मुक्त भएर

भित्रको 'परा' प्रकृतिमा पुग्न सक्छौं । जसलाई कृष्ण त्यो 'मेरो' स्वरूप र चेतना हो एवम् त्यही चेतनाले सबैलाई धारण गरेको छ भन्नुहुन्छ । त्यतिखेर हामी शरीर र बुद्धिलाई पनि उसैले धारण गरेको भन्ने पाउँछौं । त्यस्तै सर्वोपरि प्राण जसलाई हामीले देखेका छैनौं त्यसलाई पनि जान्न सकिन्छ साथै त्यो पराशक्ति नै सारा परिधिको केन्द्र हो भनेर पनि जान्न सकिन्छ । कृष्ण अर्जुनलाई एक एक कदम गर्दै त्यो केन्द्रतिर लैजाने प्रयास गर्दै हुनुहुन्छ । यी आठ प्रकृति जसलाई अपरा भनिन्छ यसभन्दा पार 'परा' शक्ति छ, जो चैतन्य छ । यो पराशक्ति नै सबैको निर्माता र सबैको आधार हो जसले सबैलाई आत्मसात् गरेको छ ।

एतच्चोनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥६॥

हे अर्जुन ! सम्पूर्ण प्राणीहरू यी दुई परा (चेतन) र अपरा (जड) प्रकृतिद्वारा उत्पन्न भएका हुन् भन्ने जान । 'म' नै सम्पूर्ण जगत्को उत्पत्ति र प्रलयको कारण हुँ ॥

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥७॥

हे धनञ्जय ! 'म' भन्दा श्रेष्ठ कुनै सत्य छैन । जसरी धागोमा विविध मोतीका दाना उनिएका छन् त्यसरी नै यो संसार 'म'मा नै आश्रित छ वा उनिएको छ ॥

धागोमा उनिएको फूलको मालामा फूल प्रकट र धागो अप्रकट भए भैं जगत् प्रकट र परमात्मा अप्रकट छ । जे अदृश्य छ त्यसमा दृश्य सट्टमालिएको हुन्छ । त्यो लुकेको अदृश्यको आधारमा नै प्रकटको जीवनलीला आधारित हुन्छ । हामीलाई माथिबाट हेर्दा फूलमा पनि प्राण छ भन्ने लाग्छ तर प्राण त जरामा नै हुन्छ । फूल चुँड्दा वा हाँगा भाँच्दा पनि बोटको अन्त नभई पुनः अङ्कुरित हुन्छ । नयाँ पात तथा हाँगा पलाएर फूल पुनः फकिन्छ र फुल्छ तर जरा नै काटिदिने हो भने फूलको बोटको नै अन्त हुन्छ । जीवनको विराट् रूप पनि यस्तै छ । जे देखिन्छ त्यसभित्रको मूलस्रोत वा जरा खोज्न सके मात्र धर्मको यात्रा प्रारम्भ हुन्छ । अदृश्यको खोज र त्यसलाई नै जीवनको उद्देश्य मान्नु धर्म हो र दृश्यमा अल्झिनु र त्यसलाई नै सर्वस्व ठान्नु संसार हो । कृष्ण यसमा आफ्नो अदृश्य रूपका बारेमा बताउनुहुन्छ । उहाँ भन्नुहुन्छ- म लुकेको, गुप्त र अप्रकट छु । जे प्रकट रूप छ त्यो प्रकृति हो । त्यो अष्टप्रकृति मैले बनाएको खेल हो र त्यसलाई मैले मनबाट निर्मित गरेको हुँ । विश्वब्रह्माण्ड जो प्रकट रूप हो, त्यो मेरो अप्रकट रूपमा नै समाहित छ । परमात्मा अदृश्य छ भन्ने सत्यलाई कृष्णले यस प्रसङ्गमा स्पष्ट पार्नुभएको छ । कृष्ण जे देखिन्छ त्यो 'म' होइन, प्रकृति हो भन्नुहुन्छ । इन्द्रियको नियन्त्रणमा जे आउँछ र देखिन्छ त्यो प्रकृति हो । इन्द्रियातीत अर्थात् जसलाई देख्न र जान्न सकिन्न त्यो परमात्मा हो । जुन दिन अदृश्यका बारेमा मानिस जान्न थाल्छ बल्ल ऊ प्रौढ भएर धार्मिक हुन्छ ।

धर्म अदृश्य विज्ञान हो । विज्ञान संसारको खोज हुनाले यो सतहमा प्रकट हुन्छ तर अदृश्य गहिराइमा लुकेको हुन्छ । त्यसैले जीवनको दुर्लभ सम्पदा गोप्य स्थानमा लुकेको हुनाले त्यसलाई पाउनका लागि त्यति नै गहिराइमा उत्रिनुपर्छ । इन्द्रियले जबसम्म हामीलाई नियन्त्रणमा लिन्छ तबसम्म हामी गहिराइमा जान सक्दैनौं । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- जे इन्द्रियातीत छ त्यो म हुँ र जे इन्द्रियको नियन्त्रणमा छ त्यो जगत् हो । मैले नै यी आठ प्रकृति सिर्जेंको हुँ र यो प्रकृति प्रलयकालमा 'म'मा नै समाहित हुन्छ । जसबाट जगत् पैदा हुन्छ त्यसैमा जगत् लीन हुन्छ । जो जन्मदाता हुन्छ त्यही मृत्युको कारक पनि हुन्छ । यी दुवै प्रक्रिया उसैको कृपाबाट हुन्छन् । जसले स्रष्टामा मात्र कृपा देख्दछ त्यो धार्मिक होइन तर जसले विनाशकमा पनि परमात्माको नै कृपा देख्दछ त्यो धार्मिक हो । कृष्ण स्रष्टा र विनाशक दुवै 'म' नै हुँ एवम्

मैले नै सम्पूर्ण ब्रम्हाण्ड निर्माण गरेको हुँ र यो सबै 'म'मा नै विलीन हुन्छ भन्नुहुन्छ । यो ज्यादै वैज्ञानिक दृष्टिकोण हो । जीवनका सबै गति चक्राकार हुन्छन् र जहाँबाट प्रारम्भ हुन्छ, त्यहीँ अन्त भएर वृत्त पूरा हुन्छ । मृत्यु जन्मभन्दा विपरीत होइन यो जन्मसँग जोडिएको दोस्रो अवस्था हो । त्यसैले विनाश पनि केवल विश्राम मात्र हो । सृष्टि श्रम हो र प्रलय विश्राम हो ।

त्यसैले हामीले सृष्टिलाई ब्रह्माको दिन र प्रलयलाई रात्रि भनेका हौं । दिन जीवन हो र सृष्टि श्रम हो भने रात्रि मृत्यु हो र विनाश विश्राम हो । सनातन धर्मावलम्बीहरूले कहिल्यै विनाश वा मृत्युलाई शत्रुको रूपमा हेर्दैनन् । जसले मृत्यु र विनाशलाई शत्रु ठान्दछ ऊ निर्भय भएर बाँच्न सक्दैन तर जसले मृत्यु र विनाशलाई पनि जीवन ठान्दछ ऊ नै सही रूपमा बाँच्न सक्छ । उसलाई मृत्यु र विनाशले दुख दिँदैन किनभने उसले यिनीहरूमा पनि जीवनको पूर्णता देखेको हुन्छ । अमृत र विष दुवैलाई एकसाथ स्वीकार गर्नु नै अद्भुत सत्य हो । जीवनको समस्त द्वन्द्व अन्धकार र प्रकाश जस्तै संयुक्त छन् । यदि परमात्मा प्रकाश मात्र हो र अँध्यारो होइन भने जगत्मा शक्ति विभाजन हुन्छ । यदि हामीले जगत्लाई दुई धारमा विभाजन गर्छौं भने हाम्रो निष्ठा पनि विभाजित हुन्छ । विभाजित निष्ठा निष्ठा नै होइन, अविभाजित निष्ठा मात्र निष्ठा हो । पश्चिममा धर्मप्रति मनुष्यको झुकाउ नहुनुको कारण पनि निष्ठा विभाजित भएर हो ।

त्यसैले कृष्ण ज्यादै सहजताका साथ 'म' नै सर्जक हुँ र प्रलय हुँ र सबै 'म' बाट नै जन्मिन्छन् र 'म'मा नै लीन हुन्छन् भन्नुहुन्छ । हामी हिन्दूहरूले परमात्मालाई अभिन्न रूपमा जानेका छौं । निष्ठा भिन्न हुँदा हाम्रो श्रद्धा पनि भिन्न हुन्छ, अभिन्न रहन सक्दैन । त्यसैले त आज पश्चिममा सबैभन्दा ठुलो समस्या दोहोरो चरित्र रहेको छ । त्यहाँका मनोचिकित्सकलाई मनुष्यको मन दुई भागमा किन टुक्रिएको हो भन्ने जानकारी छैन । त्यसको प्रमुख कारण मन दुई निष्ठामा बाँडिनुले गर्दा हो । निष्ठा विभाजित हुनासाथ हृदय पनि दुई हिस्सामा बाँडिन्छ तर परमात्मालाई सम्पूर्णतामा स्वीकार गर्न सके मात्र निष्ठा विभाजित हुँदैन । निष्ठा विभाजित भई चित्त डामाडोल हुनु नै दुईमा बाँडिनु हो । पश्चिममा व्यक्तिको विखण्डित व्यक्तित्व हुनुको प्रमुख कारण त्यहाँ अस्तित्वलाई दुई हिस्सामा बाँड्नुले गर्दा हो । कृष्ण राम्रो र नराम्रो दुवै 'म' नै हुँ भन्नुहुन्छ । जसले यो समग्र स्वीकृतिलाई बुझ्दछ, उसले नै कृष्णको तत्त्वदर्शनलाई बुझ्न सक्छ ।

कृष्णको व्यक्तित्व समग्रलाई समाहित गरेको व्यक्तित्व हो । त्यसैले त कतिपयलाई उहाँमा दुवै व्यक्तित्व कसरी हुन सक्छ भनेर लाग्न सक्छ । एकातिर परमात्माको कुरा गर्नुहुन्छ अनि अर्कातिर युद्धमा उतार्न प्रेरित गर्नुहुन्छ । परमात्मा त शान्तिको पक्षमा हुनुपर्ने हो र अशान्ति दुष्टको काम हुनुपर्ने हो । युद्धबाट भाग्न लागेका अर्जुनलाई युद्धमा बलजपती प्रवेश गराइदिने काम राम्रो होइन भनेर पनि कतिपयलाई लाग्न सक्छ तर कृष्ण समग्रतामा सबै स्वीकार गरेर, दुवै राम्रो-नराम्रो र युद्ध-शान्ति पनि 'म' कतिपयलाई लाग्न सक्छ तर कृष्ण समग्रतामा सबै स्वीकार गरेर, दुवै राम्रो-नराम्रो र युद्ध-शान्ति पनि 'म' नै हुँ भन्नुहुन्छ । उहाँका अनुसार जब तिमी दुवै रूप 'म'मा देख्न सक्छौ, तब मात्र तिमीले मलाई देख्ने छौ । यदि तिमीले मलाई भिन्न बाँडेर हेर्छौ भने कहिल्यै मलाई देख्न सक्ने छैनौ । परमात्मालाई चुनाव गर्न सकिन्न, छनोट त केवल घरमा राखेको परमात्मालाई मात्र गर्न सकिन्छ । धार्मिक व्यक्ति दुस्साहसी हुन्छ किनभने उसले परमात्माका दुवै रूपलाई स्वीकार गर्छ । विरोधलाई आत्मसात् गर्ने यो स्वीकृति वेदान्तको सार हो । जब जीवनको दृष्टि अविरोधको हुन्छ, तब भित्र पनि अविरोध नै जन्मिन्छ । हाम्रो वेदान्तको सार हो । जब जीवनको दृष्टि अविरोधको हुन्छ, तब भित्र पनि अविरोध नै जन्मिन्छ । हाम्रो हृदय त्यही रूपमा ढल्छ जुन रूपमा हामी परमात्मालाई स्वीकार गर्छौं । जुन दिन फूलका लागि मात्र होइन काँडाका लागि पनि परमात्मालाई धन्यवाद दिन्छौं त्यो दिन परमात्मा खोज्न मन्दिर वा अन्य कहीं जानु नै पर्दैन । ऊ जहाँ छ, त्यहीँ मन्दिर हुन्छ र त्यहीँ परमात्मा विराजमान हुन्छ ।

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥८॥

हे कौन्तेय ! 'म' जलमा रस वा स्वाद हूँ, चन्द्र र सूर्यको प्रकाश म नै हूँ, वेदका प्रणव वा ओङ्कार 'म' नै हूँ, आकाशको ध्वनि तथा मानव पुरुषार्थ अर्थात् शक्ति पनि 'म' नै हूँ ॥

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥९॥

हे अर्जुन ! पृथ्वीमा विद्यमान पवित्र सुगन्ध 'म' नै हूँ । अग्निको तेज, सम्पूर्ण प्राणीहरूमा स्थित जीवन अर्थात् जेमा उनीहरू बाँच्छन् त्यो तत्त्व तथा तपस्वीहरूको तप 'म' नै हूँ ॥

यी कथनमार्फत कृष्ण त्यो अदृश्यतिरको इसारा गर्नुहुन्छ । उहाँ दृश्य वस्तुहरूलाई इङ्गित गर्दै अदृश्यको अनुभूति गराउन चाहनुहुन्छ । पहिले दृश्य वस्तु जलमा 'म' रस हूँ भन्नुहुन्छ । जल दृश्य हो तर रस अद्भुत अनुभूति हो जुन सूक्ष्म र अदृश्य हुन्छ । जे देखिन्छ त्यो रस नभएर पेय वस्तु जल मात्र हो तर पिउँदा प्राप्त भएको अनुभव अदृश्य हुन्छ, त्यही आन्तरिक अनुभूति नै रस हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- समस्त जलीय द्रव्यहरू जुन पेय पदार्थ छन् ती उहाँ होइन तर जुन हामी पिएर अनुभव गर्छौं, त्यो रस उहाँ हो । जलमा उहाँ रस हो जुन अदृश्य हुन्छ । फूल दृश्य हो तर सौन्दर्य अदृश्य हो । फूलमा कुनै रस हुँदैन तर फूल देखेर जुन रस आउँछ, त्यसमा सौन्दर्य देखिन्छ । मोतीका दानाहरूलाई बाँधेर राख्ने धागो अदृश्य भएभैं जीवनमा हाम्रा जे जति गहिरा अनुभव छन् ती सबै रसका अनुभव हुन् जुन अदृश्य हुन्छन्, चाहे त्यो सौन्दर्य, गीत-सङ्गीत वा प्रेम नै किन नहोस् । समस्त अनुभवको जुन सार छ त्यो रस हो । उपनिषदले पनि त्यो ब्रह्मरस हो भनेर घोषणा गरेको छ ।

यसै गरी कृष्ण पृथ्वीमा म पवित्र सुगन्ध हूँ भन्नुहुन्छ । उहाँ पवित्र सुगन्ध भन्नुहुन्छ किनभने सुगन्ध सबै पवित्र हुँदैनन् । जुन सुगन्धको प्रभाव पर्नेबित्तिकै जीवनको ऊर्जा ऊर्ध्वगमनको यात्रामा प्रभावित हुन्छ त्यो पवित्र सुगन्ध र जसको प्रभाव पर्नासाथ जीवनको ऊर्जा तलतिर प्रवाहित हुन्छ त्यो अपवित्र सुगन्ध हो । कतिपय सुगन्धहरू परीक्षण गरेर विपरीत लिङ्गीलाई आकर्षित गर्ने अभिप्रायले तयार गरिन्छन्, जसले कामवासना जगाउन मद्दत गर्दछन् । त्यो अपवित्र सुगन्धले जीवन ऊर्जालाई तलतिर लैजान सहयोग गर्छ । महावीरका सम्बन्धमा उहाँ हिँड्दा, बस्दा हावामा एक पवित्र सुगन्ध बहन्थ्यो भनिन्छ । पवित्र सुगन्ध बिरलै आउँछ, महावीरको शरीर पनि हाम्रो जस्तो नै हो तर उहाँको शरीरबाट निस्कने सुगन्ध पवित्र सुगन्ध हो । तीव्र कामवासनाको क्षणमा हाम्रो शरीरका अलग ग्रन्थिहरू काम गर्न थाल्छन् र शरीरबाट दुर्गन्ध फैलिन थाल्छ जसले हामी तलतिर ओर्लिन्छौं । त्यस्तै ध्यानको अवस्थामा शरीरबाट एक प्रकारको सुगन्ध प्रकट हुन्छ, तब ऊर्जा माथितिर बहन थाल्छ । महावीर र बुद्धजस्ता महापुरुषहरूको ध्यानको फूल जब फकिन्छ, तब आसपास सुगन्ध फैलिन थाल्छ । कृष्ण त्यसैले त सुगन्ध मात्र नभनेर पवित्र सुगन्ध हूँ भन्नुहुन्छ । पवित्र सुगन्ध फूलमा होइन बरु यो मानवरूपी फूलमा पनि बिरलै पैदा हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- "चन्द्रमा, सूर्य र ताराहरूमा 'म' आभा र प्रकाश हूँ ।" हामी प्रकाश देख्न सक्दैनौं, प्रकाशित चिजहरू मात्र देख्न सक्छौं । प्रकाश देख्न असम्भव हुन्छ । त्यसैले त उहाँ सूर्य, तारा, चन्द्रमाहरूमा 'म' प्रकाश हूँ भन्नुहुन्छ । चन्द्रमा जे देखिन्छ त्यो 'म' होइन, 'म' त्यसको प्रकाश मात्र हूँ । प्रकाशका कारणले हामी चिजहरू प्रकाशित भएको देख्छौं तर प्रकाश देख्दैनौं किनभने त्यो अदृश्य हुन्छ । प्रकाश दृश्य घटना जस्तो लाग्छ तर यो अदृश्य घटना हो । जसले अन्तरङ्ग यात्रामा गएर भित्रको आँखा खोल्न सक्छ, उसले सारा जगत् नै प्रकाशवान् देख्न सक्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी चन्द्र, सूर्य, ताराहरू

देख्न सकछौ तर मलाई देख्न सकदैनौ किनभने 'म' अदृश्य छु । त्यसै गरी तपस्वीहरूमा 'म' तेज हुँ । शरीरलाई कष्ट दिएर उपवास बसिरहेको र एक गोडाको भरमा मात्र उभिएको वा काँडामा सुतिरहेको तपस्वी सबैले देख्छन् तर कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' तपस्वी होइन तपस्वीमा तेज हुँ ।

समग्रमा हामी तेजको आ-आफ्नै व्याख्या गर्छौं, जसको अनुहारमा रौनक देखिएको छ त्यसलाई हामी तेज ठान्छौं । स्वस्थ वा शक्तिशाली देखियो भने त्यसलाई तेज ठान्छौं तर यो त दृश्य हो, तेज होइन । कृष्ण अदृश्यको कुरा गर्दै हुनुहुन्छ । यदि कुनै तपस्वीमा तेज खोज्नु छ भने तपस्वीको ध्यानमा खोज्नुपर्छ । महावीर या बुद्धलाई ध्यानको मुद्रामा निरन्तर हेर्ने हो भने त्यहाँ एउटा यस्तो स्थिति आउँछ जहाँ उहाँहरू हराउनुहुन्छ, केवल तेजपुञ्ज र आभायुक्त स्रोत मात्र बन्छ । दियोको आभामा स्रोत हुन्छ तर बुद्ध र महावीरहरूको तेजमा कुनै स्रोत हुँदैन । त्यसैले हामी कृष्ण, महावीर, बुद्धको चित्रको शिरका पछाडि जुन गोलो घेरा बनाउँछौं त्यो तेजको प्रतीक हो । कृष्ण तपस्वीमा तपश्चर्या भन्नुहुन्छ उहाँ त तेज हुँ भन्नुहुन्छ । जतिसुकै तपस्या गरे पनि जबसम्म आफू पूर्ण रूपमा हराएर प्रकाशपुञ्ज मात्र बाँकी रहँदैन, तबसम्म त्यो तेज पैदा हुँदैन । बुद्ध, महावीरलाई ज्ञान प्राप्त भएपछि पनि अरू चालिस वर्ष बाँच्नुभयो । त्यो बाँकी समयमा उहाँहरू शरीर होइन प्रकाशपुञ्ज मात्र हुनुहुन्थ्यो ।

जुन दिन बुद्ध समाधि लिन लाग्नुभएको थियो, त्यसैबेला कुनै एक व्यक्तिले आएर उहाँलाई सोध्यो कि मृत्युपश्चात् हजुर कहाँ जानुहुन्छ । उहाँले जवाफ दिनुभयो- चालिस वर्षदेखि म जहाँ थिएँ अब पनि त्यहीं नै हुने छु । उसले पुनः सोध्यो- यसलाई हामी कसरी मानौं किनभने हजुरको शरीर त अब हराउने छ, तब बुद्धले भन्नुभयो- मेरा लागि त यो शरीर चालिस वर्ष अगाडि नै समाप्त भइसकेको थियो, त्यसयता त म केवल शून्य, प्रकाशको भाँती बाँचिरहेको छु । अब मेरो नाश हुने कुनै उपाय छैन किनभने जुन नाश हुनुपर्ने हो त्यो भइसकेको छ । तेज अमृत तत्त्व हो र शरीर मरण धर्म हो । तपस्वीमा तेजको अर्थ त्यो हो जो उनीहरूमा कहिल्यै मर्दैन । तेज गुप्त रहस्य हो जबसम्म तेज हुँदैन, तबसम्म ऊ तपस्वी पनि हुँदैन । बुद्ध अमुक व्यक्तिलाई ज्ञान भयो र उसलाई ज्ञान भएको छैन भन्नुहुन्थ्यो । उहाँको ज्ञान भएको हेर्ने त्यो विधि नै तेज हो । बुद्ध व्यक्तिको तेज हेरेर यो व्यक्ति कुन अवस्थामा छ भनेर बताउनु हुन्थ्यो ।

कृष्ण एक एक चिजमा अदृश्यको इसारा गर्नुहुन्छ । उहाँ भन्नुहुन्छ- आकाशमा 'म' शब्द हुँ । आकाश देखिन्छ तर शब्द देखिँदैन । यद्यपि आकाश शब्दले नै भरिएको छ । वैज्ञानिकहरू भन्छन्- कृष्णले भनेको गीता हामी एक दिन अवश्य पत्ता लगाउँछौं किनभने शब्द जहिले भनिए पनि यो नाश नहुने भएकाले यो आकाशमा नै मौजुद रहन्छ । यो सारा अस्तित्व शब्दको खातले भरिएको छ । यस जगत्मा बोलिएका शब्दहरू अभिलेखको रूपमा संरक्षित हुन्छन् । त्यसैले त धर्म अपशब्द कहिल्यै नबोल्नु भन्दछ किनभने त्यो शब्द कहिल्यै नाश हुँदैन । त्यो शब्द अनन्त यात्रासम्म अभिलेखको रूपमा सुरक्षित हुन्छ । अस्तित्वले शब्दलाई विनाश गर्दैन । आकाश जो सर्वाधिक वस्तुले व्याप्त छ त्यो शब्द हो तर त्यो शब्द देखिँदैन । अतः गलत बोल्नुभन्दा त चुपचाप लाग्नु राम्रो हो । बुद्ध भिक्षुहरूलाई भन्नुहुन्थ्यो- प्रार्थना सुरु देखिँदैन । अतः गलत बोल्नुभन्दा त चुपचाप लाग्नु राम्रो हो । बुद्ध भिक्षुहरूलाई भन्नुहुन्थ्यो- प्रार्थना सुरु गर्नुभन्दा पहिले जगत्को मङ्गलको कामनाबाट र प्रार्थनाको अन्त्य पनि जगत्को मङ्गलको कामनाका साथ गर्नुपर्छ । प्रार्थना बेकार भए पनि मङ्गलको उद्घोष अनन्त कालसम्म सुरक्षित रहन्छ ।

आकाशमा सूक्ष्म सङ्ग्रहित रूप छ जसलाई शब्द भनिन्छ, जो अदृश्य छ र त्यो अदृश्य कृष्ण 'म' हुँ भन्नुहुन्छ । वेदमा 'म' ओङ्कार हुँ । जगत्मा खोजिएका प्रायः सबै चिज वेदमा छन् तर ती सबैलाई छोडेर कृष्ण भन्नुहुन्छ- वेदमा 'म' ओङ्कार हुँ, अन्य बाँकी 'म' होइन । बाँकी त सबै संसार हो, 'म' केवल ओङ्कार मात्र हुँ । उहाँको आशय यदि सबै शास्त्र नष्ट भएर ओङ्कार मात्र बच्यो भने पनि सबै शास्त्र बच्छ र सबै शास्त्र बचेर ओङ्कार हरायो भने सबै शास्त्र हराउँछ शास्त्रको अस्तित्व नष्ट हुन्छ । ॐ

एउटा अर्थहीन शब्द हो । यद्यपि कृष्णको ॐ मा यत्रो मोह छ, उहाँ भन्नुहुन्छ वेदमा म ॐकार हुँ । एउटा सानो ॐ मा सनातन धर्मावलम्बीहरूले समस्त मन्त्रको योगसारलाई बीज रूपमा बन्द गरेका छन् । हिन्दू धर्मावलम्बीहरूले जीवनमा जे अन्तरङ्ग अनुभव र जुन विधिहरू विकसित गरेका छन्, सत्यतिर यात्रा गर्न ती सबैमा ॐ लाई बीज मन्त्रको रूपमा राखिएको छ । सारा शब्दको विस्तार ॐ को विस्तार हो । ॐ बाट सारा वेद पुनः निर्मित हुन सक्छ । सारा जगत्को शास्त्र अ-ऊ-म् अर्थात् ॐ भएमा निर्माण हुन सक्छ । विज्ञान भैरवतन्त्रमा शिवले पार्वतीलाई भन्नुभएको छ- तिमी धेरै नसोध तिमीलाई म थोरै भन्छु । अ-ऊ-म् को योगबाट बनेको यो जो ॐ छ यसमा तिमी 'अ' लाई भुल 'म्' लाई पनि भुल र जो बिचमा ऊ बन्छ त्यो 'ऊ' मा तिमी डुब । यसो गर्नु भने 'म' तिमीमा प्राप्त हुन्छ । यदि 'ऊ' जोडले भन्यो भने हाम्रो पूरा नाभि भित्र पस्छ र बलपूर्वक नाभिमा जोड पर्छ । नाभि जीवनको मूल ऊर्जास्रोत हो; यसमा जसले धक्का दिन्छ उसको जीवनको ऊर्जा उठ्न सुरु हुन्छ र कुण्डलिनी जाग्न थाल्छ । ॐ समस्त वेदको गुह्यतम शक्ति हो । व्यक्तिभित्र जुन परमात्माको ऊर्जा बीजमा लुकेको हुन्छ त्यसलाई सक्रिय गर्ने विधि ओङ्कार हो । त्यसैले कृष्ण वेदहरूमा म ॐकार हुँ भन्नुहुन्छ ।

कृष्ण पुरुषमा 'म' पुरुषत्व हुँ भन्नुहुन्छ । यो पुर भनेको नगरी वा बस्ती हो त्यही पुरभित्र बस्ने मालिकलाई पुरुष भनिन्छ । यो पुर स्त्रीको विपरीत होइन किनभने यो पुरुष त स्त्रीको भित्र पनि स्थित हुन्छ । स्त्रीको शरीर अलग हुनाले उसको नगर भिन्न र पुरुषको नगर भिन्न हुन्छ तर दुवै भित्र आसीन हुने पुरुष एकै हुन्छ, पृथक् हुँदैन । जीवनको सृजनामा पुरुष सांयोगिक र स्त्री आधारभूत हुन्छन् । स्त्री पुरुषमा सम्मिलित भएकाले कृष्णले जानेर नै स्त्रीको कुरा गर्नुभएन । यहाँ नगरको कुरा नगरी नगरको बिचमा बस्ने मालिक पुरुषका बारेमा उहाँ भन्नुहुन्छ । स्त्री भित्र पनि त्यो पुरुष हुन्छ । हजारौं फूल टिपेर प्रशोधन गरी अलिकति अत्तर बनाएजस्तै समस्त पुरको मालिक जहाँजहाँ छ उसभित्रको पुरुषत्व 'म' हुँ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । पुरुष सीमामा बाँधिएको हुन्छ तर पुरुषत्व असीम हुन्छ । जस्तो प्रेमीको सीमा हुन्छ तर प्रेम असीम हुन्छ । पुरुषत्व विराट् आकाश जस्तै सीमाविहीन र शाश्वत छ भने पुरुष त आउने र जाने छन् । पुरुषभित्रको पुरुषत्व निर्गुण, निराकार र शाश्वत हुन्छ । छालहरूमा 'म' सागर हुँ भने जस्तै कृष्ण पुरुषहरूमा 'म' पुरुषत्व हुँ भन्नुहुन्छ । उहाँ त्यो पुरुषत्वको कुरा गर्दै हुनुहुन्छ जुन जति नै रूप निर्मित र विसर्जित भए पनि ऊ निराकार र अरूप नै हुन्छ ।

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।

बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥१०॥

हे पार्थ ! सम्पूर्ण प्राणीहरूको वा अस्तित्वको मूल बीज वा उत्पत्तिको सनातन कारण 'म' हुँ । बुद्धिमानहरूको बुद्धि र तेजस्वीहरूमा रहेको तेज (कान्ति) पनि 'म' नै हुँ ॥

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥११॥

हे भरतश्रेष्ठ ! म बलवान्हरूमा रहेको कामवासना र आसक्तिरहित सामर्थ्य हुँ । सम्पूर्ण प्राणीहरूमा रहेको धर्मानुकूल आचरणयुक्त कामवासना पनि 'म' नै हुँ ॥

व्यक्तिलाई आफ्नो परिचय दिँदा जति कठिनाइ हुन्छ परमात्मालाई आफ्नो परिचय दिन त्यस भन्दा बढी कठिनाइ हुन्छ । ऊ स्वयम्ले आफ्नो परिचय आधा मात्र दिन सक्छ किनभने अस्तित्व विराट् छ र शब्द सारै छुद्र भएकाले व्यक्त हुनै सक्दैन । परमात्माले चाहेको कुरा शब्दको कारणले व्यक्त गर्न सक्दैन र भन्न चाहेको कुरा कुनै न कुनै रूपमा छुट्छ । जे भन्न सकिन्छ त्यो सङ्केतमा मात्र भन्न सकिन्छ । कृष्णलाई पनि त्यही कठिनाइ छ । कृष्णले साधारण कुराबाट उदाहरण दिँदै सम्झाउन खोज्नुभएको छ ।

मनुष्यसँग कुरा गर्न मनुष्यको भाषा प्रयोग गर्नुपर्छ । त्यसैले कृष्ण सोहीअनुसार इसारा गर्नुहुन्छ तर इसारा त्यसका लागि मात्र उपयोगी हुन सक्छ जसले चन्द्रमालाई औलाले देखाउँदा प्रतिविम्बमा नभई चन्द्रमामा मात्र नजर लगाउँछ । उहाँले जे बताउँदै हुनुहुन्छ त्यसमा आशिक इसाराहरू मात्र छन् । इसाराको माध्यमबाट माथि उठ्न सक्ने व्यक्ति नै वास्तविक रूपमा त्यो इसारा बुझ्न समर्थ हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' वासना र कामनारहित वीर्य र विरक्त वीरता हुँ । मानवभित्र काम र वासना नभएको वीर्यको ऊर्जा 'म' नै हुँ ।

महावीरको जन्मको नाम वर्धमान थियो । वीरताका लागि पछि उहाँको नाम महावीर राखियो । उहाँ गोडा टेक्ता पनि कुनै जीव नमरून् भनेर राम्ररी फुकेर मात्र टेक्नुहुन्थ्यो । उहाँको कसैसँग ईर्ष्या र प्रतिस्पर्धा नै थिएन । उहाँमा अचम्मको वीरता थियो । कृष्णको यस कथनमा उहाँलाई महावीर भन्नुको कारणका बारेमा बताइएको छ । उहाँमा वासना र कामनारहित नवीन वीर्यरूपी ऊर्जाको उदय भएको थियो । महावीरले कठोर साधनाका माध्यमबाट जगत्लाई नै भुलेर केवल आफूलाई मात्र याद राख्नुभयो । उहाँ गाउँ बाहिर नाङ्गो रहनुहुन्थ्यो; तसर्थ गाउँलेहरू उहाँलाई सताउँथे । एक दिन एउटा ग्वालाले उहाँ भएको स्थानमा गाई चराउन लग्यो र उहाँलाई उक्त गाईहरू हेरिदिन अह्वायो । ऊ केही समयपछि फर्किएर आउँदा महावीर ध्यानमग्न हुनुहुन्थ्यो, उसले गाई देखेन । गाईहरू चर्दाचर्दै टाढा पुगेका थिए; त्यसैले उसले गाईहरू कतै भेटेन । साँझ फर्केर घर आउन लाग्दा गाईहरू महावीरको नजिक भएको देख्यो । यसले नै गाई चोरेर राखेको रहेछ र केही बेरपछि घरमा लैजाने यसको मनसाय होला भनेर ध्यानको स्वाड पारेको ठानी उहाँलाई उसले कुटपिट गर्‍यो र बहिरोको नाटक गरेको भन्दै कानमा ठेडी ठोकिदियो । उहाँको कानबाट रगतको धारा बग्‍न थाल्यो ।

कथा बडो रसपूर्ण छ । महावीरको अवस्था देखेर देवताहरू पनि दुखी र चिन्तित भए । इन्द्रले आएर उहाँसँग आफूलाई क्षमा गर्नुहोस् भन्दै हजुरको सुरक्षा गर्न हामीलाई आज्ञा दिनुहोस् भने । उहाँले त्यो गोठालो जस्तै हजुर पनि कुनै ढङ्गले मलाई विचलित गराउन आउनुभएको छ कृपया ममाथि दया गर्नुहोस् र म जस्तो अवस्थामा छु त्यही अवस्थामा छाडिदिनुहोस् । जन्म-जन्मान्तरमा मैले धेरैको सहयोग लिएँ तर ती सबै व्यर्थ भए । अब म एकलै छु र एकलै रहन चाहन्छु भन्नुभयो । युद्धमा कुशलता र वीरता प्रदर्शन गर्नेहरू पनि महावीरका अगाडि बालकजस्तै हुन् किनभने उहाँको जस्तो वीरता त कुनै वीरहरूसँग पनि हुँदैन । उहाँ अब सम्बन्ध र मित्रता नगाँस्ने र आफू एकलै पर्याप्त रहेको बताउनुहुन्छ । ज-जसले मलाई सहारा दिएर संरक्षण गर्ने बताए, तिनीहरू नै आफ्नो दुखका कारण बने, त्यसैले अब मलाई कोही चाहिँदैन, म एकलै रहन चाहन्छु । महावीर पृथ्वीमा एकलै बस्न सक्ने साहसी व्यक्ति हो र त्यही साहस वीरता हो । सबैभन्दा ठुला पराक्रमी योद्धा पनि एकलै बस्न नसकी कम्तीमा सुरक्षाका लागि तरवार साथमा राख्दछ । जसको हातमा हतियार हुन्छ उसभित्र कायरता लुकेको हुन्छ । तर महावीर नाङ्गो हुनुहुन्छ र उहाँका साथमा केही पनि छैन किनभने उहाँमा एकलै बस्ने साहस छ ।

कृष्ण जसमा काम समाप्त भएको छ र वासना पनि शेष छैन त्यसमा 'म' वीर्य र बल हुँ भन्नु हुन्छ । उहाँ काम र वासनारहित वीर्य 'म' हुँ भन्नुहुन्छ । वासना र काम जहाँ हुन्छ त्यहाँ वीर हुनु भनेको रक्सी खुवाएर युद्धमा लड्न पठाएजस्तै हो । नशामा बहादुर हुन सजिलो हुन्छ किनभने त्यतिखेर व्यक्ति मूर्छित हुन्छ । त्यसैले त हात्तीलाई युद्धमा पठाउँदा रक्सी खुवाएर मात्र पठाइन्छ । कामवासना पनि एउटा विष र मादकपदार्थ जस्तो हो । कामवासनाले भरिँदा व्यक्ति आगो लागेको घरमा पनि वासना पूरा गर्न प्रवेश गर्न सक्छ । तुलसीदासको कथा रोचक छ । उहाँ एक पटक कामवासनाले उद्विग्न भएर रातमा माइत बसेकी श्रीमतीलाई भेट्न आतुरताले अन्धो भएर पुग्दा उहाँकी पत्नीको जुन वासना कामतिर

लगाउनु भएको छ, त्यो वासना रामतिर लगाउनुहोस् भन्ने आग्रहबाट तुलसीदासको जीवनले सार्थकता प्राप्त गर्‍यो ।

तीव्र वासनामा व्यक्ति बेहोस हुन्छ र बेहोसीमा भएको बलको कुनै अर्थ रहन्न । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- कामवासना मुक्त बलवान्हरूको 'म' बल हुँ तर जो धर्मले भरिएको हुन्छ त्यसको 'म' कामवासना पनि हुँ । कामवासनारहित बलवान्हरूको 'म' बल हुँ भन्नु भएकोमा यो भनाइ विपरीत जस्तो पनि लाग्न सक्छ । कृष्ण धर्मले भरिएको व्यक्तिको कामवासना पनि 'म' हुँ भन्नुहुन्छ । जब व्यक्तिको जीवनमा धर्म उत्रिन्छ तब उसमा कामवासना रहँदैन । जीवनमा धर्मको अवतरण हुने व्यक्तिका सबै क्रियाकलाप धार्मिक हुन्छन् । धर्मले बुद्धि र हृदयलाई मात्र होइन, व्यक्तिको शरीरलाई पनि रूपान्तरण गर्छ । धर्मको घटना घटेपछि व्यक्ति त्यसमा पूरा डुब्छ अनि कामवासना शेष नै रहँदैन । धर्मको अमृतमा विष परे पनि त्यो अमृत नै हुन्छ । धर्मको मुख्य प्रयास नै भित्र रहेको विषलाई हटाई अमृत स्थापित गर्नु हो । हामीभित्रको काम एवम् वासना यदि प्रभुमा अर्पित भएमा त्यो काम एवम् वासनारूपी ऊर्जा पनि ब्रह्मको ऊर्जा बन्दछ । यस प्रकारका व्यक्तिको कामवासनाको गति आमूल रूपमा बदलिन्छ । हामी बेहोस, अचेतन र विक्षिप्त भएर कामवासनाबाट भरिन्छौं र वासनाले हामीलाई बलपूर्वक समातेर कठपुतली बनाउँछ । हामी जब होसमा आउँछौं, तब पश्चात्तापले जलेर दुखी र पीडित हुन्छौं । प्रकृतिले हामीबाट काम लिन्छिन् र हामी उसको दास बनेर आज्ञापालन गर्छौं ।

धर्मको उपलब्धि चुमिसकेको व्यक्ति प्रकृतिको आदेशको सीमाभन्दा पार हुन्छ र उसमा नवीन घटना घटित हुन्छ । यस्ता व्यक्तिहरूले प्रकृतिको आदेश मान्दैनन् बरु उनीहरूले प्रकृतिलाई नै आदेश दिन सुरु गर्दछन् । त्यसबेला उनीहरूमा आमूल परिवर्तन भएर रूपान्तरण हुन्छ । जबसम्म हामी अधर्ममा बाँच्छौं, तबसम्म हामी प्रकृतिको दासजस्तै आज्ञापालक हुन्छौं र प्रकृतिले नै हामीलाई तानेर चलाउँछ । हामीलाई प्रकृतिले नै क्रोध गराउँछ । त्यसैगरी कामवासना पनि हामीलाई प्रकृतिले नै धक्का दिएर गराएको हो, हामी त केवल एक सिकार मात्र हौं । प्रकृतिले चारैतिरबाट हामीलाई धक्का दिइरहेको हुन्छ । धर्मले भरिएको व्यक्ति प्रकृतिभन्दा माथि उठ्छ र प्रकृतिको आज्ञापालक होइन आदेशकर्ता बन्दछ । यसप्रकारका व्यक्तिको जीवनमा कामवासना रहँदैन । यस्ता व्यक्तिका जीवनमा यदि कामको घटना घट्यो भने यसको कारण भिन्न हुन्छ ।

जिसस कुमारी आमा मरियमबाट जन्मनुभएको हो भनिन्छ । कुमारीबाट कोही जन्मिन सक्दैनन् तर कृष्णको कथनलाई बुझ्ने हो भने कुमारी आमाबाट पनि कोही जन्मिन सक्छ । जिससकी आमा मेरीले जिससको आत्मालाई जन्म दिनका लागि आफ्नो शरीर प्रकृतिको आदेश स्वरूप प्रयोग गर्न दिएकी हुन् भने उनी कुमारी नै हुन् । जब कुनै बालकको जन्म हुन लाग्छ, तब बालकको आत्मा चारैतिरबाट मलाई जन्म देऊ भनेर आमालाई प्रेरित गरिरहन्छ । यद्यपि हामीलाई यो कुरा प्रत्यक्ष अनुभव हुँदैन किनभने हामी बेहोस हुन्छौं र प्रकृतिले हामीलाई धक्का दिएर जन्म गराउँछिन् तर कामवासना जुन दिन धर्मबाट रूपान्तरित हुन्छ, त्यही दिन हामी सचेत रूपमा एउटा आत्मासँग कुरा गर्न सक्छौं जो हामीद्वारा जन्म लिन चाहन्छ । यदि हामी उसलाई जन्म दिन चाहन्छौं भने वासना एवम् कामकृत्यमा उत्रिन भनी सो व्यक्तिले आफ्नो शरीरलाई आदेश दिन्छ । हामी जब कामवासनामा उत्रिन्छौं, तब हामी बेहोस हुन्छौं तर धार्मिक व्यक्ति कामवासनामा उत्रियो भने ऊ पूर्ण होसमा हुन्छ । ऊ आफ्नो शरीरको उपयोग एउटा यन्त्रको भाँती गरिरहेको हुन्छ । मालिक भएर शरीरको उपयोग गर्छ तर शरीरले उसको उपयोग गर्दैन ।

कृष्ण धर्मले भरिएको व्यक्तिका लागि म कामवासना पनि हुँ भन्नुहुन्छ । यदि व्यक्तिलाई सचेत बनाइयो भने शरीरलाई रूपान्तरण गरेर होइन चेतनालाई रूपान्तरण गरेर व्यक्ति कामवासनामा लाग्दछ । यो एउटा होसपूर्वक रूपान्तरित चेतनाले सहयोग गर्न सक्ने बिधायक मार्ग हो जसको प्रयोग हजारौं

वर्षसम्म पूर्वमा गरिएको थियो । महावीर र बुद्धको जीवनमा स्वप्नविज्ञानको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको पाइन्छ । जैन परम्परामा जब कुनै तीर्थङ्कर आमाको गर्भाशयमा प्रवेश गर्न खोज्छ, तब आमालाई यसका बारेमा सपनामा जानकारी आउन थाल्छ । त्यो सपना कुनै एउटा विराट् आत्मा आमाको गर्भमा प्रवेश गर्न चाहेको साङ्केतिक सन्देश हुन्थ्यो । जैनका चौबिस तीर्थङ्कर लामो समय करिब दश हजार वर्षको अन्तरालमा हुनु भयो तर उहाँहरूकी आमालाई आउने सपना एकै प्रकारको हुन्थ्यो ।

बुद्धलाई जन्माउने आमा उहाँलाई जन्म दिएर तत्काल मर्ने छिन् भन्ने पनि थाहा थियो किनभने बुद्धजस्तो व्यक्तित्वलाई जन्म दिँदा आत्मासम्म प्रसव पीडाको अनुभव हुन्छ । साधारण स्त्रीलाई पनि शरीरको तलसम्म पीडा हुन्छ तर पनि बुद्धकी आमा उहाँलाई जन्माउने राजी हुनुभयो किनभने बुद्धलाई जन्माउने सौभाग्य प्राप्त गर्नु पनि महान् अवसर हो । बुद्धले घोषणा गर्नु भएको छ कि दुई हजार वर्षपछि म धर्तीमा मैत्रेयका नाममा अवतरित हुने छु । दुई हजार वर्षभन्दा बढ्ता समय बितिसकेको छ यद्यपि मैत्रेयलाई असल गर्भ मिल्न सकेको छैन । कृष्ण त्यो विज्ञानका बारेमा बताउँदै हुनुहुन्छ, जुन दिन चित्त धर्मबाट भरिन्छ त्यस दिनको कामवासना पनि उहाँ नै हुनुहुन्छ ।

त्यस्तै कृष्ण सम्पूर्ण प्राणीहरूका सनातन कारण पनि 'म' नै हुँ भन्नुहुन्छ । जसलाई हामी कारण भन्छौं, त्यो माथिबाट जोडिएको घटना मात्र हो तर कृष्ण सबै प्राणीहरूको कारण नभनेर सनातन कारण (Ultimate cause) अर्थात् अनादि कारण भन्नुहुन्छ । यदि हामी एक एक कारण खोज्न थाल्यौं भने यस संसारमा अनन्त कारणहरू हुन्छन् । सानो घटनामा पनि सम्पूर्ण जगत् कारणहरूको जालो लिएर उपस्थित हुन्छ र जति भित्र पस्यो अनन्त कारण भेटिन्छन् किनभने खोजको कुनै अन्त हुँदैन । त्यसैले कृष्ण कारणहरूमा सनातन कारण 'म' हुँ भन्नुहुन्छ । सनातन कारणको अर्थ यो सबै 'म' बाट सिर्जिएर 'म'मा नै लीन हुने छन्, 'म' विना केही पनि हुँदैन र यी सबै मेरो नै खेल हो भन्ने हो । जसबाट सबै जन्मिन्छ उसैमा समाप्त हुनु सनातन कारण हो । त्यस बिचमा भएका अन्य कारणहरूको जुन जालो छ त्यससँग कुनै सम्बन्ध हुँदैन । अर्जुन र हामी सबै माथिल्लो कारण देख्छौं । अर्जुन भन्दै छन्- मैले यसलाई मारें भने यो मर्ने छ तर कृष्ण भन्नुहुन्छ- यसमा तिमी कति पनि चिन्ता नगर किनभने यसको जन्म र मृत्यु दुवैको सनातन कारण 'म' नै हुँ । जबसम्म 'म' चाहँदैन तबसम्म यिनीहरू कोही मर्ने छैनन् । त्यसैले तिमी निश्चिन्त भएर युद्ध गर । तिमीले मारेर यिनीहरू मर्नेवाला छैनन् र तिमीले नमार्दैमा वा बचाएर राख्दैमा पनि यिनीहरू बाँच्ने होइनन् । यिनको हुनु र नहुनु 'म'मा निर्भर हुन्छ किनभने 'म' सनातन कारण हुँ ।

यदि परमात्मा सनातन कारण हो भन्ने कुरा बुझ्न सकियो भने व्यक्ति कर्ता बन्ने मोहबाट मुक्त हुन्छ । जुन दिन यो सत्यलाई आत्मसात् गर्न सक्छौं, त्यो दिन अहङ्कार पनि शेष रहन्न । परमात्मा सनातन कारण हो भन्ने कुरा बोध भएपछि व्यक्तिमा कर्तापन पनि रहँदैन । जब कर्तापन हट्छ तब हाम्रो यात्रा परमात्मातिर प्रारम्भ हुन्छ, सबै परमात्माले नै गराउँछ र उही कर्ता हुन्छ । हामीलाई सनातन कारणको बोध भएपछि हाम्रा सुख-दुख, मान-अपमान, जन्म-मृत्युमा पनि हाम्रो उत्तेजना शान्त हुन्छ । उत्तेजनाका सबै कारण क्षणिक हुन् । उत्तेजनाविहीन शान्तिपूर्ण जगत्मा प्रवेश गर्ने हो भने सनातन कारणको स्मरण गर्नुपर्ने हुन्छ ।

त्यस्तै कृष्ण बुद्धिमानहरूको बुद्धि 'म' हुँ भन्नुहुन्छ । सबै बुद्धिमानहरू बुद्धिले युक्त हुँदैनन् । अत्यधिक बुद्धिमानहरूमा सूचनाको सङ्ग्रह हुन्छ । एउटा भनाइ छ- तिमी मूर्खलाई शिक्षित बनाउन सक्छौ तर उसलाई बुद्धिमान बनाउन सक्दैनौ (You can educate a fool but you can not make him wise) । धेरैजसो बुद्धिमानहरूमा बुद्धिको धोका मात्र हुन्छ जो उसले अरूबाट पाएको हुन्छ । बुद्धि प्रज्ञा हो जसलाई विवेकसम्मत (Wisdom) भनिन्छ । यसलाई जसले जान्दछ उसले आफ्नो जीवनलाई फूलजस्तै फुलाउँछ । विवेकसम्मत ज्ञान जीवनको रहस्यको बोध हो, यो कुनै जानकारी र सङ्ग्रह होइन । यो भित्रबाट आएको शाश्वत भाव

एवम् होसपूर्ण ज्ञान हो । तथाकथित बुद्धिमान् अतीतको ज्ञानमा निर्भर हुन्छन् । वस्तुतः बुद्धि सदा वर्तमानमा र यहीं जागृत अवस्थामा हुन्छ ।

कृष्ण त्यस्तै बुद्धिको कुरा गरिरहनुभएको छ । बुद्धिमान्हरूको 'म' बुद्धि हुँ । बुद्धिमानी वा बुद्धिमत्ता (Intellect) एवम् ज्ञान (Knowledge) होइन, यो त शुद्ध बुद्धि (Intellegence) हो । एउटा कोठामा जति सामान भयो उति नै कोठा सानो हुन थाल्छ । त्यस्तै बुद्धिमा जति सूचना भयो बुद्धि त्यति नै सानो हुन्छ । बुद्धि त खाली स्थान हो । बुद्धिमान् त्यो हो जो आफ्नो बुद्धिलाई सदा खाली, ताजा र सजग राख्दछ । जति सूचनाहरू भित्र भरिन्छ त्यति नै बुद्धि सङ्कुचित हुन्छ अर्थात् बुद्धिको जरुरत कम पर्दछ किनभने हामी सूचनाबाट नै काम चलाउँछौं । कृष्ण 'म' त्यो खाली स्थान हुँ भन्नुहुन्छ जसलाई उपनिषद्मा हृदयको अन्तर स्थान भनिएको छ । यो पूरा खाली अन्तर गुफासम्म जो पुग्न सक्छ त्यो परमात्माको मन्दिरमा प्रवेश गर्छ । बुद्धिको अर्थ बाठो हुनु होइन । बुद्धिको अर्थ भित्रको शून्य अन्तरगुफामा प्रवेश गर्नु हो । त्यही शून्यमा उभिएर सत्यको दर्शन हुन्छ । कृष्ण तपस्वीहरूमा 'म' तप हुँ, तपस्या होइन भन्नुहुन्छ । तप र तपस्या दुवै एक शब्द जस्ता छन् तर तपस्याको जोड कृत्यमा हुन्छ भने तपको जोड आन्तरिक उपलब्धिमा हुन्छ । तपस्या गर्ने क्रिया बाह्य कृत्य हो । उपवास, प्राणायाम, आसन यी सबै तपस्याका बाहिरी कृत्य हुन् । कुनै अज्ञानी वा अहङ्कारीले पनि यो कृत्य गर्न सक्ने हुँदा भित्र कुनै पुण्य फलित नहुन सक्छ । तपस्वीहरूका बारेमा अनुसन्धान गर्ने हो भने अत्यधिक तपस्वीहरू प्रदर्शनकारी हुन्छन् किनभने तपस्यामा अहङ्कारको तृप्ति पनि हुन सक्छ ।

जब कुनै व्यक्ति दुख-सुख, सम्मान-अपमान, जीवन-मृत्यु आदिमा पनि दुख मान्दैन, तब उसभित्र स्वयम्मा स्थिर हुन सक्ने तत्त्व पैदा हुन्छ, यही तप हो र तपको अर्थ आत्मवान् हुनु हो । जबसम्म यी अनुभूतिहरूले हामीलाई हल्लाउँछन्, तबसम्म हामी कमजोर हुन्छौं । परिपक्व अवस्था तब आउँछ जब द्वन्द्वको बिचमा समता भाव फलित हुन्छ । तपस्या रूप र दृश्य हो भने तप रूपविहीन अदृश्य र समता हो । कृष्ण तपस्वीहरूमा आफूलाई तप भन्नुहुन्छ । उहाँ अनेक मार्गबाट बुझाउने प्रयास गर्नुहुन्छ । मलाई तिमी कहींबाट खोज र चिन, मेरा द्वारहरू अनेक छन् । तिमी दृश्यलाई छोडेर अदृश्यमा उत्रिन सक्थौ भने, रूपलाई छोडेर अरूपमा हेर्न सक्थौ भने तिमी मलाई चिन्ने छौ । त्यति मात्र होइन; आकारलाई छाडेर निराकारमा, व्यर्थलाई छाडेर सारभूतमा जान सक्थौ भने पनि तिमीले मलाई चिन्ने छौ । कृष्णले 'म' सनातन कारण हुँ भनेर छाडिदिन पनि सक्नुहुन्थ्यो तर यति धेरै उदाहरण दिनुको कारण हाम्रो चित्तको अवस्थालाई हेरेर हो । अर्जुनले त्यो क्षण ग्रहण गर्न सकून् भनेर नै करुणावश कृष्णले यति धेरै उदाहरणहरू दिनुभएको हो । त्यसैले त उहाँले अलग-अलग मार्गबाट घचघच्याइरहनुको कारण अर्जुनको सम्पूर्ण द्वार खुलोस् र उनी त्यही द्वारबाट प्रवेश गर्न सकून् भन्ने हो ।

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥१२॥

सत्त्वगुण, रजोगुण र तमोगुणका भाव एवम् वस्तुहरू जे जति छन् ती सबै मबाट नै उत्पत्ति भएका हुन् । म स्वतन्त्र भएकोले तिनीहरूका अधीनमा छैन तर मेरा अधीनमा तिनीहरू छन् ॥

प्रकृति परमात्मामा निर्भर छ तर परमात्मा प्रकृतिमा निर्भर छैन । यो विरोधाभासी जस्तो देखिने भनाइको सार गहन छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- सत्त्व, रज र तमोगुणले बनेको प्रकृति 'म'मा छ तर 'म' प्रकृतिमा छैन अर्थात् 'म' निर्लिप्त छ । एउटा ठुलो वृत्त बनाऔं, त्यसभित्र सानो वृत्त पनि बनाऔं । यसो गर्दा ठुलो वृत्तमा सानो वृत्त हुन्छ तर सानो वृत्तमा ठुलो वृत्त अटाउँदैन । प्रकृति असीम र विराट् छ जसको सुरु र अन्त्य नै जान्न सकिन्न तर परमात्माका दृष्टिमा प्रकृति केही पनि होइन मात्र सानो र सीमित वृत्त जस्तै हो । यस्ता अनन्त प्रकृति परमात्मामा हुन्छन्, जुन बन्छन् र समाप्त हुन्छन् ।

परमात्माभिन्न नै सबै कुरा घटित हुन्छ । त्यसैले त कृष्ण भन्नुहुन्छ- सबै कुरा 'म'मा छ तर 'म' उसमा छैन । विराट् छुद्रमा हुँदैन तर छुद्र विराट्मा हुन्छ ।

जो प्रकृतिसँग मात्र रहन्छ, त्यसमा परमात्मा हुँदैन तर जो परमात्मामा प्रवेश गर्छ त्यसमा प्रकृति पनि हुन्छ । कृष्ण, जिसस, बुद्ध, महावीर लगायत हामी सबैमा पनि प्रकृतिले बराबर काम गर्दछ । जिससलाई शूलीमा चढाउँदा हामीलाई जस्तै दुख्छ तर उहाँलाई शूलीमा चढाउँदा उहाँ प्रकृतिबाट पार भएर परमात्मामा प्रवेश गर्नुहुन्छ । हामी मृत्युको निकट हुँदा पीडित भएर छटपटिन्छौं किनभने प्रकृतिका अतिरिक्त हामीले केही पनि जानेका छैनौं । शरीर छुट्दा प्रकृति पनि टुट्छ त्यसैले हामी नष्ट हुन्छौं । तर क्राइस्टको प्रकृति छुट्दा उहाँ आनन्दित हुनुहुन्छ किनभने उहाँ त्यो ठुलो वृत्तमा थाहा पाएर प्रवेश गर्दै हुनुहुन्छ । जब हाम्रो प्रकृति टुट्छ तब केवल प्रकृति मात्र टुट्छ किनभने हामीलाई परमात्माको जानकारी छैन । जसले परमात्मालाई जान्छो ऊ प्रकृतिको साक्षी हुन्छ । उसले सानो वृत्त देखे पनि ऊ ठुलो वृत्तमा स्थित हुन्छ । परमात्मालाई नजान्ने मानिस सानो वृत्तका अतिरिक्त केही पनि देख्दैन । प्रकृतिमा अतिशय मन लाग्ने व्यक्तिलाई परमात्मातिर जान सम्भव हुँदैन ।

सन् १८८० मा युरोपको स्पेनमा अल्तामिराको गुफा पत्ता लाग्यो । यसको खोजमा ज्यादै रोचक घटना घट्यो । एउटा ठुलो जमिनदार दान मार्सिलानोको पहाडी भागमा यो गुफा पाइयो । त्यो गुफामा वर्षामा माटाको कारण भ्वाङ परेको थियो । त्यहीँबाट एउटा कुकुर भित्र पस्यो तर निस्कन नसकेपछि भुक्न थाल्यो । किसान मार्सिलानोले जमिन खनेर कुकुर निकाले । कुकुर त निस्कियो सँगसँगै गुफाको आविष्कार पनि भयो । मार्सिलानो इतिहासका विद्यार्थी थिए जो मानिसको हड्डीको अनुसन्धान गरिरहेका थिए । गुफामा बहुमूल्य हड्डी पनि पाउन सकिन्छ भन्ने सोचका कारण टर्च बालेर उनी गुफाभित्र पसे । उनी छ दिनसम्म निरन्तर हड्डीको खोजमा तल्लीन रहे र सातौँ दिनमा सानी छोरी पनि उनीसँग प्रवेश गरिन् । उक्त गुफामा ती सात वर्षकी केटीले टर्चलाइटको प्रकाशमा आफ्ना बुबालाई माथि हेर्न आग्रह गरिन् । मार्सिलानो हड्डीको खोज र अनुसन्धानमा यति व्यस्त थिए कि उनले माथि सिलिङ्गमा हेरेका पनि थिएनन् । जब उनकी छोरीले चिच्याएर माथि हेर्न आग्रह गरिन्, तब सिलिङ्गमा बहुमूल्य चित्रहरू कोरिएका भेटिए । ती चित्र अत्यन्त सुन्दर र भर्खरै कोरिएका जस्ता देखिन्थे तर ती चित्रहरू बिस हजार वर्ष पुराना थिए ।

तिनै प्राचीन चित्रका कारण अल्तामिराको गुफा विश्वप्रसिद्ध भयो । ती यस्ता बहुमूल्य र अद्भुत चित्रहरू थिए कि पिकासोले बनाएका चित्रहरूभन्दा कम सुन्दर थिएनन् । पुरानो समयमा यति सुन्दर चित्र बनाउने साधन थिए भनेर पत्याउन मुस्किल पर्थ्यो । त्यस गुफामा एउटा साँढेको चित्र यति अद्भुत थियो कि जसको मुकाबिला गर्न आज पनि कुनै चित्रकारले सक्दैन । हड्डीको खोजमा तल्लीन भएकाले मार्सिलानोको ध्यान माथि सिलिङ्गमा गएर उनकी छोरीले माथितिर नजर पुर्‍याएको हुनाले उनी ती चित्र खोज्न सफल भइन् । यसैप्रकार जबसम्म हामीहरू पनि प्रकृतिमा र जमिनको कामनारूपी हड्डीको खोजमा तल्लीन हुन्छौं, तबसम्म परमात्मातिर दृष्टि पुर्‍याउन असमर्थ हुन्छौं । जब माथितिर मार्सिलानोकी छोरीको जस्तै ध्यान दृष्टि पुग्दछ, तब मात्र हामी लक्ष्य चुम्न सफल हुन्छौं । तल हेरेर होइन माथि परमात्मातिर दृष्टि पुर्‍याउनुपर्छ । कामना, वासना, धन र पद प्रतिष्ठाको खोज पनि हड्डीको खोज नै हो । प्रकृतिमा रुमल्लिएको मन न त माथि उठ्छ न त ठुलो वृत्तलाई नै देख्न सक्छ ।

कृष्ण 'म'मा प्रकृति छ तर 'म' प्रकृतिमा छैन भन्नुहुन्छ । सानो वृत्त ठुलो वृत्तमा हुन्छ भने नियमअनुसार ठुलो वृत्त सानो वृत्तमा हुनुपर्ने हो तर प्रकृतिमा पनि परमात्मा छ भनेर मान्ने हो भने व्यक्तिले प्रकृतिभन्दा माथि उठ्ने चेष्टा नै गर्दैन । यसोभन्दा शरीर नै परमात्मा हुन्छ । व्यक्तिमा शरीरबाट माथि किन उठ्नु भन्ने भाव आउन सक्छ र उसले परमात्मा तत्त्वको खोज नै गर्दैन । जुन दिन ठुलो

वृत्तलाई कसैले जान्दछ, त्यो दिन उसले प्रकृति पनि त्यसमा नै छ भनेर जान्ने छ । परमात्मारूपी त्यो ठुलो वृत्त पनि प्रकृतिमा छ भन्ने बित्तिकै हामीजस्ता अज्ञानी आफ्ना हरेक कृत्यमा परमात्माको खोजको विचार नै मेटाउँछौं । त्यसैले त कृष्ण जानेरै प्रकृति 'म'मा छ तर 'म' प्रकृतिमा छैन, तिमीले प्रकृतिमा जति खोजे पनि मलाई पाउन सक्दैनौ तर मलाई पायौ भने प्रकृति त स्वतः पाइहाल्छौ भन्नुहुन्छ । धनले व्यक्ति धनी हुँदैन । परमात्माको खोजीले भने दरिद्र पनि धनी हुन्छ तर हामी प्रभुबाहेक अन्य सबै कुराको खोजीमा रहन्छौं । तसर्थ न त खोजेको पाइन्छ न त प्रभु नै भेटिन्छ । यश जति खोजे पनि पाइँदैन तर प्रभु खोज्दा त स्वतः यशस्वी भइन्छ । प्रेम बाहिर कहीं खोज्दा पाइन्न तर प्रार्थनालाई खोजे जीवन सुगन्धले भरिएर प्रेमपूर्ण हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- सत्त्व, रज र तमोगुण सबै 'म'मा छ तर 'म' त्यसमा छैन । परमात्मा प्राप्ति विना सात्त्विक व्यक्ति पनि धार्मिक हुन सक्दैन तर राजसी र तामसी गुणले युक्त मानिसमा परमात्मा प्रवेश गर्‍यो भने ऊ तत्काल सबै गुणबाट पार हुन्छ । आफ्नै बलले कुनै व्यक्ति सात्त्विक भयो भने ऊ अहङ्कारी हुन्छ, अर्थात् उसमा पवित्र अहङ्कारले जन्म लिन्छ । यदि कोही दीनहीन, कुरूप र पापी छन् भने पनि परमात्मामा फड्को मार्न सक्‍यो भने तत्काल आगोमा फोहर जलेजस्तो परमात्माको आगोमा सबै पाप र अहङ्कार जल्दछ । अहङ्कार नाश नभई परमात्मा पाउन सकिन्न । त्यसैले कृष्ण पहिले तिमी परमात्मा खोज भन्नुहुन्छ । अर्जुन भन्दै छन् कि मलाई यो युद्धबाट भाग्न दिनुहोस् किनभने म राजसी र तामसी भाव त्यागेर सात्त्विक हुन चाहन्छु । राज्य प्राप्त गर्नका लागि गरिने काटमार छुद्र व्यवहार मेरो सात्त्विक मनलाई प्रिय लाग्दैन । युद्ध गर्नुभन्दा बढ्ता त भाग्न वा भिख मागेर खानु नै उत्तम हुने छ । युद्ध गर्नुभन्दा म जङ्गलमा प्रार्थना गरेर बस्न उपयुक्त ठान्दछु ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- सत्त्व, रज र तम यी तीन तत्त्व 'म'मा नै छन् । त्यसैले यदि तिमी 'म'मा समर्पित नभई सात्त्विक हुन चाहे्यौ भने तिमी अहङ्कारी हुने छौ । तिम्रो सत्त्वबाट समस्याको हल हुँदैन । पहिले तिमी ममा प्राप्त होऊ अनि सत्त्व, रज र तमका बारेमा सोच । त्यसपछि तिमी प्रकृतिका बारेमा पनि विचार गर । नीतिले सात्त्विक बन र धर्मले धार्मिक होऊ भन्छ । धर्म र नीतिमा यही अन्तर छ । नीति भन्छ पहिले आफ्नो स्वभाव, आचरण बदल; धर्मले भन्छ पहिले प्रभुमा प्रवेश होऊ किनभने धर्मलाई प्राप्त नगरी आचरण मात्र परिवर्तन गरे पनि त्यो तिम्रै आचरण हुने छ जो तिमी भन्दा ठुलो हुँदैन । कुनै व्यक्ति पनि आफैँद्वारा सदाचरणमा उपलब्ध हुन सक्दैन ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- परमात्मामा पहिले दृष्टि लगाऊ, परिवर्तन आफैँ हुन्छ किनभने त्यसबेला तिमी परमात्माकै हात हुने छौ । विराट् देखासाथ हामी भित्रका छुद्रताहरू स्वतः हट्न थाल्छन् । जुन दिन परमात्माप्रति दृष्टि उठ्छ त्यसैदिन त्यो विराट्मा सम्पूर्ण प्रकृति देखिने छ र हामी अर्कै व्यक्ति हुने छौं । त्यस दिन बेठिक कार्य गर्न असम्भव हुने छ । त्यसपछि काम र क्रोध झुट् हुनै सक्दैन किनभने स्वयम् परमात्मा नै देखेपछि कसैले पनि गलत कार्य गर्न सक्दैन । जब कोही परमात्मामा एक हुन्छ, तब कर्ता समाप्त भएर केवल प्रभु मात्र कर्ता हो भन्ने थाहा हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म'मा सारा प्रकृति छ, त्यसैले तिमी मलाई खोज अनि प्रकृति तिमीलाई प्राप्त हुन्छ तर प्रकृति खोजेर मलाई पाउँदैनौ । सत्त्वगुणको कुरा नगर; रज र तमोगुणको पनि निन्दा नगर किनभने यी तीन गुण 'म'मा नै छन् । त्यसैले तिमी मेरो शरणमा आऊ । तिमी खण्डको होइन अखण्ड अर्थात् पूर्णताको कुरा गर । परमात्मालाई बुझ्नासाथ सबै वस्तु र व्यक्ति आफ्ना लाग्ने छन्, भित्र प्रफुल्लता फुल्ने छ र सबै आफ्ना हुन् भन्ने भावले परमानन्दमा विराजमान हुने छौ । प्रकृतिमा खोज्ने व्यक्तिले यो आनन्द पाउँदैन तर परमात्मामा जसले खोज्छ उसले त्यो आनन्द प्रकृतिमा पनि पाउने छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यदि प्रकृतितर्फ तिमीले ध्यान दियो भने तिमी 'म' सम्म आइपुग्न सक्दैनौ। यद्यपि प्रकृति 'म'मा हुन्छ तर पनि तिमी 'म' कहाँ आउन पाउँदैनौ किनभने 'म' अदृश्य रूपमा लुकेको हुन्छ। जे तिमी देख्छौ त्यो 'म' होइन र जे देखिँदैन त्यो 'म' हुँ। तिमी अदृश्यलाई देख्न सफल भयो भने दृश्यमा हेर्न ज्यादै सरल हुन्छ। ध्वनिरहित ध्वनि सुन्न सक्नेले ध्वनि सुन्न र शब्दरहित शब्द जान्न सक्थे भने शब्द सजिलै जान्न सकिन्छ। विराट्लाई हेर्न सक्नेले छुद्र वस्तुलाई सजिलै हेर्न सक्छ। त्यसैले कृष्णको पद्धति पूर्णबाट प्रारम्भ गर्ने पद्धति हो। समस्त विज्ञानको पद्धति खण्डबाट सुरु गर्ने हुन्छ भने धर्मको पद्धति पूर्णबाट प्रारम्भ गर्ने हुन्छ। धर्म र विज्ञानको अन्तर यही हो। विज्ञान परमाणुबाट वा छुद्रबाट सुरु गर्छ किनभने जति छुद्र हुन्छ त्यति नै व्यक्तिले त्यसलाई सजिलोसँग विश्लेषण गर्न सक्छ। धर्मले विराट्बाट सुरु गर्ने हुँदा यसलाई विश्लेषण गर्न सकिन्न। विराट्लाई जान्न स्वयम् नै विराट्को चरणमा पर्नुपर्छ। धर्म पूर्णबाट सुरु हुने हुनाले यसको विधि समर्पण हो भने विज्ञान छुद्रबाट सुरु हुने हुनाले यसको विधि सङ्घर्ष हो। विज्ञान आफूलाई जित्ने भाषामा र धर्म समर्पण अर्थात् आफूलाई हार्ने भाषामा सोच्दछ। कृष्ण 'म' त यो छुद्रमा पनि छु तर तिमी 'म' पूर्णबाट सुरु गर भन्नुहुन्छ।

त्रिभिर्गुणमयैभविरेभिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥१३॥

सत्त्व, रज र तम यी तीन गुणको कार्यरूपले मोहित भएका प्राणीहरू समग्रमा यो संसार, तिनीहरूभन्दा माथि या अलग रहेको आफैँलाई पैदा गर्ने अविनाशी 'म'लाई चिन्न असमर्थ छन् ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- सम्पूर्ण मानिस प्रकृतिका मोहमा हुन्छन्। मोहको कारण बहाना फरक फरक हुनसक्छ तर मोहको परिणाम भने एउटै हुन्छ। तीन गुण सत्त्व, रज र तमबाट मोहित हुनेहरूले 'म'लाई जान्न सक्दैनन् अर्थात् गुणबाट मोहित हुनेहरूले अविनाशी तत्त्वलाई जान्न सक्दैनन् किनभने 'म' ती गुणभन्दा माथि छु। रज र तमोगुणीले मात्र होइन सत्त्वगुणीले पनि 'म'लाई जान्न सक्दैन। नराम्रो वा खराब प्रवृत्तिका मानिसका साथै सत्त्वगुण प्रधान व्यक्ति पनि प्रकृतिमा नै मोहित हुन्छन्। राम्रो काम पनि परमात्मामा समर्पित नगरीकन मोहवश गरेमा त्यसबाट पनि अहङ्कार नै निर्मित हुन्छ। सात्त्विक व्यक्तिहरू पनि आफ्नै प्रक्रियाअनुसार आफ्नो अस्तित्व बलियो बनाउन लागि रहेका हुन्छन्। परमात्मा अर्थात् 'परमका' अतिरिक्त सबै सम्मोहन हो। परमात्माका अतिरिक्त सबै मोहको आधार बनेर मनलाई मूर्छित तुल्याउँछन्।

अर्जुन सत्त्वसँग मोहित भएकाले कृष्ण भन्दै हुनुहुन्छ- सबै कर्म चाहे राम्रो वा नराम्रो नै किन नहोस् त्यो सबै प्रकृतिको हो र त्यो प्रकृतिसँग मोहित हुने व्यक्तिले मलाई प्राप्त गर्न सक्दैन। कृष्णको यस कथनको निष्पत्ति परमात्मालाई पाउन दुष्कर्मबाट मात्र होइन सुकर्मबाट पनि माथि उठ्नुपर्छ भन्ने हो। उसलाई पाउन असत् वृत्तिका साथै सत्त्वृत्ति पनि त्याग्नुपर्छ। कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! तिमी सत्त्वमा लाग्ने विचार नगर र साधुताको कुरा पनि नगर किनभने 'म'मा प्राप्त नभई कोही पनि साधु हुन सक्दैन। त्यसभन्दा अघि उहाँ सबै मनको धोका मात्र हो भन्नुहुन्छ। जबसम्म प्रकृतिको गुणभन्दा माथि कोही उठ्दैन, तबसम्म साधु बन्ने कुरा धोका मात्र हो। चित्त यस्तो समतामा हुनुपर्छ कि राम्रो-नराम्रो, काम-क्रोध, लोभ-मोह, सेवा, सद्भाव, मङ्गल, कल्याण आदि कुनैले पनि आकर्षण वा अनाकर्षण गर्न नसकोस्। यस्तो स्थितिमा चित्त स्थिर हुन्छ, अन्यथा भौँतारिन्छ। चित्त तब मात्र रोकिन्छ जब दुवैबाट माथि उठ्छ र यस्तो अवस्थामा एउटा नयाँ आयाममा यात्रा सुरु हुन्छ। त्यो यात्रा अन्तरयात्रा वा ऊर्ध्वयात्रा हो। त्यसपछि मात्र व्यक्ति प्रकृतिभन्दा माथि उठेर परमात्मालाई अनुभव गर्न सक्ने हुन्छ। त्यसैले साधुलाई भन्दा सन्तलाई मूल्य र आदर दिइएको हो।

साधु र दुष्ट दुवै एउटै संसारमा रहन्छन् । एउटा सुकर्ममा र अर्को दुष्कर्ममा व्यस्त हुन्छन् तर दुवैको नजर आकाशतिर नभई जमिनमै हुन्छ । सन्त त्यो हो जो राम्रो-नराम्रोबाट आफ्नो दृष्टि उठाएर परमात्मालाई चिन्न सक्षम हुन्छ । परमात्मालाई जानिसकेको व्यक्ति नै सन्त हो । परमात्मा चिन्न नसकेको व्यक्तिको साधुता दुष्टको विरुद्ध सङ्घर्ष मात्र हुन्छ । साधु त्यो हो जसले क्रोधलाई भित्र दबाएर अक्रोधी, दुष्ट प्रवृत्तिलाई भित्र दबाएर सज्जन र अहङ्कारलाई दबाएर विनम्र भएको छ । तर भित्र सबै विकृति मौजुद हुन्छ किनभने त्यो भित्र दबिएर बसेको हुन्छ र विश्रामको प्रतीक्षा गरिरहेको हुन्छ । जबसम्म दुष्प्रवृत्ति कायम रहन्छ साधुपन केवल सतही मात्र हुन्छ । सन्त परमात्मालाई जान्ने व्यक्ति हो । उसभित्र कुनै सङ्घर्ष, असङ्गति दबिएको नहुँदा विपरीतको कुनै सम्भावना हुँदैन । परमात्मालाई चिन्ने बित्तिकै व्यक्तिको दुष्टता स्वतः समाप्त भई ऊ सन्त हुन्छ । ठुलो वृत्त परमात्मा हो, त्यसभित्रको सानो वृत्त प्रकृति हो र त्यसभन्दा पनि सानो वृत्त मनुष्य हो । प्रकृति परमात्मामा हुन्छ तर परमात्मा प्रकृतिमा हुँदैन, त्यस्तै मनुष्य प्रकृतिमा हुन्छ तर प्रकृति मनुष्यमा हुँदैन । मनुष्य प्रकृतिका विरोधमा लड्यो भने निश्चित हार्ने छ किनभने प्रकृति विराट् छ । प्रकृति व्यक्तिमा भित्र लुकेको छ तर व्यक्ति सदैव प्रकृतिसँग लडेर हार्दछ ।

जब हामी क्रोधसँग लड्छौं, तब हामी प्रकृतिको एक हिस्सासँग लडिरहेका हुन्छौं । क्रोध गहिरो भएकाले हामीले क्रोध नगर्ने निर्णय गरे पनि भित्रको गहिरो प्रकृतिले वास्ता गर्दैन र क्रोध गरिहाल्छौं । प्रकृतिसँग हामी आफ्नो बल एवम् शक्तिले लड्न सक्दैनौं, त्यसैले त हामी प्रतिदिन हाँछौं । यदि प्रकृतिलाई हराउनु छ भने त्यो ठुलो वृत्तको सहारामा जानुपर्छ । परमात्माको सहारा पाएपछि मात्र प्रकृतिलाई हराउन सम्भव हुन्छ । जसरी प्रकृति हामीभन्दा विशाल भएका कारण हामी उससँग हमेसा हाँछौं, त्यसरी नै प्रकृति पनि त्यो विराट् शक्तिसँग हाँछ किनभने परमात्माका अगाडि प्रकृति केही होइन । उदाहरणका लागि परमात्मा सागर हो, प्रकृति त्यसको छाल हो र हामी त त्यो तरङ्ग माथि एउटा सानो तृण मात्र हौं । त्यसैले हामी हमेसा छालबाट हाँछौं तर सागरको सहारा लियौं भने निश्चित रूपमा जित्ने छौं । परमात्माको सहारा लिनु र उसमा समर्पित हुनुको अर्थ हो प्रकृतिसँग मनुष्यको सिधा लडाइँ असम्भव छ । त्यसैले परमात्मामा समर्पित हुने बित्तिकै हाम्रो प्रकृतिसँगको लडाइँ नै समाप्त हुन्छ र परमात्मालाई देखासाथ प्रकृति शान्त हुन्छ ।

आफै सात्त्विक हुने चेष्टा परमात्मामा समर्पित नभई प्रकृतिसँग लड्ने चेष्टा मात्र हो । परमात्मा यी तीन गुणभन्दा माथि हुन्छ । जब चित्तमा यी तीन गुण हुँदैनन्, तब चित्त परमात्मातिर उठ्छ । रजस् र तमस् शक्तिका दुवै दिशाहरू सन्तुलित भएर बन्द भए पश्चात् शक्ति माथितिर तेस्रो यात्रातिर जान थाल्छ र त्यो तेस्रो यात्रा परमात्माको यात्रा हो जहाँ शुभ-अशुभ एवम् द्वन्द्व नभई अद्वैत मात्र हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- पहिला तिमी त्यो परमात्माको ज्योतिको दर्शन गर अनि सत्त्व वा साधुताको कुरा गर । तिमीमा परमात्माको नजर पर्नासाथ तिमी साधु बन्नै पर्दैन, आफै साधु बन्ने छौ । एकपटक उसको दर्शन गर त्यसपछि तिमी पार हुन्छौ तर उसको दर्शन पाउनका लागि प्रकृतिका तीन गुण सत्त्व, रज र तमबाट माथि उठ्नुपर्छ । कृष्ण यी तीन गुणसम्म प्रकृति छ र यसभन्दा माथि म गुणातीत छु भन्नुहुन्छ ।

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥१४॥

प्रकृतिका सत्त्व, रज र तम गुणले युक्त मेरो अलौकिक शक्तिबाट पार पाउन ज्यादै कठिन छ तर कुनै पुरुष मेरो शरणमा पर्छन् र मलाई निरन्तर भज्दछन् भने तिनीहरू माया र भवसागरबाट सजिलै पार हुन सक्छन् ॥

प्रकृतिको शक्ति अलौकिक, अद्भुत, एवम् कठिन छ किनभने प्रकृतिको शक्ति पनि परमात्माको शक्ति नै हो । हामी पनि त्यही शक्तिबाट निर्मित भएका हौं । हामीभित्रको चैतन्य बाहेक सबै कुरा

प्रकृतिबाट बनेको छ । हाम्रो शरीर, मन, बुद्धि सबै कुरा प्रकृति निर्मित हुन् । हामी जब माटोसँग लड्छौं तब हाम्रो माटो नै लडिरहेको हुन्छ । हामी प्रकृतिलाई नै प्रकृतिका विरुद्धमा लडाइरहेका छौं । त्यसैले हामी प्रकृतिलाई जित्न सक्दैनौं किनभने प्रकृति ज्यादै व्यापक छ । कृष्णको भनाइअनुसार प्रकृति ज्यादै विचित्र, अद्भुत र अलौकिक छ । यो शक्ति असाधारण हुनुका कारण त्यो परमात्माको नै शक्ति भएर हो । लहर जति सानो भए पनि त्यो सागरको नै अंश हो । त्यसैले जब व्यक्ति आफ्नो क्षमताले लडेर पार गर्छु भन्ने विचार गर्छ तब त्यो ज्यादै कठिन हुन्छ तर परमात्माको सहारा लिएमा यो सम्भव हुन्छ । तसर्थ कृष्ण मेरो सहारा लिएर 'म'मा भरोसा राख्यौ भने त्यो ज्यादै सरल हुनेछ भन्नुहुन्छ । विराट् शक्तिसँग भरोसा भएमा लडाइँ ज्यादै सजिलो हुन्छ तर व्यक्ति आफैँ लड्यो भने जित्न असम्भव हुन्छ । कृष्णको निरन्तर भजनले मात्र प्रकृतिरूपी संसारबाट पार पाइन्छ ।

निरन्तर भज्नु आत्यन्तिक भावदशा हो । जहाँ जे दृश्य छ त्यहाँ कृष्णकै स्मरण रहोस् । फूल देख्दा फूलको होइन, भोजन गर्दा भोजनको होइन कृष्णको स्मरण रहोस् र फूल, भोजन कृष्णरूप बनोस् । उठ्दा, बस्दा, सुत्दा रौँ रौँमा भावपूर्वक कृष्णको स्मरण नै भइरहोस्, सुख-दुख एवम् विपत्तिमा पनि उनको नै स्मरण रहोस् र सबै कुरा उनैमा समर्पित होओस् । यस्तो भाव भएमा हाम्रो चेतना त्यहीँ बग्न थाल्छ जहाँ हाम्रो स्मृति हुन्छ । यस्तो भावमा प्रवेश गर्नु भने परमात्माको भजन निरन्तर हुन्छ । आमा र बच्चाको प्रेममा शब्द हुँदैन, केवल भावदशा हुन्छ । आमाले बच्चालाई छातीमा टाँस्दा बच्चा उनमा समाहित हुन्छ । आमा र बच्चाको जस्तै निरन्तर हामी र परमात्माका बिचमा त्यस्तै भावपूर्ण सम्बन्ध स्थापित गरेमा यस्तो व्यक्ति परमात्माको निरन्तर भजनमा हुन्छ ।

प्रभुस्मरण गर्ने भावको अन्तरधारा बगिरह्यो भने यस्ता व्यक्तिको परमात्मासँग सेतु निर्मित हुन्छ । यस्तो सेतु निर्मित भएपछि व्यक्ति प्रकृतिभन्दा निर्बल हुँदैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जबसम्म सेतु बन्दैन, तबसम्म प्रकृति महान् शक्तिशाली हुन्छ र सेतु बनेपछि व्यक्तिको शक्ति परमात्माकै शक्ति भएर प्रकृतिलाई सहजतापूर्वक पराजित गर्न सकिन्छ । हामी आफ्नो शक्तिले प्रकृतिसँग लड्न असमर्थ छौं यद्यपि हरेक असफलतापछि सफलता पाउने आशामा त्यही भुल गरिरहन्छौं । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' प्रति समर्पित होऊ र यो दौडबाट बच । यी प्रकृतिका तीन गुण र सम्मोहनको जाल मेरो योगमाया हो । यो योगमायामा सारा जगत् दौडिरहेको छ । तिमी स्थिर भएर मेरो स्मरण गर । परमात्माको स्मरण सम्मोहनको विपरीत हुन्छ र यसले सम्मोहनलाई तोडेर समाप्त पार्छ ।

बाटामा सुन्दरी युवती देख्दा ती युवतीमा पनि कृष्णको, भित्र जहाँबाट यो आकर्षण आएको छ त्यहाँ पनि कृष्णकै स्मरण गरौं । बिचमा पैदा भएको सम्मोहन र वासना कृष्ण स्मरण गर्नासाथ पछि हट्ने छ । म परमात्माको दर्शन गरिरहेको छु भन्ने भाव आउनासाथ ती सुन्दर युवतीमा पनि प्रभु देखिन्छ र वासनाको अवस्था समाप्त हुन्छ । अचानक भित्रबाट अन्धकार हराएर उज्यालो भएको अनुभव हुन्छ । हामीभित्र क्रोधको धुवाँ उठेको अवस्था प्रकृतिको सम्मोहन हो । त्यस बेला पनि कृष्ण स्मरण गर्ने बित्तिकै क्रोधको पङ्खा जो उड्न तयार भएको थियो त्यो खुम्चिएर समाप्त हुन्छ । यदि आफूलाई कर्ता भएको सम्झेमा सम्मोहन अझ ससक्त बनेर आफैँलाई मूर्च्छित गर्छ । यी प्रकृतिका तीन गुणका लीला सर्वत्र चलिरहन्छन् । यसबाट उठ्ने द्वार नै प्रभुस्मरण हो ।

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।

माययापहतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥१५॥

जो दुष्ट, मूर्ख र सबैभन्दा अधम छन्, जसको ज्ञान मोहग्रस्त छ, जो राक्षसी स्वभावका छन् ती मूढहरू मेरा शरणमा आउँदैनन् ॥

**चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरथार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥१६॥**

हे भरत श्रेष्ठ अर्जुन ! उत्तम कर्म गर्ने, सकाम दुखबाट मुक्त हुने इच्छा भएको ज्ञानी र जिज्ञासु यी चार प्रकारका मानिसहरूले मात्र मलाई भज्दछन् ॥

प्रभुको स्मरण कुन मनुष्यले गर्छन् यही यस श्लोकको मूल धारणा हो । मनुष्यलाई हामी शिक्षा, धनसम्पदा, वर्ण अर्थात् रङ्गका आधारमा, शिक्षित-अशिक्षित, धनी-गरिब र कालो-गोरो गरी दुई भागमा बाह्य विभाजन गर्छौं तर प्रभुतिर उन्मुख हुने र उन्मुख नहुने व्यक्तिको विभाजन अन्तिम र परम विभाजन हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- मूढ व्यक्तिहरूले मलाई भज्दैनन् । उहाँ सत्यका बारेमा बताउँदै हुनुहुन्छ । मूढ भन्नु तथ्यको घोषणा हो, यो कसैलाई गाली होइन । वास्तवमा जो परमात्मातिर उन्मुख नभई बसेको हुन्छ त्यो मूढ नै हो । यो उहाँले रिसाएर भन्नुभएको होइन । यथार्थमा मूढ व्यक्तिहरूले आत्मघात गरिरहेका हुन्छन् । मूढको अर्थ मूर्ख मात्र होइन । मूर्खको अर्थ कम बुद्धिमान् हो र जसलाई हामी बुद्धिमान् भन्छौं, त्यो कम मूर्ख हो । मूर्ख र बुद्धिमान्का बिचको अन्तर मात्राको हुन्छ, गुणको होइन । आफू जुन हाँगामा बसेको छ त्यही हाँगा काट्ने कालीदास मूढताको प्रतीक हो । मूढ यस्तो व्यक्ति हो जसले आत्मघात गर्छ । परमात्मातिर विमुख भएर बस्ने भन्दा ठुलो मूढ या आत्मघाती अरू कोही हुँदैन किनभने यस्तो व्यक्ति सबैतिरबाट नोक्सानीमा पर्छ । त्यसैले कृष्ण मूढ भनेर यस्ता व्यक्तिका बारेमा सूचना दिइरहनु भएको छ ।

जतिसुकै धन-सम्पत्ति, यश आदि प्राप्त गरे पनि परमात्माविना हामी दरिद्र नै हुन्छौं किनभने ऊ हाम्रो परम सम्पदा हो । परमात्मा विना जता दौडिए पनि अन्त समयमा हामी जहाँ पहिला थियौं त्यही उभिएको पाउने छौं । परमात्माका विरुद्धमा उभिनु भनेको आफ्नै विरुद्धमा उभिनु हो । जुन व्यक्ति परमात्माप्रति उन्मुख हुँदैन ऊ आफूप्रति पनि विपरीत हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्तो व्यक्ति मूढ हो जो परमात्माको भजन गर्दैन । भजनको अर्थ परमात्मा र आफूबिच सेतु बनाउनु हो । परमात्माको शक्तिलाई जो आफ्नो शक्ति मान्दैन त्यो विराट् ऊर्जासँग लड्छ र निश्चित हाँछ, जस्तो लहर सागरसँग लड्न खोज्दा हाँछ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ मूढजनले मलाई भज्दैनन् र यो मूढतामा उनीहरू आफ्नै विनाश गरिहरेका हुन्छन् ।

आफ्नो जीवनको अन्तिम समयमा फ्रायडले मनुष्यभित्र मृत्युको आकाङ्क्षा (थानाटोज) पनि रहेको कुराको खोज गरेका थिए । उनले जीवनभर आकर्षण (इरोज) कामवासना नै जीवनको इच्छा हो भनेका थिए तर अन्त्यमा उनलाई यो अधुरो लाग्यो । मानवभित्र मर्ने इच्छा लुकेको हुन्छ । त्यसलाई उनले मृत्युको आकाङ्क्षा भने । मानवमा यस्तो तत्त्व पनि छ जो स्वयमलाई नष्ट गर्न पनि आतुर हुन्छ । फ्रायडको यो खोजले पश्चिममा आश्चर्य उत्पन्न गर्‍यो । तर पूर्वमा मनुष्यभित्र मर्ने र बाँच्ने दुवै आकाङ्क्षा हुन्छन् भन्ने ज्ञान धेरै पहिलेदेखि थियो । स्वस्थ व्यक्ति जीवनको आकाङ्क्षाको यात्रा गर्छ भने अस्वस्थ व्यक्ति मृत्युको आकाङ्क्षाको यात्रा गर्छ । जीवनको आकाङ्क्षामा बाँच्ने व्यक्ति परमात्माको यात्रामा उन्मुख हुन्छ । मृत्युको आकाङ्क्षाले बाँच्ने व्यक्ति परमात्माबाट विमुख हुन्छ ।

आफूलाई सताउने व्यक्ति मूढ हो । आफूलाई सताउने विधि भनेको प्रभुको विस्मरण हो । परमात्माको विस्मरण हुँदा ठुलो कष्टका साथ व्यक्ति मरी मरी बाँच्छ, जुन मृत्युभन्दा कष्टकर र पीडादायी हुन्छ । प्रभुविहीन जीवनमा शत्रुको चौतर्फी घेरामा परिन्छ । क्रोध, हिंसा, चोरी, उपद्रव आदि सबै वरिपरि जम्मा भई यिनीहरूका बिचमा हामी बाँच्नुपर्छ, प्रभुतिर विमुख अवस्था यस्तै हुन्छ । प्रभुको साथ छोड्नेले दुर्गुणका साथै पतन र नर्कको वास पाउँछ । प्रार्थना गर्नु कठिन कार्य हो । धन, पद, यश, स्वास्थ्य, सुख पाउने अभिलाषाले प्रभुको नाम उच्चारण गर्नु एवम् मन्दिर जानु प्रार्थना होइन किनभने यसको प्रयोजन परमात्मासँग नभई आफ्नो सुखका लागि हुन्छ । यो त परमात्माबाट सुख पाइएला भनेर उहाँलाई साधनको

रूपमा प्रयोग गरेको मात्र हो । मूढजन पनि प्रार्थना गर्छन् तर उनीहरू जे जस्ता कुरा गर्छन् ती प्रार्थना नभई केवल छुद्र माग मात्र हुन् । प्रार्थना भनेको माग नभई विनामागको धन्यवाद हो । परमात्मा जे दिएको छ त्यसका लागि धन्यवाद ज्ञापन गर्नु एवम् अनुग्रहको भाव व्यक्त गर्नु नै प्रार्थना हो । हामी त परमात्मासमक्ष धन्यवाद होइन आफ्ना असन्तुष्टिहरू लिएर जान्छौं । मूढको प्रार्थनालाई कृष्ण प्रार्थना भन्नुहुन्छ किनभने ऊ परमात्मालाई होइन, परमात्माको बहानामा जगत् र केवल सांसारिक वस्तुहरूलाई मात्र भज्दछ ।

कृष्ण जिज्ञासु, मुमुक्षु, सात्त्विक जन, बुद्धिमान् एवम् सदाचारमा रहेका व्यक्तिहरूले मलाई भज्दछन् भन्नुहुन्छ । वास्तवमा तिनै व्यक्तिहरू बुद्धिमान् हुन् जसले संसारको सारा अवसरलाई प्रभुको दर्शन पाउनमा लगाउँछन् । त्यसका अतिरिक्त सबै बुद्धिहीन हुन् । जीवन वस्तुसङ्ग्रह गर्नमा मात्र पनि लगाउन सकिन्छ तर त्यो पाएर पनि केही प्राप्ति हुँदैन । सिकन्दर सारा संसार जितेर पनि सुखी भएनन् किनभने सुखको सम्बन्ध सारा जगत् जित्नुसँग हुँदैन । हाम्रो मनले चाहेजस्तो सबै पाए पनि भित्र सबै खाली हुन्छ । जीवनको गहिरो सत्य परमात्माको खोज हो । उसको प्राप्तिमा अमृत प्राप्त हुन्छ । जुन जन्मभन्दा पहिले पनि थियो र मृत्युपछि पनि त्यस्तै रहन्छ । त्यो सारा परिवर्तनभित्र शाश्वत, उथलपुथलमा पनि स्थित, आँधीहरूको बिचमा अडिग र जीवन र मृत्युको बिच जुन एक छ त्यो एकको खोज नै परमात्माको खोज हो । यो एकको खोजमा लाग्ने मानिस नै निश्चित रूपमा बुद्धिमान् हो । मेधावी त्यही हो जसले मानव जीवनमा परमात्मालाई प्राप्त गर्छ । प्रभुलाई भज्ने व्यक्ति नै बुद्धिमान् हुन् ।

प्रभुस्मरणको अर्थ अमृतयुक्त परमसत्ताको स्मरण गर्नु हो । यो स्मरण केही समयका लागि मात्र नामोच्चारण गरिए जस्तो होइन; यो स्मरण त रौं रौंमा, प्रत्येक सासमा, हृदयको धड्कनमा प्रवेश गर्नुपर्छ । उठ्दा, बस्दा, सुत्दा खाँदा, हिँड्दा सदैव प्रभुभजनमा जब कोही लाग्दछ त्यही व्यक्ति बुद्धिमान् कहलाउँछ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जगत्मा दुई प्रकारका व्यक्तिहरू छन्: एउटा मूढजन र अर्को बुद्धिमान् । मूढजन 'म' तिर आँखा लगाउँदैनन् र बुद्धिमान् जो मेरा अतिरिक्त केही पनि नजर लगाउँदैनन् किनभने 'म'मा आँखा लगाउने बित्तिकै आँखा लगाउन योग्य संसारमा कुनै पदार्थ वा व्यक्ति नै हुँदैन । मलाई जसले प्राप्त गर्छ उसले सबै पाउँछ । सबै मूढ बुद्धिमान् र सबै बुद्धिमान् मूढ पनि हुन सक्छन् । सबै सन्तहरूको यस्तै अतीत छ । सबै पापीहरूको भविष्य छ र कोही पनि पापबाट नगुज्रीकन सन्तत्वमा पुग्दैन । अन्तर एक फुड्काको मात्र छ जसबाट रूपान्तरण हुन सक्छ । एकपटक फरक्क फर्किन (About turn) सक्थो भने मूढ पनि बुद्धिमान् हुन सक्छ ।

हामी जीवनरूपी धन कैयौँपटक गुमाएर पनि त्यसबाट अनुभव लिँदैनौं । हामी संसारसँग विक्षिप्त रूपमा सम्मोहनमा परेका छौं र पूरा बाँधिएका छौं । कृष्ण भन्नुहुन्छ- माया र सम्मोहनमा डुबेका, प्रकृतिको गुणबाट आसक्त भएका मूढजन मेरो भजन गर्दैनन् र प्रकृतिको स्मरण गर्दछन् । उनीहरू दुखका अतिरिक्त अन्य केही पाउँदैनन् र सुख पाउने आशामा कैयौँ जन्म बिताउँछन् । धन-सम्पदा, पद, घर-परिवार आदिको खोजमा मृत्युका अतिरिक्त अरु केही प्राप्त हुँदैन । जति धन प्राप्त भए पनि भित्र व्यक्ति निर्धन नै रहन्छ । जति उच्च पद प्राप्त गरे पनि भित्र हीनता जतिको व्यक्ति नै रहन्छ । मनोवैज्ञानिकहरू भन्छन्- राजनीतिज्ञमा जति हीनताको भाव अन्य कसैमा पनि हुँदैन । राजनीतिज्ञहरू हीनताको ग्रन्थिबाट पीडित भएर पदको खोजमा निस्कन्छन् ।

लेनिनका खुट्टाले कुर्सीमा बस्दा पनि भुईँ छुँदैनथे । माथिको भाग ठुलो थियो तर तलको भाग सानो अर्थात् छोटो थियो । एडलर भन्छन्- हीनताका कारण म केही हुँ भनेर देखाउनका लागि लेनिनले त्यति ठुलो षड्यन्त्र गर्न सफल भए । जसभित्र हीनताको ग्रन्थि हुन्छ उनीहरू ठुलो पदमा बसेर जनतालाई देखाउन चाहन्छन् कि हामी पनि केही हौं । यसले वास्तवमा केही अन्तर पर्दैन किनभने हीन व्यक्ति आखिर

सदैव हीन नै हुन्छ । त्यो पद र प्रतिष्ठामा पनि उसको हीनता देखिन्छ । यदि हामीमा अनुभवबाट पाठ सिक्ने स्थिति बन्यो भने प्रकृतिको सम्मोहन टुक्रिन्छ र हाम्रो आँखा प्रभुतिर केन्द्रित हुन थाल्छ । सम्मोहनमा बाँधिनु मूढता र प्रभुतिर जानु बुद्धिमानी हो ।

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥१७॥

तिनीहरूमध्ये पनि जो अनन्य प्रेम र भक्तिवाला छ, ज्ञानी छ, जो नित्य 'म'मा एकै भावले स्थित हुन्छ त्यही नै सर्वश्रेष्ठ हो किनभने अनन्य भावले मलाई तत्त्वपूर्वक जान्ने ज्ञानीलाई 'म' प्रिय छु र त्यो ज्ञानी मलाई प्रिय छ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- एउटै रूपले अनन्य भावका साथ तत्त्वलाई जानेर जसले मलाई प्रेम गर्छ त्यो ज्ञानी हो । एउटै भावले जसले 'म' र आफूबिच अलिकति अन्तर राख्दै नै मेरो प्रिय हो । आफूलाई परमात्मासँग केही नलुकाई प्रेम गरेमा त्यो सच्चा प्रेम हुन्छ । प्रेमको अर्थ अर्को व्यक्तिसँग म आफैँसँग गरेजस्तो व्यवहार गर्ने छु र उससँग म केही लुकाउँदैनँ भन्ने भाव आउनु हो । हामी परमात्मासँग पनि पूरा खुलेर नग्न हुँदैनौं । इसायतले यसै सिद्धान्तका आधारमा स्वीकारोक्ति (Confession), पहिले पापको स्वीकार अनि प्रार्थनाको व्यवस्था गरेको छ । यस्तो स्वीकारोक्ति गरेमा परमात्माको अघि हामी नग्न हुने छौं र हाम्रो बिचमा कुनै अन्तर, गोपनीयता र दूरी नरही प्रेम स्थापित हुने छ । हामी आफ्नो कुरूपतालाई लुकाएर परमात्मालाई धोका दिन खोज्छौं । त्यसैले गर्दा हामी उससँग तद्रूपता कायम गर्न सक्दैनौं । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो केही न लुकाई सरलता एवम् इमानदारीपूर्वक 'म' समक्ष आफूलाई प्रकट गर्छ त्यस्तो एकभाव भएको भक्तले मलाई प्राप्त गर्दछ । यस्तो व्यक्तिलाई 'म' प्रिय हुन्छु र मलाई यस्तो व्यक्ति प्रिय हुन्छ । जब परमात्मासँग केही लुकाइँदैन, तब एक भाव कायम भएर व्यक्ति भक्त हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- अनन्य भावले मलाई तत्त्वपूर्वक जान्ने ज्ञानीलाई म प्रिय छु र ऊ मलाई प्रिय छ । कतिपय व्यक्ति तत्त्व नबुझी अर्थात् जीवनको रहस्य नबुझी धर्मको यात्रामा निस्कन्छन् । यस्तो अप्रौढ र बालचित्त भएका मानिसहरू धार्मिक यात्रामा निस्किए भने धर्म के हो भन्ने नै बुझ्दैनन् तर धर्मलाई अपरिपक्व बनाउन भने सफल हुन्छन् । यस्ता अपरिपक्व मानिसले धर्मको यात्रा प्रलोभनका कारणले मात्र गर्दछन् । कतिपय मानिसहरू आनन्द पाउने लोभको कारणले धर्मको यात्रामा निस्कन्छन् तर लोभका कारणले गरिएको धर्मको यात्राबाट परमात्मा पाउन सकिन्न । कृष्ण भन्नुहुन्छ- संसार दुखको सागर हो भन्ने तत्त्वलाई बुझेर जसले धर्मको यात्रा गर्दछ त्यो यात्रा परमात्मातिरको यात्रा हो । परमात्मामा आनन्द प्राप्त हुन्छ भन्ने सुनेर त्यसतर्फ यात्रा गर्नु प्रलोभनको यात्रा हो ।

मठ, मन्दिर, चर्च, गुम्बा, मस्जिद आदिमा मानिसहरू लोभ एवम् भयका कारण जान्छन् भने त्यो लोभको यात्रा हो । मृत्यु-उन्मुख मानिसहरू प्रायः धनसम्पत्ति, घरपरिवार, इष्टमित्र, पद, समाज आदि केहीले पनि बचाउन सक्दैनन् र अब परमात्माकै सहारामा जानुको विकल्प छैन भन्ने ठानेर मठमन्दिरमा जान्छन् । प्रायः अपवादलाई छाडेर मन्दिरमा लोभी, डरपोकहरू एवम् वृद्धवृद्धाहरूको नै भिड लाग्छ । कतिपय वृद्धहरू युवा युवतीलाई तिम्रो उमेर धर्मको यात्रामा निस्कने होइन भनेर पनि भन्दछन् । जीवनभर धर्मको नाममा मुखबाट रामको नाम ननिकाल्नेहरू पनि कतिपयले मृत्युको बेला डराएर रामराम भन्छन् । सबै पापबाट रामको नाम जप्ने बित्तिकै मुक्त हुन सकिन्छ भनेर धर्मका तथाकथित पुरोहितहरूले बताएका कारण उनीहरू श्रद्धाले नभई भयका कारण राम नाम जप्दछन् ।

तत्त्वज्ञान प्राप्त गर्न उमेर बाधक हुँदैन र उमेरसँग तत्त्वको कुनै सम्बन्ध पनि हुँदैन । तसर्थ कृष्ण भन्नुहुन्छ- तत्त्व बुझेर जो मेरो शरणमा आउँछन् उनीहरू वास्तविक ज्ञानी हुन् । लोभ र भयबाट आउनुको कुनै अर्थ छैन । जो ज्ञानी छन् तिनीहरू मेरा लागि प्रिय छन् र म पनि उनीहरूको प्रिय हुन्छु ।

जो मलाई प्रेम गर्छन् तिनीहरूलाई 'म' पनि प्रेम गर्छु भन्ने कृष्णको भनाइ बुझ्न जरूरी छ । परमात्माको प्रेम त सबैमा बराबर नै बर्सिन्छ तर जो परमात्मालाई प्रेम गर्दैनन् उनीहरूलाई परमात्माको प्रेमका बारेमा कुनै जानकारी नै हुँदैन । त्यसैले उनीहरूको प्रभुसँग मिलन हुने सम्भावना हुँदैन । प्रभुलाई जसले प्रेम गर्छ उसलाई मात्र प्रभुको प्रेम प्राप्त हुन्छ । यसको अर्थ उसलाई मात्र प्रभुको प्रेमको वर्षाको अनुभूति हुन्छ । जो प्रेम गर्दैन उसलाई प्रेमानुभूति हुने कुरै भएन । सूर्यको प्रकाश, चन्द्रको अमृतरूपी कान्ति र वायुको हावा सबैलाई निरन्तर प्राप्त भइरहेको हुन्छ तर सूर्यको किरण छिर्न नदिने गरी द्वार बन्द गरेर बस्यौं भने सूर्यले केही गर्न सक्दैनन् ! साथै सूर्यको किरण भित्र पस्दा पनि आँखा चिम्लेर बस्यौं भने सूर्यले यस्ता व्यक्तिका आँखाको परेली खुलाउन सक्दैनन् । हामीले ढोका र आँखा खोल्ने बित्तिकै सूर्य किरणको दर्शन पाउने छौं ।

यस्तै परमात्माको प्रेम त सधैं सबैमा समान रूपमा नै बर्सिरहेको हुन्छ तर सबैले समान रूपमा पाउन सक्दैनन् किनभने त्यो प्रेम लिन व्यक्ति तयार हुनुपर्छ । प्रभुको प्रेम त आ-आफ्नो पात्रता, व्यवहार, जिज्ञासा र उन्मुखताले मात्र प्राप्त हुन्छ । लोभ र भयको उद्देश्यका साथ परमात्मातिर जाने व्यक्तिको घडा उल्टो हुन्छ, जतिसुकै पानी भर्न खोजे पनि पानी भर्न सकिन्न । तसर्थ जतिसुकै प्रार्थना गरे पनि प्रभु प्रेम प्राप्त हुन सक्दैन तर जो जीवनको व्यर्थतालाई जानेर प्रभुको यात्रामा निस्कन्छ त्यसमाथि प्रभुको प्रेम बर्सिन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- एक भावले, अनन्य रूपमा तत्त्व जानेर जसले मलाई प्रेम गर्छ म पनि उसलाई प्रेम गर्छु ।

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥१८॥

सबै भक्तहरू निःसन्देह उदार आत्मा हुन् तथापि जो मेरै ज्ञानमा अवस्थित छन् तिनीहरूलाई म आफैं समान ठान्दछु । मेरो दिव्य सेवामा लाग्ने स्थिर बुद्धि भएका ज्ञानी भक्त अन्ततः परम सर्वोच्च गतिका रूपमा मलाई प्राप्त गर्दछन् ॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥१९॥

अनेकौं जन्म जन्मान्तरपछिको अन्तको जन्ममा तत्त्वज्ञानमा प्राप्त भएका ज्ञानीहरू वासुदेव नै कारणहरूका कारण हुन् भन्ने ठानेर मेरो शरणमा पर्छन् । यस्ता महात्माहरू अत्यन्त दुर्लभ हुन्छन् ॥

अज्ञानताका कारण परमात्मासँग दूरी रहन्छ तर जब परमात्मालाई जानिन्छ, तब व्यक्ति उससँग एकाकार हुन्छ । परमात्मालाई परबाट जान्न सकिँदैन, उसलाई जान्नका लागि ऊसँग एक हुनुपर्छ । परमात्मालाई जान्ने व्यक्ति ज्ञानी र महात्मा हो । परमात्मासँग युक्त हुने व्यक्ति ज्ञानी र स्थिर बुद्धिको हुन्छ । हामी सबैको आत्मा खण्ड-खण्डमा विभाजित भएर अयुक्त छ । हामी एक होइन, धेरै व्यक्तिहरूको हुन्छ । हामी खण्ड-खण्ड मात्र होइन विपरीत खण्ड पनि भिड हौं र प्रत्येक क्षण हामीभित्र परिवर्तन भइरहन्छ । हामीमा खण्ड-खण्ड मात्र होइन विपरीत खण्ड पनि मौजुद हुन्छ । प्रत्येक क्षण हामी भित्र सबै कुरा परिवर्तन भइरहन्छ । हामीसँग एउटा अनुहार र एउटै आत्मा छैन । त्यसैले त क्षणक्षणमा कैयौं अनुहार परिवर्तन गरिरहन्छौं । हामी एक प्रकारको प्रवाह हौं । कृष्ण भन्नुहुन्छ- युक्त पुरुष यसको ठिक विपरीत हुन्छ, जसको बुद्धि स्थिर हुन्छ त्यस्तो व्यक्तिले मात्र मलाई जान्दछ र मसमक्ष आउन सक्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जब व्यक्ति बहुचित्तबाट एकचित्तको हुन्छ, तब मात्र म समक्ष आउन सक्छु त्यसअघि मलाई जान्न सक्दैन । हामी सबै अनेकौं अनुहार भएको भिडमा छौं, जहाँ व्यक्तिलाई खोज्न सकिँदैन । हामी भुटो अनुहार लिएर जीवन चलाइरहेका छौं किनभने भित्र कसैसँग पनि युक्त आत्मा छैन । स्थिर चेतना र एकीकृत चित्तवाला व्यक्तिले मात्र युक्त आत्मा प्राप्त गर्न सक्छ । त्यस्तो व्यक्ति अब

बहुचित्तवान् हुँदैन किनभने उसलाई विराट् चेतनाले एक गराउँछ र यस्तो युक्त चेतना भएको ज्ञानी मेरा शरणमा आउन सक्छ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । खण्डित चित्तवाला पुरुषले अनेकौं जन्म प्राप्त गर्छ । अनेकौं जन्मको यात्रापछि मात्र उसलाई मैले अघिल्ला जन्महरू व्यर्थमा गुमाएँ, त्यसैले अघिल्ला जन्महरूको धोकाबाट अनुभव लिएर अखण्डित चित्त भएर बाँच्छु भन्ने विचार आउँछ । यसप्रकारको अनुभव अनन्त जन्मपछि पनि भयो भने ठुलो उपलब्धि मान्नुपर्छ किनभने हामी सबैको अनन्त जन्म भइसकेको छ ।

धार्मिक व्यक्तिमा जीवन जस्तो छ त्यसकै सहज स्वीकृतिको घोषणा हुन्छ । जसले राम्रो-नराम्रोलाई जस्ताको त्यस्तै स्वीकार गर्छ तत्क्षण उसमा रूपान्तरण हुन्छ र सबै दुष्कर्म समाप्त हुन्छन् । दुष्कर्म नगर्ने र आफू जस्तो छ त्यस्तै रूप प्रकट गर्ने, खुलस्त व्यक्ति नै युक्त आत्मामा प्राप्त हुन्छ । युक्त आत्मा नै परमात्मासँग एकाकार हुन्छ । जब भक्तले भगवान्लाई जान्दछ, तब ऊ भक्त रहँदैन भगवान् नै हुन्छ । वास्तवमा परमात्मा र हामी बिचमा कुनै अन्तर छैन त्यो त केवल हामीले बनाएको कारणले मात्र अन्तर देखिएको हो । परमात्मालाई भज्ने व्यक्ति परमात्मा नै हुन्छ । मनुष्य भगवान् हुन सक्छ भन्ने कुरा हामी विश्वास गर्न सक्दैनौं किनभने हामी आफूभित्रका छुद्र कुराहरूसँग मात्र परिचित छौं । हामी राक्षस हुन सक्छौं तर भगवान् हुन सक्दैनौं भन्ने सोच्दछौं । हामीभित्र जुन छुद्र प्रवृत्ति देखिन्छ वास्तवमा त्यो हामी होइनौं । हामीलाई आफू के हौं भन्ने कुरा थाहा नभएकाले त्यो छुद्रता आफू भएको जस्तो लागेको हो । जुन दिन हामीलाई आफ्ना बारेमा जानकारी हुन्छ त्यस दिन त्यो छुद्रता समाप्त हुन्छ र हामीलाई आफू भगवान् भएको थाहा हुन्छ ।

जतिसुकै फोहर नदी पनि सागरमा मिसिए पछि शुद्ध भएभैं जब हामी भित्रको विराट्लाई देख्छौं तब हाम्रा सबै छुद्रताहरू आफैं शुद्ध हुन्छन् । ठुलो शक्तिले सानोलाई पवित्र पार्ने सामर्थ्य राख्दछ तर हामीलाई विराट्का बारेमा जानकारी नै छैन; त्यसैले हामी सानो छुद्रतामा नै बाँच्छौं । वास्तवमा जति जीवन ऊर्जाले हाम्रो शरीर चल्छ त्यसैलाई हामी आत्मा ठान्दछौं । शरीर चलाउन त अत्यन्त कम ऊर्जा भए पुग्छ त्यसका लागि हामीसँग भएको विराट् ऊर्जाको आवश्यकता नै पर्दैन । शरीरको ऊर्जासँग तादात्म्य स्थापित गरेर हामी आफू आत्मा भएको ठान्छौं । त्यसैले राक्षसी प्रवृत्ति जन्माउने छुद्रताको मात्र हामीलाई जानकारी हुन्छ । विराट् ऊर्जासँगको सम्बन्धले भगवान्सँगको सम्बन्ध स्थापित गराउँछ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसले मलाई जान्दछ, ऊ वासुदेव नै हुन्छ । जसले ब्रह्म जान्दछ ऊ ब्रह्म नै हुन्छ तर कृष्णको यो वचन बुझ्न हामीलाई गाह्रो हुन्छ किनभने हाम्रो अनुभवमा जे जान्यो त्यससँग एक भइन्छ भन्ने छैन । हाम्रो सबै जान्नु द्वैतलाई जान्नु हो । हामी जान्ने कुरासँग परबाट नै प्रयास गर्छौं । जुन चिजलाई हामी जान्नु भन्छौं, त्यो जान्नु होइन, केवल परिचय मात्र हो । यदि हामीले कसैसँग प्रेम गरेको भए हामी त्यही हुन्थ्यौं जससँग प्रेम गरिएको छ । यदि यस्तो भएन भने हामी प्रेमलाई जान्दैनौं केवल परिचयलाई मात्र जान्दछौं ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- स्वयम्लाई जान्नु नै ज्ञान हो यसका अतिरिक्त कुनै ज्ञान छैन । जससँग आत्मसात् गरेर आफू त्यहीँ भइन्छ त्यही ज्ञान हो । ज्ञान त्यही हो जो एकाकार भएर मात्र जान्न सकिन्छ । कृष्ण जुन ज्ञानको कुरा गर्दै हुनुहुन्छ त्यहाँ हुनु र जान्नुका बिचमा एकाकार भएमा मात्र ब्रह्मतत्त्वलाई जान्न सकिन्छ । उहाँ भन्नुहुन्छ- मलाई भज्ने, युक्त चित्तवाला, स्थिर बुद्धि भएको भक्त वासुदेव नै हुन्छ; तब त्यो भक्त रहँदैन भगवान् नै हुन्छ । एक क्षण पनि हामीलाई भगवान् भएको स्मरण भयो भने हाम्रा अघिल्ला जीवनहरू स्वप्नबद्धजस्ता लाग्ने छन् । साथै यो जीवनलाई स्वप्नरूप मानेर बाँच्न थालियो भने पनि एक दिन अचानक परमात्माका साथ एक भएको अनुभव हुने छ । यसलाई केवल बुद्धिले मात्र जान्न खोजियो भने त्यो जान्नु नजान्नु जस्तै हुन्छ र परमात्मासँग पनि एक हुन सकिन्न । ज्ञानको किरण जब फुट्छ, तब ज्ञानी रहँदैन भित्र केवल ज्ञान मात्र रहन्छ र यसपछि परमात्मासँग साक्षात्कार हुन्छ ।

साक्षात्कार पनि शब्दको सीमितताले भन्नुपरेको हो; यस्तो व्यक्ति परमात्मा नै हुन्छ । जसलाई खोज्न निस्किएको हो त्यो पूरा हराएर जसलाई खोजिएको हो त्यही शेष रहन्छ । तर शास्त्र, जानकारी र परिचय आदिबाट केही पनि पाइँदैन, केवल हाम्रो सङ्ग्रह मात्र बढ्छ । जबसम्म अहङ्कार रहन्छ तबसम्म परमात्मासँग मिलन हुँदैन ।

**कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥२०॥**

भौतिक वस्तु वा कामनाबाट जसको बुद्धि अपहरित भएको छ तिनीहरू तदनुरूपका कामना पूर्ण गर्न अन्य देवताहरूको नियम पालना गर्दै पूजा-अर्चना गर्दछन् र उनीहरूको नै शरण लिन्छन् ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- कामासक्त, विषयासक्त पुरुषहरू भोगको आकाङ्क्षाले भरिएका हुन्छन् । त्यसैले भोगबाट सम्मोहित भएकाहरू र ज्ञानबाट च्युत भएकाहरू मेरो स्मरण गर्दैनन् र अन्य भोगप्रधान देवताहरूको स्मरण गर्दछन् । कामासक्त र विषयासक्त पुरुष ज्ञानबाट च्युत हुन्छन् । विषयतिर मन दौडिने बित्तिकै भित्र ज्ञानको धारा तल झर्छ । एक क्षण मात्र पनि भोग वा विषयतिर मन प्रेरित भयो भने भित्रको चेतना डामाडोल हुन्छ र अधोगतितिरको यात्रा सुरु गर्छ । विषयतिरको सामान्य विचार, वासना आदिले अज्ञान जन्माउँछ र ज्ञान हराउँछ । थोरै मात्र वासनाले पनि मूर्च्छित बनाउँछ । हामीहरू चौबिसै घण्टा विषयको कामनाले भरिन्छौं । त्यसैले त हामीलाई ज्ञानधारा पतन भएको थाहा हुँदैन । जससँग धन हुन्छ, त्यसलाई मात्र टाट पल्टिने कुरा थाहा हुन्छ, भिखारीलाई टाट पल्टिने कुरा थाहा हुन्न । वासनाले तीव्र रूपमा घेर्न थाल्यो भने ज्ञानको गुण कमजोर बन्छ । हरेक वासनाले एउटा सूक्ष्म विषादमा पुर्‍याएर पतित बनाउँछ । हामी जे पाउँथ्यौं त्योभन्दा कैयौं गुणा बढी गुमाउँछौं । वासनामा हाम्रो व्यवहार मूर्खतापूर्ण हुन्छ । वासनामा कुनै वस्तुतिर आकर्षित हुनासाथ हाम्रो चेतनाको धारा तलतिर झर्छ ।

धर्मका धेरै विधिहरू वासनालाई तोड्ने साधनको रूपमा प्रयोग गरिएको हुन्छ जुन कुरा हामीलाई थाहा हुँदैन तर संस्कारजन्य रूपमा हामी गरिरहेका हुन्छौं । मन्दिरमा घण्टी बजाउँदा हाम्रा वासना र विचारलाई एकाग्र गर्न सहज हुन्छ । घण्टी बज्नासाथ वासना र कामनाको सम्बन्ध सजग भएर शून्यतामा प्रवेश गर्दछ । त्यो अन्तरधारा जो भित्र चलिरहेको हुन्छ त्यो एक झड्कामा टुटोस् भन्नाका लागि घण्टी बजाइन्छ । मन्दिरमा स्नान गरेपछि मात्र जानुपर्छ भन्नुको आशय पनि यो वासनाको अन्तरधारा तोड्ने एउटा विधि हो । त्यस्तै बाहिर जुत्ता फुकाल्नु पनि भित्रका चाहनाहरूको अन्तरधारा तोड्नका लागि गरिने स्मरण हो । मन्दिरमा साष्टाङ्ग दण्डवत् प्रणाम गर्ने विधि अन्तर्गत शरीरका सबै अङ्ग भुइँमा छोडिएका हुन्छन् । यो अहङ्कार छोडेर पृथ्वीसँग एक भई वासनाको अन्तरधारा त्यागी एकाग्रताका साथ प्रार्थना गर्ने एउटा विधि हो । मनुष्यलाई सहयोग पुर्‍याउने उद्देश्यले व्यक्तिहरूले नै यस्ता विधि र व्यवस्थाको निर्माण गरेका हुन् । त्यस्तै मनुष्यको शिरको प्रतीकको रूपमा नरिवलको व्यवस्था गरिएको हो जुन देवताहरूलाई शिरको सट्टा चढाइन्छ तर परमात्मालाई त नरिवल होइन आफूलाई समर्पित गरे मात्र प्रार्थना हुन्छ । त्यस्तै सिन्दूर मानव रगतको प्रतीकको रूपमा चढाइएको हो ।

ज्ञान प्राप्त भएपछि मात्र वासनाको धारामा बगेको चित्त वासनाबाट मुक्त हुन्छ । ज्ञान हाम्रो स्वभाव हो, वासनाले हामीलाई जोडले समातेको हुनाले नै हामीले ज्ञान गुमाएका हौं । वासना हाम्रो स्वभाव नभएकोले त्यसले हामीलाई कहिल्यै तृप्त पार्न सक्दैन । वासना पतनको मार्ग हो जसले हामीलाई पीडा र सन्ताप दिन्छ र नर्कमा पुर्‍याउँछ । त्यसैले वासनाबाट मुक्त भई एक न एक दिन हामीले आफ्नो प्राणको शिखरमा फर्किनै पर्छ । कैलाश हिमालयमा होइन हृदयमा स्थित छ । यो ज्ञानको शिखरको नाम हो जहाँ भगवान् सदैव स्थित हुन्छ । जुन दिन हामी सबै वासना त्यागेर त्यो शिखरमा पुग्छौं, त्यसैदिन जो सदैव हामीभित्र स्थित थियो त्यससँग मिलन हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- अर्थार्थी, आर्त, जिज्ञासुहरू मेरो होइन अन्य भोगप्रधान देवीदेवताको पूजा गर्दछन् । परमात्माको प्रार्थनामा उनीहरू संलग्न हुँदैनन् किनभने उनीहरू परमात्माको प्रार्थनाको सर्त नै पूरा गर्न सक्दैनन् । ईश्वरको प्रार्थनाको पहिलो सर्त वासना त्याग्नु हो । विषयासक्त मानिस कहिल्यै परमात्मामा पुग्न सक्दैनन् । त्यसैले उनीहरू आफ्ना माग पूरा गराउन सामान्य देवता निर्मित गरेर उनीहरूको उपासना गर्दछन् जसले उनीहरूलाई कुनै सर्तमा बाँध्दैनन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्ता व्यक्तिहरू अन्य देवताका आश्रयमा पुग्दछन् । यस्ता देवताको पूजा-प्रार्थनाबाट कहिलेकाहीँ फल प्राप्त हुन्छ । यदि फल प्राप्त नहुने भए मानिस दिक्क भइसक्थ्यो । जब हामी कुनै देवताको स्थापना गरेर पूजा गर्छौं, तब धेरै असल मृतात्माहरूले पनि हाम्रो प्रार्थनामा सहयोग पुऱ्याउँछन् । ती देवताको दया र करुणाको कारण जब प्रार्थना पूरा हुन्छ र परिणाम आउँछ, तब हामी त्यसैलाई बारम्बार गरिरहन चाहन्छौं । हाम्रा प्रत्येक देवीदेवताका आसपास असल आत्माहरू हुन्छन् जसले सहायता गर्न सक्छन् । मूर्ति र मन्दिरले होइन त्यहाँ निवास गर्ने असल आत्माहरूले मद्दत गर्दछन् । यो शुभ आत्माको दया र करुणाको प्रसाद हो । तर जतिसुकै शुभ आत्माले पनि कसैलाई परमात्मा दिलाउन सक्दैन । धन, पद, यश, रोगमा सरलतापूर्वक मद्दत गर्न सक्छन् तर परमात्मालाई भेट्न त हामी स्वयम् जानुपर्छ । परमात्मा त केवल एक मात्र छ, जो असृष्ट, सनातन र अविनाशी छ । वासना र आसक्तिबाट चित्त हटेपछि मात्र ज्ञानमा स्थिर होइन्छ । एक भावले समर्पित भई प्रभुको भजन गरेमा मात्र हामी ऊसमक्ष पुग्न सक्छौं र त्यही दिन भक्त भगवान् हुन्छ ।

**यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥२१॥**

म प्रत्येक जीवका हृदयमा विराजमान छु । जो जुन जुन देवताको भक्ति एवम् श्रद्धाका साथ पूजा गर्दछन् ती भक्तको श्रद्धा तिनै देवतामा स्थिर गरिदिन्छु ॥

**स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥२२॥**

मैले जुन श्रद्धा तिनीहरूका हृदयमा स्थिर गरिदिएको छु, त्यसका माध्यमबाट तिनीहरू देवताको आराधना गर्दछन् र इच्छित कामना पूर्ति गर्दछन् । तिनीहरूले प्राप्त गर्ने कामना वा लाभ 'म' द्वारा नै व्यवस्थित गरिएका हुन् ॥

प्रभुको खोजका लागि श्रद्धाभाव अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हुन्छ । कुनै नाम लिएर कुनै यात्रामा निस्कनु, कुनै देवतालाई सम्भेर अमुक मन्दिरमा प्रवेश गर्नु, अमुक शास्त्रको आश्रय लिनु आदि महत्त्वपूर्ण हुँदैन । उसले कुन भगवान्लाई भज्ने हो त्यसले केही फरक पर्दैन तर भज्नुले भने फरक पर्छ । प्रभुलाई कुन कारणले पुकार गर्नुभन्दा प्रभुमा श्रद्धा गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । परमश्रद्धाले आपूरित भएको व्यक्ति मात्र परमात्माको चरणमा पुग्दछ । हृदयबाट श्रद्धाको फूल बर्सिएमा नास्तिक पनि त्यहाँ पुग्न सक्छ तर श्रद्धाको भाव नभएको नास्तिक पनि त्यहाँ पुग्न सक्दैन । श्रद्धाको अर्थ विश्वास होइन किनभने विश्वासी अविश्वासी पनि हुन सक्छन् । जसको हृदयमा अविश्वास हुँदैन उसले नै श्रद्धा गर्दछ । संसारमा यति धेरै विश्वासयुक्त व्यक्ति भएर पनि धर्म कहीं देखिँदैन । पृथ्वी विश्वासीहरूले भरिएको छ तर धर्म कहीं देखिँदैन किनभने धर्मको यात्रामा विश्वासले काम चल्दैन । मन्दिर, मस्जिद, चर्चमा विश्वासीहरू प्रार्थना त गर्छन् तर प्रार्थनाले जति आनन्द विभोर हुनुपर्ने हो त्यो देखिँदैन ।

श्रद्धाको अर्थ अविश्वास नहुनु हो । भगवान् स्वयम् आएर श्रद्धावान् व्यक्तिलाई भगवान् छैनन् भने पनि उसले पत्याउँदैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसले श्रद्धा गर्छ चाहे त्यो श्रद्धा कुनै कामनाले प्रेरित भएर कुनै

देवतालाई गरिएको भए पनि म उसको श्रद्धालाई हटाउँदैनँ बरु म उसको श्रद्धालाई परिपुष्ट र अभ्र बलियो बनाउँछु । कृष्णलाई राम्ररी थाहा छ कि देवताप्रतिको श्रद्धाले मुक्ति प्राप्त हुँदैन र कामनाले प्रेरित भएर गरिएको श्रद्धा सांसारिक हुन्छ । त्यसैले देवतामा राखिने यस्तो श्रद्धा केही पाउनका लागि हुन्छ । कृष्णले देवताबाट मुक्ति हुँदैन तसर्थ तिमीहरू सत्य र अमृत प्राप्त गर्न मसमक्ष आऊ भन्नुभयो भने उनान्सय प्रतिशत व्यक्तिहरू कृष्णातिर पक्कै आउँदैनन् । यस्ता व्यक्तिहरू जो देवताको प्रार्थना श्रद्धापूर्वक गरिरहेका छन् ती एक प्रतिशत व्यक्तिहरू पनि कृष्णको भनाइ सुनेर देवताप्रति श्रद्धाभाव नराख्न सक्छन् ।

त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- म उसकै देवतामा उसको श्रद्धा स्थापित गरिदिन्छु किनभने श्रद्धा आज देवतामा स्थापित हुनसक्थ्यो भने भोलि त्यसलाई एक कदम अधि बढाउन सकिन्छ । कामना पूरा भएर पनि अन्ततः दुखका अतिरिक्त केही पनि प्राप्त हुँदैन । त्यसैले त उहाँ कामनायुक्त व्यक्तिको श्रद्धालाई पनि स्थापित गराउन चाहनुहुन्छ । यो पनि अनुभव गराउन चाहनुहुन्छ कि जुन कामनापूर्तिका निम्ति देवताको सहायता प्राप्त गर्थ्यो त्यही श्रद्धाले वासनारहित कामना गरेको भए ऊ परमात्मा नै हुनसक्ने थियो, जुन अवसर उसले माग गरेर गुमायो । त्यसैले त कृष्ण भन्नुहुन्छ- म उसको श्रद्धालाई त्यही देवतामा अभ्र बलियो बनाउँछु, जसप्रति उसको लगाव छ । जब परमात्माको कृपाको वर्षात हुन सुरु हुन्छ, तब कामना गर्ने व्यक्तिले त्यो प्रसादको वर्षामा आफ्नो कामना नै बिसिँएर जे बिसिरहेको छ त्यतैतिर यात्रा सुरु गर्न सक्छ । हामी गलत छौं र जबसम्म परमात्मा प्राप्त हुँदैन, तबसम्म सही हुन सम्भव नै छैन । कृष्णको पद्धति अनौठो छ, करुणा अपरिसीम छ र उहाँको विधि विधायक छ । त्यसैले उहाँ भन्नुहुन्छ- तिमी कामनासहित श्रद्धा आफ्नो जुन देवताप्रति छ त्यसैमा राख, म त्यसलाई अहिले बलियो बनाएर स्थापित गर्छु किनभने तिम्रो कामनाको संसारबाट तिमी एक दिन माथि उठेर परमको खोज गर्ने छौ ।

संसारमा विगत तीन सय वर्षमा मनुष्यको बुद्धि नकारात्मक रूपमा सोचेतर्फ प्रवाहित भएको पाइन्छ । हामीलाई यस्तो लाग्छ कि अँध्यारो हटाएपछि प्रकाश पाइने छ । तर कुरा ठिक विपरीत छ, प्रकाश आउनासाथ अन्धकार स्वतः हट्छ । यो जीवनलाई सकारात्मक ढङ्गबाट हेर्ने दृष्टिकोण हो । त्यसैले कृष्ण गलतलाई पनि समर्थन गर्दै हुनुहुन्छ । उहाँलाई राम्ररी थाहा छ कि वासनायुक्त चित्त गलत हो । वासनायुक्त चित्त वासनापूर्तिका निम्ति देवता समक्ष जान्छ र यस्तो व्यक्तिको परमको खोज अहिले सुरु भएको छैन । जो माग्न आएको छ त्यो बालक समान भएकाले कृष्ण म सबै कुरा तिम्रो देवतामा नै प्रतिष्ठित गरिदिएर तिम्रो श्रद्धालाई भन् बलियो बनाइदिन्छु, तिम्रो देवतामा शक्ति प्रवाहित गरिदिएर तिम्रो माग तिम्रै देवताका माध्यमबाट पूरा गरिदिन्छु, तब तिमी आफ्नो श्रद्धामा अभ्र दृढ हुन सक्ने छौ भन्नुहुन्छ । यदि व्यक्ति एक एक कदम श्रद्धामा दृढ हुन सक्थ्यो भने एक दिन त्यो अनिर्वचनीय र अवर्णनीय हुने छ । जब श्रद्धा पूर्ण हुन्छ तब कुनै सन्देहको रेखा शेष रहँदैन । त्यो असन्दिग्ध श्रद्धामा भएको व्यक्तिको परमको यात्रा आफैँ सुरु हुन्छ । यो भनाइ हामी जस्ता असङ्ख्य कमजोर व्यक्तिका लागि भनिएको हो ।

प्रकाश सदैव अँध्यारोमा नै बालिन्छ र सबै कदम भ्रममा नै लिइन्छ । सबैतिरबाट भुलले भरिएका हामीजस्ता व्यक्तिहरूलाई कृष्ण करुणाकै कारण हाम्रो अबुझ प्रार्थनालाई पनि स्वीकार गर्ने छु भन्नुहुन्छ । यस जगत्मा सबै कुरा परमात्माको बिधान बमोजिम हुन्छ, कुनै पनि बिधान विपरीत हुन सक्दैन । उसको नियमभन्दा बाहिर कुनै कुरा पनि हुन सक्दैन । सबै कुरा परमात्माकै ऊर्जाले सञ्चालित हुन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- मैले निर्धारण गरेको बिधान बमोजिम नै देवताहरू कामनाहरूको पूर्ति गर्दछन् । मेरो शक्ति नै सारा बिधानको पछाडि सक्रिय हुन्छ र देवताहरूबाट प्राप्त हुने सारा कामना पूर्ति पनि मेरो शक्तिले नै प्राप्त हुन्छ ।

**अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥२३॥**

अल्पबुद्धि भएका मानिसहरू देवताको पूजा गर्छन् र क्षणिक फल प्राप्त गर्दछन् त्यो फल नाशवान् हुन्छ र तिनीहरू अन्त्यमा देवलोक जान्छन् तर मेरा भक्तहरू चाहे जसरी भज्नु तिनीहरू मलाई नै प्राप्त हुन्छन् ॥

कामनाहरूबाट अभिप्रेरित भएर गरिएका प्रार्थनाहरूको फल त प्राप्त हुन्छ तर त्यो फल क्षणिक हुन्छ । कुनै पनि सुख वा दुख सदैव टिक्दैन । सुख-दुख समुद्रमा उठ्ने र हराउने तरङ्गजस्तै क्षणिक हुन्छन् । सुख-दुखको आभास अल्प समयका लागि मात्र हुन्छ । वासनाको मार्गबाट यसभन्दा बढी पाउनै सकिँदैन । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- उहाँ समक्ष आउन चाहनेले वासना र विषयप्रतिको आसक्ति त्याग्नै पर्छ । यसप्रकारका शुद्ध बुद्धि भएका मानिसहरू अविनाशी तत्त्वमा प्राप्त हुन्छन् । कृष्ण अल्पबुद्धि भएका मानिसहरूका बारेमा चर्चा गर्नुहुन्छ । त्यस्ता अल्पज्ञहरू आफ्ना हातबाट मूल्यवान् वस्तु गुमाएर अति सामान्य वस्तु प्राप्त गर्न चाहन्छन् । प्रार्थनाले परम सत्य पाउन सकिन्छ तर अल्पज्ञहरू शरीरका सामान्य आवश्यकताका परिपूर्तिको माग गर्छन् किनभने उनीहरू जे माग गर्छन् त्यो प्राप्ति पश्चात् पनि उनीहरूका मागको अन्त्य हुँदैन । जति आवश्यकता पूर्ति भए पनि सन्तुष्ट नभई सधैं अतृप्त, अधुरो र दीनहीन रहन्छन् । यदि माग्नु नै छ भने त्यो माग्नुपर्दछ जुन मागेर प्राप्त भएपछि तृप्त हुन सकियोस् र अरू केही माग्न बाँकी नै नरहोस् तर अल्पज्ञ टाढासम्म देख्न नसक्ने हुँदा उनीहरूको बुद्धि क्षणिक हुन्छ । उनीहरू केवल तत्कालको आवश्यकताको मात्र माग गर्दछन् । बुद्धिमान् तिनै हुन् जसले जीवनको परम आवश्यकताको माग गर्दछन् ।

हामी बुद्धिमान् नभई अल्प बुद्धिवाला हौं । अल्पबुद्धि बुद्धिहीन होइन, थोरै बुद्धि भएका हुन् । मनुष्य सुख चाहन्छ किनभने ऊ अल्पबुद्धिको छ । ऊ यस्तो सुख चाहन्छ जसले अन्त्यमा दुख मात्र ल्याउँछ । हामी सबै कागजको डुङ्गामा समुद्रमा यात्रा गर्छौं । हाम्रो डुङ्गा सपना जस्तो छ र भवन तासको घरजस्तो छ । हाम्रो सपना बालुवाजस्तो छ जो हावाको झड्काले तितरबितर हुन्छ । हामी सबैमा अल्प नै भए पनि बुद्धि हुन्छ । हामी सबै सुखको चाहना राख्छौं तर सुखका बारेमा जान्न सकेका छैनौं । त्यसैले सुख चाहन्छौं, तर दुख प्राप्त हुन्छ । हामी जे गर्छौं त्यसबाट दुख मात्र हात लाग्छ । भोगी आज मात्र सुख हुने मार्ग छान्छ जुन भोलि दुख बन्छ । योगी आज दुखजस्तो देखिने मार्ग छनोट गर्छ जुन भोलि गएर सुख बन्छ । आज दुखको छनोट गर्नेहरू भोलि सुखको मालिक हुन्छन् भने आज सुख छनोट गर्नेहरू भोलि दुखका अतिरिक्त केही पाउँदैनन् । अल्पबुद्धिवालाहरू एउटा कुराले सुख दिएन भने अर्को वस्तुबाट सुख पाइन्छ कि भन्ने ठान्दछन् । उनीहरू जीवनको एउटा अनुभवलाई चिरस्थायी बनाउन सक्दैनन् र आफूलाई धोका दिइरहन्छन् । यस जगत्मा एउटा अनुभवले सारा अनुभवको जानकारी दिन्छ त्यसका लागि अल्पबुद्धि होइन बुद्धिमान् हुनुपर्छ ।

सम्राट् अशोक कलिङ्गको युद्धमा लडाइँ लड्न गए जुन युद्धमा एकलाख मानिस मारिए । अशोकले युद्धमा जुन अनुभव गरे त्यो अन्य कसैले पनि कहिल्यै गरेनन् । उनी कलिङ्गको युद्ध जितेर फर्किँदा पनि विजयको प्रसन्नताको ठाउँमा दुखी देखिन्थे । उनले अब उनका लागि अर्को युद्ध असम्भव छ भने, किनभने कलिङ्गको युद्ध जित्दा जुन आनन्द प्राप्त हुन्छ भन्ने सोचेका थिए त्यो प्राप्त भएन । कलिङ्ग त जिते तर आनन्दको साटो विरक्ति आयो । मनले त अभैँ थुप्रै राज्य जित्न बाँकी छ भनेर धोका दिन खोजिरहेको थियो तर यो मनको कुरा मान्न उनको विवेकले दिएन । एकपटक मनको कुरा मानेर एकलाख मानिसको लास लडेको देखिसकेको हुनाले यो अनुभवबाट उनले पाठ सिके । अब यो अनुभवबाट पाठ सिक्छु र अरू

अभिव्यक्त हुनका लागि रूप र आकार चाहिन्छ । यदि हामीलाई बोल्नु छ भने शब्दको उपयोग गर्नेपछि तर अर्थ त कहिले पनि पुग्दैन, केवल शब्द मात्र पुग्छ । अर्थ निराकार र शब्द साकार हो तर जे बोल्नु छ त्यो निःशब्द छ । यहाँ जे सिर्जिन्छ त्यसले रूप लिन्छ; रूप लिनासाथ रूप देखिन्छ र अरूप लुक्छ, यही जीवनको कठिनाई हो । जबसम्म त्यो अरूप देखिँदैन हाम्रो जीवनमा भगवत् चैतन्यको कुनै अनुभूति नै हुँदैन । तसर्थ कृष्ण 'म' सच्चिदानन्दलाई जान्नु छ भने रूपबाट आँखा उठाएर अरूप अर्थात् निराकारलाई खोज्नुपर्छ । मेरो साकार रूपमा, शब्दमा नरोकिई त्यसभन्दा टाढा खोज्न सकेमा त्यहाँ मेरो सच्चिदानन्द रूपलाई पाउने छौं जुन निराकार र निःशब्द छ । जो भित्र अचल छ उसले कहिल्यै पनि जन्म लिँदैन र कहिल्यै मर्दैन, ऊ सारा घटनाहरूबाट पार छ । यी सबै घटनाहरू आकार भित्र मात्र हुन्छ ।

बुद्धिहीन व्यक्तिहरू आकारमा अड्किन्छन् र बुद्धिमान् व्यक्तिहरू निराकारलाई खोजेर त्यसमा डुबुल्की लगाउँछन् । एकपटक निराकारको झलक प्राप्त पर्यन्त सम्पूर्ण आकारहरू आफैं समाप्त हुन्छन् जहाँ केवल आनन्द मात्र शेष रहन्छ । त्यसैले कृष्ण त्यो मेरो सच्चिदानन्दस्वरूप हो, त्यहाँ सत्, चित् र आनन्दको वास हुन्छ भन्नुहुन्छ । सत्को अर्थ हो अस्तित्व र असत्को अर्थ जो छ जस्तो देखिन्छ तर छैन । चित्को अर्थ चैतन्य जसको आकार हुँदैन । आकारमा त जड मात्र पाइन्छ । आनन्दलाई आकारमा खोजे सुख र दुख पाइन्छ तर आनन्द पाइँदैन, त्यो त केवल निराकारमा मात्र पाइन्छ । तसर्थ कृष्ण जो आकार र आकृतिमा अल्झिँदैन उसले मात्र मेरो असली रूप निराकार देख्न सक्छ भन्नुहुन्छ ।

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।

भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥२६॥

हे अर्जुन ! म भूत, भविष्य र वर्तमान कालमा घटेका, घट्ने र घटिरहेका सबै कुरा जान्दछु । म सबै प्राणीलाई जान्दछु तर ती श्रद्धाविहीन प्राणी मलाई जान्दैनन् ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- अघि जे भयो अहिले जे भइरहेको छ र भविष्यमा जे हुन्छ यी सबै 'म' जान्दछु । मजस्तो निराकार चेतनासमक्ष समय नै हुँदैन । वर्तमान, भूत र भविष्य साकार व्यक्तिहरूको धारणा हो । जसरी निराकारमा साकार रूप हराउँछ त्यसरी नै समयमा भूत र भविष्य हराएर वर्तमानमा समय रोकिन्छ । वास्तवमा हामी समय बितिरहेको छ भन्छौं तर सही अर्थमा समय होइन, हामी बितिरहेका छौं । समय कहीं जाँदैन र आफ्नै ठाउँमा हुन्छ । न त हिजो बितेको समय अस्तित्वमा जम्मा हुन्छ न त भोलि जो आएको छैन त्यो कतैबाट आउँछ । न त भविष्य आइरहेको हुन्छ न त अतीत गइसकेको छ । समय जहाँ छ त्यही रहन्छ केवल हामी गुज्रिरहेका हुन्छौं । मानिस चल्छ, तर समय स्थिर हुन्छ । त्यसैले त कृष्ण भूत, भविष्य र वर्तमान सबै जान्दछु भन्नुहुन्छ । त्यसको मतलब के हो भने उहाँजस्तो व्यक्तिलाई परम चेतनाको अवस्थामा वर्तमान, भूत र भविष्यको सबै अन्तर समाप्त हुन्छ ।

जति चेतनाको उचाइ हुन्छ उति नै वर्तमान, भविष्य र अतीतको दूरी कम हुँदै जान्छ । जुन दिन कृष्णजस्तो परम चेतनाको अवस्था हुन्छ त्यो दिन सबै कुरा जो भइसकेको, भइरहेको र हुनेवाला छ तीनै स्थिति देखिन्छन् । यही अनुभवका आधारमा समस्त ज्योतिषको विकास भएको थियो । ज्योतिषको सारा विकास समाधिस्थ चित्तबाट भएको थियो जसका लागि समयको सबै अन्तर समाप्त भएको हुन्छ । उनीहरूले भूत, भविष्य र वर्तमान सबै देखे । ज्योतिष ज्योतिर्यमय चेतनाबाट आरम्भ भएको हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' सबैलाई देख्छु तर अज्ञानीहरू 'मलाई' देख्दैनन् । कृष्णलाई कौरवहरू युद्ध हारिरहेका छन् भन्ने थाहा थियो । यो युद्धको परिणाम उहाँको लागि वर्तमान हो तर अर्जुनलाई कौरवहरू युद्ध हारिरहेका छन् भन्ने कुनै जानकारी छैन । कृष्णलाई युद्धका बारेमा थाहा थियो त्यसैले उहाँले अर्जुनलाई भन्नुभयो- तिमी युद्धबाट नभाग, तिमी जसलाई मार्छु भनिरहेका छौ तिनीहरू त पहिल्यै मारिइसकेका छन् किनभने म उनीहरूको लास देखिरहेको छु । जब केही समयपछि त्यो वर्तमान हुन्छ तब तिमीले पनि देख्ने छौ ।

तिमी उनीहरूलाई मैले माछु भन्ने ठान्दछौ तर तिनीहरू त पहिल्यै समाप्त भइसकेका छन् । तिमी त केवल निमित्त मात्र हौ ।

पहाडबाट तल हेर्न सजिलो हुन्छ तर तलबाट माथि हेर्न कठिन हुन्छ । जति हामी तल हुन्छौं हाम्रो चेतना त्यति नै सङ्कीर्ण हुन्छ र जति माथि हुन्छौं त्यति नै विस्तार हुन्छ । कृष्णलाई देख्न सजिलो छ, त्यसैले उहाँ सबैलाई सजिलै देख्न सक्नुहुन्छ तर सबैले कृष्णलाई देख्न सक्दैनन् । कृष्णलाई चिन्नेहरू आफूलाई उहाँमा समर्पण गरेर बाँच्छन् र जे कृष्णले भन्नुभएको हो त्यही हुन्छ भन्ने कुरा जान्दछन् । कृष्णका लागि युद्ध खेल मात्र हो र उहाँले जुन नियति हो त्यो भएर नै छाड्ने छ भन्ने देख्नुभएको छ । कृष्णलाई जे हुनेवाला छ त्यो ज्ञात छ । यस युद्धमा कृष्णलाई जसले जान्न सक्थ्यो उसका लागि त उहाँ निराकार परमात्मा हुनुहुन्थ्यो तर जसले उहाँलाई जान्न सकेनन् तिनीहरूका लागि त केवल सामान्य व्यक्तिका रूपमा मात्र देखिनुभयो । कृष्ण जसले निराकारलाई देख्न सक्छ त्यसले मात्र मलाई वास्तविक रूपमा चिन्ने छ भन्नुहुन्छ ।

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि सम्मोहं सर्गे यान्ति परन्तप ॥२७॥

हे भरतवंशी परन्तप ! सबै जीवहरू इच्छा, द्वेष एवम् घृणाबाट उत्पन्न भएको सुख-दुखादिको द्वन्द्वमा परी भ्रमित भएर मोहवश सम्पूर्ण प्राणी अति-अज्ञानतामा प्राप्त भइरहेका छन् ॥

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥२८॥

जसले पापकर्म निर्मूल भएर पुण्यकर्म अर्थात् श्रेष्ठ कर्मको आचरण गरेका छन् तिनीहरू मोहको द्वन्द्वबाट मुक्त हुँदै दृढ निश्चय भएका पुरुष मेरै भजन गर्दछन् ॥

यहाँ श्री कृष्णले अर्जुनलाई 'भारत' भनेर सम्बोधन गर्नु भएको छ र यसै अध्यायको आठौं श्लोकमा 'कौन्तेय' भनेर सम्बोधन गर्नुभएको छ जुन अर्थपूर्ण छ । कौन्तेय भन्दा अर्जुनको मातृकूलतर्फको र भारत भन्दा अर्को पितृकूल तर्फको महानता प्रकट हुन्छ । अर्जुन युद्धबाट विमुख हुनुअघि उनको मातृ-पितृकुलको उत्तरदायित्व र कर्तव्य पालनको स्मरण गरून् भनेर बडो कुशलतापूर्वक श्रीकृष्णले यो सम्बोधन गर्नु भएको हो । इच्छा, राग र द्वेषबाट मुक्त भएका मानिसले नै प्रभुको स्मरण र भजन गर्दछन् । जसको चित्त इच्छा, राग र द्वेष जस्ता व्यर्थ विकारहरूले भरिएको हुन्छ, त्यसले प्रभुको प्रार्थना र स्मरण गर्ने सम्भावना नै हुँदैन । तसर्थ कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे भरतवंशी परमतप इच्छा, द्वेष र घृणाबाट उत्पन्न सुख-दुखको भ्रममा नै हुँदैन । तसर्थ कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे भरतवंशी परमतप इच्छा, द्वेष र घृणाबाट उत्पन्न सुख-दुखको भ्रममा परेर मोहवश सम्पूर्ण प्राणी अति अज्ञानतामा प्राप्त भइरहेका छन् । मनको आफूले आफैँलाई विषाक्त गर्ने दौड जबसम्म समाप्त हुँदैन, तबसम्म प्रभुस्मरण र भजन असम्भव हुन्छ । अबुझ एवम् अज्ञानीहरू इच्छा र द्वेषमा नै आफ्नो जीवनलीला समाप्त पार्छन् र आफैँ नै नर्कको यात्रा गर्छन् । ज्ञानीहरू आफ्नो जीवनलाई आनन्दको यात्रामा निरन्तर प्रवाहित गर्छन् । जसले आफ्नो मनलाई निष्काम भावले पवित्र गरेर सुत्दा प्रत्येक कृत्यमा भगवत् भजनमा लीन रहने एवम् प्रभुमा समर्पित हुने व्यक्ति पनि कृष्णमा लीन हुन्छ ।

जीवनलाई हेर्ने दृष्टिकोणले नै हाम्रो धारणा बन्छ । पानी पर्नुलाई सामान्य दृष्टिबाट हेर्दा पानी परेको वा भिज्दा पानीले भिजायो भन्ने धारणा हुन सक्छ । नकारात्मक धारणा राखेमा पानी परेको प्रति नकारको दृष्टि पनि हुन सक्छ तर सकारात्मक दृष्टिले हेर्ने हो भने पानीमा हामी परमात्माको प्रसाद बर्सिएको पाउन सक्छौ । तसर्थ कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसको मनमा काम-द्वेष आदि छैन, जो कसैप्रति घृणाले

भरिएको छैन ऊ सरलतापूर्वक मेरो भजनमा लीन हुन सक्छ । यस्तो ज्ञानीलाई म उपलब्ध हुन्छु । यस्तो व्यक्ति जगत्मा परमात्माका अतिरिक्त अरु कसैलाई देख्दैन ।

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥२९॥

जो वृद्धता र मृत्युबाट मुक्ति प्राप्त गर्नका लागि भक्तिपूर्वक मेरो शरणमा पर्दछन् तिनीहरू समस्त दिव्य कर्मलाई, ब्रह्मलाई र सम्पूर्ण अध्यात्मलाई पूर्ण रूपले जान्दछन् ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो मेरो शरणमा पर्दछन् उनीहरू सबै दुखबाट मुक्त हुन्छन् र समस्त दिव्य कर्म, ब्रह्म र अध्यात्मलाई जान्दछन् । शरण शब्दमा धर्मको सारा सार रहेको छ । पूर्वमा खोजिएको आधारभूत विषय पनि शरण नै हो । जो आफूलाई असहाय र सबै कृत्य ज्ञात-अज्ञात शक्तिले नै गराएको हो, म त केवल निमित्त मात्र हुँ भन्ने ठानेर आफूलाई प्रभुमा समर्पित गर्छ त्यही शरणमा पर्नु शरणागति हुनु हो । अनन्तलाई अब म तिम्रो चरणमा समर्पित भएँ भन्ने भाव शरणागति हो । श्रद्धापूर्वक जसले प्रभुलाई तिम्रो इच्छा पूरा होस् भन्न सक्छ उसको जीवनबाट दुख बिदा हुन्छ । मेरो इच्छा दुख हो र उसको इच्छा दुखको अन्त्य हो भनेर सोच्ने व्यक्तिलाई मृत्यु नै आए पनि ऊ विचलित हुँदैन । घटनाहरू बाहिर हुन्छन् र व्यक्ति त्यसबाट मुक्त हुन्छ । वास्तवमा 'म'को सिवाय जगत्मा अरु कुनै दुख छैन । हामी पूरा 'म'भाव अर्थात् कर्तापनबाट भरिएका छौं र त्यो 'म' नै हामीलाई समर्पित हुन एवम् शरणमा जान दिँदैन ।

जुन परमात्मालाई हामी पाउनयोग्य पनि छैन भनेर उपेक्षा गर्छौं अन्त्यमा उही परमात्मा शरण हुन योग्य थियो भन्ने थाहा हुन्छ । शरण अद्भुत अनुभव हो । शरणको अर्थ 'म' अब छैन तिम्री नै छौ र अब तिम्री जे गराउँछौ र जे गर्छौ त्यससँग म सहमत छु भन्ने हो । जुन दिन व्यक्ति परमात्माको शरणमा आफूलाई छोडिदिन्छ त्यसै क्षण ऊ परमात्मासँग एक हुन्छ । जीवनको रहस्य जबसम्म हामी आफूलाई बचाउँछौ तबसम्म हामी आफूलाई हराउँछौं र जुन दिन आफूलाई छोडिदिन्छौं त्यही दिन आफूलाई बचाउँछौं भन्ने हो । जबसम्म हामी आफूलाई बचाउँछौं, हाम्रो मुट्टी खाली हुन्छ र जुन दिन आफूलाई छोडिदिन्छौं, त्यही समय यो सारा सम्पदा र जगत् हाम्रो हुन्छ । जबसम्म म अर्थात् अहङ्कार भित्र बाँकी रहन्छ यो सम्भव हुँदैन । वास्तवमा अहङ्कार हाम्रो मित्र जस्तो लाग्छ तर यही नै सबैभन्दा ठुलो शत्रु हो । जसलाई हामीले मित्र सम्झ्यौं तिनीहरू नै हाम्रा शत्रु हुन् र त्यही 'म'ले शरणमा जान र शिर झुकाउन पनि दिँदैन । हामी जब समर्पण गर्छौं त्यही क्षण विराट् ऊर्जा हामीभित्र प्रवेश गरेर नयाँ शक्ति प्रदान गर्छ । कृष्णको गीताको सार नै शरणागति (Complete surrender) हो । कृष्ण भक्तिपूर्ण शरणागतिले मात्र म अर्थात् अहङ्कार हट्छ भन्नुहुन्छ । उहाँका भनाइमा जो शरणमा जान्छ त्यसले सबै कुरा पाउँछ ।

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥३०॥

जो पुरुष अभिभूत, अधिदैव तथा अधियज्ञसहित मलाई अन्तकालमा पनि जान्दछ त्यस्तो युक्त चित्त भएको पुरुषले 'म' लाई नै जान्दछ र मृत्युकालमा 'म' लाई नै प्राप्त गर्दछ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- सम्पूर्ण प्राणीहरूमा र अन्धकारमा पनि जसले अधिभूत, अधिदैव तथा अधियज्ञसहित मलाई नै देख्दछ उसले मलाई नै जान्दछ र मृत्युकालमा पनि मलाई नै प्राप्त गर्दछ । हामी सबैलाई परमात्मा प्रकाश, जीवन र आनन्दस्वरूप हो जस्तो लाग्दछ । तर कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसले मलाई सबै प्राणीमा देख्दछ त्यसले अन्धकार, दुख र मृत्युमा पनि मलाई नै देख्दछ र मलाई नै प्राप्त गर्दछ । जबसम्म मृत्युमा परमात्मा देखिन्न, तबसम्म अमृत प्राप्त हुँदैन । विपरीत र अन्धकारमा परमात्मा नदेखिएसम्म परमात्मा उपलब्ध हुन सक्दैन । हामी जिन्दगीलाई दुई हिस्सामा बाँडेर हेर्छौं । त्यसैले हामी

भन्छौं- हे प्रभु ! मलाई अन्धकारबाट प्रकाशतिर, मृत्युबाट अमृततिर, भयबाट अभयतिर र दुखबाट सुखतिर लैजाऊ । यो हामीजस्ता नबुझ्ने व्यक्तिहरूको प्रार्थना हो, जसले जीवनलाई दुई भागमा बाँडेर सोच्दछौं । जसले सम्पूर्ण प्राणीमा कृष्णलाई देख्छन् उनीहरू अन्धकारमा पनि उहाँलाई नै पाउँछन् । यस्तो व्यक्तिले हे प्रभु ! म अन्धकार, दुख र मृत्युमा पनि तिमीलाई नै देख्न सकूँ, मलाई अमृतको कुनै चाहना छैन भन्ने प्रार्थना गर्दछ । जगत्मा तत्त्व एक मात्र छ । जसलाई हामी अन्धकार भन्छौं, त्यो प्रकाशको नै रूप हो । जसलाई हामी मृत्यु भन्छौं, त्यो अमृतको एउटा रूपान्तरण हो । जसलाई हामी पीडा, सन्ताप, दुख भन्छौं त्यो पनि आनन्दको यात्राको बिसौनी मात्र हो । तर त्यसलाई हामी तब देख्न सक्छौं, जब हामी जीवनलाई एकत्रित रूपमा हेर्न सक्छौं । तर हामी त जीवनलाई टुक्रा-टुक्रा गरेर हेर्छौं । हाम्रो बुद्धिले सबै कुरालाई खण्ड-खण्ड पार्छ किनभने बुद्धिको काम नै चिजहरूलाई तोड्नु हो, जोड्नु होइन ।

आज भन्दा एक हजार वर्षअघि सेलबेसिस नामका इसाई साधु भारतवर्ष आए । उनी अत्यन्त अद्भुत व्यक्तिहरूमध्ये एक थिए । केही वर्षपछि उनी क्याथोलिक चर्चका पोप पनि भए । जति पोपहरू भए तिनीहरूसँग उनको तुलना नै हुन सक्दैन । उनले हिन्दू संस्कृति, साधना र रहस्यका बारेमा गहन अध्ययन र प्रयोग गरेका थिए । एक जना साधुले उनलाई तामाले बनेको टाउको (मानव खप्पर) उपहार दिए । त्यो टाउकाबाट 'हो वा होइन' भन्ने जवाफ आउँथ्यो । त्यो टाउको चाँदीले बेरिएको थियो । सेलबेसिसले त्यो खप्परसँग हजारौं प्रश्न गरे, सदैव सही जवाफ पाए । जस्तो कि कुनै व्यक्ति भोलि मर्छ ? भनेर सोध्दा टाउकाले हो भनेर जवाफ दिँदा त्यो व्यक्ति भोलि नै मर्नथ्यो । कसैलाई उसले होइन भन्थो जो मरेन । सेलबेसिसलाई त्यो टाउको उपहार दिने व्यक्तिले भनेको थियो कि बुद्धिको कुरा सुनेर यो टाउकालाई कहिल्यै खोलेर नहेर्नु । तर सेलबेसिसले जब प्रत्येक प्रश्नको जवाफ सही पाए उनी बेचैन भए र सुत्न पनि सकेनन् । तब यसभित्र के छ भनेर उनले त्यो टाउको खोलेर हेरे । टाउको भित्र त केही पनि थिएन । त्यो एउटा साधारण खप्पर मात्र थियो । सेलबेसिस अत्यन्त दुखी भए । आज पनि त्यो खप्परलाई भेटिकन सिटीको पोपको कार्यालयमा राखिएको छ । सेलबेसिसले धेरै पश्चात्तापका साथ त्यो टाउकालाई जोड्न सफल भए तर त्यसबाट कुनै जवाफ आएन ।

भित्र के छ भनेर हामी तत्काल चिजहरूलाई फोडेर वा टुक्र्याएर हेर्न चाहन्छौं तर भित्रको तत्त्व जोडिएको हुन्छ, टुक्रिएको हुँदैन । जुन चिजलाई हामी फोड्छौं त्यसको पूर्ण अस्तित्व समाप्त हुन्छ । जीवनका सबै रहस्यहरू पूर्णतामा हुन्छन् । त्यसैले विज्ञानले कहिल्यै पनि रहस्य पत्ता लगाउन सक्दैन किनभने विज्ञानको पूरा प्रक्रिया टुक्र्याएर विश्लेषण गर्ने हुन्छ । त्यसैले परमाणु त पाइयो तर आत्मा कहिल्यै पाइएन । परमाणु टुक्रा पारेर पाइन्छ भने आत्मा जोडेर पाइन्छ । विद्युतीय कण इलेक्ट्रोन टुक्र्याएर पाइन्छ तर परमात्मा जोडेर मात्र पाइन्छ । कृष्ण अन्धकार-प्रकाश, जीवन-मृत्युको जोडमा समताको कुरा गर्नुहुन्छ । जो सबै प्राणीमा मलाई देख्छ उसले एक दिन अन्धकारमा पनि मलाई देख्ने छ । जुन दिन नराम्रो वा अरुचिकर वस्तुमा पनि परमात्मा देखिन थाल्छ त्यो दिन कुनै अरुचिकर नै शेष रहन्न । कुनै व्यक्तिको आँखा निकालेर सामुन्ने राख्यो भने त्यो भयानक हुन्छ । तर शरीरको एक अङ्गको रूपमा हेर्दा आँखा सुन्दर हुन्छ किनभने पूर्णतामा मात्र सबै कुरा सुन्दर हुन्छ । जब खण्ड हुन्छ, तब कुरूप हुन्छ । जब कुनै पूरा जीवन र विराट्लाई संयुक्त रूपमा हेर्छ, तब यो परम सौन्दर्यमय हुन्छ । त्यही परम सौन्दर्य नै भगवत् सौन्दर्य हो ।

तर हामी सबै कुरा टुक्रामा हेर्छौं । जब हामी वृक्ष हेर्छौं, तब सूर्य देख्दैनौं । सूर्य र वृक्ष संयुक्त जोडिएका हुन्छन् । सूर्यलाई जब हेर्छौं, तब जमिन हेर्दैनौं । सूर्य र पृथ्वी संयुक्त रूपमा जोडिएका छन् । रात हेर्दा दिन र दिन हेर्दा रात देख्न सक्दैनौं तर यी दुवै एक अर्कासँग संयुक्त हुन्छन् । प्रकाश र अन्धकार पनि एक-अर्काका पूरक हुन् । हामी त यतिसम्म कमजोर छौं कि हामी एउटा सिक्काका दुई पाटा पनि

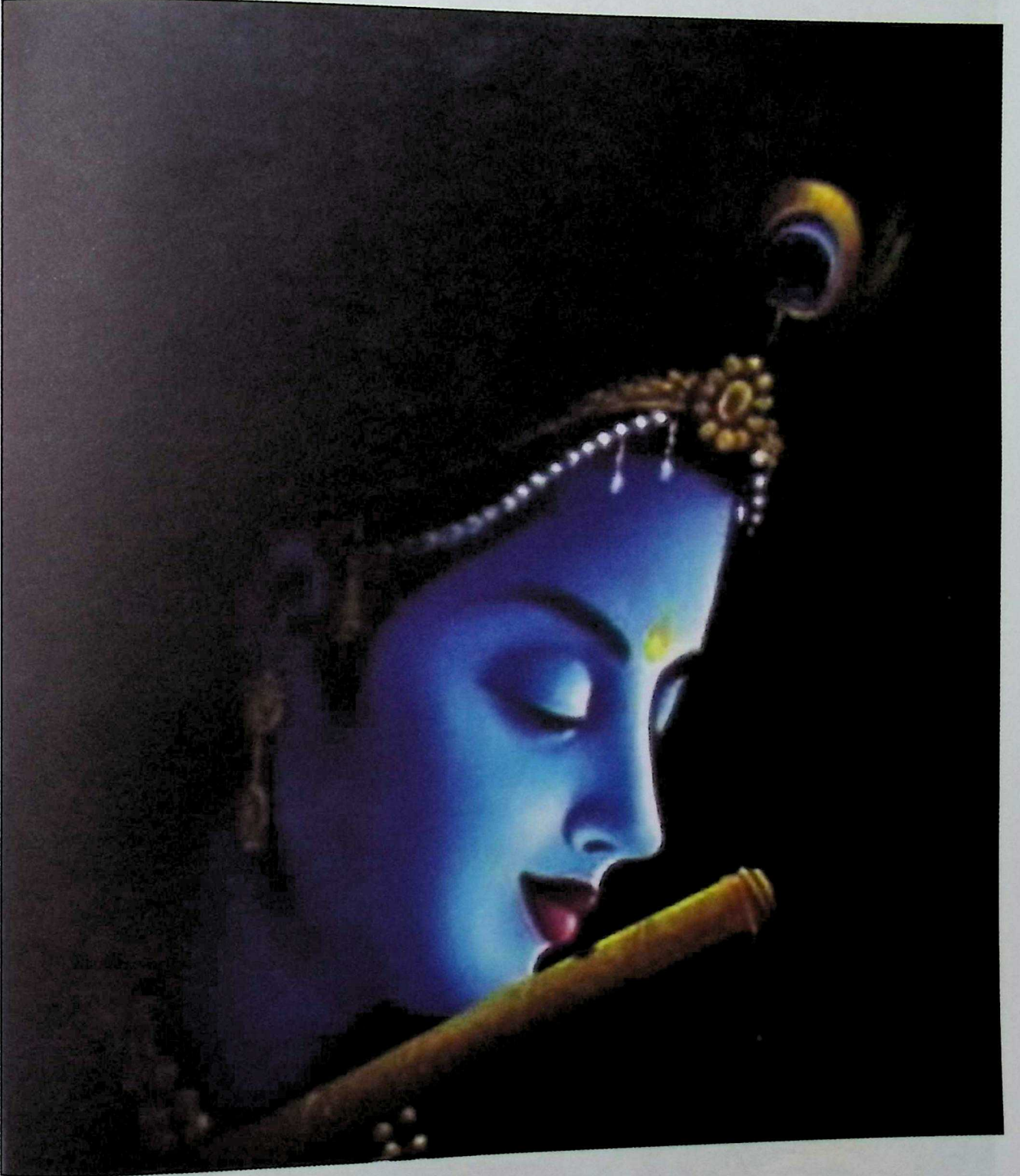
एकसाथ देख्न सकदैनों । त्यसैले तर्कशास्त्रीहरू भन्छन्- पैसाका दुई पाटालाई कसैले पनि एक साथ देखेका नै छैनन् अनि कसरी मान्नु कि यी एक हुन् । मानव बुद्धिले संयुक्त देख्न सकदैन्, खण्ड खण्ड गरेर मात्र देख्न सक्छ तर खण्डमा सबै सौन्दर्य चेतना र सत्य समाप्त भएर हराउँछ र केवल असौन्दर्य र कुरूपता मात्र बाँकी रहन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- सबै प्राणीमा मलाई देख्ने व्यक्तिले मात्र मलाई देख्छ । समस्त प्राणी, वर्षा, बादल, पानी, दुख, सुख, मित्र, शत्रु, शब्द, मौन आदि सबैमा जब एक देखिन्छ तब मात्र द्वैत अर्थात् विपरीत बाँकी रहन्न, केवल एक मात्र बन्छ । जब प्राणमा एक मात्र बन्छ त्यो दिन नयाँ आयाममा फड्को मारेर नयाँ जगत्मा प्रवेश हुन्छ । अन्त्यमा शरणमा जानु नै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । अनुकूलमा मात्र होइन प्रतिकूलमा पनि परमात्मालाई देखेर शरणमा जान सक्नु नै मनुष्यको परीक्षा र चुनौती हो ।

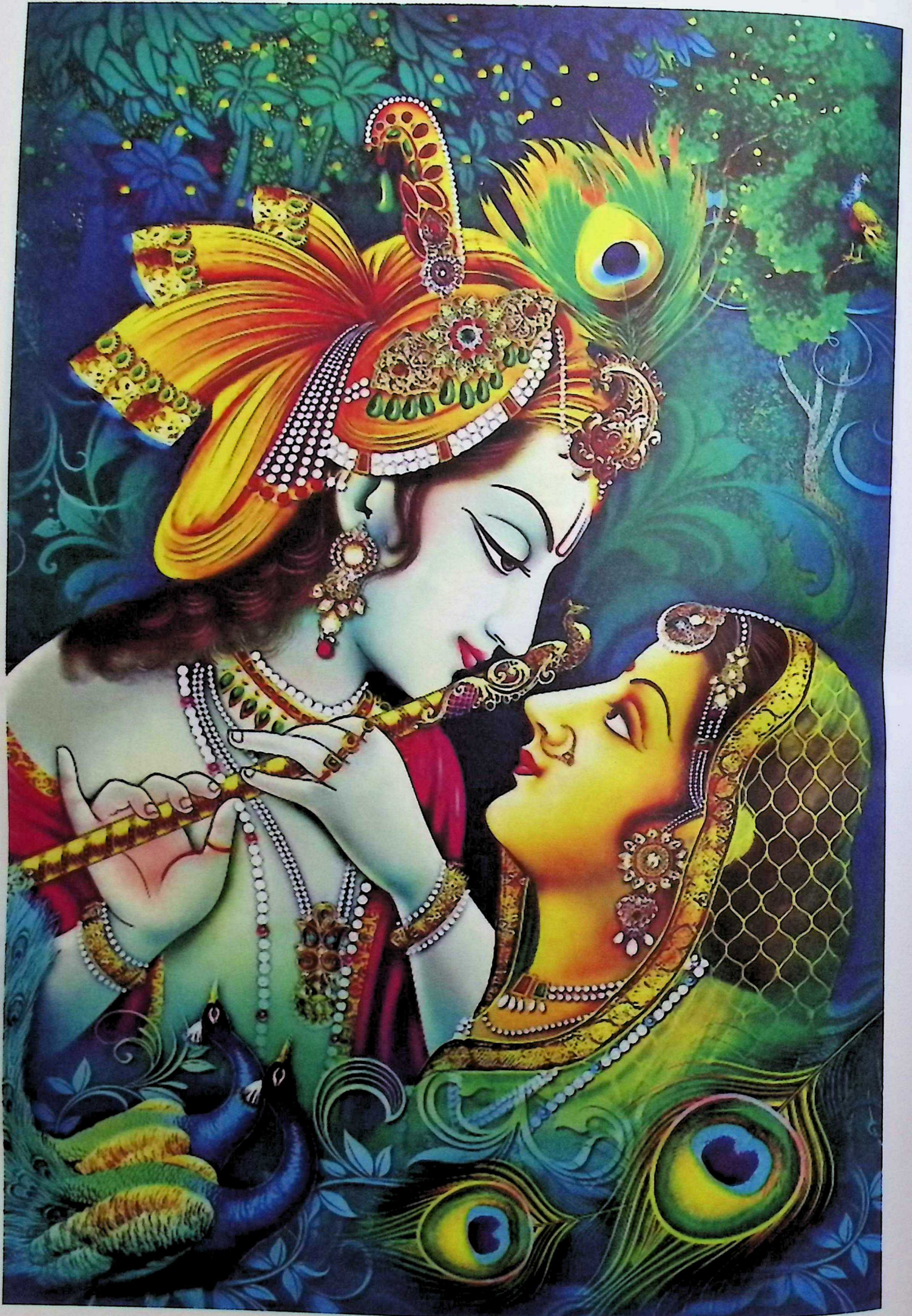
ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगो नाम

सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

आठौं अध्याय

अक्षरब्रह्मयोगः

अर्जुन उवाच ।

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥१॥

अर्जुनले सोधे- हे पुरुषोत्तम ! ब्रह्म के हो ? अध्यात्म वा आत्मा के हो ? सकाम कर्म के हो ? भौतिक जगत् के हो ? अधिभूत भनेको के हो अधिदैव कसलाई भनिन्छ ?

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥२॥

हे मधुसूदन ! यहाँ अधियज्ञ भनेको के हो र अधियज्ञ यो शरीरमा कसरी रहन्छ ? तथा युक्तचित्त भएको पुरुषले मृत्युकालमा अर्थात् अन्तकालमा कसरी हजुरलाई जान्न सक्छन् ?

श्रीभगवानुवाच ।

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥३॥

भगवान्ले भन्नुभयो- सच्चिदानन्दस्वरूप अविनाशी दिव्य जीवात्मा नै ब्रह्म हो । जीवको सनातन स्वभावलाई अध्यात्म भनिन्छ । प्राणीको भावना जागृत गराउने त्याग वा विसर्ग नै कर्म हो ॥

अर्जुनको प्रश्नको कुनै अन्त छैन । कृष्ण जस्ता दिव्यपुरुष उपस्थित हुँदा पनि अर्जुन प्रश्न नै उठाइरहेका छन् । त्यही कारणले उनले कृष्णलाई बुझ्न सकिरहेका छैनन् । कृष्णले भन्नुभएका कुरा पनि अर्जुनले बुझ्न सकेका छैनन् । जबसम्म प्रश्न मात्र हुन्छ, तबसम्म उत्तर बुझिदैन । प्रश्नरहित भएपछि मात्र उत्तर बुझ्न सकिन्छ । कृष्ण जस्ता साक्षात् उत्तर अगाडि हुँदा पनि अर्जुन उत्तर बुझ्न सकिरहेका छैनन् । अर्जुन जति प्रश्न गर्दै जान्छन् उति नै उत्तर बुझ्न असमर्थ हुन्छन् । निरन्तर प्रश्न उठाइरहेकोले सानो उत्तर पनि उनलाई बुझ्न कठिन भइरहेको छ । कृष्णको उत्तर नबुझ्नुमा उनको मन नै बाधक छ । अघिल्ला सात अध्यायहरूमा कृष्णले उत्तर दिइसकेको भए पनि प्रश्नका नाममा अर्जुन पुरानै प्रश्न दोहोर्याइरहेका छन् । यस प्रसङ्गमा अर्जुन प्रश्नको वर्षा नै गर्दै छन् ।

अर्जुन सोध्छन्- हे पुरुषोत्तम ! ब्रह्म के हो, यद्यपि ब्रह्मसम्बन्धी प्रश्नपछि समस्त प्रश्नको अन्त्य हुन्छ त्यसपछि त प्रश्न नै बन्दैन । ब्रह्म त अन्तिम प्रश्न (Ultimate question) हो । अर्जुन ब्रह्मको प्रश्नपछि पनि प्रश्नको सिलसिला जारी राख्दै सोध्छन्- अध्यात्म के हो, कर्म के हो, अधिभूत के हो, अधिदैव के हो र अधियज्ञ के हो, यो शरीरमा ऊ कसरी हुन्छ र युक्त पुरुषद्वारा अन्त्य समयमा हजुर कसरी जानिनुहुन्छ । अर्जुनको प्रश्न सुन्दा कुनै एक प्रश्नमा उनको उत्सुकता भएजस्तो लाग्दैन किनभने उनी हतार गरेर एकपछि अर्को प्रश्न सोध्दै छन् अन्यथा ब्रह्मको प्रश्नपछि त कुनै प्रश्न नै शेष नरहनु पर्ने हो । यसको अर्थ ब्रह्ममा उनको विशेष जिज्ञासा छैन भन्ने बुझिन्छ अन्यथा यो एउटा प्रश्न नै सारा उत्तरहरूको लागि पर्याप्त हुनुपर्ने हो । यो एकलाई जान्ने बित्तिकै सबैलाई जानिन्छ र जान्न केही बाँकी रहदैन । अर्जुनका प्रश्नहरूको छाटबाट के बुझिन्छ भने जुनसुकै उत्तर आए पनि उनका प्रश्नहरूको

समाधान मिलेवाला छैन । वास्तवमा हाम्रो मनले जब एउटा उत्तर पाउँछ, तब त्यस उत्तरबाट अन्य दश प्रश्न सोध्न मन सिपालु हुन्छ ।

वादरायणको ब्रह्मसूत्र एउटा सानो प्रश्नबाट प्रारम्भ हुन्छ । 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' अर्थात् यहाँबाट ब्रह्मसम्बन्धी जिज्ञासा सुरु हुन्छ । यही नै त्यस ब्रह्मसूत्रको पहिलो र अन्तिम प्रश्न हो । अर्जुन ब्रह्म के हो भनी सोध्छन्- तर क्षणभर पनि प्रतीक्षा नगरी उनी अध्यात्म के हो भन्ने अर्को प्रश्न गर्छन् । यस्तो प्रश्न हाम्रो बुद्धिबाट आउँछ, हृदयबाट आउन सक्दैन । यो प्रश्न मैले पहिले पनि सोधिसकेको छु भन्ने स्मरण पनि उनी राख्दैनन् । उनलाई कृष्णले दिनुभएको उत्तरको मतलब पनि छैन किनभने उनी कृष्णका ती उत्तरहरू सुनिरहेका छैनन् । अर्जुन कृष्णलाई कुनै प्रश्नले अप्ठ्यारो पार्ने विचारमा पनि हुन सक्छन् । उनले कृष्णलाई दिक्क पारेर थकाएर तिमी जे चाहन्छौ त्यही गर भनाउन चाहेको पनि हुन सक्छ ।

तर कृष्ण जस्तो महापुरुषलाई थकाउन असम्भव छ किनभने उहाँलाई राम्ररी थाहा छ अर्जुनलाई प्रश्नसँग कुनै मतलब छैन । अर्जुनका सबै प्रश्न समाप्त भएर उनको जीवनमा क्रान्ति घटित हुन सकोस् भन्ने कृष्ण चाहनुहुन्छ । अर्जुनलाई प्रश्नसँग कुनै प्रयोजन छैन भन्ने उहाँलाई थाहा छ अन्यथा कृष्णले यो प्रश्न त तिमीले सोधिसक्यौ र मैले यसको उत्तर दिइसकेको छु भन्नुहुन्थ्यो । अर्जुनलाई जवाफ होइन, रूपान्तरण चाहिएको छ र त्यो रूपान्तरणको अवस्थासम्म पुर्‍याउनका लागि उनलाई कृष्ण सम्झाउँदै हुनुहुन्छ । त्यसैले अब कृष्णले अर्जुनको भाषामा बोल्नुपर्ने हुन्छ । अर्जुनको मनमस्तिकमा प्रकाशको किरण पुगोस् भन्ने आशाले कृष्ण सम्पूर्ण प्रश्नहरूको उत्तर दिइरहनुभएको छ । यसै आशाबाट गीताको प्रादुर्भाव भएको हो र कृष्ण जस्ता अलौकिक व्यक्ति हामी सबैले पाएका हौं । बुद्धलाई एक जनाले सोधे- मृत्यु के हो ? उहाँले प्रतिप्रश्न गर्नुभयो- के तिमी मृत्युलाई जान्न चाहन्छौ ? त्यो जिज्ञासुले भन्यो- म मृत्युबाट बच्न चाहन्छु । बुद्धले भन्नुभयो- मृत्युका बारेमा जान्न चाहन्छौ भने मृत्युमा नै प्रवेश गर्नुपर्छ त्यसभन्दा अतिरिक्त जान्ने कुनै उपाय छैन । यसपछि त्यो व्यक्तिले अप्ठ्यारोमा परी ध्यानका बारेमा मलाई बताइ- दिनुहोस् भनेर अर्को प्रश्न सोध्यो । बुद्धले भन्नुभयो- तिमी ध्यान किन गर्न चाहन्छौ, जबसम्म ध्यानबारे जान्ने कारण राम्ररी बताउँदैनौ, तबसम्म म उत्तर दिन्नँ । सायद कृष्ण र अर्जुनको संवादबाट बुद्धलाई अनुभव भएको हुन सक्छ ।

तर कृष्ण अन्य सबैका तुलनामा अद्भुत हुनुहुन्छ । कृष्ण अर्जुनलाई तिमी यो के सोधिरहेका छौ, तिमी जस्ता व्यक्तिले यस्तो प्रश्न सोध्न सुहाउँदैन पनि भन्नुहुन्न । यस प्रश्नको मैले उत्तर दिइसकेँ पनि भन्नुहुन्न र बारम्बार उत्तर दिन तयार हुनुहुन्छ । अर्जुनको पहिलो प्रश्न ब्रह्म के हो भन्ने छ, कृष्णले उत्तरमा भन्नुभयो- जसको कहिल्यै नाश हुँदैन त्यो नै ब्रह्म हो । हामीलाई जगत्का सबै वस्तु नाशवान् जस्तो लाग्छ । यसलाई मान्ने हो भने ब्रह्म जगत्मा कहीं पनि छैन । जगत्का सबै चिज नाशवान् छन् र सबै नदीका धार जस्तो प्रवाहमा बगिरहेका छन् तर कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसको कुनै विनाश हुँदैन त्यो ब्रह्म हो । अर्जुन यो कुरा बुझ्न सक्दैनन् किनभने उनी त युद्धमा मारिनेहरूको विनाशको जिम्मेवार आफूलाई ठान्दछन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यहाँ त सबै नाशवान् छन् र यदि तिमी स्थिर हुन चाहन्छौ भने तिमी अविनाशी ब्रह्ममा स्थिर हुनुपर्छ । हाम्रो इन्द्रियले पैदा हुने र नष्ट हुने चिजलाई मात्र जान्न सक्छ, सदा स्थित हुने चिजलाई जान्न सक्दैन । यदि त्यो सदा स्थित रहने सत्यलाई जान्नु छ भने इन्द्रियबाट होइन स्वयम्को अन्तस्करणमा खोज्नुपर्छ, जहाँ इन्द्रियको कुनै गति हुँदैन । कृष्ण ब्रह्मबारे छोटो उत्तर दिनुहुन्छ जुन सत्य छ अर्थात् जुन नाश हुँदैन, त्यो नै ब्रह्म हो । जहाँ पनि विनाश भएको देखिन्छ, त्यहाँ केवल रूपको विनाश भएको हो, रूपायत तत्त्व त विनष्ट हुँदैन । आकार विनाश हुन सक्छ तर आकारको भित्री तत्त्व विनाश हुँदैन । पानी बाफमा परिणत हुँदा पानी नष्ट हुँदैन किनभने बाफ चिसो बनेमा यो फेरि पानी बन्छ । रूप, आकार विनष्ट हुन्छ तर रूपायत विनष्ट हुँदैन । हामी त रूप मात्र देख्न सक्छौ त्यो

भिन्न लुकेको तत्त्वलाई देख्न सक्दैनौं जुन कहिल्यै पनि विनाश हुँदैन । अब त विज्ञान पनि कुनै पनि पदार्थ नष्ट हुँदैन भनेर स्वीकार गर्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जुन चिज नष्ट हुँदैन त्यही ब्रह्म हो । विज्ञानलाई पनि ब्रह्मको अनुमानसम्म भएको हुन सक्छ तर उसले ब्रह्मलाई जानेको छैन । विज्ञानलाई परिवर्तित रूपका बारेमा जानकारी छ तर भिन्नको अपरिवर्तित वस्तुका बारेमा थाहा छैन, केवल अनुमान मात्र छ । पानीलाई तताउँदा बाफ बन्नु अघि बिचमा एकक्षण पानी पानी पनि हुँदैन र बाफ भइसकेको पनि हुँदैन । पानी बाफमा परिवर्तन हुनका लागि जुन क्षण आवश्यक हुन्छ जहाँ पानी पनि नरहने र बाफ पनि नबनेको स्थितिको क्षणमा नै ब्रह्मको अनुभव गर्न सकिन्छ । त्यस्तै गाडीको गियर बदल्ने क्रममा पहिलो गियरबाट दोस्रोमा वा अर्को गियरमा लैजाँदा तटस्थ (Neutral) गियर भएर जानुपर्ने हुन्छ । यो तटस्थ गियर नभई नहुने जरुरी कडी हो । पानी र बाफ दुवै नभएको बिचको स्थितिको एकक्षण वा गाडीको गियर परिवर्तन गर्दा बिचको तटस्थ अवस्थामा नै ब्रह्मलाई खोज्न सकिन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जुन नाश हुँदैन त्यो ब्रह्म हो । अरूप वा अदृश्य जो देख्न सकिन्न त्यही ब्रह्म हो । पानी र बाफ देखिन्छ तर बिचको न पानी न बाफ भएको क्षण जुन अरूप छ त्यो देखिँदैन । त्यो अरूपलाई व्यक्तिले खोजेमा ब्रह्मलाई जान्न सक्छ । जब हाम्रो एक विचार गएर अर्को विचार आउँछ, ती दुवै विचारका बिचमा कुनै विचार नै नभएको अवस्था आउँछ । पहिलो विचारको अन्त्य र नयाँ विचारको प्रारम्भ हुन नसकेको क्षणमा ब्रह्मलाई खोज्न सकिन्छ । यदि विचार भावको बिचमा भएको खाली स्थानको अन्तरमा डुब्न सकेमा अरूपको दर्शन हुन सक्छ । यदि भिन्न त्यो अरूपको दर्शन भयो भने बाहिर पनि दुई आकारका बिचमा हामी त्यो अरूपलाई देख्न सक्छौं र निराकारलाई जान्न सक्छौं ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- रूप नासिन्छ तर अरूप नासिन्न । कहिल्यै नाश नहुने अरूप नै ब्रह्म हो जुन सच्चिदानन्दस्वरूप अविनाशी हुन्छ । जहाँ रूप हुन्छ त्यहाँ मृत्यु भएर एक रूप अर्को रूपमा परिवर्तन हुन्छ । त्यसैले रूप वा आकारमा दुख मात्र हुन्छ कहिल्यै आनन्द हुन सक्दैन । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- रूपविहीन, अरूप, शाश्वत र अविनाशी तत्त्व नै परमानन्द हो र आफ्नो स्वरूप वा स्वभावलाई जान्नु नै अध्यात्म हो । कृष्णको यो अत्यन्त मूल्यवान् सूत्र हो । गीतालाई गीता बनाउन यो सूत्र अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ । कृष्ण हाम्रो स्वभाव नै अध्यात्म हो भन्नुहुन्छ । गीता पढ्ने र मनन गर्ने मानिसहरूको पनि यस सूत्रमा त्यति ध्यान जाँदैन । स्वभाव अध्यात्म हो भन्नुको अर्थ आफूभिन्नको सदा स्थिर रहने तत्त्व जुन कसैले पनि निर्माण गरेको होइन त्यस तत्त्वको खोजी गर्नु हो । त्यो तत्त्व कृत्रिम नभई अजन्मा हो । प्रत्येक व्यक्तिले जसबाट यो सबै जगत् निर्मित भएको छ तर स्वयम् भने अजन्मा र शाश्वत छ त्यसको खोजी गर्नुपर्छ ।

हामीलाई आफ्नो स्वभावका बारेमा पत्ता लगाउन पनि मुस्किल पर्छ । हामी को हौं भन्ने पनि हामीलाई थाहा छैन । हामीले जानेका सबै कुरा हाम्रा स्वभाव होइनन्; ती सबै हामीले सिकेका कुराहरू हुन् । म जुन भाषा बोल्छु यदि त्यो भाषीको परिवारमा नजन्मेको भए अर्कै भाषा बोल्ने थिएँ । भाषा स्वभाव नभएर प्रशिक्षण हो जो सिकाइएको हुन्छ । भाषाभिन्न लुकेको अदृश्य तत्त्व जो सदैव मौन हुन्छ त्यो हामीले सिक्नुपर्दैन । त्यसैले भाषा कृत्रिम हो र मौन हाम्रो स्वभाव हो । मौन हामीलाई स्वभावमा लैजाने मार्ग हो र यो हाम्रो साधना पनि हो । मौनको अर्थ भिन्नको भाषा बन्द हुनु हो । भाषा विचार आदान-प्रदान र अभिव्यक्तिको माध्यम हो । हामी एकलै भएमा भाषाको कुनै आवश्यकता हुँदैन । भिन्नको मौनता हाम्रो स्वभाव हो त्यो कसैले हामीलाई सिकाएको होइन । एउटा ठुलो भिडमा शब्द प्रयोग नगरी सबै मौन रह्यौं भने हामी सबै एक हुन्छौं र भाषा प्रयोग गर्छौं वा बोल्न थाल्यौं भने अलग-अलग हुन्छौं किनभने भाषाले व्यक्तिहरूमा विभाजन गर्छ । मौनतामा हामी वृक्ष, चन्द्र, तारा, सूर्य आदि सबैसँग एक हुन्छौं । त्यसैले गहिरो मौनमा भएका महावीर जस्ता व्यक्तिहरू वनस्पति, किरा आदि कसैलाई पनि आघात पुऱ्याउनुहुन्न ।

जो व्यक्ति मौनमा जान्छ उसको सम्बन्ध सबैसँग गहिरो हुन्छ किनभने उसका लागि जीवन सर्वव्यापी हुन्छ र सबैमा एकको नै विस्तार हुन्छ । यस्तो एकात्मकतामा जो काटिए पनि आफू नै काटिन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- स्वभाव अध्यात्म हो । यसलाई अर्को दृष्टिबाट पनि बुझ्न सकिन्छ । आँखा बन्द गरेर भित्र विचार गर्नु भने शरीरको त आकृति छ तर शरीरभित्र मेरो हुनुको (Being) रूप के हो भनेर खोज्नुपर्छ । भित्रको आकृति जसमा शरीर बन्छ र परिवर्तन भइरहन्छ यदि त्यो आकृतिलाई जान्न सकियो भने बिस्तारै अरू आकृतिहरू सबै हराउँछन् र त्यही निराकारको आकृति मात्र बाँकी रहन्छ । त्यो निराकार आकृति नै हाम्रो स्वभाव हो । हाम्रा शरीरका आकृतिहरू जुन हामीलाई आमाबुबाबाट प्राप्त हुन्छन् ती कृत्रिम हुन् । भित्रको तत्त्व जो शरीरभन्दा भिन्न र अजन्मा छ, त्यही हाम्रो स्वभाव हो । हामी शरीरलाई नै आफ्नो रूप ठान्छौं तर शरीर त प्रत्येक पल आफ्नो रूप परिवर्तन गरिरहन्छ । आफ्नै सानो बच्चाको तस्बिर पनि हामी आज चिन्न सक्दैनौं । जापानका जैन फकिरहरू भन्छन्- आफ्नो असली अनुहार पत्ता लगाऊ (Find out your original face) जुन अनुहार हेर्नका निम्ति ऐनाको आवश्यकता पर्छ त्यो तिम्रो अनुहार हुन सक्दैन, कमसेकम आफ्नो अनुहार त विना ऐना देखिनुपर्छ । कृष्णको भनाइ अनुसार स्वभाव अध्यात्म हो र त्यो अजन्मा छ । स्वभावको अर्थ अजन्मा, सनातन, अविनाशी, असृष्ट, अनिर्मित र अनायोजित सत्यरूप हो । उसलाई जान्नु नै अध्यात्म हो र जो उसलाई जान्दछ उसैले ब्रह्मलाई पनि जान्दछ । त्यसैले अध्यात्म ब्रह्मलाई जान्ने विज्ञान हो । आफ्नो स्वरूपलाई जान्नु आध्यात्म हो ।

अर्जुनले कृष्णसँग कर्म के हो भनेर सोधेका छन् । उहाँ भन्नुहुन्छ- समस्त प्राणीहरूमा अनेक भाव उत्पन्न गर्नेवाला तत्त्वहरूको विसर्जनलाई नै कर्मको नाम दिइएको छ । गीताका कतिपय व्याख्यातारूले कर्मको अर्थ वैदिक कर्मकाण्ड भनेका छन् । उनीहरूका अनुसार यज्ञ, दान, होमादिका निमित्त जुन द्रव्य आदि त्याग गरिन्छ त्यसलाई कर्म भनिएको छ, तर यस्तो अर्थ उचित छैन । कृष्ण जस्तो व्यक्ति सामयिक भाषामा होइन, शाश्वत भाषामा बोल्नुहुन्छ । प्राणीका भाव उत्पन्न गर्ने किसिमको त्याग नै कर्म हो । यो साधारण अर्थ होइन जो अरू टीकाकारले गरेका छन्, यो असाधारण सूत्र हो । मनुष्यको हुने (Being) शाश्वत स्वभाव नै आध्यात्म हो र जो उसको स्वभाव होइन त्यो उसको कर्म हो । हाम्रो दुई हिस्सा छ- एउटा हुनु जुन मेरो स्वभाव हो र अर्को जस्तो म गर्दछु त्यो मेरो कर्मको जगत् हो । हामी सबै गरिरहेको कामलाई नै आफू भएको सोच्दछौं । एउटा व्यक्तिलाई तपाईं को हो भनेर सोधियो भने उसले म डाक्टर हुँ भन्छ । वास्तवमा डाक्टर हुनु उसको परिचय होइन केवल उसले के गर्छ भन्ने कुराको जानकारी मात्र हो । हामी कर्मको जोडलाई आफ्नो आत्मा बनाउँछौं । त्यसैले प्रत्येक व्यक्ति आफ्नो कर्मबाट नै आफ्नो परिचय दिन्छ । यदि कर्मलाई खोसियो भने पनि हामी हुन्छौं । यदि धनीसँग धन, त्यागीसँग त्याग, चित्रकारसँग चित्रकला खोसियो भने पनि हाम्रो हुनुमा कुनै कमी हुँदैन । मेरो हुनु मेरो गर्नु होइन ।

मेरो हुनु नितान्त अकर्मको अवस्था हो । त्यसैले कृष्ण स्वभाव आध्यात्म हो भनेपछि कर्मको कुरा गर्नुहुन्छ । अर्जुनले सोधेका छन्- कर्म के हो, उनले पनि वैदिक कर्मकाण्डका बारेमा सोधेका छैनन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- प्राणीहरूको भावलाई उत्पन्न गर्नेवाला त्याग नै कर्म हो । यस संसारमा जब हामी केही पाउने इच्छा राखेर केही भोग्न चाहन्छौं, तब हामीले केही त्याग्नुपर्छ । यदि धनी हुन चाहने हो भने त्यसका लागि हामीले आफ्नो आत्मालाई त्याग्नुपर्छ । यो संसारको कुनै पनि भोग स्वयम्को त्याग हो र व्यर्थका लागि सार्थकलाई छोड्नु हो । भोगादि इच्छा, वासना र आकाङ्क्षाले जे पनि त्याग गरिन्छ त्यो विसर्ग हो । विसर्गको अर्थ आफूबाट बिछोडिनु र स्वयम्सँग टुट्नु हो । त्यसैले जो भोगी हुन्छ त्यो त्यागी हुन्छ र आफूसँग टुट्ने त्याग गरेर भोगलाई प्राप्त गर्छ । हामी छुद्रका लागि विराट् त्यागेर बसेका छौं । त्यसैले हामी जस्तो त्यागी खोज्न कठिन छ । हामी त एक कौडीका लागि आत्मा बेच्न तयार हुन्छौं । कृष्ण भन्नुहुन्छ- स्वयम्बाट छुट्नु र वस्तुतिर भाग्नु कर्म हो । तर त्यो वस्तु कहिल्यै पाउन सकिन्न र यदि पाइयो भने पनि त्यसलाई पाएर केही पाइन्न । प्रत्येक व्यक्ति आफूलाई छोडेर व्यर्थतिर दौडिरहेको हुन्छ ।

कर्मको यो व्याख्या बुझियो भने जहाँ जहाँ हामी कर्ममा रत छौं, त्यहाँ कर्म छोडेर होइन हामी आफूलाई छोडेर भागेका छौं । कोही पनि कर्म छोडेर भाग्नै सक्दैन । भाग्न र छोड्नु दुवै कर्म हुन् । कर्ममा प्रतिष्ठा नगरेर कर्मलाई चलि रहन दिनु र प्रतिष्ठा अस्तित्वमा हुनु कर्म गर्नु हो । यो प्रतिष्ठाको नाम अध्यात्म र प्रत्येक स्वभावबाट चुक्ने नाम कर्म हो । कर्ममा जब कर्ताभाव हुन्छ तब त्यो कर्म स्वयम्को त्यागबाट फलित हुन्छ । ज्ञानीले पनि कर्म गर्छ तर कर्ताको भाव हुँदैन । त्यसैले उसको कर्मलाई कृष्ण अकर्म जस्तो कर्म भन्नुहुन्छ । यस्तो कर्म गर्दा पनि कर्म हुँदैन अकर्म नै हुन्छ ।

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥४॥

हे देहधारीहरूमा श्रेष्ठ अर्जुन ! भौतिक प्रकृति निरन्तर परिवर्तनशील छ जुन अधिभूत हो । समस्त सूर्यादि देवहरूको विराट् स्वरूप अधिदैव हो र प्रत्येक जीवका हृदयमा परमात्मा स्वरूपले स्थित हुने म नै अधियज्ञ वा यज्ञ (कर्म) को स्वामी हुँ ॥

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥५॥

जीवनको अन्तिम क्षणमा मलाई सम्झदै जसले शरीर त्याग गर्दछ त्यसले मेरो स्वभावलाई तत्काल प्राप्त गर्दछ; यसमा कुनै सन्देह छैन ॥

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥६॥

हे कौन्तेय ! शरीर त्याग गर्ने समयमा मानिसले जुन जुन भावको स्मरण गर्दै आफ्नो देह त्याग गर्दछ, त्यही त्यही स्वरूपको सदैव चिन्तन गर्दै त्यो त्यही स्थितिमा प्राप्त हुन्छ ॥

जसको न प्रारम्भ हुन्छ न त अन्त्य नै हुन्छ त्यसलाई नै कृष्ण ब्रह्म भन्नुहुन्छ । कहिल्यै नजन्मिने र कहिले मृत्यु नहुने तत्त्व नै ब्रह्म हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ हाम्रा चारैतिर जे देखिन्छन् त्यो उत्पत्ति र विनाश हुन्छ । त्यही उत्पत्ति र विनाश हुने तत्त्व पदार्थ अर्थात् अधिभूत हो । पदार्थ हामी त्यसलाई भन्छौं, जो वास्तविक रूपमा देख्न र छुन सकिन्छ । कृष्णका अनुसार परमात्मा त्यो हो जो सत्य, शाश्वत, अव्यय र सनातन छ । त्यो सदैव एक रस र अपरिवर्तनशील छ । पदार्थ अस्थिर र परिवर्तनशील छ । जसको स्वभाव नै परिवर्तनशील छ त्यसलाई पदार्थ भनिन्छ र जो नित्य स्थित छ त्यसलाई ब्रह्म भनिन्छ ।

चारैतिर हामी परिवर्तन देख्छौं । जुन चिज बदलिन्छ त्यो हामी देख्छौं तर जुन चिज स्थिर हुन्छ त्यसमा हामीलाई कुनै आकर्षण हुँदैन । गतिले हामीलाई आकर्षित गर्ने हुँदा हामी स्थिर चिजलाई पूरै भुल्छौं र परिवर्तन एवम् गतिशील वस्तुलाई मात्र सम्झना गर्छौं । इन्द्रियहरू र मनलाई परिवर्तनले बेचैन पार्छ किनभने मनले त्यो परिवर्तनसँग तालमेल गर्नुपर्छ । अपरिवर्तनशील वस्तुमा सम्झना राख्नुपर्ने कुनै कारण हुँदैन त्यसैले हामी नबदलिने कुरालाई भुल्छौं । साधारण स्थिर चिजहरूसँग त यस्तो हुन्छ भने शाश्वत र नित्यलाई हामीले भुल्नु स्वाभाविक नै हो । पदार्थ प्रतिपल बदलि रहने हुनाले हामीले उसको स्मरण गर्नुपर्छ किनभने इन्द्रियले बदलिने पदार्थलाई मात्र पकड्न सक्छ । बदलिँदो संसारसँग तालमेल गरेर आफूलाई त्यसका निम्ति योग्य बनाउनु इन्द्रियको कुशलता हो तर परमात्मा कहिल्यै बदलिँदैन त्यसैले इन्द्रियले परमात्मालाई जान्न सक्दैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- ऊ नित्य, निराकार र शून्यको सागर हो ।

कृष्णले पहिले जो कहिल्यै नाश हुँदैन त्यो ब्रह्म हो भन्नुभयो । विनाश त्यसको हुँदैन जसको हुनु नहुनु जस्तो हुन्छ । त्यसैले आकार नाश हुन्छ तर निराकार नष्ट हुन सक्दैन । परमात्माको अस्तित्व एक प्रकारले नहुनु जस्तो छ जसलाई छुन खोज्दा छुन सकिन्न, हेर्न खोज्दा देखिन्न र हातले समात्न सकिँदैन तथापि उही मात्र छ बाँकी सबैको हुनु नहुनु जस्तो मात्र छ । ईश्वरलाई छ भन्ने बित्तिकै त्यो छैन पनि

हुन्छ तर ईश्वर त सनातन र शाश्वत छ त्यसैले उसलाई छ भन्नु ठिक होइन किनभने छ भन्ने बित्तिकै छैन अर्थात् पदार्थमा प्रवेश हुन्छ । अस्तिकले ईश्वरको हुनुलाई कुनै प्रमाण वा तर्क दिएका छैनन् । जसले प्रमाण र तर्क दिएका छन् उनीहरूलाई ईश्वरका बारेमा कुनै जानकारी नै छैन । जसले ईश्वरले नै संसार बनायो भन्छ त्यो संसार त नष्ट हुन्छ किनभने निर्मित वस्तु विनाश हुन्छ । त्यसैले परमात्मालाई बनाउनेवाला भन्नु विनाशको जगत्मा प्रवेश गराउनु हो । परमात्मा छ तर नभएको जस्तो उसको उपस्थिति छ । कोठाभित्रका सबै सामग्री निकाल्न सकिन्छ तर त्यस कोठाभित्रको अवकाश निकाल्न सम्भव छैन । त्यसैले जगत्मा सबै कुरा बन्छ र नष्ट हुन्छ तर आकाश सृष्टिरहित र अविनाशी हुन्छ ।

परमात्माका लागि ज-जसले निकटतम प्रतीक खोजेका छन्, उनीहरूले परमात्मालाई आकाश जस्तो शून्य, निराकार, रिक्त आदि भनेका छन् । यस्तो भएमा मात्र ऊ विनाशभन्दा बाहिर हुन सक्छ । पदार्थको विनाश हुनाको कारण पदार्थ विभाजन गर्न सकिने भएर हो । हामी हरेक पदार्थ विभाजन गर्न सक्छौं । विभाजन गर्न सकिने वस्तु धेरै चिज मिलेर बनेको, वस्तुहरूको संयोग हो । तर परमात्मा असंयोग हो । अस्तित्व संयुक्त छ र अस्तित्वमा कुनै खण्ड हुँदैन, त्यसैले ब्रम्हलाई अखण्ड भनिएको हो । जसको खण्ड वा टुक्रा हुँदैन त्यसको विनाश पनि हुँदैन । जसको सीमारेखा हुँदैन उसको खण्ड पनि हुँदैन । जतिसुकै सानो भए पनि जसको सीमा छ, त्यसलाई हामी खण्डमा विभाजन गर्न सक्छौं । अस्तित्व अर्थात् परमात्मा असीम छ, त्यसैले परमात्माको खण्ड गर्न सकिन्न तर पदार्थ सीमित भएकोले त्यसको खण्ड गर्न सकिन्छ । जुन चिजलाई हामी बनाउन सक्छौं त्यो मेटिन्छ तर परमात्मालाई हामी बनाउन सक्दैनौं त्यसैले उसलाई मेटाउन सकिन्न । हामीले मात्र नभएर प्रकृतिले पनि जसलाई बनाउन सक्छ त्यो पनि मेटिन्छ । हामीले बनाउन सक्ने सबै वस्तुहरू पदार्थ हुन्, जुन नासिन्छन् । जसलाई हामी बनाउन सक्दैनौं त्यसलाई खोज्न सक्थौं भने हामीले ब्रम्हलाई जान्न सक्ने छौं ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- उत्पत्ति र विनाश हुने स्वभाववाला सबै भौतिक पदार्थ अधिभूत हुन् र पुरुष अधिदेव हो । जो पदार्थका बिचमा बाँचेर पनि पदार्थप्रति होसले भरिन्छ त्यसलाई कृष्ण पुरुष भन्नुहुन्छ । पदार्थलाई स्वयम्को कुनै बोध हुँदैन । पदार्थ छ भन्ने बोध पनि हाम्रो चेतनाको बोध हो । पुरुष नगरको बिचमा बसेर प्रतिपल आफूप्रति र नगरप्रति पनि होसले भरिएको हुन्छ । त्यसैले नगरको बिचमा बस्ने होसले भरिएको पुरुष अधिदेव हो । यही परम चैतन्यको अवस्था हो । चेतनाको लक्षण होस हो । धर्मले बेहोसीको विरोध गर्नुको कारण जति हामी बेहोस हुन्छौं, त्यति नै हामी पुरुष नभएर पदार्थ हुन्छौं साथै ध्यानको समर्थन गर्नुको कारण जति हामी ध्यानस्थ हुन्छौं त्यति नै पदार्थ कम भएर पुरुष ज्यादा हुन्छौं भनेर हो । पूर्णरूपमा ध्यानमग्न अवस्थामा शुद्ध चेतना मात्र बाँकी रहन्छ । यस्तो अवस्थामा ऊ पूर्ण पुरुष अर्थात् पुरुषोत्तम हुन्छ । जब व्यक्ति मूर्छित हुन्छ, तब ऊ करिब-करिब जड पदार्थ जस्तै हुन्छ । हामी दिनभरिमा कैयन् पटक कहिले पदार्थ र कहिले परमात्माको निकट हुन्छौं । जब हामी होसले भरिएका हुन्छौं, तब परमात्माको निकट र बेहोसीका क्षणमा पदार्थका निकट हुन्छौं । क्रोध या कामवासनाले भरिँदा व्यक्तिको होस हराउँछ र जब यस्तो म कसरी गर्न सक्छु भन्ने विचार गर्छ, तब ऊ होसमा फर्किन थाल्छ । क्रोध र वासनाले शरीरमा विष छोड्ने हुँदा यस्तो बेलामा व्यक्तिले जे पनि गर्न सक्छ । व्यक्तिले कसैको हत्या गर्दा पुरुषको हैसियतले नभई पदार्थको हैसियतले हत्या गर्छ । नराम्रो कृत्यमा हामी पदार्थ हुन्छौं र असल कृत्यमा हामी पुरुष हुन्छौं । हामीले चेतनाको ज्योतिलाई जति बढायो उति नै अधिदेवका निकट हुन्छौं र जति घटायो उति नै हामी अधिभूतका निकट हुन्छौं ।

कृष्ण अर्जुनलाई देहधारीहरूमा श्रेष्ठ भन्नुहुन्छ । गीतामाथि हजारौं व्याख्या गरिएका छन् तर कसैले पनि अर्जुनलाई किन देहधारीहरूमा श्रेष्ठ भन्नुभयो भन्ने कुराको ठिक विश्लेषण गरेको पाइँदैन । उनीहरूको मान्यता अर्जुन क्षत्रिय कुलको सम्भ्रान्त परिवार, कुलीन वंशज, राजपरिवार, योद्धा, कृष्णका मित्र, पुण्यात्मा भएकाले नै देहधारीहरूमा श्रेष्ठ भनिएका हुन् भन्ने छ तर यो भनाइ सही होइन । जुन दिन

व्यक्ति जीवनको परम सत्य सुन्नका लागि लालायित भएर त्यसको निकट हुन्छ त्यस क्षणमा नै व्यक्ति देहधारीहरूमा श्रेष्ठ हुन्छ । अर्जुन कृष्णको यति निकट भएर परम सत्यबारे जान्नका लागि तत्पर हुनु नै देहधारीहरूमा श्रेष्ठ भएकाले हो । यस्ता व्यक्तिहरू अर्थात् अर्जुन कृष्णका निकट, आनन्द बुद्धका निकट, ल्युक क्राइस्टका निकट, च्वांग तु से लाउत्सुका निकट, गौतम महावीरका निकट हुनु देहधारीहरूमा श्रेष्ठ हुनुका उदाहरणहरू हुन् । यस्तो सत्य उद्घाटित गर्ने व्यक्तिहरू पारस जस्तो भएर अन्य पदार्थलाई सुन बनाउन सक्छन् । यस्ता व्यक्तिको निकट रहन पाउनु नै देहधारीहरूमा श्रेष्ठ हुनु हो । यो अर्जुनलाई स्मरण गराउने प्रयास पनि हो । गीता जस्तो पवित्र सन्देश बारम्बार उद्घाटित हुँदैन र श्रेष्ठतम् कुराको पुनरुक्ति पनि हुँदैन । त्यसैले कृष्ण अर्जुनलाई यो क्षण बहुमूल्य भएको स्मरण गराउनुहुन्छ ।

कृष्ण तत्काल भन्नुहुन्छ- यो शरीरमा म अधियज्ञ हुँ । यही शरीरभित्र तीनवटा तत्त्व छन् । पहिलो शरीर पदार्थ हो जो परिवर्तनशील र विनाशशील हुन्छ । कृष्ण यसलाई पदार्थ अर्थात् अधिभूत भन्नुहुन्छ । यो हाम्रो शरीरको एक पत्र हो । दोस्रो भित्रको चैतन्य जुन करिब-करिब मूर्छित जस्तो छ त्यसलाई कृष्ण अधिदेव भन्नुहुन्छ र तेस्रो यसभन्दा पनि भित्र जुन केन्द्र छ त्यसलाई कृष्ण अधियज्ञ भन्नुहुन्छ । बाहिर मूर्छित शरीररूपी पदार्थ छ । त्यसभन्दा भित्र अर्धजागृत धमिलो चेतनाको दोस्रो तह छ । यसभन्दा पनि भित्र प्रज्वलित अग्नि अर्थात् पूर्ण चेतना छ जसलाई कृष्ण अधियज्ञ भन्नुहुन्छ । उहाँ भन्नुहुन्छ- 'म' अधियज्ञ हुँ, अर्थात् अखण्ड पूर्णज्योति हुँ जहाँ कुनै धुवाँ छैन । यदि त्यो ज्योतिमा धुवाँ भएमा त्यो अर्धजागृत र अर्धमूर्छित चेतना अधिदेव हो । यदि ज्योति नभएर केवल धुवाँ मात्र छ भने त्यो अधिभूत हो । धुवाँरहित पूर्णज्योति भएमा त्यो अधियज्ञ हो । त्यसैले बाहिरको ज्योतिले केही हुँदैन त्यहाँ त धुवाँ मात्र हुन्छ । यथार्थमा हामीले त्यो आगोलाई खोज्नुपर्छ जुन सनातनदेखि नै अविच्छिन्न रूपमा जलिरहेको छ । यो अग्निका लागि इन्धनको आवश्यकता हुँदैन र यो कहिल्यै निभ्दैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- त्यो अनिर्मित, धुवाँरहित, इन्धनविना प्रज्वलित हुने अग्निको ज्योति 'म' हुँ । यस शरीरमा 'म' अधियज्ञ हुँ जुन शाश्वत र नित्य छ ।

विराट्को सानो प्रतिरूप व्यक्ति हो । यो विराट् ब्रह्माण्डलाई शरीर मान्यौं भने पहिलो पत्र पदार्थ, दोस्रो पत्र अर्ध चैतन्य र तेस्रो पत्र पूर्ण ज्योतिर्मय चैतन्य हो । पूर्ण चेतना र पदार्थ जहाँ परस्परमा गाभिन्छन्, त्यहीँ हाम्रो अर्ध-चेतना पैदा हुन्छ । अर्ध-चेतनाबाट पार भएपछि 'म' र पदार्थ अलग भएको थाहा हुन्छ । अर्ध-चेतना दुई प्रकारले समाप्त हुन्छ पहिलो पूर्ण बेहोस भएर पदार्थ भएमा र दोस्रो पूर्ण होसमा अर्थात् अधियज्ञ भएमा बिचको चेतना विलीन हुन्छ । मानिसलाई दुई प्रकारको आनन्द प्राप्त हुन सक्छ । पहिलो आनन्द आनन्द नभएर भ्रम मात्र हो र त्यो पूर्ण मूर्च्छाको अवस्था हो । त्यसैले निद्रामा सुख पाइन्छ । रक्सी पिउँदा वा कामवासनामा सुख पाउनु भनेको मूर्च्छाको सुख हो । त्यहाँ केही समयका लागि सुख पाए जस्तो हुन्छ तर त्यो सबै निद्राको सुख हो । यो आनन्दको धोका मात्र हो । दोस्रो आनन्दमा व्यक्ति केही भुल्दैन, उसको स्मरण स्थिर हुन्छ र निद्रामा पनि ऊ जागरणमा नै भएर चैतन्यको अखण्डधारा निरन्तर बागिरहन्छ । कृष्णले यही अधियज्ञ शुद्ध चेतनाको बारेमा भन्नुभएको हो । त्यो आनन्दमा दुख पूर्णरूपमा हट्छ । बेहोसीमा हुँदा केही बेरका लागि दुख भुलिन्छ जसलाई हामी सुख ठान्छौं तर दुख पूर्णरूपमा हटेर जुन आनन्द प्राप्त हुन्छ त्यो नै वास्तविक आनन्द हो । व्यक्तिको पूर्ण बेहोसीबाट अर्धचैतन्य र अर्धचैतन्यबाट पूर्णचैतन्यको यात्रा नै अध्यात्म हो । पूर्ण चैतन्यमा स्थित हुनु नै हाम्रो स्वभाव हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसले अन्त्यकालमा मेरो स्मरण गर्दै आफ्नो शरीर त्याग गर्छ, त्यसले मेरो स्वरूप प्राप्त गर्दछ यसमा कुनै संशय छैन । जो अन्त्यमा परमात्मालाई स्मरण गर्दै मृत्युवरण गर्छ अर्थात् अखण्ड, धुवाँरहित, ज्योतिलाई सम्झँदै अन्तिम समयमा शरीर त्याग गर्छ, उसले मेरो स्वरूपलाई प्राप्त गर्छ तर जसले जीवनभर शरीरलाई स्मरण गरेको छ उसले मर्ने बेलामा ईश्वरलाई स्मरण गर्न अत्यन्त कठिन

हुन्छ । अन्तिम क्षणमा हामी जीवनभर जे थियौं त्यही अनुहार प्रकट हुन्छ । अन्तक्षण हाम्रो जीवनभरको निचोड हो ।

कृष्णको भनाइबाट धेरै व्यक्तिहरूमा भ्रम पैदा भएको छ । उनीहरूलाई अन्तिम समयमा परमात्मालाई स्मरण गरौंला, जीवनभर परमात्माको स्मरण गर्न आवश्यकता छैन र अन्त्य समयमा आफूले सम्भक्तन सकिएन भने पुरोहितबाट पाठ गराउँला, कानमा प्रभुको नाम भन्ने लगाउँला र घरमा भागवतको पाठ गराउँला भन्ने लागेको हुन सक्छ तर यी सबै भ्रान्ति हुन् । यो कथनको गलत व्याख्या गर्नु अनर्थ हो । कृष्णले अन्त्यमा जसले मेरो नाम सुन्ने छ भन्नुभएको छैन बरु जसले स्मरण गर्ने छ भन्नुभएको छ । अन्त्यमा त्यसले नै भगवत् नाम स्मरण गर्न सक्ने छ, जसले जीवनभर उसको सम्पदालाई सट्टमालेर राखेको हुन्छ अन्यथा अन्त्य समयमा स्मरण हुन सक्दैन । मृत्यु जीवनको सबैभन्दा ठूलो घटना हो । त्यस क्षणमा प्राण तथा श्वासमा जीवनभर परमात्माको स्मरण नगरेको व्यक्तिले उसको स्मरण गर्ने सक्दैन । साथै अन्त समयमा भयको कारणले गरिने स्मरण पनि प्रयोजनहीन हुन्छ किनभने स्मरण त परमानन्दको स्फुरण हो । त्यसैले जीवनका हरेक क्षणमा आनन्दले स्मरण गर्न सकेमा कृष्णले भन्नुभए जस्तो अन्तिम समयमा कृष्णस्मरण हुन्छ अन्यथा त्यो स्मरण नै होइन । यस्तो व्यक्तिले मृत्युको क्षणमा त्यो अन्तरज्योतिको स्मरण गरेर यथार्थ रूप मृत्यु त हुँदै हुँदैन, केवल शरीरमात्र छुट्छ भन्ने जान्दछ । यस्ता व्यक्ति नै परमानन्दमा डुबुल्की मार्न सफल हुन्छन् र उनीहरूलाई आवागमनको चक्रमा पनि पर्नुपर्दैन ।

शरीरसँग तादात्म्य राख्ने व्यक्तिलाई मात्र मृत्युको भय हुन्छ । त्यस्तो व्यक्तिलाई मात्र शरीर छुट्दा दुख-कष्ट हुन्छ तर जसले आफूलाई पूर्ण चैतन्यको हिस्सा भन्ने जानेको छ उसलाई शरीर छुट्नुमा कुनै भय हुँदैन । जीवनभर प्रभुस्मरणमा गुजारेको व्यक्तिले मात्र यस्तो अवस्था प्राप्त गर्न सक्छ । यस कथनको सही व्याख्यालाई जान्नुपर्छ अन्यथा यसको बुझाइ गलत हुन सक्छ । कृष्णलाई अर्जुनसँग यही कुराको डर रहेको हुन सक्छ । त्यसैले उहाँ तत्काल भन्नुहुन्छ- हे कुन्तीपुत्र ! अन्त्यकालमा मानिस जुन भावलाई स्मरण गर्दै शरीर त्याग गर्छ, ऊ त्यही भावमा प्राप्त हुन्छ । परन्तु सदैव त्यही भाव एवम् चिन्तन गरिएमा मात्र अन्त्यमा त्यही भाव स्मरण हुन सक्छ । कृष्णले भनेको कुरा सुनेर अर्जुनले पनि अन्त्य समयमा नै स्मरण गरौंला भनी सोचेको हुन सक्छ तर अन्त्य समय कहिले आउँछ भन्ने कसैलाई पनि थाहा हुँदैन । कुनै पनि क्षण अन्तिम समय हुन सक्छ । त्यसैले अन्त्य समयमा स्मरण गरौंला भन्ने जसले ठान्दछ ऊ प्रभुस्मरणबाट वञ्चित हुन्छ । अखण्ड भजन भज्ने धारणा विकसित हुनाको कारण पनि यही हो । यसको अर्थ कति सङ्ख्या परमात्माको नाम उच्चारण गर्ने भन्ने होइन कति भावपूर्वक प्रभुस्मरण गर्छौं भन्ने हो । अखण्ड भजनको एक मात्र प्रयोजन कुनै पनि क्षण प्रभुस्मरणविना खाली नजाओस् भन्ने नै हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- अन्त्य समयमा व्यक्तिको जुन भाव हुन्छ ऊ त्यही भावमा प्राप्त हुन्छ । मृत्युको अन्तिम विचार नै जीवनको पहिलो विचार हुन्छ । मृत्यु एउटा गहिरो बेहोसी हो, एउटा नाटकको अन्त्य र अर्को नाटकको प्रारम्भ हो । अर्को नाटक त्यहीँबाट सुरु हुन्छ, जहाँबाट अन्त्य भएको छ । त्यसैले अन्तिम भाव नै निर्णायक हुन्छ । मानिस मर्दा दुखद भावमा प्राण त्याग गर्छ र त्यही अन्तिम भावको सिलसिलाले अर्को जन्ममा निरन्तरता प्राप्त गर्छ । अन्तिम भाव नै सारा जीवनको निचोड हुनाले अन्तिम भावलाई सट्टमाल्नु छ भने त्यसलाई पूरा जीवनभर सट्टमाल्नुपर्छ । कृष्ण पुनः भन्नुहुन्छ- सदैव जुन भावले चिन्तन गरिन्छ, अन्त्यकालमा पनि प्रायः उसैको स्मरण हुने भएकाले सदा असल भावले चिन्तन गरिरहनुपर्छ । जीवनको सारा समय अरू नै कर्म र भावमा बिताउने मानिसले अन्त्य समयमा प्रभुस्मरण गर्ने सम्भावना हुँदैन । जीवनभर जसको स्मरण गरिन्छ अन्तिम समयमा पनि उसको नै स्मरण गर्दै बिदा हुनुपर्छ । जीवनभर सतही रूपमा स्मरण गरेको छ भने त्यस्तो स्मरणको कुनै अर्थ हुँदैन । यस्तो सतहमा गरेको स्मरणमा स्मृतिको एक खण्ड खाली भएर यान्त्रिक स्मरण हुन्छ । यदि लामो समय राम-राम भजेको

खण्डमा स्मृतिको एक भाग स्वतःस्फूर्त रूपमा राम-राम भन्न थाल्छ र व्यक्ति आफ्नो काम पनि गरिरहेको हुन्छ । यसप्रकार स्मरण गर्नेवाला व्यक्ति यान्त्रिक स्मरण मात्र गर्दछ जुन अभ्यासबाट पनि गर्न सकिन्छ ।

कृष्णले यस्तो यान्त्रिक स्मरण नभई हार्दिक स्मरणका बारेमा भन्नुभएको हो । परमात्मासँग हार्दिक प्रेम भएर हृदयको स्पन्दनबाट स्मरण निस्किएको भएमा मात्र त्यो हार्दिक स्मरण हुने छ । त्यसैले कृष्णले भन्नुभएको छ- अन्त्यकालमा जसले जुन भावले शरीर त्याग गर्छ उसले त्यही स्वरूपलाई प्राप्त गर्ने छ । परमात्माप्रति हार्दिक प्रेम गर्नका लागि वस्तुहरूको प्रेमप्रति सजग रहनुपर्छ । वस्तु तथा व्यक्तिहरूप्रतिको प्रेमलाई परमात्माको प्रेममा हृदयलाई खोलेर लगाउनुपर्छ । छुट्टालाई प्रेम गर्नुभन्दा विराट्लाई प्रेम गर्नु उत्तम हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्तो हृदयको भावले निःसंशय जो मेरो स्मरण गर्छन् उनीहरू मेरो स्वरूपमा उपलब्ध हुने छन् । यसमा कुनै संशय छैन ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मा मेवैष्यस्य संशयम् ॥७॥

हे अर्जुन तसर्थ सदैव मलाई चिन्तन गर र युद्ध पनि गर । जब तिम्रो आफ्ना कर्म, बुद्धि र मन ममा समर्पित गर्छौ तब निश्चय नै मलाई प्राप्त गर्ने छौ ॥

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।

परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥८॥

हे पार्थ ! जसले परमात्माको ध्यान र अभ्यासयुक्त योगका माध्यमले मन एवम् बुद्धिलाई अन्यत्र जान नदिई दिव्य परमात्माको निरन्तर चिन्तन गर्छ ऊ उसैमा प्राप्त हुन्छ ॥

कविं पुराणमनुशासितार-

मणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-

मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥९॥

जो सर्वज्ञ, प्राचीनतम, अनुशासित, सूक्ष्मभन्दा पनि सूक्ष्म, सबैका पालनकर्ता, भौतिक अवधारणाभन्दा पर, अचिन्त्य र पुरुषका रूपमा स्थित हुनुहुन्छ, जो सूर्य समान प्रकाशवान् र अविद्या वा अन्धकारबाट पर, दिव्य स्वरूपका हुनुहुन्छ उनै परमपुरुषको सदैव स्मरण गर्नुपर्छ ॥

छोटो समयका लागि गरिएको प्रभुको स्मरण प्राणको अन्तस्तलसम्म पुग्दैन । त्यस्तो स्मरण सतही मात्र हुन्छ र अन्तस्तल अछुतो रहन्छ । श्वासको भाँती प्रभुको सतत स्मरण गर्नुपर्छ । श्वास बन्द भए जीवनसँगको सम्बन्ध छुट्छ । त्यस्तै गरी स्मरणको धागो क्षणभरका लागि मात्र टुट्यो भने पनि परमात्मासँगको सम्बन्ध टुट्छ । शरीरसँग जोडिन श्वास चाहिन्छ र प्रभुसँग जोडिन स्मरण चाहिन्छ । हामीले प्रभुको प्रतिपल स्मरण गर्छौ भने अन्य कार्यहरू गर्नका लागि समय हुँदैन । त्यसैले एक घडी काम चल्दैन किनभने यदि हामीले एक क्षणमात्र श्वास लिएर अन्य समय अरू कार्य गर्दै श्वास फेर्न बिसिर्यौ भने हाम्रो प्राण समाप्त हुन्छ । त्यसैले परमात्माको स्मरण सतत रूपमा हरपल गर्नुपर्छ । प्रभुको स्मरण हृदयको भावले गरेमा जे काम गरे पनि त्यो परमात्माको सतत स्मरण नै हुन्छ ।

कृष्ण अर्जुन भन्नुहुन्छ- तिम्रो हरदम मेरो स्मरण गर । यो स्मरणले युद्धमा कुनै बाधा हुने छैन । प्रभुको स्मरण जङ्गलमा भागेर मात्र हुन्छ भन्ने तिम्रो सोच गलत हो । तिम्रो मेरो स्मरण र युद्ध दुवै एकसाथ गर्न सक्छौ तर यो हामीलाई गर्न गाह्रो जस्तो लाग्छ किनभने हाम्रो चित्त एकपटकमा एउटा काम मात्र गर्न सक्छ र त्यसैक्षण अर्को काम गर्न खोज्यो भने पहिलो कार्यबाट चित्त हट्छ । चित्तको स्वभाव कुनै एउटा विषयमा एकाग्र हुनु हो । त्यसैले युद्धका समयमा प्रभुलाई कसरी स्मरण गर्न सकिन्छ भनेर

अर्जुनलाई लाग्न सक्छ । हामीलाई प्रभुस्मरण र युद्धमध्ये कुनै एक काममा मात्र चित्त लाग्न सक्छ भन्ने लाग्छ तर कृष्ण भन्नुहुन्छ- दुवै काम तिमी एक साथ गर अर्थात् युद्ध गर्दै प्रभुको हर क्षण स्मरण गर । परमात्माको नाम दोहोर्‍याउनु उसको साँचो स्मरण होइन । साँचो स्मरणमा नामको पनि जरुरत रहँदैन । नाम त स्मरणलाई नभुल्नका लागि गर्ने बहाना मात्र हो । यदि प्रभुलाई विना स्मरण सम्भन्न सकिँदैन भने नामस्मरण गरे पनि भुल्न सकिन्छ र हामी ठिक यही गरिरहेका हुन्छौं । हामी परमात्माको नाम त लिइरहन्छौं तर प्रभुलाई भने हामीले भुलेका छौं ।

कृष्ण जुन स्मरणका बारेमा भन्दै हुनुहुन्छ- यो नामोच्चारण होइन । यो संसार जुन चौतर्फी फैलिएको छ त्यो प्रभुको नै विस्तार हो । यसको बोध बनिरह्यो भने हामी जे काम गर्दा पनि प्रभुस्मरण जारी रहन्छ अनि सम्पूर्ण कर्महरू परमात्माको स्मरणबाट नै हुन्छन् । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी प्रभुस्मरण र युद्ध दुवै गर । यसको अर्थ जो युद्ध गरिरहेको छ, अगाडि जुन शत्रुहरू छन् र युद्धमा जित्न र हार जसको भए पनि यी सबैका बिचमा परमात्मा नै सक्रिय छ भन्ने हो । यदि यो बोध भएमा हामी जे गर्दा पनि प्रभुको स्मरण गर्न सक्छौं अनि मित्र-शत्रु, आफन्त सबैमा प्रभु देख्न सक्छौं र सबै कुरामा परमात्मालाई स्मरण गरेको अनुभव हुन्छ । जीवनको धारामा कण कणमा प्रभुलाई स्मरण गर्न सक्थ्यो भने मात्र सच्चा स्मरण हुन्छ । प्रभुस्मरण मालामा धागो जस्तै हुन्छ । सबै कर्मलाई प्रभुको चरणमा समर्पण गर्न सकियो भने यो प्रभुस्मरण हुने छ । स्मरण यस्तो होस् कि प्रत्येक कर्म ध्यान बन्न सकोस् । ज्ञानीले कर्मत्याग नगरी प्रभुको स्मरण गर्दै परमात्मालाई आफ्नो मनमन्दिरमा विराजमान गराएको हुन्छ । अर्जुनको चिन्ता र भनाइ युद्ध र धर्म दुवै अलग कुरा हुन् भन्ने छ । अर्जुनको मात्र होइन हामी सबैको चिन्ता पनि यही हो ।

यदि युद्धमा नै गहिरो ध्यान गन्थ्यौ भने जीवनको गहन धारामा प्रवेश गर्न सकिन्छ र स्मरणपूर्वक ध्यानका साथ युद्ध हुन सक्छ । जब स्मरणपूर्वक युद्ध हुन्छ तब युद्ध युद्ध हुँदैन, त्यो धर्मयुद्ध हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यदि तिमी प्रभुस्मरणबाट भाग्यौ भने र स्मरणको कला जानेनौ भने तिम्रो सन्न्यास पनि सन्न्यास हुने छैन । यदि स्मरणको कला ज्ञात भयो भने जतिसुकै गलत काम गर्ने व्यक्ति पनि मन्दिरको पुजारीभन्दा धेरै पहिले नै प्रभुको मन्दिरमा प्रवेश गर्ने छ । एकपटक पनि जो कोहीले श्रद्धापूर्वक प्रभुको स्मरण गर्‍यो भने ऊ त्यही व्यक्ति रहँदैन किनभने स्मरण यति ठुलो घटना हो जसले व्यक्तिको जीवनमा आमूल परिवर्तन ल्याइदिन्छ । त्यसैले युद्ध गर्दै प्रभुको स्मरण गर । यसप्रकार ममा अर्पण गरिएको मन बुद्धिले युक्त भएको व्यक्तिले निःसन्देह मलाई नै प्राप्त गर्ने छ । हे अर्जुन ! तिमी नडराऊ र युद्धबाट नभाग ।

कृष्ण मन बुद्धिले युक्त भएको हुनुपर्छ भन्नुहुन्छ । हृदयले निरन्तर अरू केही भन्छ र बुद्धिले अर्को कुरा भन्छ अर्थात् मन र बुद्धिको योग कहिल्यै हुँदैन । बुद्धिले एउटा कुरालाई ठिक भन्छ, हृदयले अर्को कुरालाई सत्य ठान्दछ र निरन्तर भित्र कलह चलिरहन्छ । हृदयले भजनमा डुब्न भन्छ तर बुद्धिले यसलाई व्यर्थताको संज्ञा दिन्छ । हृदयले पदार्थबाट निस्केर प्रभुलाई खोज भन्छ र बुद्धि अहिले अन्य कुराको खोजी गरेर अनुभव प्राप्त गरूँ, परमात्मालाई त अन्त्य समयमा खोजुँला भन्छ । बुद्धि र हृदयको बिचमा चिरा परेको छ । त्यसैले यदि कुनै व्यक्ति यस्तो चिरा परेको समयमा प्रभुको स्मरण गर्छ भने त्यो स्मरण पूरा हुँदैन । बुद्धिले मात्र गरिएको स्मरण लगानी हो । उनीहरू यदि प्रभुस्मरण गरिएन भने नर्क त जानुपर्दैन भनेर सोच्छन् । त्यसैले प्रभुस्मरण गर्‍यो भने स्वर्ग र सफलता प्राप्त हुने छ र दुखबाट मुक्त भएर सुख प्राप्त हुने छ भन्ने उनीहरूको धारणा हुन्छ । यस्तो हिसाब किताबको भाषामा सोच्ने व्यक्तिको हृदयको गहिराइमा प्रभुको कुनै प्यास हुँदैन र यो बौद्धिक व्यापार मात्र हुन्छ ।

हामीहरूलाई यस्तै बौद्धिक व्यापार नै प्रभुको सम्बन्धमा सिकाइएको हुन्छ । केटाकेटीदेखि नै भनिन्छ- भगवान्को स्मरण गरेमा परीक्षामा राम्रो अङ्क ल्याएर उत्तीर्ण हुने छौ । हामीलाई थाहा नभएर

हामी व्यक्तिलाई अधार्मिक बनाइरहेका छौं । यी बालबालिका जसलाई प्रभुस्मरण गर्नाले उत्तीर्ण हुने छौं भनेर सिकाइएको छ यदि उनीहरू उत्तीर्ण भए भने उनीहरूले प्रभुको स्मरण गर्नाले लाभ हुन्छ भन्ने बुझ्ने छन् र यस्ता बालबालिका अधार्मिक ठहर्ने छन् किनभने लाभका लागि गरिने स्मरण धार्मिक हुँदैन । यदि असफल भए भने उनीहरू सदाका लागि परमात्माप्रति विरोधी हुन्छन् र प्रभु नै हुँदैन भन्ने ठान्छन् । प्रेमपूर्वक र प्रार्थना गरेर प्रभुको उपयोग गर्ने विचार नै उठ्दैन र जहाँ उपयोग हुन्छ त्यहाँ कुनै हार्दिक सम्बन्ध नै हुँदैन ।

बुद्धिले कि त नास्तिक बनाउँछ कि त नास्तिकभन्दा पनि तल्लो स्तरमा गिराउँछ । नास्तिक जो परमात्मा छैन भन्छन् उनीहरू तथाकथित आस्तिकभन्दा राम्रा हुन्छन् । तथाकथित आस्तिकले त परमात्मालाई लाभको लागि पुकार्छ । विरामी छ भने निको पारिदेऊ, नोकरी छैन भने नोकरी दिलाइदेऊ भन्छ । आफ्ना कामना पूर्ण भए मात्र परमात्मा छ भन्ने उसलाई प्रमाण मिल्छ; नत्र उसका लागि सबै प्रमाण व्यर्थ सिद्ध हुन्छ । बुद्धि मात्र पर्याप्त छैन तर हाम्रो सारा शिक्षण बुद्धिको नै छ । त्यसैले बुद्धिको तल लुकेको भावजगत्को अन्तस्तल बिलकुल अछुतो रहन्छ । कहिलेकाहीँ त्यो अछुतो मनबाट पनि आवाज त आउँछ तर बुद्धिले यसलाई दबाएर राख्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- बुद्धियुक्त मन र भाव दुवैले हो भनोस् तब मात्र दुवैको बिचमा तालमेल भएर सेतु बन्दछ । त्यो सेतु बाँधिएको क्षणमा नै व्यक्तिले पूर्णरूपमा परमात्मामा समर्पण गर्न सक्छ ।

बुद्धि मनको माथिल्लो सतह भएकाले यसबाट बाह्य जगत्सँग मात्र सम्बन्ध स्थापित गर्न सकिन्छ । त्यसैले बुद्धिलाई अन्तस्तलका बारेमा सोध्नु हाम्रो मूर्खता मात्र हो । जब अन्तस्तलका बारेमा हामी उसलाई सोध्यौं, ऊ कुशलतापूर्वक जवाफ दिन्छ तर त्यसबाट परमात्माको कुनै सान्निध्य वा सुगन्ध प्राप्त हुँदैन । बुद्धिलाई उपयोग गरेर हृदयसँग सोध्ने हो भने जवाफ आउँछ । हृदयलाई के गर्नु छ भनेर सोध्ने र बुद्धिलाई कसरी गर्ने भनेर सोध्ने हो भने मात्र पार हुन्छ । हृदयलाई लक्ष्य र बुद्धिलाई साधनका बारेमा सोध्यो भने यस्तो अवस्थामा मन बुद्धिबाट युक्त हुन सक्छ । बुद्धिले मार्ग बताउन सक्छ तर लक्ष्य बताउँदैन । हामीहरू त बुद्धिसँग लक्ष्य सोधेर भड्किन्छौं । बुद्धिको चरम विकास विज्ञानमा भएको छ र हृदयको चरम विकास धर्ममा भएको छ । यदि विज्ञानलाई हामी केका लागि बाँच्छौं भनेर सोध्यौं भने विज्ञानले भन्न सक्दैन तर विज्ञानलाई कुन प्रकारले बाँचौं र कसरी ज्यादा बाँच्न सकिन्छ भनेर सोध्यो भने विज्ञानले बाटो बताउँछ ।

विज्ञानले के गर्ने भनेर बताउन सक्दैन तर धर्मले बताउन सक्छ । त्यस्तै बुद्धिले मार्ग बताउन सक्छ । त्यसैले हृदयलाई यो पाउनु छ र त्यसका लागि विधि र मार्ग खोज भनेर बुद्धिलाई आदेश दिनुपर्छ । यसो गरेमा बुद्धि र हृदय संयुक्त हुन्छन् । बुद्धि र हृदयको संयोगबाट योग फलित हुन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म'मा अर्पण गरिएको मन बुद्धिले युक्त भएको व्यक्ति निःसन्देह 'म'मा प्राप्त हुन्छ । किनभने हृदय सदा अर्पण गर्न चाहन्छ कारण हृदय अपूर्व विनम्रता हो । यदि कसैले बुद्धिबाट परमात्मालाई खोज्न चाह्यो भने तर्क गर्दागर्दै नै खोज समाप्त हुन्छ र कुनै उत्तर मिल्दैन तर हृदयलाई सोध्यो भने परमात्माको उत्तर प्राप्त हुन्छ । हृदयलाई परमात्माका बारेमा सोध्यो भने परमात्मा चारैतिर मौजुद भएको उसको अनुभव हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- बुद्धिले युक्त 'म'मा समर्पित मन भएको व्यक्ति निःसन्देह 'म'मा नै प्राप्त हुन्छ किनभने समर्पण नै उपलब्धि हो । जसले समर्पण गर्दैन ऊ परमात्माबाट वञ्चित हुन्छ तर समर्पण गर्ने व्यक्ति परमात्मासमक्ष पुग्न सफल हुन्छ । सर्वशक्तिमान् विराट्प्रति जसले समर्पण गर्दछ ऊ तत्काल अर्कै व्यक्ति भएर परमात्मातिर अग्रसर हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे पार्थ ! ध्यानको अभ्यासरूप योगले युक्त, अरूतिर नबहकिने चित्तले निरन्तर चिन्तन गरिरहेको पुरुषलाई परम दिव्य परमात्मा प्राप्त हुन्छ । जसको ध्यान 'म'मा मात्र अभ्यासरत हुन्छ र 'म'बाहेक अन्यत्र कही ध्यान जाँदैन भने त्यो 'म'मा नै प्राप्त हुन्छ । यसको अर्थ अन्य परमात्मा क्राइस्ट,

बुद्ध, राम, मोहम्मदतिर नजाने भन्न खोजेको होइन । यस भनाइको भक्त समुदायले गलत अर्थ लगाएका छन् । कृष्णभक्त सोचन सक्छन्- रामतिर मन गयो भने परमात्मा प्राप्त हुँदैन, तर यो बुझाइ गलत हो । परमात्मा त एक मात्र छ । उसलाई राम, रहिम, कृष्ण जे भने पनि हुन्छ । यहाँ अन्यको अर्थ मानिसका मनमा हजारौँतर्फ दौडिने वृत्तिहरू हुन्छन् र मन एक ठाउँमा धेरै बेरसम्म रहन सक्दैन भनेर यस्तो भनिएको हो । मन प्रतिक्षण नयाँलाई खोज्छ र मन एक ठाउँमा स्थिर भएर रहनुपर्ने भयो भने उसले गति पाउँदैन र कुँजो हुन्छ । जो नित्य नयाँको खोज गरिरहन्छ त्यो परमात्मामा धेरै समय रोकिन सक्दैन ।

परमात्मा त एक रस हो र परमात्मासँग त त्यही व्यक्ति रोकिन सक्छ जो त्यो अभ्यासमा पारङ्गत हुन्छ । मानिसलाई अधार्मिक बनाउने महत्त्वपूर्ण कुरा पट्यार लाग्नु हो । मन हरेक कुराबाट दिक्क हुन्छ, पतिपत्नी बिचमा पनि दिक्क वा हैरानी उत्पन्न हुन सक्छ । एउटा मित्रसँग व्यवसायप्रति दिक्कारी पैदा हुनसक्छ र नयाँको खोजी गर्न थाल्छ । साथै मन आफैँसँग पनि दिक्क भएर आत्तिन्छ । यथार्थमा मनमा दिक्कारी उत्पन्न भइरहन्छ । ध्यान दिक्क नहुने अभ्यास हो । ध्यानमा पहिले विचारहरूको पोको खुल्छ र जब ध्यान फलित हुन्छ, तब कुनै कुरामा दिक्कारी उत्पन्न हुँदैन । जस्तो समुद्रको पानीलाई जहाँबाट चाखे पनि नुनिलो हुन्छ, त्यस्तै प्रभुलाई जहाँबाट चाखे पनि ऊ एक रस हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- अन्यतिर अलिकति पनि चित्त गयो भने त्यो ध्यान होइन र अन्यतर्फ चित्त नगएर अनन्य रूपले 'मेरो' तर्फ लाग्यो वा परम दिव्य पुरुषतिर लाग्यो भने मात्र परमात्मा प्राप्त हुन्छ । जो पुरुष सर्वज्ञ, अनादि, सबैको नियन्ता, सूक्ष्मभन्दा पनि सूक्ष्म, सबैको धारण पोषण गर्नेवाला, अचिन्त्य स्वरूप, सूर्यको सादृश्य प्रकाशरूप र अविद्याबाट पर परमात्मालाई स्मरण गर्छ उही परमानन्द परमात्मामा उपलब्ध हुन्छ ।

यस जगत्मा सबै अल्पज्ञ नै हुन्छन् । जति जाने पनि जान्नाका लागि थुप्रै बाँकी रहन्छ र जान्नुको पूर्णता हुँदैन । पूर्ण विज्ञ त परमात्मा मात्र हुन्छ जससँग जान्नाका लागि केही बाँकी रहन्न । पूर्ण ज्ञान परमात्माको अन्तस्तलमा मात्र हुन्छ । त्यसैले त परमात्मा सर्वज्ञ हो । जो सबै कुरा जान्ने सर्वज्ञको स्मरण गर्छ ऊ अलिअलि गरेर उससँग एक हुन्छ । जो परमसत्तामा लीन हुन्छ, उसलाई ज्ञान र अज्ञानका बारेमा केही पनि थाहा हुँदैन । हाम्रा समाजमा रहेका तथाकथित जान्ने व्यक्तिसँग एक प्रकारले पूर्वनिर्मित उत्तर सदैव तयार रहन्छ । कसैले सोध्नासाथ उनीहरू बनिबनाउ उत्तर तत्काल दिन्छन् । परमसत्ता प्रभुमा लीन हुने व्यक्तिलाई ज्ञान र अज्ञानका बारेमा केही थाहा हुँदैन र केही सोध्दा उत्तर भित्रबाट जे आउँछ त्यही दिन्छन्; आफूले कुनै उत्तर दिँदैनन् । त्यसैले कृष्ण जस्तो व्यक्तिबाट आफैँ उत्तर आउँदैन । उहाँ त प्रश्न पिउनुहुन्छ र भित्रबाट उत्तर आफैँ आउँछ । परमात्मा सर्वज्ञ छ र सबै कुरा जान्दछ तर पनि उसलाई ज्ञान र अज्ञानको जानकारी हुँदैन किनभने त्यो जानकारी त केवल अज्ञानीलाई मात्र हुन्छ ।

परमात्मा मात्र छ र ऊ सदा रहने छ । ऊ अनादि, प्रारम्भरहित, अजन्मा र अनन्त छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो सर्वज्ञ, नियन्ता, सूक्ष्मभन्दा सूक्ष्म, सबैको पालनकर्ता, अचिन्त्य, सूर्यसमान प्रकाशवान् र अविद्याबाट पर दिव्यस्वरूप हुनुहुन्छ उनै परम पुरुषको सदैव स्मरण गर्नुपर्दछ । ऊ सबैको नियन्ता हो जसको हातमा सबै कुरा छ । उसको औलामा सूर्य, चन्द्र, ताराहरू छन् र सबै कुरा उसबाट नै चल्छन् । नियन्ता शब्दबाट बडो भ्रान्ति भएको छ । नियन्ता भन्नाले सबैको नियन्त्रक (Supreme controller) अर्थात् जसले सबैमाथि नियन्त्रण गरिरहेको हुन्छ भन्ने अर्थ सही होइन । नियन्त्रण जहिले पनि अर्कामा गरिन्छ तर यहाँ त उसका अतिरिक्त कोही पनि छैन त्यसैले उसले कसैलाई नियन्त्रण गर्न आवश्यक नै छैन । नियन्ताको अर्थ नियन्त्रक नभएर नियम (The law) हो । जसको जीवनको धारा र नियम छ एवम् जसलाई वेदले रीत भनेको छ त्यही नै नियन्ताको खास अर्थ हो । उही परमसत्ता नै नियम हो र यहाँ उसका अतिरिक्त कोही पनि छैन । त्यसैले ऊ नियन्ता हो तर हाम्रो नियन्त्रक होइन । बाटामा हिँड्ने क्रममा उल्टो पाइला चाल्ने बित्तिकै हामी गर्ल्याम्म ढल्छौं । वैज्ञानिकलाई सोध्यो भने उनीहरू जमिनको गुरुत्वाकर्षणले गर्दा यस्तो भएको भन्ने जवाफ दिन्छन् । हामी जमिनले लडायो भन्छौं, यथार्थमा यस्तो

होइन उल्टो खुट्टा राखेमा आफैँ लडिन्छ, जुन जमिनलाई थाहा पनि हुँदैन किनभने त्यो उसको नियम हो । पानी सागरतिर बगिरहेको हुन्छ र परमात्मा एक एक नदीलाई धकेलेर सागरतिर पठाउँदैन, पानीको नियम नै तलतिर बग्नु हो । त्यसैअनुरूप नदीहरू तलतिर बगिरहन्छन् । नियन्ताको अर्थ नियम हो र परमात्मा त्यही सर्वनियन्ता हो ।

सूक्ष्मभन्दा पनि अतिसूक्ष्म भन्नुको कारण यो सूक्ष्म शब्द पनि स्थूल भएर हो । हामी कुनै कुरालाई अतिसूक्ष्म भन्छौँ । कपाललाई हामी सूक्ष्म भन्छौँ तर कपाल पर्याप्त मोटो र स्थूल छ । एकलाख अणुलाई एक साथ राखियो भने एउटा कपाल बराबर हुन्छ । त्यसैले कृष्ण सूक्ष्मभन्दा पनि सूक्ष्म भन्नुहुन्छ । वास्तवमा त्यसलाई बताउन हामीसँग अरू शब्द नै छैन । यो केवल मात्राको भेद हो । हात्तीको अधिल्लिर कमिलालाई राख्ने हो भने त्यो अति सूक्ष्म हुन सक्छ तर कमिलाभन्दा पनि सूक्ष्म कुराहरू छन् जहाँ कमिला पनि स्थूल हुन सक्छन् तर परमात्मालाई सूक्ष्मतम भन्नुको तात्पर्य उसभन्दा सूक्ष्म अरू केही छैन भन्ने हो । परमात्माको केवल प्रतीति मात्र हुन सक्छ र अनुभवले अलिकति स्पर्श लिन सकिन्छ । कृष्ण परमात्मालाई सूर्यको सादृश्य प्रकाशरूप भन्नुहुन्छ- सूर्य एउटा मध्यवर्गीय तारा हो । यसभन्दा लाखौँ गुणा ठुला सूर्यहरू छन् । हाम्रो सूर्य पृथ्वीभन्दा साठी हजार गुणा ठुलो भए पनि अन्य सूर्यहरूको तुलनामा यो सानो छ । सूर्यको सादृश्य प्रकाश रूप एउटा सङ्केत मात्र हो । त्यसैले उदाहरणस्वरूप कृष्णले सूर्यको सादृश्य प्रकाशवान् भन्नुभएको हो । त्यो अनादि परमात्माको कुनै अन्त छैन एवम् परमात्मा स्वप्रकाशित छ ।

जगत्मा अर्काबाट प्रकाशित हुने र स्वयम् प्रकाशवान् हुने दुई प्रकारको अवस्था छ । एउटा कोठामा दियो बाल्दा कोठामा भएका सबै कुराहरू देखिन्छन् र बत्ती निभायो भने देखिँदैनन् । कोठाका सामग्री देखिनका लागि अर्को प्रकाश मौजुद हुनुपर्छ तर दियोको प्रकाशलाई हेर्न अर्को प्रकाश चाहिँदैन किनभने दियो स्वप्रकाशित हो तर पनि दियोलाई इन्धनको जरुरत पर्छ । त्यसैले दियो स्वतन्त्र नभएर परतन्त्र छ । परमात्मा यस्तो प्रकाश हो जो स्वयम् प्रकाशित र स्वतन्त्र छ । कुनै पनि कुरामा निर्भर नभएकाले ऊ स्वयम् प्रकाशित छ । अविद्याबाट अति पर, अज्ञानबाट अति टाढा शुद्ध सच्चिदानन्द परमात्मालाई जसले स्मरण गर्छ उसैलाई परमात्मा प्राप्त हुन्छ । हामी कोही पनि अज्ञानमा भर्दैनौँ किनभने हामी परमात्माका रूप हौं तर हामीलाई विचारबाट भरेको जस्तो लाग्छ । यो केवल हाम्रो धारणा हो । त्यसैले जब कोही ज्ञानमा प्राप्त हुन्छ, उसको अज्ञानी हुने धारणा मात्र हट्छ, अज्ञान हट्दैन । हामीले जे मान्यो त्यही घट्छ किनभने विराट् शक्ति भित्र छ र चेतना स्वतन्त्र छ । उसले जे चाट्यो त्यही मान्न सक्छ । वस्तुतः ज्ञानीले आफूलाई न ज्ञानी न अज्ञानी केवल अविद्याबाट पर भएको मात्र पाउँछ । अविद्याभित्र दुवै ज्ञानी र अज्ञानी हुन्छन् । अविद्याबाट पर ज्ञान न अज्ञान यस्तो हाम्रो स्वभाव हुन्छ । यो स्वभावको परम अभिव्यक्ति परमात्मा हो र जुन दिन कसैलाई भित्र यो परम अभिव्यक्ति हुन्छ, तब ऊ पनि परमात्मा नै हुन्छ । हामी जे मान्छौँ, त्यो स्थिति हाम्रो आत्मसम्मोहन हो र यदि यो आत्मसम्मोहनलाई तोड्नु छ भने परमेश्वरको सतत् स्मरण आवश्यक हुन्छ ।

**प्रयाणकाले मनसाचलेन
भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्-
स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥१०॥**

शरीर त्याग गर्ने समयमा मनलाई अटल राखी योगबलका शक्तिले दुवै आँखीभौँको बिचमा प्राण राम्ररी स्थिर गरेर जसले पूर्ण भक्तिका साथ परमेश्वरको स्मरण गर्दछ त्यसले निश्चय नै परम दिव्य पुरुषलाई नै प्राप्त गर्दछ ॥

**यदक्षरं वेदविदो वदन्ति
विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥११॥**

वेदका ज्ञाताहरू जुन परमपद अक्षर ओङ्कार (ॐ) को जप गर्दछन्, आसक्तिबाट मुक्त हुन प्रयत्नशील महान् सन्यासीहरू जसमा प्रवेश गर्दछन्, परमात्माका साधक जो ब्रह्मचर्यको अभ्यास गर्छन् ती जसरी परमपदमा पुग्दछन्, त्यो विधि संक्षेपले भन्दछु ॥

जीवनको अन्तिम क्षण सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण हुन्छ किनभने त्यो नै आगामी जीवनको बीज रूप हो । हामीले आफ्नो जीवनको अन्तिम क्षणमा आफूले गरेको, चाहेको र सोचेको सम्पूर्ण वृत्तान्त सङ्ग्रहित गरेर राख्छौं र त्यसलाई स्मरणको रूपमा लिएर अगाडिको यात्रा गर्छौं । हाम्रो जन्मको क्षण प्रारम्भ होइन किनभने जन्ममा त्यही बीज अङ्कुरित हुन्छ जो मृत्युको समयमा सङ्ग्रहित गरिएको हुन्छ । त्यसैले प्रारम्भको क्षण मृत्युको क्षण हो र त्यो समयमा बनेको बीज जन्मपछि अङ्कुरित भएर वृक्ष बन्छ । ज्ञानीहरू मृत्युलाई नै प्रारम्भ मान्दछन् । मृत्यु अघिल्लो जन्मको अन्त्य र आगामी जीवनको प्रारम्भ हो । त्यस क्षणमा हामीले फड्को मार्न सक्थौं भने त्योभन्दा सरलतापूर्वक जीवन पार हुनका लागि अर्को अवसर कहिल्यै प्राप्त हुँदैन किनभने मृत्युको क्षणमा शरीर छुटेको साक्षी बन्न सक्थौं भने हामी त्यो देहविनाको अनुभव गर्न सक्छौं, जसलाई शरीरमा रहेर अनुभव गर्न कठिन हुन्छ । नयाँ जन्म सुरु भएको छैन र पुरानो जन्म छुटेको पनि छैन, बिचको त्यो सन्धिकालमा यदि प्रभुको स्मरण भयो भने चेतनाको यात्रा शरीरलाई छोडेर ब्रह्मतिर सुरु हुन्छ । कृष्ण यहाँ अर्जुनलाई अन्तिम क्षणमा के गर्न सकिन्छ र अन्तिम क्षणमा स्मरण गरेको पुरुष कुन यात्रामा निस्कन्छ भन्ने सन्दर्भका बारेमा बताउँदै हुनुहुन्छ । उहाँ भन्नुहुन्छ- त्यो भक्तियुक्त पुरुष अन्तकालमा पनि योगका माध्यमले भृकुटीको मध्यमा प्राण स्थापना गरेर निश्चल मनले स्मरण गर्दै त्यो दिव्य स्वरूपलाई नै प्राप्त गर्छ ।

मनुष्यको चेतनामा विचार र भावको क्षमता हुन्छ । संसारमा गतिशील बनाउने उपकरण विचार हो भने संसारबाट पार गर्ने उपकरण भाव हो । विचारको क्षमता संसारका लागि उपयोगी हुन्छ । विचारविना संसारमा र भावविना परमात्मामा एक कदम पनि चाल्न सकिँदैन र हामी जन्मैदेखि विचारको क्षमताबाट सञ्चालित छौं । त्यसैका आधारमा परमात्मातिरको यात्रा गर्ने प्रयास गर्छौं जसले गर्दा असफलता मात्र प्राप्त हुन्छ । संसारप्राप्तिका निम्ति प्रयोग हुने उपकरण परमात्मा प्राप्ति निम्ति उपयुक्त हुँदैन । विचार तर्कको प्रक्रिया, चिन्तनको मार्ग र विश्लेषणको विधि हो । यदि कुनै कुरालाई नियममा ल्याउनु छ भने विचार र तर्क जरुरी हुन्छ । विचारलाई प्रबल बनाउन निरन्तर चिन्तन जरुरी हुन्छ । गलत विचारलाई तर्कबाट मात्र हटाउन सकिन्छ र सही विचारका लागि पनि तर्क जरुरी हुन्छ । विचार विज्ञानको जन्मदाता हो तर अन्तरयात्राको मार्ग होइन । परमात्माको खोजमा वस्तुको विश्लेषण गरेजस्तो गरेर जान सकिँदैन । विश्लेषण गर्दा चिजहरू नष्ट हुने हुँदा आत्माको कुनै विश्लेषण हुन सक्दैन । विज्ञान पदार्थको जगत्मा सफल भएको छ तर चेतनाको जगत्मा यसले सफलता हासिल गर्न सकेको छैन ।

यदि जीवनलाई जान्नु छ भने भाव उसको मार्ग हो । विचार फोडेर जाँच गर्छ र भाव जोडेर जाँच गर्छ । भाव प्रेमको मार्ग हो । हामी परमात्मा छ कि छैन भनेर तर्कले भित्र जाँदैनौं बरु भावले जोडिएर जाने प्रयास गर्छौं । त्यसैले फोड्ने विधिले विचारलाई प्रभुतिर लैजान सक्दैन । संसार जति विचारवान् हुन्छ त्यति नै परमात्माबाट वञ्चित हुन्छ । पाँच हजार वर्षदेखि मानिसहरू विचार गर्न कुशल छन् तर भावको कुशलता प्रदर्शन गर्न भने चुकेका छन् । भावको कुशलता पूर्णरूपमा समाप्तप्रायः भएको छ । आज मन्दिर, मस्जिद, गुम्बा, गिर्जाघर आदि सबै प्रभावहीन जस्तै भएका छन् । पूजा-प्रार्थना सबै व्यर्थ भएका छन्

किनभने भावको जुन क्षमताले मन्दिर जीवन्त हुन्थ्यो र जुन स्पन्दनले पूजा गरिन्थ्यो, त्यो भाव नै अब करिव-करिव समाप्त भएको छ । अब भावको कुनै प्रशिक्षण नै छैन ।

भक्तिको साधना नै भावको प्रशिक्षण हो र जो भावमा प्रशिक्षित हुन्छ उही भक्त हो । विचारलाई छोडी भावमग्न भएर प्रेममा बाँच्ने व्यक्ति नै भक्त हो । परमात्मालाई जान्न प्रेमभावमा लीन भएर डुब्नुपर्छ । भावको लोकमा व्यक्ति र भक्त रहँदै केवल भक्ति मात्र रहन्छ । यस्तो प्रेमभावमा डुबेर परमात्मातिर प्रवाहित गर्ने शक्ति नै भक्ति हो । विचारको यात्रामा अहङ्कार पनि साथमा नै हुने हुनाले परमात्माको यात्रा असम्भव हुन्छ तर भावको दशामा अहङ्कार नहुने हुँदा परमात्माको यात्रा सुगम हुन्छ । भाव अन्तरप्रवेश र आफैमा फिर्ता हुनु हो । विचार बाहिरतिरको दौड हो, यसले ब्रह्माण्डको भ्रमण गराउँछ तर भित्रको यात्रा गराउँदैन । जसलाई हामी भाव भन्छौं, त्यो वास्तविक भाव होइन किनभने भावले मेरो र तेरो जान्दैन । विचारले मात्र तेरो र मेरो भन्ने जान्दछ । भाव त केवल प्रेम मात्र जान्दछ, भेदभाव जान्दैन । भाव गहिरो भएमा कोही नभएको निर्जन स्थानमा पनि प्रेमको धारा सघन भएर बगिरहन्छ । कृष्ण, बुद्ध जस्ता महापुरुषहरूबाट कोही व्यक्ति नभए पनि त्यहाँ प्रेमको किरण फैलिरहन्छ । एकान्तमा बलेको दीपबाट प्रकाशपुञ्ज फैलिए जस्तै त्यो भाव कसैका लागि लक्षित हुँदैन । भावमा रमण गर्दा आनन्द फलित हुन्छ किनभने भाव अन्तरगमन हो । त्यसैले जसलाई भावको यात्रा गर्नु छ ऊ विचारबाट सावधान हुनुपर्छ । जुन दिन कसैप्रति लक्षित नहुने भाव फलित हुन्छ त्यसै दिन त्यो भाव परमात्माप्रति लक्षित हुन्छ ।

वास्तवमा भाव नै हाम्रो मूल आधार हो । भक्तियुक्त चित्तले सङ्कल्प शक्तिका साथ विचारलाई भित्रको काममा बाधा दिनबाट पूरै रोक्नुपर्छ । जुन व्यक्तिले विचार बाहिरका लागि र भाव भित्रका लागि हो भन्ने जान्दैन उसलाई भावको जगत्मा प्रवेश गर्न कठिनाई हुन्छ । जीवनमा कतिपय कुरा सोचेर गर्ने सकिँदैन जस्तो कि प्रेम गर्नु अघि सोच्न सकिन्न । जहाँ विचार हटेर भावको तरङ्ग पैदा हुन्छ, त्यहाँ हृदयमा आनन्द फलित हुन्छ । भावको अङ्कुरणबाट प्रेम जागेर प्रार्थनाको लोकमा प्रवेश हुन्छ र बिस्तारै भक्ति फलित हुन्छ । भक्तिको अर्थ कुनै एकप्रतिको मात्र नभई समस्तप्रतिको प्रेम हो । जबसम्म सुन्दरलाई सुन्दर देखिन्छ, तबसम्म पूर्ण सौन्दर्यका बारेमा थाहा हुँदैन तर जब कुरूपमा पनि सौन्दर्य देखिन्छ तब पूर्ण सौन्दर्यको अनुभव हुन्छ । मित्रसँग मात्र प्रेम गर्नेले पूर्ण प्रेमको आस्वादन गर्न सक्दैन तर शत्रुसँग पनि प्रेम गर्नेले पूर्ण प्रेमका बारेमा जान्दछ । जुन दिन समस्तका प्रति कुनै कारण, निर्णय र छनोटविना प्रेमधारा बग्न थाल्छ त्यस्तो अवस्थामा भक्ति फलित हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्तो भावले भरिएको भक्तियुक्त पुरुष अन्तकालमा पनि योगबलबाट भृकुटीको मध्य भागमा प्राण स्थापना गरेर परमात्मामा प्राप्त हुन्छ ।

हाम्रा दुई आँखीभुइँको बिचको स्थान यो शरीरमा सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यो तेस्रो नेत्र (Third-eye) लाई शिवनेत्र पनि भनिन्छ । समष्टिप्रति प्रेम, प्रार्थना र पूजाको भाव हुने व्यक्तिले परमात्माका अतिरिक्त केही पनि देख्दैन । यस्तो व्यक्ति अन्त समयमा भृकुटीको मध्यमा ध्यानस्थ हुन्छ र उसका अगाडिको शरीरको यात्रा बन्द हुन्छ । यदि तेस्रो नेत्रमा ध्यान नभएमा आवागमनको यात्रा जारी रहन्छ । संसारबाट छुट्ने द्वार तेस्रो नेत्र हो । यो भृकुटीमा रोकिएको चित्तले निश्चल मनबाट स्मरण गर्दै रहन्छ । त्यो दिव्यस्वरूप परमात्मालाई प्राप्त गर्दछ । भृकुटीको सन्धि अत्यन्त सानो भएकाले त्यसमा निष्कम्प भाव भएको व्यक्तिले मात्र प्रवेश गर्न सक्छ । भावदशाको अन्तक्षण आएमा समस्त भाव एकत्रित भएर भृकुटीमा जम्मा हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- योगबलबाट भृकुटीमा ध्यान केन्द्रित गरेका व्यक्तिहरूका लागि अन्तक्षणमा भृकुटीमा भाव आउन सजिलो हुन्छ । शरीरभित्रका मार्गबाट कोही चुकेको छ भने अन्तिम समयमा मार्ग बनाउन कठिनाई हुन्छ । हाम्रो ध्यान कामकेन्द्रमा अत्यधिक हुन्छ र कामकेन्द्र भृकुटीको ठिक उल्टो छ । हामी किनारामा कामकेन्द्र र अर्को किनारामा ध्यानकेन्द्र अवस्थित छ । यदि कामको चिन्तन ज्यादा भयो भने हाम्रो चेतनाको जाने मार्ग कामवासनाको मार्ग हुन्छ ।

भृकुटीको मध्यको केन्द्रलाई योगीहरू आज्ञाचक्र भन्दछन् । भक्तको चेतना ध्यानमा गएर भृकुटीमा स्थित हुन्छ तर त्यस्तो हुनका लागि योगको अभ्यास हुनु जरुरी छ । यदि यो मार्ग तयार रह्यो भने अन्त समयमा समस्त भाव आज्ञाचक्रमा जम्मा भएर शरीरको आवागमन बन्द हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- भृकुटीको मध्यमा योगबलबाट प्राणलाई राम्ररी स्थित गरेर निश्चल मनले परमात्माको स्मरण गर्ने पुरुष त्यो दिव्यस्वरूप परमात्मालाई प्राप्त गर्छ । हे अर्जुन ! वेद जान्नेवाला जुन परमपदलाई ॐ नाम (ऊँकार) ले चिन्छन् र आसक्तिरहित यत्नशील महात्माजन जसमा प्रवेश गर्छन् तथा जुन परमपदलाई चाहनेवाला ब्रह्मचर्यको आचरण गर्दछन्, त्यो परमपदका बारेमा म तिमीलाई संक्षेपमा बताउँछु । वेद जान्नेवाला भन्नुको तात्पर्य चारवटा संहिता जान्ने वा वेदपाठी व्यक्ति होइन । शास्त्र जान्नेवाला व्यक्ति कृष्णका लागि महत्त्वपूर्ण हुँदैन । जसलाई हामी वेद भन्छौं, त्यो केवल ज्ञानको प्रतिछवि हो । हामीले परमज्ञानका अगाडि ऐना लग्यौं भने जति प्रतिछवि देखिन्छ, त्यति नै वेद उदय हुन सक्छन् । वेदको इशारा परम ज्ञानतिर छ । त्यसैले वेदका चारवटा संहिता हराए पनि वेद हराउँदैन । ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद र अथर्ववेद मानवजातिका स्मरणमा परम ज्ञानको प्रतीतिका छवि हुन् ।

वेद निरन्तर सिर्जित भइरहन्छ । जब कुनै व्यक्ति परमभावमा उपलब्ध हुन्छ, तब त्यो शाश्वत ज्ञान परमात्माको हृदयमा विराजमान भएर आफ्नो प्रतिविम्ब बनाउँछ । त्यो छवि ऐनाजस्तै अलग-अलग हुन्छ । ऋग्वेद एउटा छवि हो । कुरान मोहम्मदको छविको ऐना हो भने बाइबल जिससको छविको ऐना हो । बुद्ध, महावीर, लाउत्सु जस्ता हजारौं व्यक्तिको प्रतिविम्ब पनि वेद हो । वेद कुनै मृत किताबको नाम होइन । वेद त्यो परमात्माको परम ज्ञानको नाम हो जसका समक्ष व्यक्ति पूर्ण शून्य भएर उभिन्छ । कृष्ण जब वेदको कुरा गर्नुहुन्छ उहाँ एउटा धर्मको भाषामा बोल्नुहुन्छ, उहाँ त परमज्ञानका बारेमा भन्नुहुन्छ । त्यो परम ज्ञान जो दर्पण बनेका व्यक्तिहरूमा प्रतिविम्बित हुन्छ यस्तो वेदलाई जान्नेवाला त्यो परमपद अक्षरलाई ओङ्कार (ॐ) नामले सम्बोधन गर्छन् । अक्षर कहिल्यै नष्ट एवम् क्षीण हुँदैन र छरिँदैन । हामी सबै वर्णमालालाई अक्षर भन्छौं तर ती सबै छरिन्छन् र नष्ट हुन्छन् । त्यसैले तिनीहरूलाई अक्षर भन्नु ठिक होइन । यदि मैले बोलिँन भने यी अक्षर जन्मिँदैनन् र म चुप लागें भने यी अक्षर हराउँछन् ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो परमपदलाई जान्नेवाला जो हो उसलाई अक्षर भन्छन् र त्यो अक्षर ओङ्कार (ॐ) हो । ॐ यस्तो अक्षर हो जो हामी बोलेनौं भने पनि बोलिन्छ । अरू सबै अक्षर हामीले बोल्दा मात्र रहन्छ र नबोल्दा हराउँछ तर एक अक्षर यस्तो पनि छ जो हामी बोल्दा बोलिँदैन र सुनिँदैन । जब हामी मौन हुन्छौं र भित्र कुनै शब्द रहँदैन, तब एउटा ध्वनिको नाद सुरु हुन्छ । त्यो नादको नामलाई जान्नेवाला वेदको ज्ञाताले अक्षर भनेका छन् । त्यो नादको प्रतीक ओङ्कार (ॐ) हो । जब कोही मौन हुन्छ तब उसभित्र पनि परमध्वनि गुञ्जन्छ । त्यो ध्वनि हामीले बनाएका होइनौं । त्यो ध्वनि हाम्रो अस्तित्व हो । त्यसैले अस्तित्व नै त्यसमा ध्वनित हुन्छ । हामी नहुँदा पनि त्यो ध्वनि थियो र हामी पुनः नहुँदा पनि त्यो ध्वनित भइरहन्छ । हामी त्यही ध्वनिको एउटा सघन रूप हौं र त्यो ध्वनिको नाम ओङ्कार (ॐ) हो । ॐ कुनै शब्द होइन र यसको कुनै अर्थ पनि छैन; यो अस्तित्वबोधक मात्र हो । त्यसैले ॐ लाई लेख्ने ढङ्ग चित्रबाट मात्र हुन्थ्यो । यसलाई आकृति दिनुको अर्थ यो अरूभन्दा भिन्न भएर हो । वस्तुतः उही अक्षर हो र अरू अक्षरहरू उसका नै पैदावार हुन् । अ-उ-म् ॐ का तीन उत्पत्ति हुन् र हाम्रा सारा वर्णाक्षर तिनै तीन अ-ऊ-म्का विस्तारित रूप हुन् । पूर्वीय मनीषीले सत्यलाई एक जानेका छन् र जब सत्य संसार बन्छ, तब त्यो तीन हुन्छ र तीनबाट अनेक हुन्छ ।

आसक्तिरहित महात्माजन यसमा प्रवेश गर्दछन् । यो ॐ अक्षरमा भृकुटीको मध्यमा जब भाव स्थिर हुन्छ, तब त्यो स्थिरतामा ॐकारको नाद सुरु हुन्छ । यो नादसँगै व्यक्ति संसारबाट पार भएर मोक्षमा प्रवेश गर्छ । त्यो नाद वाहन हो र भृकुटीको मध्यमा पुग्नेबित्तिकै यो नाद घनघोर भएर गहन हुन्छ । त्यस क्षणमा व्यक्ति शरीर नरहेर ध्वनिको सङ्ग्रह मात्र रहन्छ र आसक्तिरहित ज्ञानीजन जसलाई

ॐ भन्छन् त्यसमा प्रवेश गर्छन् । आसक्तिरहित भन्नाले मोक्षको पनि आसक्ति नभएका महात्माजन हुन् किनभने पाउने इच्छा नै संसार हो । आसक्तिरहित तर यत्नशील भने हुनुपर्दछ । आसक्ति नभएर आनन्दका लागि प्रयास गर्नु यत्नशील हुनु हो । यत्न आनन्द बनेपछि मात्र जारी हुन्छ । आसक्ति नराखी यत्न जारी राख्ने महात्माजन ॐकारको अक्षरध्वनिमा प्रवेश गर्दछन् । परमपद चाहनेवाला ब्रह्मचर्यको आचरण गर्दछन् । ब्रह्मचर्यको अर्थ प्रभुको जस्तो चर्या हो । जसलाई प्रभु पाउनु छ, उसलाई पाउनु अघि नै प्रभु जस्तै चर्या गर्नुपर्छ अन्यथा हामीमा त्यसको पात्रता हुँदैन । जुन दिन चर्या प्रभु जस्तै हुन्छ, त्यसै दिन प्रभुसँग मिलन हुन्छ ।

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूढन्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥१२॥

इन्द्रियका सम्पूर्ण द्वारहरू बन्द गरेर मनलाई हृदयमा र प्राणवायुलाई शिरमा स्थिर राखेर योगधारणामा स्थित हुनुपर्दछ । त्यस्तो साधक अविचलित दिव्य समाधिमा स्थापित हुन सक्छ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥१३॥

जसले ओङ्कार (ॐ) रूपी ब्रह्मको उच्चारण गर्दै यसको अर्थस्वरूप 'मेरो' चिन्तन गरेर शरीर त्याग गर्दछ त्यसले परमपदमा प्राप्त गर्दछ ॥

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥१४॥

हे पार्थ ! जुन पुरुष 'म'मा अनन्य चित्तले सदैव स्थित भएर मलाई नै भज्दछ, त्यो निरन्तर ममा तल्लीन रहने योगीका लागि 'म' अति सुलभ छ ॥

व्यक्तिको चेतना इन्द्रियहरूको मार्ग भएर बाहिरतिर र इन्द्रियहरूको द्वारलाई बन्द गरेर भित्रको यात्रा पनि गर्न सक्छ । इन्द्रियहरू चेतनाका लागि द्वार हुन् र यो द्वार दुवैतिर खुल्छ । एउटै द्वारले बाहिर पनि लैजान सक्छ र भित्र पनि ल्याउन सक्छ । हामी जीवनभरि बाहिरको यात्रा गर्दा गर्दै यही द्वारबाट भित्रको यात्रा पनि हुन सक्छ भन्ने कुरा पूरै भुलेका छौं । मार्ग अलग नभएर केवल चल्ने दिशा मात्र अलग हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! सबै इन्द्रियका द्वारलाई बन्द गरेर इन्द्रियलाई संयममा राख । जसले भाव एवम् मनलाई हृदयमा केन्द्रित गरेर प्राणलाई मस्तिष्कमा स्थित गर्छ ऊ परम गतिलाई उपलब्ध हुन्छ । विषयबाट जबर्जस्ती इन्द्रियलाई दमन गरेर र इन्द्रियलाई विषयप्रतिको आसक्तिबाट टाढा राखेर इन्द्रियलाई अवरुद्ध गर्न सकिन्छ । कुनै चिज सुन्दर लाग्दा मन आकर्षित भएर चञ्चल हुन्छ । विषयबाट भाग्न सकिन्छ तर वृत्तिहरूबाट भाग्न सकिन्न ।

कृष्णले इन्द्रियलाई दमन वा निरोध गरेर भाग्न भन्नुभएको होइन । कृष्ण स्वयम् पनि केही छोडेर कहीं जानुभएको छैन । त्यसैले उहाँको आशय विषयबाट भाग्न भन्ने होइन । उहाँ त अर्जुनलाई युद्धबाट पनि नभाग्न भन्नुहुन्छ । बाहिरको युद्ध त सानो छ तर भित्रको चेतनाको विषयसँग चलिरहेको अन्तरयुद्ध धेरै ठूलो छ । कृष्ण युद्धमा उभिएर रूपान्तरण हुनका लागि अर्जुनलाई सल्लाह दिनुहुन्छ । विषयसँग भाग्न धेरै ठूलो छ । कृष्ण युद्धमा उभिएर रूपान्तरण हुनका लागि अर्जुनलाई सल्लाह दिनुहुन्छ । विषयसँग भाग्न सकिँदैन किनभने जहाँ हामी पुग्छौं, त्यहीँ विषय मौजुद हुन्छ र जहाँ संसार हुन्छ त्यहाँ विषय हुन्छ । कृष्णका अनुसार वृत्तिहरूलाई विसर्जित गर्नु नै इन्द्रियहरूको संयम हो । यदि वृत्ति अवरुद्ध भयो भने इन्द्रियहरू स्वतः विसर्जित हुन्छन् । वृत्तिको द्वारबाट चढेर चेतना इन्द्रियबाट बाहिर निस्कन्छ । त्यसैले वृत्तिको द्वार नै अवरुद्ध भयो भने चेतना कहीं भाग्न सक्दैन । इन्द्रियहरूको द्वार स्वचालित भएकाले त्यो तबसम्म खुल्ला हुन्छ, जबसम्म चेतनाले भित्रबाट धक्का दिइरहन्छ र जब भित्रको चेतनाले धक्का दिँदैन,

त्यसपछि इन्द्रियको द्वार आफैँ बन्द हुन्छ । आँखा सूक्ष्म इन्द्रिय हो । जबसम्म चेतना जाग्न चाहन्छ, तबसम्म आँखाको परेला खुल्ला हुन्छ र जब चेतना विश्राम गर्न चाहन्छ, तब आँखाको परेला बन्द हुन्छ । जुन आँखाका सम्बन्धमा हुन्छ त्यही सबै इन्द्रियका सम्बन्धमा पनि हुन्छ । चेतनाले धक्का नदिँदासम्म त्यो द्वार बन्द हुन्छ ।

कृष्ण बलपूर्वक इन्द्रियलाई दमन गर्ने कुरा गर्नुहुन्न किनभने जबर्जस्ती दमन गर्दा इन्द्रिय भन्नु शक्तिशाली हुन्छ । कृष्णको आशय भित्रको वृत्तिलाई विसर्जन गरेर कुनै विषयले आकर्षित गर्दा पनि ध्यान विषयमा नराखी वृत्तिमा राख्नु भन्ने हो । हामी बाटामा हिँड्दा देखिएको सुन्दर अनुहारमा ध्यान केन्द्रित नभई चेतनावृत्तिमा केन्द्रित भयो भने इन्द्रियको द्वार स्वतः बन्द हुन्छ । ध्यान भित्र जाँदा चेतना पनि भित्र जान्छ किनभने जहाँ ध्यान बग्छ, त्यहाँ चेतना पनि बग्छ । जब ऊर्जा इन्द्रियबाट फिर्ता आई वर्तुल बनाउँछ, तब व्यक्ति अनन्त गुणा धनी र संयममा प्राप्त हुन्छ । संयमको अर्थ स्वयम्को ऊर्जाले बनेको वर्तुल हो । जब ऊर्जा वर्तुलमा घुम्न थाल्छ, तब उसलाई बाहिर जाने स्थिति नै हुँदैन । जब वर्तुल बलियो हुन्छ, तब ऊर्जा माथि उठ्न थाल्छ अनि बिस्तारै मन्दिरको शिखरमा पुगिन्छ । मन्दिरको गुम्बज ऊर्जाको उद्गमको प्रतीकको रूपमा बनाइएको हो । कृष्णका लागि ऊर्जा स्वयम्मा स्थिर हुनु नै संयम हो । जब विषयले आकर्षित गर्छ, तब विषयमा ध्यान नदिई स्वयम्को चेतनामा ध्यान दिइयो भने त्यसै क्षण बाहिर गइरहेको कुनै कुरा भित्र आउन थाल्छ र एउटा अनौठो अनुभव हुन्छ; आफूभित्रबाट बाहिर गएको शक्ति फिर्ता भएको अनुभव हुन्छ र फिर्ता भएको ऊर्जाको अपूर्व साक्षात्कार हुन्छ । यो संयममा उपलब्ध भएर भावलाई हृदयमा स्थिर गर्न सक्नेले नै प्राण मस्तिष्कमा स्थिर गर्न सक्छ ।

भावको अर्थ संवेदना (Feeling) हो । जब कोही संयमित हुन्छ तब आफूभित्रको अनुभव गर्ने क्षमतालाई हृदयमा स्थिर गर्न सक्छ । हाम्रो शरीरभित्र प्रत्येक अनुभूतिका लागि अलग-अलग केन्द्र र चक्र हुन्छन् । जब कुनै एक चक्रको ऊर्जा अर्को चक्रमा प्रवेश गर्छ, तब विक्षिप्तताको अनुभव हुन्छ । कामवासनाको आफ्नै केन्द्र छ तर त्यसलाई जब हामी कामवासनाको केन्द्रबाट हटाएर मस्तिष्कले सोच्न थाल्छौं, तब व्यक्ति कामवासनाबाट विक्षिप्त हुन थाल्छ । उसको कामकेन्द्रको सम्भावना मस्तिष्कमा केन्द्रित हुने भएकाले यस्तो व्यक्ति कामको विचार गर्दा ज्यादै शक्तिशाली लाग्छ तर शक्ति प्रदर्शन गर्ने बेलामा शक्तिहीन हुन्छ । हाम्रा सारा चक्रहरू एक अर्कामा प्रवेश गरेका हुनाले अलमलमा हुन्छन् । एउटाको काम अर्काले र अर्काको काम कुनै अर्काले गर्ने हुँदा यी चक्रहरूले एक-अर्कालाई सुन्दैनन् । हामी मस्तिष्कबाट भावना गर्ने प्रयास गर्छौं जो सम्भव हुँदैन ।

हृदयले विचार गर्न सक्दैन । जो जुन चक्रको काम हो त्यही चक्रबाट काम भएमा व्यक्तित्व सन्तुलित हुन्छ । जब ऊर्जा संयममा प्राप्त हुन्छ, तब प्रत्येक चक्रले आफ्नो काम मात्र गर्छन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जब कुनै व्यक्ति संयममा प्राप्त हुन्छ र भाव हृदयमा स्थित हुन्छ, त्यस्तो अवस्थामा मन हृदयमा र प्राण मस्तिष्कमा थामिएर स्थित रहन्छ । प्राण ऊर्जा त्यो हो जसको सहारामा हामी बाँच्छौं र जब यो शरीर छुट्छ तब शरीरबाट केवल प्राण जान्छ अन्य केही जाँदैन । यदि त्यो प्राणलाई मस्तिष्कमा स्थापित गर्न सकियो भने परमगतिमा प्राप्त भइन्छ । यदि मस्तिष्कमा स्थापित गर्न सकिएन भने प्राण जुन केन्द्रमा स्थापित हुन्छ व्यक्ति त्यही गतिमा प्राप्त हुन्छ । जसका अगाडि कुनै गति हुँदैन त्यसलाई कृष्ण परमगति भन्नुहुन्छ । परमगति अन्तिम गति हो; त्यसैले मोक्ष, ब्रह्म उपलब्धि वा निर्वाण नै परमगति हो ।

यदि भृकुटीको मध्यमा प्राण स्थित रहन सक्यो भने परमगति प्राप्त हुन्छ । प्राण जुन गतिमा हुन्छ, त्यसबाट मनुष्य कुन गतिमा जानेवाला छ भन्ने थाहा हुन्छ । प्रत्येक व्यक्तिको प्राण शरीरका विभिन्न बिन्दुहरूबाट बाहिर निस्कन्छ । जसको प्राण भ्रूमध्यमा जम्मा हुन्छ उसको प्राण सहस्राधार चक्रबाट बाहिर निस्कन्छ । आज्ञाचक्रमा जसको प्राण स्थापित हुन्छ उसको प्राण अन्तिम सातौँ चक्रलाई फोडेर निस्कन्छ । त्यसैले परमज्ञानीहरूको शिरको माथिल्लो भाग प्रायः फुटेको हुन्छ र यो परमगतिमा प्राप्त भएको सङ्केत

हो । यो प्राण हाम्रो जीवन ऊर्जा (Life Energy) हो । यदि भूमध्यसम्म प्राण ऊर्जा नपुगी अन्य चक्रबाट प्राण बिदा भयो भने पुनर्जन्म लिनुपर्छ र जुन चक्रबाट प्राण छुट्छ सोही अनुसारको जीवन प्राप्त हुन्छ । तल्लो चक्रबाट प्राण छुट्यो भने हाम्रो जीवन तल्लो गतिमा सुरु हुन्छ भन्ने सङ्केत हो र त्यसो हुँदा हामी निम्न शरीर र मन लिएर जन्मिने छौं । धेरै व्यक्तिहरूको प्राण कामकेन्द्रबाट पनि छुट्छ जसको अर्थ त्यस्तो व्यक्ति कामवासनाले भरिएर पुनः नयाँ जन्ममा प्रवेश गर्छ भन्ने हो । ठिकसँग बाँच्नु मात्र होइन ठिकसँग मर्नु पनि कला हो । जो ठिकसँग बाँच्छन् उनीहरू नै ठिकसँग मर्दछन् । त्यसैले ठिकसँग बाँच्नु ठिकसँग मर्ने कलाको प्राथमिक चरण हो । तसर्थ कृष्ण ठिकसँग मर्ने कलाका बारेमा बताउँदै हुनुहुन्छ । भूमध्यमा प्राण अड्याएर ध्यान विधिको उपयोग गर्दै ब्रह्मको उच्चारणका साथ परमात्मालाई चिन्तन गर्दै जसले शरीर त्याग्छ त्यसलाई परमगति प्राप्त हुन्छ ।

ॐ अक्षर वा ब्रह्मको उच्चारण गर्ने प्रसङ्गमा पनि भ्रम सिर्जना भएको छ । हामी ॐ को उच्चारण गर्न सक्छौं र जुन उच्चारण चेष्टाले हुन्छ त्यो हृदयसम्म पुग्दैन किनभने चेष्टा कण्ठभन्दा तल उत्रिँदैन । ओठबाट पैदा हुने ओठसम्म र कण्ठबाट पैदा हुने कण्ठसम्म मात्र रहन्छ । त्यसैले यसप्रकारको उच्चारणलाई आहतनाद भनिन्छ । आहतनाद दुई कुराको बिचको सङ्घर्षबाट उत्पन्न हुन्छ । ओठ ओठसँग भिड्दा आवाज उत्पन्न हुन्छ । जिब्रो तालुसँग घर्षण हुँदा उच्चारण उत्पन्न हुन्छ । यो आहतनाद हो जुन दुई कुराको घर्षणबाट पैदा हुन्छ, त्यही ध्वनि हो । कृष्ण अनाहत नादका बारेमा भन्नुहुन्छ- जुन विना कुनै घर्षण पैदा भएको नाद हो तर हामी यस्तो नादलाई जान्दैनौं । यस जगत्मा जति पनि नाद छन् ती आहत नाद हुन् तर अर्को एउटा नाद पनि छ त्यो अनाहत नाद हो । त्यो अनाहत नाद ॐ हो । त्यो तब पैदा हुन्छ, जब भित्र सबै सङ्घर्ष बन्द हुन्छ । जबसम्म भित्र सङ्घर्ष हुन्छ, तबसम्म त्यो आहतनाद नै हुन्छ । वास्तवमा ॐ आफैँ उच्चारित हुन्छ । हाम्रो प्राणबाट त्यो नाद गुञ्जिन थाल्छ र हामी त्यसका साक्षी मात्र हुन्छौं । यो ध्वनि कसैसँग पनि घर्षण वा सङ्घर्ष नगरी पैदा हुने हुँदा यसलाई अनाहत नाद भनिएको हो । यो अस्तित्वको ध्वनि हो । भित्रको गुञ्जन ॐ लाई अनेकौं व्यक्तिहरूले अनेक रूपमा सम्झेका छन् । हिन्दूहरूले ॐ रूपमा, हिब्रु, यहूदी, सुफी मुसलमानले त्यही ध्वनिलाई 'आमिन' भनेर सम्झना गर्छन् । पृथ्वीमा अहिले दुई शब्द ॐ र आमिन मात्र छन् । आधाले आमिन र आधाले ॐ को स्मरण गर्दछन् । यी दुवै भित्रको ध्वनिका प्रतिध्वनि हुन् ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो ध्वनिको उच्चारण गर्दै जो पुरुष मेरो चिन्तनमा रमाउँदै शरीरलाई त्याग्छ त्यो परमगतिमा प्राप्त हुन्छ तर हामीहरू त शरीरलाई यति जोडसँग समात्छौं कि प्राण जाओस् तर हामी शरीर छोड्न चाहँदैनौं । हामी भोग गर्न पनि सक्दैनौं र त्याग गर्न पनि सक्दैनौं । भोगको समयमा बन्दोवस्त गर्न यति व्यस्त हुन्छौं कि समय व्यतीत भएको पनि थाहा हुँदैन, अन्त्यमा छोड्न पनि चाहँदैनौं । शरीरबाट केही पनि पाइँदैन भन्ने प्रतीति जसलाई हुन्छ उसलाई तत्क्षण शरीर छोड्न कुनै कठिनाई हुँदैन किनभने शरीरमा समात्न योग्य केही पनि हुँदैन । गतिको अर्थ परिवर्तन (Movement) हो र परमगति आखिरी गति हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो पुरुष 'म'मा अनन्य चित्त भएर मलाई सदैव स्मरण गर्दछ र त्यो निरन्तर 'म'मा नै युक्त भएको योगीका लागि 'म' सुलभ छ । यदि हामी अल्झिएका छौं भने परमात्मा दुर्लभ छ र भ्रममा छैनौं भने परमात्मा अति सुलभ छ । सबै कुरा हामीमा निर्भर हुन्छ । ऊर्जा फिर्ता भएको संयमी जो ध्यानमा उपलब्ध भई प्राणलाई भू-मध्यमा स्थापित गरेर 'मेरो' स्मरण गर्छ र निरन्तर 'म'मा युक्त छ यस्तो योगी परमात्मामा प्राप्त हुन्छ ।

**मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥१५॥**

जुन महापुरुषहरूले मलाई प्राप्त गरेका छन् तिनीहरू दुखपूर्ण यो नाशवान् जगत्मा कहिल्यै फर्केर आउँदैनन् किनभने तिनीहरूले परमसिद्धि प्राप्त गरिसकेका छन् ॥

**आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥१६॥**

हे कुन्तीपुत्र अर्जुन ! यस लोकदेखि ब्रह्मलोकसम्मका सम्पूर्ण लोकहरूको पुनरागमन हुन्छ, ती सबै जन्म र मृत्युको चक्रमा पर्दछन् तर जो 'म'मा प्राप्त भइसकेका छन् तिनीहरूले जन्मनु र मर्नु पर्दैन ॥

**सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥१७॥**

जुन मानिसहरू एक हजार युग अवधिलाई ब्रह्माजीको एक दिन र त्यति नै अर्थात् एक हजार युगको समयलाई उहाँको एक रात्रि हुन्छ भनेर जान्दछन्, निश्चय नै तिनीहरू ब्रह्माको दिन र रातलाई अर्थात् कालको तत्त्वलाई जान्दछन् ॥

पश्चिमका मनीषीहरूभन्दा पूर्वका मनीषीहरूले दुखका भिन्न कारणहरूको निरूपण गरेका छन् । यो भेद धर्म र विज्ञानका कारणले हुन सक्छ वा भित्री अनुभवको दृष्टिको अन्तर पनि हुन सक्छ । पश्चिमले सदा दुखको कारण परिस्थितिलाई मानेको छ । यदि हामीले परिस्थितिमा सुधार ल्यायौं भने दुख नष्ट हुन्छ भन्ने उनीहरूको ठम्याइ छ । बाहिरको परिस्थिति भित्रको चेतनाअनुकूल नभएको हुनाले दुख छ । त्यसैले पश्चिमका मनीषीहरू दुई हजार वर्षदेखि विज्ञानको सतत साधनाबाट बाहिरको परिस्थिति बदल्ने चेष्टा गरिरहेका छन् । अहिले आएर उनीहरूमा नसोचेको कुरा हुन थालेको छ । परिस्थिति बदलिएपछि भन्नु ठुलो दुख मानवमाथि पर्छ भन्ने कुरा उनीहरूले सोचेका पनि थिएनन् । पश्चिमले सर्वाधिक समृद्धि, यन्त्रकौशल, वैज्ञानिक प्रगति र बाहिरको स्थितिलाई मनुष्यको अनुकूल रूपान्तरण गर्नमा सफलता पाएको छ, जुन सफलता कुनै पनि समाजले प्राप्त गर्न सकेको थिएन । तर आज त्यो सफलताको शिखरमा रहेका पश्चिमी मुलुकहरू दुखको महान् गर्तमा डुबेका छन् । यस्तो दुख दीनहीन, गरिबहरूलाई परेको पनि पाइँदैन । त्यसैले पश्चिमको तर्क नराम्रोसँग पराजित भएको छ । पूर्वीय मनीषीहरूको धारणा बेलै छ । उनीहरूको सोच के छ भने परिस्थितिमा होइन मानव चेतनामा नै दुख छ । त्यसैले मानव चेतनामा परिवर्तन ल्याउन सकियो भने दुखबाट छुटकारा पाउन सकिन्छ, अन्यथा दुख पैदा गर्ने चेतनाले जतिसुकै गरे पनि पुनः दुखलाई नै आत्मसात् गर्न पुग्छ र हरेक स्थितिमा दुख पैदा भइरहन्छ ।

यसै सन्दर्भमा कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- परम सिद्धि गरेका महात्माजनहरू मलाई प्राप्त गरेर दुखको सागररूप पुनर्जन्मबाट मुक्त हुन्छन् अर्थात् उनीहरूले दुखले लेपन गरिएको क्षणभङ्गुर जीवन प्राप्त गर्नुपर्दैन । दुखको घर पुनर्जन्म हो र पुनर्जन्मको प्रारम्भ जीवनको आकाङ्क्षा अर्थात् बाँच्ने आकाङ्क्षा जिजीविषा (Lust for Life) हो । एउटा वासना पूरा हुन नपाउँदै अन्य दश वासनाको जन्म हुन्छ । कुनै पनि वासना पूरा गर्नका लागि पूरा जीवन एवम् समय चाहिन्छ अन्यथा पूरा हुँदैन । त्यसैले वासनाका लागि भविष्य चाहिन्छ । कतिपय वासना पूरा गर्नका लागि हामीलाई एक जीवन पर्याप्त नभएर दशौँ जीवन चाहिन सक्छ र अन्त्यमा हामी वासना पूरा गर्ने प्रयास असफल भएको पाउँछौं । तर यस्तो हुँदा हुँदै पनि मृत्युको क्षणमा हामी वासना पैदा गर्न छाड्दैनौं । जन्मको समयमा भन्दा मृत्युको समयमा वासना अरू बढी हुन्छ किनभने एउटा वासना पनि पूरा हुँदैन । त्यसैले अरू जन्महरूको आकाङ्क्षा पैदा हुन्छ । वासना पूर्ति गर्नका लागि थप जीवन चाहिन्छ, त्यसैले पुनर्जन्म हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- पुनर्जन्म नै दुखको घर हो । वासना पूरा गर्ने समयको माग र जीवनको आकाङ्क्षाका कारण पुनर्जन्म हुन्छ । त्यसैले पुनर्जन्मको कारण वासना र तृष्णा हो । वासना नभए भोलिको कुनै आवश्यकता हुँदैन ।

एकपटक जिससलाई कसैले सोधे- हजुरको प्रभुको राज्यमा के हुन्छ ? उहाँले भन्नुभयो- त्यहाँ समय हुँदैन (There shall be time no longer) । समय हुँदैन भन्नुको आशय त्यहाँ कुनै पनि वासना

हुँदैन जसका लागि समय चाहिन्छ भन्ने हो । समय नभएमा पुनर्जन्म हुँदैन । त्यहाँ भोलि हुँदैन केवल आज मात्र हुन्छ । अझ भनूँ भने अहिले मात्र हुन्छ तर यो क्षण अनन्त हुन्छ । महावीरलाई कुनै शिष्यले सोध्छन्- जब समाधि प्राप्त हुन्छ, तब हामीबाट के समाप्त हुन्छ ? उहाँको जवाफ थियो 'समय' । जसभित्र समाधि फलित हुन्छ त्यस व्यक्तिमा वासनाको दौड रहँदैन र दौडका लागि चाहिने समय पनि नचाहिने हुन्छ । जहाँ जुन परिस्थितिमा समाधि घटित भए पनि समाधि समयातीत हुन्छ । यो समाधिस्थ व्यक्तिहरूको अनुभव हो ।

पुनर्जन्म हाम्रो माग हो किनभने हामीमा धेरै मागहरू अधुरा रहेका छन्, जसलाई पूरा गर्नु छ । बुद्ध भन्नुहुन्छ- कामना कहिल्यै पूरा गर्न सकिन्न । कामना यस्तो भाँडो हो जुन दुवैतिर खुलेको ढुङ्गो जस्तो हुन्छ । कामना पूरा गर्ने हाम्रो प्रयास व्यर्थ हुनुको कारण यही हो । जति राखे पनि त्यो भाँडो कहिल्यै भरिन्न सबै चुहिएर जान्छ । मृत्युको क्षणमा जो वासनारहित भएर मर्छ उसको पुनर्जन्म हुँदैन किनभने उसका माग नै समाप्त हुन्छन् । समयको माग बन्द भएमा पुनर्जन्म हुँदैन । जसको वासना हुँदैन, उसका लागि त समय नै समय हुन्छ तर वासना हुने व्यक्तिका लागि समय कम हुन्छ । परमात्माको विस्तार अनन्त छ र हामी जति माग्छौं त्यति नै समय प्राप्त हुन्छ । कृष्ण पुनर्जन्ममा दुख हुन्छ भन्नुहुन्छ । दुख यसकारण छ कि हामी जे पाउन चाहन्छौं, त्यो पाइँदैन तर परिश्रम पूरा हुने भएकोले दुख मात्र प्राप्त हुन्छ । दुखको एउटै अर्थ हो जे म पाउन चाहन्छु, त्यो पाइँन र जे म पाउन चाहन्छु, त्यो पाएँ । बुद्ध भन्नुहुन्छ- दुखको अर्थ जुन चिज हामी खोज्छौं, त्यो खोज्न सकेनौं र जसलाई बचाउन खोज्छौं, त्यो पनि सम्भव भएन । जसका लागि यत्रो प्रयास गरेका थियौं त्यो पनि प्राप्त भएन र जे हामीसँग सदैव छ भन्ने ठानेका थियौं त्यो पनि हामीबाट हरायो ।

मृत्युमा यही दुख गहन हुन्छ । दुख बहुआयामी छ- एउटा आयाम त वासना पूरा हुँदैन र वासना पूरा गर्न अझ समय चाहिन्छ । जे हामी पाउन चाहन्छौं, त्यो पाइँदैन र जे पाउने इच्छा गरेका थिएनौं, त्यो चाहिँ अनावश्यक रूपमा प्राप्त हुन्छ । अर्को प्राप्त हुँदा पनि भित्र शान्ति, विश्रामको क्षण, आनन्दको सानो किरण पनि अङ्कुरित हुँदैन र सदा आनन्द भोलि पाइने छ जस्तो लागिरहन्छ । आज यति दुखपूर्ण छ कि भोलिको आशामा नै हामी त्यसलाई भुल्न सक्छौं । हरेक जन्ममा हामी अर्को जन्ममा त सुख पक्कै पाइन्छ भनेर सोच्छौं र जो व्यक्ति आजलाई भोलिमा टालिरहेको हुन्छ ऊ पुनर्जन्मको तयारी गर्दै हुन्छ । अर्को जन्ममा हामी त्यही पुनरुक्ति मात्र गछौं । नयाँ जन्मले हामीलाई किन दुख दिन्छ भन्ने प्रसङ्गमा कृष्ण भन्नुहुन्छ- जीवन क्षणभङ्गुर हुनु नै यसको मुख्य कारण हो । यस जीवनमा हामी जे पाउँछौं, त्यो केही क्षण मात्र हातमा हुन्छ । पूरा जीवन इन्द्रधनुषको खोज हो । यस जगत्मा सबै कुरा नाशवान् छ । हामी जब केही पाउने प्रयास गछौं, त्यो क्षणसम्म त्यो गायब भइसक्छ । त्यसैले दुख, विषाद र असफलता मात्र हात लाग्छ । प्रतिपल मानव शरीर नदीजस्तै बगिरहेको छ । जो कहिल्यै बग्दैन त्यसका बारेमा हामीलाई थाहा नै छैन । क्षणभङ्गुरता अस्तित्वको स्वभाव हो र यहाँ केही पनि स्थिर छैन । हामी यसलाई स्थायी घर बनाउन चाहन्छौं, त्यसैले यो दुखको घर बन्छ । हाम्रो दुखको प्रमुख कारण जो स्थिर छैन हामी त्यसलाई नै स्थिर बनाउन चाहन्छौं तर जसले क्षणलाई क्षण भनेर जान्दछ उसभित्र विपरीतको आकाङ्क्षा नरहने भएकाले दुखको कारण नै समाप्त हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- परम सिद्धि प्राप्त गरेका महात्माजनहरू मलाई प्राप्त गरेर पुनर्जन्ममा उपलब्ध हुँदैनन् । जसले प्रभुलाई शाश्वत, नित्य एवम् अविनाशी रूपमा जान्दछ, ऊ क्षणभङ्गुरको कामना गर्दैन । जहाँ वासना हुँदैन त्यहाँ मलाई प्राप्त गर्नासाथ ती महात्माजन क्षणभङ्गुर वासनाको वास्ता गर्दैनन् । जहाँ वासना हुँदैन त्यहाँ पुनर्जन्म हुँदैन । उहाँ भन्नुहुन्छ- ब्रह्मलोकदेखिका सबै लोकमा पुनरावृत्तिवाला मात्र छन् । सबै वासनाहरू पुनरावृत्त हुन्छन् । हामी नयाँ वासना होइन, एउटै वासनालाई हजारौं पटक दोहोर्‍याइरहेका हुन्छौं । पुनरावृत्त हुन्छन् । हामी नयाँ वासना होइन, एउटै वासनालाई हजारौं पटक दोहोर्‍याउन थाल्छौं । कतिपटक क्रोध गर्‍यौं र कतिपटक हरेकपटक केही पाइएन भन्छौं तथापि तत्काल दोहोर्‍याउन थाल्छौं ।

क्रोध गरेर पश्चात्ताप गर्नु तर यो पश्चात्ताप भने क्रोध पुनः आउनमा बाधक बन्दैन । हामी क्रोध बारम्बार गर्छौं किनभने वासनाको स्वभाव नै पुनरावृत्ति हो ।

महावीरसमक्ष एक जना व्यक्ति साधना सिक्न आउँदा उहाँले 'म' तिमीलाई साधनामा उतार्न भन्दा पहिला तिम्रो अघिल्लो जन्मको सम्झनामा उतार्न चाहन्छु भन्नुभयो, कारण अघिल्लो जन्मका वासनाहरू नदेखीकन साधनामा उत्रिनु व्यर्थ हुन्छ । उहाँ हरेक साधकलाई अघिल्लो जन्मका कुराहरू देखाउनुहुन्थ्यो र त्यो अघिल्लो जन्म हेर्दाहेर्दै त्यो व्यक्ति रूपान्तरित भएर भन्थ्यो- अब केही छोड्नुछैन किनभने सबै मैले अनेक पटक गरिसकेको छु र फेरि पनि त्यही माग गर्दै छु । तसर्थ कैयौं पटक त्यही गरेर पनि जब मैले पाइँन भने अब पनि गरेर पाउन सकिदैन । त्यसैले अब मेरो हृदय खाली भएकाले अब म ध्यानका लागि तत्पर छु । महावीरले हरेक साधकलाई पहिले पूर्वजन्मको स्मरण अनि ध्यानको व्यवस्थालाई अनिवार्य गर्नुभएको थियो । यस संसारमा उहाँको सबैभन्दा ठुलो देन पूर्वजन्मको स्मरण (Remembering the past life) हो अहिंसा होइन । एकपटक अघिल्लो जन्मको स्मरण भयो भने स्वयम् नै त्यही गल्ती पुनः दोहोर्‍याउन कसैले पनि चाहदैन ।

संसार एउटा चक्र हो र यो कहिले माथि र कहिले तल घुमिरहन्छ । त्यही वासना, क्रोध, कामना बारम्बार चक्रजस्तै घुमिरहन्छन् र त्यही वृत्ति बारम्बार दोहोरिरहन्छ । संसार शब्दको अर्थ नै चक्र हो । यस संसारमा केही पनि नयाँ छैन किनभने यसको पूरा व्यवस्था नै पुनरुक्तिमय छ तर हरेकपटक नयाँ जस्तो लाग्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- ब्रह्मलोकदेखि सबै लोकहरूमा पुनरुक्ति मात्र हुन्छ । जहाँसम्म लोक छ त्यहाँसम्म पुनरावृत्ति नै हुन्छ । पुनरावृत्ति बन्द हुने स्थानलाई ज्ञानीहरूले अलोक भनेका छन् । त्यो अलोकमा प्रवेश गर्नु, परमात्मामा प्रवेश गर्नु हो जहाँ कुनै पुनरावृत्ति हुँदैन । त्यहाँ सबै कुरा नयाँ छ भने यहाँ सबै पुराना छन् । यो निर्दोष कुमारीपनको प्रतीति आनन्द हो र पुरानो पुनरावृत्तिको प्रतीति दुख हो । परन्तु हे कुन्तीपुत्र ! मलाई प्राप्त गरेपछि पुनर्जन्म हुँदैन । परमात्मालाई पाएपछि पाउनका लागि केही बाँकी रहन्न । हे अर्जुन ! ब्रह्माको एक दिनलाई हजार युगको अवधि हो र एक रात्रि पनि हजार युगको अवधि हो भनेर तत्त्वपूर्वक जान्ने पुरुष जसले कालको तत्त्व पनि जान्दछ त्यही नै यथार्थमा जान्नेवाला हो । समय कालको रहस्य अलग हुन्छ । कहिलेकाहीं निद्राको एक झप्की अर्थात् एक मिनेट पनि पूरा नहुँदा छोरा जन्मिएर युवा भएर विवाहको जन्ती जाँदा बजेको बाजाको ध्वनिले निद्रा टुट्दछ । एक मिनेटमा चालिस पचास वर्षको विस्तार देखिन्छ । बाहिरको एक मिनेट सपनाका लागि चालिस वर्ष हुन सक्छ ।

आइन्स्टाइन भन्छन्- संसारमा समयलगायत सबै कुरा सापेक्ष छ । आम व्यक्तिलाई बुझाउनका लागि आइन्स्टाइन भन्छन्- यदि तिमी एउटा तातो चुट्टलोमा बस्यौ भने एक क्षण पनि घण्टा जस्तो लामो लाग्छ र यदि तिम्रा धेरै दिनपछि भेटिएका आफन्तजनलाई तिमीले भेट्यौ र उसको हात समातेर बस्यौ भने घण्टा पनि क्षणभर जस्तो लाग्छ । समयको प्रतीति चित्तमा निर्भर हुन्छ । चित्तअनुसार समय लामो र छोटो महसुस हुन्छ । जुन शक्तिको हातमा सृष्टि र प्रलयबिचको नियन्त्रण छ, त्यो परमब्रह्मका लागि सृष्टि र प्रलय दिन र रातजस्तै हुन्छ । पश्चिममा इसाइयतले मनुष्य जन्मलाई एक जन्मको मानेको हुनाले एक जन्ममै इच्छा आकाङ्क्षा पूरा गर्ने दौड हुन्छ । त्यहाँ विज्ञानको विकास यसकारण नै भएको हो । पूर्वमा पश्चिमको तुलनामा दौडादौड नहुनुको कारण पुनर्जन्मको धारणाले गर्दा हो । यहाँ हामीसँग वासना पूरा गर्ने समय यस जन्ममा पूरा नभए अर्को जन्म पनि उपलब्ध छ । त्यसैले पूर्वमा समयप्रतिको सजगता पटकै छैन तर पश्चिम समयप्रति पूरा सचेत छ ।

कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- यदि तिमीले ब्रह्माको हिसाबले सोच्यौ भने उहाँको एक दिन र एक रातमध्ये विहानमा सृष्टि हुन्छ, साँझमा आधी हुन्छ, रात हुँदा अन्तको करिब हुन्छ र बिहानीपख सबै समाप्त हुन्छ तब प्रलय आउँछ । यो चौबिस घण्टाको खेल हो । सारा जगत्को सृष्टि र प्रलय ब्रह्माको

प्रार्थना मात्र हुन सक्छ । त्यस्तै यो क्षणमा तृष्णा पनि हुन सक्दैन किनभने तृष्णाको लागि एक क्षणभन्दा धेरै समय चाहिन्छ । यदि अतीत र भविष्य विना यही क्षणमा मात्र बाँच्ने हो भने समय र वासना दुवै समाप्त हुन्छन् । त्यसैले ज्ञानी क्षणमा बाँच्छ र जब यहीँ र अहिले बाँच्न थाल्छ ऊ समयभन्दा बाहिर हुन्छ । समयको आखिरी टुक्रालाई क्षण भनिन्छ अर्थात् त्यो समयको परमाणु हो । त्यसैले जुन मानिस समयमा रोकिन्छ ऊ समयभन्दा बाहिर हुन्छ । जस्तो परमाणुमा प्रवेश गर्दा पदार्थको बाहिर हुन्छ त्यस्तै जो समयको परमाणुमा रोकिन्छ ऊ समयभन्दा बाहिर हुन्छ । विज्ञानले जगत्मा खोज गरेर परमाणु प्राप्त गर्‍यो र त्यसबाट अपदार्थमा वा अव्यक्तमा प्रवेश गर्‍यो । यस्तै धर्मले समयको खोज गरेर समयको आखिरी टुक्रा क्षण (Time atom) पायो र जब क्षणमा प्रवेश गर्‍यो तब समय हराउने सत्य प्राप्त गर्‍यो र त्यही शाश्वत र सनातनलाई धर्मले जान्यो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो समयरूपि काल तत्त्वलाई, क्षणको द्वारलाई र समयभन्दा बाहिर हुने कला जान्दछ त्यसले सम्पूर्ण दृश्य प्राणीजगत्का साथै ब्रह्माको दिनको प्रवेश कालमा अव्यक्तबाट उत्पन्न हुने र ब्रह्माको रात्रिकालमा त्यही अव्यक्तमा नै लीन हुने तत्त्वका बारेमा समेत जान्दछ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- समयको ज्ञाताले जगत्को उत्पत्ति र लय कहाँबाट हुन्छ भन्ने सत्यका बारेमा पनि राम्ररी जान्दछ । ब्राह्ममुहूर्तमा नै यो जगत्को प्रारम्भ हुन्छ । समस्त दृश्य, प्राणी, पदार्थ आदि ब्रह्माको प्रवेशकालमा अर्थात् ब्रह्माको प्रथम शुभमुहूर्त क्षणमा प्रारम्भ हुन्छ र त्यस बेला जगत् र जीवन सुरु हुन्छ । पदार्थ अभिभूत भएर व्यक्त हुन्छ र लीला सुरु हुन्छ । बिहान त्यो लीला प्रारम्भ हुन्छ, साँझमा त्यो शिखरमा पुग्छ र रात्रिमा उत्रिन सुरु भएर सबै कुरा ब्रह्ममा नष्ट हुन सुरु हुन्छ । बिहान सुरु हुनुअघि अन्तिम क्षण रात्रिमा सबै कुराहरू नष्ट हुन थाल्छन् अनि जुन जगत् प्रकट भएको थियो त्यो पुनः अप्रकटमा लीन हुन्छ । पुनः बिहान-साँझ-रात्रि लगायतको वृत्ताकार रूपमा प्रकट हुने र नष्ट हुने लीलाको रूपमा ब्रह्माको समय चलिरहन्छ ।

यो पदार्थ अव्यक्तबाट (Unmanifested) उत्पन्न हुन्छ । अव्यक्तको अर्थ जो प्रकट नभएर लुकेको छ त्यसबाट नै सबै प्रकट हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- अव्यक्तबाट व्यक्तको जन्म हुन्छ । ब्राह्ममुहूर्त अर्थात् ब्रह्माको पहिलो क्षणमा व्यक्तको जन्म हुन्छ । जब व्यक्त थाकेर जराजीर्ण एवम् वृद्ध हुन्छ, तब पुनः अव्यक्तमा लीन हुन्छ । हाम्रा शास्त्रहरूले पनि निद्रा अर्ध-मृत्यु हो भनेका छन् । हामी दिनभर काम गरेर रातमा अव्यक्तमा विश्राम गर्छौं र बिहान पुनः ताजा भएर व्यक्त हुन्छौं । यस्तै ब्रह्माको सृष्टि पनि दिनभर काम गरेर थाक्छ र रात्रिमा विश्राम गर्न सुत्छ अनि मृत्युमा पुग्छ र बिहान ताजा भएर उठ्छ । हाम्रो जीवनको सानो चक्र वा वर्तुल चौबिस घण्टाको भए जस्तै ब्रह्माको विशाल वर्तुल पनि निरन्तर त्यसरी नै घुमिरहन्छ ।

पश्चिममा समयको धारणा एक सरल रेखाका (Linear) रूपमा छ तर पूर्वमा हामी समयलाई पनि वृत्ताकार रूपमा सोच्छौं । पश्चिम जो एक रेखामा समयलाई मान्छ त्यसैलाई आधार मानेर इतिहास लेखन गर्दछ । पश्चिमले इसाको जन्मलाई प्रारम्भ बिन्दु मानेर समयलाई त्यसैका आधारमा मापन गर्न थाल्यो तर हामीसँग यस्तो समय मापन छैन । हामीले इतिहास नभएर पुराण लेख्यौं । पुराणको अर्थ त्यो जो सदा फिर्ता हुन्छ भन्ने हो । राम, कृष्ण, बुद्ध जस्ता महापुरुष कोही न कोही व्यक्तिका रूपमा धर्तीमा अवतरित भइरहन्छन् । क्रिश्चियनहरू जिसस प्रथम ऐतिहासिक पुरुष हुन् भन्ने मान्दछन् । उनीहरू हाम्रा पूर्वीय अद्वितीय महापुरुषहरू राम, कृष्ण, बुद्ध आदिलाई ऐतिहासिक पुरुष मान्दैनन् । हाम्रा परमात्मा ऐतिहासिक होइनन् पौराणिक हुन् र इतिहासभन्दा पौराणिक हुनु धेरै महत्त्वपूर्ण कुरा हो । इतिहास सामान्यतः बितेका मृत घटनाहरूको लेखाजोखा हो र पुराण अन्तरतम सत्यको र परमको लेखाजोखा हो ।

अव्यक्तबाट व्यक्तको जन्म वृत्ताकार भएमा मात्र वाल्मीकि जस्ता ज्ञानी, भविष्यका ज्ञाता हुन सक्नुहुन्छ । उहाँले राम हुनुभन्दा अघि नै रामको चरित्रसहितको रामायण लेख्नुभएको थियो । यो वृत्ताकार

व्यवस्थामा जे प्रारम्भ हुन्छ त्यो समाप्त पनि हुन्छ । पश्चिमलाई केवल सिर्जनाको मात्र जानकारी छ प्रलयको कुनै जानकारी छैन । ईश्वरले जगत् बनायो तर ईश्वरले नै यो सृष्टिलाई नष्ट पनि गर्छ भनेर पश्चिमाहरू सोचन पनि सक्दैनन् । तर हिन्दूहरूले जो स्रष्टा हो ऊ नै विनाशक पनि हो भन्ने कुरा राम्ररी बुझेका छन् अर्थात् उनीहरू जन्मपछि मृत्यु अवश्यम्भावी हुन्छ भन्ने कुरामा निश्चित छन् । जन्म-मृत्यु, उत्पत्ति-विनाश एउटै सिक्काका दुई पाटा हुन् किनभने सूर्य बिहान उदाउँछ र उही सूर्य साँझमा अस्ताउँछ । जुन सूर्य उदाउँदा बिहान प्रकाशित हुन्छ र त्यही सूर्य अस्ताउँदा अन्धकार हुन्छ किनभने उही सूर्यले दुवै काम गर्छ । त्यस्तै ब्रह्माको उदय क्षणमा सृष्टि हुन्छ र अन्तिम महूर्तमा विनाश हुन्छ अनि पुनः वृत्ताकार रूपमा जन्म-मृत्युको प्रक्रिया अन्तहीन रूपमा चलिरहन्छ । वैज्ञानिक र ज्योतिषका नवीन खोजका कारण जगत् स्थिर नभएको तथ्य पत्ता लाग्यो । जगत् बडो तीव्र गतिमा फैलिरहेको छ । राति देखिएका तारा भोलिपल्ट उही स्थानमा देखिन्नन्, टाढा सरिसकेका हुन्छन् । पश्चिमा वैज्ञानिकहरू र ज्योतिषहरूसँग यो जगत् कहाँ र कतिसम्म फैलिरहन्छ भन्ने जिज्ञासा छ । यसरी नै निरन्तर फैलँदै जाने हो भने अन्तमा विस्फोट हुनैपर्छ किनभने एउटा सीमाभन्दा बाहिर गएपछि कुनै पनि कुरा अन्ततः फुट्नै पर्छ । त्यो फुटाइ वा विस्फोटलाई प्रलय भनिन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो अव्यक्तबाट जन्मिन्छ र फैलिन्छ, त्यो ब्रह्माको दिन हो र जब अव्यक्तमा खुम्चिन्छ त्यो ब्रह्माको रात हो । अव्यक्तमा लीन हुने प्रक्रिया प्रलय हो । ब्रह्माको रात्रिप्रवेशकालमा अव्यक्तमा सबै लय हुन्छ । हे अर्जुन ! यो प्राणीसमुदाय उत्पन्न भएर रात्रीको प्रवेश कालमा अव्यक्तमा लय हुन्छन् र दिनको प्रवेशकालमा पुनः अव्यक्तबाट उत्पन्न हुन्छन् । सामान्यतः मानिस मृत्युको क्षणमा वासनाले भरिन्छ र नयाँ जन्ममा त्यही वासना पूरा गर्न पुनः आफ्नो दौड जारी राख्दछ । यसै गरी पूरा ब्रह्माण्डको दौड पनि जारी रहन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जगत्का समस्त प्राणी वासनाको वशमा आकाङ्क्षाबाट प्रेरित भएर पुनः जन्मिन्छन् र पुनः विलय हुन्छन् । यसरी नै पुनः सृष्टि र प्रलयरूपी खेल अव्यक्तभन्दा पनि अति परसम्म चलिरहन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- तर अर्को विलक्षण सनातन अव्यक्त अर्थात् पूर्ण ब्रह्म परमात्मा सबै प्राणीहरू नष्ट हुँदा पनि कहिल्यै नष्ट हुँदैन । अर्जुनको प्रश्नको उत्तर दिँदै कृष्ण पुनः भन्नुहुन्छ- यो त सबै नष्ट भई नै रहन्छ, तिमी अगाडि रहेका सबै मर्छन् भन्ने सोच्दछौ तर उनीहरू कैयौँ पटक मरिसके र पुनः मर्दै छन्, पुनः जन्म लिने छन् र पुनः मर्ने छन् । मर्नु र जन्मनु प्रकृतिको हिस्सा हो । मानवको कुरा छोडौं, यो सारा प्रकृति पनि कैयौँ पटक बन्दै विनष्ट भइरहेको छ । यो प्रक्रिया अनन्त छ । वासनाले सिर्जना गर्छ र वासनाले नै नष्ट गर्छ । तसर्थ हे अर्जुन ! तिमी यसको चिन्ता नगर । तिमी यो चिन्तालाई धर्मको रूपमा नठान । तिमीले नमारेमा यिनीहरू बाँच्ने छन् भन्ने नसोच । कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी केवल निमित्त मात्र हो, मृत्यु त अवश्यम्भावी छ, त्यसैले तिमी आफूलाई कर्ता नमान । यिनीहरूको मृत्यु यिनीहरूको जन्मको समयमा नै लेखिएको छ । जो जन्मिन्छ त्यो नमरी छाड्दैन । मनुष्यहरूको मात्र कुरा नगरौं, यो सारा विश्व ब्रह्माण्डमा जे देखिएको छ त्यो सबै बन्छ र नष्ट हुन्छ । मानव मात्र होइन ताराहरू पनि जन्मिन्छन् र नष्ट हुन्छन् । यसर्थ यो सारा अस्तित्व बन्छ, फैलिन्छ, खुम्चिन्छ र नष्ट हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसलाई मैले अव्यक्त भनौं, त्यो पनि पूर्ण अव्यक्त होइन किनभने त्यो पनि प्रकट त हुन्छ । जस्तो कि बीज जो अव्यक्त छ त्यसलाई जमिनमा रोपेपछि वृक्ष निस्कन्छ । त्यो बीज हुँदा अव्यक्त थियो र पालुवा निस्किएपछि व्यक्त भयो । एउटा बीजमा करोडौं बीज लुकेका हुन्छन् जुन एक दिन प्रकट हुन्छ । त्यसैले यसलाई पूर्ण अव्यक्त भन्न सकिन्न । जो व्यक्त हुने छ त्यो ज्यादा अव्यक्त होइन ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो अव्यक्तभन्दा पर पूर्ण अव्यक्त ब्रह्म छ । अव्यक्तभन्दा पनि टाढा रहेको सनातन अव्यक्त ब्रह्म छ त्यो कहिल्यै व्यक्त भएको छैन र हुन पनि सक्दैन । त्यही सनातन अव्यक्त परमात्मा सबै प्राणीहरू नष्ट हुँदा पनि नष्ट हुँदैन । त्यो ब्रह्म जसको कहिल्यै सिर्जना भएको छैन त्यसको

प्रलय पनि हुन सक्दैन । हे अर्जुन ! तिमी यदि अमृतका बारेमा जान्न चाहन्छौ भने तिमी उसका बारेमा पनि जान जो अव्यक्तभन्दा पनि ठाढा छ । हामीभित्र तीन पत्रहरू छन् । पहिलो व्यक्त जो हाम्रो शरीर हो । दोस्रो अव्यक्त जो हाम्रो मन हो र तेस्रो जो अव्यक्तभन्दा पनि ठाढा छ त्यो हाम्रो आत्मा हो । मनमा जे भए पनि आज नभए भोलि व्यक्त भइहाल्छ । शरीर त व्यक्त नै छ र मनको अभिव्यक्तिबाट शरीररूपी व्यक्त पैदा हुन्छ । त्यसैले जब हामी मर्छौं, तब शरीर त छुट्छ तर मन छुट्दैन । मनलाई हामी बीजको रूपमा साथमा नै लैजान्छौं र त्यसले पुनः नवीन शरीर बनाउँछ । मर्ने व्यक्तिको मनको जानकारी हुने हो भने उसको अघिल्लो जन्मका बारेमा पहिले नै भन्न सकिन्छ । यस जगत्मा हामी सुन्दर, कुरूप, धर्मात्मा, दानी, कन्जुस जस्ता जन्मिन्छौं त्यो हाम्रो मनको बीजअनुसार नै निर्मित हुन्छौं । हामी अण्डकोषमा पहिलोपटक प्रवेश गर्दा आमा र बाबुको व्यक्त अणु लिएर प्रवेश गर्छौं, त्यसपछि मन बिस्तारै प्रवेश गर्छ । तर यो व्यक्त शरीर र अव्यक्त मनको पार आत्मा छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यदि साँच्चै विनाशको सम्भावनाबाट पार हुन चाहन्छौ भने तिमी त्यो ब्रह्मको खोज गर जो न कहिल्यै जन्मिन्छ न त कहिल्यै मर्छ, जो न कहिल्यै प्रकट हुन्छ न अप्रकट हुन्छ, जो न बन्छ न नष्ट हुन्छ, जो केवल छ त्यसको तिमी खोजी गर ।

हाम्रो शरीरमा अनेकौं रहस्य लुकेका छन् जसको हामीलाई कुनै जानकारी छैन । यसको खोज योग र तन्त्रहरूले गरेका छन् । हाम्रो शरीरमा कुण्डलिनी शक्ति लुकेको छ जसको जानकारी हामीलाई छैन तर यो त व्यक्तको नै हिस्सा हो । यस्तै शरीरमा गुप्त रूपमा अद्भुत शक्तिहरू हुन्छन् । विराट्को खोजीमा जाने व्यक्तिहरूलाई यी गुप्त शक्तिहरूका बारेमा जान्दा सहयोग पुग्न सक्छ । त्यस्तै मनका पनि अनन्त शक्तिहरू छन् जसका बारेमा हामीलाई थाहा छैन । हाम्रो मन अनन्त जन्मको स्मृति लिएर आएको हुन्छ र त्यो मनमा गढेको स्मृतिलाई खोज्न सकिन्छ । अघिल्ला जन्मका सबै कुराहरू मनमा हेर्न सकिन्छ । परम अव्यक्तमा सबै एक हुन्छ, अर्ध अव्यक्तमा कहिलेकाहीं एकताको झलक प्राप्त हुन्छ र व्यक्तमा सबै अलग हुन्छन् ।

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥२१॥

त्यो पराशक्ति जसलाई अव्यक्त र अक्षर भनिएको छ त्यसैलाई परमगति पनि भनिन्छ । त्यो सबैको गन्तव्य जहाँ पुगेपछि कहिल्यै फर्केर आउनुपर्दैन त्यो नै मेरो दिव्यधाम हो ॥

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

यस्यान्तः स्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥२२॥

हे पार्थ ! त्यो परमपुरुष जसलाई अनन्य भक्तिद्वारा मात्र प्राप्त गर्न सकिन्छ, उहाँका हृदयभित्र नै सम्पूर्ण भौतिक जगत् एवम् प्राणीहरू अवस्थित छन् जसबाट सम्पूर्ण संसार व्याप्त र परिपूर्ण छ ॥

गति संसारको स्वभाव हो र नरोकीकन चलि रहने यसको स्वरूप हो । यो निरन्तर गतिशील हुन्छ । यहाँ कोही पनि स्थिर छैनन् । जसलाई हामी स्थिर ठान्छौं, त्यो पनि चलि रहेको छ । दुङ्गा, घरको पर्खाल पनि रोकिएको अर्थात् स्थिर जस्तो लाग्छ तर अब त विज्ञानले नै दुङ्गा पनि चलायमान हुन्छ भनेर मानेको छ किनभने त्यहाँ पनि विद्युत् हुन्छ जो चलायमान छ । गति बहुआयामिक छ । पर्खाल ठोस र अचल जस्तो लाग्छ तर वैज्ञानिकहरू भन्छन्- पर्खालको अणुअणु चलि रहेको छ, पर्खालका सबै परमाणु गतिमान छन् र प्रत्येक परमाणुभित्रको सूक्ष्म अणु इलेक्ट्रोन भन्नु गतिले चलि रहेको छ । हामीलाई पर्खाल नचलेको जस्तो लाग्छ किनभने हाम्रो आँखाले यति सूक्ष्म गतिलाई समात्न सक्दैन । गति जति तीव्र हुन्छ त्यति नै आँखाले समात्न सक्दैन । पड्खा तेजले चल्दा हामीलाई त्यसमा तीनवटा पाता भएको थाहा हुँदैन । त्यस्तै

अक्षर नामको अव्यक्त भाव नै परम गति हो । अक्षरको अर्थ कहिल्यै नाश र क्षीण नहुने अर्थात् जस्ताको त्यस्तै रहने भन्ने हो । अक्षरमा कणभर पनि रूपान्तरण हुँदैन । जो आफ्नो स्वभावबाट कहिल्यै च्युत हुँदैन त्यो अच्युत हो । एउटा गाडीको पाङ्ग्रा चल्छ तर किला कहिल्यै चल्दैन अर्थात् अचल हुन्छ । यदि यो किला भएन भने पाङ्ग्रा अडिँदैन किनभने पाङ्ग्राको आधार नै किला हो । अचल किलाको आडमा पाङ्ग्रा चल्छ । यो रहस्यलाई जान्नु नै जीवनलाई बुझ्नु हो । त्यस्तै संसारको गति पनि अव्यक्त किला वा केन्द्रको आधारमा मात्र चल्दछ अन्यथा चल्लै सक्दैन । अपरिवर्तनशील केन्द्रका आधारमा मात्र परिवर्तन सम्भव हुन्छ । जहाँ सबै कुरा चलायमान हुन्छन्, त्यहाँ अचल पनि चाहिन्छ । कृष्ण त्यो किला मूल आधार केन्द्र नै अक्षर हो भन्नुहुन्छ । यदि हामी परिधि अर्थात् पाङ्ग्राको नै परिभ्रमण गरिरह्यौं भने त्यो केन्द्र अर्थात् अक्षर अव्यक्तसम्म कहिल्यै पुग्न सकिँदैन । त्यहाँ पुग्नका लागि पाङ्गालाई छोडेर किला अर्थात् केन्द्रतिर अलि-अलि गरेर सर्नुपर्छ । जुन दिन हामी पाङ्गालाई छोड्ने छौं, त्यसै क्षण हामी अक्षर वा केन्द्रमा पुग्ने छौं ।

लोकगीता- ३४३

हुन सक्छ ऊ मात्र अक्षरमा पुग्न सक्छ । प्रत्येक व्यक्ति जसले त्यो केन्द्र वा किलालाई जान्दछ, ऊ परमगतिमा प्राप्त हुन्छ । अक्षर अव्यक्तलाई पाउनु भनेको परमगतिलाई पाउनु हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जुन सनातन अव्यक्तलाई प्राप्त गरेपछि मानव पछाडि फर्केर आउँदैन, त्यही मेरो सनातन परमधाम हो । चेतनाको एउटा यस्तो स्थिति हुन्छ जहाँ पुगेपछि कोही फर्केर आउँदैन । पानी तताउँदा ९९ डिग्री तातेर पनि १०० डिग्री पुगेन भने त्यो पानी उम्लिँदैन र नउम्लीकन फर्किन्छ तर १०० डिग्रीमा पुगेर बाफ बन्यो भने फिर्ता हुँदैन र आकाशमा उड्छ । पानी बगाइदिँदा खाल्डातिर दौडिन्छ र बाफ आकाशतिर उड्छ । १०० डिग्रीमा पानी बाफ हुन्छ, उसमा गुणात्मक परिवर्तन भएर माथितिर उड्न थाल्छ र विराट् आकाशमा विलीन हुन्छ । मानव चेतनाको पनि यस्तै स्थिति छ । १०० डिग्रीको विन्दुभन्दा तल जतिपटक आफ्नो चेतनालाई लगे पनि तल भरिरहन्छ । हामीमध्ये केही व्यक्ति ९९ डिग्रीसम्म पुगेर पनि फर्किएका हुन्छौं । कवि, चित्रकार, सङ्गीतकारका कृतिलाई देखेर यस्तो अनुमान लगाउन सकिन्छ । काव्य र धर्ममा पनि त्यही फरक हुन्छ । काव्य ९९ डिग्रीसम्म पुग्न सक्छ र फर्किन्छ तर त्यो भन्दा धर्म एक डिग्री अरू फड्को लगाएर पार हुन्छ । त्यसैले काव्य धेरै पटक धर्मको निकट पुग्छ र धर्मबाट धेरैपटक महाकाव्यको जन्म हुन्छ । वेद, उपनिषद्हरू महाकाव्य हुन् । त्यस्तै गीता पनि महाकाव्य हो । कृष्णले जुन स्थानबाट गीताको गीत गाउनुभएको छ त्यसको नाम भगवद्गीता हो, जुन भगवान्को गीत हो । भगवद् चैतन्यको गीत जानेपछि त्यहाँबाट फिर्ता हुँदैन । जतिसुकै ठुलो कविले कवितालाई जन्म दिए पनि ऊ ऋषि हुँदैन किनभने ऋषिले त चेतनाको त्यो उचाइबाट गीतलाई जन्म दिन्छ जहाँ अनुभवबाट नै फिर्ता हुँदैन ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जुन सनातन अव्यक्तलाई पाएर मानव फिर्ता हुँदैन, त्यही मेरो परमधाम हो । त्यही मेरो निवास हो बाँकी त केवल एउटा अस्थायी धर्मशाला मात्र हो । प्रत्येक व्यक्तिभित्र परमात्मा लुकेको हुन्छ र प्रत्येक व्यक्तिको लक्ष्य परमात्माको परमधाम पुग्न हो । त्यो परमधाम सनातन, अव्यक्त, अनादिबाट अनन्तसम्म लुकेको छ । परमधाम जसले पाउँछ त्यो फिर्ता हुँदैन र त्यही उसको धाम हुन्छ । जसलाई परमात्माको खोज गर्नु छ उसले आफूभित्र लुकेका सबै कुराहरू हटाउनुपर्छ । आफ्नो पर्दाभित्रका सबै कुरालाई तोड्नुपर्छ, आफूभित्र कुनै पनि कुरा अव्यक्त राख्नुहुँदैन र आफ्ना सबै द्वार खुल्ला राख्नुपर्छ । जो आफूलाई पूर्णरूपमा आकाशभैँ खुल्ला राख्छ त्यस्तो व्यक्तिमा स्वयम् सनातन अव्यक्त परमात्मा प्रकट हुन्छ । यो प्रकटीकरण भिन्न प्रकारको प्रकटीकरण हो किनभने यसमा हामी स्वयम् नाङ्गो भएर खाली हुन्छौं र जब पूर्ण रूपमा खुल्ला हुन्छौं, तब अचानक त्यो परमात्मा त आफैं भएको थाहा पाउँछौं । अनि जुन अक्षरको खोज गर्दै थिएँ त्यो त मेरो भित्र पो रहेछ भन्ने बोध हुन्छ । ज्ञानीजन भन्छन्- जसलाई हामी खोजिरहेका छौं, उसमा नै हामी सवार छौं तर हामी यति तीव्र गतिमा चलिरहेका हुन्छौं कि जसलाई पाउन खोज्दै छौं त्यसलाई हामीले पाएका नै छौं भन्ने थाहा हुँदैन ।

भक्तले भगवान्लाई बाहिर खोजेर कहिल्यै पाउन सक्दैन किनभने भक्तलाई भगवान् कहाँ छन् भन्ने थाहा नै हुँदैन । भक्त जब आफूलाई खोलेर नग्न बनाउँछ र जब उसको चेतनामा कुनै वस्त्र नभई वासनारहित हुन्छ त्यही समय भगवान् त्यहाँ प्रकट हुन्छ । भक्त कहिले पनि यात्रा गरेर भगवान् कहाँ पुग्न सक्दैन तर जब उसको चेतना शुद्ध भएर ऊ खाली हुन्छ, तब परमात्मा त्यहीँ उपस्थित भएको पाउँछ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- सनातन अव्यक्तलाई प्राप्त गर्नु नै मेरो परमधाम प्राप्त गर्नु हो । यो परमधाम र बैकुण्ठ हामी सबैको भित्र छ । कृष्णले यसलाई परमधाम भन्नुभएको छ किनभने यो अस्थायी धर्मशाला होइन । यसमा पुगेपछि व्यक्ति मुक्त हुन्छ र उसको अगाडिको यात्रा समाप्त हुन्छ । परमधामको अर्थ अब अगाडिको यात्रा छैन भन्ने हो । परमधाममा धेरै यात्रा गरेर पुग्न सकिन्न धेरै यात्रा गरेर पुग्ने स्थान त धाम हो । परमधाममा पुग्दा थाहा हुन्छ कि यहाँ त 'म' सदैव थिएँ । परमधाम त्यो धाम हो जहाँ हामी अहिले पनि छौं तर त्यसको हामीलाई आभास छैन ।

हे पार्थ ! जुन परमात्मा अन्तर्गत सबै प्राणी छन्, जसबाट यो जगत् परिपूर्ण छ त्यो सनातन, अव्यक्त, परमपुरुष अनन्य भक्तिबाट प्राप्त हुन योग्य छ । परमात्मा अन्तर्गत सबै प्राणी छन् तर प्राणीहरू अन्तर्गत परमात्मा छैन । पदार्थ अन्तर्गत परमात्मा छैन तर परमात्मा अन्तर्गत पदार्थ छ । जसरी विराट् आकाश सबै पदार्थलाई घेरेर बसेको छ यस्तै विराट् परमात्मा चैतन्यले समस्त आकाशलाई पनि घेरेको छ । चेतना यस जगत्मा सर्वाधिक विस्तारित छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- परमात्मा अन्तर्गत सबै प्राणी छन् । त्यसैले कुनै भक्तले परमात्मा प्राप्त गर्‍यो भने स्वतः सबै प्राणीलाई पाउने छ । कसैले पदार्थ प्राप्त गर्न प्रयत्न गर्‍यो भने उसले प्रयत्नबाट पदार्थ पाउन सक्दैन किनभने जबसम्म पदार्थको मालिकलाई पाउन सकिन्न तबसम्म पदार्थ पाउन सकिन्न । हाम्रो जीवनको सारा पीडा पनि यही हो ।

धार्मिक व्यक्ति पदार्थलाई नमागी पदार्थको मालिकलाई नै प्राप्त गर्ने प्रयत्न गर्छ । जब मालिक प्राप्त हुन्छ, तब पदार्थ स्वतः उससँग नै आउँछ । धनी व्यक्ति जीवनभर धनको संरक्षण गरेर अन्तमा उसले कमाएको धन यही छोडेर जान्छ । तर एउटा धनलाई मृत्युले पनि खोस्न सक्दैन, त्यो धन परमात्मा हो । जसले परमात्मा प्राप्त गर्छ उसले सबै धन पाउँछ । जो अरू पाउन खोज्छ उसले केही पाउँदैन र जसलाई पाउन सक्थ्यो उसलाई पाउने अवसरबाट पनि चुक्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जुन परमात्माबाट यो जगत् परिपूर्ण छ त्यो सनातन, अव्यक्त परमपुरुष अनन्त भक्तिबाट प्राप्त हुन योग्य छ । हामीलाई त परमात्माबाट जगत् परिपूर्ण जस्तो लाग्दैन । हामी परमात्माबाहेक सबै कुरा देख्छौं । कृष्ण भन्नुहुन्छ- परमात्मा मात्र छ अन्य केही छैन ।

यस संसारमा हामी पदार्थ मात्र देख्छौं, परमात्मा देख्दैनौं किनभने जहाँ पदार्थ समाप्त हुन्छ त्यहाँ परमात्मा प्रारम्भ हुन्छ । त्यसैले पदार्थ देखेले परमात्मा देख्दैन र जसले परमात्मा देख्दछ त्यसले संसार देख्दैन । त्यसैले त आदि शङ्कराचार्य जस्ता ज्ञानी भन्छन्- परमात्मा मात्र छ संसार छैन । परमात्माको खोजी गर्नेले जब कुनै पनि वस्तु देख्छ, तब उसको दृष्टि वस्तुमा हुँदैन । वस्तुको भित्र लुकेको जीवनमा हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस जगत्का सम्पूर्ण कुरा परमात्माबाट ओतप्रोत छन् । परमात्मा परिपूर्ण रूपमा भरिएको छ तर हामी त्यो देख्दैनौं किनभने हाम्रो दृष्टि संसारतर्फ छ । यो दृष्टि बदल्ने मार्ग र पद्धति योग साधना हो । यो साधना पद्धतिलाई अङ्गीकार गरेमा जगत्मा पदार्थ होइन परमात्मा देखिन थाल्छ र एउटा क्षण आउँछ, जब परमात्माका अतिरिक्त केही पनि देखिँदैन ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- त्यो अव्यक्त, सनातन परमपुरुष अनन्य भक्तिले प्राप्त गर्न योग्य छ । जो परमसत्ता चारैतिर व्याप्त छ त्यो अनन्य भक्तिले प्राप्त हुन्छ । अनन्य भक्ति यस्तो भक्ति हो जो समग्र रूपबाट एउटा निष्ठा परमात्मातिर हुन्छ र निष्ठा अलिकति पनि खण्डित हुँदैन । विभाजित निष्ठाले ऊसम्म नपुगी संसारतिर अर्थात् वस्तुहरूतिर लैजान्छ । त्यसैले परमात्मालाई पाउनु छ भने एक निष्ठा र अभीप्सा हुनुपर्छ तर मानव धेरै निष्ठाहरूमा विभाजित हुन्छ । हामी बहुचित्तवान् छौं र हामीभित्र धेरै विभाजित चित्त छ । यसका कारण हामी धेरै कुराहरू पाउन चाहन्छौं । परमात्मालाई अनन्य भक्तिले मात्र पाउन सकिन्छ । अनन्यको अर्थ एकीकृत भएर हामीले जे हेरे पनि ऊ मात्र देखियोस् भन्ने हो । भक्तिको अर्थ प्रेम हो जो अनन्य भक्तिमा मात्र हुन सक्छ । उसको धारा एउटा मात्र हुन्छ र प्रेममा बाँडीचुँडी हुँदैन । अखण्ड प्रेमबाट मात्र यो सत्ता प्राप्त हुन सक्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- अनन्य भक्तिले जीवनमा यो मात्र पाउन योग्य छ, अरू केही पनि पाउन योग्य छैन ।

पश्चिमा जीवनदर्शनमा मानव जीवन भरिभराउ छैन र खाली छ भन्ने विचार छ । यो रिक्तताका मूल कारण पछिल्लो सय वर्षमा पश्चिमी प्रभावशाली व्यक्तिहरूले परमात्मालाई जसरी अस्वीकार गरेका छन्, त्यस्तो अस्वीकार मानव जीवनमा कहिल्यै पनि भएको छैन । जति हामी परमात्मालाई अस्वीकार गर्छौं त्यति नै हामी खाली हुन्छौं । त्यो खालीपनलाई कसैले पनि भर्न सक्दैन । जतिसुकै धन वैभव, भौतिक सुख, उन्नतिले पनि त्यसलाई भर्न सक्दैन किनभने त्यो परमात्माका अतिरिक्त कुनै पनि कुराले भरिन

सकदैन । त्यो केवल एकले मात्र भरिन्छ, जसबाट ऊ पहिलेदेखि नै भरिएको छ । त्यसलाई जानेपछि अन्य जान्न बाँकी रहदैन र पूर्णपन उपलब्ध हुन्छ, त्यो केवल परमात्मा मात्र हो र त्यही नै परमात्माको परमधाम हो ।

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥२३॥

हे भरतश्रेष्ठ ! जुन समय वा मार्गबाट शरीर त्यागेर गएका योगीजन पछि फर्केर आउनुपर्छ वा आउनुपर्दैन त्यस समयका बारेमा म भन्दछु ॥

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥२४॥

अग्निदेवताको प्रभावमा, उज्यालो प्रकाशमा, दिनको शुभमुहूर्तमा, शुक्ल पक्षमा र उत्तरायणका छ महिनामा शरीर त्याग्ने ब्रह्मज्ञानीहरू सम्बन्धित अधिष्ठातृ देवताका साथ ब्रह्ममा नै प्राप्त हुन्छन् अर्थात् उनीहरू जन्ममृत्युको चक्रमा पर्नुपर्दैन ॥

कुनै व्यक्ति मरेतुल्य बाँचिरहन्छ र कसैको मृत्युलाई पनि जीवन्त भन्न सकिन्छ । जीवन पनि मृत्युतुल्य हुन सक्छ र मृत्यु पनि जीवनतुल्य हुन सक्छ । जुन ढङ्गले हामी बाँच्छौं, त्यसलाई नाम मात्रको जीवन भन्न सकिन्छ किनभने हामीलाई जीवन र यसको रहस्यका बारेमा पनि केही जानकारी छैन । त्यसैले जीवनमा आनन्दको कुनै वर्षा नै हुँदैन । हामी किन बाँचिरहेका छौं भन्नेसम्म पनि हामीलाई थाहा छैन र हाम्रो हुनु करिब करिब नहुनुतुल्य नै छ । जसलाई हामी आफ्नो शरीर भन्छौं त्यसलाई मृत्युको घाटभन्दा बढी जानकारी पनि हुँदैन र हामी जीवनमा बिस्तारै मृत्युतर्फ नै यात्रा गरिरहेका हुन्छौं । यसरी नै हामी प्रत्येक दिन आफ्नो जीवन गुमाउँछौं र मृत्युको मुखमा पुग्छौं । हाम्रो जीवनको सारा यात्रा त्यहीँ समाप्त हुन्छ ।

कृष्ण अर्जुनलाई त्यो क्षण, मार्ग एवम् मृत्युको कलाका बारेमा उपर्युक्त श्लोकमा बताउनुहुन्छ जुन मार्गमा चलेर मृत्युवरण गर्ने व्यक्ति मर्दैन र ऊ त्यो अमृतलाई प्राप्त गर्छ जहाँ मृत्यु घटित नै हुँदैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! जुन कालमा शरीर त्यागेर गएका योगीजन फर्केर नआउनेवाला गति र पछि फर्केर आउनेवाला गतिमा प्राप्त हुन्छन् त्यो काल र मार्ग म तिमीलाई भन्दछु । क्षण र कालको पनि धेरै मूल्य छ । कुन क्षणमा व्यक्ति मृत्युमा उपलब्ध हुन्छ त्यसले धेरै कुरा निर्धारण गर्छ । क्षणको अर्थ बाहिरी घडीले बताउने समय होइन भित्र पनि क्षणको हिसाब गर्ने घडी हुन्छ । बाहिरी समयलाई नाप्ने घडी बाहिरी संसारका लागि उपयोगी छ तर त्यसको उपयोग भित्र हुन सक्दैन । भित्रको मापन गर्ने अर्कै व्यवस्था छ । जुन क्षणमा व्यक्तिको मृत्यु हुन्छ त्यो भित्री क्षणका आधारमा त्यसको महत्त्वपूर्ण अर्थ हुन्छ । यस जगत्मा केही पनि आकस्मिक हुँदैन र मृत्यु पनि धेरै कारणबाट सुनिश्चित हुन्छ । प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो मृत्युलाई जीवनभर गरेको कृत्यको आधारमा चुन्छ । मृत्युलाई देखेर व्यक्ति कसरी जीवनभर बाँच्यो भनेर जान्न सकिन्छ । यदि भित्रको समय विचार, वासना र कामनाले भरिएको छ भने व्यक्ति मरेर संसारमा फिर्ता हुन्छ तर यदि भित्रको समयमा कुनै विचार, कामना, तृष्णा, नभई शुद्ध क्षण छ भने त्यस क्षणमा मरेको व्यक्ति संसारमा फर्केर आउँदैन ।

महावीरले ध्यानलाई सामयिक नाम दिनुभयो । यो अद्भुत शब्द समयबाट बनेको हो । महावीरले भन्नुभएको छ- ध्यान म उसैलाई भन्छु जब तिम्रो भित्रको समय एकदम शुद्ध हुन्छ । त्यसैले उहाँले ध्यानको सट्टा सामयिक शब्दको उपयोग गर्नुभयो । शुद्ध समयमा रोकिन सक्नु ध्यान हो । हाम्रो भित्रको समय सदा वासनाले भरिएको छ । हामी आफ्नो वर्तमानको क्षणलाई कहिल्यै पनि जान्दैनौं । हाम्रो भित्र अतीतको स्मृतिले पछ्याएको हुँदा वर्तमानको क्षणलाई ढाकेर नष्ट गर्छौं र अपरिचित हुन्छौं । हाम्रो

भविष्यको क्षणले वर्तमानको क्षणलाई आच्छादित गर्छ । जे अहिले छैन त्यसका बारेमा हामी सोच्छौं र भविष्यमा के पाउनु छ भन्ने सपनाले भरिएको क्षणभित्र पाउँछौं । वर्तमान क्षणलाई अतीतले या भविष्यले ढुबाउँछ । दुवै हालतमा त्यो काल वा क्षण गायब हुन्छ र हामी जीवित भए पनि मरे जस्तै हुन्छौं । हामीले जीवनमा अतीत पनि नभएको र भविष्य पनि नभएको काल वा क्षण कहिले पनि जानेका छैनौं । केवल यही र अहिले भएको वर्तमान अवस्था पनि हामीलाई थाहा छैन । यहाँ र अहिलेको क्षणमा यदि हाम्रो मृत्यु भयो भने फिर्ता आउनुपर्दैन । जसको जीवन वासनाले भरिएको समयभित्र हुन्छ उसलाई मर्ने बेला ती सारा वासनाहरू एकत्रित भएर उसको चित्तलाई घेर्दछन् । मर्ने बेलामा सारा अतीतहरू भविष्यको सपना र वासनाहरू एकत्र भएर चारैतिरबाट घेर्दछन् । मृत्युको समयमा हामीभित्र अत्यधिक भिड हुन्छ । हाम्रो स्मृतिमा अतीतको अनुपात जति नै भविष्यको अनुपात पनि हुन्छ ।

कृष्ण जुन काल वा क्षणको कुरा गर्दै हुनुहुन्छ त्यस क्षणमा अतीत र भविष्य हुँदैन, केवल शुद्ध वर्तमान मात्र हुन्छ । परिपूर्ण, निर्दोष, निर्बोध र निर्भार क्षणमा हुने मृत्युको अनुभव मृत्युको होइन परम जीवनको हुन्छ जुन मोक्ष र मुक्ति बन्छ । मृत्यु हामी तबसम्म भन्छौं, जबसम्म फर्केर आउने क्रम जारी रहन्छ । जब फर्केर आउनु नपर्ने स्थिति बन्छ, तब मृत्यु मुक्ति बन्छ । मनुष्य फर्केर आउनुपर्नाको कारण मन हो र मन अतीत र भविष्यको जोड हो । वर्तमानको क्षण मनको हिस्सा होइन । त्यसैले जो वर्तमानमा हुन्छ ऊ मनको बाहिर हुन्छ । हामी सदा समयलाई तीन हिस्सा अतीत, वर्तमान र भविष्यमा विभाजन गर्छौं । वर्तमान समयको हिस्सा होइन, समय त केवल अतीत र भविष्य मात्र हो । जहाँ अतीत समाप्त हुन्छ र भविष्य सुरु भएको हुँदैन त्यो सन्धिरेखामा वर्तमान हुन्छ । वर्तमान अस्तित्व हो र समयको हिस्सा होइन साथै त्यो मनको पनि हिस्सा होइन । वास्तवमा हामी बाहिरको जगत् जसलाई समय भन्छौं त्यही भित्रको जगत् मन हो । समय र मन पर्याय हुन् र यिनीहरूमा कुनै भेद छैन । जसलाई समयभन्दा बाहिर जानु छ उसलाई मनको पार जानैपर्छ ।

वर्तमान मनको हिस्सा होइन । अस्तित्व सदा छ र यसमा कुनै अतीत र भविष्य पनि छैन । जसको मन छ ऊ मनुष्य हो र यदि मनुष्य भएन भने समय पनि हुँदैन र समय मनुष्यसँग जन्मिएको वस्तु हो । अतीत र भविष्य नभएको भित्री समयमा विचार पनि हुँदैन किनभने विचार अतीत र भविष्यको हुन्छ । त्यहाँ कुनै तृष्णा पनि हुँदैन किनभने तृष्णा अतीतबाट जन्मिन्छ र भविष्यतिर दौडिन्छ । त्यहाँ कुनै वासना पनि हुँदैन र त्यहाँ केवल आफू स्वयम् मात्र हुन्छ । यस्तो क्षणमा मृत्यु भयो भने फर्किएर आउनु पर्दैन र यात्रा सकिन्छ । मृत्यु परम मित्र भएर मुक्ति बन्छ । यस अवस्थाका लागि काल वा क्षण अनिवार्य हुन्छ र यदि भित्र यस्तो काल वा क्षण भएन भने मृत्युपछि नयाँ यात्रा सुरु हुन्छ र अतीतलाई समातेर भविष्यको कामना गर्दै नयाँ जन्म हुन्छ । नयाँ यात्रामा आउनु छ भने भरिएको मन चाहिन्छ र फिर्ता नहुने गरी यात्रा समाप्त गर्नु छ भने रिक्त मन चाहिन्छ । कृष्ण त्यसैका बारेमा बताउँदै हुनुहुन्छ । यदि जीवनमा प्रतिपल यस्तो मन नभएमा अचानक घटित हुने मृत्युको समयमा मनलाई स्थिर बनाउन सकिँदैन । त्यसैले ठिकसँग नबाँच्ने व्यक्ति ठिकसँग मर्न पनि सक्दैन । जससँग वर्तमानको क्षणमा उभिने क्षमता हुन्छ उसमा सबै ज्ञानको रहस्यको द्वार आफैँ खुल्छ र अज्ञानको सारा बादल स्वतः हट्छ ।

कृष्ण यही काल र क्षणको कुरा गर्दै हुनुहुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! जुन समय र मार्गबाट शरीर छाडेर गएका योगीजन पछि फर्केर आउनुपर्छ वा आउनुपर्दैन त्यस समयका बारेमा 'म' तिमीलाई भन्दछु । योगीजन पनि दुई प्रकारका छन् । कृष्ण दुवै प्रकारका व्यक्तिहरूलाई योगीजन भन्नुहुन्छ । योग पनि दुई प्रकारको छ एउटा जसलाई हामी परमयोग भन्छौं जो अभ्यास, क्रिया, साधनामा भरोसा गर्दै न त्यही परमयोगको पुरानो नाम साङ्ख्य हो । साङ्ख्य (Sudden enlightenment) तत्काल घटना घट्ने कुरामा विश्वास गर्छ । यदि कुनै व्यक्ति वर्तमानको क्षणमा यही र अहिले उभिन तयार भएमा कुनै योगाभ्यास र ध्यानको आवश्यकता हुँदैन; उसको परमसँग मिलनको घटना केही नगरीकन नै घट्न सक्छ

किनभने उससँग हामी कहिले बिछोड भएका नै छैनौं । त्यसैले उसलाई पाउनका लागि कुनै बाटो तय गर्न जरुरी छैन । जससँग हामी कहिले अलग नै छैनौं भने उसलाई बुझ्न कुनै पनि विधि र बिधानको आवश्यकता हुँदैन तर केही हुने वा पाउने इच्छा बाँकी छ भने साङ्ख्य उसको मार्ग हुन सक्दैन ।

त्यस्तै अर्को मार्ग पनि छ जसमा योगीजन मृत्युपछि पुनर्जन्ममा आउने गतिमा प्राप्त हुन्छन् । यस्ता योगीहरू पनि छन् जो योगको अभ्यास कुनै वासना र कामनाले गरिरहेका हुन्छन् । त्यो वासना परमात्मालाई पाउने वासना पनि हुन सक्छ । जहाँ कुनै प्रकारको चाहना हुन्छ, त्यहीँ भविष्यको जन्म हुन्छ र जहाँ भविष्य छ त्यहाँ अतीतसँग सहारा लिनुपर्छ, अन्यथा भविष्यको अज्ञान लोकमा प्रवेश हुन सक्दैन । त्यहाँ अतीतको आधार नै अनुभव बन्दछ । अतीतको ज्ञान र भविष्यको कामनामा मर्ने व्यक्ति फेरि फिर्ता हुन्छ । मर्ने क्षणमा हे प्रभु ! पुनर्जन्म नहोस् भन्ने मात्र कामना भए पनि पुनर्जन्म हुन्छ । कुनै पनि चाहना नभएको काल वा क्षणमा जो व्यक्तिले शरीर छोड्छ, उसको यात्रा परमधामतिर हुन्छ तर आखिरी क्षणमा मोक्षको वासना पनि रह्यो भने जतिसुकै योगसाधना गरे पनि पुनर्जन्म हुन्छ । यदि कुनै वासनाले योग साधना गरेको छ भने उसको पुनर्जन्म निश्चित हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- माथि बताइएका दुई प्रकारका मार्गहरूमध्ये जुन मार्गमा अग्नि, ज्योति, दिन तथा शुक्लपक्ष र उत्तरायणको ६ महिना छ त्यस मार्गमा मरेर गएका ब्रह्मवेत्ता पुरुष ब्रह्ममा प्राप्त हुन्छन् । दुई मार्ग अर्थात् उत्तरायण र दक्षिणायनको चर्चा गर्ने क्रममा यो पहिलो श्लोकमा पहिलो मार्गको चर्चा गरिएको छ । यो चर्चा अति सूक्ष्म भएकोले यसमा प्रयोग गरिएका प्रतीकहरूको कतै-कतै अपव्याख्या पनि भएको छ । अन्तरतम जगत्को गहन र मिठो रहस्य बताउन प्रतीक चुन्नुपर्छ किनभने त्यस्ता कुरा सिधै बताउन सकिँदैन । जीवनमा आनन्द घटित हुँदा त्यो आनन्दलाई बताउनका लागि प्रतीककै सहारा लिनुपर्छ ।

मनुष्यको चेतनाको यात्राका लागि योगशास्त्र र वैदिक वाङ्मयले दुई प्रकारका पथको विभाजन गरेका छन् । सूर्य जब भूमध्य रेखाको उत्तरमा हुन्छ र त्यसैतिर बढिरहेको हुन्छ, तब त्यो उत्तरको पथ हुन्छ । त्यस्तै सूर्य जब भूमध्य रेखाको दक्षिणतिर बढिरहेको हुन्छ अर्थात् तल उत्रिरहेको हुन्छ तब त्यो दक्षिणको पथ हुन्छ । मनुष्यलाई पनि दुई हिस्सामा विभाजित गर्दा कामवासनाकेन्द्रको तलको मार्ग दक्षिण र त्यो केन्द्रको माथिको मार्ग उत्तर हुन्छ । मनुष्यभित्र अग्निऊर्जा जसलाई पश्चिममा जीवशास्त्रीहरू जीवऊर्जा भन्छन्, त्यो जीवऊर्जालाई पूर्वमा सदा सूर्यको प्रतीकका रूपमा मानिएको छ किनभने समस्त जीवऊर्जा सूर्यबाट नै प्राप्त हुन्छ । मनुष्यको गर्भको विकास हुने ऊर्जाका साथै हामी भित्रको जीवऊर्जा सूर्यबाट नै प्राप्त हुन्छ । त्यसैले भित्रको ऊर्जाका लागि पनि सूर्यको प्रयोग गर्नु उचित हुन्छ । मनुष्यको चेतनामा जुन घटनाहरू घट्छन् ती गहन रूपमा सूर्यसँग सम्बन्धित हुन्छन् । मनुष्यलाई पनि भूमध्य रेखा बनाएर र कामकेन्द्रबाट एउटा रेखा खिचेमा तलको हिस्सा दक्षिणपथ हुन्छ र माथिको हिस्सा उत्तरपथ हुन्छ । जब जीवऊर्जा दक्षिणायन अर्थात् तल खुट्टातिर उत्रिन्छ, त्यसबेला जुन मृत्यु घटित हुन्छ त्यो एक प्रकारको मृत्यु हुन्छ । जब त्यो जीवऊर्जा कामकेन्द्रबाट माथि शिरतर्फ अर्थात् उत्तरायणमा प्रवाहित हुन्छ तब प्राप्त हुने मृत्यु अर्कै प्रकारको हुन्छ । यी दुवैको यात्रा अलग हुन्छ । जब जीवऊर्जा तलतिर उत्रिन्छ, तब अत्यधिक ऊर्जा कामकेन्द्रको तलतिर अर्थात् दक्षिणायनतिर धकेलिन्छ । जबसम्म हाम्रो चित्त कामवासनामा रत रहन्छ तबसम्म हाम्रो खुट्टाको पाइताला तातो हुन्छ ।

तर जब हाम्रो ऊर्जा कामकेन्द्रबाट माथि उर्ध्वगमनतिर यात्रा गर्छ त्यस समय हाम्रा खुट्टा चिसा हुन थाल्छन् र हाम्रो शिरको तालु तातो हुन थाल्छ । बुद्ध जस्ता योगीका खुट्टा चिसा, शीतल हुन्छन् । धेरै समयदेखि गुरुको चरणमा शिर राख्दा शिष्यलाई अहिले उत्तरायणको अवस्था भए नभएको थाहा हुन्थ्यो र गुरु आफ्नो हात शिष्यको शिरमा राखेर दक्षिणायन वा उत्तरायण कुन अवस्थामा शिष्य छ भन्ने थाहा पाउँथे । मनोविश्लेषण गर्दा फ्रायड, जुङ्ग आदिबाट पत्ता लगाउन वर्षौं लाग्ने कुरा प्राचीन गुरुहरूले शिरमा

हात राखेर क्षणभरमा उत्तरायण र दक्षिणायनको स्थितिलाई पत्ता लगाउँथे । दक्षिणायनको समयमा यदि ऊर्जा कामकेन्द्रबाट तल खुट्टातिर बगिरहेको क्षणमा कसैको मृत्यु भयो भने उसको पुनर्जन्म निश्चित हुन्छ तर ऊर्जा कामकेन्द्रबाट शिरतिर अर्थात् ऊर्ध्वमुखी भएको छ भने यस्तो क्षणमा मृत्यु हुने व्यक्तिको पुनर्जन्म हुँदैन र ऊ मुक्त हुन्छ । त्यस्तै उत्तरायणको छ महिना हाम्रो जीवनको शरीरको आधा हिस्सा तर्फको इसारा हो । पहिलेको वर्णव्यवस्थाअनुसार विभाजित चार आश्रम व्यवस्थामा पचास वर्षसँगै उत्तरायण सुरु हुन्थ्यो र पचहत्तर वर्षमा जब ऊर्जा ऊर्ध्वगामी हुन्थ्यो, तब घर छाडेर व्यक्ति सन्न्यस्त हुन्थे ।

यी दुई प्रकारका मार्गमध्ये अग्नि, ज्योति, दिन, शुक्लपक्ष र उत्तरायणको ६ महिनाको समयमा मरेर गएकाहरू ब्रह्मवेत्ता पुरुष ब्रह्ममा प्राप्त हुन्छन् भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । अग्नि, ज्योति, दिन र शुक्लपक्ष यी चार शब्द कृष्णले प्रयोग गर्नुभएको छ । अग्निमा इन्धनका साथै उत्ताप पनि हुन्छ । ज्योतिमा इन्धन र धुवाँ हुँदैन साथै ताप पनि कम हुन्छ । अग्निमा ज्वाला हुन्छ र त्यो ज्वाला जहाँ पनि दौडिन सक्छ तर ज्योतिमा ज्वाला स्थिर भएर एक हुन्छ । अग्नि अनेक ज्वालावाला हुन्छ भने ज्योति एक ज्वालावाला मात्र हुन्छ । दिनको समयमा छयाङ्ग उज्यालो हुन्छ जहाँ ज्वाला पनि हुँदैन केवल प्रकाश मात्र हुन्छ । सूर्य नउदाएको अवस्था दिन हो र केही बेरमा सूर्य उदाएपछि अग्निको प्रभाव सुरु भई दिन तापपूर्ण हुन्छ । रात्रि समाप्त भइसकेर सूर्य प्रकट नभएको सन्ध्याको क्षणमा केवल प्रकाश हुन्छ ताप हुँदैन, त्यही दिन हो । ज्योतिमा केही ताप हुन्छ तर दिनमा प्रकाश हुन्छ ताप हुँदैन । अग्निभन्दा ज्योति र ज्योतिभन्दा दिनमा प्रकाश क्रमशः कम हिंस्रक हुँदै जान्छ तर दिनमा पनि पूरा शीतलता हुँदैन किनभने सूर्य निकट नै हुन्छ र चाँडै उदाउने क्रममा भएकाले अलिकति ताप दिनमा पनि हुन्छ । शुक्लपक्षको रात्रिमा त्यो ताप पनि समाप्त भएर केवल प्रकाश र पूर्ण शीतलता मात्र हुन्छ ।

जसले आफ्नो ऊर्जालाई कामकेन्द्रबाट माथितिर लैजान्छ, तब उसलाई पहिलो अनुभव अग्निको हुन्छ । त्यो अनुभव धेरै तापको आगोजस्तो हुन्छ । कामकेन्द्र त्यो अग्निले जल्दछ र ज्वालाले भरिन्छ तर व्यक्तिले धैर्यपूर्वक साहस गरेर ऊर्जालाई बहिर्गमनतिर लैजाने हतार नगरी त्यसलाई सहने हिम्मत गरेर ऊर्जालाई माथितिर लैजाने निश्चय गर्नु भन्ने त्यो कामकेन्द्रमा जम्मा भएको सूर्यजस्तो गोलो अग्निको विन्दु ज्वाला ज्योति बन्दछ । जसरी दियोको ज्योति वा अग्नि माथितिर जान्छ त्यस्तै ज्योति बन्नासाथ परमानन्दको अनुभव हुन्छ किनभने ताप अब कम हुन्छ । धपधप बलेको अग्निको कोइला जलेर अब ज्योति बन्छ । यो ज्योतिमा पनि अलिकति ताप हुन्छ र यसमा हलचल र चञ्चलता हुन्छ । कुनै पनि वासनाको तीव्र झड्काले ज्योतिलाई तल लैजान सक्छ । यस्तो अवस्थामा अझ संयम अपनाउन सकियो भने यो ज्योति दिनजस्तो हुन्छ, तब सूर्य उदाइनसकेको र रात्रि समाप्त भइसकेको बिहानीको क्षणमा चारैतिर आलोकले भरिएको अनुभव हुन्छ । यस्तो अवस्थामा यो ज्वाला माथितिर उठेर आलोक बन्छ तर अहिले पनि ताप अलिकति भए पनि उपस्थित छ किनभने ज्योति नै आलोक बनेको हुनाले ज्योतिको कण यो अवस्थामा पनि उपस्थित हुन्छ र पूर्ण रूपान्तरण भएको हुँदैन साथै शीतलता पनि प्राप्त भएको हुँदैन ।

यो तेस्रो चरणमा सर्वाधिक धैर्यको आवश्यकता हुन्छ । अग्निलाई सहन गर्नु त्यति कठिन हुँदैन । अग्निमा पीडा त ज्यादा हुन्छ तर अग्निमा दिक्दारी उत्पन्न हुँदैन किनभने त्यसमा ज्यादै उत्तेजना हुन्छ । उत्तेजनासँग हामी सजिलै बाँच्न सक्छौं । त्यस्तै ज्योतिसँग पनि बाँच्न कठिन छैन किनभने त्यसमा पनि चञ्चलता हुन्छ र चञ्चलतामा मन समायोजित भएर बाँच्न सक्छ । जब तेस्रो घडी दिन आउँछ, जहाँ चञ्चलता हुन्छ र चञ्चलतामा व्यक्तिको दुखी हुन सक्छ । बिहानीको प्रकाशमा दिक्दारी (Boredom) उत्पन्न हुन्छ, तब यो तेस्रो अवस्थामा व्यक्ति दुखी हुन सक्छ । अग्निको क्षणमा व्यक्ति तेजस्वी हुन्छ र ज्योतिको समय त्यो तेजस्विता अलि कम हुन्छ तथापि ताप र चञ्चलता हुन्छ तर यो तेस्रो क्षणमा गहन उदासीनताले समात्न सक्छ किनभने त्यहाँ कुनै चञ्चलता हुँदैन केवल प्रकाश मात्र शेष रहन्छ । त्यस समय धैर्यको ज्यादा आवश्यकता हुन्छ । अन्तिम समयमा मन

अत्यन्त बेचैन हुन्छ र मनले अहिले पनि फर्किन सकिन्छ भनेर चिढाउन पनि सक्छ, साथै ताप अहिले पनि थोरै भए पनि उपस्थित हुन्छ जुन कामशक्ति बन्न सक्छ । जबसम्म ताप हुन्छ तबसम्म फर्किन सक्ने स्थिति बनिरहन्छ । यस अवस्थामा धैर्यपूर्वक ऊर्ध्वगमनको यात्रा जारी राख्यो भने अन्तिम घटना घट्ने छ ।

यस्तो अवस्थाको प्रकाश शुक्लपक्षमा भएजस्तो भिन्न हुन्छ । कृष्णले पूर्णिमा नभनेर शुक्लपक्ष भन्नुभएको छ । चन्द्रमा पन्ध्र दिनमा पूर्ण हुने हुनाले तिनै पन्ध्र दिनहरूमा चौथो घटना पूरा हुन्छ । जुन दिन पूर्णिमा हुन्छ त्यस दिन शीतलता हुन्छ । यदि त्यो क्षणमा मृत्यु भयो भने बुद्धत्व प्राप्त भएर ब्रह्मको उपलब्धि हुन्छ । बुद्धको जन्म, उहाँलाई पहिलो संबोधी प्राप्ति र उहाँको महापरिनिर्वाण पनि पूर्णिमाको दिनमा भएको हो । यसको ऐतिहासिक मूल्यभन्दा पनि यसको मूल्य भित्रको शुक्लपक्षसँग नै हुन सक्छ । यो चौथो अवस्थालाई पन्ध्र टुक्रा गर्न सकिन्छ । शुक्लपक्षमा चन्द्रमा बढेको अवस्थामा हुन्छ । जब कुनै मानिस पूर्णिमाको स्थितिमा हुन्छ र यही अवस्थामा पृथ्वीबाट बिदा लिन्छ भने उसको पुनर्जन्म हुँदैन । ब्रह्मको उपलब्धि प्राप्त भइसकेकाले उसको यात्रामा पूर्णविराम लाग्छ ।

मनुष्यहरूमा सात चक्र हुन्छन् । कामकेन्द्रलाई प्रथम केन्द्र मान्ने हो भने बाँकी छ चक्र रहन्छन् । कामकेन्द्रलाई भूमध्य रेखा मानेर त्यसलाई चक्रको रूपमा गणना नगर्ने हो भने छ चक्र बाँकी रहन्छन् । ती छ चक्र छ महिना हुन् । कामकेन्द्रका तल पनि छ चक्र हुन्छन् तर ज्ञानीहरूले ती चक्रको चर्चा गरेका छैनन् किनभने त्यसको कुनै प्रयोजन छैन । यी छ चक्रलाई ध्यानमा राख्यौं भने हामी उत्तरायणका छ महिनालाई बुझ्न सक्छौं । जब चार यात्रा अर्थात् अग्नि, ज्योति, दिन र शुक्लपक्षको यात्रा पूरा गरेर पूर्णिमाको अवस्थामा पुग्न सकिन्छ ठिक त्यही समयमा छ महिना अर्थात् छ चक्रलाई पार गरी सहस्राधारमा चेतना पुगेर पूर्णिमाको जस्तो प्रकाश भयो भने ब्रह्मको उपलब्धि हुन्छ । त्यो क्षणमा मर्नुभन्दा ठुलो सौभाग्य अरू केही पनि हुँदैन । त्यस क्षणमा जे घटित भए पनि सौभाग्य हुने हुनाले यस अवस्थाबाट फिर्ता हुनुपर्दैन ।

बुद्धलाई मृत्युभन्दा चालिस वर्ष अघि ज्ञान भयो । जुन दिन ज्ञान प्राप्त भयो त्यही दिन शुक्लपक्ष पूरा भयो । त्यस दिनमा नै उत्तरायणको सूर्य आफ्नो स्थितिमा पुग्यो र त्यस दिनबाट तल भर्न बन्द भयो । उहाँको मृत्यु त चालिस वर्षपछि मात्र भयो । बौद्ध धर्मावलम्बीहरू बुद्धलाई जुन दिन ज्ञान प्राप्त भयो त्यसलाई निर्वाण भन्छन् । एक अर्थमा त्यो दिनमा उहाँको मृत्यु घटित भयो किनभने अब कुनै पुनरागमन हुने छैन । जुन दिन शरीर छुट्यो, त्यो दिनलाई उनीहरू महापरिनिर्वाण भन्छन् । जहाँसम्म शरीरको सम्बन्ध छ, त्यो चालिस वर्षअघि नै छुटिसकेको थियो तर जगत्ले जान्ने गरी चालिस वर्षपछि मात्र उहाँको शरीर छुट्यो । चालिस वर्षमा भित्रको समयले एकक्षण पनि गति लिएन तर बाहिरको समय चल्दै गयो, भित्रको घडी त चालिस वर्षअघि नै बन्द भइसकेको थियो । जुन व्यक्तिलाई ३५ वर्षपछि ज्ञान हुन्छ, उनीहरू लामो समयसम्म जीवित रहन्छन् किनभने उनीहरूलाई ज्ञान हुँदाको उमेर शिखरमा पुगेको हुन्छ बाँकीको अवधि त शरीरको यात्रा मात्र हुन्छ । जसलाई ३५ वर्षअघि ज्ञान हुन्छ उनीहरू धेरै बाँच्दैनन् जस्तो- जिसस, शङ्कराचार्य किनभने उहाँहरू उमेरको उचाइको उक्लने क्रममा हुनुहुन्थ्यो । यस्ता व्यक्तिलाई ज्ञान प्राप्त भएपछि २-४ कदममा नै जीवन रोकिन्छ । त्यसैले उत्तरायणमा अग्नि, ज्योति, दिन र पूर्णिमाको शान्तिपूर्ण प्रकाशको मिलनमा मृत्यु हुने व्यक्ति ब्रह्मलाई प्राप्त गर्दछ ।

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।

तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥२५॥

धुवाँका, रात्रिका, कृष्णपक्षका, दक्षिणायनका छ महिनामा शरीर त्याग्ने योगी सम्बन्धित अधिष्ठातृ देवताकासाथ चन्द्रमाको ज्योति प्राप्त गरी स्वर्गमा आफ्नो शुभकर्मको फल भोगेर पुनः पृथ्वीमा फर्केर आउँछन् ॥

शुक्लकृष्णो गतीं त्येते जगतः शाश्वते मते ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥२६॥

यस संसारबाट प्रस्थान गर्ने दुईवटा मार्ग छन्; तीमध्ये पहिलो शुक्ल या प्रकाश अर्थात् देवयान र दोस्रो कृष्ण या अन्धकार अर्थात् पितृयान मार्ग हो । पहिलो शुक्लमार्गबाट जानेहरू नफर्कने र दोस्रो कृष्ण या अन्धकार मार्गबाट जाने योगी पुनः फर्केर आउँछन् ॥

जो व्यक्ति प्रभुको सतत साधनामा लीन भएर उत्तरायण मार्गबाट मृत्यु प्राप्त गर्दछ उसको पुनर्जन्म हुँदैन अर्थात् ऊ आफ्नो स्वभावलाई प्राप्त गर्दछ । दक्षिणायन मार्गमा साधनामा तल्लीन हुने व्यक्तिहरू मृत्युपछि बढीभन्दा बढी स्वर्गसम्म प्राप्त गर्न सक्छन् तर मोक्ष प्राप्त गर्न सक्दैनन् । स्वर्गमा उसको कर्मफल क्षय भएपछि ऊ पुनः जन्म लिएर फिर्ता हुन्छ । जसको कामऊर्जा बहिर्मुखी छ र कामवासना तलतिर प्रवाहित छ यस्तो व्यक्तिको कामऊर्जा तलतिर बगे पनि अनेक प्रकारका साधना गरेर ऊ योगी बन्न सक्छ । उसका प्रायःजसो योगप्रक्रियाहरू दमनका हुन्छन् र ऊ कामऊर्जालाई उर्ध्वगतितिर लैजाँदैन, केवल कामऊर्जालाई सङ्कुचित मात्र गर्दछ र ऊर्जा कामकेन्द्रमा नै जम्मा भएर उसको बहिर्गमन भने बन्द हुन्छ ।

कामकेन्द्रमा जम्मा भएको ऊर्जा कि त स्त्री वा पुरुषको शरीरतिर बग्नूप्रत्यो अथवा त्यो ऊर्जा उर्ध्वगमनको मार्गमा बगेर सहस्राधारसम्म पुग्नूप्रत्यो वा बहिर्गमनतिर नबही आफ्नै शरीरमा तलतिर ऊर्जा बग्नूप्रत्यो । यो आफ्नै शरीरमा कामकेन्द्रमा जम्मा भएको ऊर्जा तलतिर बग्नु दक्षिणायन मार्ग हो । यस्तो पुरुष तेस्रो प्रकृतिको ऊर्जालाई आफ्नै शरीरमा तलतिर प्रवाहित गर्छ । ऊ स्त्रीसँगको सम्बन्धबाट ठिक उस्तै मुक्त हुन्छ जस्तो उर्ध्वगमनमा ऊर्जा बग्दा मुक्त भएको व्यक्ति हुन्छ । दुवै मार्गमा ऊर्जा बाहिर निस्कन बन्द हुन्छ तर जसले आफूभित्र दमन गरेको छ उसको ऊर्जा तलतिर बग्छ र जो उर्ध्वगमनको मार्गमा हुन्छ उसको ऊर्जा माथितिर बग्छ । कामकेन्द्रको तल पनि छ वटा केन्द्रहरू छन् जस्तो कामकेन्द्रभन्दा माथि छ वटा केन्द्र हुन्छन् । यो ऊर्जा तलका छ केन्द्रमा बग्यो भने पनि केही अनुभूतिहरू हुन्छन् । हठयोगका धेरै प्रयोगहरूमा कामऊर्जालाई बाहिर जानबाट रोकिन्छ एवम् ऊर्जा माथितिर प्रवाहित गरिँदैन र शरीरमा नै तल खुट्टातिर अन्तरप्रवाह हुन थाल्छ । यस्तो साधकले पनि अनेक उपलब्धिहरू पाउन सक्छ । यस्तो साधकको उपलब्धिलाई पश्चिममा कालो जादु (Black magic) र पूर्वमा 'मैली विद्या' भनिन्छ तर यी साधकहरूमा काम ऊर्जालाई बाहिर जानबाट सीमित गर्ने उपलब्धि भने हुन्छ । जीवनमा जैविक प्रवाहबाट यस्तो व्यक्ति बाहिर हुन्छ र यो बाहिरिनु नै यस व्यक्तिको पुण्य हुन्छ । यसप्रकारको पुण्यको बलमा जीवनको अधिकतम सुख प्राप्त गर्न सकिन्छ तर आनन्दलाई प्राप्त गर्न भने सकिँदैन । गहनतम सुखलाई पाउने व्यवस्थाको नाम नै स्वर्ग हो । यस्तो सुख ऊर्जा बाहिर प्रवाहित भने सकिँदैन । गहनतम सुखलाई पाउने व्यवस्थाको नाम नै स्वर्ग हो । यस्तो सुख ऊर्जा बाहिर प्रवाहित हुने व्यक्तिले कहिल्यै पाउँदैन । यस्तो व्यक्तिले त्यस्तो आनन्द प्राप्त गर्न सक्दैन जुन ऊर्जा उर्ध्वगमनको यात्रामा गएको व्यक्तिले पाउँछ तर यस्तो व्यक्तिले ऊर्जाको गमन बाहिर गर्ने व्यक्तिभन्दा अत्यधिक सुख पाउँछ ।

तन्त्रले पनि यो आन्तरिक प्रवाहका सम्बन्धमा धेरै विवेचना गरेको छ । जो व्यक्ति दुखबाट मुक्त हुन चाहन्छ त्यो सुखाकाङ्क्षी हो । जीवनको अनुभव लिएको व्यक्तिले सुख पनि दुखको एउटा रूप हो भन्ने जान्दछ । जो सुख र दुख दुवैबाट मुक्त हुन चाहन्छ त्यस्तो व्यक्ति उत्तरायणको मार्गमा यात्रा गर्दछ । उत्तरायणको मार्गमा हिँड्न चाहनुको अर्थ व्यक्ति अब अनुभव होइन मुक्ति चाहन्छ भन्ने हो । संसारको वा परमात्माको अनुभव पनि बन्धन नै हो । मुक्तिको आकाङ्क्षा राखेले अन्ततः बन्धनबाट छुट्नेपर्ने हुन्छ । हामी जे चाहन्छौं, त्यो प्राप्त हुनेबित्तिकै त्यसबाट दुख मात्र पाइन्छ । वास्तवमा चाहनाले दुख दिँदैन उपलब्धिले दुख दिन्छ । सुखले गहिरो दुखमा पुर्‍याउँछ र सुख पनि दुख हो भन्ने प्रतीति जुन दिन हुन्छ त्यो दिन व्यक्तिको उत्तरायण अर्थात् उसको भित्रको सूर्य मुक्तिको दिशाको आयाममा उठ्न थाल्छ ।

मोक्षको आयाम निर्वासनाको आयाम हो त्यहाँ कसैसँग होइन, केवल मुक्त मात्र हुनु छ । केवल स्वतन्त्रता हुनु मुक्ति हो र यो मुक्तिको चाहना उत्तरायण मार्गको चाहना हो । त्यसैले बुद्धलाई कसैले ईश्वर र मोक्षका बारेमा सोध्दा उहाँ चुप बस्नुहुन्छ । बुद्धले भन्नुभएको छ- मानिसहरू ईश्वर र मोक्षको कुरा गर्दा ईश्वर र मोक्ष पाउन आतुर हुन्छन् । त्यसबेला वासना पुनः निर्मित हुन्छ । बुद्धको भनाइलाई हामीले बुझ्न नै सकेनौं । कसैले साधना किन भनेर सोध्दा उहाँ भन्नुहुन्छ- साधना पर्याप्त छ साधना किन भनेर नसोध्नु किन भन्ने बित्तिकै वासना आउँछ । उहाँलाई निर्वाणमा के हुन्छ र के पाइन्छ भनेर सोध्दा जबसम्म केही पाउने कुरा छ, त्यो संसारमा हुन्छ मोक्षमा त केवल हुन्छ भन्नुहुन्छ । आनन्दका सम्बन्धमा बुद्ध भन्नुहुन्छ- शब्दको कुरा नै नगर किनभने मैले आनन्दका बारेमा केही बताएँ भने तिमी त्यसलाई सुख नै सम्झिन्छौ; तसर्थ आनन्दलाई तिमी आफैँ अनुभव गर । त्यसैले बुद्धले भन्नुभयो- तिमीहरू मलाई गलत प्रश्नको गलत जवाफ दिन नलगाऊ । हामीले बुद्धलाई नबुझी उहाँलाई महानास्तिक घोषणा गर्छौ ।

हाम्रा सारा खोज प्राप्ति र उपलब्धिमा निर्भर हुन्छन् । उत्तरायण तब सुरु हुन्छ, जब व्यक्ति सुख-दुख दुवैबाट छुट्छ । यो सुख-दुख छोड्ने बित्तिकै ऊर्ध्वगमन सुरु हुन्छ । हामी दुख छोडेर सुख प्राप्त गर्न चाहन्छौं भने बाहिर जान छोड्नुपर्छ किनभने दुख सदा अरूका कारणले प्राप्त हुन्छ । त्यसैले व्यक्ति जब दुखी हुन्छ, तब मदिरापान गर्छ जसले बाहिरको सम्बन्ध टुटाउँछ र व्यक्ति आफूमा बन्द हुन्छ । मदिराले यसरी बेहोस पारिदिन्छ कि व्यक्तिलाई बाहिरको कुनै स्मरण नै हुँदैन । केही बेरका लागि दुखबाट छुट्कारा मात्र गराउँछ । सुख पाएको जस्तो लाग्नुको अर्थ जुन सम्बन्धबाट दुख पाइन्छ त्यसबाट टुट्नु हो । दक्षिणायनको पथ विना बेहोसी सम्बन्ध तोड्ने पथ हो । सारा वासनाहरूलाई कामकेन्द्रमा जम्मा गरेर कामकेन्द्रको द्वार बन्द गरिदिनु हो । दमनको ब्रह्मचर्य पनि यही हो । कामकेन्द्र बन्द हुने बित्तिकै सारा ऊर्जा जम्मा हुन्छ । ऊर्ध्वगमनको यात्रा गरेर मुक्तिको बाटामा जानु छैन भने ऊर्जाले गति लिन्छ किनभने ऊर्जा गत्यात्मक हुन्छ । ऊर्जाका लागि तीनवटा मार्गहरू छन्; तीमध्ये पहिलो मानिसद्वारा ऊर्जालाई बहिर्गमन गर्ने प्राकृतिक मार्ग जसमा सबै पशु, पक्षी, वनस्पतिहरू बाँच्छन् र अत्यधिक मानिस पनि यसैमा बाँच्छन् । दोस्रो ऊर्ध्वगमनको मार्ग जुन अतिप्राकृतिक छ र त्यो प्रकृतिको पार जाने मार्ग हो जसले परमात्मामा पुर्‍याउँछ ।

तेस्रो तलतिर जाने मार्ग हो जसबाट प्रकृति भन्दा तल पुगिन्छ । यो माथि जाने मार्ग नभएर तल जाने मार्ग हो । कृष्ण तल जाने मार्गका बारेमा बताउनुहुन्छ । धुवाँ, रात्रि, कृष्णपक्ष र दक्षिणायनका छ महिनामा मरेर जाने योगी चन्द्रमाको ज्योति प्राप्त गरी स्वर्गीय आनन्द भोगेर पुनः फर्केर आउँछन् । उत्तरायणको मार्गमा अग्नि प्रथम प्रतीकको रूपमा हुन्छ । माथितिर अग्नि बढेपछि ज्योति बन्छ । ज्योति अझ माथि बढ्दा दिन र दिन अझ माथि बढेपछि शुक्लपक्ष बन्छ र पूर्णिमामा अन्त हुन्छ । तलको मार्गमा अग्नि अब बिचमा छ । माथि गएको भए ज्योति बन्थ्यो तलतिर जाने हुँदा धुवाँ बन्छ । जति वासनामा तल उत्रिन्छौं अग्निलाई भिजेको दाउरा उपलब्ध हुन्छ । वासना भिजेको दाउरा वा इन्धन हो जसले आफ्नो कामवासनालाई बाहिर जानबाट रोक्छ । यस स्थितिमा ऊर्जा रोकिन्छ तर भित्रको रस रोकिन्न अनि त्यो रस भित्र बगिरहेको हुन्छ । त्यसैले कृष्णले धुवाँको प्रतीक चुन्नुभएको हो । यसो गरेमा तलको यात्रामा प्रथम अनुभव नै धुवाँको हुन्छ । हामीलाई कहिलेकाहीँ वासना रोक्दा उकुसमुकुसको अनुभव हुन्छ । ज्योतिको स्पष्ट अनुभूति दबाएको वासनामा प्रतीत हुन सक्दैन । जुन व्यक्तिले वासना रोक्छ उसको चित्तमा धुवाँ भरिन्छ र स्वच्छ केही देखिँदैन किनभने सबै वासना अन्धो हुन्छ ।

वासना रोक्ने बित्तिकै भित्र धुवाँ भरिन्छ । यो धुवाँ तलतिर बग्दै गयो भने त्यो दिन नै रात्रिमा परिणत हुन्छ । गहन र सघन धुवाँ भएपछि रात्रिको अन्धकार निर्मित हुन्छ । धुवाँको अर्थ चित्तको शुद्धता नहुनु हो । त्यसैले धेरै हठयोगीहरूमा बुद्धिमत्ता देखिँदैन तर उनीहरूमा सङ्कल्प बलियो पाइन्छ । यो सङ्कल्प पनि कुनै सुख पाउने सङ्कल्प नै हो । यस्तो सङ्कल्पका साथ जसको ऊर्जा तलतिर बग्छ त्यस्तो

व्यक्तिलाई अब दुखको प्रतीति हुँदैन । जुन कामऊर्जा बाहिर गएर क्षणिक सुख दिन्छ, हठयोगीहरूलाई वा दक्षिणायनपथका व्यक्तिहरूलाई त्यही ऊर्जा अब वृत्त बनाएर शरीरभित्रबाट नै यिनीहरूलाई सुख प्रदान गर्छ जुन भित्री सुख बन्छ र त्यो सुख तामसी र अन्धकारपूर्ण हुन्छ । मुक्तिका निम्ति मनबाट मुक्त हुनुपर्ने हुन्छ तर मनलाई दुङ्गो जस्तो जड बनाएर पार हुनु कदापि उपयुक्त होइन । मनबाट पार भएर जडता पाउनु मनबाट पार हुनु होइन केवल अविचारको अवस्थामा पुग्न मात्र हो, निर्विचार अवस्थामा होइन । निर्विचार अवस्थामा त्यो व्यक्ति हुन्छ जो चाहेमा विचार गर्न सक्छ तर विचार गर्दैन र अविचारको स्थितिमा त्यो व्यक्ति हुन्छ जो चाहेमा पनि विचार गर्न सक्दैन । नपुंसकता र ब्रह्मचर्यमा फरक भएजस्तै अविचार र निर्विचारको स्थितिमा पनि फरक हुन्छ ।

कुनै पनि सङ्कल्पवान् व्यक्तिले कुनै प्रकारको सङ्कल्प गरेमा सबैभन्दा पहिले उसको कामऊर्जा बग्न बन्द हुन्छ तर कामऊर्जा नष्ट हुँदैन जुन जम्मा भएर तलतिर बग्न थाल्छ । यो भित्रको प्रवाहमा पहिलो अनुभव धुवाँको हुन्छ किनभने भित्र स्वच्छता हराउँछ र दोस्रो अनुभव अन्धकारको हुन्छ किनभने भित्र धुवाँ भरिएर रात्रि छाउँछ र कुनै परको वस्तु देखिँदैन; केवल स्वयम्को अलिकति बोध हुन्छ । जति हामी माथितिर बग्छौं, त्यति नै स्वयम्को बोध कम हुन्छ र जति हामी तल उत्रिन्छौं परको बोध त्यति कम हुन्छ । उत्तरायणको मार्गमा 'स्व'को बोध कम हुन्छ । अग्नि रहनुजेल जलनपूर्वक 'स्व'को बोध हुन्छ र जब अग्नि ज्योति बन्छ, तब 'स्व'अर्थात् अहङ्कार समाप्त हुन थाल्छ । ज्योति दिन बन्नासाथ अहङ्कार छरिएर जान्छ र जब दिन शुक्लपक्ष बन्छ, तब चन्द्रमा ठुलो भएर 'स्व'को बोधरूपी अहङ्कार क्षीण हुन थाल्छ र जुन दिन पूर्णिमाको चन्द्रमा बन्छ तब अहङ्कार पूर्ण रूपमा विसर्जन हुन्छ । तलको दक्षिणायनको पथमा परको बोध कम हुँदै जान्छ । जति धुवाँ भरिन्छ त्यति अहङ्कार बढ्छ अनि अन्य कुरा धमिलो देखिन्छ । अन्य कुराहरू घर, पत्नी, सन्तान, धन सबै छुट्दैनन् तर धमिलो हुन्छ र व्यक्ति आफूभित्र खुम्चिन थाल्छ । व्यक्ति जति भित्र खुम्चिन्छ, अहङ्कार त्यति नै ठोस हुन थाल्छ, भित्र जडता बाक्लो हुन थाल्छ । अन्धकारले चारैतिरबाट व्यक्तिलाई घेर्छ र अरूहरू नदेखिए पनि ठोकिन भने सक्छ ।

यसपछि कृष्णपक्षको अँध्यारो रात्रिको बढ्ने क्रम अमावास्याको यात्रा र प्रत्येक रात्रि अझ गहन अँध्यारोले भरिन्छ उता चन्द्रमाको प्रकाश पनि हरेक दिन कम हुन थाल्छ । जुन मात्रामा शुक्लपक्षको पन्ध्र दिन हुन्छ, त्यही मात्रामा कृष्णपक्षको पनि पन्ध्र दिन पन्ध्र खण्ड हुन्छ र प्रत्येक रात्रिमा अन्धकार अझ बढेर जान्छ । जुन मात्रामा अन्धकार गहिरो हुन्छ, त्यही मात्रामा संसार भुल्न थाल्छ र आफू मेटिएको भ्रम पैदा हुन्छ तर व्यक्ति मेटिएको हुँदैन । यही भ्रमका कारण कृष्णपक्षमा यात्रा गर्ने व्यक्तिलाई पनि शुक्लपक्षमा यात्रा गरेजस्तै लाग्छ किनभने उसका निम्ति संसार अब देखिँदैन । त्यसैले म मुक्त भएँ भनेर सोच्न सक्छ तर जबसम्म अहङ्कारभित्र हुन्छ तबसम्म संसारबाट मुक्त हुन सकिँदैन । अहङ्कार शेष रहेसम्म कुनै पनि समय व्यक्ति फिर्ता हुन सक्छ । दक्षिणायनको मार्गमा जब अमावास्याको रात्रिमा पूर्ण अन्धकार हुन्छ, तब व्यक्तिको अहङ्कार पूर्ण भएर ऊ बिलकुल शून्य हुन्छ तर उसलाई परमात्माको कुनै बोध हुँदैन ।

पूर्णिमाको रातमा उपलब्ध भएको व्यक्ति पनि के भन्न सक्छ भने 'अहम् ब्रह्मास्मि' । यसको अर्थ हुन्छ अब 'म' शेष छैन, ब्रह्म मात्र मौजुद छ । अमावास्याको स्थितिमा पुगेको व्यक्तिले पनि 'अहम् ब्रह्मास्मि' भन्न सक्छ तर उसको 'अहम् ब्रह्मास्मि' को अर्थ अब कुनै अरू ब्रह्म छैन म नै ब्रह्म हुँ भन्ने हुन्छ । पूर्णिमाको रात्रीमा उत्तरायणको मार्गबाट पुगेको व्यक्तिमा कुनै पनि अहङ्कार हुँदैन र उसको अहम् पुण्यशून्य केवल शब्दको 'म' हुन्छ तर मपन पटकै हुँदैन र ऊ सारा ब्रह्मसँग एकाकारको कुरा गरिरहेको हुन्छ, ऊ सागरमा मिसिएको थोपा भएर अब सागर भइसकेको हुन्छ । तर दक्षिणायनको मार्गबाट अमावास्याको रात्रिमा पुगेको व्यक्तिको 'अहम् ब्रह्मास्मि' मा थोपालाई सागरको कुनै जानकारी हुँदैन तर

थोपा सागरमा मिसिएपछि भने त्यो सागरलाई देखेर आफू नै सागर भएको ठान्दछ । यस्तो व्यक्तिको 'म' नै सबै कुरा हुन्छ जो उसले अरूमा आरोपित गर्छ ।

जो उत्तरायणको मार्गमा यात्रा गर्छ उसको साधनाको मार्ग समर्पणको हुन्छ र दक्षिणायनको मार्गमा जाने व्यक्तिको साधना सङ्कल्पको हुन्छ । सङ्कल्पको अर्थ 'म'लाई साँध्नु हो र समर्पणको अर्थ 'म'लाई विसर्जित गर्नु हो । हठयोग त्यही सङ्कल्पको साधना हो । एउटा साधनाबाट व्यक्तिको पुनर्जन्म हुँदैन र अर्कोले पनि कहीं त पुर्‍याउँछ तर त्यहाँबाट फर्किनुपर्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो दोस्रो मार्गबाट मृत्युवरण गर्ने योगी स्वर्गमा आफ्नो कर्मको फल भोगेर फिर्ता हुन्छ । कृष्ण अर्को कुरा पनि भन्नुहुन्छ- धुवाँ, रात्रि, कृष्णपक्ष र दक्षिणायनको छ महिनामा मरेर जाने योगी चन्द्रमाको ज्योतिमा प्राप्त हुन्छ । यस्तो व्यक्ति स्वर्गमा आफ्नो भोग सकेर फर्किन्छ र चन्द्रमाको ज्योति प्राप्त गर्दछ । जसरी आकाशको चन्द्रमाको प्रतिविम्ब पोखरीमा बन्छ त्यस्तै जब कुनै व्यक्ति अन्धकारको गहनतामा हुन्छ तब त्यो गहन अन्धकारमा पनि चन्द्रमाको प्रतिविम्ब देखापर्छ । जब तलको हिस्सा व्यक्तिको पूर्ण अन्धकारले भरिन्छ, तब यो अन्धकारको गहनतामा नै चन्द्रमाको प्रतिविम्ब देखा पर्छ । अन्धकार अति पारदर्शी हुनाले झलक देखिन्छ । सङ्कल्प जब अन्धकारसँग जोडिन्छ, तब आफ्नो शिरमा चन्द्रमा झल्किन्छ र त्यही देखिन्छ ।

त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- चन्द्रमाको ज्योति प्राप्त गरेर चन्द्रमा उपलब्ध हुँदैन । चन्द्रमा त उत्तरायणको मार्गको व्यक्तिलाई उपलब्ध हुन्छ । दक्षिणायन मार्गको व्यक्तिले चन्द्रमाको ज्योति मात्र देख्छ र त्यो ज्योति प्राप्त गरी स्वर्गीय भोग गरेर फिर्ता हुन्छ । स्वर्ग त्यो अवस्थाको नाम हो जहाँ दुख हुँदैन र सुख मात्र हुन्छ । दुख लुकेर बस्छ तर प्रवेश गर्न सक्दैन । सुखको भोग सकिएपछि त्यहीँ फर्किनुपर्छ । यो भौतिक र मानसिक दुवै अवस्था हो । जसले सुखको भोग गर्न पाउँछ उससँग सञ्चित भएरको भोगको सीमा हुन्छ, जो खर्च नहुनेलसम्म उसले सुखको भोग गर्न पाउँछ । त्यो पुण्य खर्च भइसकेपछि फिर्ता भएर पुनः दुखको संसारमा फर्किनुपर्छ ।

त्यस्तै नर्कमा पनि आफ्नो पापको भोग पूरा भएपछि फर्किएर आउनुपर्छ र स्वर्गबाट पनि सारा सुख चुकेपछि फिर्ता हुनै पर्छ । जब कुनै मानिस पापकर्ममा संलग्न हुन्छ भने त्यो सङ्कल्पको कमीको कारणले नै हो । सङ्कल्पले दुष्कर्म नगर भन्छ तर वासना भने यो मौका नछोड भनेर उक्साउँछ । सङ्कल्पबाट स्वर्ग प्राप्त हुन्छ तर सङ्कल्पले मोक्ष पाइँदैन । सङ्कल्पको विसर्जन गरेपछि समर्पणबाट मात्र मोक्ष पाइन्छ । पूरा सङ्कल्प भएमा व्यक्ति दक्षिणायनको मार्गमा अगाडि बढ्छ र सङ्कल्प नभएमा व्यक्ति प्रकृतिको मार्गमा नै भड्किरहन्छ तर यी दुवैथरी आफ्नो भोग सकिएपछि फर्किनुपर्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो दक्षिणायनको मार्गमा गएको व्यक्ति आफ्नो सञ्चित कर्मको फल भोगेर फर्कन्छ । संसारमा यी दुई शुक्ल र कृष्ण पक्ष, देवयान र पितृयान मार्गलाई सनातन भएको मानिन्छ । यसमा पहिलो मार्गबाट गएका व्यक्तिहरू फर्केर नआउने र दोस्रो मार्गबाट गएका व्यक्तिहरू फर्केर जन्म-मृत्युमा प्राप्त हुन्छन् ।

यो हाम्रो कर्मको उपलब्धि हो । हामीले जे गर्छौं, त्यसको फल त्यस्तै प्राप्त हुन्छ । यो हाम्रो कर्मको फल जो समयमा चुक्छ र हामीले गरेको कुनै कर्म पनि शाश्वत हुन सक्दैन । जतिसुकै महान् पुण्य र सुख पनि सकिन्छ र फर्किएर पुनः दीनहीन पुरानो स्थितिमा आउने पर्छ । कर्मले केवल क्षणिक भोग मात्र दिन्छ । स्वर्गको भोग क्षणिक हुन्छ । सुख क्षणभरमा चुके जस्तो लाग्छ तर नर्क क्षणभर प्राप्त भए पनि शाश्वत जस्तो लाग्छ किनभने सुखले समयलाई छोटो पारिदिन्छ र दुखले समयलाई लामो जस्तो बनाउँछ । त्यसैले सङ्कल्पबाट गएको व्यक्ति सदा फिर्ता हुन्छ किनभने सङ्कल्प मानिसको कर्म हो । तर समर्पणको मार्गबाट गएका व्यक्तिहरू फिर्ता आउँदैनन् किनभने समर्पणको मार्गमा घट्ने घटना व्यक्तिको कर्मको फल होइन । समर्पण कर्म होइन, समस्त कर्मको विसर्जन हो । समर्पणबाट जो उपलब्ध हुन्छ त्यो प्रभुप्रसाद हो अर्थात् ईश्वरीय अनुकम्पा हो ।

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥२७॥

हे अर्जुन ! जो यी दुवै मार्गका बारेमा जानकारी छन तिनीहरू कहिल्यै मोहित हुँदैनन् । तसर्थ तिम्री पनि सबै कालमा सम्बुद्धि रूपले योगमा स्थिर होऊ वा निरन्तर मेरो प्राप्तिको चेष्टा गर ॥

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव
दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा
योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥२८॥

योगीजन यो रहस्यलाई जानेर वेदाध्ययन, तपस्या, दान तथा अन्य सकाम कर्म गर्दा प्राप्त हुने जुन पुण्यफल छ त्यसलाई अतिक्रमण गरेर परमधाममा पुग्दछन् ॥

प्रभुको अर्थात् परम सत्यको खोजको दुई मार्गका बारेमा कृष्णले यस अध्यायमा बताउनु भएको हो । विगत तीन सय वर्षको अन्तरालमा विभिन्न विषयमा प्रख्याति कमाएका व्यक्तिहरूमा सिगमन फ्रायड, इटलीका ग्यालिलियो (Galileo di Vincenzo) र बेलायतका चार्ल्स डार्विन (Charles Robert Darwin) हुन् । फ्रायड, ग्यालिलियो र डार्विनले मानिसको चेतना र जीवनलाई आमूल रूपमा परिवर्तित हुने दृष्टि प्रदान गरेका छन् । फ्रायडको महत्त्वपूर्ण खोज मानवभित्र जुन अचेतन छ त्यसको खोज हो । मानिसको मन माथिको पत्र हो, अचेतन र चेतन मन यसभन्दा गहन पत्र हो जो तल दबेको हुन्छ । जसबाट हामी सञ्चालित भएर बोल्छौं, हाँस्छौं, बस्छौं, उठ्छौं र काम गर्छौं त्यो गहिरो अचेतन मन हो । कार्ल गुस्ताफ जुंगले यो अचेतन मनको अझ गहिरो खोज गरेका छन् । उनले अचेतन मनमुनि अझ अचेतन मन लुकेको पत्ता लगाए जसलाई उनले अचेतन समूह (Collective unconscious) को संज्ञा दिएका छन् । उनले भनेका छन्- चेतन मनको तल अचेतन मन छ र अचेतनभन्दा तल अर्को समूह अचेतन मन छ । सबै अचेतनहरू जोडिएका हुन्छन् । यो वैज्ञानिक खोजका बारेमा यहाँ उल्लेख गर्नुको उद्देश्य दक्षिणायनको सम्बन्धमा राम्रो जानकारी होस् भनेर हो । फ्रायड र जुङ्गले गरेका खोज र काम दक्षिणायनको पथका बारेमा हो । यदि हामी मानव अचेतन मनमा प्रवेश गर्छौं भने तलतिर उत्रिन्छौं ।

मानवको अचेतन मन जस्तै मानवको अतिचेतन (Super conscious mind) मन पनि हुन्छ । यदि हामीले माथितिरको यात्रा गर्छौं भने त्यो अति चेतन मनको यात्रा हुने छ । हामी जुन मनसँग परिचित छौं त्यो चेतन मन हो त्यसभन्दा तल उत्रियौं भने अचेतन मन र अझ तल उत्रियौं भने समूह अचेतन मनमा पुगिन्छ । त्यस्तै माथितिर बढ्दै गयौं भने अतिचेतन र अझ माथि बढेमा ब्रह्मचेतन मनको साक्षात्कार हुन्छ । उत्तरायणको पथ वैज्ञानिक दृष्टिबाट आविष्कार भएको छैन तर दक्षिणायन पथ वैज्ञानिक दृष्टिबाट हुन्छ । उत्तरायणको पथ वैज्ञानिक दृष्टिबाट आविष्कार भएको छैन तर दक्षिणायनको पथ मात्र जानकारी भयो भने आविष्कृत भइसक्यो । यदि उत्तरायणको पथको जानकारीविना दक्षिणायनको पथ मात्र जानकारी भयो भने पश्चिम अझ विकृतिर बढ्ने छ किनभने तल उत्रिने मार्ग त थाहा भयो तर माथि उक्लिने मार्ग थाहा भएन भने त्यो विकृतिबाट पार हुन सकिन्न । पश्चिममा आज धार्मिक, आध्यात्मिक उत्थान हुन सकेको छैन । त्यसको वास्तविक कारण दक्षिणायन मार्गका बारेमा जान्नु तर उत्तरायणका बारेमा अनभिज्ञ बन्नु हो । पश्चिम आज फ्रायडको अधुरो खोजको घातक फल भोग्दै छ । कृष्णले दुवै मार्गको सिधा कुरा बताउनु भएको छ । माथि जाने मार्ग साथ भएन भने तलको मार्गका बारेमा नजान्नु नै उत्तम हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे पार्थ ! यसप्रकार यी दुवै मार्गलाई तत्त्वपूर्वक जानेका योगी मोहित हुँदैनन् । जुन साधकले यी दुवै मार्गलाई उसको आन्तरिक गहनतामा स्पष्ट रूपमा जानेर अनुभव गर्छ ऊ मोहित हुँदैन । जो एक मार्गलाई मात्र जान्दछ ऊ मोहित हुन सक्छ । मोहित सदैव हामी विपरीतसँग मात्र हुन्छौं । यो विपरीतको नियम जीवनको समस्त कुराहरूमा लागू हुन्छ । पुरुष स्त्रीमा उसको विपरीतताको कारणले

आकर्षित हुन्छ साथै विपरीतसँग सङ्घर्ष पनि हुन्छ । आकर्षण परको हुन्छ र नजिक आएपछि सङ्घर्ष सुरु हुन्छ । वस्तुतः हामीलाई जे कुराले आकर्षित गर्छ त्यो कुरासँग भयभीत हुन्छौं तर सबै मोह विपरीतसँग हुन्छ । कृष्ण यी दुई मार्गलाई तत्त्व अनुभवले जान्नुपर्दछ भन्नुहुन्छ । जसले अनुभवले जान्दछ उसले नै तत्त्वले जान्दछ, जसले अनुभवले जान्दैन उसले केवल सिद्धान्तले जान्दछ । सिद्धान्तलाई पढेर जान्ने ज्ञान तत्त्वज्ञान होइन परिचय मात्र हो । तत्त्वज्ञान स्वयम्को अनुभवबाट प्राप्त हुन्छ । यी दुवै मार्गलाई जो तत्त्वले जान्दछ ऊ मोहित हुँदैन, किनभने उसलाई विपरीतको आकर्षण समाप्त हुन्छ । दक्षिणायन मार्गमा चल्ने व्यक्तिलाई उत्तरायणको मार्गले आकर्षित गरिरहन्छ किनभने विपरीतले आफूतिर तानेर बाधा दिइरहन्छ । यी दुवै मार्गको ज्ञाता विपरीतताको चक्रबाट नै मुक्त हुन्छ । संसारसँग मुक्त हुनुको अर्थ संसारसँग होइन यसका विपरीत नियमसँग मुक्त हुनु हो ।

विपरीतसँग मुक्त नभई कोही पनि शान्त हुन सक्दैन । मोहसँग मुक्त भएर निर्मोहमा उपलब्ध हुनु अधि कोही पनि शान्त हुँदैनन् । पूरा जीवन घडीको पेन्डुलम जस्तो दुई अतिहरूमा डामाडोल भइरहन्छ । जसलाई छोड्यो त्यसले नै पुनः आकर्षित गर्छ । जससँग पर होइन्छ त्यससँग पुनः नजिक हुनेपर्छ र जससँग नजिक हुन्छ त्यससँग टाढा जानै पर्छ । जो परम मुक्ति चाहन्छ ऊ दुई विपरीतबाट पार हुनुपर्छ । दुईवटा विपरीत मार्ग मानवभिन्न हुन्छन् । यदि तिनलाई तत्त्वपूर्वक कसैले जान्यो भने उसलाई यी दुवै विपरीतको आकर्षण समाप्त हुन्छ र त्यसै क्षणमा व्यक्तिले परममुक्ति प्राप्त गर्दछ । यस्तो क्षणमा व्यक्तिलाई संसारमा कुनै वस्तुप्रति मोह, वासना र तृष्णा केही शेष रहँदैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! तिमी सबै कालमा योगयुक्त बनेर मलाई प्राप्त गर्नेवाला होऊ । योगयुक्त भन्नाले दुवै अतिहरूको बिचमा स्थिर भई निर्मोह हुनु एवम् मध्यमा रहनु हो । यस्ता योगीले त्यो विन्दु जान्दछन् जहाँबाट मुक्तिको आयाम सुरु हुन्छ ।

कृष्णको जीवन अद्भुत छ । उहाँको जीवन संसारको विरोधमा छैन । उहाँको जीवन विरागी र रागीको पनि होइन । कृष्ण हरेक रागीको बिचमा विरागी जस्तो भएर रहनुहुन्छ । उहाँको जीवन दुई विपरीतको बिच मध्यको खोज हो । कृष्ण जस्तो मध्यस्थ पुरुष पृथ्वीमा अर्को हुन पनि सक्दैन । हामीमध्ये धेरैलाई लाग्न सक्छ कि कृष्ण शान्तिवादी भएको भए युद्धतिर पाइला नचाल्नुपर्ने हो र युद्धवादी हुनुहुन्छ भने परमात्मा र दिव्यताको कुरा नगर्नुपर्ने हो । यी दुवै मार्गमध्ये उहाँले कुनै एक मार्ग रोज्नुपर्ने हो । कृष्ण दुवै कुरा एकसाथ हुनुहुन्छ, तथापि दुवै हुनुहुन्न । योगयुक्त हुनुको अर्थ यही हो । उहाँ महायोगी हुनुहुन्छ । कृष्णले दुई अतिहरूका बिचमा मध्यस्थ रहनसक्ने व्यवस्था दिनुभएको छ । परमात्मालाई संसारका विरुद्ध छनोट गर्ने होइन किनभने त्यसरी उसलाई प्राप्त नै गर्न सकिन्न । परमात्मालाई त त्यसैले पाउन सक्छ, जो बिलकुल चुनावरहित हुन सक्छ । जसले संसारलाई नै परमात्माको रूपमा र जीवनलाई नै मृत्युको रूपमा देख्न सक्छ त्यसले मात्र उसलाई देख्न सक्छ । योगयुक्त व्यक्ति मात्र मध्यमा हुन्छ त्यसैगरी व्यक्तिको चित्त जब मध्यमा हुन्छ, तब ऊ योगयुक्त हुन्छ । जीवनको समस्त विरोधमा मध्यमा रहने कुराको नाम योग हो र जीवनको विपरीततामा छनोटरहित भएर बिचमा रहनु योगयुक्त हुनु हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्तो योगयुक्त साधकले मलाई प्राप्त गर्छ ।

योगीपुरुष यो रहस्यलाई तत्त्वपूर्वक जान्दछ र वेदाध्ययन, यज्ञ, जप, तप तथा दानादि कार्य गर्दा जे पुण्यफल प्राप्त हुने भनिएको छ ती सबैलाई उल्लङ्घन गर्दै सनातन परमपदलाई प्राप्त गर्दछ । तत्त्वको रहस्य जान्ने योगीपुरुषका लागि वेदाध्ययन, पाठ, यज्ञको फल, दानको पुण्य सबै व्यर्थ हुन्छन् अर्थात् तत्त्वदर्शीहरू ती सबै फललाई पनि उल्लङ्घन गर्छन् । यो अत्यन्त क्रान्तिकारी वचन कृष्ण भन्दै हुनुहुन्छ । वेदको ज्ञान, यज्ञ, तप र दानको तत्त्वदर्शीहरूलाई कुनै मूल्य हुँदैन । जसले तत्त्व जान्यो उसका लागि वेद परम ज्ञान हुन्छ तर जो वेद पढेर मात्र वेदलाई जान्दछ त्यस्तो जान्नुको कुनै तुलना नै छैन । तत्त्व जान्ने व्यक्तिको अगाडि पढेर, यज्ञ गरेर, दान गरेर प्राप्त गर्ने पुण्य फलको कुनै प्रतिस्पर्धा नै हुन सक्दैन । यसको

अर्थ वेदको उपयोग नै छैन भन्ने कदापि होइन । वेदमा रहस्य लुकेको छैन भन्ने पनि होइन तर वेद पनि ती व्यक्तिलाई उपयोगी हुन्छ जो वेदको पार हुन तयार हुन्छ, अन्यथा शास्त्र पनि बन्धन हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- तत्त्वपूर्वक जान्ने योगी सबै कुराबाट पार अर्थात् मुक्त हुन्छ । वेदबाट मात्र होइन, यज्ञबाट पनि मुक्त हुन्छ । यज्ञको अर्थ समस्त कर्मकाण्ड हो । साथै धर्मको समस्त कर्म क्रियाकाण्डबाट पनि मुक्त हुन्छ । जसले आफूभित्र परमात्मालाई जान्यो उसलाई कुनै पनि क्रिया, कर्मकाण्ड, उपासना पद्धति आवश्यक हुँदैन; अब उसलाई बाहिर दौडिने कुनै प्रयोजन नै हुँदैन ।

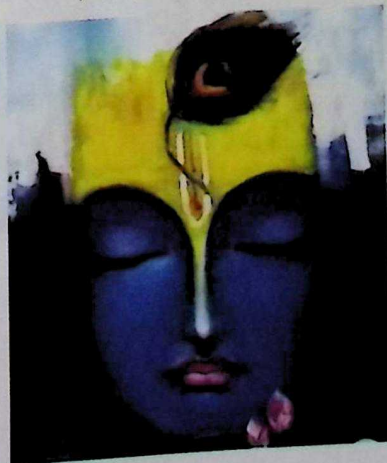
जसले भित्रको अग्निलाई नै जान्दछ, उसलाई बाहिरको अग्नि बालेर गर्ने यज्ञ व्यर्थ हुन्छ । बाहिरको अग्निमा गरिने यज्ञ पनि कसैलाई भित्रको अग्निलाई जान्ने माध्यम हुन सक्छ तर बाहिरको अग्नि भित्रको अग्निमा पुग्न सहायक भएन भने त्यसको कुनै उपयोगिता रहन्न । यस्तो व्यक्तिका लागि तप पनि व्यर्थ हुन्छ । जसले भित्रको स्रोत प्राप्त गरिसकेको छ उसका लागि तपको मार्गबाट अन्य प्रयास गरिरहनु आवश्यक छैन । सत्यको खोजमा जुनसुकै कष्ट आए पनि सहन सक्नु नै तप हो । परमात्मालाई खोज्ने अत्यन्त अल्प व्यक्तिले सहजतापूर्वक जस्तोसुकै कष्ट सहेर पनि तप गर्दछन् तर तत्त्वको बोध भएको व्यक्तिले यस्तो तपबाट आर्जन हुने पुण्यलाई पनि अतिक्रमण गर्छ । तत्त्व जान्ने व्यक्तिलाई तपको आवश्यकता नै पर्दैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- तत्त्ववेत्ता दानबाट पनि मुक्त हुन्छ । दान पनि सत्यको खोजमा सहयोगी मार्ग हो । दानको अर्थ जे पनि दिन सक्नु हो । जसलाई आवश्यकता छ उसलाई दिनु दान हो । दानको मौलिक अर्थ हामीलाई व्यर्थ भएका चिज सङ्ग्रह नगर्नु हो । यसको गहिरो अर्थ अपरिग्रह हो । आफूलाई जे आवश्यक छ त्यो उपयोग गरेर अरू सबै अरूलाई बाँड्नु दान हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्तो व्यक्ति दानलाई पनि अतिक्रमण गर्छ । यस्तो तत्त्व जान्ने व्यक्ति कसैलाई पराई ठान्दैन, जगत् र आफूबिच कुनै भिन्नता नै पाउँदैन । उसले त स्वयंलाई नै दान गरेर सबै समर्पित गरिसकेको हुन्छ ।

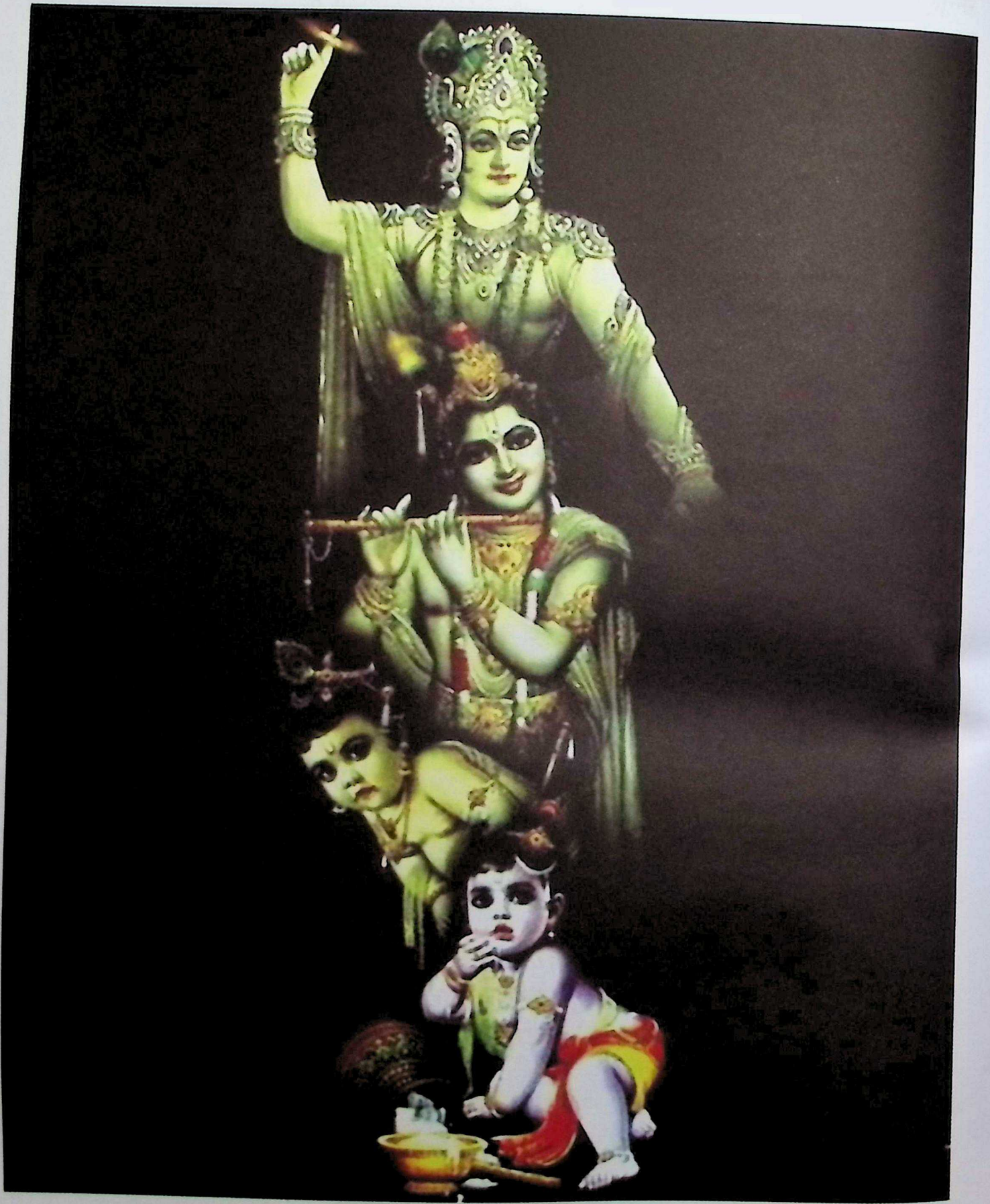
तत्त्वविदलाई नैतिकता-अनैतिकताका कुनै सीमाहरू हुँदैनन् । जे गराउँछ उसैले गराउँछ र जे भइरहेको छ उसैको इच्छाले भइरहेको ठान्ने हुँदा उसका लागि कुनै भेद रहँदैन । जहाँ भेद रहँदैन उसका लागि दान, तप र पुण्यसंग कुनै सम्बन्ध हुँदैन । कृष्ण अर्जुनलाई भन्दै हुनुहुन्छ- तिमी तत्त्वविद् बन र यदि तिमी तत्त्वविद् भयौ भने तिमीले कोही मर्दैन र कसैले कसैलाई मार्न पनि सक्दैन भन्ने जान्न सक्ने छौ । यो तिम्रा अगाडिका मानिसहरूमा पनि उही कहिल्यै नगर्ने अमृत तत्त्व छ जो तिमीमा छ । यो शरीर त नाशवान् कुरा हो जो नष्ट भएर जान्छ तर त्यो तत्त्वको कहिल्यै नाश हुँदैन । कृष्णको यो सन्देश अति उच्च र नैतिक छ । जो परम आधारतिर चल्छ उसका लागि समाजले दिएका सबै आधारहरू व्यर्थ हुन्छन् । त्यो अनैतिक नभएर अति नैतिक हुन्छ । समस्त नीतिहरूभन्दा पार हुनु नै परम नीति हो र समस्त धर्महरू माथि उठ्नु नै परमधर्म हो । कृष्णले यो सबैबाट पार हुने कुरा भन्नुभएको छ । यी सबैलाई उल्लङ्घन गरेर जो त्यो सनातनपद, परमपदमा उपलब्ध हुन्छ र ऊ ब्रह्म जस्तो नै हुन्छ ।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अक्षरब्रह्मयोगो नाम

अष्टमोऽध्यायः ॥८॥

राजविद्या-राजगुह्ययोगः

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥२॥

अश्रद्धधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप ।

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥३॥

जीवनलाई हेर्ने दुई दृष्टिकोणहरू छन् । जीवनलाई पदार्थ मान्ने दृष्टि नकारात्मक र परमात्मा मान्ने दृष्टि सकारात्मक हुन्छ । हाम्रो दृष्टि जस्तो हुन्छ जगत् उस्तै देखिन्छ । जे हामी देख्छौं, त्यो हाम्रो भावको प्रत्यक्षीकरण हो । नास्तिकहरूले ईश्वरलाई संसारमा देख्दैनन्; त्यसैले उनीहरू ईश्वर छैन भन्छन् । कृष्ण प्रारम्भमै अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! दोष दृष्टिरहित भक्तका लागि यो परम गोपनीय ज्ञानको रहस्य अब म तिमीलाई बताउँछु । जब हामी कुनै व्यक्तिमा नकारात्मकता खोज्छौं, तब त्यो खोज दोषपूर्ण रहन्छ । उसमा दोष नभए पनि हामी दोष देख्छौं । मित्रमा कुनै दोष देखिँदैन किनभने उसलाई प्रेमको हुन्छ । उसमा दोष नभए पनि हामी दोष देख्छौं । मित्रमा कुनै दोष देखिँदैन किनभने उसलाई प्रेमको आँखाले हेरिन्छ, तर शत्रुलाई घृणाको आँखाले हेरिने हुँदा उसमा निकृष्टता मात्र देखिन्छ । हामी जे छनोट गर्न चाहन्छौं, त्यही देखिन्छ । जब एउटा व्यक्तिलाई शत्रुको रूपमा हेरिन्छ, तब उसमा केवल नकारात्मक कुरा मात्र देखिन्छ, तर कुनै मित्रलाई हेरियो भने उसमा सकारात्मक कुरा पनि देखिन्छ । कुनै पनि व्यक्तिका बारेमा निकालिने निष्कर्ष आफ्नो व्याख्या हो । दोषदृष्टि भएको व्यक्तिले जगत्मा केही पनि श्रेष्ठ देख्दैन । सत्यको प्रतीति र सौन्दर्यको कुनै बोध उसमा हुँदैन । उसलाई जगत् उत्सव नभएर एउटा उदास व्यवस्था जस्तो लाग्छ । उसले काँढा मात्र देख्छ तर फूल देख्दैन । नकारात्मकताको जोड नै नास्तिकको संसार हो । त्यसैले दोषपूर्ण आँखाले संसारलाई हेर्दा नास्तिकको जगत् मात्र देखिन्छ ।

भक्तले यस संसारलाई अर्कै प्रकारले हेर्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- अब म दोषदृष्टि रहित भक्तका लागि परम रहस्यको कुरा भन्छु । दोषदृष्टि रहित भएमा मात्र परम रहस्यका बारेमा बताउन सकिन्छ अन्यथा भन्नु व्यर्थ हुन्छ किनभने जतिसुकै राम्रो कुरा भनिए पनि यस्ता व्यक्तिले सुन्दैनन् । यदि अर्जुन दोष देख्ने मनोदशामा छन् भने कृष्ण रहस्यका कुरा भन्न सक्नुहुन्न किनभने अर्जुनमा त्यो बुझ्ने क्षमता नै हुँदैन । आठौँ अध्यायको लामो व्याख्यापछि कृष्ण श्रद्धाको सूत्र भन्न खोज्दै हुनुहुन्छ । अहिलेसम्म कृष्ण तर्कका कुरा गरेर अर्जुनलाई सम्झाउने प्रयास गर्दै हुनुहुन्थ्यो । उता अर्जुन नबुझेको जस्तो व्यवहार देखाउँदै थिए तर

कृष्ण निरन्तर अर्जुनको सन्देह हटाउन प्रयासरत रहनुभयो र अर्जुनको नास्तिकतासँग जुधिरहनुभयो । अब भने अर्जुनको नास्तिकता समाप्त भएर दोषदृष्टि र सन्देह पनि हटेको र उनको हृदयको द्वार खुलेको पाएपछि उहाँ अर्जुनलाई परम रहस्यका बारेमा बताउँछु भन्दै हुनुहुन्छ ।

कृष्ण अब प्रसन्न भएर रहस्यका बारेमा बताउन खोज्दै हुनुहुन्छ । यसभन्दा अगाडिका आठ अध्यायमा उहाँले निरन्तर अर्जुनको बुद्धिसँग सङ्घर्ष गर्नुभयो । जबसम्म बुद्धिले काम गर्छ, तबसम्म हृदयले विश्राम गर्छ र जब बुद्धिले विश्राम गर्छ, तब हृदय सक्रिय हुन थाल्छ । रहस्य त केवल हृदयबाट मात्र जान्न सकिन्छ । उहाँले अब अर्जुनको हृदय दोषदृष्टिरहित भएको पाउनुभयो । त्यसैले त अब रहस्यको कुरा गर्न लाग्नुभएको छ । नकारात्मक व्यक्तिले एउटा फूलको सौन्दर्यमा पनि फूललाई चुँडेर हेर्न खोज्छ र सकारात्मक सोचको व्यक्तिले अखण्डमा सौन्दर्य हेर्न खोज्छ । फूलको सौन्दर्य खण्डमा नभएर अखण्डमा हुन्छ । परमात्मा परिपूर्ण अखण्डता हो । परमात्माको अर्थ सारा अस्तित्वको समग्रता हो । सारा अस्तित्व यदि एउटा फूल हो भने परमात्मा त्यो अखण्डताको सौन्दर्य हो । नकारात्मक दृष्टि सदैव इन्द्रियमाथि भरोसा गरेर इन्द्रियले जे ग्रहण गर्छ, त्यसैलाई सत्य ठान्छ तर बिधायक दृष्टिले तोडेर होइन जोडेर हेर्छ ।

जब मानिस दोषदृष्टिबाट रहित हुन्छ, तब ऊ भक्त हुन्छ । हाम्रो मनमा भक्तको जुन तस्बिर छ त्यो सामान्य मात्र हो । मन्दिरमा प्रार्थना गर्ने व्यक्तिलाई हामी भक्त ठान्छौं । हामीलाई लाग्छ- विधिपूर्वक प्रार्थना गर्ने व्यक्ति भक्त हो र यस्तै किसिमको तस्बिर हाम्रो मनमस्तिष्कमा हुन्छ तर यो सबै सामान्य कुरा मात्र हो । भक्तको सही अर्थ दोष-दृष्टिरहित व्यक्ति हो । जब ऊ जीवनलाई नकारात्मक दृष्टिले हेर्दैन र जीवनलाई उसको बिधायकतामा हेर्छ, तब मात्र ऊ भक्त हुन्छ । नकारात्मक दृष्टियुक्त व्यक्तिले वस्तुलाई विभक्त गरेर हेर्छ । भक्तले यसका ठिक विपरीत वस्तुलाई नतोडी जोडेर हेर्छ । भक्तको अर्थ जीवनलाई जोड्न समर्थ हुनु हो । कृष्ण यस प्रसङ्गलाई गीताको अघिल्लो अध्यायमा पनि भन्न सक्नुहुन्थ्यो तर त्यसबेला भनिएको भए सबै व्यर्थ हुन्थ्यो । गीताको आठौं अध्यायको यात्रा नगरी कृष्णबाट सिधा यस्तो सूत्र प्रयोग गरिएको भए अर्जुन भक्तिमा उत्रिन असमर्थ हुन्थे । जबसम्म बुद्धि आफ्नो दौडधुपलाई शान्त गर्दैन, तबसम्म भक्तको भाव नै उदय हुँदैन । जब बुद्धिका सबै चेष्टा असफल हुन्छन् तब मात्र व्यक्ति भक्त हुन सक्छ । त्यसैले भक्तिले बुद्धिको पार लैजान्छ तर भक्तिको मार्ग सुगम नभएकोले कृष्ण आठौं अध्यायपछि बल्ल भक्तिसूत्रका बारेमा भन्दै हुनुहुन्छ । भक्ति बुद्धिबाट पार हुनसक्यो भने मात्र सुगम हुन्छ । बुद्धि व्यर्थ छ भनेर जान्नका लागि बुद्धिबाट गुज्रिएर मात्र जान्न सकिन्छ ।

अर्जुनको बुद्धिसँग पूर्ण परिचित भएपछि मात्र कृष्णले रहस्यको कुरा बताउन लाग्नुभएको हो । उहाँले सुरुमा नै तिमी भक्तिमार्गमा उपलब्ध होऊ या तिमी भक्त बन भनेर भन्नुभएन । त्यसैले कृष्णले बुद्धिरहित कुरा छोडेर श्रद्धा जन्माऊ भनेर कहिल्यै भन्नुभएन । श्रद्धा र भरोसा भनेर हुँदैन, भरोसा बुद्धिको असमर्थताबाट मात्र जन्मिन्छ । जब बुद्धि असहाय हुन्छ, तब मात्र श्रद्धाको जन्म हुन्छ । अर्जुन अहिलेसम्म एक जिज्ञासु थिए तर अब उनी भक्त भएर जान्न चाहन्छन् । उनको खोज अब जिज्ञासा होइन तृष्णा बनेर हृदयको अभीप्सा बनेको छ । त्यसैले कृष्ण अर्जुनलाई परम गोपनीय ज्ञानरहस्य भन्न लाग्नुभएको छ । यो ज्ञान परम गोपनीय छ र त्यसलाई गुप्त राख्नुपर्ने हो तर कृष्ण जो गोपनीय छ त्यसलाई भन्दै हुनुहुन्छ जुन उल्टो कुरा जस्तो लाग्छ । जबसम्म हृदयमा भक्तको भाव हुँदैन, तबसम्म कुनै पनि ज्ञान खतरनाक सिद्ध हुन सक्छ । विज्ञानको ज्ञान यस्तै खतरनाक सिद्ध भइरहेको छ । ज्ञान स्वयम्मा खतरनाक हुँदैन तर ज्ञान जसकहाँ पुग्दछ उसमा यदि भक्तको भाव भएन भने ज्ञान खतरनाक हुन्छ ।

विज्ञानले पदार्थको सूक्ष्म खोज गरेर यसको गुह्य रहस्य बाहिर ल्यायो तर त्यसको परिणाम हिरोसिमा र नागासाकीको घटना बन्यो । अब त स्वयम् वैज्ञानिकहरू नै कहीं हामीले पाप त गरिरहेका छैनौं भनेर चिन्तित छन् । त्यसैले ज्ञान सदैव हितकारी हुँदैन । गलत व्यक्तिको हातमा अज्ञान नै ठिक हुन्छ र सही व्यक्तिको हातमा मात्र ज्ञान ठिक हुन्छ । ज्ञान शक्ति हो र त्यो गलत व्यक्तिको हातमा पन्यो भने

खतरा हुन्छ । भक्त भन्नाले जो अब कहिल्यै गलत गर्न सक्दैन भन्ने हो । भक्त त्यही हो जसको भित्रबाट गलत गर्ने विचार नै समाप्त भएको छ । जसले जीवनमा परमलाई हेर्ने क्षमता जुटाउँछ ऊ निकृष्टतामा कहिल्यै प्रयत्नरत रहँदैन । त्यस्तो व्यक्तिको हातमा शक्ति हुँदा पनि कुनै खतरा हुँदैन ।

विज्ञानले आज जुन भुल भएको महसुस गरेको छ, त्यसलाई कृष्णले हजारौं वर्षअघि बताइसक्नु भएको थियो । जसरी आज वैज्ञानिकहरूमा आफ्नो खोज गलत व्यक्तिको हातमा नजाओस् भन्ने चिन्ता छ ठिक त्यस्तै चिन्ता पूर्वमा आत्मज्ञानको सम्बन्धमा उत्पन्न भएको थियो । पूर्वले मनुष्यको अन्तरज्ञानमा त्यो स्थान प्राप्त गर्‍यो जहाँ परमशक्तिको स्रोत छ । त्यसैले ती सूत्रहरूलाई लुकाउनुपर्ने अवस्था आयो किनभने ती सूत्रको दुरुपयोग भए खतरनाक अवस्था आउन सक्छ । यिनै कारणहरूले गर्दा गोपनीय गुह्यज्ञान निर्मित भयो । त्यो गुह्य ज्ञानलाई गोप्य राख्नका लागि त्यसलाई शास्त्रमा समेत लेखिएन किनभने शास्त्र पढ्न सकिन्छ । त्यसैले धेरै वर्षसम्म पुस्तक नलेखीकन रहस्यलाई लुकाउन खोजियो । हजारौं वर्षसम्म ज्ञान कण्ठस्थ गरियो र लेख्ने चेष्टा गरिएन, पछि बाध्यतावश त्यो ज्ञान लेखियो र लेख्नेबित्तिकै त्यसका अनेकौं शाखाहरू भए । अनेकौं व्यक्तिको मुखबाट निस्सृत भनाइहरूमा एकरूपता र तथ्यगत सत्यता हुन सकोस् भनेर लेख्न बाध्य हुनुपर्‍यो अर्थात् स्मृतिबाट त्यस प्रकारको ज्ञानलाई कागजमा उतार्नुपर्‍यो र त्यो ज्ञानलाई सूत्रबद्ध गरियो । सूत्रको भाषामा निष्णात भएको व्यक्तिले मात्र त्यसको आशय बुझ्न सक्छ । त्यसैले शास्त्रलाई सूत्रमा लेखियो र गुरुमुख वा गुरुशिष्यको परम्पराबाट त्यसको ज्ञान हस्तान्तरण गरियो । आफ्नो अनुभवसहित गुरुले शिष्यलाई सत्पात्र जानेर त्यस्तो गुप्तज्ञान कानमा भनिदिने गर्थे । कानमा अहिलेजस्तो भनिने मन्त्र होइन त्यसबेला त्यही कुरा भनिन्थ्यो जो सुन्नेवालाले पहिलोपटक सुनेको हुन्थ्यो र त्यो उसको चेतनामा पहिलोपटक अवतरित हुन्थ्यो । यसरी भनिने मन्त्र एउटा अनुभवको हस्तान्तरण थियो र शिष्यले साधनाबाट त्यो खोज्ने उपाय गर्नुपर्‍थ्यो ।

कृष्ण अर्जुनलाई यस्तै गुह्यज्ञान रहस्यसहित बताउन खोज्दै हुनुहुन्छ जुन ज्ञान जानेर हरेक मानव दुखरूपी संसारबाट मुक्त हुने छन् किनभने ज्ञान मुक्ति हो । वास्तवमा अज्ञान नै दुख हो । अज्ञान र दुख पर्यायवाची शब्द हुन् । पश्चिमको धर्मले पापलाई जोड दियो र यो उनीहरूको प्रारम्भिक आधार बन्यो । इस्लाम एवम् इसाई यहूदी परम्पराका हिस्सा हुन् । संसारमा दुई प्रकारको धर्मका परम्परा छन् । एउटा यहूदी र अर्को सनातन हिन्दू परम्परा छ । संसारमा सिर्जित सबै धर्महरू यी दुई परम्पराका हिस्सा हुन् । यहूदी धर्म र यसका शाखा धर्महरू सबै पापलाई मानिसको दुखको मूलकारण मान्छन् तर सनातन धर्म र यसका शाखा धर्महरू मानिसको दुखको मूलकारण अज्ञान हो भन्छन् । इसाईहरू भन्छन्- जो मूल पाप हो उही सबै दुखको कारण हो तर सनातनीहरू भन्छन्- अज्ञान नै सबै दुखको मूल कारण र आधार हो । यिनीहरू पाप पनि अज्ञानको कारणले हुन्छ भन्दछन् । त्यसैले पाप मूल होइन किनभने पापी हुन पनि अज्ञानी हुनुपर्छ । व्यक्तिले गलत क्रियाकलाप पनि अज्ञानताका कारणले मात्र गर्छ । अज्ञानका अतिरिक्त कुनै दुख र पाप छैन । त्यस्तै ज्ञानका अतिरिक्त कुनै मुक्ति छैन । पश्चिमी दर्शनले पाप नै दुखको कारण भएकाले पुण्य गरेमा पापबाट मुक्ति हुन सक्छ भन्ने मान्यता राख्छ । त्यसैले क्रिस्चियन मिसनरीहरू सेवालाई प्रमुखता दिन्छन् । सेवाको प्रयोजन पापलाई काट्नु हो । नराम्रो कामलाई सेवा वा राम्रो कामबाट काट्ने प्रयास पश्चिमी धर्मको प्रयास हो । पश्चिमी दार्शनिकहरू सनातन सन्तहरूको ध्यानका बारेमा जान्दैनन् त्यसैले ध्यानले होइन, पाप काट्नुका लागि सेवा गर्नुपर्छ र सेवा नै धर्म हो भन्ने सोच्दछन् ।

तर सनातन दर्शनका मनीषीहरू ध्यानमा जोड दिन्छन् । ध्यानबाट ज्ञान जन्मिन्छ र ज्ञानले अज्ञानता काट्छ भन्ने उनीहरूको तर्क छ । हाम्रा सन्तहरू भन्छन्- विना ज्ञानको पुण्य गरे पनि त्यो पुण्य धेरै गहिरो हुँदैन किनभने अज्ञानीको पुण्यको कुनै मूल्य हुँदैन । अज्ञानीभित्रको चेतना उही नै हुन्छ त्यसमा पुण्यको कुनै भेद हुँदैन । लोभ र क्रोध त उही हुन्छ केवल त्यसको मार्ग मात्र बदलिएर नयाँ रूपमा प्रकट हुन्छ । सनातनीहरू भन्छन्- जान्नुका अतिरिक्त अन्य कुनै मुक्तिको उपाय हुँदैन । अज्ञान दुख हो र

अज्ञानमा व्यक्ति अन्धो हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसले यो ज्ञान जान्दछ ऊ दुखरूपी संसारबाट मुक्त हुन्छ । ज्ञान सुनेर होइन अनुभवबाट जान्नुपर्छ । स्मृति ज्ञान होइन तर सारा संसार स्मृतिलाई नै ज्ञान मान्दछन् । गीता, वेद आदि कण्ठ पाउँदा ज्ञान पाउँदैन । कण्ठ त धेरै माथि छ त्यसबाट केवल चिनारी मात्र हुन्छ । जान्नुको अर्थ अनुभव हो अर्थात् स्वयम्को ज्ञान हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- म तिमीलाई जुन परमज्ञान बताउँछु तिमीले त्यसलाई अनुभवबाट जान्न सक्थौ भने तिमी दुखको सागरबाट मुक्त हुने छौ । यो ज्ञान सबै विद्याहरूको राजा, गोपनीय, अति पवित्र र प्रत्यक्ष फलवाला एवम् धर्मयुक्त छ र साधना गर्नेलाई अति सुगम र अविनाशी पनि छ ।

ज्ञान सर्वश्रेष्ठ हुनाले यसभन्दा अरू श्रेष्ठ केही पनि छैन । यो राजविद्या समस्त विद्याहरूमा श्रेष्ठ हो । अन्य विद्याबाट मानिसले स्वयम्बाहेक सबै जान्न सक्छ तर स्वयम्लाई जान्नका लागि राजविद्याकै आश्रय लिनुपर्छ । यदि स्वयम्लाई जान्न सकिन्न भने त्यो विद्या पाउनुको कुनै अर्थ रहन्न । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो परमविज्ञान राजविद्या भएकाले यो श्रेष्ठ छ र यसबाट स्वयम्लाई जान्न सकिन्छ । यो राजविद्याको साधना गर्न सहज र सुगम छ । यो अविनाशी एवम् सनातन पनि छ । यसको कहिल्यै जन्म र अन्त हुँदैन । यो ज्ञानसँग संयुक्त हुने व्यक्ति अविनाशी हुन्छ । राजविद्याको अभ्यास गर्नेलाई यो सुगम छ तर केवल सुन्ने व्यक्तिका लागि यो सुगम हुँदैन । व्यक्ति सत्पात्र र दोषदृष्टि रहित छ भने मात्र यो साधना सुगम हुन्छ । महात्मागण भन्छन्- कलियुगमा भक्ति ज्यादै सहज र सुगम साधन हो तर यथार्थमा यो भनाइ विरोधाभासपूर्ण छ किनभने शुद्ध हृदय भएको व्यक्ति सत्ययुगमा त पाउन कठिन हुन्छ भने कलियुगमा पाउन त भनै कठिन हुन्छ । परमात्मा पाउनका लागि आफूलाई नै मिटाउन तयार हुनुपर्छ र त्यो एउटा दुस्साहस हो । यदि आफूलाई मिटाउन कुनै भक्त तयार छ भने भक्तिको मार्ग अत्यन्त सरल एवम् सुगम हुन्छ । त्यसैले त कृष्ण भक्तका लागि यो मार्ग र साधन सुगम छ भन्नुहुन्छ । साथै अभ्यास, अनुभव र साधना गर्नेका लागि यो मार्ग सुगम हुन्छ तर सुन्नेका लागि भने यो यात्रा कठिन हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे परमतप ! यो ज्ञानरूपी धर्ममा श्रद्धारहित पुरुष मलाई प्राप्त नगरी मृत्युरूपी चक्रमा निरन्तर परिभ्रमण गरिरहन्छ । श्रद्धारहित मानिसले सुनेर तथा जानेर मलाई प्राप्त गर्ने प्रयास गरे पनि प्राप्त गर्न सक्दैन । श्रद्धायुक्त मानिस मात्र 'म' सम्म आइपुग्छ । यथार्थमा परमात्मासम्म पुग्ने मार्ग प्रेम र श्रद्धायुक्त हृदय हो । श्रद्धायुक्त हृदय भनेको भरोसायोग्य हृदय हो । जसरी एउटा बालक आफ्ना पिताको हात समातेपछि निश्चिन्त भएर हिँड्न सक्छ त्यसरी नै श्रद्धायुक्त भरोसा ईश्वरप्रति जसको हुन्छ ऊ त्यहाँसम्म पुग्न सक्छ । श्रद्धायुक्त मानिसबाट कहाँ भुल भयो भने पनि हानि हुँदैन र अश्रद्धा हुने मानिसले लाभ गरे पनि हानि नै हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- श्रद्धारहित व्यक्ति 'म' कहाँ पुग्दैन र ऊ जन्म र मृत्युको चक्रमा घुमिरहन्छ ।

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥४॥

'म' निराकार परमात्माबाट यो ब्रह्माण्ड जलबाट बरफ जस्तो परिपूर्ण छ । सम्पूर्ण जीव 'म'मा सङ्कल्पका आधारमा स्थित छन् तर 'म' तिनीहरूमा स्थित छैन ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।

भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥५॥

'म' द्वारा नै संसार सृजित भएर पालनपोषणकर्ता 'म' नै भए पनि सबै प्राणी 'म'मा स्थित छैनन् । 'म' सर्वव्यापी छ । मेरो योगमायाको शक्तिलाई हेर, मेरो आत्मा वास्तवमा जगत्का प्राणीहरूमा रहेको छैन ॥

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥६॥

जसरी आकाशबाट उत्पन्न शक्तिशाली वायु सर्वत्र विचरण गर्दै आकाशमा स्थित हुन्छ त्यसरी नै 'म' बाट सृष्टि भएका सम्पूर्ण प्राणीहरू 'म'मा नै स्थित हुन्छन् ॥

यो कथन अतर्क्य, रहस्यमय तथा आश्चर्यपूर्ण छ र यसलाई गणितको भाषामा बुझ्न सकिन्छ । यसलाई जति खोजे पनि अझ रहस्यपूर्ण हुन्छ । त्यस्तै सत्य जति जान्न खोजे पनि जान्न सकिँदैन । यसैकारणले कृष्णले अर्जुनलाई श्रद्धाको कुरा पहिले भन्नुभएको हो । उहाँले भन्नुभयो- तिमी अब श्रद्धायुक्त छौ । त्यसैले 'म' तिमीलाई गोपनीय रहस्यका बारेमा भन्ने छु । जसको मन श्रद्धाले भरिएको हुँदैन उसलाई यो रहस्य भन्नु पनि व्यर्थ हुन्छ । यस प्रसङ्गमा प्रवेश गर्नुअघि श्रद्धाका सम्बन्धमा केही कुरा अझ जानेमा मात्र यो प्रसङ्ग स्पष्ट हुन्छ । त्यसैले कृष्णले अर्जुनलाई श्रद्धाको कुरा पहिले भन्नुभयो र श्रद्धावान् व्यक्तिलाई मात्र गोपनीय रहस्य भन्छु भन्नुभएको हो ।

अस्तित्वमा चार प्रकारको आकर्षण हुन्छ । आकर्षण एउटै हुन्छ तर यसका अभिव्यक्ति चार प्रकारका हुन्छन् । सत्य एउटै छ तर त्यसका आयाम चारवटा हुन्छन् । वैज्ञानिकहरू यस संसारको संगठनमा जुन तत्त्वले काम गरिरहेको छ त्यस तत्त्वलाई चुम्बकीय ऊर्जा भन्दछन् । यही चुम्बकीय शक्तिका कारण पदार्थ एक-अर्कासँग टाँसिन्छन् र एक-अर्कासँग आकर्षित हुन्छन् । यसलाई विद्युत्को भाषामा धनात्मक (Positive) र ऋणात्मक (Negative) ऊर्जा भनिन्छ जसले जगत्को अस्तित्वलाई बाँधेको हुन्छ । कुनै ऊर्जाको आकर्षण भएन भने पदार्थ पनि संगठित हुन सक्दैन । एउटा ढुङ्गाको टुक्रामा अरबौं अणुको जाल हुन्छ जो एकीकृत भएर कुनै केन्द्रमा बाँधिएको हुन्छ । आकर्षणको खोज गर्दा बाहिर देखिन्छ तर एक-अर्कासँग बाँधिएर रहेको हुन्छ ।

एउटा ढुङ्गालाई आकाशतिर फ्याँक्यौं भने त्यो तलतिर झर्दछ । हजारौं वर्षसम्म किन तल झर्छ भन्ने उत्तर थिएन तर न्युटनले जमिनले आफूतिर खिच्छ भन्ने खोज गरे अनि मात्र त्यो खिचाइका बारेमा थाहा भयो । पृथ्वीले सबै कुराहरूलाई आफूतिर तान्छ तर त्यो खिचाइ देखिँदैन, केवल तानिने परिणाम मात्र देखिन्छ । हरेक चिज जमिनतिर खिचिन्छन् र त्यो खिचाइमा कुनै प्रबल आकर्षणले काम गरिरहेको हुन्छ जो देखिँदैन तर काम गरिरहन्छ । जमिनमा चुम्बकीय आकर्षण छ भन्ने कुरा खोजका लागि सहायक सिद्ध भयो । विज्ञान पदार्थको तलसम्म खिचाइलाई स्वीकार गर्छ यद्यपि त्यो खिच्ने पद्धतिलाई कसैले देखेको छैन । हामी केवल खिचिने परिणाम मात्र देख्छौं । त्यस्तै एउटा चुम्बकको अगाडि फलामको टुक्रा राखियो भने चुम्बकले फलामलाई आफूतिर तान्दछ । त्यो तानेको परिणाम त देखिन्छ तर त्यो तान्ने शक्ति देखिँदैन किनभने तान्ने शक्ति अदृश्य छ । जब चुम्बकले तान्छ तब वैज्ञानिकहरू भन्छन्- तान्ने काम जारी छ । त्यस्तै पृथ्वीले तान्दा पनि वैज्ञानिकहरू तान्ने काम जारी छ भन्छन् । एउटा अणुको टुक्रा पनि छरिँदैन र केन्द्रले नै अणुलाई बाँधेर राखेको हुन्छ । त्यो बाँधेर राख्ने केन्द्र देखिँदैन, त्यो केवल अनुमानित मात्र हुन्छ । तर विज्ञानलाई त्यो केन्द्रका धनात्मक र ऋणात्मक गरी दुई विन्दुहरू हुन्छन् भन्ने कुराको जानकारी छ र यी दुवै विन्दुका बिचमा आकर्षण छ । यदि प्राणीजातिमा प्रयुक्त भाषामा भन्ने हो भने पदार्थमा पनि स्त्री एवम् पुरुष तत्त्व हुन्छ । यी दुवैको आकर्षणबाट सारा अस्तित्वको खेल हुन्छ ।

पदार्थबाट माथि उठ्यौं भने यही आकर्षण स्त्री र पुरुषमा देखिन्छ र जीवन पनि यही ऊर्जाबाट बाँधिएर चलेको हुन्छ । स्त्री र पुरुष बिचमा पनि जीवनको ऊर्जाले एक-अर्कालाई आकर्षित गर्छ र त्यही आकर्षण जीवनको प्रवाह बन्छ । पदार्थ र जीवन आकर्षणले बाँधिएको हुन्छ । स्त्री-पुरुषका जगत्मा त्यो आकर्षण यौनको रूपमा प्रकट हुन्छ । यौन विद्युत् आकर्षणको नै अर्को जीवन्त रूप हो । जब चुम्बकीय ऊर्जा जीवनमा प्राप्त हुन्छ तब यौन निर्मित हुन्छ । त्यसभन्दा माथि यौनबाहेक अन्य केही यस्ता प्रभावहरू

पनि छन् जसको यौनसँग कति पनि सम्बन्ध हुँदैन त्यसलाई हामी प्रेम भन्छौं । पदार्थ पदार्थ बिचको आकर्षण विद्युत् हो, दुई शरीरबिचको आकर्षण यौन हो र दुई मनबिचको आकर्षण प्रेम हो । त्यस्तै दुई निर्जीव पदार्थ बिचको आकर्षण विद्युत् या चुम्बकीय ऊर्जा हो । दुई शरीरबिचको जैविक आकर्षण यौन हो । दुई मनबिचको आकर्षणको नाम प्रेम हो र दुई आत्माहरू बिचको आकर्षण श्रद्धा हो । यो आत्माहरू बिचको श्रद्धा संसारको सर्वश्रेष्ठ आकर्षण हो भने चुम्बकीय आकर्षण निम्न आकर्षण हो । तर चुम्बकीय आकर्षण र आत्माहरू बिचको श्रद्धाको आकर्षण पनि देख्न सकिन्छ । चुम्बकीय आकर्षण जस्तो स्थूल कुरा त देख्न सकिन्छ भने श्रद्धा त देख्न सक्ने कुरै भएन तर श्रद्धाको परिणाम भने देख्न सकिन्छ ।

श्रद्धाको परिणाम मात्र देख्न सकिन्छ । जीवनमा शक्ति देखिँदैन केवल त्यसको परिणाम मात्र देखिन्छ । श्रद्धा एउटा क्रान्ति हो जसको परिणामस्वरूप व्यक्तिको रूपान्तरण हुन्छ । श्रद्धालु व्यक्तिको जीवनमा त्यो रूपान्तरण देखिएमा मात्र व्यक्ति श्रद्धालु भएको परिणाम देखिन्छ । यदि दुई पदार्थ आपसमा मिलेनन् भने अस्तित्व नै अस्तव्यस्त भई छरिएर टुकिन्छ । दुई मन आपसमा मिलेनन् भने यस जगत्बाट सारा सौन्दर्य नै हराउँछ र छरिन्छ । परस्परमा दुई आत्मा मिलेनन् भने परमात्मा हुने कुनै अर्थ नै रहँदैन । श्रद्धामा ईश्वर हुन्छ । ईश्वर प्रकट हुनका लागि चाहिने आकर्षण नै श्रद्धा हो । हरेक आकर्षण सृजनात्मक हुन्छ । पदार्थको आकर्षणले तानेर संसारको निर्माण हुन्छ । मानिस यदि पहिलो शरीरको आकर्षणबाट माथि उठेन भने आखिरी आकर्षण श्रद्धासम्म पुग्न त अत्यन्त कठिन हुन्छ ।

गुरु र शिष्यका बिचको आकर्षण श्रद्धा हो । पदार्थको आकर्षणमा पनि स्त्री र पुरुष हुन्छन् । शरीरको आकर्षणमा त स्त्री-पुरुष नभई हुनै सक्दैन । दुई मनको आकर्षणमा पनि स्त्री र पुरुष हुन्छन् । वास्तवमा जहाँ मेल घटित हुन्छ त्यहाँ स्त्री-पुरुषको अंश मौजुद हुन्छ । जब श्रद्धा जन्मिन्छ, तब श्रद्धाको धरातलमा पनि स्त्री र पुरुष मौजुद हुन्छन् । स्त्री-पुरुषको विभाजनमा शारीरिक र जैविक मात्र होइन सारा अस्तित्व नै बाँडिएको छ । त्यसैले कृष्णलाई प्रेम गर्नेहरू उनलाई मात्र पुरुष ठान्छन् । कृष्ण मात्र जगत्का पुरुष हुन् भन्नुको कारण अरू सबै प्रेममा स्त्रैण र कृष्ण पुरुष हुनुहुन्छ भन्ने हो । कृष्णका भक्तहरू आत्मिक तलमा कृष्ण मात्र पुरुष र अरू सबै भक्तहरू स्त्री हुन्छन् । पुरुष त्यो हो जसले आफूतिर खिन्छ र महिला ती हुन् जो समर्पित हुन सकिन्छन् । गुरु र शिष्यबिचको समर्पणको अर्थ यही हो ।

अर्जुनमा श्रद्धायुक्त भाव विकसित भएको अनुभव गरेपछि मात्र कृष्णले उनलाई गम्भीर कुरा भन्दै हुनुहुन्छ । श्रद्धा नै संसारमा सबैभन्दा ठूलो छलाड हो र श्रद्धावान्मा नै आत्मक्रान्ति घटित हुन्छ । अर्जुनलाई आत्मक्रान्तिको द्वारमा देखेर कृष्णले भन्नुभयो- 'मेरो' अव्यक्त स्वरूपबाट यो सबै संसार परिपूर्ण छ । यो उल्टो प्रतीत हुने भनाइ जसलाई तर्कले नमान्न सक्छ तर सत्य यही हो । यस संसारमा नहुनुपर्ने कुराहरू पनि भइरहेका छन्, यो नै संसारमा ईश्वर हुनाको प्रमाण र चमत्कार हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- मेरो अव्यक्त स्वरूप वा शरीरमा सबै जगत् परिपूर्ण छ । जगत् व्यक्त छ तर कृष्ण भन्नुहुन्छ- मेरो अव्यक्त स्वरूपबाट यो जगत् परिपूर्ण छ । यो संसार जो साकार, सगुण र रूपले भरिएको छ त्यसलाई कृष्ण भन्नुहुन्छ- यसभित्र मेरो अरूप लुकेको छ र त्यही अरूपबाट सारा संसार प्रकट छ । मेरो निर्गुण, निराकार, अव्यक्त र अदृश्य स्वरूपबाट यो सबै व्यक्त भएको छ ।

कृष्ण 'म' अव्यक्त स्वरूपबाट जो व्यक्त छ त्यसमा नै 'म' परिपूर्ण छु भन्नुहुन्छ । रूपभित्र मेरो नै अरूप छ, आकारभित्र निराकार छ र दृश्यभित्र 'म' नै अदृश्य छु भन्नुहुन्छ । जुन व्यक्तमा श्रद्धा हुन्छ उसले यी सबै कुरा तत्काल स्वीकार गर्छ । यसमा सम्झनका लागि बुद्धिको प्रयोग गरिरहनु पर्दैन तर श्रद्धा छैन भने कृष्णले भन्नुभएको कुरा बुझिलाई मान्न कठिन हुन्छ । उदाहरणका लागि जन्म र मृत्यु दुवै 'म' नै हुँ भन्ने कुरा गणित र तर्कका दृष्टिले गलत हुन्छ किनभने हाम्रो सोचमा त्यो विपरीत लाग्दछ । वस्तुतः जन्म र मृत्यु विपरीत होइनन् किनभने अस्तित्वमा दुवै जोडिएका छन् र एउटै कुराका दुई किनारा हुन् । जीवनमा जन्म एउटा किनारा र मृत्यु अर्को किनारा हो । हामी अन्धकार र प्रकाश विपरीत हुन् भन्ने

सोच्छ्रौं तर यी विपरीत नभएर एउटै कुराका दुई पाटा मात्र हुन् । अँध्यारोसँग नजोडिएको प्रकाश हुँदैन र प्रकाशसँग नजोडिएको अन्धकार हुँदैन । यी दुवै एउटै वस्तुका दुई किनारा हुन् । यस कुरालाई मनन गर्ने हो भने कृष्णको कथनलाई बुझ्न सकिन्छ । परमात्मा साकार र निराकार दुवै हो किनभने परमात्मा अस्तित्वको संयुक्त व्यवस्था हो । साकार रूपको परमात्मा निराकारको नै एउटा किनारा हो । सगुण र निर्गुण एउटै अस्तित्वका दुई किनारा हुन् जसलाई हामी रूप भन्छौं, त्यो अरूपको नै एक हिस्सा हो । अरूपको एक हिस्सा जो इन्द्रियको नियन्त्रणमा आउँछ उसलाई हामी रूप मान्छौं र रूपको पनि एउटा हिस्सा जो हाम्रो इन्द्रियको नियन्त्रणभन्दा बाहिर छ त्यसलाई अरूप भनिन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- मेरो अव्यक्त स्वरूपबाट यो सारा संसार परिपूर्ण छ । 'मेरो' निराकार यी सबै आकारमा लुकेको छ । 'म' नै यी पदार्थको आधार हुँ । सबै प्राणी 'म'मा स्थित छन् र यो सारा संसार जुन देखिन्छ त्यो सबै 'म'मा स्थित छ । कृष्ण तत्काल पुनः भन्नुहुन्छ- सबै प्राणी 'म'मा स्थित छन् तर 'म' उनीहरूमा स्थित छैन । यदि सबै प्राणी परमात्मामा स्थित छन् भने एवम् परमात्मा नै सबैमा प्रकट भइरहेको छ भने 'म' उनीहरू (प्राणी) मा छैन भन्नुले हाम्रो तर्कमा दुविधा पैदा हुन्छ । कृष्णको भनाइ मान्न श्रद्धावान्लाई कुनै कठिनाई हुँदैन किनभने श्रद्धायुक्त मानिसले तर्क उठाउँदैन तर विचारप्रधान व्यक्तिहरूलाई यो बुझ्न कठिन हुन्छ । सानो वृत्त एउटा ठुलो वृत्तभित्र स्थित हुन्छ तर ठुलो वर्तुल विराट् हुँदा सानोमा स्थित हुन सक्दैन किनभने सानो वर्तुलभन्दा ठुलो वर्तुल धेरै बाहिरसम्म फैलिएको हुन्छ । जीवनको एउटा नियम छ त्यो के हो भने छुद्र वस्तु विराट्मा स्थित हुन्छ तर विराट् छुद्रमा हुँदैन । सागरले भन्न सक्छ- सारा नदीहरू ममा स्थित छन् तर पनि म नदीहरूमा छैन । विराट् सदा छुद्रको पार हुन्छ । यो श्रेष्ठता वा उत्कृष्टताको सतहलाई पार गर्ने सूत्र हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी मेरो योगलाई हेर र मेरो मायालाई जान कि समस्त प्राणीहरूको धारण-पोषण गर्नेवाला भएर पनि 'म' प्राणीहरूमा स्थित छैन । आकाशबाट उत्पन्न वायु सर्वत्र विचरण गरेर पनि सदा आकाशमा नै स्थित हुन्छ ठिक त्यस्तै सम्पूर्ण प्राणी 'म'मा स्थित छन् तर 'म' उनीहरूमा स्थित छैन । उहाँको वक्तव्यका बारेमा विचार गर्दा एकपछि अर्कोलाई खण्डित गरे जस्तो लाग्छ । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ 'म' अतर्क्य हुँ । तिमीले जे ठानेका छौ, 'म' त्यो होइन । तिमीले मलाई जानेर पनि जान्न सक्दैनौ; त्यसैले तिमी जान्न र ठान्न छोड । तिमीले गणितको स्मरण एवम् तर्क छोडेपछि मात्र मलाई जान्न सक्छौ किनभने 'म' त अतर्क्य हुँ । अतर्क्य अर्थात् 'म' रहस्य हुँ र रहस्यलाई कुनै पनि सिद्धान्त र नियमले जान्न र घेर्न सकिँदैन ।

बुद्धिले जब जीवनको सत्यलाई पक्रन खोज्छ तब सत्य तत्काल फुट्किन्छ । कृष्णले अहिलेसम्म गरेको अनुभव भन्ने हो भने अर्जुन कृष्णलाई बाँध्ने प्रयास गर्दै छन् । उहाँलाई तर्क वा विचारमा बाँध्न सकियो भने यो युद्धबाट छुट्कारा पाउन सकिन्छ भन्ने अर्जुनको आशय छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो सबै माया हो । त्यसो हो भने अर्जुन भन्छन्- मलाई किन मायामा अल्झाउनुहुन्छ ? कृष्ण भन्नुहुन्छ- यी कुनै पनि मारेर मर्दैनन् । तब अर्जुन भन्छन्- यदि मारेर पनि मर्दैनन् भने मार्नुमा नै के सार छ ? उहाँ यश र प्रतिष्ठाका लागि लड्नुहुन्छ उता अर्जुनको जवाफ छ कि यश र प्रतिष्ठा त अहङ्कार नै हुन् । हजुर नै अहङ्कार बाधा हो । उहाँ धर्मका लागि लड्नुहुन्छ जवाफमा अर्जुनको बुद्धिले भन्छ मबाट कसरी धर्मको स्थापना हुन सक्छ किनभने धर्मसंस्थापक त हजुर नै हुनुहुन्छ । कृष्णले जुन कुरा भन्नुभए पनि अर्जुन तर्क र बुद्धिले उहाँलाई बाँध्न चाहन्छन् किनभने त्यही कुरामा अर्जुनले आफ्नो छुट्कारा देखेका छन् ।

कृष्णले अर्जुनको एक एक तर्कको जवाफ दिएर उनलाई तर्कहीन बनाउँदै यो अवस्थामा पुऱ्याउनु भएको हो । अब उनी बुद्धिसँग सम्बन्धित अन्य प्रश्न उठाउने अवस्थामा छैनन् । अर्जुनको यो अवस्था देखेर कृष्ण भन्नुहुन्छ- अब 'म' तिमीलाई 'म' जस्तो छु त्यही बताउँछु । कृष्ण भन्नुहुन्छ- देखिएका यी

सबै कुरामा 'म' अदृश्य रूपमा लुकेको छु । यो सारा संसार 'म'मा स्थित भएर बसेको छ तर 'म' यसमा स्थित छैन । विचारवान् मानिसहरू यो भनाइ सुनेर दुबिधामा पर्दछन् तर श्रद्धावान् व्यक्तिलाई फरक पर्दैन र ऊ अटल रहन्छ । उहाँले यी कुरा पहिले नै भन्नुभएको भए अर्जुनले हजारौं प्रश्नहरू तर्कपूर्ण रूपमा उठाउँथे तर अहिले उनी चुपचाप छन् । अहिले उनी कृष्णसँग बच्ने कोसिस गर्दै छन् । कृष्णको उपस्थिति अब उनका लागि मूल्यवान् भएको छ र उनी आफ्नो द्वार खोलेर कृष्णलाई आत्मसात् गर्ने प्रयास गर्दै छन् ।

मनोविद्हरू प्रेम र घृणा एउटै हो भन्छन् । अस्तित्वमा विपरीतपन संयुक्त रूपमा मौजुद हुन्छ । कृष्ण त्यही भन्नुहुन्छ- 'म' दुवै हुँ । जहाँ जहाँ तिमी विपरीतता देख्छौ, त्यहाँ ती दुवै रूप 'म' नै हुँ । सनातन धर्मबाहेक संसारका कुनै पनि धर्मले विपरीततालाई स्वीकार गरेको छैन । जन्म-मृत्यु दुवै परमात्माका एउटै रूप हुन् । इस्लाम, क्रिस्चियन धर्म द्वन्द्वलाई मानेर चल्दछन् । तर सनातन चिन्तनले मात्र द्वन्द्वलाई आत्मसात् गर्छ । यस संसारमा यो एकलो धर्म हो जसले नराम्रोका लागि अर्को कुनै कुराको छनोट गरेको छैन । हामी दानवलाई पनि परमात्माको विपरीत मान्दैनौं र दानवको अलग कल्पना पनि गर्दैनौं । यहूदी चिन्तनमा राम्रो काम परमात्माको र नराम्रो काम दानवको हो भन्ने उल्लेख छ । त्यसैले उनीहरू परमात्मा असल कुराको प्रतीक हो भन्ने मान्दछन् । अङ्ग्रेजी शब्द God पनि Good को नै रूपान्तरण हो । उनीहरूका लागि परमात्मा केवल शुभ हो र अशुभ राक्षस वा दानव हो । तर हाम्रो परमात्मा असल र खराब दुवै हुन् । हामी उनलाई सृष्टिकर्ता र विनाशक दुवै मान्दछौं । हाम्रो मान्यता परमात्माले नै बनाउँछ र उसैले मेटाउँछ भन्ने छ । हामीले अर्धनारीश्वरको प्रतिमा बनायौं, जहाँ शिव आधा पुरुष र आधा नारी हुनुहुन्छ । संसारमा यस्तो कल्पना कहीं पनि छैन । एक व्यक्ति दुवै कसरी हुन सक्छ भनेर तर्क गर्न सकिन्छ तर प्रत्येक व्यक्तिमा यी दुवै रूप एक साथ हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो सारा संसार 'म'मा समाहित छ तर पनि 'म' यसमा छैन । त्यस्तै सारा पापीहरू पनि 'म'मा समाहित छन् तर 'म' उनीहरूमा छैन । सारा पाप 'म' भित्र नै भइरहेको छ तर पनि 'म' त्यो पापमा छैन । यो द्वन्द्वातीत दुवैलाई पार गरेर स्वीकार गर्ने सनातन धर्मको विशेषता हो । अर्जुनलाई सम्झाएर र फकाएर युद्धमा पठाउन प्रयत्नशील कृष्णको व्यक्तित्व अन्य धर्मले बुझ्न सकेका छैनन् । कृष्ण अर्जुनलाई तिमी मज्जाले काट र मार भन्नुहुन्छ । अहिंसाको परम कुरा पनि गर्ने र हिंसाका लागि अर्जुनलाई धक्का पनि दिने यी दुई विपरीत कुरा कसरी एकमा हुन सक्छन् भन्ने सम्बन्धमा उनीहरूले बुझ्न सकेका छैनन् । यो द्वन्द्वातीत अवस्थालाई स्वीकार गर्ने खोज सनातनीहरूको गहन खोज हो । यस कथनमा कृष्ण यही भन्नुहुन्छ- तिमी मेरो रूपलाई दुई विरोधहरूमा नबाँड । 'म' दुवै रूप र अरूपमा मौजुद छु । मूर्त-अमूर्त, पदार्थ-परमात्मामा पनि 'म' नै छु । 'म' यी सबैमा भएर पनि यी सबैभन्दा बाहिर छु । यी सबैमा भएर पनि 'म' यिनीहरूमा डुबेको छैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' नै लड्छु र 'म' नै लडाउँछु तर पनि 'म' यसमा छैन ।

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७॥

हे कौन्तेय ! कल्पको अन्त्यमा प्राणीसहितको समग्र भौतिक सृष्टि मेरो प्रकृतिमा विलीन हुन्छ अनि अर्को कल्पको प्रारम्भमा 'म' त्यही भौतिक जगत्को सृष्टि गर्दछु ॥

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।

भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥८॥

यो समग्र संसार मेरो अधीनमा छ । यसलाई कल्पको प्रारम्भमा 'म' सृष्टि गर्दछु र अन्त्यमा विनाश पनि गर्दछु ॥

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ।

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥९॥

हे धनञ्जय ! ती सम्पूर्ण कर्मप्रति तटस्थ रहेर अनासक्त भएकाले मलाई ती कर्मले बन्धनमा पादैनन् ॥

यी कथनहरू मनुष्यको चिन्तनमा जुन मूलभूत प्रश्न छ त्यससँग सम्बन्धित छन् । मनुष्यले निरन्तर यो सृष्टि कसरी निर्मित हुन्छ र कसरी लीन हुन्छ भन्ने कुरा जान्न चाहेको छ । यसको निर्माता को हो, कसले यसलाई सट्टमाल्छ र कसले यसको विनाश गर्छ, यो कहाँ विलीन हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा मनुष्य जान्न चाहन्छन् । यो जगत् कसले कसरी बनाउँछ, यसको कुनै प्रारम्भ र प्रयोजन छ कि छैन ? साथै यसको अन्त कसरी हुन्छ भन्ने कुरा पनि मनुष्य जान्न चाहन्छन् । यो जगत् एउटा व्यवस्था हो वा अराजक संयोग मात्र हो भन्ने प्रश्नहरू मनुष्यको जिज्ञासाको मूल विषय रहेका छन् र यी प्रश्नहरूको उत्तर हाम्रो जीवनसँग जोडिएका छन् । जीवन एउटा अराजक संयोग वा दुर्घटना मात्र हो, यहाँ कुनै व्यवस्था र लक्ष्य छैन भन्ने विचारहरू पनि छन् । यस्तो दृष्टिलाई मान्नेवालाहरूको जीवन भने निश्चित रूपमा दुर्घटनामय हुन्छ किनभने यस्ता व्यक्तिले जीवनलाई अराजक बनाउन सहयोग पुर्याएका छन् ।

मनुष्यको चेतनाले स्वभावतः व्यवस्थालाई स्वीकार गर्दछ । यस जगत्मा कुनै व्यवस्था भएमा मात्र हामी तृप्त हुन सक्छौं किनभने हाम्रो प्राणको गहिराइले व्यवस्थाको माग गर्दछ । यो मागको परिणाम नै ईश्वरको धारणा हो । ईश्वरको धारणाको अर्थ नै जगत् अराजक होइन व्यवस्थित छ भन्ने हो । यहाँ जे हुन्छ त्यसको प्रयोजन छ, सुनियोजित योजना छ र यो गन्तव्यहीन छैन । यहाँ जे देखिन्छ त्यो सांयोगिक होइन कार्य र कारणले बाँधिएको छ । ईश्वरको अस्तित्वसम्बन्धी धारणाको पहिलो मौलिक आधार नै यही हो । मनुष्यले जे गरे पनि विचार व्यवस्थाको विपक्षमा जानै सक्दैन । विचार स्वयम् नै व्यवस्थाको आधार हो । सोच्ने सम्झाउने अर्थ नै प्रयोजनका कारणले हुन्छ । जीवनमा सबै कुराको प्रयोजन छ । एउटा सानो परमाणुदेखि आकाशमा उडाउने भीमकाय ताराहरूमा पनि एउटा गहन सिर्जना र प्रयोजन छ । हाम्रो शरीरका हातखुट्टा र अन्य कुराहरूमा पनि एउटा अन्तरव्यवस्था हुन्छ । यिनीहरू केवल जोड होइन, यिनीहरूभित्र एकता छ र त्यो एकता नै जैविक एकता हो । यो जगत् वस्तुको समूह होइन, एउटा अन्तर-ऐक्यता हो । सारा जगत्भित्र अन्तर एकता मौजुद छ । एउटा वृक्ष बढ्नु, आकाशमा तारा चल्नु, वर्षा हुनु, नदी सागरतिर दौड्नु, सूर्य बिहान उदाउनु र रात्रिमा चन्द्रमा आकाशमा यात्रा गर्नु यी सबै अलग अलग घटनाहरूका जोड होइनन् । यी सबैका बिचमा एकता र अन्तरव्यवस्था व्याप्त छ र यो अन्तरव्यवस्थाको नाम नै ईश्वर हो ।

ईश्वर व्यक्ति होइन अन्तरव्यवस्था हो । समस्त व्यक्तिहरूका बिचको अन्तरव्यवस्थाको नाम ईश्वर हो र त्यो अन्तरव्यवस्था अदृश्य छ । मेरो हात र मबिचमा एउटा अन्तरव्यवस्था भए जस्तै विचार र हातको बिचमा पनि अदृश्य अन्तरव्यवस्था छ । यस्तो अन्तरव्यवस्थाको जगत्लाई नदेख्नु मूढता एवम् नास्तिकता हो । जसले यस जगत्मा अन्तर व्यवस्था र आत्मा देख्दैन, उसले आफूभित्रको आत्मा देख्ने त प्रश्न नै भएन । ऊ केवल एउटा वस्तुहरूको जोड मात्र हुन्छ । चार्वाकले भनेका छन्- मनुष्य केवल एक वस्तुहरूको जोड हो र उसभित्र आत्मा भनिने कुनै वस्तु छैन । मनुष्यलाई काटेर हेर्‍यो भने कहाँ पनि त्यो अन्तरव्यवस्था देखिँदैन किनभने यो अन्तरव्यवस्था अदृश्य छ । त्यसैले परमात्मा अदृश्य छ । परमात्मा यो सारा जगत्को जीवन्त जोड हो र यहाँ एउटा पात पनि तबसम्म हल्लिँदैन जबसम्म पूरा जगत्को साथ हुँदैन । यहाँ एक शब्द पनि पूरा जगत्को अन्तरव्यवस्थाको सहयोग नभई बोल्न सकिँदैन । दश करोड माइल पर रहेको सूर्यसँग हाम्रो श्वास जोडिएको छ । जुन दिन सूर्य रहँदैन त्यो दिन हामी पनि समाप्त हुने छौं । जगत् एउटा अन्तरसम्बन्ध र परिवार हो । ईश्वरको मान्यताको अर्थ जगत्लाई एउटा परिवारको

रूपमा देख्नु हो। हाम्रो चेतनाले व्यवस्थाको माग निरन्तर गरिरहन्छ किनभने व्यवस्था चेतनाको प्यास हो र ईश्वर प्यासको अन्तिम उत्तर हो।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- कल्पको अन्तमा सम्पूर्ण प्राणी मेरो प्रकृतिमा नै प्राप्त हुन्छन्, मेरै प्रकृतिमा लय हुन्छन् र कल्पको प्रारम्भमा 'म' उनीहरूलाई पुनर्निर्माण गर्दछु। यो पृथ्वीको एक एक इन्चमा बनाउनेवालाको छाप पाउन सकिन्छ। यहाँका एउटै कुरा पनि निष्प्रयोजन छैनन्। प्रत्येक कुराको निर्माणमा अनुपात छ। यस्तो देखेर बुझेर पनि यदि हामी जगत् निर्मातालाई नकार्दछौं भने हामी आँखा भएको अन्धो मात्र सिद्ध हुन्छौं। एउटा सानो बीजलाई तोडेर हेर्दा भन्ने विशाल वृक्षको खाका त्यहाँ देखिँदैन तर त्यो बीजलाई जमिनमा रोप्ने हो भने अङ्कुरित भएर त्यो विशाल वृक्ष तयार हुन्छ। जब यो वृक्ष पूर्ण हुन्छ तब यही वृक्षले करोडौं बीजहरू निर्मित गर्छ। एउटा बीजको भित्र पनि व्यवस्था र भविष्यको पूरा रूपरेखा छ। आमाको कोखमा बच्चाको निर्माणका लागि पहिले अणुमा नै उसको पूरा भविष्यको रूपरेखा तय हुन्छ जसलाई बुझिले लाख उपाय गरेर पनि पत्ता लगाउन सक्दैन। यति सानो बीजमा वृक्षको यस्तो मार्गचित्र लुकेको छ। त्यसैले एक थोपा वीर्यमा मनुष्यको मार्गचित्र तय हुन्छ भने यो जगत्को पनि त कुनै मार्गचित्र हुनैपर्छ। सारा जगत्को सम्पूर्ण व्यवस्था र फैलावट पनि कुनै अणुमा नै लुकेको हुनुपर्छ त्यो अणुको नाम परमात्मा हो। कृष्ण भन्नुहुन्छ 'म' नै यसलाई सृजना गर्छु र 'म' नै फेरि यसलाई आफूमा लीन गर्दछु।

एउटा बीजमा वृक्ष लुकेको हुन्छ। बीजबाट वृक्ष निर्माण हुन्छ र वृक्ष फेरि त्यही बीजमा नै लीन हुन्छ। प्रथम र अन्तिम क्षण सदा एक हुन्छ र जहाँबाट यात्रा सुरु हुन्छ, त्यहीँ यात्रा समाप्त हुन्छ। बीजबाट यात्रा सुरु हुन्छ र बीजमा नै यात्रा समाप्त हुन्छ। यो सारा विराट् अस्तित्वलाई यदि हामीले एउटा इकाइ मान्यौं भने यो इकाइको पनि मूल कहीं लुकेको हुनुपर्दछ। हामीले बीज फुटायौं भने त्यहाँ वृक्ष पाइँदैन। त्यसैगरी हामीले मानवको कोष्ठलाई तोड्यौं भने पनि त्यसमा मानव पाइँदैन। एउटा निश्चित कुरा के हो भने बीजमा अदृश्य रूपमा वृक्ष लुकेको छ र कोष्ठमा मनुष्य अदृश्य ढङ्गबाट लुकेको हुन्छ। यसरी लुकेको छ कि जबसम्म प्रकट हुँदैन, त्यसका बारेमा थाहा नै हुँदैन। ईश्वरको जानकारी हामीलाई तब मात्र हुन्छ जब कुनै अर्थमा ऊ हाम्रा लागि प्रकट हुन थाल्दछ, अन्यथा त्यस बेलासम्म थाहा हुँदैन। यहाँ कुनै पनि कुरा अकारण हुँदैन र प्रत्येक कुराको विकास हुन्छ।

डार्विनले पहिलो पटक विकासको सिद्धान्त पश्चिमलाई दिँदा इसाई धर्मावलम्बीहरूले यसको विरोध गरेका थिए। यसको कारण उनीहरूलाई विकास धर्मको लागि बाधा हुन्छ भन्ने लागेको थियो तर हिन्दू चिन्तकहरू सनातनदेखि विकासलाई धर्मको आधार मान्दछन् किनभने विकासको कारणले नै जगत्मा परमात्मा छ भन्ने कुरा थाहा हुन्छ। जगत् गहन इच्छाले प्रभावित भएर गतिमान् भइरहेको छ, यहाँ प्रत्येक कुरा बढिरहेको एवम् माथि उठिरहेको छ र यो विकास नफर्किने किसिमको छ। एउटा बच्चालाई हामी पुनः बच्चा बनाउन सक्दैनौं। हामीले जानेको कुरालाई बिर्सन वा हटाउन सक्दैनौं किनभने त्यो हाम्रो आत्माको सुनिश्चित हिस्सा बनिसकेको हुन्छ। त्यसैले यस जगत्मा हामी जे भएका छौं, त्यसभन्दा तल झर्न सक्दैनौं। संसार सुनिश्चित विकासको क्रम हो। यदि संसार विकास हो भने यसको अर्थ जीवन कहीं पुग्न खोजिरहेको छ भन्ने हो। जीवनको कुनै गन्तव्य छ, त्यसैले त ऊ यात्रा गरिरहेको छ। हाम्रो प्रत्येक कृत्य हामीलाई विकसित गर्ने दिशामा संलग्न छ। कुनै विकासको कदम चाल्नु नै हाम्रो जीवनको आनन्दको क्षण हुन्छ। जब हाम्रो चेतना कुनै नयाँ चरणलाई आत्मसात् गर्छ, तब ऊ आनन्दले भरिन्छ। जब हाम्रो चेतना अवरुद्ध हुन्छ, तब हामी भित्र दुख, पीडा एवम् चिन्ताको अनुभूति हुन्छ।

मुक्तिको अनुभव विकासको चरणमा हुन्छ। जब बच्चा पहिलोपटक हिँड्न थाल्दछ, तब उसमा प्रफुल्लताको कुनै सीमा नै हुँदैन। जब बच्चा अनेक प्रयासपछि लडखडाउँदै पहिलो कदम जमिनमा राख्दछ, तब विकासको क्रम सुरु भएर आत्मालाई एउटा नयाँ भरोसा र श्रद्धा प्राप्त हुन्छ। त्यस क्षणमा

मान्दछन् । जे हुन्छ त्यो कारणले बाँधिएको हुन्छ । यो पूरा जगत्को एक कल्पपछि पुनः अर्को कल्प सुरु हुन्छ । यो मनुष्यको एक जीवनपछि अर्को जीवन प्राप्त भए जस्तै हो । आज हामी जे छौं त्यो हाम्रो समस्त अतीतको जोड हो र भोलि हामी जे हुन्छौं त्यसमा आज पनि जोडिन्छ । एक अर्थमा यो स्वचालित व्यवस्था हो र यसभन्दा अन्यथा हुनै सक्दैन । जस्तो मानिसहरूसँग हुन्छ त्यस्तै जगत्सँग पनि हुन्छ । व्यक्ति त आफ्नो कर्ममा बाँधिन्छ तर परमात्माले जगत्लाई रच्यो, सत्मा र नष्ट गर्दछ तथापि कर्मले परमात्मालाई बाँध्दैन किनभने उसले कर्म अनासक्त भएर गर्दछ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो सबै कर्म 'म' अनासक्त भएर गर्दछ । अनासक्त त्यही कर्म हुन सक्छ जुन कर्म खेल मात्र हुन्छ । सबै कर्ममा व्यक्ति आसक्त हुन्छ तर केवल खेलमा मात्र अनासक्त हुन्छ । अनासक्त कर्म त बच्चाहरूको खेल जस्तै हुन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! त्यो कर्ममा मेरो आसक्तिरहितता र उदासीनता भएकाले ती कर्महरूले मलाई बाँध्दैनन् ।

बुद्ध कुनै दिन नदीको किनारामा घुमिरहनु भएको थियो । त्यहाँ बच्चाहरू बालुवाको घर बनाउँदै थिए । बच्चा र ठुला मानिसहरू दुवै बालुवाकै घर बनाउँछन् । त्यसैले बच्चाको घर कस्तो हुँदो रहेछ भनेर उहाँले रोकिएर हेर्नुभयो । बच्चाहरू हावाको भोक्काका कारण आफ्नै घर भत्किँदा पनि आपसमा झगडा गर्थे । सारा झगडा संसारमा घरको नै हो । साँझ पर्न लाग्यो र घरबाट आमाले आ-आफ्ना बच्चाहरूलाई बोलाइन् । जुन घरका लागि एक अर्कामा लडाइँ गर्दै थिए, ती बच्चाहरू त्यही बालुवाको घरमा टेकेर त्यसलाई भत्काएर घरतिर हिँडे । बुद्धले भन्नुभयो- जुन दिन हामी सबै आफ्नो घरलाई बालुवाको घर सम्झिन्छौं र यो खेल समाप्त भएको स्मरण हुन्छ तत्काल सच्चा घरबाट परमप्रभुको पुकार आउँछ । त्यो दिन हामी आफ्नो घरलाई बच्चाहरूले जस्तै गरेर बालुवाको घरको खेल खेल्न जान्ने छौं । जीवनलाई खेल बनाउन जान्छौं भने हामी पनि अनासक्त हुन सक्छौं ।

परमात्माका लागि जीवन एक खेल हो । त्यसैले सनातनीहरू परमात्माको लीला भन्ने शब्द प्रयोग गर्दछन् । लीलाको अर्थ खेल हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- कल्पमा जब सारा प्राणी 'म'मा लीन हुन्छन् तब अर्को कल्पको प्रारम्भमा 'म' फेरि उनीहरूको रचना गर्छु र यही नै क्रम चलिरहन्छ । हिन्दूहरूको ईश्वर सम्बन्धी धारणा गम्भीर नभएर ज्यादै प्रफुल्लित ईश्वरको धारणा छ । लीला परमात्माको खेलको नाम हो । यो सारा सृजना एउटा गम्भीर कृत्य होइन, परमात्माको खेल हो । यो आनन्दको प्रवाह हो । यो जगत् परमात्माको लीला भएकाले सुन्दर छ । प्रायःजसो काम कुरूप हुन्छ किनभने त्यो बाध्यतावश गरिन्छ । एक नर्सले बच्चालाई हेरिन् भने त्यो काम हुन्छ तर आमाले ती बच्चालाई हेरिन् भने उनका लागि त्यो खेल र आनन्द हुन्छ । हाम्रा जोगी-साधुहरू सबै उदास र दुखी देखिन्छन् किनभने हामीले साधुहरूसँग त्यही गम्भीर प्रकृतिको अनुहार खोजेका छौं । हामी उनीहरूमा प्रफुल्लता हेर्न चाहँदैनौं । हामीहरूले धर्मलाई एउटा गम्भीर कृत्य बनाएका छौं जसले गर्दा ईश्वरीय तत्त्व विलीन भएको छ । कृष्ण विराट् कुरालाई गम्भीर होइन आनन्ददायी बनाउनुहुन्छ । सनातन धर्म संसारमा एकलो हँसिलो धर्म थियो जसमा हाँस्ने, प्रसन्न हुने प्रगाढ क्षमता थियो, आनन्द यसको गन्तव्य थियो तर यसको मर्मलाई गम्भीर प्रकृतिका रुढिवादीहरूले समाप्त पारिदिएका छन् । जीवनलाई लीलाको दृष्टिले हेर्न सक्थे भने कृष्णको यो कथन स्पष्ट हुन्छ । जीवनलाई खेल मानेमा परमात्मा यत्रो विराट् जाललाई रचेर पनि पर अनासक्त रहेको जान्न सकिन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ, कुनै कर्मले पनि मलाई बाँध्दैन ।

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।

हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥१०॥

हे कुन्तीपुत्र ! मेरी प्रकृतिले मेरै प्रकाशमा सम्पूर्ण जड र चेतन आदिको सृष्टि गरिन् । अतः यो संसार जन्म-मरणका चक्रमा घुमिरहन्छ ॥

मोघाशा मोघकर्मणिो मोघज्ञाना विचेतसः ।

लोकगीता-३७१

भाग्न खोज्नुभयो तर कसैले उहाँको खुट्टा बाँधे जस्तै भयो । आँखा भिम्क्याउन र श्वास फेर्न पनि कठिन भयो । त्यहाँ कोही उत्रिएर चारैतिर घेरेर राखेको जस्तो उहाँलाई लाग्यो । रवीन्द्रनाथ हल्लिन थाल्नुभयो र नाच्न थाल्नुभयो । केही समयपछि उहाँ स्वस्थ हुनुभयो । त्यसै समय मल्लिकको खुट्टा जो बाँधिएजस्तो भएको थियो त्यो खुट्टा खुल्ला भयो र उहाँ भाग्नुभयो । अर्को दिन उहाँले रात्रिको समयमा आफू उपस्थित भएको कुरा सुनाउँदै रवीन्द्रनाथलाई यस्तो के भएको हो भनेर सोध्नुभयो । रवीन्द्रनाथले मैले आजसम्म स्वयम्ले केही पनि लेखेको छैन, जब म हराउँछु, तब मलाई कसैले लेखाउँछ । मैले लाखौंलाख कोसिस गरेर सुन्दर शब्दहरूलाई जन्माए पनि काव्य जन्मदैन; काव्यको जन्म त म रित्तिएपछि मात्र हुन्छ भन्नुभयो । रवीन्द्रनाथलाई काव्य सिर्जना गर्दा ईश्वर अवतरित भएको महसुस भएको हुनुपर्छ ।

यस जगत्मा जब कुनै कुरा सृजित हुन लाग्दछ, तब कहिलेकाहीँ स्रष्टाको झलक पाइन्छ किनभने उसको उपस्थितिबिना कुनै कुरा सृजित नै हुँदैन । त्यसैले हरेक सिर्जनामा परमात्मा उपस्थित हुन्छ । नारी पहिलो पटक गर्भवती हुँदा उनको सौन्दर्य प्रदीप्त हुनथाल्छ, उनीभित्र केही सृजना हुन लाग्दछ र उनका आसपास परमात्माको छवि र उपस्थिति हुन्छ । स्त्रीलाई सृजनाको अवस्थाको बोध भयो भने उनका निम्ति आमा हुनु नै परमात्मालाई पाउनु हुन्छ । जब जीवनको श्रेष्ठतम फूल मनुष्य स्त्रीबाट निर्मित हुन्छ तब स्वभावतः उसको पूरै व्यक्तित्व सौन्दर्यले भरिन्छ र त्यो क्षण परमात्मा उसमा ज्यादै निकट हुन्छ । त्यसैले मातृत्व गहिरो धार्मिकता हो । स्त्रीभित्र सृजनाको घटना घट्ने हुनाले उनलाई बाहिर सृजना गर्ने विचार नै आउँदैन । जहाँ सिर्जनाको क्षमता हुन्छ, त्यहाँ परमात्माको अनुभव गर्न सजिलो हुन्छ । त्यसैले सृजनात्मक सामर्थ्य नभएको व्यक्तिले परमात्मालाई कहिल्यै अनुभव गर्न सक्दैन । जहाँ केही नयाँ पैदा हुन्छ, त्यहाँ परमात्मा उपस्थित हुन्छ, विना परमात्मा केही पनि जन्मिनै सक्दैन । जहाँ विध्वंस हुन्छ, त्यहाँ परमात्मा हुँदैन । जब हामी विध्वंस गरिरहेका हुन्छौं, तब हामी परमात्माबाट सर्वाधिक दूरीमा हुन्छौं ।

परमात्माको गहनतम प्रतीति सृजनाको क्षणमा मात्र हुन्छ किनभने परमात्माविना सृजना हुनै सक्दैन । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ,- सबै सृजनामा 'म' उपस्थित हुन्छ र मेरो उपस्थिति नै पर्याप्त हुन्छ । हे अर्जुन ! मेरो उपस्थिति मात्रले प्रकृति सबै जगत्लाई रचिदछिन् । यसै कारणले नै जगत् बन्दछ र फैलिन्छ । 'म' केही गर्दिन र मैले केही गर्नु पनि पर्दैन; मैले इच्छा, वासना, केही पनि गर्नुपर्दैन केवल 'म' हुनु नै सिर्जना हो । हामी सदैव ईश्वर नै स्रष्टा हो भन्दछौं । यो भन्नुभन्दा ईश्वर सिर्जनाको प्रक्रिया हो भन्नु उपयुक्त हुन्छ । ईश्वर सृजनात्मकता हो । परमात्मा सृजनाको प्रवाह हो र जहाँ उसको उपस्थिति हुन्छ, त्यहाँ अनन्त रूपमा सृजनाको प्रवाह हुन थाल्दछ । जीवनको खेल उसको उपस्थितिको आनन्द हो र उसको उपस्थितिले जीवन उत्सवमय हुन्छ । जहाँ सृजना भइरहेको हुन्छ त्यहाँ परमात्मा सदैव मौजुद हुन्छ । मनुष्यले बनाएका हरेक कुरामा जीवन नहुने हुनाले त्यसको कुनै विकास हुँदैन । त्यो निर्जीव विकासमा व्यक्ति संलग्न भएका कारण ऊ परमात्माबाट पर हुँदै गएको छ । यो विकासमा केही जन्मिँदैन, हामी केवल अस्वाभाविक वस्तुहरूबाट घेरिन्छौं ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्तो हुँदा पनि सम्पूर्ण प्राणीहरूको महान् रूप मेरो परम भावलाई नजान्नेवाला मूढ व्यक्तिहरू मनुष्यको रूप धारण गर्नेवाला 'म' परमेश्वरलाई तुच्छ सम्झिन्छन् । मूढको अर्थ मूर्ख होइन । मूढता मूर्खताभन्दा पनि खतरनाक अवस्था हो । मूर्ख त्यो हो जसलाई थाहा छैन र मूढ त्यो हो जसलाई थाहा त छैन तर थाहा भए जस्तो गर्दछ । मूर्ख जो अज्ञानी र जानकारीविहीन छ उसलाई माफ पनि गर्न सकिन्छ तर मूढ व्यक्ति जसलाई केही थाहा छैन र आफूलाई जान्ने ठान्दछ उसलाई त माफ गर्न पनि सकिन्न । जो स्वयम्लाई ज्ञानी ठान्दछन् उनीहरू मूढ हुन् । मूढको अर्थ अज्ञानताका साथै अहङ्कार पनि भएको व्यक्ति हो । मूढ व्यक्ति म सबै जान्दछु भन्ने ठान्दछ तर उसमा भित्र कुनै जानकारी हुँदैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- परमात्माको उपस्थितिमा नै सारा जीवनको सृजना हुन्छ र उसैबाट सारा जीवन गतिमान् हुन्छ । उसैबाट सारा जीवन परिपूर्ण छ र उही जीवनको मूल एवम् आत्मा हो । चारैतिर परमात्माको

उपस्थितिबाट सबै भइरहेको देखेर पनि मूढ व्यक्तिहरू आफ्नो मूढता छोड्दैनन् । यस्ता व्यक्तिले ईश्वरका सम्बन्धमा पनि गलत कुरा गरिरहेका हुन्छन् । हामी छुट्टै कुरा त ठिकै भन्छौं तर विराट्को सम्बन्धमा हाम्रो मूढताको कहीं अन्त नै हुँदैन ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्ता मूढ व्यक्तिहरू चारैतिर 'म' स्थित भएको देखेर पनि मलाई अनुभव गर्न सक्दैनन् । नास्तिकहरू सदैव यदि परमात्मा छ भने ऊ अगाडि किन आउँदैन भन्छन् । परमात्मा सबैतिर अगाडि नै हुनुहुन्छ र उहाँविना अर्को कोही पनि छैन तथापि नास्तिकहरू अगाडि आऊ भन्छन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जब 'म' अगाडि मनुष्यको शरीर धारण गरेर आउँछ, तब यिनै मूढ व्यक्तिहरू मलाई मनुष्यको शरीर धारण गर्ने तुच्छ व्यक्ति मान्दछन् र हामी जस्तै मनुष्य कसरी परमात्मा हुन सक्छ भन्छन् । परमात्मा अप्रकट भएर सबै सृजनामा उपस्थित भएको अवस्था र कृष्णको रूपमा मनुष्यको शरीर लिएर प्रकट भएको अवस्था दुवैलाई मूढ व्यक्तिहरूले अस्वीकार गर्दछन् । उनीहरूलाई दुवै रूप स्वीकार नै हुँदैन । त्यसैले प्रश्न परमात्मा व्यक्त कि अव्यक्त छ भन्ने होइन प्रश्न त हामीभित्र मूढता छ कि छैन भन्ने हो ।

हामीलाई आफूभन्दा श्रेष्ठ व्यक्तिलाई स्वीकार गर्न र बुझ्न कठिन हुन्छ किनभने जहाँसम्म हाम्रो चेतना गएको छ, त्यसको पार हाम्रो आँखा पुग्न सक्दैन । हामी जे छौं, त्यहीसम्म मात्र देख्न सक्छौं । केवल समान तलसम्म मात्र अनुभव गर्न सक्छौं । त्यसैले श्रेष्ठता हाम्रो आँखाबाट ओभेल हुन्छ । परमात्मा अगाडि नै आएर उभियो भने पनि हामी उसलाई चिन्न सक्दैनौं । परमात्माको रूपलाई हामी बाह्य आँखाले देख्न सक्दैनौं । त्यसैले कृष्ण अगाडि हुँदा पनि हामी कृष्णमा परमात्मा होइन मनुष्य देख्छौं । जब मनुष्य देख्छौं, तब हाम्रो अहङ्कारले त्यसलाई श्रेष्ठ देख्न दिँदैन । हामी तर्क गरेर त्यो व्यक्ति भगवान् होइन मनुष्य हो भनेर सिद्ध गर्छौं अनि त्यसैमा हामीलाई तृप्ति हुन्छ र अहङ्कारको पुष्टि हुन्छ । यो मूढताको कारणले भएको हो । यदि व्यक्ति परमात्मा होइन भने पनि उसमा दिव्यता खोज्ने प्रयास गर्नु भने हाम्रो चेतनाको स्तर वृद्धि हुन्छ तर हाम्रो मूढता र अहङ्कारले त्यो हुन दिँदैन । त्यसैले हाम्रो चेतनाको सीमा पनि विकसित हुन सक्दैन । यदि कसैले ढुङ्गालाई पनि परमात्मा मान्यो भने ढुङ्गामा परमात्मा होस् वा नहोस् तर व्यक्तिको दिव्यताको सीमा बढ्छ र उसको अन्तरविकास हुन्छ । जति हामी खोज्ने प्रयास गर्छौं त्यति नै विराट्सम्म पुग्ने हाम्रो चेतनाको मार्ग विकसित हुन्छ ।

मूढ व्यक्तिले "कृष्णलाई पनि भोक लाग्छ, प्यास लाग्छ र उहाँ हामी जस्तै हुनुहुन्छ त्यसैले उहाँ हामी जस्तै व्यक्ति भएकाले कसरी भगवान् मान्ने, भन्छन् तर अमूढ व्यक्तिले कृष्णलाई भोक, प्यास, निद्रा लाग्छ र उहाँ भगवान् हुन सक्नुहुन्छ भने मलाई पनि त्यस्तै हुन्छ । त्यसैले म पनि भगवान् हुन सक्छु भनेर सोच्दछ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- मूढजन मैले मनुष्य शरीर धारण गरेको कारण मलाई तुच्छ सम्झिन्छन् । उनीहरूले मनुष्य रूपमा अवतरित हुँदा 'म'मा भगवान् देख्न सकेको भए उनीहरू पनि भगवान् हुन सक्थे तर उनीहरू यस्तो देख्दैनन् । उनीहरू त शरीरधारी व्यक्ति परमात्मा कसरी हुन सक्छ भन्ने ठानेर मूढताको परिचय दिन्छन् र आफ्नै खुट्टामा बन्चरो हान्छन् । कृष्णलाई तुच्छ सम्झने व्यक्तिहरूको भनाइबाट कृष्ण तुच्छ हुनुहुन्न तर आफ्नो सम्भावनालाई समाप्त गर्ने व्यक्ति भने पक्का मूढ हुन्छ । कृष्णको आँखामा हेरेर आफू पनि कृष्ण जस्तो हुन सक्छु भनेर सोच्नु ज्ञान हो तर शरीर हेरेर कृष्णलाई मनुष्य मात्र सम्झनु मूढता हो ।

मनुष्यको मूढताको केन्द्र अहङ्कार हो । त्यसैले कसैका सम्बन्धमा नराम्रो सुन्नेबित्तिकै हाम्रो मन प्रफुल्लित हुन्छ र कसैको निन्दा सुन्नेबित्तिकै सही या गलत नसोचीकन तत्काल हामी सही मान्दछौं । अर्को व्यक्ति राम्रो छ भनेर सुन्दा हाम्रो अहङ्कारलाई चोट लाग्दछ र मनले त्यसलाई स्वीकार नै गर्दैन । यो हाम्रो मूढताको लक्षण हो । जो व्यक्ति सारा जगत्लाई नराम्रो देख्दछ त्यो नराम्रोपन एकदिन फर्केर

उसैमा नै आउँछ । यस्तो व्यक्तिको कहिल्यै विकास हुँदैन । अमूढ व्यक्तिले सारा संसारमा असलपन हुन्छ भन्ने सोच्दछ । त्यसैले ऊ चारैतिर असलपन र भलाइ खोज्दछ । यस्तो अवस्थामा व्यक्तिको विकास हुन्छ र उसको भरोसाबाट आत्मक्रान्ति घटित हुन्छ । कृष्ण जस्ता व्यक्तिलाई भगवान् नमान्नुको मूल कारण हामी माथि उठ्न तयार नभएर हो । मनुष्य भगवान्लाई होइन चमत्कारलाई मान्दछन् । चमत्कार देखिएपछि मात्र ऊ आफूभन्दा भिन्न लाग्दछ । कृष्णको चमत्कारलाई हामी मान्न सक्छौं किनभने मूढता चमत्कारबाट प्रभावित हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- व्यर्थको आशा, व्यर्थको कर्म र व्यर्थको ज्ञानवाला अज्ञानीजनले राक्षस र असुर जस्तो मोहित गर्ने स्वभावलाई नै धारण गरेका हुन्छन् । मनुष्य अपूर्ण चेतना हो । जनावरमा पूरा व्यक्तित्व हुन्छ, एउटा गाई पूरा गाई हुन्छ तर मनुष्य कहिले पनि पूरा हुँदैन, ऊ कम र ज्यादा भइरहन्छ । पूरा मनुष्य भएर कोही जन्मिँदैन । मनुष्य त उसलाई आफै बन्नुपर्दछ किनभने मनुष्यमा विकासको पूर्ण सम्भावना हुन्छ । मनुष्य पूरा मनुष्य नभएका कारणले ऊ जनावरभन्दा पनि तल झर्न सक्दछ र प्रयत्न गरेमा माथि उठेर परमात्मा पनि हुन सक्छ । जनावरमा राक्षस कोही पनि हुँदैन किनभने जनावरमा कोही पनि भगवान् हुँदैन । मनुष्य एउटा सङ्क्रमणशील व्यवस्था हो, जो सुनिश्चित हुँदैन । यदि मनुष्य ईश्वरतिर जाँदैन भने राक्षसतिर जानै पर्दछ किनभने जीवन एउटा गति हो जहाँ चलै पर्दछ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- मलाई साकार रूपमा हुँदा तुच्छ सम्झने र निराकार हुँदा प्रकट छैन भन्ने यस्तो मूर्खतापूर्ण बुद्धि राक्षस र असुरको जस्तो बुद्धि हो र यस्तो बुद्धिले आफूलाई अन्धकारमा डुबाउँछ । परमात्माको झलक पनि विकासको मार्ग बन्न सक्छ र उसको प्रतीतिले मात्र पनि व्यक्तिले माथिको गति लिन सक्दछ ।

कृष्णले मूढताका तीनवटा लक्षणहरू व्यर्थको आशा, व्यर्थको कर्म र व्यर्थको ज्ञान बताउनुभएको छ । व्यर्थको आशामा जो अल्झिन्छ ऊ सार्थक आशा प्राप्त गर्न असमर्थ हुन्छ । व्यर्थको ज्ञानमा अल्झिने मानिसको आँखा सार्थक ज्ञानतिर उठ्नै सक्दैन र व्यर्थको कर्ममा जो लीन हुन्छ, उसले त्यो कर्मलाई खोज्ने पाउँदैन जसको खोजले समस्त कर्मको बन्धनबाट मुक्ति पाइन्छ । व्यर्थको आशा भविष्यको आकर्षण हो । हामी जुन आशामा बाँच्छौं, त्यसबाट कुनै सार्थकता पाएका छौं या छैनौं भन्ने कुरा सोच्नुपर्ने हुन्छ । आशाको अर्थ भविष्य हो र आशाविना बाँच्नु कठिन हुन्छ । अतीतले दुखका अतिरिक्त केही पनि दिएको छैन र यदि मनुष्यलाई त्यही अतीतको आधारमा बाँच्नुप्यो भने मनुष्य बाँच्न नसकेर समाप्त हुन्छ किनभने उसको अतितमा प्रेरणा बन्ने केही पनि हुँदैन । त्यसैले अतीतको सहारामा हामी बाँच्न सक्दैनौं । अतितमा जीवनको कुनै अनुभव हुँदैन र त्यो जीवनको दुखको लामो कथा मात्र हो तथापि हामी बाँच्दछौं र हाम्रो बाँच्ने प्रेरणा हामीलाई भविष्यको आशाबाट प्राप्त हुन्छ । जुन भविष्यको आकर्षणमा हामी चल्छौं, त्यही भविष्यको आकर्षणको नाम आशा हो । आशाको अर्थ जे हिजो भएन त्यो भोलि हुन्छ भन्ने हो । यो सम्भावनाको सपनाले हामीलाई बचाउँछ ।

उमरखैयामले आफ्नो एउटा गीतमा भन्नुभएको छ- मैले मानिसहरूले दुख झेलेको देखेँ र फेरि पनि बाँचेको देखेँ । मानिसले पीडा भोगेको देखेँ तर पनि उनीहरूको बाँच्ने तीव्र जिजीविषा देखेँ तब म ज्यादै चिन्तित भएँ । मानिसलाई भएको दुखको लेखाजोखा गर्ने हो भने समस्त मनुष्य जातिले आत्महत्या गर्नुपर्ने हो र जीवन असम्भव हुनुपर्ने हो तर दुखीभन्दा दुखी व्यक्ति पनि बाँचिरहेका छन् । उमरखैयाम भन्दछन्- यो देखेर मैले ज्ञानीहरू तथा बुद्धिमान्हरूसँग सोधेँ तर कुनै उत्तर पाइनँ किनभने ती ज्ञानी र बुद्धिमान् पनि दुखमा रहेको पाएँ । सबै ठाउँबाट उत्तर नपाई निराश भएपछि एकदिन मैले आकाशलाई सोधेँ- पृथ्वीमा यति धेरै व्यक्तिहरू कैयौं कालदेखि अनन्त संख्यामा रहेका छन् र हे आकाश ! तिमीले सबैलाई देखेका छौ । यिनीहरू सबै दुखमा परेका छन् तर पनि बाँचिरहेका छन्, हे आकाश ! के तिमी

मलाई उनीहरूको बाँच्ने कारण बताउन सक्छौ ? उमरखैयाम भन्छन्- आकाशले एक शब्दमा भन्यो आशा (Hope) । आशामा नै मानिस बाँचेको हुन्छ र कुनै दिन सपना पूरा हुन्छ भनेर उसको जीवन कायम हुन्छ ।

मनुष्य भविष्यको आशा त गर्छ तर जुन आज अतीत भयो त्यो पनि कुनै समयमा भविष्य थियो । आजको दिन चौबिस घण्टा पहिले त्यो भविष्य थियो र चौबिस घण्टापछि त्यो अतीत हुन्छ । तर हामी यो कहिल्यै विचार नै गर्दैनौ । चौबिस घण्टा अगाडि बनाएको आशा पनि कहिल्यै पूरा हुँदैन । तर यसको वास्ता नगरी मानिस फेरि पनि आशा गर्न छोड्दैन र मेरो आशा व्यर्थ त भएन भनेर पनि सोच्दैन । व्यर्थको आशाको तात्पर्य जे म चाहन्छु, त्यो चाहना नै व्यर्थ हो किनभने त्यो कहिल्यै पनि पूरा हुँदैन भन्ने प्रतीति नहुनु हो । त्यो चाहनाको स्वभाव नै अधुरो रहनु हो । जे हामी माग्छौं, त्यो कहिल्यै पनि पाइँदैन तर त्यो नपाएको कुरालाई हामी सधैं अगाडि सारिदिन्छौं । हामीले जे हिजो गरेका थियौं त्यो आज पनि गच्छौं र गरिरहन्छौं । मृत्यु एक क्षण आउँछ तर हाम्रो भुल बदलिँदैन । बुद्धिमान् व्यक्ति त्यो हो जसले फर्केर हेर्छ र भन्छ- ६० वर्ष बाँच्दा पनि मेरो कुन चाहिँ आशा पूरा भयो । हामीले वा कसैले पनि चाहेका कुरा कहिल्यै प्राप्त हुँदैनन् । सबैजना अरूबाट सुख चाहन्छन् तर त्यो कहिल्यै पाइँदैन केवल अरूबाट दुख मात्र प्राप्त हुन्छ । सुख त केवल भित्रको अनुभवबाट मात्र पाउन सकिन्छ । सबै दुख स्वयम्का कारणबाट मात्र पाइन्छ । यही व्यर्थको आशा हो र यस्तो आशा राख्ने व्यक्ति मूढ हो ।

हरेक व्यक्ति दुखी छ र दुखको कारण जीवन होइन । जीवन त परमात्माको स्वरूप र बरदान भएकोले त्यहाँ कुनै दुख हुँदैन । दुखको कारण जीवनको शाश्वत नियमलाई नजान्नु हो । नियमले आफ्नो काम गरिरहन्छ र जब हामी त्यो नियमको विपरीत हुन्छौं, तब दुख उत्पन्न हुन्छ । जब त्यो नियमको अनुकूल हुन्छौं, तब सुखप्राप्ति हुन्छ । व्यर्थको आशाको तात्पर्य नियमको प्रतिकूल आशा गर्नु हो । अरूबाट सुख पाउन खोज्नु व्यर्थको आशा हो । अरूबाट होइन, आफैँमा सुख खोजे मात्र प्राप्त हुन्छ । दुख पाएर पनि नबदलिनु मूढता हो । यस जगत्मा महत्त्वपूर्ण कुरा हामी आफैँभित्र खोजेर मात्र पाउँछौं । प्रत्येक व्यक्तिले आफ्ना चारैतिर आशाको जाल बुन्दछ । जब इच्छा पूरा नभएर जालो टुट्छ, तब उसलाई परमात्मा खुसी छैनन् र भाग्यले साथ दिइरहेको छैन भन्ने लाग्छ तर उसलाई आफ्नो इच्छाको जालो कहिल्यै पनि गलत लाग्दैन । भाग्यको अर्थ जीवनको परम नियम (Ultimate Law) हो । भाग्य हामी सबैसँगै छ र जब हामी भाग्यको साथ हुन्छौं तब सफल हुन्छौं र जब भाग्यसँग हुँदैनौं, तब असफल हुन्छौं । भाग्य कसैको विपरीत हुँदैन ।

हरेक व्यक्तिमा भित्रको रिक्ततालाई भर्ने इच्छा हुन्छ र यो रिक्ततालाई भर्ने दौड व्यक्तिमा प्रारम्भ हुन्छ । त्यो रिक्ततालाई कोही धनले भर्न चाहन्छ, त्यसका लागि ऊ गलत जाल बुन्न सुरु गर्छ । धन भित्र जान सक्दैन किनभने भित्र त निर्धनता छ त्यसैले धन बाहिर रहन्छ । जब धन बढ्न थाल्छ, तब भित्रको निर्धनता अझ प्रकट हुन थाल्छ । त्यसैले धनी व्यक्तिभन्दा गरिब व्यक्ति खोज्न कठिन छ । जबसम्म गरिबी रहन्छ, भित्रको निर्धनताका बारेमा थाहा नै हुँदैन । वास्तविक रूपमा व्यक्तिको गरिबी त्यस दिन सुरु हुन्छ, जब भित्री गरिबी हुन्छ । त्यो भित्री गरिबीलाई व्यक्ति भर्न चाहन्छ जो धनले भरिँदैन र अझ निर्धनता प्राप्त हुन्छ । जो धन कमाएर भित्रको निर्धनतालाई भर्न चाहन्छ ऊ व्यर्थ आशामा डुबेको हुन्छ । धन कमाउन सकेन भने पनि विषादले भरिन्छ, धन कमाए पनि त्यो भित्रको गरिबी मेटिन सक्दैन र पूरा जीवन व्यर्थमा बिताएर पनि खालीको खाली हुन्छ । धनमा कुनै खराबी हुँदैन र धनको कुनै दोष पनि छैन केवल व्यर्थमा बिताएर पनि खालीको खाली हुन्छ । हामी भित्रको कमीलाई बाहिरी धनबाट भर्न चाहन्छौं तर हामीलाई नियमको स्मरण नभएको मात्र हो । हामी भित्रको कमीलाई बाहिरी धनबाट भर्न चाहन्छौं तर त्यो भित्र जान सक्दैन । धन त बाहिरको काममा मात्र उपयोगमा आउन सक्छ । त्यसलाई भित्र भर्ने प्रयास नै हाम्रो भुल हो ।

व्यक्ति यश, प्रतिष्ठा र अहङ्कार बटुल्न चाहन्छ किनभने ऊ आफूलाई “म कोही हुँ” भनेर जनाउन चाहन्छ । एक अर्थमा यो आन्तरिक खोज हो । प्रत्येक व्यक्ति “म को हो” भन्ने जान्न चाहन्छ, जो

उसको भित्री भोक हो । आफूले “म को हुँ” भनेर जान्नुको सट्टा अरूलाई “म केही हुँ” भनेर जनाउन चाहनु गलत बाटोमा लाग्नु हो । “म को हुँ” भनेर जान्न खोज्नु भित्री खोज हो तर “म केही हुँ” भनेर अरूलाई जनाउन खोज्नु अहङ्कारको पुष्टि हो । यसप्रकारको व्यवहार नियमको विपरीत हुनु हो किनभने सारा जीवन अरूलाई “म यो हुँ” भनेर सम्झाउनमा नै बित्छ । अन्त्यमा सबैलाई बताए पनि “म को हुँ” भन्ने जानकारी स्वयम्लाई नहुँदा भारी विफलता प्राप्त हुन्छ । व्यर्थको आशा गर्दा सफलता-असफलता एवम् जित-हार जे भए पनि भित्र प्रसन्नता हुँदैन । संसारमा जो व्यक्ति यश र सम्मानबाट भरिन्छन्, तिनीहरू ठुलो पीडाले भरिएका हुन्छन् । जीवनभर यश कमाउन प्रयास गरे पनि त्यो यश काममा आउँदैन । बाहिरी यश, प्रतिष्ठाबाट भित्र केही पनि घटित हुँदैन किनभने उसलाई सबैले जान्न सक्छन् तर ऊ आफैलाई नै जान्दैन ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- मूढताको पहिलो लक्षण व्यर्थको आशा हो । अर्को लक्षण व्यर्थको कर्म हो, जो व्यर्थ छ तर पनि हामी त्यसलाई गरि नै रहन्छौं । व्यर्थको कर्मको अर्थ यस्तो कर्म हो जसबाट अहित मात्र हुन्छ । उदाहरणका लागि हामीलाई क्रोध नराम्रो हो भन्ने थाहा छ तर पनि हामी दिनहुँ क्रोध गछौं र पश्चात्ताप गछौं । क्रोधको व्यर्थतालाई बुझेर मनमा अब क्रोध गर्दिनँ भनी तय गछौं तर केही समय नबित्दै पुनः क्रोध गछौं । यस्तो कर्मबाट कहिल्यै कसैको हित हुँदैन र हुन पनि सक्दैन । क्रोधको अर्थ अरूको गल्तीका लागि आफूलाई सजाय दिनु हो । व्यर्थको कर्मको अर्थ अरूको गल्तीको सजाय आफूले भोग्नु हो । व्यर्थको कर्मबाट हानि मात्र हुन्छ तथापि हामी फेरि पनि गरिरहन्छौं । हामी यान्त्रिक स्वभावका कारण यो गल्ती बारम्बार गरिरहन्छौं । हामीलाई निद्रा र मूर्च्छाले ग्रस्त बनाएको हुनाले त्यही गल्ती हिजो पनि गरेका थियौं, आज पनि गछौं अनि भोलि पनि गर्ने छौं । हाम्रो पूरा जीवन व्यर्थको कर्मको जोड हो । अहङ्कारले गर्दा हामी व्यर्थको कर्म गरिरहन्छौं ।

हाम्रो सारा दौड अरूको भलाइ गर्ने भनेर आफूलाई पुष्टि गर्ने प्रयास हो । यस प्रयासमा हामी सारा जीवन बिताउँछौं । यसबाट अहङ्कारको पुष्टि भए पनि केही फलित हुँदैन । जति भित्रको यथार्थको आश्वासन हुन्छ त्यति नै बाहिरको कुरा बेकार हुन्छ तर हाम्रो कर्म बाहिरको कुराका लागि मात्र हुन्छ । यदि सफल भयौं भने पनि व्यर्थको कर्म एवम् दौडमा रुमल्लिरहेका नै पाउने छौं । नेपोलियन, सिकन्दर आदि सबै अन्तिम क्षणमा उति नै दीन, दरिद्र र ठुला भिखारी भएर मृत्युलाई प्राप्त हुन्छन् जसले गर्दा सारा जीवनको यत्रो विराट् कर्मको फल व्यर्थ भएर हातमा केही पनि आउँदैन ।

कृष्ण यसलाई व्यर्थको कर्म भन्नुहुन्छ । मूढजन व्यर्थको कर्म गर्दछन् । व्यर्थको कर्म जति गरे पनि कहिल्यै केही पाइँदैन । तर सार्थक कर्मले यहीँ र अहिले नै उपलब्धि प्राप्त हुन्छ र भोलिको प्रतीक्षा पनि गर्नुपर्दैन । कसैको खसेको सामान उठाएर केही नभनी दिँदै जब व्यक्ति अगाडि बढ्छ, त्यसै समय उसभित्र केही शुभ फलित हुन्छ । अरूका लागि केही गर्ने सद्भावले आनन्दलाई यसै क्षण जन्म दिन्छ । सार्थक कर्म त्यो हो जो हाम्रो आत्माबाट सहज फलित हुन्छ र त्यो कर्ममा प्रेम हुन्छ । व्यर्थको कर्ममा क्रोध, ईर्ष्या र अहङ्कार हुने हुँदा यो हानिकारक हुन्छ । जीवनमा सार्थक कर्म बढ्दै गएमा भोलिका लागि केही आशा गर्नुपर्दैन हामी आज नै धनी हुन्छौं । जुन कर्म गर्दा यसै क्षण आनन्दानुभूति हुन्छ त्यो सार्थक र पुण्य कर्म हो । पुण्य कर्म त्यो कर्म हो जसले तत्काल आनन्दले भरिदिन्छ । पुण्य-कृत्य विशुद्ध प्रेमले भरिएको हुन्छ जुन इच्छारहित हुनाले यसका पछाडि कुनै माग हुँदैन । पुण्य स्वर्ग हुनाले पुण्यमा हुनु नै स्वर्गमा हुनु हो । हामी सदैव अपेक्षा बाँधेर बाँच्छौं, तर अपेक्षा पूरा भएमा पनि दुख प्राप्त हुन्छ र पूरा नभए भन्नु दुख र पीडा प्राप्त हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जुन ज्ञान आफ्ना लागि काम लाग्दैन त्यो व्यर्थको ज्ञान हो । हाम्रो ज्ञान कहिल्यै पनि काममा आउँदैन । संसारमा ज्ञानको कुनै कमी छैन, सायद आवश्यकताभन्दा ज्यादा छ । त्यसैले त हरेक व्यक्ति ज्ञान बाँडिरहेका हुन्छन् तर कसैले पनि यसरी बाँडिएको ज्ञान लिँदैन किनभने उससँग पनि पहिलेदेखि नै पर्याप्त ज्ञान मौजुद हुन्छ । यस जगत्मा सबैभन्दा बढी दिइने कुरा सल्लाह हो र सबैभन्दा

कम लिइने पनि सल्लाह नै हो । यो निःशुल्क बाँडिरहेको सल्लाहरूपी ज्ञान हाम्रो जीवनमा कहिल्यै काममा आउँदैन । हामीले कहिल्यै यसको उपभोग गरेका छैनौं साथै यो ज्ञान हाम्रो जीवनको अन्तरङ्ग हिस्सा पनि बन्न सकेको छैन । यो केवल कोरा शब्द जस्तो मात्र भएर भित्र गुन्जिरहन्छ । यस्तो ज्ञानले हाम्रो जीवनमा कुनै क्रान्ति र तत्त्वबोध पनि हुँदैन । केवल सूचनाको सङ्कलन मात्र हुन्छ । जीवन रूपान्तरण नगर्ने र आफ्ना साथै अरूको पनि काममा नआउने ज्ञान व्यर्थको ज्ञान हो । ज्ञान त्यही सार्थक हो, जो जान्नासाथ जीवन रूपान्तरण हुन्छ । ज्ञानको अर्थ जान्नु र रूपान्तरित हुनु हो । जानेर पनि नबदलिने ज्ञान र अज्ञानमा कुनै फरक हुँदैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- व्यर्थको ज्ञानी व्यक्ति मूढ हो । अलिकति ज्ञान पनि परिवर्तनका लागि पर्याप्त हुन्छ । ज्ञान समात्ने चिज होइन रूपान्तरित हुने कुरा हो । ज्ञान आत्मक्रान्ति हो । व्यर्थको आशा, व्यर्थको कर्म र व्यर्थको ज्ञानले भरिएको व्यक्तिको जीवनमा कुनै रूपान्तरण हुँदैन ।

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।

भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥१३॥

हे पार्थ ! दैवी प्रकृतिमा आश्रित भएका महात्माहरू अविचलित मनले मलाई नै भौतिक जगत्का प्राणीहरूको उद्गम स्रोतको कारण एवम् अविनाशी जानेर उपासना गर्दछन् ॥

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥१४॥

यसप्रकारले दृढ सङ्कल्पका साथ निरन्तर मेरो ध्यानमा लागेका भक्तहरू मलाई प्राप्त गर्ने प्रयास गर्दै कीर्तन गर्दछन् र मलाई नै भक्तिपूर्वक नमस्कार गर्दै सधैं मेरो उपासना गर्दछन् ॥

श्लोकमा कृष्ण त्यो व्यक्तिको कुरा गर्नुहुन्छ जो मूढ छैनन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे पार्थ ! दैवी प्रकृतिमा आश्रित भएका महात्माजनहरू मलाई सबै प्राणीको सनातन कारण र नाशरहित अक्षरस्वरूप जानेर अनन्य मनले युक्त भई निरन्तर भज्दछन् । यस जगत्मा माथि र तल दुवैतिर जाने प्रवाह छ । हामी जुन प्रवाहलाई चुन्छौं त्यो प्रवाहले हाम्रो जीवनलाई गतिमान् तुल्याउँछ । आफ्नो नाउलाई जुन दिशामा हावा चलेको छ, त्यतै बगायो भने नाउ त्यतैतिर बग्न थाल्छ । प्रतिक्षण जगत्मा दुवैतिर जाने हावा बगिरहन्छ । हामी जुन हावाको सहारा लिन्छौं, त्यही दिशातिर यात्रा गर्दछौं । जब कसैले हामीलाई गाली गर्छ, तब यो हावा अर्कातिर गइरहेको हुन्छ । त्यस्तो हावामा यदि हामीले आफ्नो नाउको पाल खोल्छौं भने हामी क्रोधको जगत्मा उत्रिन्छौं । यो गाली गर्नेवालाको कारणले नभई हाम्रो कारणले हो । जब कोही शान्त ध्यानमा रहेको हुन्छ, त्यस क्षणमा हामी उसको समीप बस्छौं भने हाम्रो नाउ शान्तिको दिशामा निस्कन सक्छ ।

बुद्ध तिस वर्षसम्म एउटा गाउँबाट अनेकौं पटक ओहोरदोहोर गर्नुभयो । एउटा गाउँले सधैं कुनै न कुनै बहाना बनाएर उहाँको दर्शन गर्न गएन तर यदि त्यस व्यक्तिलाई कसैले गाली गरेको भए सबै काम छोडेर ऊ लड्नका लागि तत्काल तयार हुन्थ्यो । यो मूढ भाव हो । अमूढ एवम् बुद्धिमान् त्यो हो जो आफूलाई दैवी प्रकृतिको आश्रयमा छोड्छ । प्रतिपल परमात्मातिर बगिरहेको हावामा कसरी सम्मिलित होऊँ भनेर यस्तो व्यक्तिले खोज गर्छ । एकलै यात्रा गर्ने सामर्थ्य नभएकोले परमात्मातिर बहेको हावामा सम्मिलित भएर परमात्मासम्म पुग्न खोज्छ ।

हामी ठिक विपरीत नर्कतिर लैजाने हावा खोज्छौं । हामी नै हतारमा असमय हाम्रो नाउको पाल खोलेर तलतिरको यात्रामा पुग्छौं । बुद्धिमान् व्यक्तिले समयमा नै परमात्मातिर हावा बहेको बेलामा आफ्नो नाउको पाल खोल्छ । ऊ सदा तलतिर बग्ने हावा आएको बेलामा पाल बन्द गर्ने र माथितिर बग्ने हावा आएको चाल पाउनेबित्तिकै पाल खोलेर त्यसतर्फ यात्रा गर्ने खोजीमा हुन्छ । मनुष्य अपूर्ण भएकोले ऊ आखिरी तलसम्म पनि जान सक्छ र माथिको सबैभन्दा उच्च तलमा पुगेर परमात्मासमक्ष उपस्थित पनि

हुन सक्छ । त्यसैले ऊ श्रेष्ठतम वा निम्नतम पनि हुन सक्छ जुन उसमा नै निर्भर हुन्छ । दैवी प्रकृति त्यसलाई भनिन्छ जसले प्रतिक्षण आफूभित्र दिव्यतालाई बढाउँछ । त्यसैले यो धारामा यात्रा गर्ने व्यक्तिले आफूभित्र दिव्यता बढेको छ कि छैन भनेर जाँच गरिरहनुपर्दछ । जहाँबाट जुन परिस्थिति र जुन घटनामा भए पनि तत्काल परमात्मातिर जाने मार्गको खोज गर्नु नै दैवीधारा हो ।

जीवनका प्रत्येक क्षणको घटनामा दुवै धारा मौजुद हुन्छन् । एउटा व्यक्तिले कसैलाई गाली गर्दा मैले प्रतिकार गर्नुपर्छ भन्ने पनि सोच्न सक्छ । यो एउटा धारा भयो तर यो व्यक्तिले मलाई गाली मात्र गयो तर कुटेको त छैन नि भनेर पनि सोच्न सक्छ । उसले कुट्न पनि सक्थ्यो तर कुटेन केवल गाली मात्र गयो । त्यसैले ऊ नराम्रो मानिस होइन भनेर सोच्नु अर्को धाराको चुनाव हो । प्रत्येक घटनामा दुवै धारा उपस्थित हुन्छन् र चुनाव भने हामीले नै गर्नुपर्छ । नराम्रो व्यक्तिमा पनि परमात्माको झलक हुन्छ र राम्रो व्यक्तिमा पनि राक्षसको स्वभाव हुन्छ । यो चुनाव हाम्रो हो र हामी जे चुन्छौं, त्यही हाम्रो जीवनको प्रवाह हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- दैवी प्रकृतिमा आश्रित महात्माजन अविचलित मनले मलाई नै उद्गम स्रोत र अविनाशी जानेर उपासना गर्छन् । दैवी प्रकृतिमा आश्रित हुने एवम् सबैतिर देवताको मार्ग मात्र खोज्ने व्यक्ति महात्मा हो । वेश्याको घरमा बसेर पनि आफूभित्र देवताको मार्ग खोज्ने व्यक्ति दैवी प्रकृतिको हुन्छ । मन्दिरमा बसेर आफूभित्र अन्य मार्ग खोज्ने व्यक्ति आसुरी प्रवृत्तिको हुन्छ । हामी कहाँ छौं भन्दा पनि हाम्रो अन्तरधारा कता बगिरहेको छ त्यो महत्त्वपूर्ण हो ।

एउटा साधु र वेश्याको एकै दिन एउटै समयमा मृत्यु भयो, दुवैको घर आमनेसामने थियो । मृत्युका दूत उनीहरूलाई लिन आए । उनीहरू ज्यादै अप्ठ्यारोमा परे किनभने साधुलाई नर्कमा र वेश्यालाई स्वर्गमा लैजाने आदेश भएको थियो । मृत्युका दूतले आफ्नो माथिल्लो अधिकारीलाई कहीं यो उल्टो त भएको होइन भनेर सोध्दा ठिक निर्णय भएको जवाफ पाए । वेश्या साधुको घरमा घण्टी बजेर कीर्तन हुँदा आफ्नो घरमा रुन्थिन् र मेरो जीवन बेकार भयो भनेर विचार गर्थिन् । कहिले त्यो क्षण आउँछ जब म यस कीर्तनमा सहभागी हुन पाउँछु भनेर साधुको घरमा कान लगाएर भजन कीर्तन सुन्थिन् र म जस्ती पापिनीले कसरी मन्दिरमा प्रवेश गर्ने होला भनेर सोच्दथिन् । त्यसैले उनी लुकेर कीर्तन सुन्थिन् । मन्दिरको सुगन्ध आउँदा वा घण्टी बज्दा पूरा समय वेश्या मन्दिरमा नै रहन्थिन् । वेश्याको घरमा राति रागरङ्ग छेडिन्थ्यो । आधा रातमा साधु दुखी भएर कोल्टे फेर्ने र सारा दुनियाँ मजा लुटिरहेको छ तर म भजन-कीर्तनमा अल्झिनु परेको छ भनेर सोच्दथे । उनलाई आफू नराम्रोसँग फसेको अनुभव हुन्थ्यो । कैयौं पटक दौडेर वेश्याको घरको चक्कर लगाउँथे तर भित्र पस्ने हिम्मत हुँदैनथ्यो । यसरी मनबाट वेश्या मन्दिरमा रहिन् र साधु वेश्यागृहमा रहे । यो भित्रको घटना हो ।

जो शुभ र सौन्दर्यको खोज गरिरहन्छ र जसको चुनाव शुभको हुन्छ उसका लागि सारा जगत् नै शुभ हुन्छ । यस्तो व्यक्तिलाई कृष्ण महात्मा भन्नुहुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- दैवी प्रकृतिमा आश्रित भएका महात्माजन सबै प्राणीहरू सनातन कारण र नाशरहित अक्षरस्वरूप जानेर अनन्य मनले निरन्तर मलाई भज्छन्, उनीहरू जुनसुकै कर्म गर्दा पनि निरन्तर मलाई नै खोज गरिरहन्छन् र भज्छन् साथै हरसमय उनीहरू मेरो स्मरण गरिरहन्छन् । दृढ निश्चयी भक्तजन निरन्तर मेरो नाम र गुणको कीर्तन गर्दै तथा मेरो प्राप्ति निमित्त यत्न गर्दै र मलाई बारम्बार नमस्कार गर्दै सदा मेरो ध्यानमा एकाग्र भक्तिले मेरो उपासना गर्छन् । परमात्मा छ या छैन भन्ने कुरा भन्दा महत्त्वपूर्ण कुरा हामी भक्त हुन सक्छौं कि सक्दैनौं भन्ने हो । भक्त नभई परमात्मा हुनुको अर्थ हुँदैन । त्यसैले भगवान्लाई भक्तको महत्त्व छ किनभने भक्त नै भएन भने भगवान्ले के गर्ने भन्ने प्रश्न उठ्न सक्छ । त्यसैले योगशास्त्रमा भगवान्लाई पनि एउटा साधन भनिएको छ । भगवान् निमित्त हो र जीवनको परम उपलब्धिका लागि भगवान् एक उपकरण पनि हो । बौद्ध, जैन धर्महरू भगवान् विना चलाउन खोजिएको छ । महावीरले उपासना, सद्भाव, साधना र सत्य नै

मान्यता राख्छौं तर यो उसको व्यक्तित्वको ढाँचासँग मेल नखान सक्छ र अप्ठ्यारो पर्न सक्छ किनभने जुन धर्म उसले जन्मबाट नै लिएर आएको थियो त्यो उसको स्वभावको अनुकूल नहुन पनि सक्छ । उसको व्यक्तित्वको ढाँचा र जन्म तथा धर्मको ढाँचामा मेल नहुन सक्छ । जन्म शरीरको कुरा हो र धर्म व्यक्तिको प्रकृति अनुरूपको खोज हो । धर्म व्यक्तिको अन्तरात्माको खोज हो । प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो स्वभाव अनुसार धर्मको खोज गर्नुपर्छ र स्वधर्मको खोज जन्मले पूरा हुँदैन । यदि कुनै व्यक्तिले आफ्नो मार्ग परम निष्ठापूर्वक खोजी गयो भने परमात्माको यात्रा सजिलो हुन्छ । मार्गले होइन निष्ठाले व्यक्तिलाई परमात्मामा पुऱ्याउँछ किनभने निष्ठा बल हो । जबसम्म जन्मसँग धर्म बाँधिएर रहन्छ, तबसम्म दुनियाँ अधार्मिक भइरहन्छ ।

शरीर आमा र बाबुको माध्यमबाट प्राप्त हुन्छ तर आत्मा आमा-बाबुबाट पाइँदैन । आत्माको यात्रा अलग छ र आत्मा सङ्कल्पबाट विकसित हुन्छ । जति ठूलो सङ्कल्प हुन्छ त्यति नै आत्मा सबल हुन्छ । धर्म यस जगत्मा सबैभन्दा ठूलो सङ्कल्प हो । धर्म सबैभन्दा ठूलो चुनौती र दुस्साहस पनि हो किनभने धर्ममा अज्ञातमा फड्को मार्नुपर्छ । धर्ममा जिउन साहस चाहिने हुँदा यो कमजोर व्यक्तिहरूको मार्ग होइन । त्यसैले कमजोर व्यक्तिहरूले धर्मलाई जन्मजात बनाएका छन् जसले गर्दा उनीहरूले धर्मको चुनाव नै गर्नुपरेन । कृष्णले स्वधर्म भन्नुभएको छ । यसबाट हामी जुन धर्ममा जन्मियौं, त्यही धर्म हो भन्ने अर्थ लगाउँछौं जुन गलत हो । कुनै पनि व्यक्ति धर्ममा जन्मिँदैन, कारण धर्म अन्तर खोज हो र यो प्रत्येक व्यक्तिको निजी खोज पनि हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- धेरै मार्गहरूबाट 'म' समक्ष आउन सकिन्छ । केही व्यक्ति 'म' विराट्स्वरूप परमात्मालाई ज्ञानद्वारा भज्दछन् र ज्ञान नै उनका लागि यज्ञ हुन्छ । एकत्व भावले सबै वासुदेव नै हुन् भन्ने भावले उनीहरू उपासना गर्छन् ।

एउटा वर्ग छ जसको व्यक्तित्वको ढाँचा ज्ञानको हुन्छ । यसमा धेरै शाखाहरू छन् तर पनि ज्ञानको एउटा मोटामोटी विभाजन गर्न सकिन्छ । ज्ञानको ढाँचामा व्यक्ति जान्नलाई आतुर हुन्छ । यस्तो व्यक्ति जान्नका लागि आफ्नो जीवन पनि गुमाउन सक्छ । जिज्ञासा उसको मार्ग हो र यस्तो व्यक्तिका लागि जान्नु नै पर्याप्त हुन्छ । बुद्ध जस्ता व्यक्तिलाई जान्नु नै पर्याप्त छ । ज्ञानको अन्तिम अवस्था अद्वैत भएकाले जो जान्ने दिशामा चल्छ उसले अन्ततः एक मात्र पाउँछ । जब हामी केही जान्दछौं तब जान्ने घटना तीन हिस्सामा टुट्छ । जहाँ जान्नेवाला अलग हुन्छ, जान्नुपर्ने चिज अलग हुन्छ र दुवै बिचमा ज्ञानको सम्बन्ध घटित हुन्छ । ज्ञान ज्ञेय-ज्ञाता-ज्ञान (The Knower, the known and knowing) गरी तीन भागमा टुक्रिन्छ तर ज्ञानीको आकाङ्क्षा कुनै चिजलाई बाहिरबाट जान्ने हुँदैन किनभने बाहिरबाट जान्नु परिचय मात्र हो; वास्तवमा जान्नु त भित्री कुरा हो । वृक्षलाई जान्नु छ भने वृक्ष नै बन्नुपर्दछ अनि मात्र जान्नु घटित हुन्छ । बाहिरबाट वृक्षलाई चक्कर लगाएर जान्न खोज्यो भने वृक्षका बारेमा बाहिरी जानकारी मात्र हुन्छ । ज्ञानीले परमात्मा उसको अन्तरात्मामा भएपछि मात्र मान्दछ र उसको आत्यन्तिक खोजमा ऊ परमात्मासँग एक हुन चाहन्छ ।

वैज्ञानिकले जति नै जाने पनि बाहिरको कुरा मात्र जान्दछ । उसले आफूलाई त्यसमा प्रवेश नगरी परबाट मात्र हेर्दछ । त्यसैले विज्ञानले कहिल्यै पनि परमात्मालाई जान्न सक्दैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- बाहिर उभिएर होइन भित्र प्रवेश गरेर मलाई जान्न सकिन्छ किनभने बाहिर वा परबाट जान्नु परिचय मात्र हुन्छ । भित्र प्रवेश गरेपछि मात्र जान्नु घटित हुन्छ । ज्ञान एउटा दिशा हो जसमा धेरै मार्गहरू छन् । ज्ञान मनुष्यको एउटा विभाजन हो । जसलाई ज्ञानको खोज हुन्छ उसलाई भक्ति व्यर्थको मार्ग हो भन्ने लाग्दछ । अरूको मार्ग बुझ्न पनि सकिँदैन । कुनै व्यक्तिका लागि ज्ञानको मार्ग सही छ भने कुनै व्यक्तिका लागि भक्तिमार्ग सही हुन सक्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- ज्ञानयज्ञको आराधना गर्ने जो व्यक्तिहरू छन् उनीहरू एकत्व भावले जे छ त्यो परमात्मामा छ भन्ने प्रतीतिमा रम्दछन् । यही नै उनीहरूको उपासना हो । उनीहरू

मलाई हरेक कुरामा खोज्छन्, देख्छन् र पाउँछन् । ज्ञानीको खोज त्यसको खोज हो, जो सबै साकार रूपभित्र लुकेको छ । यस्तो खोज नगरेसम्म ज्ञानीलाई तृप्ति हुँदैन । त्यसैले ज्ञानी अक्सर साकारको पूजा गर्नेका विरुद्ध जस्तो देखिन्छ । ज्ञानीको खोज निराकारको खोज हो । त्यसैले उसलाई साकारको पूजा व्यर्थ लाग्न सक्छ तर अर्को व्यक्तिलाई साकारको पूजा नै उपयुक्त लाग्न सक्छ । यो निराकार एकत्व र सबैमा वासुदेवलाई देखेवाला ज्ञानीको मार्ग हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- दोस्रो कोटिका मानिसहरू पृथक्त्व भाव, द्वैत भावले अर्थात् स्वामी-सेवक भावले मेरो उपासना गर्दछन् । यो दोस्रो वर्ग भक्तको हो र भक्तको खोज भिन्न छ । खोजको अन्त एउटै हुन्छ तर मार्ग बिलकुल भिन्न हुन्छ । भक्तलाई जान्नुमा कुनै प्रयोजन हुँदैन र ज्ञानमा उनीहरूलाई कुनै रस हुँदैन । उनीहरूलाई ज्ञान केवल दिमागको कुरा लाग्छ र त्यसमा हृदयको धड्कन उनीहरूले सुन्दैनन् । भक्त भन्दछ- जानेर केही हुँदैन जबसम्म उनको अनुभव गर्न पाईदैन तबसम्म कुनै अर्थ छैन । जबसम्म प्रेम गर्न पाईदैन तबसम्म भक्तलाई तृप्ति हुँदैन । भक्त जति जाने पनि त्यो बाहिरको जान्नु मात्र हुन्छ भन्ने मान्दछ । त्यसैले भक्तका लागि प्रेम नै जान्ने मार्ग हो । भक्ति र ज्ञानमा दूरी हुन्छ; तसर्थ भक्त परमात्मामै लीन भएर, परमात्मामै प्रवेश गर्न चाहन्छ र उसलाई आफ्नो हृदयमा बास गराउन चाहन्छ ।

भक्तलाई परमात्मा एउटै हो भनेर कसैले भन्यो भने उसले त्यो एकलाई बुझ्दैन । यदि एक नै हो भने प्रेमको घटना कसरी घट्न सक्छ भनेर भक्तले भन्दछ किनभने प्रेमको घटनाका लागि कमसेकम दुई चाहिन्छ । ज्ञानको घटना तब घट्छ, जब दुई हट्छ र एक मात्र बच्दछ तर प्रेमको घटना घट्नलाई कम्तीमा दुई चाहिन्छ । ज्ञान र प्रेमको भाषामा भिन्नता र विरोध छ तर यी दुवैले एकै कुरा गरिरहेका हुन्छन् । प्रेममा पनि दुईका बिच एकता घटित हुन्छ तर दुई भने कायमै रहन्छ । प्रेममा दुई प्राण भए पनि दुई प्राणको धारा एक नै हुन्छ साथै अनुभव पनि एकको नै हुन्छ । यो मार्ग ज्यादै कठिन भए पनि समृद्ध छ । भक्तले जीवनलाई सौरभ प्रदान गरेका छन् । ज्ञानलाई मात्र प्रतिष्ठा दिने धर्महरू रुखा हुन्छन् किनभने ज्ञान रुखो हुन्छ । त्यसैले समृद्ध धर्म त्यो हो जसले ज्ञान, भक्ति र कर्मका सबै रूपलाई आत्मसात् गर्दछ । तसर्थ हिन्दू धर्म अद्भुत धर्म हो । हिन्दू धर्मले सबै मार्गहरूलाई आत्मसात् गर्दछ । यस धर्ममा ज्ञानीहरूलाई ज्ञानमार्ग, भक्तलाई भक्तिको मार्ग र कर्म गर्नेहरूलाई कर्मको मार्ग उपलब्ध छ । संसारमा यस्तो अद्भुत धर्म अर्को कुनै पनि छैन । अरू धर्महरू एउटा रूपलाई आधार बनाएर चल्दछन्; जस्तो कि जैन धर्ममा भक्तिको कुनै स्थान छैन, केवल ज्ञान मात्र छ तर भक्तहरू आफ्नो मार्गमा उनीहरूले एकातिर भगवान् र अर्कातिर आफूलाई राखेर सम्बन्ध निर्माण गर्दछन् ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- दोस्रो पृथक् मार्गबाट कुनै भक्त मेरो उपासना गर्दछ भने उसले मलाई अरूभन्दा भिन्न पाउँछ । भक्त भन्दछ- म तिमीभन्दा अलग छु किनभने मिलनको मज्जा त अलग भएर मिल्नुमा नै आउँछ । यदि म तिमीसँग सदैव एक छु भने मिल्नुको अर्थ नै रहेन । नदी जो उमङ्ग र उत्साहपूर्वक सागरसँग मिल्न दौडिरहेको हुन्छ उसलाई सागरसँग मिलनको सुखद उत्तेजनाको अनुभव अलग हुन्छ । यदि नदीलाई तिमी सागरसँग एकै त छौ भनेर कसैले भन्यो भने यो भनाइ गलत होइन ठिक हो किनभने नदी सागरबाट नै जन्मिएको हो तर भक्तहरू भन्दछन्- सागरलाई पृथक् वा पर नै रहन देऊ किनभने म मिलनको आनन्द लिन चाहन्छु; परमात्मसँग यस्तो मिलनको क्षण सदा प्राप्त होस् भन्ने प्रार्थना गरिरहन्छु । यो भक्तको अवस्था हो । ज्ञानीका दृष्टिमा भगवान् अलग छ भन्नु अज्ञान हो र भक्तको दृष्टिमा म भगवान् हुँ भन्ने घोषणा गलत हो तर दुवै आ-आफ्ना ठाउँमा सही छन् । भक्तको खोज प्रेम हो र उसका लागि प्रेम पर्याप्त छ । त्यसैले जान्नु उसका लागि व्यर्थ हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्ता व्यक्तिहरू स्वामी-सेवक या प्रेमी-प्रेमिका सम्बन्धको भावले मलाई सोच्दछन् । भक्तहरूले कैयौं प्रकारका सम्बन्ध बनाएका छन् । सनातन धारणामा परमात्मा पुरुष र साधक

उसकी प्रेयसी, पत्नी वा दासीको रूपमा हुन्छे तर इस्लाम सुफीले परमात्मालाई प्रेयसी बनाएर आफू उसको प्रेमी बनेका छन् । हिन्दुहरूले परमात्मालाई प्रेमी माने भने सुफीहरूले प्रेयसी माने । प्रेमका अन्य कैयौं मार्गहरू छन् । परमात्मा आमा-बाबु, पुत्र-पुत्री पनि हुन सक्छन् र त्यो सारा रूपहरूको चुनाव पनि भक्तले गरेको पाइन्छ । जुनसुकै सम्बन्ध भए पनि भक्तले सम्बन्ध अवश्य खोज्दछ किनभने सम्बन्ध नै उसका लागि प्रेमको मार्ग बन्छ । यस मार्गमा भक्तलाई सम्बन्धका सघनता, निकटता र आत्मीयताबाट एकता उपलब्ध हुन्छ । भक्तको जीवनमा सारा एकताको अन्य सम्बन्ध भ्रान्ति र धोका हुन्छ तर परमात्मासँगको सम्बन्ध मात्र दोहोरोपनमा पनि एकताको सम्बन्ध हुन्छ जो कहिल्यै टुट्दैन । भक्ति प्रेमको शाश्वतता र प्रेमको परम उचाइ हो । प्रेमको मार्गबाट चल्ने व्यक्तिहरूको मिलन केवल भक्तिको मार्गबाट मात्र हुन सक्छ किनभने भक्त प्रेमको खोज हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- तेस्रो प्रकारका अरू व्यक्तिहरू पनि छन् जो धेरै किसिमले मेरो उपासना गर्छन् । यी तेस्रोथरी व्यक्तिहरू मूलतः कर्मसँग सम्बन्धित हुन्छन् । मनुष्यको मनस्का तीन हिस्साहरू ज्ञान, भक्ति र कर्म छन् । ज्ञान हाम्रो मस्तिष्कलाई, भक्ति हाम्रो हृदयलाई र कर्म हाम्रो शरीरका कर्मेन्द्रियलाई केन्द्र बनाएर बाँच्दछ । जिसस भन्नुहुन्छ- यदि तिमी चर्चमा प्रार्थना गर्न आएका छौ र तिम्रो छिमेकी यदि बिरामी छ भने चर्चलाई छोडेर छिमेकीको सेवा गर; त्यही तिम्रो प्रार्थना तथा उपासना हो । जिसस भन्नुहुन्छ- सेवा नै धर्म हो । इसाईले धर्मको जगत्मा नयाँ प्रतिभाको जन्म दिए र त्यो प्रतिभा सेवा हो । सारा जगत्का व्यक्तिहरूले गरेका सेवालाई जोड्दा पनि इसाईहरूले जति सेवा अरूले गरेका छैनन् । कर्म नै धर्म हो भन्ने गहिरो दृष्टिमा इसाईयत उभिएको छ । परमात्मालाई भुले पनि फरक पढैन तर कर्मलाई नभुल्ने प्रतिबद्धता कर्मयोगीहरूमा हुन्छ । यो कर्मको मार्गमा हामी अधिकतर व्यक्तिहरू छौं । जसको व्यक्तित्वको केन्द्र कर्म हो, जो केही गरेर मात्र पाउन सक्छन् र जो व्यक्ति कर्म नगरी रहन सक्दैनन् उनीहरूका लागि कर्म नै ध्यानको मार्ग हुन्छ तर उनीहरूले कर्ममा लीन भएर कर्म गर्नुपर्छ । उनीहरू यसरी कर्म गरून् कि कर्ता नरहोस् केवल कर्म मात्र बचोस् एवम् कर्म नै उपासना बनोस् । सबै प्रकारका व्यक्तिहरूले जगत्मा परमात्मालाई पाएका छन् । चैतन्य नाचेर पाउँछन्, बुद्ध शरीरलाई निश्चल गरेर पाउँछन् र जिसस सेवाबाट परमात्मा पाउँछन् तर हामी कुन प्रकारका व्यक्ति हौं भनेर जान्नुपर्दछ किनभने अर्काको बाटोबाट कहिल्यै पनि गन्तव्यसम्म पुग्न सकिन्न र जीवन बर्बाद हुन सक्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- तेस्रो प्रकारका व्यक्तिहरू पनि छन्, जो मलाई अनेक प्रकारले उपासना गर्छन् । उपासना विधि, दिशा र मार्ग विभिन्न छन्, चाहे त्यो स्तोत्र कर्म होस् या वेदविहित कर्म होस्; ती सबै कर्ममा 'म' नै हुन्छ । यज्ञको अग्निको लपटमा पनि 'म' नै छ । पितृलाई दिइने अन्न पनि मलाई नै दिइने हो किनभने 'म' नै महापितृ हुँ । 'म' नै पिताहरूको पिता हुँ किनभने 'म' नै सारा सृष्टिको सुरु जन्म र विनाश अर्थात् मृत्युमा छु । औषधि, वनस्पतिमा पनि 'म' नै छु । कसैले फूल, वनस्पति जसले पूजा गरे त्यो मलाई नै हो । मन्त्र, घृत, अग्नि र हवन रूप क्रिया पनि मै हुँ । यस प्रसङ्गमा कृष्ण यति मात्र भन्नुहुन्छ- तिमीले जे गरे पनि यदि निष्ठापूर्वक मलाई स्मरण गरेका छौ भने त्यो 'म' नै हुँ र मलाई नै पाउने छौ । यदि निष्ठापूर्वक मलाई स्मरण गर्दै अग्निमा घिउ हालियो भने त्यो घृत पनि 'म' नै हुँ । भित्र उपासना भयो भने जे गरे पनि मलाई पाउने छौ किनभने सबै ठाउँमा 'म' नै छु । वास्तवमा के गछौं भन्ने प्रश्न होइन कुन भावले गछौं भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण हो । पूजा हामीले यान्त्रिक रूपमा नभएर हृदयको प्राणबाट गर्नुपर्छ । उपासनाको अर्थ परमात्माको सतत स्मरण हो । कुनै पनि क्रियामा 'मेरो' स्मृति सदा बनिरहेमा त्यो यज्ञ वा स्तोत्र, अग्नि वा हवन वा मन्त्र-तन्त्र जुनसुकै क्रिया गरे पनि तिमीले मलाई नै भित्र पाउने छौ ।

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक्साम यजुर्वेद च ॥१७॥

यस विश्वब्रह्माण्डका स्रष्टा एवम् पिता, माता, पालनपोषण गर्ने धाता र पितामह 'म' हुँ । 'म' जान्नयोग्य वस्तु हुँ, पवित्र ओङ्कार हुँ र ऋग्वेद, सामवेद र यजुर्वेद पनि 'म' नै हुँ ॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥१८॥

'म' नै सबैको गति वा लक्ष्य, स्वामी, साक्षी, आश्रयस्थल, शरण, परममित्र, उत्पत्ति, प्रलयको आधार हुँ; 'म' नै विश्रामस्थल र अविनाशी बीज हुँ ॥

मार्गहरू अनेक भए पनि गन्तव्य एउटै छ । त्यस्तै प्रभुको रूप पनि अनेक छ तर जुन रूपायित भएको छ त्यो एक छ । उसको कुनै रूपको सीमा छैन । जसले जुन रूपमा उसलाई खोज्न चाहन्छ, खोज्न सक्छ किनभने सबै रूप उसकै हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! 'म' नै यो सम्पूर्ण जगत्को धाता अर्थात् धारण गर्नेवाला हुँ । धर्मको अर्थ धारण गर्न योग्य हो । धर्मको अर्थ रिलिजन (Religion) होइन । (Religion) को मौलिक अर्थ बन्धन जसबाट हामी बाँधिएका छौं भन्ने हो तर हिन्दूहरू बाँधिएको नठानेर धारण गरिएको मान्दछन् । पश्चिमले धर्मलाई बाँधिने दृष्टिले हेरेका कारण त्यहाँ धर्मबाट मुक्त हुने प्रयास पनि त्यत्तिकै भएको पाइन्छ । जसबाट हामी बाँधिएका छौं, त्यसबाट मुक्त पनि हुन चाहन्छौं । हिन्दूहरू धर्मलाई बन्धन होइन मुक्ति मान्दछन् ।

त्यसैले धर्मको अर्थ जसले हामीलाई धारण गरेको छ र हामी उसैबाट उत्पन्न भएका छौं भन्ने हो । जस्तो जरा र जमिनका बिच प्राणको सम्बन्ध हुन्छ त्यस्तै धर्म हाम्रो प्राणको स्रोत हो । जसरी जरालाई पृथ्वीले जीवन दिएको छ त्यस्तै धर्मले हामीलाई जीवन दिएको छ । हामी जति धर्ममार्गमा गहिरिन्छौं त्यति नै हाम्रो जीवन उच्च हुन्छ । सनातन धर्मका दृष्टिमा हामी धर्मबाट अलग हुन चाह्यौं भने पनि अलग हुन सक्दैनौं किनभने धर्म हाम्रो प्राणको आधार हो र धर्मविना हाम्रो अस्तित्व हुनै सक्दैन । धर्म हाम्रो आत्मा हो । महावीरले धर्मलाई हाम्रो स्वभाव भन्नुभएको छ । स्वभाव भन्नु पनि उही हो किनभने स्वभावले नै हामीलाई धारण गरेको छ वा जसले हामीलाई धारण गरेको छ त्यही हाम्रो स्वभाव हो ।

कृष्ण पहिले आफ्नो परिचय दिनुहुन्छ र भन्नुहुन्छ- 'म' धर्म हुँ र धाता हुँ अर्थात् सारा जगत्लाई धारण गर्नेवाला हुँ । जसले हामीलाई धारण गरेको छ उसलाई हामीले भुले पनि पर हुन सक्दैनौं । उसको विस्मरण हुन सक्छ, तर हामी उससँग बिछोडिन सक्दैनौं । हामी जन्म-जन्मान्तरसम्म बिर्सिन त सक्छौं तर टाढा हुन सक्दैनौं । अरूहरूले धर्मलाई एउटा शिक्षाको रूपमा लिएका छन् तर हिन्दूहरूले शिक्षाका साथै पुनः स्मरण पनि भनेका छन् । हामी परमात्मालाई भुल्न सक्छौं तर हराउन सक्दैनौं । यो जरा जसको आडमा वृक्ष उभिएको हुन्छ उसलाई भुल्न नसके जस्तै धर्म पनि त्यस्तै हो । कृष्ण 'म' त्यो हुँ जसले सबैलाई धारण गरेको छ भन्नुहुन्छ । कोही जानून् या नजानून्, चिनून् या नचिनून्, स्मृति आए पनि नआए पनि वा मलाई परमात्मा छैन भनेर नकारे पनि यी सबैलाई मैले नै धारण गरेको छु । व्यक्ति जतिसुकै नास्तिक भए पनि, परमात्मालाई भुले या विस्मरण गरे पनि उनीहरू सबैलाई परमात्माले धारण गरेको हुन्छ । ईश्वरसँग जति भागे पनि एक दिन उसले जसबाट भागिरहेको छु उही ईश्वर हो भन्ने ज्ञान पाउने छ ।

हिन्दूहरू जसले अस्तित्वलाई नै धारण गरेको छ त्यो ईश्वर हो भनेर मान्दछन् । हामीलगायत वृक्ष, नदी, सूर्य-चन्द्र, आगो-जल र प्रिय-अप्रिय वस्तुलाई धारण गर्ने पनि ईश्वर नै हो । अमृत मात्र होइन विष पनि ईश्वर हो । ईश्वरविना केही पनि हुन सक्दैन । अस्तित्वको सार ईश्वर हो, जन्म-मृत्यु, सृजन-प्रलय

सबै कुरा ईश्वर हुन् । हामीले प्रकटभन्दा अप्रकट, रूपभन्दा अरूप, वृक्षभन्दा जरामा त्यसको खोज गर्नुपर्छ जो लुकेर सबैलाई धारण गरेर सहमालिरहेको छ । कृष्ण जसले धर्मको खोज गर्दछ ऊ 'म' कहाँ पुग्ने छ भन्नुहुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' पिता हुँ, माता हुँ, पितामह हुँ । हामी यस जगत्मा जन्म र मृत्युका बिचको अवधिमा हुन्छौं तर यो जगत् त कहिले पनि खाली छैन । त्यसैले जन्मभन्दा अघि पनि हामी कुनै न कुनै रूपमा हुनै पर्दछ अन्यथा हाम्रो प्रयोजन हुन सक्दैन । जगत् एउटा श्रृङ्खला हो जहाँ प्रत्येक कडी अघिल्लो कडीसँग जोडिएको हुन्छ साथै हरेक कडी पछिल्लो कडीसँग पनि जोडिन्छ । जसलाई हामी जन्म भन्छौं, त्यो एउटा कडीको सुरुवात हो र जसलाई हामी मृत्यु भन्दछौं, त्यो एउटा कडीको अन्त हो । अघिल्लो कडी लुकेको हुन्छ र आउने वाला कडी अगाडि नै मौजुद हुन्छ । यस जगत्मा केही पनि विच्छिन्न छैन । जगत् एउटा अविच्छिन्न श्रृङ्खला र प्रवाह हो । यदि ईश्वरलाई खोज्नु छ भने प्रवाहलाई खोज्नु पर्छ ।

हामी हुँदा पनि जगत् थियो र हामी नभए पनि यो जगत् रहने छ । यदि मेरो श्रृङ्खला छैन र म एकै जन्ममा समाप्त भएँ भने म त केवल एक टुक्रा मात्र हुन्छु । पश्चिमका दृष्टिमा हामी एक टुक्रा मात्र हौं । त्यहाँ जीवनलाई संघर्षको दृष्टिकोणले हेरिन्छ । हामी यो सदा रहने अस्तित्वभन्दा अलग हौं भने जीवन एक सङ्घर्ष हुन्छ तर यदि यो अस्तित्वसँग हामी एक छौं भने जीवन सङ्घर्ष होइन समर्पण हुन्छ । पश्चिमको भाषा सङ्घर्ष र युद्धको भाषा हो तर पूर्वीय दृष्टिकोण फरक छ । हामी अस्तित्वसँग कसरी लड्न सक्छौं, जो हाम्रो प्राण हो र जसले हामीलाई धारण गरेको छ । हाम्रो उससँग कुनै सङ्घर्ष हुनै सक्दैन किनभने हामी उसैमा नै बाँचेका छौं र उही हाम्रो जीवनको आधार हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' तिमीमा मात्र होइन, तिम्रा माता-पिता, पितामह र उनीहरूका पनि माता-पितामा पनि छु । कृष्ण श्रृङ्खलाका बारेमा भन्दै हुनुहुन्छ । तिम्रा माता-पिता, पितामह आदिमा पनि तिमी थियौ र तिमी आफ्नो सन्तानमा पनि रहने छौ । यो जगत् हामीबाट कहिले खाली पनि थिएन र कहिले खाली हुँदैन । यो जगत् सदा हामीबाट भरिएर नै रहन्छ किनभने हामी यस जगत्का अनिवार्य हिस्सा हौं । कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' अनन्त श्रृङ्खला हुँ जसको तिमी एक हिस्सा हो । अस्तित्वसँग अलग नसम्झिएपछि मात्र व्यक्ति धर्ममा उत्रिन्छ । हामी कुनै न कुनै रूपमा सदैव थियौं र हुने छौं किनभने हामी यो लामो श्रृङ्खलाका अंश हौं ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- ज्ञानयोग्य पवित्र ओङ्कार 'म' हुँ । ओङ्कार यस जगत्को आत्यन्तिक अन्तिम अनुभव हो । कृष्ण विगत मात्र होइन तिम्रो भविष्यको सबै सम्भावना पनि 'म' हुँ भन्नुहुन्छ । यस जगत्मा अतीत मात्र होइन भविष्य पनि 'म' नै हुँ । भविष्यमा घट्न सक्ने अन्तिम घटना ओङ्कार (ॐ) पनि 'म' हुँ । व्यक्तिले सारा जगत्लाई एक अनुभव गर्दा जुन ध्वनि बर्सिन्छ र जुन मूल मन्त्र गुन्जिन्छ त्यो मूल मन्त्रको नाम ओङ्कार हो । ओङ्कार जगत्को परम शान्तिमा गुन्जिने सङ्गीतको धुन हो । सङ्गीत दुई प्रकारको हुन्छ एउटा आहत नाद जसलाई पाउन स्वरघर्षणबाट सिर्जना गर्नुपर्दछ र अर्को अनाहत नाद जो आफैँ अन्तरङ्गबाट विना आहतको अस्तित्वको रूपमा गुञ्जित हुन्छ त्यही ओङ्कार हो ।

ओङ्कार त्यो ध्वनिको नाम हो जहाँ कुनै व्याघात हुँदैन । जहाँ सबै सङ्घर्ष समाप्त हुन्छ, त्यहाँ परम शान्तिमा एउटा ध्वनि गुन्जिन्छ । अहिलेसम्म जानेको ध्वनि सबै पैदा गरिएको ध्वनि हो तर ओङ्कार पैदा गरिएको ध्वनि होइन, यो जगत्को स्वभाव हो । ओङ्कारबारे कृष्ण भन्नुहुन्छ- त्यो अन्तिम पनि 'म' हुँ । जुन दिन सबै अशान्ति समाप्त भएर शान्त शून्यमा जुन ध्वनि सुनिने छ त्यो ध्वनि 'म' हुँ । सबै समाप्त भएपछि पनि जे शेष हुन्छ, त्यो 'म' हुँ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जब सबै समाप्त हुन्छ, तब पनि 'म' शेष रहन्छ । जब केही बच्दैन तब पनि 'म' बच्दछ । 'म' कहिल्यै पनि समाप्त हुन्न किनभने 'म' कहिल्यै पनि बनेको नै छैन । जो बन्छ त्यो नासिन्छ तर जो सदाबाट छ त्यो सदा रहन्छ । ओङ्कारको अर्थ हो मूलभूत सत्य जो सदा रहन्छ जसमा रूप बन्छ र नासिन्छ । यो मनुष्यको अनुभवको आत्यन्तिक र परम

प्रकारले जोडिएको हुनुपर्दछ । जो हिजो थिएन आज हुन सक्थ्यो र आज जे छ त्यो भोलि फेरि हुँदैन । त्यस्तै हामी हिजो थिएनौं, आज छौं र भोलि फेरि हुँदैनौं । हुँदैनौंबाट आउँछौं र हुँदैनौंमा फर्केर जान्छौं । छैनौंबाट आउँछौं र छैनौंमा नै फर्कन्छौं । यो हुनु बिचमा केहीबेरका लागि मात्र हो जुन दुई छैनको बिचमा हुन्छ । दुई छैन किनार हो र हुनु बिचको नदी हो । यो दुई छैनले हामीलाई घेरेको छ र यो दुई छैनको बिचमा हामी छौं । बिहान थियो साँझ भयो अनि रात परेपछि फेरि बिहान आउँछ । हरेक दिनलाई दुवैतिरबाट रात्रिले घेरेको छ र हरेक रातलाई दुईतर्फबाट दुई दिनले घेरेको छ । जे छ त्यो दुवैतिर छैनबाट घेरिएको छ । त्यस्तै जे छैन त्यो पनि दुवैतिरबाट छ ले घेरिएको छ । हुनु र नहुनु विपरीत होइनन् किनभने उनीहरू एक-अर्कामा परिवर्तन भइरहन्छन् ।

व्यक्ति जो हिजो थियो, अब छैन भयो । यसको अर्थ हो 'जो छ त्यो छैन' मा प्रवेश भयो । जवान व्यक्ति बुढो हुन्छ तर हामीलाई कहिले बुढो भयौं भनेर थाहा पनि हुँदैन । यसको अर्थ जवानी र बुढेसकाल दुई कुरा होइनन् । यी तरल भएकाले एक-अर्कामा बहन्छन् र हामीलाई थाहा नै हुँदैन । बुढो व्यक्ति कहिलेसम्म जवान थियो र बच्चा कहिले जवान भयो त्यो पनि थाहा हुँदैन । जवानी बुढ्यौली विपरीत देखिन्छ तर यो विपरीत नभएर एकअर्कामा बहने मात्र हो । यसै गरी हुनु र नहुनु पनि एक-अर्कामा यताउति हल्लिरहन्छन् । अहिले बीज छ र वृक्ष भएको छैन; यो बीज वृक्षको रूपमा भोलि प्रकट हुन्छ । तब हुनु-नहुनु, अस्तित्व-अनस्तित्व, सत् र असत् जुन हामीले विपरीत देख्छौं ती विपरीत हुँदैनन् । जुन कुरा छ त्यसको नहुने सम्भावना हुन्छ । यो हुनु र नहुनु एको नै रूप हो । जो छैन त्यो छमा प्रवेश गर्छ त्यस्तै जो छ त्यो छैनमा प्रवेश गर्छ तर हामी बाँडेर हेर्छौं । त्यसैले दुई अलग देख्छौं र विपरीतमा एकतालाई देख्दैनौं । विपरीतमा हामी कुनै पनि समय यताउति हल्लिन सक्छौं तर मनले चाहिँ बाँडेर मात्र हेर्छ र बाँडिएर अप्ठ्यारोमा पर्दछ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ सत् असत् दुवै 'म' नै हुँ । प्रतिपल हाम्रो सामु असत् सत् भइरहेको छ । जुन तारा हिजो थिएन आज छ । वैज्ञानिकहरूका अनुसार प्रतिदिन नयाँ ताराको जन्म हुन्छ र विलीन हुन्छ । त्यसैले हिजो जुन तारा थियो आज त्यो छैन । ताराबाट प्रकाश आउन करोडौं-अरबौं वर्ष लाग्न पनि सक्छ । कुनै ताराहरू कैयौं वर्षदेखि चलेका थिए र आज बल्ल ती देखा पर्दै छन् । ताराको प्रकाश जो आज देखिएको छ त्यो करोडौं वर्षअघि चलेको हुन सक्छ । प्रतिपल बन्ने र समाप्त हुने क्रम जारी छ र बन्नु र समाप्त हुनु एकसाथ चलिरहेको छ । बन्ने र विनष्ट हुने प्रक्रिया अलग समयमा होइन एकै समयमा घट्छ । म जवान भइरहेको छु र बुढो पनि भइरहेको छु । यसैकारण बुढो कहिले भएँ भनेर थाहा पनि हुँदैन । जब म बाँचिरहेको छु, तब म मरिरहेको पनि छु । त्यसैले मृत्यु कहाँबाट आयो भन्ने पनि थाहा हुँदैन । बच्चा जन्मिने बित्तिकै मर्ने क्रम सुरु हुन्छ । हामी प्रतिपल बाँचि पनि रहेका छौं र मरि पनि रहेका छौं । हामी भइरहेका छौं र नभइ रहेका पनि छौं । बच्नु र नाशिनु एकसाथ चलिरहेको छ । यी हाम्रा दुई खुट्टा हुन् जो एक उठेपछि अर्को रोकिन्छ । हुनु र नहुनु एकै अस्तित्वको हिस्सा हो । त्यसैले कृष्ण दुवै 'म' हुँ भन्नुहुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- परन्तु तीनै वेदमा बिधान गरिएको सकाम कर्म गर्ने, सोमरस पिउनेवाला एवम् पापबाट पवित्र भएका पुरुष 'म'लाई यज्ञद्वारा पुजेर स्वर्गको प्राप्ति चाहन्छन् । ती पुरुष आफ्नो पुण्यको फलस्वरूप इन्द्रलोक प्राप्त गरेर स्वर्गमा दिव्य देवताहरूको भोग प्राप्त गर्दछन् । कृष्णले अहिलेसम्म भन्नु भएका कुरा आत्यन्तिक कुरा हुन् तर सकामकर्मीहरू वेदमा जे भनिएको छ त्यो कर्म यज्ञ, हवन, कर्मकाण्ड गरेर आफूलाई पापबाट मुक्त गर्दै स्वर्ग जाने र सुखलाई प्राप्त गर्ने कामना गर्दछन् । कृष्णको 'परन्तु'को गरेर आफूलाई पापबाट मुक्त गर्दै स्वर्ग जाने र सुखलाई प्राप्त गर्ने कामना गर्दछन् । सुख-दुख बाँडेर दुखबाट बच्न चाहन्छन् र सुख अर्थ यस्ता व्यक्तिहरू अझ पनि स्वर्ग र नर्कलाई बाँड्छन्, सुख-दुख बाँडेर दुखबाट बच्न चाहन्छन् र सुख पाउन चाहन्छन् भन्ने हो । सकामको अर्थ हो मनसँगै बाँच्नु र यस्ता व्यक्तिहरूको अहिलेसम्म कामना सकिएको छैन भन्ने हो । तथापि यी व्यक्तिहरू आफूलाई पापबाट छुटाउन पुण्य गर्दछन्, नराम्रो नगरी

भलाइको काम गर्दछन्, वेदविहित कर्म गर्दछन् । पूजा, यज्ञ, हवन गरेर यसबाट प्राप्त पुण्यको फलस्वरूप इन्द्रलोक पाएर उनीहरू स्वर्गमा दिव्य देवताहरूको सुख भोग्दछन् तर मलाई भने प्राप्त गर्दैनन् । मलाई त त्यही व्यक्तिले प्राप्त गर्दछ जसका लागि स्वर्ग र नर्कमा कुनै भेद रहँदैन । पुण्य र पापमा भेद नगर्ने र मृत्यु र जीवनलाई स्वीकार गर्ने व्यक्तिले मात्र मलाई प्राप्त गर्दछ । मलाई प्राप्त गर्न त व्यक्तिले कुनै चुनाव नगरेर सर्वस्वीकार गर्नुपर्छ ।

कृष्ण 'परन्तु' भन्दै यस्ता व्यक्तिहरू पनि छन् जसले द्वन्द्वातीत अवस्थालाई बुझ्न सकेका छैनन् भन्नुहुन्छ । जसले निराकार त्यो अव्यक्त अवस्थालाई जान्न सकेका छैनन् त्यस्ता व्यक्ति पनि इन्द्रलोक र स्वर्ग पाउन सक्दछन् । थोरै नराम्रो गर्ने, कम दुख दिने, पाप कम गर्ने व्यक्तिले पाउन सक्ने सुखको अवस्था स्वर्ग हो तर यो आनन्द भने होइन । यस्तो व्यक्तिले सुख मात्र पाउँछ तर आनन्द पाउँदैन । आनन्द सुख र दुखबाट पार हुने तेस्रो अवस्था हो । द्वन्द्वमा जसले विभाजन गर्छ त्यो एकबाट अर्कोमा जान्छ । सुख पक्रिने बित्तिकै दुख प्राप्त हुन थाल्दछ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्तो व्यक्तिले सुखको अन्तिम अवस्था त पाउन सक्छ तर सुख भोगिसकेपछि पुनः फर्किनुपर्दछ र यात्रा पुनः सुरु गर्नुपर्दछ । यस्तो व्यक्तिले सुख त पाउँछ तर मलाई पाउँदैन । जो सत् र असत्मा मलाई नै देख्दछ त्यसले मात्र मलाई पाउँछ अनि उसको आवागमनको यात्रा समाप्त हुन्छ । कृष्णको सारा भनाइ द्वन्द्वमा पनि एक देख्नु हो तर मनले त द्वन्द्वमा अलग अलग देख्दछ । त्यसैले मन नै नरहने अवस्था भयो भने मात्र हामी एकलाई देख्न सक्छौं । एकत्व जान्नु नै मुक्ति हो र यही नै आनन्द पनि हो ।

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं-

क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशान्ति ।

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना-

गतागतं कामकामा लभन्ते ॥२१॥

पुण्यकर्मका माध्यमबाट विशाल स्वर्गलोकको भोग गरेर जब पुण्यकर्मको फल समाप्त हुन्छ, तब तिनीहरू यही पृथ्वीमा फर्किन्छन् । यसरी तीनै वेदमा बताइएको सकाम कर्ममा लागेका पुरुषहरू बारम्बार जन्म र मृत्युको चक्रमा प्राप्त हुन्छन् ॥

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥२२॥

जो अनन्य भावले सदैव मेरो ध्यान तथा चिन्तन गर्दछन् तिनीहरूको आवश्यकता र साधनको सुरक्षा (योगक्षेम) मैले नै गरिदिन्छु ॥

मनले बाहिर मात्र होइन, भित्र पनि विभाजन गर्छ । मनसँग व्यक्ति कहिल्यै एक्लो हुँदैन, त्यहाँ सधैं भिड हुन्छ; त्यसैले मन बहुमन हो । मनोविज्ञानले पनि मनुष्य पोलिसाइकिक अर्थात् बहुचित्तवान् छ भनेर मानेको छ । मनले कसैलाई प्रेम गरेको छ भने उसैलाई घृणा पनि गर्छ । त्यस्तै कसैलाई श्रद्धा गरेको छ भने भित्र मनको एक हिस्सा अश्रद्धाले पनि भरिएको हुन्छ । मनले द्वन्द्वमा नै सबै कुरा तय गर्छ । जसलाई मनले मित्र मान्छ त्यसैसँग शत्रुता पनि गर्छ । मन एक भाव र एक स्वर कायम गर्न सक्दैन । जब व्यक्ति केही सोच्छ, तब मन दुई हिस्सामा टुट्छ र एकले पक्षमा र अर्कोले विपक्षमा बोल्छ । यी दुई हिस्सामा टुटेको मनले गर्दा परमात्मा जो भित्र सदा स्थित छ त्यसको दर्शन हुन सक्दैन । त्यसैले त्यो परमात्मा जो बाहिर-भित्र, सर्वत्र र सदा स्थित छ उसलाई देख्न पनि अमना हुनुपर्छ । समस्त धर्मको यात्रा मनलाई विसर्जन गर्ने यात्रा हो र समस्त संसारको यात्रा मनलाई शक्तिशाली बनाउने यात्रा हो । धर्मको अर्थ यस्तो चेतनालाई पाउनु हो जहाँ मन नहोस् र संसारको अर्थ यस्तो मनलाई पाउनु हो जहाँ चेतना नहोस् । मन

संसारमा फैलिएर आत्मालाई नै ढाकिदिन्छ । मन लोभ र भयलाई मान्दछ किनभने द्वन्द्वको भाषा मनको भाषा हो ।

कृष्ण यस श्लोकमा भन्नुहुन्छ- ती व्यक्ति जो सकाम साधना गर्छन् अर्थात् सुखको माग गर्छन् उनीहरू बारम्बार फर्केर आउँछन् । सुखको साधना गर्नुको अर्थ दुखलाई अङ्गीकार गर्न राजी नहुनु हो । हामी केही चाहन्छौं र केही चाहँदैनौं, त्यसैले अविभाज्य स्वीकार गर्दैनौं तर सुख पाउन खोज्ने व्यक्तिले जान्नुपर्छ कि दुख सुखको छाया हो । हामी जहाँ-जहाँ सुख खोज्छौं, त्यहाँ त्यहाँ दुख आउँछ तथापि मनले सुख नै मागिरहन्छ र मनले यस लोकमा भएन भने परलोकमा सुख माग्न थाल्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यसरी सुख माग्नेहरू त्यो स्वर्गलोकलाई भोगेर पुण्य क्षीण भएपछि मृत्युलोकलाई पुनः प्राप्त हुन्छन् । यसप्रकार तीनै वेदमा मानिएको सकाम कर्मको शरण भएका र भोगको कामनावाला पुरुष बारम्बार आउने जाने गरिरहन्छन् । जगत् आफ्नो नियम र मान्यताबाट चल्छ । यदि हामीले माग राखेर कर्म गरेका छौं भने त्यसको फल पनि त्यस्तै पाइन्छ । कसैले सुख मागेको छ भने सुखसँग उसको छायाँ पनि प्राप्त हुन्छ । मनका कारण नै सुख र दुख अलग लाग्छ तर यी अलग होइनन् । हामी सुख माग गरेर दुख पाउँदा नचेतीकन मनको कारणले सुख मागिरहन्छौं तर दुख पाइरहन्छौं । जन्म जन्मान्तरसम्म यही क्रम चलिरहन्छ ।

जीवनको पूर्ण सत्य देख्नका लागि मनलाई अर्थात् कामनालाई त्याग्नुपर्छ । मन कामना र वासनाको विस्तार हो । मनले चाहेको कुरा नपाउँदा दुख हुन्छ र पाए पनि सुख हुँदैन । यदि कसैले चाहेबमोजिम सबै कुरा प्राप्त गर्‍यो भने पनि ऊ सुखी नभई दुखी नै हुन्छ । सुख जबसम्म पाइँदैन तबसम्म माग हुन्छ र पाइसकेपछि त्यो दुखमा परिवर्तित हुन्छ । सुखको आभास वासनाको आभास हो तर व्यक्तिको चाहनाको अन्त नै छैन । यदि दुखबाट बच्न चाहने हो भने सुखको आकर्षणलाई छोड्नुपर्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो सुखको चाहनाले धर्मको साधनामा लाग्छ उसले जतिसुकै सुखको माग गरे पनि ऊ फेरि मृत्युलोकमा नै फिर्ता हुन्छ । जब पुण्य समाप्त हुन्छ तब स्वर्ग पनि बासी लाग्न थाल्छ र फर्केर दुखको लोकमा आउनुपर्छ । स्वर्ग पाएर पनि वासना क्षीण हुँदैन र वासनाले नयाँ आयाम समाच्छ । स्वर्गको अर्थ सुखको भोग हो र कुनै पनि भोग भोगेबित्तिकै क्षय हुन थाल्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- सकाम साधना गर्ने व्यक्ति पुण्य सकिएपछि फेरि दुखको संसारमा फर्किएर आउनुपर्छ । सुखबाट फर्किएर आएपछि पुनः दुखको संसारमा फर्किनुपर्छ । स्वर्गको भोग सकिएपछि नर्कमा झर्नुपर्छ । जब व्यक्ति तल झरेर नर्कमा प्राप्त हुन्छ तब मनले फेरि सुखको माग गर्छ र फेरि दुख पाउँछ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्ता व्यक्तिको आउनु जानु स्वाभाविक हुन्छ र ऊ परिभ्रमणमा भड्किरहन्छ । कामनाको कुनै पनि उपलब्धि वास्तविक हुँदैन, सबै सपनाजस्तै हुन्छ ।

यो दुखको चक्रबाट मुक्त हुने उपायका लागि कृष्ण भन्नुहुन्छ- अनन्य भावले 'म'मा स्थित हुने भक्तजन जो 'म' परमेश्वरलाई निरन्तर चिन्तन गर्दै निष्काम भावले उपासना गर्छन्, ती नित्य भावले 'म'मा स्थित पुरुषहरूको योगक्षेम 'म' स्वयम् सत्माल्छु । निष्काम भावले मेरो उपासना गर्ने व्यक्ति योगी हो । वासना र उपासनामा यही भेद हुन्छ । हामी परमात्माकहाँ पनि उपासना गर्न होइन, वासनाको कारणले नै जान्छौं । कुनै व्यक्ति बिरामी भएमा ठिक हुन, बेरोजगार भए काम माग्न, निर्धन भए धन माग्न र निःसन्तान छ भने सन्तान पाउन मन्दिर जान्छ । जो कुनै कारणसहित मन्दिर जान्छ त्यो मन्दिर पुग्ने सक्दैन । उसको शरीर त भित्र प्रवेश गर्छ तर मन अन्यत्र हुन्छ । यस्तो अवस्थामा उपासना हुँदैन जहाँ कुनै माग नै हुँदैन, उसको सन्निकट हुनु नै आनन्द हुन्छ । परमात्माको निकटताभन्दा अरू कुनै चाहना नहुनु उपासनाको आशय हो । परमात्मालाई अन्य कारणले होइन उसैको कारणले चाहनु निष्काम

साधना हो । यस जगत्मा हामी सबै सम्बन्ध कारणले बनाउँछौं । त्यसैले परमात्मासँगको सम्बन्ध पनि हाम्रो कारणले हुन्छ, जुन सकाम धारणा हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो निष्काम भावले अकारण मेरो उपासना गर्छ र 'म' सँग सन्निकट हुनु नै पर्याप्त मान्दछ, उही मेरो भक्त हो । सर्वत्र परमात्माको उपस्थिति अनुभव गर्नु निष्काम साधना हो । शान्त भएर निश्चल भावले उसको उपस्थितिको अनुभव गर्नु उपासना हो । रत्तीभर पनि माग नभएको स्थितिमा निष्काम उपासना फलित हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसले निष्काम भावले साधना गर्छ उसको योगक्षेम दुवै 'म' सट्माल्छु । योगको अर्थ प्रभुसँग मिलन एवम् एकात्मता र परमात्मामा समाहित हुने प्रतीति हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- योगमा समाहित त्यस्तो व्यक्तिलाई 'म' सट्माल्ने छु । क्षेमको अर्थ जबसम्म त्यो घटना घट्दैन अर्थात् योग घटित हुँदैन तबसम्म जे आवश्यक पर्छ त्यो 'म' सट्माल्छु भन्ने हो । शरीरको कुनै जरुरत भए त्यसलाई पनि हेर्ने छु, भोजनको जरुरत भए त्यो पनि सट्माल्ने छु । यदि श्वासको जरुरत भयो भने त्यसलाई पनि 'म' हेर्ने छु । जबसम्म त्यो परम घटना घट्दैन, त्यसभन्दा अगाडि जे जे आवश्यक छ त्यो सबै 'म' सट्माल्ने छु । यो सबै प्रभुले सट्माल्ने भनेको क्षेम हो । जब क्षेमपछि त्यो आखिरी घटना घट्छ त्यो पनि 'म' सट्माल्ने छु । कृष्ण भन्नुहुन्छ- एकपटक तिमी आफ्नो मागलाई छोड र बाँकी सबै मलाई छोडिदेऊ, 'म' सबै व्यवस्था गर्ने छु । जबसम्म तिम्रो कामना रहन्छ, तबसम्म 'म' केही पनि गर्न असमर्थ हुन्छु ।

निष्काम भक्त त परमात्मासँग भन्छ- हे प्रभु ! तिमिले मलाई जे दियौ त्यसबाट म आनन्दित छु किनभने तिमिले मलाई जे दिइरहेका छौ वा दिन्छौ, त्यही मेरा लागि ठिक हुन्छ । जब माग नै छैन भने गलत हुने प्रश्न नै आउँदैन । जे प्राप्त हुन्छ त्यो पात्रताभन्दा बढी प्रभुको प्रसाद हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो मलाई सबै छोडिदिन्छ उसले आफ्ना बारेमा कुनै चिन्ता नै गर्नुपर्दैन । 'म' सबै कुराको व्यवस्था आफैँ गरिदिन्छु । जो आफ्नै जिम्मामा भएजस्तो गर्छ उसले आफैँले सबै कुराको जिम्मा पनि लिनुपर्छ । निष्काम कर्ममा त्यही व्यक्ति उत्रिन्छ जसलाई "म गर्ने छु" भन्ने भावना नभई उही परमात्माले सारा जगत् र मलाई पनि चलाइरहेको छ भन्ने बोध हुन्छ । परमात्माले जे दिइरहेको छ त्यो उसको अनुकम्पा हो र उसको कृपाका लागि अनुगृहीत हुनु नै निष्काम भावमा हुनु हो । जो व्यक्ति अस्वीकार भावमा हुन्छ त्यो व्यक्ति आस्तिक होइन । आस्तिक व्यक्तिका लागि यो सारा जीवन एक आनन्द उत्सव भएर जीवनमा कृतज्ञताको भाव हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- निष्काम भावले मेरो उपासना गर्ने व्यक्तिको योगक्षेमको सारा चिन्ता 'म' गर्छु र ऊ निश्चिन्त हुन्छ । उसलाई योग र क्षेम दुवैको चिन्ता गर्नुपर्दैन । यस्तो निष्काम कर्मीको योगक्षेम 'म' सम्हाल्दछु ।

व्यक्तिलाई हरेक दिन जे प्राप्त हुन्छ त्यही परमात्माले दिएको क्षेम हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- योग पनि 'म' सट्मालिदिन्छु । यस्तो व्यक्तिलाई साधना, तप, यज्ञ र कुनै विधिको जरुरत हुँदैन । यस्तो व्यक्तिलाई परमात्मासँग मिलनका लागि केही पनि गर्न जरुरी हुँदैन । यदि निष्काम उपासनाको भाव छ भने 'म' तत्काल उपलब्ध हुन्छु र उससँग मिलेर कार्य पनि 'म' नै गर्ने छु । निष्काम भावमा बाँच्ने व्यक्तिलाई परमात्मा खोज्न जानु पनि पर्दैन । परमात्मा नै उसलाई खोज्न आउनुहुन्छ । पानी बर्सिँदा स-साना खाल्डाहरूमा जम्मा हुन्छ । पानी त पहाडमा पनि पर्छ तर पहाड पानी भरिनबाट वञ्चित हुन्छ किनभने पहाड पहिलेदेखि नै भरिएको हुन्छ । खाल्डो खाली भएकाले निरहङ्कार हुन्छ; त्यसैले पानी आफैँ त्यहाँ भरिन्छ । जहाँ उपासनाको निष्काम भाव हुन्छ, त्यहाँ परमात्मा आफैँ आएर भरिन्छ र हृदयलाई घेर्दछ । वासनारहित हुनेबित्तिकै भक्तलाई चारैतिर मौजुद भएको परमात्मा उपलब्ध भइहाल्छ । वासना नै हाम्रो अहङ्कारको आधार हो । त्यसैले परमात्माको उपस्थिति देखिँदैन । वासना नहुने बित्तिकै माग समाप्त हुन्छ र खालीपन वा रिक्तताको अनुभव हुन्छ । त्यही शून्यता र रिक्तता नै उपासना हो र त्यही शून्य परमात्माको सन्निधि हो ।

अनुभव हो । यो ध्वनि हरघडी चलिरहेको छ तर हामी हाम्रो हल्ला या आवाजमा अभ्यस्त भइसकेका कारण यो ध्वनि सुन्न सक्दैनौं । यो ध्वनि भित्र अन्तर्तमको ध्वनि हो जसलाई हाम्रो इन्द्रियबाट सुन्न सकिन्न । त्यो ध्वनि नै जगत्को आधार हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' त्यो परम अस्तित्व हुँ जहाँ केवल त्यो ओङ्कार ध्वनि मात्र रहन्छ । त्यो ध्वनि कहिल्यै पैदा भएको छैन र कहिल्यै मर्दैन जो अस्तित्वको मूल आधार हो । त्यहाँ पुग्नका लागि आफ्नो मनका सबै ध्वनिलाई एक एक गरेर हटाउनुपर्दछ । एक एक शब्द, एक एक विचारलाई हटाउँदै मनको त्यो अवस्थामा पुगनुपर्दछ जहाँ निध्वनि अर्थात् ध्वनिरहितता होस् । जुन दिन मन शून्य हुन्छ त्यस दिन ओङ्कारको ध्वनि प्रकट हुन्छ । यो मनुष्यको आत्यन्तिक अवस्था र भविष्य पनि हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' ऋग्वेद, सामवेद र यजुर्वेद पनि हुँ । ओङ्कारपछि वेदको कुरा भन्नाको प्रयोजन छ । त्यो परम ध्वनिसम्म पुग्ने समस्त शास्त्र पनि 'म' नै हुँ किनभने मेरा अतिरिक्त मेरो त्यो गुह्यतम रूपतिर इसारा कसैले गर्न सक्दैन । 'म' तर्फ औंला उठाउन पनि 'म' बाहेक कसैले सक्दैन । वेदको अर्थ त्यो सबै ज्ञान हो जसले ओङ्कारतिर इसारा गरेको छ र त्यो परम ध्वनिमा जाने मार्ग बताएको छ ।

कृष्णले तीन वेदका नाम लिनुभएको छ किनभने मनुष्य पनि तीन प्रकारका हुन्छन् । त्यसैले तीन प्रकारको वेद हुन्छ र तीन प्रकारको मन र ज्ञान हुन्छ । कर्मबाट कर्तापनलाई हटाएमा र ज्ञानले द्वैतबाट पार भएर अद्वैतमा प्रवेश गरेमा पनि ओङ्कारमा उपलब्ध होइन्छ । त्यो समस्त इसारा जसले ओङ्कारतर्फ लैजान्छ त्यो वेद हो । जहाँ ज्ञान छ, त्यहीँ वेद छ । कृष्णले गीता भन्नु हुँदा सारा ज्ञान वेदका तीन पुस्तकहरूमा सङ्ग्रहित थियो । त्यसैले कृष्णले तीन पुस्तकको नाम भन्नु भएको हो । वेद एउटा विकासशील धारा हो र वेद कुनै सीमित किताब होइन । वेदमा सयकडौं ऋषिहरूका वचन छन् र त्यो समयसम्म ऋषिहरूमा जुन ज्ञान थियो त्यो वेदमा सङ्ग्रहित भएको थियो । कृष्णले जब 'म' वेद हुँ भन्नुभयो, तबसम्मको सबै र सारा ज्ञान ती तीन किताबमा सङ्ग्रहित थिए र वेद आफैमा जीवन्त ग्रन्थ थिए । हे अर्जुन ! प्राप्त हुनयोग्य गन्तव्य, भरण-पोषण गर्ने वाला, सबैको स्वामी, सबैको साक्षी, सबैको वासस्थान, शरण लिनयोग्य, हितकारी, उत्पत्ति-स्थिति र लयको कारण, आधार, निदान र त्यो जसमा सबैको लय हुन्छ, अविनाशी र बीज कारण पनि 'म' नै हुँ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- गन्तव्य अर्थात् आखिरी धाम जो पाउनयोग्य छ त्यो 'म' नै हुँ र मेरा अतिरिक्त केही पनि पाउनयोग्य छैन । परमात्माका अतिरिक्त जे पाउनमा व्यक्ति लागेको छ वास्तवमा त्यो पाउन नभएर ऊ गुमाउन लागेको हुन्छ । परमात्माका अतिरिक्त जे पनि पाउँछौं, त्यो सम्पदा नबनी विपत्ति मात्र बन्दछ । हामीले जे एकत्रित गरे पनि त्यो सबै एक न एक दिन मृत्युले खोस्ने छ । परमात्मा मात्र एउटा बन्दछ । यस्तो सम्पदा हो जसलाई मृत्युले खोस्न सक्दैन । सबैको स्वामी, सबैको साक्षी, सबैको वासस्थान र सबैलाई चलाउनेवाला 'म' हुँ । जो सबैलाई हेरिरहेको छ त्यो पनि 'म' हुँ । शरण लिनयोग्य हित गर्नेवाला र उत्पत्ति-प्रलय पनि 'म' हुँ । तिम्रो जन्म 'म' बाट भयो, तिमीलाई मैले सट्मालें, र तिमी 'म'मा नै लीन हुने छौं किनभने सबैको अन्तिम बीज कारण 'म' नै हुँ । कृष्ण अर्जुनलाई यी कुरा भन्दै हुनुहुन्छ किनभने अर्जुन आफू किन यी सबैलाई मारूँ भनेर सोध्दै छन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! तिमी व्यर्थमा आफूलाई कर्ता सम्भेर चिन्ता नगर किनभने 'म' बनाउँछु, सट्माल्छु र 'म' नै नष्ट गर्छु । तिमी आफूलाई गर्नेवाला हुँ भनेर नसोच । अर्जुन युद्धमा जानु पाप भएको सोच्दछन् तर कृष्ण भन्नुहुन्छ- स्वामी 'म' हुँ, साक्षी 'म' हुँ, निर्माता 'म' हुँ भने तिमीलाई यो पाप हो भन्ने लाग्नु गलत हो । तिम्रो अन्तिम साक्षी 'म' हुँ र तिमीले जे गरे पनि मैले नै तिमी भित्रबाट गर्ने हो किनभने सबैको आधार, पिता-माता, अतीत र भविष्य पनि 'म' नै हुँ ।

अर्जुनको अहङ्कारले आफूलाई निर्णायक सम्झिरहेको छ । अहङ्कार समर्पण गर्न तयार हुँदैन । आफ्नो इच्छाले जन्मिएको होइन र आफूलाई सट्माल्न पनि सकिदैन भन्ने बोध पश्चात् मात्र समर्पण हुन सक्छ । आफ्नो अन्त कुन क्षणमा हुन्छ त्यो कसैलाई थाहा पनि हुँदैन । एउटा श्वास चलेन भने अर्को श्वास लिन पनि सकिँदैन । अर्जुन यस्तो असहाय अवस्थामा पनि ठिक र बेठिकको निर्णय गर्न खोज्दै छन् । कृष्ण अर्जुनलाई यही कुरा सम्झाउँदै हुनुहुन्छ- तिमीले हेर्नै भन्ने तलमाथि, चारैतिर 'म' मात्र छाएको छु । तिमी आफ्नो म भावलाई छोड किनभने यो अहङ्कार नै तिम्रो दुख र पाप हो । जब तिमी मिट्ने छौ, तब परमात्मा मात्र अर्थात् 'म' मात्र शेष रहन्छ । त्यो दिन न कुनै पाप हुन्छ न कुनै पुण्य, केवल परमात्माको इच्छा मात्र शेष रहन्छ । त्यो दिन तिम्रो न कुनै कर्तव्य न कुनै अकर्तव्य नै हुन्छ । त्यो दिन हावा चले जस्तो र सूर्य निक्लिए जस्तो सबै सहज र स्वतःस्फूर्त हुन्छ ।

कृष्ण त्यो दिशामा अर्जुनलाई इसारा गर्दै हुनुहुन्छ र भन्नुहुन्छ- तिमी यिनीहरूलाई मान्नेवाला हो भन्ने पनि नसोच किनभने तिमी यिनीहरूलाई बचाउनेवाला पनि हुन सक्दैनौ । तिमीले यो युद्ध शुभ वा अशुभ भएको निर्णय गर्न पनि आवश्यक छैन तिमी केवल एउटा निमित्त हो । 'म' सागर हुँ र तिमी 'म' बाट नै उठेका लहर हो, जो 'म'मा नै विलीन हुन्छ । जब तिमी थिएनौ, तब पनि 'म' थिएँ र जब तिमी हुँदैनौ, तब पनि 'म' हुन्छ । तिमी आफ्नो कर्ताभावलाई 'म'मा छोडिदेऊ । मलाई कर्ता हुन देऊ र तिमी मेरो उपकरण बन । तिमी बिचमा आयौ भन्ने त्यही तिम्रो दुख पीडा र सन्ताप बन्दछ । कृष्णले यो सारा कुरा बताउनुको मुख्य कारण अर्जुनको अहङ्कार समाप्त पार्न हो । अर्जुन सबै 'म' हुँ भनेर ठान्दछन् तर कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी जो आफूलाई केन्द्र मानिरहेका छौ त्यो सबै 'म' परमात्मामा नै निहित छ भन्ने विचार राख र प्रज्ञाको आँखा खोल ।

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।

अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥१९॥

हे अर्जुन ! मैले नै विश्वकल्याणका लागि सूर्यका माध्यमबाट ताप प्रदान गर्दछु, जललाई आकर्षित गरेर वर्षा गराउँछु । 'म' नै अमृत तथा मृत्यु हुँ, सत् र असत् पनि 'म' नै हुँ ॥

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा-

यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।

ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-

मश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥२०॥

परन्तु तीनै वेदबाट विधान गरिएको सकाम कर्म गर्नेवाला, सोमरस पान गर्नेवाला, पापरहित पुरुष मलाई यज्ञद्वारा पुजेर स्वर्गको प्राप्ति चाहन्छन् । यस्ता पुरुष आफ्नो पुण्यको फलस्वरूप इन्द्रलोकमा पुगेर देवताको जस्तै विविध भोग भोग्छन् ॥

जीवन र अस्तित्व एक भए पनि मनले सबै कुरालाई तोडेर हेर्दछ । मनले नतोडीकन केही देख्नै सक्दैन । मनको हेर्ने प्रक्रियामा नै जीवन खण्ड-खण्ड हुन्छ । प्रकाशको किरण काँचको टुकामा पर्दा सात रङ्गमा विभाजित हुन्छ । तर प्रकाशको किरण अविभाज्य छ र आफूमा अखण्ड छ । हाम्रो मनले काँचको टुकाले किरणलाई सात टुकामा तोडे जस्तै गरेर अस्तित्वलाई तोड्छ । मनले कहिले पनि पूरा देख्न सक्दैन । सानोभन्दा सानो कणलाई पनि मनले पूर्ण रूपमा देख्न सक्दैन । एउटा कण त पूरा नदेख्ने मनले विराट्लाई पूरा देख्न सम्भव नै छैन । मनबाट निर्मित संसारका सबै शास्त्रहरू पूर्णतातिर लैजान सक्दैनन् । दुनियाँमा दुई प्रकारका शास्त्रहरू छन्- एउटा मनलाई मेटेर पूर्णलाई जानेका व्यक्तिहरूबाट निर्मित शास्त्र

र अर्को जसले मनलाई अध्ययन, विचार, मनन-चिन्तन, तर्क र अनुभवबाट शिक्षित एवम् व्यवस्थित गरेर जगत्का सम्बन्धमा विकसित गरेको शास्त्र । धर्म र दर्शनमा यही फरक छ । धर्म ती व्यक्तिहरूको वक्तव्य हो जसले मनलाई नियन्त्रण गरेर अस्तित्व अविभाज्य, अखण्ड छ भनेर जान्न सफल भए । दर्शन त्यस्ता व्यक्तिहरूको शास्त्र हो जसले मनलाई विकसित, प्रशिक्षित गरेर जगत्का सम्बन्धमा एउटा दृष्टि निर्माण गरे । त्यसैले दर्शनशास्त्र अधुरो शास्त्र हो ।

सोक्रेटिज, प्लेटो, एरिस्टोटल, कान्ट र हिगलहरूले जे जति भने पनि उनीहरूको भनाइ उनीहरूको प्रतीति नभएर विचारको निष्कर्ष मात्र हो । यो उनीहरूको मनकै दृष्टि हो, मनबाट मुक्त साक्षात्कार होइन । मनबाट दर्शनशास्त्र जन्मिन्छ र मनबाट पार भएपछि धर्म जन्मिन्छ । जब कुनै अंश पूर्णका बारेमा भन्दछ, त्यो अधुरो र असत्य हुन्छ । मनले ईश्वर छैन भने जतिकै मनले ईश्वर छ भन्नु पनि असत्य हुन्छ । पाँच हजार वर्षमा मनुष्यले धेरै प्रकारका दर्शनशास्त्रलाई जन्म दिए जसले एक-अर्कासँग कलह गरेर एक-अर्कालाई गलत साबित गर्न खोजिरहे । मनले अंशलाई मात्र देख्न सक्छ । त्यसैले मनलाई पूर्णको खोजमा लगायो भने त्यही भुल हुन्छ ।

धर्ममा कुनै विवाद हुन सक्दैन । सबै विवाद दर्शनको हो । प्रत्येक धर्म तथाकथित पण्डितहरूको अनुपस्थितिमा जन्मिन्छ र पछि सबै धर्म पण्डित र पुरोहितहरूको हातमा पर्दछ; यही दुर्भाग्य हुन्छ । जब त्यो अनुभवलाई व्यक्तिहरूले जान्न खोज्छन्, उनीहरू मनले नै जान्दछन् र त्यो मनबाट जान्नु आंशिक मात्र हुन्छ । यसरी बनेको शास्त्र र धर्म अधुरो हुन्छ । धर्म जब जन्मिन्छ, तब पूर्ण हुन्छ तर जब चलन थाल्छ तब अधुरो र अपूर्ण हुन्छ । जसको मन मिटिसकेको हुन्छ त्यस्तो व्यक्तिमा धर्मको जन्म हुन्छ र ऊ पूर्णलाई जान्दछ । मोहम्मद र महावीर बिचमा कुनै द्वन्द्व छैन । त्यस्तै बुद्ध र जिससका बिच पनि कुनै द्वन्द्व छैन तर हिन्दू, मुसलमान, इसाई, बौद्ध र जैनका बिचमा द्वन्द्व छ । मनले सबै कुरालाई विरोधमा बाँडेर हेर्दछ । मनले जब कुनै कुरालाई तोडेर हेर्दछ, तब दुईका बिचमा विरोध खोज्दछ । यदि जीवनलाई मनले हेर्‍यो भने उसले जीवनको दुई हिस्सा जन्म र मृत्यु देख्छ । मनले जन्म र मृत्युलाई एक मान्न सक्दैन ।

जीवनमा जन्म र मृत्यु एउटै कुराका दुई नाम र विस्तार हुन् जो जन्मबाट सुरु हुन्छन् र मृत्युमा पूर्ण हुन्छन् तर मन प्रवेश गर्नेबित्तिकै जन्म र मृत्युलाई दुई विरोधी हिस्सामा बाँडिदिन्छ । मनले व्यक्तिलाई पनि दुई हिस्सामा बाँडेर राम्रो-नराम्रो भनेर तोड्छ तर राम्रो नराम्रो एउटै कुराको विस्तार हो । मनले राम र रावण अर्थात् साधु र असाधु एउटै कुराका दुई हिस्सा हुन् भनेर मान्न सक्दैन । राम र रावण हाम्रो मनका कारण शत्रु हुन्छन् अन्यथा यी दुवै अस्तित्वमा एउटै विशाल लीलाका दुई छेउ हुन् । रावणविना रामायण सम्भव नै हुँदैन र राम पनि रावण विना अधुरा रहन्छन् । राम र रावणको अस्तित्व एक अर्काविना हुनै सक्दैन भने दुवैलाई शत्रु देख्नु हाम्रो मनको भुल हो । मनलाई हटाउने हो भने यो युद्ध पनि केवल दुवैतर्फ एकै ऊर्जा एकै शक्तिको बहावको हो । हामी मनबाट बाहिर हेर्नमा अभ्यस्त भएकाले सबै कुरालाई बाँडेर राम्रो-नराम्रो दृष्टिले हेर्छौं ।

तर जीवन यो दृष्टिअनुसार चल्दैन । जीवनमा जब विपरीत एक भएर मिल्छ, तब अनुभव प्राप्त हुन्छ । जबसम्म दर्शन छ तबसम्म मन हुँदैन तर जब दर्शनसँग शब्द र विचार जोडिन्छ तब मनको गति सुरु हुन्छ । मन विचार र शब्दलाई जन्माउने यन्त्र हो । जब व्यक्ति निःशब्द हुन्छ, तब मन हराउँछ । हामी सुरु हुन्छ । मन विचार र शब्दलाई जन्माउने यन्त्र हो । जब व्यक्ति निःशब्द हुन्छ, तब मन हराउँछ । हामी जहाँ केही देख्छौं, त्यहाँ विपरीतको भाव मनले सुरु गर्दछ । सौन्दर्य देख्ने बित्तिकै कुरूपको विचार मनमा आउँछ । मन हट्ने बित्तिकै न सुन्दर न कुरूप जे जस्तो छ त्यस्तै हुन्छ । ध्यानको अवस्थामा मन रहँदैन र हराउँछ । मन र अमनका बारेमा जान्छो भने कृष्णको यस कथनलाई बुझ्न सजिलो हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' नै सूर्य रूप भएर तपाउँछु र 'म' नै वर्षालाई पनि आकर्षित गर्छु । 'म' नै वर्षा हुँ र 'म' नै भर्साउँछु । हामी आगो र जललाई सदा विपरीत नै मान्छौं तर कृष्ण भन्नुहुन्छ- आगो र वर्षा दुवै 'म' नै हुन् । 'म' नै त्यो सूर्य हुँ जो प्रकाशवान् र सन्तप्त छ एवम् 'म' नै वर्षा हुँ जो सूर्यसँग आकर्षित हुन्छ । यदि

मनलाई विसर्जित गरेर अस्तित्वलाई हेर्ने हो भने सूर्यले नै वर्षालाई आकर्षित गर्दछ । सूर्यले नै सागरबाट पानीलाई बादल बनाउँछ र बर्साउँछ अनि आगो र पानीमा भएको विपरीतता र वैमनस्य पनि हाम्रो मनको कारणले नै भएको हो भन्ने मान्न सकिन्छ । यो वैमनस्य राम र रावणको जस्तै हो । सूर्यविना पानी हुनै सक्दैन र पानीविना सूर्य हुन सक्दैन । उनीहरू दुवै गहिरोमा संयुक्त र एकत्रित छन् ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' नै अमृत अनि 'म' नै विष हुँ । संसारमा सनातन दृष्टिकोणमा मात्र ईश्वरसँग विनाशलाई पनि जोडेर हेरिन्छ । अरू कुनै पनि धार्मिक आस्थामा यस्तो सोचिँदैन । ईश्वरलाई सर्जक मानिन्छ र विनाशका लागि अर्कै व्यवस्था गरेको पाइन्छ । साथै पृथ्वीमा भएका सबै चिन्तनहरू ईश्वरलाई जीवन रूपमा मात्र मान्दछन् तर सनातनीबाहेक कोही पनि ईश्वर मृत्यु पनि हो भनेर मान्न तयार छैनन् । यसको कारण पनि मन हो र मनको विभाजन र विपरीत देख्ने दृष्टिकोणबाट यो अलग देखिएको हो । ईश्वर अमृत र विष दुवै हो किनभने जीवन दुवै हो तर मनका कारण हामी मृत्युलाई जीवनको विपरीत मान्दछौं । जीवनलाई राम्रो र मृत्युलाई नराम्रो मान्छौं तर जीवनविना मृत्यु हुनै सक्दैन । यी एकै वस्तुका दुई छेउ हुन् । जीवनलाई जसले पूर्ण गर्दछ त्यो मृत्यु हो । जीवन मृत्युमा पुगेर आफ्नो चरम शिखरमा पुग्छ । पश्चिमले जीवनको समाप्ति मृत्युलाई मान्छ । पूर्वले मृत्यु जीवनको पूर्णता र नयाँ जन्मको सुरुवात मान्छ । मनबाट जीवनलाई हेर्दा भने मृत्यु दुखको कारण हो र जन्म सुखको कारण हो तर मनको पारबाट हेर्दा जन्म र मृत्यु विपरीत होइनन् दुवै जीवनका धारा हुन् । जीवनमा जन्म र मृत्यु नदीका दुई किनारा हुन् । यसलाई विपरीत मान्नु हाम्रो भ्रान्ति मात्र हो र गहिराइमा यी दुवै एकत्व रूपमा संयुक्त छन् । अस्तित्व संयुक्त छ तर मनले यसलाई बाँड्छ । अस्तित्वले फूल र काँडालाई एकसाथ जीवन प्रदान गर्दछ । मनले फूल राम्रो र काँडा नराम्रो भनेर विभाजन गर्दछ ।

कृष्ण 'म' मृत्यु पनि हुँ भन्नुहुन्छ । हाम्रो धर्ममा मृत्युका देवता जसको प्रतीक देखेर पश्चिमका धार्मिक मानिसहरू आश्चर्यचकित हुन्छन् । महादेव जो मृत्युका देवता हुन् उनको प्रतीक शिवलिङ्गलाई हामी पूजा गर्छौं । हाम्रो धर्ममा ब्रह्मले सृजन, विष्णुले पालन र शिवले संहार गर्छन् । शिव विध्वंस र मृत्युका देवता मानिन्छन् तर शिवलिङ्ग जुन जननेन्द्रियको प्रतीक हो; त्यसैले त्यो सृजनाको प्रतीक पनि हो । शिवलिङ्ग जन्म र जीवनको प्रतीक हो तर शङ्कर मृत्युका देवता हुन् । विध्वंसका देवता जसले सारा जगत्लाई विनाश गर्छ, उसको प्रतीक जन्म र जीवनको छ जसबाट सारा जगत् विकसित हुन्छ यस्तो प्रतीक देखेर पश्चिमका व्यक्तिहरू अचम्मित हुन्छन् । पश्चिमका व्यक्तिहरूले यो प्रतीक शङ्करको शैलीसँग मेल नै खाँदैन भन्छन् । यसको कारण यही हो जो कृष्ण भन्दै हुनुहुन्छ- 'म' नै अमृत र विष हुँ, यथार्थमा मृत्यु पनि 'म' नै हुँ । यो विपरीत प्रतीक जस्तो देखिन्छ तर हिन्दूहरूले सदैव विपरीत भित्रको धारालाई बुझाउने प्रयासस्वरूप जानी जानी विनाशका देवतालाई सृजनाको प्रतीक राखेका हुन् । जसलाई विध्वंसको अन्तिम सीमा छुनु छ ऊ जन्मको प्रारम्भमा पनि मौजुद हुनुपर्छ भन्ने कुरा जानेर नै यो प्रतीक राखिएको हो । जसलाई मृत्युको मार्ग बन्नु छ उसलाई जन्मको पनि द्वार बन्नुपर्छ । कृष्ण अझ कठिन कुरा भन्नुहुन्छ- सत् र असत् पनि 'म' नै हुँ । सत्को अर्थ हो जो छ र असत्को अर्थ हो जो छैन । जो छ त्यो त 'म' हुँ नै तर जे छैन त्यो पनि 'म' हुँ ।

तर्क र विचारको दृष्टिमा सत् र असत् अर्थात् हुनु र नहुनु दुवै संयुक्त हुन् भन्ने कुरा मान्न सम्भव हुँदैन । जन्म र मृत्यु जोडिएको छ भनेर मान्न पनि सकिएला; राम र रावण एक नभए अर्को हुन सक्दैन त्यसैले संयुक्त छन् भनेर पनि मान्न पनि सकिएला; फूल र काँडा पनि जोडिएको छ भनेर पनि मान्न सकिएला तर जो छ त्यो छैनसँग कसरी जोडिन सक्छ किनभने दुई कुरा भएमा मात्र जोड हुन सक्छ । हाम्रो मनलाई यो नहुनुसँग हुनुको जोड मान्न सर्वाधिक कठिन हुन्छ । तर गहिराइमा विचार गर्दा भने यिनीहरू पनि संयुक्त छन् भन्ने झलक आउन सक्छ । झलक प्राप्त भयो भने अनुभवतिर कदम बढाउन सकिन्छ । एउटा वृक्ष छ जो हिजो थिएन तर आज छ र भोलि फेरि हुने छैन । यो हुनु र नहुनु कुनै पनि

परमात्मालाई आफ्नो अनुभवबाट मात्र जानिन्छ । जबसम्म अनुभव हुँदैन, तबसम्म जतिपटक परमात्मा शब्द सुने पनि त्यसको अर्थ जानिँदैन । परमात्मालाई उपासनाबाट जानिन्छ र उपासनाबाट परमात्माको अनुभव हुन्छ । उपासनाको अर्थ हामीले उसको उपस्थितिलाई प्रतिपल स्मरण गर्नु हो । जेसुकै घटित भए पनि उसैको सम्झना र उसैलाई देख्न सक्नु नै उपासना हो । जीवनमा जे घटित भए पनि परमात्माको नै स्मरण हुनु र मृत्यु नै आए पनि पहिलो स्मरण परमात्माकै आउनु उपासना हो । प्रतिपल प्रभुको स्मरण गरिरहेमा बिस्तारै यो सघन हुन्छ र चारैतिर परमात्मा नै देखिन्छ अनि हामी हिँड्दा, उठ्दा, बस्दा, खाँदा, सुत्दा परमात्मा हामी सँगै हुन्छ र ऊ हाम्रो श्वास र हृदयको प्रत्येक धड्कनमा गुन्जिन थाल्छ । परमात्मासँग माग नहुने बित्तिकै उसलाई परमात्माले हरेक कुरा दिन्छ । जो उससँग हरेक कुरा चाहन्छ, उसलाई केही पनि मिल्दैन । वासनाले भरिएको व्यक्ति दरिद्रतामै मर्छ र उपासनाले भरिएको व्यक्ति सम्राट् हुन्छ । वासना भिक्षा पात्र हो जो कहिल्यै भरिँदैन । उपासना भनेको भित्र लुकेको परम सम्पदाको स्मरण हो । उपासनाले परमात्माको सघन प्रतीति गराउँछ र वासनाले दीन-हीन बनाउँछ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- निष्काम उपासक फेरि जन्ममरणको दुश्चक्रमा पर्दैन, ऊ फर्केर आउँदैन र परममा लीन हुन्छ ।

**येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥२३॥**

हे कुन्तीपुत्र ! जो सकाम कर्मवाला भक्तहरू अन्य देवताको श्रद्धापूर्वक पूजा अर्चना गर्दछन्, तिनीहरू पनि अज्ञानतावश त्रुटिपूर्ण तरिकाले मेरै पूजा गर्दछन् ॥

**अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥२४॥**

‘म’ नै सम्पूर्ण यज्ञको भोक्ता र स्वामी हुँ । अतः मेरो वास्तविक स्वरूपलाई जसले बुझ्दैन, त्यसको अधोगति हुन्छ; तिनीहरू जन्म-मृत्युको चक्रमा फस्दछन् ॥

**यान्ति देवव्रता देवान्पितृन्यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥२५॥**

देवताका उपासकहरू देवलोकमा जान्छन्, पितृको सेवा गर्नेहरू पितृलोकमा जान्छन् । त्यस्तै भूतप्रेत राक्षसका उपासकहरू भूतप्रेतका माझमा नै गएर जन्मिन्छन् । मेरा भक्तहरू मेरै लोकमा ‘म’ सँगै बस्छन् र उनीहरूको पुर्नजन्म हुँदैन ॥

मनुष्यको खोज र चाहना जस्तोसुकै भए पनि वा जुनसुकै दिशामा दौडिए पनि अन्ततः मानिस परमात्मालाई नै पाउन चाहन्छ । उसका सबै चाहनाहरूमा परमात्माको चाहना नै लुकेको हुन्छ । उसको वासनामा पनि प्रभुतिर जाने बीज लुकेको हुन्छ । मनुष्यलाई ज्ञात नभए पनि त्यो बीज परमात्मालाई पाउने नै हुन्छ । जमिनमा रोपेको बीजलाई किन फुट्छ भन्ने थाहा नभए जस्तो मनुष्यलाई पनि ऊ के खोजिरहेको छ, किन खोजिरहेको छ र उसको सबै खोजमा अन्तरनिहित खोज के हो भनेर थाहा हुँदैन । एउटा व्यक्ति धन, प्रतिष्ठा, यश र पद खोज्दा पनि प्रभुलाई नै खोज्छ भन्ने कुरा असङ्गत लाग्न सक्छ । त्यस्तै एउटा व्यक्तिले प्रेम खोजिरहँदा पनि वास्तवमा त्यो परमात्माको नै खोज हुन्छ । धन खोज्नुको पहिलो प्रयोजन आफ्नो सुरक्षाका लागि हो । धन आफूसँग भयो भने निश्चिन्त भएर भोलिको फिक्रीबाट मुक्त हुन सकिन्छ । उसले धनबाट यस्तो जीवन खोज्दै छ जहाँ भोलिको चिन्ता नहोस् र असहाय अनुभव गर्नु नपरोस् । यस्तो जीवनका लागि ऊ धन खोजिरहेको छ, धनबाट यस्तो जीवन पाउन सकिँदैन तर व्यक्तिको आकाङ्क्षा भने यही नै हुन्छ ।

यसै गरी व्यक्ति नखोसिने धनको चाहना राखेर त्यसलाई बचाउने प्रयास गर्छ तर जति धन जम्मा हुन्छ त्यति नै त्यो खोसिने सम्भावना हुन्छ । मनुष्य एउटा यस्तो सम्पदा खोज्न चाहन्छ, जो सदाका लागि शाश्वत रूपमा उसको होस् । परमात्मा सिवाय यस्तो कुनै सम्पदा हुनै सक्दैन जुन अरूले खोस्न नसक्नु । जब व्यक्ति भित्र रिक्तताको अनुभव गर्छ, तब धनबाट त्यो खालीपनलाई भर्न खोज्छ । पूरा जिन्दगी दौडेर धन त जम्मा हुन्छ तर त्यो रिक्तता कहिल्यै भरिँदैन र जतिसुकै धन पाए पनि त्यसबाट कहिल्यै तृप्ति हुँदैन । यस्तो तृप्ति केवल परमात्माको धन पाउने व्यक्तिलाई मात्र हुन्छ । त्यसैले धनको खोज जतिसुकै गलत दिशामा भए पनि आकाङ्क्षा भने सही हुन्छ । आफूसँग सदा राख्न खोज्ने सम्पदाको चाहना गहिराइमा परमात्माको नै खोज हो । त्यस्तै व्यक्ति कसैका अगाडि पनि हीनता नहोस् भन्ने चाहनाले पद खोज्छ तर पदको दौडमा प्रतिभालाई गुमाउनुपर्छ । पदको दौडका लागि प्रतिभाको कुनै जरुरत पनि पर्दैन । जिन्दगीमा अनेक सिँढीहरू छन् । व्यक्ति कुनै एक सिँढीमा चढ्नेबित्तिकै अर्को सिँढीबाट तल ओर्लिनुपर्छ ।

तर मनुष्यको आकाङ्क्षा सही हो किनभने मानिस त्यस्तो अवस्था चाहन्छ, जहाँ ऊ कोहीभन्दा तल हुनु नपरोस् । त्यस्तो अवस्था केवल परमात्मालाई पाएर मात्र हुन्छ अरू कुनै मान, पद, प्रतिष्ठाबाट त्यो सम्भव छैन । मानिस कोहीभन्दा तल नरहूँ भन्ने चाहनाले अरूलाई तल पार्ने प्रयास गरिरहन्छ तर सबैले त्यही गरिरहेका छन्, त्यसैले हार निश्चित छ । यो भिडमा कोही कहीं पुग्न सक्दैन तर आकाङ्क्षा अगाडि हुनु उचित नै हो किनभने जबसम्म कोही परमात्मासँग एकत्व हुँदैन, उसको हीनता मेटिँदैन र जबसम्म हीनता हुन्छ, तबसम्म ईर्ष्या पनि मेटिँदैन । त्यस्तै जबसम्म हीनता र ईर्ष्या मेटिँदैन, तबसम्म अरूलाई तल देखाउने प्रवृत्ति पनि मेटिँदैन, जसको अन्तिम परिणाम चिन्ता र अभिशाप मात्र हुन्छ ।

मानिस परमपद मात्र चाहन्छ अर्थात् ऊ परमात्मालाई चाहन्छ तर उसलाई यसको बोध र होस नहुन सक्छ । प्रत्येक व्यक्ति मृत्युसँग भयभीत हुन्छ र पूरा जीवन भयले कम्पित हुन्छ । मृत्युसँग बच्ने हामी कैयौँ उपाय गर्छौँ तर अहिलेसम्म कोही पनि मृत्युबाट बच्न सकेको छैन । जीवन अनिश्चित र असुरक्षित छ तर हामी सबै बाहिरी रूपमा सुरक्षित हुने व्यवस्था गरेर भित्र मुर्दाको रूपमा बसेका छौँ । मृत्युसँग केवल मुर्दा मात्रै बाँच्न सक्छ । त्यसैले हामीले जतिसुकै बन्दोबस्त गरे पनि मृत्युबाट त बाँचिँदैन बरु त्यो बन्दोबस्त गर्दागर्दै जिन्दगी पनि बितिसक्छ । बाँच्नुका साथै बच्ने उपाय गर्दा गर्दै राम्रोसँग बाँच्न पनि पाइँदैन । तर मर्न नखोज्ने आकाङ्क्षा ठिक छ केवल दिशा मात्र गलत छ । मृत्युसँग बच्ने एक मात्र उपाय छ, त्यो अमृत तत्त्वलाई जानौँ, जो कहिल्यै मर्दैन । हामी त्यो अटल र कहिल्यै ननाशिने वस्तु खोजेर त्यससँग एकत्व स्थापित गर्न सक्यौँ भने हाम्रो दिशा ठिक हुन्छ । यदि कहिल्यै मर्न नखोज्ने आकाङ्क्षा राख्ने हो भने ठिक मार्ग खोज्नुपर्छ । यदि धनको खोज ठिक दिशामा गयौँ भने त्यो परमधन पाउन सकिन्छ र गलत दिशा भयो भने हामी धातुको वस्तु जम्मा गर्नका लागि सारा जीवन बर्बाद गर्ने छौँ । त्यस्तै पदको खोज सही हो भने परमात्माको सिवाय अरू कुनै पद नै छैन । गलत हो भने हामी मानिसहरूलाई तल माथि गर्नमा सारा शक्ति क्षय गर्ने छौँ ।

कृष्ण यस प्रसङ्गमा भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! यद्यपि श्रद्धाबाट युक्त भएको जो सकाम भक्त अरू देवताहरूलाई पुज्छन् तिनीहरू पनि मलाई नै पुज्छन् । पूजा चाहे जसको गरियोस् अन्ततोगत्वा त्यो मेरो नै पूजा हुन्छ । पूजा गर्ने व्यक्तिलाई पनि कसको पूजा गरिरहेको छु भनेर थाहा हुँदैन तर पूजा मेरो मात्र हुन सक्छ । तिम्रो वासना जहाँ दौडिए पनि, तिमिले श्रद्धाले जहाँ शिर राखे पनि र तिम्रो आकाङ्क्षा जे भए पनि त्यो मेरै पूजा हुन्छ । तिमिले जहाँ खोजे पनि अन्ततः त्यो मेरै खोज हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्ता व्यक्तिहरूले गरेको पूजन विधिरहित र अज्ञानपूर्ण छ तथापि उनीहरू मेरो नै पूजा गर्छन् तर अज्ञानतापूर्वक गर्छन् किनभने उनीहरूलाई आफैं के खोजिरहेका छौँ भन्ने पनि थाहा छैन । सकाम पूजाको अर्थ धन, पद, सुख र जीवनका लागि गरिने पूजा हो । कुनै पनि देवतासँग जब केही मागेर पूजा, प्रार्थना गरिन्छ, तब

व्यक्ति अज्ञानले भरिएको हुन्छ । जसको सान्निध्य प्राप्त हुने बित्तिकै सबै कुरा पाइन्छ यदि उससँग पनि माग्नपथ्यो भने यसको अर्थ हामीलाई सान्निध्यको मूल्य नै थाहा छैन ।

त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- त्यो पूजा विधिरहित छ र उसलाई विधिको जानकारी नै छैन । सूर्यका अगाडि उभिएर प्रकाश माग्नको अर्थ त्यो माग्ने व्यक्ति अन्धो हुनुपर्छ । त्यसैले जो व्यक्ति परमात्माका अगाडि माग राख्छ, ऊ पनि सूर्यका अगाडि प्रकाश माग्ने अन्धो जस्तै हुनुपर्छ । यस्तो व्यक्तिलाई उपासना अर्थात् परमात्माको नजिक हुनुको अर्थ थाहा नै छैन र ऊ वासनामा दबेको छ भन्ने बुझिन्छ । सकाम पूजा पूरा कर्मकाण्ड मात्र हो । यसमा अनेकौं विधिहरू अवलम्बन गर्नुपर्छ तर कृष्ण यसलाई विधिरहित भन्नुहुन्छ । विधिरहित भन्नुको कारण परमात्मासँग नजिक हुनु नै पूरा विधि हो र अरू कुनै पनि विधिको अर्थ छैन । बाँकी सबै विधिहरू स्वयम्लाई दिने धोका मात्र हुन् । परमात्माको सान्निध्यमा रहन सक्ने कला जानियो र उसको उपस्थितिको अनुभव गर्न सकियो भने त्यो पर्याप्त विधि हो तर जो व्यक्ति विधि मात्र गर्छन् ती विधिरहित र अज्ञानपूर्ण हुन्छन् । विधि त केवल उपासना र निकट हुने क्षमता हो । त्यो हामीले देख्दैनौं किनभने त्यो विधि आन्तरिक हुन्छ ।

रामकृष्ण परमहंसलाई चौध रुपियाँ मासिकमा दक्षिणेश्वर कालीमन्दिरको पूजा गर्ने पुजारीको रूपमा नियुक्त गरियो । उहाँलाई आठ दिनपछि नै ट्रस्टीहरूले बोलाएर भने- तपाईंलाई विधिपूर्वक पूजा गर्न आउँदैन भन्ने उजुरी परेको छ । उहाँले भन्नुभयो पूजा र विधिका बिचमा कुनै सम्बन्ध छैन । ट्रस्टीहरूले तपाईं पहिले फूल आफू सुँघेर, प्रसाद पहिले आफू चाखेर मात्र भगवान्लाई चढाउनुहुन्छ भन्दछन्, के यो सत्य हो भनी प्रश्न गरे । रामकृष्णले भन्नुभयो- मेरी आमाले केही बनाएपछि पहिला आफू चाख्थिन् अनि मात्र मलाई खान दिन्थिन् । म भगवान्लाई चाखेर मिठो छ कि छैन भनेर थाहा नपाईकन चढाउँदिनँ । फूलमा सुगन्ध छ कि छैन भनेर नसुँघी नजानी भगवान्लाई फूल चढाउँदिनँ । मलाई प्रीतिकर लागेपछि मात्र भगवान्लाई चढाउँछु । कृष्णको विधिपूर्वक पूजा-उपासना भनेको यही हो । अवश्यै हाम्रा लागि त सबै विधि टुट्यो तर रामकृष्णको विधिमा आत्मीयता, रस र हार्दिक प्रेम छ । उहाँको विधिमा फलफूल, मिष्ठान्न महत्त्वपूर्ण होइन, अन्तरनिवेदन महत्त्वपूर्ण हुन्छ । उहाँका लागि बाहिरी सबै कुरा मेटिएर भित्री अन्तरङ्ग सम्बन्ध मात्र महत्त्वपूर्ण थियो । उहाँ भन्नुहुन्थ्यो- जब आफूलाई नै चढाएँ भने कसले पूजा गर्ने । पूजाको आत्यन्तिकता तब हुन्छ, जब कसैले आफूलाई नै समर्पित गर्छ ।

कृष्णलाई थाहा छ कि देवताहरूको पूजा विधिपूर्वक नै चल्छ तर त्यसलाई कृष्ण अविधि भन्नुहुन्छ किनभने अज्ञानमा विधि होइन अविधि नै हुन सक्छ । ज्ञानमा मात्र विधिको जन्म हुन्छ र त्यो विधि जस्तो नभएर व्यक्तिगत हुन्छ र प्रत्येक व्यक्तिको आ-आफ्नो हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- सबै यज्ञहरूको भोक्ता र स्वामी पनि 'म' नै हुँ । जहाँ फूल, प्रसाद, नैवेद्य चढाए पनि त्यो मलाई प्राप्त हुन्छ । तिमीहरूले जे जहाँ गरे पनि त्यो मलाई नै समर्पित हुन्छ । कृष्ण भन्न खोज्दै हुनुहुन्छ- 'म' अस्तित्वको केन्द्र हुँ । त्यसैले तिमीले राम्रो-नराम्रो, भलो-कुभलो, ठिक-बेठिक जे गरे पनि सबै 'म' कहाँ पुग्दछ । तिमीहरूलाई थाहा भए पनि नभए पनि त्यो सबै 'म' कहाँ नै पुग्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- परन्तु 'म' अधियज्ञस्वरूप परमात्मालाई तत्त्वपूर्वक जान्दैनन् । त्यो जो सारा अस्तित्वले मेरो परिभ्रमण गरिरहेको कुरा पनि उनीहरू तत्त्वपूर्वक जान्दैनन् र संसारको परिभ्रमण गरिरहन्छन् । हामी हरेक दिन त्यही कुरा नै दोहोर्‍याइरहन्छौं किनभने मनको स्वभाव नै दोहोर्‍याउने हुन्छ । चौबिस घण्टामा क्रोध गर्ने तालिका जस्तै गरी हामी प्रत्येक दिन क्रोध गर्छौं । हामीलाई एउटै कुरा गर्ने बानी बसेको हुन्छ र मन चौबिस घण्टा एउटै कुरा दोहोर्‍याइरहन्छ । यही दोहोर्‍याइरहनाका कारणले पुनर्जन्म लिनुपर्छ । जन्मदेखि मृत्युसम्म हामी मनलाई मानेर त्यही दोहोर्‍याइरहन्छौं । त्यसैले गर्दा मृत्युले पुनः हामीलाई त्यही प्रारम्भको अवस्थामा छोडिदिन्छ अनि फेरि त्यही दुश्चक्ररूपी वर्तुलबाट हामी कहिल्यै मुक्त हुन पाउँदैनौं ।

सनातनीहरूलाई मात्र पुनर्जन्मका बारेमा जानकारी छ किनभने सनातन धर्मबाहेक कुनै पनि धर्मले पुनर्जन्मको धारणा नै लिएको छैन । कृष्ण मनुष्यको मनको यो विज्ञानलाई बताउनुहुन्छ । यदि मनुष्यको मनले पुनरुक्ति गर्छ भने पूरा जीवन पनि त्यही पुनरुक्ति भएर एउटा वर्तुल बन्छ जसमा हामी जन्म-जन्मान्तरसम्म घुमिरहन्छौं । हामी अनेक जन्ममा बारम्बार धन, लोभ, कामवासना, क्रोध, मोहमा परिरहन्छौं । सफलता नपाएर असफलता पाउँदा पनि हरेक पटक त्यही मात्र दोहोर्‍याइरहन्छौं । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यसरी जो 'मलाई' नजानीकन देवताहरूलाई भज्छन् अर्थात् जो आफ्नो वासनालाई नै उपासना बनाएर कुनै मागले प्रार्थना गर्छन्, उनीहरू बारम्बार भरेर पुनर्जन्म प्राप्त गर्छन् । देवताहरूलाई पुज्ने व्यक्ति देवताहरूलाई प्राप्त हुन्छन् र पितृलाई पुज्ने व्यक्ति पितृलाई प्राप्त हुन्छन् । यसका साथै भूतहरूलाई पुज्ने व्यक्तिले भूत योनि प्राप्त गर्छन् । व्यक्ति जसलाई पुज्छ अन्ततः उही हुन्छ र त्यसभन्दा माथि जान सक्दैन ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसले देवताहरूलाई पुज्छन् उनीहरू देवता प्राप्त गर्छन् तर उनीहरूले मलाई पाउँदैनन् । देवताहरू त स्वयम् वासनामा हुन्छन् । देवताहरूका राजा इन्द्रको कथामा पृथ्वीमा कसैले तपस्या गर्‍यो भने स्वर्गमा उहाँको सिंहासन नै हल्लिन थाल्छ । यसको अर्थ इन्द्रमा ईर्ष्याभाव र डर मौजुद छ । कतै कोही तपस्यारत रहेमा इन्द्रलाई कठिनाइ र समस्या पैदा हुन्छ । उनी आफ्ना उर्वशीहरूलाई पठाएर तपस्या भङ्ग गराउन खोज्छन् । हरेक पद, धन, प्रतिष्ठा, सिंहासन प्राप्त गर्ने व्यक्तिहरू कहीं त्यो पदबाट कसैले हटाउने त होइन भनेर डराएका हुन्छन्, त्यसैले इन्द्र पनि डराएका हुन् । देवताहरू इच्छा र वासनाले भरिएका छन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- कुनै व्यक्ति देवतालाई पुजेर सफल भए भने धेरैभन्दा धेरै देवता हुन सक्छन् त्यसभन्दा माथि जान सक्दैनन् । देवता कुनै माथिल्लो अवस्था पनि होइन । देवतालाई पनि यदि मुक्त हुनु छ भने पहिले उनीहरू मनुष्य हुनुपर्छ अनि मात्र मुक्त हुन सम्भव हुन्छ । मनुष्य एउटा चौबाटो हो जहाँ ऊ आफ्नो कर्मबाट देवता र पशु दुवै हुन सक्छ । देवताको त मुक्ति आफैँ सम्भव छैन भने मनुष्यहरूले देवताको प्रार्थना गरेर मुक्त हुन सक्ने त कुरै भएन । उनीहरूले केवल आफ्नो वासना, इच्छा पूरा गरेर फेरि पुनर्जन्मको यात्रा गर्नुपर्छ । त्यस्तै पशुलाई पनि मुक्त हुन मनुष्य हुनुपर्छ । देवताहरू सुखमा मात्र हुन्छन्, त्यसैले मुक्त हुन सक्दैनन् तर मनुष्य मात्र त्यस्तो एक प्राणी हो जो मुक्त हुन सक्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो पितृको पूजा गर्छ उसलाई पितृ उपलब्ध हुन्छ, मलाई भने प्राप्त गर्न सक्दैन तर मेरा भक्तले मलाई प्राप्त गर्दछन् । मेरा भक्तको पुनर्जन्म हुँदैन । जो मलाई भज्छ ऊ बिस्तारै 'म'मा नै एकत्व हुन्छ । केवल परमात्माको मात्र पुनरुक्ति हुँदैन, अरू सबै कुराहरूको पुनरुक्ति हुन्छ । जो शाश्वत छ, त्यो मात्र पुनरुक्ति हुँदैन । सबै कुराहरू नयाँ र पुराना हुन्छन् । परमात्मा मात्र नयाँ र पुरानो हुँदैन । परमात्मा कहिले पनि पुरानो हुँदैन किनभने ऊ कहिल्यै पनि नयाँ छैन । जो कुरा नयाँ छ त्यो मात्र पुरानो हुन सक्छ । परमात्मा सनातन, शाश्वत, अनादि र अनन्त छ । परमात्मा सदा छ र सदा रहन्छ । त्यसैले परमात्मालाई जसले पाउँछ, उसले शाश्वततालाई प्राप्त गर्छ । परमात्मालाई जान्ने व्यक्तिले मेरो कुनै जन्म र मृत्यु पनि छैन भनेर पनि जान्दछ । भित्रको त्यो शाश्वत तत्त्वलाई जान्न सकियो भने मात्र पुनर्जन्म हुँदैन । जीवनमा कुनै कुरा अनुभवबाट जानियो भने उसलाई जीवनले फिर्ता गर्ने सक्दैन तर हामी कुनै पनि कुरा सिक्न तयार हुँदैनौं । त्यसैले हामी बारम्बार फिर्ता भइरहन्छौं । जीवनले कसैलाई पनि क्षमा गर्दैन र फेरि अनुभव गराउन फिर्ता गरिरहन्छ । जुन कुरा हामी अनुभव गर्छौं, त्यसबाट हामी पार हुन्छौं ।

जो परमात्मालाई नै जान्दछ उसको त फिर्ता हुने कुरै भएन किनभने उसको जीवनको अन्तिम शिक्षा अब पूरा भयो । परमात्माको अर्थ जीवनको अन्तिम निष्कर्ष र अस्तित्वको सार हो । परमात्मा अस्तित्वको गहन अभिव्यक्ति हो । त्यसैले परमात्माबाट पनि तल झर्न सकिँदैन । जहाँबाट तल झर्नुपर्छ, त्यो परमात्मा होइन, संसार हो । परमात्माको स्मरण र पूजाको अर्थ उसैलाई नै आफ्नो गन्तव्य मान्नु हो । परमात्मा अन्तिम गन्तव्य हो र उसको पार केही पनि छैन । स्मृतिपूर्वक पुनरुक्तिबाट बच्नु नै

परमात्मातिर यात्राको प्रारम्भ गर्नु हो । हाम्रो गहिरो खोज परमात्माको खोज हो । हामीले अन्तिमलाई नै आफ्नो लक्ष्य बनाउनुपर्छ, बिचको कुनै कुरा पनि लक्ष्य हुन सक्दैन । हाम्रो लक्ष्य परमात्मालाई पाउने मात्र हुनुपर्छ । त्यो अन्तिमलाई लक्ष्य बनाउने व्यक्ति पनि अन्ततः परमात्मा नै हुन्छ । अदृश्य, अरूप, निराकारतिर उपासनालाई बढाउनु नै जीवनको लक्ष्य र स्वभाव हो । त्यसो गरेमा एक दिन व्यक्ति रहँदैन र केवल परमात्मा मात्र रहन्छ अनि आफू नै परमात्मामा लीन भएको अनुभव हुन्छ ।

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥२६॥

मेरा भक्तले मलाई नै श्रद्धापूर्वक पत्र-पुष्प-फल एवम् जल आदि वस्तु समर्पण गर्छन् भने शुद्ध हृदय भएका भक्तले भक्तिपूर्वक दिएका ती वस्तुलाई 'म' खुसीसाथ ग्रहण गर्दछु ॥

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥२७॥

हे कुन्तीपुत्र ! तिमी जे कर्म गर्छौ, जे खान्छौ, जे हवन गर्छौ, जे आफूसँग रहेका वस्तु दान दिन्छौ र जस्तो तपस्या गर्छौ ती सबै 'म'मा नै समर्पण गर ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।

सन्न्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥२८॥

यस प्रकारका कर्म गरेर तिमी कर्मको बन्धन एवम् शुभ र अशुभ फलबाट मुक्त हुने छौ । आफूबाट भएका, गरिएका सबै कर्म 'म'मा समर्पण गर्दै आफ्नो मनलाई 'म'मा स्थिर गरायौ भने तिमी मुक्त हुने छौ र 'म' लाई नै प्राप्त गर्ने छौ ॥

परमात्माको पूजा गर्दा उसलाई चढाउने यस्तो कुनै पनि सामग्री छैन, जसलाई हामी हाम्रो भन्न सक्छौ । जो हाम्रो आफ्नो हुँदै होइन त्यसलाई चढाउनुको कुनै अर्थ हुँदैन । उसको पूजामा समर्पण स्वरूप हामी जे चढाउँछौ, त्यो उसैको हो र उसैको वस्तु उसैलाई समर्पण गर्नु हो । परमात्मालाई चढाउने नै हो भने यस्तो कुरा चढाउनुपर्छ जो उसले दिएको नहोस् र यस्तो अर्पण गरे मात्र परमात्मालाई चढाउनुको अर्थ हुन्छ । यस संसारमा जे छ त्यो सबै परमात्माको हो । एउटा बोटबाट टिपेर परमात्माको चरणमा फूल चढाउने हो भने त्यो फूल त बोटबाट नै उसैलाई चढेकै छ । नदीको जल उसको चरणमा चढाउने हो भने त्यो नदीले आफ्नो सारा जल उसको चरणमा अर्पण गरि नै रहेको छ । मनुष्यसँग एउटा मात्र कुरा छ, जो परमात्माले उसलाई दिएको होइन । कर्ताको भाव मात्र परमात्माले दिएको कुरा होइन जुन मानिसले आफैं आर्जन गरेको हो । यो अहङ्कार मानिसको आफ्नो खोज हो । जबसम्म मनुष्य यो अहङ्काररूपी आफ्नो आर्जनलाई उसको चरणमा चढाउँदैन, तबसम्म अन्य वस्तु चढाउनुको कुनै अर्थ हुँदैन । अहङ्कार नत्यागी व्यक्तिमा रूपान्तरण हुँदैन, जसको कुरा कृष्ण गर्दै हुनुहुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी खाँदा, बस्दा, हिँड्दा, हवन गर्दा वा तिमीले जे गरे पनि त्यो सबै तिमी मलाई अर्पण गर । तिम्रा सबै कर्तापन मलाई अर्पण गर र कर्ता हुने भाव पनि मलाई चढाऊ । जुन क्षण तिमी यस्तो गर्न सक्छौ, त्यही क्षण तिमी सन्न्यस्त हुन्छौ । कृष्ण महान् सन्न्यासको कुरा भन्दै हुनुहुन्छ । हामीले बुझेको सन्न्यासको अर्थ त कर्म त्यागनु हो । कृष्ण विपरीत कुरा भन्नुहुन्छ- कर्म तिमी गर किनभने कर्मबाट कोही पनि भाग्न सक्दैन तर कर्ताभाव मलाई अर्पित गर । कृष्णको भनाइमा कर्मलाई त्याग्ने होइन, कर्म गर्दै कर्तालाई मात्र छोड्ने हो र भित्रको 'म'लाई विसर्जित गर्ने हो । मनुष्यको स्व-आर्जनको त्यही एक मात्र चिज जो पूजामा चढाउन सकिन्छ । मनुष्यको आफ्नो सम्पत्ति त्यही मात्र हो, बाँकी त सबै परमात्माको उपहार हो । तर अहङ्कारलाई चढाउन कठिन छ । मानिसले धन चढाउन सक्छ र जोसमा

जीवन पनि चढाउन सक्छ । यस्ता भक्तहरू पनि छन् जसले गर्दन काटेर पनि चढाएका छन् । यो कठिन छ तर असम्भव भने छैन । घाँटी काटेर चढाउने व्यक्तिको पनि भित्र मैले घाँटी काटेर चढाएँ भन्ने भाव कायम नै रहन्छ । यदि म बाँचें भने अहङ्कार जो चढाउनु पर्ने छ त्यो बाँच्छ र परमात्मामा चढिरहेको कुरा मात्र चढ्छ । धन, पद, प्रतिष्ठा र जीवन पनि चढाउनु उसैको उसैलाई अर्पण गर्नु हो । जो चढेको नै थियो, त्यो चढाएर हामी अझ आफ्नो अहङ्कारलाई बलियो बनाउँछौं ।

मानिसहरू प्रार्थना र प्रेममा पनि हिसाबकिताब गर्छन् भने त्यस्तो प्रार्थना अहङ्कार हो । करोड नाम स्मरण गर्नु, त्याग गर्नु सबै अहङ्कारकै रूप हो जससँग 'म' हटेको नै हुँदैन, बरु अझ ससक्त भएर बसेको हुन्छ । मनुष्यको सदाचरण पनि अहङ्कारको पोषण गर्नमा खर्चिन्छ । भलाई गर्नेको र राम्रो मानिसको अहङ्कार भन्नु सबल हुन्छ । राम्रो व्यक्तिमा बाहिर त कुनै खराबपन हुँदैन सबै भलाई मात्र देखिन्छ तर भित्र उसको अहङ्कार घनघोर रूपमा बढिरहेको हुन्छ । ऊ जहाँ जाँदा पनि 'म' असल मानिस हुँ भन्ने अहङ्कार सँगै लिएर हिँड्छ । पूजा र प्रार्थना गर्ने व्यक्तिहरूमा पनि ठुलो सात्त्विक अहङ्कार हुन्छ । अहङ्कार जब सात्त्विक हुन्छ, तब त्यो अत्यन्त विषालु हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी सबै खराबपन मलाई छोड । तिमी जे गरिरहेका छौ त्यसमा गर्नेवाला मात्र नबन । तिमी के मान भने 'म' नै तिम्रो भित्रबाट सबै कुरा गरिरहेको छु । कर्ताभाव मलाई दिएर 'म'मा अर्पित होऊ अनि तिमीले कर्म छोड्नुपर्दैन । त्यसैले कृष्णको उपदेश अतिक्रान्तिकारी छ । कर्म छोड्नु त्यति गाह्रो हुँदैन । मानिस कर्म छोडेर जङ्गल जान सक्छ, तर कर्ता छोड्नु कठिन कार्य हुन्छ । यदि मानिस सबै कर्म छोडेर जङ्गल गयो भने पनि अहङ्कार साथमा नै जान्छ । मैले सबै कर्म छोडेर आएको छु भनेर भन्नु अहङ्कारले भरिन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- कर्म छोडेर केही पनि हुँदैन हे अर्जुन ! कर्तालाई छोड्नु कठिन कुरा हो । अहङ्कार हामीभित्रको गहिराइको संसार हो, जसलाई हामी अझ गहिराइमा पुऱ्याउँछौं । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो गहिराइमा भएको अहङ्कार कर्ताभाव मलाई छोड । यो अहङ्कारलाई छोड्ने दुई अनिवार्य सर्तहरू शुद्ध बुद्धि र निष्काम प्रेम हुन् । उहाँ भन्नुहुन्छ- त्यो शुद्ध बुद्धि, निष्कामप्रेमी भक्तले प्रेमपूर्वक अर्पण गरेका सबै कुरा 'म' ग्रहण गर्छु ।

शुद्ध विचार शुद्धबुद्धि कदापि होइन किनभने बुद्धि तबसम्म शुद्ध हुँदैन, जबसम्म विचार रहन्छ चाहे त्यो सद्विचार नै किन नहोस् । जब विचार नै रहँदैन, तब मात्र बुद्धि शुद्ध हुन्छ । जब विचार र वासना दुवै हुँदैन त्यो स्थितिको नाम शुद्धबुद्धि हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- बुद्धि यति शुद्ध होस् कि त्यहाँ विचारको कुनै तरङ्ग पनि नभएर निर्मल ऐना जस्तो हुन सकोस् । नराम्रो विचारका साथै राम्रो विचार पनि बाँकी नरहेर मन ऐना जस्तो सफा रहोस् । नीतिका दृष्टिमा नराम्रो विचार दबाएर राम्रो विचार माथि उठाउनुपर्छ । त्यसैले नीति धर्म होइन । एउटा अधार्मिक व्यक्ति पनि नैतिक हुन सक्छ । नास्तिक पनि नैतिक हुन सक्छ किनभने नैतिक हुनु भनेको आफ्नो वासनालाई नियन्त्रण गरी संयममा उपलब्ध हुनु हो । त्यसैले जुन वासना नियन्त्रण गरिएको छ त्यो विश्रामको समयमा अनीतिमा परिवर्तित हुन्छ, यो शुद्धबुद्धि कदापि होइन । नैतिकतामा वासनालाई तल दबाइएको हुन्छ जुन चेष्टाबाट तल दबिएर नै रहन्छ, त्यो विश्रामको क्षणमा माथि प्रकट भएर अनीति बन्छ । समाजका लागि बाहिर ठिक रह्यो भने पुग्छ भित्रको कुरा उसका लागि व्यक्तिगत निजी समस्या हुन्छ । धर्मले बाहिर मात्र राम्रो भएर पुग्दैन भित्र ठिक हुनुपर्छ भन्दछ ।

शुद्धबुद्धिको अर्थ वासना र विचार नहुनु हो । जहाँ दुवै रहँदैनन् त्यहाँ शुद्ध चेतना मात्र बाँकी रहन्छ । कृष्ण यही शुद्धबुद्धिको कुरा अहङ्कार विसर्जनको पहिलो सर्तका रूपमा भन्नुहुन्छ । कृष्ण अर्को सर्त भन्नुहुन्छ- निष्काम प्रेमी जसको प्रेम पनि निष्काम होस् । बुद्धि विचारले अशुद्ध हुन्छ र प्रेम कामवासनाले अशुद्ध हुन्छ । बुद्धिको अर्थ चिन्तनको क्षमता र प्रेमको अर्थ हृदयको चेतनाको क्षमता हो । जबसम्म बुद्धि र हृदय दुवै शुद्ध हुँदैनन्, तबसम्म भक्तको जन्म हुँदैन । त्यसैले भक्ति सरल कुरा होइन किनभने भक्तिमा विचार र हृदय दुवै शुद्ध हुनुपर्छ । ज्ञानमा विचार मात्र शुद्ध भए पुग्छ । ज्ञानले जति माग

गर्छ, भक्तिले त्यसभन्दा अरू पनि माग गर्छ । हृदय, प्रेमको क्षमता पनि वासनारहित हुनुपर्छ । त्यसैले भक्त हुनु सरल कुरा होइन । मन्दिर जानु, माला घुमाउनु र पूजा गर्नु भक्ति होइन । दुनियाँमा जति ज्ञानी भए त्यही मात्रामा भक्त भएका छैनन् । भक्तिमा दोहोरो सर्त हुन्छ । बुद्धि शुद्ध गर्न सजिलो हुन सक्छ तर हृदय शुद्ध गर्नु निकै जटिल कुरा हो । बुद्धि माथि हुन्छ तर हृदय त भित्र गहिराइमा हुन्छ ।

कुनै व्यक्तिलाई प्रेम गर्ने कोसिस गर्न सकिँदैन किनभने प्रेम प्रयासबाट हुँदैन । बुद्धिले प्रयासबाट कुनै पनि कुरा गर्न सकिन्छ । कुनै विचार जतिसुकै जटिल भए पनि प्रयासबाट हल खोज्न सकिन्छ । त्यसैले प्रेमीलाई अन्धो भनिन्छ किनभने प्रेममा आफ्नो हातमा केही हुँदैन र आफ्नो नियन्त्रणभन्दा बाहिर हुन्छ । भक्त हुन अत्यन्त कठिन कुरो हो तर यदि बुद्धि शुद्ध छ र प्रेम निष्काम छ भने त्यो महान् घटना पनि घट्छ र भक्तिको फूल पनि फुल्छ । कहिले कुनै चैतन्यमा एवम् कहिले कुनै मीरामा भक्तिको फूल फुल्छ तर त्यो अत्यन्त दुर्लभ फूल हो । त्यसैले ज्ञानी हुन गाह्रो छ तर असम्भव छैन किनभने त्यहाँ एउटा मात्र सर्त हुन्छ तर भक्त हुनका लागि एक तत्त्व अरू चाहिन्छ जसमा हृदय पनि निष्काम हुनुपर्छ । जब बुद्धि पूरा शुद्ध हुन्छ, तब अत्यन्त आन्तरिक घटना घट्छ जो प्रत्यक्ष रूपमा व्यक्त हुँदैन । तर जब बुद्धि र हृदय दुवै शुद्ध हुन्छन्, तब हृदयको द्वार पनि खुल्छ र त्यो अनुभव बाहिर पनि अभिव्यक्त हुन्छ । हृदय नभईकन सम्बन्ध स्थापित हुँदैन । सबै सम्बन्ध हार्दिक हुन्छ ।

यो दोस्रो सर्त पनि पूरा भएपछि कामना र वासनालाई त्यागेर जब प्रेम हुन्छ, तबमात्र व्यक्ति मुक्त हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- प्रेममा जान वासनाबाट बच्नुपर्छ, जबकि प्रेम र वासनाका बिचमा गहिरो सम्बन्ध हुन्छ । हामी वासनाका कारण नै प्रेम गर्छौं र हामीले प्रेमका बारेमा जे जानेका छौं, त्यो वासनाका कारणले जानेका छौं । त्यसैले हाम्रो प्रेममा वासना छाएको हुन्छ । हामीले जन्म-जन्मान्तरमा यही जानेका छौं । हाम्रो प्रेम कामवासनाको छायाभन्दा ज्यादा छैन तर एउटा अर्को पनि प्रेम छ जो वासनाको छाया होइन त्यो एउटा अन्तर्निहित दशाको रूप हो । हाम्रो प्रेमको अनुभव हाम्रो आन्तरिक अवस्थाको नभएर केवल व्यक्तिहरूबिच वासनाको अनुभव हो । ज्ञान स्वयम्को हुन्छ र प्रेम अरूसँग हुन्छ ।

तर कृष्ण जुन प्रेमका बारेमा भन्दै हुनुहुन्छ, त्यो प्रेम ज्ञान जस्तै अर्को व्यक्तिसँग सम्बन्ध नभएको र स्वयम्को नै आविर्भाव हो । जस्तो ध्यानको साधना हुन्छ, त्यस्तै प्रेमको साधना हुन्छ । आफ्ना चारैतिर प्रेम फैलिएको अनुभव र भित्र प्रेम भरिएको अनुभवले गर्दा हाम्रो प्रेम लोक लोकान्तरसम्म फैलिन्छ र त्यहाँ अर्को व्यक्तिको विचार पनि हुँदैन । प्रेम आफूभित्रको घटना हो र यसमा अर्को व्यक्तिको कुनै आवश्यकता छैन भनेर विचार गरेमा दियोबाट प्रकाश फैलिए जस्तै प्रेम पनि चारैतिर फैलिन्छ । यस्तो विचारको साधना गर्दागर्दै प्रेम चारैतिर फैलिन्छ र अर्को व्यक्तिसँग मात्र प्रेम हुन्छ भन्ने धारणा टुट्छ । एक समय आउँछ जहाँ आफूलाई प्रेम मेरो अन्तरदशा हो भन्ने लाग्छ तब प्रेम गर्नु पर्दैन । व्यक्ति प्रेम नै हुन्छ अनि प्रेम गर्न अर्को व्यक्ति चाहिँदैन र अर्को व्यक्ति होस् वा नहोस् प्रेम रहिरहन्छ । त्यसैले धर्म सदादेखि भन्छ- प्रेम सम्बन्ध होइन अन्तर-ऊर्जा हो । यदि प्रेम ऊर्जाशक्ति हो भने अर्को व्यक्तिसँग प्रेम र सम्बन्ध गर्दा त्यो शक्ति वासनामय, अशुद्ध, कुरूप र विकृत हुन्छ ।

निष्काम प्रेमको अर्थ प्रेमको ऊर्जा कसैसँग बाँधिएको नहुनु वा सम्बन्ध कसैसँग नहुनु हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जब बुद्धि शुद्ध हुन्छ, विचारको कम्पन पनि हुँदैन, हृदय प्रेमले भरिएको हुन्छ र वासनाको कुनै झलक पनि छैन भने भक्तको जन्म हुन्छ । यस्तो भक्तमात्र आफ्नो कर्तापनका साथै सबै कुरा परमात्माको चरणमा छोड्न सक्छ । हे अर्जुन ! मेरो पूजामा पत्र, पुष्प, फल, जल, आदि कुनै पनि कुरा मेरो भक्तले श्रद्धापूर्वक मलाई अर्पण गर्छ भने शुद्धबुद्धि, निष्काम प्रेमी भक्तद्वारा प्रेमपूर्वक अर्पण गरिएको त्यो पत्र, पुष्प, फल 'म' ग्रहण गर्छु । हामी सबैले फल, फूल, पत्र इत्यादि सबै चढाएका छौं र यो सबै कुरा हामी जान्दछौं जस्तो लाग्छ तर कृष्ण हाम्रो विचारमा भए जस्तो छुद्र कुरा भन्नुहुन्छ । हामीले सोचेको मतलब यो फल, फूल चढाउने कुरा कृष्णको भनाइ होइन ।

पत्र, पुष्प, फल व्यक्ति विकसनका तीन अवस्थाहरू हुन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी जे जस्तो छौ चाहि तिमी पत्र मात्र नै छौ र यदि फूल भएका छैनौ भने पनि पत्रलाई मात्र मलाई चढाइदेऊ । यदि पत्र अगाडिको अवस्थामा पुगिसकेको छ तर फल बनिसकेपछि मात्र परमात्मालाई चढाउँछु भनेर न पर्ख, त्यो पुष्पलाई नै चढाइदेऊ । यदि तिमी फल बनिसकेका छौ भने फल नै चढाऊ । तिमी जुन अवस्थामा चाहि पात, चाहि फूल, चाहि फल कुनै पनि अवस्थामा भएको स्थितिबाट नै मलाई चढाऊ । यदि पात पनि भएका छैनौ र जलको अवस्थामा नै छौ भने त्यही मलाई चढाऊ । जल प्राथमिक अवस्था हो र जल नै पात बन्छ । अझ विकास भएमा फूल बन्छ र जब फूल अझ बढ्छ, तब फल बन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी चाहि जल, पात, फूल वा फल जुन अवस्थामा छौ त्यही अवस्थामा आफूलाई 'म'मा चढाऊ । यी चार हाम्रा अवस्थाहरू हुन् । जलको अवस्थाको अर्थ व्यक्तिमा कुनै प्रकारको विकास भएको छैन तर त्यो अवस्थामा समर्पित व्यक्तिलाई पनि 'म' स्वीकार गर्छु भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । मलाई जे चढाइन्छ 'म' त्यो स्वीकार गर्छु । मलाई अर्पण गर्नुको अर्थ हुन्छ, के चढायो भन्ने कुराको अर्थ हुँदैन । यदि तिमी पात मात्र छौ भने त्यही अवस्थामा समर्पित होऊ । यी चेतनाका चार अवस्था हुन् । जुनसुकै अवस्थामा भए पनि समर्पित हुने व्यक्तिलाई 'म' स्वीकार गर्छु । जल त्यो अवस्था हो जहाँ चेतना एकदम प्राथमिक अवस्थामा छ । पत्रको अवस्थामा चेतनाले रूप, आकार लिन्छ । फूल त्यो अवस्था हो, जहाँ चेतनाले आकार मात्र होइन, सौन्दर्य पनि प्राप्त गरेको हुन्छ । फल त्यो अवस्था हो जहाँ चेतना सौन्दर्यलाई मात्र होइन अरू चेतनालाई जन्म दिने सामर्थ्य पनि राख्दछ र पाकेर चढाउन पूर्णयोग्य पनि बन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- समर्पण नै सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कुरा हो । समर्पण हुनका लागि फलसम्म कुनैपदैन पात पनि चढाउन सकिन्छ, पात नभए जल चढाए पनि हुन्छ । जो, जहाँ, जस्तो अवस्थामा छ ऊ त्यहीँबाट अर्पित गरेको र भोलिको प्रतीक्षा नगरोस् । हामीले चढाउने पानी, पात, फूल, फल आदि प्रतीक मात्र हुन् । मानिसहरू यी प्रतीकबाट उठेर आफू जल, पत्र, पुष्प र फल जुन अवस्थाको चेतनामा छ त्यसैलाई नै अर्पण गर्नुपर्ने हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- त्यो शुद्धबुद्धि निष्कामकर्मी भक्तद्वारा प्रेमपूर्वक अर्पण गरिएका सबै कुरा 'म' नै ग्रहण गर्छु । हामी जे चढाउँछौ, त्यो त पुजारीले ग्रहण गर्छ त्यो परमात्मासम्म पुग्दैन । त्यसैले जबसम्म चेतनाको फल, फूल, पात वा जल हामी चढाउँदैनौ, तबसम्म ती वस्तुहरू परमात्माको भोजन हुन सक्दैनन् । जबसम्म हामी स्वयम्लाई नै चढाउँदैनौ, तबसम्म उसको हिस्सा बन्दैनौ । त्यसैले हे अर्जुन ! तिमी जेसुकै कर्म गर्छौ, जे खान्छौ, जे हवन गर्छौ, जे दान दिन्छौ, जे स्वधर्माचरण रूप तप गर्छौ ती सबै मलाई अर्पण गर । यसप्रकार कर्म मलाई अर्पण गर्ने सन्यास रूपले युक्त भएका मनवाला तिमी शुभ, अशुभ फलरूप कर्मबन्धनबाट मुक्त हुने छौ र त्यसबाट मुक्त भएर 'म'मा नै प्राप्त हुने छौ । जो आफूलाई नबचाईकन अशेष भावले सबै समर्पित गर्छ त्यो परमात्माको अंश हुन्छ । अंश भन्नु पनि भाषाको बाध्यता हो, यस्तो व्यक्ति परमात्मा नै हुन्छ किनभने परमात्मामा कुनै अंश नै हुँदैन । परमात्माको कुनै अंश छैन त्यसैले परमात्मामा लीन भएपछि यस्तो व्यक्ति परमात्मा नै हुन्छ । कृष्ण सागर भएर सबै नदीहरूलाई 'म'मा लीन होऊ भन्नुहुन्छ । कृष्णले जब अर्जुनलाई सबै छोडेर मेरो शरणमा आऊ भन्नुहुन्छ, तब अर्जुनले पनि कृष्णरूपी त्यो सागरलाई देख्न र जान्न सकेको हुनुपर्छ ।

कृष्ण सबै छाडेर जो भक्त 'म'मा समर्पित हुन्छ त्यही समर्पणलाई सन्यास भन्नुहुन्छ । सन्यासको यति हिम्मती परिभाषा अरू कसैले गर्न सकेका छैनन् । कृष्ण अर्जुनलाई संसारमा रहेर युद्धमा पठाउँदै हुनुहुन्छ र भन्नुहुन्छ- तिमी युद्धमा जाऊ र कर्तापन मलाई छोडिदेऊ र युद्ध गर । तिमी के कुरा जान भने तिमी होइन 'म' युद्ध गरिरहेको छु । ज-जसको गर्धन काटे पनि मैले नै काटेको ठान । कर्म र कर्ता सबै मलाई छोडिदेऊ । यसो गर्नु भने तिमी सन्यासी हुने छौ । अर्जुन पुरानो ढङ्गको घर छाडेर भाग्ने प्रकारको सन्यासी हुन चाहन्थे तर कृष्णले उनलाई नयाँ ढङ्गको सन्यासका बारेमा ज्ञान दिनुभयो । उहाँले

एउटा अनौठो सन्यासका बारेमा भन्नुभयो । सबै कर्म तिमी गर केवल कर्तालाई छोड्यौ भने तिमी सन्यासी भयौ । तिमीलाई वन, उपवन कहीं पनि जाने आवश्यकता पर्दैन । पहिलो पटक आन्तरिक रूपान्तरणको ज्ञानरूपी सन्यास जुन कृष्णले दिनुभयो त्यसमा बाहिर केही पनि बदलिनुपर्दैन केवल भित्रबाट मात्र बदलिए पुग्छ ।

भित्रको केन्द्र अहङ्कार वा परमात्मा हुन सक्छ । अहङ्कार भुटो र परिपूरक केन्द्र हो, सच्चा केन्द्र होइन । परमात्मालाई व्यक्तिले केन्द्र बनाउनेबित्तिकै यो परिपूरक केन्द्रको कुनै आवश्यकता हुँदैन । त्यसैले कृष्ण अर्जुनलाई जोड दिएर भन्नुहुन्छ- तिमी सबै कर्ताको भाव मलाई अर्पण गर । यस्तो जसले गर्न सक्छ ऊ समस्त कर्मफलबाट मुक्त हुन्छ । उसलाई अब शुभ-अशुभ केही हुँदैन, त्यसबाट पनि मुक्त हुन्छ । नराम्रो कर्मबाट सबै मुक्त हुन चाहन्छन् तर शुभकर्मलाई सबै जोगाउन चाहन्छन् । शुभ गर्नका लागि पनि अशुभ नगरी हुन सक्दैन । त्यसैले कृष्ण दुवै कर्मबाट मुक्त होऊ भन्नुहुन्छ किनभने शुभ-अशुभ कर्म दुवै संयुक्त हुन्छन् । यस जगत्मा शुद्ध शुभ गर्न सकिँदैन त्यस्तै शुद्ध अशुभ पनि गर्न सकिँदैन । यो विभाजन केवल मनको हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- त्यस्तो व्यक्तिले शुभ-अशुभ कर्मबाट मुक्त भएर मलाई प्राप्त गर्ने छ । परमात्मा भनेको नै मुक्ति हो । अहङ्कार रहनुजेल व्यक्ति मुक्त हुँदैन । जब परमात्मा केन्द्र हुन्छ तब मुक्ति स्वतः घटित हुन्छ ।

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥२९॥

‘म’ सबै प्राणीहरूमा समान भाव राख्छु । न मेरा कोही अप्रिय छन् न त मेरा कोही प्रिय नै छन् । जसले भक्तिपूर्वक मेरो भजन गर्दछन् ती ‘म’मा प्राप्त हुन्छन् र ‘म’ पनि तिनीहरूमा स्थित हुन्छु ॥

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥३०॥

जो अति दुराचारी छ र जसले जघन्य अपराध गरेको छ, त्यो पनि अनन्य भावले मेरो भक्ति सेवामा लागेको छ भने साधु नै हो किनभने ऊ यथार्थमा अडिग भइसकेको छ ॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।

कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥३१॥

हे कौन्तेय ! त्यस्तो मानिस तुरुन्त धर्मात्मा हुन्छ र उसले स्थिर शान्ति प्राप्त गर्दछ किनभने मेरा भक्तहरू कहिल्यै विनाश हुँदैनन्; तिमी यस कुरालाई निश्चित (सत्य) जान ॥

जीवनका सम्बन्धमा एउटा महत्त्वपूर्ण प्रश्न यहाँ उठाइएको छ । गीता हामी पाठ गर्छौं तर यसको गहनतामा प्रवेश गर्दैनौं । हामी गीताको अर्थ नबुझीकन शब्द मात्र दोहोर्‍याइरहन्छौं । शब्द रटेर अर्थको जानकारी हुँदैन किनभने गीताको अर्थ शब्दभन्दा धेरै गहिरो छ । हामी गीताका शब्दलाई दैनिक पाठ गरेर त्यससँग परिचित हुन्छौं र त्यही परिचयलाई हामी ज्ञान ठान्छौं । यस प्रसङ्गमा कृष्ण भन्नुहुन्छ- आचरणभन्दा अन्तस् महत्त्वपूर्ण हुन्छ । प्रायःजसो धर्मले आचरणलाई जोड दिएको पाइन्छ । उनीहरू यसो गर्नु र यसो नगर्नु भन्छन् र सदाचरणलाई जोड दिन्छन् । सदाचरण भएमा प्रभुमा उपलब्ध हुन सकिन्छ भन्ने उनीहरू सोच्दछन् । हामीलाई पनि सदाचरणको कुरा ठिकैजस्तो लाग्छ । हामीलाई नीति हाम्रो आधार हो जस्तो लाग्छ तर नीति आधार होइन किनभने सदाचरणले परमात्मामा उपलब्ध होइन्छ भन्ने कुनै निश्चितता हुँदैन तर परमात्मामा उपलब्ध हुने व्यक्ति भने सदाचरणलाई अवश्य प्राप्त हुन्छ । आचरण गौण कुरा हो । परमात्माको प्रतीति हुनु महत्त्वपूर्ण कुरा हो । आचरण अन्तस्बाट आउँछ तर आचरणमा देखिन्छ, त्यो भित्र नहुन पनि सक्छ । हामी अन्तस् आचरणबाट आउँदैन । बाहिर जो आचरणमा देखिन्छ, त्यो भित्र नहुन पनि सक्छ । हामी आचरणलाई धोका दिन सक्छौं तर स्वयम्लाई धोका दिन सक्दैनौं ।

कृष्णले साधुको परिभाषा अचम्मको गर्नु भएको छ । हामी साधु भन्नाले साधारणतया सदाचारी ठान्छौं र असाधुको अर्थ दुराचारी सम्झन्छौं । तर कृष्ण भन्नुहुन्छ- अतिशय दुराचारी पनि यदि मेरो भक्तिमा अनन्य भावले समर्पित भएर निरन्तर मेरो स्मरण गर्छ भने ऊ साधु भनिन योग्य छ । यदि यस्तो व्यक्ति यथार्थ निश्चित भएको छ भने ऊ साधु भनिन योग्य हुन्छ । यथार्थ निश्चय प्रभुस्मरण, समर्पण र अनन्य भक्तिको हुनुपर्छ । कृष्ण भन्दै हुनुहुन्छ- असाधु पनि यदि यथार्थ निश्चय भएको छ भने ऊ साधु हुन्छ । यदि उसको निश्चय 'म'तर्फ गतिमान् भएको छ भने असाधुलाई पनि साधु मान्नुपर्छ । समग्र रूपमा परमात्माका विपरीत कुनै भाव नहुनु नै यथार्थ निश्चय हो । पूरा मनबाट लिइएको र पूरा प्राणले भरिएको निश्चय नै यथार्थ निश्चय हो । दृढ निश्चयको अर्थ हार-जित, सफलता-असफलता जस्तोसुकै अवस्थामा पनि निर्णय नबदल्नु हो । सबै विपरीत वा प्रतिकूल भए पनि र कोही साथीसंगी नभए पनि भित्रको सङ्कल्प नमेटिनु दृढ निश्चय हो । जब बुद्धि असफल भएर सबै शक्ति सकिन्छ तथापि भित्रको प्राणले परमधामका बारेमा अटुट आस्था राख्दछ भने त्यो दृढ निश्चय हो । यस्तो आत्यन्तिक सङ्कल्प हुनु नै दृढ निश्चय हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- दृढ निश्चय नै साधुको लक्षण हो र उहाँ सदाचरण र दुराचरणको कुरा गर्नु नै हुन्न । सदाचरणको आकाङ्क्षा सबैमा हुन्छ तर निश्चय नै कहिल्यै दृढ हुन पाउँदैन । यस्तो स्थितिमा दुराचरण पैदा हुन्छ । गहिराइमा दुराचरण निश्चयको कमी हो । हरेक व्यक्ति सदाचार नै चाहन्छ तर चाहनाले केही हुँदैन किनभने चाहना सङ्कल्प र निश्चय बन्न पाउँदैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- अति दुराचारी भए पनि उसमा दृढ निश्चय छ भने ऊ साधु बन्न सक्छ । कुनै व्यक्ति दुराचारी भए पनि दृढ निश्चयी छ भने उसलाई साधु जान्नुपर्छ किनभने यदि उसको आफ्नो दृढ निश्चयलाई मतिर लगायो भने ऊ तत्काल रूपान्तरण हुन्छ । त्यसैले वाल्मीकि जस्ता व्यक्ति जो दुष्ट, हत्यारा, चोर, लुटेरा, डाँकू थिए ती व्यक्ति पनि अचानक महर्षि भए । यसबाट एउटा सानो घटनाले यत्रो क्रान्ति घटित हुँदो रहेछ भन्ने कुरा प्रमाणित भयो । वाल्मीकिको दुराचरणको पछाडि जुन दृढ सङ्कल्प थियो त्यो सदाचरणमा रूपान्तरण भयो र उहाँ महर्षि बन्नुभयो । भयका कारण साधु बनेका व्यक्तिभन्दा दुराचारी व्यक्ति धेरै सङ्कल्पवान् हुन्छन् ।

तर दृढ निश्चय मात्र पर्याप्त छैन किनभने दृढ निश्चयले व्यक्ति राम्रो र नराम्रो दुवै कर्म गर्न सक्छ । वास्तवमा दृढ निश्चय त तटस्थ शक्ति हो । त्यसैले कृष्ण अर्को सर्तको रूपमा भन्नुहुन्छ, अनन्य भावले मेरो भक्त जो निरन्तर मलाई भन्छ भने त्यस्तो व्यक्ति साधु भन्न योग्य छ । दृढ निश्चयले भरिएको अनन्य भावले भक्तिपूर्वक निरन्तर भज्ने व्यक्ति साधु हो । यस्तो व्यक्ति चाँडै नै धर्मात्मा हुन्छ । हाम्रो चेतना धेरै छिद्र भएको छ र सङ्कल्पहीन पनि छ । सङ्कल्प शक्ति नहुने व्यक्तिको चाँडै मृत्यु हुन्छ । दृढ सङ्कल्पको अर्थ प्वाल नभएको चेतना हो । सङ्कल्पले भरिएको चेतना छरिँदैन र दृढ रहन्छ । दृढ निश्चयका लागि एउटा गहिरो निर्णय आवश्यक हुन्छ अनि परिवर्तन सुरु हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्तो गहिरो सङ्कल्प जससँग छ, त्यो सङ्कल्पलाई उसले भजनमा र मेरो स्मरणमा लगायो भने त्यस्तो व्यक्ति साधु हुन्छ । गङ्गा पनि एक दिशामा बग्ने हुनाले सागरसम्म पुग्न सक्छ । त्यसैले हाम्रो चेतना पनि धेरै दिशामा बग्न थाल्यो भने हाम्रो चेतना मरुस्थल जस्तो हुन्छ । सबै सुक्छ र सबैतिरको मार्ग पनि हराउँछ । तर हाम्रो चेतना नदी जस्तै एक दिशामा बग्यो भने कुनै दिन सागरमा अवश्य पुग्ने छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- अनन्य भावले जो मलाई स्मरण गर्छ उसले जेसुकै कुरा गरे पनि उसको चेतनाको धारा 'म' तिर उन्मुख भइरहन्छ । एउटी आमाले जतिसुकै कुरा गरिरहे पनि उसको चेतना आफ्नो बच्चातिर निरन्तर रहन्छ । यसको कारण त्यो चेतनाको अनन्य धारा अहर्निश रूपमा बच्चातर्फ बगिरहेकाले हो । अनन्य भावको अर्थ यही हो । जे गरे पनि भित्र एउटा स्मरण प्रभुप्रति सतत रूपमा बगिरहनु अनन्य भाव हो । अनन्य भावको अर्थ जहाँ हाम्रो भाव दौडिन्छ त्यहीँ प्रभुलाई स्थापित गर्नु हो । यदि वेश्यातिर ध्यान गइरहेको छ भने त्यहाँ प्रभुलाई स्थापित गरेर उसको स्मरण गरौं । यो क्रान्तिकारी रूपान्तरण परमात्माको भक्तिबाट मात्र सम्भव हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- दुराचारीले पनि यही भाव निरन्तर

राख्यो भने ऊ शीघ्र नै धर्मात्मा हुन्छ । कृष्ण सदाचारी हुन्छ नभनी धर्मात्मा हुन्छ भन्नुहुन्छ । धर्मात्माको अर्थ हो जसको आत्मामा नै धर्म हुन्छ र यस्तो भएपछि त आचरण आफैँ शुद्ध हुन्छ । आचरण त गौण कुरा हो जुन मनुष्यका पछाडि छाया जस्तो भएर चल्छ । हामी जुन दिन भित्र ठिक हुन्छौँ, त्यही समय बाहिर सबै व्यवस्थित हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्तो व्यक्ति धर्मात्मा हुन्छ । उसको आत्मा नै धर्म भएपछि आचरण त आफैँ शुद्ध हुन्छ र अनन्त शान्ति प्राप्त हुन्छ । नैतिक व्यक्तिले शान्ति प्राप्त गर्न सक्दैन किनभने उसले जुन खराबलाई बाहिर दबाउँछ, त्यही खराबले भित्र धक्का दिन्छ जसले गर्दा अशान्ति हुन्छ । जो धर्मात्मा हुन्छ उसले नै अनन्त शान्ति प्राप्त गर्छ । जसको आत्मा प्रभुमा स्थापित हुन्छ उही धर्मात्मा हो । जुन दिन मनुष्यमा नदी र सागरको जस्तै मिलन हुन्छ, त्यही दिन धर्मात्माको जन्म हुन्छ अनि बाहिर र भित्र कुनै अशान्ति हुँदैन । हे अर्जुन ! तिमी निश्चयपूर्वक के बुझ्ने भने मेरो भक्त कहिल्यै नष्ट हुँदैन, नष्ट हुने त कुनै कारण नै हुँदैन । 'म' सबै प्राणीहरूमा समभावले व्याप्त छु र मेरो कृपा सबैमा बराबर छ । परमात्मा समभावले सबैभित्र स्थित छ । यो पनि भाषाको कारणले भन्नुपरेको हो । सबैमा उही स्थित छ कसैमा पनि रत्तीभर फरक छैन । तथापि फरक त देखिन्छ- जस्तो कि बुद्ध जस्ता व्यक्तिमा परमात्मा ज्यादा प्रकट भएको देखिन्छ । बुद्ध, महावीरलाई हामी अवतार भन्छौँ, जिससलाई भगवान्को पुत्र मान्छौँ, मोहम्मद पैगम्बर हुनुहुन्छ र उहाँहरूमा प्रभु ज्यादा प्रकट भएको जस्तो देखिन्छ ।

तर कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' सबैमा समभावले प्रकट छु । न मेरो कोही प्रिय छ न कोही अप्रिय छ । प्रेम जब पूर्ण हुन्छ, तब कोही प्रिय वा अप्रिय पनि हुँदैन किनभने जब कोही मलाई प्रिय छ त्यसको अर्थ मलाई कोही अप्रिय पनि छ अनि मात्र कोही प्रिय हुन सक्छ तर जब प्रेम पूर्ण हुन्छ तब प्रिय र अप्रिय कोही हुँदैन । परमात्मा पूर्ण प्रेम हो । त्यसैले उसका लागि कोही प्रिय र अप्रिय हुँदैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो भक्त मलाई प्रेमले भज्छन् उनीहरू 'म' र 'म' उनीहरूमा प्रकट हुन्छौँ । कृष्ण जो भक्त मलाई प्रेमले भज्छ 'म' उनमा प्रकट हुन्छु र जो मलाई भज्दैन 'म' उनीहरूमा प्रकट हुन्न भन्नुहुन्छ । परमात्माको व्यापकतामा कुनै भेद छैन तर प्रकट हुनुमा भेद छ । एउटा बीज रोपेपछि अङ्कुरित हुन्छ, नरोपीकन लुकाएर राखेमा प्रकट हुन सक्दैन । ती दुवै बीजमा वृक्ष समभावले व्यापक छ तर एउटामा प्रकट भयो किनभने त्यो रोपियो; त्यसले मल, पानी, हावा, सूर्यको किरण पायो र हिम्मत गरेर उठ्यो, सङ्कल्प लिएर साहस जुटायो र आकाशतिर फैलिन सक्‍यो र अज्ञातमा यात्रा गरेर वृक्ष बन्यो र फूल पनि उसमा फुल्न सक्‍यो तर अर्को बीज लुकेर बस्यो र उस्तै वृक्ष हुन सक्ने सम्भावना भए पनि कुण्ठित भएर बस्यो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो मलाई प्रेमले भज्छ, त्यस्तो व्यक्ति मलाई प्रिय छ । जो व्यक्ति हरपल प्रभुलाई स्मरण गर्छ, उसलाई चारैतिरबाट प्रभुको करुणा र प्रेमको वर्षा हुन्छ । हाम्रो चेतनाको बीज जो अप्रकट छ त्यसलाई परमात्माको निरन्तर स्मरण र भक्तिद्वारा प्रकट गर्नुपर्छ । प्रेमले भज्नु भनेको यही हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यसरी प्रेमले भजेमा ऊ 'म'मा र 'म' उसमा प्रकट हुन्छौँ । प्रभुको भक्ति नै प्रकट हुने बाटो हो र यो प्रकट हुनु पनि दोहोरो हुन्छ । जब बीज वृक्ष भएर आकाश, सूर्य, हावा र जमिनमा प्रकट हुन्छ तब यो वृक्ष मात्र प्रकट हुँदैन यो वृक्षका साथ सारा जगत् पनि प्रकट हुन्छ । जब कोही भक्त बीज बन्छ र यो वृक्ष मात्र प्रकट हुँदैन यो वृक्षका साथ सारा जगत् पनि प्रकट हुन्छ । जब कोही भक्त बीज बन्छ र आफ्नो चारैतिर परमात्माको स्मरणको भूमि निर्माण गर्छ, तब दोहोरो घटना घट्छ । भक्त परमात्मामा प्रकट हुन्छ र परमात्मा भक्तमा प्रकट हुन्छ, उनीहरू दुवै आमनेसामने हुन्छन् । जब हामी हाम्रो भित्रको बीज तोड्छौँ र हाम्रो चेतनालाई परमात्माको सामुन्ने राख्छौँ, तब दुई दर्पण आमनेसामने भएको जस्तो अवस्था प्रकट हुन्छ र हामी पनि अन्तर्हीन हुन्छौँ ऊ त अन्तर्हीन छदैछ हामी पनि अनन्त हुन्छौँ । परमात्मा त अनन्त नै छ हामी पनि अनादि हुन्छौँ । ऊ त अनादि नै छ हामी पनि अमृत हुन्छौँ ।

परमात्मासँग मिलन भएपछि बिछोड हुँदैन अनि त्यो मिलन अनन्त हुन्छ । परमात्मासँग मिलन भएको व्यक्ति फिर्ता हुने त कुरै भएन । परमात्मा सबैलाई समभावले प्रेम गर्नुहुन्छ । यो परमात्माको प्रेमको कुराभन्दा पनि हाम्रो श्रम र भक्तिको कुरा हो । परमात्माको कृपाको प्रश्न होइन हाम्रो सङ्कल्पको

कुरा हो । उसको कृपा त प्रतिपल बर्सिरहेको छ तर हामी आफ्नो बाल्टीलाई घोप्ट्याएर बसेका छौं । जब बाल्टी सिधा हुन्छ, त्यो उसको कृपाको वर्षाले भरिन्छ । परमात्माको प्रेम र कृपा पाउन हामीसिवाय अरू कुनै बाधा छैन । यदि हामी परमात्मासँग मिल्न सकिरहेका छैनौं भने त्यो हाम्रा कारणले नै हो । परमात्माको प्रेम सम छ । उसको अस्तित्व हामीभित्र समान छ । हामी उसको सम्बन्धमा स्वतन्त्र छौं । हामीले चाहे्यौं भने परमात्मालाई भक्ति, श्रम र दृढ निश्चयले पाउन सक्छौं र नचाहेमा लुकाएर राखेको बीज जस्तै अङ्कुरित नभईकन रहन्छौं ।

**मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥३२॥**

हे पार्थ ! पापयोनिमा रहेका मानिसहरू तथा स्त्री, शूद्र, वैश्य आदि जो जो छन् ती सबै मेरा शरणमा परेपछि दिव्यधाममा जान्छन्, ब्रह्ममा प्राप्त हुन्छन् ॥

**किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥३३॥**

पुण्यात्मा ब्राह्मणहरू, भक्तहरू, राजर्षिहरूको त कुरै भएन; उनीहरूको अवश्य मुक्ति हुन्छ । त्यसैले यो नाशवान् र दुखमय संसारमा प्राप्त भएर तिमी मलाई नै भज ॥

**मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्तवैवमात्मानं मत्परायणः ॥३४॥**

मेरा भक्त बनेर सदैव मेरो नै चिन्तन गर । मेरो पूजा गर, मलाई वन्दना गर । आफ्नो अन्तस्करण शुद्ध पारेर आफूलाई 'म'मा नै लीन गराएपछि तिमिले मलाई नै पाउने छौं ॥

यी श्लोकमा कृष्णले भन्नुभएका कुराको आशय बुझ्न आजको सन्दर्भमा निकै कठिन हुन्छ । उहाँ भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! पापयोनिवाला जो भए पनि उनीहरू मेरो शरण परेर परमगतिमा प्राप्त हुने छन् । स्त्री, वैश्य, शूद्र र पापयोनिबारे बुझ्न हामीलाई निकै कठिन हुने छ । पहिलो त हामीले उपर्युक्त शब्दबाट जे बुझेका छौं त्यो यसको अर्थ होइन र कृष्णको पनि त्यो आशय होइन । मनुष्यको आत्मा त एउटै हुन्छ तर उसको मन अनेक हुन्छ । मनुष्यको परम स्थिति त एक छ तर उनीहरूका बिचको स्थिति भिन्न हुन्छ । मनुष्य आत्यन्तिक रूपमा त समान छन् तर अलग अलग स्थितिमा असमान छन् । मनुष्यको पहिलो विभाजन स्त्री र पुरुषका रूपमा गरिएको छ तर स्त्रीको अर्थ 'स्त्रैण' हो । अर्थात् पुरुषमा पनि यस्ता व्यक्ति छन् जो 'स्त्रैण' छन् । स्त्रीमा पनि यस्ता व्यक्ति छन् जो पुरुष जस्तो 'पौरुषेय' छन् । पुरुष र स्त्री प्रतीक मात्र हुन् । गुह्य विज्ञानमा आत्माको खोजमा जो चलिरहेका छन् उनीहरूका लागि 'स्त्रैण' को अर्थ यस्तो व्यक्ति हो जो केही गर्न समर्थ छैन, यात्रा गर्न सक्दैन तर प्रतीक्षा गर्न सक्छ र मार्ग देख्न सक्छ तर खोज गर्न सक्दैन । त्यसलाई 'स्त्रैण' भन्नाको पनि कारण छ । स्त्री र पुरुषका सम्बन्धमा खोज पुरुषले गर्छ र स्त्री केवल प्रतीक्षा गर्छन् । पहिल नगरेर प्रतीक्षा गर्ने पुरुष पनि 'स्त्रैण' हुन्छ ।

गीताको कालखण्डको पाँच हजार वर्षपछि कार्ल गुस्ताफ जुङ्गले स्त्री र पुरुषको भेदलाई जान्ने प्रयास गरेका छन् । जुङ्गले एउटा अभूतपूर्व कुरा सिद्ध गरेका छन् त्यो हो कुनै पनि पुरुष पूर्ण पुरुष हुँदैन र कुनै पनि स्त्री पूरा स्त्री हुँदैनन् । जसलाई हामी पुरुष भन्छौं, उसमा पुरुषयौनको मात्रा अधिक हुन्छ र स्त्रीयौनको मात्रा कम हुन्छ अर्थात् ऊ साठी प्रतिशतभन्दा बढी पुरुष र चालिस प्रतिशतभन्दा कम स्त्री हुन्छ । जसलाई हामी स्त्री भन्छौं, ऊ साठी प्रतिशतभन्दा बढी स्त्री र चालीस प्रतिशतभन्दा कम पुरुष हुन्छ । शत प्रतिशत पुरुषयौन वा स्त्रीयौन भएको व्यक्ति नै हुँदैन । यो उचित कुरा पनि हो किनभने प्रत्येक व्यक्तिको जन्म स्त्री र पुरुषबाट मिलेर भएको हुन्छ । त्यसैले दुवै नै उसभित्र प्रवेश गर्दछन् । फरक मात्राको मात्र हुन्छ र दुवैले परिस्थितिवमोजिम पुरुष जस्तो र स्त्री जस्तो व्यवहार गर्छन् । सनातनीहरूको अर्धनारीश्वरको धारणालाई जुङ्गले स्त्री र पुरुषको नयाँ अर्थमा फेरि प्रस्तुत गरेका छन् ।

कृष्ण स्त्रीहरू पनि मलाई उपलब्ध हुन्छन् भन्नुहुन्छ । कृष्णको भनाइको अर्थ जो एक कदम पनि चल्दैनन्, केवल प्रतीक्षा मात्र गर्छन्, उनीहरूले पनि मलाई पाउँछन् । जो एक इन्च पनि नचली केवल मेरो स्मरण मात्र गर्छन् र अनन्य भावले मलाई पुकार मात्र गर्छन्, उनीहरूले पनि मलाई पाउँछन् भन्ने हो । 'स्त्रैण' को अर्थ हो यस्तो मन जो केही गर्न पनि समर्थ छैन । जो ग्राहक मनको हुन्छ ऊ द्वार खोलेर प्रतीक्षा गर्न सक्छ, ज्यादाभन्दा ज्यादा समर्पण मात्र गर्न सक्छ । यसै गरी कुनै पुरुष केही नगरीकन बस्यो भने ऊ पनि 'स्त्रैण' चित्तको नै हुन्छ । कृष्ण स्त्रैण एवम् वैश्य र शूद्रले पनि मलाई पाउँछन् भन्नुहुन्छ । आत्मा एक भए पनि हाम्रो शरीर भिन्न हुन्छ र शरीरलाई हामी मनद्वारा नै पाउँछौं । हिन्दूहरूले मनुष्यका चार प्रकारका व्यक्तित्व ब्राह्मण, क्षत्री, वैश्य र शूद्र विभाजित गरेका छन् । यी चार वर्णको सम्बन्ध हाम्रो जन्मसँग हुँदैन, हाम्रो व्यक्तित्वको ढाँचासँग हुन्छ । वर्ण जस्तै मनुष्यमा चार प्रकारको व्यक्तित्व हुन्छ ।

शूद्र त्यो व्यक्ति हो जो शरीरको श्रमले बाँच्छ, जसले अस्तित्वमा शरीरभन्दा ज्यादा केही देख्दैन । शरीर नै उसको परमात्मा हुन्छ । शरीरको सुखमा ऊ प्रसन्न हुन्छ, शरीरको दुखमा ऊ दुखी हुन्छ । शरीरको माग पूरा भयो भने उसका सबै मागहरू समाप्त हुन्छन् । उसको व्यक्तित्वको केन्द्र शरीर हुन्छ । सबै व्यक्ति जन्मबाट शूद्र हुन्छन् । सबै व्यक्ति जन्मबाट शरीरको आसपास हुन्छन् र बाँकी उचाइ क्रम-अनुसार उनीहरूले आफैँ पाउनुपर्छ । जन्मबाट शूद्र भएर जन्मिनु दुर्भाग्य होइन तर अधिक व्यक्तिहरू शूद्र नै भएर मर्छन् त्यो भने दुर्भाग्य हो । यदि हाम्रो भित्रबाट शूद्र विलीन भयो भने मृत्युको पीडा हुँदैन किनभने मृत्युको पीडा भनेको शरीर ढल्ने पीडा हो । जसको शूद्रता शेष रहँदैन, ऊ अब म शरीर होइन भन्ने कुरा राम्ररी जान्दछ । संक्षेपमा भन्ने हो भने मन जो आफूलाई शरीर मान्दछ ऊ शूद्र हो । शूद्रलाई त्यसैले निम्नतम भनिएको हो । शूद्र हुनु जीवनको आधार हो । त्यसमा अरू जीवन उठाउन सकिन्छ तर यदि जीवन उठेन भने त्यो बेकार सिद्ध हुन्छ किनभने शरीरमै व्यक्ति समाप्त भयो भने उसको जीवन व्यर्थ हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- शूद्र जो आफ्नो शरीरलाई नै आधार मानेर बाँच्छन् उनीहरूले पनि यदि अनन्य भावले मेरो स्मरण गरे भने उनीहरू पनि मुक्त हुन्छन् । कृष्ण चित्तको निम्नतम दशा र अन्धकारमा भएको व्यक्तिले पनि मेरो स्मरण गर्‍यो भने मेरो प्रकाशको किरण उससम्म पुग्ने छ भन्नुहुन्छ ।

त्यस्तै वैश्य त्यो हो जो मनको आसपास बाँच्छ । शूद्र जो शरीरको आसपास बाँच्छ, उसको आकाङ्क्षा ठोस र स्थूल हुन्छ भने वैश्यको कामना र आकाङ्क्षा मानसिक र सूक्ष्म हुन्छ । वैश्य धनको लागि बाँच्छ जुन सूक्ष्म कुरा हो । उसको धनबाट प्राप्त हुने रस मनलाई प्राप्त हुन्छ । वैश्य धन, पद, प्रतिष्ठाका लागि शरीर पनि गुमाउन तयार हुन्छ । शूद्र शरीरका लागि केही पनि गुमाउँदैन र शरीर नै उसको मौलिक मूल्य हुन्छ । शूद्र शरीरले स्वस्थ हुन्छ तर वैश्य शरीरबाट अस्वस्थ हुन्छ । वैश्य शूद्रको तुलनामा परमात्मातिर एक कदम अगाडि हुन्छ किनभने शरीरबाट आत्मासम्म जानका लागि कुनै न कुनै क्षण वैश्य हुनै पर्छ । सबै मानिस शूद्र भएर जन्मिन्छन् र कोही वैश्यसम्म पुगेर समाप्त हुन्छन् । वैश्य पनि एउटा विश्राम स्थल हो धाम होइन । वैश्यका लागि मन शरीरभन्दा मूल्यवान् हुन्छ; भोजन, कामवासना होइन धन, पद, प्रतिष्ठा र गौरव मूल्यवान् हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- वैश्य पनि यदि मेरो स्मरण गर्छ भने 'म'मा उपलब्ध हुन्छ । जो व्यक्ति मनले घेरिएका छन् उनीहरूले पनि मलाई स्मरण गरे भने मेरो किरण उनीहरूकहाँ पनि पुग्छ ।

क्षत्रिय त्यो हो जो शरीर र मनबाट पार भएर आत्मामा बाँच्न थाल्छ । शूद्र र वैश्यको कोटिलाई हिन्दूहरूले तल मानेका छन् र क्षत्रिय र ब्राह्मणलाई श्रेष्ठतर मानेका छन् । जसका लागि शरीर र मनको मूल्य हुँदैन केवल आत्मगौरवको मूल्य हुन्छ त्यही व्यक्ति क्षत्रिय हो । क्षत्रिय आत्मगौरवको आसपास नै बाँच्छ र यसका लागि ऊ सबै कुरा गुमाउन सक्छ । त्यस्तै जो आत्माबाट पार भएर ब्रह्ममा बाँच्छ त्यो ब्राह्मण हो । उसका लागि शरीर, मन एवम् आत्माको पनि मूल्य हुँदैन केवल परमात्माको मात्र मूल्य हुन्छ । यो चार वर्णको जातिसँग कुनै सम्बन्ध हुँदैन । यी मनुष्यका चार मनस् प्रकार हुन् ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- पहिलो दुई प्रकारका व्यक्ति पनि 'म'मा उपलब्ध हुन्छन् भने पछिल्लो दुई प्रकारका बारेमा त केही भनिरहन आवश्यक नै छैन । उनीहरूले मेरो स्मरण गरेमा उनीहरू 'म'मा उपलब्ध छन् । स्वैण, शूद्र वा वैश्य जो भए पनि जसले मेरो अनन्य भावले स्मरण गर्छन् उनीहरू मेरो शरण पाएर परम गतिमा पुग्छन् । यो जातको आधारमा निन्दा होइन तथ्यको विश्लेषण मात्र हो । शरीर र मनको तलमा बाँच्नेहरू पनि मेरा शरणमा आए भने मलाई पाउने छन् । कृष्ण शरणमा आउने मूल्य बताउँदै हुनुहुन्छ । हामी को हौं, त्यो महत्त्वपूर्ण होइन; राम्रा छौं वा नराम्रा छौं । यो पनि महत्त्वपूर्ण होइन; केवल परमात्माको शरणमा जाने क्षमता छ कि छैन भन्ने मात्र मूल्यवान् हो । कृष्ण एक मात्र सर्व समर्पण भन्नुहुन्छ । आफ्नो अहङ्कारलाई परमात्माको चरणमा विसर्जन गर्ने कुरा महत्त्वपूर्ण हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- पुण्यशील ब्राह्मणजन र राजर्षि भक्तजनले मलाई समर्पण गरेमा उनीहरू परम गतिलाई प्राप्त हुनु सुनिश्चित छ । त्यसैले तिमी सुखरहित, क्षणभङ्गुर यस लोकमा प्राप्त भएर निरन्तर मेरै भजन गर । केवल 'म' परमात्मामा अचल मन लगाउनेवाला होऊ र 'म' परमेश्वरलाई नै निरन्तर भज्नेवाला होऊ । श्रद्धा-भक्ति र विह्वलतापूर्वक मेरो पूजन गर्नेवाला होऊ र 'म' परमात्मालाई प्रणाम गर । यसप्रकार मेरो शरणमा आएर आत्मालाई 'म'मा एक भावले समर्पित गरेमा मलाई नै प्राप्त गर्ने छौ । सुखरहित र क्षणभङ्गुर लोकमा जहाँ बाँचिरहेका छौं, त्यहाँ सुखको आभास त धेरै हुन्छ तर सुख प्राप्त हुँदैन । त्यहाँ केवल दुख मात्र प्राप्त हुन्छ तर आभास भने सुखको हुन्छ । कृष्णले दुखले भरिएको संसार नभनीकन सुखरहित संसार भन्नुभएको छ किनभने दुख त हामीले यस जगत्लाई सुख मानेका कारणबाट पैदा भएको हो । हामी सुख जगत्लाई मान्छौं, त्यसैले दुख पाउँछौं । यदि हामीले जगत्मा सुख माग गरेनौं भने हामीलाई दुख प्राप्त हुँदैन । दुख हाम्रो अपेक्षाको परिणाम हो । टुटेको अपेक्षा र प्राप्त नभएको सुख दुख बन्दछ । त्यसैले जगत्लाई दुख भन्नु उपयुक्त हुँदैन किनभने दुख त हाम्रो अपेक्षा पूरा नभएर जन्म भएको हो ।

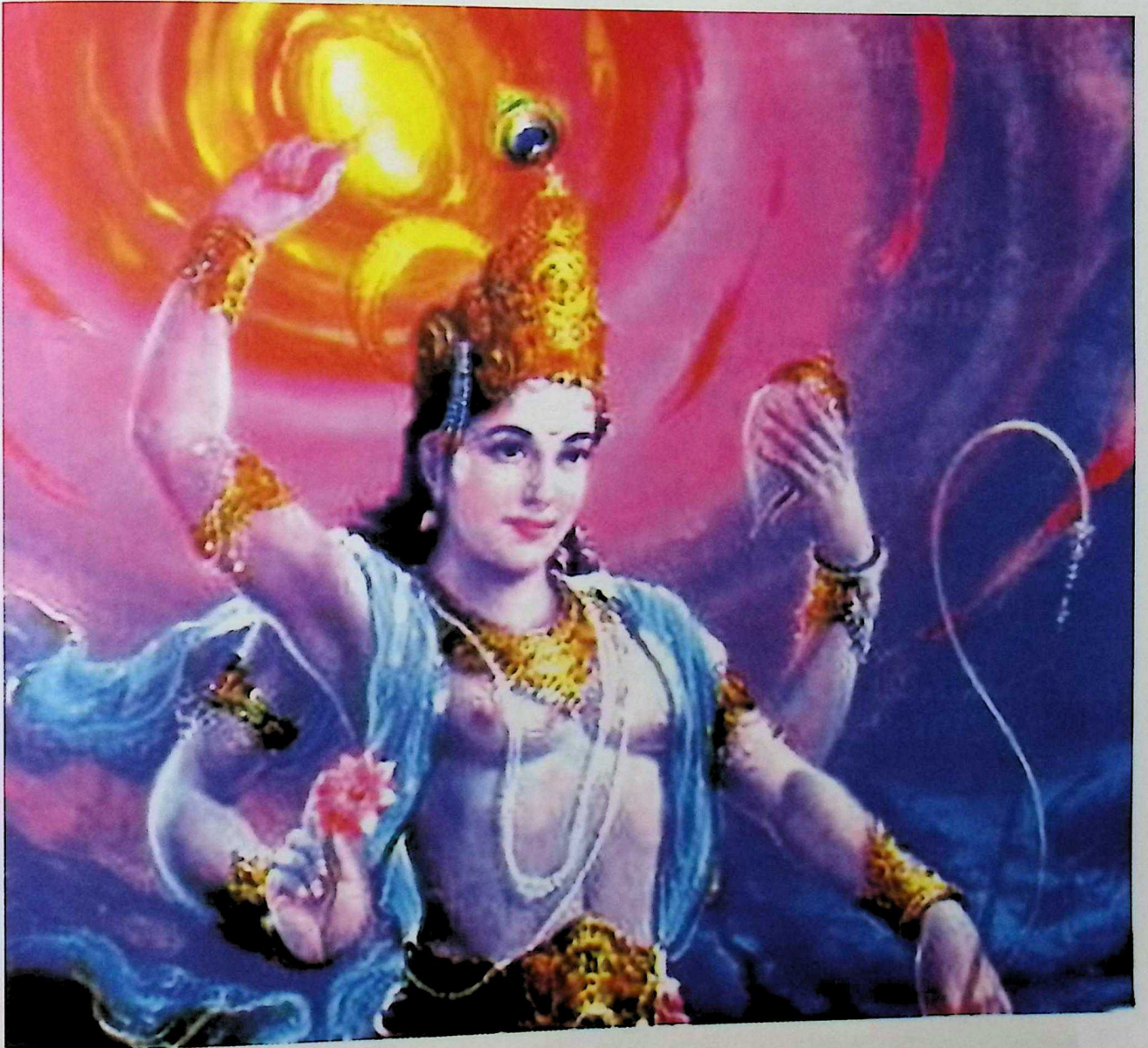
यदि कुनै मनुष्यले जगत् सुखरहित छ भनेर जान्यो भने उसलाई यस जगत्मा दुख हुँदैन । दुख स्व-आर्जित हो र जगत् क्षणभङ्गुर हो, जो एक क्षणमा नष्ट हुनेवाला छ । हामीलाई जगत् स्थिर छ जस्तो लाग्छ तर जगत् प्रतिपल परिवर्तित भइरहेको छ । परिवर्तन नदी जस्तो तीव्र गतिले प्रतिपल बगिरहेको छ । नदी त बगिरहेको देखिन्छ, पहाड स्थिर देखिन्छ तर पहाड पनि बगिरहेको छ । केवल पहाडको बग्ने समय अलि लामो हुन्छ र नदीको बग्ने समय तीव्र हुन्छ । त्यसैले नदी बगेको देखिन्छ तर पहाड बगेको देखिँदैन । हिजो जुन पहाड थिए ती आज छैनन् र आज जुन पहाड छन् ती भोलि हुँदैनन् । अब त वैज्ञानिकहरू भन्छन्- प्रत्येक कुरा बगिरहेको छ अर्थात् प्रत्येक कुरा गतिमान् छन् । यहाँ हरेक क्षण केही परिवर्तन भइरहेको छ । यहाँ कुनै कुरा पनि एक क्षणभन्दा धेरै टिक्दैन । बाहिर र भित्र दुवैतर्फ एक क्षण पनि कुनै कुरा टिक्दैन । हाम्रो मन एक क्षण पनि उहीं रहँदैन । एकक्षण अघि जुन कुरामा सुख लागिरहेको थियो एक क्षणपछि दुखमा बदलिन्छ । भित्र मन बदलिरहेको र बाहिर संसार बदलिरहेको छ, कुनै पनि कुरा रोकिएको छैन । जहाँ केही कुरा रोकिएको छैन, त्यहाँ हाम्रो रोक्ने आकाङ्क्षाले हामीलाई दुख मात्र प्राप्त हुन्छ । हामी प्रत्येक राम्रा कुरालाई रोक्न चाहन्छौं, जो जगत्को नियमको विपरीत हो; त्यसैले हारेर हामी दुखी हुन्छौं । जीवनको प्रवाह विपरीत हामी स्थिरलाई खोज्न चाहन्छौं जुन कवितामा मात्र सम्भव हुन्छ । कुनै पनि कुरा स्थिर छैन केवल एक मात्र कुरा स्थिर छ त्यो हो परिवर्तन । ज्ञानको अर्थ जीवनको नियमलाई जानेर बाँच्नु र अज्ञानको अर्थ जीवनको नियमका विपरीत चल्नु हो । नियमको विपरीत चल्दा मानिसले दुख मात्र पाउँछ ।

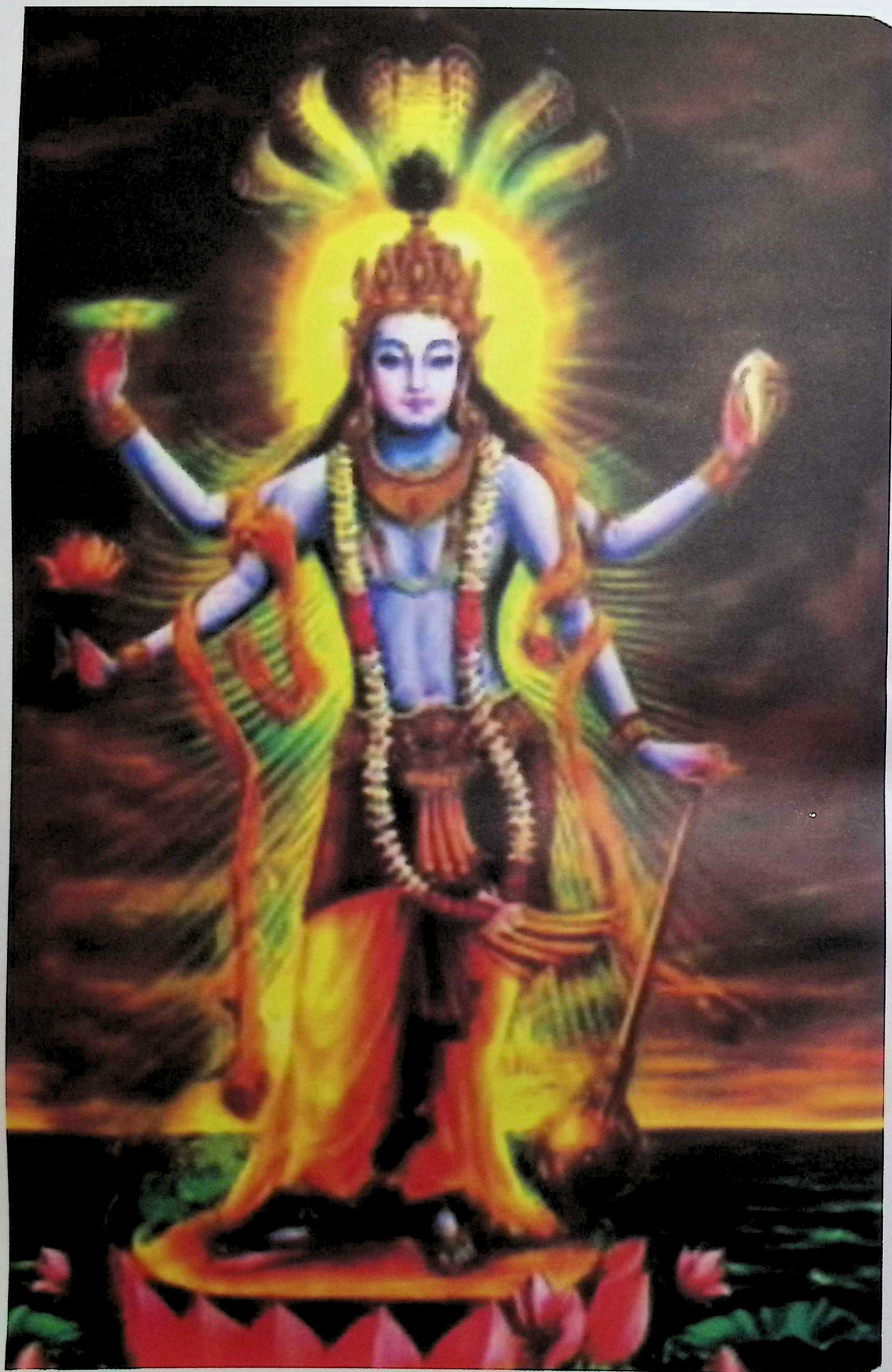
कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो सबै क्षणभङ्गुर छ । त्यसैले क्षणभङ्गुर यस लोकमा तिमी निरन्तर मेरो नै भजन गर । अनि मात्र तिमीले त्यो पाउन सक्ने छौं, जो कहिल्यै पनि क्षय हुँदैन । बाँकी तिमीले धन, यश, कीर्ति, राज्य जे पाए पनि त्यो समाप्त हुन्छ । यस संसारमा केही पाउने बित्तिकै त्यो हराउन थाल्छ । यहाँ जित सुरु हुनेबित्तिकै हारको सुरुवात भइहाल्छ । यसको कारण जीवन क्षणभङ्गुर छ, त्यसैले जीवनसँग

यस्तो व्यक्ति जसले सबै छोड्छ ऊ 'म'मा उपलब्ध हुन्छ । परमात्माप्रति समर्पण नै नयाँ जीवनको सुरुवात हो । परमात्माप्रति विह्वलतापूर्वक प्रार्थना, पुकार र उसमा समर्पण भाव नै रूपान्तरण हो । कृष्णप्रति निरन्तर अनन्य भावले श्रद्धापूर्वक समर्पण गरी स्मरण गर्नु नै हाम्रो जीवनको स्वभाव हो जसबाट हामी कृष्णमा लीन हुन सक्छौं ।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम
नवमोऽध्यायः ॥९॥

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

दसौ अध्याय

विभूतियोगः

श्रीभगवानुवाच ।

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥

भगवान् ले भन्नुभयो- हे महाबाहु ! तिमी मेरा अतिशय प्रिय भएकाले तिम्रो हितका लागि पुनः अहिलेसम्मकै श्रेष्ठ परम रहस्य र प्रभावयुक्त परम वचन भन्दछु सुन ॥

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥२॥

मेरो उत्पत्तिको कुरा अर्थात् लीलाले प्रकट हुने कुरा देवगण तथा महर्षिहरूले पनि जान्दैनन् किनभने म नै सबैप्रकारबाट देव र महर्षिहरूको आदिकारण हुँ ॥

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

असम्मूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥३॥

जसले मलाई अजन्मा, अनादि र ब्रह्माण्डको महान् ईश्वर तत्त्व हो भन्ने जान्दछ, तीमध्ये मोहरहित वा ज्ञानवान् पुरुष सम्पूर्ण पापहरूबाट मुक्त हुन्छ ॥

जीवन रहस्य हो किनभने रहस्य नै जीवनको स्वभाव हो । कुनै पनि अज्ञात जो भोलि ज्ञात हुन सक्छ, त्यो रहस्य होइन । कहिले पनि जान्न नसकिने अज्ञेय मात्र रहस्य हो । यस्तो अज्ञात र अज्ञेयको सम्बन्धको वचनलाई कृष्ण परम वचन भन्नुहुन्छ । वचन सत्य र असत्य हुन्छ तर कृष्ण सत्य वचन नभनेर परम वचन भन्नुहुन्छ । सत्य वचनका विपरीत असत्य वचन पनि हुन सक्छ तर परम वचनका विपरीत कुनै वचन हुँदैन । परम वचन सत्य र असत्यभन्दा माथिको वचन हो । हामी जसका सम्बन्धमा कहिले पनि निर्णायक हुन सक्दैनौं, त्यो परम वचन हो । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- तिमीप्रतिको प्रेम र तिम्रो हितका लागि परम वचन फेरि भन्छु, त्यसलाई तिमी सुन । अर्जुन जुन अवस्थामा छन् त्यो अवस्थामा यो परम वचनका बारेमा केही पनि बुझ्न सक्दैनन् । परम वचनका लागि व्यक्ति समर्पित नभई जान्न सक्दैन, त्यसैले धर्मले श्रद्धालाई आधार बनाएको हो ।

परम वचन यस्तो वचन हो जो समय र कालले रूपान्तरित हुन सक्दैन । हाम्रो सबै सत्य सामयिक हो जुन समय बदलिएपछि बदलिन्छ । तर यस्तो सत्य पनि छ जो समयमा बाँधिएको छैन । हरेक परिवर्तनका पछाडि अपरिवर्तन लुकेको हुन्छ र हरेक गतिका पछाडि केन्द्रमा गति नहुने स्थिर कुरा पनि हुन्छ । सबै परिवर्तनमा पनि जो परिवर्तन नभई स्थिर रहन्छ त्यसलाई जान्नु नै परम सत्यलाई जान्नु हो । कृष्ण यस्तो सत्यलाई बताउने वचन नै परम वचन भन्नुहुन्छ । परम सत्य केवल त्यसलाई मात्र भन्न सकिन्छ जो अतिशय प्रेमले भरिएको हुन्छ । यो जान्नका लागि एउटा गहिरो सम्बन्ध चाहिन्छ किनभने जससँग सत्य वचन बोलिन्छ त्यो सुन्ने व्यक्तिमा पनि उत्तिकै सद्भाव हुनुपर्छ । अर्जुनसँग कृष्णको गहिरो प्रेम एवम् सद्भाव रहेकाले पनि उहाँले यो परम सत्य भन्न लाग्नुभएको हो । प्रेम यस्तो द्वार हो, जहाँबाट प्रेम गहिरो कुरा भन्न सकिन्छ किनभने प्रेममा मध्य हुँदैन अति मात्र हुन्छ । अर्जुनमा प्रेमपूर्ण समर्पणको भाव

देखेर कृष्ण उनलाई परमसत्य भन्न खोज्दै हुनुहुन्छ । सत्य यस्तो पनि हुन सक्छ जसबाट कसैको हित नहोस् । विज्ञानले यस्तो धेरै सत्य खोजेको छ जसबाट संसारमा अहित मात्र भइरहेको छ । त्यसैले कुनै पनि कुरा सत्य हुनु मात्र पर्याप्त छैन । सत्य आफैँमा पर्याप्त हुँदैन, सत्य त कहीं पुग्ने साधन मात्र हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- मनुष्यको परम मङ्गल जुन सत्यबाट प्राप्त हुन्छ, त्यो तिम्रा हितका लागि भन्छु । सत्यको परम कसौटी आनन्द हो । त्यसैले जुन सत्यबाट आनन्द फलित हुन्छ, त्यही सत्य हो । बुद्धले जसले परम अवस्थामा पुग्याउँछ त्यो सत्य हो भन्नुभएको छ ।

हे अर्जुन ! मेरो उत्पत्तिलाई अर्थात् विभूतिसहित लीलाले प्रकट हुनुलाई न देवताहरू जान्दछन् न महर्षिजन नै जान्दछन् किनभने 'म' सबै प्रकारले देवता र महर्षिहरूको पनि आदिकारण हुँ । यो कुरा बुझ्न परम श्रद्धा आवश्यक हुन्छ । यो जगत्को जुन मूल आधार हो, त्यसलाई कोही पनि जान्न सक्दैनन् किनभने त्यो मूल आधार देवता र महर्षि नहुँदा पनि थियो । म आफ्नो आँखाले सबै देख्न सक्छु तर आफ्ना आँखा भने देख्न सकिदैन । त्यो मौलिक वा मूल जसबाट देवता र महर्षिहरूका साथै सबै जन्मिन्छन् र उसैमा लीन हुन्छन्, उसको जन्म र हुनुलाई अर्थात् अस्तित्वको मूल कारणलाई कसैले पनि देख्न सक्दैन । उसको भनाइलाई श्रद्धाले मान्नुका अतिरिक्त अन्य कुनै उपाय पनि हुँदैन । जान्ने पुरुषहरू महर्षि हुन् तर कृष्णको यस भनाइले जो जान्दछन् उनीहरू पनि उत्पत्तिका बारेमा अनभिज्ञ छन् । हामी कोही पनि जान्न सक्दैनौं किनभने हामीहरू सबै उसका अंश हौं । त्यो मूलको उत्पत्ति अज्ञात र अज्ञेय नै हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' देवता र महर्षिको पनि आदिकारण हुँ । समस्त दिव्यता र ज्ञान मेरो नै रूप हो । मेरो ज्ञानले मलाई जान्न सक्दैन । हाम्रो आँखाले आफूलाई ऐनामा देख्न सक्छ तर ऐनामा देखिने आँखा प्रतिविम्ब मात्र हो । त्यसैले ऋषिहरूले पनि जानेको कुरा परमात्माको छायाँ मात्र हो परमात्मा होइन । देवता पनि जसको पूजाअर्चना गर्छन्, त्यो परमात्माको छाया हो । जुन दिन प्रतिविम्ब छुटेर जान्नेवाला आफूलाई पनि भुल्छ, त्यो दिन ऊ ऋषि र देवता हुँदैन परमात्मा नै हुन्छ । त्यही परमात्मा नै आफ्नो अभिव्यक्ति कृष्णद्वारा गरिरहेको छ ।

हिन्दूहरू वेदलाई परमात्माको वचन भन्छन् । कुरानलाई मुसलमानहरू ईश्वरबाट सिधा प्रकट भएको इलहाम भन्छन् । इसाईहरू पनि बाइबल ईश्वरीय रुहानी वा प्रसिद्ध धर्मग्रन्थ हो भन्छन् तर यस कुरालाई कसैले पनि ठिकसँग सिद्ध गर्न सकेका छैनन् । यी सबै महान् ग्रन्थमा अत्यन्त बुद्धिमानहरू र श्रेष्ठतम व्यक्तिहरूका वचन हुन सक्छन् तर ती ईश्वरीय हुनुको कुनै कारण पुष्टि गर्न सकेका छैनन् तर ईश्वरीय मान्ने कारण कृष्णको यस कथनमा छ । यो जगत्को मौलिक आधारसम्बन्धी वक्तव्य मूलबाट अर्थात् ईश्वरबाट मात्र आउन सक्छ अर्को व्यक्तिले दिन सक्दैन । सागरले नै आफ्ना बारेमा भन्नु ठिक हुन्छ, थोपाले भन्नु गलत हुन्छ । हामी सबै आफ्नो आशय वा अर्थ ग्रन्थहरूमा हाल्छौं । जब हामी वेद पढ्छौं, तब आफूलाई वेदमा हाल्छौं र हामी जे छौं, त्यही अर्थ निकाल्छौं तर जब हामी परिवर्तन भएर वेद पढ्छौं, तब वेदको अर्थ अर्कै हुन्छ । जब हामीमा अहङ्कार नरहेर परमात्मा मात्र शेष रहन्छ, तब त्यसको अर्थ पूर्णरूपमा अलग हुन्छ । जसले सत्य अनुभव गरेको छ उसले जान्दछ कि वेदका वचनहरू ऋषिका वचन होइनन्, ती ऋषिहरूको पारबाट आएका वचन हुन् । मनुष्यको पारबाट वचन तब मात्र आउँछ, जब ऊ कर्तापन त्याग्न तयार हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- म देवता र ऋषिको पनि आदिकारण हुँ र जो मलाई अजन्मा, अनादि तथा लोकहरूको महान् ईश्वर तत्त्वले जान्दछ ती मोहरहित ज्ञानवान् पुरुष सम्पूर्ण पापबाट मुक्त हुन्छन् । उही व्यक्ति पाप र अज्ञानबाट मुक्त हुन्छ जो अजन्मा तत्त्वलाई जान्दछ । हामी ईश्वरलाई स्पष्टा मान्छौं तर ईश्वर स्पष्टा मात्र होइन अस्तित्व हो, जहाँ उही मात्र छ उसका अतिरिक्त अरू कोही पनि छैन । जे हामी देख्छौं, त्यो ईश्वरभन्दा भिन्न होइन, सबै उसैको अभिव्यक्ति हो । ईश्वरको अर्थ पूर्णता हो र सम्पूर्ण अस्तित्वको धार्मिक नाम ईश्वर हो । यो सृष्टि वा प्रकृति जो चारैतिर फैलिएको देखिन्छ त्यो परमात्माको

नै अंश हो । यो परमात्मा जस्तै अजन्मा छ । जन्म हाम्रो प्रारम्भ हो र अन्त्य हाम्रो मृत्यु हो । हामी संसारमा प्रारम्भ र अन्त्य नहुने केही पनि जान्दैनौं । त्यसैले यो गूढ रहस्यलाई स्वीकार गर्न हाम्रो बुद्धिलाई अडचन हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसले 'मलाई' अजन्मा, अनादिको रूपमा जान्दछ त्यो व्यक्ति ज्ञानवान् हो र यस्तो जान्ने व्यक्ति सम्पूर्ण पापबाट मुक्त हुन्छ । यो अस्तित्वको कुनै प्रारम्भ र अन्त छैन । वैज्ञानिकहरू पनि एउटा बालुवाको कणलाई निर्माण वा नष्ट गर्न सकिँदैन केवल रूप परिवर्तन गर्न सकिन्छ भन्दछन् । यस जगत्को परिमाणात्मक स्थिति रतीभर पनि परिवर्तित हुँदैन ।

जब ईश्वरको कुनै प्रारम्भ र अन्त्य छैन एवम् ऊ अजन्मा हो भनेर जानिन्छ, आफ्नो र अरू कसैको पनि कुनै प्रारम्भ र अन्त्य नभएको ज्ञात हुन्छ तब पापको कुनै अर्थ रहँदैन र आफूले गरेको पाप वा आफूमाथि अरूले गरेको पाप मूल्यहीन हुन्छ । यदि म मृत्युपछि पनि शेष रहन्छु र जन्मभन्दा पहिले पनि म थिएँ भने जीवनमा जुन कुराहरूप्रति आसक्ति राखेर मूल्यवान् मानिन्थ्यो त्यो मूल्यहीन हुने छ र सबै कुरा खेल जस्तो मात्र हुने छ । यस्तो बोध भएपछि जित-हार बराबर भएर मेटिनुको अर्थ पनि रहँदैन । खेलमा हार भएर पनि हामी मेटिँदैनौं र जित भएर पनि हामी नयाँ हुँदैनौं । यस्तो बोध भएपछि पाप र पुण्य दुवै मूल्यवान् हुँदैनन् र आफू जे छु त्यो मूल्यवान् हो भन्ने ज्ञानको उदय हुन्छ । यो ज्ञानविना कोही पनि पापबाट मुक्त हुन सक्दैनन् । हामीजस्तै अर्जुनले पनि यो ज्ञानको ज्योति बुझेका छैनन् । त्यसैले युद्धमा आफन्तहरूलाई मार्नु उनी पाप ठान्दछन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यदि तिमीले यो अजन्मा र अनादिलाई जान्यौ भने पाप र पुण्यको जुन धारणा तिमीमा पैदा भएको छ, त्यो सबै विसर्जित हुने छ ।

परम ज्ञानीका लागि पाप र पुण्यको कुनै अर्थ हुँदैन र उसले जे गर्छ त्यो पुण्य नै हुन्छ । व्यक्ति जब ईश्वरको अखण्डता र सातत्यको अनुभव गर्छ, तब पाप र पुण्यको परिभाषा नै बदलिन्छ । अज्ञानमा पाप हुन्छ र ज्ञानमा पुण्य हुन्छ । अज्ञानमा गरिने पुण्य पुण्य नै होइन । अज्ञानीले मन्दिर बनाउँदा पुण्य गरेको ठान्दछ तर त्यो पुण्य गर्नका लागि पाप गरेर धनार्जन गरेको हुन्छ । तसर्थ अज्ञानीले जे गरे पनि अज्ञानको कारण त्यो पाप नै हुन्छ । ज्ञानीले गरेका हरेक क्रियाकलाप पुण्य हुन्छन् । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- तिमी युद्ध लड्ने चिन्ता नगर बरु ज्ञानको चिन्ता गर । तिमीले ज्ञान प्राप्त गर्नु भन्ने यी सारा युद्धमैदानमा उपस्थित मानिसहरूलाई काटे पनि त्यो पाप हुँदैन तर यदि ज्ञान भएन भने तिमी जङ्गलमा भागेर गए पनि या तिमीले जुनसुकै क्रियाकलाप गरे पनि त्यो पाप नै हुन्छ । यो परमज्ञान परमात्मासँग एकत्व भएमा मात्र हुन्छ । कृष्ण यसमा यस्तो परमवचनको घोषणा गर्दै हुनुहुन्छ जसलाई बुद्धिले जान्न सकिँदैन, तर्कबाट ऊसम्म पुग्ने कुनै उपाय छैन, यसलाई त प्रेम र श्रद्धाले मात्र जान्न सकिन्छ ।

कृष्ण अर्जुनको हितका निम्ति यी कुरा भन्दै हुनुहुन्छ तर अर्जुन सुन्न तयार भएपछि मात्र उनले यो परमसत्य बुझ्ने छन् । यस परमसत्यको आशय जीवन अनादि र अजन्मा हो भन्ने हो । अस्तित्वको न कुनै प्रारम्भ हुन्छ न अन्त्य नै हुन्छ । हामी यो अस्तित्वमा सानो छालभन्दा बढ्ता होइनौं । हाम्रो कर्म यो परम विस्तारलाई सोच्दा एउटा लीला या खेल मात्र हो । यस संसारको विस्तार सीमाहीन छ । यहाँ करिब चार अरब ताराहरूभन्दा पनि कैयौं गुणा बढी मापन गर्न नसक्ने विस्तार छ । हामीलाई असीमको अलिकति मात्र झलक मिल्थ्यो भने हाम्रो जीवनमा सबै लडाइँ व्यर्थ हुन्छ । हामीले यदि परमात्माको विस्तारको अनुभव गर्न सक्यौ भने पाप र अहङ्कार कहीं पनि टिक्न सक्दैन र त्यो सबै हराएर जान्छ । त्यो हराउने बित्तिकै व्यक्ति व्यक्ति रहँदैन परमात्मा हुन्छ ।

बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।

सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥४॥

निश्चय गर्ने शक्ति बुद्धि, यथार्थ ज्ञान, असम्मोह, क्षमा, सत्य, इन्द्रिय र मनको नियन्त्रण, सुख-दुख, जन्म-मृत्यु, भय-अभयको भाव पनि मबाट नै पैदा हुन्छ ॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥५॥

अहिंसा, समता, सन्तोष, तप, दान, यश, अपयश लगायतका प्राणीहरूका अनेक प्रकारका भावहरू 'म' बाट नै हुन्छन् ॥

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥६॥

सात महर्षिहरू, त्यसभन्दा अधिका चार सनकादि मुनिहरू, चौध मनुहरू सबै मेरा मन वा सङ्कल्पबाट उत्पन्न भएका र 'म'मा सद्भाव राख्नेहरू हुन्, जसको संसारमा यी सबै प्रजा हुन् ॥

आकाशले जसरी सम्पूर्णलाई घेरेको हुन्छ त्यसरी नै पदार्थ र चेतनाको कण-कणमा परमात्मा अभिव्यक्त हुन्छ । कृष्ण यी श्लोकमा अर्जुनलाई यस संसारमा 'म' सिवाय केही पनि छैन भन्नुभएको छ । कुनै तत्त्व जसले सबैलाई जोडेको छ त्यसलाई हामी देख्दैनौं । हामी मालामा फूल देख्छौं तर ती फूल भित्रको धागो देख्दैनौं । हामी खण्ड देख्छौं तर अखण्ड देख्दैनौं किनभने हामीलाई त्यसको कुनै अनुभव नै छैन । जबसम्म अखण्डको अनुभव हुँदैन, तबसम्म परमात्माको प्रतीति हुन सक्दैन । हामी जुन अखण्डलाई दर्शन गर्न मन्दिर, मस्जिद, चर्च, गुम्बा, गुरुद्वारामा जान्छौं, त्यहाँ ती मन्दिरहरूले पनि अखण्डलाई खण्ड खण्डमा तोड्न सहायता गरेका छन् । मन्दिरहरू त अलग छन् भने पूरा जीवन एक हुन अत्यन्त कठिन छ । वास्तवमा मन्दिरहरू अलग होइनन् तर हाम्रो हेराइको ढङ्ग अलग भएकाले हामी अखण्ड देख्न सक्दैनौं । हामी विशाल समग्र जसले हामीलाई घेरेको हुन्छ त्यसलाई देख्दैनौं । अर्जुनको पनि हाम्रो जस्तै कठिनाई छ । उनलाई पनि अखण्डको अनुभव भएको छैन । उनी आफू, आफन्तजन, मित्र-शत्रु, सुख-दुख, पाप-पुण्य सबै देख्छन् तर त्यो एक जो सबैको भित्र लुकेको छ त्यो मात्र देख्न सक्दैनन् । अर्जुन खण्डित र कृष्ण अखण्डित दृष्टिका प्रतीक भएकाले कृष्ण र अर्जुनका बिचमा दुई दृष्टिकोणका बारेमा चर्चा भएको हो । यस सन्दर्भमा कृष्ण अर्जुनलाई 'म' कहाँ कहाँ छु भन्ने जानकारी दिँदै हुनुहुन्छ । 'म' नै सबै ठाउँ र सबैमा छु भन्नु नै पर्याप्त हुने थियो तर यसरी भन्दा अर्जुनले बुझ्न नसक्ने भएकाले उनलाई खण्ड खण्डमा बताउन खोज्दै हुनुहुन्छ । अर्जुनलाई खण्डमा त्यो अखण्डको प्रतीति हुनसक्यो भने खण्ड एक दिन हराउने र पूर्ण अखण्डको दर्शन हुने छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- निश्चय गर्ने शक्ति एवम् तत्त्वज्ञान र अमूढता 'म' हुँ । यी तीन शब्द ज्यादै मूल्यवान् छन् । हाम्रो मन अनिश्चय गर्ने शक्ति जस्तै छ । मनको सारा काम नै हामीलाई निश्चित हुन नदिनु हो । मन जहिले पनि अनिश्चयमा नै हुन्छ र पूरा मन कहिल्यै हुँदैन । मनको एक हिस्सा हमेसा विरोधमा हुन्छ । हामी कसैसँग प्रेम गर्दा पनि पूर्ण मनले गर्दैनौं । मन जहाँ पूर्ण हुन्छ त्यहाँ मन समाप्त हुन्छ र जबसम्म अधुरो हुन्छ तबसम्म मन हुन्छ । अधुरो हुनु, खण्ड-खण्डमा बाँडिनु एवम् द्वन्द्वमा रहनु मनको स्वभाव हो । अधुरो व्यक्तिसँग मन हुन्छ तर पूर्ण व्यक्तिसँग मन हुँदैन । राम, कृष्ण, बुद्ध जस्ता व्यक्तिसँग मन हुँदैन । जब मन हराउँछ, तब आत्माको दर्शन र परमात्माको झलक मिल्न थाल्छ । मनको ठुलो हिस्साले जे भन्छ हामी त्यही गछौं तर एक भाग मन जहिले पनि विपक्षमा रहन्छ र आफ्नो कार्य सम्पन्न गराउन समयको प्रतीक्षा गरिरहन्छ । मन दिनभर कैयौँपटक आफ्नो विचार परिवर्तन गरिरहन्छ, पछुताउँछ र मनले पुनः त्यसरी नै आफ्नो काम सञ्चालन गर्छ । हाम्रो सिङ्गो जीवनलाई मनले यसरी नै सञ्चालन गरिरहन्छ । मनले कुनै पनि निर्णय पूर्ण रूपमा लिँदैन ।

कृष्ण पहिलो कुरा निश्चय गर्ने शक्ति 'म' हुँ भन्नुहुन्छ । हे अर्जुन ! जुन दिन तिमी पूर्ण निश्चय गर्न सक्छौ त्यो दिन तिमीले मलाई 'म' को हुँ र कसको कुरा गर्दै छु भनेर जान्ने छौ । जबसम्म तिमी पूर्ण निश्चय गर्न सक्दैनौ, तबसम्म तिमीले मलाई चिन्न सक्दैनौ । हामीले कहिल्यै पूर्ण निश्चय गर्न

सकेका छैनौं । जुन मनले हामी निश्चय गर्छौं, त्यो मनको स्वभाव नै कम्पन हो । त्यसैले जब हामी कुनै निर्णय गर्छौं, त्यो पूर्ण रूपमा सम्पन्न गर्दैनौं, पश्चात्ताप गर्छौं र फेरि त्यही मनको इच्छानुसार नै चल्यो । पूर्ण निश्चय तब हुन्छ, जब कुनै व्यक्ति मनभन्दा माथि उठ्न थाल्छ । समस्त ध्यानका प्रक्रियाहरू मनभन्दा माथि उठ्ने विधि हुन् । मनको अर्थ विचलित चेतना हो र ध्यानको अर्थ मनको मृत्यु र अविचलित चेतना हो । एक क्षणका लागि पनि भित्र समरसता आयो भने व्यक्ति निश्चयमा प्राप्त हुन्छ र तत्क्षण परमात्मामा उपलब्ध हुन्छ । निश्चय भनेको यस्तो अवस्था हो, जहाँ मन रहँदैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- निश्चयमा र तत्त्वज्ञानमा 'म' हुन्छ ।

तत्त्वज्ञानको अर्थ दर्शनशास्त्र (Philosophy) होइन । पश्चिममा विचारको धारणा विकसित भएको छ, जसलाई दर्शनशास्त्र भनिन्छ, तर हिन्दूहरूले पूर्वमा तत्त्वज्ञानको विकास गरेका छन् । तत्त्वज्ञान दर्शनशास्त्र होइन । दर्शनशास्त्रको अर्थ चिन्तन र विचार हो भने तत्त्वज्ञानको अर्थ दर्शन, साक्षात्कार, अनुभूति र जान्नु हो । हिन्दूहरू जान्नु वा तत्त्वज्ञान प्राप्त गर्नुमा जोड दिन्छन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- सोच्नु 'म' होइन जान्नु 'म' हुँ । विचार शब्दको सङ्ग्रह हो र यसबाट परमात्माको कुनै अनुभव हुँदैन । शब्दबाट जतिसुकै परमात्मा भनेर रटे पनि कहीं पुगिँदैन । तथाकथित धार्मिक व्यक्तिलाई रटेर परमात्मामा पुगिन्छ भन्ने भ्रम हुन सक्छन् । यस्ता व्यक्तिहरू शब्दका धनी र शास्त्रका ज्ञाता हुन्छन् । उनीहरूको सिद्धान्त र स्मृति राम्रो हुन्छ र त्यही स्मृति दोहोर्‍याउँदै उनीहरू परमात्मालाई जान्दछन् भन्ने भ्रममा हुन्छन् । उनीहरू आफ्ना शब्द सुन्दा सुन्दा आत्मस्मोहित हुन्छन् । जान्नुको सम्बन्ध शब्द र बुद्धिभन्दा पनि मौन, निःशब्द, शून्य र शान्त अवस्थाको साथै पूरा अस्तित्वसँग हुन्छ ।

जब कोही पूर्ण शान्त हुन्छ, तब उसलाई तत्त्वको ज्ञान हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- शान्त स्थितिमा जुन ज्ञान र अनुभूति हुन्छ त्यो तत्त्वज्ञान 'म' हुँ । त्यस क्षणमा व्यक्तिलाई अखण्डको अनुभव हुन्छ । जबसम्म मन हुन्छ हामीलाई सबै कुरा खण्डित लाग्छ किनभने मन नै खण्डहरूमा बाँडिएको हुन्छ र जब मन पूर्ण हुन्छ, तब हामी जे जान्दछौं, त्यो अखण्ड हुन्छ । कृष्ण अमूढता 'म' हुँ भन्नुहुन्छ । मूढताको अर्थ यस्तो व्यक्ति जो जागृत भएको जस्तो लाग्छ तर जागृत नभई निदाएको जस्तो अवस्थामा हुन्छ । हामीहरू सबै यस्तै अवस्था अर्थात् सपनामा हिँडिरहेका छौं । हामीहरूले जे गरे पनि हामीभित्र एउटा सपनाको जाल चलिरहेको हुन्छ । सपना तब मात्र चलन सक्छ, जब भित्र निद्रा हुन्छ । हामीले आँखा बन्द गर्ने बित्तिकै सपना चलन प्रारम्भ हुन्छ । आँखा बन्द गर्दा वा सुत्दा मात्र होइन हिँड्दा, बस्दा, खाँदा आदि सबै क्रियाकलापमा हामी चौबिसै घण्टा स्वप्नलोकमा हुन्छौं । यो सपनाको अर्थ हामी सबै निदाएका जस्ता छौं भन्ने हो । सपनासँग लड्नु यस संसारमा ठुलो लडाइँ हो । हामी सपनाभन्दा पनि कमजोर भएकोले यसलाई तोड्न सक्दैनौं ।

मूढताको अर्थ मूर्खता नभई एकप्रकारको निद्रा हो । त्यसैले तथाकथित ज्ञानी, पण्डित, अज्ञानी सबै मूढ हुन सक्छन् । जो निद्रामा चल्छन् तिनीहरू मूढ हुन् । हामी निद्रामा हुँदा पनि बाहिर हिँडिरहेका हुन्छौं, त्यसैले त हामी जागृत छैनौं । हामी नसोचीकन केही क्षण पनि कुनै कुरामा ध्यान केन्द्रित गर्न सक्दैनौं । हाम्रा आँखा खुल्ला भए पनि हामी सुतेका हुन्छौं । तर ज्ञानी व्यक्ति आँखा बन्द भए पनि जागृत अवस्थामा नै हुन्छन् । हामीभित्र विचार, सपना, वासनाको भिड चलिरहेको छ र त्यही भिडका कारण हामी केही देख्दैनौं र दृष्टिविहीन जस्तो जीवन बाँचिरहेका छौं । हामी आफूलाई जागृत छौं भनेर सोच्छौं तर यो जागरण होइन मूढता हो । कृष्ण अमूढता 'म' हुँ भन्नुहुन्छ । अमूढताको अर्थ जागरण, जागृत अवस्था एवम् बुद्धत्व हो । बुद्धको नाम सिद्धार्थ गौतम थियो । जब उहाँ जागृत भयो, तब उहाँको नाम बुद्ध भयो । जागृत गौतम बुद्धलाई जब ज्ञान प्राप्त भयो तब तत्क्षण उहाँको निद्रा टुट्यो र उहाँभित्र कुनै बेहोसी रहेन । त्यसपछि सुत्दा उहाँको शरीर मात्र सुत्थ्यो तर भित्रबाट उहाँ जागृत नै हुनुहुन्थ्यो । कृष्ण जो निद्रामा जागेको हुन्छ उही योगी हो र जो जागेर पनि सुतिरहेको हुन्छ त्यो भोगी हो भन्नुहुन्छ । कृष्ण

भन्नुहुन्छ- अमूढता र जागरुकता, निश्चय गर्ने शक्ति र तत्त्वज्ञान 'म' हुँ, जब कोही भित्र जागदछ तब 'म' त्यहाँ उपलब्ध हुन्छ ।

त्यस्तै उहाँ क्षमा, सत्य, इन्द्रिय दमन, मनको नियन्त्रण, सुख-दुख, उत्पत्ति-प्रलय, भय-अभय पनि 'म' नै हुँ भन्नुहुन्छ । क्षमाबाट हामी जुन अर्थ लिन्छौं, त्यो कृष्णको अर्थ होइन र हुन पनि सक्दैन । कृष्ण र हाम्रो भाषा एक हुन सक्दैन । हाम्रा लागि क्षमा भन्नाले कसैले क्रोध वा गाली गच्यो भने उसलाई क्षमा दिनु भन्ने बुझिन्छ तर कृष्णका लागि क्षमाको अर्थ क्रोध नआउनु अर्थात् क्रोधको अभाव हुनु हो । हामी भित्र जब क्रोध उत्पन्न हुन्छ, तब पश्चात्ताप र क्षमाको भाव आउँछ । क्रोधबाट भुल भइसक्ने हुँदा त्यसलाई क्षमाले हामी पुछ्ने प्रयास गर्छौं । यो नकारात्मक क्षमा हो र यस्तो क्षमाको धेरै अर्थ पनि छैन । यो हामी सदैव गरि नै रहन्छौं । यो क्षमामा परमात्माको झलक पाइँदैन अनुभव त धेरै परको कुरा भयो । कृष्णको क्षमामा क्रोध नै जन्मिँदैन ।

क्षमाको अर्थ चित्तको यस्तो दशा हो जहाँ क्रोध व्यर्थ हुन्छ अर्थात् क्रोध नै शेष रहँदैन । हामीलाई मानिसहरूले नै क्रोध जन्माउन लगाउँछन् भन्ने लाग्छ तर यो सत्य होइन । हामीभित्र क्रोध भएकाले क्रोध आउने हो । हामीभित्र रहेको क्रोध निकाल्न हामी विभिन्न बहाना बनाउँछौं र चारैतिर क्रोध गर्ने बाटो खोजिरहन्छौं । क्रोध हाम्रो एउटा अवस्था हो । हामीले आफूलाई परिवर्तन गर्न सक्यौं भने क्षमा पनि एउटा अवस्था हुन सक्छ । जिससलाई शूलीमा चढाउन लाग्दा उहाँ भन्नुहुन्छ, हे परमात्मा ! यिनीहरूलाई केही थाहा छैन; त्यसैले यिनीहरूलाई क्षमा देऊ । भित्र क्षमा भए बाहिर पनि क्षमा प्रकट हुन्छ र क्रोध भए क्रोध प्रकट हुन्छ । हामीभित्र जे छ त्यही बाहिर निस्कन्छ । यो हाम्रो सम्पदा हो यसमा अरू कोही दोषी छैनन् । आफूलाई गाली गर्ने व्यक्तिलाई पनि धन्यवाद दिन सकियो भने व्यक्तिमा क्षमाको शक्ति पैदा हुन्छ जुन सकारात्मक हो । हाम्रो क्षमामा अखण्डको दर्शन हुँदैन तर क्षमा हाम्रो स्वभाव बनेमा र हाम्रो कणकणमा शुभकामना र मङ्गल भरिएमा जुन क्षमा फलित हुन्छ, कृष्ण त्यही क्षमाको कुरा गर्दै हुनुहुन्छ । यस्तो क्षमाभाव फलित भएमा कृष्णसँग साक्षात्कार हुने छ ।

कृष्ण सत्य, मनको निग्रह र इन्द्रियवश गर्ने पनि 'म' नै हुँ भन्नुहुन्छ । इन्द्रिय वशमा गर्नु भनेको इन्द्रियसँग लडेर र दबाएर वशमा पार्ने होइन । मनको निग्रह पनि हामी दबाएर गर्ने भन्छौं जुन गलत धारणा हो । जसले आफ्नो इन्द्रियलाई शत्रुवत् व्यवहार गर्छ, त्यसबाट इन्द्रियवश हुँदैन, यो त इन्द्रियको दमन हो । यसरी इन्द्रियलाई दमन गरेर कहिल्यै वश गर्न सकिन्न बरु विक्षिप्तता हुन सक्छ । मनलाई जबर्जस्ती वशमा ल्याउने प्रयास गर्दा मन वशमा हुँदैन बरु मन झन् विद्रोही हुन्छ । बलपूर्वक उपवास गरेको दिन दिनभर भोजनको याद आउँछ । जबर्जस्ती कुनै कुरा रोकियो भने त्यो स्मृतिमा गहन हुन्छ र झन् जोडसँग त्यसको स्मरण हुन्छ । मनको निग्रह जबर्जस्ती लडाइँले हुन सक्दैन र यो मनलाई जानेपछि मात्र हुन्छ । जो मनसँग लड्छ, त्यो कहिल्यै मनको मालिक हुन सक्दैन । मनलाई सम्झिएर जान्ने व्यक्ति तत्काल मनको मालिक हुन्छ । मनलाई दमन गर्ने होइन यसलाई चिन्नु र जान्नुपर्छ । दबाएको कुरा झन् तलसम्म फैलिन्छ र विषाक्त स्वभाव बनेर निस्कन्छ ।

वश गर्नुको अर्थ दमन होइन किनभने जसले दमन गर्छ उसलाई परमात्माको झलक पाउन अझ कठिन हुन्छ । कृष्णको प्रयोजन रूपान्तरण हो जुन ज्ञानबाट सम्भव हुन्छ । कुनै व्यक्ति क्रोधबाट मुक्त हुन चाहन्छ भने उसले क्रोध बारे जान्नेपर्छ किनभने क्रोध शक्ति हो । आकाशमा बिजुली चम्किँदा पहिले कुनै समय हामी डराउँथ्यौ र घुँडा टेकेर प्रार्थना गर्थ्यौं । आज त्यही बिजुलीले प्रकाश दिन्छ । हिजो चम्किँदा डर लाग्ने बिजुलीलाई बाँधेर आज प्रकाश निकाल्न सकिएको छ । त्यस्तै क्रोध पनि त्यो चम्किने बिजुली जस्तै शक्ति हो । क्रोध नभएको बच्चा जन्मिएमा ऊ जिउँदो नै रहँदैन या नपुंसक हुन्छ एवम् उसमा बल पनि हुँदैन । क्रोध शक्ति हो जसको दुरुपयोग भइरहेको छ तर त्यो शक्तिको सदुपयोग हुन सक्छ । जब

त्यो शक्तिको दुरुपयोग हुन्छ, तब जीवन नर्क बन्छ । जब कोही त्यही शक्तिको सदुपयोग गर्छ, तब त्यो शक्ति क्षमा बन्छ र क्षमाशीलको जीवन स्वर्गमय बन्छ ।

कृष्ण इन्द्रिय र मनको निग्रह 'म' हुँ भन्नुहुन्छ । उहाँको आशय जुन ज्ञानीले इन्द्रियलाई जानेर इन्द्रियभन्दा माथि उठ्छ र जसले मनलाई चिनेर मनभन्दा माथि उठ्छ, उसलाई नै मेरो भलक मिल्न थाल्छ भन्ने हो । दमन र लडाइँले रूपान्तरण हुन सक्दैन । जब क्रोध र कामवासना उठ्छ, तब त्यसप्रति ध्यान दिएर कसरी र किन उठिरहेको छ भनेर जान्नु नै ज्ञान हो तर हामी जब क्रोधमा हुन्छौं, त्यसबेला हाम्रो दृष्टि आफूमा होइन अर्को व्यक्तिमा हुन्छ । त्यसैले क्रोध एवम् कामवासनाले सताउँदा दृष्टि आफूमा राख्नुपर्छ । जर्ज गुरजिएफले आफ्नो आत्मकथामा लेखेका छन्- जब मेरा पिता जीवनमरणको दोसाँधमा हुनुहुन्थ्यो, त्यसबेला उहाँले मलाई सानो सल्लाह दिनुभयो । तिमीलाई कसैले क्रोध गरेमा त्यसको जवाफ चौबिस घण्टापछि मात्र दिनु । बुवाको त्यो सानो सुझावले मेरो जीवन नै परिवर्तित भयो । चौबिस घण्टा होइन दुई क्षण मात्र रोकियौं भने पनि जवाफ आउँदैन । भित्रबाट उठ्ने वासनालाई जान्न खोज्यौं भने हामी शीघ्र त्यो ज्ञानमा उपलब्ध हुने छौं, जसबाट इन्द्रिय वशमा हुन्छ र मनको निग्रह सरलताले फलित हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- सुख-दुख, जन्म-मृत्यु र भय-अभय पनि 'म' हुँ । यी तीन द्वन्द्वलाई एकसाथ भन्नाको प्रयोजन छ । हामीले परमात्मा आनन्द हो भन्ने सोचेका छौं, परमात्मा सुख-दुख हो भन्ने पनि सोचेका छैनौं । परमात्मा सुख-दुख पनि हो भनेर जान्यो भने मात्र व्यक्ति सच्चिदानन्दमा पुग्न सक्छ र परमानन्द प्राप्त गर्न सक्छ । हामी सुखमा त प्रभुलाई देख्न सक्छौं तर दुखमा देख्न सक्दैनौं । जो दुखमा प्रभुलाई देख्दैन, ऊ समतामा प्राप्त हुन सक्दैन । यदि दुखमा परमात्मा देखियो भने हामी दुखबाट भाग्न खोज्दैनौं किनभने परमात्मासँग कोही पनि छुट्न चाहँदैन । उसका लागि संसारमा कुनै दुख बाँकी रहँदैन । त्यस्तै परमात्मा जन्म मात्र नभई मृत्यु पनि हो र मृत्युभय मनुष्यको सबैभन्दा ठूलो भय हो । जुन दिन मृत्युमा पनि परमात्मालाई देख्न सकिन्छ त्यसै दिन व्यक्ति भयबाट मुक्त भई अभय हुन्छ । त्यस्तै कृष्ण भन्नुहुन्छ- सुख-दुख, जन्म-मृत्यु र भय-अभय पनि 'म' नै हुँ । जहाँ जहाँ द्वन्द्व देखिन्छ त्यो दुवैमा 'म' नै हुन्छ ।

अहिंसा, समता, सन्तोष, तप, दान, कीर्ति, अपयश यस्ता नाना प्रकारका जति पनि भाव प्राणीहरूमा हुन्छन् ती 'म' बाट नै हुन्छन् । हे अर्जुन ! सप्तऋषि, उहाँहरूभन्दा पहिलाका चार ऋषिहरू सनक, सनन्दन, सनातन, सनत्कुमार आदि तथा चौध मनुहरू सबै मेरो भावमय सङ्कल्पबाट उत्पन्न भएका हुन् जसका संसारभरि यी सारा प्रजागण छन् । यसको अर्थ अहिलेसम्म जति जान्नेवालाहरू छन् एवम् जसले सत्य र जीवनलाई जानेका छन् उनीहरू पनि कृष्णकै सङ्कल्प एवम् भाव हुन् र उनीहरू सबै उहाँभन्दा अलग होइनन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- त्यो परम अनुभव पाउने ऋषिहरू, मनु आदि सबै मेरो भावका अवस्था हुन् । यस संसारमा जे जति अनुभवका श्रेष्ठ फूल फुल्छन् ती सबै मेरै सुगन्धले परिव्याप्त छन् । जब कोही आफ्नो परमदशामा पुग्छ तब उनीहरू 'म'मा नै प्राप्त हुन्छन् तर त्यो परमदशामा ती व्यक्ति पुग्छन्, जो द्वन्द्वको बिचमा समतामा उभिन्छन् । यस संसारमा जो छनोट गर्दैनन्, उनीहरू सबै जुनसुकै कालमा भए पनि 'म'मा नै प्राप्त हुन्छन् । उनीहरू जसले मलाई अनुभव गरेका छन् ती सबै मेरो भावका अंश हुन् ।

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेति तत्त्वतः ।

सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥१॥

जुन पुरुष मेरो यो ऐश्वर्यरूप विभूति र योगशक्तिलाई तत्त्वपूर्वक जान्दछ त्यो नै निश्चल भक्तियोगले युक्त हुन्छ; यसमा कुनै सन्देह छैन ॥

**अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधाः भावसमन्विताः ॥८॥**

‘म’ नै सम्पूर्ण आध्यात्मिक तथा भौतिक जगत्को उत्पत्तिको स्रोत हुँ । ‘म’ बाट नै सारा जगत् प्रवर्तित भइरहेको छ भन्ने बुझेर श्रद्धा र भक्तिले युक्त बुद्धिमान् भक्तजन मलाई नै निरन्तर भज्दछन् ॥

जीवनको परम रहस्य एवम् आधारलाई नै हामीले ईश्वर भनेका हौं । ईश्वर शब्द ऐश्वर्यकै मूल रूप हो । जुन आयाम भए पनि जहाँ ऐश्वर्य प्रकट हुन्छ, त्यहाँ ईश्वरको आभा, तेज, झलक प्रकट हुन्छ । जब फूल आफ्नो परम सौन्दर्यमा फुल्छ, तब त्यो परम सौन्दर्यको नाम ऐश्वर्य हो । जब कुनै ध्वनिले सङ्गीतको आत्यन्तिक स्थितिलाई छुन्छ, तब त्यो ध्वनि ऐश्वर्य हो । जब कुनै आँखा सौन्दर्यको गहनतम रूपमा डुब्छ, तब त्यो सौन्दर्य पनि ऐश्वर्य हो । कुनै दिशा र आयाममा, जो अन्तिम सीमा हो, जसभन्दा माथि जान सकिँदैन चाहे त्यो सौन्दर्य, सत्य र शिव नै किन नहोस् ती सबै ऐश्वर्य हुन् । जब जीवन आफ्नो आत्यन्तिक स्थितिलाई छुन्छ र आफ्नो परम शिखरमा पुग्छ, तब ईश्वर निकटतम रूपमा प्रकट हुन्छ । ईश्वर त सबैतिर कणकणमा लुकेको छ । ईश्वरका प्रकट र अप्रकट दुई रूप हुन्छन् । प्रकट रूपमा अभिव्यक्त हुन्छ र अप्रकट रूप गुप्त रूपमा लुकेको हुन्छ ।

ऐश्वर्य जीवनको परम रूपको अभिव्यक्ति र आखिरी सीमा हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जुन पुरुष मेरो ऐश्वर्य रूप विभूतिलाई तत्त्वपूर्वक जान्दछ, ऊ ‘म’मा नै स्थित हुन्छ । ईश्वरको परम ऐश्वर्यरूपी विभूति जब प्रकट हुन्छ, तब हामी उसको रूपलाई चिन्दैनौं । जसले जिससलाई शूलीमा चढाए उनीहरू पनि कण कणमा परमात्मा छ भन्थे तर जिससलाई उनीहरूले चिन्न सकेनन् । जसले बुद्धलाई ढुङ्गाले हिर्काउने प्रयास गरे उनीहरूले पनि उहाँलाई चिन्न सकेनन् । जसले महावीरको कानमा किला ठोके तिनीहरूले पनि उहाँलाई बुझ्न सकेनन् । तिनीहरूले बुद्ध, जिसस, महावीरमा परमात्माको त्यो रूप देख्न सकेनन् । यो ज्यादै आश्चर्यको कुरा हो जो परमात्मा सर्वत्र छ भन्छन् उनीहरूले पनि ईश्वरको प्रकट रूपलाई चिन्न सकेनन् र विपरीतमा खडा भए । हामी ढुङ्गाको मूर्तिलाई पुज्नु सक्छौं तर जीवित बुद्धलाई स्वीकार्न सक्दैनौं । हामी मरेका जिससका ठुला-ठुला चर्च बनाउँछौं तर जिससलाई नै नचिनेर शूलीमा चढाउँछौं । जिससमा, बुद्धमा र महावीरमा परमात्मालाई चिन्न तब सम्भव हुन्छ, जब हामी कृष्णको उपर्युक्त कथनको आशय बुझ्छौं ।

परम्पराबाट मान्नु तत्त्वले जान्नु होइन । सुनेर वा संस्कारले मान्नु तात्त्विक पहिचान होइन किनभने त्यो पहिचान हाम्रो क्षणभरमा डगमगाउँछ र सबैभन्दा धेरै त्यहाँ डगमगाउँछ जहाँ परमात्माको ऐश्वर्य प्रकट भएको हुन्छ । अर्जुनले पनि कृष्णलाई परमात्मा भनेर मानेका भए गीतामा यत्रो चर्चाको आवश्यकता पनि हुने थिएन । कृष्ण जे भन्दै हुनुहुन्छ र जे हुनुहुन्छ, त्यसका लागि पनि उहाँलाई तर्क दिनुपरेको छ । कृष्णको भनाइलाई परमात्माको वचन मान्ने प्रतीति अर्जुनमा भएको छैन । अर्जुनका लागि कृष्णका यी वचनहरू केवल एउटा मित्रको सल्लाह भएका छन् । कृष्णले अर्जुनलाई जो मेरो परम ऐश्वर्यलाई तत्त्वपूर्वक जान्दछ ऊ निश्चल भक्तियोगले युक्त हुन्छ भन्नुभएको छ, जुन धेरै रूपमा प्रकट हुन सक्छ किनभने ऐश्वर्यका सबै रूप परमात्माका नै हुन् । जहाँ श्रेष्ठतम वस्तु देखिन्छ त्यहाँ परमात्मा पारदर्शी रूपमा उपस्थित हुन्छ । जब श्रेष्ठ सङ्गीतकार, चित्रकार आफ्ना कलाको अन्तिम उचाइलाई स्पर्श गर्दै हुन्छन् र जब जीवन कुनै दिशामा आभिजात्यलाई छुँदै हुन्छ, त्यहीँ परमात्मा आफ्नो सघनतामा प्रकट भएर पारदर्शी हुन्छ । हामी आँखाले आकाशका तारारूपी विभूतिमा पनि उसलाई नै देख्न सक्छौं ।

हामीले छुट्टैलाई त मान्यौं तर प्रकट परमात्मालाई मान्न सकेनौं । मन्दिरको पुजारी मान्न सक्छौं तर जीवन्त ऐश्वर्यलाई जान्न सक्दैनौं । रसियन दर्शनिक तथा लेखक दोस्तोवस्की (Fyodor Dostoevsky) ले एउटा कथा लेखेका छन् । जिसस मरेको अठार सय वर्षपछि जिससलाई याद आयो कि ‘म’ पहिला जब

पृथ्वीमा गएको थिएँ त्यो समय उपयुक्त थिएन । मानिसहरू पनि तयार थिएनन् र मलाई आदर गर्ने व्यक्तिहरू पनि थिएनन् साथै 'म' त्यहाँ एकलै पुगेको थिएँ । त्यसैले उसबेला मेरो दुर्दशा भयो र मानिसले नचिनेरै मलाई शूलीमा चढाइदिए । अब समय उपयुक्त छ किनभने पृथ्वीको आधा जमिनमा इसाईहरूको आधिपत्य छ । हरेक गाउँमा मेरा चर्च र पादरीहरू छन् । चर्चमा मेरो नाममा घण्टी बज्छ । मेरा नाममा मैन बत्तीहरू बालिन्छन् । यस्तै सोचेर एक आइतवारका दिन जिसस आफ्नो जन्मस्थल बेथलेहम (Bethlehem) को चर्चमा उत्रिनुभयो । मानिसहरू प्रार्थना पूरा गरेर चर्चबाट बाहिर निस्कदै थिए । उहाँ एउटा रुखमुनि बस्नुभएको थियो । उहाँले आज म स्वयम्ले 'म' जिसस हुँ भनेर परिचय दिन्नं; मानिसहरूले मलाई आफै चिन्ने छन् भन्ने ठान्नुभयो ।

पहिले एकपटक कराएर भनेको थिएँ- 'म' ईश्वरको पुत्र हुँ र तिमीहरूका लागि परम जीवनको सन्देश लिएर आएको छु तर त्यसबेला मलाई नचिनेकाले शूलीमा चढाइयो । यसपटक त सजिलैसँग चिन्ने छन् किनभने आज घरघरमा मेरा तस्बिर छन् । यस्तै सोचेर उहाँ चुपचाप उभिइरहनुभयो तर मानिसहरूले उहाँलाई गलत ढङ्गले चिने । कसैले भने कि यो जिसस जस्तो उभिएर बसेको छ र खुब स्वाँग रचेको कुशल अभिनेता जस्तो छ । उनीहरूका तर्क सुनेर जिससले तिमीहरू जसको पूजा गरेर आउँदै छौ 'म' त्यही हुँ भन्नुभयो । मानिसहरूको भिड जम्मा भयो र उनीहरू जिससलाई जिस्क्याउन लागे । भिड एवम् हल्ला सुनेर चर्चका पादरी बाहिर आए । ज-जसले जिससलाई जिस्क्याउँदै थिए उनीहरू सबैले पादरीलाई भुकेर अभिवादन गरे । यो देखेर जिसस चकित हुनुभयो । उहाँलाई एउटा भरोसा के थियो भने पादरीले अवश्य उहाँलाई चिन्ने छ तर उल्टै जिससलाई देखेर यो कुन बदमास आएको हो; यसलाई तल कोठामा थुन भनेर पादरीले आदेश दियो र जिससलाई कोठामा थुनियो ।

मध्यरातमा त्यो पादरीले ढोका खोलेर भित्र प्रवेश गरी जिससको चरणमा प्रणाम गर्‍यो र भन्यो मैले हजुरलाई भिडमा नै चिनेको थिएँ तर म त्यत्रो भिडमा हजुरलाई चिनेको छु भन्न सक्दैनथेँ किनभने हजुर पुरानो उपद्रवाहा हुनुहुन्छ । हामीले अठार सय वर्षमा धार्मिक व्यवसाय ठिकसँग सञ्चालन गरेका छौँ एवम् सबै ठिकसँग चलिरहेको छ । हजुरको यहाँ कुनै जरुरत छैन किनभने हामी हजुरको काम गरिरहेका छौँ । हजुर फिर्ता आउनुभयो भने सबै अस्तव्यस्त बनाउनुहुने छ किनभने हजुर पुरानो अराजक हुनुहुन्छ र पुनः सत्यको कुरा गर्नुहुने छ जसले गर्दा सबै नियम भ्रष्ट हुने छ । हामीले हजुरको काम ठिकसँग गरिरहेका छौँ । त्यसैले यहाँ अब हजुरको कुनै आवश्यकता छैन र हजुरलाई यदि केही गर्नु छ भने हाम्रो माध्यमबाट गर्नुहोस् किनभने हामी नै हजुर र मानिसको बिचका मध्यस्थ कडी हौ । यदि हजुरले मेरो कुरा नसुनीकन गडबड गर्नुभयो भने अठार सय वर्ष अगाडिको इतिहास दोहोर्‍याउनुपर्ने हुन्छ । हजुरको मूर्तिको हामी पूजा गर्न सक्छौँ एवम् त्यो कसलाई घाँटीमा भुन्ड्याउन सक्छौँ र हजुरका लागि ठुलो चर्च बनाउन सक्छौँ साथै हजुरको गुणगान गर्न सक्छौँ तर किमार्थ हजुरलाई स्वीकार्न सक्दैनौ ।

जब ईश्वर आफ्नो परम ऐश्वर्यमा प्रकट हुन्छ, तब उसको उपस्थिति हामीलाई स्वीकार्य हुँदैन किनभने हाम्रो छुद्र अहङ्कारलाई पीडा हुन्छ । हामी मरेको ईश्वरलाई पुज्न सक्छौँ तर जीवित ईश्वरलाई चिन्न सक्दैनौ । कृष्णको यस कथनअनुसार ऐश्वर्यलाई चिन्न प्रयास गर्दा यदि उसको केही आभा मिल्यो भने त्यसभन्दा माथिको अरूपलाई खोज्ने प्रयास गर्नुपर्छ । पदार्थमा पनि ऐश्वर्यको भलक पाउन सकिन्छ । फूल पनि पदार्थ नै हो तर जब फूल फुल्छ, तब उसमा पदार्थभन्दा बाहिरको सौन्दर्य प्रकट हुन्छ । त्यस्तै वीणा पनि पदार्थ नै हो तर जब कोही गहिरो प्राणबाट उसलाई छुन्छ अनि त्यसबाट जुन मधुर स्वर छल्किन्छ, त्यो पनि उसकै स्वर हो । जहाँ पनि कुनै श्रेष्ठता प्रकट भएर अभिजात्यलाई छुन्छ, त्यहीँ उसको भलक मिल्दछ ।

हामी माथि आँखा उठाउन तयार नै छैनौँ र हाम्रा आँखा जमिनमा नै गाडिएका छन् । छुद्रलाई देखेर हामी ज्यादै प्रसन्न हुन्छौँ र श्रेष्ठलाई देखेर बेचैन हुन्छौँ । श्रेष्ठतालाई स्वीकार गर्न हामीलाई ज्यादै

कठिन हुन्छ तर कोही निकृष्ट छ भन्यो भने हामी तत्काल नबुझीकन समर्थन गर्छौं । नराम्रा कुरा सुन्दा म मात्र होइन सारा मानिस नराम्रा छन् भन्ने ठानेर हामीलाई सान्त्वना प्राप्त हुन्छ । अखबारका पानामा चोर, हत्यारा, भ्रष्टलाई खोजेर तिनीहरूका बारेमा समाचार लेख्नुपर्छ अनि मात्र मानिसहरू पढ्नमा आनन्द मान्छन् । अखबारमा प्रमुखताका साथ राजनीतिक व्यक्तिहरूका बारेमा खबर लेखिनु पनि राजनीतिमा अत्यधिक व्यक्ति भ्रष्ट र गलत प्रवृत्तिका भएकाले नै हो । दुई व्यक्तिबिच झगडा वा कुटपिट हुँदा यदि कसैले झगडा छुट्ट्याइदियो भने त्यो कुटपिट हेर्नमा प्राप्त हुने उत्तेजना र रस बन्द हुने भयो भनेर हामी दुखी हुन्छौं । हामी नकारात्मक कुरामा रस पाउँछौं तर सकारात्मक कुरा सुन्दा हामी दुखी हुन्छौं । जो राम्रो या भलाइलाई चिन्न असमर्थ हुन्छ त्यसले परमात्मालाई चिन्न सक्दैन । त्यसैले जहाँ श्रेष्ठ देखिन्छ त्यसलाई रसका साथ हेर्न सक्तियो भने परमात्मातिरको दृष्टि एक कदम अघि बढ्छ । परम ऐश्वर्यलाई देख्न सके मात्र अगाडिको गति हुन सक्छ ।

योगशक्ति भनेको मानिसलाई परमात्मासँग जोड्नु हो । परमात्माको योगशक्ति ठिक विपरीत हुन्छ जसबाट परमात्माको विराटता छुट्टिसँग जोडिन्छ । कबिरले भनेका छन्- मेरो थोपा सागरमा खस्यो, त्यसलाई म कहाँ खोजूँ, “हेरत हेरत हे सखि रहयो कबिर हेराई बुँद समानी समुद्र मे सोकत हेरिजाई” त्यो खोज्दा खोज्दै कबिर आफैँ हराए । कबिर अभै भन्छन्- सागर नै थोपामा झरेर हरायो अब म थोपालाई कसरी पाउन सक्छु- “हेरत हेरत हे सखि रहयो कबिर हेराई समुद्र समाना बुँद मे सोकत हेरिजाई ।” थोपा सागरमा झर्न सक्छ त्यो हाम्रो योगशास्त्र हो तर जब सागर थोपामा झर्छ, त्यो भगवान्को योगशक्ति हो । मिलन दुईको हुन्छ, त्यसैले यात्रा पनि दुईतिरबाट हुन्छ । एउटा यात्रा व्यक्ति परमात्मातिर गर्छ भने अर्को यात्रा परमात्मा व्यक्तितिर गर्छ । हामी जब एक कदम परमात्मातिर बढाउँछौं, तब परमात्मा पनि एक कदम हामीतिर बढाउँछ । परमसँग मिलनका लागि हामी मात्र आतुर छैनौं, परम पनि हामीसँग मिल्न त्यत्तिकै आतुर हुन्छ । त्यही नै जीवनको रस एवम् आनन्द हो । यो एकतर्फी नभएर दुईतिरबाट प्रवाहित प्रेमको धारा हो । परमात्माको हामीसँग मिल्ने शक्तिलाई कृष्ण मेरो योगशक्ति भन्नुहुन्छ ।

परमात्माको तृष्णा हामीमा तब जाग्छ, जब उसको पुकार आउँछ नत्र अज्ञानीले परमात्मालाई खोज्न नै सक्दैन । यदि परम विराट् ऊर्जाले यो खोजमा साथ नदिने हो भने खोज नै सम्भव हुँदैन । त्यसैले धर्म व्यक्तिबाट परमात्मातिरको खोजको नाम मात्र होइन परमात्माबाट व्यक्तितिरको खोजको पनि नाम हो । यी दुवैको मिलन र आलिङ्गनको सम्बन्ध नै धर्म हो । परमात्मा पनि हामीलाई खोजिरहेको छ भन्ने कुरा तत्त्वपूर्वक जान्नुपर्छ भनी कृष्ण भन्नुहुन्छ । विराट्ले पुकार गरिरहेको छ भन्ने जानेमा व्यक्तिको शक्ति, सामर्थ्य एवम् साहस हजारौं गुणा बढ्छ अनि यात्रा ज्यादै सुगम हुन्छ । विराट् पनि मलाई खोज्दै छ भन्ने कुरा तत्त्वपूर्वक जानेमा मात्र मिलन निश्चित हुन्छ नत्र आफ्नो एक्लो शक्ति र सामर्थ्यले उसलाई खोज्नै सकिन्न । तर ऊ पनि आफूलाई खोजिरहेको छ भन्ने जानेमा जतिसुकै उसलाई भुले पनि मिलन भएरै नै छाड्छ ।

परमात्माको हामीसँग मिल्ने शक्ति नै उसको योगशक्ति हो । परमात्मासँग जुन दिन हाम्रो मिलन हुन्छ, तब हामीलाई मिलन भएको थाहा हुन्छ तर परमात्माको त हामीसँग निरन्तर मिलन भइरहेकै छ किनभने ऊ हाम्रा चारैतिर मौजुद छ । हाम्रो श्वास-प्रश्वासमा ऊ मौजुद छ तर हामी उसमा मौजुद छैनौं । परमात्माका लागि हामी उसभित्र नै छौं तर ऊ हामीभित्र छैन । यसको अर्थ ऊ हामीभित्र भएको हामीलाई थाहा छैन भन्ने हो । कृष्णको अर्थ जुन पुरुष मेरो योगशक्तिलाई तत्त्वपूर्वक जान्दछ, ऊ निश्चिन्त हुन्छ भन्ने हो । म परमात्मामा स्थापित नै छु एवम् उससँग मिलेकै छु, उसको हात मेरो हातमा छ, मेरो हृदयको धड्कन पनि उसको नै हृदयको धड्कन हो भन्ने जसले बुझ्छ, त्यसले नै कृष्णको योगशक्तिलाई तत्त्वपूर्वक जान्दछ । कृष्णले तत्त्वबारे भन्नुभएका कुरा सुनेर नभई अनुभवबाट जान्नुपर्छ । तत्त्वपूर्वक जान्नु भनेको अनुभव गरी आत्मज्ञान प्राप्त गर्नु हो ।

सन् १८५७ मा ब्रिटिस अङ्ग्रेजको छाउनीमा एउटा मौन सन्यासीलाई छातीमा भाला रोपेर हत्या गरिएको थियो । ऊ मनबाट नै गीत गुनगुनाउँदै हिँडिरहेको थियो । अङ्ग्रेज सिपाहीले उसलाई जासुस जस्तो लागेर पक्रिए र उसको परिचय मागे तर त्यो नग्न मौन सन्यासी मुस्कुराइ मात्र रह्यो । उसले जीवनमा एकपटक मात्र बोल्छु भनेर प्रतिज्ञा गरेको थियो । अङ्ग्रेजले जासुस ठानेर उसको छातीमा भाला रोपिदिए । त्यो सन्यासीको एकपटक बोल्ने सङ्कल्प मृत्युका बेला बोल्छु भन्ने थियो । ऊ तत्त्ववेत्ता भएकाले उपनिषद्को महावाक्य 'तत्त्वमसि ! श्वेतकेतु' भनी बोल्थ्यो । उसले त्यो भाला घोज्ने अङ्ग्रेजलाई भन्यो- तिमी पनि त्यही परमात्मा हो श्वेतकेतु ! मृत्युको क्षणमा पनि परमात्मालाई देख्ने क्षमता तत्त्वज्ञानबाट आउँछ, विश्वासले आउँदैन; मान्नाले आउँदैन जान्नाले मात्र आउन सक्छ ।

ईश्वरसम्बन्धी एउटा धारणा हामी बुद्धिगत रूपमा जान्दछौं तर त्यसको ठुलो मूल्य हुँदैन । अर्को ईश्वरको प्रतीति हामी संवेदनाले जान्दछौं । जस्तै शरीरमा हावाको स्पर्श हुँदा यस्तो लाग्छ कि उही छोडेरहेको छ, सूर्यको किरणको स्पर्श हुँदा लाग्छ कि उही प्रकाशित भएर स्पर्श गरिरहेको छ, फूल फुल्दा लाग्छ कि सुगन्ध उसको नै हो र कुनै सुन्दर अनुहार देख्दा लाग्छ कि सौन्दर्य उसैको हो । शरीरका रौंरौंबाट हरपल जुन संवेदना हुन्छ सबै संवेदनाहरूमा उसैको सन्देश प्रतीत हुन्छ । यस्तो भएमा जीवनमा प्रत्येक द्वारहरूबाट उसैको खबर मात्र आउन थाल्छ र भित्र एउटा तत्त्व सङ्ग्रहित हुन्छ । यसप्रकार जान्नुलाई नै कृष्ण तत्त्वज्ञानपूर्वक जान्नु भन्नुहुन्छ ।

संवेदना बालुवाको कण, वृक्षको पात, फूल, व्यक्तिको हात, मानिसको आँखा आदिमा पनि हुन्छ । जीवनमा जहाँबाट संवेदित हुन सकिन्छ ती सबै संवेदनाहरू सङ्ग्रहित गरेमा यो स्पर्शबाट आफूभित्र एउटा केन्द्र निर्माण हुन्छ र त्यही केन्द्रले परमात्माको योगशक्तिलाई जान्न सक्छ । एउटा नदीप्रति पनि संवेदनाको द्वार खोलेर उसको संवेदनशीलतालाई अनुभव गर्न थालेपछि नदीबाट पनि परमात्माको प्रतीति हुन थाल्छ । ऋषिमुनिहरूले गङ्गा जस्तो नदीलाई परमात्मा भन्नाको कारण यही हो । जसले संवेदनशीलताको द्वार खुल्ला राख्छ, उसलाई परमात्मा भेट्न आतुर भएको प्रतीति हुन्छ तर बुद्धिले यो थाहा पाउन सक्दैन । बुद्धि आंशिक र बासी घटना हो भने संवेदना ताजा र पूरा घटना हो । बुद्धि त उधारो पनि पाइन्छ तर संवेदना उधारो पाइँदैन । आफ्नो अनुभवबाट मात्र जान्न सकिन्छ, अरूको अनुभवबाट जान्न सकिँदैन ।

हाम्रो संवेदना हराउँदै गएका कारणले हामी परमात्माले चारैतिरबाट आफ्नो हात हामीतिर बढाएको देख्न वा महसुस गर्न सक्दैनौं । परमात्मासँगको मिलनको सम्भावना जहाँ जहाँ छ, त्यसलाई जानेपछि मात्र परमात्माको योगशक्तिका बारेमा जान्न सकिन्छ । धार्मिक व्यक्तिले चारैतिरबाट आफूलाई खोलिदिन्छ र विषमा पनि अमृत खोज्ने चेष्टा गर्छ । यदि हाम्रो संवेदनशीलता प्रगाढ छ भने परमात्मामा हामी कहींबाट पनि प्रवेश गर्न सक्छौं र परमात्मालाई पनि प्रवेश गर्न द्वार दिन सक्छौं । परमात्माको ऐश्वर्य विभूति विनम्र भावले जान्न सकेमा परमात्माको योगशक्तिको प्रतीति हामीलाई हुन सक्छ । कृष्ण संशय छैन । निश्चल ध्यानयोगद्वारा मानिसको परमात्मातिर जाने उपक्रम दौडको नभएर ठहराउको हुन्छ तर संसारतिरको खोज भने दौडको हुन्छ र संसारमा जो दौडेर खोज्छ त्यो सफल हुन्छ । यो दौडले बाहिरको खोज त पूरा हुन सक्छ तर भित्र चाहिँ विक्षिप्तता मात्र प्राप्त हुन्छ ।

परमात्मातिर जाने मार्ग संसारभन्दा ठिक विपरीत हुन्छ । परमात्मा पाउनका लागि शान्त भएर उभिने व्यक्ति मात्र सफल हुन्छ । जब हामी दौडिन्छौं, त्यसभन्दा पहिले हाम्रो मन दौडेर त्यहाँ पुगिसकेको हुन्छ र मन पुगेको ठाउँमा हामी पुग्नपर्ने हुन्छ । मनले लक्ष्य पहिले नै पाइसक्छ अनि शरीर उसका पछाडि जान्छ । एउटा लक्ष्य पूरा हुन नपाउँदै मन अर्को लक्ष्य बनाएर त्यहाँ पुगिसक्छ । तसर्थ मनले हामीलाई कहिल्यै स्थिर हुन दिँदैन । मन दौडिन्छ, त्यसैले हामी दौडिन्छौं र जब मन रोकिन्छ, तब हामी अडिन्छौं ।

परमात्मामा जाने व्यक्तिले संसारको ठिक उल्टो उपक्रम समातेर रोकिनुपर्छ । निश्चल ध्यानयोगको अर्थ मनको यस्तो अवस्था हो जहाँ कुनै दौड, भविष्य र लक्ष्य हुँदैन । मनको यस्तो अवस्था जहाँ मन अगाडि नगई यही वर्तमानमा हुन्छ, यस्तो अवस्था नै निश्चल ध्यान योग हो । जबसम्म चित्त दौडिन्छ, उसले परमात्मालाई जान्न सक्दैन । परमात्मालाई पाउने चिन्ता पनि त्याग्नुपर्छ किनभने यो पनि वासना हो जुन उसलाई पाउनका निम्ति बाधा हुन्छ । धन, यश बेचैनीका साथ पाउन सकिन्छ तर परमात्मा बेचैनीका साथ पाउन सकिन्न किनभने परमात्मा केवल निश्चिततामा मात्र पाइन्छ । सबै शान्त र मौन भएमा परमात्मालाई पाउन सम्भव हुन्छ ।

निश्चल ध्यानयोगको अर्थ दौड त्याग्नु हो । माला जप्नु एवम् मन्त्रोच्चारण गर्नु ध्यान होइन । ध्यानको अर्थ नै निश्चल हुनु हो । मन बिलकुल नदौडिनु र मनलाई रोक्नु नै ध्यान हो । कृष्ण यस्तो अवस्थामा हुने व्यक्ति निश्चल ध्यानयोगद्वारा 'म'मा नै स्थित हुन्छ भन्नुहुन्छ । निश्चल ध्यान फलित हुने बित्तिकै व्यक्ति एकै भावले 'म'मा स्थित हुन्छ र उसमा र 'म'मा कुनै भेद हुँदैन । यसको अर्थ हाम्रो र परमात्माका बिचको दूरीको कारण नै मन दौडिनु हो । यसको आशय रोकिनु नै त्यहाँ पुग्नु हो एवम् त्यही धाम हो । व्यक्ति शान्त भएर स्थिर हुनेबित्तिकै अचानक द्वार खुल्छ र त्यस अवस्थामा नै परमात्मासँग एक भइन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यसमा कुनै संशय छैन । कृष्णलाई गीतामा कैयौँपटक यसमा कुनै सन्देह छैन भन्नुपरेको छ । अर्जुनको आँखामा संशयको भाव देखेर कृष्णले बारम्बार यस्तो भन्नुपरेको हो तर जब मन संशयरहित हुन्छ तब तत्क्षण परमात्मासँग एक हुन्छ ।

कृष्ण 'म' नै संसारको उत्पत्तिको कारण हुँ र 'म' बाट नै सारा संसार चेष्टा गर्छ भन्नुहुन्छ । यसप्रकार तत्त्वज्ञानपूर्वक जानेर श्रद्धा र भक्तिले युक्त भएको बुद्धिमान् पुरुष 'म' परमेश्वरलाई नै निरन्तर भज्छन् । कृष्ण 'म' नै सारा अस्तित्वको कारण हुँ र 'म' नै गति हुँ भन्नुहुन्छ । "राम राम, हरि हरि" गर्नु भज्नु होइन । यसमा निरन्तर शब्द अमूल्य छ । यदि हामीले राम राम भन्यौँ भने पनि भजन निरन्तर हुँदैन किनभने दुई रामका बिचमा एक सानो क्षण रामविना नै छुट्छ, त्यसैले यो निरन्तर भजन होइन । निरन्तर भजनको अर्थ केवल शब्दबाट होइन, भावबाट भज्नु हो किनभने भावमा कुनै अन्तर हुँदैन । शब्दमा अन्तराल जरुरी हुन्छ अन्यथा शब्दहरू नै परस्परमा ठोकिन्छन् । भाव मात्र अविच्छिन्न हुन्छ ।

कबिरले परमात्माको स्मरण अविच्छिन्न र सतत होस् भन्नुभएको छ । जस्तो कि नदीबाट ग्रामीण वधूहरू जब गाग्रामा पानी भरेर घर फर्किन्छन्, तब उनीहरू आपसमा कुराकानी पनि गर्छन् र गीत पनि गाउँछन् तर शिरमा भएको पानीको गाग्रामाथि उनीहरूको सतत स्मरण भइरहेको हुन्छ । गाग्रो हातले नसमातीकन हिँडिरहेका हुन्छन् तर उनीहरूको स्मरण शब्दरहित हुन्छ । भावले उनीहरू स्मरण गरिरहेका हुन्छन् । भावको अर्थ शब्दरहित बोध हो । एउटी आमा बच्चा अलिकति हलचल गर्नेबित्तिकै तत्काल उठिहालिन्छन् । आमाको शब्दरहित स्मरण जो राति निद्रामा पनि मौजुद रहन्छ त्यही प्रतीतिलाई नै कृष्णले निरन्तर भजन भन्नुभएको हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- श्रद्धा र भक्तिले युक्त भएर बुद्धिमान् जन 'म' परमात्मालाई निरन्तर भज्छन् । निरन्तर भज्छन् भन्नुको अर्थ निरन्तर मेरो भावमा रहन्छन् भन्नु हो । निश्चल ध्यानद्वारा परमात्मासँग एकताको प्रतीतिलाई सतत बनाउन भावबाट मात्र सम्भव हुन्छ । श्वास चल्नुभन्दा पनि निरन्तर स्मरण रहने सतत स्मरण नै भक्ति हो एवम् सतत भावको दशाको नाम नै भजन हो ।

मच्चित्ता मदगतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥९॥

निरन्तर 'म'मा मन लगाउने र 'म'मा नै प्राण अर्पण गर्ने मेरा भक्तहरू मेरो भक्तिका बारेमा नै चिन्तन र चर्चाद्वारा परस्परमा मेरो प्रभावलाई बुझेर तथा गुण र प्रभावसहित मेरो चर्चा परिचर्चा गरेर निरन्तर परमसन्तोष लिनै 'म' वासुदेवमा नै निरन्तर रमाउँछन् ॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥१०॥

निरन्तर प्रेमपूर्वक मेरो भजन गर्ने भक्तहरूलाई म बुद्धियोग (समत्वयोग) प्रदान गर्दछु जुन बुद्धिका सहायताले तिनीहरू 'म'मा नै प्राप्त हुन्छन् ॥

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥११॥

तिनीहरूलाई विशेष कृपा गर्नका लागि तिनकै अन्तस्करणमा रहेर 'म' स्वयम् नै उनीहरूको अज्ञानरूपी अन्धकारलाई प्रकाशमय तत्त्व ज्ञानरूपी दीपद्वारा नष्ट गर्दछु ॥

मनका दुई अवस्थाहरू एउटा दौडिने र अर्को स्थिर मन हुन्छ । दौडिने मन कहीं पनि स्थिर हुँदैन, सदा भविष्यको कल्पनामा हुन्छ तर भविष्यको कुनै अस्तित्व हुँदैन । अस्तित्व केवल वर्तमानको र यही क्षणको हुन्छ । ज्ञानमा पनि जति समय लाग्छ त्यति समयमा वर्तमान गुज्रिसक्छ । हाम्रो हातमा केवल एक क्षण मात्र छ तर मन सदैव वासनामा र भविष्यमा हुन्छ । वर्तमानमा मन दौडिन सक्दैन किनभने त्यहाँ दौडिने ठाउँ नै हुँदैन । वासनाका लागि अनन्त विस्तार चाहिन्छ र वर्तमानको क्षण एकदम सानो हुन्छ । यो दौडिने मन नै हाम्रो रोग हो । ईश्वरलाई नमान्नु अधार्मिकता होइन । बुद्ध, महावीर पनि ईश्वरलाई मान्दैनन् तर उनीहरू धार्मिक छन् । स्थिर मन नभई चञ्चल मन हुने व्यक्ति अधार्मिक हो भने शून्य र स्थिर मन हुने व्यक्ति धार्मिक हो । जहाँ मन शून्य हुन्छ त्यहाँ परम सत्तासँग साक्षात्कार हुन्छ । यही अवस्थालाई कसैले पूर्ण, कसैले शून्य, कसैले आत्माको प्राप्ति त कसैले ईश्वरसँग मिलन हुनु भनेका छन् ।

यो मनलाई स्थिर गर्नका लागि अघिल्लो सूत्रमा कृष्णले निश्चल ध्यानयोगमा जो उपलब्ध हुन्छ ऊ एकै भावले 'म'मा स्थिर हुन्छ भन्नु भएको छ । मनलाई स्थिर गर्न अनेकौं मार्ग र विधिहरू छन् । ध्यान भनेको मनलाई तोड्नु वा मनबाट पार हुनु हो । ध्यानको एउटा सानो प्रक्रियाबाट हामी मनभन्दा माथि हुन सक्छौं । बच्चा आमाको कोखमा जुन अवस्थामा हुन्छ त्यो आसनमा बच्चा अत्यन्त न्यूनतम मन हुन्छ एवम् उसको चेतना र मस्तिष्क विकसित भइसकेको हुँदैन । आमाको पेटमा बच्चाको आफ्नो हृदय धड्किँदैन र नौ महिनासम्म हृदयको धड्कनसँग जीवनको सम्बन्ध पनि हुँदैन किनभने बच्चा नौ महिना आफ्नै हृदय नधड्काईकन बाँचेको हुन्छ । हाम्रो चेतना जब मनमा केन्द्रित हुन्छ, तब शिर केन्द्र हुन्छ र जब प्रेम भावमा केन्द्रित हुन्छ, तब हृदय केन्द्र हुन्छ तर बच्चाको मस्तिष्क धेरैपछि मात्र विकसित हुन्छ र हृदय पनि नौ महिनापछि मात्र धड्किन्छ । त्यसभन्दा पहिले बच्चा नाभिको मद्दतबाट आमासँग जोडिएको हुन्छ र जीवनको पहिलो अनुभव उसलाई नाभिबाट हुन्छ । जसलाई मनबाट पार हुनु छ उनीहरूलाई मस्तिष्क र हृदयमा होइन चेतना नाइटोमा केन्द्रित गर्नुपर्दछ । नाइटोमा चेतनालाई केन्द्रित गर्नु भने मन स्थिर हुन्छ । सूफी फकिरहरूले प्रार्थना गरे जस्तै वा मुसलमानहरूले नमाज पढे जस्तो आफ्ना घुँडा मोडेर बसेको अवस्था वा बच्चा आमाको पेटमा हुँदा रहेको अवस्थाबाट मन शान्त हुन सक्छ । शान्त हुनका लागि यो अत्यन्त सरल मार्ग हो । गर्भमा बच्चा बसे जस्तो हाम्रो आसन र ध्यान नाइटोमा भयो भने जुनसुकै विचार आए पनि विचारलाई साक्षी भावले हेरेर ध्यान नाइटोमा नै केन्द्रित गरिरह्यौं भने यो ध्यानको प्रयोगबाट भित्र गहिरो निश्चलताको अनुभव हुन थाल्छ । मन र हृदय दुवै चल्छ केवल नाभि मात्र चल्दैन । मन र विचारका साथै भावको पनि दौड हुन्छ तर नाभिको भने कुनै दौड हुँदैन ।

मन र हृदय दुवै भविष्यमा हुन्छन् नाभि मात्र वर्तमानमा हुन्छ । जसले नाभिको जति नजिक आफ्नो चेतना लैजान्छ उति नै ऊ वर्तमानमा हुन्छ र मनभन्दा माथि हुन्छ । जसरी बच्चा आमाको नाभिसँग जोडिएको हुन्छ त्यस्तै हामी पनि अज्ञातसँग हाम्रो नाइटोबाट नै जोडिएका हुन्छौं । नाइटोको

द्वारबाट व्यक्तिहरूलाई शरीर र आफू अलग भएको अनुभव हुन्छ र उनीहरूलाई शरीरसँग नाभिले नै आत्मालाई जोडेको पनि अनुभव हुन्छ । पश्चिममा जान्नेहरू त्यो जोडलाई चाँदीको सूत्र (Silver cord) भन्दछन् । जसरी आमासँग हाम्रो भौतिक शरीर जोडिएको हुन्छ त्यस्तै यो अस्तित्वसँग पनि हामी नाभिबाट जोडिएका हुन्छौं । जब हामी नाभिमा आफ्नो चेतनालाई लैजान्छौं, तब मन निश्चल हुन्छ र कृष्णले जुन “निश्चल ध्यानयोगले ‘म’मा एकै भावमा स्थित हुन्छ” भन्नुभए जस्तो घटना घट्न सक्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- ‘म’मा निरन्तर मन लगाउनेवाला र मेरो प्राणलाई नै अर्पण गर्नेवाला भक्तजन सदा नै आपसमा मेरो प्रभाव बताउँदै तथा मेरो कथन गर्दै सन्तुष्ट हुन्छन् र ‘म’मा नै निरन्तर रमण गर्दछन् । निश्चल ध्यानयोगपछि मात्र यो सूत्रको अर्थ बुझ्न सकिन्छ । गीताका हजारौं टीका र व्याख्याहरू छन् र अधिक टीकाहरू तथाकथित पण्डितहरूले गरेका छन् । उनीहरूसँग पर्याप्त जानकारी त छ तर ध्यान छैन; त्यसैले शब्दमा धेरै विवाद गरेर अनेकौं अर्थ गरिएको छ । मनले अर्थ गरेपछि अनेकौं अर्थ हुनु स्वाभाविक हो तर जति धेरै मानिस ध्यानमा उपलब्ध भए पनि ध्यान एउटै हुन्छ । एउटै व्यक्तिले गीताको ४-५ पटक अर्थ गन्यो भने पनि गीताका अर्थ ४-५ वटा हुन्छन् किनभने मनुष्यहरू बहुचित्तवान् छन् । मन र बुद्धि गहिरो हुनै सक्दैन सतहमा मात्र हुन्छ तर ध्यान गहिरो हुन्छ । जो मनबाट नै गीता बुझ्दछन्, उनीहरू गीताको सयकडौं टीका गर्दछन् तर ध्यानबाट गीतामा प्रवेश गरेमा गीताको अर्थ भिन्न हुन्छ । ‘म’मा निरन्तर मन लगाउनेवाला भन्नाले निरन्तर मेरो नामस्मरण गर्नेवाला भन्ने व्याख्या निश्चल ध्यानयोग नबुझ्नेहरूले गरेको भए गलत हुने थियो । गीताका अधिकांश टीकाकारहरूले निरन्तर ‘म’मा मन लगाउनेवालाको व्याख्या परमात्माको निरन्तर भजन गर्ने भनेर गरेका छन् जुन यो मन रहनुजेल हुनै सक्दैन ।

‘म’मा निरन्तर मन लगाउनेवालाको अर्थ त्यही व्यक्ति जसमा अब मन शेष रहँदैन भन्ने हो । परमात्मामा मन उसैले लगाउन सक्छ, जसको मन समाप्त भएको हुन्छ किनभने यदि मन जारी छ भने त्यो संसारमा नै लागि रहन्छ । जति परमात्माको नामस्मरण गरे पनि मन संसारमै रहिरहन्छ । तथाकथित भक्तहरू मन्दिर वा सत्सङ्गमा रहँदा पनि उनीहरूको मन अन्यत्र नै हुन्छ । हाम्रो जगत्सँग जे सम्बन्ध छ त्यसको जोड हाम्रो मन हो । मनलाई हामी परमात्मामा लगाउनै सक्दैनौं । मन रहनुजेल त्यो संसारमा मात्र लाग्छ र यदि मन रहेन भने मात्र परमात्मासँग सम्बन्ध हुन सक्छ । आफ्नो मन हराएर निरन्तर परमात्मामा स्थित हुने व्यक्ति नै निरन्तर मन लगाउनेवाला हो । जहाँ मन शून्य हुन्छ, त्यहाँ परमात्मा स्वतः नै उपलब्ध हुन्छ । जसको मन शून्य हुन्छ त्यसले परमात्मामा ध्यान लगाउनु नै पर्दैन किनभने उसले ध्यान जहाँ लगाए पनि त्यहाँ परमात्मा हुन्छ । यस्तो अवस्था र स्थितिमा रहने व्यक्तिलाई निरन्तर कृष्णमा मन लगाउने व्यक्ति भन्न सकिन्छ ।

कृष्ण ‘म’मा नै निरन्तर मन लगाउनेवाला र ‘म’मा निरन्तर प्राण लगाउने भक्तजन भन्नुहुन्छ तर मनसहित विचार गरेर प्राण अर्पण गर्न सकिँदैन । मन्दिरमा गएर शिर परमात्मामा झुकाउने निर्णय पनि मनकै निर्णय हो तर ध्यानबाट जुन समर्पण हुन्छ त्यो कृत्य हुँदैन । आफ्नो प्राण सदा नै उसमा समर्पित रहेको र आफ्नो प्राण उसबाट नै चलिरहेको अनुभूति हुनुका साथै उसभन्दा अलिकति पनि अलग नभएर सदैव उसमा समर्पित भएको बोध हुनु नै कृष्णमा निरन्तर प्राण अर्पण गर्नेवाला हो । म उससँग बाँचिरहेको छु र ऊ ‘म’मा बाँचिरहेको छ एवम् मेरो उससँग कुनै पृथक्ता छैन भन्ने अनुभव नै कृष्णमा प्राण अर्पण गर्नेवाला हो । जबसम्म व्यक्ति रहन्छ तबसम्म समर्पण हुन सक्दैन किनभने त्यहाँ अहङ्कार मौजुद रहन्छ । हामी समर्पण गर्न नसके पनि मनलाई तोड्न सक्छौं र जब मन रोकिन्छ वा शून्य हुन्छ, तब समर्पण आफैं घटित हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- ‘म’मा नै प्राण अर्पण गर्नेवाला सदा आपसमा मेरो प्रभावलाई बताउँछन् । यसको अर्थ एक-अर्कामा प्रभु महान् हुनुहुन्छ भनेर उहाँको गुणगान गर्नु होइन । जो एकै भावमा उपलब्ध हुन्छ उसले गर्ने प्रत्येक कुराबाट परमात्माको खबर गुन्जिन्छ । उसको बसाइ,

हिँडाइ र प्रत्येक कर्म परमात्माको जस्तै हुन्छ । उसको प्रत्येक आचरण र कृत्यमा परमात्माको नै गुणगान भल्किन्छ ।

परमात्माको गुणगान एक अर्कासँग गरेर परमात्मालाई स्मरण गर्न सकिँदैन । मानिसहरू भगवान्को नामस्मरण र गुणगान माइकका माध्यमबाट सारा व्यक्तिहरूलाई सुनाउने गरी जोडले गर्दछन् । उनीहरूलाई प्रभुको नाम सुनायो भने सबैलाई लाभ हुन्छ भन्ने लाग्छ तर यसरी हल्ला गरेर सबैलाई सुनाउनु उपयुक्त होइन । यो पुण्य होइन पाप हो किनभने अर्काको निद्रामा बाधा पुर्‍याउने र शान्ति भङ्ग गर्ने काम प्रभुस्मरण र गुणगान होइन । उनीहरूको हल्लाले बिस्तारै मानिसहरूलाई भगवान्को नामप्रति नै घृणा उठ्न सक्छ । कसैले जबर्जस्ती भगवान्को नामस्मरण गराउन सक्दैन । तर जब कोही भगवान्मा नै बाँच्छ भने उसको उठाइ, बसाइ, हिँडाइ, बोलाइ, मौनतामा, उसको भावभङ्गिमा र उसका मुद्राहरूमा सबैतिर भगवान्को स्तुति प्रारम्भ हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- मेरो वर्णन गर्दै जो कोही सन्तुष्ट हुन्छन्, ती भक्तहरू बुद्धियोगको सहायताले 'म'मा नै प्राप्त हुन्छन् । हामी ईश्वरको कथन गरेर सन्तुष्ट हुँदैनौं । हामीले भनेको कुरासँग अर्को व्यक्ति सहमत भयो भने मात्र हामी सन्तुष्ट हुन्छौं तर यस्तो सन्तोष अहङ्कारको सन्तोष हो । आफ्नो विचार अरुमाथि थोपर्न खोज्नु पाप हो । यो कथनको अर्थ आफ्नो भनाइ बलपूर्वक थोपरेर राजी गराउने होइन । मैले के भनौं र अर्काले के सुन्यो वा सुनेन त्यो निष्प्रयोजन हो । जसले प्रभुको चर्चा गर्न पायो त्यो सन्तोषको कुरा हो । समग्रताले प्रभुको गुणगान हुन सक्थ्यो भने त्यो सौभाग्य आफूले पाउनु नै सन्तुष्टि हो ।

हिन्दू धर्म परिवर्तन गर्ने धर्म होइन । अरू धर्महरू परिवर्तन गराउने प्रयास गर्छन् तर हिन्दू धर्मले त्यो कहिले पनि आवश्यक नै ठानेन । हिन्दू धर्म कसैलाई पनि रूपान्तरण गर्न चाहँदैन, यो अनौठो र अद्भुत कुरा हो किनभने मनको स्वभाव आफूले जे मान्यो त्यो अरूले पनि मान्नु भन्ने हुन्छ । हिन्दू धर्म अपरिवर्तनीय धर्म हो । त्यसैले हिन्दूहरू अरूलाई किन बदल्नु बरु त्योभन्दा मेरो सुगन्धले कसैलाई बदल्छ भने त्यो अर्कै कुरा हो भन्छन् किनभने यो पनि एकप्रकारको आक्रमण र हिंसा हो । यदि मेरो जीवन देखेर वा यो सुगन्धले प्रभावित भएर बदलिन्छौं भने ठिक छ अन्यथा अरूलाई आफ्नो आस्था थोपर्न खोज्नु हिंसा हो । साथै कुनै व्यक्तिलाई जबर्जस्ती बदल्न खोज्यौं भने पनि शरीर मात्र बदलिने हो, आत्मामा कुनै रूपान्तरण हुँदैन । ईश्वरको स्तुति अस्तित्वसँग र हुनुसँग सम्बन्धित हुन्छ; तसर्थ उसको स्मरण गर्न पाउनु नै सन्तोषको कुरा हो । सन्तोष अरूलाई राजी गराउनमा हुँदैन किनभने सन्तोष त आफ्नो अभिव्यक्तिमा एवम् भित्रको आन्तरिक अवस्था सुव्यवस्थित हुनुमा हुन्छ । धर्म एउटा आत्मिक भाव हो जो सुगन्धित भएपछि आफू सन्तुष्ट भइन्छ । यस्तो व्यक्तिलाई परमात्माको स्तुति आनन्दका लागि हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- उनीहरू निरन्तर 'म'मा रमण गर्दै 'म'मा डुब्छन् । उनीहरू 'म'मा नै डुबुल्की लिन्छन् । यो पनि मनबाट सम्भव हुँदैन । निरन्तर मेरो ध्यानमा लागेका र प्रेमपूर्वक भज्नेवाला भक्तहरूलाई 'म' त्यो तत्त्वज्ञानरूपी योग दिन्छु जसबाट उनीहरू 'म'मा नै प्राप्त हुन्छन् । हे अर्जुन ! उनीहरूलाई अनुग्रह गर्नका निम्ति नै 'म'स्वयम् उनीहरूको अन्तस्करणमा एक भावले स्थित भएर उनीहरूलाई अज्ञानले उत्पन्न भएको अन्धकारलाई प्रकाशरूप तत्त्वज्ञानरूपी दीपद्वारा नष्ट पार्दछु । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसको चित्तदशा यस्तो निर्मित भएको छ, जो प्रभुमा डुबुल्की मारेर आनन्दित हुन्छ र जसको संसार नै जन्म भएर बुद्धिमत्ता प्राप्त हुन्छ । यसलाई बुद्ध प्रज्ञा भन्नुहुन्छ । बुद्धले तीन शब्दको उपयोग गर्नुभएको छ र आफ्नो चिन्तनलाई यसैमा केन्द्रित गर्नुभएको छ । ती तीन शब्द शील, समाधि र प्रज्ञा हुन् । शीलको अर्थ हो- जे हामी गर्छौं, समाधिको अर्थ हो- जे हामी हुन्छौं र प्रज्ञाको अर्थ हो- जे हामीमा फुलेर विकसित हुन्छ । शीलको अर्थ हाम्रो जीवन रूपान्तरण हुनु हो । समाधिले हाम्रो चेतना रूपान्तरित हुन्छ र जब दुवै रूपान्तरण घटित हुन्छन् त्यसबेला जुन सम्पदा परमधन हामीलाई मिल्छ त्यो प्रज्ञा हो ।

कृष्णले त्यो परमधनलाई बुद्धियोग भन्नुभएको छ । कृष्णका अनुसार व्यक्ति तब बुद्धिमान् हुन्छ, जब ऊ परमात्मासँग एक हुन्छ तर हामी त बुद्धिमान्को अर्थ अर्कै जान्दछौं । जसलाई हामी अहिले बुद्धि भन्दछौं, त्यो केवल तालमा बनेको प्रतिविम्ब मात्र हो । हाम्रो मनको पोखरीमा अहिले जुन प्रतिविम्ब छ त्यसैलाई हामी बुद्धि ठान्दछौं तर त्यो बुद्धि होइन, प्रतिविम्ब मात्र हो र प्रतिविम्ब उल्टो हुन्छ । जसलाई हामी बुद्धिमान् सम्झन्छौं त्यो परम दृष्टिको अर्थमा उल्टो हुन्छ । प्रतिविम्बलाई बुद्धि ठान्नु गलत हो । बुद्धिको अर्को गहन रूप पनि छ तर त्यसलाई बुझ्नका लागि हामी मनभन्दा माथि उठ्नुपर्छ । जब कोही ध्यानमा उपलब्ध हुन्छ वा जब कोही परममा नै ध्यान केन्द्रित गरेर डुब्छ, तब उसलाई पहिलो पटक बुद्धिमत्ताको अनुभूति हुन्छ ।

बुद्धिमान् व्यक्तिहरूले विगत दुई सय वर्षमा मानिस शिक्षित भयो भने सबै दुख-कष्ट हट्छ भनेका थिए । आज अमेरिका सबैभन्दा बढी शिक्षित मुलुक हो तर त्यहाँका शिक्षित व्यक्तिहरू सुखी नभएर दुखी छन् । जहाँ जति शिक्षा बढेको छ त्यहाँ उति नै दुख बढेको छ र हालको अवस्था हेर्दा शिक्षित व्यक्ति सुखी हुनै सक्दैन जस्तो लाग्छ । मानिसहरूको बुद्धिमान् हुने इच्छा त बढेको पाइन्छ तर बुद्धिमान् भएको पाइँदैन, जसका कारण जिन्दगी बेचैनीमा डुबेर दुख मात्र प्राप्त भएको पाइन्छ । जीवनलाई आनन्द प्रदान गर्ने दिशातिर ध्यान केन्द्रित गर्नु बुद्धिमत्ता हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो बुद्धि त्यसले प्राप्त गर्छ जो निरन्तर मेरो ध्यानमा र स्मरणमा डुबेको हुन्छ । उहाँ म तिनीहरूलाई तत्त्वज्ञानरूपी बुद्धियोग दिन्छु, जसबाट अन्ततः उनीहरू मलाई नै प्राप्त गर्छन् भन्नुहुन्छ । हे अर्जुन ! उनीहरू माथि अनुग्रह गर्नका लागि 'म'स्वयम् उनीहरूको अन्तस्करणमा एक भावले स्थित भएर अज्ञानले उत्पन्न भएको अन्धकारलाई ज्योतिर्मय तत्त्वज्ञानरूपी दीपद्वारा नष्ट गर्छु । जब भित्र बुद्धि जन्मिन्छ, तब बुद्धियोग फलित हुन्छ र जीवन उसको समग्रतामा देखिन्छ । हाम्रा आँखाले देखेको जस्तो होइन, जीवनतत्त्व रूपमा जस्तो छ, उस्तै देखिन्छ, तब यही प्रज्ञा दियो बन्दछ र त्यो सारा अज्ञान जसमा हामी अहिलेसम्म बाँचेका छौं एवम् जसलाई अहिलेसम्म हामीले आफ्नो जीवन सम्झेका छौं त्यो सारा अन्धकार विलीन र शून्य हुन्छ ।

मनुष्य प्रकाशको एउटा सम्भावना हो । मनुष्य प्रकाशको बीज हो र उसमा लुकेको ज्योति पड्ख बनेर ज्योतिर्मय हुन सक्छ तर त्यसका लागि मनबाट माथि उठ्नु जरुरी हुन्छ र अहङ्कारलाई इन्धन बनाउनुपर्दछ जो जलेपछि त्यो प्रकाशको ज्योति बुद्धियोग हामीभित्र सघन हुन्छ । त्यो बुद्धियोगबाट जे जानिन्छ, त्यही धर्म हो । त्यो प्रकाशमा जे पाइन्छ, त्यही मोक्ष हो । बाँकी सबै संसार हो । अज्ञानमा जो जानिन्छ त्यो संसार हो र त्यसैलाई जब ज्ञानले जानिन्छ त्यो परमात्मा हो । संसार र परमात्मा दुई कुरा होइनन् एउटै दर्शनका दुई रूप र अनुभव हुन् । हामी परमात्मा र संसारलाई दुई अस्तित्व बनाएर हेर्छौं तर त्यो एकै हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- त्यो बुद्धियोगद्वारा ज्योतिर्मय प्रज्ञा प्रकट भएर अज्ञानरूपी अन्धकार एवम् अहङ्कार मेटिन्छ र यो अहङ्कार नष्ट भएपछि दुई रहँदैन, अद्वैत मात्र शेष रहन्छ । धर्म एक अन्तरक्रान्ति हो जहाँ व्यक्तिले आफूलाई बदल्न सक्छ । ज्ञानका लागि नयाँ प्रकाश, ज्योति र चैतन्य आविर्भूत हुन्छ जसबाट अहङ्कार नष्ट भएर नयाँ ज्योतिको दर्शन हुन्छ ।

हामी नजानीकन ज्ञान चाहन्छौं । हाम्रो ईश्वरको स्मरण पनि सुगाको रटाइ जस्तो ज्ञान हो जो हामीलाई आफ्ना पिता-माताबाट मिल्दछ र हामी त्यही ज्ञान आफ्ना सन्तानलाई बिरासतमा दिन्छौं तर अनुभवको र आफ्नो साक्षात्कारको कुनै प्रतीति भित्र हुँदैन । त्यसैले धर्मको यति धेरै चर्चा भएर पनि व्यर्थ जस्तो लाग्छ । परमात्माको चर्चा र स्तुति गर्ने व्यक्तिको आँखामा प्रभुको झलक पाइँदैन । जो हाम्रो जीवनमा छँदै छैन, त्यसको हामी धेरै चर्चा गरिरहेका छौं । हामी आफूलाई धोखा दिनमा कुशल छौं । हामी शब्दसँग अनुकूलित (Conditioned) भएका छौं । मन्दिर देखेबित्तिकै हाम्रो हात जोडिन्छ । बाल्यावस्थादेखि नै पिता-माताले मन्दिर देखेबित्तिकै हात जोडेको देखेर बच्चाको र हाम्रो पनि हात जोडिन्छ । यो अनुकूलन हो धार्मिकता होइन । कुनै धार्मिक उत्सव मनाउनु पनि धार्मिकता होइन यो पनि

अनुकूलन मात्र हो । कृष्णले भन्नुभएको धार्मिकताका लागि मनबाट माथि उठ्न जरूरी हुन्छ । हाम्रो जस्तो बाँधिएको सुगा जस्तो यन्त्रवत् मन धार्मिक हुन सक्दैन । यो मनलाई शून्य बनाउनु नै पर्छ अनि मात्र कृष्णको यस कथनको कुरा हामी राम्ररी बुझ्न सक्ने छौं ।

अर्जुन उवाच

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥१२॥

अर्जुनले भने- हजुर परब्रह्म, परमधाम, परमपवित्र हुनुहुन्छ किनभने हजुरलाई सबै ऋषिगणहरू, सनातन, शाश्वत, दिव्य, देवताका पनि देव, कहिल्यै नजन्मिने र सर्वव्यापक भन्दछन् ॥

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिनरिदस्तथा ।

असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥१३॥

हे केशव ! त्यसरी नै देवर्षि नारद, असित, देवल, व्यासलगायतका ऋषिहरूले यही सत्यको पुष्टि गरेका छन् र मलाई पनि हजुर यही कुरा भन्दै हुनुहुन्छ ॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।

न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥१४॥

हे केशव ! हजुरले मलाई भन्नुभएका कुरा म पूर्ण रूपमा सत्य मान्दछु । हे भगवन् ! हजुरको लीलामय व्यक्तित्वलाई देवता र दानवहरू पनि जान्दैनन् ॥

कृष्णले अर्जुनलाई भन्नुभएको कुरा बुढिलाई मान्न कठिन हुन्छ । तर्कले विरोध गर्ने छ, विचारले सन्देह गर्ने छ र अहङ्कारले त्यसलाई अस्वीकार गर्ने छ । अर्जुन कृष्णलाई महामानव त मान्न सक्छन् तर उहाँलाई ईश्वर मान्नमा उनलाई कठिनाई भइरहेको छ । अर्जुनले कृष्णको कुरा सुनेपछि उनी जे भन्दै छन्, त्यो बाहिरबाट भट्ट हेर्दा त राम्रो लाग्दछ तर उनको अर्थ त्यस्तो होइन । अलि गहिराइबाट हेर्दा भने हामीलाई लागेको भन्दा ठिक विपरीत कुरा उनको प्रश्नमा पाइन्छ । कृष्णले भन्नुभयो- 'म' नै परमात्मा हुँ, 'म' नै सबैमा व्याप्त छु, सबै कुरा 'म'बाट नै धारणा गरिएको छ । समस्त ऋषिहरूमा 'मेरो' नै भाव प्रकट भएको छ र समस्त श्रेष्ठता र शक्तिहरूको 'म' नै आधार बीज हुँ । जहाँ जीवनमा कुनै पनि सुगन्धले उचाइ छुन्छ र जब कुनै शिखर गौरी शङ्कर हुन्छ, तब त्यो श्रेष्ठताको अन्तिम स्थितिमा जे फुल्दछ, त्यो 'म' नै हुँ । 'म' नै यो जीवनको अभिजात्य, रस, प्राण र केन्द्र हुँ । कृष्णले भनेको कुरा तर्क र बुद्धिको आधारमा मान्न असम्भव देखिन्छ । अर्जुन जे भन्दछन् त्यो पनि राम्ररी सोचलायक छ ।

कृष्णका वचन सुनेपछि अर्जुनले भने- हे भगवन् ! हजुर परमब्रह्म र परमधाम एवम् परम पवित्र हुनुहुन्छ । हजुरलाई सबै ऋषिजन, सनातन, दिव्यपुरुष एवम् देवका पनि देव आदिदेव, अजन्मा र सर्वव्यापी भन्दछन् । देवर्षि नारद, असित र देवल ऋषि तथा महर्षि व्यास र स्वयम् हजुर पनि यस्तै भगवन् ! हजुरको लीलामय स्वरूप न दानव जान्दछन् न देवता नै जान्दछन् । यसरी भट्ट हेर्दा अर्जुनले सबै कुरा स्वीकार गरेभैं लाग्छ तर अर्जुनले यो सबै यसरी नै स्वीकार गरेको भए गीता यहीँ समाप्त हुन्थ्यो । अर्जुनले कृष्णका कुरा सबै बुझेका भए उनमा आत्यन्तिक घटना घटित हुन्थ्यो र अब भन्नुपर्ने केही बाँकी रहँदैनथ्यो । तर गीता समाप्त नभएर कृष्णलाई अरू पनि परिश्रम गर्नुपर्ने देखिन्छ किनभने यो भनाइ बुझेको जस्तो देखिन्छ तर त्यस्तो भएको छैन । त्यसैकारण गीता अब बाँकी छ ।

अर्जुन हजुर परमधाम, परब्रह्म र परमपवित्र हुनुहुन्छ भन्दछन् किनभने यस्तै कुरा ऋषिहरू र महर्षिहरूले भनेका छन् । अर्जुनलाई अबै पनि सिधा प्रतीति भएको छैन र अहिले पनि साक्षीको

आवश्यकता छ । अर्जुन यसो मान्दछन् किनभने सबै ऋषिगण, महर्षिहरू, सनातन दिव्यपुरुष एवम् देवर्षिहरू कृष्णलाई अजन्मा र सर्वव्यापी मान्नुहुन्छ । असित, देवल र महर्षि व्याससहित धेरै महान् ऋषिहरू पनि त्यही कुरा भन्नुहुन्छ । उनी भन्दै छन्- यति मात्र होइन हजुर स्वयम् पनि मलाई त्यस्तै भन्नुहुन्छ । जब हामीलाई साक्षीको जरुरत पर्दछ, त्यसको अर्थ सत्यको साक्षात्कार अहिलेसम्म स्वयम्लाई भएको छैन भन्ने हो । अर्जुन यो मेरो पनि अनुभव हो भन्दैनन् उनी भन्दछन्- हे कृष्ण ! हजुर भन्दै हुनुहुन्छ त्यसैले त्यो सत्य नै हुनुपर्दछ किनभने जति पनि विचारशील र जान्ने व्यक्तिहरू छन् उनीहरूले पनि त्यसै भनेका छन् । अर्जुनको सत्य भन्नु वा मान्नु उनको आफ्नो सत्य होइन । यो साक्षीहरूको सत्य हो, अरूको साक्षीमा उनी आफ्नो मान्यता स्थापित गर्दै छन् । जुन मान्यता अरूमा निर्भर छ, त्यो कहिल्यै पनि गहिरो हुन सक्दैन । अर्जुनले कृष्ण स्वयम्लाई सिधा पाएर पनि मान्यता गहिरो हुँदैन भने महर्षि व्यासको कथनलाई कसरी अर्जुनले गहिराइमा मान्न सक्छन् ।

सत्यका लागि कुनै पनि साक्षीको जरुरत पर्दैन । अर्जुनलाई सिधा प्रतीति भएको छैन तर उनी कृष्णसँग प्रभावित छन् । अरूको साक्षीको आधारमा बाँच्ने व्यक्ति दरिद्र हुन्छ र उससँग सिधा हेर्ने आँखा हुँदैन तर अर्जुन कृष्णलाई प्रेम निश्चित रूपमा गर्दछन् । कृष्णलाई प्रेम गर्ने हुनाले ती व्यक्तिहरूको साक्षीलाई उनले छनोट गरेका छन् जो कृष्णलाई भगवान् मान्दछन् । यदि उनले कृष्णलाई प्रेम नगरेका भए अरू साक्षीहरू उनले छनोट गर्थे जो कृष्णलाई भगवान् मान्दैनन् र विरोधी छन् । कृष्णका आफ्ना काकाका छोरा नैमिनाथ जैनीहरूका तीर्थङ्कर हुनुहुन्छ । उहाँ जैनहरूका चौबिस तीर्थङ्करमध्ये एक हुनुहुन्छ । कृष्णप्रति अर्जुनको प्रेम नभएको भए उनले अरू नै साक्षीहरू छनोट गर्थे तर यो प्रेम श्रद्धा होइन यो केवल एक मित्रप्रतिको प्रेम हो । अर्जुनको मान्यता कृष्णप्रति सिधा भएको भए गीता यहीँ सकिन्थ्यो र उनी कृष्णको आदेश मानेर यहीँबाट नै युद्धमा उत्रन्थे तर उनी बुद्धिले साक्षी जुटाएर आफूलाई सम्झाउने प्रयास गर्दै छन् । उनी कृष्णलाई साक्षीको किनारामा खडा गर्दै छन् । उनी ऋषिहरूका साथै हजुर स्वयम् पनि मलाई यही भन्दै हुनुहुन्छ भन्छन् । अर्जुनभित्र अझै पनि सन्देह व्याप्त छ ।

कहिलेकाहीँ धेरै साक्षीहरूको प्रमाण असत्य बन्न सक्छ र कहिले एउटा सानो सत्यलाई सारा जगत्का व्यक्तिहरूले जति प्रयास गरे पनि असत्य प्रमाणित गर्न सक्दैनन् । अर्जुनलाई गहिराइमा कृष्णप्रति भरोसा भइसकेको छैन तर कृष्णसँग उनको गहिरो लगाव भने अवश्य छ । उनी चाहन्छन् कि कृष्ण भगवान् हुनुहोस् तर मान्न सकिरहेका छैनन् । अर्जुन कृष्णले भनेको कुरालाई सत्य मान्छु भन्छन् तर यो मान्नु जान्नु होइन । अर्जुनले वास्तवमै मान्न सकेका भए उनको नयाँ जन्म हुने थियो । कुनै पनि धर्मलाई आत्मसात् गर्दा जीवन बदलिएन भने त्यो मान्नु व्यर्थ हुन्छ । अर्जुनको मान्नु पनि उनको बौद्धिक प्रयास मात्र हो । अर्जुनको हृदयभित्र एउटा विपरीत धारणा बसेको छ । अर्जुन भन्छन्- हे भगवन् ! हजुरको लीलामय स्वरूपलाई न दानव न देवता नै जान्दछन् तर यो उनको अहङ्कारलाई सम्पुष्ट गर्ने वक्तव्य हो । कैयौँपटक हामी यसकारण मान्छौँ कि मान्दा अहङ्कार पुष्ट हुन्छ । अहङ्कारलाई जब कुनै वस्तुमा तृप्ति मिल्दछ तब अहङ्कार त्यसलाई मान्न राजी हुन्छ । अर्जुनलाई देवता र दानवले बुझ्न र जान्न सक्दैनन् भन्ने कुराले सुख दिएको छ । यो कसैले नजान्ने कुरा पनि म त मान्दछु भन्ने उनको बुझाइ छ ।

अर्जुनको जटिलता उनी कृष्णलाई उहाँ साँच्चै भगवान् हुनुहुन्छ भनेर मान्न पनि तयार छैनन् एवम् पूर्ण रूपमा होइन भनेर नमान्न पनि चाहँदैनन् । यो जटिलता हामीसँग पनि सदैव हुन्छ । त्यसैले अर्जुन हामी सबैका नै प्रतीक हुन् । हामी सबैको हृदयभित्र यस्तै द्वन्द्व हुन्छ । मान्ने-नमान्ने, बाँच्ने-नबाँच्ने, गर्ने-नगर्ने विरोधाभास हामीभित्र पनि एकसाथ हुन्छ र हामी जीवनभर यही द्वन्द्वको अलमलमा रहन्छौँ । यो अचेतन कुरा अर्जुनलाई पनि थाहा छैन । व्यक्ति जति द्वन्द्वग्रस्त हुन्छ त्यति नै ऊ जिद्दी पनि हुन्छ । अर्जुन यस प्रसङ्गमा दुवै कुरा भन्दै छन् तर उनको दुविधापूर्ण कुराले गर्दा गीता अझै जारी रहने भएको छ । कृष्णले यो उनको आफ्नो सत्य जान्नु होइन भन्ने कुरा बुझिसक्नुभएको छ । उधारो सत्य असत्यभन्दा पनि

खतरनाक हुन्छ । असत्य पनि आफ्नो भयो भने त्यसमा एउटा प्रामाणिकता हुन्छ तर अर्काको सत्यको कुनै अर्थ हुँदैन ।

महर्षि व्यास के भन्नुहुन्छ भने तर्क वा विचारसँग अर्जुनको कुनै मतलब छैन । प्रिय सखा आफ्नो मन लिपपोत गरिरहेका छन् । उनी मान्न पनि चाहन्छन् तर भित्र मान्न पनि सकिरहेका छैनन् । अर्जुन जस्ता क्षत्रियको सबैभन्दा ठुलो कुरा अहङ्कार हो र त्यही उनको सबैभन्दा ठुलो कमजोरी पनि हो तर कृष्णको प्रतिभा र आभाले भने उनलाई छोएको छ । साथै कृष्णको उनीप्रतिको प्रेमले पनि उनलाई स्पर्श गरेको छ र उनीभित्र केही प्रतिध्वनित पनि भइरहेको छ । कहिलेकाहीँ गहिराइमा सोच्दा उहाँ मनुष्य मात्र होइन कि भन्ने लाग्न पनि सक्छ । त्यसैले एक तलमा स्वीकार र अर्को तलमा अस्वीकार सँगसँगै चलिरहेको छ । अर्जुन यस द्वन्द्वमा फसेका छन् र उनको वक्तव्यमा यो द्वन्द्व पूरा भत्किन्छ । साथै अर्जुन एउटा मजा पनि लिन चाहन्छन् र भन्छन्- जसलाई देवता र दानवले पनि जान्न सक्दैनन् त्यसलाई म मान्दछु । अर्को, कृष्ण जे आफ्ना बारेमा भन्दै हुनुहुन्छ, त्यो सत्यलाई पनि म मान्दछु ।

हामी त्यही कुरा मान्छौं, जुन हामीलाई शङ्का लाग्छ । हामी आत्मा, परमात्मा एवम् मोक्षमा मेरो विश्वास छ भन्छौं । हामी त्यही कुरामा मान्यताको जोड दिन्छौं जुन कुरा हामी जान्दैनौं । जसलाई मान्न असम्भव हुन्छ त्यसैलाई हामी मान्दछौं भन्छौं र जो प्रत्यक्ष छ त्यसलाई हामी कहिल्यै मान्दैनौं । शरीरलाई हामी जान्दछौं र आत्मा हामी मान्दछौं । पदार्थलाई पनि हामी जान्दछौं तर परमात्मालाई हामी मान्दछौं । जुन दिन परमात्मा एवम् आत्माका बारेमा पूर्ण रूपमा जानिन्छ, त्यसै दिन हामीभित्र एउटा स्वरको जन्म हुन्छ अन्यथा हामी भित्र द्वन्द्व र कलह नै रहन्छ । व्यक्ति मान्यतामा जति कमजोर हुन्छ त्यसलाई ऊ जिद्दी गरेर पूरा गर्दछ । हामी भित्र खाली छौं र अरूले हालेको फोहर थुपारेर बसेका छौं । आफ्नो कुनै अनुभूति नहुनाले सत्यभन्दा हामी धेरै पर छौं ।

त्यसैले आफू स्वयम्को अनुभव नभई ऋषि-महर्षिहरूले भनेका कुराहरूको कुनै महत्त्व हुँदैन । अर्जुन के अनुभव गर्छन्, त्यसको मात्र मूल्य छ । यहाँ अर्जुनको अनुभव उनको भनाइको आधारमा गहिरो र एक स्वरको पनि छैन र त्यसमा कुनै सामञ्जस्य पनि छैन । चेष्टा गरेर कुनै कुरा जान्नु धर्म होइन । त्यस्तै अभ्यास गरेर पनि हामी जान्न सक्दैनौं किनभने जान्नका लागि त अनुभव नै चाहिन्छ तर अर्जुन ऋषिहरूका विचारलाई साक्षी राखेर भन्छन्- हजुरले भन्नुभएका सबै कुरा मान्दछु; हजुर नै ईश्वर हो । यो अर्जुनको “कृष्ण भगवान् हुनुहुन्छ” भनेर मान्ने चेष्टा र उहाँप्रति आदरभाव हो तर उनी भित्र होइन भन्ने स्वर पनि निरन्तर बजिरहेको छ, जसलाई दबाउने चेष्टा पनि अर्जुन गर्दै छन् । दुईमा बाँडिरहेसम्म अर्जुनको स्थिति यस्तै रहने छ । एकत्वको भाव भित्र स्थापित भएपछि मात्र अर्जुनले भगवान्लाई चिन्न सक्ने छन् ।

धर्म बिलकुल अलग कुरा हो । राम, बुद्ध, महावीर नभए पनि कुनै फरक पर्दैन, हामी उहाँहरूविना पनि धार्मिक बन्न सक्छौं । धार्मिक हुनु निजी सत्यको साक्षात्कार मात्र हो र उसको परम्परागत सत्यसँग कुनै सम्बन्ध हुँदैन । अर्जुन परम्परागत सत्यको कुरा गर्दै छन् । परमात्मा अगाडि हुनुहुन्छ र उनी उदाहरण व्यासको दिँदै छन् । कृष्णका अगाडि ऋषिमुनिहरूको कुनै तुलना छैन । कृष्णका अगाडि अरू साक्षीको वर्णन गर्नु भनेको सूर्यका अगाडि दियो लिएर उभिनु जस्तै हो । अर्जुन यस जगत्मा भएका अन्योलग्रस्त व्यक्तिहरूका सार हुन् र कृष्ण सारा भगवत्ता जो प्रकट भएको छ त्यसको सार हुनुहुन्छ ।

रामायण रामको एउटा कथा मात्र हो । बाइबल जिससका विविध प्रसङ्गमा अनेकौं व्यक्तिहरूका साथ भएको वक्तव्यको सङ्ग्रह हो । कुरान मनुष्य जातिका लागि मोहम्मदद्वारा निवेदित ईश्वरको सन्देश हो तर यी कुनै पनि सिधा संवाद होइनन् । गीता एउटा सिधा संवाद हो, जहाँ एकातिर मानवताको अन्योलग्रस्त मनका प्रतीक अर्जुन छन् र अर्कातिर सारा देवत्वको निचोड कृष्ण हुनुहुन्छ । उहाँहरूको सिधा

संवाद गीतामा अनौठो ढङ्गबाट प्रस्तुत भएको छ । गीता साधारण धार्मिक ग्रन्थ होइन र यसलाई अन्य पुस्तकसँग तुलना पनि गर्न सकिँदैन तर यदि हामी गीताको गहिरो आयाममा प्रवेश गर्यौं र अर्जुनका पत्रपत्रलाई तोड्दै गर्यौं भने मात्र गीताको अर्थ हामी बुझ्न सक्छौं । जब अर्जुन खोलिन्छन् र स्पष्ट हुन्छन्, तब मात्र हामी कृष्णबारे स्पष्ट हुन सक्दछौं । जुन अर्थमा अर्जुनको द्वन्द्व स्पष्ट हुन्छ, त्यसै अर्थमा कृष्णको सन्देश र संवाद पनि स्पष्ट हुन्छ ।

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।

भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥१५॥

हे पुरुषोत्तम ! हे सम्पूर्ण प्राणीहरूका उद्गमस्रोत ! हे जीवका स्वामी ! हे देवताका पनि परमदेवता ! हे जगत्का अधिपति ! हे पुरुषोत्तम ! हजुर अन्तरङ्ग शक्तिद्वारा स्वयम् आफूले आफैँलाई राम्ररी जान्नुहुन्छ ॥

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥१६॥

हजुर जुन विभूतिहरूद्वारा यस संसारमा व्याप्त भएर बस्नुभएको छ ती सबै दिव्य विभूतिहरूका बारेमा सबै प्रकारले वर्णन गर्न हजुर योग्य हुनुहुन्छ ॥

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।

केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥१७॥

हे परमयोगी ! म कसरी निरन्तर चिन्तन गर्दै हजुरलाई जानूँ ? हजुर कुन कुन भावमा मद्दारा चिन्तन गर्नयोग्य हुनुहुन्छ ॥

अर्जुनका मनमा जति द्वन्द्व र जटिलता भए पनि उनको व्यक्तित्व सरल छ । अर्जुनको सरलता र प्रेमका कारणले नै उनले कृष्णको सन्देश पाउन सकेको हुनुपर्छ । आफूप्रति इमानदार हुनु नै धार्मिक व्यक्तिको पहिलो लक्षण हो र उनी आफूप्रति इमानदार छन् । उनी आफूभित्रको जटिलता जानेर त्यसबाट मुक्त हुन आतुर छन् । उनी विनम्रताका साथ आफूभित्र जे भइरहेको छ, त्यो कृष्णलाई व्यक्त गर्दै छन् । यस कथनमा अर्जुनले कृष्णका सामु केही मूल्यवान् कुराहरू भनेका छन् । यी कुराहरू हामीहरूका लागि पनि मूल्यवान् हुन्छन् किनभने हामी सबै अर्जुनको तलमा नै उभिएका छौं । अर्जुनले भने- हे प्राणीहरूलाई उत्पन्न गर्नेवाला प्राणीहरूका ईश्वर ! हे देवताहरूका पनि देव ! हे जगत्का स्वामी ! हे पुरुषोत्तम ! हजुर स्वयम् नै आफूलाई जान्नुहुन्छ । यसभन्दा अघि अर्जुनले कृष्णलाई हजुर जे भन्नुहुन्छ म त्यसलाई सत्य मान्दछु भनेका थिए । अर्जुनले म जान्दछु भनेनन्, यो उनको इमानदार कथन हो । अर्जुनले यो सत्य होस् भन्ने आकाङ्क्षासम्म प्रकट गरेका छन् तर उनी स्वयम्लाई भने प्रतीती भएको छैन । अर्जुनले यहाँ गहिरो कुरा भनेका छन् । हजुर आफूलाई स्वयम् नै जान्नुहुन्छ र मैले हजुरलाई जान्न चाहें भने कसरी जान्न सक्छु ? यस भनाइका धेरै आयामहरू छन् ।

यस संसारमा धेरै प्रकारका वस्तुहरू छन् र तीमध्ये एउटा वस्तु पर प्रकाशित र अर्को स्वप्रकाशित छ । कुनै कुरा देखिनका लागि त्यो वस्तु र प्रकाश दुवै जरुरी हुन्छ किनभने केही देख्न प्रकाशबाट प्रकाशित हुनुपर्छ । प्रकाश भएन भने गहन अन्धकार छाउँछ र कसैले केही देख्न सक्दैन । अरूलाई देख्न र जान्नका लागि पनि प्रकाश चाहिन्छ, त्यसैले अर्को व्यक्ति परप्रकाशित हो । जतिसुकै अन्धकार भए पनि आफूलाई जान्न र आफ्नो स्वप्रतीतिका लागि अर्को प्रकाशको आवश्यकता हुँदैन, आफू हुनु नै पर्याप्त हुन्छ । तसर्थ आत्मज्ञान स्वप्रकाशित हुन्छ । आत्मा स्वप्रकाशित हो तर पदार्थ परप्रकाशित हो । चेतना स्वप्रकाशित भएको हुँदा त्यसले आफूलाई प्रकाशित गर्छ । अर्जुन कृष्णलाई भन्दै छन्- हजुर नै आफूलाई जान्नुहुन्छ । कृष्णको अर्थ परम चैतन्य र चेतनाको शुद्धतम अवस्था हो । अर्जुन भन्छन्- मैले हजुरलाई वा

त्यो परम चैतन्यलाई जान्न खोजे भने पनि कसरी जान्न सक्छु । मेरो ज्ञानले हजुरलाई जान्न सकिन्न किनभने हजुर त स्वप्रकाशित हुनुहुन्छ र मैले कसरी त्यो शुद्धतम चेतनालाई जान्ने ? मैले जान्न खोजे भने अधिकतम रूपमा हजुरको शरीर अर्थात् हजुरको पदार्थगत हिस्सासम्म जान्न सक्छु । हजुरको वाणी सुन्न सक्छु तर जो बोल्दछ त्यसलाई म जान्दिनँ । हजुरका आँखा त देख्न सक्छु तर त्यो देख्न सकिदैन जो आँखाले देख्दछ । हजुरको हात देख्दछु तर हातभित्र जुन जीवन छ त्यसलाई जान्दिनँ । म हजुरको बाहिरी रूप मात्र चिन्न सक्छु तर भित्री रूप जान्न सकिदैन । त्यसैले हजुरले मात्र आफूलाई जान्नुहुन्छ । भक्त र ज्ञानीहरूले भनेका छन्- परमात्मालाई स्वयम् परमात्मा नबनीकन जान्न सकिँदैन । परमात्मा भएर मात्र उसलाई जान्न सकिन्छ ।

संसारमा दुई प्रकारको ज्ञान हुन्छ- एउटा परिचय र अर्को ज्ञान । जब कुनै कुरा बाहिरबाट जानिन्छ त्यो परिचय हुन्छ । जतिसुकै नजिकबाट जाने पनि त्यहाँ दूरी हुन्छ र जतिसुकै नजिकबाट जाने पनि त्यो परिचय मात्र हुन्छ । ज्ञान हुँदैन । कुनै चिज अर्को नरही त्यससँग एकाकार भएमा मात्र ज्ञान फलित हुन सक्छ जो अत्यन्त कठिन कुरा हो । त्यसैले धर्मका अतिरिक्त सबै कुरा परिचय मात्र हुन् केवल धर्म मात्र ज्ञानको द्वार हो । धर्मले योग र ध्यानद्वारा यस्तो प्रक्रिया खोजेको छ जहाँ एउटा चेतनाको ज्योति अर्को चेतनामा लीन हुन्छ । स्वभावतः दुई शरीर एक हुन सक्दैनन् तर दुई आत्माहरू एक हुन सक्छन् । दुई शरीर एक हुन सक्दैनन् किनभने त्यहाँ सीमा हुन्छ तर आत्माको कुनै सीमा नहुने हुँदा दुई आत्माहरू एक हुन सक्छन् । जति तरलता भयो एकता कायम हुन त्यति सजिलो हुन्छ जस्तो कि अलग-अलग पानीका थोपा एक हुन्छन् । शरीरको सीमा दुझा जस्तो कडा र ठोस हुन्छ तर आत्माको सीमा पानी जस्तै तरल हुन्छ । आत्मा पानीभन्दा पनि बाफ जस्तै तरल हुन्छ । एउटा कोठामा दुई वा दुईभन्दा बढी दियो बालियो भने दुवैको प्रकाश एउटै हुन्छ । ध्यानमा शरीर अलग रहन्छ तर आत्मा एक हुन्छ । एउटा कोठामा बिस जनाले ध्यान गरिरहँदा शरीर बिसवटा हुन्छन् तर आत्मा एक हुन्छ ।

ज्ञानको अर्थ कुनै वस्तुलाई बाहिरबाट होइन केन्द्रबाट जान्नु हो । त्यो वस्तुको अन्तस्तलबाट जान्नु ज्ञान हो । ज्ञान धर्मका अतिरिक्त कहींबाट जान्न सकिँदैन किनभने धर्मले मात्र व्यक्तिलाई असीमसम्म जोड्ने सुविधा जुटाउँछ । अर्जुन कृष्णलाई भन्दै छन्- म कसरी हजुरलाई जान्न सक्छु किनभने म त बाहिर र टाढा छु । जान्नका लागि त दूरी हट्नुपर्छ र एकत्व हुनुपर्छ । अर्जुनले यो 'मान्दछु' भन्नु नै उनको इमानदारी हो अन्यथा हामीहरू मान्नुलाई नै जान्नु ठान्छौं । हामी ईश्वरलाई जान्दैनौं तथापि जाने जस्तो गरेर एक अर्कासँग आफ्नो कुरा मनाउनका लागि लडाइँ गछौं ।

अर्जुन भन्छन्- म मान्दछु हजुर ईश्वर हो । हजुर नै समस्त प्राणीहरूलाई उत्पन्न गर्नेवाला, समस्त प्राणीहरूका ईश्वर, देवताहरूका देव, जगत्का स्वामी, पुरुषोत्तम हुनुहुन्छ तर यो सबै मेरो मान्यता हो । हजुर त आफूलाई स्वयम् जान्नुहुन्छ । यो सत्य हो तर यो पनि मेरो मान्यता र भाव हो, ज्ञान होइन । यो मेरो हजुरप्रतिको श्रद्धा हो तर यो मेरो प्रतीति साक्षात्कार भने होइन । अर्जुन कृष्णलाई भन्छन्- यो केवल मेरो मान्यता मात्र हो तर अब म पनि हजुरलाई जान्न चाहन्छु । हजुर आफूलाई नै जान्नुहुन्छ तर म हजुरलाई जान्दिनँ । हे भगवन् ! हजुर नै आफ्नो दिव्य विभूतिलाई सम्पूर्णताका साथ भन्नयोग्य हुनुहुन्छ जुन विभूतिहरूद्वारा यी सबै लोकहरूलाई व्याप्त गरेर हजुर स्थित हुनुहुन्छ ।

मैले बारम्बार सबै प्राणीहरूलाई उत्पन्न गर्नेवाला, सबै प्राणीहरूका ईश्वर, हे देवहरूका देव, हे जगत्का स्वामी, हे पुरुषोत्तम ! भने पनि यी सबै भावपूर्ण शब्दहरू मात्र हुन् । जतिसुकै हृदयले भने पनि मेरो हृदय यसबाट स्पर्शित हुँदैन । त्यसैले हजुर नै आफ्ना विभूतिहरूलाई सम्पूर्णताले भन्न सक्ने योग्य हुनुहुन्छ । हजुर नै आफ्नो अस्तित्व पूर्णतामा बताउन सक्नुहुन्छ । अर्जुन भन्दै छन्- म अज्ञानीले हजुरलाई जान्न सकिन्न । त्यसैले हजुर नै बताउनुहोस् र हजुरमात्र आफ्नो समग्रतालाई बताउन सक्नुहुन्छ । ईश्वरका

सम्बन्धमा जति वक्तव्य दिइएका छन् ती सबै आंशिक मात्र हुन् । कुनै पनि वक्तव्य समग्र छैन र हुन पनि सक्दैन । हाम्रा शब्द र भाषाका सीमा छन् तर त्यो असीमको कुनै सीमा छैन ।

अर्जुनको यो निवेदनमा ज्यादै गहिरो वेदना छ । अर्जुन भन्दै छन्- म कसरी भन्न सक्छु किनभने म जे भन्छु त्यो अधुरो अंश मात्र हो । हजुरको विभूति र ऐश्वर्य अपार छ । हजुरको हुनु असीम छ र हजुरको विस्तार जान्न नसकिने छ । हजुरको न कुनै आदि छ न अन्त नै, त्यस्तै म हजुरको कुनै पनि प्रारम्भ पनि पाउन सकिदैन । हजुरको सीमा खिच्न असम्भव छ, त्यसैले म हजुरको सम्बन्धमा भन्न सकिदैन । तसर्थ हजुरले नै आफ्नो समग्रता र विस्तार बताइदिनुहोस् । ईश्वरका बारेमा जान्ने व्यक्तिहरूका कथनहरू भिन्न छन् र एक अर्काका विपरीत र विरोधी जस्तो लाग्छन् तर जान्नेवालाको अनुभव विरोधी होइनन् । जसले ईश्वरलाई प्रेमले जाने र जसको साधना प्रेमको साधना हो यस्ता साधकहरूले ईश्वरको वर्णन सगुण रूपले गरेका छन् । परमात्माको व्याख्या जसले हृदयले गरेका छन् तिनीहरूले सगुण रूपको नै व्याख्या गरेका छन् । अर्कातिर जसले परमात्मालाई हृदयले होइन ज्ञानले जानेका छन् उनीहरूले निर्गुण, निराकार रूपको व्याख्या गरेका छन् । उनीहरूको व्याख्या भट्ट हेर्दा कलहपूर्ण जस्तो लाग्छ तर यो कलह होइन आ-आफ्नो मार्गबाट परमात्माको प्रतीति गरेको अनुभूति हो ।

इस्लाम जो निराकार प्रतीतिको मार्ग हो, उसमा मोहम्मदभन्दा पहिले मक्कामा ३६५ मूर्तिहरू भएका मन्दिर थिए, जहाँ हरेक दिनको पूजाका लागि एउटा मूर्तिको व्यवस्था गरिन्थ्यो । इस्लाम मान्यतामा परमात्मालाई कुनै पनि रूपमा बाँध्न सकिन्न अन्यथा हामी रूपमा रोकिने छौं र निराकारसम्मको यात्रा नै हुने छैन भनेर ३६५ रूपका सबै मूर्तिहरूलाई तोडियो । मोहम्मदको कुनै पनि चित्र उपलब्ध छैन । चित्रले साधकको मार्गमा बाधा पुग्न सक्छ भनेर मोहम्मदले आफ्नो कुनै चित्र राख्न दिनुभएन । यो ज्ञानीको एउटा व्याख्या हो तर प्रेमी र भक्तको व्याख्या पनि उत्तिकै सही छ । यो मार्ग वैयक्तिक हुन्छ र प्रत्येक व्यक्ति आ-आफ्नो मार्ग, आ-आफ्नो स्वभाव र स्वधर्मका आधारमा आफ्नो बाटो तय गर्छन् ।

अर्जुन कृष्णलाई भन्छन्- मैले जे भने पनि एवम् जे माने पनि हजुरको समग्रतालाई भन्न सकिदैन । त्यसैले हजुर नै आफ्नो समग्रता बताइदिनुहोस् । कसैले पनि भाषामा समग्रलाई भन्नै सक्दैन । उसले अंशलाई मात्र भन्न सक्छ किनभने समग्रता यति ठुलो घटना हो जो एकैसाथ भन्नै सकिँदैन । कृष्ण पनि शब्दमा समग्र भन्न सक्नुहुन्न । अर्जुन भन्दछन्- हे भगवन् ! हजुर नै आफ्ना सम्पूर्ण विभूतिहरू जुन विभूतिहरूद्वारा सारा लोकलाई व्याप्त गरेर स्थित हुनुहुन्छ त्यसलाई समग्रताले भन्नयोग्य हुनुहुन्छ । हे योगेश्वर ! म कुन प्रकारले निरन्तर चिन्तन गर्दै हजुरलाई जान्छु, हे भगवन् ! मेरो योग्यता, पात्रता र सम्भावनालाई हेरेर हजुर कुन कुन भावमा मद्दारा चिन्तन गर्नयोग्य हुनुहुन्छ ? अर्जुन भन्दछन्- हजुरले आफ्ना विभूतिहरूका बारेमा बताउनुभएको पनि हुनसक्छ जुन मैले जान्न सकिन्न । त्यसैले म कसरी हजुरलाई जान्न सक्छु ? त्यो बताइदिनुहोस् । अर्जुन विधि र मार्गका बारेमा जान्न चाहन्छन् र भन्छन्- परमात्मालाई जुनसुकै भावले प्राप्त गर्न सकिन्छ तर हरेक व्यक्तिले एकै भावले प्राप्त गर्न सक्दैन । ईश्वरलाई सबै भावले पाउन त सकिन्छ तर हरेक व्यक्तिले आफ्नो निजी भाव खोज्नुपर्छ; अरूको भावबाट परमात्मालाई खोज्न सकिँदैन ।

हामीलाई हाम्रो सम्भावना के छ र हामी के हुनका निम्ति जन्मिएका हौं भन्ने जानकारी नै छैन । प्रत्येक व्यक्तिको आफ्नो निजी ढङ्ग हुन्छ । कुनै व्यक्तिका लागि ज्ञानमार्ग उपयुक्त हुन्छ भने कुनै व्यक्तिका लागि भक्तिमार्ग र कसैका लागि कर्ममार्ग उपयुक्त हुन सक्छ । यी प्रत्येकले आफ्नो स्वभावअनुसारको मार्ग खोज्नुपर्छ र अरूलाई जबर्जस्ती थोपर्नु हुँदैन तर हामी आफू जुन मार्गमा हुन्छौं, अरूलाई पनि त्यही मार्गमा चलाउन चाहन्छौं । जन्मसँग धर्मको कुनै सम्बन्ध हुँदैन तर हामी त्यही अनुसार चल्छौं, जुन दुर्भाग्य हो । हरेक व्यक्ति जन्मबाट धर्म होइन सम्भावना लिएर जन्मिएको हुन्छ तर हामी त्यो विचार नै नगरी हामी जे छौं, त्यही थोपर्ने प्रयत्न गर्छौं । धर्म भावनाप्रधान हुन्छ जन्मजात हुँदैन । कृष्णले भन्नुभएको

छ- स्वधर्म छोडेर अर्को धर्ममा जानु भयावह हुन्छ । हामी सनातनीका घरमा जन्मिएका व्यक्ति सनातनी नै रहनुपर्छ भन्ने ठान्छौं जुन गलत सोच हो । स्वधर्मको अर्थ आफ्नो स्वभाव खोज्नु हो जो परमात्मामा पुर्‍याउने माध्यम बन्न सकोस् । यो व्यक्तिगत कुरा हो र प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो तरङ्ग आफैँ खोज्नुपर्छ ।

अर्जुन सोध्दछन्- हे योगेश्वर ! म कुन भावमा हजुरलाई खोजूँ ? कसरी यो मेरा लागि सरल र सम्भव हुन्छ ताकि मेरो मान्यता मेरो ज्ञान बन्न सकोस् । अहिले जो म अरूको साक्षी खोज्दै छु त्यसरी नै म पनि कसरी साक्षी बन्न सक्छु । कुन विधिले निरन्तर चिन्तन गर्दै हजुरलाई जान्न सक्छु भन्ने चिन्तन ज्ञानको विधि हो । कुन भावले हजुरलाई चिन्तन गरूँ भन्ने चिन्तन भक्तको विधि हो । जगत्मा ठिक अर्थमा दुई मार्गहरू छन्, मस्तिष्ककेन्द्रित र अर्को हृदयकेन्द्रित जुन पुरुष र स्त्रैण मार्ग हुन् । यो स्त्री र पुरुष नभई प्रतीकात्मक हो । स्त्रैण व्यक्तित्वहरू चाहे स्त्री वा पुरुष होऊन्, उनीहरू हृदयकेन्द्रित हुन्छन् । जो पुरुष व्यक्तित्व हुन्छन् ती चाहे पुरुष वा स्त्री हुन् ती मस्तिष्ककेन्द्रित हुन्छन् । दुवै मार्ग बिलकुल अलग छन् । अर्जुन यति सरल छन् कि उनलाई कुन मार्गबाट चलूँ त्यो पनि थाहा छैन । उनी म कुन भाँती चिन्तन गर्दै हजुरसमक्ष पुगूँ यदि भाव मेरो मार्ग हो भने कुन भाँती कुन भावले हजुरलाई चिन्तन गरूँ भनेर जान्न चाहन्छन् ।

यी दुई विराट् धाराहरू हुन् र यिनका स-साना धेरै मार्गहरू छन् तर ती गौण छन् । अहिलेसम्म जगत्मा जसले परमसत्य प्राप्त गरेका छन् उनीहरूले कि विचारको आत्यन्तिक गतिबाट जानेका छन् कि भावबाट जानेका छन् । एकातिर बुद्ध, महावीर, लाउत्सु, क्राइस्ट जस्ता व्यक्तिहरूले ज्ञानबाट परम सत्य पाएका छन् भने अर्कातिर मीरा चैतन्य, कबिर, टेरेसा, राविया जस्ता व्यक्तिहरूले भावबाट परम सत्य पाएका छन् । यिनीहरूको साधनाको व्यवस्था अलग हुन्छ । जसले ज्ञानबाट सत्य पाएका छन्, उनीहरूको साधनाको व्यवस्था भक्तिभन्दा ठिक उल्टो हुन्छ । विचारबाट चल्ने व्यक्तिका लागि ध्यान आधार हुन्छ । जो विचारबाट चल्छन् उनीहरूले विचारलाई यति शुद्ध गर्नुपर्छ कि विचारलाई शुद्ध गर्दागर्दै विचार नै हराओस् । विचार यति शुद्ध होस् कि शब्द समाप्त भएर विचारणा मात्र शेष रहोस् । त्यस अवस्थालाई हामी साक्षी अर्थात् जागरुकता भन्न सक्छौं ।

अर्जुन सोध्दछन्- यदि मेरो जान्ने सम्भावना ज्ञानको भए हजुरलाई जान्न म कसरी चिन्तन गरूँ, मलाई बताइदिनुहोस् । यदि यो नभए म कस्तो भाव गरूँ, जसबाट म हजुरलाई जान्न सक्छु । भावमा व्यक्ति लीन र समर्पण भएर विसर्जित हुन्छ । प्रेम र भक्तिमार्ग त्यो व्यक्तिलाई सहयोगी हुन्छ, जो आफूलाई डुबाएर विलीन गर्न तयार हुन्छ । ज्ञानको मार्गमा आफू पूर्ण जागृत भएर आफूलाई बचाउनुपर्छ जसमा सबै छुटेर म मात्र बाँच्नु भन्ने हुन्छ भने भक्तिमा आफूलाई पूरा मिटाएर ऊ बाँचोस् म मात्र नबाँच्नु भन्ने हुन्छ । यी दुई विपरीत मार्गबाट एकै ठाउँमा पुगिन्छ । यी दुई विपरीत मार्गहरूबाट द्वैत हराउँछ र एक बन्छ । अर्जुन भन्दछन्- मेरो पात्रता के छ र म कुन अवस्थामा छु, त्यो हजुरले मलाई बताइदिनुहोस् । तब त्यो मेरो पात्रता प्रकट भएर मेरो सम्भावना वास्तविकता बन्न सकोस् र मेरो बीज अङ्कुरित भएर फक्रन र फुल्ल सकोस् । हजुरले भनेको कुरा म जान्न सकूँ र म कसरी कुन भावले हजुरको चिन्तन गरूँ ? मलाई मार्गदर्शन गर्नुहोस् । अर्जुनको सरलता स्पष्ट छ । उनले आफ्नो मान्यतालाई नै जान्नु ठानेका भए कृष्णसँग यसरी सोध्ने थिएनन् । मैले जानेको छैन भन्ने कुरा उनलाई थाहा छ । अर्जुन कृष्णलाई विनम्रताका साथ भन्दछन्- म हजुरलाई मान्दछु तर ममा हजुरलाई जान्ने ज्ञान छैन । मेरा लागि के उचित हुन्छ, जसबाट म हजुरलाई जान्न र समग्रतामा अनुभव गर्न सक्छु त्यो मलाई कृपापूर्वक बताइदिनुहोस् ।

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।

भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥१८॥

हे जनार्दन ! आफ्नो योगशक्तिलाई र विभूतिलाई विस्तारपूर्वक पुनः वर्णन गर्नुहोस् । हजुरका अमृतरूपी वचन सुनेर म कहिल्यै अघाउन्न र ममा सुन्ने उत्साह रहिरहन्छ ॥

श्रीभगवानुवाच

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥१९॥

भगवान्ले भन्नुभयो- हे कुरुश्रेष्ठ ! हुन्छ, म तिमीलाई मेरा दिव्य ऐश्वर्यरूप विभूतिहरूबारे मुख्य रूपले बताउने छु किनभने मेरा विभूतिहरूका विस्तारको कुनै अन्त्य वा सीमा छैन ॥

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।

अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥२०॥

हे गुडाकेश (निद्रालाई जित्ने) ! 'म' नै समस्त जीवका अन्तस्करणमा निवास गर्ने आत्मा हुँ, 'म' नै सम्पूर्ण प्राणीहरूका आदि, मध्य र अन्त्य पनि हुँ ॥

अर्जुनले कृष्णलाई भने हे जनार्दन ! आफ्नो योगशक्ति र परम ऐश्वर्यरूप विभूतिबारे फेरि एकपटक विस्तारपूर्वक भन्नुहोस् किनभने हजुरका अमृतमय वचन सुनेर मलाई तृप्ति नै हुँदैन । कृष्णका वचन सुनेर कसैलाई कहिल्यै पनि तृप्ति हुँदैन । कृष्णको वचन यति प्रीतिकर र मधुर छ कि यसलाई जति सुने पनि अझ सुनूँ सुनूँ जस्तो लाग्छ र कहिल्यै पनि तृप्ति हुँदैन तर यो सामान्य अर्थ हो । गहिराइमा यस कथनको आशय के हो भने सुनेर कहिल्यै पनि यसबाट तृप्ति हुनै सक्दैन, बरु अतृप्ति र प्यास अझ बढ्छ किनभने यस कथनले जुन कुराको खबर दिन्छ, त्यो जान्दै गएपछि त्यति नै अझ प्यास बढ्न थाल्छ । त्यो जलाशय जहाँबाट यो वचनधारा बगेको छ त्यसलाई जान्ने प्यास अझ बढ्छ । यो तृप्तिको स्वर त्यो जलाशयलाई खोज्ने इसारा हो । यदि कोही वचनबाट मात्र तृप्त हुन चाहन्छ भने ऊ वचनबाट कहिल्यै पनि तृप्त हुन सक्दैन । त्यो स्रोततिर यात्रा गर्नुपर्छ जहाँ यो वचनले इसारा गरेको छ । त्यहाँ पुगेपछि मात्र व्यक्ति तृप्त हुन सक्छ तर यो वचन पनि प्रीतिकर र अमृतमय छ । कोही यसलाई सुन्नका निम्ति मात्र पनि रोकियो भने यो वचन एउटा नशा हुन्छ र तृप्ति कहिल्यै पनि हुँदैन ।

बुद्धसँग आनन्द चालिस वर्षदेखि छाया जस्तो भएर बसेका थिए । बुद्धको मृत्युको क्षणमा आनन्द रुन थाले । तब बुद्धले भन्नुभयो- मैले तिमीलाई जे भने त्यो यदि तिमीले बुझ्यौ भने मृत्यु त हुँदै हुँदैन । आनन्द छाती पिटेर अझ रुँदै भन्छन्- हजुरको अमृतमय वचन अब फेरि कहिले सुन्न पाइन्छ ? अब कति जन्मपछि हजुरको दर्शन हुन्छ ? मलाई त अहिले तृप्ति भएकै छैन । हजुर हामीलाई छोडेर बिदा हुन लाग्नुभयो । बुद्धले आनन्दलाई भन्नुभयो- चालिस वर्षदेखि तिमी मेरा वचन निरन्तर सुनिरहेका छौ । यदि तिमीले चालिस जन्मसम्म निरन्तर सुनिरह्यौ भने पनि तिमीमा तृप्ति हुँदैन । तृप्ति त यात्रा गरेर त्यहाँ पुगेपछि मात्र हुन्छ । 'म' त्यो घर वा धामको कुरा गर्दै छु र तिमीलाई वचन नै प्रीतिकर लाग्छ भने अझ त्यो धाम पुगेपछि कस्तो होला, त्यहाँ पुगेपछि मात्र अमृत पाएको तृप्ति पाइन्छ । जलको चर्चा गरेर प्यास हट्दैन, बरु जलको चर्चाले प्यास अझ बढ्छ र जल पिएपछि मात्र जलबाट तृप्ति हुन्छ । अर्जुन कृष्णको अमृतमय वचन सुनेर तृप्त हुँदैनन् र अझ सुन्न चाहन्छन् । अर्जुनलाई यो वचन सुनेर तृप्ति नहुनुको अर्थ उनलाई कृष्णको वचनले जहाँ इसारा गर्दै छ, त्यहाँको यात्रा गरेर त्यहाँ पुगेपछि मात्र तृप्ति मिल्ने छ ।

धर्मशास्त्र त्यो शास्त्र हो जसलाई पढेर, सम्झेर तृप्ति मिल्दैन बरु अतृप्ति अझ बढ्छ । जुन पढेर तृप्ति मिल्छ, त्यो साहित्य हो धर्मशास्त्र होइन । धर्मशास्त्रले त प्यास, जलन जगाउँछ र व्यक्ति भन् अतृप्त

हुन्छ । धार्मिक व्यक्ति परमात्मालाई पाएर मुक्ति पाउनका लागि वा सत्य पाउनका लागि अतृप्त र असन्तोषी हुन्छ । उसलाई धन, पद, यश पाएर सन्तोष हुँदैन । त्यसैले उसको सारा शक्ति परमात्मालाई पाउनमा लाग्छ । जबसम्म जीवनमा गहिरो असन्तोष परमात्मालाई पाउनमा हुँदैन, तबसम्म जीवन अर्थहीन हुन्छ । धर्मशास्त्र त्यो शास्त्र हो, जो हाम्रा सबै असन्तोषको शक्तिलाई समेटेर परमात्मामा लगाओस् । जो हाम्रा सारा वासनालाई खिचेर एउटै वासनामा नियोजित गरिदेओस्, जो हाम्रो प्राणको सारा छरिएको किरणलाई एकत्रित गरेर एउटा ज्वाला वा मुस्लो बनोस् र त्यो मुस्लो परमसत्यको खोजीमा लागोस् ।

यही असन्तोष अर्जुनलाई पनि अनुभव हुँदै छ । अर्जुनले कृष्णको वचन जन्म जन्मान्तरसम्म सुनिरहे भने पनि उनलाई सन्तोष भने मिल्दैन । उनी यो परम वचनअनुसार रूपान्तरण हुनुपर्छ । यदि यस अनुकूल अर्जुन परिवर्तित हुन सके भने उनी कृष्णसँग एक हुने छन् । त्यसैले अर्जुन भन्छन्- हे जनार्दन ! आफ्नो योगशक्ति, ऐश्वर्य र विभूतिलाई फेरि विस्तारपूर्वक भन्नुहोस् । कृष्णले अहिले भर्खर जुन कुरा भन्नुभएको छ, अर्जुन त्यसलाई फेरि विस्तारपूर्वक भन्नुहोस् भन्छन् । उनी हजुरको अमृतमय वचन सुनेर मलाई तृप्ति हुँदैन भन्छन् । अर्जुन भन्छन्- अरू विस्तारपूर्वक भन्नुहोस् । हामी सबैलाई लाग्छ कुनै कुरा बुझ्न सकिएन भने विस्तारपूर्वक भनेमा राम्ररी बुझ्न सकिन्छ । जुन कुरा परिचयात्मक हुन्छ, त्यसलाई विस्तारपूर्वक भने बुझ्न सकिन्छ, किनभने परिचय अलि विस्तारमा भनेमा बुझ्न सकिन्छ तर ज्ञान जति विस्तारमा सुन्यो त्यति कम जानिन्छ ।

मौलुङ्गपुत्र जो एउटा जानकार व्यक्ति थिए उनी बुद्धसमक्ष गएर आफूलाई केही ज्ञान दिनुहोस् भने । बुद्धले भन्नुभयो- तिम्रो भिक्षापात्र पहिलेदेखि नै भरिएको छ र ज्ञान तिमीसँग चाहिने भन्दा पनि धेरै छ । वास्तवमा तिमीलाई ज्ञानको कारणले अपच भएको छ । यदि मैले तिम्रो कल्याण गर्न चाहें भने तिम्रो ज्ञान पहिले मैले तिमीबाट खोस्नुपर्छ । यदि मैले तिमीलाई फेरि अज्ञानी बनाएँ भने मात्र तिम्रो जीवनमा ज्ञानको ज्योति बल्ने छ । मौलुङ्ग पुत्रलाई बुद्धको कुरा अचम्मको लाग्यो किनभने ऊ बुद्धकहाँ अरू ज्ञान विस्तारपूर्वक जान्नका लागि आएको थियो । कुनै सिद्धान्तमा केही चुक भएको भए त्यसलाई पनि ठिक पार्न चाहन्थ्यो । बुद्धले भन्नुभयो म तिमीलाई विस्तारपूर्वक केही भन्दैनँ । तिमी आफ्नो ज्ञानबाट खाली भयो भने मात्र तिम्रो जीवनमा ज्ञानको घटना घट्न सक्छ ।

विस्तारको अर्थ तथ्यात्मक र त्यस विषयमा अरू ज्ञान खोज्नु हो तर ज्ञान विस्तारबाट पाइँदैन ज्ञान गहिराइबाट पाइन्छ । ज्ञानमा एकै बिन्दुमा गहिरो उत्रिनुपर्छ र विस्तारमा एक बिन्दुका आसपास अनेकौँ बिन्दुहरूको यात्रा गर्नुपर्छ । परिचयलाई विस्तार र ज्ञानलाई गहिराइ चाहिन्छ । जसलाई आफू परम अज्ञानी छु भन्ने बोध हुन्छ, उसभन्दा ज्ञानी अर्को व्यक्ति हुनै सक्दैन किनभने ज्ञान सङ्ग्रह होइन । विस्तार ज्ञान होइन, परिचय हो र परिचय सतही कुरा मात्र हो । साथै शास्त्र पढ्ने पण्डितलाई पनि कहिल्यै ज्ञान होइन, परिचय हो र परिचय सतही कुरा मात्र हो । साथै शास्त्र पढ्ने पण्डितलाई पनि कहिल्यै परमज्ञान भएको पाइँदैन । कहिलेकाहीँ अज्ञानी पनि परमज्ञानमा उपलब्ध हुन सक्छन् तर पढेको पण्डित जो विस्तारपूर्वक सबै कुरा जान्दछ उसलाई भने कहिल्यै परमज्ञान नहुन सक्छ । कबिर, मोहम्मद, जिसस, नानक जो पढे लेखेका व्यक्ति पनि होइनन् उनीहरूलाई महान् परमज्ञान भएको छ । काशीका पण्डित जो कबिरलाई कपडा बुन्ने जुलाहा र नपढेको व्यक्ति ठान्थे उनीहरू जहाँ थिए त्यहीं रहे तर कबिरलाई परमज्ञान भयो ।

अर्जुनका मनमा पनि विस्तृत रूपमा ज्ञान पाएमा तृप्ति मिल्छ भन्ने छ । व्यक्तिले जति बढी जान्दछ ऊ त त्यहीं हुन्छ तर उसको सङ्ग्रह भने निश्चय बढ्छ । जब कुनै कुरामा हामी गहिराइमा जान्छौँ तब सङ्ग्रह त बढ्दैन व्यक्ति बदलिएर रूपान्तरण हुन्छ । अर्जुनलाई अहिले त मैले बुझेको छैन तर विस्तारमा भनेपछि बुझ्न सक्छु भन्ने उनको सोच छ । अब कृष्णले अर्जुनलाई विस्तारमा यो बुझाउनका

लागि भन्नुहुन्छ तर जति विस्तारमा भने पनि उनी बुझ्न सक्दैनन् किन भने कृष्णका विभूतिहरूको विस्तारको कुनै सीमा छैन । कृष्णले भनेको वचन धर्मको परम वचन हो । यस वचनलाई बुझेर अर्जुनमा रूपान्तरण भयो भने मात्र उनी तृप्त हुन्छन् अन्यथा कृष्णले जति विस्तारमा भने पनि त्यो उनी बुझ्न सक्दैनन् ।

श्रेष्ठतम कविता पनि बारम्बार प्रयोगमा ल्याउँदा त्यसले निरसता पैदा गर्छ तर धर्मग्रन्थको पाठ हामी दैनिक गर्छौं तर पनि निरसता हुँदैन । यदि होसपूर्वक पाठ गरिएको छ भने धर्मग्रन्थले दैनिक हाम्रो प्यासलाई जगाउने छ । यदि गीता पढेर पनि निरसता पैदा भयो भने गीता हाम्रा लागि धर्मशास्त्र होइन भनेर बुझ्नुपर्छ तर गीतालाई प्रत्येक दिन पढ्दा पनि प्रेरणा मिल्यो भने गीता धर्मग्रन्थ हुन्छ । जति पढ्दै गयो उति नै प्यास बढ्दै गयो भने मात्र गीता हाम्रा लागि पथप्रदर्शक हुन्छ । त्यसैले पहिलेका व्यक्तिहरू दैनिक गीता पाठ गरिरहन्थे । यदि वर्षौं पाठ गरेर पनि गीता नयाँ र अझ अर्थपूर्ण लाग्यो भने मात्र हाम्रो र गीताका बिचको सम्बन्ध हुने छ । यान्त्रिक रूपमा गीतालाई रोज कण्ठस्थ गरेर पढ्नुको भने कुनै औचित्य छैन यसबाट कुनै हार्दिक सम्बन्ध बन्दैन । अर्जुन विस्तारमा अमृतमय वचन सुन्न चाहन्छन् र भन्छन्- मलाई यो वचन सुनेर तृप्ति नै भएको छैन तर हरेक तृप्ति निरस (Boredom) हुन्छ र विस्तारपूर्वक सुनेर पनि बुझ्न सकिँदैन र तृप्ति पनि हुँदैन । अर्जुनलाई अमृतमय वचन सुनेर तृप्ति मिल्छ भन्ने लाग्दछ तर उनलाई तृप्ति मिलेवाला छैन । यो वचन त त्यो आनन्दतिरको इसारा हो जसलाई सुनेर बुझ्न सकिँदैन, बरु पाएर र त्यसमा नै बाँचेर मात्र जान्न सकिन्छ ।

अर्जुनले यसरी सोधेपछि कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे कुरुश्रेष्ठ ! 'म' अब तिम्रा लागि आफ्ना दिव्य विभूतिहरू प्रधानतापूर्वक भन्दछु । मेरा विभूतिहरू अनन्त छन् जसलाई वर्णन गर्नु सम्भव छैन । उनीहरूको विराट्पन भन्नका लागि समय र शब्द दुवै असमर्थ छन् । त्यसैले अब 'म' आफ्ना विभूतिहरू जुन मुख्य छन्, तिनलाई प्रधानतापूर्वक बताउँछु । 'मेरो' विस्तारको कुनै अन्त छैन र 'मेरो' पूरा विस्तार बताउन थालें भने यो चर्चा कहिल्यै पनि सकिँदैन । अर्जुन कृष्णलाई आफ्ना विभूतिहरूबारे विस्तारमा बताउन आग्रह गर्छन् । कृष्णले त्यसलाई विस्तारमा बताउन थाल्नुभयो भने त्यो त्यति नै लामो हुन्छ, जति यो अस्तित्व र कृष्ण हुनुहुन्छ । जो स्वयम् सम्पूर्ण अस्तित्वको रूप उनका अगाडि हुनुहुन्छ तैपनि अर्जुन चिन्दैनन् भने त्यो लामो विस्तारको वर्णन कसरी बुझ्न सक्छन् । त्यसैले त्यो वर्णन अनन्त हुन्छ जसको वर्णन सम्भव नै हुँदैन । तसर्थ कृष्ण भन्नुहुन्छ- मुख्य मुख्य केही कुरा छनोट गरेर 'म' तिमीलाई भन्दछु जो तिम्रा लागि इसारा बनोस् जसमा तिमीले केही झलक पाउन सक्ने छौ । मेरो लक्षण अनन्त छ जो वर्णन गर्ने सकिन्न तर तीमध्ये मुख्य लक्षण तिम्रा लागि जुन उपयोगी हुन सक्दछ, त्यो छनोट गरेर तिमीलाई भन्दछु । यसरी कृष्णले लक्षण पनि अर्जुनले बुझ्ने खालको छान्नुभएको छ । हे अर्जुन ! 'म' सबै प्राणीहरूको हृदयमा स्थित सबैको आत्मा हुँ तथा सम्पूर्ण प्राणीहरूको आदि, मध्य र अन्त्य पनि 'म' नै हुँ ।

'म' सबै प्राणीहरूको हृदयमा स्थित सबैको आत्मा हुँ । हामी जब कसैलाई हेर्दछौं, तब उसको परिधि (Circumference) मात्र देख्दछौं, केन्द्र देख्न सक्दैनौं । हाम्रो केन्द्र त हामीभित्र गुप्त रूपमा लुकेको छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- त्यो जुन लुकेको हृदय छ र त्यो जुन सबैको भित्र गहन केन्द्र छ त्यही 'म' हुँ । जबसम्म हामी भित्रको केन्द्र जान्न सक्दैनौं, तबसम्म कृष्णको कुरा बुझ्न सक्दैनौं । हामीले आफूलाई ऐनामा नहेरी चिन्न पनि सक्दैनौं र हामी आफूलाई बाहिरबाट मात्र चिन्दछौं । हामीलाई आफ्नो केन्द्रबारे केही पनि बोध छैन । त्यसैले हामी आफूलाई अरूले भनेका आधारमा चिन्दछौं । हामीलाई अरूले के भन्दछन् भन्ने सदैव चिन्ता हुन्छ । जो व्यक्ति आफ्नो शरीरलाई भित्रबाट देख्न समर्थ हुन्छ त्यही व्यक्तिले आफ्नो केन्द्र पनि देख्न सक्दछ । केन्द्र त्यो हो जसले सबैलाई देख्दछ र सबै जान्दछ । जो शरीरको हड्डी, मासु, मज्जालाई देखिरहेको हुन्छ त्यही साक्षी हो । त्यही केन्द्र जसले सबैलाई देख्दछ त्यसैलाई चिन्नुपर्दछ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' सबैको हृदयमा स्थित त्यही केन्द्र, आत्मा हुँ । यो हाम्रो धड्किने हृदयका बारेमा

कृष्णले भन्नुभएको होइन । हृदय त त्यो केन्द्रको नाम हो जसबाट हाम्रो अस्तित्व धड्किन्छ । आत्मा नै हाम्रो भित्री हृदय हो ।

हाम्रा लागि हृदय बन्द हुनु भनेको मृत्युवरण गर्नु हो किनभने हामी आफूलाई बाहिरबाट मात्र जान्दछौं; मुटुबाट मात्र जान्दछौं भित्री हृदयबाट होइन; शरीरबाट जान्दछौं आत्माबाट होइन र परिधिबाट जान्दछौं केन्द्रबाट होइन । परिधि त समाप्त हुन्छ र डाक्टरले त्यसैलाई मृत्यु भन्दछन् । हामीलाई केन्द्रको अस्तित्वका बारेमा कुनै जानकारी नै छैन; त्यसैले हामी त्यसलाई मृत्यु मान्दछौं । यदि हामीलाई आफ्नो केन्द्रका बारेमा जानकारी भयो भने मृत्यु हुँदैन हुँदैन । बाहिर मृत्यु र भित्र जीवन हुन्छ । कृष्ण त्यही जीवनका बारेमा भन्नुहुन्छ- सबै प्राणीहरूमा जहाँ जहाँ जीवन छ त्यहाँ त्यहाँ 'म' छु । सबैको आत्मामा 'म' हुन्छ यसको अर्थ हामी शरीरबाट मात्र अलग छौं तर भित्र अन्तर्हृदयमा एक छौं । हाम्रो भेद वा भिन्नता केवल शरीरको मात्र हो भित्रको होइन, अन्यथा कृष्ण सबैको भित्र हुन सक्नुहुन्न । यसको अर्थ हाम्रो परिधि मात्र अलग छ हाम्रो केन्द्र भने एक छ । जुन दिन व्यक्तिले आफ्नो केन्द्रलाई जान्दछ त्यो दिन भेद शरीरको मात्र हो भित्रबाट हामी सबै एक छौं भन्ने थाहा हुन्छ । आत्मा एउटा विस्तार हो जस्तो कि प्रत्येक बल्ब अलग अलग हुन्छ तर विद्युत् एक हुन्छ । हामी सबै बल्ब जस्तै शरीर हौं र भित्र जुन विद्युत् ऊर्जा प्रवाहित छ त्यो एक छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- सर्वव्यापी आत्मा 'म' हुँ । सबैको हृदयमा र सबैको आत्मामा 'म' छु । बाहिर मात्र भेद छ तर भित्र अभेद छ, बाहिर भिन्नता छ र भित्र अभिन्नता छ । जो व्यक्ति भित्रबाट बाँच्दछ उसका निम्ति जोसुकैको अहितमा पनि आफ्नै अहित देखिन्छ । महावीर र बुद्धमा यति प्रेम, करुणा आविर्भाव भएको कारण यही हो । उहाँहरूले आफू अतिरिक्त कोही पनि छैनन् भनी देख्न सक्नुभयो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- सबै प्राणीहरूको हृदयको आत्मा 'म' नै हुँ र सम्पूर्ण प्राणी जगत्को आदि, मध्य र अन्त पनि 'म' नै हुँ । हिन्दू धर्मले यी तीनवटै कुरा परमात्मामा एकैसाथ मान्दछ र नराम्रो कुरालाई पनि हामी अलग मान्दैनौं । हामी भलाइ र खराब, प्रकाश र अन्धकार दुवैलाई एक मान्दछौं । हामी सम्पूर्ण अस्तित्व सबैमा परमात्माको मूल देख्दछौं । सनातन चिन्तनले सबै परमात्माको रूप भनेर मान्दछ ।

यो वैज्ञानिक सोच हो । यदि हामीले वैज्ञानिकलाई सोध्यौं भने अन्धकार प्रकाशको नै रूप भन्दछन् । अन्धकारको अर्थ कमभन्दा कम प्रकाश हो र प्रकाश पनि अँध्यारोको रूप हो जसको अर्थ कमभन्दा कम अन्धकार हो । विज्ञानले गर्मी र ठन्डी एकै कुराका दुई नाम हुन् भन्दछ । सबै अनुभवसापेक्ष हुन्, त्यस्तै खराब र भलाइ पनि दुई कुरा नभई एक कुरा नै हो । जसलाई नराम्रो व्यक्ति भन्दछौं त्यो कमसेकम राम्रो व्यक्ति र जसलाई हामी राम्रो व्यक्ति मान्दछौं त्यो कमसेकम नराम्रो व्यक्ति हो । त्यसैले नराम्रो व्यक्तिमा पनि राम्रो र राम्रो व्यक्तिमा पनि नराम्रो कुरा पाइन्छ । यस्तो राम्रो व्यक्ति खोज्न सकिन्न जसमा नराम्रो कुरा नहोस् र यस्तो नराम्रो व्यक्ति पनि खोज्न सकिन्न जसमा राम्रो कुरा नहोस् । यसको अर्थ राम्रो-नराम्रो एउटै कुराका विस्तार हुन् र त्यो एक कुरा, वस्तु वा तत्त्व नै परमात्मा हो ।

त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- प्रारम्भ, मध्य र अन्त्य पनि 'म' हुँ । संसार पनि 'म' हुँ र मोक्ष पनि 'म' हुँ । शरीर पनि 'म' हुँ र आत्मा पनि 'म' हुँ एवम् जगत्को सारा विस्तारमा सबैतिर 'म' नै व्याप्त छु । हामी हिन्दूहरूका लागि अस्तित्व र परमात्मा पर्यायवाची हुन् । त्यसैले ईश्वर छ भन्नु पुनरुक्ति हुन्छ किनभने छ भन्नु नै ईश्वर हो । जे छ, त्यो सबै ईश्वर मात्र छ र हुनु नै ईश्वर हो, अस्तित्व नै परमात्मा हो । सबैभन्दा खराब कुरामा पनि परमात्मा देख्न सक्थौं भने हाम्रा लागि नराम्रो भन्ने नै रहँदैन । यहाँ परमात्माका अतिरिक्त केही पनि छैन र त्यो एकका लागि कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' सबै प्राणीहरूमा स्थित सबैको आत्मा हुँ र सम्पूर्ण प्राणीहरूको आदि, मध्य र अन्त पनि 'म' नै हुँ ।

आदित्यानामहं विष्णुज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥२१॥

‘म’ नै अदितिका बाह पुत्रहरूमा विष्णु र समस्त ज्योतिमा ‘म’ किरणयुक्त सूर्य हुँ र ‘म’ उतान्वास वायुदेवताहरूको तेज मरीचि हुँ र नक्षत्रहरूमा ‘म’ चन्द्रमा हुँ ॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥२२॥

वेदहरूमा ‘म’ सामवेद हुँ, देवहरूमा स्वर्गको राजा इन्द्र हुँ, समस्त इन्द्रियहरूमा ‘म’ मन हुँ र सम्पूर्ण प्राणीहरूमा ‘म’ प्राणशक्ति वा चेतना हुँ अर्थात् जीवनशक्ति हुँ ॥

जे भन्न र व्यक्त गर्न सकिँदैन, त्यसलाई प्रतीकबाट देखाउन सकिन्छ । जो अज्ञात छ त्यसतर्फ पनि प्रतीकको मध्यमबाट इङ्गित गर्न सकिन्छ । ईश्वर अज्ञात छ र उसको हामीलाई केही पनि जानकारी छैन तर जे हामीलाई थाहा छ त्यसको सहाराले हामी उसलाई इङ्गित गर्न सक्छौं । हामी केटाकेटीलाई भाषा सिकाउन पहिले चित्र सिकाउँछौं अनि भाषा जो अज्ञात छ त्यसलाई सिकाउँछौं । मानिसको मन पनि पहिले चित्रको भाषामा सोच्दछ अनि शब्दको भाषा उसमा विकसित हुन्छ । प्राचीनतम भाषाहरू जस्तो कि चिनियाँ भाषा जो चित्रको भाषा हो र यस भाषामा कमसेकम एक लाख शब्दचित्र त याद हुनुपर्दछ । केटाकेटीको मन पनि प्राचीनतम हुन्छ । त्यसैले उनीहरू पनि चित्रबाट नै सम्झन सक्दछन् ।

कृष्णले मौलिक कुरा भनिसक्नुभएको छ- ‘म’ समस्त आत्माहरूको आत्मा हुँ र समस्त आत्माहरूको केन्द्र हुँ । ‘म’ समस्त हृदयहरूको हृदय हुँ, सबै कुराहरूको आदि मध्य र अन्त्य हुँ र सबै कुरा ‘मेरै’ विस्तार हो तर यो गहिरो भाव अर्जुनले सम्झन सकेनन् । त्यसैले कृष्ण अब चित्रको भाषाको प्रयोग गरेर चित्रका माध्यमबाट त्यो भावतिर इसारा गर्नुहुन्छ । अर्जुनले बुझ्नसक्ने चित्रकै उपयोग कृष्णले गर्नुहुने छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! ‘म’ अदितिका पुत्रहरूमा विष्णु हुँ । हामी ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वरका नामबाट परिचित छौं । ब्रह्मा सृजनाका प्रतीक, विष्णु विस्तार र पालनकर्ता अनि महेश विनाशका प्रतीक हुनुहुन्छ । विष्णु अस्तित्वलाई सट्ट्याल्नुहुन्छ र पालनकर्ताका रूपमा हुनुहुन्छ । यी तीन नामलाई सनातनीहरूले मौलिक मूल्य दिएका छन् । सनातनी मनीषीहरूले हजारौं वर्षअघि अस्तित्व तीन हिस्सामा बाँडिएको पाए । यो अस्तित्वमा सृजनात्मक शक्ति हुनुपर्दछ अन्यथा जगत् हुनै सक्दैन साथै यो सृजनात्मक शक्ति सधैंका लागि हुन सक्दैन । त्यसैले जगत्मा विनाश गर्ने शक्ति पनि हुनुपर्दछ, तब मात्र जगत्मा सन्तुलन हुन सक्छ तर अस्तित्वलाई सृजनामा र विनाशका बिचमा बच्ने शक्ति पनि आवश्यक हुन्छ जसले अस्तित्वलाई सट्ट्याल्दछ । यी तीन मौलिक शक्तिका प्रतीक चित्र ब्रह्मा, विष्णु र महेश हुन् । सनातन चिन्तनअनुसार नै सारा जगत्मा तीन शक्तिको धारणा विकास भयो । इसाई धर्म पनि तीन शक्तिलाई स्वीकार गर्दछ, त्रिमूर्तिको भावलाई इसाईहरू स्वीकार गर्दछन् । यी तीन शक्तिविना अस्तित्व हुन सक्दैन ।

अहिले विज्ञानले पनि पदार्थको विश्लेषणमा तीन शक्ति नै भएको थाहा पायो । परमाणुको विस्फोट वा विश्लेषण गर्ने बित्तिकै इलेक्ट्रोन, प्रोटोन र न्यूट्रोन यी तीन अस्तित्व पाइन्छ । यी तीन शक्तिका काम पनि ब्रह्मा, विष्णु र महेशको जस्तै छ । यिनीहरूमा एउटा बिधायक, एउटा विनाशक र एउटा तटस्थ छन् अर्थात् एउटाले सृजना गर्ने, एउटाले सट्ट्याल्ने अनि अर्काले समाप्त गर्ने कार्य गर्दछन् । हामीले धर्मका दृष्टिले यिनै ब्रह्मा, विष्णु र महेशलाई मान्दै आएका छौं र त्रिमूर्तिको धारणामा शरीर एउटै र शिर तीन भएको धारणा बनाएका छौं । यो यस कुराको सूचक हो कि बाहिरबाट हेर्दा यी तीन देखिन्छन् तर भित्र यी तीन एक नै हुन् । कृष्ण यी तीनमध्ये ‘म’ विष्णु हुँ भन्नुहुन्छ । सृजना र विनाश एक क्षणमा हुन्छ तर कालको लामो विस्तार विष्णुको हातमा हुन्छ । विराट् ऊर्जा जो काममा निरन्तर चाहिन्छ त्यो मध्यमा हुन्छ

र त्यो मध्य विष्णु हो । सनातन धर्मावलम्बीहरूका सबै अवतार विष्णुका अवतार हुन् । ईश्वर जब प्रकट हुन्छ, तब ऊ विष्णुको नै रूप हुन्छ । सृष्टि नहुँदा मनुष्य पनि नहुने भएकाले अवतारको कुनै प्रयोजन नै हुँदैन । जब सृष्टि विलीन हुन्छ, तब पनि अवतारको कुनै प्रयोजन हुँदैन किनभने त्यहाँ मनुष्य नै हुँदैन । जीवन जन्म र मृत्युको मध्यमा हुन्छ र जन्म र मृत्यु जीवनका दुई किनारा हुन् । त्यसैले ब्रह्मा र शिव किनारामा उपयोगी हुन्छन् तर जीवनको विस्तार विष्णुको नै विस्तार हो । त्यसैले त्यो शक्ति जसले जीवनलाई धारण गर्दछ उही अवतरित हुन्छ ।

सनातनीहरूबाट निर्मित मन्दिरहरूमा ब्रह्माको मूर्ति या मन्दिर अत्यन्त थोरै मात्र पाइन्छ । ब्रह्माको पूजा गरेको पाइँदैन किनभने सृजना भइसकेपछि ब्रह्मालाई भुल सकिन्छ र ब्रह्माको कुनै संस्पर्श जीवनमा हुँदैन । विष्णुको पूजा चारैतिर राम, कृष्ण र बुद्धको रूपमा चल्दछ र जीवनको प्रतिपल सम्बन्ध विष्णुसँग हुन्छ । शिवका मन्दिरहरू र भक्तहरू पनि धेरै छन् किनभने मृत्युको घटना घट्न बाँकी छ जुन भविष्यमा घटित हुन्छ । मृत्यु वा प्रलयको घटना घट्न बाँकी छ; त्यसैले शिव पनि सार्थक हुनुहुन्छ र उहाँको पूजाको पनि अभिप्राय छ । सबैभन्दा बढी पूजा विष्णुको हुन्छ किनभने दैनिक जीवनसँग उहाँको सम्बन्ध हुन्छ । शिवको पूजा भय र लोभको कारण हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' विष्णु हुँ यो सत्माल्नेवाला जीवनको केन्द्रीय तत्त्व नै 'म' हुँ । यो प्रतीक अर्जुनलाई सरल हुन्छ र उनको स्मरणमा पनि आउन सक्छ । विष्णुका माध्यमबाट कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' निकट छु र प्रतिपल सबैलाई 'म' नै धारण गर्दछु । आउने जाने श्वासमा पनि 'म' छु र रगतको गतिमा पनि 'म' छु । वृक्षको फल्ने वा फल्ने प्रक्रिया पनि 'म' नै हुँ । यो जीवनको सारा आधार जसले सारालाई सत्मालेको छ त्यो 'म' नै हुँ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- ज्योतिहरूमा 'म' किरणवाला सूर्य हुँ । जसरी पदार्थको आखिरी एकाइ परमाणुलाई मानिन्छ त्यस्तै हामीले समस्त अस्तित्वलाई ध्यानमा राख्यौं भने सूर्य सबैभन्दा सानो एकाइ हो । राति देखिने कुनै पनि तारा तारा होइनन्, यी सबै सूर्य हुन् र हामीले देख्ने सूर्यभन्दा धेरै ठुला सूर्य हुन् । हाम्रो सूर्य आकारको आधारमा मध्यम वर्गीय मात्र हो । आकारमा हाम्रो सूर्य पृथ्वीभन्दा ६० हजार गुणा ठुलो छ तर अरू महान् सूर्यहरूको तुलनामा ऊ केही पनि होइन । ताराहरूसँग हाम्रो दूरी धेरै टाढा भएकाले हामीले उनीहरूको विशाल रूप देख्दैनौं ।

पृथ्वीबाट सूर्यकिरणको रफ्तारले नै सूर्यतिरको यात्रा गर्नु भन्ने पनि हामीलाई सूर्यसम्म पुग्न करिब नौ मिनेट लाग्छ । अहिले हामीसँग भएको गतिका आधारमा चल्नु भन्ने कैयन् जन्म यात्रा गरे पनि हामी त्यहाँ पुग्न सक्दैनौं । सूर्यका किरणले एक सेकेन्डमा १ लाख ८६ हजार माइलको रफ्तारमा यात्रा गर्दछन् । यदि हामीले सबैभन्दा नजिकको तारातिर यात्रा गर्न चाह्यौं र सूर्यको गतिमा यात्रा गर्नु भन्ने सबैभन्दा नजिकको ताराकहाँ पुग्न साढे चार वर्ष लाग्छ । हामी सूर्यको चालबाट चल्न सक्दैनौं किनभने त्यो गतिमा कुनै पनि चिज चल्ने बित्तिकै त्यो सूर्यको किरण बन्दछ । यत्तिको गतिमा चल्ने कुनै पनि कुरा आगो हुन्छ र किरणमा लीन हुन्छ । त्यो गतिमा यात्रा गर्न सम्भव नै छैन तर यदि भयो भने पनि निकटतम तारा जो विराट् सूर्य हो, त्यहाँसम्म पुग्न हामीलाई साढे चार वर्ष लाग्छ । यो त निकटतम सूर्य हो त्यसभन्दा पनि पर धेरै सूर्यहरू छन्, जसलाई हामी पृथ्वीबाट तारा जस्ता देख्छौं । वैज्ञानिकहरूले यस्ता चार अरब सूर्यहरू पत्ता लगाएका छन् र यो पनि अन्त होइन र यो हाम्रो खोजको सीमा मात्र हो । अस्तित्वको सीमा नै छैन । यी सूर्यहरूमा कैयौं सूर्यहरू त यस्ता पनि छन् जसको किरण हामीसम्म आइपुग्न अरबौं वर्ष लाग्छ । केही यस्ता पनि सूर्य छन्, जसको किरण अहिले भर्खर हामीसमक्ष आइपुगेको छ र त्यो सूर्यले पृथ्वीको उत्पत्तिको समयमा यात्रा सुरु गरेको थियो । पृथ्वी बनेको चार अरब वर्ष भइसकेको छ । चार अरब वर्षअघि चलेको सूर्यकिरण प्रतिसेकेन्ड १ लाख ८६ हजार माइलको गतिमा चलेर भर्खर पृथ्वीमा ताराको रूपमा प्रकट भएको छ । अब त वैज्ञानिक भन्छन्- अस्तित्वको विस्तारको कुनै अन्त नै छैन । यी

सूर्यहरू जो ताराको रूपमा रात्रिमा पृथ्वीबाट देखिन्छन् यिनलाई ध्यानमा राख्ने हो भने हाम्रो सूर्य एउटा एकाइ मात्र हो र यो विराट्लाई हामी सूर्यबाट तौलिन सक्छौं ।

एक एक सूर्यको आफ्नो सौर्य परिवार छ । पृथ्वी, चन्द्रमा, मङ्गल, बुध, बृहस्पति, शुक्र, शनि आदि एउटा सूर्यका परिवार हुन् । वैज्ञानिकहरू भन्छन्- यो सबै सूर्यबाट नै जन्मिएको हो र यो सबै सूर्यको नै टुक्रा हो । एउटा सूर्य नष्ट हुँदा उसको सारा परिवार नष्ट हुन्छ र एउटा सूर्य जन्मिँदा उसको सारा परिवार जन्मिन्छ । जुन दिन हाम्रो सूर्य नष्ट हुन्छ, त्यो दिन हाम्रो सूर्यको परिवार नष्ट हुन्छ । जब एउटा सूर्य कहीं विनाश हुन्छ, तब तत्काल अर्को सूर्य कहीं जन्मिन्छ किनभने उसबाट निस्केको सारा किरण अर्को सूर्यमा रूपान्तरित हुन्छ । हाम्रो सूर्यले हामीलाई चार अर्ब वर्षदेखि प्रकाश दिइरहेको छ र उसको प्रकाश दैनिक घट्दै छ । वैज्ञानिकहरू भन्छन्- अबको चार हजार वर्षमा हाम्रो सूर्यको आयु सकिन्छ अर्थात् सूर्य चिसो हुन्छ र सबै कुराका साथै हाम्रो सौर्यपरिवार समाप्त हुन्छ । तत्काल सारा किरण एकत्रित हुन्छन् र नयाँ सूर्यलाई सारा प्रकाश दिन्छन् । यसप्रकार नयाँ सूर्यपरिवार निर्मित हुने छ । जसरी एउटा व्यक्ति मर्नुभन्दा अघि उसले आफ्ना सन्तान जन्माएर उत्तराधिकार प्रदान गर्छ त्यस्तै सूर्यहरू पनि मर्दछन् र नयाँ सूर्यलाई जन्म मिल्छ । यो विराट्को व्यवस्थामा हाम्रो सूर्य सबैभन्दा सानो कुरा हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- ज्योतिहरूमा 'म' किरणवाला सूर्य हुँ । यो विराट्को दृष्टिमा सूर्य सानो कुरा हो तर हाम्रो अनुभव र अर्जुनको जान्ने अनुभवमा सूर्य सबैभन्दा ठुलो कुरा हो । हामीले अनुभव गर्ने कुरामा सूर्य सबैभन्दा ठुलो घटना हो तर अस्तित्वको दृष्टिमा सूर्य सबैभन्दा सानो कुरा हो । कृष्णले आफ्नातिरबाट भन्नुभएको भए अर्जुनले बुझ्दैनथे । त्यसैले कृष्ण अर्जुनको दृष्टिले बताउँदै हुनुहुन्छ । कृष्णका लागि सबैभन्दा सानो कुरा अर्जुनका लागि सबैभन्दा ठुलो कुरा हो ।

मानिस अज्ञानता र अबुझको कारण आफूलाई केन्द्र मान्दछ । अस्तित्व अत्यन्त विराट् छ तर यो विराट् अस्तित्वको कुरा अर्जुनको बुझाइमा आउन सक्दैन । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म'समस्त ज्योतिहरूमा किरणवाला सूर्य हुँ । सूर्य धेरै धर्महरूका लागि परमात्माको प्रतीक रहेको छ । हाम्रो अनुभवमा सूर्य सबैभन्दा प्रकाशवान्, प्राणको केन्द्र र समस्त जीवनको आधार हो । त्यसैले हजारौं वर्ष अघिदेखि जुनसुकै सभ्यतामा पनि सूर्यलाई नमस्कार गर्ने प्रचलन थियो । सूर्य पृथ्वीभरि नै परमात्माको प्रतीक बनेको छ र त्यो प्रतीकबाट हामीहरू स-साना प्रतीक बनाउँछौं । आगो पनि परमात्माको प्रतीक बन्यो किनभने आगो पनि सूर्यको अंश हो । अब त वैज्ञानिक पनि भन्दछन्- विद्युत् नै जीवन हो । जीवन हाम्रो अग्निसँग नै जोडिएको छ । कृष्ण अर्जुनलाई सूर्यमा नरोकिई त्यसभन्दा माथिको यात्रा गर्न सक्नु भनेर बुझाउन इसारा गर्दै हुनुहुन्छ । कृष्णको यस कथनका आधारमा सनातनीहरूले सूर्यको पूजा गर्न थाले तर बौद्ध र जैनहरूले यसको विरोध गरे । उनीहरूले सूर्यको पूजाको कुनै अर्थ छैन किनभने परमात्मा त सूर्यभन्दा अतुलनीय रूपमा विराट् छ भने तर परमात्मा प्राप्त गर्ने प्राथमिक चरणमा सूर्यको उपासना उपयोगी हुन्छ । कुनै पनि प्रतीक जतिसुकै सानो भए पनि परमात्माको प्रतीक बन्न सक्थ्यो भने व्यक्ति माथि उठ्न थाल्छ । परमात्मालाई नमान्नुभन्दा कुनै पनि कुरालाई ईश्वर मान्नु राम्रो हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- वायुदेवतामा 'म' मरीचि हुँ । 'म' सबैभन्दा तीव्र गतिवाला वायुको देवता हुँ र नक्षत्रमा नक्षत्रहरूका अधिपति चन्द्रमा हुँ । यी सबै प्रतीक हुन् जो श्रेष्ठ छन्, कृष्ण त्यतैतिर इसारा गर्दै हुनुहुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' वेदहरूमा सामवेद हुँ, देवतामा इन्द्र, इन्द्रियमा मन, अनि प्राणीमा चेतना अर्थात् ज्ञान हुँ । हामीलाई लाग्छ कृष्णले 'म' ऋग्वेद हुँ भन्नुपर्ने हो । ऋग्वेद प्रथम र सर्वाधिक मूल्यको वेद मानिन्छ तर कृष्णले किन आफूलाई सामवेद भन्नुभएको होला ? कृष्णको चयनको कारण शास्त्र जान्ने पण्डितहरूलाई ठुलो कठिनाई भएको छ । वस्तुतः यो ऋग्वेद र सामवेदको प्रश्न नभएर अर्जुनलाई दृष्टिमा राखेर नै कृष्णले बताउनु भएको हो । यो छनोटमा कृष्णको व्यक्तित्वको पनि सवाल छ र उहाँको व्यक्तित्वमा पनि सामवेद नै श्रेष्ठ लाग्दछ । कृष्णको तादात्म्य सामवेदसँग नै बढी छ ।

सामवेद सङ्गीत एवम् गीतको वेद हो, पाण्डित्य र सिद्धान्तको होइन । कृष्णको व्यक्तित्व गणित र विज्ञानभन्दा ज्यादा सङ्गीत र गीतपूर्ण छ । कृष्णलाई हामी विना बाँसुरीको सोच्न पनि सक्दैनौं र बाँसुरी कृष्णको अन्तर्मनको प्रतीक हो । कृष्णले आफूलाई वेदहरूमा सामवेद मान्नु सार्थक छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- शब्द, सिद्धान्त र शास्त्र 'म' होइन गीत, सङ्गीत, नृत्य र लय 'म' हुँ । जीवनको परमरहस्य सिद्धान्तबाट हल हुँदैन किनभने सिद्धान्तले भन्नु दूरी बढाउँछ । यो त जीवनको तल्लीनताबाट मात्र सम्भव हुन्छ । सामवेद तल्लीनताको शास्त्र हो । त्यसैले कृष्णले ऋग्वेद नभनी सामवेद भन्नुभएको हो । सामवेदमा कृष्णको आफ्नो गुणको पनि झलक छ र अर्जुनले यसलाई बुझ्न सक्छन् । अर्जुन कुनै तर्कशास्त्री होइनन् उनी एउटा योद्धा हुन् । योद्धा पनि युद्धको सघनतामा यसरी डुब्छ जसरी कोही सङ्गीतज्ञ आफ्नो सङ्गीतमा डुब्छ, जस्तो कोही नर्तक आफ्नो नृत्यमा डुब्छ । जब कुनै योद्धा तरवारसँग एकबद्ध हुन्छ, तब ऊ योद्धा नभएर तरवार मात्र हुन्छ । युद्धको आफ्नै सङ्गीत, काव्य र लयबद्धता छ ।

अर्जुनलाई सामवेद बुझ्न सजिलो हुन्छ किनभने उनको शरीर पनि कुनै नर्तक जस्तो नै लचिलो छ । अर्जुन गीत, सङ्गीत, नृत्यलाई बुझ्न सक्दछन् र युद्धको नृत्यलाई उनी कुशलतापूर्वक जान्दछन् जीवनको गहिरो काव्यको उनलाई अनुभव छ किनभने जीवन आफ्नो पूरा प्रगाढतामा युद्धको मैदानमा मात्र प्रकट हुन्छ जहाँ मृत्यु प्रतिपल हुन्छ, त्यहाँ व्यक्ति पूरा सजगतामा मौजुद हुन्छ । कृष्ण अर्जुनलाई सम्झाउँदै हुनुहुन्छ, तिम्रो स्वभाव क्षत्रियको हो र तिमी जीवनको परम उत्कर्ष कहींबाट पाउँछौ भने त्यो युद्धबाट मात्र पाउने छौ । भागेर त तिमी खिया लागेको व्यर्थको शस्त्र जस्तो हुन्छौ । तिमी अर्काको धर्मको खोजी गर्दै छौ तर परधर्मबाट तिमी आफ्नो नियतिलाई पाउन सक्दैनौ । तिमी युद्धबाट नै सत्यको गहन क्षणमा उपलब्ध हुने छौ किनभने यही तिम्रो नियति हो । चारैतिर मृत्यु उभिएको अवस्थामा विना कुनै भयले जब तिमी सङ्घर्षमा रत भएर युद्धमा ध्यानस्थ हुने छौ, तब त्यही गहिराइमा तिमी समाधिमा पुग्ने छौ । तिमी जङ्गलमा गएर सन्त्यासी हुँदैमा त्यो ध्यानलाई बुझ्न सक्दैनौ ।

कृष्णभन्दा गहिराइमा पुगेर व्यक्तिलाई उसको प्रकारबाट प्रगाढतापूर्वक जान्ने व्यक्ति पाउने सकिँदैन । सनातन चिन्तनमा व्यक्तिहरूको स्वभाव हजारौं वर्षदेखि चार प्रकारमा बाँडिएको छ जो अन्य कुनै धर्म र विचारमा पाइँदैन । व्यक्तिका प्रकारको विभाजन सनातनीहरूले प्राचीन समयदेखि गर्दै आएको वैज्ञानिक व्यवस्था हो जसका आधारमा जीवन सञ्चालन गरेमा सफलता प्राप्त गर्न सकिन्छ । आफ्नो स्वभावभन्दा कुनै पनि अर्को मार्गबाट गएर उसले दुख मात्र पाउँछ । आज पृथ्वीमा भएका गहनतम दुखको कारण गरिबी होइन किनभने गरिबी सदा थियो साथै दुखको कारण स्वास्थ्य पनि होइन किनभने आज अस्वस्थता कम हुँदै गएको छ । त्यस्तै दुखको कारण अशिक्षा पनि होइन किनभने अशिक्षा आज न्यूनतम बन्दै छ । दुखको मुख्य कारण व्यक्तिले आफ्नो प्रकार अनुसारको जीवन सञ्चालन नगर्नु हो । आज कुनै पनि व्यक्तिलाई उसको प्रकारका बारेमा थाहा छैन । आफ्नो प्रकार नै थाहा नभई ऊ आफ्नो गन्तव्य खोज्दै छ । त्यसैले जब आफ्नो गन्तव्य पाउँदैन, तब व्यक्ति दुख र पीडामा हुन्छ ।

व्यक्तिलाई आफ्नो प्रकार थाहा भएपछि असफलता नै हात परे पनि ऊ सन्तुष्ट हुन सक्छ । आफ्नो स्वभाव र नियति अनुसारको घरमा चल्न पाए त्यो उसका लागि तृप्तिदायक हुन्छ तर अर्काको धाममा पुगे पनि तृप्ति हुँदैन किनभने तृप्तिको सम्बन्ध व्यक्तिसँग हुन्छ, गन्तव्य वा धामसँग होइन । जब व्यक्ति गन्तव्य वा धाममा लयबद्ध हुन्छ अनि मात्र तृप्ति प्राप्त हुन्छ । अर्जुनका लागि युद्ध नै उनको गन्तव्य वा धाम हो । अर्जुनले यो प्रतीक बुझ्न पनि सक्छन् र कृष्णको पनि सङ्गीतसँगको निकटतम र अद्भुत सम्बन्ध भएको कारणले उहाँले 'म' वेदहरूमा सामवेद हुँ भन्नुभएको हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' समस्त ध्वनिहरूमा लयबद्धता हुँ । 'म' समस्त ध्वनिमा र शब्दमा सङ्गीत हुँ । कुनै पनि शब्द र ध्वनिमा जहाँ सङ्गीत हुन्छ त्यहाँ 'म' मौजूद हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' देवहरूमा इन्द्र हुँ र इन्द्रियहरूमा मन हुँ । साधारणतया हामी इन्द्रियहरू र मन अलग ठान्दछौं । त्यसैले हामी पाँच इन्द्रिय भन्छौं र मनलाई इन्द्रियभन्दा अलग ठान्दछौं । कृष्णको हिसाबले मानिसका पाँच होइन छ इन्द्रिय हुन्छन् । मन पनि एउटा इन्द्रिय हो । सूक्ष्म र श्रेष्ठ इन्द्रिय मन हो । आँखाले देख्छ, कानले सुन्छ, हातले स्पर्श गर्छ, नाकबाट गन्ध र जिब्रोबाट स्वाद आउँछ । यी सारा इन्द्रियहरूले गर्ने काम हुन् । इन्द्रियहरूबाट जो एकत्रित एवम् एकसाथ हुन्छ त्यसको नाम मन हो । मन सबै इन्द्रियहरूको सङ्ग्रह हो । आँखाले हेर्छ र कानले सुन्छ तर मनले कसलाई हेर्ने र कसलाई सुन्ने भनेर तय गर्छ । आँखाले केवल देख्न सक्छ तर जसलाई म देखिरहेको छु ऊ नै बोलिरहेको छ भनेर तय गर्न सक्दैन । त्यस्तै कानलाई पनि जसलाई म सुनिरहेको छु, त्यो आँखाले हेरिरहेको छ भनेर थाहा हुँदैन । आँखा र कानका बिचमा कुनै सेतु हुँदैन र सञ्चारको कुनै माध्यम हुँदैन । कानले देख्न सक्दैन र आँखाले सुन्न सक्दैन, त्यसैले जो बोलिरहेको छ त्यसैलाई देखिरहेको छ भनेर मनबाट मात्र जान्न सकिन्छ । पाँच इन्द्रिय अलग-अलग छन् र पाँचै इन्द्रिय अलग-अलग भएमा व्यक्तिभित्र कुनै पनि ज्ञानको घटना घट्नै सक्दैन । यो पाँचै इन्द्रिय अलग अलग दिशामा जान्छन् र यसलाई जोडेर समन्वय गर्ने काम मनको हो ।

मन इन्द्रियहरूको जोड हो । सारा इन्द्रियहरू आफ्नो अनुभवलाई मनमा पोखिदिन्छन् र मनले त्यसलाई संयुक्त गरेर जम्मा गरी संयोजन गर्दछ । पाँचै इन्द्रियको केन्द्रीय इन्द्रिय मन हो र मन चौबाटो हो । मनबाट आँखाले हेर्छ, कानबाट सुन्छ, हातले छुन्छ अर्थात् इन्द्रियले आफ्नो आफ्नो काम गर्दछन् । सारा संवेदना मनलाई उपलब्ध हुन्छ र मनले त्यसलाई एकीकृत रूपमा जोड्छ । त्यसैले मन पनि इन्द्रियको एक हिस्सा हो । एउटा इन्द्रिय समाप्त भयो भने मन कमजोर हुन्छ । आँखा नदेख्ने भयो भने मन कमजोर भएर मनको सम्पत्ति कम हुन्छ । पाँचै इन्द्रियलाई हटाइयो भने मन तत्काल मुर्दा हुन्छ । मन इन्द्रियविना बाँच्न सक्दैन र इन्द्रिय पनि मनविना बाँच्न सक्दैन । मन बेहोस भयो भने इन्द्रियले काम गर्न सक्दैन । मन समस्त इन्द्रियहरूको सार हो । तसर्थ कृष्ण मनलाई पनि इन्द्रिय भन्नुहुन्छ । कृष्णले अर्जुनलाई पहिले 'म' आत्मा हुँ, हृदय हुँ भनिसक्नु भएको छ । आत्मा र हृदय हुँ भनिसके पछि 'म' समस्त इन्द्रियहरूमा मन हुँ भन्नुहुन्छ । उहाँले अर्जुनलाई बुझाउनका लागि तल भरेर सरल प्रतीक दिन लाग्नुभएको छ ।

कृष्णले पहिले 'म' हृदयहरूमा हृदय अनि सबैका आत्माहरूको आत्मा हुँ भन्नुभयो तर अर्जुनले आत्माको कुरा बुझ्न सकेनन् । त्यसैले कृष्ण उनले बुझ्ने भाषामा बताउन खोज्दै हुनुहुन्छ । अर्जुनलाई पनि आत्माका बारेमा हामीलाई जानकारी भए जस्तो मात्र भएको हुनुपर्दछ । उनले शब्द त सुने तर केही बुझ्न सकेनन् र कृष्णले उनका आँखामा हेर्दा कुनै भाव उठेको नपाएपछि अब तल भरेर उनले बुझ्ने भाषा इन्द्रियहरूमा 'म' मन हुँ अर्थात् श्रेष्ठ इन्द्रिय 'म' हुँ भन्नुपरेको हो तर मनभित्रको ज्ञाता, द्रष्टा पनि कृष्ण नै हो । त्यो द्रष्टाभन्दा भित्र पनि उहाँ नै हुनुहुन्छ जहाँ केवल शुद्ध चैतन्य मात्र शेष रहन्छ । केवल ज्ञान पनि कृष्ण नै हो तर यो गहिरो कुरा बुझ्न कठिन हुन्छ । त्यसैले मनको कुरा जसलाई अर्जुन बुझ्न सक्छन्, त्यसलाई 'म' मन हुँ भनेर कृष्णले भन्नुभएको हो । कृष्ण अन्तिम अर्थात् अद्वैतमा स्थित हुनुहुन्छ तर त्यो अन्तिम अवस्था हो जो अर्जुनको स्मरणमा अहिले आउन सक्दैन । त्यसैले पहिलो सिँढी जो इन्द्रियहरूमध्ये श्रेष्ठ मन हो कृष्णले त्यहीँबाट बुझाउन सुरु गर्नु भएको छ ।

कृष्णले इन्द्रियहरूमा 'म' मन हुँ भन्नाले धेरै व्यक्तिहरूमा भ्रान्ति भएको छ तर यो प्रतीक कृष्णले मनमा अल्झिनका निम्ति भन्नुभएको होइन । मनबाट सुरु गरेर मनको पार हुन सक्नु भनेर अर्जुनलाई भन्नुभएको हो । यो केवल एउटा इसारा हो त्यसबाट पार हुन अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- कस्तीमा तिमी बाहिरका इन्द्रियबाट उठेर मनसम्म त पुग अनि अलिकति मात्र भए पनि भित्र प्रवेश हुन्छ । अलिकति भित्र प्रवेश गरेपछि अब भित्र प्रवेश गर्न सकिन्छ जो मनभन्दा पनि भित्र छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यतिसम्म जान कि तिमी कान होइनौ । कानबाट जसले सुन्छ, त्यो तिमी हो । तिमी यतिसम्म जान कि तिमी आँखा

होइनौ । आँखाबाट जसले चियाएर हेर्छ त्यो मन तिमी हो । तिमीले यति जान्यौ भने क्रमशः यो पनि जान्न सक्छौ- यो मन पनि तिमी होइनौ । मनलाई जसले जान्दछ र देख्दछ त्यो साक्षीभावलाई हेर्ने ज्ञाता तिमी हो ।

इन्द्रियमा मन हुँ भन्ने वित्तिकै कृष्ण भन्नुहुन्छ मनभन्दा माथि जुन जान्ने क्षमता चेतना छ त्यो पनि 'म' हुँ । तत्काल यस्तो भन्नाको कारण अर्जुनलाई भ्रम हुन सक्छ भनेर हो । कहीं उनले आफूलाई मन नै नमानून् भनेर भन्नुभएको हो । संसारमा चारप्रकारका व्यक्तिहरू छन्- पहिलो जो आफूलाई शरीर नै ठान्दछन्, दोस्रो जो आफूलाई मन मान्दछन्, तेस्रो जो आफूलाई आत्मा भन्दछन् र चौथो जो आफूलाई परमात्मा नै जान्दछन् । अधिकतम व्यक्तिहरू आफूलाई शरीर नै मान्दछन्, अर्जुन पनि यही कोटीभित्र पर्दछन् । उनलाई पनि शरीर नै सबै कुरा हो भन्ने लागिरहेको छ । त्यसैले उनी भन्दै छन्, कसरी म आफन्तहरूलाई काटूँ र म यो पापको भार कसरी लिऊँ । उनी शरीरलाई नै जीवन मान्दै छन् । भित्रको अस्तित्व जसलाई तरवारले काट्न सकिन्न त्यसका बारेमा अर्जुनलाई कुनै जानकारी नै छैन । त्यसैले कृष्णले इन्द्रिय अर्थात् शरीरमा 'म' मन हुँ भन्नुभएको हो । अर्जुन कहीं मन नै सबै कुरा हो भनी नअल्मिलियून् भनेर तत्क्षण भन्नुहुन्छ- 'म' चेतना हुँ । चेतनाको अर्थ हो जसद्वारा हामी जान्दछौँ र हामी बोधले भरिन्छौँ । चेतना त्यो हो जसद्वारा सबै कुरा जानिन्छ तर उसलाई कसैले पनि जान्न सक्दैन । हामी सबै कुरालाई जगत्मा ज्ञेय बनाउन सक्छौँ तर केवल होस्, चेतना मात्र ज्ञेय बन्न सक्दैन । चेतना भन्दा पछाडि हट्न सकिँदैन त्यसैले चेतना हाम्रो स्वभाव हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- चेतना, चैतन्य र ज्ञानको शक्ति 'म' हुँ । कृष्णले विष्णु, सूर्यबाट सुरु गर्नुभयो अनि तल इन्द्रिय र मनका बारेमा बताउनुभयो त्यसका पछाडि अत्यन्त मौलिक सूत्र अर्जुनलाई दिनुभयो र भन्नुभयो- 'म' चेतना हुँ । जसले 'म' चेतना हुँ भनेर जान्दछ उसले जान्नुपर्ने कुरा सबै जान्यो । हामीभित्र सबैभन्दा गहिरोमा लुकेको स्थान चैतन्यको हो । त्यसैले हामी परमात्माको लक्षणमा सत्-चित्-आनन्द भन्दछौँ । चैतन्यलाई हामीले परमात्माको केन्द्रमा राखेका छौँ । ऊ सुरुमा सत्य छ अनि बिचमा चैतन्य छ र अन्तमा आनन्द छ । सत्यको खोज गर्नुभयो भने चैतन्य उपलब्ध हुन्छ र चैतन्यमा स्थापित भयो भने आनन्द हाम्रो स्वभाव हुन्छ । हामी बेहोसमा नै सबै कुरा गरेर बाँच्छौँ । त्यसैले यो बेहोसीमा त्यो चैतन्य पाउन कठिन हुन्छ । यसका लागि चेष्टा आवश्यक छ । हामीले खाँदा, हिँड्दा, बोल्दा र सबै कुरा गर्दा होसपूर्ण ढङ्गले गर्नुभयो भने त्यो चैतन्य जो हेरिरहेको छ, उसलाई शरीरभन्दा भिन्न जान्न सकिन्छ ।

रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।

वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥२३॥

समस्त रुद्रहरूमा शङ्कर, यक्ष र राक्षसहरूमा 'म' धनको अधिपति कुबेर हुँ, अष्टवसुमा सबैलाई पवित्र गर्ने अग्नि र सम्पूर्ण पर्वतहरूमा 'म' सुमेरु हुँ ॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।

सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥२४॥

हे पार्थ ! विशेष गरी पुरोहितहरूमा मलाई बृहस्पति जान, सबै सेनापतिहरूमा म स्वामी कार्तिकेय र जलाशयहरूमा 'म' सागर हुँ ॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्येकमक्षरम् ।

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥२५॥

महर्षिहरूमा 'म' भृगु हुँ, वाणीहरूमा दिव्य ध्वनि एकाक्षर ॐ हुँ, यज्ञहरूमा 'म' जपयज्ञ र समस्त अचल वस्तु अर्थात् स्थिर वस्तुहरूमा 'म' हिमालय हुँ ॥

अनन्तका प्रतीकहरू पनि अनन्त नै हुन्छन् । जो सबैतिर छ उसलाई इसाराले जहाँबाट पनि जान्न सकिन्छ । कृष्णले अधिल्ला श्लोकहरूमा केही प्रतीकहरू बताएर अर्जुनलाई छलाड लगाउन सक्ने प्रयास गर्नुभयो । यी श्लोकमा अनन्ततिरको यात्रा होस् भनेर नयाँ प्रतीकहरूबाट प्रयास गर्नुभएको छ । अहिलेसम्मका प्रतीकहरूले अर्जुनको हृदयमा कुनै परिवर्तन भएको नपाएपछि कृष्ण नयाँ प्रतीकहरूद्वारा बताउन खोज्दै हुनुहुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! 'म' एकादश रुद्रहरूमा शङ्कर हुँ । यक्ष र राक्षसहरूमा 'म' धनको स्वामी कुबेर हुँ । अष्टवसुमा अग्नि र पर्वतहरूमा 'म' सुमेरु पर्वत हुँ । अधिल्लो श्लोकमा उहाँले 'म' विष्णु हुँ भन्नुभएको थियो । विष्णु जीवनको प्रतीक हो र जीवनलाई सट्टमाल्ने र पालना गर्नेमा उहाँ नै स्रोत हुनुहुन्छ । यस श्लोकमा कृष्ण भन्नुहुन्छ 'म' एकादश रुद्रहरूमा शङ्कर हुँ । शङ्कर मृत्यु, विनाश र प्रलयका प्रतीक हुनुहुन्छ ।

सारा पृथ्वीमा हिन्दूहरूले शिवलाई मृत्युको प्रतीक अर्थात् जीवनको अन्तका देवता मानेका छन् । मृत्यु जीवनको परिपूर्णता हो । हामीलाई पारलौकिक जीवनका बारेमा केही थाहा नभएकाले मृत्युलाई जीवनको शत्रु भन्छौं अन्यथा मृत्यु शत्रु होइन, मित्र हो र मृत्यु जीवनको अनन्य हिस्सा हो । त्यसैले विनाश सृजनाको विपरीत होइन विनाश र सृजना एउटै घटनाका दुई छेउ मात्र हुन् । एउटा बालकको जन्म हुने बित्तिकै उसको मृत्यु पनि प्रारम्भ हुन्छ । हामी प्रतिपल मरिरहेका छौं र मृत्युको नजिक पुग्दै छौं । बालकले जन्म लिनेबित्तिकै लिने पहिलो श्वासमा उसको जीवनको पूरा श्वासमध्ये एक श्वास कम हुन्छ । त्यसैले जन्मको क्षण मृत्युको पनि क्षण हो । मृत्यु जन्मको सहगामिनी हो किनभने मृत्यु नभए जन्म हुनै सक्दैन । त्यसैले जन्म र मृत्यु दुई होइनन् ।

अर्जुनको मन मृत्युबाट भयभीत छ । अर्जुन चारैतिर मृत्यु नै देखिरहेका छन् र आफन्त, परिजनहरूको मृत्युबाट उनी भयभीत छन् । उनी आफन्तलाई मारेर पाउने राज्यको के प्रयोजन भनेर विलाप गर्दै छन् । कृष्णले अर्जुनलाई 'म' जीवनको देवता भनेको कुरामा उनले ध्यान नदिएकाले कृष्ण अब उनलाई 'म' रुद्रहरूमा शङ्कर हुँ र मृत्यु र महाविनाश पनि 'म' नै हुँ भन्नुहुन्छ । हामीलाई मर्नबाट भय हुने हुनाले हामी सृजना गर्ने परमात्माले विनाश पनि गर्छ भन्न अप्ठ्यारो मान्छौं तर जसले बनाउँछ उसले नै मेटाउँछ । जहाँ बन्ने क्रिया हुन्छ, त्यहीँ नाश हुने क्रिया पनि हुन्छ । सृजना र संहार एउटै प्रक्रियाका अङ्ग हुन् । समस्त विनाशले नयाँ सृजनाको अवसर प्रदान गर्छ । तिमी विनाशसँग अर्थात् मृत्युसँग भयभीत नहोऊ किनभने तिमी मृत्यु र विनाश दुवैमा मलाई देख्न सक्छौ किनभने त्यो विनाशको अन्तिम शक्ति पनि 'म' नै हुँ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ ।

जसरी व्यक्तिको जीवनमा मृत्यु घटित हुन्छ त्यस्तै सृष्टिको पनि जीवनमा विनाश वा प्रलय हुन्छ । जसरी एक एक व्यक्ति जन्मिन्छन् र मर्छन्, त्यसरी नै सृष्टि पनि जन्मिन्छ र मर्छ । एउटा बालक जन्मिन्छ, जवान हुन्छ अनि बुढो भई मृत्युलाई वरण गरेर एउटा चक्र पूरा गर्छ अनि फेरि मृत्युपछि जन्मको प्रक्रिया सुरु हुन्छ र यसरी नै जीवनको क्रम चलिरहन्छ । सनातनी चिन्तकहरू जीवन वृत्ताकार छ भन्दछन्- जन्मपछि बालक, जवान अनि बुढो भएर मृत्यु हुन्छ फेरि त्यही वृत्ताकार चक्र चलिरहन्छ । त्यसैले बालक र बुढाको स्वभावमा समानता पाइन्छ । यो समस्त सृष्टि नै वर्तुलाकार छ र गति पनि वर्तुलाकार हुन्छ । त्यसैले यसलाई संसार भनिएको हो । संसारको अर्थ घुम्ने चक्र हो । जो यो चक्रमा फसिरहन्छ ऊ घुमेको घुमै मात्र हुन्छ, बारम्बार जन्म र मृत्युको चक्रमा परिरहन्छ । जो यो चक्रबाट फड्को मारेर सांसारिक चक्रबाट निस्कन सक्छ उही मुक्त हुन्छ । जसरी जन्मपछि मृत्यु हुन्छ त्यसरी नै मृत्युपछि पुनः जन्म हुन्छ । जस्तो व्यक्तिको जीवनमा वर्तुलाकार व्यवस्था छ त्यस्तै व्यवस्था विराट् अस्तित्वको पनि हुन्छ ।

संसारमा जन्मनुलाई सृष्टि भनिन्छ भने मृत्युलाई विनाश वा प्रलय मानिन्छ । पूरा संसार प्रलयपछि फेरि जन्मिन्छ र यात्रामा निस्कन्छ । मृत्यु अन्त होइन यो त केवल एक गहन विश्राम हो । दिनभर मेहनत

गरेपछि राति हामी सुत्छौं र निद्रा पनि अल्पकालीन मृत्यु हो । दिनभर काम गरेर राति सुतेपछि बिहान पुनः ताजा भएर कामका लागि तयार हुन्छौं वा पुनर्जीवित हुन्छौं । दैनिक बिहान नयाँ जीवन पाउनका लागि राति मर्न जरुरी हुन्छ । हामी श्वास जब भित्र तान्छौं, त्यो हाम्रो जीवनका लागि हुन्छ र श्वास जब बाहिर फ्याक्छौं तब त्यो मृत्युको हुन्छ । एक एक श्वाससँग जन्म र मृत्युको सम्बन्ध जोडिएको हुन्छ । एक-एक श्वासमा जन्म र मृत्यु, दिनमा जीवन र रातमा मृत्यु भए जस्तै जीवनमा पनि जन्म र मृत्यु र जगत्मा पनि सृष्टि र प्रलय त्यसरी नै चलिरहन्छ । मृत्यु अर्को नयाँ जीवनका लागि गहन विश्राम हो । जीवन थकान हो र मृत्यु विश्राम हो । त्यस्तै जीवन श्रम र तनाव हो अनि मृत्यु विश्राम र विराम हो । हामी मात्र थाक्दैौं यो विराट् विश्व पनि थाक्छ । हामी मात्र बुढो हुँदैौं, पहाड, पृथ्वी, सूर्य पनि बुढो हुन्छ । हामी मात्र होइन, पहाड, पृथ्वी, सूर्य पनि मर्छन् । यस जगत्मा भएका सम्पूर्ण कुरा जीवन र मृत्युमा परिभ्रमण गरिरहन्छन् ।

कृष्णले भन्नुभयो- रुद्रमा 'म' शङ्कर हुँ जो मृत्यु र विनाशका देवता हुन् । मृत्यु जीवनका विपरीत छैन भनेर कृष्ण अर्जुनलाई सम्झाउन चाहनुहुन्छ । तिमी जीवन र मृत्युलाई अलग गरेर हेर्छौ, त्यसरी गरिने विभाजन भ्रान्ति मात्र हो । जीवनभर श्रम गरेपछि थकान हुन्छ अनि विश्राम चाहिन्छ । मृत्यु त्यो विश्राम हो र 'म' त्यही विश्राम हुँ, त्यसैले तिमी मृत्युसँग भयभीत नहोऊ । तिमी यो मृत्यु हुन्छ भनेर पनि नसोच किनभने तिमीबाट न जीवन हुन्छ न मृत्यु नै हुन सक्छ । जन्मका लागि माता-पितालाई प्रकृतिले एउटा मार्गको रूपमा उपयोग गर्छ र जीवन परमात्माले दिन्छ । हामी स्रष्टा होइनौं केवल उपकरण मात्र हौं । कृष्ण भन्दै हुनुहुन्छ- जीवन पनि तिमीद्वारा आउँदैन त्यो 'म' बाट नै आउँछ र मृत्यु पनि 'म' बाट नै आउँछ । तिमी कसैलाई मार्न सक्दैनौ र तिमी केवल एक माध्यम मात्र हौ । तिमी कर्ता होइनौ तिमी निमित्त मात्र हौ र यही कुरा जानेर व्यर्थमा दुखी नबन । कृष्णको सारा शिक्षाको सार एक शब्दमा भन्नुपर्छ भनेर व्यक्ति एउटा उपकरण मात्र हो त्यो भन्दा ज्यादा होइन । जीवनको विराट् शक्तिले जब भित्र काम गर्छ, तब व्यक्तिलाई साधन बनाउँछ । त्यसैले हे अर्जुन ! तिमी कसैलाई मार्न पनि सक्दैनौ किनभने जन्म र मृत्युलाई 'म' तय गर्छु । जसलाई जहिले र जहाँ मृत्युवरण गर्नुपर्छ त्यो मैले पहिले नै निश्चित गरिसकेको हुन्छु ।

शङ्करलाई हामीले मृत्यु र विनाशका देवता मानेका छौं तर शङ्करको व्यक्तित्वलाई मृत्युसँग जोड्न पनि कठिन लाग्छ । शङ्करलाई हामीले नाच्दै गरेको नटराजको रूपमा पनि स्वीकार गरेका छौं । उहाँलाई एउटा महान् प्रेमीका रूपमा पनि वर्णन गरेका छौं । सतीदेवीको मृत्यु भएपछि शङ्कर भगवती सतीदेवीको लास लिएर बाह्र वर्षसम्म संसारमा घुमिरहनुभयो । शङ्करको लगाव र प्रेम यति गहिरो थियो कि उहाँले देवीलाई काँधमा बोकेर उनलाई बचाउनका लागि भड्किरहनुभयो । बाह्र वर्षसम्म सतीदेवीको त्यो लास सड्दै गयो र एक एक अङ्ग भर्दै गए । जहाँ जहाँ उहाँका अङ्गहरू भरे ती शक्तिपीठको रूपमा विकसित भए । मृत्यु र विनाशका देवताको जीवनप्रति यत्रो आसक्ति र मोह एकातिर पाइन्छ भने अर्कातिर शङ्करको नृत्यका देवताको रूपमा नटराजको व्यक्तित्व बढो रसपूर्ण छ, उहाँको रुखो र उदास व्यक्तित्व छैन । मृत्युका देवतामा जीवनप्रति यत्रो राग हुनु विरोधाभास प्रतीत हुन्छ तर यो विरोधी छैन । जहाँ रागको क्षमता हुन्छ त्यहीँ विराग र मृत्युको क्षमता पनि हुन्छ । हामी भित्रको वासना नै मृत्यु पनि हो । हाम्रो कामवासना पूरा समाप्त भएमा मृत्युको भय पनि समाप्त हुन्छ । जब हामी जीवन प्रकट गर्न कामवासनाको माध्यमबाट सहयोग गर्छौं तब हामी मृत्युसँग पनि नजिक गइरहेका हुन्छौं । जीवन निर्माण गर्ने काममा प्रयोग हुने ऊर्जा रिक्त भएर मृत्युको काम पनि गरिरहेको हुन्छ ।

जीवन एउटा सतत सन्तुलन हो । जीवनमा अमृत तत्त्वप्राप्त गर्न निस्कने व्यक्तिहरूले बह्मचर्यको साधना गरे किनभने मृत्युको द्वार कामवासना हो भन्ने उनीहरूलाई बोध भयो । कामवासनाले एकातिर जीवन दिन्छ भने अर्कातिर मृत्यु दिन्छ किनभने जीवन र मृत्यु सबैतिर संयुक्त छ । त्यसैले शङ्कर एकातिर

विनाशका देवता हुनुहुन्छ भने अर्कातिर उहाँको जीवन ज्यादै रसपूर्ण र मोहासक्त पनि छ । जो मृत्युको द्वार हुन्छ उसमा कामवासना पनि त्यत्तिकै हुन्छ अनि मात्र सन्तुलन हुन सक्छ । जीवन प्रारम्भमा आउने हुनाले देखिन्छ र मृत्यु अन्त्यमा मात्र आउने हुनाले देखिँदैन, त्यति मात्र फरक हो । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- जीवन पनि 'म' हुँ र विनाश पनि 'म' नै हुँ । सारा द्वन्द्वभित्र 'म' नै हुन्छ, जब दुवै द्वन्द्वको भित्र एउटै अस्तित्व हुन्छ तब द्वन्द्वको कुनै अर्थ नै रहँदैन ।

जर्मनीका दार्शनिक हिगेल (G.W.Friedrich Hegel) ले पश्चिममा द्वन्द्ववादमा धेरै काम गरेका छन् । उनी भन्छन्- सारा जीवनको विकास द्वन्द्वातीत छ । अनि मार्क्सले यसैका आधारमा द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद (Dialectical Materialism) र कम्युनिजमलाई जन्म दिए । मार्क्सले जसरी जीवनको विकास द्वन्द्वात्मक छ त्यसरी नै समाजको विकास पनि द्वन्द्वात्मक हुन्छ भने । यो धनी र गरिबको द्वन्द्व एवम् लडाइँ हो तर उनीहरूलाई सनातनी चिन्तकहरू अझ गहिरो कुरा भन्दछन् भन्ने जानकारी नै छैन । हिन्दू चिन्तक विकास र समाज त सामान्य कुरा हुन्, सारा अस्तित्व नै द्वन्द्वात्मक छ भन्दछन् । सारा अस्तित्व नै द्वन्द्व हो तर द्वन्द्वको अर्थ विपरीत दुई होइन । यो यस्तो दुई हो जो भित्र गहिराइमा जोडिएको छ, जस्तो नदी दुई किनाराहरूको बिचमा बग्छ । यी दुई किनारा हामीलाई दुई जस्तो लाग्छ तर नदीभित्र गहिराइमा पुग्यौं भने हामी जमिन जोडिएको पाउँछौं । त्यस्तै नदी एक मात्र किनारा भएर बग्न सक्दैन । त्यसैले सनातनीहरूले द्वन्द्व बाहिर मात्र छ भित्र त द्वन्द्वरहित अवस्था छ, त्यस्तै द्वैत बाहिर छ भित्र त अद्वैत मात्र छ भनेका हुन् । बाहिर जुन दुई देखिन्छ त्यो एककै दुई रूप हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जीवन र मृत्यु दुवै 'म' हुँ । यी दुवै एक-अर्काका दुश्मन होइनन् यिनीहरू गहिरोमा संयुक्त छन् । बाहिरबाट दुई देखिन्छन् तर भित्रबाट जोडिएका र संयुक्त छन् । त्यसैले हे अर्जुन ! तिमी जीवन र मृत्युको चिन्ता नगर किनभने यी दुवै 'म' हुँ । तिमी व्यर्थमा बिचमा आउने प्रयास नगर ।

अर्जुनको समस्या नै कर्तापनको भाव हो । उनी म युद्ध गर्छु र युद्धमा हत्या गरेमा यो पाप मलाई लाग्छ । त्यसैले म पुण्य गर्न चाहन्छु र त्याग गरेर सन्यासी बन्न चाहन्छु भन्दछन् । अर्जुनभित्रको म सबै कुरा गर्न चाहन्छ तर नराम्रो गर्दिनँ र राम्रो गर्छु भन्दछ । अर्जुनको सन्ताप र चिन्ता अहङ्कारको हो र अहङ्कार सिवाय जगत्मा अरु कुनै चिन्ता पनि हुँदैन । कर्तापनको भाव नै चिन्ताको एक मात्र कारण हो । कर्तापनको त्याग नै विराट्प्रतिको भरोसा हो । अर्जुन यी सबै कुराको केन्द्र उनी नै हुन् भन्ने भ्रममा छन् । सबै उनकै आधारमा भइरहेको छ र उनी भएनन् भने केही हुँदैन साथै उनैले सबै युद्धको जिम्मेवारी लिए जस्तो गर्दै छन् । कृष्ण उनलाई भन्दै हुनुहुन्छ- यो तिम्रो भ्रान्ति मात्र हो किनभने केही पनि तिमीमा निर्भर छैन । सबै परमात्मामा निर्भर छ अर्थात् सबै 'म'मा निर्भर छ ।

यक्ष एवम् राक्षसहरूमा 'म' धनको स्वामी कुबेर हुँ । कुबेरसँग अनन्त धनको भण्डार छ । कुबेर अस्तित्वमा सबैभन्दा ठुला धनी व्यक्ति हुन् । गरिब व्यक्ति कहिल्यै पनि धनबाट मुक्त हुँदैन तर धनीले चाह्यो भने ऊ धन व्यर्थ हो भनेर धनबाट मुक्त हुन सक्छ । बुद्ध, महावीरहरू जससँग धन थियो, उहाँहरू आफ्नो धनको व्यर्थतालाई बुझेर त्यसबाट मुक्त हुनुभयो । धनसँग टाँस्सिएर बसेको व्यक्ति बुद्धिमान् होइन । यदि कसैसँग धन नभए पनि धनबाट मुक्त भयो भने ऊ धेरै बुद्धिमान् हो भन्ने जान्नुपर्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- राक्षसहरू र यक्षहरूमा 'म' धनपति कुबेर हुँ । राक्षसको अर्थ त्यो प्रवृत्ति हो जसमा लोभ हुन्छ । राक्षस जात होइन यो एउटा प्रवृत्ति हो जहाँ लोभ नै उसको स्वभाव हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- राक्षसहरूमा 'म' कुबेर हुँ । राक्षस कुबेरको अवस्थामा पुगेपछि मात्र मुक्त हुन सक्छ अन्यथा हुन सक्दैन । अनन्त धन पाएमा मात्र राक्षसको धनको खोज बन्द हुन सक्छ । यसको अर्थ राक्षसहरूमा कुबेर मात्र धनको पकडभन्दा बाहिर हुन सक्छन् भन्ने हो ।

धनको लोभबाट मुक्त हुन या त प्रज्ञा बढेर व्यक्तिलाई लोभ व्यर्थ लाग्नुपर्छ अथवा आफूले मागेको भन्दा धेरै धन प्राप्त भएर कुबेरको स्थितिमा पुग्नुपर्छ अनि मात्र व्यक्ति लोभबाट मुक्त हुन सक्छ । गरिब

समाज सामूहिक रूपमा धार्मिक हुन सक्दैन तर धनी समाज सामूहिक रूपमा धार्मिक हुन सक्छ । गरिब समाजमा व्यक्तिगत रूपमा मात्र धार्मिक हुन सकिन्छ किनभने शरीरको आवश्यकता पूर्ति गर्न त गाह्रो छ भने आत्माको खोज गर्ने कार्य धेरै कठिन हुनु स्वाभाविकै हो । कृष्णको भनाइ अनुसार राक्षस जबसम्म कुबेर हुँदैन, तबसम्म परमात्मातिर उसको कुनै भुकाउ हुँदैन, तबसम्म उसको लोभले उसलाई धनको आसपास नै घुमाइरहन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' राक्षसहरूमा त्यो व्यक्ति हुँ जससँग यति धन छ कि उसको इच्छा र वासना पनि शेष रहन्न । कुबेरको प्रतीकात्मक अर्थ जससँग कल्पना र वासना गर्न सकिने भन्दा ज्यादा धन छ भन्ने हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' शिखरवाला पर्वतमा श्रेष्ठतम पर्वत सुमेरु हुँ र पुरोहितहरूमा बृहस्पति हुँ, सेनापतिहरूमा स्वामी कार्तिकेय हुँ र जलाशयहरूमा समुद्र हुँ । हे अर्जुन ! 'म' महर्षिहरूमा भृगु हुँ र वचनहरूमा एक अक्षर अर्थात् ओङ्कार हुँ । 'म' सबै प्रकारका यज्ञहरूमा जपयज्ञ र स्थिर रहनेहरूमा हिमालय पर्वत हुँ । वचनहरूमा एक अक्षर ओङ्कार हुँ । ओङ्करमा तीन ध्वनिहरू 'अ-उ-म्' छन् । ध्वनिशास्त्रले 'अ-उ-म्' यी तीन मौलिक तथा बीज ध्वनि हुन् र बाँकी सबै ध्वनि यिनकै विस्तार हुन् भन्दछ ।

आज आइन्स्टाइनको सानो सूत्र (Energy is equal to mc square) ले पूरा विज्ञानलाई समाहित गरेको छ । यस सूत्रले आजको समस्त भौतिकशास्त्रलाई समाहित गरेको छ । त्यसरी नै हिन्दूहरूको ॐ ले समस्त ध्वनिशास्त्रलाई समाहित गर्छ । यो एउटा वैज्ञानिक सूत्र हो । ॐ का विशेष प्रयोगहरू छन् । सारा शास्त्र भुलेर ॐ मात्र सम्भोगमा पनि परमसत्तामा प्रवेश हुन सक्छ । ॐ परमात्माको निराकार रूपलाई पाउने आखिरी द्वार हो । यदि ॐ बाट जगत्तिर चल्याउँ भने 'अ-उ-म्' बाट सारा जगत्को विस्तारमा पुगिन्छ । ॐ बाट भित्र प्रवेश गर्नु भने ॐ पछि समस्त ध्वनिहरू समाप्त भएर शून्यमा प्रवेश हुन्छ, जहाँ व्यक्ति पनि हराउँछ र केवल ओङ्कार मात्र शेष रहन्छ । ॐ कुनै मनुष्यद्वारा सृजित ध्वनि होइन यो अस्तित्वको ध्वनि हो । मनुष्यको सारा विचार, अहङ्कार समाप्त भएर जब गहन मौनता हुन्छ, त्यो भित्री मौनतामा जुन ध्वनि सुनिन्छ त्यो ॐ हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- त्यो ॐ मा प्रवेश गर्नु नै 'म'मा प्रवेश गर्नु हो । समस्त अक्षरहरूमा 'म' एकाकार ॐ हुँ ।

हजारौं प्रकारका यज्ञहरू छन् र ती यज्ञहरूमा कृष्ण 'म' जपयज्ञ हुँ भन्नुहुन्छ । कुनै योजना वा व्यवस्थाका माध्यमबाट आफ्नो र अस्तित्वको बिचमा सेतु निर्माण गर्नु यज्ञ हो । हामी जुन व्यवस्थाबाट जगत्को अस्तित्वसँग जोडिन्छौं, त्यो व्यवस्था यज्ञ हो । यो यज्ञबाट अस्तित्वसँग जोडिने धेरै मार्गहरू छन् । हामीलाई थाहा नभएको र शास्त्र जान्ने पण्डितहरूको मिथ्याज्ञानका कारण यी मार्गहरू कर्मकाण्डमा मात्र सीमित भएका छन् अन्यथा यज्ञका विधिहरूको पूरा विज्ञान छ । एउटा विशेष व्यवस्थाबाट जगत्को अस्तित्वसँग जोडिने उपाय यज्ञको विधिमा छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- ती सबै उपाय, विधिहरूमा 'म' जपयज्ञ हुँ किनभने यज्ञहरूमा सबैभन्दा सूक्ष्म र श्रेष्ठ जपयज्ञ हुन्छ । जपयज्ञको माध्यमबाट आफूभित्र ध्वनिहरूको यस्तो संघातमय जाल निर्माण गर्नुपर्छ, जसबाट त्यो जगत्को परमध्वनिसँग हाम्रो सम्बन्ध स्थापित हुन्छ । जब त्यो जपको ध्वनि लयबद्ध रूपमा चलन थाल्छ, तब जपयज्ञद्वारा भित्रको परमध्वनिसँग मिल्ने सेतु निर्मित हुन्छ । त्यसैले सबै धर्महरूले अलग-अलग रूपमा जपको प्रयोग गरेका छन् । यसको लक्ष्य जपका माध्यमबाट जगत्मा चलि रहेको विराट् ध्वनिसँग सम्बन्ध स्थापित गर्नु हो ।

जपयज्ञ सूक्ष्मतम यज्ञ हो । बाहिर आगो बाल्नु स्थूल कुरा हो तर मन्त्रले भित्र आगो बाल्न सकिन्छ । बाहिर घिउ हाल्नु स्थूल कुरा हो तर भित्रको अग्निमा पनि शुद्ध घिउ मन्त्रद्वारा हाल्न सकिन्छ । भित्रको सूक्ष्मतम आयोजन ध्वनिबाट हुन्छ । हामीहरू शब्दसिवाय अरु केही पनि होइनौं । हामी केवल केही शब्द र ध्वनिका जोड मात्र हौं । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यज्ञहरूमा 'म' जपयज्ञ हुँ र स्थिर हुनेहरूमा हिमालय पहाड हुँ । जब व्यक्ति जपमा गहिरो उत्रिन्छ, तब मनको कम्पन कम हुन थाल्छ र बिस्तारै कम्पन हराउँछ । एउटा हिमालयको जस्तो स्थिरताको शिखर भित्र निर्मित हुन्छ ।

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।

गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥२६॥

सम्पूर्ण वृक्षहरूमा 'म' पिपल हुँ, देवर्षिहरूमा नारद हुँ, गन्धर्वहरूमा गन्धर्वका अधिपति चित्ररथ र सिद्धहरूमा 'म' नै कपिल मुनि हुँ ॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥२७॥

घोडाहरूमा मलाई अमृतका लागि समुद्रमन्थन गर्दा अमृतको साथमा उत्पन्न भएको उच्चैश्रवा जान, हात्तीहरूमा श्रेष्ठ हात्ती ऐरावत र मानिसहरूमा मलाई राजा जान ॥

सबै वृक्षहरूमा पिपल, देवर्षिहरूमा नारद तथा गन्धर्वहरूमा चित्ररथ र सिद्धहरूमा कपिल हुँ भन्दै कृष्ण अर्जुनलाई सम्झाउन अरू प्रतीकहरूको पनि उपयोग गर्नुहुन्छ । वृक्षहरूमा पिपल ज्यादै विशिष्ट गुणवान् वृक्ष हो । केवल हिन्दुहरूको आस्था र मान्यताले मात्र होइन वनस्पतिशास्त्रको मान्यताले पनि यो विशिष्ट छ । वनस्पतिशास्त्रका अनुसार मात्र होइन, अब त मनोवैज्ञानिक हिसाबले पनि यो विशिष्ट छ । सारा वृक्षहरूले रात्रिमा कार्बनडाइअक्साइड छोड्छन् केवल पिपलले मात्र यो छोड्दैन । पिपलबाहेक कुनै पनि वृक्षमुनि राती सुत्नु वा बस्नु हानिकारक हुन्छ किनभने कार्बनडाइअक्साइडको मात्रा बढेमा मृत्यु पनि घट्न सक्छ । त्यसैले राती वृक्षहरूमा बास बस्न वा रोकिन निषेध गरिएको हो तर पिपलको वृक्षमुनि राती पनि बस्न सकिन्छ । पिपलबाट चौबिसै घण्टा जीवन निसृत हुन्छ । मनसविद् र शरीरशास्त्री दुवै निरन्तर मनुष्यको शरीरको केन्द्रको खोजीमा छन् । मस्तिष्कको जुन ग्रन्थिको निकट चेतना छ र जसको अभावमा व्यक्ति बेहोस हुन्छ, त्यो रासायनिक तत्त्व सर्वाधिक पिपल वृक्षमा उपलब्ध छ । मनुष्यभित्र बुद्धि प्रकट हुन जुन रासायनिक तत्त्वको मस्तिष्कमा जरुरत हुन्छ, त्यसको सर्वाधिक मात्रा पिपलमा पाइन्छ ।

बुद्धको बुद्धत्व पनि वटवृक्षबाट भएको हो त्यो पनि पिपल जातिकै वृक्ष हो । उहाँको बुद्धत्व घटित हुनु पनि गहन रूपमा त्यो वृक्षसँग सम्बन्धित हुन सक्छ किनभने चैतन्यको घटना जुन रासायनिक तत्त्व र प्रक्रियाबाट बढ्छ त्यो वट र पिपल जस्तो वृक्षमा सर्वाधिक हुन्छ । बोधिवृक्ष सम्पूर्ण वृक्षहरूमा सर्वाधिक बुद्धिको सम्भावना भएको वृक्ष पनि हो । कृष्ण वृक्षमा 'म' पिपलवृक्ष हुँ भन्नुहुन्छ । यसको अर्थ यदि हामी परमात्माको खोज गर्न वृक्षको आश्रयमा गयौं भने जुन वृक्षमा बुद्धिमत्ताको किरण बढी हुन्छ, त्यहीँबाट हामीले उसलाई खोज गर्नुपर्छ । जहाँ बुद्धिमत्ता छ त्यहीँ ईश्वर छ । यदि वृक्षमा बुद्धिमत्ताको किरण छ भने त्यहाँ पनि ईश्वर छ भनेर जान्नुपर्छ ।

धेरै वर्षसम्म विज्ञानले बुद्धि केवल मनुष्यमा मात्र हुन्छ भनेर सोच्यो जो गलत र भ्रान्त साबित भएको छ । बुद्धि पशुहरू र वनस्पतिमा पनि हुन्छ केवल मात्राको भिन्नता हुन्छ । विज्ञानले अब त बोट बिरुवाहरूमा पनि बुद्धि, स्मृति र संवेदनशीलता छ भनेर मान्दछ । समस्त अस्तित्वको पूरा जीवन नै आत्माले व्याप्त छ । महावीर अस्तित्वमा जीवन छ भनेर यसरी आविर्भूत हुनुभएको थियो कि उहाँले आफ्ना साधुहरूलाई हिलोमा पनि नहिँड्न भन्नुभएको थियो किनभने हिलोमा यदि घाँसको अङ्कुर निस्किएको भए त्यो अङ्कुरमाथि खुट्टा राख्दा हिंसा हुने छ । उहाँ भन्नुहुन्थ्यो- काँचो फल टिपेर नखानु किनभने काँचो फल टिप्दा वृक्षको प्राणमा पनि त्यस्तै पीडा हुन्छ जस्तो मनुष्यको हात खुट्टा काट्दा हुन्छ त्यसैले जब वृक्षबाट फल पाकेर आफैँ झर्छ अनि मात्र खानु भन्नुहुन्थ्यो । विज्ञानले बोट-बिरुवाभित्रको जुन संवेदनाको खोज गरिरहेको छ त्यो महावीरको अहिंसा हो । महावीरले भने जस्तै त्यहाँ पनि प्राण र संवेदना हामीमा भएजस्तै हुन्छ, आत्मा त सबैतिर नै व्याप्त छ ।

पिपल अत्यन्त प्रतिभावान् र प्रज्ञावान् वृक्ष भएकोले कृष्णले वृक्षहरूमा 'म' पिपल हुँ भन्नुभएको हो । वृक्षहरूमा सर्वाधिक प्रज्ञा पिपलमा प्रकट भएको छ । हिन्दूहरूले यस तथ्यलाई जानेर नै पिपलको पूजा सुरु गरेका हुन् । पिपललाई पूजा र नमस्कार गर्नुको अर्थ यसमा भएको प्रज्ञाको सम्झना र आदर गर्नु हो । तर हामी त आफ्नो अहङ्कारको कारण मनुष्यमा भएको प्रज्ञालाई पनि सम्मान गर्दैनौं । हामी जीवित जिसस, बुद्ध, महावीरहरूलाई आफूजस्तै मानिस सम्झन्छौं र उहाँहरूप्रति शिर झुकाउन पीडाबोध गर्छौं तर उहाँहरू नभएपछि उहाँहरूलाई भगवान् मान्न हामीलाई कुनै कष्ट हुँदैन । जति लाभ जिउँदो गुरुसँग लिन सकिन्छ त्यो मुर्दा गुरु जतिसुकै सिद्ध भए पनि उससँग लिन सकिँदैन । सनातनीहरूले पिपलको प्रज्ञालाई पनि नमस्कार गरेर पार हुन खोज्छे । समस्त वृक्षहरूमध्ये बुद्धिमत्ताको सर्वाधिक सम्भावना पिपलमा रहेको छ, त्यसैले उसप्रति शिर झुकाएर त्यो बुद्धिमत्तासँग सम्बन्ध जोड्न सकिन्छ ।

युनानी चिकित्साका जन्मदाता लुकमानले एक लाख वनस्पतिहरूको गुणधर्म लेखेर बताएका छन् । यो आश्चर्यचकित कुरा हो किनभने लुकमानसँग कुनै प्रयोगशाला थिएन साथै उनीसँग कुनै रासायनिक तत्त्व जसबाट परीक्षण गर्न सकिने व्यवस्था पनि थिएन । उनीसँग वनस्पतिको गुण, धर्म जान्ने कुनै यन्त्र थिएन । लुकमान त गाउँगाउँ हिँडिरहने फकिर जस्ता व्यक्ति थिए । उनीसँग एउटा भोला सिवाय अरु केही पनि थिएन । उनीभन्दा अघि यस सम्बन्धमा कसैलाई पनि थाहा थिएन, त्यसकारण उनलाई कसैबाट यो विद्या प्राप्त भएको पनि होइन । लुकमान बोटबिरुवालाई नै तिम्रो गुण धर्म के हो, तिम्रो कुन बिरामीका लागि काम लाग्न सक्छौं भनेर सोध्छे अनि बोटबिरुवाले जे बताउँछे, उनी त्यही लेखेर राख्छे । लुकमानले बोटबिरुवाका बारेमा बताएको गुण, धर्म नै अहिलेको श्रेष्ठतम विज्ञानले पनि त्यही बताएको छ । त्यस्तै आयुर्वेदका औषधीहरू पनि सबै प्रयोगशालाबाट जाँचेर तयार पारिएका होइनन् । त्यो अत्यधिक ज्ञान लुकमानको जस्तै वनस्पतिसँग सिधा अन्तर सम्बन्धबाट उपलब्ध भएको हुनुपर्छ । हामी आफूभित्र गहिराइमा जति उत्रिन्छौं उति नै हामी अस्तित्वमा पनि गहिरो उत्रिन थाल्छौं । हामी एक कदम तल उत्रियौं भने पशुहरूसँग सम्बन्धित हुन थाल्छौं र एक कदम अझ तल उत्रियौं भने वनस्पतिसँग सम्बन्धित हुन सक्छौं । एक कदम अरु तल उत्रियौं भने हामी खनिज पदार्थसँग सम्बन्धित हुन्छौं । जति गहिरो उत्रियो त्यति नै अस्तित्वको गहिरो तलसँग सम्बन्धित हुन सकिन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- देवर्षिहरूमा 'म' नारद हुँ । नारदको चरित्र अनौठो छ । कुनै पनि पौराणिक कथामा नारद जस्तो चरित्र पाइँदैन । नारदको व्यक्तित्व गम्भीर छैन, उनी जीवनलाई एउटा खेल, नाटक, उत्सव, मनोरञ्जन मान्दछन् र गैरगम्भीर ढङ्गले सोही अनुसार जीवनयापन गर्दछन् । कृष्ण गम्भीर प्रकृतिका ऋषिहरूसँग आफूलाई जोड्नुहुन्न किनभने गम्भीरता पनि एक प्रकारको बिरामी हो । गम्भीर व्यक्ति न हाँस्न सक्छ न नाच्न नै सक्छ साथै ऊ उत्साहपूर्वक बाँच्न पनि सक्दैन । गम्भीर प्रकृतिका व्यक्ति जीवनको परमानन्द जान्न र भोग्न पनि सक्दैनन् । यस्ता व्यक्तिले पूजा र प्रार्थना पनि गर्न सक्दैनन् किनभने पूजा, प्रार्थना जीवनका उत्सवसँग सम्बन्धित हुन्छन् । गम्भीरता हुनु भनेको जीवनको एक हिस्सासँग मात्र आफूलाई एक मान्नु हो र जीवनको समग्रतासँग उसको सम्बन्ध हुँदैन । त्यसैले कृष्ण देवर्षिहरूमा 'म' नारद हुँ भन्नुहुन्छ ।

हामीलाई ऋषिले झुटो बोल्दैनन् जस्तो लाग्छ । तर नारद झुटो बोलेर कसैलाई अल्लाउन पनि सक्छन् । नारद एउटा रहस्यवादी व्यक्ति हुन् । नारदका लागि जगत् एउटा मञ्च र नाटक मात्र हो । कृष्णले नारदलाई चुन्नु पनि जगत् एउटा रङ्गमञ्च हो भन्ने कुराको सङ्केत हो । हामी धार्मिकता भनेको गम्भीर प्रवृत्तिको हुनु र नहाँस्नु हो भन्ने सोच्दछौं । इसाईहरू जिसस कहिल्यै पनि हाँस्नु नै भएको छैन भन्दछन् । जिसस जस्तो व्यक्ति कहिले हाँस्नुभएको छैन भन्नु सम्भव नै हुँदैन तर इसाईहरू भन्छन्- उहाँ कहिल्यै हाँस्नुभएन किनभने हाँस्नु त अपवित्रता हो । त्यसैले इसाईले जिससको अनुहार उदास, सारा कहिल्यै हाँस्नुभएन किनभने हाँस्नु त अपवित्रता हो । त्यसैले इसाईले जिससले सारा दुनियाँको पाप दुनियाँको बोझ बोकेको व्यक्तिका रूपमा चित्रित गरिदिए । इसाईहरू जिससले सारा दुनियाँको पाप

आफूमाथि लिनुभयो र उहाँद्वारा सारा जगत्को मुक्तिको उपाय भइरहेको छ भन्ने मान्दछन् । वास्तवमा जिससलाई चिन्नै नसकेर उहाँको यस्तो व्यक्तित्व बनाइएको हो । जिससको व्यक्तित्वलाई दृष्टिगत गर्नु भने यो कुरा साँचो लाग्दैन किनभने जिसस मिठो खानालाई प्रेम गर्नुहुन्थ्यो, सुन्दर स्त्रीहरू मन पराउनुहुन्थ्यो, भोजनमा अलिकति वाइन पनि लिनुहुन्थ्यो । यस्तो व्यक्ति हाँसेन भनेर मान्न सकिँदैन तर केही दुखी र उदास व्यक्तिहरूले उहाँलाई घेरेका कारणले उहाँलाई यस रूपमा चित्रण गरियो । धार्मिक हुन यस्तै प्रवृत्तिका व्यक्तिहरूले यसलाई आधार बनाएका छन् । उनीहरू आफ्नो उदासीनतालाई आफ्नो तपस्या मान्छन् साथै दुखी व्यक्तिहरू धार्मिक भएर एक ठाउँमा जम्मा भई सबै हाँस्ने व्यक्तिहरूलाई पापी भन्छन् । यस्ता मुखर व्यक्तिहरूले आफ्नो दुखलाई दर्शनशास्त्र बनाएका छन् ।

कृष्ण त बाँसुरी बजाउने, नाच्ने, प्रफुल्लित व्यक्ति हुनुहुन्छ जसलाई जीवनसँग प्रेम छ । उहाँका लागि जिन्दगी एउटा उत्सव र आनन्दपूर्ण खेल हो । सारा धर्म आनन्दबाट जन्मिन्छ र दुर्भाग्यले दुखी व्यक्तिहरूको हातमा पर्दछ । कृष्णका लागि जिन्दगी एउटा नाटक, खेल र लीला हो । यसलाई जो गम्भीरतासँग लिन्छ त्यो व्यक्ति अस्वस्थ हो । नारदका लागि जिन्दगी गम्भीर कुरा होइन । उनले जीवनको गहन सत्यलाई बुझेकाले आफूले नाटकको पात्र जस्तै भूमिका निर्वाह गरेका हुन् । नारदका लागि सबै कुरा अभिनय हो र कृष्णलाई त निश्चय नै जीवन एउटा खेल र लीला मात्र हो । हामीले केवल कृष्णलाई मात्र पूर्णावतार मानेका छौं । कृष्णलाई पूर्णावतार मान्नुका पछाडि उहाँमा कुनै मर्यादा छैन र उहाँ जस्तो मर्यादामुक्त व्यक्ति पनि पृथ्वीमा कोही पनि छैन । कृष्णले जीवनलाई समग्रतामा स्वीकार गर्नुभएको छ र कुनै कुरा उहाँलाई अस्वीकार्य छैन । त्यसैले कृष्णको जीवनमा सङ्गति पनि पाइँदैन । कृष्ण जस्तो अवतार पुरुष हुन अब कठिन छ तर हामीलाई कृष्ण पूर्ण रूपमा स्वीकार गर्ने हिम्मत पनि हुँदैन ।

कृष्णमा यसप्रकारको कठिनाई सदा रहेको छ । कृष्णले 'म' युद्धमा शस्त्र उठाउनु भन्नुभएको थियो तर शस्त्र उठाउनु भएकाले उहाँको वचन भङ्ग भयो । कृष्णको स्वभाव कतिपयलाई असङ्गत जस्तो लाग्छ किनभने हाम्रो सोच्ने ढङ्ग नै गलत र गम्भीर छ । कृष्ण गैर गम्भीर हुनुहुन्छ । आफ्ना असङ्गतिमा उहाँ बिलकुल सङ्गत हुनुहुन्छ । यो विराट्, बहुमुखी, बहुआयामिक र धेरै दिशामा फैलिएको व्यक्तित्वलाई नै हामीले पूर्णावतार भनेका हौं । कृष्णको गैरगम्भीर, लीलामयी व्यक्तित्व भएकाले प्रतीकको रूपमा उहाँले देवर्षिहरूमा नारदलाई चुन्नुभएको हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- गन्धर्वहरूमा चित्ररथ र सिद्धहरूमा 'म' कपिल मुनि हुँ । जगत्मा दुई निष्ठाहरू छन् । एउटा निष्ठाको नाम योग र अर्काको नाम साङ्ख्य हो । कृष्णलाई हामी योगेश्वर पनि भन्छौं । कपिलको योगसँग कुनै सम्बन्ध छैन र उहाँ योगविरोधी हुनुहुन्छ ।

योगको मान्यताअनुसार सत्य वा परमात्मालाई पाउनका लागि केही गर्नुपर्छ । कुनै अभ्यास, साधना, क्रिया, प्रक्रिया गर्नुपर्छ । क्रिया नगरी परमात्मासम्म पुग्न सकिन्न किनभने मनुष्य अशुद्ध छ । त्यसैले आगोबाट गुज्रिएर ऊ शुद्ध हुनुपर्छ । उसमा सत्य त लुकेको छ तर त्यो सत्य सुनमा माटो मिसिएको जस्तै अवस्थामा छ । त्यसैले त्यो माटोलाई छानेर सुनलाई अलग गर्नुपर्छ र आगोमा पोलेर शुद्ध बनाउनुपर्छ । योग केही नगरी केही हुनै सक्दैन भन्ने मान्दछ । तर साङ्ख्यको मान्यता योगको ठिक विपरीत छ । साङ्ख्य केही गर्न आवश्यक नै छैन केवल जान्नु पर्याप्त छ भन्दछ । मनुष्य परमात्मा नै हो यो कुरा केवल उसलाई विस्मृति मात्र भएको छ । मनुष्य शुद्ध परमात्मा नै भएकोले उसमा कुनै अशुद्धि छैन । साङ्ख्य भन्छ- यदि परमात्मा पनि अशुद्ध हुनसक्छ भने यो संसारमा कुनै कुरा शुद्ध हुन सक्दैन । परमात्माको अर्थ नै जो अशुद्ध हुनै सक्दैन भन्ने हो । त्यसैले यो केवल विस्मरण मात्र हो अशुद्धि होइन । साङ्ख्य भन्दछ- मनुष्य अशुद्धिको भ्रममा छ तर ऊ अशुद्ध छैन केवल उसको पहिचान मात्र हराएको छ, उसलाई एकपटक स्मरण मात्र हुनुपर्छ । कपिल साङ्ख्य दृष्टिका आधार हुनुहुन्छ ।

शान्त भएर जान्नु र स्मरण गर्नु नै पर्याप्त छ, यही नै आत्यन्तिक सत्य हो । यो पनि सत्य हो कि हाम्रो गर्नुले केही पनि हुँदैन । जे हामीले गरेर पाउँछौं त्यो हामीभन्दा सानो हुन्छ । त्यसैले परमात्मा केही

गरेर पाउन सकिन्न किनभने केही गरेर पाउने भए ऊ पनि एउटा वस्तु मात्र हुन्थ्यो । यदि हामीलाई आफूभन्दा ठुलो कुरा पाउनु छ भने त्यो गरेर पाइँदैन आफूलाई हराएर मात्र पाइन्छ । कर्ताको भाव र कर्म पनि छोडेर आफूभित्र मौन, शान्त भएर स्थित भएमा मात्र उसलाई पाउन सकिन्छ । यो साङ्ख्यको निष्ठा हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' साङ्ख्य हुँ र समस्त सिद्धहरूमा कपिल हुँ । सिद्ध त्यसलाई भनिन्छ जसले जानिसक्यो वा पार भइसक्यो । जान्न पनि दुई प्रकारबाट सकिन्छ, एउटा केही गरेर जान्ने र अर्को विना कर्म जान्ने । कृष्ण 'म' उही हुँ जसले केही नगरेर जान्ने भन्नुहुन्छ ।

बुद्धले छ वर्षसम्म केही पाउनका लागि कठोर श्रम गर्नुभयो तर केही पाउनुभएन । सारा गुरुहरूकहाँ गएर उनीहरूले भनेका हरेक कठोर साधना, तपस्या गर्नुभयो तर केही पाउनुभएन । एक दिन जसरी महल छ वर्षअघि छोड्नुभएको थियो त्यसरी नै साङ्ख्यको निष्ठामा आएर सबै त्यागहरू पनि छोड्नुभयो । अब मलाई केही पाउनु र खोज्नु छैन भन्ने चित्तको दशा बनाउनुभयो । त्यो रात्रि बुद्ध सुत्दा कुनै तनाव नै थिएन किनभने उहाँलाई केही पाउनु नै थिएन । उहाँ उठ्दा बिहानको आखिरी तारा डुबिरहेको थियो । बुद्धले त्यो तारालाई हेरिरहनुभयो र तारा जब डुब्यो, तब बुद्धलाई ज्ञान भयो । बुद्धलाई योग छोडेपछि ज्ञान भयो किनभने केही गरिरहने क्रिया पनि एक प्रकारको तनाव हो । बुद्धले भन्नुभयो- मैले तब मात्र पाएँ, जब केही पाउने इच्छा पनि 'म' सँग रहेन ।

साङ्ख्यको अर्थ हो- जे पाइन्छ, त्यो पाइरहेकै कुरा हो । जो हामी कुनै क्षण जान्ने छौं, त्यो अहिले र यसै क्षण मौजुद छ । उसलाई कहीं बाहिरबाट पाउनुपर्दैन र अशुद्ध पनि छैन केवल शान्त, मौन भएर उसलाई हेर्नु मात्र छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- सिद्धहरूमा 'म' कपिल मुनि हुँ । हे अर्जुन ! घोडाहरूमा 'म' उच्चैश्रवा नाम गरेको घोडा हुँ र हात्तीहरूमा 'म' ऐरावत नामक हात्ती र मनुष्यमा 'म' नै सम्राट् हुँ । अर्जुनले बुझ्न सक्नु भनेर कृष्ण हरेक कोटिका श्रेष्ठतम कुराबाट सम्झाउन खोज्दै हुनुहुन्छ । कृष्ण वृक्ष, हात्ती, घोडा, मनुष्य आदि सबैका माध्यमबाट कुनै दुर्भाव र सङ्कोच नराखी अर्जुनलाई उदाहरणहरू बताउनुहुन्छ अन्यथा यति धेरै उदाहरणहरू जरुरी पनि थिएनन् ।

कृष्णका निमित्त निकृष्ट र श्रेष्ठ केही पनि छैन । तसर्थ उहाँ 'म' सबैभित्र छु भन्नुहुन्छ । हे अर्जुन, जहाँ आभिजात्यता प्रकट हुन्छ त्यहाँ तिमीलाई मेरो प्रतीति हुन सक्ने छ, वृक्ष, घोडा, हात्ती सबैमा 'म' हुन्छ । अर्जुनले कृष्णलाई सोधेका थिए- 'म' कुन कुन भावले हजुरलाई खोजूँ, कहाँ कहाँ कसरी खोजूँ, त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी मलाई कहीं र कुनै कुरामा पनि खोज्न सक्छौ । यस्तो कुनै कुरा छैन जहाँ 'म' नभएको होस् । हरेक श्रेष्ठतम कुरामा तिमीले मलाई पाउन सक्छौ । मनुष्यमा मात्र श्रेष्ठता हुँदैन, बोटबिरुवा, जनावर सबैमा श्रेष्ठता हुन्छ । अस्तित्व जहाँ छ, त्यहीँ परमात्मा छ । अर्जुनलाई उहाँ भन्दै हुनुहुन्छ- जहाँ फूल फुल्छ त्यहीँ तिमीलाई मेरो प्रतीति हुन सक्छ ।

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।

प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पणामस्मि वासुकिः ॥२८॥

हतियारहरूमा वज्र र गाईहरूमा 'म' कामधेनु गाई हुँ । शास्त्रोक्त रीतिद्वारा सन्तान उत्पत्तिको कारणहरूमा 'म' कामदेव हुँ र सर्पहरूमा 'म' सर्पराज वासुकी हुँ ॥

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।

पितृणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥२९॥

नागहरूमा 'म' शेषनाग अर्थात् अनन्त हुँ । जलचरहरूमा 'म' जलचरका अधिपति वरुण हुँ । पितृहरूमा 'म' अर्यमा नामक पितृ हुँ र नियमपालनकर्ताहरू र शासन गर्ने वालामा 'म' यमराज हुँ ॥

**प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥३०॥**

‘म’ दैत्यहरूमा प्रह्लाद र गणना गर्नेहरूमा समय हुँ । पशुहरूमा ‘म’ मृगराज सिंह हुँ र चराहरूमा ‘म’ नै गरुड हुँ ॥

हे अर्जुन ! शस्त्रहरूमा वज्र र गाईहरूमा कामधेनु तथा जीवनको उत्पत्तिकारक कामदेव ‘म’ नै हुँ । जीवनको समस्त उत्पत्ति र जगत्को सृष्टि पनि कामबाट नै हुन्छ । सृजनाको सूत्र पनि काम नै हो । ब्रह्माले संसार सृष्टि गर्ने क्रममा उहाँमा कामना उत्पत्ति भयो, तब मात्र जगत् उत्पन्न हुन सक्यो । यस संसारमा ज-जसको जन्म हुन्छ, ती सबैको जन्मसूत्र नै काम हो । सन्तान जन्माउन मात्र काम आवश्यक हुने होइन एउटा कविता, चित्र, मूर्ति आदि निर्माण गर्दा पनि मनुष्यभित्र उत्पन्न हुने शक्ति काम नै हो । उत्पत्ति मात्र काम हो भन्ने तथ्य नबुझेर जो व्यक्ति कामसँग शत्रुता गर्छ उसको जीवन निष्क्रिय र सृजनाहीन हुन्छ । सबै सृष्टि कामबाट नै हुन्छ तर काममा नै अल्झियो भने मुक्ति हुँदैन । मुक्तिका लागि कामबाट माथि उठ्नुपर्छ, त्यो माथि जाने मार्ग पनि कामको नै मार्ग हो । सामान्यतः धर्म कामवासनाको विरोधी हुन्छ । कुनै इसाईको परमपुरुषले म कामदेव हुँ भन्ने हिम्मत गर्न सक्दैन । त्यस्तै जैन धारणामा पनि ईश्वरलाई कामदेवको रूपमा सोच्न पनि सकिन्न तर कृष्ण यसलाई सहजतापूर्वक भन्नुहुन्छ । हामी केवल आफ्नो कामवासनासँग मात्र परिचित छौं । हामीलाई कामवासनाको अर्को रूपको कुनै जानकारी छैन ।

मनुष्यभित्र एउटै ऊर्जा छ त्यो ऊर्जा यदि तलतिर प्रवाहित भयो भने त्यो कामवासना बन्छ र त्यही ऊर्जा यदि माथितिर प्रवाहित हुन थाल्यो भने अध्यात्म बन्छ । त्यही ऊर्जाको आयाम र दिशा परिवर्तन हुने बित्तिकै आमूल परिवर्तन हुन्छ । त्यही शक्ति तलतिर बग्यो भने वासना बन्छ र त्यही शक्ति माथितिर बग्यो भने आत्मा हुन्छ, तलतिर बग्यो भने अर्को व्यक्ति जन्माउँछ र माथितिर बग्यो भने स्वयम्लाई जन्माउँछ । तलतिर बग्नका लागि अरू कसैलाई आधार बनाउनुपर्छ, माथितिर बग्नका लागि स्वयम् नै आधार हुनुपर्छ । तलतिर ऊर्जा बग्यो भने जननेन्द्रियको मार्गबाट प्रकृतिमा लीन हुन्छ र माथितिर बग्न थाल्यो भने सहस्राधारबाट बगेर ब्रह्ममा लीन हुन्छ । काम-ऊर्जा मनुष्यको पहिलो चक्र जननेन्द्रिय या अन्तिम चक्र सहस्राधारबाट विलीन हुन्छ । हाम्रो व्यक्तित्वका यी दुई किनाराहरू हुन् । हामी कामकेन्द्रबाट प्रकृतिसँग जोडिएका छौं र सहस्राधारबाट परमात्मासँग जोडिएका छौं तर हाम्रो जोडिने शक्ति भने एउटै हो । हाम्रो अनुभवमा काम वासना मात्र भएकाले कामशक्तिका बारेमा हामीलाई कुनै जानकारी छैन । हामी केवल कामवासनाको एउटै रूपलाई मात्र चिन्दछौं जसबाट हाम्रा जीवनमा सारा विपत्ति र समस्याहरू उत्पन्न हुन्छन् । हामी कामवासनाको एउटै रूपलाई मात्र जान्दछौं जसबाट क्रोध, लोभ, भय, ईर्ष्या र वैमनस्यको जन्म हुन्छ र जीवनको शक्ति क्षीण हुन्छ । हामी कामवासनाको अधोगामी रूपसँग मात्र परिचित छौं ।

जब कृष्ण ‘म’ कामदेव हुँ भन्नुहुन्छ तब हामीलाई त्यही आफूले जानेको कामको रूप मात्र स्मरण हुन्छ र हामी ज्यादै हडबडाउँछौं किनभने हामीलाई कृष्ण पनि हामी जस्तै कामवासनाको देव हुनुहुँदो रहेछ भन्ने लाग्छ । कामवासना जब अरूका माध्यमबाट बग्दछ, तब हामी पराधीन हुन्छौं । त्यसैले जब हामी स्वतन्त्र हुन चाहन्छौं, तब हाम्रो सङ्घर्ष कामवासनासँग सुरु हुन्छ । यस संसारमा सबैभन्दा ठुलो दासता कामवासनाको दासता हो । स्त्री वा पुरुषबाट भागेर कोही कामवासनाबाट पार हुन पनि सक्दैन किनभने मनको कल्पना भन् प्रगाढ र आकर्षक हुन्छ । जब कामको ऊर्जा परतिर नभई स्वयम्तिर बग्न थाल्छ, तब मात्र हामीलाई कामवासनाको सही जानकारी हुन्छ । त्यसपछि मात्र जसलाई हामीले विष सम्झेका थियौं, त्यो त अमृत पो रहेछ भन्ने थाहा हुन्छ । त्यसपछि जसलाई हामीले आफ्नो पराधीनता मानेका

थियौं, त्यही हाम्रो स्वतन्त्रता बन्ने छ । जसलाई हामीले नर्कको द्वार ठानेका थियौं, त्यही हाम्रो मुक्तिको द्वार हुने छ ।

यी सारा कुराहरूलाई दृष्टिगत गरेर कृष्णले 'म' कामदेव हुँ भन्नुभएको हो । कामको ऊर्जा हाम्रो शक्तिको नाम हो । यदि हाम्रो ऊर्जा तलतिर नै बगिरह्यो भने त्यो छरिन्छ र परसम्म फैलिरहन्छ । त्यही शक्तिमाथितिर बग्यो भने सङ्गठित हुन थाल्छ र हामीलाई आत्माको अनुभव गराउँछ । जसको कामवासना तलतिर वा बाहिर बग्छ उसलाई संसारको अनुभव हुन्छ भने जसको ऊर्जा भित्र जम्मा हुन्छ उसलाई आत्माको अनुभव हुन थाल्छ । यो आफ्नै सृजना र नयाँ जन्म हो । बुद्ध भन्नुहुन्थ्यो- जुन दिन तिमी आफूलाई जान्ने छौ, त्यही तिम्रो जन्म हुने छ । माता-पिताले जसलाई जन्म दिनुभयो त्यो तिमी होइनौ । माता-पिताले त केवल एउटा शरीरलाई जन्म दिन्छन्, जबसम्म स्वयम्को जन्म हुँदैन तबसम्म वास्तविक जन्म भएको ठहर्दैन । जब कामको ऊर्जा भित्र वा माथितिर प्रवाहित हुन्छ तब स्वयम्को जन्म हुन्छ । सारा संसार आज कामवासनाका कारण विक्षिप्त छ, एडलर, जुंग, फ्रायड जस्ता मनोचिकित्सकहरू भन्छन्- सारा विक्षिप्तताको कारण कामवासना हो । उनीहरूको निदान त ठिक हो तर उपचार पद्धति भने ठिक होइन । उनीहरूका विचारमा सारा मानवसमाज कामवासनाका कारणले पीडित छ । यति धेरै कलह, ईर्ष्या पैदा हुनाको मूल कारण कामवासना नै हो । फ्रायड भन्छन्- कामवासना जबसम्म तृप्त गरिँदैन, मानिसको विक्षिप्तता कम हुँदैन तर मानिसलाई कामवासनाबाट जतिसुकै तृप्त पारे पनि ऊ यसबाट शान्त हुन सक्दैन, त्यसैले फ्रायडको मनोवैज्ञानिक निष्कर्ष अधुरो छ ।

कृष्ण कामवासनालाई रूपान्तरण गर्ने अवस्थाका बारेमा बताउनुहुन्छ । जब कामवासना रूपान्तरित हुन्छ अनि त्यो कामवासना रहँदैन, त्यो कामदेव हुन्छ । जबसम्म कामवासना तलतिर बग्छ तबसम्म कामवासना राक्षस, दानव जस्तो हुन्छ जसले सबै शक्तिलाई चुसेर समाप्त गरिदिन्छ । जुन दिन कामवासना माथितिर प्रवाहित हुन थाल्छ त्यसै दिन ऊ कामदेव हुन्छ । त्यसैले सनातनीहरूले कामलाई कामदेव मानेका हुन् । माथि प्रवाहित हुने कामऊर्जा आफैँभित्र शक्ति सङ्कलन गरेर अन्तरयात्रामा निस्कन्छ, त्यसैले त्यो कामदेव हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- समस्त जीवनको आधार 'म' कामदेव हुँ । कृष्णले अरू देवताको नाम नभनेर कामदेवको उच्चारण गर्नुमा पनि प्रयोजन छ त्यो के हो भने कामबाट जो मनुष्य माथि उठ्छ त्यो देवताभन्दा पनि माथि उठ्दछ किनभने तलतिर बगेर बाहिर जाने ऊर्जा कामराक्षस र भित्रतिर माथि बग्ने ऊर्जा कामदेव हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! यदि तिमी देवताहरूमा मलाई खोज्न चाहन्छौ भने कामदेवमा खोज किनभने काम नै सृजनाको मौलिक आधार हो । जगत्मा घट्ने सबै सुन्दरता कामकै प्रतिफलन हुन् । गीत, चित्र, काव्य, व्यक्तित्व जे जन्मिन्छ त्यो सबै कामकै फैलावट हो । यस जगत्मा सुन्दर र शुभ सबै काम-ऊर्जाकै लहर हो । भारतस्थित कोर्णाकको सूर्य मन्दिर र खजुराहोको मन्दिरमा परमात्माको सुन्दर प्रतिमा भित्र छ तर बाहिर सबै काम क्रियाका मूर्तिहरू कुँदर राखेको देख्दा परिवारहरूसँग मन्दिर जान पनि गाह्रो लाग्दछ । यो अप्ठ्यारोपनको मूल कारण हो । हामी जीवनका सम्पूर्ण तथ्यलाई स्वीकार गर्न डराउँछौ । यो मौलिक सत्य जसका माध्यमबाट हामी सबै जगत्मा आएका छौ, त्यसलाई हामी यसरी लुकाउँछौ कि कहिल्यै पनि कामक्रिया घटित नै हुँदैन । कोर्णाकको मन्दिर र खजुराहोको मन्दिर सत्यको प्रतीक हो । यी मन्दिरहरू ज्यादै विचार गरेर निर्माण गरिएका छन् । मन्दिरका बाहिरी भित्ताहरूमा कामक्रियाका चित्रहरू छन् । जबसम्म मन कामवासनाले भरिएको छ र यसबाट मुक्त छैन, तबसम्म मन्दिरभित्र प्रवेश गर्नुको कुनै औचित्य हुँदैन । जुन दिन भित्तामा खोपिएका मैथुनको चित्रले उसलाई अलिकति पनि आकर्षित गर्दैनन् तब मात्र ऊ परमात्माको मन्दिरमा प्रवेश गर्न सक्छ । संसार अलिकति पनि आकर्षित गर्दैनन् तब मात्र ऊ परमात्माको मन्दिरमा प्रवेश गर्न सक्छ । संसार कामवासनाको परिधि हो त्यसैले जबसम्म कसैको मन कामवासनामा रुमल्लिरहन्छ तबसम्म मन्दिरमा प्रवेश हुन सक्दैन । कामवासनासँग लडेर कोही पनि त्यसबाट मुक्त हुन सक्दैन । वासनाबाट मुक्त हुनका

लागि कामवासनालाई जान्न सकेमा मात्र पार हुन सकिन्छ । कामवासनालाई जान्नु नै ज्ञान हो । कामशक्ति पनि परमात्माको नै शक्ति हो । यो शक्तिको कसरी अधिकतम उपयोग हुन सक्छ र परमात्माको परमद्वारमा कसरी प्रवेश हुन सक्छ भनेर जान्न सकियो भने यसबाट माथि उठेर परमद्वारभित्र प्रवेश गर्न सकिन्छ ।

सनातनीहरूले कामको ऊर्जालाई स्थिर गर्ने प्रयोग तन्त्रद्वारा सफलतापूर्वक गरेका छन् । कामलाई दिव्यता प्रदान गरेमा मात्र कृष्णको यो प्रतीकलाई जान्न सकिन्छ । मनुष्यको कामवासना पशुहरूभन्दा तल छ । पशुहरूको कामवासना शारीरिक मात्र हुन्छ तर मनुष्यको कामवासना शारीरिक भन्दा मानसिक ज्यादा हुन्छ । आज जसरी जगत्मा चारैतिर कामवासना विकृत भएको छ त्यसबाट हाम्रो मानसिक रुग्णताको बारेमा बुझ्न सकिन्छ । साथै कामवासनालाई लडेर जित्न सकिँदैन र यससँग लड्ने व्यक्ति मानसिक व्यभिचारमा हुन्छ । हाम्रो चित्त रुग्णता, दमन, सङ्घर्ष, वैमनस्य, शत्रुता र अज्ञानले भरिएको छ । वासना बनेको ऊर्जालाई जान्न सक्यौं भने त्यो ऊर्जा कामदेव बन्न सक्छ । ऊर्जालाई माथि उठाउने विज्ञान छ, जसबाट हामी रूपान्तरित हुन सक्छौं । जब वासना माथि उठ्छ, तब हजारौं सम्भोगबाट पनि पाउन नसकिने आनन्दको अनुभव हुन्छ । हरेक सम्भोगमा शक्ति व्यय हुन्छ र हरेक समाधिमा शक्ति प्राप्त हुन्छ । वासनालाई तल झार्नु आफ्नो चेतनाको तहलाई तल झार्नु हो र माथि उठाउनु आफ्नो चेतनाको तहलाई माथि उठाउनु हो । हामी जति माथि उठ्छौं त्यति नै आनन्द प्राप्त हुन्छ ।

कृष्ण समस्त जन्म, सृजना 'म' द्वारा नै हुन्छ भन्नुहुन्छ । यो जीवनलाई स्वीकार गर्ने अद्भुत सूत्र हो । कृष्ण जीवनलाई समस्त रूपमा स्वीकार गर्नुहुन्छ । कामको स्वीकृतिमा जीवन सुरु हुन्छ र कामको अस्वीकृतिमा जीवन अस्वीकार हुन्छ । दुई हजार वर्षसम्म पश्चिमले गरेको कामवासनाको दमनको परिणाम आज कामविकृतिको रूपमा पश्चिममा देखिन थालेको छ । जब कुनै कुरा ज्यादा दबाइन्छ, तब त्यसको प्रतिकार सुरु हुन्छ । इसाईहरूले कामवासनालाई बलपूर्वक दबाएको परिणामस्वरूप आज पश्चिममा कामविकृति फैलिएको हो । आज पश्चिमको अवस्थाको प्रमुख जिम्मेदार दुई हजार वर्ष अघिदेखि कामदमन गर्ने व्यक्तिहरू नै हुन् ।

सनातनीहरूको मूलधारा जीवननिषेधक नभएर जीवनलाई उसको समग्रतामा स्वीकार गर्ने छ । जीवन जस्तो छ त्यसलाई सनातीहरू अङ्गीकार गर्छन् र त्यसपछि आवश्यकता अनुसार रूपान्तरण गर्छन् किनभने स्वीकार गरेर बदलिनु गहिरो र स्थायी हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो सारा जीवन 'म' बाट नै जन्मिन्छ । जीवनको सारा खेल मेरै हो र यो सबै दिव्य हुन सक्छ । त्यसैले कृष्ण कामसँग आफूलाई संयुक्त गर्नुहुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- नागहरूमा अनन्त शेषनाग, सर्पहरूमा वासुकी, जलचरहरूमा वरुण देवता हुँ । पितृहरूमा अर्यमा तथा शासन गर्नेवालामा यमराज हुँ । यी पनि कामदेव जस्तै महत्त्वपूर्ण प्रतीक हुन् । शासन गर्नेवालामा यमराज मृत्युका दूत, मृत्युका शासक हुन् । कृष्णलाई शासकहरूमा यमराज नै श्रेष्ठ लाग्नुको कारण यस जगत्मा मृत्युसिवाय कुनै पनि सत्य छैन, बाँकी सबै कुराहरू अनिश्चित छन् र मृत्यु मात्र एउटा निश्चित घटना हो । यमराजको शासनमा अलिकति पनि शिथिलता छैन । सबै कुराहरूमा अपवाद हुन सक्छ तर यमराजको शासनमा कुनै अपवाद छैन किनभने त्यहाँ पूर्ण कानून छ ।

समाजवाद एउटा सपना हो जो कहिल्यै पूरा हुँदैन । जीवन असमान छ र प्रकृतिगत रूपमा एक एक व्यक्ति असमान हुन्छन् । जगत्मा एउटा मात्र समाजवाद सफल हुन्छ त्यो मृत्युको समाजवाद हो । जीवनमा सबै कुरा असमान छन् तर मृत्युसमक्ष सबै समान हुन्छन् । गरिब, धनी, बुद्धिमान, मूढ, सुन्दर, कुरूप, सफल, असफल, स्त्री, पुरुष, बालक, वृद्ध, कालो र गोरो जो कोही मृत्युका लागि समान छन् । यमराजको शासनमा पक्षपात हुँदैन, त्यसैले कृष्ण शासकहरूमा 'म' यमराज हुँ भन्नुहुन्छ । कृष्णको अर्थ परमात्माबाट कुनै पक्षपात हुँदैन भन्ने हो । हामी सबै परमात्मा आफ्ना लागि अपवाद होस् भनेर प्रार्थना

गछौं तर परमात्माबाट कुनै अपवाद हुनै सक्दैन किनभने परमात्मा एउटा नियम हो जो सबैमा बराबर लागू हुन्छ । नियम तटस्थ छ, जसले नराम्रो गर्छ उसले नराम्रो फल पाउँछ । जो पहाडबाट हामफाल्छ ऊ तल ठोक्किएर मर्छ । जो जमिनको धरातलको ख्याल गर्दैन उसको खुट्टा भाँचिन्छ । जीवनका सबै नियम शाश्वत छन् । कृष्ण मेरो शासनमा कुनै अपवाद र भेद हुँदैन, नियम पूर्ण रूपमा लागू हुन्छ र यो मृत्यु जस्तै सुनिश्चित छ; त्यसैले 'म' शासकहरूमा यमराज हुँ भन्नुहुन्छ ।

हे अर्जुन ! दैत्यहरूमा 'म' प्रह्लाद हुँ । प्रह्लादको जन्म त दैत्यहरूको घरमा भएको हो तर उहाँ परमभक्तिमा उपलब्ध हुनुभयो । प्रह्लाद जस्तो भक्त खोज्न अत्यन्त मुस्किल हुन्छ । प्रह्लादका लागि सारा परिस्थिति विपरीत थियो र त्यस्तो स्थितिमा भक्ति गर्ने कुनै उपाय पनि थिएन तर पनि प्रह्लाद गहन भक्त हुन सक्नुभयो । जहाँ ईश्वरको नाम लिन पनि मनाही थियो त्यहाँ प्रह्लादले ईश्वरको नाम लिएर ईश्वरलाई नै प्राप्त गर्न सक्नुभयो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- पशुहरूमा मृगराज सिंह र पक्षीहरूमा 'म' गरुण हुँ । गणना गर्नेवालाहरूमा 'म' समय हुँ । हामीलाई समय एक क्षणभन्दा बढी कहिल्यै प्राप्त हुँदैन । जब एक क्षण सकिन्छ अनि मात्र दोस्रो क्षण प्राप्त हुन्छ । हाम्रो हातमा दुई क्षण एकसाथ कहिल्यै पनि हुँदैन । समयभन्दा सूक्ष्म गणना कहीं हुँदैन । सनातनी दृष्टिबाट एक एक व्यक्तिको क्षण पहिले नै तय भएको हुन्छ । कुनै पनि व्यक्ति आफूले पाएको क्षणभन्दा बढी बाँच्न सक्दैन । हाम्रो हिसाबमा यो जिन्दगी अधिल्लो जन्मको कर्मबाट निर्धारण हुन्छ । समयले एक क्षण कम र बढी गर्दैन । त्यसैले कृष्ण गणना गर्नेवालामा 'म' समय हुँ, समयको गणित पूरा र पक्का हुन्छ भन्नुहुन्छ ।

अर्जुन 'म' यिनीहरूलाई मार्नेवाला हुँ भन्ने सोच्दछन् तर कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमीसँग एकक्षण भन्दा बढी समय छैन । तिमी एकक्षण भन्दा ज्यादाको हिसाब गरेर कसरी मार्नेवाला हुन सक्छौ । तिमीले चाहेर पनि कोही एकक्षण बढी बाँच्न सक्दैनन् । सबैले आफ्नो समय तय गरेर ल्याएका छन् । जो मर्ने छन् उनीहरूको समय सकिएको छ र जो बाँच्ने छन् उनीहरूको समय अझ बाँकी छ, तिमी त केवल निमित्त मात्र हो त्यसभन्दा बढी होइनौ । प्रत्येक व्यक्ति आ-आफ्नो क्षण लिएर आएको हुन्छ त्यसभन्दा बढी एकक्षण पनि कोही बाँच्न सक्दैन र कसैले अर्काको क्षण समाप्त पनि गर्न सक्दैन ।

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।

भ्रूषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥३१॥

पवित्र गर्नेहरूमा 'म' वायु हुँ र शस्त्रधारीहरूमा 'म' श्रीराम हुँ । माछाहरूमा 'म' गोही हुँ र नदीहरूमा 'म' भागीरथी गङ्गा हुँ ॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।

अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥३२॥

हे अर्जुन ! सम्पूर्ण सृष्टिको आदि, मध्य र अन्त्य 'म' नै हुँ । विद्याहरूमा अध्यात्मज्ञान अर्थात् ब्रह्मविद्या र तर्कशास्त्रहरूमा 'म' वाद (सारभूत सत्य) हुँ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' पवित्र गर्नेहरूमा वायु र शस्त्रधारीहरूमा राम हुँ । वायु यस संसारमा सर्वाधिक स्वतन्त्र छ र उसको स्वतन्त्रता नै उसको पवित्रता हो । वायु कहीं पनि बाँधिएको एवम् रोकिएको हुँदैन साथै उसको कहीं लगाव वा आसक्ति पनि हुँदैन किनभने वायु एउटा सतत गति हो । जहाँ लगाव, जडता, आसक्ति र रोकिने मन हुन्छ त्यहीं अपवित्रता सुरु हुन्छ । जीवनको सारा कुरूपता नै बाँधिनु हो र प्रवाह नै पवित्रता हो । जहाँ सतत प्रवाह हुन्छ, त्यहाँ पवित्रता हुन्छ । जसको प्रवाह वायु बाँधिनु हो र प्रवाह नै पवित्रता हो । जहाँ पनि नरोकिने हुन्छ उही पवित्रतामा उपलब्ध हुन्छ । त्यसैले सन्यासीहरूलाई नदी र वायु जस्तै सतत प्रवाहित हुनुपर्छ भनिन्थ्यो ।

वायु कहीं रोकिदैन, आउन पाएको हुँदैन गइसक्यो र स्पर्श गर्नासाथ वेगवान् गतिमा दौडिन्छ । वायुको अर्को लक्षण अदृश्यता हो । वायुको अनुभूति स्पर्शबाट हुन्छ तर यो देखिदैन र समात्न पनि सकिदैन । वायुमा जति पवित्रता हुन्छ त्यति नै पारदर्शिता पनि हुन्छ । वायुको पवित्रता नै उसको पारदर्शिता हो । इजिप्टमा एउटा लोकोक्ति छ- जब कोही व्यक्ति पूर्ण पवित्र हुन्छ, तब उसको छायाँ बन्दैन । यो लोकोक्तिको अर्थ जब कोही परम पवित्र हुन्छ, तब उसलाई पूरा पारदर्शी रूपमा देख्न सकिन्छ भन्ने हो । वायुको हुनु र नदेखिनु ठिक सन्त जस्तो हुन्छ । सन्त पनि ठिक वायु जस्तै हुन्छन् जसलाई बाहिरबाट जान्न सकिन्न । बुद्ध र महावीर निर्दोष बालक जस्तै हुनुहुन्छ र उहाँहरूमा हावा जस्तै पवित्रता छ किनभने उहाँहरूसँग लेस मात्र पनि अहङ्कार छैन । दृश्यता पदार्थको गुण हो र अदृश्यता चैतन्यको गुण हो । त्यसैले हामी शरीर देख्छौँ तर आत्मा देख्दैनौँ, दुःखा देख्छौँ तर प्रेम देख्दैनौँ । जे देखिन्छ त्यो पदार्थ हो र जे देखिदैन त्यो चैतन्य परमात्मा हो । वायु हामी देख्दैनौँ तर वायुविना हामी एकक्षण पनि बाँच्न सक्दैनौँ । वायु नै हाम्रो प्राण र जीवन हो तर पनि हामी वायुलाई देख्न सक्दैनौँ केवल अनुभव मात्र गर्न सक्छौँ । वायु सदा हाम्रो निकट हुन्छ र यसले चारैतिरबाट हामीलाई घेरेको छ । हामी उसैमा जन्मिन्छौँ र जीवन यापन गर्दछौँ तर पनि हामी वायु देख्दैनौँ । परमात्मा पनि ठिक यस्तै छ- हामी उसैबाट चारैतिर घेरिएका छौँ, क्षणभर पनि हामी ऊविना बाँच्न सक्दैनौँ । परमात्मा त वायुभन्दा पनि निकट छ र ऊ हाम्रो प्राणको पनि प्राण हो तर पनि परमात्माका बारेमा हामीलाई केही थाहा छैन ।

कृष्ण शस्त्रधारीमा 'म' राम हुँ भन्नुहुन्छ । रामको हातमा शस्त्र ज्यादै विरोधाभासपूर्ण देखिन्छ । त्यसैले राम जस्तो व्यक्तिको हातमा शस्त्र हुनु नपर्ने हो । रामको व्यक्तित्वलाई ध्यान दिने हो भने उहाँको शरीर, आँखा, हाउभाउ, स्वभाव, व्यवहार, आचरणसँग शस्त्रको कुनै सम्बन्ध जोडिदैन । रामको मनमा कुनै हिंसाको भाव छैन र उहाँको कसैसँग ईर्ष्या र प्रतिस्पर्धा पनि छैन । उहाँ कसैलाई दुख दिन चाहनुहुन्न तर पनि उहाँको हातमा शस्त्र छ । रामको हातमा कमलको फूल भएको भए हाम्रो हुन्थ्यो । रामका आँखा प्रेमीका आँखा र उहाँको स्वभाव र भावभङ्गिमा एउटा सज्जन व्यक्तिको जस्तो प्रतीत हुन्छ । रामसँग शस्त्रको कुनै मेल वा सङ्गति छैन । रावणको हातमा शस्त्र सार्थक र सङ्गत लाग्दछ । राम बुद्ध जस्तो हुनुहुन्छ तर शस्त्र उहाँको हातमा हुँदा रावण जस्तो देखिनुहुन्छ । तर कृष्ण भन्नुहुन्छ- शस्त्रधारीमा 'म' राम हुँ । कृष्णले अरू शस्त्रधारीलाई नचुनेर शस्त्रास्त्र राम जस्तो व्यक्तिसँग मात्र सुरक्षित रहन सक्दछ र यसको दुरुपयोग हुँदैन भनेर रामको प्रतीक चुन्नु भएको हो । रावणको हातमा शस्त्र हुनु खतरनाक हुन्छ जुन सावित पनि भइसकेको छ । रावणभित्र हिंसाका अतिरिक्त अरू केही पनि छैन । हिंस्रकका हातमा शस्त्र हुनु भनेको आगोमा पेट्रोल हाले जस्तो हुन्छ । संसारमा अहिले गलत व्यक्तिहरूको हातमा शक्ति छ । त्यसैले शक्तिले व्यक्तिलाई गलत बाटामा हिँडाएको र शक्तिको दुरुपयोग गरेका प्रशस्त उदाहरण हाम्रासामु छन् ।

तर रामका हातबाट शक्तिको दुरुपयोग भएको छैन र कुनै व्यभिचार देखिएको छैन । चरित्रको असली परीक्षा शक्ति आफूसँग भएको बेलामा मात्र हुन्छ । अहिले पृथ्वीमा प्रशस्त न्युक्लियर हतियार तयार छन् । एउटा न्युक्लियर बमले करोडौँ व्यक्तिहरूलाई मार्न सक्ने क्षमता राख्दछ । विश्वको जनसङ्ख्यालाई कैयन् पटक मार्न सक्ने क्षमताका बम तयार भइसकेका छन् । मानिसको विकासभन्दा शस्त्र-अस्त्रको विकास द्रुतगतिमा भइरहेको छ । २५ हजार वर्ष अगाडि दुःखाको हतियार प्रयोग गरेर शत्रुलाई मारिन्थ्यो, अहिले एउटा बमबाट लाखौँ व्यक्तिलाई एकसाथ मार्न सकिन्छ । अहिलेको अस्त्र-शस्त्रको तयारीले पचास अरबभन्दा बढी मानिसलाई मार्न सकिन्छ, जबकि संसारको कुल जनसंख्या सात अरब मात्र छ । आज मानवको विकास भन्दा शक्तिको विकास भएको छ । त्यसैले हीनताको बोध भएका कतिपय व्यक्तिले शक्तिमा पुगेर आफ्नो सत्ता र शक्तिको दुरुपयोग गरेको पाइन्छ । व्यभिचार, वैमनस्य भएको व्यक्तिको हातमा शक्ति भयो भने त्यो खतरनाक सिद्ध हुन्छ ।

शस्त्रधारीमा 'म' राम हुँ भन्नुको अर्थ रामको व्यक्तित्व दोहोरो भएर हो । व्यक्ति उहाँ बुद्ध जस्तो हुनुहुन्छ तर शक्ति रावणको जस्तो छ । रामजस्तो व्यक्ति पृथ्वीमा खोज्न सकिन्न । यस जगत्मा नराम्रो व्यक्तिको हातमा सत्ता र शक्ति हुनुको सट्टा राम्रो व्यक्तिको हातमा शक्ति भइदिए यो दुनियाँ नै अलग र राम्रो हुने थियो । रामको एउटा अनौठो आयाम छ, राम जस्तो व्यक्तित्वको हातमा शक्ति र सत्ता हुनु भनेको शक्तिको सदुपयोग हो । यसैले कृष्णले रामको प्रतीक चुन्नुभएको हो । कृष्णले 'म' बुद्ध जस्तो शान्त र असल पनि छु र नराम्रोमा रावण जस्तो पनि हुन सक्छु अर्थात् रावणको तहमा युद्ध गरेर खराबलाई निर्मूल पार्न पनि सक्छु भन्न खोज्नुभएको हो । रामको स्थानमा बुद्ध वा महावीर हुनुभएको भए युद्ध नै हुने थिएन र युद्ध भए पनि रावणले नै जित्ने थियो । यस प्रतीकमार्फत कृष्णले शस्त्रअस्त्रले मलाई परिवर्तन गर्दै न भन्न खोज्नुभएको हो । रामले युद्ध गर्नु भनेको बाहिर घट्ने मात्र हो, उहाँभित्र केही पनि घट्दैन, भित्र उहाँ शान्त हुनुहुन्छ र अस्तित्वको चाहना अनुसार कार्य गर्नुहुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- माछाहरूमा 'म' गोही हुँ, नदीहरूमा 'म' गङ्गा हुँ । हे अर्जुन ! सृष्टिको आदि, मध्य र अन्त्य पनि 'म' नै हुँ । गङ्गासँग हिन्दूहरूको मन गहिराइमा जोडिएको छ र गङ्गालाई एउटा तीर्थको रूपमा मानिन्छ । गङ्गासँग धर्म, संस्कृति र कैयौँ ऋषिमुनिहरूको सम्बन्ध पनि जोडिएको छ । गङ्गाभन्दा ठुला र लामा नदीहरू पनि छन् । ब्रह्मपुत्र, अमेजन, ह्वाडहो जस्ता कैयौँ नदीहरू छन्, जो गङ्गाभन्दा ठुला छन् । कृष्णले गङ्गालाई प्रतीकको रूपमा लिनाको कारण यसको विशालताले होइन, विशेषताले हो जो दुर्लभ छ । पूरा पृथ्वीमा गङ्गा एउटा जीवन्त नदी हो । अन्य सबै नदीहरूको पानी भरेर राखेमा केही समयपछि ती सड्छन् तर गङ्गाको पानी कहिले पनि सड्दैन । गङ्गा ज्यादै विशिष्ट नदी हो र बन्द सिसीमा पनि गङ्गाको पानी स्वच्छ र पवित्रता हुन्छ । गङ्गामा धेरै फोहोर, लासहरू फ्यालिन्छन् र ती सबै फोहोर, हड्डीहरू पनि उसमै लीन हुन्छन् । गङ्गाले सबैलाई आत्मसात् गरेर आफ्नो पवित्रता कायम राख्छ । गङ्गाको पानीको रासायनिक परीक्षण गर्दा पनि त्यो पानी असाधारण छ भन्ने परिणाम निस्केको छ । गङ्गामा सयकडौँ साना ठुला नदीहरू मिसिन्छन्, ती नदीहरू अन्य नदीमा पनि मिसिन्छन् तर अन्य नदीहरूको पानीभन्दा गङ्गाको पानी विशिष्ट छ । गङ्गाबाट लाखौँ व्यक्तिले जीवनको परम अवस्था पाएका छन्, जुन गङ्गाको विशिष्टता हो ।

जब कुनै अपवित्र व्यक्ति पानीको नजिक बस्छ, तब पानी पनि प्रभावित हुन्छ । त्यो व्यक्तिको तरङ्गबाट आच्छादित भएर त्यो तरङ्ग पानीले आफूमा लिन्छ । त्यसैले संसारमा धेरै धर्महरूले पानीको उपयोग गरेका छन् । इसाई धर्ममा व्यापटिज्म (Baptism) मा पनि पानीको उपयोग हुन्छ । जोर्डन नदी इसाईहरूका लागि ठिक त्यस्तै नदी हो जुन गङ्गा सनातनीहरूका लागि हो । लाखौँ वर्षदेखि गङ्गाको किनारामा बसेर मनीषीहरूले तपस्या गरी प्रभुलाई पाउने चेष्टा गरेका छन् । जब कसैले त्यो परमलाई आफ्नो पापमोचन गर्नका लागि जान्छन् । गङ्गाको पवित्रतामा व्यक्तिले श्रद्धापूर्वक आफ्नो पाप पखाल्न खोजे त्यसैले सनातनीहरूले गङ्गाको किनारमा तीर्थ निर्माण गरेका हुन् । लाखौँ व्यक्तिहरू गङ्गामा डुबुल्की मारेर आफ्नो पापमोचन गर्नका लागि जान्छन् । गङ्गाको पवित्रतामा व्यक्तिले श्रद्धापूर्वक आफ्नो पाप पखाल्न खोजे त्यो सम्भव पनि हुन सक्छ तर त्यसका लागि आफ्नो श्रद्धा, भक्ति र आत्मविश्वास पनि त्यत्तिकै जरुरी हुन्छ । जसले मानसिक रूपमा श्रद्धा गर्न सक्छ, उसका लागि गङ्गा नदी मात्र नभएर आध्यात्मिक यात्रा हुन्छ । जैनहरूका बाइस तीर्थङ्करहरूले एउटै पहाड पारसनाथ हिल्समा निर्वाण प्राप्त गरेका छन् । २४ तीर्थङ्करमध्ये २२ जो हजारौँ सालको अन्तरमा भएका हुन्, उनीहरू सबैको एउटै ठाउँमा मृत्यु हुनु आकस्मिक घटना हुन सक्दैन, यो पूर्वनियोजित घटना हो । त्यो पूरा पहाडलाई चार्ज गर्ने चेष्टा २२ तीर्थङ्करहरूले गर्नुभएको हो । उहाँहरूले त्यो पहाडलाई चुम्बकीय बनाइदिनुभयो, जहाँ विशेष ऊर्जाको अनुभव गर्न सकिन्छ ।

लाखौं वर्षदेखि ऋषिमुनि, सिद्ध, देवतागणहरूद्वारा प्रदान गरिएको ऊर्जाशक्ति जो गङ्गाले पनि आत्मसात् गरेको छ, त्यसमा नुहाएर हिन्दूहरू त्यो ऊर्जाको अनुभव गर्दछन् । गङ्गा साधारण नदी होइन एउटा आध्यात्मिक यात्रा र प्रयोग हो । लाखौं व्यक्तिहरूले लाखौं वर्षदेखि गङ्गाको सान्निध्यमा मुक्ति पाउनु, परमात्माको दर्शनका निम्ति उपलब्ध हुनु, आत्मसाक्षात्कार हुनु गङ्गाको प्रभावले गर्दा नै हो । त्यो असीम ऊर्जा जो गङ्गाले आत्मसात् गरेर अरूलाई दिएको छ त्यही नै गङ्गाको महान् विशिष्टता हो । त्यसैले कृष्ण 'म' नदीहरूमा गङ्गा हुँ भन्नुहुन्छ ।

हे अर्जुन ! सृष्टिहरूको आदि, अन्त र मध्य पनि 'म' नै हुँ र विद्याहरूमा अध्यात्मविद्या अर्थात् ब्रह्मविद्या र तर्कविद्यामा तत्त्वनिर्णयका लागि गरिने वाद अर्थात् तर्क र न्याय पनि 'म' नै हुँ । अस्तित्वमा अनन्त विषयहरू छन् तर अध्यात्मविद्या अरूभन्दा महान् र भिन्न छ । कोही भौतिक वा रसायनविज्ञान, गणित वा ज्योतिषविज्ञानमा दक्ष भयो भने पनि ब्रह्मविद्या नहुन्जेल अंधारोमा नै हुन्छ । जबसम्म ब्रह्मविद्या हुँदैन, तबसम्म जतिसुकै अन्य विद्याको ज्ञाता भए पनि आफ्नो ज्ञानबाट अपरिचित नै भइन्छ । सारा विद्याहरू आफूलाई छोडेर अरूलाई जान्दछन् तर आत्मज्ञान कुनै विद्यामा हुँदैन । सबै विद्याहरूभित्र अज्ञानता लुकेको हुन्छ तर अध्यात्मविद्या त्यो विद्या हो जसबाट हामी स्वयम्लाई जान्दछौं । स्वयम्लाई जान्नु नै सबै जान्नु हो र त्यो भन्दा ठुलो ज्ञान अरू केही छैन ।

स्वयम्लाई नजानेर सबै कुरा जाने पनि त्यस्तो जान्नुको कुनै अर्थ हुँदैन । जसले केही नजानेर पनि आफूलाई जान्यो, उसले सबै जान्यो किनभने अन्ततः जीवनको परमानन्द स्वयम्लाई जानेर मात्र घटित हुन्छ । मृत्युको पार जसलाई लैजान सकिन्न त्यो ज्ञान हुन सक्दैन । ज्ञान त्यो हो जसलाई मृत्युले पनि नष्ट गर्न सक्दैन । ब्रह्मविद्या परमविज्ञान (Supreme science) हो, जसबाट हामी आफूलाई र त्यो जन्म र मृत्यु नहुने अमृतलाई जान्न सक्छौं । कृष्ण परस्पर विचार र विवाद गर्नेवाला तर्कशास्त्रमा तत्त्व निर्णयका लागि गरिने प्रवाद, तर्क र न्याय पनि 'म' हुँ भन्नुहुन्छ । तर्क दुई प्रकारको हुन्छ- एउटामा हामी तर्क गरेर अरूलाई गलत सिद्ध गर्न खोज्छौं वा आफ्नो अहङ्कार सिद्ध गर्न खोज्छौं । यस्तो तर्क सत्यको जिज्ञासाले गरिएको हुँदैन । यस्तो अहङ्कारलाई तृप्त गर्ने तर्क भ्रष्ट तर्क वा कुतर्क हो । अर्को तर्क सत्यको खोजका लागि गरिन्छ जसमा सत्य के हो त्यो मूल्यवान् हुन्छ । तर्क एउटा कसौटी हो जसले विचारको क्षमता र निर्णयको शास्त्र जन्माउँछ जुन एउटा कला पनि हो । कृष्ण सत्यको खोजका लागि गरिने वाद 'म' हुँ भन्नुहुन्छ ।

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च ।

अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥३३॥

अक्षरहरूमा अकार र समासहरूमा 'म' द्वन्द्व नामक समास हुँ । अक्षयकाल अर्थात् कालको पनि महाकाल तथा सबैतिर मुख भएको, विराट्स्वरूप, सबैको धारण-पोषण गर्नेवाला पनि 'म' नै हुँ ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।

कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मैधा धृतिः क्षमा ॥३४॥

सबैलाई नाश गर्नेहरूमा मृत्यु र पछि उत्पन्न हुने सृष्टिको कारण 'म' नै हुँ । नारीहरूमा कीर्ति, श्री, वाणी, स्मृति, बुद्धि, धैर्य र क्षमा पनि 'म' नै हुँ ॥

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।

मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥३५॥

गायन गर्न योग्य श्रुतिहरूमा बृहत्साम, छन्दहरूमा गायत्री छन्द 'म' हुँ । महिनाहरूमा मार्गशीर्ष र ऋतुहरूमा वसन्त ऋतु पनि 'म' नै हुँ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' अक्षरहरूमा 'अ'कार र समासहरूमा द्वन्द्व नामक समास तथा अक्षय काल र विराट् स्वरूप सबैको धारण-पोषण गर्नेवाला पनि 'म' नै हुँ । हे अर्जुन ! 'म' सबैको नाश गर्नेवाला मृत्यु हुँ र अगाडि हुनेवालाको उत्पत्तिको कारण पनि 'म' हुँ । कृष्ण केही नयाँ प्रतीकहरूका माध्यमबाट त्यही कुरा फेरि भन्ने प्रयास गर्दै हुनुहुन्छ । सत्य त एउटै छ तर त्यसलाई धेरै प्रकारले बताउन सकिन्छ । कृष्ण एउटा मार्गबाट भएन भने अर्को मार्गबाट र दोस्रो मार्गबाट पनि भएन भने तेस्रो मार्गबाट अत्यन्त धैर्यका साथ बुझाउने चेष्टा गर्नुहुन्छ । उहाँ 'म' अक्षय काल हुँ भन्नुहुन्छ । अस्तित्वमा सबै कुरा क्षणिक, क्षीण र परिवर्तनशील हुने हुँदा यहाँ केही पनि शाश्वत हुँदैन ।

हामीलाई दैनिक त्यही सूर्य उदाउँछ भन्ने लाग्छ तर त्यही सूर्य उदाउनै सक्दैन किनभने सूर्य पनि प्रतिपल रूपान्तरित भइरहेको छ । सूर्य जलेको आगो हो, जसरी आगाको मुस्लो र दियोको बत्ती प्रतिपल बदलिन्छ, त्यसरी नै सूर्य पनि प्रतिपल परिवर्तन भइरहेको हुन्छ । साँझ बलेको दियोको ज्वाला वा मुस्लो बिहानसम्म कैयौँपटक परिवर्तन भइरहेको हुन्छ । त्यो मुस्लोको प्रवाह तीव्रतापूर्वक बदलिइरहने हुँदा हामी दुई मुस्लोका बिचको खाली ठाउँ देख्न सक्दैनौं । त्यो मुस्लो त्यही श्रृङ्खलाको सन्तान हो तर त्यही ज्वाला होइन । सूर्य पनि दियोको ज्योति बदलिए भैं परिवर्तन भइरहन्छ । त्यसैले बिहान त्यही सूर्य उदाउँदैन । यस्तै पृथ्वी, वृक्ष र यावत् कुराहरू पनि बदलिइरहेका हुन्छन् । पङ्खाभन्दा पनि तेज गतिमा सबै कुरा परिवर्तन भइरहेको छ । हामी जुन जमिनमा बसेका छौं, त्यसको एक एक टुक्रा तेज गतिमा दौडिरहेको छ । हाम्रा घरका हरेक ईँडाका टुक्रा र सम्पूर्ण चिजहरू गतिमय भइरहेका छन्, कुनै कुरा स्थिर छैनन् । यी सबै कुराका साथै हामी सबै पनि प्रतिपल परिवर्तन भइरहेका छौं । राति सुतेको व्यक्ति बिहान उठ्दा अर्कै भइसकेको हुन्छ । हाम्रो जीवनधारा पनि बगिरहेको छ । हामी हाम्रो भाषामा वृक्ष छ भन्दछौं तर वास्तवमा वृक्ष भइरहेको छ भन्नुपर्ने हो । त्यस्तै नदी भइरहेको छ, बच्चा भइरहेको छ, मृत्यु भइरहेको छ अर्थात् सबै कुरा भइरहेका छन् । प्रत्येक वस्तु एक प्रक्रिया र प्रवाह हो जो प्रतिपल बगिरहेको छ ।

यो प्रवाह र परिवर्तनको बिचमा कुनै कुरा अक्षय छ भने त्यो समय काल हो । यो परिवर्तनका बिचमा कुनै स्थिर छ भने त्यो परिवर्तन मात्र हो । जीवनमा समाप्त नहुने कुरा मृत्यु मात्र हो बाँकी सबै कुरा मर्दछन् । त्यस्तै संसारमा एक मात्र क्षीण नहुने कुरा समय हो । सबै बदलिने प्रक्रिया समयमा घट्छ र समय भएन भने परिवर्तन हुनै सक्दैन । जगत्मा भइरहेका सबै परिवर्तनका लागि समय आवश्यक हुन्छ । अस्तित्व समयसँग एक हुन्छ, सबै कुरा समयभित्र बदलिइरहेको हुन्छ तर केवल समय मात्र बदलिँदैन । त्यस्तै आकाश पनि एक स्थान हो र सबै कुरा हुनका लागि आकाश आवश्यक हुन्छ, केवल आकाशका लागि अरू केही आवश्यक हुँदैन । हरेक परिवर्तनका लागि समय जरुरी हुन्छ, केवल समय परिवर्तनका लागि समय पनि जरुरी हुँदैन जसरी स्थान आकाश हो, त्यस्तै परिवर्तन समय हो ।

वैज्ञानिक अल्बर्ट आइन्स्टाइनले समय र आकाशलाई जोडेर एउटा नयाँ धारणा विकसित गरेका छन् जो आधुनिक भौतिकशास्त्रको विशिष्ट धारणा हो । आइन्स्टाइनले गरेको प्रस्ताव पूर्वका लागि पुरानो कुरा हो तर पश्चिमको आधुनिक विज्ञान त्यसैको आसपास निर्मित भएको छ । त्यो प्रस्ताव समय र आकाश दुई होइन एउटै हो । आइन्स्टाइनले भनेका छन् कि समय पनि आकाशको एक आयाम हो । आइन्स्टाइनले आकाशका तीन आयाम भनेका छन् । कुनै पनि कुराका लागि लम्बाइ, चौडाइ र उचाइ यी तीन आयाम आवश्यक हुन्छन् । आइन्स्टाइनका अनुसार चौथो आयाम समय हो । कुनै कुरा हुनका लागि चौथो कुरा पनि चाहिन्छ । कुनै कुरा हुनका लागि लम्बाइ, चौडाइ, गहिराइ र एउटा परिवर्तनको प्रक्रिया चाहिन्छ । आइन्स्टाइनले भनेका छन्- समय नै चौथो आयाम हो (Time is the fourth dimension of the space) । त्यो आकाशकै चौथो आयाम हो र आइन्स्टाइनले एक शब्द निर्माण गरे (Space-time) । त्यो आकाशको एकै अस्तित्व छ र कुनै कुरा हुनका लागि परिवर्तन आवश्यक हुन्छ र अस्तित्व समयको प्रवाह हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' अक्षय काल हुँ । 'म' त्यो समय हुँ जो कहिले पनि सकिँदैन । सबै कुरा सकिन्छ तर समय मात्र सकिँदैन । सूर्य पनि निम्छ, पृथ्वी बुढो भएर समाप्त हुन्छ, ठुला ठुला ताराहरू पनि समाप्त हुन्छन् । यो विराट् अस्तित्वमा सबै कुरा बन्छ र समाप्त हुन्छ केवल समय बन्ने क्रममा पनि मौजुद हुन्छ र समाप्त हुने बेलामा पनि मौजुद हुन्छ । त्यस्तै जन्म र मृत्यु दुवैमा समय मौजुद हुन्छ । त्यसैले महावीरले त आत्माको नाम नै समय राख्नुभयो । जैनहरूले ध्यान र प्रार्थनालाई सामयिक भन्दछन् । सामयिकको अर्थ समयमा प्रवेश गर्नु, आत्मामा डुब्नु, अनन्त समयमा एक हुनु हो । जो त्यो शाश्वत समयमा एक हुन्छ, ऊ परमात्मासँग एक हुन्छ । त्यसैले कृष्ण आफूलाई अक्षयकाल भन्नुहुन्छ । समय अक्षय छ जो कसैले काटेर कट्दैन । हामी समय काटिरहेका छौं भन्छौं तर यो हाम्रो भ्रान्ति हो, समयले हामीलाई काटिरहेको छ । समयको शाश्वत सत्य कृष्ण हुनुहुन्छ बाँकी सबै क्षय हुन्छ र समय मात्र अक्षय हुन्छ । सनातनीहरूले मृत्युलाई पनि समय मानेका छन् । त्यसैले हामी समय र मृत्यु दुवैलाई काल भन्दछौं । यसको अर्थ समयको मृत्यु हुँदैन । त्यसैले समय र मृत्यु दुवै एउटै हो । मृत्यु एक शाश्वत सत्य हो, हाम्रो अस्तित्व समयको धारमा कट्दै गइरहेको छ । हामी कण कण भएर बगिरहेका छौं र जुन दिन हामी पूरा बग्ने छौं, त्यही दिन मृत्यु घटित हुने छ । समयले हामीलाई प्रतिपल बगाउँदै छ, यही हाम्रो नियति हो ।

समयका साथ एकता साध्नु परमात्मासँग एकता साध्नु हो । यो एकता साध्नु भनेको परिवर्तनसँग आत्मसात् गर्नु अर्थात् जे भए पनि त्यससँग राजी हुनु हो । तसर्थ समयले जे ल्याए पनि त्यससँग पूर्ण तालमेल गरेर स्वीकार भाव राख्नुपर्छ । बिरामी, बुढ्यौली, मृत्यु जे आए पनि स्वीकार गर्ने भाव भएमा मात्र समयलाई जान्न सकिन्छ । समयको धारमा कोही पनि उल्टो बग्न सक्दैन किनभने पछाडि समय नै हुँदैन । हामीलाई समय एक क्षण मात्र प्राप्त हुन्छ जहाँ अतीत र भविष्य दुवै हुँदैन । समयको धारसँग बग्नु र समयलाई कुनै बाधा नगरी जे ल्याउँछ गुनासो नगरी स्वीकार गर्नु नै धार्मिक हुनु हो । यो समयसँग स्वीकार भावको क्षणमा नै समयको अक्षय रूपको दर्शन हुन्छ । अहिले हाम्रो समय घडीको समय हो, त्यो अक्षय समय होइन । घडीको समय हाम्रो निर्मित समय हो त्यो वास्तविक समय होइन । हामीले दिनलाई २४ घण्टा, १ घण्टालाई ६० मिनेटमा र एक मिनेटलाई ६० सेकेन्डमा बाँडेका छौं । यो हाम्रो अवस्था हो र यससँग मूल समयको कुनै सम्बन्ध छैन । यो एउटा काम चलाउ समय निर्माण गरिएको मात्र हो । समयलाई हामी तब चिन्ने छौं, जब हामी पूर्ण स्वीकार्यतामा उपलब्ध हुने छौं । त्यो दिन कृष्णले भन्नुभएको कालको अक्षयस्वरूप हाम्रो अनुभवमा आउने छ । धार्मिक व्यक्ति समयको धारमा एक हुन्छ अनि धारले जहाँ लैजान्छ त्यतैतिर बगेर जान्छ ।

कालको यो अक्षयता अनुभवमा आयो भने परमात्माको गहनतम रूप स्मरणमा आउन थाल्छ । हे अर्जुन ! 'म' सबैलाई नाश गर्नेहरूमा मृत्यु र अगाडि हुनेहरूमा उत्पत्तिको कारण पनि हुँ । मृत्यु पनि 'म' हुँ र जन्म पनि 'म' नै हुँ । हाम्रो जन्म त हुन्छ तर हामीलाई हाम्रो जन्मका बारेमा केही थाहा हुँदैन, हाम्रो जन्म परमात्माको उपहार हो । अस्तित्वले हामीलाई जन्म दिन्छ त्यसमा हाम्रो कुनै चुनाव हुन सक्दैन र त्यो हामीलाई थाहा पनि हुँदैन । जसरी जन्म हाम्रो हातमा हुँदैन, त्यस्तै मृत्यु पनि हाम्रो हातमा हुँदैन । जन्म र मृत्यु दुवै विराट्को हातमा हुन्छ । जसले जन्म दिन्छ उसैले मृत्यु पनि दिने हुनाले समस्त धर्महरूले आत्महत्याको विरोध गरेका हुन् । जुन काम परमात्माले गर्ने हो त्यसलाई हामीले गर्नु महापाप हो । यदि जन्म हामी दिन सक्दैनौं भने मृत्यु हामीले चुन्न खोज्नु पाप हो । परमात्माको काम आफूले गर्न खोज्नु समष्टिको काममा हस्तक्षेप गर्नु हो । हत्या हिंसाको विरोध गर्नुको कारण पनि यही हो । जन्मको मालिक नभएको व्यक्तिले मृत्यु आफ्नो खुसीले चुन्न खोज्नु र कर्तापन कायम गर्न खोज्नु परमात्माप्रति पाप गर्नु हो । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- मृत्यु पनि 'म' हुँ र जन्म पनि 'म' हुँ र जन्म र मृत्युको कारण पनि 'म' नै हुँ ।

अर्जुनका मनमा जसलाई 'म' जन्माउन सकिदैन त्यसलाई म किन र कसरी मारुं भन्ने प्रश्न उठेको हुनुपर्छ तर कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमीलाई जो मैले मारुं भन्ने लाग्छ त्यो तिम्रो भ्रान्ति मात्र हो किनभने मार्नेवाला अरू कोही होइन केवल 'म' हुं । तिमीले चाहेर केही हुँदैन र तिमी मार्न पनि सक्दैनौ । त्यो मार्ने विचार पनि त्यही स्रोतबाट आउँछ, जहाँबाट जन्म हुन्छ । यस जगत्मा भ्रान्तिहरूका अतिरिक्त हामीसँग केही पनि छैन । सत्य हाम्रो हातमा छैन, हामी सत्यको हातमा छौं । जीवन हामीबाट होइन हाम्रो गहिराइबाट चल्छ र जहाँबाट जीवन र मृत्यु आउँछ उही परमात्मा हो । हामी केवल बिचको एउटा लहर मात्र हौं । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- न तिमी जन्म दिन सक्छौ न मृत्यु नै दिन सक्छौ । यदि तिमीले यो सत्यलाई जान्यौ भने तिमी निमित्त मात्र हुने छौ । तिमीद्वारा कसैको जन्म र मृत्यु घटित भयो भने पनि त्यो मद्दारा नै हुन्छ, तिमी त केवल एउटा उपकरण मात्र हुन्छौ ।

गीता भट्ट हेर्दा त यो हिंस्रक दृष्टि भए जस्तो लाग्छ तर गीताभन्दा परम अहिंस्रक दृष्टि खोज्न सम्भव नै छैन । बुद्ध र महावीरको अहिंसाभन्दा कृष्णको अहिंसा गहिरो छ किनभने यो मौलिक हिंसाको आधारले अहङ्कारलाई नै तोड्दछ । जब कुनै व्यक्ति 'म' अहिंसा गर्छु भनी सोच्दछ तब पनि अहङ्कार जीवित हुन्छ र हिंसा जारी हुन्छ । महावीर र बुद्धको अहिंसामा अर्कालाई नमान्नु, अरूलाई दुख कष्ट नदिनु, हत्या नगर्नु भनिएको छ किनभने यो अधार्मिक कुरा हो तर कृष्ण एककदम अगाडि बढेर भन्नुहुन्छ- तिमीले मार्न सक्छु भन्ने मान्यता नै हिंसा हो र बचाउन सक्छु भन्ने मान्यता पनि अहङ्काररूपी हिंसा नै हो । जब तिमीले जन्म दिनु र मार्नु दुवै परमात्माको काम हो र बिचमा पर्नु मूढता हो भनी जान्ने छौ, तब त्यो परम अहिंसालाई बल्ल बुझ्ने छौ ।

हे अर्जुन ! म सबैको नाश गर्नेवाला मृत्यु र अगाडि हुनेवालाको उत्पत्तिको कारण हुँ तथा स्त्रीहरूमा कीर्ति, श्री, वाक् स्मृति, मेधा, धृति र क्षमा हुँ । पहिलो पटक कृष्णले स्त्रीका प्रतीक पनि चुन्नु भएको छ । स्त्रीमा परमात्मा खोज्नुपर्छ भने कहाँ खोज्न सकिन्छ भनेर कृष्ण स्त्रीहरूको प्रतीक बताउँदै हुनुहुन्छ । स्त्रीलाई हामी जहिले पनि एउटा भोगको साधनको रूपमा हेर्दछौं । स्त्रीमा हामी वासना देख्दछौं र स्त्री एउटा भोग्य वस्तु मात्र मान्छौं तर स्त्रीहरूको पनि बसाइ, हिँडाइ र वस्त्र सबै पुरुषको वासनालाई उद्वेलित गर्ने प्रकारले चुनिएका हुन्छन् । उनीहरूका वस्त्र, श्रृङ्गारका ढङ्ग आफ्ना लागि कम र पुरुषलाई बढी आकर्षित गर्ने खालका हुन्छन् । कीर्तिको अर्थ यस्ती स्त्री जो आफूलाई वासनाको विषय मानेर बाँच्दिनन्, उनको दृष्टि भोग्य साधन र वासनाभन्दा माथि हुन्छ । यस्ती स्त्रीलाई अनौठो सौन्दर्य प्राप्त हुन्छ र त्यो सौन्दर्य कीर्ति र यश हो । कीर्ति स्त्रीको एउटा आन्तरिक गुण हो जो वास्तवमा उसको भित्री सौन्दर्य हो, त्यो सौन्दर्यको नाम कीर्ति हो । कीर्ति स्त्रीभित्रको गुणवत्ता हो, जहाँ वासना शेष रहँदैन र स्त्री आफ्नो भित्री सौन्दर्यबाट बाँच्छन् । मातृत्वको मूल्य कीर्तिको कारणले पैदा हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- स्त्रीहरूमा 'म' कीर्ति हुँ । यो स्त्रीहरूको अत्यन्त महान् गुण हो ।

जब कुनै पुरुषमा वासना तिरोहित हुन्छ, तब ब्रह्मचर्य फलित हुन्छ । त्यस्तै जब कुनै स्त्रीमा वासना तिरोहित हुन्छ, तब कीर्ति फलित हुन्छ । यदि पुरुष ब्रह्मचर्यमा उपलब्ध भयो भने उसको सारा वीर्य ऊर्जामा आत्मसात् हुन थाल्दछ तर स्त्रीको काम ऊर्जा अनिवार्य रूपमा उसको मासिक धर्ममा स्खलित भइरहन्छ, जुन यन्त्रवत् व्यवस्था हो । त्यसैले स्त्रीको कामव्यवस्था पुरुषको जस्तो अन्तस्मा तिरोहित हुन सक्दैन । पुरुषको कामऊर्जा जब अन्तस्मा तिरोहित हुन्छ तब तेज जन्मिन्छ र त्यही तेज ब्रह्मचर्य हो तर स्त्रीको व्यवस्था उसको शरीरको प्रकृतिका कारणले अन्यथा हुन्छ किनभने मासिक धर्म उसको स्वेच्छाले हुँदैन । पुरुषको वीर्यशक्ति उसको इच्छामा निर्भर हुन्छ तर स्त्रीमा स्वेच्छाले यो सम्भव हुँदैन । त्यसैले स्त्रीको ब्रह्मचर्यको साधना पुरुषभन्दा भिन्न हुन्छ । पुरुषको साधनामा वीर्यको उर्ध्वकरण हुँदैन । त्यसैले स्त्रीको ब्रह्मचर्यको साधना पुरुषभन्दा भिन्न हुन्छ । पुरुषको यस्तो हुँदैन; त्यो उसको हुन्छ, पुरुषको ऊर्जा आक्रामक हुन्छ तर स्वेच्छामा निर्भर हुन्छ तर स्त्रीको यस्तो हुँदैन; त्यो उसको

स्वेच्छामा निर्भर हुँदैन । त्यसैले महावीरले त स्त्री पुरुषको रूपमा नजन्मीकन मोक्षमा प्राप्त हुन सक्दैन भन्नुभएको छ किनभने महावीरको साधनाले पूरा ब्रह्मचर्यमा जोड दिएको छ ।

कीर्तिको साधना पुरुषको ब्रह्मचर्य जस्तो हुन्छ । यदि कुनै स्त्री कीर्तिमा उपलब्ध भए भने उनीहरू मोक्ष प्राप्त गर्न सक्छन् । स्त्रीको चित्तमा जति तीव्रताका साथ पत्नीभावलाई त्यागेर मातृत्व भाव जागृत हुन्छ, त्यति नै कीर्ति फलित हुन्छ । यो मातृत्व फलित हुने गुणको नाम कीर्ति हो । कीर्ति फलित भएपछि स्त्रीमा अनौठो सौन्दर्य जन्मिन्छ, जो रूपको सौन्दर्यभन्दा कैयौँ गुणा सुन्दर हुन्छ । कीर्ति एउटा साधना हो र जब कीर्ति फलित हुन्छ तब स्त्रीलाई स्त्री भएको बोध पनि हुँदैन, तब स्त्रीमा श्रीको फूल फुल्दछ र उसमा नयाँ सौन्दर्य जागृत हुन्छ । त्यो सौन्दर्यलाई हामी अपार्थिव भन्न सक्छौँ । त्यस्तो सौन्दर्य दुर्लभ रूपमा कहिलेकाहीँ मरियम, मीरा आदिमा देखिन्छ । श्रीको गुण स्त्रीको चरम उत्कर्षको गुण हो । जब स्त्रीमा स्त्रैणताको गुण पनि समाप्त हुन्छ, तब ऊ दिव्य हुन्छ र कृष्ण भन्नुहुन्छ त्यो श्री 'म' हुँ । प्रायः स्त्रीहरू चुप लागेर बसेको पाइँदैन र धेरै बोलचाल गर्ने उनीहरूको बानी हुन्छ । वाक् तब प्रकट हुन्छ, जब स्त्री आफ्नो अस्तित्वमा परम मौनतामा हुन्छन्, तब स्त्रीको वाणी बहुमूल्य हुन्छ । जो स्त्री मौन हुन सकिदैन ऊ कहिल्यै पनि वाक्मा उपलब्ध हुन्न । मौनताको आफ्नो गरिमा हुन्छ किनभने शब्द पनि आक्रमण हो र मौन मात्र अनाक्रमण हो ।

प्राच्यविद्याका विशिष्ट अध्येता वाचस्पतिले विवाह गरी पत्नी लिएर आउनुभयो तर बाह्र वर्षसम्म पत्नी घरमा छिन् भन्ने पनि बिसन्तुभयो । पूरा ध्यानमा लिप्त भएर वाचस्पति ब्रह्मसूत्रमा टीका लेखिरहनु भएको थियो । वृद्ध बाबुले भनेका कारण विवाह गर्नुभयो र पत्नीलाई घरमा ल्याएपछि उहाँ मग्न भएर लेख्न लाग्नुभयो । यसरी नै बाह्र वर्ष बित्यो । वाचस्पतिले प्रण गर्नुभएको थियो- जुन दिन टीका पूरा हुन्छ, त्यसै दिन म घर छोडेर सन्यासी हुन्छु । बाह्र वर्ष पुग्ने अघिल्लो रात टीका पूरा भयो । अचानक वाचस्पतिले एउटा सुन्दर हातले दियोको बत्ती उठाइरहेको देख्नुभयो र सोध्नुभयो तिमी को हो ? स्त्रीले भनिन्- धन्य मेरो भाग्य ! तपाईंले सोध्नु त भयो, म बाह्र वर्षअघि विवाह गरेर घरमा ल्याएकी तपाईंकी पत्नी हुँ र म बाह्र वर्षदेखि दैनिक तपाईंले केही सोध्नुहुन्छ भनेर प्रतीक्षा गरेर बसिरहेकी छु । उहाँले भन्नुभयो- यति समयसम्म तिमी कहाँ थियौ, पत्नीले भन्नुभयो- म त दैनिक यहाँ आउँथे र जब बत्तीमा तेल सकिन्थ्यो तब तेल र बत्ती ठिक पारिदिन्थेँ ।

तपाईंको काममा बाधा नपरोस् भनेर कहिल्यै पनि तपाईंका अगाडि आइँनँ । वाचस्पतिको आँखामा आँसु आयो र उहाँले भन्नुभयो अब त धेरै ढिलो भयो किनभने जुन दिन यो टीका सकिन्छ त्यहीँ क्षण घर छोडेर सन्यासी हुन्छु भन्ने मैले प्रण लिएको छु । तिमीले मलाई बाह्र वर्षसम्म प्रतीक्षा गर्‍यो, अब त घर छोडेर हिँड्न लागेको छु । त्यसैले तिम्रा लागि म के गर्न सक्छु । उहाँकी स्त्रीको नाम भामती थियो । त्यसैले उहाँले आफ्नो ब्रह्मसूत्रको टीकाको नाम भामती राख्नुभयो । भामतीसँग ब्रह्मसूत्रको कुनै मतलब छैन तर पनि उहाँले आफ्नी पत्नीको नाममा ब्रह्मसूत्रटीकाको नाम राख्नुभयो । वाचस्पतिले घर छोड्नु अघि सोध्नुभयो- तिमी त दुखी छ्यौ होला ? पत्नीले भन्नुभयो- मभन्दा सौभाग्यशाली नारी कोही छैनन् किनभने यो तपाईंका आँखामा आँसु आउनु पनि मेरा लागि पर्याप्त छ । त्यसैले मेरो त जीवन कृतार्थ भयो । आफ्नी पत्नीसँग वाचस्पतिको यति मात्र कुरा हुन पायो । तर त्यो बाह्र वर्षसम्मको मौनतापछि केही शब्दहरू व्यक्त भए त्यो वाणी, वाक् हो । स्त्रीको परम मौनबाट निस्कने वाणी वाक् हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- म वाक्, स्मृति, मेधा, धृति अनि क्षमा हुँ ।

स्मृति पुरुष र महिलामा अलग-अलग हुन्छ । स्त्री र पुरुषमा समान प्रकारको कुरा केही पनि हुँदैन । पुरुषको स्मृति बौद्धिक हुन्छ र स्त्रीको स्मृति अस्तित्वगत एवम् पूर्ण हुन्छ । पुरुषले कुनै स्त्रीलाई प्रेम गर्दा उसको स्मृतिमा मैले प्रेम गरेको थिएँ भन्ने भाव रहन्छ तर स्त्रीले गरेको प्रेम उसको कण कणमा समाहित भएको हुन्छ, त्यो प्रेममा उसको पूरा व्यक्तित्व रम्य र भरिन्छ । स्त्रीको प्रेम मनबाट मात्र होइन

पूरा अस्तित्वगत रूपमा भरिएको हुन्छ । त्यसैले पुरुषले चाहेमा धेरै स्त्रीहरूसँग प्रेम गर्न सक्दछ तर स्त्रीलाई धेरै पुरुषसँग प्रेम गर्न स्वभावतः कठिन हुन्छ । पुरुषका लागि सबै घटना बुद्धिमा हुन्छ तर स्त्रीका लागि सारा घटनाहरू उसको व्यक्तित्वमा हुन्छ । पुरुषको कामवासना उसको काम केन्द्रमा हुन्छ तर स्त्रीको कामवासना पूरा शरीरमा नै फैलिएको हुन्छ । स्त्रीको स्मृति पूर्ण छ जसको आयाम नै भिन्न हुन्छ । कुनै पुरुष पिता भएन भने पनि उसको व्यक्तित्वमा कुनै भिन्नता हुँदैन । त्यसैले पुरुषको उत्सुकता पिता बन्ने कम पति बन्ने ज्यादा हुन्छ तर स्त्रीको उत्सुकता मौलिक रूपमा आमा बन्ने हुन्छ र पतिलाई पनि उनले आमा बन्ने क्रमका लागि स्वीकार गर्दछिन् । पुरुषको पिता बन्ने कारण हिसाबगत अर्थात् आफ्नो सम्पत्ति, पिण्डदान आदि कार्यका लागि हुन्छ । आमाको सम्बन्ध आफ्नो सन्तानसँग निष्प्रयोजन हुन्छ, त्यो उसकै अस्तित्वको विस्तार हो । कृष्ण स्त्रीमा 'म' स्मृति हुँ र जसरी स्त्रीले आफ्ना सन्तानसँग निष्प्रयोजन प्रेमसम्बन्ध राख्छन्, त्यस्तै यदि कोही परमात्मामा प्रयोजनरहित स्मृति राख्छ भने उसले मलाई त्यो स्मृतिमा पाउने छ भन्नुहुन्छ । स्त्री जस्तै परमात्माप्रति स्मृति राख्न सक्थो भने मात्र 'म' उपलब्ध हुने छ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ ।

मेधा, धृति र क्षमा 'म' हुँ । धृतिको अर्थ धैर्य, स्थिरता हो । पुरुष जैविक कारणले ज्यादै अधीर हुन्छ । त्यसैले उसको पूरा व्यक्तित्व अधीर हुन्छ तर स्त्री शान्त, स्थिर र धैर्यले भरिएका हुन्छन् । पुरुष शरीरबाट शक्तिशाली हुन्छ तर जहाँ स्थिरताको प्रश्न हुन्छ स्त्री धेरै शक्तिशाली हुन्छन् । जहाँसम्म सहनशक्तिको प्रश्न छ, स्त्री धेरै शक्तिशाली हुन्छन् । स्त्रीले नौ महिनासम्म आफ्नो बच्चाालाई सारा कष्ट दुख सहेर पेटमा राख्दछन् तर पुरुषले राख्नुपरेको भए नौ मिनेट पनि राख्न सक्दैनथे । आमा बच्चाालाई हुर्काउँछन् तर पुरुष एकछिन पनि बच्चाालाई हेर्न सक्दैन । पुरुष जुन कष्टमा टिक्न सक्दैन त्यस्तो कष्ट पनि स्त्रीले सहन सक्दछन् । यी शक्तिहरूका कारण स्त्रीको उमेर पुरुषको भन्दा पाँच वर्ष बढी हुन्छ । स्त्रीहरू पुरुषभन्दा कम बिरामी पर्दछन् र बिरामी पर्दा पनि शारीरिक कम मानसिक बिरामी ज्यादा हुन्छन् । स्त्रीको व्यक्तित्वमा जति मात्रामा प्रेम र मातृत्व हुन्छ त्यति नै क्षमा पनि हुन्छ । पुरुषका लागि क्षमा अभ्यास गरेर मात्र हुन्छ र स्त्रीमा त्यो सहज रूपमा उद्घाटित हुन्छ किनभने त्यो उसको स्वभाव हो । कृष्णले जबसम्म स्त्रीमा भएको गुण विकसित हुँदैन, तबसम्म जगत्मा सन्तुलन कायम हुन सक्दैन भन्नुभएको छ तर पुरुषप्रधान समाज भएका कारण पुरुषका गुणहरूको विकास भयो तर स्त्रीका गुणहरूको विकास हुन सकेको छैन । साथै स्त्री पनि आज पुरुष जस्तै हुन खोजिरहेका छन्, जो एउटा दुर्भाग्यपूर्ण कुरा हो । स्त्रीको गुण पुरुषभन्दा भिन्न छ र यदि स्त्री पुरुष जस्तै हुन खोजे भने स्त्रीका केही गुण पूरै हराएर जाने सम्भावना हुन्छ ।

आज पश्चिमका स्त्रीहरूमा कीर्ति, श्री, क्षमा, धृति र समग्र स्मृति पनि देखिँदैन किनभने स्त्रीहरू पुरुष जस्तै गर्ने कोसिस गर्दै छन् । यसबाट स्त्रीलाई नै हानि हुने छ किनभने उनीहरूले चाहेर पनि पुरुष हुन सक्दैनन् । पुरुष जस्तो भए उनीहरू कुरूप र विकृत हुने छन् । त्यसैले स्त्रीको गुण कृष्णले अलग रूपमा बताउनुभएको हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यदि तिमीले मलाई स्त्रीहरूमा खोज्नु छ भने कीर्ति, श्री, वाक्, स्मृति, मेधा, धृति र क्षामा खोज ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- गायन गर्नयोग्य श्रुतिहरूमा सामवेदमा, छन्दहरूमा गायत्रीमा, महिनामा मार्गशीर्षमा र ऋतुहरूमा वसन्त ऋतुमा 'म' नै छ । ऋतुहरूमा 'म' फूलको उत्सवको समय वसन्त ऋतु हुँ । परमात्मालाई उजाड अवस्थामा खोजेर पाइँदैन । जहाँ जीवन वसन्तमा बीज अङ्कुरित भएर फूल बन्दछ र उत्सव मनाउँछ, त्यस्तो उत्सव र वसन्तमा 'म' हुन्छ भनी कृष्णले भन्नुभएको छ । ईश्वर केवल उसले प्राप्त गर्छ जो जीवनलाई उत्सवमा, रसमा, छन्दमा, सङ्गीतमा देख्न सक्दछ । उजाड वातावरणमा प्रायः ईश्वरलाई देख्न मुस्किल पर्छ । मौजुद त ऊ त्यहाँ पनि हुन्छ तर जसले वसन्तमा, उत्सवमा, फूल

फुलेको अवस्थामा पनि देख्न सक्दैन, उसले उजाड स्थानमा कसरी देख्न सक्दछ ? वसन्तमा देखेले त उसलाई उजाडमा पनि देख्न सक्छ तर पहिले वसन्तमा देख्नु आवश्यक हुन्छ ।

**द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्वःतामहम् ॥३६॥**

छल कपटहरूमा म द्यूत हुँ, तेजस्वीहरूको तेज पनि 'म' नै हुँ । उद्योगी वा साहसिक कार्य गर्नेहरूमा म विजय हुँ, निश्चय गर्नेहरूको निश्चय र सात्त्विक पुरुषको सात्त्विक भाव पनि 'म' नै हुँ ॥

**वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥३७॥**

वृष्णीवंशीहरूमा 'म' वासुदेव अर्थात् 'म' स्वयम् तिम्रो मित्र र पाण्डवहरूमा 'म' धनञ्जय अर्थात् अर्जुन हुँ, मुनिहरूमा व्यास र कवि एवम् चिन्तकहरूमा 'म' शुक्राचार्य हुँ ॥

**दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥३८॥**

अराजकतालाई दमन गर्ने साधनहरूमध्ये म दण्ड अर्थात् दमन गर्ने शक्ति हुँ, विजयको चाहना गर्नेहरूमा नीति पनि म हुँ । रहस्यहरूमा मौन र ज्ञानीहरूको तत्त्वज्ञान पनि म नै हुँ ॥

हे अर्जुन ! म छल गर्नेवालामा द्यूत, प्रभावशाली पुरुषको प्रभाव, जित्नेवालाहरूको विजय, निश्चय गर्नेवालाको निश्चय र सात्त्विक पुरुषहरूको सात्त्विक भाव हुँ । कृष्ण अचम्मको कुरा भन्नुहुन्छ- छल गर्नेवालामा 'म' जुवा हुँ । जीवन नै जुवा हो र जीवनको स्थिति जुवामा छल जस्तो प्रकट हुन्छ । जीवनमा हामी जसलाई पाउने प्रयास गर्छौं, त्यसलाई पाउन सक्दैनौं; पाइन्छ जस्तो लाग्छ तर हरेक पटक निराशा मात्र हात पर्छ । मृत्युको क्षणमा चाहेको कुरा नपाएर केवल वासनाको थुप्रो मात्र हात लाग्छ । मृत्युको क्षणमा मृत्युको पीडा नभई व्यर्थमा जीवन गएकोमा पीडा हुन्छ । जसले जीवनको सार्थकता जान्दछन् उनीहरूलाई मृत्युको पीडा नभएर मृत्यु एउटा विश्राम मात्र हुन्छ । मृत्युको क्षणमा जीवनको व्यर्थताको बोध हुन ढिलो भइसकेकाले चाहेर पनि त्यसलाई सुधार्न सकिँदैन । हामीले हजारौं जन्म लिइसकेका छौं र हरेक जन्ममा हामीले यही भूल गरेका छौं । वासना पूरा गर्न समय मागेकाले हाम्रो पुनः जन्म भएको हो । हरेक पटक मृत्यु आउँदा हाम्रो वासना अधुरो हुन्छ र हामी त्यत्तिकै अधुरा हुन्छौं ।

जुवाको खुबी के छ भने जुवामा कोही पनि कहिल्यै जित्दैन, यही नै जुवाको छल हो । हरेक व्यक्तिलाई जित्ने जस्तो लाग्छ तर कोही जित्न सक्दैन । जुवामा जसले हाउँ उसलाई यो पटक जित भएन भने पनि अर्को पटक निश्चित जित्ने छु भन्ने लाग्छ तर अन्ततः हार मात्र हुन्छ । कहिलेकाहीँ जितको झलक पनि देखिन्छ र त्यो झलकले अभ ठुलो हार आयोजित गरेको हुन्छ । एक पटकको जितले अभ जित्ने आकाङ्क्षा जन्माउँछ र त्यही आकाङ्क्षाले हारमा लैजान्छ, अन्ततः सबैको हार हुन्छ र जित केवल जुवाको मात्र हुन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- छलहरूमा 'म' जुवा हुँ जुन शुद्धतम छल हो । कोही कहिल्यै पनि जित्दैन र अन्तमा हात खाली रहन्छ । खेल चलिरहन्छ, हार र जित भइरहन्छ, कोही हाउँ र कोही जित्छ, कोही बन्छ र कोही नष्ट हुन्छ, लेनदेन पनि खुब हुन्छ र अन्तमा जित्ने हार्ने चक्करमा सबै टुटेर हाउँ र नष्ट हुन्छन् । त्यसैले जिन्दगीको प्रतीक जुवा हो र सारा जिन्दगी जुवा हो । चाहे धन, यश, प्रतिष्ठा, प्रेमको होस् जबसम्म हामी अरूमा उत्सुक हुन्छौं, तबसम्म हामी गहिरो रूपमा जुवा नै खेलिरहेका हुन्छौं । जबसम्म व्यक्ति अरूको उत्सुकताबाट टाढा भएर आफूमा उत्सुक हुँदैन, तबसम्म व्यक्ति जुवाबाट बाहिर हुँदैन किनभने जुन काममा अर्को व्यक्तिको आवश्यकता हुन्छ, त्यो जुवा नै हो । जुन क्षण व्यक्ति एकलो हुन थाल्छ, त्यो दिन बल्ल व्यक्ति जुवाबाट बाहिर हुन सक्छ ।

सिकन्दरले पनि मर्ने बेलामा खाली हात नै मर्नुप्यो । उसले आफ्नो शवयात्रामा दुवै हात खाली राखेर बाहिर भुङ्ग्याउन भनेको थियो । उसको जीवन त पूरा जुवामा नै बित्यो; तसर्थ बिदा हुँदा हात खाली भएरै जानु प्यो । सारा सम्राट् यहाँ भिखारी जस्तै भएर मर्दछन् तर कहिलेकाहीं कुनै भिखारी सम्राट् जस्तो भएर पनि मर्छन् । बुद्धको हात मरेपछि पनि भरिएको थियो तर सिकन्दरको हात भने खाली थियो । सिकन्दरले अरू केही पाउने प्रयास गरेको हुनाले उसको हात खाली रह्यो तर बुद्धले आफूलाई पाउनुभयो त्यसैले उहाँको हात भरियो । यो जीवन नै एउटा जुवा हो, यहाँ आफूलाई पाउने प्रयास सिवाय जेसुकै गरे पनि हार्नु नै पर्छ र खाली हात जानुपर्छ । जुवा शुद्धतम छल हो र हामी सबै जुवाडे हौं । कृष्ण भन्न खोज्दै हुनुहुन्छ कि यदि छललाई हेर्ने हो भने जुवामा त्यसको शुद्धता पाइन्छ । सारा जिन्दगी जुवा हो र सारा जिन्दगीको अन्त्य स्मशान घाटमा हुन्छ । जुवा र मृत्युलाई जसले जान्दछ ऊ अन्तरयात्रामा चलनका लागि योग्य हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- वृष्णीवंशीहरूमा वासुदेव अर्थात् स्वयम् 'म', पाण्डवहरूमा धनञ्जय अर्थात् तिमी एवम् मुनिहरूमा वेदव्यास र कविहरूमा शुक्राचार्य 'म' नै हुँ । कृष्ण आफूलाई पनि एउटा प्रतीक बनाउनु हुन्छ र अर्जुनलाई पनि एउटा प्रतीक बनाउनुहुन्छ । उहाँ भन्नुहुन्छ- वृष्णीवंशीहरूमा 'म' वासुदेव हुँ । तिमीलाई यदि प्रभु हेर्नु छ भने 'म' तिम्रो अगाडि छ । त्यो वंशमा कृष्णभन्दा उचाइ पाउनेवाला कोही हुन सक्दैन र त्यो वंशलाई हामी कृष्णको कारणले मात्र जान्दछौं । कृष्ण त्यो वंशका सर्वोच्च उपलब्धि हुनुहुन्छ । कृष्ण अर्जुनलाई भन्दै हुनुहुन्छ- जहाँ श्रेष्ठताको फूल फुल्छ, त्यहाँ तिमीले मलाई नै देख्न सक्ने छौ । यदि मेरो वंशमा हेर्नु छ भने 'म' तिम्रा अगाडि छ, जहाँ तिमी परमात्मालाई देख्न सक्ने छौ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- पाण्डवहरूमा धनञ्जय अर्थात् तिमीमा 'म' छ । पाण्डवको वंशमा अर्जुन पनि नवोदित छन् । त्यसैले सारा महाभारत अर्जुनको आसपासमा छ । हे अर्जुन ! यदि तिमीलाई पाण्डवमा हेर्नु छ भने स्वयम् आफूलाई हेर । कृष्ण बिस्तारै अर्जुनलाई त्यो प्रतीकको नजिक ल्याउँदै हुनुहुन्छ जहाँ उनी स्वयम्मा पनि परमको प्रतीकलाई देख्न सक्छन् । कृष्ण अर्जुनलाई स्वयम्मा पनि परमात्माको रूप देख्न सक्नु भन्ने विचारले भन्नुहुन्छ- हे धनञ्जय ! पाण्डवमा 'म' तिमीमा छ । अर्जुनलाई उनको श्रेष्ठता जान्न जरुरी थियो र उनलाई स्वयम्को द्वारमा आउनुअघि धेरै द्वारहरू जनाउन पनि आवश्यक थियो । कृष्ण भन्न खोज्दै हुनुहुन्छ- जसको तिमी खोजी गर्दै छौ, त्यो तिमी भित्र नै लुकेको छ । कृष्णले यो कुरा सिधा अर्जुनलाई भन्नुभएको भए त्यो व्यर्थ हुन्थ्यो । अर्जुनले धेरै ठाउँहरूमा अलिकति फलक पाउन सक्नु भनेर यी सारा प्रतीकहरूका बारेमा बताउनु जरुरी थियो । यी सारा प्रतीकहरूमा खोज्दै अन्ततः ऊ आफू भित्रको फलक पनि जान्न सक्छ । आफूलाई सिधा खोज्न अत्यन्त गाह्रो हुन्छ तर हामी आफू को हौं भनेर भित्रको फलक पनि जान्न सक्छ । आफूलाई सिधा खोज्न अत्यन्त गाह्रो हुन्छ तर हामी आफू को हौं भनेर भित्रको फलक पनि जान्न सक्छ । आफूलाई सिधा खोज्न अत्यन्त गाह्रो हुन्छ तर हामी आफू को हौं भनेर भित्रको फलक पनि जान्न सक्छ । आफूलाई सिधा खोज्न अत्यन्त गाह्रो हुन्छ तर हामी आफू को हौं भनेर भित्रको फलक पनि जान्न सक्छ ।

एउटा पुरानो कथा छ- ईश्वर सारा सृष्टि रचेर ज्यादै प्रसन्न हुनुहुन्थ्यो तर जब मानिसको सृष्टि गर्नुभयो, तब ईश्वरलाई धेरै गाह्रो भयो किनभने मानिस त गुनासोको पेटिका नै हुन्छ । राम्रो भएको जति आफ्नो मेहनतले पाएको ठान्छ तर एउटा दुख आउने बित्तिकै ईश्वरलाई दोष दिन थाल्छ । तसर्थ मनुष्यको गुनासोबाट दिक्क भएर ईश्वर कहीं लुक्न चाहनुहुन्थ्यो । उहाँले आफ्ना सल्लाहकारहरूलाई मानिसले थाहा नपाउने र दुख दिन नसक्ने कुन ठाउँमा लुक्नु भनेर सल्लाह माग्नुभयो । कसैले हिमालयमा लुक्न सल्लाह दिए तर ईश्वरले त्यहाँ तेन्जिग र हिलारी जस्ता व्यक्तिले मलाई खोजिहाल्छन् भन्नुभयो । कसैले चन्द्रमामा लुक्न आग्रह गर्दा ईश्वरले त्यहाँ पनि आर्मस्ट्रङ्ग जस्ता व्यक्तिले पुगेर खोजिहाल्छन् भन्नुभयो । अन्तमा एक जनाले दिएको सल्लाह ईश्वरलाई चित्त बुझ्यो । उहाँले भन्नुभयो-मानिसले बाहिर सारा ठाउँमा खोज्छ तर

आफूभित्र कहिल्यै खोज्दैन । त्यसैले मनुष्यको हृदयमा लुक्नुहोस् भनेर सल्लाह दिए । ईश्वरलाई यो कुरा चित्त बुझेकाले त्यस समयदेखि ईश्वर मनुष्यभित्र लुक्नुभएको छ । उहाँ हराइरहनुभएको छ र हामीले खोज्न पनि सकेका छैनौं ।

कृष्ण अर्जुनलाई त्यहीँ भित्र बिस्तारै लैजान खोज्दै हुनुहुन्छ । अब अनेकौं प्रतीकहरूतिर इसारा गर्दै उहाँ भन्नुहुन्छ- हे धनञ्जय ! 'म' तिमी भित्र छु । त्यसैले तिमी मलाई आफूमा खोज गर । तिमी कहाँ खोजूँ कुन भावमा खोज गरूँ भनेर नसोध र आफैँमा खोज; 'म' त्यहीँ मौजुद छु । हामी त केवल भित्र आफ्नो मनलाई मात्र जान्दछौं । हामीभित्र जहाँ परमात्मा लुकेको छ, त्यसलाई जान्दैनौं । मन त हाम्रो बाहिरको छायाकृति मात्र हो जो भित्र जम्मा भएको छ । मन बाहिरबाट आएका प्रभावहरूको जोड हो तर हामी मनको भित्र छौं । भित्रको विचारको संसार पनि हामी होइनौं किनभने त्यसलाई पनि हामी देख्न सक्छौं । हाम्रो अन्तस्तल अझ भित्र छ र कृष्ण त्यही भित्रको अन्तस्तलको कुरा गर्दै हुनुहुन्छ र भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! 'म' तिम्रो भित्री अन्तस्तलमा छु । भित्रको अनुभव मनबाट हुन सक्दैन, यो भित्रको अनुभव साक्षीबाट हुन्छ । आफ्नो मनलाई जो देख्न सक्छ ऊ मात्र भित्रको अनुभव जान्न सक्छ । जसलाई भित्रको अनुभव हुन्छ उसलाई कहीं कतै खोज्न जानुपर्दैन । जबसम्म भित्रको परमात्माको अनुभव हुँदैन, तबसम्म प्रतीकहरूमा परमात्मालाई खोज्ने प्रयास गर्नुपर्छ तर त्यो एउटा झलक मात्र हुन्छ । परमात्माको अनुभव आफ्नो अनुभवबाट मात्र हुन्छ ।

कृष्ण अर्जुनलाई अलिअलि गरेर आफूभित्रको ईश्वरलाई देखाउन खोज्दै हुनुहुन्छ । अन्ततः अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- 'म' तिमी भित्र छु मलाई आफूभित्र खोज र आफूभित्रै हेर्न सक्थौ भने तिमीले मलाई सबैतिर देख्ने छौ । जब तिमी मलाई आफूभित्र पाउने छौ, तब तिम्रो सारा आँखा 'म' बाट नै भरिने छ, तिम्रो श्वास मेरो श्वासबाट भरिने छ र तिमीले जहाँ हेरे पनि मलाई नै पाउने छौ । जुन दिन तिमीले भित्रको मलाई पाउने छौ, त्यही दिनबाट तिम्रो भित्रको ज्योति बल्ने छ । तिम्रो दियोको ज्योति जहाँ पर्छ त्यहीँ मलाई तिमीले देख्नेछौ । अर्जुनलाई आफूभित्र लैजानका लागि कृष्णलाई यति धेरै प्रतीकहरू चुन्नु परेको हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- अराजकतालाई दमन गर्नेवालाको दण्ड, जित्ने इच्छावालाको नीति, गोपनीय अर्थात् गुप्त राख्ने योग्यमा मौन र ज्ञानवान्हरूको ज्ञान 'म' हुँ, गुप्त राख्न योग्य भावमा मौन हुँ । हामी विचारलाई गोपनीय राख्छौं तर कृष्ण त निर्विचारलाई गोपनीय राख्न योग्य भन्नुहुन्छ । मौनको अर्थ हाम्रा लागि लुकाउनुपर्ने केही छैन भन्ने हो । कृष्णको भनाइ अरू केही लुकाउन जरुरत छैन केवल आफ्नो मौनतालाई लुकाउनुपर्छ भन्ने हो । तिमी शान्त र शून्य भएको एवम् ध्यानमा उत्रिएको कसैलाई पनि थाहा नहोस् किनभने अरूलाई बताउन खोज्ने इच्छाले पनि त्यो मौनता नष्ट हुन्छ । अरूलाई बताउन खोज्ने रसले गर्दा मौन हुन सकिँदैन किनभने अरूलाई हामी उसलाई प्रभावित गर्नका लागि भन्न खोज्छौं । अरूलाई भनेर प्रभावित गर्न खोज्ने व्यक्तिका लागि आफूभन्दा अर्को व्यक्ति मूल्यवान् हुन्छ । त्यसैले उसलाई ध्यानमा जान सम्भव हुँदैन । अर्को व्यक्ति यदि मसँग प्रभावित भयो भने म पनि आफ्नो नजरमा माथि हुन्छु । आफ्नो भित्रको उपलब्धिलाई कसैले बताउन चाहन्छ भने त्यसको अर्थ अहिलेसम्म उसले केही पाएको छैन । सत्यलाई पाउने बाटामा त्यही व्यक्ति जान सक्छ जसलाई अर्काका बारेमा कुनै सोच नै हुँदैन । जबसम्म अरूले के भन्छन् भन्ने विचार हुन्छ, तबसम्म अन्तरयात्रामा निस्कन सकिँदैन र मौनमा पनि प्रवेश गर्न सकिँदैन ।

मौनमा सबैभन्दा ठूलो समस्या अरूको उपस्थिति हो । हामी मौन हुँदा पनि अरूको कल्पनाको संसारमा हुन्छौं । त्यसैले हामी मौन कहिल्यै पनि हुँदैनौं । दृश्य व्यक्तिहरूसँग वाणीबाट कुराकानी हुन्छ भने अदृश्य व्यक्तिहरूसँग मौनतामा कुराकानी हुन्छ । मौनतामा पनि सतत विचार र चिन्तन चलिरहन्छन् । मौनको अर्थ भित्र कुनै विचार नहुनु हो । केही बताउन खोज्नु नै मौनता भन्न गर्नु हो । हामीभित्र केही हुने

बित्तिकै अरूलाई बताउन चाहन्छौं । मनले अरूलाई बताउन खोज्नु उसको सहज वृत्ति हो किनभने आफूलाई भएको कुरा अरूले नभनेसम्म त्यो वास्तविक हो कि होइन भन्ने भरोसा पनि मनलाई हुँदैन र अरूले मानेपछि मात्र भरोसा हुन्छ । यो काल्पनिक विचार भएकाले एकले अर्कालाई भरोसा दिएपछि मात्र निश्चित हुन्छ । कसैले जतिसुकै भुटो प्रशंसा गरेर तपाईं बुद्धिमान् हुनुहुन्छ भन्यो भने आफ्नो अवस्था थाहा भएको मनले त्यसलाई अस्वीकार गर्दैन र खुसी हुन्छ । जबसम्म यो पारस्परिक प्रशंसाको र भरोसाको लेनदेनबाट व्यक्ति उठ्दैन, तबसम्म मौनताको सिँढी चढ्न पनि सक्दैन ।

मौनता हाम्रो रहस्य र निजी सम्पदा हो । यसको कसैलाई पनि जानकारी हुनु हुँदैन । यो मौनता आफू र परमात्माका बिचको मात्र कुरा हो । कृष्ण गोपनीय र गुप्त राख्नुपर्ने भावमा 'म' मौन हुँ भन्नुहुन्छ । यदि तिमी मलाई कुनै भावमा खोज्न चाहन्छौ भने मलाई मौनमा खोज । अर्जुनले कुन भावमा म हजुरलाई खोजू भनेर सोधेका छन् । कृष्ण यदि तिमी बिलकुलै मौन भएर खोज्छौ भने मलाई त्यहीँ पाउने छौ भन्नुहुन्छ । हाम्रो र सत्यका बिचको पर्खाल शब्दको हो । फूल देख्नेबित्तिकै हामी तत्काल फूल कति सुन्दर छ भनिहाल्छौं । यो शब्द व्यक्त गर्नेबित्तिकै त्यो फूलको सौन्दर्य र आफूसँग फूलको सम्बन्ध नै सकिन्छ, किनभने फूल र हाम्राबिच एउटा पर्खालको निर्माण शब्दले गर्छ । आफू खाली बनेर त्यो फूललाई हेर्न भने फूल र हामीबिच पहिलो पटक एउटा सेतु निर्माण हुन्छ । त्यस्तै मौन समस्त अस्तित्वप्रति भएमा परमात्मा र हाम्राबिचको सम्बन्धको सेतु निर्माण हुन्छ । जुन दिन शब्द समाप्त हुन्छ त्यो दिन हामी र अस्तित्व मात्र रहन्छौं । भाषा संसारमा उपयोगी हुन्छ तर त्यो परमात्माको प्राप्तिका लागि बाधक हुन्छ । जहाँ अरूसँग सम्बन्ध राख्नुपर्ने हुन्छ, त्यहाँ भाषाको आवश्यकता हुन्छ तर जहाँ आफूसँग सम्बन्ध स्थापित गर्नु छ, त्यहाँ भाषा अनुपयोगी हुन्छ । परमात्मा पाउनका लागि आवश्यक भाषा भनेको नै मौनता हो । त्यहाँ संवाद नै मौनमा हुन्छ । त्यसैले कृष्ण भावमा मलाई मौनमा खोज भन्नुहुन्छ ।

ज्ञानवालाहरूमा तत्त्वज्ञान 'म' हुँ । शास्त्रीय ज्ञान तत्त्वज्ञान होइन र सत्यको निजी अनुभव तत्त्वज्ञान हो । अस्पेन्स्की (Ouspensky) रुसका ठुला विचारक, लेखक र गणितज्ञ हुन् । उनले लेखेका किताबहरूमा 'टर्सियम अर्गानम' (Tertium Organum) संसारका तीनवटा महत्त्वपूर्ण किताबमध्ये एक हो । यो किताबको जोडा खोज्न मुस्किल छ । अन्यन्त निष्ठापूर्वक विना अहङ्कार उनले यो किताबमा लेखेका छन् कि यो किताबभन्दा अगाडि दुईवटा किताबहरू पहिले लेखिएका छन् । पहिलो अरस्तुले (Aristotle) 'अर्गानम' (Organum) लेखेका छन् । अर्गानमको अर्थ पहिलो सिद्धान्त हो र दोस्रो किताब बेकमले (Beckam) 'नोवम अर्गानम' (Novum Organum) लेखेका छन् र तेस्रो किताब 'टर्सियम अर्गानम' मेरो हो र यो तेस्रो सिद्धान्त हो । उनले ज्यादै विनम्रतापूर्वक किताबमा भनेका छन्- जब पहिलो सिद्धान्त संसारमा थिएन तब पनि यो तेस्रो सिद्धान्तको अस्तित्व थियो जुन म लेखिरहेको छु । यस्तो अद्भुत किताब बिरलै लेखिन्छ र कहिलेकाहीँ आत्मज्ञानविना पनि मस्तिष्कले कस्तो अद्भुत कुरा लेख्न सक्छ भनेर आश्चर्य लाग्छ । अस्पेन्स्कीलाई आत्मज्ञान नभए पनि किताब पढ्दा लाग्छ कि उनी परमज्ञानी हुन् ।

उनी केही ज्ञानका लागि गुरजिएफकहाँ गए । गुरजिएफले तिम्रो किताब मैले पढेको छु । यदि तिमिले जे लेखेका छौ, त्यो सबै जान्दछौ भने मलाई प्रश्न गर्न आवश्यक नै छैन । तिमी कागजमा लेखेर आफूले जान्ने कुराका बारेमा मलाई बताऊ भने । अस्पेन्स्की कागज लिएर अर्को कोठामा गई म के जान्दछु भनी सोच्न थाले । कलम हातमा पनेबित्तिकै लेख्न सुरु गर्ने व्यक्तिको कलम टक्क रोकियो र अगाडि बढ्नै सकेन । जे लेख्न खोजे उनको भित्रबाट आवाज आयो- के तिमी यो जान्दछौ, ईश्वरका बारेमा त मेरो कुनै अनुभव छैन र आत्माका बारेमा म केही जान्दैन । केही लेख्न नसकेर उनले खाली कागज नै गुरजिएफलाई फिर्ता गरे र आँखाबाट आँसु भाँदै भने- मलाई केही पनि थाहा छैन । गुरजिएफले भने- अब तिमी अगाडि बढ्न सक्छौ किनभने जसले तथाकथित ज्ञानलाई नै ज्ञान सम्झिन्छ

त्यो अगाडि बढ्न सक्दैन । तिमी अब तत्त्वज्ञानी बन्न सक्छौ । अहिलेसम्म ज्ञानी थियौ, अब तत्त्वज्ञानी बन्ने छौ । जब ज्ञानीलाई आफू ज्ञानी नभएको थाहा हुन्छ, तब मात्र तत्त्वज्ञानको यात्रा सुरु हुन्छ । अज्ञानले यति भड्काउँदैन जति तथाकथित ज्ञानले भड्काउँछ । अज्ञानी त विनम्र हुन्छ कारण उसलाई केही थाहा हुँदैन तर तथाकथित ज्ञानी जसको दिमागमा उधारो ज्ञानभन्दा अरू केही पनि हुँदैन, उनीहरूलाई 'म' जान्दैन भन्ने विचार नै हुँदैन । म सबै जान्दछु भन्ने उनीहरूलाई लाग्छ, जुन कशरो ज्ञानका लागि बाधा बन्छ । तत्त्वज्ञान स्वयम्को अनुभव हो ।

गीता कण्ठस्थ गरेर केही हुँदैन । यो त केवल उधारो ज्ञान मात्र हो र उधारो ज्ञान ज्ञान नै होइन । आफ्नो ज्ञान मात्र केवल ज्ञान हो । स्मृति ज्ञान होइन अनुभव मात्र ज्ञान हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- ज्ञानवान्हरूको तत्त्वज्ञान 'म' हुँ, त्यो अनुभव मेरो अनुभव हो । त्यो निजी अनुभवमा जे जानिन्छ त्यही परमात्मा हो । परमात्माको सम्बन्धमा जान्नु भनेको परमात्मालाई तत्त्व ज्ञानले जान्नु हो । अज्ञानीलाई तत्त्व ज्ञानतिर लैजान यति कठिन छैन तर कथाकथित पण्डित एवम् ज्ञानीहरूलाई तत्त्वज्ञानमा लैजान अत्यन्त कठिन हुन्छ । तथाकथित ज्ञानीसँग आफ्नो निजी अनुभव हुँदैन र उधारो ज्ञानको भार उसमा बलियो हुन्छ जसलाई भत्काउन सकिँदैन । उसमा भएको ज्ञानको अहङ्कारले उसलाई नजानेका कुरा पनि जान्दछु जस्तो लाग्दछ । प्रत्येक व्यक्ति परमात्मालाई जान्ने स्वभावसहित जन्मिएको हुन्छ । त्यसैले बाँकी सबै ज्ञान अनिवार्य छैन केवल आत्मज्ञान मात्र अनिवार्य छ । कृष्ण 'म' ज्ञान होइन तत्त्वज्ञान हुँ भन्नुहुन्छ ।

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥३९॥

हे अर्जुन ! जुन समस्त प्राणीको उत्पत्तिको कारण छ त्यो पनि 'म' हुँ किनभने त्यस्तो कुनै चर अचर कुनै प्राणी छैन जो मेरो अस्तित्वविना उत्पत्ति होस् ॥

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप ।

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥४०॥

हे परन्तप ! मेरा ऐश्वर्ययुक्त दिव्य विभूतिहरूको कुनै अन्त्य छैन । मैले तिमीलाई जुन बताएँ त्यो त मेरा विभूतिहरूको सारसङ्क्षेप मात्र हो ॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसम्भवम् ॥४१॥

जुन जुन विभूतियुक्त अर्थात् कान्तियुक्त, शक्तियुक्त र ऐश्वर्ययुक्त वस्तु छन्, ती सबैलाई तिमी मेरो तेजको अंशकै अभिव्यक्ति जान ॥

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥४२॥

हे अर्जुन ! तिमीलाई यी सबै कुराको विस्तृत ज्ञानको आवश्यकता वा प्रयोजन नै के छ र ! 'म' यो सम्पूर्ण विश्वब्रह्माण्डलाई आफ्नो योगशक्तिको एक अंश मात्रले धारण गरेर स्थित छु ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! सम्पूर्ण प्राणीहरूको उत्पत्तिको कारण 'म' नै हुँ किनभने मेरो शक्तिरहित चर अचर कुनै प्राणी छैन । हाम्रो विचारको त्रुटिका कारणले हामीलाई ईश्वर अस्तित्वभन्दा भिन्न हो जस्तो लाग्छ । विचार वस्तुहरूलाई विश्लेषण गर्ने मार्ग भएकाले यसले हरेक चिजलाई दुईमा विभाजित गर्छ । त्यसैले जब हामी ईश्वरका सम्बन्धमा सोच्छौं, तब जगत् र ईश्वर अलग हुन्छ । जब हामी सृष्टि भन्छौं, तब सृष्टि र स्रष्टा अलग हुन्छ । वस्तुतः सृष्टि र स्रष्टा पृथक् होइनन् उनीहरू एउटै हुन् । त्यसैले हाम्रा बुढापाकाहरूले यो सृष्टि माकुराले आफूभित्रबाट रेसा निकालेर बनाएको जालो जस्तो

छ भनेका छन् । यो सारा जगत्को विस्तार माकुराले आफू भित्रबाट जाल निकालेर फैलाए भैं परमात्माबाट निस्कन्छ र फैलिन्छ । यो विस्तार एकक्षण पनि परमात्माबाट अलग भएर टिक्न सक्दैन । यो सम्पूर्ण अस्तित्व उसकै उपस्थितिको कारणले छ । त्यसैले ईश्वरलाई अस्तित्वको पर्यायवाची मान्न सकिन्छ किनभने अस्तित्व नै ईश्वर हो ।

यो सम्पूर्ण जगत् ईश्वरको विस्तार हो । यसलाई धर्मका दृष्टिले अस्तित्व भन्नु पर्याप्त हुन्छ । अस्तित्वभन्दा हाम्रो हृदयमा कुनै भाव उत्पन्न हुँदैन र अस्तित्व र हाम्राबिच कुनै सम्बन्ध पनि स्थापित हुँदैन तर अस्तित्वको सट्टा ईश्वर भन्ने बित्तिकै हाम्रो हृदयमा गति सुरु हुन्छ । धर्म केवल तथ्यको घोषणा होइन लक्ष्यको पनि घोषणा हो । के हो भन्नु मात्र पर्याप्त छैन, के हुनुपर्छ र के हुन सक्छ भन्ने कुरासँग धर्मको सम्बन्ध हुन्छ । विज्ञानले अस्तित्व मात्र छ भन्छ तर धर्मले अस्तित्व र ईश्वर समानान्तर हुन् भन्दछ । ईश्वर शब्दको उच्चारण गर्दा अस्तित्व र परमात्मा दुवैको घोषणासँगै हुन्छ । त्यसैले हामी अस्तित्व नभनेर ईश्वर भन्छौं । कृष्णले यस्तो चर र अचर केही पनि छैन जो 'म' रहित होस्, साथै 'म' उपस्थित नभएको कुनै सत्ता नै छैन भन्नुभएको छ । हामीहरूलाई ऊ हामीभित्र छ भन्ने थाहा छैन, त्यसैले हामी उसलाई अनेकौं तीर्थहरूमा खोजी गछौं । परमात्मा अतिनिकट भएकाले हामीले उसलाई बिर्सिएका छौं । जो अतिनिकट हुन्छ त्यो विस्मृत हुन्छ र टाढा भएको कुराको मात्र सम्झना हुन्छ । परमात्मा र हाम्राबिच एक क्षणको पनि दूरी छैन । ऊ निरन्तर हामीसँग भएकाले हामीलाई उसको विस्मरण भएको छ ।

कृष्णको भनाइको तात्पर्य सारा अस्तित्वमा उहाँ नै समाहित हुनुहुन्छ । त्यसैले परमात्मालाई हामीले खोजेर पाउन सक्दैनौं किनभने ऊ हामीमा सतत रूपमा उपस्थित छ र हाम्रो हुनु नै परमात्माको हुनु हो, त्यसैले उसलाई खोज्नु व्यर्थ छ । जुन दिन हाम्रो भित्रको गति शून्य हुन्छ त्यसै क्षण हामी उसलाई पाउँछौं । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे परन्तप ! मेरा दिव्य विभूतिहरूको अन्त छैन र मैले मेरा विभूतिहरूको विस्तार तिमीलाई संक्षेपमा मात्र भनेको हुँ । कृष्णले यी जुन प्रतीकहरू अर्जुनलाई बताउनुभएको छ यो संक्षेपमा केही इसाराहरू मात्र गर्नुभएको हो । उहाँको दिव्य विभूतिहरूको त कुनै अन्त नै छैन । जुन कुराको अन्त हुन्छ, त्यो विभूति हुँदैन, सांसारिक हुन्छ । जसको कुनै आरम्भ र अन्त छैन, जसको स्वभाव नै अनादि र अनन्त हुन्छ त्यही दिव्यता हो । प्रारम्भ र अन्त हुने संसार हो र जहाँ प्रारम्भ र अन्त हुँदैन त्यहीँ परमात्माको झलक पाउन सकिन्छ ।

नास्तिकहरू परमात्मा कहाँ छ, उसको परिभाषा के हो भनेर सोध्दछन् । ब्रिटिस दार्शनिक तथा लेखक जी.इ. मोर (G.E. Moore) ले एउटा किताब लेखेका छन् 'प्रिन्सिपिया इथिका' (Principia Ethica) अर्थात् नीतिशास्त्र । त्यस पुस्तकमा उनले केवल एक प्रश्नका बारेमा चिन्तन गरेका छन् त्यो प्रश्न हो- शुभ के हो वा असल के हो (What is good) मोर आफ्नो युगका विशिष्ट चिन्तक थिए । उनले शुभ के हो भन्ने कुरामा मनुष्यजातिको इतिहासमा कसैले नगरेको चिन्तन गर्ने प्रयास गरेका छन् । उनले उक्त प्रश्नको निष्कर्षमा लेखेका छन्- शुभलाई परिभाषित गर्न सकिन्न (Good is indefinable) । उनले भनेका छन् कसैले मलाई पहेंलो रङ्गको फूल दिएर पहेंलो के हो भनेर सोध्यो भने म जस्तो मुस्किलमा पर्छु, त्यस्तै शुभको विषयमा मुस्किलमा परेको छु । मोरले भनेका छन् पहेंलो पहेंलो हो (Yellow is yellow) । तर्कशास्त्री भन्छन् कि यो त पुनरुक्ति भयो, पहेंलोको अर्थ बताउनुहोस् तब इमुर भन्छन्- म पहेंलोलाई पहेंलोको अतिरिक्त के भन्न सक्छु ! पहेंलोलाई पहेंलोका अतिरिक्त म जे भन्छु त्यो गलत हुन्छ । हामी यति सानो कुराको पनि परिभाषा गर्न सक्दैनौं तर परमात्मा के हो भनेर सोध्छौं । पहेंलो रङ्गको परिभाषा खोज्न सकिन्न, शुभ के हो थाहा हुँदैन, सौन्दर्य के हो थाहा हुँदैन र परमात्माको परिभाषा माग्नुको अर्थ के भन्न सकिन्छ ? त्यसैले सम्पूर्ण अपरिभाषितहरू (Indefinables) को जोड परमात्मा हो (The totality of all indefinables is god) ।

ईश्वरलाई हामी अनुभव गर्न सक्छौं तर व्याख्या गर्न सक्दैनौं । सौन्दर्य हामी अनुभव गर्न सक्छौं तर यसको सटीक व्याख्या गर्न सक्दैनौं । फूलमा सौन्दर्य कहाँ छ भनेर सोध्यो भने देखाउन सकिन्न अनुभव मात्र गर्न सकिन्छ । सौन्दर्य देखाउन सकिँदैन किनभने त्यो भित्र लुकेको हुन्छ । फूलमा, सूर्यको बिहानी किरणमा, कुनै व्यक्तिको रूपमा र आँखामा सौन्दर्य अनुभव गर्न भने सकिन्छ तर अलग अलग कुरामा लुकेको सौन्दर्य व्यक्त गर्न सकिँदैन । ईश्वरलाई जब हामी मापन गर्न खोज्छौं, तब हामी उसलाई आकार दिन्छौं र उसको रूप, आकार आदिका बारेमा गलत प्रश्न गर्छौं । सबै आकृतिहरू र रूप जसको हो त्यही ईश्वर हो । पशु, पक्षी, वनस्पति, मनुष्य सबै हामी त्यही परमात्माका अंश हौं । जसमा हामी जन्मिन्छौं र समाप्त हुन्छौं, त्यही परमात्मा हो । सबै लहरहरू सागरबाट उत्पत्ति हुन्छन् र सागरमा नै लीन हुन्छन् त्यस्तै हामी पनि परमात्माबाट उत्पत्ति हुन्छौं र उसैमा लीन हुन्छौं । जो सदा छ, उही परमात्मा हो र जो कहिलेकाहीँ मात्र हुन्छ, त्यो लहर हो र हामी त्यो लहर हौं । परमात्मालाई छ भन्नु पनि भाषाको समस्या हो किनभने सबै कुरा जे आज 'छ' त्यो भोलि 'छैन' हुन्छ तर परमात्मा कहिल्यै पनि नाश हुँदैन । त्यसैले 'छ' भन्नु भाषाको सीमा हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- मेरो विस्तारको कुनै अन्त नै छैन । संक्षेपमा केही लहरहरूका प्रतीक मैले तिमीलाई बताएँ र ती लहरका प्रतीकहरूबाट पनि तिमीले गहिराइमा खोज गर्नु भन्ने अवश्य सागरमा पुग्ने छौ ।

हे अर्जुन ! जुन जुन विभूतियुक्त, ऐश्वर्ययुक्त, कान्तियुक्त, शक्तियुक्त छन् ती सबैलाई तिमी मेरो तेजबाट उत्पन्न भएको जान । जहाँ तिमीलाई अभिव्यक्ति आफ्नो चरममा पुगेर ऐश्वर्य, विभूति, कान्ति र शक्तिको रूपमा प्रकट भएको अनुभव हुन्छ तब के बुझ्नुपर्छ भने त्यहाँ परमात्मा छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- ऐश्वर्य, कान्ति, शक्तिमा खोज्यो भने तिमीले मलाई त्यहाँ पाउने छौ किनभने त्यहाँ मेरो नै अंश प्रकट हुन्छ । कृष्ण यदि तिमीलाई ईश्वर देखिँदैन भने ऐश्वर्यमा हेर त्यहाँ पनि मेरो अंश नै प्रकट हुन्छ । यस्तै जहाँ विभूति, कान्ति देखिन्छ त्यो मेरै तेजबाट उत्पन्न भएको भनेर जान । ऐश्वर्य, विभूति, कान्ति, शक्ति यी सबै संयुक्त छन् । शक्तिको अर्थ ऊर्जा हो जो एउटा सानो बालकमा पनि देखिन सक्छ । एउटा बुढो व्यक्तिमा बालकमा भएको जस्तो शक्ति क्षीण भइसकेको हुन्छ । शक्तिको खोज बालकमा गर्न सकिन्छ । शक्तिको खोज गर्ने व्यक्तिले बिहानको सूर्यमा शक्तिको खोज गर्न सक्छ । शक्ति जति नयाँ हुन्छ त्यति नै तीव्र र गहन हुन्छ । शक्तिको खोज गर्नेहरूका लागि बालक ईश्वरीय हुन्छ । यदि ऐश्वर्य खोज्नु छ भने बुढो व्यक्तिमा खोज्नुपर्छ किनभने ऐश्वर्य अनुभवको निखार हो जो बालकमा कहिल्यै हुँदैन । रवीन्द्रनाथले भनेका छन्- जब व्यक्ति साँच्चिकै वृद्ध हुन्छ, तब उसको शुभ्र-कपाल हिमालय पर्वत जस्तै हिमाच्छादित हुन्छ । उनीहरूको सेतो कपालमा त्यस्तै शीतलता र ऐश्वर्य आउँछ जस्तो गौरी शङ्कर हिमालमा हिउँ जमेको जस्तै हुन्छ । यदि कोही ठिकसँग बाँचेको छ भने वार्धक्य उसको ऐश्वर्यमय हुन्छ । अनुभवबाट यात्रा गरेमा शक्ति ऐश्वर्य र आभा बन्छ । शक्ति आगो हो र ऐश्वर्य प्रकाश एवम् आभा हो । ऐश्वर्यमा कुनै दम्भ हुँदैन, शक्तिबाट जीवन प्रारम्भ हुन्छ र ऐश्वर्यमा रूपान्तरण हुन्छ ।

शक्ति यदि कान्तिबाट गुञ्जियो भने ऐश्वर्यसम्म पुग्छ । कान्तिको भन्नाले जो आफ्नो जीवन ऊर्जालाई निरन्तर श्रेष्ठताका लागि समर्पित गर्छ भन्ने हो । आफ्नो शक्तिको दुरुपयोग नगर्ने र ईश्वरलाई जान्न शक्ति सदुपयोग गर्ने व्यक्तिले कान्ति प्राप्त गर्छ । काम-ऊर्जालाई हामी तथाकथित सुखमा गुमाउन सक्छौं जसले गर्दा व्यक्तिको कान्ति हराउँछ र आभामण्डल चाउरिन्छ । जसको काम-ऊर्जा उर्ध्वगामी भएर प्रभुको चरणमा समर्पित हुन्छ त्यस्तो व्यक्तिको जीवन धन्य हुन्छ । ब्रह्मचर्यको अर्थ ब्रह्म जस्तो चर्या गर्नु हो । ब्रह्मको कुनै प्रारम्भ र अन्त हुँदैन । यो विस्तार हो जुन फैलिइरहन्छ । जुन दिन हाम्रो चर्या त्यो विस्तारतिर बढ्न थाल्छ, तब हामीभित्र पनि केही फैलिन थाल्छ र त्यो दिन ब्रह्मचर्य फलित हुन्छ । तर हाम्रो ऊर्जा निरन्तर श्रेष्ठतिर फैलिए मात्र त्यो सम्भव हुन्छ ।

आफूभन्दा तल केही खोज्नु कान्तिलाई गुमाउनु हो र आफूभन्दा माथि शक्तिलाई नियोजन गर्नु कान्तिलाई प्राप्त गर्नु हो । हाम्रो अनुहारमा छाएको कान्ति नै भित्र ऊर्जाले उर्ध्वगमनको यात्रा सुरु गर्नु भन्ने खबर हो । बालक शक्तिशाली हुन्छ, वृद्ध ऐश्वर्यवान् हुन सक्छ र जवान व्यक्ति कान्तियुक्त हुन सक्छ । बच्चा शक्तिशाली हुनु नैसर्गिक हो । युवा व्यक्ति छनोट गरेर कान्तियुक्त हुन सक्छ । यदि जवान कान्तियुक्त भएन भने बुढ्यौली दीनहीन र बोझ हुने छ । कान्तिको अर्थ माथि उठ्ने शक्ति हो । शरीरको सुगन्धबाट कान्ति झल्किन थाल्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- ऐश्वर्ययुक्त, कान्तियुक्त, शक्तियुक्त जो र जहाँ छ, त्यही मेरो विभूति हो, त्यहीँ 'म' प्रकट हुन्छ र त्यहीँ तिमीले मलाई खोज । जहाँ यो अवस्था घटित हुन्छ त्यो मेरो तेजबाट उत्पन्न भएको हो र मेरै ज्योति त्यहाँ प्रज्वलित भइरहेको छ भन्ने जान । मेरै अमृतको धारा त्यहाँ बग्छ र मेरै हृदयको धड्कन त्यहाँ पनि धड्किन्छ । हे अर्जुन ! यो धेरै जान्नुसँग तिम्रो के प्रयोजन छ, यदि तिमीले मलाई ऐश्वर्य, कान्ति र शक्तिमा पनि देख्न सकेनौ भने र यी मैले तिमीलाई भनेका प्रतीकहरूबाट पनि तिमीलाई केही बोध भएन भने धेरै जानेर पनि त्यो प्रयोजनहीन र व्यर्थको जान्नु हुन्छ । मैले तिमीलाई जति भने पनि त्यसबाट समस्याको कुनै समाधान हुँदैन ।

दर्शनशास्त्रले पाँच हजार वर्षमा अनन्त प्रश्नहरू सोधेर एउटा पनि प्रश्नको हल गर्न सकेको छैन । यति अनन्त उत्तर पाएर पनि एउटै प्रश्नको पनि हल हुन सकेन बरु जति जवाफहरू उपलब्ध भए तिनीहरूबाट अरू हजारौं नयाँ प्रश्नहरू जन्मिए । बर्टन्ड रसेल (Bertrand russel) ले आफ्नो आत्मकथामा लेखेका छन्- जब म बालक थिएँ र जब पहिलो पटक दर्शनशास्त्रतिर उत्सुक भएँ, तब म के सोच्यँ भने अब म दर्शनमा निष्णात हुने छु, त्यसपछि मेरा सबै प्रश्नको उत्तर पाएर सबै सवालको समाधान हुने छ । मर्नुअघि उनले एउटा पत्रमा लेखेका छन्- नब्बे वर्षको बुढो भएर मर्ने बेलासम्म पनि मेरो एउटै प्रश्न पनि हल भएको छैन, भन्नु नयाँ प्रश्न उठेका छन् । उनले पहिले दर्शनशास्त्रको परिभाषामा भनेका थिए- दर्शनशास्त्र मनुष्यको आत्यन्तिक प्रश्नको खोज हो र अन्तमा उनले व्याख्या गरेका छन्- मनुष्यको आत्यन्तिक प्रश्नमा अरू प्रश्नहरूको खोज नै दर्शनशास्त्र हो । दर्शनशास्त्र भनेको प्रश्नमाथि अरू प्रश्नहरूको खोज हो ।

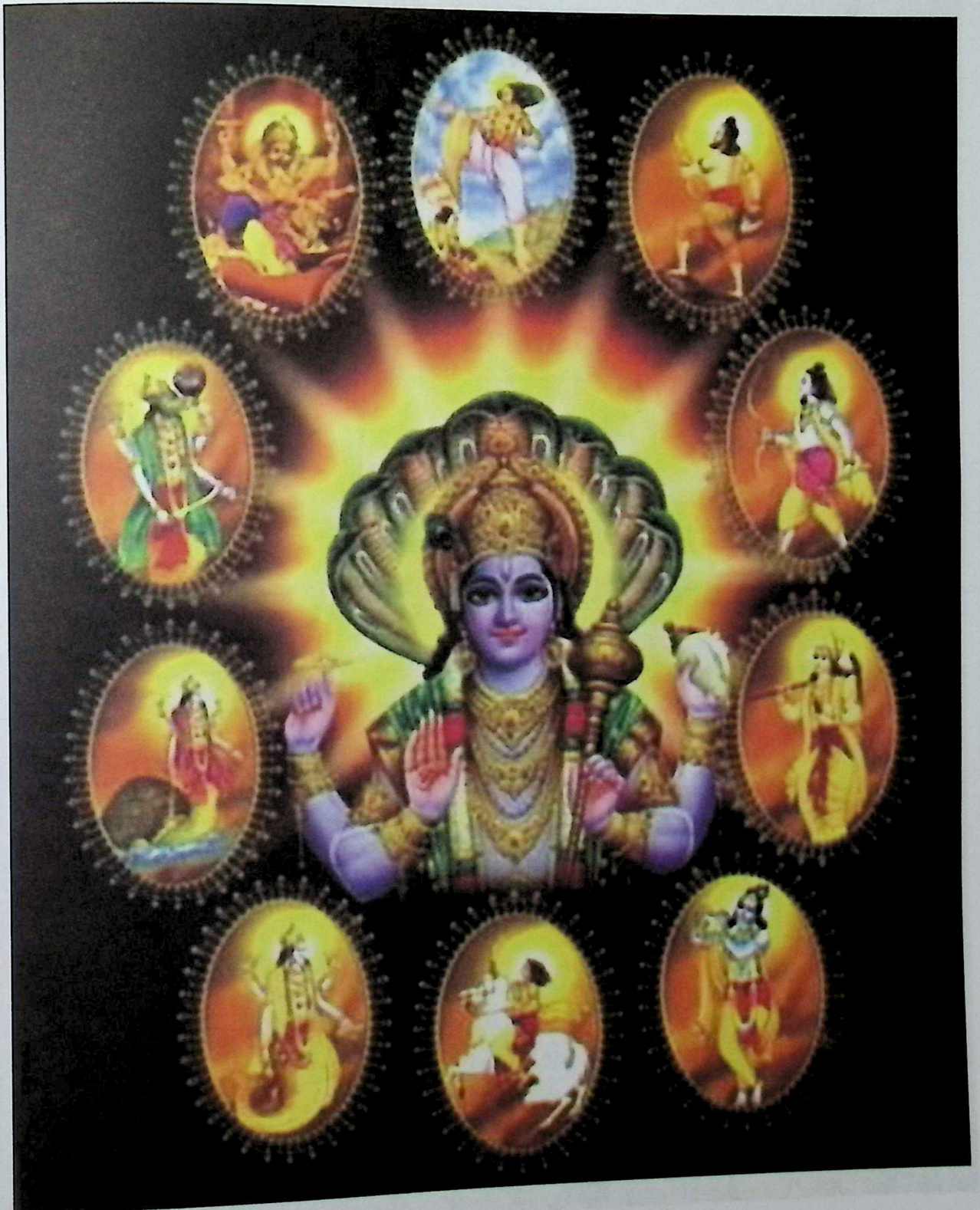
कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! तिमीले यति धेरै प्रश्न सोध्नाको प्रयोजन नै के हुन्छ र ! यदि तिमीले मैले सङ्केत गरेका इसारालाई बुझ्न सकेनौ भने तिमी प्रश्न सोधिरहन्छौ र म जवाफ दिइरहन्छु तर यसबाट कुनै समाधान निस्कने छैन । कृष्ण पुनः भन्नुहुन्छ- यो सम्पूर्ण जगत्लाई आफ्नो योगमायाको एक अंशले धारण गरेर 'म' स्थित छु । सारा जगत् मेरो एउटा अंश मात्र हो । सारा जगत् ईश्वर हो तर ईश्वर सारा जगत् मात्र होइन किनभने ईश्वरको सम्भावना अनन्त छ र ऊ अनन्त जगत्मा प्रकट हुन सक्दछ । ईश्वर त पूरा अस्तित्वको मूल सम्भावना हो । त्यसबाट एक बीज अङ्कुरित भएमा एउटा जगत् निर्माण हुन्छ र उसबाट अर्को बीज अङ्कुरित भयो भने अर्को जगत् निर्मित हुन्छ । ईश्वरबाट अनन्त जगत् निर्माण हुन्छ र हरेक जगत् उसको एक अंश मात्र हुन्छ । ईश्वरको यो जगत् एक अभिव्यक्ति हो; उसका अनेक अभिव्यक्तिहरू हुन सक्दछन् र भइरहन्छन् ।

सनातनीहरूको धारणामा जगत् ईश्वरको माया हो । जगत् छैन तर ईश्वरले चाहेकाले देखिएको हो । यो जगत्को हुनु ईश्वरको एक चाहना मात्र हो । परमात्माका लागि सारा विस्तार उसको विचारको फैलावट मात्र हो । कृष्ण फेरि पनि भन्नुहुन्छ- यो सारा जगत् मेरो योगमायाको एक अंश र मेरो विचारको विस्तार हो । यो सारा जगत् त्यो मूल ऊर्जाको भावबाट उत्पन्न हुन्छ र मूल ऊर्जाको शिथिलतामा लोप हुन्छ । हाम्रो निर्माणको मूलस्रोत परम ऊर्जा हो त्यसैबाट हामी जन्मेका हौं र त्यसैमा हामी लीन हुन्छौं । हामी अनन्त विचारका जोड हौं ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी अरू विचारको भ्रममा नपरी मलाई नै तत्त्वपूर्वक जान किनभने 'म' नै आधारभूत हुँ । तिमी मलाई नै सबै खोजको केन्द्र र अन्त जान । जसले ईश्वरको खोज नै आफ्नो जीवनको ध्येय बनाउँछन् उनीहरूले मात्र उसलाई पाउन सक्दछन् । कृष्णले बताउनु भएका प्रतीकमा नअडीकन प्रतीकबाट पार हुने प्रयास गर्नुपर्छ ।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम
दशमोऽध्यायः ॥१०॥

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

एघारौ अध्याय

विश्वरूपदर्शनयोगः

अर्जुन उवाच

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसूचितम् ।

यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥१॥

श्रीकृष्णद्वारा विभूतियोगमा भनिएका वचन सुनेर अर्जुनले भने- हे कृष्ण मलाई अनुग्रह गर्नका लागि हजुरले गोपनीय अध्यात्मविषयक वचन अर्थात् उपदेश दिनुभएकाले मेरो अज्ञान नष्ट भएको छ ॥

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।

त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥२॥

हे कमलनेत्र ! मैले हजुरसँग प्राणीको उत्पत्ति र प्रलयबारे विस्तारपूर्वक सुनें र हजुरको अविनाशी महिमा पनि सुनेको छु ॥

एवमेतद्वथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥३॥

हे परमेश्वर ! हजुर आफूलाई जस्तो भन्नुहुन्छ, ठिक त्यस्तै हुनुहुन्छ तर हे पुरुषोत्तम ! म हजुरको ज्ञान, ऐश्वर्य, शक्ति, बल, वीर्य र तेजले युक्त ऐश्वर्य रूपलाई प्रत्यक्ष दर्शन गर्न चाहन्छु ॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥४॥

हे प्रभो ! (उत्पत्ति, स्थिति र प्रलय तथा अन्तरयामी रूपबाट शासन गर्नेवाला भएकाले भगवान्को नाम प्रभु हो) यदि 'म' बाट हजुरको त्यो रूप हेर्नलाई सामर्थ्य छ भन्ने हजुर मान्नुहुन्छ भने हे योगेश्वर ! त्यो अविनाशी स्वरूपको दर्शन मलाई गराउनुहोस् ॥

श्रीभगवानुवाच

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥५॥

भगवान्ले भन्नुभयो- हे पार्थ ! अब तिमी मेरा सैकडौं, हजारौं विभिन्न प्रकारका र विभिन्न वर्ण तथा विभिन्न आकृतिवाला रूप हेर ॥

पश्यादित्यान्वसून्नुरुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।

बहून्यदृष्टपूर्वाणी पश्याश्चर्याणि भारत ॥६॥

हे भरतवंशी अर्जुन ! तिमी मलाई, आदित्यलाई अर्थात् अदितिका द्वादश पुत्रलाई, आठ वसुलाई, एकादश रुद्रलाई, दुवै अश्विनी कुमारलाई र उनन्वास मरुद्रोणलाई हेर र अरु पनि धेरै पहिले नदेखेका आश्चर्यमय रूपलाई हेर ॥

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥७॥

हे गुडाकेश ! अब यो मेरो शरीरमा एकै स्थानमा स्थित चराचरसहित सम्पूर्ण जगत्लाई हेर र अरु पनि जे हेर्न चाहन्छौ, त्यो हेर ॥

परमात्मालाई श्रम गरेर पाउन सकिन्न । परमात्मा त उसैको अनुकम्पा, प्रसाद र अनुग्रहले मात्र पाइन्छ । विभूतियोगमा कृष्णद्वारा भनिएका वचन सुनेर अनुग्रह प्रकट गर्दै अर्जुनले भने- हजुरले भन्नुभएका परम गोपनीय आध्यात्मिक वचनले मेरो अज्ञान नष्ट भयो । मेरो कुनै योग्यता र श्रम नभए पनि हजुरको अनुकम्पाले जुन परम गोपनीय आध्यात्मिक वचन मैले सुन्न पाएँ त्यसबाट मेरो अज्ञान नष्ट भयो । अर्जुनको कृष्णप्रतिको भक्तिले गर्दा उनले सहज भावले यो हजुरको अनुग्रहले मलाई प्राप्त भएको भन्न सकेका हुन् । अर्जुन निरहङ्कारिता र विनम्रताको भाव प्रदर्शन गर्दछन् जुन धार्मिक व्यक्तिको लक्षण हो । अर्जुन हजुरको परम गोपनीय आध्यात्मिक उपदेश सुनेर मेरो अज्ञान नष्ट भयो भन्छन् । अध्यात्म प्रेमभन्दा पनि गोपनीय हुन्छ । प्रेममा दुई शरीर एक हुन्छ भने अध्यात्ममा दुई आत्मा एक हुन्छ र गुरु शिष्यको मिलन हुन्छ । दुवै गुरु-शिष्य आत्माको तलमा एक नभएसम्म अध्यात्मको उपदेश सम्भव हुँदैन ।

आध्यात्मिक मिलन त युद्धको क्षणमा पनि घट्न सक्छ । अर्जुनको कृष्णसँगको संवाद यसको प्रमाण हो । भित्र ग्रहण गर्न सक्ने क्षमता, विनम्रता र समर्पण भाव भएमा आध्यात्मिक मिलन कहीं पनि घट्न सक्छ । यस्तो अनौठो विज्ञान जुन गीताले प्रदान गरेको छ त्यो कुनै शास्त्रले दिन सक्दैन । उपनिषद् गुरु-शिष्य बिचको ध्यानको क्षणमा एकान्त र शान्तिमा भएको संवाद हो । बाइबल पनि छानिएका सीमित शिष्यहरूबिच प्रदान गरिएको वचन हो तर गीता घना संसारको बिचमा दिइएको उपदेश हो । युद्धभन्दा घना संसार कहीं हुन सक्दैन । यस्तोमा पनि आध्यात्मिक संवाद घटित हुन सक्छ । व्यक्तिमा पात्रता भएमा अति गोपनीय कुरा पनि भन्न सकिन्छ । गीताजस्तो अद्भुत शास्त्र दोस्रो हुनै सक्दैन ।

ज्ञान स्वअनुभव हो । अज्ञान नष्ट हुनु भनेको अर्जुनको ज्ञान जन्मनु होइन । अज्ञान अरूको वचन सुनेर पनि नष्ट हुन सक्छ । अर्जुन भन्दै छन्- मेरा मान्यताहरू टुटेर मेरो अज्ञान नष्ट भयो र मेरो मन पनि रूपान्तरण भयो । अर्जुनको अज्ञान त नष्ट भयो तर उनीभित्र ज्ञानको उदय भएको छैन । अर्जुनका मान्यताहरू टुटेका छन् तर उनलाई स्वयम् ज्ञानको अनुभव भने भएको छैन तर कृष्णको उपदेश सुनेर अर्जुनलाई भरोसा भने पक्कै भएको छ । कृष्णको अलौकिक गुण र प्रतिभाले आल्हादित गरेर भरोसा जन्माउँछ र प्राणलाई चुम्बक जस्तो तान्दछ तर यो भरोसा पनि ज्ञान होइन । तथाकथित जान्ने व्यक्तिहरू वेद, गीता कण्ठस्थ पार्दछन् तर यो ज्ञान होइन केवल सूचनासङ्ग्रह मात्र हो । त्यसैले यस्ता जान्ने व्यक्तिहरू ज्ञानी र अज्ञानीका बिचमा हुन्छन् । अज्ञानी त्यो हो जो केही जान्दैन, ज्ञानी त्यो हो जो स्वअनुभवबाट जान्दछ र तथाकथित ज्ञानी त्यो हो जसको आफ्नो अनुभव केही हुँदैन, सबै अरूबाट जान्दछ ।

कृष्णको अनुग्रहले गर्दा अर्जुनको सन्देह रूपान्तरण भएको छ । कृष्णको अनुपस्थिति भएमा यो सन्देह फेरि फिर्ता भएर अर्जुन गीताको प्रारम्भको अवस्थामा पुग्न सक्छन् । अर्जुन इमानदार व्यक्ति भएकोले उनी हजुरको कृपाले मेरो अज्ञान नष्ट भयो तर ज्ञान अझ प्राप्त भएको छैन भन्छन् । कृष्णको कारण जुन झलक अर्जुनलाई प्राप्त भएको छ त्यो उधारो अनुभव मात्र हो । एकातिर अर्जुन हे कमलनयन ! मैले हजुरबाट प्राणीहरूको उत्पत्ति, प्रलय र हजुरको अविनाशी प्रभावबारे विस्तारपूर्वक सुनें, हजुर आफूलाई जस्तो भन्नुहुन्छ ठिक त्यस्तै हुनुहुन्छ र त्यही सत्य हो र मेरो श्रद्धा हजुरप्रति जागेर मेरो अज्ञान नष्ट भयो भन्दछन् । अर्कातिर हे पुरुषोत्तम ! म हजुरलाई प्रत्यक्ष रूपमा हेर्न चाहन्छु पनि भन्छन् । अर्जुनको यो भनाइले गीता अझ बाँकी छ भन्ने जानकारी दिन्छ अन्यथा हजुर जस्तो आफूलाई भन्नुहुन्छ त्यस्तै हुनुहुन्छ, हजुरको भनाइले मेरो अज्ञानता नष्ट भयो र हजुरप्रति मेरो श्रद्धा जाग्यो भनिसकेपछि गीता यहीं समाप्त भई अर्जुन आँखा चिम्लिएर युद्धमा उत्रिन सक्नुपर्ने थियो तर उनी 'तर' को प्रयोग गर्छन् र गीता समाप्त हुनुपर्ने क्षणलाई अझै लम्ब्याउँदै छन् ।

त्यसैले अर्जुन भन्छन्- हे पुरुषोत्तम ! हजुरको ज्ञान, ऐश्वर्य, बल, वीर्य, तेज र शक्तिस्वरूपलाई म प्रत्यक्ष रूपमा हेर्न चाहन्छु । हजुरको उपदेश वाणी र आँखाबाट व्यक्त भाव मैले सुनेर बुझें र हजुरको

कुरामा मलाई भरोसा पनि भयो तर म आफैले प्रत्यक्ष रूपमा हजुरको त्यो विराट् स्वरूपको दर्शन गर्न चाहन्छु । हजुरको कुरामा मलाई पूर्ण भरोसा छ तर जबसम्म प्रत्यक्ष अनुभव हुँदैन, तबसम्म ज्ञानको जन्म हुन सक्दैन । हामीहरू सबै शब्दमा रोकिएका छौं, कोही गीता, कोही बाइबल र कोही कुरानमा रोकिएका छौं । सबै सम्प्रदाय शब्दको सम्प्रदाय हो । धर्म शब्द होइन अनुभव हो । तसर्थ यसको कुनै सम्प्रदाय हुनै सक्दैन । अनुभव हिन्दू, मुसलमान, इसाई हुँदैन अनुभव त आकाश जस्तो स्वच्छ र एक हुन्छ । अर्जुनले अहिलेसम्म सोधेका प्रश्नहरू बुद्धिगत थिए र कृष्णले तर्कपूर्वक सम्झाउँदै प्रश्नहरूको निवारण गर्दै जानुभयो, जुन बौद्धिक कुराकानी मात्र थियो । कृष्ण पनि अर्जुनबाट म प्रत्यक्ष दर्शन गर्न चाहन्छु भन्ने प्रश्न आओस् भनेर प्रतीक्षा गर्दै हुनुहुन्थ्यो होला ! किनभने उहाँको चाहनाबाहेक त केही हुनै सक्दैन ।

अर्जुनले भने हे कमलनयन ! म हजुरको विराट् रूप हेर्न चाहन्छु । यो प्रश्न नै दुस्साहसपूर्ण छ किनभने हाम्रो आँखाको सीमा हुन्छ । निराकार र विराट्लाई हेर्न यो आँखाको पार तेस्रो नेत्र अर्थात् शिव नेत्र एवम् ठुलो हिम्मत चाहिन्छ । त्यो दिव्यचक्षुले मात्र परमात्मालाई प्रत्यक्ष रूपमा देख्न सकिन्छ । त्यो दिव्य चक्षुविना देखिने सबै कुरा परोक्ष हो । त्यो विराट्लाई हेर्न हाम्रो आँखाको सारा शक्ति समेटेर अन्धो नै हुनुपर्छ र त्यो आँखाको ज्योतिलाई तेस्रो नेत्रमा लगाउन सक्नुपर्छ । विराट्लाई देखेपछि व्यक्तिमा बडो व्याकुलता पैदा हुन्छ । त्यो विराट् स्वरूपको दर्शनपछि व्यक्तिमा आफूलाई सट्टमाल्नै नसक्ने प्रतिक्रियाहरू उत्पन्न हुन्छन् । ऊ तर्सिन्छ, काँप्छ, खुट्टा जमिनमा टेक्न सक्दैन र प्राण नै कण्ठमा आए जस्तो हुन्छ किनभने यो असाधारण घटना एवम् परिस्थिति हो । त्यो असीम, अरूप, अनन्त, सर्वशक्तिमान् र सर्वव्यापकलाई हेर्न आफू पूरै मिट्न सक्नुपर्छ । विराट्को त आफू मिटेपश्चात् मात्र दर्शन हुन सक्छ । आफू मिट्नु नै परमात्मालाई पाउनु हो, यो मृत्युका लागि तयार भएर गरिने खोज हो ।

अर्जुन ममा हजुरको दर्शन गर्ने क्षमता छ भने म हजुरको विराट् रूपको दर्शन गर्न चाहन्छु भन्दछन् । अर्जुनमा जे हेर्ने आकाङ्क्षा भएको छ, त्यो अन्तिम र असम्भव आकाङ्क्षा हो । अन्य जीवहरूमा भन्दा मनुष्यको एउटा चाहना बढी हुन्छ, त्यो हो परमात्माको खोज । ऊ यही चाहनाले संसारमा जन्म लिन्छ र जबसम्म त्यो विराट्को खोज गर्दैन, उसले पशुको सीमालाई अतिक्रमण गर्न सक्दैन । विराट् दर्शनको आकाङ्क्षी हुनु र दर्शनपश्चात् आफूलाई सट्टमाल्नु आगोसँग खेल्नु जस्तो हो । त्यसैले अर्जुनले विनम्रतापूर्वक हजुरलाई यो सम्भव लाग्छ भने मात्र दर्शन दिनुहोस् अन्यथा म प्रतीक्षा गर्छु भन्छन् । कैयन् पटक शिष्यहरूले पूरा तयारी गरेपछि मात्र गुरुले त्यो असम्भव र विस्तारहीनलाई हेर्न स्वीकृति दिन्छन् । यसको तयारीका लागि जन्मौं प्रतीक्षा गर्नुपर्छ । विना तयारीको काँचो अवस्थामा विराट्को दर्शनको प्रयासले धेरै साधक विक्षिप्त भएका छन् । जर्मन विचारक फेडरिक नित्से जो बुद्ध, महावीरसरहको चेतना भएका व्यक्ति थिए उनी यसका ज्वलन्त उदाहरण हुन् । उनले भनेका थिए- समयभन्दा हजारौं माइलमाथि म उभिएको छु यसको अर्थ हो म समयभन्दा बाहिर भएको छु र विराट् अराजकतालाई देखिरहेको छु । त्यसपछि उनी स्वस्थ हुन सकेनन् र पागल भए । यो उनको विना तयारी र विना गुरुको काँचो अवस्थामै विराट् हेर्ने इच्छाले विराट्सँग साक्षात्कार त भयो तर उनले त्यो धान्न नसक्दा विक्षिप्त भए र विक्षिप्ततामै उनको मृत्यु पनि भयो ।

अर्जुनको पनि सायद त्यो विराट्को दर्शन गर्नभन्दा अघि मन विचलित र त्रसित भएको हुनुपर्छ । त्यसैले कृष्णलाई नै उपयुक्तता जाँच्ने अनुरोध गरेर मेरो सम्भावना र पात्रता छ भने मात्र दर्शन दिनुहोस् अन्यथा म प्रतीक्षा गर्छु भनी अनुरोध गर्दछन् । यसप्रकार अर्जुनले प्रार्थना गरेपछि कृष्णले भन्नुभयो- हे पार्थ ! मेरा सैकडौं र हजारौं प्रकारका विभिन्न वर्णको आकृति भएको अलौकिक रूप हेर । अर्जुनको भनाइमा विनम्रता र समर्पण थियो त्यसैले उनी कृष्णको विराट् रूपको दर्शन गर्न पूरा तयार थिए । जसले गर्दा कृष्णले अर्जुनको योग्यता र पात्रताको कुरा उठाउनु नै भएन र सोझै मेरो अलौकिक रूप हेर भन्नुभयो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे भरतवंशी अर्जुन ! ममा आदित्यहरूलाई, अदितिका द्वादश पुत्रहरूलाई, आठ

वसुहुरूलाई, एकादश रुद्रहरूलाई, अश्विनीकुमारलाई, मरुत्गणलाई हेर र अरू पनि पहिले कहिल्यै नदेखिएका आश्चर्यमय रूपहरूलाई हेर । हे अर्जुन ! मेरो शरीरको एक ठाउँमा स्थित चराचरसहित सम्पूर्ण जगत्लाई पनि हेर । कृष्ण अर्जुनलाई पात्रता र उपयुक्तताको प्रश्न नै नउठाई मेरा विभिन्न रूपहरूलाई हेर भन्नुहुन्छ । सायद यही आग्रह अलि अगाडि गरेको भए कृष्णको जवाफ अरू नै हुन सक्थ्यो । अर्जुनले यति लामो संवादमा अवश्य केही आर्जन गरे होलान् ! जसलाई देख्न केवल कृष्ण समर्थ हुनुहुन्छ । त्यसैले पात्रताका बारेमा केही नभनी मेरो रूप हेर भन्नुहुन्छ । हामीहरू सबै कृष्णद्वारा नै सञ्चालित छौं । यदि हामी रथ हौं भने हाम्रो मन अर्जुन र भित्रको साक्षी चैतन्य कृष्ण हो । कृष्ण नै हाम्रो मनको साक्षी हो तर हाम्रो मनले साक्षीतिर दृष्टि पुर्‍याएको छैन र उसलाई सुनेको पनि छैन । जुन दिन हाम्रो आफ्नो तयारी पूरा हुन्छ हामी पनि कृष्णलाई उपलब्ध हुने छौं ।

अर्जुनमा रहेको सन्देहको बादल हटेर श्रीकृष्णले भन्नुभएका कुरामा अर्जुनलाई श्रद्धा उत्पन्न भएको छ र अब उनी प्रश्नहीन भएका छन् । प्रश्नको समाप्ति नै त्यो विराट् हेर्ने क्षमताको प्राप्ति हो । सत्यलाई सुनेर होइन, हेरेर पाउन सकिन्छ त्यसैले सत्य जान्ने व्यक्तिलाई श्रोता होइन द्रष्टा भनिन्छ । जसले जाने उनको ज्ञानलाई श्रवण होइन दर्शन भनिन्छ । त्यसैले तेस्रो नेत्रको खोजी गरिन्छ किनभने भित्री आँखाको अनुभव मात्र आफ्नो हुन्छ । अर्जुन प्रारम्भमा पाप-पुण्य, हिंसा-अहिंसामा अल्झिएका थिए । उनका सबै प्रश्नहरू अहिलेसम्म नैतिक थिए तर अब उनको जिज्ञासा धार्मिक भएको छ र उनको आयाम नै परिवर्तन भएको छ । युद्धमा परिवारजनका लागि अहिलेसम्म उनी चिन्तित थिए । अब त्यो भिड र विशाल सेनाहरू सबै लुप्त भएर केवल अर्जुन र कृष्णमात्र शेष रहेका छन् । उनका लागि संसार नै सबै हरायो र उनी अब विराट्को दर्शन गर्न चाहन्छ । अर्जुनको यो जिज्ञासा धर्मको जिज्ञासा हो ।

ब्रह्मसूत्रको प्रारम्भको वचन अद्भुत छ- 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा'; यहाँबाट ब्रह्मजिज्ञासा सुरु हुन्छ । यसको अर्थ अहिलेसम्म संसारको जिज्ञासा थियो भन्ने हो । त्यस्तै गीतामा अर्जुनको पनि आयाम बदलियो र संसारको चर्चाबाट छुटेर अब ब्रह्मको जिज्ञासा सुरु भएको छ । अब अर्जुन ब्रह्मलाई वा कृष्णको विराट् स्वरूपलाई प्रत्यक्ष अवलोकन गर्न चाहन्छन् । आदिशङ्कराचार्यले बडो आग्रह गरेर यो जगत् माया र स्वप्न हो भन्नुभएको छ । जगत्लाई सत्य होइन स्वप्न मानेर जब व्यक्ति सत्यको खोज गर्छ, तब ब्रह्मको विराट् दर्शन सम्भव हुन्छ । तत्पश्चात् यो जगत् आकाशमा माछा उडे जस्तो स्वप्न प्रतीत हुन्छ । कृष्णको सान्निध्य र तल्लीनताले अर्जुनलाई अब यो जगत् स्वप्नवद् भयो । उनलाई नीति-अनीति, उचित-अनुचित, पाप-पुण्य सबै विस्मरण भयो र स्वअनुभवबाट ब्रह्मको दर्शन गर्ने एक मात्र इच्छा शेष रह्यो । गीताको यो क्षणसम्ममा अर्जुनले जीवनको छुट्टाको जिज्ञासा छोडेर विराट्को जिज्ञासा राख्ने योग्यता आर्जन गरेका छन् । धर्मका सबै उपाय पूजा, पाठ, जप, ध्यान छुट्टालाई विस्मरण गर्ने उपाय हुन् । बाहिरको कोलाहल जब बन्द हुन्छ, तब मात्र भित्रको सनातन आवाज सुनिन्छ ।

विराट्लाई हेर्ने तेस्रो आँखा बाहिरको ज्योति तानी भित्र केन्द्रित गरे मात्र खुल्ला हुन सक्छ तर यो अत्यन्त लामो यात्रा हुन्छ । राधाको नाम उल्ट्याउँदा धारा बन्छ । राधा एउटा यौगिक प्रक्रिया हो, जुन दिन जीवनको धारा उल्टो हुन्छ त्यस दिन त्यो धाराबाट राधा बन्छ । आँखाबाट बाहिर बग्ने जीवनरूपी धारा जब भित्र आउन थाल्छ, तब त्यो राधा हुन्छ र हामीभित्र लुकेको साक्षी चैतन्य कृष्णसँग मिलन हुन्छ । राधा हाम्रो जीवनधारा उल्टो भएर अन्तरयात्रा गर्ने नाम हो । त्यो जीवनधारा जब राधा बन्छ, तब त्यो परम नित्यसँग रास सुरु हुन्छ । यही राधासँग चैतन्यस्वरूप कृष्णको रास लीला हो । अर्को, तेस्रो नेत्र खोल्ने उपाय समर्पण भाव हो । जुन जीवनधारा भित्र सुरु हुन्छ, त्यसलाई समर्पण गरेमा त्यो समर्पणको धारा उल्टो बग्न थाल्छ र तेस्रो नेत्र खुल्छ । अर्जुनले कुनै साधना पनि गरेका छैनन् । त्यसको कुनै ज्ञान पनि उनलाई छैन तर कृष्णमा गरेको उनको समर्पणले विनाप्रश्न विराट् रूप हेर भनी तत्क्षण कृष्ण भन्नुहुन्छ किनभने अर्जुनको राधाकृष्णसँग मेल भयो र दुवै धारा एक भएर घटना घटित भयो । कृष्ण

जस्ता धैर्यवान् र अलौकिक गुरु हुनाले अर्जुनका हरेक उचित, अनुचित प्रश्नको जवाफ दिँदै उनलाई आन्तरिक रूपान्तरण गरेर यो स्थितिमा पुऱ्याउनुभयो, जहाँ अब उनी विराट्को दर्शनको पात्रता प्राप्त गर्न सफल भए र हामीले गीता जस्तो अद्भुत अलौकिक ग्रन्थ पाउन सक्यौं । यो सबै कृष्णको कृपाकै बर्सात हो ।

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥

हे अर्जुन ! मलाई तिमी आफ्नो यो प्राकृत आँखाबाट हेर्न निःसन्देह असमर्थ छौ । यस निम्ति म तिमीलाई दिव्यचक्षु दिन्छु; यसबाट तिमी मेरो ईश्वरीय योगशक्तिलाई हेर ॥

सञ्जय उवाच

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥९॥

सञ्जयले भने- हे राजन् ! महायोगेश्वर र सबै प्रकारका पापको नाश गर्नेवाला भगवान् कृष्णले यति भनेर अर्जुनलाई आफ्नो दिव्यस्वरूप देखाउनुभयो ॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥१०॥
दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥११॥

अनेक मुख र नेत्रले युक्त, अनेक अद्भुत दर्शन भएका प्रशस्त आभूषणले युक्त अनेक दिव्यशस्त्रहरू धारण गरेका दिव्य गन्ध शरीरमा लेप गरेका सबै प्रकारले आश्चर्ययुक्त सीमारहित र चारैतिर मुख गरेका विराट्स्वरूप परमदेव परमेश्वरलाई अर्जुनले देखे ॥

मनुष्यमा सधैं जीवनको प्रयोजन, लक्ष्य र परम रहस्यबारे जान्ने चाहना हुन्छ । ऊ उत्पत्ति र प्रलयको रहस्य जान्न चाहन्छ । मनुष्य जुन अवस्थामा छ त्यो अवस्थामा यो रहस्य जान्न सकिन्न । संसारमा नास्तिक दर्शनको विकास हुनाको कारण यही नै हो । अन्धो व्यक्तिले चाहेर पनि प्रकाश देख्न सक्दैन । त्यसैले उसले प्रकाश भ्रान्ति हो भन्न सक्छ तर कति प्रकाश देख्ने व्यक्तिहरू पनि विभ्रममा छन् । मनुष्यहरू परमात्मालाई परम्परागत अन्धविश्वासका आधारमा मानिरहेका छन् । सबै परमात्मा खोज्न चाहन्छन् तर आफूसँग त्यो आँखा छ कि छैन जसबाट परमात्मालाई देख्न सकियोस् भन्ने प्रश्न गर्दैनन् । जब परमात्मा यो गोचर आँखाबाट देखिँदैन, तब अन्धाले प्रकाश छैन भने भैं नास्तिकले पनि परमात्मा छैन भन्न सक्छन् । आफूसँगै भएको परमात्मा देख्न सक्ने तैस्रो नेत्रका विषयमा पात्रता र जानकारी नहुँदा परमात्मालाई हेर्न खोजेर मात्र परमात्मालाई देख्न सकिन्न । यो अन्धाले प्रकाश छैन भने जस्तै कुरा हो ।

विगत तीन सय वर्षमा मनुष्यले प्राप्त गरेको उपलब्धिबाट उसमा ठुलो अहङ्कार उब्जिएको छ । मनुष्य ठुलो बिरामीसँग लड्न सक्ने भएको छ, बिजुलीलाई बाँधेर घरमा प्रकाश ल्याउन सफल भएको छ । यस्ता उपलब्धिहरूले उसको अहङ्कारलाई थप बल पुगेको छ । जति अहङ्कार बढ्छ उति नै नास्तिकता सघन हुन्छ । मनुष्य आफ्नो बाहिरी इन्द्रियलाई पनि यन्त्रसँग जोडेर विस्तार गर्न सफल भएको छ तर कुनै इन्द्रिय जो बन्द नै भएको छ यसको खोजी गर्न भने पूरा असफल भएको छ । पहिलेको युगमा कम भौतिक उपलब्धिका कारण अहङ्कार गर्ने अवसर कम थियो । तसर्थ जीवनमा सहज रूपमा विनम्रता आउँथ्यो र बाहिर बढ्ने उपाय नभएपछि मनुष्य भित्र बढ्ने चेष्टा गर्थ्यो । आज चन्द्रमामा जान सजिलो छ तर भित्र यात्रा गर्न कठिन भएको छ । व्यक्तिहरूसँग बुद्धि त छ तर यसले तर्क र गणितको भाषालाई बढी जान्न सक्छ । बुद्धिको विस्तार विज्ञान हो । त्यसैले विज्ञानले जसलाई नाप्न र जाँच्न सकिन्छ त्यसलाई

मात्र मान्दछ र जसलाई नाप्न र जाँच्न सकिन्न त्यो छैन भन्दछ । यो विज्ञानको भुल हो किनभने जसलाई नाप्न, जाँच्न र पकड्न सकिन्न त्यो हुन पनि सक्छ ।

आस्तिकता सहज स्वीकारभाव हो । म अधुरो छु र म परम सत्यलाई जान्न चाहन्छु भन्ने स्वीकारभाव आस्तिकता हो । परमात्मा असीम छ, त्यसैले उसलाई बुढिले नाप्न सकिन्न । बुद्धि नाप्ने व्यवस्था हो र बुद्धि विराट्को एक अंश हो । तसर्थ अंशले पूर्णलाई नाप्न सक्दैन । अंशले धेरै कुरा गर्न सक्छ तर पूर्णलाई पकड्न सक्दैन । बुद्धि विराट्को सागरको थोपा जस्तो हो; त्यसैले बुद्धि विराट्लाई जान्ने उपाय होइन । मनुष्य बुढिले विराट्लाई जान्ने प्रयास गर्छ जुन उसको भुल हो । अन्धालाई प्रकाश अज्ञात भए भैं हामीलाई ईश्वर अज्ञात छ तर ऊ सर्वत्र व्यापक रूपमा स्थित छ । हामी परमात्मामै सदैव छौं र ऊविना हाम्रो रगत सञ्चालन हुन सक्दैन, श्वास चलन सक्दैन, हृदय धड्किन सक्दैन, वाणी फुट्न सक्दैन, मन विचार गर्न सक्दैन र ऊविना केही पनि हुन सक्दैन किनभने ऊ नै अस्तित्व हो तर उसलाई देख्न सक्ने इन्द्रिय अर्थात् चक्षु हामीसँग छैन । साथै ईश्वरलाई सोच-विचारबाट जान्न पनि सकिँदैन र बुढिले पाउन पनि सकिँदैन ।

मनुष्यले पदार्थ जो स्थूल हुन्छ, त्यसलाई छुन सक्छ तर पदार्थभित्र रहेको सूक्ष्मलाई छुन सक्दैन । हाम्रा इन्द्रियहरूको एउटा सीमा छ । मनुष्यभन्दा बढी इन्द्रियको क्षमता भएको अर्थात् सुन्ने, सुँघ्ने इत्यादि शक्ति बढी भएका जनावरहरू छन् । कुकुरले हामीभन्दा सयकडौं गुणा बढी सुन्न र सुँघ्न सक्छ, घोडाले हामीभन्दा दश गुणा ज्यादा सुँघ्न सक्छ, मौरीले पाँच माइल परबाट फूलको सुगन्ध समात्न सक्छ । हामीभन्दा धेरै शक्तिशाली आँखा, जिब्रो, कान र हात भएका जनावरहरू छन् । हाम्रा सबै इन्द्रियहरूको सीमा भएकाले असीमलाई कुनै इन्द्रियले समात्न सक्दैन । हाम्रा इन्द्रिय मात्र होइन हाम्रो जीवन नै सीमित छ । हाम्रो जीवन नै पनि ९८ डिग्री र १०८ डिग्री बिचमा रहेको छ । ९८ डिग्रीभन्दा तापमान घट्दा या १०८ डिग्रीभन्दा ज्यादा बढ्दा मनुष्यको जीवन समाप्त हुन्छ । यस्तो सीमित जीवनबाट त्यो परम जीवनबारे जान्न खोज्नु अत्यन्त कठिन काम हो । कुनै जानकारी नै नभई ईश्वर छ भन्ने र छैन भन्ने दुवै व्यक्ति अबुझ हुन् । समझदार व्यक्तिले यत्रो विराट् असीम ईश्वरसँग सम्बन्ध बनाउन ऊ उपयुक्त छ छैन र उसको पात्रता छ छैन भन्ने चिन्तन गर्नुपर्छ । यदि पात्रता छैन भने आफ्नो अवस्था र स्थितिलाई त्यो परमलाई जान्ने योग्य कसरी बनाउन सकिन्छ भन्ने विचार गर्नुपर्छ । धर्म र दर्शनमा यही फरक हुन्छ । धर्म स्वयम् र आफूभित्रको सम्भावनाको खोजी गर्छ भने दर्शन ईश्वरका सम्बन्धमा मात्र सोच्दछ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- तर मलाई यो प्राकृतिक नेत्रबाट देख्नका लागि तिमी निःसन्देह असमर्थ छौ । त्यसैले म तिम्रा लागि दिव्यचक्षु दिन्छु । त्यसबाट तिमी मेरो ईश्वरीय योगशक्तिलाई हेर । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- तिमीसँग जुन आँखा छन्, तिनबाट तिमी मलाई देख्न सक्दैनौं । अर्जुन यस क्षण पनि आफ्नो आँखा अगाडि जुन कृष्णलाई देखिरहेका छन् तिनै कृष्णलाई मात्र जान्दछन् तर ती कृष्णभित्र स्थित अर्को वास्तविक कृष्णलाई अर्जुनले यी इन्द्रियजन्य आँखाले देख्न सक्दैनन्; कृष्ण त्यही वास्तविक कृष्णको कुरा गर्दै हुनुहुन्छ । अहिले जुन कृष्ण अर्जुनको दृष्टिका अगाडि हुनुहुन्छ, त्यो त कृष्णको छायाँ मात्र देखिएको हो र मूललाई त उनले देखेकै छैनन् । पानीमा प्रतिविम्ब बने जस्तै प्रकृतिमा आत्माको प्रतिविम्ब बन्छ । हामी आफूलाई होइन, आफ्नो छायालाई मात्र देख्छौं । हामीले मूर्तिमा देख्ने कृष्ण उहाँको छविको पनि प्रतिछवि हो किनभने उहाँ शरीरमै उपस्थित हुँदा पनि स्वयम् यो 'म' होइन जो तिमी मलाई देखिरहेका छौ भन्दै हुनुहुन्छ । कृष्णलाई हेर्न प्राकृतिक चक्षुको काम छैन, यसका लागि दिव्यचक्षुको आवश्यकता पर्छ । कृष्णले बाह्य आँखालाई प्राकृतिक भन्नुको अर्थ यसबाट प्रकृतिको गोचर हुन्छ तर दिव्यताको गोचर हुन सक्दैन, यसबाट पदार्थ देखिन्छ तर चैतन्य देखिँदैन । अर्जुन कृष्णको मूल देख्न समर्थ भएमा आफ्नो मूल देख्न पनि समर्थ हुन सक्छन् । कृष्ण भन्दै हुनुहुन्छ- म तिमीलाई दिव्यचक्षु दिन्छु, जसले तिमी मलाई मूल रूपमा देख्ने छौ । तर्क गर्नु मनुष्यको स्वभाव हो । त्यसैले कृष्णको कुरामा एउटा जिज्ञासा के कसैले दिव्यचक्षु गर्नुबाहेक अरु विकल्प हुन सक्दैन भन्ने जिज्ञासा पनि उठ्न सक्छ ।

कृष्णले दिव्यचक्षु दिन्छु भन्नुभन्दा अघि नै अर्जुनले कृष्णलाई पूरा समर्पण गरिसकेका छन् । मनुष्यले गर्ने सबैभन्दा ठुलो साधना समर्पण हो । त्यसैले जसले पूर्ण समर्पण गर्छ उसलाई दिव्य चक्षु स्वतः प्राप्त हुन्छ । त्यो समर्पणको क्षण नै दिव्यचक्षुको निर्माण हुन्छ । कृष्णको उपस्थितिले नै अर्जुनले क्याटलेटिक एजेन्टको धारणा महत्त्वपूर्ण छ । गुरु क्याटलेटिक एजेन्ट हो उसले केही गर्दैन र केही दिँदैन किनभने केही गर्दा पनि हिंसा हुन्छ । त्यसैले गुरु केवल उपस्थित मात्र हुन्छ किनभने आध्यात्म दिन सकिने कुरा नै होइन । गुरुको उपस्थिति मात्रले सबै काम गर्छ । कृष्णको उपस्थिति नभएको भए अर्जुनको समर्पण पनि असम्भव हुने थियो । जति सजिलो अर्जुनलाई कृष्णका अगाडि समर्पण गर्न भयो सायद त्यो मीरालाई भएन होला । त्यसैले मीराको समर्पण अर्जुनको भन्दा महान् छ । परम सत्य कहिल्यै नष्ट हुँदैन केवल छायाँ मात्र हराउँछ । मीराले प्रतिविम्ब जन्माएर तत्पश्चात् समर्पण गरिन्, यो अर्जुनको भन्दा कठिन कार्य हो । त्यो मूल त कहिल्यै पनि हराउँदैन र त्यही मूल पानीमा राम, कृष्ण, बुद्ध भएर भल्किन्छन् अनि हामी देख्न सक्छौं । त्यो मूल हामी सबैसँग छ र जुन दिन हाम्रो कल्पना प्रगाढ ऐना वा जल बन्छ, त्यो दिन त्यो मूल हामीमा प्रतिविम्बित हुने छ । त्यही प्रतिविम्ब मीराले पनि निर्माण गरेकी हुन् । कुनै पनि व्यक्तिलाई आफू जस्तै शरीरधारीलाई परमात्मा मान्न उसको अहङ्कारका लागि सबैभन्दा कठिन कार्य हुने हुँदा अर्जुनलाई पनि कठिन भएकै हुनुपर्छ ।

जब कसैलाई परमात्मा मानिन्छ, तब समर्पण गर्न सजिलो हुन्छ । समर्पण गर्ने व्यक्तिको द्वार खुल्छ र उसले परमात्मा जहाँ पनि र ढुङ्गामा पनि देख्न सक्छ । समर्पणकै कारण अर्जुनले दिव्यचक्षु प्राप्त गरेका हुन् । समर्पण नगरी जतिसुकै सत्यवादी र ब्रह्मचारी साधु भए पनि उसको पवित्रता अहङ्कार बन्छ । त्यसैले कहिलेकाहीँ अङ्गुलीमाल, रत्नाकर जस्ता व्यक्ति पनि अहङ्कारी साधुको तुलनामा छिटै परमात्मासमक्ष पुग्छन् । अहङ्कारिता भन्दा ठुलो पाप अरू केही हुँदैन र निरहङ्कारिता भन्दा ठुलो साधुता अरू केही हुँदैन । अर्जुनको शरणागति भाव देखेर कृष्णले म तिमीलाई दिव्यचक्षु दिन्छु, तिमी मेरो पूर्ण र मूल रूप हेर भन्नुभएको हो । जब कुनै माध्यम नभएर भित्र शुद्ध देखेवाला मात्र रहन्छ, तब असीमलाई देख्न सकिन्छ वा असीमको दर्शन हुन्छ । दिव्यचक्षुबाट असीमको दर्शन हुने हुँदा यो चक्षुलाई दिव्य भनिएको हो । हाम्रा आफ्ना इन्द्रियको जति क्षमता र सीमा छ त्यहीँसम्म देख्न सक्छौं । जगत् असीम छ तर हाम्रो देख्ने माध्यमले यसलाई सीमामा बाँधिदिन्छ । त्यसैले हामी इन्द्रियको क्षमता जति मात्र देख्न सक्छौं । वैज्ञानिकहरू भन्दछन्- हाम्रा चारैतिर घटित भएका घटनाहरूमध्ये ९८ प्रतिशत घटनाहरू हामी देख्न असमर्थ हुन्छौं र २ प्रतिशत मात्र हाम्रो इन्द्रियको क्षमता हुने हुँदा त्यति नै हामी देख्न सक्छौं ।

जब संसारबाट व्यक्ति पूर्ण वैराग्यका निम्ति उपलब्ध हुन्छ अर्थात् शतप्रतिशत अन्धो हुन्छ, तब दिव्यचक्षु उपलब्ध हुन्छ र भित्रको दृष्टि खुलेर असीमको अलौकिक रूपको दर्शन हुन्छ । संसारबाट नभागेर र संसारलाई नपकडेर केवल चेतना जो इन्द्रियको पछि दौडिन्छ, त्यसलाई फिर्ता गर्नु वैराग्य हो । घर छोडेर भाग्नु वैराग्य होइन वैराग्यको अर्थ न त संसारलाई छाड्नु न पकिड्नु हो; केवल चेतना जो इन्द्रियका पछाडि दौडिन्थ्यो त्यसलाई फिर्ता गर्नु वैराग्य हो । यदि आँखा वैरागी भए भने दिव्यचक्षु खुल्ने छ । संसारमा वासना र रस रहन्जेल व्यक्तिले समर्पण गर्न सक्दैन । परमात्माले जस्तो चाह्यो उस्तै हुनु समर्पण हो । अर्जुनमा पनि संसारको रस हटेको हुनुपर्छ र वैराग्यको अवस्थामा हुँदै समर्पणको अवस्थामा पुगेको हुनुपर्छ । त्यसैले अर्जुनका लागि सारा व्यक्तिहरू र युद्धस्थल पनि हराएको छ । त्यसैले अर्जुन भन्छन्- यदि हजुरले चाहनुहुन्छ र मेरो सम्भावना हजुरको दर्शन गर्न सक्छ जस्तो हजुरलाई लाग्छ भने मलाई हजुरको अलौकिक रूपको प्रत्यक्ष दर्शन गराइदिनुहोस् । यही अर्जुनको समर्पण र कृष्णको उपस्थितिबाट अर्जुनलाई दिव्यचक्षु प्राप्त भएको हो साथै समर्पणको यस घडीमा कृष्णको सत्तासँग अर्जुनको मिलन हुन सक्थ्यो ।

सञ्जयले भने- हे राजन् ! महायोगेश्वर एवम् सबै पाप नाश गर्नेवाला भगवान् श्रीकृष्णले यी कुराहरू भनेर अर्जुनलाई आफ्नो परम अलौकिक ऐश्वर्ययुक्त दिव्य स्वरूप देखाउनुभयो । यो घटना

कृष्णबाट अर्जुनको भित्र घट्यो र अर्जुन खिल्न थाले । उनको चेतनाका पङ्खहरू खुले र अर्जुनले त्यो दिव्य रूप देख्न सके । यो घटना सञ्जय धृतराष्ट्रलाई सुनाउँदै छन् । सञ्जय हामी जस्तै कृष्णभन्दा पर छन् । सत्य जब घट्छ, तब त्यो खबर ल्याउने व्यक्ति चाहिन्छ अन्यथा हामी जस्ता अन्धाहरूलाई थाहा पनि हुँदैन । सञ्जयसँग दिव्यचक्षु भने छैन । दिव्यचक्षु प्राप्त व्यक्तिका निम्ति अर्जुनलाई घटेको जस्तो घटना घट्छ । सञ्जयसँग दिव्यचक्षु होइन दूरदृष्टि छ । गीताको भाषा सञ्जयको भाषा हो । यसमा धेरै तलहरू छन् । घटनाको तलमा कृष्ण हुनुहुन्छ, अर्को निकट तलमा अर्जुन छन् अनि धेरै परको तलमा सञ्जय छन् र अनन्त दूरीमा बसेका धृतराष्ट्र छन् । त्यसैले गीता चार चरणमा हिँड्छ । धृतराष्ट्र सञ्जयलाई सोध्छन् र सञ्जय त्यो परको घटनालाई शब्दमा बाँधिरहेका छन् । सञ्जयले अन्धा धृतराष्ट्रलाई बुझाउनुपर्ने हुँदा उनको भनाइ अधुरो हुन्छ । हामीहरू सबै धृतराष्ट्र हौं । त्यसैले हामीलाई पनि केही देखिँदैन र हामी पनि केही बुझ्दैनौ ।

सञ्जय भन्छन्- कृष्णले अर्जुनलाई आफ्नो त्यो परम दिव्य रूप देखाउनु भयो । सञ्जयले वर्णन गरेको र अर्जुनले देखेको पहिलो रूप ऐश्वर्ययुक्त दिव्य स्वरूप हो । यो रूप कृष्णले अर्जुनको तयारीका लागि देखाउन सुरु गर्नुभएको हो । परमात्माका विभिन्न रूपहरू छन्- विकराल, भयङ्कर, कुरूप रूप पनि परमात्माकै रूप हुन् र अति सुन्दर ऐश्वर्ययुक्त महिमावान् रूप पनि परमात्माकै रूप हुन् । नराम्रो-राम्रो पक्ष र सारा द्वैत परमात्मा नै हो । जसले एकलाई जान्दछ उसका लागि सबै राम्रो-नराम्रो तिरोहित हुन्छ । कृष्ण अर्जुनलाई आफ्नो पूर्ण रूप देखाउने क्रम सुरु गर्नुहुन्छ । अर्जुनलाई हेर्ने सुबिधा होस् भनेर दिव्य ऐश्वर्य रूपबाट सुरुवात गर्नुहुन्छ, सिधै विकराल रूप प्रकट गर्नुहुन्छ । कृष्ण अतिसुन्दर, प्रीतिकर, महिमाशाली रूपबाट दर्शन दिन प्रारम्भ गर्नुहुन्छ । कृष्णको पूर्ण रूपमा उहाँको मनमोहक चित्तचोर बाँसुरी बजाउने रूप पनि छ र शिवले ताण्डव गरेको रौद्र स्वरूप पनि छ । हामी जस्ता त्रासको छायाँमा जिउने व्यक्तिका लागि विकराल रूपबाट हेर्न सुरु गर्नु खतरनाक सिद्ध हुन सक्छ । त्यसैले कृष्णले अर्जुनलाई पहिले परम ऐश्वर्ययुक्त दिव्य स्वरूप दर्शन गराउनुभयो । त्यो अनेक मुहार र नेत्रले युक्त अनेक दर्शन भएको अत्यधिक सुन्दर भूषणबाट सुसज्जित र अत्यधिक शस्त्रहरू सहित दिव्य माला र वस्त्र धारण गरेको, दिव्य गन्धको अनुलेपन गरेको एवम् सबै प्रकारको आश्चर्ययुक्त सीमारहित विराट् स्वरूप परमदेव परमात्मालाई अर्जुनले देखेर अपलक निहारिरहे भनेर सञ्जय भन्दछन् ।

वर्णन गरिएका यी सबै रूप अर्जुनका प्रीतिकर कुरा हुन् । त्यसैले परमात्माको पहिलो स्वरूप उनका लागि प्रीतिकर थियो । क्षत्रियका लागि ईश्वर जस्तो हुनुपर्ने त्यस्तै रूपमा शस्त्रास्त्रले सुसज्जित, ऐश्वर्ययुक्त आभूषणले युक्त स्वरूपमा कृष्ण प्रकट हुनुभयो । कृष्णको पहिलो रूप जुन अर्जुनका अगाडि प्रकट भयो, त्यो ऐश्वर्यले परिपूर्ण अनेक मुहार र नेत्र भएको, अनेक दर्शनवाला, दिव्य भूषणहरूले सुसज्जित, दिव्य शस्त्रधारण गरेको र दिव्य गन्धलेपन गरेको थियो । यो रूप अर्जुनले कल्पना गरेको ईश्वरको त्यो रूप हो, जो उनी हेर्न चाहन्थे । परमात्माको यो स्वरूपको दर्शनले अर्जुन अहोभावले लीन भए । सबै प्रकारले आश्चर्यले युक्त, सीमारहित र सबैतिर मुख गरेका परमात्मालाई अर्जुनले देखेर यो दिव्यरूपबाट अर्जुन मोहित र स्तब्ध हुन पुगे । यो अनुपम सौन्दर्यलाई देखेर उनी विस्मृत भए किनभने यही उनको चाहनाको दिव्यरूप थियो ।

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेच्चगपदुत्थिता ।

यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥१२॥

आकाशमा हजार सूर्य एकसाथ उदाउनाले जुन प्रकाश उत्पन्न हुन्छ, त्यो पनि यो विश्वरूप परमात्माको प्रकाशको सदृश कदाचित् नै होला ॥

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥१३॥

पाण्डुपुत्र अर्जुनले त्यस समय अनेक प्रकारले विभक्त अर्थात् पृथक् पृथक् सम्पूर्ण जगत् देवहरूका देव श्रीकृष्ण भगवान्को त्यो शरीरमा एकै ठाउँमा स्थित देखे ॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः ।

प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥१४॥

अर्जुनको अन्तर आश्चर्यचकित र शरीर पुलकित भयो र उनले विश्वरूप परमात्मालाई श्रद्धा, भक्तिसहित शिरले प्रणाम गरेर हात जोड्दै भने ॥

अर्जुन उवाच

पश्यामि देवांस्तव देव देहे

सर्वास्तथा भूतविशेषसङ्गान् ।

ब्रह्माण्मीशं कमलासनस्थ-

मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥१५॥

अर्जुनले भने- हे देव ! म हजुरका शरीरमा सम्पूर्ण देवहरूलाई तथा अनेक प्राणीहरूका समुदायलाई, कमलको आसनमा विराजित ब्रह्मालाई, महादेवलाई र सम्पूर्ण ऋषिहरूलाई तथा दिव्य सर्पहरूलाई देखिरहेको छु ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं-

पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादि-

पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥१६॥

हे सम्पूर्ण विश्वका स्वामी ! हजुरका अनेक हात, पेट, मुख र नेत्रहरूले युक्त तथा सबैतिरबाट अनन्त रूप भएको स्वरूप देख्दछु । हे विश्वरूप ! म हजुरको न आदिलाई देख्दछु न मध्य र न अन्तलाई नै देख्दछु ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च

तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ता-

दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥१७॥

हजुरलाई 'म' मुकुटयुक्त, गदायुक्त र चक्रयुक्त तथा सबैतिरबाट प्रकाशमान तेजको पुञ्ज, प्रज्वलित अग्नि र सूर्यको सदृश ज्योतिर्युक्त, कठिनताले हेर्न योग्य र सबैतिरबाट अप्रमेय स्वरूप देख्दछु ॥

कुरुक्षेत्रको युद्धस्थलमा आफ्नो दृष्टिमा केन्द्रित गरिरहेका सञ्जयले भने- हे राजन् ! आकाशमा हजार सूर्य एकैचोटि उदय हुँदा उत्पन्न हुने प्रकाश पनि त्यो विश्वरूप परमात्माको प्रकाशसदृश सायदै होला ! अर्जुनलाई विश्वरूपको दर्शन हुँदा पहिलो अनुभव ऐश्वर्यको भएको थियो । अर्जुनलाई पहिले कृष्णको महिमाशाली ऐश्वर्य रूपको दर्शन भयो जुन सुन्दर, श्रेष्ठ, बहुमूल्य र सबै कुराले युक्त छ । जगत्को सारा सौन्दर्य निचोरेर त्यो विश्वरूपमा स्थित भएको जस्तो, सारा सुगन्ध र प्रेम निचोरेर भरिएको जस्तो दिव्यरूपको दर्शन भयो । यस्तो अनुभव नै परमात्माको ऐश्वर्यको अनुभव हो । अर्जुनले सर्वप्रथम परमात्माको ऐश्वर्यशाली रूप देखे ।

अर्जुनले परमात्माको दोस्रो प्रकाश रूप देखे । प्रकाश ऐश्वर्यपछि देखिनु उचित हो किनभने ऐश्वर्य पनि अधुरो प्रकाश हो । बिहानपख सूर्य उदाउनुअघिको आकाशमा देखिने मधुरो प्रकाश र आभायुक्त अर्थात् साँझमा सूर्य ढलेपछि राति हुनुअघिको दृश्य सन्धिकालको मधुरो आलोक जस्तो अवस्था ऐश्वर्य हो जुन नेत्रप्रिय हुन्छ । ऐश्वर्य आलोक हो र ऐश्वर्यले प्रकाश हेर्न अर्जुनका आँखालाई तयार गरिदिने छ अन्यथा परमात्माको प्रकाश हेर्न सम्भव छैन । सूर्यतिर सोभै हेरेर अन्यत्र हेर्दा चारैतिर अन्धकार देखिन्छ । भन्नु

हजारौं सूर्यको तेज जस्तो परमात्माको प्रकाशमय रूप हेर्न र सहन गर्न पनि असम्भव हुने हुनाले अर्जुनलाई पहिले ऐश्वर्य रूपको दर्शन दिएर त्यसपछि त्यो तेजोमय प्रकाश रूप हेर्न कृष्ण तयार गर्दै हुनुहुन्छ । जब प्रकाशको तीव्र आघात हुन्छ, तब चारैतिर अन्धकार फैलिन्छ । स्पेनिश रहस्यवादी सन्त जोन (St. John of the cross) ले यसलाई आत्माको अँध्यारो रात (Dark night of the Soul) भनेका छन् । अर्जुनलाई सायद यही आघातबाट बचाउन र आफ्नो तेजोमय रूप देखाउन ऐश्वर्य रूपबाट कृष्णले विराट् रूपको दर्शनको सुरुवात गर्नुभयो । यही ऐश्वर्य रूपका कारण परमात्मालाई ईश्वर पनि भनिन्छ ।

जगत्मा भएका सबै पदार्थमा विद्युत् खँदिलो रूपले लुकेको छ अर्थात् पदार्थ पनि विद्युत् नै हो । प्रकाश जब घनीभूत हुन्छ, तब पदार्थजस्तो देखिन्छ । पदार्थको अन्तिम कण इलेक्ट्रोन विद्युत् कण नै हो जुन सबैभन्दा सानो सूर्य हो र यो आफैमा प्रकाशले पूर्ण छ । विज्ञान पदार्थलाई टुक्र्याएर अन्तिम अविभाज्य कण प्रकाश हो भन्ने नतिजामा पुगेको छ । धर्मले त पहिलेदेखि नै परमात्माको अनुभव नै वस्तुतः प्रकाशको अनुभव हो भनेको छ । प्रकाशको परम अनुभूतिका सम्बन्धमा सबै धर्म एकमत छन् । यदि यो सारा जगत् प्रकाश नै भएमा त्यहाँ हजारौं सूर्यको प्रकाश रहनु स्वाभाविक हुन्छ । यदि पृथ्वीको एक-एक कण जुन विद्युत् ऊर्जा नै हो एक-एक सूर्य भयो भने तब जगत्मा हजारौं सूर्यको प्रकाश नै प्रकाश रहन्छ । त्यसैले सञ्जय धृतराष्ट्रलाई यसैबारे भन्दछन्- हे राजन् ! हजारौं सूर्यबाट उत्पन्न हुँदा हुने प्रकाशभन्दा पनि विश्वरूप परमात्माको प्रकाश तेजोमय छ । परमात्मामा भएको प्रकाशका अगाडि त्यो प्रकाश त केही पनि होइन । यस्तो आश्चर्ययुक्त रूपलाई दर्शन गरेपछि पाण्डुपुत्र अर्जुनले अनेक खण्डमा विभक्त र पृथक्-पृथक् भएको सम्पूर्ण जगत्लाई श्रीकृष्ण भगवान्को शरीरमा एक ठाउँमा स्थित भएको देखे । यस्तो घटना प्रकाशको अनुभवपश्चात् नै घट्न सक्छ । यो सारा श्रृङ्खला ऐश्वर्य, प्रकाश र एकताको हुन सक्छ ।

अस्तित्वमा भएका प्रत्येक पदार्थमा रहेको मौलिक एकाइको जानकारी भएर प्रकाशको कण भएको अनुभव भएपछि सबै अन्तर समाप्त हुन्छ अन्यथा जगत् अनेक देखिन्छ । त्यसैले प्रकाशको अनुभव नै एकता र अद्वैतको अनुभव हुनु हो । अर्जुनले महाप्रकाशको अनुभव भएपछि समस्त विभक्त कुराहरू, खण्ड-खण्डमा विभाजित समस्त कुराहरू श्रीकृष्णका शरीरमा एक स्थानमा स्थित भएको देखे । सारा अन्तरका सीमाहरू तिरोहित भएर सारा कुरा एक भएर असीम सागर मात्र रह्यो । प्रकाशको यस्तो सागर अनुभव हुनु भनेको अनेक विभक्त कुराहरू एक भएको अद्वैतको अनुभव हुनु हो । अद्वैत कुनै सिद्धान्त या तर्क होइन किनभने तर्कले चिजलाई बाँड्छ, विचारले खण्डित गर्छ र एक गर्न सक्दैन । यसबारे अद्वैत अनुभवबाट मात्र जान्न सकिन्छ । सबै पृथक् कुराहरू श्रीकृष्णको शरीरमा एकै ठाउँमा देखेर अर्जुन आश्चर्यचकित र हर्षले पुलकित भई श्रद्धा, भक्तिसहित हात जोडेर शिर नुहाई प्रणाम गरे ।

जब कल्पनाभन्दा बाहिरको कुरा देखिन्छ अर्थात् बुद्धिले सोच्नै नसक्ने कुरा देखिन्छ तब व्यक्तिले आश्चर्यको अनुभव गर्छ । आश्चर्यको अवस्थामा बुद्धि शेष रहँदैन र सारा शरीर रोमाञ्चित भएको अनुभव हुन्छ । सामान्य घटनामा व्यक्ति आश्चर्यमा पर्दैन । आजको युगमा सबै उत्तर थाहा हुनाले आजको शताब्दी आश्चर्य शून्य शताब्दीका रूपमा रहेको छ । धर्म रहस्य र आश्चर्यको खोज हो । अर्जुन जस्तो सुसंस्कृत व्यक्ति आश्चर्यले भरिनु भनेको असाधारण स्थिति हो । परमात्माको विराट् रूपको दर्शनपश्चात् अर्जुनको ज्ञान, बुद्धि र विचारले कुनै काम गर्न नसकेकाले उनी आश्चर्ययुक्त एवम् हर्षले आनन्दविभोर भएका छन् । बुद्धि साथ रहनुजेल व्यक्ति दुखकै खोज गर्छ र दुखी हुन्छ । बुद्धिले जीवन देख्दैन, केवल मृत्यु मात्र देख्छ । त्यसैले जीवनमा हामी हरेक दिन मर्छौं अर्थात् मरीमरी बाँच्छौं । बुद्धिले सुख होइन दुख र अभाव मात्र देख्न सक्छ । बुद्धिकै कारणले हामी जे छैन त्यससँग दुखी छौं र जे आफूसँग छ त्यससँग पनि सुखी छैनौं ।

अर्जुनको पनि बुद्धि समाप्त भएपछि उनको शरीर हर्षले पुलकित भयो र कम्पित हुन थाल्यो । जब कुनै घटना घटित हुन्छ त्यो आत्मामा मात्र नभएर त्यसको असर शरीरको अङ्ग-प्रत्यङ्गमा हुन्छ ।

आत्मिक अनुभवमा शरीर पनि पवित्र हुन्छ । यस्तो विश्वरूप परमात्माको स्वरूपको दर्शनबाट अर्जुन प्रफुल्लित र स्पन्दित भए । अर्जुनको श्रद्धा र भक्तिले स्वतः शिर झुक्यो, हात जोडिए र उनी पूरै नतमस्तक भए भनी सञ्जय भन्दै छन् । अर्जुन भन्दछन्- हे देव ! हजुरको शरीरमा देवहरू, प्राणीहरूको नागहरूलाई देख्छु र सम्पूर्ण विश्वको स्वामी ! हजुरका अनेक हातहरू, पेट, मुख र नेत्रहरूबाट युक्त तथा सबैतिरबाट अनन्त रूपवाला हजुरलाई देख्छु । कृष्णको यस्तो विराट्स्वरूप देखेपछि अर्जुन अस्तव्यस्त भएका छन् । सबै कुरा भन्न पनि चाहन्छन् तर सबै कुरा अभिव्यक्त गर्न पनि नसक्ने अवस्थामा छन् । अर्जुनको हर्ष र आनन्दको कुनै सीमा छैन । अर्जुन भन्छन्- म जन्मदाता ब्रह्मा र संहारकर्ता महादेव पनि हजुरमा देख्छु । सम्पूर्ण विश्वका स्वामी हजुरका कति हात, पेट, मुख र नेत्रहरू छन् । हाम्रो जस्ता हजारौं पृथ्वीहरू परमात्माका छन् । ती हरेकका हात, मुख, नेत्र, पेटको कल्पना गर्दा सीमारहित अर्थात् असङ्ख्य नै हुन्छ । परमात्मा समष्टिको जोड हो । हामी यस पृथ्वीका सम्पूर्ण प्राणी र यस्ता अनन्त पृथ्वीहरू जोड्यौं भने अनन्त हात, मुख, पेट, नेत्र हुन्छन् । हामी सबै मनुष्य मात्र होइन; जीवजन्तु, पशुपक्षी पनि जोड्यौं भने त्यो अनन्तको वर्णन गर्न पनि सकिन्न ।

अर्जुन यी सबै रूप देखेर किमूर्तव्यविमूढ भए । त्यसैले उनी फेरि सोध्छन्- यति सबै देखा पनि म हजुरको न त प्रारम्भ, न मध्य न अन्त नै देख्न सक्छु । परमात्माको त्यो विराट् स्वरूपमा उनी त्यसको प्रारम्भ, मध्य र अन्त देख्दैनन् । अर्जुन भन्छन्- म हजुरको गदायुक्त, मुकुटयुक्त र सबैतिरबाट प्रकाशको तेजपुञ्ज, प्रज्वलित अग्नि र सूर्यसदृश ज्योतियुक्त गहन र अप्रमेय स्वरूप सबैतिर देख्छु । म जे देखिरहेको छु, त्यो सतह जस्तो देखिन्छ तर सतहका पछाडि अनन्त सतह र गहिराइ छ जुन कहाँ गएर पूरा हुन्छ त्यो मलाई थाहा छैन । विराट्स्वरूपलाई अर्जुन गहन र अप्रमेय देख्छन् र यसको वर्णन उनको बुद्धिले गर्न सक्दैन । वर्णनबाहिरको अर्थात् वर्णन नै गर्न नसकिने, पत्ता लगाउन नसकिनेलाई अप्रमेय भनिन्छ । अर्जुनमा त्यो समग्र विश्वरूपको वर्णन गर्ने सक्ने क्षमता पनि छैन । त्यसैले अर्जुन त्यो स्वरूप अप्रमेय देख्छन् ।

अर्जुनले देखेको विराट्स्वरूप अप्रमेय छ जुन उनको बुद्धिले कल्पना पनि गर्न सक्दैन । त्यसैले अर्जुन भन्छन्- यो अप्रमेय स्वरूप चारैतिर देख्छु र हे कृष्ण ! मेरो बुद्धि अतीत भएको छ र अब म बिलकुल शून्य भएको छु । कृष्णले अर्जुनलाई आफ्नो अनन्त स्वरूपको दर्शन दिनुभयो । यो अर्जुनकै श्रद्धापूर्ण समर्पणका कारण सम्भव भयो । ऐश्वर्यरूप, सुन्दर, आभूषणयुक्त शस्त्रहरू धारण गरेको स्वरूपबाट सुरुवात गरेर तेजपुञ्ज जसका अगाडि हजारौं सूर्यको तेज पनि नगण्य हुन्छ त्यो तेजोमय स्वरूप प्रदर्शन गर्नुभयो । तत्पश्चात् अर्जुनले उत्पत्ति तथा मृत्यु र अनन्त नेत्र, पेट, मुख, हातहरू भएका दिव्य सर्पहरू र ऋषिहरू कृष्णकै शरीरमा स्थित भएको देखे । जसको प्रारम्भ मध्य र अन्त छैन यस्तो गहन र अप्रमेय स्वरूप कृष्णले अर्जुनलाई देखाउनुभयो । जसले एकातिर अर्जुन आश्चर्यचकित र रोमाञ्चित छन् भने अर्कातिर उनको बुद्धि अतीत भएको छ र उनी पूरा शून्य अवस्थामा पुगेका छन् ।

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं-

त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता

सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥१८॥

अर्जुन भन्छन्- हजुर नै जान्नयोग्य परम अक्षर अर्थात् परब्रह्म परमात्मा हुनुहुन्छ; हजुर नै यस जगत्का परम आश्रय हुनुहुन्छ; हजुर नै अनादि धर्मका रक्षक हुनुहुन्छ र हजुर नै अविनाशी सनातन पुरुष हुनुहुन्छ भन्ने मेरो मत छ ॥

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-
मनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं-
स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥१९॥

आदि, मध्य र अन्तले रहित, अनन्त सामर्थ्यले युक्त, अनन्त हात भएका, चन्द्र-सूर्यरूप नेत्र भएका, प्रज्वलित अग्निरूप मुख भएका हजुरले आफ्नो तेजले यस जगत्लाई सन्तप्त गरेको देख्छु ॥

द्वावापृथिव्योरिदमन्तरं हि
व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं-
लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥२०॥

हे महात्मन् ! यो स्वर्ग र पृथ्वीका बिचको सम्पूर्ण आकाश तथा सबै दिशाहरू हजुरबाट नै परिपूर्ण छन् र हजुरको यो अलौकिक र भयङ्कर रूपलाई देखेर तीनै लोक अति व्यथित भइरहेका छन् ॥

अमी हि त्वां सुरसङ्घा विशान्ति
केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गुणन्ति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाः
स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥२१॥

उनै देवताहरूका समूह हजुरमा प्रवेश गर्दछन् र केही भयभीत भएर हात जोडेर हजुरको नाम र गुणको उच्चारण गर्दछन् । उता महर्षि र सिद्धहरूको समुदाय कल्याणको कामना गर्दै उत्तम उत्तम स्तोत्रहरूद्वारा हजुरको स्तुति गर्दछन् ॥

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या-
विश्वेशिवनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।

गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा-
वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥२२॥

एघार रुद्र र बाह आदित्य तथा आठ वसु, साध्यगण, विश्वदेव, अश्विनीकुमार, मरुद्गण र पितृहरूको समुदाय तथा गन्धर्व, यक्ष, राक्षस र सिद्धहरूको समुदाय सबै विस्मित भएर हजुरलाई हेरिरहेका छन् ॥

अर्जुन भन्दछन् हे भगवन् ! हजुर नै जान्न योग्य परम अक्षर र परम ब्रह्म परमात्मा हुनुहुन्छ । हजुर नै परम आश्रय, अनादि धर्मका रक्षक र अविनाशी सनातन पुरुष हुनुहुन्छ; यस्तो मेरो मत छ । यस क्षणमा अर्जुन अति विनम्र छन्, जान्ने व्यक्तिहरू विनम्र नै हुन्छन् । विनम्रता जान्ने सर्त र परिणाम पनि हो । अर्जुन सबै प्रत्यक्ष देखिरहेका छन् र पनि यस्तो मेरो मत छ भन्दछन् । उनले मेरो अनुभव छ भन्दा अहङ्कार देखिन सक्छ भनेर मेरो मत छ भनेका हुन् । अहङ्कारीले प्रतीति नभए पनि आफ्नो भनाइलाई सत्य बनाउने प्रयास गर्छ तर अनुभव भएको व्यक्तिले यस्तो दावा गर्दैन । तसर्थ अर्जुन सत्यको आग्रह गर्दैनन् । जान्ने पुरुषहरू यी ऋषिले यसो भने जुन मैले सुने, यसमा मेरो यस्तो मत छ भन्दछन् जुन विनम्रता हो । अर्जुनमा अहङ्कार समाप्त भएको भान हुन्छ । जति म रहँदैन सत्य त्यति नै शुद्ध हुन्छ ।

महावीरलाई कसैले आत्मा छ भन्ने प्रश्न गर्‍यो भने उहाँ भन्नुहुन्छ आत्मा छ भन्ने कतिपय व्यक्तिहरूको मत छ । केही व्यक्तिहरूको आत्मा छैन भन्ने मत छ, त्यस्तै केही व्यक्तिहरूको आत्मा छ वा छैन केही भन्न सकिन्न भन्ने मत छ । उनीहरू सबै ठिकै भन्छन् । यदि सबै ठिक हो भने वास्तविक ठिक के हो भन्ने प्रश्नमा उहाँ भन्नुहुन्छ- ठुलो भन्दा ठुलो सत्यमा पनि अलिकति असत्य र ठुलो भन्दा

ठुलो असत्यमा पनि अलिकति सत्य हुन्छ । जब सत्यमा पनि व्यक्तिको अहङ्कार प्रवेश गर्छ, तब अहङ्कार प्रवेश गरेको जति सत्य असत्य हुन्छ । त्यो असत्यलाई छोडिदिऊँ । आत्मा छैन भन्ने व्यक्तिको कुरामा पनि अलिकति सत्य छ, किनभने बहुसङ्ख्यक व्यक्तिलाई हामी शरीर नै हौं भन्ने लाग्दछ र आत्माका बारेमा कुनै जानकारी नै छैन । त्यसैले आत्मा छैन भन्नुमा पनि हामीजस्ता व्यक्तिको अनुभवबाट हुने जति असत्य ठिक हो । महावीर भन्नुहुन्छ- जे भन्नु छ त्यसलाई मतको रूपमा भन्नुपर्छ, किनभने त्यहाँ विपरीत मत पनि हुन सक्छ । यही सत्य हो भनेर आग्रह नगर्नु किनभने आग्रहले सत्यलाई कमजोर र अहङ्कारलाई बलियो बनाउँछ ।

धार्मिक व्यक्ति विनम्र हुन्छ । त्यसैले सनातन धर्मले कहिल्यै धर्म परिवर्तन गर्ने गराउने विचार नै गरेन किनभने यो कृत्य त अधार्मिक हो । कसैलाई जबर्जस्ती सम्झाएर बुझाएर फकाएर धार्मिक बनाउन खोज्नु अधार्मिक मात्र होइन व्यवसाय पनि हो । अरूलाई परिवर्तन गर्ने चेष्टा राजनीति र व्यवसाय हो भने आफूलाई परिवर्तन गर्ने चेष्टा धर्म हो । अर्जुन भन्छन्- हजुर नै ज्ञानयोग्य अक्षर हुनुहुन्छ । जसको उपयोगिता हुन्छ, त्यसलाई ज्ञानयोग्य भनिन्छ । जस्तो चिकित्साविज्ञान उपयोगिताको कारणले ज्ञानयोग्य छ । तर जान्नु त त्यो हो जसलाई जानेपछि अरू केही ज्ञान शेष रहँदैन । ज्ञान शेष केही नभएपछि मात्र व्यक्ति जिज्ञासाशून्य, तनावमुक्त र शान्त हुन्छ । तसर्थ ज्ञानयोग्य त्यही एक छ जसलाई पाएपछि पाउनयोग्य केही बाँकी हुँदैन; त्यो परम विन्दु हो । त्यसैले अर्जुन भन्छन्- हजुर नै ज्ञानयोग्य अक्षर परमब्रह्म परमात्मा हुनुहुन्छ । हजुर यस जगत्का परम आश्रययुक्त, अनादि, धर्मका रक्षक एवम् हजुर नै अविनाशी सनातन पुरुष हुनुहुन्छ- यस्तो मेरो मत छ ।

अर्जुनले पहिले परमात्माको ऐश्वर्यले भरिएको, प्रीतिकर, सुन्दर, मोहक, मनोहर, मन लोभ्याउने र आकर्षक रूप देखे । तत्पश्चात् सूर्य जस्तो प्रकाश देखे । त्यसपछि परमात्माको जुन भयङ्कर अग्नितुल्य सबैलाई तप्त गर्न सक्ने, मृत्यु जस्तै विकराल विनाशकारी रूप अर्जुनले देखेर उनी भन्छन्- हे परमेश्वर ! हजुरको अनन्त रूप देख्दै छु जो प्रज्वलित अग्नि जस्तो छ र हरेक मुखबाट आगाको ज्वाला निस्किरहेको छ र यो अग्निको तापले सारा जगत् जलेर भस्मीभूत हुने जस्तो देख्दै छु । जीवन द्वन्द्वको जोड हो । यहाँ जन्म-मृत्यु, प्रेम-घृणा, सुख-दुख, सफलता-असफलता र विजय-पराजय सबै यही द्वन्द्वकै जोड हो । व्यक्ति सुख, सफलताजस्ता प्रीतिकर कुरा अँगाल्न चाहन्छ र दुख, असफलता र अप्रीतिकर कुरा छोड्न चाहन्छ तर यी दुवै जीवनका अपरिहार्य हिस्सा हुन् । यसमा कुनै एकलाई बचाउनु असम्भव कुरा हो । अर्जुनले परमात्माको ऐश्वर्यको आभा भएको रूप पहिले देखेका थिए । तसर्थ अब अर्को भयङ्कर, विकराल रूप पनि देख्नै पर्छ किनभने व्यक्तिको जन्म र मृत्यु दुवै उसैबाट हुन्छ । त्यस्तै सबै द्वन्द्वहरूको उत्पत्ति पनि उसैबाट हुन्छ । सौन्दर्यको प्रतीक र कुरूपताको प्रतीक पनि ऊ नै हो । त्यसैले अर्जुनले परमात्माको विराट् विकराल स्वरूप हेर्नै पर्छ ।

धर्मको एकथरी दृष्टिकोणले ऐश्वर्य रूपलाई प्रमुखता दिएको छ भने अर्को दृष्टिकोणले उसको भयङ्कर रूपलाई प्रमुखता दिँदै स्वीकार गरेको छ । यहूदीहरूको धर्मग्रन्थ 'ओल्ड टेस्टामेन्ट' जसमा ईश्वरले तडपाउँछ, जलाउँछ, कुट्छ, पिट्छ अनि कष्ट र पीडा दिएर नर्कमा राखिरहन्छ भन्ने कुराहरू उल्लेख गरिएका छन् । 'ओल्ड टेस्टामेन्ट' मा नर्कको धारणा अनन्तसम्म रहेको छ र ईश्वरलाई भयङ्कर विकराल रूपमा चित्रित गरिएको छ । त्यसैले जिससको ईश्वर प्रेम हो (God is love) भन्ने कुरा उनीहरूलाई ठिक उल्टो लाग्यो । जिसस ईश्वर प्रेम हो भन्नुहुन्छ । 'ओल्ड टेस्टामेन्ट' र 'न्यु टेस्टामेन्ट' दुई विपरीत पुस्तकहरू हुन् तर यी दुई मिलेर नै बाइबलको पूर्ण पुस्तक बन्छ किनभने मोजेजले देखेको भयावह रूप 'ओल्ड टेस्टामेन्ट' मा छ भने जिससले देखेको प्रेम रूप 'न्यु टेस्टामेन्ट' मा छ । परमात्मा पूर्ण हुनाका लागि यी दुई रूपहरू समावेश हुनैपर्छ ।

कृष्णमा परमात्माका दुवै रूप प्रकट भएका छन् । कृष्णमा ईश्वरका दुवै रूप एकसाथ स्थित छन् । त्यसैले जसले पूरा जीवनलाई स्वीकार गर्न सक्छ त्यही व्यक्तिले कृष्णलाई स्वीकार गर्न सक्छ । परमात्मालाई जन्म र मृत्युका दुवै रूपमा स्वीकार्नु नै पूरा जीवनलाई स्वीकार्नु हो । हामी सनातनीहरूले परमात्मालाई तीन रूपमा स्वीकार गरेका छौं । जहाँ पनि दुई हुन्छ त्यसलाई जोड्ने तेस्रो चाहिन्छ जुन मध्यमा यो दुवैसँग जोडिएको हुन्छ । त्यसैले सनातनीहरूले ब्रह्मा जन्मको, शिव मृत्युको र बिचमा पालनकर्ता विष्णुको धारणा राखेका हुन् । ती तीनै रूपभित्र एकै रूप र एकै शक्ति छ । त्यहाँ विराट् ऊर्जाले एकातर्फबाट बनाउँछ अर्कातर्फबाट मेटाउँछ र मध्यमा पालनकर्ताको रूपमा सट्टमाल्छ । अब आएर परमात्माको विराट् रूपमा अर्जुनलाई मृत्युको रूप देखा पर्न थालेको छ । अग्निरूपको मुखमण्डलले यस जगत्लाई तप्त गरेको उनी देख्दै छन् र भन्छन्- हे महात्मन् ! यो स्वर्ग र पृथ्वीका बिचको सम्पूर्ण आकाश तथा दिशाहरू हजुरबाट नै परिपूर्ण छन् तथा हजुरको यो अलौकिक र भयङ्कर रूपलाई देखेर तीनै लोक अति व्यथित भइरहेका छन् ।

अर्जुन भगवान्को यो विकराल रूपले गर्दा सारा लोक व्यथित भएको देख्दै छन् । मृत्यु हाम्रो गहन दुख हो भने अरू दुख मृत्युका छायाँ मात्र हुन् । हामी यही दुखबाट व्यथित र भयभीत हुन्छौं । अर्जुनले त्यो विराट् स्वरूपमा व्यक्तिहरू मृत्युको मुखमा गइरहेको देखेका छन् । हामी पनि हरेक क्षण मृत्युकै मुखमा गइरहेका छौं । अर्जुनले भगवान्को विकराल अग्निरूपको मुखतिर व्यक्तिहरू दौडिरहेको र हरेक व्यक्ति भयले काँपिरहेका देखेका छन् । सबैको मृत्यु त निश्चित छ केवल त्यो समय कहिले आउँछ भन्ने कुरा कसैलाई थाहा छैन । अर्जुनले सबै व्यक्तिहरू मृत्युको लाइनमा उभिएको र मृत्युको लपट चारैतिर फैलिएको देखे । त्यसैले उनी भन्दै छन्- हजुरको अलौकिक र भयङ्कर रूप देखेर तीनै लोक काँपिरहेको छ । अर्जुन त्यो विराट् रूपलाई अलौकिक र भयङ्कर दुवै भनिरहेका छन् । एउटै कुरा अलौकिक र भयङ्कर हुन सक्छ । हामीले एउटा रुखमा ध्यानपूर्वक हेर्दा भने त्यहाँ सुकेका पुराना पातहरूलाई नयाँ आउने पातहरूले धक्का दिएर झारिरहेका हुन्छन् किनभने नयाँ आउने पातले आफ्नो स्थान बनाउन चाहन्छन् । जब वृक्ष पुराना सबै पात झरेर खाली हुन्छ, तब वृक्ष नयाँ पातहरूद्वारा सजिने तयारीमा हुन्छ । एकातिर पतझड वनस्पतिको विकराल रूप हो भने अर्कातर्फ पतझड वसन्तको आगमनको सूचक पनि हो ।

त्यस्तै मृत्यु विकराल दुख हो तर मृत्यु जन्मको सूचना पनि हो । एउटा बच्चा गर्भमा आउने तयारीमा हुन्छ तब एउटा बुढो व्यक्ति मृत्युको मुखमा पुगेको हुन्छ । बच्चा जन्मनु अघि त्यो बुढो व्यक्ति मृत्युमा प्रवेश गरेर ठाउँ खाली गर्छ । यो क्रम धेरै पर र गहिराइमा हुने हुँदा हामी यसलाई देख्न सक्दैनौं । अर्जुनले त्यो जन्म र मृत्युको सिलसिलामा जन्म र मृत्यु दुवै एकै स्थानबाट भइरहेको पनि देख्दछन् । त्यसैले अर्जुन अलौकिक र भयङ्कर रूप भन्छन् । जीवनको प्रारम्भ र अन्त एकैसाथ युगपथ रूपमा बगेको देख्नु अर्जुनका लागि अलौकिक घटना हो । हामी त बच्चालाई बच्चा र बुढालाई बुढो देख्छौं दुवैलाई जोडेर हेर्दैनौं तर दृष्टि माथि उठाएमा यी दुवै जोडिएको पाउँछौं ।

हामी द्वन्द्वलाई विपरीत ठान्छौं तर अर्जुन द्वन्द्व अलग होइन एउटैको जोड भएको देखिरहेका छन् । त्यसैले उनलाई यो अलौकिक लाग्छ । हामीलाई अस्तित्वको नियमको जानकारी नहुनाले मृत्युलाई रोक्न र जीवन चलाउन चाहन्छौं । जुन दिन जन्म हुन्छ त्यही दिन मृत्यु पनि सँगै सुरु हुन्छ र जन्मभर मृत्यु सँगसँगै नै चल्दछ । जन्म यदि मृत्युतिर पहिलो कदम हो भने मृत्यु फेरि जन्मतिरको पहिलो कदम हो । जहाँ मृत्यु घट्छ तत्क्षण मृत्युसँग जोडिएको जन्मको घटना घट्छ । यस जगत्मा केही पनि समाप्त हुँदैन, जे छ त्यो सधैं रहन्छ र हामी त्यसमा केही जोड्न र घटाउन सक्दैनौं । त्यसैले व्यक्ति मरेर पनि समाप्त हुँदैन त्यसभन्दा पर अर्को परिप्रेक्ष्यमा र आयाममा प्रवेश गर्छ जो हामी देख्न सक्दैनौं । जब अर्जुनले जन्म र मृत्यु दुई विपरीत द्वन्द्वहरू एउटैका रूप देखे, तब उनलाई यो अलौकिक लाग्यो । अलौकिकका साथै अर्जुनलाई यो भयङ्कर पनि लाग्यो । उनले सारा जगत् यसमा फसेको देखेकाले भने- हे गोविन्द ! त्यो

देवताहरूको समूह हजुरमा नै प्रवेश गर्दै छन् र कतिपय देवताहरू भयभीत भएर हजुरको नाम र गुणको स्तुति पनि गर्दै छन् ।

मनसविद् र समाजशास्त्रीहरू धर्मको जन्म भयबाट भएको मान्दछन् । मनुष्यहरू प्रकृतिको शक्ति र विडम्बनासँग भयभीत छन् र प्रकृतिलाई खुसी पार्न प्रार्थना गर्दछन् भन्ने उनीहरूको धारणा छ । प्रकृतिको भय जस्तै बाढी, ज्वालामुखी, पहिरो या भूकम्पको भय पनि मृत्युको नै भय हो । तर व्यक्तिभित्र समाप्त नहुने कुरा पनि हुन्छ, जो कुनै शक्तिले पनि समाप्त पार्न सक्दैन । मृत्युपश्चात् पनि समाप्त नहुने कुरा आत्मा हो । यसको खोज पनि धर्मको कारण हुन सक्छ । जब व्यक्तिले भित्र केही छ जुन मृत्युले मेटिँदैन भन्ने थाहा पाउँछ, तब उसलाई आत्माको खोज हुन लाग्यो भन्ने पनि थाहा हुन्छ । आत्मा मान्ने होइन यो अनुभवबाट जान्ने कुरा हो । आत्मा मृत्युको विपरीत खोज हो । अर्जुन देवताहरू पनि भयले काँपेर दुई हात जोडी परमात्माको नाम उच्चरण गरेको देख्दै छन् । मनुष्य जस्तै देवताहरू पनि मेटिनबाट भयभीत छन् किनभने उनीहरूमा पनि शुद्ध वासना हुन्छ र जहाँ वासना हुन्छ त्यहाँ शुद्ध अहङ्कार पनि हुन्छ र जहाँ अहङ्कार हुन्छ त्यहाँ मेटिने भय पनि हुन्छ ।

शुद्ध र सुन्दर चेतनाको नाम देवता हो तर उनीहरू पनि वासनाभन्दा बाहिर हुँदैनन् । देवता मनुष्यभन्दा शुद्धतम स्थितिमा हुनाले सनातनीहरूले देवतालाई मनुष्यभन्दा माथि राखेका छन् । तर देवता पनि मनुष्य भएर मात्र मुक्त हुन सक्छन् । मनुष्य चार दोबाटो हो जहाँबाट तल झरेमा ऊ पशु हुन्छ र माथि उठेमा देवता हुन सक्छ । यदि समस्त जीवनको पार जानु छ भने मनुष्य नै भएर यात्रा गर्नुपर्छ । नैतिक शुद्ध व्यक्ति पूर्ण रूपमा सफल भएमा ऊ देवता हुन्छ । देवतासँग इन्द्रियहरू नहुने हुँदा इन्द्रियका कारण पर्ने बाधा उनीहरूलाई पर्दैन तर देवतामा शुद्ध वासना भने हुन्छ र त्यो इच्छा जाग्नेबित्तिकै पूरा हुन्छ । जहाँ शुद्ध वासना हुन्छ, त्यहाँ शुद्ध अहङ्कार हुन्छ र जहाँ शुद्ध अहङ्कार हुन्छ, त्यहाँ समाप्त हुने डर पनि हुन्छ । हिन्दू पुराणहरूमा इन्द्रजतिको भयभीत व्यक्ति कोही छैन । उनको भयको कारण उनी शुद्ध वासनाका शिखरमा छन् । त्यो शिखरमा एक चोटिमा एक जना मात्र हुन सक्छ । तसर्थ इन्द्रलाई जब कुनै व्यक्ति त्यो शिखरमा पुग्ने डर हुन्छ, तब उनी आत्तिएर उसलाई खसाल्ने चेष्टा गर्न थाल्छन् । जो व्यक्ति शिखरमा हुन्छ ऊ त्यति नै धेरै भयभीत हुन्छ । यो व्यक्तिको मानसिक अवस्था हो ।

अर्जुन कृष्णलाई भन्दछन्- देवताहरूका साथै महर्षि सिद्धहरूको समुदाय पनि भयभीत भएर 'कल्याण होस्' भनी उत्तम उत्तम शब्दहरूले हजुरको प्रशंसा गर्दै छन् । जसले सिद्धि पाएको छ, जो चमत्कार गर्न सक्छ, जससँग ज्ञानको भण्डार छ उनीहरू सिद्ध हुन् । यस्ता सिद्धि प्राप्त गरेका सिद्ध समुदाय पनि भयभीत छन् र महर्षिहरू जससँग ज्ञानको पारावार छ उनीहरू पनि भयले कापेका र कम्पित भएर 'कल्याण कल्याण' भन्दै हात जोडेर प्रार्थना गरेको अर्जुन देखिरहेका छन् । जबसम्म व्यक्तिभित्र शून्य र शान्त चैतन्य हुँदैन, तबसम्म उसमा मेटिने भय शेष रहन्छ । जब कुनै व्यक्ति शून्य हुन्छ, तब मात्र उसलाई मृत्युको भय हुँदैन । कृष्णसँग चैतन्ययुक्त नहुने देवता, ऋषि, महर्षि सबै भयभीत हुन्छ, तब मात्र उसलाई मृत्युको भय हुँदैन । कृष्णसँग चैतन्ययुक्त नहुने देवता, ऋषि, महर्षि सबै भयभीत हुन्छन् । अर्जुन भन्छन्- हे परमेश्वर ! एकादश रुद्र, द्वादश आदित्य, आठ वसु, साध्यगण, विश्वदेव, नै हुन्छन् । अर्जुन भन्छन्- हे परमेश्वर ! एकादश रुद्र, द्वादश आदित्य, आठ वसु, साध्यगण, विश्वदेव, अश्विनीकुमार, मरुद्गण, पितृहरूको समुदाय एवम् गन्धर्व-यक्ष-राक्षस र सिद्ध गणका समुदायहरू सबै विस्मित भएर हजुरलाई हेर्दै छन् । उनीहरू कसैले यो के भइरहेको हो भन्ने बुझिरहेका छैनन् । जहाँ द्वन्द्व हराउँछ त्यहाँ जान्ने क्षमता पनि हराउँछ त्यसपछि त व्यक्तिमा विस्मय मात्र बाँकी रहन्छ ।

जबसम्म जीवनसँग मोह हुन्छ, तबसम्म मृत्युसँग भय हुन्छ । यदि जीवनको मोह छुट्यो भने मृत्युको भय पनि तत्क्षण छुट्छ र व्यक्ति पार हुन्छ । अर्जुन यस्तै अवस्थामा छन् । उनीभित्र जुन संसार थियो त्यो पनि अब हराइसकेको छ । अब उनी चुनावरहित भएका छन् र दुवै द्वन्द्वका अवस्थाबाट पार भएका छन् । अर्जुन कृष्णका अगाडि भक्त भएर समर्पण भावले उभिएका छन् । अर्जुन कृष्णको प्रेममा

श्रद्धाले आपूरित भएका छन् । त्यसैले कृष्णले अर्जुनलाई दिव्यचक्षु प्रदान गरेर आफ्नो अलौकिक, ऐश्वर्यमय, प्रकाशमय, भयङ्कर विकराल सबै स्वरूपहरू भएको विराट् स्वरूपको दर्शन दिनुभएको हो ।

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं-
महाबाहो बहुबाहूरूपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं-

दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥२३॥

हे महाबाहु ! हजुरको धेरै मुख र नेत्र भएको, धेरै हात, जाँघ र खुट्टा भएको, धेरै पेटहरू भएको र धेरै नै दाहाहरू भएको दाढिएको अत्यन्त विकराल महान् रूपलाई देखेर लोक व्याकुल भइरहेको छ र म पनि व्यथित भइरहेको छु ॥

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं-
व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा
धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥२४॥

हे विष्णु ! आकाशलाई स्पर्श गर्नेवाला, देदीप्यमान, अनेक वर्णले युक्त तथा फैलिएको मुख र प्रकाशमान विशाल नेत्रले युक्त हजुरलाई देखेर अन्तस्करण भयभीत भएको मैले धैर्य र शान्ति पाइरहेको छैन ॥

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि
दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥२५॥

भयानक दाहाका कारण विकराल र प्रलयकालको अग्नि जस्तै प्रज्वलित हजुरको मुखलाई देखेर 'म' दिशाहरूलाई जान्दिनँ र सुख पनि पाउदिनँ । यसैले हे देवेश ! हे जगन्निवास ! हजुर प्रसन्न हुनुहोस् ॥

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः
सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः ।
भीष्मो द्रोणः सुतपुत्रस्तथासौ
सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥२६॥
वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु
सन्दृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥२७॥

सबै धृतराष्ट्रका पुत्र राजाहरूको समुदायसहित हजुरमा प्रवेश गर्दै छन् र भीष्मपितामह, द्रोणाचार्य तथा कर्ण र हास्रो पक्षका पनि प्रधान योद्धाहरूसहित सबै हजुरको डरलाग्दा दाहाका विकराल भयानक मुखबाट ठुलो वेगले दौडेर प्रवेश गर्दै छन् र कैयौं चूर्ण र शिरसहित हजुरको दाँतको बिचमा लागेको देखिँदै छ ॥

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः

समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।

तथा तवामी नरलोकवीरा-

विशान्तिं वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥२८॥

जसरी नदीहरूको जलको प्रवाह स्वाभाविक रूपमै समुद्रतिर दौडिन्छ अर्थात् समुद्रमा प्रवेश गर्छ, त्यस्तै यो नरलोकका वीरहरू पनि हजुरको प्रज्वलित मुखमा प्रवेश गर्दै छन् ॥

अर्जुनले भने- हे महाबाहु ! धेरै मुख-नेत्र भएको, धेरै हात, खुट्टा तथा जाँघ भएको, धेरै उदर र डरलाग्दा दाहा भएको हजुरको विकराल रूपलाई देखेर सबैजना व्याकुल भइरहेका छन् र म पनि व्याकुल भइरहेको छु । अर्जुनले परमात्मा नै मृत्युको मुख बनेको विकराल रूप देखेर आफू र सारा लोक व्याकुल भएको अनुभूति व्यक्त गरिरहेका छन् । उनको हृदय र पूरा शरीर नै डरले काँपिरहेको छ । हामीले परमात्माको विकराल रूप सोच्नै सक्दैनौं । त्यसैले जब अर्जुनले पूरा परमात्माको रूप अर्थात् दुवै रूप भएको स्वरूप देखे तब उनमा व्याकुलता पैदा हुनु स्वाभाविकै हो । यो व्याकुलता परमात्माको रूपको कारणले भन्दा पनि परमात्माको एक रूपसँग उनको तादात्म्यका कारणले पैदा भएको हो । हामीले केवल परमात्माको सुन्दर र मनमोहक रूपको प्रतिमा बनाएका छौं । राक्षसको टाउको काटेर हातमा लिएको, एक हातमा रगतले भरिएको तरवार भएको, घाँटीमा मुण्डमाला, खुट्टाले शिवलाई कुल्चिएर रगत चुहिरहेको जिब्रो निकालेको कालीको प्रतिमा देख्दा निश्चित रूपमा भयका कारणले हामी नमस्कार त गर्छौं तर यो परमात्माको रूप हो भनेर मनमा भाव उठ्न गाह्रो हुन्छ । कथा सुनेर हामी मान्दछौं तर हाम्रो मन भने व्याकुल हुन्छ । कालीको विकराल रूपमा आमाको र शत्रुनाशकका दुवै रूपलाई एकैसाथ प्रदर्शन गर्ने प्रयास गरिएको छ । साथै यस रूपमा द्वन्द्वलाई एकसाथ देखाउने प्रयास पनि गरिएको छ ।

हामीलाई मृत्युको भय छ र यसबाट हामी बच्न चाहन्छौं । हामीलाई आत्माका बारेमा केही थाहा छैन तर आत्मा छ भनेर सुन्दा मान्न मन लाग्छ किनभने आत्मालाई मान्दा हामी मृत्युबाट बच्न सक्छौं भन्ने लाग्दछ । जसले मृत्यु र जीवनलाई एक रूपमा अनुभव गर्छ त्यही व्यक्ति मृत्युबाट भयभीत हुँदैन । जीवन र मृत्युलाई हामी आफ्नो मोहका कारण अलग गर्छौं । यमराज जसलाई हामी मृत्युको देवताको रूपमा मान्दछौं त्यो पनि परमात्माकै रूप हो तर हामी आफ्नो कल्पनामा परमात्माको मनमोहक रूप मात्र बनाउँछौं । त्यस्तै अर्जुन पनि अचानक परमात्माको यो भयङ्कर रूप देखेर व्याकुल भएका छन् किनभने भगवान् कृष्णको यो विकराल रूपको कल्पना उनले कहिल्यै पनि गरेका थिएनन् । अर्जुन भगवान्को यस्तो रूप देख्दा आत्तिएर सम्पूर्ण लोक नै व्याकुल भएको भन्दछन् ।

हे विष्णु ! आकाशलाई स्पर्श गरेको देदीप्यमान अनेक रूपहरूमा फैलिएको मुख र प्रकाशमय नेत्रमा हजुरलाई देखेर भयभीत अन्तस्करण भएको म अर्जुन धैर्य र शान्ति प्राप्त गर्न असमर्थ छु । अर्जुन यहाँ परमात्माका कारणले होइन, आफ्नो अन्तस्करणका कारणले भयभीत भएको भन्दै छन् । हामी सबैसँग भयपूर्ण अन्तस्करण छ । हामी चोरी गर्न, हिंसा गर्न भित्रबाट डराउँछौं । हामीलाई यो पाप हो भनेर भित्रको कुनै आवाजले भनिरहन्छ । यही भित्रको आवाज अन्तस्करण हो तर यो हाम्रो अन्तस्करण समाजले दिएको हो वास्तविक होइन किनभने वास्तविक अन्तस्करणबाट भय आउँदैन । मानिस जन्मेदेखि नै दिएको हो वास्तविक होइन किनभने वास्तविक अन्तस्करण प्रदान गर्ने काम गर्छ । समाजले नै ठिक बेठिकको पशुतुल्य नहोस् भनेर समाजले उसलाई अन्तस्करण प्रदान गर्ने काम गर्छ । समाजले नै ठिक बेठिकको परिचय गराउँछ । समाजले ठिक गरेमा पुरस्कार र बेठिक गर्दा दण्ड पाइन्छ भनेर बालकमा लोभ र भयले भरिएको अन्तस्करण प्रदान गर्छ । हिन्दू, इसाई, मुसलमान आदि प्रत्येक समाजका अन्तस्करण अलग अलग हुन्छन् । यो सबै समाजको कारणले पाएको अन्तस्करण हो, वास्तविक अन्तस्करण त ज्ञानले भरिएको हुन्छ ।

अर्जुनको अन्तस्करणले परमात्मालाई सौम्य, शान्त, ऐश्वर्यवान् र मनमोहक रूपमा जानेको छ र मृत्यु पनि परमात्मा हो भन्ने उसले सोचेको पनि छैन । त्यसैले उसको अन्तस्करणमा बसेको परमात्माको

प्रतिमा खण्डित भइरहेको छ । जसले गर्दा अर्जुन भयभीत र व्यथित भइरहेका छन् र मेरो अन्तस्करणका कारण म भयभीत भइरहेको छु भनिरहेका छन् । अर्जुन भन्छन्- हे भगवन् ! हजुरको विकराल प्रलयकालको अग्निसमान प्रज्वलित मुखमण्डललाई देखेर म दिग्भ्रमित भएको छु र मलाई सुख पनि प्राप्त हुँदैन । अर्जुनलाई भगवान्को त्यो विकराल रूपले भ्रान्ति भयो र उनी कुनै मार्ग, दिशा केही पनि सम्झन सकिदैन भन्छन् । यो भयङ्कर स्वरूपको दर्शनबाट उनले सुख पनि प्राप्त गर्न सकेनन् । त्यसैले उनी भन्दछन्- हजुर परमात्मा भगवान् हुनुहुन्छ तर यो हजुरको रूपलाई देखेर म सुखी हुन सकिदैन । त्यसैले हे देवेश ! हे जगत् निवास ! हजुर प्रसन्न हुनुहोस् भनी अर्जुन अति विनम्रतापूर्वक परमात्मालाई आफूसँग प्रसन्न भएर त्यो भयानक स्वरूप समाप्त गरेर मनोहर र प्रीतिकर रूपमा फिर्ता हुन प्रार्थना गर्दै छन् । मनुष्यको मनले परमात्माको रूपजस्तो छ त्यस्तै पूर्ण रूपमा स्वीकार गर्न चाहँदैन । जबसम्म हाम्रो कुनै धारणा हुन्छ, तबसम्म हामी परमात्मालाई जान्न सक्दैनौं । हामीलाई परमात्मा जान्नु छ भने हाम्रा धारणाहरूबाट मुक्त भएर परमात्मा जस्तो छ त्यस्तै स्वीकार गर्न तयार हुनुपर्छ । यसो गरेमा मात्र परमात्माको विकराल र प्रीतिकर दुवै रूप हराउँछ र ब्रह्मको अनुभव हुन्छ ।

जबसम्म रूप रहन्छ तबसम्म ईश्वरको अनुभव हुन्छ र जब रूप हराउँछ, तब ब्रह्मको अनुभव हुन्छ । अर्जुनका अगाडि स्वयम् ब्रह्म हुनुहुन्छ तर अर्जुन अझै पनि परमात्माको भयङ्कर रूप हटाएर आफ्नो सुखद अनुभूतिका लागि प्रीतिकर रूपको माग गरिरहेका छन् । अहिले पनि अर्जुनको केन्द्रमा उनी आफै छन् र आफूलाई सुख प्राप्त हुने रूपको माग गर्दै छन् । अर्जुनको आफू आनन्दित हुने रूपको चाहना उनको आखिरी राग हो जुन ईश्वरको सीमा पार नगरुन्जेल रहिरहने छ । ईश्वर पनि मायाको अन्तिम हिस्सा हो । त्यसैले ईश्वरको अनुभवलाई अन्तिम अनुभव नमान्नु भनेर आदि शंकराचार्यले भन्नुभएको छ । हामीहरूलाई पनि ईश्वर नै अन्तिम कुरा हो जस्तो लाग्छ । त्यसैले उहाँको यो भनाइ बुझ्न कठिन भएको छ । तर सनातनी मनीषीहरूका लागि ईश्वर पनि अन्तिम होइन । अन्तिम त त्यो स्थिति हो जहाँ सारा भेद बाँकी रहँदैन । जहाँ आनन्द, दुख, मृत्यु र जीवन केही शेष रहँदैन । त्यो शून्य या पूर्णको स्थिति अन्तिम हो भनेर ज्ञानीहरू भन्दछन् ।

अर्जुन भन्छन्- हे जगत् निवास ! म देख्दै छु भीष्मपितामह, द्रोणाचार्य तथा कर्ण, राजाका समुदायहरू, धृतराष्ट्रका पुत्रहरू तथा हाम्रा पक्षका पनि प्रधान योद्धाहरूसहित सबै हजुरको वेगपूर्ण विकराल दाहा भएको मुखमा प्रवेश गर्दै छन् र कतिपय चूर्ण भएर हजुरको दाँतका बिचमा अड्केका देखिन्छन् । हे विश्वमूर्ति ! जसरी नदीहरूको जलको प्रभाव समुद्रका सम्मुख दौडिन्छन् र समुद्रमा प्रवेश गर्छन् त्यसरी नै ती शूरवीर मनुष्यको समुदाय पनि हजुरको प्रज्वलित भएको मुखमा प्रवेश गर्दै छन् । हजुर प्रसन्न होइबक्सियोस् भनेर अर्जुन बिन्ती गर्दै छन् । कतिपय शूरवीरहरू चूर्ण भएर शिरसहित विराट् स्वरूपको दाँतमा अड्केको र द्रोणाचार्य, कर्ण, भीष्मपितामह र आप्नातर्फका पनि प्रधान योद्धाहरू त्यो विकराल एवम् प्रज्वलित मुखतिर नदी सागरतर्फ दौडिएको जस्तो वायुको वेगमा प्रवेश गरिरहेको देख्दछन्, जुन उनको कल्पना बाहिरको कुरा हो ।

मनुष्य जीवनभर केही पाउने दौडमा हुन्छ । त्यो दौडको अन्त मृत्यु हो । हामी सबै मृत्युकै मुखमा दौडिरहेका छौं । अर्जुनलाई पनि यो जीवनको पूरा धारा मृत्युतिर दौडिरहेको स्पष्ट बोध भइरहेको छ । उनलाई त्यो मृत्यु परमात्माको मुखमा घटित भएको नभएर अन्तै घटित भएको देखेको भए यति भयभीत हुने थिएनन् किनभने परमात्मा त आफ्नो सहारा छ भन्ने आशा रहने थियो तर यहाँ त परमात्माकै मुखमा नै यो सबै दृश्य देखिएको छ । त्यसैले अर्को सहारा को हुन सक्छ भन्ने त्रासले पनि उनी भयभीत भएका छन् । जीवन र मृत्यु दुवै परमेश्वरमा घटित हुन्छन् । ऊ नै आमा र ऊ नै यमराज पनि हो । सबै उसैबाट निस्कन्छ र उसैमा विलीन हुन्छ । सागर नदीहरूको जन्म र मृत्यु दुवै हो । सागरबाट नदीहरू जन्मिन्छन् र नदी सागरमै गएर विलीन पनि हुन्छ । परमात्मा सृष्टि र प्रलय दुवै हो । यही परमात्माको

पूर्ण रूप देखेर अर्जुन भयभीत भएका हुन् र अर्जुन प्रभुलाई यस्तो रूप नदेखाउन र फिर्ता लिन आग्रह गर्दछन् ।

अर्जुन एकातिर हे विष्णु ! हे देव ! भनेर दिव्य स्वरूपलाई परमात्माको रूप भनेर मानिरहेका छन् भने अर्कातर्फ उनको मन यो भयावह रूप मान्न तयार पनि छैन । त्यसैले अर्जुन यो रूप हटाएर आफूसँग प्रसन्न हुन बिन्ती गर्दै छन् किनभने यो रूपले उनी सुख पाइरहेका छैनन् । जुन दिन हामी परमात्मालाई शुभ र अशुभ दुवै रूपमा देख्न सक्छौं त्यसै दिन हामी द्वन्द्वबाट पार हुन्छौं । अर्जुन द्वन्द्वबाट पार हुने किनारमा छन् । अर्जुनलाई अब दुवै परमात्माकै रूप हुन् भन्ने थाहा भएको छ । यी दुवै रूपलाई उनले स्वीकार गरेको भए तत्क्षण नै उनी द्वन्द्वबाट पार हुन सक्थे । तर अर्जुन परमात्मालाई भयङ्कर रूप हटाएर प्रीतिकर रूपमा फिर्ता हुन बिन्ती गर्दै छन् । अर्जुन अभै पूर्ण परमात्मालाई स्वीकार गर्न राजी हुन नसकेकाले नजानी-नबुझी उनी द्वन्द्वबाट पार हुन नसक्ने अवस्थामा छन् ।

अहिले युद्ध सुरु भएकै छैन र सबै जीवित नै छन् तर अर्जुनले भीष्मपितामह लगायत धेरैलाई कृष्णको अग्नि प्रज्वलित मुखमा प्रवेश गरेको देखिसके । अर्जुनले भविष्यमा घट्ने घटना र सबैको नियति पनि देखिसके । कृष्ण उनलाई यही भन्न चाहनुहुन्छ- जे हुनु छ त्यो निश्चित रूपमा हुन्छ । त्यसैले तिमी म मारूँ र नमारूँ भन्ने चिन्ता छोड किनभने यो चिन्ता अकारण र असङ्गत छ । तिमी यस नाटकको रचयिता होइनौ केवल एक पात्र मात्र हो । जे हुनुपर्छ, त्यो नियतिले निर्धारण गरिसकेको छ र त्यो भएरै छोड्छ । तिमी केवल यो विराट्को खेलमा आफ्नो पात्रता मात्र निर्वाह गर । जे हुनु छ त्यो तिम्रो हातमा छैन र त्यो तिमी भए पनि र नभए पनि घटेरै छोड्छ । त्यसैले तिमी व्यर्थ चिन्तित नहोऊ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी यो नियतिको निर्धारित खेलको बिचमा परेर स्रष्टा बन्न नखोज किनभने तिमी त केवल निमित्त मात्र हो । यो जगत् सबै परमात्माको लीला हो, ऊ सर्वत्र व्याप्त छ र उसको सिवाय कोही छैन । यता पनि उही छ र उता पनि उही छ र हार र जित दुवै उसैको हो । ऊ आफूलाई नै लुकाउँदै छ र आफूलाई नै खोज्नु पनि लगाउँदै छ । हामीलाई उसको प्रयोजन बुझ्न कठिन हुन्छ । जिन्दगीलाई काम सम्झिए जीवन बोझ हुन्छ र खेल सम्झिए बोझरहित हुन्छ । धार्मिक व्यक्तिका लागि जिन्दगी खेल हो । धार्मिक व्यक्तिले राम्रो-नराम्रोको चुनाव नगरी सर्वस्वीकार्य भाव राख्दछ । त्यसैले जुन व्यक्तिले आफ्नो जीवनमा लक्ष्य छोडेर वर्तमानमा खेल सम्भरेर जीवन निर्वाह गर्छ त्यस्तो व्यक्तिले तत्क्षण परमात्माको अनुभव गर्न सक्छ । त्यसैले कृष्ण अर्जुनलाई कर्तापन छोडेर कर्म गर्न सम्झाउँदै हुनुहुन्छ ।

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा

विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।

तथैव नाशाय विशन्ति लोका-

स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥२९॥

जसरी किराहरू मोहवश प्रज्वलित अग्निमा अति वेगले दौडिएर प्रवेश गर्दछन् र नष्ट हुन्छन् त्यस्तै मान्छेहरू पनि आफ्नो विनाशका लागि अति वेगले दौडिएर हजुरको मुखमा प्रवेश गर्दै छन् ॥

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ता-

ल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।

तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं-

भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥३०॥

हजुर त्यो प्रज्वलित मुखहरूद्वारा सम्पूर्ण लोकलाई गास हाँदै सबैतिरबाट बारम्बार चाटिरहनु भएको छ । हे विष्णु ! हजुरको उग्र प्रकाशले सम्पूर्ण जगत्लाई तेजले परिपूर्ण गरेर तप्त तुल्याइरहेको छ ॥

**आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो-
नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं-
न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥३१॥**

हे भगवान् ! मलाई भन्नुहोस्, उग्ररूप भएको हजुर को हो ? हे देवहरूमा श्रेष्ठ ! हजुरलाई नमस्कार छ, हजुर प्रसन्न हुनुहोस् । आदिपुरुष हजुरलाई म विशेष रूपले जान्न चाहन्छु किनभने म हजुरको प्रवृत्तिलाई जान्दिनँ ॥

अर्जुन भन्दछन्- जसरी पुतलीहरू आफू नष्ट हुनका लागि प्रज्वलित अग्निमा अति वेगसँग प्रवेश गर्छन् र एउटा पुतली जलेर नष्ट भएको देखेर पनि अरू पुतलीहरू त्यो अग्निबाट पर नभागी त्यहीँ अग्निमा प्रवेश गरेर समाप्त हुन्छन्, त्यस्तै सारा मनुष्यहरू पनि आफ्नो नाशका लागि हजुरको मुखमा अतिवेगले प्रवेश गरिरहेका छन् । मनुष्यहरू एक-अर्कामा प्रतिस्पर्धा गरेर बडो वेगका साथ हजुरको प्रज्वलित मृत्युरूपी मुखमा प्रवेश गरेको देखिरहेको छु । यी सारा बुद्धिमान्, पण्डित, ज्ञानी, शूरवीर महान् योद्धाहरू हजुरको मृत्युरूपी मुखतिर दौडिरहेका छन् र हजुर सबैलाई आफ्नो प्रज्वलित मुखले चपाउँदै सबैतिरबाट चाट्दै हुनुहुन्छ । हे विष्णु ! हजुरको उग्र प्रकाश र तेजले सम्पूर्ण जगत्लाई परिपूर्ण गरेर त्यो तापले तप्त भइरहेको छ । हजुर सबैलाई निल्दै हुनुहुन्छ । सारा प्राणीहरू जलिरहेका छन् र तापले भस्म भइरहेका छन् । हे भगवान् ! मलाई कृपा गरेर भन्नुहोस् ! उग्र रूपवाला हजुर को हुनुहुन्छ, अर्जुनले अब्बै यो कृष्णकै रूप हो भन्ने सोच्न सकिरहेका छैनन् । अर्जुनलाई यो कृष्णको प्रतीकत्माक रूप हो जस्तो लागेको छ र मेरो परीक्षा लिइरहनुभएको त होइन भन्ने लागिरहेको छ । त्यसैले अर्जुन जिज्ञासापूर्वक यो उग्र रूपवाला को हुनुहुन्छ भनेर सोध्छन् ।

हे देवहरूमा श्रेष्ठ ! हजुरलाई कोटी कोटी नमस्कार छ; हजुर प्रसन्न हुनुहोस् । अर्जुन व्याकुल र भयभीत भएर आत्तिइरहेका छन् र म हजुरलाई नमस्कार गर्दछु प्रसन्न हुनुहोस् पनि सँगै भन्दै छु । हे आदिस्वरूप ! म हजुरलाई तत्त्वपूर्वक जान्न चाहन्छु किनभने हजुरको प्रवृत्तिलाई म जान्दिनँ । कृपया हजुर आफ्नो प्रवृत्तिलाई खुम्च्याउनुहोस् । हजुर मृत्युमा पनि हुनुहुन्छ त्यससँग मेरो कुनै प्रयोजन छैन । हजुर के गर्नुहुन्छ, त्यससँग पनि मेरो कुनै प्रयोजन छैन । म हजुर केन्द्रमा, सारमा वा तत्त्वमा के हुनुहुन्छ त्यो जान्न चाहन्छु । हामीहरू पनि सबै अर्जुन जस्तै परमात्मालाई जान्न चाहन्छौं तर उसका गुणहरूबाट बच्न चाहन्छौं । अर्जुनको आकाङ्क्षा हामी सबैको आकाङ्क्षा हो । यो सारा संसार परमात्मकै प्रवृत्ति र खेल हो । हामी त्यसबाट बचेर उसलाई मात्र जान्न चाहन्छौं । हामी परमात्मालाई यो संसाररूपी भवसागरबाट पार लगाऊ भन्छौं तर संसार र सबै कुरा उसकै हो र यो भवसागर पनि उही नै हो ।

अर्जुन भन्छन्- हजुरको प्रवृत्तिलाई होइन, हजुरलाई तत्त्वपूर्वक जान्न चाहन्छु । हजुर के हो ? म त्यो केन्द्रलाई जहाँ कुनै गति एवम् कर्म छैन केवल शान्त र मौन मात्र छ त्यसलाई जान्न चाहन्छु । यो उग्ररूप हटाएर प्रसन्न हुनुहोस् । प्रसन्नता पनि प्रवृत्ति हो तर अर्जुन हजुरको प्रवृत्तिसँग मलाई कुनै प्रयोजन छैन, म त केवल तत्त्वपूर्वक हजुरलाई मात्र जान्न चाहन्छु भनेर बिन्ती गर्दछु । उग्रता, प्रसन्नता, जीवन-मृत्यु र आनन्दित हुनु पनि सबै कर्म हुन् तत्त्व होइन तर अर्जुन छनोट मात्र गरिरहेका छन् । मौन र शून्य तत्त्व हो तर शून्यलाई हेर्ने क्षमता अत्यन्त कठिन हुन्छ । हामी प्रवृत्तिलाई देख्न सक्छौं तर शून्यलाई देख्न सक्दैनौं । मौन र शून्य तत्त्वलाई इन्द्रियजन्य दृष्टिबाट देख्न र सुन्न सकिन्न । शून्य जुन मौनता हो त्यसलाई सुन्नका लागि आन्तरिक कान चाहिन्छ र हेर्नका लागि दिव्यचक्षु नै चाहिन्छ । अर्जुन भन्दछन्- म हजुरलाई तत्त्वपूर्वक जान्न चाहन्छु तर जुन व्यक्ति स्वयम् तत्त्व हुन तयार हुन्छ, उसले मात्र त्यो तत्त्व अर्थात् जगत्को शून्यलाई देख्न सक्छ । जबसम्म व्यक्ति शून्य हुन राजी हुँदैन, तबसम्म प्रवृत्ति

मात्र देखिन्छ र प्रवृत्ति रहनुजेल व्यक्तिमा छनोट भइरहन्छ । हामी जस्तै अर्जुन पनि उग्ररूप हटाएर प्रीतिकर सुन्दर रूपको माग गर्दै छुन् र अभै पनि छनोट गर्दै छुन् ।

संसार प्रवृत्तिको जाल हो र सन्यास निवृत्ति अर्थात् प्रवृत्तिबाट हट्नु हो । संसार सर्वत्र छ त्यसैले सबैतिर प्रवृत्ति छ र यसबाट भाग्न सम्भव छैन । सबैतिर उसकै प्रवृत्ति छ । कहीं वृक्ष पक्षीहरूको चिरीबिरीको प्रवृत्ति, कहीं नदीमा पानीको कलकलाहटको प्रवृत्ति, कहीं पहाडको शान्तपनको प्रवृत्ति, कहीं नदीको सुसाहटको प्रवृत्ति, कहीं बजारको भिडभाड र चहलपहलको प्रवृत्ति, यी सबै परमात्माकै प्रवृत्ति हुन् । प्रवृत्तिमा छनोटरहित हुनासाथ व्यक्ति शून्य हुन्छ, कारण छनोटले नै भित्रको शून्य खण्डित गर्छ । जो शून्य हुन्छ, उसले परमात्मालाई तत्त्वपूर्वक जान्न सक्छ । अर्जुन अतिविनयका साथ भन्दछन्- हे भगवन् ! हजुर कृपा गरेर यो उग्र रूप भएको को हो मलाई भन्नुहोस् र हजुर प्रसन्न हुनुहोस् । हे आदिस्वरूप ! म हजुरलाई तत्त्वपूर्वक जान्न चाहन्छु । हजुरको प्रवृत्तिलाई म जान्दिनँ र मलाई यससँग कुनै प्रयोजन पनि छैन, केवल हजुर के हुनुहुन्छ ? त्यही जान्न चाहन्छु ।

अर्जुन ज्योतिमा पुतली प्रवेश गरे जस्तै सबै जना कृष्णको मुखमा वेगले पसेको देख्छन् । त्यो देखा उनलाई मेरो पनि यही हाल हुने छ भन्ने थाहा भयो । त्यसैले उनी अरूअरूको नाम लिएर कुरा गर्दै छुन् तर उनको भनाइको गहिराइमा आफ्नो भनाइ पनि सम्मिलित छ । अर्जुनलाई दियोमा पुतली नष्ट भए भैं आफू पनि मिट्नुपर्ने त्रासले समातेको छ । व्यक्ति जब मेटिन तयार हुन्छ तब कसैले पनि उसलाई समाप्त पार्नै सक्दैन । व्यक्तिलाई मेटिनबाट रोक्ने अहङ्कार हो र मृत्युले पनि समाप्त नहुने अमृत तत्त्व आत्मा हो । मृत्युको भय आत्माको जानकारी नहुनु हो । मनुष्य केवल 'म'का बारेमा जान्दछ । उसलाई अमृत तत्त्व आत्माको कुनै जानकारी हुँदैन । यो 'म'लाई नै ऊ परमात्मासमक्ष लिएर जान्छ, त्यसैले भित्र प्रवेश गर्न सक्दैन । त्यस्तै अर्जुन पनि यो आखिरी अवस्थामा जहाँ उनले कृष्णलाई जन्म, मृत्यु, पालनकर्ता, ऐश्वर्य, प्रकाश र विध्वंसकको रूपमा प्रत्यक्ष देखिसकेर पनि अभै मेटिन तयार छैनन् । 'म'लाई बलियो बनाएर उनी परमात्मालाई पाउन चाहन्छन् । अर्जुन सबै मनुष्यहरूका प्रतिनिधि पात्र हुन् ।

श्री भगवानुवाच

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो-

लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।

ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे

येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥३२॥

भगवान् कृष्णले भन्नुभयो- 'म' लोकलाई नाश गर्नेवाला बढेको महाकाल हुँ । यस समय 'म' यो लोकलाई नष्ट गर्नका लागि प्रवृत्त भएको छु । त्यसैले जो पनि प्रतिपक्षका सेनामा स्थित योद्धा छन् ती सबै तिमी नभए पनि र तिमीले युद्ध नगरे पनि यिनीहरू सबैको नाश हुने छ ॥

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व

जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।

मयैवैते निहताः पूर्वमेव

निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥३३॥

त्यसकारण तिमी उठ, यश प्राप्त गर र शत्रुहरूलाई जितेर धनधान्यले सम्पन्न राज्यलाई भोग । यी सबै शूरवीरहरू पहिले नै 'म' बाट मारिइसकेका छन् । हे सव्यसाचिन् ! तिमी त केवल निमित्त मात्र बन ॥

**द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च
कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा-
युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥३४॥**

द्रोणाचार्य र भीष्मपितामह तथा जयद्रथ र कर्णलगायत अरू पनि धेरै 'म' बाट मारिएका एवम् शूरवीर योद्धाहरूलाई तिमी मार, भय नमान । निःसन्देह तिमी युद्धमा वैरीहरूलाई जित्छौ; त्यसैले युद्ध गर ॥

यसप्रकार अर्जुनले सोधेपछि कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! तिमी जुन मेरो भयङ्कर विकराल रूप देखिरहेका छौ त्यो 'म' लोकलाई नाश गर्न बढेको महाकाल रूप हुँ । यो क्षण 'म' यहाँ एक महाविनाशका लागि उपस्थित भएको छु । यहाँ हुने विराट् विनाशका लागि मेरो मुख मृत्यु बनेको छ । यो तिम्रा अगाडि निश्चिन्त देखिने शूरवीरहरू केही क्षणपछि मेरो मुखमा प्रवेश गर्ने छन् किनभने 'म' यिनीहरूलाई लिन आएको छु । तिमीले अहिले भविष्यमा घट्ने घटना, उनीहरू मेरो मुखमा प्रवेश गर्न लागेको प्रत्यक्ष देख्न सक्यौ । त्यो केही क्षणपछि त्यस्तै घटित हुने छ र उनीहरू मृत्युमा प्राप्त हुने छन् ।

भविष्य त्यही हो जो, हामीले देख्दैनौ । मनुष्य भविष्य देख्न सक्दैन, त्यसैले उसलाई भविष्यको केही बोध हुँदैन । तर प्राचीन ऋषिहरूले भन्दथे- मर्नुभन्दा छ महिना अघिदेखि नै मृत्युको प्रभाव देखिन सुरु हुन्छ । उक्त व्यक्तिको प्रकाशको आभा धमिलो हुन थाल्छ र मण्डलको किरण जुन बाहिर जान्थ्यो त्यो फर्किएर भित्र आउन थाल्छ । यसरी छ महिनापछि घट्ने मृत्युको घटना छ महिना अगाडि नै देखिन सुरु हुन्छ । उच्च स्थानमा बस्ने व्यक्तिले अतीत, वर्तमान र भविष्य सबै देख्न सक्छन् । चेतनाको पनि त्यस्तै अवस्था हुन्छ । जब अहङ्कार धेरै हुन्छ, तब आँखाका अगाडि नआएसम्म केही देखिँदैन । यो चेतनाको पहिलो अवस्था हो । जब सबै अहङ्कार एक हुन्छ, तब अग्लो स्थानमा बसेको जस्तो अनुभूति हुन्छ; यो चेतनाको दोस्रो अवस्था हो । जब 'म' नै रहँदैन तब त्यो उचाइ अभ्र बढ्छ र त्यो चेतनाको तलबाट धेरैपछि हुने कुरा पनि देखिन थाल्छ, यो चेतनाको तेस्रो अवस्था हो । चौथो अवस्था जहाँ कोही पनि रहँदैन, त्यो उचाइबाट सबै कुरा देखिन थाल्छ । यो चौथो अवस्थाको व्यक्तिलाई हामी सर्वज्ञ भन्छौ । यस्तो व्यक्तिलाई सबै वर्तमान हुन्छ कुनै भविष्य हुँदैन ।

सबै योद्धाहरू कृष्णको मृत्युको मुखमा गइरहेको देखेर अर्जुनले विस्मयपूर्वक सोध्न थालेपछि कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' यो युद्धका योद्धाहरूलाई अन्त गर्न आएको छु र 'म' महाकाल हुँ । तिमीले अहिले जे देख्यौ, केही क्षणपछि त्यही घट्ने छ । त्यसैले उठ, युद्ध गर, यश प्राप्त गर र शत्रुहरूलाई जित किनभने यी सबै शूरवीरहरूलाई मैले पहिले नै मारिसकेको छु । त्यसैले तिमी चिन्ता नगर, तिमी नभए पनि यिनीहरूको मृत्यु निश्चित छ । तिमी त यिनीहरूको मृत्युको कारण होइन निमित्त मात्र हो । निमित्त परिवर्तन हुन सक्छ तर कारण परिवर्तन हुन सक्दैन । त्यसैले कृष्ण अर्जुनलाई भन्दै हुनुहुन्छ- कारण त 'म' हुँ र तिमी निमित्त मात्र हो । त्यसैले तिमीले नमारे पनि अरू कसैले अवश्यै मार्ने छन् किनभने यिनीहरूको मृत्यु निश्चित छ । मैले यिनीहरूलाई मारिसकेको छु तिमीलाई त केवल मारिसकेको व्यक्तिलाई निमित्त भएर मार्ने जिम्मेवारी मात्र दिएको हुँ । यसरी निमित्त भएर मैले मारिसकेका व्यक्तिहरूलाई मारेर तिमी धन, वैभव र विशाल साम्राज्य प्राप्त गर । यिनीहरू सबै मृत छन् र मृतलाई मार्नु कुनै हिंसा होइन । नियतिले उनीहरूलाई मृत्यु प्रदान गरिसकेको छ । तिमी त केवल एक धक्का दिने काम मात्र गर्ने छौ । दुर्योधन र उसका शूरवीरहरूको पापकर्मले गर्दा उनीहरूको समय पुगिसकेको छ । त्यसैले तिमी निश्चिन्त भएर निमित्त बन, यश प्राप्त गर र कुनै अहङ्कार पनि नराख । नियतिलाई स्वीकार गरेर जे भइरहेको छ; हुन देऊ । तिम्रो जित निश्चित छ किनभने 'म' तिम्रो साथमा छु । त्यसैले तिम्रो हार हुन सक्दैन । तिमी युद्धको कारणले जित्ने होइनौ तिमी त निमित्तको रूपमा जित्ने छौ ।

युद्धमा राम्रो गर्नेको जित र नराम्रो गर्नेको अर्थात् पापीको हार हुन्छ अर्थात् सत्यको जित हुन्छ । दुर्योधन सत्यका पक्षमा थिएनन् । त्यसैले उनको हार निश्चित छ । उनका सबैजसो कर्म पापपूर्ण छन् । दुर्योधन र उनका शूरवीरहरूले जगत्को परम सत्तासँग छुट्टिएर जुन अहङ्कार गरेका छन् त्यही उनीहरूको लोकगीता- ४९६

सबैभन्दा ठुलो पाप हो । द्रोणाचार्य, भीष्मपितामह, जयद्रथ र कर्ण जो महावीर र प्रतापी छन् तर उनीहरू जसलाई साथ दिइरहेका छन्, ती महापापी छन् । त्यसैले ती महावीरहरूबाट यो अनुचित कर्म भयो । अनुचित व्यक्तिलाई साथ दिएका कारण नै उनीहरूको पनि त्यही गति हुँदै छ । अनुचितलाई साथ दिनु स्वीकार गरे । त्यसैले अर्जुनका कारणले होइन विराट् शक्तिको विपरीत हुनाका कारणले उनीहरू समाप्त हुँदै छन् । कर्ण अर्जुन जत्तिकै प्रभावशाली र ससक्त योद्धा हुन् । दुवैमा शक्ति र कौशल बराबरको नै छ साथै दुवै एउटै आमाका सन्तान पनि हुन् । कर्ण अर्जुनभन्दा कुनै कुरामा कम छैनन् तर विराट्को प्रवाहका विपरीत दुर्योधन जस्तो अनुचित व्यक्तिलाई साथ दिनु नै उनको हारको कारण हो । अर्जुन लगायतका समस्त पाण्डव विराट्को साथमा हुनु र अनुचित व्यक्तिका साथ नहुनाका कारणले श्रीकृष्णले अर्जुनलाई तिम्रो जित निश्चित छ, तसर्थ निःसन्देह युद्ध गर भन्नुभएको हो ।

सञ्जय उवाच

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य

कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।

नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं-

सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥३५॥

सञ्जयले भने- हे राजन् ! भगवान् केशवका यी वचनहरूलाई सुनेर आनन्दित मुकुटधारी अर्जुन हात जोडेर काँप्दै नमस्कार गरेर तर पनि अत्यन्त भयभीत भएर प्रणाम गर्दै भगवान् श्रीकृष्णका प्रति गदगद वाणीमा बोले ॥

अर्जुन उवाच

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या

जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति

सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्गाः ॥३६॥

श्रीकृष्णका कुरा सुनेर अर्जुनले भने- हे अन्तर्यामिन् ! हजुरको नाम, हजुरको गुण र प्रभावले जगत् अति हर्षित भइरहेको छ र अनुराग पनि प्राप्त भइरहेको छ; यो योग्य नै छ । हजुरको गुण र प्रभावबाट भयभीत राक्षसहरू चारै दिशाहरूमा भाग्न र सबै सिद्ध गणहरूको समुदाय नमस्कार गरिरहेका छन् ॥

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन्

गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।

अनन्त देवेश जगन्निवास

त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥३७॥

हे महात्मन् ! ब्रह्माका पनि आदिकर्ता र सबैभन्दा ठुलो हजुरलाई कसरी नमस्कार नगर्नु किनभने हे अनन्त ! हे देवेश ! हे जगन्निवास ! जो सत्, असत् र त्यसभन्दा पनि पर अक्षर अर्थात् सच्चिदानन्दघन ब्रह्म छ त्यो हजुर नै हो ॥

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-

स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम

त्वया तत् विश्वमनन्तरूप ॥३८॥

हजुर आदिदेव र सनातन पुरुष हुनुहुन्छ । हजुर यस जगत्को परम आश्रय, जान्नेवाला तथा जान्नयोग्य र परमधाम हुनुहुन्छ । हे अनन्तरूप ! हजुरबाट यो सबै जगत् व्याप्त अर्थात् परिपूर्ण छ ॥

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः

प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः

पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥३९॥

हजुर वायु, यमराज, अग्नि, वरुण, चन्द्रमा, प्रजाका स्वामी ब्रह्मा र ब्रह्माका पनि पिता हुनुहुन्छ ।
हजुरलाई हजारौं चोटि नमस्कार ! हजुरलाई फेरि पनि घरीघरी नमस्कार ! नमस्कार ! नमस्कार !

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते

नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।

अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं-

सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥४०॥

हे अनन्त ! सामर्थ्य भएका हजुरलाई अगाडिबाट पछाडिबाट पनि नमस्कार ! हे सर्वात्मन् ! हजुरलाई सबैतर्फबाट नमस्कार किनभने अनन्त पराक्रमशाली हजुरले सबै संसारलाई व्याप्त गर्नु भएको छ । त्यसैले हजुर नै सर्वरूप हुनुहुन्छ ॥

अर्जुनले जे देखेका छन्, त्यसले उनको पूरा शरीर काँपिरहेको छ । प्रकृतिले हामीलाई भविष्यप्रति अन्धो बनाउँछ किनभने भविष्यको झलक यति खतरनाक हुन्छ कि हामीलाई बाँच्न पनि कठिन हुन्छ । मनुष्यले भविष्य देख्न सक्थे भने उसका लागि जीवन बोझ बन्छ र प्रेम, कर्म केही पनि गर्न सकिन्न । बच्चाले यदि जन्मनासाथ भविष्य देखे भने ऊ एक पाइला अघि बढ्न सक्दैन । अतीतलाई बिर्सने र भविष्य देख्न नसकिने हुनाले व्यक्ति बाँच्न सक्छ । सारा जगत् मृत्यु भोलि घटित हुने वाला छ भन्ने थाहा नहुनाले आरामले चलिरहेको छ । भविष्य नदेखिने हुनाले नै मनुष्य निश्चिन्त भएर बाँचिरहेको छ । अर्जुनले भविष्य देखे, त्यसैले उनी काँपिरहेका छन् । सञ्जय भन्छन्- अर्जुन काँप्दै भयभीत भएर प्रणाम पनि गर्दै छन् र साथै गदगद पनि भएका छन् । अर्जुनको स्थिति दुबिधापूर्ण छ । उनले युद्धमा विजयी हुने देखेकाले आनन्दित पनि हुँदै छन् र कृष्णको कृपाले जुन उहाँको विराट् स्वरूप देखे सौभाग्य प्राप्त भयो त्यसका लागि पनि गदगद छन् । अर्कोतर्फ मृत्युको प्रत्यक्ष स्वरूप देखेर भयभीत पनि छन् । तसर्थ विजय सुनिश्चित भए पनि त्यसबाट आउनुपर्ने आनन्द उनलाई प्राप्त हुने छैन । अर्जुन क्षत्रिय हुन् र एउटा क्षत्रियलाई युद्धमा आफ्नो कला प्रदर्शन गर्ने जुन आकर्षण हुन्छ त्यो पनि भविष्य देखेकाले अर्जुनलाई व्यर्थ लाग्न थालेको छ । विराट्का कारणले युद्धमा विजय प्राप्त गर्न लागेकाले उनमा युद्धको उत्सुकता पनि समाप्त भएको छ ।

कुनै पनि खेलमा जित्नका लागि पूरा प्रयास गरिन्छ तर परिणाम पहिले थाहा भएमा त्यो खेलको रोमाञ्च नै हराउँछ । भविष्य जान्नाले अर्जुनको यस्तै हालत भएको छ । विराट्को दर्शन प्राप्त भएकाले उनी गदगद पनि छन् तर युद्धमा विजय आफ्नो कारणले भएको भनेर गर्व गर्नसक्ने स्थिति नदेखेर उनको अहङ्कारलाई ठेस लाग्नाले व्यथित पनि छन् साथै शूरवीर योद्धाहरूको मृत्युको दृश्य देखेर भयभीत पनि छन् । अर्जुनलाई दुर्योधनले आफैँ हारेको होइन उसको नियतिका कारणले हार्ने जानेर पनि युद्धप्रति हुने उत्सुकता समाप्त भएको छ र आफ्नै अहङ्कारलाई पुष्ट गर्न प्राप्त हुने रसबाट वञ्चित भएकोमा दुखी छन् । मनुष्य पनि यस्तै नियतिको पात्र मात्र हो किनभने उसको नियति निश्चित छ । ऊ केवल निमित्त जसलाई चाह्यो उसलाई हराउँछ । अर्जुनका लागि पाण्डवको जित र कौरवको हार नियतिका कारण हुने हुनाले उनले विजय सुनिश्चित देखेका छन्; त्यसैले उनमा युद्धको रोमाञ्च बाँकी रहेको छैन । कृष्ण भन्दै हुनुहुन्छ- यिनीहरूलाई मैले पहिले नै मारिसकेको छु तिमी त केवल निमित्त मात्र हो । यो कुरा सुनेर

अर्जुन दुखी हुन्छन् किनभने म मार्नेवाला हुँ भन्ने उनको धारणा नै धराशयी भएको छ । अब यो युद्ध अर्जुनका लागि वास्तविक युद्ध भएन ।

अर्जुन कृष्णको विराट् रूपको दर्शनको अनुभव प्राप्त गर्नले अत्यन्त हर्षित छन् र अर्कोतर्फ त्यो विराट् मृत्युको स्वरूपको दर्शनले भयभीत पनि छन् । उनमा दुवै कुरा एकैसाथ घटित भइरहेको छ । त्यही अवस्था देखेर सञ्जय भन्छन्- अर्जुन गदगद र भयभीत भएर बारम्बार प्रणाम गरिरहेका छन् र उनी भन्दछन्- हे अन्तर्यामी ! हजुरको नाम र कीर्तनको प्रभावले सारा जगत् हर्षित छ साथै अनुराग पनि प्राप्त गरिरहेको छ । उता भयभीत भएका राक्षसगण अनेक दिशाहरूतिर भागिरहेका छन् भने सबै सिद्ध गणहरूको समुदाय नमस्कार गरिरहेका छन् । अर्जुन भन्दै छन्- हजुरको नामले कोही हर्षित र कोही भयभीत हुन्छन् । यी दुवै उचित कुराहरू हुन् किनभने युद्धमा समाप्त हुनेहरूका लागि हजुर विनाशस्वरूप भएकाले उनीहरू भयभीत हुनु स्वाभाविक हो साथै हजुरलाई देखेर परम आनन्द पाउन लागेका व्यक्तिहरू हर्षित हुनु पनि स्वाभाविकै हो । तर अर्जुनमा यी दुवै अनुभूति एकसाथ भइरहेका छन् । हामीमा पनि यस्तै दोहोरो अनुभूति नै हुन्छ किनभने जगत्मा देवता र राक्षसलाई अलग खोज्न सकिन्न । यी दुवै मिलेकै हुन्छन् । यी दुवै गुण प्रत्येक व्यक्तिमा हुन्छ जुन प्रत्येक व्यक्तिका दुई पाटा हुन् । मन दुईको विना हुन सक्दैन । त्यसैले हरेक असलभन्दा असल पुरुषभित्र पनि केही हिस्सा राक्षसी हुन्छ र हरेक राक्षसमा पनि केही हिस्सा असल हुन्छ ।

यस जगत्मा प्रकट हुने उपाय मन हो र मन द्वन्द्व हो । अति राम्रो या नराम्रो व्यक्तिमा पनि कुनै न कुनै नराम्रो या राम्रो पक्ष हुन्छ र मनुष्य यही दुई गुणद्वारा निर्मित हुन्छ । मनुष्यमा दुवै गुण हुने भएकाले परमको द्वार खुल्दा पनि यो दुवै पक्ष प्रकट हुन्छ । उसभित्रको दिव्य परमको एक रूप देखेर आनन्दित र अर्को पक्ष परमको दोस्रो रूप देखेर भयभीत हुन्छ । परमात्माका अगाडि दुवै कुरा एकसाथ नै घटित हुन्छन् । अर्जुन भन्छन्- हजुरको गुण र कीर्तनले कोही मनुष्य हर्षित हुन्छन् र अनुरागमा उपलब्ध हुन्छन् भने केही मनुष्य विभिन्न दिशामा भागदछन् । सिद्ध गणहरू घुँडा टेकेर हजुरलाई नमस्कार गरिरहेको पनि देखिरहेको छु । कोही भगवान्को नाम सुन्नेबित्तिकै दुखी र पीडित हुन्छन् एवम् कोही आनन्दित र प्रफुल्लित हुन्छन् । भगवान् जब मृत्युसँग जोडिएको हुन्छ, तब हामी दुखी हुन्छौं । जब व्यक्ति परमात्माको धारामा बगिरहेको हुन्छ, तब ऊ भगवान्को नाम सुनेरै आनन्दित हुन्छ । आफू हुनुको होस हराएर परमात्मासँग सुरताल बस्नु र उहाँको नाम, गीत, धुन र लयका माध्यमबाट लीन हुनु कीर्तन हो । कीर्तन परमात्माको धारामा आफूलाई छोड्नु हो । त्यसैले अर्जुन भन्दछन्- हजुरको कीर्तन गरेर मनुष्य हर्षित हुन्छन् र अनुरागलाई प्राप्त गर्दछन् ।

हे महात्मन् ! हजुर ब्रह्माको पनि आदिकर्ता र सबैभन्दा ठुला हुनुहुन्छ । त्यसैले हजुरलाई उनीहरू नमस्कार कसरी नगरून् किनभने हे अनन्त ! हे जगन् निवास जो सत् र असत्को पार अक्षर अर्थात् सच्चिदानन्दघन ब्रह्म हुनुहुन्छ त्यो हजुर नै हो । हे प्रभु ! हजुर आदिदेव र सनातन पुरुष हुनुहुन्छ र हजुर यस जगत्को परम आश्रय र जान्नेवाला तथा जान्नयोग्य र परमधाम हुनुहुन्छ । हे अनन्त रूप ! हजुरबाट यो जगत् व्याप्त एवम् परिपूर्ण छ र हजुर वायु, यमराज, अग्नि, वरुण चन्द्रमा तथा प्रजाका स्वामी ब्रह्मा र ब्रह्माका पिता हुनुहुन्छ । हजुरलाई हजारौं हजार नमस्कार । हे सर्वात्मन् ! हजुरलाई सबैतिरबाट नमस्कार किनभने अनन्त पराक्रमशाली हजुरले संसारलाई व्याप्त गर्नुभएको छ; त्यसैले हजुर नै सर्वरूप हो ।

अर्जुनका यी सारा वचन परमात्माप्रति धन्यभाव तथा अहोभावका वचन हुन् । अर्जुन भयभीत भएका छन् साथै धन्यभागी पनि भएका छन् । यो अहोभाग्यको अद्वितीय अवसर उनलाई प्राप्त भएको छ । अर्जुनलाई विराट्को पूर्ण दर्शन गर्ने सुअवसर प्राप्त भएको छ जहाँ जान्नेवाला र जान्नुपर्ने वाला दुवै एक भएर सारा सीमा समाप्त हुन्छ, जहाँ सृष्टि र सृष्टिको निर्माता पनि विलीन भएर मूल आश्रय परमधामको

अनुभव हुन्छ, त्यो मौका अर्जुनले पाएर धन्यभागी भएका छन् र आफूलाई प्राप्त भएको सौभाग्यप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्न घरीघरी चारैतिरबाट नमस्कार गर्दै छन् । आमाबाबुको ऋणबाट मुक्त हुन कठिन छ तर गुरुको ऋणबाट पार हुन असम्भव छ । गुरुका माध्यमबाट प्राप्त हुने अनुभव अर्जुनलाई कृष्णका माध्यमबाट प्राप्त भएको छ । जसको कुनै मूल्य अर्जुनले चुकाउन सक्दैनन् ।

गुरुलाई “गुरुर्ब्रह्मा, गुरुर्विष्णुः गुरुदेवो महेश्वरः” भनेर आदर प्रकट गर्नाको कारण पनि यही हो । गुरुलाई साष्टाङ्ग नमस्कार गर्नुसिवाय अरु केही गर्न पनि सकिँदैन । यस्तो संसारबाट पार हुन सक्ने अनुभव दिने गुरुलाई संसार नै दिए पनि अपर्याप्त हुन्छ । अर्जुन त्यही अनुग्रहको भावमा बारम्बार नमस्कार गर्दै छन् । विराट्लाई हामीले दिन सक्ने कुरा श्रद्धापूर्ण नमन नै हो । धर्मको खोज भुक्ने कला हो । भुक्न जान्नेले नै सबैकुरा पाउँछ । तसर्थ अर्जुन भन्छन्- हजुर नै जान्नुपर्ने कुरा हुनुहुन्छ र हजुर नै परम परमात्मा ब्रह्म पनि हुनुहुन्छ । परमात्माको प्रार्थना माग नभएर कृतज्ञता ज्ञापन हुनुपर्दछ । मनुष्यलाई त परमात्मा नै पाए पनि उसको छुद्र मागको अन्त्य हुँदैन । माग्ने मनलाई त्यागेर उसको धारामा आफूलाई छोड्नु कीर्तन हो ।

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं-
हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं-
मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥४१॥
यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि
विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं-
तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥४२॥

हजुरको यो प्रभावलाई नजानेर, हजुर मेरो सखा हो भन्ने मानेर प्रेमले अर्थात् प्रमादले पनि मैले हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखा ! यसप्रकार नसोची नसम्झी त्यत्तिकै भनेको थिएँ र हे अच्युत ! हजुर मद्दारा मेरो आनन्दका लागि घुमफिर, उठबस, आसन र भोजनहरूमा, एकलैमा अथवा साथीहरूका अगाडि पनि अपमानित गरिनुभएको छ; त्यो सबै अपराध अप्रमेयस्वरूप अर्थात् अचिन्त्य प्रभाव भएको हजुरसँग क्षमा माग्दछु ॥

पितासी लोकस्य चराचरस्य
त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो-
लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥४३॥

हजुर यस चराचर जगत्का पिता र सबैभन्दा ठुला गुरु एवम् अति पूजनीय हुनुहुन्छ । हे अनुपम प्रभाव भएका भगवन् ! तीनै लोकमा हजुरको समान अरु कोही पनि छैन र हजुरभन्दा अधिक त भन्नु कसरी हुन सक्ला ?

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं
प्रसादये त्वामहमीशमीडयम् ।

पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः
प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥४४॥

त्यसैले हे प्रभु ! म शरीरलाई हजुरको चरणमा राखेर प्रणाम र स्तुति गर्दछु साथै हजुरलाई प्रसन्न हुनका लागि प्रार्थना गर्दछु । हे देव ! पिता जसरी छोराको, साथी जसरी साथीको र श्रीमान् जसरी प्रियतमा स्त्रीको अपराध सहन्छन्, त्यस्तै हजुर पनि मेरो अपराध सहनका लागि योग्य हुनुहुन्छ ॥

अर्जुन भन्छन्- हे परमेश्वर ! मैले साथी मानेर, हजुरको यो प्रभावलाई नजानेर मैले प्रेम र प्रमादले पनि हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखा ! आदि जे पनि हठपूर्वक भनै र हे अच्युत ! हजुर मद्दारा रमाइलोका लागि घुमफिर, शैया, आसन र भोजनहरूमा, एकलै अथवा अरू साथीहरूका अगाडि अपमानित गरिनुभयो; ती सबै अपराधका निमित्त अप्रमेयस्वरूप हजुरसँग म क्षमा माग्छु । कृष्णप्रति अर्जुनको यो मधुर र आन्तरिक अभिव्यक्ति हो । जुन क्षण अर्जुनले कृष्णको विराट् स्वरूपको दर्शन पाए, त्यसै क्षण उनलाई कृष्ण मनुष्य नभएर परमात्मा भएको अनुभव भयो । त्यसैले आफूले पहिले कृष्णलाई साथीका रूपमा गरेका व्यवहार सम्भरेर अर्जुन पीडा र लज्जाले भरिएका छन् । उनलाई आफूले त्यो विराट्लाई गरेको मित्रवत् व्यवहार सम्भरेर पनि अपराध बोध भएको छ ।

अर्जुन कृष्णलाई त्यही भन्दै छन्- मैले हजुरलाई नजान्नाले मित्रवत् व्यवहार गरें । मित्रतामा भन्ने शब्द हे कृष्ण ! हे यादव ! भनेर सम्बोधन गरें । हठपूर्वक आफ्नो कुरा मनाउन खोजें होला ! तपाईं गलत हुनुहुन्छ भनेर सिद्ध पनि गर्ने प्रयास गरें होला ! तपाईंले भनेका कुरा लत्याएँ होला ! रमाइलो गर्दा, घुमफिर गर्दा, आसन, भोजनमा एकलैमा वा साथीहरूका अगाडि अपमानित पनि गरें होला, अरूले अपमान गर्दा सहमति पनि जनाएँ होला ! हे भगवन् ! मैले हजुरलाई नचिनेर गरेका यी सबै अपराधका लागि अप्रमेयस्वरूप अचिन्त्य प्रभाव भएका हजुरसँग क्षमा माग्छु । हजुरलाई यो विराट् रूपमा जस्तो देखिरहेको छु र आजसम्म जुन रूपमा देखें, त्यसमा पृथ्वी र आकाशको जत्तिकै फरक पाएँ । तसर्थ नजानेर, चिन्न नसकेर गरेको मेरो सारा अपराध क्षमा गरिदिनुहोस् । जुन दिन हामीले पनि परमात्माको अलिकति पनि झलक देख्ने छौं, त्यस दिन हामीलाई पनि क्षमा माग्नुबाहेक अरू केही उपाय हुँदैन किनभने चारैतिर उही विराट्को अस्तित्व छ र हामी उससँग उल्टा व्यवहारहरू गरिरहेका छौं । हामीसँग उचित दृष्टिको कमीले गर्दा हामी विराट्लाई चिन्न सक्दैनौ । हाम्रो दृष्टि परिवर्तन भएमा क्षमा माग्नुबाहेक केही उपाय नै हुँदैन । अर्जुनले परमात्मामा कृष्णलाई देखे; यसैकारण उनी माफी माग्दै छन् । अज्ञानमा उनले परमात्मासँग मित्रवत् व्यवहार गरेकोमा उनलाई ग्लानि भइरहेको छ र उनी बारम्बार क्षमायाचना गर्दै छन् ।

अर्जुन भन्छन्- हे विश्वेश्वर ! हजुर यो चराचर जगत्का पिताभन्दा पनि ठुला पिता र सबैभन्दा ठुला गुरु एवम् अति पूजनीय हुनुहुन्छ । हे अतिशय प्रभावशाली ! तिनै लोकमा हजुरजस्तो अरू कोही छैन । त्यसैले हे प्रभु ! म हजुरको चरणमा शरीरलाई राम्ररी राखी प्रणाम गरेर स्तुति गर्नयोग्य हजुर ईश्वरलाई प्रणाम र प्रार्थना गर्दछु । हे देव ! जसरी बुबाले छोराको, मित्रले मित्रको र पतिले पत्नीको अपराध माफ गर्छन्, त्यसरी नै हजुर मेरो अपराधलाई माफ गर्न योग्य हुनुहुन्छ । हजुरले मलाई अवश्यै माफ गरिदिनुहुने छ । प्रियजनहरूलाई क्षमा गरेसरह हजुरले मेरो अपराधलाई पनि क्षमा गरिदिनुहुने छ । शरीर र मन दुई चिज होइनन् किनभने शरीरको प्रत्येक अवस्था मनको अवस्थासँग जोडिएको हुन्छ । शरीर र मन एकसाथ छन् र एउटामा घटित भएको कुराले अर्कोलाई पनि प्रभावित गर्छ । प्रसन्नता मन हो र हाँसो शरीर हो । मन दुखी हुँदा शरीर शिथिल हुन्छ । मन दुखी हुँदा शरीरको प्रतिरोधात्मक क्षमता कम र मन प्रसन्न हुँदा शरीरको प्रतिरोधात्मक क्षमता वृद्धि हुन्छ भनेर शरीरशास्त्रीहरू भन्दछन् ।

शरीर र मन दुई चिज होइनन् किनभने शरीरको प्रत्येक अवस्था मनको अवस्थासँग जोडिएको हुन्छ । शरीर र मन एकसाथ छन् र एउटामा घटित भएको कुराले अर्कोलाई पनि प्रभावित गर्छ । प्रसन्नता मन हो र हाँसो शरीर हो । मन दुखी हुँदा शरीर शिथिल हुन्छ । मन दुखी हुँदा शरीरको प्रतिरोधात्मक क्षमता कम र मन प्रसन्न हुँदा शरीरको प्रतिरोधात्मक क्षमता वृद्धि हुन्छ भनेर शरीरशास्त्रीहरू भन्दछन् ।

कीटाणुलाई शरीरभित्र पस्ने उपाय मनुष्यले आफैं दिन्छ । प्रसन्नताको आभालाई कीटाणुले पनि पार गर्न सक्दैन । दिनभरिको चौबिस घण्टामा केही क्षण व्यक्ति सुस्त हुन्छ । त्यही अवस्थामा कीटाणुभित्र प्रवेश गर्न सक्छ । प्रसन्नताको शिखरमा रहेको क्षणमा कुनै रोगले समात्न सक्दैन । त्यसैले शरीर र मन जोडिएको छ । क्रोधमा व्यक्तिको शरीर अकडिन्छ र प्रेममा शान्त अवस्थामा हुन्छ । मन र शरीर साथसाथै परिवर्तन हुन्छन् । क्रोधमा प्रेम हुन सक्दैन र विश्रामको शान्त अवस्थामा क्रोध हुन सक्दैन ।

सनातनीहरूले कसैलाई सम्मान व्यक्त गर्न उसको खुट्टामा श्रद्धापूर्वक आफ्नो शिर राखेर नमन गर्दछन् । सम्मान गर्ने मनको धारणाले शिरलाई कसैको खुट्टामा राख्नु उचित हो । यो नमन श्रद्धा नभई घटन सक्दैन । अर्जुन त्यही श्रद्धाभावले भन्दै छन्- म शरीरलाई हजुरको पाउमा राखेर क्षमा माग्न चाहन्छु । हाम्रो शरीर एउटा विद्युत् यन्त्र हो र हरेक शरीरको गतिविधि विद्युत् बाट सञ्चालित हुन्छ । शरीरमा विद्युत् का तरङ्गहरू दौडिरहेका हुन्छन् । हाम्रो शरीर एक प्रकारको ब्याट्री हो जसमा विद्युत् चलिरहेको छ । यस्तै गुरुको चरणमा शिर राख्नु विद्युत् सँग जोडिनु हो । गुरुको चरणमा शिर राख्नेबित्तिकै उनको विद्युत् धारा शिरको माध्यमबाट शरीरमा प्रवाहित हुन थाल्छ । विद्युत् बाहिर प्रवाहित हुन हात र खुट्टाका औंलाहरू उपयुक्त स्थान हुन् र विद्युत् ग्रहण गर्न गोल स्थान चाहिने हुँदा शिर उपयुक्त स्थान हो । शिष्यले गुरुचरणमा शिर राख्दा गुरुको आशीर्वादस्वरूप उठेका हातका औंलाहरूबाट विद्युत् तरङ्ग प्रवाहित हुन्छ र शिरबाट शिष्यले विद्युत् तरङ्ग ग्रहण गर्छ । शिष्यको शिर गुरुको चरणमा अर्पण गर्नु नै गुरुको चरणसँग विद्युत् ऊर्जाका लागि जोडिनु हो । साँच्चै श्रद्धाको भाव जन्मिएमा गुरुको चरण र हातका औंलाहरूबाट अलग प्रकारको तरङ्ग आफ्नो शरीरमा बगेको अनुभव हुने छ र शिष्यको शिर शान्त हुन थाल्ने छ । त्यसैले अर्जुन कृष्णको चरणमा श्रद्धापूर्वक शिर राखेर माफी मागिरहेका छन् ।

अर्जुनले भगवान् श्रीकृष्णको विकराल रूपमा धेरै शूरवीर योद्धाहरू मृत्युको मुखमा प्रवेश गरेको, देवताहरू पनि त्राहिमाम् भएको देखे तर आफ्नो मृत्यु देखेनन् र त्यसको उल्लेख पनि गरेनन् किनभने कुनै पनि व्यक्ति आफ्नो मृत्यु देख्न सक्दैन । मृत्यु बाहिर घटित हुन्छ, भित्र त मृत्यु घटित नै हुँदैन । त्यसैले मृत्यु सधैं अरूको मात्र देख्न सकिन्छ । मनुष्य सधैं बेहोसीमा मृत्यु प्राप्त गर्छ । पूर्ण होसमा मृत्यु घटित भएमा त्यो अमृतको जानकारी हुन सक्छ । व्यक्तिको चेतना कहिल्यै मर्दैन । शरीर र त्यो नमर्ने तत्त्व अलग हुन् । अर्जुनको शरीरले मृत्युलाई प्राप्त गर्ने छ तर त्यो शरीरभन्दा भित्रको अर्जुन मृत्युभन्दा बाहिर हुन्छ । त्यो आत्मा देखेवाला द्रष्टा हो । उसले मृत्युलाई केवल हेर्दछ । त्यसैले अर्जुनलाई आफ्नो मृत्युको विचार पनि भएन । हरेक दिन कैयन् व्यक्तिहरूको मृत्यु भएको देखेर पनि हामी आफू मर्छौं भन्ने कुरा सोच्दैनौं । अरू मर्छन् तर म मर्दिनँ भन्ने हामीमा भरोसा हुन्छ । यो भरोसा त्यो आन्तरिक केन्द्रको प्रतिफल हो जहाँ मृत्यु कहिल्यै प्रवेश नै गर्दैन, उसको बाहिर मात्र मृत्यु घटित हुन्छ । तसर्थ व्यक्तिले आफ्नो मृत्युको कल्पना पनि गर्दैन । जसले होसमा आफ्नो मृत्यु देख्छ उसले त्यो अमृतको दर्शन पाउँछ । हाम्रो आवरण जन्मिन्छ र मर्छ तर भित्रको त्यो तत्त्व कहिल्यै जन्मिँदैन र मर्दैन । यो केवल अनुभवबाट मात्र जान्न सकिन्छ । मरणधर्मा र अमृत के हो त्यसको अन्तर जान्नु नै ज्ञान हो । शरीरको जन्म हुन्छ र त्यसको मृत्यु पनि हुन्छ तर हाम्रो जन्म पनि हुँदैन र मृत्यु पनि हुँदैन अर्थात् हाम्रो केन्द्रस्वरूप आत्माको जन्म पनि हुँदैन र मृत्यु पनि हुँदैन ।

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा
भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देवरूपं-
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥४५॥

मैले पहिले नदेखेको हजुरको यस्तो आश्चर्यमय रूप देखेर हर्षित भइरहेको छु र मेरो मन भयले व्याकुल पनि भइरहेको छ । त्यसैले हे देव ! हजुर मलाई आफ्नो चतुर्भुज विश्वरूप नै देखाइदिनुहोस् । हे देवेश ! हे जगन्निवास ! प्रसन्न हुनुहोस् ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-
मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन
सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥४६॥

हे विष्णु ! म हजुरले मुकुट धारण गरेको तथा गदा र चक्र हातमा लिएको रूप हेर्न चाहन्छु । त्यसैले हे विश्वरूप ! हे सहस्रबाहो ! हजुर त्यही चतुर्भुज रूपमा प्रकट हुनुहोस् ॥

श्री भगवानुवाच
मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं-
रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं-
यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥४७॥

अर्जुनको प्रार्थना सुनेर भगवान् श्रीकृष्णले भन्नुभयो- हे अर्जुन ! अनुग्रहपूर्वक मैले आफ्नो योगशक्तिको प्रभावले यो मेरो परम तेजोमय सबैको आदि र सीमारहित विराट् रूप तिमीलाई देखाएँ, त्यो तिमीसिवाय पहिले कसैले देखेको छैन ॥

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-
र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरग्नैः ।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके
द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥४८॥

हे अर्जुन ! तिमीबाहेक मनुष्यलोकमा यसप्रकारको विश्वरूप भएको 'म' न वेद र यज्ञको अध्ययनले, न दानले, न क्रियाले र न उग्र तपले अरुद्वारा देखिन सक्ने छु ॥

अर्जुन भन्छन्- हे विश्वमूर्ते ! मैले पहिले कहिल्यै नदेखेको यो आश्चर्यमय हजुरको रूप देखेर हर्षित भइरहेको छु र मेरो मन भयले व्याकुल पनि भइरहेको छ । त्यसैले हे देव ! हजुरको आफ्नो चतुर्भुज रूप मेरा लागि देखाइदिनुहोस् । हे देवेश ! हे जगन्निवास ! हे चतुर्भुज ! हजुर त्यही चतुर्भुज रूपमा युक्त हुनुहोस् । अर्जुन श्रीकृष्णको अति अनौठो अत्यन्त आश्चर्यजनक विराट् रूप देखेर हर्षित, व्याकुल र भयभीत पनि छन् । उनी ऐश्वर्यपूर्ण रूप देखेर हर्षित छन् भने विकराल, भयावहपूर्ण मृत्युको रूप महाकाल देखेर भयभीत छन् । त्यो विराट् रूपका अगाडि आफू छुद्र भएको पनि उनलाई अनुभव हुँदै छ । सागरलाई देखेर थोपा व्याकुल भएभैं अर्जुन विराट्को दर्शन पछि व्याकुल छन् । नदीका लागि अज्ञान, अन्जान र अपरिचित सागरमा प्रवेश गर्दा आफ्नो अस्तित्व समाप्त हुन्छ भनेर सायद नदी अतालिनन्छ होला । लेबनानका प्रसिद्ध लेखक खलिल जिब्रान (Khalil Gibran) ले लेखेका छन्- नदी सागरमा मिल्ने बेला फर्किएर एकपटक हेर्छ किनभने भविष्य अपरिचित र अज्ञात हुन्छ । नदी सागरमा मिसिँदा अतीत समाप्त हुन्छ भनेर भयभीत र अज्ञात विराट्सँग मिलन हुँदै छ भनेर हर्षित पनि हुन्छ होला ! यही अवस्था अर्जुनको छ । उनी हर्षित र भयभीत दुवै छन् ।

त्यसैले अर्जुनले कृष्णलाई त्यो विराट् रूप त्यागेर आफ्नो चतुर्भुज मुकुटधारी, शङ्ख-गदा-पद्म-चक्र हातमा धारण गरेको विष्णुका रूपमा पुनः प्रकट हुन प्रार्थना गर्दै छन् । उनी हजुर फिर्ता भएर सीमामा आइबक्सियोस् र असीमलाई त्यागिबक्सियोस् । हे देवेश ! हे जगन्निवास ! हजुर प्रसन्न होइबक्सियोस्, हे विश्वरूप ! हे सहस्रबाहु ! हजुर त्यही चतुर्भुज रूपमा युक्त होइबक्सियोस् भनेर प्रार्थना गर्दछन् । विराट्

रूप हेर्ने माग अर्जुनकै थियो । उनी असीम रूपको दर्शनका अभिलाषी थिए र स्वयम् प्रत्यक्ष अनुभव गर्न चाहन्थे । अब त्यो विकराल रूप देखी भयभीत भएर पुनः मुकुट धारण गरेको, शङ्ख-चक्र-गदा-पद्म हातमा लिएको आफ्नो चतुर्भुज रूपमा फिर्ता हुन बिन्ती गर्दै छन् । अर्जुन अब परमात्माको बीभत्स रूपबाट पूर्ण प्रीतिकर रूपको दर्शन गर्न चाहन्छन् । उनलाई त्यो विकराल रूपका अगाडि आफू तुच्छ अनुभव भएकाले आफूले देख्न सक्ने र सम्बन्ध राख्न सक्ने रूपमा फर्कन आग्रह गर्दछन् । त्यसैले उनी त्यही रूपमा कृष्णलाई फेरि पाउन खोज्दै छन् । मनुष्य पनि पाएको कुरा व्यर्थ ठान्छ र हराएको कुराको माग गर्छ । अर्जुन पनि त्यस्तै त्यही कृष्णको माग गर्दै छन् जसलाई उनी छुन र सम्बन्ध राख्न चाहन्छन् । कृष्णको विराट् रूप उनलाई सहन गर्न पनि गाह्रो भएको छ ।

उपनिषद्को उचाइमा पुगेको सनातन धर्मले असीम र निराकारमा अत्यधिक निष्ठा राख्छ तर पनि यति धेरै मूर्तिहरू बनाउनु र साकार रूपको पूजा प्रार्थना गर्नुको कारण जान्ने जिज्ञासा सारा संसारमा छ । सनातन धर्मका मनीषीहरूले निराकार रूप देखेका छन् । त्यसैले उनीहरूले त्यो मार्गमा आउन खोज्ने व्यक्तिहरूका लागि मूर्तिको निर्माण गरेका हुन् किनभने निराकारको दर्शन सिधै गर्नु भयावह हुन सक्छ । पूरा तयारीविना साधक आत्तिर विक्षिप्त हुन सक्छ । त्यो रूपको दर्शन गर्नुपूर्व आफू मेटिन पूरा तयार हुनुपर्छ । जबसम्म मेटिने तयारी पूरा हुँदैन, तबसम्म साकार रूप नै ठिक हुन्छ । त्यो साकार रूपको पूजा, प्रार्थना र आराधना गर्न पनि सरल हुन्छ साथै त्यो साकार रूपसँग बोल्न, कुरा गर्न, भोजन गराउन, भावपूर्ण विचार अभिव्यक्त गर्न पनि सकिन्छ । त्यसैले निराकारको चिन्तन गर्ने व्यक्तिले पनि साकारलाई हटाएनन् । आदिशङ्कराचार्य पनि शुद्ध निराकारको कुरा गर्नुहुन्छ तर उहाँ पनि मूर्तिका अगाडि नाच्ने र परमात्माको भजन र कीर्तन गाउने गर्नुहुन्छ । वेदान्तको अध्ययन गरेका व्यक्तिहरू उहाँको यो व्यवहार विरोधाभासपूर्ण छ भन्दछन् । एकातिर सबै माया हो भन्ने वेदान्तको यत्रो उपल्लो भनाइ र त्यही माया मोहबाट निर्मित मूर्ति अगाडि गाउनु, नाच्नु, तल्लीन हुनुलाई हेर्दा विरोधपूर्ण नै देखिन्छ । शङ्कराचार्यलाई त्यो परमको ज्ञान छ र जुन निराकार रूप देख्नुभयो त्यो पनि थाहा छ । तर जुन व्यक्तिहरू उहाँका पछि लागेर आएका छन्, उनीहरूका सम्बन्धमा विचार गरेर उहाँले मूर्तिको रूपमा साकारको पूजा अर्चना गर्नुभएको हो ।

अर्जुन पनि यही माग गरिरहेका छन् । उनी भगवान्लाई अमूर्त रूपबाट मूर्त रूपमा आउन आग्रह गर्दै छन् । यस प्रकारको अर्जुनको प्रार्थना सुनेर भगवान् श्रीकृष्णले भन्नुभयो- हे अर्जुन ! अनुग्रहपूर्वक मैले आफ्नो योगशक्तिको प्रभावले यो मेरो परम तेजोमय, आदि र सीमारहित विराट् रूप तिमीलाई देखाएँ जुन तिमीसिवाय पहिले कसैले देखेको छैन । अर्जुन विराट्को रूप देख्ने पहिलो अनुभवी व्यक्ति भए । अनन्तकालमा अनन्त सिद्ध पुरुषहरूले परमात्माको निराकार रूपको दर्शन पाएका छन् । कृष्णद्वारा अर्जुनलाई यो विराट् रूप देखाइएको यो पहिलो घटना हो । यसभन्दा अघि कृष्णले कसैलाई पनि यो विराट् रूपको दर्शन गराउनु भएको थिएन । अर्जुन जस्तो समर्पण भएको व्यक्तिले मात्र यस्तो विराट् रूपको दर्शन पाउन सक्छ । उनले यति सहजभावले आफूलाई कृष्णसमक्ष छोडिदिए जुन प्रकारको समर्पण गर्न अत्यन्त कठिन हुन्छ । त्यसैले कृष्णले आफ्नो पूर्ण रूपको दर्शन अर्जुनलाई गराउनुभयो र यो कृष्णले विराट् रूप देखाएको पहिलो घटना हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- मनुष्यलोकमा यसप्रकारको विश्वरूप देख्न पाउनु न वेदको अध्ययनबाट, न यज्ञबाट, न दानबाट, न क्रियाहरूबाट र न उग्रतपबाट नै सम्भव हुन्छ र तिमीबाहेक अरूले देख्न पनि सम्भव छैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- वेदको अध्ययनबाट, यज्ञ, दान, उग्र तप र योगका क्रियाहरू गरेर पनि विराट्को दर्शन गर्न सम्भव हुँदैन । यो सारा प्रक्रिया स्वयम्को भरोसाबाट हुन्छ, जसमा व्यक्तिको समर्पण महत्त्वपूर्ण हुन्छ । अर्जुनको प्रत्यक्ष दर्शनको घटना सङ्कल्पले होइन समर्पणले मात्र सम्भव भयो । जतिसुकै योगसाधना गरे पनि अर्जुन जस्तो समर्पण गर्ने व्यक्ति बन्न सक्दैन । जगत्मा सङ्कल्प र समर्पण दुई

प्रकारको मार्ग छ, दुवैबाट परमात्मा प्राप्त हुन सक्छ केवल मार्ग मात्र अलग हो । रामकृष्ण परमहंस भन्नुहुन्छः नदी पार हुने दुई मार्ग छन्- एउटा नाउलाई आफै चलाएर नदी पार गर्नु जुन सङ्कल्पको मार्ग हो र अर्को नदीको हावाको दिशा अनुसार पाललाई खोल्नु जुन समर्पणको मार्ग हो । अर्जुनले पाल खोलेका छन् उनलाई अब कृष्णको हावाले नदी पार गराउने छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- न वेदको अध्ययनले, न योगका क्रियाहरूले, न दान, न उग्र तपले नै यो अनुभव हुनसक्छ, जे तिमीलाई भएको छ ।

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो-

दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ।

व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं-

तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥४९॥

मेरो यसप्रकारको विकराल रूप देखेर तिमीलाई व्याकुलता र मूढ भाव पनि हुनुहुँदैन । तिमी भयरहित प्रीतियुक्त मन भएको हुँदा मेरो यो शङ्ख, चक्र, गदा, पद्मयुक्त चतुर्भुज रूपलाई फेरि हेर ॥

सञ्जय उवाच

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा

स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

आश्वासयामास च भीतमेनं-

भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥५०॥

सञ्जयले भने- भगवान् वासुदेवले अर्जुनलाई यसो भनेर फेरि आफ्नो त्यस्तै चतुर्भुज रूपको दर्शन गराउनुभयो । महात्मा श्रीकृष्णले सौम्य मूर्तिका रूपमा भयभीत अर्जुनलाई सहजता दिनुभयो ॥

अर्जुन उवाच

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥५१॥

अर्जुनले भने- हे जनार्दन ! हजुरको यो अति शान्त मनुष्यको रूप देखेर अब म स्थितचित्तको भएको छु र आफ्नो स्वाभाविक स्थितिमा प्राप्त भएको छु ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- मेरो विकराल रूप देखेर तिमीमा व्याकुलता र मूढ भाव दुवै नहोस्, त्यसैले भय रहित र प्रीतियुक्त मन भएका तिमी त्यही मेरो शङ्ख, चक्र, गदा र पद्म हातमा धारण गरेको चतुर्भुज रूपलाई फेरि हेर । म तिमीले माग गरे बमोजिम आफ्नो साकार र सगुण रूपमा फर्केर आउँछु जसले तिमीलाई सन्तोष मिल्ले छ । मनुष्य विराट्बाट उत्पन्न हुन्छ र हामी उसकै एक लहर र तरङ्ग हौं । त्यसैले विराट् र मनुष्यको सम्बन्ध आमाछोरा जस्तो हुन्छ । उही हाम्रो व्यक्तित्व हो । आमाको कोखमा सन्तानको भरण पोषण हुन्छ र उसको श्वास पनि आमाबाट नै चल्ले । आमाको प्राण नै उसको प्राण हुन्छ । बच्चाको जन्मपश्चात् आमाको एक भाग अनन्त यात्रामा निस्कन्छ अर्थात् बच्चा जहाँ रहे पनि आमासँग सूक्ष्म तन्तुहरूबाट ऊ जोडिएको हुन्छ । आमा सन्तानमा नै जन्मिन्छिन् र उनको जीवन सन्तानसँगै अगाडि फैलिन्छ ।

अस्तित्व र हाम्रा बिचको सम्बन्ध आमा र सन्तानभन्दा पनि गहिरो हुन्छ । हामी अस्तित्वकै भाग हौं र अस्तित्व हामीमा फैलिएको छ । त्यसैले अस्तित्व हामीलाई आमा जस्तै दुख दिन र भयभीत गर्न चाहँदैन । जीवनले हामीलाई आनन्दको पूरा मौका र सामर्थ्य दिन्छ तर हामी नै उपद्रव गरेर अस्तित्व र आमाका बिच उभिएर बाँधा बन्छौं । अस्तित्वसँग हामी जब गहिरो रूपमा प्रार्थना र प्रेमपूर्वक निवेदन गर्छौं, तब त्यसलाई उसले सुन्दछ । ऊ बहिरो र हृदयहीन छैन, उसले प्रेमको भाषा राम्ररी बुझ्छ । कृष्ण जुन आफ्नो चतुर्भुज रूपमा फर्किदै हुनुहुन्छ त्यो यसैको सूचक हो । यही धर्म र विज्ञानको भेद हो ।

विज्ञानले अस्तित्वप्रति गहन उपेक्षा भाव राख्दछ भने धर्मले अस्तित्वप्रति गहन मैत्रीको भाव राख्दछ । हामी सबै उसैबाट उत्पन्न हुन्छौं र उसैमा लीन हुन्छौं । यो सबै उसको नै खेल हो र अस्तित्व प्रतिपल हामीप्रति सजग र हृदयपूर्ण छ ।

व्यक्तिबाट जस्तो मौन प्रार्थना हुन्छ त्यसैअनुरूप अस्तित्वले कृत्य गर्छ अर्थात् गहिरो भावमा अस्तित्व त्यस्तै गरेर आनन्दपूर्वक राजी हुन्छ । कृष्ण पुनः आफ्नो साकार रूपमा फिर्ता आउँछु भन्नु यसै कुराको प्रतीक हो । हाम्रो अनुचित र विरोधाभासपूर्ण मागका कारणले अस्तित्व पनि अष्टयारोमा पर्छ । हाम्रा वासनाहरू नै विरोधी हुन्छन् साथै हाम्रा मागहरू एकअर्कालाई काटिरहेका हुन्छन् । अस्तित्वले हाम्रो माग पूरा गर्छ तर हाम्रो माग नै अनिश्चित छ । बिहानको माग बेलुकीसम्म परिवर्तन भइसक्छ । त्यसैले सबै माग एकसाथ पूरा भएमा व्यक्ति विक्षिप्त नै हुन्छ । धर्ममा गहिरो प्रवेश भएका व्यक्तिहरू मनुष्यको माग पूरा हुनु नै मनुष्यको कठिनाई हो भन्ने जान्दछन् । तसर्थ हामीले सोच-विचार गरेर मात्र माग गर्नु उपयुक्त हुन्छ । हामीले केही नमागी उसैलाई छोडिदिनु र तिम्रो मर्जी पूरा होस् भन्नुमा नै हाम्रो हित हुन्छ । समर्पणको अर्थ पनि यही हो । केही नमाग्ने व्यक्तिलाई अस्तित्वले सोचेभन्दा धेरै आफैं दिन्छ ।

सञ्जय भन्दछन्- हे राजन् ! वासुदेवले यति भनेर आफ्नो चतुर्भुज रूपको दर्शन दिनुभयो र महात्मा कृष्णले सौम्य मूर्ति भएर भयभीत भएका अर्जुनलाई धैर्य प्रदान गर्नुभयो । सञ्जय यहाँ श्रीकृष्णलाई परमात्मा नभनेर महात्मा शब्दले सम्बोधन गर्दै छन् किनभने असीम हुँदा उहाँ परमात्माको रूप हुनुहुन्थ्यो भने सीमामा साकार र चतुर्भुज रूपमा प्रकट हुने बित्तिकै उहाँ महात्मा हुनुभयो; त्यसैले सञ्जयले भगवन् शब्द छोडेर महात्मा भन्नुभयो । परमात्मा र महात्मामा यही फरक छ- परमात्मा हाम्रो इच्छा अनुरूप चल्दैन हामी नै उसको इच्छाअनुसार चलुपर्छ । महात्मा दयाले भरिएको हुँदा हामीलाई धैर्य र शान्ति दिन हाम्रो इच्छा अनुकूल पनि चल्दछ । जब हामी समाप्त हुन तयार हुन्छौं, तब परमात्मासँग हाम्रो मिलन सम्भव हुन्छ । हाम्रो अनुकूलको ईश्वरको रूप महात्मा हो ।

कृष्णलाई हामी पूर्ण अवतार भन्छौं किनभने धेरै ठाउँमा उहाँ हाम्रो अनुकूल हुनुहुन्न । राम हाम्रो अनुकूल हुनाले उहाँलाई आशिक अवतार भन्छौं । हामी राम र सीताको सम्बन्ध बुझ्न सक्छौं तर कृष्ण र गोपिनीहरूको सम्बन्ध बुझ्न सक्दैनौं । राममा त्रुटि खोज्न मुस्किल छ तर कृष्णमा चाहेमा हामी प्रशस्त त्रुटिहरू खोज्न सक्छौं । कृष्ण त पूर्ण अवतार हुनुहुन्छ, त्यसैले हाम्रो उहाँसँग कुनै मेल नै छैन । सञ्जय भन्छन्- कृष्णले सौम्यमूर्तिका रूपमा अर्जुनलाई दर्शन दिएर धैर्य प्रदान गर्नुभयो । तत्पश्चात् अर्जुन भन्छन्- हे जनार्दन ! हजुरको यो सौम्य, शान्त मनुष्यको रूपलाई देखेर अब म शान्त चित्तको भएको छु र आफ्नो स्वभावलाई प्राप्त गरेको छु । मनुष्यको स्वभाव सशर्त हुन्छ, त्यसैले अर्जुनको स्वभाव पनि यस्तै छ । कृष्णलाई चतुर्भुज रूपमा फिर्ता आउनुहोस् भन्ने उनको माग थियो । सोही माग अनुरूप कृष्ण आफ्नो रूपमा आउनुभयो र अर्जुन आफ्नो स्वभावमा प्राप्त भए ।

साधक र भक्तमा यही फरक हुन्छ । साधक परमात्माको खोजमा आफूलाई परिवर्तन गरेर नयाँ दृष्टि उत्पन्न गरेर तिमी जस्तो, जुन रूपमा छौ, त्यही रूपमा हेर्ने छु भन्छ । साधक सङ्कल्पले आफूलाई परिवर्तन गरेर जुन दिन शान्त, शुद्ध र शून्य अवस्थामा हुन्छ त्यो दिन सत्यलाई देख्न सक्छ । भक्त आफूलाई बदल्ने मेरो कुनै सामर्थ्य छैन, त्यसैले तिमीले चाह्यौ भने मात्र म बदलिन सक्छु र जबसम्म तिमीले मलाई बदल्दैनौ, तबसम्म तिमी मैले जान्ने बुझ्ने रूपमा प्रकट होऊ भन्छ । भक्तले समर्पणपूर्वक आफूजस्तो छ त्यस्तै रूपमा परमात्माको चरणमा आफूलाई छोड्छ । परमात्माको खोजका यिनै दुई मार्ग हुन् । भड्कनबाट बच्न र सत्यको नजिक पुग्न कुन मार्ग आफ्ना लागि उचित छ त्यो व्यक्तिले आफैं जान्नुपर्छ ।

हाम्रो खोज हामीभित्र नै स्थित छ । जबसम्म खोज जारी रहन्छ, तबसम्म सत्य प्राप्त गर्न सकिन्न तर विना प्रयास पाइन्छ भन्ने सोचले चुपचाप बसेर पनि सत्य प्राप्त गर्न सकिन्न । जब सारा खोज खोज्ने वालाको अन्तर-आत्मामै स्थित हुन्छ । उसलाई जसले खोजेको छैन उसले चेष्टा छोड्नुहुँदैन किनभने चेष्टा छोड्नलाई पनि पहिले चेष्टा त गर्नु नै पर्छ । त्यसैले वेदमा, शास्त्रमा, दानमा, उग्र तपमा र क्रियाहरूमा मलाई पाउँदैनौं भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । कृष्णले यी सब कुरामा उहाँलाई खोजी गर्ने व्यक्तिहरू र हामी जस्तो खोज नगर्ने व्यक्तिहरूका लागि भन्नुभएको हो । वेद पढेर वेदमा परमात्मा पाइन्न, शास्त्र पढेर शास्त्रबाट परमात्मालाई जान्न सकिन्न भन्ने ज्ञान भएमा त्यो ठूलो उपलब्धि हुन्छ । चेष्टा गरेपश्चात् चेष्टाले मात्र केही पाइन्न भन्ने ज्ञान हुन्छ । एउटा अज्ञान ज्ञानभन्दा पहिले हुन्छ र अर्को अज्ञान ज्ञानपछि हुन्छ । ज्ञानभन्दा पहिले आउने अज्ञान मात्र अज्ञान हो र ज्ञानपछि आउने अज्ञान त चित्तको निर्दोषता हो ।

हामीले दश दिशाहरू हुन्छन् भनेर सुनेका छौं तर जान्नेवाला एघारौं दिशा हुन्छ भन्दछन् । जब दश दिशा व्यर्थ हुन्छ, तब व्यक्ति एघारौं दिशा भित्रको चेतनाको दिशामा प्रवेश गर्छ र भित्र परमलाई पाउन सक्छ । जब जान्नेवाला र जान्नुपर्ने दुवै बच्दैनन् तब परम ज्ञान घटित हुन्छ । जब दृश्य र द्रष्टा, ज्ञाता र ज्ञेय दुवै समाप्त हुन्छ, केवल ज्ञान र जान्नु मात्र रहन्छ त्यो ज्ञानको अन्तिम घडीलाई परम ज्ञान भनिन्छ । महावीरले यसलाई कैवल्य अर्थात् केवल ज्ञान भन्नुभएको छ । हिन्दूहरू देवीदेवताको उत्सव मनाउँछन् र अन्तमा जलमा विसर्जन गर्दछन् जुन एउटा प्रतीक हो । मूर्तिलाई अन्तमा विसर्जन गरे जस्तै साकार रूपलाई विसर्जन गरेर निराकारमा फड्को मार्ने हिम्मत गर्नुपर्छ । त्यसैले हिन्दूहरू परमात्मालाई बनाउँछन् र विसर्जन गर्दछन् जुन अन्य कुनै धर्ममा त्यो हिम्मत छैन ।

अर्जुन कृष्णको विराट् रूपको दर्शनका आकाङ्क्षी थिए र उनको श्रद्धापूर्ण समर्पणले त्यो सम्भव भयो । अर्जुनलाई दिव्यचक्षु दिएर कृष्णले विराट् स्वरूपमा अनेक रूपको दर्शन दिनुभयो । ऐश्वर्य रूपले कृतकृत्य पार्नुभयो भने प्रकाशमय रूप र मृत्युको महाकालको रूपले अर्जुनलाई व्याकुल पनि पार्नुभयो र अन्तमा भयभीत भएका अर्जुनले आफ्नो शङ्ख, चक्र, गदा र पद्म लिएको चतुर्भुज रूपमा फिर्ता आउन बिन्ती गरे । जुन बिन्ती श्रीकृष्णले तुरुन्तै उनको व्याकुलता कम गर्न स्वीकार गर्नुभयो र आफ्नो चतुर्भुज दिव्य रूपको दर्शन दिनुभयो जुन दर्शन गर्न अति दुर्लभ छ ।

श्रीभगवानुवाच

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥५२॥

यसप्रकार अर्जुनको वचन सुनेर भगवान्ले भन्नुभयो- हे अर्जुन ! मेरो चतुर्भुज रूप जुन तिमीले देखेका छौ, यसको दर्शन अति दुर्लभ छ । देवताहरू पनि सदा यो रूपको दर्शनको आकाङ्क्षा राख्दछन् ॥

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवांबिधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥५३॥

जुन प्रकार तिमीले मलाई देखेका छौ त्यसप्रकारको चतुर्भुज भएको 'म' न वेदले, न तपले, न दानले र न यज्ञले नै देखिन सक्छु ॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवांबिधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥५४॥

तर हे परन्तप अर्जुन ! यसप्रकार मेरो चतुर्भुज रूप देख्नका लागि अनन्य भक्ति चाहिन्छ । केवल यही भक्तिले मलाई तत्त्वपूर्वक जान्न, एकै भावले प्राप्त हुन तथा 'म'मा प्रवेश गर्न सक्ने छौ ॥

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥५५॥

हे अर्जुन ! जुन पुरुष केवल मेरा लागि सम्पूर्ण कर्तव्य कर्म गर्दछ, जो मेरो परायण, भक्त र आसक्तिरहित छ त्यो अनन्य भक्तियुक्त पुरुष मलाई नै प्राप्त हुन्छ ॥

अर्जुनको वचनलाई सुनेर कृष्ण भगवान्ले भन्नुभयो- हे अर्जुन ! मेरो यो चतुर्भुज रूप देख्न अति दुर्लभ छ । जसलाई तिमीले देख्यौ, त्यो हेर्न देवताहरू पनि इच्छा गर्दछन् । चतुर्भुज रूप कृष्णको सामान्य रूप होइन । अरू सामान्य अवस्थामा उहाँ दुई भुजा भएका अन्य मनुष्यसहर नै हुनुहुन्छ तर अर्जुनको चाहनास्वरूप श्रीकृष्णले आफ्नो चतुर्भुज रूपको दर्शन दिनुभयो । यो चार हात एउटा प्रतीक हो त्यस्तै हजारौं हात भएका परमात्माको कल्पना पनि एउटा प्रतीक नै हो । आमाले बच्चाालाई दुई हातले उठाउँदासम्म त्यो मनुष्यको प्रेम हुन्छ र चारहातले मनुष्यलाई उठाउँदा त्यो परमात्माको प्रेम हुन्छ । परमात्मा दोहोरो अर्थमा हाम्रो आमा हो । उसले हामीलाई यस जगत्मा त सट्टमालेको नै छ र उसले त्यो जगत्मा पनि सट्टमाले छ जुन यो जगत्को पार छ । त्यसैले परमात्माको चार हात प्रतीक बनेको हो । साथै परमात्माले चारै दिशाबाट पनि हामीलाई सट्टमाल्छ र उसका हातमा हामी सुरक्षित हुन्छौं । कृष्णको चतुर्भुज रूप अर्जुनको मागानुरूप प्रकट भएको हो किनभने अर्जुन आमाको गर्भमा जस्तो सुरक्षित अवस्थामा हुन चाहन्छन् । आमाको गर्भमा बच्चा मोक्षको अवस्थामा हुन्छ र जे चाहन्छ, त्यही प्राप्त हुन्छ साथै ऊ पूर्ण सुरक्षित पनि हुन्छ । अर्जुन त्यही सुरक्षित अवस्थामा रहन कृष्णको विशेष प्रेम अर्थात् चतुर्भुज रूपको माग गर्दै छन् ।

कृष्णको अलौकिक, भयानक, विराट् रूपबाट आत्तिएर अर्जुनले कृष्णसँग चतुर्भुज रूपमा दर्शन दिएर आफूलाई सट्टमाल्न बिन्ती गरेका हुन् । उनी कृष्णको चार हात भएको स्वरूपमा यो जगत् र यसभन्दा पर पनि सुरक्षित हुन चाहन्छन् । चतुर्भुजस्वरूप दर्शन दिएपछि कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिम्रा लागि जुन चतुर्भुज रूपको दर्शन दिएँ त्यो अति दुर्लभ छ र यो रूप हेर्न देवताहरू पनि लालायित हुन्छन् । हे अर्जुन ! तिमीले 'म'मा देखेको चतुर्भुजरूप न देवले, न तपले, न दानले र न यज्ञले देख्न सम्भव हुन्छ । हे श्रेष्ठ तपवाला अर्जुन ! भक्तिभाव गरेर तिमीले यो चतुर्भुज रूप देख्न र तत्त्वपूर्वक जान्न सम्भव भएको हो । यो अनुभव प्रेमको अनुभव हो जुन तपद्वारा हुन सक्दैन । यो चतुर्भुज रूप त प्रेमभाव र अनन्य भक्तिले मात्र प्राप्त हुन्छ । भक्तको अवस्थानुरूप नै सत्यको दर्शन हुन्छ । अनन्य भावले रसपूर्वक भरिएको व्यक्तिले प्रेमभावकै दर्शन पाउँछ । समर्पणको भावविना तपसाधनाद्वारा कसैले पनि यो प्रेम रूपको दर्शन गर्न सक्दैन ।

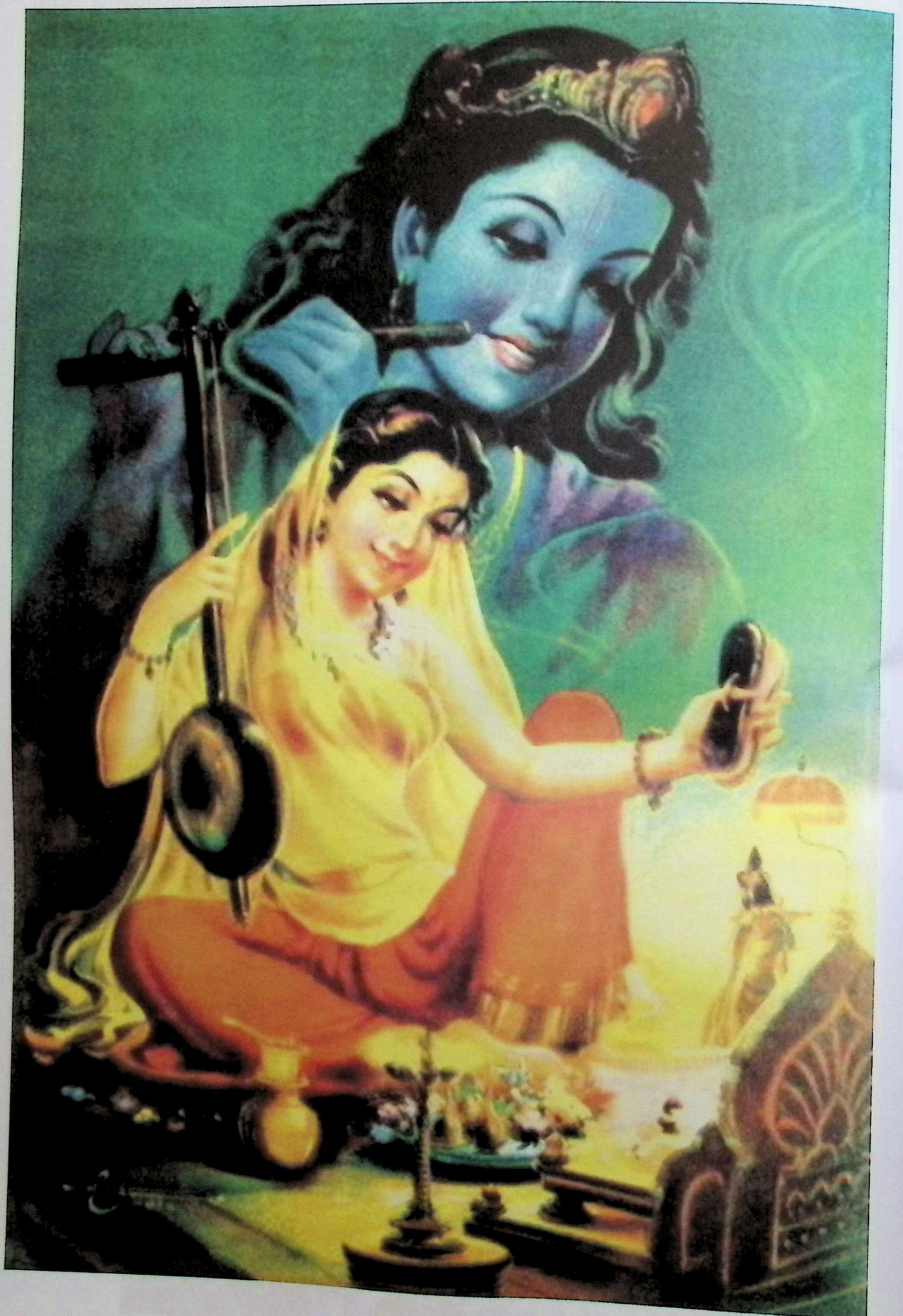
कृष्ण भन्नुहुन्छ- तपबाट त्यो रूपको दर्शन पाइँदैन, तपस्वीहरू त्यो रूपको माग पनि गर्दैनन् । महावीरले चतुर्भुज रूपको कल्पनासम्म पनि गर्न सक्नुहुन्न तर अर्जुन चतुर्भुज रूपको, प्रेमको, आमाको हृदय जस्तै सत्यको माग गर्दछन् । अर्जुन अस्तित्वलाई आमाको रूपमा हेर्न खोज्छन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसले अनन्य भक्ति प्रेमले बोलाउँछ उसका लागि म त्यही रूपमा प्रत्यक्ष प्रकट हुन्छु । प्रत्यक्ष मात्र हुने होइन उसले मलाई तत्त्वपूर्वक जान्न, ममा प्रवेश गर्न र मसँग एक हुन पनि सक्छ । हे अर्जुन ! जुन पुरुष मेरा लागि सबै कुरा मेरो सम्भेर सम्पूर्ण कर्तव्य कर्मलाई गर्दै मेरो परायण हुन्छ तथा मेरो भक्त जो स्त्री, सन्तान, धनादि सम्पूर्ण सांसारिक पदार्थहरूमा स्नेहरहित छ र सम्पूर्ण भूत प्राणीहरूमा वैरभावले शून्य छ भने यस्तो अनन्य भाव भएको पुरुषले मलाई नै प्राप्त गर्दछ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो सम्पूर्ण कुरा 'म'मा छोड्छ, उसले मलाई प्राप्त गर्छ । जसले अनन्य भावले प्रत्येक कर्मलाई मेरै काम ठानेर गर्छ, जो 'म'मा पूर्ण समर्पित र आसक्तिरहित छ; पत्नी, सन्तान धनादिमा पनि आसक्ति राख्दैन भने त्यस्तो व्यक्तिले मलाई पाउँछ र म पनि उसलाई त्यत्तिकै प्रेम गर्छु ।

स्त्री सन्तानमा आसक्ति नहुनुको अर्थ उनीहरूलाई प्रेम नगर्नु भन्ने होइन । प्रेम नगर्दा त त्यस्तो प्रेम सुकेर व्यर्थ भएर परमात्मासम्म पुग्नै सक्दैन । यसको अर्थ स्त्री अथवा सन्तानसँग प्रेम गर्दा पनि त्यसलाई कृष्णको प्रेम ठानेर गर्नुपर्छ । प्रेमलाई हटाउने होइन आफूलाई हटाउनुपर्छ । यदि हामी सबै कर्म उसको भनेर ठान्छौं भने प्रेम पनि उसैको ठान्नु भन्ने कृष्णको अभिप्राय हो । स्त्री र पुरुषका ठाउँमा कृष्णलाई देख्नसके सारा प्रेम परमात्मालाई समर्पित हुन्छ । कतिपय व्यक्तिहरूले यसको गलत व्याख्या पनि गरेका छन् । स्त्रीप्रति आसक्ति नराख्नु भन्ने गलत व्याख्या पनि भएको छ । कृष्णको अभिप्राय त स्त्री र पुरुषलाई पनि कृष्णलाई प्रेम गरेको सम्भेर गर्नु भन्ने हो । यसमा स्त्री या सन्तानलाई घृणा गर्नु भन्ने कदापि होइन ।

जससँग पनि प्रेम हुँदा त्यसमा परमात्मा खोज्न सुरु गर्नुपर्छ तब बिस्तारै त्यो प्रेम विस्तार भएर परमात्मासम्म पुग्ने छ र प्रेमको गहिराइ प्रार्थना बन्ने छ । जब प्रेम पूर्ण हुन्छ, त्यहाँ परमात्मा उपलब्ध हुन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- मलाई सम्भेर प्रेम जहाँ दिए पनि त्यो प्रेम मकहाँ नै आइपुग्छ । जब सारा आसक्ति, जीवनका सारा प्रेमधारा परमात्मातर्फ बग्न थाल्छन्, त्यस दिन जगत्मा कुनै वैरभाव रहँदैन । जब संसारमा वैरभाव समाप्त भएर प्रेमभाव गहिरो हुन्छ तब त्यो प्रेमको धारा परमात्माकहाँ पुग्ने छ ।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्री कृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो
नामैकादशोऽध्यायः ॥११॥

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

बाह्रौ अध्याय

भक्तियोगः

अर्जुन उवाच

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥१॥

भगवान्का वचनलाई सुनेर अर्जुनले भने- हे भगवन् कृष्ण ! जो अनन्य प्रेमी भक्तजन निरन्तर हजुरको भजन र ध्यानमा लागेर हजुरलाई अति श्रेष्ठ भावले उपासना गर्छन् र जो अविनाशी सच्चिदानन्दघन निराकारलाई उपासना गर्छन्, यी दुवै प्रकारका भक्तहरूमा अति उत्तम योगवेत्ता को हुन् ?

श्रीभगवानुवाच

मद्ययावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥२॥

यसप्रकार अर्जुनले सोधेपछि कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! 'म'मा मनलाई एकाग्र गरेर निरन्तर मेरो भजनमा र ध्यानमा लागि रहेका जुन भक्तजन परम श्रद्धाले युक्त भएर 'म'सगुण रूप परमेश्वरलाई भज्दछन्, तिनीहरूलाई 'म' योगीहरूमा अति उत्तम योगी मान्दछु ॥

जगत्लाई बुझिले र हृदयले जान्न सकिन्छ । हृदयको जगत्मा बुझिको कुनै काम हुँदैन । बुझिलाई छोडेमा मात्र भक्तिको यात्रा सुरु हुन्छ । हाम्रो भित्र र बाहिर जाने द्वार एउटै छ । हामी प्रेमबाटै जगत्मा प्रवेश गर्छौं र प्रेमबाटै बाहिर पनि जान सक्छौं । प्रेम यस्तो घटना हो, जहाँ प्रेमी डुबेर एक हुन्छन् । प्रेम उल्टो भएर दिशा बदलिएमा भक्ति बन्छ र जगत्बाट हटेर चैतन्यतिर मोडिएमा श्रद्धा बन्छ । श्रद्धा अन्धो प्रेम हो । संसारतिर बग्दा त्यही प्रेम वासना बन्छ भने परमात्मातिर बग्दा श्रद्धा र भक्ति बन्छ । प्रेमजस्तै भक्ति पनि अन्धो हुन्छ । बुद्धिमान् व्यक्तिका लागि भक्तिको मार्ग उपयुक्त हुँदैन । कृष्ण यस श्लोकमा भक्ति सिवाय अन्य कुनै श्रेष्ठ मार्ग छैन भन्नुहुन्छ । बुझिले जति प्रयास गरे पनि अहङ्कारको पार जान सक्दैन किनभने उसले जे गर्दा पनि त्यहाँ 'म' उपस्थित हुन्छ तर भक्ति पहिलो क्षणमा नै अहङ्कारलाई पार गर्दछ किनभने त्यहाँ समर्पण हुन्छ । 'म' लाई छोडेर तिमीलाई पाउनु नै भक्ति हो । भक्तिलाई कृष्ण श्रेष्ठतम योग भन्नुहुन्छ । दुई भएर पनि एकको अनुभव भएमा मिलनको घटना घट्छ । यस्तो प्रतीति हुनुलाई नै कृष्ण योग भन्नुहुन्छ र त्यही मिलन भक्ति हो । त्यसैले कृष्ण भक्तियोगलाई सर्वश्रेष्ठ योग भन्नुहुन्छ ।

हामी परमात्मासँग हाम्रो मिलन हुन सकेको छैन भनी सोच्दछौं, जुन हाम्रो भ्रान्ति हो किनभने यो मिलनका लागि परमात्मा सदा तयार छ, हामी नै यसका लागि बाधा बनेका छौं । परमात्मा हामीलाई खोजिरहेको छ तर हाम्रा कारणले मिलन हुन सकेको छैन । परमात्मा हाम्रो प्रतीक्षा गरिरहेको छ केवल हामीले एक कदममात्र अघि बढाउनुपर्दछ तब निःसन्देह मिलन हुने छ । परमात्मा अनन्तसम्म प्रतीक्षा गर्न सक्छ किनभने उससँग अनन्त समय हुन्छ तर हामीसँग समय कम हुन्छ । भक्ति एक फड्कोमै कदम उठाउन सक्छ तर ज्ञानलाई त्यो एक कदमका लागि हजारौं कदम उठाउनुपर्छ । ज्ञानले कैयौं कदमपछि उठाउन सक्छ तर ज्ञानलाई त्यो एक कदम उठाउनै पर्छ, जुन भक्तिले पहिलो कदममा नै उठाइसकेको हुन्छ । त्यो पनि अन्तमा त्यो एक कदम उठाउनै पर्छ, जुन भक्तिले पहिलो कदममा नै उठाइसकेको हुन्छ । त्यो अहङ्कार विसर्जनको कदम हो । ज्ञानीले आफ्नो ज्ञानी हुने अस्मितालाई विसर्जन नगरी अगाडि बढ्न सक्दैन । भक्त पहिलो कदममा नै अहङ्कार विसर्जन गर्छ भने ज्ञानी अन्तिम कदममा मात्र अहङ्कार

बिसर्जन गर्छ । ज्ञानी शास्त्र एवम् सिद्धान्तहरूमा भड्किन्छ र जबसम्म यसबाट थाक्दैन, तबसम्म भड्कि नै रहन्छ तर भक्तले पहिलो कदममै श्रद्धाका साथ समर्पित भएर आफूलाई छोडिदिन्छ । जुन क्षण उसले आफूलाई छोडिदिन्छ त्यसै क्षण परमात्माले उसलाई उठाउँछ । भक्त आफ्नो अद्भुत साहसले नै अज्ञातमा उत्रिन तयार हुन्छ । भक्तियोगका बारेमा यस अध्यायमा प्रेम र पागलपनका सूत्रहरू छन् । प्रेम र पागलपनमा बुद्धिलाई विसर्जन गर्न हामी समर्थ भएमा हृदय गतिमान् भएर त्यहाँ तरङ्गहरू उठ्ने छन् र भक्तिमार्गतिर हाम्रो यात्रा सुरु हुने छ । यो यात्रामा हिँड्न हामीलाई बुद्धिको होइन, हृदयको मात्र आवश्यकता हुन्छ ।

यसप्रकार भगवान्का वचन सुनेर अर्जुनले भने- हे कृष्ण ! जो अनन्य प्रेमी भक्तजन निरन्तर हजुरको भजन या ध्यानमा लागेर हजुरको सगुण रूपलाई अति श्रेष्ठभावले उपासना गर्छन् तथा जो अविनाशी सच्चिदानन्दघन निराकारको उपासना गर्छन्, यी दुवै प्रकारका भक्तमा अति उत्तम वेत्ता को हुन् । अर्जुन सोध्दै छन्- दुई प्रकारका साधक व्यक्तिहरू छन्, एक जो हजुरलाई निराकार देख्दछन् जहाँ हजुर अरूप, निर्गुण, असीम र अनाकृत हुनुहुन्छ, जहाँ हजुरको कुनै प्रकारको रूप छैन र हजुरलाई देख्न र छुन पनि सकिन्न र जहाँ हजुर विराट् र असीम शक्ति मात्र हुनुहुन्छ । अर्को प्रकारका साधक व्यक्ति पनि छन् जो हजुरलाई अनन्य प्रेमले भज्छन्, ध्यान गर्छन्, हजुरको सगुण रूपको उपासना गर्छन्, हजुरका आकारको, अवतरणको आराधना गर्छन्, यी दुवैमध्ये कुन भक्त श्रेष्ठ हो । अर्जुन आफू अन्योल अवस्थामा हुँदा कुन मार्ग उपयुक्त हुन्छ भनी जान्न चाहन्छन् । उनी कृष्णलाई म हजुरलाई साकार रूपमा स्पर्श गरेर प्रेम गरूँ कि निराकार रूपमा हजुरको उपासना गरूँ, भजन ध्यानद्वारा हजुरको प्रेममा लीन बनूँ अथवा विचारपूर्वक निराकार रूपको ध्यान गरूँ भनेर जान्न चाहन्छन् ।

सबै विचार सगुण हो र विचारले निर्गुणसम्म पुग्न सकिन्न । शून्य हुन नसकेसम्म निराकारको दर्शन हुन सक्दैन र जबसम्म प्रेम हुँदैन, साकार रूपको कुनै अनुभव हुन सक्दैन । अर्जुन सोध्दै छन्- यो दुई निराकार र साकार, सगुण र निर्गुणमध्ये कुन मार्ग श्रेष्ठ हो ? भक्तिको बाटोमा जानु छ भने प्रेमले पूरा भरिनुपर्छ र निराकारको मार्ग जानु छ भने भित्र पूरा खाली हुनुपर्छ । उसैबाट पूरा भरिनु, उही हृदयमा धड्किनु, उसैले श्वास लिनु र उही विचारमा हुनु भक्ति हो । आफूमा आफूजस्तो केही नबचेर उसबाट पूर्ण रूपमा भरिएर एक रत्तीभर स्थान शेष नरहनु अनन्य भक्ति हो । परमात्मासँगको प्रेममा पर्नु असाधारण प्रेम हो जसमा भक्त रत्तीभर रहँदैन, केवल भक्ति मात्र शेष रहन्छ । अर्जुन यस्ता दुई विपरीत मार्गमध्ये कुन मार्ग श्रेष्ठ हो भनी सोध्दछन् । कृष्णले जब अर्जुनलाई भक्तिमार्ग श्रेष्ठ हो भन्नुहुन्छ, तब त्यो मार्ग अर्जुनका लागि श्रेष्ठ मार्ग हो । अर्जुन जस्ता अत्यधिक व्यक्तिहरूका लागि भक्तिमार्ग श्रेष्ठ हो किनभने निर्विचार भएर शून्य हुनु अति कठिन कुरा हो । यसको तुलनामा प्रेमले भरिनु केही सरल हुन्छ । प्रेम एउटा नैसर्गिक उद्भावना हो र स्वाभाविक भोक हो । प्रेममा अलिकति पनि उत्सुकता नभएको व्यक्तिका लागि भने निराकार उपयुक्त मार्ग हुन्छ । प्रेममा अलिकति पनि उत्सुकता छ भने साकार उसका लागि उपयुक्त मार्ग हुन्छ किनभने जे हाम्रो भित्र हुन्छ त्यही बाटो हिँड्नु सजिलो र उपयुक्त हुन्छ ।

प्रेमविना मनुष्य बाँच्न सक्दैन । प्रेम श्वास लिएको जस्तो लिन र दिन सक्नुपर्छ । कुनै बच्चालाई भोजन दिएर आमाको न्यानोपन र प्रेम नदिएर उसलाई बचाउन कठिन हुन्छ । मनुष्यमा प्रेमविना केही तत्त्व अविकसित रहन्छन् र ती नै जीवनका लागि उपद्रव बन्न सक्छन् । घृणा, हिंसा, हत्या, क्रोध र विध्वंस यसकै उदाहरण हुन् र यिनीहरू त्यही प्रेमविनाका अविकसित तत्त्व हुन् । हामी सबै प्रेम लिन र दिन चाहन्छौं र कसैबाट प्रेम प्राप्त भएमा हामी मूल्यवान् भएको महसुस गर्छौं । प्रेमका अतिरिक्त कुनै कुरा मूल्यवान् हुन सक्दैन । प्रेमलाई जीवन्त राख्न प्रेम लिन र दिन जान्नुपर्छ । प्रेम एउटा गहिरो श्वास हो, त्यसैले प्रेमविना भित्र गहिराइमा लुकेको प्राण जीवित हुन सक्दैन । यही प्रेमको भोकलाई मूलतिर

फर्कायो भने यो अध्यात्म बन्न सक्छ र त्यो प्रेमको भोकलाई पदार्थतिरबाट परमात्मातिर फर्कायो भने अर्थात् परिवर्तनशील संसारबाट शाश्वततिर फर्कायो भने भक्ति बन्छ ।

कृष्ण अर्जुनलगायत सम्पूर्ण मनुष्य जातिलाई भन्दै हुनुहुन्छ- प्रेम र भक्तिको मार्ग श्रेष्ठ छ । प्रेमको मूल्य नै नभएको व्यक्ति खोज्न कठिन हुन्छ । यदि कुनै व्यक्तिलाई प्रेमको कुनै मूल्य छैन भने उसको साधना निर्विचार हुन्छ । अर्जुनले सोभै आफ्ना लागि कुन मार्ग उपयुक्त हुन्छ भनेर नसोधे पनि गहिराइमा भनेर जान्न चाहन्छन् । यसप्रकार अर्जुनले सोधेपछि कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! 'म'मा मनलाई एकाग्र गरेर निरन्तर मेरो ध्यान र भजनमा लागेको भक्तजन अतिश्रेष्ठ श्रद्धाले युक्त भएको 'म' सगुण रूप परमेश्वरलाई भज्छन् । त्यसैले उनीहरूलाई 'म' योगीहरूमा अति श्रेष्ठ योगी मान्दछु ।

एकाग्रता प्रेमको भूमिमा सहजै फलित हुन्छ । कुनै कुरामा एकाग्रता नहुनु त्यो कुरासँग व्यक्तिको प्रेम नहुनु हो । एकाग्रता प्रेमकै छाया हो र व्यक्तिले चाहेर पनि यसलाई छुटाउन सक्दैन । कुनै कुरामा एकाग्र हुन नसक्नुको कारण त्यो कुरासँग हाम्रो प्रेम नहुनु हो । चित्रकारलाई डाक्टर बनाउन खोज्दा त्यसमा उसको एकाग्रता नहुने हुँदा सफल हुन सक्दैन । कृष्णले अर्जुनलाई 'म'मा एकाग्र भएर निरन्तर मेरो भजन वा ध्यानमा लाग्न भन्नुको अर्थ उहाँको प्रेममा पूरा डुब्न भन्नुभएको हो । प्रेममा डुब्नु भन्नाले आफूलाई पूरै बिर्सिएर केवल कृष्ण मात्र बचाउनु र सम्पूर्ण अङ्ग-प्रत्यङ्गले उहाँलाई नै सम्झिनु भन्ने हो । कृष्णले निरन्तर मलाई भज्नु भन्नुको अर्थ जीवनको सारा क्रियामा उहाँकै ध्यान र स्मृति हुनु, हरेक ठाउँमा उहाँकै गीत, नृत्य र रूप देखिनु हो । फूलमा, पक्षीमा, बिहानीको शीतमा, सूर्यमा अर्थात् हरेक स्थानमा उहाँलाई देख्नु निरन्तर भजन हो । भजनको अर्थ सबैमा परमात्मा देख्नु हो । भजनले भरिएको व्यक्तिले ढुङ्गा जस्तो निर्जीव वस्तुदेखि प्रत्येक सजीव वस्तुमा परमात्मालाई देख्छ । जब हाम्रो भित्र भगवान्सँग गहिरो प्रेम हुन्छ, तब सबैतिर उसकै प्रतिध्वनि सुनिन्छ । यस्तो अवस्थामा भएको व्यक्तिले जे गरे पनि त्यो भजन हुन्छ । व्यक्तिलाई अस्तित्वको अनुभव नहुँदा मुखले राम राम भजेर त्यसको परिपूर्ति गर्न खोज्छ । भजन त चारैतर्फ जे भइरहेको छ, त्यसमा रामलाई देख्नु हो । लोभले भरिएको व्यक्तिलाई चारैतिर लोभकै फैलावट देखिन्छ किनभने जे भित्र हुन्छ त्यही चारैतिर फैलिन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म'मा मनलाई एकाग्र गरेर निरन्तर मेरो ध्यान र भजनमा लागेको भक्तजन अतिशय श्रद्धाले युक्त भएर 'म' सगुण रूप परमेश्वरलाई भज्दछन् । उहाँले अतिशय श्रद्धा भन्नुहुन्छ । श्रद्धा दुई प्रकारका हुन्छन्, एउटा श्रद्धा जो तर्कमा निर्भर हुन्छ, त्यो श्रद्धा श्रेष्ठ होइन किनभने तिनको वास्तविक श्रद्धा बुद्धि हो । कतिपय व्यक्तिहरूले ईश्वर छ भन्ने प्रमाण दिएका छन् र जो त्यो प्रमाणलाई मानेर श्रद्धा गर्छन् त्यो श्रद्धा निकृष्ट श्रद्धा हो । अनेक दार्शनिकले ईश्वर किन छ भनेर प्रमाण दिएका छन् । एउटा माटाको गाग्रो बनाउन त कुमाले चाहिन्छ भने ईश्वर नभए यो दृश्य जगत् कसले यत्रो निर्माण गर्‍यो, निर्माण गर्ने कोही हुनुपर्छ किनभने जगत् प्रयोजनहीन छैन भनेर तर्कशास्त्रीहरू भन्छन् । जगत् चैतन्य देखिन्छ र चेतना पदार्थबाट जन्मिँदैन । तसर्थ जगत्का पछाडि कुनै चैतन्यको हात हुनैपर्छ । यसरी परमात्माका सम्बन्धमा हजारौं तर्क दिएको पाइन्छ । जुन तर्कका आधारमा उनीहरू ईश्वर मान्दछन् त्यो श्रद्धा बुद्धिको श्रद्धा हो र त्यो निकृष्ट श्रद्धा हो । उनीहरूका यी सबै तर्कहरू कमजोर छन् र खण्डन गर्न सकिन्छ तसर्थ यो श्रेष्ठ श्रद्धा होइन ।

आस्तिक जुनसुकै कुरा बनाउन पनि बनाउनेवाला स्रष्टा चाहिन्छ भन्छन् । चार्वाक अर्थात् चारुवाक्ले सबै कुरा बनाउनलाई बनाउनेवाला चाहिन्छ भने ईश्वरलाई बनाउने को हो भनेर प्रश्न गर्छन् । यस तर्कसँग आस्तिकहरूको विरोध छ र उनीहरू यसलाई कुतर्क मान्दछन् । यो कुतर्क हो भने सबै तर्क कुतर्क नै हो । ईश्वर यदि असृष्ट छ भने जगत् पनि असृष्ट छ भनेर नास्तिकहरू खण्डन गर्छन् । तसर्थ तर्कका आधारमा आस्तिक र नास्तिकबिचको मान्यतालाई मेटाउन सकिन्छ । त्यसैले यस्तो श्रद्धा

निकृष्ट श्रद्धा हो । अर्को श्रद्धा तर्कको आधारमा नभएर अनुभवका आधारमा हुन्छ र विचारको आधारमा नभएर प्रतीतिमा आधारित हुन्छ, त्यो श्रद्धा श्रेष्ठ श्रद्धा हो । जो तर्कका आधारमा यी कारणहरूले ईश्वर हुनुपर्छ भन्छन् त्यो श्रेष्ठ श्रद्धा होइन तर जसले ईश्वर मेरो अनुभव हो र ईश्वर हुनुपर्छ होइन, ईश्वर छ भनेर भन्छ त्यो श्रेष्ठ श्रद्धा हो ।

हामी ईश्वरमा विश्वास गर्छौं किनभने हामी ईश्वर छ भनेर जान्दैनौं । त्यसैले जहाँ भरोसा हुँदैन त्यहाँ विश्वास हुन्छ तर विश्वास भरोसा होइन । ईश्वर हुनका लागि तर्कको होइन अनुभवको आवश्यकता हुन्छ । मनुष्य सागररूपी अस्तित्वको एक लहर हो, जो आज छ भोलि रहँदैन तर परमात्मा शाश्वत छ । हामीभित्र परमात्मा छ र हामी परमात्माकै एक रूप हौं । जुन क्षण व्यक्ति आफ्नो अस्तित्वलाई बुझ्न सक्छ त्यस क्षण ऊ आफू रहँदैन उसमा नै परमात्मा प्रकट हुन्छ । यस्तो प्रतीति भएर हरेक कुरामा परमात्मा देख्नु अतिशय श्रद्धा हो । परमात्मा तर्कबाट सिद्ध हुँदैन र खण्डित पनि हुँदैन । परमात्मालाई हाम्रो प्रमाणको पनि कुनै आवश्यकता हुँदैन । ऊ लहरभित्र सागर लुकेभैं व्यक्तिभित्र लुकेको छ । संसारमा कुनै कुरा विनष्ट हुँदैन केवल आकार मेटिन्छ तर अस्तित्व मेटिँदैन । पानीको थोपा पनि बाफमा परिवर्तन हुन्छ तर नष्ट हुँदैन । हामी आकार हौं र आकारभित्र लुकेको अस्तित्व परमात्मा हो । उसलाई तर्कद्वारा प्रमाणित गर्ने आवश्यकता नै छैन । श्रेष्ठ श्रद्धा अनुभव र साक्षात्कारबाट जन्मिन्छ । यो शास्त्रको नभई हाम्रो जीवन अनुभवको हिस्सा हो । परमात्माको अनुभव नै श्रेष्ठ श्रद्धा हो ।

प्रेम परम योग हो, यसभन्दा श्रेष्ठ अरू कुनै अनुभव हुँदैन । त्यसैले भक्ति प्रेमकै रूपान्तरण हुनाले यो श्रेष्ठतम मार्ग हो । जहाँ माग हुन्छ, त्यहाँ प्रार्थना हुँदैन किनभने मागले प्रार्थनालाई असफल गरिदिन्छ । परमात्माको द्वारमा विना कुनै माग खाली हात उभिने व्यक्तिले मागेको भन्दा बढी प्राप्त गर्छ । उहाँसँग माग्नुको अर्थ हामी उससँग अप्रसन्न छौं र गुनासो पोखिरहेका छौं भन्ने हो । दुखी व्यक्तिले उसँग सुखको माग गर्छ तर सुखको मागले सुख नै ल्याउँछ भन्ने जरुरी छैन । प्रायःजसो सुखले भन्नु ठुलो दुख ल्याउँछ । सुखको माग दुखको कारण हो । यदि व्यक्ति दुखमा माझिएर परिपक्व भएमा दुखकै मार्गबाट सत्यसम्म पुग्न सकिन्छ । त्यसैले उचित अनुचितको द्वन्द्वमा नपरी जसले परमात्मामै सबै छाडिदिन्छ त्यही प्रार्थना हो ।

मनुष्यलाई आफ्नो चाहना कुन उचित र कुन अनुचित हो, त्यो पनि थाहा हुँदैन । हाम्रो चाहना प्रतिपल बदलि रहन्छ र पूरा भएको चाहनाबाट व्यक्तिले के प्राप्त गर्‍यो त्यो पनि थाहा हुँदैन । चाहनाले दुख दिए पनि व्यक्ति आफ्नो पुरानो गल्तीबाट सुध्दैन । जान्ने व्यक्तिहरू भन्छन्- परमात्माकहाँ माग छोडेर गएमा चाहना गरेको भन्दा बढी प्राप्त हुन्छ तर व्यक्ति चाहना छोड्नुपरे परमात्माको द्वारमा जाँदै जाँदैन । आफ्नै मागहरूका कारण व्यक्ति भजन या ध्यान गर्न सक्दैन । प्रेम मागशून्य र निःसर्त हुन्छ त्यसैले प्रेम नै आनन्द र प्रार्थना हो । परमात्माले हामीलाई मनुष्य हुन दिएको हुनाले कृतज्ञताज्ञापन गर्नु प्रार्थना हो । प्रार्थना त मौनतामा मात्र हुन सक्छ । मनलाई विसर्जन गरेमा एकाग्रता फलित हुन्छ । एकाग्र हुने मन सागरजस्तो हुन्छ । जसले तर्क र बुद्धिले होइन एकाग्रताका साथ हरेक सजीव र निर्जीव वस्तुमा केवल परमात्मा मात्र देख्छ र प्रेमपूर्वक परम श्रद्धाले निरन्तर उसकै भजन गर्छ, त्यस्तो व्यक्तिलाई नै कृष्ण श्रेष्ठ योगी भन्नुहुन्छ । जुन क्षण प्रेम र श्रद्धामा युगपथ एकाग्रता हुन्छ, तब बाहिरका सबै वस्तुहरू हराउँछन् र साधक भित्र प्रवेश गर्छ ।

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिन्त्यञ्च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥३॥

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥४॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! जो पुरुष इन्द्रियसमुदायलाई राम्ररी वशमा राखेर मन बुद्धिबाट पार सर्वव्यापी अकथनीय रूप तथा एक रस रहनेवाला नित्य अचल निराकार अविनाशी सच्चिदानन्द ब्रह्मलाई निरन्तर एक भावले ध्यान गर्दै उपासना गर्छन् ती सम्पूर्ण प्राणीहरूको हितमा लागिपर्ने र सबैमा समान भाव भएका योगी पनि मलाई नै प्राप्त हुन्छन् ॥

भक्तिको मार्गका अतिरिक्त अन्य मार्गबाट पनि परमात्मा प्राप्त गर्न सकिन्छ । अधिल्लो श्लोकमा कृष्ण भन्नुहुन्छ- ती भक्त जो निरन्तर 'म'मा डुबेर आफ्नो मन सबै 'म'मा लगाएर 'म' सगुण साकारलाई निरन्तर श्रद्धाले भज्छन् उनीहरू श्रेष्ठतम योगी हुन् तर यसको अर्थ उनीहरूले मात्र कृष्णलाई प्राप्त गर्छन् भन्ने होइन । कृष्णलाई निराकार ध्यान गर्ने व्यक्तिले पनि प्राप्त गर्न सक्छन् । जो शून्यका साथ परमात्मामा एकाकार हुन्छन्, उनीहरू पनि उहाँलाई नै उपलब्ध हुन्छन् । दुवैको मार्ग अलग भए पनि अन्तिम गन्तव्य कृष्ण नै हो । त्यसैले सगुणबाट वा निर्गुणबाट चले पनि अन्तमा केन्द्रमै अर्थात् कृष्णमा नै पुगिन्छ । जुन मार्गबाट यात्रा गरे पनि यात्रापथ र विधिको प्रयोग अलग हुन सक्छ तर पुग्ने गन्तव्य एउटै हुन्छ । त्यस गन्तव्यमा पुगेपछि केही अलग हुँदैन र सबै अन्तर समाप्त भएर अभेद मात्र शेष हुन्छ ।

सगुण-निर्गुण र साकार-निराकारको मार्ग तर्क गर्ने व्यक्तिका लागि विपरीत लाग्न सक्छ । तथाकथित पण्डितहरू कोही सगुण र कोही निर्गुण ठिक हो भन्दछन् र यही प्रमाणित गर्न आफ्नो जीवन समाप्त गर्छन् जसका कारण अनेक समुदाय र पन्थ बनेका छन् । यस जगत्मा अधर्मको जन्म नास्तिक भएर होइन, आस्तिकको बेठिक तर्कले गर्दा भएको हो । आफ्नो पथ र धर्मग्रन्थलाई युद्धभूमि जस्तो एक अर्काको नाश गर्ने जस्तो गरी प्रस्तुत गरिएको छ । गलत तर्कको प्रयोग यति धेरै भयो कि कोही पनि ठिक बाँकी रहेनन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जुनसुकै पथबाट बढे पनि गन्तव्य एकै हुँदा निरन्तर एक भावले ध्यान गर्दै उपासना गर्ने व्यक्ति कृष्णलाई नै उपलब्ध हुन्छन् । कृष्णको यो भनाइबाट जतिसुकै विपरीत देखिने मार्गबाट यात्रा गरे पनि अन्तिम गन्तव्य एउटै हुन्छ र त्यो अन्तिम गन्तव्य कृष्ण नै हो भन्ने बुझिन्छ ।

आकारको विरोधमा निराकार भएको तर्कवादीहरूलाई लाग्न सक्छ तर यसमा विरोध र विपरीतता छैन किनभने आकारमा पनि निराकार नै प्रकट भएको छ र जहाँ आकार लीन हुन्छ त्यो स्रोत निराकार हो । मूल उद्गमको विपरीत हुन सकिँदैन । व्यक्तिको हेर्ने सीमित क्षमताले गर्दा आकार र निराकार विपरीत देखिएको हो । व्यक्ति एउटा सानो ढुङ्गा पनि एकै चोटिमा पूरा हेर्न सक्दैन भने झन् पूरा सत्यलाई एकैपटक हेर्न सम्भव नै हुँदैन । सानो पत्थर पनि एक चोटिमा आधा मात्र देखिन्छ र आधा हुनुपर्छ भन्ने कल्पना मात्र गर्न सकिन्छ किनभने व्यक्तिको इन्द्रियको क्षमता सीमित हुनाले जति त्यसले देखाउँछ त्यति नै उसले देख्न सक्छ । साकार रूपको मूर्ति हामीले देख्न सक्छौं तर त्यसभित्र लुकेको निराकार रूप देख्न सक्दैनौं । सत्यका सम्बन्धमा हाम्रो दृष्टि पाँच जना अन्धा व्यक्तिहरूले हात्तीलाई निराकार रूप देख्न सक्दैनौं । सत्यका सम्बन्धमा हाम्रो दृष्टि पाँच जना अन्धा व्यक्तिहरूले हात्तीलाई छत्रमेको पञ्चतन्त्रको कथा जस्तो छ । पूरा हात्ती नदेखीकन कान, सुँड, खुट्टा र शरीर छत्रमेर आफ्नो कल्पनानुसार गरेको बयान जस्तै अर्जुन पनि हात्तीको अगाडि नै उभिएर हात्तीलाई नै तिमी को हो भनेर सोध्दै छन् । हात्ती भन्छ- सबै कुरा 'म' नै हुँ, त्यो सुँड पनि 'म' नै हुँ, नाइलो जस्तो कान पनि 'म' नै हुँ, खम्बा जस्तो खुट्टा पनि 'म' नै हुँ, विराट् भित्ता जस्तो शरीर पनि 'मेरो' हो । कृष्ण पनि अर्जुनलाई त्यही भन्दै हुनुहुन्छ । त्यो विराट् अकथनीय, अकल्पनीय स्रोत जो साकार र निराकार दुवै छ त्यो 'म' नै हुँ । परमात्माका दुवै रूप देख्न सक्ने व्यक्तिले मात्र साकार र निराकार दुवै रूपमा परमात्मालाई देखेर आफू पनि परमात्मा हुन सक्छ ।

कृष्ण यस प्रसङ्गमा प्रेम र ज्ञान दुवै मार्गबाट चल्ने व्यक्ति त्यही अन्तिम गन्तव्यमा पुग्छन् तर यी दुवै मार्ग विपरीत छन् भन्नुहुन्छ । ज्ञानबाट हिँड्ने व्यक्तिलाई शून्य हुनुपर्छ भने प्रेमबाट हिँड्ने व्यक्ति पूर्ण हुनुपर्छ तर शून्यता र पूर्णता एकै घटनाका दुई नाम र अवस्था हुन् । शून्यभन्दा पूर्ण अरू केही हुन सक्दैन र पूर्णभन्दा बढी शून्य अरू केही पनि छैन । हामी जस्ता सामान्य व्यक्तिका लागि शून्यको अर्थ केही पनि नहुनु हो र पूर्णको अर्थ सबै कुरा हुनु हो । यो हाम्रो देख्न सक्ने दृष्टि र बुझ्ने क्षमताको सीमाको कारणले हो । जो व्यक्ति शून्य हुन्छ उसले तत्क्षण पूर्णको र जो व्यक्ति पूर्ण हुन्छ, उसले पनि तत्क्षण शून्यको अनुभव गर्छ । शून्यता र पूर्णता एउटै सिक्काका दुई पाटा हुन् । प्रेमले भरिएको ज्ञानीले आफूलाई पहिले प्रेमबाट रिक्त गरेर शून्य हुन्छ । ज्ञानी आफूलाई प्रेम, राग, द्वेष सबैबाट रिक्त गर्छ र शून्य हुन्छ । त्यसैले महावीरले सबै प्रकारका प्रेमरागबाट शून्य हुनुपर्छ भन्नु भएको हो । महावीर जुन दिन रिक्त हुनुभयो त्यही क्षण उहाँमा पहिलो घटना प्रेमको घट्यो । यसको अर्थ शून्य र पूर्ण अलग होइनन् एकै हुन् । महावीर ठुला अहिंसक हुनुहुन्थ्यो र अहिंसक हुनु नै वास्तवमा प्रेमले भरिनु हो । महावीरको अहिंसा नै प्रेम हो र जो व्यक्ति प्रेमले भरिन्छ उसले अरूलाई दुख पुऱ्याउन सक्दैन । अहिंसाको अर्थ अरूलाई अलिकति पनि दुख नदिनु हो र यही प्रेम हो । त्यसैले महावीर जस्तो शून्य तर प्रेमले भरिएको प्रेमी खोज्न कठिन हुन्छ ।

कृष्ण पूर्ण प्रेममा भएर पनि उहाँभित्र गहिरो शून्य छ । कृष्ण पूरा प्रेममा हुनुहुन्छ, त्यसैले कृष्णभन्दा शून्य व्यक्ति पाउनै सकिन्न । उहाँको सोह्र हजार गोपिनीहरूसँग प्रेम भएर पनि कसैसँग कुनै बन्धन निर्मित भएन र यस्तो अवस्थामा पनि मुक्त हुन सक्ने व्यक्ति भित्र पूर्ण शून्य हुनुपर्छ अन्यथा मुक्त हुन सक्दैन । कृष्ण जस्तो शून्य व्यक्तिलाई बाँध्न खोज्नु त आकाशलाई मुट्ठीमा बाँध्न खोज्नु जस्तो हो । कृष्णको यात्रा प्रेमको यात्रा हो । व्यक्ति प्रेम र ज्ञानका दुवै मार्गबाट यात्रा गरेर पनि केन्द्रमा पुग्न सक्छ तर आफ्नो पात्रतानुसार कुन मार्ग उचित हुन्छ त्यसको चुनाव उसले आफूले नै गर्नुपर्छ । पहिलो प्रेम र भक्तिको मार्ग त अर्जुन जस्ता व्यक्तिहरूका लागि श्रेष्ठ मार्ग हो र यस्तो मार्गबाट हिँड्ने व्यक्तिहरूलाई कृष्ण श्रेष्ठ योगी भन्नुहुन्छ । दोस्रो निराकार र निर्गुणको मार्गबाट जो निर्गुण र शून्य भएर हिँड्छन् उनीहरूले पनि मलाई नै प्राप्त गर्छन् भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ ।

यो युग बुद्धिको युग मात्र होइन, बुद्धिले पीडित युग पनि हो । हाम्रो सारा शिक्षण र संस्कार बुद्धिको छ, भावको छैन । त्यसैले भावतर्फ कसरी गति गर्ने भन्ने जिज्ञासा उठ्न सक्छ तर अहिले चिन्तनशील मस्तिष्क पनि दुखी र विक्षिप्त छ । यही दुखीपन र विक्षिप्तताले गर्दा बुद्धि पनि भावतर्फ मोडिन सक्छ । शिक्षित र सुसंस्कृत व्यक्तिमा जब भाव दशाको जन्म हुन्छ, तब त्यो भाव त्यत्तिकै गहिराइमा हुन्छ जति गहिराइमा उसको बुद्धि थियो । एक अतिबाट अर्को अतिमा जान सरल हुन्छ किनभने यो जीवनको नियम हो । धनको व्यर्थता धनीलाई मात्र थाहा भएभैं बुद्धिको व्यर्थता पनि बुद्धिको शिखरमा पुगेको व्यक्तिलाई नै हुन सक्छ । आज बुद्धिले शिखर छोएको कारणले गर्दा बुद्धिको भ्रम टुटेको छ र मनुष्यले भक्तितर्फको यात्रा गर्ने सम्भावना पनि उत्ति नै बढेको छ । यदि बुद्धिमान् व्यक्ति भक्त बन्न सक्थो भने ऊ जतिको भक्ति अरू कसैले पनि गर्न सक्दैन ।

भारतको पश्चिम बंगालका चैतन्य महाप्रभु पनि आइन्सटाइन जस्तै अत्यन्त प्रतिभाशाली, तर्क र बुद्धिका शिखर व्यक्तित्व हुनुहुन्थ्यो । उहाँको बुद्धिमत्ताको चर्चा सबैतिर फैलिएको थियो । जब उहाँले बुद्धिलाई त्याग गरेर भयाली, मञ्जरी लिएर बाटामा नृत्य गर्न थाल्नुभयो, तब उहाँको भाव र भक्तिले सीमा नाघ्यो । जो कसैले पनि त्यसको मुकाबिला गर्न सक्दैनन् । अरू धेरै भक्तहरू पनि भक्तिमा नाचे, गाए होलान् तर उहाँ जस्तो प्रेमी भक्त दोस्रो हुन सकेन । चैतन्य महाप्रभु बुद्धिको आखिरी शिखर चुमेर पुनः भक्तिमार्गमा शिखर चुम्ने व्यक्तिका ज्वलन्त उदाहरण हुनुहुन्छ । बुद्धि व्यर्थ भएपछि भाव, हृदय र प्रेम समेटिएको भक्तिको मार्ग खुला हुन्छ । संसारका सबै मृत समस्याहरू, विज्ञान, गणित इत्यादिलाई समाधान गर्न बुद्धिको उपयोगिता हुन्छ जुन हृदयद्वारा समाधान हुन सक्दैन । तर अमृतलाई जान्न बुद्धिको कुनै काम

हुँदैन । हामी बुद्धिसँग एक भएका कारणले दुखी हुन्छौं । आजको बुद्धिको युगमा बुद्धिको व्यर्थतालाई बुझेर भक्तिमार्गमा जाने सम्भावना प्रशस्त छ । परमात्माप्राप्ति र केन्द्रमा पुग्नका लागि सबैभन्दा पहिले इन्द्रिय वशमा हुनुपर्छ । इन्द्रियलाई वशमा गरेर मन र बुद्धिलाई पार गरेर अचल, अविनाशी, नित्य-निराकार सच्चिदानन्दघन परम ब्रह्मलाई एकै भावले ध्यान गर्दै उपासना गर्ने पुरुषले अर्थात् योगीले पनि कृष्णलाई नै प्राप्त गर्छ ।

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥५॥

हे अर्जुन ! तर त्यो सच्चिदानन्दघन निराकार ब्रह्ममा आसक्त चित्त भएको पुरुषको साधनमा क्लेश अर्थात् परिश्रम विशेष हुन्छ किनभने देहाभिमानिहरूसँग अव्यक्त विषयक गति दुखपूर्वक प्राप्त गरिन्छ अर्थात् जबसम्म शरीरमा अभिमान हुन्छ तबसम्म शुद्ध सच्चिदानन्दघन ब्रह्ममा स्थित हुन कठिन हुन्छ ॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥६॥

तर जो मेरो परायण भएका भक्तजन सम्पूर्ण कर्मलाई 'म'मा अर्पण गरेर 'म' सगुण रूप परमेश्वरलाई नै अनन्य भक्तियोगले निरन्तर चिन्तन गरेर भज्दछन् उनीहरूलाई 'म' शीघ्र उद्धार गर्छु ॥

यी श्लोकहरूमा कृष्ण भन्नुहुन्छ- निराकार निर्गुणका उपासक पनि त्यही अन्तिम गन्तव्यमा पुगेर मलाई प्राप्त गर्छन् र परम सत्यलाई उपलब्ध हुन्छन् तर यो मार्ग कठिन र दुर्गम छ । जो निराकारतर्फ यात्रा गर्छ उसले केही कठिनाइहरूको सामना गर्नुपर्छ । यो मार्गमा पीडा र क्लेश छ किनभने त्यहाँ उसले एकलो यात्रा गर्नुपर्छ । अर्को मेरो परायण भएका भक्तजनले आफ्नो सम्पूर्ण कर्मलाई 'म'मा अर्पण गरेर 'म' सगुण परमेश्वरलाई अनन्य भक्तियोगले निरन्तर चिन्तन गर्दै भज्दछन् भने 'म' त्यस्ता भक्तहरूको शीघ्र उद्धार गर्छु । पहिलो निराकारको मार्ग अज्ञात, गहन र अन्धकारपूर्ण हुन्छ । एकलै यात्रा गर्नुपर्ने हुँदा यो मार्ग दुर्गम, कष्टप्रद, विशेष परिश्रमपूर्ण हुन्छ र त्यहाँ जगत्को प्रकाशको केही काम हुँदैन साथै उसलाई सहायता गर्ने पनि अरू कोही हुँदैन । हामी जीवनमा एकलो रहन चाहँदैनौं, त्यसैले जीवनका सम्बन्धहरू यही एकलोपनबाट बच्ने उपाय र आधार हुन् । एकलो हुनुमा हामीलाई पीडा हुन्छ । त्यसैकारण निराकारको साधना पीडादायक हुन्छ किनभने त्यहाँ त गुरुसमेत पनि हुँदैन । यस मार्गमा यात्रा गर्ने व्यक्ति आफू एकलो यात्रा गरेर अघि बढेकोमा उसको अहङ्कार भन् बलियो हुन्छ र सत्यमा पुग्न सक्दैन । त्यसैले यस मार्गद्वारा हजारौं वर्षमा एक-दुई जना मात्र सत्य प्राप्त गर्न सफल हुन्छन् किनभने निराकार र अहङ्कारको सङ्गमको परिणाम डरलाग्दो हुन सक्छ ।

निराकारको मार्गबाट चल्ने व्यक्ति भक्तिको मार्गबाट चल्न सक्दैन र भक्तिको मार्गबाट चल्ने व्यक्ति निराकारको मार्गबाट हिँड्ने सक्दैन । महावीरलाई भक्तिको मार्गमा र मीरालाई निराकारको मार्गमा हिँडाउन सकिन्न किनभने यो मार्ग उहाँहरूको स्वभाव होइन । भक्त पहिलो चरणमै समर्पित हुन सक्छ भने ज्ञानी अन्तिम चरण नभई समर्पित हुन सक्दैन । भक्त साधनाको सुरुवातमै पूर्ण समर्पण नगरी यात्राको सुरुवात गर्न सक्दैन । प्रत्येक राम्रो-नराम्रो भाव, हरेक कर्म प्रभुकै चरणमा उहाँकै इच्छा सम्भरेर र आफूलाई केवल उपकरण सम्भरेर समर्पण गर्नु नै भक्ति हो । समर्पणले अहङ्कार नष्ट हुन्छ तर ज्ञानी अन्तिम अवस्थासम्म पनि समर्पण गर्दैन । त्यसैले उसको अहङ्कार अझ बलियो हुन्छ जसले गर्दा ऊ सत्यमा पुग्न सक्दैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- भक्तको 'म' छिट्टै उद्धार गर्छु । यसो भन्नु भक्तका समर्पणको कारणले हो । कृष्ण शाश्वत नियम हुनुहुन्छ त्यसैले आफूलाई मिटाएर समर्पण गर्ने व्यक्तिलाई त्यो नियमले काम गर्न सुरु गर्छ । आकर्षण शक्ति दुई प्रकारका हुन्छन् । तलतिरको अर्थात् पृथ्वीतिरको आकर्षण शक्ति

गुरुत्वाकर्षण हो भने माथितिर तानिने आकर्षण शक्ति प्रभुप्रसाद हो । जसलाई सिमोन वेलले ग्रेस (Grace) अर्थात् प्रभुप्रसाद भनेकी छिन् । त्यो माथितिर तानिनु प्रभुप्रसाद हो भने तल गुरुत्वाकर्षणतिर तानिनु खिचाउ हो । व्यक्ति नियमका विपरीत हिँडेमा गुरुत्वाकर्षण शक्तिको नियमले उसलाई तलतिर लैजान्छ । त्यस्तै व्यक्तिको अहङ्कारको विसर्जन भयो भने ऊ अहङ्कारको बोझबाट मुक्त भएर हल्का हुन्छ र प्रभुप्रसादको नियमले व्यक्ति माथितिरको यात्रा सुरु गर्न थाल्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो मेरो परायण भएका भक्तजनहरू छन् उनीहरू सम्पूर्ण कर्मलाई 'म'मा नै अर्पण गरेर 'म' सगुण रूप परमेश्वरलाई नै अनन्य भक्तियोगले निरन्तर चिन्तन गर्दै भज्छन् । त्यसैले उनीहरूको 'म' शीघ्र उद्धार गर्छु । यहाँ कृष्णले शीघ्र भन्नुको कारण भक्त पहिलो चरणमा नै सम्पूर्ण भाव र कर्मबाट समर्पित भएर निर्भार हुन्छ । त्यसैले पहिलो चरणमै प्रभुसँग मिलनको आभास उसलाई हुन थाल्छ । व्यक्तिको आत्मिक उत्थान अहङ्कारको बोझको कारणले रोकिएको हुन्छ । जुन दिन अहङ्कार हट्छ परमात्मा तत्काल उपलब्ध हुन्छ । सांसारिक अर्थमा हरेक व्यक्तिसँग केही न केही हुन्छ तर आध्यात्मिक अर्थमा व्यक्ति सर्वहारा हुन्छ । व्यक्तिसँग केही नभए पनि ऊ केही गुमाउने त्रासमा सदैव हुन्छ र परमात्माको मार्गमा पनि सट्टमालिएर हिँड्छ । यस्तो व्यक्ति भक्तिमार्गमा हिँड्न सक्दैन । भक्तिमार्गमा त लाभ र हानि पनि प्रभुले मेरै हितका लागि गरेका हुन् भन्ने श्रद्धापूर्ण भरोसा हुन्छ । यस्तो श्रद्धा र समर्पण गर्ने भक्तलाई कृष्णले तत्क्षण उद्धार गर्नुहुने छ । कृष्ण चुम्बकभै भक्तलाई आकृष्ट गर्नुहुन्छ साथै कृष्ण नियन्ता पनि हुनुहुन्छ । त्यसैले यदि व्यक्तिले आफूलाई पूर्ण रूपले कृष्णमा छोडिदियो भने उहाँको नियमले तानेर तत्क्षण उसको उद्धार गर्ने छ ।

व्यक्ति परमात्माको प्रार्थना गरेर पनि सन्देहले भरिएको हुन्छ । त्यसैले हाम्रो समस्या अश्रद्धाको होइन; अधुरोपनको हो । व्यक्ति आधा श्रद्धा र आधा अश्रद्धाले भरिएको हुन्छ । पूरा श्रद्धा नहुनेका लागि कसैले सम्झाएर पनि श्रद्धा जन्मिँदैन । अश्रद्धापछिको चरण नै श्रद्धा हो । आस्तिक व्यक्ति त्यही हुन सक्छ जो नास्तिक भइसकेको छ । व्यक्तिसँग इन्द्रियजन्य नभएर अर्को आँखा हुन्छ जसलाई कृष्ण श्रद्धा भन्नुहुन्छ । त्यही आँखालाई बुद्ध ध्यान भन्नुहुन्छ र मीरा भजन कीर्तन भन्छिन् । व्यक्तिसँग अर्को कान पनि हुन्छ जसबाट उसभित्रको अन्तरध्वनि अनाहत नाद सुन्न सक्छ तर हामी यसतर्फ उन्मुख नभई विमुख भएकाले त्यो ध्वनि सुन्न नसकेको हो । ईश्वर महानतम सङ्गीत हो । उसलाई जान्नका लागि हामीले आफ्नो हृदय उसलाई सुन्न सक्ने बनाउनुपर्छ । संसारका सबै मार्ग परमात्मातर्फ जान्छन् । केही मार्ग विपरीत भए पनि केन्द्रमा पुगेपछि विपरीतता समाप्त भएर एक हुन्छन् । यी मार्गहरूमध्ये प्रेमको मार्ग जसमा आफूलाई समाप्त पारी शून्य भएर प्रेमीलाई महत्त्वपूर्ण मानेर अगाडि बढ्नुपर्छ जहाँ प्रेमी मात्र शेष रहन्छ ।

तर ध्यानको प्रक्रिया बिलकुल विपरीत हुन्छ यसमा सबै भेटिएर केवल आफूमात्र शेष रहन्छ । भाव, विचार र विषय नबचेर केवल आफूमात्र शेष रहने प्रक्रिया ध्यान हो । आफूमात्र बाँच्नु ध्यान हो भने आफू बिलकुल नबाँची तिमी मात्र बाँच्नु प्रेम हो । जब भक्त आफू भेटिई शून्य भएर आफ्ना सबै भाव, कर्म प्रभुका चरणमा राखेर निरन्तर भजन गर्दै शुद्ध हृदयले समर्पित हुन्छ तब यस्तो भक्तको श्रीकृष्ण शीघ्र नै उद्धार गर्नुहुन्छ । अहङ्कार त्याग गरी ध्यानको मार्गबाट अगि बढ्ने निराकार र निर्गुणको उपासक पनि सत्यमा उपलब्ध हुन्छ तर यो मार्ग एकलो यात्राको कारणले दुखपूर्ण र कठिन छ ।

तेषामहं समुद्रता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥७॥

हे अर्जुन ! ती 'म'मा चित्त लगाउनेवाला प्रेमी भक्तहरूलाई 'म' शीघ्र नै मृत्युरूप संसार समुद्रबाट उद्धार गर्दछु ॥

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥८॥

हे अर्जुन ! तिमि 'म'मा मन लगाऊ र 'म'मा नै बुद्धि लगाऊ । यसपछि तिमि 'म'मा नै निवास गर्ने छौ । यसमा कुनै संशय छैन ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म'मा चित्त लगाउने भक्तलाई 'म' मृत्युरूपी संसारबाट उद्धार गर्छु, यसमा कुनै संशय छैन । भक्तिको मार्गमा व्यक्ति स्वयमलाई मिटाएर शून्य बन्न सक्नुपर्छ । भक्तिमार्गको साधकले प्रार्थनामा आफूलाई पगालेर परमात्मामा लीन गर्छ र ऊ परमात्मा जस्तै शक्तिशाली हुन थाल्छ । परमात्माको शक्तिमा लीन हुनु भनेको आफू अब केही होइन भनेर उसैमा मिट्ने भाव हो । भक्त परमात्मा र आफूबिचको पर्खाल भत्काउन चाहन्छ र जान्दछ कि ईश्वर त प्रतिपल उपलब्ध नै छ तर आफ्नै कारणले मात्र मिलन हुन नसकेको हो । भक्त जहिले पनि आफ्नो अस्मिताको पर्खाल भत्काउन तयार हुन्छ र कृष्णले यस्तो भक्तलाई त्यसै क्षण उसको उद्धार गर्नुहुन्छ । मिट्नमा अलिकति पनि मजा आयो भने व्यक्ति बच्न नचाहेर उसमा नै मिट्न चाहन्छ । जब व्यक्तिमा कसैप्रति प्रेम हुन्छ, तब ऊ मिट्न तयार हुन्छ ।

सन्त रामानुजकहाँ एक व्यक्ति आएर उहाँ जस्तै आनन्दित हुन र परमात्मासँगको प्रेम सिकाइदिन अनुरोध गरे । रामानुजले जीवनमा आजसम्म कसैसँग अलिकति पनि प्रेम गरेका छौ भनी प्रश्न गर्नुभयो । उत्तरमा उनले परमात्माको खोजीमै समय व्यतीत गरेको हुँदा कसैसँग प्रेम नगरेकाले आफूलाई यसको अनुभव नभएको बताए । रामानुजले भन्नुभयो- त्यसो भए मुस्किल छ । कसैसँग प्रेम गरेर उसमा मिट्न जानेको भए त्यही प्रेमका माध्यमबाट परमसँगको प्रेम सिकाइदिनै तर तिमिमा त प्रेमको सानो अनुभव पनि नभएकाले त्यो सम्भव नहुने भयो । संसारसँग प्रेम गर्न जान्ने व्यक्तिमा प्रेममा मिट्ने अनुभव हुने हुनाले उसलाई त्यो अनुभवको आधारमा परमात्मामा मिट्न सुगम हुन्छ । क्षणभङ्गुरको मिट्ने अनुभवले उसले मिट्नमा दुख होइन सुख हुन्छ भन्ने जान्दछ । यस्तो अनुभव भयो भने हामी परमात्मामा मिट्ने सुख सिक्न सक्छौं तर परमात्मामा रत्तीभर नबचाई पूरा मिट्नुपर्छ किनभने जब व्यक्ति मिट्न थाल्छ, तब परमात्मा उसमा प्रवेश गर्न थाल्छ । कृष्णले 'म'मा चित्त लगाउने प्रेमी भक्तहरूको 'म' शीघ्र नै मृत्युरूपी संसारबाट उद्धार गर्छु भन्नुको अर्थ यही हो । प्रेम जान्ने व्यक्तिलाई मृत्युरूपी यस जगत्मा प्रेमको अतिरिक्त अन्य कुनै अनुभव हुँदैन तर जसले प्रेम जानेको छैन उसले मृत्युलाई भयको रूपमा जान्दछ । प्रेमी सदा मर्न तयार हुन्छ तर प्रेमभन्दा बाहिर भएको व्यक्ति मर्न डराउँछ । प्रेमिले त्यसलाई जान्दछ, जुन पाएपछि मृत्युले त्यसलाई मेटाउन सक्दैन ।

कृष्ण पुनः जो 'म'मा पूरा मिट्न तयार हुन्छ उसलाई 'म' मृत्युरूपी संसारबाट पार गराउँछु भन्नुहुन्छ । जब प्रेममा कोही मर्न तयार हुन्छ, तब ऊ मृत्युको पार हुन्छ किनभने प्रेम मृत्युमाथि विजय हो । प्रेमको अनुभव नभएको व्यक्ति मरेर बाँचिरहेको हुन्छ र प्रेमका लागि तड्पिरहन्छ । प्रेमको छटपटाहट मृत्युको पार जाने आकाङ्क्षा हो । मनुष्यको क्षणिक प्रेममा त मृत्युको पारको अनुभव हुन्छ भने परमात्माको प्रेममा मिट्नुसँग यसको कुनै तुलना नै हुन सक्दैन । हामी परमात्माको प्रेममा पूरै मिट्न सक्नुपर्छ, तब मात्र उससँग सम्बन्ध स्थापित हुन्छ । यो असाधारण प्रेम हो । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्ता भक्तहरूलाई 'म' मृत्युरूपी संसारबाट पार गराउने छु त्यसैले हे अर्जुन ! तिमि 'म'मा नै मन र बुद्धि लगाऊ । कृष्णले पहिले 'म'मा मन लगाऊ भन्नुभयो किनभने एकपटक मन लागेपछि बुद्धि पनि स्वतः पछि लाग्छ । तर्कले सधैं भावको अनुसरण गर्छ किनभने भाव गहिरो हुन्छ र तर्क धरातलीय मात्र हुन्छ । बच्चा जन्मिँदा भाव त सँगै ल्याउँछ तर तर्क पछिमात्र अरूबाट सिक्छ । त्यसैले बुद्धि उधारो र मन आफ्नो निजी हो । हामी भावबाट बग्नुपर्छ किनभने भाव हाम्रो स्वभाव हो । बुद्धिको पनि उपयोगिता हुने हुँदा भावलाई बुद्धिसँग जोडेर बगाउनुपर्छ । तर्क भावको पछाडि हिँड्यो भने मात्र परमात्माको खोजमा जान

सकिन्छ । त्यसैले कृष्णले पहिले मन 'म'मा लगाऊ भन्नुभएको हो । त्यसपछि बुद्धिलाई पछि लगाउन सजिलो हुन्छ ।

आस्तिकहरू भावको दशामा जानेका कुराहरू तर्कमा प्रस्तुत गर्छन् । आदिशङ्कराचार्यभन्दा ठुला तार्किक व्यक्ति बिरलै होलान् । उहाँ ठुलो तार्किक व्यक्ति भएर पनि उहाँको तर्क भावमा आधारित छ । उहाँमा भाव पहिले घटित भयो र तर्क त्यसलाई प्रस्थापित गर्नका लागि मात्र प्रयोग भयो । उहाँको तर्क भावलाई पुष्टि गर्नका लागि मात्र हो । तर्कलाई अघि राख्नु भनेको आफूलाई अघि राख्नु हो । व्यक्तिले भावलाई पहिले राख्यो भने ऊ निसर्गलाई पहिले राख्छ । निसर्ग व्यक्तिभन्दा ठुलो र विराट् छ । पहिले विराट्लाई अघि लगाएर अनि सानो अर्थात् बुद्धिलाई पछि लगाउनुपर्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म'मा मन लगाऊ अनि 'म'मा बुद्धि लगाऊ अनि त्यसपछि तिमी 'म'मा नै निवास गर्ने छौ । यसमा कुनै संशय छैन । 'म'मा निवास गर्ने छौ भन्नु हृदयमा रहने छौ भन्नु हो । जुन दिन भक्त मन, बुद्धि र कर्मले आफूलाई भगवान्मा समर्पण गर्छ त्यसै दिनदेखि ऊ पनि भगवान्को हृदयमा निवास गर्छ अर्थात् ऊ नै परमात्मा हुन्छ ।

कृष्ण अन्तमा त्यस उपरान्त तिमी 'म'मा नै निवास गर्ने छौ अर्थात् मलाई नै पाउने छौ यसमा कुनै संशय छैन भन्नुहुन्छ । भावबाट सुरु भएमा संशय हुँदैन तर बुद्धिबाट सुरु भएमा संशय हुने छ किनभने बुद्धिबाट अहङ्कारको जन्म हुन्छ । हामी तर्क, दृष्टि र अहङ्कारको बोधकै कारण भावलाई अगाडि राख्न डराउँछौं किनभने भाव अराजक हुन्छ । यसले कहाँ पुऱ्याउँछ भन्ने डरले भावलाई दबाएर राख्छौं र हरेक निर्णय बुद्धिकै हातमा छोडिदिन्छौं । राति सुतेर उठेपछि व्यक्ति ताजा अनुभव गर्छ । राति तर्क-बुद्धि सुत्छ र भावको जगत् प्रकट हुन्छ साथै सपनामा व्यक्ति भावको जगत्मा बाँच्छ । सपनाले बुद्धिलाई बिदा दिन्छ । तसर्थ हामी बिहान ताजापन अनुभव गर्छौं । मनोवैज्ञानिकहरू भन्छन्- व्यक्ति निद्राबाट होइन, सपनाबाट ताजापन पाउँछ । भावलाई बुद्धि-तर्कका अगाडि राख्ने व्यक्तिले परमात्माको हृदयमा निवास गर्दछ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो व्यक्ति पहिले मन 'म'मा अर्पण गर्छ 'म' उसलाई हृदयमा स्थान दिन्छ; यसमा कुनै संशय छैन । हामी मनका कारणले नै परमात्माबाट पर छौं । होसमा भएमा संसारमा पनि हामी त्यही परमात्मालाई पाउन सक्छौं । परमात्मा यहाँ र यहीं मौजुद छ तर हामी सुतिरहेका छौं । यो मन शान्त र मौन भएर होसपूर्ण भएमा हामी परमात्मालाई अहिले नै पाउन सक्छौं । परमात्मा चित्तमा भएको र उसैको खोजीमा तर्कलाई भावमा लगाउने व्यक्तिले नै मनलाई शान्त र होसपूर्ण बनाएर परमात्मालाई यही संसारमा प्राप्त गर्दछ र कृष्णको हृदयमा निवास गर्छ ।

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ॥९॥

हे अर्जुन ! यदि तिमी मनलाई 'म'मा स्थापित गर्न समर्थ छैनौ भने अभ्यासरूप योगबाट मलाई प्राप्त गर्ने इच्छा गर ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥१०॥

यदि तिमी अभ्यासमा असमर्थ छौ भने केवल मेरा लागि कर्म गर्न परायण होऊ । यसप्रकार मेरा लागि कर्म गर्दा गर्दै पनि मेरो प्राप्तिरूप सिद्धिमा प्राप्त हुने छौ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यदि तिमी मनलाई 'म'मा स्थापित गर्न असमर्थ छौ भने हे अर्जुन ! अभ्यासरूपी योगबाट मलाई प्राप्त गर्ने इच्छा गर । उहाँ भन्नुहुन्छ- यदि तिमीलाई म कसरी मनलाई सिधै प्रभुमा लीन गरूँ भन्ने लाग्छ भने अभ्यासरूपी योगद्वारा मलाई प्राप्त गर्ने प्रयास गर । मनलाई 'म'मा स्थापित गर्नु भन्नुको अर्थ कृष्णमा डुब्नु हो । कुनै व्यक्तिलाई डुब भन्नासाथ कसरी भन्ने प्रश्न नगरी डुब्न सक्छन् । यस्ता डुब्न सक्ने व्यक्ति बच्चासरह हुन्छन् । बच्चालाई नाच भन्यो भने ऊ नाच्न सुरु गर्छ तर कसरी

शान्त हुन्छ । जब व्यक्ति सारा कर्मको बोझ आफैँमा राख्दछ तब ऊ अशान्त हुन्छ । शान्ति कर्मयोगमा हिँड्ने व्यक्तिहरूका लागि एउटा कसी हो । सुख-दुख, सफलता-असफलता जे आए पनि सन्तुष्ट हुनु कर्मयोगको अर्को कसी हो किनभने कर्म परमात्मामा समर्पण गरेपछि ऊ फलको आकाङ्क्षी रहँदैन र व्यक्तिमा समभाव फलित हुन्छ । कर्मयोगको अर्थ सबै परमात्मामा छोडेर आफू केवल निमित्त हुँ भन्ने भाव हुनु हो । व्यक्तिले 'म' भन्ने भाव परमात्मामा छोडेपछि यो जगत् स्वप्नबद्ध नाटक लाग्न थाल्छ । 'म' भन्ने भाव परमात्मामा छोडेपछि ऊ दर्शक मात्र रहन्छ । यदि हामीमा भित्र शान्ति, समभाव र साक्षीको भाव बढिरहेको छ भने कर्मयोगको बाटोमा आफू ठिकसँग अघि बढेको जान्नुपर्छ । प्रेम-भक्तिको मार्ग परमात्मामा स्थापित हुने श्रेष्ठ मार्ग हो तर यस मार्गमा अगाडि बढ्न असमर्थ भएमा अभ्यासद्वारा योगमार्गमा अगाडि बढ्न सकिन्छ । एकाग्रताको कमीले यस मार्गमा पनि अगाडि बढ्न असमर्थ भएमा परमात्मामा सम्पूर्ण कर्म र कर्तापन बिसाएर कर्मयोगद्वारा परमात्मामा स्थापित हुन सकिन्छ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ ।

अथैतदप्यसक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥११॥

हे अर्जुन ! यदि मेरो प्राप्तिरूप योगमा आश्रित भएर उपयुक्त साधना गर्न पनि तिमी असमर्थ छौ भने मन, बुद्धि आदिमा विजय प्राप्त गरेर सबै कर्मको फल त्याग गर ॥

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्विद्यानं विशिष्यते ।

ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥१२॥

मर्मलाई नजानेर गरेको अभ्यासभन्दा परोक्ष ज्ञान श्रेष्ठ हुन्छ र परोक्ष ज्ञानभन्दा 'म' परमेश्वरको ध्यान श्रेष्ठ हुन्छ । ध्यानभन्दा पनि सबै कर्मको फलको त्याग अझ श्रेष्ठ छ किनभने त्यागले तत्काल नै परम शान्ति हुन्छ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यदि मैले भनेका तीनै मार्गको प्रयास गर्न पनि तिमी असमर्थ छौ भने मनलाई जितेर मेरो प्राप्ति रूप योगको शरण भएर सबै कर्मका फल मेरा लागि त्याग गर । कृष्ण भन्नुहुन्छ- सबै कर्म गर्दा कर्ता भाव नराखेर जे कर्म गर्दा पनि त्यो सबै 'म' अर्थात् कृष्णले गरिरहेको छु भन्ने सोच । यदि सबै कर्म परमात्मा नै गरिरहेको छ भने म कुनै कर्म किन गरूँ भन्ने भाव पनि कसैमा उत्पन्न हुन सक्छ साथै कर्म सबै परमात्माले गरिरहेको छ भनेर मान्न हाम्रो अहङ्कार तयार पनि हुँदैन । व्यक्ति असफल भएर हार्दा यसको जिम्मेवारी परमात्मामा भएको ठान्दछ तर सफल भएर जित्दा आफूले जितेको ठान्दछ । सफलताले हाम्रो अहङ्कारलाई परिपुष्ट गर्ने हुँदा सफलता हामी परमात्मामा छोड्न सक्दैनौं । हामी हार्दा भाग्यलाई दोष दिन्छौं र असफलता पनि भाग्यको कारणले भएको ठान्दछौं । तर सफलता आफ्नो कारणले भएको ठानेर परमात्मामा छोड्न चाहँदैनौं ।

कर्मको फल व्यक्तिमा निर्भर छैन किनभने फल विराट्मा निर्भर हुन्छ । कर्म हामी गर्न सक्छौं तर त्यसको फल के हुन्छ भनेर सुनिश्चित रूपमा तय गर्न सक्दैनौं । व्यक्तिले के गर्ने भनेर सोच्न सक्छ तर फल उसको हातमा हुँदैन । त्यसैले कहिले कसैलाई विष दिँदा पनि अमृत र कसैलाई अमृत दिँदा विष पनि हुन सक्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! यदि तिमी कर्म छोड्न असमर्थ छौ भने कर्मको फल जुन तिम्रो हातमा छैन त्यो मलाई छोडिदेऊ । तिमी फलको नियन्ता पनि होइनौ । त्यसैले कर्म गर तर कर्मको फल अर्थात् परिणाम मलाई छोडिदेऊ । फल हाम्रो हातमा नभएकोले यो कर्तापन छोड्नुभन्दा सजिलो हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- मर्मलाई नजानेर गरिएको अभ्यासभन्दा परोक्ष ज्ञान श्रेष्ठ हुन्छ । धेरै व्यक्तिहरू मर्मलाई नजानेर अभ्यास गरिरहेका हुन्छन् । त्यस्तै प्रायःजसो व्यक्तिहरू आफू के गरिरहेको छु वा यो केका लागि गर्दै छु भन्ने मर्म नै नबुझी वर्षौंदेखि ध्यान, योग इत्यादिको अभ्यास गरिरहेका हुन्छन् । जस्तो कति रगतको बहावले मस्तिष्कमा रहेका पातला तन्तुहरूलाई खराब प्रभाव गर्दैन भन्ने जानेर मात्र शीर्षासन

गर्नुपर्छ अन्यथा यसले लाभ होइन, हानि गर्न सक्छ । त्यसैले कृष्णले मर्मलाई नजानेर गरिएको अभ्यासभन्दा परोक्ष ज्ञान श्रेष्ठ छ भन्नुभएको हो ।

मर्मलाई नजानेर अभ्यास गर्नु आगोसँग खेलनु जस्तै हो । अभ्यासको मर्म नबुझी अरूले भनेको भरमा गरेको अभ्यासले हानि मात्र पुर्‍याउँछ । मनुष्य मात्र एक यस्तो प्राणी हो जो दुई खुट्टामा उभिने तन्तु विकसित हुन्छ । यही तन्तुका कारण उसको बुद्धिको विकास हुन्छ । हाम्रो मस्तिष्कमा सात करोड जीवन्त कोष्ठ हुन्छन् । हाम्रो सोच-विचार, बुद्धि, चेतना, भाव सबै तिनै कोष्ठमा निर्भर हुन्छन् र हामीलाई ती कोष्ठमा कति अक्सिजनको आवश्यकता हुन्छ भन्ने थाहा पनि छैन । यसका लागि ठिक मात्रामा अक्सिजनको जरुरत हुन्छ तर व्यक्तिले नजानी सुरु गरेको प्राणायामको अभ्यासले अक्सिजनको मात्रा बढी अथवा कम भएमा व्यक्ति मूर्च्छित भएर उसलाई हानि हुन सक्छ । नजानी गरेको बढी प्राणायाम घातक पनि हुन सक्छ । त्यसैले मर्म नजानेर गरेको अभ्यास अनुचित हो । यसभन्दा परोक्ष ज्ञान उचित हुन्छ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । परोक्ष ज्ञान शास्त्रको ज्ञान हो । सत्यसम्म पुगिसकेका व्यक्तिहरूको वचन र उनीहरूको अनुभव लिपिबद्ध गरिएको ग्रन्थ शास्त्र हो । यो हामीजस्तै अज्ञानीलाई विचार गरेर भनिएको हो ।

जिससका साना मिठा कथाहरू छन् र हरेक कथाले सात अर्थ दिन्छन् । त्यसैले बच्चाहरूका लागि पनि यो सरल र मिठासपूर्ण छ । बच्चाहरू भन्दा माथिल्लो स्थितिको व्यक्तिका लागि यसले भिन्न अर्थ दिन्छ किनभने कथाभित्र गुप्त रहस्य पनि लुकेको छ जसबाट व्यक्तिको बुद्धिको विकास हुन सक्छ । त्यस्तै शास्त्र पढेर व्यक्तिलाई आफ्नो क्षमतानुसारको कुरा मात्र थाहा हुन्छ । आध्यात्मको जगत्मा खोजिएका मूल्यवान् सूत्रहरू शास्त्रमा प्रकट पनि गरिएका छन् र गुप्त पनि राखिएका छन् । शास्त्रले तिनलाई त्यति नै गुप्त राख्छ जति अहिले हाम्रा निम्ति काम लाग्दैनन् र त्यति नै प्रकट गर्छ जति व्यक्तिले आत्मसात् गर्न सक्छ । जब व्यक्ति एक श्रृङ्खलालाई आत्मसात् गर्छ, तब दोस्रो श्रृङ्खला पनि थाहा पाउन सक्छ र क्रमशः जब दोस्रो श्रृङ्खला आत्मसात् गर्छ, तब तेस्रो श्रृङ्खला थाहा पाउन सक्छ । हरेक पटकमा एक एक श्रृङ्खलामात्र आत्मसात् गर्न सक्ने व्यवस्था शास्त्रमा गरिएको छ । त्यसैले शास्त्र एउटा वैज्ञानिक व्यवस्था हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- नजानेर गर्ने अभ्यासभन्दा परोक्ष ज्ञान अर्थात् अरूले जानेर भनेको ज्ञान श्रेष्ठ हुन्छ तर परोक्ष ज्ञानभन्दा 'म' परमेश्वरको ध्यान श्रेष्ठ हुन्छ । शास्त्र वा परोक्ष ज्ञान जतिसुकै मूल्यवान् भए पनि त्यो उधारो ज्ञान हो । जान्ने व्यक्तिहरू पतञ्जलि, वशिष्ठ, शङ्कराचार्य, रामानुज आदिलाई जानकारी भएको ज्ञानबाट जानेको ज्ञान व्यक्तिको आफ्नो अनुभव होइन । सुनेर पढेर प्राप्त भएको ज्ञानबाट व्यक्तिको अलिकति बुद्धि र स्मृति त बढ्छ तर आफ्नो अनुभवको ज्ञान जस्तो बढ्न सक्दैन । यसबाट सङ्ग्रह र जानकारी बढ्छ तर बोध बढ्दैन । बोध स्वअनुभवले मात्र बढ्छ ।

त्यसैले कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- परोक्ष ज्ञानभन्दा परमेश्वरको ध्यान श्रेष्ठ छ । हे अर्जुन ! तिमी अभ्यासको मार्ग पनि अवलम्बन नगर किनभने मर्म नजानेर अभ्यास गर्दा भन् खतरनाक हुन्छ । शास्त्रको मार्ग पनि छोड, किनभने त्यो अर्काको ज्ञान हो, जुन तिम्रो स्वअनुभव होइन । त्यसैले परोक्ष ज्ञानभन्दा 'म' परमेश्वरको ध्यान श्रेष्ठ हुन्छ । जति समय व्यक्ति अभ्यासमा लगाउँछ, त्यसभन्दा बढी समय शास्त्रमा लगाउनु उपयुक्त हुन्छ र जति समय शास्त्रमा लगाउँछ, त्यो भन्दा बढी समय परमात्माको ध्यानमा लगाउनु उपयुक्त हुन्छ । केही नगरेर आफ्नो मनलाई शान्त र शरीरलाई शिथिल बनाएर त्यो शान्त क्षणमा भित्र कृष्णको प्रतिमा स्थापित गरेर केवल एक नाम स्मरण गर्नु नै परमात्माको ध्यान हो । यसरी प्रभुस्मरण गर्दागर्दै एक दिन आफू हराई शून्य भएर परमात्मा मात्र शेष रहन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' परमेश्वरको ध्यानभन्दा सबै कर्मको फल मेरा लागि त्याग गर्नु श्रेष्ठ हुन्छ किनभने ध्यान पनि व्यक्तिको कर्म हो । ध्यान गर्दा म ध्यान गरिरहेको छु भन्ने लागेमा भित्र अहङ्कारको सूक्ष्म रेखा बनिरहन्छ । त्यसैले ध्यानभन्दा पनि श्रेष्ठ सबै कर्मको फलको त्याग 'म'मा गर्नु उत्तम हुन्छ र त्यस्तो त्यागबाट परम शान्ति

प्राप्त हुन्छ । फलाकाङ्क्षी महत्वाकाङ्क्षी हुन्छ । तसर्थ उसको मन दुबिधामा भएर अशान्त हुन्छ । फलाकाङ्क्षाको बोझ शिरमा भएमा व्यक्ति बेचैन र अशान्त रहन्छ । फलको बोझ परमात्मामा छोडिदिए बोझरहित भएर स्वतः शान्ति प्राप्त हुन्छ ।

कर्तापन अहङ्कारको बिउ हो र कर्म म गर्दै छु भन्ने भाव अहङ्कार हो । तसर्थ कर्तापन र कर्म त्याग्न नसक्दा कर्मको फल त्यागेर 'म'मा छोडिदेऊ भनेर कृष्णले भन्नुभएको हो । मर्म नजानेर त्यसको परिणाम नसोची गरेको अभ्यास घातक सिद्ध हुन्छ । त्यस्तो अभ्यासभन्दा परोक्ष ज्ञान जुन ज्ञान शास्त्र जान्ने व्यक्तिहरूको अनुभवको सङ्ग्रह हो, जसमा मूल्यवान् सूत्र प्रकट र गुप्त पनि हुन्छन् त्यो श्रेष्ठ हो । तर परोक्ष ज्ञानमा स्वअनुभवको कमीले त्यो ज्ञान होइन केवल जानकारी मात्र हो । त्यसैले त्यसभन्दा 'म' परमेश्वरको ध्यान जसमा मन शान्त र स्थिर हुन्छ त्यो श्रेष्ठ हो । ध्यानमा पनि व्यक्तिमा "म ध्यान गर्दै छु" भन्ने भावले अहङ्कारको सूक्ष्मरेखा निर्मित हुने हुँदा सम्पूर्ण कर्मको फल त्याग्न उचित हुन्छ र परमात्मामा फलाकाङ्क्षा छोड्नाले तत्काल बोझरहित भएर शान्ति फलित हुन्छ ।

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥१३॥

हे अर्जुन ! शान्तिप्राप्त पुरुष सबै प्राणीमा द्वेषभावबाट रहित, स्वार्थरहित, सबैको प्रेमी, कारणरहित एवम् दयालु हुन्छ तथा ममताबाट रहित, अहङ्कारबाट रहित, दुख-सुखको प्राप्तिमा सम र क्षमावान् हुन्छ ॥

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥१४॥

अपराध गर्नेलाई पनि अभय दिनेवाला, निरन्तर सन्तुष्ट, मन र इन्द्रियसहित शरीरलाई वशमा गरेको र 'म'मा दृढ निश्चय गर्नेवाला र त्यो 'म'मा अर्पण गर्ने मन बुद्धिवाला मेरो भक्त मलाई प्रिय छ ॥

परमात्मालाई प्रिय र रुचिकर लाग्ने कुराको जानकारी व्यक्तिका लागि परमात्मालाई पाउने मार्ग हुन सक्छ । परमात्मा व्यक्तिलाई कस्तो देख्न चाहन्छ र ऊ कसरी परमात्माका निम्ति योग्य हुन सक्छ भनेर सबै जान्न चाहन्छन् । परमात्मा हरेक क्षण हाम्रा लागि उपलब्ध छ र जब हामी एक विशेष नियममा हुन्छौं, तब हामी उसका लागि खुल्ला हुन्छौं र परमात्मा हामीमा प्रवेश गर्छ । तर जब हामी त्यो खास नियममा हुँदैनौं, तब ऊ हाम्रो नजिक अङ्कितरहन्छ किनभने हामी उसलाई प्रवेश गर्न नदिने अवरोध खडा गर्छौं । सूर्यलाई देख्नु छ भने आँखा खुला राख्नुपर्छ । बन्द आँखामा सूर्य प्रवेश गर्न सक्दैन किनभने सूर्य अनाक्रामक छ । यस जगत्मा सबै व्यवस्थाहरू अनाक्रामक छन् र व्यक्तिको प्रतीक्षा गर्दछन् । आँखा उघारेपछि सूर्यको प्रकाश व्यक्तिमा भरिन्छ । त्यस्तै प्रेम पनि अनाक्रामक हुन्छ । यदि व्यक्ति आफ्नो भित्री द्वार खोलेर ग्राहक बन्न सकेमा परमात्माभित्र प्रवेश गर्न सक्ने छ । यदि व्यक्तिले सम्पूर्ण भित्री द्वार बन्द गरेर बसेमा परमात्मा द्वारसम्म आएर पनि प्रवेश नगरी फर्किन्छ । यस श्लोकमा कृष्ण परमात्मालाई प्रिय हुने ढङ्ग बताउनुहुन्छ । व्यक्ति यस्तो हुन सक्नुपर्छ जहाँ परमात्मा सजिलैसँग उसमा प्रवेश गर्न सकोस् ।

कृष्ण शान्तिप्राप्त पुरुषमा परमात्मा प्रवेश गर्दछ भन्नुहुन्छ । अशान्त चित आफैँमा ग्रसित भएर बेहोसीमा हुन्छ । ऊ जता हिँडे पनि र जे गरे पनि अशान्तिको आँधीको कारणले बेहोसीमै हिँडिरहेको हुन्छ । व्यक्तिको यस्तो भित्रदेखिको अशान्ति नै परमात्माको प्राप्तिका लागि पर्खाल हो । यो विक्षिप्तताको अवस्था हट्नासाथ ऊ परमात्मामा प्रवेश गर्छ तर अशान्तिको अवस्थामा हामी परमात्मासँग जोडिन सक्दैनौं । हामीलाई शान्ति पनि भक्ति, प्रेम र ध्यानमा प्राप्त हुन्छ र विचारशून्य भएमा प्रेम र भक्तिफलित हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यसप्रकार शान्तिमा प्राप्त पुरुष सबै प्राणीहरूमा द्वेषभावरहित, स्वार्थरहित सबैको प्रेमी र दयालु हुन्छ ।

स्वार्थरहित, सबैको प्रेमी र दयालु व्यक्ति नै शान्त व्यक्तिको उदाहरण हो । तर व्यक्ति आफूभित्र स्वार्थको केन्द्र बनाएर बाँच्छ । उसलाई आफ्नो छुद्र समस्या र निजी स्वार्थ नै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यही

स्वार्थको केन्द्र नै व्यक्तिको अशान्तिको कारण हो । स्वार्थरहित व्यक्ति परमात्माका लागि खुला द्वार हो किनभने स्वार्थले भरिएको व्यक्तिको प्रवेशद्वार बन्द हुन्छ । स्वार्थरहित व्यक्तिको जीवन उत्सवमय हुन्छ र ऊ जीवनको उत्सवमा अकारण सम्मिलित हुन्छ । हामीहरू दया पनि हेतुपूर्वक गर्छौं र कसैलाई दया गर्नुपर्ने भने पनि कारण नभई दया गर्दैनौं । दुखी गरिबलाई सहयोग गर्दा दान घटित हुन्छ तर त्यसका पछाडि आफ्नै हित, स्वार्थ र पुण्य आर्जनको इच्छा लुकेको छ भने त्यो दान होइन व्यापार हुन्छ । हेतुरहित दयालु व्यक्तिमा परमात्मा प्रवेश गर्छ र ऊ परमात्माको प्रिय हुन्छ ।

हामी प्रेम पनि विना प्रयोजन गर्दैनौं र प्रेममा पनि चुनाव गरी कसैलाई प्रेम गर्छौं र कसैलाई गर्दैनौं । जस्तो पति-पत्नीको प्रेम पनि कामवासनाको तृप्ति र आर्थिक सुरक्षाका लागि हुन्छ । यदि व्यक्तिले सबैलाई प्रेम गरेमा उसको सबै द्वार खुला हुन्छ र परमात्मा सबै द्वारबाट उसमा प्रवेश गर्न सक्छ । त्यसैले परमात्माका लागि द्वार खोल्नुको अर्थ सबैप्रति प्रेमपूर्ण हुनु हो । हामी प्रेम पनि स्वार्थ भएकोसँग गर्छौं, स्वार्थ नभएकोसँग गर्दैनौं र हाम्रो प्रेममा सधैं केन्द्रमा हामी आफू हुन्छौं । प्रेम आफैमा पूर्ण हुन्छ; त्यसैले यो आनन्दको अगाडि अरू चाहनाको अर्थ नै रहँदैन । जुन दिन प्रेम आनन्द हो भन्ने अनुभव हुन्छ, त्यो दिन प्रेमको विस्तारको कुनै अन्त हुँदैन । आफ्नो नजिकका हरेक वस्तु वृक्ष, पशुपक्षीदेखि सम्पूर्ण प्राणीसँग प्रेम हुन्छ र हरेक प्रेममा आनन्द प्राप्त हुन्छ । जब प्रेम नै आनन्द बन्छ तब त्यो आनन्दमय व्यक्ति परमात्माका लागि प्रिय हुन्छ । प्रेम नै जीवन हो भन्ने अनुभवले व्यक्तिको प्रेमलाई स्वार्थरहित बनाउँछ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जुन पुरुष सबै प्राणीहरूमा द्वेषभावबाट रहित, स्वार्थरहित, सबैको प्रेमी, हेतुरहित, दयालु, ममतारहित, अहङ्काररहित, दुख-सुखको प्राप्तिमा सम र क्षमावान् भएको भक्त परमात्माका निम्ति प्रिय हुन्छ । सबैको प्रेमी र ममतारहित भन्दा उल्टो जस्तो प्रतीत हुन्छ किनभने प्रेमी सधैं ममताले भरिपूर्ण हुन्छ भन्ने हाम्रो सोचाइ छ तर ममता प्रेम होइन । प्रेम नदीको बहाव हो र ममता पानी जम्मा भएको पोखरी जस्तो हो । प्रेम नदीको धारा जस्तो बगिरहन्छ र उसको पथमा आउने प्रत्येकलाई प्रेमले नुहाएर अगाडि बढ्छ । प्रेम विस्तार भएमा अनन्त आनन्द प्राप्त हुन्छ । पशुपक्षी, वनस्पतिदेखि सारा पृथ्वी र सारा अस्तित्वसम्म फैलिएर सबैमा प्रेम बढेमा व्यक्ति परमात्माको प्रिय हुन्छ र सबैतिर फैलिएको द्वारबाट परमात्मा प्रवेश गरेर परम आनन्द प्रदान गर्छ तर ममता पानी जमेको पोखरी जस्तो हुँदा यसमा बहाव र धारा हुँदैन । त्यसैले यो सडे-गलेको र दुर्गन्धित हुन्छ । त्यसैले कृष्णले ममतारहित भन्नुभएको हो । उहाँ भन्नुहुन्छ- सबैको प्रेमी, हेतुरहित, दयालु र ममताबाट रहित जहाँ प्रेम कहीं पनि नरोकिने र नदी जस्तै बहिरहने होस् । जसले प्रेमलाई आधार बनाएर रोकिन्छ त्यो व्यक्ति दुखमा पर्छ र यस्तो प्रेम पनि बाधा बन्छ । त्यसैले ममताको विरोध कृष्णले गर्नुभएको हो । ममतासहितको प्रेम रुग्ण हुने हुनाले कृष्णले ममतारहित प्रेम भन्नुभएको हो । ममता हटेर प्रेम बढेमा परमात्माकहाँ पुगिन्छ र ममता बढेर प्रेम घट्यो भने संसारतिर पुगिन्छ ।

कृष्ण अहङ्काररहित, सुख-दुख प्राप्तिमा सम, क्षमावान्, अपराध गर्नेलाई पनि अभय दिनेवाला पुरुष भन्नुहुन्छ । प्रेम जति बढ्छ उति अहङ्कारशून्य हुँदै जान्छ । प्रेमको फैलावटबाट अहङ्काररहित भइन्छ किनभने प्रेम र अहङ्कार विपरीत हुन् । प्रेम बढेपछि अहङ्कार जलेर खरानी हुन्छ र जुन शक्ति अहङ्कार बन्छ त्यही शक्ति प्रेममा परिवर्तित हुन्छ । प्रेम र अहङ्कारमा एउटै शक्तिले काम गर्छ । यदि कोही अहङ्कारी छ भने उसभित्र प्रेमको सम्भावना लुकेको हुन्छ । सुखसँग दुख पनि आफैं आउँछ किनभने सुख-दुख एउटै सिक्काका दुई पाटा हुन् । सुखको पछाडि दुख र दुखको पछाडि सुख लुकेको हुन्छ । सुखकै अनुपातमा दुख पनि बढ्छ र घट्छ । विज्ञानले अहिले सुख होइन सुविधाका उपायहरू गरेको छ तर व्यक्तिको दुखमा कुनै कमी आएको छैन किनभने जति सुख बढ्छ त्यही अनुपातमा दुख पनि बढ्छ । मनुष्य आज जति दुखी कहिल्यै पनि थिएन । जुन दिन व्यक्तिलाई सुख-दुख एउटै सिक्काका दुई पाटा हुन्

र दुवै सँगसँगै आउँछन् भन्ने बोध हुन्छ त्यो दिन ऊ समभावी हुन्छ । त्यो दिन उसलाई सुख चाहनु र दुखलाई छोड्न खोज्नु व्यर्थ लाग्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो सुख दुखमा सम छ यस्तो व्यक्ति परमात्माको प्रिय हुन्छ । क्षमावान् र अपराध गर्नेलाई पनि अभय दिनेवाला व्यक्ति परमात्माको प्रिय हुन्छ । व्यक्ति प्रायः क्षमावान् हुँदैन किनभने क्षमा गर्नु बडो कठिन कुरा हो । क्रोध, कामवासना, घृणा जस्ता भावहरू हामी भित्रै स्थित छन् । हामी कसैलाई चोर या हत्यारा सजिलै भन्छौं तर त्यही चोरी र हत्याको भाव हामीभित्र पनि हुन्छ र भावले हामीले कैयनको हत्या पनि गरिसकेका हुन्छौं । यस्तो कुनै पाप हुँदैन जुन व्यक्तिले गर्न नचाहेको होस् तर व्यक्तिले भयको कारणले पाप नगरेको हुन सक्छ ।

हामी आफैँमा यति धेरै अवगुणहरू मौजुद छन् भन्ने बोध भएमा अरूमाथि क्रोधित हुने कुनै कारण रहँदैन । कुनै व्यक्ति चोरीको या हत्याको धेरै विरोध गर्छ भने उसभित्र चोर या हत्यारा लुकेको छ भन्ने जान्नुपर्छ किनभने ऊ त्यो कुराको विरोध गरेर आफूमा भएको कमजोरीलाई लुकाउन खोज्छ । व्यक्ति यस्तो आत्मनिरीक्षण गर्न सफल भएमा क्षमाको भाव स्वतः उत्पन्न हुन थाल्छ । आत्मनिरीक्षणबाटै व्यक्तिले यस्तो कुनै पाप छैन, जो आफूले गर्न नचाहेको होस् भन्ने थाहा पाउँछ । त्यसैले उसले अरूमाथि धेरै क्रोधित हुने आवश्यकता नै ठान्दैन । यस्तो आत्मनिरीक्षण गर्ने व्यक्तिमा क्षमाभावको जन्म हुन्छ । क्षमाको अर्थ अहङ्कार पुष्टि गर्नका लागि महानता प्रदर्शन गर्नु होइन किनभने यस्तो क्षमा स्वार्थी क्षमा हो । आफ्नो अवस्था विचार गरेर अरूको गल्ती, अपराधलाई क्षमा गर्नु उचित क्षमा हो । भुल गर्ने व्यक्तिको जस्तै कमजोरी ममा पनि स्थित छ भन्ने बोधबाट गरिएको क्षमा उचित क्षमा हो । व्यक्तिको भित्र निकृष्टतम र श्रेष्ठतम दुवै भाव स्थित छन् र अरूमा पनि त्यस्तै दुवै भाव स्थित छन् भन्ने बोधले व्यक्तिको जीवनमा क्षमा फलित गराउँछ । यस्तो क्षमा सहज हुन्छ र यसमा कुनै अहङ्कार पैदा हुँदैन ।

यसैगरी जुन योगमा युक्त भएको योगी निरन्तर लाभ-हानिमा सन्तुष्ट, मन र इन्द्रियसहित शरीरलाई वशमा गरेको र 'म'मा दृढ निश्चयवाला छ त्यो 'म'मा अर्पण गरेको मन बुद्धिवाला मेरो भक्त मलाई प्रिय छ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । परमात्मालाई जे प्रिय हुन्छ त्यही परमात्मासम्म पुग्ने द्वार हो । यी गुणहरूको खोज नगरी परमात्मासमक्ष पुग्न सकिन्न । परमात्मामा उपलब्ध हुने गुणहरू खोज गरेर गहिराइमा उत्रिएमा परमात्मासँग मिल्ने चाहना पूरा हुन्छ । ठिक जीवन बाँचेमा परमात्मासँग मिलन निश्चित हुन्छ । कृष्णले भन्नुभएको विधि र मार्ग ठिक जीवनका लागि हो । उहाँले भन्नुभएका गुणहरूको पालना ठिक जीवन हो । अहङ्कारशून्यता, सबैप्रति सहज प्रेम, क्षमा, एकाग्र चित्त जस्ता घटनाहरू घटित हुनु भनेको जीवन सार्थक हुनु हो । परमात्मालाई गलत दिशामा खोजी गरेर ऊ प्राप्त हुन सक्दैन । नास्तिकहरू पनि परम आनन्दको खोजी गरिरहेका छन् । उनीहरू जीवनको प्रयोजन, अभिप्राय र यसको सार्थकताको खोजी गर्दछन् जुन परमात्माकै खोजी हो । परमात्मालाई नखोज्ने व्यक्ति नै हुँदैन तर खोज्ने दिशा कसैको ठिक र कसैको बेठिक मात्र हुन्छ । आनन्द, जीवनको अभिप्राय र अस्तित्वको खोज सबै परमात्माकै खोज हुन् । सूर्यका विपरीत हिँड्ने व्यक्तिलाई सूर्य देखिँदैन तर सूर्यतिर उन्मुख हुनासाथ उसलाई सूर्यको दर्शन हुन्छ । त्यस्तै परमात्माबाट हामी जति पर भए पनि उसतर्फ उन्मुख भएमा तुरुन्तै दर्शन हुन सक्छ किनभने परमात्मा त हामीभित्र नै स्थित छ । यो दूरी केवल मुख उन्मुख नभई विमुख हुनाका कारणले मात्र पैदा भएको हो ।

संसारलाई दृष्टि दिन सक्ने क्षमता इन्द्रियमा छ तर उसले व्यक्तिभित्र केही देख्न सक्दैन । त्यसैले यस्तो इन्द्रियका साथमा परमात्माको खोजी गर्नु मूर्खता हो । बाह्य इन्द्रियबाट भित्री खोज हुन सक्दैन किनभने इन्द्रियहरूको पनि सीमा छ र यो संसारसँग जोडिएको छ । परमात्माको खोजीमा बाह्य इन्द्रिय बन्द गरेर भित्रको खोज गर्नुपर्छ जुन खोजको नाम अध्यात्म हो । अन्तमा जब व्यक्तिलाई भित्रको खोजबाट म जे खोजिरहेको थिएँ त्यो त मेरै भित्र सदैव स्थित थियो र कहिल्यै हराएको पनि थिएन भन्ने थाहा हुन्छ

तब आफूसँग भएको कुरा बाहिर खोजेकोमा व्यक्ति दुखी मात्र हुन्छ । जीवनमा इच्छारहितताको अवस्था प्राप्त गर्नु हाम्रो ध्येय हो । परमात्मालाई पाउन उसलाई पाउने चाहना र वासना पनि छोड्नुपर्छ । संसार पाउन दौडमा सामिल हुनुपर्छ तर परमात्मा पाउन महत्वाकाङ्क्षा र दौड छोडेर शान्त चित्त भएर आफूभित्र उसको खोजी गर्नुपर्छ ।

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षमिर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥१५॥

हे अर्जुन ! जसबाट कुनै पनि जीव उद्वेगलाई प्राप्त हुँदैन, जो स्वयम् पनि कुनै जीवसँग उद्वेगलाई प्राप्त हुँदैन र जो हर्ष, अहर्ष, भय र उद्वेगादिबाट रहित छ त्यही भक्त मलाई प्रिय छ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।

सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥१६॥

जो पुरुष आकाङ्क्षारहित, बाहिर भित्रबाट शुद्ध, चतुर, पक्षपातबाट रहित र दुखबाट छुटेको छ त्यो सबै आरम्भको त्यागी मेरो भक्त मलाई प्रिय छ ॥

कृष्ण परमात्मालाई प्रिय हुने अरू पनि लक्षणहरू भन्दै हुनुहुन्छ । यी सबै गुणहरू परमात्मातर्फ उन्मुख गराउने र समीप लैजाने गुणहरू हुन् । जुन व्यक्तिसँग कुनै जीव आवेशमा आउँदैन, जो स्वयम् पनि कुनै जीवसँग आवेशमा आउँदैन र जसको कारण कसैलाई अशान्ति हुँदैन यस्तो भक्त परमात्माका निमित्त प्रिय हुन्छ । व्यक्तिले आफ्ना कारणले कोही उद्विग्न नहोस् भनेर सतर्क हुनुपर्छ र कोही उद्विग्न भएमा पनि आफू शान्त नै रहनुपर्छ । तर उद्विग्न हुन व्यक्तिले अनेक बहाना खोज्छ । यस श्लोकमा कृष्णले आफू अरूको उद्विग्नताको कारण नबन्नु भन्नुभएको छ । व्यक्ति शान्त भएमा अर्को व्यक्ति उसका कारण अशान्त, उद्विग्न वा क्रुद्ध हुन सक्दैन किनभने उसलाई आफ्नो परिस्थितिका कारण क्रोध प्रकट भएको बोध हुन्छ । कहिलेकाहीँ उद्विग्नताको कारण नहुँदा पनि अर्को व्यक्ति उससँग उद्विग्न हुन सक्छ तर यस्तो अवस्थामा पनि अर्को व्यक्तिको उद्विग्नतालाई हाँसेर दयाभावले हेर्न सकेमा त्यस्तो व्यक्ति धार्मिक हुन्छ । हामी कसैलाई दुख दिने कारण भएनौं भने कुनै व्यक्तिले हामीलाई चाहेर पनि दुख दिन सक्दैन । यदि व्यक्तिको भित्रबाट अरूलाई उद्विग्न गर्ने कारण समाप्त भएको छ भने यो परमात्माको प्रिय हुने लक्षण हो । व्यक्तिलाई दण्डस्वरूप मृत्यु नै दिए पनि यदि ऊ क्रोधको कारण बन्दैन भने यस्तो व्यक्ति परमात्माको समीप हुन्छ र यस्तो व्यक्ति मलाई प्रिय हुन्छ ।

जब हामी अरूको दुखमा दुख व्यक्त गर्छौं, तब भित्र हामीमा दुख होइन सुख हुन्छ भनेर मनसविद् भन्दछन् । हामी दुखी भएको अभिनय मात्र गर्छौं किनभने सहानुभूतिमा पनि एकप्रकारको खुसी लुकेको हुन्छ । अरूको सुख या दुखमा सुखी या दुखी तब हुन सकिन्छ, जब मेरो भन्ने भाव रहँदैन र अर्को व्यक्ति अरू नै हो भन्ने लाग्दैन । 'म' नरहेपछि भित्रको अस्मिता शेष हुँदैन । कसैको ठुलो महल देखेर यदि हामी खुसी हुन्छौं भने उसको त्यही महल जल्दा हामी दुखी हुनु सत्य हुन्छ । यस्तो परिस्थिति नै व्यक्ति वास्तविक रूपमा दुखी वा सुखी भए-नभएको जाँच्ने कसी हो । अहङ्कार शेष नरहेपछि आफ्नो सुख सुख हुँदैन र दुख पनि दुख हुँदैन; त्यस्तो परिस्थितिमा व्यक्ति आफ्नो र अरूको पनि हर्ष र अमर्ष दुवैबाट मुक्त हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो हर्ष, अमर्ष, भय र उद्वेगरहित छ, जसलाई खुसीको क्षणमा पनि हर्ष हुँदैन र अरूको खुसीले अमर्ष पनि हुँदैन; यस्तो अवस्थामा पुगेपछि उसलाई कुनै कुराले अर्थात् मृत्युले पनि भयभीत गर्न सक्दैन । मृत्यु पनि एक स्वप्न हो किनभने कोही कहिल्यै मर्दैन केवल मरेको प्रतीत मात्र हुन्छ । जसको अन्तरदशामा मृत्यु घटित हुन सक्दैन र कसैले पनि मलाई मार्न सक्दैन भन्ने बोध हुन्छ । जो व्यक्ति अभय छ त्यो मलाई प्रिय छ । जीवनमा त्यस्तो व्यक्ति मलाई प्रिय छ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । जो व्यक्ति अभय छ त्यो मलाई प्रिय छ । जीवनमा एउटै भय हुन्छ त्यो हो- मृत्युको भय । मृत्युको भय मूल र अरू भय शाखाहरू हुन् । बिरामी र दुखको

भय पनि मृत्युकै भय हो । इन्द्रियको जगत्मा मृत्यु घटित भइरहन्छ । जबसम्म व्यक्ति इन्द्रियको पार हुँदैन, तबसम्म मृत्यु देखिरहन्छ र मृत्युको भयले उसलाई सताइरहन्छ ।

नास्तिकहरू भन्दछन्- सबै पदार्थ मात्रै छ जीवन छैन किनभने मृत्यु चारैतिर घटित भइरहेको छ त्यसैले जीवनको कुरा गर्नु नै व्यर्थ छ । उनीहरू यहाँ जीवन एक सपना मात्र हो किनभने यहाँ मृत्यु मात्र सत्य छ भन्छन् । बाहिरबाट जीवनका बारेमा केही थाहा हुँदैन र यो झलक पनि मृत्युलाई प्रकट गर्न आए जस्तो लाग्छ । इन्द्रियहरूबाट पदार्थका अतिरिक्त केही पनि थाहा हुँदैन, त्यसैले भय हुन्छ । जो इन्द्रियको पार देख्न सक्छ उसलाई कहिल्यै नमर्ने अमृत तत्त्वको जानकारी हुन्छ । यो अमृतको बोध नहुन्जेल व्यक्ति भयभीत भइरहन्छ । बहादुरी र कायरता दुवै विलीन भएपछि नै अभयको अवस्था आउँछ, त्यसैले अभयको अर्थ निर्भय होइन यसको अर्थ जो भयभीत हुँदैन भन्ने हो । अभयको अवस्था प्राप्त भएको व्यक्तिलाई मृत्यु कहिल्यै घटित हुँदैन भनेर थाहा हुन्छ । जो पुरुष आकाङ्क्षारहित तथा बाहिर भित्रबाट शुद्ध, दक्ष र जुन कामका लागि आएको छ त्यसलाई पूरा गरिसकेको छ, एवम् पक्षपातबाट रहित र दुखबाट छुटेको छ, त्यो सर्वारम्भको त्यागी भक्त मलाई प्रिय छ । जसले वासनाको व्यर्थतालाई बुझेको छ, जो आकाङ्क्षारहित छ, जो चाहनाको माग गर्दैन, पाएकैमा सन्तुष्ट भएर भन्छ यही मेरो चाहना हो त्यो भक्त मलाई प्रिय छ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । हामीहरू जे पाउँछौं त्यसको विचार नगरी नपाएको वस्तुको चाहना गर्छौं र त्यो नपाउन्जेल त्यसकै विचार गरिरहन्छौं तर त्यो प्राप्त भएमा त्यसलाई भुलेर अर्को चाहनाको पछि लाग्छौं । आकाङ्क्षाको अर्थ जे छैन त्यसको खोज हो र आकाङ्क्षाबाट मुक्तिको अर्थ जे छ त्यसैमा सन्तुष्ट हुनु हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- शुद्ध त त्यही व्यक्ति हुन सक्छ, जो बाहिर भित्र एक हुन्छ । भित्र एउटा र बाहिर अर्कै हुने व्यक्ति अशुद्ध हुन्छ । पानी पनि तबसम्म शुद्ध हुन्छ, जबसम्म त्यसमा पानीको अतिरिक्त केही हुँदैन । पानीमा दुध मिसिएपछि त्यो अशुद्ध हुन्छ, विजातीय कुराले अशुद्धि गर्छ । बाहिर र भित्रको समरसता र एकपना नै शुद्धि हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो बाहिर भित्र एक भएर शुद्ध छ, यस्तो व्यक्ति मलाई प्रिय छ । बाहिर भित्र एक हुनासाथ द्वन्द्व सकिन्छ र निर्द्वन्द्वमा पुग्नका लागि व्यक्ति तयार हुन्छ अनि समानसँग समान मिल्न सक्छ । तसर्थ बाहिर भित्र एकै हुने व्यक्ति परमात्माको हृदयमा वास गर्छ । दक्ष जुन कामका लागि आएको हुन्छ उसले त्यो काम पूरा गरिसकेको हुन्छ । प्रत्येक व्यक्ति वासनामा उत्रिएर वासना व्यर्थ हो भन्ने जान्नु, आकाङ्क्षा गरेर यो विष हो भन्ने जान्नु र संसारमा उत्रिएर यो आगो हो भनेर जान्ने अनुभव गर्नका लागि आएको हुन्छ । यदि यही अनुभव गर्न सकेको छैन भने व्यक्ति दक्ष हुँदैन तर यो अनुभव गर्ने व्यक्ति दक्ष हुन्छ । तसर्थ दक्ष व्यक्ति परमात्माको प्रिय हुन्छ । पक्षपातबाट रहित, सबै दुखबाट छुटेको, सर्व आरम्भको त्यागी मेरो भक्त मलाई प्रिय छ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । आरम्भको अर्थ जहाँ वासना सुरु हुन्छ, त्यो वासनालाई आरम्भमै छोड्नुपर्छ किनभने बिच या अन्तमा छोड्न सकिन्न । आरम्भमा नरोकेको वासनाले समातेपछि त्यसबाट छुट्न सकिँदैन । त्यसैले इच्छा, कामना, वासनाको त्यो उपद्रवलाई सुरुमा नै चिन्ने र चिन्ने बित्तिकै तुरुन्त त्याग गर्नेवाला सर्व आरम्भको त्यागी भक्त कृष्णलाई प्रिय हुन्छ ।

भक्तको मार्ग स्त्रैण चित्तको मार्ग हो र स्त्रैण हुनुको आध्यात्मिक अर्थ ग्राहक हुनु हो । पुरुष आक्रामक हुन्छ । जैविक व्यवस्थामा पनि ऊ आक्रामक हुन्छ र स्त्री ग्राहक हुन्छन् । स्त्री गर्भ हुन् त्यसैले उनीहरू स्वीकार गरेर आत्मसात् गर्छिन् । भक्तिको मार्ग स्त्रैण चित्तको र ग्राहक भएर स्वीकार गर्ने मार्ग हो । त्यहाँ परमात्मालाई आफूभित्र श्रद्धापूर्वक स्वीकार गर्नका लागि गर्भ बन्नुपर्छ । भगवान्का लागि गर्भ बन्न नसक्ने भक्त हुन सक्दैन । सबै धर्म, भक्त सम्प्रदायहरूले स्त्रैण गुणलाई बडो मूल्य दिएका छन् । जीवनका सबै मूल्यवान् कुराहरू कहीं न कहीं आमासँग जोडिएका हुन्छन् र सुन्दर कोमल फूल जस्तो सबै सौन्दर्य स्त्रीसँग जोडिएको हुन्छ । स्त्रीहरू शान्त, तृप्त र आफू हुनुबाट सन्तुष्ट हुन्छन् । तसर्थ स्त्री परम गुणमा समता हो । भाव, भक्ति, प्रेम सबै स्त्रैण चरित्रमा पर्दछन् । कृष्ण पनि भक्तको जुन गुण भन्नुहुन्छ,

त्यो सबै स्त्रैण गुण हो । महावीरले यसलाई अहिंसा भन्नुहुन्छ, बुद्धले यसलाई करुणा भन्नुहुन्छ, जिससले यसलाई प्रेम भन्नुहुन्छ । ती सबै स्त्रैण गुण हुन् ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जुन पुरुष न जीवको उद्वेगको कारण बन्छ न त जीवद्वारा नै उद्वेग हुन्छ, जो आफ्नो उन्नतिमा हर्षरहित हुन्छ र अरूको उन्नतिमा पनि अमर्षरहित हुन्छ अनि मृत्युको भयबाट पनि अछुतो हुन्छ; यस्तो भक्त परमात्माका निम्ति प्रिय हुन्छ । जो भक्त आकाङ्क्षा, चाहना र वासनारहित हुन्छ, बाहिर भित्रबाट शुद्ध र एक हुन्छ, न कसैलाई पक्षपात गर्छ र इच्छा कामना वासनालाई चिनेर आरम्भमै नै त्याग गर्छ यस्तो व्यक्ति परमात्माको प्रिय हुन्छ ।

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥१७॥

जो न कहिल्यै हर्षित हुन्छ, न द्वेष, न शोक, न कामना नै गर्छ र जो शुभ-अशुभ सम्पूर्ण कर्मको त्यागी छ, त्यस्तो भक्तियुक्त पुरुष मलाई प्रिय छ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥१८॥

जो शत्रु-मित्रमा र मान-अपमानमा सम छ तथा जाडो-गर्मी र सुख-दुखादि द्वन्द्वमा सम छ र आसक्तिरहित छ, त्यस्तो भक्त मेरा निम्ति प्रिय छ ॥

जो न कहिल्यै हर्षित हुन्छ, न द्वेष गर्छ, न चिन्ता गर्छ, न कामना गर्छ र जो शुभ-अशुभ सम्पूर्ण फलहरूको त्यागी छ त्यो मलाई प्रिय छ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । जो पुरुष शत्रु-मित्रमा र मान-अपमानमा सम छ तथा सर्दी-गर्मी र सुख-दुखादि द्वन्द्वमा सम छ र सबै संसारमा आसक्तिरहित छ त्यो मेरो प्रिय भक्त हो । कृष्णको यो वचन अलि अनौठो तर गहिरो छ किनभने हर्षित हुनु त राम्रो हो र त्यो कसरी बाधा हुनसक्छ भन्ने हामीलाई लाग्न सक्छ । हामी दुखी भएको कारणले दुख लुकाउनका लागि हाँस्छौं र हाँस्नु हाम्रो दुख भुलाउने उपाय हो । हामी आफूभित्रको ठूलो चिन्तालाई हाँसेर दुख बिसर्ने प्रयास गर्छौं । दुखी व्यक्तिहरू प्रायः हाँस्नाले हल्कापन आउने हुँदा केही न केही कारण खोजेर हाँसिरहन्छन् जुन उनीहरूको आवरण हो र यसमा उनीहरूले दुख लुकाएका हुन्छन् । भित्र दुख समाप्त भयो भने दुखको कारण हाँस्ने व्यवस्था र हर्षित हुने कारण पनि समाप्त हुन्छ । यसको अर्थ त्यस्तो व्यक्ति अप्रसन्न हुन्छ भन्ने कदापि होइन । दुखी व्यक्तिको प्रसन्नताको गुण बदलिएर उसको प्रसन्नता सहज र अकारण हुन्छ । उसलाई ऊ कहिले हर्षित भयो भन्ने सम्झना पनि हुँदैन किनभने ऊ कहिल्यै दुखी नै हुँदैन । उसलाई हर्ष र दुखको अन्तर पनि थाहा हुँदैन ।

कृष्णको मुहार कहिल्यै चिन्तित देखिँदैन । उहाँको प्रसन्नता उहाँको ओठबाट बाँसुरीको धुन बनेर गुन्जिन्छ तर प्रायः हामी जस्ता व्यक्तिको हाँसो रुग्ण हुन्छ किनभने त्यहाँ हिंसा, चिन्ता र दुख लुकेको हुन्छ जो हाम्रो हर्षमा प्रकट हुन्छ । कृष्णको हाँस्नुमा एक सहज आनन्द र हर्षको भाव हुन्छ । उहाँको हर्ष बिहान सूर्य उदाउनुभन्दा अगाडिको शीतल प्रकाशको आलोक जस्तो छ जहाँ सूर्यको ताप छैन । कृष्णको प्रसन्नतामा सुख वा दुख केही छैन दुवै बिचको सन्ध्या जस्तो छ । कृष्णले जो न कहिले हर्षित हुन्छ भनेर कहिलेमा जोड दिनुको अर्थ व्यक्ति त कहिले हर्षित हुन्छ र कहिले बिचमा दुखी पनि हुन्छ; त्यसैले जो व्यक्ति जुनसुकै अवस्था र हरेक क्षणमा पनि हर्षरहित हुन्छ भन्न खोज्नुभएको हो । त्यसैले उहाँ भन्नुहुन्छ- न कहिले हर्षित हुन्छ न द्वेष गर्छ । यथार्थमा व्यक्तिको दुखको कारण द्वेष हो र द्वेष गर्ने व्यक्ति दुखी हुन्छ । हाम्रो दुखको जन्म आफ्नो दुखको कारण कम र अरूको सुखको कारण बढी हुन्छ । व्यक्तिको सुख र दुख दुवै अरूको दुख र सुखमा निर्भर गर्छ अर्थात् उसको सुख अरूको दुखको कारणले र उसको दुख अरूको

सुखको कारणले उदय हुन्छ । अरूले गरेको भन्दा ठुलो कुरा गरेपछि मात्र हामी सुखी हुन्छौं । यो द्वेष र ईर्ष्या हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- न हर्षित हुन्छ, न द्वेष गर्छ, न चिन्ता गर्छ, यस्तो भक्त मलाई प्रिय छ । प्रायः व्यक्तिहरू वर्षौं वर्ष पुराना कुराहरू सम्भरेर आफैँलाई दुखी बनाउँछन् । यस्तो गरेको भए हुन्थ्यो, यसकारण मैले यस्तो भोग्नुपऱ्यो भन्ने किसिममा अतीतका कुरा कोट्याएर चिन्तित भइरहन्छन् । चिन्ताको अर्को कारण हो-भविष्यको फिक्री गर्नु । व्यक्ति व्यर्थमा अतीत जो बितिसक्यो र भविष्य जो आएकै छैन, त्यसको चिन्तामा आफ्नो वर्तमान बर्बाद गर्छ । जो चिन्ता नगरी शान्त र वर्तमानमा छ साथै भविष्यको कल्पना गर्दैन र अतीतलाई कोट्याउँदैन, त्यस्तो व्यक्ति शान्त, निश्चिन्त, चिन्तनशून्य र विचारमुक्त हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- न चिन्ता गर्छ, न कामना गर्छ, शुभ-अशुभ फलको त्यागी, भक्तियुक्त व्यक्ति मेरो प्रिय हुन्छ । जसले शुभ-अशुभ सम्पूर्ण कर्म परमात्मामा छोड्छ र परमात्माको दिएको फल आफ्नो पात्रताभन्दा बढी ठानेर महाप्रसादको रूपमा स्वीकार गर्छ त्यस्तो भक्त कृष्णको प्रिय हुन्छ । जो पुरुष शत्रु-मित्रता, मान-अपमानमा, जाडो-गर्मीमा र सुख-दुखादि द्वन्द्वमा सम छ र आसक्तिबाट रहित छ, त्यो भक्त पुरुष मलाई प्रिय छ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ ।

व्यक्ति कहिल्यै एउटै कुरामा स्थिर रहन सक्दैन, उसको मन डामाडोल भइरहन्छ । जसलाई प्रेम गर्छ उसैलाई घृणा पनि गर्छ । व्यक्तिको मन चौबिसै घण्टा राम्रो-नराम्रो, मान-अपमानको बिचमा डामाडोल भइरहन्छ । यस्तो अस्थिर विषम मनले अस्तित्वको गहिराइ बुझ्न सक्दैन तर जुन पुरुषले आफ्नो द्वेष-ईर्ष्या, सुख-दुख र आफैँलाई पनि जब परमात्माको चरणमा छोडिदिन्छ, यस्तो भक्तलाई शत्रु-मित्र मान-अपमानले केही फरक पादैन । त्यसैले सुख-दुख, शत्रु-मित्र, मान-अपमानमा ऊ सम हुन सक्छ अर्थात् उसका लागि सबै समान हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो द्वन्द्वको पार सम छ र सुख-दुख दुवैमा विचलित हुँदैन त्यस्तो भक्त मलाई प्रिय हुन्छ । व्यक्ति दुखमा मात्र होइन ठुलो सुख आउँदा पनि विचलित हुन्छ । ठुलो चिट्ठा पऱ्यो भने व्यक्तिको प्राणघात पनि हुन सक्छ । जब कुनै कुरा तीव्र रूपमा हुन्छ, तब व्यक्ति विचलित हुन्छ । समको अर्थ जस्तो परिस्थितिमा पनि विचलित नभई एक समान हुनु हो । सुख-दुख, मान-अपमान, द्वन्द्व, द्वेष, जाडो-गर्मी यी सबै केवल अनुभूति हुन् । यिनीहरू माथि व्यक्तिले त्यसबेला विजय पाउन सक्छ जब ऊ यी अनुभूतिहरूमा समभाव स्थापित गर्न सक्छ । समको अर्थ जे जस्तो परिस्थितिमा पनि विचलित नहुनु र स्वीकारको भावले अलिप्त भई पर उभिएर हेरिरहनु हो ।

व्यक्तिको आसक्ति कुनै विषय या वस्तुहरूप्रति रहिरहन्छ । धनी व्यक्तिलाई धनप्रति आसक्ति हुन्छ भने प्रेमीलाई प्रेमिकासित आसक्ति हुन्छ । यस्तै कतिपयलाई पद र अरू विभिन्न विषयसित आसक्ति रहन्छ । यस तुच्छ वस्तुसँगको आसक्तिमा हाम्रो अमूल्य जीवन नष्ट हुन्छ । जब यी सब आसक्तिबाट व्यक्ति मुक्त हुन्छ, तब ऊ शान्त र प्रेमले पूर्ण हुन्छ र उसलाई ढुङ्गा र हीरामा केही अन्तर हुँदैन । यस्तो आसक्तिरहित व्यक्ति परमात्माका निम्ति प्रिय हुन्छ । यस्ता लक्षणहरूले युक्त व्यक्ति मेरो प्रिय हुन्छ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ ।

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥१९॥

हे अर्जुन ! जो निन्दा र स्तुतिलाई समान सम्झन्छ, मननशील छ र जसरी पनि शरीरको निर्वाह हुनेमा सधैं सन्तुष्ट छ त्यस्तो ममता र आसक्तिरहित स्थिर बुद्धि भएको भक्तिमान् पुरुष मलाई प्रिय छ ॥

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥२०॥

जो श्रद्धायुक्त पुरुष मेरो परायण भएर माथि भनिएका धर्ममय अमृतको निष्काम प्रेमभावले प्रयोग गर्दछ त्यो भक्त मलाई अतिशय प्रिय छ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- निन्दा र स्तुतिलाई समान मान्नेवाला र जो मननशील छ त्यो मेरा निम्ति प्रिय छ । प्रशंसामा व्यक्ति आल्हादित हुन्छ भने निन्दामा क्रुद्ध हुन्छ । प्रशंसाले प्रफुल्लित बनाउँछ भने निन्दाले दुःखित बनाउँछ । यसको कारण स्तुतिमा व्यक्तिको अहङ्कार पुष्टि भएर तृप्त हुन्छ र म जस्तो आफूलाई ठान्छु अरू पनि त्यस्तै ठान्दा रहेछन् भन्ने लाग्छ । ऐनामा व्यक्तिले आफूलाई सधैं सुन्दर नै देख्छ । कसैले सत्य भए वा नभए पनि त्यही सुन्दरताको प्रशंसा गर्‍यो भने आफू सुन्दर भएको प्रमाणित भएकोमा व्यक्ति प्रसन्नताले भरिन्छ । यसबाट उसको सुन्दरताको अहङ्कारलाई तृप्ति हुन्छ र आफूले बनाएको आत्मछवि (Self Image) को पनि पुष्टि हुन्छ । कसैले कुरूप भनेर निन्दा गरेमा उसको अहङ्कारलाई चोट लाग्छ र त्यो उसलाई मन पर्दैन तर व्यक्तिको प्रशंसा पछाडि हेतु लुकेको हुन्छ । आफ्नो प्रशंसा गलत भए पनि व्यक्तिले होइन भन्न सक्दैन । एउटा मूढ व्यक्तिलाई पनि बुद्धिमान् भनेमा ऊ प्रसन्न हुन्छ ।

त्यस्तै मनुष्यलाई निन्दा स्वीकार गर्न कठिन हुन्छ । निन्दा साँचो भए पनि त्यसले उसलाई चोट पुऱ्याउँछ । निन्दा जति साँचो हुन्छ त्यति चोट पुऱ्याउँछ र प्रशंसा जति झुठो हुन्छ, उति प्रसन्नता दिन्छ । व्यक्तिको अहङ्कार अर्काको हातबाट निर्मित हुन्छ । व्यक्तिलाई अरूले के भन्छन्, त्यो मूल्यवान् हुन्छ किनभने आफ्नो मान्यता स्थापित गर्नका लागि उसलाई अरूको सहारा चाहिन्छ । अहङ्कार समाजको देन हो र आत्मा परमात्माको देन हो । आत्मालाई समाजले खोस्न सक्दैन तर अहङ्कारलाई समाजले खोस्न सक्छ । आज समाजले जसलाई महापुरुष भन्छ, भोलि उसैलाई पापी पनि भन्न सक्छ । तसर्थ व्यक्ति आत्मामा अर्थात् स्वयम्मा बाँच्नुपर्छ अनि मात्र उसलाई निन्दा र प्रशंसा दुवैले छुँदैन । भक्त, साधक, प्रभु र आत्माको खोजतर्फ हिँडिरहेका व्यक्तिले अरूको भनाइको चिन्ता गर्दैनन् । त्यसै पनि उनीहरू सधैं प्रसन्न रहन्छन् ।

त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो निन्दा र स्तुतिलाई समान ठान्छ, यस्तो बुझ्ने क्षमता त्यस व्यक्तिलाई हुन्छ जो अरूका धारणा नसुनेर आफ्नो अस्तित्वको खोजी गर्छ । यस्तो व्यक्ति आफैँ सम हुन्छ र उसका लागि अरूले गरेको स्तुति र निन्दाको कुनै मूल्य हुँदैन । अरूमा लिएको जति उत्सुकता व्यक्तिले आफूमा लिएको भए यो उत्सुकताले प्रभु नै प्राप्त हुन सक्थ्यो । निन्दा र स्तुतिबाट त्यो व्यक्ति मुक्त हुन सक्छ जसले अरूको चिन्ता गर्दैन ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो निन्दा र स्तुतिलाई सम ठान्दछ, जो मननशील छ, जुन प्रकारले पनि शरीरको निर्वाह भएकोमा सन्तुष्ट हुन्छ, बस्ने स्थानमा ममता-आसक्तिरहित छ र परमात्माले जसरी राख्छ, त्यसरी नै रहन राजी हुन्छ त्यस्तो भक्त मलाई प्रिय हुन्छ । मननशील व्यक्तिले सदैव बिधायक दृष्टि खोज्छ तर अन्य व्यक्तिहरूले नकारात्मक दृष्टिलाई खोज्छन् । हामी अरूको प्रशंसा गर्न सक्दैनौँ तर अपरिचित व्यक्तिको निन्दामा नसोची समर्थन गर्छौँ; यो हामी नकारात्मक चिन्तनको परिणाम हो । कुनै व्यक्ति हत्यारा नै छ भने पनि बिधायक चिन्तनको व्यक्तिले उसको सकारात्मक पक्षको उदाहरण प्रस्तुत गरेर बचाउ गर्न खोज्छ । हरेक व्यक्तिलाई आफ्नो योग्यतानुसारले नै सबै कुरा प्राप्त हुन्छ । नकारात्मक कुरा खोज गर्ने व्यक्तिलाई सबै बेठिक र अनुपयुक्त लाग्छ । तसर्थ उसका चारैतिर नरकको उदय हुन्छ र सबै गलत नै देखिन्छ ।

जुन व्यक्ति कुनै प्रकारले पनि शरीर निर्वाह गर्न सन्तुष्ट हुन्छ, यस्तो बिधायक दृष्टिको व्यक्तिलाई परमात्माले जसरी राखे पनि उसमा कुनै गुनासो हुँदैन । ऊ सधैं सन्तुष्ट नै रहन्छ र संसारलाई पनि स्वर्गको रूपमा देख्दछ । परमात्माले आगोमा राखे पनि तपाएर शुद्ध बनाउन राखेको भन्ने भावना राख्दछ । जस्तो पीडामा परे पनि परमात्माले परीक्षा मात्र लिएको हो भन्ने भाव राख्दछ । हरेक कुरा परमात्मामा छोडेर बाँच्नेवाला सन्तुष्ट व्यक्ति नै मननशील व्यक्ति हो र ऊ बस्ने स्थान ममतारहित हुन्छ, परमात्माले

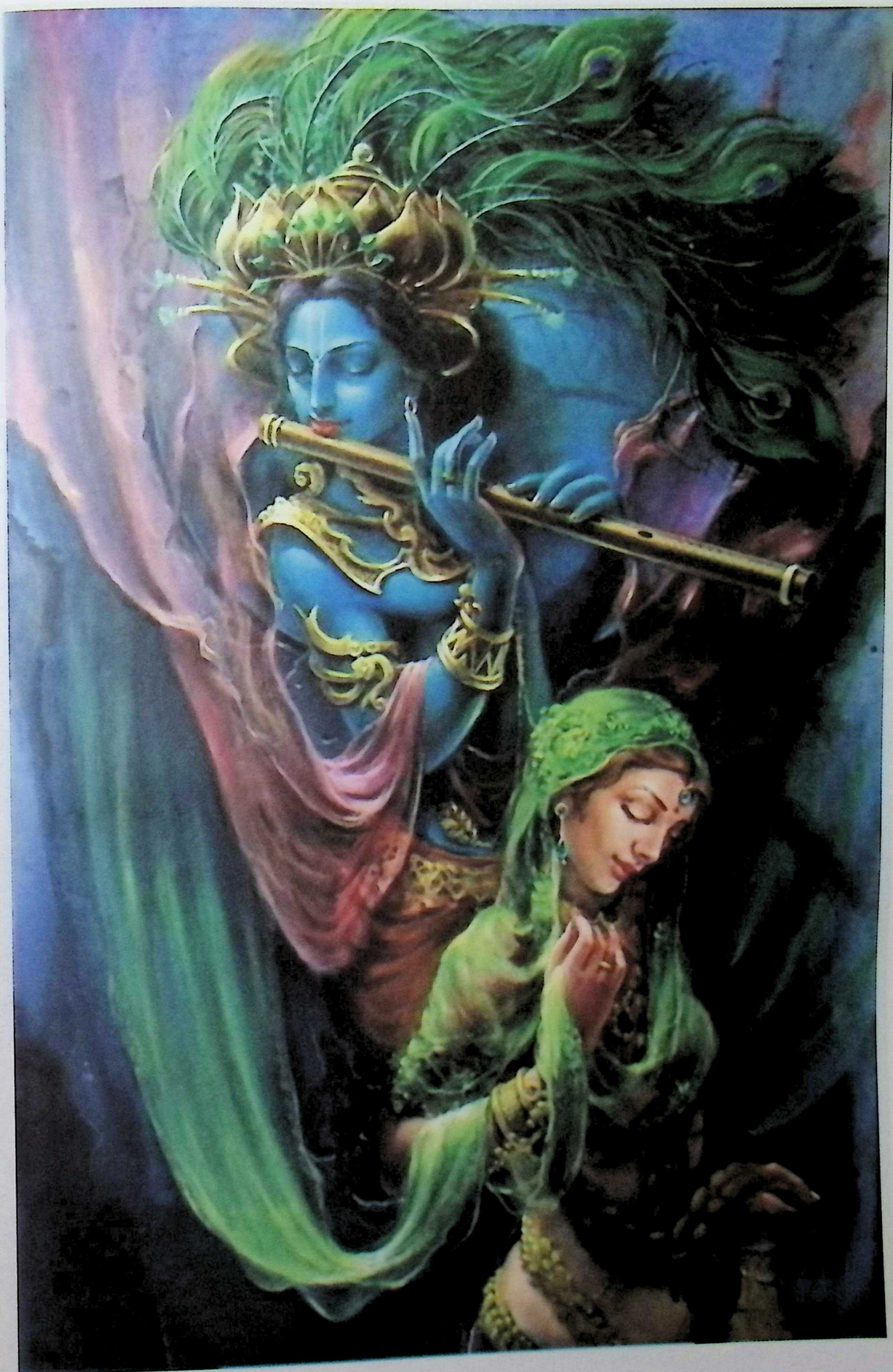
जहाँ राखे पनि यस्तो व्यक्तिले ममता गर्दैन । जहाँ, जुनसुकै स्थानमा राखे पनि म यहीं बस्छु भन्दैन किनभने ऊ हरेक स्थानमा परमात्माकै स्थान देख्दछ र प्रत्येक स्थिति पनि परमात्माकै हो भन्ने मान्दछ । यो भावदशामा जुन व्यक्ति हुन्छ उसले ममता गर्ने सक्दैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जुन स्थान र स्थितिमा पनि ममतारहित, विपरीत परिस्थितिलाई पनि सहजतापूर्वक स्वीकार गर्ने भाव र विना आसक्ति स्थिर बुद्धिवाला भक्तिमान् पुरुष मलाई प्रिय हुन्छ ।

जो मेरो परायण भएको श्रद्धायुक्त पुरुष धर्ममय अमृतको निष्काम प्रेमभावले सेवन गर्छ, त्यो भक्त मलाई अतिप्रिय छ । यो आनन्दको प्रक्रिया र प्रभुको प्रेम-अमृतलाई निष्काम भावले सेवन गर्नु परमात्माको प्रिय हुने लक्षण हो । जुन व्यक्तिसमा यी गुण र लक्षणहरू हुन्छन् त्यस्ता व्यक्तिले परमात्मालाई पाउने वासना पनि नराखेर निष्काम भावले आफ्नो गुणको आनन्दमा रमाउँदै परमात्मा प्राप्त गर्दछन् । निष्काम भावबाट उल्लिखित गुणहरूमा प्रफुल्लित हुने व्यक्तिलाई कृष्ण अतिशय प्रिय भन्नुहुन्छ । सबैभन्दा ठुलो गुण र लक्षण निष्काम भाव हो । जसलाई कृष्ण अति उत्तम र अतिप्रेमी भन्नुहुन्छ । ममा भएका लक्षणहरूले गर्दा मलाई परमात्मा प्राप्त हुनुपर्छ भन्नु अहङ्कारका लक्षणहरू हुन् किनभने परमात्मा प्राप्त गर्नु व्यापार होइन । यी लक्षणहरूलाई भुलेर व्यक्ति पूर्ण रूपमा यति लीन हुनुपर्छ कि परमात्मा पाउनुपर्छ भन्ने विचार पनि नरहोस्, तब मात्र परमात्मा पाइन्छ । सबै गुण लक्षणहरू निष्काम भावले गर्ने भक्तका पछाडि वासना शेष रहँदैन । जब व्यक्ति शान्त र निष्काम हुन्छ, परमात्मालाई प्राप्त गर्ने वासना पनि शेष रहँदैन, तब त्यसै क्षण परमात्मा त प्राप्त भइसक्यो भन्ने ज्ञात हुन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- निष्काम भावले भक्ति गर्ने भक्तमा उपर्युक्त गुण र लक्षणहरूका साथै कुनै वासना पनि हुनुहुँदैन ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- धर्ममय अमृतलाई निष्काम भावले सेवन गर्ने भक्त मलाई अति प्रिय छ । भक्तियोगको चर्चा यहीं समाप्त हुन्छ । गीताको बाह्रौं अध्याय समाप्त भयो तर हाम्रो भक्तिको योग सुरु मात्र हुन सक्छ भने पनि हाम्रो जीवन सफल हुने छ । हाम्रो जीवनमा पनि भक्तिको मार्ग सुरु भएमा त्यो हाम्रा लागि पर्याप्त हुन्छ । सत्यलाई बुद्धिले होइन हृदयले पाउनु भक्ति हो । भक्ति विचारले होइन भावले पाउन सकिन्छ, चिन्तनले होइन प्रेमले पाउन सकिन्छ । भक्तिलाई पाउन स्त्रैण चित्त हुनुपर्छ किनभने आक्रामक चित्त भक्तिका लागि बाधक हुन्छ । भक्तिका लागि ग्राहक चित्त हुनुपर्छ । प्रभुलाई पाउने त्वरा, ज्वर यस मार्गका बाधक हुन् । प्रभुलाई पाउन अनन्त, शान्त, निष्काम भावदशा चाहिन्छ । उसलाई पाउन उसलाई नै भुल्नुपर्छ । प्रभुको निरन्तर स्मरण गर्दै अन्तिम क्षणमा उसको पनि विस्मरण हुनुपर्छ, तब मात्र ऊ प्रकट हुन्छ, जब हामीमा स्वयम्को र परमात्माको पनि स्मरण शेष रहँदैन । त्यसै क्षण त्यो अमृतको उपलब्धि हुन्छ ।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम
द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

तेह्रौं अध्याय

क्षेत्र-क्षेत्रज्ञविभागयोगः

अर्जुन उवाच

प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।

एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥१॥

अर्जुनले भने- हे केशव ! म प्रकृति र पुरुष, क्षेत्र र क्षेत्रज्ञ तथा ज्ञान र ज्ञेयका बारेमा जान्न चाहन्छु । कृपापूर्वक मेरो जिज्ञासा शान्त गरिदिनुहोस् ॥

श्री भगवानुवाच

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥२॥

भगवान् कृष्णले भन्नुभयो- हे अर्जुन ! यो शरीर क्षेत्र हो र यसलाई जसले जान्दछ, उसलाई क्षेत्रज्ञ भनिन्छ र शरीरलाई तत्त्वपूर्वक जान्नेवाला ज्ञानीजन कहलाउँछन् ॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥३॥

हे अर्जुन ! तिमी सबै क्षेत्रमा क्षेत्रज्ञ जीवात्मा पनि मलाई जान र क्षेत्र क्षेत्रज्ञको विकारसहित प्रकृति र पुरुषलाई तत्त्वपूर्वक छुट्याउन जसले जान्दछ त्यो ज्ञानी हो भन्ने मेरो मत छ ॥

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥४॥

त्यो क्षेत्र जुन र जस्तो छ, जुन विकारवाला छ, जुन कारणले जे भएको छ र त्यो क्षेत्रज्ञ पनि जो हो र जुन प्रभाववाला छ त्यो सबै संक्षेपमा मबाट सुन ॥

दुखको जिम्मेदार अरू कोही नभएर हामी आफैं हुन्छौं, यो नजानेसम्म दुखबाट मुक्त हुन सकिँदैन । सुख खोजेर सुखी हुन सकिँदैन, यसबाट त केवल दुख र असफलता मात्र प्राप्त हुन्छ । दुखले मृत्युभन्दा अगाडि नै जीवनलाई कैयन् पटक मारिरहन्छ । व्यक्ति नास्तिक हुनाको कारण दुख नै हो । जीवनमा हुने अत्यधिक पीडाले गर्दा व्यक्ति नास्तिक हुन्छ । दुख जति बढ्छ सोही अनुपातमा नास्तिकता पनि बढ्छ । नास्तिकता तार्किक नभई मनोवैज्ञानिक घटना हो; त्यसैले दुखबाट आस्तिकताको जन्म हुन सक्दैन । आस्तिकता जीवनको आनन्दमा मात्र घट्न सक्छ । जीवन आनन्दको उत्सव भएमा मात्र व्यक्ति आस्तिक हुन सक्छ । समस्त जीवनलाई स्वीकार गर्ने भावना आस्तिकता हो; त्यसैले आनन्दित व्यक्ति आस्तिक हुन्छ ।

मनुष्य प्रायः परमात्मालाई दुखको जिम्मेवार बनाउँछ तर दुखको जिम्मेवार व्यक्ति स्वयम् हुन्छ । दुखको कारण आफैं भएको अनुभव भएमा मात्र व्यक्ति दुखबाट मुक्त हुन सक्छ अन्यथा मुक्तिको कुनै उपाय छैन । धर्मका अनुसार अरू मेरो दुखका कारण हुन् भन्ने विचार नै दुख हो । अरूले दुख दिन सक्ने भएको भए व्यक्ति अनन्तकालसम्म पनि दुख पाउन सक्थ्यो । गीताको यस अध्यायमा दुखको कारणको खोज र निदानको पनि उपाय बताइएको । दुखको जिम्मेवार स्वयम् भएको आभास भएपछि मात्र यसबाट बच्ने उपायको खोजी सुरु हुन्छ । यो खोज नै ज्ञानको खोज हो । जीवनमा घटित भइरहेका घटनाहरू

अरूको कारणले होइन म स्वयम् यसलाई घटित गर्दै छु भन्ने विचार नै ज्ञानको पहिलो खोज हो । यस्तो अनुभव भएमा व्यक्तिको दुख विसर्जन भई आनन्द र सत्यको प्रतीति हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! यो शरीर क्षेत्र हो र यसलाई जो जान्दछ त्यसलाई क्षेत्रज्ञ भनेर तत्त्वपूर्वक जान्ने ज्ञानीहरू भन्छन् । हे अर्जुन ! तिमी सबै क्षेत्रमा क्षेत्रज्ञ पनि मलाई जान । क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको विकारसहित प्रकृति र पुरुषलाई तत्त्वपूर्वक छुट्ट्याउन जसले जान्दछ, त्यो ज्ञानी हो भन्ने मेरो मत छ । त्यसैले त्यो क्षेत्र जे जस्तो छ तथा जुन कारणले विकारवाला र प्रभाववाला छ, त्यो सबै संक्षेपमा मबाट सुन । हाम्रो मन दुखी र पीडित अवस्थामा छ किनभने मनका हरेक अवस्थामा हामी मनसँग आफ्नो तादात्म्य गर्छौं । भोक लाग्दा, टाउको दुख्दा हामी शरीरलाई भोक लाग्यो या टाउको दुख्यो भन्दैनौं । मलाई भोक लागेको थाहा भयो पनि भन्दैनौं, बरु मलाई भोक लाग्यो या टाउको दुख्यो भन्छौं । जे प्रतीति हुँदा पनि हामी त्यससँग एक हुन्छौं । जो जान्नेवाला छ, त्यसलाई अलग गर्दैनौं; त्यसैले यस अवस्थामा जान्नेवाला नै हराउँछ । फलस्वरूप ज्ञेयमा ज्ञाता हराउँछ, दृश्यमा द्रष्टा हराउँछ, भोगमा भोक्ता हराउँछ र कर्ममा कर्ता हराउँछ । हाम्रो पतनका कारणमध्ये एक कारण हाम्रो मनसँगको तादात्म्य हो ।

शरीरको जुनसुकै भागमा भएको पीडा हामी होइनौं, त्यो पीडा हामी केवल जान्दछौं । पीडा हामी भए, त्यो पीडालाई जान्नेवाला कोही पनि हुँदैन । त्यो देख्नेवाला अलग छ तर हामी त्यो देख्नेवालालाई अलग नगरी एक गर्छौं । हामी पीडा भएको देख्न सक्छौं र यसबाट अलग भएको जान्न पनि सक्छौं । अलग भएर हेर्ने कला नै धर्म हो, जहाँ जान्नेवाला जानिने कुराबाट पृथक् हुन्छ र भोक्ता अनुभवबाट अलग हुन्छ । सबै अनुभव गरिने र जानिने कुरा क्षेत्र हो र जान्नेवाला क्षेत्रज्ञ हो । कृष्ण माथिका श्लोकमा यी दुवैको पृथक्ताका बारेमा प्राथमिक प्रस्तावना गर्दै हुनुहुन्छ । दुख त केवल शरीरलाई हुन्छ, जान्नेवाला त्यो दुखबाट अलग हुने हुनाले उसलाई कुनै दुख हुँदैन ।

शरीरसँग एक भएसम्म दुखबाट छुटकारा हुन सक्दैन । कुनै पनि दुखको बोध शरीरलाई हुँदैन किनभने शरीर जड हुन्छ । दुख शरीरमा घट्छ र त्यो जो जान्दछ, त्यो शरीर होइन । जान्नेवाला अलग हो र जहाँ दुख घटित हुन्छ त्यो अलग हो । शरीरको कुनै भाग काटिँदा जान्नेवाला भएन भने शरीरमा कुनै कष्ट हुँदैन । शरीर काटिन्छ र म जान्नेवालाले काटिएको जान्दछु । शरीरमा घट्ने घटना र जान्नेवाला अत्यन्त नजिक भएकाले व्यक्ति दूरी कायम नै गर्न सक्दैन र एक हुन्छ; त्यसैले अलग भएको बोध हुँदैन । शरीर काटिँदा म काटिइरहेको छु भन्ने प्रतीति नै दुखको कारण हो । शरीरमा जति दुख घटे पनि यदि आफूलाई थाहा भएन भने दुख घट्दैन । हामी शरीरसँग एक भएको मान्नु नै दुखको मूल जड हो । व्यक्ति बच्चाबाट क्रमशः जवान अनि बुढो हुन्छ तर आत्मा बुढो हुँदैन । शरीरसँग तादात्म्य बनाएर हामी शरीरसँगै आफू पनि जवान र बुढो भएको मान्दछौं । केटाकेटी उमेरदेखि नै हामी शरीरसँग एक मानेर बाँचिरहेका हुन्छौं ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- शरीर क्षेत्र हो जहाँ घटनाहरू घट्छन् र तिमी क्षेत्रज्ञ हौ जो घटनाहरू घटेको सम्बन्धमा जान्दछ । जीवनमा यही एउटा सूत्र मात्र फलित भयो भने धर्मका सम्बन्धमा अन्य जानकारी आवश्यक नै छैन । जुन घटना घटिरहेको छ त्यो 'म'मा घटेको होइन 'म' त केवल त्यो घटना घटेको देख्ने द्रष्टा हुँ भन्ने यही एक सूत्र समस्त गीता धर्मको सार हो । प्रत्येक कृत्य शरीरद्वारा भइरहेको छ र म केवल त्यो कृत्य जान्नेवाला मात्र हुँ भन्ने जान्न सक्नु नै धर्मलाई जान्नु हो । हरेक अवसरमा क्षेत्र र क्षेत्रज्ञलाई अलग गरेर जान्ने प्रयास गरेमा दुखबाट मुक्त हुन सकिन्छ । हिँड्दा, खाँदा, बस्दा, सफलता-असफलता, मान-अपमानमा आफू साक्षी मात्र भएको जानेमा क्षेत्रज्ञलाई जान्न सकिन्छ । यो प्रयोग हामी आफ्नै मन्दिरमा गर्न सक्छौं । यस्तै प्रयोगद्वारा म र शरीर अलग हौं भन्ने जान्न सकिन्छ । यसो गरेमा जे गरे पनि त्यो शरीरले गर्छ म जान्नेवाला मात्र हुन्छु । अनुभव र अनुभोक्तालाई अलग गरेर निरन्तर जान्ने प्रयास गरेमा शरीर र आफू अलग भएको बोध हुन सक्छ ।

सनातन विचारको जोड सिद्धान्तमा नभएर ज्ञानमा छ र जीवनको अनुभवको सार वा निचोडबाट ज्ञान फलित हुन्छ । आत्मा अमर छ भनेर जान्ने व्यक्तिलाई मृत्युको भय हुँदैन । प्रायः मृत्युको भयमा हुने व्यक्ति नजानेर नै आत्मवादी हुन्छन् । हाम्रो आत्मवाद अनुभव होइन, यो मृत्युको भयबाट उत्पन्न भएको मान्यता हो । प्रतीति विचारबाट होइन अनुभवबाट मात्र हुन सक्छ । जुन दिन म शरीर होइन, आत्मा हुँ भन्ने आभास हुन्छ, त्यो दिन आत्मा सबै भित्र एउटै हुन्छ भन्ने प्रतीति पनि हुन्छ । जस्तो जब माटाको भाँडामा राखिएको जलले म सबै माटाको भाँडामा राखेको जल हुँ भन्ने प्रतीति गर्छ, तब त्यो माटाका भाँडाहरूको प्रतीति हराउँछ र जल मात्र शेष रहन्छ । सबै भित्र चैतन्य एउटै हुन्छ । सूर्यको प्रकाश एउटै छ र सबै माटाको दियोमा एउटै ज्योति जल्छ । प्रकाशको तत्त्व एउटै हुन्छ । जब कुनै व्यक्ति शरीरबाट अलग भएको अनुभव गर्दछ, तब भित्रबाट नै 'म' शरीरबाट अलग, जान्नेवाला हुँ भन्ने अनुभव हुन्छ साथै उसलाई भित्रको सबै जान्नेवाला पनि एउटै हो भन्ने ज्ञात हुन्छ ।

जो सबैको भित्र क्षेत्रज्ञ छ त्यो तिम्रो 'म'लाई जान । सबै भित्रबाट 'म' नै जानिरहेको छु भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । परमात्मा जगत्लाई बनाउने भन्दा पनि जगत्लाई जान्नेवाला हो । जगत्का सम्पूर्ण कुरा मनुष्य, पशुपक्षी, वृक्ष आदि सबैभित्र अनुभोक्ता रहेको हुन्छ, त्यो जो सबैको भित्रबाट जानिरहेको छ, त्यो 'म' हुँ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । परमात्मा हामीमा निकटभन्दा निकट छ । शरीरभन्दा आफू अलग भएको प्रतीति भएपछि यही चैतन्य सबैतिर बसेको छ भन्ने ज्ञात हुने छ । अरूभित्र बसेको चैतन्य पनि म जस्तै चैतन्य हो भन्ने प्रतीति भयो भने हरेकभित्र उही आत्मालाई पाउने छौं । यो चैतन्यको उपस्थितिको अनुभव नै परमात्माको उपस्थितिको अनुभव हो । जुन क्षण हामी शरीरबाट आफू अलग भएको अनुभव गर्छौं त्यही क्षण हामीलाई चैतन्यको अनुभव हुन्छ ।

शरीरसँग एक भएको मान्नासाथ अहङ्कार बलियो हुन्छ र अलग भएको मान्नेबित्तिकै अहङ्कार विसर्जित हुन्छ । शरीरबाट अलग हुनेबित्तिकै अहङ्कार शेष रहँदैन र कृष्णतत्त्व मात्र बाँकी रहन्छ । म भाव समाप्त भएर कृष्णतत्त्व चैतन्य मात्र शेष हुने अवस्थामा क्षेत्रज्ञलाई जानिन्छ । यस्तो क्षेत्रज्ञलाई जान्नेबित्तिकै सबैका आँखाबाट 'म' नै हेर्ने छु, सबैको हातबाट 'म' नै स्पर्श गर्ने छु, सबैको श्वास पनि 'म' नै हुने छु, सबैमा 'म' नै बाँच्ने छु, जन्ममा पनि 'म' नै प्रवेश गर्ने छु र मृत्युमा पनि 'म' नै बिदा हुने छु भनी कृष्ण भन्नुहुन्छ । व्यक्तिको बोध नै शरीर र चेतनाको जोडबाट हुन्छ । तादात्म्यको विचारले अहङ्कार जन्माउँछ भने शरीरबाट अलग भएको विचारले अहङ्कार समाप्त पार्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- शरीरबाट पृथक्ताको अनुभवपश्चात् जब व्यक्ति मिट्छ, तब व्यक्ति रहँदैन 'म' कृष्ण मात्र बाँकी रहन्छ र जो घट्छ त्यो असीम छ र शब्दको सीमितताका कारण व्यक्त गर्न सकिन्न ।

त्यसैले कृष्ण क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको विकारसहित प्रकृति र पुरुषको भेद जो तत्त्वपूर्वक जान्दछ त्यो ज्ञानी हो भन्नुहुन्छ । हामी एउटा संयोग हौं, कारण हामीभित्र प्रतिपल संयोग घटित भइरहेको छ । हामी दुई तत्त्वका मिलन हौं । एउटा प्रकृति जो दृश्य छ जुन इन्द्रिय यन्त्रले समात्न सक्छ र अर्को हामीभित्रको चैतन्य तत्त्व जो इन्द्रियले समात्न सक्दैन । जो इन्द्रियको वशमा छ त्यो पदार्थ हो र भित्री तत्त्व जसले पदार्थलाई जान्दछ त्यो चैतन्य हो तर त्यो भित्री तत्त्वलाई पदार्थ र विज्ञानले जान्दैन । यसलाई जान्ने अरू नै उपाय छ; धर्म त्यसैको खोज हो । विज्ञान ज्ञेय र क्षेत्रको खोज हो र धर्म ज्ञाताको र क्षेत्रज्ञको खोज हो । प्रेम, प्रार्थना, ध्यान सबै त्यो अदृश्यको खोज हो, जो सबै दृश्यभित्र लुकेको छ । जबसम्म व्यक्ति त्यो अदृश्यलाई खोज गर्न निस्कँदैन, तबसम्म क्षेत्रको जगत्मा जतिसुकै उपलब्धि हासिल गरे पनि दरिद्र नै रहने छ । अरू जति नै जाने पनि त्यो अदृश्यलाई जान्न नसकेसम्म व्यक्ति दीन र दुखी नै हुन्छ किनभने असली सम्पदाको स्रोत क्षेत्रमा नभई क्षेत्रज्ञमा हुन्छ, जसले सबै जान्दछ । ज्ञान मनुष्यको गरिमा हो र आफूलाई शरीरबाट पृथक् गरेर हेर्नु नै ज्ञान हो । क्षेत्रज्ञको खोज नै हाम्रो जन्मको मूल उद्देश्य हो; यसलाई

जानेन भने ज्ञानको कुनै अर्थ नै हुँदैन । त्यसैले शुद्ध ज्ञानलाई बचाउनुपर्छ जसबाट क्षेत्रज्ञलाई जान्न सकिन्छ ।

शुद्ध ज्ञानमा ज्ञाताको पनि सम्झना हुँदैन केवल जान्ने शुद्धतम घटना मात्र शेष रहन्छ । त्यहाँ केवल जान्नेवाला मात्र रहन्छ र कुनै चुनाव एवम् प्रतिक्रिया हुँदैन । क्षेत्रज्ञको खोज नै हाम्रो जन्मको मूल उद्देश्य हो र यसलाई जानेन भने अन्य ज्ञानको कुनै अर्थ छैन । तादात्म्य नगरी शरीर पृथक् हो र म जान्नेवाला हुँ भन्ने निरन्तर अभ्यासबाट क्षेत्रज्ञलाई जान्न सकिन्छ । ध्यान एक गहिरो कला हो जुन अनुभवबाट जान्न सकिन्छ र यसमा तैरिन जान्नेले नै शरीरमाथि विजय हासिल गर्छ । क्षेत्रज्ञलाई नजानी कुनै विधिबाट पनि पार हुन सकिन्न । हाम्रो शरीर क्षेत्र हो र शरीरभित्र स्थित तत्त्व क्षेत्रज्ञ हो- यो फरकपन जान्ने व्यक्ति नै ज्ञानी हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- शरीर कसरी बनेको छ र त्यो क्षेत्रको गुण धर्म र भित्रको जान्नेवाला क्षेत्रज्ञको गुण धर्म के हो त्यो मबाट सुन । कृष्णबाट श्रवण गरे पनि जान्नका लागि आफ्नै अनुभवबाट मात्र जान्न सकिन्छ । मार्ग त भन्न सकिन्छ तर यात्रा भने आफैले गर्नुपर्छ । आफ्नो अनुभवले नै गन्तव्यमा पुर्‍याउँछ । ज्ञान दिएर जान्न सक्ने भएमा त्यसका लागि एक कृष्ण नै प्रशस्त हुनुहुन्थ्यो ।

विज्ञानको ज्ञान बाहिरी ज्ञान हुनाले एकले कैयन्लाई हस्तान्तरण गर्न सक्छ । बाबुको बाह्य सम्पत्ति सन्तानले पाउँछन् तर अन्तरतमको ज्ञान सन्तानले प्राप्त गर्न सक्दैनन् किनभने त्यो कसैलाई दिन सकिन्न । कृष्णले त क्षेत्र र क्षेत्रज्ञका बारेमा अर्जुनलाई भन्नु हुने छ तर यो ज्ञान त अर्जुनले आफ्नै अनुभवबाट जान्नुपर्छ । ज्ञानीजनले भनेको कुरा ध्यानपूर्वक श्रवण, मनन गर्नु र श्रद्धापूर्वक हृदयमा राख्नु उत्तम कुरा हो तर जान्न त स्वयम्को अनुभवबाट मात्र सम्भव हुन्छ । कृष्ण अर्जुनलाई तिमी शरीर, क्षेत्र, इन्द्रिय होइनौ भनेर क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको फरकपन बताउँदै हुनुहुन्छ । क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको पृथकता बुझ्न हामीमा परिवर्तनको आवश्यकता हुन्छ, अन्यथा हामी दुईको फरकपन बुझ्न असमर्थ हुन्छौं । हाम्रो पहिलो चरणको परिवर्तन क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको पृथकता बुझ्नु नै हो ।

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥५॥

त्यो क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको तत्त्व ऋषिहरूबाट धेरै प्रकारले भनिएको छ र विभिन्न प्रकारका वेदमन्त्रद्वारा पनि विभागपूर्वक भनिएको छ अनि राम्रो प्रकारले निश्चय गरिएको युक्तियुक्त ब्रह्मसूत्रको पदद्वारा पनि त्यस्तै भनिएको छ ॥

महाभूतान्यहङ्गारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥६॥

हे अर्जुन ! के क्षेत्र भनेका तिनै मात्र हुन् ? त्यही कुरा म तिमीलाई भन्छु- पाँच महाभूत, अहङ्कार, बुद्धि र मूल प्रकृति, त्रिगुणमयी माया तथा दश इन्द्रिय, एक मन र पाँच इन्द्रियका विषय शब्द, रूप, रस, गन्ध र स्पर्श पनि क्षेत्र हुन् ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥७॥

त्यसै गरी इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख, स्थूल शरीरको पिण्ड, चेतना र धृति पनि विकारसहित क्षेत्र नै हुन् ॥

धर्मका समस्त सूत्र क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको विषयमा नै भन्दछन् । उनीहरूको भनाइको ढङ्ग र शब्द मात्र फरक छ तर उनीहरूको इसारा एउटै छ । वेद, उपदिषद्, ब्रह्मसूत्र र परम ज्ञानी ऋषिहरू सबैले अनेक प्रकारले यही कुरा भनेका छन् । क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको अनुभव भयो भने यसभन्दा ठुलो कुरा केही पनि छैन ।

अणुको विस्फोट गरेर टुक्र्याउँदा योभन्दा क्षुद्रतम या सानो चिज केही नभएको निष्कर्ष निकालिएको थियो तर जब अणुलाई पनि विभाजित गरेर अलग गरियो, त्यहाँ विराट् ऊर्जाको जन्म भयो । आजभन्दा ७०-८० वर्ष पहिले कुनै पनि वैज्ञानिकले अणु जस्तो क्षुद्रतम चिजमा यत्रो विराट् ऊर्जा लुकेको सोच्न पनि सकेका थिएनन् । रबर्ट ओपनहाइमर (Robert Oppenheimer) ले जब पहिलो पटक अणुको विस्फोट गरे, तब उनले स्वयम् यत्रो विराट् ऊर्जा अणुमा लुकेको हुन सक्ने कल्पना पनि गरेका थिएनन् । हिरोसिमा र नागासाकीमा यही सानो अणुको विस्फोटबाट लाखौं व्यक्ति क्षणभरमै खरानी भए र अणुको विस्फोटबाटै पृथ्वीलाई कुनै पनि बेला नष्ट गर्न सकिन्छ । अणु जुन कुनै यन्त्रबाट देख्न सकिँदैन अनुमान मात्र गर्न सकिन्छ, यस्तो अणुलाई नहेरी फुटाएर यही अदृश्यबाट यत्रो विराट् ऊर्जाको जन्म भयो र विज्ञान शिखर चुम्न सफल भयो ।

यस्तै प्रकारले धर्मले पनि एक प्रकारको विभाजन गरेको छ र यो क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको विभाजन हो । विज्ञानले पदार्थको र धर्मले मनुष्यको चेतनाको विभाजन गरेको छ । शरीर र आत्मा तथा क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको विभाजन गर्दा त्यहाँ विराट् ऊर्जाको अनुभव भएको थियो र यो ऊर्जाका सामुन्ने परमाणुबाट प्रकट भएको ऊर्जा नगण्य हो किनभने परमाणु जड भएकाले यसको चेतनासँग कुनै तुलना हुन सक्दैन । जब कुनै ऋषि आफूभित्रको शरीर र आत्मालाई पृथक् गर्न सफल हुन्छ, तब त्यहाँ चैतन्यको कण विभाजित भएर विराट् ऊर्जाको अनुभव हुन्छ, त्यही अनुभव परमात्माको अनुभव हो । विज्ञानले परमाणुको अणु विभाजन गरेर मृत्यु घटित गराउन सफल भएको छ । त्यस्तै धर्मले चेतनाको अणु विभाजन गरेर विराट् ऊर्जाबाट परम जीवन र अमृतको अनुभव गराउन सफल भएको छ ।

व्यक्तित्वलाई सङ्गठित गर्ने दुई तत्त्वहरूमध्ये एउटा पदार्थ र अर्को चेतना हो । चेतना र पदार्थको मिलनबाट नै व्यक्ति निर्मित भएको छ, उसको अणु आधा पदार्थ र आधा चेतनाको मिलनबाट निर्मित भएको छ । त्यसैले चेतना र पदार्थका बिचमा व्यक्ति बगिरहन्छ । केन्द्रमा चेतना हुन्छ र पदार्थले बाहिरबाट पर्खालसरह घेर्दछ । यी दुवैको पृथक्ताको अनुभव गर्न व्यक्ति सक्षम भएमा जीवनको श्रेष्ठतम अनुभव गर्न सकिन्छ । सबै धर्मको सार यही हो । कृष्णले गीतामा वेद, उपनिषद् र ब्रह्मसूत्र लगायत सबै शास्त्रहरूका बारेमा भन्नुभएको छ । ऋषिहरूले क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको तत्त्वका बारेमा धेरै प्रकारले भनेका छन् । सबै धर्म आ-आफ्ना मार्ग उचित हुन् भनेर सिद्ध गर्न प्रयत्नशील छन् तर ठिक मार्गमा भने कोही अधि बढ्न सकेको पाइन्न । सबै शास्त्रहरू वेद, उपनिषद्, सबै ऋषि र ज्ञानी जनले यो एक तत्त्वकै कुरा गरेका छन् र आ-आफ्ना प्रकारले यसलाई व्याख्या गरेका छन् । उनीहरूको भन्ने प्रकार भिन्न भए पनि सार भने एउटै छ ।

हाम्रो शक्ति कलहमा भन्दा जान्ने दिशातर्फ उन्मुख होस् भन्ने कृष्णको चेष्टा छ । ज्ञानीहरूको शब्दमा फरकपना भए पनि उनीहरूको अन्तिम सत्यको घोषणा भने एउटै छ । अज्ञानी धेरै कुरा जान्न सक्छ तर ज्ञानी एउटै सत्य मात्र जान्दछ । कृष्ण अर्जुनको मनमा अरू ऋषि, वेद, उपनिषद्ले के भनेका छन् भन्ने प्रश्न नउठोस् भनेर सबै तत्त्व जान्ने व्यक्तिहरूले पनि विभिन्न प्रकारका छन्दहरूमा, व्याख्याहरूमा र विभिन्न सूत्रका पदहरूमा पनि धेरै प्रकारले यही कुरा भनेका छन् भन्नुहुन्छ । धर्मशास्त्री र तर्कशास्त्री दुवै तर्कको उपयोग गर्दछन् । धर्मको रहस्यका अनुभवी पनि तर्कको उपयोग त गर्दछन् तर उनीहरूको तर्क तर्कशास्त्रीको भन्दा धेरै फरक हुन्छ । तर्कशास्त्री तर्कद्वारा सत्य पाउन खोज्छ तर धर्मको यात्रामा हिँड्ने व्यक्ति पहिले सत्य पाउँछ अनि तर्कद्वारा प्रस्तावित गर्छ । हिन्दू शास्त्रहरू तर्कले सत्य पाउन सकिँदैन भन्दछन् तर आदि शङ्कराचार्य जस्ता तार्किक व्यक्ति पाउन मुस्किल छ । उहाँ ज्ञान र तर्कका भण्डार हुनुहुन्छ । उहाँ तर्कले सत्यलाई जन्म दिँदैन तर सत्यलाई अभिव्यक्त गर्न सक्छ भन्नुहुन्छ । त्यसैले हिन्दू शास्त्र अत्यन्त तर्कयुक्त छ । शङ्कराचार्यका एक एक शब्द तर्कपूर्ण छन् तर उहाँ नै मन्दिरमा भजन गाएर नाच्नु पनि हुन्छ । एकातिर तर्कको प्रगाढता र अर्कोतर्फ गीत-भजनको माधुर्य पनि एकै व्यक्तिमा

छ । उहाँ भजन गाएर आफ्नो अनुभव अभिव्यक्त गर्नुहुन्छ तर कसैलाई भन्नुपथ्यो भने तर्कको प्रयोग गरेर बुद्धिबाट हृदयसम्म उतार्ने प्रयास पनि गर्नुहुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- ब्रह्मसूत्रले युक्त-युक्तमा यही कुरा भनेको छ । कृष्णले रस र आनन्दले भनेको कुरालाई नै ब्रह्मसूत्रले युक्ति र तर्कबाट भनेको छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! त्यही कुरा म तिम्रा लागि भन्छु- पाँच महाभूत, अहङ्कार, बुद्धि र मूल प्रकृति अर्थात् त्रिगुणमयी माया तथा दश इन्द्रियहरू, एकमन र पाँच इन्द्रियका विषय शब्द, स्पर्श, रूप, रस र गन्ध तथा इच्छा, द्वेष, सुख-दुख र स्थूल देहपिण्ड एवम् चेतना र धृति विकारसहित क्षेत्र हुन् भनी संक्षेपमा भनिएको छ । यस कथनमा केही अद्भुत र आश्चर्यजनक कुराहरू भनिएको छ । पञ्च महाभूत पदार्थ अर्थात् क्षेत्र हो किनभने जो जानिन्छ त्यो ज्ञेय हो र हामी त्यसभन्दा भिन्न छौं । इन्द्रियहरू आँखा, कान, नाक इत्यादि र इन्द्रियका विषय रूप, गन्ध स्पर्श आदिको अनुभवबाट पनि हामी भिन्न छौं । हामी इन्द्रियबाट भिन्न छौं भने इन्द्रियको अनुभवबाट पनि भिन्न छौं भन्ने जान्न सक्छौं । स्थूल देहपिण्डबाट पनि हामी भिन्न छौं तर महान् आश्चर्यजनक कुरा चेतना र धृति पनि क्षेत्र हो र हामी यससँग पनि भिन्न छौं भनी कृष्ण भन्नुहुन्छ । चेतना (consciousness) र धृति (concentration) अत्यन्त सूक्ष्म र गहिरा विषय हुन् । यिनलाई बुझ्न सकेमा अन्य कुरा बुझ्न सरल हुने छ ।

कुनै कुराप्रति चेतन भएसम्म मात्र हामी चेतनशील हुन सक्छौं । यदि कुनै विषय भएन भने चेतना पनि हुन सक्दैन भनेर पश्चिमका मनस्विदहरू मान्दछन् जुन कुरा सही नै जस्तो लाग्छ । उनीहरू भन्छन्- यदि सबै विषय हटेमा हामी बेहोस हुन्छौं किनभने होस त कुनै कुरा हुँदाको अवस्थामा मात्र हुन्छ; कुनै वस्तु भएन भने होस हुनै सक्दैन । कुनै व्यक्ति उपस्थित भएमा म हेर्दै छु भन्ने होस हुन्छ तर व्यक्ति नै नभएमा केही देखिँदैन र म हेरिरहेको छु भन्ने होस पनि हुँदैन । म हुनका लागि कुनै कुरा हुनुपर्छ अन्यथा मलाई आफू हुने पनि थाहा हुँदैन । हामीलाई शब्द, स्वर र ध्वनिरहित ठाउँमा राखियो भने कानका बारेमा केही थाहा हुँदैन । स्वाद लिने केही भोजन नहुँदा स्वादको इन्द्रियका बारेमा जानकारी हुँदैन र त्यस्तै केही कुरा चेतन हुने वस्तु नभएमा चेतनाको बारेमा पनि केही थाहा हुँदैन । यो विचारधारालाई मान्ने व्यक्तिहरू भन्दछन्- ध्यान घटित हुँदा व्यक्ति बेहोस हुन्छ किनभने जान्नका लागि केही भएन भने जान्नेवाला पनि हराउँछ । जान्नेवाला तबसम्म बाँच्न सक्छ जबसम्म जान्नका लागि केही हुन्छ । पश्चिमका मनस्विदहरू भन्छन्- यदि पतञ्जलि जस्ताले प्रस्तावित गरेको ध्यान उचित हो भने ध्यानमा व्यक्ति बेहोस हुन्छ किनभने जब जान्ने वस्तु हुँदैन, तब जान्नेवाला पनि निदाउँछ ।

विचार रहनुजेल निद्रा लाग्दैन र विचारशून्य हुनासाथ निद्रा लाग्छ । विषय नभएर सबै उत्तेजना समाप्त भयो भने भित्रको चेतना हराउँछ भनेर मनस्विद् भन्दछन् । कृष्ण त्यही चेतनालाई क्षेत्र भन्नुहुन्छ । यो चेतना जुन पदार्थ र विषयको सम्बन्धमा हामीभित्र उत्पन्न हुन्छ त्यो विषयसँगै हराउँछ, यो चेतना आत्मा होइन क्षेत्र हो । त्यसैले यो पदार्थसँग जोडिएको चेतना हाम्रो आत्मा होइन भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । यो चेतना पदार्थजन्य र बाहिर विषयमा निर्भर हुन्छ । यो पदार्थजन्य चेतनाभन्दा माथि उठेपछि मात्र वास्तविक ब्रह्मतत्त्व अर्थात् क्षेत्रज्ञको जानकारी हुन्छ जुन कुनै कुरामा निर्भर हुँदैन । पहिले हामीले ज्ञेय र जान्नेवाला ज्ञाताका बारेमा जानेका थियौं । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो ज्ञाता पनि जान्नेवालासँग जोडिएको छ । यो ज्ञेय र ज्ञाताभन्दा माथि पनि एउटा अर्को जान्नेवाला तेस्रो तत्त्व छ, जसले पदार्थ र ज्ञातालाई पनि जान्दछ । त्यो तेस्रो तत्त्व आत्मा अर्थात् अन्तिम चेतनाको अवस्था हो । जुन कुरालाई हामी जान्दछौं, त्यही कुरासँग हामी अलग हुन्छौं । जुन कुराको बोध हुन्छ त्यसको अबोध पनि हुन सक्छ । त्यस्तै वास्तविक ज्ञान त्यो क्षण घट्छ, जब अज्ञान मात्र होइन हामीलाई ज्ञानका बारेमा पनि केही थाहा हुँदैन । आखिरी शान्ति पनि त्यो क्षण घटित हुन्छ, जब हामीलाई म शान्त छु भनेर पनि थाहा हुँदैन ।

मनुष्यमा तीनवटा अवस्थाहरू हुन्छन् । पहिलो हामीले पदार्थसँग आफ्नो तादात्म्य गरेको अवस्था जहाँ शरीरसँग 'म' जोडिएको छ । यो शरीर र इन्द्रिय हुँ भन्ने अज्ञानको अवस्था हो । अर्को बोधको अवस्था जहाँ 'म' इन्द्रिय र शरीर होइन भन्ने अवस्था हुन्छ, यो पनि इन्द्रिय र शरीरसँगै जोडिएको अवस्था हो । शरीर र इन्द्रिय होइन भन्ने बोध हुनु पनि शरीर इन्द्रियसँग जोडिनु हो । यी दुवै अवस्थामा बोध शरीर र इन्द्रियसँगै जोडिएको हुन्छ । अनि तेस्रो अवस्थामा जहाँ 'म' शरीर हुँ कि होइन भन्ने पनि बोध रहँदैन । जब कुनै बोध हुँदैन तब शरीरको मूर्च्छा त छुट्छ, यससँगै त्यो मध्यमा आएको चेतना पनि हराउँछ । यस्तो अवस्थामा शरीरबाट उत्पन्न हुने दुखबाट छुटकारा हुनुका साथै शरीरसँग छुटेर प्राप्त भएको सुख पनि हराउँछ । अनि त्यो परम शान्त, परम मौन अवस्थामा जहाँ न ज्ञान न ज्ञाता न ज्ञेय नै हुन्छ, यस्तो शून्य अवस्थामा क्षेत्रज्ञ जो अन्तिममा लुकेको छ, त्यो प्रकट हुन्छ । त्यसैले चेतनता, धृति र ध्यान पनि क्षेत्र नै हो । धृतिको अर्थ ध्यान, धारणा हो । परम ध्यानीहरू भन्दछन्- ध्यान पनि छुटेपछि मात्र ध्यान घटित हुन्छ । जबसम्म ध्यानलाई समात्छौं तबसम्म गन्तव्यमा पुग्न सक्दैनौं । जबसम्म मागपूर्ण प्रार्थना हुन्छ, तबसम्म परमात्मासम्म पुग्न सकिन्न । जुन क्षण प्रार्थना मागरहित कृतज्ञताका लागि हुन्छ, प्रार्थना नै छुट्छ केवल कृतज्ञता मात्र हुन्छ, त्यसै क्षण प्रार्थना पूरा हुन्छ । धर्म पनि छुटेपछि मात्र परम धर्ममा प्रवेश हुन्छ ।

परमात्मामा प्रवेश गर्नु अघि अन्तिम अवस्था साधनलाई पनि छोड्नुपर्छ किनभने साधनको त्यहाँ आवश्यकता नै हुँदैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- चेतना, धृति, ध्यान र धारणा पनि क्षेत्र हो । त्यसैले तिमी त्यसलाई पनि छोडिदेऊ । हामी भित्रको मन्दिरसम्म पुग्न सकेका छैनौं र बाहिर सङ्घर्ष गरिरहेका छौं । त्यसैले ध्यानले हामीलाई भित्र प्रवेश गर्न मद्दत गर्दछ । भित्रको मन्दिर अर्थात् गन्तव्यमा पुगेपछि ध्यानको कुनै आवश्यकता हुँदैन । कतिपय व्यक्ति घर छोडेर आश्रम र पत्नी छोडेर गुरु समात्छन् । यस्ता व्यक्ति केही न केही समाप्ति नै रहेका हुन्छन् । ध्यान पनि त्यस्तै हो, ध्यानको विधिबाट परमात्मामा पुग्न सफल भएमा ध्यानीहरूले ध्यानलाई समात्नुको अर्थ नै समाप्त हुन्छ भन्दछन् । परमात्माको उपलब्धिका लागि सम्पूर्ण समात्नेपनको अन्त हुनुपर्छ । कृष्ण चेतना, ध्यान, धृति, धारणा योग सबै क्षेत्र हो भन्नुहुन्छ । यो अन्यन्तै क्रान्तिकारी सूत्र हो जसलाई बुझ्न अत्यन्तै कठिन छ । यो शरीरसँग जोडिएको चेतनाको पार एउटा अर्कै चैतन्य छ जो कसैमा निर्भर छैन । त्यो चैतन्यलाई प्राप्त गर्न यो शरीरसँग जोडिएको चेतनाबाट पनि पार हुनुपर्छ । परम गुरुसम्म पुग्नका लागि गुरुलाई पनि छाड्नुपर्छ । जहाँ सबै साधन छुट्छ, त्यही साध्य फलित हुन्छ ।

पञ्चमहाभूत, शरीर, अहङ्कार, मन, इन्द्रिय, इन्द्रियहरूको रस, रूप, चेतना, धृति यी सबै विकारसहित र दूषित छन् । यसमा कुमारीपन छैन । विपरीत विना जो हुन सक्दैन त्यो विकार हो । प्रेमको साथमा घृणा छ भने त्यो प्रेम विकारग्रस्त हुन्छ र यदि घृणा छैन भने प्रेम विकाररहित हुन्छ । हाम्रा सबै कुरा विपरीतसँग नै जोडिएका छन् । हाम्रो मृत्युमा पनि प्राण जोडिएको छ । त्यस्तै भोजनमा भोक र कुरा विपरीतसँग नै जोडिएका छन् । जहाँ विपरीत विना अस्तित्व हुँदैन त्यहाँ विकार हुन्छ । जहाँ विपरीतताको जन्ममा मृत्यु लुकेको हुन्छ । जहाँ विपरीत विना अस्तित्व हुँदैन त्यहाँ विकार हुन्छ । जहाँ विपरीतताको आवश्यकता हुँदैन र जहाँ कुमारीत्व, पवित्रता र निर्दोषता उपस्थित हुन्छ, त्यहाँ अस्तित्व विकाररहित हुन्छ । त्यसैले हामी कृष्णको घृणारहित प्रेमलाई पवित्र भन्दछौं । कृष्ण चेतनालाई पनि विकारग्रस्त भन्नुहुन्छ किनभने त्यहाँ पनि विषय चाहिन्छ । हामी पुरानो ठाउँमा यन्त्रवत् र मूर्च्छावत् चलिरहेका हुन्छौं तर नयाँ ठाउँ जाँदा ताजा हुन्छौं किनभने त्यहाँ सबै कुरा नयाँ हुँदा जान्नका लागि चेतनता चाहिन्छ । पुरानो हुँदै गएपछि चेतनता हराउँदै जान्छ । यस्तो चेतनताका लागि हरेक दिन नयाँ कुरा चाहिन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्तो चेतना र ध्यान जुन कुनै कुरामा निर्भर छ त्यो विकारग्रस्त हुन्छ र यी सबै क्षेत्रबाट पार भएपछि मात्र क्षेत्रज्ञको अनुभव हुन्छ । चेतना दुई प्रकारको हुन्छ । एउटा चेतना जुन कुनै वस्तुप्रति हुन्छ वा कुनै वस्तुद्वारा उत्पन्न हुन्छ । कसैलाई गाली गर्दा हाम्रो ध्यान त्यसतर्फ आकर्षित हुन्छ ।

बाढी आएर घर भत्काउन लाग्यो भने सारा जगत् बिसिएर घर भत्किन लागेकोतर्फ ध्यान केन्द्रित हुन्छ अर्थात् घरतर्फ पूरा चेतना एकाग्र हुन्छ । यो चेतना बाहिरबाट उत्पन्न हुने चेतना हो र बाहिरको चोटले जन्मिएको चेतना हो । कृष्ण यस्तो चेतना शरीरकै भाग भएकाले यो पनि क्षेत्र हो भन्नुहुन्छ । विशुद्ध चेतना कसैमा र कुनै कुरामा पनि निर्भर हुँदैन । त्यो चेतना हाम्रो स्वभाव हो । स्वभाव कुनै कारणले उत्पन्न भएको होइन । हामी छौं तसर्थ ऊ पनि छ । कुनै आवाजमा ध्यान जानु हाम्रो हुनुको कारणले भएको होइन । यो त आवाजद्वारा प्रतिपादित (By Product) हो जुन हाम्रो स्वभाव होइन । बाहिर घटना नघट्दा र संवेदनशीलता नहुँदा पनि हाम्रो होस रहिरहन्छ भने त्यस्तो चेतना हाम्रो आत्मा हो । बाहिरबाट उत्पन्न भएको ध्यान, धारणा र चेतनालाई कृष्णले शरीरको क्षेत्र मान्नुभएको छ भने कुनै पनि कुरामा निर्भर नहुने र विशुद्ध हाम्रो स्वभाव भएको आत्मारूपी चेतनालाई क्षेत्रज्ञ भन्नुभएको छ ।

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥८॥

हे अर्जुन ! श्रेष्ठताको अभियान तथा दम्भचारणको अभाव, कुनै पनि प्राणीलाई कुनै प्रकारले नसताउनु, क्षमाभाव, मनवाणी आदिको सरलता, श्रद्धा-भक्तिसहित गुरुको सेवा-उपासना, बाहिर भित्रको शुद्धि, अन्तस्करणको स्थिरता र मन इन्द्रियसहित शरीरको निग्रह सबै ज्ञानका लक्षण हुन् ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥९॥

यो लोक र परलोकका सम्पूर्ण भोगमा आसक्ति एवम् अहङ्कारको अभाव, जन्म, मृत्यु, बुढयाइँ र रोग आदिमा दुःख र दोषको बारम्बार दर्शन गर्नु ज्ञानको लक्षण हो ॥

अघिल्लो श्लोकमा कृष्णले ज्ञानीजन तत्त्वले क्षेत्र र क्षेत्रज्ञ अलग भएको जान्दछ भन्नुभएको छ । त्यसैले सर्वप्रथम ज्ञानी को हो भनेर जान्नु उपयुक्त हुन्छ । क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको फरकपनलाई जानेर अभेदलाई उपलब्ध हुने व्यक्ति ज्ञानी हो । कृष्ण ज्ञानीको लक्षणका बारेमा भन्दै हुनुहुन्छ । ज्ञानीको पहिलो लक्षण श्रेष्ठताको अभियानको अभाव हो । ज्ञानसँगै तत्काल श्रेष्ठताको भाव उत्पन्न हुन्छ । आफू ज्ञानी र बाँकी अज्ञानी छन् भन्ने भाव आउँछ । ज्ञानसँगै श्रेष्ठताको अहङ्कार आउने हुँदा यसबाट बच्न जरुरी छ । हिन्दू धर्ममा ब्राह्मणको अहङ्कार यही श्रेष्ठताको अभिमान हो किनभने ब्राह्मणलाई यो धर्मले ज्ञानी र जान्नेवाला मानेर श्रेष्ठ जातिको रूपमा सबैभन्दा माथिल्लो दर्जा दिएको छ तर आज जन्मका कारणले भएका ब्राह्मणहरू धर्मको खोज गरेर ज्ञानी भएको पाइँदैन । यिनीहरू रुढिवादी र धार्मिक कट्टरताको वकालत गर्ने कार्यमा संलग्न रहेको पाइन्छ । कुनै पनि व्यक्तिमा जब ज्ञानको भनक हुन्छ, तब उसमा ज्ञानको श्रेष्ठताको अहङ्कार सुरु हुन्छ । तर कृष्ण श्रेष्ठताको अभिमानरहित हुनु ज्ञानीको पहिलो लक्षण हो भन्नुहुन्छ । ज्ञानसँगै विनम्रता पनि समानुपातमा बढ्यो भने मात्र ज्ञान सार्थक हुन्छ ।

कृष्ण दम्भाचरणको अभाव हुनु ज्ञानीको दोस्रो लक्षण भन्नुहुन्छ । आचरण दुई प्रकारको हुन्छ । एउटा आचरण सहज र स्वतःस्फूर्त हुन्छ भने अर्को आचरण दम्भपूर्ण हुन्छ । अरूबाट सम्मान वा आदरको अपेक्षा गर्नु दम्भाचरण हो । केटाकेटीदेखि हाम्रो समाजले नराम्रो गरे अपमान र बेइज्जत हुने भय हालेको हुन्छ र त्यही भयले ऊ राम्रो हुन प्रयास गर्छ । राम्रो हुने विचारमा राम्रो गर्ने सोच हुँदैन, केवल अहङ्कारको पोषण मात्र हुन्छ । दम्भाचरणरहित ज्ञानीले आचरण सहज गर्छ र जे उसलाई उचित र आनन्दपूर्ण लाग्छ, त्यही गर्छ । अरूले के भन्छन् भनेर उसले कुनै आचरण गर्दैन । कसैले राम्रो या नराम्रो भन्छ भन्ने ज्ञानीको विचारधारा हुँदैन । हामी अरूको र समाजको कारणले बाँच्दा हाम्रो आचरण दम्भाचरणपूर्वक हुन्छ । ज्ञानी त दुःख-सुख जे आए पनि भेल्ल तयार हुन्छ र समभावले जे परिणाम आए पनि त्यसलाई समन्वय गरेर सहजतापूर्वक जीवनयापन गर्छ । ज्ञानीले जेबाट आन्तरिक आनन्द हुन्छ त्यही

आचरण गरेर जीवनयापन गर्छ । उसको आचरणमा दम्भाचरणको गन्ध पनि हुँदैन । ज्ञानी उसको आन्तरिक आनन्दअनुसार बाँच्छ ।

प्राणी मात्रलाई कुनै प्रकारले नसताउनु पनि ज्ञानको अर्को लक्षण हो किनभने ज्ञानी हामी जे रोप्छौं, त्यही पाउँछौं भन्ने जान्दछ । अरूलाई जति दुख दिन्छौं, आफूले पनि अरूबाट त्यस्तै परिणाम भोग्नुपर्छ भन्ने ज्ञानीजन जान्दछन् । ज्ञानीजन अरूलाई सताउँदैनन् उनीहरूमा सहज बोध र बुद्धिमत्ता हुन्छ । यदि कसैलाई दुख दिए भने म आफ्नो दुख पाउने आयोजन गरिरहेको हुन्छु भन्ने बोध उसलाई हुन्छ । आफू के गर्दै छु भन्ने बोध नहुनाले अज्ञानी मात्र अरूलाई सताउन खोज्छन् र आफ्ना लागि काँडाको तयारी गर्दछन् । ज्ञानी जीवनको अन्तरसम्बन्धलाई राम्ररी जान्दछ किनभने यो उसको अनुभव हो । यहाँ जे गरिन्छ, त्यही फिर्ता हुन्छ र जगत् एउटा प्रतिध्वनि हो । त्यसैले जस्तो आचरण गरिन्छ, त्यही उसलाई फिर्ता हुन्छ । गाली गरे गाली नै फर्किन्छ र मुस्कुराहट दिएमा हजारौं मुस्कानपूर्ण आशीर्वाद जवाफमा फिर्ता हुन्छ । यो उसको अनुभवबाट प्राप्त भएको बोध हो । त्यसैले ज्ञानीले कुनै पनि प्राणीलाई सताउँदैन ।

ज्ञानीको अर्को लक्षण क्षमाभाव हो । क्षमाको अर्थ दया गर्नु होइन, कारण दयामा पनि अहङ्कार हुन्छ । क्षमा त सूक्ष्म कुरा हो । क्षमा भनेको ममा जस्तो कमजोरी छ, त्यस्तै अरूमा पनि कमजोरी छ भनेर जान्नु हो । ज्ञानीहरू यी कुरा जान्नाले क्षमावान् हुन्छन् । अरूको कृत्यप्रति क्षमावान् नहुने व्यक्ति ज्ञानी हुँदैन । ज्ञानीले आत्मविश्लेषण गर्ने हुँदा उसले अरूलाई निन्दा र दण्डित गर्दैन । ज्ञानीले मनुष्यबाट नै भुल हुन्छ भन्ने जान्दछ, तसर्थ क्षमाभाव राख्दछ । कृष्ण ज्ञानीको अर्को लक्षण मन र वाणीको सरलता भन्नुहुन्छ । विना कुनै कपट र विना कुनै हिसाबकिताब गरिने व्यवहार नै सरलता हो । बच्चाहरूमा सरलता हुन्छ । उनीहरू एकक्षण क्रोध गरे पनि तुरुन्तै अर्को क्षण सहज हुन्छन् । एकक्षणमै रुन्छन् अर्को क्षण हाँस्न थाल्छन् । त्यसैले सरलताको अर्थ जस्तो भित्र छ, त्यस्तै बाहिर प्रकट गर्नु हो । जीवनको आवश्यकताले मनुष्यलाई झुटो बनाउँछ । त्यसैले उसको हाँस्नु र रुनु पनि झुटो र बनावटी हुन्छ तर ज्ञानी जतिसुकै मुस्किलको सामना गर्नुपरे पनि उसमा मन र वाणीको सरलता हुन्छ र जस्तोसुकै मुस्किलको परिणाम सहजतापूर्वक भोग्छ । सन्तत्वको सबैभन्दा ठुलो तपस्याको परिणाम सरलता हो । सरलतामा भेलेको कठिनाइले पनि सुख दिन्छ ।

कृष्ण मन-वाणीको सरलता र श्रद्धा-भक्तिसहित गुरुको उपासना भन्नुहुन्छ । मनुष्यको अहङ्कारको कारणले र आफूलाई अज्ञानी स्वीकार गर्नुपर्ने भयका कारणले कसैलाई गुरु स्वीकार गर्न उसलाई कठिन हुन्छ । सबै व्यक्ति आफूलाई ज्ञानी मान्दछन् । त्यसैले शिक्षक बनाउन सजिलो छ तर गुरु बनाउन अत्यन्त गाह्रो हुन्छ किनभने सिक्ने तयारीका लागि अहङ्कार पूरा छोड्नुपर्छ साथै कसैलाई आफूभन्दा माथि स्वीकार गर्नुपर्छ । शिक्षकसँग त धन दिएर ज्ञान लिने हुँदा यो कामचलाउ व्यवस्था मात्र हो । गुरु र शिष्यका बिच गैर उपयोगिताको सम्बन्ध हुन्छ । त्यहाँ कामचलाउ सम्बन्ध हुँदैन । पहिले गुरुकुल जाँदा गुरुले नै शिष्यलाई भोजन, वास सबै दिन्थे र बाबुले छोराको फिक्री गरेजस्तै फिक्री गर्दथे । ज्ञानको बदलामा कुनै माग हुँदैनथ्यो । २५ वर्ष शिष्य गुरुकहाँ समय व्यतीत गर्दथे । गुरु र शिष्यको सम्बन्ध समानताको हुँदैन सधैं गुरु माथि र शिष्य तल हुन्छ । कृष्ण यत्रो आग्रहपूर्वक श्रद्धा-भक्तिसहित गुरुको उपासना भन्नुहुन्छ । ज्ञानीले गुरुलाई श्रद्धा-भक्तिपूर्वक सेवा-उपासना स्वतः गर्छ । गुरुबाट प्राप्त ज्ञानको कुनै प्रतिउत्तर दिन सकिँदैन । त्यसैले ज्ञानी प्रगाढ श्रद्धा र भक्तिपूर्वक गुरुको सेवा उपासना गर्छ । जसबाट यत्रो प्रकाश प्राप्त हुन्छ त्यो व्यक्तिले गुरुप्रति श्रद्धा-भक्तिपूर्वक उपासना गर्नु ज्ञानीका निम्ति सौभाग्य हो । यो पनि ज्ञानीको एक अर्को लक्षण हो ।

बाहिर भित्रको शुद्धि, अन्तस्करणको स्थिरता, मन इन्द्रियसहित शरीरको निग्रह, लोक-परलोकको भोगमा आसक्तिको अभाव र अहङ्कारको पनि अभाव एवम् जन्म, मृत्यु, जरा र रोगादि दुख र दोष

आदिमा बारम्बार दर्शन गर्नु आदि सबै ज्ञानका लक्षण हुन् भनेर कृष्णले भन्नुभएको छ । जन्म-मृत्यु, जरा-रोग, दुख-दोष आदिमा बारम्बार दोषहरूको दर्शन गर्नु ज्ञानीको लक्षण हो । जब हामीलाई कुनै दुख र असफलता घटित हुन्छ तब यसको दोष हामी अरूलाई दिन्छौं, यो अज्ञानीको लक्षण हो । ज्ञानीले त हरेक मैले पाउने दुख मेरै गल्तीको र मेरै पापको परिणाम हो र यसैको फल भोगिरहेको छु भन्ने सोच्दछ । दुख पर्दा आफ्नो भूल, दोष, पापको खोजी गर्नु ज्ञानीको लक्षण हो । अज्ञानी अरूलाई र ज्ञानी आफैलाई दोषी ठहर्‍याउँछ । त्यसैले अज्ञानी कहिल्यै दोषबाट मुक्त हुँदैन तर ज्ञानी दोषबाट मुक्त हुन्छ । ज्ञानीले हरेक दुख, रोग तथा पीडामा आफ्नै त्रुटि खोज्छ र जुन दोषहरूबाट यत्रो परिणाम भोग्नुपर्छ, पुनः त्यसलाई दोहोर्‍याउँदैन । ऊ आफ्नो भुल सच्याएर नै सुखी हुन्छ । कृष्णले भन्नुभएका ज्ञानका यी लक्षणहरू जसमा हुन्छन्, ऊ ज्ञानको यात्रामा अघि बढेर ज्ञानको मन्दिरमा प्रवेश गर्दछ ।

आसक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।

नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥१०॥

पुत्र, स्त्री, धन, घर र अरू धनादिमा आसक्तिको अभाव र ममता नहुनु तथा प्रिय अप्रियको प्राप्तिमा सधैं नै चित्तको समता हुनु पनि ज्ञानी हुनाका लक्षण हुन् ॥

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।

विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥११॥

‘म’ परमेश्वरमा अनन्य योगद्वारा गरिने भक्ति, एकान्त र शुद्ध देशमा बस्ने स्वभाव तथा विषयासक्त मनुष्यको समुदायमा प्रेम नहुनु पनि अव्यभिचारिणी भक्ति नै हो ॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥१२॥

आध्यात्मिक ज्ञानमा नित्य स्थिति र तत्त्वज्ञानको अर्थ रूप परमात्मालाई नै देख्नु पनि ज्ञान हो र जो यसका विपरीत छ त्यो अज्ञान हो ॥

पुत्र, पुत्री, स्त्री, धन, घर धनादिमा आसक्तिको अभाव र ममता नहुनु तथा प्रिय-अप्रियको प्राप्तिमा सदा चित्त सम हुनु ज्ञानीको लक्षण हो । साथै जस्तोसुकै अनुकूल तथा प्रतिकूल स्थितिमा एकलाई पाउन योग्य र अर्कोलाई पाउन अयोग्य नमान्नु ज्ञानीको लक्षण हो । सफलता प्राप्त हुँदा हामीमा प्रसन्नता छाउँछ र असफलता र अपमानले दुखी तुल्याउँछ । दुख या प्रसन्नता हाम्रो चुनाव होइन, यो परिस्थितिले आफैँ ल्याउने कुरा हो । प्रसन्नता र दुखको अनुभव घटिसकेपछि मात्र हामीलाई प्रसन्न या दुखी छौं भन्ने ज्ञात हुन्छ । कृष्ण समभाव वा समता ज्ञानीको लक्षण हो भन्नुहुन्छ । समताको अनुभव भित्र उत्पन्न हुँदा हामीले सजगता राख्नुपर्छ । गालीको जवाफ फर्काउनुअघि केही क्षण शान्त भएर क्रोधलाई र दुखलाई रोक्ने कोसिस गरेमा केही समयपश्चात् क्रोध आफैँ शान्त हुन्छ र हामीमा नयाँ दृष्टि उत्पन्न हुन्छ । केही क्षण दुखलाई चुनाव नगरी हेरेर मूर्च्छित अवस्थामा घट्ने नदिएमा समतातर्फ दृष्टि बनाउन सकिन्छ । हामी हरेक कृत्य मूर्च्छा अवस्थामा नै गछौं । समता प्राप्तिका लागि दूरी राख्ने कला सिक्नुपर्छ । कसैको आफूप्रतिको दुष्कृत्यमा तत्काल मूर्च्छित अवस्थामै हामी जवाफ फर्काउँछौं तर केही क्षण प्रतीक्षा गरेर त्यो दुष्कृत्य गर्ने व्यक्तिप्रतिको नराम्रो भाव हटाएर उसको अज्ञानताप्रति सहानुभूति राखेमा त्यसको अर्थ नै फरक हुन्छ । त्यस्तै कसैले प्रशंसा गर्‍यो भने पनि केही क्षण प्रतीक्षा गरेर त्यसको कारण बुझ्न सकेमा जीवनमा समता स्थापित हुन थाल्छ । जुन दिन व्यक्ति सुख-दुख एउटै हो भन्ने बुझ्न थाल्छ, त्यो दिन समता उपलब्ध हुन्छ । कृष्ण समता ज्ञानीको लक्षण हो भन्नुहुन्छ ।

कृष्ण अव्यभिचारिणी भक्ति भन्नुहुन्छ । भक्ति अव्यभिचारिणी नै हुन्छ । धेरैसँग सम्बन्ध भएकी स्त्रीलाई हामी व्यभिचारिणी भन्दछौं । उसको प्रेममा मन खण्डित हुन्छ किनभने उसको मनमा एकका

लागि होइन अनेकका लागि स्थान हुन्छ । एकमा मात्र मन स्थिर भयो भने त्यो अव्यभिचारिणी हुन्छ । एकलाई मात्र प्रेम गर्दा मनको सबै खण्ड समाप्त भएर बाहिर जस्तै भित्र पनि एकत्वको भाव जन्मन्छ र अनन्तमा प्रवेश हुन सक्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- अव्यभिचारिणी भक्तिका साथ अनन्य रूपले 'म'मा नै तिमी समर्पित होऊ । तिम्रो मनमा अरूप्रतिको कुनै भाव नै नरहोस् किनभने अरूप्रति अलिकति मात्र भाव शेष रह्यो भने समर्पण हुन सक्दैन । गुरुको पात्रता द्रोणाचार्यमा नभए पनि अव्यभिचारिणी भक्तिकै फलस्वरूप एकलव्यले पत्थरको गुरुबाट पनि सम्पूर्ण युद्धकौशल हासिल गर्न सफल भए । एकलव्यको भक्ति अव्यभिचारिणी भक्तिको एक जीवन्त उदाहरण हो र यो ज्ञानीको एक लक्षण पनि हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- एकान्त र शुद्ध देशमा रहने स्वभाव र विषयासक्त मनुष्यहरूको समुदायमा प्रेम नुहुनु ज्ञानको लक्षण हो । व्यक्ति प्रायः भिड खोज्छ किनभने भिड खोज्नु नै गलत मनको लक्षण हो । हामी अरूसँग भेटेर अर्काको अनावश्यक टीका-टिप्पणी, चियोचासो मात्र गछौं र यसमै रस लिन्छौं । यस्तो रस, विषयासक्त भिडको खोजीबाट कहिले पनि ज्ञान प्राप्त हुँदैन किनभने यो सारा कुरा अज्ञानीको लक्षण हो । एकान्तमा व्यक्तिको स्वयम्सँग साक्षात्कार हुन्छ र उसले परमात्माको द्वारलाई खोज्न सक्छ । तसर्थ ज्ञानी एकान्तमा रहेर परमात्माको चिन्तन गर्न चाहन्छ । हरेक ज्ञानी पुरुषले परमात्मा प्राप्त गर्नुअघि एकान्तमा बास गरेको हुन्छ । बुद्ध, महावीर सबै एकान्तको चिन्तनबाटै सत्यलाई पाउन सफल हुनुभएको हो । महावीर बाह्र वर्षसम्म घर छोडेर मौन हुनुभएको थियो, बुद्ध छ वर्षसम्म जङ्गलमा रहनुभएको थियो । मोहमदले तिस दिनसम्म एकान्त पर्वतमा बिताउनुभएको थियो । जिससलाई तेत्तिस वर्षमा शूली चढाइयो । उहाँको तीन वर्षको इतिहास मात्र इसाईहरूसँग छ । तिस वर्ष उहाँले पनि एकान्तमै बिताउनु भएको थियो । यो एकान्तको रस र मौनमा रहनु ज्ञानीको लक्षण हो । एकान्तमा मात्र परमात्माको खोजी गर्न सकिन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- एकान्त र शुद्ध देशमा आफ्नो भित्रको शुद्धतामा रहने स्वभाव र विषयासक्त मनुष्यहरूको समुदायमा प्रेम नुहुनु ज्ञानीको लक्षण हो । शुद्ध देश भन्नाले यस्तो ठाउँ जहाँबाट परमात्माको यात्रामा अघि बढ्न सकिन्छ । त्यसैले जुन व्यक्तिले जीवनको सत्य जान्ने मार्गमा लैजान सहयोग गर्छ, त्यस्तो व्यक्तिकहाँ जानुपर्छ र भिडबाट बच्नुपर्छ । कृष्ण यसलाई शुद्ध देश भन्नुहुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- आध्यात्मिक ज्ञानमा नित्य स्थिति र तत्त्वज्ञानको अर्थरूप परमात्मालाई सर्वत्र देख्नु नै ज्ञान हो र यसका विपरीत सबै अज्ञान हो । परमात्मालाई आफूभित्र देख्न नसक्नेले उसलाई सर्वत्र देख्न सक्दैन । परमात्माको खोजी आफूभित्रबाट नै सुरु गर्नुपर्छ । आफूभित्र परमात्माको बोध हुन थालेपछि परिधि बढेर क्रमशः सर्वत्र परमात्मा देखिन सुरु हुन्छ । परमात्मा सर्वत्र देख्नु ज्ञानीको लक्षण हो । कृष्णले अनन्य भावले मप्रति समर्पित होऊ भन्नुको प्रयोजन अनन्य भावले समर्पित हुँदा व्यक्तिभित्र पनि एकत्व घटित भएर परमात्मातिर लैजाने छ भन्ने हो ।

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥१३॥

हे अर्जुन ! जो जान्नयोग्य छ र जसलाई जानेर मनुष्य अमृत र परमानन्दलाई प्राप्त हुन्छ त्यसबारे भन्दछु- त्यो आदिरहित परब्रह्म भएकाले त्यसलाई न सत् भनिन्छ न त असत् नै भनिन्छ ॥

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१४॥

तर त्यो सबैतिर हात र खुट्टा भएको, सबैतिर नेत्र, शिर र मुख भएको तथा सबैतिर कान भएको छ किनभने त्यो संसारमा सबैलाई व्याप्त गरेर स्थित छ ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥१५॥

त्यो सम्पूर्ण इन्द्रियको विषयलाई जान्नेवाला हो तर वास्तवमा सबै इन्द्रियरहित छ र त्यो नै आसक्तिरहित भएर पनि सबैको धारण-पोषण गर्नेवाला र निर्गुण भएर पनि गुणलाई भोग्नेवाला हो ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! जो जान्न योग्य छ र जो जानेपछि अरू केही जान्न शेष रहँदैन तथा जसलाई जानेर मनुष्य अमृत र परम आनन्दलाई प्राप्त हुन्छ त्यो तिमिले भन्छु । हामीलाई धेरै कुरा जान्ने जिज्ञासा हुन्छ तर त्यो जान्नयोग्य छ कि छैन भनेर राम्ररी सोचेमा हामी व्यर्थको जिज्ञासाका लागि आफ्नो समय र शक्ति व्यय गर्ने छैनौं । जान्ने कुरा अनन्त छ तर व्यक्तिको सीमा छ । जे जान्न मन हुन्छ त्यो जान्नयोग्य हुन्छ भन्ने जरुरी हुँदैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जान्नयोग्य त्यो हो जो जानेपछि अरू जान्नका लागि केही शेष रहँदैन । केही जानेर पनि अब्ज जान्न बाँकी रह्यो भने त्यो जान्नयोग्य नै हुँदैन । दर्शनशास्त्र केवल जिज्ञासा मात्र हो । दर्शनशास्त्रले पुरानो प्रश्नका आधारमा नयाँ प्रश्नहरू तयार गर्छ, किनभने यसमा व्यक्ति उत्सुकताले मात्र जान्न चाहन्छ । धर्मले जान्नयोग्य कुरा मात्र सोध्छ जसलाई जानेपछि अरू जान्ने दौड नै समाप्त हुन्छ । अमृतको जानकारी नहुन्जेल मानिसहरूको प्रश्नको अन्त हुँदैन किनभने मानिस प्रायः सबै मृत्युको कारणले नै प्रश्न सोध्छन् ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो जान्नयोग्य छ र जसलाई जानेपछि मनुष्यलाई अमृतत्व प्राप्त हुन्छ त्यही मात्र जान्नयोग्य हुन्छ । जुन जानेपछि अमृतलाई जानिन्छ त्यही जान्नुपर्छ । मृत्यु दुख हो भने अमृत परमानन्द हो । हाम्रा सबै दुखका पछाडि पनि मृत्यु लुकेको हुन्छ । बिरामीको दुख, बुढेसकालको दुख, असफलताको दुख सबै मृत्युकै दुख हुन् । धन नहुँदाको दुख पनि मृत्युकै दुख हो किनभने धन नहुँदा जीवन सुरक्षित हुँदैन र उपचारादि कार्य हुन सक्दैन भन्ने भय हुन्छ । सबै मृत्युको भय नै दुख हो । जहाँ पनि दुख हुन्छ, त्यहाँ मृत्युको भय कुनै न कुनै प्रकारले रहेको हुन्छ । हाम्रो सुखमा मृत्युको छायाले विष घोलिदिन्छ । सुखको क्षण पनि क्षणभरको मात्र हुन्छ भन्ने सोचाइ पनि मृत्युकै छाया हो । सुखका लागि मानिस जीवनभर दौडिन्छ तर सुख प्राप्ति पश्चात् यो सुख क्षणभङ्गुर हुन्छ भन्ने सोचले व्यक्ति आत्तिन थाल्छ । मृत्युले हामीलाई चारैतिरबाट घेरेको छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ त्यो जान्नयोग्य कुरा जानेपछि अमृत र परमानन्द प्राप्त हुन्छ, त्यही ज्ञान हो । यस्तो जान्नयोग्य कुरा म तिमिले राम्ररी भन्छु ।

त्यो आदिरहित परमब्रह्म अकथनीय हुनाले उसलाई न सत् भनिन्छ र न असत् नै भनिन्छ । यो अत्यन्त सूक्ष्म कुरा हो । परमात्मालाई हामी न छ भन्न सक्छौं न छैन भन्न सक्छौं । आस्तिक र नास्तिक यही विवादमा हुन्छन् तर कृष्ण ईश्वरलाई कुनै पनि शब्दले पूरा भन्न सकिन्न किनभने ईश्वर विराट् छ र शब्द सानो र छुद्र छ भन्नुहुन्छ । ईश्वर छ र छैन भन्दा माथि छ । आस्तिकको ईश्वर छ भन्नुमा पनि आधा नै भन्नुहुन्छ कारण ईश्वर त छ र छैन दुवै हो, त्यसैले ऊ अकथनीय छ । परमात्मालाई शब्दमा व्यक्त गर्न नसकिने हुँदा ऊ अकथनीय छ । उसलाई मौनतामा मात्र पूर्ण अनुभव गर्न सकिन्छ । गीता आस्तिक कि नास्तिक हो भनेर कसैले सोध्यो भने गीता यो दुवै नभएर धार्मिक हो किनभने आस्तिकता र नास्तिकताले जीवनलाई दुई हिस्सामा तोड्दछ ।

अस्तित्व एक छ, दुई हिस्सामा टुक्रिएको छैन । परमात्मा जीवन र मृत्यु दुवै हो । त्यसैले त कृष्ण भन्नुहुन्छ- ऊ अकथनीय छ किनभने जब कुनै कुरामा दुवै हुन्छ, तब त्यो अकथनीय हुन्छ । कथन त तब सम्भव हुन्छ, जबसम्म ऊ विपरीत नभएर एक हुन्छ । पश्चिमाहरू दुई विपरीत कुरा एकसाथ हुन सक्दैन भन्दछन् तर पूर्वमा दुई विपरीत कुरा एकसाथ हुन सक्छ भन्ने मान्यता छ । त्यो दुवै विपरीत जो एक साथमा छ त्यही परमात्मा हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- ऊ सत् पनि छ असत् पनि छ । त्यसैले ईश्वर अकथनीय छ, ऊ वर्णन गर्न नसकिने छ । प्रत्येक 'छ' का दुवैतिर 'छैन' हुन्छ । जस्तो घर हिजो थिएन, आज छ, भोलि हुँदैन । त्यसैले ईश्वर छ भन्दा उसको दुवैतिर छैन हुन्छ । ईश्वर सदा छ, त्यसैले जो सदा छ

उसलाई छ भन्नु उपयुक्त हुँदैन । हामी छ त्यो कुरालाई भन्छौ, जो हिजो थिएन र भोलि पनि हुँदैन आज मात्र बिचमा छ तर ईश्वर त सदा छ, त्यसैले उसलाई छ भन्नु उचित हुँदैन । जसलाई छ भन्नु त उचित हुँदैन भने छैन भन्नुको त अर्थ नै हुँदैन । परमात्मा हिजो पनि थियो, आज पनि छ र भोलि पनि हुने छ तसर्थ ऊ सदा छ ।

ईश्वर अस्तित्व हो । छैन र छ दुवै उसमा नै समावेश हुन्छ किनभने उसकै एक रूप 'छ' र अर्को रूप 'छैन' हो । कहिले ऊ प्रकट हुँदा 'छ' भन्ने प्रतीत हुन्छ र कहिले अप्रकट हुँदा 'छैन' जस्तो प्रतीत हुन्छ । एउटा बिउभित्र वृक्ष अप्रकट रूपमा हुन्छ तर वृक्ष निस्केपछि त्यो वृक्ष प्रकट हुन्छ । त्यही बिउभित्र वृक्ष अप्रकट रूपमा बसेको थियो र त्यो वृक्ष भएर प्रकट भएपछि अब बिउ रहेन अप्रकटबाट प्रकट भयो । त्यस्तै परमात्मा छैन भन्नु उसको अप्रकट रूप हो र छ भन्नु प्रकट रूप हो । जगत् उसको प्रकट रूप र आत्मा उसको अप्रकट रूप हो । परमात्माको प्रकट रूप त जान्न सकिन्छ तर अप्रकट रूप आत्मालाई जान्न सक्नुपर्छ र त्यो जान्ने उपाय ध्यान, प्रेम, श्रद्धायुक्त भक्ति र अनन्य भावसहितको समर्पण हो जसबाट ईश्वरको अप्रकट रूपलाई अनुभवबाट जान्न सकिन्छ ।

प्रकट रूप असत् र अप्रकट रूप नै सत् हो तर परमात्मा न सत् छ न त असत् नै छ । ऊ दुवै छ त्यसैले अकथनीय छ । उसको वर्णन शब्दमा सीमित छैन किनभने ऊ असीम छ । शब्दले परमात्मालाई बताउन सकिन्न तर भक्तिले उसको झलकका बारेमा वर्णन गर्न सकिन्छ । त्यसैले शास्त्रहरूले उसका बारेमा धेरै कुरा भनेर पनि पूरा भन्न सक्दैनन् । मनुष्य पूरा परमात्मालाई बताउन सक्दैन किनभने उसको जान्ने क्षमता सीमित हुन्छ तर परमात्मा विराट् छ । मनुष्यको चेतनाले परमात्मालाई मुट्टीमा बाँध्न सक्दैन किनभने हाम्रो चेतना परमात्माभित्र नै हुन्छ । परन्तु ऊ चारैतिरबाट हात खुट्टावाला र सबैतिरबाट नेत्र, मुख र शिर भएको छ र सबैतिरबाट स्रोतवाला छ किनभने ऊ संसारमा सबैलाई व्याप्त गरेर स्थित छ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । परमात्मा अकथनीय, निराकार, निर्गुण र सत्-असत् मात्र छैन । यस्तो मात्र भएमा परमात्मासँग हाम्रो सम्बन्ध नै छुट्ने छ किनभने हामीहरूलाई शून्य परमात्मासँग कसरी सम्बन्ध राख्ने भन्ने लाग्न सक्छ । त्यसैले कृष्ण अकथनीय भनेपछि तत्काल भन्नुहुन्छ, ऊ सबैतिरबाट हातखुट्टावाला, सबैतिरबाट नेत्र, शिर, र मुखवाला, कानवाला छ किनभने ऊ संसारमा सबैलाई व्याप्त गरेर स्थित छ ।

जस्तो परमात्माको प्रकट र अप्रकट रूप छ त्यस्तै साकार-निराकार र सगुण-निर्गुण रूप पनि छ । दुवै विपरीतमा उही छ र दुवै रूप उसको नै हो । त्यसैले कसैले पूरा हृदय लगाएर उससँग कुरा गर्न सक्छ । पुकार गरेमा परमात्माको कान त प्रकट हुँदैन तर त्यो पुकार उसमक्ष पुग्छ किनभने उसको कान सर्वत्र स्थित छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- ऊ सबैतिरबाट कानवाला छ । यदि हृदयदेखि नै भरोसाका साथ हामीले हाम्रो हात उसलाई दियौं भने शून्य आकाश पनि उसको हात बन्ने छ र उसले हाम्रो हात सट्ट्याल्ने छ तर यो हामीमा निर्भर गर्छ किनभने हृदयदेखि भरोसापूर्वक र श्रद्धापूर्वक पुकार नगरेमा हाम्रो पुकार र हाम्रो हात परमात्मासमक्ष पुग्न सक्दैन । विना सन्देह श्रद्धापूर्वक हात बढाएमा हरेक हावाको लहर परमात्माको हात बन्ने छ र त्यहाँ घटना अवश्य नै घट्ने छ किनभने उसको हात त चारैतिर स्थित छ । व्यक्तिको हात बन्ने छ र त्यहाँ घटना अवश्य नै घट्ने छ किनभने उसको हात त चारैतिर स्थित छ । व्यक्तिको श्रद्धा र भक्तिपूर्वक बढेको हातलाई परमेश्वरले अवश्य स्वीकार गर्छन् तर अलिकति पनि अश्रद्धा भयो भने घटना घट्न सक्दैन । श्रद्धापूर्वक हात बढाएको उसले हार्दिकतापूर्वक स्वीकार गर्दछ । परमात्मा सम्पूर्ण इन्द्रियलाई जान्नेवाला भए पनि इन्द्रियबाट पार छन् । परमात्मा हाम्रो बाहिर मात्र होइन हाम्रोभित्र पनि उही छ । हामी सदैव परमात्मामा नै छौं त्यसैले हामीलाई परमात्माका बारेमा थाहा हुँदैन । परमात्मा नभएको यस्तो कुनै ठाउँ नै छैन । त्यसैले हामी परमात्मामा नै भएर पनि उसको प्यासी हुन्छौं ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- सम्पूर्ण इन्द्रियलाई ऊ जान्दछ । भित्रबाट पनि आँखाले परमात्मा नै हेर्छ र बाहिर फूलमा पनि ऊ नै देखिन्छ । सबै इन्द्रियलाई जानेर पनि ऊ इन्द्रियरहित छ । यो सबै तर्कबाट होइन अनुभवबाट जान्न सकिन्छ । सम्पूर्ण इन्द्रिय बन्द गरेर भित्र ध्यान केन्द्रित गर्‍यो भने बिस्तारै बाहिरको

आवाज शान्त हुन्छ र एउटा यस्तो समय आउँछ जहाँ भित्रको आवाज सुनिन थाल्छ । यो अनाहत नाद विना कान पनि सुनिन्छ । अन्धो व्यक्तिले पनि आत्मालाई देख्न सक्छ, भित्रको अनुभवमा उत्रिन सक्छ र बहिरो व्यक्तिले पनि भित्र ॐकारको नादलाई सुन्न सक्छ । जब यस्तो अनुभव हुन्छ तब परमात्मा सबै इन्द्रियलाई जानेर पनि इन्द्रियरहित इन्द्रियको पार भएको थाहा हुन्छ । आसक्तिरहित र गुणहरूबाट रहित भएको ऊ निर्गुण छ र आफ्नो योगमायाबाट सबैको धारण पोषण गर्नेवाला र गुणहरूलाई भोग्नेवाला पनि हो भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । यो सारा वक्तव्यमा विरोधलाई जोड्ने प्रयास गरिएको छ । यो सारा प्रयास परमात्मालाई अविभाजित गराउने हो किनभने परमात्मा दुवै हो । गुणहरूलाई भोग्नेवाला पनि उही हो एवम् निर्गुण पनि उही हो ।

मनुष्यको मन र बुद्धिजस्ता दुई विपरीतलाई जोड्न अत्यन्त गाह्रो हुन्छ किनभने बुद्धिको व्यवस्था जोड्नु नभएर टुक्र्याउनु हो । त्यसैले बुद्धि खण्डक हुन्छ । काँचबाट प्रकाशको किरण पार हुँदा त्यो किरण सात भागमा टुक्रिन्छ र वर्षामा इन्द्रधनुष देखिएजस्तै हुन्छ । मनुष्यको बुद्धि पनि काँचको टुक्रा जस्तै चिजहरूलाई टुक्र्याउने काम गर्छ । जबसम्म व्यक्ति बुद्धिलाई हटाएर हेर्ने कला जान्दैन, तबसम्म इन्द्रधनुष जस्तै टुक्रिएको अनेक रङ्ग मात्र देख्दछ । यदि हामीले बुद्धिलाई हटायौं भने सबै चिज एकै सेतो रङ्गको हुन्छ । सेतो रङ्ग सबै रङ्गको जोड हो र यसैभित्र सबै रङ्ग लुकेको हुन्छ । जगत् इन्द्रधनुष हो, इन्द्रियबाट टुक्रिएर जगत्को इन्द्रधनुष निर्मित हुन्छ । इन्द्रिय, मन र बुद्धि हटायौं भने सारा जगत् एक रङ्गको हुन्छ । कृष्ण इन्द्रधनुष हटाउने कुरा गर्दै हुनुहुन्छ । उहाँ भन्नुहुन्छ- निर्गुण र सगुण दुवै उही हो । सबै गुण उसकै हो तर पनि कुनै गुण उसको होइन ।

आजको शिक्षण पद्धति विरोध एकसाथ हुन सक्दैन भन्ने आधारमा निर्मित भएको छ तर उपनिषद्, वेद, गीता परमात्मा दुवै हो भन्दछन् । कृष्णको भनाइ अर्जुनलाई बुद्धिको पार लैजाने प्रयास हो किनभने अर्जुन आफ्नो बुद्धिबाट त यो कुरा बुझ्न असमर्थ छन् तर यदि उनको बुद्धि समाप्त भयो भने यो विपरीत दुवै परमात्मा हो भनेर जान्न सक्ने छन् । यो कृष्णको वचन खण्ड-खण्ड गर्ने बुद्धिलाई नै तोड्ने प्रयास हो । संसार कम्पन हो र हाम्रो बुद्धि विरोधमा बाँडिएको छ र सबै कुरालाई बाँडेर विश्लेषण गर्छ । कृष्णको पूरा प्रयास नबाँडीकन स्वीकार गर भन्ने हो । अस्तित्वलाई एक रूपमा हेरौं किनभने निर्गुण र सगुण दुवै उही हो । अस्तित्वमा साकार र निराकार दुवै समाविष्ट छ । जब दुवै विरोधलाई एकसाथ स्वीकार गरिन्छ, तब मन समाप्त हुन्छ र अमनको स्थिति उत्पन्न भएर समाधि फलित हुन्छ । दुईमध्ये एकलाई चुन्नु द्वैतलाई समर्थन गर्नु हो । त्यसैले कृष्णको सारा प्रयोजन दुई विपरीतलाई एकसाथ स्वीकार गर भन्ने हो जुन अद्वैतको स्थिति हो ।

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥१६॥

त्यो परमात्मा चराचर सम्पूर्ण सबै भूतहरूको बाहिर र भित्र परिपूर्ण छ र चर अचर रूप पनि उही हो । ऊ सूक्ष्म हुनाले अविज्ञेय छ । जसरी सूर्यको किरणमा स्थित भएको जल सूक्ष्म भएर साधारण मनुष्यले जान्दैनन्, त्यस्तै सर्वव्यापी परमात्मा पनि सूक्ष्म हुनाले साधारण मनुष्यले जान्दैनन् । त्यो परमात्मा अति नगिच र अति टाढा पनि स्थित छ ॥

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥१७॥

उही परमात्मा विभागरहित एक रूपबाट आकाश सदृश परिपूर्ण भए पनि चराचर सम्पूर्ण भूतमा पृथक्पृथक् सदृश प्रतीत हुन्छ र ऊ जान्नयोग्य परमात्मा विष्णु रूपले भूतहरूलाई धारण पोषण गर्नेवाला, रुद्र रूपले संहार गर्नेवाला र ब्रह्म रूपले सबैलाई उत्पन्न गर्नेवाला हो ॥

**ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥१८॥**

ऊ परब्रह्म ज्योतिहरूको पनि ज्योति र मायाबाट अति पर छ भनिन्छ । ऊ परमात्मा बोधस्वरूप तथा ज्ञानयोग्य छ र तत्त्वज्ञानले प्राप्त गर्न योग्य छ अनि सबैको हृदयमा विशेष रूपले स्थित छ ॥

परमात्मामा दुई अति समाविष्ट हुन्छन् तर व्यक्तिहरू एक अतिसंग मात्र तादात्म्य गर्दछन् जुन अधुरो र असत्य हुन्छ । अन्य धर्मले परमात्मालाई स्रष्टाको रूपमा मात्र स्वीकार गर्छ तर हिन्दू धर्म एक्लो धर्म हो जसले परमात्मालाई स्रष्टा र विध्वंसक दुवै रूपमा स्वीकार गर्छ । परमात्मा स्रष्टा हो भन्ने कुरा त सजिलोसँग बुझ्न सकिन्छ तर विध्वंसक पनि हो भन्दा विरोधको आभास हुन्छ । परमात्मा दुवै हो भन्नु यथार्थ वैज्ञानिक कुरा हो किनभने जगत्मा समाप्त हुने प्रक्रिया भएन भने बन्ने प्रक्रिया पनि बन्द हुन्छ । त्यस्तै मृत्यु बन्द हुँदा जन्म पनि बन्द हुन्छ । जन्म र मृत्युको अनुपात एउटै हुन्छ । अहिले चिकित्साशास्त्रले मृत्युलाई केही समय पर धकेल्न र बिरामी अलि कम गर्न सफल भएको छ । त्यसैले सबै देशहरू सन्तति निरोधमा लागेका छन् । यदि सन्तति निरोध गरिएन भने यो जन्म-मृत्युको अनुपातलाई प्राकृतिक प्रकोप र विपदाले एवम् नयाँ रोगहरूले सन्तुलन कायम गर्ने छन् र जन्म मृत्युको यो अनुपात जसरी पनि कायम हुन्छ । जन्म र मृत्यु एउटै धागाका दुई किनारा हुन् र त्यसमा एउटा सन्तुलन छ ।

यस सूत्रमा कृष्ण परमात्मा दुई अतिको जोड हो र सबै प्राणीहरूको बाहिर-भित्र ॐकारले परिपूर्ण छ भन्नुहुन्छ । प्रायःजसो व्यक्तिहरू परमात्मा बाहिर छ भनेर मान्दछन् । माथि कतै बसेर उही यो सारा जगत्लाई चलाइरहेको छ भन्ने सोच्दछन् र परमात्माको खोज्न मन्दिर पुग्छन्, जुन एक अति हो । एक अर्को अति छ जहाँ व्यक्तिहरू परमात्मा बाहिर होइन भित्र छ भनेर सोच्दछन्, त्यसैले कहीं मन्दिर, तीर्थ जानु जरुरत छैन भन्दछन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यी दुवै थरीको मान्यता अर्धसत्य मात्र हो । अर्धसत्य त असत्यभन्दा भयावह हुन्छ किनभने यसले सत्य जस्तो आभास दिन्छ तर सत्य हुँदैन । परमात्मा सारा चराचरका सबै प्राणीहरूमा बाहिर र भित्र परिपूर्ण छ किनभने बाहिर र भित्र उसकै दुई खण्ड हो । व्यक्तिका लागि भएको बाहिर र भित्र परमात्माका लागि न बाहिर हुन्छ र न भित्र नै हुन्छ किनभने दुवैमा उही स्थित छ । यो स्थूल शरीरका कारण भित्र र बाहिरको दूरी कायम भएको हो अन्यथा दुवैमा परमात्मा छ र ऊ दुवै हो । चर-अचर रूप पनि परमात्मा नै हो जे बदलिन्छ त्यो पनि उही हो र जे बदलिँदैन, त्यो पनि उही हो । दुवै द्वन्द्वलाई उसैले घेरेको छ ।

परमात्मा अत्यन्त सूक्ष्म हुनाले ऊ अविज्ञेय अर्थात् ज्ञान नसकिने छ । अति सूक्ष्म भयो भने ज्ञान सकिन्न र अति विराट् भयो भने पनि ज्ञान सकिँदैन । न त यो सूक्ष्म रूप ज्ञान सकिन्छ न त यो अनन्त विस्तार नै ज्ञान सकिन्छ । यो परमात्माको दुई किनारा हो । परमात्मा विराट्को अर्थमा अनन्त विराट् र सूक्ष्मको अर्थमा अतिसूक्ष्म छ । त्यसैले उसलाई ज्ञान सकिँदैन साथै ऊ अविज्ञेय एवम् बुझ्न नसकिने छ । परमात्माको बुद्धिले होइन अनुभवले मात्र ज्ञान सकिन्छ । जस्तो नुनको अर्थ शास्त्रमा जति पढे पनि मुखमा हालेर अनुभव नगरी ज्ञान सकिँदैन त्यस्तै परमात्माको बुद्धिले ज्ञान सकिँदैन बरु अनुभवबाट मुखमा हालेर अनुभव नगरी ज्ञान सकिँदैन । जुनसुकै धर्मको शिक्षा दिए पनि परमात्माको ज्ञान सकिन्न । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- सूक्ष्म हुनाले ऊ अविज्ञेय छ, बुद्धिले उसलाई ज्ञान सकिन्न ।

परमात्मा अति नजिक र अति पर छ । परमात्मा यति नजिक छ जति व्यक्ति आफूसँग पनि हुँदैन । नजिक भन्नु पनि उचित हुँदैन किनभने हामी नै उही हौं । साथै ऊ पर पनि यति पर छ जसको हामी कल्पना पनि गर्न सक्दैनौं किनभने परमात्माको कुनै सीमा नै छैन । त्यसैले कृष्ण यी दुई अतिलाई जोड्ने प्रयास गर्दै हुनुहुन्छ । परमात्मा विभागरहित छ । परमात्माको कुनै विभाजन नै हुन सक्दैन र सबै विभागमा उही स्थित छ तथा त्यो ज्ञानयोग्य परमात्मा प्राणीहरूको धारण पोषण गर्नेवाला, संहार

गर्नेवाला र उत्पन्न गर्नेवाला सबै उही हो । परमात्माले नै बनाउँछ, ऊ नै सट्माल्छ र उसले नै समाप्त पनि पाउँछ । यस कथनले व्यक्तिलाई निश्चिन्त र सन्तापबाट पनि मुक्त गर्न सक्छ किनभने एक पटक बनाउने, सट्माल्ने र समाप्त पार्ने उही हो भनेर जानेपछि हाम्रो हातमा केही पनि हुँदैन । परमात्मासँग बुद्धो भएकोमा, बिरामी भएकोमा पनि कुनै गुनासो हुँदैन र व्यक्ति निश्चिन्त हुन सक्छ । परमात्माले एकातर्फबाट बनाउँछ अर्कोतर्फ समाप्त गर्छ र बिचमा पालनपोषण गर्छ । त्यसैले हामीले परमात्माको त्रिमूर्तिको प्रतीक बनाएका हौं । परमात्माका तीन मूर्तिमा तीन प्रकारका धारणा छन् । त्रिमूर्तिको अर्थ परमात्मा तीन होइन एउटै परमात्माको तीन रूप हो । अस्तित्व त एउटै छ तर त्यसका ढङ्ग तीन छन् ।

उही ज्योतिहरूको ज्योति र मायाबाट पनि अति पर छ भनिन्छ तथा त्यो परमात्मा बोधस्वरूप र जान्नयोग्य छ, तत्त्वज्ञानले प्राप्त गर्न योग्य छ र सबैको हृदयमा विशेष रूपले स्थित छ । परमात्मा अविज्ञेय छ तर फेरि जान्नयोग्य पनि उही छ । यो भट्ट हेर्दा एक अर्काको विरोध जस्तो देखिए पनि यसमा कुनै विरोध छैन । उसलाई न बुझिले न तर्कले नै जान्न सकिन्छ किनभने बुद्धि र सारा प्रमाण पनि हाम्रै हो जुन हामीभन्दा ठुलो र जान्ने हुन सक्दैन । बुद्धिलाई छोडेर निर्बुद्धि भएमा मात्र परमात्मासँग सम्बन्ध जोडिन सक्छ । बुद्धिबाट छुट्न र सङ्कीर्णको खोज मात्र हुन सक्छ ।

बुद्धिको सङ्कीर्ण बाटोबाट विराट्तरफ प्रवेश हुन सक्दैन । सन्तहरूले बुद्धिबाट मुक्त भएर परमात्मालाई पाउने बाटोमा यात्रा गर्नुपर्छ भनेका छन् । प्रकृतिले बुद्धि बिचमा रहनुजेल काम गर्न सक्दैन र बुद्धिले बिचमा बाधा नगरेपछि मात्र प्रकृतिले काम गर्न सक्छ । जब हामी परमात्मालाई बाधा नगरी बुद्धिलाई हटाउँछौं, तब परमात्मा ज्ञात हुन थाल्छ । परमात्मा बुद्धिको लागि अविज्ञेय छ तर जब बुद्धि हट्छ, तब प्रज्ञा र साक्षीभावबाट उही जान्न र अनुभव गर्नयोग्य छ । हरेक कृत्य गर्दा कर्तापन छोडी साक्षी भएर गयौं भने बिस्तारै उसको अनुभव हुन सुरु हुन्छ । साक्षीभावले भित्र प्रवेश गरेमा आफ्नो शरीरलाई भित्रबाट देख्न सकिन्छ र यो अभ्यासबाट बिस्तारै बुद्धि हटेर भित्रको हृदयको द्वार खुल्न थाल्छ र त्यो द्वारमा नै परमात्माको पहिलो झलक उपलब्ध हुन्छ । बुद्धि परमात्मालाई जान्न बाधा हो भने साक्षी भाव परमात्मालाई जान्ने द्वार हो ।

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥१९॥

हे अर्जुन ! यसप्रकार क्षेत्र र ज्ञान, ज्ञानको साधन र जान्नयोग्य परमात्माको स्वरूप संक्षेपमा भनौं । यसलाई तत्त्वज्ञानले जानेर मेरो भक्तलाई मेरो स्वरूप प्राप्त हुन्छ ॥

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वचनादी उभावपि ।

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्वि प्रकृतिसम्भवान् ॥२०॥

हे अर्जुन ! त्रिगुणात्मक प्रकृति तथा मेरो माया र पुरुष क्षेत्रज्ञ- यी दुवैलाई तिमी अनादि जान र रागद्वेषादि विकारलाई तथा त्रिगुणात्मक सम्पूर्ण पदार्थलाई पनि प्रकृतिबाट उत्पन्न भएको जान ॥

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥२१॥

किनभने कार्य र कारण उत्पन्न गर्नेमा हेतु प्रकृति भनिन्छ र जीवात्मा सुख दुखको भोक्तापनमा भोग्नका लागि भनिन्छ ॥

हे अर्जुन ! यसप्रकार क्षेत्र र ज्ञानको साधन र जान्नयोग्य परमात्माको स्वरूपका बारेमा संक्षेपमा भनौं । यसलाई कसैले तत्त्वपूर्वक जान्यो भने ऊ मेरो स्वरूपलाई प्राप्त हुन्छ । क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको सम्बन्धमा र ज्ञान र ज्ञानको साधनका बारेमा मैले तिमीलाई बताएको कुरा तत्त्वपूर्वक जान्यो भने तिमीलाई मेरो

स्वरूप प्राप्त हुने छ भनी कृष्ण भन्नुहुन्छ । अनुभवबाट र स्वयम्को साक्षात्कारबाट आफैले जान्नु तत्त्वबाट जान्नु हो । समुद्रको पानी नुनिलो छ भनेर अरूले भनेको सुनेको आधारमा भन्नु जानकारी हो भने चाखेर नुनिलो भएको जान्नु तत्त्वपूर्वक र आफ्नो अनुभवबाट जान्नु हो । स्वयम्को अनुभवबाट तत्त्वज्ञान फलित हुन्छ । आत्मा मर्दैन भन्ने केटाकेटीदेखि सुनेको भरमा भन्नु पारिवारिक धारणा हो तर स्वयम्को अनुभवबाट जान्नु तत्त्वज्ञान हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो तत्त्वपूर्वक जान्दछ त्यो मेरो भक्त मेरो स्वरूपलाई उपलब्ध हुन्छ । तत्त्वले जान्ने व्यक्ति परम ईश्वरसँग एक हुन्छ र हे अर्जुन ! प्रकृति त्रिगुणमयी मेरो माया र पुरुष क्षेत्रज्ञ यी दुवैलाई तिमी अनादि जान ।

प्रकृति र पुरुष बनाइएका होइनन् । यी दुवै सधैं र सदा छन् साथै न त यी बन्छन् र न समाप्त नै हुन्छन् । यो कहिले दृश्य हुन्छ र कहिले अदृश्य हुन्छ तर कहिल्यै बन्दैन र मेटिँदैन । अदृश्य हुनु पनि अस्तित्वको एउटा ढङ्ग हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी प्रकृति अर्थात् मेरो त्रिगुणमयी माया र पुरुष अर्थात् क्षेत्रज्ञलाई अनादि जान । पुरुष र प्रकृति जो देखिन्छ र जसले देख्छ ती दुवै अनादि हुन् र उनीहरूको कुनै प्रारम्भ छैन । धर्मले पनि जगत्लाई अनादि मान्दछ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- प्रकृति र पुरुष दुवै अनादि छन् । प्रकृति र पुरुष दुवैको प्रारम्भ छैन । हाम्रो शरीर र आत्माको कुनै प्रारम्भ छैन तर हाम्रो प्रारम्भ छ । हाम्रो शरीर जुन कुराले बनेको छ त्यसरी नै शरीर पहिले पनि बन्थ्यो र हामीपछि पनि त्यसरी नै बन्ने छ । हामी तत्त्व होइनौं, संयोग हौं र संयोगको जन्म हुन्छ र विनाश पनि हुन्छ तर जुन शरीर तत्त्व छ त्यसको विनाश हुँदैन । हाम्रो मृत्युपछि शरीर जुन जुन कुराबाट बनेको छ, त्यही संसारमा फिर्ता हुन्छ र आत्मा आत्मकै संसारमा फिर्ता हुन्छ । यी दुवै तत्त्व पहिले पनि थिए र सधैं रहने छन् ।

हामी यी दुई तत्त्वको संयोग मात्र हौं । तसर्थ हाम्रो जन्म पनि हुन्छ र मृत्यु पनि हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- प्रकृति र पुरुषको आदि र अन्त छैन तर संसारको अन्त छ । आत्मा र शरीर तत्त्व मिलेर हामी बनेसरह प्रकृति र पुरुष मिलेर संसार बन्छ । त्यसैले संसारको प्रारम्भ र अन्त पनि हुन्छ । हामी जुन संसारमा छौं, त्यो सदा थिएन । वैज्ञानिकहरूले ५० हजार ग्रहहरूमा जीवन छ भन्दछन् । पृथ्वीहरू जन्मन्छन् र समाप्त हुन्छन् । संसार बन्छ र विनष्ट हुन्छ तर मूल दुई तत्त्व प्रकृति र पुरुष, प्रकृति र परमात्मा, पदार्थ र चैतन्य यी दुवै अनादि छन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- दुई मौलिक तत्त्व प्रकृति र पुरुष अनादि हुन् र राग द्वेषादि विकारहरू तथा त्रिगुणात्मक सम्पूर्ण पदार्थहरू पनि प्रकृतिबाट नै उत्पन्न भएको भनेर जान । हे अर्जुन ! यस जगत्मा उत्पन्न भइरहेका राग, द्वेष, विकार, त्रिगुण, सम्पूर्ण पदार्थहरूलाई तिमी प्रकृतिको रूप जान । यिनीहरू सबै प्रकृतिबाट नै जन्मिएका हुन् । प्रकृति र पुरुष दुई तत्त्व छन्, बाँकी जति जति पनि विस्तार देखिन्छ त्यो सबै यिनै दुई तत्त्वसँग जोडिएको हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो सबै जति पनि त्रिगुणको मायाको विस्तार छ र जे पनि पदार्थहरू देखिन्छन्, ती सबै प्रकृतिबाट नै उत्पन्न भएका हुन् । यिनीहरू प्रकृतिबाट नै उत्पन्न हुन्छन् र प्रकृतिमा नै लीन हुन्छन् । जसमा सबै कुरा उत्पन्न हुन्छ र जसमा सबै लीन हुन्छ त्यही प्रकृति हो ।

प्रकृति शब्द अद्भुत छ । अङ्ग्रेजीमा Nature वा Creation जस्ता शब्द छन्, ती दुवै शब्द प्रकृतिका लागि ठिक होइनन् । प्रकृति शब्दको अर्थ कृतिभन्दा पहिले अर्थात् अगाडि हो । यसको अर्थ (Precreation) हो । जब केही पनि बनेको थिएन, तब पनि जो सृजनाभन्दा अगाडि थियो, त्यो प्रकृति हो । तसर्थ प्रकृतिलाई सृजना गर्न वा अनुवाद गर्न सकिन्न । प्रकृति त जे हामी देख्छौं त्यो हो । प्रकृति साङ्ख्यहरूका निम्ति बडो अद्भुत शब्द छ । त्यो जो देखिएको छ र यो जब थिएन र जसमा यो लुकेको थियो त्यसलाई साङ्ख्य प्रकृति हो भन्दछन् । जब यो सारा सृजना मेटिएर उसैमा डुब्छ जसबाट यो निस्केको छ, त्यो प्रकृति हो । प्रकृति सबै रूपहरूको उद्गम हो किनभने कार्य र कारण उत्पन्न गर्ने हेतु नै प्रकृति हो र पुरुष सुख-दुखको भोक्तापन हो अर्थात् भोग्नका लागि हेतु हो । घटनाहरू प्रकृतिमा घट्छन् र भोग र भुक्तिको कल्पना पुरुषमा घट्छ । एउटा फूल फुल्ने घटना प्रकृतिमा हुन्छ तर संसारमा यदि कुनै

व्यक्ति भएन भने त्यो न सुन्दर हुन्छ न असुन्दर हुन्छ, न सुखद हुन्छ न त दुखद नै हुन्छ र त्यसले न आनन्दित नै गर्छ र न पीडित नै गर्छ । प्रकृतिमा घटित घटनाहरूको अनुभव गर्ने कोही पुरुष भएन भने यो अर्थहीन हुन्छ तथापि फूल त फुलि नै रहन्छ ।

पुरुषले फूल फल्नेको देख्यो भने त्यो प्रकृतिमा फल्नेको फूल देखेर पुरुषको मनमा कल्पना सुरु हुन्छ र फूललाई ऊ सुन्दर भन्छ । त्यो फूलप्रतिको सुन्दर भाव पुरुषमा उठ्छ जबकि फूल त पुरुष नहुँदा पनि फुल्छ तथापि सुन्दरताको भाव भने पुरुषमा खिल्दछ । जब पुरुषले कसैलाई सुन्दर भन्छ, तब उसलाई सुखद लाग्छ र ऊ सुख भोग्छ । यदि पुरुषले कुरूप छ भन्यो भने ऊ दुख भोग्छ । मनुष्यभित्रको चैतन्यले भाव निर्मित गर्छ अनि भावले भोग्छ र भोक्ता हुन्छ । भावले भोग्ने व्यक्तिले सुख-दुख दुवै पाउँछ । फूल बाहिर छ जो न सुन्दर छ न असुन्दर नै छ । सुन्दर भन्ने भाव त पुरुषको हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- सबै कार्य कारण उत्पन्न गर्नमा प्रकृति हेतु हुन्छ र पुरुष सुख दुखको भोक्तापनमा, भोगनमा हेतु भनिन्छ । प्रकृति निष्पक्ष छ र ऊ सुख-दुख जन्माउँदैन । प्रकृतिमा सुख-दुख पुरुषले जन्माउँछ र पुरुषले नै भोग्छ प्रकृतिले भोग्दैन । साङ्ख्यको धारणा यही हो । भाव पुरुषको भित्र उठिरहेको हुन्छ तर प्रकृति बाहिर निष्पक्ष हुन्छ, उसलाई त्यो भावसँग कुनै सरोकार नै हुँदैन । सुख-दुख दुवै पाउनमा जिम्मेवार पुरुष नै हुन्छ । तर यो सुख-दुख मबाटै आरोपित छ भन्ने जानकारी पुरुषमा आयो भने उसमा रूपान्तरण सुरु हुन्छ ।

पुरुष जब प्रकृतितिर दौडिन्छ, तब सुख-दुख जन्मिन्छ र जो सुख-दुखमा परेको छ ऊ द्वन्द्व र अज्ञानतामा हुन्छ । हामीमा होस जागेपछि सुख-दुख तत्काल समाप्त हुन्छ । प्रकृति त्यहीँ निष्पक्ष भएर रहन्छ र हाम्रो सुख-दुखको भाव भित्रबाट प्रकट नै हुँदैन । जब सुख-दुख रहित भएर पुरुष केवल तटस्थ हुन्छ, तब त्यो शुद्ध पुरुष हुन्छ । सारा घटनाहरू प्रकृतिमा घट्छन् र भावना भित्र घट्छ । हामी घटनाका कारणले नभई भावनाका कारणले दुखी हुन्छौं । त्यसैले घटित हुने घटनालाई होइन, हाम्रो भावनालाई बदलिनुपर्छ । घटना नै परिवर्तन गर्ने प्रयासस्वरूप कतिपय सन्यासीहरू घरबार छोडेर हिँड्छन् तर भावना परिवर्तन नगरेसम्म जहाँ भागेर गए पनि त्यो भावना त सँगसँगै नै जान्छ । साङ्ख्यशास्त्रमा भनिएको छ-जुन दिन पुरुष रस लिन छोड्छ प्रकृति उसका लागि समाप्त हुन्छ । प्रकृति पर्दाबाट हट्छ किनभने उसको अब कुनै जरुरत नै हुँदैन । सुख दुख व्यक्तिको प्रक्षेपण हो जुन पुरुषले प्रकृतिमा आरोपण गरेको छ । प्रकृतिमा घटनाहरू घटिरहन्छन् यसमा उसको कुनै दोष छैन । यो प्रकृतिमा घट्ने घटना हामी नहुँदा पनि घट्थ्यो र हामी नभएपछि पनि घटिरहने छ र पुरुष तत्त्वले नै यसको रस लिइरहन्छ ।

पुरुष शब्द पनि प्रकृति जस्तै अद्भुत छ । यी दुवै साङ्ख्यका शास्त्रीय शब्द हुन् । प्रकृतिको अर्थ कृतिभन्दा पहिले र पुरुषको अर्थ नगरको केन्द्रमा बस्ने हो । सारा प्रकृति पुर हो र त्यसको बिचमा बस्ने पुरुष हो । सारा घटना नगरमा घटिरहेको छ र त्यो बिचमा बस्ने व्यक्ति पुरुष होसपूर्ण भयो भने उसलाई प्रकृतिको कुनै कुराले स्पर्श गर्दैन । पुरुषको स्वभाव निर्दोष हुँदा कुनै पाप र पुण्यले उसलाई छुँदैन तर यस कुराको होस, जुन दिन पुरुषमा आउँछ तब मात्र बोध हुन्छ । यो प्रकृति र पुरुषसम्बन्धी दृष्टिलाई सिद्धान्तको रूपमा होइन अनुभवको रूपमा जान्नुपर्छ ।

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्वोनिजन्मसु ॥२२॥

हे अर्जुन ! प्रकृतिमा स्थित भएको यो पुरुष प्रकृतिबाट उत्पन्न भएका त्रिगुणात्मक सबै पदार्थहरूलाई भोग्छ र सत् असत् योनिहरूमा जन्म लिनाका कारण यिनै त्रिगुणसँगको सङ्गत नै हो ॥

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥२३॥

देहमा स्थित यो आत्मा वास्तवमा परमात्मा नै हो; ऊ साक्षी हुनाले उपद्रष्टा र यथार्थ सम्मति दिनेवाला हुनाले अनुमन्ता एवम् सबैलाई धारण गर्नेवाला हुनाले भर्ता, जीवरूपले भोक्ता, ब्रह्मा आदिको पनि स्वामी हुनाले महेश्वर र शुद्ध सच्चिदानन्द हुनाले परमात्मा भनिएको हो ॥

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥२४॥

यसप्रकार पुरुष र गुणसहित प्रकृतिलाई जो मनुष्य तत्त्वपूर्वक जान्दछ, ऊ सबै प्रकारले कर्तव्यकर्म गरे पनि फेरि जन्मिदैन अर्थात् पुनर्जन्म हुँदैन ॥

प्रकृतिमा स्थित भएको यो पुरुष प्रकृतिबाट उत्पन्न भएका त्रिगुणात्मक सबै पदार्थहरूलाई भोग्दछ । त्यो भित्र रहेको चैतन्य पुरुष जसको वरिपरि प्रकृतिको त्रिगुणात्मक विस्तार छ, यो पुरुष नै सबै स्थितिहरूमा प्रकृतिसँग सम्बन्धित हुन्छ र प्रकृति कुनै पनि स्थितिमा पुरुषसँग सम्बन्धित हुँदैन । कुनै जमिनलाई व्यक्तिले मेरो भन्छ तर त्यो जमिन उसको हुनु अगाडि अरू कसैको थियो र भोलि ऊ नहुँदा पनि कसैको हुने छ । ऊ जस्ता दाबेदार कति हुने छन् र समाप्त हुने छन् तर जुन जमिनमा दाबा गरिएको हो त्यो सदा छ । व्यक्ति नै प्रकृतिसँग सम्बन्ध स्थापित गर्छ र तोड्छ, सम्बन्ध बनाएर व्यक्ति नै सुख र दुख पाउँछ तर प्रकृतिलाई उससँगको सम्बन्धमा कुनै सरोकार हुँदैन । दुख-सुख पनि व्यक्ति आफैँ निर्मित गर्छ, प्रकृतिमा हामीलाई दुख या सुख दिने उत्सुकता नै हुँदैन । त्यसैले दृष्टि बदलिने बित्तिकै दुख-सुखमा परिवर्तन हुन्छ । मनुष्यहरू वस्तुको संसारमा होइन भाव र विचारको संसारमा बाँच्दछन् । वस्तुहरू धेरै पर हुँदा तिनीहरूसँग व्यक्तिको कुनै सम्बन्ध हुँदैन तर ऊ आफ्नो भावलाई सेतु बनाएर फैलाएर वस्तुहरूसँग सम्बन्धित हुन्छ । जस्तो पतिपत्नी, मित्र इत्यादि उसैले निर्मित गरेको सम्बन्ध हो । सम्बन्ध केवल भावमा मात्र हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- प्रकृति जुन चारैतिर छ त्यसबाट उत्पन्न सारा पदार्थलाई व्यक्तिले आफ्नो भावबाट भोग गर्छ । यी भावहरूका कारणबाट नै व्यक्ति राम्रो-नराम्रो योनिमा जन्म लिन्छ । व्यक्तिले जस्तो भाव लिन्छ त्यस्तै हुन्छ । हामी जे छौँ, यो हाम्रो वासनाकै परिणाम हो । हामी जति र जस्तो वासना गर्छौँ, बिस्तारै त्यही वासनाको योग्य बन्छौँ ।

डार्विनका अनुसार मनुष्यभित्र जुन जुन इन्द्रिय छन्, ती उसकै वासनाका कारण जन्मिएका हुन् । व्यक्तिले जे देख्छ, त्यो आँखाको कारणले देख्दैन उसको हेर्ने वासना जुन भित्र छ, त्यसैले उसलाई आँखा दिन्छ । केही पशुहरू त पूरा शरीरबाटै सुन्छन् । चमेरो दिनमा देख्छ, रातमा देख्दैन र उसलाई ६ इन्च अगाडि नै भित्ताको आभास हुने हुनाले भित्तामा कहिल्यै ठोकिँदैन । अग्लो ठाउँमा भएको खाना खाने वासनाले गर्दा जिराफको घाँटी यति लामो छ । व्यक्तिभित्र लुकेको पुरुषको चाहना अनुसार नै इन्द्रियले जन्म लिन्छ । तसर्थ पुरुषहरूको चाहनाका छायाँ इन्द्रियहरू हुन् । इन्द्रियका कारणले होइन, चाहनाका कारणले नै हामीमा वासना उत्पन्न हुन्छ । त्यसैले ज्ञानीहरू भन्छन्- वासना समाप्त भएपछि जन्मको प्रक्रिया पनि समाप्त हुन्छ अर्थात् पुनर्जन्म हुँदैन । व्यक्ति जुन घरमा र योनिमा जन्मिन्छ, त्यो उसको वासनाकै कारण हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो प्रकृतिबाट फैलिएको जुन संसार छ यसभित्रको पुरुषले त्यसलाई भोग्छ र गुणहरूको कारणले राम्रा-नराम्रा योनिहरूमा जन्मिन्छ र जुन कुरासँग उसको रस जोडिन थाल्छ, त्यही योनिमा प्रवेश गर्न थाल्छ । हामीले जे चाहन्छौँ, त्यही हुन्छौँ । हामी आफ्नो गर्भ र योनिलाई जानेर वा नजानेर आफैँ चुन्छौँ । प्रकृतिको कुनै आग्रह हुँदैन किनभने प्रकृति खुल्ला निमन्त्रणा हो । व्यक्ति जे छ, त्यो उसको मागको नै परिणाम हो तर उसलाई आफ्नो मागको परिणाम म हुँ भन्ने सम्झना हुँदैन । त्यसैले व्यक्ति आफ्नो हुनुमा परमात्मसँग सदैव गुनासो गर्दछ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- वास्तवमा यो पुरुष यो शरीरमा स्थित भएर पनि पृथक् नै हुन्छ । यो पुरुषका धेरै स्थितिहरू छन् किनभने पुरुष त शरीरभन्दा भिन्न छ तर जब उसले भिन्न मान्दछ, तब मात्र भिन्न हुन्छ । पुरुष शरीरमा रहेर पनि भिन्न हुन्छ किनभने यो उसको स्वभाव हो तर पुरुषले चाहेमा म शरीर हुँ भनेर

मान्न पनि सक्छ । पुरुषले जे मान्यो त्यही घटित हुन्छ । मान्नु सत्य हुन्छ यो पुरुषको भित्री क्षमता हो । वास्तवमा त्यो पुरुष यो देहमा स्थित भएर पनि पर नै हुन्छ तर साक्षी भएमा उपद्रष्टा र सम्मति दिनेवाला भएमा अनुमन्ता हुन्छ । आफू साक्षी भएर भित्र हेर्नु उपद्रष्टा हो । पुरुषसँग सम्मति माग्यो भने त्यो उसका लागि अनुमन्ता हो तर व्यक्ति कहिले पनि शान्त र मौन भएर भित्रको पुरुषसँग सुभाव माग्नै बस्न बासना र इन्द्रियहरूको सुभाव मानेर नै हिँड्छ र परिस्थितिमा आउने घटनाका प्रतिक्रियाले चल्दछ । त्यसैले कसैले गाली गर्नेबित्तिकै ऊ आफ्नो मालिक नभईकन तत्काल प्रतिकार गर्न उत्रिन्छ । व्यक्ति एकक्षण पर्खिएर साक्षी भई विना परिस्थितिको, विना इन्द्रियको सल्लाह आफ्नो भित्रको सल्लाह लियो भने त्यो साक्षी अनुमन्ता हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- सबैलाई धारण गर्नेवाला हुनाले भर्ता, जीव रूपबाट भोक्ता, ब्रह्मादिको पनि स्वामी हुनाले महेश्वर र शुद्ध सच्चिदानन्दघन हुनाले परमात्मा भनिएको छ । भित्रको पुरुष धेरै रूपमा प्रकट हुन्छ । यदि व्यक्ति शरीरसँग जोडियो भने शरीर नै प्रतीत हुन्छ र ऊ संसार हुन्छ । यसलाई ध्यानले शरीरबाट छुटाएर साक्षी भयो भने त्यो समाधि बन्छ । यसको सल्लाह माग्दा स्वयम् गुरु हुन्छ र अझ भित्र गहनतम बिन्दुमा प्रवेश गरेमा व्यक्ति सच्चिदानन्दघन परमात्मा परमब्रह्म नै हुन्छ । यो पुरुष नै व्यक्तिको सुख-दुख, शान्ति-अशान्ति, स्वर्ग-नर्क र मोक्ष-निर्वाण हो । घटनाहरू बाहिर घट्छन् र भावना भित्र हुन्छ र त्यो भावनाको अन्तिम स्रोत परमब्रह्म हो । सच्चिदानन्दघनरूप पनि हामी हौं र त्यो हामी भित्रको पुरुष हो । त्यसैले सनातनी चिन्तनमा प्रत्येक व्यक्तिलाई परमात्मा भनिएको हो । परमेश्वर हामीभित्र स्थित छ र हामीले चाहेमा अहिले नै जानकारी पाउन सक्छौं तर हाम्रो भित्रको वासनाको घर ध्वस्त हुन्छ भन्ने त्रासले उसका बारेमा हामी जान्न नै चाहँदैनौं । हामी संसार माग्छौं; त्यसैले 'परमात्मा जो हामी भित्र लुकेर बसेको छ' लाई पाउन सक्दैनौं । यसप्रकार पुरुषलाई, गुणसहित प्रकृतिलाई जुन मनुष्य तत्त्वले जान्दछ, ऊ सबै प्रकारले कर्तव्य कर्म गर्दै पुनर्जन्ममा प्राप्त हुँदैन ।

पुरुषलाई र गुणसहित प्रकृतिलाई जो मनुष्य तत्त्वले जान्दछ र जुन मनुष्यलाई प्रकृति र म पृथक् हुँ भन्ने विना चेष्टा स्मरण रहन्छ, त्यस्तो व्यक्तिले सबै कर्तव्य कर्म गर्दा पनि उसको भित्रको पवित्रता नष्ट हुँदैन । यो पुरुष र प्रकृतिको पृथकताका बारेमा ज्ञान भएन भने मन्दिरमा बसे पनि पवित्रता हुँदैन । पृथकताको ज्ञान हुने व्यक्तिलाई जीवन नाटक जस्तो हुन्छ जहाँ कुनै वासना हुँदैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्तो व्यक्तिको वासना नै नहुनाले उसको पुनर्जन्म हुँदैन । यो पृथकताको ज्ञानले व्यक्ति स्वतन्त्र र बन्धनमुक्त हुन्छ । आफूलाई भित्रबाट नबाँध्ने त्यही एक तत्त्वको खोज अध्यात्म हो । त्यही स्वतन्त्रताको नाम पुरुष हो । सारा आध्यात्मिक यात्राको एउटै लक्ष्य आफूभित्र त्यो तत्त्वको खोज गर्नु हो । संसारको कुनै सीमाले जसलाई बाँध्दैन, जसको स्वतन्त्र र मुक्त हुनु स्वभाव हुन्छ त्यही आध्यात्म हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- भित्रको पुरुषको जब बोध हुन्छ, तब जुनसुकै प्रकारले कर्तव्य कर्म गर्दा गर्दै पनि ऊ पुनर्जन्मको बन्धनबाट पार हुन्छ । बुद्ध र महावीरको जीवनमा एउटा सङ्गति छ; त्यसैले उहाँहरूलाई बुझ्न सरल छ तर कृष्णको जीवन जटिल र असङ्गत छ । कृष्णलाई बुझ्न पनि असङ्गत नै हुनुपर्छ किनभने कृष्णको जीवन बुझ्न कठिन छ । त्यसैले कृष्णको दृष्टि र मौलिक सोच्ने आधार भिन्न छ किनभने प्रकृति अलग र म अलग भनेर जान्ने व्यक्तिलाई जस्तो कर्म गरे पनि बन्धन हुँदैन र कुनै जन्म र मृत्यु पनि हुँदैन । कृष्ण क्षणजीवी हुनुहुन्छ, क्षणक्षणमा बाँच्नुहुन्छ । परिस्थिति अनुसार जुन क्षण जुन आश्वासनको आवश्यकता हुन्छ, त्यही आश्वासन दिनुहुन्छ । उहाँका लागि यो सबै अभिनय मात्र हो । कृष्णका लागि जीवन लीला हो जहाँ आश्वासनको कुनै मूल्य छैन । कृष्णका लागि सबै सङ्गतिहरू क्षणिक छन् त्यहाँ कुनै प्रतिबद्धता छैन । जुन क्षणमा जे सहज छ, उहाँ त्यही गर्नुहुन्छ । उहाँ नदीको धार जस्तो हुनुहुन्छ जहाँ कुनै बन्धन छैन । यो कुरा हामी जबसम्म बुझ्न सक्दैनौं, तबसम्म कृष्णको जीवन पनि बुझ्न सक्दैनौं । कृष्णलाई पुरुष तत्त्वको पूरा बोध छ त्यसैले उहाँलाई कुनै कर्मले बाँध्न सक्दैन ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- प्रकृति र पुरुष अलग हुन् भनेर जान्नेबित्तिकै व्यक्तिले जस्तो प्रकारको कर्म गरे पनि ऊ जन्म र मृत्युबाट पार हुन्छ । यस्तो व्यक्तिको कर्ममा आचरण र अनाचरणको पनि प्रश्न हुँदैन । आचरण र अनाचरण पनि तबसम्म हुन्छ जबसम्म जीवन सत्य लाग्छ । बुद्ध र महावीरले पनि आफू पुरुष भएको बोध भएपछि पनि आफ्नो मार्गमा रहेर मात्र आचरण गर्नुभयो । यो उहाँहरूको स्वभाव र सबैप्रतिको करुणा भावले गर्दा हो । चाहनाले नै वासना जन्मिन्छ । जुन बेला चाहना नै समाप्त हुन्छ, त्यस बेला जुनसुकै प्रकारको कर्म गरे पनि पाप, पुण्य हुँदैन तर पश्चिमका नीतिशास्त्रीहरू जो टेन कमान्डमेन्टस् (Ten Commandments) अर्थात् 'चोरी नगर', 'माता-पितालाई भगवान्को रूपमा मान', 'छिमेकीलाई आफू जस्तो व्यवहार गर' इत्यादिलाई मान्दछन्, उनीहरू कृष्णको यो भनाइ नैतिक होइन भन्ने सोच्दछन् । तर कृष्ण भन्नुहुन्छ- यदि तिमी प्रकृतिभन्दा भिन्न भएको जान्यौ भने जे गर्दै छौ र जे गर्ने छौ, त्यसबाट तिम्रो मुक्तिका लागि कुनै फरक पर्ने छैन । इसाई, मुसलमान गीतामा कृष्णका वचनको ठुलो विरोध गर्छन् । गीताको जीवन्तता देखेर अहिले पनि धेरै मुलुक डराउँछन् । त्यसैले टर्की जस्तो मुलुकमा गीतामाथि प्रतिबन्ध लगाइएको थियो । गीता प्रचारित भयो भने मानिसहरू अनैतिक हुन्छन् भन्ने केही मुलसमानहरूको डर छ । उनीहरू प्रकृति र पुरुष भिन्न भएको पनि जान्दैनन् । त्यसैले जसले यो भिन्नता जान्दछ उसले अनैतिक कर्म गर्ने सक्दैन ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- प्रकृति र पुरुषको फरकपन स्पष्ट भयो भने जे गरे पनि पाप-पुण्य हुँदैन र त्यसपश्चात् जन्म-मृत्यु पनि हुँदैन । यो गीताको सूत्र अत्यन्त उच्च र नैतिक छ । यसमा प्रकृति र पुरुष अलग भएको बोध हुन जरुरी छ । आफू पुरुष तत्त्व भएको जानकारीले अनुचित र अनैतिक विचार आउन पनि सक्दैन र प्रकृति र पुरुषको स्पष्ट बोध भएको व्यक्तिलाई नीतिको कुनै बोझ र बाधा पनि हुँदैन । यो सूत्र नकारात्मक सोचका व्यक्तिका लागि होइन । बुद्ध र महावीरहरूको शिक्षा नैतिक छ र धेरै साधारण व्यक्तिलाई ध्यानमा राखेर दिइएको छ भने कृष्णको शिक्षा धार्मिक छ र यो धेरै असाधारण व्यक्तिहरूलाई दृष्टिगत गरेर दिइएको छ । कृष्णको शिक्षा बुद्ध र महावीरको शिक्षाभन्दा धेरै उच्च छ । चोरी गर्नु तब गलत र नराम्रो हुन्छ, जब धनमा कसैको पकड सत्य हुन्छ । यदि धनमा कुनै मूल्य छैन भने चोरीमा कति मूल्य हुन्छ र ! जति मूल्य धनमा हुन्छ, त्यति नै मूल्य चोरीमा हुन्छ ।

कृष्ण बडो माथिल्लो स्थानबाट बोल्दै हुनुहुन्छ- धन माटो हो । महावीरलाई मान्ने साधुहरू पनि धन माटो हो भन्छन् र फेरि चोरी पाप हो पनि भन्छन् । महावीर एकातिर हिंसा पाप हो भन्नुहुन्छ अर्कोतर्फ आत्मा अमर छ यसलाई काट्न सकिँदैन भन्नुहुन्छ । यी दुवै कुरामा विरोध छ । यदि आत्मालाई मार्न सकिन्न र शरीर मरेको छ भने हिंसा कसरी हुन सक्छ । यो पाप पनि कसरी हुन सक्छ र हामी कसैलाई मार्न सक्दैनौं भने बचाउन पनि कसरी सक्छौं । अनि अहिंसाको कति नै मूल्य रहन्छ ? यदि हिंसाको कुनै मूल्य छैन भने अहिंसाको पनि कुनै मूल्य हुँदैन तर महावीरले यी सबै कुरा हामी जस्ता मनुष्यलाई हेरेर भन्नुभएको हो । आत्मालाई नै शरीर ठान्ने हाम्रो अज्ञानलाई तोड्ने चेष्टामा उहाँले यी कुराहरू भन्नुभएको हो ।

तर कृष्णको सन्देश अन्तिम र आत्यन्तिक हो । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- तिमी अरूलाई काट्न, मार्न सक्छु भन्ने मूर्खताको कुरा नगर किनभने कसैले कसैलाई पनि काट्न र मार्न सक्दैन । तिमी जसलाई मार्दिनै भन्छौ, उसलाई त तिमी मार्न नै सक्दैनौं किनभने उसभित्र रहेको आत्मा न मारेर मर्छ, न काटेर काटिन्छ, न आगोले जल्छ न पानीले नै डुबाउन सक्छ । त्यसैले तिमी कसैलाई काट्न, मार्न सक्छु भन्ने भ्रान्ति छोडिदेऊ । तिमी हिंस्रक हुन सक्दैनौ र यदि हिंस्रक हुन सक्दैनौ भने अहिंस्रक पनि हुन सक्दैनौ । यो कृष्णको परम उपदेश हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हिंसा अहिंसा त केवल भ्रान्ति हो । तसर्थ हे अर्जुन ! तिमी बेफिक्री निश्चिन्त भएर काट किनभने कोही पनि तिमीले काट्दैमा काटिँदैन । तिमी केवल प्रकृति भिन्न

हो भन्ने जानेर पुरुषमा प्रतिष्ठित भए मात्र पुग्छ । तिम्रो आचरणको केही मूल्य छैन । तिम्रो आत्माको मात्र मूल्य हुन्छ ।

कृष्णले यस जगत्मा जति पनि श्रेष्ठ कुरा भन्न सकिन्छ, ती सबै भन्नुभएको छ र उहाँले कुनै सम्झौता नगरी सत्य जस्तो छ त्यस्तै भन्नुभएको छ । कृष्ण पुनः भन्नुहुन्छ- मार्ने घटना त घट्ने सक्दैन । त्यसैले जब मार्न सक्दैनौ भने मार्ने विचार पनि नगर र बचाउन सक्ने त भन् कुरै भएन । तिमी भावनामा मात्र अरूलाई चोट पुऱ्याउन र मार्न सक्छौ किनभने चैतन्यलाई त तिमी छुन पनि सक्दैनौ । तिमीले मार्ने भावना मात्र गरेर अरूलाई चोट पुऱ्याउन सक्छौ । त्यसैले तिमी केवल दुख नदिने भावना मात्र गर्न सक्छौ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हिंसा र अहिंसा दुवै हुनै सक्दैन । केवल भावनाबाट यो विचार उत्पन्न हुन सक्छ । त्यसैले कर्ताभावलाई नै छोडिदेऊ, तब तिमीबाट न हिंसा हुन्छ न त अहिंसा नै हुन्छ । जे भइरहेको छ त्यसलाई हुन देऊ र तिमी केवल आफ्नो हुनुलाई मात्र स्वीकार गरेर निमित्त बन ।

कर्मका सबै चाहना वासनाबाट उत्पन्न हुन्छन् । परम ज्ञान भएपछि जे गरे पनि कुनै बन्धन हुँदैन । प्रकृति र पुरुषको पृथक्तालाई जानेर व्यक्ति जब पुरुषमा स्थित हुन्छ, तब उसको कर्म पनि वासनामुक्त हुन्छ । मोक्ष कुनै स्थान र भविष्य होइन, यो हाम्रो स्वभाव हो । कृष्ण भन्दै हुनुहुन्छ- पुरुष न केही गर्छ न त केही भोग्छ, ऊ केवल छ । सबै घटना प्रकृतिमा घट्छन्, कर्म पनि प्रकृतिसँगै हुन्छ र प्रकृति नै सक्रिय छ । पुरुष निष्क्रिय भए कर्म हुँदैन । यस्तो बोध भएमा त्यहाँ कुनै संसार र बन्धन नभएर शुद्ध पुरुष मात्र शेष रहन्छ ।

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥२५॥

हे अर्जुन ! त्यो परमपुरुष परमात्मालाई कतिपय मनुष्यहरू त शुद्ध भएको सूक्ष्म बुद्धिले ध्यानबाट हृदयमा देख्छन्, अन्य कति ज्ञानयोगबाट देख्छन् भने, अन्य कति कर्मयोगबाट देख्छन् र प्राप्त गर्दछन् ॥

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।

तेऽपि चातितरन्त्येव मुक्त्युं श्रुतिपरायणाः ॥२६॥

तर यिनीहरूबाट भिन्न दोस्रोथरी मन्दबुद्धि भएका जो पुरुष छन्, उनीहरू स्वयम् यसप्रकार नजानेर अरूबाट तत्त्वपूर्वक ज्ञान पुरुषहरूबाट सुनेर नै त्यसअनुसार उपासना गर्दछन् र ती सुन्नमा परायण भएका पुरुष पनि मृत्युरूप संसारसागरबाट निःसन्देह तर्दछन् ॥

यावत्सञ्जायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥२७॥

हे अर्जुन ! यावत् जति पनि स्थावर जङ्गम वस्तु उत्पन्न हुन्छन् ती सम्पूर्णलाई तिमी क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको संयोगबाट उत्पन्न भएको जान ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- त्यो परमपुरुषको स्थितिलाई हेर्ने धेरै द्वारहरू छन् । केही व्यक्तिहरू शुद्ध भएको सूक्ष्म बुद्धिले ध्यानद्वारा हृदयमा देख्छन् । बुद्धिलाई शुद्ध र सूक्ष्म गर्ने प्रक्रियाहरू छन् । बुद्धि साधारण र स्थूल हुनाका कारण स्थूल विषयहरूमा बाँधिएको हुन्छ । ५० देखि ९० प्रतिशत बुद्धिको सोच कामवासनामा हुन्छ भनेर मनस्विद्हरू भन्छन् । कामवासनाको सोच कम भएमा अन्य वासना घर, धन, कार आदिका सम्बन्धमा बुद्धिले सोच्छ । यी सोचहरूमा बुद्धि पनि शरीर जस्तै स्थूल हुन्छ । जे हामी सोच्छौ, बुद्धिले त्यसकै रूप ग्रहण गर्छ । चोरको बुद्धि चोर, लोभीको बुद्धि लोभी र ज्यानमाराको बुद्धि ज्यानमारा नै हुन्छ । ऊ जे चिन्तन र मनन गरिरहेको हुन्छ, त्यो बिस्तारै उसको बुद्धिको रूप हुन्छ । बुद्धिलाई स्थूल पदार्थबाट मुक्त गरेर सूक्ष्म विषय प्रवाहित गर्नु नै बुद्धिलाई सूक्ष्म गर्नु हो । जस्तो सूर्य स्थूल हो तर आँखा चिम्लिएर सूर्यको विम्बलाई ध्यान गर्नु सूक्ष्मको ध्यान गर्नु हो । विम्बमा ध्यान गर्दागर्दै बिस्तारै केही समयपश्चात् विम्ब पनि हराउँछ र हरेक दिन त्यही विम्ब ध्यानमा उपस्थित हुन्छ । स्थूलको

ध्यान गर्ने बानीले सुरुमा विम्ब धमिलो देखिन्छ तर ध्यानको सूक्ष्मता बढेपछि विम्ब भन् प्रगाढ र तेजस्वी देखिन्छ । यस्तो अवस्थामा बुद्धि सूक्ष्म भएको हो भनेर जान्न सकिन्छ ।

ठुलो आवाज सुन्दा सुन्दा व्यक्तिको बुद्धि स्थूल भएको हुन्छ । कान बन्द गरेर भित्रको सूक्ष्म आवाजमा ध्यान लगाएर सुन्न थाल्यौं भने बिस्तारै भित्रको आवाज र ध्वनि प्रकट हुन थाल्छ । स्थूल आवाज छोडेर सूक्ष्म आवाज सुन्न थालेपछि बाहिरको आवाज बन्द भएर भित्रको सूक्ष्म आवाज सुनिन थाल्छ र व्यक्तिको बुद्धि पनि सूक्ष्म हुन थाल्छ । यही सूक्ष्म आवाज सुन्न निरन्तर चेष्टा गरे अन्तमा भित्रको सूक्ष्मतम आवाज ॐकारको ध्वनि सुनिन थाल्छ । यही भित्रको सूक्ष्म नाद सुनिनु नै व्यक्तिको सूक्ष्म र शुद्ध बुद्धि फलित भएको प्रमाण हो । जबसम्म बुद्धि सूक्ष्म हुँदैन, तबसम्म व्यक्ति तथाकथित पण्डित हुन सक्छ, तर उसमा बुद्धिमत्ताको विकास भएको हुँदैन । सूक्ष्म बुद्धिबाट मात्र बुद्धिमत्ता उपलब्ध हुन्छ । यस्ता पण्डितभन्दा नपढेका व्यक्तिमा बुद्धिमत्ता हुन सक्छ । त्यसैले कवीर जस्तो अनपढ व्यक्ति पनि परम ज्ञानमा उपलब्ध भएर पार हुन सक्नुभयो । परम ज्ञान व्यक्तिको सूक्ष्मज्ञान समात्ने क्षमता र सूक्ष्म दृष्टिमा निर्भर गर्छ । बाहिरको सबै संसार स्थूल र भित्रको सबै सूक्ष्म हुन्छ । भित्रको संसारलाई अनुभव गर्न सूक्ष्मता र शुद्धता आवश्यकता हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- त्यो परम परमात्मालाई कतिपय मनुष्यहरू शुद्ध बुद्धि भएको सूक्ष्म बुद्धिले ध्यानद्वारा हृदयमा देख्दछन् । व्यक्तिसँग शुद्ध बुद्धि भए त्यो हृदयतिर मोडिन्छ र त्यो हृदयको मन्दिरमा परमात्मसँग साक्षात्कार गर्न सकिन्छ । कतिपय व्यक्तिहरू त्यसलाई ज्ञानयोगबाट जान्दछन् भनी कृष्ण भन्नुहुन्छ । हृदयतर्फ सूक्ष्म बुद्धिलाई लगाउनु भक्तियोग हो । हृदय भक्तिको र प्रेमको केन्द्र हो । जब व्यक्ति सूक्ष्म बुद्धिलाई प्रेम र भक्तिको केन्द्र हृदयमा लगाउँछ, तब मीरा, चैतन्य जस्ता व्यक्तिको जन्म हुन्छ । त्यही शुद्ध बुद्धिलाई हृदयमा नलगाएर सहस्राधारतिर लगाएमा परमात्माको दर्शन हुन्छ र त्यही ज्ञानयोग हो । त्यस्तै कति व्यक्तिहरू निष्काम कर्मयोगद्वारा जान्दछन् भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । कतिपय व्यक्तिहरू शुद्ध भएको सूक्ष्म बुद्धिलाई आफ्नो कर्मधारातिर लगाएर आफ्नो कर्ममा त्यो सूक्ष्म बुद्धिलाई समाविष्ट गर्दछन् उनीहरू कर्ता नभई केवल कर्म गर्ने निमित्त मात्र हुन्छन् ।

परमात्मालाई जान्ने यी तीन मार्गहरू छन्- भक्तियोग वा प्रेमको मार्ग, ज्ञानयोगको मार्ग र कर्मयोगको मार्ग । यी तीनै मार्गका लागि बुद्धि एउटै उपकरण हो । त्यही उपकरण हृदयतिर बग्दा भक्त जन्मिन्छ, जस्तो मीरा र चैतन्य, सहस्राधारतिर बगाउँदा ज्ञानी जन्मिन्छ जस्तो बुद्ध, महावीर र आदि शङ्कराचार्य र कर्मको धारातिर बगाउँदा क्राइस्ट जस्ता कर्मयोगी जन्मिन्छन् । त्यसैले इसाईहरूको पूरा धारा कर्मतिर लाग्यो र सेवा नै धर्म बन्यो । इसाई मिसनरी जस्ता सेवा गर्ने समुदाय बिरलै भेटिन्छन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- कोही निष्काम कर्मयोगद्वारा परमात्मालाई जान्दछन् । निष्काम कर्मयोगबाट परमात्मा सबैतिर देखिन्छ अर्थात् जसको पनि सेवा गरिन्छ परमात्मा त्यहीँ देखिन्छ किनभने शुद्ध भएको सूक्ष्म बुद्धि तत्त्व सेवामा लागेको हुन्छ । शुद्ध भएको बुद्धिलाई जहाँ लगायो त्यही परमात्मा देखिन्छ र अशुद्ध भएको बुद्धि जहाँ लगाए पनि पदार्थ मात्र देखिन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- तर अरू व्यक्तिहरू अर्थात् जो सामान्य बुद्धि भएका पुरुष छन् उनीहरू स्वयम् यसप्रकार नजानेर अरूबाट तत्त्वपूर्वक जान्ने पुरुषहरूसँग सुनेर नै उपासना गर्छन् । उनीहरू सुन्नमा परायण भएर पनि मृत्युरूपी संसारलाई निःसन्देह तर्दछन् । भक्तिको, ज्ञानको र कर्मको मार्ग प्रखर यात्रा हो । यी मार्गबाट जीवन्त पुरुष मात्र यात्रा गर्न सक्छन् किनभने उनीहरूमा परमात्मा जान्ने प्रगाढता, प्रखरता, त्वरा, तीव्रता, बेचैनी र अभीप्सा हुन्छ । यी सबै मार्गबाट यात्रा गर्न सक्षम नहुने व्यक्तिहरूलाई कृष्ण अन्य मार्गका बारेमा पनि भन्नुहुन्छ । नजानेका व्यक्तिहरू पनि त्यस्तो व्यक्ति जसले तत्त्वपूर्वक परमात्मालाई जानेका छन्, उनीहरूबाट सुनेर उपासना गर्दछन् र सुन्नमा परायण हुन्छन् भने यस्ता सुन्नमा परायण भएका व्यक्तिहरू पनि निःसन्देह मृत्युरूपी सागर तर्ने छन् ।

हामीहरू जस्ता अधिकांश व्यक्तिहरू यो चौथो कोटीमा पर्दछौं । जुन व्यक्तिहरू तीन मार्गमा जान सक्दैनन् र जाने अभीप्सा पनि राख्दैनन् उनीहरू पनि जसले आफ्नो अनुभवबाट परमात्मालाई जानेको छ त्यस्तो व्यक्तिको कुरा श्रवण गरी त्यसमा परायण र लीन भएमा उनीहरूमा उपासनाको जन्म हुने छ । त्यसबाट उनीहरू जस्ता व्यक्ति पनि मृत्युरूपी सागरलाई तर्न सक्ने छन् र अमृत प्राप्त गर्ने छन् । यस्ता व्यक्तिहरूका लागि शास्त्र होइन गुरु उपयोगी हुन्छ । स्वअनुभवबाट जानेको व्यक्तिबाट सोभै सुनेमा शास्त्रको अर्थ पनि खुल्छ । शास्त्र धेरै अधि लेखिएको हुँदा तिनमा पहिला जस्तो ताजापन हुँदैन । त्यसैले यस्तो व्यक्ति कहाँ जानुपर्छ, जसमा तत्त्वको अग्नि बलिरहेको होस्, उसको आफ्नो अनुभव जिउँदो होस् र जसले सत्यलाई जानेर त्यसमा बाँचेको होस् त्यस्तो व्यक्तिसमक्ष बसेर सुन्दा उपासना फलित हुन्छ । गुरु नजिक बस्नु उपासना हो र गुरु नजिक बसेर सुन्नु उपनिषद् हो ।

गुरुका नजिक बस्न पात्रता चाहिन्छ त्यसका लागि अहङ्कारशून्य हुनुपर्छ । अहङ्कार नै गुरुसँग दूरीको प्रमुख कारण हो । त्यसैले अहङ्कार त्यागी पात्रता राखेर शिष्य गुरुसमक्ष जानुपर्छ, गुरु शिष्यकहाँ आउँदैनन् । नदीमा झुकेर भाँडो भरेमा मात्र पानी भरिन्छ । गुरुको सामीप्य हुनु कला हो र विनम्रता र निरहङ्कार भाव सिक्ने तयारी एवम् उत्सुकता हो । गुरुलाई सुन्ने मात्र होइन मौन र शान्त भएर अविचलित र सोचशून्य भएर धैर्यका साथ सुन्नुपर्छ । ज्ञान तत्काल प्राप्त हुँदैन यसका लागि धैर्यपूर्वक सिक्नुपर्छ चाहे यसमा बसौं बितोस् । यस्तो अवस्थामा उपासना घटित हुन्छ, तब गुरुले शिष्यलाई सबै ज्ञान पोखिदिन्छ । यस मार्गमा उपासना गर्ने विधि सिक्नुपर्छ । मौन र शान्त भएर प्रतीक्षा एवम् धैर्य गर्न सिक्नुपर्छ र जीवित सद्गुरुको खोज गर्नुपर्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्तो सुन्न परायण भएका व्यक्तिले पनि मृत्युरूपी संसार सागरलाई निःसन्देह पार गर्ने छन् ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! यावत् स्थावर जङ्गम वस्तु उत्पन्न हुन्छन् ती सम्पूर्णलाई तिमी क्षेत्र र क्षेत्रज्ञका संयोगबाट उत्पन्न भएको जान । सबै विचारका पछाडि कृष्ण क्षेत्र र क्षेत्रज्ञ त्यो जान्नेवाला र जे जानिन्छ भनी बारम्बार दोहर्‍याउनुहुन्छ । जे पनि जन्मिन्छ, बन्छ, मेटिन्छ त्यो सबै क्षेत्र हो । त्यो जुन न बन्छ, न समाप्त हुन्छ, न जन्मिन्छ जो केवल दर्शन मात्रको क्षमता हो र जो ज्ञान, बोध, शुद्ध चेतना र केवल शुद्ध चित्त हो त्यही पुरुष हो । उही क्षेत्रज्ञ हो र उही नै परम मुक्ति हो । कृष्ण जब त्यही कुरा दोहर्‍याउनुहुन्छ, तब प्रयोजन भिन्न हुन्छ किनभने यति सुनेर अर्जुन भिन्न भएका छन् । जुन क्षेत्र र क्षेत्रज्ञका कुरा उहाँले सुरुमा अर्जुनलाई भन्नुभएको थियो, त्यही कुरा अन्य धेरै कुरा सम्झाएपछि पुनः भन्दै हुनुहुन्छ । यसबिचमा अर्जुनको बुद्धिको विकास भएको छ र उनको प्रज्ञा शुद्ध भएको छ, यही शब्दले उनलाई अर्कै अर्थ दिएको छ । साथै जे कुरा महत्त्वपूर्ण हुन्छ त्यसलाई कृष्ण बारम्बार जोड पुर्‍याउने हिसाबले भन्नुहुन्छ, जुन हाम्रो मनले पनि सुन्न र बुझ्न सक्छ । त्यसैले कृष्ण पटक पटक त्यही कुरा दोहर्‍याउँदै हुनुहुन्छ । जीवनको सत्य त एउटै हुन्छ तर त्यसलाई भन्ने बुझाउने ढङ्ग फरक हुन्छ । यसै कारण कृष्ण हामीले बुझ्न सकौं भनेर त्यसलाई बारम्बार विभिन्न शब्दमा भन्नुहुन्छ । हाम्रो मूर्च्छा टुटाएर जागृत अवस्थामा “म जान्नेवाला हुँ” र “जे पनि म जानिरहेको छु त्यो म होइन” भन्ने बोध गराउने प्रयास गर्दै हुनुहुन्छ ।

यो घटना घट्न सकेमा गीताको उद्देश्य पूरा हुन्छ । यही प्रयोजनका लागि यो सविस्तार कृष्णले अर्जुनलाई बुझाउने आयोजना गर्नुभएको हो । गीतामा एउटै सत्यलाई कृष्णले धेरै ढङ्गले भन्नुभएको छ । यस्तो मूल्यवान् सत्य सोभै भनेमा हामी सुन्दै सुन्दैनौं र त्यसको मूल्य पनि थाहा हुँदैन । कृष्ण अर्जुनलाई यो परम सत्य बुझाउन चाहनुहुन्छ । त्यसैले सबै कुरा सम्झाएर पुनः मूल कुरामा फर्किनुहुन्छ र फेरि त्यही कुरा दोहर्‍याउनुहुन्छ । यस सन्दर्भमा कृष्ण अर्जुनलाई त्यही भन्दै हुनुहुन्छ- हे अर्जुन ! जे पनि स्थावर जङ्गम वस्तु उत्पन्न हुन्छन्, ती सबैलाई तिमी क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको संयोगबाट उत्पन्न भएको जान । त्यो जुन भित्र क्षेत्रज्ञ बसेको छ र बाहिर क्षेत्र फैलिएको छ, ती दुवैको संयोगले नै सारा मनको जगत्

उत्पन्न हुन्छ । सारा दुख-सुख, प्रीति-अप्रीति, सौन्दर्य-कुरूपता, राम्रो-नराम्रो, सफलता-असफलता, यश-अपयश यी सबै यो दुईको जोड हो र यी सबैमा पुरुष नै आफ्नो भावनाले जोडिन्छ तर प्रकृतिसँग कुनै भावना हुँदैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी आफ्नो भावनालाई खिच अनि त्यो जोड आफैँ छुटेर टुक्रिने छ । तिमीले भावना बन्द गरेमा तिम्रो परम मुक्ति हुने छ ।

**समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥२८॥**

हे अर्जुन ! यसप्रकार जानेर जो पुरुष नष्ट हुने सबै चराचर भूतहरूमा नाशरहित परमेश्वरलाई समभावबाट स्थित देख्छ उसैले नै यथार्थलाई देख्छ ॥

**समं पश्यन्ति सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥२९॥**

जुन पुरुष सबैमा समभावले स्थित भएको परमेश्वरलाई समान देख्दै आफूद्वारा आफैँलाई नष्ट गर्दैन, यसबाट ऊ परम गतिमा प्राप्त हुन्छ ॥

**प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥३०॥**

जुन पुरुष सम्पूर्ण कर्महरू सबै प्रकारले प्रकृतिबाट गरेको र भएको देख्छ तथा आत्मालाई अकर्ता देख्छ उही देख्छ ॥

**यदा भूतपृथग्भावमेकस्थनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥३१॥**

जुन क्षण यो पुरुष प्राणीलाई पृथक्-पृथक् भावको एक परमात्मामा स्थित तथा त्यो परमात्माबाट नै सम्पूर्ण भूतको विस्तार देख्छ त्यस कालमा सच्चिदानन्दघन ब्रह्मलाई प्राप्त गर्दछ ॥

कृष्ण यी श्लोकहरूमा दर्शन र दृष्टि भएको आँखाबाट असली कुरा कसले देख्छ त्यसको व्याख्या गर्दै हुनुहुन्छ । जुन पुरुष नष्ट हुने यो सबै चराचर प्राणीहरूमा नाशरहित परमेश्वरलाई समभावबाट स्थित देख्छ उही व्यक्तिले देख्न सक्छ र उसैले देख्छ । यो जगत् प्रतिक्षण नाश र परिवर्तन भइरहेको देखिन्छ । जगत् लहर जस्तो क्षणभङ्गुर भएको कुरा सबै व्यक्तिले देख्न सक्छन् । यसका लागि विशेष आँखाको आवश्यकता हुँदैन तर जुन व्यक्ति यी क्षणभङ्गुर वस्तुहरू माथि जोडसँग पक्रिएर आफ्नो आधिपत्य जमाउन खोज्छ उसले यो परिवर्तन देख्न सक्दैन । यहाँ कुनै कुरा स्थिर छैन र सबै कुरा प्रवाह जस्तो बगिरहेको छ । यहाँ कुनै कुरा पनि व्यक्तिको प्रयासले स्थिर हुन सक्दैन । सुन्दर व्यक्ति सुन्दर नै बनिरहने, पदमा भएको व्यक्ति पदमा नै बसिरहने र धनी व्यक्ति धनी नै बनिरहने प्रयास गर्छ । जीवन परिवर्तनशील छ तर हामी त्यसलाई स्थिर बनाउने प्रयास गर्छौं र यो परिवर्तनशील प्रवाहमा खुट्टा अड्याउने भूमि खोज्छौं । क्षणभङ्गुरको सत्यता नजान्नाले व्यक्ति आफ्नो सुरक्षाको खोज गर्ने चेष्टा गरि नै रहन्छ जुन सम्भव छैन ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो क्षणभङ्गुरभित्र शाश्वतलाई देख्न सक्छ उही व्यक्तिले देख्छ, तर धेरैजसो व्यक्तिलाई यो क्षणभङ्गुर जगत् नदेखिनाले उनीहरू आफ्नै मनको शाश्वत जगत् निर्माण गर्ने कोसिस गर्छन् जुन सबै झुटो सिद्ध हुन्छ । हाम्रो प्रेम, श्रद्धा, आदरभाव सबै समाप्त भएर धुलो हुन्छ र हाम्रो भवन भत्किन्छ । हामी जे पनि निर्माण गर्छौं, त्यो जीवनले समाप्त पारिदिन्छ । यहाँ केही बच्दैन सबै खरानी हुन्छ तर पनि हामी स्थिर पार्ने प्रयास गरि नै रहन्छौं । यही मनुष्यको जीवनको ठुलो विषाद हो । व्यक्तिको प्रयासले सम्बन्ध स्थिर हुन सक्दैन, पति पत्नीका बिचको प्रेम र सम्बन्ध पनि स्थिर हुँदैन । त्यसैले यो क्षणभङ्गुर जगत्सँग डराएर आफ्नो मनको शाश्वत जगत् निर्माण गर्ने हामी प्रयास गर्छौं, जुन टिक्न

सकदैन । व्यक्ति नै क्षणभङ्गुर छ भने उसले बनाएको जगत् स्थिर हुनै सकदैन । त्यसैले यदि यो क्षणभङ्गुरताको सत्य जानेमा यसको गहिराइमा लुकेको अविनश्वर परमात्मा जुन शाश्वत छ त्यो देखिन थाल्छ । क्षणभङ्गुरताको गहिराइमा प्रवेश गरेर आफ्नो दृष्टिलाई एकाग्र गरेमा क्षणभङ्गुरताका तहहरूलाई पार गरेर यसका लहरहरूभित्र त्यो शाश्वतलाई प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यसप्रकार जानेर जो पुरुष नष्ट हुने सबै चराचर भूतहरूमा नाशरहित परमेश्वरलाई समभावसँग स्थित देख्छ उही यथार्थ देख्दछ । यस्तो देख्ने व्यक्तिसँग मात्र आँखा हुन्छ र त्यही नै प्रज्ञावान् व्यक्ति हो । जो यो सारा क्षणभङ्गुरताको धाराको पछाडि समभावले उपस्थित शाश्वतलाई देख्दछ, उही नै देख्ने व्यक्ति हो । एउटा बच्चा जन्मिएर युवा हुन्छ र उसको मृत्यु हुन्छ । व्यक्तिले जन्म र मृत्यु देख्छ तर यसका पछाडि समभावले स्थित जुन कुरा छ त्यो देख्दैन । जीवन र मृत्यु देखिन्छ तर जन्म र मृत्युभित्र लुकेको जीवन जुन जन्मभन्दा अगाडि पनि थियो र मृत्युपछि पनि हुने छ त्यो देखिदैन । जन्म र मृत्यु जीवनको विराट् व्यवस्थाका दुई घटना मात्र हुन् । जन्म लहरको सुरुवात र मृत्यु लहरको समाप्ति हो तर त्यो सागर जहाँ लहर बन्छ र मेटिन्छ त्यो व्यक्तिले देख्न सकदैन । जन्म र मृत्युका दुवै घटनामा व्यक्ति त्यो तत्त्व देख्नबाट चुक्छ जुन न कहिले जन्मिन्छ न कहिले मर्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यदि तिमी जन्म र मृत्युमा परम जीवन देख्न सफल भयौ भने र परिवर्तनशील जगत्मा शाश्वतलाई देख्न सफल भयौ भने तिमी देख्न र दर्शन गर्न सक्ने आँखा भएका व्यक्ति हो । परिवर्तनशीलमा शाश्वत देख्नु नै दर्शन हो । जबसम्म व्यक्ति परिवर्तनका विपरीत आफूलाई शाश्वत, सनातन बनाउने प्रयास गर्छ, तबसम्म यो परिवर्तनभित्र लुकेको शाश्वत देख्न सकिन्न । व्यक्ति यदि आफैँ शाश्वत निर्माण गर्न लागेको छ भने त्यो गृहस्थ हो र जुन व्यक्ति आफ्नो शाश्वत निर्माण नगरी परिवर्तनमा शाश्वतको खोज गर्छ त्यो सन्न्यस्त हो । घर बनाउनेवाला गृहस्थ हो भने परमात्माको घर खोज्नेवाला सन्न्यस्त हो । त्यसैले सन्न्यासी शाश्वत र वास्तविक परमात्माको घर खोज्दछ र त्यो प्राप्त नहुन्जेल घरविहीन हुन्छ तर गृहस्थ परिवर्तनका बिचमा बलियो सोचको अस्थायी घर बनाउन खोज्छ र त्यसैमा रम्दछ ।

जसबाट हामी निर्मित हुन्छौं, त्यो शाश्वत हो र मनुष्यले जे बनाउँछ, त्यो अस्थायी हो । आफू जोबाट बनेको छ त्यसको खोज नगर्नाले शाश्वत, सनातन, अनादि, अनन्तको कुनै अनुभव नै उसलाई हुन सकदैन । जबसम्म यसको अनुभव हुँदैन, तबसम्म जीवनमा चिन्ता, पीडा, अनिश्चितता र अशान्ति मात्र हुन्छ किनभने परिवर्तनको धाराले सबै समाप्त पारिदिन्छ र बनाउन सक्ने सबै कुरा समाप्त पनि हुन्छ । बन्नु एक किनारा हो भने समाप्त हुनु अर्को किनारा हो । व्यक्ति नै शाश्वत छैन भने उसबाट निर्मित कुरा कसरी शाश्वत हुन सक्छ । यदि व्यक्तिले यो शाश्वतलाई देख्न सक्थ्यो भने ऊ वास्तवमा देख्नेवाला हुन्छ । परिवर्तनलाई साक्षी भावले हेर्ने व्यक्तिले बिस्तारै परिवर्तनको तह हटेको र शाश्वतको दर्शन पाउन थालेको अनुभव गर्छ । परिवर्तनसँग लडेर होइन जागृत भावले हेर्न सुरु गरेमा परिवर्तनको खोल हट्न थाल्छ र परिवर्तनभित्र शाश्वत देखिन थाल्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- नाशरहित परमेश्वरलाई जुन व्यक्ति समभावमा स्थित देख्छ, उसैले मात्र देख्न सक्छ किनभने त्यो पुरुष समभावले स्थित भएको परमेश्वरलाई समान देख्दै आफूद्वारा आफैँलाई नष्ट गर्दैन र यसबाट ऊ परम गतिलाई प्राप्त हुन्छ ।

हामी जे गरिरहेका छौं त्यो केवल आफूलाई नष्ट गर्ने कार्य नै गरिरहेका छौं । यस क्षणभङ्गुरको प्रवाहमा व्यक्ति आफू पनि क्षणभङ्गुरको प्रवाह नै हो । यो क्षणभङ्गुरको प्रवाहमा आफ्नो सुरक्षार्थ धन, सम्पत्ति र पदका लागि सारा शक्ति व्यय गरेर पनि उसको हरेक चेष्टा विफल हुन्छ र प्रतिफलमा केही हात नलागी खाली हात नै बिदा हुन्छ । यस्तो स्थितिमा उसले जीवनमा केही प्राप्त गर्दैन केवल गुमाउँछ र आत्माको दर्शन गर्ने औसर गुमाएर व्यर्थका सामग्रीको सङ्ग्रह गरेर आफ्नो अमूल्य जीवन नष्ट गर्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- त्यही व्यक्ति जसलाई शाश्वतको बोध हुन्छ उसले मात्र आफूलाई नष्ट गर्नबाट बचाउन

सकछ । यो शाश्वत सनातनको बोध आउनासाथ भित्र पनि शाश्वतको बोध हुन थाल्छ । जन्म र मृत्युमा पनि भित्र स्थित परम जीवन देखियो र जीवनमा हुने परिवर्तनमा पनि त्यो अपरिवर्तनीयताको बोध भयो भने व्यक्ति परम गतिमा प्राप्त हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो पुरुष सम्पूर्ण कर्म सबै प्रकारले प्रकृतिद्वारा भए गरेको देख्छ, उही देख्दछ तथा जसले आत्मालाई अकर्ता देख्छ, उही देख्दछ । व्यक्तिले सबै कर्म परमात्माले गरिरहेको छ भन्ने सोच राख्नेबित्तिकै ऊ अकर्ता हुन्छ । साङ्ख्यका अनुसार सबै कर्म प्रकृतिले गर्छ र व्यक्ति अकर्ता हुन्छ । कृष्ण यहाँ साङ्ख्यको दृष्टि प्रस्तावित गर्दै हुनुहुन्छ र भन्नुहुन्छ, जुन पुरुष सबै कर्म प्रकृतिले गरेको देख्छ र आत्मालाई अकर्ता देख्छ, उही देख्दछ । यो पुरुष जुन कालमा प्राणीहरूका पृथक्-पृथक् भावहरूलाई एउटा परमात्माको सङ्कल्पका आधारमा स्थित देख्छ तथा त्यो परमात्माको सङ्कल्पले नै सम्पूर्ण प्राणीहरूको विस्तार देख्छ, यस कालमा उसलाई सच्चिदानन्दघन प्राप्त हुन्छ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ ।

प्रकृति र पुरुष दुई तत्त्व हुन् । जे कर्म भइरहेको छ त्यो प्रकृतिबाट हुन्छ र जे भाव भइरहेको छ त्यो पुरुषबाट हुन्छ । यो भावलाई जानेमा पुरुष दुवैबाट पृथक् हुन्छ र ऊ न कर्ता हुन्छ न भोक्ता नै हुन्छ, केवल देख्नेवाला साक्षी मात्र हुन्छ । एकातिर प्रकृतिको लीला र अर्कोतर्फ पुरुषको भावको लीला दुवैबाट अलग भएर ऊ देख्नेवाला शुद्ध पुरुष हुन्छ । यस्तो पुरुषले सच्चिदानन्दघन परमात्मालाई प्राप्त गर्दछ र यस्तो जसले देख्छ, उही देख्दछ । बाँकी सबै नेत्रविहीनसरह हुन् । व्यक्तिसँग आँखा-कान सबै छन् तर देख्नुपर्ने कुरा देखेको छैन र सुन्नुपर्ने कुरा सुनेको छैन । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसले परिवर्तनमा शाश्वतलाई देख्छ, प्रवाहमा नित्यलाई देख्छ, परिवर्तनमा अपरिवर्तनीयलाई देख्छ, उसैले मात्र देख्दछ । कर्तृत्व प्रकृतिको र भोगतत्त्व पुरुषको हो तर यस्तो व्यक्ति दुवैका बिचमा कर्ता र भोक्ता नभएर साक्षी मात्र हुन्छ । यो साङ्ख्यको गहिरो दृष्टि हो । व्यक्तिको आँखा अगाडिको धुवाँ हट्यो भने सबैतिर शाश्वत र परिवर्तनको झलक प्राप्त गर्न सकिन्छ । यो धुवाँ हटाउने उपाय साक्षीभावमा प्रतिष्ठित हुनु हो । भित्रबाटै म कर्ता र भोक्ता होइन भन्ने भाव जगाएर हेर्नुपर्छ, तब मात्र साक्षी जन्मिने छ । जब यी भाव प्राप्त गर्न सक्यौं, तब वास्तविक आँखा प्राप्त भएर दर्शन हुन सकछ । दृष्टि भयो भने दर्शन हुन्छ । शब्द सुनेर सत्यको दर्शन असम्भव छ । वास्तविक आँखा भएमा सत्य जो प्रकाशस्वरूप छ त्यो देखिन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- त्यो व्यक्ति आँखा भएको व्यक्ति हो जसले परिवर्तनमा शाश्वतलाई देख्दछ ।

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥३२॥

हे अर्जुन ! अनादि हुनाले र निर्गुण हुनाले यो अविनाशी परमात्मा शरीरमा स्थित भएर पनि वास्तवमा न त केही गर्छ, न त लिप्त नै हुन्छ ॥

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥३३॥

जसरी सर्वत्र व्याप्त भएर पनि आकाश सूक्ष्म हुनाका कारण लिप्त हुँदैन त्यसरी नै शरीरमा सर्वत्र स्थित भएर पनि आत्मा गुणातीत हुनाका कारणले शरीरको गुणसँग लिप्त हुँदैन ॥

हे अर्जुन ! अनादि र गुणातीत हुनाले यो अविनाशी परमात्मा शरीरमा स्थिर भएर पनि वास्तवमा न कर्ता हुन्छ न लिप्त नै हुन्छ । जसरी सर्वत्र व्याप्त भएर पनि आकाश सूक्ष्म हुनाका कारण लिप्त हुँदैन त्यसरी नै शरीरमा सर्वत्र स्थित भएर पनि आत्मा गुणातीत हुने भएकाले शरीरको गुणसँग लिप्त हुँदैन । आकाशले सबैलाई घेरेको हुन्छ र सबै कुरा आकाशमा हुन्छ, तर पनि आकाशलाई केही हुँदैन । फोहोरको थुप्रो थुपारिएको हुन्छ र फूल पनि फुलिरहेको हुन्छ । यी दुवैबाट आकाश घेरिएको हुन्छ तर फोहरको दुर्गन्ध र फूलको सुगन्ध दुवैबाट आकाश अस्पर्शित र अप्रभावित हुन्छ । यी दुवै फोहर तथा फूल आउँछन्

र जान्छन् तर आकाश निश्चल भएर स्थित नै रहन्छ । आकाश र आत्माको गुण पनि एकै हुन्छ । आकाश सधैं कुमारी हुन्छ उसलाई कुनै कुराले छुन सक्दैन । एउटा ढुङ्गामा रेखा कोन्यो भने त्यो बसौं रहन्छ किनभने ढुङ्गाले रेखासँग तादात्म्य गर्छ । त्यसैले हिन्दीमा 'पत्थरका लकिर' भन्ने भनाइ पनि छ । पानीमा रेखा कोरियो भने बन्नासाथ मेटिन्छ तर आकाशमा त त्यो रेखा कोर्न पनि सकिँदैन । पानीले बन्न दिन्छ तर त्यसलाई समात्दैन । ढुङ्गाले बन्न पनि दिन्छ र तत्सम पनि हुन्छ तर आकाशमा केही कोर्न नै सकिन्न । आकाशमा यति धेरै पक्षीहरू उड्छन् तर त्यहाँ उनीहरूको कुनै पद चिह्न छुट्दैन । पृथ्वीमा यति धेरै सृजन, परिवर्तन र विनाशहरू भई नै रहन्छन् तर आकाश सधैं अस्पर्शित र कुमारी नै रहन्छ । यो आकाशको गुण नै परमात्माको पनि गुण हो । बाहिरी आकाश जस्तै भित्री आकाश परमात्मा हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! जुन दिन भित्र स्थित चैतन्य कुनै कुरासँग लिप्त हुँदैन र यसलाई कसैले पनि छुन सक्दैन भनेर जान्ने छौं त्यो दिन तिमी आफ्नो स्वभावलाई जान्ने छौं । तब तिमी के गर्छौं, त्यसले उसलाई केही फरक पर्दैन । तिमीले गरेका कुराहरूले उसमा कुनै रेखा कोरिँदैन र तिमी भित्र शुद्ध नै रहन्छौं किनभने त्यो शुद्ध हुनु तिम्रो स्वभाव हो । यो सन्देश अत्यन्त उच्च र गहिरो छ । यसको अर्थ पाप गरेमा भित्र कुनै रेखा खिचिँदैन र पुण्य गरेमा पनि भित्र कुनै लाभको रेखा खिचिँदैन भन्ने हो । पाप-पुण्य, राम्रो-नराम्रो जे गरे पनि भित्र कुनै रेखा कोरिँदैन र व्यक्ति अछुतो रहन्छ । यहाँ सारा नैतिकता र अनैतिकता व्यर्थ हुन्छ । भित्रको शुद्धि शाश्वत छ र हाम्रो गर्नुले त्यहाँ केही हुँदैन तर हाम्रो कर्तापनको कारणले हामी भने अकारण दुख पाउँछौं । व्यक्तिले शुभ काम गर्दा शुभसँग तादात्म्य बनाउनाले सुखको र नराम्रो काम गर्दा नराम्रोसँग तादात्म्य बनाउनाले दुख अनुभव गर्छ तर यी दुवै भ्रान्ति मात्र हुन् किनभने भित्र जे लुकेको छ उसले सुख-दुख दुवै पाउँदैन र ऊ सधैं एक रस हुन्छ । यही भित्र लुकेको तत्त्वको खोजी गर्नु नै अध्यात्म हो । एउटा यस्तो बिन्दुलाई स्वयम् भित्र पाउनुपर्छ जो सबै कुराबाट बाह्य आकाश जस्तै अस्पर्शित छ ।

शरीरसँग एक भएमा दुख बेहोर्नुपर्छ भने मनसँग एक भएमा मानसिक व्यथाबाट घेरिनुपर्छ । तर यी दुवैबाट अलग र पार भएमा ज्ञात हुन्छ कि भित्र त केही भएकै छैन सदा जस्तो छ उस्तै नै छ । सृष्टिको पहिलो क्षणमा चेतना जति शुद्ध थियो त्यति नै शुद्ध आज पनि छ । हामीले शरीर र मनसँग कैयन् जन्मदेखि बाँधिँएर यात्रा गरिरहेका छौं । त्यसैले शरीर र मनसँगको हाम्रो सम्बन्ध टुटाउन गाह्रो हुन्छ तर निरन्तर प्रयासद्वारा यसलाई तोड्न सकिन्छ किनभने यो सम्बन्ध झुटो हो, सत्य होइन किनभने हामी शरीर र मनसँग पृथक् छौं । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो भित्र रहेको स्वरूप सदा मौन एवम् शान्त, शुद्ध र आनन्दले भरिएको हुन्छ । यसको दर्शन हामीले नगरेका हुनाले हामी आफ्नो सम्बन्ध शरीर र मनसँग मात्र भएको मान्दछौं । मनको पनि माथिको पत्र मात्र हामी जान्दछौं र धेरै पत्रहरू त अचेतनमा लुकेका छन् जसका बारेमा हामीलाई जानकारी नै छैन । मन र शरीर दुवैलाई टुक्र्याएर अलग हुनु साक्षी हुनु हो । शरीर र मनसँग व्यक्तिले सम्बन्धको जोड बनाएको छ जसलाई टुक्र्याउन जरुरी छ । वस्तुतः हामी शरीर र मनसँग जोडिएका नै छैनौं । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! अनादि र गुणातीत हुनाले यो अविनाशी परमात्मा शरीरमा स्थित भएर पनि वास्तवमा न कर्ता हुन्छ न लिप्त नै हुन्छ । परमात्मा न केही गर्छ न लिप्त नै हुन्छ ऊ अछुतो, अस्पर्शित र शुद्ध हुन्छ । हाम्रो मन कुनै न कुनै विचार निर्मित गरि नै रहन्छ; त्यसैले यो शुद्ध हुन सक्दैन । बाहिरको आकाश जस्तै भित्री आकाश पनि सदैव शुद्ध छ ।

यो शुद्धताको स्मरण भएमा जीवनमा नयाँ आयाम खुल्छ र मनुष्य अर्कै व्यक्ति हुन थाल्छ अनि अकर्ता भावले गर्दा मनले जे गरिरहँदा पनि गर्ने रस नै हराउँछ । अकर्ता हुँ भन्ने ज्ञात भएमा कर्म त जारी रहन्छ तर कर्म र कर्ताभावबाट व्यक्ति हट्दै जान्छ र उसलाई आफू अलिप्त भएको पनि थाहा हुन थाल्छ । मनुष्य आफूलाई जे मानिरहेको छ त्यो केवल आत्मसम्मोहनका कारणले मानेको हो । ऊ आफूलाई जस्तो मान्छ त्यस्तै गर्छ । आध्यात्मले यो सम्मोहनबाट जागृपछ र कुनै सम्मोहन हुनु हुँदैन भन्दछ । सारा शरीर,

मन, धारणाहरू, राम्रो-नराम्रोबाट पन्छिएर केवल शुद्ध चित्त चैतन्य मात्र जब शेष रहन्छ, तब आफू जान्नेवाला हुँ भन्ने प्रतीति हुन्छ । यस क्षणमा भित्रको आकाश पूरा शुद्ध र कुमारी भएको थाहा हुन्छ । चेतना न केही गर्छ न उसमा केही लिप्त हुन्छ त्यसैले ऊ अस्पर्शित र शुद्ध छ । आत्मा शरीरको गुणसँग लिप्त छैन किनभने ऊ शुद्ध र अस्पर्शित छ ।

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥३४॥

हे अर्जुन ! जसरी एउटै सूर्यले यो सम्पूर्ण ब्रह्माण्डलाई प्रकाशित गर्छ, त्यसै गरी एउटा आत्माले सम्पूर्ण क्षेत्रलाई प्रकाशित गर्छ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥३५॥

यसप्रकार क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको भिन्नतालाई र विकारयुक्त प्रकृतिबाट छुट्ने उपायलाई जो पुरुष ज्ञाननेत्रद्वारा तत्त्वपूर्वक जान्दछन्, ती महात्माजनलाई परब्रह्म परमात्मा प्राप्त हुन्छ ॥

सूर्य जब उदाउँछ उसको प्रतिविम्ब फोहोर नालीको पानीमा वा स्वच्छ पोखरीमा जहाँ परे पनि पोखरीको स्वच्छता अथवा नालीको फोहोरपनाले त्यसलाई छुँदैन किनभने सूर्य त एउटै छ । फोहोर पानीको प्रतिविम्ब फोहोर र स्वच्छ पोखरीको प्रतिविम्ब स्वच्छ नभएर प्रतिविम्ब जस्ताको तस्तै निष्कलुषित, निर्दोष र पवित्र हुन्छ । दुवै प्रतिविम्बमा कुनै अन्तर हुँदैन र प्रतिविम्बको शुद्धिमा पनि कुनै अन्तर हुँदैन । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसरी एउटै सूर्यले सम्पूर्ण लोकलाई प्रकाशित गर्छ त्यसरी नै एउटै आत्मा चैतन्यले समस्त जीवनलाई आह्लादित गरेको छ । हरेक व्यक्तिभित्रको चैतन्यको ज्योति एउटै छ । प्रकाश एउटै हुन्छ र उसको स्वभाव पनि एउटै हुन्छ । व्यक्तिले सुनको दियोमा वा माटाको दियोमा बालेको ज्योतिमा कुनै भिन्नता नभई ज्योति दुवैको एउटै हुन्छ । त्यस्तै चैतन्य एउटै छ र उसको स्वभाव पनि एउटै छ । चैतन्यको स्वभाव साक्षी हुनु, जान्नु र दर्शनको क्षमता राख्नु हो भने प्रकाशको स्वभाव अँध्यारोलाई हटाउनु हो । त्यसैले प्रकाश उपलब्ध भएपछि सबै देखिन्छ । त्यस्तै चैतन्य पनि भित्री प्रकाश हो जसले भित्री अन्धकार हटाउँछ र सबै कुरा देखिन्छ । भित्रको प्रकाश जब बल्छ तब सारा चिजहरू देखिन थाल्छन् र हामी ती चिजहरूलाई स्मरण गर्छौं तर जसका कारणले त्यो देखिएको छ, त्यसलाई भुल्न थाल्छौं र यही विस्मरण संसार हो । जुन चैतन्यका कारण व्यक्ति सारा संसार देखिरहेको छ, त्यसैलाई ऊ बिर्सन्छ र जे देखिएको छ त्यसका पछि लागेर यात्रा गर्छ । हामी कैयन् जन्म भङ्किनाको कारण यही हो ।

कृष्ण अर्जुन तथा हामी सबैलाई यो विस्मरणबाट जाग्ने सूत्र भन्नुहुन्छ । त्यसलाई स्मरण गर्नुपर्छ जसका कारणले सबै कुरा देखिन्छ । विषयलाई बिर्सेर भित्र स्थित द्रष्टालाई स्मरण गर्नुपर्छ । यो स्मृतिले नै हामीलाई क्षेत्रबाट छुटाएर क्षेत्रज्ञमा स्थापित गरिदिन्छ । दुई शब्द क्षेत्र र क्षेत्रज्ञका बारेमा कृष्णले बारम्बार भनिरहनु भएको छ । एउटा त्यो जुन जान्नेवाला क्षेत्रज्ञ परमात्मा हो र त्यो जे जानिन्छ, त्यो क्षेत्र अर्थात् संसार हो । सूर्य एकै भएभै परमात्मा पनि सबैको भित्र एउटै छ तर व्यक्तिहरू केवल शरीर मात्र जान्दछन् शरीरभित्र स्थित त्यो आत्माका बारेमा कुनै जानकारी नै हुँदैन । पदार्थहरूको सीमा हुन्छ तर चेतना असीम हुन्छ । जब सबै सीमा तोडिन्छ, तब आकृतिहरू विलुप्त भएर निराकारको स्मरण हुन थाल्छ । यहाँ कृष्णले त्यही निराकारको स्मरण गराउन खोज्नुभएको छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! जसरी एउटै सूर्यले सम्पूर्ण लोकलाई प्रकाशित गर्छ त्यस्तै एउटा आत्माले सम्पूर्ण क्षेत्रलाई प्रकाशित गर्छ । यसप्रकार क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको अन्तरलाई तथा विकारयुक्त प्रकृतिबाट छुट्ने उपायलाई जो पुरुष ज्ञाननेत्रद्वारा तत्त्वपूर्वक जान्दछन् ती महात्माजन परब्रह्म परमात्मालाई प्राप्त हुन्छन् ।

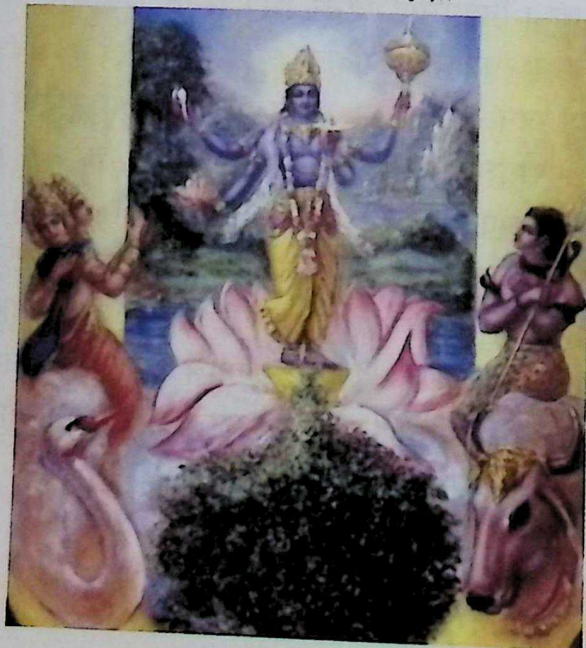
क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको अन्तर अत्यन्तै मिहिन छ । क्षेत्र त देख्न सकिन्छ तर क्षेत्रज्ञ जो देख्नेवाला छ त्यसलाई देख्न कठिन छ । आफैँलाई देख्न सक्ने कठिनाइका कारण व्यक्ति पदार्थमै अड्किन्छ र चेतनाको जानकारीबाट वञ्चित हुन्छ । यो क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको अन्तर जान्नका लागि स्वयम्लाई जान्ने कला जान्नुपर्छ । जे देखिन्छ त्यसबाट आफूलाई अलग गर्नुपर्छ । आँखा चिम्लिँदा विचार देखिन्छ, त्यो पनि क्षेत्र नै हो र आफू त्यसभन्दा पनि अलग हो भन्ने जान्नुपर्छ । जे देख्न सकिँदैन त्यसको खोज गरिरहेमा अन्तमा देख्ने कुरा केही बाँकी रहँदैन । त्यही नै अन्तिम बिसौनी हो र साधनाको सूत्र पनि यही हो । संसारबाट आँखा बन्द गर्नु ठुलो कुरा होइन । संसारको प्रतिविम्ब जो भित्र छुटेको छ त्यसबाट आफूलाई छुटाउनुपर्छ । जे देखिन्छ, त्यो म होइन भनेर खोज गरिरहेमा बिस्तारै सबै हराएर केही देखिँदैन । यसरी सबै हटाउँदै अघि बढेमा एक घडी यस्तो आउँछ जहाँ शून्य पनि छुट्छ । त्यस उपरान्त केही पनि बच्दैन । संसारदेखि शून्यसम्म सबै हराउँछ केवल जान्नेवाला मात्र बन्छ । शून्य देख्नुजेलको अवस्था ध्यानको हो भने शून्य पनि हराएको अवस्था समाधिको अवस्था हो । शून्य हराएपछि 'म' मात्र शेष रहन्छ । त्यहाँ केवल प्रकाश मात्र बाँकी हुन्छ, प्रकाशित कुरा लुप्त हुन्छ । त्यहाँ केवल जान्ने बन्छ जान्ने कुरा केही बाँकी रहँदैन । यस्तो अवस्था समाधि हो र यही नै परमब्रह्मको द्वार पनि हो ।

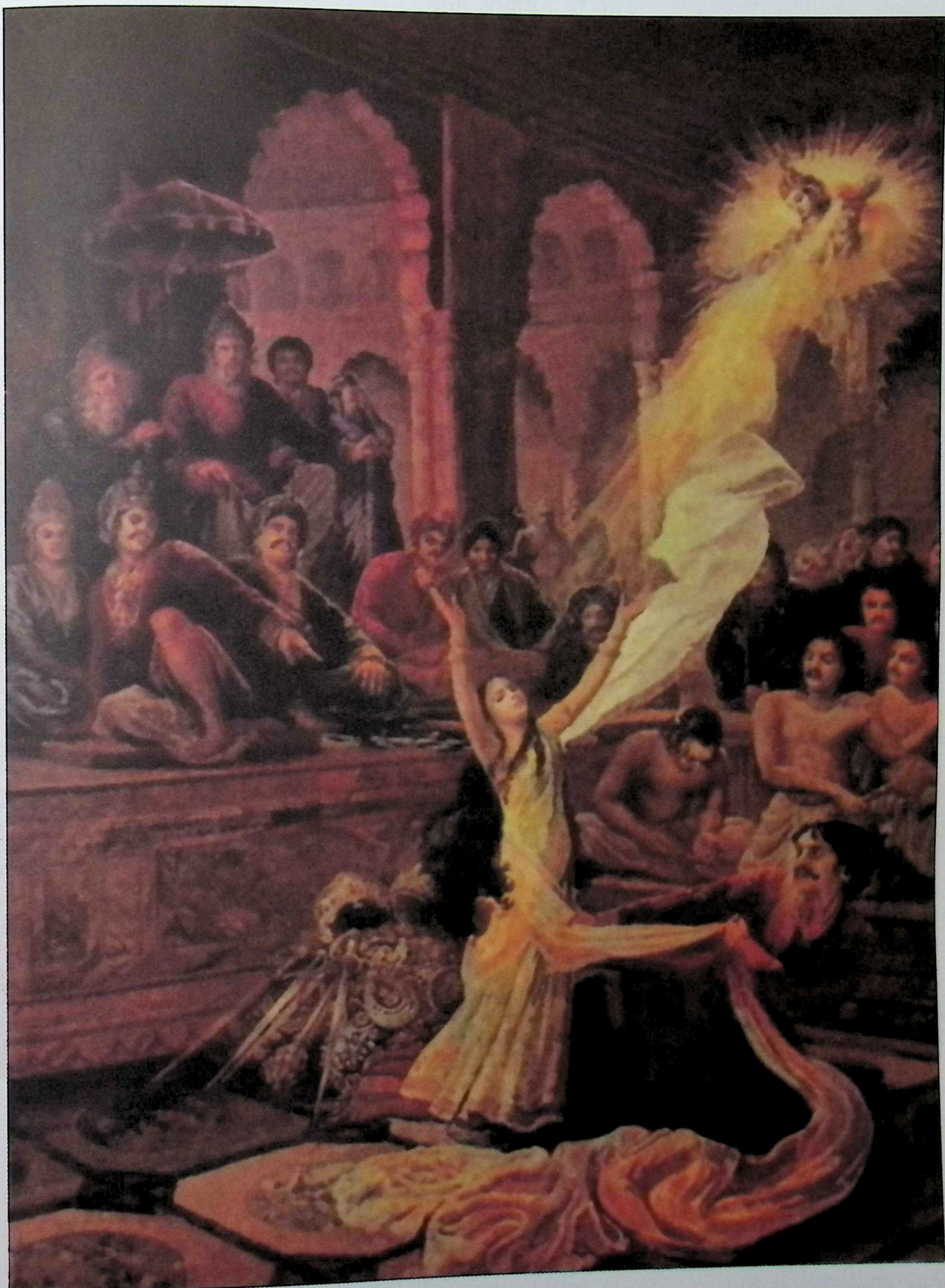
कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो यो अन्तरलाई र विकारयुक्त प्रकृतिबाट छुट्ने उपायलाई ज्ञाननेत्रद्वारा तत्त्वपूर्वक जान्दछ, उही जान्दछ । शब्द सुनेर जान्न त सकिन्छ तर त्यसको कुनै अर्थ छैन किनभने त्यो केवल व्याख्या र विश्लेषण मात्र हो । ज्ञाननेत्रद्वारा जो अनुभव गर्दछ र तत्त्वपूर्वक जान्दछ, उसैले मात्र जान्दछ । आफैँले भित्र प्रवेश गरेर क्षेत्रलाई हटाउँदै क्षेत्रज्ञलाई शुद्ध अवस्थामा जानेपछि मात्र अनुभव हुन सक्छ । जुन दिन व्यक्ति आफ्नो ज्ञाननेत्रले यो अन्तर अनुभव गर्छ त्यसै दिन भित्र स्वयम्सँग साक्षात्कार हुने छ । कृष्ण यस्तो क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको अन्तरको जानकार तथा ज्ञाननेत्रद्वारा तत्त्वपूर्वक जान्नेलाई महात्मा भन्नुहुन्छ किनभने अनुभवले नै व्यक्तिलाई महात्मा बनाउँछ । त्यसभन्दा अघि त व्यक्ति तथाकथित पण्डित वा मिथ्या ज्ञानी मात्र हुन्छ । अज्ञानी त सिक्न सक्छ तर मिथ्या ज्ञानी जानेको छु भन्ने अभिमानले त्यो पनि गर्न सक्दैन । मिथ्या ज्ञानी र अज्ञानी त अन्धकारमा भड्किन्छन् तर अनुभवी व्यक्ति स्वयम्को अनुभवबाट भड्किँदैन र पार हुन्छ । जब व्यक्तिले क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको अन्तर आफ्नो अनुभवद्वारा जानेको छु, त्यसैले यसको अन्तर म भन्न सक्छु भन्छ, तब गीता उसका लागि सत्य हुन्छ । गीता पढ्दा व्यक्तिको सम्बन्ध अर्जुनसँग हुन्छ भने गीता अनुभव गर्दा उसको सम्बन्ध कृष्णसँग हुन्छ । कृष्ण यस्तो क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको अन्तरको जानकार र ज्ञाननेत्रले तत्त्वलाई जान्ने महात्माजनलाई परब्रह्म प्राप्त हुन्छ भन्नुहुन्छ ।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो नाम

त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

चौधौ अध्याय

गुणत्रयविभागयोगः

श्रीभगवानुवाच

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥१॥

भगवान्‌ले भन्नुभयो- हे अर्जुन ! ज्ञानहरूमा पनि अति उत्तम त्यो परमज्ञान 'म' फेरि तिम्रा लागि भन्छु, जसलाई जानेर सबै मुनिजन यो संसारबाट मुक्त भई परमसिद्धिमा प्राप्त भएका छन् ॥

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥२॥

हे अर्जुन ! यो ज्ञानलाई धारण गरेर मेरो स्वरूपलाई प्राप्त भएका पुरुष सृष्टिका आदिमा पुनः उत्पन्न हुँदैनन् र प्रलयकालमा पनि व्याकुल हुँदैनन् ॥

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।

सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥३॥

हे भारत ! मेरो केवल ब्रह्मरूप त्रिगुणमयी माया सम्पूर्ण प्राणीहरूको योनि हो, गर्भधारणको स्थान हो र 'म' त्यस योनिमा चेतन समुदाय रूप स्थापना गर्छु; त्यही जड चेतनको सहयोगबाट सबै भूतहरूको उत्पत्ति हुन्छ ॥

कर्म अहिले छ तर फल भविष्यमा मात्र हुन्छ र प्रत्येक कर्मले अनेक फल दिन सक्छ । जबसम्म कर्मको फल स्पष्ट हुँदैन तबसम्म कुनै कर्म गर्न सकिन्न तर फल स्पष्ट हुने सम्भावना नै हुँदैन । जसले फल निर्णायक रूपमा तय नभई कर्म गर्दिनँ भन्छ त्यस्तो व्यक्तिले कुनै पनि कर्म गर्न सक्दैन । केही गरे वा नगरे पनि निर्णय त गर्ने पर्छ यसबाट बच्न या भाग्न सकिँदैन ।

अर्जुनको दुबिधा पनि यही हो । उनी कर्ममा अर्थात् युद्धमा प्रवेश गर्ने या नगर्ने दुबिधामा छन् । भविष्यमा युद्धपश्चात् शुभ या अशुभ के घट्छ, उनी हेर्न चाहन्छन् जो असम्भव छ किनभने त्यो भविष्य त अहिले गर्भमा अँध्यारोमा लुकेको छ । हामी त केवल वर्तमानको निर्णय लिन सक्छौं तर अर्जुन भविष्य अवगत भएपश्चात् मात्र युद्धमा उत्रिन चाहन्छन् ।

कुनै पनि युद्धको निर्णय लिनुपर्दा हामी सबैको अवस्था अर्जुन जस्तै हुन्छ । अधिकांश व्यक्तिहरू आफू निर्णयबाट बच्न अरूको निर्णयको प्रतीक्षा गर्दछन् वा अरूले निर्णय लिइदेओस् भन्ने चाहन्छन् । अर्जुन पनि यही चाहन्छन् किनभने युद्धको अन्तिम समयमा उनको मन सन्देहले घेरिएको छ । आज्ञापालन गर्नुको आधारशिला स्वनिर्णयबाट जोगिनु हो । तसर्थ मनुष्यहरू गुरु वा कुनै मान्यजन खोज्दछन् वा कसैको पछि हिँड्न चाहन्छन् ।

अर्जुनको जस्तो कठिनाई प्रत्येक व्यक्तिलाई अनुभव हुन सक्छ । त्यसैले गीताको सन्देश बडो शाश्वत छ । अर्जुनको दुबिधा हरेक मनको दुबिधा हो । मन रहेसम्म दुबिधा रहन्छ । दुबिधाग्रस्त मनले प्रश्न उठाउँछ तर उत्तर हुँदैन । कृष्ण अर्जुनलाई उधारो उत्तर दिन होइन उनी आफै निर्णय लिऊन् भन्ने

चाहनुहुन्छ । अर्जुनको मनस्थितिलाई बुझ्न सक्यौं भने कृष्णको प्रयास सहज रूपमा ज्ञात हुन सक्छ । त्यसैले गीता एउटा गहन मनोमन्थन हो ।

कृष्ण प्रथमतः अर्जुनको मनमा जहाँबाट सन्देहको बीजारोपण भएको छ त्यो हटाउने प्रयास गर्दै हुनुहुन्छ । उहाँ जहाँबाट सन्देह उठेको छ त्यही स्रोतलाई गिराउन चाहनुहुन्छ । त्यसैले अर्जुनलाई आस्थाका शब्द प्रयोग नगरी रूपान्तरण गर्न खोज्दै हुनुहुन्छ । जहाँ मन रहँदैन त्यहाँ सन्देश पनि रहँदैन । कृष्णले चाहेको भए एक शब्दमा के भन्न सक्नुहुन्थ्यो भने “मलाई भविष्य थाहा छ, त्यसैले तिमी युद्ध गर ।” मन नरहने बित्तिकै भविष्यको सोच स्वतः समाप्त हुन्छ र वर्तमान मात्र शेष रहन्छ । यस्तो अवस्थामा अर्जुन निमित्त मात्र हुन्छन् । तर अर्जुन अहिले कर्ता हुने प्रयास गर्दै छन् । अहिले अर्जुन “म गर्दै छु र यो मेरो जिम्मेवारी हो” भन्ने भावना र अवस्थाले चिन्तित छन् तर चिन्ताको कुनै अन्त्य छैन ।

कृष्णको पूरा चेष्टा अर्जुनलाई मेटाउनु हो । प्रत्येक गुरु शिष्यसँग त्यही गर्न चाहन्छ जो कृष्ण अर्जुनसँग गर्न चाहनुहुन्छ । शिष्य गुरुसँग केही पाउने चाहना राख्छ भने गुरु शिष्यबाट अज्ञान मेटाउने चाहना राख्छ । पूरा गीता यही सङ्घर्षको कथा हो । अर्जुनको अज्ञान गहन छ । कृष्ण एक द्वार बन्द भए दोस्रो द्वारबाट प्रवेश गर्ने प्रयास गर्नुहुन्छ । जबसम्म गुरुको जित हुँदैन तबसम्म शिष्य दुखरूपी पोखरीबाट बाहिर निस्कन सक्दैन ।

गीतामा बडो प्रीतिकर सङ्घर्ष छ । अर्जुनको चाहना कृष्णको चाहनासँग मेल हुन सकेको छैन साथै अर्जुन मिट्न पनि तयार नभएको हुनाले कृष्ण विभिन्न मार्गद्वारा अर्जुनलाई मिटाउन प्रयास गर्नुहुन्छ । यही प्रयासकै फलस्वरूप गीता यति लामो र महत्त्वपूर्ण भएको हो । गीताका प्रत्येक अध्याय अलग अलग मोर्चा हुन् र अर्जुनको रूपान्तरण नै समस्याको समाधान हो किनभने मन नमरेसम्म मुक्ति सम्भव हुँदैन । हामी सबैमा भित्र प्रकाश बन्द स्थितिमा छ, त्यसलाई खोज्नुपर्छ । अहङ्कारवश हामी अरूलाई नै आफ्नो स्वरूप मानेर त्यसैको आत्मरक्षा गर्न खोज्छौं । अर्जुन पनि आत्मरक्षामै संलग्न छन् ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! ज्ञानहरूमा पनि अति उत्तम परम ज्ञान म फेरि पनि तिम्रा लागि बताउँछु जसलाई जानेर सबै मुनिजन यस संसारबाट मुक्त भई परम सिद्धिमा प्राप्त भएका छन् । कृष्णले पहिले धेरै पटक भनिसके पनि ज्ञानहरूमा अति उत्तम परम ज्ञान म तिम्रा लागि फेरि भन्छु भन्नुहुन्छ । कृष्ण नथाकीकन अर्जुनले जबसम्म सुन्दैनन् र बुझ्दैनन् तबसम्म उहाँले भनि नै रहनु भएको छ ।

पश्चिममा बुद्धको वचनको खोजपश्चात् उनीहरू आश्चर्यचकित भए । बुद्ध ८० वर्ष बाँच्नुभयो । ४० वर्षको उमेरमा ज्ञान प्राप्त गर्नुभयो र बाँकी ४० वर्षको एक तिहाई भाग त उहाँको निद्रामा बित्यो, केही समय भोजन, नित्यकर्म, भिक्षाटन गर्दा बित्यो; त्यस्तै केही समय यात्रामा व्यतीत भयो । बाँकी रहेको १० वर्षमा उहाँले बोलेका वचनहरू अविच्छिन्न र अहर्निश रूपमा कसैले बोल्थे भने पनि सय वर्षसम्म ती वचनहरूलाई बोलेर सकिँदैन । त्यसैले उनीहरू बुद्धको वचनजति धेरै बोल्न सम्भव छैन भन्छन् ।

कृष्ण नथाकीकन घरीघरी ज्ञानहरूमा उत्तम ज्ञान अर्थात् परमज्ञान म तिम्रा लागि पुनः भन्छु भन्नुहुन्छ । अज्ञान जानकारी नहुनु होइन; भीम, दुर्योधनको जस्तै बेठिक जानकारी हुनु हो । तर अर्जुनलाई राम्रो-नराम्रो, धर्म-अधर्मको जानकारी छ । यही नै उनको दुबिधा हो । उनलाई ठिक बेठिकको जानकारी छ तर त्यसले उनको वासना मेटिँदैन । वासना र बुद्धि आ-आफ्ना मार्गमा हिँड्छन् र दुबिधा उत्पन्न भई व्यक्ति दुई भागमा विभाजित हुन्छ ।

यो युद्धको सारा जड अर्जुन र मूल कारक द्रौपदी हुन् । द्रौपदीलाई अर्जुनले नै जितेर ल्याएका थिए । द्वारमा आई आमा कुन्तीलाई हामीले केही जितेर ल्याएका छौं भन्दा आमाले पाँचै भाइले बाँडेर लिनु भनिन् । यो कथा त केवल ढाक्ने उपाय मात्र हो । वास्तवमा पाँचै भाइ द्रौपदीका आकाङ्क्षी थिए । उनी सुन्दरतम प्रतिभापूर्ण, तीक्ष्ण बुद्धि, आकर्षक र तीव्र धार भएकी स्त्री थिइन् । यदि पाँचै भाइबिच उनी

नबाँडिएकी भए सायद उनीहरूमा ठुलो सङ्घर्ष हुन सक्थ्यो । द्रौपदीप्रतिको आकर्षण र कामवासनाले गर्दा यो सारा युद्धको सूत्रपात भएको हो । यस युद्धको मूल कारण द्रौपदी नै हुन् तर पछि विस्तारै अन्य घटनाक्रमले गर्दा स्थिति युद्धसम्म पुग्यो । अर्जुनलाई युद्धको मैदानमा आखिरी चरणमा अब युद्ध हुने भयो भन्ने स्मरण भएको छ । युद्ध मृत्युको पर्यायवाची हो र सबै वासनाले अन्तमा व्यक्तिलाई मृत्युसम्म पुऱ्याउँछ । अर्जुनलाई युद्धको आखिरी क्षणमा आफन्तको मृत्युको वास्तविकता प्रकट भएको छ । महाभारतका हरेक पात्र जीवनका प्रतीकका रूपमा रहेका छन् । पाण्डवहरूले एक अद्भुत महल निर्माण गरे । दुर्योधनलाई त्यहाँ आमन्त्रित गरियो र जब दुर्योधन भ्रामक द्वारमा ठोक्किए तब द्रौपदीले हाँस्दै अन्धाको छोरो अन्धो भनी गरेको व्यङ्ग्य नै यो युद्धको मूल कारण बन्यो । त्यस दिन अर्जुनले द्रौपदीको भनाइमा कुनै प्रश्न उठाएनन् तर युद्धको अन्तिम घडीमा बल्ल उनलाई यो बोध भएको छ । चारैतिर आफ्नै कारणले आज युद्धभूमिसम्म आइपुगेको उनले देखे, तब उनको मन डामाडोल भयो । युद्ध अस्तित्वको घटना भइसकेको र युद्ध अब नियति बनिसकेको बल्ल उनलाई बोध भयो ।

त्यसैले कृष्ण अर्जुनलाई तिमी निमित्त र अस्तित्वको हातको उपकरण बनी कर्ताभाव त्यागेर युद्ध गर भन्नुहुन्छ । जो व्यक्ति साक्षी र निमित्त बन्न सक्छ, उसले नियतिलाई स्वीकार गर्न सक्छ । कृष्ण पटकपटक अर्जुनलाई त्यो परम ज्ञान पुनः भन्छ, जसलाई जानेर सबै मुनिहरू यो संसार पार गरेर परम सिद्धिलाई प्राप्त हुन्छन् भन्नुहुन्छ । संसार त्यो हो जो मनले चारैतिर रोपेको छ । बाह्य संसारसँग सम्बन्ध बन्नुको कारण हाम्रो मन हो । यो संसारबाट भाग्नको कुनै अर्थ नै छैन, यस भित्र मनको जालो तोड्नुपर्छ, जुन परमज्ञानले मात्र तोड्न सक्छ र संसारबाट मुक्त गर्न सक्छ । संसार हामी र ज्ञानी दुवैका लागि हुन्छ । मनबाट मुक्त हुनाले ज्ञानीले यो संसार नै ब्रह्मस्वरूप देख्दछ भने मनको विभाजनले गर्दा हामी यो संसार प्रपञ्चको थलो जस्तो देख्छौं । जगत्मा रङ्ग, भेद केही हुँदैन तर मनलाई त्यो इन्द्रधनुष जस्तो प्रतीत हुन्छ । मनले हेरेको ब्रह्म जगत् हो । जब मनले अस्तित्व देख्दछ, तब संसार टुक्रेको इन्द्रधनुष जस्तो देखिन्छ । यदि मन हरायो भने सारा रङ हराएर शुद्ध किरण मात्र शेष रहन्छ, जुन शुद्ध अस्तित्व हो । संसारमा 'मन' शब्दका कारण बडो भ्रान्ति छ । ज्ञानीजनहरू संसारबाट माथि उठ भन्दछन् जसलाई अज्ञानीजनले यो बाहिरी संसारबाट भाग्न हो भन्ने बुझे । यो बाहिरी संसारबाट भाग्न संसारबाट भाग्न होइन । मनको इन्द्रधनुषबाट भाग्ने व्यक्ति अज्ञानी हो ।

तसर्थ कृष्ण परमज्ञानका बारेमा भन्नुहुन्छ- जुन जानेर सबै मुनिजन यो संसारलाई पार गरेर परम सिद्धिमा उपलब्ध भएका छन् । संसारबाट मुक्त हुनु नै मनबाट मुक्त भएर परमसिद्धिलाई उपलब्ध हुनु हो किनभने त्यो सिद्धि, स्वभाव र मोक्ष भित्र लुकेको छ । संसार घुम्ने चक्का जस्तो छ र हाम्रो मन र विचार पनि चक्का जस्तै घुमिरहन्छ । वर्षा, जाडो, गर्मी, सूर्य उदाउने, चन्द्रमा पूर्ण बन्ने सबै बाहिरी संसारका कुराहरू वर्तुल बनेर वृत्तमा घुमिरहेका छन् । त्यस्तै भित्र पनि विचारहरूको जालो पुनरावृत्ति गरेर घुमिरहन्छ । हिन्दूहरू संसार र मनको गति चक्राकार छ भन्छन् । यो चक्राकार वृत्तबाट मुक्त भएपछि घुमिरहन्छ । सिद्धि भन्नाले यस्तो अवस्थामा हुनु हो, जहाँबाट अन्यत्र यात्रा गर्ने भाव नै समाप्त मात्र व्यक्ति सिद्ध हुन्छ । सिद्धि भन्नाले यस्तो अवस्थामा हुनु हो, जहाँबाट अन्यत्र यात्रा गर्ने भाव नै समाप्त हुन्छ । जबसम्म कहीं जाने भाव रहन्छ, तबसम्म संसारको नै यात्रा हुन्छ । मनुष्यमा वासना रहन्जेल यात्राको मनोभाव जीवित रहन्छ । वासनाको अन्त्य हुनु नै यात्राको पनि अन्त्य हुनु हो । वासनारहित अवस्थामा आफू जहाँ रह्यो, त्यहीँ परम धाम हुन्छ । त्यसैले सिद्धपुरुष आफूमा नै फिर्ता भएर स्थित हुन्छन् ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे ! अर्जुन यो परम ज्ञानलाई धारण गरेर मेरो स्वरूपलाई प्राप्त भएको पुरुष सृष्टिको आदिमा पुनः उत्पन्न हुँदैन र प्रलयकालमा पनि व्याकुल हुँदैन । जो व्यक्ति आफ्नो स्वभावमा अर्थात् ज्ञानमा स्थित हुन्छ, त्यस्तो पुरुषले मेरो स्वरूपलाई प्राप्त गरेर न जन्म लिन्छ न मृत्युलाई प्राप्त हुन्छ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । सृष्टिको जालोले पनि त्यस्ता पुरुषलाई तान्न सक्दैन । सृष्टिको चक्र

घुमिरहन्छ तर यस्तो पुरुष चक्रको बाहिर हुन्छ । उसमा कहीं जाने वासना नहुनाले उसको यात्रा नै टुङ्गिन्छ । हाम्रो जन्म र शरीर पनि हाम्रो वासनाको यात्रा हो । अधिल्लो जन्मको मृत्युको समयको अधुरो वासनाको सार वा निचोड नै नयाँ जन्मको आधार हो । कृष्ण सिद्ध पुरुष जन्म मृत्युको चक्रबाट पार हुन्छ भन्नुहुन्छ । जन्म लिनका लागि ठुलो प्रतिस्पर्धा गर्नुपर्छ । संभोगको क्षण पुरुषको वीर्य कण अर्थात् शुक्रकीट १ देखि १० करोडको बिचमा करिब २ मिलको प्रतिस्पर्धापूर्ण यात्रा गर्दै स्त्रीको अण्डातर्फ दौडन्छन् । हाम्रा आँखाले यिनीहरू देखिँदैनन् । तिनीहरूमध्ये केवल एक शुक्रकीट मात्र स्त्रीको अण्डामा प्रवेश गर्न समर्थ हुन्छ । त्यो शुक्रकीट प्रवेश गर्नेबित्तिकै अण्डाको द्वार बन्द हुन्छ । एक व्यक्तिले सामान्यतः जीवनमा चार हजार पटक सम्भोग गर्छ र त्यही अनुपातमा व्यक्तिहरूको जन्मिने सम्भावना पनि हुन्छ । एक शरीर पाउनका लागि जीवहरू यति धेरै सङ्घर्ष र दौड गर्दछन् । जीवशास्त्रीहरू यो बाहिरी संसारको प्रतियोगिता त्यो भित्रको प्रतियोगिताका अगाडि केही होइन भन्दछन् ।

सिद्ध पुरुष जीवन-मृत्युको दौडबाट अलग हुन्छन् । सृष्टिको जन्ममा पनि वासना शेष नरहेको हुँदा सिद्ध पुरुष जन्मको दौडबाट पृथक् हुन्छन् । सृष्टिको अन्तकाल भयङ्कर कष्ट र हाहाकारको समयमा पनि उनीहरू व्याकुल हुँदैनन् र उनीहरूमा कुनै पीडा हुँदैन । जसको कुनै वासना हुँदैन उसलाई कुनै पीडा हुँदैन । वासना नै पीडाको कारण हो । पूरा सृष्टि विनाश भए पनि सिद्ध पुरुष व्याकुल हुँदैनन् । त्यसैले अर्जुनको व्याकुलतालाई जानेर कृष्णले पटक पटक म त्यो ज्ञान तिमीलाई फेरि भन्छु, जसलाई जानेर प्रलयकालमा पनि सिद्ध व्यक्तिहरू व्याकुल हुँदैनन् । प्रलयका अगाडि यो युद्ध त केही होइन, एक सानो घटना मात्र हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! महत् ब्रह्मरूप प्रकृति त्रिगुणमयी माया सम्पूर्ण भूतहरूको योनि हो; गर्भाधानको स्थान हो र म त्यो योनिमा चेतन रूप बीज स्थापना गर्छु र त्यो जड चेतनको संयोगबाट सबै प्राणीहरू उत्पत्ति हुन्छन् । त्रिगुणमयी माया सम्पूर्ण प्राणीहरूको योनि हो । कृष्ण यो सारा प्राणीहरू एउटा स्वप्नबाट जन्मिन्छन् भन्नुहुन्छ । यो दृश्य जगत्मा वास्तविकता कम र स्वप्न धेरै छ । यो जगत् पदार्थले भन्दा वासना र इच्छाहरूले बनेको छ । हिन्दूहरू यो जगत् मायाबाट सृजना भएको भन्दछन् । हिन्दूहरूको प्रतीतिमा परम सत्य जुन भएर पनि देखिँदैन त्यो ब्रह्म हो । परम सत्य जुन भएर पनि देखिँदैन भने परम असत्य जुन छदैं छैन, त्यो त देख्ने प्रश्नै उठ्दैन । यही परम सत्य र परम असत्य दुईको मध्यमा माया हुन्छ, जुन देखिन्छ तर वास्तविकतामा हुँदैन । मायाको केवल प्रतीति मात्र हुन्छ तर वास्तवमा हुँदैन । त्यस्तै जबसम्म वासनालाई सत्य मान्छौं, तबसम्म वासना ठुलो सत्य जस्तो लाग्छ तर जाग्नेबित्तिकै यो असत्य हुन्छ । तसर्थ हाम्रा वासनाहरू केवल भाव र स्वप्न मात्र हुन् । जगत् माया हो र यो सारा जन्म यही मायाले भइरहेको छ । यो त्रिगुणमयी माया सारा भूतप्राणीहरूको योनि गर्भस्थल हो र त्यही सपनाबाट सबै जन्मिन्छन् । त्यही इच्छा, वासनामा केही हुने र केही पाउने दौडबाट एउटा विराट् स्वप्नको जन्म हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- म त्यो योनिमा चेतनरूप बीज स्थापित गर्छु अर्थात् चेतना प्रदान गर्छु । त्यही जड र चेतनको संयोगबाट सारा भूतप्राणीहरू उत्पन्न हुन्छन् ।

माया र वासनाको जगत् जड र पदार्थ हो । चेतनको रूपमा कृष्णको अंश त्यसमा प्रवेश गर्दछ र जीवनको उत्पत्ति हुन्छ । माया जसलाई पदार्थ भनिन्छ र चेतन जसलाई परमात्मा भनिन्छ, यिनै दुई तत्त्वको जोड नै हाम्रो शरीर हो । परमात्मा र पदार्थको संयोग मनुष्य हो भने मृत्युमा यही पदार्थ र परमात्माको संयोगको जोड पृथक् हुन्छ । मृत्युमा केवल संयोग टुक्रिन्छ । परमात्मा अमृत हुनाले उसको मृत्यु सम्भव नै छैन र पदार्थ त मृत नै हुन्छ; तसर्थ मर्ने प्रश्न नै उठ्दैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- वासनाका माध्यमबाट पदार्थ र मायाको माध्यमबाट परमात्माको संयोग जोडिन्छ भने ज्ञानको माध्यमबाट यो संयोग भएको स्पष्ट हुन्छ । अज्ञानमा शरीरको बोध हुन्छ भने ज्ञानमा शरीरभन्दा पृथक् हुँ भन्ने बोध हुन्छ । चेतना र पदार्थ एवम् माया र ब्रह्मको पृथक्ताको बोधपश्चात् यो जगत् एक खेल मात्र हुन्छ । मृत्युमा संयोग मात्र टुक्रिने हुँदा जन्मिनु, मर्नु, युद्ध हुनु, महामारी फैलिनु सबै नाटकका हिस्सा मात्र हुन् । मायामा

रहुन्जेल जन्म र मृत्यु सत्य जस्तो प्रतीत हुन्छ । त्यसैले कृष्ण अर्जुनलाई मृत्युदेखि भयभीत नहुन भन्नुहुन्छ । यो जगत् ईश्वरको चित्तमा चलेको एक विराट् सपना मात्र हो । ज्ञानी पुरुष यो विराट् सपनाबाट जागृत भएर यो सपना सत्य नभएको र व्यर्थ भएको जान्दछन् । यो जागरण नै ध्यान र समाधि हो ।

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः सम्भवन्ति याः ।

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥४॥

हे अर्जुन ! सबै योनिहरूमा जति पनि शरीरधारी प्राणी उत्पन्न हुन्छन्, ती सबैलाई धारण गर्ने जड प्रकृति नै आमा हुन् र 'म' ब्रह्मरूपी बीजलाई स्थापना गर्ने पिता हुँ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।

निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥५॥

हे अर्जुन ! सत्त्वगुण, रजोगुण र तमोगुण यी प्रकृतिबाट उत्पन्न भएका तीनै गुणले अविनाशी जीवात्मालाई शरीरमा बाँध्दछन् ॥

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥६॥

हे निष्पाप अर्जुन ! ती तीन गुणहरूमा प्रकाश गर्नेवाला निर्विकार सत्त्व गुण निर्मल गुण हुनाले त्यो सुखको आसक्ति र ज्ञानको आसक्तिले अर्थात् त्यसको अभिमानले बाँध्छ ॥

जीवनको विश्लेषण गर्दा अन्तिम विश्लेषण तीनमा बाँडिएको छ । साङ्ख्य अनुसार प्रकृति पनि सत्त्व, रज र तम तीन तत्त्वहरूको मेल हो । इसाईहरू त्रिमूर्ति (Trinity) मा विश्वास गर्दछन् । उनीहरू ईश्वरका तीन रूपद्वारा सारा जगत् निर्मित भएको ठान्दछन् । हिन्दूहरू पनि ब्रह्मा, विष्णु र महेश परमात्माका तीन रूपबाट जगत् निर्मित भएको मान्दछन् तर साङ्ख्य अति वैज्ञानिक छ, ऊ त्रिमूर्ति नभई तीन तत्त्वको कुरा गर्दछ । यिनै तीन तत्त्व सत्त्व, रज, तम यी तीन गुणहरू हुन् र यिनैको मेलबाट सारा अस्तित्व गतिमान् छ । तमो गुण स्थिति स्थापक हो । आलस्य, विश्राम र अवरोधको दशा नै तम हो । बाह्य शक्तिले धक्का नदिएसम्म हरेक वस्तु आफ्नै स्थानमा रहिरहन्छ । तमका अर्थ आफ्नै ठाउँमा रहनु हो । जस्तो एउटा ढुङ्गा नचलाउन्जेल आफ्नै स्थानमा रहन्छ र फ्याँक्दा तल भर्छ । ढुङ्गा आफ्नै स्थानमा रहन चाहने हुँदा त्यो फ्याँक्न हामीले शक्ति प्रयोग गर्नुपर्छ । अन्तमा ढुङ्गा तल भर्ने स्थितिलाई विज्ञान गुरुत्वाकर्षण शक्ति भन्छ र साङ्ख्य त्यसलाई तमोगुण भन्छ । यदि संसार तमविहीन भयो भने सबै गतिमा रहन्छ र गति रोकिने सम्भावना हुँदैन । गति एकलै पूर्ण नहुने हुँदा रोकने स्थिति तमोगुण आवश्यक हुन्छ । तम मृत्युको तत्त्व हो किनभने मृत्युपछि कुनै गति हुँदैन । गतिरहित पत्थर जस्तो बाँच्नेलाई तामसी प्रवृत्तिको व्यक्ति मानिन्छ ।

मनुष्य सबैभन्दा बढी गतिमान् हुन्छ । मनुष्य बिरुवा र पशुहरूभन्दा गतिशील हुने हुँदा ऊ सर्वाधिक विकसित हुन्छ । उसले आफ्नो तम गुणमा केही हदसम्म विजय प्राप्त गर्न सफल भएको छ । तम तोड्न सफल भएको समाज नै विकसित हुन्छ । पश्चिमको समाजले आफ्नो तम छोड्न सफल भएकाले त्यहाँ तीव्र गतिमा विकास भएको छ । नदी जस्तो प्रवाहमान् गति र तीव्रता दिने गुण नै रजो गुण हो । यो सारा जगत् गतिमान् छ । यदि सबै चिजहरू रोकिएर रहे भने जगत् हुनै सक्दैन । तमोगुण मृत्यु हो भने रजोगुण जीवन हो । बालकमा रजोगुण बढी हुने हुनाले उनीहरू चञ्चल हुन्छन् र वृद्धमा तमोगुण बढी हुने हुनाले उनीहरू सुस्त हुन्छन् । रजोगुण र तमोगुण समान भएको जवान अवस्था सौन्दर्यको अवस्था हो । गति र रोकिएको बिचमा जहाँ सन्तुलन हुन्छ, त्यहाँ सत्त्व गुण प्रकट हुन्छ । सन्तुलनलाई उपलब्ध सात्त्विक जीवनका कुनै पनि दिशामा सन्तुलन भएमा त्यहाँ सत्त्व प्रकट हुन्छ । सन्तुलनलाई उपलब्ध सात्त्विक

व्यक्ति साधु हो । रज र तम गुणको सन्तुलन सत्त्व गुण हो । प्रकृति यिनै तीन गुण मिलेर बनेको छ । जहाँ जहाँ प्रकृतिको सौन्दर्यमय दृश्य हुन्छ, त्यहाँ सत्त्वको उत्पत्ति भएको हुन्छ । हामी भगवान्को मूर्तिमा फूल अर्पण गर्छौं, त्यो फूल सत्त्व अर्थात् सौन्दर्यको प्रतीक हो । साधु जस्ता सात्त्विक व्यक्तिहरूमा देखिने सन्तुलन सत्त्व गुण हो । यी तीनै गुणको पार पनि एक अवस्था छ जसलाई कृष्ण गुणातीत भन्नुहुन्छ, जुन कृष्ण जस्ता व्यक्तिहरूमा मात्र हुन्छ । हाम्रा आँखाले सत्त्वको अवस्था मात्र देख्न सक्छन् ।

साङ्ख्यले खोज गरेका यी तीन तत्त्वमा अद्भुत गुणहरू छन् । यिनैका आधारमा मनुष्य र प्रकृतिको सारा व्यवहार जान्न सकिन्छ । विज्ञानले परमाणु इलेक्ट्रोन, प्रोटोन र न्युट्रोन तीन तत्त्वबाट निर्मित हुन्छ भन्ने पत्ता लगायो । यसको लक्षण पनि सत्त्व, रज र तम जस्तो नै छ । त्यस्तै ब्रह्मा, विष्णु महेशको लक्षण र यी तीन तत्त्वको लक्षण उस्तै छ । ब्रह्मा जन्म दिनुहुन्छ त्यो रजो गुण हो, विष्णु सत्त्वमा हुन्छ र पालन गर्नु हुन्छ त्यो सत्त्व गुण हो र महेश मृत्यु र संहार गर्नुहुन्छ त्यो तमो गुण हो । रज र तम यी दुई गुणमध्ये एक गुणमा मात्र व्यक्ति रहँदा यो घातक हुन्छ । दौडिनुका साथै रोकिनु पनि जरुरी हुन्छ । यी दुई गुणबिच सन्तुलन कायम गर्ने साधुभित्र तेस्रो तत्त्व सत्त्व गुणको जन्म हुन्छ । मूर्च्छाको अवस्था तम हो र दौडको अवस्था रज हो । रज ज्यादा भएमा विक्षिप्तता पैदा हुन्छ । दौडिने र रोकिने दुई गुणको सन्तुलनबाट तेस्रो गुण जन्मिन्छ जसलाई सत्त्व भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ ।

सत्त्व संसारमा श्रेष्ठतम गुण हो तर यसबाट पनि मुक्ति हुँदैन; त्यसैले यो आखिरी गुण होइन । जगत्मा रहेका यी तीन तत्त्व प्रकृतिका गुण हुन् । तमले मूर्च्छामा, रजले गति र विकासमा र सत्त्वले शान्तिमा लैजान्छ । सत्त्वको पनि पार हुन जरुरी हुन्छ । यी तीनै गुणबाट पार भएपछि गुणातीत अवस्था सिर्जना हुन्छ । तिनै गुणको पार हुने व्यक्ति प्रकृतिको पार भई पुरुष अर्थात् परमात्मा हुन्छ । सत्त्व यी तीनै गुणबाट पार हुने द्वार र बाधा दुवै बन्न सक्छ । यदि साधुमा ज्ञान र शान्तिको अहङ्कार आयो भने यो सत्त्व गुण बन्धन बन्ने छ । साधुमा हुने सूक्ष्म अहङ्कार नै सात्त्विक व्यक्तिको बाधा बन्दछ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! नानाप्रकारका सबै योनिहरूमा जति पनि रूपहरू उत्पन्न हुन्छन् ती सबै त्रिगुणमयी मायाले गर्भ धारण गर्नेवाला माता हुन् । यो प्रकृति जो तीन गुणले भरिएको छ यसलाई तिमी आमा एवम् गर्भ सम्भ्र र 'म' बीजलाई स्थापना गर्ने पिता हुँ । शरीर र रूप यी तीन गुणबाट प्राप्त हुन्छ भने चेतना परमात्माबाट आउँछ । तिनै गुणभन्दा भिन्न परमात्माबाट आउने चेतना यी तीन गुणभित्र आवास गर्छ । चेतना आलस्यमा अल्झिए तममा, चञ्चलता र विक्षिप्ततामा अल्झिए रजमा एवम् सात्त्विक अहङ्कारमा अल्झिए सत्त्वमा हुन्छ । यी तीनमध्ये एकसँग अल्झिएमा चेतनाले आफ्नो वास्तविक स्वरूप चिन्न सक्दैन किनभने वास्तविक स्वरूप यी तीन गुणबाट पार भएपछि मात्र प्राप्त हुन्छ ।

हे अर्जुन ! प्रकृतिबाट उत्पन्न भएका तीनै गुणले यो अविनाशी जीवात्मालाई शरीरमा बाँध्छन् र बन्धन निर्माण गर्दछन् । प्रकृतिबाट उत्पन्न भएका यी तीन गुणले जीवात्मालाई बन्धन निर्माण गर्छन् र यो विना जीवात्मा शरीरमा हुन सक्दैन । विश्राम र रोकावटका लागि तम, गतिका लागि रज र सन्तुलनका लागि सत्त्व चाहिन्छ । तीनमध्ये एकको कमीमा जीवन चल्न सक्दैन । जीवनमा साधु र सामान्य व्यक्ति दुवैलाई सुख आवश्यक हुन्छ, अन्यथा बाँच्ने आधार नै सकिन्छ । यी तीनै गुणले शरीरलाई बाँध्छन् । यी तीनै गुणहरूमध्ये प्रकाश गर्नेवाला निर्विकार सत्त्व गुण निर्मल गुण हुनाले शान्त, सुखदायी र ज्ञानयुक्त हुन्छ । यसबाट स्वच्छताका साथै भित्री सुख प्राप्त हुन्छ तर ज्ञान र सुखको आसक्तिले अभिमानको जन्म हुन्छ । ज्ञानबाट म ज्ञानी छु र सुखबाट म सुखी छु भन्ने अहङ्कारले जन्म लिन्छ । जुन दिन व्यक्ति सुख र ज्ञानको बन्धनबाट मुक्त हुन्छ, तब ऊ मुक्त हुन्छ । हामी ज्ञान-अज्ञान दुवैसँग आफूलाई जोड्छौं । अज्ञानमा दुखलाई मेरो दुख, मेरो रोग भन्दछौं भने ज्ञानमा सुखलाई मेरो सुख भन्दछौं । व्यक्तिलाई दुख र अज्ञानको तादात्म्य छुटाउने इच्छा हुन्छ किनभने दुख त कोही चाहँदैन तर सुख हुँदा त्यसमा रहिरहने इच्छाले सुखसँगको तादात्म्य छुटाउने मन हुँदैन । रज र तमले मात्र होइन ज्ञान, शुभ र सुखको आसक्ति

अर्थात् सत्त्वले पनि बाँध्दछ । बन्धन रहेसम्म संसार रहन्छ । जो यी तीनै गुणको बन्धनबाट पार उठ्न सक्छ त्यही व्यक्तिले त्यो परम ज्ञानको अनुभव गर्न सक्छ ।

**रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥७॥**

हे अर्जुन ! रागरूप रजोगुण कामना र आसक्तिले उत्पन्न हुन्छ भन्ने जान । रजोगुणले यो जीवात्मालाई कर्म र त्यसको फलको आसक्तिले बाँध्छ ॥

**तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥८॥**

हे भारत ! सबै देहाभिमानीहरूलाई मोहित पार्नेवाला तमोगुणलाई अज्ञानबाट उत्पत्ति भएको जान र यसले यो जीवात्मालाई प्रमाद, अल्छीपन र निद्राले बाँध्छ ॥

**सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥९॥**

हे भारत ! सत्त्व गुणले सुखमा लगाउँछ, रजोगुणले कर्ममा लगाउँछ र तमोगुणले ज्ञानलाई आच्छादित गरेर अज्ञान र प्रमादमा लगाउँछ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! रागरूप रजोगुण कामना र आसक्तिबाट उत्पन्न भएको हुँदा यसले जीवात्मालाई कर्म र त्यसको आसक्तिले बाँध्छ । यी तीनै गुण बाँध्नेवाला तत्त्व हुन् । संस्कृत भाषामा गुणको अर्थ डोरी वा बन्धन हो । हामी परमात्मालाई निर्गुण बन्धनबाट पार अर्थात् गुणातीत भन्दछौं । परमात्मा प्रकृतिका यी तीन गुणबाट मुक्त र पार छ । उसलाई कुनै गुणले बाँध्न सक्दैन किनभने ऊ निर्गुण र परम स्वतन्त्र छ । हामी भित्र रहेको पुरुष तत्त्वको चारैतिर बन्धन भए पनि ऊ स्वतन्त्र छ । त्यो बन्धनले उसको स्वतन्त्रतालाई अवरोध गर्न सक्छ तर नष्ट गर्न सक्दैन । त्यसैले चेतनाले कुनै पनि स्थितिमा आफ्नो स्वतन्त्रता हराउँदैन । यदि अवरोधसँग हाम्रो आकर्षण भयो भने समस्या उत्पन्न हुन्छ । हाम्रो बन्धनलाई हामी आफैं तोड्न दिँदैनौं । आसक्तिबाट उत्पन्न राग रूप रजोगुणले जीवात्मालाई कर्म र त्यसको फलको आसक्तिले बाँध्छ । कृष्ण सत्त्व गुणलाई पनि आसक्ति र ज्ञानको अभिमान भन्नुहुन्छ । उहाँ सत्त्वगुणीलाई सुख र ज्ञानको अहङ्कारले बाँध्छ भन्नुहुन्छ । साधु र पाण्डित्यले भरिएको व्यक्ति सत्त्व गुणबाट बाँधिएको हुन्छ र उसको आकाङ्क्षा स्वर्गको सुखको हुन्छ । स्वर्ग पनि बन्धन नै हुँदा देवताहरू पनि मुक्त छैनन् । सत्त्वले देवत्वसम्म लान त सक्छ तर त्यो पनि सुन्दरतम सुनको डोरी नै हो । सुख शान्तिको आकाङ्क्षी सत्त्वबाट मुक्त हुन सक्दैन किनभने सत्त्वले सुख दिन्छ र जसले सुख दिन्छ त्यससँग हामी बाँधिन्छौं ।

मनमा आसक्ति भएर अर्को व्यक्तिमा आफ्नो सुखका लागि निर्भर हुने व्यक्ति आसक्ति र कामनाबाट बाँधिन्छ । कामना र आसक्तिबाट जे उत्पन्न हुन्छ त्यो रजोगुण हो । यसले जीवात्मालाई कर्म र कर्मफलको आसक्तिबाट बाँध्छ । आसक्ति बन्धन हो जसमा मनुष्य व्यक्ति वा वस्तुसँग बाँधिएको हुन्छ । कोही धनमा, कोही पत्नी वा पुत्रमा बाँधिएको हुन्छ । आसक्तिमा हुने व्यक्ति स्वतन्त्र नभई परतन्त्र हुन्छ । फलको आसक्तिले गर्दा यस्तो व्यक्तिलाई कर्ममा कुनै रस हुँदैन । यस्तो व्यक्ति भविष्यका निम्ति बाँच्दछ र फल पाएपछि पुनः अर्को फलको आकाङ्क्षी हुन्छ । फल हाम्रो हातमा नभई परमात्माको हातमा हुन्छ । भाग्य, परिवेश, माध्यम र क्षमताहरू जस्ता हजारौं कारणमा फल निर्भर हुन्छ । यहाँ अनन्त व्यक्तिहरू र अनन्त कारणहरू काम गरिरहेका हुन्छन् । फलाकाङ्क्षी जहिले पनि दुःखी हुन्छ र फल पाउँदा पनि ऊ सन्तुष्ट हुँदैन । यही स्थितिलाई ठिकसँग बुझ्न सकेमा कृष्णले भन्नुभए जस्तो फल भगवान्को हातमा मात्र हुन्छ भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ । फलप्राप्तिका अनेक कारणहरूमध्ये प्रमुख कारण र अनन्त कारणहरूको

जोड भाग्य वा भगवान् हो । त्यसैले कृष्ण फल भगवान्को हातमा हुन्छ भन्नुहुन्छ । त्यसैले हामी असहाय छौं र केही पनि गर्न सक्दैनौं ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो फलको आसक्ति रजोगुणको स्वभाव हो र हे अर्जुन ! सर्वदेह अभिमानीहरूलाई मोहित पार्नेवाला तमोगुणलाई अज्ञानले उत्पन्न भएको जान । त्यसले यो जीवात्मालाई प्रमाद, आलस्य र निद्राद्वारा बाँध्दछ । सत्त्व गुणले ज्ञान र सुखद्वारा, रजो गुणले आसक्ति र फलको आकाङ्क्षाद्वारा र तमो गुणले अज्ञान, मूर्च्छा, प्रमाद र अल्छीपनद्वारा बाँध्छ । मूर्च्छाको भाव, विना सावधानी कर्म गर्नु र गरेको कर्मको ज्ञान नहुनु प्रमाद हो । प्रमादमा तमका यी सबै रस लुकेका हुन्छन् । खाना खाँदा हाम्रो हात त स्वचालित हुन्छ तर हाम्रो मन अर्कै दुनियाँमा विचरण गरिरहेको हुन्छ । त्यसैले हाम्रो हात बेहोसीमै मुखसम्म पुग्छ । बुद्धले भन्नुभएको छ- प्रत्येक कर्म गर्दा त्यही कुरामा चेतना हुनु नै साधना हो; त्यसैले तिमी हरेक कर्म होसपूर्वक गर । तिम्रो श्वास भित्र र बाहिर जाँदा पनि होसपूर्ण होस् । बुद्धको सारा साधना श्वास भित्र बाहिर जाने प्रक्रिया आनापाना सती योगमा निर्भर छ । म्यानमारमा यसलाई विपासना भनिन्छ ।

हामी हरेक क्रिया बेहोसी वा सम्मोहनमा यन्त्रवत् गर्दछौं । यही यान्त्रिक प्रमाद, निद्रा र अल्छीपना तमको आधारशिला हो । कृष्ण जब हामी सुत्छौं, तब पनि योगी सुत्दैन् भन्नुहुन्छ । हामी त उठ्दा पनि निद्रामै हुन्छौं । योगी तमो गुणबाट मुक्तप्रायः अवस्थामा हुने हुँदा उसमा प्रमाद हुँदैन । विश्राम गर्दा पनि भित्रको कुनै तत्त्व जागृत नै हुन्छ । यस जागृत अवस्थालाई नानक, कबिरले सुरति भनेका छन्, यो स्मरणपूर्वक जागृत हुनु हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन सबै देहाभिमानीहरूलाई मोहित गर्नेवाला तमोगुणलाई अज्ञानबाट उत्पन्न भएको जान । अज्ञानको अर्थ जानकारीको कमी नभई आत्म-अज्ञान हो । आफूलाई नजान्ने व्यक्ति जागृत हुन सक्दैन । जो जति जागृत हुन्छ, त्यति नै स्वयम्लाई चिन्दछ र परम जागरणमा आत्मज्ञान फलित हुन्छ । तमोगुण अज्ञान, रजोगुण आसक्ति र सत्त्वगुण सूक्ष्म अभिमान हो । यी तीनै गुणहरू बन्धन हुन् किनभने सत्त्वगुणले सुखमा, रजोगुणले कर्ममा र तमोगुणले ज्ञानलाई ढाकेर प्रमादमा लगाउँछ । यस जगत्मा तीन प्रकारका व्यक्तिहरू हुन्छन् र सबैभित्र तीनै गुण व्याप्त हुन्छन् तिनमा केवल मात्राको फरक हुन्छ । कसैको भित्र सत्त्व गुण प्रमुख भई अन्य दुई गुण ओभ्केल परेर थिचिएका हुन्छन् ।

जसलाई शान्ति, सुख र ज्ञानको खोज हुन्छ, त्यस्तो सत्त्वगुणी व्यक्तिको रज र तम गुण पनि शान्ति, सुख र ज्ञानको खोजमा हुन्छ । रजमा हुने कर्मठताको शक्तिलाई त्यस्तो व्यक्तिले ज्ञान र सुखको खोजमा लगाउँछ । उसभित्र रहेको तम पनि ज्ञान र सुखको खोजीमा लाग्छ । त्यस्तै तमोगुण प्रमुख भएको व्यक्ति आफूसँग भएको बुद्धि आलस्य प्रमाणित गर्नमा लगाउँछ र तर्कबाट कर्म गर्नुको कुनै औचित्य नरहेको पुष्टि गर्न खोज्छ । उससँग रहेको रजोगुणको ऊर्जा-शक्तिलाई कर्म बन्न नसक्ने गरी नियोजित गर्छ । यस्ता व्यक्तिले गर्ने क्रियाहरूले थप आलस्यमा लैजान्छन् तर रजोगुण प्रमुख भएको व्यक्ति आफ्नो सारा चेतना र शक्तिलाई दौडधुपमा लगाउँछ । उसका लागि क्रिया नै प्रमुख हुन्छ । ऊ क्रिया नगरी स्थिर बस्न सक्दैन र विश्राममा पनि मस्तिष्कबाट क्रियाहरू गरिरहन्छ । राजनीतिक व्यक्तिहरू रजोगुणी हुन्छन् किनभने नाम र प्रतिष्ठाका लागि उनीहरू जे गर्न पनि तत्पर हुन्छन् ।

मनोवैज्ञानिकहरू भन्छन्- हिटलर सानो हुँदा पेन्टर हुन चाहन्थे; त्यसैले उनी चित्रहरू बनाउँथे । उनले चित्रकार बन्नका लागि कैयन् संस्थानहरू चहार्दा पनि निराश भएर फर्किनुपऱ्यो । कुनै प्रतिष्ठानमा उनको भर्ती भएको भए उनी सायद चित्रकार बन्ने थिए । यही असफलताले उनलाई घोचिरह्यो र आफूलाई प्रमाणित गर्ने कोसिसले नै इतिहासमा आज एक क्रूर शासकको रूपमा दुनियाँ रङ्गाउने गरी चित्रित गर्न सफल भए । उनको चित्रकला र सङ्गीतप्रतिको प्रेम सदैव कायम रह्यो तर उनको रजोगुणको सारा शक्ति चित्रकार बन्ने द्वारबाट फिर्ता भई राजनीतिमा नियोजित भयो । व्यक्तिमा भएका प्रमुख गुणका

पछाडि बाँकी गुणहरू स्वतः लाग्छन् । व्यक्तिलाई सुख, कर्म र प्रमादमा लगाउने यी तीनै गुणबाट बाहिर हुन सकेको अवस्था नै गुणातीत र परम सिद्धिको अवस्था हो ।

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥१०॥

हे अर्जुन ! रजोगुण र तमोगुणलाई दबाउँदा सत्त्वगुण बढ्छ, रजोगुण र सत्त्वगुणलाई दबाउँदा तमोगुण बढ्छ र सत्त्वगुण र तमोगुण दबाउँदा रजोगुण बढ्छ ॥

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥११॥

यसकारण जुन कालमा यो शरीरमा, अन्तस्करणमा र इन्द्रियमा चेतनता र विवेकशक्ति उत्पन्न हुन्छ त्यस कालमा सत्त्वगुण बढेको छ भनी जान्नु ॥

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।

रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥१२॥

हे अर्जुन ! रजोगुण बढ्नाले लोभ प्रवृत्ति, सांसारिक चेष्टा तथा सबै कर्ममा स्वार्थबुद्धि प्रारम्भ हुन्छ एवम् अशान्ति तथा मनको चञ्चलता र विषयभोगहरूमा लालसा उत्पन्न हुन्छ ॥

सत्त्वगुणको लक्षण चेतनता हो । व्यक्ति होसले भरिँदा सत्त्वगुण बढेको हुन्छ । ऊ जति होसपूर्ण हुन्छ त्यति नै शुभ हुन्छ । जुनसुकै काम गर्दा पनि जागृतिपूर्वक गर्न सकिन्छ भने सत्त्वगुण बढेको जान्नुपर्छ । राम्रो काम गरेमा व्यक्ति सात्त्विक हुन्छ भनी धार्मिक व्यक्तिहरू भन्दछन् तर कृष्ण राम्रो कामको कुरै गर्नुहुन्न केवल होसपूर्वक रहनु नै सात्त्विक व्यक्तिको लक्षण हो भन्नुहुन्छ । कर्म गर्दा पनि होसपूर्वक गरिएन भने त्यस्तो व्यक्ति सात्त्विक हुँदैन । खाली नै बस्दा पनि भित्र होसले भरिएको छ भने त्यस्तो व्यक्ति सात्त्विक हुन्छ । राम्रो कामबाट सात्त्विकता आउँदैन सात्त्विकताबाट राम्रो काम हुन्छ । जो व्यक्ति जति जागेको हुन्छ त्यति नै प्रेमपूर्ण, करुणामय र अरूको दुखमा सहायताका लागि तत्पर हुन्छ । यो सेवाभाव उसको जागरुकताबाट जन्मिन्छ ।

सेवा गर्नु सात्त्विकता हो भनेर केही व्यक्तिहरूले जोड दिएको पाइन्छ तर सेवा धर्म होइन, धर्म सेवा हो । धार्मिक व्यक्तिबाट त सेवा स्वतः घटित हुन्छ । जो व्यक्ति भित्रबाट जति सचेतन हुन्छ उति उसले गरेको सबै कर्म शुभ हुन्छ । धर्मलाई उपलब्ध हुने व्यक्तिबाट कल्याण फलित हुन्छ । यदि अन्तर्मुखी व्यक्तिलाई सत्य उपलब्ध भयो भने ऊ मौन, शान्त हुन्छ र केवल उसको उपस्थितिबाट नै काम हुन्छ । यस्तो व्यक्तिको प्रभाव अप्रत्यक्ष भए पनि गहन र दूरगामी हुन्छ । बहिर्मुखी व्यक्ति सत्त्वलाई उपलब्ध भयो भने उसको प्रभाव विस्तीर्ण एवम् स्थूल हुन्छ र धेरै व्यक्तिहरूको सेवा उसबाट प्रत्यक्ष हुन्छ तर त्यो दूरगामी र गहिरो हुँदैन । सत्त्वको जन्मसँगै शुभ आचरण आफैँ आउँछ । हे अर्जुन ! रजोगुण र तमोगुणको सन्तुलन भएमा सत्त्वगुण जन्मिन्छ । यी तीनै गुण सबैको भित्र रहेको हुन्छ र कुनै गुण पनि बाहिरबाट ल्याउनुपर्दैन । यी तीनैवटा गुणमा काम गर्ने ऊर्जा पनि भित्र एउटै हुन्छ ।

विनासाधना बाँच्ने व्यक्तिको कुन गुणबाट ऊर्जा बग्छ भन्ने सम्बन्धमा परिस्थितिले निर्णय गर्छ किनभने व्यक्ति प्रतिपल बदलिँरहन्छ । दिनभरिमा कहिले ऊ तमोगुणी, कहिले रजोगुणी र कहिले सत्त्वगुणीमा परिवर्तन भइरहन्छ । यो परिवर्तनको निर्धारक भने परिस्थिति हुन्छ । घरमा आगो लागेको खबरले तमोगुणी व्यक्ति पनि रजोगुणीमा बदलिन्छ । नराम्रो व्यक्तिलाई पनि पटक पटक धार्मिक भनियो भने त्यो परिस्थितिमा सत्त्वगुणको धारारूपी ऊर्जा उसमा बग्न थाल्छ र सत्त्वको जन्म हुन सक्छ । बाहिरको परिस्थितिले हामीलाई चौबिसै घण्टा चलाइरहेको हुन्छ । हामी पूरा समय परिवर्तन भइरहेका छौँ । त्यसैले हामी राम्रो मानिसको संसर्गमा राम्रो, नराम्रोको संसर्गमा नराम्रो, सक्रियसँग सक्रिय र अल्छीसँग महाअल्छी हुन्छौँ ।

हरेक परिवर्तनका पछाडि परिस्थितिकै भूमिका हुन्छ र हामी त्यसैअनुसार समाहित हुन थाल्छौं । मनले गर्ने अनुकरण पनि परिस्थितिले गर्दा नै हुन्छ । व्यक्ति एउटै गुणमा रहनै सक्दैन । त्यसैले मन्दिरमा सत्त्वको हावा उत्पन्न गर्ने प्रयास गरिएको हुन्छ । दिनभर तमोगुणी र रजोगुणी पनि केही समय मन्दिरमा व्यतीत गर्दा उसमा सत्त्वको हावा उत्पन्न हुन्छ र उसको ऊर्जा सत्त्वबाट वहन सुरु हुन्छ । सत्सङ्गको अर्थ यही हो- जहाँ केही बेर सत्त्वको हावामा हाम्रो ऊर्जा पनि प्रभावित भएर बग्न थाल्छ । यसमा रस बस्यो भने बिस्तारै जीवन पनि सत्त्वतिर बग्न सुरु हुन्छ र व्यक्तिहरूमा रूपान्तरण हुने सम्भावना हुन्छ तर यो परिस्थितिले मात्र घट्ने हुँदा यसको धेरै मूल्य हुँदैन । वास्तविक मूल्य जब हामी आफ्नो मालिक हुन्छौं, तब मात्र हुन्छ । भिडको प्रभावबाट आफूलाई अलग राख्न सक्ने व्यक्ति आफ्नो मालिक भएर आत्मवान् हुन्छ । हे अर्जुन ! रजोगुण र तमोगुणलाई दबाएर सत्त्व गुण उत्पन्न हुन्छ । त्यसैले यदि भित्र सत्त्व गुण जन्माउनु छ भने रजोगुण र तमोगुणको व्यर्थको सक्रियता र अलक्ष्मीपनाका वृत्तिहरूलाई अवलोकन गर्नुपर्छ । विश्रामबाट शरीरमा स्फूर्ति आई मन प्रफुल्लित हुन्छ । विश्राम श्रमको तयारी हो । श्रमद्वारा प्राप्त थकाइ, स्नायुको खराबी, टुक्रिएको जीवकोष्ठ विश्रामबाट पुनः जीवित हुन्छन् । त्यसैले विश्राम श्रमका निम्ति अत्यन्तै जरुरी हुन्छ । विश्रामपछि पनि यदि व्यक्ति श्रमका लागि तयार भएन भने त्यो अलक्ष्मीपन हो । व्यक्तिलाई ठिक श्रमपश्चात् विश्राम अनिवार्य हुन्छ ।

सत्त्वगुण जन्माउन रजोगुण र तमोगुणलाई ध्यानमा राख्नुपर्छ । तमोगुणको उपयोग त्यति नै गर्नुपर्छ जसबाट आवश्यक विश्राम मिलोस् र अलक्ष्मीपन उत्पन्न नहोस् । रजोगुणको उपयोग पनि त्यति नै गर्नुपर्छ जसबाट जीवन चलन सजिलो होस् तर लोभ उत्पन्न नहोस् तब व्यक्तिमा सत्त्वको प्रक्रिया सुरु हुन्छ । रजोगुण र तमोगुण दबाएर सत्त्व उत्पन्न गर्नुको अर्थ यही हो । रजोगुण र सत्त्वगुणलाई दबाएमा तमोगुण बढ्छ र तमोगुण र सत्त्वगुण दबाएमा रजोगुण बढ्छ । दुई गुण दबाउँदा तेस्रो गुण स्वतः बढ्छ । भित्रका दुई गुण दबाउन समर्थ भए तेस्रो गुण बढ्छ । तसर्थ बढ्ने गुणलाई छाडेर बाँकी दुई गुण दबाउन सुरु गर्नुपर्छ । हामी प्रायः सत्त्वगुण, राम्रो र शुभलाई दबाउँछौं । त्यसैले सत्त्वमा उत्रिने र शुभ तथा शान्त हुने मौका पाउँदा पनि त्यसबाट चुक्छौं । हामी सदैव कुनै न कुनै कार्य गरिरहन्छौं र शान्त बस्न सक्दैनौं । हाम्रो ऊर्जा तमोगुण वा रजोगुणतर्फ दुई हिस्सामा बगदछ । एउटाबाट बचाउँदा अर्को द्वारबाट बग्ने हुँदा दुवैबाट बचाउने प्रयासपश्चात् मात्र तेस्रो द्वार खुल्दछ र सत्त्वगुणको भरना फुट्दछ । कृष्णको यो एक सूत्रमा जापानी जैन फकिरहरूको सारा साधनाको सूत्र छ । जैनहरूको पहिलो साधनामा नै बस्ने कला सिकाइन्छ । उनीहरूलाई साधनामा बस्दा बसाइँभरि सक्रियता र निद्राबाट वञ्चित गरिन्छ । अक्रिया र निद्राविहीनताको अवस्थामा चेतना जो गतिवान् ऊर्जा हो त्यो कर्म पनि बन्न पाउँदैन र निद्रा पनि बन्न पाउँदैन; त्यसैले त्यो होस र ध्यान बन्छ ।

जुन कालमा देह, अन्तस्करण तथा इन्द्रियहरूमा चेतना र बोधशक्ति उत्पन्न हुन्छ, त्यस कालमा सत्त्वगुण बढेको जान्नुपर्छ । रजोगुण बढ्नाले लोभ प्रवृत्ति, सांसारिक चेष्टा, अशान्ति, मनको चञ्चलता, विषयभोगहरूको लालसा तथा सबै कर्महरू स्वार्थबुद्धिबाट उत्पन्न हुन्छन् । यो रजोगुणको लक्षण हो । सत्त्वगुणको लक्षण बोध अर्थात् जागरुकता हो र रजोगुणका लक्षण लोभ, सांसारिक चेष्टा, आफूलाई लाभ प्राप्त होस् भन्ने आकाङ्क्षा र यस्तै प्रकारका कर्ममा उत्रिने वृत्ति, अशान्ति, मनको चञ्चलता र विषयभोगहरूका लालसा हुन् । रजोगुणबाट अलग हुन यी सबैबाट छुट्न जरुरी हुन्छ । छुट्नुको अर्थ यिनीहरूलाई सहयोग नदिनु हो । लोभ उठे पनि सहयोग नगरी साक्षी भावले हेरि मात्र रहनुपर्छ तर हाम्रो मन भिखारी जस्तो हुँदा लोभ नै उसको स्वभाव हुन्छ । लोभले अशान्ति र चञ्चलता बढ्दछ । तसर्थ लोभलाई सहयोग गर्दा रजोगुण स्वतः बढ्छ । रजोगुणले यी सारा वृत्तिहरूलाई जन्म दिन्छ र लोभले अन्तमा विक्षिप्त बनाउँछ । तमोगुण पूरा बढेमा मृत्यु र सत्त्वगुण पूरा बढेमा समाधि अन्तिम फल हुन्छ । तन्द्रा मृत्युको प्रारम्भिक चरण हो । तमोगुण नै मृत्युको आखिरी परिणाम हो । जति लोभ बढायो उति नै

विक्षिप्तता प्राप्त हुन्छ । तमोगुण र रजोगुणलाई दबाई या सहयोग नगरी यी दुवैबाट अलग हुन सक्यौं भने हामीभित्र सत्त्वगुणको उदय हुन्छ जसले महासुख, शान्ति, शुभ र ध्यानमा लैजान्छ । सत्त्व गुणको पनि पार उठ्न सकेको क्षण हामी आफ्नो स्वभावमा पुग्छौं । यसलाई कृष्ण गुणातीत भन्नुहुन्छ ।

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।

तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥१३॥

हे अर्जुन ! तमोगुण बढेमा अन्तस्करण र इन्द्रियहरूमा अप्रकाश, कर्तव्य कर्ममा अप्रवृत्ति र प्रमाद, व्यर्थ चेष्टा र निद्रादि जस्ता अन्तस्करणका मोहिनी वृत्तिहरू उत्पन्न हुन्छन् ॥

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।

तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥१४॥

यदि कुनै व्यक्तिमा सत्त्वगुणको वृद्धि भएका बखत मृत्यु भयो भने उसले उत्तम कर्म गर्नेहरूको निर्मल स्वर्गलोकलाई प्राप्त गर्छ ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।

तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥१५॥

जब कुनै मनुष्य रजोगुणको वृद्धि भएको बेला मृत्युलाई प्राप्त गर्छ भने ऊ सकाम कर्म गर्ने मनुष्यमा उत्पन्न हुन्छ र तमोगुण वृद्धि भएका बेला मृत्युलाई प्राप्त गर्छ भने ऊ मूढ तथा निम्न योनिमा उत्पन्न हुन्छ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! तमोगुण बढेमा अन्तस्करण र इन्द्रियहरूमा अप्रकाश एवम् कर्तव्य कर्ममा अप्रवृत्ति, प्रमाद र निद्रा तथा अन्तस्करणका मोहिनी वृत्तिहरू उत्पन्न हुन्छन् । जब यो जीवात्माको सत्त्वगुणको प्रवृत्तिमा मृत्यु हुन्छ, तब ऊ उत्तम कर्म गर्नेहरूको मलरहित दिव्य स्वर्गलोकलाई प्राप्त गर्छ । रजोगुण बढेको स्थितिमा मृत्यु भएमा कर्महरूप्रति आसक्त भएको सकामी मनुष्यको योनिमा उत्पन्न हुन्छ र तमोगुण बढेको स्थितिमा मृत्यु भएमा व्यक्ति मूढ योनिमा उत्पन्न हुन्छ । कृष्ण एकएक गुणका बारेमा भन्दै हुनुहुन्छ । तमोगुणको वृद्धिले जीवन प्रकाशरहित र अन्धकारमय हुन्छ । भित्र परम ज्योति बले पनि तमस्बाट घेरिएको व्यक्तिले अन्धकार मात्र प्राप्त गर्छ र यस्तो व्यक्तिले यसबाट छुटकारा पाउन पनि सक्दैन । जति तमोगुण बढ्छ, उति अन्धकार व्याप्त हुन्छ । कुनै व्यक्ति मन्दिरमा तमस् मन लिएर जाँदा अन्धकारले घेरिएको हुन्छ र उसलाई प्रकाशको जानकारी नै हुँदैन । सत्त्व जगाएर मात्र मन्दिर जानु सार्थक हुन्छ किनभने सत्त्व जाग्यो भने प्रार्थना गर्न सजिलो हुनुका साथै आँखा बन्द गर्दा पनि भित्र मधुर प्रकाश देखिन्छ । मन क्रोधले भरिएका बखत आँखा बन्द गर्दा भित्र गहन अन्धकार देखिन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- तमोगुणको वृद्धिले अन्तस्करण र इन्द्रियहरूमा अप्रकाश र अन्धकारै अन्धकारको बोध मात्र हुन्छ । शरीरमा पनि बोझ हाबी भई भारीपनको अनुभव हुन्छ । सत्त्वगुणको वृद्धिले शरीर आलोकित र हल्का हुन्छ अनि भार कम भए जस्तो र शरीर भुइँबाट उठे जस्तो प्रतीत हुन्छ । योगका सिद्धिहरूमा व्यक्ति जमिनबाट माथि उठ्ने सम्बन्धमा उल्लेख छ । हल्कापन त सत्त्वगुणमा स्वतः लाग्न थाल्छ । इन्द्रिय र अन्तस्करण तमोगुणका कारण अप्रकाशले भरिन्छ र कर्तव्य कर्ममा अप्रवृत्ति पैदा हुन्छ । गर्नुपर्ने जरुरी कर्म नै कर्तव्य कर्म हो । घरमा कोही बिरामी हुँदा औषधी ल्याउनु कर्तव्य कर्म हो । तमस्ले भरिएको व्यक्तिले औषधी ल्याउन अलक्ष्मीपनका कारण अनेक बहाना र उपाय सोच्दछ र आफू बच्नका लागि भाग्यलाई आरोपित गर्छ र भाग्यमा जे हुनु छ त्यही हुन्छ औषधिले के गर्न सक्छ भन्ने जस्ता तर्क गरेर बहाना खोज्छ । भाग्यको अर्थ मेरो हातमा केही छैन र मैले गरेर केही हुँदैन अनि यो सबै विराटको खेल हो, म यसमा छैन भनेर सोच्ने व्यक्ति नै भाग्यवादी र धार्मिक हुन्छ । भाग्यको अर्थ म छैन केवल

ब्रह्म मात्र छ भन्ने मान्नु हो । तामसी व्यक्ति आफ्नो अल्छीपन र नगरेको कर्तव्य कर्मका लागि भाग्यको सहारा लिन खोज्छ । ऊ केवल कर्तव्य कर्म मात्र छोड्छ । यदि घरमा आगो लाग्यो भन्यो भने सबैभन्दा पहिला ऊ नै घरबाट भाग्छ र यसमा ऊ भाग्यवादी हुँदैन । भाग्यको सहाराले ऊ आफ्नो अल्छीपन लुकाउँछ । यस्तो तामसी व्यक्ति कर्तव्य कर्मबाट भाग्छ तर वासना हुने कर्मबाट भने भाग्दैन । भाग्यकै सहारामा उसले आफ्नो आलस्यलाई लुकाउँछ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जब तमस् बढ्छ, तब मनमा त्यो घनीभूत रूप वृद्धि हुन्छ र कर्तव्य कर्ममा प्रमाद र अप्रवृत्ति उत्पन्न हुन्छ । निद्रा र अन्तस्करणका मोहिनी वृत्तिहरू उत्पन्न हुन्छन् । तामसी व्यक्ति हरेक काम बेहोसी र निद्रा जस्तो अवस्थामा गर्छ । धार्मिक सभामा अत्यधिक तामसी व्यक्तिहरू सुतिरहेका हुन्छन् । कतिपय चिकित्सकहरू निद्रा नपरे धार्मिक सभामा जानु भन्दछन् । तामसी व्यक्तिमा सबैतिरबाट प्रमादले घेर्दछ तसर्थ मोहिनी वृत्तिको उदय हुन्छ । बेहोसी बढाउने वृत्तिमा मन लाग्नु नै मोहिनीवृत्ति हो । यस्ता व्यक्तिलाई मादकपदार्थ, नाचगान, सङ्गीत, कामवासना जहाँ जागरणको आवश्यकता हुँदैन त्यसतर्फ नै जाने इच्छा प्रवाहित हुन्छ ।

जीवनमा कमाएको कुरा मृत्युको क्षणमा सबै निचोडको रूपमा प्राप्त हुन्छ । जीवनभर तमसले भरिएको व्यक्तिको मृत्यु पनि बेहोसीमै हुन्छ । अधिकतम व्यक्ति मर्नुअघि बेहोस नै हुन्छन् र मृत्यु प्रायः होसमा घट्दैन । होसमा नबाँच्ने व्यक्ति होसमा मर्न पनि सक्दैन । सात्त्विक व्यक्ति मृत्युको बेला होसले भरिएको हुन्छ; तसर्थ उसले मृत्यु पनि देख्न सक्छ । मृत्यु देख्न सक्ने हुनाले उसले अमृत प्राप्त गर्छ; यो सात्त्विक व्यक्तिको लक्षण हो । रजोगुण भएको व्यक्ति मृत्युको समय पनि जीवनका बारेमा नै सोच्दछ । जति काम गरे पनि वासनाको कुनै अन्त हुँदैन । राजसी व्यक्ति वासनालाई पूर्ण विराम दिएर मर्न सक्दैन, केही न केही वासना शेष नै रहन्छ । तमोगुणले भरिएको व्यक्ति मरणको क्षण बेहोस हुन्छ । रजोगुणले भरिएको व्यक्ति मर्ने क्षणसम्म पनि क्रियाहरू जारी राख्दछ भने सत्त्वगुणले भरिएको व्यक्ति अन्तिम क्षणमा शान्त रूपमा होसपूर्वक मर्दछ । यी तीनैवटा गुणको परिणाम यसपछि आउनेवाला जीवनमा पनि हुन्छ । जो सत्त्व गुणको स्थितिमा मृत्युलाई उपलब्ध हुन्छ, त्यस्ता व्यक्ति दिव्य स्वर्गादि लोकमा परम सुखको अवस्थामा प्रवेश गर्छन् । यो सुखको अन्तिम अवस्था हो तर आनन्दको अवस्था भने होइन । सुख एक कमाइ हो, जुन समाप्त भएपछि पुनः फिर्ता हुनुपर्छ । सुखसँग दुख जोडिएको हुन्छ तर आनन्द अन्तिम अवस्था हो र आनन्दसँग अरू केही जोडिएको हुँदैन । आनन्दको अवस्था शाश्वत हुन्छ । यस्तो अन्तिम अवस्था हुँदा आनन्दमा जो प्रविष्ट गर्छ उसको फेरि पुनरागमन हुँदैन । जसले जीवनभर होसलाई निर्मित गरेको हुन्छ त्यस्तो व्यक्तिले स्वर्गको भोग मृत्युपश्चात् पनि गर्दछ ।

रजोगुण भएको व्यक्तिको मृत्यु भएमा कर्मको आसक्ति भएको पुरुष भएर जन्म लिन्छ । मृत्युको क्षण पनि रजोगुण बढी भएको व्यक्तिले योजना नै बनाइरहने हुँदा यस्तो व्यक्ति मृत्युपश्चात् पनि कर्मप्रति आसक्ति भएको मनुष्य भएर जन्म लिन्छ । उनीहरू धन, पद, प्रतिष्ठाका लागि दौडिरहेका हुन्छन् । केही नगरीकन नबस्ने यस्ता व्यक्तिहरूमा सन्तोष हुँदैन । रजोगुणी व्यक्ति यस्तै दौडमा रहेरै मृत्यु प्राप्त गर्दछन् । रजोगुणी प्रवृत्तिका मनुष्य केही नगरी स्थिर रहन सक्दैनन् । पुरुष धेरैजसो रजोगुण प्रधान र स्त्री तमोगुण प्रधान हुन्छन् । मृत्युको क्षणमा हामी आफ्नो नयाँ जन्म निश्चित गर्छौं । जुन गुण अन्तिम क्षणमा सघन हुन्छ, त्यही गुण अनुसारको जन्म प्राप्त हुन्छ । रजोगुणले भरिएको व्यक्ति विक्षिप्त भएर कर्ममा दौडन चाहन्छ र उसमा अहङ्कार प्रकट रूपमा देखिन्छ । मृत्युको समयमा तमोगुण बढी हुने मनुष्य मूढ योनिमा जन्म प्राप्त गर्छन् । गीताका अनेक व्याख्याकारले मूढ योनिको अर्थ पशुयोनि भनेर गलत व्याख्या गरेका छन् । जगत्मा फर्किएर तल झर्ने कुनै व्यवस्था हुँदैन । मनुष्यको स्थितिमा एक पटक आएपछि पुनः पशु योनि प्राप्त हुन सक्दैन किनभने चेतना कहिल्यै पछाडि फर्किदैन । रोकिएर अगाडि नबढ्न वा अवरुद्ध हुन सक्छ तर पछाडि फर्कन सक्दैन ।

मनुष्यहरूमा निम्नस्तरको अवस्था नै मूढ योनि हो । मनोवैज्ञानिकहरू पाँच प्रतिशत बच्चाहरू मूढ हुन्छन् जसमा बुद्धि, केही गर्ने भाव र जीवनरक्षा गर्नेसम्म सामर्थ्य हुँदैन भन्दछन् । यिनीहरूलाई घरमा आगो नै लाग्दा पनि भाग्नुपर्छ भन्ने पत्तो हुँदैन । मनोवैज्ञानिकहरू यसलाई इडियोसी भन्दछन् भने कृष्ण यसलाई मूढ भन्नुहुन्छ । मूढ योनिको अर्थ पशु होइन किनभने पशु मूढ हुँदैनन् केवल मनुष्य मात्र मूढ हुन्छन् । सत्त्वप्रधान व्यक्तिहरू पनि पाँच प्रतिशत नै हुन्छन् । मनोवैज्ञानिकहरू पनि पाँच प्रतिशत व्यक्तिहरू प्रतिभाशाली हुन्छन् भन्दछन् । वैज्ञानिक, साहित्यकार, दार्शनिक, सन्तजस्ता व्यक्तिहरूलाई प्रतिभाशाली व्यक्ति भनिन्छ । बाँकी नब्बे प्रतिशत व्यक्ति मध्यवर्ती हुन्छन् जसमा मूढता र बुद्धिमत्ता दुवै सम्मिलित हुन्छ । यस्ता बहुसङ्ख्यक व्यक्तिहरू यी दुवैका मिश्रण हुन् । सत्त्वकै कारण ती पाँच प्रतिशत व्यक्ति प्रतिभाले भरिएका हुन्छन् । प्रतिभा सुखको सूक्ष्म अनुभूति हो । प्रतिभा सम्पन्न हुनु स्वर्गमा हुनु जस्तै हो । पाँच प्रतिशत मूढ व्यक्तिलाई खाने, उठ्ने बस्ने केही होस हुँदैन । नब्बे प्रतिशत मध्यमार्गी व्यक्तिहरू चाहेमा प्रतिभाशाली वा नचाहेमा मूढ पनि हुन सक्छन् । यसको निर्धारण सत्त्व, रज र तममध्ये कुन अवस्थामा मृत्यु भएको छ त्यसैले निर्धारण गर्छ । मध्यवर्ती व्यक्तिहरू रजोगुण प्रधान धेरै हुन्छन् । सत्त्वगुण प्रधान माथिल्लो स्तरमा हुन्छन् भने तमोगुण प्रधान तल्लो स्तरमा हुन्छन् ।

यी गुणहरूको व्यवस्था परिवर्तन गर्ने एक मात्र उपाय हामीले आफूभित्र भएका गुणहरूको तारतम्य समयमै परिवर्तन गर्नु हो । जीवनका अन्तमा परिवर्तन गर्नु भनेर विचार गर्नु व्यर्थ हुन्छ किनभने अन्तिम समयमा कुनै व्यक्ति जीवनभर गरेभन्दा भिन्न गर्न सक्दैन र परिवर्तन हुन पनि सक्दैन । जीवनभर गरेको निचोड अन्तिम समयमा प्रदर्शित हुन्छ । आफूले जे कमाएको छ, त्यही अन्तमा प्राप्त हुन्छ । हामी जे कमाउँछौं, त्यस्तै मृत्यु किन्छौं या प्राप्त गर्छौं । जस्तो मृत्यु हुन्छ अर्को जन्म त्यस्तै हुन्छ । अर्को नयाँ जीवन यसमै निर्भर हुने हुँदा मृत्यु सार्थक घटना हो ।

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।

रजस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥१६॥

सात्त्विक गुणमा गरेको कर्मको फललाई सुख र ज्ञानयुक्त निर्मल फल भनिएको छ भने रजोगुणमा गरिएको कर्मफललाई दुःख भनिएको छ र तमोगुणमा गरेको कर्मफललाई अज्ञान भनिएको छ ॥

सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।

प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥१७॥

सत्त्वगुणबाट ज्ञान उत्पन्न हुन्छ, रजोगुणबाट निःसन्देह रूपले लोभ उत्पन्न हुन्छ र तमोगुणबाट निश्चित रूपले प्रमाद, मोह र अज्ञान नै उत्पन्न हुन्छ ॥

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥१८॥

सत्त्वगुणमा स्थित जीव स्वर्गको उच्च लोक जान्छन्, रजोगुणमा स्थित जीव मध्यमा पृथ्वी लोकमै रहन्छन् र तमोगुणमा स्थित जीव पशु आदि नीच योनिमा नर्क जान्छन् ॥

सात्त्विक कर्मको फल सुख, ज्ञान र वैराग्य भनिएको छ । व्यक्तिको पागलपन, विक्षिप्तता र केही गर्ने अठोटबाट नभएर भित्रबाट स्वतःस्फूर्त रूपमा शान्त र मौनमा उठेको कर्म नै सात्त्विक कर्म हो । केही गर्ने अठोटबाट गरिएको कर्म सात्त्विक होइन, सात्त्विक कर्म करुणापूर्वक शान्त र आनन्दको भावबाट गरिने कर्म हो । केही नगरिरहेको खाली अवस्थामा पनि यस्तो सात्त्विक व्यक्ति आनन्दित हुन्छ । सात्त्विक कर्म बोझरहित अवस्थामा शान्तिबाट निस्कन्छ र कर्म गर्नुपर्दा अरुको लाभ हुने भएमा मात्र कर्म हुन्छ । कसैको मङ्गल र शुभ हुने कर्म नै सात्त्विक कर्म हो । सात्त्विक कर्मद्वारा सुखको उदय हुन्छ । जुन कर्म व्यक्तिको आनन्दबाट निस्कन्छ, त्यही कर्मले मात्र सुख प्रदान गर्छ भने अन्य कारणबाट निस्कने कर्मले

सुख प्रदान गर्न सक्दैन । हरेक कर्म हामी भित्रबाट जुन भावले गर्छौं, त्यही प्राप्त हुन्छ । कर्म गर्दा हामी भित्रबाट सुखी छैनौं भने चाहेर पनि सुखी हुन सक्दैनौं । सेवा गर्दा पनि कोही व्यक्ति दुखी छ भने त्यो कर्म सात्त्विक नभई राजसी हुन्छ ।

राजसी कर्म भित्रको दुखबाट उत्पन्न हुने हुँदा यसबाट दुख नै प्राप्त हुन्छ । राजनीतिक व्यक्तिहरूबाट सारा विराट् कर्म चलेको हुन्छ तर उनीहरू कोही सुखी हुँदैनन् । यत्रो विराट् कर्मपछि पनि सुख फलित हुँदैन भने यस्तो कर्मको केही औचित्य हुँदैन । सिकन्दर, नेपोलियन, हिटलर, लेनिन, स्टालिन सबै विराट् कर्मपश्चात् पनि दुखी भएरै मृत्युमा प्राप्त हुन्छन् । सात्त्विक कर्म भित्रको सुखबाट निस्कने हुँदा सुखको प्रतिध्वनि व्यक्तिलाई नै फिर्ता गर्छ । यो सारा जगत् एक प्रतिध्वनि हो । तसर्थ हामी जस्तो कर्म रोच्छौं, त्यसकै हजार गुणा भएर फिर्ता हुन्छ । सात्त्विक कर्मले सुखका साथै ज्ञान पनि ल्याउँछ । हामीले सोच्दा ज्ञान त गुरु र शास्त्रबाट पाउनुपर्ने हो भन्ने जस्तो लाग्छ तर कृष्ण सात्त्विक कर्मले ज्ञान ल्याउँछ भन्नुहुन्छ । सात्त्विक कर्म गर्दा व्यक्तिमा शान्ति, प्रसन्नता, प्रफुल्लता, शुभ र हल्कापन हुने हुँदा भित्र एक निर्मल भाव निर्माण हुन्छ । यही निर्दोषताको स्थितिमा हामी आफूभित्र जुन शुद्धता देख्छौं, त्यही ज्ञान हो । स्वयंलाई चिन्न भित्र शान्ति र मौनता हुनुपर्छ जुन सात्त्विकताबाट उत्पन्न हुन्छ । सात्त्विक व्यक्तिले आफ्नो वरिपरि प्रेम र मित्रताको बिउ छर्ने हुँदा ऊ भयरहित र कलहरहित हुन्छ । यही अवस्थामा उसमा सहजभाव उदय हुन्छ, जसले धुवाँरहित प्रकाशसँग परिचित गराउँछ र व्यक्ति आत्म साक्षात्कार गर्न सफल हुन्छ । त्यसैले सात्त्विक व्यक्ति सुखी मात्र होइन ज्ञानी पनि हुन्छ ।

कृष्ण यसभन्दा जटिल कुरा सात्त्विक व्यक्तिलाई वैराग्य पनि फलित हुन्छ भन्नुहुन्छ । सुख, ज्ञान र वैराग्य सात्त्विक कर्मको फल हो । व्यक्ति जति सात्त्विक हुन्छ उति नै राग समाप्त भएर वैराग्य भाव उत्पन्न हुन्छ । आफ्नो सुख अरूमा निर्भर हुनु राग हो । सुखलाई समातेर राख्ने चाहना नै राग हो तर सात्त्विक व्यक्ति सुखलाई समातेर राख्दैन ऊ आफूभित्र रहेको सुखको हरक्षण अनुभव गर्छ । सात्त्विक व्यक्तिको कर्ममा पनि सुखको वर्षा हुन्छ र आफ्नो सुख आफैँबाहेक अरूमा निर्भर छैन भन्ने उसलाई जानकारी हुन्छ । यो ज्ञात हुनासाथ उसको राग क्षीण हुन्छ र वैराग्य बढ्न थाल्छ । त्यसैले सात्त्विक व्यक्तिलाई वैराग्य फलित भएर ऊ सुखी हुन्छ । धनी र गरिब व्यक्ति दुवै धनका कारणले पीडित हुन्छन् । सुख एक आन्तरिक सम्पदा हो जो बाहिरबाट कहिल्यै पनि प्राप्त हुँदैन । यो हाम्रो भित्री खोजबाट मात्र प्राप्त हुन सक्छ । सुख हाम्रो जीवन व्यवस्थामा निर्भर हुन्छ । सात्त्विकता जीवनको एक ढङ्ग हो र यस्तो सात्त्विक व्यक्ति हरेक परिस्थितिमा सुखी हुन्छन् । त्यसैले कृष्ण बडो मौलिकताका साथ वैराग्य सात्त्विक व्यक्तिको फल हो भन्नुहुन्छ ।

हामीले सुख चाहियो भने वैराग्य साध्नु भन्ने सुनेका छौं, जुन गलत हो । सुखी व्यक्ति सधैं वैरागी हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- सात्त्विकताको साधना भयो भने त्यसको फल हुन्छ वैराग्य । घर छोडेर व्यक्ति वैरागी हुँदैन । ऊ पहिले घरबाट अनि पछि आश्रमबाट दुखी हुन्छ । दुखबाट छुट्ने उपाय सात्त्विक हुनु हो जसबाट वैराग्य फलित हुन्छ । जुनसुकै कुरा छोड्दा पनि सात्त्विक व्यक्तिका लागि त्यो स्वाभाविक प्रक्रिया हुन्छ र त्यसमा उसलाई गरिमा बोध हुन्छ । कुनै कुरा पनि छोड्नु उसका लागि सुकेको पात रुखबाट झरे जस्तै हुन्छ । सात्त्विक व्यक्ति पनि सुकेको पात जस्तो नै हुन्छ । त्यसैले जस्तोसुकै कुरा छोड्दा पनि उसलाई केही फरक पर्दैन । त्यागेको कुराको सम्झना गर्ने व्यक्ति काँचो पातसरह वृक्षमा आलो घाउ छोडे जस्तो अवस्थामा हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- सात्त्विक कर्मको फल वैराग्य हो । जसले शुभ गर्छ, उसमा विस्तारै राग क्षीण भएर वैराग्य उदय हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- राजस कर्मको फल दुख र तामस कर्मको फल अज्ञान हो । राजसी कर्म दुखबाट नै सिर्जित हुने हुँदा यसको फल दुख नै हुन्छ । भित्र रहेको दुख र बैचैनी हटाउन आफूलाई नै भुलाउने गरी राजसी व्यक्ति कर्ममा व्यस्त हुन्छ । विस्मरण दुखबाट बच्ने एक मात्र उपाय हो । मन अन्यत्र केन्द्रित

हुँदा दुखको विस्मरण हुन्छ तर केही समयपश्चात् दुख पुनः स्मरण हुन्छ । त्यसैले दुखी व्यक्तिहरू राजसी कर्ममा लाग्दछन् । जहाँबाट कर्म सुरु हुन्छ, अन्तमा पनि यसले त्यहीँ पुर्‍याउँछ । प्रारम्भ नै अन्त हो किनभने बीज वृक्ष बन्छ र त्यही वृक्षमा हजारौँ बीज उत्पन्न हुन्छन् । त्यस्तै हाम्रो दुखबाट कर्म निस्किएको छ भने त्यो बिउ दुख हो र त्यसबाट निस्कने वृक्षमा हजारौँ गुणा दुख भरिएर आउँछ । यसरी दुखबाटै सुरु हुने भएकाले राजस कर्मले दुखमै लैजान्छ । तामस कर्मको फल अज्ञान हो । व्यक्तिले गर्न नचाहेर पनि गर्नुपर्ने कर्म तामस कर्म हो ।

सात्त्विक कर्म विक्षिप्तता नभएको र अरूको आवश्यकताका लागि गरिने कर्म हो । सात्त्विक कर्म अरूप्रति दयाको कारणले र ज्ञान उदय भएर गरिने कर्म हो । राजस व्यक्तिले गर्ने कर्म विक्षिप्तताले भरिएको कर्म हो, जुन व्यक्तिभिन्न रहेको बैचैनी र छटपटाहटको परिणाम हो । तामसी कर्म अरूको कारणले गर्ने हुँदा बाध्यता हो, जसको फल गहन अज्ञानता हो । अरूको दबाबमा गर्नुपर्ने कर्म भएकाले तामसी कर्ममा हिंसा हुन्छ र जसको दबाबमा गरिएको छ, उसप्रति दुर्भावना उत्पन्न गर्छ । सात्त्विक व्यक्तिले आफ्नो वरिपरि प्रेम रोपेजस्तै तामसी प्रवृत्तिको व्यक्तिले अनजानमा आफ्नो वरिपरि शत्रुहरू भएको अनुभव गर्छ । उसको मनमा द्वेष, ईर्ष्या, घृणा उदय हुन्छ र तामसी व्यक्तिभिन्न धुवाँ भरिन्छ । अरूप्रतिको प्रेमभावले धुवाँ हट्छ र घृणाले धुवाँ बढ्छ; तसर्थ कृष्ण तामस कर्मको फल अज्ञान हो भन्नुहुन्छ ।

सत्त्व गुणबाट ज्ञान, रजोगुणबाट लोभ र तमोगुणबाट प्रमाद, मोह र अज्ञान उत्पन्न हुन्छ । सत्त्व गुणबाट भित्रको धुवाँ र अन्धकार हट्छ अनि आलोक उदय भई व्यक्ति स्वयम्लाई चिन्न सक्षम हुन्छ । व्यक्ति जति कर्ममा प्रवृत्त हुन्छ उति लोभ जगाउनुपर्छ र लोभ नजगाई कर्ममा प्रवृत्त हुन सकिँदैन । तसर्थ राजसी व्यक्ति लोभ जगाएरै राख्छ किनभने ऊ कर्म गरिरहन चाहन्छ । तमोगुणी प्रमाद, निद्रा, तन्द्रा, मोह र अलक्ष्मीपनले गर्दा बिस्तारै बेहोसीमा डुब्दै जान्छ । यही बेहोसी अज्ञान हो । सत्त्वगुणमा स्थित रहेको पुरुष स्वर्गादि उच्चलोकमा, रजो गुणमा स्थित व्यक्ति मध्य मनुष्य लोकमा एवम् तमोगुणमा स्थित व्यक्ति अधोगति नीच योनिलाई प्राप्त गर्दछ । यी तीनै मन र चित्तका स्थिति हुन् । स्वर्ग र नर्क मनुष्यका उच्चतम र न्यूनतम स्थितिहरू हुन्, भौगोलिक स्थानहरू होइनन् । गहनतम सुख स्वर्ग हो भने गहनतम दुख-सन्ताप नर्क हो । अधिकांश मनुष्यहरू बिचको स्थितिमा हुने हुँदा हरेक दिन पूरा समय स्वर्ग र नर्कबिच यात्रा गरिरहन्छन् ।

जो व्यक्ति सत्त्वमा स्थिर हुन्छ उसको यी दुवैतिर ढल्किने यात्रा बन्द हुन्छ र उसभित्रको सुख स्थिर हुन्छ । तमस्मा स्थिर हुने व्यक्तिको चेतनाको दशा न्यूनतम बिन्दुमा रोकिनाले माथि उठ्न सक्दैन । रजस् गुणमा स्थिर हुने व्यक्ति मध्यमा हुन्छ । उसलाई सुखको आभास भइरहन्छ र दुखको डर पनि रहिरहन्छ । त्यसैले रजस्गुणको व्यक्तिलाई न सुख प्राप्त हुन्छ न दुख प्राप्त हुन्छ; तसर्थ ऊ बिचमा अड्किरहन्छ । कहिलेकाहीँ फड्को मारेर अलिकति सुख र कहिले दुख प्राप्त गर्छ । यी तीन स्थितिहरूमध्ये चेतनाको उच्चतम स्थितिलाई हामी स्वर्ग भन्छौँ, जुन मनको सुखको अवस्था हो । निम्नतम स्थितिलाई नर्क अर्थात् नीचगति वा अधोगति भन्छौँ, यो चेतनाको नीच स्थिति हो । मध्य स्थितिमा मनुष्य हुन्छ । मनुष्य शब्द मनबाट बनेको हुँदा मनको दशा मध्यमा हुन्छ । त्यसैले मनले भोलि सुख मिल्छ भनेर सुखको कल्पना गरेर बिचमा स्थित भइरहन्छ तर पनि ऊ सन्तुष्ट नभई अतृप्त नै रहन्छ । शास्त्रमा चेतनाको स्थिति बुझाउन स्थान जस्तो गरेर स्वर्ग, नर्क र मनुष्यलोक भनिएको छ । अधिकांश व्यक्तिहरू भ्रान्तिले यसलाई भौगोलिक स्थान भन्ने ठान्छन् यो केवल मनको स्थिति हो । तीनै गुणभन्दा पारको चौथो अवस्था गुणातीत अवस्था नै भगवत्ता हो । त्यसैले हामी कृष्णलाई भगवान् भन्दछौँ, जो गुणातीत हुनुहुन्छ ।

कृष्ण अर्जुनलाई तिमी नडराई कर्म गर तर कर्ताभाव छोडेर साक्षी बन भन्नुहुन्छ । तिमी रजोगुणको साधना गर किनभने कृष्णलाई अर्जुनको स्वभाव रजोगुणको छ भन्ने थाहा छ । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ-तिमी भाग्ने कुरा नगर किनभने यो तिम्रो स्वभाव होइन र यो तिम्रो स्वधर्म पनि होइन । जे

तिम्रो व्यक्तित्व हो त्यसै गुणको साधनामा उत्र । कृष्णको पूरा सन्देश यही नै हो । कृष्ण अर्जुनलाई तिमी लड र युद्ध गर केवल आफूलाई कर्ता नसोची आफूलाई परमात्माको हातको उपकरण र निमित्त मात्र सोच भन्नुहुन्छ । हामीभित्र जे घटित भइरहेछ, त्यो प्रकृतिबाट र गुणहरूबाट भइरहेको छ । हामी त केवल साक्षी मात्र हौं । यो सारा कर्तृत्व पुरुषको होइन प्रकृतिको हो र यो जे भइरहेको छ, त्यो सबै हाम्रो शरीर र गुणहरूबाट भइरहेको छ । यो परम सत्य जान्न सक्यो भने परमसिद्धि प्राप्त हुने छ ।

**नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥१९॥**

हे अर्जुन ! जुन कालमा मनुष्य तीनै गुणका अतिरिक्त अन्य कसैलाई कर्ता देख्दैन र स्वयमूलाई द्रष्टा रूपले देख्छ, तब ऊ प्रकृतिका तीनै गुणभन्दा पर स्थित भई 'म' परमात्मालाई जानेर मेरो दिव्य स्वभावलाई प्राप्त हुन्छ ॥

**गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ।
जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥२०॥**

जब शरीरधारी जीव प्रकृतिका यी तीनै गुणहरूलाई पार गर्दछ, तब ऊ जन्म, मृत्यु वार्धक्य तथा सबै प्रकारका कष्टबाट मुक्त भएर यही जीवनमा परम आनन्दस्वरूप अमृतको भोग गर्दछ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जुन काल, क्षण र समयको अवधिमा व्यक्ति साक्षी मात्र भएको सबै कर्तृत्व प्रकृतिका तीन गुणबाट भएको र गुणले नै गुणलाई चलाइरहेको छ भन्ने जान्दछ, त्यस्तो व्यक्तिले मेरो स्वरूपलाई प्राप्त गर्छ । साथै आफू कर्ता नभएर प्रकृतिको गुणभन्दा अलग भएको र तीनै गुणभन्दा पर सच्चिदानन्दघन परमात्मालाई तत्त्वपूर्वक जान्ने पुरुषले पनि मेरो स्वरूपलाई प्राप्त गर्छ । तर हामी आफू द्रष्टा नभएर कर्ता भएको ठान्दछौं । हामी 'म धन कमाई रहेको छु' भन्ने सोच्दछौं तर भित्र लोभको परमाणुले धन कमाउन दौडाइरहेको हुन्छ । हामी "म यसलाई प्रेम गर्छु" भन्छौं तर हाम्रो वासनाको कण नै प्रेममा परेको हुन्छ । तसर्थ कर्ताभाव राख्नु नै गलत हो । साक्षी भएपछि मात्र प्रकृतिको गुणको प्रभाव रोकिन सक्छ । साङ्ख्य भन्दछ- भित्र दुई तत्त्वहरू प्रकृति र पुरुष हुन्छन् । प्रकृति हाम्रो शरीर र मनको सङ्गठन हो भने पुरुष हाम्रो चेतना हो । सबै क्रियाहरू प्रकृतिद्वारा हुन्छन् चेतनाद्वारा हुँदैनन् तर चेतनाले चाह्यो भने क्रियाहरूसँग आफूलाई जोडेर यो क्रिया आफैँ गरिरहेको छु भन्न पनि सक्छ । चेतनाले आफैँ गरिरहेको छु भन्ने मान्यता गर्नेबित्तिकै संसार निर्मित हुन्छ ।

साङ्ख्यमा संसारको जन्म अहङ्कारको कारणले भएको हो भनिएको छ । 'म' आउनेबित्तिकै संसार निर्मित हुन्छ र 'म' भाव नरहनेबित्तिकै संसार विलीन हुन्छ । जब 'म' रहँदैन, तब त्यो देख्नेवाला द्रष्टा बन्छ । द्रष्टा हुनु क्रिया होइन यो हाम्रो स्वभाव हो । सुत्दा, खाँदा, बस्दा हरेक क्षण हरेक कृत्यमा द्रष्टा हाम्रो साथमा हुन्छ । राम्रो निद्रा पर्दा सुतेको हेर्ने कोही हुन्छ । त्यसैले हामी निद्रा राम्रो परेको थाहा पाउँछौं । द्रष्टा जुन हाम्रो सतत स्वभाव हो, त्यो एक क्षण पनि हराउँदैन तर यो द्रष्टा कर्ता बन्न सक्छ, यो द्रष्टाको स्वतन्त्रता हो । यही स्वतन्त्रताको उचित उपयोगबाट मोक्ष प्राप्त हुन्छ र अनुचित उपयोगबाट संसार निर्मित हुन्छ । वस्तुतः हाम्रो चेतना भने प्रतिपल साक्षी छ ।

जुन कालमा द्रष्टा तीन गुणबाहेक अन्य कसैलाई कर्ता देख्दैन र तीन गुणले नै सबै गरिरहेको र गुणले नै गुणको क्रिया-प्रतिक्रिया गरेको देख्छ, तब उसमा शुद्ध द्रष्टाभाव फलित हुन्छ । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- यो युद्ध जुन हुन गइरहेको छ, यो पनि त्यही तीन गुणको कारणले हो । यसमा उताका र यताका दुवैतर्फका व्यक्तिहरू त्यही गुणका कारण सक्रिय भएका छन् । त्यसैले तिमी भागेर सन्यासी हुन्छु भन्ने नसोच किनभने तिम्रो भित्र भान्ने परमाणु भए मात्र तिमी भाग्न सक्छौ । गुणले नै गुणको क्रिया-प्रतिक्रिया गरिरहेछ र जे भए पनि तिमी त केवल देख्नेवाला भन्ने जान । गुणले नै गुणमा सबै गरेको

जसले देख्छ र जो तीन गुणबाट अति पर सच्चिदानन्दघनस्वरूप 'म' परमात्मालाई तत्त्वपूर्वक जान्दछ, त्यस्तो पुरुषले मेरो स्वरूपलाई प्राप्त गर्दछ । यी तीन तत्त्वको पार रहेको कृष्णतत्त्व ब्रह्म हाम्रो स्वभाव हो । यी तीन गुणलाई कर्ताको रूपमा जब व्यक्तिले देख्दछ र यसको पार 'म' सच्चिदानन्दघनरूप परमात्मालाई तत्त्वपूर्वक चिन्दछ त्यस कालमा त्यो पुरुष मलाई प्राप्त हुन्छ भनी कृष्ण भन्नुहुन्छ । जुन क्षण हामी गुणहरूबाट विमुख हुन्छौं तब मोक्षरूप परमात्मा त्यहीँ प्राप्त गर्छौं । केवल एक फन्का घुमाइ (About turn) मात्र जरुरी छ किनभने सच्चिदानन्दघन ब्रह्म सदा प्राप्त नै छ । परमात्मा भन्न लाने समयभन्दा पनि परमात्मा निकट छ केवल गुणहरूतिर रहेको उन्मुखताबाट विमुख हुन मात्र जरुरी छ । तर हामी गुणहरूको जालोमै अल्झिएर बसेका छौं ।

हामी उमेर होउन्जेल म गरिरहेको छु भन्थान्छौं र वृद्ध भएपछि मैले त्याग गरिदिँ भन्ने सोच्दछौं । वास्तवमा जुन गुणधर्म र प्रकृतिको तत्त्वले वासना उठेको थियो त्यो वासना वृद्धावस्थामा आफैं क्षीण हुन्छ, त्यसलाई हामी ब्रह्मचर्यमा उपलब्ध भएको सोच्दछौं, जुन हाम्रो भ्रान्ति हो । त्यो तत्त्व सजग र तेज होउन्जेल हामी त्यस गुणरूपी तत्त्वलाई पछ्याएर आफूलाई कर्ता मान्दथ्यौं तर यी दुवै परिस्थितिमा हामी कर्ता होइनौं । यो सारा प्रकृतिको खेल हो र आफू कर्ता नभई यो खेल देख्ने द्रष्टा मात्र हुँ भन्ने जान्न सकियो भने सारा बन्धनहरू टुक्रिन्छन् र कर्मको जालो समाप्त भएर व्यक्ति मुक्त हुन्छ । कर्तापनका कारण जन्म-जन्मको कर्म सञ्चित भएर भार बन्दछ । यो कर्तापन छुट्नेबित्तिकै कर्म पनि स्वतः छुट्छ । ज्ञानीहरू आफू कर्ता होइन भनेर जान्दछन् तर अज्ञानी आफूलाई कर्ता ठान्दछ । सबै नियमहरू कर्ता र कर्ममा लागु हुन्छ साक्षीमा कुनै नियम लाग्दैन । त्यसैले ज्ञानीले ब्राह्मणको हत्या गरे पनि पाप लाग्दैन भनेर शास्त्रमा भनिएको छ । सारा कर्म तीन गुणको र आफू साक्षी भएको जान्ने पुरुष 'म' सच्चिदानन्द ब्रह्मलाई तत्त्वपूर्वक चिनेर मलाई प्राप्त हुन्छ तथा त्यो पुरुष यो स्थूल शरीरको उत्पत्ति कारण रूप तीनै गुणलाई उल्लङ्घन गरी जन्म-मृत्यु, वृद्धावस्था र सारा दुखबाट मुक्त भएर 'म' परमानन्दलाई प्राप्त गर्छ भनी कृष्ण भन्नुहुन्छ ।

जब कुनै पुरुष यी तीन गुण शरीरको जन्मका कारण हुन् र यी तीन गुणसँगको तादात्म्यले मलाई नयाँ शरीर ग्रहण गराएको हो भन्ने कुरा तत्त्वपूर्वक जानेर त्यसलाई उल्लङ्घन गर्दछ भने त्यस्तो पुरुष जन्म-मृत्यु, वृद्धावस्था जस्ता सबै दुखबाट मुक्त भएर कृष्णरूपी परमात्मालाई प्राप्त हुन्छ । यस्तो व्यक्ति मृत्युको पनि साक्षी भएर शरीर र गुण मरेको देख्दछ र आफू कहिल्यै नमर्ने अमृत तत्त्व हुँ भन्ने जान्दछ । यस्तो अमृततत्त्वको बाल्यावस्था, जवानी, वृद्धावस्था नै हुँदैन, यो गुणहरूको अवस्था मात्र हो । यी तीनै अवस्थाबाट पार भएको जान्नु मुक्तिको अवस्था हो । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! जुन ज्ञानले परमसिद्धि उपलब्ध हुन्छ, त्यो म तिमीलाई फेरि भन्छु । कृष्ण व्यक्तिले कसरी आफ्नो परम मुक्ति जान्न सक्छ, त्यसको सूत्र भन्दै हुनुहुन्छ ।

अर्जुन उवाच

कैलिङ्गैस्त्रीनुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।

किमाचारः कथं चैतांस्त्रीनुणानतिवर्तते ॥२१॥

श्रीकृष्णका रहस्यमयी वचन सुनेर अर्जुनले कृष्णलाई सोधे- हे पुरुषोत्तम ! यी तीनै गुणबाट अतीत भएको पुरुष कुन कुन लक्षणबाट युक्त भएको हुन्छ र उसको आचरण कुन प्रकारको हुन्छ ? हे प्रभु ! मनुष्य कुन उपायले यी तीनैवटा गुणबाट अतीत हुन्छ ?

श्रीभगवानुवाच

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।

न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥२२॥

यसप्रकार अर्जुनले सोधेपछि कृष्णले भन्नुभयो- हे अर्जुन ! जुन पुरुष सत्त्व गुणको कार्यरूप प्रकाशमा, रजोगुणको कार्यरूप प्रवृत्ति आसक्तिमा र तमोगुणको कार्यरूप मोहमा पनि न प्रवृत्त हुँदा घृणा गर्छ न त निवृत्त हुँदा आकाङ्क्षा नै गर्छ ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

गुणा वर्तन्त इत्येवं योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥२३॥

जो उदासीन साक्षी सदृश स्थित भएर गुणहरूबाट विचलित हुँदैन र गुणले नै गुणलाई क्रियाशील बनाउँछ भन्ने सम्झन्छ, ऊ सच्चिदानन्दघन ब्रह्ममा एक भावले स्थित हुन्छ, त्यस स्थितिमा चलायमान हुँदैन ॥

कृष्णका रहस्यमयी वचन सुनेर अर्जुनले सोधे, हे ! पुरुषोत्तम यी तीनै गुणहरूबाट अतीत भएको पुरुष कुनकुन लक्षणबाट युक्त भएको हुन्छ । यी तीनै गुणबाट अतीत भएको पुरुषको लक्षण कस्तो हुन्छ भन्ने अर्जुनको जिज्ञासा हामी सबैको जिज्ञासा हो । जागरुक पुरुषसँग उनका शिष्यहरूले यो प्रश्न निरन्तर सोधेका छन् । अर्जुन त्यस्तो दिव्य चेतना र भगवत्ताको लक्षणका बारेमा जान्न चाहन्छन् । उनी त्यस्तो दिव्य चेतना भएका व्यक्तिको आचरणका बारेमा पनि जिज्ञासु छन् । लक्षण त बाहिरबाट जुन देखिन्छ, त्यो मात्र भन्न सकिन्छ किनभने बाहिरी चिनारी वास्तविक नभई कामचलाउ मात्र हुन्छ । दुई गुणातीत व्यक्तिहरूको पनि बाहिरी लक्षण समान हुँदैन बरु उनीहरू सबैको भित्रको दशा भने एकै हुन्छ । उनीहरूको लक्षण भिन्न हुनुमा धेरै कारणहरू छन् ।

महावीरलाई गुणातीत व्यक्तिका बारेमा सोध्यो भने उहाँ र जैनीहरूले कृष्णलाई गुणातीत मान्न सक्दैनन् । महावीरले आफूले अनुभव गरेको लक्षण भन्नुहुन्छ । जैन परम्परामा दिगम्बर हुनु गुणातीत व्यक्तिको लक्षण हो । महावीरका भक्तहरूको दृष्टिकोणमा उनीहरू बुद्धलाई पनि गुणातीत मान्दैनन् किनभने उनले वस्त्र त्यागेका छैनन् । तसर्थ बाह्य लक्षण केवल बाधा र कामचलाउ मात्र हो र वास्तविक अनुभूति त स्वयम् गुणातीत नहुन्जेलसम्म हुन कठिन हुन्छ । गुणातीत व्यक्तिहरूको भित्री लक्षण भने एकै हुन्छ । कैयन् कारणले बाहिरी लक्षणको अनुभूति अलग हुन्छ । विशिष्टताको खोज समाप्त भएको हुँदा गुणातीत व्यक्ति साधारण हुन्छन् । जापानका जैन फकिरहरू पनि अतिसाधारण हुनु गुणातीत व्यक्तिको एक लक्षण मान्दछन् । हरेक परम्पराले गुणातीत व्यक्तिका अलग अलग लक्षण मानेका छन् । अर्जुन यी तीनै गुणबाट अतीत भएको पुरुषको लक्षणका बारेमा प्रश्न गर्छन् ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! जो पुरुष सत्त्वको कार्यरूप प्रकाशमा, रजको कार्यरूप प्रवृत्तिमा र तमको कार्यरूप मोहमा पनि न त प्रवृत्त हुँदा नराम्रो सम्झिन्छ र न निवृत्त हुँदा त्यसको आकाङ्क्षा नै गर्छ ऊ उदासीन कहलाउँछ । जे गराउँछ, त्यो गुणले गराउँछ भन्ठान्ने व्यक्ति तमोगुणले प्रवृत्तिमा लैजाँदा पनि यो दुष्कर्म आफूद्वारा भएको भन्ने ठानी दुखी हुँदैन, रजोगुणले कुनै कर्ममा लैजाँदा पनि मलाई कर्ममा लैजाँदै छ भनी दुखी हुँदैन र सत्त्वगुणले निवृत्तिमा लैजाँदा पनि मलाई यसले निवृत्तिमा लैजाँदै छ भनी सुखी हुँदैन । न रागबाट दुखी हुन्छ न विरागबाट सुखी हुन्छ । ऊ दुवै कुरालाई गुणमा नै छोडिदिन्छ र म अलग हुँ भन्ने जान्दछ । रजोगुणले क्रोधलाई हिंसातर्फ लैजान सक्छ तर क्रोधको समयमा पनि हामीभित्र सुख, दुख वा साक्षी भावमध्ये कुन भावको अनुभव भयो त्यो महत्त्वपूर्ण हुन्छ अन्यथा गुणलाई दोष दिएर व्यक्ति पन्छिन सक्छ । क्रोधमा प्राण हाल्ने हामी नै भएकाले क्रोधमा साक्षी हुन सकेमा क्रोध तत्काल निर्वीर्य हुन्छ । साक्षीभावमा हुने व्यक्तिलाई कामवासनाले पनि डोच्याउन सक्दैन । हाम्रो सहयोगबाट नै यसले उग्र रूप लिन सक्छ; यो भित्री अनभुवको कुरा हो ।

लक्षण बाहिर मात्र देखिने हुँदा प्रवृत्ति त्यागेर जङ्गलमा गए पनि भित्र विचारहरू रहिरहे भने ऊ प्रवृत्तिबाहिर भएको मान्न सकिन्न । यो देख्न कठिन मात्र होइन असम्भव छ । यो भित्री घटना हो जो स्वयम्लाई मात्र अनुभव हुन सक्छ । सत्त्वगुणको कार्यरूप प्रकाशबाट ज्ञान जन्मिन्छ र वैराग्यको उदय हुन्छ, रजोगुणको कार्यरूप प्रवृत्तिमा कर्म उठ्छ र कर्मको जाल फैलिन्छ । तमो गुणको कार्यरूप मोह र लोभ अज्ञानमा जन्मिन्छ । यस्तो पुरुष यी तीनै गुणको प्रवृत्ति होस् या निवृत्ति होस्, न त प्रवृत्तिमा नराम्रो मान्छ, न निवृत्तिमा राम्रो मान्छ, न ऊ प्रवृत्तिबाट बच्न चाहन्छ र न निवृत्त हुँदा प्रवृत्त हुन चाहन्छ, न त कुनै आकाङ्क्षा नै गर्छ । जे पनि घटिरहेको छ, त्यसलाई प्रकृतिको खेल मानेर द्रष्टाभावले हेरिरहने लक्षण नै गुणातीतको मौलिक लक्षण हो भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । यस्तो व्यक्ति साक्षीसदृश स्थित भएर गुण नै गुणमा चलायमान भइरहेको छ भन्ने जानी गुणहरूबाट विचलित नभई सच्चिदानन्दधन ब्रह्ममा एकै भावले स्थित हुन्छ र त्यस स्थितिबाट चलायमान हुँदैन ।

गुण प्रतिपल सक्रिय छ । गुणमा जस्तोसुकै आँधी आउँदा पनि कम्पनरहित र अस्पर्शित रहने, राम्रो नराम्रोको भाव उत्पन्न नै नहुने, निन्दा र प्रशंसामा चुनाव नै नहुने र कुनै प्रतिक्रिया नदिई चुपचाप अलगपनको भावमा उत्रिने व्यक्ति नै चलायमान हुनबाट बच्न सक्छ अन्यथा हरेक कुराले चलायमान गराउँछ । हरेक घटनाले हामीलाई प्रभावित गर्ने हो भने हामी हावामा हल्लिने भन्दा जस्तो भएर आफ्नो मालिक हुँदैनौं । मन विचलित हुनबाट तब मात्र रोकिन्छ जब हामी निर्णय लिन बन्द गरेर कर्म गुणहरूको क्रिया-प्रतिक्रिया मात्र हो; यससँग मेरो कुनै सरोकार छैन र हरेक घटना मभन्दा बाहिर घटिरहेको छ भन्ने जान्दछौं । साक्षीसदृश स्थित हुने व्यक्ति गुण नै गुणमा क्रिया-प्रतिक्रिया गर्छ भनी जान्दछ र सच्चिदानन्द परमात्मामा एकै भावले स्थित भएर चयायमान हुँदैन ।

जब कुनै व्यक्ति गुणको क्रिया-प्रतिक्रियाबाट क्रियाशील नभई अकम्पित रहन्छ, तब उसको गुणसँग सम्बन्ध टुटेर निर्गुणसँग सम्बन्ध जोडिन्छ । हामी ध्यानको धारा गुणमा रहनुजेल परमात्मासँग सम्बन्ध जोडिन सक्दैन र गुणबाट धारा छुट्नेबित्तिकै त्यही धारा निर्गुणसँग अर्थात् परमात्मासँग जोडिन्छ । हामी भित्रै निर्गुण रहेको हुँदा हामी निर्गुण हौं । गुणबाट ध्यान छुट्नेबित्तिकै हामी परमात्मासँग जोडिन्छौं । निर्गुणमा स्थित हुनु नै सच्चिदानन्द परमात्मामा स्थित हुनु हो । कृष्णले जुन दिन कसैले गुण नै गुणमा सबै काम गरिरहेको छ र म यसबाट पृथक् केही गर्नेवाला होइन केवल द्रष्टा मात्र हुँ भन्ने जान्दछ, त्यसै दिन ऊ गुणातीत अवस्थालाई उपलब्ध भई सच्चिदानन्दधन ब्रह्म हुन्छ भन्नु भएको छ ।

रोकिने वासना पनि चल्ने वासनाको भाग हो किनभने रोकिनु पनि एक क्रिया हो । प्रवृत्ति समाप्त भएको व्यक्तिले निवृत्ति साध्ने छ भन्ने हामी सोच्दछौं तर निवृत्ति पनि प्रवृत्तिकै एक रूप हो । केही गर्ने भाव र केही नगर्ने आग्रह पनि कर्ताभाव हो । गुणहरू नै चलिरहेका र रोकिइरहेका छन्, म न रोकिन्छु न चल्छु साथै प्रवृत्ति र निवृत्ति मेरो नभई गुणहरूकै हो भनेर जान्नु नै साक्षी हुनु हो । त्यसैले जबसम्म उनीहरू गतिवान् र गतिहीन हुन्छन् म हेरिरहन्छु साथै जीवन रहनुजेल जीवनको र मृत्युपश्चात् मृत्युको साक्षी हुने छु । म कर्ता होइन भन्ने अनुभव नै साक्षी भाव हो । निवृत्तिमा पनि कर्ताभाव आउँदा त्यो प्रवृत्तिकै अर्को रूप हुन्छ । बुद्ध भन्नुहुन्छ- न म प्रवृत्ति हुँ न निवृत्ति, न गृहस्थ हुँ न सन्यासी, मैले केही समातेको छैन र केही छोडेको पनि छैन जुन साक्षी भावको लक्षण हो ।

कर्ताको भावबाट मुक्त हुनु नै द्रष्टा पुरुषको चेष्टा हो । गुण र कर्मद्वारा जे भइरहेको छ त्यसलाई हुन दिएर त्यसमा कुनै विरोध या छेडछाड नगरी गुण र कर्म जहाँ गइरहेको छ, त्यसलाई जान दिनु नै द्रष्टाभाव हो । साधुले प्रवृत्तिका विपरीत निवृत्ति साध्छ, जुन गृहस्थको विपरीत हुन्छ । कोही हिंसा र धनसञ्चय गर्दै छ भने साधु अहिंसा र त्याग गर्दै छ । त्यहाँ अझै केही काम शेष छ किनभने मन रहनुजेल मनलाई कर्म चाहिन्छ । तसर्थ कोही यदि धन जम्मा गर्न बन्द गर्छ भने मनले विपरीत त्यो धन बाँड्ने काममा अग्रसर गराउँछ । स्त्रीको पछि लाग्ने व्यक्तिलाई मनले विपरीत कुरा स्त्रीबाट भाग्न सिकाउँछ र

व्यक्ति भागिरहन्छ किनभने भागिरहँदा मनले काम पाउँछ र कर्तापन जीवित रहन्छ । यदि कुनै कर्ता भोक्ता भएमा शरीरलाई नयाँ ऊर्जा र गति प्राप्त हुन थाल्दछ तर यदि कोही द्रष्टा भएमा त्यो पहिलेको ऊर्जाको गति मन्द भएर केही क्षणमा गति समाप्त हुन्छ । पुरानो गतिको समाप्तिपश्चात् त्यसै दिन शरीर समाप्त हुन्छ, तब गुण प्रकृतिमा फिर्ता भएर मिल्छ र व्यक्ति सच्चिदानन्दघन परमात्मामा स्थित हुन्छ । कृष्ण गुणातीत हुनुहुन्छ । कृष्ण युद्धमा भएर पनि भित्रदेखि युद्धबाट अलग हुनुहुन्छ । युद्धको जाल प्रपञ्चमा उहाँ केवल साक्षी मात्र हुनुहुन्छ । कृष्ण परब्रह्म गुणातीत हुनुहुन्छ किनभने उहाँ यी तीनै गुणको पार हुनुहुन्छ र उहाँ पुरुष तत्त्वलाई राम्ररी जान्नुहुन्छ ।

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥२४॥

जो निरन्तर आत्मभावमा स्थिर भएर सुख दुखलाई समान भावले सम्झिन्छ तथा माटो, ढुङ्गा र सुनमा समान भाव राख्छ, धैर्यवान् छ जसलाई न त कोही प्रिय हुन्छ न त कोही अप्रिय हुन्छ तथा जो निन्दा र स्तुतिमा पनि आफ्नो धैर्य छोड्दैन ॥

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।

सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥२५॥

जो मान अपमानमा सम छ एवम् वैरी र मित्रको सम्बन्धमा सम छ र आफ्नो सम्पूर्ण कर्म गर्दा पनि कर्तापनको भावको अभिमान हुँदैन त्यस्तो मनुष्यलाई गुणातीत भनिन्छ ॥

जो निरन्तर आफूभित्र भएको होसलाई चिनेर आफूलाई चैतन्य भनी जान्दछ र त्यो चैतन्यलाई अन्य कुनै कुरासँग जोड्दैन, यस्तो भावदशा नै आत्मभाव हो । म केवल चेतना हुँ र यो चेतनाले जति प्रतिफलन गरे पनि त्यससँग मेरो कुनै सरोकार र सम्बन्ध छैन साथै यो चेतना जहाँ जुनसुकै कुरामा प्रतिविम्बित भए पनि त्यो “म होइन” भनेर आत्मभाव स्थित भएको व्यक्तिले जान्दछ । राती पानी भएको हरेक ठाउँमा चन्द्रमा देखिन्छ तर त्यो प्रतिफलन चन्द्रमा होइन । हामीले देख्ने केवल प्रतिविम्ब मात्र हो । आत्मभावमा स्थित भएका दिन आफूलाई प्रतिविम्बमा मात्र खोजी गरिरहेको बल्ल हामीलाई ज्ञात हुन्छ । आफ्नो चेतना आफैँभित्र छ कुनै वस्तुसँग बाँधिएको छैन भनेर जान्नु आत्मभाव हो ।

आत्मभावमा स्थित भएको व्यक्तिलाई सुख-दुख समान लाग्नाले त्यस्तो व्यक्ति समतामा उपलब्ध हुन्छ । हामीलाई सुख-दुख अलग हो जस्तो लाग्छ । तसर्थ सुखका आकाङ्क्षी हुन्छौं र दुखबाट बच्न चाहन्छौं । सुख पनि दुख हुन्छ भन्ने हामीलाई बोध नै हुँदैन तर सुख नै दुखको प्रारम्भ हो । आत्मभावमा स्थित व्यक्तिको केही पाउने इच्छा हुँदैन र केही छोड्ने भाव पनि हुँदैन । तसर्थ उसलाई सुख-दुख दुवै समान हुन्छन् । यी दुवैको भेद समाप्त भएर यस्तो व्यक्ति चुनावरहित हुने हुनाले दुवैबाट अस्पर्शित हुन्छ साथै उसलाई सुख र दुख दुवैले उद्विग्न गर्न सक्दैन । आत्मभावमा स्थित व्यक्तिलाई सुख-दुख, ढुङ्गा-स्वर्ण सबै समान हुन्छ र यस्तो व्यक्ति धैर्यवान् हुन्छ । उसको कोही प्रिय-अप्रिय हुँदैन र ऊ निन्दा र स्तुतिमा पनि समभाव राख्छ । आत्मभावमा स्थित व्यक्तिको सबै द्वन्द्व समाप्त भएको हुनाले उसले प्रेम-घृणा, स्वर्ण-माटो, शत्रु-मित्र, स्तुति-निन्दा सबैमा समान भाव राख्छ र विपरीतलाई विपरीत जस्तो गरेर हेर्दैन । आत्मभावमा स्थित व्यक्तिलाई मात्र यस्तो हुन्छ किनभने उसले द्वन्द्व पनि आफ्नै चुनावको कारणले भएको हो भन्ने जान्दछ । हामी चुनावका कारणले दुखमा पर्दछौं । यो स्वीकार भाव आत्मभावमा स्थित हुनेलाई मात्र सम्भव छ । जो मान-अपमान, मित्र-वैरीका सम्बन्धमा पनि सम हुन्छ, जुन पुरुष सम्पूर्ण कर्म गर्दा पनि कर्तापनको भावबाट अभिमानरहित हुन्छ उसलाई गुणातीत भनिन्छ । आत्मभावमा स्थित हुनु मूल कुञ्जी हो । आत्मभावमा स्थित व्यक्ति द्वन्द्वमा सम र कर्तापनबाट मुक्त हुन्छ । उसलाई भोक त लाग्छ तर भोको भने हुँदैन ।

कृष्णको जीवनमा एउटा मिठो कथा छ । जैनशास्त्रमा पनि यस कथाका बारेमा उल्लेख गरिएको छ । रुक्मिणीले कृष्णलाई नदीपारि एक वैरागी आएका छन् र उनी भोकै हुन सक्ने हुँदा आफू त्यहाँ गएर भोजन गराउने इच्छा व्यक्त गर्नुभयो र बाढी आएको हुँदा कृष्णसँग नदी पार गराउने मार्ग पनि सोध्नुभयो । कृष्णले तिमी नदीछेउ गएर यदि वैरागी आजीवनको उपवासी हो भने मलाई बाटो दिनुहोस् भन्ने प्रार्थना गर भन्नुभयो । रुक्मिणीले सय जनाको भोजन सामग्री लिएर नदीछेउ पुगी कृष्णले भन्नु भएअनुसार प्रार्थना गर्दा नदीले बाटो दिइन् । ती वैरागीले सय जनाका लागि तयार गरिएको सम्पूर्ण भोजन एकलै समाप्त गरे । रुक्मिणी फर्केर आउँदा नदीलाई पार गर्ने सूत्र कृष्णलाई नसोधेका कारण धर्मसङ्कटमा पर्नुभयो किनभने आउँदा त वैरागी भोकै भएकाले कृष्णले भनेको सूत्रभन्दा नदीले बाटो दिनुभएको थियो तर अब त्यो सूत्रले पनि काम गरेन किनभने वैरागीले आफ्ना अगाडि नै सय जनाको भोजन गरिसकेका छन् र अब उनी उपवासी पनि रहेनन् । फर्किने उपाय नदेखेपछि वैरागीसँग नै उपाय सोध्दा उनले यहाँ आउँदा जे भन्नुभएको थियो त्यही दोहोर्‍याउनुहोस् भने । रुक्मिणीले विश्वास नगरे पनि त्यही सूत्र प्रयोग गरिन् र नदीले पुनः बाटो दिइन् । रुक्मिणीले आश्चर्यमा परी कृष्णलाई सारा वृत्तान्त सुनाएर कारण जान्न खोज्नुभयो । कृष्णले भन्नुभयो- भोक शरीरलाई लाग्छ भनेर जान्ने व्यक्तिको भोजन पनि शरीरमा मात्र जान्छ; र यस्तो व्यक्तिको उपवास कहिले पनि खण्डित हुँदैन । आत्मालाई भोक प्यास कहिल्यै पनि लाग्दैन ।

अमेरिकामा एक जना व्यक्ति अनौठो खोजमा लागेका छन् । उनको खोजअनुसार एक समय यस्तो थियो जब मनुष्यहरू भोजन गर्दैनथे । जैनहरूका प्रथम तीर्थङ्कर आदिनाथले कृषि र भोजन आदिको खोज गर्नुभएको हो र त्यसभन्दा अगाडि मानिस भोजन नगरे पनि भोका हुँदैनथे भनिन्छ । सुन्दा काल्पनिक जस्तो लाग्छ तर उक्त अमेरिकी वैज्ञानिकले पनि भोजन एउटा बानी मात्र हो यसले शरीरमा शक्ति होइन केवल भएको शक्तिलाई गति प्रदान गर्छ भनेका छन् । भोजन शरीरभित्र जानु र मल रूपमा बाहिर निस्कनु केवल भित्र स्थित शक्तिरूपी पङ्खालाई गति दिनु मात्र हो । उनले भोजनविना पनि मनुष्य जीवित रहन सक्छ भन्ने वैज्ञानिक आधार छ भनेका छन् । जर्मनीको बबेरियामा थेरेसा न्युमैन नामकी एक स्त्रीले ३० वर्षसम्म भोजन गरेकी थिइनन् तर पनि उनको तौल यथावत् थियो र उनी निरोगी थिइन् । उनको मलमूत्र बन्द भएर पेटले काम गर्न छोडे पनि उनी स्वस्थ र उमेरभन्दा कम लाग्थिन् । यो उदाहरणबाट भोजन मनुष्य जातिको बेठिक बानी पनि हुन सक्छ ।

शरीरका लागि भोजन, आवश्यकता या बानी हुन सक्छ तर भित्रको चेतनालाई भोजनको आवश्यकता हुँदैन । शरीरलाई भोजनको आवश्यकता खोजको विषय हुन सक्छ तर चेतनालाई यसको आवश्यकता निश्चय नै छैन । चेतना सदा उपवासी छ भनेर जान्यो भने कर्ताभाव स्वतः समाप्त हुन सुरु हुन्छ । आत्मभावको वृद्धिसँगै चेतनासँग हाम्रो एकबद्धता हुँदा साक्षीभावको वृद्धि हुन्छ र हामीलाई आफू शरीरभन्दा पृथक् भएको ज्ञान हुन्छ । जब यो भाव सघन हुन्छ, तब एक दिन शरीर आफ्नो यात्रा पूरा गरेर प्रकृतिमा लीन हुन्छ र हाम्रो महामिलन त्यो बृहत् प्रकाशसँग हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- आत्मभावमा स्थित सम्पूर्ण आरम्भमा कर्तापनको अभिमानबाट रहित भएको पुरुषलाई गुणातीत भनिन्छ । यस्तो चेतना भएको व्यक्ति ती गुणहरूको अतीत हुन्छ अर्थात् गुणातीत हुन्छ ।

**मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥२६॥**

हे अर्जुन ! जुन पुरुष व्यभिचारी भक्तिरूपी योगद्वारा मलाई निरन्तर भज्छ, ऊ यी तीनै गुणलाई उल्लङ्घन गरेर सच्चिदानन्दघन ब्रह्ममा एकभाव हुन योग्य हुन्छ र ब्रह्मपदमा स्थित हुन्छ ॥

**ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥२७॥**

हे अर्जुन ! त्यो अविनाशी ब्रह्मपदको 'म' नै अमृतस्वरूप, शाश्वत स्वरूप, धर्मस्वरूप र अखण्ड एकरस अर्थात् परम आनन्द स्वरूपको एक मात्र आश्रय हुँ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो पुरुष अव्यभिचारी भक्तिरूपी योगद्वारा मलाई निरन्तर भन्छ ऊ यी तीनै गुणलाई उल्लङ्घन गरेर सच्चिदानन्दघन ब्रह्ममा एकभाव हुन योग्य हुन्छ । मनमा खण्ड भएर धेरै दिशाहरू हुनु र मनमा धेरै प्रेम पात्र हुनु नै व्यभिचारी मन हो । मन एकजुट, एकै धारा र एकै दिशातिर प्रवाहित हुनु अव्यभिचारी मन हो । हामी व्यभिचारी भएको हुँदा हाम्रो मन सर्वत्र विभिन्न दिशातर्फ बगिरहेको हुन्छ । मनको एक भाग पद र यश, अर्को भाग धर्म, तेस्रो भाग धनमा बग्ने हुँदा हाम्रो मनमा सदा द्वन्द्व र कलह हुन्छ र हाम्रो व्यभिचारी मनलाई शान्ति प्राप्त हुँदैन । त्यसैले कृष्णले जबसम्म कोही अव्यभिचारी भावले सत्य, स्वयम् र सच्चिदानन्द परमात्मातिर बगदैन, तबसम्म कुनै उपलब्धि हुँदैन भन्नुभएको छ । हामी अव्यभिचारी भयौं भने सारा बाधा हटेर हाम्रो सारा शक्ति एकै दिशातर्फ प्रवाहित हुने छ र एक क्षणमै उपलब्धि हुने छ । हामी विभिन्न दिशामा बगेको हुनाले हाम्रो शक्ति एकत्रित हुन अविभाज्य धारा चाहिन्छ । गङ्गालाई पनि सागरसम्म पुग्न अविभाज्य धारा चाहिन्छ, अन्यथा मरुभूमिमै हराउन सक्ने सम्भावना हुन्छ । त्यस्तै हामी पनि एकत्रित भएमा मात्र परमात्मासम्म पुग्न सक्छौं ।

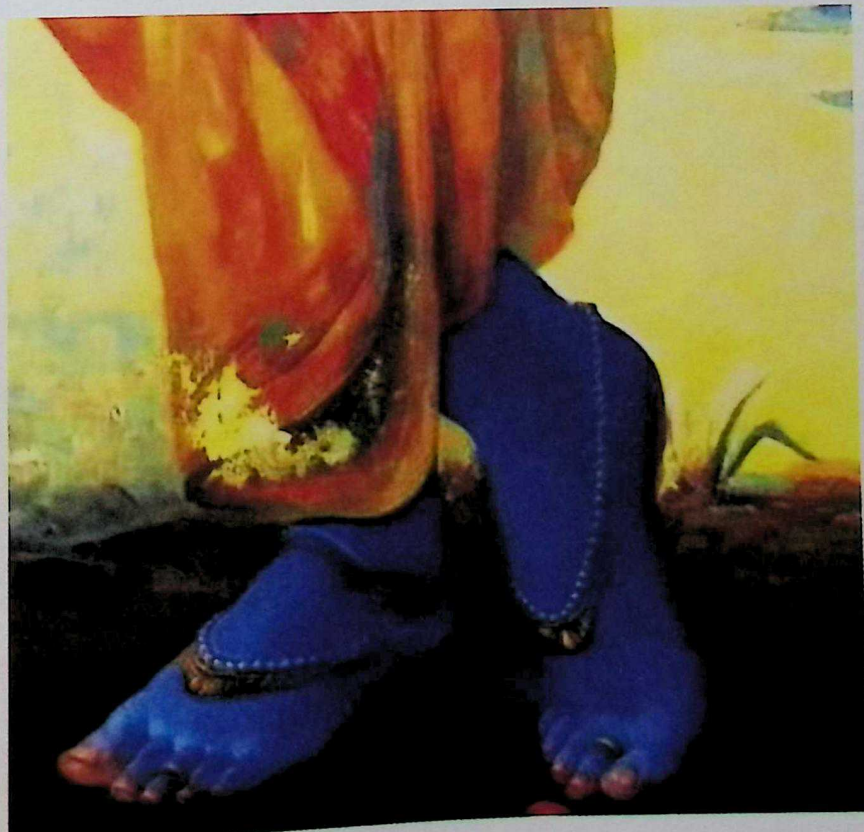
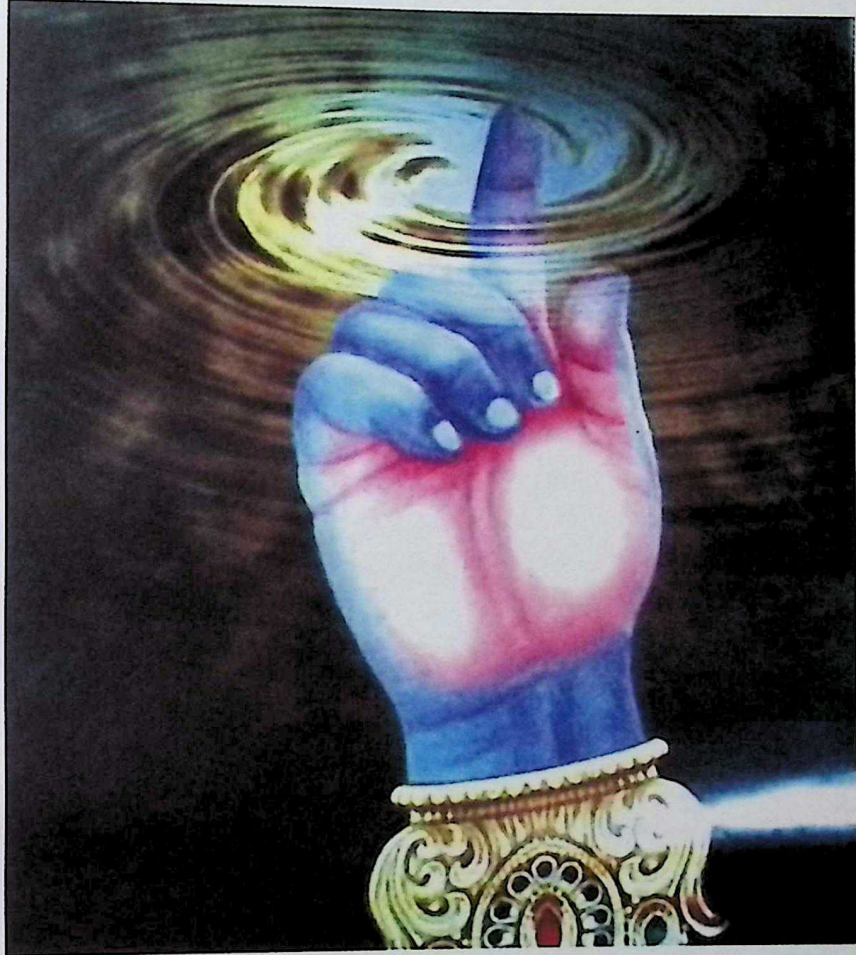
हाम्रो मन एकजुट नभई खण्डित अर्थात् खण्ड-खण्डमा बाँडिएको हुनाले नै कुनै कुराबाट पनि सन्तुष्ट हुन सक्दैन । धन, पद जे पाउँदा पनि तुलना गर्नाले पश्चात्तापमै समय व्यतीत हुन्छ । योभन्दा त्यो गरेको भए राम्रो हुन्थ्यो भन्ने भावले सधैं अरूलाई सुखी र आफूलाई दुखी मात्र देख्छ । ज्ञान, पद र धन जे पाए पनि हामी दुखी नै हुन्छौं र हामीलाई सारा जगत्ले सुख भोगिरहेको छ तर म मात्र दुख भोगिरहेको छु जस्तो लाग्छ । कुनै कुरा पनि समग्र चेतनाले गर्न नसक्ने हुँदा हामी सदैव असन्तुष्ट हुन्छौं । यही व्यभिचारीको लक्षण हो । जुन काम समग्र चेतनाले हुन्छ त्यही आनन्द हो । समग्र चेतनाले काम गरेमा त्यो प्रार्थना हुन्छ । यही प्रार्थना अव्यभिचारी चित्तको धारा हो ।

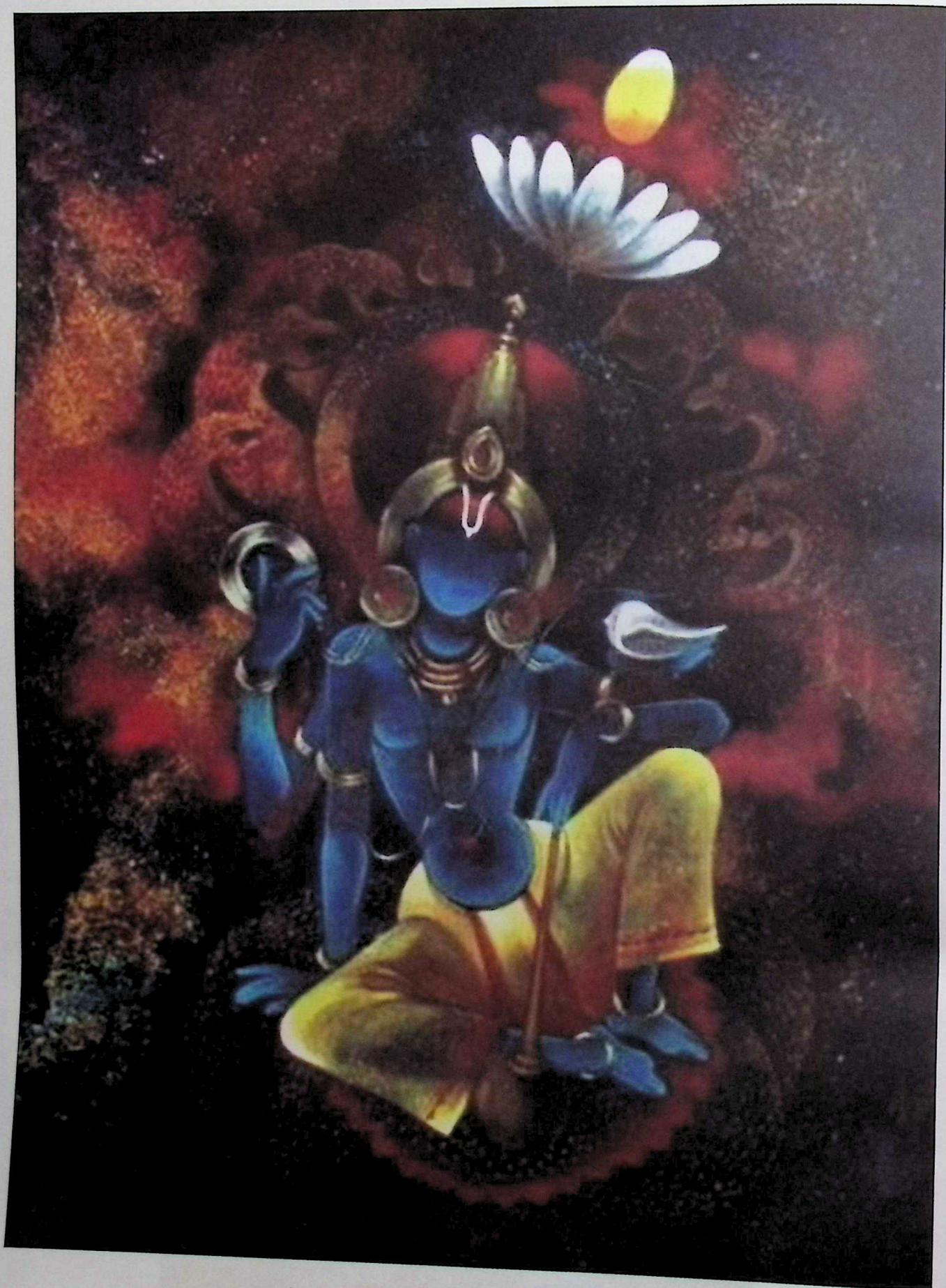
जो पुरुष अव्यभिचारी भक्तिरूपी योग र प्रेमद्वारा मलाई निरन्तर भन्छ, जसका मनमा निरन्तर प्रभुको खोजको ध्वनि स्पन्दित भइरहन्छ ऊ यी तीन गुणलाई उल्लङ्घन गरेर सच्चिदानन्दघन ब्रह्ममा एकभाव हुनयोग्य हुन्छ भनी कृष्ण भन्नुहुन्छ । यन्त्रवत् रूपमा मुखले मात्र रामराम उच्चारण गर्नु तर भित्र अनेक विचार चलाउनु भजन होइन । भजन गहिरो प्रक्रिया हो । उठ्दा, बस्दा, सुत्दा रौं रौंमा कुनै रस प्रवाहित भइरहनु, परमलाई पाउने एक मात्र ध्येयले निरन्तर यही चिन्तन भावबाट गरिरहनु नै भजन हो । शब्दबाट सत्य र मुक्तिलाई पाउनु छ भनेर नदोहोर्नु भित्री भाव र भक्तिसहित निरन्तर रूपमा परमको ध्यान गर्नु नै भजन हो । आमाको ध्यान जुनसुकै काम गरिरहँदा पनि आफ्नो बच्चाप्रति निरन्तर भइरहन्छ त्यस्तै हाम्रो भक्तिभाव निरन्तर प्रभुप्रति भइरहनु भजन हो । अव्यभिचारी भाव भन्नाले परमात्माको धुनमा स्मृति निरन्तर रूपमा जस्तोसुकै कार्य गर्दा पनि भइरहनु हो र यही नै परमात्माको अव्यभिचारी भजन हो । हामीले गर्ने कार्य बाहिरी कृत्य मात्र नभएर भित्री रूपमा परमात्माकै चिन्तन गरिरहनु अव्यभिचारी भाव हो ।

परिधिमा अनेक हुन सक्छन् तर केन्द्रमा परमात्मा मात्र हुन्छ । जब चित्त अव्यभिचारी हुन्छ, तब चित्त केन्द्रमा स्थिर हुन्छ । कृष्णले अव्यभिचारीमा यत्रो जोड दिनुको कारण अव्यभिचारी चित्तले मात्र चेतनालाई एक दिशामा बगाउँछ र व्यक्तिलाई अनन्त शक्तिशाली बनाउँछ भन्ने हो । यस्तो पुरुष तीनै गुणलाई उल्लङ्घन गरेर सच्चिदानन्दघन ब्रह्ममा एकभाव हुन योग्य हुन्छ भन्दै कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! त्यो अविनाशी परम ब्रह्म, अमृत, नित्य धर्म, अखण्ड तथा एकरस आनन्दको 'म' नै आश्रय हुँ । त्यो परम आनन्द, अमृत, परम ब्रह्म, नित्य धर्म सबैको आश्रय कृष्ण नै हुनुहुन्छ । यो कृष्णरूपी तत्त्व

हामी सबै भित्र लुकेको छ । समस्त चेतनाहरूमा गहिरो आत्मभाव नै कृष्ण तत्त्व, सच्चिदानन्दघन ब्रह्म, अमृत, मुक्ति, निर्वाण वा कैवल्य हो । त्यसलाई प्राप्त गर्न अव्यभिचारी चेतनाको धारा र एकत्रित ध्यान चाहिन्छ । जो व्यक्ति यस्तो अवस्थामा हुन्छ, ऊ ती गुणको पार गुणातीत परब्रह्मसँग एकै भावमा हुन्छ ।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभागयोगो नाम
चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

पन्ध्रौ अध्याय

पुरुषोत्तमयोगः

श्रीभगवानुवाच

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१॥

गुणत्रययोगका बारेमा बताएपछि श्रीकृष्णले भन्नुभयो- हे अर्जुन ! जसको मूल माथितिर र शाखा तलतिर छ, यस्तो संसाररूपी वृक्षलाई अविनाशी भनिन्छ । यो वृक्षका पात वैदिक स्तोत्र हुन् । यस संसाररूपी वृक्षलाई जो पुरुष मूलसहित तत्त्वपूर्वक जान्दछ, त्यस्तो व्यक्तिले वेदको तात्पर्यलाई जानेको हुन्छ ॥

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा

गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि

कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥२॥

यो संसाररूपि वृक्षका तीनै गुणरूप जलद्वारा बढेको छ एवम् विषय भोगरूप कोपयुक्त देह मनुष्य र तिर्यक् आदि योनिहरू, शाखाहरू तल र माथि सर्वत्र फैलिएका छन् तथा मनुष्ययोनिमा कर्मद्वारा बाँध्नेवाला अहम्, ममता र वासनारूपी जडहरू तल र माथि सबै लोकहरूमा व्याप्त भइरहेका छन् ॥

पूर्वीय र पश्चिमी दृष्टिकोण विकासका सम्बन्धमा विपरीत धारणा राख्दछन् । पश्चिमी विचारकहरू डार्विन, वर्कले, मार्क्स आदिले जगत्को विकास न्यूनबाट उच्चतिर भइरहेको मान्दछन् । अतीतमा विकास न्यून भएको हुँदा अतीत पिछडिएको थियो तर वर्तमान विकसित र भविष्य अझ विकसित हुने छ भन्ने उनीहरूको धारणा रहेको पाइन्छ । यो विचारसरणीको मूल स्रोत उद्गमलाई निम्न र विकासको अन्तिम शिखरलाई श्रेष्ठ मान्नु हो तर पूर्वीय दृष्टिकोण यसको ठिक विपरीत छ । पूर्वी मान्यतामा मूल उद्गमलाई श्रेष्ठ मानिन्छ । यो पश्चिमको ठिक उल्टो विचारसरणी हो जसअनुसार वृद्ध होइन बालक श्रेष्ठ हुन्छ र अझै गर्भमा रहेको बीज श्रेष्ठ हुन्छ । पश्चिममा जसलाई विकास मानिन्छ पूर्वमा त्यसलाई पतन मानिन्छ । यदि पश्चिमी विकासको धारणा ठिक हो भने परमात्मा अन्तमा हुन्छ, जुन गलत हो किनभने परमात्मा प्रथम हो अन्त होइन । जसलाई पश्चिम विकास भन्छन्, त्यो पूर्वको धारणामा पतन हो । तसर्थ संसार विकास नभई पतन हो किनभने प्रथमलाई नपाई अन्त पाउन सकिँदैन ।

हामी जहाँबाट आयौं, त्यो मूल स्रोतभन्दा हामी माथि हुन सक्दैनौं । त्यसैले जब कुनै व्यक्ति आफ्नो जीवनको श्रेष्ठतम अवस्थामा पुग्छ, तब त्यो परम शान्ति, मोक्ष र समाधिको अवस्था हुन्छ । यो अवस्था बच्चा-आमाको गर्भमा शान्त र मुक्त रहे जस्तो हुन्छ । प्रथमभन्दा माथि जानै सकिन्न त्यसैले हामी जति अघि बढ्छौं, त्यति नै पछि जान्छौं । विकास चक्राकार हुने हुँदा जुन विन्दुबाट सुरु हुन्छ, त्यही विन्दुमा अन्त हुन्छ । यो रेखाबद्ध हुँदैन त्यसैले प्रथम अन्तिम हुन्छ र जो अन्तिम पाउन चाहन्छ ऊ प्रथम जस्तै हुनैपर्छ । हाम्रो अन्तिम गन्तव्य प्रथम हुनु नै हो । जगत् परमात्माको पतन हुँदा यसको विकासको एक मात्र उपाय जगत् हराएर पुनः मूल स्रोतमा आउनुपर्छ । यसलाई बुझ्न सके मात्र उल्टो वृक्षको कुरा बुझ्न सकिन्छ ।

तर यस दृश्य जगत्मा उल्टो वृक्ष हुँदैन । यहाँ बीज रोपेपछि वृक्ष माथितिर बढ्छ । वृक्ष बिउको अभिव्यक्ति र उसको चरम प्रसन्नता हो । वृक्ष माथि बढेजस्तो हामी संसारमा माथि बढ्दैनौं । हामी संसारमा जति बढ्छौं, त्यति नै तलतिर बढ्छौं । तसर्थ गीता र उपनिषदले उल्टो वृक्ष भनेको हो किनभने त्यो परमात्माको विकास नभई पतन हो । संसारले जसलाई विकास र उपलब्धि भन्छ, त्यसलाई हामी उपलब्धि मान्दैनौं किनभने संसारको भोग नै त्यागयोग्य छ । पश्चिमी दृष्टिमा धन कमाउनु र सञ्चय गर्नु नै विकासमान हुनु हो भने पूर्वीय दृष्टिमा ठिक उल्टो धनमा मोह नराखी त्याग गर्नु विकास हो । महावीर, बुद्ध जस्ता व्यक्तिहरूले धनको साम्राज्य त्याग गरी एकलै हुनुलाई हामी विकासमान भएको मान्दछौं । उल्टो वृक्षको धारणामा यिनै कुराहरू समाहित छन् ।

वृक्ष जतिसुकै उल्टो भए पनि त्यो परमात्मासँग जोडिएको छ । जति पर भए पनि जडसँग जोडिएको हुँदा यसका शाखा प्रशाखामा पनि त्यही सुगन्ध हुन्छ । शाखा जति पर भए पनि जडसँग जोडिएको हुन्छ र जडसँग छुट्ने कुनै उपाय हुँदैन । संसार विपरीत भए पनि त्यो परमात्माको अभिन्न अङ्ग हो । संसार जति पर भए पनि क्षणभर पनि हामी संसारसँग अलग नभई परमात्मासँग जोडिएका छौं । परमात्माकै प्राणरस संसारमा पनि प्रवाहित छ । तसर्थ पूर्व त्यागवादी भए पनि संसारलाई शत्रुको रूपमा हेर्दैन । संसार परमात्माको अभिन्न भाग अर्थात् तल बगेको धारा हो । त्यसैले संसारप्रति शत्रुता र घृणा नगरी केवल धाराको रूपलाई बदलेर उद्गमकर्तृक लैजानुपर्छ भन्ने मान्दछ । परमात्मा उल्टो हुँदा संसार हुन्छ र संसार सिधा हुँदा परमात्मा उल्टो हुन्छ । तसर्थ संसारमा उल्टो भएर बाँच्नु नै एक मात्र उपाय हुन्छ । संसारमा जुन कुरालाई सफलता भनिन्छ, त्यो सबै विश्वासयोग्य छैन र सबैले भने पनि त्यो सत्य हुँदैन । असत्यलाई प्रमाणित गर्न भिडको आवश्यकता हुन्छ तर सत्य एकलै पनि प्रशस्त हुन्छ । पदका कारण राजनैतिक व्यक्तिलाई संसारले सफल मान्दछ तर उनीहरू भित्रबाट कति सफल, खुसी र आनन्दित छन् भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

जर्नेल मेकारथर (General Douglas Macarthur) दोस्रो विश्वयुद्धका कारण प्रख्यात व्यक्ति थिए । जापानमा एउटा सैनिक अभ्यास निरीक्षण गर्न जाँदा त्यहाँ सैनिकहरूलाई एक हास्य कलाकारले मनोरञ्जन गराइरहेका थिए । जर्नेलले उक्त कलाकारलाई आफूसँग तस्बिर खिच्न बोलाए । जर्नेल जस्तो शक्तिशाली व्यक्तिसँग तस्बिर खिचाउन पाउँदा कलाकारले अत्यन्तै गौरवान्वित अनुभव गरी कृतज्ञता तथा आभार प्रकट गरे । जर्नेलले आफ्नो कान्छो छोरो ती कलाकारको ठुलो प्रशंसक रहेको तथा उनलाई महान् व्यक्ति सोचेर एक तस्बिर साथमा खिचेर ल्याउन आग्रह गरेको कुरा कलाकारलाई सुनाए । जगत्का हरेक सफलता यस्तै हुन्छन् जुन मान्यतामा आधारित हुन्छन् । यो संसारको वृक्ष ठिक उल्टो भएजस्तै यहाँ सफल देखिने व्यक्तिले विफलतालाई लुकाएको हुन्छ । धनी र खुसी देखिने व्यक्ति भित्रबाट निर्धन र दुखी हुन्छन् । यो उल्टोपन देख्न चाहिने विशेष दृष्टि जुन क्षण उपलब्ध हुन्छ, त्यही क्षणबाट हामी बदलिन सक्ने छौं ।

गुणत्रययोगबारे सम्झापछि कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! संसाररूपी पिपलको वृक्ष जसको मूल माथितिर र शाखा तलतिर छ, त्यस्तो संसाररूपी पिपलको वृक्षलाई अविनाशी भनिन्छ । वेदरूपी पात भएको संसाररूपी वृक्षलाई जुन पुरुष मूलसहित तत्त्वपूर्वक जान्दछ, ऊ वेदको तात्पर्य जान्नेवाला ठहर्छ । मूल माथितिर र शाखा तलतिर भएको वृक्ष भन्नुको अर्थ बुझ्न कठिन छ किनभने यस संसारमा त मूल सदा तल र शाखा माथि हुन्छन् । मातापिता हाम्रा मूल हुनाले पूर्वमा उनीहरूको आदर र सम्मान गरिन्छ । मातापिता माथि भए मात्र परमात्मा पनि माथि हुन सक्छन् । मातापिता मूल नभए परमात्मा पनि मूल हुन सक्दैन । परमात्मा यो जगत्कै मूल हो ।

त्यसैले कृष्ण यो संसार उल्टो वृक्ष हो भन्नुहुन्छ । पश्चिममा मातापितालाई सम्मान दिने चलन छैन किनभने पश्चिममा मूललाई माथि नभई तल मानिन्छ, जुन हेर्दा यथार्थ जस्तो लाग्दछ तर हामी

जहाँबाट आयौं, त्यो हामीभन्दा ठुलो हुनैपर्छ । त्यसैले जर्ज गुर्जियफको आश्रममा मातापितालाई सम्मान गर्ने व्यक्ति मात्र मनुष्य मान्न योग्य हुन्छ भनेर लेखिएको छ । हामी कहाँबाट र कसरी जन्मियौं र हाम्रो मूल के हो भनेर सोचेमा हामी जहाँबाट जन्म लिएर आयौं, त्यो हामी भन्दा ठुलो हुनैपर्छ ।

कृष्णको यो कथनले मूल श्रेष्ठ हुन्छ भन्दछ । जन्म प्रथम हुने भए मात्र जन्म श्रेष्ठ हुन्छ, यदि अन्त श्रेष्ठ हुने भए मृत्यु श्रेष्ठ हुन्छ । पश्चिम मृत्युको र पूर्व जन्मको विश्वासी छ । मूल माथि हुनाले यसको धारा तलतिर प्रवाहित हुन्छ, त्यसैले बहाव माथि नभएर तल हुन्छ । हाम्रो सीमित दृष्टिकोणका कारण बिउ रोपेपश्चात् पालुवा अनि वृक्ष माथि उठेको देख्छौं तर तल गएको देख्दैनौं । गुरुत्वाकर्षणको सिद्धान्तले सबै कुरा तल तान्दछ । तसर्थ वृक्ष माथि उठेको देख्नु हाम्रो भ्रान्ति हो । वास्तवमा वृक्षको मूल जरा तलतिर नै बढेको हुन्छ । हवाई जहाज, चन्द्रमा या उचाइबाट हेर्दा वृक्ष तलतिर झुन्डेको जस्तो देखिन्छ तर हाम्रो सीमित दृष्टिका कारण हामी माथि बढेको देख्छौं । कृष्णका अनुसार सबै विकास तलतिर बढिरहेको छ । यस सम्बन्धमा कतिपय धर्मका मान्यता पनि यस्तै रहेका छन् । सनातन धर्मले जगत्लाई पतन नै मान्दछ । पतनको अर्थ तलतिरको बहाव हो । तलको बहावबाट उचाइतर्फ जान उद्गमतर्फ फर्किनुपर्छ । परमात्मालाई जान्नु छ भने आफ्नो जन्मभन्दा अधिको अवस्थामा फर्किए मात्र जान्न सकिन्छ भनेर जापानी जैनहरू पनि भन्दछन् ।

अमेरिकामा अर्थर जोनोभ (Arthur Janov) ले एउटा चिकित्सा पद्धति (Primal therapy) को विकास गरे । यो मनोचिकित्सामा मौलिक सत्य रहेको छ । यस पद्धतिमा व्यक्ति पूर्ण हुनका लागि चेतना पछाडि गर्भको अवस्थामा पुग्नुपर्छ, तब बिस्तारै ऊ परम शान्त भएर स्वस्थ हुन थाल्छ । जोनोभले धेरै मानसिक रोगीहरूलाई यो चिकित्सा पद्धतिले स्वस्थ पारे । बच्चाको पहिलो रोदनको आवाज (Primal scream) निकाल्ने अवस्थामा पुगेपश्चात् व्यक्तिको सारा दोष समाप्त भएर मूललाई प्राप्त गर्छ । श्रेष्ठ उपलब्धि हुन प्रथम उपलब्धि भएपछि मात्र सम्भव हुन्छ । यस्तो अवस्थामा मूल जो परमात्मा हो उसको दर्शन हुन्छ । त्यसैले अगाडिको दौडबाट होइन, हामी जो पहिले थियौं, जन्मको अवस्थामा पुग्नु नै उपलब्धि हो र त्यो अवस्था पाउनु नै हाम्रो गन्तव्य हो । अन्य दौडहरूले अशान्ति मात्र ल्याउँछन् । जन्मको अवस्थालाई पाउनु नै हाम्रो मूल र स्वभावलाई पाउनु हो । जो सदैव थियो र जसलाई पाउन केही गर्नुपर्दैन त्यही अवस्थाको दर्शन पाउनु नै हाम्रो उपलब्धि हो ।

हे अर्जुन ! जुन मूल माथि छ र शाखाहरू तल छन् यस्तो संसाररूपी पिपलको वृक्षलाई अविनाशी भनिन्छ । यो संसार कहिल्यै पूर्ण विनाश हुँदैन तर प्रतिपल नष्ट भइरहन्छ, पुनः बन्छ र पुनः मिट्छ । यो प्रक्रिया चलि नै रहन्छ तर परमात्मा अविनाशी हुनाले कहिल्यै नष्ट हुँदैन । यो संसार चक्राकार रूपमा घुमिरहन्छ । त्यसैले संसार बन्छ र नष्ट हुन्छ तर बन्ने र नष्ट हुने प्रक्रिया कहिल्यै नष्ट हुँदैन । संसार चक्र हो र यसको घुम्ने प्रक्रिया अविनाशी छ, जो कहिल्यै नष्ट हुँदैन । केवल बन्छ अनि मिट्छ । परमात्माको स्थिति र संसारको गति अविनाशी हुनाले यसलाई रोक्ने वा बाधा पुर्‍याउने प्रयास गर्नु व्यर्थ छ । संसारमा आज माथि हुने र सफल व्यक्ति भोलि तल र असफल हुन सक्छन् अन्यथा अर्को व्यक्ति माथि आउने बाटो नै बन्द हुन्छ । संसारको गतिको प्रक्रियालाई बाधा पुर्‍याउने व्यक्ति अज्ञानी हो भने यो प्रक्रियालाई बाधा नपुर्‍याई आफू रोकिने व्यक्ति ज्ञानी हो ।

यो प्रक्रियालाई रोक्न खोज्नु व्यर्थ हो किनभने यहाँ शान्ति र सुखलाई रोक्न सकिन्न । हामीहरूको सारा दृष्टि संसारमा भएकोले हाम्रो मन सुखी हुन सक्दैन तर सुख-दुखलाई द्रष्टाको रूपमा साक्षी भएर हेर्न व्यक्ति यस चक्रबाट पार हुन्छ । संसारलाई परिवर्तन गर्न खोज्नु मूढता हो । अविनाशी परमात्मा र अविनाशी संसारको गति दुवै मनुष्यको रेखामा मिल्छन् । दुवै अविनाशी हामीभित्र स्थित छन् । जसको स्थिति कहिल्यै नाश हुँदैन, त्यो परमात्मा र जसको प्रक्रिया कहिल्यै नाश हुँदैन त्यो संसार दुवैको सीमा

हामीमा छ । तलको यात्रा संसारतिर र माथिको यात्रा परमात्मातिर हुन्छ । मूलमा परमात्मा र शाखामा संसार छ । यस्तो मूल माथि र संसार तल भएको पिपलको वृक्षलाई अविनाशी भनिन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- संसाररूपी शाखामा लागेका पातहरू वेद र ज्ञान हुन्, परमात्मा मूल र संसार शाखा हो । वासनारूपी शाखा ज्ञानरूपी पातभन्दा मूलसँग नजिक देखिन्छ किनभने वासना शाखा हो र वेद पात जस्तो भएकोले वेदलाई कण्ठस्थ गर्ने व्यक्तिको मूलसँग कुनै सम्बन्ध हुँदैन ऊ केवल पातहरूमा सीमित हुन्छ । पहिलेको शास्त्र सुकेको पातमा लेखिन्थ्यो जुन सबै मुर्दा पात हुन्; त्यस्तै सबै शास्त्रहरू पनि मुर्दा पात जस्तै हुन् । यो मुर्दापात भन्दा त वासना नै जीवन्त हुन्छ । त्यसैले वेदको पातमा डुबेको व्यक्तिभन्दा वासनामा डुबेको साधारण व्यक्ति परमात्मासँग नजिक हुन्छ । वासनाको पार जानु छ भने या त वासनाबाट मूलमा जान सकिन्छ जहाँ परमात्मा हुन्छ या ज्ञानतिर जान सकिन्छ, जहाँ पातहरू मात्र हुन्छन् । यदि ज्ञानतिर गयौं भने मूलबाट भन् टाढा हुन्छौं र ज्ञानमा नै अल्झिरहन्छौं तर मूलतिर गयौं भने परमात्मामा पुग्ने छौं । दुवै अवस्थामा शाखाबाट हटिन्छ । पातमा मात्र डुबेको व्यक्तिको मूल परमात्मासँग पूरै सम्बन्ध छुट्छ तसर्थ परमात्मासँग निकट हुन शाखाबाट छुटेर मूलको दिशातर्फ जानुपर्छ ।

वेदको अभिव्यक्ति वेदमा होइन संसाररूपी वृक्षमा मूलसहित छ भनेर तत्त्वपूर्वक जान्ने व्यक्तिले नै वेदको यथार्थ तात्पर्य जानेको हुन्छ । जो व्यक्ति वृक्षका शाखा, पात, फल आदि सबैलाई तत्त्वपूर्वक जान्दछ, उही व्यक्ति वेदको तात्पर्यलाई जान्ने व्यक्ति ठहर्छ । मूलसहित यो सारा संसारलाई जसले जान्दछ उही व्यक्ति वेदलाई पनि जान्ने व्यक्ति हो । वेदका बारेमा संस्कृत र व्याकरण नजान्ने पनि यसको तात्पर्य जान्ने व्यक्ति नै वेदलाई जान्ने व्यक्ति हुन्छ । तात्पर्य भनेको फूल होइन फूलमा रहेको सुगन्ध अर्थात् सारलाई जान्नु हो । वेद पनि फूलजस्तो छ । यसको सुगन्ध चौतर्फी विस्तीर्ण छ र संसारभरिबाट कण-कणमा वेदको जन्म भइरहेको छ । वेदको अर्थ ज्ञान र जान्नु हो । यहाँ प्रतिपल ज्ञान र जान्ने सम्भावना छ तर जान्नका लागि आँखा खुला राख्न जरुरी छ । यो संसारलाई मूलसहित तत्त्वपूर्वक जान्ने व्यक्तिले वेदको तात्पर्य जान्दछ ।

यो वृक्षरूपी संसारमा वासनाले तलतिर लान्छ तर माथितिर गएमा वासना समाप्त हुन्छ भनेर भ्रान्तिमा पर्नुहुँदैन किनभने शाखा तलतिर यात्रा गरेर मोडिएर माथितिर यात्रा गरेको पनि हुन सक्छ । जस्तो व्यक्तिले धनलाई आफ्नो अहङ्कारसँग बाँधेर राखेको हुन्छ र एक दिन धन छोडेर त्यागतिर मोडिएर त्यागलाई अहङ्कारमा बाँधेको पनि हुन सक्छ । हिजो धनमा भएको अहङ्कार आज त्यागमा सरेको हुन सक्छ । त्यसैले दिशा र आयाम बदलिए पनि शाखा र मूल धारा बदलिएको हुँदैन । दिशा बदलिन सजिलो हुन्छ तर स्वयम्लाई बदल्न कठिन हुन्छ । जसले स्वयम्लाई बदल्न सक्छ उसलाई दिशाका बारेमा चिन्तित हुनुपर्ने आवश्यकता रहँदैन । मूल स्मरण भयो भने शाखा तलतिर गए पनि केही फरक पर्दैन ।

भोगमै रहेर पनि मूलको विस्मरण नभएमा त्याग अपरिहार्य हुँदैन । कृष्ण स्वयम् पनि यस्तै प्रकृतिका व्यक्ति हुनुहुन्छ । शाखाको प्राणको बाटो मात्र बदलिएर मूलतिर बहाव सुरु भयो भने उसलाई उद्गम र प्रथमको स्मरण हुन थाल्छ । संसाररूपी शाखाहरू चलिरहे पनि चेतना र ध्यान मूलमा हुनुपर्छ । प्रायः यसको उल्टो मानिसहरू शाखारूपी इन्द्रियले अड्काउने डरले आँखा फोड्छन् तर आँखा फोडेर चेतनाको धारा बदलिँदैन । शाखा नहुँदा गति हुँदैन भन्ने धारणाले संसारमा शाखा काट्ने व्यक्तिहरूको सङ्ख्या निकै छ तर गति भित्रको धारणाले हुन्छ भन्ने कुराबाट उनीहरू अनभिज्ञ छन् । घरमा रहेर पनि सन्यासी हुन सकिन्छ र कैयन् सन्यासी गृहस्थ जस्तै जीवन निर्वाह गर्नेहरू पनि छन् ।

वासना माथि तल सर्वत्र दिशामा बगिरहेको हुँदा यो कता बगेको छ भन्दा पनि के ऊ उद्गमसँग सम्बन्धित छ भन्ने जान्न जरुरी हुन्छ । हामीलाई उद्गमको अर्थात् गर्भावस्थाको ध्यान कहिल्यै आउँदैन । मृत्यु जो अन्त हो त्यसको विचार कहिलेकाहीँ आउन सक्छ तर जो प्रथम हो त्यसको सम्झना कहिल्यै

यही आनन्दको खोजी नै हाम्रो अन्तिम लक्ष्य हुँदा त्यो पार भएपछि त्यही क्षण हाम्रो यात्रा बन्द हुन्छ किनभने हामी त्यही आनन्द खोज्न संसारमा आएका हौं ।

अतीत हाम्रो प्रथम र अन्त हो । संसार त पतन मात्र हो । ध्यानको प्रयोगबाट हामी उल्टो वृक्ष हौं भन्ने ज्ञात हुन्छ । यही ज्ञात हुनासाथ सम्पूर्ण रहस्यहरू खुल्दछन् र हाम्रो मूल माथि र शाखाहरू तल छन् भन्ने ज्ञात हुन्छ । हामीले सोचेको विकास पतन हो र जसलाई पछाडि ठान्छौं त्यही अन्त हो । हामीभित्र रहेको अतीतलाई जबसम्म स्मरण गरेर भविष्यका लागि यो व्यर्थ हो भन्ने अनुभव हासिल गर्दैनौं, तबसम्म यही हाम्रा लागि बाधा हुन्छ । तसर्थ अतीतलाई स्मरण गरेर त्यसलाई स्वच्छ ऐना जस्तो पार्न जरुरी छ ताकि भोलि पुनः यस्तो घटना नघटोस् र अतीतले हामीलाई नपछ्याओस् र भविष्यका लागि कदम चाल्न पनि अतीतको अनुभवले मद्दत गरोस् ।

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-
मसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥३॥

यो संसाररूपी वृक्ष जस्तो भनिएको छ त्यस्तो छैन किनभने यसको न आदि छ न अन्त छ न राम्ररी स्थित छ । यसकारण यो अहन्ता ममता र वासनारूपी अति दृढ संसाररूपी वृक्षलाई दृढ वैराग्यरूपी शास्त्रले काट्न सकिन्छ ॥

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं-
यस्मिन्नाता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥४॥

वैराग्यरूपी हतियारले काटेपछि यो परम पदरूपी परमेश्वरलाई राम्ररी खोज्नुपर्छ, जहाँ गएको पुरुष फेरि फर्किएर आउँदैन र जुन परमात्माबाट यो पुरातन संसाररूपी वृक्षको प्रवृत्ति विस्तार भएको छ, उही आदिपुरुष परमेश्वरको शरणमा छु भनेर शरणागत हुनुपर्छ ॥

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा-
अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसञ्ज्ञै
गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥५॥

मान, मोह र आसक्तिरूपी दोषलाई जितिसकेको, परमात्माको स्वरूपमा निरन्तर स्थिति बनाइसकेको, कामना राम्रोसँग नष्ट भइसकेको र सुख दुखको द्वन्द्वबाट विमुक्त भएको ज्ञानीजन नै त्यो अविनाशी परमपदमा प्राप्त हुन्छ ॥

यो संसाररूपी वृक्षको रूपका बारेमा जस्तो भनिएको छ त्यस्तो यहाँ पाइँदैन किनभने यसको न आदि छ न अन्त छ न त राम्ररी स्थित नै छ । यसकारण यो अहन्ता, ममता र वासनारूपी अति दृढ संसाररूपी पिपलको वृक्षलाई दृढ वैराग्यरूपी शास्त्रले काट्ने कुरा कृष्ण बताउनुहुन्छ । कृष्णले दिनु भएको उल्टो वृक्षको कल्पना हाम्रो खोजीद्वारा प्राप्त हुँदैन । पहिलो- हामी त्यो वृक्षको एउटा सानो शाखा हौं । त्यसैले हामी वृक्षलाई खोज्न सक्दैनौं र हामी त्यो वृक्षलाई पर भएर पनि देख्न सक्दैनौं । हामी त्यो वृक्षका अङ्ग हौं, त्यसैले त्यो वृक्ष जसको जडमाथि र पातहरू तल छन्, त्यसलाई उल्टो उभिएको देख्न सक्दैनौं । हामीहरू पात र शाखा भएकाले वृक्षभन्दा पर गएर देख्न पनि सक्दैनौं । संसाररूपी वृक्षको यो उल्टो

अवस्थालाई ध्यानको गुह्य अवस्थामा मात्र देख्न सकिन्छ किनभने ध्यानको गुह्य अवस्थामा हामी वृक्षको अनि संसारकै अङ्ग रहँदैनौं । त्यसैले त्यस स्थितिमा मात्र उल्टो वृक्षको पूरा रूप देख्न सकिन्छ ।

यो संसाररूपी वृक्षको विराटतालाई बुद्धिले जान्न सकिन्छ । हामी संसारको छेउटुप्पो नै निर्धारण गर्न सक्दैनौं । जति खोज गन्यो उति नै यो संसाररूपी वृक्ष विशाल लाग्छ । प्रत्येक दिन नयाँ सूर्य तथा ताराहरू खोजबाट पत्ता लागिरहेका छन् । यो खोजको कुनै सीमा र अन्त नै छैन । जतिजति अगाडि बढ्यो उति उति नयाँ खोजको सम्भावना प्रशस्त भएको पाइन्छ । वृक्ष विराट् छ र यसको आदि र अन्त्य नै छैन । तसर्थ यसलाई देख्न हामी असमर्थ छौं । ५० हजार पृथ्वीहरूमा अहिले जीवन छ वा हुनुपर्छ भन्ने वैज्ञानिकहरूको अनुमान छ । वृक्षको एउटा शाखा सुक्नेबित्तिकै अर्को शाखा पलाउँछ । पुरानो पात सुक्ने क्रममै हुन्छ, नयाँ पातको उदय हुन्छ । यो श्रृङ्खला अनन्त छ । त्यसैले न अगाडि, न पछाडि, न मध्यमा नै उभिने उपाय छ किनभने हामी यही श्रृङ्खलाभित्र पर्दछौं । संसारको केवल गति हुन्छ स्थिति हुँदैन । परमात्माको मात्र स्थिति हुन्छ । बुद्ध भन्नुहुन्छ- संसारमा छ भन्ने केही पनि छैन किनभने सबै चलायमान छ । तसर्थ वृक्ष छ भन्नु भन्दा वृक्ष भइरहेको छ भन्नु उपयुक्त हुन्छ । यस संसारमा परमात्माको स्थिति मात्र स्थिर छ, अन्य सबै गतिमान् छन् । यहाँ सबै कुरा भइरहेको छ, कुनै पनि 'छ'को स्थितिमा छैन ।

हामी बालापन, जवानी या वृद्धावस्था सबै छ भन्छौं तर 'छ'को स्थितिमा कोही छैन । हामी जवान छ भन्छौं तर ऊ जवान भइरहेको हुन्छ । संसारमा कुनै कुरा 'छ'को स्थितिमा छैन किनभने कहीं पनि केही रोकिएको छैन । परमात्माबाहेक केही स्थित छैन, अरू सबै नदीको बहाव जस्तो छ । हामी नदीजस्तो बगिरहेका छौं । वृक्ष पनि बहिरहेको छ तर हामी त्यसलाई देख्न सक्दैनौं । यहाँ हरेक कुरा पलपल परिवर्तन भइरहेका छन् । हामीले देख्नु र बुझ्नु अगावै परिवर्तन भइसक्यो । बादलजस्तो पूरा जगत् यहाँ धुवैधुवाँ छ । जबसम्म स्थिति उपलब्ध हुँदैन, तबसम्म कुनै पनि बुद्धिको स्थिरता हुन सक्दैन र तबसम्म ज्ञानको पनि कुनै अवस्था हुँदैन ।

त्यसैले हिन्दू धर्मको सारा प्रयास कसरी गतिबाट मुक्त भएर स्थिरता प्राप्त गर्न सक्छौं भन्ने हो । यो भित्रको चित्तको रोकिने नाम नै ध्यान हो । भित्रको गति, प्रवाह र कम्पन समाप्त भए त्यसै क्षण व्यक्ति परमात्मामा प्रतिष्ठित हुन्छ । नदीजस्तो बगुन्जेल हामी संसारमा हुन्छौं र रोकिएपछि परमात्मा हुन्छौं, तब परमात्मालाई जान्न सक्छौं । विज्ञानबाट संसारलाई जान्न सकिन्छ तर परमात्मालाई जान्न सकिन्छ किनभने परमात्मा दृश्य छैन । परमात्माको उपस्थिति नदेखिनाले ऊ छ या छैन तय गर्न गाह्रो हुन्छ ।

कृष्ण परमात्मा स्थिर भएकाले उसलाई मात्र जान्न सकिन्छ भन्नुहुन्छ । परमात्मा कूटस्थ, स्थिर र अपरिवर्तित छ । तसर्थ उहाँमा श्रद्धा गर्न सकिन्छ । परमात्मा कल्प-कल्प, युग-युगपछि पनि उही हुन्छ । संसार त छायाजस्तो हुँदा भरोसायोग्य पनि छैन । संसार प्रतिपल बदलिने हुँदा यसलाई जान्ने उपाय नै छैन किनभने यसको कुनै स्थिति नै छैन । त्यसैले यो अहन्ता, ममता र वासनारूपी अति दृढ संसाररूपी पिपलको वृक्षलाई दृढ वैराग्य शास्त्रद्वारा काटेर परमपद रूप परमेश्वरलाई खोज्नुपर्छ ।

संसारलाई जानेर पनि कहिल्यै कसैले जान्न सकेको छैन तसर्थ यसलाई जान्ने प्रयास गर्नु नै व्यर्थ छ । सय वर्ष पहिले विज्ञानले हामी चाँडै नै सबै कुरा जान्ने छौं भनेर सोचिदथ्यो । अहिलेका वैज्ञानिकहरू संसारलाई पूरा जान्न असम्भव छ भन्दछन् । यहाँ जति जान्यो त्यति नै अन्जान रहस्यहरूको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ । एउटा समस्या हल गर्दागर्दै अर्को समस्या अगाडि आउँछ । संसारको जानकारी काम गर्नुपर्ने हुन्छ । एउटा समस्या हल गर्दागर्दै अर्को समस्या अगाडि आउँछ । संसारको जानकारी काम चलाउने अपूर्ण ज्ञान मात्र हो । परमात्मा मात्र स्थित हुँदा उहाँलाई मात्र जान्न सकिन्छ । धर्मका अतिरिक्त ज्ञानको कुनै द्वार छैन । हाम्रो गतिबाट परमात्माको स्थितिसँग मिलन हुन सक्दैन । जब हामी स्थित हुन्छौं, तब परमात्मसँग हाम्रो मिलन हुन्छ । यो संसाररूपी वृक्षको जानकारीले मात्र केही हुँदैन । अहन्ता, ममता र वासनारूपी यी तीनैलाई वैराग्यरूपी शास्त्रद्वारा काटेर त्यस उपरान्त त्यो परमपद परमेश्वरलाई राम्ररी

खोज्नुपर्छ । यो नै स्थिरता प्राप्त गर्ने एक मात्र उपाय हो । वृक्षलाई खोज्ने होइन यसलाई काटेर त्यो मूल उद्गम, त्यो बिउ, त्यो मूल स्रोतको खोज गरौं जसको पतन वृक्षरूपी संसार हो ।

बिउ रोपेपछि वृक्ष निस्कन्छ तर त्यही बिउ फोडेर हेर्दा त्यहाँ केही भेटिँदैन । बिउ त केवल खोल मात्र हो जो रोपेपछि फुट्छ, गल्छ र माटोमा विलीन हुन्छ । शून्य जो बिउभित्र लुकेको हुन्छ, त्यही शून्यबाट वृक्ष निस्कन्छ । त्यही बिउभित्र लुकेको शून्य नै उद्गम हो । जब हामी त्यो शून्यमा प्रवेश गर्न सक्षम हुन्छौं, तब मात्र त्यो मूलको र सत्यको अनुभव सम्भव हुन्छ । त्यसैले बुद्धले आफ्नो सारा धर्मलाई शून्यताको रङ्ग प्रदान गर्नुभयो र त्यही शून्यतामा प्रवेश गर्न सक्नु नै उपलब्धि हो भन्नुभयो । जे दृश्य हुन्छ, त्यसभित्र अदृश्य लुकेको हुन्छ । कृष्ण त्यो अदृश्यलाई जान्ने दुई उपाय भन्नुहुन्छ । पहिलो वैराग्यले अहन्ता, ममता र वासनालाई काट्नु हो भने दोस्रो परमात्माको चरणमा शरणागत हुनु हो । जुन-जुन सुख देखेर त्यसमा विचरण गर्ने विचार गरिन्छ, त्यो सुख होइन भनेर बोध हुनु नै वैराग्य हो, जुन संसारलाई तत्त्वपूर्वक जानेर मात्र प्राप्त हुन्छ । मृग मरिचिकातुल्य सुखको प्रतिविम्बका पछाडि भाग्दा केवल दुख मात्र हात लाग्छ । यो सारा जीवनको निचोड वैराग्य हो । हजारौं वासनाको बाटोमा हिँडेर पनि जब अपवादरहित रूपमा एउटै अनुभव प्राप्त हुन्छ, तब वैराग्यको जन्म हुन्छ । वैराग्य वासनाको असफलताको सतत अनुभव हो ।

यही अनुभव नै अहङ्कार, ममता र वासना काट्ने शस्त्र हो । वासना धोका दिन कुशल प्रवञ्चक हो; तसर्थ वासनाले सुख प्रतीत गराउँछ तर दुख मात्र प्राप्त हुन्छ । जब व्यक्ति सुखका पछाडि दौडिएर दुखबाहेक केही प्राप्त गर्दैन, तब दुखका पछाडि दौडिँदा सुख प्राप्त हुन्छ कि भन्ने आशाले विपरीत यात्रा गर्छ । वासना प्रवञ्चक हुन्छ भन्ने बोध नै वैराग्य हो । दुखको खोज तप हो । वैराग्य वासनाको विफलताको अनुभव हो । यो अनुभव जब गहिरो हुन्छ, तब त्यही शस्त्र बन्दछ र त्यही वैराग्यरूपी शस्त्रले वासनालाई काटेर छिन्नभिन्न पार्नुपर्छ । वैराग्यको शस्त्रको अर्थ भित्र एक प्रकारको सजगता हुनु र वासनाको अवरोध बन्नु हो । हरेक वासनापछि वैराग्यको सानो झलक देखिन्छ । तर क्षणभरको अनुभव शस्त्र बन्न पाउँदैन । हाम्रो अनुभवका अतिरिक्त ज्ञानको कुनै मार्ग छैन । हामी अनुभव सञ्चय गर्न सक्दैनौं; त्यसैले त्यो शस्त्र बन्न सक्दैन ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो वृक्षलाई वैराग्यरूपी शस्त्रले काटेर त्यस उपरान्त परमपद परमेश्वरलाई राम्ररी खोज्नुपर्छ जसमा गएको पुरुष फेरि संसारमा फर्किएर आउँदैन र जुन परमेश्वरबाट यो पुरातन संसाररूपी वृक्षको प्रवृत्ति विस्तार भएको छ त्यसै आदिपुरुषको शरणमा म छु भनी निश्चय गरेर मात्र परमात्मा पाउन सकिन्छ । हामी बारम्बार जन्मिन्छौं र मर्छौं । हाम्रो हरेक जन्म तथा मरण मूर्च्छामै हुने हुँदा यो जन्मभन्दा अघि पनि हामी थियौं भनेर हामीलाई सम्झना हुँदैन । त्यसैले यही जन्म नै पहिलो र मृत्यु अन्तिम जस्तो लाग्छ । हामी होसपूर्वक मर्न सक्थौं भने जन्म पनि होसपूर्वक नै हुन्छ । होसपूर्वक रह्यौं भने हामी अघिल्लो जन्ममा पनि फिर्ता जान सक्छौं । यस भाँती जो व्यक्ति होसपूर्वक पछाडि फर्किन्छ, उसको अगाडिका लागि पनि होसको क्षमता निर्मित हुन्छ । उसको मृत्यु र जन्म दुवै होसपूर्वक हुन्छ । होसपूर्वक बाँच्ने व्यक्तिलाई संसारले बाँध्न सक्दैन किनभने मूर्च्छाले मात्र हामीलाई बाँध्छ । वैराग्यद्वारा अहन्ता, वासना र ममतालाई काटेर जो व्यक्ति परमेश्वरलाई अर्थात् आफ्नो मूल उद्गमलाई खोज्छ त्यस्तो व्यक्ति फेरि संसारमा फिर्ता हुँदैन । संसारमा हामी बारम्बार मूर्च्छाका कारण फिर्ता हुन्छौं ।

जुन परमेश्वरबाट यो पुरातन संसाररूपी वृक्षको प्रवृत्ति विस्तार भएको छ त्यही आदिपुरुषको शरणमा म छु भन्ने दृढ निश्चय गरेर जसको मान र मोह नष्ट भएको छ तथा जसले आसक्तिरूपी दोषलाई जितिसकेको छ र परमात्माको स्वरूपमा निरन्तर स्थित छ अनि जसको कामना नष्ट भइसकेको छ यस्तो सुखदुख नामक द्वन्द्वबाट विमुक्त भएका ज्ञानीजन त्यो अविनाशी परम पदमा प्राप्त हुन्छन् भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । म त्यो आदि उद्गमको शरणमा छु भन्ने कथन महत्त्वपूर्ण छ । शरणको भाव बहुमूल्य छ

किनभने वासना वैराग्यबाट काट्न सकिन्छ तर पनि अहङ्कार शेष नै रहन्छ । वासनाको विसर्जनपश्चात् पनि वैराग्यको अहङ्कार बाँकी रहन्छ । म वासना त्याग्न वा नष्ट गर्न तथा त्यागी वा वैरागी हुन सफल भएको भन्ने अहङ्कारको अग्नि बल्न थाल्छ र त्यसले नयाँ सूक्ष्म रूप लिई भन् अहङ्कार प्रगाढ हुन्छ; तसर्थ शरणको भाव बहुमूल्य छ ।

त्यसैले एउटा सर्त वैराग्यको शस्त्रले काटेर म त्यो आदि पुरुषको शरणमा छु भन्ने दृढ भाव हुनुपर्छ । यो वैराग्यले अहङ्कारलाई समाप्त गरिदिन्छ किनभने जबसम्म 'म' रहन्छ, तबसम्म मूल उद्गममा खोज्न सकिन्न । मूल उद्गममा मेरो अस्मिता पनि समाप्त हुन्छ । त्यहाँ केवल शुद्ध चेतना मात्र बचेर अरू सबै विलीन हुन्छ । वैराग्यलाई साधेर पनि शरणागतिको भावमा पुगेन भने साधक भट्किन सक्छ । यस्तो साधक शुद्ध त होला ! तर त्यस शुद्धिमा विष हुन सक्छ । पवित्र त हुन सक्छ तर पवित्रता निर्दोष नहुन सक्छ । नैतिक हुन सक्छ तर नीति सच्याइएको शुभ्रता अस्मिताको जगमा उभिएको हुन सक्छ । यस्तो व्यक्तिमा म शुद्ध नैतिक हुँ भन्ने भाव बाँकी नै रहन्छ । यो 'म' रहन्जेल परमात्मासँग मिलन हुन सक्दैन । परमात्माको खोजीमा जब खोज्नेवाला बाँकी रहँदैन, तब मात्र मिलन हुन सक्छ । बुद्धले परमात्मा छैन भन्नुभयो जसले गर्दा बुद्धका भिक्षु साधकहरूमा शरणागतिको भाव उत्पन्न गर्न अड्चन भयो । उनीहरूले बुद्धमा नै परमात्मालाई खोजी गरेर 'बुद्धं शरणम् गच्छामि' भन्दै बुद्धको शरणमा गए तर भोलि बुद्धको मृत्युपश्चात् कसको शरणमा जाने भन्ने प्रश्नले गर्दा दोस्रो सूत्र 'सङ्घं शरणं गच्छामि' खोज्नुपर्थो । भिक्षुहरूले संघको शरणमा जाऊँ भनी शरणको नयाँ बाटो खोज्नुपर्थो तर भोलि संघ पनि नरहन सक्छ । त्यसैले तेस्रो सूत्र 'धम्मं शरणं गच्छामि' जोड्नुपर्थो । धर्मको शरणमा जाऔँ किनभने धर्म त सधैं रहन्छ ।

शरणागति हुनु नै अन्तिम उपाय हो किनभने शरण नगर्ने साधकको अहङ्कार छुट्दैन । हिन्दूहरूले ईश्वरलाई सिद्ध गर्ने कोसिस गरेका छैनन् बरु शरणागति हुने बडो गहन तत्त्वको खोज गरेका छन् । पूजा कसलाई गरिरहेको छु भन्नु भन्दा पनि ईश्वरको नाममा भुक्नु महत्त्वपूर्ण कुरा हो । चाहें त्यो पिपलको वृक्ष, नदी या पत्थर नै किन नहोस् ! शरणमा परेर भुकेर मात्र परमात्मालाई जान्न सकिन्छ । त्यो भुक्नुपर्ने तत्त्व हामीभित्रै लुकेको छ । तसर्थ सनातनीहरूले शरणागतिको बडो बहुमूल्य कुराको खोज गरेका छन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- त्यो आदि पुरुषको म शरणमा छु भन्ने दृढ निश्चयका साथ जो पनि शरणमा जान्छ, उसको मान र मोह स्वतः नष्ट हुन्छ ।

सनातनीहरूले मौलिक तत्त्व समातेका छन् । त्यो भुक्ने भाव शरणमा जाने भाव हो । यस्तो भएमा मान, मोह स्वतः नष्ट हुन्छ । यी मान, मोह र आसक्ति नष्ट भएमा परमात्माको स्वरूपमा स्थित हुन सकिन्छ किनभने मान, मोह र आसक्तिले कम्पन, अशान्ति र छटपटाहट मात्र दिन्छ । परमात्मामा स्थिति बन्न सुरु भएपछि सुख-दुखरूपी द्वन्द्वबाट मुक्त भएर त्यो अविनाशी परम पद प्राप्त हुन्छ । त्यो परमपद भित्र लुकेको छ । जब हाम्रो कम्पन र गति बन्द हुन्छ, तब त्यस भित्रको परमपदरूपी ज्योति स्थिर भएर त्यो परमपद हामीलाई उपलब्ध हुन्छ ।

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्गो न पावकः ।

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥६॥

हे अर्जुन ! त्यो स्वयम् प्रकाशमय परम पदलाई न सूर्यले प्रकाशित गर्छ, न चन्द्रमा, न अग्निनले नै प्रकाशित गर्छन् जुन परम पदलाई प्राप्त गरेपछि संसारमा आउनुपर्दैन; त्यही मेरो परम धाम हो ॥

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥७॥

हे अर्जुन ! यो शरीरमा रहेको जीवात्मा मेरै सनातन अंश हो र त्यो त्रिगुणमयी मायामा स्थित भएर मनसहित पाँच इन्द्रियद्वारा प्रकृतिको अधीन भएर कार्य गर्दछ ॥

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥८॥

वायुले गन्धको स्थानबाट जसरी गन्धलाई ग्रहण गरेर लैजान्छ, त्यसरी नै देहाभिमानीहरूको स्वामी जीवात्मा ले पनि जुन पहिलो शरीरलाई त्याग्छ, त्यसपछि मनसहित इन्द्रियलाई ग्रहण गरेर फेरि जुन शरीर प्राप्त हुन्छ त्यसैमा लिएर जान्छ ॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥९॥

त्यो शरीरमा स्थित यो जीवात्मा ले श्रोत्र, चक्षु, त्वचा, रसना, घ्राण र मनलाई आश्रय गरेर अर्थात् यिनीहरूको सहारा लिएर विषयलाई सेवन गर्छ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- त्यो स्वयम् प्रकाशमय परमपदलाई न सूर्यले प्रकाशित गर्छ, न चन्द्रमाले न त अग्नि ले नै प्रकाशित गर्छ तथा जुन परमपदलाई प्राप्त गरेर मनुष्य पछाडि संसारमा आउँदैन त्यही मेरो परमधाम हो । यस जगत्मा दृश्य वस्तु सबै अरूबाट प्रकाशित हुन्छ तर कृष्णको परमधाम त्यहाँ छ, जहाँ न सूर्यको न त चन्द्रमाको न त अग्निकै प्रकाशको आवश्यकता हुन्छ किनभने यो स्वयम् प्रकाशित छ । हामीले आँखा बन्द गरे आफू र शरीरलाई देख्दैनौं तर स्वयम्को हुनु भने प्रतीत भई नै रहन्छ । हाम्रो हुनुका लागि अन्य कुनै प्रकाशको आवश्यकता पर्दैन । हाम्रो हुनुमा चेतनाको कुनै एक तत्त्व छ, जो स्वयम् प्रकाशित भएकाले उसको हुनु नै पर्याप्त छ । यो जुन चेतनाको हल्का झलक हामीभित्र छ, त्यो जब पूरा प्रकट हुन्छ, कृष्ण त्यसैलाई आफ्नो परमधाम अर्थात् त्यही 'म' हुँ भन्नुहुन्छ ।

त्यो स्वयम् प्रकाशित परमपदलाई न सूर्य न त चन्द्रले न त अग्नि ले नै प्रकाशित गर्छ किनभने त्यसलाई प्रकाशित गर्ने कुनै जरुरत नै छैन तथा जुन परमपदलाई प्राप्त गरेर मनुष्य पछाडि संसारमा आउँदैन त्यही परमधाम हो । कृष्णको भनाइअनुसार व्यक्ति जति चेतन हुँदै जान्छ, त्यति नै ऊ परमधामतिर गतिमान् हुन्छ र जुन दिन परम चैतन्य प्रकट हुन्छ, त्यो परम चैतन्यलाई प्रकाशित गर्न कुनै प्रकाशको पनि आवश्यकता हुँदैन किनभने त्यो स्वप्रकाशित हुन्छ । जगत्मा एउटा कुरा मात्र स्वप्रकाशित हुन्छ, त्यो स्वयम्को हुनु हो । त्यसका लागि कुनै प्रमाणको आवश्यकता हुँदैन र त्यसलाई असिद्ध पनि गर्न सकिँदैन । दृष्टिविहीन व्यक्तिले तथा अन्धकारमा पनि हामी स्वयम्लाई अनुभव गर्न सक्छौं र हामी हुनुको प्रतीतिमा रतीभर पनि फरक पर्दैन । आँखा तथा कानले हामी अरूलाई देख्न या सुन्न सक्छौं तर स्वयम्लाई देख्न र सुन्न सक्दैनौं । सारा इन्द्रियहरू नभए पनि भित्रको हुनुमा कुनै अन्तर पर्दैन । हामीले भित्र यात्रा गरेका छैनौं । यदि भित्रको यात्रा गरेमा त्यहाँ प्रकाशको अनुभव हुन थाल्छ । ध्यानमा गतिमान् हुने सबै व्यक्तिहरूको अनुभव प्रकाशको नै अनुभव हो । इसाई तथा मुसलमान सिद्ध व्यक्तिहरू पनि आफ्नो भित्रको यात्रामा परम प्रकाशको अनुभव भएको मान्दछन् । यो प्रकाश अन्य कतैबाट आउँदैन, हामी स्वयम् हुनु नै त्यो प्रकाश हो । यही प्रकाशलाई कृष्ण आफ्नो परमधाम भन्नुहुन्छ । यही स्थितिलाई उपलब्ध हुने व्यक्ति जन्म-मृत्युको चक्रबाट पार भई यस संसारमा फिर्ता आउँदैन ।

हे अर्जुन ! यो शरीरमा रहेको जीवात्मा मेरै सनातनको अंश हो र उही त्रिगुणमयी मायामा स्थित भएर मनसहित पाँचै इन्द्रियहरूलाई आकर्षित गर्छ । त्यो स्वप्रकाशित ज्योतिषुजको एउटा हिस्सा प्रत्येकको शरीरभित्र स्थित छ । हामीले आँखा चिम्लँदा हाम्रा विचारहरू, क्रोध र कामवासना उठेको पनि हामी देख्न सक्छौं तर जसले यो देख्दछ, त्यो देख्नेवालालाई हामी देख्न सक्दैनौं । जे हामी देख्छौं त्यो हामी होइनौं तर जो सबैलाई देख्दछ तर स्वयम्लाई देख्दैन, त्यही हामी हौं । त्यही हाम्रो मूल उद्गम हो र त्यसभन्दा पछाडि जान सकिँदैन । सबै वस्तुलाई देख्नेवाला द्रष्टा हाम्रो स्वभाव हो, जसलाई दृश्य बनाउन सम्भव छैन । जब सारा विषय हराउँछ र केवल जान्नेवाला रहन्छ, जान्नेलाई केही बच्दैन तब परम

प्रकाशको उदय हुन्छ, जुन हाम्रो भित्री प्रकाश हो । सूर्यको प्रकाश पनि त्यस प्रकाशका अगाडि केही होइन । सबै प्रकाश समाप्त हुन्छ तर चेतनाको ज्योति जुन शाश्वत छ, त्यो कहिल्यै समाप्त हुँदैन ।

सबै इन्धनको सीमा हुँदा प्रकाश एक दिन समाप्त हुन्छ तर त्यो प्रकाश जो प्रत्येकको भित्र र स्वप्रकाशित छ त्यसको कुनै अन्त्य छैन । त्यही प्रकाश चैतन्यको प्रकाश हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो देहमा त्यो जीवात्मा मेरो नै सनातन अंश हो । हामी सबै त्यही प्रकाशका अंश हौं र उही यो त्रिगुणमयी मायामा स्थित भएर मनसहित पाँचै इन्द्रियलाई आकर्षित गर्छ । हामीभित्र रहेको यो चेतनाको अंशले हाम्रा पाँचै इन्द्रियलाई आकर्षित गर्नुका साथै सट्टमालेको पनि छ । हामीलाई लाग्छ- इन्द्रियले हामीलाई बाँधेको छ तर कृष्ण हामीले नै इन्द्रियलाई समातेका छौं भन्नुहुन्छ । इन्द्रिय जड भएकाले त्यसले हामीलाई बाँध्न सक्दैन । इन्द्रियसँग बाँधिने हाम्रो नै सङ्कल्प र निर्णय हो । रूप हेर्ने वासनाले हाम्रो आँखासँग हामीलाई बाँधेर राख्छ । त्यो वासनाको डोरीले आँखालाई बाँधिरहन्छ । यदि हाम्रो हेर्ने इच्छा भएन भने आँखा भए पनि हामी त्यसै क्षण अन्धा हुने छौं । आँखाबाट हेर्ने प्रवाहले आँखालाई जीवन दिन्छ । हातलाई समातेका छौं किनभने हामी छुन चाहन्छौं । हाम्रो चाहना नै हामी र इन्द्रियबिचको सेतु हो ।

इन्द्रियहरूले हामीलाई होइन हामीले नै उनीहरूलाई तानेर आकर्षित गरेका छौं । जुन दिन हाम्रो पथ परिवर्तन भएर हाम्रो धारा भित्र बग्न सुरु हुन्छ, त्यसै दिन इन्द्रियहरू तिरोहित हुन्छन् । त्यसैले इन्द्रियहरूको कुनै दोष नै छैन यो हाम्रो सङ्कल्पकै कारणले गर्दा हो । हाम्रो चेतनाले शरीरमा रहन चाहेको छ, त्यसैले हामी शरीरमा छौं; जुन दिन रहन चाहँदैनौं त्यही दिन शरीर समाप्त हुन्छ । तसर्थ इन्द्रियसँग लड्नु व्यर्थ छ । लडाइँ त यसलाई आफ्नो वशमा राख्ने वासनासँग गर्नुपर्छ । मनसहित पाँचै इन्द्रियलाई चेतनाले आकर्षित गर्छ । जस्तो वायुले गन्धको स्थानबाट गन्धलाई ग्रहण गरेर लैजान्छ त्यस्तै देहाभिमानीहरूको स्वामी जीवात्मा पनि जुन पहिलो शरीरलाई त्याग्छ त्यसको मनसहित सबै इन्द्रियहरूलाई ग्रहण गरेर फेरि जुन शरीरलाई प्राप्त हुन्छ त्यसमा लिएर जान्छ ।

हावाले फूलको गन्ध आफूसँगै बहाएर लगेभैं हाम्रो मृत्युपश्चात् हामी सूक्ष्म इन्द्रियहरूलाई आफूसँगै लान्छौं । हावाले फूलको गन्ध त लैजान्छ तर फूललाई लान सक्दैन त्यस्तै चेतनाले पनि शरीरलाई लैजान सक्दैन तर शरीरलाई पकडिने वासनालाई साथ लिएर जान्छ । आँखा स्थूल इन्द्रिय हो र देख्ने वासना सूक्ष्म इन्द्रिय हो । जिब्रो स्थूल इन्द्रिय हो भने स्वादको आकाङ्क्षा सूक्ष्म इन्द्रिय हो । हाम्रो वासनाले नयाँ शरीररूपी गर्भ खोज्छ र हाम्रो वासना अनुसारको गर्भ हामीलाई उपलब्ध हुन्छ । हाम्रा चाहनाहरू सङ्ग्रहित हुन्छन् र नयाँ जन्मको निर्माण भएर हामीलाई नयाँ शरीर प्राप्त हुन्छ । अधिल्लो जन्मको मन र सूक्ष्म इन्द्रियहरूसँगै लिएर गए मात्र अर्को शरीरमा प्रवेश पाइन्छ अन्यथा नयाँ जन्मको प्रक्रिया बन्द हुन्छ । त्यो शरीरमा स्थित जीवात्मा श्रोत्र, चक्षु र त्वचालाई तथा रसना, मन र प्राणलाई आश्रय गरेर अथवा यिनीहरू सबैको सहाराले विषयलाई सेवन गर्छ । फेरि उही भोग र यात्रा पुनः सुरु हुन्छ । फूल बदलिन्छ तर गन्धको यात्रा जारी रहन्छ । इन्द्रियहरू बदलिन्छन् तर वासनाको यात्रा चलि रहन्छ । त्यसैले इन्द्रियलाई छोड्ने होइन वासनालाई छोडेमा इन्द्रियहरू आफैं छुट्छन् । कुनै व्यक्ति भोजनको त्याग, कोही नूनको त्याग गर्छन् भने कुनै स्त्रीको स्पर्शबाट नै भयभीत हुन्छन् । यी सबै इन्द्रियहरूलाई नै छोड्नु हो र यसरी इन्द्रिय छोड्ने व्यक्तिलाई हामी साधु भन्छौं तर यो पनि पाखण्ड मात्र हो ।

हामीलाई इन्द्रियले होइन हामीले इन्द्रियलाई बाँधेका छौं । इन्द्रियलाई वशमा गर्ने होइन कि इन्द्रियबाट मुक्त हुने उपाय जान्नुपर्छ । हामी राग र विरागको दुबिधामा हुन्छौं । राग जीवनको रस हो । राग र वैराग्यका बिच हाम्रो जीवन चलेको हुन्छ तर वैराग्यलाई अनुसरण गर्न खोज्नाले हामी खण्डित हुन्छौं । यसबाट कुनै आत्म उपलब्धि हुँदैन किनभने राग र वैराग्य साथै हुनै सक्दैन । राग रहुन्जेल वैराग्य प्राप्त गर्न सकिन्न । हाम्रो रागलाई राम्ररी जान्नुपर्छ । हाम्रो शरीरको यात्रामा जाने र संसारको सागरमा

उत्रिने चाहनास्वरूप नै हामीले शरीर पाएका हौं । त्यसैले यो अनन्त जन्म अगाडि भए पनि आफ्नै सङ्कल्प र निर्णयको कारणले भएको हो भनेर जान्नुपर्छ । आफैं यसको नियन्ता भएको हुँदा जुन दिन हामी यो निर्णय परिवर्तन गर्छौं, त्यसै दिन यो धारा बदलिने छ । यो आफ्नै चुनाव हुँदा यसलाई छोड्न पनि सक्ने छौं । यस्तो विचारले मात्र पनि एक क्षणमै धाराको दिशा बदलिन्छ र बोध भएर घटना घट्न सक्छ ।

कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- 'मेरो' अंश तिमीलगायत सबै भित्र छ । त्यही अंश त्यो इन्द्रिय र मनको गन्ध लिएर नयाँ यात्रामा जान्छ । जुन क्षण तिमी जान्ने छौ- तिम्रो सङ्कल्प नै तिम्रो यात्राको कारण हो, त्यो क्षण तिमीले चाहेमा यात्रा बन्द हुन सक्छ । तथापि तिमीले यात्रा गर्न चाह्यौ भने गर्न सक्छौ तर त्यो यात्रा खेल र लीला हुने छ । सनातनीहरूको सोच बडो अनौठो र अदभुत छ । सनातनी चिन्तनमा यो जीवन आफ्नै सङ्कल्पका कारणले प्राप्त भएको हो । यो पाप या कसैले दिएको दण्डको कारणले कदाचित् होइन । यो यात्रा त आफ्नै सङ्कल्पको कारणले भएको हो । यदि आफ्नो चाहनाले यो संसारको वृक्ष निर्माण भएको हो भने आफ्नै चाहनाले मात्र यो समाप्त हुन सक्छ । राग संसारमा उत्रिने सङ्कल्प र विराग संसारबाट छुट्ने र पार हुने सङ्कल्प हो ।

उत्कामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥१०॥

शरीर छोडेर जानेहरू शरीरमा स्थित भएका र विषयहरूलाई भोग्ने तीनै गुणबाट युक्त भएका अज्ञानी जनहरू जान्दैनन् केवल ज्ञान रूप नेत्र भएका ज्ञानीजन मात्र तत्त्वपूर्वक आत्मालाई जान्दछन् ॥

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥११॥

योगको अभ्यासमा प्रयत्नशील योगीजन आफ्नो हृदयमा स्थित यो आत्मालाई यत्न गरेर तत्त्वपूर्वक जान्दछन् र जसले आफ्नो अन्तस्करणलाई शुद्ध गरेका छैनन् त्यस्ता अज्ञानी जनले यत्न गरेर पनि यो आत्मालाई जान्दैनन् ॥

शरीर छोडेर जानेहरूलाई हाम्रो शरीर धेरै पटक छुटेको छ भन्ने सम्झना हुँदैन किनभने शरीर छुट्नुअघि नै हामी मूर्च्छित हुन्छौं । शरीरले धेरै पटक मृत्यु प्राप्त गरिसकेको भए पनि हामी मूर्च्छित अवस्थामा भएका कारणले मृत्युको रहस्यमय घटनासँग हामी अनभिज्ञ हुन्छौं । मृत्युमा शरीर आत्मासँग पृथक् हुन्छ र सूक्ष्म इन्द्रियहरूको सुगन्ध आत्माकै साथमा नयाँ यात्रामा निस्कन्छ । मृत्यु अघि नै छाएको बेहोसीले मृत्युको महत्त्वपूर्ण र रहस्यमय घटना जान्नबाट हामी वञ्चित हुन्छौं । हामी मृत्युको समयमा मूर्च्छित हुनुको मूल कारण जीवनको व्यवस्थाअनुसार दुख एक सीमासम्म मात्र सहन सकिन्छ भन्ने हो । जब दुख असह्य हुन्छ, तब हामी मूर्च्छित हुन्छौं । असह्य दुख र गहिरो आघातमा हामी बेहोस हुन्छौं । मृत्यु विशाल दुख हो । दुख मृत्युको कारणले भन्दा पनि मर्नुपर्ने त्रासको कारणले हुन्छ तर जीवनमा समर्पण कला जान्ने व्यक्तिलाई मृत्युले पनि बेहोस तुल्याउन सक्दैन । पहिले नै मृत्युका लागि तयार हुनाले यस्तो व्यक्ति मृत्युलाई सहज रूपमा वरण गर्न तयार हुन्छ ।

सन्त अगस्टिन एउटा चर्च बनाउने तयारीमा थिए । जो मृत्युलाई जान्दैन ऊ चर्चमा प्रवेश गर्न योग्य हुँदैन भन्ने मनसायले उनले चर्चको प्रथम द्वारमा एक जना ख्यातिप्राप्त चित्रकारलाई मृत्युको चित्र कोर्न लगाए । मृत्युको चित्रमा चित्रकारले कोदालाले सबैलाई काट्ने छ भन्ने प्रतीकको रूपमा कोदालो बनाए तर अगस्टिनले मृत्युले सदैव नयाँ द्वार खोल्छ र कसैलाई समाप्त पाउँदैन भन्ने प्रतीकको रूपमा कोदालो हटाएर मृत्युको साथमा साँचोको चित्र कोर्न लगाए ।

मृत्युको समय त्यो व्यक्तिले होस राख्न सक्छ, जसले जीवनभर यसको अभ्यास गरेको हुन्छ । अभ्यासकै प्रतिफलस्वरूप समर्पणले मृत्युको समय व्यक्ति होसपूर्ण मर्न र अर्को जन्ममा पनि होसपूर्ण

जन्मिन सक्छ । जन्म र मृत्यु एकै द्वारका दुई भाग हुन् । मृत्यु शरीरबाट बाहिर जानु हो भने जन्म अर्को शरीरमा प्रवेश गर्नु हो । यी दुवैको प्रक्रिया एउटै हो । होसपूर्वक मृत्युवरण गर्न समर्थ भएमा जन्म पनि होसपूर्वक नै हुन्छ । यस स्थितिमा व्यक्तिलाई अधिल्लो जन्मको सम्झना हुनाका साथै यस जन्मका अनुभवहरू पनि व्यर्थ जाँदैनन् । अधिल्लो जन्ममा गरेका भुलहरू अर्को जन्ममा हुन सक्दैनन् अन्यथा हरेक जन्ममा त्यही भुल दोहोरिरहन्छ र यो दुश्चक्र बन्छ । अधिल्ला जन्ममा गरिसकेका कार्यहरू जस्तो विवाह, धन-मानआर्जन, पद-प्रतिष्ठा, कलह हामी हरेक जन्ममा दोहोर्‍याइरहन्छौं । यसको स्मरण हुने भएमा हामी यसमा रस लिने थिएनौं ।

जन्म र मृत्युमा होसपूर्ण रहने व्यक्ति जीवनमा पनि होसपूर्ण नै हुन्छ किनभने जन्म र मृत्यु दुई किनाराको बिचमा जीवन हुन्छ । हामी त तीनै अवस्थामा बेहोस हुनाले हामी शरीर होइनौं आत्मा हौं भन्ने तथ्य बुझ्न सक्दैनौं । कृष्ण भन्नुहुन्छ- परन्तु शरीर छोडेर जानेलाई अथवा शरीरमा स्थित भएको र विषयहरूलाई भोग्नेहरू अर्थात् तीनै गुणबाट युक्त भएका अज्ञानी जनले जान्दैनन् किनभने मूर्च्छा अज्ञानी जनमा सतत हुन्छ । केवल ज्ञानरूप नेत्रवाला ज्ञानी जन नै तत्त्वपूर्वक यसलाई जान्दछन् । ज्ञानीहरूसँग स्थित ज्ञाननेत्र नै अमूर्च्छा हो । जीवनमृत्यु र जन्मलाई होसपूर्वक घट्न दिने र यी तीनै घटनामा होसपूर्ण रहने व्यक्तिलाई नै ज्ञाननेत्र उपलब्ध हुन्छ । जन्म घटिसकेको छ, मृत्यु भविष्यमा छ र जीवन वर्तमानमा चलिरहेको छ । तसर्थ जीवनमा हरेक क्रिया गर्दा होसपूर्ण गर्ने प्रयास र अभ्यास गर्नुपर्छ । हाम्रो हातमा वर्तमान मात्र हुने हुँदा यही क्षणबाट होसपूर्ण बन्ने अभ्यास गरेमा मृत्युको भयबाट मुक्त हुन सकिन्छ ।

सुरुवातका लागि वाणी, विचार, आचरण लगायत हरेक विद्यामा होसको साधना गर्नुपर्छ । यही प्रक्रिया अँगालेमा बिस्तारै बेहोसी हट्न र दुख पनि समाप्त हुन थाल्छ । बेहोसी नै दुखको निमन्त्रक हुँदा हामी आनन्द उपलब्ध हुने क्षणबाट पनि चुक्दछौं । कुनै पनि कार्य गर्दा हामी यन्त्रवत् गछौं किनभने हाम्रो विचारले हामीलाई अन्यत्रै यात्रा गराउँछ । त्यसैले अपेक्षा अनुसारको परिणाम प्राप्त हुँदैन । अपेक्षाकृत परिणामका लागि त पूर्ण होसमा रहेर कार्य गर्नुपर्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- केवल ज्ञाननेत्रवाला ज्ञानीजनले मात्र तत्त्वपूर्वक जान्दछन् । केवल उनीहरू जो होसमा हुन्छन् र प्रतिपल जसको ज्ञान जागृत छ, उनीहरूले मात्र जन्ममा, मृत्युमा र जीवनमा भित्रको तत्त्वलाई राम्ररी चिन्दछन् ।

योगीजनहरू आफ्नो हृदयमा स्थित आत्मालाई यत्न गरेर तत्त्वपूर्वक जान्दछन् र अन्तस्करण शुद्ध नगरेका अज्ञानी जन यत्न गरेर पनि आत्मालाई जान्दैनन् । प्रयास सघन गर्नुपर्छ तर प्रयास मात्र पनि पर्याप्त हुँदैन किनभने हृदयको शुद्धि मुख्य कुरा हो । हृदय शुद्ध नभई केवल प्रयास र एकाग्रता मात्र साध्यो भने परिणाम भयावह भई त्यसको दुष्परिणाम आउँछ । त्यसैले भाव र हृदय शुद्ध हुन जरुरी छ । हृदय शुद्ध नभएका व्यक्तिले अरूभन्दा एकाग्रताका साथ हठयोगद्वारा साधना गर्न सक्छन् । एकग्रताबाट शक्ति प्राप्त हुन्छ र हृदय शुद्ध छैन भने त्यो शक्तिको दुरुपयोग हुन्छ । यस्तो व्यक्तिले अरू र आफैँसँग पनि दुष्टता गर्न सक्छ । नराम्रो प्रवृत्तिको व्यक्तिले एकाग्रता साधेमा दुर्वासा जस्तो हुन्छ । उससँग शक्ति हुन्छ, उसको वचनमा पनि शक्ति हुन्छ र उसले केही भन्यो भने परिणाम पनि हुन सक्छ । हृदय शुद्ध नहुने यस्ता व्यक्तिहरू दुष्टतामा पनि उत्रन सक्छन् ।

रुसमा एउटा अद्भुत शक्ति भएका तर हृदय शुद्ध नभएका व्यक्ति रास पुटिन (Grigori Yefimovich Ras Puten) थिए । उनी अनौठो प्रतिभा भएका व्यक्ति थिए । उनी गुरजियफ, रमण जस्तो क्षमताका व्यक्ति त थिए तर उनको हृदय शुद्ध थिएन । पूर्वका सबै पद्धतिहरूमा यहाँसम्म कि तिब्बतमा पनि खोजबिन गरी साधना गरेर उनी पारङ्गत भई अद्भुत शक्तिको मालिक भएका थिए । उनी जे चाहन्थे त्यो घटित हुन्थ्यो तर उनी गलत मात्र चाहन्थे । उनको हृदय शुद्ध नहुनाले उनले हासिल गरेका सबै शक्तिहरू गलत चाहनाको परिपूर्तिमा खर्चिए र रूसलाई डुबाउने व्यक्ति बने । जारलाई र विशेष गरेर जारकी पत्नीलाई उनले प्रभावित गरेका थिए । जारका एक मात्र छोरा सानै उमेरदेखि बिमारी थिए । सारा

उपचार गरेर पनि उनी ठिक हुन सकेनन् र अन्तमा रास पुटिनले उनलाई ठिक पारे र ती छोरा रास पुटिनका कठपुतली बने । एक दिन पनि उनी दरबार गएनन् भने त्यो बच्चा बिमारी भइहाल्यो । त्यसैले दरबारमा उनको पूरा प्रभाव थियो जसले गर्दा एक समय रुसको दरबारमा प्रधानमन्त्री बनाउनेदेखि हरेक कार्यहरू उनकै मुटुमा थियो । फलस्वरूप त्यहाँ उपद्रव सिर्जना भयो । त्यसै समयको फाइदा उठाएर लेनिनले क्रान्ति गरे र रास पुटिनकै अप्रत्यक्ष सहयोगबाट क्रान्ति सफल हुन सम्भव भयो । रुसको क्रान्तिमा आधाभन्दा बढी काम रास पुटिनले गरे बाँकी लेनिनले गरेका हुन् । रास पुटिनमा यति शक्ति सङ्ग्रह भएको थियो कि उनलाई मार्न जुन विषको प्रयोग गरियो त्यसले ५०० व्यक्तिको मृत्यु हुन सक्थ्यो तर उनी बेहोससम्म भएनन् । २२ गोली ठोक्दा पनि उनको मृत्यु भएन । अन्तमा उनलाई दुङ्गामा बाँधेर भोल्गा नदीमा डुबाइयो । उनको लास दुई दिनपछि भेटिँदा उनी दुङ्गाको बन्धनबाट मुक्त भइसकेका थिए । उनी गहन शक्ति आर्जन गरेका व्यक्ति थिए तर सारा शक्तिको प्रयोग उल्टो मात्र भयो किनभने उनको हृदय शुद्ध थिएन ।

त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- केवल यत्न मात्र पर्याप्त छैन र यदि अन्तस्करण शुद्ध भएको छैन भने यत्न गरेर पनि अज्ञानी जन आत्मालाई जान्दैनन् । त्यसैले प्रयत्नका साथै हृदयको शुद्धि पनि चाहिन्छ । बुद्ध र महावीरले अलिकति पनि भुलचुक हुन नसकोस् भनेर हृदयको शुद्धिलाई पहिलो सर्त मान्नुभएको छ । उहाँहरूले आहार र आचरण शुद्धिका साथै सबै प्रकारले व्यक्ति शुद्ध भए मात्र प्रयत्न गर्नुपर्छ अन्यथा खतरा हुन्छ भन्नुभएको छ । रुसका रास पुटिनको घटना यसको ज्वलन्त उदाहरण हो । अशुद्ध हृदय भए पनि यत्नबाट शक्ति प्राप्त हुन्छ तर त्यसबाट आत्मा प्राप्त हुन सक्दैन । यो केवल मन र शरीरको शक्ति हुन्छ । भावहरूको निर्मलता हृदयको शुद्धि हो । क्रोध, कठोरता, अहङ्कार, घृणा, ईर्ष्या र द्वेष विहीन हृदय नै हृदयको शुद्धि हो । योगको यत्न भएमा यस्तो शुद्धि प्राप्त गर्न सकिन्छ । योगी मात्र भए खतरनाक हुन्छ भने भक्त मात्र भए कमजोर र निर्बल हुन्छ । तसर्थ जहाँ यत्न र शुद्ध भाव संयुक्त हुन्छ त्यहाँ भक्त र योगीको मिलन भएर आत्मा उपलब्ध हुन्छ ।

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१२॥

हे अर्जुन ! जुन तेज सूर्यमा स्थित भएर सम्पूर्ण जगत्लाई प्रकाशित गर्छ र जुन तेज चन्द्रमामा स्थित छ र जुन तेज अग्निमा स्थित छ, त्यो मेरो तेज हो भनेर तिमी जान ॥

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥१३॥

‘म’ नै पृथ्वीमा प्रवेश गरेर आफ्नो शक्तिले सबै प्राणीहरूलाई धारण गर्छु र ‘म’ नै चन्द्रमाको रूपमा रसस्वरूप अमृतमय सोम भएर सम्पूर्ण औषधीहरूलाई र वनस्पतिहरूलाई पुष्ट गर्छु र समस्त प्राणीहरूको पोषण गर्छु ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥१४॥

‘म’ नै प्राणीको शरीरमा अग्निको रूपमा समस्त जीवको शरीरमा स्थित हुन्छु, ‘म’ नै प्राणवायु अपानवायु सन्तुलित राखेर चार प्रकारका चपाउने, पिन्ने, चाट्ने र चुस्ने अन्न पचाउँछु ॥

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो-

मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।

**वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो-
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥१५॥**

‘म’ नै प्राणीहरूको हृदयमा आत्मा रूपमा स्थित छु, ‘म’बाट नै जीवको वास्तविक स्वरूपको विस्मृति, स्मृति र ज्ञान हुन्छ, ‘म’ नै समस्त वेदद्वारा जान्नयोग्य छु । ‘म’बाट नै समस्त वेद उत्पन्न हुन्छ र ‘म’ नै सबै वेदलाई जान्नेवाला पनि हुँ ॥

कृष्णका यी सारा कथन अर्जुनको समर्पण सम्भव हुन सकोस् भन्ने उद्देश्यले भनिएका हुन् । कृष्ण त्यो एक केन्द्रतिर इसारा गर्दै हुनुहुन्छ जो सबैको आधार हो र यदि त्यो आधार हामीमा देखिन थाल्यो भने हामी त्यो आधारको शरणमा सहजतापूर्वक जान सक्छौं । हाम्रो बुद्धिलाई त्यसको छवि मात्र पनि प्राप्त हुन लाग्यो भने हाम्रो अस्मिता र अहङ्कार छुटेर आफ्नो हुनुको अनुभव हुन थाल्छ । कृष्ण जब आफूलाई बारम्बार ‘म’ यो हुँ, ‘म’ त्यो हुँ भन्नुहुन्छ, तब कतिपय गीता पढ्ने व्यक्तिलाई उहाँ अहङ्कारी हुनुहुँदो रहेछ जस्तो भान हुन सक्छ । हिन्दूहरू त आस्थाका कारण यस कुरालाई सहजताका साथ स्वीकार गर्छन् तर अरू धर्मावलम्बीहरूलाई उहाँ अहङ्कारी जस्तो लाग्न सक्छ ।

अर्जुन मिट्न सक्नु भनेर कृष्णले यति जोड दिनुभएको हो । अर्जुन भित्रको अहङ्काररूपी केन्द्रलाई परमको केन्द्रमा समर्पण गरून् भन्नेमा कृष्ण चेष्टारत हुनुहुन्छ । कृष्णले अर्जुनलाई यी सबै कुरा भन्नुको कारण अर्जुनको सतत प्रेम उहाँप्रति रहेको हुनाले हो । प्रेममा कृष्णको भनाइ अहङ्काररहित र सत्य लाग्न सक्छ । प्रेममा कृष्ण जुन कृपापूर्ण उपदेश अर्जुनलाई दिँदै हुनुहुन्छ, त्यो मेरै लागि भनिएको हो भन्ने अर्जुनले बुझेका छन् । तसर्थ कृष्णको भनाइप्रति उनी कुनै प्रश्न नै उठाउँदैनन् । कृष्णको पूरा प्रयास अर्जुनको अहङ्कार भाव मिटाएर विराट् कृष्ण तत्त्वमा समाहित एवम् समर्पित गराउनका लागि हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- सूर्यको महासूर्य पनि ‘म’ हुँ र ‘मतिरको’ यो विराट् प्रकाशलाई हेर, तिमी एक सानो दियोको प्रकाशतिर मात्र हेरिरहेका छौ । कृष्णप्रति रहेको प्रेमको भावले उनी कृष्णभित्रको महासूर्य देख्न सक्ने छन् । जुन दिन अर्जुन कृष्णको यो महाप्रकाश देख्न समर्थ हुन्छन्, त्यो दिन आफ्नो सानो दियो छोड्न पनि सक्छन् र आफूभित्रको सूर्य पनि देख्न सक्ने छन् । हामी त्यही सानो दियोसँग मात्र आविष्ट भएर बसेका छौं । कृष्ण अर्जुनलाई सानो दियोबाट दृष्टि हटाएर महासूर्यमा दृष्टि लगाउने प्रयास गर्दै हुनुहुन्छ जुन महासूर्य देख्न सकेमा सूर्यको प्रकाशको अंश जो आफूभित्र स्थित छ त्यसलाई पनि देख्न सकिने छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे ! अर्जुन जुन तेज सूर्यमा स्थित भएर सम्पूर्ण जगत्लाई प्रकाशित गर्छ तथा जुन तेज चन्द्रमामा स्थित छ र जुन तेज अग्निमा स्थित छ, त्यो तेजलाई तिमी मेरो नै तेज जान र म नै पृथ्वीमा प्रवेश गरेर आफ्नो शक्तिले सबै प्राणीलाई धारण गरेको छु र रसस्वरूप अमृतमय सोम भएर सम्पूर्ण औषधीहरूलाई अर्थात् वनस्पतिलाई पुष्टि गर्छु । सोमका दुई अर्थ छन् । चन्द्रमालाई पनि सोम भनिन्छ । हिन्दूहरूको रसविज्ञान अनुसार औषधीलाई चन्द्रमाबाट पुष्टि प्राप्त हुन्छ । सूर्यले उनीहरूलाई प्राण दिन्छ । सूर्य विना बिरुवा वा वृक्षहरू बढ्दैनन् तर तिनमा जुन जीवनदायी तत्त्व हुन्छ, त्यो चन्द्रमाबाट प्राप्त हुन्छ । यसलाई काल्पनिक मानिन्थ्यो र आयुर्वेद तथा रस बिद्यालाई काव्य र एउटा प्रतीक मानिन्थ्यो तर विगत चालिस/पचास वर्षको खोजपश्चात् चन्द्रमाले यी सबैमा रस प्रदान गर्छ भन्ने पक्का भएको छ । सूर्यले जे दिन्छ, त्यसमा उत्तेजना हुन्छ र चन्द्रमाले जे दिन्छ, त्यसमा शान्ति हुन्छ । आयुर्वेदिक औषधीहरूमा चन्द्रमाको शान्ति लुकेको हुन्छ र जुन सर्वाधिक शान्तिदायी औषधी थियो त्यसलाई हिन्दूहरू सोमरस भन्दछन् ।

पश्चिमका वैज्ञानिकहरू पनि जसलाई वेदले सोमरस भनेको छ, त्यसको खोजीमा छन् । केही वनस्पतिहरूमा सोमरस जस्ता केही लक्षणहरू देखिएका छन् तर पूरा लक्षण कसैको पनि मिलेको पाइएको

छैन । यसको दुरुपयोग हुन सक्छ भन्ने हेतुले यो पृथ्वीबाट विलुप्त गराइएको पनि हुन सक्छ । पश्चिममा वनस्पतिद्वारा ध्यान समाधि कसरी लगाउन सकिन्छ भन्ने ठुलो चेष्टा भइरहेको छ । एल.एस.डी., मारिजुवाना, मेस्कूलिनको पश्चिममा ठुलो पकड छ र सरकार यसलाई प्रतिबन्ध लगाउन लागिपरेको छ । आजकाल औषधीय गुणका कारण धेरै मुलुकहरूले यसको निश्चित प्रयोगलाई खुकुलो बनाउन थालेका छन् । सोमरसले व्यक्तिलाई एकदम शान्त बनाउने हुनुपर्छ । यो रक्सी जस्तो खतरनाक नहुन सक्छ । वैज्ञानिकहरू अहिलेसम्म सोमरस खाएर वेदमा उल्लिखित ऋषिहरू परमात्मासँग वार्ता गर्थे भन्ने जस्ता कुराको खोज गर्दै छन् तर सफल हुन सकेका छैनन् ।

वेदमा जुन सोमरसको वर्णन छ, त्यसमा ऋषिहरू सोमरस पानपश्चात् समाधिस्थ हुन्थे र कुनै अर्को आयाममा प्रवेश गर्थे । समाज सोमरसको सहारामा चलन नसक्ने भएकाले यसलाई समाजले विलुप्त गरेको हुन सक्छ । व्यक्तिहरू आनन्दमै मग्न हुन थाले भने समाज चल्दैन । सबै व्यक्तिहरू प्रसन्न रहेर नाचगान र आनन्दमा तल्लीन भए भने पनि समाज बन्न मुस्किल हुन्छ । हिन्दू धारणाअनुसार सबै वनस्पतिमा चन्द्रमा उत्रिन्छ तर सोमरस नामको वनस्पतिमा चन्द्रमा पूरा उत्रिन्छ अर्थात् सोमरसले चन्द्रमाको पूरा शान्तिलाई पिउँछ । यसको जड, पात र फूलहरूमा चन्द्रमाको रस पूरा भरिएको हुँदा यसलाई विधिवत् उपयोग गरेमा समाधि फलित हुन्थ्यो; तसर्थ यसलाई लुप्त गरिएको पनि हुन सक्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' त्यही सोम हुँ । चन्द्रमा पनि 'म' हुँ, सूर्य पनि 'म' हुँ र यस जगत्मा मेरै तेज फैलिएको छ; यो जगत्मा कायम रहेको शान्ति त्यो मेरै कारणले हो । यस जगत्को तरङ्ग पनि 'म' हुँ र यो शान्त र समाधिस्थ व्यक्तित्व पनि 'म' नै हुँ । 'म' नै सबै प्राणीहरूमा स्थित भई वैश्वानर अग्निरूप भएर, प्राण र अपानबाट युक्त भएर अन्नलाई पचाउँछु र 'म' नै सबै प्राणीहरूका हृदयमा अन्तर्यामी रूपमा स्थित छु । अन्तर्यामीको अर्थ भित्र लुकेको कुरा जान्नेवाला हो । यो अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण छ, कृष्ण सबै प्राणीका हृदयमा अन्तर्यामीको रूपमा स्थित छु भन्नुहुन्छ । हामीले आफूभित्रको अन्तर्यामी तत्त्व जान्न सक्छौं भने कृष्णको चरण प्राप्त हुन्छ । जुन तत्त्वलाई हामी जान्न सक्दैनौं तर ऊ सबैलाई जान्दछ, उही कृष्ण तत्त्व अन्तर्यामी हो । हामी शरीरलाई देख्न सक्ने हुँदा शरीरभन्दा अलग भएको जान्न सक्छौं । जसलाई देख्न सकिन्छ त्यो पृथक् हो, त्यो ज्ञेय हो, ज्ञाता होइन । देख्नेवाला सदैव पछाडि तथा अलग हुन्छ । समस्त ध्यानको चेष्टा आफू के होइन भनेर जान्नु हो । ज्ञेयलाई छोड्दै त्यहाँ रोकिनुपर्छ जहाँ केवल जान्नेवाला मात्र शेष रहन्छ ।

त्यही जो भित्र लुकेको छ, जो सबै जान्दछ र जसको पार जाने कुनै उपाय छैन त्यही अन्तर्यामी हो । त्यो अन्त र मूल दुवै हो । अन्तर्यामीलाई जान्न र त्यसमा स्थित हुन सक्छौं भने कृष्णमा नै स्थित हुन सकिन्छ । तब हामी पनि भन्न सक्छौं, सूर्यको प्रकाश पनि मेरो हो, चन्द्रमा मबाट चम्किन्छ र यस जगत्मा बसिरहेको सोम म नै हुँ । अन्तर्यामीलाई जान्न सक्छौं भने कृष्णको घोषणा हाम्रै घोषणा हुने छ, तब हामी कृष्णको आन्तरिक अनुभवको घोषणा बुझ्न सक्ने छौं ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' नै सबै प्राणीहरूको हृदयमा अन्तर्यामी रूपमा स्थित छु तथा 'म'बाटै स्मृति, ज्ञान, अपोहन, संशय र विर्सजन हुन्छ र सबै वेदद्वारा 'म' नै जान्नयोग्य छु तथा वेदान्तको कर्ता र वेदहरूलाई जान्नेवाला पनि 'म' नै हुँ । कृष्णले स्मृति, ज्ञान र अपोहन गरी तीन शब्दको प्रयोग गर्नुभएको छ । अपोहनको अर्थ संशय विर्सजन हो । संशयले गर्दा हामीभित्र सधैं ठिक र बेठिक बिच ज्वारभाटा चलिरहन्छ र रोकिने नाम नलिई घडीको पेन्डुलम जस्तै यताउता हल्लिरहन्छ । यसको विपरीत अवस्था अपोहन हो । जहाँ संशय समाप्त भएर असंशय उपलब्ध हुन्छ र जहाँ कुनै चुनाव नभई चुनावरहित अवस्था हुन्छ, त्यहीँ अपोहन फलित हुन्छ ।

कृष्ण दोस्रो स्मृति भन्नुहुन्छ । कृष्णको स्मृतिको अर्थ (Memory) होइन । स्मृतिको अर्थ म को हुँ भनेर जान्नु हो । आत्मबोध (Self remembering) हुनु स्मृति हो । जुन दिन सबै संयोगहरू छोडेर व्यक्ति आफ्नो स्वभाव अर्थात् म को हुँ भन्ने स्मरण गर्छ, त्यही स्मृति हो । हाम्रो नाम, काम, पेसा, जीवन सबै

सांयोगिक कुरा हुन् । आत्माको कुनै नाम, रूप, पेसा हुँदैन । यही अरूप र अनाम स्थिति जान्नुलाई नै कृष्ण स्मृति भन्नुहुन्छ । कृष्ण आफूभित्र रहेका सबै संयोगहरू र स्थितिहरूको पार जे छ त्यसलाई जान भन्नुहुन्छ । बालक, जवान र वृद्धताको अवस्थाबाट गुज्रिँदा कुनैसँग पनि स्पर्शित र प्रभावित नभई सदा जुन एक र मुक्त अवस्थामा हुन्छ त्यही स्मृतिलाई कृष्ण 'म' हुँ भन्नुहुन्छ ।

कृष्ण ज्ञान 'म' हुँ भन्नुहुन्छ । ज्ञानको अर्थ Knowledge होइन प्रज्ञा Wisdom हो । केही नजान्ने व्यक्ति पनि ज्ञानी हुन सक्छ तर सूचना सङ्कलन गर्ने व्यक्ति निपट अज्ञानी हुन्छ । सबै शास्त्र, वेद, गीता कण्ठस्थ पारेर दुख पर्दा आक्रान्त हुने व्यक्ति ज्ञानी हुन सक्दैन । व्यक्ति प्रज्ञामा भए नभएको कुरा दुखको अवस्थामा थाहा हुन्छ । ज्ञान बुद्धिको कामचलाउ व्यवस्था हो तर प्रज्ञा हाम्रो अनुभव हो । जसको जीवनमा अनुभवबाट बोध सधैंको छ त्यसलाई कृष्ण 'त्यो म हुँ' भन्नुहुन्छ । स्मृति, ज्ञान र अपोहन सबै वेदद्वारा जान्नयोग्य तथ्यहरू हुन् । सारा वेदले यिनै तीनको खोज गर्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' न केवल सारा वेद जान्नयोग्य छु 'म' नै वेदान्तको कर्ता र वेदलाई जान्नेवाला पनि हुँ । सारा वेद मलाई नै खोज्दछन् र सारा वेद मेरै अनुभवबाट निस्कन्छन् । सारा वेदको खोज त्यो अन्तर्यामीलाई पाउनु हो र त्यो भित्र स्थित रहस्यहरूको पनि रहस्य जान्न सक्नु हो । जसबाट त्यो अन्तर्यामीसँग परिचय र मिलन हुन्छ त्यही वाणी वेद हो । कृष्णको त बाँसुरीमै वेद र सारा वेदान्त छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' नै सबैको खोज हुँ, 'म' नै सबैको मूल हुँ र यो 'म' नै तिमी भित्र लुकेको अन्तर्यामी पनि हुँ ।

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥१६॥

हे अर्जुन ! यो संसारमा क्षर नाशवान् र अक्षर अविनाशी गरी दुई प्रकारका पुरुष छन् । यिनीहरूमा सम्पूर्ण प्राणीहरूको शरीर क्षर अर्थात् नाशवान् तथा कूटस्थ जीवात्मालाई अक्षर अविनाशी भनिएको छ ॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥१७॥

यी दुईमा उत्तम पुरुष अन्य नै छ जसले तीनै लोकमा प्रवेश गरेर सबैलाई धारण, पोषण गर्छ जसलाई अविनाशी ईश्वर र परमात्मा भनिएको छ ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१८॥

किनभने 'म' नाशवान् जड वर्ग क्षेत्रबाट त सर्वथा अतीत हुँ र मायामा अक्षर अविनाशी जीवात्मा भन्दा पनि उत्तम छु । यसकारण लोकमा र वेदमा म पुरुषोत्तम नामले प्रसिद्ध छु ॥

यी श्लोकहरूमा सूत्र पुरुषोत्तमको व्याख्या गरिएको छ । हामी कृष्णलाई पुरुषोत्तम नामले जान्दछौं । कृष्णको पुरुषोत्तमको अर्थ विचारणीय छ । कृष्ण तीन स्थितिका बारेमा भन्नुहुन्छ- एक विनाशशील शरीर, संसार एवम् जगत् छ र त्यस विनाशशील जगत्भित्र स्थित अविनाशी तत्त्व आत्मा छ र त्यो अविनाशी र विनाशी दुवै तत्त्वको पार तेस्रो तत्त्व परमात्मा छ । शरीर क्षर छ र प्रतिपल विनाश र परिवर्तन भइरहेको छ । शरीरभित्र स्थित आत्मा अविनाशी छ र यी दुवैको पार 'म' छु जो पुरुषोत्तम हुँ । शरीरभित्र स्थित आत्मा अविनाशी छ र यी दुवैको पार 'म' छु भन्नुहुन्छ । दार्शनिकहरू भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । यी दुई एक क्षर र अर्को अक्षर दुवैको पार कृष्ण 'म' छु भन्नुहुन्छ । दार्शनिकहरू क्षर र अक्षर भए तेस्रो तत्त्वको आवश्यकता नभएको सोच्दछन् । जैनहरू द्वैतमा विश्वास गर्दछन् । उनीहरू जीव र अजीव अर्थात् क्षर र अक्षर नै पर्याप्त छ, तसर्थ तेस्रोको आवश्यकता छैन भन्दछन् । जैन विचारमा तेस्रो परमात्माका लागि कुनै स्थान छैन तर कृष्ण त्यो तेस्रो 'म' हुँ भन्नुहुन्छ । कृष्णको यो तेस्रोको जोड महत्त्वपूर्ण छ किनभने दुई मात्र हुँदा बराबर मूल्यको भएर दुवैको सन्तुलन नहुन सक्छ । जस्तो तराजुमा दुई हिस्सामा यदि तेस्रो काँटा भएन भने कता बोझ कम या ज्यादा छ छुट्टयाउन सकिन्न । यदि पदार्थ र चेतनाको पार कोही छैन भने दुवैलाई जोड्नेवाला र तोड्नेवाला पनि कोही हुँदैन ।

यदि दुईका बिचमा तेस्रो भएन भने गणितलगायत सबै कुरा अल्झिन्छ । तसर्थ हिन्दू, इसाई र मुसलमान दुईको स्थानमा त्रिमूर्तिमा विश्वास गर्छन् । जहाँ दुई हुन्छ, त्यहाँ तेस्रो पनि उपस्थित हुन्छ किनभने दुईलाई जोड्न वा छुट्याउन अथवा दुईको पार हुन पनि तेस्रो आवश्यक हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- 'म' तेस्रो हुँ र गहिरो अनुभवबाट पनि यही सिद्ध हुन्छ । एउटा पदार्थद्वारा निर्मित शरीर हुन्छ, दोस्रो चेतनाको कणबाट निर्मित मन हुन्छ, जो अहिलेसम्म हामीले देखेका छैनौं तर शान्त भएर भित्र प्रवेश गरेमा मन देखिन्छ । जब मन देखिन्छ, तब हामी तेस्रो हुन्छौं र हाम्रो हुनु केवल साक्षीभाव अर्थात् देख्नेवाला हुन्छ । सारा खेल क्षर र अक्षरको हो र हामी केवल देख्नेवाला हौं । यही तेस्रो पुरुषोत्तम हो र यो पुरुषोत्तम हरेकमा स्थित छ । पहिले शरीरको पत्र अनि माथि मनको पत्र हुन्छ र शरीर र मनको पत्र तोड्यौं भने पुरुषोत्तमको पत्र हामीलाई उपलब्ध हुन्छ ।

यो हामीभित्र स्थित तीन पत्रहरू अनुभवका पत्र हुन् । जति भित्र गयो उति नै पत्रहरू खुल्न थाल्छन् । धेरै व्यक्तिहरू पहिलो पत्रमै अल्झिन्छन् र आफूलाई शरीर नै ठान्छन् । यस्ता व्यक्तिहरू आफूभित्र भएको अमूल्य सम्पदा जान्नुबाट वञ्चित हुन्छन् । उनीहरू जडमै अर्थात् शरीरमा रमेर बाँकी खोज बन्द गर्दछन् । नास्तिक र शरीरवादीहरूको भुल तार्किक होइन जीवनगत हुन्छ । भित्री खोज नै बन्द भएको हुँदा व्यक्ति जड भइसकेको हुन्छ । त्यसैले नास्तिक व्यक्ति बन्द हुन्छ र आस्तिक व्यक्ति सदा खुल्ला हुन्छ । आस्तिक व्यक्तिसँग सम्भावना खुला हुन्छ जुन शुभ हो । आफू भएको स्थानभन्दा अरूभित्र यात्रा गर्न सकिन्छ भन्ने उसको सोचाइ हुन्छ । आस्तिक व्यक्ति बेठिक भए पनि शुभ हुन्छ किनभने भित्र खोज गरेर लुकेकोलाई प्रकट गर्न सकिन्छ । हामी जति भित्र प्रवेश गर्छौं, त्यति नै सुख, शान्ति र आनन्दमा प्रवेश हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- क्षर अर्थात् शरीर र अविनाशी आत्मा जो शरीरसँग जोडिएको छ, यी दुवैको पार साक्षी आत्मा हुन्छ जो दुवैबाट मुक्त छ । आत्मा र साक्षी आत्मा एउटै चेतनाका दुई अवस्था मात्र हुन् । शरीरसँग जोडिएको जसलाई 'म'को विचार हुन्छ त्यो आत्मा हो र जब 'म'पनि समाप्त हुन्छ, त्यहाँ शुद्ध चेतना मात्र रहन्छ । त्यस अवस्थामा "म छु" भन्ने विचार हुँदैन । यस्तो शुद्ध चैतन्यको नाम पुरुषोत्तम हो । हाम्रो जीवनका तीन पत्रहरू हुन् । पहिलोदेखि तेस्रोसम्मको यात्रा गर्नु सारा आध्यात्मिक खोज र साधना हो । तेस्रोको लक्षण दुवैभन्दा पार हुनु हो । ऊ शरीर, पदार्थ र मनभन्दा भिन्न हुन्छ । तेस्रोको झलक हामी कहिलेकाहीँ पाउन सक्छौं । भोजन गर्दा एक क्षण हेर्ने कोसिस गरेमा भोजन शरीरमा गइरहेको हुन्छ, भोजन जो क्षर हो त्यो क्षरमा नै जाँदै छ तर जो उसलाई शरीरमा पुर्‍याउँछ, त्यो आत्मा हो । यदि आत्मा स्थित नभए शरीरले भोजन गर्न र पचाउन सक्दैन । भोक शरीरलाई लाग्छ तर जसलाई थाहा हुन्छ, त्यो आत्मा हो । आत्मा नभए शरीरलाई भोकको जानकारी पनि हुँदैन ।

भोक र भोकको प्रतीति दुई तलमा हुन्छ तर तेस्रो तत्त्व पनि छ जो यो सबै हेरिरहेको हुन्छ । शरीरलाई भोक लाग्छ र आत्मालाई भोक लागेको थाहा हुन्छ र तेस्रो तत्त्व अर्थात् साक्षीले दुवैलाई हेरिरहेको हुन्छ । यो तेस्रोको झलक समात्ने प्रयास गर्नुपर्छ । हरेक घटनामा यी तीनैको अनुभव हुन्छ र यी तीनविना कुनै अनुभव निर्मित हुँदैन । तेस्रो जो भित्र गुप्ततम रूपमा लुकेको छ त्यसको जानकारी संवेदनशील नभई हुन सक्दैन किनभने पुरुषोत्तम गुप्ततम हुन्छ । व्यक्तिको संवेदना बढेमा मात्र उसको प्रतीति हुन सुरु हुन्छ । कुनै घटना घट्दा बाहिर नगई भित्र खोज गरेमा पुरुषोत्तमको दर्शन हुन सक्छ । हरेक अनुभवमा तेस्रोलाई जान्ने प्रयास गरेमा ऊ हरेकमा स्थित हुन्छ ।

जो भित्र आफूलाई पनि अलग भएर देख्ने तत्त्व छ त्यही पुरुषोत्तम तत्त्व हो । कृष्ण अर्जुनलाई भन्दै हुनुहुन्छ- यो जुन युद्ध भइरहेको छ त्यो क्षर हो । यसमा जो मर्नेवाला छन् उनीहरू मर्नेवाला नै हुन् । यसमा तिमी भित्र अक्षर पनि लुकेको छ, जसको कारणले तिमीभित्र छटपटाहट भइरहेको छ । यति धेरै आफन्तहरूको हत्या गरेर प्राप्त राज्यको के लाभ भन्ने उही अक्षरले सोच्दै छ र यही चेतना दोस्रो तत्त्व

गर्नुहुन्छ । पाप गरे पनि हाम्रो पापरहिततामा कुनै फरक पर्दैन किनभने निष्पापता हाम्रो स्वभाव हो र यसबाट हामी वञ्चित हुन सक्दैनौं । पश्चिममा इसाईहरू पाप गरेपछि व्यक्ति पापी हुन्छ निष्पाप हुन सक्दैन भन्दछन् तर हिन्दु चिन्तन निर्दोषता हाम्रो स्वभाव हो भन्दछ । जुन दिन हामी यो सबै बाहिरी कृत्यबाट अलग छौं भन्ने जान्दछौं, त्यसै दिन हामी आफ्नो निष्पाप स्थितिमा पुनः उपलब्ध हुने छौं । यो हामीले हराएका छैनौं र हराउने सम्भावना पनि छैन केवल विस्मरण मात्र भएको छ । ज्यादाभन्दा ज्यादा पाप आफ्नो निष्पाप दशाको विस्मरण मात्र हो । निर्दोषता सांयोगिक नभई हाम्रो सहज अवस्था हो र तातोपना अग्निको स्वभाव भए जस्तै निष्पापता हाम्रो स्वभाव हो ।

चेतना निष्पाप हुनु धर्म हो । अर्जुन आफ्नो निष्पाप अवस्थाको विस्मरणले भयभीत छन् । युद्धमा लडेर आफन्तलाई मार्नु पाप हुन्छ र यसले अनन्त जन्मसम्म भट्किनुपर्छ भन्ने उनको धारणा छ । तसर्थ कृष्ण अर्जुनलाई निष्पाप भनेर सम्बोधन गर्नुहुन्छ । कृष्ण तिम्रो निष्पाप हो भनेर स्मरण गराउँदै हुनुहुन्छ । जब कुनै व्यक्ति पहिलो पत्र परिधिबाट पछि हट्छ, तब निष्पापताको धारा सुरु हुन्छ र तेस्रो पत्र पुरुषोत्तममा पुगेपछि सबै निष्पाप हुन्छन् । पहिलो पत्र शरीरको तलसम्म सबै पाप हो किनभने त्यो शरीरको स्वभाव हो । तेस्रो पत्रमा सबै निष्पाप हो किनभने त्यो केन्द्र अर्थात् पुरुषोत्तमको स्वभाव निष्पापता हो । यी दुवैका बिचमा जहाँ हाम्रो मन छ, त्यहाँ सबै पाप र निष्पाप मिश्रित हुन्छ । तसर्थ मन सधैं गरूँ-नगरूँको बिचमा डामाडोल हुन्छ । जब व्यक्ति पहिलो पत्रबाट तेस्रो पत्र पुरुषोत्तममा पुग्छ, तब सबै निष्पाप हुन्छन् । अर्जुन दोस्रो अवस्थामा छन् तर कृष्ण तेस्रो अवस्थाबाट कुरा गर्दै हुनुहुन्छ । महाभारतको युद्धमा तीन प्रकारका व्यक्तिहरू छन् । युद्धमा जुटेका सम्पूर्ण व्यक्तिहरू पहिलो पत्रमा छन् । अर्जुन दोस्रो पत्रमा छन् तथा कृष्ण तेस्रो पत्रमा हुनुहुन्छ । पहिलो शरीरको तलमा राम्रो-नराम्रो भन्ने विचार हुँदैन किनभने शरीर मूर्च्छित हुन्छ र त्यहाँ सबै पाप हुन्छ । अर्जुन बिचमा अड्केका छन् र उनका मनमा सन्देह र चिन्ता जागेकोले उनी दुविधामा छन् । पहिलो पत्रका व्यक्तिहरूलाई कुनै दुविधा छैन र उनीहरूका लागि लड्नु नियति मात्र हो ।

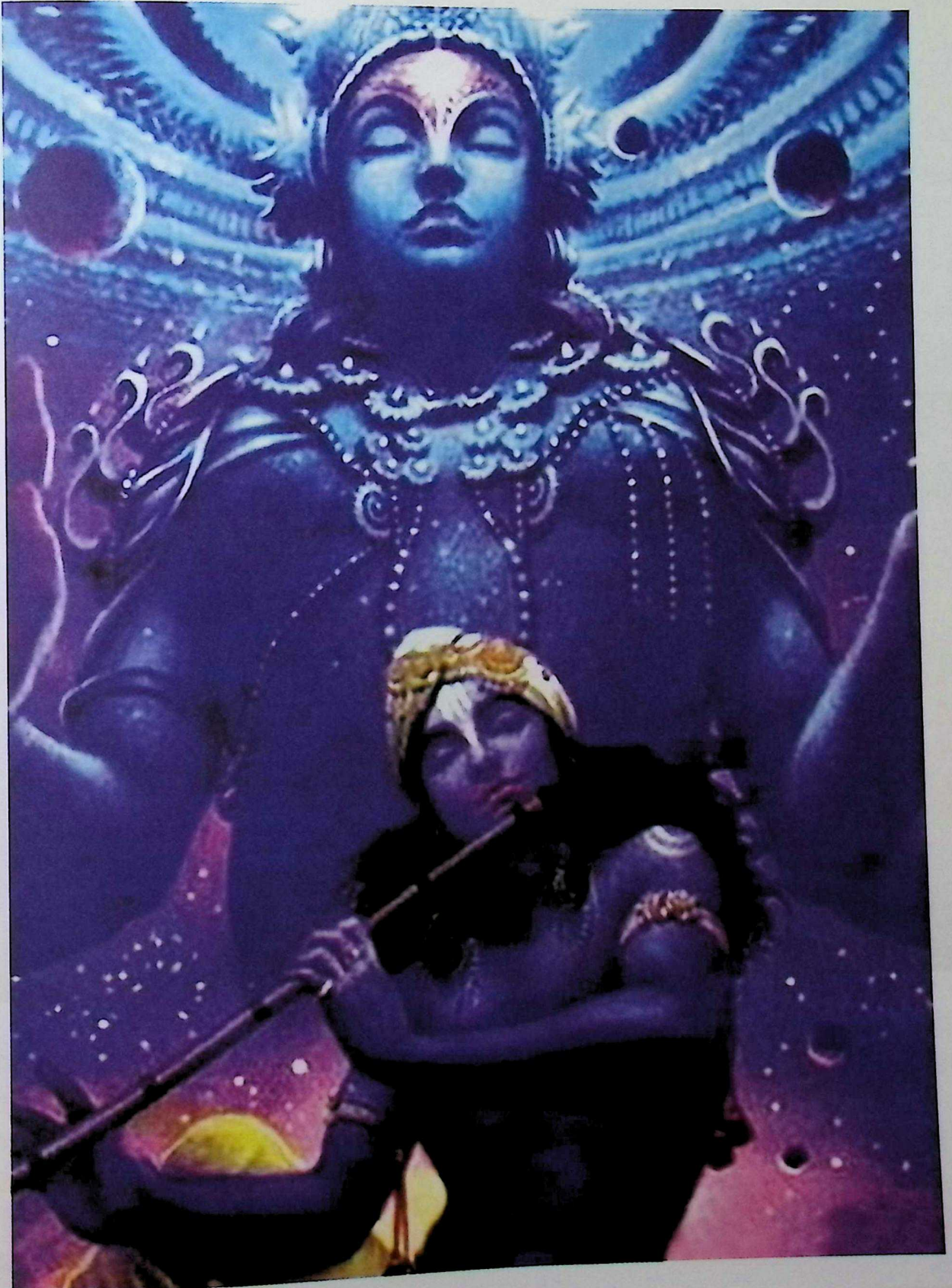
सबैभन्दा पछाडि तेस्रो पत्रमा कृष्ण पुरुषोत्तम हुनुहुन्छ, जहाँ सबै निष्पाप अवस्था छ । जो पहिलो पापको तलमा छन्, उनीहरूलाई पनि कुनै सन्देह छैन र कृष्ण जो निष्पापको अवस्थामा हुनुहुन्छ, त्यहाँ भन्नु कुनै सन्देह हुने प्रश्न नै भएन तर मध्यका अर्जुनको मन डामाडोल छ र उनी सन्देहमा छन् । कृष्णको पूरा चेष्टा अर्जुनलाई पुरुषोत्तमको निष्पाप तहसम्म पुर्‍याएर युद्ध गराउनु छ । अर्जुन निष्पाप दशामा पुगेर त्यहाँबाट युद्ध गरून् भनी कृष्णले पूरा गीतामा चेष्टा गर्नुभएको छ । यही नै गीताको मुख्य सार हो । दुई अवस्थामा युद्ध हुन सक्छ । अर्जुन तल भरेर शरीरको तलमा जहाँ दुर्योधन र भीमहरू छन् त्यहाँ पुगेमा युद्ध हुन सक्छ, त्यतिखेर युद्ध साधारण हुन्छ अथवा अर्जुन माथि उक्लिएर कृष्णको तलमा पुगेमा पनि युद्ध हुन सक्छ, तब युद्ध विशिष्ट धर्मयुद्ध हुन्छ । यदि अर्जुन बिचमा रहे भने केही गर्न नसकेर दुविधामा नष्ट मात्र हुने छन् ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे निष्पाप अर्जुन ! यस्तो यो अति रहस्ययुक्त गोपनीय शास्त्र मद्दारा भनिएको छ । यसलाई तत्त्वपूर्वक जानेर मनुष्य ज्ञानवान् र कृतार्थ हुन्छन् । अर्जुनले सुनेर होइन कृष्णका कुरालाई स्वयम् अनुभवबाट तत्त्वपूर्वक जानेमा मात्र कृतार्थ हुन सक्छन्, तब मात्र उसमा पुरुषोत्तमको सुगन्ध आउन सुरु हुन्छ । कृष्ण रहस्यमय र गोपनीय शास्त्रको कुरा गर्नुहुन्छ । रहस्यमय यसकारण छ कि जबसम्म हामी त्यो तत्त्वलाई जान्दैनौं, तबसम्म त्यो रहस्यमय नै हुन्छ । पाप गरेर पनि कसरी निष्पाप हुन सकिन्छ, संसारमै रहेर कसरी पुरुषोत्तम हुन सकिन्छ र दुखमा रहेर पनि कसरी अमृतको धाम प्राप्त हुन सक्छ ? यो जान्नुभन्दा रहस्यमय कुरा अरु हुनु असम्भव छ । यसमा उल्झन भएकाले रहस्यमय छ ।

कृष्ण गोपनीय पनि भन्नुहुन्छ । तिम्रो निष्पाप र पुरुषोत्तम हो भन्ने कुराहरू अत्यन्त गोपनीय ढङ्गले भन्नुपर्छ किनभने जो पापी छन्, उनीहरू पनि यसलाई सुनेर जति पाप गरे पनि निष्पाप भइहालिन्छ भनेर

पाप गर्ने क्रम जारी राख्न सक्छन् । विपरीत अर्थ निकालेर आफूलाई नष्ट नगर्नेलाई मात्र यो गोपनीय कुरा भन्नुपर्छ । जो आफू बदलिन तयार छ, उसलाई मात्र यो भन्नयोग्य छ किनभने जुन अग्निले हामीलाई बदल्छ, त्यही अग्निले जलाएर भस्मीभूत पनि गर्न सक्छ । तसर्थ कृष्ण गोपनीय शब्द प्रयोग गर्नुहुन्छ । यसलाई तत्त्वपूर्वक जानेर आफ्नो अनुभवबाट मात्र मनुष्य ज्ञानवान् र कृतार्थ हुन्छ ।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम
पञ्चदशोऽध्यायः ॥१५॥

दैवासुरसम्पद्विभागयोगः

श्रीभगवानुवाच

अभयं सत्त्वसंशुद्धिज्ञानियोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१॥

मनुष्यको व्यक्तित्व द्वैत हुने भएकाले ऊ सधैं दुबिधामा हुन्छ । पशु र परमात्माको दुवै गुण उसमा विद्यमान हुन्छ । मनुष्य स्वर्ग र नर्क दुवैसँग जोडिएको हुन्छ । त्यसैले कतातिरको यात्रा गर्ने भन्ने कुरा उसमा नै निर्भर हुन्छ । नर्क जान जुन शक्ति चाहिन्छ, त्यही शक्तिले स्वर्ग पुगिन्छ किनभने दुवैको शक्ति एउटै हुन्छ । परमात्मातिरको यात्रा शुभ हो भने परमात्मा विपरीतको यात्रा अशुभ हो । कुन मार्गमा यात्रा गर्ने भन्ने निर्णय आफैले गर्नुपर्ने भएकाले यसको परिणामको जिम्मेवारी उसको आफ्नै हुन्छ । शास्त्रमा उल्लिखित भगवान् र राक्षस हाम्रा दुई अवस्थाहरू हुन् । हामी भगवान् र राक्षस दुबै हुन सक्छौं । राक्षसमा पनि परमात्मा हुने सम्भावना हुन्छ र साधुमा पनि दुष्ट हुने सम्भावना हुन्छ । हामी यी दुवैका बिचमा हुन्छौं ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! दैवी सम्पदा जुन पुरुषलाई प्राप्त हुन्छ तथा जसलाई आसुरी सम्पदा प्राप्त हुन्छ उनीहरूको लक्षण तिमीलाई म पृथक् पृथक् भन्छु । दैवी सम्पदा प्राप्त भएका पुरुषको लक्षण अभय, अन्तस्करणको शुद्धि, ज्ञानयोगमा निरन्तर दृढ स्थिति, दान तथा इन्द्रियहरूको दमन, यज्ञ, स्वाध्याय तथा तप एवम् शरीर र इन्द्रियसहित अन्तस्करणको सरलता हो । कृष्ण दुई प्रकारका सम्पदाको कुरा गर्दै हुनुहुन्छ, ती दुई सम्पदा दैवी र आसुरी सम्पदा हुन् । मनुष्यमा राक्षस र भगवान् हुन सक्ने दुई प्रकारको शक्ति हुन्छ । यी दुवै शक्ति वा सम्पदा हामीसँग भएकाले यसका बारेमा राम्रो जानकारी हुनुपर्छ । संसारमा किनबेच गर्ने धनले धर्म किन्न सम्भव छैन किनभने दुवैको मार्ग अलग हुन्छ । दिव्यता किन्न सकिने सम्पदा दैवी सम्पदा हो र आसुरी सम्पदा दैवी सम्पदाको ठिक विपरीत हो । हामी आसुरी सम्पदाबाट दैवी सम्पदा पाउने प्रयास गर्छौं । त्यसैले आसुरी र दैवी सम्पदाका बारेमा स्पष्ट भएमा हाम्रो यात्रा सुगम हुने छ ।

छ ।

तपस्या गर्दा पनि व्यक्तिमा कुन सम्पदा प्रभावकारी छ, त्यो जान्नुपर्छ । दुर्वासा जस्ता व्यक्तिहरूको तपको शक्ति आसुरी हुनुपर्छ, तसर्थ त्यो तप वरदान नबनी अभिशाप र हिंसा बन्यो । आसुरी प्रवृत्तिका तपस्वीका आँखामा अहङ्कार देखिन्छ । तपले व्यक्तिलाई विनम्र बनाउनु र स्वयम्लाई पनि मिटाउनुपर्ने हो । तपस्वीको अहङ्कार बढेको छ भने उसमा आसुरी सम्पदा बढेको हुनुपर्छ । धनी व्यक्तिमा पुण्य कमाउने लोभले कुनै दिन त्यागको विचार पलाउन सक्छ र उसले सम्पूर्ण धन छोड्न पनि सक्छ, तर पनि यस्तो व्यक्ति आसुरी सम्पदाकै व्यक्ति मानिन्छ । राम्रोभन्दा राम्रो चर्याका पछाडि पनि आसुरी सम्पदा हुन सक्छ । दुष्ट प्रवृत्तिको व्यक्ति पनि शीघ्रताले राम्रो काममा लाग्न सक्छ । तर यसबाट उसको मौलिक

सम्पदा बदलिँदैन । उसको क्रोध, लोभ, मनको इच्छा बदलिँदैन केवल नयाँ नियोजन मात्र हुन्छ । तसर्थ यात्रामा निस्कनुअघि दैवी र आसुरी सम्पदाको मार्गको उचित पहिचान भएमा यात्रा सुगम र सरल हुने छ । गलत शक्तिको प्रयोगले ठिक गन्तव्यमा पुग्न सकिँदैन । दैवी सम्पदाको उपयोगले मात्र ठिक साध्य अर्थात् गन्तव्यसम्म पुर्‍याउन सक्छ ।

यी दुवै सम्पदा प्रत्येक व्यक्तिमा हुन्छन्, जो हामीले आर्जन गर्नुपर्दैन । प्रकृतिले दुवै सम्पदा सबैलाई समान दिन्छन् तर यस जगत्मा यति धेरै भेद देख्नु हाम्रै कारणले हो । यसको उपयोग हामी कसरी गर्छौं, त्यसमा सबै निर्भर हुन्छ । जगत्मा देखिने साधु र दुष्ट प्रवृत्ति प्रकृतिको कारणले नभई हाम्रै कारणले हो । हामी शुद्ध, कोरा कागज जस्तै जन्मन्छौं, त्यसमा हामी जे लेख्छौं, त्यही बन्छौं । हामी सबै बराबर सम्पदा लिएर जन्मिन्छौं । बच्चाहरूमा दुवै सम्पदा बराबर वा सन्तुलित हुनाले उनीहरू अबोध र सरल हुन्छन् । साधुमा दैवी सम्पदा पूर्णरूपमा भरिएको हुन्छ । बालकको सिधापन अबोधताले र साधुको सिधापन ज्ञानले भरिएको हुन्छ तसर्थ साधुको आँखा बच्चा जस्तो निर्मल हुन्छ । बच्चाको सरलता दुई विपरीत सम्पदाहरूको सन्तुलन हो र यो यात्राको सुरुवात नभएको अवस्था हो । यात्राको सुरुवात गर्दा उसले दुई सम्पदामध्ये एकको चुनाव गर्नुपर्ने हुन्छ ।

हामीले गर्ने कुनै पनि निर्णयमा दुवै शक्तिले आवाज दिन्छन् । कसैसँग झगडा भएर मारकाट सम्मको स्थिति सृजना भए भित्रबाट कसैले यस्तो नगर्न भन्छ । यसै गरी प्रार्थनामा जाँदा पनि भित्रबाट व्यर्थ समय बर्बाद नगर्न भनेर एक शक्तिले भनिरहन्छ । राम्रो या नराम्रो दुवै गर्दा भित्रबाट कसैले रोक्छ किनभने भित्र दुई आवाज छ । बच्चाको दुवै आवाज शान्त हुनाले ऊ निर्दोष हुन्छ तर केही समयपछि उसले संसारमा जानुपर्छ र दुई विकल्पमध्ये एकको चुनाव गर्नुपर्ने नै हुन्छ । परम साधुको अर्थ सारा विकृतिहरूलाई पार गरेर सन्तुलनलाई उपलब्ध भएको व्यक्ति हो । परिपूर्ण होस साधेको अवस्था सन्तुलित ज्ञानको अवस्था हो । बच्चाको निर्मलता र सौन्दर्य त्यही सन्तुलनको कारणले हो तर बच्चाको दुई बिचको चुनाव पश्चात् त्यो सौन्दर्य क्रमशः विलीन हुन सुरु हुन्छ । तर स्वयम्ले कमाएको उपलब्धि हुनाले परम सन्तलाई त्यो सौन्दर्य स्थायी रूपमा उपलब्ध हुन्छ ।

त्यस उपरान्त कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! दैवी सम्पदा जुन पुरुषलाई प्राप्त छ र जसलाई आसुरी सम्पदा प्राप्त छ, तिनका लक्षण पृथक् पृथक् भन्छु । कृष्ण अर्जुनले चिन्न सकून् भनेर लक्षणहरू भन्दै हुनुहुन्छ । अर्जुनले यी लक्षणहरू चिन्नुपर्नाको कारण अत्यन्तै आधारभूत र सान्दर्भिक छ । दैवी सम्पदा प्राप्त भएको पुरुषको पहिलो लक्षण अभय (Fearlessness) हो । अभय भन्नाले निर्भयता होइन किनभने आसुरी सम्पदाका व्यक्तिहरू पनि निर्भय हुन सक्छन् । अपराधी व्यक्तिहरू धेरै निर्भय हुनाले नै अपराध गर्न सक्छन् । निर्भयता नहुनाले धेरै व्यक्तिहरू अपराधी हुन सकेका छैनन् किनभने उनीहरूमा अपराधको चाहना त हुन्छ तर भयको कारणले उनीहरू अपराध गर्न सक्दैनन् । उनीहरू चोरी गर्न चाहन्छन् तर डरका कारणले गर्न सक्दैनन् । लोभभन्दा भय ठुलो हुन्छ र त्यही हामीमाथिको अड्कुश हो । मनबाट त कैयन् हत्या गरिन्छ तर त्यसको कार्यान्वयन मात्र गर्न सकिन्छ । जीवनमा प्रत्येक मनुष्यले कमसेकम दश पटक हत्या गर्ने वा आत्महत्या गर्ने विचार गरे पनि भयको कारणले गर्न सक्दैनन् भनी मनस्विद्हरू भन्छन् । कृष्ण अभयलाई दैवी सम्पदाको पहिलो लक्षण भन्नुहुन्छ । बुद्ध र महावीर पनि अभयलाई प्रमुख आधार मान्नुहुन्छ । जबसम्म अभय हुँदैन, तबसम्म कोही अहिंसक पनि हुँदैन भनी महावीर भन्नुहुन्छ किनभने भयबाट नै हिंसा उत्पन्न हुन्छ । युद्धको मैदानमा सिपाही निर्भय त हुन्छ साथै हिंसक पनि हुन्छ । तसर्थ अभय र निर्भयताको फरक चाहिँ जान्नुपर्ने हुन्छ ।

निर्भय भनेको त्यो हो जसको भित्र भय त हुन्छ तर व्यक्ति भयभीत नभएर अडिरहन्छ । डरपोक व्यक्ति भित्रको भयको कारणले प्रभावित भएर भाग्छ । यी दुई डरपोक र बहादुर व्यक्तिको भित्र भय त हुन्छ फरक यति हो- बहादुर डटेर सामना गर्छ तर डरपोक भाग्छ । अभयको अर्थ जसको भित्र भय

नामको केही हुँदैन जसले गर्दा ऊ न त डरपोक हुन्छ न त बहादुर नै हुन्छ । भयरहित व्यक्ति मात्र अभयमा उपलब्ध हुन्छ । कृष्ण दैवी सम्पदाको पहिलो लक्षण अभय भन्नुहुन्छ, तसर्थ आसुरी सम्पदाको पहिलो लक्षण भय नै हुनुपर्छ । सबैभन्दा बढी हामी मृत्युसँग भयभीत हुन्छौं । आफू मिटेर समाप्त हुने भय सबैभन्दा ठुलो भय हो । धन लुटिँदा, घर जल्दा, पद खोसिँदा हामी भयभीत हुन्छौं तर यो भय पनि गहिराइमा मृत्युको कारणले नै हो । जुन कुराहरू नभएमा असहाय अनुभव हुन्छ त्यो पनि मृत्युसँग लड्न नसक्नाको कारणबाट उत्पन्न भय नै हो । जुन कुरा खोसिँदा भय हुन्छ त्यो कुरा लुटिँदा मृत्यु नजिक भएको जस्तो भान हुन्छ । बहादुर र कायर व्यक्ति दुवैको भित्र भय हुन्छ, भय नभएको अवस्था मात्र अभय हो । मृत्युका सम्बन्धमा समस्या समाधान भएमा हामी पनि अभय हुन सक्छौं । जब भित्रको अमृत तत्त्वसँग साक्षात्कार भएर मृत्यु त हुँदै हुँदैन भन्ने प्रतीति हुन्छ, तब यस्तो आत्मभाव जागेको अवस्थामा अभयको उदय हुन्छ । त्यसैले अभय आत्माको दोस्रो नाम हो । जसले आत्मालाई चिन्न सक्छ, उसको जीवनमा अभय फलित हुन्छ । सत्य र ब्रह्मको यात्रामा अभय दैवी सम्पदाको पहिलो आधार हो । अभयको प्रतीति आत्माको प्रतीतिबाट सुरु हुन्छ ।

अमृतको प्रतीति भएको व्यक्ति ब्रह्ममा फड्को मार्न सक्छ । भित्र मिट्ने डर छ भने ब्रह्मको प्रतीति हुन सक्दैन किनभने ब्रह्म त मृत्युभन्दा भयानक हुन्छ । मृत्युमा शरीर मात्र नाश हुन्छ, आत्मा त अविनाशी हुने हुँदा उसको नाश हुन सक्दैन तर ब्रह्ममा त आत्मा पनि बच्दैन, तसर्थ यो महामृत्यु हो । सागरमा थोपा मिसिँदा उसको अस्तित्व पूरै विलीन भएभैं ब्रह्ममा मिलन पश्चात् केही बाँकी रहँदैन । मृत्युमा शरीर मिटेर आत्मा पुनः नयाँ शरीर प्राप्त गर्ने यात्रामा जान्छ तर ब्रह्ममा उपलब्ध व्यक्तिको सारा यात्रा समाप्त हुन्छ र आत्मा महाशून्यमा मिसिन्छ । तसर्थ परमज्ञानी पुनः फर्केर आउँदैनन् । त्यसैले कृष्णले अभयलाई दैवी सम्पदाको पहिलो आधार भन्नुभएको हो । दिव्यतामा प्रवेश गर्न व्यक्तिको आफूलाई पूरै मिटाउने साहस चाहिन्छ । जसलाई कसैले पनि मिटाउन सक्दैन भन्ने जानकारी हुन्छ, त्यस्तो व्यक्तिले मात्र आफूलाई मिटाउन सक्छ । यस्तो व्यक्ति आगोमा र पानीमा उत्रिन सक्छ किनभने उसलाई आगोले जलाउन सक्दैन, पानीले डुबाउन सक्दैन र शस्त्रले काट्न सक्दैन भन्ने थाहा हुन्छ । त्यसैले यस्तो व्यक्ति शस्त्रलगायत कुनै कुरासँग पनि डराउँदैन । यो आस्थामा मात्र अभय विकसित हुन्छ ।

कृष्ण दोस्रो लक्षण अन्तस्करणको पूर्ण शुद्धि भन्नुहुन्छ । अन्तस्करणसँग बडो भ्रान्ति जोडिएको छ । समाजको पूरा धारणा नै अन्तस्करणको शोषणमा निर्भर हुन्छ । समाजले अन्तस्करणको पूरा उपयोग गरेको छ । बाल्यावस्थादेखि नै बच्चाहरूमा गर्न हुने र नहुने कुराहरू बारम्बार दोहोर्‍याएर संस्कारजन्य गरेको छ । बाल्यावस्थादेखि नै बच्चाहरूमा गर्न हुने र नहुने कुराहरू बारम्बार दोहोर्‍याएर संस्कारजन्य गरेको छ । बाल्यावस्थादेखि नै बच्चाहरूमा गर्न हुने र नहुने कुराहरू बारम्बार दोहोर्‍याएर संस्कारजन्य गरेको छ । धारणा स्थापित गरिएको हुन्छ । तसर्थ त्यसका विरुद्धमा जान खोजेमा अन्तस्करणले तुरुन्त विरोध गर्छ । हरेक समाजमा अलग-अलग अन्तस्करण हुन्छ । शाकाहारी घरमा जन्मिएको व्यक्ति भए उसको अन्तस्करण शाकाहारी नै हुन्छ । माछा मासुको गन्ध पनि उसले सहन सक्दैन, ग्रहण गर्ने त कुरै भएन । अन्तस्करण शाकाहारी नै हुन्छ । माछा मासुको गन्ध पनि उसले सहन सक्दैन, ग्रहण गर्ने त कुरै भएन । तर मांसाहारी घरमा जन्मिएको व्यक्तिलाई त्यही भोजन स्वादिष्ट लाग्छ । यो वास्तविक अन्तस्करण नभई समाजले उपयोग गरेको अन्तस्करण मात्र हो । समाजले व्यक्तिलाई नियन्त्रणमा राख्नका लागि वास्तविक समाजले उपयोग गरेको अन्तस्करण मात्र हो । समाजले व्यक्तिलाई नियन्त्रणमा राख्नका लागि वास्तविक अन्तस्करण हाबी नहोस् भनेर उनीहरूको अन्तस्करणमा आफ्नो धारणा थोपरेको हुन्छ । सात वर्षको उमेरसम्म व्यक्तिको आधा मस्तिष्क निर्मित भइसक्छ र बाँकी जिन्दगीमा ५० प्रतिशत निर्मित हुन्छ भनी मनोवैज्ञानिकहरू मान्दछन् । सात वर्षभित्रमा निर्मित मस्तिष्क नै यसको आधार हुन्छ र बाँकी जिन्दगी यसकै अनुकूल चल्छ । त्यसैले तथाकथित धार्मिक सम्प्रदायहरू बच्चालाई शीघ्रतापूर्वक शोषण गर्न चाहन्छन् । धारणाहरू भित्र निर्मित भइसकेपछि वास्तविक अन्तस्करणले आवाज सुन्न सक्दैन र समाजले दिएको अन्तस्करणले नै काम गरिरहन्छ ।

कृष्ण अन्तस्करणको राम्ररी शुद्धि भन्नुहुन्छ । यसको अर्थ समाजले दिएको धारणाबाट निर्मित अन्तस्करणबाट मुक्त भएर वास्तविक अन्तस्करणको आवाज सुन्न सक्षम हुनु हो । जबसम्म हामी धर्म र

समाजले दिएको अन्तस्करणको आवाजबाट मुक्त हुँदैनौं, तबसम्म हाम्रो वास्तविक जन्मसँगै लिएर आएको अन्तस्करण जुन दैवी स्वर हामीसँग छ त्यो दबिएरै बस्छ । यो प्रकट हुन अन्तस्करणका पत्रहरू सफा हुनपर्छ । अर्जुन जुन ज्ञानको कुरा गर्दै छन् त्यो उनको अन्तस्करणबाट आएको होइन; सामाजिक धारणाका आधारमा उनी ज्ञानको व्याख्या दिन खोज्दै छन् । अर्जुन भन्छन्- मेरा गुरु, मेरा आफन्त, मित्र-बन्धुबान्धवहरूलाई म कसरी हत्या गरूँ, यिनीहरू सबै मेरा आफन्त हुन् । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- यो तिम्रो अन्तस्करणको आवाज होइन । यो तिम्रो आफ्नो प्रतीति, बोध र प्रज्ञा होइन, यो तिम्रो भित्रबाट समाजको धारणा बोलिरहेको छ । यो नहटाएसम्म शुद्ध अन्तस्करणको केही जानकारी हुँदैन । शुद्ध अन्तस्करणको अर्थ राम्रो व्यक्तिको अन्तस्करण होइन किनभने राम्रो-नराम्रोको मान्यता पनि समाजबाटै निर्मित हुन्छ जुन धारणा परिवर्तन भइरहन्छ ।

जिसस एउटा भिडमा हुनुहुन्थ्यो । भिडमा कसैले उहाँलाई तपाईंका आमा-बुबा आउनुभएको छ भने तब जिससले मेरा कुनै आमा र बुबा छैनन् भन्नुभयो । यो भनाइ सुन्दा उहाँजस्तो करुणावान् व्यक्तिबाट यस्तो कठोर वचनको आशा पनि गर्न सकिन्न तर जिससको वचनको प्रयोजन भिन्न छ । शुद्ध अन्तस्करणको आमा, बुबा, बन्धुबान्धव र आफन्त कोही हुँदैन । सामाजिक अन्तस्करणको मात्र सबै हुन्छन् या कोही हुँदैन । जिससले समाजको कुरा नमानेकाले उनलाई त्यस समयको यहूदी समाजले उपद्रवी अपराधी ठहर्‍याएर शूली चढायो । जिससलाई शूली चढाएपछि उहाँलाई मान्ने व्यक्तिको समाज निर्मित भयो । तिनै इसाईहरूका लागि जिसस सबैभन्दा राम्रो परमात्माको एक मात्र पुत्र र मुक्तिको मार्ग हुनुभयो । यहूदीका लागि सबैभन्दा नराम्रो व्यक्ति इसाईका लागि सबैभन्दा राम्रो हुनुभयो । यहूदीहरूसँग एउटा सामाजिक धारणा छ भने इसाईहरूसँग अर्को सामाजिक धारणा छ । समाजको धारणासँगै राम्रो-नराम्रो पनि बदलिरहन्छ । तसर्थ अन्तस्करणको शुद्धि भनेको राम्रो व्यक्तिको अन्तस्करण होइन, शुद्ध अन्तस्करणको अर्थ हो जसमा कुनै मिलावट छैन । जुन अन्तस्करण लिएर हामी जन्मेका छौं, जो कसैले हामीलाई दिएको होइन र समाजले निर्मित गरेको पनि होइन, त्यही हाम्रो भित्री सम्पदा हो ।

समाजको धारणालाई पूर्ण रूपले हटाएर निखायौं भने त्यो शुद्ध अन्तस्करण हुने छ जुन दैवी सम्पदाको दोस्रो लक्षण हो भनी कृष्ण भन्नुहुन्छ । यही शुद्ध अन्तस्करणको सहारामा दिव्यतासम्म पुग्न सकिन्छ । हजारौं प्रकारको समाज हुँदा हजारौं प्रकारका मान्यताहरू छन् । हरेक समाजले मान्दै आएका धारणाका कारणहरू छन् र तिनका ऐतिहासिक पृष्ठभूमिहरू छन् । समाजका धारणालाई मानेर हिँड्ने व्यक्ति राम्रो नराम्रो दुवै हुन सक्छ तर ती धारणालाई मानेर कोही पनि शुद्ध अन्तस्करणको व्यक्ति हुन सक्दैन । जो आफूभित्रका धारणाबाट मुक्त भएर आफ्नो अन्तस्करणबाट चल्छ र जहाँ समाजको कुनै छाप नै हुँदैन, यस्तो एना जस्तो शुद्ध अन्तस्करणका माध्यमबाट दैवी सम्पदालाई प्राप्त गरी दिव्यतालाई खोज्न सकिन्छ ।

कृष्ण दैवी सम्पदाको तेस्रो लक्षण ज्ञानयोगमा निरन्तर दृढ स्थिति भन्नुहुन्छ । हामी जुन जीवन बाँचिरहेका छौं, त्यसलाई मूर्च्छामा दृढ स्थिति भन्न सक्छौं किनभने हामी सम्पूर्ण कार्य मूर्च्छामै गछौं । हामी क्रोध र प्रेम पनि मूर्च्छाको अवस्थामै गछौं । हामीले किन यस्तो जीवन बितायौं भन्ने बारेमा पनि हामीलाई केही ज्ञात हुँदैन । तसर्थ हाम्रो अवस्था मूर्च्छामा दृढ स्थिति जस्तो छ । ज्ञानयोगमा दृढ स्थिति भनेको जागरुकतामा दृढ स्थिति र होसमा हुनु हो । यसैलाई बुद्धले सम्यक् स्मृति र महावीरले सम्यक् ज्ञान र कवीर, नानकले सुरति भनेका छन् । व्यवहार मूर्च्छित नहुनु, अचेत शक्तिहरू निष्काम हुनु र कृत्य चेतन हुनु नै ज्ञानयोगमा दृढ स्थिति भएका व्यक्तिको लक्षण हो । आफू निर्णय गर्न नसक्ने र अरूबाट परिचालित हुने व्यक्ति मूर्च्छामा हुन्छ । होसमा रहेको व्यक्ति हरेक कृत्यको निर्णय सचेतन रूपले आफैँ लिन्छ ।

उसैले सबै काम गर्छ । हामीले लिने श्वास र दियोमा बल्ने बत्ती दुवै अग्नि नै हुन् । वैज्ञानिकहरू यसलाई अक्सिडाइजेसन भन्दछन् किनभने अग्नि बल्नका लागि अक्सिजन चाहिन्छ । हामीले श्वास लिँदा भित्र जाने अक्सिजन सूक्ष्म अग्नि हो । श्वास ठिकसँग लिन नसक्दा जीवन क्षीण हुन्छ र श्वास बन्द हुँदा मृत्यु हुन्छ । योगको प्रक्रियाद्वारा भित्रको अग्नि प्रज्वलित गर्नु नै यज्ञ हो । यो अग्निबाट भित्री क्रियाहरू जल्ने मात्र होइन, फोहरूपी अहङ्कार पनि जल्दछ र दिव्यताको बोध हुन्छ ।

सदैव आफ्नो अध्ययन गर्नु नै स्वाध्यायको अर्थ हो । स्वयम्का एक एक गतिविधि र हरेक कृत्यहरूलाई चिन्नु, विश्लेषण गर्नु, निरन्तर अध्ययन गर्नु र स्वयम्लाई शास्त्र बनाउनु नै स्वाध्याय हो । यही स्वाध्यायबाट लिएको परिणाम र उपयोगितालाई अगाडि प्रयोग गर्नु तप हो । सम्यक् रूपमा स्वयम्को अध्ययनबाट हुने निष्कर्षअनुसार जीवन चलाउनु तपस्या हो । तपको अर्थ स्वयम्लाई कष्ट दिनु भन्ने कदाचित् होइन । आफ्नो स्वभाव परिवर्तन गर्न अत्यन्त कठिन हुने हुँदा तपमा सङ्कल्पलाई आधार बनाउनुपर्छ । पुरानो स्वभावलाई परिवर्तन गर्न सफल भएमा आनन्दफलित हुन्छ । कृष्ण शरीर र इन्द्रियसहित अन्तस्करणको सरलता भन्नुहुन्छ । जीवनका हरेक क्षेत्रमा जटिल होइन सरलतालाई स्थान दिनुपर्छ । जटिलतासँग नबाँच्नु नै सरलतालाई स्थापित गर्नु हो । जटिल काम गर्न मन आकाङ्क्षी हुन्छ किनभने त्यहाँ चुनौती हुन्छ । सरलको चुनाव गरेमा हाम्रो अहङ्कार क्रमबद्ध रूपले समाप्त भएर शरीर र इन्द्रियसहित अन्तस्करणका सबै आयामहरूमा सरलता प्राप्त हुन्छ । जसलाई दिव्यताको दिशामा प्रस्थान गर्नु छ, उसले सरलताको जीवन चुननुपर्छ । अहङ्कार समाप्त भएपछि आसुरी सम्पदाको जड काटिन्छ र निहङ्गारितामा दैवी सम्पदाको द्वार खुल्छ भनी कृष्ण भन्नुहुन्छ ।

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥२॥

हे अर्जुन ! मन, वाणी र शरीरले कुनै प्रकारले कसैलाई कष्ट नदिनु, यथार्थ र प्रिय बोल्नु, आफ्नो अपकार गर्नेवालाप्रति पनि क्रोध नहुनु, कर्मको कर्तापनको अभिमानको त्याग, अन्तस्करणको उपरति अर्थात् चित्तको चञ्चलताको अभाव, कसैको पनि निन्दादि नगर्नु, सबै प्राणीहरूमा हेतुरहित दया, इन्द्रियको विषयका साथ संयोग भएर पनि त्यसमा आसक्ति नहुनु, कोमलता, लोक र शास्त्रका विरुद्धको आचरणमा लज्जा र व्यर्थ चेष्टाको अभाव पनि दैवी सम्पदाका लक्षण हुन् ॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।

भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥३॥

हे भारत ! तेज, क्षमा, धैर्य, बाहिरको शुद्धि, कसैमा पनि शत्रुभाव नहुनु र आफ्नोमा पूज्यताको अभिमानको अभाव हुनु पनि दैवी सम्पदाका लक्षण हुन् ॥

अहिंसा, सत्य, अक्रोध, त्याग, शान्ति, कसैको पनि निन्दा नगर्नु र सबै प्राणीहरूमा दया, अलोलुपता, कोमलता तथा लोक र शास्त्रविरुद्ध आचरणमा लज्जा एवम् व्यर्थ चेष्टाहरूको अभाव तथा तेज, क्षमा, धैर्य र सोच अर्थात् बाहिर-भित्रको शुद्धि एवम् अद्रोह अर्थात् कसैमा पनि शत्रुभाव नहुनु र आफूमा पूज्यताको अभिमानको अभाव यी सबै दैवी सम्पदा प्राप्त भएको पुरुषका लक्षण हुन् । अरूलाई दुख दिने वृत्तिको त्याग नै अहिंसा हो । तर हामीमा अरूलाई दुख पुऱ्याउने वृत्तिबाट सुखको भाव भित्रभित्रै आफ्नो घर जल्नबाट बचेकोमा खुसीको अनुभूति गर्छौं । केही नबाँडीकन त्यहाँ हामी सहानुभूतिको सुख लिन्छौं । दुखी व्यक्तिको खोजी हामी तुलनात्मक रूपमा आफू सुखी भएको अनुभव गर्नका लागि गर्छौं । हामी आफूभन्दा दुखी व्यक्ति देखेर सुखको अनुभव गर्छौं तर अरूलाई दुखी देखेर सुखी हुनु नकारात्मक सोच हो ।

दैवी सम्पदाबाट युक्त पुरुषको लक्षण अहिंसा हो भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । अरूलाई दुख नपुऱ्याउने वृत्ति अहिंसा हो । अरूको सुखमा सुखी भई प्रफुल्लित भएमा र अरूको दुखमा उसको ठाउँमा आफूलाई राखी ऊ जत्तिकै दुखी भएमा अहिंसाको भाव सुरु हुन्छ । सुख वा दुखमा अरूको स्थानमा आफूलाई राख्ने कला अहिंसा हो । हाम्रो बाहिरी आचरण अहिंसाको हुन्छ तर भित्र पूरा हिंसा भरिएको हुन्छ । अरूलाई दुख दिने इच्छा र वृत्तिको समापन नै अहिंसा हो । अरूको खुसीलाई निसर्त खुसी भावले स्वीकार गर्नु अहिंसाको लक्षण हो जसबाट साक्षीभाव जागृत हुन सक्छ । अरूको सुख-दुखमा साक्षी हुने व्यक्ति आफ्नो सुख-दुखमा पनि साक्षी हुन्छ । साँचो बोल्नु मात्र सत्यको अर्थ होइन । साँचो बोल्नु सत्यको गौण अर्थ हो । सत्यको अर्थ प्रामाणिक भएर भित्र बाहिर एक हुनु हो । परिस्थितिलाई गौण मानेर परिणामको चिन्ता नगरी प्रामाणिक हुनु सत्यको सही अर्थ हो । भविष्य र फलको चिन्ता नगरी जस्तो छ त्यस्तै प्रस्तुत हुनु सत्य हुनु हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो फलको चिन्ता गर्छ ऊ सदा भट्किएर कहीं पुग्न सक्दैन । आफूलाई भित्र बाहिर एक गरेर पूरा खुल्ला राख्नु सत्य हो र यो दैवी सम्पदाको एक अनिवार्य अङ्ग हो ।

अक्रोध दैवी सम्पदाको अर्को लक्षण हो । सामान्यतः हामी क्रोध कहिलेकाहीँ मात्र गर्छौं भन्ने ठान्छौं तर यथार्थमा हामी चौबिसै घण्टा क्रोधमा नै रहन्छौं । सामान्य स्थितिमा हामीलाई यसका बारेमा थाहा हुँदैन तर जब यो उल्लिखन्छ तब क्रोध फुटेर देखिन्छ । हामी क्रोधसँगै बाँच्ने हुँदा हामीलाई यसको बानी परिसकेको छ । यदि हामीले आत्मनिरीक्षण गर्नुभन्दा चौबिसै घण्टा हामी विभिन्न कुरामा र कहिले त विनाकारण नै क्रोध गरिरहेका हुन्छौं । क्रोधी हुनु पनि क्रोध हामी भित्र भएकाले नै हो । यो घटना नभई हाम्रो दशा हो । चौबिस घण्टा शान्त हुने स्थिति अक्रोधको स्थिति हो । यो स्थितिको सृजना तब हुन्छ, जब हामी अरूलाई दोष दिन बन्द गर्छौं । हामी सदैव अर्को व्यक्तिले नगर्नुपर्ने काम गर्‍यो, त्यसैले क्रोधित भयौं भन्ने ठान्दछौं । तर जब अरूले गरेको कुरा गलत लाग्न छोड्छ र अरूको गल्तीमा दोष खोज्न छोड्छौं, तब मात्र अक्रोधको स्थिति पैदा हुन्छ । अक्रोध दैवी सम्पदाको बहुमूल्य लक्षण हो । दैवी सम्पदाको एउटा लक्षण जानेमा अरू लक्षणहरू स्वतः जान्न सुरु हुन्छ किनभने सबै गुण संयुक्त छन् । जो व्यक्ति अक्रोधी हुन्छ ऊ स्वतः अभयी हुन्छ । क्रोध नै नभएपछि कसैले भयभीत पनि गर्न सक्दैन । भयभीत भएपछि आफ्नो रक्षा गर्ने उपाय नै क्रोध हुने हुँदा यही क्रोधलाई जगाएर हामी लड्न तयार हुन्छौं । अक्रोधमा उपलब्ध हुनेलाई सबै कुरा नियतिको खेल हुन्छ र ऊ एक खुल्ला पुस्तक जस्तो हुन्छ । यी सबै गुणहरू संयुक्त हुन्छन्; त्यसैले एउटा गुण जागेपछि अरू गुण स्वतः पछि जाग्दछन् ।

दैवी सम्पदाको अर्को गुण त्याग हो । भोगको रस हामी जान्दछौं तर त्यागको रस हामी जान्दैनौं । कसैलाई केही दिँदा वा कसैको सहारा बन्दा मन प्रफुल्लित भएर हामी आत्मविभोर हुन्छौं । केही छोड्दा भित्र केही फैलिएर हामी विराट् जस्तो हुन्छौं । यस्तो अनुभव हामी सबैलाई बारम्बार भइरहन्छ । यदि यस्ता अनुभवहरू विकसित गर्न सफल भयौं भने त्यही तत्त्वको नाम त्याग हो । दिने र छोड्ने सुख नै त्याग हो तर हामी समातेर बस्ने सुख मात्र जान्दछौं । व्यक्तिहरूको धन जति बढ्छ उनीहरू त्यति नै दुखी हुन थाल्छन् र धनमा दुख छ भनेर सोच्दछन् । धनमा दुख हुँदैन, धनको सङ्ग्रहमा भने निश्चय दुख हुन्छ । जति धन वृद्धि हुँदै जान्छ, त्यति नै छोड्न गाह्रो हुन्छ । धन सङ्ग्रह गर्ने वृत्ति नै दुखको कारण हो । आज धनको पकडका कारणले नै पश्चिमी मुलुकहरू सबैभन्दा दुखी छन् । जसले छोड्ने कला सिक्छ, ऊ सुखी हुन्छ । त्यागको कला जान्नाले व्यक्तिको जीवनमा आनन्दको द्वार खुलेर उसको आत्मा पनि विकसित हुन्छ । त्यसैले त्याग पनि दैवी सम्पदाको अर्को महत्त्वपूर्ण लक्षण हो ।

शान्ति दैवी सम्पदाको अर्को लक्षण हो । कसैको निन्दा नगर्न र शान्त हुन हामी सबै चाहन्छौं तर हामी जति शान्त हुन चाहन्छौं, त्यत्तिकै अशान्त हुन्छौं । जब हामी अशान्त हुन्छौं, तब शान्त हुन कठिन हुन्छ । यदि अशान्त भएको क्षणमा शान्त हुन सिक्यौं भने अशान्तिको कुनै कारण नै हुँदैन । अरूको सुख देखेर हामी अशान्त हुन्छौं र अरू दुखी हुँदा उसको दुखको तुलना गरेर शान्त हुन खोज्छौं । तर शान्तिको

अवस्था हाम्रो स्वभाव हो । हामी भित्रको चैतन्य पूर्ण शान्त छ र हामीले अशान्तिको छुद्र कारण आफैभित्र खोज गयौं भने शान्ति प्राप्त गर्न गाह्रो हुँदैन । शान्ति दैवी सम्पदा र अशान्ति आसुरी सम्पदाको लक्षण हो । अरूको निन्दा गर्दा हामीलाई खुबै रस आउँछ किनभने कसैको निन्दा परोक्षमा आफ्नो प्रशंसा हो । प्रायःजसो बेठिक व्यक्तिहरू अरूको निन्दामा संलग्न हुन्छन् र अरूलाई बेठिक सिद्ध गर्न चेष्टा गरिरहन्छन् । यो केवल आफ्नो सुरक्षाका लागि र आफ्नो नराम्रो छवि लुकाउनका लागि मात्र हो । निन्दामा रस लिने व्यक्तिको जगत्मा कोही मित्र हुँदैन । अरूमा भलाइ खोज्ने र अरूको निन्दा नगर्ने असल व्यक्तिको लक्षण हो । दैवी सम्पदाको व्यक्ति अरूको निन्दा गर्दैन उसलाई अरूको नराम्रो कुरामा सुख हासिल हुँदैन ।

सबै प्राणीहरूमा दया, अलोलुपता, कोमलता तथा लोक र शास्त्रविरुद्ध आचरणमा लज्जा र व्यर्थ चेष्टाहरूको अभाव दैवी सम्पदाका व्यक्तिका अरू लक्षणहरू हुन् । शास्त्रमा जे भनिएको छ र समाजको जे प्रचलित व्यवस्था छ त्यसलाई नियम र खेल मानेर चल्नु नै दैवी सम्पदाका व्यक्तिको लक्षण हो । यस्तो व्यक्तिले समाज र शास्त्रले बनाएका नियमहरूलाई पालना गर्छ र प्राण र आत्मालाई खतरा नभएसम्म त्यसको विरोध पनि गर्दैन । यस्तो व्यक्ति हस्तक्षेपकारी हुँदैन र सहज रूपले नियमानुसार व्यवहार गर्छ । त्यस्तै समाज पनि उसका लागि एक खेल हुन्छ र यही खेल र समाजको नियमलाई मानेर दैवी सम्पदाको व्यक्ति चल्दछ । यस्तो व्यक्ति न त बाधा उत्पन्न गर्छ न त बाधामा नै पर्दछ । आसुरी वृत्तिको व्यक्तिलाई नियम उल्लङ्घन गर्न, उच्छृङ्खल हुन र विपरीत काम गर्नमा रस आउँछ ।

तेज, क्षमा, धैर्य र सोच अर्थात् बाहिर भित्रको शुद्धि अर्थात् कसैमा पनि शत्रु भाव नहुनु, आफूमा पूज्यताको अभिमानको अभाव हुनु यी सबै दैवी सम्पदा प्राप्त भएका पुरुषका लक्षण हुन् । यी सबै लक्षणहरूमा गहन भाव अहङ्कारशून्यताको हुन्छ । आफू पूज्य छु र अरूले आफूलाई पुज्नु भन्ने भाव सबैमा हुन्छ । यो स्वाभाविक हो किनभने अहङ्कार यसको सहारामा निर्मित र सुरक्षित हुन्छ तर अरूलाई आदर गर्न र पुज्नु भन्ने गाह्रो हुन्छ । गुरु हुन सजिलो छ तर शिष्य हुन गाह्रो छ । सबैले मलाई पुज्नु र आदर गरून् भन्ने भाव नै अहङ्कारको लक्षण हो । अहङ्कार रहनुजेल कसैले पुज्दैन र आदर पनि गर्दैनन् । पूजा सदैव निरहङ्कार भावको मात्र हुन्छ र जुन दिन अहङ्कार विसर्जित हुन्छ, तब सारा जगत्ले उसलाई पुज्दछन् । म स्थित रहूँ अरू सारा जगत् मेटियोस् भन्ने भाव आसुरी सम्पदाको व्यक्तिमा हुन्छ भने म मेटियूँ र सबै रहून् भन्ने भाव दैवी सम्पदा भएको व्यक्तिमा हुन्छ ।

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ॥४॥

हे पार्थ ! दम्भ, घमण्ड र अभिमान तथा क्रोध, कठोरता र अज्ञान पनि आसुरी सम्पदाका लक्षण हुन् ॥

दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।

मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥५॥

दैवी सम्पदा मुक्तिका लागि र आसुरी सम्पदा बाँधनका लागि मानिएका छन् । त्यसैले हे अर्जुन ! तिमी शोक नगर किनभने तिमी दैवी सम्पदा लिएर उत्पन्न भएका छौ ॥

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।

दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥६॥

हे अर्जुन ! यस लोकमा प्राणीहरू अर्थात् मनुष्य समुदाय दुई प्रकारका छन्, एउटा दैवी प्रकृतिवाला र अर्को आसुरी प्रकृतिवाला । यीमध्ये दैवी प्रकृतिवालाका बारेमा त विस्तारपूर्वक भनियो, अब तिमी आसुरी प्रकृतिवाला मनुष्य समुदायबारे पनि विस्तारपूर्वक सुन ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे पार्थ ! पाखण्ड, घमण्ड, अभिमान, क्रोध र कठोर वाणी एवम् अज्ञान यी सबै आसुरी सम्पदा प्राप्त व्यक्तिका लक्षण हुन् । दुई प्रकारका सम्पदामध्ये दैवी सम्पदा मुक्तिका लागि र आसुरी सम्पदा बन्धनका लागि हो । यसकारण हे अर्जुन ! तिमी शोक नगर किनभने तिमी दैवी सम्पदालाई प्राप्त गरेका छौ । यस लोकमा प्राणीको स्वभाव दुई प्रकारका बनाइएका छन्; एउटा दैव जस्तो र अर्को असुर जस्तो । यीमध्ये दैवी स्वभावबारे विस्तारपूर्वक भनियो र अब असुरको स्वभावबारे पनि विस्तारपूर्वक सुन । आसुरी सम्पदाको पहिलो लक्षण पाखण्ड हो । पाखण्डको अर्थ आफू जे होइन त्यो देखाउने प्रयास गर्नु हो । आफ्नो वास्तविक अनुहार र स्वभाव नभएको कुरा प्रकट गर्न खोज्नु पाखण्ड हो । हामी सबैसँग बनावटी अनुहार हुन्छ जसको हामी प्रयोग गरिरहन्छौं । पाखण्डमा चल्दाचल्दै हामीले आफूलाई पनि बिर्सिसकेका छौं र आफू जे छैनौं, त्यो प्रदर्शित गरिरहन्छौं । कृष्णले दैवी सम्पदाका लक्षणमा सत्य र प्रामाणिकता व्यक्ति जस्तो छ उसको हुने ढङ्ग ठिक-त्यस्तै हुन्छ भन्नुभएको छ । परिणाम जस्तोसुकै भए पनि उसको प्रामाणिकतामा परिवर्तन हुँदैन । आसुरी सम्पदाको व्यक्ति ठिक विपरीत अनेक अनुहार भएको रावण जस्तो हुन्छ । रावण दशानन हो र उसका दशवटा अनुहार छन् । रावणको असली अनुहार चिन्न मुस्किल छ किनभने उसका धेरै अनुहार छन् र ऊ आसुरी सम्पदाको व्यक्ति हो । हाम्रो पनि चित्तको दशा जबसम्म धेरै हुन्छ, तबसम्म हामी पनि आसुरी भएर दशानन नै हुन्छौं ।

पाखण्डको अर्थ अरूलाई र अन्ततः आफूलाई पनि धोका दिनु हो । भुटको एउटा स्वभाव हुन्छ; एउटा भुट बचाउन हजारौं भुट बोल्नुपर्ने हुँदा भुटको अनन्त श्रृङ्खला हुन्छ । पहिलो बोलेको भुटको सम्झना पनि हुँदैन । पाखण्डी व्यक्तिका कैयन् भुटका तहहरू हुन्छन् । प्रत्येक भुटका तहलाई बचाउन नयाँ-नयाँ भुटहरू निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ र यसको सम्झना राख्नुपर्ने हुन्छ । यसका लागि बडो कुशलता र ठुलो स्मृति चाहिन्छ । तर सत्य सधैं सत्य हुन्छ, वर्षौंपछि सोध्दा पनि यसको उत्तर त्यही हुन्छ, जो वर्षौं पहिले थियो । व्यक्ति जति तार्किक र गणितज्ञ हुन्छ त्यति नै भुट बोल्नमा कुशल हुन्छ । तसर्थ जगत्मा जति शिक्षा बढ्छ त्यति नै भुट पनि बढ्छ । हाम्रो चित्तको यस्तो स्थितिमा परमात्माको खोजी असम्भव हुन्छ । साथै परमात्मालाई पनि हाम्रो खोजी गर्न कठिन हुन्छ किनभने हाम्रा धेरै पाखण्डी अनुहारहरू छन्, जहाँ हामी देखिन्छौं, त्यहाँ हामी हुँदैनौं । पाखण्डका कारणले हाम्रो चिनारी नै हराइसकेको छ । तसर्थ पाखण्ड आसुरी व्यक्तिको पहिलो लक्षण हो ।

कृष्ण घमण्ड र अभिमान आसुरी सम्पदाका अर्कोथरी लक्षण हुन् भन्नुहुन्छ । सामान्यतः हामी घमण्ड र अभिमानको एउटै अर्थ ठान्दछौं र शब्दकोशमा पनि एउटै अर्थ हुन्छ, तर कृष्ण दुईको प्रयोग गर्नुहुन्छ । घमण्ड त्यो अभिमान हो जो वास्तविक हुँदैन र अभिमान त्यो घमण्ड हो जो वास्तविक हुन्छ तर यी दुवै पाप हुन् र यी दुवै आसुरी सम्पदाका लक्षण हुन् । कुरूप व्यक्ति आफूलाई सुन्दर मानेर अहङ्कार गर्छ भने त्यो घमण्ड हो । सुन्दर व्यक्ति आफ्नो सुन्दरताको अहम् गर्छ भने त्यो अभिमान हो । आसुरी वृत्तिको व्यक्तिले सदा आफूलाई म केही हुँ भन्ने ठान्दछ । रावणको घमण्ड घमण्ड नभएर अभिमान हो किनभने ऊ जस्तो ज्ञानी पण्डित खोज्न कठिन हुन्छ । रावणको अहम् सत्य हो तर त्यो अभिमान यति दृढ छ, जसका कारण परमात्मासँग मिलन हुन सक्दैन । तसर्थ रावणको सङ्घर्ष रामसँग भयो जो एउटा प्रतीक हो किनभने जहाँ अहम् हुन्छ, त्यहाँ रामरूपी परमात्मासँग सङ्घर्ष अवश्य हुन्छ । अहम् समाप्त भएमा त्यही अवस्थामै व्यक्तिको परमात्मासँग मिलन हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- घमण्ड र अभिमान दुवै आसुरी सम्पदाका लक्षण हुन् । क्रोध र कठोर वाणी यी दुवै संयुक्त छन् । कठोर वाणी क्रोधकै रूप हो । क्रोधले नै वाणीमा कठोरता उत्पन्न गर्छ र यस्तो व्यक्तिको हृदय पत्थरको हुन्छ । आसुरी सम्पदाको व्यक्ति सदा क्रुद्ध हुन्छ र क्रोध गर्ने बहाना खोजी रहन्छ । कुनै बहाना नभए यस्तो व्यक्ति आफैप्रति क्रोधित हुन्छ । उसको वाणीमा ज्वाला बगिरहन्छ र अरूलाई बाण हानेजस्तो उसको वाणी हुन्छ ।

क्रोध, कठोरवाणी एवम् अज्ञान यी सबै आसुरी सम्पदाका व्यक्तिका लक्षण हुन् । कम शिक्षा र जानकारी नहुनु अज्ञान होइन । आसुरी सम्पदाको व्यक्तिमा जानकारी धेरै हुन्छ तर त्यो ज्ञान हुँदैन । अरूले जानेका कुरा सङ्ग्रह गर्नु जानकारी हो भने स्वयम्को अनुभव मात्र ज्ञान हो । ज्ञान उधारो भएमा व्यक्ति तथाकथित पण्डित बन्छ र ज्ञान निजी भएमा उसमा प्रज्ञा फलित हुन्छ । सारा जगत्को शास्त्रको जानकार भए पनि आत्मज्ञान नहुनु अज्ञान हो । आसुरी सम्पदाले व्यक्तिलाई बाँध्छ; त्यसैले दैवी सम्पदा मुक्तिका लागि र आसुरी सम्पदा बन्धनका लागि मानिएको छ । हामीसँग भएको प्वाँख खस्ने डरले बन्धनको निर्माण भएको हो । चील पक्षीले अण्डा पारी चल्ला काड्छ र अन्तमा जब चल्ला रुखको उचाइबाट डराउँछ, तब उसले आफ्नो गुँड भत्काएर चल्लालाई धक्का दिन्छ । लड्ने वा खस्ने डरले उसको बाँधिएको प्वाँख खुलेर फैलिन्छ र खुल्ला आकाशमा उड्न सिक्छ । पक्षी जस्तै हामीलाई पनि कसैको मदत चाहिन्छ जसले धक्का दिएर हामीलाई पनि खुला आकाशमा विचरण गर्न सिकाओस् । गुरुको यही अर्थ हो र कृष्ण त्यही प्रयास अर्जुनका निम्ति गर्दै हुनुहुन्छ । सारा गीता अर्जुनको गुँड भत्काउने र उनीसँग भएको प्वाँखको स्मरण गराएर खुला आकाशमा प्वाँख फैलाएर उड्न सिकाउनका निम्ति गरिएको प्रयास हो ।

कृष्ण अर्जुनलाई भरोसा दिँदै भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! तिमी शोक नगर किनभने तिमीलाई दैवी सम्पदा प्राप्त भएको छ । तिमी विचलित नभएर आफ्नो स्वभावलाई जान । तिमी दैवी सम्पदा उपलब्ध भएका व्यक्ति हो । त्यसैले तिमी आफ्ना प्वाँख खोल र तिमीले प्वाँख खोल्नेबित्तिकै सारा आकाश तिम्रो हुने छ । कृष्णले अर्जुनलाई दैवी सम्पदामा उपलब्ध छौ भन्नुको कारण अर्जुनको जिज्ञासा दैवी भएर हो । म किन हिंसा गरूँ, हिंसापश्चात् प्राप्त धन-सम्पदा र राज्यको के सार भन्ने भाव उठ्नु उनको लोभप्रतिको वितृष्णा, साम्राज्यप्रतिको उपेक्षा, हत्या-हिंसाप्रति ग्लानि र जंगल गएर सन्न्यासी हुन्छु भन्ने भाव उठ्नु दैवी सम्पदाका गुणको कारणले हो ।

अर्जुनको भाव दैवी छ तर कारणहरू अज्ञानताले भरिपूर्ण छन् । कृष्ण यही अज्ञान हटाएर ज्ञानको प्रादुर्भाव गराउन चाहनुहुन्छ । अर्जुनको हिंसा नगर्ने भाव दैवी छ तर आफन्तको हिंसा नगर्ने भाव भने आसुरी छ किनभने आफन्त नभएको भए उनलाई हिंसा गर्न आपत्ति हुने थिएन । अर्जुनले धेरै युद्ध लडिसकेको हुनाले उनका लागि युद्ध र हत्या सामान्य कुरा हो । त्यतिबेला उनका मनमा यस्तो प्रश्न कहिल्यै पनि उठेन तर अहिले आफन्तलाई देखेर उनमा ममत्व भाव जागृत भएको छ, जुन अज्ञान हो । ममत्वको भाव पाप हो भने मेरो भन्ने भाव बेठिक अहङ्कार हो । यस जगत्मा कोही आफ्नो र पराया हुँदैन । कसैलाई नमार्ने भाव राम्रो हो तर म कसरी मार्न सक्छु भन्नु अज्ञानता हो । शरीर नश्वर छ, यसलाई नोक्सान पुऱ्याउन पनि सकिन्न किनभने यो मृत र माटो नै हो । तसर्थ त्यसलाई काट्नु वा नकाट्नुको कुनै प्रयोजन हुँदैन । शरीरभित्रको चिन्मय ज्योतिलाई नाश गर्न सकिँदैन किनभने त्यो अमृत हो । कृष्ण अर्जुनको अशुभ भाव हटाएर दिव्यतातिर बढाउने चेष्टा गर्दै हुनुहुन्छ ।

हिंसा हुनै सक्दैन, हिंसाको भाव मात्र हुन सक्छ जो पापपूर्ण हुन्छ । अर्जुनमा दिव्यताको भाव विद्यमान छ तर उनी आसुरी गुणले घेरिएको हुनाले कृष्ण अर्जुनको आसुरी गुणको वृत्ति समाप्त पारेर दिव्यताको दिशामा लगाउने प्रयास गर्दै हुनुहुन्छ । तिमी शोक नगर किनभने तिमीले दैवी सम्पदालाई प्राप्त गरेका छौ भन्दै कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! यस संसारमा प्राणीको स्वभाव दुई प्रकारको मानिएको छ, एउटा दैव जस्तो र अर्को असुर जस्तो । एउटै चेतनाका दुई स्वभाव हुन्छन् र स्वभावका दुई स्थिति हुन्छन् । यी दुवै चेतनाका अवस्था हुन् तर कुन अवस्थामा रहने भन्ने कुरा हामीमा निर्भर गर्छ । हामी कोही पनि बन्धनमा रहन चाहदैनौं तर बन्धन हामी स्वयम्ले निर्मित गरेका छौं । स्वतन्त्रताको चाहना भए पनि यसको अर्थ हामीले खोजेका छैनौं । एकातिर स्वतन्त्र हुन चाहन्छौं र अर्कातिर परतन्त्रको आकर्षण पनि छोड्न सक्दैनौं । त्यसैले हामी आफैं कारागार सृजना गर्छौं । स्वतन्त्रता यस जगत्मा सबैभन्दा ठुलो खतरा हो । तसर्थ स्वतन्त्र हुनका लागि साहसको आवश्यकता हुन्छ । आफूलाई जति धन,

लोकगीता-६२३

योग्य र अयोग्य छ भन्ने कुरा जान्दैन । न त कर्तव्यमा उसको प्रवृत्ति हुन्छ न त अकर्तव्यमा निवृत्ति नै हुन्छ । यस्तो व्यक्ति अन्धो जस्तो हुन्छ । दक्षिण भारतमा एक जना मूढ प्रकृतिका कवि तेनालीराम थिए । उनी धार्मिक भक्तिभाव भएका कालिका साधक थिए । वर्षौंको साधनापश्चात् अनन्त हात र मुख भएकी काली प्रकट भएर दर्शन दिनुभयो । रुघा लाग्दा एउटा नाक भएकोलाई त गाह्रो हुन्छ भने हजुरलाई कति गाह्रो हुन्छ होला भन्ने मूर्ख प्रश्न कालीसमक्ष तेनालीरामले राखे र वर्षौंको साधनापश्चात् पाएको दर्शन उनले व्यर्थमा गुमाए ।

मन स्थिर नभएको बेला परमात्मा नै हाम्रो सामु उपस्थित भए पनि त्यो व्यर्थ हुन्छ । हामी विना अर्थको दौडमा दौडिरहन्छौं र अन्तमा त्यत्तिकै निष्फल मृत्युमा प्राप्त हुन्छौं । आसुरी सम्पदाका व्यक्ति दैवी सम्पदाका व्यक्तिभन्दा धेरै श्रम गर्छन् । बुद्धको श्रम तैमुर द लंग, माओत्से तुङ्ग, चंगेज खानको श्रमका अगाडि केही होइन तर उनीहरूले आखिरमा कुनै फल प्राप्त गर्न सकेनन् । कर्तव्य ठिक र सफा नभए यसको परिणाम विपरीत मात्र हुन्छ । रूपरेखा सफा नभएमा व्यक्तिले कर्म धेरै गर्छ तर केही फल पाउँदैन । आसुरी वृत्तिका व्यक्तिहरूले ठुलो श्रम गर्छन् तर सबै साधन निष्फल हुन्छ । तसर्थ यस्तो वृत्तिको व्यक्तिमा न बाहिर न त भित्रको नै शुद्धि, न त श्रेष्ठ आचरण न त सत्य भाषण नै हुन्छ । शुद्धिको पनि कुनै सुख हुन्छ भन्ने कुरा आसुरी वृत्तिको व्यक्तिले कहिल्यै जान्दैन र शुद्धिको विचार र चिन्तन पनि गर्दैन । यस्तो व्यक्ति मन्दिरमा प्रार्थना गर्दा पनि आफ्नै व्यापार र व्यवसायका बारेमा उल्लिखिरहेको हुन्छ । जीवनमा शुद्धि नहुनाले उसको जीवन विष्टाको थुप्रो जस्तो र विपरीत स्वरहरूले भरिएको हुन्छ ।

जीवनको धारा एक स्वरले भरिनु र निष्ठापूर्ण कृत्य हुनु नै शुद्धि हो । यदि व्यक्तिको जीवन यसरी शुद्ध हुन लाग्यो भने परमात्माको मन्दिर उसका लागि पर हुँदैन । हामीमा हजारौं विचारहरू विक्षिप्त रूपमा भित्र दौडिरहेका हुन्छन् । तसर्थ हजारौं काम हामी एकसाथ गर्छौं र हामी एउटा भिडले भरिएका बजार हौं । यही स्थिति नै अशुद्धिको स्थिति हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- आसुरी वृत्तिको व्यक्तिमा न बाहिरको शुद्धि हुन्छ, न भित्रको नै शुद्धि हुन्छ । यस्तो व्यक्तिमा न श्रेष्ठ आचरण हुन्छ न सत्य भाषण हुन्छ तथा यी आसुरी प्रवृत्तिका व्यक्ति जगत् आश्चर्यरहित छ भन्दछन् । ऊ केवल जगत् एउटा तथ्य हो जसमा कुनै आश्चर्य छैन र रहस्य छैन भन्ने मान्दछ । धार्मिक र अधार्मिक व्यक्तिमा यही फरक हुन्छ- धार्मिक व्यक्तिले जीवनलाई एउटा रहस्य मान्छ ।

रहस्यको अर्थ जसलाई हामी पूर्ण कहिल्यै जान्न सक्दैनौं र जसको अन्तस्तल सदा जान्न नसकिने नै रहन्छ भन्ने हो । रहस्य त्यही हो जुन हामीले जति जाने पनि हाम्रो जानकारी केवल बाहिर मात्र हुन्छ र भित्रको अन्तर-आत्मा सदा नजानिने नै रहन्छ । विज्ञानले जगत्मा सबै कुरा जान्न सकिन्छ भन्ने सोच्दछ जुन सम्भव नै छैन । जगत्लाई पूरा जान्न सक्ने भए परमात्माका लागि कुनै स्थान नै बच्ने छैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- आसुरी सम्पदाको व्यक्तिले जगत्मा कुनै रहस्य मान्दैन तर दैवी सम्पदाको व्यक्तिले जगत् एउटा अनन्त रहस्य हो भन्ने मान्दछ । जगत् एक यस्तो रहस्य हो जो जतिसुकै समाधान गरे पनि सदा समाधानभन्दा बाहिर हुन्छ । हाम्रो अथक प्रयासपछि पनि त्यो रहस्य अज्ञेय नै रहन्छ र त्यही अज्ञेय तत्त्व नै परमात्मा हो ।

जगत् तथ्यहरूको एक जोड हो र यहाँ सबै जान्न सकिन्छ भन्ने आसुरी सम्पदाको व्यक्तिलाई जीवनमा कुनै काव्य, सौन्दर्य र प्रेम देखिँदैन किनभने यी सबै तत्त्वहरू रहस्यमय हुन्छन् । आसुरी सम्पदाको व्यक्तिले जीवनलाई गणितले नाप्न खोज्छ र सबै कुरालाई पदार्थतुल्य व्यवहार गर्छ । त्यस्तै जगत्मा उसले कुनै व्यक्तित्व देख्दैन र उसका लागि यो सबै माटाको जोड हुन्छ । यहाँ घट्ने सबै घटना उसका लागि सांयोगिक मात्र हुन्छन् । पश्चिमको एउटा बडो नास्तिक व्यक्ति दिद्रो (Denis Diderot) का अनुसार जगत् वनाउनेवाला कोही छैन र जगत् केवल एउटा संयोग मात्र हो । अनन्त घटनाहरू घट्दै यो जगत् बनेको हो र यसका पछाडि कुनै रहस्य छैन भन्ने उनको तर्क छ । दिद्रोको भनाइ त इँटालाई एक

ठाउँमा प्याँक्दै जाँदा दुर्घटनाले घर निर्मित हुन्छ त्यस्तै छापाखानालाई चलाएर छोड्यो भने संयोगले गीता जस्तो पुस्तक छापिन सक्छ भनेसरह हो ।

दैवी सम्पदाको व्यक्तिले जगत्मा एउटा रचना प्रक्रिया र यसका पछाडि चेतना स्थित भएको र जगत्को हरेक कृत्यमा रहस्य लुकेको देख्दछ । हामी पनि त्यही रहस्यको एक पात्र हौं तर हामी कहिल्यै त्यो स्रोतसम्म पुग्न नसकेकाले त्यसलाई जान्न सक्दैनौं । मनुष्य यो रहस्यभन्दा पृथक् छैन र ऊ यो विराट् चेतनाको एक हिस्सा हो । दैवी सम्पदाको व्यक्तिका लागि सारा जगत् परमात्माको नृत्य हो । परमात्माको अर्थ रहस्य हुनाले जब हामीलाई जगत् रहस्यपूर्ण लाग्छ, तब हाम्रो हृदयको स्पन्दन सुरु हुन्छ । जीवनमा रहस्य नभएपछि रस पनि हुँदैन । तसर्थ आज जगत्मा भएको निराशा र दिक्दारीको अवस्था आसुरी सम्पदाको प्रभावका कारणले गर्दा हो । विज्ञान त प्रेमलाई पनि हार्मोनको परिवर्तनको परिणाम मात्र हो भन्दछ; त्यसैले सनातनीहरू विज्ञानलाई पहिले अविद्या नै भन्थे । पहिलेका ऋषिहरूले ज्ञानलाई विद्या र अविद्या दुई हिस्सामा बाँडेका थिए । दैवी सम्पदातिर लैजाने ज्ञानलाई विद्या र आसुरी सम्पदातिर लैजाने ज्ञानलाई अविद्या भनिन्थ्यो । विज्ञानमा जान्ने कुरा धेरै हुन्छन् तर मूल जान्नुपर्ने कुरामा उनीहरू चुक्दछन् । शरीरलाई काटेर आत्माको खोज गर्न वैज्ञानिकहरू चाहन्छन् तर यो असम्भव प्रयास मात्र हुन्छ ।

यो जगत् अखण्डता हो र यो अखण्डतामा लुकेको रहस्यको नाम परमात्मा हो । आसुरी सम्पदा भएको मनुष्यले यो जगत् आश्चर्यरहित, सर्वथा भुटो र विना ईश्वर स्त्री पुरुषको संयोगबाट आफैं उत्पन्न भएको हो; तसर्थ जगत् केवल भोग्नका लागि मात्र हो र यसको सिवाय अरु कुनै रहस्य छैन भन्ने मान्दछ । यहाँ कुनै गन्तव्य र नियति पनि छैन र केही गर्ने प्रयोजन नै छैन भन्दछ । चार्वाकले घिउ खान उधारो लिनु परे पनि लिनु किनभने भोलि लिने दिने दुवै व्यक्ति कोही बाँच्दैन भन्दछन् । सुख प्राप्त हुन्छ भने चोरी र कसैसँग खोसेर कुनै कुरा भोग्नु पनि नराम्रो होइन किनभने जीवनको कुनै नियन्त्रण र अर्थ छैन, त्यसैले यो क्षण जे उपलब्ध छ त्यसलाई विक्षिप्तताका साथ भोग्नु आसुरी सम्पदाका व्यक्तिको जीवनको ढङ्ग र शैली हुन्छ ।

दैवी सम्पदाको व्यक्तिका प्रत्येक कृत्य धागामा बाँधिएका मोती हुन् र प्रत्येक मोतीलाई भित्रको प्रयोजनबाट परमात्माले बाँधेको हुन्छ । त्यहाँ एउटा लक्ष्य, जीवनको दिशा, जीवनप्रति कृतज्ञताको भाव र जीवनले केही नियतिअनुसार लैजाँदै छ भन्ने दृष्टि हुन्छ । कृत्य मोती जस्तो पृथक् छ र जीवनले सारा मोतीलाई धागो जस्तै गरेर बाँधेको हुन्छ । आसुरी सम्पदाको व्यक्तिको जीवनमा कुनै धागो नहुँदा हरेक कृत्य चुँडिएको मोतीतुल्य हुन्छ । दुई मोती नजोडिए जस्तै आसुरी सम्पदाको व्यक्ति दिशा र गन्तव्यविहीन नै हुन्छ । जता लोभले आकर्षित गर्छ, उतै दौडिन्छ । दैवी सम्पदाको व्यक्तिको जीवनमा प्रत्येक कृत्य एउटा अभिप्राय, प्रयोजन र नियतिले निर्धारण गरेको हुन्छ । आसुरी सम्पदाको व्यक्ति क्रूर कर्मी र जगत्को नाश गर्न उत्पन्न हुन्छ । ऊ भोग नै सबै कुरा हो र योग जस्तो कुनै कुरा नै छैन भन्ने मिथ्या ज्ञानलाई अवलम्बन गरेर आफ्नो स्वभाव पनि नष्ट गर्दछ । दैवी सम्पदाले युक्त व्यक्ति मौन, शून्य र शान्त भई आफ्नो स्वभावलाई चिनेर यस जगत्को रहस्यसँग एकात्मक हुन खोज्छ ।

स्वभाव आध्यात्म अर्थात् परमात्मा हुन सक्ने मार्ग हो तर स्वभाव मिथ्या धारणामा नष्ट हुन सक्छ । यस्तो मिथ्या धारणाले प्रभावित हुने बुद्धि मन्द बुद्धि हो । तर्क बुद्धि होइन, बुद्धिको अर्थ जीवनलाई वारपार देख्नु हो तर आसुरी प्रवृत्तिका व्यक्ति तार्किक मात्र हुन्छन् । अहिलेको बुद्धि तार्किक व्यवस्था मात्र हो । सत्य, सौन्दर्य र परमात्मालाई कसैले पनि सिद्ध गर्न सक्दैन र यसलाई सिद्ध गर्न खोज्ने व्यक्ति बुद्धिमान् नभई तार्किक हुन्छ । कृष्ण परमसत्यलाई आत्मसात् गर्ने र चेतनालाई मार्ग बनाउने व्यक्ति बुद्धिमान् हो भन्नुहुन्छ । जसको बुद्धि नष्ट भएको छ र जो मिथ्या बुद्धिको हुन्छ कृष्ण उसलाई आसुरी सम्पदाको व्यक्ति भन्नुहुन्छ । आसुरी सम्पदा भनेको तलतिर बग्नु भएकाले त्यसमा कुनै चढाउ नहुँदा श्रम

गर्नुपदैर्न तर श्रम गर्नुपरे पनि दैवी सम्पदातिर पाइला बढाउनुपर्छ किनभने यसको अन्तिम फल भनेको मोक्षप्राप्ति हो ।

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।

मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥१०॥

त्यो दम्भ, मान र मदले युक्त मनुष्य कुनै प्रकारले पनि पूर्ण नहुनेवाला कामनाहरूको आश्रय लिएर, अज्ञानतापूर्वक मिथ्या सिद्धान्त ग्रहण गरी भ्रष्ट आचरण धारण गरेर संसारमा चहाछ ॥

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।

कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥११॥

त्यो मृत्युपर्यन्त रहनेवाला, असङ्ख्य चिन्ताहरूको आश्रय लिनेवाला, विषयभोग भोगन तत्पर हुनेवाला र यति नै सुख छ भनेर मान्नेवाला हुन्छन् ॥

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥१२॥

आशाको सयकडौं फाँसीमा बाँधिएको मनुष्य काम-क्रोधपरायण भएर विषयभोगका लागि अन्यायपूर्वक धनादि पदार्थ सङ्ग्रह गर्ने चेष्टा गर्दछ ॥

कृष्ण आसुरी सम्पदाका व्यक्तिका अरू लक्षण पनि बताउनुहुन्छ । उनीहरू दम्भ, मान र मदबाट युक्त हुन्छन् । यस्तो व्यक्ति अरूलाई बेठिक र आफूमात्र ठिक भएको सोच्दछ । उनीहरूको विवाद सत्यका लागि होइन आफू ठिक भएको प्रमाणित गर्न र अहङ्कारको पुष्टिका लागि हुन्छ । दैवी सम्पदाको व्यक्ति कसैलाई बेठिक भन्नुअघि आफ्नो आत्मनिरीक्षण गरी हमेसा सिकन तयार हुन्छ । सिकनका लागि भुक्ने र आफू बेठिक र अज्ञानी भएको स्वीकार गर्ने क्षमता हुनुपर्छ । यस्तो व्यक्तिका लागि पूरा जगत् नै गुरु हुन्छ । आसुरी सम्पदाका व्यक्तिमा यो सबै मान्ने प्रवृत्ति नै हुँदैन किनभने आफूलाई सिद्ध गर्नका लागि ऊ लड्छ र भिड्छ सदैव तयार हुन्छ । यस्तो तर्क गरेर आफूलाई सही सिद्ध गर्न खोज्ने व्यक्ति कहिले पनि बदलिँदैन ।

सत्य खोज्ने व्यक्ति सिकन र गल्ती स्वीकारेर सुधार गर्न हमेसा तत्पर हुँदा ऊ अहङ्कारशून्य हुन्छ । दैवी सम्पदाको व्यक्तिमा सिक्दा सिक्दै उससँग सागर जस्तो ज्ञान हुन्छ तर आसुरी सम्पदाको व्यक्तिको सिकने चाहना नहुनाले ऊ अज्ञानी नै हुन्छ । कुनै प्रकारले पनि पूर्ण हुन नसक्ने कामनाहरूको आश्रय लिएर जीवनको गतिलाई वासनातिर मात्र डोच्याउने आसुरी व्यक्तिको लक्षण हुन्छ । वासना, कामना र इच्छाहरूलाई कहिल्यै पूरा गर्न सकिन्न र दबाउन पनि सकिन्न । तसर्थ यी दुवै मार्ग छाडेर केवल साक्षी भएर हेर्नु नै दैवी सम्पदाका व्यक्तिको लक्षण हो । वासना पूरा गर्ने र वासनासँग लड्ने यी दुवै आसुरी सम्पदाका व्यक्ति हुन् । दैवी सम्पदाको व्यक्ति न वासनासँग लड्छ न वासनाको माग नै पूरा गर्छ, ऊ साक्षी मात्र हुन्छ । जति गहिरो साक्षीभाव निर्मित हुन्छ उति नै वासना जलेर नष्ट हुन्छ । हामीहरू सबै प्रायः आसुरी सम्पदाका व्यक्तिजस्तै डामाडोल भएर जीवन नष्ट गर्छौं । मनुष्यको जीवन भोगतर्फ र दमनतर्फ बाँडिएको हुन्छ । हामी यिनै दुईका बिचमा डामाडोल भइरहन्छौं, त्यसैले हाम्रो चित्त खण्ड खण्डमा बाँडिएर बहुचित्तवान् हुन्छ । साक्षीभावमा भएको व्यक्तिले भोग र त्याग दुवै नगरी वासना माथि दृष्टि राख्दछ । त्यसैले भोगी र त्यागी दुवै बन्धनमै हुन्छन् केवल साक्षी मात्र मुक्त हुन्छ । तसर्थ आसुरी सम्पदाले बाँध्छ भने दैवी सम्पदाले मुक्त गर्छ ।

आसुरी सम्पदा भएको व्यक्तिले कहिल्यै पूरा नहुने कामनालाई आश्रय गरेर जीवनयापन गर्छ, त्यसैले सदा दुखी हुन्छ । यस्तो व्यक्तिको वासना कहिल्यै पनि पूर्ण नहुने हुँदा ऊ सदैव अतृप्त नै हुन्छ र व्यर्थको दौडले जीवन नष्ट गर्छ । यस्तो व्यक्ति जहाँ पुगे पनि उसको कामना कहिल्यै सकिँदैन । यस्तो

व्यक्ति मोहले मिथ्या सिद्धान्त ग्रहण गरेर भ्रष्ट आचरणबाट युक्त भएर संसारमा चल्दछ । उनीहरू मरणपर्यन्त रहने अनन्त चिन्तालाई आश्रय गरेर विषयभोगलाई भोग्दछन् र यति मात्र आनन्द भएको मान्दछन् । यो वासनारूपी दौडमा पाइने सानोतिनो सुखको झलकलाई आसुरी सम्पदाको व्यक्ति यही नै आनन्द हो भन्ने सोच्दछ । यति लामो जीवन व्यतीत गर्दा पनि वास्तविक सुख हामीलाई कहिल्यै प्राप्त भएको छैन र निराशा मात्र हात लागेको छ । कहिलेकाहीँ मिलेको सुखको झलकलाई आधार मानेर आसुरी सम्पदाको व्यक्तिले जीवनयापन गर्दछ । दैवी सम्पदाका व्यक्तिहरू यस्तो कुरामा तृप्त हुँदैनन् । वासनामा झुटो सुखको आभास हुने जानेर उनीहरू निर्वासनाको यात्रामा अघि बढ्छन् । संसारबाट पाएको असन्तुष्टिको आधारले नै परमात्माको खोज हुन सक्छ । आसुरी सम्पदाको व्यक्ति क्षणिक सुखमा सन्तुष्ट हुन्छन् तर दैवी सम्पदाका व्यक्तिहरू संसारप्रति असन्तुष्ट हुने हुनाले उनीहरू परमात्माको खोजमा निस्कन समर्थ हुन्छन् ।

यसैले आशारूप सयकडौँ फाँसीहरूमा बाँधिएको र काम-क्रोधबाट परायण भएका यस्ता व्यक्तिहरू विषयभोगको पूर्तिका लागि अन्यायपूर्वक धनादिहरू र धेरै पदार्थहरू सङ्ग्रह गर्ने चेष्टा गर्छन् । यस जगत्मा कि चेतनाको खोज कि त पदार्थको खोज हुन सक्छ । चेतनाको खोजबाट पन्छिने व्यक्तिको ऊर्जा धन, पद, साम्राज्य सङ्ग्रह गर्नमा संलग्न हुन्छ र यो आसुरी सम्पदाको व्यक्तिको लक्षण हो । यस्तो व्यक्तिले न्याय-अन्यायको विचार गर्दैन किनभने पदार्थ कसैको पनि हुँदैन, जस्तो आज एउटाको जग्गा जमिन भोलि अर्काको हुन सक्छ । परिग्रह शोषणकै माध्यमबाट मात्र सम्भव हुन सक्छ जुन विना हिंसा सम्भव हुँदैन । दान, दया र करुणा नभए मात्र पदार्थ सङ्ग्रह गर्न सकिन्छ । चेतनाको खोज सुरु भएपछि मात्र बाहिरी खोज बन्द हुन्छ । भित्रको सम्पदा पाएपछि धन, पद र प्रतिष्ठा बच्चाहरूको खेल जस्तो हुन्छ । पदार्थको खोजबाट दृष्टि हटाएर परमात्माको खोजमा दृष्टि हुनु नै दैवी सम्पदाका व्यक्तिको लक्षण हो । पदार्थप्रति कुनै आसक्ति नभए मात्र परमात्माको खोज हुन सक्छ ।

जिसस भन्नुहुन्छ- जो स्वयम्लाई बचाउन चाहन्छ, उसले सबै गुमाउन तयार हुनुपर्छ र जसले सबै बचाउन चाहन्छ, उसले स्वयम्लाई गुमाउन तयार हुनुपर्छ । जगत्मा आफूलाई बेचेर मात्र पदार्थ जम्मा हुन सक्छ जुन दरिद्रता र दीनता हो । तर सबै समाप्त गरेर पनि आत्मा बचाउन सकियो भने भित्रको सम्राट्को पहिलो पटक अनुभव हुने छ । एन्द्रथु कोर्नेजीले आफ्नो आत्मकथामा लेखेका छन्- अहिले पनि मेरो माग एवम् आकाङ्क्षा बाँकी नै छ र मलाई केही प्राप्त होस् भन्ने चाहना छ । उनी एक सय अर्ब डलर छोडेर जान चाहन्थे तर दश अर्ब डलर मात्र छोडेर बिदा भए । त्यसैले उनको दृष्टिमा उनी भिखारी भएर नै बिदा भए । जति धनसङ्ग्रह गरे पनि आत्मा खोज्न सकिएन भने भिखमज्ञापनको अनुभव नै हुने छ ।

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥१३॥

आसुरी सम्पदा भएका व्यक्तिहरू के सोच्दछन् भने मैले आज यो प्राप्त गरें र अब यो मनोरथ पूरा गर्ने छु । मसँग यति धन छ र भविष्यमा अझै बढी आर्जन गर्ने छु ॥

असौ मया हतः शत्रुर्हीनष्ये चापरानपि ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥१४॥

त्यो शत्रु मबाट मारियो र अरू शत्रुलाई पनि म मार्ने छु । म ईश्वर हुँ, ऐश्वर्य भोग्नेवाला हुँ । म सबै सिद्धिहरूले युक्त छु र बलवान् तथा सुखी छु ॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥१५॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥१६॥

म धेरै धनी र ठूलो कुटुम्बवाला छु, म समान अर्को को छ ? म यज्ञ गर्छु, दान गर्छु र आमोद-प्रमोद गर्छु । यसप्रकार अज्ञानले मोहित हुने तथा अनेक प्रकारले भ्रमित चित्त भएको मोहरूप जालले समावृत्त र विषयभोगमा अत्यन्त आसक्त आसुरी व्यक्ति अपवित्र नर्कमा पर्छन् ॥

आसुरी सम्पदाका व्यक्ति जति भए पनि सन्तुष्ट हुन नसकेर सधैं बढीभन्दा बढी पाउने दौडमा संलग्न रहन्छन् । ऊ मात्रा र परिणाममा उत्सुक हुन्छ । सधैं भएको भन्दा धेरैको आकाङ्क्षी हुनाले मृगतृष्णामै दौड लगाइरहन्छ र ऊ भोलिका लागि आज नष्ट गर्छ । यही सिलसिला जारी राखेर आफ्नो पूरा जीवन नै नष्ट गर्छ । जर्मनीको एकजना ठुला विचारक धेरै धनी थिए । अध्ययनमा भएको रुचिले गर्दा उनले अनौठा र दुर्लभ पुस्तकहरूको सङ्ग्रह गर्न सुरु गरे । ५० सौं भाषाका दुर्लभभन्दा दुर्लभ पुस्तक भएको एक विशाल पुस्तकालय उनीकहाँ तयार भयो तर पुस्तक जम्मा गर्ने क्रममा उनी नब्बे वर्षका भइसकेको उनलाई बल्ल होस आयो । उनले पुस्तकहरू त जम्मा गरे तर यो अध्ययन कहिले गर्ने भन्ने सम्भेर उसलाई ठूलो धक्का लाग्यो र उनको मृत्यु भयो । पहिले जम्मा गर्छु अनि आरामपूर्वक पढ्छु भन्ने उसको कल्पना सपना नै भयो ।

आसुरी सम्पदाको व्यक्तिको सोचाइ ठिक यस्तै हुन्छ । उसले धन, पद र प्रतिष्ठा सब सञ्चित गर्छ तर अझ अगाडि बढिरहने चाहनाले त्यसको स्वाद पूर्ण उपयोग गर्ने मौका नै पाउँदैन । त्यसैले उसले भविष्यका लागि वर्तमानको बलि चढाउँछ । चाहनाको अन्त नै नहुनाले भविष्य त सपना मात्र हुन्छ । सारा जगत् नै पाए पनि यस्तो व्यक्ति अतृप्त नै रहन्छ । डाइनोजिन्स (Diogenes) भन्ने युनानका महावीर जस्तै नग्न रहने सन्तले सिकन्दरलाई भने- तिमीले सारा संसार नै जिते पनि दुखी नै हुन्छौ किनभने तिमीले जित्नुलाई अर्को दुनियाँ छैन । यो सुनेर सिकन्दर दुखी भए किनभने उनमा अझ धेरै पाउने चाहना थियो जुन अब पूरा हुँदैन भन्ने उनले जाने । दैवी सम्पदावाला व्यक्ति जो उससँग छ, त्यसभन्दा बढीको माग नगरी त्यसैमा सन्तुष्ट भएर बाँच्छ । यही स्वीकारोक्तिको भावले उसले अझ बढी प्राप्त गर्छ । उसले परमात्मालाई मात्र खोज्छ बाँकी उसलाई स्वतः प्राप्त हुन्छ किनभने जो माग्छ, उसले केही पाउँदैन तर जसले माग्दैन उसले सबै पाउँछ । जिससको एउटा ठूलो विरोधाभासी वचन छ, उहाँले तिमीले माग्यौ भने जे तिमीसँग छ त्यो पनि खोसिने छ र यदि तिमीले बाँड्यौ भने जे तिमीसँग छैन त्यो तिमीलाई प्राप्त हुने छ भन्नुभएको छ । ठिक यस्तै नै प्रतिपल भइरहेको छ किनभने जे हामीले माग्छौं त्यो हामीलाई कहिल्यै प्राप्त हुँदैन र जे हामीले छोड्छौं, त्यो सबै हामीसँग हुने छ ।

म ऐश्वर्यलाई भोग्नेवाला हुँ र म सबै सिद्धिहरूबाट युक्त बलवान् र सुखी छु भन्ने विचार आसुरी सम्पदाको व्यक्तिले राख्छ र अरूलाई नष्ट गर्ने कामना गर्दछ । कोही नभएपछि आफैं परिपूर्ण सम्राट् हुने छु तसर्थ मेरा विपरीत हुनेलाई नष्ट गर्ने छु भन्ने भाव आसुरी सम्पदाको व्यक्तिले राख्छ तर दैवी सम्पदाको व्यक्ति अरूलाई क्षति पुऱ्याउने विचारसम्म पनि गर्दैन बरु आफूलाई मिटाउने विचार गर्छ । जबसम्म आफू हुन्छ, तबसम्म कष्ट रहरिहने छ र आफू नभएपछि मात्र आनन्द प्राप्त हुने छ भन्ने भाव उसमा हुन्छ । आसुरी सम्पदाको व्यक्तिको साम्राज्यको आकाङ्क्षा अरूलाई बाँकी नराख्नुमा हुन्छ । पत्नी र पुत्रलाई उसले वस्तुको रूपमा व्यवहार गर्छ तथा उनीहरूको गरिमा र स्वतन्त्रतालाई बाँच्न दिँदैन । यस्तो व्यक्तिले शत्रुलाई त मार्छ नै मित्रहरूलाई पनि मृतप्रायः गरिदिन्छ । उससँग मित्रता गर्न जीवित लास बन्न सक्नुपर्छ । आसुरी प्रवृत्तिको व्यक्तिले कसैको व्यक्तित्वलाई सम्मान दिँदैन; तसर्थ ऊ शत्रुको निरन्तर हत्या

उसलाई महादुष्टको संज्ञा दिए तर बुद्धले शान्त भएर भन्नुभयो- मैले उसलाई पहिले कुनै दुख दिएको थिएँ होला, अहिले त्यही फिर्ता पाइरहेको छु । त्यसैले उसले जे गर्दै छ, त्यो गर्न देऊ । यदि मैले कुनै प्रतिक्रिया गरिँ भने हाम्रो हिसाब बराबर हुन्छ र म यो खाता अब बन्द गर्न चाहन्छु । यदि हामीले सुख दुखलाई कर्मको प्रतिफलन मान्न सक्यौं भने कर्मको सिद्धान्त जान्न सकिन्छ । कर्मको सिद्धान्तको सार मलाई त्यही प्राप्त हुन्छ, जे मैले गरेको छु अन्यथा केही हुन सक्दैन भन्ने हो । यस्तो चित्तको दशा प्रादुर्भाव भएमा हामी आसुरी सम्पदाबाट दैवी सम्पदामा प्रवेश गर्ने छौं ।

आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।

यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥१७॥

आफूलाई नै श्रेष्ठ मान्नेवाला घमण्डी पुरुष धन र मानको मदले युक्त भएर केवल नाम मात्रको यज्ञद्वारा पाखण्डपूर्वक शास्त्रविधि रहित पूजन गर्दछ ॥

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥१८॥

अहङ्कार, बल, घमण्ड, कामना र क्रोधादि परायण र अर्काको निन्दा गर्नेवाला पुरुष आफ्नो र अरु सबैको शरीरमा स्थित 'म' अन्तर्यामीसँग द्वेष गर्नेवाला हुन्छन् ॥

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥१९॥

त्यो द्वेष गर्नेवाला पापाचारी क्रूरकर्मी र नराधमलाई म संसारमा बारम्बार आसुरी योनिमा नै हाल्दछु ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥२०॥

हे अर्जुन ! ती मूढ मलाई प्राप्त गर्न नसकेर नै जन्म-जन्ममा आसुरी योनिमा प्राप्त हुन्छन्, फेरि त्यसभन्दा पनि अति नीच गतिमा नै प्राप्त हुन्छन् अर्थात् घोर नर्कमा पर्छन् ॥

कृष्ण अर्जुनलाई पूरा गीतामा द्वन्द्वको पार भएर द्वन्द्वातीत हुन भन्नुहुन्छ । अर्जुनले समष्टिलाई कर्ता मानेर आफू निमित्त भई कर्म गरेमा उनी कर्तापनको अभिमानबाट मुक्त हुने छन् । तसर्थ कृष्ण अर्जुनलाई समष्टिलाई कर्ता जानेर परमात्माको बाँसुरी बन भन्नुहुन्छ । हामीभित्र दैवी र आसुरी सम्पदाको बराबर सन्तुलित रूप हुन्छ । आसुरी सम्पदाबाट पार भएर दैवी सम्पदा प्राप्त गर्नु भनेको साक्षी भाव जगाउनु हो । आसुरी सम्पदाको व्यक्तिका लागि आफू हुनु नै श्रेष्ठता हो । नेपोलियन बोनापाट आफ्नो सुबिधा अनुसार कानुन परिवर्तन गरिरहन्थे । मन्त्रीहरूले कानुन स्थिर हुनुपर्छ अन्यथा यसले अराजकता फैलाउँछ भनेर दिएको सल्लाहलाई उनले एक वाक्यमा म नै कानुन हुँ र म जे बोल्छु त्यही कानुन हो भनेर घमण्डसाथ उत्तर दिएका थिए ।

आसुरी सम्पदाका व्यक्तिको लक्षण यस्तै हुन्छ । म श्रेष्ठ हुँ भन्ने घमण्डका साथै धन र मानको मदबाट ऊ युक्त हुन्छ । उसको धर्म पनि धन र मानको अभिमानको कारणले हुन्छ । मन्दिर बनाउनु र करोडौं खर्च गरेर यज्ञ गर्नु पनि उसको अहङ्कारको यात्रा हो । आफूले निर्माण गरेको भन्दा बृहद् निर्माण अरूले गर्न नसक्नु भन्ने उसको भाव हुन्छ । उनीहरूको धर्म र यज्ञको प्रयोजन आफ्नो श्रेष्ठता सिद्ध गर्नका लागि हुन्छ । यस्ता व्यक्तिले शास्त्र विधिबाट रहित केवल नाम मात्रको यज्ञ पाखण्डपूर्वक गर्दछ । उसले शुभ गरे पनि आफूलाई सबैले पुज्नु र दान दिँदा पनि आफ्नो प्रख्याति बढोस् भनेर दिन्छन् । उनीहरूका प्रत्येक कर्मको लक्ष्य उनीहरू स्वयम् नै हुन्छन् । उनीहरू अहङ्कार, बल, घमण्ड, कामना र

क्रोधादिले परायण एवम् अरूको निन्दा गर्नेवाला पुरुष आफ्नो र अरूको शरीरमा स्थित 'म' अन्तर्यामीसँग द्वेष गर्छन् भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ ।

आसुरी सम्पदाका व्यक्तिलाई परमात्मा जहाँ भए पनि द्वेष हुन्छ किनभने परमात्माको स्वीकृतिमा उनीहरूको अहङ्कार खण्डित हुन्छ । फेडरिक नित्सेले आफू पागलखानामा हुँदा यस्तो वचन लेखेका छन्, म परमात्मालाई स्वीकार गर्न सकिदैन किनभने यदि परमात्मा छ भने ऊ मभन्दा माथि हुन्छ र म नम्बर दुई हुन्छु । आसुरी सम्पदाको व्यक्तिलाई परमात्मा स्वीकार गर्न अत्यन्त कठिन हुन्छ किनभने ऊ पनि नित्से जस्तै नम्बर दुई हुन चाहँदैन । परमात्माका विषयमा पक्ष र विपक्ष तय गर्न मनुष्यले सक्दैन । पक्षमा जति तर्क हुन्छ विपक्षमा पनि उतिकै तर्क हुन्छ । आस्तिकले नास्तिकलाई र नास्तिकले आस्तिकलाई ईश्वर छ र छैन भन्ने विषयमा बुझाउन र मनाउन सक्दैन र एक मत गराउन पनि सक्दैन । तसर्थ कोही ईश्वर छ र कोही ईश्वर छैन भन्दछन् ।

दैवी सम्पदा ईश्वरलाई मान्ने र आसुरी सम्पदा ईश्वरलाई नमान्ने आधार हो । आफूलाई नै सर्वश्रेष्ठ मान्ने व्यक्ति परमात्मालाई मान्दैन र नमान्ने तर्क खोज्दछ । दैवी सम्पदाका व्यक्तिहरू म केन्द्र र मूल होइन, केवल एउटा लहर मात्र हुँ भन्ने जान्दछन् र परमात्मालाई स्वीकार गर्दछन् । उनीहरूको परमात्माप्रतिको स्वीकृति भाव तर्कबाट होइन, दैवी सम्पदाको गुणबाट आउँछ । यी दुई सम्पदाका बिचका हामी जस्ता मनुष्यहरूलाई परमात्मा छ कि छैन भन्ने विषयमा ध्यान पनि हुँदैन । हामी जस्ता व्यक्तिहरू दुवै डुङ्गामा खुट्टा राख्न जान्दछौं । हामी मान्यता र संस्कारका लागि मात्र परमात्मालाई मान्छौं । फ्रायडले मनुष्यहरू पहिले तय गर्छन् र त्यसको पुष्टिका लागि तर्क पछि गर्छन् भन्ने महत्त्वपूर्ण खोज गरेका छन् । हाम्रो भाव पहिले निर्मित हुन्छ र त्यसको समर्थनका लागि कारण वा तर्कपछि खोजी गर्छौं । हाम्रो भाव अचेतनमा हुन्छ र कारण चेतनमा हुन्छ । फ्रायड भन्दछन्- प्रत्येक मनुष्य अन्धो जस्तो भएर बाँच्छ र अन्धो छैन भनी सिद्ध गर्नका लागि कारण खोज्छ ।

ईश्वरका सम्बन्धमा पनि यही नै हुन्छ । हामीलाई आफूभन्दा श्रेष्ठ अरूलाई मान्न बडो कठिन हुन्छ तर अरूलाई आफूभन्दा तल हामी सजिलै सोच्न सक्छौं । ईश्वर छ कि छैन भन्ने प्रश्नभन्दा पनि ईश्वर मान्ने व्यक्तिले आफूलाई झुकाउन तयार हुन्छ कि हुँदैन भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- अहङ्कार, बल, घमण्ड, कामना र क्रोधादिले परायण भएर अरूको निन्दा गर्ने आफ्नो र अरूको शरीरमा अवस्थित 'म' अन्तर्यामीप्रति द्वेष गर्ने, पापाचारी, क्रूरकर्मी र नराधमलाई 'म' संसारमा बारम्बार आसुरी योनिमा भर्छु । कृष्णको यस वचनले हामीलाई अचम्मित पार्न सक्छ किनभने परमात्माले त आसुरी वृत्तिका व्यक्तिलाई पनि उद्धार गर्नुपर्ने हो तर कृष्ण यस्तो व्यक्तिलाई 'म' भर्छु भन्नुहुन्छ । हामी उहाँलाई पतितपावन, करुणानिधान हे दयासागर ! हामीलाई दया गर्नुहोस् भनेर प्रार्थना गर्छौं तर उहाँ त क्रूरकर्मी र नराधमलाई आसुरी योनिमा भर्छु भन्नुहुन्छ । कृष्णले यस्तो किन भन्नुभएको होला भनेर हामीलाई लाग्न सक्छ ।

इसाई र इस्लाम धर्मावलम्बीहरू यो वचन सुनेर आश्चर्यचकित हुन्छन् किनभने इस्लाममा परमात्माको नाम नै रहिम, रहमान सबै दयाको नाम हो । परमात्मा दयालु छ भने उसलाई कृष्णको यो कस्तो दया भनेर लाग्नु स्वभाविक नै हो । जिससले तिमीले प्रार्थना गरेमा सबै प्रकारको क्षमा सम्भव हुन्छ । तिमीले हृदयबाट पुकार्यौ भने क्षमा प्राप्त हुने छ भन्नुभएको छ । तसर्थ उनीहरूलाई पनि कृष्णको वचन अनौठो लाग्न सक्छ तर कृष्णको वचनको अर्थ परमात्मा कुनै व्यक्ति होइन जसलाई तिमीले बोलाउने बित्तिकै उसले क्षमा गरिदिन्छ । उसलाई बोलाएर फकाएर मनाउन सकिँदैन किनभने परमात्मा व्यक्ति नभएर एउटा नियम र व्यवस्था हो । नियमको अनुकूल चल्ने व्यक्ति मुक्त हुन्छ र नियमको प्रतिकूल चल्ने व्यक्ति आफ्नै हातबाट बाँधिन्छ । त्यसैले नियमका विपरीत चल्ने व्यक्तिले दुख पाउँछ र अनुकूल चल्ने व्यक्तिले आनन्द पाउँछ । आगोमा कसैले हात हाल्यो भने हात जल्छ किनभने आगोको

स्वभाव जलाउने हो र यो उसको नियम हो । आगो कसैको हात जलाउन उत्सुक छैन तर आगामा हात हालेमा हात जल्छ ।

परमात्मा जो शाश्वत नियम (Universal law) र जीवनको आधारस्तम्भ हो, कृष्ण यहाँ त्यही रूपमा बोल्दै हुनुहुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यदि व्यक्तिको कर्म, दृष्टि र धारणा पापपूर्ण छ भने यस्तो पापले उसलाई डुबाउँछ किनभने यो नियम अनुरूपको व्यवस्था हो । यो शाश्वत नियमले व्यक्तिको पापकर्म अनुसार उसलाई तल गिराउँछ । यसैलाई कृष्ण 'म' तल झार्ने छु भन्नुहुन्छ किनभने नियम भनेको नै कृष्ण हो । तल गिराउनुको अर्थ यस्तो कर्म गर्ने व्यक्ति आफैँ गिर्छ र उसलाई परमात्माले धक्का दिनै पर्दैन । कर्मको सिद्धान्त सनातन धर्मको गहिरो खोज हो । जैन र बौद्ध धर्मले त परमात्मा छैन नै भन्दछन् । उनीहरूले सिद्धान्त नै पर्याप्त छ र कर्मबाटै सबै कुरा हुने भएकाले परमात्मालाई बिचमा ल्याउने आवश्यकता नै छैन भन्दछन् तर परमात्मालाई नकार्नुपर्ने आवश्यकता छैन किनभने परमात्मा भनेको महानियम हो । जसले यो जीवन चलाउँछ, उसलाई कर्मको नियम भन्नू या परमात्मा भन्नू एउटै कुरा हो । जो व्यक्ति आफैँ कर्मबाट तल झर्छ, नियमले उसलाई तल झर्छ । जमिनले हामीलाई लडाउँदैन तर नियम विपरीत उल्टो हिँडेमा हामी अवश्यै लड्छौँ । जगत्को नियमलाई बुझेर उसको अनुकूल चल्नु नै धर्म हो । बुद्धले पनि नियम नै धर्म हो भन्नुभएको छ । 'धम्मं शरणं गच्छामि' भनेकै धर्मको शरणमा जानु हो अथवा नियमको शरणमा जानु हो । नियमको अनुकूल चल्ने व्यक्ति मुक्त र आनन्दलाई उपलब्ध हुन्छ भने प्रतिकूल हिँड्ने व्यक्ति बन्धन र दुखमा उपलब्ध हुन्छ ।

त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! ती मूढ पुरुष जन्मजन्ममा मलाई प्राप्त नगरी त्यो आसुरी योनिमा प्राप्त गरी त्यसभन्दा पनि तलको गतिमा प्राप्त हुन्छन् । जब व्यक्ति तल झर्न थाल्छ, उसले एक किसिमको गति लिन थाल्छ । एक झुट लुकाउन र एक पापलाई लुकाउन अनन्त झुट र पाप गर्नुपर्छ । जब व्यक्ति तल झर्न चाहन्छ, तब नियमले त्यसमा सहयोग दिन्छ र जब माथि उठ्न चाहन्छ, तब नियमले सिँढी बनेर सहयोग गर्छ । बिहान क्रोधबाट गरिएको सुरुवातले दिनभरि क्रोधको सिलसिला जारी हुन्छ भने परमात्माको स्मरणबाट सुरुवात भएको दिनमा क्रोध गर्न कठिन हुन्छ र शुभतिर गति परिवर्तित हुन्छ । जुन कुरा गलतका सम्बन्धमा लागु हुन्छ, त्यही कुरा सहीका सम्बन्धमा पनि लागु हुन्छ । ठिक-बेठिक दुवैका सम्बन्धमा एउटै नियम लागु हुन्छ । त्यसैले सही दिशाको चुनाव गर्नु जरुरी हुन्छ । करुणा, दया, प्रेमको भावका साथ दिनको सुरुवात गरेमा दिनभरि हर्ष र उल्लासमै समय व्यतीत हुन्छ । त्यस्तै बालकलाई भक्तिको दिशा बालककालमा नै दिएमा उसको जीवन त्यही दिशातिर प्रवाहित हुन्छ । तसर्थ पहिले वर्णव्यवस्थाको समयमा २५ वर्षसम्म राजादेखि रङ्कसम्म सबैलाई गुरुकुल पठाउने व्यवस्था गरिएको थियो । त्यसकै आधारमा यात्राको पथ निर्धारण हुन्थ्यो । बाल्यावस्थामा समातेको दिशा नै जवानीको दौडको दिशा बन्छ ।

आसुरी वृत्ति अनुसार काम, क्रोध, अहङ्कार, घमण्ड र कामनाको दिशामा जुन व्यक्तिहरू अधि बढ्दछन् उनीहरू अरू नीच योनिमा झर्दछन् । त्यसैलाई परमात्माका तर्फबाट अझ तल झार्दिन्छु भनेर कृष्णले भन्नुभएको हो । कृष्णले तल गिराउने होइन, नियमले नै तल गिराउँछ किनभने नियम निष्पक्ष दिशाका जोड हौं, तसर्थ हाम्रो ऊर्जा पनि शाश्वत र सनातन छ । हामी आफ्नो ऊर्जा, नियम र ऊर्जालाई नियमानुकूल वा प्रतिकूल बगाउनु हाम्रो चुनाव हो । नदी जो बगिरहेको छ त्यो नियम हो र हाम्रो ऊर्जा डुङ्गा हो । यो ऊर्जालाई नदीसँग बगाउने कि नदीको विपरीत बगाउने त्यो हाम्रो चुनाव हो । नदीको प्रवाहतर्फ बग्नु समर्पण हो र यस्तो समर्पण दैवी सम्पदाका व्यक्तिमा हुन्छ । त्यसैले यस्तो व्यक्ति दिव्यतामा उपलब्ध हुन्छ । नदीको प्रवाहको विपरीत बग्ने व्यक्ति आसुरी सम्पदाको व्यक्ति हुन्छ, जसलाई अन्धकार मात्र प्राप्त हुन्छ ।

त्यसमाथि क्रोध आउँछ । कामवासना लोभको फैलावट हो भने यही क्रोधको प्रारम्भ पनि हो । कामवासनाको फैलावटमा जसले बाधा पुऱ्याउँछ त्यसप्रति क्रोध आउँछ र सहयोग दिनेप्रति स्नेह उत्पन्न हुन्छ । काम, क्रोध, लोभ एउटै नदीका धाराहरू हुन् । कामबाट मुक्त हुनसकेमा मात्र लोभ र क्रोधबाट पनि मुक्त हुन सकिन्छ । समस्त धर्मको खोजको मूलबिन्दु अकाम पैदा गराउनु हो जसलाई ब्रह्मचर्य भनिन्छ । विक्षिप्त रूपमा अरू जीवन पैदा गर्ने जुन दौड भित्र हुन्छ, त्यसबाट छुटकारा पाउने प्रयास नै ब्रह्मचर्य हो ।

कृष्ण यी तीनलाई नर्कका द्वार हुन् भन्नुहुन्छ तर हामीलाई यी जीवन जस्तो लाग्छ । हामी जसलाई जीवन भन्छौं कृष्ण त्यसलाई नर्कको द्वार भन्नुहुन्छ । हामी चौबिस घण्टा नै कामले भरिएका हुन्छौं र कामवासना हाम्रो नजरको फैलावट हो । हामी वर्षौंअघि भेटिएको व्यक्तिलाई भुल्न सक्छौं तर उसको प्रकृति अर्थात् स्त्री वा पुरुष को थियो भन्ने बिसिँदैँनौं । हाम्रो हरेक व्यवहारमा लोभ र क्रोधले काम गरिरहेको हुन्छ । हामी यी तीन क्रोध, लोभ र मोहमा यति लिप्त हुन्छौं कि त्यसलाई चिन्न पनि सक्दैँनौं । कामले विक्षिप्तता ल्याउँछ, लोभले त्यो विक्षिप्तता बढाउन अरूको सहारा र फैलावट माग्छ र क्रोध त्यस विक्षिप्ततालाई बाधा पुऱ्याउनेलाई नष्ट गर्न तयार हुन्छ । यी तीनै नर्कका द्वार हुन्, जहाँ जहाँ यी तीन हुन्छन्, त्यहाँ जीवन दुःख र सन्तापले भरिन्छ र कहिल्यै प्रसन्न र आनन्दित भईँदैन ।

परमात्माको विस्तार र उपस्थिति सर्वत्र छ । त्यसैले परमात्मा परम आनन्द अर्थात् सच्चिदानन्द हो । असल व्यक्तिको स्वभाव बाँड्नु हो र दान उसको जीवनको व्यवस्था हो । यस्तो व्यक्ति जहाँ जान्छ त्यहाँ स्वर्ग निर्माण गरिदिन्छ । यो काम, क्रोध र लोभले भरिएको व्यक्ति सदा खुम्चिन्छ, उसलाई अधोगतितर्फ लैजान्छ र उसको जीवन नर्क बन्छ । त्यसैले यसलाई त्यागनुपर्छ किनभने कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! यो तीन नर्कको द्वारबाट मुक्त भएको पुरुषले मात्र कल्याणको आचरण गर्छ र यसबाट ऊ परमगतिलाई प्राप्त हुन्छ अर्थात् मलाई प्राप्त हुन्छ । यो तीनबाट मुक्त भएको पुरुषले मात्र अरूको हित हुने कार्य गर्दछ र जति अरूको हित र मङ्गलको काम गरिन्छ, त्यति नै आफ्नो मङ्गल हुन्छ ।

कल्याण र मङ्गलको अर्थ अरूको सुख हो । अरूको सुखलाई सोच्न मात्र थाल्यौं भने यसबाट मङ्गल फलित हुन्छ । महावीरले तिम्री जसरी बाँच्न र सुखी हुन चाहन्छौं, त्यसरी नै सबै बाँच्न र सुख पाउन चाहन्छन् । त्यसैले जे आफ्नो लागि चाहना गर्छौं, त्यो सबैका लागि चाहना गर भन्नुभएको छ । आफूभित्र र अर्को व्यक्तिभित्र पनि एउटै चेतनाको फैलावटको अनुभूति गर्न सक्नु नै कल्याण हो । यदि म अरूको सुख चाहन्छु भने वस्तुतः त्यो म आफ्नो जीवनको आधार राख्दै हुन्छु र यदि अरूलाई दुख दिने तयारी गर्दै छु भने त्यो आफैँलाई दुख दिने तयारी हो भन्ने बोध यस्तो व्यक्तिमा हुन्छ । एकपटक व्यक्तिलाई यस जगत्मा सबै संयुक्त छ र खण्डमा बाँडिएको छैन भन्ने थाहा भयो भने मात्र जीवनको परम नियम थाहा हुन्छ । जुन हावाबाट अरू श्वास लिन्छन्, म पनि त्यही हावाबाट श्वास लिइरहेको छु । त्यसैले हामी जोडिएका छौं र यो संयुक्तताको भावले मात्र जीवनमा कल्याण फलित हुन्छ । जो व्यक्ति काम, क्रोध र लोभले भरिएको हुन्छ उसमा संयुक्तताको भाव उत्पन्न हुँदैन । सबै संयुक्त छौं, बाँडिएका छैनौं भन्ने बोध भयो भने मात्र जीवनका परम नियमको ज्ञात हुन्छ ।

जो पुरुष शास्त्रको विधि त्यागेर आफ्नो इच्छाले चल्दछ, ऊ न सिद्धिलाई न त परम गतिलाई न त सुखलाई नै प्राप्त हुन्छ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । सनातनबाट जान्ने व्यक्तिहरूको स्व-अनुभवबाट जानेर निकालिएको निचोड र सार नै शास्त्र हो । यसमा एक होइन धेरै व्यक्तिहरूको अनुभव र बुद्धि सङ्ग्रहित हुन्छ । वेद, उपनिषद् कुनै एक व्यक्तिविशेषका वचन होइनन् । अनन्त ऋषिहरूले जानेका अनुभव तिनमा सङ्ग्रहित छन् । कसले जानेर लेखेको भन्न पनि सकिन्न किनभने ती व्यक्तिहरू हराइसकेका छन् र उनीहरूको ठिक पहिचान छैन तर केवल सत्य मात्र त्यहाँ बचेको छ । प्राचीन समयमा जान्ने व्यक्तिहरूको वचन नै शास्त्र थियो । वचनले भरिएका यी शास्त्रलाई जसले त्याग्छ, उसलाई सिद्धि प्राप्त हुँदैन किनभने

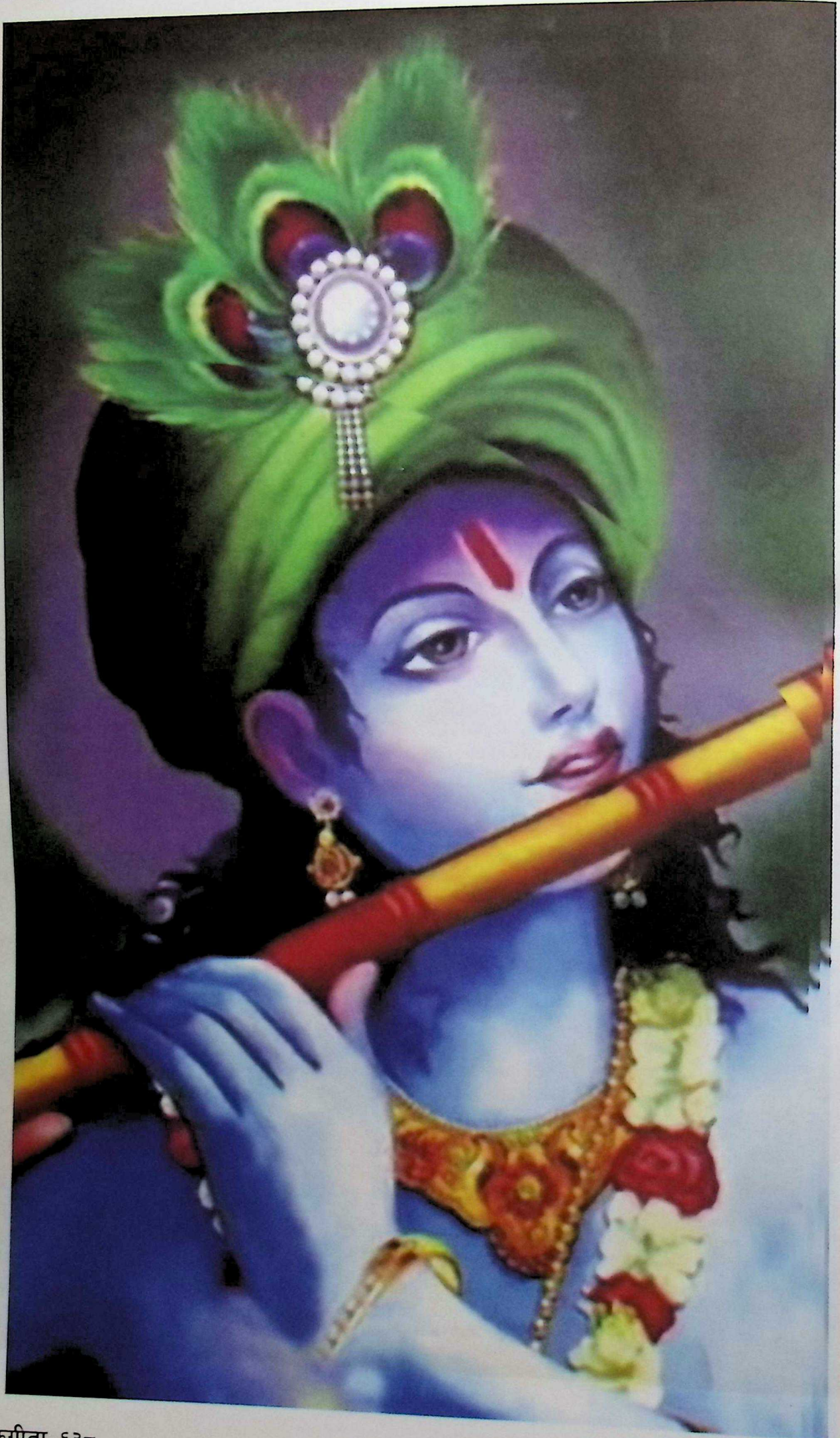
उसको एउटै लक्ष्य हुन्छ, जब ऊ युद्धमा उत्रिन्छ तब केवल उसको तरवार चल्छ तर चलाउने व्यक्ति रहँदैन । उनीहरू तरवार परमात्माको हातमा छ, उसैले चलाउँछ भन्ने धारणा र भाव राख्छन् । सामुराई केवल निमित्त मात्र हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिम्रा लागि कर्तव्य र अकर्तव्यको व्यवस्था सम्बन्धमा शास्त्र नै प्रमाण छ । यस्तो जानेर तिम्री शास्त्रविधिले नियत गरेको कर्म गर किनभने तिम्री त्यसका लागि योग्य छौ । कृष्णले यो कर्तव्य र अकर्तव्यको व्याख्या गर्नुभएको हो । के गर्न र के नगर्न योग्य छ, जीवनमा के बचाउनु पर्छ र के त्यागनुपर्छ, कुन नर्कको द्वार हो र कसरी त्यो द्वार बन्द भएमा मात्र मोक्षको द्वार खुल्छ भनेर कृष्णले यहाँ भन्नुभएको छ । गीतामा कृष्णले सबै सूत्रहरू भन्नुभएको छ । जति प्रकारका मनुष्यहरू छन् तिनीहरूलाई लागु हुने सारा सूत्र भन्नुभएको छ । त्यसैले गीता यति लामो संवाद भयो । अर्जुनको बहानामा कृष्णले समस्त मानव जातिलाई सम्बोधन गर्नुभएको छ । त्यसैले हरेक अध्यायमा हाम्रा लागि भनिएका वचनहरू छन् । गीतामा समस्त प्रश्नका उत्तरहरू स्थित छन् ।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसम्पद्विभागयोगो नाम
षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

सत्रौ अध्याय

श्रद्धात्रयविभागयोगः

अर्जुन उवाच

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥१॥

अर्जनुले भने- हे कृष्ण ! जो मनुष्य शास्त्रविधिलाई त्यागेर श्रद्धाले युक्त भई देवादिको पूजन गर्दछ उसको स्थिति सात्त्विक, राजसी वा तामसी कुन हो ?

श्रीभगवानुवाच

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥२॥

भगवान्ले भन्नुभयो- हे अर्जुन ! मनुष्यको त्यो शास्त्रीय संस्कारबाट रहित केवल स्वभावबाट उत्पन्न भएको श्रद्धा सात्त्विक, राजसी तथा तामसी तीनै प्रकारको हुन्छ त्यो तिमी मबाट सुन ॥

सत्यको खोज गर्नका लागि मनुष्यको जन्म भएको हो । यही खोज गर्नका लागि हामी पशुबाट चेतना निखारिएर मनुष्य भएका हौं । मनुष्यमा मात्र अभीप्सा र जिज्ञासा हुन्छ । सत्यको खोजको कारणले हामी मनुष्य भएका हौं । तर मनुष्य भए पनि सत्यको खोज पूरा हुँदैन, सुरु मात्र हुन्छ । चेतनशील र जान्ने भएपछि मात्र केही व्यक्तिहरू सत्यको खोजमा निस्कन्छन् । यस्तो खोज गर्ने व्यक्ति वास्तविक मनुष्य हुन्, अरू शेष त मनुष्य भए पनि नभए बराबर नै हुन् । यो यात्राको मार्ग कठिन छ तर जो सत्यसम्म पुग्छन् तिनीहरू परमात्मालाई जानेर परमात्मा नै हुन्छन् । अर्जुन सत्य खोज्ने मनुष्यका प्रतीक हुन् । उनको प्रश्न कुनै कुतूहलतावश सोधिएको प्रश्न होइन यो त युद्धमैदानमा जीवन दाउमा लागेको बेला सोधिएको प्रश्न हो । त्यसैले गीता, वेद, उपनिषद्, बाइबल, कुरान, धम्मपदका पुस्तकहरूभन्दा अनौठो, उत्कृष्ट र बेजोड छ । उपनिषद् ऋषिहरूले एकान्तमा शिष्यहरूसँग शान्त मौन अवस्थामा चलाएको चर्चा हो तर गीता युद्धको मैदानमा जीवन दाउमा लागेको अवस्थामा जन्मिएको हो । जीवन दाउमा नलागीकन र अर्जुनको जस्तो चेतना नभईकन गीता बुझ्न पनि कठिन हुन्छ । जीवनबाट पलायन भएर होइन सङ्घर्ष र सामना गरेर गीता बुझ्ने प्रयास गरेमा र जीवनको सङ्घर्षमा नै जिज्ञासा उठ्न दिएमा कृष्णको उत्तर हाम्रा लागि पनि लाभदायक र सार्थक हुने छ ।

महाभारतको युद्ध आफन्तहरूका बिचमा भएको युद्ध भएकाले अर्जुनको मनमा द्वन्द्व र विराग उत्पन्न भएको हो । उनी भागेर सन्यासी भई शान्त हुन चाहन्छन् तर जुन व्यक्ति स्थितिलाई सामना नगरीकन भाग्न खोज्छ, ऊ त्यो स्थितिभन्दा माथि उठ्न सक्दैन र भगौडामा गनिन्छ । जीवनले पार हुन सक्ने एउटा अवसर दिन्छ तर त्यसबाट भागेमा पुनः यस्तो अवसर कहिले पाइन्छ भन्न सकिन्न । तसर्थ कृष्ण उनलाई भाग्नबाट रोकेर जागरुक र सचेत बनाउँदै, जीवनले पार हुन दिएको अवसरको सदुपयोग गराउन खोज्दै हुनुहुन्छ । समस्यासँग लडेर त्यसलाई सिँढी बनाउन सके हामी उचाइमा स्वतः पुग्न सक्छौं । अर्जुनलाई पलायन हुनबाट रोकेर कृष्णले जगत्लाई पहिलो सन्यासको ठिक सन्देश दिनुभएको छ । अहिलेको जगत्मा भगौडा सन्यासीहरूलाई बाँच्न पनि कठिन छ । कृष्णले भन्नुभएको जस्तो सन्यासी जो भागेर होइन विपरीत परिस्थितिमा पनि डटेर सामना गर्न सक्छ, ऊ मात्र बाँच्न सक्छ ।

युद्धको बिचमा ध्यानमा उपलब्ध हुन सक्ने व्यक्ति नै सही सन्न्यासी हो । हिमालयको शान्त वातावरणमा जो कोही पनि शान्त हुन सक्छ किनभने यो हिमालयको शान्ति हो; व्यक्तिको होइन । त्यहाँबाट फर्केपछि पुनः अशान्तिरूपी काम, क्रोध, राग र द्वेषले घेर्छ जुन उसभित्र दबिएर बसेको हुन्छ । त्यसैले कृष्ण अर्जुनलाई भाग्न नदिएर अनौठो सन्न्यासी बनाउन खोज्दै हुनुहुन्छ । उहाँको व्यवस्था जटिल छ तर बडो बहुमूल्य छ । त्यसैले गीतामा नै मनुष्यको भविष्य लुकेको छ ।

अर्जुनको जिज्ञासा जीवन-मरण दाउमा लागेको बेला अनौठो रूपमा उठेको छ । अर्जुन रथमा सवार थिए र कृष्ण उनका सारथी हुनुहुन्थ्यो । हामी सबै भित्र पनि सारथी छ तर हामीलाई त्यसको ज्ञान छैन । रथ हाम्रो शरीर हो र शरीरको मालिक अहङ्कार हो । विवेक र बोधरूपी साक्षीभाव हाम्रो सारथी हो । तसर्थ हामीले पनि आफ्नो सारथीलाई हरेक कर्म गर्नुअघि सोध्नुपर्छ । रथ हामीसँगै छ र इन्द्रियहरू घोडाको रूपमा दौडिरहेका छन् साथै अहङ्कार मालिक बनेर मालिक्याइँ जनाइरहेको छ र यो सबैका बिच हाम्रो सारथी हराएको छ । सारा ध्यान प्रक्रिया सारथी खोज्नका लागि गरिने विधि हो । महाभारतको कथा बडो रोचक र मिठो छ । युद्धमा कृष्णसँग सहायता माग्नका लागि अर्जुन र दुर्योधन एकै साथ पुगे । कृष्ण विश्राम गरिरहनुभएको थियो । तसर्थ उहाँ उठ्ने प्रतीक्षामा अर्जुन चरणको छेउमा र दुर्योधन शिरको छेउमा गएर बसे । हाम्रा असल खराब, सत्-असत् रूप सदैव साथ हुन्छन् र दुवैलाई शक्ति हामीबाट नै प्राप्त हुन्छ । हाम्रा हरेक कृत्यमा चोर-साधु, भुट-सत्य साथसाथ नै हुन्छन् । अर्जुन र दुर्योधन पनि यिनै दुईका प्रतीक हुन् । अर्जुन चरणको छेउ र दुर्योधन शिरको छेउ बस्नुबाटै त्यही क्षण पूरा महाभारत जित्ने र हार्ने काम भयो र गीताको पूरा निर्णय पनि त्यहीँ घटित भयो । त्यसपछि गीताको बिस्तार मात्र बाँकी रह्यो ।

हामीले विनम्रतापूर्वक आफ्नो सारथी अर्थात् साक्षीलाई खोज्नुपर्छ किनभने अहङ्कारको धुवाँले सबै ढाकिदिन्छ र साक्षीलाई हेर्न दिँदैन । दुर्योधन जस्तो अहङ्कारी चरणको छेउमा बस्नै सक्दैन । अहङ्कार सधैं शिरको नजिक हुन्छ भने चरणको नजिक निरहङ्कार हुन्छ तसर्थ अर्जुन चरणको छेउ बस्नु निरहङ्कारको भाव हो । कृष्ण उठ्नुभयो र उहाँको आँखा अर्जुनमा पऱ्यो । साक्षीको आँखा सदैव विनम्रमै पर्छ । कृष्णले अर्जुनलाई आउनुका कारण सोध्नुभयो । दुर्योधनले आफू पनि उपस्थित रहेको बताए किनभने अहङ्कारलाई सधैं आफ्नो उपस्थिति बताउनुपर्छ । कृष्णले पहिले अर्जुनमा आँखा परेको हुँदा आउनुको कारण अर्जुनलाई पहिले सोध्छु भन्नुभयो । दुर्योधनको मन अर्जुनले के माग्छ भनेर आशङ्काले त्रसित भयो । अर्जुनले भने- अब युद्ध हुने निश्चित भएको हुँदा म हजुरसँग सहायता माग्न आएको हुँ । कृष्णले भन्नुभयो- तिमीहरू दुवै सहायता माग्न आएका छौ । त्यसैले एक जनाले मेरो नारायणी सेना र अर्कोले मलाई माग । यो सुनेर अर्जुनले पक्कै नारायणी सेना माग गर्लान् भन्ने डरले दुर्योधन कम्पित भए तर तुरुन्तै अर्जुनले कृष्णलाई मागेको देखेर अचम्मित र हर्षले गदगद पनि भए । एकातिर सारा संसार र अर्कोतर्फ कृष्ण एकलै भए पनि कृष्णलाई छान्नु नै विवेकपूर्ण हुन्थ्यो । “एक साधे सब साधे सब साधे सब जाए ।” अर्जुनले कृष्णलाई छानेर बोध र साक्षीभाव रोजे र त्यही क्षण उनले युद्ध जिते । हामी जस्तो व्यक्तिहरू बोधरूपी साक्षी नरोजेर दुर्योधन जस्तै कहिले धन, कहिले घर, कहिले पद र प्रतिष्ठा रोज्छौ । परमात्मा र संसारबिच चुनावको स्थिति आयो भने हामी ९९ प्रतिशत संसार रोज्दछौ तर अर्जुनले कृष्णलाई रोजेर धन्यभागी भए ।

अर्जुनले यस प्रसङ्गमा सोधे- हे कृष्ण ! जो मनुष्य शास्त्रविधिलाई त्यागेर केवल श्रद्धाबाट युक्त भई देवादिको पूजन गर्छ उसको स्थिति सात्त्विकी, राजसी वा तामसी के हुन्छ ? यस विषयमा प्रवेश गर्नुअघि जीवनका तीनको गणितलाई जान्नु उपयोगी हुन्छ । जानेका व्यक्तिहरूले पनि व्यक्त गरेका कुराहरूमा विभिन्न काल, समय, परिस्थितिले र विभिन्न व्यक्तिहरूसँग बोलिएका कारणले धेरै कुरामा भेद र विरोध जस्तो देखिए पनि मूल सत्य भिन्न छैन । सत्य विशाल छ र दृष्टि बडो छुट्ट र सानो छ । सबै

परिस्थितिमध्ये कृष्णले व्यक्त गरेको परिस्थिति युद्धमैदानमा भएको हुँदा यो अरूभन्दा भिन्न र महत्त्वपूर्ण छ । यो मूल सत्य तीनको गणित हो । तीनको गणितलाई हिन्दूहरू त्रिमूर्ति ब्रह्मा, विष्णु, महेश परमात्माका तीन रूप मान्दछन् । इसाई ट्रिनिटी अर्थात् परमात्मा पिता, परमात्माको पुत्र जिसस र यी दुवैको बिचमा पवित्र आत्मा भन्छन् । योगीहरू यसैलाई त्रिकुटी जहाँ तीन मिल्दछ, त्यहाँ एकको अनुभव हुन्छ भन्दछन् । तान्त्रिकहरू त्रिपुटि जहाँ तीन हराएर समन्वय साधिन्छ, त्यही परमको प्रादुर्भाव हुन्छ भन्दछन् । हिन्दू, इसाई, मुसलमान, बौद्ध, जैन सबैले तीनकै कुरा भनेका छन् तर तीनको सर्वाधिक गहिरो चर्चा साङ्ख्यले गरेको छ । तीनको रहस्यको खोज पनि पहिले साङ्ख्यले नै गरेको हो । जीवनको गणितको प्राचीन खोज साङ्ख्यले गरेको हुनाले साङ्ख्यबाट नै यो सङ्ख्या भएको हो । साङ्ख्यले एकबाट तीन, तीनबाट नौ र नौबाट यसरी नै अनन्त विस्तार हुन्छ र फर्किने यात्राको क्रममा अनन्तबाट नौ, नौबाट घटेर तीन र तीनबाट पुनः एक हुन्छ भन्ने शास्त्र निर्मित गरे । सारा संसार नै सङ्ख्याको विस्तार हो ।

पहिलेका शास्त्रहरूमा राधाको कतै उल्लेख छैन । कृष्णले १६ हजार गोपिनी सखीका साथ बाँसुरी वादन गर्दै नृत्य गरेको, रासलीलाको उल्लेख छ तर राधाको नाम उल्लेख छैन । यी गोपिनीहरूमध्ये छायाँ जस्तो निकट भएको एक साथी (सखी) भनेरसम्म उल्लेख छ तर उसको नाम दिइएको छैन । सात सय वर्षअघि अचानक राधाको नाम प्रकट भयो । कविहरूका परम रचनाहरूमध्ये जयदेवको 'गीत गोविन्द' मा सर्वप्रथम राधाको प्रादुर्भाव भयो । यो राधा नाम यति बहुमूल्य भयो कि कृष्णको नाम राधाको नाम विना अधुरो जस्तो भयो । फलस्वरूप कृष्णको नाम राधापछि मात्र भन्न थालियो र राधाकृष्ण नाम नै पूर्णजस्तो हुन गयो । जब भक्त अत्यन्त नगिच भएर परमात्मामा एक हुन्छ, तब परमात्मा भक्तको छाया हुन थाल्छ । राधा नाम शास्त्रमा थिएन र राधाको खोज योगीहरूबाट र साङ्ख्यको अनुभवबाट निस्किएको शब्द हो । राधा शब्द धारा शब्दलाई उल्टो गरेपछि बन्छ । योगीहरूको खोजअनुसार धाराको अर्थ बहिर्गमन हो जस्तो गङ्गोत्रीबाट गङ्गाको धारा निस्कन्छ र स्रोतबाट पर जान्छ; यो अवस्थाको नाम धारा हो तर जब यो धारा पुनः मूलतर्फ अर्थात् गङ्गा गङ्गोत्रीतर्फ फिर्ता हुन्छ र अन्तर्मुखी हुन्छ, तब यस उल्टो यात्रालाई राधा भनिन्छ । जब १ बाट ३, ३ बाट ९ र ९ बाट अनन्त बन्छ, तब यो धारा हुन्छ र जब अनन्तबाट ९, ९ बाट ३ र ३ बाट १ बन्छ, तब राधा हुन्छ ।

सृष्टिको ढङ्ग एकबाट तीन, तीनबाट नौ र नौबाट अनन्तको हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा सबै ज्ञानीहरू सहमत भएको पाइन्छ । यो सृष्टिको ढङ्गमा तीन पहिलो विश्राम हो । प्रलयमा जब सृष्टि खुम्चिई यात्रा समाप्त भएर लीन हुन्छ, तब ब्रम्हाको दिन पूरा भएर सृष्टिको अन्त रात्रि आउँदा पनि आखिरी विश्राम तीन नै हुन्छ । पहिलो विश्राम पनि तीन हुन्छ र आखिरी विश्राम पनि तीन नै हुन्छ त्यसैले त्रिमूर्ति बडो महत्त्वपूर्ण छ । हिन्दूहरूको त्रिमूर्ति, इसाईको ट्रिनिटी, महावीरको त्रिरत्न, बुद्धको त्रिशरण, लाउत्सुको श्री ट्रेजर्स यी सबै तीनका नै जोड हुन् किनभने त्यही पहिलो र अन्तिम विश्राम हो । हामीहरू पनि त्यहीँबाट सुरु हुन्छौं र त्यही समाप्त हुन्छौं किनभने एकमा परमात्मा मात्र रहन्छ, जबसम्म एक हुन्छौं, तबसम्म सुरु हुन्छौं र त्यही समाप्त हुन्छौं किनभने एकमा परमात्मा मात्र रहन्छ, जबसम्म एक हुन्छौं, तबसम्म हामी सुरु नै भएका हुँदैनौं र जब फेरि एक हुन्छौं, तब हामी रहँदैनौं । तीनबाट अहङ्कार सुरु हुन्छ र तीनबाट सारा अस्तित्व बनेको छ भन्ने साङ्ख्यको मान्यता छ । यो तीनको नै सारा खेल हो भनेर जान्ने तीनबाट सारा व्यक्तिले जीवनको कुञ्जी प्राप्त गर्छ । मनुष्यले चाहेमा ऊ फिर्ता भएर एकमा लीन हुन सक्छ । तसर्थ यो तीनको स्वभाव जान्न जरुरी छ ।

तम आलस्य, अवरोध, गतिहीनता र रोकावटको ऊर्जा हो । तमको शक्ति भएन भने कुनै वस्तु रोकिँदैन, चलिरहन्छ । ढुङ्गा माथि फ्याँक्दा जब ऊर्जा समाप्त हुन्छ, तब तमको ऊर्जाले त्यो ढुङ्गालाई तल खसाल्छ । न्युटनले जसलाई गुरुत्वाकर्षण भनेका छन् त्यो तमको नै एक रूप हो । तम तल तान्ने, तम तल खसाल्छ । निद्रा, आलस्य, आध्यात्मिक अन्धोपन सबै तमकै रूप भाने ऊर्जा हो । त्यसैले नर्कमा झर्नु पनि तम हो । निद्रा, आलस्य, आध्यात्मिक अन्धोपन सबै तमकै रूप

हुन् । चोरी गर्दा, झुट बोल्दा हामी तल ओर्लिन्छौं, त्यो पनि तम नै हो । ज्यादा तमस् बोझपूर्ण हुन्छ । यसको फैलावट शरीर र टाउकामा हुन्छ । चेतनाको स्थितिमा यदि हामी माथि उठ्न सकेनौं भने त्यो तमको बोझको कारणले नै हो । समाधिमा पुगेको व्यक्ति हल्का भएर माथि उठेको र उडेको अनुभव गर्दछन् । त्यस्तै यदि ध्यान लाग्यो भने जमिनभन्दा माथि उडेको अनुभव हुन्छ किनभने यस अवस्थामा तमको शक्ति कम हुन्छ ।

तमस् जरुरी हुन्छ किनभने तमस्विना जीवन चलन सक्दैन तर यसको पनि एउटा सीमा हुन्छ । जुन दिन व्यक्तिले तमस्को निश्चित सीमालाई जान्दछ, त्यो दिन तमस्को उपयोग सुरु हुन्छ । तमस् हाम्रो अवरोध नभई माथि चढ्ने सिँढी पनि बन्न सक्छ । तसर्थ योगीहरूले तमस्को सम्यक् उपयोग गर्दछन् । यसको सम्यक् उपयोग गरेमा तमस् सहयोगी बन्छ तर अतिशय भएमा तल झर्छ र बर्बाद गर्दछ । राती सुतेर बिहान ढिलो उठ्ने व्यक्तिलाई तामसी भनिन्छ । तामसी व्यक्तिहरू बेहोसीमा रहन चाहन्छन् । त्यसैले उनीहरू ज्यादा भोजन गर्छन् र मादक पदार्थ उपयोग गर्छन् जसले निद्रा लाग्छ । तामसी व्यक्तिहरू आत्मघाती हुन्छन् । वैज्ञानिकहरू पनि मान्दछन् कि तमस्विना जगत् हुन सक्दैन । उनीहरूले पदार्थमा तीन तत्त्व इलेक्ट्रोन, प्रोटोन र न्युट्रोन रहेको र यीमध्ये एक अवरोधक हो, अन्यथा परमाणु विस्फोट हुन्छ भन्दछन् ।

दोस्रो तत्त्व रजस् हो जो ऊर्जा, गति वा त्वरा हो । ढुङ्गा माथि फ्याँक्नलाई चाहिने शक्ति र ऊर्जा रजस्को ऊर्जा हो । आकाशमा ताराको भ्रमण, पृथ्वीको सूर्य परिक्रमा र बिहान चाँडै उठ्नु यी सबै रजस् हुन् । रजस् ऊर्जा तथा त्वरा हो तर यो पनि अति भयो भने व्यक्ति महात्वाकाङ्क्षी र अत्यन्त क्रियाशील हुन्छ र नरोकिई गन्तव्य हासिल गर्न तेज गतिमा दौडि नै रहन्छ । पश्चिममा रजस्ले भरिएका व्यक्तिहरू धेरै छन् । त्यसैले उनीहरू ज्यादा महत्वाकाङ्क्षी, तनावले भरिएका र दौडधुपमै व्यस्त हुन्छन् । रजस् प्रधान व्यक्ति केही नगरी चुप र खाली बस्न सक्दैन र उसको रजस् राती पनि सक्रिय हुने हुँदा बारम्बार कोल्टे फेरिरहन्छ । रजस् धेरै र तमस् कम भएका व्यक्तिहरू जस्तै चंगेज खान, तेमुरलंग, नादिर शाह, हिटलर, मुसोलिनी, माओत्सेतुंग, लेलिन, खुस्चेभ, स्टालिनहरूमा राजनैतिक क्रान्तिको चाहना अत्यधिक थियो र यसैमा उनीहरूलाई रस प्राप्त हुन्थ्यो । जगत्मा सबै उपद्रवहरू रजस् गुणधर्मीका कारणले हुन्छन् किनभने रजस् अति भएमा यसले व्यक्तिलाई विक्षिप्त तुल्याउँछ । संसारमा भएको उपद्रो र क्रान्ति यही अति रजस्बाट पीडित व्यक्तिको व्यवहारको परिणामले भएको हो । यस्ता व्यक्तिहरू जति धन कमाए पनि, जुनसुकै पद प्राप्त भए पनि तृप्त हुन सक्दैनन् तर तमस् प्रधान व्यक्तिहरूले जति नै हानि गरे पनि त्यो अल्छीपनाले आफूलाई मात्र हानि पुऱ्याउने हो; उनीहरूले अरूलाई नोक्सान गर्न सक्दैनन् । तसर्थ तामसी व्यक्ति आत्मघाती हुन्छन् र राजसी व्यक्तिहरू विक्षिप्त हुन्छन् ।

जीवनको सन्तुलनका लागि रजस् ठिक मात्रामा हुनु जरुरी हुन्छ । ध्यान गर्न, साक्षीलाई खोज्न र अत्यावश्यक सबै कार्य गर्न रजस्को आवश्यकता हुन्छ अन्यथा यी क्रियाहरू सम्भव नै हुँदैनन् । तमस् जो विश्राम हो त्यो पनि ठिक मात्रामा हुनु उत्तिकै जरुरी हुन्छ । जसमा रजस् र तमस्को सन्तुलित मात्रा उपलब्ध हुन्छ, उसको जीवनमा तेस्रो तत्त्व सत्त्वको उदय हुन्छ । सत्त्व सन्तुलन र परम शुद्धि हो । भित्रको त्यस अवस्थामा सत्त्व जाग्छ । सत्त्वले परितृप्ति दिने हुँदा यसले सन्तोष उत्पन्न गर्छ । सात्त्विकता लयबद्धता हो । सत्त्वले यी तीनै गुणभन्दा माथि जाने द्वार बनाउँछ तर यो सत्त्व पनि अन्त होइन केवल सन्तुलनको दशा मात्र हो । सत्त्वमा उपलब्ध व्यक्ति राग, विराग र द्वेषबाट टाढा भई एक गहन शान्तिमा हुन्छ । जीवनमा सत्त्व, रज र तम तीनै गुणमा व्यक्ति सम भएमा एक फड्कोमा यी तीनै गुणहरूबाट पार भएर एकमा पुग्न सकिन्छ जसलाई गुणातीत भनिन्छ ।

तमस्बाट पनि एकमा पुग्न सकिने उदाहरण वाल्मिकी, अङ्गुलीमाल, लाउत्सुजस्ता व्यक्तिहरू छन् तर यो यात्रा अत्यन्तै कठिन छ किनभने तमस्मा आलस्य र अन्धकारले मनलाई घेरेको हुन्छ । रजस्मा यो एकमा पुग्ने यात्रा तममा भन्दा कम कठिन हुन्छ । तर रजस् नरोकिने गुण भएकाले यसबाट पनि यात्रा गर्न कठिन हुन्छ । साङ्ख्यको एक रोचक कथा छ- एउटा जङ्गलमा आगो लाग्छ । त्यहाँ अन्धो र लँगडो गरी दुई व्यक्ति हुन्छन् । लँगडालाई अन्धाले आफ्नो पिठ्युँमा बोक्छ र लँगडाले मार्ग बताउँछ जसको कारण उनीहरू आगोबाट पार हुन्छन् । यहाँ लँगडो तमको र अन्धो रजको प्रतीक हो । जुन क्षण रजस्को पिठ्युँमा तमस् बस्छ अर्थात् सन्तुलित हुन्छ, त्यही लय बाँधिन्छ र सत्त्वको यात्रा सुरु हुन्छ । सत्त्वबाट त्यो एक मूल उद्गममा यात्रा गर्न सुगम हुन्छ ।

अर्जुनले कृष्णलाई सोधे- श्रद्धाबाट युक्त व्यक्तिमा सात्त्विक, राजसी वा तामसी कुन गुण हुन्छ, र प्रतिउत्तरमा कृष्ण भन्नुहुन्छ- मनुष्यको स्वभावबाट उत्पन्न हुने श्रद्धा, सात्त्विकी, राजसी र तामसी तीनै प्रकारको हुन्छ । श्रद्धा सात्त्विक व्यक्तिको मात्र हुन्छ भन्ने हाम्रो सोचाइ छ तर श्रद्धाका पनि तीन प्रकार हुन्छन् । तमस्मा भरिएको व्यक्तिको प्रार्थना र परमात्माप्रतिको भरोसामा पनि आफूले केही गर्नु नपरोस् भन्ने भाव हुन्छ । सबै परमात्माको हातमा छ; हामीले गर्न चाहेर केही हुँदैन भनेर ऊ ज्ञानी जस्तो कुरा गर्दछ । यस्तो व्यक्ति भाग्यमा श्रद्धाको कुरा गर्छ । जे हुनु छ, त्यो नभई छोड्दैन भनेर परमात्माको आडमा तमस्लाई लुकाउन खोज्छ । ऊ सदा दिक्दार र थकित देखिन्छ । ऊ भित्र वासनाहरू, महत्वाकाङ्क्षाहरू निहित हुन्छन् तर चुनौती सामना गर्ने हिम्मतको कमीलाई नदेखाई आफू सन्तोषी भएको जनाउन चाहन्छ । तामसी व्यक्तिको संसर्गमा अन्य व्यक्तिमा पनि तामसी वृत्ति बढेको अनुभूति हुन्छ किनभने तामसी व्यक्तिले अरूको शक्तिलाई चुस्न सक्छ ।

राजसी व्यक्तिले आफ्नो शक्तिलाई बाँड्छ । राजसी व्यक्तिको संसर्गमा भएका व्यक्तिको महत्वाकाङ्क्षा बढेर जान्छ किनभने राजसी व्यक्ति त्वराले भरिएको हुन्छ र त्यही त्वरा उसले अरूलाई पनि बाँड्छ । सात्त्विक व्यक्तिले न केही दिन्छ न त लिन्छ । सात्त्विक व्यक्तिको उपस्थिति नै एउटा रूपान्तरण बन्न थाल्छ । तसर्थ उसको छायाँमा बसेर व्यक्ति आफू जे हो, त्यो जान्न सुरु गर्छ र शान्त हुन थाल्छ । सत्त्वले निजता र स्वतन्त्रता दिनुका साथै भित्रको सामञ्जस्य उत्पन्न गराउन सहयोग गर्छ । सात्त्विक व्यक्ति उपदेश र आदेश होइन, आशिष हो । पहिलेको परम्परामा महात्मासँग केवल आशीर्वाद माग्न गइन्थ्यो । महात्माको आशीर्वादले रूपान्तरण घटित भएर व्यक्ति सत्त्वलाई उपलब्ध हुन्थ्यो, जहाँबाट त्यो उचाइमा पुगेर एकमा फड्को मार्न सरल हुन्थ्यो ।

तामसी व्यक्तिको श्रद्धा आलस्यको हुन्छ र राजसी व्यक्तिको श्रद्धा राजसको हुन्छ । ऊ आफ्नो राजसीपनलाई नै आफ्नो श्रद्धा बनाउँछ र कर्मयोग उत्तम भन्दछ । लोकमान्य तिलकले गीताको रहस्य मण्डलाको जेलमा कोइलाको टुकाले भित्तामा लेख्न सुरु गर्नुभएको हो । यो राजसी व्यक्तिद्वारा लेखिएको किताब हो र यसको ठुलो प्रभाव भयो किनभने गीतामा लोकमान्यले नै कर्मयोग मात्र गीताको प्रतिपाद्य हो भन्ने सिद्ध गर्नुभयो । उहाँले आफूलाई नै गीतामा पढ्नुभयो किनभने उहाँ राजसी व्यक्ति राजनेता हुनुहुन्थ्यो । यही टीकाबाट महात्मा गान्धी र विनोबा भावे जस्ता व्यक्तिहरू प्रभावित हुनुभयो र त्यो गीतारहस्य भारतको ५० वर्षको इतिहास बन्यो किनभने गान्धीले पनि कर्मयोग नै वास्तविक योग हो भन्नुभयो । सेवा गर, समाज सुधार गर, अस्पताल बनाऊ, गरिबलाई भूदान गर लगायतका मान्यताहरू सबै गीता रहस्यबाट सूत्रपात भएका हुन् ।

सात्त्विक व्यक्ति सेवामुखी नभई श्रद्धा र शान्तिले युक्त हुन्छ तर सेवा उसको यही शान्तिबाट निस्कन्छ । ऊ कर्म गर्न विक्षिप्त हुँदैन किनभने कर्म उसका लागि जीवन ऊर्जाको खेल मात्र हुन्छ । सात्त्विक व्यक्ति भित्र अखण्ड रूपमा शान्त हुन्छ । त्यसैले जीवनले जे गराउँछ, ऊ त्यही गर्छ । कर्म र विश्राम दुवै गरे पनि उसभित्रको लयबद्धता भने कायम रहन्छ । सात्त्विक व्यक्तिको श्रद्धा भित्रको चैतन्यको

शुद्धता पाउनुमा हुन्छ । तसर्थ जीवनले उसलाई जहाँ लैजान्छ, त्यो उसलाई स्वीकार्य हुन्छ । श्रीकृष्णले भन्नुभयो- मनुष्यको स्वभावबाट उत्पन्न भएको श्रद्धा सात्त्विकी, राजसी र तामसी तीन प्रकारको हुन्छ र यसबारे तिमी मबाट सुन ।

**सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥३॥**

हे भारत ! सबै मनुष्यहरूको श्रद्धा उनीहरूको अन्तस्करणको अनुकूल हुन्छ तथा जसको जस्तो श्रद्धा छ उसको स्वरूप त्यस्तै हुन्छ ॥

**यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान्भूतगणाश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥४॥**

सात्त्विक पुरुष देवताहरूलाई पुज्दछन्, राजस पुरुष यक्ष र राक्षसलाई पुज्दछन् तथा तामस पुरुष प्रेत र भूतगणहरूलाई पुज्दछन् ॥

मनुष्यको श्रद्धा उसको अन्तस्करणानुरूप हुन्छ । तमसले भरिएको अन्तस्करणमा सात्त्विक श्रद्धा हुन सक्दैन किनभने श्रद्धा हाम्रो अन्तस्करणको भूमिमा पलाउँछ । तसर्थ हाम्रो अन्तस्करण अनुरूप नै श्रद्धा हुन्छ । सात्त्विक पुरुषहरू देवहरूलाई पुज्दछन्, राजस पुरुष यक्ष र राक्षसलाई पुज्दछन् र तामस पुरुषहरू प्रेत र भूतगणहरूलाई पुज्दछन् । शुद्ध तामसी, शुद्ध राजसी या शुद्ध सात्त्विकी वृत्ति मात्र भएको कुनै पनि व्यक्ति हुन सक्दैन । यी तीनै गुणको जोड प्रत्येक व्यक्तिमा हुन्छ । कसैलाई तामसी, राजसी या सात्त्विकी भन्नुको अर्थ उसमा त्यो गुण प्रशस्त छ र अरू दुई गुण न्यून छन् भन्ने हो तर तीनै गुणको उपस्थिति भने अनिवार्य हुन्छ । कोही पनि पूर्ण राजसी, तामसी वा सात्त्विकी हुन सक्दैन । शुद्धतम व्यक्तिमा पनि जीवन वा शरीर रहनुजेल तीनै गुण रहन्छन् । बुद्ध जस्तो व्यक्तिमा पनि शरीर नछुटेसम्म तमस् गुण अल्पमात्रामा नै भए पनि रहन्छ । तसर्थ बुद्धले दुई निर्वाणको अवस्था भन्नुभएको हो, पहिलो निर्वाणमा समाधि उपलब्ध भए पनि तीन गुण बाँकी रहने हुँदा त्यो पूर्ण निर्वाण होइन यसमा पुरुष ९९ प्रतिशत मुक्त हुन्छ तर शरीर समाप्त हुन मात्रा बाँकी हुन्छ । दोस्रो निर्वाण शरीर समाप्त भई मृत्यु घटित भएपछिको अवस्थालाई बुद्ध महापरिनिर्वाण भन्नुहुन्छ, त्यसबेला महासमाधि घटित भई जीवन मुक्त भई व्यक्ति मोक्षमा उपलब्ध हुन्छ ।

रजसले भरिएको व्यक्तिमा पनि अन्य दुई गुण स्थित हुने हुँदा उसको मुक्तिको सम्भावना तमसले भरिएको व्यक्तिभन्दा बढी हुन्छ । प्रत्येक व्यक्तिमा यी तीनै गुण हुने हुनाले सबैको मुक्तिको सम्भावना हुन्छ किनभने यी तीनै गुण एकबाट अर्कोमा जान सक्छन् साथै यी तीनै गुणको अनुपात सदैव स्थिर हुँदैन । रात्रीमा तमस् बढ्छ, दिउँसो रजस् बढ्छ भने साँझपख सत्त्व बढ्छ । यसै कारण सनातनीहरू सन्ध्याकाललाई प्रार्थनाका लागि उपयुक्त समय मान्दछन् । बिहानपख रात्रि समाप्त भइसकेको र सूर्य उदाइ नसकेको अवस्थामा भित्रको तमस् गुण खुम्चिन थाल्छ । त्यसैले यो समयलाई ब्राह्ममुहूर्त भनिन्छ । ब्राह्ममुहूर्त रजस् सुरु भइसकेको अवस्था हो । तमस् गइसकेको तर रजस् सुरु नभइसकेको मध्यको यो सानो घडी नै सन्ध्या हो । तसर्थ सनातनीहरू दुई सन्ध्यामा विश्वास गर्दछन् । यस घडीमा सत्त्वको क्रियाशीलता बढी हुनाले यस क्षणलाई ध्यानमा लगाउनु उपयुक्त हुन्छ किनभने सत्त्वबाट निर्मित ध्यान दूरगामी हुन्छ । जति सूर्य चढ्दै जान्छ, रजस् गुणले आफ्नो फैलावट त्यति नै बढाउँदै जान्छ ।

सन्ध्याको अर्थ बिचको काल, मध्य घडी हो जहाँ सत्त्वको प्रभाव ज्यादा हुन्छ । साँझमा सूर्य डुबेको र रात्रि आउन लागेको हुनाले रजस्को मात्रा कम हुन्छ । त्यही मध्यको सानो काललाई सन्ध्याकाल मात्रा कम भएको व्यक्तिले पनि यस्तो अवस्थाको उपयोग गरेमा ब्राह्ममुहूर्तको उपयोग गरेको ठहर्छ ।

पुज्छन् । जसको जीवनमा राजस प्रगाढ तर तमस् र सत्त्व दबेर रहेको हुन्छ, त्यो व्यक्ति राक्षस हो । राजस व्यक्ति शक्तिको अर्थात् जससँग धन र पद छ उसको पूजा गर्दछ । कुबेरसँग सबैभन्दा बढी धन छ र उनी यक्ष हुन् । राजस व्यक्ति शक्ति, पद र धनको पूजा गर्छन्; तसर्थ उनीहरू राक्षस र यक्षको पूजा गर्दछन् । उनीहरूले देवताको पूजा पनि त्यही आकाङ्क्षाले गर्दछन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- तामस पुरुष प्रेत र भूतगणलाई पूजा गर्दछन् । तेस्रो वर्ग तामसले भरिएका व्यक्ति आलस्य अखण्डित होस् र कसैले उनीहरूलाई उठाउने प्रयास नगरून् भन्ने आकाङ्क्षाले भूत प्रेतगणलाई पुज्दछन् । उनीहरू मूर्च्छा, अल्छीपना, निद्रा र प्रमादमा डुबिरहन चाहन्छन् । भूत, प्रेत जो आफू पनि तमस् प्रधान छन् उनीहरू तामसी व्यक्तिको आकाङ्क्षा पूर्ति गरिरहन्छन् ।

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।

दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥५॥

हे अर्जुन ! कतिपय मनुष्य शास्त्रविधिबाट रहित केवल मनोकल्पित घोर तपलाई तप्दछन् तथा दम्भ र अहङ्कारले युक्त कामना, आसक्ति र बलको अभिमानबाट युक्त छन् ॥

कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।

मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्वद्यासुरनिश्चयान् ॥६॥

जो शरीर रूपबाट स्थित प्राणी समुदायलाई र अन्तस्करणमा स्थित 'म' अन्तर्यामीलाई पनि कमजोर वा निर्धो ठान्नेवाला छन् ती अज्ञानीहरूलाई तिमी आसुरी स्वभाववाला जान ॥

सत्त्व गुणी व्यक्तिले शास्त्र र गुरुलाई छोड्दैनन् केवल पकड मात्र छोड्दछन् र जब पकड छोड्छन्, तब शास्त्र र गुरु दुवै उसका लागि सहयोगी हुन्छन् । पकड राखेमा हामी मोह र आसक्तिले भरिन्छौं किनभने पकड राखेमा मेरो भन्ने भावको प्रादुर्भाव हुन्छ । सत्त्व गुणी व्यक्तिले मेरोपन छोड्छ । रजोगुणी व्यक्ति पकडिनु व्यर्थ हो भन्ने सुनेर शास्त्र नै फ्याँकिदिन्छ । तमोगुणी व्यक्ति त भन्नु मूर्च्छा, निद्रा र तन्द्राको अवस्थामा रहने हुँदा शास्त्रविधिप्रति उत्सुक नै हुँदैन । कृष्ण आसुरी स्वभाववाला तामसी व्यक्तिबारे भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! जो मनुष्य शास्त्रविधिरहित मनोकल्पित घोर तपलाई तप्छन् तथा दम्भ र अहङ्कारले युक्त कामना, आसक्ति र बलको अभिमानबाट युक्त छन्, त्यस्ता व्यक्ति आसुरी प्रवृत्तिका हुन्छन् । शास्त्र भनेको शास्ताहरूको वचन हो । यस्ता शास्ताहरूले वचन र अनुशासन दिएर हिँड्ने मार्ग बताउनुका साथै अरू यात्रीहरूको मार्गमा सुगमता होस् भनेर सूचना उपलब्ध गराएका हुन् ।

बुद्ध, महावीरलाई शास्ता र उहाँहरूका वचनलाई शास्त्र भनिन्छ । उहाँहरूबाट बोलिएको कुरा अनुशासन हो । जान्ने व्यक्तिको वचनको सङ्ग्रह शास्त्र हो । शास्त्र सत्यको खोजीमा हिँड्ने व्यक्तिहरूको सङ्केत पनि हो । यसलाई होसपूर्वक जान्ने चेष्टा गरेमा यसबाट ठुलो रहस्य उद्घाटित हुने छ । अज्ञानी आफूभन्दा ज्ञानी अर्को देख्दैन र अहङ्कार र प्रमादमा रहन्छ तसर्थ ऊ शास्त्र मान्न तयार हुँदैन । अज्ञानीले शास्त्रलाई सुन्दैन र त्यसको सङ्केत मान्दैन । शास्त्रमा त्यो अनजानलाई पाउने बाटाको सम्बन्धमा सजिला मार्गहरू भनिएका हुन्छन् । यसको अनुसरण गरेर यात्रामा गए मार्ग सजिलो हुने छ तर अज्ञानी शास्त्रलाई नमानी आफैँ मनोकल्पित साधना गर्दछ । बुद्धले भन्नुभएको छ- मार्ग त म भन्न सक्छु तर हिँड्नु त स्वयम्ले नै पर्छ । हाम्रो सङ्केतलाई बुझेर आफ्नो चेतनाको बोधबाट हिँड्नुपर्छ र यदि तिमीले सत्यसम्म पुग्याउन नसके पनि धेरै असत्यहरूबाट बचाउन सक्छ । यसले भुल गर्नबाट बचाउने हुँदा शास्त्रको मूल्य हुन्छ ।

अज्ञानी अहङ्कार, दम्भ, कामना, आसक्ति र बलबाट युक्त हुन्छ; तसर्थ कसैको सल्लाह लिन उसको अहङ्कारले स्वीकृति दिंदैन । त्यसैले उनीहरू मनोकल्पित तप गर्दछन् । राजसी, तामसी र सात्त्विकी तीनै गुणका व्यक्तिहरूमा अहङ्कार निहित हुन्छ तर अहङ्कारको प्रकृति फरक हुन्छ । तामसी जागेको हुन्छ । तामसी व्यक्ति गुरु र शास्त्रको कुरा सुनेर पनि केवल अहङ्कारको कुरा मात्र सुन्दछ । तीनै गुणबाट शून्य भएमा मात्र अहङ्कार शेष रहँदैन । जो शरीर रूपमा स्थिर प्राणी समुदायलाई र अन्तस्करणमा स्थित 'म' अन्तर्यामीलाई पनि निर्धो ठान्छ, यस्तो अज्ञानीलाई आसुरी स्वभावको जान भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । यस्तो व्यक्ति सदैव उल्टो काम मात्र गर्छ । अहङ्कार सदैव अरू सँग नभए आफैँसँग भए पनि लड्न चाहन्छ । तसर्थ माथि उल्लिखित आसुरी प्रवृत्तिका व्यक्ति शरीरलाई दुख दिएर, कुट्ने पिट्ने गरेर, उपवास बसेर आफ्नो शरीरलाई सताउँछन् । भोगी र त्यागी दुवैले आफ्नो ढङ्गले शरीरलाई सताउँछन्, सताउनु पनि हिंसा हो । व्यक्तिहरू शरीरलाई मात्र होइन, शरीर भित्र बसेको अन्तर्यामीलाई पनि निर्धो ठानेर सताउँछन् । जुनसुकै अतिले दुख दिन्छ- जस्तो अतिभोजन, अतिविश्राम वा अतिश्रमले दुख मात्र दिन्छ । तसर्थ मध्यमा रही सन्तुलन कायम गरी हिंसाबाट मुक्त हुनुपर्छ, तब हामी आफ्नो शरीर र अन्तर्यामीलाई शान्त समरसता प्रदान गर्न सक्ने छौं ।

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥७॥

हे अर्जुन ! जस्तो श्रद्धा तीन प्रकारको हुन्छ यस्तै सबैलाई आ-आफ्नो प्रकृतिअनुसार तीन प्रकारकै भोजन प्रिय हुन्छ र त्यसरी नै यज्ञ, तप, दान पनि (सात्त्विक, राजसी र तामसी) तीन प्रकारकै हुन्छ । यी पृथक् पृथक् भेदबारे तिमी मबाट सुन ॥

कृष्ण श्रद्धाको अर्थ अर्जुनलाई सम्झाउँदै भन्नुहुन्छ- तिम्रो श्रद्धा परमात्मालाई प्राप्त गर्ने यात्रामा मात्र होइन छुट्टा कुरामा पनि हुन्छ । भोजन पनि श्रद्धा अनुसार तीन प्रकारको हुन्छ र मानिसहरू आफ्नो श्रद्धा अनुसारको भोजनमा रुचि राख्दछन् । तामसी व्यक्तिलाई घरको शुद्ध शाकाहारी भोजनभन्दा होटेलको बासी सडेगलेको खाना रुचिकर लाग्छ । अतिशय भोजनका कारण उसमा निद्रा र सुस्ती हुन्छ । उसको भोजन एक प्रकारको नसा हो, जसले उसलाई निद्रा र मूर्च्छामा लान्छ । सात्त्विक व्यक्तिलाई व्यर्थ लाग्ने भोजन तामसी व्यक्तिलाई प्रिय हुन्छ । मस्तिष्कसँग सम्बन्धित व्यक्तिहरू अल्पाहारी हुन्छन् । शरीरले भोजन तामसी व्यक्तिलाई प्रिय हुन्छ । मस्तिष्कसँग सम्बन्धित व्यक्तिहरू अल्पाहारी हुन्छन् । शरीरले भोजन पचाउनु परेन भने सारा ऊर्जा जुन भोजन पचाउनमा खर्च हुन्थ्यो त्यो ऊर्जा मस्तिष्कलाई प्राप्त हुन थाल्छ जो ध्यानका लागि सहयोगी हुन्छ ।

तामसी व्यक्तिको काम खानु र सुत्नु मात्र हुँदा ऊ प्रत्येक क्षण मरिरहेको हुन्छ । यस्तो व्यक्तिले दिनलाई रात र जीवनलाई मृत्युतुल्य बनाउनमा नै सुख प्राप्त गर्छ । तामसी व्यक्तिको श्रद्धा जीवनमा हुँदैन । यस्तो व्यक्तिको व्यक्तित्वमा मृत्युको पदचाप हुन्छ र उसका चारैतिर तमस्को तरङ्ग उत्पन्न हुन्छ । तामसी व्यक्तिको प्रवृत्ति अन्धकारमा डुब्ने हुन्छ तसर्थ ऊ दिनभरि सुतेर रात्रिमा उठ्छ । कृष्णले योगीको परिभाषा गर्दै भन्नुभएको छ- योगी तब पनि जागदछ, जब सारा दुनियाँ सुतेको हुन्छ तर भोगी जब सबै जागदछन्, तब पनि ऊ सुतेकै हुन्छ । रात्रिजीवन तामसीलाई प्रीतिकर हुन्छ । पश्चिममा तमस्को पनि अत्यधिक वृद्धि भएकोले रात घटेको छ र त्यहाँ मानिसहरू २-३ बजे बिहानसम्म सुत्दैनन्, यस्तो उनीहरूको दिनचर्या नै बनेको हुन्छ । तामसी व्यक्ति गलत र अतिभोजनले आफूलाई मारिरहेका हुन्छन्; त्यसैले उनीहरू आत्मघाती हुन् ।

राजसी प्रवृत्तिको व्यक्ति महत्वाकाङ्क्षी हुनाले गति, दौड र ऊर्जा उपलब्ध हुने मांसाहारी भोजनमा रस लिन्छ । त्यसैले प्रायः सबैजसो क्षत्रिय मांसाहारी हुन्छन् । शूद्रलाई बासी, उच्छिष्ट, फ्याँकेको भोजन

प्रिय हुन्छ । सनानती धर्ममा वर्णको व्यवस्था वैज्ञानिक छ । यो व्यवस्थामा वस्तुतः तीन वर्ण ब्राह्मण, क्षत्रिय र शूद्र मात्र हुन्छन् र वैश्य खिचडी जस्तो सबैको मिश्रित वर्ण हो । शूद्रको अर्थ तमस् हो, जो केवल भोजनका लागि बाँचेको हुन्छ । प्रत्येक दिनका लागि चाहिने जति भोजन जुटाएर उनीहरू प्रसन्न हुन्छन् । त्यसैले उनीहरू दरिद्र हुन्छन् । शूद्र कुनै जातिसँग सम्बन्धित छैन, यो त केवल प्रवृत्ति मात्र हो । उनीहरू त्यति नै कमाउँछन्, जति खानलाई पुगोस् । उनीहरूको सारा वृत्ति भोजनमै सीमित हुन्छ । क्षत्रिय राजस गुणको हुनाले महात्वाकाङ्क्षी हुन्छ । उनीहरू ऊर्जा प्राप्त हुने र सुस्ती हुन नदिने, निद्रा नलाग्ने, मांसाहारी भोजनमा रस लिन्छन् । राजस व्यक्तिमा निद्राको समस्या हुन्छ । संसारमा सारा क्षत्रियहरू अल्पभोजी हुन्छन्; त्यसैले उनीहरूको शारीरिक बनोट सुन्दर हुन्छ । क्षत्रिय अल्पाहारी व्यक्ति भएकाले मांसाहारी भोजन उसका लागि उपयुक्त हुन्छ किनभने जो अलिकति खाँदा पनि प्रशस्त शक्ति दिन्छ । तरकारी सागसब्जी आदिले अत्यन्त कर्म ऊर्जा दिन्छ, त्यसैले गाई दिनभरि घाँस चरिरहन्छ । ध्यान र समाधिका लागि यही शाकाहारी भोजन नै उत्तम हुन्छ ।

सत्त्वलाई उपलब्ध व्यक्ति तामसी जस्तो अतिभोजन र राजसी जस्तो अल्प भोजन नगरी सम्यक् र सन्तुलित भोजन गर्दछ । तसर्थ ज्ञानीहरूले सम्यक् भोजनमा जोड दिएका छन् । सात्त्विक व्यक्तिले अस्वस्थ अवस्थामा भोजन घातक हुने हुँदा उपवास बस्दछ भने जब स्वस्थ हुन्छ, तब आवश्यकता अनुसारको भोजन गर्दछ । उमेरको वृद्धिसँगै व्यक्तिको आहार र निद्रा कम हुने हुँदा सात्त्विक व्यक्तिले आवश्यकता र परिस्थितिअनुरूप भोजन गर्दछ । ऊ मृत्युको समयमा भोजन र निद्रा दुवैबाट मुक्त हुन्छ । तामसी व्यक्ति प्रायः निद्रामा, राजसी व्यक्ति संघर्षमा र सात्त्विक व्यक्ति व्रत र शान्तिमा मृत्युवरण गर्दछन् । सात्त्विक व्यक्तिको जीवनमा कुनै महात्वाकाङ्क्षा नहुने हुँदा उसलाई दौडका लागि ऊर्जा सञ्चय गर्नुपर्दैन । तसर्थ उसले केवल बाँच्नका लागि आवश्यक शुद्ध शाकाहारी भोजन गर्दछ । उसको भोजनबाट मस्तिष्कलाई बाधा पुऱ्याउने काम हुँदैन ।

उपवासको अवस्थामा परम समाधि घट्दछ । त्यसैले सात्त्विक व्यक्तिहरू उपवासी हुन्छन् । भोजन गर्दागर्दै त सविकल्प समाधि मात्र सम्भव हुन्छ तर निर्विकल्प समाधि सम्भव हुँदैन । भोजन गरेको आठ घण्टापछि मात्र उपवासको स्थिति आउँछ । रात्रिको भोजनपश्चात् नौ-दश घण्टाको उपवासपछि मात्र बिहानको भोजन गर्नु उचित हुन्छ । ज्ञानी व्यक्तिलाई प्रायः उपवासको अवस्थामा नै ज्ञान प्राप्त भएको छ । शरीरले त्यो उपवासको क्षणमा भोजन पचाउने कार्य गर्नुपर्दैन । त्यसैले सम्पूर्ण ऊर्जा ध्यानतर्फ केन्द्रित भएर ज्ञानको उपलब्धि हुन्छ । यो तीन वर्ण ब्राह्मण, क्षत्रिय र शूद्र सत्त्व, रज र तमको वर्ण हो । तीनै वर्णको जोड वैश्य वर्ण हो । तसर्थ वैश्यमा तीनै प्रकारको व्यक्ति पाइन्छ । यो मिश्रित वर्ण हो र संसारमा प्रधानता पनि यही वर्णको छ । जन्मबाट कोही ब्राह्मण हुँदैन । ब्रह्मलाई जानेपछि मात्र ब्राह्मण हुने हुनाले करोडौँमा एक दुई जना व्यक्ति मात्र ब्राह्मण हुन्छन् । जसको जीवनको तीनै गुणमा समस्वरता हुन्छ र जो तीन गुणको पार एकलाई जान्ने मार्गमा गतिमान् हुन्छ उही ब्राह्मण हुन्छ ।

आजकल ब्राह्मण, क्षत्रिय तथा शूद्र तीनै वर्णका व्यक्तिहरू धन जम्मा गर्ने काममा संलग्न छन् । ब्राह्मण पनि पूजाको धन्दा गरिरहेका छन् र क्षत्रिय पनि आफ्नो शक्ति बेचिरहेका छन् । तसर्थ ९५ प्रतिशत व्यक्तिहरू संसारमा वैश्य, ४ प्रतिशत व्यक्तिहरू शूद्र जो गहन तमस्मा छन् र एक प्रतिशतभन्दा कम व्यक्तिहरू ब्राह्मण र क्षत्रिय छन् । हामीले यी तीनै गुणलाई यदि व्यवहारमा, आचरणमा, भोजनमा र उठ्ने, बस्ने हरक्रियामा जान्न सक्यौँ भने सबैतिरबाट रजस् तथा तमस्लाई कम गर्न सक्छौँ र दुवैको ऊर्जा सत्त्वलाई नियोजित गर्न सक्छौँ अनि हामीभित्र पनि ब्राह्मणको जन्म हुने छ ।

भोजनका सम्बन्धमा जस्तै यज्ञ, तप र दान पनि तीन प्रकारका नै हुन्छन् । तामसी व्यक्ति आफूसँग भएको वस्तु नसकियोस् भनेर बचाउन, राजसी व्यक्ति आफूसँग नभएको वस्तुको मागका लागि र केही पाउनका लागि तथा सात्त्विक व्यक्ति आफूलाई जे प्राप्त छ त्यसको अहोभाव, आनन्द, कृतज्ञता

ज्ञापनका लागि यज्ञ गर्दछन् । सात्त्विकको यज्ञ कृतज्ञता व्यक्त गर्ने परमात्माको गीत हो । तप र दान पनि तीनै प्रकारको हुन्छ । तामसी लाखौं लुटेर हजार रुपियाँ दान गर्दछ र प्रचार लाखौं दान गरे जस्तो गर्दछ तर उसको दान लुटेको वस्तु बचाउनका लागि हुन्छ । राजसीको दान सदैव केही प्राप्त गर्ने उद्देश्यले हुन्छ । उसको दान माछालाई समात्न बल्छीमा पिठो लगाएजस्तो हुन्छ । सात्त्विक व्यक्तिलाई केही बचाउनु जरुरी छैन र केही पाउनु पनि छैन; तसर्थ उसको दान अहोभाव र प्रेमको हुन्छ । उससँग जे छ, त्यो उसले बाँड्न चाहन्छ । तीनै गुणको सन्तुलन भएपछि मात्र व्यक्ति पार भएर गुणातीत हुन्छ । गुणातीत व्यक्तिले नै 'अहम् ब्रह्मास्मि' भन्न सक्छ ।

आयुः सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥८॥

आयु, बुद्धि, बल, आरोग्य, सुख र प्रीतिलाई बढाउने वाला एवम् रसयुक्त र स्थिर रहनेवाला तथा स्वभावबाट नै मनलाई प्रिय लाग्ने आहार अर्थात् भोजन सात्त्विक पुरुषलाई नै प्रिय हुन्छ ॥

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥९॥

टर्रो, तितो, अमिलो, लवणयुक्त र अति तातो तथा तीक्ष्ण पीरो, रुखा र दाहकारक एवम् दुख चिन्ता र रोगलाई उत्पन्न गर्नेवाला आहार राजस पुरुषलाई प्रिय हुन्छ ॥

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।

उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥१०॥

जुन भोजन नपाकेको, रसरहित, दुर्गन्धयुक्त एवम् बासी, उच्छिष्ट र अपवित्र हुन्छ त्यो भोजन तामस पुरुषलाई प्रिय हुन्छ ॥

कृष्ण तीन गुणअनुसारका व्यक्तिहरूलाई रुचिकर भोजनका बारेमा बताउनु हुन्छ । सानो-सानो कुराले पनि हामी कुन गुणका व्यक्ति हौं भन्ने सूचना दिन्छ । भोजन त महत्त्वपूर्ण कुरा नै हो । तामसी वृत्तिको व्यक्तिले निद्रा लाग्ने, उत्तेजना उत्पन्न नहुने, बासी, उच्छिष्ट र चिसो भोजनमा रुचि राख्दछ । ऊ सदैव निद्राको सुविधा भएको भोजन नै छान्दछ । तातो भोजन चाँडै पच्छ तर बासी भोजन पचन समय लाग्छ किनभने पचनका लागि अग्नि चाहिन्छ । भोजनको तातोपन र पेटको अग्नि मिलेर तातो खाना चाँडै पचाउँछ ।

भोजन पचेपश्चात् मस्तिष्कलाई ऊर्जा प्राप्त हुन्छ । भोजनबाट प्राप्त पहिलो ऊर्जा शरीरलाई आवश्यक हुन्छ । भोजनपश्चात् शरीरको सारा शक्ति भोजन पचाउन सक्रिय हुन्छ । भोजन पचेपछि मात्र त्यो ऊर्जा मस्तिष्कलाई प्राप्त हुन्छ र जब मस्तिष्कमा बुद्धि भरिन्छ, त्यसपछि शेष भएको ऊर्जा मात्र आत्मालाई प्राप्त हुन्छ । तामसी व्यक्तिले यस्तो भोजन गर्छ, जुन पचाउनका लागि नै सर्वाधिक ऊर्जा समाप्त हुन्छ र मस्तिष्कसम्म ऊर्जा पुग्नबाट वञ्चित हुन्छ । तसर्थ तामसी व्यक्ति बुद्धिहीन हुन्छन् । बुद्धिमान् हुन तमस्को त्याग गर्नुपर्छ । तामसी व्यक्ति असन्तुलित र शरीर मात्र भएको हुँदा उसलाई गराउने अमिलो, तितो, नूनिलो, अति तातो, तीक्ष्ण र रुखा भोजनमा रस पाउँछ, जुन दाहकारक हुन्छ । धन र पदको दौडमा रहनाले यस वृत्तिको व्यक्ति ज्वरग्रस्त हुन्छ । उसलाई निद्राको समस्या हुनाले औषधी सेवन गर्नुपर्ने हुन्छ । उनीहरू बस्दा पनि स्थिर हुँदैनन् र भित्री बेचैनीले बाहिर प्रत्यक्ष असर देखाउँछ । उनीहरूको चञ्चलता र अस्थिरताको कारणले गोडा या हातका औंलाहरू अनजानमै चलिरहेका हुन्छन् तर त्यसको अनुभूति उनीहरूलाई हुँदैन ।

उमेर भएसँगै व्यक्तिको निद्रा कम हुन थाल्छ किनभने निद्रा शरीरको निर्माणका लागि चाहिन्छ । मरेका सेलहरू पुनर्जीवित गरेर बिहान ताजा हुन जवान व्यक्तिलाई आठ घण्टाको निद्रा जरुरी हुन्छ तर उसलाई आठ घण्टाभन्दा बढी निद्राको इच्छा भएमा ऊ महातामसी हो भनेर जान्नुपर्छ । त्यस्तै बूढो व्यक्तिलाई ३-४ घण्टाको निद्रा पर्याप्त हुन्छ । ३-४ घण्टाभन्दा बढी निद्राको इच्छा भएमा ऊ पनि तामसी हो भनेर जान्नुपर्छ । सुत्नु र आराम गर्नु नै तामसी व्यक्तिको वृत्ति हुँदा शरीरमा वजन जम्मा भएर ऊ मोटोपनको सिकार हुन्छ । राजसी व्यक्तिको जीवन उत्तेजनाले भरिएको हुन्छ । त्यसैले ऊ राती पनि सुत्न सक्दैन । राजसी गुणको व्यक्ति मनले बाँच्छ र ऊ मन नै हुन्छ । मनको इच्छा पूरा गर्न शरीर र आत्मा न अल्प भोजन नै गर्छ । उसले शरीरको जठराग्निसँग मेल खाने ठिक्कको तातो भोजन गर्छ । यस्तो व्यक्ति प्रकृतिको समस्वरतामा बाँच्छ । शुद्ध शाकाहारी र उत्तेजना नबढाउने किसिमको भोजन गर्नाले उसको बुद्धि तीक्ष्ण र आयु लामो हुन्छ । राजसी व्यक्तिको भोजनले क्रोध, तामसी व्यक्तिको भोजनले अल्छीपना र सात्त्विक व्यक्तिको भोजनले प्रीतिलाई बढाउँछ । हाम्रो शरीर भोजनको आधारमा नै निर्मित हुन्छ । हामीले गर्ने भोजनका आधारमा कसरी शरीर विकसित हुन्छ भन्ने कुरा निर्धारण हुन्छ । हामीले भोजन नगरेमा तीन महिनाभित्र शरीर पार्थिव हुन्छ ।

तामसी व्यक्तिले प्रेम गर्ने होइन, प्रेमको माग मात्र गर्दछ । राजसी व्यक्ति न प्रेम गर्छ, न प्रेमको माग नै गर्छ । उसलाई प्रेमका लागि समय नै नहुँदा प्रेम गौण हुन्छ । सिकन्दरजस्ता व्यक्तिलाई प्रेम गर्ने फुर्सत नै हुँदैन । सत्त्वलाई उपलब्ध व्यक्तिले जीवनमा प्रेमको दान गर्छ र उसले प्रेमको माग नगरी प्रेम बाँड्छ । सत्त्वलाई उपलब्ध व्यक्तिले अरूको जीवनमा प्रेमको बर्सात गराएर आनन्दित हुन्छ । आयु, बुद्धि, बल, आरोग्य, सुख र प्रीतिलाई बढाउनेवाला स्वभाव भएको र मनलाई प्रिय आहार सात्त्विक पुरुषलाई प्रिय हुन्छ । सात्त्विक गुण भएको व्यक्ति स्वादका कारण भोजन गर्दैन तर भोजनमा खुब स्वाद लिन्छ । सात्त्विक व्यक्तिको भोजनमा तामसी तथा राजसी व्यक्तिलाई कुनै रसास्वाद हुँदैन र उनीहरू त्यो भोजनलाई ग्रहण गर्न पनि सक्दैनन् । सात्त्विक व्यक्तिले स्वादमाथि जित हासिल गरेको हुँदा साधारण भोजनबाट नै उनीहरूले स्वाद प्राप्त गर्दछन् । उनीहरूको संवेदना खुलेको हुन्छ । त्यसैले संवेदनशील कुराको पनि उनीहरूलाई अनुभव हुन्छ । हाम्रो जीवनका सबै संवेदनाहरू तमस् र रजस्का कारणले क्षीण भइसकेका छन् । केवल सत्त्वलाई उपलब्ध व्यक्ति मात्र परम संवेदनशील हुन्छ र उनीहरू सत्यं, शिवं, सुन्दरलाई उपलब्ध हुन्छन् ।

**अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥११॥**

हे अर्जुन ! शास्त्रविधिबाट नियत गरिएको र कर्तव्य हो भनेर मनलाई समाधान गरेर फलको आकाङ्क्षा नराखी गरिने यज्ञ सात्त्विक हो ॥

**अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥१२॥**

हे अर्जुन ! जुन यज्ञ केवल दम्भाचरणका लागि मात्र अर्थात् फलको उद्देश्य राखेर गरिन्छ, त्यो यज्ञलाई तिमी राजस जान ॥

**विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥१३॥**

शास्त्रविधिबाट हीन र अन्नदानरहित एवम् विना मन्त्र, विना दक्षिणाको र विना श्रद्धाले गरिएको यज्ञलाई तामस यज्ञ भनिन्छ ॥

यज्ञ धर्मको समस्त प्रक्रिया र प्रतीक हो । धर्मको समस्त प्रक्रिया सात्त्विक, राजसी र तामसी तीन ढङ्गबाट गर्न सकिन्छ । सात्त्विक यज्ञ फलको आकाङ्क्षा र मागविना गरिन्छ । जसका महत्वाकाङ्क्षाहरू सबै शान्त भइसकेका छन् र जो यज्ञ अहोभाव प्रकट गर्न मात्र गरिन्छ त्यो सात्त्विक यज्ञ हो । आनन्द भाव ठानेर जान्ने व्यक्तिहरूको वचन पालना गर्दछन् । सात्त्विक व्यक्ति समर्पण भावले सद्गुरुले भनेअनुसार श्रद्धापूर्वक यज्ञ गर्दछन् । उनीहरूमा वासना र कामनाको भाव हुँदैन । सात्त्विक व्यक्ति शास्त्रविधिले नियत गरिएको यज्ञ शास्त्रानुसार गर्दछन् र यसो गर्नु उनीहरू आफ्नो कर्तव्य ठान्दछन् । सत्त्वलाई मान्ने व्यक्ति श्रद्धापूर्ण हुन्छ । शास्त्रविधिबाट नियत गरिएको र कर्तव्य हो भनेर मनलाई समाधान गरेर फलप्राप्ति नचाहने पुरुषद्वारा गरिने यज्ञ सात्त्विक यज्ञ हो । धार्मिक पूजा, प्रार्थना, अर्चना, साधना र यज्ञ गर्ने व्यक्ति सात्त्विक हुन्छन् ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! जुन यज्ञ केवल दम्भाचरणका लागि अर्थात् फलको उद्देश्य राखेर गरिन्छ, त्यो यज्ञलाई तिमी राजस जान । अहङ्कारका लागि गरिने कृत्य दम्भाचरणले गरिएको यज्ञ हो । यस्तो यज्ञ केवल अरूलाई आफूले यज्ञ गरेको देखाउन, प्रचार गर्न र आफ्नो अहङ्कारको पुष्टिका लागि मात्र गरिन्छ । पहिले सम्राट्हरूले अश्वमेध यज्ञ गर्थे जो दम्भाचरण थियो । आफूले छोडेको घोडा अरूहरूको राज्यमा घुम्थ्यो र जसले घोडा समात्थ्यो उसले युद्ध गर्नुपर्थ्यो । यो आफूलाई चक्रवर्ती घोषणा गर्ने प्रक्रिया थियो । यस्तो यज्ञ महात्वाकाङ्क्षा र फलाकाङ्क्षाले गरिन्थ्यो । यस्तो दम्भाचरणबाट फलको उद्देश्यले गरिएको यज्ञ राजस यज्ञ हो । यसमा धन, पद, प्रतिष्ठा बढोस् र आफ्नो प्रभुत्व कायम रहोस् भन्ने चाहना हुन्छ । तामसी व्यक्ति शास्त्रविधिलाई पालना नै गर्दैनन् । शास्त्रविधिलाई मान्नका लागि उसलाई उठ्नु र केही गर्नुपर्ने हुन्छ, जुन उसको स्वभावका विपरीत हुन्छ । तसर्थ ऊ तमस्को हिसाबले आफ्नै विधि र नियम बनाउँछ । यस्ता व्यक्तिको यज्ञ शास्त्रविधिहीन र ज्ञानरहित हुन्छ । तामसीले केवल मागदछ तर केही दिन सक्दैन र राजसी केही पाउनका लागि दिन्छ अर्थात् दान गर्छ । तामसी व्यक्ति कसैलाई केही नदिईकन माग मात्र गर्ने हुँदा सदा भिखारी र दानरहित हुन्छ ।

मन्त्रको विधि ठुलो खोज र मेहनतबाट तय गरिएको हो, जसमा सत्त्वलाई उत्पन्न गर्ने क्षमता हुन्छ । मन्त्रविधिको उचित उपयोग गरेमा भित्र रूपान्तरण सुरु हुन्छ किनभने ध्वनि हाम्रो प्राणको सार हो र यसको ठुलो मूल्य छ । पूर्वीय शास्त्रीय सङ्गीत सुनेर व्यक्ति ध्यानस्थ हुन सक्छ भने पश्चिमी सङ्गीतले कामवासना मात्र प्रबल हुन्छ । तामसी व्यक्तिलाई मन्त्रमा लुकेको रहस्यका बारेमा केही जानकारी नहुँदा कामवासना मात्र प्रबल हुन्छ । तामसी व्यक्तिलाई मन्त्रमा लुकेको रहस्यका बारेमा केही जानकारी नहुँदा उसलाई मन्त्रको अर्थ नै रहँदैन । तसर्थ मन्त्रविना नै आफ्नै बिधानअनुसार यज्ञ गर्न चाहन्छ । त्यस्तै दक्षिणाको अर्थ दान लिने व्यक्तिलाई धन्यवाद व्यक्त गर्नु हो । उसले दान स्वीकार गरेर आफूलाई कृपा गरेकोमा दक्षिणा दिएर आभार व्यक्त गर्दछ । सात्त्विक व्यक्ति दान पनि कुनै इच्छा, आकाङ्क्षाविना नै गर्छ र दान स्वीकार गरिदिएकोमा दक्षिणा दिई धन्यवाद व्यक्त गर्छ । दान दक्षिणा दिएपछि मात्र पूरा हुन्छ, अन्यथा अधुरो हुन्छ । तामसी व्यक्तिको यज्ञमा, मन्त्रमा, दानमा र दक्षिणामा कुनै श्रद्धा हुँदैन । राजसी व्यक्ति सदैव केही पाउने उद्देश्यले यज्ञ गर्ने हुँदा त्यहाँ श्रद्धा अधुरो र खण्डित हुन्छ । सात्त्विक व्यक्ति सबै कर्म, यज्ञ, दान र दक्षिणा श्रद्धाले युक्त भएर शास्त्रविधिअनुसार फलको आकाङ्क्षाविना गर्दछ । तसर्थ सत्त्वको मन्दिरमा परमात्माको बास हुन्छ ।

**देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥१४॥**

हे अर्जुन ! देवता, द्विज (ब्राह्मण), गुरु र ज्ञानीजनहरूलाई गरिने पूजा, पवित्रता, सरलता ब्रह्मचर्य र अहिंसालाई शरीरसम्बन्धी तप भनिन्छ ॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यासनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥

जो उद्वेग नगर्नेवाला प्रिय, हितकारक र यथार्थ भाषण हो, त्यो स्वाध्यायको अभ्यासलाई निःसन्देह वाणीसम्बन्धी तप भनिन्छ ॥

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।

भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥१६॥

मनको प्रसन्नता, भगवत् चिन्तन गर्ने स्वभाव, शान्त स्वभाव, मनको मौन विग्रह र अन्तस्करणको भावको पवित्रतालाई मन-सम्बन्धी तप भनिन्छ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- तप तीन प्रकारका हुन्छन् किनभने हाम्रो व्यक्तित्व पनि तीन पत्रमा बाँडिएको छ । तामसी व्यक्तिको तपमा अल्छीपना र प्रमादको छाया हुन्छ । ऊ एकै ठाउँमा बसेर तप गर्न सक्छ, जो राजसी व्यक्तिले सक्दैन । रजस् गतिवान् र तमस् गतिहीन अवस्था हो । तामसी वृत्ति गतिहीन हुँदा अन्य कृत्यभैँ यस्तो व्यक्ति तप पनि एकै ठाउँमा बसेर गर्छ । राजसी व्यक्ति रोकिन नसकेर दौडिएरै तप गर्न खोज्छ । राजसी व्यक्तिलाई रोकिदिएमा ऊ मनको गतिबाट दौडन सुरु गर्छ । पूर्वमा मनुष्यहरू अल्छी र तामसी हुन्छन् र पश्चिममा मनुष्यहरू राजसी हुन्छन् । राजसी व्यक्ति दौडधुपलाई आफ्नो यात्रा बनाउँछन् । सन्यासीहरू नब्बे प्रतिशत तामसी हुन्छन् किनभने उनीहरू तप पनि एक ठाउँमा बसेर गर्दछन् साथै कोही एक खुट्टामा उभिएर, कोही पलेटी कसेर र कोही भुइँमा सुतेर हठयोगको तप गर्दछन् । उनीहरू केही नगरी आश्रममै जमेर बस्छन् तर जैन सन्यासीहरू राजसी हुन्छन्, त्यसैले उनीहरू पदयात्रा नै गरिरहन्छन् ।

सत्त्वलाई उपलब्ध व्यक्ति रजस् र तमस् बिचमा सन्तुलन कायम गर्छ । उसले आवश्यकता अनुसार विश्राम गर्दछ र आवश्यकता भएमा आश्रम बनाउँछ । ऊ आवश्यकताअनुसार परिभ्राजक हुन्छ । तप रजस् र तमस् दुवै रूपको पनि हुन्छ तर कृष्ण पहिले सत्त्वका दृष्टिबाट तपको शुद्धतम रूपको व्याख्या गर्दै हुनुहुन्छ किनभने यो तपको विशुद्ध रूप हो । जहाँ जहाँ दिव्यताको अनुभव हुन्छ, त्यहाँ त्यहाँ देवताको दर्शन हुन्छ । देवता दिव्यतालाई बुझाउने प्रतीकात्मक शब्द हो । हामीसँग यथार्थ दृष्टि भएमा सर्वत्र दिव्यताको दर्शन हुन सक्छ । अँध्यारोलाई पन्छाएर उज्यालोमा परिणत गर्ने सूर्य दिव्यताको एक उदाहरण हो । त्यसैले हिन्दू धर्मावलम्बीहरू सूर्यलाई देवता मानेर आराधना गर्दछन् जुन एक प्रतीक हो । सूर्यले बाहिरी जगत्को अन्धकारलाई हटाउँछ, त्यसैले हामीभित्रको अन्धकार हटाउन पनि भित्री सूर्य चाहिन्छ । विहान उठेपछि सूर्यलाई गरिने नमन पनि यही कुराको घोषणा हो । हामीभित्रको अन्धकारलाई हटाएर प्रकाश ल्याउनु छ । “तमसो मा ज्योतिर्गमय” यसको अर्थ मलाई अन्धकारबाट प्रकाशतिर लैजाऊ भन्ने हो । हे परमात्मा ! म प्रकाश र प्रकाशको स्रोतलाई नमन गर्छु, जसरी बाहिरको रात्रिरूपी अन्धकार मेटियो त्यस्तै मेरो भित्री अन्धकारलाई पनि मेटाइदेऊ भनेर प्रार्थना गर्नु नै दिव्यता अर्थात् देवताको दर्शन गर्न खोज्नु हो । हामीले यस्तो भाव राखेमा यही भावले हामीलाई भित्री रूपान्तरणका लागि लाभ पुऱ्याउँछ ।

सनातनीहरू सूर्य जस्तै नदी, पहाड, वृक्ष आदि सबैलाई दिव्यताको प्रतीक मानेर भुकेर नमन गर्दछन् । यो भुक्नु हाम्रो भाव हो, जहाँ दिव्यताको दर्शन हुन्छ, त्यहाँ नमनको भाव पनि जन्मिन्छ र अन्तमा यो भाव सघन हुन थाल्छ । त्यसैले हिन्दूहरूले चन्द्रमा, पिपल, तुलसी, गङ्गा, कैलाश, हिमालय सबैलाई भुकेर नमन र पूजन गर्ने प्रचलनको थालनी गरेका हुन् । यी सबैलाई देवताको रूप मानेर सर्वत्र दिव्यतालाई नमन गर्ने भावबाट हामीभित्रको देवताको पनि जन्म हुन सक्छ । कृष्ण अर्जुनलाई शरीर सम्बन्धी तपमा सर्वप्रथम देवताको पूजन भन्नुहुन्छ । द्विज अर्थात् दोस्रो गुरु ज्ञानीजनहरूको पूजन भन्नुहुन्छ । हामीभित्र देवताको जन्मपश्चात् हाम्रो चेतनाको अवस्था रूपान्तरण हुन्छ । प्रतीकलाई

मान्नुभन्दा दिव्यताको प्रतीकमा भुकेर नमन गर्नु मुख्य कुरा हो । त्यो भुक्ने भावले भित्र रूपान्तरण हुन्छ र जीवनलाई दिव्यतातिर लैजान्छ । जति बढी देवताको अनुभूति हुन सुरु हुन्छ, त्यति नै हाम्रो दिव्यतातिरको यात्रा सुगम हुन्छ ।

व्यक्तिको पहिलो जन्म बाबु-आमाबाट प्राप्त शरीरको रूपमा र दोस्रो जन्म चेतनाको हुन्छ । जब हामी आफ्नो चेतनालाई जन्म दिन्छौं, त्यो वास्तविक जन्म हो । जसले ब्रह्मलाई जान्यो त्यो द्विज हो । ध्यानस्थ, समाधिस्थ र जसभित्र ब्रह्मको दर्शन भइसकेको छ त्यस्तो व्यक्तिलाई हामी ब्राह्मण भन्छौं । उसलाई नमस्कार गर्दा हामीभित्र पनि त्यस्तै घटना घट्ने कुराको सूत्रपात हुन सक्छ । यसरी द्विजलाई नमन गर्दागर्दै हामी पनि आफ्नो शरीरसँग जोडिएर बसेको अवस्थाबाट छुट्न सक्छौं । हामी पनि शान्त, आनन्दित र मौन अवस्थामा रहेको कुनै क्षणमा द्विजको दर्शन पाउन सक्छौं र भित्रको ज्योति देख्न सक्छौं । द्विजको त्यो ज्योतिका बारेमा अलिकति पनि जान्न सकियो भने हामी पनि आफूभित्रको ज्योतिको खोज गर्न सक्छौं । द्विजको अर्थ जागेको व्यक्ति हो र द्विजको नजिक हुँदा हामी पनि आफूभित्रको खोज सुरु गरेर त्यो दिव्य ज्योतिलाई जान्न सक्छौं । द्विजबाट बगिरहेको परमात्माको एक झलक मात्र देख्न सक्यौं भने जे हामी थियौं त्यो रहदैनाँ र एक क्षणमै कृष्णमय हुन्छौं । द्विज सद्गुरु हो, उसलाई नमन, पूजन र श्रद्धाभाव राखेमा कुनै पनि समय अनायास द्वार खुलेर कृष्णको सामीप्यमा पुग्ने छौं ।

गुरु र ज्ञानीजन जसबाट केही ज्ञान आर्जन गरिएको छ उसप्रति नमन र भुकाउको भावले समर्पण भावलाई सहयोग गर्छ । नमन एकप्रकारको भुक्ने अभ्यास पनि हो । आखिरी अवस्थामा समर्पण गर्नु नै पर्ने हुँदा गुरुप्रतिको नमन गर्ने कलाले यसमा सहयोग गर्छ । जसबाट हामीले केही सिकेका छौं त्यो गुरु हो र जसबाट सबैले अर्थात् अरूले पनि सिकेका छन्, त्यो ज्ञानीजन हो । हामीले गुरु र ज्ञानीजन दुवैलाई भुक्नु र नमन गर्नुपर्छ किनभने गुरुप्रति मात्र भुक्त्यो भने त्यो हाम्रो अहङ्कार हुन्छ र शुद्ध रूपमा भुक्नु हुँदैन । त्यसैले गुरुमा मात्र होइन ज्ञानीजनसमक्ष पनि भुक्नुपर्छ । सनातनीहरूको भुक्ने कला समर्पणको अवस्थामा पुग्नका लागि अत्यन्त उपयुक्त र लाभदायक छ । त्यसैले कृष्णले गुरु र ज्ञानीजनको पूजन भन्नुभएको हो ।

कृष्ण पवित्रता, सरलता, ब्रह्मचर्य र अहिंसाको कुरा गर्नुहुन्छ । पवित्रताको अर्थ प्रामाणिकता हो । हामी जे छौं, त्यसलाई लुकाएर अरू नै प्रदर्शन गर्न खोज्नु अपवित्रता हो । चोरी गरेर वा भुट बोलेर व्यक्ति अपवित्र हुँदैन तर चोरी गरेर पनि आफूलाई म चोर होइन र सत्य बोल्छु भनेर प्रदर्शन गर्नु भने अपवित्र हुन्छ । जसमा चोरी गरेर पनि म चोर हुँ भन्ने सत्य बोल्ने हिम्मत हुन्छ, ऊ पवित्र हुन्छ । यस्तो व्यक्तिमा विपरीतको मिश्रण हुँदैन, ऊ सिधा र सरल हुन्छ । जीवनमा पवित्रता पाउनु छ भने आफू जस्तो छ, त्यस्तै प्रकट गर्नुपर्छ । जति शीघ्र सत्य प्रकट गर्छौं, त्यति नै चाँडो हामीमा परिवर्तन सुरु हुन्छ । किनभने पवित्रताले असत्यलाई जलाइदिन्छ । प्रामाणिकता प्रकट गर्नु पवित्र हुने दिशामा पहिलो कदम हो । कृष्ण पवित्रतापछि सरलता भन्नुहुन्छ किनभने पवित्र व्यक्ति सरल हुन्छ । दाउपेच नजान्नु, अनुचित चलाकी नजान्नु र निर्दोष केटाकेटी जस्तो हुनु सरल हुनु हो ।

सरलतापछि ब्रह्मचर्य भन्नुहुन्छ । यदि व्यक्तिमा पवित्रता छ भने सरलता आफैँ घटित हुन्छ र सरल व्यक्तिलाई ब्रह्मचर्य सजिलो हुन्छ । पहिले कामवासनालाई स्वीकार गरेर त्यसलाई भोग गर्नुपर्छ । जीवनमा कुनै कुराबाट पनि पार जान त्यसको अनुभव गर्नुपर्छ । ब्रह्मचर्य कामवासनाको विपरीत नभएर कामवासनाद्वारा पाएको पीडा र व्यर्थताको अनुभव हो । यस्तो अनुभवबाट गुज्रिएको व्यक्ति नै ब्रह्मचर्यमा उपलब्ध हुन्छ । जुन कुरालाई समाप्त गर्नु छ, त्यसलाई ठिकसँग भोग्नुपर्छ किनभने अधुरो अनुभवबाट कुनै कुराको इच्छा समाप्त हुँदैन । अधुरो अनुभवबाट कोही मुक्त हुन सक्दैन किनभने अधुरो अनुभव संसारमै फिर्ता हुने द्वार हो र पूरा अनुभव मुक्तिको द्वार हो ।

कृष्ण ब्रह्मचर्यपछि अहिंसा भन्नुहुन्छ, किनभने ब्रह्मचर्यमा उपलब्ध हुने व्यक्ति अहिंसालाई उपलब्ध हुन्छ । जबसम्म कामवासना रहन्छ, तबसम्म व्यक्ति हिंसक हुन्छ । अर्को व्यक्तिको शोषण र उपयोग नै कामवासना हो; तसर्थ यो हिंसा हो । कामवासनाले हाम्रो मनमा हिंसा जागृत गर्छ । कसैले यसमा बाधा पुऱ्याउन खोज्दा उसलाई समाप्त पार्ने मनसाय जागृत हुन्छ, त्यही हिंसा हो । कामवासना समाप्त भएपछि अहिंसाको भाव जागृत हुन्छ । अहिंसाको अर्थ अन्य कुनै व्यक्तिसँग प्रयोजन नभई आफ्नो आनन्द आफैँमा खोज्नु हो । अहिंसकले भित्री स्वर्गको अनुभव गर्छ । वासना नरहेमा हिंसा रहँदैन । कृष्ण यसलाई नै शरीर सम्बन्धी तप भन्नुहुन्छ ।

जो उद्वेग नगर्नेवाला प्रिय, हितकारक र यथार्थ भाषण एवम् स्वाध्यायको अभ्यास गर्छ, त्यसलाई निःसन्देह वाणीको तप भनिन्छ । वाणी प्रिय र हितकारक हुनुपर्छ अर्थात् जब हाम्रो वाणी कसैको हितका लागि हुन्छ भने मात्र बोल्न उचित हुन्छ, अन्यथा नबोल्नु नै बेस हुन्छ । नचाहिने कुरा बोलेमा वाणीको हिंसा हुन्छ तसर्थ जे बोल्छौं, त्यो बोलेको सुन्दा पनि सुन्नेलाई प्रीतिकर वाणी मात्र बोल्नुपर्छ । अन्धालाई अन्धो भन्नु असत्य होइन तर उसलाई सुरदास भनेमा त्यसमा माधुर्य हुनुका साथै उचित पनि हुन्छ । कसैलाई चोट पुऱ्याउन भन्दा संवेदनशील भएर अरूलाई पनि प्रीतिकर लाग्ने गरी वाणीको प्रयोग गर्नुपर्छ । उद्वेग उत्पन्न नगर्ने प्रिय, हितकारक र सत्य कुरा गरौं जसबाट स्वाध्यायको अभ्यास होस् भनी कृष्ण भन्नुहुन्छ । बोल्दा होसपूर्वक र वाणीमा मधुरता घोल्दै व्यर्थको उद्वेग उत्पन्न नगर्नेवाला भएर आफ्नो स्वाध्याय पनि चलि रहेमा त्यो वाणीको तप हुने छ ।

मनको प्रसन्नता, शान्त स्वभाव, मौन, मनको निग्रह, भावको पवित्रता यो मनसम्बन्धी तप हो । कृष्ण यसलाई मनको प्रसन्नताको तप भन्नुहुन्छ । मनको प्रसन्नता मनको पार लैजाने उपाय हो । मन प्रसन्न हुँदा प्रसन्नताको सुगन्ध माथि बग्नु थाल्छ । प्रसन्न चित्त व्यक्तिले मात्र परमात्मालाई जान्न सक्छ । मलिन, रोगी र रुग्ण चित्तबाट परमात्मा प्राप्त गर्न सकिन्न किनभने परमात्मा परम उत्सव हो । मनको प्रसन्नतालाई शान्त भाव, मौनता र मनको निग्रहद्वारा जगाएर भित्र प्रसन्न भई मौन मुस्कुराहटद्वारा प्रकट गर्नुपर्छ । मनसँग तादात्म्य नगरी क्रोध आउँदा पनि क्रोध आफू नभएको र क्रोधभन्दा आफू पृथक् साक्षी मात्र हुँ भन्ने सोच्यौं भने साक्षीभाव नै मनको निग्रह हुने छ । भावलाई अपवित्र र क्लुषित नगर्नु नै भावको पवित्रता हो र भाव नै हाम्रो सम्पदा हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो मनसम्बन्धी तीन तपको साधना गर्न सक्थौं भने हामीभित्र सत्त्वको उदय हुने छ ।

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७॥

हे अर्जुन ! फललाई नचाहनेवाला निष्काम योगी पुरुषहरूद्वारा परम श्रद्धाले गरिने पूर्वोक्त तीन प्रकारका तपलाई सात्त्विक भनिन्छ ॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥१८॥

जो तप स्वयम्को सत्कार, मान र पूजाका लागि अथवा अन्य केही स्वार्थका लागि अथवा केवल पाखण्डले मात्र गरिन्छ, त्यो अनिश्चित र क्षणिक फलवाला तपलाई राजस भनिएको छ ॥

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥१९॥

जुन तप मूढतापूर्वक हठले, मन, वाणी र शरीरको पीडासहित अथवा अरूको अनिष्ट गर्नका लागि गरिन्छ त्यो तपलाई तामस भनिएको छ ॥

फलको आकाङ्क्षा नहुनु सत्त्वको शुद्धतम लक्षण हो तर हामी जीवनमा हरेक कृत्य फलाकाङ्क्षाले नै गर्दछौं । चाहनाले छटपटी र अशान्त गराउँछ । शान्ति हाम्रो स्वभाव हो तर चाहनाले यसको बोध हुन दिँदैन । जुन दिन चाहना समाप्त हुन्छ, तब हामीलाई शान्ति सदैव हामीसँगै रहेको बोध हुन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- फललाई नचाहनु सात्त्विक साधनाको पहिलो गुण र लक्षण हो र यो नै निष्काम दशा पनि हो । जब कृत्यमा होइन फलमा रस हुन्छ, तब त्यो कामको दशा हुन्छ र जब फलमा होइन कृत्यमा रस हुन्छ भने त्यो निष्काम दशा हुन्छ । अर्जुन युद्धमा आफन्तहरूलाई मारेमा हिंसा हुन्छ भनेर भाग्न चाहन्छन् । उनले हत्या हिंसा भएकाले यो पाप म गर्दिनँ भनेर युद्धबाट विमुख हुन खोजेको भए कृष्ण केही भन्नुहुन्नथ्यो होला तर अर्जुन फलको कुरा गर्दै छन् । उनी यत्रा आफन्तलाई मार्नु कुनै सार नभएको र यसबाट केही पनि फल प्राप्त नहुने कुरा गर्दै छन् । यहाँ अर्जुन हिंसाका लागि होइन, केवल आफन्तहरूको हिंसाका लागि मात्र चिन्तित छन् । आफन्तका ठाउँमा पराया भएको भए उनीहरूको हत्या गर्न उनमा कुनै सङ्कोच हुने थिएन । अर्जुनमा अचानक सन्यास जस्तो देखिने दशा मोहभावको कारणले उदय भएको छ । यस्तो भाव उठ्नु अर्जुनमा ज्ञानको उदय भएकाले होइन किनभने ज्ञान त सदैव वर्तमानमा हुन्छ र मोह सदैव अज्ञान र भविष्यमा हुन्छ । अर्जुनलाई जे पाइन्छ त्यसभन्दा बढी गुमाउनुपर्छ भन्ने फलको विचारले युद्ध व्यर्थ लागेको छ ।

कृष्णको सारा चेष्टा लड्नु वा नलड्नु भन्दा अर्जुनलाई निष्कामकर्मी बनाउनु हो । तसर्थ उहाँ भन्नुहुन्छ- तिमी फलको आशा नराख र यस्तो गर्न सक्थौ भने तिमी परमात्माको उपकरण मात्र हुने छौ र परमात्माले जे गराउँछ, त्यही तिमी गर्न सक्ने छौ । यदि युद्ध गराउने परमात्माको इच्छा हो भने त्यो नभई टर्दैन र यदि परमात्मा युद्ध गराउन चाहँदैन भने त्यो कदापि हुन सक्दैन । व्यक्तिमा फलाकाङ्क्षा नहुने बित्तिकै परमात्मा नै कर्ता हुन्छ । फलाकाङ्क्षा र अहङ्कार व्यक्तिहरूको केन्द्रमा हुन्छ । फलको आशा छोडेर कृत्य गर्दा अहङ्कार छुट्छ । अर्जुन आफन्तलाई मारेर पाएको साम्राज्यको औचित्य नभएको यसरी भन्दै छन् कि जस्तो उनले नै युद्ध जित्ने निश्चित छ । जब कि दुर्योधनतर्फका योद्धाहरू पनि उत्तिकै शक्तिशाली छन् । तसर्थ अर्जुनलाई भोलि जित्न उनकै हुन्छ भनेर भरोसा गर्ने आधार पनि केही छैन । अर्जुनको अहङ्कार जो केन्द्रमा आफूलाई मात्र देख्छ, त्यही आधारमा उनी त्यस्तो भन्दै छन् । फलाकाङ्क्षाबाट छुट्नु सात्त्विक व्यक्तिको लक्षण हो । तसर्थ कृष्ण बारम्बार अर्जुनलाई फलाकाङ्क्षा छोडेर कर्म गर्न प्रेरित गर्दै हुनुहुन्छ । कर्मको फल केवल परमात्माको हातमा हुन्छ । राम्रो कर्म गर्दा मात्र नभएर कहिलेकाहीँ नराम्रै कर्म गर्दा पनि राम्रो फल प्राप्त हुन सक्छ । हाम्रो हातमा केवल कर्म छ, फल त समष्टिको हातमा भएकाले उसैलाई छोड्नुपर्छ ।

हे अर्जुन ! फललाई नचाहनेवाला निष्काम कर्मयोगीहरूद्वारा परम श्रद्धाले गरिने तीन प्रकारका तपलाई सात्त्विक भनिन्छ । कुनै चाहनाविना निमित्त भावले परम श्रद्धापूर्वक गरिने तप सात्त्विक तप हो । जहाँ परम श्रद्धा हुन्छ, त्यहाँ निष्काम भाव हुन्छ र श्रद्धालु व्यक्ति नै ज्ञानी हुन्छ । श्रद्धा ज्ञान हो भने अश्रद्धा अज्ञान हो । परम श्रद्धालु व्यक्ति सदैव आफूले गर्नयोग्य कर्म गर्छ र फल सदा परमात्मामा छोडिदिन्छ । परम श्रद्धामा रत्तीभर सन्देह हुँदैन र ऊ आफूले जे रोप्यो त्यही प्राप्त हुन्छ भनेर सोच्दछ । तसर्थ श्रद्धा र निष्काम भावबाट गरिने कृत्य सात्त्विक तप हो । सत्कार, मान र पूजाका लागि पाखण्डले गरिने तप सदैव अनिश्चित र क्षणिक फलवाला हुने हुँदा यो राजस तप हो । अरूको प्रशंसा पाउन भनेर गरिएको उपवास वा यस्तै तप गर्ने व्यक्ति सत्कारका लागि तप गर्दछ, जो क्षणिक फलवाला हुन्छ । धन र पदबाट क्षणिक सुख मात्र प्राप्त हुन्छ । अरूको नजरमा धार्मिक देखिने उद्देश्यले गरिने तप पाखण्डले गरिने तप हो । तप गर्ने चाहना, भाव र श्रद्धा नभए पनि लोकाचारका लागि बाध्यतापूर्वक गर्नु पाखण्ड हो । राजसी व्यक्तिले

तप पनि सत्कार, मान र पाखण्डका लागि गर्छ । फलको आकाङ्क्षाको उद्देश्यले गरिने तप राजसी तप हो, जसमा क्षणिक सुख मात्र हुन्छ ।

मूढतापूर्वक, हठले, मन, वाणी र शरीरलाई पीडा अथवा अरूको अनिष्ट गर्ने उद्देश्यले गरिने तपलाई तामस तप भनिन्छ । दम्भ, अकड, जिद्दी र हठी व्यक्तिहरू अरूले गर्न नसकेको कुरा आफू गरेर देखाउन सक्छौं भन्ने ठान्दछन् । यस्ता व्यक्तिहरू काँडामा सुत्ने, एक खुट्टामा उभिने, खाल्डो खनेर शरीरलाई पुर्ने गर्दछन्, जसबाट उनीहरूको अहङ्कारलाई तुष्टि मिल्दछ । राजस व्यक्तिले त क्षणिक सुख भए पनि प्राप्त गर्छ तर यस्तो तमस् तप गर्ने व्यक्तिले भीड त जम्मा गर्न सक्छन् तर प्राप्ति भने शून्य हुन्छ । संसारमा दुई प्रकारका मूढ व्यक्तिहरू एक स्वयम्लाई सताउने र अर्को अरूलाई सताउने हुन्छन् । अत्यधिक तथाकथित साधुहरू हठ, मान र सत्कारका लागि तप गर्छन् भने अत्यन्त निम्न व्यक्ति फलाकाङ्क्षाविनाको सात्त्विक तप गर्दछन् ।

सात्त्विक व्यक्तिले उपवास परमात्माको नजिक हुनका लागि गर्दछ । राजस व्यक्ति प्रशंसा पाउने चेष्टाले अनसन गर्छ, जसका पछाडि आकाङ्क्षा हुन्छ । जहाँ आग्रह हुन्छ, त्यहाँ सत्याग्रह हुन सक्दैन किनभने सत्यको कुनै आग्रह नै हुँदैन । तामसी व्यक्तिले तप मूढतापूर्वक गर्छ किनभने उसको मनमा हिंसा र अज्ञान मात्र हुन्छ । तामसी व्यक्ति हठले मन, वाणी र शरीरलाई पीडा पुर्याएर आफ्नो कष्ट र अरूको अनिष्टका लागि तप गर्दछन् । यस्तो मूढ चित्तको व्यक्तिमा आफ्नो सुखमा भन्दा अरूको दुखमा रस हुन्छ जुन तमस्को लक्षण हो । राजस व्यक्ति आफ्नो सुखमा प्रसन्न हुन्छ र सत्त्व गुणको व्यक्ति अरूलाई सुख दिनुमा सुख प्राप्त गर्दछ । हाम्रो जीवनको सारा हिस्सा यिनै तीन गतिविधिमा बाँडिएका हुन्छन् । यदि कुनै व्यक्तिले स्वाध्यायपूर्वक आफ्ना वृत्तिहरूलाई, आफ्ना दृष्टिहरूलाई र आफ्ना धारणाहरूलाई ठिकसँग अध्ययन गर्‍यो भने त्यो अनुभवबाट हामीभित्र माथि उक्लिने मार्ग निर्माण हुन थाल्छ । जब हामी सत्त्वको निकट हुन्छौं, तब त्यति नै श्रद्धा र भगवत्ताका निकट हुन्छौं ।

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥२०॥

हे अर्जुन ! दान दिनु नै कर्तव्य हो । यस्तो भावबाट जुन दान देश, काल र पात्रलाई दिँदा प्रत्युपकार नगर्ने मनसायबाट दिइन्छ, त्यो दानलाई सात्त्विक भनिएको छ ॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥२१॥

जो दान क्लेशपूर्वक तथा प्रत्युपकारको प्रयोजनले अथवा फललाई दृष्टिमा राखेर पुनः दिइन्छ, त्यो दानलाई राजस भनिएको छ ॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

जुन दान विना सत्कार अथवा तिरस्कारपूर्वक अयोग्य देश कालमा कुपात्रहरूलाई दिइन्छ, त्यो दान तामस दान हो ॥

कृष्ण तीनै गुणलाई जीवनका सबै सन्दर्भहरूमा सम्झाउने प्रयास गर्दै हुनुहुन्छ । दान दिनु कर्तव्य हो । पहिलेको समयमा कर्तव्यको जुन अर्थ थियो, त्यो अहिले अपभ्रंश र विकृत भएको छ । अहिले जुन काम भित्री इच्छा नभई लोकाचारले गर्नुपर्ने हुन्छ, त्यसलाई हामी कर्तव्य भन्दछौं । आमा-बुबा बिरामी हुँदा गर्ने सेवालालाई हामी कर्तव्य भन्छौं । छोराछोरीलाई हुर्काउनु, पढाउनुमा कुनै अहोभाव हुँदैन तर यसलाई पनि हामी कर्तव्य भन्छौं । अब कर्तव्य शब्दको गरिमा नै हराइसकेको छ । कर्तव्य भन्नाले दबाबमा गर्ने

कर्म नभई जे गर्न योग्य छ र जसका अतिरिक्त गर्नयोग्य केही छैन भन्ने हो । यस्तो कर्तव्यमा सात्त्विक भाव हुन्छ ।

अध्याय-१७

भारतको महाराष्ट्रमा कृष्णको नाम बिठोबाको नामले प्रसिद्ध छ र यसको रोचक कथा छ । एकजना कृष्णका परमभक्त आफ्नी आमाको गोडा मिचेर सेवामा तल्लीन थिए । कृष्ण उससँग एकदमै प्रसन्न हुनुहुन्थ्यो । तसर्थ दर्शन दिन आफैं आउनुभयो र कृष्णले “म तिमीलाई भेट्न आएको छु मतिर हेर” भन्नुभयो । त्यो भक्तले एउटा ईट्टा अगाडि सारेर भगवान् कृष्णलाई आमाको सेवा नटुङ्गिएको हुँदा केही क्षण त्यो ईट्टामा बसेर प्रतीक्षा गर्न भन्यो । कृष्ण त्यही ईट्टामा बसेर प्रतीक्षा गर्नुभएकाले उहाँको नाम बिठोबा भयो । महाराष्ट्रको पन्डरपुरमा बिठोबाको अनौठो मन्दिर छ जहाँ भगवान् भक्तको इच्छाअनुसार बस्नु भएको छ । यसरी जसले भगवान्लाई समेत आमाको सेवा गर्नका लागि प्रतीक्षा गराउँछ, वास्तवमा यो कर्तव्य हो । जहाँ भगवान् र भक्तबिच यस्तो प्रेम हुन्छ, त्यही प्रार्थनाको फूल फुल्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- सात्त्विक व्यक्तिका लागि दान दिनु कर्तव्य हो किनभने दिनुभन्दा ठुलो कुरा केही छैन । दिनुमा नै सात्त्विक व्यक्तिको आनन्द प्रगाढ हुने हुँदा सात्त्विक व्यक्तिले दान प्रसन्नतापूर्वक दिन्छ । दिनु नै आनन्दको अनुभूति हो । दान दिनु कर्तव्य हो भन्ने भावले जसले देश, काल र पात्र निश्चित गरेर दान दिन्छ, त्यो व्यक्ति सात्त्विक हो । दानको कृत्य शाश्वत हुन्छ । तसर्थ सात्त्विक व्यक्तिले दान दिनुअघि देश, काल र पात्रलाई विचार गरेर, खोजेर र निश्चित भएपछि दान दिन्छ किनभने केवल दिनु पर्याप्त हुँदैन । जब आफ्नो कृत्य सदाका लागि शुभ हुन्छ भनेर विश्वस्त भइन्छ, तब होसपूर्वक दान दिनुपर्दछ । सात्त्विक व्यक्तिले प्रत्युपकार नगर्नेवालालाई दान दिन्छ किनभने दान व्यापार होइन । दान त्यही व्यक्तिलाई दिनुपर्छ जसबाट लिने कुनै धारणा हुँदैन । दान यस्तो होस्, जहाँ धन्यवादको मागको स्थान पनि नबचोस् बरु दान ग्रहण गर्न स्वीकार गरेकोमा स्वीकार गर्ने व्यक्तिलाई धन्यवादस्वरूप दक्षिणा दिन सकियोस् । दानी व्यक्तिले त कसैलाई थाहा नै नदिई गुप्त दान दिन्छ । अलिकति पनि इच्छा, प्रशंसा र धन्यवादको भाव भएमा त्यो सात्त्विक दान हुँदैन भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ ।

प्रशंसा र धन्यवाद पाउने इच्छाले, क्लेशपूर्वक तथा प्रत्युपकारको प्रयोजनले फलको उद्देश्य राखेर दिइने दान राजस दान हो । जब हामी प्रत्युपकार चाहन्छौं, तब त्यो दान आनन्द भावले दिइएको दान हुँदैन र जब फल पाइन्छ अर्थात् प्रति-उत्तर आउँछ, तब मात्र यस्तो व्यक्तिलाई आनन्द आउँछ । यस्तो व्यक्तिले क्लेशपूर्वक फलको आशा राखेर दान दिने हुँदा यो दान नभएर व्यापार हुन्छ । उसले शुद्ध दानको अद्भुत क्षणलाई व्यर्थ बनाउँछ । जुन दानविना सत्कार अथवा तिरस्कारपूर्वक अयोग्य देशकालका कुपात्रलाई दिइन्छ, त्यो दान तामस भनिएको छ । राजस व्यक्तिले सत्कार गरेर दान दिन्छ किनभने यसबाट पछि प्रत्युपकार पाउनुपर्ने हुन्छ । भित्र जतिसुकै क्लेश भरिएको भए पनि बाहिर प्रसन्नता देखाएर दान दिन्छ । तर जुन दानविना सत्कार अथवा तिरस्कारपूर्वक दिइन्छ, त्यस्तो दान अपमानपूर्वक दिइएको हुन्छ । दान दिँदा तिमी दरिद्र व्यक्ति हो; त्यसैले म दान दिँदै छु भन्ने आभास हुने गरी जताएर यस्तो व्यक्तिले दान दिन्छ । तामसी व्यक्तिले न देशकाल विचार गर्छ न पात्रको नै विचार गर्न सक्छ । तसर्थ यस्तो दान नाम मात्रको दान हुन्छ । तामसी व्यक्तिमा आफैंमा पात्रता नहुने उसले पात्र खोज्न सक्ने सम्भावना पनि हुँदैन । तामसी व्यक्तिले दान लिने व्यक्ति पनि तामसी नै खोज्छ । तसर्थ देशकाल पात्रताको खोज नगरी कुपात्रलाई दान दिँदा दान दिने र पाउने व्यक्ति दुवैको हित होइन नोक्सान मात्र हुन्छ ।

ध्यानी सात्त्विक व्यक्तिलाई खोजी गरेर भोजन दियो भने तिमी धन्यभागी हुने छौ र पूरा जीवन सार्थक हुने छ भनेर बुद्धले भन्नुभएको छ । बुद्धका पचास हजार भिक्षु उहाँसँगै हुन्थे र भोजनको निमन्त्रणा दिने व्यक्तिहरूको लामो लाइन लाग्दथ्यो । भिक्षुहरू जहाँ जान्थे, उनीहरूको ठुलो सम्मान गरिन्थ्यो । भिक्षुहरू सात्त्विक हुनाले व्यवहारबाट सत्त्वको आभास हुन्थ्यो । उनीहरू जुन घरमा भोजन लिन्थे ती

व्यक्ति धन्यभागी हुन्थे । त्यसैले भोजन खुवाउने व्यक्तिले भिक्षुलाई धन्यवादसहित दक्षिणा समेत दिन्थे । सात्त्विक दान प्रतिउत्तरको आकाङ्क्षा विना पात्रता हेरेर दिइन्छ र दान लिने व्यक्तिलाई दक्षिणा पनि दिएर धन्यवाद व्यक्त गरिन्छ । राजस दान क्लेशपूर्वक आकाङ्क्षापूर्वक प्रतिउत्तरको प्रयोजनले फललाई उद्देश्य राखेर दिइन्छ । कतिपय पुरोहितहरू यहाँ दान गरेमा स्वर्गमा त्यसको लाखौँ गुणा फल पाइन्छ भन्ने प्रलोभन दिएर मूर्ख बनाउन खोज्छन् जुन बिलकुल असत्य र बालुवामा पानी हाल्नु बराबर हो । जसले केही आशा नराखी दान दिन्छ, उसका लागि वास्तविक स्वर्ग त यहीँ छ । क्लेशले क्लेश बढाउँछ भने आनन्दले आनन्द नै बढाउँछ । तामस दान केवल अपमान गर्न, अहङ्कारलाई तृप्त गर्न दिइन्छ, यस्तो दान निश्चित नै कुपात्रको हातमा पर्छ र त्यसको दुष्परिणाम हुन्छ ।

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥२३॥

हे अर्जुन ! ॐ, तत्, सत् यस्ता तीन प्रकारको सच्चिदानन्दघन ब्रह्मको नाम भनिएको छ; त्यसै ब्रह्मबाट सृष्टिको आदिकालमा ब्राह्मण र वेद तथा यज्ञादि रचिएको हो ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥२४॥

ब्रह्मवादी श्रेष्ठ पुरुषहरूलाई शास्त्र विधिबाट नियत गरिएको यज्ञ दान तप रूप क्रियाहरू सदा ॐ यस्तो यो परमात्माको नामको उच्चारण गरेर नै आरम्भ हुन्छ ॥

तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥२५॥

‘तत्’ नामले भनिने परमात्माको यो सबै हो भन्ने भावले फललाई नचाहेर नाना प्रकारका यज्ञ, तपरूप क्रियाहरू तथा दानरूप क्रियाहरू कल्याणको इच्छा भएको पुरुषद्वारा गरिन्छ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! ॐ तत् सत् यस्तो यो तीन प्रकारको सच्चिदानन्दघन ब्रह्मको नाम भनिएको छ । तत् को अर्थ त्यो (That) हो । तत् शब्द तटस्थ छ र यसमा कुनै भाव छैन । भक्तले भगवान्लाई तिमी भन्दछन् भने ज्ञानी ‘तत्’ को उपयोग गर्दछन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- ॐ तत् सत् परमात्माको स्वरूप हो । परमात्मा ॐकार स्वरूप र सत्य हो । ॐ तत् सत् यी ब्रह्मका नाम हुन् । भक्तहरू ‘त्यो’ को प्रयोग नगरी ‘तिमी’ या ‘तँ’ को प्रयोग गर्दछन् तर तिमीमा ‘म’ पनि समावेश हुन्छ किनभने ‘म’ नभईकन तिमी हुन सक्दैन र तिमीमा ‘म’ पनि हुँदा बिछोडको सम्भावना पनि हुन्छ तर तत् ‘त्यो’ सँग बिछोड हुने सम्भावना नै हुँदैन । उपनिषद्ले पनि ॐ तत्त्वमसि श्वेतकेतु भनेको छ जसको अर्थ “त्यो तिमी नै हो श्वेत केतु” भन्ने हो । जब कुनै व्यक्ति अस्तित्वसँग कुनै फरकपन नभई एकताको अनुभव गर्छ, तब यस्तो एकताको अनुभूतिको परम सीमा ॐ तत् सत् हो । हे अर्जुन ! ॐ तत् सत् यस्ता यी तीन शब्दबाट सच्चिदानन्दघन ब्रह्मको नाम भनिएको छ । सनातन धर्मावलम्बीहरूले परम प्रज्ञाबाट परमात्मालाई ‘त्यो’ भनेका छन् । ‘त्यो’ कोरा या रुखो शब्द होइन । ‘त्यो’ को स्वाद लिन नसक्नाले हामीलाई रुखो लाग्न सक्छ तर तत् शब्दको स्वाद लिनेलाई ‘तिमी’ या ‘तँ’ शब्द फिका र छायाँजस्तो लाग्छ । उनीहरूले असली नाम जानेको हुनाले ‘तँ’ र ‘तिमी’ भन्दा ‘त्यो’ भन्नुमा उनीहरूलाई आनन्द लाग्छ । जबसम्म तँ र तिमी मेटिँदैन, तबसम्म तत्को अर्थ जान्न सकिन्न ।

उसको नाम ॐ हो । यो तीन मात्राबाट बनेको छ- अ-उ-म्; कृष्णले यहाँ पनि त्रिगुणको नै चर्चा गर्नुहुन्छ । सारा अस्तित्व तीनबाट बनेको छ र ॐ पनि तीनबाट बनेको छ । ॐ कुनै शब्द नभई यो अद्भुत ध्वनि हो र यो ध्वनि मनुष्यद्वारा निर्मित होइन । हाम्रो विचार शून्य भएपछि मात्र त्यो ध्वनि

अभावमा कर्मकाण्ड होइन, शास्त्र जो ज्ञान र मुक्तिको नगिच हुन्छ, त्यसको चुनाव गर्नुपर्छ । यदि शास्त्र उपलब्ध छैन भने कर्मकाण्ड मात्र शेष रहने हुँदा त्यो चुन्नुबाहेक अरु विकल्प नै हुँदैन किनभने क्रियाकाण्ड परमात्माको आखिरी प्रतिध्वनि हो ।

व्यक्तिहरू तीन प्रकारका र परमात्माका मार्ग पनि तीन प्रकारका नै छन् । सर्वप्रथम यज्ञादि कर्महरूबाट बच्न सकिन्छ भने बच्ने प्रयास गर्नुपर्छ । तत्पश्चात् शास्त्रबाट पनि बच्न सकिन्छ भने बच्न प्रयास गर्नुपर्छ र सद्गुरु अर्थात् ब्राह्मण खोज्ने प्रयास गर्नुपर्छ किनभने ब्राह्मणबाट परमात्मा समक्ष सिधै पुग्न सकिन्छ । कृष्ण ब्रह्मवादी श्रेष्ठ पुरुषहरूलाई शास्त्रविधिबाट नियत गरिएको यज्ञ, ज्ञान र तप रूप क्रियाहरू सदा परमात्माको नामरूप ॐ उच्चारण गरेर नै प्रारम्भ हुन्छ भन्नुहुन्छ । सारा हिन्दू शास्त्रविधिहरू ॐकारबाटै आरम्भ र ॐकारमै पूर्ण हुन्छन् । यो परमात्मा नै आरम्भ र यही नै अन्त हो भन्ने प्रतीक हो । हामी परमात्माबाट जन्मिन्छौं एवम् परमात्मामै विलीन हुन्छौं र हाम्रो वृत्त त्यहाँ पूरा हुन्छ । पहिलो पाइला जन्म र अन्तिम पाइला मृत्यु हो । हाम्रो जीवनको सुरु र अन्त पनि ॐ मै पूर्ण हुन्छ । जीवनको प्रारम्भ ॐबाट भएको हामीलाई ज्ञात छैन तर जुन दिन ॐ मा पूर्ण हुन्छ, त्यही दिन हामी ॐ बाटै सुरु भयौं, ॐ मै जीवन यात्रा गर्नु र ॐमै विसर्जित हुँदै छौं भन्ने ज्ञात हुन्छ ।

ॐबाट सुरुवात भएर ॐमै समाप्त हुने शास्त्रका प्रतीकहरू सरह हामीले पनि हाम्रा हरेक कृत्य ॐबाट अर्थात् परमात्माबाट सुरुवात भएर परमात्मामै समाप्त होऊन् भन्ने भाव गर्नुपर्छ तर ॐ उच्चारणले होइन भावबाट गरिनुपर्छ । ॐका पनि तीन रूप छन्- पहिलो यज्ञादिक, दोस्रो वेदको बोध, अध्ययन, स्वाध्याय, मनन-चिन्तन र तेस्रो ब्राह्मण जस्तो अन्तरभाव । तत् अर्थात् तत् नामले भनिने परमात्मा नै यो सबै हो । यस्तो भावले फललाई नचाहेर नाना प्रकारका यज्ञ, तप, रूप क्रियाहरू तथा दानरूप क्रियाहरू मोक्षको आकाङ्क्षा भएका पुरुषहरूले गर्दछन् ।

यहाँ कृष्णको वचनमा विरोधाभासको भान हुन्छ किनभने यो सबै उसैको हो भन्ने भावले फललाई नचाहेर कल्याणको आकाङ्क्षावाला पुरुष अनेक क्रिया गर्दछन् भन्नुभएको छ । मोक्षको आकाङ्क्षा पनि फलकै आकाङ्क्षा हो । तर यसमा कुनै विरोधाभास छैन किनभने हामी संसारको आकाङ्क्षामा बाँचिरहेको हुँदा फलको आकाङ्क्षाबाट मुक्ति पाउन सर्वप्रथम मोक्षको चाहना उत्पन्न गर्नुपर्छ तर चाहना गर्नेबित्तिकै मोक्ष प्राप्त गर्न सकिन्न किनभने यो विराट् आकाङ्क्षा हो । हामीले संसारको आकाङ्क्षा राख्यो भने त्यो तुरुन्त प्राप्त हुन्छ किनभने यो छुद्र चाहना हो । संसारको आकाङ्क्षा विक्षिप्तताको साथमा गरेमा सिकन्दर या नेपोलियन हुन सकिन्छ तर परमात्मा आकाङ्क्षाबाट पाउन सकिन्न । यो संसारमा सबै कुरा पाएर पनि केही पाइन्न र यसरी केही पनि संसारमा पाइन्न भनेर सोच्ने व्यक्ति मात्र धार्मिक हुन सक्छ किनभने सारतत्त्व परमात्मा मात्र हो । यो संसारको दौड व्यर्थ लागेपछि मात्र नयाँ दौड सुरु हुन्छ र मोक्षको खोज सुरु हुन्छ । साथै मोक्षको दौडमा लाग्ने व्यक्तिलाई बिस्तारै मोक्ष दौडबाट पाउन सकिन्न भन्ने जानकारी हुन्छ । मोक्षको चाहना पनि छोडेपछि मात्र मोक्ष पाउन सकिन्छ किनभने मोक्षको अर्थ नै आकाङ्क्षाबाट मुक्त हुनु हो । परमात्मालाई पाउने अर्थ नै उसलाई पाउने चाहना पनि नरहनु हो । यस्तो अचाहको अवस्थामा मात्र परमात्मा पाइन्छ ।

मोक्षको अर्थ नै आकाङ्क्षाबाट मुक्त हुनु हो । परमात्मा एक रहस्य हो र उसलाई केवल अचाहको अवस्थामा मात्र प्राप्त गर्न सकिन्छ र त्यो पनि उसकै कृपाबाट मात्र प्राप्त हुन सक्छ । त्यसैले कृष्ण फललाई नचाहेर मोक्षको आकाङ्क्षा गर्नेवाला पुरुषहरूद्वारा यज्ञ, तप र दान गरिन्छ भन्नुहुन्छ । मोक्षको चाहनाले उसलाई पाउन बाधा हुन्छ तर सुरु मोक्षको आकाङ्क्षाबाट गर्नुपर्छ र अन्त मोक्षको चाहना पनि छोडेर निराकाङ्क्षाबाट गर्नुपर्छ । चाहनाको अनुभवले मोक्षमा पुग्न सकिन्न भन्ने ज्ञान भएपछि चाहना समाप्त हुन्छ र त्यहीँ मोक्ष उपलब्ध हुन्छ ।

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥२५॥

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥२८॥

लोकगीता-६६१

सदा रहन्छ । जुन दिन हामी आफूभित्रको कहिल्यै नजन्मिने, कहिल्यै समाप्त नहुने जो सदा छ, त्यो सत्लाई जान्ने छौं, त्यो दिन हाम्रो भड्काउ र दुखको अन्त हुने छ ।

परमात्मा छ भन्दा पुनरुक्ति हुनाले हामी उहाँलाई सत् भन्दछौं । उपनिषद् र वेदान्तले परमात्मा छ भनेर दावा गर्दैन् किनभने जो छ, उही परमात्मा हो र हुनु मात्र परमात्मा हो भन्दछन् । पश्चिममा नास्तिकहरू धेरै जन्मे किनभने पश्चिममा परमात्मा छ भनिन्छ र जुन कुरा छ भनिन्छ त्यसलाई छैन भनेर पनि तर्क गर्न सकिन्छ । जस्तो मनुष्य आज छ भोलि हुँदैन । हाम्रो वेदान्त अनुसार परमात्माको व्याख्या पश्चिमले गर्न सकेको छैन । त्यसैले हिन्दूहरूको घोषणा भिन्न छ । हामी ईश्वरलाई सत् भन्दछौं । सत् उसको गुण नभई स्वरूप हो । गुण हराउन सक्छ तर स्वरूप कहिल्यै हराउँदैन । हाम्रो हुनु गुण हो स्वरूप होइन र परमात्माको हुनु स्वरूप हो गुण होइन । परमात्मा सदा छ त्यसैले परमात्मालाई सत् भन्नु नै उपयुक्त हुन्छ ।

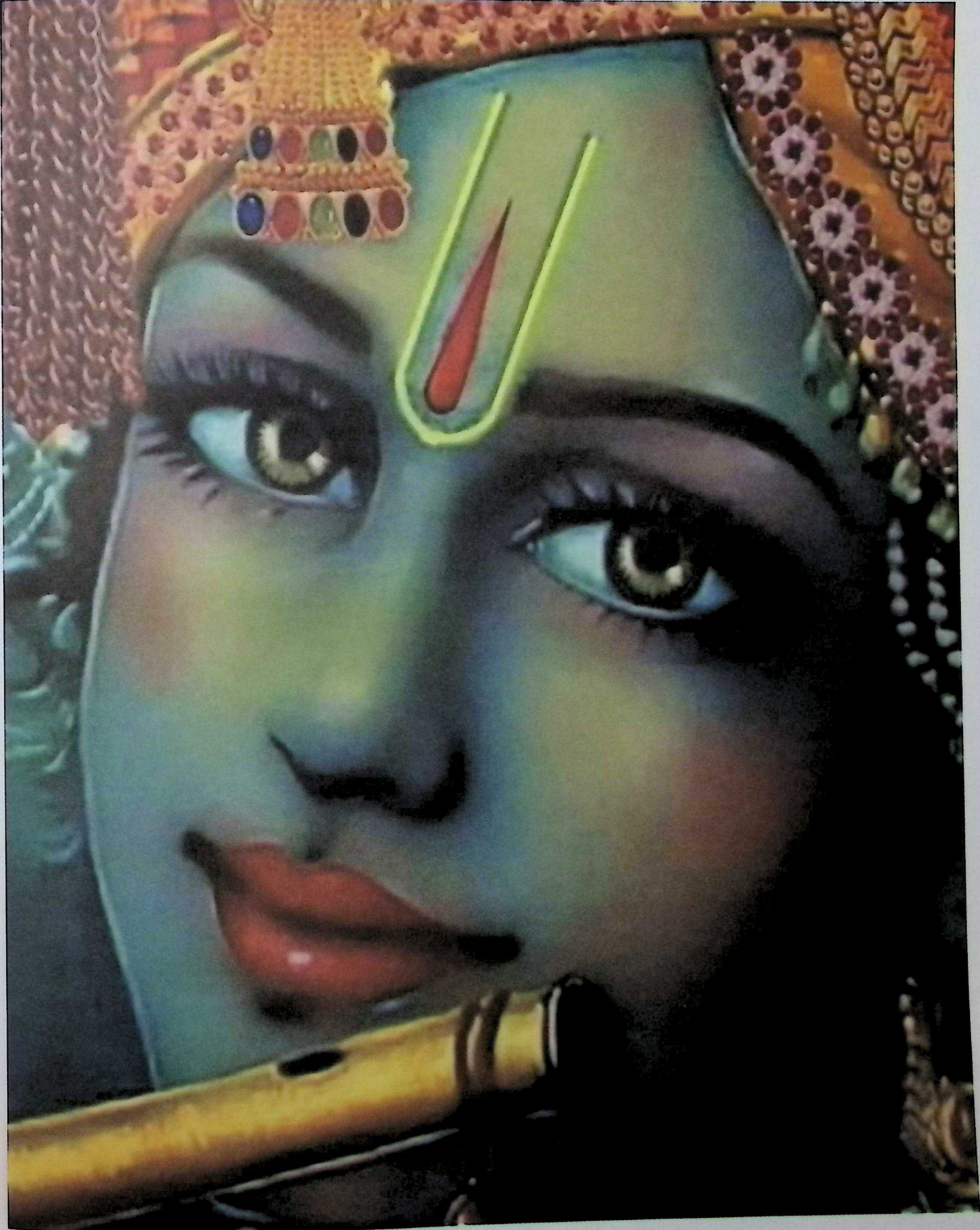
ॐ तत् सत् यो तब सत्य हुन्छ, जब हामी मेटिएर त्यसमा विलीन हुन्छौं । हामी जब विलीन हुन्छौं, तब मात्र परमात्मा हुनुको प्रगाढताको गहन अनुभव हुन सक्छ । हामी नै बन्धन हुँदा हामीबाटै मुक्ति चाहिन्छ । जुन दिन हामी नरही विलीन हुन्छौं, तब जे शेष रहन्छ त्यो ॐ तत् सत् हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- सत् यो परमात्माको नाम सत्य र श्रेष्ठ भावमा प्रयोग गरिन्छ र हे पार्थ ! उत्तम कर्ममा पनि सत् शब्द प्रयोग गरिन्छ । जहाँ जहाँ अहङ्कारशून्य हुन्छ, त्यहीँ सत् शब्दको प्रयोग हुन्छ । निरहङ्कार भावले गरिने त्यो कर्म जो हामीद्वारा परमात्माले गराउँछ त्यो सत्कर्म हो । हामीद्वारा गरिएको सेवा यदि परमात्माले गराएको हो भने मात्र त्यो सत्कर्म हो अन्यथा होइन । त्यस्तै दान दिँदा हाम्रो हात परमात्माको हात बनेर हामी केवल उपकरण मात्र भयौं भने त्यो सत्कर्म हुन्छ, अन्यथा दान र सेवा पनि सत्कर्म हुँदैन । सत् कर्मको अर्थ राम्रो काम होइन । निरहङ्कारपूर्वक गरिएको असल र उचित कर्म मात्र सत्कर्म हो । परमात्माबाट हुने कर्म सत्कर्म र हामीबाट हुने कर्म असल कर्म हो किनभने हाम्रो कर्ममा अहङ्कार निहित हुन्छ ।

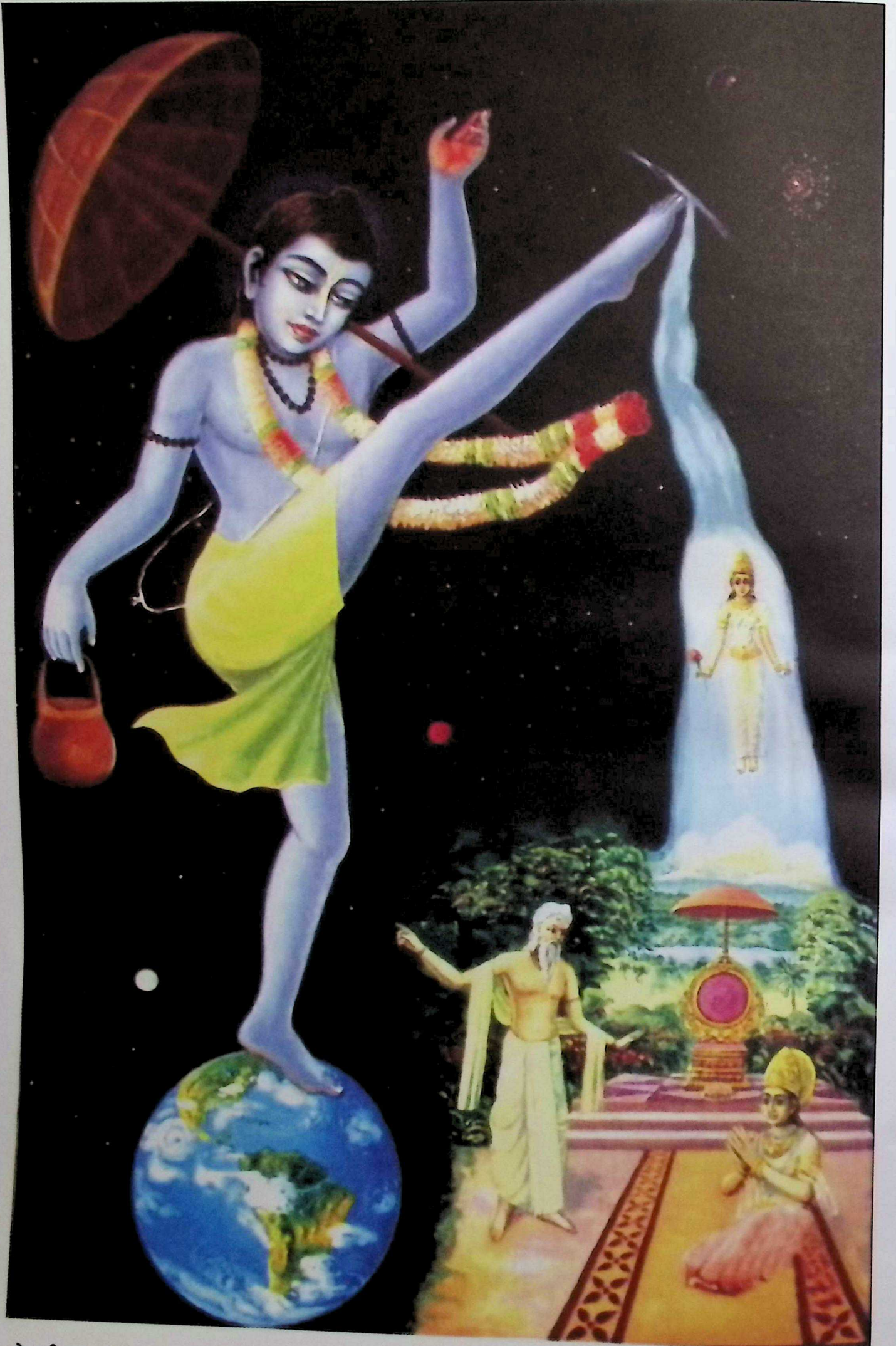
त्यस्तै यज्ञ, तप र दानमा जुन स्थिति छ, त्यो पनि सत् हो भनिन्छ र त्यो परमात्माको अर्थ गरिएको कर्म निश्चयपूर्वक सत् हो भनिन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! युद्ध न सत् न त असत् नै हो । तसर्थ यो कसरी गर्ने तिमीमा निर्भर हुन्छ । युद्धलाई नराम्रो, हिंस्रक, दुष्कर्म र पाप नसोच । यहाँ प्रश्न युद्धको होइन प्रश्न त युद्ध गर्नेवालाको हो । तसर्थ यदि तिमी निमित्त भावले आफूले गरेको नसम्भरेर युद्धमा उत्रिन्छौ भने परमात्माले नै यो सबै तिमीद्वारा गराउँछ । तिमी बिचबाट हटेर यो परमात्मालाई गर्न दियो भने त्यो सत्कर्म हुन्छ र यो युद्ध पनि धर्म युद्ध हुन्छ । तर यदि तिमीले आफैं युद्ध गरिरहेको छु भन्ने ठान्यौ भने त्यो असत् हो । तसर्थ सत् र असत्को कर्मसँग सम्बन्ध छैन । एउटा वेश्या र चोरले पनि आफ्नो स्वकर्ममा प्रामाणिक रूपमा अटल रहेर विना भेदभाव आफ्नो कर्तव्यपालन गर्छन् भने त्यो सत्कर्म हुन्छ । यदि एउटा हत्याराले पनि आफ्नो अहङ्कार त्यागेर परमात्माले गराए बमोजिम आफू निमित्त भएर कर्म गर्छ भने उसको कृत्य पनि सत् हुन्छ ।

दान, तप, यज्ञ जे गरे पनि त्यहाँ रत्तीभर पनि अहङ्कार छ भने त्यो कृत्य बाहिरबाट जतिसुकै उचित देखिए पनि सत् हुँदैन । परमात्माको हात भएको कृत्य मात्र सत् हो किनभने परमात्मा मात्र सत् हो । हे अर्जुन ! विना श्रद्धा होमिएका हवन तथा दिएको दान, तपेको तप जस्ता कर्म असत् हुन् भनिन्छ । श्रद्धाको अर्थ समर्पण र निमित्त हुनुका साथै “म केही होइनँ सबै तिमी हो” भन्ने भाव हो । श्रद्धाको अर्थ तिम्रो इच्छा भन्ने समर्पणको भाव हो । यसरी कर्म गरेमा हामीलाई कर्मको जालले र पापले छुन सक्दैन । विना श्रद्धा गरिने सबै कृत्य असत् मात्र हुन् । त्यसैले त्यो न इहलोकमा लाभदायक छ न परलोकमा नै लाभदायक हुन्छ । आफूद्वारा गरिने हरेक कर्म अहङ्कारले गरिने हुँदा त्यो कृत्य अधर्म र असत् हो ।

निरहङ्कार भावले गरिने सबै कृत्य जहाँ परमात्मा नै कर्ता हुन्छ त्यो सत् हो । आफू विलीन भएर पनि शेष रहने यज्ञ, तप, दान नै ॐ तत् सत् हो ।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम
सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥

ॐ श्रीपरमात्मने नमः

अठारौ अध्याय

मोक्षसन्न्यासयोगः

अर्जुन उवाच

सन्न्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।

त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥१॥

अर्जुनले भने- हे महाबाहु ! हे ऋषिकेश ! हे वासुदेव ! म सन्न्यास र त्यागका तत्त्वबारे पृथक् पृथक् जान्न चाहन्छु ॥

श्रीभगवानुवाच

काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः ।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥२॥

हे अर्जुन ! कतिपय पण्डितहरू काम्यकर्मको त्यागलाई सन्न्यास ठान्दछन् र कति विचक्षण अर्थात् विचार कुशल पुरुष केवल सबै कर्मको फलको त्यागलाई त्याग भन्दछन् ॥

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥३॥

कैयन् मनीषी भन्छन्- कर्म सबै दोषयुक्त छ, त्यसैले कर्म त्याग्न योग्य छ र अरू विद्वान्हरू भन्छन्- यज्ञ, दान र तप रूप कर्म त्याग्न योग्य छैनन् ॥

यो गीताको अन्तिम अध्याय हो । हरेक कुरा सुरु भएपछि समाप्त पनि हुन्छ । कृष्णजस्तो अलौकिक र अद्भुत पुरुषको वचन पनि पूर्णविराम हुन लाग्यो । सबै शास्त्रको सुरु र अन्त हुन्छ तर सत्य शाश्वत हुन्छ । शब्द क्षणभङ्गुर भएकाले कृष्णका शब्द पनि विलीन त हुन्छन् तर उहाँका वचनमा रहेको सत्यको प्रतिछाया पानीमा चन्द्रमा देखिएजस्तै सदैव प्रतिविम्बित भइरहने छ । शाश्वतलाई प्रतिविम्बका माध्यमबाट खोज्ने प्रयास गरेमा गीताप्रति वास्तवमा अहोभाव व्यक्त गरेको ठहर्ने छ । गीताका शब्दमा माध्यमबाट खोज्ने प्रयास गरेमा गीताप्रति वास्तवमा अहोभाव व्यक्त गरेको ठहर्ने छ । गीताका शब्दमा अल्झिने व्यक्ति कृष्णबाट वञ्चित हुन्छ । तसर्थ गीताका शब्दलाई सुनेर निःशब्दको यात्रामा निस्कनुपर्छ र जहाँबाट गीता प्रवाहित भएको छ, त्यो महाचैतन्यरूपी कृष्णको खोजमा बढनुपर्छ । गीता अत्यन्तै बहुमूल्य भएकाले यसमा सत्को खोजी गर्नुपर्छ र त्यही सत् वा अन्तहीन चैतन्यको नाम श्रीकृष्ण हो ।

मनुष्य जातिका इतिहासमा जति पनि तर्क र प्रश्नका सम्भावनाहरू छन्, ती कुनै पनि प्रश्नहरू अर्जुनले छोडेनन् र शाश्वतमा लीन भएको व्यक्तिबाट जति समाधान आउन सक्छ ती कुनै उत्तर कृष्णले छोड्नुभएन । त्यसैले गीता सारा मनुष्यको जिज्ञासा, खोज र उपलब्धिको सारसञ्चय हो । सत्यको खोजमा गहन मैत्री भाव तथा शिष्यको भाव आवश्यक हुन्छ । अर्जुनको चर्चाको प्रारम्भ मित्ररूपी कृष्णसँग भएको थियो तर अन्त हुँदा नहुँदै उनी शिष्य बन्न पुगे । अर्जुनले जति सोध्दै गए कृष्णको विराटता उति नै प्रकट हुन थाल्यो । अर्जुनको हृदय संवादपूर्ण थियो र उनका सम्पूर्ण तर्कहरू कृष्णलाई बेठिक प्रमाणित गर्ने नभएर सद्भावपूर्ण वातावरणमा आफ्नो संशय मेटाउने मात्र थिए । त्यसैले अन्तमा अर्जुनले कृष्णका कुरा बुझेर आत्मसात् गर्न सफल भए ।

भगवद्गीता जन्मनमा कृष्ण जत्तिकै अर्जुनको पनि हात छ । गीता दुवैको मैत्रीपूर्ण संवादबाट जन्मिएको हो । तिब्बतमा एउटा पुरानो भनाइ छ- शिष्यले गुरुलाई खोज्न सक्दैन । गुरुले नै शिष्यलाई खोज्छ, किनभने मेघ जब जलले भरिन्छ, तब ऊ बर्सिन खोज्छ, फूल जब सुगन्धले भरिन्छ, तब नासापुटको प्रतीक्षा गर्छ र हावाको प्वाँखमा बसेर नासापुट खोज्न थाल्छ । गुरु जलले भरिएको मेघ हो जसले उत्तप्त हृदयको खोज गर्छ । शिष्यले गुरु खोज्न सक्दैन किनभने उससँग गुरुलाई खोज्ने कुनै योग्यता र मापदण्ड नै हुँदैन । उसलाई यो अज्ञात मार्गको कुनै प्रतीति पनि हुँदैन । गुरुको शरीर मात्र यहाँ हुन्छ तर ऊ अर्कै लोकमा हुने हुँदा शिष्यले गुरुलाई चिन्न पनि सक्दैन । त्यसैले गुरुले नै शिष्य खोज्दछ । अर्जुनको पहिलो जिज्ञासाबाट नै गीताको यात्राको सुरुवात भएको हो । आफ्नो जिज्ञासाका बारेमा अर्जुन स्वयम् अनभिज्ञ छन् । यी प्रश्नहरू अर्जुनले सोधेको जस्तो प्रतीत हुन्छ तर कृष्णले नै उसलाई उक्साएर सोध्न लगाएको हुन सक्छ किनभने अर्जुनलाई कृष्णले नै छान्नुभएको हो । अर्जुन कृष्णसँग प्रश्नको बसात गर्छन् तर विवाद गर्दैनन् । उनी कृष्णलाई बेठिक प्रमाणित गर्न पनि खोज्दैनन्, केवल आफ्नो संशयलाई मात्र अभिव्यक्त गर्छन् । अर्जुनको हृदय प्रेम गर्न खोज्छ तर मस्तिष्क र मनले सन्देह उठाउँछ ।

गीताको यो अन्तिम अध्याय मोक्षसन्न्यास योग हो । हिन्दूहरूका लागि मोक्ष अन्तिम कुरा हो । संसारमा अरू धर्महरूका लागि भने मोक्ष अन्तिम होइन किनभने चेतनाको त्यति धेरै गहिराइमा अध्ययन र खोज भएको छैन । हिन्दूहरू अर्थ, काम, धर्म र मोक्ष चार पुरुषार्थ छ भन्दछन् । यदि अन्य संस्कृति धेरै माथि उठेमा धर्मसम्म पुगेको पाइन्छ तर मोक्ष धर्मभन्दा पनि पार हुन्छ । धर्म पनि छुटेमा मात्र व्यक्ति मुक्त हुन सक्छ । हिन्दूहरूले धर्मलाई तेस्रो गन्तव्य मानेका छन् र धर्म पनि उनीहरूको अन्तिम गन्तव्य होइन । जुन संस्कृति धर्मसम्म पनि पुग्न सकेनन्, ती दोस्रो गन्तव्य कामसम्म पुगेको पाइन्छ । धेरैजसो व्यक्तिहरू काम अर्थात् वासनासम्म मात्र जान सक्छन् । जो त्यसभन्दा पनि तल छन्, तिनीहरूका लागि सबै कुरा अर्थ अर्थात् धन नै हुन्छ । यिनीहरूको संख्या अत्याधिक छ । यस्तो व्यक्तिको चेतना कामवासनाभन्दा निम्न हुन्छ । धन मुर्दातुल्य हुन्छ भने वासना प्राकृतिक र जीवन्त हुन्छ । जसको उद्देश्य केवल धन कमाउनु हुन्छ उसको चेतना सबैभन्दा निम्न हुन्छ र धनमा पूर्ण हुने संस्कृति पनि निम्न संस्कृति हो । अर्थभन्दा माथिको चेतना काम हो तर यो पनि निम्नकोटिमै पर्छ, यसमा पनि अर्को व्यक्तिसँग कामवासनाको सम्बन्ध मात्र हुन्छ तर गहिरो प्रेम हुँदैन । कामवासना केवल शरीरको परिधिको क्षणभङ्गुर मिलन हो । कामवासनाको सम्बन्ध भएको व्यक्तिहरूका बिच निर्भरताले गर्दा सङ्घर्ष, द्वन्द्व र विरोध हुन्छ । पति र पत्नीका बिचमा जबसम्म कामवासनाको सम्बन्ध तिरोहित हुँदैन, तबसम्म सङ्घर्ष जारी रहन्छ । तुलनात्मक रूपमा कामवासना अर्थभन्दा राम्रो हो तर यो पनि निम्न चेतना नै हो ।

अर्थ र काममै समाप्त हुने संस्कृति अधार्मिक हो । यसभन्दा माथिल्लो द्वार धर्मको हुन्छ, जसले हामीलाई शरीरभन्दा माथि उठाउँछ र चैतन्य बनाउँछ । जब पति र पत्नीबिच कामवासनाको नाता रहँदैन तब धर्मको नाता हुन्छ र प्रेम जन्मिन्छ । प्रेम धर्मको छायाँ हुँदा धार्मिक व्यक्तिको निकट प्रेम बर्सिन्छ । कामवासना भएको व्यक्तिहरूका आसपास दुर्गन्ध फैलिन्छ र धर्मसँग जोडिएका व्यक्तिको निकट सुगन्ध र ताजापन पाइन्छ । कामवासनामा भय र सङ्कीर्णता हुन्छ र यसले एकसँग जोडेर धेरैसँग टाढा पार्छ भने धर्ममा आश्वासन, विश्वास र प्रेम भएको हुँदा यसले अनेकसँग जोड्दछ । धर्मको जगत्मा कुनै प्रतिस्पर्धा, ईर्ष्या, परिग्रह हुँदैन । साथै धर्मको जगत्मा कण-कणमा परमात्माको झलकको प्रतीति हुन थाल्छ । तर हिन्दू संस्कृति धर्ममा पनि रोकिँदैन र मोक्षको खोज गर्छ । धर्मबाट पनि मुक्त हुनु मोक्ष हो । मोक्षको दशामा परमात्मा मात्र हुन्छ र कण पनि शेष रहँदैन । स्वतन्त्र तथा परिपूर्ण जागृत चैतन्य मोक्ष हो । दुई रहनुजेलसम्म मुक्ति हुँदैन, अद्वैतमा मात्र मुक्ति हुन्छ । यो अठारौँ अध्याय मोक्ष सन्न्यास योगको अध्याय हो । मोक्ष नै हाम्रो परम लक्ष्य हो र सन्न्यास त्यो परम लक्ष्यलाई पाउने मार्ग हो । हिन्दुहरूको खोजमा सन्न्यास मार्ग र मोक्ष लक्ष्य हो ।

अर्जुनको आखिरी जिज्ञासा सन्यास र मोक्षको छ । त्यसको पार अन्य कुनै जिज्ञासा हुन सक्दैन । अर्जुनले सोधे- हे महाबाहु ! हे ऋषिकेश ! हे वासुदेव ! म सन्यास र त्यागको तत्त्वबारे पृथक्-पृथक् जान्न चाहन्छु । अर्जुन सन्यास र मोक्षका बारेमा जान्न चाहन्छन्, जुन धारणाहरू अत्यन्त सूक्ष्म छन् । ज्ञानीहरूले यस सम्बन्धमा दिएका विभिन्न प्रकारका वक्तव्यले गर्दा उल्झन उत्पन्न भएको छ । तसर्थ अर्जुनले आफ्नो हृदयको भाव हे ऋषिकेश ! हे महाबाहु ! हे वासुदेव ! भनेर व्यक्त गर्दै छन् । हृदयबाट प्रेम भाव प्रकट गर्दै अर्जुन आफ्नो हृदय नै कृष्णसमक्ष राखिदिन्छन् । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! कतिपय पण्डित जनहरू त काम्यकर्मको त्यागलाई सन्यास भन्दछन् र कति विचक्षण पुरुष सर्वकर्मको फलको त्यागलाई त्याग भन्दछन् तथा कैयन् मनीषी भन्छन्- कर्म सबै दोषयुक्त भएकाले त्यागनयोग्य छ र केही विद्वान् यज्ञ, दान र तप रूप कर्म त्यागन योग्य छैनन् पनि भन्दछन् ।

त्यस समयमा जान्ने प्रज्ञावान् पुरुषलाई पण्डित भनिन्थ्यो । तर आज शास्त्रको अध्ययन गरेर कर्मकाण्ड गर्ने व्यक्ति पण्डित भएका छन् । आजको पण्डित अनुभवबाट रिक्तो र शब्दबाट भरिएको हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- कतिपय पण्डितजन काम्यकर्मको त्यागलाई सन्यास भन्दछन् । कर्म दुई प्रकारका हुन्छन्, एउटा आवश्यक कर्म र दोस्रो काम्य कर्म । अनिवार्य कर्महरू जस्तो भोक लाग्दा भोजन जुटाउनु, गर्मी भए शीतल ठाउँको खोजी गर्नु, वासका लागि आश्रमको व्यवस्था गर्नु जुन ज्ञानी पुरुषले पनि गर्छन् ती आवश्यक कर्म हुन् । यस्तो आवश्यक कर्मको त्याग कुनै प्रज्ञावान् पुरुषले पनि गर्दैनन् । त्यसैले यो काम्यकर्म नभई अनिवार्य कर्म हो जुन प्रज्ञावान् पुरुषले पनि गर्नु नै पर्छ । भोक, प्यास, वस्त्र र छानो यो सबैलाई नभई नहुने आवश्यकता हो । काम्य कर्म वासनाजन्य कर्म हो । वासका लागि एक कोठा पर्याप्त हुन्छ तर अहङ्कारलाई पुष्टि गर्न महलको निर्माण गर्नु आवश्यकताभन्दा बढी वासनाजन्य कर्म गर्नु हो । त्यसैले यस्तो कर्म काम्यकर्म हो । आवश्यकताभन्दा बढी वासनाजन्य सबै कर्म काम्य कर्म हुन् ।

सन्यासको अर्थ आवश्यकता मात्र शेष रहोस् र नचाहिँदो केही नरहोस् भन्ने हो । कुनै कामनाका कारणले जन्मिएका अनावश्यक कुराहरू नरहनु सन्यास हो । सुखी हुनका लागि धेरै चाहिन्छ र दुखी हुनका लागि सिकन्दर बन्नुपर्छ, यस्तो गर्न सके जीवन सरल हुन्छ । आवश्यक वस्तु प्राप्त गर्न कर्मको त्याग गर्नुपर्दैन तर व्यर्थका वस्तुहरूको कामना पूर्ति गर्न गरिने कर्मको त्याग गर्नुपर्छ, जुन काम्यकर्मको त्याग हो । काम्यकर्मको त्यागलाई सन्यास भन्नु एउटा दृष्टि हो र यो सन्याससम्म पुर्‍याउने एउटा मार्ग हो । साथै अरू कतिपय विचक्षण पुरुष सबै कर्मको फल त्यागनुलाई त्याग भन्दछन् भनी कृष्ण भन्नुहुन्छ । काम्यकर्म छोड्नु सन्यास हो भन्ने व्यक्तिहरू प्रज्ञावान् पुरुष हुन् तर यस्ता विचक्षण पुरुषहरू पनि छन् जो केही छोड्न जरुरी छैन, केवल फलको त्याग मात्र गरे पुग्छ भन्दछन् । यस्तो अनौठो दृष्टि उपलब्ध भएको पुरुषलाई कृष्ण विचक्षण पुरुष भन्नुहुन्छ ।

प्रज्ञावान् पुरुषले भनेको त्याग सबैले बुझ्न सरल छ । तसर्थ यस्ता प्रज्ञावान् व्यक्तिहरूको ठुलो प्रभाव पनि छ । महावीर, बुद्ध यही विचारका पुरुष हुनुहुन्छ तर विचक्षण पुरुष त कृष्ण स्वयम् हुनुहुन्छ । कृष्ण केही छोड्नुपर्दैन, केवल फलको त्याग मात्र गरे पुग्छ भन्नुहुन्छ । त्यस्तै जनकले पनि ज्ञान प्राप्त भएपछि केही छोड्नुभएन, केवल फलाकाङ्क्षा मात्र छोड्नुभयो । फलाङ्काक्षी नभएपछि कुनै पनि कर्ममा आपत्ति हुँदैन । फल परमात्माको हातमा छ भन्ने भावनाले कर्म गर्न सक्नु महासन्यास हो । यो भाव सधैं भने परमात्माको फल दिएमा त्यो प्रसाद हुन्छ र नदिँदा पनि स्वीकारभाव हुन्छ । यो मार्ग कठिन छ तसर्थ विचक्षण पुरुषले मात्र यस मार्गलाई साध्न सक्छन् ।

कैयन् मनीषीहरू सबै कर्म दोषपूर्ण छन्, त्यसैले यसलाई त्यागनुपर्छ भन्छन् । उनीहरूका विचारमा कर्म नै दोषपूर्ण भएकाले यो त्यागन योग्य छ; त्यसैले हामीले जे गरे पनि त्यसमा दोष लाग्ने छ । जस्तो श्वास लिँदा, पानी पिउँदा, भोजन गर्दा, हिँड्दा, बस्दा हरेक क्रियामा हिंसा हुन्छ । तसर्थ उनीहरू सबै कर्म त्यागेर अकर्मलाई उपलब्ध हुन र अन्तमा कुनै कर्म नहुने अवस्थामा पुग्न भन्छन् । यस्तो अकर्मको

अवस्थाबाट मात्र मुक्त हुन सकिन्छ भन्ने उनीहरूको भनाइ छ । गीता एउटा गहिरो समन्वय हो । कृष्णले यस जगत्मा रहेका सम्पूर्ण मार्गहरूलाई गीतामा समावेश गर्नुभएको छ । तसर्थ गीता सारग्रन्थ हो । वेदको सम्पूर्ण सार र साङ्ख्यको सम्पूर्ण महत्त्वपूर्ण कुरा पनि गीतामा समाविष्ट छ । सबै शास्त्र हराएमा पनि केही फरक पर्दैन किनभने गीताबाट प्रज्ञावान् पुरुषले पुनः शास्त्र निर्माण गर्न सक्छ, त्यसैले गीता सबैको निचोड हो । जर्मनका विचारक सोपनहवर (Schopenhauer) गम्भीर चिन्तक भएका दुखी व्यक्ति थिए । उनको पूरा दर्शन नै दुख र उदासीवाद हो, जहाँ हाँसोको कुनै स्थान नै छैन । उनले गीताको पहिलो पटक अध्ययन गरेपछि गीतालाई शिरमा राखेर नाच्न लागे । उनले यस्तो ग्रन्थ जहाँ विरोधहरूको बिचमा सामञ्जस्य, कसैको खण्डन या विरोध नगरी सबैलाई स्वीकार गरिएको कहिल्यै नदेखेको र नपढेको बताए । गीता त्यो कमलको फूल हो, जुन हिलो र पानीमा रहेर पनि अस्पर्शित छ । कृष्णले राम्रा-नराम्रा सारा दृष्टिहरूलाई गीतामा समाहित गर्नुभएको छ ।

अन्य विद्वान्हरू यज्ञ, तप र दानरूपी कर्म त्याग्न योग्य छैन भन्दछन् । बेठिक कर्मलाई शुभकर्मद्वारा काटेर सन्तुलन ल्याउन गरिने कर्म तप रूपी कर्म हो । गाली गरेपछि माफी मागेमा सन्तुलन कायम हुन्छ । तपरूपी कर्मको अर्थ सन्तुलन ल्याउने कर्म हो जसबाट जीवनमा सन्तुलन ल्याउन सकिन्छ । आफ्ना लागि नभएर सबैको भलाइका लागि अर्थात् समष्टिका लागि गरिने कर्म यज्ञ हो । जस्तो अस्पताल बनाउँदा सबैको उपचार हुन सक्छ, विद्यालय खोल्दा सबैका लागि विद्या आर्जनको थलो हुन सक्छ, यस्ता स्वार्थरहित कर्म नै यज्ञरूपी कर्म हुन् । यस्ता विद्वान्हरू यज्ञ, तप र दानरूपी कर्मबाहेक सबै कर्म त्याग्न योग्य छ भन्दछन् । गीतामा प्रस्तुत यी चारथरी दृष्टि सबै आफ्ना ठाउँमा ठिक छन् र गीता जगत्मा खोज्न सक्ने सबै दृष्टिहरूको सङ्ग्रह हो । त्यस्तै व्यक्तिहरू पनि चार प्रकारका नै हुन्छन् जसका लागि चार दृष्टि प्रस्तुत भएको हो । यी चारमध्ये आफूसँग कुन विचारको तालमेल हुन्छ त्यो विचार गर्नुपर्छ । गीतामा प्रस्तुत सम्पूर्ण दृष्टिहरू उपयोगी छन् । गीता जगत्मा हुन सक्ने सबै दृष्टिहरूको सङ्ग्रह हो । यी चार मार्गहरू फरक भए पनि अन्तिम गन्तव्य एउटै छ । कृष्ण सम्पूर्ण मार्गहरूका बारेमा बताउँदै हुनुहुन्छ । उहाँले अरूलाई पण्डित, ज्ञानी, मनीषी र विद्वान् र एकलाई विचक्षण भनेर आफ्नो दृष्टि बताइसक्नुभएको छ ।

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः ॥४॥

हे पुरुष श्रेष्ठ अर्जुन ! त्यो त्यागको विषयमा तिम्रो मेरो निश्चय सुन किनभने त्याग सात्त्विक, राजस र तामस समेत तीन प्रकारको हुन्छ भनिएको छ ॥

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥५॥

यज्ञ, दान र तपरूपी कर्म त्याग्न योग्य छैन, यो निःसन्देह गर्नुपर्ने कर्तव्य हो किनभने यज्ञ, तप र दान यी तीनै बुद्धिमान् पुरुषहरूलाई पवित्र गर्नेवाला हुन्छ ॥

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥६॥

हे पार्थ ! यी यज्ञ, दान र तपरूप कर्मको तथा अरू पनि सम्पूर्ण कर्तव्य कर्महरू आसक्ति र फललाई त्यागेर अवश्य गर्नुपर्छ, यस्तो मेरो निश्चित र उत्तम मत छ ॥

चित्तका दुई दशामा निश्चयको भाव उत्पन्न हुन्छ । पहिलो जब हामी विचार, तर्क, मन्थनबाट कुनै निष्कर्षमा पुग्छौं तर यो निश्चय क्षणभङ्गुर मात्र हुन्छ । त्यहाँ नयाँ तर्क प्रवेश हुनेवित्तिकै त्यो निश्चय

डामाडोल हुन्छ । तसर्थ तर्कद्वारा प्रादुर्भाव हुने निश्चय, निश्चय नभएर निष्कर्ष मात्र हो जुन अस्थायी हुन्छ । विज्ञानले निश्चय होइन निष्कर्ष लिन्छ । जस्तो न्युटनको खोजको निष्कर्षलाई आइन्सटाइनले नयाँ निष्कर्ष निकालेर बेठिक प्रमाणित गरे । विज्ञानले पनि निश्चयात्मक रूपमा केही भन्न सक्दैन किनभने विज्ञानको निष्कर्ष परिवर्तन भइरहन्छ । कृष्ण त निष्कर्ष होइन आफ्नो निश्चय भन्नुहुन्छ जसमा कुनै परिवर्तन हुँदैन । जहाँ समयको धाराले र कुनै परिस्थितिले परिवर्तन ल्याउन सक्दैन । तर्क नभएर आत्मजागरणबाट गरिने निर्णय निश्चय हो । निश्चय परिवर्तन हुँदैन र कुनै परिस्थितिमा निर्भर पनि हुँदैन । विज्ञान संशयहरूलाई समाधान गरेर निष्कर्ष लिन्छ भने धर्म संशयबाट मुक्त भएर निश्चय लिन्छ ।

त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! तिमी त्यागको विषयमा मेरो निश्चय सुन । कृष्ण पण्डित जस्तो नभएर जीवनको शाश्वत अनुभव र सत्यपूर्ण निश्चय सुनाउँदै हुनुहुन्छ । विज्ञानसँग परिकल्पनाहरू हुन्छन् तर सत्य हुँदैन किनभने सत्य त धर्मको अनुभूति हो । कृष्णले अर्जुनलाई बारम्बार पुरुष श्रेष्ठ भनेर सम्बोधन गर्नुको कारण शिष्य गुरुसमक्ष जति भुक्छ, उति नै श्रेष्ठ हुन्छ । अर्जुन भुक्नुका साथै उनले सन्यास र मोक्षको जिज्ञासा गर्नुले पनि उनी पुरुषश्रेष्ठ भएका छन् । निकृष्ट पुरुषको जिज्ञासा धन र पदको हुन्छ भने श्रेष्ठ पुरुषको जिज्ञासा मुक्ति, सन्यास, त्याग र मोक्षको हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे पुरुषश्रेष्ठ त्यो त्याग सात्त्विक, राजस र तामस तीन प्रकारको हुन्छ । अल्छीपना र प्रमाद गहिरो हुने व्यक्तिको त्याग तामसी त्याग हो । यस्ता व्यक्तिहरू भोजनका लागि पनि समाजमा निर्भर हुन्छन् । प्राय ९९ प्रतिशत सन्यासीहरू तामसी हुन्छन् । त्यसैले उनीहरू निष्क्रिय र अकर्मण्य हुन्छन् । निःशुल्क कुनै कृत्य नगरी खान पिउन पाउनु नै उनीहरूको जीवनको ध्येय हुन्छ ।

केही व्यक्तिहरू त्याग पनि बलपूर्वक गर्दछन्, जुन एक प्रकारको हिंसा हो । यस्तो त्याग राजस त्याग हो । राजस व्यक्ति कि अरूलाई दबाउँछ अथवा आफैँलाई दबाउँछ । उसको जीवनको सारा ढङ्ग हिंसाको हुन्छ । फलको आकाङ्क्षाले मात्र राजसी व्यक्ति त्याग गर्दछ । सन्तुलन, सत्य, समता र बोधको त्याग सात्त्विक त्याग हुन्छ । यो त्याग तामस त्यागजस्तो अकर्मण्यताको कारणले नभएर आनन्दका कारणले हुन्छ । सात्त्विक सन्यास बोधको परिपक्व दशा हो । सांसारिक कुरामा आसक्त हुनु व्यर्थ छ भन्ने अनुभवबाट सात्त्विक कर्म फलित हुन्छ । सात्त्विक व्यक्ति सदैव मध्यमा रोकिन्छ र उसलाई हुनुमै आनन्दको बोध हुन्छ । यज्ञ, दान र तप रूपी कर्म त्याग्न योग्य हुँदैन र त्यो निःसन्देह नै गर्नुपर्छ । कर्म गर्नु कर्तव्य हो किनभने यज्ञ, दान र तप यी तीनैले बुद्धिमान् पुरुषलाई पवित्र गर्छन् । त्यसैले हे पार्थ ! यो यज्ञ, दान र तप रूप कर्म तथा अरू पनि श्रेष्ठ कर्महरू आसक्ति र फललाई त्यागेर अवश्य गर्नुपर्छ, यस्तो मेरो निश्चित र उत्तम मत छ । कृष्ण यज्ञ, तप र दान छोड्नु आवश्यक नरहेको ठान्नुहुन्छ । उहाँ लोक र परलोकबिच सन्तुलन स्थापित गर्न चाहनुहुन्छ । साधारणतया परलोकको पक्षमा हुने व्यक्ति यस लोकको विरोधमा हुन्छ तर कृष्ण त अलौकिक हुनुहुन्छ । उहाँ भौतिकवादी र अध्यात्मवादी दुवै हुनुहुन्छ । तसर्थ उहाँ पदार्थ र परमात्मा कसैको पनि तिरस्कार गर्नुहुन्न ।

संसार र मोक्ष जस्ता दुई विपरीतमा सन्तुलन स्थापित गर्न अत्यन्त कठिन हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- संसारको कर्तव्यबाट भाग्न सकिँदैन कारण जहाँ गए पनि संसार सर्वत्र पाइन्छ । त्यस्तै कर्म पनि छोड्न सकिन्न किनभने छोड्नु, पलायन हुनु, श्वास लिनु सबै कर्म हुन् जो शरीर रहेसम्म चलि नै रहन्छन् । उहाँ यस्तो कर्म गर्न भन्नुहुन्छ, जुन यज्ञरूप भएर विना सर्त केवल अरूको हितका लागि दानस्वरूप हुन सकोस् । त्यो कर्म तपस्वरूप भएर आफूलाई शुद्ध गर्ने होस् । सेवा गर्दा धन्यवादको मागरहित होस्, तपस्या गर्दा परमात्मासँग गुनासोरहित भएर तपश्चर्या केवल एक आनन्द मात्र बनोस् । दान दिँदा कुनै अहङ्कार शेष नरहेर केवल दिनुमा सुख र तृप्ति मिलोस् । त्यसैले गुप्त दानलाई श्रेष्ठ दान भनिएको हो । पाउने व्यक्तिलाई दाताको पहिचानसम्म नहुनु श्रेष्ठ दान हो । यस्तो भएमा कहीं भागेर जानुपर्ने आवश्यकता नै हुँदैन ।

फलको आकाङ्क्षाले हाम्रो जीवनमा साधन र साध्य पृथक् पृथक् छन् भन्ने बताउँछ । साधन वर्तमानमा र साध्य भविष्यमा हुन्छ । जुन दिन साधन साध्य बन्छ, त्यही दिन सम्पूर्ण कुरा प्राप्त हुन्छ । कृष्णको सारा दृष्टिकोण कर्मको त्याग नभई फलाकाङ्क्षाको त्याग हो । सात्त्विक व्यक्तिले मात्र फलाकाङ्क्षाको त्याग गर्न सक्छ । तामसी व्यक्तिले कर्मको त्याग गर्छ तर फलाकाङ्क्षाको त्याग गर्न सक्दैन । प्रमादी व्यक्ति फलको आशा गर्छ तर कर्मबाट बच्न खोज्छ । राजसीलाई कर्ममा रस हुन्छ । ऊ आफ्नो ऊर्जा दौडधुपमा खर्च गर्न रुचाउँछ तर फलको आशा छोड्न सक्दैन; हरेक कर्म फलकै आशामा गर्दछ । सात्त्विक व्यक्तिको कर्म मात्र फलको आशाविना अरूको भलाइका लागि हुन्छ । सत्त्वमा उपलब्ध व्यक्तिको जीवन सम्यक्त्वको धारा हो । ऊ सधैं मध्यमा सन्तुलित रहन्छ । ऊ परिश्रम र विश्रामको बिचमा हुन्छ । ऊ अहङ्कार, आसक्ति र फल सबै छोड्न सक्छ । फलमा आसक्ति नरहने बित्तिकै अहङ्कार शेष रहँदैन । अहङ्कार वर्तमानमा हुँदैन । यो या हामीले अतीतमा गरेको काममा हुन्छ या हामी जे गर्छौं, त्यसको भविष्यमा हुन्छ । अस्तित्व केवल छ, त्यसैले उसको कुनै अस्मिता हुँदैन । कृष्ण अर्जुनलाई एउटै मूल विषय फलाकाङ्क्षाको विसर्जन गर्न र आफू उपकरण बनेर परमात्मालाई कर्ता सम्झी निमित्त बनेर कर्म गर्न बारम्बार भन्नुहुन्छ ।

नियतस्य तु सन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥७॥

निषिद्ध र काम्य कर्मलाई त स्वरूपले त्याग गर्नु उचित छ । हे अर्जुन ! नियत कर्मलाई स्वरूपले त्याग गर्नु उचित हुँदैन । त्यसैले मोहवश यिनको त्याग गर्नु तामस त्याग हो ॥

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्यजेत् ।

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥८॥

यदि कुनै मनुष्यले जे कर्म छ त्यो सबै दुखरूप छ भन्ने जानेर शारीरिक क्लेशको भयबाट कर्महरूको त्याग गर्नु भन्ने त्यस्तो राजस त्याग गरेर पनि त्यो पुरुषले त्यागको फल पाउँदैन ॥

कार्यामित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥९॥

हे अर्जुन ! गर्नु कर्तव्य हो भन्ने बुझेर जो शास्त्रविधिबाट नियत गरिएको कर्तव्य कर्म आसक्ति र फललाई त्याग गरेर गरिन्छ त्यसलाई सात्त्विक भनिन्छ ॥

नियत कर्म त्यो कर्म हो जो शास्त्रमा निर्धारण गरिएको हुन्छ । शास्त्रलाई मानेर हिँड्नु अनुशासन हो । शास्त्रभित्र अनेक रहस्य स्थित छ, यो बुझ्न सकेमा शास्त्र ठुलो सार हुने छ । गीतालाई बुझ्न सक्यो भने यसभन्दा ठुलो सार तत्त्व केही छैन । गीताका शब्दहरूको पार निःशब्द र शून्य प्रतीति भएमा जीवनमा त्यो परम आनन्द फलित हुन्छ । शब्दको खोलबाट पार गरेमा त्यहाँ निःशब्दको दर्शन हुन्छ । शास्त्रमा नियत गरिएको कर्मलाई त्याग गर्ने आवश्यकता छैन । त्यसलाई छोड्न त तामसीले मात्र प्रयास गर्छ किनभने तामसी व्यक्ति कुनै कर्म नगरी कर्मबाट बच्न चाहन्छ । कृष्ण शास्त्रमा भनिएको कर्म पूरा गर भन्नुहुन्छ किनभने त्यो जान्नेवाला व्यक्तिहरूको वचन हो । हाम्रो बुद्धि र जान्नेवालाका बिचमा चुनाव गर्नुपरे जान्नेवाला व्यक्तिहरूले भनेको मान्नुपर्छ । आफ्नो बुद्धिको भनाइ तब सुन्नुपर्छ, जब आफू पनि ज्ञानी पुरुष जस्तै जान्नेवाला बन्न सकिन्छ ।

जब व्यक्ति स्वयम् प्रज्ञावान् हुन्छ र उसको अन्तरज्योति प्रकाशित हुन्छ, तब आफ्नो बुद्धिबाट हिँड्नु अन्यथा शास्त्रलाई मानेर हिँड्नु र त्यसको त्याग नगर्नु भनी कृष्ण भन्नुहुन्छ । आफ्नो ज्योति बलिसकेको प्रज्ञावान् पुरुषहरूले पनि शास्त्रलाई प्रायः छोड्नुभएको छैन । शास्त्र समयको विपरीत छैन भने

त्यसलाई मानेर हिँड्नु नै उपयुक्त हुन्छ । कृष्णलाई नियत कर्मको कुनै मूल्य छैन तर पनि अर्जुन र पछि आउनेवाला सम्पूर्ण अर्जुनहरूको हितलाई सोचेर नियत कर्म त्याग गर्नु योग्य छैन भन्नुहुन्छ । शास्त्रानुसारको नियत कर्मको त्याग गर्नु तमस् त्याग हो । नियत कर्मको त्याग अल्छीपनाले र मूर्च्छाको कारणले हुन्छ । कुनै व्यक्तिले सबै कर्म दुखरूप हो भन्ने जानेर शारीरिक क्लेशको कारणले त्याग गर्नु भन्ने त्यस्तो त्यागलाई राजस त्याग भनिन्छ तर त्यागको फल त्यस्तो व्यक्तिलाई प्राप्त हुँदैन । जीवन दुख हो भन्ने सोचेर छोडेर भाग्नु ठिक होइन किनभने त्यो त्याग भयपूर्ण हुन्छ र हामी दुखबाट भयभीत हुन्छौं । कुनै कृत्य एकै जस्तो भए पनि अर्थ पृथक् हुन सक्छ । बुद्ध दुखबाट जागेपछि घर छोडेर हिँड्नु भयो तर हामी जागेर होइन दुखबाट भयभीत भएर भाग्नौं र यस्तो त्याग राजस त्याग हो । आफ्नो ऊर्जा शक्ति भाग्न र त्याग्नमा उपयोग गर्दा जागरणपूर्ण भएन भने यस्तो त्यागको केही फल हुँदैन ।

हे अर्जुन ! गर्नु कर्तव्य हो भन्ने जानेर जो शास्त्रविधिबाट नियत गरिएको कर्तव्य कर्म आसक्ति र फलको त्याग गरेर गरिन्छ त्यसलाई सात्त्विक भनिन्छ । गर्नु कर्तव्य हो भन्ने बुझेर गरिएको हरेक कर्मबाट हामी मुक्त हुन्छौं र त्यसको तृण पनि हामीमा बाँकी रहँदैन । यस्तो जान्ने व्यक्तिका लागि हरेक कर्म परमात्माद्वारा भएको हुन्छ र यस्तो कर्म उसलाई केवल खेल र नाटकसरह हुन्छ । जीवनलाई राम्ररी बुझे व्यक्तिलाई जन्म, कर्म र मृत्यु पनि केवल परमात्माकै इच्छाले हुन्छ भन्ने जानकारी हुन्छ । मनुष्य निमित्त हो र कर्म गर्नु उसको दायित्व हो साथै उसले कर्तव्य निर्वाह गर्दै बाँकी परमात्माको इच्छामा छोड्नुपर्छ । यस्तो सबै कर्म परमात्माको इच्छाले मात्र हुन्छ भनेर ठान्ने व्यक्ति सात्त्विक हो । कृष्णको सार सूत्र समर्पण हो । कर्तव्य कर्म नै समर्पण हो र यस्तो भावदशामा फलाकाङ्क्षा शून्य हुन्छ र फलको चिन्ता परमात्माको हुन्छ । हरेक कर्म कर्तव्य ठानी निमित्त भएर गर्नु समर्पण हो ।

कर्म गर र फलको आशा नराख भन्ने कृष्णको मूल सार हो । यस्तो अवस्थामा कुनै दुखले हामीलाई विक्षिप्त गर्दैन र कुनै सुखले उद्विग्न गर्न सक्दैन अनि हाम्रो जीवनमा परम शान्तिको दशा उपलब्ध हुन्छ र जीवन मृत्यु सबै उसकै भएर आनन्दको रसधारा हामीमा बग्नु थाल्छ । हे अर्जुन ! जो गर्नु कर्तव्य हो भन्ने जानेर शास्त्रविधिबाट नियत गरिएको कर्तव्य कर्म आसक्ति र फललाई त्यागेर गरिन्छ त्यसलाई नै सात्त्विक त्याग मानिएको छ । सात्त्विक त्याग कर्मको होइन फलको त्याग गर्नु हो । कर्म हाम्रो जीवन हो जो नगरिरहन सकिँदैन र परमात्माले दिएको जीवनबाट भाग्नु महामूर्खता हो । त्यसैले जुन विराट्बाट हाम्रो आगमन भएको छ त्यही विराट्मा हाम्रो सारा चिन्ता बिसाएर कर्म गरेमा कर्मको रेखा हामीमा पर्दैन र हामी जलमा रहेको कमलवत् हुन्छौं र त्यहाँ परमधन्यता प्रकट हुन्छ ।

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥१०॥

हे अर्जुन ! जो पुरुष अकल्याणकारक कर्मबाट द्वेष गर्दैन र कल्याणकारक कर्ममा आसक्त हुँदैन त्यो शुद्ध सत्त्वगुणबाट युक्त भएको पुरुष संशयरहित मेधावी अर्थात् ज्ञानवान् र त्यागी हुन्छ ॥

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्मण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥११॥

पूर्णतया सबै कर्मलाई त्याग गर्न नसकेको पुरुषलाई त्यागी भनिँदैन । जो पुरुष कर्मको फललाई त्याग्न सक्छ उही नै त्यागी हो ॥

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित् ॥१२॥

कर्मफलको त्याग नगर्ने सकामी पुरुषको कर्मको राम्रो, नराम्रो वा मिलेको यस्तो तीन प्रकारको फल मरेपछि पनि अवश्य प्राप्त हुन्छ तर कर्मफलको त्याग गर्ने त्यागी पुरुषहरूलाई कुनै कालमा पनि यस्तो हुँदैन किनभने उनीहरूद्वारा हुनेवाला कर्म वास्तवमा कर्म होइन ॥

कृष्णका कुरा सुनेर अर्जुनलाई ज्ञान उपलब्ध भयो । सुनेर पनि व्यक्ति जाग्न सक्छ । त्यसैले गीताको यति ठुलो महिमा छ । मनरहित अवस्था भएर गीता मात्र बाँकी रहेमा अर्जुन जस्तो घटना हामीमा पनि घट्न सक्छ । अर्जुन अन्ततः कुरुक्षेत्रको युद्धको मैदानमा महाहिंसा र महामृत्युको अवस्थामा आइपुगे । युद्धभूमिमा आफन्तलाई विपक्षमा देखेपछि मात्र उनलाई संशय उठ्यो र युद्ध नगरेर सन्यासी हुने चाहना कृष्णसमक्ष व्यक्त गरे, यसैबाट अर्जुनको गूढ जिज्ञासा उठ्यो । युद्ध छोडेर भागनु र त्यागनु पनि कर्म हो भनेर कृष्णले अर्जुनलाई भन्नुभयो । अर्जुनमा 'म' भाव अहिले पनि जीवित नै छ । अर्जुन यति सजिलै सन्यासी हुन सक्दैनन् भन्ने कृष्णलाई थाहा छ किनभने सन्यास तरवारको धारमा हिँड्नु जस्तो हो । त्यसैले कृष्ण यसरी भागनुको कुनै अर्थ नभएकाले अकर्ता भएर सबै कर्तापन परमात्मामा छोड्न सकेमा महासन्यास फलित हुन्छ भन्नुहुन्छ । यदि तिमीले गर्ने कर्मको फल दुखद भनेर जानिसक्यौ भने तिमी अकर्ता भएर सन्यासी बन । कृष्णको वचन श्रवण गर्दागर्दै अर्जुनको सबै संशय विलीन भएर अन्तमा उनी सबै परमात्माको चरणमा छोडेर निमित्त मात्र हुन्छन् ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जो पुरुष अकल्याणकारक कर्मबाट द्वेष गर्दैन र कल्याणकारक कर्ममा आसक्त हुँदैन, त्यो शुद्ध सत्त्वगुणबाट युक्त भएको पुरुष संशयरहित मेधावी अर्थात् ज्ञानवान् र त्यागी हुन्छ । आसक्ति भनेकै चुनाव हो र चुनाव रहनुजेल अहङ्कार रहिरहन्छ । चुनावरहित व्यक्ति मात्र निरहङ्कारी हुन्छ । कल्याणकारक हो वा होइन भन्ने चिन्ता तिमीले नलिई सबै परमात्मामा छोड किनभने जसले सम्पूर्ण कुरा जानेको छ उसले यस सम्बन्धमा पनि जान्ने छ । तिमी कल्याणको कामना पनि नगर र परमात्मालाई यसका बारेमा फिक्री गर्न देऊ । यस्तो गरेमा तिमीबाट कर्म त हुन्छ तर तिमी कर्ता रहने छैनौ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । जो कल्याणकारक कर्ममा आसक्त छैन र जो अकल्याणकारक कर्मसँग द्वेष गर्दैन उही संशयरहित भएर मेधावी अर्थात् ज्ञानवान् र त्यागलाई उपलब्ध हुन्छ । त्याग भनेको कर्ता र अहङ्कारको त्याग हो । त्याग गरेर पनि अहङ्कार शेष रह्यो भने त्यो त्याग झुटो र व्यर्थ हुन्छ । आफैँलाई परमात्माको हातमा सुम्पिनु नै अहङ्कारको त्याग हो । धर्मको कला पनि यही हो । परमात्माले राम या रावण जे बनाए पनि चुनावरहित भएर व्यक्तिले आफ्नो पात्रता मात्र निर्वाह गर्नुपर्छ । परमात्माको इच्छाबाहेक अलिकति पनि भिन्न नसोच्नु नै सन्यास हो ।

छोड्नु या त्यागनु पनि कर्म नै हो । त्यसैले हामी कर्म त्याग्न सक्दैनौ । आँखा बन्द गर्नु, श्वास लिनु, भोजन गर्नु, सुत्नु, उठ्नु, भिक्षा माग्नु, जङ्गल जानु सबै कर्म हुन् । त्यसैले कर्मबाट भाग्न नसकिने हुँदा कृष्ण भन्नुहुन्छ- कर्म त्याग गर्न सम्भव छैन केवल कर्मफलको आकाङ्क्षा त्याग्न नै पर्याप्त हुन्छ । सारा फल परमात्माको चरणमा छोड्नेबित्तिकै आकाङ्क्षा तिरोहित हुन्छ । जबसम्म आफूले कर्म गर्छु भन्ने लाग्छ, तबसम्म फलको आकाङ्क्षा पनि रहिरहन्छ । हामी असफल नभएर सफल हुन चाहन्छौ तर फल परमात्मालाई छोड्ने बित्तिकै उही सफल वा असफल हुन्छ र हामी केवल निमित्त मात्र हुन्छौ । सकामी पुरुषहरूको कर्मको राम्रो, नराम्रो र मिश्रित तीन प्रकारको फल मरणपश्चात् पनि सँगै हुन्छ । फलको आकाङ्क्षा नछोड्ने व्यक्तिको हरेक कर्ममा कामना, लोभ र द्वेष भरिएको हुन्छ र त्यो उसको हृदयमा गहिरो रूपमा रहिरहन्छ जुन मृत्युपछि अर्को शरीर धारण गर्दा पनि उससँग साथै जान्छ । कर्तापन बचाएर कामना र अहङ्कारले भरिएर कृत्य गर्ने व्यक्तिको कर्मको रेखा उसभित्र गहिरो रूपमा कोरिन्छ र यसैका आधारमा उसको जीवन अनन्त जन्मसम्म चल्छ । यही कर्मको सिद्धान्त हो । जसले आफ्नो कृत्य र आफूलाई समेत परमात्मामा छोड्छ उसमा कोरिने रेखा पानी माथि कोरेको धर्सा जस्तो हुन्छ । यस्तो

व्यक्तिले जति कर्म गरे पनि कर्तापनको कुनै रेखा हुँदैन र मृत्युपछि पनि यस्तो व्यक्ति निर्मल भएर बिदा हुन्छ ।

कबिरले यसलाई “ज्यू कि त्यू धर देनी चदरिया खुब जतन से ओढी कबिरा” भनेका छन् । बडो सावधानीपूर्वक ओढ्ने ओढेर दाग लाग्न नदिई जस्ताको तस्तै उसलाई फिर्ता गरिदिऔं । फलको आकाङ्क्षा छोड्ने व्यक्ति कर्ताको भाव पनि छोडिदिन्छ, यही उसको जतन हो । कर्ताभाव नभएमा जसरी ओढे पनि ओढ्ने दागविहीन रहन्छ र फर्काउँदा पनि निर्मल रहन्छ । ओढ्ने कर्ताभाव रहँदा मात्र दागपूर्ण हुन्छ । संसार एक ठुलो रङ्गमञ्च हो, यहाँ केवल अभिनेता जस्तो भई अभिनय गरेर हरेक कर्ममा अकर्ता बनिरहनुपर्छ । भोग गर्दा पनि हामीभित्रको तत्त्व अचल र सन्न्यस्त रहनु नै सन्न्यासी भएर बन्धनबाट मुक्त हुने लक्षण हो । कृष्णले जगत्लाई दिएको सन्न्यास सबैभन्दा सूक्ष्म छ । यस्तो पुरुषलाई कुनै पनि कालमा कर्मको बन्धन हुँदैन । यसभन्दा सरल र कठिन कुनै साधना हुँदैन । कर्ताभाव मात्र त्यागनुपर्ने हुँदा यो सरल छ तर मन सदैव केही गर्न चाहन्छ त्यसैले यो कठिन पनि छ । ध्यानपूर्वक गरिएको श्रवणबाट मात्र पनि सत्य उपलब्ध हुन सक्छ । सम्यक् रूपको श्रवणपश्चात् केही कर्म गर्न आवश्यक नै हुँदैन ।

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।

साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥१३॥

हे महाबाहु ! सम्पूर्ण कर्मको सिद्धिका लागि पञ्चहेतु कर्मको अन्त गर्ने उपाय साङ्ख्यसिद्धान्तमा भनिएको छ जसबारे तिमी मसँग राम्ररी सुन ॥

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥१४॥

हे अर्जुन ! यस विषयमा अर्थात् कर्मको सिद्धिमा अधिष्ठान र कर्ता तथा भिन्न भिन्न प्रकारको करण एवम् भिन्न भिन्न प्रकारका चेष्टा तथा त्यस्तै पाँचौं कारण दैव भनिएको छ ॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।

न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥१५॥

मनुष्य मन, वाणी र शरीरले शास्त्रानुसार र विपरीत पनि जे जस्तो कर्म आरम्भ गर्छ, त्यसका पाँच-पाँचवटा नै कारण रहेका छन् ॥

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।

पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥१६॥

तर यस्तो हुँदा पनि जो पुरुष अशुद्ध बुद्धि भएको कारणले त्यस विषयमा अर्थात् कर्ममा केवल शुद्धस्वरूप आत्मालाई नै कर्ता देख्छ, त्यो दुर्मति अर्थात् मलिन बुद्धि भएको अज्ञानीले यथार्थलाई बुझ्दैन ॥

यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥१७॥

हे अर्जुन ! जुन पुरुषको अन्तस्करणमा म कर्ता हुँ भन्ने भाव हुँदैन, जसको बुद्धि सांसारिक पदार्थ र सम्पूर्ण कर्ममा म कर्ता हुँ भन्ने भाव हुँदैन र जसको बुद्धि सांसारिक पदार्थ र सम्पूर्ण कर्ममा लिप्त हुँदैन त्यो पुरुष सबै लोकलाई मारेर पनि वास्तवमा न त माछ न पापमा बाँधिन्छ ॥

कृष्ण सम्पूर्ण कर्मको सिद्धिका लागि पाँच आधार र कारणहरू छन् भन्नुहुन्छ । सबै घटनाको हेतु हुन्छ र कुनै आधार हुन्छ किनभने विना आधारको कुनै घटना घट्न सक्दैन । त्यस्तै घटनामा कोही गर्नेवाला हुन्छ कारणविना कर्ताको कुनै घटना घट्न सक्दैन साथै उपकरणको सहयोगविना कुनै घटना

घटन सक्दैन । त्यसै प्रकारले चेष्टा, यत्न र प्रयास पनि चाहिन्छ जसको विना कुनै घटना घटन सक्दैन र जन्म-जन्मको सञ्चित कर्म पनि हुन्छ जसलाई दैव भनिन्छ जुन घटना घटाउन सहयोगी हुन्छ । यी पाँच कर्मका आधार हुन् भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । मनुष्य मन, वाणी र शरीरले शास्त्रानुसार वा विपरीत जे पनि कर्म गर्छ त्यसका पनि पाँच नै कारण हुन्छन् । परन्तु यस्तो हुँदा पनि जो पुरुष अशुद्ध बुद्धिको कारणले केवल शुद्धस्वरूप आत्मालाई कर्ता देख्छ उसले दुर्मति अर्थात् यथार्थ देख्न सक्दैन । घटना घटनका निम्ति पाँच अनिवार्य कारणहरू छन् । अकारण घटना घटन सक्दैन त्यहाँ हेतु, आधार र कर्ता हुन्छ, घटाउने चेष्टा हुन्छ, उपकरणको सहारा हुन्छ र पहिलेको पुरानो संस्कार हुन्छ । कुनै पनि घटनाका लागि यी पाँच सहाराहरू चाहिन्छन् जसको अनुपस्थितिमा कुनै घटना घटन सक्दैन तर पनि हामी मनुष्य यी पाँचवटा कारणभन्दा भिन्न छौं किनभने हामी साक्षी हौं ।

भोक लाग्दा शरीरले आधार बनाउँछ र हामी भोक लागेको थाहा पाउँछौं किनभने यस्तै भोकलाई हामीले पहिले पनि जानेका छौं अन्यथा पहिलो पटकको भोकलाई हामी नचिनेर पेट दुखेको पनि भन्न सक्थ्यौं । बच्चा जन्मिनेबित्तिकै भोक लागेको अनुभव तत्काल गर्न थाल्छ र आमाको स्तन खोज्न थाल्छ । यसको अर्थ स्तनलाई हामीले पहिले पनि चिनिसकेका छौं अन्यथा स्तनलाई हामी खोज्न सक्दैनौं । यसका लागि पूर्वसंस्कार चाहिन्छ अन्यथा बच्चाभन्दा भोक लागेको र स्तनका बारेमा थाहा पाउन नै सक्दैन । त्यसैले दैव पुरानो अतीतको व्यवस्था हो जसले सँगसँगै काम गरिरहेको हुन्छ । भोक लाग्यो शरीरले आधार दियो, संस्कारले चिन्यो अनि हामी भोक शान्त पार्न चेष्टा गर्छौं र जब हामी चेष्टा गर्छौं तब मन कर्ता भएर भोजनको प्राप्तिको विचार गर्न थाल्छ र साधन तथा उपकरणबाट भोजन जुटाउँछौं । यसरी यी पाँच कारणहरू हुन् र हामी छैटौं द्रष्टा हौं । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यी पाँचमा जसले आफूलाई डुबेको सम्झिन्छ, त्यो दुर्मति हो । हामी यी पाँचैवटा भन्दा पार छौं, यी पाँचैवटालाई देख्ने हामी त्यही साक्षी हौं ।

भोक हामीलाई लाग्दैन हामीलाई भोक लागेको थाहा हुन्छ । त्यसैले भोक हामीभन्दा बाहिर हुन्छ । मन भएन भने भोक लागिरहन्छ तर हामीलाई थाहा हुँदैन । मन भोक लाग्नेबित्तिकै उपायको खोजी गरी चेष्टामा लाग्छ । तसर्थ मन पनि हामीभन्दा अलग हो । त्यस उपरान्त भोक शान्त पार्न उपकरणको खोजी सुरु हुन्छ; खाद्यान्न जुटाउने, चुलो बाल्ने र पकाउने इत्यादि व्यवस्था गर्न सुरु हुन्छ तर हामी यी सबै घटनाभन्दा अलग छौं र हाम्रो हुनु केवल साक्षी हुनु हो । यदि यी पाँच कारणले गर्दा हामीले आफूलाई कर्ता सम्झेका हौं भने हामी यथार्थ नदेख्ने अज्ञानी हुन्छौं ।

हे अर्जुन ! जुन पुरुषको अन्तस्करणमा 'म' कर्ता हुँ भन्ने भाव छैन तथा जसको बुद्धि लिप्त हुँदैन । त्यो पुरुष यी सबैलाई मारेर पनि वास्तवमा न मार्यो, न पापबाट बाँधिन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यदि तिमीले आफूलाई यी पाँचभन्दा भिन्न जान्यौ भने तिमीले जे गरे पनि त्यसको कुनै पापबन्ध तिमीमाथि हुने छैन । यस्तो जान्यौ भने तिमी भोजन गरेर पनि उपवास, बोलेर पनि मौन, हिँडेर पनि अचल, कर्म गरेर पनि अकर्ता र संसारमा रहेर पनि संसारभन्दा बाहिर हुने छौ । साक्षी सदा बाहिर हुन्छ । साक्षी कुनै कुरामा डुबेर लिप्त हुँदैन । लिप्त नहुने कला नै धर्म हो । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! यदि तिमीले सारा कर्म पाँचको हो भनेर जान्यौ भने र 'म' कर्ता होइन भन्ने बुझ्यौ भने यो युद्धमा उभिएका सारा व्यक्तिहरूलाई तिमीले मान्यौ भने पनि तिमी पापबाट बाँधिने छैनौ किनभने तिमीद्वारा कुनै कृत्य भएकै हुँदैन । यो सबै कृत्य भयो, घटना घट्यो र त्यसको कारण, आधार र हेतु थियो तर तिमी साक्षी भएर बाहिर नै रह्यौ ।

त्यो पुरुष यी सबै मानिसहरूलाई मारेर पनि वास्तवमा कसैलाई मारिँदैन किनभने मार्ने भाव नै भित्र छैन भने कसरी मार्न सकिन्छ । यस्तो व्यक्ति केवल मार्ने अभिनय मात्र गर्छ, तसर्थ ऊ पापबाट पनि बाँधिँदैन । हिन्दू धर्मबाहेक अन्य कुनै धर्म साक्षीसम्म पुग्न सकेको छैन । उनीहरू कर्तासम्म पुगेका छन् तसर्थ "राम्रो गर, नराम्रो नगर" सम्म भन्दछन् । यहूदीहरू र इसाईहरूका दश आज्ञाहरू (Ten

Commandments) छन् जो गर्नुमा आधारित छन्; जस्तै चोरी नगर, हिंसा नगर, दया करुणा गर आदि । महावीरको वचनको सारा सूत्र गर्नबाट बाँधिएको छ हिंसा नगर, परिग्रह नगर इत्यादि । यी सबै नैतिक र राम्रा कुराहरू हुन् तर त्यो सबै एक खुड्किलो तल नै रहन्छ, यसमा कर्ता समाप्त हुँदैन ।

कृष्ण आखिरी कुरा भन्दै हुनुहुन्छ- यसको पार कहीं जान सकिँदैन किनभने यसपछि अस्तित्व नै समाप्त हुन्छ । साक्षीभन्दा पछाडि जाने स्थान नै छैन । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- युद्धमा यी सारा व्यक्तिहरू तिमीबाट मारिए पनि यिनीहरू वास्तवमा मारिने छैनन् किनभने जसले आफ्नो साक्षीलाई जान्यो उसले आफूभित्रको अमृत तत्त्वलाई जान्दछ । त्यसैले अमृतरूपी तत्त्व आत्मालाई जान्ने व्यक्तिले अरूलाई काट्ने बेलामा पनि जान्दछ कि म केवल शरीर मात्र काटिरहेको छु र भित्री अजम्बरी तत्त्वलाई काट्ने, मार्न सकिन्न । त्यसैले कोही पनि मर्दैन र जहाँ मर्ने नै कोही हुँदैन भने त्यहाँ हिंसा असम्भव छ । हिंसा त कृत्यबाट हैन भावबाट मात्र हुन्छ । शरीरलाई मारेर कोही मर्दैन केवल देह छुट्छ र आत्माले तुरुन्तै अर्को शरीर खोज्छ । तसर्थ कृष्णका अनुसार हिंसा असम्भव छ ।

वस्तुतः हिंसा हुनै सक्दैन । मार्ने समयमा कर्ता भएन भने कृत्य त हुन्छ तर आत्मा अर्थात् हामी बाहिर हुन्छौं । तसर्थ कृष्णको यस सूत्रले जीवनलाई अभिनय बनाएको छ । हामी कर्ता होइनौं, एउटा अभिनेता हौं र अभिनयलाई लिप्त नभएर गरेमा एउटा अनौठो सन्यास फलित हुन्छ । साक्षीभाव जागृत हुनेबित्तिकै जीवनमा सफलता-असफलता, हार-जित, जीवन-मृत्युमा केही अन्तर हुँदैन र जीवन खेल र मृत्यु नाटकको पर्दा भर्नु जस्तो हुन्छ । कृष्ण अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ- यस कुरालाई बुझ्यौ भने यो युद्धबाट भागेर जाने कुनै आवश्यकता छैन र व्यक्ति भागेर कही जान सक्दैन किनभने जीवन एउटा महासङ्घर्ष हो, त्यसैले व्यक्ति जता गयो त्यहीं युद्ध स्थित हुन्छ । यहाँ सधैं ठुलो माछाले सानो माछालाई खाइरहेकै हुन्छ । अर्जुन तिम्रा लागि परमात्माको यो नियोजित खेल हो । युद्धका माध्यमबाट पार हुन तिमीलाई शुभ अवसर प्राप्त भएको छ त्यसैले भागेर जाने विचार त्यागेर निमित्त मात्र बन र परमात्मा जे चाहन्छ, त्यो उसलाई गर्न देऊ । तिमी परमात्माको काममा बाधा नबन र यसो गर्नु भने तिमी केही नगरीकन पनि मुक्त हुने छौ । साक्षी भाव महासूत्र हो, यसमा सारा शास्त्र निहित छ । शास्त्र छोडेर साक्षीलाई मात्र स्मरण गरेमा यी सारा शास्त्रहरूलाई आफूभित्र जन्म दिन सक्ने छौ ।

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।

करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसङ्ग्रहः ॥१८॥

हे भारत ! ज्ञाता, ज्ञान र ज्ञेय यी तीन त कर्मका प्रेरक हुन् अर्थात् यी तीनको संयोगले कर्ममा प्रवृत्त हुने इच्छा उत्पन्न हुन्छ र कर्ता, करण र क्रिया यी तीन प्रकारका कर्मसङ्ग्रह हुन् ॥

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।

प्रोच्यते गुणसङ्ख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥१९॥

यो सबै ज्ञान कर्म र कर्ता अनि गुणका भेदबारे साङ्ख्यशास्त्रमा तीन तीन प्रकारले भनिएको छ; जसबारे तिमी मसँग राम्ररी सुन ॥

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥२०॥

हे अर्जुन ! जुन ज्ञानले मानिस पृथक् पृथक् सबै प्राणीमा एक अविनाशी परमात्मा भावलाई विभागरहित समभावले स्थित देख्छ, त्यस ज्ञानलाई तिमी सात्त्विक ज्ञान जान ॥

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥२१॥

जुन ज्ञानद्वारा मनुष्य सम्पूर्ण प्राणीहरूमा भिन्न भिन्न प्रकारका अनेक भावलाई भिन्न भिन्न जान्दछ, त्यो ज्ञानलाई तिमी राजस जान ॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

तर जुन ज्ञान कार्यरूप शरीरमा नै सम्पूर्णताले आसक्त छ र जोविना युक्ति, तात्त्विक अर्थबाट रहित र तुच्छ छ त्यस्तो ज्ञानलाई तामस् ज्ञान भनिएको छ ॥

परमात्माको इच्छाबमोजिम नै मनुष्यले आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्छ । तसर्थ कृष्ण अर्जुनलाई कर्ताभाव त्यागेर समष्टिको इच्छानुरूप अधि बद्न प्रेरणा दिइरहनुभएको छ । गीता युद्धमा होमिने र त्याग गर्ने सन्देश नभई परमको इच्छानुरूप स्वकर्मको पालना गर्दै अधि बद्ने सन्देश हो । हाम्रा जीवनमा दुईवटा चक्र हुन्छन्, एउटा भित्री ज्ञाता, ज्ञान र ज्ञेयको विचारको चक्र जहाँ हामी जान्नेवाला हुन्छौं; जहाँ केही जानिन्छ र जहाँ यी दुईका बिच ज्ञान घट्छ । हाम्रो अकृत्यमा पनि भित्र विचारको कृत्य जारी नै रहन्छ । त्यसैले विचार हाम्रो भित्रको कृत्य हो । विचारको वर्तुलमा हामी जान्नेवाला हुन्छौं, त्यहाँ केही जानिन्छ र त्यहाँ दुईको बिचमा ज्ञान घट्छ । ज्ञाता विचारको कर्ता हो, ज्ञेय जसमा हामी आफ्नो ज्ञातालाई आरोपित गर्छौं र विषय, ज्ञाता र ज्ञेयका बिचमा घट्ने घटना ज्ञान हो । यो हाम्रो मनको प्रक्रिया र पहिलो परिधि हो । यो आत्माको नजिक मनको चक्र हो ।

दोस्रो हाम्रो शरीरको चक्र जसमा कर्ता, करण र क्रियाको चक्र हुन्छ । जब विचार कृत्य बन्छ, तब हामी कर्ता हुन्छौं । उपकरण जस्तो आँखा, हात आदि करण बन्छन् र बाह्य जगत्मा कृत्य घटित हुन्छ । कर्ता, करण र क्रिया यो दोस्रो चक्र हो । मध्यको बिन्दु हाम्रो चेतना हो । चेतनामा पहिले विचारको धुवाँ अर्थात् ज्ञान, ज्ञाता र ज्ञेय सङ्ग्रहित हुन सुरु हुन्छ र जब धुवाँ सघन र ठोस हुन्छ, तब कृत्यरूपी कर्ता, करण र क्रियाको जन्म हुन्छ । संसारसँग हाम्रो सम्बन्ध कर्मको हुन्छ । त्यसैले विचारबाट जे गरे पनि संसारमा त्यसको कुनै अर्थ हुँदैन तर जब विचार कृत्य बन्छ, तब हामी समाजको परिधिमा ओर्लिन्छौं र हाम्रो सम्बन्ध अरूसँग पनि जोडिन्छ ।

मनले हाम्रो सम्बन्ध आत्माबाट शरीरसँग जोड्छ, त्यसैले जबसम्म हामी ज्ञाता, ज्ञान र ज्ञेयमा अल्झेका हुन्छौं तबसम्म हाम्रो सम्बन्ध शरीरसँग सेतुका माध्यमबाट बनिरहन्छ । त्यसपछि कृत्यले हाम्रो शरीर अरूसँग, समाजसँग र संसारसँग जोड्छ तब हाम्रो कृत्य समाज र संसारको चासोको विषय बन्छ । अपराधिक कृत्यलाई मात्र अदालत र कानुनले पाप मान्दछ तर धर्म विचारमा घटेको अपराधलाई पनि पाप मान्दछ । अपराध यस्तो पाप हो जो कृत्यमा हुन्छ र पाप यस्तो अपराध हो जो विचार मात्र रहँदा पनि हुन्छ । यही अपराध र पापको भेद हो । जहाँसम्म हाम्रो सम्बन्ध छ, त्यहाँ विचार गर्ने बित्तिकै त्यो कृत्य हुन्छ तसर्थ विचार गरेर पनि उत्तिकै पापको भागिदार हुन्छौं जति त्यो कृत्य गरेर हुन्थ्यौं । समाजले हाम्रो कृत्यलाई र धर्मले विचारलाई नै रोक लगाउँछ । समाजको चिन्ता उचित कर्म गर्नु र अनुचित कर्म नगर्नुमै सीमित हुन्छ भने धर्मको चिन्तन शुभ विचार गर्नु अशुभ विचार नगर्नुमा हुन्छ । धर्मको भनाइ गहन छ किनभने अशुभ विचारले नै अन्ततः अशुभ कर्म गराउँछ । विचार बिउ हो र कृत्य प्रकट भएर वृक्ष बन्छ । तसर्थ कुनै विचार कृत्य बन्नुभन्दा अधि विचारको जगत्मा त्यसलाई शून्य पार्न सहज हुन्छ अन्यथा कृत्यरूपी तीर धनुषबाणबाट छुटेपछि त्यसलाई हटाउन असम्भव हुन्छ । यो दुवै चक्र हामीमै निहित हुन्छ र जो यो दुई चक्रबाट मुक्त हुन्छ उही साक्षी हो । जब हामी कर्ता नरही विचार र कृत्यलाई पनि देख्नेवाला हुन्छौं, तब हामी साक्षी हुन्छौं ।

ज्ञाता र साक्षी दुवैको अर्थ फरक छ । ज्ञाता विचारको कर्ता हो । सामान्य कर्ताले मैले गरें भन्छ भने ज्ञाता मैले जाने भन्छ । ज्ञाता पनि कर्ताको सूक्ष्म रूप हो तर साक्षीमा 'म' को कुनै भाव हुँदैन । साक्षीले न जान्दछ न केही गर्दछ, केवल देख्दछ र ऊ सबैको पार छ । साक्षीमा द्रष्टासम्म पनि हुँदैन किनभने द्रष्टा भन्नेबित्तिकै कर्ता हुन्छ । द्रष्टामा देख्ने भाव हुँदा देख्नेबित्तिकै त्यो तीन हुन्छ । देख्यौ, त्यसैले द्रष्टा बन्यौ, तब दर्शन र दृश्य पनि भयो तर साक्षीले सबैलाई अतिक्रमण गर्छ, जसमा हामी केवल हुन्छौं र त्यहाँ सारा क्रियाहरू शून्य हुन्छन् । साक्षी न केही जान्दछ न केही गर्छ, केवल देखिरहन्छ । जो साक्षीमा बाँच्छ, ऊ कर्म गर्दागर्दै पनि अकर्ममा बाँच्छ । उसले देखेर पनि देख्दैन र जानेर पनि जान्दैन, केवल हुन्छ र यो शुद्धतम अस्तित्व हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- साङ्ख्यले ज्ञान, कर्म र कर्तालाई पनि तीन गुणका अनुसार विभाजन गरेको छ । जुन ज्ञानबाट मनुष्य पृथक् पृथक् सबै प्राणीहरूमा एउटा अविनाशी परमात्मालाई विभागरहित समभावले स्थित देख्छ, त्यो ज्ञानलाई सात्त्विक ज्ञान । साङ्ख्यको सुनिश्चित सिद्धान्तमा प्रत्येक कुराका तीन रूप हुन्छन् किनभने अस्तित्वका सबै कुरा त्रिगुणबाट बनेका छन् । त्यसैले उनीहरू हरेक कुरा तीनमा विभाजन गर्छन् । सत्त्व त्यो ज्ञान हो जहाँ सर्वत्र एकै रूप देखिन थाल्छ ।

जब मनुष्य सम्पूर्ण प्राणीहरूमा अनेक अनेक भावहरूलाई भिन्न भिन्न भनेर जान्दछ, त्यस ज्ञानलाई राजस ज्ञान भनिन्छ र जब शरीरमा नै आसक्ति भएर व्यक्ति तात्त्विक अर्थबाट रहित र तुच्छ छ भने त्यस्तो ज्ञानलाई तामस ज्ञान भनिन्छ । अनेक एकको भाँती देखियो भने त्यो सत्त्व ज्ञान हो । अनेक अनेकको भाव, भेद, द्वन्द्व र विरोध तथा सीमामा देखियो भने त्यो राजस ज्ञान हो । क्षत्रियको सारा जीवन सीमामा बाँधिएको हुन्छ र ऊ सदैव सीमा बढाउन र रक्षा गर्नका लागि लड्छ । ब्राह्मणको सारा जीवन असीमसँग बाँधिएको हुन्छ । तेस्रो तमसले घेरिएको व्यक्ति अन्धो जस्तो हुन्छ । उसले एक पनि देख्दैन र अनेक पनि देख्दैन । तमस् परम अन्धकार हो जहाँ एक या अनेक देख्ने सम्भावना नै हुँदैन । सत्त्व परम प्रकाश हो, जहाँ भिन्न भिन्न परिधि विलीन भएर केन्द्रको एक मात्र देखिन्छ । यी दुवैको मध्यमा राजस हुन्छ, जहाँ केही प्रकाश र केही अन्धकार पनि हुन्छ । तसर्थ त्यहाँ केही देखिन्छ र केही देखिँदैन तर त्यहाँ सीमाहरू अनेक देखिन्छन् । यो तीन चित्तको दशा हो । हामीलाई आफ्नो स्थितिको विषयमा ज्ञात भएमा यात्रा सुगम हुन्छ । यी तीनै गुणको पार साक्षी हुन्छ, त्यसैले साक्षीलाई चौथो अर्थात् तुरीय भनिन्छ । यस अवस्थालाई गुणातीत अवस्था पनि भनिन्छ । तसर्थ तीनबाट पार भएर चौथो पाउनु हाम्रो लक्ष्य हो । तमस्लाई मात्र होइन सत्त्वलाई पनि छोड्नुपर्छ र चैतन्य र बोधको अवस्थामा पुग्ने हाम्रो लक्ष्य हुनुपर्छ । यसलाई नै महावीरले कैवल्य, बुद्धले शून्य र पतञ्जलिले तुरीय भनेका छन् भने कृष्ण यसलाई गुणातीत अवस्था भन्नुहुन्छ ।

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

हे अर्जुन ! जुन कर्म शास्त्रविधिद्वारा नियत गरिएको छ र कर्तापनको अभिमानरहित फल नचाहनेवाला पुरुषद्वारा विना राग-द्वेषले गरिएको हुन्छ त्यो कर्म सात्त्विक कर्म हो ॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्गारेण वा पुनः ।

क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥२४॥

तर जुन कर्म धेरै परिश्रमयुक्त छ तथा फल चाहनेवाला एवम् अहङ्कारयुक्त पुरुषद्वारा गरिएको हुन्छ, त्यस कर्मलाई राजस भनिएको छ ॥

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥२५॥

जुन कर्म परिणाम, हिंसा, हानि र सामर्थ्यको विचार नगरी केवल अज्ञानतापूर्वक आरम्भ गरिन्छ, त्यो कर्मलाई तामस कर्म भनिन्छ ॥

तामसको अर्थ मूर्च्छा वा निद्राको दशा हो, जहाँ व्यक्ति निदाएको हुन्छ । कतिपय व्यक्तिको निद्रामा हिँड्ने र अनेक प्रकारका काम अचेतन अवस्थामा गर्ने बानी हुन्छ । यस्तो व्यक्ति राती उठेर हिँड्दा पनि उसको आँखा खुला हुन्छ तर निद्रा यथावत् रहन्छ । तामसको जीवनदशा ठिक यस्तै हुन्छ । ऊ केही गरिरहेको छ वा छैन र किन गरिरहेको छु भन्ने पनि थाहा पाउँदैन । क्रोधको क्षणमा होस नै नरहेको उसको भनाइ हुन्छ । यस्तो नशाको जस्तो अवस्थामा जीवन चलाउने व्यक्ति तामसी हो । यस्तो तामसी व्यक्ति परिणाम, हानि, हिंसा र सामर्थ्यको पनि ध्यान नगरी अन्धकारमा कृत्य गर्दछ र कामको जिम्मेवारी पनि आफूले लिँदैन किनभने उसले होसपूर्वक कृत्य गरेकै हुँदैन ।

अर्को कर्म राजस कर्म हो । प्रशस्त परिश्रमद्वारा युक्त, फललाई चाहना गर्नेवाला र अहङ्कारयुक्त पुरुषद्वारा गरिने कर्मलाई राजस कर्म भनिएको छ । तामस कर्म मूर्च्छाको कारणले भए जस्तै यो कर्म हाम्रो उत्तेजनाको कारणले हुन्छ । केही व्यक्तिहरू जीवनमा खाली केही नगरीकन बस्नै सक्दैनन् । भित्रको कुनै उत्तेजना राजस व्यक्तिबाट निस्किरहन्छ । मूर्च्छित व्यक्तिले ध्यान गयो भने ऊ निदाउँछ भने राजस व्यक्तिले ध्यान गयो भने कैयन् कुराहरू उसको शरीरमा र दिमागमा घट्न थाल्छन् । यी सबै भित्री उत्तेजनाहरू हुन् जसले गर्दा राजस व्यक्ति शान्त रहन सक्दैन । चंगेज खान, तैमुरलं, नेपोलियन, लेलिन, माओत्से तुंग, स्टालिन र प्रायः सबै राजनीतिज्ञहरू राजस व्यक्तित्वका ज्वलन्त उदाहरण हुन् । इतिहासमा नाम कोरिएका व्यक्तिहरू यस्तै राजस प्रवृत्तिका हुन्छन् । राजस व्यक्तिहरू शक्तिका पुजारी हुन्छन् । तसर्थ शक्तिहीन हुनु नै उनीहरूको ठुलो रोग हो र उनीहरूको अन्त पनि हो । शक्तिमा रहनुजेल ठुलोभन्दा ठुलो रोगलाई पनि यिनीहरू परास्त गर्न सक्छन् । राजस व्यक्तिको जीवन उत्तेजनाले भरिएको हुन्छ र ऊ चुप लागेर शान्त बस्न नसक्ने हुँदा आफ्नो अहङ्कारको तुष्टि गर्नका लागि केही न केही गरिरहन चाहन्छ । राजस व्यक्ति जुनसुकै क्षेत्रमा वा पेसामा भए पनि आफ्नो अहङ्कार र उत्तेजनाबाट मुक्त हुन सक्दैन । ऊ मेहनती हुन्छ र दौडिनमा नै ऊर्जा खर्च गर्छ तर पुग्न कहीं सक्दैन ।

तेस्रो सात्त्विक कर्म छ जो शास्त्रविधिबाट नियत शास्त्रहरूले भने अनुसार गरिन्छ । तामसी मूर्च्छाका कारणले, राजसी उत्तेजना र अत्यधिक ऊर्जाका कारणले र सात्त्विक व्यक्ति न मूर्च्छाले, न अज्ञानले, न ऊर्जाका कारणले कर्म गर्छन् । सात्त्विक व्यक्तिहरू शास्त्रका वचनको पालन गर्न कर्म गर्छन् । जुन कर्म शास्त्रविधि अनुरूप, कर्तापनको अभिमानरहित र शास्त्रहरूको वचनपालन गर्नका लागि गरिन्छ त्यहाँ कर्तापनको भाव नै हुँदैन । साथै यस्तो व्यक्तिलाई फलको पनि कुनै चाहना हुँदैन । उसको साधन नै साध्य हुन्छ, यही क्षण उसलाई सबै कुरा प्राप्त हुन्छ र भविष्यको चिन्ता हुँदैन । यस्तो फलको चाहना विना गरिने कर्मलाई सात्त्विक कर्म भनिन्छ । कर्मका यी तीन गुण हुन्, यी तीन गुण भित्र तीन प्रकारको चेतनाको अवस्था हुन्छ । चेतनाको अवस्था मुख्य कुरा हो । तमस्मा चेतना मूर्च्छित हुन्छ, रजस्मा चेतना विक्षिप्त हुन्छ र सत्त्वमा चेतना होसपूर्वक जागृत हुन्छ । तसर्थ मूर्च्छा र विक्षिप्तताबाट उठेर होसपूर्वक कर्म गरेमा प्रत्येक कर्म जागृत कर्म हुने छ ।

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।

सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥२६॥

हे अर्जुन ! जो कर्ता आसक्तिरहित र अहङ्कारयुक्त वचन नबोल्ने, धैर्य र उत्साहले युक्त एवम् कर्मको सिद्धि हुँदा वा नहुँदा पनि हर्ष, शोकादि र विकाररहित हुन्छ त्यो कर्तालाई सात्त्विक भनिन्छ ॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥२७॥

जुन कर्ता आसक्तियुक्त कर्मको फल चाहने र लोभी छ अनि अरूलाई कष्ट दिने स्वभाववाला, अशुद्धाचारी एवम् हर्ष र शोकमा लिप्त छ, यस्तो कर्तालाई राजस भनिएको छ ॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठोऽनैष्कृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥२८॥

जुन कर्ता विक्षेपयुक्त अर्थात् अयुक्त चित्तवाला, शिक्षाबाट रहित, घमण्डी, धूर्त र अर्काको आजीविकाको नाशक, शोक गर्ने स्वभाववाला, अलछी र दीर्घसूत्री छ त्यो कर्तालाई तामस भनिन्छ ॥

विक्षेपयुक्त चित्तवाला अर्थात् जसको चित्त करिब-करिब विक्षिप्त छ, यस्तो व्यक्तिले गर्ने कर्म स्पष्ट हुँदैन । कार्यको प्रारम्भ र अन्त्य, उचित या अनुचित कर्म र त्यसबाट आउने परिणामका बारेमा समेत उसलाई थाहा हुँदैन । कुनै पनि तरङ्गले उसलाई दौडाइरहन्छ । तामस कर्म बेहोसीमा गरिने कर्म हुँदा पानीमा बगेको काठ जस्तो तामसी व्यक्ति लक्ष्यहीन बगि नै रहन्छ । होस भएमा उत्तरदायित्व हुने हुँदा तामस चित्तको व्यक्ति बेहोसीमा रहन चाहन्छ र बेहोसी नै उसको लक्षण हुन्छ । विक्षिप्त चित्तवाला प्रमादी, घमण्डी, अहङ्कारले ग्रस्त चित्त तामसी व्यक्तिको हुन्छ । राजसी व्यक्ति सकारण अहङ्कारी हुन्छ । तर तामसी व्यक्ति विनाकारण अहङ्कारी, कसैलाई भरोसा नगर्ने धूर्त, चालबाज, अरूको आजीविकाको नाशक हुन्छ । उसको जीवनको ढङ्ग र प्रक्रिया विध्वंसक हुन्छ । त्यसैले तामसी कहिल्यै पनि सृजनात्मक हुन सक्दैन । अरूको जीवनलाई नष्ट गर्ने कुरामा तामसी व्यक्तिले सुख अनुभव गर्छ । त्यसैले तामसी व्यक्तिलाई कृष्ण विनाशक प्रवृत्तिको भन्नुहुन्छ । तामसी व्यक्तिको स्वभाव शोक गर्ने हुँदा ऊ सधैं दुखी हुन्छ र हरेक ठाउँमा दुख नै खोज्छ । दुखी हुनु नै उसको जीवनशैली हुन्छ । अलछी व्यक्ति दीर्घसूत्री हुनाले उसले सदैव गर्नुपर्ने कृत्यलाई भोलिका लागि टारिरहन्छ । तामसी व्यक्ति नाशक प्रवृत्तिको हुने हुँदा नाश गर्नमा रस प्राप्त गर्दछ ।

राजस व्यक्ति आसक्तियुक्त भएर कर्मको फलमा नै उत्सुकता राख्छ । ऊ अलछी नभएर अत्यधिक ऊर्जावान् हुन्छ । तसर्थ जहाँ फलको आशा देखिन्छ, त्यहाँ आफ्नो सम्पूर्ण ऊर्जा खर्च गर्न तत्पर हुन्छ । राजसी व्यक्ति लोभी र अरूलाई कष्ट दिने स्वभावको हुन्छ । लोभले सदैव खोस्न चाहने हुनाले राजसी व्यक्तिले अरूलाई शोषण गर्छ । तामसी केही प्राप्त गर्नका लागि कसैको नाश गर्नुपरे पनि पछि हट्दैन तर राजस व्यक्तिले अकारण कसैको नाश गर्दैन । लोभ अशुद्धि हो, त्यसैले राजसको आचरण शुद्ध हुँदैन । ऊ हर्ष र शोकमा लिप्त हुन्छ । राजस व्यक्ति हर्षको नै अपेक्षा गर्छ तर यदि हर्ष पाएन भने मात्र शोक गर्छ अन्यथा ऊ हर्ष नै प्राप्त गर्न चाहन्छ । सबैभन्दा श्रेष्ठ सात्त्विक कर्ता हुन्छ, आसक्तिबाट रहित, अहङ्कारको वचन नबोल्ने, धैर्यवान्, उत्साहले युक्त, कार्यसिद्धि भए नभए पनि हर्ष शोकादि विकारबाट रहित कर्तालाई सात्त्विक भनिन्छ । सात्त्विक कर्ताको कुनै आसक्ति हुँदैन । उसको कर्तापनमा लोभ हुँदैन र पाउने इच्छा पनि हुँदैन साथै उसमा अहङ्कार पनि हुँदैन । उसको कर्म कर्तव्यवश हुन्छ र उसलाई जीवन नै कृत्य लाग्छ । केही गर्नका लागि परमात्माले पठाएको सम्झेर उसले कर्म गर्छ । सात्त्विक व्यक्ति शास्त्रसम्मत कर्तव्य कर्म गर्छ र उसको कर्ममा कुनै आसक्ति हुँदैन ।

आसक्तिरहित र अहङ्कारको वचन नबोल्ने सात्त्विक व्यक्तिको आफ्नो कुनै अस्मिता हुँदैन र परमात्मासँग नै उसको ऐक्यता हुन्छ । ऊ परमात्मालाई केन्द्र र आफूलाई त्यसको परिधि ठान्दछ । सात्त्विक व्यक्ति परम धैर्यवान् हुन्छ र राजस व्यक्तिमा धैर्यको अभाव हुन्छ तर तामसीको धैर्य अलछीपनमा हुन्छ । फलको आकाङ्क्षी नहुनाले र कर्म नै फल हुनाले सात्त्विक व्यक्ति असफलताले दुखी नभएर फक्रिएको फूल जस्तो ज्योतिर्मय हुन्छ र उत्साहले युक्त हुन्छ । सात्त्विक व्यक्तिको जीवन प्रतिपल हुन्छ र

भोलिमा उसले कहिल्यै पनि टाढैन । ऊ आज र अहिले नै आखिरी क्षण हो र जीवनको कहिल्यै अन्त हुँदैन भन्ने जानेर अहोभावमा बाँच्छ । ऊ आतुरतामा नबाँची अनन्तकालसम्म जीवन छ र समयको कुनै सीमा छैन भनेर बाँच्छ । उसको कृत्यमा गति, धैर्य र उत्साह हुन्छ । सात्त्विक व्यक्ति पनि सत्त्वबाट पार भएपछि मात्र गुणातीत हुन्छ । सात्त्विक व्यक्ति जगत्को आखिरी उचाइ हो भने तामसी व्यक्ति आखिरी खाल्डो हो । सात्त्विक व्यक्तिका लागि सुख-दुख, हर्ष-शोक, हार-जित सबै परमात्माकै हुन्छ र ऊ केवल निमित्त मात्र हुन्छ ।

**बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ॥२९॥**

हे धनञ्जय ! अब तिमी बुद्धि र धृतिको पनि गुणअनुसार तीन प्रकारका भेदको सम्पूर्णताबारे विभागपूर्वक मबाट सुन ॥

**प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३०॥**

हे पार्थ ! प्रवृत्तिमार्गबाट र निवृत्ति मार्गबाट कर्तव्य र अकर्तव्य, भय र अभय तथा बन्धन र मोक्ष बारेमा जो बुद्धि तत्त्वले यथार्थ जान्दछ त्यो बुद्धि सात्त्विक हो ॥

**यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥**

हे पार्थ ! जुन बुद्धिद्वारा मनुष्य धर्म र अधर्म तथा कर्तव्य र अकर्तव्यलाई पनि यथार्थ रूपमा जान्दैन त्यो बुद्धि राजसी हो ॥

**अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥३२॥**

हे अर्जुन ! जुन तमोगुणबाट आवद्ध बुद्धि छ त्यसले अधर्मलाई धर्म मान्छ र अरू पनि सबै सम्पूर्ण अर्थलाई विपरीत मान्दछ ॥

कृष्ण हरेक वचनका सुरुमा हे पार्थ ! मबाट सुन भन्नुहुन्छ । अर्जुन कृष्णले भनेको वचन सुन्न र त्यसबाट लाभ लिन सकिरहेका छैनन् । त्यसैले संवाद यति लामो भएको हो तर पनि हताश नभई कृष्णको जोड अर्जुनले सुनून् र जानून् भन्नेमा नै छ । साङ्ख्यको त्रिगुण बडो अनौठो छ र जीवनका हरेक पाटामा यी लागू हुन्छन् । साङ्ख्यको यो गुण सम्बन्धी भनाइ दर्शनशास्त्र होइन, यो जीवनको सिधा विश्लेषण हो । प्रकृति नै त्रिगुणमयी हुनाले स्वभावतः प्रत्येक कुराका तीन गुण हुन्छन् र यी तीन गुणको विभाजनले हामीलाई जान्न सजिलो हुन्छ । तमोगुणबाट आवद्ध बुद्धि विपरीत हुन्छ । त्यसैले उसले अधर्मलाई धर्म, प्रकाशलाई अन्धकार, अन्धकारलाई प्रकाश, जीवनलाई मृत्यु तथा मृत्युलाई जीवन मान्दछ । उसका सबै कुरा विपरीत हुन्छन् र उसले सबै उल्टो मात्र देख्छ । तमस् विपरीत बुद्धि हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- तमो गुणबाट आवद्ध बुद्धिवालालाई न सुखको, न शान्तिको नै चिन्ता हुन्छ, उसलाई केवल आफ्नो अहङ्कार र जितको मात्र चिन्ता हुन्छ । उसले अधर्मलाई धर्म मान्छ र सम्पूर्ण अर्थहरूलाई पनि विपरीत मान्दछ । त्यसैले यस्तो बुद्धि तामसी हो ।

हे पार्थ ! जुन बुद्धिद्वारा मनुष्य धर्म र अधर्मलाई र कर्तव्य र अकर्तव्यलाई पनि यथार्थ रूपमा जान्दैन त्यो बुद्धि राजसी हो । सात्त्विक बुद्धिले सिधा देख्छ, त्यो शुद्ध प्रत्यक्षीकरण हो तर तामसी बुद्धिले उल्टो मात्र देख्छ । सात्त्विक बुद्धिले जस्तो छ त्यस्तै देख्छ, तसर्थ यो शुद्ध हुन्छ । राजसी बुद्धि दुवैको मध्यमा हुन्छ । राजसी बुद्धिले धर्म र अधर्मलाई, कर्तव्य र अकर्तव्यलाई पनि यथार्थ जान्दैन । उसलाई

राम्ररी जान्न कठिन हुन्छ । त्यसैले ऊ मध्यमा अल्झिएर बसेको हुन्छ । यस्तो बुद्धिलाई धर्म पनि केही धर्म र केही अधर्म जस्तो लाग्छ साथै अधर्ममा पनि केही धर्म र केही अधर्म जस्तो लाग्छ । राजसी व्यक्ति मध्यमा हुने भएकाले अन्योलमा हुन्छ । अज्ञानी पनि सुनिश्चित हुन्छ तर ऊ जसलाई सत्य मान्दछ यथार्थमा त्यो सत्य हुँदैन । सात्त्विक र तामसी दुवै आफ्नै ढङ्गले सुनिश्चित हुन्छन् तर मध्यमा रहेको राजसी व्यक्ति भने सदैव दुबिधामा भएर निर्णय गर्न असमर्थ हुन्छ । राजसी व्यक्ति सबैभन्दा बढी अशान्त र छटपटाहटमा हुन्छ ।

तसर्थ हे पार्थ ! जुन बुद्धिद्वारा धर्म-अधर्मलाई र कर्तव्य-अकर्तव्यलाई पनि यथार्थ रूपमा जान्दैन त्यो राजसी बुद्धि हो । प्रवृत्ति-निवृत्ति मार्गबाट कर्तव्य-अकर्तव्य, भय-अभय र बन्धन-मोक्षलाई जो बुद्धि तत्त्वपूर्वक जान्दछ, त्यो बुद्धि सात्त्विक हो । हामीले आफूभित्र कुन बुद्धि छ त्यसको खोजी गर्नुपर्छ । जबसम्म हामी सात्त्विक बुद्धिका हुँदैनौं, त्यस बेलासम्म धर्मको खोज हुन सम्भव हुँदैन । तामसी व्यक्ति मन्दिर जाँदा पनि अनुचित कारणले जान्छ भने राजसी व्यक्ति मन्दिर जाँदा पनि पूरा जान सक्दैन त्यसैले अधुरो जान्छ । सात्त्विक व्यक्तिका लागि त सर्वत्र मन्दिर नै मन्दिर हुने हुँदा मन्दिर जाने उसलाई आवश्यकता नै हुँदैन । अर्जुन तामसी प्रवृत्तिको होइन राजसी प्रवृत्तिका व्यक्ति हुन्, त्यसैले उनी मध्यमा छन् । तसर्थ दुर्योधन र अन्य योद्धा जस्तो भएर युद्धमा पनि उत्रिन चाहँदैनन् । बुद्ध र महावीरको अवस्थामा उनी पुगेका छैनन् र उनको दृष्टि पनि स्पष्ट छैन । सात्त्विक अवस्था फलित भएको भए अर्जुन गाण्डीव भुइँमा राखेर कृष्णलाई नमस्कार गरी युद्धबाट बिदा हुन्थे । अर्जुन अनिर्णित र संशयको अवस्थामा भए पनि आज्ञाकारी शिष्यको भाँती प्रश्न गर्दै छन् र कृष्णका वचन पनि श्रद्धापूर्वक सुनिरहेका छन् । अर्जुन तामसी व्यक्ति भएको भए शिष्य पनि हुन सक्दैनथे र सात्त्विक भएको भए स्पष्ट बोध भएर शिष्य बन्ने आवश्यकता नै हुँदैनथ्यो । अर्जुन मध्यमा छन् त्यसैले उनी शिष्यहरूका प्रतीक हुन् ।

महाभारत युद्धमा युधिष्ठिर पनि छन् तर उनी प्रश्न गर्दैनन् किनभने उनी धर्मराज हुन् जो केवल तथाकथित पण्डित हुन सक्छ । सात्त्विक विचार उनमा छ तर उनी सात्त्विक छैनन् । युधिष्ठिरलाई प्रज्ञाबोध भएको छैन र उनी केवल तथाकथित पण्डित मात्र हुन् र उनलाई पाण्डित्यले थिचेको छ । तर अर्जुनलाई पण्डित्यले नथिचिएको हुनाले उनी प्रश्न सोधिरहेका छन् । युधिष्ठिरलाई उत्तर त थाहा छ तर त्यो केवल शास्त्रको उधारो उत्तर हो, उनको जीवनको अनुभव होइन । महाभारतमा हामी सबैलाई पाउँछौं किनभने त्यो दुनियाँको संक्षिप्त चित्र हो । यदि हामी मध्यमा छौं भने हाम्रो मनमा जिज्ञासा उठ्न सक्छ । यो जिज्ञासाभन्दा माथि नउठे दुर्योधन हुने खतरा हुन्छ । त्यसैले कृष्णको पूरा चेष्टा अर्जुनलाई दुर्योधन हुनबाट बचाएर बुद्ध जस्तो भएर युद्धमा संलग्न गराउनु हो । निर्दोषता र पवित्रताका साथ निर्विकार भएर युद्धमा एक उपकरण र निमित्त मात्र भएर अर्जुन उत्रियून् भन्ने नै कृष्णको पूरा चेष्टा हो ।

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।

योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३३॥

हे पार्थ ! जुन अव्यभिचारिणी धृति अर्थात् धारण शक्तिले मनुष्य ध्यान योगद्वारा मन, प्राण र इन्द्रियका क्रियाहरूको धारण गर्छ, त्यो धृति सात्त्विक हो ॥

यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ।

प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥३४॥

तर हे पृथापुत्र अर्जुन ! फलको इच्छा मनुष्य जुन धारण शक्तिले अत्यन्त आसक्तिपूर्वक धर्म अर्थ र कर्महरूको धारण गर्छ त्यो धारण शक्ति राजसी हो ॥

**यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥३५॥**

हे पार्थ ! दुष्ट बुद्धि भएको मनुष्य जुन धारण शक्तिद्वारा निद्रा, भय, चिन्ता, दुख र उन्मुक्ततालाई पनि छोड्दैन अर्थात् धारण गरिरहन्छ त्यो धारण शक्ति तामसी हो ॥

संसारका सबै धर्म सत्त्वसम्म मात्र पुग्छन् । अंग्रेजीको God, Good को नै रूपान्तरण हो । सत्त्व राम्रो अवस्था भए पनि हिन्दू धर्म यसभन्दा पनि पार जानुपर्छ भन्ने धारणा राख्छ । सत्त्व पनि सुनौलो सिक्री हो । त्यसैले यसभन्दा पार भएर गुणातीत अवस्थामा पुग्नुपर्छ । यही नै हिन्दूहरूको गन्तव्य हो जहाँ मुक्ति फलित हुन्छ र निर्गुणको अवस्थामा पुगेमा परमात्मासँग मिलन हुन्छ । हिन्दूहरूको एक मात्र धारणा मुक्तिको अभिलाषा हो । धृति धारणाको शक्ति हो । यो सूत्र अत्यन्त बहुमूल्य छ । मनुष्यको जीवनमा त्यही घट्छ, जे उसको धारणा हुन्छ । धारणा नै मनुष्य जीवनको मूलसूत्र र आधार हो । संसारमा अरू कसैले पनि हामीलाई दुख या सुख दिन सक्दैन र कसैले बाँध्न या मुक्त गर्न पनि सक्दैन । हाम्रो धारणाले नै सुख या दुख दिएर हामीलाई बाँध्छ, या मुक्त गर्छ । त्यसैले यो धृतिको धारणा बहुमूल्य छ । बुद्धले धम्मपदमा भन्नुभएको छ जस्तो विचार गर्छौं, त्यस्तै हुने छौं । त्यसैले विचार गर्दा पनि सावधानीपूर्वक गर्नुपर्छ किनभने त्यही समय तिमी आफ्नो भविष्यको आधार राखिरहेका हुन्छौं । तिम्रो जीवनमा आज जे भइरहेको छ त्यो अतीतमा तिमिले गरेको धारणाको परिणाम हो । यो तिमिले नै चाहेको कुरा अहिले भइरहेको छ । साथै आज तिमिले जे धारणा राख्छौं, त्यो भोलि घटित हुने छ किनभने धारणा मनुष्यको जीवनको मूल सूत्र र आधार हो । हामीले पाएको दुख हाम्रै धारणाको परिणाम हो । हामी आफ्नै धारणामा घेरिएर दुखी हुन्छौं । हामीले जीवनमा बनाएका अनेक धारणाको परिणाम जीवन हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- दुष्ट बुद्धिवाला मनुष्य जुन धृति अर्थात् धारणाद्वारा निद्रा, भय, चिन्ता, दुख एवम् उन्मुक्ततालाई छोड्दैन अर्थात् धारणा गरिरहन्छ त्यो धृति तामसी हो । धारणाहरू तीन प्रकारका हुन्छन्, तीन प्रकारको ध्यान हुन्छ र तीन प्रकारकै धृति हुन्छ । तामसी व्यक्तिहरू नर्कलाई घरतुल्य सम्झिएर त्यहाँबाट निक्किन चाहँदैनन् किनभने उनीहरूलाई त्यसैको बानी परिसकेको हुन्छ । तामसी व्यक्ति आफ्नो धारणा अनुसार निद्रा, भय, चिन्ता, दुख एवम् उन्मुक्ततालाई छोड्दैन । यो सबै उसको धारणाकै परिणाम हो । यस्तो व्यक्तिमा दुष्टता हुन्छ र अरूलाई पनि दुष्टतापूर्वक नै व्यवहार गर्दछ । हामीले आफ्नो जीवनमा कारागारहरू निर्माण गरेका छौं जसले बन्धनमा राखेर दुख सिवाय केही दिँदैनन्, जसका कारण हामीलाई क्रोध, भय, पीडा हुन्छ तैपनि हामीलाई त्यसैको बानी परेको हुनाले त्यो धारणालाई छोड्न चाहँदैनौं । यसलाई तामस धृति भनिन्छ । अल्छीपनले पीडा दिन्छ र जीवन बोझतुल्य हुन्छ तर पनि त्यो धारणालाई तामसी व्यक्तिले छोड्दैनन् ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- फलको इच्छावाला पुरुष अति आसक्तिले जुन धृतिद्वारा धर्म, अर्थ र कामहरूलाई धारण गर्छ, त्यो धृति राजसी हो । राजसी व्यक्ति फलाकाङ्क्षी हुनाले पूजा, प्रार्थना र धर्म सबै फलको आशाले मात्र गर्छ । सामान्यतः हाम्रो आकाङ्क्षा पूरा हुँदैन र यदि पूरा भइहाल्यो भने पनि सुख हुँदैन किनभने पुनः फलको आकाङ्क्षाले नयाँ कुरामा सुख खोज्छ । जति धन, पद, सुख सुविधा भए पनि यिनीहरूको आकाङ्क्षा कहिल्यै घट्दैन । सबै फलाकाङ्क्षाहरूले अन्ततः विषादमा पुऱ्याउँछन् तर पनि राजसी व्यक्ति फलको आकाङ्क्षा छोड्दैन । हे पार्थ ! जुन पुरुष ध्यानयोगद्वारा अव्यभिचारिणी धृति अर्थात् धारणाले मन, प्राण र इन्द्रियहरूका क्रियालाई धारण गर्छ, त्यो धृति सात्त्विकी हो । जहाँ अव्यभिचारिणी ध्यान वा धृति हुन्छ त्यहाँ सात्त्विकता फलित हुन्छ । व्यक्ति शान्त बस्दा पनि मनका व्यभिचार हजारौं कुरामा यात्रा गरिरहन्छ र यसमा हामी सहयोग गरिरहन्छौं । मन व्यभिचारिणी स्थिति हो जो बजार र पागलखाना जस्तो हुन्छ, जहाँ एकैसाथ हजारौं आवाजहरू गुन्जिरहन्छन् ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- ध्यान योगद्वारा जो अव्यभिचारिणी धृतिलाई उपलब्ध हुन्छ, यस्तो धारणा विचारको व्यभिचार नभई शुद्ध निर्विचारको हुन्छ । जो निर्विचार हुन्छ, त्यही निर्विकार पनि हुन्छ । यस्तो धारणाले मन, प्राण र इन्द्रियहरूलाई धारण त गर्छ तर व्यभिचारी हुँदैन । यस्तो धृतिले मनलाई र इन्द्रियहरूको क्रियालाई चलाउँछ तर मन र इन्द्रियद्वारा चल्दैन । त्यसैले सन्न्यासीलाई स्वामी भनिएको हो जो सत्त्वको दशा हो । सन्न्यासीको गन्तव्य यही हो । ध्यानको अवस्था सन्न्यास र गैरध्यानको अवस्था संसार हो । तसर्थ कृष्णले ध्यानमा जोड दिनुभएको छ । जुन दिन हामी मन, प्राण र इन्द्रियको मालिक हुन्छौं त्यसै दिन हामी योग्य पात्र हुनेछौं र त्यही परमात्मा हामीमा प्रवेश गर्ने छ ।

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।
अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥३६॥
यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥३७॥

हे अर्जुन ! सुख पनि तीन प्रकारको हुन्छ । जुन सुखमा साधक पुरुष उपासना, ध्यान र सेवादिको अभ्यासले रमण गर्छ र जसले गर्दा दुखको अन्त प्राप्त हुन्छ, यस्तो सुख जुन प्रथम साधनाको आरम्भ कालमा विषसमान आभास भए पनि परिणाममा अमृततुल्य हुन्छ, त्यो परमात्मविषयक बुद्धिको प्रसादबाट उत्पन्न भएको सुख सात्त्विक सुख हो ॥

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥३८॥

जुन सुख विषय र इन्द्रियहरूको संयोगले प्राप्त हुन्छ, त्यो यद्यपि भोगकालमा अमृत जस्तो लाग्छ तर परिणाममा विष सदृश हुन्छ र त्यो सुखलाई राजस भनिएको छ ॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥३९॥

जुन सुख भोगकालमा र परिणाममा पनि आत्मालाई मोहित गर्ने वाला हुन्छ, त्यो निद्रा, आलस्य र प्रमादबाट उत्पन्न भएको सुखलाई तामस भनिएको छ ॥

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥४०॥

हे अर्जुन ! पृथ्वीमा या आकाशमा अथवा देवताहरूमा तथा यिनीहरूबाहेक पनि यस्तो कहीं कतै कुनै पनि प्राणीहरू छैनन् जो यो प्रकृतिबाट उत्पन्न भएका तीन गुणबाट रहित होऊन् ॥

भोगकालमा र परिणाममा जुन सुख आत्मालाई मूर्च्छित गर्ने हुन्छ र जसको चैतन्य हराएर बुद्धि भ्रष्ट हुन्छ साथै जो निद्रा, अल्छीपना र प्रमादबाट उत्पन्न हुन्छ, त्यसलाई तामस भनिएको छ । यस्तो सुख प्रारम्भमा सुखजस्तो लाग्छ तर यस्तो सुखलाई वस्तुतः सुख भन्नु पनि ठिक हुँदैन किनभने यसको आत्यन्तिक परिणाम महादुखमा लैजाने हुन्छ । तामसी व्यक्तिलाई भने यो सुख जस्तै आभास हुन्छ तर यथार्थमा यसले दुख मात्र दिन्छ । यस्ता व्यक्तिहरू अत्यधिक भोजन गरेर मूर्च्छा या बेहोसी अवस्थामा रहन्छन् । तामसी व्यक्तिहरू मुर्दासरह बाँच्छन् र आत्मघात पनि धेरै गर्छन् । अत्यधिक भोजनले प्रारम्भमा सुखको अनुभूति हुन्छ तर परिणाममा अजीर्ण, आलस्य र स्फूर्तिविहीन अवस्थामा पुर्‍याएर दुख मात्र दिन्छ । तामसी व्यक्तिको सुखतिर दृष्टि नै पुग्दैन । जीवन नृत्य गरिरहेको छ र परमात्माको उत्सव चलिरहेको छ तर ऊ त्यसमा सुख पाउँदैन किनभने उसको चित्त परमात्माप्रति गुनासोले भरिएको हुन्छ । तामस सुख तर ऊ त्यसमा सुख पाउँदैन किनभने उसको चित्त परमात्माप्रति गुनासोले भरिएको हुन्छ । तामस सुख भोगकालमा र परिणाममा पनि मूर्च्छित गर्ने हुन्छ । त्यसैले उनीहरू नर्कमा भर्दछन् र जीवनको उचित

उपयोग गर्न सक्दैनन् । रात्रिमा उनीहरू जति आनन्दित हुन्छन्, त्यति दिनमा हुँदैनन् । चेतनाको दियो बलिरहेको हुन्छ तर तामसी व्यक्ति अन्धकारमै सुख अनुभव गर्दछन् ।

राजसी सुख इन्द्रिय र विषयको संयोगबाट उत्पन्न हुन्छ । चैतन्यको दियो जलेको सुख अन्धकारबाट लिने व्यक्ति तामसी हुन्छ भने यो चैतन्यको ज्योतिको सुख सिधा नलिएर इन्द्रिय, शरीर र भोगको माध्यमबाट लिने व्यक्ति राजसी हुन्छ । यस्तो शरीर र इन्द्रियका माध्यमबाट लिने सुख राजसी सुख हो । विषय र इन्द्रियको संयोगबाट प्राप्त हुने सुख प्रारम्भको भोगकालमा अमृत प्रतीत हुन्छ । इन्द्रियका सबै सुख भोगकालभरि सुखद र भोगेपश्चात् दुखमा परिणत हुन्छन् । कामवासनाको सुख भोगकालभरि सुखद अनुभव हुन्छ र भोगेपश्चात् विषाद, पीडा, थकान र आत्मग्लानि बनेर परिणाम दुखद हुन्छ । इन्द्रियका माध्यमबाट लिइएको सुख सबै क्षणभङ्गुर हुन्छ र अझ गहिरो अन्धकारको प्रतीति गराउँछ । तसर्थ भोगको समय अमृत भान भए पनि परिणाममा विषजस्तो हुन्छ । त्यो सुख जसमा साधक पुरुष ध्यान, उपासना र सेवादिको अभ्यासले रमण गर्छ र जसले गर्दा दुखको अन्तलाई प्राप्त हुन्छ, त्यस्तो सुख साधनाको आरम्भकालमा विषसमान लागे पनि परिणाम अमृततुल्य हुन्छ । यदि यो चैतन्यको ज्योतिको सुख विना माध्यम सिधा प्रकाशबाट नै पाउन सकिन्छ भने त्यो सुख सात्त्विक हो ।

सात्त्विकको दशा राजसको भन्दा ठिक उल्टो हुन्छ । प्रारम्भ कालमा दुखद अनुभूति हुन्छ किनभने ध्यान, पूजा, प्रार्थना, तप गर्न अत्यन्तै कठिन हुन्छ । शरीरिक कष्ट मनमा उठ्नेबित्तिकै हजारौं विचारहरूले ध्यान भङ्ग गर्न खोज्छन् र थप कष्टपूर्ण र कठिन बनाउँछन् । तसर्थ तपस्या प्रारम्भमा दुखद हुन्छ तर परिणाममा त्यसबाट महासुख प्राप्त हुन्छ किनभने सात्त्विक सुखमा शरीर र इन्द्रिय माध्यम हुँदैन । सात्त्विक सुख ध्यान, सेवा र उपासनाका अभ्यासबाट रमण गर्दै उपलब्ध हुन्छ । त्यो हाम्रो चैतन्यको स्वभाव हो । ध्यानको अभ्यासबाट एकान्त क्षण प्राप्त हुन्छ र त्यस क्षणमा भित्रको झरना फुट्न थाल्छ । सात्त्विक सुख हाम्रो भित्रबाट आउँछ । तामसी सुख भित्रको प्रकाशलाई निभाएर पाइन्छ । राजसी सुख इन्द्रिय र शरीरका माध्यमबाट पाइन्छ । तसर्थ यसमा पहिले सुख पछि दुख प्राप्त हुन्छ र यो सात्त्विक सुखको उल्टो हुन्छ । त्यस्तै सात्त्विक सुख तामसी सुखको पनि विपरीत हुन्छ किनभने तामसी सुख मूर्च्छा अवस्थामा पाइन्छ भने सात्त्विक सुख मूर्च्छा समाप्त भएपछि अर्थात् जागरणको अवस्थामा उपलब्ध हुन्छ ।

यो सुख तीन प्रकारको हुन्छ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । जगत्मा यस्तो कुनै प्राणी छैन, जो प्रकृतिबाट उत्पन्न तीन प्रकारको गुणबाट रहित होस् । सबै प्राणी यी तीनै प्रकारका सुखबाट थिचिएका हुन्छन् । यो तीन प्रकारको सुखको गुणलाई जानेर जो यसबाट पार हुने चौथो अवस्थामा पुग्छ, त्यो नै गुणातीत अवस्था हो । गुणातीत व्यक्तिको कुनै सीमा हुँदैन र ऊ असीमसँग एक हुन्छ । यो तीन प्रकारको सुखमा जो घेरिएको हुन्छ त्यो प्राणी हुन्छ र जो तीनको पार हुन्छ ऊ सृष्टिको पार भएर स्रष्टाको अङ्ग बन्छ । हाम्रो गन्तव्य गुणातीत हुनु हो । जो सबै गुणको पार हुन्छ ऊ प्रकृतिको पनि पार भएर परमात्मा हुन्छ ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥४१॥

हे परन्तप ! ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य र शूद्रको पनि कर्म स्वभावबाट उत्पन्न गुणलाई विभक्त गरिएको छ ॥

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥४२॥

सम अर्थात् अन्तस्करणको निग्रह गर्नु, इन्द्रियको दमन गर्नु, धर्मपालनका लागि कष्ट सहनु, बाहिर भित्रको शुद्धिका निम्ति तप गर्नु, अरूको अपराध क्षमा गर्नु, मन इन्द्रिय र शरीरलाई सरल राख्नु, वेद-

शास्त्रको अध्ययन अध्यापन गर्नु, ईश्वरमा श्रद्धा राख्नु र परमात्मालाई तत्त्वले अनुभव गर्नु, आस्तिकता, बुद्धि, ज्ञान, विज्ञान यी सबै ब्राह्मणका स्वाभाविक कर्म हुन् ॥

**शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावाश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥४३॥**

सौर्य, तेज, धृति अर्थात् धैर्य, चतुरता र युद्धबाट नभाग्ने स्वभाव एवम् दान दिनु र ईश्वरभाव अर्थात् स्वामीभाव राख्नु यी सबै क्षत्रियका स्वाभाविक कर्म हुन् ॥

**कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४॥**

खेतीपाती, गौपालन, क्रय विक्रय रूप सत्य व्यवहार यी वैश्यक स्वाभाविक कर्म हुन् र सबै वर्णको सेवा गर्नु शूद्रको स्वाभाविक कर्म हो ॥

संसारमा मानिसहरू उचित तरिकाद्वारा विभाजित हुने हो भने ब्राह्मण, क्षत्रिय र शूद्र तीन वर्ण मात्र हुनुपर्छ । मनुष्य उचित तरिकाले विभाजित नभएको हुँदा चौथो वर्ण वैश्य पनि छ । वैश्य पृथक् वर्णभन्दा पनि मिश्रित वर्ण हो । शूद्र र क्षत्रिय, क्षत्रिय र ब्राह्मण, शूद्र र ब्राह्मण बिचमा जो छन्, ती सबै वैश्य हुन् । त्यसैले वैश्य मिश्रित वर्ण र चारदोबाटो पनि हो जहाँबाट एक वर्णको व्यक्ति अर्को वर्णमा प्रवेश गर्न सक्छ । तीन वर्ण यात्रापथ हो भने चौथो चारदोबाटो हो, त्यसैले वैश्य वर्ण ठुलो छ ।

तमसले भरिएको व्यक्ति जो बेहोसीको अवस्थामा हुन्छ त्यो शूद्र हो । रजसले अर्थात् तीव्र त्वरा र ऊर्जाले भरिएको व्यक्ति क्षत्रिय हो र सत्त्व, शान्ति र पवित्रताले भरिएको व्यक्ति ब्राह्मण हो । यो तीन गुण गणितीय विभाजन हो तर जीवनले गणित मान्दैन । जीवनमा तीन गुणका भन्दा चौथो गुणका वैश्य प्रशस्त पाइन्छन् । ब्राह्मण, क्षत्रिय र शूद्र सबै व्यवसाय गरिरहेका छन् । ब्राह्मणले गर्ने पूजा-पाठ, तप, यज्ञ र पुरेत्याइँ गर्नु पनि व्यवसाय नै हो र ब्राह्मणले त्यही अनुरूप व्यवसाय गरिरहेको छ भने ऊ वैश्य नै हो । त्यस्तै शूद्र जुत्ता बनाउने, सडक सफा गर्ने आदि धन्दा गरिरहेकै छ । त्यसैले व्यापार गर्ने शूद्र पनि वैश्य नै हो । त्यस्तै क्षत्रिय पनि आफ्नो जीवन बेच्ने व्यवसाय गरिरहेकै छन् । तसर्थ व्यापार गर्ने उनीहरू सबै वैश्य नै हुन् । यो तीन वर्णको सङ्गमको रूपमा वैश्य वर्ण जन्मिएको हो ।

जन्मसँग वर्ण सम्बन्धित हुँदैन । ब्राह्मण, क्षत्रिय र शूद्रको घरमा जन्मनुले ब्राह्मण, क्षत्रिय या शूद्र हुन सक्दैन । भारतका प्रख्यात विद्वान् डाक्टर अम्बेडकर शूद्र घरमा जन्मनु भएर पनि उहाँ कानुनका ठूला पण्डित हुनुहुन्थ्यो जसले भारतको संबिधान बनाउनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुभयो । उहाँ प्रकाण्ड विद्वान् ब्राह्मणमा गनिनुहुन्छ । त्यसैले जन्मबाट केवल सम्भावना मात्र प्राप्त हुन्छ । ब्रह्मलाई नजानी कोही ब्राह्मण हुन सक्दैन । हिन्दू परम्पराअनुसार जन्मबाट सबै शूद्र भएर जन्मिन्छन्, किनभने सबै विश्रामबाट अर्थात् नौ महिनासम्म आमाको गर्भमा सुतिरहेको गहिरो अन्धकारको अवस्थाबाट जन्मिन्छन् जो तमस्को अवस्था हो । वर्ण त उसको कर्मबाट निश्चित हुन्छ । जन्मिँदा शूद्र र मृत्युको अवस्थामा ब्राह्मण हुन सके जीवन सफल हुन्छ ।

कृष्ण अर्जुनलाई वर्णहरूको लक्षणका बारेमा भन्दै हुनुहुन्छ । तिनै लक्षणअनुरूप व्यक्तिले आफ्नो वर्ण निर्धारण गर्न सक्छ । उहाँ ब्राह्मणका लक्षणको बारेमा भन्दै हुनुहुन्छ । सम अर्थात् अन्तस्करणको निग्रह, भित्र कुनै उत्तेजित लहरहरू बाँकी नरहेर अन्तस्करण स्वयम् मालिक भएको अवस्था छ भने सम फलित भएको जान्नुपर्छ । त्यस्तै दम अर्थात् इन्द्रियहरूको दमन भएर इन्द्रिय वशमा छ र होस मालिक भएको छ भने त्यही ब्राह्मण हो । शौच अर्थात् जसको बाहिर भित्रको शुद्धि भई विकार शेष छैन भन्ने हो । तप अर्थात् जो जीवनमा दुखबाट शान्ति पाइन्छ र सत्यको खोज हुन सक्छ भने दुख खप्न तयार हुने व्यक्ति ब्राह्मण हो । जो सुखको आकाङ्क्षी नभई क्षमाभाव र शान्तिलाई उपलब्ध हुन्छ, ऊ ब्राह्मण हो ।

क्षमाभाव नभएको व्यक्ति शान्त हुन सक्दैन । आर्जव जसको मन, इन्द्रिय र शरीर सरल र नैसर्गिक भएर सानो बच्चा जस्तो बाँच्छ, यस्तो विधायक दृष्टि र आस्तिक बुद्धि हुने व्यक्ति नै ब्राह्मण हो । यी सबै ब्राह्मणका स्वाभाविक लक्षण हुन् । पहिलेको शास्त्रमा साधारण सांसारिक र पदार्थको ज्ञान जसलाई अहिले हामी विज्ञान भन्छौं त्यही नै ज्ञानको अर्थ थियो । त्यसलाई गीताले पनि ज्ञान भनेको छ । जसबाट अरू कुरा जानिन्थ्यो, त्यसलाई ज्ञान र जसबाट स्वयम्लाई जानिन्थ्यो त्यसलाई विज्ञान भनिन्थ्यो । यी सबै ब्राह्मणकै स्वाभाविक लक्षण हुन् ।

अब कृष्ण क्षत्रिय स्वभावका लक्षणको विषयमा भन्दै हुनुहुन्छ । सौर्य, वीरता, साहस, तेज र अदम्य ऊर्जा, शक्ति, धैर्य, चतुरता, जीवनमा सङ्घर्षको कुशलता, युद्धमा पनि नभाग्नु अर्थात् मृत्यु नै आए पनि नभाग्नु क्षत्रिय गुण हो । क्षत्रिय आफूसँग केही नभए पनि कसैले केही माग गरेमा सम्पूर्ण कुरा दान दिन तत्पर हुन्छ । दिनु उसको स्वाभाविक लक्षण हो भने स्वामीभाव, अहङ्कार र राजस कर्म पनि उसको स्वाभाविक कर्म हो । साहस, नमाग्ने वृत्ति, दिने सहजता, अहङ्कारका कारण नमाग्ने तर महादानी हुने र स्वामीभाव पनि क्षत्रिय गुणको लक्षण हो । आफू केही नभए पनि स्वामीभाव भने क्षत्रियमा यथोचित रहन्छ । कृष्ण वैश्यको स्वाभाविक लक्षणबारे वर्णन गर्दै भन्नुहुन्छ- खेती, गौपालन, क्रय-विक्रयमा सत्य व्यवहार वैश्यको स्वाभाविक कर्म हो । वैश्यले कर्म गर्दा पनि इमानदारी र सत्य व्यवहार होस्, उसको कर्म अधर्ममा आधारित नभएर सत्यको खोज गर्न सकोस् । हरेक कृत्यमा जति आवश्यक हुन्छ, त्यति नै नाफा लिइयोस् । खेती, गौपालन, क्रय-विक्रयमा सत्य व्यवहार वैश्यको स्वाभाविक कर्म हो । पहिले वैश्य वास्तविक र सत्य कर्ममा थिए र उनीहरूलाई सेठ भनिन्थ्यो जुन श्रेष्ठ शब्दको अपभ्रंश हो । जसले व्यापारमा सत्यतालाई स्थान दिएको छ, त्यो व्यक्ति श्रेष्ठ हो । त्यस समयमा सेठ सम्मानित सम्बोधन थियो किनभने व्यापारमा इमानदारी कायम राख्नुभन्दा कठिन केही हुन सक्दैन ।

अन्तमा कृष्ण शूद्रको गुण कर्मका बारेमा भन्नुहुन्छ । सेवा गर्नु नै शूद्रको स्वाभाविक कर्म हो । शूद्रले गर्ने कर्म सेवा नै हो तर सेवा गर्दा शुद्ध सेवाभाव निहित हुनुपर्छ । आफ्नो आमदानी गर्दा पनि उसको भावदशा सेवाकै हुनुपर्छ । अहिले न शूद्रमा सेवाभाव हुन्छ, न वैश्यमा सत्यता हुन्छ र न क्षत्रियमा सौर्य हुन्छ र न ब्राह्मणमा ब्रह्मज्ञान हुन्छ । ब्राह्मण पनि केवल पोथी पण्डित अर्थात् अरूबाट सुनेको कुरा रटेर भन्ने मात्र हुन्छ । त्यसैले उसभित्रको रसधार पनि सुकिसकेको छ । यदि स्वीकृत व्यवस्था भएमा शूद्र सेवाबाटै सत्यसम्म उठ्न सक्छ । सत्य व्यवहार गर्ने व्यक्ति बिस्तारै व्यवसायबाट दानमा जान्छन् अर्थात् वैश्य पनि दानी भएर क्षत्रियको कोटीमा पुग्न सक्छ । यदि क्षत्रियको व्यवहार उचित भएमा उसले जीवनलाई जान्दछ र त्यसले क्षत्रियबाट ब्राह्मण बनाउन सक्छ । ब्राह्मण पनि सत्त्वबाट उठेर गुणातीत हुने चेष्टा गर्न सक्छ । यस्तो स्वीकृत व्यवस्था भएमा शूद्र पनि ब्राह्मण हुन सक्छ र अन्तमा ब्राह्मण भएपश्चात् गुणातीततिरको यात्रा गर्न सक्छ ।

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥४५॥

हे अर्जुन ! आआफ्ना स्वाभाविक कर्ममा तत्परतापूर्वक लागेका मनुष्य भगवत्प्राप्तिरूप परम सिद्धिमा प्राप्त हुन्छन् । आफ्नो स्वाभाविक कर्ममा लागेको मनुष्य परम सिद्धिलाई प्राप्त हुने विधि तिमी मसँग सुन ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥४६॥

हे अर्जुन ! जुन परमात्माबाट सबै प्राणीहरूको उत्पत्ति भएको छ र जसमा यो सम्पूर्ण जगत् व्याप्त छ त्यो परमात्मालाई आफ्नो स्वाभाविक कर्मद्वारा पूजा गरेर मनुष्य परमसिद्धिमा प्राप्त हुन्छन् ॥

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥४७॥

त्यसैले राम्रोसँग आचरणमा रहेको अर्काको धर्मभन्दा गुणरहित भए पनि आफ्नै धर्म श्रेष्ठ छ किनभने स्वभावले नियत गरिएको स्वधर्म रूप कर्म गर्दै मनुष्य पापमा प्राप्त हुँदैन ॥

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥४८॥

अतएव हे कुन्ती पुत्र ! दोषयुक्त भए पनि स्वाभाविक कर्मलाई त्यागनुहुँदैन किनभने धुवाँबाट अग्नि सदृश सबै कर्महरू कुनै न कुनै दोषबाट आवृत छन् ॥

यहाँ कृष्ण दुईवटा शब्द स्वधर्म र स्वकर्मको उपयोग गर्नुहुन्छ । हामी आफ्नो आत्यन्तिक निजत्व र मौलिक स्वभावमा रहेर कर्म गर्दै शून्य अवस्थामा हुनु नै स्वधर्म हो । स्वधर्म सबैमा एकै हुन्छ र सबैको गन्तव्य त्यही शून्य प्राप्त गर्नु हो जुन अन्तिम घटना हो । कृष्ण, क्राइस्ट, बुद्ध एउटै शून्यता र शुद्ध भावमा उपलब्ध हुनुभएको छ । यो बाहिरबाट देख्न र जान्न सकिन्न किनभने यो भित्रको अनुभूति हो, जसलाई पहिल्याउने लक्षण पनि हुँदैन । स्वकर्म प्रत्येक व्यक्तिमा भिन्न हुन्छ । यसलाई बाहिरबाट पनि चिन्न सकिन्छ । धर्म हाम्रो केन्द्र हो र कर्म हाम्रो परिधि हो । हाम्रो केन्द्रमा कोही पुग्न सक्दैन । त्यसैले व्यक्ति स्वयम्लाई मात्र जान्दछ । यो वर्णको विभाजन स्वकर्मको विभाजन हो । हरेक वर्णका व्यक्तिभित्र त्यही एकै ब्रह्म पाइन्छ । कृष्णले पहिलेका धेरै कथनहरूमा स्वकर्मलाई स्वधर्मको रूपमा प्रयोग गर्नुभएको छ, जसबाट भ्रान्ति हुन सक्छ । हरेक गुणको व्यक्ति आफ्नै स्वकर्ममा रहेर नै उपलब्ध हुन सक्छ । साधारणतः बोलचालको भाषामा यसलाई स्वधर्म भनिन्छ तर भन्नुपर्ने स्वकर्म हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जुन कर्म, गुण र परिवारमा हाम्रो जन्म हुन्छ त्यो अकारण हुँदैन । मृत्युपश्चात् पनि भित्र बाँकी रहेको चाहना, कामना, धारणा, आकाङ्क्षा र वासनाका कारणले मानिसको जन्म हुन्छ । जन्म अकारण हुँदैन, त्यो पनि हाम्रै चयन हो । जीवनधारालाई पूजा बनाएर कर्मको फल परमात्माको चरणमा अर्पण गर्दै हाम्रो कर्मलाई नै अर्चना बनाएमा पूजाको आवश्यकता नै हुँदैन । हे अर्जुन ! जुन परमात्माबाट सबै प्राणीहरूको उत्पत्ति भएको छ र जसबाट यो जगत् व्याप्त छ, त्यो परमेश्वरलाई आफ्नो स्वाभाविक कर्मद्वारा पुजेर मनुष्य परमसिद्धिमा प्राप्त हुन्छ । त्यसैले कर्मलाई परिवर्तन नगरी हामी जे गछौं, त्यही कर्मलाई परमात्माको चरणमा अर्पण गरौं । अरूको धर्मभन्दा गुणरहित भए पनि आफ्नै धर्म श्रेष्ठ हुन्छ किनभने स्वभावले नियत गरेको स्वधर्मरूप कर्म गरेमा मनुष्य पापलाई प्राप्त हुँदैन । अरूको बाहिरी आवरण मात्र देख्न सकिन्छ । बाहिरबाट हेर्दा व्यक्ति सुखी र आनन्दित देखिन्छ तर उसको भित्री पीडा अदृश्य हुन्छ । हामी अरूको धर्मप्रति अर्थात् स्वकर्मप्रति आकर्षित हुन्छौं तर जति त्यसभित्र प्रवेश गछौं, त्यहाँ दुख मात्र देख्ने छौं । त्यसैले कृष्ण हेर्दा राम्रो देखिए पनि अरूको धर्म र अरूको स्वकर्मबाट बच्नुपर्छ भन्नुहुन्छ ।

हामी आफ्नो नियत कर्म जुन जन्म जन्म लगाएर हामीले आर्जित गरेका छौं, त्यसबाट सुखी छैनौं भने अपरिचित कर्ममा त भनै दुखी हुने छौं । त्यसैले अरूको स्वकर्मबाट प्रलोभित हुनु व्यर्थ छ । आफ्नो स्वाभाविक कर्म र आचरणमा रहँदै, त्यो कर्मलाई नियत मानेर परमात्माको इच्छा स्वीकार गर्दै गयौं भने तिम्रो स्वधर्ममा प्राप्त भएर पापबाट मुक्त हुने छौ । त्यसैले हे कुन्तीपुत्र ! दोषयुक्त भए पनि स्वाभाविक कर्मलाई त्यागनुहुँदैन किनभने धुवाँबाट अग्निसदृश सबै कर्म कुनै न कुनै दोषबाट आवृत छन् । कुनै कर्म पनि दोषमुक्त हुन सक्दैन र दोष नभएको कुनै कर्म खोज्न पनि सकिन्न । साथै दोष मात्र देख्दा व्यक्तिले केही पनि गर्न सक्दैन । दोष पनि खोज्न सकिन्न किनभने खोजाइमा पनि दोष हुन सक्छ । यहाँ श्वास

लिँदा पनि हिंसा हुन्छ । त्यसैले जहाँ जन्मिएका छौं र जुन स्वकर्म तिमीलाई निश्चित गरिएको छ, त्यही कर्म गरिरहनुपर्छ र त्यो कर्मको जिम्मा आफूले नलिईकन परमात्मालाई नै अर्पण गर्नुपर्छ । यसरी कर्ता मात्र नबने कुनै कर्मले बाँध्दैन । सबैजसो कर्म पापपूर्ण छ, त्यसैले म पुण्यकर्म गर्छु भनेर सोच्नु पनि व्यर्थ छ किनभने यस्तो कुनै कर्म छैन जसमा पाप नहोस् । हात हल्लाउँदा, श्वास लिँदा, हिँड्दा, खाँदा, बस्दा, सुत्दा हरेक कर्ममा हिंसा हुन्छ, प्राणी मर्दछन् र पाप हुन्छ । हिंसा हुन्छ भनेर व्यक्ति यी कर्महरू नगरेर बाँच्न पनि सक्दैन । एक पटक ओठ खोलेर बन्द गर्दा करिब एक लाख जीवाणु मर्दछन् । स्नान गर्दा जलका कीटाणुहरू मर्छन् । त्यस्तै हरेकको कृत्यमा हिंसा हुन्छ र यो सबै सोच्ने हो भने कोही पनि व्यक्ति बाँच्न पनि सक्दैन ।

त्यसैले सबै कर्म दोषयुक्त छ । जहाँ अग्नि हुन्छ, त्यहाँ धुवाँ हुन्छ भनेजस्तै जहाँ कर्म हुन्छ, त्यहाँ दोष हुन्छ । यो दोष र पापबाट मुक्त हुने एक मात्र उपाय आफू कर्ता नभई परमात्मालाई कर्ता मानेर यदि कर्म गरियो भने त्यो कर्ममा कुनै दोष र पाप हुने छैन र हामी केवल निमित्त मात्र हुने छौं । परमात्मा कर्ता र हामी उसको उपकरण भयौं भने त्यहाँ कुनै पाप र दोष हुँदैन । अनि नियतिबाट र प्रकृतिबाट प्राप्त स्वाभाविक कर्म कर्ताभाव त्यागेर गर्नु नै हाम्रो कर्तव्य हुन्छ । कृष्णको सारा जोड यही कर्ताभावको त्याग गर्नु हो किनभने कर्म त त्याग गर्ने सकिन्छ । हे कुन्तीपुत्र ! दोषयुक्त भए पनि स्वाभाविक कर्मलाई त्याग गर्ने हुँदैन किनभने धुवाँबाट अग्निसदृश सबै कर्म कुनै न कुनै दोषबाट आवृत्त हुन्छन् ।

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्यासेनाधिगच्छति ॥४९॥

हे अर्जुन ! सर्वत्र आसक्तिरहित, बुद्धिमान्, स्पृहारहित र अन्तस्करणलाई जितेको पुरुष सन्यासद्वारा पनि परम नैष्कर्म्य सिद्धिमा प्राप्त हुन्छ ॥

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।

समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥५०॥

क्रियारहित भई शुद्ध सच्चिदानन्दघन ब्रह्मरूप परमात्माको सिद्धिमा प्राप्त हुन्छ । त्यसैले हे कुन्तीपुत्र ! अन्तस्करण रूप सिद्धिलाई प्राप्त भएको पुरुष जसरी सच्चिदानन्दघन ब्रह्ममा प्राप्त हुन्छ तथा जो तत्त्वज्ञानको परिनिष्ठा हो त्यसबारे तिमी संक्षेपमा मबाट सुन ॥

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।

शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥५१॥

विविक्तसेवी लब्धाशी यतवाक्कायमानसः ।

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥५२॥

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।

विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥५३॥

हे अर्जुन ! विशुद्ध बुद्धिले युक्त एकान्त र शुद्ध देशको सेवन गर्नेवाला तथा मिताहारी, मन, वाणी र शरीरलाई जितेको दृढ वैराग्यमा राम्ररी पुनः सफल पुरुष निरन्तर ध्यानयोगमा पारायण भएको, सात्त्विक धारणाले अन्तस्करणलाई वशमा राखेर तथा शब्दादि विषयलाई त्याग गरेर रागद्वेषलाई नष्ट गरी, अहङ्कार, बल, घमण्ड, काम, क्रोध र परिग्रह सङ्ग्रहलाई त्याग गरी ममत्तारहित र शान्त अन्तस्करण भई सच्चिदानन्दघन ब्रह्ममा एकै भाव हुनका लागि योग्य हुन्छ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी जहाँ छौ, त्यहीँबाट कर्म गर केवल फलाकाङ्क्षाको त्याग गरेमा त्यही त्यागबाट सन्यास फलित हुने छ । जङ्गल र हिमालयमा गएर तपस्या गर्ने व्यक्तिलाई पनि सन्यास

फलित हुन सक्छ । दुवै मार्गबाट मोक्ष पाउन सकिन्छ । कृष्ण कुनै पक्षपात गर्नुहुन्न । उहाँ त केही व्यक्तिलाई परमात्मा आफैं सन्यासमार्गमा लैजान चाहन्छ भन्नुहुन्छ । महावीर, बुद्धहरूको सन्यास पनि परमात्माले नै गराउनु भएको हो । कृष्ण सन्यासी पनि परमात्मालाई उपलब्ध हुन्छ भन्नुहुन्छ । यसरी परमात्मा उपलब्ध हुने सूत्र सन्यास या गृहस्थ नभएर फलाकाङ्क्षाको त्याग हो । गृहस्थ वा घर छोडेर सन्यासी भई फलाकाङ्क्षाको त्याग गर्ने कुरा व्यक्तिको आफ्नो स्वभावानुरूपको निर्णय हो । जहाँ भए पनि फलाकाङ्क्षाको त्याग नगरी परमात्मा उपलब्ध हुन सक्दैन ।

सबै व्यक्तिलाई जबर्जस्ती सन्न्यासी बनाउन सकिँदैन किनभने जबर्जस्ती सन्न्यासी बनाएमा उसले आश्रम र मन्दिरलाई नै घर बनाउने सम्भावना हुन्छ र सन्न्यासी गृहस्थ भएमा उसले घरलाई नै आश्रम या मन्दिर बनाउने छ । संसारमा दुई प्रकारका व्यक्ति गृहस्थ र सन्न्यस्थ हुन्छन् । गृहस्थलाई सन्न्यासीमा र सन्न्यासीलाई गृहस्थीमा आकर्षण हुन्छ । यही विपरीत आकर्षणले भड्किने सम्भावना हुन्छ । तसर्थ कृष्ण भन्नुहुन्छ- “स्वधर्मे निधनम् प्रियः” अर्थात् आफ्नो धर्ममा मर्नु नै राम्रो हुन्छ । स्वधर्मको अर्थ जन्मबाट पाइएको धर्म नभई आफ्नो स्वभाव र प्रकृति हो । परधर्ममा बाँच्चौं वा बाँच्न खोज्यौं भने पूरा जीवन नर्कतुल्य हुन्छ । त्यसैले कृष्ण परधर्म भयावह छ भन्नुहुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जस्तो तिम्रो भाव छ, त्यही कर्म सरलतापूर्वक गरेर फलाकाङ्क्षा मात्र त्याग । कर्म त्याग गर्न चाहन्छौं भने पनि त्याग तर त्यसमा पनि फलाकाङ्क्षा उत्पन्न नहोस् । कृष्णको मुख्य सूत्र नै फलाकाङ्क्षाको त्याग हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! आसक्तिरहित, स्पृहारहित, अन्तस्करणलाई जितेको पुरुष सन्न्यासद्वारा पनि परम नैष्कर्म्य सिद्धिमा प्राप्त हुन्छन् । हे कुन्तीपुत्र ! अन्तस्करणको सिद्धि रूपमा प्राप्त भएको पुरुष जसरी सच्चिदानन्दघन ब्रह्ममा प्राप्त हुन्छ तथा जो तत्त्वज्ञानको परिनिष्ठा हो त्यो पनि तिमी मबाट जान ।

कृष्णले यस प्रसङ्गमा धेरै कुरा भन्नुभएको छ- यस जगत्मा चिजहरू सीमित छन् तर चाहना गर्ने धेरै छन् । त्यसैले हरेक कुरामा सङ्घर्ष छ साथै प्रतिस्पर्धा होउन्जेल हामी संसारमा केही न केही खोजिरहन्छौं । जसको अरुसँग कुनै ईर्ष्या प्रतिस्पर्धा छैन, ऊ नै स्पृहारहित हुन्छ । परमात्मा विराट् छ र जतिले चाहे पनि ऊ खण्डित हुँदैन । उपनिषदले भन्छ परमात्मा पूर्ण छ, तसर्थ पूर्णबाट जे निकाले पनि वा थपे पनि पूर्ण नै शेष रहन्छ । त्यसैले परमात्मालाई प्रतिस्पर्धा नगरी चाहनुपर्छ । परमात्मा पाउन स्पृहा गर्ने आवश्यकता नै हुँदैन । विचारबाट भरिएको बुद्धि अशुद्ध र धुवाँले भरिएको बुद्धि हो । धुवाँरहित बुद्धि, जहाँ विचार छैन र ज्योति मात्र रहेर शुद्ध बुद्धिको रूपमा रहन्छ त्यो विशुद्ध बुद्धि हो र त्यस्तो शुद्ध बुद्धिले युक्त व्यक्तिलाई विशुद्ध बुद्धियुक्त भनिन्छ । हामी एकान्तसँग डराएर भिडमा रहन चाहन्छौं । हामी एकलो हुन डराएर केवल आफूसँग हुन चाहँदैनौं । आफूसँग जो हुन सक्दैन, ऊ परमात्मासँग पनि हुन सक्दैन । परमात्मा हाम्रो सारभूत अङ्ग एवम् केन्द्र हो । तसर्थ व्यक्ति जब कर्ताभाव छोड्छ, तब उसभित्र एकान्तको उदय हुन्छ । यही एकान्तमा रहनु नै शुद्ध देशको सेवन गर्नु हो ।

संसारमा समस्या आएपछि भागनु काँचो वैराग्य हो । यस्तो व्यक्ति संसारमा पुनः फर्किएर आउँछ । जीवनलाई पूरा जानेमा र पीडालाई पूरा भोगेमा उसको आकाङ्क्षा शून्य हुन्छ । संसारमा ठिकसँग चल्ने व्यक्ति नै परमात्माका निम्ति योग्य हुन्छ । यस्तो व्यक्ति राम्ररी दृढ वैराग्य प्राप्त गरेको पुरुष हुन्छ । तसर्थ कृष्ण मिताहारी, मनवाणी र शरीरलाई जितेको व्यक्ति, दृढ वैराग्यमा राम्ररी प्राप्त भएको पुरुष भन्नुहुन्छ । जे गरे पनि ध्यानको सतत धारा भित्र बगिरहेर होस बनिरहोस् । खाँदा, बस्दा र प्रत्येक कृत्यमा होसपूर्वक अवस्था भए मात्र ज्ञानको परानिष्ठाबाट सच्चिदानन्दघन ब्रह्म प्राप्त हुन्छ र यस्तो व्यक्तिलाई निरन्तर ध्यानयोगमा पारायण भएको भनिन्छ ।

अहङ्कार, बल, घमण्ड, काम, क्रोध र परिग्रहलाई त्यागेर ममतारहित र शान्त भएको व्यक्ति सच्चिदानन्दघन ब्रह्ममा एकै भाव हुन योग्य हुन्छ । परमात्मा त यसै क्षण पाउन सकिन्छ तर हामी नै तयार छैनौं । हामी परमात्माको योग्य बनिसकेका छैनौं । हामी पहिले योग्य हुनुपर्छ र परमात्माको योग्य

हुनासाथ ऊ सधैं उपलब्ध नै छ । दार्शनिक व्यक्तिले परमात्मा भए नभएको खोजी गर्छ भने धार्मिक व्यक्तिले आफ्नो पात्रताको खोजी गर्छ । त्यसैले धार्मिक व्यक्तिले परमात्मा प्राप्त गर्छ र दार्शनिक व्यक्ति खोजीमै रहन्छ । कबिरले माछा पानीमा भएर पनि तिर्खाएको देख्दा हाँसो लाग्छ भन्नुहुन्छ । पानीले चारैतिरबाट माछालाई घेरेको छ तर पनि उसको तिर्खा मेटिदैन । त्यस्तै हाम्रो वरिपरि सर्वत्र परमात्मा नै छ हामी उसैमा हात हल्लाउँछौं, खान्छौं, बोल्छौं, हिँड्छौं र उसैबाट आएका छौं एवम् उसमा नै लीन हुन्छौं तर उसलाई चिन्ने संवेदनशील हृदयको अभावले गर्दा हामी उसलाई चिन्न र देख्न सक्दैनौं । हाम्रो पात्रता नै उससँगको मिलनमा बाधा बन्छ । ईश्वरमा ध्यान दिइयो भने नास्तिक र आफूमै ध्यान दिएमा आस्तिक हुन सकिन्छ । त्यसैले बुद्ध र महावीरले ईश्वरको चर्चा नै नगरी केवल आफूलाई शुद्ध गर्नुभयो र त्यसै क्षण उहाँहरूलाई सबै प्राप्त भयो । बुद्धसँग ईश्वरका सम्बन्धमा प्रश्न गर्दा उहाँले भन्नुभयो- व्यर्थको प्रश्न नउठाऊ । आफ्नो कुरा गर र आफ्नो पात्रता कसरी शुद्ध गर्न सकिन्छ त्यो सोध । पात्रता तयार हुने बित्तिकै परमात्माको वर्षा हुन थाल्छ ।

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥५४॥

फेरि त्यो सच्चिदानन्दघन ब्रह्ममा एकै भावले स्थित भएको प्रसन्न चित्तवाला योगी न त कुनै वस्तुका लागि शोक गर्छ र न कुनै आकाङ्क्षा नै गर्छ । ऊ सबै भूतहरूमा समभाव भएर मेरो पराभक्तिलाई प्राप्त हुन्छ ॥

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥५५॥

त्यो पराभक्तिबाट ऊ 'म' परमात्मालाई 'म' जे हुँ र जति छु, ठिक त्यस्तै तत्त्वपूर्वक जान्दछ तथा त्यस पराभक्तिद्वारा मलाई तत्त्वपूर्वक जानेर ममा प्रवेश गर्छ ॥

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥५६॥

ममा पारायण भएको कर्मी सदा सम्पूर्ण कर्म गर्दागर्दै पनि मेरो कृपाले सनातन अविनाशी परम पदमा प्राप्त हुन्छ ॥

चेतसा सर्वकर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्परः ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥५७॥

हे अर्जुन ! तिमी सबै कर्मलाई मनबाट ममा अर्पण गरेर मेरो पारायण भई समस्त समबुद्धि रूप निष्काम कर्मयोगलाई अवलम्बन गरेर ममा चित्त देऊ ॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।

अथ चेत्त्वमहङ्गरान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥५८॥

यसप्रकार तिमीले निरन्तर ममा मन दियौ भने मेरो कृपाबाट जन्म, मृत्यु आदि सबै सङ्कटबाट अनायास नै तर्ने छौ । यदि अहङ्कारका कारण मेरा वचन सुनेनौ भने नष्ट हुने छौ अर्थात् परमार्थबाट भ्रष्ट हुने छौ ॥

गीतामा तीन प्रकारका व्यक्तिका बारेमा चर्चा गरिएको छ । पहिलो अर्जुनजस्तो व्यक्ति जो कृष्णको उपदेशलाई आत्मसात् गरी बुझेर मुक्त हुन्छ । दोस्रो सञ्जय जस्तो व्यक्ति जो कृष्णको उपदेश सुनेर पनि रूपान्तरण हुँदैन र तेस्रो धृतराष्ट्र जस्तो अन्धो व्यक्ति जो कृष्णको वचन सञ्जयद्वारा सुन्छ तर क्षमताको

अभावमा अनुसरण गर्दैन । हामीहरू पनि अधिकांश व्यक्ति त्यही वर्गमा पर्छौं, जो गीतालाई धार्मिक ग्रन्थ जस्तो पाठ त गर्छौं तर अनुसरण गर्दैनौं । अर्जुन जस्तो व्यक्ति बन्न हिम्मत र भरोसा चाहिन्छ । अर्को व्यक्तिलाई आफूभित्र प्रवेश हुन दिन असाधारण भरोसा नै चाहिन्छ । कृष्णले “सबै धर्म त्यागेर मेरो शरणमा आऊ” भन्दा प्रश्न नै नउठाई समर्पण गर्ने पात्रता चाहिन्छ ।

क्राइस्ट, मोहमद, बुद्ध, महावीरलाई बुझ्न र मनन गर्न कठिन छैन । उहाँहरूका जीवनमा एकै नीति, नियम, मर्यादा र अनुशासन पाइन्छ तर कृष्ण जस्ता व्यक्तिलाई बुझ्न अत्यन्त कठिन छ किनभने उहाँ मर्यादाको पार हुनुहुन्छ । मर्यादा त मनुष्यको हुन्छ, परमात्मा त मर्यादाको पार हुन्छ । उहाँ मुक्त हावा जस्तो कुनै भविष्यवाणी गर्न नसकिने हुनुहुन्छ । कृष्ण क्षणजीवी हुनुहुन्छ, त्यसैले अर्को क्षण के गर्नुहुन्छ भन्न नै सकिन्न । वचन पनि क्षणमै परिवर्तन हुन सक्छ किनभने त्यहाँ कुनै एउटै ढाँचा पनि छैन । उहाँ नहर जस्तो होइन नदी जस्तो हुनुहुन्छ । कृष्णलाई हामीले पूर्ण अवतार मानेका छौं । सबै मर्यादा, नियम र सीमा त व्यक्तिको हुन्छ, परमात्माको कुनै मर्यादा हुँदैन । कृष्ण त नियन्ता, गुणातीत, असीम, अमर्यादा र पूर्ण अवतार हुनुहुन्छ । हिन्दू धर्मले परमात्मालाई नियन्ता अर्थात् नियमभन्दा माथि मानेको छ, जुन शाश्वत हुन्छ । परमात्मा नियमभन्दा माथि नहुने भए उनको जरुरत नै हुँदैनथ्यो नियम नै काफी हुने थियो । तसर्थ त्यो नियमलाई चलाउने व्यक्ति शाश्वत परमात्मा नै हुनुपर्छ ।

पहिले सन्न्यासको अर्थ घर संसार छोडेर जानु थियो । कृष्णले सन्न्यासको परिभाषा नै परिवर्तन गरेर महासन्न्यासको व्यवस्था दिनुभयो, जुन संसारविरोधी छैन । संसारमै बसेर कर्मको त्याग नगरी फलाकाङ्क्षा मात्र त्यागे सन्न्यासी हुन सकिन्छ । सन्न्यास त केवल एक भावदशा हो जुन व्यक्तिले गृहस्थ भएर पनि निर्वाह गर्न सक्छ । सन्न्यास यस्तो धर्म हुनुपर्छ, जसको जरा संसारमा र शाखाहरू आकाशमा होऊन् र जसले पृथ्वी र आकाशलाई जोड्न सकोस् । कृष्णले यस्तो वैज्ञानिक सन्न्यासको व्यवस्था बताउनुभएको हो ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- सच्चिदानन्द ब्रह्ममा एकै भावले स्थित भएको प्रसन्न चित्तवाला योगी सबै प्राणीहरूमा समभाव भएर ‘मेरो’ पराभक्तिलाई प्राप्त हुन्छ । पराभक्ति भक्तिको त्यो अवस्था हो जहाँ कुनै माग शेष रहँदैन । जहाँ भक्ति नै आफूमा आनन्द भएर साधन होइन साध्य बन्छ, यस्तो अवस्थामा पराभक्ति प्राप्त हुन्छ । कुनै पनि माग बाँकी रहेमा त्यो पराभक्ति हुँदैन । मागरहित अवस्था जहाँ शान्ति, मोक्ष, सत्य र आनन्दको पनि माग हुँदैन, जहाँ भक्ति गर्ने अवसर पाउनु नै आनन्द बन्छ, त्यस्तो भक्ति नै पराभक्ति हो । कृष्ण भन्नुहुन्छ- जुन व्यक्ति त्यो पराभक्तिद्वारा ‘म’ जे छु र जे प्रभाववाला छु भनेर मलाई पराभक्ति हो । तत्त्वपूर्वक राम्ररी जान्दछ, त्यस्तो भक्तले मलाई तत्त्वपूर्वक जानेर ऊ तत्काल ‘म’मा प्रविष्ट हुन्छ । पराभक्तिको क्षणमा भक्त र भगवान् एक हुन्छन् तर भक्तिको क्षणमा भगवान् र भक्त अलग हुन्छन् । भक्तिमा आकाङ्क्षा, माग र मुक्तिको चाहना शेष रहन्छ । त्यसैले भगवान् र भक्त अलग हुन्छन् ।

जब व्यक्तिमा मुक्तिको पनि माग नरही केवल स्वीकृति भाव मात्र हुन्छ, यस्तो परम तृप्तिको क्षण पराभक्ति हो । यस क्षणमा परमात्मा र भक्तमा कुनै दूरी बाँकी रहँदैन । यस्तो क्षणमा पराभक्तिवाला पुरुष ‘ममा’ तत्क्षण प्रवेश गर्छ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । मेरो परायण भएको निष्काम कर्मयोगी सम्पूर्ण कर्महरू गरेर पनि मेरो कृपाले सनातन अविनाशी परमपदमा प्राप्त हुन्छ । कुनै पनि कुराबाट भागेर व्यक्ति मुक्त हुन सक्दैन किनभने त्यस कुरासँग बन्धन बनी नै रहन्छ । यस्तो मुक्तिको प्रयास भयभीत व्यक्तिले मात्र गर्छ । अन्यथा केही नत्यागी कर्म गर्दागर्दै पनि कृष्णको अर्थात् परमात्माको कृपाले मुक्त हुन सकिन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- जसले जीवनमा भक्ति सूत्र जानेर सबै कुरा ‘मलाई’ छोडिदिन्छ त्यस्तो व्यक्ति सबै कर्म गर्दा गर्दै पनि परम पदलाई प्राप्त हुन्छ । उसले केही छोड्नुपर्दैन उसबाट सबै कुरा आफैँ छुट्छ । छोड्नुमा हामी हुन्छौं तर छुट्नुमा कोही पनि हुँदैन । जहाँ आफू हुन्छ त्यहाँ अहङ्कार निर्मित हुन्छ । त्यागीलाई त्यागको अहङ्कार हुन्छ । त्यसैले हे अर्जुन ! तिमी सबै कर्मलाई ममा अर्पण गरेर मेरो परायण

भएर समस्त बुद्धिरूप निष्काम कर्मयोगलाई अवलम्बन गरेर निरन्तर ममा चित्त लगाऊ । यसप्रकार निरन्तर ममा मन दिएर मेरो कृपाले जन्म-मृत्यु आदि सबै सङ्कटहरूबाट अनायास नै तर्ने छौ र यदि अहङ्कारका कारणले मेरा वचनहरूलाई सुनेनौ भने नष्ट हुने छौ अर्थात् परमार्थबाट भ्रष्ट हुने छौ । म जान्नेवाला हुँ, म ज्ञानी छु भन्ने अहङ्कारले व्यक्तिलाई बहिरो बनाउँछ । बहिरोले बरु सुन्न सक्छ तर अहङ्कारीले सुन्न सक्दैन ।

तिमी अहङ्कारबाट घेरिएर मेरो कुरा नसुनेर समर्पण गर्न पनि असमर्थ भयौ भने नष्ट हुने छौ । नष्टको अर्थ जीवन व्यर्थ जाने छ भन्ने हो । हाम्रो धेरै जीवन यसरी नै व्यर्थ र नष्ट भइसकेको छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- यदि तिमिले मेरो वचन सुन्यौ भने तिम्रो जीवन नष्ट नभएर सार्थक हुने छ । अहङ्कारलाई छोडेर समर्पणका साथ सुन्न र देख्न समर्थ भयौ भने जीवन सार्थक हुन्छ र हामीभित्र रहेको कृष्णलाई प्राप्त गर्न सकिन्छ । कृष्णको यो कथन समर्पणको हो, यसका लागि अहङ्कार बाधा हो ।

**यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥५९॥**

हे अर्जुन ! तिमी जुन अहङ्कारलाई अवलम्बन गरेर भन्छौ, म युद्ध गर्दिनँ त्यो तिम्रो निश्चय मिथ्या हो किनभने क्षत्रियपनको स्वभाव तिम्रीलाई जबर्जस्ती युद्धमा लगाउने किसिमको छ ॥

**स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥६०॥**

हे कुन्तीपुत्र ! जुन कर्मलाई तिमी मोहले गर्न चाहँदैनौ त्यसलाई पनि पूर्ववत् स्वाभाविक कर्मबाट बाँधिएर करबलले गर्ने छौ ॥

**ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशोऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥६१॥**

हे अर्जुन ! शरीररूप यन्त्रमा आरूढ भई अन्तर्यामी परमेश्वर आफ्नो मायाले उसको कर्मअनुसार भ्रमण गर्दै सबै प्राणीहरूको हृदयमा स्थित हुन्छ ॥

**तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥६२॥**

त्यसैले हे भारत ! सबै प्रकारले त्यस परमेश्वरको अनन्य शरणमा जाऊ । तिनै परमात्माको कृपाले नै परम शान्ति र सनातन परमधाम प्राप्त हुने छ ॥

**इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥६३॥**

यसप्रकार गोपनीयभन्दा गोपनीय पनि अतिगोपनीय अर्थात् ज्ञान तिम्रा लागि भनेको छु; यो रहस्ययुक्त ज्ञानको सम्पूर्णतालाई राम्ररी विचार गरेर फेरि तिमी जस्तो चाहन्छौ त्यस्तै गर ॥

संसारमा गृहस्थ र सन्यस्त दुई प्रकारका व्यक्ति हुन्छन् तर कृष्ण तेस्रो प्रकारका व्यक्तिको कल्पना गर्नुहुन्छ । त्यस्तो व्यक्ति जो संसारमा नै भएर पनि सन्यासी छ । यस्तो सन्यासी संसारबाट भागेर होइन डटेर संसारमै बसेको हुन्छ । ऊ परमात्मालाई स्रष्टा, सृष्टि र हरेक रूपमा स्वीकार गर्छ । हरेक विपरीत रूपमा पनि यस्तो व्यक्तिले परमात्मालाई नै देख्छ र स्वीकार गर्छ । संसार, मोक्ष, सृष्टि, स्रष्टा सबै परमात्मा हुन्- यो कृष्णको महासूत्र हो । कृष्णको सन्यास व्यवस्था जुन वैज्ञानिक छ यसैलाई ओशोले पनि निरन्तरता दिने प्रयास गर्नुभएको छ । सन्यासको पुरानो धारणामा केही सांसारिक काम नगरी घर

छोडेर पलायन हुने व्यवस्थालाई सन्यास भनिन्थ्यो जुन सन्यास पूरा असफल प्रमाणित भयो । पलायन हुँदा ऊर्जाको धारा प्रवाह हुन सक्दैन र भयभीत तथा डरपोक भएर भागनाले जीवनको वरदान पाउन सकिन्न । संसार छोडेर जाने व्यक्तिहरूले परमात्मालाई आधा मात्र स्वीकार गरे तर परमात्मा आधा हुन सक्दैन । सन्यासीले संसारलाई अस्वीकार गर्नु र गृहस्थले सन्यास र धर्मलाई अस्वीकार गर्नुले धर्म र संसारको सम्बन्ध टुट्न गयो । संसारलाई सन्यास बनाउनु जीवनलाई धर्म बनाउनु हो । तसर्थ सन्यासी जहाँ हुन्छ त्यही धर्म हुन्छ । परमात्मालाई स्वयम्मा मात्र पाउन सकिन्छ । त्यसैले घरलाई नै मन्दिर बनाउने कृष्णको कल्पना दुस्साहसपूर्ण छ । यो कृष्णको सन्यास सूक्ष्म र कठिन छ तर यो सन्यास फलित भएमा मुक्तिको द्वार सजिलैसँग खुल्ने छ । संसार नै स्वर्ग बन्ने महापरिकल्पनाका साथ बाँचेर कर्मलाई अकर्म बनाउँदै उसलाई खोज गरेमा परमात्मा सजिलै पाउन सकिन्छ ।

मनुष्यको सबै निश्चय मिथ्या हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- म युद्ध गर्दिनँ भनेर तिमी कसरी निश्चय गर्न सक्छौ । तिमीले त आफ्नो जन्म, जीवन र मृत्युको पनि निश्चय गर्न सक्दैनौ । तिमी आफ्नो निश्चयले केही पनि होइनौ र तिमी यो विराट् लीलाका एक अङ्ग मात्र हो । त्यसैले तिम्रो सबै निश्चय मिथ्या छ । तिमी अहङ्कारलाई अवलम्बन गरेर म युद्ध गर्दिनँ भन्छौ, त्यो तिम्रो निश्चय मिथ्यापूर्ण हो । प्रश्न युद्ध गर्दिनँ भन्ने नभएर म युद्ध गर्दिनँ भन्ने हो । युद्ध गर्नु वा नगर्नु कृष्णको जोड नै होइन । 'म'रूपी अहङ्कारलाई बिचमा नल्याउन मात्र कृष्ण अर्जुनलाई सम्झाउँदै हुनुहुन्छ । म युद्ध गर्दिनँ भनेर भन्यौ भने तिम्रो निश्चय मिथ्या हो किनभने क्षत्रिय वर्णको स्वभावले तिमीलाई जबरजस्ती युद्धमा लगाउने छ । तिम्रो हुने ढङ्ग, संस्कार, शिक्षण, वृत्तिहरू र मनोभाव सबै क्षत्रियको छ । तिमीलाई लड्न मात्र आउँछ र भाग्ने कला तिमीले कहिल्यै सिकेका पनि छैनौ । ध्यान आदि कर्म अर्जुनको स्वभाव होइन । त्यसैले पलायन भएर गएको भए पनि उनी सन्न्यस्त हुन सक्दैनथे । कृष्ण उनलाई भन्नुहुन्छ- तिम्रो सारा ढाँचा युद्धका लागि समष्टिले तयार गरेको हो । तिमी युद्धका लागि नै बनेका हो । तिमी शान्त भएर बस्यौ भने पनि शान्तिका लागि युद्ध गर्ने छौ । युद्ध गर्नु तिम्रो नियति हो । यो तिम्रो अहङ्कार पनि युद्धको हिस्सा र स्रोत हो । त्यसैले युद्ध गर्दिनँ भनेर नसोच ।

हे अर्जुन ! जुन कर्म तिमी मोहवश आफ्ना चारैतिर परिजन देखेर गर्न चाहँदैनौ, त्यसलाई पनि तिमी पूर्ववत् स्वाभाविक कर्मले विवश भएर गर्ने छौ । यो तिम्रो केवल मोह हो यदि तिम्रा विरुद्ध कोही आफन्त नभएको भए तिमी युद्ध गर्न हिचिकचाउँदैनथ्यौ र तिम्रो मनमा हिंसा वा अहिंसाको भाव पनि उदय हुने थिएन । तिमी अहिंसक भएका होइनौ केवल तिमीलाई आफन्तको मोहले समातेको छ । तिम्रो मनमा करुणा उत्पन्न भएको पनि होइन केवल मोह मात्र उदय भएको हो । मार्नुमा तिमीलाई कुनै आपत्ति छैन, केवल आफन्तलाई मात्र मार्न चाहँदैनौ । मोहबाट मोक्ष पाउन सकिन्न र सन्न्यस्त पनि हुन सकिन्न । मोह नै संसार हो, तसर्थ तिमी उल्टो कुरा गर्दै छौ र तिम्रो निश्चय पनि मिथ्यापूर्ण छ ।

हे अर्जुन ! शरीररूप यन्त्रमा आरूढ सम्पूर्ण प्राणीहरूको अन्तर्यामी परमेश्वर आफ्नो माया र उनीहरूको कर्मअनुसार भ्रमण गराउँदै सबै प्राणीहरूको हृदयमा स्थित हुन्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी मेरा आफन्त, परिजन नभन किनभने तिमी, 'म' र सबैमा एउटै परमात्मा स्थित छ । त्यसैले मेरो, तिम्रो सबै भुटो हो र सारा खेल उसकै हो । उसकै चाहनाले मात्र युद्ध हुन सक्छ तिम्रो इच्छाले केही हुँदैन । परमात्माको इच्छा यो युद्धबाट केही फलित गर्ने हुन सक्छ । त्यसैले बचाउने या मार्ने उनकै हातमा छ । तिमी सबै परमात्मामा छोड । यस जगत्मा परमात्माले चाहेको कुरा मात्र हुन्छ । हे भारत ! सबै प्रकारले त्यो परमेश्वरको अनन्य शरणमा प्राप्त होऊ । यो परमात्माको कृपाले मात्र परम शान्ति र सनातन परम स्थान प्राप्त हुने छ । अहङ्कार, मोह र मिथ्या यी तीनैबाट शान्ति र परमधाम उपलब्ध हुन सक्दैन । आफूलाई हटाएर शरणागतिले मात्र त्यो परमधाम प्राप्त हुन सक्छ । युद्धका कारणले अशान्ति भएको होइन

अशान्ति तिम्रै कारणले भएको हो । तिम्रो मोह र ममत्व नै अशान्तिको कारण हो । यदि मभिन्न रहेन भने सबै आफ्नो हुन्छ अर्थात् परमात्माको हुन्छ ।

यसप्रकार यो गोपनीयभन्दा अति गोपनीय ज्ञान मैले तिम्रा लागि भनेको हुँ । यो रहस्ययुक्त ज्ञानलाई सम्पूर्णताले राम्ररी विचार गरेर फेरि तिमी जस्तो चाहन्छौ त्यस्तै गर । कृष्ण यो ज्ञानलाई गोपनीयभन्दा अतिगोपनीय भन्नुहुन्छ । यो अत्यन्त गुप्त ज्ञान हो । साधारणतः यसलाई भनिँदैन किनभने यसलाई बुझ्न कठिन हुन्छ । जे भनिन्छ त्यसमा नास्तिकहरू संसारमै रहनु उचित भन्छन् भने आस्तिकहरू संसारमा केही छैन, त्यसैले यसलाई छोडेर सन्न्यस्त हुनुपर्छ भन्छन् । आस्तिकहरूले भनेको कुरा साधारण धर्म हो । कृष्णले भनेको ज्ञान अत्यन्तै फरक छ जो आत्मीयतामा मात्र भन्न सकिन्छ । गुरु शिष्यको हार्दिक मिलन भएमा मात्र यो भन्न सकिन्छ । कृष्णले अर्जुनलाई उपनिषद् भन्नुभयो, उपनिषद्को अर्थ गुप्त ज्ञान हो । त्यसैले गीताका हरेक अध्यायमा उपनिषद् समाप्त भनिएको हो । उपनिषद्को अर्थ जहाँ गुरु-शिष्य दुई नभई एक भएका छन्, जहाँ एउटै चेतना दुवैमा बग्न थाल्छ तब मात्र गुह्यतम कुरा भन्न सकिन्छ । यो गोपनीय ज्ञानलाई समग्रतामा सुन, मैले भनेको कुरालाई विचार गर, त्यसपछि तिमी जस्तो चाहन्छौ त्यसै गर कृष्ण भन्नुहुन्छ । उहाँ मैले भनेकै कुरा गर भन्नुहुन्न बरु समग्रतामा दृष्टि फैलाई विचार गरेर गर भन्नुहुन्छ । जब सम्पूर्ण विचारहरू समाप्त भएर शुद्ध विचार फलित हुन्छ, तब अन्तरतम दृष्टिको प्रादुर्भाव हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- भन्नुपर्ने र भन्न नहुने पनि सम्पूर्ण कुरा मैले तिम्रीलाई भनिसकें । यो भन्न नहुने गुप्त ज्ञान हो । यो नबुझ्ने व्यक्तिका लागि खतरा हुन्छ किनभने व्यक्ति संसारमा नै रहेर सन्न्यासी भएँ भनी मान्न सक्छ । कर्म वासनाले गरेर पनि आफ्नो कुनै फलाकाङ्क्षा छैन भनेर धोका दिन सक्छ । हत्या, चोरी जस्तो कृत्य आफूले गरेर परमात्माको गराएको भन्न सक्छ । त्यसैले यो ज्ञान गुप्त हो जुन भन्न योग्य छैन तर पनि मैले तिम्रीलाई भनेको छु । अब तिमी राम्ररी ध्यानपूर्वक विचार गरेर तिम्रीजस्तो चाहन्छौ, त्यस्तै गर । कृष्णले सम्पूर्ण कुरा स्पष्ट गरेर निर्णय गर्ने जिम्मेवारी अर्जुनलाई छोड्नुभयो ।

केही व्यक्तिहरू कृष्णले अर्जुनलाई सम्झाई बुझाई युद्धमा उतारिदिनुभएको ठान्दछन्, जुन गलत हो । कृष्णले अर्जुनलाई जबरजस्ती वा सम्झाएर युद्धमा उतार्नुभएको होइन । उहाँले सम्पूर्ण स्थिति स्पष्ट रूपमा कुनै कुरा नलुकाईकन उनीसमक्ष राखिदिनुभएको हो र अर्जुनलाई नै परिपूर्ण रूपमा निर्णय गर्ने स्वतन्त्रता दिनुभएको हो । कृष्णले यति वचन भनिसकेपछि पनि यदि अर्जुनले युद्ध छोडेर जाने निर्णय लिएको भए उहाँले नरोकीकन प्रसन्न भएर आशीर्वाद दिनुहुने थियो । अर्जुनले देख्न सक्ने क्षमता पाएकोमा कृष्ण प्रसन्न हुनुहुन्छ । अर्जुनले पनि सायद आफूले गरेर केही हुँदैन, सबै कुरा समग्रले गरेर मात्र हुन्छ भन्ने कुरा बुझे होलान् । समष्टिको इच्छा युद्धको थियो त्यसैले युद्ध भयो । यदि समष्टिको इच्छा युद्धको नभएको भए अर्जुन सन्न्यस्त हुने थिए तर यो अर्जुनको इच्छाले होइन समष्टिको इच्छाले मात्र सम्भव हुने थियो । अर्जुनले परमात्माको इच्छामा आफूलाई छोडिदिँएमा त्यही नै उनको सन्न्यास हुने छ । सन्न्यास भनेको परमात्माप्रतिको समर्पण हो । नदीको बहावसँग पौडिएजस्तै परमात्मासँग आफूलाई छोडिदिनु समर्पण हो र समर्पण नै सन्न्यास हो ।

**सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥६४॥**

यसप्रकार श्रीकृष्णका वचन सुनेर पनि अर्जुनको केही उत्तर नपाएपछि भगवान्ले फेरि भन्नुभयो- हे अर्जुन ! सम्पूर्ण गोपनीय अति रहस्ययुक्त वचनलाई तिमी फेरि पनि सुन किनभने तिमी मेरा अतिशय प्रिय छौ । त्यसैले यो परम हितकारी वचन तिम्रा लागि म फेरि भन्छु ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥६५॥

हे अर्जुन ! तिमी केवल म परमात्माप्रति नै अनन्य प्रेमले नित्य निरन्तर अचल मन राख र म परमेश्वरलाई अतिशय श्रद्धा गर्नेवाला तथा मन वाणीलाई सर्वस्व अर्पण गरेर मेरो पूजा गर्नेवाला होऊ र 'म' सर्वगुण सम्पन्न सबैको आश्रयरूपी वासुदेवलाई नमस्कार गर । यस्तो गर्नाले तिमी मलाई पाउने छौ । म तिमीसँग के सत्य प्रतिज्ञा गर्दछु भने तिमी मेरा निम्ति अत्यन्त प्रिय छौ ॥

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥६६॥

तिमी सम्पूर्ण धर्म अर्थात् सर्वकर्मको आश्रयलाई 'म'मा त्याग गरी केवल एक 'म' सर्व शक्तिमान् सच्चिदानन्दघन वासुदेव परमात्माका अनन्य शरणमा आऊ । 'म' तिम्रा सम्पूर्ण पापहरू मुक्त गरिदिने छु; तिमी शोक नगर ॥

अर्जुनले कृष्णका वचन सुनेर पनि केही नबोली मौन रहेर विचार गर्न थाले । दोधारको भाव उनमा गुन्जिन थालेको हुन सक्छ । कृष्णले अति गोपनीय रहस्य भन्नु भएपछि राम्ररी सोच-विचार गरेर जे गछौं, तिम्रो इच्छा गर भन्नु भएको थियो । त्यसैले पनि अर्जुन विचारशील जस्तो भएको हुनुपर्छ । कृष्ण जस्ता व्यक्तिको परम वचन सुनेर पनि अर्जुन अबै पार हुन नसकी विचारहरूको संसारमा नै अल्झिरहेका छन् । मैले सबै बुझें, यो सारा उसैको नै खेल रहेछ त्यसैले हजुर जे भन्नुहुन्छ, म त्यही गर्छु नभनेर विचारको संसारमा नै अर्जुन डुबुल्की लगाइरहेका छन् । अर्जुनलाई कृष्णको वचनबाट अनुभूति भएको भए संवाद यहीँ टुङ्गिन्थ्यो र अब लामो हुने थिएन ।

यति हुँदाहुँदै पनि कृष्ण थाकेर हार मान्नुहुन्न । सद्गुरु कहिल्यै हार मान्दैन, थाक्दैन र बुझाउने अथक परिश्रम गरि नै रहन्छ । त्यसैले अर्जुन बरु थाक्न सक्लान् तर कृष्ण जस्तो गुरु कहिल्यै नथाकी शिष्यलाई उचित मार्ग नपहिल्याउन्जेल प्रयास गरि नै रहनुहुन्छ । त्यसैले कृष्ण पुनः भन्नुहुन्छ- म गोपनीयभन्दा गोपनीय वचन तिम्रा लागि फेरि भन्छु र परम रहस्यमय वचन तिमी मबाट फेरि सुन किनभने तिमी मेरा अतिशय प्रिय छौ । कृष्ण बारम्बार अर्जुनलाई तिमी मेरा प्रिय छौ भन्नुहुन्छ किनभने जुन घटना प्रेम र आत्मीयतामा घट्न सक्छ त्यो अन्य अवस्थामा घट्न सक्दैन र अर्जुनमा कृष्णप्रति जुन श्रद्धा प्रेमको भाव छ त्यसमा अबै विकास भएर एउटा आत्मीयता र विश्वासको वातावरण बनेस् भनेर कृष्णले तिमी मेरा प्रिय हौ भन्नुभएको हो । अर्जुनको हृदयमा प्रेमरूपी बिउ रोपेर उनमा रहेको श्रद्धाभाव अब दृढ भएर समर्पणको अवस्थामा पुगेस् भन्ने कृष्णको इच्छा छ । त्यसैले तिमी मेरो अत्यन्त प्रिय हौ र तिम्रा लागि हितकारी वचन फेरि भन्छु भन्नु भएको हो ।

कृष्णले अर्जुनलाई फेरि विचारहरूको जगत्मा प्रवेश गरेको अनुभव गर्नुभयो । विचारहरूलाई सोचेर बसेमा कहिल्यै समर्पण गर्न सकिन्न । विचार समाप्त भएपछि मात्र समर्पण हुन सक्छ । सोचेर गरेको समर्पणमा अहङ्कार हुन्छ । कर्ताभाव तथा अहङ्कार त्यागेर मात्र समर्पण गर्न सकिन्छ । अर्जुनको दयनीय अवस्था देखेर कृष्णलाई उनीप्रति दया र करुणा जागेको छ । यति सबै भन्दाभन्दै पनि अर्जुन विचारहरूको भ्रान्तिमा फसेर अनिर्णयको अवस्थामा छन् । त्यसैले कृष्ण अर्जुनलाई पुनः मन, वाणी र शरीरद्वारा सर्वस्व अर्पण गरेर मेरो पूजा गर र म सर्वगुणसम्पन्न वासुदेवलाई नमस्कार गर; यसो गर्नाले तिमी मलाई प्राप्त गर्न समर्थ हुने छौ, अन्यथा तिम्रा निम्ति अन्य कुनै उपाय छैन भन्नुहुन्छ । नदी सागरमा मिसिएपछि मात्र सागर हुन सक्छ र बिउ शून्यबाट फुटेपछि मात्र वृक्ष बनेर फल दिन सक्छ । अर्जुनको अबुभ्रम र मूर्खताप्रति करुणा र प्रेमभावका कारणले कृष्ण सत्य प्रतिज्ञा गर्छु भन्नुहुन्छ किनभने

अर्जुनलाई अभै कृष्णप्रति भरोसा भएको छैन । कृष्ण भन्नुहुन्छ- सोच्नु नै विषादले भरिनु हो । त्यसैले विषादबाट मुक्त हुन हृदयले अङ्गीकार गरी सोचरहित भएर समर्पण गर्नुपर्छ ।

अर्जुन गीताको अठार अध्याय र गीता समाप्त हुन लाग्दा पनि विचारग्रस्त नै छन् । पाप-पुण्य, हिंसा-अहिंसा, युद्ध गरूँ या पलायन होऊँ भन्ने विचारहरूबाट जेलिएका छन् । अर्जुनको यही स्थितिलाई अनुभव गरेर कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी विषादमा नपर, चिन्ता नगर र धेरै सोचमा नपरी सबै धर्म र सबै धारणाहरूलाई छोडेर अनन्य भावले मेरो शरणमा आऊ र म तिमीलाई सबै पापहरूबाट मुक्त गरिदिने छु । कृष्णको यो उपदेश समर्पणको हो । स्वयम् विलीन भएर आफ्नो 'म' भावलाई पूर्ण रूपले त्याग्ने यो शिक्षा हामी सबैका लागि हो । जबसम्म 'म' भाव रहन्छ, तबसम्म हामी संसारमा हुने छौ, जहाँ जन्म-मृत्यु, पाप-पुण्यहरू हुन्छन् र जब 'म' समाप्त हुन्छ, त्यहाँ कुनै पाप र पुण्य हुँदैन । पापबाट मुक्त गरिदिन्छु भन्ने कृष्णको वचनको धेरैले गलत व्याख्या गरेका छन् । जतिसुकै पाप गरे पनि कृष्णको नाम स्मरणले सबै पापबाट मुक्त भइन्छ भन्ने बेठिक व्याख्या भएको पाइन्छ । यथार्थमा 'म' भावको त्यागपश्चात् अहङ्कार शेष रहँदैन र यस्तो अवस्थामा गरिएको समर्पणमा पाप-पुण्य पनि शेष रहँदैन । अहङ्कार समाप्त हुनेबित्तिकै पाप पनि समाप्त हुन्छ किनभने अहङ्कारको सङ्गीसाथी नै पाप हो । यस्तो समर्पण गर्नेबित्तिकै द्वैत समाप्त भएर एक मात्र बाँच्छ, अनि त्यहाँ कसले पाप गर्ने र केका लागि पाप गर्ने ? यसो भएमा परमात्मा नै मार्ने र बचाउने हुन्छन् र सबै उनकै हातबाट सञ्चालन हुन्छ । 'म' भाव समाप्त हुने बित्तिकै राम्रो-नराम्रो, पाप-पुण्य, शुभ-अशुभ केही शेष रहँदैन र त्यहाँ निर्द्वन्द्व भाव उत्पन्न हुन्छ ।

कृष्णको सारा उपदेश अर्जुनको कर्ताभाव त्याग गराउनका लागि हो । जहाँ कर्ताभाव हुँदैन, त्यहाँ कर्ता परमात्मा हुन्छ र पाप-पुण्यको जिम्मेवारी पनि उसकै हुन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन 'म' भाव छोडेमा तिमी युद्ध गर्दा पनि कर्ता हुने छैनौ र परमात्माको निमित्त मात्र हुने छौ । अनि युद्धमा हत्या गर्दा पनि तिमी कर्ता हुने छैनौ । तसर्थ कर्ता नभएपछि तिमीलाई पाप पनि लाग्ने छैन र परमात्माले नै यसको जिम्मेवारी लिने छ । तिमीले कर्ताभाव त्यागेमा तिम्रा लागि सबै खेल हुने छ र परमात्माका लागि लीला हुने छ । अर्जुन भ्रान्तिको अवस्थामा छन् त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिमी चिन्ता र शोक नगर । तिमी अहङ्कारलाई छोडेर शान्त र शीतल होऊ, बाँकी सबै मलाई छोडिदेऊ । अहङ्कार नै पापको बीज हो । अहङ्कारको जड समर्पणले काट्नुपर्छ । अर्जुन कति भाग्यशाली छन् कृष्ण उनको जीवनमा एक गुरु, अभिभावक एवम् सखाको रूपमा अवतरित हुनुभएको छ । बाहिरी रूपबाट मात्र नभएर अर्जुनलाई भित्री रूपमै रूपान्तरण गराएर उनलाई पार गराउन भगवान् कृष्ण चाहनुहुन्छ ।

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥६७॥

हे अर्जुन ! यसप्रकार तिम्रो हितका लागि भनिएको यो गीतारूपी परम रहस्य कुनै पनि कालमा तिमीले तपरहित मनुष्यलाई नभन्नु, भक्तिरहित तथा सुन्ने इच्छा नभएकालाई पनि नभन्नु तथा जो मप्रति दोषदृष्टि राख्छ या निन्दा गर्छ उसलाई त कदाचित् पनि नभन्नु ॥

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥६८॥

जुन पुरुष ममा परम प्रेम गरेर यो परम गुह्य गीता मेरा भक्तहरूलाई भन्ने छ त्यो निःसन्देह मलाई नै प्राप्त हुने छ ॥

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृतमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥६९॥

त्यसभन्दा ठुलो मेरो अतिशय प्रिय कार्य गर्ने मनुष्य न कोही छ न त त्यसभन्दा ठुलो मेरो अत्यन्त प्यारो व्यक्ति पृथ्वीमा भविष्यमा अर्को हुने नै छ ॥

कृष्ण भन्नुहुन्छ- तिम्रो हितका लागि भनिएको यो गीतारूपी परम रहस्य बहुमूल्य भएकाले यस्तो गोपनीय र रहस्यमय गीता जो कोहीलाई नभन्नु । यो यस्तो बहुमूल्य रत्न हो, जुन जो कोहीलाई नदिएर पारखीलाई मात्र दिनुपर्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो परम गुह्य रहस्य कुनै कालमा पनि तपरहित मनुष्यलाई नभन्नु । सत्य बुझ्नका लागि होइन जान्नका लागि चेष्टा गर्ने र यसैका लागि प्राणको आहुति दिन पछि नपर्ने व्यक्ति नै तपस्वी हो । यस्तो व्यक्तिका निम्ति सत्यका अगाडि जीवनको कुनै मूल्य हुँदैन । त्यागीका निम्ति सत्यलाई जान्नका लागि प्राणको पनि कुनै मूल्य हुँदैन भने भोगीका लागि शरीर नै सम्पूर्ण कुरा हुन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो परम गुह्य गीता दर्शन तपस्वीलाई जो मुमुक्षाले जान्न आएको छ त्यस्तो व्यक्तिलाई मात्र भन्नुपर्छ, यो जिज्ञासुलाई भन्ने विषय होइन । बोधी धर्म चीनमा बुद्ध धर्म प्रचार गर्न गए । उनी मनुष्यहरू पनि भित्ता जस्तै छन् भनेर भित्तापट्टि मुख फर्काएर कुरा गर्थे । उनी कहाँ पहिलो शिष्यको रूपमा डाजु हुके (Dazu Huike) नामका व्यक्ति आए र बोधी धर्मलाई आफूतिर फर्केर हेर अन्यथा म आफ्नो घाँटी काटेर चरणमा चढाउँछु भने । बोधी धर्मले केही भन्नुअघि उनले आफ्नो हात काटेर उनको चरणमा राखिदिए र त्यसपछि घाँटी काट्न तत्पर भए । बोधी धर्म तत्क्षण उनीतिर फर्किएर म नौ वर्षदेखि जसको प्रतीक्षारत थिएँ त्यो तिम्री नै होँ भन्ने ।

यस्तो सत्य जान्न आफूलाई नै समाप्त गर्न नहिचकिचाउने व्यक्तिलाई मात्र गीता ज्ञान सुनाउनु, व्यर्थको व्यक्ति जसमा जान्ने र सुन्ने रस छैन उसलाई नसुनाउनु भन्दै कृष्ण भन्नुहुन्छ- न तपरहितलाई भन्नु न भक्तिरहितलाई भन्नु किनभने जहाँ भक्ति हुँदैन त्यहाँ गोपनीय कुरा भन्नुहुँदैन । गोपनीय कुरा भन्न अतिनिकटता चाहिन्छ । पहिले गुरुले शिष्यलाई कानमा यस्तै गोपनीय मन्त्र सुनाउँथे जुन निकटमा बताउने कुराको प्रतीक हो । गुरुले अत्यन्त निकटता र सामीप्यतामा शिष्यलाई गोप्य ज्ञान भन्ने गर्थे । यो अहिलेका गुरुले गायत्री मन्त्र भनेको जस्तो होइन । कानमा मन्त्र भन्ने चलन अझै छ तर त्यो गोपनीयताको भाव अहिले छैन । कानमा मन्त्र भन्नुको अर्थ गोपनीय ज्ञान पात्रता भएको व्यक्तिलाई मात्र भन्नु र अरूलाई नभन्नु भन्ने हो । भक्तिरहित व्यक्तिलाई यो गुह्य गीता भनेमा उसले यसलाई बुझ्दैन र यो व्यर्थ हुन्छ साथै वाणी व्यर्थमा खर्च गर्नु उपयुक्त हुँदैन र उसलाई गीता भन्नु भैसीका अगाडि वीणा बजाउनु जस्तो हुन्छ । बुद्धिले मात्र यो गुप्त रहस्यलाई जान्ने व्यक्तिले यसलाई अनेक तर्कबाट अर्थ लगाउँछ, जुन उपयोगीभन्दा हानिकारक हुन्छ । त्यसैले भक्तिपूर्ण हृदयबाट मात्र यो गुप्त रहस्यलाई बुझ्न सकिन्छ किनभने हृदय केन्द्र हो यसले तर्क नखोजी भावबाट बुझ्न सक्छ ।

त्यस्तै सुन्न नखोज्ने व्यक्तिलाई पनि नभन्नु भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । जो सुन्ने मुमुक्षा राख्दैन र सुन्नका लागि प्राणको बाजी लगाउँदैन, त्यस्तो व्यक्तिलाई पनि नभन्नु किनभने यस्तो व्यक्तिको परम गीता रहस्य कानसम्म पनि पुग्दैन र यो व्यर्थ हुन्छ । यस्तो व्यक्तिले नबुझ्नाले र नजान्नाले यो गुह्य गीता उसका लागि अर्थहीन हुन्छ र सदाका लागि सुन्न अनिच्छुक हुन्छ । केटाकेटीलाई जबर्जस्ती धार्मिक भावना जागृत गर्ने प्रयासको नकारात्मक असर हुन सक्छ र भविष्यमा धार्मिक हुन सक्ने सम्भावना पनि जबर्जस्ती गर्नाले अन्त हुन सक्छ । त्यसैले कैयन् पटक मुमुक्षा राख्ने व्यक्तिहरूलाई मात्र गीता भन्नुपर्छ । भोक नलागी जतिसुकै मिठो भोजन भए पनि ग्रहणयोग्य हुँदैन, त्यस्तै पात्रता र जिज्ञासा नभएको व्यक्तिलाई यो गीतारहस्य भन्नुहुँदैन भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । त्यस्तै जसले मेरो निन्दा गर्छ, त्यसलाई पनि नभन्नु भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ किनभने जतिसुकै राम्रोसँग भने पनि निन्दा र विरोधले भरिएको मनले गलत अर्थ निकाल्ने छ । निन्दा गर्ने व्यक्तिका आँखा अन्धो हुने हुनाले त्यस्ता व्यक्तिलाई गीता कदापि भन्नु हुन्न ।

जुन व्यक्तिले मेरो परम प्रेमले यो परम ज्ञान मेरा भक्तहरूलाई भन्ने छ, त्यस्तो व्यक्तिले निःसन्देह मलाई नै प्राप्त गर्ने छ । यस्तो व्यक्तिभन्दा अतिशय प्रिय कर्म गर्नेवाला कोही हुँदैन र ऊ जस्तो अत्यन्त प्यारो व्यक्ति यस पृथ्वीमा मेरा निम्ति अर्को हुने छैन भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । 'भागवत गीता' भगवान्को दिव्य गीत हो, जुन अर्जुनको बहानामा स्वर्गको गीतागङ्गालाई कृष्णले पृथ्वीमा उतार्नुभएको छ । प्यास लागेको व्यक्तिलाई यस्तो पवित्र गङ्गाको जल पिउन दिनु अत्यन्तै पवित्र कृत्य हो र कृष्णको अत्यन्त प्रिय व्यक्तिले मात्र यस्तो कृत्य गर्न सक्छ । जुन दिन व्यक्तिमा परम प्यास जाग्छ, त्यसै दिन मात्र यो पवित्र जल पिलाउनु उचित हुन्छ । भागवत गीता एउटा यस्तो दिव्य गीत हो जसलाई सुन्नका लागि दीर्घ प्यास, पूर्ण तयारी, श्रद्धाले भरिएको मन र हृदयमा नित्यको अहोभाव चाहिन्छ अनि मात्र परम गीत सुन्न र बुझ्न सकिन्छ । यस्तो मनोभाव भए मात्र दिव्यताले भरिएको ईश्वरको गीत सुन्न सकिन्छ । यस्तो स्वादले भरिएको व्यक्ति र त्यो दिव्यताले भरिएको जल पिउन चाहने प्यासी तिर्खालु व्यक्तिहरूलाई जसले मेरो दिव्य गीत सुनाउँछ ऊ भन्दा प्यारो मेरा लागि केही हुँदैन भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ किनभने यो सुनेर एउटा तिर्खाएको व्यक्ति भागवत प्यासबाट मुक्त हुने छ । एउटा हृदय फेरि भगवत्ताले भरिने छ र अरूलाई तार्नका लागि त्यसमा डुब्ने छ, सुन्ने व्यक्ति निर्वाणका लागि तयार भई सच्चिदानन्दघन ब्रह्मलाई जान्न सफल हुने छ ।

जुन व्यक्तिमा भगवान्को गीतमा अरूलाई पनि डुबाउन सक्ने क्षमता हुन्छ, त्यसभन्दा प्यारो व्यक्ति भगवान्का लागि अर्को कोही हुन सक्दैन । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- यो परम दिव्य कार्य गर्ने भन्दा प्रिय व्यक्ति पृथ्वीमा मेरो अरू कोही पनि हुन सक्दैन । कृष्णको गीत गाउँदागाउँदै, भागवत गीतालाई सुन्दासुन्दै व्यक्ति कृष्णमय हुन सक्छ तर घृणा, निन्दा र विरोधले भरिएको चित्त भएमा त्यो सम्भव हुँदैन । उत्सुकतारहित र जबरजस्ती गरेमा त्यस्तो अवस्था प्राप्त हुन सक्दैन तर मुमुक्षाले भरिएको व्यक्तिलाई गीता ज्ञान बाँड्ने व्यक्ति कृष्णको अतिशय प्रिय हुने छ ।

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥७०॥

हे अर्जुन ! जुन पुरुष यस धर्ममा हामी दुवैको संवाद रूप गीताशास्त्र पढ्छ अर्थात् नित्य पाठ गर्छ उसद्वारा 'म' ज्ञान यज्ञबाट पुजिने छु, यस्तो मेरो मत छ ॥

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि मुक्तः शुभाल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥७१॥

जुन मनुष्य श्रद्धायुक्त र दोष दृष्टिरहित भएर गीताको श्रवण मात्र गर्ने छ ऊ पनि पापबाट मुक्त भएर पुण्य कार्य गर्ने व्यक्तिहरूको श्रेष्ठ लोकलाई प्राप्त गर्ने छ ॥

इजिप्तमा एउटा भनाइ छ- कुनै वस्तुलाई लुकाउनु छ भने त्यो वस्तु त्यो व्यक्तिको आँखाअगाडि राखिदिनु । गीता पनि त्यस्तै ग्रन्थ भएको छ, यो घर घरमा आँखाअगाडि छ तर गीताको सत्य बुझ्न कसैले सकेको छैन । गीतालाई यसको दिव्य गीत नबुझी धार्मिक संस्कार बमोजिम ढोग्ने र मूल अर्थ नबुझी तथाकथित पण्डित्यका दृष्टिले मात्र हेर्ने गरिएको छ । गीतारूपी रहस्यमय ज्ञान त सबैका लागि सधैं खुल्ला छ तर जो व्यक्ति भित्र जान चाहँदैन त्यसलाई धक्का दिन पनि सकिन्छ । त्यसैले कृष्ण जुन व्यक्ति सुन्न चाहँदैन उसलाई नसुनाउनु किनभने सुन्न नचाहने व्यक्तिलाई जबरजस्ती सुनाउनु हिंसा र पाप हो भन्नुहुन्छ । त्यसैले उहाँले त्यस्ता व्यक्तिलाई नसुनाउनु भन्नुभएको हो । कृष्णले यसो भन्नु पनि करुणाकै कारणले हो । गीता सुन्न चाहने र गीता सुनाउने पात्रता राख्ने व्यक्तिका बिच एउटा निजी सम्बन्ध हुनुपर्छ । कृष्णको सोच अति उच्चतम भएकाले उहाँ भन्नुहुन्छ जुन व्यक्ति भक्तिपूर्वक सुन्न चाहँदैन उसलाई पनि नसुनाउनु किनभने गीता जस्तो रहस्यमय अदभुत ज्ञान प्रेममा मात्र बुझ्न सकिन्छ ।

त्यस्तै कसैले तपपूर्वक सुन्न नचाहेमा पनि नसुनाउनु किनभने यो जीवन निखारिने कुरा हो जसका लागि अग्निबाट गुञ्जिनुपर्छ । तपस्याको मार्गबाट मात्र यसलाई जान्न सकिन्छ । यस्तो भन्नु कृष्णको शुद्धतम करुणा हो ।

गीतासँग सुर मिलाउने र रम्ने व्यक्तिका लागि गीता जहिले पनि उपयोगी हुन्छ । गीताको गीत प्राणमा गुन्जिने र गीतामै विश्रान्ति पाउने व्यक्तिका लागि गीता अनन्तकालसम्म अत्यन्त उपयोगी हुन्छ । गीतामा ज्योतिर्मयको दर्शन हुने व्यक्तिलाई मृत्युको क्षणमा पनि गीता सार्थक हुन्छ किनभने मृत्युको क्षणमा जीवनको सारा निचोड सङ्ग्रहित हुन्छ । मृत्युको क्षणमा प्राणमा जीवनभरको अनुभव जम्मा हुन्छ अनि प्वाँख फैलाएर नयाँ यात्रामा निस्कन्छ । यस्तो अनुभव त्यो आउने जन्मको आधार बन्ने छ किनभने यो जीवनको आखिरी भावदशा अर्को जन्मको पहिलो भावदशा हुने छ तर कुनै व्यक्तिको गीता र कृष्णमा आत्मीयता छैन भने त्यस्तो व्यक्तिका निम्ति गीताको सार्थकता हुँदैन ।

गीतामा कृष्ण र अर्जुनका बिचमा अनौठो घटना घटेर संवाद घटित भएको छ र दुई व्यक्तिहरू एक अर्कामा डुबेका छन् । कृष्ण यो अनौठो घटनालाई धर्ममय भन्नुहुन्छ । यही धर्मको घटना हो, जहाँ दुई चेतना अपूर्व रूपमा एक-अर्कामा डुबेका छन्, त्यहाँ कुनै अस्मिता र अहङ्कारको घटना बाँकी छैन र पृथक् भएको भान पनि हुँदैन । यस्तो अवस्था थोपा सागरमा डुबे जस्तो र सरिता सागरमा दौडिएको जस्तो हुन्छ । त्यसैले कृष्ण भन्नुहुन्छ- हे अर्जुन ! जुन पुरुष यस धर्ममा हामी दुईका बिचको संवादरूपी गीता पढ्ने छ अर्थात् नित्य पाठ गर्ने छ, उसद्वारा 'म' ज्ञानयज्ञबाट पुजिने छ । यहाँ नित्य पाठ भनेको किताब पढेको जस्तो होइन । नित्य पाठ हिन्दूहरूद्वारा विकसित भएको हो । किताब एक पटक पढे पुग्छ तर पाठ भनेको करोडौँ पटक र जीवनभर पढ्नुलाई भनिन्छ । धर्मको वचन पटक पटक पढेर जान्न सकिँदैन किनभने त्यसको पत्र-पत्रमा गहिरो अर्थ हुन्छ । जति गहिरो पाठमा उत्रिन्छौँ, त्यति नै नयाँ अर्थ ज्ञात भएर द्वार खुल्न थाल्छ ।

त्यस्तै गीतालाई जति पटक पढ्यो, त्यति नै नयाँ अर्थ निस्कन्छ । धर्मको प्रत्येक शब्द बहुआयामी हुन्छ । हाम्रो जति प्रज्ञा विकसित हुन्छ त्यति नै धेरै अर्थको अभिव्यञ्जना हुन थाल्छ । कृष्णको ठिक अर्थ जान्दाजान्दै व्यक्ति कृष्ण नै हुन्छ र त्यसपछि गीता र कृष्णलाई जान्न सकिन्छ । गीताको पाठ सुरु गर्दा अर्जुनलाई सम्भेर पढ्न सुरु गर्छौँ तर गीता पूरा हुँदा कृष्ण मात्र हुनुहुन्छ भन्ने अनुभव हुन्छ । कैयन् पटक पढेपछि यो पो अर्थ रहेछ भन्ने थाहा हुन्छ र पुनः पढ्दा पुनः नयाँ अर्थ भेटिन्छ । चित्त शान्त र मौन भएपछि गीताको अर्थ बुझ्न थालिन्छ र हृदयमा नयाँ अङ्कुरण हुन थाल्छ । विभिन्न भावदशामा पाठ गर्दा गीताको नयाँ नयाँ अर्थ पाउन सकिन्छ ।

धर्मग्रन्थ पढेर जान्न सकिन्न, पाठबाट मात्र पढ्न सकिन्छ । तसर्थ हरेक पुस्तकको पाठ गरिँदैन केवल धर्मग्रन्थ मात्र पाठ गरिन्छ । जति यसभित्र गयो, त्यति नै नयाँ रहस्य खुल्न थाल्छ, जसको कुनै अन्त नै हुँदैन । धर्मग्रन्थ तबसम्म पढ्नुपर्छ, जबसम्म अन्तिम अर्थ जानिँदैन । गीतालाई कृष्णको पूरा अनुभव नहुन्जेलसम्म पढ्नुपर्छ किनभने जति पाठ गर्‍यो प्रत्येक पत्रबाट नयाँ अर्थ र रहस्य जान्न सकिन्छ र अन्तमा भित्रको शून्य प्रकट हुन सक्छ । कृष्ण भन्नुहुन्छ- नित्य पाठद्वारा 'म' यज्ञको ज्ञानले पुजिने छ, र अन्तमा भित्रको शून्य प्रकट हुन सक्छ । यस्ता व्यक्तिलाई अरू कुनै यज्ञ गर्ने आवश्यकता नै हुँदैन र नित्य पाठ गर्नु नै यस्तो मेरो मत छ । यस्ता व्यक्तिलाई अरू कुनै यज्ञ गर्ने आवश्यकता नै हुँदैन र नित्य पाठ गर्नु नै ज्ञानयज्ञ गरेतुल्य हुन्छ । जति पटक गीताका शब्दहरूलाई श्रद्धा, धर्म र आस्थाले पढिन्छ त्यति नै पटक उसको ज्ञानयज्ञ हुन्छ । जति भक्तिले त्यो पाठ गरिन्छ त्यति नै उसभित्र ज्ञानमय गीतको प्रादुर्भाव हुन्छ । जति पटक गीता उसले पढ्छ, त्यति नै ऊ यस ज्ञान यज्ञमा मग्न हुँदै जान्छ ।

जो पुरुष श्रद्धायुक्त र दोष दृष्टिरहित गीतालाई श्रवण मात्र गर्छ, उसले पनि पापबाट मुक्त भएर पुण्यकर्म गर्नेहरूको श्रेष्ठ लोकलाई प्राप्त गर्ने छ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ । जुन व्यक्ति विश्वासले होइन

श्रद्धायुक्त प्रीति भाव र अनन्य भावले शङ्कारहित, दोषरहित र निन्दारहित भएर गीताको श्रवण गर्छ, ऊ पापबाट पूर्ण मुक्त हुन्छ । यस जगत्मा प्रायः सबै अरूको दोष खोज्न चाहन्छन् । दोष देखेले गुलाफको फूलको वरिपरि काँडा मात्र देख्छ । काँडा देखे नकारात्मक प्रवृत्तिले उसकै हानि हुन्छ किनभने त्यसभित्र लुकेको परमात्माको सुन्दरता देख्नबाट ऊ वञ्चित हुन्छ । दोषदृष्टिरहित श्रद्धावान् व्यक्ति फूलको रस लिएर भयभीत र सन्दिग्ध हुँदैन, ऊ सदैव आस्थाले भरिएको हुन्छ । यस्तो व्यक्ति मात्र गीताको श्रवणले पार हुन्छ र पुण्य गर्नेहरूसरह श्रेष्ठ लोकलाई प्राप्त हुन्छ । यस्तो अवस्थामा श्रवण मात्र काफी हुन्छ र व्यक्ति सुनेर मात्र पार हुन्छ ।

बुद्धले पनि सम्यक् श्रवण र कृष्णमूर्तिले यथोचित सिकाइ (Right Listening) लाई ठूलो जोड दिनुभएको छ । महावीरले त मेरो एउटा घाट श्रावकको हो भन्नु भएको छ । उहाँले जसले उचित तरिकाले सुन्यो, ऊ सत्य र परमको यात्रामा अधि बढ्ने छ र पार हुने छ भन्नु भएको छ । तर उचित श्रवण कठिनाइपूर्वक मात्र घट्न सक्छ किनभने त्यहाँ हजार बाधाहरू जस्तो कि आलोचकको दृष्टि, दोष देखे भाव, निन्दाको रस र सर्वत्र काँडाको उपस्थिति हुन्छ । दोष देखे दृष्टि भएको व्यक्तिले जहाँ पनि दोष नै पाउँछ । हाम्रो दृष्टि नै अन्ततः हाम्रो जीवन हो । जसले श्रद्धा र प्रेमले दोष दृष्टिरहित अहोभावपूर्वक सत्यको अभीप्साले गीताको श्रवण गर्छ त्यस्तो व्यक्ति मुक्त हुन्छ भनेर कृष्ण भन्नुहुन्छ तर गीताको श्रवण गरे मात्र मुक्त भइन्छ भन्ने भ्रम पनि यस वक्तव्यबाट भएको छ । त्यस्तो व्यक्तिले कृष्णको सर्त बुझ्नुपर्छ । उहाँ भन्नुहुन्छ- जुन व्यक्ति श्रद्धा, प्रेम र अहोभावले, दोष दृष्टिरहित जागरुक चैतन्य भएर, सत्यको अभीप्साले गीताको श्रवण गर्छ भने मात्र ऊ पापबाट मुक्त भएर पार हुन्छ ।

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।

कच्चिदज्ञानसम्मोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ॥७२॥

गीताको माहात्म्य भनेर भगवान् कृष्णले अर्जुनलाई सोध्नुभयो- हे पार्थ ! के यी मेरा वचनहरू तिमीले एकाग्र चित्तले श्रवण गर्‍यो ? र हे धनञ्जय ! के तिम्रो अज्ञानबाट उत्पन्न भएको मोह नष्ट भयो ?

अर्जुन उवच

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।

स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥७३॥

यसप्रकार भगवान्ले सोधेपछि अर्जुनले भने- हे अच्युत ! हजुरको कृपाले मेरो मोह नष्ट भयो र मलाई स्मृति प्राप्त भयो । त्यसैले म संसाररहित भएर स्थित छु र हजुरको आज्ञाको पालना गर्छु ॥

गीताका प्रत्येक अध्यायको अन्तमा योगशास्त्र भनिन्छ किनभने जसले परमात्मा, सत्य र स्वयम्सँग जोड्छ त्यो नै योगशास्त्र हो । सबै शास्त्र योगशास्त्र हुन् किनभने परमात्मासँग नजोड्ने शास्त्रलाई शास्त्र भन्नुको कुनै अर्थ हुँदैन । योगको विपरीत परिभाषा पनि छ । भरथरीले भनेका छन्- योगा वियोगा अर्थात् योग त्यो हो जसबाट वियोग हुन्छ । जसले संसार र शरीरसँग वियोग गराउँछ त्यो योग हो । योग दुई धार भएको तरवार हो, जसले एकातिरबाट वियोग गराउँछ र अर्कातिरबाट जोड्छ । संसारबाट छुटाउँछ र स्वयम्सँग जोड्छ, असत्यसँग छुटाउँछ र सत्यसँग जोड्छ, अज्ञानबाट छुटाएर ज्ञानसँग जोड्छ । वियोग नगराई जोड्ने सम्भावना नै हुँदैन ।

अर्जुन मोहले भरिएका छन् । संसारमा जोडिएर रहनु नै मोह हो । मोहबाट आसक्ति र ममत्वको यात्रा हुन्छ । मोहकै कारण अर्जुन युद्धभूमिमा आफन्तलाई देखेर उनीहरूलाई मारेर पाउने सिंहासनको कुनै अर्थ नरहेको भन्दै छन् । झट्ट हेर्दा अर्जुन लोभभन्दा माथि उठेजस्तो देखिन्छ तर मोह रहन्जेल लोभ छुट्न सक्दैन किनभने लोभको वृक्ष मोहको जरामा उभिएको हुन्छ । मोहकै कारण अर्जुनले युद्धमा हिंसा

देखिरहेका छन् । आफन्तसँग अर्जुनको ममत्व भाव पनि मोहका कारणले नै भएको हो । अर्जुनमा लोभ वास्तवमै समाप्त भएको भए मोहको जड पनि बाँकी हुँदैनथ्यो । त्यसैले अर्जुनको लोभको पात मात्र काटेर केही नहुने हुनाले जरा नै काट्नुपर्ने अवस्था कृष्णले देख्नुभएको हो । कृष्ण अर्जुनको मोह छुटाउने चेष्टा गर्दै हुनुहुन्छ । पूरा गीता अर्जुनको मोहबाट वियोग गराउने प्रयास हो । मोहले स्वयम्का अतिरिक्त अन्यसँग जोड्छ । जुन दिन मोह समाप्त भएर जीवनमा श्रद्धा आउँछ, तब हामी स्वयम्सँग र सत्यसँग जोडिने छौं । श्रद्धाले नै परमात्मासँग जोड्छ । मोह अहङ्कारको विस्तार हो र श्रद्धा समर्पणको विस्तार हो । योगशास्त्रले अनुचितसँग छुट्ट्याएर उचितसँग जोड्ने काम गर्ने हुनाले गीताका प्रत्येक अध्यायलाई योगशास्त्र भनिएको हो ।

वेदान्तका तीन चरणहरू सम्यक् श्रवण, मनन र निदिध्यासन हुन् । सम्यक् श्रवणबाट यदि कसैले परिपूर्ण समग्र चित्तले सुने त्यसैबाट सम्बोधी घटित हुन सक्छ । सत्यबाट हामी छुटेका छैनौं, विस्मृत मात्र भएका छौं किनभने सत्य हाम्रो निजता र स्वभाव हो । त्यस्तै परमात्मालाई हामी भुल्न सक्छौं तर हराउन सक्दैनौं किनभने परमात्मा हाम्रो निजता र स्वभाव हो । सम्यक् श्रवणबाट सत्यलाई जान्न सकिन्छ । उपनिषदले त्यही भन्छ- “तत्त्वमसि श्वेतकेतु” तिमी त्यही श्वेतकेतु हो । श्वेतकेतु सबै ज्ञान हासिल गरेर घर फर्किएपछि उनका पिता उद्दालकले सबै जाने पनि त्यो एकलाई नजानीकन जान्नुको कुनै उपलब्धि हुँदैन भनेर त्यो एकका बारेमा श्वेतकेतुलाई बताउन थाले । उद्दालकले वृक्षको एउटा फल ल्याएर काट्न लगाए र त्यस भित्र भरिएका बिउहरूमध्ये एउटा बिउ भिकेर सोधे- एउटा बिउको गोडाबाट यत्रो वृक्ष कसरी हुन सक्छ । श्वेतकेतुले त्यो बिउ रोपेपछि त्यसबाट वृक्ष हुन्छ भने, उद्दालकले त्यसो भए त्यो बिउको गोडामा सूक्ष्म वृक्ष लुकेको हुनुपर्छ भनेर बिउ पनि काट्न लगाए । तर त्यहाँ खाली शून्य मात्र थियो । त्यसपछि उनले भने- जे हामी देख्दैनौं र जो अदृश्य छ त्यही शून्य र अदृश्यबाट महावृक्ष उत्पन्न हुन्छ । त्यस्तै हामी पनि शून्यबाट अर्थात् अदृश्यबाट आएका हौं । श्वेतकेतुले म पनि यसरी नै महाशून्यबाट आएको हुँ ? भनेर सोधेपछि यस प्रश्नको उत्तरस्वरूप उपनिषद्को महावचन “तत्त्वमसि श्वेतकेतु” हो अर्थात् श्वेतकेतु ! तिमी पनि त्यहीँबाट आएका हो र तिमी पनि त्यही हो भनिएको हो । यो अमृत वचन सुनेर श्वेतकेतुलाई श्रवणबाट नै ज्ञान उपलब्ध भयो ।

वेदान्तले श्रवण, मनन र निदिध्यासन भनेको छ । पहिले सुन अनि सोच र त्यसपछि केही गर । यी तीन सूत्र विना हाम्रो श्रवण पूरा हुँदैन । हृदयको द्वार बन्द छ र चित्त चञ्चल छ भने सुन्न सकिन्न । सुन्नका लागि त स्थिर चित्त र प्रज्ञा चाहिन्छ । श्रवण कानसम्म होइन हृदयसम्म पुग्नुपर्छ । त्यसैले वेदान्तले श्रवणबाट केही व्यक्तिहरू मात्र उपलब्ध हुन सक्छन् भन्दछ । धेरै व्यक्तिमा श्रवणबाट उपलब्ध हुने पात्रता नहुँदा सुनेको कुरा सोच्नु, मनन गर्नु र स्वाध्याय गर्नुपर्छ र यसो गरेमा मात्र हृदयसम्म पुग्न सकिन्छ । मननको अर्थ पुनरुक्ति गर्नु र त्यही कुरा बारम्बार सोच्नु हो । श्रवणबाट घटना घट्न नसकेमा सकिन्छ । मननको अर्थ पुनरुक्ति गर्नु र त्यही कुरा बारम्बार सोच्नु हो । श्रवणबाट घटना घट्न नसकेमा सकिन्छ । श्रवणका साथै अधिकांश व्यक्तिहरूलाई मननको चोट पनि आवश्यक हुन्छ । यी मननबाट घट्न सक्छ । श्रवणका साथै अधिकांश व्यक्तिहरूलाई मननको चोट पनि आवश्यक हुन्छ । यी दुवैबाट पार हुन नसकेको अवस्थामा निदिध्यासनको आवश्यकता पर्दछ जहाँ सुनेर र सोचेको कुरालाई साधना गरेर पार हुन सकिन्छ । तन्मयताबाट पूर्ण चेतनाले अरू केही नसोची केवल सुनेमा सम्यक् श्रवणबाट पार हुन सकिन्छ । श्रवणबाट पार हुन नसकेमा मननबाट र यसबाट पनि पार हुन नसकेका व्यक्तिलाई साधनाको आवश्यकता हुन्छ । सुनेर पार भएमा शुद्ध चेतना घटित हुन्छ । सुनेर भएन भने मनको सहयोग आवश्यक हुन्छ र यदि मननबाट पनि भएन भने शरीरको साधनाको आवश्यकता हुन्छ । जब चेतना, मन र शरीर संलग्न हुन्छ तब साधना हुन्छ । जब चेतना र मन मात्र संलग्न हुन्छ, तब मनन हुन्छ र जब चेतना मात्र शुद्ध सुन्दछ, तब सम्यक् श्रवण हुन्छ ।

कृष्ण भन्नुहुन्छ- यदि तिमी ‘म’ कहाँ आउन चाहन्छौ भने संसारको आकर्षणमा नै मलाई खोज्नुपर्छ किनभने म संसारमा पनि हुन्छु । महावीरको मार्गमा अस्वादको व्रत गर्नुपर्छ र भोजनमा स्वाद

पनि नलिई आवश्यकताका लागि मात्र भोजन गर्नुपर्छ तर कृष्णको भनाइमा भोजन गर्दा यति गहिराइमा स्वाद लिनुपर्छ, कि भोजनको स्वादमै ब्रह्मको स्वाद पाउन सकियोस् र अन्न ब्रह्म होस् । स्वादको गहिराइमा उत्रिएर महास्वाद लिनु नै अन्नमा ब्रह्मलाई जान्नु हो । कृष्णको मार्ग अरूहरूको मार्गभन्दा धेरै उत्कृष्ट र पूर्ण छ । ध्यानपूर्वक हेरेमा यो सारा जगत्को फैलावटमा परमात्मा छ र संसार नै परमात्मा हो । अझ तन्मयताका साथ हेरेमा संसार शेष नै रहँदैन र जे शेष रहन्छ, त्यो नै परमात्मा हो । यस्तो दृष्टिमा संसार विलीन भएर परमात्मा प्रकट हुन्छ । जीवनको आकर्षणबाट हटेर होइन यसलाई पनि परमात्माकै आकर्षण मानेर समर्पित हुन कृष्ण भन्नुहुन्छ । त्यसैले अर्जुनलाई युद्धबाट भाग्न दिनुहुन्न र कहीं भाग्न जरुरी छैन केवल अज्ञान मात्र छोड भन्नुहुन्छ । ज्ञानबाट हेरेको संसार नै परमात्मा हो । संसारबाट नभागी संसारबाट नै परमात्मासम्म पुग्न सकिने मार्ग कृष्णले बताउनुभएको हो ।

अर्जुनको चेतना कृष्णमय हुने देखेर गीता समाप्त हुनुअघि नै कृष्ण उनलाई गीता माहात्म्य भन्नुहुन्छ । अर्जुन निसंशय अवस्थामा पुग्न लागेको र अज्ञानले भरिएको मोह नष्ट हुन लागेको कुरा कृष्णलाई अर्जुनभन्दा पहिले ज्ञात भयो जुन स्वाभाविक हो । साथै कृष्णले भन्नुभएका वचनहरू अब अर्जुन पनि अरूसमक्ष बताउन योग्य छन् भन्ने थाहा पाएर यो गीता कसलाई भन्नू र कसलाई नभन्नू भनेर बताउन आवश्यक ठान्नुभयो । अर्जुनमा गीतारूपी फूल फुल्न लागेको देखेर नै कृष्णले उनलाई माहात्म्य भन्नुभएको हो । शिष्यमा ज्ञानको घटना घटित भएको गुरुलाई पहिले नै थाहा हुन्छ । अर्जुनमा पनि यस्तै ज्ञानरूपी घटना घटित हुन लागेको कुरा उनीभन्दा अघि कृष्णलाई थाहा पाएर नै उहाँले अर्जुनलाई माहात्म्य भन्नुभएको हो ।

गीताको माहात्म्य भनेपछि भगवान् कृष्णले अर्जुनलाई सोध्नुभयो- हे पार्थ ! के मेरो वचन तिमीले एकाग्र चित्तले श्रवण गर्‍यो ? हे धनञ्जय ! के तिम्रो अज्ञानबाट उत्पन्न भएको मोह समाप्त भयो ? यसप्रकार कृष्णले प्रश्न गरेपछि अर्जुनले भने हे अच्युत ! हजुरको कृपाले मेरो मोह नष्ट भयो र मलाई स्मृति प्राप्त भयो । त्यसैले म संशयरहित भएर स्थित छु र हजुरको आज्ञाको पालन गर्दछु । कृष्णले अर्जुनको अवस्था जानिसक्नुभएको छ । अर्जुनले एकाग्र चित्त भएर उहाँलाई सुनेको र उनको मोह नष्ट भएको बुझेर पनि कृष्णले औपचारिक प्रश्न मात्र गर्नुभएको हो, अन्यथा भगवान्ले माहात्म्य भन्नु नै हुने थिएन । अर्जुनमा घटित भएका ज्ञानका घटनाको जानकारी भए पनि अर्जुनकै मुखबाट सुन्ने चाहनाले कृष्णले प्रश्न गर्नुभएको हो । कृष्ण सोध्नुहुन्छ- के तिमीमा अब बोध जाग्यो ? तिम्रो चित्तको विचलित दशा अब कहाँ छ ? अज्ञानबाट उत्पन्न भएको मोह के समाप्त भयो र के तिमीले ज्ञान प्राप्त गरी जागृत भएर केवल त्यो अज्ञान मात्र थियो भन्ने देख्न समर्थ भयौ ?

भगवान्ले यस्ता प्रश्न सोधेपछि अर्जुनले भने- हजुरको कृपाले मेरो मोह नष्ट भयो र मेरो स्मृति प्राप्त भएर म स्थित छु । सारा गीतामा कृष्णको चेष्टा अर्जुनको यही उत्तर सुन्न र जान्नका लागि थियो । त्यो बल्ल अब आएर साकार भएको छ । अर्जुनको भाग्ने प्रयास र उनका जिज्ञासाहरूलाई कृष्णले विभिन्न मार्गद्वारा सम्झाएर उनलाई यस अवस्थामा पुर्‍याउनुभएको हो । बल्ल अर्जुनले संशयरहित भएर स्थित भएको छु भनी स्वीकार गरे । अर्जुन भन्छन्- हे अच्युत ! अच्युतको अर्थ कहिल्यै च्युत हुन नसक्ने व्यक्ति भन्ने हो । अर्जुनले कृष्णलाई धेरै डगमगाउन प्रयास गरे तर असफल रहे । अर्जुनले संशयले भरिएका अनेक प्रश्न गरेर बारम्बार आफ्नो अज्ञान प्रदर्शित गरे पनि कृष्ण न रिसाउनुभयो, न थाक्नुभयो र बारम्बार करुणा र अनुकम्पापूर्वक सम्झाइरहनुभयो । तसर्थ अर्जुन हे अच्युत ! भनेर कृष्णलाई सम्बोधन गर्छन् ।

अर्जुन सोझै मेरो मोह नष्ट भयो नभनी हजुरको कृपाले मेरो मोह नष्ट भयो भन्छन् । यदि मेरो मोह नष्ट भयो भनेको भए त्यहाँ अझै अहङ्कार शेष रहन्थ्यो । अर्जुनको आफ्नो प्रयासबाट नभई कृष्णको

कृपाले नै मोह नष्ट भएको हो । त्यसैले अर्जुन अनुग्रहित भएर विनम्रतापूर्वक समर्पित भावले कृष्णलाई हजुरको कृपारूपी प्रसादले मेरो मोह नष्ट भयो भन्छन् । 'म' भावको विनाश प्रभुको प्रसादबाट मात्र सम्भव हुन्छ । अहङ्कार सबैभन्दा ठुलो रोगग्रस्त अवस्था हो । यसबाट सबैजसो व्यक्ति ग्रसित हुन्छन् । साधारण व्यक्तिको अहङ्कार अज्ञानबाट हुन्छ र साधु-सन्तको अहङ्कार जसलाई पवित्र अहङ्कार भनिन्छ त्यो अभै खतरनाक हुन्छ । अर्जुनले हजुरको कृपाले मेरो मोह नष्ट भयो भनेपछि मलाई मेरो स्मृति प्राप्त भयो भन्छन् । स्मृति त सदैव आफैसँग हुन्छ, यो नयाँ कुरा प्राप्त गरेको पनि होइन केवल विस्मृत भएको स्मृति पुनः प्राप्त भएको मात्र हो । हजुरको प्रसादबाट मेरो स्मृति पुनः उपलब्ध भयो र अब मैले आफ्नो अस्तित्वलाई जानें । त्यसैले भगवन् ! म अब संशयरहित भएर स्थित छु । जब व्यक्तिको विस्मृति नष्ट हुन्छ, तब संशय पनि स्वतः समाप्त हुन्छ । अर्जुन भन्छन्- मैले दियोको प्रकाशका सहायताले अँध्यारोबाट उज्यालोतर्फ यात्रा गर्नेबित्तिकै मेरो विस्मृत स्मृतिलाई फिर्ता पाएँ र अब म कम्पनविनाको अवस्थामा स्थित छु ।

गीताको लक्ष्य नै प्रज्ञाको अवस्था स्थित गराउनु हो । हावाको तरङ्गले बत्तीलाई कम्पित गर्न नसकी निष्कम्प अवस्थामा रहेजस्तै अर्जुन यही अवस्थामा पुग्न सफल भएका छन् । अर्जुन भन्छन्- अब हजुरको आज्ञाको प्रतीक्षामा छु । अर्जुनले स्वयम्को स्मृति फिर्ता पाएपछि उनको अज्ञानरूपी मोह समाप्त भएको छ र अब उनी भगवान् कृष्णको आज्ञापालन गर्न तयार छन् । अब बल्ल कृष्ण सखा, मित्र, शुभेच्छु मात्र नभएर सद्गुरु र परमब्रह्म हुनुभएको छ र अर्जुनले कृष्णको महिमा जानिसकेका छन् । शिष्य गुरुको आज्ञा पालन गर्न तयार भएपछि समर्पण फलित हुन्छ । अर्जुन समर्पणका निम्ति तयार भए किनभने उनले कृष्णलाई परमात्माको रूपमा जाने, त्यसैले समर्पण गर्न समर्थ भए ।

सञ्जय उवाच

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥७४॥

त्यसपछि सञ्जयले भने- हे राजन् ! यसप्रकार मैले श्री वासुदेवको र महात्मा अर्जुनको यो अद्भुत रहस्ययुक्त र रोमाञ्चक संवाद सुने ॥

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ।

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥७५॥

महर्षि व्यासका कृपाले प्राप्त दिव्य दृष्टिद्वारा मैले यो परम रहस्ययुक्त गोपनीय योगचिन्तन अर्जुनलाई स्वयम् योगेश्वर कृष्ण भगवान्ले भनेको प्रत्यक्ष सुनें ॥

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥७६॥

यसकारण हे राजन् ! श्रीकृष्ण भगवान् र अर्जुनको यो रहस्ययुक्त कल्याणकारक र अद्भुत संवादलाई पुनः पुनः स्मरण गरेर म बारम्बार हर्षित भइरहेको छु ॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।

विस्मयो मे महान्राजन्हृष्यामि च पुनः पुनः ॥७७॥

हे राजन् ! श्रीहरिको त्यो अद्भुत र विलक्षण रूपलाई पनि म पुनः पुनः स्मरण गर्छु र मेरो चित्त महान् आश्चर्ययुक्त बन्छ र म बारम्बार हर्षित भइरहेको छु ॥

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्धुवा नीतिर्मतिर्मम ॥७८॥

हे राजन् ! विशेष के भनूँ जहाँ योगेश्वर श्रीकृष्ण भगवान् हुनुहुन्छ र जहाँ गाण्डवधारी अर्जुन हुनुहुन्छ त्यहीँ श्री, विजय, विभूति र अचल नीति हुन्छ । यस्तो मेरो मत छ ॥

सञ्जय जस्तो जीवन्त प्राणवान् व्यक्तिलाई सुनेर पनि द्वार खुल्न सक्छ । कृष्णले सञ्जयलाई उपदेश दिनुभएको होइन र उनी सबै घटनाका प्रत्यक्षदर्शी मात्र हुन् । सञ्जयले धृतराष्ट्रलाई टाढा बसेर प्रत्यक्ष देखेको घटना मात्र भनेका हुन् तर सत्यको महिमा सुनेर सञ्जयको हृदयमा पनि घटना घट्न थाल्यो । सञ्जय भन्दछन्- हे राजन् ! भगवान् वासुदेव र महात्मा अर्जुनको यो अद्भुत, रहस्ययुक्त र रोमाञ्चकारक संवाद सुन्न पाउनु मेरो अहोभाग्य हो । रोमाञ्चले भरिएको संवादबाट आपूरित भएर मैले पनि अर्कै अनुभव गर्न थालें । सञ्जयले अर्जुनको सुरुको अवस्थादेखि अन्तसम्मको यात्रा प्रत्यक्ष देखे र सुन्ने सौभाग्य पाएका छन् । अर्जुनको विषाद, अहङ्कार, मोह र संशयको अवस्थालाई उनले सुरुबाट नै देखेका छन् । अर्जुनको मोह तोड्ने कृष्णको अहर्निश प्रयासको र अन्तमा अज्ञान समाप्त भएर संशयरहित भई स्मृति फर्केको अवस्थाको पनि सञ्जय प्रत्यक्षदर्शी छन् । अर्जुनमा अन्तर्निहित क्षत्रियको अहङ्कार ब्राह्मणको विनम्रता बनेर समर्पित र शरणागत भएको र नयाँ जन्म भएको साक्षी पनि सञ्जय बनेका छन् । त्यसैले क्षत्रियको अहङ्कार भएको अर्जुनको समर्पण भावबाट उनी महात्मा बन्न पुगेको हुनाले नै सञ्जय अर्जुनलाई महात्मा भनेर सम्बोधन गर्दछन् ।

सञ्जय पुनः भन्छन्- व्यासजीको कृपाले प्राप्त दिव्य दृष्टिद्वारा मैले यो परम रहस्यमय गोपनीय योगलाई साक्षात् योगेश्वर कृष्ण भगवान्ले भनेको सुन्न र देख्न पाएँ । साथै अर्जुनको मोह नष्ट गर्न कृष्णद्वारा भनिएको परम रहस्यमय गोपनीय योगज्ञान सुन्न पाउने अवसर प्राप्त भयो । सत्यलाई प्रकाशित गर्ने भगवान्को वाणी सुन्न पाएकोमा सञ्जय कृतकृत्य भएका छन् । सञ्जयले त्यो अपूर्व र कल्याणकारक घटना देखे र सुन्ने शुभ अवसर प्राप्त गरेकोमा उनी आश्चर्यचकित मात्र होइन हर्षले पनि विह्वल भएका छन् । यस्तो अद्भुत संवादको स्मरणले मात्र पनि उनमा रोमाञ्च उत्पन्न भएको छ । अहङ्कार विसर्जन भएर विषादको मृतप्रायः अवस्थाबाट पुनः आनन्दसहित अर्जुनको पुनर्जन्म भएको असाधारण घटना स्मरण गर्दै बारम्बार सञ्जय हर्ष व्यक्त गर्छन् । त्यस्तै श्रीहरि कृष्णको त्यो अलौकिक र अद्भुत ज्योतिर्मय रूपको वर्णन गर्न उनी असमर्थ छन् । यसका निम्ति शब्दहरू नै कम भएको उनलाई प्रतीत भएको छ । भगवान् श्रीकृष्णको अर्जुनप्रतिको करुणा र अर्जुनको अज्ञानरूपी मोहको समाप्ति पनि उनका लागि वर्णनबाहिर छ । तसर्थ केवल हर्षित छु मात्र भन्छन् । उनको शब्दकोशमा अब कुनै शब्द नै शेष छैन । सत्यको वर्णन शब्दबाट गर्न पनि असम्भव हुन्छ ।

सञ्जय भन्छन्- हे राजन् ! विशेष के भनूँ, जहाँ योगेश्वर श्रीकृष्ण भगवान् र गाण्डीबधारी अर्जुन हुनुहुन्छ त्यहीँ श्री 'विजय' विभूति र अचल नीति छ । यस्तो मेरो मत हो । सञ्जय धृतराष्ट्रलाई भन्छन्- युद्धमा हजुरका छोरा पनि संलग्न भएकाले उनको नै जित होस् भन्ने हरेक पिताको आशा हुन्छ तर जहाँ भगवान् श्रीकृष्ण र गाण्डीबधारी अर्जुन हुनुहुन्छ त्यहीँ विजय निश्चित छ, त्यही नीति पनि अचल छ एवम् त्यहीँ श्री र विभूति पनि छ । जहाँ भगवान् श्रीकृष्ण हुनुहुन्छ, त्यहीँ अचल नीति, सत्य, श्री, सम्पदा र विजय हुन्छ किनभने जित कहिल्यै असत्यको हुँदैन । सञ्जयले श्रवणपश्चात्को धृतराष्ट्रको मनस्थिति बुझेर अन्तमा यस्तो मेरो मत छ भन्ने वाक्य प्रयोग गरेका छन् । उनी सेवक हुन् र यो मर्यादा पनि उनले भङ्ग गर्न नखोजेको मात्र हो ।

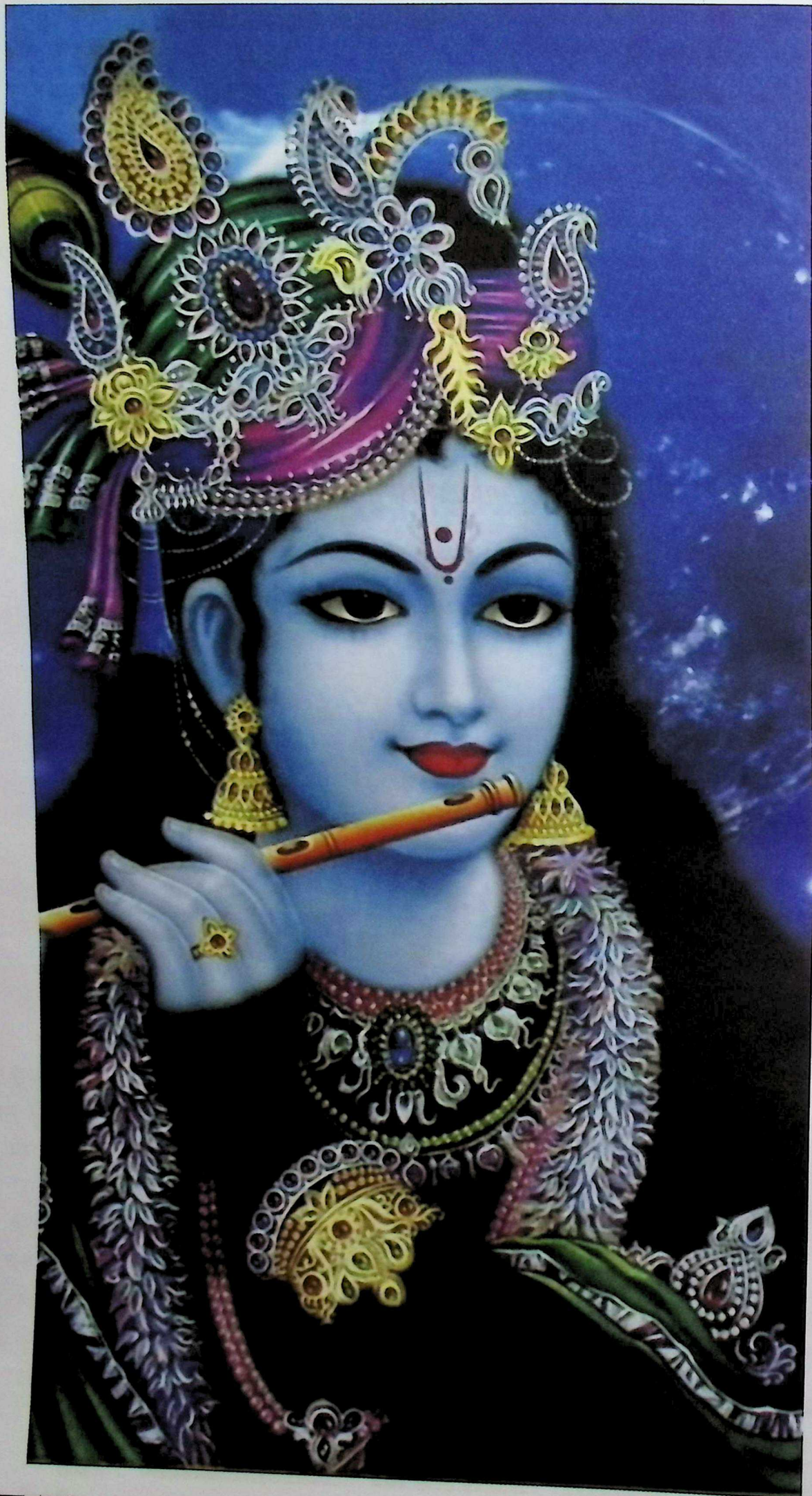
विषादबाट सुरु भएको गीता सत्यको विजयमा पूरा भएको छ । हामी पनि प्रायःजसो सबै विषादमा नै छौँ; त्यसैले गीताको यो सत्यको यात्रा हामी सबैका निम्ति उपयोगी छ । अर्जुनलाई घटेको ज्ञानको घटना हामीमा पनि घट्न सक्छ । अर्जुन जतिको बाधा र विषाद हामीलाई छैन । सन्देहको पहाडको तल रहेर पनि अर्जुन कृष्णसँगको साथ नछोडी, प्रतिप्रश्न नगरी र सत्यको खोजी नछोडेकाले नै अन्तिम गन्तव्य

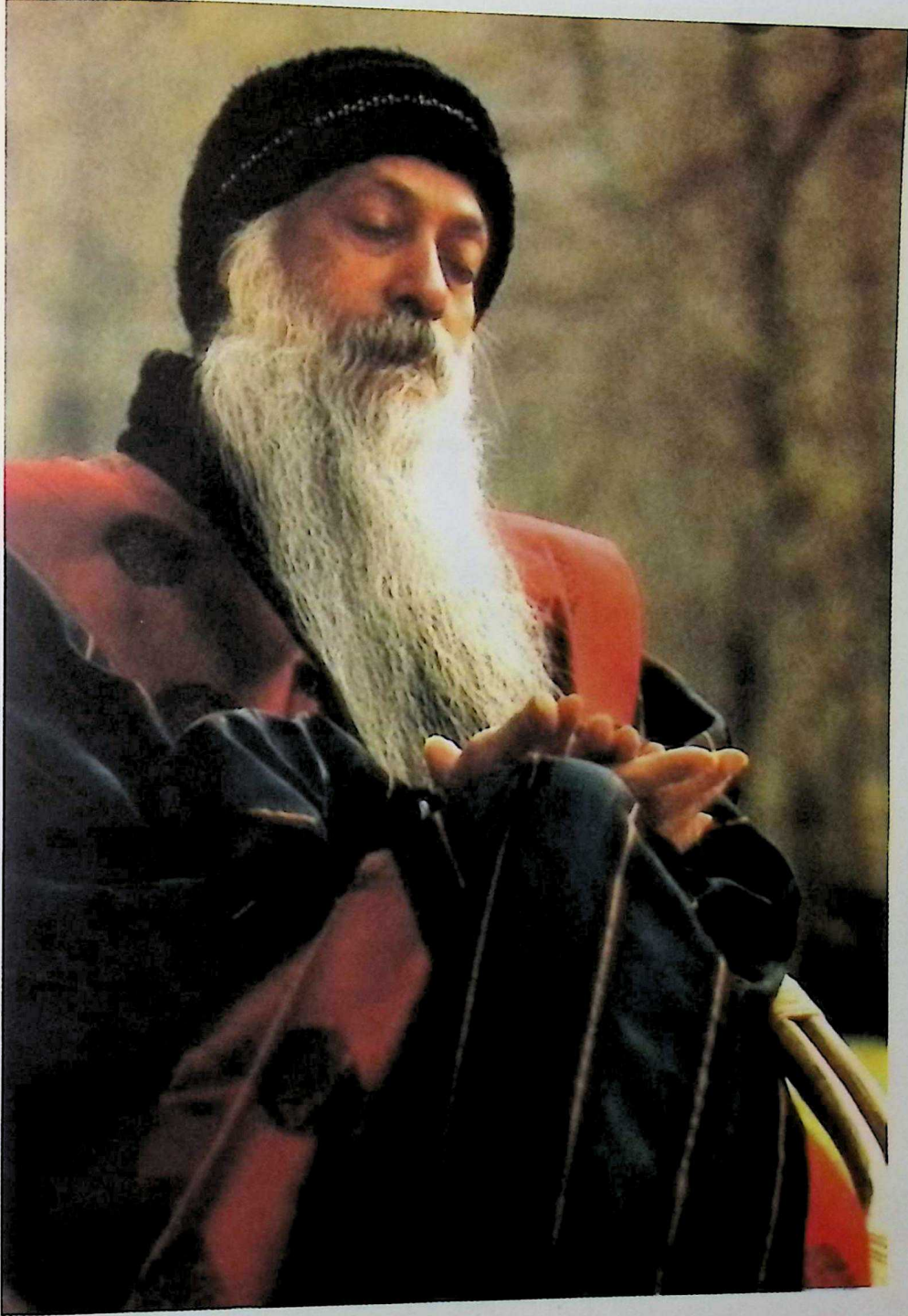
प्राप्त गर्न सफल भए । परमात्मा प्रत्येक व्यक्तिको सिद्ध सम्भावना हो । गीताको वचनले हामीलाई प्रभावित गर्न सक्यो भने हामी पनि अर्जुन हुन सक्छौं । संसारमा पाउने सुखको कुनै सार छैन तर परमात्मा पाउने दिशामा आउने दुख पनि सौभाग्य हो । हाम्रो अथक एवम् निरन्तर प्रयास र खोजबाट परमात्मालाई पाउन सक्छौं र यो पनि आफ्नो पात्रता र परमात्माको कृपाबाट मात्र सम्भव छ ।

गीताको ज्ञान यी अठार अध्यायमा समाप्त भयो तर हाम्रो यात्रा प्रारम्भ भएको छ । हामीले होसपूर्ण व्यवहार गरेमा स्वयम्को स्मरण भएर हाम्रो प्रज्ञा पनि स्थिर हुने छ । त्यसै समय यस जगत्का सारा रहस्यहरू खुल्ने छन्, जसको स्मरण गरेर नै हामी आनन्दित हुने छौं । जबसम्म आफ्नो स्मरण आउँदैन, तबसम्म महाअन्धकार र दुख हुन्छ र जब स्मरण आउँछ अनि रात्रि, अन्धकार, अज्ञान, मोह र अहङ्कार सबै समाप्त भएर त्यही एक दिव्य ज्योति शेष रहन्छ । त्यही दिव्य ज्योति भगवान् श्री कृष्ण हुनुहुन्छ । भगवान् कृष्णको दिव्य कृपा हामी सबैमा बर्सिरहोस् । हरि ॐ तत्सत् !

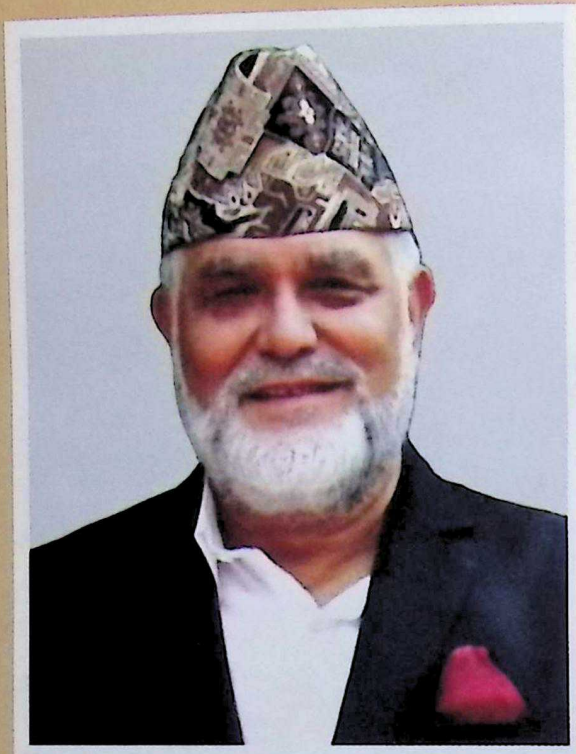
ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसन्न्यासयोगो नाम
नामाष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

अखण्ड मण्डलाकारं
व्याप्तं येन चराचरम् ।
तत्पदं दर्शितं येन
तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

लोकमानसिंह कार्की

शिक्षा

बी.कम. (त्रिभुवन विश्वविद्यालय)

एम.ए. अर्थशास्त्र (त्रिभुवन विश्वविद्यालय)

पोष्ट ग्राजुएसन डिप्लोमा इन डेभलपमेण्ट एड्मिनिस्ट्रेसन (भिक्टोरिया

युनिभरसिटी अफ म्यानचेष्टर) संयुक्त अधिराज्य

मास्टर्स इन इकोनोमिक्स एण्ड सोसल स्टडिज (भिक्टोरिया युनिभरसिटी

अफ म्यानचेष्टर) संयुक्त अधिराज्य

अनुभव

पूर्व मुख्य सचिव : नेपाल सरकार

पूर्व प्रमुख आयुक्त : अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग

अध्यक्ष : भूपालमानसिंह कार्की प्रज्ञा परिषद

संरक्षक : नेपाल कराते महासंघ

लोकमानसिंह कार्की

शिक्षा : बी.कम. (त्रिभुवन विश्वविद्यालय)
: एम.ए. अर्थशास्त्र (त्रिभुवन विश्वविद्यालय)
: पोष्ट ग्राजुएसन डिप्लोमा इन डेभलपमेण्ट
एड्मिनिस्ट्रेसन (भिक्टोरिया युनिभरसिटी
अफ म्यानचेष्टर) संयुक्त अधिराज्य
: मास्टर्स इन इकोनोमिक्स एण्ड सोसल स्टडिज
(भिक्टोरिया युनिभरसिटी अफ म्यानचेष्टर)
संयुक्त अधिराज्य

पूर्व मुख्य सचिव : नेपाल सरकार

पूर्व प्रमुख आयुक्त : अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग

अध्यक्ष : भूपालमानसिंह कार्की प्रज्ञा-परिषद्

संरक्षक : नेपाल कराते महासंघ

